J.M. Roberts
Odd Arne Westad

Historia

ISTORIA LUMII

DIN PREISTORIE PÂNĂ ÎN PREZENT

POLIROM

J.M. Roberts
Odd Arne Westad

ISTORIA LUMII

DIN PREISTORIE PÂNĂ ÎN PREZENT

J.M. ROBERTS
ODD ARNE WESTAD
ISTORIA LUMII DIN PREISTORIE PÂNĂ ÎN PREZENT

TRADUCERE: CĂTĂLIN DRĂCSINEANU
EDITURA POLIROM
2018

J.M. Roberts, Odd Arne Westad
The Penguin History of the World
Sixth Edition Copyright © Estate of John Roberts and Odd Arne Westad 2013
© 2018 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română
www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, se. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53
ISBN ePub: 978-973-46-6944-8
ISBN PDF: 978-973-46-6945-5
ISBN print: 978-973-46-3883-3
Coperta: Carmen Parii
Pe copertă: © nejron/Depositphotos.com
Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Libris.RO
Respect pentru oameni și cărți

Lectura eco – un supererou al lumii moderne!
Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

Lista hărţilor

Situri celebre unde s-au descoperit fosile de hominizi
Primele locuri unde s-a practicat agricultura în Orientul Mijlociu şi Europa
„Semiluna fertilă”
Egiptul antic
Valea Indului
Harta fizică a Chinei
Schimbări climatice în Sahara
Civilizaţiile Orientului Mijlociu
Lumea greacă de la Marea Egee
Imperiul Persan al Ahemenizilor
Războiul Peloponesiac
Marşul lui Alexandru spre est
Lumea elenistică la scurt timp după 200 î.e.n.
Mediterana, c. 600 î.e.n.
Sudul Italiei, 509-272 î.e.n.
Războaiele Punice – evenimente majore
Expansiunea romană
Drumuri, oraşe şi garnizoane importante ale imperiului în epoca Antoninilor
Iudaismul în lumea antică
Misiunile lui Pavel
Imperiul Sasanid, c. 400
Crearea Imperiului Roman de Răsărit
Völkerwanderung
Imperiul lui Iustinian, 527-565
China în timpul dinastiei Han
Asia Centrală
Arabia în secolul al VII-lea
Răspândirea iniţială a islamului
Peninsula Iberică islamică, c. 1050
Islamul dincolo de hotarele lumii arabe până în 1800
Imperiul Bizantin, c. 1265 şi c. 1354
Dezvoltarea Veneţiei ca putere în Mediterana
Rusia kieveană
Imperiile mongole
Europa de Sud-Est în jurul anului 1400
Expansiunea otomană
Europa lui Carol cel Mare
Creştinătatea înainte de cucerirea islamică
Imperiul medieval
Creştinătatea în secolul al XI-lea
India musulmană
Expansiunea germană spre răsărit
Războaiele cruciaţilor
Universităţi europene înfiinţate înainte de 1500

India Marilor Moguli
Factoriile şi posesiunile europene din Africa şi Asia, c. 1750
Europa Reformei şi a Contrareformei
Europa (Tratatul din Westfalia, 1648)
Începutul retragerii otomanilor din Europa
Expansiunea Rusiei, 1500-1800
Creşterea puterii britanice în India, 1783-1804
Explorarea Americilor
Comerţul atlantic al britanicilor în anii 1770
Resursele economice ale coloniilor britanice din America în secolul al XVIII-lea
Africa la începutul epocii moderne
Activitatea misionarilor creştini în Africa şi Asia în secolul al XIX-lea
Apariţia şi consolidarea Statelor Unite
Europa napoleoniană
Europa în 1815
Expansiunea Rusiei până în 1905
Cucerirea Vestului Îndepărtat
Problema sclaviei în Statele Unite
Războiul de Secesiune, 1861-1865
Imperiul Britanic (şi protectoratele), 1815-1914
America de Sud după declararea independenţei
Indiile Britanice, 1858-1947
Africa în 1880
Împărţirea Africii: zonele stăpânite de europeni în 1914
Imperiul dinastiei Qing în 1759
Expansiunea Japoniei, 1895-1942
Principalele religii din Asia la începutul secolului XX
Expansiunea imperială în Asia de Sud-Est, 1850-1914
Migraţia din Europa în secolul al XIX-lea
Europa în 1914
Primul Război Mondial, 1914-1918
Rusia în 1918
China, 1918-1949
Declinul otomanilor şi apariţia Turciei moderne, 1683-1923
Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial
Divizarea Palestinei propusă de ONU, 1947
Germania şi Europa Centrală după război
Redresarea postbelică a Asiei de Est
Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu postotomane
Decolonizarea în Africa şi Asia
America Latină în prezent
Europa postbelică – blocurile economice şi militare
Uniunea Sovietică şi succesoarele sale

Prefaţă la ediţia a şasea

John Roberts a fost un istoric remarcabil, iar istoria lumii într-un singur

volum publicată de el este probabil cea mai bună dintre cele scrise în limba engleză. Când am citit-o prima dată, în adolescenţă, pe vremea când locuiam într-un oraş mic, am fost marcat de amploarea proiectului: Roberts nu doar prezintă istoria, ci o povesteşte; el trasează conturul general al dezvoltării omului fără a pierde din vedere marile poveşti care au contribuit la progresul umanităţii. Are talentul de a observa aspecte neaşteptate, abateri bruşte, chestiuni care necesită explicaţii deoarece nu prea se potrivesc cu ceea ce s-a întâmplat anterior.

Crede cu tărie în capacitatea de schimbare şi transformare a omului, fără a face însă niciodată istoria teleologică, fără a crede niciodată că un aspect al istoriei noastre indică un singur rezultat posibil. Roberts înţelege complexitatea istoriei, dar şi nevoia de a o prezenta simplu, astfel încât un număr cât mai mare de oameni să aibă şansa de a reflecta asupra lucrurilor ce au creat lumea în care trăim astăzi. Pe scurt, era genul de istoric care doream şi eu să fiu.

Mi-a făcut, prin urmare, o deosebită plăcere atunci când, peste mulţi ani, cei de la Penguin m-au rugat să încerc să revăd în întregime capodopera lui Roberts pentru o a şasea ediţie. În 2007, după moartea lui John Roberts, am scris o a cincea ediţie actualizată; s-a dovedit a fi o sarcină extrem de dificilă, întrucât ceea ce trebuia să fac eu era să adaug mici fragmente la o revizuire incompletă pe care o făcuse autorul însuşi chiar înainte de moartea sa, în 2003. Asta m-a făcut să-mi doresc să realizez o versiune integral revăzută, care –

deşi respectând cât mai mult posibil intenţiile autorului – să completeze cunoştinţele noastre istorice cu aspecte pe care Roberts nu ar fi avut de unde să le ştie la momentul când a scris cartea. Ceea ce citiţi acum este, prin urmare, mult mai mult decât o actualizare; este o completare a textului pe baza unor noi cunoştinţe şi noi interpretări. Este, sper, o nouă istorie a lumii pentru un nou secol.

Prima ediţie a acestei cărţi a apărut în 1976, Roberts începând să lucreze la ea la sfârşitul anilor 1960. A fost bine primită atât în Marea Britanie, cât şi în America, iar unii critici o numeau deja la acea dată „capodoperă” şi „o istorie a lumii fără rival astăzi”. Unii au considerat-o prea „academică” pentru a atrage un public mai larg (un recenzor o aprecia drept prea „grea” pentru studenţii lui). Alţii au criticat-o – aliniindu-se tendinţei vremii – că ar fi prea „elitistă” sau axată pe ascensiunea Occidentului. Dar publicul larg a apreciat puterea de sinteză şi stilul lui Roberts; *Istoria* sa a fost un bestseller chiar de la început, iar de atunci s-au vândut peste o jumătate de milion de exemplare. Cititorii, nu criticii au fost cei datorită cărora a ajuns să fie principala istorie a lumii tipărită astăzi.

John Roberts a continuat să-şi revizuiască *Istoria* de-a lungul mai multor etape ale dezvoltării istoriografice în Marea Britanie, ţara în care a trăit şi a lucrat. Părerile lui nu s-au schimbat prea mult, deşi se pot discerne unele etape în revizuirile textului. Istoria lumii neeuropene a devenit din ce în ce mai importantă pentru el, ca şi începutul epocii moderne (şi în special secolul al XVI-lea). La bătrâneţe, Roberts a fost, poate, mai puţin preocupat de semnificaţia diferenţelor culturale şi de rezultatele cu final deschis ale istoriei decât atunci când era tânăr. Dar acestea nu erau schimbări fundamentale; cea mai mare parte a textului a rămas intactă de

la prima ediţie până la a cincea.

Revizuirea unui text pe care îl admiri foarte mult implică un dialog constant (şi extrem de plăcut) cu autorul său. Eu şi Roberts avem aceeaşi părere despre cele mai multe abordări ale istoriei: generalul trebuie să vină înaintea particularului, iar procesele istorice care ne influenţează şi astăzi sunt mai importante decât celelalte (chiar dacă au fost importante la timpul lor). Roberts s-a exprimat foarte bine în prefaţa sa la a cincea ediţie:

Am încercat de la bun început să discern, acolo unde a fost posibil, elementele influenţelor generale care au avut cel mai amplu şi mai profund impact, nu doar să adun din nou relatări pe teme în mod tradiţional importante. Am vrut să evit detaliile şi să prezint, în schimb, principalele procese istorice care au afectat cel mai mare număr de oameni, lăsând moşteniri importante pentru viitor, şi să expun comparativ amploarea lor şi relaţiile dintre ele. Nu am încercat să scriu istoriile continue ale tuturor ţărilor importante sau ale tuturor domeniilor de activitate umană şi cred că descrierile exhaustive ale unor fapte ce ţin de trecut îşi au locul într-o enciclopedie…

Am încercat să pun accent pe aspectele care păreau importante, nu pe cele pe care le cunoaştem cel mai bine. Ludovic al XIV-lea, oricât de important ar fi fost în istoria Franţei şi a Europei, poate fi tratat, prin urmare, mai pe scurt decât, să spunem, revoluţia chineză.

Generalul, principalul, esenţialul. Acestea erau aspectele-cheie ale istoriei lumii scrise de Roberts şi sper să rămână la fel de importante pentru mine cum erau şi pentru el.

Atunci când nu suntem de acord (cel mai adesea din cauza unor noi progrese în felul cum înţelegem istoria), dialogul se transformă în diferenţă de opinie, în care de cele mai multe ori eu mă impun (deşi uneori câştigă el, fiind mai încăpăţânat). De pildă, amândoi credem că istoria lumii în perioada dintre secolele al XVI-lea şi XX a fost dominată de ascensiunea Occidentului. Nu suntem de acord totuşi în ceea ce priveşte rădăcinile acestei „mari accelerări”: Roberts credea că o mare parte a acestora sunt adânci, pornind din Antichitate, în timp ce eu le văd principalele ramificaţii mult mai aproape de suprafaţă, pe la mijlocul mileniului II e.n. Consecinţele practice ale acestui dezacord sunt însă nesemnificative din punctul de vedere al revizuirii: felul cum revizuiesc textul lui Roberts despre Grecia şi Roma nu este influenţat de faptul că eu cred sau nu că predominanţa unor societăţi europene din secolul al XIX-lea a fost cauzată de evoluţii ce-şi au originile în Antichitate.

Principalele revizuiri pe care le-am adus la a şasea ediţie sunt următoarele: am rescris unele părţi din cartea întâi pentru a include şi remarcabilele progrese în ceea ce priveşte cunoştinţele arheologice şi antropologice despre viaţa primilor oameni realizate în ultimul deceniu. Am extins analiza Indiei şi a Chinei din cartea a doua până la cartea a patra. Am adăugat noi informaţii privind tiparele majore de migraţie în cărţile a patra şi a şasea şi am revizuit discuţia despre Eurasia Centrală, islamul timpuriu şi sfârşitul Imperiului Bizantin. Am completat, de asemenea, analiza istoriei ştiinţei, a tehnologiei şi a aspectelor economice în cărţile a şaptea şi a opta. În fine, am făcut unele adăugiri la prezentarea rolurilor sociale şi culturale ale femeilor şi tinerilor acolo unde era nevoie,

pe baza a ceea ce ştim astăzi. Sunt conştient, desigur, de faptul că noi informaţii şi noi cunoştinţe privind istoria se vor adăuga constant şi poate chiar într-un ritm mai rapid decât în trecut (istoria, se spune adesea, nu mai este ce era odată). Dar multe dintre constante rămân, precum marii factori unificatori ai istoriei umane. Eu şi Roberts suntem de acord, de pildă, că schimburile şi întâlnirea culturilor au fost, în general, mai importante decât confruntările dintre ele şi că acest tipar se va perpetua probabil şi în viitor. Iată din nou opinia lui Roberts, din prefaţa sa la cea de a cincea ediţie:

Ni se oferă mereu noi interpretări ale semnificaţiilor anumitor evenimente. De pildă, în ultimul timp se vorbeşte mult despre o ciocnire a civilizaţiilor, actuală sau pe cale de a se produce. Această afirmaţie a fost, bineînţeles, puternic influenţată de un grad mai mare de conştientizare atât a diferenţelor, cât şi a noii excitabilităţi a lumii islamice în ultimele câteva decenii. Am arătat… motivul pentru care eu resping acest punct de vedere… considerându-l inadecvat şi prea pesimist. Dar oricine îşi poate da seama că există, într-adevăr, tensiuni care se acumulează între ceea ce este numit vag „Occident” şi multe societăţi islamice. Atât conştient, cât şi inconştient, uneori chiar accidental, de câteva secole acţionează unele influenţe profund îngrijorătoare dinspre Occident, menite să perturbe şi să tulbure alte tradiţii, islamul fiind doar una dintre ele (noţiunea de globalizare nu trebuie limitată la ultimii câţiva ani).

John Roberts a încercat să facă din *Istoria* sa o cale de a înţelege cum au interacţionat popoare şi indivizi şi cum aceste interacţiuni au devenit reţele de sensuri şi semnificaţii care au avut întotdeauna mai multe deznodăminte. Sper ca ediţia mea revizuită să servească aceluiaşi scop. Pentru ca studiul istoriei să fie semnificativ pentru cât mai mulţi oameni, accentul trebuie să cadă pe durata lungă, nu pe cea scurtă şi trebuie înţeles imensul potenţial de schimbare al omului.

Prof. O.A. Westad, iulie 2012

Cartea I
Preistoria

De unde începe Istoria? Este tentant să răspunzi „de la început”, dar, ca multe răspunsuri evidente, şi acesta se dovedeşte curând a fi inutil. După cum observa cândva un mare istoric elveţian în alt context, istoria este singurul domeniu în care nu poţi începe cu începutul. Putem identifica originile omului în momentul în care au apărut vertebratele sau chiar celulele fotosintetice şi alte structuri de la începuturile vieţii înseşi. Putem merge şi mai departe, până la cele mai inimaginabile prefaceri care au format această planetă sau chiar până la originile universului. Şi totuşi, aceasta nu este „istorie”.

Aici ne ajută bunul-simţ: istoria este povestea omenirii, ceea ce au făcut, ce au suferit sau ce i-a bucurat pe oameni. Ştim cu toţii că pisicile şi câinii nu au istorie, dar oamenii au. Istoricii scriu despre procesele naturale pe care omul nu le poate controla, cum ar fi transformările climatice sau

răspândirea unei boli, doar pentru că ne ajută să înţelegem de ce nişte bărbaţi şi femei au trăit (şi au murit) într-un anumit fel şi nu în altul.

Aceasta sugerează că tot ce trebuie să facem este să identificăm momentul în care primele fiinţe umane au ieşit din negura trecutului îndepărtat. Nu este însă chiar atât de simplu pe cât pare. În primul rând, trebuie să ştim ce căutăm, dar cele mai multe încercări de a defini umanitatea pe baza unor caracteristici observabile se dovedesc a fi până la urmă arbitrare şi limitative, după cum au arătat interminabilele discuţii despre „omul-maimuţă” şi „verigile lipsă”. Testele fiziologice ne ajută să clasificăm nişte date, dar nu şi să identificăm ce este sau nu este uman. Aceasta este o definiţie care presupune posibile dezacorduri. Unii au sugerat că unicitatea omului constă în limbaj, însă şi alte primate au înzestrări vocale similare cu ale noastre; atunci când se emit zgomote care sunt semnale, în ce moment devin ele vorbire? O altă definiţie celebră este că omul e făuritor de unelte, dar observaţiile ne-au arătat că există dubii că am fi unici şi în această privinţă, la mult timp după ce dr. Johnson l-a apostrofat pe Boswell pentru că i-a atribuit această remarcă.

Ceea ce este cu siguranţă unic şi poate fi identificat ca atare cu privire la specia umană nu se referă la posedarea anumitor facultăţi sau caracteristici fizice, ci la ceea ce a făcut cu ele. Aceasta, bineînţeles, este istoria ei. Realizarea unică a umanităţii este nivelul său remarcabil de intens de activitate şi creativitate, capacitatea sa cumulativă de a genera schimbare. Toate animalele au moduri de viaţă, unele suficient de complexe pentru a fi numite culturi. Doar cultura umană este progresivă; s-a clădit din ce în ce mai mult pe baza unor alegeri şi selecţii conştiente, precum şi pe baza unor accidente şi presiuni naturale, prin acumularea unui capital de experienţă şi cunoaştere pe care omul l-a exploatat.

Istoria omenirii a început atunci când moştenirea genetică şi comportamentală care asigurase până atunci singura modalitate de a domina mediul a fost pentru prima dată înlocuită de o alegere conştientă. Bineînţeles, fiinţele umane nu au fost niciodată capabile să-şi scrie istoria decât în anumite limite. Aceste limite sunt într-adevăr foarte largi acum, dar ele au fost cândva atât de înguste, încât este imposibil de identificat primul pas care a îndepărtat evoluţia umană de determinarea naturii.

Pentru o lungă perioadă nu avem decât o poveste neclară, vagă atât deoarece dovezile sunt fragmentare, cât şi deoarece nu ştim exact ce căutăm.

1
Fundamentele

Rădăcinile istoriei se află în trecutul preuman şi este dificil (dar important) să înţelegem cât de mult a trecut de atunci. Dacă ne gândim la un secol din calendarul nostru ca la un minut pe un orologiu uriaş care marchează trecerea timpului, europenii au început să se stabilească în Americi abia de vreo cinci minute. Cu mai puţin de 15 minute înainte a apărut creştinismul. Acum o oră şi ceva nişte oameni s-au stabilit în sudul Mesopotamiei, urmând curând să dezvolte cea mai veche civilizaţie cunoscută de noi. Ne aflăm deja cu mult dincolo de limita extremă a

izvoarelor scrise; conform orologiului nostru, oamenii au început să-şi consemneze trecutul cu mai puţin de o oră în urmă. Acum şase-şapte ore pe scala noastră, într-un trecut mult mai îndepărtat, putem discerne primele fiinţe umane asemănătoare fiziologic cu omul modern, deja stabilite în vestul Europei.

În spatele lor, cu vreo două sau trei săptămâni înainte, apar primele urme ale unor creaturi cu anumite caracteristici umane a căror contribuţie la evoluţia ulterioară este încă disputată.

Cât de mult trebuie să ne mai întoarcem în negura tot mai deasă a timpului ca să înţelegem originile omului este discutabil, dar pentru moment merită să luăm în considerare chiar intervale mai mari pur şi simplu fiindcă în aceste perioade s-au întâmplat atâtea lucruri care, deşi nu putem face nicio afirmaţie foarte precisă despre ele, au influenţat cursul evoluţiei ulterioare. Aceasta deoarece umanitatea urma să ducă mai departe, în timpurile istorice, anumite posibilităţi şi limite, care au fost stabilite cu mult timp în urmă, într-un trecut mai îndepărtat decât mult mai scurta perioadă – aproximativ patru milioane şi jumătate de ani – în care se ştie că au existat creaturi cu calităţi cât de cât similare cu cele umane. Deşi nu ne preocupă în mod direct, trebuie să încercăm să înţelegem ce se afla în bagajul de avantaje şi dezavantaje cu care, dintre primate, doar fiinţele umane au evoluat în aceste mari intervale ca entităţi capabile să genereze schimbare. Practic, toate elementele fizice şi o mare parte din cele mentale pe care le considerăm de la sine înţelese astăzi erau deja determinate, fixate în sensul că anumite posibilităţi erau excluse şi altele nu. Procesul crucial este evoluţia fiinţelor umane ca ramură distinctă între primate, căci la această răscruce de drumuri am început să căutăm staţia unde să coborâm pentru Istorie.

Aici putem spera să găsim primele semne ale acelui impact pozitiv, conştient asupra mediului înconjurător care marchează prima etapă a realizărilor umane.

Piatra de temelie a poveştii este pământul însuşi. Schimbările înregistrate de fosilele florei şi faunei, de unele forme de relief şi straturi geologice descriu un spectacol de dimensiuni epice care a durat sute de milioane de ani. În acest interval forma lumii s-a schimbat radical de multe ori. Mari fisuri s-au deschis şi s-au închis în scoarţa Pământului, coaste întregi au apărut şi au dispărut; în anumite momente zone imense au fost acoperite de o vegetaţie care a dispărut de mult. Numeroase specii de plante şi animale au apărut şi au proliferat. Majoritatea au dispărut. Totuşi, aceste evenimente „spectaculoase” s-au produs cu o încetineală aproape de neimaginat. Unele au durat milioane de ani; chiar şi cele mai rapide au avut nevoie de secole. Creaturile care au trăit în vremea aceea nu le-ar fi putut percepe mai mult decât ar putea percepe un fluture din secolul XXI ritmul anotimpurilor, în cele aproximativ trei săptămâni de viaţă ale sale. Dar, încet-încet, pământul începea să capete forma unei serii de habitate ce permiteau supravieţuirea mai multor varietăţi. Între timp, evoluţia biologică înainta într-un ritm aproape inimaginaibil de lent.

Clima a fost primul element important care a imprimat ritmul schimbării.

Acum aproximativ 65 de milioane de ani – un moment suficient de îndepărtat în timp pentru a ne putea începe povestea – o lungă fază cu climă caldă se apropia de final. Aceasta favorizase marile reptile şi în acest

interval Antarctica se desprinsese de Australia. Nu existau banchize nicăieri pe glob la vremea aceea.

Pe măsură ce lumea s-a răcit şi noile condiţii climatice le-au restrâns habitatul, marile reptile nu au reuşit să se adapteze, deşi probabil că un eveniment brusc –

impactul unui asteroid uriaş – a fost cel care le-a exterminat. Dar noile condiţii au favorizat alte varietăţi animale deja existente, printre care şi nişte mamifere ai căror strămoşi apăruseră cu aproximativ 200 de milioane de ani înainte. Ele moşteneau acum pământul sau cel puţin o parte considerabilă a acestuia. Cu multe sincope şi accidente ale selecţiei naturale de-a lungul timpului, aceste varietăţi urmau să evolueze ele însele în mamiferele ce ne populează lumea –

printre care şi noi.

Foarte pe scurt, principalele linii ale acestei evoluţii au fost probabil determinate milioane de ani în principal de ciclurile astronomice şi de câteva evenimente neaşteptate, cum ar fi erupţia unor vulcani uriaşi sau impactul unor asteroizi. Clima era factorul cel mai important, schimbată de poziţia Pământului în raport cu Soarele sau de unele circumstanţe conjuncturale. Apare un tipar de proporţii uriaşe, al unor variaţii de temperatură recurente. Extremele care au rezultat, răcirea climei, pe de o parte, şi ariditatea, pe de altă parte, au anulat anumite direcţii posibile de dezvoltare. Dimpotrivă, în alte perioade şi în anumite locuri, debutul unor condiţii destul de bune a permis anumitor specii să prospere şi a încurajat răspândirea lor în habitate noi. Singura subdiviziune majoră a acestui proces îndelungat care ne interesează s-a produs foarte recent (în termeni preistorici), acum aproape patru milioane de ani. Atunci a început o perioadă de schimbări climatice care credem că au fost mai rapide şi mai violente decât majoritatea celor observate anterior. Să nu uităm, „rapide” este un termen comparativ; aceste schimbări s-au produs în zeci de mii de ani. Un astfel de ritm al schimbărilor pare totuşi foarte diferit de milioanele de ani de condiţii mult mai stabile din trecut.

Oamenii de ştiinţă au vorbit foarte mult despre „erele glaciare”, fiecare durând între 50.000 şi 100.000 de ani, care au acoperit suprafeţe întinse din emisfera nordică (inclusiv mare parte din Europa şi America până aproape de actualul New York, în sud) cu gheaţă, groasă uneori de o milă sau mai mult. Au fost identificate până acum între 17 şi 19 astfel de „glaciaţii” (numărul exact este controversat) de la instalarea primeia dintre ele, cu peste trei milioane de ani în urmă. Noi trăim într-o perioadă caldă care vine după cea din urmă dintre ele, încheiată cu aproximativ 10.000 de ani în urmă. Dovezi ale acestor perioade de glaciaţie şi ale efectelor lor există acum în toate oceanele şi pe toate continentele şi formează baza cronologiei preistorice. La scala externă oferită de erele glaciare putem raporta unele indicii pe care le avem cu privire la evoluţia umanităţii.

Erele glaciare uşurează înţelegerea modului în care clima a determinat viaţa şi evoluţia sa în preistorie, dar accentuarea efectelor lor directe dramatice este greşită. Fără îndoială, instalarea lentă a gheţii a fost decisivă şi adesea dezastruoasă pentru tot ce se afla în calea sa. Mulţi dintre noi încă trăiesc într-un relief modelat şi dăltuit de gheaţă cu mii de secole în urmă. Şi inundaţiile masive care au urmat retragerii gheţii pe

măsură ce aceasta se topea trebuie să fi avut un efect local catastrofal, distrugând habitatele unor fiinţe care se adaptaseră condiţiilor arctice dificile. Totuşi, au creat şi noi oportunităţi. După fiecare glaciaţie, noi specii s-au răspândit în zonele afectate de dezgheţ. Cu toate acestea, dincolo de regiunile direct afectate, se poate ca efectele glaciaţiilor să fi fost mai importante chiar pentru povestea evoluţiei la nivel global. Răcirea şi încălzirea climei au fost urmate de schimbări de mediu la mii de mile de zonele acoperite cu gheaţă; iar rezultatul a avut propria forţă determinantă. Atât aridizarea, cât şi răspândirea pajiştilor, de pildă, au modificat posibilităţile speciilor de a se răspândi şi în alte zone, în special dacă puteau să se ridice şi să se deplaseze în două picioare. Unele dintre aceste specii sunt parte din procesul evolutiv al omului, iar toate etapele mai importante ale acestei evoluţii – observate până acum – au fost localizate în Africa, departe de câmpurile de gheaţă.

Clima poate fi foarte importantă şi astăzi, după cum arată dezastrele provocate de secetă. Dar astfel de efecte, chiar şi atunci când afectează milioane de oameni, nu sunt atât de importante precum transformarea lentă a geografiei fundamentale a lumii şi a rezervelor de hrană pe care a produs-o clima în preistorie. Până nu demult, clima hotăra unde şi cum trăiesc oamenii. Astfel, tehnica era (şi încă este) foarte importantă: în vremuri străvechi, posedarea unei competenţe precum pescuitul sau aprinderea focului putea oferi acces în noi medii unor ramuri ale familiei umane destul de norocoase să aibă astfel de abilităţi sau capabile de a le descoperi şi a le deprinde. Diversele posibilităţi de a găsi hrană în habitate diferite însemnau şanse diferite de a avea o dietă variată şi, în cele din urmă, de a progresa de la cules la vânătoare şi apoi la cultivare şi creşterea animalelor. Totuşi, cu mult înaintea erelor glaciare şi chiar înainte de apariţia creaturilor din care urmau să evolueze oamenii, clima pregătea terenul şi influenţa astfel, prin selecţie naturală, moştenirea genetică ulterioară a umanităţii înseşi.

Este util să mai aruncăm o privire în trecut înainte de a ne apleca asupra dovezilor încă puţine (deşi numărul lor creşte treptat). Acum aproximativ o sută de milioane de ani erau două categorii principale de mamifere primitive. Unele, de tipul rozătoarelor, au rămas pe sol; altele s-au urcat sau se urcaseră deja în copaci. Astfel, concurenţa pentru resurse s-a diminuat şi unele varietăţi din fiecare categorie au supravieţuit, populând lumea cu vieţuitoarele pe care le cunoaştem astăzi. Din al doilea grup făceau parte prosimienii. Noi ne numărăm printre descendenţii lor, căci ei au fost strămoşii primelor primate.

Cel mai bine este să nu ne lăsăm prea impresionaţi de discuţia despre „strămoşi” decât într-un sens foarte general. Între prosimieni şi noi se află milioane de generaţii şi multe fundături evolutive. Este totuşi important faptul că strămoşii noştri cei mai îndepărtaţi care pot fi identificaţi trăiau în copaci deoarece în următoarea fază a evoluţiei au supravieţuit varietăţi genetice cel mai bine adaptate la incertitudinile specifice şi provocările accidentale ale pădurii. În acest mediu capacitatea de a învăţa era cea mai importantă. Supravieţuiau cei a căror moştenire genetică putea să reacţioneze şi să se adapteze la pericolul surprinzător, brusc care pândea în umbra adâncă, tiparele vizuale încâlcite şi prizele înşelătoare. Varietăţile predispuse la accidente în astfel de condiţii au fost

eliminate. Printre cei care au prosperat (din punct de vedere genetic) se numărau cei cu prelungiri lungi ale membrelor din care aveau să evolueze degetele şi, în final, degetul mare opozabil şi alţi precursori ai antropoidelor ce evoluau deja spre vederea tridimensională şi diminuarea importanţei mirosului.

Prosimienii erau nişte vietăţi mici. Astăzi mai există nişte veveriţe arborescente în funcţie de care ne putem face o idee cam cum arătau; nu erau nici pe departe maimuţe, ca să nu mai vorbim de oameni. Cu toate acestea, timp de milioane de ani au avut trăsăturile care au făcut posibilă umanitatea. În această perioadă geografia a avut o importanţă majoră în evoluţia lor, limitând contactul dintre varietăţi, uneori izolându-le efectiv, şi crescând astfel diversificarea.

Schimbările nu se produceau rapid, dar probabil că fragmentările mediului cauzate de modificările geografice au dus la izolarea unor zone în care, treptat, au apărut strămoşii identificabili ai multor mamifere de astăzi. Printre aceştia se numără primele maimuţe şi antropoide. Acestea nu par să fi apărut cu mai mult de aproximativ 60 de milioane de ani în urmă.

Aceste maimuţe şi antropoide reprezintă un mare pas în evoluţie. Ambele familii aveau o dexteritate mult mai mare decât a oricărui predecesor. În cadrul lor, au început să evolueze specii diferite ca mărime sau capacitate acrobatică.

Evoluţia fiziologică şi cea psihologică se estompează în astfel de privinţe. Ca şi dezvoltarea unei vederi mai bune şi stereoscopice, creşterea puterii de manipulare pare să implice şi o creştere a conştiinţei. Poate că unele dintre aceste creaturi puteau diferenţia culorile. Creierul primelor primate era deja mult mai complex decât al oricăruia dintre predecesorii lor; de asemenea, era mai mare. Undeva pe parcurs, creierul uneia sau al mai multora dintre aceste varietăţi a devenit suficient de complex şi capacităţile fizice îndeajuns de dezvoltate pentru ca animalul să nu mai perceapă lumea ca pe o masă de senzaţii nediferenţiate, ci, cel puţin parţial, s-o vadă ca pe o lume a obiectelor. Indiferent când s-a petrecut acest lucru, a fost un pas decisiv spre stăpânirea lumii prin folosirea ei, în loc de a reacţiona automat la ea.

Acum aproximativ 25 sau 30 de milioane de ani, pe măsură ce uscarea a început să reducă arealul pădurilor, concurenţa pentru resursele în scădere ale pădurii a devenit mai intensă. Provocările şi oportunităţile create de mediu au apărut acolo unde pădurile se întâlneau cu păşunile. Unele primate, care nu erau suficient de puternice pentru a rămâne să trăiască în pădure, au fost capabile, graţie vreunei calităţi genetice, să se avânte în savane în căutarea hranei şi au făcut faţă provocării, exploatând oportunităţile. Probabil că acestea aveau o postură şi mişcări puţin mai asemănătoare cu cele ale oamenilor decât, să spunem, cele ale gorilelor sau cimpanzeilor. Poziţia verticală şi capacitatea de a umbla uşor în două picioare permit transportarea unor obiecte, printre care şi hrana.

Periculoasa savană deschisă putea fi astfel explorată şi resursele sale duse într-un loc mai sigur. Majoritatea animalelor îşi consumă hrana acolo unde o găsesc; nu şi omul. Libertatea de a folosi membrele din faţă în alt scop decât locomoţia sau lupta sugerează şi alte posibilităţi. Nu putem spune care a fost prima „unealtă”, dar şi alte primate în afară de om au

fost văzute ridicând obiecte care le erau la îndemână şi agitându-le pentru intimidarea adversarului, folosindu-le ca arme sau pentru a cerceta şi a scoate la lumină posibile surse de hrană cu ajutorul lor.

Următorul pas în argumentare este uriaş, căci ne conduce la prima întâlnire cu un membru al familiei biologice de care aparţin atât omul, cât şi antropoidele.

Dovezile sunt fragmentare, dar sugerează că acum aproximativ 15 sau 16

milioane de ani o specie care avea mare succes era răspândită pe tot teritoriul Africii, Europei şi Asiei. Probabil trăia în copaci şi cu siguranţă membrii ei nu erau foarte mari – cântăreau poate vreo 40 de livre. Din nefericire, dovezile sunt de aşa natură încât specia rămâne izolată în timp. Nu avem cunoştinţe directe cu privire la strămoşii sau urmaşii săi imediaţi, dar se pare că a apărut o anumită răscruce pe drumul evoluţiei primatelor pentru rudele lor de mai târziu, numite adesea hominoide, cu aproximativ cinci milioane de ani în urmă. În timp ce o ramură urma să evolueze spre marile maimuţe antropoide şi cimpanzei, alta a evoluat spre apariţia omului. Această familie a fost numită „hominieni”. Probabil că separarea acestor grupuri a fost un proces relativ lent, produs de-a lungul a milioane de ani, cu episoade de metisaj. În acest interval, mari schimbări geologice şi geografice probabil că au favorizat şi au defavorizat multe tipare evolutive noi.

Cele mai vechi forme fosile de hominieni aparţin unei specii din care se poate să fi făcut parte strămoşii micilor hominizi ce au apărut în cele din urmă într-o zonă întinsă din Africa de Est şi Sud-Est după această lungă perioadă de convulsii. Ele aparţin familiei numite acum *Australopithecus*. Cele mai vechi fragmente de fosile au fost identificate ca având o vechime de peste patru milioane de ani, dar cel mai vechi craniu complet şi un schelet aproape întreg găsite în apropiere de Johannesburg în 1998 sunt probabil cu cel puţin jumătate de milion de ani „mai tinere” decât acestea. Nu diferă foarte mult (având în vedere intervalele generoase şi aproximările din cronologia preistorică) de datarea lui „Lucy”, până atunci cel mai complet exemplar de *Australopithecus* descoperit (în Etiopia). Dovezi privind alte specii de „australopiteci” (cum sunt numiţi de obicei), descoperite tocmai în Kenya şi Transvaal, pot fi datate în diverse perioade din următorii două milioane de ani şi au avut un impact major asupra gândirii arheologice. Începând din 1970, s-au mai adăugat aproximativ trei milioane de ani la perioada în care continuă căutarea originilor omului, graţie descoperirii unor australopiteci. În jurul lor încă stăruie o mare incertitudine şi dezbateri aprinse, dar, dacă specia umană are un strămoş comun, el pare să fi aparţinut cel mai probabil unei specii din acest grup. Totuşi, abia odată cu *Australopithecus* şi, în lipsa unui cuvânt mai bun, cu ceea ce trebuie să numim

„contemporanii săi” apare pentru prima dată, în deplina sa complexitate, dificultatea de a diferenţia între hominizi, antropoide şi alte fiinţe cu unele caracteristici umane. În unele privinţe, acum este şi mai greu de răspuns la unele dintre întrebările care apar. Încă nu s-a conturat o imagine simplă şi se fac în continuare noi descoperiri.

Cele mai multe dovezi pe care le avem sunt despre *Australopithecus*. Dar în acelaşi timp cu unele specii de australopiteci au apărut şi alte fiinţe,

mai asemănătoare omului, care au fost încadrate în genul *Homo*. Fără îndoială, *Homo* era înrudit cu *Australopithecus*, dar este pentru prima dată identificabil ca specie distinctă acum aproximativ două milioane de ani în anumite zone africane; unele resturi fosile atribuite unor posibili strămoşi au fost totuşi datate cu ajutorul carbonului radioactiv cu un milion şi jumătate de ani înainte.

În ceea ce priveşte aspectele asupra cărora specialiştii nu sunt de acord şi vor continua probabil controversele legate de dovezile fragmentare de care dispunem (tot ce a mai rămas din aproximativ două milioane de ani de viaţă hominidă ar putea încăpea pe o masă mare de sufragerie), novicii nu ar trebui să dogmatizeze.

Totuşi, este suficient de clar că putem fi destul de siguri cu privire la măsura în care anumite caracteristici observabile ulterior la oameni existau deja cu peste două milioane de ani în urmă. Ştim, de pildă, că la australopiteci, deşi mai mici decât omul modern, oasele piciorului şi laba piciorului erau mai asemănătoare cu ale omului decât cu ale antropoidelor. Ştim că mergeau în poziţie verticală şi puteau să alerge şi să care greutăţi pe distanţe lungi, spre deosebire de antropoide.

Vârful degetelor de la mână prezentau o aplatizare, caracteristică oamenilor.

Acestea sunt etape foarte avansate în evoluţia spre fizicul uman, chiar dacă specia noastră descinde de fapt dintr-o altă ramură a arborelui hominizilor.

Cu toate acestea, primilor membri ai genului *Homo* le datorăm primele rămăşiţe de unelte. Utilizarea uneltelor nu este strict apanajul oamenilor, dar confecţionarea uneltelor a fost mult timp considerată o caracteristică umană. Este un pas important în câştigarea existenţei de pe urma mediului înconjurător.

Uneltele descoperite în Etiopia sunt cele mai vechi (aproximativ două milioane şi jumătate de ani vechime) şi constau în pietre cioplite rudimentar prin desprinderea unor aşchii din galete de râu pentru a face o muchie ascuţită. Aceste silexuri par adesea să fi fost aduse anume şi, poate, selectiv în locul unde erau cioplite. Începuse crearea conştientă a uneltelor. Cioplitoare simple de acelaşi tip din perioade ulterioare se găsesc în toată Lumea Veche a preistoriei; acum aproximativ un milion de ani, de exemplu, erau folosite în valea Iordanului. În Africa, prin urmare, începe ceea ce urma să se dovedească a fi cel mai amplu ansamblu de dovezi legate de omul preistoric şi precursorii săi şi cel care a oferit cele mai multe informaţii despre răspândirea şi culturile lor. Într-un sit arheologic din Olduvai Gorge din Tanzania s-au descoperit vestigiile primei construcţii identificate, un paravan de vânt făcut din pietre care a fost datat ca având o vechime de 1,9 milioane de ani, precum şi dovezi că cei ce au locuit aici erau carnivori, constând în oase zdrobite pentru a ajunge la măduvă şi creier, care erau mâncate crude.

Olduvai ne tentează să facem speculaţii. Faptul că s-au adus aici pietre şi carne se combină cu alte dovezi care sugerează că progeniturile primilor hominieni nu puteau sta agăţaţi de mama lor în timpul lungilor expediţii de căutare a hranei, aşa cum fac puii altor primate. Se poate ca acesta să fie primul vestigiu al căminului, specific omului. Dintre primate, doar oamenii au aşa ceva: locuri unde rămân femelele şi copiii de obicei în timp ce

masculii caută hrană pentru aceştia. O astfel de bază implică, de asemenea, schiţarea vagă a diferenţierii sexuale a rolurilor economice. Poate înregistra chiar atingerea unui anumit grad de prevedere şi planificare, prin faptul că hrana nu era devorată pentru potolirea foamei imediate, în locul unde era găsită, ci păstrată pentru a fi consumată de familie în alt loc. Dacă se practica vânătoarea sau necrofagia (despre care nu există date că ar fi fost practicată de australopiteci) este altă discuţie, dar la Olduvai carnea unor animale mari era consumată din timpuri străvechi.

Cu toate acestea, astfel de dovezi interesante nu oferă decât fragmente izolate de date sigure. Nu se poate presupune că siturile est-africane erau neapărat tipice celor care au adăpostit şi au făcut posibilă apariţia umanităţii; avem informaţii despre ele doar pentru că anumite condiţii locale au permis supravieţuirea şi descoperirea ulterioară a unor rămăşiţe ale primilor hominieni.

Şi nici – deşi dovezile pot înclina spre asta – nu putem fi siguri că vreunul dintre aceşti hominieni este strămoşul direct al oamenilor; se poate să fie cu toţii precursorii săi. Ceea ce se poate afirma este că aceste creaturi demonstrează o eficienţă evolutivă remarcabilă în sensul creativ pe care îl asociem cu fiinţele umane şi sugerează inutilitatea unor categorii precum omul-maimuţă (sau maimuţa-om) – şi că puţini oameni de ştiinţă mai sunt dispuşi astăzi să afirme categoric că nu ne tragem direct din *Homo habilis*, prima specie identificată cu folosirea unor unelte.

Este, de asemenea, uşor de crezut că crearea căminului a facilitat supravieţuirea biologică. Acesta ar fi permis scurte perioade de odihnă şi recuperare în urma pericolelor reprezentate de boli şi accidente, evitând astfel, măcar în mică măsură, procesul evoluţiei prin selecţie fizică. Împreună cu celelalte avantaje, aceasta poate ajuta la explicarea modului în care exemplare ale genului *Homo* au fost capabile să lase urme în cea mai mare parte a lumii, cu excepţia Americilor şi a Oceaniei, în următorii aproximativ un milion de ani. Dar nu ştim cu siguranţă dacă acest lucru s-a datorat răspândirii unui singur grup sau pentru că în locuri diferite au evoluat fiinţe similare. În general se afirmă totuşi că confecţionarea uneltelor a fost adusă în Asia şi India (şi, poate, şi în Europa) de migranţi originari din Africa de Est. Stabilirea şi supravieţuirea în atâtea locuri a acestor hominieni demonstrează cu siguranţă o capacitate superioară de a face faţă unor condiţii schimbătoare, dar nu putem şti în cele din urmă care a fost secretul comportamental ce a declanşat brusc (ca să continuăm să vorbim în termenii timpului preistoric) această capacitate şi le-a permis să se răspândească pe toată întinderea Africii şi Asiei. Nici un alt mamifer nu s-a stabilit pe o suprafaţă atât de mare şi cu atâta succes înainte de ramura noastră, a familiei oamenilor, care urma să ocupe în final toate continentele, cu excepţia Antarcticii

— O realizare biologică unică.

Următoarea etapă clară în evoluţia omului nu este decât o revoluţie a fizicului. După o diferenţiere între hominieni şi creaturi mai antropoide, care s-a produs acum vreo cinci milioane de ani, nu a mai durat nici două milioane de ani până când o familie înfloritoare de hominieni şi-a dezvoltat un creier cam de două ori mai mare decât cel al grupului *Australopithecus*. Una dintre cele mai importante etape ale acestui proces şi câteva dintre

fazele cruciale în evoluţia umanităţii fuseseră deja atinse de o specie numită *Homo erectus*. Aceasta era deja larg răspândită şi prosperă cu un milion de ani în urmă şi ajunsese în Europa şi Asia. Se poate ca exemplarul cel mai vechi din această specie descoperit până acum să fie datat cu o jumătate de milion de ani înainte, deşi ultimele dovezi ale supravieţuirii sale (din Indonezia) sugerează că unii membri ai săi încă trăiau acum 10.000-15.000 de ani, cu mult după ce specia noastră se răspândise aproape pe tot pământul. *Homo erectus* a exploatat deci cu succes un mediu mult mai mare decât speciile anterioare şi a făcut acest lucru mult mai mult timp decât *Homo sapiens*, specia din care face parte omul modern. Numeroase semne indică tot o origine africană şi, de aici, o răspândire în Europa şi Asia (unde a fost descoperit pentru prima dată *Homo erectus*). În afară de fosile, o unealtă specială ajută la stabilirea răspândirii noii specii prin definirea zonelor în care nu s-a răspândit *Homo erectus*, precum şi a celor în care s-a răspândit. Este vorba despre aşa-numitul „topor” de piatră, a cărui utilizare principală pare să fi fost jupuirea şi tranşarea unor animale mari (folosirea sa ca topor în sensul obişnuit, cu coadă, pare improbabilă, dar numele s-a impus). Nu există nicio îndoială cu privire la succesul speciei *Homo erectus* ca produs al geneticii.

Unele subspecii ale lui *Homo erectus* au supravieţuit mult timp şi, deşi puţini oameni de ştiinţă mai cred astăzi că vreuna dintre acestea, cel puţin sub forma lor neafricană, ar putea fi un precursor direct al nostru, nu există nicio linie clară de demarcaţie între ele şi noi (niciodată nu există aşa ceva în preistoria umanităţii, fapt mult prea des ignorat sau uitat). Odată cu diferitele subspecii ale lui *Homo erectus* deja avem de-a face cu o fiinţă care, pe lângă poziţia verticală a predecesorilor săi, şi-a dezvoltat şi un creier care se apropie ca mărime de cel al omului modern. Deşi nu ştim încă decât foarte puţine lucruri despre modul de organizare a creierului, există, raportat la dimensiunea corpului, o corelaţie aproximativă între dimensiune şi inteligenţă. Putem să atribuim, prin urmare, o mare importanţă selecţiei varietăţilor cu un creier mai mare şi să apreciem că acesta este un progres remarcabil în povestea acumulării lente a caracteristicilor umane.

Un creier mai mare însemna şi un craniu mai mare, plus alte schimbări. O

creştere a dimensiunii prenatale a impus schimbări ale pelvisului femelelor pentru a putea naşte progenituri cu capul mai mare, iar altă consecinţă a fost o perioadă mai lungă de creştere după naştere; evoluţia fiziologică a femelelor nu era suficientă ca să asigure condiţii pentru o sarcină până aproape de maturitatea fizică. Copiii oamenilor au nevoie de îngrijire maternă mult timp după naştere.

Copilăria şi imaturitatea prelungite implică, la rândul lor, o dependenţă prelungită: durează mult până când astfel de copii îşi pot asigura singuri hrana.

Este posibil ca odată cu primii *Homo erectus* să fi început această îndelungată prelungire a imaturităţii tolerate, a cărei ultimă manifestare este întreţinerea tinerilor de către societate pe perioade lungi ale educaţiei superioare.

Schimbarea biologică însemna, de asemenea, că îngrijirea şi creşterea

progeniturilor au ajuns treptat să conteze mai mult în asigurarea supravieţuirii speciei decât numărul lor mare. Acest lucru implica, la rândul său, o diferenţiere sporită şi mai accentuată a rolurilor sexelor. Femelele erau definite mult mai mult de maternitate într-o perioadă în care tehnicile de găsire a hranei par să fi devenit mai elaborate, necesitând o acţiune de cooperare intensă şi prelungită a masculilor

— Posibil deoarece nişte fiinţe mai mari aveau nevoie de hrană mai multă şi mai bună. Şi din punct de vedere psihologic schimbarea poate fi semnificativă. Odată cu o copilărie prelungită, se pune acum accent pe individ. Este posibil ca acesta să fi fost intensificat de o situaţie socială în care importanţa învăţării şi a memoriei devenea din ce în ce mai profundă şi abilităţile tot mai complexe. Cam în acest punct mecanica progresului începe să ne scape (presupunând că am înţeles-o vreodată). Ne aflăm undeva aproape de zona în care peste programarea genetică a hominizilor intervine învăţarea. Acesta este începutul marii treceri de la înzestrarea fizică naturală la tradiţie şi cultură – şi în cele din urmă la controlul conştient – ca agenţi de selecţie în procesul de evoluţie, deşi nu se ştie dacă vom putea spune vreodată cu exactitate unde se produce această schimbare.

O altă schimbare fiziologică importantă este pierderea estrului la femelele hominiene. Nu ştim când s-a întâmplat asta, dar după încheierea procesului ritmul lor sexual a devenit foarte diferit de al altor animale. Omul este singurul animal la care mecanismul estrului (limitarea atractivităţii şi receptivităţii femelei la perioadele în care este în călduri) a dispărut complet. Este uşor de văzut legătura evolutivă dintre acest fenomen şi prelungirea copilăriei: dacă femelele hominiene ar fi trecut prin întreruperea violentă ale rutinei lor pe care o impune estrul, progeniturile lor ar fi fost neglijate periodic, iar astfel supravieţuirea lor ar fi devenit imposibilă. Selecţia unei varietăţi genetice care s-a dispensat de estru a fost, prin urmare, esenţială pentru supravieţuirea speciei; o astfel de varietate trebuie să fi existat, deşi procesul în urma căruia a apărut se poate să fi durat un milion sau un milion şi jumătate de ani, deoarece nu se putea realiza în mod conştient.

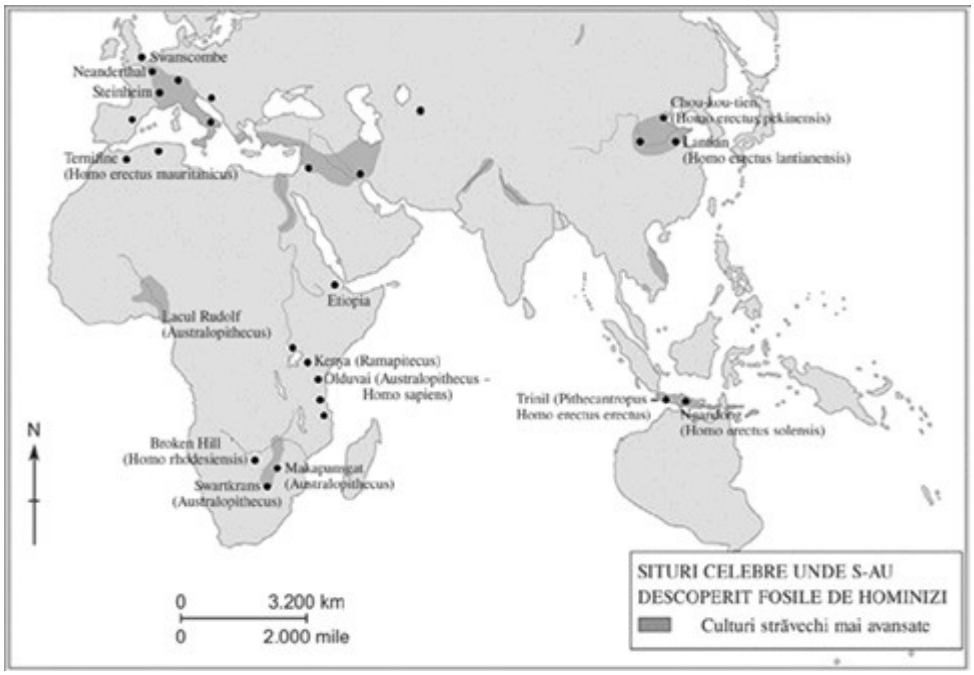

O astfel de schimbare are implicaţii radicale. Atractivitatea şi receptivitatea mai mari ale femelelor faţă de masculi fac ca alegerea individuală să conteze mult mai mult când vine vorba de împerechere. Alegerea unui partener este influenţată mai puţin de ritmul naturii; ne aflăm la începutul unui drum lung şi neclar care duce la ideea de dragoste sexuală. Alături de dependenţa prelungită a copiilor, noile posibilităţi de a alege partenerul anticipează unitatea familială stabilă formată din tată, mamă şi copil, instituţie specifică omului. Unii au speculat chiar că tabuurile legate de incest (care sunt în practică aproape universale, oricât de mult ar varia delimitarea precisă a relaţiilor interzise) şi-ar avea originea în recunoaşterea pericolelor reprezentate de masculii tineri ajunşi la maturitate sexuală, dar imaturi din punct de vedere social, aflaţi perioade lungi în imediata proximitate a unor femele care sunt întotdeauna potenţial receptive sexual.

Cel mai bine este să fii prudent în astfel de probleme. Dovezile nu ne duc prea departe. În plus, ele datează dintr-un interval foarte lung, o perioadă imensă în care ar fi putut avea loc o evoluţie fizică, psihologică şi tehnologică însemnată.

Este posibil ca primele forme de *Homo erectus* să nu fi semănat foarte mult cu ultimele, dintre care unele au fost clasificate de anumiţi oameni de ştiinţă ca forme arhaice ale următoarei etape din evoluţia subfamiliei hominiene. Însă toate consideraţiile sprijină ipoteza generală că schimbările în rândul hominienilor ce pot fi observate în perioada în care *Homo erectus* ocupă centrul scenei noastre au fost deosebit de importante în definirea cadrului ulterior de evoluţie a umanităţii.

Acesta avea o capacitate fără precedent de a-şi manipula mediul, oricât de mic ni s-ar părea controlul pe care îl avea asupra acestuia. Pe lângă topoarele care permiteau respectarea tradiţiilor sale culturale, formele târzii ale lui *Homo erectus* ne-au lăsat primele vestigii de locuinţe construite (colibe, uneori de 50 de picioare lungime, construite din crengi, cu podele din lespezi de piatră sau din piele de animal), cele mai vechi bucăţi de lemn prelucrat, prima suliţă din lemn şi primul recipient, un vas

din lemn. Creaţia la o asemenea scară ne indică limpede un nou nivel de capacitate mentală, conceperea obiectului înainte de a începe confecţionarea acestuia şi, poate, o idee de proces. Unii au făcut afirmaţii mult mai îndrăzneţe. Prin repetarea unor forme simple, triunghiuri, elipse şi ovale, într-un număr uriaş de exemple de unelte din piatră, s-a identificat o preocupare de a produce forme regulate care nu pare a fi proporţională cu nicio creştere în eficienţă, oricât de mică, ce ar fi putut fi obţinută. Se poate distinge aici primul germene al simţului estetic?

Cel mai mare progres tehnic şi cultural din preistoria s-a realizat atunci când aceste fiinţe au învăţat cum să stăpânească focul. Până nu demult, cele mai vechi dovezi ale utilizării sale proveneau din China, datând probabil din urmă cu 300.000-500.000 de ani. Dar descoperiri foarte recente din Transvaal au adus probe, convingătoare pentru unii oameni de ştiinţă, că aici hominienii foloseau focul cu mult timp înainte. Rămâne o certitudine faptul că *Homo erectus* nu a învăţat cum să facă focul şi că nici urmaşii săi nu au dobândit această deprindere mult timp după aceea. Faptul că ştia să-l folosească este însă indiscutabil.

Importanţa acestor cunoştinţe este atestată de folclorul multor popoare de mai târziu: în aproape toate, un erou sau o creatură cu puteri magice pune la început stăpânire pe foc. Astfel se sugerează o încălcare a ordinii supranaturale: în legenda greacă, Prometeu fură focul de la zei. Este o dovadă sugestivă, nu solidă că, poate, focul a fost obţinut iniţial prin aprinderea unor gaze naturale sau din activitatea vulcanilor. Din punct de vedere cultural, economic, social şi tehnologic, focul a fost un instrument revoluţionar – dacă nu uităm că o

„revoluţie” preistorică dura mii de ani. El a oferit posibilitatea de a avea căldură şi lumină, oferind, prin urmare, o dublă prelungire a mediului locuibil, în frig şi întuneric. În termeni fizici, o expresie evidentă a acestui fapt a fost ocuparea unor peşteri. Acum animalele puteau fi scoase şi ţinute afară cu ajutorul focului (şi poate că de aici provine folosirea focului pentru a hăitui animalele de talie mare în timpul vânătorii). Tehnologia a putut progresa: suliţele puteau fi călite în foc şi astfel a fost posibil gătitul, substanţele nedigerabile precum seminţele, devenind surse de hrană şi plantele amare sau cu gust neplăcut devenind comestibile.

Aceasta a stimulat, probabil, atenţia faţă de variatele plante disponibile; începea să se înfiripe ştiinţa botanicii fără să bage cineva de seamă.

Focul trebuie să fi influenţat mentalitatea şi într-un mod mai direct. A reprezentat încă un factor care a întărit tendinţa spre inhibare şi limitare conştientă, mărindu-le astfel importanţa în cadrul evoluţiei. Centralitatea focului folosit la gătit ca sursă de lumină şi căldură avea aceeaşi forţă psihologică profundă ca şi astăzi. În jurul vetrelor se strângea după înserat o comunitate care mai mult ca sigur îşi conştientiza deja statutul de mică unitate relevantă într-un context haotic şi neprietenos. Limbajul – despre ale cărui origini încă nu ştim nimic – trebuie să fi fost îmbunătăţit de un nou tip de relaţionare de grup. Şi grupul însuşi trebuie se fi dezvoltat ca structură. La un moment dat, au apărut purtători de foc şi specialişti în foc, fiinţe de o importanţă extraordinară şi misterioasă, căci de ei depindeau viaţa şi moartea. Ei au purtat şi au păstrat marea unealtă eliberatoare, iar nevoia de a o apăra i-a transformat probabil uneori în conducători. Şi totuşi, cea mai profundă tendinţă a acestei noi puteri a fost mereu spre

eliberarea omenirii. Focul a început să distrugă rigiditatea de fier a nopţilor şi zilelor şi chiar disciplina impusă de anotimpuri. Astfel, a accentuat întreruperea marilor ritmuri naturale obiective care îi limitau pe strămoşii noştri ce nu foloseau focul. Comportamentul se putea baza mai puţin pe rutină şi automatisme. Se poate distinge chiar posibilitatea de a avea şi timp liber.

Vânătoarea de animale mari a fost altă mare realizare a lui *Homo erectus*.

Originile sale trebuie să fie foarte vechi, datând de pe vremea când necrofagia i-a transformat pe hominizii vegetarieni în omnivori. Carnea asigura proteine concentrate. Carnivorii nu mai simţeau nevoia constantă de a mânca mereu, caracteristică atâtor fiinţe vegetariene, şi, astfel, făceau mai puţin efort. Unul dintre primele semne că funcţionează capacitatea de a se abţine conştient este că hrana e dusă acasă pentru a fi împărţită cu ceilalţi a doua zi, în loc să fie consumată pe loc astăzi. Între primele vestigii arheologice, un elefant şi poate câteva girafe şi bivoli se numărau printre animalele ale căror hoituri au fost consumate la Olduvai, dar pentru o lungă perioadă printre resturi au predominat oasele unor animale mai mici. Cu aproximativ 300.000 de ani în urmă tabloul este cu totul altul.

Aici putem găsi un indiciu privind modul în care *Australopithecus* şi rudele sale au fost înlocuiţi de *Homo erectus*, mai mare şi mai eficient. Un aliment nou permite un consum mai mare, dar impune şi medii noi: vânatul trebuie urmărit dacă se generalizează consumul de carne. În timp ce hominienii trăiesc din ce în ce mai mult pe seama altor specii, teritoriul este explorat şi apar noi aşezări, pe măsură ce sunt identificate locurile preferate de mamuţi sau de rinocerii lânoşi.

Astfel de cunoştinţe trebuie învăţate şi transmise mai departe; tehnica trebuie transmisă şi păstrată, deoarece abilităţile necesare pentru a prinde în capcană, a ucide şi a dezmembra marile fiare ale trecutului depăşeau tot ceea ce le precedase.

Mai mult, erau abilităţi bazate pe cooperare: doar un număr mare de indivizi putea duce la îndeplinire o acţiune atât de complexă ca mânarea – poate cu ajutorul focului – a unui vânat într-un loc unde putea fi omorât pentru că existau o mlaştină în care un animal greu s-ar fi împotmolit sau o prăpastie, puncte de observaţie bine amplasate sau platforme sigure pentru vânători. Nu existau prea multe arme care să suplimenteze capcanele naturale şi, odată ucise, animalele prezentau şi alte probleme. Folosind doar lemn, piatră şi silex, ele trebuiau tranşate şi duse în tabără. Odată aduse, noile provizii de carne marchează încă un pas spre asigurarea unei pauze, deoarece consumatorul este eliberat o vreme de corvoada căutării neîntrerupte în mediul său a unor cantităţi mici de hrană, dar disponibile în permanenţă.

Este foarte greu să nu simţim că această epocă are o semnificaţie crucială. În contextul unei evoluţii de milioane de ani, ritmul schimbării, deşi încă incredibil de lent din punctul de vedere al societăţilor ulterioare, se accelerează. Aceştia nu sunt oameni aşa cum îi ştim noi, dar încep să semene cu omul: cel mai mare dintre prădători începe să prindă formă. De asemenea, începe să se distingă vag ceva care seamănă cu o adevărată societate, nu doar în acţiunile complicate bazate pe cooperarea

vânătorilor, ci şi în ceea ce implică transmiterea cunoştinţelor din generaţie în generaţie. Cultura şi tradiţia încep încet-încet să înlocuiască mutaţia genetică şi selecţia naturală ca surse primare de schimbare în rândul hominienilor. Grupurile care îşi „amintesc” cel mai bine tehnici eficiente vor duce mai departe evoluţia. Importanţa experienţei era foarte mare, deoarece pe ea se baza cunoaşterea unor metode care aveau şanse de succes, şi nu (aşa cum se întâmplă tot mai mult în societatea modernă) pe experiment şi analiză. Doar acest fapt în sine trebuie să le fi conferit o nouă importanţă indivizilor mai vârstnici şi mai experimentaţi. Aceştia ştiau cum să procedeze şi ce metode funcţionau, într-o vreme când tabăra şi vânarea animalelor mari uşurau întreţinerea lor de către grup. Probabil că nu erau foarte bătrâni, bineînţeles.

Foarte puţini aveau şanse să treacă de 40 de ani.

Selecţia a favorizat şi grupurile ai căror membri aveau nu doar o memorie bună, ci şi capacitatea din ce în ce mai mare de a reflecta datorită limbajului. Ştim foarte puţine lucruri despre preistoria limbajului. Tipurile moderne de limbaj au apărut, probabil, la mult timp după dispariţia lui *Homo erectus*. Cu toate acestea, un soi de comunicare era cu siguranţă folosită când se vânau animale mari, iar toate primatele emit semnale semnificative. E posibil să nu aflăm niciodată modul în care comunicau primit hominieni, dar o sugestie plauzibilă este că au început prin fragmentarea unor ţipete similare celor scoase de alte animale în sunete specifice care puteau fi recombinate. Acest lucru ar fi permis transmiterea unor mesaje diferite şi reprezintă, poate, originea străveche a gramaticii. Ceea ce ştim cu siguranţă este că evoluţia avea să fie mult accelerată după apariţia unor grupuri capabile să facă schimb de experienţă, să exerseze şi să-şi perfecţioneze îndemânarea, să elaboreze idei prin intermediul limbajului. O dată în plus, nu putem separa un proces de altele: o vedere mai bună, o mai bună capacitate fizică de a face faţă lumii ca set de obiecte distincte şi înmulţirea artefactelor utilizând unelte – toate acestea aveau loc simultan în sutele de mii de ani în care evolua şi limbajul. Împreună, ele au contribuit la o dezvoltare tot mai mare a capacităţii mentale, până când, într-o zi, a devenit posibilă conceptualizarea şi a apărut gândirea abstractă.

Rămâne totuşi valabil faptul că, dacă nu se poate face nicio afirmaţie generală despre comportamentul hominienilor înainte de apariţia omului, nici alte lucruri nu pot fi confirmate cu precizie. Nu facem decât să bâjbâim ca prin ceaţă, întrezărind vag, pentru o clipă, fiinţe care seamănă când mai mult, când mai puţin cu omul. Mintea lor, putem fi siguri de asta, este aproape incredibil de diferită de a noastră ca instrument de înregistrare a lumii exterioare. Şi totuşi, când analizăm gama de atribute ale lui *Homo erectus*, cel mai mult frapează caracteristicile sale umane, şi nu cele preumane. Din punct de vedere fizic, are un creier de dimensiuni comparabile cu ale creierului nostru. Confecţionează unelte (şi face acest lucru nu doar în cadrul unei singure tradiţii tehnice), construieşte adăposturi, cucereşte refugii naturale exploatând focul, de unde iese ca să vâneze şi să adune hrană. Face acest lucru în grupuri cu o disciplină care permite operaţiuni complicate; are, prin urmare, o oarecare capacitate de a schimba idei prin intermediul limbajului. Unităţile biologice de bază ale grupurilor sale de vânători prefigurează, probabil, familia nucleară umană,

fiind întemeiate pe instituţiile reprezentate de cămin şi diferenţierea activităţii pe sexe. Se poate chiar să fi existat un anumit grad de complexitate a organizării sociale în măsura în care cei care se ocupau de foc, de adunarea hranei sau indivizii mai bătrâni, ale căror amintiri îi transformau în bazele de date ale „societăţilor” lor, puteau fi întreţinuţi prin munca altora. Trebuie să fi existat şi o anumită organizare socială pentru a permite împărţirea hranei obţinute prin colaborare. Nu se mai poate adăuga nimic util la o astfel de descriere, afirmând cu exactitate unde se poate identifica un moment sau o linie clară de demarcaţie în preistorie de la care au apărut astfel de lucruri, dar istoria ulterioară a omenirii este de neimaginat fără ele. Atunci când o rudă africană a lui *Homo erectus*, care poseda, poate, un creier puţin mai mare şi mai complex decât altele, a evoluat în *Homo sapiens*, a făcut-o datorită unui imens progres şi unei moşteniri de care beneficia deja. Nu mai contează dacă alegem s-o numim om sau nu.

2
Homo sapiens

Apariţia lui *Homo sapiens* are o importanţă colosală: acum, în sfârşit, se poate recunoaşte umanitatea, oricât de brută ar fi forma sa. Şi totuşi, acest pas evolutiv este tot o abstracţiune. Este sfârşitul prologului şi începutul spectacolului principal, dar nu are rost să întrebăm când exact se petrece acest lucru. Este un proces, nu un moment anume, şi nu e un proces care s-a desfăşurat peste tot în acelaşi ritm. Tot ce avem la dispoziţie pentru a-l data sunt câteva vestigii fizice ale primilor oameni aparţinând unor tipuri umane evident moderne sau foarte apropiate de omul modern. Unele dintre ele s-au suprapus, mai mult ca sigur, cu peste 100.000 de ani perioadei în care încă trăiau hominieni. Unele pot reprezenta puncte de plecare greşite şi fundături, căci evoluţia umană a continuat să fie, probabil, extrem de selectivă. Deşi are un ritm mult mai accelerat decât înainte, această evoluţie este încă foarte lentă; avem de-a face cu ceva care s-a produs în aproximativ 200.000 de ani, în care nu ştim când a apărut primul nostru

„strămoş” adevărat (deşi aproape sigur a apărut în Africa). Nu este niciodată uşor să formulezi întrebările adecvate; liniile fiziologice, tehnice şi mentale la care îl lăsăm în urmă pe *Homo erectus* sunt chestiuni care ţin de definiţii, acoperind mileniile în care variante ale acestei specii au fost contemporane cu primii *Homo sapiens*.

Cele mai vechi fosile umane, puţine la număr, au provocat multe discuţii. Nu există nicio îndoială că nişte oameni care aparţineau unui nou tip s-au răspândit în Eurasia în perioada caldă dintre două ere glaciare, cam între 250000 şi 180000

î.e.n., o epocă atât de diferită climatic de a noastră, încât prin valea semitropicală a Tamisei umblau elefanţi şi în Rin înotau hipopotami. Craniul „Swanscombe”, numit după locul unde a fost găsit, indică faptul că posesorul său avea un creier mare (aproximativ 1.300 de centimetri cubi), dar în alte privinţe nu semăna foarte mult cu omul modern. Probabil reprezintă o rasă de *Homo heidelbergensis* (numită după oraşul german

lângă care au fost găsite pentru prima dată rămăşiţe).

Aceste grupuri sunt descendenţii unui tip de *Homo erectus* şi, probabil, strămoşii atât ai omului de Neanderthal, cât şi ai noştri (în formele lor africane). S-au răspândit rapid pe tot cuprinsul Africii şi Eurasiei şi au atins niveluri de dezvoltare fără precedent la tipurile umane anterioare. Aproape sigur, au fost prima specie care a învăţat să facă focul, cu efectele sale de o importanţă crucială pentru dezvoltarea ulterioară a umanităţii.

Următoarea eră glaciară lasă cortina. Când ea se ridică, acum aproximativ 130.000 de ani, în următoarea perioadă caldă, apar din nou vestigii umane. Au existat multe discuţii cu privire la ce ne indică acestea, dar rămâne indiscutabil că s-a făcut un mare progres. Intrăm acum într-o perioadă din care s-au păstrat numeroase dovezi, deşi fragmentare. Cu peste 100.000 de ani în urmă, în Europa trăiau fiinţe pe care acum le numim oameni. Există peşteri în Dordogne care au fost ocupate cu intermitenţe timp de 50.000 de ani după aceea. Culturile acestor oameni au supravieţuit, prin urmare, unei perioade de schimbări climatice extreme: primele lor urme aparţin unei perioade interglaciare calde şi ultimele se pierd spre mijlocul ultimei ere glaciare. Este o continuitate impresionantă în contextul a ceea ce trebuie să fi fost o mare variaţie a populaţiei animale şi a vegetaţiei din apropierea acestor situri; pentru a supravieţui atâta timp, astfel de culturi trebuie să fi fost foarte ingenioase şi adaptabile.

În ciuda tuturor asemănărilor fundamentale pe care le au cu noi, populaţiile care au creat aceste culturi sunt încă diferite fiziologic de fiinţele umane moderne.

Primele lor rămăşiţe au fost descoperite în valea Neanderthal din Germania (de aceea oamenii care aparţin acestui tip sunt numiţi, de regulă, neanderthalieni); era un craniu cu o formă atât de curioasă, încât multă vreme s-a crezut că aparţine cuiva din zilele noastre. Acum ştim mult mai multe despre aceşti veri ai noştri de pe drumul evoluţiei. În 2010 oamenii de ştiinţă au reuşit să secvenţializeze genomul neanderthalienilor, pe baza materialelor genetice din rămăşiţele a trei schelete străvechi. Ştim acum că *Homo neanderthalensis* (aşa cum este clasificat ştiinţific omul de Neanderthal) îşi avea originile în una dintre primele expansiuni în Africa ale primelor forme de oameni, posibil în urmă cu jumătate de milion de ani. De-a lungul mai multor etape de selecţie genetică, a apărut o populaţie de preneanderthalieni din care, la rândul său, a evoluat forma extremă acum aproximativ 200.000 de ani, ale cărei rămăşiţe uimitoare au fost descoperite în Europa. Neanderthalienii europeni, cu alte cuvinte, s-au dezvoltat, în mare, în paralel cu *Homo sapiens*, specia căreia îi aparţinem. Celelalte forme ale primilor oameni înrudite cu neanderthalienii s-au răspândit în Asia, ajungând probabil până în China. Evident, aceasta a fost mult timp o specie de mare succes.

Strămoşii neanderthalienilor şi ai oamenilor moderni s-au diferenţiat în Africa acum aproximativ 350.000 de ani. Este posibil ca între timp unii să se fi stabilit deja în Eurasia. Acum 100.000 de ani, artefactele omului de Neanderthal erau răspândite pe tot cuprinsul Eurasiei şi arată diferenţe de tehnică şi de formă.

Neanderthalienii, ca şi diferitele specii pe care specialiştii le numesc

moderne din punct de vedere anatomic, umblau în două picioare şi aveau un creier mare. Ei reprezintă un pas uriaş în evoluţie şi demonstrează o nouă sofisticare mentală pe care încă nu putem s-o înţelegem şi cu atât mai puţin s-o măsurăm. Un exemplu deosebit de vizibil este folosirea tehnologiei pentru a învinge mediul: ştim, datorită instrumentelor de tăbăcit pe care le utilizau la prelucrarea pieilor de animale, că neanderthalienii purtau haine (deşi nu s-a păstrat niciuna; cel mai vechi corp îmbrăcat descoperit până acum, în Rusia, datează de acum aproximativ 35.000 de ani). Nici acest progres important în manipularea mediului nu frapează însă atât de tare ca apariţia în cultura neanderthalienilor a înmormântării formale.

Actul înmormântării în sine este epocal pentru arheologie; mormintele au o importanţă enormă datorită artefactelor societăţii străvechi pe care le păstrează.

Totuşi, mormintele neanderthalienilor ne oferă şi mai mult: ele pot conţine chiar primele dovezi ale unui ritual sau ale unei ceremonii.

Este foarte greu să controlăm speculaţiile, iar unele au luat-o înaintea dovezilor. Poate că o formă timpurie de totemism explică şi coarnele cu care a fost îngropat un copil neanderthalian în apropiere de Samarkand. Unii au sugerat, de asemenea, că grija vizavi de înmormântare poate reflecta o nouă preocupare pentru individ, rezultat al consolidării interdependenţei grupului în noile ere glaciare. Aceasta ar fi putut intensifica sentimentul de pierdere la moartea unui membru şi ar putea indica şi ceva în plus. A fost descoperit scheletul unui neanderthalian care îşi pierduse braţul cu mulţi ani înainte să moară. Cu siguranţă, a depins foarte mult de ceilalţi şi a fost ajutat de grup, în pofida handicapului său.

Este tentant, dar mai periculos să sugerăm că înmormântarea ritualizată implică o anumită perspectivă asupra existenţei vieţii după moarte. Dacă este însă adevărat, ar fi dovada unei imense capacităţi de abstractizare a hominienilor şi originile unuia dintre cele mai mari şi mai vechi mituri, că viaţa este o iluzie, că realitatea este invizibilă, în alt loc, că lucrurile nu sunt ceea ce par. Fără a merge atât de departe, măcar putem cădea de acord că se produce o schimbare esenţială.

Ca şi indiciile unor ritualuri ce implică animale pe care le mai oferă unele caverne neanderthaliene, o înmormântare atentă poate marca o nouă încercare de a domina mediul. Cu siguranţă, creierul uman era deja capabil să formuleze întrebări la care dorea să dea un răspuns şi, poate, să ofere răspunsuri sub forma unor ritualuri. Înceată, ezitantă, stângace – oricum am putea-o descrie şi cu toate că era abia la început – mintea umană răzbeşte la suprafaţă; a început cea mai mare dintre explorări.

Ultimii neanderthalieni trăiau în grupuri dezvoltate. Nu numai că aveau grijă de cei bolnavi şi îşi îngropau morţii, ci se şi uneau în mici cete, care se coordonau eficient, vânau împreună şi aveau cel puţin o formă de comunicare între ei. Până în urmă cu 100.000 de ani generaseră variaţii regionale; ADN-ul lor arată, de pildă, că unele grupuri care trăiau în Europa aveau o piele mai deschisă la culoare decât altele. În Eurasia Centrală apăruse o nouă specie, denisovanii, diferiţi din punct de vedere genetic de strămoşii lor neanderthalieni. Omul de Neanderthal ne oferă, de asemenea, prima dovadă a unei instituţii umane îngrozitoare, războiul.

Se poate ca acesta să fi avut legătură cu canibalismul, axat, se pare, pe

consumarea creierului victimelor. Analogia cu unele societăţi ulterioare sugerează că avem din nou de-a face cu începutul unei conceptualizări despre suflet sau spirit; astfel de acte au uneori rolul de a asigura dobândirea puterii magice sau spirituale a celor învinşi.

În pofida succeselor lor, cortina a început să cadă peste neanderthalieni acum aproximativ 60.000 de ani. După ce au dominat o perioadă lungă şi pe o suprafaţă extinsă, nu ei aveau să moştenească pământul în cele din urmă. Este posibil ca şi schimbările climatice să fi jucat un rol în dispariţia lor. La fel şi modul în care vânau. Neanderthalienii trăiau periculos. Vânatul mare pe care se axau se poate să nu fi fost foarte eficient din punctul de vedere al costurilor – foarte multe schelete de neanderthalieni tineri sunt îngropate cu răni mortale provocate în timpul vânătorii de mamuţi. Poate din cauză că era nevoie de grupuri familiale întregi care să vâneze împreună pentru a avea succes nu aveau timpul necesar pentru specializare şi învăţare. Şi este posibil ca spre final să fi fost învinşi în competiţia pentru resurse de verii lor genetici, care proveneau din Africa – *Homo sapiens*, specia noastră.

Noi aveam să fim urmaşii neanderthalienilor şi ai tuturor celorlalte tipuri umane care populau lumea atunci când a început expansiunea noastră în afara Africii, acum aproximativ 60.000 de ani. Dar cercetările genetice arată că încă purtăm urme ale acestor forme diferite de viaţă umană. Ştim că *Homo sapiens* şi oamenii care făceau parte din ceea ce numim în general grupuri neanderthaliene s-au încrucişat – până la 4% din ADN-ul nostru este de origine neanderthaliană.

Dar a avut loc o astfel de încrucişare şi cu alte grupuri, a căror identitate încă nu putem s-o identificăm cu siguranţă. Va mai trece ceva timp până când vom putea stabili unde şi cu ce rezultate s-au încrucişat diferite grupuri de oameni după ce strămoşii noştri au părăsit Africa. Acesta este unul dintre domeniile cele mai interesante ale cercetării preistorice, care va influenţa serios felul cum îi înţelegem pe oamenii care trăiesc astăzi. După ce s-a secvenţializat genomul neanderthalian, a devenit clar că unele dintre cele mai importante gene ce luptă împotriva bolilor pe care le au acum oamenii nu aparţin speciei noastre. Potrivit unor cercetători, chiar faptul că ne-am putut încrucişa cu alte grupuri umane a contribuit masiv la popularea pământului, deoarece a asigurat „vigoarea hibridă”

care ne-a ajutat să ajungem pe toate continentele, cu excepţia Antarcticii.

Homo sapiens a avut un succes remarcabil, răspândindu-se pe tot cuprinsul Eurasiei în mai puţin de 100.000 de ani de la primele sale apariţii în Africa (acestea sunt datate la aproximativ 160000 î.e.n.) şi ulterior în toată lumea. Dar originile sale sunt cu siguranţă africane; acum putem identifica descendenţa pe linie masculină a fiecărui individ dintr-un strămoş comun care a trăit în Africa de Est cu puţin peste 60.000 de ani în urmă. Membrii săi pot fi din start identificaţi anatomic ca oameni moderni, cu feţe mai mici, un craniu mai uşor şi membre mai drepte decât neandertahlienii. La început un grup relativ mic a pătruns în Levant şi în Orientul Mijlociu şi, urmând în principal linia ţărmului, a avansat în Asia de Est şi de Sud-Est, ajungând în cele din urmă în Oceania în jurul anului 50000

î.e.n. Deja începea să colonizeze Europa, unde urma să locuiască mii de

ani alături de neanderthalieni. În jurul anului 15000 î.e.n., a traversat pe o limbă de pământ ceea ce urma să fie Strâmtoarea Bering, ajungând în America.

Înainte ca grupuri de *Homo sapiens* să părăsească Africa, specia cunoscuse o foarte lungă dezvoltare – mai lungă decât perioada pe care a petrecut-o de atunci în afara Africii. Acum peste 100.000 de ani omenirea a dezvoltat încet-încet mijloacele care aveau să ne ajute să devenim specia dominantă. Nu toate s-au petrecut sub forma unui progres liniar. Strămoşii noştri erau puţini la număr şi aveau adesea o existenţă precară, chiar şi în comparaţie cu alte specii umane ce trăiau pe continent. Un om de ştiinţă a comparat dezvoltarea noastră acolo cu nişte flăcărui care abia pâlpâie. Chiar dacă oamenii erau deja capabili să transmită cunoştinţe, majoritatea acestor încercări au fost anihilate, odată cu întregul trib, în urma vreunui eveniment cataclismic. Totuşi, se pare că la un moment dat, acum mai puţin de 100.000 de ani, *Homo sapiens* din Africa de Est a atins un prag critic, în care acumularea de inovaţii şi contactul dintre grupuri s-au permanentizat. Aceasta are, probabil, legătură şi cu dezvoltarea limbajului, care, chiar şi în forma sa cea mai rudimentară, a facilitat învăţarea şi memoria. Acum aproximativ 65.000 de ani, în Africa existau aproape toate mijloacele necesare expansiunii: unelte complexe, transport pe distanţe lungi, ceremonii şi ritualuri, plase, capcane şi echipament de pescuit, gătitul mâncării şi colibe. Unele dintre aceste abilităţi au fost indubitabil dobândite în urma interacţiunii cu grupuri de oameni diferite din punct de vedere genetic. Aveau să existe şi „gâtuiri” în unele etape ulterioare ale dezvoltării omului, atât înainte, cât şi după ce primele grupuri au părăsit Africa, când populaţia noastră este posibil să fi fost redusă la doar câteva mii de indivizi. Dar o formă de continuitate avea să supravieţuiască.

Sub multe aspecte ne bazăm în continuare pe speculaţii în evaluarea motivelor pentru care răspândirea tipului uman *Homo sapiens* s-a petrecut în momentul şi modul în care s-a petrecut, iar paleoantropologii rămân circumspecţi în ce priveşte dovezile fosile; unora nu le place să afirme fără rezerve că suntem cu toţii descendenţii unui număr mic de oameni care au părăsit Africa cam în aceeaşi perioadă. Cu toate acestea, cea mai mare parte sunt de acord că de acum 50.000 de ani şi până la sfârşitul ultimei ere glaciare, în jurul anului 9000 î.e.n., ne confruntăm cu tot mai multe dovezi ale unor indivizi aparţinând tipului uman modern. Această perioadă este cunoscută de regulă sub denumirea de paleoliticul

„superior”, care vine din din greacă („pietre vechi”). Ea corespunde, în mare, sintagmei mai familiare „Epoca pietrei”, dar, ca şi alte contribuţii la terminologia haotică a preistoriei, este dificil ca persoane care nu au competenţa necesară să folosească asemenea sintagme.

Este uşor de separat paleoliticul „superior” de cel „inferior”; separarea constă în faptul fizic că straturile geologice aflate deasupra sunt cele mai recente şi că, prin urmare, fosilele şi artefactele descoperite aici sunt mai târzii decât cele găsite la niveluri inferioare. Paleoliticul inferior desemnează, prin urmare, o epocă anterioară paleoliticului superior. Aproape toate artefactele care s-au păstrat din paleolitic sunt din piatră; niciunul nu este din metal, a cărui apariţie a făcut posibilă aplicarea unei terminologii folosite de poetul roman Lucreţiu, numind ceea ce urmează

Epocii pietrei Epoca bronzului, respectiv Epoca fierului.

Acestea sunt, bineînţeles, etichete culturale şi tehnologice; marele lor merit este că atrag atenţia asupra activităţilor omului. La un moment dat uneltele şi armele sunt făcute din piatră, apoi din bronz şi după aceea din fier. Totuşi, aceste sintagme au şi dezavantaje. Un dezavantaj evident este că în intervalele uriaşe în care artefactele din piatră constituie cele mai numeroase dovezi importante avem de-a face mai ales cu hominizi. Ei aveau, într-o măsură variabilă, unele caracteristici umane, dar nu pe toate; multe unelte din piatră nu au fost făcute de oameni. De asemenea, faptul că această terminologie îşi avea originea în arheologia europeană a creat tot mai multe dificultăţi pe măsură ce se adunau dovezi despre restul lumii care nu prea se potriveau. Un ultim dezavantaj este că estompează unele distincţii importante în cadrul perioadelor chiar şi în Europa.

Rezultatul a fost o ajustare suplimentară. În cadrul Epocii pietrei oamenii de ştiinţă au făcut deosebire (în ordine) între paleoliticul inferior, cel mediu şi cel superior şi apoi mezolitic şi neolitic (ultimul estompând diviziunea atribuită apariţiei prelucrării metalelor de vechile scheme). Perioada de până la sfârşitul ultimei ere glaciare din Europa este numită uneori Epoca veche a pietrei, altă complicaţie, deoarece avem aici alt principiu de clasificare, cel oferit de cronologie. *Homo sapiens* apare în Europa cam la începutul paleoliticului superior. Tot în Europa s-au descoperit cele mai multe rămăşiţe de schelete şi pe aceste dovezi s-a bazat mult timp distincţia între specii.

Pentru această perioadă s-au făcut multe eforturi în Europa ca să se clasifice şi să se grupeze cronologic culturile identificate pe baza uneltelor lor. Clima nu era constantă; deşi rece de obicei, existau fluctuaţii importante, incluzând, probabil, instalarea bruscă a celor mai aspre condiţii dintr-un milion de ani acum aproximativ 20.000 de ani. Astfel de variaţii climatice au avut o influenţă hotărâtoare asupra evoluţiei societăţii. Acum aproximativ 30.000 de ani s-au produs schimbările climatice care le-au permis ulterior unor oameni să ajungă în America, traversând din Asia fie pe gheaţă, fie pe o limbă de pământ rămasă la suprafaţă deoarece calotele de gheaţă conţineau multă apă de mare şi nivelul mării era mult mai scăzut. Ei s-au deplasat spre sud timp de mii de ani, urmărind vânatul care îi atrăsese spre ultimul continent nelocuit. Americile au fost de la bun început populate de imigranţi. Dar, atunci când gheaţa s-a retras, coastele, rutele şi rezervele de hrană au suferit transformări uriaşe. Toate s-au petrecut aşa cum se întâmpla dintotdeauna, dar de data aceasta a fost o diferenţă crucială.

Acum exista şi omul. Exista o nouă formă de inteligenţă capabilă să folosească tot mai multe resurse noi pentru a face faţă schimbărilor de mediu. Se apropia începutul istoriei, când acţiunea umană conştientă menită să controleze mediul va fi tot mai eficientă.

Aceasta poate părea o afirmaţie majoră în lumina resurselor aflate la îndemâna primilor oameni, judecând după uneltele şi armele lor. Cu toate acestea, ei prezintă deja o varietate largă de capacităţi dacă îi comparăm cu predecesorii lor. Uneltele de bază ale lui *Homo sapiens* erau din piatră, dar erau menite să servească multor scopuri mai precise decât uneltele anterioare şi erau făcute altfel, desprinzând aşchii dintr-un corp pregătit cu grijă. Varietatea şi elaborarea lor sunt alte semne ale accelerării evoluţiei

umane. Au început să fie folosite şi materiale noi în paleoliticul superior, pe măsură ce osul şi cornul s-au adăugat lemnului şi silexului în primele ateliere şi armurării. Acestea au asigurat noi posibilităţi de confecţionare; acul din os a reprezentat un mare progres în confecţionarea veşmintelor, excizia le-a permis unor meşteri iscusiţi să perfecţioneze lamele de silex, ele devenind atât de subţiate, încât par lipsite de utilitate. Apare şi primul material artificial, un amestec de argilă cu pulbere de os.

Armele sunt îmbunătăţite. Apariţia tot mai frecventă a unor mici unelte de silex, în forme geometrice mai regulate, care poate fi observată spre sfârşitul paleoliticului superior sugerează confecţionarea unor vârfuri de arme mai complexe. În aceeaşi perioadă sunt inventate şi se răspândesc aruncătorul de lance, arcul şi săgeata, precum şi harponul, folosit la început pentru mamifere şi ulterior pentru a prinde peşte. Acesta din urmă indică o extindere a vânătorii – şi, prin urmare, a resurselor – şi în apă. Cu mult timp înainte, acum vreo 600.000 de ani, au existat hominieni care culegeau moluşte pentru hrană în China şi, fără îndoială, şi în alte zone. Cu ajutorul harpoanelor şi, poate, al unor unelte mai perisabile, precum plase şi fire de pescuit, puteau fi acum exploatate noi surse acvatice de hrană, mai bogate (unele create de modificările de temperatură ale ultimelor ere glaciare), ceea ce a dus la realizări în domeniul vânătorii, posibil legate de apariţia pădurilor în etapele postglaciare şi de o nouă dependenţă de deplasările renilor şi bovinelor sălbatice şi de cunoaşterea acestora.

Este tentant să crezi că toate acestea sunt susţinute de cele mai remarcabile şi mai misterioase dovezi care le-au supravieţuit oamenilor din paleoliticul superior: arta lor. Este prima de acest gen de a cărei existenţă nu ne putem îndoi. Este posibil ca primit oameni sau chiar şi fiinţe antropoide să fi zgâriat forme pe sol, să-şi fi mâzgălit trupul, să se fi mişcat ritmic în paşi de dans sau să fi aranjat flori, dar nu ştim nimic despre aceste lucruri deoarece, dacă au existat vreodată, nu s-a mai păstrat nimic. O fiinţă s-a străduit să deseneze mici cirezi cu ocru acum aproximativ 40.000-60.000 de ani, dar nu se ştie în ce scop a făcut asta. S-a sugerat că două crestături de pe o piatră funerară neanderthaliană reprezintă cea mai veche formă de artă, dar primele mărturii numeroase şi sigure apar sub formă de picturi pe pereţii unor peşteri din Europa. Primele au fost realizate acum peste 30.000 de ani şi numărul lor creşte dramatic, până ne aflăm în prezenţa unei arte conştiente ale cărei realizări tehnice şi estetice supreme par, deodată şi fără ca nimic să anticipeze acest lucru, aproape mature. Ele continuă astfel mii de ani, până când această formă de artă dispare. La fel cum nu are strămoşi, nu are nici urmaşi, deşi pare să fi folosit multe dintre procesele de bază ale artelor vizuale folosite şi astăzi.

Concentrarea sa în spaţiu şi timp ne dă motive să bănuim că mai sunt multe de descoperit. Unele peşteri din Africa abundă în picturi şi sculpturi preistorice datate chiar şi cu 27.000 de ani în urmă şi acestora li s-au tot adăugat altele până în timpul reginei Victoria a Angliei; în Australia existau picturi rupestre acum cel puţin 20.000 de ani. Arta paleoliticului, prin urmare, nu se limitează la Europa, dar ceea ce s-a descoperit în afara Europei a fost studiat mai intermitent până acum. Nu ştim deocamdată suficient de multe despre epoca din care datează unele picturi rupestre din alte părţi ale lumii şi nici despre unicitatea condiţiilor care au condus la

păstrarea în Europa a unor obiecte care este posibil să fi avut corespondente şi altundeva. Şi nici nu ştim ce s-a pierdut; există o multitudine de posibilităţi cu privire la ceea ce s-ar fi produs la nivel de gesturi, sunete sau materiale perisabile care nu pot fi explorate. Cu toate acestea, arta din Europa Occidentală în paleoliticul superior are, dovedit, un caracter impresionant şi solid, unic în lume.

Descoperiri recente au confirmat că unele forme de artă s-au răspândit în diferite părţi ale Europei mult mai devreme decât s-a crezut până acum. O siluetă remarcabilă reprezentând o femeie cu sâni mari (aproape sigur un simbol al fertilităţii) descoperită în sud-estul Germaniei în 2008 datează de aproximativ 40.000 de ani. Alte descoperiri din sud-vestul Franţei şi nordul Spaniei constau în mici figurine de piatră, os sau, ocazional, argilă, obiecte decorate (adesea unelte şi arme) şi pereţii şi tavanele pictate ale unor peşteri. În aceste peşteri (şi în decorarea obiectelor) există o preponderenţă copleşitoare a temelor animale.

Semnificaţia acestor desene, mai ales în secvenţele elaborate ale picturilor rupestre, i-a intrigat pe cercetători. Evident, multe dintre animalele redate atât de fidel erau în centrul unei economii bazate pe vânătoare. De asemenea, cel puţin în peşterile din Franţa, pare acum foarte probabil să existe o ordine conştientă a secvenţelor în care sunt înfăţişate. Dar este încă foarte dificil să analizăm mai mult fenomenul. În mod clar, arta din paleoliticul superior are o misiune similară celei asumate ulterior de scris, dar ce semnifică mesajele încă nu se ştie. Pare probabil ca picturile să fie legate de anumite practici religioase sau magice: s-a demonstrat în mod convingător că picturile rupestre africane sunt legate de magie şi şamanism, iar alegerea unor astfel de colţuri izolate şi greu accesibile ale peşterilor, precum cele în care au fost descoperite picturile europene, sugerează că se îndeplinea un fel de rit special atunci când erau pictate sau privite. (Era nevoie, bineînţeles, de lumină artificială în aceste colţuri întunecate.) Originile religiei pot fi ghicite în înmormântările neanderthalienilor şi se văd şi mai clar în cele ale populaţiilor din paleoliticul superior, care sunt adesea elaborate; aici, în arta lor, interferenţele sunt şi mai dificil de evitat. Poate ne oferă primele vestigii ale unei religii organizate care s-au păstrat.

Naşterea, maturitatea şi dispariţia primelor realizări artistice ale omenirii descoperite în Europa acoperă o perioadă foarte lungă. Acum aproximativ 45.000

de mii de ani au apărut obiecte decorate şi colorate, adesea din os şi fildeş. Apoi, patru sau cinci milenii mai târziu, ajungem la primele forme de artă figurativă.

Curând după aceea atingem apogeul realizărilor estetice preistorice, marile

„sanctuare” (aşa cum au fost ele numite) din peşteri, pictate şi gravate, cu procesiunile lor de animale şi misterioasele forme simbolice repetate. Această etapă culminantă a durat aproximativ 5.000 de ani, o perioadă surprinzător de lungă pentru menţinerea unui stil şi a unui conţinut atât de constante. O perioadă atât de lungă – aproape la fel de lungă ca întreaga istorie a civilizaţiei de pe această planetă – ilustrează încetineala cu care se schimba tradiţia în vremuri străvechi şi impermeabilitatea sa la influenţele exterioare. Poate că este un indicator al izolării geografice a

unor culturi preistorice. Ultima fază a acestei arte care a fost identificată duce povestea până în jurul anului 9000 î.e.n.; în aceasta, cerbul înlocuieşte din ce în ce mai multe alte animale ca subiect (reflectând, fără îndoială, dispariţia renului şi a mamutului odată cu retragerea gheţii), înainte ca un ultim avânt al uneltelor şi armelor bogat decorate să pună capăt primelor mari realizări artistice ale Europei. În epoca următoare nu s-a produs nimic asemănător ca amploare sau calitate; cele mai remarcabile vestigii care s-au păstrat sunt câteva pietre ornamentate. Aveau să treacă 6.000 de ani până la următoarele mari realizări în domeniul artei.

Ştim foarte puţine despre colapsul acestor mari realizări umane. Nu s-a făcut niciodată lumină cu adevărat în paleoliticul superior, iar întunericul s-a instalat rapid – adică, evident, de-a lungul a mii de ani. Cu toate acestea, violenţa contrastului dintre ceea ce a fost înainte şi ceea ce a urmat şochează. O extincţie atât de bruscă rămâne un mister. Nu avem date precise şi nici măcar secvenţe precise: nimic nu s-a sfârşit într-un anumit an sau în altul. A fost doar o încetare graduală a activităţii artistice într-un interval lung, care în final pare să fi fost absolută. Unii cercetători au dat vina pe climă. Poate, susţin ei, întregul fenomen al artei rupestre era legat de eforturile de a influenţa deplasarea sau abundenţa turmelor de animale mari pe care se bazau populaţiile ce trăiau din vânat. Odată ce ultima eră glaciară s-a încheiat şi în fiecare an renii s-au retras puţin câte puţin, oamenii au căutat tehnici noi, magice pentru a-i manipula, dar treptat, pe măsură ce gheaţa s-a retras din ce în ce mai mult, a dispărut şi un mediu la care reuşiseră să se adapteze. Odată cu el a dispărut şi speranţa de a influenţa natura. *Homo sapiens* nu era lipsit de putere; dimpotrivă, se putea adapta la o nouă provocare şi asta a şi făcut. Dar, cel puţin pentru o vreme, o sărăcire culturală, abandonarea primelor sale forme de artă, a fost o consecinţă a adaptării.

Se observă uşor în ce măsură astfel de speculaţiii sunt fanteziste, dar e dificil de înfrânat entuziasmul faţă de o realizare atât de uluitoare. Marile scene rupestre au fost numite „catedrale” ale lumii paleoliticului şi astfel de metafore sunt justificate dacă nivelul de realizare şi scara lucrării sunt comparate cu dovezile pe care le avem despre triumfurile anterioare ale omului. Odată cu primele forme de artă adevărată, hominizii rămân cu mult în urmă şi avem dovezi neechivoce despre puterea minţii umane.

Multe dintre lucrurile care se cunosc despre paleoliticul superior confirmă impresia că modificările genetice cruciale s-au produs deja şi că evoluţia este acum un fenomen mental şi social. Distribuţia principalelor diviziuni rasiale din lume, care durează până la începutul epocii moderne, pare a fi deja stabilită în linii mari spre sfârşitul paleoliticului superior. Diviziunile geografice şi climatice produseseră diferenţieri în ceea ce priveşte pigmentaţia pielii, caracteristicile părului, forma craniului şi structura osoasă a feţei. Caracteristicile regionale asiatice se pot distinge în primele relicve chineze de *Homo sapiens*. Toate grupurile regionale majore sunt stabilite până prin 10000 î.e.n., aproximativ în zonele pe care le-au dominat până la marile strămutări ce au reprezentat un aspect al procesului prin care civilizaţia europeană a ajuns să domine lumea după 1500

e.n. Lumea se umplea în paleolitic. Oamenii au pătruns în sfârşit pe

continentele virgine, unde nu mai călcaseră niciun strămoş şi nicio rudă ale lor.

Acum aproximativ 50.000 de ani primii oameni au ajuns deja în Australia, cam în aceeaşi perioadă în care oamenii din rasa noastră s-au stabilit în Europa.

Erau descendenţii celor ce urmaseră în principal linia coastelor Orientului Mijlociu, devenind pe parcurs culegători pricepuţi de fructe de mare bogate în proteine. Acum se consideră că au folosit probabil bărci pentru a călători spre noul continent, deşi nivelul mării în arhipelagul indonezian trebuie să fi fost mult mai scăzut decât astăzi, deschizând o reţea de poduri naturale şi mări calme. După ce au ajuns în Australia, din insulă în insulă, pe mările Timor şi Banda, s-au răspândit foarte rapid. Peisajul atunci luxuriant le convenea de minune; erau lacuri şi râuri imense şi o serie de specii dispărute astăzi care puteau fi vânate pentru hrană, precum marsupialul gigantic *Zygomaturus* (cam de dimensiunile unui hipopotam pitic actual), care semăna cu un wombat, şi un cangur de 450 de livre, *Procoptodon*.

Colonizarea de către oameni a ultimei lumi noi a început mult mai târziu. O

populaţie asiatică, probabil în mai multe grupuri mici, dar strâns înrudite, a ajuns în America traversând o punte naturală spre Alaska din Asia de Nord acum aproximativ 17.000 de ani. A adus unelte şi tehnici dezvoltate într-o regiune dintre munţii Altai şi valea fluviului Amur din sudul Siberiei în mileniile precedente. Apoi s-a răspândit pe tot cuprinsul Americilor, mai întâi de-a lungul coastelor, iar la scurt timp după aceea începând să pătrundă în interior. Unii dintre primii americani au învăţat curând să construiască bărcuţe. Alţii au devenit experţi în vânarea mamuţilor şi a mastodonţilor. Primele locuinţe umane descoperite în Chile datează din 11000 î.e.n.; unele porţiuni ale zonei central-nordice a Statelor Unite şi posibil unele mici suprafeţe de pe coasta Atlanticului au fost populate cam în aceeaşi perioadă.

Homo sapiens era deja, se pare, un tip aventuros la sfârşitul ultimei ere glaciare. Dintre continente, doar Antarctica îl mai aştepta să sosească şi s-o colonizeze (şi a aşteptat până în anul 1895 e.n.). Cu toate acestea, în paleoliticul superior lumea era încă un loc mai degrabă pustiu. Calculele ne arată că în Franţa trăiau 20.000 de oameni în perioada neanderthalienilor, ajungând, poate, la 50.000 din probabil zece milioane de oameni în toată lumea acum 20 de milenii.

„Un deşert uman în care vânatul abunda”, iată descrierea unui om de ştiinţă. Ei erau vânători şi culegători şi aveau nevoie de un teritoriu vast pentru a asigura necesarul unei familii. *Homo sapiens* era un vânător-culegător excepţional când vremurile erau prielnice; există noi dovezi care sugerează că, la sosirea în Europa, nou-veniţii au depăşit populaţia de neanderthalieni în proporţie de zece la unu.

Totuşi, chiar şi aşa, populaţia umană era foarte puţin numeroasă, iar lumea foarte mare.

Nu este greu de înţeles că astfel de cifre referitoare la populaţie indică o schimbare culturală foarte lentă. Oricât de accelerat ar fi progresul omului în paleolitic şi oricât de versatil devine, tot durează mii de ani ca să-şi transmită cunoştinţele dincolo de barierele reprezentate de geografie şi

diviziunile sociale.

La urma urmelor, era posibil ca un om să trăiască toată viaţa fără a întâlni pe nimeni din alt grup sau trib, ca să nu mai vorbim de altă cultură. Diviziunile care existau deja între diferite grupuri de *Homo sapiens* inaugurează o epocă istorică tinzând spre distincţia culturală – deşi nicidecum spre izolarea – unui grup de altul, iar aceasta urma să sporească diversitatea oamenilor până nu demult, când procesul a fost inversat de forţe tehnice şi politice.

Încă nu ştim foarte multe despre grupurile în care trăia omul în paleoliticul superior. E clar că erau mai mari decât înainte şi, de asemenea, mai sedentare.

Primele vestigii ale unor construcţii provin de la vânătorii din paleoliticul superior care trăiau pe teritoriul actual al Cehiei şi Slovaciei şi în sudul Rusiei. În jurul anului 10000 î.e.n., în unele zone din Franţa par să se fi format grupuri de aşezări alcătuite din 400-600 de oameni, dar, judecând după dovezile arheologice, acest lucru era ieşit din comun. Prin urmare, trebuie să fi existat ceva asemănător tribului, deşi este practic imposibil să vorbim despre organizarea şi ierarhiile sale.

Tot ce ştim cu siguranţă este că se producea o continuă specializare a sexelor în paleolitic pe măsură ce vânătoarea devenea mai elaborată, necesitând abilităţi mai dezvoltate, în timp ce aşezările le ofereau femeilor noi posibilităţi de a culege plante.

Deşi obscur, acesta este totuşi tabloul pământului la sfârşitul paleoliticului în ceea ce priveşte aspectele importante pe care le putem recunoaşte. Urmau să se producă transformări geologice (de exemplu, Canalul Mânecii urma să apară abia în jurul anului 7000 î.e.n.), dar trăim într-o perioadă de relativă stabilitate topografică ce a păstrat formele de bază ale lumii din jurul anului 9000 î.e.n.

Lumea de atunci era deja în mod clar lumea lui *Homo sapiens*. Descendenţii primatelor care coborâseră din copaci reuşiseră de mult, prin deprinderea abilităţilor de confecţionare a uneltelor, prin folosirea unor materiale naturale pentru a construi adăposturi şi prin stăpânirea focului, prin vânarea şi exploatarea altor animale, să devină destul de independenţi de unele ritmuri ale naturii.

Această transformare îi adusese la un nivel suficient de înalt de organizare socială pentru a întreprinde acţiuni importante bazate pe cooperare. Nevoile lor provocaseră diferenţe economice între sexe. Confruntarea cu aceste probleme materiale şi cu altele îi condusese la transmiterea unor idei prin intermediul limbajului, la inventarea unor practici şi idei rituale care se află la baza religiei şi, în cele din urmă, la o artă extraordinară. S-a afirmat chiar că omul din paleoliticul superior avea un calendar lunar. Ieşind din preistorie, omul este deja o fiinţă capabilă de conceptualizare, înzestrată cu intelect, având puterea de a obiectiva şi de a abstractiza. E foarte dificil să nu credem că această nouă forţă este cea care explică ultimul şi cel mai mare pas făcut în preistorie, inventarea agriculturii.

3
Posibilitatea civilizaţiei

Timpul scurs de când există fiinţe este de cel puţin 20 de ori mai îndelungat decât civilizaţiile pe care acestea le-au creat. Apusul ultimei ere glaciare a permis străbaterea lungului drum spre civilizaţie şi este preludiul direct al Istoriei. În cinci-şase mii de ani s-au produs o serie de schimbări importante dintre care, fără îndoială, iese în evidenţă o creştere a rezervei de hrană. Nimic nu a mai accelerat atât de mult dezvoltarea umană şi nu a mai avut rezultate atât de generalizate până la schimbările numite industrializare care s-au petrecut în ultimele trei secole.

Un om de ştiinţă a sintetizat aceste schimbări ce marchează sfârşitul preistoriei drept „revoluţia neolitică”. Intrăm iarăşi într-o mică încurcătură provocată de o terminologie potenţial înşelătoare, deşi ultima la care ne referim în preistorie. Arheologii plasează mezoliticul după paleolitic, urmat la rândul său de neolitic (unii au adăugat şi o a patra epocă, chalcolitică, adică o etapă a societăţii în care sunt folosite simultan artefacte din piatră şi din cupru). Distincţia dintre primele două nu este de interes decât pentru specialişti, dar toţi aceşti termeni descriu fapte culturale; ei identifică serii de artefacte care indică resurse şi capacităţi din ce în ce mai mari. Doar termenul *neolitic* trebuie să ne preocupe pe noi. El înseamnă, în sensul său cel mai restrâns şi mai precis, o cultură în care uneltele de piatră şlefuită le înlocuiesc pe cele cioplite (deşi uneori se adaugă şi alte criterii). Această transformare poate părea prea măruntă pentru a justifica entuziasmul unor specialişti în preistorie faţă de neolitic, cu atât mai puţin o discuţie despre „revoluţia neolitică”. De fapt, deşi mai e folosită uneori, această expresie este nesatisfăcătoare deoarece trebuie să acopere prea multe idei diferite.

Cu toate acestea, a fost o încercare de a localiza o schimbare importantă şi complexă, cu multe variaţii locale, şi merită să încercăm să-i înţelegem semnificaţia generală.

Putem începe cu observaţia că şi în sensul tehnologic cel mai restrâns faza neolitică a dezvoltării umane nu începe, nu înfloreşte şi nu se sfârşeşte peste tot în acelaşi timp. Într-un loc ea poate dura cu mii de ani mai mult decât în alt loc şi începuturile sale sunt separate de ceea ce s-a întâmplat înainte nu de o linie clară de demarcaţie, ci de o zonă misterioasă de schimbare culturală. Apoi, în această perioadă, nu toate societăţile posedă aceeaşi gamă de abilităţi şi resurse; unele descoperă cum să facă obiecte din ceramică, precum şi unelte din piatră şlefuită, altele încep să domesticească animale şi să culeagă sau să cultive cereale.

Evoluţia lentă este regula şi nu toate societăţile atinseseră acelaşi nivel la momentul când apare civilizaţia scrisă. Cu toate acestea, cultura neolitică este matricea din care apare civilizaţia şi asigură condiţiile primare pe care se bazează ea, iar acestea nu se limitează în niciun caz la producerea unor unelte din piatră foarte bine şlefuite ce au dat numele acestei faze.

Trebuie, de asemenea, să definim cuvântul „revoluţie” atunci când vorbim despre această schimbare. Deşi lăsăm în urmă evoluţiile lente ale ultimei ere geologice, pleistocenul, şi intrăm într-o eră a preistoriei cu un ritm tot mai accelerat, încă nu există demarcaţii clare. Acestea sunt destul de rare în istoria ulterioară; chiar şi atunci când încearcă să facă asta,

puţine societăţi rup complet legăturile cu trecutul lor. Ceea ce putem observa este o transformare lentă, dar radicală a comportamentului şi organizării umane într-o parte din ce în ce mai mare ale lumii, şi nu un moment brusc de cotitură. Aceasta este formată din mai multe schimbări cruciale care fac ca ultima perioadă a preistoriei să poată fi identificată ca o unitate, indiferent cum am numi-o.

La sfârşitul paleoliticului superior, înfăţişarea omului era în linii mari cea pe care o cunoaştem. El urma, bineînţeles, să mai sufere unele modificări în înălţime şi greutate, cel mai evident în acele părţi ale lumii unde statura şi speranţa lui de viaţă au crescut ca urmare a îmbunătăţirii nutriţiei. În paleolitic, un om – bărbat sau femeie – avea puţine şanse să atingă vârsta de 40 de ani şi, dacă o atingea, cel mai probabil ducea o viaţă mizeră, îmbătrânind prematur din perspectiva noastră, suferind de artrită, de reumatism şi din cauza oaselor rupte accidental sau a dinţilor cariaţi. Lucrurile aveau să se schimbe în bine foarte lent. Forma feţei umane urma şi ea să evolueze, pe măsură ce se va schimba regimul alimentar. (Se pare că abia după anul 1066 e.n. Labiodonţia a fost înlocuită în rândul anglo-saxonilor de supraocluzia verticală, consecinţa ultimă a unei treceri la o alimentaţie mai bogată în amidon şi carbohidraţi, o evoluţie destul de importantă pentru înfăţişarea ulterioară a englezilor.)

Din punct de vedere fizic, tipurile umane variau de la un continent la altul, dar nu putem presupune că şi capacităţile lor variau. Pretutindeni în lume *Homo sapiens* demonstra o mare versatilitate în adaptarea moştenirii sale la modificările climatice şi geografice din faza finală a ultimei ere glaciale. În începuturile unor aşezări cu o oarecare dimensiune şi permanenţă, în elaborarea unei tehnologii, precum şi în dezvoltarea limbajului şi în primele lucrări de artă se află unele dintre elementele rudimentare ale combinaţiei ce urma să se cristalizeze în final drept civilizaţie. Dar era nevoie de mult mai multe lucruri. Mai presus de toate, trebuia să existe posibilitatea de a avea un oarecare surplus economic faţă de cerinţele zilnice.

Acesta era aproape de neimaginat, cu excepţia unor zone deosebit de favorabile ale economiei vânătorilor şi culegătorilor pe care se bizuiau toate fiinţele umane şi care era singura cunoscută de acestea până acum vreo 10.000 de ani. Inventarea agriculturii a făcut posibil acest lucru.

Importanţa acesteia a fost atât de mare, încât pare să justifice o metaforă puternică, iar „revoluţia agricolă” sau „revoluţia culegătorilor” sunt sintagme a căror semnificaţie este cât se poate de limpede. Ele disting faptul ce explică motivul pentru care perioada neolitică a reuşit să asigure circumstanţele în care au putut apărea civilizaţii. Nici măcar cunoştinţele de metalurgie, care se răspândeau în unele societăţi în fazele lor neolitice, nu sunt atât de importante. Agricultura a revoluţionat cu adevărat condiţiile existenţei umane şi este principalul lucru la care trebuie să ne gândim atunci când luăm în considerare semnificaţia neoliticului, o semnificaţie sintetizată cândva drept „o perioadă situată între sfârşitul stilului de viaţă bazat pe vânătoare şi începutul unei întregi economii care folosea metale, când a apărut practica agriculturii şi s-a răspândit în cea mai mare parte din Europa, Asia şi Africa de Nord ca un val lent”.

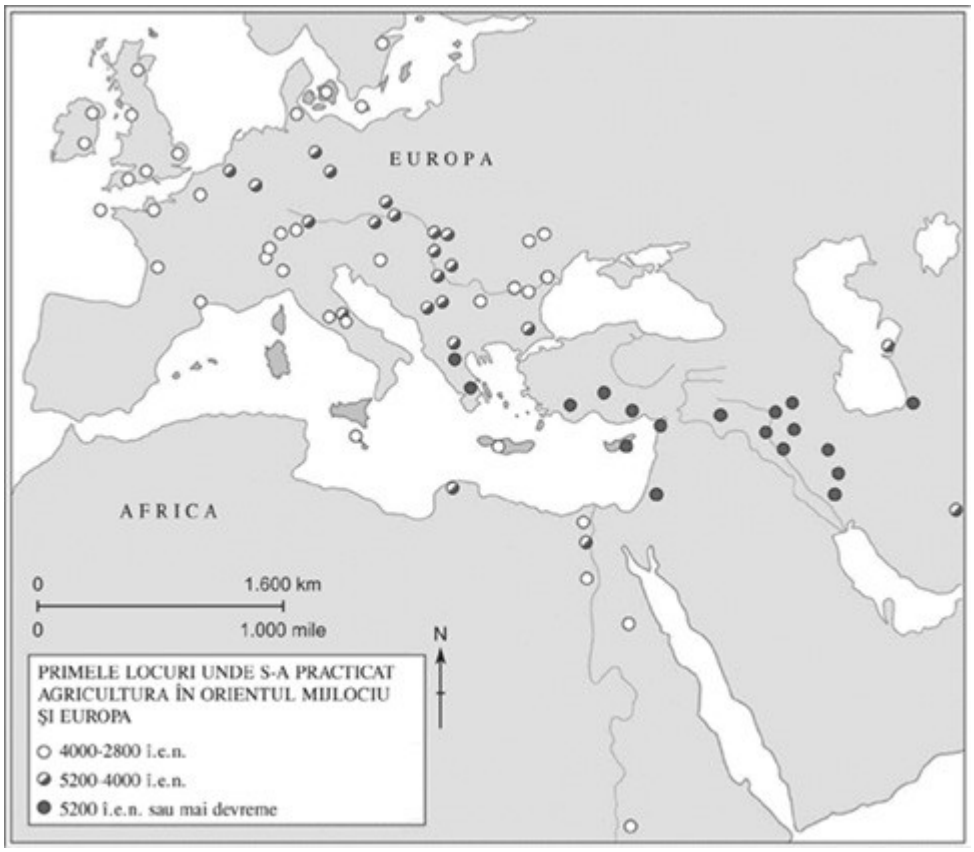

Agricultura are ca obiect principal cultura plantelor şi creşterea animalelor.

Nu se ştie cu precizie cum, unde şi când au apărut acestea. Unele medii trebuie să fi fost mai favorabile decât altele; în timp ce unele populaţii urmăreau vânatul pe câmpii lăsate descoperite de gheaţa care se retrăgea, altele îşi intensificau abilităţile necesare pentru exploatarea noilor văi fertile ale râurilor şi a ţărmurilor golfurilor, bogate în plante şi peşti comestibili. Acelaşi lucru este valabil, cu siguranţă, şi în cazul cultivării plantelor şi al creşterii animalelor. Dintr-o perspectivă generală, Lumea Veche a Africii şi Eurasiei era mai bogată în animale care puteau fi domesticite decât ceea ce ulterior avea să se numească Americi. Nu este de mirare deci că agricultura a apărut în mai multe locuri şi sub forme diferite. Cel mai vechi exemplu, bazat pe cultivarea unor forme primitive de mei şi orez, a apărut în valea fluviului Yangtze şi în cea a Fluviului Galben din China, la scurt timp după anul 9000 î.e.n. Şi totuşi, mii de ani, până acum vreo două secole, creşterea rezervelor de hrană ale oamenilor urma să se datoreze unor metode deja disponibile, deşi descoperite treptat, sub o formă rudimentară, încă din preistorie. Noi terenuri au putut fi desţelenite pentru culturi, observarea şi selecţia elementare au dus la modificarea conştientă a anumitor specii, unele specii de plante au fost transferate în alte locuri, iar cultivarea presupunea munci precum săpatul, asanarea şi irigarea. Acestea au permis o creştere a producţiei de alimente care putea susţine o creştere lentă, dar constantă a numărului de oameni până la momentul marilor schimbări aduse de îngrăşămintele chimice şi de genetica modernă.

Descoperirile de la Jiahu, un sit dintre cele două mari fluvii ale Chinei, au aruncat recent o nouă lumină asupra primelor comunităţi agricole. Aici,

arheologii au descoperit 45 de fundaţii ale unor case şi mii de artefacte datând cel puţin din 7000 î.e.n. Printre ele era un mare număr de instrumente muzicale de diferite tipuri. Au fost descoperite, de asemenea, unelte pentru cultivarea plantelor, inclusiv lopeţi şi seceri, şi alte unelte agricole, care ne ajută să înţelegem la ce nivel de dezvoltare ajunsese cultivarea orezului în Jiahu. Astăzi pare din ce în ce mai probabil ca cultivarea orezului să-şi aibă originile într-o zonă din centrul Chinei, unde a dat naştere unora dintre primele civilizaţii, răspândindu-se de aici în alte părţi ale Asiei. Descoperirile arheologice din China arată, în plus, legătura strânsă dintre cultivarea plantelor şi cultivarea minţii: atunci când agricultorii locuiau împreună în sate, îşi sporeau şansele de a genera cunoştinţele ce urmau a fi aplicate şi răspândite ulterior în alte părţi.

Lucrurile care au supravieţuit întâmplător şi orientarea studiilor au făcut ca până de curând să se ştie mult mai multe despre începuturile agriculturii în Orientul Mijlociu şi Anatolia decât despre posibilii săi precursori din zone mai îndepărtate ale Asiei. Cu toate acestea, există motive întemeiate să considerăm Orientul Mijlociu o zonă de o importanţă crucială. Atât condiţiile favorabile, cât şi dovezile ne indică faptul că regiunea denumită ulterior „semiluna fertilă” avea o semnificaţie deosebită; acesta este teritoriul sub formă de arc ce se întinde spre nord din Egipt, prin Palestina şi Levant, apoi prin Anatolia, până la dealurile dintre Iran şi sudul Mării Caspice, incluzând văile Mesopotamiei, pe teritoriul actual al Irakului. Astăzi mare parte a acesteia arată foarte diferit de peisajul luxuriant de pe vremea când clima oferea cele mai bune condiţii, cu aproximativ cinci mii de ani în urmă. Pe atunci, în sudul Turciei creşteau orz sălbatic şi o cereală asemănătoare cu grâul în valea Iordanului, grâul emmer, o specie sălbatică. Egiptul s-a bucurat de o cantitate suficientă de ploaie ca să se poată vâna animale mari până în timpurile istorice, iar în pădurile din Siria încă erau elefanţi în 1000 î.e.n. Regiunea este fertilă şi astăzi în comparaţie cu deşerturile care o înconjoară, dar în preistorie era şi mai avantajată. În aceste zone au fost descoperite cele mai vechi cereale, precursoarele plantelor de cultură de mai târziu. Există dovezi legate de recoltarea, deşi nu neapărat şi de cultivarea unor soiuri sălbatice de cereale în Asia Mică în jurul anului 9500 î.e.n. Şi aici împădurirea de după sfârşitul ultimei ere glaciare pare să fi reprezentat o provocare rezonabilă; e posibil ca presiunea demografică să fi stimulat unele încercări de a extinde spaţiul locuibil prin defrişări şi plantări atunci când zonele culegătorilor şi vânătorilor deveneau suprapopulate. Din această regiune, noile plante şi tehnicile de cultivare şi recoltare a lor par să se fi răspândit în Europa în jurul anului 7000 î.e.n. În interiorul acestei regiuni, bineînţeles, contactele erau relativ mai facile decât în afara ei; nişte unelte cu lamă descoperite în sud-vestul Iranului au fost datate la 8000 î.e.n., fiind însă confecţionate din obsidian provenit din Anatolia. Dar este posibil ca răspândirea să nu fi fost singurul proces care avea loc. Agricultura a apărut ulterior şi în Americi, aparent fără a se importa tehnici din exterior.

Saltul de la culegerea unor cereale sălbatice la cultivarea şi recoltarea lor nu pare cu mult mai mare decât cel de la mânarea animalelor vânate la păstorit, dar domesticirea animalelor a fost aproape la fel de importantă. Primele semne ale creşterii oilor provin din nordul Irakului, din jurul anului

9000 î.e.n. În astfel de zone deluroase, acoperite cu pajişti, strămoşii sălbatici ai vacii din rasa Jersey şi ai porcului din rasa Gloucester Old Spot hălăduiau nestingheriţi de mii de ani, cu excepţia unor contacte ocazionale cu vânătorii. Este adevărat, porci se găseau pretutindeni în Lumea Veche, dar oile şi caprele erau deosebit de numeroase în Asia Mică şi într-o regiune care acoperea mare parte a Asiei. Din exploatarea lor sistematică urmau să apară controlarea împerecherii şi alte inovaţii economice şi tehnologice. Utilizarea pielicelelor şi a lânii a creat noi posibilităţi; mulsul a fost începutul produselor lactate. Călăritul şi folosirea animalelor pentru tracţiune aveau să apară mai târziu. La fel şi păsările de curte.

Povestea omenirii a trecut de mult de punctul în care impactul acestor schimbări poate fi înţeles cu uşurinţă. Brusc, odată cu apariţia agriculturii, începe să se întrevadă întreaga ţesătură materială pe care avea să se bazeze istoria umană ulterioară. Era începutul celor mai mari transformări ale mediului realizate de om.

Într-o societate de vânători şi culegători erau necesare zone uriaşe pentru a întreţine o familie, pe când în societatea agricolă primitivă sunt de ajuns doar vreo 25 de acri. Numai în ceea ce priveşte creşterea populaţiei a devenit posibilă o accelerare enormă. Un surplus de hrană asigurat sau practic asigurat însemna şi aşezări mai stabile. Populaţii mai mari puteau trăi pe suprafeţe mai restrânse şi au apărut adevărate sate. Specialiştii care nu erau implicaţi în producerea hranei puteau fi toleraţi şi hrăniţi mai uşor în timp ce îşi exercitau competenţele. Înainte de 9000 î.e.n. La Ierihon era un sat (şi, probabil, şi un sanctuar). O mie de ani mai târziu acesta se întinsese pe o suprafaţă de aproximativ opt-zece acri pe care erau construite case din chirpici, cu ziduri de o grosime considerabilă.

Va mai trece mult timp până când vom putea discerne mare parte din organizarea socială şi comportamentul primelor comunităţi agricole. Pare posibil ca acum, la fel ca în alte momente, diviziunile locale ale omenirii să fi avut o influenţă decisivă. Din punct de vedere fizic, umanitatea era mai uniformă ca oricând, dar, din punct de vedere cultural, se diversifica pe măsură ce se confrunta cu probleme diferite şi îşi însuşea resurse diferite. Adaptabilitatea diversor ramuri ale lui *Homo sapiens* în condiţiile create de retragerea ultimelor calote glaciare este uimitoare şi a produs variaţii ale experienţei diferite de cele care au urmat glaciaţiilor anterioare. Ele trăiau mai ales în cadrul unor tradiţii izolate, statornicite, în care importanţa rutinei era copleşitoare. Aceasta avea să confere o nouă stabilitate diviziunilor bazate pe cultură şi pe grupul etnic care apăruseră atât de lent în paleolitic. În viitorul istoric urma să dureze mult mai puţin până când aceste particularităţi locale aveau să cedeze sub impactul creşterii populaţiei, al comunicării mai rapide şi al apariţiei comerţului – cel mult 10.000 de ani. În cadrul noilor comunităţi agricole pare probabil ca distincţiile rolurilor să se fi multiplicat, trebuind să fie acceptate noi discipline colective. Unii trebuie să fi avut mai mult timp liber (deşi pentru alţii, implicaţi efectiv în producerea alimentelor, timpul liber se poate să se fi diminuat). Pare probabil ca distincţiile sociale să fi devenit mai marcate. Se poate ca acest lucru să aibă legătură cu noile posibilităţi ivite pe măsură ce au devenit disponibile surplusuri pentru troc, ceea ce a condus ulterior la apariţia comerţului.

Aceleaşi surplusuri au încurajat poate cea mai veche activitate a

umanităţii după vânat – războiul. Vânătoarea avea să fie mult timp sportul regilor, iar stăpânirea lumii animale era un atribut al primilor eroi ale căror fapte de vitejie sunt consemnate de sculpturi şi legende. Şi totuşi, posibilitatea unor recompense umane şi materiale făcea cu siguranţă mai tentante raidurile şi cuceririle. Este posibil şi ca aici să-şi aibă originea un conflict care urma să se perpetueze sute de ani – cel dintre nomazi şi populaţiile sedentare. Într-o anumită măsură, puterea politică îşi poate avea originea în necesitatea de a organiza paza recoltelor şi a vitelor de prădători umani. Putem chiar să speculăm că rădăcinile difuze ale ideii de aristocraţie pot fi căutate în succesele (care trebuie să fi fost frecvente) înregistrate de vânători şi culegători, reprezentanţi ai unei ordini sociale mai vechi, în exploatarea vulnerabilităţii sedentarilor, legaţi de zonele lor cultivate, înrobindu-i. Cu toate acestea, deşi lumea preistorică nu avea probabil legi şi era brutală, merită să ne amintim că exista un factor de contrabalansare: lumea nu era încă foarte populată. Nu a fost necesar ca înlocuirea vânătorilor şi culegătorilor de către agricultori să fie un proces violent. Spaţiile vaste şi populaţiile rarefiate ale Europei înainte de introducerea agriculturii pot explica lipsa dovezilor arheologice ale unor lupte. Încetul cu încetul, populaţiile şi presiunile tot mai mari asupra noilor resurse agricole au crescut probabilitatea concurenţei.

Pe termen lung, metalurgia a schimbat lucrurile la fel de mult ca şi agricultura, dar termenul avea să fie mult mai lung. Pe moment, a avut efecte mai lente şi mai puţin semnificative. Aceasta probabil deoarece zăcămintele de minereuri descoperite la început erau puţine şi răzleţe: mult timp metalele nu prea s-au găsit. Primul metal despre a cărui utilizare avem dovezi este cuprul (ceea ce mai degrabă scade atractivitatea vechii denumiri „Epoca bronzului” pentru începuturile culturii caracterizate prin descoperirea metalelor). Undeva între anii 7000 şi 6000 î.e.n. Acesta a fost pentru prima dată bătut în forme fără a fi încălzit şi apoi topit, la Catal-Hüyük, în Anatolia, deşi cele mai vechi artefacte din metal cunoscute datează din jurul anului 4000 î.e.n. Şi sunt nişte broşe de cupru bătut, descoperite în Egipt. Odată cu descoperirea tehnicii de a alia cuprul cu staniu pentru a produce bronz, s-a obţinut un metal relativ uşor de turnat care îşi păstra muchiile tăioase mult mai bine. Acesta se folosea în Mesopotamia curând după anul 3000 î.e.n. Bronzul a stat la baza multor lucruri; de asemenea, din el au derivat multe lucruri, printre care noua importanţă acordată zonelor bogate în minereuri. La rândul său, acest lucru avea să influenţeze comerţul, pieţele şi rutele. Lucrurile s-au complicat şi mai mult, bineînţeles, odată cu apariţia fierului, după ce unele culturi evoluaseră deja incontestabil la rangul de civilizaţii – o altă dovadă a modului în care epocile istorice şi cele preistorice au progresat atât de dezordonat unele din altele. Prima dată ne gândim la valoarea sa militară evidentă, dar o importanţă la fel de mare a avut şi când din el s-au făcut unelte agricole. Chiar dacă anticipăm mult, a permis o extindere foarte mare a spaţiului locuibil şi a cultivării solului: oricât de mult succes ar fi avut cu arderea pădurilor şi tufişurilor, omul din neolitic nu putea să folosească decât o bardă din piatră şi să scormonească pământul tare cu un corn sau cu o unealtă de lemn. Întoarcerea brazdelor şi săpatul adânc au fost posibile doar atunci când aratul (în Orientul

Mijlociu, în jurul anului 3000 î.e.n.) a adus forţa fizică a animalelor în

ajutorul oamenilor şi când uneltele din fier au devenit comune.

Este deja clar cât de rapid – termenul este legitim în raport cu preistoria chiar dacă în unele locuri durează mii de ani – încep întrepătrunderea şi interdependenţa să influenţeze ritmul şi direcţia schimbării. De asemenea, cu mult timp înainte ca efectele lor să se fi epuizat în unele zone, apar deja primele civilizaţii. Specialiştii în preistorie se întrebau cândva dacă inovaţiile s-au răspândit dintr-o singură sursă ori au apărut spontan şi independent în locuri diferite, dar un fundal atât de complex face acum ca toate acestea să pară o risipă de timp şi energie. Ambele perspective, dacă sunt susţinute fără rezerve, par să nu stea în picioare. A spune că într-un loc – şi doar într-un singur loc – au existat toate condiţiile pentru apariţia unor fenomene noi şi că acestea s-au răspândit apoi pur şi simplu în alte părţi este la fel de implauzibil ca a susţine că în circumstanţe extrem de diferite din punctul de vedere al geografiei, al climei şi al moştenirii culturale s-ar fi putut face exact aceleaşi invenţii, iar şi iar. Ce putem observa este o concentrare de factori în Orientul Mijlociu care, într-un moment crucial, l-a transformat în centrul cel mai evident, mai activ şi mai important al unor noi evoluţii. Aceasta nu înseamnă că nu este posibil ca unele invenţii similare să fi apărut şi în altă parte: primele obiecte de ceramică, se pare, au fost produse în Japonia în jurul anului 10000 î.e.n., iar agricultura a evoluat în America încă de prin 5000 î.e.n., în izolare totală faţă de Lumea Veche.

Preistoria oamenilor se apropie aşadar de sfârşit într-un mod neregulat, dezordonat; încă o dată, nu există o linie clară de demarcaţie între preistorie şi istorie. La sfârşitul preistoriei şi în ajunul primelor civilizaţii ne confruntăm cu o lume de societăţi umane mai diferenţiate ca oricând, ce reuşeau de minune să utilizeze medii variate şi să supravieţuiască. Unele se vor perpetua şi în istorie.

Abia de vreun secol a dispărut populaţia ainu din nordul Japoniei, împreună cu un mod de viaţă despre care se spune că era foarte similar cu cel de acum 15.000 de ani. Englezii şi americanii care au plecat în America de Nord în secolul al XVI-lea e.n. Au descoperit aici vânători şi culegători care trăiau probabil cam la fel cum trăiseră strămoşii lor cu 10.000 de ani înainte. Platon şi Aristotel aveau să trăiască şi să moară înainte ca în America preistoria să facă loc apariţiei marii civilizaţii maya din Yucatán, iar pentru eschimoşi şi aborigenii din Australia preistoria a durat până în secolul al XIX-lea.

Nicio diviziune cronologică sumară nu ne va ajuta, prin urmare, să descâlcim lucrurile. Dar cea mai importantă caracteristică a sa este suficient de limpede: prin 6000 sau 5000 î.e.n., în cel puţin două zone ale Lumii Vechi existau toate componentele esenţiale ale vieţii civilizate. Rădăcinile lor cele mai adânci aveau o vechime de sute de mii de ani, datând din epocile dominate de ritmul lent al evoluţiei genetice. În epocile paleoliticului superior ritmul schimbării s-a accelerat puternic pe măsură ce cultura a devenit mai importantă, dar nu se compara nici pe departe cu ceea ce urma. Civilizaţia avea să confere încercărilor conştiente o nouă amploare pentru a controla şi a organiza oamenii şi mediul. Ea se bazează pe resurse mentale şi tehnologice cumulative şi feedbackul transformărilor sale accelerează şi mai mult procesul de schimbare. Viitorul rezervă o dezvoltare şi mai rapidă în fiecare domeniu, în controlrea mediului cu

ajutorul tehnologiei, în elaborarea unor tipare mentale, în schimbarea organizării sociale, în acumularea bogăţiei, în creşterea populaţiei.

Este important să avem o perspectivă corectă asupra acestor probleme. Din unele puncte de vedere moderne, secolele Evului Mediu european seamănă cu un somn îndelungat. Niciun medievist nu ar fi de acord cu asta, bineînţeles, dar un om din secolul XXI, impresionat de rapiditatea schimbărilor care îl înconjoară şi de relativa imobilitate a societăţii medievale, ar trebui să se gândească că arta care se dezvoltă de la cea romanică a Aachenului lui Carol cel Mare până la cea flamboaiantă a Franţei secolului al XV-lea a fost revoluţionată în cinci-şase secole; într-o perioadă de aproximativ zece ori mai lungă, prima artă cunoscută, cea din Europa paleoliticului superior, prezintă, prin comparaţie, schimbări stilistice nesemnificative. În trecutul şi mai îndepărtat, ritmul este chiar mai lent, după cum arată persistenţa îndelungată a primelor tipuri de unelte. Unele schimbări fundamentale sunt şi mai greu de înţeles. Din câte ştim, ultimii 12.000

de ani nu înregistrează nimic nou în fiziologia umană comparativ cu transformările colosale de la începutul pleistocenului atestate de câteva vestigii fosile ale unor experimente ale naturii, şi totuşi acestea au necesitat sute de mii de ani.

În parte, contrastul în ceea ce priveşte ritmul transformării este cel cu care am început, cel dintre Natură şi Om ca autori ai schimbării. Omenirea face tot mai mult alegeri şi, prin urmare, chiar şi în preistorie povestea schimbării este tot mai mult una a adaptării conştiente. Povestea va continua deci cu timpurile istorice, cu o intensitate şi mai mare. Acesta este motivul pentru care cea mai importantă parte a poveştii omului este povestea conştiinţei; cu mult timp în urmă, când a întrerupt ritmul lent al geneticii, totul a devenit posibil. Geneticul şi ceea ce este dobândit există încă din momentul în care pot fi identificate primele fiinţe umane; poate că ele nu pot fi separate complet, dar cultura şi tradiţia create de om sunt din ce în ce mai mult factorii determinanţi ai schimbării.

Trebuie făcute totuşi două observaţii pentru a contrabalansa acest fapt indiscutabil. Prima este că, aproape sigur, specia noastră nu a demonstrat nicio îmbunătăţire a capacităţii sale înnăscute din paleoliticul superior până acum.

Fizicul uman nu s-a schimbat fundamental în aproximativ 40.000 de ani şi ar fi surprinzător dacă s-ar fi schimbat capacitatea mentală brută a oamenilor. Un interval atât de scurt nu ar fi de ajuns pentru modificări genetice comparabile cu cele din epocile precedente. Rapiditatea cu care umanitatea a realizat atât de multe începând din preistorie poate fi explicată foarte uşor: există printre noi mult mai mulţi cu talente din care umanitatea poate învăţa şi, încă mai important, realizările umane sunt în esenţă cumulative. Ele se bazează pe o moştenire ce se acumulează şi ea, ca să spunem aşa, cu dobândă compusă. Societăţile primitive aveau în cont un avantaj moştenit mult mai mic. Din acest motiv este cu atât mai impresionant că au făcut asemenea paşi mari înainte.

Dacă toate acestea sunt speculaţii, a doua observaţie nu trebuie să fie la fel: moştenirea genetică nu doar îi permite lui *Homo sapiens* să facă schimbări conştiente, să aibă o evoluţie nemaivăzută, ci îl şi controlează şi îl limitează.

Iraţionalitatea secolului XX ne arată limitele capacităţii noastre de a ne controla conştient soarta. În acest context, suntem încă determinaţi, încă subjugaţi, încă parte a naturii care a generat calităţile noastre unice doar prin selecţie naturală.

Nu este uşor nici să separăm această parte a moştenirii noastre de influenţa emoţională pe care o au asupra psihicului uman procesele în cadrul cărora a evoluat. Această influenţă încă se află în centrul întregii noastre vieţi estetice şi afective. Omul trebuie să trăiască cu un dualism implicit. A-i face faţă a fost scopul celor mai multe dintre marile filosofii şi religii şi al mitologiilor după care încă trăim, dar şi ele sunt modelate de acest dualism. Pe măsură ce trecem din preistorie în istorie, este important să nu uităm că efectul său determinant se dovedeşte mult mai dificil de controlat decât acele forţe preistorice oarbe ale geografiei şi climei care au fost atât de rapid depăşite. Cu toate acestea, în pragul unei istorii care se deschide, întâlnim deja o fiinţă pe care o cunoaştem: Omul, făuritorul schimbării.

Cartea a II-a
Civilizaţiile

Acum 10.000 de ani, forma lumii semăna mult cu cea de astăzi. Contururile continentelor erau, în linii mari, cele pe care le ştim şi principalele bariere naturale şi căi de comunicaţie au rămas aceleaşi. În comparaţie cu marile transformări din sutele de milenii care au precedat sfârşitul ultimei ere glaciare, clima a fost şi ea stabilă în această scurtă perioadă; începând de atunci, istoricul nu mai trebuie să ia în calcul decât fluctuaţiile sale pe termen scurt. Era încă departe epoca (în care încă trăim) când omul avea să genereze cele mai multe schimbări.

Civilizaţia a fost unul dintre factorii cei mai importanţi care au accelerat această schimbare. Ea a început de cel puţin şapte ori conform unui istoric, care dorea astfel să spună că poate distinge cel puţin şapte ocazii în care au apărut anumite combinaţii de competenţe umane şi fapte naturale, făcând posibil un mers al vieţii bazat pe exploatarea naturii. Deşi toate aceste începuturi se încadrează într-un interval de aproximativ 3.000 de ani – doar o clipă în comparaţie cu scara imensă a preistoriei – ele nu au fost simultane şi nici nu au avut acelaşi succes. Au avut evoluţii diferite, unele au progresat mult, generând realizări durabile, altele intrând în declin sau dispărând, după o înflorire spectaculoasă. Cu toate acestea, toate au marcat o creştere a ritmului şi scalei schimbării în raport cu orice s-a realizat anterior.

Unele dintre aceste prime civilizaţii continuă să fie adevăratele temelii ale lumii noastre. Altele nu mai exercită acum aproape nicio influenţă, în afară, poate, de faptul că ne stimulează imaginaţia sau ne emoţionează atunci când contemplăm vestigiile care sunt tot ce a mai rămas din ele. Totuşi, împreună ele au determinat o mare parte a hărţii culturale a lumii până azi datorită puterii tradiţiilor care au izvorât din ele, chiar şi atunci când realizările lor în termeni de idei, organizare socială sau tehnologie

fuseseră de mult uitate. Apariţia celor mai vechi civilizaţii, care a avut loc între 3500 şi 500 î.e.n., oferă prima dintre diviziunile cronologice majore ale istoriei lumii.

1
Începuturile vieţii civilizate

De când ne ştim, există la Ierihon un izvor neschimbător, care alimentează o oază încă destul de mare. Fără nicio îndoială, el explică de ce oamenii trăiesc aici, cu intermitenţe, de vreo 10.000 de ani. În jurul său s-au strâns agricultori spre sfârşitul preistoriei; este posibil ca la vremea aceea populaţia sa să fi numărat 2.000-3.000 de oameni. Înainte de anul 6000 î.e.n. Avea rezervoare mari de apă, ceea ce sugerează acoperirea unor nevoi mari, posibil pentru irigaţii, existând şi un turn masiv din piatră care făcea parte dintr-un sistem de apărare elaborat, întreţinut mult timp. În mod clar, locuitorii săi credeau că au ceva ce merită să fie apărat; aveau o proprietate. Ierihonul era un loc demn de luat în seamă.

Cu toate acestea, nu a reprezentat începuturile unei civilizaţii; încă lipseau prea multe şi merită să ne gândim un moment ce căutăm mai exact la începutul epocii civilizaţiei. Seamănă puţin cu încercarea de a fixa în timp apariţia primelor fiinţe umane. Există o zonă în care ştim că se produce această schimbare, dar încă putem avea păreri divergente cu privire la punctul în care s-a depăşit o limită. În multe locuri atât din vestul, cât şi din estul Asiei, în jurul anului 5000 î.e.n., satele de agricultori au asigurat un excedent de produse pe care s-a putut construi în cele din urmă civilizaţia. Unele au lăsat în urmă dovezi ale unor practici religioase complexe şi obiecte elaborate de ceramică pictată, una dintre cele mai răspândite forme de artă din neolitic. Undeva în jurul anului 6000 î.e.n. Se foloseau cărămizi la construcţii din Turcia, la Catal-Hüyük, un sit aproape la fel de vechi ca Ierihonul. Dar prin civilizaţie înţelegem de obicei ceva mai mult decât un simplu ritual, o artă sau prezenţa unei anumite tehnologii şi, cu siguranţă, mult mai mult decât simpla aglomerare a unor fiinţe umane.

Este oarecum ca atunci când vorbim despre un „om educat”: oricine poate recunoaşte unul atunci când îl vede, dar nu toţi oamenii educaţi sunt recunoscuţi ca fiind educaţi de toţi cei care îi văd şi nicio calificare formală (cum ar fi o diplomă universitară, de exemplu) nu este un indicator infailibil. Nici definiţiile din dicţionar nu ne sunt de vreun ajutor în localizarea „civilizaţiei”. Definiţia dată de *Oxford English Dictionary* este de necombătut, dar atât de prudentă, încât devine inutilă: „un nivel dezvoltat sau avansat al societăţii umane”. Ceea ce trebuie să mai stabilim este cât de dezvoltat sau de avansat şi în ce sens.

Unii au susţinut că o societate civilizată diferă de una necivilizată deoarece are un anumit atribut – iar aici s-au sugerat scrierea, oraşele, clădirile monumentale. Dar un acord este dificil şi pare mai sigur să nu ne bazăm pe un singur criteriu. Dacă, în schimb, analizăm ilustrări a ceea ce toată lumea a căzut de acord că pot fi numite civilizaţii, şi nu cazurile marginale sau îndoielnice, atunci este evident că au în comun complexitatea. Toate au atins un nivel de elaborare ce permite o varietate

mult mai mare de acţiuni şi experienţe umane chiar şi decât o comunitate primitivă prosperă. Civilizaţie este numele pe care îl dăm interacţiunii foarte creative a fiinţelor umane, în momentul în care, ca să spunem aşa, s-au acumulat o masă critică de potenţial cultural şi un anumit excedent de resurse. În civilizaţie, aceasta eliberează capacităţile de dezvoltare ale omului la un cu totul alt nivel şi în mare măsură dezvoltarea ulterioară este implicită. Dar să luăm câteva exemple.

Undeva în mileniul IV î.e.n. Se află punctul de plecare al poveştii civilizaţiilor şi o cronologie în linii mari va fi utilă. Începem cu prima civilizaţie ce poate fi recunoscută din Mesopotamia. Următorul exemplu este în Egipt, unde civilizaţia se observă puţin mai târziu, în jurul anului 3100 î.e.n. Un alt indicator din vestul Mediteranei este civilizaţia „minoică”, apărută în Creta cu aproximativ o mie de ani mai târziu, după care putem trece cu vederea chestiunile de priorităţi în această parte a lumii: este deja un complex de civilizaţii aflate în interacţiune.

Între timp, mai spre răsărit, în India, în jurul anului 2500 î.e.n. Apare altă civilizaţie, care este, într-o oarecare măsură, bazată pe scriere. Prima civilizaţie a Chinei începe ceva mai târziu, puţin după anul 2000 î.e.n. Şi mai târziu apar mesoamericanii. Totuşi, după 1500 î.e.n., doar acest ultim exemplu este suficient de izolat pentru ca interacţiunea să nu reprezinte o parte importantă a explicaţiei.

De acum, nu mai există civilizaţii care trebuie explicate şi care apar fără stimulentele, şocul sau moştenirea asigurate de altele care au apărut anterior. Prin urmare, pentru moment, schiţa noastră preliminară este suficient de cuprinzătoare.

Este foarte greu să facem generalizări despre aceste prime civilizaţii (ale căror apariţie şi modelare constituie subiectul următoarelor câteva capitole).

Bineînţeles, toate prezintă un nivel scăzut ale realizărilor tehnologice, chiar dacă acesta este incredibil de ridicat în comparaţie cu cel al predecesorilor lor necivilizaţi. În acest context, forma şi dezvoltarea lor erau determinate mult mai mult de cadrul lor decât civilizaţia noastră. Totuşi, începuseră să depăşească limitele geografice. Topografia lumii era deja aproximativ cea de astăzi; continentele aveau forma actuală şi barierele şi căile de comunicaţie pe care le asigurau nu aveau să se mai schimbe, dar exista o capacitate tehnologică din ce în ce mai mare de a le exploata şi a le transcende. Curenţii de aer şi cei oceanici care au influenţat primele călătorii pe mare nu s-au schimbat mult şi chiar în mileniul II î.e.n. Oamenii învăţau cum să-i folosească şi să nu mai depindă de ei.

Aceasta sugerează, în mod corect, că încă de timpuriu posibilităţile schimburilor interumane erau considerabile. Este, prin urmare, nechibzuit să afirmăm că civilizaţia ar fi apărut în vreun mod standard în locuri diferite. S-au făcut afirmaţii despre medii favorabile, cum ar fi văile râurilor: evident, solurile lor fertile şi uşor de cultivat puteau întreţine populaţii destul de dense de agricultori din sate ce urmau să se transforme cu timpul în primele oraşe. Aşa s-a întâmplat în Mesopotamia, în Egipt, pe valea Indului şi în China. Dar au apărut oraşe şi civilizaţii şi departe de văile râurilor, în Mesoamerica, în Creta minoică şi, ulterior, în Grecia. În privinţa ultimelor două, este foarte probabil să fi existat o puternică

influenţă din exterior, dar şi Egiptul şi valea Indului au avut contacte cu Mesopotamia încă de la începutul evoluţiei lor. Dovezile unor astfel de contacte au condus la un moment dat la poziţia susţinută acum câţiva ani conform căreia ar trebui să căutăm o sursă centrală a civilizaţiei de la care au pornit toate celelalte.

Acest punct de vedere nu mai este foarte popular acum. Nu doar apariţia civilizaţiei din Americile izolate este dificil de explicat; şi mai dificilă este realizarea unei succesiuni temporale a presupusei răspândiri, în contextul acumulării progresive a unor informaţii despre o cronologie timpurie datorită tehnicilor de datare cu radiocarbon.

Cel mai satisfăcător răspuns pare a fi că civilizaţia a tins întotdeauna să apară din însumarea unor factori care predispuneau o anumită zonă la generarea a ceva destul de dens pentru a fi recunoscut ulterior drept civilizaţie, dar că mediile diferite, influenţele din exterior diferite şi moştenirile genetice diferite înseamnă că nu toţi oamenii din lume s-au dezvoltat în acelaşi ritm sau că au avut aceleaşi scopuri. Ideea unui tipar standard al „evoluţiei” sociale a fost discreditată chiar înaintea ideii de „răspândire” a civilizaţiei dintr-o sursă comună. În mod clar, un cadru geografic favorabil era esenţial; în primele civilizaţii, totul se baza pe existenţa unui surplus de produse agricole. Dar mai era un factor la fel de important – capacitatea populaţiilor din locul respectiv de a profita de mediu sau de a face faţă situaţiei, iar în acest context e posibil ca şi contactele externe să fie la fel de importante ca tradiţia. China pare la prima vedere aproape izolată de exterior, însă şi aici existau posibilităţi de contact. Modul în care societăţi diferite generează masa critică de elemente necesare civilizaţiei rămâne, prin urmare, foarte dificil de identificat.

Este mai uşor să enunţăm adevăruri generale despre urmele lăsate de începuturile civilizaţiei decât despre modul în care a apărut. Încă o dată, afirmaţiile absolute şi universale nu sunt plauzibile. Au existat şi civilizaţii fără scriere, oricât ar fi aceasta de utilă pentru stocarea şi folosirea experienţei. Mai multe calificări în domeniul mecanicii au avut o distribuţie foarte inegală: mesoamericanii au realizat ample lucrări de construcţie fără animale de tracţiune şi fără roată, iar chinezii ştiau să producă fontă cu aproape 1.500 de ani înaintea europenilor. Şi nu toate civilizaţiile au urmat aceleaşi modele de creştere; există diferenţe mari între capacităţile lor de rezistenţă, ca să nu mai vorbim de succesele lor.

Cu toate acestea, primele civilizaţii, la fel ca următoarele, par a avea în comun o caracteristică, şi anume aceea de a schimba scara umană a lucrurilor. Ele pun laolaltă cooperarea şi eforturile mai multor bărbaţi şi femei decât societăţile anterioare şi fac de obicei acest lucru reunindu-i şi fizic în aglomerări mai mari.

Cuvântul „civilizaţie” sugerează, prin rădăcinile sale latine, o legătură cu urbanizarea. Adevărul e că ar fi nevoie de curaj pentru a trasa o linie precisă la momentul în care balanţa s-a înclinat de la o aglomerare densă de sate agricole grupate în jurul unui centru religios sau al unei pieţe, pentru a semnala primul oraş în adevăratul sens al cuvântului. Cu toate acestea, se poate afirma fără teama de a greşi că, mai mult decât orice altă instituţie, oraşul a asigurat masa critică generatoare de civilizaţie şi că a încurajat inovaţia mai mult decât oricare alt mediu până acum. În

interiorul oraşului, surplusurile de bogăţie produse de agricultură au permis şi alte lucruri caracteristice vieţii civilizate. Ele au asigurat întreţinerea unei clase preoţeşti care a elaborat o structură religioasă complexă, conducând la construirea unor clădiri grandioase ce nu aveau doar funcţii economice şi, în cele din urmă, la consemnarea în scris a literaturii. Resurse mult mai mari decât înainte erau astfel alocate altor scopuri decât consumul imediat şi aceasta a implicat o stocare a iniţiativei şi experienţei sub noi forme. Cultura acumulată a devenit un instrument din ce în ce mai eficient de schimbare a lumii.

O schimbare iese imediat în evidenţă: în părţi diferite ale lumii oamenii au început să se deosebească mai mult. Cel mai evident aspect al primelor civilizaţii este că sunt surprinzător de deosebite ca stil, dar, deoarece este atât de evident, de obicei avem tendinţa de a-l ignora. Apariţia civilizaţiei inaugurează o eră a unei diferenţieri din ce în ce mai rapide – în ceea ce priveşte veşmintele, arhitectura, tehnologia, comportamentul, formele sociale şi gândirea. Evident, acest fenomen are rădăcini în preistorie, când existau deja oameni cu stiluri de viaţă diferite, tipare existenţiale diferite, mentalităţi diferite, precum şi caracteristici fizice diferite. Dar acesta nu mai era doar rezultatul caracteristicilor naturale reprezentate de mediu, ci al forţei creatoare a civilizaţiei înseşi. Abia odată cu câştigarea de către tehnologia occidentală a unei poziţii dominante în secolul XX

această varietate a început să se diminueze. De la primele civilizaţii până în zilele noastre au existat întotdeauna modele alternative de societăţi, chiar dacă ştiau puţine unele despre altele.

Mare parte a acestei varietăţi este foarte dificil de recuperat. În unele situaţii, tot ce putem face este să conştientizăm existenţa sa. La început există puţine dovezi despre viaţa spirituală, cu excepţia unor instituţii, în măsura în care le putem recupera, a unor simboluri din artă şi a unor idei prezentate în literatură.

Aici există presupuneri care sunt marile coordonate în jurul cărora se construieşte o perspectivă asupra lumii – chiar şi atunci când oamenii care împărtăşesc această perspectivă nu le conştientizează (istoria este adesea descoperirea a ceea ce oamenii nu ştiau despre ei înşişi). Multe astfel de idei sunt imposibil de recuperat şi chiar şi atunci când putem începe să distingem formele ce defineau lumea în care trăiau oamenii vechilor civilizaţii trebuie făcut un efort constant de imaginaţie pentru a evita pericolul de a cădeea în anacronism, care ne dă târcoale din toate părţile. Nici măcar ştiinţa de carte nu ne dezvăluie foarte multe despre mintea unor oameni care erau atât de asemănători şi totuşi atât de deosebiţi de noi.

Efectele reciproc stimulatoare ale unor culturi diferite devin evidente pentru prima dată în vestul Asiei şi în estul Mediteranei şi, fără îndoială, în asta constă povestea apariţiei aici a celor mai vechi civilizaţii. Un du-te-vino de rase timp de trei-patru mii de ani a îmbogăţit, dar a şi tulburat această zonă unde începe probabil istoria noastră. „Semiluna fertilă” urma să fie, în majoritatea epocilor istorice, un creuzet extraordinar de culturi, o zonă nu doar a aşezărilor, ci şi de tranzit, în care s-au creat o reţea şi un flux de oameni şi de idei. În cele din urmă, această zonă a generat un schimb fertil de instituţii, limbi şi credinţe în care îşi au originea mare parte din gândirea şi obiceiurile ce au ajuns până la noi.

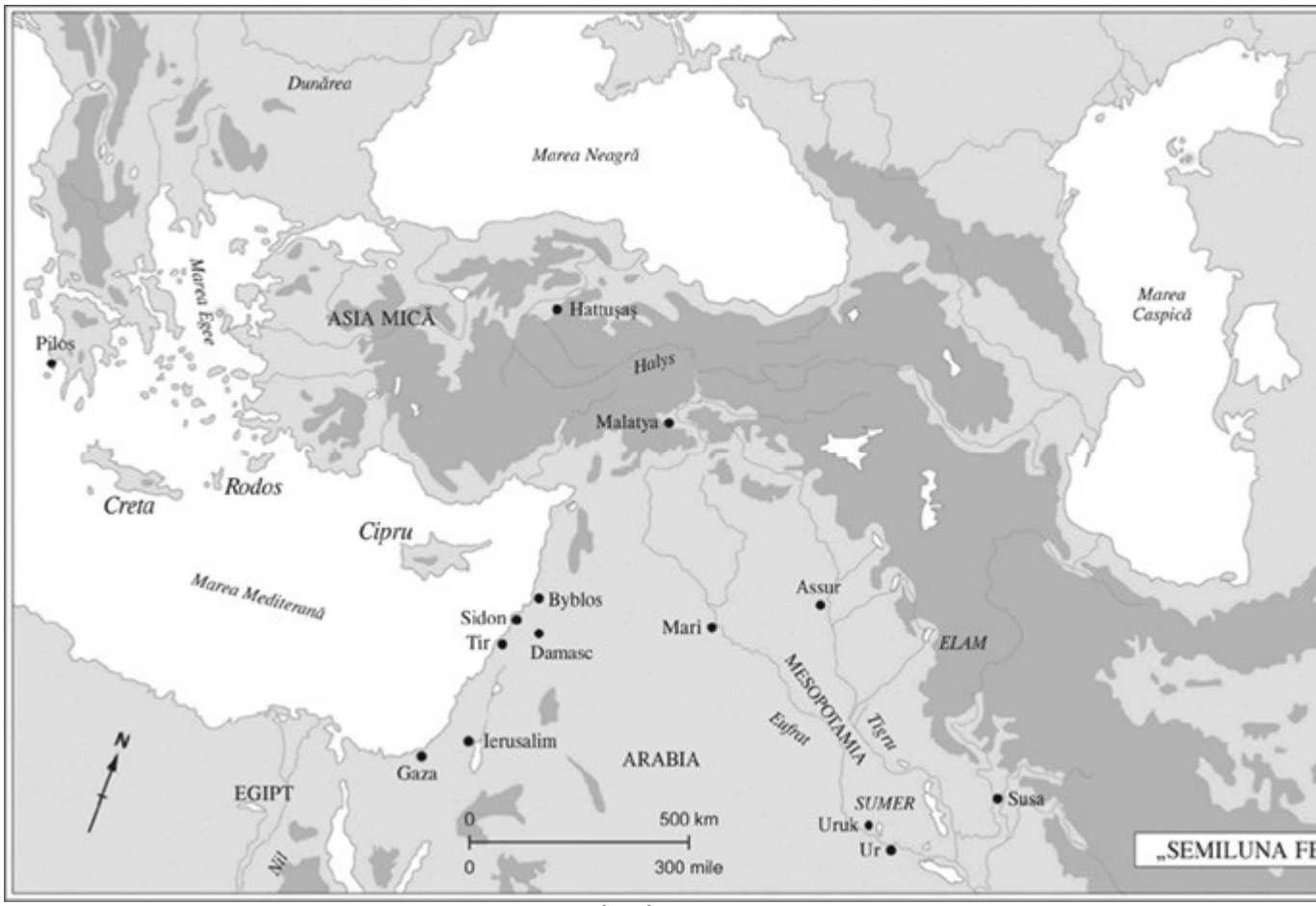

Nu se poate explica exact de ce s-a întâmplat asta, dar presupunerea generală ar fi că motivul principal a fost suprapopularea în zonele din care au venit intruşii.

Suprapopularea pare o noţiune paradoxală pentru o lume al cărei număr total de locuitori în jurul anului 4000 î.e.n. A fost estimat undeva între 80 şi 90 de milioane – cam cât populaţia actuală a Germaniei. În următorii patru mii de ani a crescut cu aproximativ 50%, ajungând la aproximativ 130 de milioane de oameni; aceasta implică o creştere anuală aproape imperceptibilă în comparaţie cu ce suntem obişnuiţi acum. Ea arată atât ritmul relativ lent cu care specia noastră şi-a sporit capacitatea de a exploata lumea naturală, cât şi măsura în care şi rapiditatea cu care noile posibilităţi ale civilizaţiei întăriseră deja înclinaţia omului de a se înmulţi şi a se propăşi în comparaţie cu preistoria.

O astfel de creştere era încă uşoară după standardele ulterioare deoarece se baza mereu pe o marjă foarte fragilă de resurse şi tocmai această fragilitate justifică discuţia despre suprapopulare. Seceta sau aridizarea putea distruge dramatic şi brusc capacitatea unei zone de a se autoalimenta şi urmau să mai treacă mii de ani până când hrana avea să poată fi adusă cu uşurinţă din alte părţi.

Rezultatul imediat trebuie să fi fost adesea foametea, dar pe termen lung erau şi altele, mai importante. Perturbările care au rezultat au fost principalele forţe la începuturile istoriei; schimbările climatice încă acţionau ca forţe determinante, deşi acum în moduri mult mai locale şi specifice. Secetele, furtunile catastrofale, chiar şi câteva decenii de temperaturi puţin mai scăzute sau mai crescute îi puteau forţa pe oameni

să migreze şi să ajute astfel la răspândirea civilizaţiei, aducând împreună populaţii cu tradiţii diferite. Prin această coliziune şi cooperare au învăţat unii de la alţii şi au mărit astfel potenţialul total al societăţilor lor.

Populaţiile care sunt actorii de la începuturile istoriei în această regiune aparţineau familiei umane cu pielea albă (uneori numită caucaziană, generându-se confuzii), care a apărut în Europa. Este unul dintre cele trei grupuri regionale majore ale speciei *Homo sapiens* (celelalte fiind cel african şi cel asiatic).

Diferenţele lingvistice au condus la alte încercări de a face distincţie între ele.

Toate populaţiile din „semiluna fertilă” de la începuturile civilizaţiei au fost încadrate, pe baze filologice, fie în grupurile „hamitice” care s-au dezvoltat în Africa, în nordul şi nord-estul Saharei, fie printre vorbitorii de limbi „semitice”

din Peninsula Arabia, fie printre popoarele care vorbeau limbi „indo-europene” ce se răspândiseră, din sudul Rusiei, în Europa şi Iran tot în jurul anului 4000 î.e.n., fie printre adevăraţii „caucazieni” din Georgia. Majoritatea acestor clasificări sunt îndoielnice, dar ne dau o idee despre *dramatis personae* ale istoriei timpurii a regiunii numite „semiluna fertilă” şi a vecinătăţilor sale. Toate centrele lor istorice sunt răspândite în zona în care apar prima dată agricultura şi civilizaţia. Bogăţia unei zone atât de populate trebuie să fi atras şi populaţii din exterior.

În jurul anului 4000 î.e.n., cea mai mare parte a „semilunii fertile” era ocupată şi putem încerca să facem acum un rezumat al următorilor trei mii de ani care va oferi un cadru al civilizaţiilor anterioare. Probabil că popoarele semitice începuseră deja să ocupe zona; presiunea exercitată de ele a crescut până când, la mijlocul mileniului III î.e.n. (cu mult după apariţia civilizaţiei), s-au stabilit în centrul Mesopotamiei, de-a lungul teritoriilor mărginite de Tigru şi Eufrat.

Interacţiunea şi rivalitatea popoarelor semitice cu alte grupuri, care au reuşit să rămână în ţinuturile mai înalte ce mărgineau Mesopotamia spre nord-est, constituie o temă permanentă pe care unii specialişti au identificat-o în prima fază a istoriei acestei zone. Până în 2000 î.e.n. Intraseră în scenă şi populaţiile ale căror limbi aparţineau grupului indo-european, venind din două direcţii. Una dintre aceste populaţii, hitiţii, a pătruns în Anatolia din Europa, în timp ce înaintarea sa a fost dublată dinspre est de cea a iranienilor.

Între 2000 î.e.n. Şi 1500 î.e.n., ramuri ale acestor subunităţi intră în conflict şi se amestecă cu populaţiile semitice şi cu altele din „semiluna fertilă”, în timp ce contactele dintre hamiţi şi semiţi stau în mare parte la baza istoriei politice a Egiptului antic. Acest scenariu este, bineînţeles, foarte vag. Valoarea sa rezidă în faptul că ne ajută să indicăm dinamica de bază şi ritmurile istoriei acestei regiuni în vremurile străvechi. Numeroase detalii sunt încă foarte nesigure (după cum se va vedea) şi nu se pot spune multe cu privire la ceea ce a menţinut această mobilitate. Cu toate acestea, indiferent de cauză, această migraţie a populaţiilor a reprezentat contextul în care a apărut şi a prosperat prima civilizaţie.

2

Mesopotamia antică

Cele mai bune condiţii pentru apariţia iniţială a ceva ce poate fi numit civilizaţie au existat în zona sudică a Mesopotamiei, fâşia de pământ de 700 de mile lungime formată de văile Tigrului şi Eufratului. Această extremitate a

„semilunii fertile” era presărată cu sate de agricultori încă din perioada neolitică.

Unele dintre cele mai vechi aşezări par să se fi format în sudul extrem, unde aluviunile aduse de secole din ţinuturile mai înalte şi inundaţiile anuale creaseră un sol deosebit de fertil. Cu siguranţă, aici plantele au fost întotdeauna mai uşor de cultivat decât în altă parte, dacă existau surse de apă în permanenţă şi în condiţii de siguranţă; acest lucru a fost posibil deoarece, deşi ploile erau rare şi neregulate, albia râului era adesea deasupra nivelului câmpiei din jur. S-a calculat că prin 2500 î.e.n. Recolta de cereale în sudul Mesopotamiei era mai mare chiar decât a celor mai bune lanuri de grâne canadiene de astăzi. Aici, încă de la început, a existat posibilitatea de a cultiva mai mult decât necesarul zilnic pentru consum, surplusul indispensabil pentru apariţia vieţii urbane. Mai mult, se putea prinde peşte din mare, aflată în apropiere.

Un astfel de cadru era şi o provocare, nu doar o oportunitate. Tigrul şi Eufratul îşi puteau schimba brusc şi violent cursul; terenurile mlăştinoase, joase ale deltei au trebuit înălţate deasupra pragului de viitură prin îndiguiri şi prin săparea unor şanţuri şi canale pentru scurgerea apei. După mii de ani, în Mesopotamia încă se foloseau tehnici care fuseseră probabil utilizate pentru prima dată cu mult timp în urmă, pentru a construi platformele de trestie şi mâl pe care s-au ridicat primele gospodării din zonă. Într-un exemplu de transformare a adversităţii în avantaj, aceste petice de pământ cultivat erau grupate acolo unde solul era cel mai bogat. Dar şanţurile şi canalele de irigaţie de care era nevoie nu puteau fi gestionate corespunzător decât dacă aceasta se făcea în mod colectiv.

Fără îndoială, alt rezultat a fost organizarea socială în vederea asanării. Oricum s-ar fi produs, realizarea aparent fără precedent de transformare a mlaştinilor în uscat a fost cu siguranţă creuzetul unei noi complexităţi în modul de convieţuire a oamenilor.

Pe măsură ce populaţia a crescut, a fost asanat mai mult teren pentru producţia alimentară. Mai devreme sau mai târziu, oamenii din sate diferite trebuie să se fi confruntat în asanarea mlaştinilor care îi separaseră până atunci unii de alţii. Se poate chiar ca necesităţile diferite de irigaţii să-i fi determinat să intre în contact şi înainte. Aveau de ales: să lupte sau să colaboreze. Oricare alegere implica o organizare colectivă sporită şi o nouă comasare a puterii.

Undeva pe parcurs oamenilor li s-a părut logic să se reunească în grupuri mai mari decât până atunci pentru autoprotecţie sau pentru gestionarea mediului. Un rezultat fizic este oraşul, cu ziduri de pământ la început pentru a-l feri de inundaţii şi de duşmani, înălţat deasupra apelor, pe o platformă. Era logic ca locul ales să fie şi cel al divinităţii locale: pe aceasta se baza autoritatea comunităţii.

Autoritatea urma să fie exercitată de preotul principal, care devenea

conducătorul unei mici teocraţii aflate în concurenţă cu altele.

Cam aşa ceva – nu avem cum să ştim exact ce – poate explica diferenţa dintre sudul Mesopotamiei în mileniile IV-III î.e.n. Şi celelalte zone ale culturii neolitice cu care era deja de mult în contact. Dovezile ceramice şi sanctuarele caracteristice arată că au existat legături între Mesopotamia şi culturile neolitice din Anatolia, Asiria şi Iran, începând, prin urmare, să se formeze o regiune a Orientului Mijlociu. Toate aveau multe în comun. Dar numai într-o zonă relativ restrânsă a început să se dezvolte mai rapid un mod de viaţă rurală comun unei mari părţi a Orientului Mijlociu, care se transforma în altceva. În acest context se constituie primul oraş-stat, Sumer, şi prima civilizaţie observabilă.

Sumer este numele antic pentru sudul Mesopotamiei, care se întindea atunci cu aproximativ o sută de mile mai puţin spre sud decât coasta actuală. E posibil ca oamenii care trăiau aici să fi semănat mai mult cu unele grupuri din nord şi vest decât cu vecinii lor semitici de la sud-vest. Ca origine, sumerienii semănau cu vecinii lor din nord, elamiţii, care trăiau pe celălalt mal al Tigrului. Cercetătorii încă nu au ajuns la un consens cu privire la momentul când au venit în zonă sumerienii – respectiv cei care vorbeau limba numită ulterior sumeriană: este posibil să fi fost aici încă de prin 4000 î.e.n. Dar, de vreme ce ştim că populaţia Sumerului civilizat era un amestec de grupuri etnice, incluzându-i, poate, şi pe mai vechii locuitori ai regiunii, cu o cultură în care se îmbinau elemente străine şi locale, acest aspect nu prea contează.

Civilizaţia sumeriană avea rădăcini adânci. Oamenii împărtăşeau de mult timp un mod de viaţă nu foarte diferit de al vecinilor lor. Trăiau în sate şi aveau câteva centre de cult importante care erau ocupate în permanenţă. Unul dintre acestea, dintr-un loc numit Eridu, data probabil de prin 5000 î.e.n. Acesta s-a dezvoltat constant până în timpurile istorice şi pe la mijlocul mileniului IV a existat aici un templu despre care unii cred că a oferit modelul original al arhitecturii monumentale mesopotamiene, deşi nu a mai rămas nimic din el în afară de platforma pe care a fost ridicat. La început, astfel de centre de cult îi deserveau pe cei care locuiau în apropierea lor. Nu erau oraşe în adevăratul sens al cuvântului, ci locuri de devoţiune şi de pelerinaj. E posibil să nu fi avut prea mulţi rezidenţi, dar au fost, de regulă, centrele în jurul cărora s-au cristalizat ulterior oraşele şi astfel se explică într-o anumită măsură strânsa legătură dintre religie şi guvernare în Mesopotamia antică. Cu mult înainte de 3000 î.e.n. Unele aşezări de acest fel aveau, într-adevăr, temple foarte mari; la Uruk (numit Ereh în Biblie) a existat unul cu adevărat splendid, cu decoraţiuni elaborate şi stâlpi impresionanţi din chirpici, cu un diametru de opt picioare.

Ceramica se numără printre cele mai importante dovezi care leagă

Mesopotamia precivilizată de timpurile istorice. Este un prim indiciu că există un progres important din punct de vedere cultural, calitativ diferit de evoluţiile din neolitic. Aşa-numitele oale de la Uruk (numele derivă de la locul unde au fost descoperite) sunt adesea mai anoste, mai puţin atrăgătoare decât unele anterioare.

Sunt, de fapt, produse în serie, cu o formă standardizată, pe o roată (folosită pentru prima dată cu această funcţie). Aceasta sugerează că, atunci când au fost produse, exista deja o populaţie de meşteri

specializaţi; ea trebuie să fi fost întreţinută de o agricultură suficient de bogată pentru a produce un surplus dat la schimb pentru creaţiile lor. Odată cu această schimbare poate începe povestea civilizaţiei sumeriene.

Aceasta durează aproximativ 1.300 de ani (cam din 3300 până în 2000 î.e.n.), cam cât ne separă pe noi de epoca lui Carol cel Mare. La început este inventată scrierea, posibil singura invenţie de o importanţă comparabilă cu cea a agriculturii înainte de epoca motorului cu aburi. Cele mai multe texte au fost scrise pe tăbliţe de argilă aproape jumătate din perioada de după însuşirea acestei abilităţi. Scrierea fusese precedată, de fapt, de inventarea unor sigilii cilindrice, pe care erau sculptate mici imagini ce urmau să fie rulate pe argilă; se poate ca olăritul să fi degenerat, dar aceste sigilii se numărau printre cele mai mari realizări artistice ale Mesopotamiei. Au urmat primele scrieri, sub forma unor pictograme sau imagini simplificate (un pas spre comunicarea nefigurativă), pe tăbliţe de argilă de obicei arse după inscripţionarea cu o tulpină de trestie. Cele mai vechi sunt în sumeriană şi se poate observa că reprezintă notiţe, liste cu bunuri, chitanţe; ele au o importanţă economică, neputând fi citite ca proză.

Scrierea de pe aceste prime caiete şi registre a evoluat treptat spre cuneiforme, un sistem de scriere cu litere în formă de cuie imprimate pe tăbliţe de argilă, cu ajutorul unei tulpini de trestie retezate oblic. Odată cu acestea se renunţă definitiv la pictograme. Semne şi grupuri de semne ajung în această etapă să reprezinte elemente fonetice şi posibil silabice, toate formate din combinaţii ale aceleiaşi forme de bază care seamănă cu un cui. Ca formă de comunicare prin semne, era mai flexibilă decât orice mai fusese folosit până atunci şi Sumerul a dezvoltat-o curând după anul 3000 î.e.n.

Se ştiu, prin urmare, destul de multe despre limba sumeriană. Câteva cuvinte au supravieţuit până astăzi; unul dintre ele este forma originară a cuvântului

„alcool” (şi prima reţetă de bere), lucru sugestiv. Dar cel mai interesant aspect al acestei limbi este chiar apariţia sa într-o formă scrisă. Capacitatea de a scrie şi de a citi trebuie să fi fost atât tulburătoare, cât şi stabilizatoare. Pe de o parte, oferea posibilităţi noi, uriaşe de comunicare; pe de altă parte, stabiliza practica deoarece, pe lângă tradiţia orală, acum devenea posibilă şi consultarea unui document scris.

A uşurat foarte mult operaţiunile complexe de irigare a terenurilor, de recoltare şi de stocare a produselor agricole, fundamentale pentru o societate în plină dezvoltare. Scrierea a permis o exploatare mai eficientă a resurselor. De asemenea, a întărit enorm guvernarea şi a accentuat legăturile sale cu castele preoţeşti, care au monopolizat la început ştiinţa de carte. În mod interesant, una dintre primele întrebuinţări ale sigiliilor pare să fie legată de aceasta, deoarece sigiliile erau folosite oarecum pentru a certifica volumul recoltelor atunci când erau aduse în templu. Poate că ele înregistrează la început operaţiunile unei economii cu o redistribuire centralizată, în care oamenii îşi duceau tributul la templu şi primeau aici alimentele sau materialele de care aveau nevoie.

Pe lângă astfel de înregistrări, inventarea scrierii deschide şi mai mult trecutul pentru istoric din altă perspectivă. Acum el se poate baza, în sfârşit, pe probe solide atunci când vorbeşte despre mentalitate. Aceasta

deoarece scrierea păstrează creaţiile literare. Cea mai veche poveste din lume este *Epopeea lui Ghilgameş*. Cea mai cuprinzătoare versiune a sa, este adevărat, nu datează decât din secolul al VII-lea î.e.n., dar povestea în sine apare din epoca sumeriană şi se ştie că a fost scrisă curând după anul 2000 î.e.n. Ghilgameş a fost un personaj real, conducător al Urukului. El a devenit, de asemenea, primul personaj şi erou al literaturii universale, apărând şi în alte poeme. Primul nume care trebuie să apară în această carte este al lui. Pentru cititorul modern, cel mai frapant element al *Epopeii* poate fi descrierea unui potop care şterge de pe faţa pământului omenirea, cu excepţia unei familii favorizate ce supravieţuieşte construind o arcă; din această familie se naşte un nou soi de oameni care populează lumea după retragerea apelor. Aceasta nu făcea parte din cea mai veche versiune a *Epopeii*, ci provenea dintr-un poem separat care spune o poveste ce apare în multe forme în Orientul Mijlociu, deşi este uşor de înţeles de ce a fost încorporată. Sudul Mesopotamiei trebuie să se fi confruntat întotdeauna cu pericolul inundaţiilor, care suprasolicitau cu siguranţă fragilul sistem de irigaţii de care depindea prosperitatea sa. Inundaţiile anunţau un dezastru general şi au alimentat probabil fatalismul pesimist pe care unii cercetători l-au considerat cheia religiei sumeriene.

Această atmosferă sumbră domină *Epopeea*. Ghilgameş realizează lucruri măreţe în neobosita sa încercare de a se opune legilor de fier ale zeilor care garantează eşecul oamenilor, dar aceştia triumfă în cele din urmă şi Ghilgameş trebuie să moară:

Ca şi luna, eroii, înţelepţii au răstimpul lor de glorie şi de apus. Oamenii vor spune: „Cine a mai cârmuit cu atâta putere şi vitejie ca el?”. Ca şi în luna cea întunecată, luna umbrelor, fără el nu este lumină. O, Ghilgameş, aceasta a fost tălmăcirea visului tău. Ţi-a fost scris să fii rege, acesta a fost destinul tău, nu viaţa fără de moarte.

Dincolo de această stare de spirit şi de faptul că ea trădează temperamentul religios al unei civilizaţii, există în *Epopee* multe informaţii despre zeii Mesopotamiei antice. Dar este dificil să ajungi la istorie prin intermediul ei şi cu atât mai mult s-o legi de adevăratul Ghilgameş. În special încercările de a identifica prin mijloace arheologice o inundaţie cataclismică nu au fost convingătoare, deşi există numeroase dovezi ale unor inundaţii recurente. Din apă apare în cele din urmă uscatul: atunci, poate ceea ce ni se oferă este o descriere a creaţiei lumii, a genezei. În Biblia ebraică, pământul apare din ape prin voia lui Dumnezeu şi această explicaţie i-a satisfăcut pe cei mai mulţi europeni educaţi timp de o mie de ani. Sunt fascinante speculaţiile că este posibil ca atât de mult din descendenţa noastră intelectuală să se datoreze unei reconstruiri mitice de către sumerieni a preistoriei lor, când din mlaştinile deltei mesopotamiene se crease un pământ propice agriculturii. Dar nu sunt decât speculaţii; prudenţa ne îndeamnă să ne mulţumim să observăm indiscutabilele paralele dintre *Epopee* şi una dintre cele mai bune povestiri biblice, cea despre arca lui Noe.

Această istorisire sugerează posibila importanţă a răspândirii unor idei sumeriene în Orientul Mijlociu la mult timp după ce punctul focal al istoriei se deplasase spre nordul Mesopotamiei. Unele versiuni şi fragmente ale *Epopeii* – ca să ne limităm la acest text pentru moment – au fost descoperite în arhivele şi vestigiile multor popoare care au dominat

anumite părţi ale acestei regiuni în mileniul II î.e.n. Deşi avea să se piardă apoi până la redescoperirea sa în epoca modernă, Ghilgameş a fost aproximativ două mii de ani un nume la care literatura din multe limbi putea face referire în mod conştient, cam la fel cum unii autori europeni puteau fi siguri până nu demult că o aluzie la Grecia clasică va fi înţeleasă de cititorii lor. Limba sumeriană a supravieţuit sute de ani în temple şi şcoli ale scribilor, la fel cum latina a supravieţuit în rândul învăţaţilor în învălmăşeala de culturi vernaculare ale Europei după prăbuşirea lumii clasice a Romei în Occident. Comparaţia este sugestivă deoarece tradiţia literară şi lingvistică întruchipează idei şi imagini care impun, permit şi limitează moduri diferite de a vedea lumea; ele au, cu alte cuvinte, o însemnătate istorică.

Probabil cele mai importante idei păstrate de limba sumeriană erau de natură religioasă. Oraşe precum Ur şi Uruk au fost leagănul unor idei care, după transplantarea în alte religii din Orientul Mijlociu în mileniile II-I î.e.n., urmau să aibă influenţă în întreaga lume patru mii de ani mai târziu, deşi sub forme aproape de nerecunoscut. Există în *Epopeea lui Ghilgameş*, de exemplu, o creaţie ideală a naturii, Enkidu; pierderea inocenţei sale este de natură sexuală, fiind sedus de o curtezană, iar ulterior, deşi rezultatul în cazul său este civilizarea, îşi pierde frumoasa legătură cu lumea naturală. Literatura permite observarea unor astfel de aluzii la mitologiile altor societăţi viitoare. În literatură, oamenii încep să explice semnificaţiile ascunse anterior în relicvele obscure ale jertfelor, ale figurinelor de lut şi ale planurilor unor sanctuare şi temple. În vechiul Sumer acestea dezvăluie deja o organizare a discursului uman cu supranaturalul mult mai complexă şi mai elaborată decât orice altceva la vremea aceea. Templele fuseseră punctul focal al primelor oraşe şi au devenit mai mari şi mai frumoase (în parte, datorită tradiţiei de a construi unele noi pe ridicături care le înconjurau pe cele vechi). Aici se făceau sacrificii pentru a asigura recolte bogate. Ulterior cultele lor s-au dezvoltat şi au fost construite temple splendide în nord tocmai până la Assur, la 300 de kilometri în amonte pe Tigru, existând informaţii despre un astfel de templu construit cu cedri aduşi din Liban şi cupru din Anatolia.

Nici o altă societate antică din vremea aceea nu acorda religiei un rol atât de important şi nu aloca o parte atât de mare din resursele sale colective pentru a o susţine. S-a sugerat că motivul era că în nici o altă societate antică oamenii nu se simţeau atât de dependenţi de voia zeilor. În Antichitate, sudul Mesopotamiei era un peisaj plat, monoton, format din zone de uscat, mlaştini şi apă. Nu erau munţi în care să sălăşluiască zeii la fel ca oamenii, doar cerul gol de deasupra, neîndurătorul soare de vară, vânturile violente împotriva cărora nu aveai unde să te adăposteşti, puterea irezistibilă a inundaţiilor şi atacurile nimicitoare ale secetei. Zeii îşi aveau sălaşul în aceste forţe elementare sau în „înălţimile” care dominau câmpiile, turnurile şi ziguratele construite din cărămizi amintite de biblicul Turn Babel. Sumerienii se considerau, deloc surprinzător, un popor creat ca să muncească pentru zei.

În jurul anului 2250 î.e.n. Apăruse în Sumer un panteon de zei personificând mai mult sau mai puţin elementele şi forţele naturii. Acesta urma să reprezinte baza religiei Mesopotamiei şi începuturile teologiei. La început, fiecare oraş avea propriul zeu. Poate sub influenţa schimbărilor

politice în raporturile dintre oraşe, zeii au fost în cele din urmă organizaţi într-un fel de ierarhie ce reflecta şi afecta perspectivele oamenilor asupra societăţii umane. În ierarhia creată, zeii mesopotamieni sunt descrişi sub formă umană. Fiecăruia i se atribuia o activitate sau un rol special: existau un zeu al aerului, unul al apei şi altul al plugului. Ishtar (cum a fost cunoscută ulterior sub numele său semitic) era protectoarea dragostei şi a maternităţii, dar şi a războiului. În vârful ierarhiei erau trei zei masculini supremi, ale căror roluri nu sunt uşor de diferenţiat: Anu, Enlil şi Ea. Anu era tatăl zeilor. Enlil a fost iniţial cel mai important; el era „Zeul Vântului”, fără care nimic nu se putea face. Ea, zeul înţelepciunii şi al apelor dulci ce reprezentau cu adevărat viaţa pentru Sumer, era un învăţător şi un dătător de viaţă, care menţinea ordinea creată de Enlil.

Aceşti zei impuneau concilierea şi supunerea în cadrul unui ritual elaborat.

În schimbul supunerii şi al unei vieţi bune ofereau prosperitate şi longevitate, dar nimic mai mult. În mijlocul incertitudinilor vieţii din Mesopotamia, sentimentul că se putea obţine protecţie era esenţial. Oamenii depindeau de zei pentru a găsi liniştea într-un univers capricios. Zeii – deşi niciun mesopotamian nu s-ar fi putut exprima astfel – erau conceptualizări ale unor încercări elementare de a controla mediul, de a rezista dezastrelor neprevăzute provocate de inundaţii şi furtuni de nisip, de a asigura continuarea ciclului anotimpurilor prin repetarea marelui festival al primăverii, atunci când zeii se însoţeau din nou şi spectacolul creaţiei era repus în scenă. După aceea, existenţa lumii era asigurată pentru încă un an.

Una dintre pretenţiile importante pe care oamenii au ajuns să le aibă ulterior de la religie a fost să-i ajute să facă faţă inevitabilei orori a morţii. Sumerienii şi cei care le-au moştenit ideile religioase nu găseau probabil prea multă alinare în convingerile lor, din câte putem înţelege; se pare că vedeau lumea vieţii de după moarte ca pe un loc mohorât, trist. Era „casa ai cărei locuitori sunt lipsiţi de lumină, unde colbul le este hrană, unde tina le este mâncare, unde sunt îmbrăcaţi ca păsările, au veşmânt de pene, această casă de colb”[1]. Aici se află originile ideii ulterioare de Sheol sau Infern. Totuşi, cel puţin un ritual implica, practic, un suicid, căci un rege şi o regină sumeriană de la mijlocul mileniului III au fost urmaţi în mormânt de slujitorii lor, care au fost apoi îngropaţi împreună cu ei, poate după îngerarea unei băuturi soporifice. Asta ar putea sugera că morţii ajungeau într-un loc în care un alai somptuos şi bijuteriile minunate urmau să fie la fel de importante ca pe pământ.

Religia sumeriană era caracterizată de aspecte politice importante. Tot pământul le aparţinea în ultimă instanţă zeilor; regele, probabil un rege-preot, nu doar un războinic-conducător la origine, nu era decât locţiitorul acestora. Nu exista, bineînţeles, niciun tribunal uman care să-i ceară socoteală. Funcţia de locţiitor al zeilor a însemnat, de asemenea, apariţia unei clase preoţeşti, specialişti a căror importanţă justifica privilegiul economic ce putea permite cultivarea unor abilităţi şi cunoştinţe aparte. Şi în această privinţă, Sumerul a stat la originea unei tradiţii: cea a

[1] *Epopeea lui Ghilgameş*, în româneşte de Virginia Şerbănescu şi Al. Dima, Editura Mondero, Bucureşti, 1996 (n. Red.).

clarvăzătorilor, prezicătorilor şi înţelepţilor Orientului. Tot sumerienii s-au ocupat de primul sistem organizat de educaţie, bazat pe memorarea şi copierea în scriere cuneiformă.

Printre produsele secundare ale religiei sumeriene s-au numărat primele reprezentări fidele ale unor fiinţe umane în artă. În special într-un centru religios, Mari, pare să fi existat o înclinaţie deosebită spre portretizarea unor siluete umane implicate în acte rituale. Uneori sunt grupate în procesiuni; astfel apare una dintre marile teme ale artei picturale. Altele două se remarcă de asemenea: războiul şi lumea animală. Unii au detectat în portretele antice ale sumerienilor o semnificaţie mai profundă, identificând în ele calităţile psihologice care au făcut posibile uimitoarele realizări ale civilizaţiei lor, o dorinţă de preeminenţă şi succes. Acestea nu sunt, iarăşi, decât nişte speculaţii. Ceea ce mai putem vedea pentru prima dată în arta sumeriană este un tablou general al vieţii de zi cu zi care înainte ne fusese ascuns. Date fiind numeroasele contacte ale Sumerului şi similaritatea structurii sale cu alte popoare învecinate, putem presupune că începem să înţelegem întru câtva viaţa trăită într-o zonă vastă a Orientului Mijlociu antic.

Sigiliile, statuile şi picturile scot la iveală un popor care adesea avea drept veşmânt un fel de fustă din blană – piele de capră sau de oaie? — femeile aruncând uneori un capăt al acesteia peste umăr. Bărbaţii sunt adesea, dar nu întotdeauna, raşi. Soldaţii poartă aceleaşi veşminte şi pot fi identificaţi doar pentru că au arme şi, uneori, un acoperământ din piele ţuguiat pe cap. Luxul pare să fi constat în timp liber şi alte bunuri decât îmbrăcămintea, cu excepţia bijuteriilor, din care unele s-au păstrat. Scopul lor pare să fi fost de a indica statutul şi dezvăluie o societate tot mai complexă. S-a păstrat şi reprezentarea unei petreceri: un grup de bărbaţi stau în jilţuri cu cupe în mâini, un muzicant întreţinând atmosfera. În astfel de momente Sumerul pare mai puţin îndepărtat.

În Sumer, multe aspecte ale căsătoriei par să fie familiare şi unor societăţi ulterioare. Cel mai important era acceptul familiei miresei. Odată satisfăcute cererile acesteia, se înfiinţa o nouă unitate familială monogamă prin căsătoria înregistrată într-un contract. Capul familiei era soţul-patriarh, care îşi conducea atât rudele, cât şi sclavii. Este un tipar care putea fi observat până de curând în cele mai multe părţi ale lumii. Totuşi, există unele nuanţe interesante. Dovezi juridice şi literare sugerează că, încă de la început, sumerienele au fost mai puţin oprimate decât surorile lor din multe societăţi ulterioare ale Orientului Mijlociu.

Este posibil ca tradiţiile semitice şi cel nesemitice să difere în privinţa acestui aspect. Poveştile sumeriene despre zei sugerează o societate foarte conştientă de puterea periculoasă şi chiar înfricoşătoare a sexualităţii feminine; sumerienii au fost primii care au scris despre pasiune. Nu e uşor să faci legătura între astfel de lucruri şi instituţii, dar legea sumeriană nu considera femeile nişte bunuri personale. Le acorda drepturi importante; chiar şi sclava care făcea copii cu un om liber se bucura de o anumită protecţie jurisdicţională. Aranjamentele în vederea divorţului le dădeau femeilor, precum şi bărbaţilor şansa de a se despărţi şi asigurau un tratament echitabil al soţiilor divorţate. Deşi adulterul comis de femeie se pedepsea cu moartea, spre deosebire de cel comis de bărbat, această diferenţă trebuie înţeleasă în lumina preocupării pentru

moştenire şi proprietate.

Abia la mult timp după perioada sumeriană legea mesopotamiană începe să pună accent pe importanţa virginităţii şi să le impună vălul femeilor respectabile.

Amândouă erau semnele unei atitudini tot mai severe şi ale unui rol mai limitat al acestora.

Sumerienii au dat dovadă şi de o mare inventivitate tehnică. Alte popoare aveau să le datoreze mult. Influenţa legilor sumeriene poate fi observată la mult timp după epoca sumeriană. Sumerienii au pus, de asemenea, bazele matematicii, elaborând tehnica exprimării numărului şi prin poziţie, şi prin semn (aşa cum noi, de exemplu, putem înţelege cifra 1 ca unu, o zecime, zece sau mai multe alte valori, în funcţie de relaţia cu virgula numărului zecimal) şi au găsit o metodă de a împărţi cercul în şase segmente egale. Aveau cunoştinţe şi despre sistemul zecimal, deşi nu l-au exploatat, şi prima dată întâlnim săptămâna formată din şapte zile în *Epopeea lui Ghilgameş*.

Spre sfârşitul istoriei lor ca civilizaţie independentă, sumerienii învăţaseră să trăiască în grupuri mari; se spune că doar un oraş avea peste 36.000 de locuitori.

Acest lucru necesita importante abilităţi de construcţie, ca să nu mai vorbim de marile structuri monumentale. Neavând piatră, în sudul Mesopotamiei se folosiseră pentru prima dată în construcţii trestii tencuite cu lut, iar apoi cărămizi de lut uscate la soare. Metoda de realizare a cărămizilor era suficient de avansată la sfârşitul epocii sumeriene pentru a permite construirea unor clădiri foarte mari, cu coloane şi terase; platforma superioară a celui mai mare monument de acest fel, ziguratul din Ur, se afla la o înălţime de peste 100 de picioare şi acesta avea o bază de 200 pe 150 de picioare. Cea mai veche roată de olărit care s-a păstrat a fost descoperită la Ur; în acest fel a folosit omul pentru prima dată mişcarea de rotaţie. Pe ea s-a bazat producţia de oale pe scară largă care a făcut ca aceasta să fie o meserie masculină, şi nu feminină, aşa cum era înainte. Curând, în jurul anului 3000 î.e.n., roata era folosită pentru transport. O altă invenţie a sumerienilor a fost sticla, iar meşteri specializaţi turnau bronz la începutul mileniului III î.e.n.

Această inovaţie ridică alte întrebări: de unde provenea materia primă? Nu există metale în sudul Mesopotamiei. Mai mult, chiar şi înainte, în neolitic, regiunea trebuie să fi obţinut din altă parte silexul şi obsidianul necesare pentru primele unelte agricole. În mod clar, există în fundal o amplă reţea de contacte cu exteriorul, în primul rând cu Levantul şi Siria, aflate la distanţe uriaşe, dar şi cu Iranul şi Bahrainul, de pe malul Golfului Persic. Înainte de anul 2000 î.e.n., Mesopotamia obţinea mărfuri – deşi, poate, indirect – din valea Indului. Pe lângă dovezile documentare (ce dezvăluie contacte cu India dinainte de 2000 î.e.n.), acest lucru dă impresia înfiripării unui sistem comercial internaţional care genera deja tipare importante de interdependenţă. La mijlocul mileniului III, când rezervele de staniu din Orientul Mijlociu s-au epuizat, armele mesopotamiene din bronz au trebuit înlocuite cu unele din cupru nealiat.

Toată această civilizaţie era susţinută de o agricultură care a fost încă de la început complicată şi chiar bogată. Orzul, grâul, meiul şi susanul erau cultivate în cantităţi mari; e posibil ca primul să fi fost cultura

principală şi explică, fără îndoială, dovezile frecvente privind prezenţa alcoolului în Mesopotamia antică. În solul fertil al văilor inundabile nu erau necesare unelte prea avansate pentru a realiza o cultivare intensivă; marea contribuţie a tehnologiei în acest domeniu a constat în practicarea irigaţiilor şi dezvoltarea guvernării. Astfel de abilităţi s-au acumulat lent; dovezile privind civilizaţia sumeriană acoperă 1.500 de ani de istorie.

Până acum s-a discutat despre acest interval uriaş de parcă nu s-a fi întâmplat nimic în decursul său, ca şi cum ar fi reprezentat un tot unitar neschimbător. Nu a fost aşa. Cu toate rezervele vizavi de ritmul lent al schimbării în lumea antică şi chiar dacă acum ni se pot părea foarte statice, au fost 15 secole de mari schimbări pentru mesopotamieni – istorie în adevăratul sens al cuvântului. Cercetătorii au reconstituit o mare parte a poveştii, dar nu este oportună prezentarea ei în detaliu aici, mai ales pentru că face încă obiectul dezbaterilor, rămâne în general obscură şi chiar şi datarea este adesea doar aproximativă. Aici e necesar doar să facem legătura dintre prima epocă a civilizaţiei mesopotamiene, cele care au urmat şi ceea ce se petrecea în alte părţi ale lumii în acelaşi timp.

În istoria Sumerului pot fi identificate trei etape majore. Prima, care a durat cam din anul 3360 î.e.n. Până în 2400 î.e.n., a fost numită perioada sa arhaică.

Povestea ei este marcată de războaie între oraşe-state, de ascensiunea şi decăderea lor. Printre dovezi se numără oraşele fortificate şi folosirea roţii în tehnologia militară, la nişte care rudimentare cu patru roţi. Spre mijlocul acestei etape de 900

de ani încep să se impună cu un oarecare succes unele dinastii locale. Iniţial, societatea sumeriană pare să fi avut o bază reprezentativă, chiar democratică, dar o creştere a scalei a dus la apariţia unor regi diferiţi de primii conducători care erau şi preoţi; probabil au început ca lideri militari numiţi de oraşe la comanda forţelor lor armate şi nu au mai renunţat la putere atunci când starea de urgenţă care îi adusese în prim-plan a fost depăşită. Ei au întemeiat dinastii care s-au luptat între ele. Apariţia bruscă a unui mare om inaugurează aşadar o nouă etapă.

Acesta a fost Sargon I, rege al oraşului semitic Akkad, care a cucerit Mesopotamia în anul 2334 î.e.n. Şi a instaurat supremaţia akkadienilor. Există un cap sculptat care probabil îl reprezintă; dacă e al său, este unul dintre primele portrete regale. A fost cel dintâi dintr-o lungă serie de făuritori de imperii; se crede că şi-ar fi trimis trupele până în Egipt şi Etiopia şi a inclus Sumerul într-un imperiu. Akkadiana a preluat scrierea cuneiformă din Sumer. Domnia lui Sargon nu se baza pe superioritatea relativă a unui oraş-stat faţă de altul. Regimul său a atins un anumit grad de integrare. Poporul său se număra printre cele care mii de ani au exercitat presiuni din exterior asupra civilizaţiilor din văile fluviilor.

Akkadienii au preluat ce au dorit din cultura acestora pe măsură ce s-au impus.

Aceasta a lăsat un nou stil în arta sumeriană, marcat de tema victoriei regelui.

Imperiul akkadienilor nu a reprezentat sfârşitul Sumerului, ci a doua sa etapă principală. Deşi a fost un interludiu, a fost important ca expresie a unui nou nivel de organizare. Până în vremea lui Sargon apăruse un adevărat stat. Separarea autorităţii seculare de cea religioasă care

apăruse în vechiul Sumer era fundamentală. Deşi supranaturalul încă se întrepătrundea cu viaţa de zi cu zi la toate nivelurile, autoritatea laică şi cea preoţească urmaseră căi diferite. Dovezile materiale sunt reprezentate de apariţia unor palate lângă templele din oraşele sumeriene; autoritatea zeilor se afla şi în spatele ocupantului palatului.

Oricât de neclară rămâne transformarea persoanelor de vază ale vechilor oraşe în regi, evoluţia trupelor militare profesioniste a jucat aici, probabil, un rol important. Pe monumentele de la Ur apare o infanterie disciplinată, deplasându-se în falangă, cu scuturi suprapuse şi suliţe ordonate. În Akkad se înregistrează un soi de apogeu al militarismului timpuriu. Sargon s-ar fi lăudat că avea 5.400 de soldaţi care mâncau înaintea sa la palat. Acesta era, fără îndoială, sfârşitul unui proces care consolida puterea prin putere; cuceririle asigurau resursele necesare pentru a menţine o astfel de forţă. Dar este posibil ca şi în acest caz totul să fi început cu provocările şi nevoile speciale ale Mesopotamiei. Pe măsură ce populaţia creştea, una dintre sarcinile principale ale conducătorului era cu siguranţă să mobilizeze forţa de muncă necesară pentru importantele lucrări de irigaţie şi control al riscurilor de inundaţii. Puterea de a face acest lucru asigura şi soldaţi, iar pe măsură ce armele aveau să devină mai complexe şi mai scumpe, urmau să crească şansele de profesionalizare. O sursă a succesului akkadienilor a fost folosirea unei noi arme, arcul compozit construit din lemn şi corn.

Hegemonia akkadienilor a fost relativ scurtă. După două sute de ani, în timpul domniei strănepotului lui Sargon, aceasta a fost răsturnată, se pare, de nişte populaţii de munteni numite gutieni, şi astfel a început ultima etapă a Sumerului, numită „neosumeriană” de cercetători. Timp de încă aproximativ două sute de ani, până în 2000 î.e.n., sumerienii şi-au impus din nou hegemonia. De data aceasta centrul său a fost Urul şi, cu toate că este dificil de înţeles ce însemna asta în practică, fondatorul dinastiei a treia a Urului care şi-a exercitat autoritatea se autointitula rege al Sumerului şi Akkadului. Arta sumeriană din această etapă manifestă o nouă tendinţă de a glorifica puterea prinţului; tradiţia portretisticii populare din perioada arhaică aproape că a dispărut. S-au construit din nou temple, mai mari şi mai solide, iar regii par că încercau să-şi întruchipeze grandoarea în zigurate. Unele documente administrative arată că şi moştenirea akkadiană a fost puternică; cultura neosumeriană prezintă multe trăsături semitice şi poate că aspiraţia la o domnie mai amplă reflectă această moştenire. Provinciile care îi plăteau tribut ultimului rege prosper al Urului se întindeau din Susa, de la frontiera cu Elamul, pe cursul inferior al Tigrului, până la Byblos, pe ţărmul Libanului.

A fost apusul primului popor civilizat. Bineînţeles, acesta nu a dispărut, dar individualitatea sa era pe punctul de a se contopi cu istoria generală a Mesopotamiei şi a Orientului Mijlociu. Marea sa eră creatoare trecuse şi ne-a atras atenţia asupra unei zone relativ mici; orizonturile istoriei sunt pe cale să se lărgească. Hotarele erau ameninţate de nenumăraţi duşmani. În jurul anului 2000

î.e.n. Şi-au făcut apariţia elamiţii şi Urul a căzut în mâinile lor. Nu ştim de ce. De o mie de ani exista o oarecare ostilitate între aceste popoare, manifestată intermitent, şi unii cercetători au considerat că a fost rezultatul unei lupte pentru a controla rutele din Iran ce puteau garanta

accesul la ţinuturile înalte unde se aflau minereurile de care aveau nevoie mesopotamienii. În orice caz, acesta a fost sfârşitul Urului. Odată cu el a dispărut şi remarcabila tradiţie sumeriană, pierdută acum în vâltoarea unei lumi formate din mai multe civilizaţii. De acum va mai fi vizibilă doar ocazional, în tiparele altora. Timp de aproximativ 15 secole Sumerul construise temelia civilizaţiei în Mesopotamia, la fel cum predecesorii săi precivilizaţi construiseră substratul fizic pe care se înălţa aceasta. A lăsat în urma sa scrierea, clădiri monumentale, ideea de dreptate şi respectare strictă a legii, începuturile matematicii şi o mare tradiţie religioasă. Este un palmares extraordinar şi germenele multor altor lucruri. Tradiţia mesopotamiană urma să aibă o viaţă lungă şi fiecare aspect al său a fost influenţat de moştenirea sumeriană.

În timp ce sumerienii îşi construiau civilizaţia, influenţa lor contribuise la modificări apărute şi în alte părţi. Pe tot cuprinsul „semilunii fertile” se iveau noi regate şi popoare. Acestea erau stimulate de exemplul celor observate în sud şi de imperiul Urului, de la care aveau de învăţat, dar şi de propriile nevoi. Deja obiceiurile civilizate se răspândeau rapid. Acest lucru face ca delimitarea şi clasificarea precise ale principalelor procese din aceste secole să fie foarte dificile. Mai mult, Orientul Mijlociu a fost vreme îndelungată un amalgam de popoare, care se deplasau de colo colo din motive pe care adesea nu le înţelegem.

Chiar şi akkadienii se număraseră printre acestea, pornind din marele centru semitic al Arabiei şi ajungând până în Mesopotamia. Gutienii, care au participat la răsturnarea akkadienilor, erau din nord. Dintre aceste popoare, cel mai mare succes l-au avut amoriţii, un popor semitic care se răspândise foarte mult şi se alăturase elamiţilor pentru a învinge armatele Urului şi pentru a-i submina supremaţia. Amoriţii se instalaseră în Asiria sau nordul Mesopotamiei, în Damasc şi în Babilon, întemeind o serie de regate care se întindeau până pe coasta Palestinei. Au continuat să-şi dispute sudul Mesopotamiei, vechiul Sumer, cu elamiţii. În Anatolia erau vecini cu hitiţii, o populaţie indo-europeană care a venit din Balcani în mileniul III. La marginea acestui amalgam se aflau altă veche civilizaţie, Egiptul, şi viguroşii indo-europeni care se stabiliseră în Iran. Tabloul este haotic; zona este un maelstrom de grupuri care veneau din toate părţile.

Devine dificil să distingem nişte tipare.

Ne serveşte ca reper apariţia unui nou stat în Mesopotamia, care a lăsat în urmă un nume celebru: Babilon. Şi alt nume celebru este într-un raport intrinsec cu el, cel al unuia dintre regii săi, Hammurabi. Şi-ar câştiga un loc în istorie chiar dacă nu am şti nimic despre el în afara reputaţiei sale de legislator; codul său este cea mai veche consemnare a principiului de drept „ochi pentru ochi”. El a fost, de asemenea, primul conducător care a unificat toată Mesopotamia şi, cu toate că imperiul a avut o viaţă scurtă, oraşul Babilon urma să fie încă de pe vremea sa centrul simbolic al popoarelor semitice din sud. Totul a început cu triumful unui trib de amoriţi asupra rivalilor săi în perioada confuză de după prăbuşirea Urului.

Este posibil ca Hammurabi să fi devenit suveran în anul 1792 î.e.n.; succesorii săi au menţinut coeziunea până undeva după 1600 î.e.n., atunci când hitiţii au distrus Babilonul şi Mesopotamia a fost din nou împărţită între popoarele rivale care veneau din toate părţile.

La apogeul său, primul imperiu babilonian se întindea din Sumeria şi de

la Golful Persic până în nordul Asiriei, partea nordică a Mesopotamiei. Hammurabi a condus oraşele Ninive şi Nimrud, situate pe Tigru, Mari, de pe cursul superior al Eufratului, pe care îl controla până în punctul unde se apropie cel mai mult de Alep. Cu o lungime de aproximativ şapte sute de mile şi o lăţime de vreo sută de mile, era un stat mare, ba chiar cel mai mare care apăruse în regiune până atunci, căci imperiul Urului fusese mai lipsit de coeziune, bazat pe vasalitate. Avea o structură administrativă elaborată, iar Codul lui Hammurabi este celebru pe bună dreptate, deşi faima i se datorează şi şansei. La fel cum s-a întâmplat probabil cu ansambluri mai vechi de hotărâri şi dispoziţii din care s-au păstrat doar fragmente, Codul lui Hammurabi a fost sculptat în piatră şi amplasat în curtea unor temple pentru a fi consultat de public. Dar, sub forma unei inscripţii mai lungi şi mai ordonate decât colecţiile anterioare, acesta reunea 282 de articole, care tratau în detaliu o mare varietate de chestiuni: salarii, divorţ, taxe pentru asistenţă medicală şi multe altele. Nu era legislaţie, ci o declaraţie a dreptului existent, şi poate fi derutant să vorbim despre un „cod” fără a face această precizare. Hammurabi a pus cap la cap reguli existente; el nu a creat aceste legi *de novo*. Acest corp de „drept comun” a asigurat mult timp unul dintre elementele majore de continuitate în istoria Mesopotamiei.

Familia, pământul şi comerţul par să fi fost principalele preocupări ale acestui corpus de norme. Acesta schiţează tabloul unei societăţi care depăşise deja cu mult reglementările impuse de legăturile de rudenie, comunitatea locală şi mai-marii satelor. Pe vremea lui Hammurabi, procedura judiciară părăsise templul şi tribunalele nepreoţeşti erau la ordinea zilei. Acestea erau formate din persoanele de vază ale oraşelor şi apelurile se făceau direct la Babilon şi la rege. Stela lui

Hammurabi (coloana din piatră pe care a fost sculptat codul) afirma clar că scopul său era să asigure dreptatea făcând legile cunoscute:

Fie ca omul asuprit ce are o plângere
Să vină în faţa mea
Şi să citească cu băgare de seamă slovele de pe stela mea.

Din nefericire, poate, pedepsele sale par să fi devenit mai aspre în comparaţie cu vechea practică sumeriană, dar în alte privinţe, precum legislaţia referitoare la femei, tradiţia sumeriană s-a păstrat şi în Babilon.

Prevederile codului privind proprietatea includeau şi legi referitoare la sclavi. Babilonul, ca orice altă civilizaţie antică şi ca multe din vremurile moderne, se baza pe sclavie. Originea sclaviei o constituie, foarte probabil, cuceririle; sclavia era cu siguranţă soarta care îi aştepta pe cei învinşi în oricare dintre războaiele de la începuturile istoriei, precum şi pe femeile şi copiii acestora. Dar pe vremea primului imperiu babilonian existau deja pieţe de sclavi regulate şi o stabilitate a preţurilor care indică un comerţ relativ regulat. Sclavii din anumite districte erau deosebit de apreciaţi pentru calităţile lor. Deşi puterea stăpânului asupra sclavului era practic absolută, unii sclavi babilonieni se bucurau de o independenţă remarcabilă, făcând afaceri şi chiar deţinând la rândul lor sclavi. Ei aveau şi drepturi legale, deşi limitate.

Este greu de evaluat ce însemna în practică sclavia într-o lume unde nu exista presupunerea de la care plecăm acum că ea nu poate fi justificată.

Generalităţile se risipesc în lumina dovezilor legate de diversitatea

lucrurilor pe care le puteau face sclavii; dacă majoritatea duceau o viaţă grea, probabil că acelaşi lucru era valabil în cazul celor mai mulţi oameni. Cu toate acestea, e greu să nu-ţi fie milă de viaţa celor duşi în robie în faţa regilor cuceritori, despre care vorbesc zeci de memoriale ale „epocii de aur” a Urului de la mijlocul mileniului III î.e.n. Până la basoreliefurile cuceririlor asiriene realizate 1.500 de ani mai târziu. Civilizaţia lumii antice se baza pe exploatarea pe scară largă a omului de către om; dacă nu părea foarte crudă, aceasta înseamnă doar că un alt mod de a vedea lucrurile era de neconceput.

Civilizaţia babiloniană a devenit legendară prin măreţie. Supravieţuirea uneia dintre cele mai cunoscute imagini ale vieţii urbane – oraşul secular, hain, al plăcerilor şi al consumului – în numele „Babilon” era o moştenire ce vorbeşte despre amploarea şi bogăţia civilizaţiei sale, deşi se datorează în cea mai mare parte unei perioade ulterioare. Rămân totuşi destule dovezi pentru a vedea realitatea din spatele acestui mit, chiar şi pentru primul imperiu babilonian.

Marele palat de la Mari este un exemplu deosebit: ziduri care atingeau pe alocuri o grosime de 40 de picioare împrejmuiau curţi interioare, aproximativ 300 de încăperi formând un complex cu o canalizare formată din conducte căptuşite cu bitum la o adâncime de 30 de picioare. Acoperea o suprafaţă ce măsura 150 pe 200 şi ceva de picioare şi este cea mai bună dovadă a autorităţii de care ajunsese să se bucure monarhul. În acest palat au fost descoperite, de asemenea, cantităţi mari de tăbliţe din lut ale căror inscripţii dezvăluie detaliile guvernării din această perioadă.

Din timpul primului imperiu babilonian se păstrează mai multe tăbliţe de lut decât din vremea celor care l-au precedat sau i-au succedat imediat. Ele oferă detaliile care (după cum s-a subliniat) ne permit să cunoaştem mai bine această civilizaţie decât cunoaştem unele ţări europene de acum o mie de ani. Tăbliţele furnizează dovezi şi despre viaţa spirituală a Babilonului. În această perioadă

Epopeea lui Ghilgameş a luat forma pe care o cunoaştem. Babilonienii au dat scrierii cuneiforme o formă silabică, mărindu-i astfel enorm flexibilitatea şi utilitatea. Astrologia lor a dus mai departe observarea naturii şi a lăsat încă un mit, cel al înţelepciunii caldeenilor, nume atribuit uneori în mod eronat babilonienilor. Sperând să-şi înţeleagă destinele prin studierea stelelor, babilonienii au pus bazele unei ştiinţe – astronomia – şi au făcut o serie de observaţii importante, altă moştenire majoră a culturii lor. Au fost necesari sute de ani pentru ca acestea să se acumuleze, după începuturile îndepărtate din Ur, dar în jurul anului 1000 î.e.n. Se puteau prezice eclipsele lunare şi la doar două sau trei secole după aceea traiectoria Soarelui şi a unor planete a fost trasată cu o precizie remarcabilă în raport cu poziţia unor stele aparent fixe. Era o tradiţie ştiinţifică reflectată în matematica babiloniană, de la care avem sistemul sexagesimal al Sumerului prin cercul de 360 de grade şi ora de 60 de minute. Babilonienii au elaborat, de asemenea, tabele matematice şi o geometrie algebrică de mare utilitate practică şi pare probabil ca tot ei să fi inventat ceasul solar, cel mai vechi instrument cunoscut pentru măsurarea trecerii timpului.

Astronomia a început în templu, prin contemplarea mişcării corpurilor cereşti care anunţau sosirea festivalurilor fertilităţii şi semănatului, iar

religia babiloniană era foarte apropiată de tradiţia sumeriană. Ca şi oraşele din vechime, Babilonul avea un zeu civic, Marduk; el şi-a făcut loc treptat printre rivalii săi mesopotamieni. Aceasta a durat mult. Hammurabi a afirmat (sugestiv) că Anu şi Enlil, zeii sumerieni, îi conferiseră şefia panteonului mesopotamian lui Marduk, cam la fel cum îi ceruseră să-i conducă pe toţi oamenii pentru binele lor.

Vicisitudini ulterioare (uneori însoţite de răpirea statuii sale de către invadatori) au slăbit statutul lui Marduk, dar după secolul al XII-lea î.e.n. Acesta era, de obicei, incontestabil. Între timp, tradiţia sumeriană a supravieţuit până în mileniul I î.e.n. Prin folosirea limbii sumeriene în liturghiile babiloniene, în numele zeilor şi al atribuţiilor de care se bucurau. Cosmogonia babiloniană, asemenea celei sumeriene, a început cu crearea lumii dintr-un deşert de ape (numele unui zeu însemna „aluviuni”) şi crearea în final a Omului ca sclav al zeilor. Într-o versiune, zeii creau oamenii ca pe cărămizi, cu nişte mulaje de lut. Era o viziune asupra lumii potrivită monarhiei absolute, în care regii exercitau puteri similare zeilor asupra oamenilor ce trudeau pentru a le construi palatele şi susţineau o ierarhie de funcţionari şi notabilităţi care o reflecta pe cea din ceruri.

Realizarea lui Hammurabi nu i-a supravieţuit prea mult timp. Evenimentele din nordul Mesopotamiei indicau apariţia unei noi puteri chiar înainte ca acesta să-şi fi clădit imperiul. Hammurabi învinsese un regat amorit care se instituise în Asiria la sfârşitul hegemoniei Urului. A fost un succes temporar. Au urmat aproape o mie de ani în care Asiria avea să fie câmp de luptă şi pradă, punând în umbră în cele din urmă un Babilon de care a fost separată; centrul de greutate al istoriei Mesopotamiei se deplasase definitiv spre nord, departe de vechiul Sumer.

Hitiţii, care se stabileau în Anatolia în ultimul sfert al mileniului III î.e.n., înaintau treptat în următoarele câteva secole; în acest interval au preluat scrierea cuneiformă, pe care au adaptat-o limbii lor indo-europene. Prin 1700 î.e.n.

Stăpâneau zonele dintre Siria şi Marea Neagră. Apoi, unul dintre regii lor s-a îndreptat spre sud împotriva unui imperiu babilonian deja slăbit şi redus la vechiul teritoriu al Akkadului. Succesorul său a finalizat înaintarea; Babilonul a fost cucerit şi jefuit, ceea ce a adus sfârşitul dinastiei şi realizărilor lui Hammurabi. Dar hitiţii s-au retras şi alte popoare au stăpânit şi şi-au disputat Mesopotamia timp de patru secole misterioase, despre care nu ştim decât că atunci s-a separat definitiv Asiria de imperiul babilonian, ceea ce urma a fi atât de important în mileniul următor.

În 1162 î.e.n. Statuia lui Marduk a fost încă o dată scoasă din Babilon de nişte cuceritori elamiţi. Între timp, a debutat o epocă extrem de confuză şi punctul focal al istoriei lumii s-a deplasat din Mesopotamia. Povestea imperiului asirian încă nu a început, dar fundalul său este un nou val de migraţii din secolele XIII-XII î.e.n. Care implică alte civilizaţii într-un mod mult mai direct şi mai profund decât succesorii sumerienilor. Aceşti succesori, cei care i-au cucerit şi i-au înlocuit, au clădit totuşi pe temeliile puse în Sumer. Din punct de vedere tehnic, intelectual, juridic, teologic, Orientul Mijlociu, care în jurul anului 1000 î.e.n. Era atras în vâltoarea politicii mondiale – deja această sintagmă nu este exagerată – încă purta amprenta făuritorilor primei civilizaţii. Moştenirea lor urma să treacă, sub

forme greu de recunoscut, şi la alţii.

3
Egiptul antic

Mesopotamia nu a fost singura vale a unui mare fluviu unde s-a născut o civilizaţie, dar singurul exemplu timpuriu care poate rivaliza cu ea în ceea ce priveşte vechimea şi longevitatea este Egiptul. Vestigiile primei civilizaţii din valea Nilului i-au fascinat pe oameni şi le-au aprins imaginaţia la mii de ani după dispariţia sa; chiar şi grecii au fost uluiţi de legenda misterioasei înţelepciuni a unui teritoriu unde zeii erau jumătate oameni, jumătate fiare, iar oamenii încă îşi petrec timpul încercând să descopere o semnificaţie supranaturală a aranjării piramidelor. Egiptul antic a fost întotdeauna moştenirea cea mai vizibilă pe care ne-a lăsat-o Antichitatea.

Bogăţia vestigiilor sale este unul dintre motivele pentru care ştim mai multe despre egipteni decât despre o bună parte din istoria Mesopotamiei. De asemenea, există şi o deosebire importantă între aceste civilizaţii: deoarece civilizaţia sumeriană a apărut mai întâi, Egiptul a putut profita de experienţa şi exemplul ei.

S-a discutat mult despre ce anume a însemnat acest lucru. Se distingeau influenţe mesopotamiene în motivele artei egiptene timpurii, în prezenţa sigiliilor cilindrice de la începuturile înregistrărilor scrise egiptene, în tehnicile similare de construcţie a unor clădiri monumentale din cărămidă şi în hieroglife, scrierea pictografică a Egiptului, tributară scrierii sumeriene timpurii. Pare incontestabil faptul că între Egiptul timpuriu şi Mesopotamia au existat legături importante şi fructuoase, dar e posibil să nu aflăm niciodată cum şi de ce au avut loc primele întâlniri. Cele mai vechi dovezi arheologice ale unor contacte datează din mileniul IV î.e.n., iar influenţa sumeriană s-a manifestat prima dată probabil prin intermediul popoarelor care s-au stabilit în delta Nilului. Aceasta acţiona la nord de elementul care a diferenţiat, mai presus de toate, istoria Egiptului de cea a oricărui alt centru de civilizaţie, Nilul însuşi, inima preistoriei şi a istoriei Egiptului.

Egiptul era definit de Nil şi de deşertul care îl flanca; era ţara traversată de fluviu, o oază dispersată pe o suprafaţă extinsă. În preistorie probabil a fost, de asemenea, o mare mlaştină, având o lungime de 6.000 de mile şi, cu excepţia deltei, niciodată mai lată de câteva mile. Încă de la început revărsările anuale ale fluviului au reprezentat mecanismul de bază al economiei şi au determinat ritmul vieţii pe malurile sale. Agricultura a început să fie practicată treptat pe straturile de mâl care creşteau în înălţime de la an la an, dar primele comunităţi trebuie să fi fost instabile şi mediul lor înconjurător, semiacvatic; multe elemente ale vieţii lor au fost înghiţite pentru totdeauna de aluviunile din deltă. Ceea ce s-a păstrat din cele mai vechi timpuri sunt lucruri făcute şi folosite de populaţii care au trăit la marginea zonelor inundabile sau pe unele proeminenţe pietroase din interiorul acestora ori de-a lungul văii. Înainte de anul 4000 î.e.n. Au început să simtă impactul unei importante schimbări climatice. Nisipul s-a întins din deşerturi şi zona a început să devină aridă. Înarmaţi cu tehnici agricole elementare, aceşti oameni au putut începe să lucreze solurile

bogate ale văii inundabile.

Prin urmare, fluviul a fost de la început cel care a dat viaţă Egiptului. Era o zeitate binevoitoare a cărei generozitate neschimbătoare urma să fie primită cu recunoştinţă, şi nu sursa periculoasă, ameninţătoare de inundaţii bruşte, dezastruoase precum cele în urma cărora oamenii din Sumer s-au chinuit să creeze petice de uscat dintr-un deşert de apă. Era un cadru în care agricultura (deşi introdusă mai târziu decât în Levant sau în Anatolia) a dat un randament rapid şi bun şi, poate, a permis o „explozie" demografică, activându-i resursele umane şi naturale. Deşi, după cum arată indiciile contactelor din mileniul IV

î.e.n., este posibil ca experienţa sumeriană să fi acţionat ca element catalizator, nu se poate afirma că a fost decisivă; întotdeauna a existat un potenţial pentru apariţia civilizaţiei în valea Nilului şi poate că nu a fost nevoie de niciun stimul extern pentru a-l activa. Cel puţin este evident că, atunci când civilizaţia Egiptului a apărut în cele din urmă, aceasta era unică, diferită de oricare alta.

Cele mai adânci rădăcini ale acestei civilizaţii trebuie puse cap la cap din dovezile arheologice şi tradiţia ulterioară. Acestea dezvăluie populaţii care s-au stabilt în Egiptul de Sus (sudul, respectiv regiunea izvoarelor Nilului) încă din neolitic. Cam din 5000 î.e.n. Aceste populaţii vânau, pescuiau, culegeau, în fine, începeau cultivarea deliberată a văii. Trăiau în sate grupate în jurul unor pieţe centrale şi par să fi aparţinut unor clanuri care aveau animale ca simboluri sau totemuri; acestea erau reproduse pe ceramica lor. Aceasta a fost baza organizării politice ulterioare a Egiptului, care a început cu apariţia unor şefi de clan ce controlau regiunile locuite de supuşii lor.

Încă de la început aceste populaţii se lăudau deja cu mai multe realizări tehnologice importante, deşi nu par a fi agricultori atât de iscusiţi precum cei din alte părţi ale Orientului Mijlociu antic. Ştiau să construiască bărci din papirus, să prelucreze materiale dure precum bazaltul şi să bată cuprul pentru a realiza mici obiecte de uz zilnic. Erau, cu alte cuvinte, destul de pricepuţi cu mult înainte de începuturile izvoarelor scrise, având meşteri specializaţi şi, judecând după bijuteriile lor, distincţii clare de clasă sau statut. Apoi, pe la mijlocul mileniului IV î.e.n., s-a produs o intensificare a influenţelor străine, evidentă mai întâi în nord, în deltă. Semnele comerţului şi ale contactelor cu alte regiuni, în special cu Mesopotamia, a cărei influenţă este vizibilă în arta acestei perioade, se înmulţesc.

Între timp, vânătoarea şi activităţile agricole sporadice fac loc unei cultivări mai intense. În artă apare basorelieful, care urmează să fie extrem de important în tradiţia egipteană; numărul obiectelor din cupru creşte. Toate par să apară deodată, aproape fără niciun semn prevestitor, din această epocă datând structura politică de bază a viitorului regat.

Acesta a fost unul dublu; în mileniul IV î.e.n. S-au consolidat două imperii, unul în nord, în Egiptul de Jos, şi unul în sud, în Egiptul de Sus. Avem o diferenţă interesantă faţă de Sumer: nu existau oraşe-state. Egiptul pare să treacă direct de la precivilizaţie la guvernarea unor arii extinse. Primele „oraşe" ale Egiptului au fost pieţele agricultorilor; comunităţile agricole şi clanurile s-au unit în grupuri care au stat la baza provinciilor de mai târziu. Egiptul avea să devină o entitate politică cu 700 de ani înaintea Mesopotamiei, însă chiar şi mai târziu urma să aibă doar o

experienţă limitată a vieţii urbane.

Despre regii celor două Egipturi nu ştim prea multe până în jurul anului 3200 î.e.n., dar putem presupune că erau cei care fuseseră victorioşi, în cele din urmă, după secole de luptă pentru consolidarea puterii asupra unor grupuri din ce în ce mai mari de oameni. Aproximativ în aceeaşi perioadă apar primele izvoare scrise şi acest lucru trebuie să fi fost important pentru consolidarea puterii.

Deoarece scrierea există deja la începuturile poveştii Egiptului, este posibilă o relatare istorică a civilizaţiei egiptene cu o continuitate mai mare decât în cazul Sumerului. În Egipt, încă de la apariţia sa, scrierea nu a fost folosită doar în scopuri administrative şi economice, ci şi pentru a înregistra evenimente pe monumente şi vestigii menite să dăinuie.

În jurul anului 3200 î.e.n., ne spun izvoarele scrise, un mare rege al Egiptului de Sus, Menes, a cucerit nordul. Egiptul a fost astfel unificat, formându-se un stat uriaş, care se întindea de-a lungul fluviului până la Abu Simbel. Urma să devină şi mai mare şi să se extindă şi mai mult pe cursul superior al fluviului, inima sa, şi avea să sufere şi perturbări din când în când, dar acesta este efectiv începutul unei civilizaţii care urma să dureze până în epoca Greciei şi Romei clasice. Aproape trei mii de ani – o perioadă de 1,5 ori mai lungă decât existenţa creştinismului –

Egiptul a fost o entitate istorică, în mare parte a acestei perioade stârnind admiraţia. Într-o perioadă atât de lungă s-au întâmplat multe şi în mod cert nu cunoaştem toate evenimentele. Totuşi, stabilitatea şi puterea conservatoare ale civilizaţiei Egiptului sunt mai uimitoare decât vicisitudinile pe care le-a avut de înfruntat.

În linii mari, gloria acestei civilizaţii a apus în jurul anului 1000 î.e.n. Înainte de această dată, istoria Egiptului poate fi vizualizată foarte uşor dacă o împărţim în cinci perioade. Trei dintre acestea sunt numite Regatul Vechi, Regatul de Mijloc şi Regatul Nou; ele sunt separate de alte două, numite Prima şi a Doua Perioadă Intermediară. În linii mari, cele trei „regate” sunt perioade de prosperitate sau, cel puţin, marcate de o guvernare consolidată; cele două perioade intermediare sunt intervale de slăbiciune şi tulburări, cu cauze externe şi interne. Întreaga perioadă poate fi vizualizată sub forma unui tort pe mai multe straturi, având trei straturi cu arome diferite separate de două straturi oarecum informe de dulceaţă.

Acesta nu este în niciun caz singurul mod de a înţelege istoria Egiptului şi nici cel mai potrivit pentru a servi tuturor scopurilor. Mulţi specialişti preferă să prezinte cronologia Egiptului antic în termenii celor 31 de dinastii regale, sistem ce are marele avantaj de a se raporta la criterii obiective; se evită astfel dezacorduri între perspective stranii, dar perfect îndreptăţite, cum ar fi cel legat (de exemplu) de plasarea primelor dinastii în „Regatul Vechi” sau tratarea acestuia ca perioadă „arhaică” separată ori cel privind linia de demarcaţie care trebuie trasată la începutul sau la sfârşitul erelor intermediare. Cu toate acestea, clasificarea în cinci etape este suficientă pentru scopurile noastre, dacă distingem şi o etapă premergătoare arhaică. Iată o prezentare recentă a datelor şi o sincronizare dinastică:

Dinastii

I-II Epoca predinastică, c. 3000-2686 î.e.n.

III-VIII Regatul Vechi, 2686-2160 î.e.n.

IX-XI Prima Perioadă Intermediară, 2160-2055 î.e.n.
XII-XIV Regatul de Mijloc, 2055-1650 î.e.n.
XV-XVII A Doua Perioadă Intermediară, 1650-1550 î.e.n.
XVIII-XX Regatul Nou, 1550-1069 î.e.n.

Asta ne duce până în perioada când, cum s-a întâmplat şi în istoria Mesopotamiei, apare un fel de întrerupere, pe măsură ce Egiptul este prins într-o serie de transformări majore cu origini în afara graniţelor sale, cărora li se poate aplica, pe bună dreptate, supralicitatul cuvânt „criză”. E drept, vor trece multe secole până când vechea tradiţie egipteană va lua sfârşit cu adevărat. Unii egipteni moderni insistă pe un sentiment de identitate continuă în rândul egiptenilor din vremurile faraonilor. Totuşi, pe la începutul mileniului I î.e.n.

Avem unul dintre momentele cele mai potrivite pentru a pune capăt poveştii, fie şi numai pentru că realizările cele mai mari ale egiptenilor erau deja istorie.

Acestea erau mai presus de toate opera statului monarhic şi gravitau în jurul său. Forma statului în sine era expresia civilizaţiei egiptene. Mai întâi s-a concentrat la Memfis, a cărui construcţie a început în timpul vieţii lui Menes şi care a fost capitală în vremea Regatului Vechi. Mai târziu, în timpul Regatului Nou, capitala a fost în general la Teba, deşi au existat şi perioade de incertitudine în privinţa localizării sale. Memfisul şi Teba erau mari centre religioase şi complexuri de palate; ele nu au depăşit de fapt acest stadiu, progresând spre un urbanism veritabil. Absenţa oraşelor înainte de aceasta a fost importantă şi din punct de vedere politic. Regii Egiptului nu au apărut, precum cei ai Sumerului, ca

„oamenii importanţi” dintr-o comunitate de oraşe-state care să-i mandateze la început pentru a acţiona în numele lor. Şi nici nu erau doar nişte oameni care se supuneau, ca şi ceilalţi, unor zei ce îi conduceau pe toţi oamenii, indiferent de statutul lor. Ei erau mediatori între supuşii lor şi nişte puteri supranaturale.

Tensiunea dintre palat şi templu nu exista în Egipt şi, când apare, regalitatea egipteană nu are rival în pretenţiile sale. Faraonii urmau să fie zei, nu slujitori ai zeilor.

Abia în timpul Regatului Nou a început să i se aplice personal regelui titulatura de „faraon”. Până atunci ea indica reşedinţa şi curtea regelui. Cu toate acestea, într-o etapă mult mai timpurie monarhii egipteni aveau deja autoritatea care urma să impresioneze atât de mult lumea antică. Ea se exprimă în supradimensionarea reprezentărilor lor pe primele monumente. Moşteniseră asta de la regii preistorici consideraţi sacri datorită puterii lor de a asigura prosperitatea printr-o agricultură de succes. Astfel de puteri le sunt atribuite unor regi aducători de ploaie din Africa până şi astăzi; în Egiptul antic ele se concentrau asupra Nilului. Se credea că faraonii controlează revărsarea şi retragerea anuale ale apelor acestuia – viaţa însăşi a comunităţilor riverane.

Primele ritualuri ale regalităţii egiptene cunoscute de noi se leagă de fertilitate, irigaţii şi asanarea terenurilor. Primele reprezentări ale lui Menes îl arată săpând un canal.

În timpul Regatului Vechi apare ideea că regele este stăpânul absolut al pământului. Curând el este venerat ca descendent al zeilor, stăpânii iniţiali ai pământului. Devine zeu, Horus, fiul zeului Osiris, şi preia multe dintre

puterile teribile ale făuritorului de ordine divin; trupurile inamicilor lui sunt prezentate spânzurate în şir, ca păsările vânate, sau cerând îndurare în genunchi, dacă nu cumva li se scoteau creierii în cadrul unui ritual (cum li se întâmpla celor mai nefericiţi duşmani). Dreptatea este „ceea ce iubeşte Faraonul”, răul e „ceea ce urăşte Faraonul”; el este atotştiutor, are puteri divine şi, prin urmare, nu îi trebuie niciun cod de legi care să-l ghideze. Până în timpul Regatului de Mijloc doar el putea spera la o viaţă de apoi. Egiptul, mai mult ca oricare alt stat din Epoca bronzului, a pus întotdeauna accent pe întruparea zeului în rege, chiar şi atunci când această idee a fost din ce în ce mai mult contrazisă de realităţile vieţii din Regatul Nou şi de apariţia fierului. Apoi, dezastrele care au determinat căderea Egiptului în mâinile străinilor urmau să contrazică convingerea că faraonul era zeul întregii lumi.

Dar cu mult timp înainte statul egiptean îşi făurise altă întruchipare şi altă armatură instituţională, o ierarhie elaborată şi impresionantă de birocraţi. La vârful său se aflau vizirii, guvernatorii provinciilor şi înalţii dregători care proveneau în principal din rândul nobilimii; câţiva dintre cei mai de seamă din rândul lor erau îngropaţi cu mare pompă, rivalizând cu faraonii. Din familii mai puţin nobile proveneau miile de scribi necesari pentru a asigura personalul unei guvernări elaborate conduse de funcţionarii superiori. Etosul acestei birocraţii poate fi perceput în textele literare ce enumeră virtuţile necesare pentru a avea succes ca scrib: înclinaţie către studiu, autocontrol, prudenţă, respect pentru superiori şi consideraţie pentru caracterul sacru al greutăţilor, măsurilor, proprietăţilor funciare şi formelor legale. Scribii erau instruiţi într-o şcoală specială, la Teba, unde nu se predau doar istoria şi literatura tradiţionale şi diversele scrieri, ci, se pare, şi arpentaj, arhitectură şi contabilitate.

Birocraţia conducea o ţară cu o populaţie formată majoritar din ţărani.

Aceştia nu duceau, cu siguranţă, o viaţă tocmai confortabilă, căci asigurau forţa de muncă obligatorie atât pentru marile lucrări publice ale monarhiei, cât şi pentru crearea surplusului cu care puteau fi întreţinute o clasă a nobililor, birocraţia şi un mare organism religios. Totuşi, pământul era fertil şi tot mai bine lucrat cu ajutorul unor tehnici de irigaţie consacrate într-o perioadă predinastică

(probabil una dintre primele manifestări ale capacităţii fără egal de a mobiliza efortul colectiv, care urma să se numere printre emblemele guvernării egiptene).

Legumele, orzul şi grâul emmer erau principalele culturi ale câmpurilor traversate de canale de irigaţie; dieta pe care o asigurau era suplimentată de păsări de curte, peşte şi vânat (toate reprezentate frecvent în arta egipteană). Vitele erau folosite pentru tracţiune şi pentru arat cel puţin din perioada Regatului Vechi. Cu mici schimbări, această agricultură a continuat să constituie baza vieţii în Egipt până în vremurile moderne; a fost suficientă pentru a transforma ţara în grânarul Imperiului Roman.

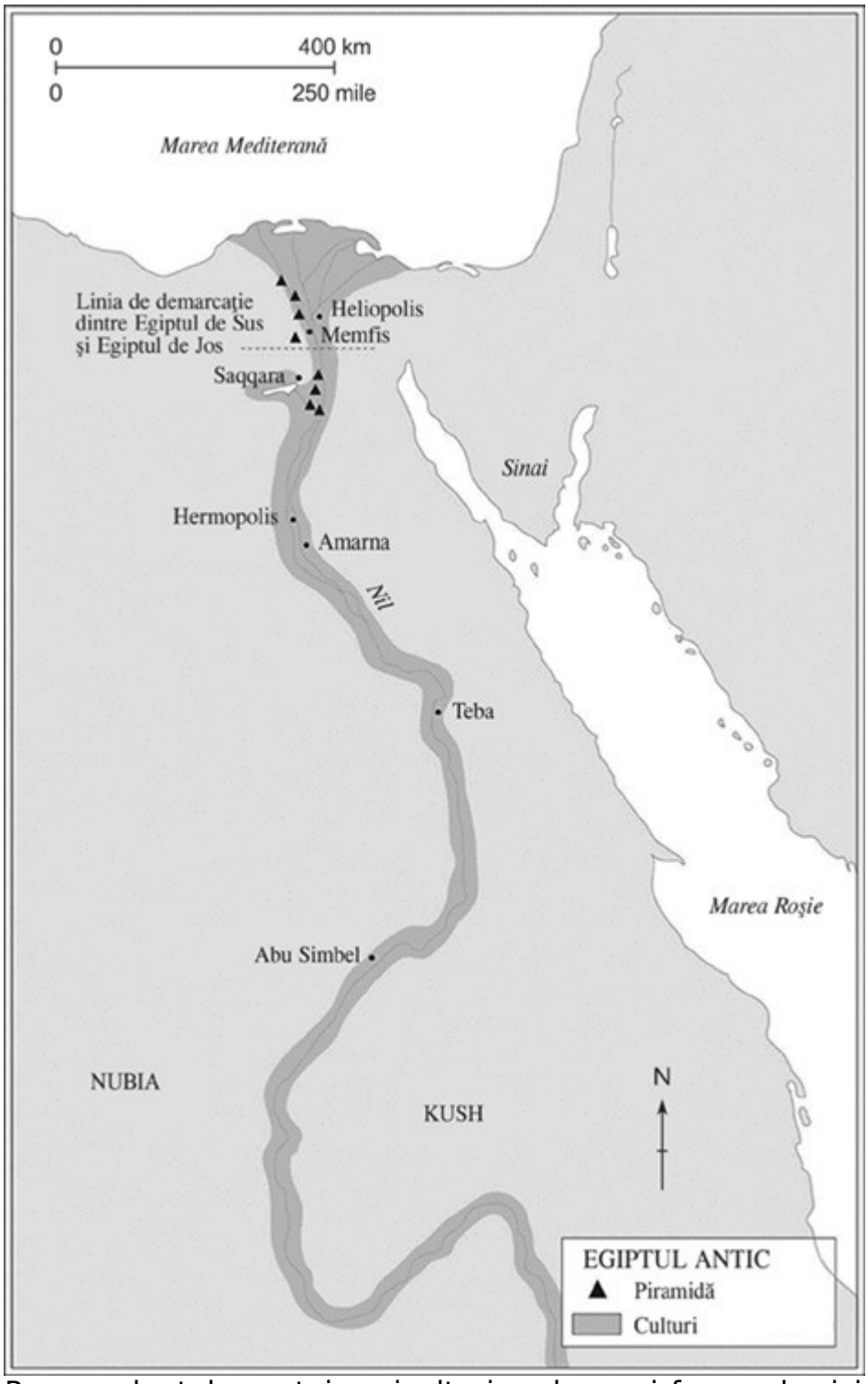

Pe excedentul acestei agriculturi se baza şi forma de risipă ostentativă specifică Egiptului – o serie de mari lucrări publice din piatră, fără egal în Antichitate. În Egiptul antic, casele şi acareturile erau construite din chirpici, utilizat încă dinaintea perioadei predinastice; nu erau construite pentru a dăinui veşnic. Palatele, mormintele şi monumentele faraonilor erau cu totul altceva; ele erau construite din piatră, care se găsea din belşug în unele zone din valea Nilului.

Deşi erau atent prelucrate la început cu unelte din cupru şi apoi din bronz, adesea cu incizii şi picturi elaborate, tehnologia utilizării acestui

material era departe de a fi complicată. Egiptenii au inventat coloana din piatră, dar marea lor realizare în domeniul construcţiei nu a fost neapărat arhitecturală şi tehnică, ci mai degrabă socială şi administrativă. Ceea ce au făcut ei se baza pe o concentrare de forţă de muncă fără precedent şi aproape imposibil de egalat. Sub conducerea unui scrib, mii de sclavi şi recruţi şi, uneori, regimente de soldaţi erau folosiţi pentru a tăia şi a aşeza marile blocuri de piatră folosite pentru construcţiile egiptene. Doar cu ajutorul unor pârghii şi sănii – nu existau macarale, scripeţi sau palane – şi prin construirea unor rampe de pământ colosale s-au ridicat o serie de edificii care încă ne taie respiraţia.

Ele au început să fie construite în timpul dinastiei a III-a. Cele mai celebre sunt piramidele, mormintele faraonilor de la Saqqara, în apropiere de Memfis.

Una dintre acestea, „piramida în trepte”, a fost considerată în mod tradiţional capodopera primului arhitect atestat – Imhotep, cancelar al regelui. Lucrarea sa a fost atât de impresionantă, încât a fost considerată o dovadă a puterii divine a dinastiei. Piramida aceasta şi celelalte au apărut brusc într-o civilizaţie care avusese până atunci doar locuinţe din lut. Aproximativ un secol mai târziu, blocuri din piatră de 15 tone fiecare au fost folosite pentru piramida lui Kheops sau Khufu şi în această perioadă (în timpul dinastiei a IV-a) au fost finalizate cele mai mari piramide de la Giseh. Construirea piramidei lui Kheops a durat 20 de ani; legenda conform căreia 100.000 de oameni au fost folosiţi la construirea sa este considerată acum exagerată, dar trebuie să fi fost câteva mii de oameni şi cantităţi imense de piatră (cinci-şase milioane de tone) au fost aduse şi de la 500

de mile depărtare. Această construcţie colosală este perfect orientată şi laturile sale, de 750 de picioare lungime, variază cu mai puţin de opt inchi – doar aproximativ 0,09%. Piramidele au reprezentat cea mai mare dovadă a puterii şi încrederii în sine ale statului faraonic. Dar fiecare dintre ele reprezenta doar elementul dominant al unui mare complex de edificii care alcătuiau reşedinţa regelui după moarte. În alte locuri erau temple măreţe, palate, mormintele din Valea Regilor.

Aceste lucrări publice grandioase au fost, atât la propriu, cât şi la figurat, cele mai măreţe lucruri pe care egiptenii le-au lăsat posterităţii. Datorită lor, nu mai este atât de surprinzător că egiptenii au fost consideraţi ulterior mari savanţi:

oamenii nu puteau crede că aceste monumente uriaşe nu se bazau pe cele mai rafinate competenţe matematice şi ştiinţifice. Şi totuşi, aceasta este o deducţie nevalidă şi falsă. Deşi egiptenii erau foarte iscusiţi la măsurători topografice, abia în epoca modernă, în inginerie, a început să fie nevoie de ceva mai mult decât cunoştinţe elementare de matematică; ele cu siguranţă nu au fost necesare pentru ridicarea piramidelor. Era nevoie de o competenţă extraordinară în măsurare şi în folosirea anumitor formule pentru calcularea volumelor şi a greutăţilor şi doar până aici a avansat matematica egipteană, indiferent ce au crezut admiratorii ulteriori. Matematicienii moderni nu apreciază în mod deosebit realizările teoretice ale egiptenilor şi fără îndoială că ei nu se ridicau la nivelul babilonienilor în acest domeniu. Lucrau cu o numeraţie zecimală ce pare modernă la prima vedere, dar este posibil ca singura lor contribuţie

semnificativă la domeniul matematicii să fie inventarea fracţiilor.

Fără îndoială, o matematică primitivă este o parte a explicaţiei privind sterilitatea eforturilor egiptenilor din domeniul astronomiei – alt domeniu în care posteritatea, în mod paradoxal, i-a creditat cu înfăptuiri măreţe. Este drept că observaţiile lor erau suficient de corecte pentru a permite anticiparea creşterii cotelor Nilului şi alinierea ritualică a edificiilor, dar astronomia lor teoretică a rămas cu mult în urma babilonienilor. Inscripţiile care au atestat ştiinţa astronomică a egiptenilor urmau să le impună respect astrologilor secole la rând, însă valoarea lor ştiinţifică era redusă şi calitatea predictivă era pe termen relativ scurt. Singura realizare considerabilă care s-a bazat pe astronomia egiptenilor a fost calendarul. Ei au fost primii care au stabilit anul solar de 365 de zile şi un sfert şi care l-au împărţit în 12 luni, fiecare formată din trei „săptămâni" de câte zece zile, cu cinci zile suplimentare la sfârşitul anului – aranjament care, după cum putem observa, urma să fie readus în discuţie în 1793, când revoluţionarii francezi au dorit să înlocuiască calendarul creştin cu unul mai raţional.

Deşi se baza mult pe observarea stelelor, calendarul trebuie să se fi reflectat şi în observarea – cu origini mai vechi – a marelui puls al inimii vieţii egiptene, revărsarea Nilului. Fermierul egiptean avea astfel un an format din trei anotimpuri, fiecare de aproximativ patru luni, unul al semănatului, unul al inundaţiilor, unul al recoltei. Dar ciclul fără sfârşit al Nilului a influenţat Egiptul şi la niveluri mai profunde.

Structura şi soliditatea vieţii religioase din Egiptul antic au frapat puternic alte popoare. Herodot credea că grecii preluaseră de la Egipt numele zeilor lor; greşea, dar este interesant că s-a gândit la acest lucru. Ulterior, cultele zeilor egipteni au fost văzute ca o ameninţare de împăraţii romani; ei au fost interzişi, dar romanii au fost până la urmă obligaţi să-i tolereze, atât de mare era atracţia pe care o exercitau. Vorbăria şi şarlataniile cu tentă egipteană încă îi atrăgeau pe europenii cultivaţi în secolul al XVIII-lea; o expresie amuzantă şi inocentă a fascinaţiei exercitate de mitul Egiptului antic încă se putea observa nu demult în ritualurile aşa-numiţilor Shriners, frăţiile unor oameni de afaceri americani respectabili care defilau pe străzile unor oraşele, la ocazii importante, purtând, în mod neverosimil, fesuri şi şalvari. A existat, într-adevăr, o vigoare constantă a religiei egiptene care, ca multe alte aspecte ale civilizaţiei egiptene, a supravieţuit mult timp după dispariţia formelor politice care o întreţinuseră.

Şi totuşi, rămâne un aspect deosebit de greu de înţeles. Cuvinte ca „vigoare"

pot fi derutante; în Egiptul antic religia era mai curând o reţea omniprezentă, ca sistemul circulator al corpului uman, decât o structură independentă precum cea care urma să fie înţeleasă ulterior ca Biserică. Existau, bineînţeles, personal religios, preoţii asociate cu diferite culte şi locuri, şi încă din timpul Regatului Vechi unii preoţi aveau un statut suficient de înalt pentru a fi îngropaţi în morminte scumpe. Dar templele lor erau atât agenţii economice şi centre de depozitare, cât şi centrele unor culte, iar mulţi preoţi, şi atunci, şi mai târziu, urmau să combine sarcinile lor ritualice cu cele ale scribilor, administratorilor şi birocraţilor regali. Nu erau ceea ce epocile următoare aveau să considere cler.

Religia egipteană poate fi descrisă cel mai bine nu ca o forţă socială dinamică, activă, ci ca un mod de a face faţă realităţii prin gestionarea diferitelor aspecte ale unui cosmos neschimbător. Cu toate acestea, este nevoie de nişte lămuriri. Nu trebuie să uităm că anumite concepte şi distincţii pe care le luăm ca atare în evaluarea (şi chiar în descrierea) mentalităţilor altor epoci nu existau pentru oamenii a căror minte încercăm s-o înţelegem. Graniţa dintre religie şi magie, de exemplu, conta prea puţin pentru egipteanul din Antichitate, deşi este posibil să fi fost conştient că fiecare avea propria eficacitate. S-a afirmat că magia a fost întotdeauna prezentă ca un fel de cancer în religia egipteană; imaginea este prea forţată, dar exprimă legătura strânsă dintre ele. O altă distincţie care lipsea în Egiptul antic este cea pe care majoritatea dintre noi o fac automat între nume şi lucru. Pentru egipteanul din Antichitate, numele era lucrul; obiectul real, pe care noi îl separăm de semnificaţia lui, era identic cu aceasta. La fel se putea întâmpla şi cu alte imagini. Egiptenii trăiau în simbolism ca peştele în apă, luându-l ca atare, şi noi trebuie să depăşim limitele unei culturi profund lipsite de simbolism pentru a-i înţelege.

Este necesară, prin urmare, o perspectivă globală pentru a aprecia semnificaţia şi rolul religiei în Egiptul antic. La începuturi există dovezi copleşitoare despre importanţa sa; pe aproape întreaga durată a civilizaţiei lor, egiptenii din Antichitate arată o tendinţă remarcabil de constantă de a căuta în religie un mod de a pătrunde varietatea experienţelor de zi cu zi, precum şi de a atinge o lume imuabilă, cel mai uşor înţeleasă prin viaţa pe care o duceau morţii acolo. E posibil ca şi aici să se detecteze pulsul Nilului; în fiecare an se revărsa şi se reînnoia, dar ciclul său era recurent, fără schimbare, întruchiparea unui ritm cosmic. Schimbarea supremă care îi ameninţa pe oameni era moartea, cea mai măreaţă expresie a degradării şi a fluxului reprezentat de experienţa lor comună.

Religia egipteană pare de la început a fi obsedată de moarte: cele mai familiare întruchipări ale sale, la urma urmelor, sunt mumiile şi obiectele din camerele funerare, păstrate în muzeele noastre. În timpul Regatului de Mijloc s-a ajuns la convingerea că toţi oamenii puteau spera la viaţa în altă lume, nu doar regii. Ca urmare, prin ritualuri şi simboluri, prin pregătirea pledoariei prezentate în faţa judecătorilor de pe lumea cealaltă, omul se putea pregăti pentru viaţa de apoi, suficient de încrezător că va atinge bunăstarea imuabilă pe care aceasta o oferea în principiu. Perspectiva egiptenilor asupra vieţii de apoi era aşadar diferită de versiunea întunecată a mesopotamienilor; oamenii puteau fi fericiţi în viaţa de apoi.

Lupta pentru asigurarea acestui deznodământ pentru atâţia oameni, de-a lungul atâtor secole, conferă religiei egiptene o calitate eroică. Ea constituie, de asemenea, explicaţia atenţiei obsesive arătate în pregătirea mormintelor şi în conducerea celui decedat spre locul odihnei veşnice. Expresia sa cea mai celebră o reprezintă construirea piramidelor şi practica mumificării. În perioada Regatului de Mijloc, riturile funerare şi mumificarea unui rege durau 70 de zile.

Egiptenii credeau că după moarte omul era judecat în faţa lui Osiris; dacă verdictul era favorabil, urma să trăiască în regatul lui Osiris, dacă nu, era abandonat unei creaturi monstruoase, jumătate crocodil, jumătate hipopotam.

Aceasta nu înseamnă totuşi că în timpul vieţii oamenii trebuiau să-i facă pe plac doar lui Osiris, căci panteonul egiptean era imens. Existau aproximativ 2.000 de zei şi mai multe culte importante. Mare parte dintre ei îşi aveau originea în zeităţi preistorice care luau forma unor animale; Horus, zeul reprezentat ca un şoim, era, de asemenea, protectorul dinastiei şi a ajuns în Egipt probabil odată cu invadatorii misterioşi din mileniul IV î.e.n. Aceste animale au fost treptat umanizate, însă incomplet. Artiştii îi reprezentau ca oameni cu capete de animale. Astfel de creaturi totemice au fost rearanjate în noi tipare pe măsură ce faraonii încercau să atingă scopuri politice prin consolidarea cultelor lor. Astfel, cultul lui Horus a fost consolidat cu cel al lui Amon-Ra, zeul soarelui, a cărui întrupare a ajuns să fie considerat faraonul. Ulterior, Horus a fost considerat fiul zeului Osiris şi al zeiţei Isis. Această zeiţă a creaţiei şi dragostei era probabil cea mai veche dintre toate –

originile sale, ca şi ale altor zeităţi egiptene, datează din era predinastică, fiind una dintre formele dezvoltate ale zeiţei-mamă omniprezente despre care există dovezi pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu din perioada neolitică. Ea urma să supravieţuiască mult timp, reprezentarea sa cu fiul ei, Horus, în braţe dăinuind în iconografia creştină a Fecioarei Maria.

Zeii ocupă un loc important printre temele artei din Egiptul antic, dar aceasta mai include multe altele. Se baza pe un naturalism fundamental al reprezentării care, oricât de limitat ar fi fost de convenţiile expresiei şi gesticii, oferă două milenii de artă egipteană clasică de o simplitate frumoasă la început şi apoi, într-o perioadă mai decadentă, de un farmec atrăgător şi accesibilitate. A permis o reprezentare realistă a unor scene din viaţa de zi cu zi. Acestea au temele rurale legate de agricultură, pescuit şi vânătoare; meşteşugarii sunt reprezentaţi lucrându-şi produsele şi scribii îndeplinindu-şi sarcinile. Totuşi, nici conţinutul şi nici tehnica nu reprezintă până la urmă cea mai frapantă caracteristică a artei egiptene, ci stilul său continuu, uşor de recunoscut. Timp de aproximativ două mii de ani, artiştii s-au putut exprima în mod satisfăcător în cadrul unei tradiţii clasice. Originile sale datorează, poate, ceva Sumerului, ea dovedindu-se capabilă ulterior să împrumute şi alte influenţe străine, dar forţa şi soliditatea tradiţiei centrale şi indigene nu slăbesc niciodată. Aceasta trebuie să fi fost una dintre caracteristicile vizuale cele mai impresionante pentru un vizitator al Egiptului în Antichitate: ceea ce vedea arăta foarte unitar. Dacă excludem ceea ce s-a realizat în paleoliticul superior, despre care ştim foarte puţine, este cea mai lungă şi mai puternică tradiţie continuă din întreaga istorie a artei.

S-a dovedit că nu putea fi transplantată. Poate că grecii au preluat coloana din Egiptul antic, unde îşi avea originile în mănunchiul de trestii acoperite cu lut, de care mai amintesc caneluri. În afara de asta, e clar că, deşi monumentele Egiptului i-au fascinat în permanenţă pe artiştii şi arhitecţii din alte zone, rezultatul, chiar şi atunci când le-au exploatat cu succes în propriile scopuri, a fost întotdeauna superficial şi exotic. Stilul egiptean nu a prins niciodată rădăcini în altă parte; mai apare din când în când de-a lungul secolelor ca decoraţie şi înfrumuseţare – coloane cu caneluri, sfincşi şi şerpi pe mobile, un obelisc aici, un cinematograf dincolo. Arta egipteană a adus o singură mare contribuţie integrală

durabilă, stabilirea – datorită delimitărilor uriaşelor siluete sculptate şi pictate pe zidurile mormintelor şi templelor – a canoanelor clasice privind proporţia corpului uman. Acestea urmau să fie preluate de greci, iar artiştii europeni încă aveau să fie fascinaţi de ele şi pe vremea lui Leonardo, deşi deja contribuţia era teoretică, nu stilistică.

O altă mare realizare artistică – care nu s-a limitat la Egipt, dar care a avut aici o importanţă excepţională – a fost caligrafia. Se pare că egiptenii au preluat în mod deliberat invenţia sumerienilor de a reprezenta sunete, şi nu lucruri, dar au respins scrierea cuneiformă. Au inventat în schimb scrierea hieroglifică. În locul tehnicii de aranjare a aceloraşi forme de bază în diferite moduri care fusese dezvoltată în Mesopotamia, ei au ales intenţionat pictograme realiste sau ceva similar acestora. Era o scriere mult mai decorativă decât cea cuneiformă, dar şi mult mai greu de stăpânit. Primele hieroglife apar înainte de 3000 î.e.n.; ultimul exemplu despre care avem informaţii a fost scris în anul 394 e.n. Aproape patru mii de ani este o durată de viaţă impresionantă pentru o caligrafie. Dar neiniţiaţii tot nu au reuşit s-o citească încă 14 secole şi jumătate după dispariţia sa, până când un savant francez a descifrat inscripţia de pe „Piatra de la Rosetta”, adusă în Franţa după descoperirea ei de către arheologii care însoţeau armata lui Napoleon în Egipt.

În lumea antică, abilitatea de a citi hieroglifele era esenţială pentru obţinerea unei poziţii în casta preoţilor şi, pe cale de consecinţă, un secret profesional bine păstrat. Hieroglifele au fost folosite din perioada predinastică pentru a înregistra evenimente istorice şi încă din timpul dinastiei I inventarea papirusului – fâşii de tulpină de trestie aşezate în zigzag şi bătute până se obţinea o coală omogenă – a asigurat un suport la îndemână pentru multiplicarea lor. Această invenţie a avut o importanţă mult mai mare pentru lumea întreagă decât hieroglifele; mai ieftin decât pielea (din care era făcut pergamentul) şi mai uşor de folosit (deşi mai perisabil) decât tăbliţele de lut sau de piatră, papirusul a reprezentat cea mai des folosită bază de comunicare şi înregistrare a datelor în Orientul Mijlociu mult timp după apariţia creştinismului, atunci când invenţia hârtiei a ajuns în lumea mediteraneeană din Extremul Orient (chiar şi cuvântul englezesc pentru „hârtie” –

paper – provine din termenul „papirus”). Curând după apariţia papirusului, scriitorii au început să lipească între ele coli pentru a forma suluri lungi: astfel, egiptenii au inventat cartea, materialul pe care se putea scrie, precum şi o formă de scriere pe care se bazează şi cea folosită de noi. Aceasta poate fi moştenirea cea mai de preţ pe care ne-au lăsat-o egiptenii, căci o proporţie uriaşă din ceea ce ştim despre Antichitate ne parvine, direct sau indirect, prin intermediul unor papirusuri.

Fără îndoială, presupusa îndemânare a practicienilor săi din sfera religiei şi a magiei, precum şi spectaculoasa întruchipare a unei realizări politice în artă şi arhitectură explică în mare măsură prestigiul de care Egiptul a continuat să se bucure. Totuşi, dacă civilizaţia egipteană este analizată comparativ, nu pare să fi fost nici foarte fertilă, nici foarte receptivă. Tehnologia nu este în niciun caz un test infailibil – şi nici uşor de interpretat – dar ea ne indică un popor care deprindea lent abilităţi noi, reticent la inovare odată ce se făcea un mare salt creativ. Arhitectura bazată pe piatră a fost singura mare inovaţie mult timp după apariţia

scrierii. Deşi papirusul şi roata erau cunoscute din timpul dinastiei I, Egiptul avea contacte cu Mesopotamia de două mii de ani atunci când a adoptat fântâna cu cumpănă, folosită de multă vreme pentru irigarea terenurilor în celălalt stat. Totuşi, egiptenii au inventat clepsidra, al cărei mecanism de bază urma să fie perfecţionat de-a lungul mileniilor de alte civilizaţii. Poate că apăsarea rutinei era imposibil de învins, dat fiind contextul garanţiei neschimbătoare oferite de Nil.

Doar în medicină există o originalitate şi realizări indiscutabile ce datează cel puţin din timpul Regatului Vechi. În jurul anului 1000 î.e.n., superioritatea egiptenilor în acest domeniu era recunoscută la nivel internaţional. Deşi medicina egipteană nu a putut fi niciodată separată complet de magie (s-au păstrat numeroase reţete magice şi amulete), era caracterizată de un conţinut raţional profund şi de observaţie empirică pură. Includea până şi cunoştinţe despre tehnici contraceptive. Şi contribuţia sa indirectă la experienţa ulterioară a fost deosebită, indiferent de eficienţa sa din acea perioadă; multe dintre cunoştinţele noastre despre medicamente şi plante medicinale care asigurau *materia medica* au fost descoperite de egipteni şi, în cele din urmă, prin intermediul grecilor, au ajuns la oamenii de ştiinţă din Europa medievală. Este remarcabil că ei au început să utilizeze un remediu atât de eficient precum uleiul de ricin.

Ce concluzii se pot trage de aici cu privire la sănătatea egiptenilor din Antichitate este altă problemă. Ei nu par să fi fost atât de îngrijoraţi de consumul excesiv de alcool ca mesopotamienii, dar nu e uşor să facem o afirmaţie plecând de la acest lucru. Unii cercetători au susţinut că exista o rată extrem de mare a mortalităţii infantile şi avem dovezi privind unele boli la adulţi; oricare ar fi explicaţia, numeroasele corpuri mumificate care s-au păstrat nu includ cazuri de cancer, rahitism sau sifilis. În acelaşi timp, o boală invalidantă numită schistozomiază, produsă de schistozomă şi atât de prevalentă astăzi în Egipt, pare să fi fost deja foarte frecventă în mileniul II î.e.n. Bineînţeles, nimic din toate acestea nu aruncă prea multă lumină asupra practicii medicale din Egiptul antic.

Totuşi, Egiptul ne oferă cele mai vechi tratate medicale care s-au păstrat, iar dovezile despre reţetele şi tratamentele recomandate sugerează că specialiştii egipteni puteau prescrie o varietate de remedii, nici mai bune, nici mai rele decât majoritatea celor întâlnite în alte mari centre de civilizaţie înainte de epoca modernă (se pare că mult timp s-a pus accent pe purificare şi clisme). Un talent deosebit în ceea ce priveşte conservarea le-a fost atribuit celor care practicau mumificarea, deşi în mod nejustificat, deoarece clima era de partea lor. În mod curios, s-a ajuns ulterior să se considere că şi rezultatele artei lor aveau valoare terapeutică; pulberea de mumie a fost timp de secole un tratament absolut pentru multe boli din Europa. Este interesant şi că egiptenii au elaborat şi au utilizat anumite tehnici contraceptive rudimentare. Nu se ştie sau rămâne pură speculaţie dacă acestea au fost eficiente în reducerea riscului de suprapopulare şi, în consecinţă, a probabilităţii pruncuciderii.

Cea mai mare parte a egiptenilor erau ţărani, consecinţă a faptului că Egiptul a rămas mai puţin urbanizat decât Mesopotamia. Tabloul vieţii egiptene prezentat de literatura şi arta lui arată o populaţie ce trăieşte în

zonele rurale, oraşele mici şi templele fiind mai degrabă centre de servicii decât zone de locuit. Egiptul a fost în cea mai mare parte a Antichităţii o ţară cu câteva mari centre de cult şi administrative, precum Teba şi Memfis, formată în rest doar din sate şi pieţe.

Viaţa era grea pentru săraci, dar nu întotdeauna. Principala povară trebuie să fi fost obligaţia de a munci în serviciul public. Când aceasta nu era poruncită de faraon, ţăranii aveau suficient timp liber în perioadele în care aşteptau ca revărsarea Nilului să facă treaba în locul lor. Şi baza agricolă era suficient de bogată pentru a întreţine o societate complexă şi pestriţă, cu tot felul de meşteşugari. Graţie sculpturilor în piatră şi picturilor, ştim mai multe despre activităţile lor decât despre cele ale meşterilor mesopotamieni. Această societate se împărţea în principal în cei educaţi, care puteau intra în serviciul statului, şi restul. Exista sclavia, dar, se pare, era o instituţie mai puţin importantă decât munca la care erau obligaţi ţăranii.

Mai târziu tradiţia a remarcat caracterul seducător şi accesibilitatea egiptencelor. Coroborată cu alte dovezi, aceasta dă impresia unei societăţi în care este posibil ca femeile să fi fost mai independente şi să se fi bucurat de un statut mai înalt decât în alte părţi. Fără îndoială, se poate acorda o importanţă prea mare unei arte care prezintă doamne de la curte îmbrăcate în pânzeturi fine şi sumare pe care le ţeseau egiptenii, cu coafuri extravagante şi bijuterii, cu cosmetice aplicate cu grijă, cărora comerţul egiptean le acorda o mare atenţie. Nu ar trebui să ne bazăm prea mult pe asta, dar impresia legată de modul în care erau tratate femeile din clasa conducătoare egipteană este importantă, acordându-li-se demnităţi şi independenţă. Sunt reprezentaţi uneori şi faraonii şi consoartele lor –

şi alte cupluri nobile – într-o atmosferă intimă, fără egal în arta Orientului Mijlociu antic înainte de mileniul I î.e.n., care sugerează o egalitate emoţională; nu poate fi un lucru întâmplător.

Femeile frumoase şi seducătoare reprezentate în multe picturi şi sculpturi pot fi şi un indiciu al faptului că li se acorda o anumită importanţă politică ce lipsea în alte părţi. Teoretic (şi adesea şi practic), tronul era moştenit pe linie feminină. O

moştenitoare îi conferea soţului ei dreptul la succesiune; prin urmare, se acorda o importanţă deosebită căsătoriei prinţeselor. Multe căsătorii regale erau între frate şi soră, aparent fără efecte genetice nesatisfăcătoare; unii faraoni se căsătoreau cu fiicele lor, dar poate mai mult pentru a împiedica pe altcineva să se însoare cu ele decât pentru a asigura continuitatea sângelui divin (care se putea realiza cu ajutorul unor concubine). Datorită acestui statut, doamnele de viţă regală trebuie să fi fost nişte personaje influente. Unele exercitau o putere importantă şi una chiar a ocupat tronul, acceptând să apară cu barbă şi purtând haine bărbăteşti şi adoptând titlul de faraon. Este adevărat, a fost o soluţie care se pare că nu a fost aprobată în unanimitate.

Şi panteonul egiptean se remarcă prin feminitate, mai ales în cultul lui Isis, care este sugestiv. Literatura şi arta pun accent pe respectul pentru soţie şi mamă, care nu se limitează la cercul persoanelor de vază. Atât poveştile de dragoste, cât şi scenele din viaţa familială ne arată care era considerat standardul ideal pentru societate ca întreg şi scot în evidenţă

un erotism tandru, relaxare şi familiaritate, precum şi un fel de egalitate emoţională a bărbaţilor şi femeilor. Unele femei ştiau carte. Există chiar un cuvânt egiptean pentru femeia scrib şi au fost descoperite dovezi despre existenţa a două femei scribi, dar, bineînţeles, nu erau multe ocupaţii la care femeile aveau acces, cu excepţia celor de preoteasă şi prostituată.

Dacă erau înstărite, puteau deţine totuşi proprietăţi, iar drepturile lor legale par să fi fost similare în multe privinţe cu cele ale femeilor din tradiţia sumeriană. Nu este uşor de generalizat pe o perioadă atât de lungă precum cea a civilizaţiei egiptene, dar unele dovezi, ca acelea pe care le avem din Egiptul antic, ne dau impresia unei societăţi unde femeile se puteau exprima într-o măsură nemaiîntâlnită la multe popoare ulterior, până în epoca modernă.

Privind retrospectiv, soliditatea şi bogăţia materială ale civilizaţiei egiptene sunt atât de impresionante, atât de neschimbătoare, încât este şi mai dificil decât în cazul Mesopotamiei să nu se piardă din vedere relaţiile sale cu lumea exterioară sau fluctuaţia autorităţii în valea Nilului. Sunt intervale imense care trebuie acoperite – doar Regatul Vechi, la o primă privire, are o istorie de două ori şi jumătate mai lungă decât cea a Statelor Unite – şi s-au petrecut atât de multe în timpul Regatului Vechi, încât adesea nu se poate distinge un fir narativ central.

Relaţiile cu vecinii nu erau remarcabile, deşi s-au organizat o serie de expediţii împotriva populaţiilor din Palestina spre sfârşitul Regatului Vechi. Prima Perioadă

Intermediară care a urmat a marcat o inversare a situaţiei şi Egiptul a fost invadat, în loc să fie el invadatorul. Fără îndoială, slăbiciunea şi divizarea i-au ajutat pe invadatorii asiatici să se stabilească în valea Nilului, pe cursul inferior; există un comentariu ciudat, care susţine că „oamenii de viţă nobilă se plâng continuu, dar săracii se bucură... peste tot e mizerie... au venit străinii în Egipt”. În apropiere de actualul Cairo au apărut dinastii rivale; autoritatea Memfisului a slăbit.

Următoarea mare perioadă din istoria Egiptului a fost Regatul de Mijloc, inaugurat efectiv de puternicul Amenemhat I, care a centralizat statul din capitala lui de la Teba. Timp de aproximativ un sfert de mileniu după anul 2000 î.e.n.

Egiptul s-a bucurat de o perioadă de reviriment, a cărei reputaţie se poate datora în mare măsură impresiei (create de izvoare) că Perioada Intermediară a fost caracterizată de orori. În timpul Regatului de Mijloc s-a pus din nou accent pe ordine şi coeziune socială. Statutul divin al faraonului se schimbă subtil: nu mai este doar zeu, ci se accentuează faptul că e descendent al zeilor şi că va fi succedat tot de zei. Ordinea eternă va continua nezdruncinată după perioadele dificile care i-au făcut pe oameni să se îndoiască. Cert este, de asemenea, că au existat expansiune şi dezvoltare materială. S-au efectuat ample lucrări de asanare în mlaştinile Nilului. Spre sud, între prima cataractă şi a treia, a fost cucerită

Nubia şi minele sale de aur au fost exploatate la maximum. S-au descoperit aşezări egiptene şi mai la sud, pe teritoriul ce urma să devină un regat din Africa neagră numit Kush. Comerţul lasă urme mai complexe ca oricând înainte; minele de cupru din Sinai erau acum exploatate din nou. A urmat şi o schimbare teologică – a avut loc o anumită consolidare a

cultelor sub zeul Amon-Ra ce reflecta şi o consolidare politică. Totuşi, Regatul de Mijloc s-a sfârşit cu revolte în plan politic şi lupte dinastice.

A Doua Perioadă Intermediară, de aproximativ 100 de ani, a fost marcată de altă incursiune, mult mai periculoasă, a unor străini. Aceştia erau hicsoşii, probabil o populaţie asiatică a folosit avantajul militar al carului cu armuri metalice pentru a se stabili în delta Nilului, suzerani cărora dinastiile tebane le plăteau uneori tribut. Nu se ştiu multe despre ei. Se pare că au preluat convenţii şi metode egiptene şi chiar au menţinut la început birocraţia existentă, dar nu s-a ajuns la asimilarea lor. În timpul dinastiei a XVIII-a, egiptenii i-au izgonit pe hicsoşi în urma unui război; acesta a marcat începutul Regatului Nou, care, în urma victoriilor obţinute în anii de după 1570 î.e.n., a înregistrat un prim succes urmărindu-i pe hicsoşi în fortăreţele lor din sudul Canaanului. În cele din urmă, egiptenii au ocupat o mare parte din Siria şi Palestina.

Regatul Nou a avut în perioada sa de apogeu un succes internaţional atât de mare şi a lăsat vestigii atât de bogate, încât este dificil să nu ne gândim că dominaţia exercitată de hicsoşi trebuie să fi avut un efect cathartic sau fecund. În timpul dinastiei a XVIII-a artele aproape au renăscut, s-au înregistrat o transformare a tehnicilor militare prin adoptarea unor dispozitive asiatice precum carul şi, mai presus de toate, o consolidare uriaşă a autorităţii regale. În această perioadă tronul a fost ocupat pentru prima dată de o femeie, Hatshepsut, domnia sa ieşind în evidenţă prin expansiunea comerţului egiptean – sau, cel puţin, aşa pare să arate templul său funerar. În următorii aproximativ o sută de ani gloria imperială şi militară a crescut, consortul şi moştenitorul lui Hatshepsut, Tutmes al III-lea, extinzând graniţele imperiului egiptean până la Eufrat. Monumentele care atestă sosirea tributului şi a unor sclavi şi căsătoriile cu prinţese asiatice stau mărturie pentru supremaţia Egiptului, dublată în interiorul regatului de o nouă bogăţie a decoraţiunilor din temple şi de apariţia sculpturii rotunjite, vizibilă în busturi şi statui considerate în general apogeul realizărilor artistice egiptene. Arta egipteană din această perioadă a avut şi unele influenţe străine; sursa acestora era Creta.

Spre sfârşitul Regatului Nou, dovezile multiplicării contactelor cu străinii încep să demonstreze altceva: contextul puterii egiptene se transformase deja într-o măsură importantă. Zona crucială era coasta Levantului, pe care Tutmes al III-lea o supusese abia după 17 ani. A trebuit să lase necucerit un imperiu imens condus de hurieni, un popor care domina Siria răsăriteană şi Mesopotamia nordică. Succesorii săi au schimbat tactica. O prinţesă huriană s-a căsătorit cu un faraon şi, pentru a proteja interesele egiptenilor din această zonă, Regatul Nou a ajuns să se bazeze pe prietenia poporului ei. Egiptul era forţat să iasă din izolarea care îl protejase mult timp. Dar hurienii erau supuşi unor presiuni din ce în ce mai mari din partea hitiţilor, din nord, una dintre cele mai importante populaţii ale căror ambiţii şi migraţii distrug din ce în ce mai mult lumea Orientului Mijlociu în a doua jumătate a mileniului II î.e.n.

Ştim foarte multe despre preocupările Regatului Nou într-o primă fază a acestui proces deoarece ele sunt consemnate în una dintre primele colecţii de corespondenţă diplomatică, din timpul domniilor lui Amenhotep al III-lea şi Amenhotep al IV-lea (c. 1400-1362 î.e.n.). În timpul domniei celui dintâi, Egiptul a cunoscut apogeul prestigiului şi prosperităţii. A fost epoca

de aur a Tebei.

Amenhotep a fost îngropat aici, într-un mormânt care era cel mai mare construit vreodată pentru un rege, deşi din el nu au mai rămas decât nişte fragmente din statuile uriaşe pe care grecii le-au numit ulterior Coloşii lui Memnon (un rege legendar despre care credeau că ar fi de origine etiopiană).

Amenhotep al IV-lea i-a urmat la tron tatălui său în 1379 î.e.n. El a încercat să facă o reformă religioasă importantă, înlocuind cultul străvechi cu cel monoteist al divinităţii solare Aton. Pentru a-şi demonstra determinarea, şi-a schimbat numele în Akhenaton şi a înfiinţat un oraş, Amarna, la 300 de mile nord de Teba, unde un templu cu un sanctuar fără acoperiş, expus razelor soarelui, a fost centrul noii religii. Deşi nu există nicio îndoială legată de seriozitatea lui Akhenaton în urmărirea scopului propus şi de pietatea lui, încercarea sa a fost probabil sortită eşecului încă de la început, dat fiind conservatorismul religios al Egiptului, şi este posibil să fi existat şi motive politice pentru perseverenţa sa.

Poate că încerca să redobândească puterea uzurpată de preoţii lui Amon-Ra.

Oricare ar fi explicaţia, opoziţia pe care a provocat-o Akhenaton cu revoluţia sa religioasă a dus la slăbirea lui pe alte fronturi. Între timp, din cauza presiunilor exercitate de hitiţi, existau semne clare de tensiune în teritoriile dependente ale Egiptului; Akhenaton nu a putut salva populaţia huriană, care şi-a pierdut toate teritoriile la vest de Eufrat în favoarea hitiţilor în 1372 şi care s-a dizolvat în urma unui război civil ce prevestea dispariţia regatului ei, care a survenit după aproximativ 30 de ani. Sfera de influenţă egipteană se fărâmiţa. Au existat, probabil, şi alte motive în afara atentatului la religie pentru excluderea ulterioară a numelui lui Akhenaton de pe lista oficială a regilor.

Succesorul său a purtat un nume care este, poate, cel mai cunoscut din Egiptul antic. Amenhotep al IV-lea îşi schimbase numele în Akhenaton deoarece dorea să şteargă amintirea cultului vechiului zeu Amon; succesorul şi ginerele său şi-a schimbat numele din Tutankhaton în Tutankhamon pentru a marca restaurarea vechiului cult al lui Amon şi eşecul încercării de reformă religioasă.

Este posibil ca recunoştinţa pentru acest lucru să fi fost motivul înmormântării sale magnifice în Valea Regilor după o domnie relativ scurtă şi, altfel, fără nimic deosebit.

La moartea sa, Regatul Nou mai avea în faţă două secole de existenţă, dar atmosfera acestora este una de declin tot mai accelerat, doar rareori întrerupt.

Simptomatic, văduva lui Tutankhamon a aranjat o căsătorie cu un prinţ hitit (deşi a fost ucis înainte să aibă loc ceremonia). Regii care au urmat au făcut eforturi pentru a recupera terenul pierdut şi uneori au avut succes; valurile de cuceriri au măturat Palestina şi la un moment dat un faraon a luat de soţie o prinţesă hitită la fel cum predecesorii săi se căsătoriseră cu prinţese ale altor popoare. Dar apăreau din ce în ce mai mulţi duşmani; nici măcar o alianţă cu hitiţii nu mai era o măsură de siguranţă suficientă. Zona Mării Egee era în fierbere, insulele „îşi vărsau populaţiile cu totul” şi „niciun teritoriu nu rezista în faţa lor”, potrivit izvoarelor egiptene. Aceste popoare ale mării au fost în cele din urmă forţate să se retragă, dar lupta a

fost dură.

În aceşti ani a avut loc la un moment dat un episod extrem de important pentru viitor ale cărui natură şi istoricitate exacte nu pot fi stabilite. Conform textelor religioase compilate la multe secole după aceea, un popor semitic nu foarte numeros, numit de egipteni „evrei”, a părăsit delta şi şi-a urmat liderul, pe Moise, părăsind Egiptul, către deşerturile din Sinai. Începând cu anul 1150 î.e.n.

Există şi nenumărate indicii ale unei dezorganizări interne. Un faraon, Ramses al III-lea, a murit în urma unei conspiraţii urzite în harem; el a fost ultimul care a înregistrat un oarecare succes în stăvilirea valului de dezastre. În timpul domniei succesorilor săi sunt înregistrate atacuri şi probleme economice; o serie de jafuri ale mormintelor regale de la Teba sunt simptomul de rău augur al sacrilegiului.

Faraonul îşi pierde puterea în faţa preoţilor şi funcţionarilor şi ultimul din dinastia a XX-a, Ramses al XI-lea, era în realitate prizonier în propriul palat. Epoca puterii imperiale a Egiptului se încheiase. De fapt, se încheiase şi cea a hitiţilor şi a altor imperii de la sfârşitul mileniului II. Apunea nu doar puterea indiscutabilă a Egiptului, ci şi întreaga lume ce reprezenta fundalul perioadei sale de glorie.

Fără îndoială, explicaţia pentru declinul Egiptului trebuie căutată în schimbările care au afectat întreaga lume antică, dar este imposibil să nu rămâi cu impresia că ultimele secole ale Regatului Nou demonstrează existenţa unor slăbiciuni prezente încă de la început în civilizaţia egipteană.

Acestea nu sunt uşor de distins la prima vedere; moştenirea spectaculoasă a monumentelor şi istoriei egiptene, care se contabilizează nu în secole, ci în milenii, înăbuşă spiritul critic şi descurajează scepticismul. Cu toate acestea, calitatea creativă a civilizaţiei egiptene pare să se piardă în cele din urmă. Resurse colosale de forţă de muncă sunt masate sub conducerea unor oameni care, după standardele oricărei epoci, trebuie să fi fost nişte funcţionari extraordinari, iar rezultatul a fost crearea celor mai mari pietre funerare care au existat vreodată. Se folosesc meşteri excepţionali, iar obiectele din morminte sunt capodoperele lor. O

elită foarte cultă utiliza un limbaj complex şi subtil şi un material extrem de avantajos, dar nu are nicio idee filosofică sau religioasă comparabilă cu ale grecilor sau evreilor pe care s-o ofere lumii. Este dificil să nu percepi o sterilitate supremă, o carenţă în inima acestui tur de forţă sclipitor.

Pe celălalt taler al balanţei trebuie plasată rezistenţa civilizaţiei Egiptului antic; la urma urmelor, a funcţionat foarte mult timp, lucru incredibil. Deşi a trecut prin cel puţin două faze de eclipsă considerabilă, şi-a revenit, aparent neschimbată. Supravieţuirea la o asemenea scară este un mare succes material şi istoric; ce rămâne de neînţeles este de ce s-a oprit aici. În cele din urmă, puterea militară şi economică a Egiptului a avut o influenţă permanentă redusă asupra lumii. Civilizaţia sa nu s-a răspândit niciodată cu succes peste hotare. Poate motivul este că supravieţuirea ei s-a datorat atât de mult aşezării geografice. Dacă crearea atât de rapidă a unor instituţii care, fără schimbări fundamentale, au putut rezista aşa de mult timp a reprezentat un succes, acelaşi lucru l-ar fi putut realiza, probabil, orice civilizaţie antică binecuvântată cu un asemenea grad de

imunitate la intruziuni. China urma să demonstreze şi ea o continuitate impresionantă.

De asemenea, este important să ne amintim încă o dată cât de lentă şi de imperceptibilă era la începuturi orice schimbare socială şi culturală. Deoarece noi suntem obişnuiţi cu schimbarea, ni se pare, probabil, dificil să percepem inerţia imensă a oricărui sistem social de succes (respectiv unul care să le permită oamenilor să facă faţă eficient mediului lor fizic şi mental) în aproape orice perioadă înainte de vremurile recente. În lumea antică sursele de inovare erau cu mult mai reduse ca număr şi apăreau mult mai rar decât acum. Ritmul istoriei este rapid în Egiptul antic dacă ne gândim le preistorie; pare să aibă lentoarea unei glaciaţiuni dacă ne gândim cât de puţin trebuie să se fi schimbat viaţa de zi cu zi a egiptenilor între domnia lui Menes şi cea a lui Tutmes al III-lea, o perioadă de peste 1.500 de ani, comparabilă deci cu cea care ne separă pe noi de sfârşitul Britanniei romane. O schimbare majoră nu putea apărea decât în urma unui dezastru natural brusc şi de amploare (iar Nilul asigura o protecţie pe care egiptenii se puteau baza), a unei invazii sau cuceriri (iar Egiptul a stat mult timp la marginea câmpului de luptă al popoarelor din Orientul Mijlociu, afectat doar din când în când de periplurile acestora). Tehnologia sau forţele economice nu puteau genera decât foarte lent presiunea de a se face schimbări aşa cum ne-am aştepta astăzi. Iar în ceea ce priveşte stimulii intelectuali, aceştia nu puteau fi puternici într-o societate în care tot aparatul unei tradiţii culturale era axat pe inculcarea rutinei.

Reflectând asupra naturii istoriei Egiptului, există tentaţia de a ne reîntoarce în final la grandioasa imagine naturală pe care Nilul, mereu prezent fizic, a avut-o întotdeauna în ochii egiptenilor. Era probabil atât de remarcabil, încât influenţa sa unică şi colosală nici nu putea fi observată, căci nu trebuia luat în calcul un context mai larg decât valea sa. În timp ce, în fundal, războaiele de neînţeles (dar care, în cele din urmă, au modelat lumea) din „semiluna fertilă” fac ravagii secole întregi, istoria Egiptului antic continuă mii de ani, depinzând, practic, de revărsările şi retragerea implacabile şi benefice ale apelor Nilului. Pe malurile sale, un popor recunoscător şi pasiv adună bogăţia pe care el i-o oferă. Din ea putea pune deoparte ceea ce considera necesar pentru adevăratul scop al vieţii: pregătirea adecvată pentru moarte.

4
Intruşi şi invadatori

Mesopotamia şi Egiptul sunt pietrele de temelie ale istoriei scrise în Orientul Mijlociu. O lungă perioadă primele două mari centre ale civilizaţiei domină cronologia şi pot fi analizate mai mult sau mai puţin izolat. Dar, evident, povestea lor nu reprezintă întreaga istorie a acestei regiuni antice, ca să nu mai vorbim despre cea a lumii antice. Curând după anul 2000 î.e.n., migraţiile altor popoare o reorganizau deja după noi tipare. O mie de ani mai târziu, existau deja alte centre de civilizaţie în alte locuri şi suntem deja în epoca istorică.

Din nefericire pentru istorici, nu există o unitate simplă şi evidentă a acestei poveşti, nici măcar în „semiluna fertilă”, care a continuat mult timp

să manifeste o creativitate şi un dinamism mai mari decât oricare altă parte a lumii. Nu există decât o vâltoare de schimbări ale căror începuturi datează tocmai din mileniul II şi care continuă până la apariţia primului dintr-o nouă serie de imperii, în secolul al IX-lea î.e.n. Amplele prefaceri şi rearanjări care marchează acest haos sunt dificil chiar şi de prezentat schematic, ca să nu mai spunem de explicat; din fericire, nu trebuie să descâlcim aici detaliile acestora. Istoria se accelera şi civilizaţia le oferea oamenilor noi oportunităţi. În loc să ne afundăm în noianul de evenimente, putem încerca mai degrabă să înţelegem unele forţe care au stat la baza schimbării în această perioadă.

Cea mai evidentă dintre aceste forţe ale schimbării continuă să fie marile migraţii. După 2000 î.e.n., tiparul lor de bază nu se schimbă prea mult timp de aproximativ o mie de ani, nici componenţa etnică a distribuţiei. Dinamica de bază era asigurată de presiunile exercitate de unele popoare vorbitoare de limbi indo-europene asupra „semilunii fertile”, atât dinspre est, cât şi dinspre vest. Varietatea şi numărul lor cresc, dar numele lor nu e necesar să fie amintite aici, chiar dacă unele ne conduc la originile îndepărtate ale Greciei. Între timp, unele popoare semitice îşi dispută cu indo-europenii văile Mesopotamiei; cu Egiptul şi misterioasele „popoare ale mării” se luptă pentru Sinai, Palestina şi Levant. Un alt grup de nordici se stabileşte în Iran – şi el întemeiază în final cel mai mare dintre imperiile Antichităţii, Persia secolului al VI-lea. O altă ramură a acestor popoare se extinde înspre India. Aceste migraţii explică, probabil, multe dintre aspectele care stau la baza unui tipar schimbător de imperii şi regate ce se perpetuează de-a lungul secolelor. După standardele timpurilor moderne, unele au durat foarte mult; cam din anul 1600 î.e.n. O populaţie numită kasiţi, din Caucaz, a stăpânit Babilonul timp de patru secole şi jumătate, o perioadă comparabilă cu cea a întregii istorii a Imperiului Britanic colonial. Cu toate acestea, după standardele

Egiptului, astfel de organizări statale nu sunt decât nişte efemeride, născute azi şi dispărute mâine.

Ar fi fost, într-adevăr, surprinzător dacă nu s-ar fi dovedit a fi fragile în cele din urmă, deoarece multe alte forţe noi au intrat în scenă şi au multiplicat efectele revoluţionare ale migraţiilor popoarelor. Una dintre ele, care a lăsat urme adânci, este îmbunătăţirea tehnicii militare. Fortificaţiile şi, probabil, tehnica asediului ajunseseră deja la un nivel relativ ridicat în Mesopotamia, în jurul anului 2000

î.e.n. Printre popoarele indo-europene atrase de civilizaţia protejată de aceste abilităţi se numărau şi unele cu origini nomade recente; probabil de aceea au fost capabile să revoluţioneze arta războiului în acest domeniu, deşi au rămas mult timp nepricepute în ceea ce priveşte tactica asediului. Introducerea de către aceste populaţii a carului de luptă cu două roţi şi a cavaleriştilor a transformat operaţiunile în câmp deschis. În văile râurilor caii erau rari la început, bunuri de preţ ale regilor sau ale marilor conducători, barbarii bucurându-se, prin urmare, de o mare superioritate militară şi psihologică. În cele din urmă, s-au folosit totuşi care în armatele tuturor marilor regate ale Orientului Mijlociu; constituiau o armă prea valoroasă pentru a fi trecută cu vederea. Atunci când egiptenii i-au alungat pe hicsoşi, au făcut-o, printre altele, folosind această armă împotriva celor care îi cuceriseră cu ajutorul ei.

Războiul a fost schimbat şi de cavalerie. Un adevărat cavalerist nu doar se deplasează călare, ci şi luptă de pe cal; a durat mult până să se dezvolte această artă, deoarece să stăpâneşti un cal şi în acelaşi timp să mânuieşti arcul sau suliţa este o acţiune complexă. Călăria îşi are originile în ţinuturile înalte din Iran, unde este posibil să fi fost practicată încă din anul 2000 î.e.n. S-a răspândit în Orientul Mijlociu şi în zona Mării Egee cu mult înainte de sfârşitul următorului mileniu.

Ulterior, după 1000 î.e.n., a apărut călăreţul cu armură, atacând în şarje şi dominându-i pe pedestraşi prin forţă şi avânt. Era începutul unei lungi epoci în care cavaleria grea urma să fie o armă-cheie, deşi adevărata sa valoare a putut fi exploatată abia secole mai târziu, atunci când inventarea scărilor de şa i-a oferit călăreţului un bun control al calului.

În mileniul II î.e.n. Carele au început să aibă unele componente din fier; curând ele aveau roţi ferecate. Avantajele militare ale acestui metal sunt evidente şi nu este de mirare că utilizările sale se răspândesc rapid în tot Orientul Mijlociu şi mult dincolo de hotarele sale, în ciuda încercărilor celor care aveau fier de a impune restricţii. La început, aceştia au fost hitiţii. După declinul lor, prelucrarea fierului s-a răspândit rapid, nu doar pentru că era un metal mai eficient în fabricarea armelor, ci şi pentru că minereurile de fier, deşi rare, erau mai răspândite decât cele de cupru sau staniu. A fost un stimul puternic deopotrivă pentru schimbarea economică şi pentru cea militară. În agricultură, popoarele care foloseau fierul puteau lucra solurile mai dure, lucru imposibil cu unelte din lemn sau silex. Dar nu s-a produs o trecere generală rapidă la noul metal; începând din jurul anului 1000 î.e.n., într-un ritm foarte lent, fierul a completat bronzul, aşa cum bronzul şi cuprul completaseră piatra şi silexul în trusa de unelte ale omului, iar acest proces a fost mai rapid în unele locuri decât în altele.

Cererea în domeniul metalurgic ajută la explicarea altei inovaţii, un comerţ din ce în ce mai complex între regiuni şi pe distanţe tot mai lungi. Este una dintre acele interacţiuni complicate care par să confere o anumită unitate lumii antice chiar înainte de distrugerea ei, la sfârşitul mileniului II î.e.n. Staniul, de exemplu, un material atât de important, trebuia adus din Mesopotamia şi Afganistan, precum şi din Anatolia, în ceea ce am putea numi acum centre de „prelucrare”.

Cuprul din Cipru era altă marfă comercializată pe scară largă şi căutarea altor zăcăminte a conferit Europei, deşi aflată încă la hotarul istoriei antice, o nouă importanţă. În Balcani s-au săpat puţuri miniere până la adâncimi de 60-70 de picioare pentru a ajunge la cupru chiar şi înainte de anul 4000 î.e.n. Poate nu este de mirare că unele popoare europene au ajuns ulterior la niveluri înalte de iscusinţă în domeniul metalurgic, mai ales în prelucrarea unor foi mari din bronz şi în turnarea fierului (un material mult mai dificil de prelucrat decât bronzul, până când au fost atinse temperaturile mari necesare pentru turnarea sa).

Comerţul pe distanţe mari se bazează pe transport. La început, mărfurile erau transportate cu asini şi măgari; domesticirea cămilelor la mijlocul mileniului II î.e.n. A făcut posibil comerţul cu caravane din Asia şi Peninsula Arabia, care urma să pară că a început în timpuri imemoriale, şi a deschis un mediu aproape impenetrabil până atunci, deşertul lipsit de apă. Mai puţin în rândul popoarelor nomade, transportul pe roţi avea, probabil, doar o importanţă locală, dată fiind calitatea proastă a primelor

drumuri. Primele care erau trase de boi sau asini; este posibil să fi fost folosite în Mesopotamia încă din 3000 î.e.n., în Siria cam din 2250 î.e.n., în Anatolia 200-300 de ani mai târziu, iar în Grecia continentală în jur de 1500 î.e.n.

Pentru mărfurile în cantităţi mari, transportul pe apă era deja probabil mai ieftin şi mai simplu decât transportul terestru; aceasta urma să fie o constantă a vieţii economice până la apariţia căii ferate. Cu mult timp înainte ca răşinile şi cleiurile de pe coastele sudice ale Arabiei să fie aduse cu caravanele în Mesopotamia şi Egipt, vasele le transportau pe Marea Roşie şi negustorii aveau deja rute comerciale stabilite în Marea Egee. După cum era de aşteptat, în tehnologia maritimă s-au înregistrat unele dintre cele mai importante progrese din domeniul transportului.

Ştim că unele populaţii neolitice puteau efectua călătorii lungi pe mare cu pirogi şi există dovezi privind navigarea încă din mileniul VII î.e.n. În timpul dinastiei a III-a, egiptenii ataşaseră o pânză unei nave maritime; începând cu catargul central şi vela pătrată, arta navigării nu s-a mai bazat doar pe energia umană. În următoarele două milenii au apărut treptat îmbunătăţiri în ceea ce priveşte greementul. Se crede că acestea au vizat şi velele aurice, necesare pentru ca vasele să navigheze mai aproape de direcţia în care bate vântul, dar, în majoritate, navele din Antichitate aveau vele pătrate. Din această cauză, direcţia vânturilor era decisivă în stabilirea rutelor maritime. Singura sursă alternativă de energie era omul: vâsla este o invenţie foarte veche şi a asigurat forţa motrice atât pentru traversarea mărilor, cât şi pentru manevrarea precisă. Pare totuşi probabil ca vâslele să fi fost folosite mai frecvent pe navele de luptă, iar velele de cei care pot fi numiţi din cele mai vechi timpuri negustori. Până în secolul al XIII-lea î.e.n., vase care puteau transporta peste 200 de lingouri de cupru navigau în estul Mediteranei şi, câteva sute de ani mai târziu, unele dintre acestea erau dotate cu punţi etanşe.

Chiar şi în trecutul recent se făcea schimb de mărfuri şi troc şi, fără îndoială, în aceasta a constat comerţul în cea mai mare parte a Antichităţii. Cu toate acestea, odată cu inventarea banilor s-a făcut un pas uriaş. Asta pare să se fi petrecut în Mesopotamia, unde valorile erau măsurate în cereale sau argint înainte de anul 2000 î.e.n. Lingourile din cupru par să fi fost tratate ca unităţi monetare în toată zona mediteraneeană spre sfârşitul Epocii bronzului. Primul mijloc de schimb ştanţat oficial care s-a păstrat provine din Capadocia, sub forma unor lingouri de argint de la sfârşitul mileniului III î.e.n.: era o adevărată monedă de schimb din metal. Totuşi, deşi banii reprezintă o invenţie importantă, care urma să se răspândească, abia în secolul al VIII-lea î.e.n. Asirienii au introdus un standard de argint pentru primele monede. Mecanismele monetare rafinate (iar Mesopotamia avea un sistem de credit şi cambii în vremuri străvechi) pot fi utile în promovarea comerţului, dar nu sunt indispensabile. Popoarele din lumea antică se puteau descurca şi fără ele. Fenicienii, o populaţie de negustori legendari pentru iscusinţa şi agerimea lor, nu au avut nicio monedă de schimb până în secolul al VI-lea î.e.n.; Egiptul, o economie centralizată cu o bogăţie impresionantă, a adoptat o monedă abia două secole mai târziu, iar Europa celtică, în ciuda comerţului său cu obiecte din metal, nu a bătut monedă decât după alte două sute de ani.

În ceea ce priveşte schimbul economic dintre comunităţi, generalizările sigure despre începuturile sale sunt şi mai hazardate. După ce începe epoca izvoarelor istorice, putem observa prezenţa multor activităţi care implică transferul de bunuri, nu toate urmărind un câştig monetar. Printre formele întâlnite se numărau plata tributului, darurile simbolice sau diplomatice între conducători şi ofrandele. Nu ar trebui să ne grăbim să fim prea categorici: până în secolul al XIX-lea e.n. Imperiul chinez şi-a conceput comerţul extern în termenii tributului primit din lumea exterioară, iar faraonii aveau un mod similar de a înţelege negoţul cu popoarele din zona Mării Egee, judecând după picturile din morminte. În lumea antică, astfel de tranzacţii puteau include transferul unor obiecte standard, cum ar fi trepiede, vase de o anumită greutate sau inele de o dimensiune uniformă care prezintă, prin urmare, caracteristicile unei monede de schimb din cele mai vechi timpuri. Uneori, astfel de lucruri erau folositoare; alteori, nu erau decât nişte simboluri. Tot ce se ştie cu siguranţă este că transportul de mărfuri a crescut şi că mare parte a acestei creşteri a luat în final forma unor schimburi profitabile pe care le asimilăm azi comerţului.

Noile oraşe trebuie să fi influenţat astfel de transformări. Au apărut peste tot în vechiul Orient Mijlociu, în parte, fără îndoială, datorită creşterii populaţiei. Ele înregistrează exploatarea cu succes a posibilităţilor agricole, dar şi un parazitism în creştere. Tradiţia literară a alienării ţăranilor faţă de oraş există deja în Vechiul Testament. Totuşi, viaţa urbană oferea şi o nouă intensitate a creativităţii culturale, o nouă accelerare a civilizaţiei, printre ale cărei semne se număra răspândirea ştiinţei de carte. În jurul anului 2000 î.e.n., ştiinţa de carte era încă limitată, în mare parte, la civilizaţiile din văile marilor fluvii şi la zonele lor de influenţă. Scrierea cuneiformă se răspândise pe tot teritoriul Mesopotamiei, unde o foloseau două sau trei limbi; în Egipt, inscripţiile de pe monumente foloseau scrierea hieroglifică şi însemnările de zi cu zi se făceau pe papirus, într-o formă simplificată, numită hieratică. După aproximativ o mie de ani, tabloul se schimbase. Acum erau populaţii ştiutoare de carte pretutindeni în Orientul Mijlociu, precum şi în Creta şi Grecia. Scrierea cuneiformă fusese adaptată cu mare succes la şi mai multe limbi; chiar şi guvernul egiptean a adoptat-o în diplomaţie. Se inventau şi alte forme de scriere. Una dintre ele, din Creta, ne duce aproape de hotarul modernităţii, deoarece ne dezvăluie un popor din jurul anului 1500 î.e.n. A cărui limbă era practic greaca. Odată cu adoptarea unui alfabet semitic, limba feniciană, mijlocul de exprimare al primei literaturi occidentale, a apărut în jurul anului 800 î.e.n. Şi e posibil ca acum să fi apărut şi prima formă de expresie a sa care a supravieţuit în ceea ce urma să fie cunoscut ca operele lui Homer.

Astfel de teme fac inutilă orice cronologie; ele marchează unele schimbări pierdute din vedere dacă istoria se concentrează prea mult asupra anumitor ţări.

Totuşi, anumite ţări şi popoarele lor, deşi afectate de forţe generale şi aflate din ce în ce mai mult în contact, devin, de asemenea, tot mai distincte. Ştiinţa de carte localizează tradiţia; la rândul ei, tradiţia exprimă o conştiinţă comună. Probabil că unele triburi şi populaţii au avut întotdeauna un sentiment al identităţii; o astfel de conştiinţă este profund

consolidată atunci când statele adoptă forme din ce în ce mai permanente şi instituţionalizate. Dizolvarea imperiilor în unităţi mai viabile este o poveste familiară din Sumer până în epoca modernă, dar unele zone apar de-a lungul timpului ca nuclee rezistente de tradiţie. Chiar şi în mileniul II î.e.n., statele devin tot mai solide şi dau dovadă de o rezistenţă mai mare. Sunt încă departe de atingerea acelui control extensiv şi permanent asupra popoarelor lor ale cărui posibilităţi au fost dezvăluite pe deplin abia în epoca modernă. Totuşi, chiar în cele mai vechi izvoare pare să existe o tendinţă necontrolată spre o mai mare regularitate în guvernare şi o instituţionalizare mai marcată a puterii. Regii se înconjoară de birocraţii şi perceptorii găsesc resursele necesare pentru acţiuni din ce în ce mai ample. Legea devine o idee acceptată pe scară largă; oriunde îşi face ea apariţia, se înregistrează o limitare, deşi doar implicită la început, a puterii individului şi o creştere a puterii legislatorului. Mai presus de toate, statul se exprimă prin puterea militară; problema hrănirii, echipării şi administrării unor armate profesioniste permanente este rezolvată până în anul 1000 î.e.n.

Odată cu toate aceste lucruri, istoria instituţiilor guvernamentale şi sociale începe să nu se mai încadreze în categoriile generale de la începuturile civilizaţiei. În ciuda unui nou cosmopolitism facilitat de un contact mai uşor şi de îmbogăţirea reciprocă, societăţile urmează căi foarte diferite. În ceea ce priveşte viaţa spirituală, cea mai evidentă formă de diversitate este religia. Deşi unii au identificat în era preclasică o tendinţă spre sisteme mai simple, monoteiste, cel mai evident fapt este existenţa unui panteon imens şi variat de zeităţi locale şi specializate, majoritatea coexistând în toleranţă, rareori indicându-se că vreunul dintre zei ar fi gelos.

Se poate face o diferenţiere şi în ceea ce priveşte alte expresii ale culturii.

Înainte de începuturile civilizaţiei, arta se consacrase deja ca activitate autonomă, nu neapărat legată de religie sau magie (deşi adesea a continuat să fie). Am menţionat deja primele forme de literatură şi începem să observăm ceva şi în legătură cu alte aspecte ale spiritului. Apare posibilitatea jocului; apar table de joc în Mesopotamia, Egipt şi Creta. Poate că bărbaţii deja pariau. Regii şi nobilii vânau cu pasiune, iar palatele lor erau însufleţite de muzicanţi şi dansatori. Dintre sporturi, boxul pare să-şi aibă originea în Epoca bronzului în Creta, o insulă unde se practica şi un sport unic cu tauri, asemănător coridei spaniole.

În astfel de probleme este mai evident ca oriunde că nu trebuie să acordăm o atenţie deosebită cronologiei şi cu atât mai puţin datelor exacte, nici măcar atunci când suntem siguri de ele. Noţiunea de civilizaţie individuală este din ce în ce mai inutilă în zona noastră de interes de până acum. Există aici prea multe interacţiuni pentru a mai avea însemnătatea pe care o poate asuma în Egipt şi Sumer. Undeva între 1500 şi 800 î.e.n. S-au petrecut mari schimbări care nu ar trebui lăsate să scape prin ochiurile plasei ţesute pentru a capta istoria primelor mari două civilizaţii. În teritoriile turbulente, marcate de confuzie din Orientul Mijlociu şi estul Mediteranei, în secolele din preajma anului 1000 î.e.n. Se năştea o nouă lume, diferită de cea a Sumerului şi a Regatului Vechi, cea egeeană.

O nouă interacţiune a culturilor a adus multe schimbări în rândul

popoarelor de la marginea Orientului Mijlociu, dar civilizaţia din insulele Mării Egee îşi avea originea în neolitic, la fel ca şi în alte părţi. Primul obiect din metal găsit în Grecia – o mărgea de cupru – a fost datat în jurul anului 4700 î.e.n. Şi este posibil ca la baza apariţiei lui să fi stat atât influenţe europene, cât şi asiatice. Creta este cea mai mare dintre insulele greceşti. Cu secole înainte de 2000 î.e.n., un popor avansat, care trăia aici din neolitic, construia oraşe cu un plan regulat. Se poate să fi avut contacte cu Anatolia care l-au propulsat spre realizări excepţionale, dar dovezile nu sunt concludente. Se poate să fi ajuns singur la civilizaţie. În orice caz, timp de aproximativ o mie de ani, acest popor a construit casele şi mormintele prin care se diferenţiază cultura sa şi acestea nu s-au schimbat mult ca stil. În jurul anului 2500 î.e.n., pe coastă existau oraşe şi sate importante, construite din piatră şi cărămidă; locuitorii lor prelucrau metalul şi confecţionau bijuterii şi sigilii frumoase. În această etapă, cu alte cuvinte, locuitorii Cretei aveau multe în comun cu cultura Greciei continentale şi a Asiei Mici. Ei făceau schimb de mărfuri cu alte comunităţi egeene. Apoi s-a produs o schimbare.

Aproximativ 500 de ani mai târziu au început să construiască seria de palate măreţe care sunt monumentele a ceea ce numim civilizaţia „minoică”; dintre acestea, cel mai mare, cel de la Cnosos, datează din jurul anului 1900 î.e.n. Nu mai există altceva la fel de impresionant în alte insule, Cnososul exercitând o hegemonie culturală asupra întregii Mări Egee.

„Minoic” este un nume curios; provine de la numele regelui Minos, care, deşi celebrat în legendă, este posibil să nu fi existat niciodată. Mult mai târziu, grecii au crezut – ori au afirmat – că a fost un mare rege al Cretei care locuia la Cnosos, vorbea cu zeii şi era soţul lui Pasifae, fiica lui Helios. Monstrul zămislit de ea, Minotaurul, devora tinere şi tineri trimişi drept tribut de greci, într-un labirint a cărui ieşire a fost până la urmă găsită de Tezeu, care l-a ucis. Este o temă bogată şi sugestivă şi i-a entuziasmat pe cercetători, care cred că poate arunca lumină asupra civilizaţiei cretane, dar nu există nicio dovadă că regele Minos a existat vreodată. Este posibil, după cum sugerează legenda, să fi existat mai mulţi regi cu acest nume sau numele să fi fost un titlu prin care erau identificaţi mai mulţi conducători cretani. El este unul dintre acele personaje fascinante care, ca şi regele Arthur, rămân dincolo de hotarele istoriei, între cele ale mitologiei.

„Minoic” se referă aşadar pur şi simplu la civilizaţia unor cretani care au trăit în Epoca bronzului; nu are nici o altă conotaţie. Această civilizaţie a dăinuit aproximativ 600 de ani, dar istoria să nu se poate trasa decât în linii mari. Acestea ne arată un popor care trăia în oraşe oarecum tributare unei monarhii cu sediul la Cnosos. Vreo trei sau patru secole ele prosperă, făcând schimb de mărfuri cu Egiptul, Asia Mică şi Grecia continentală şi bazându-se pe o agricultură locală pentru a supravieţui. Poate că acesta a fost motivul pentru care civilizaţia minoică a făcut un salt înainte. Creta pare să fi fost în acea perioadă, ca şi acum, mai potrivită pentru producţia de măsline şi viţă-de-vie, două dintre principalele culturi ale agriculturii mediteraneene ulterioare, decât oricare dintre celelalte insule sau decât Grecia continentală. Pare probabil, de asemenea, ca pe insulă să se fi crescut oi în număr mare, exportându-se lână. Oricare ar fi formele sale

concrete, Creta a înregistrat spre finalul neoliticului un progres agricol important, care a dus nu doar la producţii mai mari de cereale, ci şi, mai presus de toate, la cultivarea măslinilor şi a viţei-de-vie. Acestea puteau fi cultivate acolo unde nu creşteau cereale şi descoperirea lor a schimbat posibilităţile vieţii mediteraneene.

Imediat au permis o populaţie mai numeroasă. Pe aceste baze s-au putut construi apoi multe altele deoarece erau disponibile noi resurse umane, dar ele au impus şi cerinţe noi privind organizarea şi guvernarea, reglementarea unei agriculturi mai complexe şi gestionarea produselor sale.

Indiferent dacă aşa se explică sau nu apariţia civilizaţiei minoice, apogeul său a fost atins în jurul anului 1600 î.e.n. Aproximativ un secol mai târziu, palatele minoice au fost distruse. Misterul acestui final este amăgitor. Cam în aceeaşi perioadă, marile oraşe ale insulelor egeene au fost şi ele distruse de foc.

Mai fuseseră cutremure în trecut; poate că şi acum s-a produs un astfel de eveniment. Unele cercetări recente identifică o mare erupţie vulcanică pe insula Thira cam în această perioadă; se poate ca aceasta să fi fost însoţită de valuri uriaşe şi cutremure în Creta, la 70 de mile distanţă, urmate de coborârea unor nori de cenuşă care au distrus câmpurile cretanilor. Unii au ales să creadă într-o răscoală împotriva conducătorilor care trăiau în palate. Alţii au identificat semnele unei noi invazii ori au postulat un raid masiv de pe mare, în urma căruia s-au furat bogăţiile şi s-au luat prizonieri, distrugând pentru totdeauna o putere politică prin daunele provocate şi pustiind insula. Niciuna dintre aceste variante nu poate fi stabilită cu certitudine. Nu putem decât să facem presupuneri cu privire la ceea ce s-a întâmplat şi perspectiva care justifică cel mai mult lipsa dovezilor este un cataclism natural produs în Thira care a pus punct civilizaţiei minoice.

Oricare ar fi cauza, acesta nu a fost finalul vechii civilizaţii a Cretei, deoarece Cnososul a fost ocupat încă un deceniu de cei de pe continent. Cu toate acestea, deşi aveau să urmeze şi alte perioade destul de prospere, ascendenţa civilizaţiei indigene din Creta luase, într-adevăr, sfârşit. O vreme, se pare, Cnososul a continuat să prospere. Apoi, la începutul secolului al XIV-lea î.e.n., a fost şi el incendiat. Mai fusese distrus şi înainte, dar de data aceasta nu a mai fost reconstruit. Aşa se termină povestea vechii civilizaţii cretane.

Din fericire, caracteristicile dominante sunt mai uşor de înţeles decât detaliile istoriei sale. Cea mai evidentă este relaţia sa strânsă cu marea. Minoicii au exploatat marea aşa cum şi alte popoare şi-au exploatat mediile naturale.

Rezultatul a fost un schimb de produse şi idei care arată încă o dată cum civilizaţia se poate accelera acolo unde există posibilitatea proliferării. Minoicii aveau legături strânse cu Siria înainte de 1550 î.e.n. Şi făceau comerţ spre vest până în Sicilia, dacă nu chiar mai departe. Mărfurile lor au ajuns şi pe coastele Adriaticii. Şi mai importantă a fost pătrunderea lor în Grecia continentală. Se poate ca minoicii să fi fost singurul canal de distribuţie major prin care mărfurile şi ideile primelor civilizaţii au ajuns în Europa în Epoca bronzului. Anumite produse cretane încep să apară în Egipt în mileniul II î.e.n. Şi aceasta a fost o piaţă de desfacere importantă;

arta Regatului Nou arată o influenţă cretană. Unii cercetători cred chiar că, într-o anumită perioadă, a existat o reşedinţă egipteană la Cnosos, probabil pentru a urmări interesele autohtone, şi s-a afirmat că minoicii au luptat alături de egipteni împotriva hicsoşilor. Vase şi produse metalice cretane au fost descoperite în mai multe locuri din Asia Mică: acestea sunt obiectele care s-au păstrat, dar s-a afirmat că o gamă largă de alte produse – cherestea, struguri, ulei, lemn, vase din metal şi chiar opiu – erau livrate de minoici pe continent. În schimb, ei aduceau metal din Asia Mică, alabastru din Egipt, ouă de struţ din Libia. Era deja o lume comercială complexă.

Alături de o agricultură prosperă, aceasta a făcut posibilă o civilizaţie extrem de solidă, capabilă să supravieţuiască unor dezastre naturale, după cum pare să ne indice reconstruirea palatului de la Cnosos. Palatele sunt cele mai rafinate vestigii ale civilizaţiei minoice, dar şi oraşele erau bine construite, cu sisteme de canalizare elaborate. Era o realizare tehnică de înalt nivel; la începutul seriei de palate de la Cnosos, băile şi toaletele au fost construite la o scară fără precedent înainte de epoca romană. O altă realizare culturală a fost mai puţin practică: arta a reprezentat cel mai bine civilizaţia minoică şi rămâne moştenirea sa cea mai spectaculoasă, influenţând, dincolo de mare, Egiptul şi Grecia.

Arheologia ne oferă, de asemenea, dovezi privind viaţa religioasă minoică, deşi ele nu ne duc prea departe, de vreme ce nu avem texte. Avem reprezentări ale unor zei şi zeiţe, dar nu putem şti cu exactitate cine sunt. Nu putem înţelege foarte bine nici ritualurile lor, în afară de faptul că apar frecvent altare de sacrificii, sanctuare plasate pe înălţimi, topoare cu tăiş dublu şi că, aparent, cultele minoice erau centrate pe un personaj feminin (deşi relaţia sa cu alte zeităţi rămâne un mister). Ea poate fi o zeiţă a fertilităţii din neolitic, aşa cum urma să apară frecvent ca întruchipare a sexualităţii feminine: Astarte şi Afrodita în vremurile ulterioare.

Aranjamentele politice ale acestei societăţi sunt neclare. Palatul nu era doar o reşedinţă regală, ci şi un centru economic, într-un anumit fel – un mare magazin

— Care poate fi probabil cel mai bine înţeles ca punctul culminant al unei forme avansate de schimb bazate pe redistribuirea făcută de conducător. Palatul era şi templu, dar nu fortăreaţă. La apogeul său a fost centrul unei structuri foarte organizate, posibil de inspiraţie asiatică; acest popor de negustori avea cunoştinţă despre imperiile Egiptului şi Mesopotamiei, unde predomina ştiinţa de carte. O

sursă a cunoştinţelor noastre privind intenţiile cârmuirii minoice este o colecţie uriaşă cuprinzând mii de tăbliţe ce reprezintă registrele sale administrative. Ele indică o ierarhie rigidă şi o administraţie sistematizată, dar nu şi modul cum funcţiona în practică. Oricât de eficientă era guvernarea, dovezile nu ne indică exact decât care erau aspiraţiile sale: o supraveghere mult mai atentă şi mai elaborată decât orice a putut fi conceput de lumea greacă ulterioară. Dacă se pot face analogii, ele implică tot imperiile asiatice şi Egiptul.

O invazie reuşită de pe continentul european avea să fie în sine un semn că circumstanţele care făcuseră posibilă această civilizaţie se năruiau în vremurile tulburi de la sfârşitul Epocii bronzului. O lungă perioadă, Creta

nu a avut niciun rival care să-i ameninţe ţărmurile. Poate că egiptenii fuseseră prea ocupaţi; în nord nu a existat mult timp nicio ameninţare. Treptat, a doua dintre aceste condiţii a încetat să mai fie valabilă. Pe continent se puneau în mişcare alte popoare

„indo-europene” decât cele pe care le-am întâlnit deja în multe puncte ale poveştii noastre. Unele au pătruns din nou în Creta după prăbuşirea finală a Cnososului; se pare că au fost colonişti de succes care au exploatat ţinuturile joase, i-au alungat pe minoici şi le-au limitat cultura la unele oraşe mici, aceştia urmând să dispară de pe scena istoriei lumii.

În mod ironic, cu doar două sau trei secole înainte, cultura cretană exercitase un soi de hegemonie în Grecia, iar Creta avea să aibă întotdeauna o influenţă misterioasă asupra vieţii spirituale greceşti, un tărâm pierdut şi idealizat. Se realizase o transfuzie directă de cultură minoică pe continent prin intermediul primelor populaţii aheene (numele dat de obicei acestor primi vorbitori ai limbii grece) care au pătruns în Atica şi Peloponeş şi au înfiinţat târguri şi oraşe în secolele XVIII-XVII î.e.n. Ele au pătruns pe un teritoriu aflat de mult timp în contact cu Asia, ai cărui locuitori contribuiseră deja la unicul simbol viitor nepieritor al vieţii greceşti, citadela din oraşe, aşezată pe o înălţime, sau acropola.

Nou-sosiţii nu erau superiori din punct de vedere cultural celor pe care i-au cucerit, deşi au adus cu ei calul şi carul de luptă. Erau barbari în comparaţie cu cretanii, fără o artă proprie. Mai conştienţi de rolul violenţei şi al războiului în societate decât locuitorii insulei (fără îndoială pentru că ei nu se bucurau de protecţia mării şi simţeau o ameninţare continuă în zonele lor de origine), au fortificat puternic oraşele şi au construit castele. Civilizaţia lor avea un stil militar.

Uneori au ales aşezări care aveau să fie centre ale unor oraşe-state greceşti; Atena şi Pilosul se numără printre ele. Nu erau foarte mari, cea mai importantă numărând nu mai mult de câteva mii de oameni. Una dintre cele mai importante a fost Micene, care a dat numele civilizaţiei răspândite în cele din urmă pe teritoriul Greciei din Epoca bronzului până la mijlocul mileniului II.

Aceasta a lăsat în urmă vestigii splendide, căci a fost foarte bogată în aur; puternic influenţată de arta minoică, a fost, de asemenea, o adevărată sinteză între cultura greacă şi cele indigene de pe continent. Baza sa instituţională pare să fi fost înrădăcinată în idei patriarhale, însă nu se reduce la acestea. Aspiraţiile birocratice dezvăluite de tăbliţele din Cnosos şi de altele din Pilos, în vestul Peloponesului, în jurul anului 1200 î.e.n. Sugerează curente de schimbare ce circulau dinspre Creta spre continent. Fiecare oraş important avea un rege. Este posibil ca regele din Micene, conducătorul unei societăţi de războinici ale căror pământuri erau lucrate de arendaşi şi sclavi proveniţi din rândurile populaţiilor indigene, să fi fost una dintre primele căpetenii ale unui fel de asociaţii de regi.

Există documente diplomatice hitite care sugerează un anumit grad de coeziune politică în Grecia micenianã. Pe o treaptă mai jos de regi, tăbliţele din Pilos indică un organism de supraveghere şi control atent al vieţii comunităţii şi unele diferenţieri importante între funcţionari şi, mai important, între sclavi şi oamenii liberi. Ce nu putem şti este ce însemnau aceste diferenţe în practică. Nu ştim foarte multe nici despre viaţa economică de la baza culturii miceniene, dincolo de centralizarea sa la

curtea regală, ca şi în cazul Cretei.

Indiferent de baza sa materială, cultura reprezentată cel mai spectaculos de Micene se răspândise, în anul 1400 î.e.n., pe tot cuprinsul Greciei continentale şi în multe dintre insule. Era un tot unitar, deşi unele diferenţe fundamentale între dialectele greceşti au persistat şi au diferenţiat populaţiile până în epoca clasică.

Micene a înlocuit supremaţia comercială a cretanilor în Mediterana. Avea puncte de schimb comercial în Levant şi era tratat ca o putere de regii hitiţi. Uneori exporturile de ceramică micenianã le-au înlocuit pe cele minoice şi există chiar exemple de aşezări minoice care au fost urmate de unele miceniene.

Imperiul micenian, dacă putem spune aşa, a ajuns la apogeu în secolele XV-XIV î.e.n. O perioadă, a fost favorizat de slăbiciunea Egiptului şi prăbuşirea puterii hitite; pentru o vreme un popor puţin numeros, care se îmbogăţise din comerţ, a avut o importanţă disproporţionat de mare, în timp ce marile puteri erau în declin. Pe ţărmurile Asiei Mici s-au întemeiat colonii miceniene; comerţul cu alte oraşe asiatice, în special cu Troia, la intrarea în Marea Neagră, a prosperat.

Dar există unele semne de declin începând cam din 1300 î.e.n. Una dintre explicaţii pare să fi fost războiul; aheii au jucat un rol important în atacurile împotriva Egiptului la sfârşitul secolului şi se pare că prin 1200 î.e.n. A avut loc un raid de proporţii organizat de aceştia, reţinut ca Războiul Troian. Fundalul tulbure al acestor evenimente a fost reprezentat de o serie de răsturnări dinastice chiar şi în oraşele miceniene.

Ceea ce se poate numi Evul Întunecat al regiunii Mării Egee era pe punctul de a se încheia şi a rămas la fel de neclar ca şi cele ce se petreceau în Orientul Mijlociu aproximativ în acelaşi timp. Atunci când a căzut Troia, începuseră deja noi invazii ale barbarilor din Grecia continentală. Chiar la sfârşitul secolului al XIII-lea unele dintre marile centre miceniene au fost distruse, poate de cutremure sau de invazii, şi prima Grecie s-a scindat în aşezări disparate. Ca entitate, civilizaţia micenianã s-a prăbuşit, dar nu toate aşezările miceniene au fost abandonate, cel puţin nu complet. În jurul anului 1000 î.e.n. Pare să se înregistreze o oarecare revenire. Legendele pun asta în special pe seama unui anumit grup dintre nou-veniţi, dorienii. Puternici şi îndrăzneţi, ei aveau să rămână în istorie ca descendenţii lui Herakles. Deşi este foarte periculos ca, pe baza unor dialecte greceşti ulterioare, să susţii prezenţa unor grupuri identificabile şi compacte de invadatori din vechime, tradiţia îi consacră drept vorbitori ai unei limbi, cea dorică, care a supravieţuit până în epoca clasică sub forma unui dialect ce îi distingea. În acest caz, cercetătorii consideră că tradiţia este justificată. În Sparta şi Argos au fost înfiinţate comunităţi dorice, viitoarele oraşe-state.

Dar şi alte populaţii au contribuit la cristalizarea unei noi civilizaţii în această perioadă obscură. Cea mai de succes a fost ulterior identificată ca vorbitoare a dialectului „ionic”; erau ionienii Evului Întunecat. Pornind din Atica (unde Atena fie supravieţuise, fie îi asimilase pe invadatorii care le-au urmat micenienilor), ei s-au stabilit în insulele Ciclade şi în Ionia, actuala zonă litorală turcească a Mării Egee. Aici, ca nomazi şi piraţi, au cotropit sau au înfiinţat aşezări – dacă nu pe insule, aproape întotdeauna pe linia ţărmului sau foarte aproape de acesta – care urmau să fie

viitoarele oraşe-state ale unui popor de marinari. Adesea locurile pe care le-au ales fuseseră deja ocupate de micenieni.

Uneori – la Smirna, de exemplu – ei i-au înlocuit pe vechii colonişti greci.

Este un tablou care creează confuzie în cel mai bun caz şi în mare parte nu există decât dovezi fragmentare. Totuşi, din această vâltoare avea să reapară treptat unitatea civilizaţiei de care s-a bucurat regiunea Mării Egee în Epoca bronzului. La început, au fost totuşi secole de distrugeri şi individualizare, o nouă perioadă de provincialism într-o lume cândva cosmopolită. Comerţul a intrat în declin, iar legăturile cu Asia stagnau. Ele au fost înlocuite de un transfer fizic de oameni; uneori a fost nevoie de sute de ani pentru stabilirea unor tipare noi, dar în final a fost generat planul general al viitoarei lumi greceşti.

Imediat, a urmat un recul colosal în viaţa civilizată, care ar trebui să ne amintească de fragilitatea acesteia în vremurile străvechi. Cel mai evident semn a fost o depopulare între 1100 şi 1000 î.e.n., atât de răspândită şi de violentă, încât unii cercetători au căutat explicaţii într-un cataclism neaşteptat – ciumă, poate, sau o schimbare climatică ce a redus brusc şi dramatic zonele cultivabile de pe dealurile din Balcani şi din regiunea Mării Egee. Indiferent de cauză, efectele sunt vizibile, de asemenea, într-o diminuare a eleganţei şi a abilităţilor; şlefuirea pietrelor preţioase dure, pictarea frescelor şi confecţionarea ceramicii fine au dispărut. Continuitatea culturală permisă de epocă trebuie să fi fost în mare măsură spirituală, ţinând de cântece, mituri şi idei religioase.

Din aceste vremuri tulburi, o foarte mică parte este vag reflectată în poemele epice ale aezilor consemnate ulterior în scris în *Iliada* şi *Odiseea*. Ele includ materiale transmise din generaţie în generaţie prin viu grai, ale căror origini se află într-o tradiţie aproape contemporană cu evenimentele pe care încearcă să le descrie, deşi ulterior atribuite unui poet, Homer. Însă părerile privind cele reflectate în ele nu sunt unanime; recent s-a ajuns la consensul că nu există detalii despre epoca micenienilor şi câteva din perioadele imediat următoare. Nu episodul central al *Iliadei*, lupta pentru cucerirea cetăţii Troia, contează aici, deşi povestea probabil reflectă o preponderenţă reală a iniţiativei aheilor de a se stabili în Asia Mică. S-au păstrat doar câteva informaţii sociale şi conceptuale transmise incidental de poeme. Deşi Homer lasă impresia unei preeminenţe speciale de care se bucura regele micenian, această informaţie se referă la regiunea Mării Egee postmiceniene din secolul al VIII-lea î.e.n., când începe perioada de revenire de după Evul Întunecat. Ea dezvăluie o societate care se bazează pe căpetenii războinice barbare, şi nu pe conducători aflaţi la comanda unor armate permanente sau care supravegheau birocraţii precum cele din Asia. Regii lui Homer sunt cei mai măreţi dintre marii nobili, capii unor familii extinse, autoritatea lor recunoscută fiind temperată de forţa reală a unor rivali necruţători, cu puteri aproape egale, şi măsurată prin capacitatea lor de a se impune; au o viaţă agitată şi aspră. Poemele aruncă doar sporadic lumină asupra unei societăţi primitive, aflată încă într-o perioadă de confuzie, care se sedimenta, poate, dar care nu era nici atât de avansată precum cea a micenienilor şi nu anticipa nici măcar pe departe ce urma să devină Grecia.

Noua civilizaţie ce avea să apară în cele din urmă după secolele de

confuzie a datorat mult reluării relaţiilor cu Orientul. A fost foarte important că elenii (denumirea prin care invadatorii Greciei au ajuns să fie deosebiţi de predecesorii lor) se răspândiseră atât în insule, cât şi pe continentul asiatic; ei asigurau multe puncte de contact între două lumi culturale. Dar ei nu reprezentau singurele legături între Asia şi Europa. Germenii civilizaţiei au fost întotdeauna transportaţi de intermediarii istoriei lumii, marile populaţii de comercianţi.

Una dintre ele, alt grup de marinari, a avut o istorie lungă şi tulbure, deşi nu atât de lungă cum o descriu legendele; fenicienii susţineau că au ajuns în Tyr în jurul anului 2700 î.e.n. Aceste afirmaţii pot fi tratate la fel ca poveştile despre descendenţa regilor dorieni din Herakles. Cu toate acestea, se stabiliseră deja pe coasta actualului Liban în mileniul II î.e.n., când egiptenii cumpărau lemn de cedru de la ei. Fenicienii erau o populaţie semitică. La fel ca arabii din regiunea Mării Roşii, şi ei au devenit marinari deoarece geografia i-a obligat să se orienteze mai mult spre exterior decât spre interior. Trăiau pe fâşia îngustă de coastă care era canalul istoric de comunicare dintre Africa şi Asia. În spate aveau o bucăţică de hinterland, sărac în resurse agricole, izolat de dealuri care coborau din munţi până la mare, astfel încât a fost foarte dificil pentru aşezările de pe coastă să se unească. Au existat paralele cu experienţa statelor greceşti de mai târziu, atrase de mare în circumstanţe asemănătoare, şi în fiecare caz rezultatele au fost nu doar comerţul, ci şi colonizarea.

Slabi în ţara lor – au fost, pe rând, sub stăpânirea evreilor, a egiptenilor şi a hitiţilor – nu poate fi o coincidenţă faptul că fenicienii apar din negura istoriei abia după perioada de glorie a Egiptului, a oraşului Micene şi Regatului Hitit. Şi ei, ca şi alţii, au prosperat pe seama declinului altora. Abia după 1000 î.e.n., când marea eră a comerţului minoic era de mult apusă, oraşele feniciene Byblos, Tyr şi Sidon au cunoscut epoca lor de aur. Importanţa lor la vremea aceea este atestată de povestea biblică privind rolul lor în construirea templului lui Solomon; „Tu cunoşti”, spune Solomon, „că la noi nu sunt oameni care să ştie a tăia lemnele aşa ca Sidonienii” – şi i-a plătit pe măsură (Cartea a III-a a Regilor 5,6). Autorii antici au scos adesea în evidenţă reputaţia de negustori şi colonizatori a fenicienilor. Ei au fost primii care s-au aventurat din Mediterana în Atlantic, făcând comerţ de-a lungul coastelor. Ca navigatori iscusiţi pe distanţe lungi, puteau face călătorii la care alte popoare nici nu îndrăzneau măcar să se gândească.

Aveau, de asemenea, de vândut produse căutate şi, astfel, au trebuit să-şi dezvolte abilităţile pentru comerţul pe distanţe lungi. Vopselele lor au fost mult timp renumite şi ei furnizau textile, lemn, sticlă şi sclavi. Fără îndoială, necesităţile comerciale au stimulat inventivitatea fenicienilor; la Byblos (după care grecii aveau să boteze cartea) a apărut scrierea alfabetică, preluată ulterior de greci. Acesta a fost un pas uriaş, făcând posibilă răspândirea pe scară mai largă a ştiinţei de carte. Totuşi, nu s-a păstrat niciun text literar fenician remarcabil, arta feniciană având tendinţa de a reflecta rolul omului de rând, împrumutând de la modelele asiatice şi egiptene şi copiindu-le, probabil la cererea clienţilor.

Fenicienii se ocupau cu comerţul şi această îndeletnicire nu a necesitat la început crearea unor aşezări peste mări. Totuşi, au ajuns să se

stabilească din ce în ce mai mult în colonii sau puncte de schimb comercial, uneori acolo unde micenienii făcuseră negoţ înaintea lor. Cele mai îndepărtate aşezări se aflau dincolo de intrarea în Mediterana, unde au fost întemeiate Gadesul, pe locul actualului Cádiz, şi Mogadorul, actualul Essaouira, în Maroc, pentru a lega comerţul mediteraneean şi cel atlantic şi pentru a asigura aprovizionarea cu argint şi staniu. În final existau aproximativ 25 de asemenea porturi în zona Mediteranei, cel mai vechi fondat la Citium (actuala Larnaca), în Cipru, la sfârşitul secolului al IX-lea î.e.n. Uneori s-au format colonii în locuri unde fenicienii făceau deja comerţ, precum în Sicilia.

Aceste colonii ar putea fi şi un indiciu al vremurilor grele care au copleşit oraşele-state feniciene după o fază de independenţă, la începutul mileniului I î.e.n. În secolul al VII-lea Sidonul a fost şters de pe faţa pământului, iar fiicele regelui din Tyr au fost duse cu forţa în haremul lui Assurbanipal, regele Asiriei.

Fenicia a fost redusă apoi la coloniile sale din alte zone ale Mediteranei şi cam atât. Totuşi, este posibil ca înfiinţarea lor să fi fost determinată şi de îngrijorarea provocată de valul de colonizare de către greci în vest, care ameninţa furnizarea de metal, în special de staniu britanic şi argint spaniol. Astfel s-ar putea explica fondarea de către fenicieni a Cartaginei, cu un secol înainte; aceasta urma să devină centrul unei puteri cu mult mai formidabile decât fuseseră vreodată Tyrul şi Sidonul, întemeindu-şi, la rândul său, un lanţ de colonii. Fenicia a supravieţuit mult timp după ce originile sale au fost distruse.

Fenicienii au avut o importanţă majoră în răspândirea civilizaţiei, dar acelaşi statut l-au avut, vrând-nevrând, şi alţii – micenienii prin răspândirea unei culturi şi elenii prin agitarea lumii etnice a regiunii egeene. Cretanii fuseseră mai mult decât atât; adevăraţi creatori, ei nu doar s-au inspirat de la marile centre consacrate de cultură, ci au şi recreat lucrurile pe care le-au preluat înainte de a le răspândi iarăşi. Aceste populaţii ajută la modelarea unei lumi cu un ritm de schimbare mai rapid. Un important efect secundar, despre care s-au spus puţine lucruri, a fost stimularea Europei continentale. Căutarea minereurilor i-a condus treptat pe exploratori şi pe prospectori din ce în ce mai departe în acest teritoriu necunoscut. Deja în mileniul II apar primele semne ale unui viitor complicat; nişte mărgele găsite la Micene au fost confecţionate în Britannia din chihlimbar provenind din zona baltică. Comerţul a jucat mereu un rol, distrugând izolarea, schimbând relaţiile dintre popoare, impunând lumii noi forme. Dar este greu de legat această poveste de agitarea amestecului de etnii din regiunea Mării Egee, ca să nu mai vorbim de istoria zbuciumată a continentului asiatic din mileniul II î.e.n.

Timp de aproximativ 800 de ani, începând de la, să spunem, sfârşitul Cnososului, istoria Orientului Mijlociu este, într-adevăr, foarte confuză dacă privim din perspectiva istoriei lumii. Existau în principal dispute legate de controlul bogăţiei tot mai mari a celei mai bine definite regiuni agricole din lumea antică (imperiile care au apărut şi au dispărut nu au putut găsi în deşert şi în stepa de la graniţele Orientului Mijlociu resurse care le-ar fi putut justifica cuceririle) şi este dificil de găsit în această poveste vreun element de continuitate. Invadatorii veneau şi plecau rapid, unii lăsând în urmă noi comunităţi, alţii înfiinţând instituţii care să le înlocuiască pe cele

pe care le cuceriseră. Aceste tranziţii rapide nu aveau cum să fie percepute de cei pe care astfel de evenimente îi afectau doar ocazional şi violent, atunci când (de exemplu) casele le erau incendiate, soţiile şi fiicele violate şi fiii duşi în robie – sau, mai puţin dramatic, când aflau că un nou guvernator urma să perceapă dări mai mari.

Pe continent, popoare migratoare străbăteau o zonă în care existau centre de guvernare şi aglomeraţii stabile, structuri politice puternice şi durabile şi numeroase ierarhii de specialişti în administraţie, religie şi studiu. Acestea explică parţial de ce sosirea unor noi populaţii şterge mai puţin din ceea ce se realizase deja decât în regiunea Mării Egee. O altă forţă conservatoare a reprezentat-o contactul pe care mulţi barbari îl avuseseră deja cu civilizaţia din această regiune.

Aceştia au ajuns să dorească nu s-o distrugă, ci să se bucure de roadele ei. Aceste două forţe au contribuit pe termen lung la răspândirea în continuare a civilizaţiei şi la apariţia cosmopolitismului tot mai accentuat al unui Orient Mijlociu vast şi incoerent, dar civilizat şi interconectat.

Povestea începe foarte devreme, undeva spre începutul mileniului II î.e.n., odată cu stabilirea hitiţilor în Asia Mică. Hitiţii erau o populaţie nouă în Orientul Mijlociu; indo-europeni, venind din vestul stepei eurasiatice, diferiţi în ceea ce priveşte atât limba, cât şi cultura. Dar nu erau nici pe departe nişte barbari primitivi. Aveau propria ordine juridică şi şi-au însuşit multe din ceea ce puteau învăţa de la Babilon. În Asia se bucuraseră de un cvasimonopol asupra fierului; acest lucru a avut nu doar o importanţă agricolă majoră, ci, împreună cu cunoştinţele lor despre fortificaţii şi care de luptă, le-a asigurat o superioritate militară ce a provocat mari pierderi Egiptului şi Mesopotamiei. Raidul care a înfrânt Babilonul în jurul anului 1590 î.e.n. A fost victoria primului „imperiu”

hitit. A urmat o perioadă în care acesta a intrat într-un con de umbră.

Apoi, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, puterea hitiţilor a renăscut.

Această a doua epocă, şi mai spectaculoasă, a marcat extinderea hegemoniei lor de la ţărmurile Mediteranei până la Golful Persic. Au dominat toată „semiluna fertilă” cu excepţia Egiptului şi au luptat cu succes chiar şi cu această mare putere militară în timp ce se războiau aproape continuu cu micenienii. Dar, la fel ca alte imperii, şi acesta s-a prăbuşit după aproximativ un secol, sfârşitul venind în jurul anului 1200 î.e.n. Există o suprapunere de date pe care unii au considerat-o prea pronunţată pentru a fi o simplă coincidenţă între prăbuşirea puterii hitiţilor şi atacurile „popoarelor mării” consemnate de izvoarele egiptene. Cei care i-au învins pe hitiţi au fost frigienii, o populaţie de origine tracă, alt grup indo-european care urma să aibă o influenţă semnificativă asupra culturii greceşti.

„Popoarele mării” au fost alt indicator al marilor migraţii din acea perioadă.

Având arme din fier, acestea făceau incursiuni pe continent, în estul bazinului Mediteranei, de la începutul secolului al XII-lea î.e.n., devastând oraşele siriene şi levantine. Este posibil ca unii să fi fost „refugiaţi” din oraşele miceniene care au migrat la început în Dodecanez şi apoi în Cipru. Una dintre aceste populaţii, filistenii, s-a stabilit în jurul anului 1175 î.e.n. În Canaan şi este încă prezentă în memoria noastră printr-un nume

modern derivat de la ea: Palestina. Dar egiptenii au fost principalele victime ale popoarelor mării. Ca şi vikingii din mările nordice două mii de ani mai târziu, invadatorii veniţi pe mare au năvălit de nenumărate ori în deltă, fără a se speria de înfrângerile ocazionale, chiar smulgând-o o dată de sub controlul faraonului. Egiptul se afla sub o presiune enormă. La începutul secolului al XI-lea, s-a scindat, fiind divizat între două regate. Însă nu doar popoarele mării erau inamicii Egiptului; se pare că la un moment dat şi flota libiană a atacat delta, deşi a fost alungată. În sud, graniţa cu Nubia nu punea încă probleme, dar, în jurul anului 1000 î.e.n., a apărut un regat independent în Sudan care urma să creeze probleme. Valul năvălirilor barbare eroda vechile structuri ale Orientului Mijlociu la fel cum erodase Grecia micenianã.

Ne-am lăsat prea mult atraşi în vâltoarea evenimentelor ca să fie evident că am păşit într-o epocă prea complexă şi prea obscură pentru o naraţiune continuă.

Din fericire, curând apar două fire călăuzitoare în toată această învălmăşeală.

Unul este reînnoirea unei vechi teme, cea a continuării tradiţiei Mesopotamiei, ce urma să intre în ultima sa fază. Celălalt este relativ nou. Începe cu un eveniment pe care nu îl putem data şi despre care ştim doar din tradiţia consemnată secole mai târziu, dar care probabil s-a produs în perioada presiunilor exercitate de popoarele mării asupra Egiptului. Indiferent unde şi cum s-ar fi întâmplat, se ajunsese la un punct de cotitură în istoria lumii atunci când poporul pe care egiptenii l-au numit iudei şi căruia lumea i-a spus ulterior evrei a părăsit Egiptul.

Pentru mulţi, de-a lungul secolelor, istoria omenirii de dinainte de apariţia creştinătăţii a fost istoria evreilor şi a ceea ce îşi aminteau ei din istoria altora.

Acestea au fost consemnate în cărţile intitulate Vechiul Testament, scrierile sacre ale poporului evreu, ulterior răspândite în toată lumea, în mai multe limbi, datorită impulsului misionar creştin şi inventării tiparului. Aveau să fie primul popor care a ajuns la o noţiune abstractă de Dumnezeu şi care a interzis reprezentarea sa în imagini. Nici un alt popor nu a produs un impact istoric mai mare având origini şi resurse atât de nesemnificative – origini atât de lipsite de importanţă, încât este dificil să fim siguri de ele.

Acesta îşi are originile printre populaţiile semitice, nomade ale Arabiei, a căror tendinţă, în preistorie şi în istorie, a fost de a avansa spre pământurile mai bogate ale „semilunii fertile”, cel mai aproape de vatra lor iniţială. Prima etapă a poveştii evreilor de care trebuie să ţină cont istoria este epoca patriarhilor, ale căror tradiţii sunt întruchipate de istoriile biblice ale lui Avraam, Isaac şi Iacov.

Nu par să existe motive întemeiate pentru a nega că au existat oameni care au stat la baza acestor personaje importante şi legendare. Dacă au trăit cu adevărat, acest lucru trebuie să se fi întâmplat în jurul anului 1800 î.e.n., iar povestea lor este parte a haosului ce a urmat prăbuşirii Urului. Potrivit Bibliei, Avraam a venit din Ur în Canaan; această afirmaţie este destul de plauzibilă şi nu intră în conflict cu ceea ce ştim despre răspândirea amoriţilor şi a altor triburi în următorii 400 de ani. Aceia dintre ei care urmau să fie amintiţi ca urmaşii lui Avraam au devenit cunoscuţi în

cele din urmă ca „evrei”, cuvânt care înseamnă „rătăcitor” şi care nu apare înainte de scrierile şi inscripţiile egiptene din secolele XIV-XIII î.e.n., cu mult după stabilirea lor în Canaan.

În Canaan poporul lui Avraam se distinge prima dată în Biblie. Aceşti oameni sunt descrişi ca păstori, organizaţi în triburi, intrând în conflict cu vecinii şi semenii lor pentru izvoare şi zone de păşunat, încă forţaţi să se mute de colo colo în Orientul Mijlociu din cauza secetei şi a foametei. Dintre ei, un grup a ajuns în Egipt, ni se spune, pe la începutul secolului al XVII-lea î.e.n.; urma să apară în Biblie ca familia lui Iacov. Pe parcursul poveştii din Vechiul Testament, aflăm că Iosif, fiul cel mare al lui Iacov, ajunge sfetnic al faraonului. În acest moment am putea spera să găsim ajutor în izvoarele egiptene. S-a sugerat că acest lucru s-a întâmplat în timpul stăpânirii hicsoşilor, de vreme ce doar o perioadă de tumult la scară largă putea explica improbabila ascensiune a unui străin în birocraţia egipteană. Tot ce se poate, dar nu există dovezi care să confirme sau să infirme acest lucru.

Nimic din toate acestea nu ar conta prea mult şi, cu siguranţă, nu ar suscita decât interesul unor cercetători profesionişti, dacă nu ar fi fost evenimentele care s-au produs peste o mie – trei mii de ani. Atunci, destinele întregii lumi au fost marcate de civilizaţiile creştină şi islamică, având rădăcini în tradiţia religioasă a unui popor semitic minuscul, greu de identificat, secole la rând abia distingându-se de alţi rătăcitori similari prin marile imperii ale Mesopotamiei şi Egiptului. Şi aceasta deoarece evreii au ajuns cumva la o viziune religioasă unică.

Pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu antic se pot observa forţe care probabil au făcut mai atrăgătoare perspectivele religioase monoteiste. Puterea zeităţilor locale tindea să fie pusă la îndoială având în vedere marile dezastre şi tulburări care măturau din când în când regiunea după primul imperiu babilonian.

Inovaţiile religioase ale lui Akhenaton şi asertivitatea tot mai mare a cultului lui Marduk au fost văzute ca reacţii la o astfel de provocare. Totuşi, doar evreii şi cei care au ajuns să le împărtăşească credinţele au fost capabili să dezlănţuie procesul cu toată forţa, la un moment dat înainte de politeismul şi provincialismul transcendente din secolul al VII-lea, ajungând la un monoteism coerent şi lipsit de compromisuri. Prima etapă de rafinare a constat în ideea că poporul lui Israel (cum au ajuns să fie numiţi urmaşii lui Iacov) îi datora credinţă exclusiv lui Iahve, divinitatea tribală, un Dumnezeu gelos, care făcuse un legământ cu poporul său că îl va aduce din nou în Ţara Făgăduinţei, Canaan, unde Iahve îl adusese deja pe Avraam din Ur şi care rămâne şi astăzi motiv de conflicte rasiale. Legământul era ideea principală. Israel era asigurat că, dacă făcea ceva, atunci urma să se întâmple ceva bun. Era o atmosferă religioasă complet diferită de cea din Mesopotamia sau Egipt.

Pe măsură ce religia israelită s-a dezvoltat, Iahve a ajuns să fie văzut ca o divinitate transcendentă: „Domnul este în locaşul cel sfânt al Său, Domnul în cer are scaunul Său”, potrivit unui psalm. El crease totul, dar exista independent de creaţia sa, o fiinţă universală. „Unde mă voi duce de la Duhul Tău şi de la faţa Ta unde voi fugi?”, întreba psalmistul. Puterea creatoare a lui Iahve era încă un aspect care îi diferenţia pe evrei de tradiţia mesopotamiană. El era pentru Israel ceea ce a fost descris ulterior

în crezul creştin drept „făcătorul cerului şi pământului, prin care toate s-au făcut”. Mai mult, el a creat Omul după chipul şi înfăţişarea Sa, ca partener egal, nu ca sclav; Omul era apogeul şi suprema revelaţie ale puterii Sale creatoare, o fiinţă capabilă să distingă binele de rău, aşa cum făcea Însuşi Iahve. În fine, Omul a intrat într-o lume morală stabilită de propria natură a lui Iahve. Doar El era drept; era posibil ca legile făcute de om să reflecte sau nu voia Sa, dar El era singurul autor al dreptăţii şi justiţiei.

Deşi relatarea biblică nu poate fi acceptată ca atare, ea trebuie tratată cu respect, ca singura dovadă pe care o avem despre o mare parte a istoriei evreilor.

Ea conţine multe aspecte ce pot fi corelate cu ceea ce se ştie sau inferate din alte surse. Arheologia vine în sprijinul istoricilor doar în ceea ce priveşte sosirea evreilor în Canaan. Povestea cuceririi relatată în Cartea lui Iosua Navi sprijină dovezile legate de distrugerile produse în oraşele din Canaan în secolul al XIII-lea î.e.n. Ceea ce ştim despre cultura şi religia din Canaan se potriveşte şi cu povestirea biblică despre luptele evreilor împotriva practicării unui cult local şi a unui politeism generalizat. Palestina a fost disputată de două tradiţii religioase şi de două popoare în secolul al XII-lea, iar aceasta ilustrează din nou, bineînţeles, colapsul puterii egiptene, deoarece această regiune crucială nu ar fi fost lăsată pe mâna unor populaţii semitice minore dacă puterea monarhiei ar mai fi fost eficientă. Pare acum probabil că evreii au atras în sprijinul lor şi alte triburi nomade, piatra de hotar a alianţei fiind aderarea la Iahve. După ce s-au stabilit în Canaan, deşi triburile încă se certau unele cu celelalte, au continuat să-l venereze pe Iahve şi aceasta a fost o vreme singura lor forţă unificatoare, căci diviziunile tribale formau singura instituţie politică a lui Israel.

Odată cu regalitatea iudaică apare, în jurul anului 1000 î.e.n., altă instituţie, cea a unei distincţii speciale între profeţi, căci profetul Samuel a fost cel care i-a uns (şi astfel, în realitate, i-a desemnat) regi mai întâi pe Saul, apoi pe succesorul său, David. În timpul domniei lui Saul, potrivit Bibliei, Israel nu deţinea arme de fier, căci filistenii au avut grijă să nu îşi pună în pericol supremaţia permiţându-i aşa ceva. Cu toate acestea, evreii au învăţat de la duşmanii lor cum să prelucreze fierul; cuvintele iudaice pentru „cuţit” şi „coif” au rădăcini filistene. Brăzdare nu existau, dar, dacă ar fi existat, ar fi putut fi bătute pentru a face din ele săbii.

Eforturile lui Saul au fost finalizate de David. Dintre toate personajele Vechiului Testament, David este extraordinar de credibil, cu puterea şi slăbiciunile lui. Deşi nu există nicio dovadă arheologică ce-i atestă existenţa, el a supravieţuit ca una dintre marile figuri ale literaturii mondiale şi a fost un model pentru regi timp de două mii de ani.

Totuşi, fiul şi succesorul lui David, Solomon, a fost primul rege al lui Israel care s-a bucurat de o reputaţie internaţională semnificativă. El a oferit armatei sale o ramură de care de luptă, a organizat expediţii în sud împotriva edomiţilor, s-a aliat cu Fenicia şi a construit o flotă. A urmat o perioadă de cuceriri şi prosperitate. „Solomon domnea peste toate regatele de la râul Eufrat până la pământul Filistenilor şi până în hotarul Egiptului… Astfel a trăit Iuda şi Israelul în linişte, fiecare sub viţa sa de vie şi sub smochinul său, de la Dan până la Beer-Şeba, în toate zilele lui Solomon” (Cartea a III-a a Regilor, 4, 21, 25). Regele Solomon s-a folosit de

posibilităţile de care dispun cei slabi atunci când cei mari sunt în declin; succesul lui Israel sub domnia lui Solomon este încă o dovadă a conului de umbră în care intraseră vechile imperii şi a fost egalat de succesele altor popoare acum uitate ale Siriei şi Levantului care formau lumea politică descrisă în obscurele lupte consemnate în Vechiul Testament.

O religie tribală rezistase cu succes primelor pericole de contaminare cu riturile fertilităţii şi politeismului agricultorilor printre care se stabiliseră evreii în Canaan. În cele din urmă, Israel avea să rămână în istorie nu pentru marile fapte ale regilor săi, ci pentru standardele etice anunţate de profeţii lui. Ele au modelat legăturile dintre religie şi moralitate care aveau să domine nu doar iudaismul, ci şi creştinismul şi islamul. Profeţii au transformat cultul lui Iahve în venerarea unui Dumnezeu universal, drept şi milos, neîndurător în pedepsirea păcatelor, dar gata să-l primească cu braţele deschise pe păcătosul care se căia. Acesta a fost apogeul unei culturi religioase din Orientul Mijlociu, moment după care religia a putut fi separată de zonă şi de trib. Profeţii au atacat, de asemenea, cu virulenţă nedreptatea socială. Pentru asta, Amos, Isaia şi Ieremia au trecut dincolo de casta preoţească privilegiată, oferindu-le direct serviciul religios oamenilor. Ei au anunţat că toţi oamenii sunt egali în faţa Domnului, că regii nu pot face pur şi simplu ce vor; au proclamat un cod moral care era un dat, independent de autoritatea umană.

Asirienii au cucerit statul Israel în 772 î.e.n. Şi majoritatea triburilor iudaice au dispărut din istorie, fiind deportate în masă. Iudeea a rezistat cel mai mult. Era mai compactă şi oarecum mai puţin în calea marilor state; a supravieţuit până în 587 î.e.n., când zidurile Ierusalimului şi templul au fost distruse de babilonieni.

Iudeii au fost şi ei deportaţi, mulţi fiind duşi în Babilon, în marea experienţă a exilului, o perioadă atât de importantă şi de formatoare, încât după aceasta putem vorbi în adevăratul sens al cuvântului despre „evrei”, moştenitorii şi transmiţătorii unei tradiţii încă vii şi uşor de identificat. Încă o dată, mari imperii puseseră stăpânire pe Mesopotamia şi civilizaţia de aici a înflorit pentru ultima oară.

Circumstanţele care favorizaseră apariţia unui stat evreiesc dispăruseră. Din fericire pentru evrei, religia Iudeei făcea ca identitatea lor naţională să nu fie şi ea condamnată la pierzanie.

Din vremea lui Hammurabi, populaţiile din valea Mesopotamiei au fost prinse ca într-o menghină de popoare migratoare. Fălcile menghinei erau de mult hitiţii şi hurienii, dar, din când în când, şi alte populaţii au ajuns la conducere în Assur şi Babilon. La momentul potrivit, când şi Regatul Hitit s-a destrămat, o lungă perioadă Mesopotamia antică nu a mai adăpostit o mare putere militară. Un grup de populaţii semitice agresive, pe care cercetătorii le numesc arameeni, urmaşii vechii tradiţii de expansiune din deşert spre pământurile fertile, au fost vecinii incomozi şi extrem de sensibili ai puţinilor regi asirieni timp de aproximativ 200 de ani – o perioadă cât istoria Statelor Unite. Deşi una dintre aceste populaţii semitice era reprezentată de caldeeni şi, prin urmare, numele lor a fost folosit ulterior oarecum eronat pentru Babilonia, nu este nimic remarcabil în această poveste, cu excepţia unor dovezi suplimentare privind fragilitatea construcţiilor politice ale lumii antice.

Lucrurile încep să prindă formă din nou abia în tumultul evenimentelor

din secolul al IX-lea î.e.n., când Mesopotamia şi-a mai revenit. Atunci, potrivit Vechiului Testament, armatele asiriene au intrat încă o dată în conflict cu regatul sirian şi cu cel evreiesc. După o oarecare rezistenţă, asirienii au continuat să atace şi au învins în cele din urmă. Acesta a fost începutul unei noi etape importante şi mai puţin plăcute a istoriei Orientului Mijlociu. Se înfiripa un nou imperiu asirian. În secolul al VIII-lea ajungea la apogeu, iar Ninive, capitala de pe cursul mijlociu al Tigrului, care înlocuise vechiul Assur, a devenit centrul istoriei Mesopotamiei, la fel cum fusese cândva Babilonul. Imperiul asirian era unificat aşa cum nu se putea spune despre alte mari imperii; el nu se baza pe raporturile de vasalitate cu regii şi pe crearea unor state tributare, ci îi îndepărta pe conducătorii indigeni şi instala guvernatori asirieni. De asemenea, adesea erau îndepărtate populaţii întregi. Una dintre tehnicile sale caracteristice era deportarea în masă; cele zece seminţii ale lui Israel sunt victimele cele mai cunoscute.

Expansiunea asiriană a fost continuată de victorii repetate şi zdrobitoare.

Cele mai mari succese ale sale s-au înregistrat după anul 729 î.e.n., când a fost cucerit Babilonul. Curând după aceea, armatele asiriene au cucerit Israelul; Egiptul a fost invadat, regii săi au fost limitaţi la Egiptul de Sus şi delta a fost anexată. Între timp, Ciprul fusese luat în stăpânire, iar Cilicia şi Siria fuseseră cucerite. În cele din urmă, în anul 646 î.e.n., Asiria a înfăptuit ultima sa mare cucerire, o parte a statului Elam, ai cărui regi au tras la carul cuceritorului asirian pe străzile din Ninive. Consecinţele au fost de o importanţă extremă pentru întregul Orient Mijlociu. Pentru prima dată un sistem standardizat de guvernare şi de drept acoperea întreaga regiune. În cadrul acesteia erau deplasaţi soldaţi recrutaţi şi populaţii deportate, diminuându-i provincialismul. Aramaica s-a răspândit pe scară largă ca limbă comună. Un nou cosmopolitism a devenit posibil după epoca asiriană.

Această mare putere formatoare este celebrată în monumente de o măreţie indiscutabilă. Sargon al II-lea (721-705 î.e.n.) a construit un palat grandios la Khorsabad, în apropiere de Ninive, care acoperea o jumătate de milă pătrată şi era împodobit cu peste o milă de basoreliefuri. Profiturile obţinute în urma cuceririlor finanţau o curte bogată şi splendidă. Assurbanipal (668-626 î.e.n.) a lăsat şi el în urmă monumente (inclusiv obeliscuri aduse la Ninive de la Teba), dar avea o înclinaţie deosebită pentru educaţie şi antichităţi, iar printre cele mai valoroase vestigii rămase de la el se numără o bogată colecţie de tăbliţe pe care le-a creat pentru biblioteca sa. Aici a adunat copii după tot ce a găsit din consemnările şi literatura Mesopotamiei antice. Acestor copii le datorăm mare parte din cunoştinţele noastre despre literatura mesopotamiană, printre care şi *Epopeea lui Ghilgameş* în ediţia sa cea mai cuprinzătoare, o traducere din sumeriană. Ideile care au pus în mişcare această civilizaţie sunt astfel destul de accesibile din literatură şi din alte surse. Reprezentarea frecventă a regilor asirieni ca vânători poate fi o parte a imaginii de rege-războinic, dar şi o parte a identificării conştiente a acestuia cu cuceritorii legendari ai naturii care fuseseră eroii unui trecut sumerian îndepărtat.

Şi reliefurile sculptate în piatră care celebrează faptele regilor asirieni

repetă, monoton, aceeaşi poveste – cea a jefuirii, a înrobirii, a tragerii în ţeapă, a torturării şi a soluţiei finale, deportarea în masă. Imperiul asirian a avut o fundaţie brutală: cucerirea şi intimidarea. La baza sa a stat crearea celei mai bune armate de până atunci. Formată prin recrutarea tuturor bărbaţilor şi înzestrată cu arme din fier, era dotată şi cu o artilerie de asediu capabilă să distrugă ziduri imposibil de străpuns înainte, şi chiar cu o cavalerie echipată cu platoşe. Era o forţă coordonată a tuturor armelor. Poate avea şi un zel religios aparte. Zeul Assur este reprezentat planând deasupra armatelor când acestea pornesc la luptă şi lui îi dedicau regii victoriile împotriva necredincioşilor.

Imperiul asirian a ajuns rapid la apogeu, iar apoi a intrat în declin. În una dintre primele ilustrări a ceea ce istoricul britanic Paul Kennedy a numit supraextindere imperială, regii săi au exercitat presiuni prea mari asupra forţelor asiriene. În anul care a urmat morţii lui Assurbanipal, imperiul a început să se prăbuşească, primul semn fiind o revoltă în Babilon. Rebelii erau sprijiniţi de caldeeni, precum şi de un nou vecin puternic, regatul mezilor, acum cea mai importantă dintre populaţiile iraniene. Intrarea lor ca putere majoră pe scena istoriei marchează o schimbare importantă. Atenţia mezilor fusese până atunci distrasă de alt val de invadatori barbari din nord, sciţii, care au venit în Persia din Caucaz (şi, în acelaşi timp, pe coasta sudică a Mării Negre, spre Europa). Aceştia luptau ca o cavalerie uşoară, trăgând cu arcul din şa, şi au reprezentat prima răspândire majoră în vestul Asiei a unei noi forţe în istoria lumii, triburile nomade venite direct din Asia Centrală. Atunci când sciţii şi mezii şi-au unit forţele, Asiria a fost învinsă, asigurând din nou independenţa babilonienilor; Asiria iese de pe scena istoriei odată cu incendierea oraşului Ninive de către mezi, în 612

î.e.n.

Această lovitură fulgerătoare i-a dat unui rege babilonian, Nabucodonosor, şansa de a inaugura marea vară indiană a civilizaţiei mesopotamiene. El a pus bazele unui ultim imperiu babilonian, care, mai mult ca oricare altul, a captivat imaginaţia posterităţii. El se întindea de la Suez, Marea Roşie şi Siria dincolo de graniţa Mesopotamiei şi a vechiului regat Elam (condus la acea vreme de o dinastie persană minoră, Ahemenizii). Dacă nu pentru altceva, Nabucodonosor va rămâne în istorie ca marele cuceritor care a distrus Ierusalimul în 578 î.e.n., după o răscoală a evreilor, şi a dus în captivitate triburile din Iudeea, folosindu-le, ca şi pe ceilalţi prizonieri, la înfrumuseţarea capitalei sale, ale cărei „grădini suspendate” sau terase urmau să se numere printre cele şapte minuni ale lumii.

Poarta zeiţei Ishtar, care poate fi încă admirată la muzeul Pergamon din Berlin, ne ajută să ne facem o idee despre splendoarea sa. Nabucodonosor a fost cel mai mare rege din epoca sa, poate chiar din toată istoria de până atunci.

Gloria imperiului s-a concentrat în cultul lui Marduk, ajuns acum la punctul culminant. La un mare festival de Anul Nou ţinut în fiecare an, toţi zeii mesopotamieni – idolii şi statuile din sanctuarele din provincii – coborau pe râuri şi canale pentru a se sfătui cu Marduk în templul său şi pentru a-i recunoaşte supremaţia. După ce erau purtaţi în procesiune pe trei sferturi de milă (după cum ni se spune, pe una dintre – probabil – cele

mai frumoase străzi din Antichitate) sau debarcaţi de pe Eufrat în apropierea templului, erau duşi în faţa unei statui a zeului care, după cum relata Herodot două secole mai târziu, era făcută din două tone şi un sfert de aur. Fără îndoială că exagera, dar statuia era cu siguranţă magnifică. Destinele întregii lumi, care avea în centru acest templu, erau apoi dezbătute de zei şi stabilite pentru încă un an. Astfel, teologia reflecta realitatea politică. Repunerea în scenă a dramei creaţiei era garanţia autorităţii eterne a lui Marduk, iar aceasta era afirmarea unei monarhii absolute a Babilonului. Regele avea răspunderea de a asigura ordinea lumii şi, prin urmare, autoritatea de a face acest lucru.

A fost ultima perioadă de înflorire a tradiţiei mesopotamiene şi urma să se sfârşească în curând. Din ce în ce mai multe provincii au fost pierdute de succesorii lui Nabucodonosor. Apoi, în 539 î.e.n., a urmat invazia altor cuceritori din răsărit, perşii, conduşi de Ahemenizi. Trecerea de la splendoarea şi fastul materiale la distrugere fusese rapidă. Cartea lui Daniel o comprimă într-o scenă magnifică de final, banchetul lui Belşaţar. „Chiar în noaptea aceea”, citim, „a fost omorât Belşaţar, împăratul Caldeilor. Şi Darius Medul a ajuns rege” (Daniel 5,30-6,1). Din nefericire, această relatare a fost scrisă abia 300 de ani mai târziu şi lucrurile nu au stat chiar aşa. Belşaţar nu a fost nici fiul, nici succesorul lui Nabucodonosor, aşa cum afirmă Cartea lui Daniel, iar regele care a cucerit Babilonul se numea Cirus. Cu toate acestea, accentul pus de tradiţia evreiască implică un adevăr psihologic şi dramatic. Dacă povestea Antichităţii are un moment de cotitură, acesta este. Era sfârşitul unei tradiţii mesopotamiene independente care îşi avea originile în Sumer. Ne aflăm la marginea unei noi lumi. Un poet evreu a sintetizat acest lucru, triumfător, în Cartea lui Isaia, unde Cirus apare ca izbăvitor al evreilor: „Stai tăcută şi mai la întuneric, fiică a Caldeilor, nimeni nu te va mai chema pe tine stăpâna regatelor” (Isaia 47,5).

5
Începuturile civilizaţiei în sudul Asiei

Pe la mijlocul mileniului III î.e.n. În India existau bazele unor tradiţii culturale splendide şi perene care aveau să dăinuie mai mult decât cele ale Mesopotamiei şi Egiptului şi să se bucure de o sferă largă de influenţă. Chiar şi astăzi, India antică este vizibilă şi accesibilă într-un mod foarte direct, prin literatura, religiile şi obiceiurile sale. Un sistem de caste ale cărui linii principale au fost trasate până în jurul anului 1000 î.e.n. Continuă să guverneze viaţa a milioane de oameni. Zei şi zeiţe ale căror culte pot fi identificate încă din neolitic sunt încă veneraţi în sanctuarele din sate.

În unele privinţe, India antică a supravieţuit aşadar ca nici o altă veche civilizaţie. Totuşi, deşi întâlnim la tot pasul exemple de conservatorism al vieţii indiene, regiunea are multe alte lucruri. Aici au fost create importante linii de gândire şi cultură şi de aici s-au răspândit în toată lumea. Diversitatea vieţii indiene este enormă, dar poate fi înţeleasă pe deplin, date fiind dimensiunea şi varietatea cadrului său geografic. Subcontinentul are, la urma urmelor, aproximativ aceeaşi suprafaţă ca

Europa şi este împărţit în regiuni clar diferenţiate prin climă, teren şi culturi.

Există două văi mari ale unor fluvii, sistemele Indului şi Gangelui, spre nord; între ele se află deşertul şi câmpii aride, iar spre sud munţii Deccanului, în mare parte împăduriţi. La începuturile istoriei scrise, complexitatea rasială a Indiei este şi ea deja foarte mare: cercetătorii identifică şase grupuri etnice principale, care vorbesc mai multe limbi, cele indo-europene şi dravidiana fiind predominante.

Multe alte grupuri, atrase de bogatele recolte ale Indiei, urmau să ajungă ulterior şi să se stabilească pe subcontinent şi în societatea indiană. Din toate aceste motive, este dificil de găsit un punct central.

Totuşi, istoria Indiei îşi găseşte unitatea în puterea sa enormă de a absorbi şi a transforma forţe care acţionează asupra ei din exterior. Avem astfel un fir călăuzitor care ne ghidează printre informaţiile disparate şi incerte despre aceste prime etape oferite de arheologie şi de textele transmise mult timp prin viu grai.

Temelia sa este dată şi de alt factor: gradul înalt de izolare a Indiei de restul lumii ca urmare a geografiei sale. În ciuda dimensiunii şi varietăţii sale, până în secolele XVI-XVII e.n., când au început să fie explorate oceanele, India nu s-a confruntat decât cu incursiuni ocazionale, deşi adesea irezistibile, ale unor populaţii străine. Spre nord şi nord-vest e protejată de unii dintre cei mai înalţi munţi din lume; spre est se află fâşii de junglă. Cele două laturi inferioare ale marelui triunghi pe care îl formează subcontinentul se deschid larg spre Oceanul

Indian. Această aşezare naturală nu doar a canalizat şi a restrâns comunicarea cu lumea exterioară, ci a oferit Indiei şi o anumită climă. Mare parte din India nu se află la tropice, cu toate acestea, clima este tropicală. Munţii ţin la distanţă vânturile îngheţate din Asia Centrală; coastele lungi se deschid norilor plini de precipitaţii care năvălesc dinspre ocean şi care nu pot trece de lanţurile muntoase din nord. Ceasul climatic este fixat de musonul anual, care aduce ploaia în cele mai călduroase luni ale anului. Acesta este încă principalul susţinător al economiei agricole.

Deşi a fost mereu protejată într-o oarecare măsură de forţe externe înainte de epoca modernă, frontiera de nord-vest a Indiei este mai deschisă decât celelalte spre lumea exterioară. Belucistanul şi trecătorile au fost cele mai importante zone de întâlnire dintre India şi alte popoare până în secolul al XVII-lea e.n.; în epocile civilizate, chiar şi contactele Indiei cu China se stabileau la început pe această rută ocolitoare (deşi nu este chiar atât de ocolitoare cum o face să pară cunoscuta proiecţie Mercator). Uneori, această regiune din nord-vest a intrat direct sub stăpânire străină, ceea ce este sugestiv atunci când ne gândim la primele civilizaţii indiene; nu ştim foarte multe cu privire la modul în care au apărut acestea, dar ştim că Sumerul şi Egiptul le-au precedat. Izvoarele mesopotamiene legate de Sargon I al Akkadului semnalează contacte cu o aşa-numită „Meluhha”, despre care cercetătorii cred că ar fi valea Indului, câmpiile aluvionare fiind prima regiune naturală întâlnită de călător, odată intrat în India. Aici, în zonele bogate în păduri au apărut primele civilizaţii indiene la momentul în care, mai spre vest, marile migraţii ale popoarelor indo-europene începeau să acţioneze ca pârghii ale istoriei. Este posibil să fi acţionat mai mulţi stimuli.

Dovezile arată, de asemenea, că agricultura a ajuns mai târziu în India decât în Orientul Mijlociu. Şi aceasta poate fi identificată pentru prima oară în colţul nord-vestic al subcontinentului. Există dovezi arheologice privind agricultura în Belucistan în jurul anului 6000 î.e.n. Trei mii de ani mai târziu încep să apară semnele unei vieţi sedentare în câmpiile aluvionare, paralel cu alte culturi riverane. Încep să fie descoperite piese de ceramică realizate cu roata olarului şi articole de cupru. Toate semnele trădează o creştere graduală a frecvenţei aşezărilor agricole până la apariţia adevăratei civilizaţii, aşa cum s-a întâmplat şi în Egipt şi Sumer. Dar este posibil să fi existat o influenţă mesopotamiană directă în fundal şi, în fine, se poate infera că viitorul Indiei începea deja să fie trasat de sosirea noilor populaţii din nord. Încă de la început compoziţia rasială complexă a populaţiei indiene sugerează acest lucru, deşi ar fi pripit să facem afirmaţii ferme.

Atunci când, în sfârşit, apar dovezi incontestabile ale vieţii civilizate, transformarea este surprinzătoare. Un savant vorbeşte despre o „explozie”

culturală. Este posibil să fi existat un pas tehnologic crucial, inventarea cărămizii arse (spre deosebire de cărămizile din lut uscate la soare din Mesopotamia), care a permis controlul inundaţiilor într-o regiune de câmpie unde lipseau pietrele naturale. Indiferent de proces, rezultatul a fost o civilizaţie remarcabilă care s-a întins pe mai mult de un sfert de milion de mile pătrate din valea Indului, o zonă mai mare decât Sumerul sau Egiptul.

Unii au numit civilizaţia Indului „Harappa”, deoarece unul dintre principalele sale centre este oraşul Harappa, aflat pe un afluent al fluviului. Un alt astfel de centru este Mohenjo-daro; se cunosc încă trei. Ele ne arată că aici erau oameni cu un înalt grad de organizare şi capabili de lucrări colective reglementate cu atenţie, de o amploare egală cu a celor din Egipt şi Mesopotamia. Existau grânare mari în oraşe, iar greutăţile şi măsurile par să fi fost standardizate într-o regiune vastă. Este clar că în anul 2600 î.e.n. Exista deja o cultură avansată care a dăinuit aproximativ 600 de ani cu foarte puţine schimbări, înainte de a intra în declin în mileniul II î.e.n.

Cele două oraşe ce reprezintă cele mai mari monumente ale sale este posibil să fi avut peste 30.000 de locuitori fiecare. Acest lucru spune multe despre agricultura care le asigura subzistenţa; regiunea era departe de a fi zona aridă care a devenit ulterior. Mohenjo-daro şi Harappa aveau o circumferinţă între 2 şi 2,5

mile, iar uniformitatea şi complexitatea clădirilor sugerează o înaltă capacitate administrativă şi de organizare. Fiecare avea o citadelă şi o zonă rezidenţială; străzile cu case erau dispuse în planuri dreptunghiulare şi construite din cărămizi de dimensiuni standardizate. Atât sistemele de canalizare perfecţionate, cât şi compartimentarea caselor arată o preocupare deosebită pentru îmbăiere şi curăţenie; pe unele străzi din Harappa aproape fiecare casă are o baie proprie.

Poate că nu este deplasat să vedem aici unele dintre primele manifestări a ceea ce a devenit o caracteristică durabilă a religiei indiene, spălarea şi îmbăierea ritualice, atât de importante şi astăzi pentru hinduşi.

Aceste oraşe făceau comerţ la distanţă şi duceau o viaţă economică de

o anumită complexitate. Un mare şantier naval, legat de mare printr-un canal de o milă lungime la Lothal, la 400 de mile sud de Mohenjo-daro, sugerează importanţa schimburilor externe, care ajungeau, prin Golful Persic, până în Mesopotamia, în nord. Şi în oraşele civilizaţiei Harappa s-au păstrat dovezi despre meşteşugari specializaţi care îşi procurau materialele dintr-o regiune vastă, unde trimiteau ulterior produsele finite. Această civilizaţie avea pânză de bumbac (prima pentru care există dovezi) în cantităţi suficiente pentru a înveli baloţii de mărfuri pentru export ale căror legături erau pecetluite cu sigilii găsite la Lothal.

Aceste sigilii se numără printre dovezile privind ştiinţa de carte în civilizaţia Harappa; ele sunt completate doar de câteva inscripţii de pe unele fragmente de ceramică, reprezentând primele urme ale scrierii indiene. Sigiliile, dintre care s-au păstrat aproximativ 2.500, ne oferă unele din cele mai bune indicii despre ideile civilizaţiei Harappa. Pictogramele de pe ele merg de la dreapta la stânga.

Înfăţişează adesea animale ce pot reprezenta şase anotimpuri în care era împărţit anul. Multe „cuvinte” de pe sigilii rămân indescifrabile, dar pare cel puţin probabil că fac parte dintr-o limbă înrudită cu cele dravidiene vorbite încă în sudul Indiei.

Ideile şi tehnicile civilizaţiei Indului s-au răspândit pe tot cuprinsul Sindului şi Punjabului, apoi de-a lungul coastei de vest a Gujaratului. Procesul a durat sute de ani şi tabloul dezvăluit de arheologie (unele situri sunt acum înghiţite de mare) este prea vag pentru a scoate la iveală un tipar consistent. Acolo unde nu a ajuns influenţa sa – în valea Gangelui, cealaltă mare zonă bogată în aluviuni unde puteau trăi populaţii numeroase, şi în sud-est – se desfăşurau procese culturale diferite, dar ele nu au lăsat nimic atât de spectaculos în urmă. O parte a culturii Indiei trebuie să se tragă din alte surse; în alte locuri există urme ale influenţei chineze. Dar e greu să facem afirmaţii categorice. Orezul, de exemplu, a început să fie cultivat în India pe valea Gangelui; pur şi simplu nu ştim de unde a fost adus, dar o posibilitate ar fi China sau sud-estul Asiei, pe coastele căreia a fost cultivat încă din jurul anului 3000 î.e.n. Două mii de ani mai târziu, acest aliment crucial în dieta indiană era folosit în cea mai mare parte a regiunilor din nord.

Nu cunoaştem nici motivul pentru care primele civilizaţii indiene au intrat în declin, deşi dispariţia lor poate fi datată aproximativ. Revărsările devastatoare ale Indului sau modificările incontrolabile ale cursului său au distrus, poate, echilibrul fragil al agriculturii practicate pe malurile sale. Este posibil ca pădurile să fi fost nimicite de defrişările menite să asigure combustibil pentru cuptoarele de ars cărămida, de care depindeau construcţiile civilizaţiei Harappa. Dar poate că au acţionat şi alte forţe. Au fost descoperite schelete, posibil ale unor oameni ucişi în locul în care au căzut, pe străzile din Mohenjo-daro. Aparent, civilizaţia Harappa dispare în valea Indului în jurul anului 1750 î.e.n., ceea ce coincide frapant cu intrarea năvalnică în istoria Indiei a uneia dintre marile sale forţe creatoare, „arienii” invadatori, deşi cercetătorii nu susţin ideea că invadatorii au distrus oraşele de pe văile indiene. Poate că nou-veniţii au pătruns într-un ţinut deja devastat de exploatarea în exces şi de dereglări naturale.

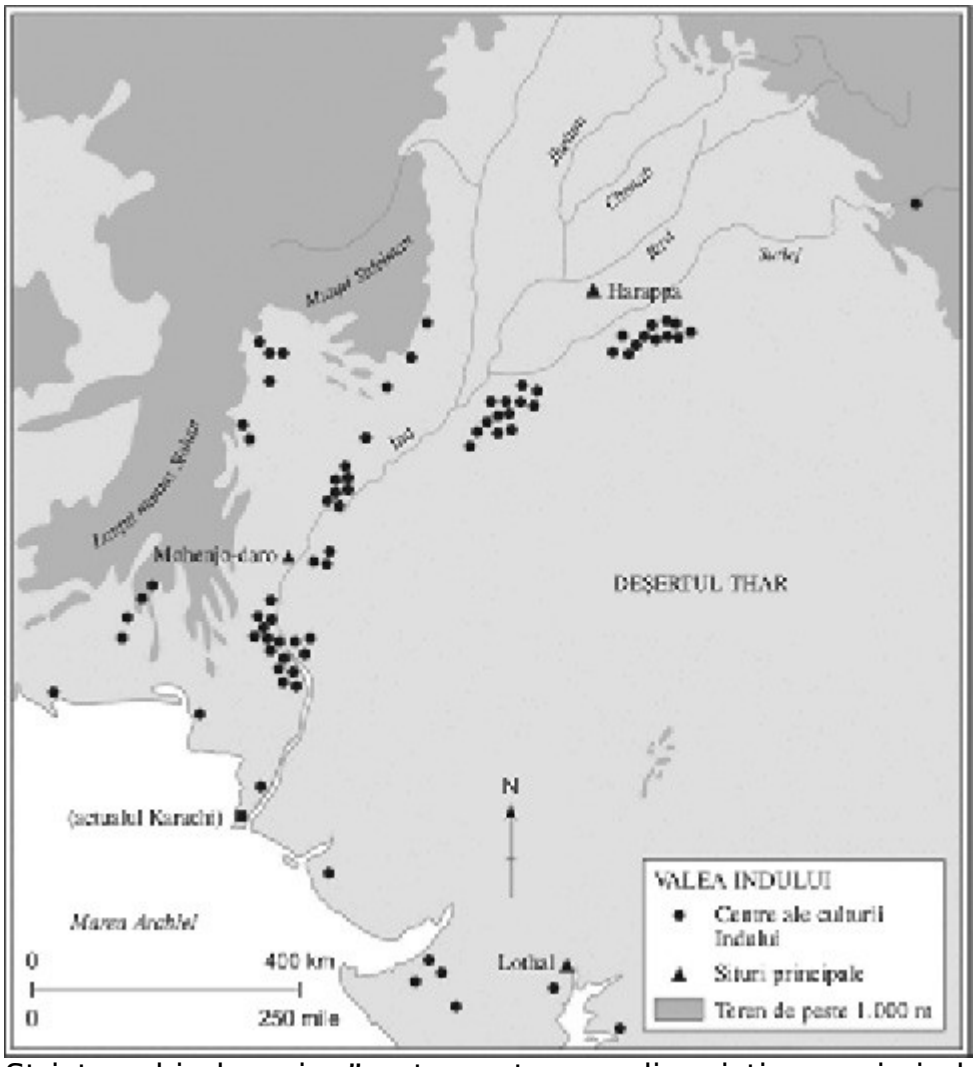

Strict vorbind, „arian” este un termen lingvistic, ca şi „indo-european”. Cu toate acestea, a fost folosit de obicei pentru a identifica un grup dintre acele populaţii ale căror migraţii influenţează atât de mult dinamica istoriei antice din alte părţi ale Lumii Vechi după anul 2000 î.e.n. Atunci când alte populaţii indo-europene pătrundeau în Persia, undeva în jurul anului 1750 î.e.n., India a început să fie invadată de multe populaţii din Hindukush. Începeau secolele în care valuri de popoare migratoare au pătruns din ce în ce mai adânc pe valea Indului şi în Punjab, ajungând în cele din urmă pe cursul superior al Gangelui. Ele nu au anihilat populaţiile indigene, deşi civilizaţia din valea Indului s-a năruit. Fără îndoială, venirea lor a fost marcată de multă violenţă, deoarece arienii erau războinici şi nomazi şi aveau arme de bronz, cai şi care de luptă, dar s-au stabilit aici şi există numeroase indicii că populaţiile indigene au trăit alături de ei, păstrându-şi vii credinţele şi practicile. Există multe dovezi arheologice privind fuziunea civilizaţiei Harappa cu obiceiuri ulterioare. Oricum ar fi calificat, acesta este unul dintre primele exemple de asimilare a culturilor, care urma să caracterizeze mereu societatea indiană şi să stea la baza remarcabilei puteri de asimilare a hinduismului clasic.

Aproape sigur arienii nu au adus în India o cultură atât de avansată precum Harappa. Seamănă puţin cu povestea sosirii indo-europenilor în regiunea Mării Egee. Scrierea, de exemplu, dispare şi nu mai apare decât

spre mijlocul mileniului I î.e.n.; oraşele, de asemenea, trebuie să fie reinventate şi, atunci când sunt descoperite din nou, le lipsesc complexitatea şi ordinea pe care le aveau aşezările anterioare din valea Indului. În schimb, arienii par să fi renunţat treptat la obiceiurile lor pastorale şi să fi optat pentru o viaţă agricolă, răspândindu-se într-o serie de sate la est şi sud de zonele colonizate iniţial. Asta a durat sute de ani.

Acest proces, ca şi colonizarea văii Gangelui, s-a încheiat abia odată cu apariţia fierului; uneltele din fier au uşurat cultivarea plantelor. Între timp, pe lângă această deschidere fizică spre câmpiile nordice, invadatorii aduseseră două contribuţii decisive la istoria Indiei în ceea ce priveşte instituţiile sale religioase şi sociale.

Arienii au pus bazele religiei care a constituit inima civilizaţiei indiene.

Aceasta se axa pe concepte sacrificiale; prin sacrificiu, procesul de creaţie pe care zeii l-au realizat la începutul lumii urma să fie repetat la nesfârşit. Agni, zeul focului, era foarte important, deoarece prin flacăra lui sacrificială oamenii puteau ajunge la zei. O mare importanţă şi un statut deosebit le erau acordate brahmanilor, preoţii care prezidau aceste ceremonii. Exista un panteon de zei dintre care doi din cei mai importanţi erau Varuna, zeul cerurilor, care controla ordinea naturală şi era întruchiparea justiţiei, şi Indra, zeul războiului, care, an după an, ucidea un demon şi astfel elibera din nou apele cereşti, ce veneau odată cu musonul. Aflăm despre ei din *Rig-Veda*, o colecţie de peste o mie de imnuri intonate în timpul sacrificiului, compuse aproximativ în 1000 î.e.n., dar adunate cu siguranţă timp de secole. Este una dintre cele mai importante surse ale noastre pentru istoria nu doar a religiei indiene, ci şi a societăţii ariene.

Rig-Veda pare să reflecte o cultură ariană aşa cum a fost ea influenţată de stabilirea în India, şi nu aşa cum existase anterior sau în forma sa originară. E, ca şi poemele lui Homer, un corpus de tradiţii orale transpus în cele din urmă sub formă scrisă, dar destul de diferit, deoarece este mult mai uşor de folosit ca sursă istorică, dat fiind faptul că statutul său e mult mai sigur. Caracterul sacru a făcut ca memorarea în forma sa exactă să fie esenţială şi, cu toate că *Rig-Veda* urma să fie transpusă în scris abia după anul 1300 e.n., nu era aproape deloc diferită de forma sa originară. Împreună cu alte imnuri vedice şi lucrări în proză ulterioare, constituie cea mai bună sursă pentru India ariană, a cărei arheologie este mult timp indescifrabilă deoarece pentru oraşele şi templele sale erau folosite materiale de construcţie mai puţin durabile decât cărămizile oraşelor din valea Indului.

Mai există o asemănare între lumea lui Homer şi cea dezvăluită de *Rig-Veda*, cea a barbarilor din Epoca bronzului. Unii arheologi cred astăzi că pot identifica în imnuri referiri la distrugerea oraşelor civilizaţiei Harappa. Fierul nu este menţionat şi pare să fi ajuns în India abia după 1000 î.e.n. (există o dispută cu privire la dată şi sursă). Decorul imnurilor este un ţinut care se întinde de pe malurile vestice ale Indului până la Gange, locuit de populaţiile ariene şi de indigenii cu pielea mai închisă la culoare. Aceştia au format societăţi ale căror unităţi fundamentale erau familiile şi triburile. Ceea ce au lăsat în urmă a rezistat totuşi mai puţin decât tiparul de organizare socială ariană care a apărut treptat şi căruia portughezii i-au dat ulterior numele pe care îl folosim astăzi, „castă”.

Este imposibil să facem afirmaţii ferme despre acest subiect vast şi

complicat şi despre implicaţiile sale. Odată ce regulile castelor au fost scrise, ele au părut o structură dură şi solidă, incapabilă de variaţii. Şi totuşi, atunci când s-a întâmplat acest lucru, casta exista de sute de ani, timp în care a fost flexibilă şi a evoluat. La originea sa pare a fi o recunoaştere a diviziunilor de clasă fundamentale ale unei societăţi de agricultori sedentari: o aristocraţie militară

(*kshatriya*), brahmanii sacerdoţi şi fermierii-ţărani de rând (*vaisya*). Acestea sunt primele diviziuni ale societăţii ariene care pot fi observate şi par să nu fi fost exclusiviste; se putea trece de la una la alta. Singura barieră de netrecut la început pare să fi fost cea dintre arieni şi nearieni; unul dintre cuvintele folosite de arieni pentru a-i desemna pe locuitorii indigeni din India era *dasa*, care a ajuns în cele din urmă să însemne „sclav”. Categoriilor ocupaţionale urma să li se adauge curând o a patra, nearienii. În mod evident, ea se baza pe dorinţa de a păstra integritatea rasială. Aceştia erau aşa-numiţii *shudra*, „murdari”, care nu puteau să studieze sau să asculte imnurile vedice.

Această structură a devenit de atunci din ce în ce mai elaborată. Au apărut diviziuni şi subdiviziuni suplimentare pe măsură ce societatea a devenit mai complexă şi s-au produs modificări în structura iniţială bazată pe trei componente.

În aceasta, brahmanii, cea mai înaltă castă, au jucat un rol crucial. Proprietarii de pământ şi negustorii au ajuns să fie diferenţiaţi de ţărani; primilor li se spunea *vaisya*, iar aşa-numiţii *shudra* au devenit cultivatori. Tabuurile legate de căsătorie şi alimentaţie au fost sistematizate. Acest proces a dus treptat la apariţia sistemului de caste pe care îl cunoaştem în prezent. În sistem a apărut un mare număr de caste şi subcaste. Obligaţiile şi cererile lor au ajuns să fie în cele din urmă un factor principal de reglementare a societăţii indiene, poate singurul semnificativ pentru mulţi indieni. Până în epoca modernă au apărut mii de *jati* –

caste locale ai căror membri sunt obligaţi să se căsătorească între ei, să mănânce hrană gătită doar de ceilalţi membri şi să se supună normelor acestora. De asemenea, o castă îi limitează de obicei pe membrii săi la o anumită meserie sau profesie. Din acest motiv (precum şi din cauza legăturilor tradiţionale dintre trib, familie şi zonă şi a distribuirii bogăţiei), până astăzi structura puterii din societatea indiană nu a fost reprezentată doar de instituţiile politice formale şi de autoritatea centrală.

La început, în societatea tribală ariană apăreau regi, care, fără îndoială, îşi datorau statutul talentului lor militar. Treptat, unii dintre ei au dobândit un statut similar unor divinităţi, deşi acest lucru trebuie să fi depins întotdeauna de un echilibru interesant al relaţiilor cu casta brahmanilor. Dar acesta nu a fost singurul tipar politic. Nu toţi arienii au acceptat această evoluţie. În jurul anului 600 î.e.n., când o parte din detaliile timpurii ale istoriei politice a Indiei încep să se distingă din masa de legende şi mituri, se pot identifica două tipuri de comunităţi politice, una nemonarhică, având tendinţa de a supravieţui în regiunile deluroase din nord, şi una monarhică, stabilită în valea Gangelui. Aceasta reflecta secole de presiuni constante din partea arienilor spre est şi sud, timp în care colonizarea paşnică şi căsătoriile mixte par să fi jucat un rol la fel de important ca şi cuceririle. Treptat, în această perioadă, centrul de greutate al Indiei ariene s-a deplasat din Punjab în valea Gangelui, pe măsură ce

cultura ariană a fost adoptată de populaţiile care trăiau deja acolo.

Pe măsură ce ieşim din zona crepusculară a regatelor vedice, este evident că acestea au impus un soi de unitate culturală în nordul Indiei. Valea Gangelui era, prin secolul al VII-lea î.e.n., marele centru al populaţiei indiene. Cultivarea orezului a permis, poate, acest lucru. Aici a început o a doua epocă a oraşelor indiene, primele fiind pieţe şi centre de producţie, judecând după modul în care au atras meşteri specializaţi. Marile câmpii, împreună cu dezvoltarea unor armate la o scară mai largă şi mai bine înzestrate (aflăm despre folosirea elefanţilor), au favorizat consolidarea unor unităţi politice superioare. La sfârşitul secolului al

VII-lea î.e.n., nordul Indiei era organizat în 16 regate, deşi este dificil de desluşit din mitologie modul cum au apărut acestea şi raporturile dintre ele. Cu toate acestea, existenţa unor monede şi începuturile scrierii sugerează că aveau cârmuiri din ce în ce mai solide şi mai regulate.

Procesele prin care au apărut sunt menţionate în treacăt în unele dintre primele izvoare literare ale istoriei Indiei, textele brahmanice compuse în perioada când cultura ariană a ajuns să domine valea Gangelui (aproximativ 800-600 î.e.n.). Dar mai multe informaţii despre ele şi marile nume ale perioadei pot fi găsite în documente ulterioare, cu precădere în două poeme epice indiene celebre, *Ramayana* şi *Mahabharata*. Textele actuale sunt rezultatul unor revizuiri constante realizate cam din 400 î.e.n. Până în jurul anului 400 e.n., atunci când au fost transpuse în formă scrisă, aşa cum le cunoaştem noi, şi, prin urmare, interpretarea lor nu este uşoară. Rămâne aşadar dificil de înţeles realitatea administrativă şi politică, să zicem, din spatele statului Magadha, constituit în sudul Biharului, care a ajuns în cele din urmă puterea predominantă şi care urma să fie baza primelor imperii istorice ale Indiei. Totodată (şi, posibil, de o importanţă mai mare), există dovezi clare că valea Gangelui era deja ceea ce urma să rămână: inima imperiului, dominaţia sa culturală fiind asigurată drept centru al civilizaţiei indiene, viitorul Hindustan.

Textele vedice ulterioare şi bogăţia generală a izvoarelor literare ariene ne fac să uităm că mai exista o jumătate de subcontinent. Dovezile scrise au tendinţa de a limita istoria Indiei până în acest moment (şi chiar şi după aceea) la istoria nordului. Şi stadiul activităţii arheologice şi istorice reflectă şi explică suplimentar concentrarea atenţiei asupra nordului Indiei. Pur şi simplu se ştiu mult mai multe despre cum era această zonă în Antichitate decât despre sud. Dar există şi justificări mai bune şi mai puţin întâmplătoare ale acestui accent.

Dovezile arheologice arată, de exemplu, un decalaj clar şi continuu în această etapă timpurie între bazinul Indului şi restul Indiei (care, trebuie remarcat, avea să-şi ia numele de la acest fluviu). Iluminismul (dacă ne putem exprima astfel) a venit din nord. În sud, în apropiere de actualul Mysore, în aşezări oarecum contemporane cu Harappa nu s-a găsit nici urmă de metal, deşi există dovezi privind domesticirea vitelor şi caprelor. Bronzul şi cuprul încep să apară abia la ceva timp după sosirea arienilor în nord. În afara bazinului Indului, de asemenea, nu există sculpturi din metal contemporane sau sigilii, iar figurinele din teracotă sunt mai puţin numeroase. În Kashmir şi estul Bengalului există dovezi concrete ale unor culturi din Epoca pietrei având afinităţi cu cele din sudul Chinei, dar este evident cel puţin că, indiferent de caracteristicile locale ale culturilor

indiene cu care acestea intrau în contact şi în cadrul limitelor impuse de geografie, civilizaţia Harappa la început şi apoi cea ariană au fost dominante. Ele s-au impus treptat înspre Bengal şi valea Gangelui, de-a lungul coastei de vest, spre Gujarat, şi în zonele muntoase centrale ale subcontinentului. Acesta este tiparul Evului Întunecat, iar când intrăm în istorie nu prea există date suplimentare.

Supravieţuirea unor limbi dravidiene în sud indică izolarea persistentă a regiunii.

Topografia explică în mare parte acest lucru. Deccanul a fost întotdeauna izolat de nord prin munţii Vindhya, acoperiţi de junglă. Şi în interior, sudul este accidentat şi deluros, iar aceasta nu a favorizat întemeierea unor state mari, ca în câmpiile deschise din nord. În schimb, sudul Indiei a rămas fragmentat, unele populaţii de aici persistând, din cauza izolării lor, în culturile vânătorilor şi culegătorilor din epoca tribală. Altele, printr-un accident al geografiei, s-au orientat spre mare – încă o diferenţă faţă de imperiile predominant agrare din nord.

Milioane de oameni au fost cu siguranţă afectaţi de schimbările descrise până acum. După cum se ştie, estimările privind populaţiile antice sunt extrem de vagi. Populaţia Indiei a fost estimată la aproximativ 25 de milioane de locuitori în anul 400 î.e.n., ceea ce ar însemna aproximativ un sfert din populaţia lumii la acea dată. Importanţa pe care o au începuturile istoriei Indiei este dată totuşi mai mult de modul în care a alcătuit tipare ce încă influenţează viaţa multor oameni decât de impactul său asupra numeroaselor populaţii din Antichitate. Acest lucru e valabil mai ales în cazul religiei. Hinduismul clasic s-a cristalizat în mileniul I î.e.n. Pe parcursul acestui proces, India a dat naştere şi primei religii mondiale, budismul; acesta urma să domine ulterior zone vaste din Asia. Ceea ce fac oamenii este influenţat de ceea ce cred că pot face; crearea unei culturi este cea care dă pulsul istoriei Indiei, nu crearea unei naţiuni sau a unei economii, şi, pentru această cultură, religia a ocupat un loc central.

Cele mai adânci rădăcini ale sintezei filosofice şi religioase indiene ajung, într-adevăr, foarte departe. Una dintre marile figuri populare din panteonul hindus actual este Shiva, a cărui venerare a unificat multe dintre primele culte legate de fertilitate. Pe un sigiliu de la Mohenjo-daro este reprezentat deja un personaj care arată ca Shiva, iar în oraşele civilizaţiei Harappa s-au descoperit pietre asemănătoare lingamului din unele temple moderne, simbolul falic emblematic ţinând de acest cult. Prin urmare, există unele prezumţii pe baza cărora se poate specula că venerarea lui Shiva ar fi cultul religios cel mai vechi din lume care a dăinuit până astăzi. Deşi el a asimilat multe caracteristici ariene importante, este prearian şi supravieţuieşte, cu toată forţa sa cu multiple faţete, ca obiect de veneraţie şi în secolul XXI. Shiva nu este singurul care se poate să fi supravieţuit din trecutul îndepărtat al civilizaţiei Indului. Alte sigilii aparţinând civilizaţiei Harappa indică, aparent, o lume religioasă centrată pe o zeiţă-mamă şi un taur.

Acesta supravieţuieşte şi astăzi, sub forma lui Nandi, în nenumărate sanctuare din sate de pe tot cuprinsul Indiei hinduse (care a căpătat o nouă vigoare prin reîncarnarea sa modernă ca simbol electoral al partidului Congresul Naţional Indian).

Vishnu, un alt zeu venerat de hinduşi în epoca modernă, este

preponderent arian. El s-a alăturat sutelor de zei şi zeiţe locale veneraţi şi astăzi, formând panteonul hindus. Totuşi, cultul său este departe de a fi singura sau cea mai bună dovadă a contribuţiei ariene la hinduism. Orice ar fi supravieţuit din trecutul civilizaţiei Harappa (sau chiar din epocile anterioare), tradiţiile filosofice şi speculative majore ale hinduismului îşi au originea în religia vedică. Acestea reprezintă moştenirea ariană. Şi astăzi sanscrita este limba învăţăturii religioase; ea transcende diviziunile etnice, fiind folosită în sudul dravidian la fel de mult ca în nord de preoţii brahmani. A fost un liant cultural puternic, la fel ca religia pe care a perpetuat-o. Imnurile vedice au asigurat nucleul unui sistem de gândire religioasă mai abstractă şi mai filosofică decât animismul primitiv. Din noţiunile ariene privind iadul şi raiul, Casa de Lut şi Lumea Strămbunilor, a evoluat credinţa că faptele din timpul vieţii omului îi determină destinul. A apărut treptat o structură de gândire imensă, atotcuprinzătoare, o mentalitate în care toate lucrurile sunt legate într-o reţea uriaşă a fiinţării. Sufletele ar putea trece prin forme diferite în acest întreg imens; ele ar putea să urce sau să coboare pe scara fiinţării, între caste, de exemplu, sau chiar între lumea umană şi cea animală.

Ideea transmigraţiei, ale cărei forme sunt determinate de comportament, a fost legată de ideea de purgatoriu şi renaştere, de încrederea în eliberarea de tranzitoriu, accidental şi aparent şi de credinţa în identitatea finală a sufletului şi a existenţei absolute întru Brahma, principiul creator. Datoria credinciosului era respectarea dharmei – termen practic imposibil de tradus, dar care cuprinde ceva din ideile occidentale despre un drept natural şi ceva din ideea că oamenii trebuie să respecte şi să îndeplinească obligaţiile ce le revin.

Aceste evoluţii au durat mult. Paşii cu care şi-a început tradiţia vedică originară transformarea în hinduismul clasic sunt neclari şi complicaţi.

Începuturile evoluţiei s-au axat pe brahmani, care au controlat mult timp gândirea religioasă datorită rolului lor crucial în riturile sacrificiale ale religiei vedice.

Clasa brahmanică pare să se fi folosit de autoritatea sa religioasă pentru a-şi spori izolarea şi privilegiile. Uciderea unui brahman a ajuns curând cea mai gravă crimă; nici măcar regii nu puteau rivaliza cu puterile lor. Cu toate acestea, ei par să se fi împăcat încă de la început cu zeii unei lumi mai vechi; s-a sugerat că infiltrarea în clasa brahmanică a preoţilor cultelor neariene a fost cea care a asigurat supravieţuirea şi popularitatea ulterioară ale cultului lui Shiva.

Upanişadele sacre, texte care au fost datate în jurul anului 700 î.e.n., marchează următorul pas major al evoluţiei spre o religie mai filosofică. Ele sunt o combinaţie de aproximativ 250 de enunţuri religioase, imnuri, aforisme şi reflecţii ale unor sfinţi care se referă la semnificaţia interioară a adevărurilor religioase tradiţionale. Acordă o importanţă mult mai mică zeilor şi zeiţelor personale decât alte texte anterioare şi includ, de asemenea, unele dintre primele învăţături ascetice care urmau să fie o caracteristică atât de vizibilă şi de frapantă a religiei indiene, deşi practicate doar de o minoritate. *Upanişadele* au satisfăcut nevoia unora de a căuta satisfacţie religioasă în afara structurii tradiţionale. Se pare că au început să apară dubii privind principiul sacrificial. Noi scheme de gândire apăreau la începutul perioadei istorice şi nesiguranţa legată de unele

credinţe tradiţionale este deja exprimată în imnurile mai târzii din *Rig-Veda*. Este util să menţionăm aici astfel de evoluţii deoarece ele nu pot fi înţelese separat de trecutul arian şi prearian. Hinduismul clasic urma să întruchipeze sinteza dintre idei similare celor din *Upanişade* (indicând o concepţie monoteistă a universului) şi tradiţia populară politeistă reprezentată de brahmani.

Speculaţiile abstracte şi ascetismul au fost adesea favorizate de existenţa monahismului, o fugă de aspectele materiale pentru a practica religia şi contemplarea. Practica a apărut în timpurile vedice. Unii călugări s-au lansat în experimente ascetice, alţii au împins speculaţiile foarte departe şi avem consemnări despre sisteme intelectuale care se bazau pe un determinism şi un materialism făţişe. Un cult cu un succes foarte mare ce nu impunea credinţa în zei şi exprima o reacţie împotriva formalismului religiei brahmanice a fost jainismul, întemeiat de un ascet din secolul al VI-lea î.e.n. Care, printre altele, propovăduia respectul pentru viaţa animalelor, ce făcea imposibilă agricultura sau creşterea animalelor. Jainiştii aveau, prin urmare, tendinţa de a deveni comercianţi, ceea ce a făcut ca în epoca modernă comunitatea lor să fie una dintre cele mai bogate din India. Dar cel mai important sistem inovator l-au constituit învăţăturile lui Buddha, „cel iluminat” sau „cel trezit”, după cum poate fi tradus numele său.

A fost considerat semnificativ faptul că Buddha, asemenea altor inovatori religioşi, s-a născut într-un stat de la hotarul de nord al Câmpiei Indo-Gangetice, acolo unde nu s-a impus tiparul monarhic convenţional, care a apărut în alte locuri. Aceasta se întâmpla la începutul secolului al VI-lea î.e.n. Siddhartha Gautama nu a fost un brahman, ci un prinţ din clasa războinicilor. După o copilărie lipsită de griji şi o educaţie aleasă, nu s-a mai mulţumit cu viaţa sa şi a plecat de acasă. Prima dată a recurs la ascetism. După şapte ani şi-a dat seama că se afla pe un drum greşit. Aşa că a început să predice. Reflecţiile sale l-au condus la propovăduirea unei doctrine austere şi etice, al cărei scop era eliberarea de suferinţă prin atingerea unor niveluri superioare ale conştiinţei. Aceasta avea elemente comune cu învăţăturile *Upanişadelor*.

Un rol important urma să-l joace aici yoga, care avea să devină unul dintre aşa-numitele „Şase Sisteme” ale filosofiei hinduse. Cuvântul are multe semnificaţii, dar în acest context poate fi tradus aproximativ ca „metodă” sau

„tehnică”. Yoga urmărea ajungerea la adevăr prin meditaţie după obţinerea unui control perfect şi complet al corpului. Un astfel de control trebuia să dezvăluie iluzia personalităţii care, ca toate celelalte din lumea creată, este doar un flux, înşiruirea unor evenimente, şi nu identitate. Şi acest sistem fusese deja schiţat în *Upanişade* şi urma să devină unul dintre aspectele religiei indiene care i-au frapat cel mai mult pe vizitatorii din Europa. Buddha îşi învăţa discipolii să-şi disciplineze nevoile carnale şi să se lepede de ele, astfel încât niciun obstacol să nu împiedice sufletul să atingă starea binecuvântată de *nirvana* sau autoanihilare, încetarea ciclului nesfârşit al renaşterii şi transmigraţiei, doctrină care îi îndeamnă pe oameni nu să facă ceva, ci să fie ceva – pentru a nu fi nimic. Acest lucru era realizat urmând o cale formată din opt etape a dezvoltării morale şi spirituale.

Toate acestea reprezintă o mare revoluţie etică şi umanitară.

Buddha avea, se pare, o capacitate practică şi de organizare extraordinară.

Împreună cu calitatea sa indiscutabilă ca om, aceasta l-a ajutat să devină un învăţător popular şi eficient. El a evitat religia brahmanică în loc să i se împotrivească şi acest lucru trebuie să-i fi netezit calea. Apariţia unor comunităţi de călugări budişti a conferit efortului său o formă instituţionalizată care urma să-i supravieţuiască. El a oferit, de asemenea, un rol celor nemulţumiţi de practica tradiţională, în special femeilor şi membrilor castelor inferioare, deoarece casta nu era relevantă în perspectiva sa. În fine, budismul era neritualic, simplu şi ateist. A fost curând elaborat, a suferit, ar spune unii, o contaminare speculativă şi, ca toate marile religii, a asimilat multe dintre credinţele şi practicile existente, dar, făcând asta, a câştigat o mare popularitate.

Totuşi, budismul nu a înlocuit religia brahmanică şi aproximativ două secole a fost limitat la o zonă relativ redusă din valea Gangelui. De asemenea, în cele din urmă – deşi abia în epoca creştină – hinduismul avea să triumfe şi budismul să devină credinţa unei minorităţi în India. Dar avea să devină cea mai răspândită religie din Asia şi o forţă importantă în istoria omenirii. Este prima religie din lume ce s-a răspândit dincolo de societatea în care s-a născut, căci mai vechea tradiţie a lui Israel şi-a asumat un rol mondial abia în epoca creştină. În India natală, budismul avea să fie important până la sosirea islamului. Învăţăturile lui Buddha marchează, prin urmare, o epocă foarte clară în istoria Indiei; ea justifică o întrerupere în expunerea sa. Pe vremea lui, o civilizaţie indiană care dăinuie şi astăzi şi are încă o putere de asimilare enormă era formată complet în esenţă. Era un lucru de o importanţă majoră, care avea să separe India de restul lumii.

O mare parte dintre realizările de la începuturile civilizaţiei indiene rămân intangibile. Există o statuetă celebră din Mohenjo-daro reprezentând o fată frumoasă care dansează, dar înainte de Buddha India antică nu a creat o artă deosebită, precum cea din Mesopotamia, Egipt sau Creta minoică, şi nici monumente atât de grandioase. Cu o tehnologie limitată, scrierea s-a răspândit târziu în India, deşi nu se poate spune cu exactitate cât de târziu în comparaţie cu alte mari civilizaţii. Cu toate acestea, incertitudinile legate de cea mai mare parte a perioadei de început din istoria Indiei nu pot ascunde faptul că sistemul său social şi religiile au dăinuit mai mult decât oricare alte creaţii măreţe ale spiritului uman. Orice speculaţie legată de influenţa exercitată de acestea prin atitudinile pe care le-au încurajat, sub forme pure sau impure, de-a lungul secolelor ar fi pripită.

Doar un dogmatism negativ este lipsit de riscuri; o serie atât de cuprinzătoare de mentalităţi, instituţii atât de puţin interesate de individ, o filosofie atât de categorică privind ciclurile neîntrerupte ale fiinţării, căreia îi lipsea în asemenea măsură orice atribuire a răspunderii privind binele şi răul, nu ar fi putut decât să scrie o istorie foarte diferită de cea a unor oameni crescuţi în marile tradiţii semitice. Iar aceste atitudini s-au format şi s-au consacrat în cea mai mare parte cu o mie de ani înainte de Hristos.

6
China antică

Cel mai frapant aspect legat de istoria Chinei este că e atât de veche. De aproximativ 3.500 de ani există un popor chinez care vorbeşte limba chineză. O

guvernare centrală unificată, cel puţin cu numele, a fost adesea considerată ceva normal, în ciuda unor perioade de divizare dureroasă. În calitate de civilizaţie, China are o experienţă neîntreruptă, rivalizând ca durată doar cu cea a Egiptului antic, iar această longevitate este cheia către identitatea istorică chineză. China a fost înainte de toate o unitate culturală, care a exercitat o mare atracţie asupra vecinilor săi. Exemplul Indiei arată cum poate fi cultura mult mai importantă decât guvernarea, iar China subliniază acelaşi lucru, într-un mod diferit; aici, pe plan intern, cultura a facilitat apariţia unei guvernări unificate. Cumva, încă de timpuriu, aceasta a cristalizat anumite instituţii şi atitudini care aveau să dăinuie, deoarece se potriveau circumstanţelor sale. Unele dintre aceste atitudini par a transcende chiar şi revoluţiile secolului XX.

Trebuie să începem chiar cu teritoriul, iar la prima vedere acesta nu pare a fi propice unităţii. Teatrul fizic al istoriei chineze este vast. China e mai mare decât Statele Unite şi are astăzi de patru ori mai mulţi locuitori. Marele Zid, care a ajuns să străjuiască frontiera de nord, este format din 2.500-3.000 de mile de fortificaţii, construite în peste 1.700 de ani. De la Beijing (Peking) până la Guangzhou (Canton), mai mult sau mai puţin spre sud, sunt 1.200 de mile în linie dreaptă. Această întindere imensă cuprinde multe regiuni, cu climă diferită. Mai presus de toate, nordul şi sudul Chinei sunt foarte diferite. Vara, nordul este torid şi arid, iar sudul e umed şi obişnuit cu inundaţiile; nordul pare pustiu şi prăfuit iarna, în timp ce sudul este întotdeauna verde. Una dintre temele majore la începuturile istoriei Chinei este răspândirea civilizaţiei, prin difuziune, migraţii sau cucerire, dinspre nord spre sud, şi stimularea şi împrospătarea permanente ale civilizaţiei din nord de către curente din exterior, din Mongolia şi Asia Centrală.

Diviziunile interne majore ale Chinei sunt stabilite de munţi şi fluvii. Trei mari sisteme fluviale brăzdează teritoriul şi traversează oarecum ţara de la vest la est. Acestea sunt, de la nord la sud, Fluviul Galben, Yangtze şi Fluviul Perlelor cu afluenţii săi. Este surprinzător că o ţară atât de vastă şi, prin urmare, divizată formează o unitate. Totuşi, China este şi izolată, o lume în sine cu mult înainte de pleistocen. Mare parte a ei este muntoasă şi, cu excepţia sudului extrem şi a nord-estului, frontierele sale se întind şi astăzi de-a lungul şi de-a latul unor mari lanţuri muntoase şi platouri. Fluviul Yangtze, ca şi Mekongul, izvorăşte din regiunile înalte din Kunlun, la limita de nord a Tibetului. Aceste frontiere muntoase asigură o izolare desăvârşită. Arcul format de acestea este întrerupt doar acolo unde Fluviul Galben se îndreaptă spre sud, pătrunzând în China din Mongolia Interioară, şi pe malurile acestui fluviu, spre estul teritoriului său actual, începe povestea civilizaţiei din China.

Înconjurând Podişul Ordos, pe care, la rândul său, alt lanţ muntos îl desparte de întinderile pustii ale regiunii Gobi, Fluviul Galben formează un

fel de pâlnie spre nordul Chinei. Pe aici au pătruns oameni şi aluviuni; pe straturile de loess din valea fluviului, uşor de lucrat şi fertil, adus de vânturile din nord, s-a practicat pentru prima dată agricultura pe scară largă în China. Cândva, această regiune era împădurită şi avea apă din belşug, dar a devenit mai rece şi aridă în urma unei transformări climatice similare celor care se află la baza atâtor schimbări sociale primitive. Preistoria Chinei în ansamblu, bineînţeles, nu se limitează la valea unui singur fluviu. „Omul de Peking”, o versiune a lui *Homo erectus*, apare ca utilizator al focului acum aproximativ 600.000 de ani şi există urme de neanderthalieni în toate cele trei mari bazine hidrografice. Evoluţia de la aceşti strămoşi la culturile care pot fi vag discernute ale succesorilor lor de la începutul neoliticului ne conduce la o Chină deja împărţită în două zone culturale, având un punct de confluenţă şi de asimilare pe Fluviul Galben. Este imposibil să descâlcim interconexiunile culturale care pot fi deja detectate în această perioadă.

Dar nu a existat un progres regulat spre o cultură uniformă sau unitară. În acest context variat a apărut agricultura unor populaţii sedentare; nomazii şi coloniştii urmau să coexiste în China până astăzi. În nord încă se vânau rinoceri şi elefanţi nu cu mult înainte de anul 1000 î.e.n.

Ca şi în alte părţi ale lumii, apariţia agriculturii a însemnat o adevărată revoluţie. Pe anumite porţiuni restrânse dintre Fluviul Galben şi Yangtze acest lucru s-a produs la puţin timp după anul 9000 î.e.n. Pe o zonă mult mai extinsă oamenii exploatau vegetaţia pentru a-şi asigura necesarul de fibre şi alimente. Dar acesta este un subiect despre care nu ştim încă foarte multe. Orezul era recoltat în unele zone de-a lungul fluviului Yangtze înainte de mileniul VIII î.e.n., iar terenurile neinundabile de pe malurile Fluviului Galben încep să ne ofere dovezi că aproximativ în aceeaşi perioadă se practica agricultura (probabil cultivarea meiului). Oarecum ca în cazul Egiptului antic, agricultura chineză pare să fi fost la început exhaustivă sau semiexhaustivă. Pământul era defrişat, folosit câţiva ani şi apoi redat naturii, în timp ce cultivatorii îşi îndreptau atenţia spre alte zone. Din ceea ce s-a numit „nucleul Chinei de Nord”, anumite forme ale tehnicilor agricole observate se răspândesc ulterior spre nord, vest şi sud. În cadrul acestuia au apărut curând culturi complexe, care, pe lângă agricultură, se ocupau cu cioplirea jadului şi lemnului, creşterea viermilor-de-mătase, crearea unor vase ceremoniale în formele ce aveau să devină tradiţionale şi poate chiar foloseau beţişoare pentru

a mânca. Altfel spus, în neolitic au apărut aici multe dintre caracteristicile tradiţiei chineze din epoca istorică.

Scrierea chineză – pe care avea să se bazeze o parte atât de însemnată a civilizaţiei chineze – a apărut acum cel puţin 3.200 de ani. Ca şi scrierea cuneiformă mesopotamiană şi hieroglifele egiptene, scrierea chineză a început sub forma unor pictograme, dar a dezvoltat curând şi asocieri fonetice. Totuşi, într-un mod unic în rândul marilor civilizaţii, caracterele chinezeşti scrise au rămas semne grafice ce reprezentau cuvinte, în loc să evolueze către un alfabet fonetic., simbolul pentru „bărbat” (pronunţat astăzi „ren” în nordul Chinei), a rămas mai mult sau mai puţin neschimbat de la începuturile scrierii chineze. Deşi e în mod evident o pictogramă ca formă, a ajuns să reprezinte cuvântul „bărbat”, aşa că a putut fi combinat

şi cu alte caractere bazate pe semnificaţia şi sonoritatea lui. În mileniul II î.e.n., chineza scrisă devenise deja un sistem flexibil şi complex care, într-o perioadă istorică îndelungată, a fost adoptat în cele mai multe zone din Asia de Est. La început fusese folosit pentru divinaţie şi simbolismul de clan, dar a devenit curând limba administrativă şi literară. Pentru elită, forma scrisă a limbii chineze a ajuns să definească cultura ţării, iar pentru mulţi oameni – de dincolo de graniţele oricărui stat chinez – stăpânirea ei a ajuns să definească esenţa civilizaţiei.

În această perioadă au apărut şi o structură de clan şi totemurile, cu norme de comportament în cadrul clanului sau al familiei. Legăturile de rudenie sub această formă reprezintă prima instituţie care a ajuns să fie importantă în istorie. Şi dovezile oferite de ceramică sugerează roluri sociale mai complexe. Fragmente de ceramică datând din jurul anului 9000 î.e.n. Au fost descoperite în mai multe situri din zona central-nordică a Chinei. Aceste obiecte din ceramică erau realizate deja prin modelarea lutului în spirală, adăugând forme decorative deosebite şi arzând apoi produsele. Există, de asemenea, indicii clare că se făcea diferenţă între vasele mai grosolane, pentru uz zilnic, şi ceramica mai cizelată şi mai subţire folosită în ritualuri. Se confecţionau obiecte evident menite altor scopuri decât pregătirea şi depozitarea la repezeală a hranei; o societate stratificată pare să se nască înainte de a intra în epoca istorică.

Un semn material al Chinei viitoare deja evident în această etapă este folosirea pe scară largă a meiului, o cereală bine adaptată la agricultura practicată în zonele uneori aride din nord. Avea să fie alimentul de bază în dieta chinezilor din nord până acum aproximativ o mie de ani şi a hrănit societăţi care au ajuns apoi să dezvolte scrierea, o artă desăvârşită a turnării bronzului, bazată pe o tehnologie dificilă şi avansată, mijloace de confecţionare a unor vase complexe, mult mai fine decât obiectele create în restul lumii, şi, mai presus de toate, un sistem social şi politic unitar, caracteristic pentru prima etapă majoră a istoriei Chinei. Dar trebuie să amintim încă o dată că agricultura care a făcut posibile aceste lucruri a fost mult timp limitată la porţiuni restrânse din China şi că în numeroase zone ale acestei ţări imense agricultura a început să fie practicată în epoca istorică.

Săpături arheologice recente au demonstrat că, începând de prin 3000 î.e.n., în China existau centre populate, chiar şi mult dincolo de văile fluviilor din regiunea central-estică. De la Sichuan în vest până la Hunan în sud şi Liaodong în nord existau comunităţi independente care au început treptat să comunice între ele. Se observă că unele simboluri, precum dragonul, şi folosirea anumitor materiale, ca jadul, s-au răspândit în toată regiunea. Chiar dacă unităţile politice importante de la începuturile istoriei Chinei au apărut în zonele esenţiale situate de-a lungul marilor fluvii din nord, nu există nicio îndoială că din palimpsestul chinez au ajuns să facă parte şi o serie de elemente culturale din alte locuri, contribuind la crearea diferitelor niveluri de semnificaţie care au devenit China.

Este probabil mai util să ne centrăm pe documentarea acestor schimburi decât să încercăm să împingem proiectul unităţii politice chineze înapoi în timp până în epoca dinastiei Xia, care se presupune că a domnit în ultima parte a mileniului III î.e.n. Poate că dinastia Xia a existat, poate că nu, dar oraşe pline de viaţă, cu mii de locuitori, au existat dincolo

de orice îndoială arheologică chiar înainte de crearea unei entităţi politice ample.

Este foarte greu de reconstituit povestea vremurilor de început, dar ea poate fi trasată în linii mari cu oarecare încredere. Oamenii de ştiinţă au căzut de acord că povestea civilizaţiei ei neîntrerupte în China începe în timpul domniei unei dinastii numite Shang, primul nume cu dovezi independente care îi atestă existenţa din lista tradiţională a dinastiilor care a reprezentat mult timp baza cronologiei chineze. (De la sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n. Avem date mai exacte, dar tot nu există o cronologie pentru începuturile istoriei chineze la fel de bine fundamentată ca aceea a Egiptului, să spunem.) Este mai sigur că undeva în jurul anului 1700 î.e.n. (plus-minus, un secol este o marjă acceptabilă de aproximare) dinastia Shang, care se bucura de avantajul militar al carului de luptă, s-a impus asupra vecinilor pe o porţiune considerabilă din valea Fluviului Galben. În cele din urmă, regatul Shang a ajuns să acopere aproximativ 10.000 de kilometri pătraţi, în jurul Henanului de nord: o suprafaţă puţin mai mică decât cea a Angliei moderne, deşi influenţele sale culturale s-au extins cu mult în afara graniţelor sale, după cum arată dovezile descoperite chiar în sudul Chinei şi pe coasta nord-estică.

Regii din dinastia Shang au trăit şi au murit cu oarecare fast; sclavi şi alţi oameni sacrificaţi erau îngropaţi cu ei în morminte adânci şi opulente. La curţile lor existau arhivişti şi scribi, căci aceasta era prima cultură cu adevărat alfabetizată de la răsărit de Mesopotamia. Este unul dintre motivele pentru care se face distincţie între civilizaţia Shang şi însemnătatea dinastiei Shang; acest popor a demonstrat o influenţă culturală care s-a extins cu siguranţă mult dincolo de orice zonă pe care ar fi putut-o domina politic. Chiar organizarea politică a teritoriilor stăpânite de dinastia Shang pare să fi depins de combinarea proprietăţii asupra pământului cu obligaţiile faţă de un rege; războinicii proprietari de pământ

— Figurile-cheie – erau membrii marcanţi ai unor familii aristocratice cu origini semimitice. Totuşi, guvernarea Shang era destul de avansată pentru a folosi scribi şi avea o monedă standard. Ce putea realiza la momentul său de apogeu ne demonstrează capacitatea de a mobiliza o amplă forţă de muncă pentru construirea unor fortificaţii şi oraşe.

Dinastia Shang a adus contribuţii importante şi în alte domenii, deşi nu este clar câte din aceste progrese au fost realizate în timpul stăpânirii sale şi câte au fost pur şi simplu importate de la alte comunităţi chineze. A creat un calendar destul de exact, care a constituit baza tuturor calendarelor chinezeşti până în vremurile moderne. A organizat o formă de religie în jurul lui Di, marele zeu, care, spre sfârşitul dinastiei, era numit doar Cerul. A stabilit ritualuri de sacrificiu pentru Cer sau pentru strămoşi şi a făcut vase din bronz impresionante pentru a fi folosite în cadrul acestor ritualuri. A organizat forţa de muncă în moduri sofisticate, inclusiv defrişarea colectivă a unor terenuri noi. Dar mai presus de toate a dezvoltat o monarhie centralizată bazată pe persoana regelui, „unicul”, cum era numit, care îşi comanda forţele militare şi căruia statele învecinate îi plăteau tribut. Shang a fost un stat expansionist, dar şi unul atractiv pentru alţii datorită culturii sale avansate şi capacităţilor tehnologice.

În epoca Shang, ştim astăzi, au existat multe comunităţi independente

într-o zonă extinsă, ajungând până la Sichuan în vest, departe de inima regatului. Cea mai mare parte a acestora se situau pe fâşia dintre marile fluvii din nord şi unele probabil că ajunseseră la un nivel de dezvoltare egal cu cel al dinastiei Shang, deşi la o scară mai mică şi cu o putere de organizare mai redusă. Este probabil corect să ne gândim la centrul chinez ca la o unitate care a crescut treptat, în parte prin cuceriri şi în parte prin difuziune culturală sau migraţie, începând undeva spre mijlocul mileniului II î.e.n. Şi ajungând până în zilele noastre. Bineînţeles, acest proces nu s-a încadrat în date prestabilite şi dimensiunea Chinei a variat odată cu puterea centrului şi cu gradul său de unitate. Dar în termeni culturali există un oarecare grad de permanenţă legată de expansiune: culturi distincte, dar înrudite s-au dezvoltat împreună, apoi au încorporat regiuni învecinate, după care s-au extins în afara nucleului originar până când un număr extraordinar de mare de oameni au simţit că împărtăşesc aceeaşi cultură şi aceeaşi moştenire. Ca să se întâmple acest lucru, elementele culturale ce aveau să fie împărtăşite trebuiau să fie nu doar atractive, ci şi reprezentate de cei puternici şi influenţi.

Regimul predominant care urma să înlocuiască dinastia Shang în secolul al XI-lea î.e.n. Este cunoscut în general sub numele Zhou. La început acesta a fost un stat mai mic care le plătea tribut regilor Shang, dar apoi s-a ridicat împotriva entităţii mai mari, atunci când – conform tradiţiei chineze – i s-au impus obligaţii exagerate. Tranziţia Shang-Zhou stabileşte în China un tipar de schimbare ciclică între dinastii: un conducător drept acţionează conform voinţei Cerului şi pune bazele unei mari dinastii, care ulterior degenerează şi este condusă de oameni răi.

Acest stat predominant este apoi atacat şi zdrobit de alt conducător drept, care are voia Cerului de partea sa. Deoarece istoriile dinastiei anterioare au fost scrise în general de dinastia care i-a urmat, nu este greu să ne imaginăm modul în care s-a impus prima dată acest tipar ciclic. Ceea ce ştim despre dinastia Zhou, care a urmat dinastiei Shang, este că armatele celor două state s-au ciocnit într-o mare bătălie la Muye, în centrul Henanului, în anul 1045 î.e.n. Zhou a înregistrat o victorie decisivă,

probabil datorită faptului că folosea tipuri avansate de care de luptă: „Câmpul de la Muye era atât de întins, carele din lemn de santal erau atât de strălucitoare, atelajele de câte patru cai erau atât de zdrobitoare!”, afirmă o sursă contemporană. Poate că cei din dinastia Zhou erau trimişii Cerului – un concept dezvoltat de ei – dar şi tehnologia militară avansată i-a ajutat foarte mult.

Statul pe care l-au clădit regii din dinastia Zhou a stabilit forma de statalitate în China pentru o lungă perioadă. Deşi existau şi alte state, dintre care unele cooperau, iar altele încercau să se alieze pentru a se ridica împotriva supremaţiei dinastiei Zhou, noua dinastie a devenit modelul pentru orice guvernare chineză, în parte pentru că a durat atât de mult (rămăşiţele sale au persistat până în secolul al III-lea î.e.n.), dar şi pentru că a stabilit un nou cadru de eficienţă şi dreptate. A avut timp de 275 de ani o capitală, Fenghao, cunoscută ulterior ca Chang’an (Xianul de astăzi), consacrând-o drept principala capitală a Chinei timp de aproape 2.000 de ani. Încă de la prima generaţie de conducători, dinastia Zhou a ajuns până pe coasta de est a Chinei, creând un stat mult mai mare decât cunoscuse regiunea până atunci.

Ducele Zhou, sfetnicul nepotului său, primul rege din dinastia Zhou, a creat idealul chinez de guvernare birocratică, bazată pe ideea că regele este trimisul Cerului. Pentru a-şi păstra statutul de trimis al Cerului, regele trebuia să fie drept şi să urmărească binele întregului stat. Funcţionarii statului trebuiau să-şi educe virtutea morală şi să arate că au capacitatea de a guverna. Cărţile clasice despre etică şi guvernare inteligentă au fost scrise pentru a fi folosite în cadrul acestei instruiri. Membrii dinastiei Zhou erau obsedaţi de crearea unei meritocraţii funcţionale şi atât de preocupaţi de documentele scrise, încât chiar şi întâlnirile de nivel inferior erau consemnate în triplu exemplar (acesta este unul dintre motivele pentru care ştim atât de multe despre ei). De asemenea, au transformat treptat riturile dinastiei Shang în ritualuri de stat la scară largă, care aveau scopul de a demonstra corectitudinea conducătorului şi legăturile sale cu poporul şi strămoşii săi. Era o ideologie pe care imperiile ulterioare aveau să o preia şi să şi-o însuşească.

Conceptul de răspândire a influenţei prin oferirea unui exemplu de domnie dreaptă a fost iniţiat de regii din dinastia Zhou. Deşi dinastia şi-a extins regatul (cel puţin până în anul 771 î.e.n.), principalul său rol în crearea Chinei a fost de a forma un tipar a ceea ce constituia o guvernare civilizată. „Primii regi”, afirmă un comentariu ulterior, „au făcut eforturi pentru a-şi utiliza calităţile spirituale, convingându-i astfel pe cei aflaţi departe să li se alăture. Multe state le-au adus daruri şi conducătorii lor veneau din toate ţinuturile, de parcă ar fi fost neamuri apropiate”. Dinastia Zhou şi-a extins influenţa prin cucerire, dar şi prin capacitatea sa de a ajunge la o hegemonie culturală care avea să supravieţuiască mult mai mult decât dominaţia sa politică.

Această dominaţie este surprinsă în arta sa, care rămâne astăzi cea mai atrăgătoare şi mai accesibilă din China antică. Din arhitectura dinastiilor Shang şi Zhou nu a supravieţuit foarte mult; clădirile lor erau adesea din lemn, iar mormintele nu dezvăluie prea multe. Săpăturile arheologice care au scos la lumină unele oraşe dezvăluie însă o capacitate de a realiza construcţii masive; zidul unei capitale a statului Zhou era construit din

pământ bătătorit şi avea zece metri înălţime şi 12 metri grosime. Obiectele mai mici au supravieţuit într-un număr mult mai mare şi ne dezvăluie o civilizaţie capabilă, încă de pe vremea dinastiei Shang, să creeze lucruri foarte frumoase, mai ales din ceramică, fără egal în lumea antică. La baza lor stătea o tradiţie ce data încă din neolitic. Trebuie acordat însă un loc special minunatelor serii de obiecte din bronz create de la începutul epocii Shang şi care continuă apoi fără întrerupere. Ştiinţa turnării unor recipiente sacrificiale, vase, butelci pentru vin, arme şi trepiede era deja la apogeu în anul 1600 î.e.n. Iar unii oameni de ştiinţă susţin că metoda de turnare cu modele fuzibile, care a permis noi progrese, era cunoscută şi în epoca Shang.

Turnarea bronzului apare atât de brusc şi la un nivel atât de ridicat de performanţă, încât oamenii au încercat multă vreme să o explice prin transmiterea tehnicii din exterior. Dar nu există nicio dovadă în acest sens şi cea mai probabilă origine a prelucrării metalelor la chinezi o constituie tehnicile dezvoltate la nivel local în mai multe centre la sfârşitul neoliticului.

Niciunul dintre obiectele de bronz nu a ajuns în lumea exterioară la început sau, cel puţin, nu s-a făcut nicio descoperire de acest gen care poate fi datată înainte de mijlocul mileniului I î.e.n. Nu s-au descoperit în afara Chinei nici prea multe dintre celelalte tehnici foarte vechi spre care şi-au îndreptat atenţia artiştii chinezi, sculptarea pietrei sau a jadului extraordinar de dur, de exemplu, pentru a crea modele frumoase şi complexe. În afară de ceea ce a absorbit de la vecinii săi nomazi barbari, China a avut puţine de învăţat din exterior până după apariţia primelor izvoare scrise, se pare, şi, în plus, nu avea motive să creadă că lumea exterioară – dacă avea cunoştinţe despre ea – dorea să înveţe prea multe de la ea.

Epoca Zhou a luat sfârşit, în termeni politici, în jurul anilor 770 î.e.n.; dinastia a continuat ca dinastia Zhou de Est, respectată, dar din ce în ce mai puţin relevantă politic. Capitala sa, Fenghao, a fost distrusă de hoarde barbare. Perioada Primăverii şi a Toamnei, care a durat până în anii 480, a marcat dezvoltarea treptată a unui sistem pluristatal, ce includea state înfiinţate de grupuri care nu fuseseră niciodată sub stăpânirea dinastiei Zhou, dar care între timp acceptaseră formele de guvernare şi ritualurile Zhou. La baza acestui sistem s-au aflat entităţile care au succedat dinastiei Zhou şi care se autointitulau „statele centrale”

sau Zhongguo, care – în timp – a ajuns numele chinezesc pentru China. Acestea erau statele în care elitele simţeau că au responsabilitatea deosebită de a menţine, ca ideal, sistemul de guvernare instituit de dinastia Zhou atunci când totul mergea bine. Deşi foarte rar puternice din punct de vedere militar, aceste elite insistau că menţinerea corectitudinii în interiorul frontierelor fiecărui stat chinez era o responsabilitate colectivă. Procedând astfel, ele au făcut probabil mai multe pentru a susţine un concept durabil al Chinei culturale în vremuri de restrişte decât statele care au ajuns la putere la periferie.

Deşi în China statele s-au luptat pentru putere timp de peste 500 de ani după prăbuşirea dinastiei Zhou, conceptul unei forme de unitate a fost păstrat, cel puţin pentru o vreme, prin întâlniri interstatale şi noţiunea de *Ba* sau conducător suprem. Aceste Naţiuni Unite de la mijlocul mileniului I

î.e.n. Au apărut, evident, ca rezultat al dorinţei de a evita războiul, care ar fi fost considerat un război între fraţi. În ciuda unor conflicte armate frecvente, un anumit sentiment de echilibru s-a extins şi în alte părţi ale Chinei, care – cel puţin vreo 200 de ani – a ajutat pacea să predomine asupra războiului. Cel mai surprinzător aspect a fost însă că, deşi regiunea era dezbinată, progresele economice şi culturale s-au înmulţit şi s-au răspândit pe o suprafaţă mult mai întinsă decât până atunci.

Mijlocul mileniului I î.e.n. A marcat în China creşteri spectaculoase ale productivităţii agricole, ceea ce a asigurat curând alimente pentru o populaţie mult mai numeroasă. Principalele progrese au vizat irigaţiile şi aratul mai eficient al pământului, care dădea astfel recolte mai bine. Comunicaţiile s-au dezvoltat, la fel şi comerţul – încercările din partea fiecărui stat de a controla comerţul erau compensate de nevoile fiecărui teritoriu şi de protecţia pe care statele individuale erau gata să le-o ofere negustorilor lor. Inventarea monedelor a ajutat, de asemenea, la crearea unei singure economii – existau multe valute, dar toate erau acceptate cu încredere în zona centrală a Chinei, deoarece scăderea valorii metalului nu era în interesul nimănui. O perioadă, balanţa de putere după prăbuşirea dinastiei Zhou a părut să servească mai multor scopuri. Dar în secolul al V-lea î.e.n., pe măsură ce puterile periferice şi-au mărit influenţa şi a crescut rivalitatea dintre ele, a devenit evident că centrul nu mai putea rezista şi că moştenirea dinastiei Zhou nu era suficientă pentru a menţine o formă de stabilitate.

La sfârşitul Perioadei Primăverii şi Toamnei exista un sentiment profund şi prelungit de criză politică şi socială în China. Ca urmare, au apărut foarte multe speculaţii cu privire la bazele guvernării şi ale eticii. Această eră avea să rămână celebră ca perioada celor „o sută de şcoli”, când învăţaţii rătăcitori treceau de la un protector la altul, expunându-şi învăţăturile. Unul dintre semnele acestei noi direcţii de dezvoltare a fost apariţia unei şcoli de scriitori cunoscuţi ca

„Legaliştii”. Se spune că aceştia ar fi cerut ca practica ritualurilor să fie înlocuită de competenţa legislativă ca principiu al organizării statului; trebuia să existe o singură lege pentru toţi, decretată şi pusă strict în aplicare de un singur conducător. Scopul era crearea unui stat bogat şi puternic. Mulţi oponenţi au găsit că aceasta era doar o doctrină cinică a puterii, dar legaliştii aveau să înregistreze succese importante în următoarele câteva secole deoarece regilor, cel puţin, le-au plăcut ideile lor. Dezbaterea a continuat mult timp. În această dezbatere principalii oponenţi ai legaliştilor erau adepţii celui mai celebru învăţător dintre toţi gânditorii chinezi, Confucius. Este mai uşor să îi spunem astfel, deşi numele nu este decât o versiune latinizată a termenului chinezesc *Kong Fuzi*, „Maestrul Kong”. Confucius urma să fie respectat în China mai mult decât orice alt filosof.

Ceea ce a spus – sau se spunea că a spus – a influenţat gândirea compatrioţilor săi timp de două mii de ani şi avea să facă obiectul unui atac virulent din partea primelor state chineze postconfucianiste abia în secolul XX.

Adevăratul nume al lui Confucius era Kong Qiu; el s-a născut în micul stat Lu (Shandongul de astăzi), în 551 î.e.n. Deoarece tatăl său a murit când el era foarte mic, Confucius a fost crescut de mama sa şi a fost

educat probabil pentru a deveni contabil. Familia sa era formată din mulţi învăţaţi şi funcţionari importanţi şi însuşi Confucius a fost o perioadă funcţionar de stat şi supraveghetor al grânarelor, dar nu a avut, probabil, niciodată o funcţie mai înaltă. Când nu a putut găsi un conducător care să îi pună în practică recomandările pentru o guvernare dreaptă, s-a întors spre meditaţie şi predicare; scopul său era să prezinte o versiune mai abstractă şi mai purificată a doctrinei care, credea el, stătea la baza practicilor tradiţionale şi să reînvie astfel integritatea personală şi serviciul dezinteresat în rândul clasei conducătoare. A fost un conservator reformator, căutând să-şi înveţe discipolii străvechile adevăruri fundamentale (*Tao*), materializate şi devenite neclare din cauza rutinei. Undeva în trecut, credea el, existase o epocă mitică în care fiecare om îşi cunoştea locul şi îşi făcea datoria; reînvierea acelei perioade era ţelul etic al lui Confucius. El susţinea principiul ordinii – atribuirea locului potrivit pentru orice în marea varietate de experienţe.

Expresia practică a fost puternica înclinaţie confucianistă de a sprijini instituţiile care puteau garanta ordinea – familia, ierarhia, statutul – şi respectul cuvenit pentru numeroasele obligaţii frumos nuanţate dintre oameni.

Acestea erau învăţături capabile de a forma oameni care aveau să respecte cultura tradiţională, să pună accent pe valoarea formei potrivite şi a comportamentului adecvat şi să încerce să-şi respecte obligaţiile morale prin îndeplinirea minuţioasă a sarcinilor lor. Doctrina a avut un succes imediat deoarece mulţi dintre discipolii lui Confucius au dobândit faimă şi influenţă (deşi învăţăturile sale blamau urmărirea conştientă a unor astfel de ţeluri, îndemnând, în schimb, la o modestie elegantă). Dar a avut succes şi într-un sens fundamental, deoarece generaţii întregi de funcţionari chinezi aveau să fie instruiţi conform normelor de comportament şi de guvernare expuse de el. „Documente, purtare, loialitate şi fidelitate”, patru precepte care i-au fost atribuite ca atribute ale guvernării, au ajutat sute de ani la formarea unor funcţionari de încredere, uneori dezinteresaţi şi chiar omenoşi.

În cadrul interesului lui Confucius de a reînvia percepte străvechi, principiul obligaţiei fiecărui om de a-şi perfecţiona caracterul era cel mai important. Dar fiinţa umană civilizată trebuia să îşi controleze şi comportamentul exterior pentru a se conforma cu preceptele impuse de cei din vechime. Cam la fel cum urma să facă Biblia creştină, Confucius credea că un principiu al sentimentului de reciprocitate al eticii ar fi de ajutor în această privinţă; el a spus: „Ce ţie nu-ţi place altuia nu-i face”. Credea că studierea istoriei era secretul oricărei îmbunătăţiri morale şi al unei bune guvernări. Şi a pus tot atâta accent pe loialitate ca virtute supremă ca şi pe nevoia de sinceritate, chiar în împrejurări potrivnice. Aprobarea tacită a unor ordini nelegitime duce la ruinarea unei ţări:

„Omul superior”, afirma Maestrul Kong, „nu este nici îngrijorat şi nu arată nici teamă”.

Textele confucianiste aveau să fie tratate ulterior cu un respect aproape religios. Numele lui Confucius a conferit prestigiu oricărui lucru cu care era asociat. Se spune că ar fi compilat o parte dintre textele cunoscute ulterior drept cele *Treisprezece clasice*, o colecţie care a ajuns la forma sa finală abia în secolul al XIII-lea e.n. Asemenea întru câtva Vechiului Testament,

era o colecţie variată de poezii vechi, cronici, documente oficiale, morale şi una dintre primele cosmogonii, intitulată *Cartea Schimbărilor*, dar ele au fost folosite timp de secole într-o manieră unificată şi creatoare pentru a forma generaţii de conducători şi funcţionari chinezi după preceptele despre care se credea că sunt cele aprobate de Confucius (paralela cu utilizarea Bibliei, cel puţin în ţările protestante, este frapantă şi în acest sens). Eticheta de autoritate a fost aplicată acestei colecţii de texete conform tradiţiei că însuşi Confucius a fost cel care a făcut selecţia şi că ea trebuie să conţină, prin urmare, o doctrină ce a încorporat învăţăturile sale.

Aproape întâmplător, ea a consolidat şi mai mult utilizarea limbii chineze în care aceste texte erau scrise ca limbă comună a intelectualilor din China; colecţia de texte a fost încă un element de coeziune care a unit o ţară imensă şi variată într-o cultură comună.

Este surprinzător că, până când a murit (în 479 î.e.n.), Confucius a avut atât de puţine de spus despre supranatural. În sensul obişnuit al cuvântului, învăţăturile sale nu au fost „religioase” (iar aceasta explică probabil de ce învăţăturile altora au avut un succes mai mare în rândul maselor). El era preocupat în primul rând de sarcinile practice, accent pe care l-a împărtăşit cu mulţi alţi gânditori chinezi din secolele V-IV î.e.n. Poate pentru că apoi această etichetă a fost acceptată, gândirea chineză pare mai puţin frământată de incertitudinile legate de realitatea sau posibilitatea mântuirii personale decât alte tradiţii, mai zbuciumate. Lecţiile trecutului, înţelepciunea vremurilor străvechi şi menţinerea ordinii au ajuns să aibă o importanţă mai mare în învăţăturile sale decât examinarea unor enigme teologice sau căutarea liniştii în braţele unor zei întunecaţi.

Totuşi, în ciuda influenţei sale extraordinare şi a promovării lui ulterioare ca nucleu al unei religii oficiale, Confucius nu a pus singur bazele tradiţiei intelectuale chineze. Într-adevăr, nu se poate considera că învăţăturile unui singur individ au dat tonul vieţii intelectuale chineze. Ea are în comun cu alte filosofii orientale accentul pus pe meditaţie şi reflecţie, şi nu pe modul metodic şi interogativ familiar europenilor. Cartografierea cunoaşterii prin chestionarea sistematică a minţii în legătură cu natura şi amploarea propriilor puteri nu avea să fie o activitate caracteristică a filosofilor chinezi. Aceasta nu înseamnă că ei erau înclinaţi spre fantezie şi spiritualitate, căci confucianismul punea mult accent pe practică. Spre deosebire de înţelepţii etici ai iudaismului, creştinismului şi islamului, cei din China au avut mereu tendinţa de a se apleca asupra materialului şi concretului, asupra problemelor pragmatice şi seculare mai mult decât asupra teologiei şi metafizicii.

Perioada care a urmat morţii lui Confucius – cunoscută ca perioada Statelor Combatante, care a durat aproximativ din anul 481 până în 221 î.e.n. – a reprezentat în multe privinţe opusul a tot ceea ce susţinuse marele înţelept. O

epocă de dezbinare a dus la o perioadă de războaie intense pe măsură ce sistemul interstatal creat după lungul declin al dinastiei Zhou s-a deteriorat. Cele mai puternice state s-au angajat într-o serie de războaie care au creat alt tip de ţări, organizate pentru un beneficiu militar maxim. Odată cu militarizarea au apărut o serie de inovaţii militare: arcuri

convexe şi lănci de fier, mai puternice decât tot ce existase înainte; formaţii masive de pedestraşi, pentru luptele ofensive; o cavalerie mai bine instruită, cu armuri şi coifuri mai bune; şi dezvoltarea tehnicilor de asediu, care a dus la distrugerea unor oraşe şi state întregi. Cel mai reprezentativ text din vremea aceea nu aparţinea unuia dintre numeroşii filosofi ai perioadei, ci a fost un tratat de strategie militară intitulat *Arta războiului*, scris de un general (despre care nu există decât dovezi istorice oarecum îndoielnice) pe nume Sun Tzu.

Principiile lui Sun Tzu erau coeziunea internă şi duplicitatea făţişă. Conform *Artei războiului*:

Întreaga artă a războiului este bazată pe înşelătorie. De aceea, dacă eşti capabil, simulează incapacitatea, dacă eşti activ, simulează pasivitatea. Dacă eşti aproape, fă să se creadă că eşti departe şi, dacă eşti departe, fă să se creadă că eşti aproape. Momeşte inamicul pentru a-l prinde în capcană; simulează dezordinea şi loveşte.

Sun Tzu recomanda, de asemenea, o centralizare a mijloacelor necesare pentru susţinerea războiului; nobilii trebuiau să plătească impozite către centru şi să fie întotdeauna dispuşi să-şi urmeze regele în bătălie. Cu trecerea timpului, doar nobilii şi-au putut permite armele mai scumpe, armurile şi caii, folosite din ce în ce mai mult. Războinicul care folosea carul de luptă ca platformă de pe care trăgea cu arcul, înainte de coborî pentru a lupta în cea din urmă etapă a bătăliei pe jos, cu arme de bronz, a ajuns în ultimele secole ale epocii precreştine să facă parte dintr-o echipă de doi sau trei războinici cu armuri, deplasându-se cu un alai de 60 sau 70 de slujitori şi susţinători, însoţiţi de un car de luptă ce transporta armura grea şi noile arme, precum arcul convex şi puternicele lănci şi săbii de fier, necesare pe câmpul de luptă. Nobilii au rămas figurile-cheie şi în acest sistem, la fel ca în trecut.

Asemenea perioadei zbuciumate care a precedat-o, epoca Statelor Combatante nu a însemnat doar dezbinare, conflicte şi distrugere. A fost şi o perioadă a marilor oraşe şi palate, a artei extraordinare şi a progreselor din domeniul ştiinţei şi medicinei. Arta bronzului şi ceramica s-au dezvoltat şi mai mult, dar erau acum însoţite de crearea unor obiecte lăcuite şi a unor produse textile şi din mătase fine. O descoperire făcută recent în provincia Jiangxi, din partea central-sudică a Chinei, arată rochii aristocratice confecţionate din mătase fină, obţinută prin tehnici de vopsire şi ţesere uimitoare, mult mai avansate decât cele din perioadele anterioare. Figurinele găsite în mormintele din această perioadă reprezintă portretizări naturaliste ale unor indivizi, demonstrând progrese uriaşe în sculptură, desen şi pictură spre sfârşitul mileniului I. În anul 200 î.e.n., arta chineză urma nişte tipare ce aveau să dăinuie aproape încă un mileniu.

Primele progrese substanţiale în medicina chineză s-au făcut tot în această perioadă de conflict şi aparent colaps politic. *Canonul intern al Împăratului Galben*, cea mai veche lucrare de medicină teoretică chineză, datează cam din secolului I î.e.n., dar se baza pe texte mai vechi care prezentau diagnosticul şi tratamentul diferitelor boli. Lucrarea este, parţial, un compendiu medical detaliat, stabilind relaţiile corecte şi cele incorecte dintre om, natură şi Cer, prezentând anatomia, patologia şi modul de a ajunge la diagnosticul şi deciziile terapeutice corecte. E important de menţionat că aceste texte resping vechile teorii despre

vrăjitorii şi alte forme de magie şi le înlocuiesc cu observaţii şi efecte benefice dovedite ale ierburilor şi tratamentelor. Acupunctura a apărut în medicina chineză cam în aceeaşi perioadă şi a constituit o parte integrantă a acesteia încă de atunci.

Astronomia a fost alt domeniu care s-a dezvoltat mult în această perioadă.

Shi Shen şi alţi astronomi au făcut diagrame detaliate ale stelelor şi au observat petele de pe Soare şi evoluţia acestora. Au fost descoperite şi înregistrate comete şi planete. Se folosea deja o busolă rudimentară. Scopurile multora dintre aceste invenţii era crearea unui calendar mai exact şi dezvoltarea navigaţiei şi a unor relaţii corecte în cadrul statului şi între state. Nedreptăţile şi greşelile de pe pământ erau reflectate în haosul ceresc, credeau astronomii chinezi, şi, deşi cerul avea o realitate proprie, era legat de realitatea vieţii oamenilor în multiple moduri.

O eclipsă solară sau un cutremur semnalau o schimbare în rău a destinului unui stat, dar le ofereau învăţaţilor şansa de a observa în voie fenomenele cereşti şi terestre. Astfel de observaţii nu le erau de folos oamenilor obişnuiţi; ei erau mai preocupaţi de ceea ce le putea oferi pământul decât de ceea ce le prevestea cerut.

Numeroasa populaţie de ţărani a Chinei a plătit preţul a tot ceea ce a produs China în materie de civilizaţie şi putere de stat. Putem expune pe scurt puţinele informaţii pe care le avem despre viaţa ţăranilor; despre ei putem descoperi mai puţine lucruri decât despre masele anonime de truditori de la baza oricărei alte civilizaţii antice, dintr-un motiv material important: viaţa ţăranului chinez pendula între bordeiul de pământ iarna şi tabăra unde trăia în lunile de vară pentru a-şi păzi şi a-şi îngriji culturile. Asta nu a lăsat prea multe urme. În rest, el pare cufundat în anonimatul comunităţii sale, legat de pământ, rupt din când în când pentru a îndeplini alte sarcini şi pentru a-şi sluji stăpânul la război sau la vânătoare. Literatura şi crearea istoriei erau apanajul celor puternici – învăţaţii şi funcţionarii, aristocraţia şi regii.

Deşi societatea chineză avea să devină mult mai complexă spre sfârşitul perioadei Statelor Combatante, o distincţie între oamenii de rând şi cei de viţă nobilă a persistat. Existau importante consecinţe practice: nobilimea, de exemplu, nu era supusă pedepselor aplicate omului de rând, cum ar fi mutilarea; ulterior, faptul că nobilimea era scutită de bătăile care îi puteau fi aplicate omului de rând a fost o reminiscenţă a acestei diferenţieri (deşi, bineînţeles, un nobil putea suferi pedepse corespunzătoare şi uneori cumplite pentru infracţiunile foarte grave). De asemenea, nobilimea s-a bucurat timp îndelungat de un monopol efectiv asupra bunăstării, care a durat mai mult decât vechiul monopol asupra armelor de metal.

Totuşi, nu acestea erau diferenţele esenţiale de statut; ele se aflau în altă parte, în statutul religios special al nobilului, ca urmare a unui monopol asupra practicilor ritualice. Doar nobilii aveau acces la cultele care erau nucleul noţiunii chineze de rudenie. Doar nobilii aparţineau unei familii, ceea ce însemna că aveau strămoşi.

Respectul pentru strămoşi şi împăcarea spiritelor acestora existaseră înainte de dinastia Shang, deşi nu pare probabil ca în vechime să se fi crezut că mulţi dintre strămoşi ar putea supravieţui în lumea spirituală. Poate cei suficient de norocoşi ar fi fost spiritele unor persoane deosebit

de importante; cel mai probabil, bineînţeles, aceştia erau chiar conducătorii, ale căror origini primordiale, se afirma, erau divine.

Familia a apărut ca o clarificare legală şi ca o subdiviziune a clanului, iar perioada Zhou a fost cea mai importantă pentru această clarificare. Existau aproximativ o sută de clanuri nobile, în cadrul fiecăruia căsătoria fiind interzisă.

Fiecare clan se presupunea că a fost înfiinţat de un erou sau un zeu. Capii patriarhali ai familiilor şi caselor clanului exercitau o autoritate specială asupra membrilor acestuia şi erau cu toţii calificaţi să desfăşoare ritualurile proprii, influenţând astfel spiritele să acţioneze ca intermediari pe lângă puterile care controlau universul, în numele clanului. Aceste practici au ajuns să identifice persoanele îndreptăţite să posede pământ sau să deţină funcţii. Clanul oferea un fel de democraţie a oportunităţilor la acest nivel: oricare dintre membrii săi putea fi numit în cea mai înaltă funcţie, deoarece toţi erau calificaţi în virtutea fundamentală a originilor divine. În acest sens, regele era doar *primus inter pares*, un nobil remarcabil printre ceilalţi nobili.

Familia absorbea cantităţi enorme de sentiment religios şi energie spirituală; ritualurile sale erau riguroase şi cronofage. Oamenii de rând, care nu luau parte la ele, şi-au găsit o supapă religioasă în venerarea zeilor naturii. Aceştia au primit întotdeauna o oarecare atenţie şi din partea elitei, venerarea munţilor şi a râurilor şi împăcarea spiritelor fiind obligaţii importante ale împăratului încă din vechime, dar urmau să influenţeze principalele direcţii de dezvoltare ale gândirii chineze mult mai puţin decât noţiunile similare din alte religii.

Religia a avut repercusiuni considerabile asupra formelor politice. Primele case conducătoare pretindeau supunere pe baza superiorităţii lor religioase. Prin menţinerea ritualului, doar ele aveau acces la bunăvoinţa puterilor nevăzute, ale căror intenţii puteau fi cunoscute datorită oracolelor. Odată interpretate aceste preziceri, era posibilă rânduirea vieţii agricole a comunităţii, căci ele reglementau aspecte precum momentul însămânţării sau al recoltei. Multe depindeau de poziţia religioasă a regelui. Aceasta era de o importanţă vitală pentru stat. Acest lucru s-a reflectat în faptul că răsturnarea dinastiei Shang de către dinastia Zhou nu a fost doar de factură militară, ci şi religioasă. A fost inoculată ideea că exista un zeu superior zeului ancestral al dinastiei şi că de la el emana dreptul de a conduce. Acum se pretindea că acesta decretase ca ocârmuirea să treacă în alte mâini. Inevitabil, această perspectivă ciclică asupra istoriei a provocat speculaţii cu privire la posibilele semne după care ar trebui recunoscut cel îndreptăţit să preia puterea. Pietatea filială era unul dintre ele şi, astfel, un principiu conservator era implicit. Dar unii autori din dinastia Zhou au mai introdus o idee, nefericit redată în alte limbi prin cuvântul „virtute”. În mod clar, conţinutul său a fost schimbător; prin urmare, erau posibile dezacorduri şi discuţii.

În vremea dinastiei Shang, toate deciziile importante ale statului şi multe altele mai puţin însemnate erau luate prin consultarea oracolelor. Acest lucru se făcea prin inscripţionarea unor carapace de broască-ţestoasă sau a oaselor omoplaţilor anumitor animale şi aplicarea unei vergele de bronz încins pentru a produce crăpături pe partea opusă. Direcţia şi lungimea acestor crăpături în raport cu caracterele erau

analizate şi oracolul era citit în consecinţă de rege. Era o practică extrem de importantă din punctul de vedere al istoricilor, căci astfel de oracole erau păstrate, se pare, drept cronici. Ele ne oferă dovezi privind naşterea limbii chineze, deoarece caracterele de pe oasele oraculare (şi de pe unele dintre primele obiecte de bronz) sunt, practic, cele ale limbii chineze clasice. Dinastia Shang avea aproximativ 5.000 de asemenea caractere, deşi nu toate pot fi citite.

Secole la rând, scrierea avea să rămână privilegiul apărat cu grijă al elitei.

Cititorii oracolelor, aşa-numiţii *shi*, erau precursorii clasei nobililor învăţaţi de mai târziu; ei erau experţi indispensabili, posesorii unor abilităţi sacerdotale şi ezoterice. Ulterior, monopolul lor avea să fie transferat clasei mult mai numeroase a învăţaţilor şi funcţionarilor. Scrierea a rămas, astfel, forma de comunicare a unei elite relativ restrânse, care nu doar credea că deţine privilegiul asupra ei, ci avea şi interesul de a o feri de alterare şi variaţii. Aceasta a avut o importanţă enormă ca resort al unificării şi stabilităţii, deoarece chineza scrisă a devenit o limbă a guvernării şi a culturii ce a depăşit barierele impuse de dialecte, religii şi regiuni.

În perioada Statelor Combatante, utilizarea ei de către elită a menţinut unitatea ţării.

Mai mulţi dintre marii determinanţi ai viitoarei istorii a Chinei fuseseră aşadar deja schiţaţi până în secolul al III-lea î.e.n., când ţara era pe cale să intre într-o nouă formă de organizare politică în calitate de imperiu. Această transformare s-a produs după semnele tot mai frecvente ale unor schimbări sociale care afectau funcţionarea instituţiilor importante. Nu este surprinzător: China a rămas mult timp o ţară agricolă, iar schimbarea era adesea iniţiată de presiunea exercitată de populaţie asupra resurselor. Astfel se explică impactul apariţiei fierului, folosit probabil din jurul anului 500 î.e.n. Anterior, uneltele erau confecţionate prin turnare, de vreme ce s-au descoperit matriţe din fier pentru turnarea lamelor secerilor datând încă din secolul al IV-lea sau al V-lea î.e.n.

Tehnica chineză de prelucrare a noului metal era astfel avansată încă din cele mai vechi timpuri. Fie pornind de la turnarea bronzului, fie experimentând cu cuptoarele de ars ceramica, care puteau genera temperaturi ridicate, China a început să toarne fierul şi să-l forjeze aproximativ în acelaşi timp. Succesiunea exactă nu e importantă; ceea ce merită să fie menţionat este că temperaturi suficient de înalte pentru turnarea fierului au fost atinse în alte regiuni abia peste vreo 19 secole.

O altă schimbare importantă în perioada de dezbinare a fost o dezvoltare impresionantă a oraşelor. Acestea erau de obicei situate în câmpii, în apropierea râurilor, dar primele au împrumutat probabil forma şi amplasarea de la templele proprietarilor de pământ, folosite de ei drept centre de unde îşi administrau domeniile. Pe măsură ce în jurul lor s-au format comunităţi, au apărut şi alte temple, cele ale zeilor populari ai naturii. Apoi, de la sfârşitul dinastiei Zhou, o nouă dimensiune a guvernării a început să se facă simţită; găsim bastioane masive şi ziduri de apărare, reşedinţe ale aristocraţilor şi curţi, precum şi vestigiile unor construcţii foarte mari. Spre sfârşitul dinastiei Zhou, principalul său oraş, Changzhou (aflat în apropiere de Luoyang, din actualul Henan), era împrejmuit de

patru ziduri de pământ de două mile lungime, formând un dreptunghi.

Existau zeci de oraşe în jurul anului 300 î.e.n., iar răspândirea lor sugerează o societate din ce în ce mai variată. Multe aveau trei zone bine delimitate: o incintă mică, unde trăia aristocraţia, una mai mare, locuită de meşteşugari specializaţi şi comercianţi, şi câmpurile din afara zidurilor, care alimentau oraşul.

Clasa negustorilor a fost alt progres important. Ea nu cântărea mult în ochii proprietarilor de pământuri, dar se foloseau monede, ceea ce indică o nouă complexitate a vieţii economice şi existenţa unor specialişti în domeniul comerţului. Locuinţele lor şi cele ale meşteşugarilor erau separate de ale nobilimii prin ziduri şi bastioane, dar şi ei erau apăraţi de zidurile oraşului – un semn al nevoii tot mai mari de apărare. Pe străzile comerciale ale oraşelor din perioada Statelor Combatante se găseau prăvălii care vindeau bijuterii, diverse articole, alimente şi haine, dar şi taverne, case de jocuri de noroc şi bordeluri.

Sfârşitul mileniului I a fost marcat de tulburări şi de un scepticism tot mai accentuat cu privire la criteriile după care era recunoscut dreptul de a conduce.

Preţul supravieţuirii pentru prinţii care îşi disputau China a fost elaborarea unor administraţii mai eficiente şi a unor forţe armate, ei încurajându-i adesea pe inovatorii dispuşi să lase în urmă tradiţia. Acelaşi lucru se aplică şi sistemelor care rivalizau cu confucianismul şi care au fost dezvoltate pentru a satisface cerinţele chinezilor. Unul dintre ele era canonul lui Mo Zi, un filosof din secolul al V-lea î.e.n. Care propovăduia o credinţă activă întemeiată pe un altruism universal; oamenii trebuiau să-i iubească pe străini aşa cum îşi iubeau semenii.

Unii discipoli ai săi au accentuat această latură a predicii, alţii fervoarea religioasă care încuraja venerarea spiritelor şi care era mai apreciată de mase. Lao Zi, un alt mare învăţător (deşi, în ciuda celebrităţii lui, practic nu ştim nimic despre el), se presupune a fi autorul textului care a devenit lucrarea-cheie a tradiţiei filosofice numite ulterior taoism. Taoismul se deosebea mult mai evident de confucianism prin faptul că pleda pentru ignorarea categorică a multor aspecte promovate de acesta – respectul pentru ordinea existentă, eticheta şi respectarea riguroasă a tradiţiei şi ritualurilor, de exemplu.

Taoismul îndemna la supunerea faţă de un principiu al filosofiei chineze familiar lui Confucius: *tao* sau „drumul firesc al lucrurilor”, principiul cosmic care ordonează şi susţine universul armonios organizat. Rezultatele efective erau probabil chietismul politic şi neataşamentul; un ideal promovat printre adepţii săi era ca un sat să ştie de existenţa altor sate, deoarece le-ar auzi cocoşii cântând dimineaţa, dar să nu arate niciun interes pentru acestea, să nu se angajeze în legături comerciale şi să nu existe nicio ordine politică unificatoare. O astfel de idealizare a simplităţii şi sărăciei era exact opusul imperiului şi prosperităţii promovate de confucianism.

Toate şcolile de filosofie chineză au trebuit să ţină seama de doctrina confucianistă, atât de mari erau prestigiul şi influenţa ei. Un filosof de mai târziu, Mencius (o latinizare a numelui Meng Zi), îi învăţa pe oameni în secolul al IV-lea să aspire la bunăstarea omenirii urmând doctrina lui Confucius. Respectarea unui cod moral ar asigura astfel funcţionarea

naturii umane originar bune. Mai mult, un adept al principiilor confucianiste urma să conducă întreaga Chină. În cele din urmă, împreună cu budismul (care a ajuns în China abia la finele perioadei Statelor Combatante) şi taoismul, confucianismul a ajuns de obicei să fie menţionat ca una dintre cele trei „doctrine” care stau la baza culturii chineze.

Efectul concertat al acestor perspective este greu de definit, dar probabil enorm. E greu de spus câţi oameni au fost afectaţi în mod direct de aceste doctrine, în cazul confucianismului influenţa sa continuând mult timp după moartea lui Confucius. Cu toate acestea, importanţa confucianismului pentru elitele conducătoare din China avea să fie imensă. El a stabilit standarde şi idealuri pentru conducătorii şi suveranii Chinei, care nu pot fi şterse nici măcar astăzi. Mai mult, unele dintre preceptele sale – pietatea filială, de exemplu – au pătruns în cultura populară prin intermediul poveştilor şi al motivelor tradiţionale din artă. Astfel, a consolidat şi mai mult o civilizaţie ale cărei caracteristici marcante erau deja bine trasate în secolul al III-lea î.e.n. Cu siguranţă, învăţăturile sale au accentuat preocuparea faţă de trecut a conducătorilor Chinei, ceea ce avea să confere istoriografiei chineze o direcţie caracteristică şi este posibil să fi avut şi unele efecte restrictive asupra unor forme de cercetare ştiinţifică. Dovezile arată că după secolul al V-lea î.e.n. Tradiţia observaţiilor astronomice care permisese prezicerea eclipselor lunare a intrat în declin. Unii savanţi au văzut în influenţa lui Confucius o parte a explicaţiei pentru acest declin. Una peste alta, marile şcoli etice ale Chinei sunt o ilustrare clară a modului în care aproape toate categoriile civilizaţiei sale diferă de cele din tradiţia europeană şi chiar de cele din oricare altă civilizaţie cunoscută. Unicitatea ei nu este doar un semn al relativei sale izolări, ci şi al vigorii ei.

Două mari forţe stau la baza creării Chinei. Prima a fost răspândirea continuă a culturii dinspre bazinul Fluviului Galben. La început, civilizaţia chineză a fost reprezentată de mici insule într-o mare de barbarie. Totuşi, în jurul anului 500 î.e.n. Devenise numitorul comun a zeci, poate sute de aşa-numite

„state” răspândite în nord, în regiunea fluviului Yangtze şi în estul Sichuanului. S-a răspândit treptat şi spre regiunile central-sudice, unde se află în prezent provincia Hunan, nordul provinciei Jiangxi şi provincia Zhejiang. În ultima regiune, una dintre marile ţări din perioada Statelor Combatante, Chu, s-a extins treptat. Deşi datora multe dinastiei Zhou, avea numeroase caracteristici lingvistice, caligrafice, artistice şi religioase proprii. La finele perioadei Statelor Combatante am ajuns într-un punct în care scena istoriei Chinei urmează să se lărgească foarte mult.

Al doilea proces fundamental şi permanent, în timpul dinastiilor Shang şi Zhou, a fost consacrarea unor repere instituţionale care urmau să supravieţuiască până în epoca modernă. Printre ele s-a numărat împărţirea societăţii chineze în clasa elitei deţinătoare de pământuri şi oamenii de rând. Deşi forma statului urma să se schimbe profund odată cu apariţia primelor imperii chineze, aceste distincţii au rămas, cu tipare consacrate ale marilor familii nu foarte diferite de ceea ce vom descoperi ulterior în Imperiul Roman şi în Europa medievală. A existat, de asemenea, o ideologie a dreptăţii şi corectitudinii sub o formă ce urma să supravieţuiască marii divizări politice din istoria Chinei în secolul al II-lea

î.e.n., atunci când a fost întemeiat Imperiul Qin. La acel moment, ideologia, organizarea socială şi cultura conlucraseră la formarea Chinei, un popor şi un teritoriu a căror unitate era vădită.

7
Celelalte lumi ale Antichităţii

Până în acest punct al istorisirii noastre, suprafeţe imense ale lumii abia dacă au fost menţionate. Deşi Africa are întâietate în istoria evoluţiei şi răspândirii omenirii, iar popularea Oceaniei şi Americii trebuie menţionate, odată ce aceste evenimente îndepărtate au fost înregistrate, începuturile istoriei ne îndreaptă atenţia în altă parte. Centrele culturilor creatoare care au dominat istoria civilizaţiei erau în Orientul Mijlociu, în bazinul Mării Egee, în India şi în China.

În toate aceste zone se poate observa o schimbare semnificativă de ritm, undeva în mileniul I î.e.n.; nu sunt delimitări clare, dar există o anumită sincronie care ne face să vorbim despre această epocă a istoriei lor. Dar, pentru marile zone despre care nu s-a spus nimic până în prezent, o astfel de cronologie ar fi cu totul inutilă.

Motivul principal este că nicăieri în altă parte nu s-a ajuns la un nivel de civilizaţie comparabil cu cel atins până în anul 1000 î.e.n. În zona Mediteranei şi în Asia. Până atunci s-au realizat lucruri remarcabile în Europa Occidentală şi în America, dar, prin comparaţie, rămâne un decalaj între acestea şi cele ale civilizaţiilor antice care aveau să pună bazele unor tradiţii durabile. Istoria antică a acestor zone suscită interes mai mult pentru modul cum ilustrează că drumuri diferite pot duce la civilizaţie şi că se poate ajunge la răspunsuri diferite la problemele puse de mediu mai degrabă decât pentru moştenirea lăsată. Într-un caz sau două, ne pot îndreptăţi să redeschidem discuţia despre ce înseamnă

„civilizaţie”, dar pentru perioada la care ne-am referit până acum povestea Africii sau a Eurasiei Centrale, a popoarelor din Pacific, a Americii sau a Europei Occidentale nu este istorie, ci preistorie. Există o legătură slabă sau poate chiar nu există niciuna între ritmurile lor de dezvoltare şi ceea ce se întâmpla în Orientul Mijlociu sau pe coastele Asiei, chiar şi atunci când (aşa cum e cazul Africii şi Europei, dar nu al Americii) au fost contacte cu aceste zone.

Africa este un bun loc de pornire, deoarece aici a început povestea omului.

În mai multe valuri, culturile care se dezvoltaseră în Africa au dat naştere unor noi culturi şi în alte părţi ale lumii. Această răspândire a omului a fost un proces foarte îndelungat şi avem motive să credem că grupurile care au migrat din Africa au furnizat de multe ori noi tehnologii şi noi idei celorlalte, pe măsură ce omul a avansat spre Europa şi spre zonele mai îndepărtate de pe coastele Asiei, acum aproximativ 50.000 de ani. Apoi, totuşi, în paleoliticul superior şi în neolitic, accentul se mută în altă parte. Urmau să se mai întâmple multe în Africa, dar perioada celei mai mari influenţe pe care a avut-o asupra lumii se încheiase de mult.

De ce s-a întâmplat asta este dificil de spus, dar e posibil ca una dintre cauzele principale să fi fost o schimbare a climei. Până nu demult, să

zicem în jurul anului 3000 î.e.n., în Sahara trăiau elefanţi şi hipopotami, care au dispărut cu timpul; şi mai demn de luat în seamă, era patria populaţiilor de păstori, care creşteau vite, oi şi capre. Astăzi, Sahara este cel mai mare deşert de pe pământ.

Dar ce este astăzi deşert, cu canioane aride, era cândva o savană fertilă, brăzdată şi udată de râurile care coborau spre Niger şi de alt sistem, de 750 de mile lungime, ce se vărsa în lacul Ciad. Oamenii care trăiau în zonele de deal de unde izvorau aceste râuri au lăsat în urmă dovezi ale existenţei lor în picturi şi gravuri rupestre foarte diferite de începuturile artei rupestre europene, care nu prezenta decât viaţa animalelor şi doar pe ici, pe colo câte un om. Aceste izvoare sugerează, de asemenea, că Sahara era la acea vreme locul de întâlnire al populaţiilor africane şi mediteraneene, care se numărau printre strămoşii berberilor şi tuaregilor de mai târziu. Una dintre aceste populaţii pare să fi avansat dinspre Tripoli cu cai şi care şi poate i-a cucerit pe păstori. Indiferent dacă s-a întâmplat sau nu acest lucru, simpla lor prezenţă (ca şi cea a populaţiilor africane din Sahara) ne arată că vegetaţia Africii era foarte diferită de cea din prezent: caii trebuie să pască. Totuşi, odată ce păşim în vremurile istorice, Sahara este deja aridă, teritoriile unor populaţii cândva prospere sunt abandonate, animalele au dispărut, deşi zonele de coastă erau mult mai întinse şi mai fertile decât astăzi.

Poate, prin urmare, clima este cea care ne readuce la Egipt ca început al istoriei Africii. Totuşi, Egiptul a exercitat o influenţă creatoare foarte redusă dincolo de valea Nilului. Deşi au existat contacte cu alte culturi, nu sunt uşor de descifrat. Probabil că libienii din izvoarele egiptene semănau cu oamenii reprezentaţi cu carele lor în picturile rupestre din Sahara, dar nu putem şti cu siguranţă. Atunci când istoricul grec Herodot a scris despre Africa în secolul al Vlea î.e.n., nu a putut spune multe despre ce s-a petrecut în afara Egiptului. Africa lui (pe care o numea Libia) era un ţinut definit de Nil, care curgea spre sud, credea el, aproximativ paralel cu Marea Roşie, după care se îndrepta spre vest. La sud de Nil, spre răsărit, în opinia sa, se aflau etiopienii, iar în vest deşertul, fără locuitori. Nu a putut afla informaţii despre acest ţinut, deşi unii călători vorbeau despre o populaţie de pigmei, care practicau vrăjitoria.

Ţinând cont de sursele sale, din punct de vedere topografic nu era deloc o ipoteză deplasată, dar Herodot ghicise doar o mică parte dintr-un tablou complex.

Etiopienii, ca şi vechii locuitori ai Egiptului de Sus, erau hamiţi care alcătuiau unul dintre grupurile de popoare din Africa la sfârşitul Epocii pietrei identificate ulterior de antropologi. Alte grupuri erau strămoşii populaţiei san (ai cărei membri erau numiţi adesea boşimani în trecut), care trăiau, cu aproximaţie, în zonele deschise ce se întindeau din sudul Saharei până în Cape, şi ai populaţiei bantu, care a dominat ulterior centrul, estul şi sudul Africii. Aşa cum ştim din preistorie, Africa este un mozaic de o diversitate genetică mult mai mare decât cea întâlnită în alte părţi ale lumii înainte de recentele valuri de migraţie.

Judecând după uneltele din piatră, culturile asociate cu popoarele hamitice sau protohamitice par, în general, să fi fost cele mai avansate din Africa înainte de apariţia agriculturii. Evoluţia, cu excepţia Egiptului, a fost lentă, iar agricultura şi culturile preistorice ale vânătorilor şi culegătorilor

au coexistat în Africa până în epoca modernă.

Aceeaşi creştere care s-a înregistrat şi în alte locuri când hrana a început să fie produsă în cantităţi mari a schimbat curând fenomenele demografice africane, mai întâi permiţând întemeierea unor aşezări dense pe valea Nilului, preliminariile civilizaţiei egiptene, apoi prin concentrarea populaţiei africane la sud de Sahara, de-a lungul savanelor ce separau deşertul şi pădurea ecuatorială în mileniile II-I î.e.n. Acest lucru pare să reflecte răspândirea agriculturii dinspre nord spre sud. Totodată, reflectă descoperirea unor cereale mai bine adaptate la condiţiile tropicale şi la alte soluri comparativ cu grâul şi orzul, înfloritoare în valea Nilului. E vorba despre meiul şi orzul cultivate în savane. Zonele împădurite nu au putut fi exploatate până la apariţia plantelor adaptate la acest mediu din Asia de Sud-Est şi, în cele din urmă, din America. Nimic din toate acestea nu s-a petrecut înainte de naşterea lui Hristos. Astfel s-a consacrat una dintre caracteristicile importante ale istoriei Africii, varietatea tendinţelor culturale pe continent.

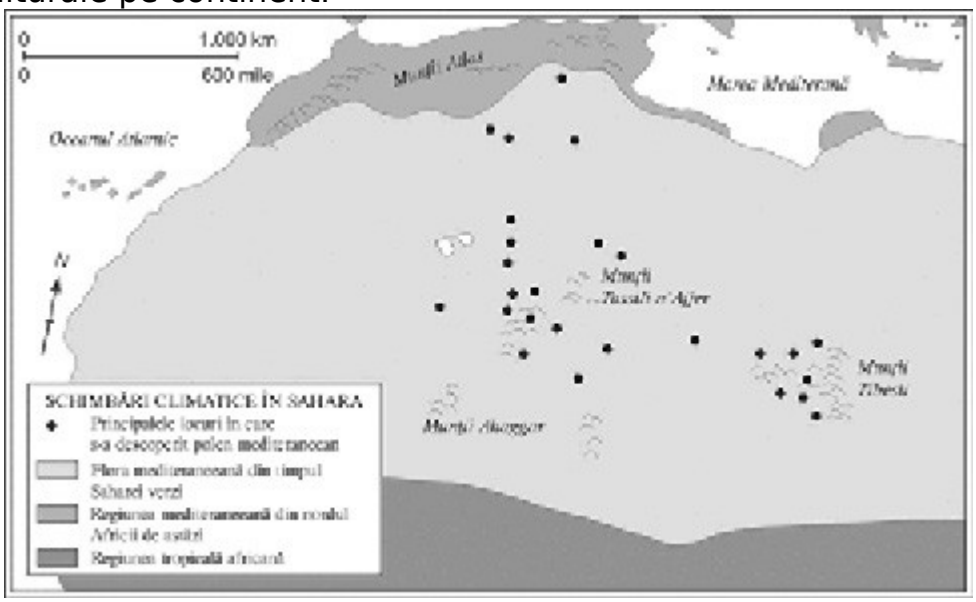

La acel moment, fierul ajunsese în Africa şi condusese deja la primele exploatări ale minereurilor africane. Acest lucru s-a produs în primul stat african despre care avem informaţii în afară de Egipt, Kush, pe Nil, pe teritoriul actual al Sudanului. Aceasta fusese iniţial cea mai sudică zonă de influenţă egipteană.

După înglobarea Nubiei, principatul Sudan, aflat la sud, a fost ocupat de egipteni, dar în jurul anului 1000 î.e.n. Şi-a câştigat independenţa ca regat, fiind puternic marcat de civilizaţia egipteană. Locuitorii săi erau probabil popoare hamitice şi capitala se afla la Napata, în aval de a patra cataractă a Nilului. În 730 î.e.n. Kush devenise suficient de puternic pentru a cuceri Egiptul şi cinci dintre regii săi au condus ca faraonii cunoscuţi în istorie drept a XXV-a dinastie sau dinastia

„etiopiană”.

Cu toate acestea, ei nu au putut opri declinul Egiptului. Sosirea asirienilor în Egipt a marcat sfârşitul dinastiei kushite. Deşi civilizaţia egipteană a continuat în Kush, un faraon din următoarea dinastie l-a invadat la începutul secolului al VIIea î.e.n. După această dată, kushiţii au început şi ei să-şi împingă frontierele spre sud şi, pe parcurs, regatul lor a

suferit două schimbări majore. A devenit mai african, limba şi literatura lui reflectând o slăbire a influenţelor egiptene, şi şi-a extins dominaţia asupra unor noi teritorii, care asigurau atât minereu de fier, cât şi combustibilul necesar pentru topirea sa. Tehnica topirii fierului fusese învăţată de la asirieni. Noua capitală kushită de la Meroë a devenit centrul metalurgic al Africii. Armele de fier le-au asigurat kushiţilor acelaşi avantaj faţă de vecinii lor de care se bucuraseră şi popoarele din nord în trecut faţă de Egipt şi uneltele de fier au permis extinderea suprafeţelor cultivabile. Pe astfel de baze, au urmat aproximativ 300 de ani de prosperitate şi civilizaţie în Sudan, deşi după epoca la care ne referim acum.

Este evident că istoria omului în America este mult mai scurtă decât în Africa sau chiar în alte părţi. Acum aproximativ 20.000 de ani, după ce populaţiile asiatice au pătruns în America de Nord, oamenii au avansat încet spre sud timp de mii de ani. În Anzii peruvieni s-au descoperit urmele unor oameni ai cavernelor datând din urmă cu 15.000 de ani. Americile au climate şi medii foarte diferite; prin urmare, nu este de mirare că dovezile arheologice arată că au generat moduri de viaţă aproape la fel de diferite, influenţate de posibilităţile distincte de vânătoare, culeş şi pescuit. Este probabil imposibil de stabilit ce au învăţat unii de la alţii. Ceea ce se poate afirma cu siguranţă este că unele dintre aceste culturi au descoperit agricultura independent de Lumea Veche.

E posibil să existe păreri diferite cu privire la momentul acestei descoperiri, deoarece, în mod paradoxal, se ştiu foarte multe despre începuturile cultivării plantelor într-o vreme când nivelul la care se practica aceasta nu putea fi numit agricultură. Este totuşi o schimbare ce se petrece mai târziu decât în „semiluna fertilă”. Porumbul a început să fie cultivat în Mexic în jurul anului 2700 î.e.n., dar fusese ameliorat deja până prin 2000 î.e.n. În America Centrală, ajungând să semene cu planta pe care o cunoaştem astăzi. Acesta este tipul de schimbare ce a permis constituirea unor comunităţi mari. În aceeaşi perioadă au început să apară spre sud cartofii şi maniocul (o altă plantă cu tuberculi amilacei) şi, puţin mai târziu, sunt semne că porumbul s-a răspândit la sud de Mexic. Peste tot însă schimbarea este treptată; ideea unei „revoluţii agricole” ca eveniment brusc este şi mai eronată în America decât în Orientul Mijlociu. Totuşi, ea a avut un impact cu adevărat revoluţionar în timp, şi nu numai pe teritoriul Americii. Cartoful-dulce, originar din Mexic şi America Centrală, avea să se răspândească dincolo de Pacific, hrănind comunităţile agricole insulare cu secole înainte ca galioanele europene din era colonială să-l fi adus în Africa, Oceanul Indian şi Filipine.

Agricultura, satele, ţesutul şi olăritul apar în America Centrală înainte de mileniul al II-lea î.e.n., iar spre sfârşitul acestuia se disting primele semne ale culturii care a dus la formarea celei mai vechi civilizaţii americane recunoscute, cea a olmecilor de pe coasta de est a Mexicului. Aceasta era concentrată, se pare, în situri ceremoniale importante, cu piramide mari de pământ. În aceste locuri au fost descoperite sculpturi monolitice remarcabile şi siluete cioplite delicat în jad.

Stilul acestor lucrări este unic. Se axează pe siluete de oameni şi de jaguari, uneori combinându-le. Câteva secole după anul 800 î.e.n., pare să fi dominat toată

America Centrală, până în sud, pe teritoriul actualului El Salvador. El

apare fără a fi anticipat de nimic, într-o regiune mlăştinoasă împădurită, ceea ce este dificil de explicat în termeni economici, cu excepţia faptului că porumbul putea fi recoltat de patru ori pe an în zonele defrişate de la tropice, unde erau precipitaţii şi căldură tot timpul anului. Cu toate acestea, nu cunoaştem prea multe lucruri care să explice de ce civilizaţia, care în alte zone a avut nevoie de condiţiile favorabile tipice văilor marilor fluvii, apare în America pe un teren atât de puţin propice.

Civilizaţia olmecă a lăsat ceva ca moştenire, căci mai târziu zeii aztecilor aveau să descindă din cei ai olmecilor. Este posibil, de asemenea, ca scrierile hieroglifice cele mai vechi din America Centrală să-şi aibă originea în vremurile olmecilor, deşi primele caractere rămase din aceste sisteme apar abia după aproximativ un secol de la dispariţia culturii olmecilor, în jurul anilor 400 î.e.n.

Din nou, motivele sunt necunoscute. Mai la sud, în Perú, a apărut, de asemenea, o cultură numită Chavín (după un mare oraş ceremonial), care a supravieţuit puţin mai mult decât civilizaţia olmecă din nord. Şi reprezentanţii săi erau iscusiţi în prelucrarea pietrei. Cultura s-a extins impetuos, dar a dispărut misterios.

Este dificil de descifrat ce înseamnă aceste prime salturi către civilizaţie.

Indiferent care ar fi semnificaţia lor pentru viitor, ele s-au produs la milenii după apariţia civilizaţiei în alte locuri, din cauze diverse. Atunci când spaniolii au debarcat în Lumea Nouă, la aproape două mii de ani după dispariţia culturii olmecilor, aveau să-i găsească pe indigeni lucrând tot cu unelte din piatră. Aveau să descopere, de asemenea, societăţi complicate (precum şi vestigiile altora) ce făcuseră minuni în domeniul construcţiilor şi al organizării, depăşind cu mult, de exemplu, orice ar fi putut oferi Africa după declinul Egiptului antic. Tot ce ştim sigur este că nu avem o cronologie clară a lor.

Singura zonă în care s-a mai atins un nivel înalt în ceea ce priveşte uneltele de piatră a fost Europa Occidentală. Acest lucru i-a făcut pe unii entuziaşti să pretindă că aici ar fi existat alt centru al unei „civilizaţii” timpurii, de parcă locuitorii săi ar fi aparţinut unei clase defavorizate care avea nevoie de reabilitare istorică. Am menţionat deja Europa ca furnizor de metale pentru Orientul Mijlociu antic. Totuşi, deşi mare parte din ceea ce ni se pare acum interesant se întâmpla aici din preistorie, nu ne oferă o poveste care să ne impresioneze sau care să ne frapeze foarte mult. În istoria lumii, Europa preistorică nu are decât o importanţă redusă. Pentru marile civilizaţii care au înflorit şi au dispărut în văile fluviilor din Orientul Mijlociu, Europa nu avea o relevanţă deosebită. Uneori a fost influenţată de restul lumii, dar nu a contribuit decât marginal şi sporadic la schimbarea cursului istoriei. S-ar putea face o paralelă cu Africa de mai târziu, interesantă în sine, dar nu pentru vreo contribuţie specială şi favorabilă adusă istoriei lumii. Avea să treacă mult timp până când oamenii să poată măcar să conceapă că a existat o unitate geografică, ca să nu mai vorbim despre una culturală, care să corespundă ideii ulterioare de Europa. Pentru lumea antică, ţinuturile nordice de unde veneau barbarii înainte de apariţia lor în Tracia erau lipsite de relevanţă (şi cea mai mare parte probabil au venit oricum mai de la răsărit). Ţinuturile din nord-vestul continentului nu erau importante decât pentru că furnizau din când în când bunurile dorite în Asia şi în bazinul Mării Egee.

Nu sunt multe de spus aşadar despre Europa preistorică, însă, pentru a avea o perspectivă corectă, trebuie să mai subliniem un aspect. Trebuie să facem o distincţie între două Europe. Una este cea a coastelor mediteraneene şi a popoarelor lor. Aceasta e reprezentată, cu aproximaţie, de zona în care se cultiva măslinul. La sud de această zonă, civilizaţia urbană, bazată pe scriere, apare relativ repede odată ce intrăm în Epoca fierului şi, se pare, după contactul direct cu zonele mai avansate. În jurul anului 800 î.e.n., coastele din vestul Mediteranei începeau deja să aibă relaţii permanente cu estul. Europa este total diferită la nord şi la vest de această linie. În această zonă nu s-a răspândit ştiinţa de carte în Antichitate, aceasta fiind impusă mult mai târziu de cuceritori. Ea a rezistat mult timp influenţelor culturale din sud şi est – sau, cel puţin, nu a fost receptivă la ele

— Şi timp de două mii de ani nu a fost importantă în sine, ci prin relaţia sa cu alte zone. Rolul său nu a fost în întregime pasiv: migraţiile popoarelor sale, resursele naturale şi capacităţile de la acea vreme au influenţat marginal evenimentele din alte părţi. Dar, în anul 1000 î.e.n. – pentru a lua o dată la întâmplare – sau chiar la începutul epocii creştine, Europa avea puţine de oferit lumii, cu excepţia minereurilor sale, şi nicio realizare culturală de nivelul celor din Orientul Mijlociu, India sau China. Vremea Europei nu venise încă; aici avea să apară ultima mare civilizaţie.

Acest lucru nu s-a întâmplat din cauza unui cadru natural nefavorabil.

Europa deţine un procent extrem de mare din suprafaţa cultivabilă a lumii. Ar fi surprinzător să nu fi favorizat o dezvoltare timpurie a agriculturii şi dovezile arheologice demonstrează acest lucru. Este posibil ca relativa uşurinţă a agriculturii simple din Europa să fi avut un efect negativ asupra evoluţiei sociale; în văile marilor fluvii oamenii erau nevoiţi colaboreze pentru a controla irigaţiile şi pentru a exploata solul ca să supravieţuiască, pe când în mare parte a Europei o familie se putea descurca prin forţe proprii. Nu trebuie să ne hazardăm în speculaţii extravagante cu privire la originile individualismului occidental pentru a recunoaşte că avem aici un aspect foarte distinctiv şi cu un potenţial foarte important.

Oamenii de ştiinţă sunt de acord că atât agricultura, cât şi prelucrarea cuprului (prima formă de metalurgie) au pătruns în Europa din Anatolia şi Orientul Mijlociu. Tesalia şi nordul Greciei aveau comunităţi agricole puţin după anul 7000 î.e.n. În 5000 î.e.n. Existau astfel de comunităţi chiar şi în nordul Franţei şi Olandei şi curând după aceea au apărut şi în Insulele Britanice.

Principalele rute de răspândire au fost Balcanii şi văile râurilor lor, dar, în acelaşi timp, agricultura apăruse deja în insulele mediteraneene şi de-a lungul coastelor Europei de Sud, până în Andaluzia. În 4000 î.e.n., în Balcani se prelucra cuprul.

Nu mai pare probabil, prin urmare, ca această tehnică sau agricultura să fi apărut spontan în rândul europenilor, deşi ei i-au imitat rapid pe migratorii care au adus aceste cunoştinţe. A fost nevoie totuşi de mii de ani până când Europa a importat cerealele importante din Orientul Mijlociu.

Cea mai mare parte a ţinuturilor vestice şi nord-vestice ale Europei era ocupată în anul 3000 î.e.n. De popoarele numite uneori mediteraneene,

care au fost treptat împinse spre zone din ce în ce mai restrânse de alte popoare venite din est în mileniul III. În jurul anului 1800 î.e.n., culturile care au rezultat par să se fi fragmentat suficient pentru a-i putea recunoaşte printre ei pe strămoşii celţilor, cel mai important dintre triburile europene preistorice, o societate mai mult de războinici decât de negustori sau exploratori. Foloseau deja transportul pe roţi.

Un grup mai întreprinzător ajunsese în Insulele Britanice. Există multe dispute legate de sfera de influenţă a celţilor, dar nu vom denatura prea mult adevărul dacă ne gândim la Europa ca fiind împărţită în jurul anului 1800 î.e.n. În trei grupuri de popoare. Strămoşii celţilor ocupau la acea vreme cea mai mare parte a Franţei, Germaniei şi Ţărilor de Jos şi nordul Austriei. Spre est se aflau viitorii slavi, iar în nord (Scandinavia), viitoarele triburi teutonice. În afara Europei, în nordul Scandinaviei şi în nordul Rusiei, erau popoarele finice, care nu aparţineau din punct de vedere lingvistic popoarelor indo-europene.

Cu excepţia Balcanilor şi a Traciei, migraţia acestor popoare a influenţat vechile centre de civilizaţie doar în măsura în care au afectat accesul la resursele regiunilor în care au ajuns. Era vorba în primul rând despre minereuri şi abilităţi.

Pe măsură ce cererile civilizaţiei din Orientul Mijlociu au crescut, a crescut şi importanţa Europei. După apariţia primelor centre de metalurgie în Balcani au urmat şi altele în sudul Spaniei şi Greciei, în zona Mării Egee şi în centrul Italiei, în jurul anului 2000 î.e.n. La sfârşitul Epocii bronzului, prelucrarea metalului era foarte avansată, chiar şi în zone în care nu existau minereuri locale. Este unul dintre primele exemple de apariţie a unor regiuni economice importante datorită resurselor speciale. Cuprul şi cositorul au influenţat intrarea în Europa şi, de asemenea, navigaţia de-a lungul coastelor şi fluviilor sale, deoarece aceste bunuri erau necesare, dar nu erau disponibile în Orientul Mijlociu decât în cantităţi mici.

Europa era principalul furnizor al lumii metalurgice antice, precum şi un producător important. Prelucrarea metalelor a avansat mult şi a dus la producerea unor obiecte frumoase cu mult înaintea bazinului Mării Egee, dar faptul că această pricepere, deşi combinată cu o rezervă mai mare de metale după prăbuşirea cererii miceniene, nu a transformat cultura europeană într-o civilizaţie complexă şi unitară este probabil un argument împotriva acordării unui credit prea mare factorilor materiali în istorie.

Europa antică avea, bineînţeles, altă formă de artă care rămâne impresionantă. Ea se păstrează în miile de monumente megalitice care pot fi întâlnite din Malta, Sardinia şi Corsica, pe teritoriul Spaniei, în Bretagne şi până în Insulele Britanice şi Scandinavia. Ele nu sunt caracteristice doar Europei, dar se găsesc aici în număr mai mare şi par să fi fost ridicate mai devreme – undeva în mileniul V î.e.n. – decât pe alte continente. „Megalit” este un cuvânt provenit din greacă, însemnând „piatră mare”, şi multe dintre pietrele folosite sunt, într-adevăr, foarte mari. O parte din aceste monumente sunt morminte, acoperite şi izolate cu dale de piatră; altele sunt pietre individuale sau amplasate în grupuri.

Unele sunt dispuse în tipare care se întind pe kilometri întregi; altele încercuiesc zone mici, cum ar fi pâlcuri de copaci. Monumentul megalitic cel mai cuprinzător şi mai impresionant este Stonehenge, aflat în sudul Angliei, a cărui construcţie se crede că ar fi durat aproximativ 900 de ani,

până la finalizarea sa în anul 2011

î.e.n. Este dificil să ghicim sau să ne imaginăm cum au arătat astfel de locuri la început. E posibil ca austeritatea lor actuală şi grandoarea lor afectată de trecerea timpului să fie înşelătoare; locurile de întâlnire grandioase nu arătau aşa la vremea lor şi este probabil ca aceste pietre imense să fi fost mânjite cu ocru şi sânge sau acoperite cu piei şi obiecte magice. E posibil să fi arătat adesea mai mult ca nişte stâlpi totemici decât ca formele solemne pe care le vedem astăzi. În afară de rolul de morminte, nu este uşor de spus care era scopul lor, deşi s-a afirmat că unele erau ceasuri gigantice sau observatoare solare imense, aliniate cu răsăritul şi apusul soarelui, lunii şi stelelor în momentele importante ale anului astronomic. Astfel de construcţii se bazau pe o observare atentă, deşi nu ajungeau la detaliul şi precizia atinse de astronomii din Babilon şi Egipt.

Aceste vestigii reprezintă dovada unor eforturi uriaşe şi indică o organizare socială avansată. La Stonehenge sunt mai multe blocuri care cântăresc aproximativ 50 de tone fiecare şi care au trebuit transportate aproximativ 18 mile până la locul unde au fost ridicate. Există aici aproximativ 80 de blocuri de piatră care cântăresc în jur de cinci tone şi care au fost aduse de la o distanţă de aproximativ 150 de mile, din munţii Ţării Galilor. Populaţiile care au ridicat Stonehenge fără ajutorul unor vehicule cu roţi, precum şi cei care au construit mormintele atent căptuşite din Irlanda, şirurile de menhire din Bretagne sau dolmenele din Danemarca erau capabile, prin urmare, să lucreze la un nivel similar celui din Egiptul antic, deşi nu cu aceeaşi fineţe şi fără niciun mijloc de a-şi consemna scopurile şi intenţiile, cu excepţia acestor construcţii deosebite în sine. O astfel de capacitate, coroborată cu faptul că monumentele formează un şir lung la mici distanţe de mare, ar putea sugera că aceste populaţii au dobândit cunoştinţele de la meşterii pietrari care veneau dinspre est, posibil din Creta, Micene sau Ciclade, şi care stăpâneau tehnica finisării şi manevrării unor asemenea blocuri de piatră. Dar progresele recente din domeniul datării au eliminat o ipoteză plauzibilă; monumentele megalitice au fost ridicate în Bretagne şi în vestul Peninsulei Iberice în jurul anilor 4800-4000 î.e.n., înaintea oricăror construcţii mediteraneene sau din Orientul Mijlociu importante. Stonehenge a fost probabil finalizat înainte de epoca micenianã, mormintele din Spania şi Bretagne sunt mai vechi decât piramidele, iar misterioasele temple din Malta, cu blocurile lor uriaşe de piatră sculptate, existau înainte de anul 3000 î.e.n. Şi nici nu este necesar ca monumentele să fie parte a unui proces de distribuţie sau a unui fenomen atlantic. Este posibil ca toate să fi fost realizate mai mult sau mai puţin izolat de patru sau cinci culturi alcătuite din societăţi agricole relativ mici şi simple, legate unele de altele, iar motivele şi ocaziile cu care au fost construite se poate să fi fost foarte diferite. Ca şi agricultura şi metalurgia, ingineria şi arhitectura Europei au apărut independent de restul lumii.

Cu toate realizările lor demne de luat în seamă, europenii antici par ciudat de pasivi şi lipsiţi de forţă atunci când în sfârşit apar în contact regulat cu civilizaţii avansate. Se poate ca ezitările şi nesiguranţa lor să fi semănat cu cele ale altor popoare care au întâlnit ulterior societăţi mai avansate din punct de vedere tehnologic – africanii din secolul al XVIII-lea,

de exemplu. În orice caz, contactele regulate au început abia cu puţin timp înainte de epoca creştină. Până atunci, popoarele europene par să-şi fi irosit energiile în lupta cu un mediu înconjurător care, deşi uşor de manipulat pentru a satisface necesităţi modeste, a trebuit să aştepte apariţia fierului ca să poată fi exploatat pe deplin. Deşi mult mai avansate decât contemporanii lor din America sau din Africa la sud de valea Nilului, ele nu au ajuns niciodată la stadiul de urbanizare. Cele mai mari realizări culturale ale lor au fost de natură ornamentală şi mecanică. Prin metalurgia lor, europenii antici au răspuns cel mult nevoilor altor civilizaţii. Dincolo de asta, doar au furnizat materiile prime care aveau să primească mai târziu amprenta civilizaţiei.

Un singur grup dintre popoarele barbare din Occident a influenţat mai clar viitorul. La sud de regiunea măslinilor, o populaţie din Epoca fierului, din centrul Italiei, stabilise deja contacte comerciale în secolul al VIII-lea î.e.n. Cu grecii aflaţi mai la sud în Italia şi cu Fenicia. Îi numim villanovani, după unul dintre siturile unde au trăit. În următorii 200 de ani, ei au adoptat caracterele greceşti pentru a-şi scrie limba. La acea vreme, erau organizaţi în oraşe-state, creând obiecte de artă de mare rafinament. Aceştia erau etruscii. Unul dintre oraşele lor state urma să fie cunoscut într-o zi sub numele Roma.

8
Transformări

Despre ceea ce se petrecea în India sau China şi despre importanţa pe care urmau s-o aibă acestea, conducătorii popoarelor mediteraneene sau din Orientul Mijlociu nu ştiau prea multe. Unii dintre ei, informaţi de negustori, se poate să-şi fi făcut o vagă idee despre o Europă de Nord şi Nord-Vest a barbarilor. Despre ceea ce se întâmpla dincolo de Sahara şi despre existenţa Americilor nu ştiau nimic. Cu toate acestea, lumea lor urma să se lărgească rapid în mileniul I î.e.n.

Şi, la fel de evident, dacă nu chiar mai evident, avea să devină şi mai unitară, pe măsură ce complexitatea şi eficienţa comunicării interne au crescut. O lume formată din câteva civilizaţii foarte diferite şi aproape independente avea să facă loc uneia în care regiuni tot mai mari împărtăşeau aceleaşi realizări ale civilizaţiei

— Scrierea, guvernarea, tehnologia, religia organizată, viaţa urbană – şi care, sub influenţa acestora, avea să se schimbe tot mai rapid, pe măsură ce interacţiunile diferitelor tradiţii s-au înmulţit. Este important să nu abstractizăm şi să nu exagerăm acest lucru. Nu doar arta şi gândirea speculativă demonstrează acest fapt, ci şi multe lucruri concrete. Lucrurile mărunte o demonstrează la fel ca şi cele mari. Pe picioarele statuilor colosale de la Abu Simbel, la 700 de mile de gurile Nilului, mercenarii greci din secolul al VI-lea din armatele egiptene au gravat inscripţii care marcau mândria lor de a fi ajuns atât de departe, la fel cum 2.500 de ani mai târziu regimentele britanice îşi vor grava însemnele şi numele pe rocile din trecătoarea Khyber.

Nu există o succesiune cronologică limpede care să poată fi schiţată în legătură cu această lume din ce în ce mai complicată. Dacă există, ea a

fost infirmată de mai multe ori înainte să ajungem în pragul epocii clasice a Occidentului. Dinamismul militar şi economic al mesopotamienilor şi al succesorilor acestora, migraţiile indo-europenilor, descoperirea fierului şi răspândirea ştiinţei de carte au amestecat complet tiparele cândva clare ale Orientului Mijlociu cu mult înainte de apariţia unei civilizaţii mediteraneene, matricea civilizaţiei noastre. Cu toate acestea, există o direcţie în cadrul căreia se observă că la începutul mileniului I î.e.n. S-a depăşit o graniţă importantă. Cele mai importante transformări ale aşa-numitului *Völkerwanderung* din Orientul Mijlociu antic se încheiaseră. Tiparele stabilite aici la sfârşitul Epocii bronzului aveau să fie influenţate local doar de colonizări şi cuceriri şi abia după o mie de ani de migraţii masive ale popoarelor. Structurile politice lăsate moştenire de Antichitate aveau să reprezinte bazele următoarei ere a istoriei lumii într-o regiune care se întindea de la Gibraltar până la Ind. Civilizaţia acestei regiuni avea să fie tot mai mult un rezultat al interacţiunilor, împrumuturilor şi deschiderii culturale. Cadrul acesteia a fost asigurat de marea schimbare politică de la jumătatea mileniului I î.e.n., ascensiunea unei noi puteri, Persia, şi de declinul final al tradiţiilor egiptene şi babiloniano-asiriene.

Istoria Egiptului este cel mai uşor de sintetizat, deoarece nu consemnează prea multe în afară de declin. A fost numită „anacronismul Epocii bronzului într-o lume care se îndepărta constant de ea”, iar soarta sa se pare că poate fi explicată prin incapacitatea de a se schimba sau de a se adapta. Egiptul a supravieţuit primelor atacuri ale populaţiilor care foloseau fierul şi învinseseră popoarele mării la începutul acestei epoci tumultuoase. Dar aceasta a fost ultima mare realizare a Regatului Nou; ulterior simptomele sunt în mod evident cele ale unui angrenaj care începe să nu mai funcţioneze. Pe plan intern, regii şi preoţii îşi disputau puterea în timp ce suzeranitatea Egiptului dincolo de graniţele sale se disipase. O perioadă de rivalităţi între dinastii a fost urmată imediat de o reunificare ce a adus din nou o armată egipteană în Palestina, dar, spre sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n., ajunsese la putere o dinastie a invadatorilor kushiţi; în 671 î.e.n. Aceasta a fost izgonită din Egiptul de Jos de asirieni. Assurbanipal a cucerit Teba. Odată cu declinul puterii asiriene, a mai fost o perioadă iluzorie de

„independenţă” egipteană. Deja dovezile despre existenţa unei noi lumi, faţă de care Egiptul trebuie să facă mai mult decât nişte concesii politice, pot fi decelate în înfiinţarea unei şcoli pentru interpreţii greci şi a unei enclave comerciale greceşti cu privilegii speciale la Naucratis, în deltă. Apoi, în secolul al VI-lea, Egiptul a fost din nou învins, mai întâi de Nabucodonosor (588 î.e.n.), iar 60 de ani mai târziu de perşi (525 î.e.n.), ajungând provincia unui imperiu care avea să circumscrie o nouă sinteză şi să-şi dispute supremaţia mondială secole la rând cu noile puteri apărute în zona mediteraneeană. Nu a fost chiar sfârşitul independenţei Egiptului, dar, din secolul al IV-lea î.e.n. Până în secolul XX e.n., aceasta avea să fie în mâinile unor străini sau dinastii imigrante, Egiptul nemaifiind considerat o naţiune independentă. Ultimele încercări de reviriment ale Egiptului sunt lipsite de vigoare. Acestea reprezintă mai degrabă o slăbire temporară a presiunilor exercitate asupra ţării care, în cele din urmă, sunt urmate întotdeauna de reluarea lor. Ameninţarea persană a fost ultima presiune şi a fost fatală.

Încă o dată, punctul de plecare este o migraţie. Pe podişul înalt care este astăzi inima Iranului existau aşezări în jurul anului 5000 î.e.n., dar cuvântul

„Iran” (ce apare abia în jurul anului 600 e.n.) înseamnă în forma sa cea mai veche

„ţinutul arienilor” şi, cândva în jurul anului 1000 î.e.n., începe istoria Imperiului Persan, odată cu năvălirea triburilor ariene din nord. În Iran, ca şi în India, impactul arienilor avea să se dovedească a fi imposibil de şters, ducând la statornicirea unei tradiţii durabile. Dintre triburile lor, două – deosebit de viguroase şi de puternice – au fost amintite mai spre vest, după numele lor biblice: mezii şi perşii. Mezii au avansat spre vest şi nord-vest, către Media; perioada ascensiunii lor a debutat la începutul secolului al VI-lea î.e.n., după prăbuşirea Asiriei vecine. Perşii au avansat spre sud, către Golf, stabilindu-se în Khuzestan (la marginea văii Tigrului, în vechiul regat Elam) şi Farsistan, Persia antică.

Tradiţia orală perpetuează o poveste despre regi legendari mai importantă pentru lumina pe care o aruncă asupra atitudinilor persanilor de mai târziu faţă de conducere decât ca istorie. Totuşi, primul rege al unei Persii unite – oricât de anacronic ar fi acest termen – făcea parte din dinastia persană a Ahemenizilor.

Acesta a fost Cirus, care a cucerit Babilonul. În 549 î.e.n. L-a învins pe ultimul rege independent al mezilor şi începând de atunci graniţele cuceririlor s-au lărgit constant, incluzând Babilonul şi avansând pe teritoriul Asiei Mici spre mare, până în Siria şi Palestina. Doar în est (acolo unde a fost în cele din urmă ucis într-o luptă împotriva sciţilor) lui Cirus i-a fost greu să-şi statornicească graniţele, deşi a traversat munţii Hindukush şi a stabilit o oarecare supremaţie asupra regiunii Gandhara, la nord de Jhelum.

Era cel mai mare imperiu al lumii de până atunci. Stilul său era diferit de cel al predecesorilor; sălbăticia asirienilor pare că s-a estompat. Cel puţin brutalitatea nu era celebrată în arta oficială şi Cirus avea grijă să respecte instituţiile şi obiceiurile noilor săi supuşi. Rezultatul a fost un imperiu variat, dar puternic, impunând o loialitate care le-a lipsit predecesorilor lui. Există câteva manifestări religioase notabile: lui Cirus i s-a cerut să-l accepte pe Marduk pentru a putea prelua conducerea Babilonului, iar la Ierusalim a iniţiat reconstruirea Templului.

Un profet evreu a văzut în victoriile sale mâna Domnului, l-a numit unsul lui Dumnezeu şi s-a bucurat de soarta vechiului duşman, Babilonul: „Să iasă la iveală şi să te izbăvească acei care măsoară cerul şi iscodesc stelele; care în fiecare lună nouă spun ceea ce se va întâmpla” (Isaia 47,13).

Realizările lui Cirus se datorează în mare măsură şi resurselor materiale ale regatului său. Era bogat în minereuri, mai ales în fier, iar câmpiile înalte din văi reprezentau o importantă sursă de hrană pentru cai şi călăreţi. Totuşi, este imposibil să nu tragem concluzia că şi abilităţile personale au contat foarte mult; Cirus rămâne un personaj al istoriei lumii, recunoscut ca atare de alţi cuceritori în devenire care aveau să se străduiască să-i calce pe urme în secolele următoare.

Guvernarea sa se baza pe guvernatorii provinciilor, precursorii satrapilor perşi de mai târziu, şi nu cerea mare lucru de la provinciile supuse în afară

de tribut – de obicei în aur, care alimenta constant vistieriile Persiei – şi supunere.

Astfel s-a născut imperiul care, deşi cu multe sincope, aproape două secole a oferit un cadru pentru Orientul Mijlociu, punând bazele unei mari tradiţii culturale, ce a ajuns să se alimenteze atât din Asia, cât şi din Europa. Zone întinse au cunoscut perioade de pace mai lungi în timpul său decât în ultimele secole şi, în multe privinţe, a fost o civilizaţie frumoasă şi blândă. Herodot le spusese deja grecilor că persanii iubeau florile şi există multe lucruri de care ne-am putea dispensa mai uşor decât de lalea, pe care le-o datorăm. Fiul lui Cirus a anexat imperiului şi Egiptul; totuşi, a murit înainte de a se confrunta cu un pretendent la tron ale cărui eforturi i-au încurajat pe mezi şi pe babilonieni să încerce să-şi recâştige independenţa. Cel care a restaurat moştenirea lui Cirus a fost un tânăr ce pretindea că avea origini ahemenide, Darius.

Darius (care a domnit din 522 până în 486 î.e.n.) nu a înfăptuit tot ce şi-a dorit. Realizările sale rivalizează totuşi cu cele ale lui Cirus. Propria inscripţie de pe monumentul care consemnează victoriile sale asupra rebelilor poate fi considerată justificată prin faptele sale: „Sunt Darius, marele rege, regele regilor, rege în Persia”, declamarea unui titlu antic a cărui fanfaronadă şi-a însuşit-o. Spre est, graniţele imperiului au fost împinse şi mai mult spre valea Indului. Spre vest au ajuns până în Macedonia, deşi s-au oprit aici, iar spre nord Darius nu a reuşit, cum nu a reuşit nici Cirus înaintea lui, să avanseze prea mult în lupta cu sciţii. În interiorul imperiului s-a făcut un important efort de consolidare. Descentralizarea a fost instituţionalizată prin împărţirea imperiului în 20 de provincii, fiecare sub conducerea unui satrap, care era un prinţ sau un mare nobil. Inspectorii regali le supravegheau activitatea şi controlul lor asupra sistemului de guvernare era uşurat de instituţia unui secretariat regal care se ocupa de corespondenţa cu provinciile, iar aramaica, vechea lingua franca a Imperiului Asirian, a devenit limba oficială.

Era potrivită pentru administraţie, deoarece nu avea o scriere cuneiformă, ci folosea alfabetul fenician. Administraţia se baza pe un sistem de comunicare mai bun ca oricând, deoarece mare parte din tributul provincial era investit în construcţia de drumuri. În stadiul lor optim, aceste drumuri permiteau purtarea mesajelor până la 200 de mile pe zi.

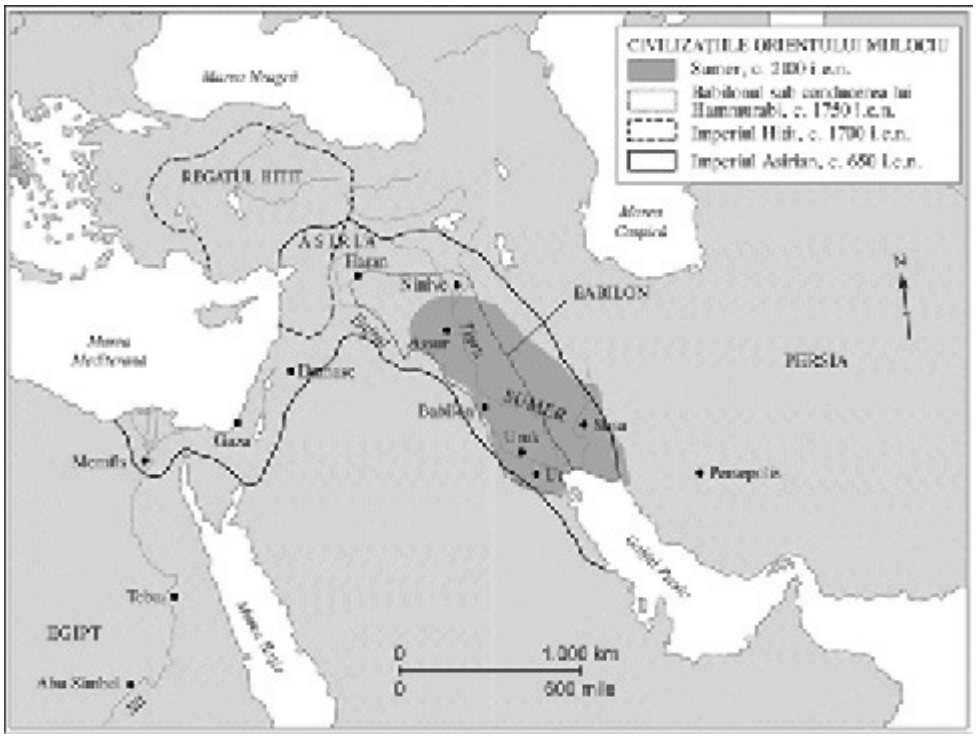

O mărturie a acestei realizări a imperiului avea să fie mutarea capitalei la Persepolis, unde a fost îngropat Darius însuşi, într-un mormânt săpat într-o stâncă verticală. Menit să fie un elogiu impresionant adus regelui, rămâne uluitor chiar dacă pare pompos. Persepolisul a fost în cele din urmă o creaţie colectivă; regii de mai târziu şi-au construit palate şi au înglobat aici diversitatea şi deschiderea culturală ale imperiului. Coloşi asirieni, tauri şi lei cu cap de om, păzeau porţile oraşului, ca şi la Ninive. Pe scările sale mărşăluiau războinici de piatră care aduceau tribut; ei sunt parcă mai puţin mecanici decât regimentele de asirieni din sculpturile anterioare, dar nu cu mult. Coloanele decorative amintesc de Egipt, dar este o tehnică egipteană transmisă prin intermediul pietrarilor şi sculptorilor ionieni. Se pot observa şi elemente greceşti în basoreliefuri şi decoraţiuni, iar un amestec similar de reminiscenţe se remarcă şi în mormintele regale aflate nu foarte departe. Prin concepţia lor, acestea amintesc de Valea Regilor, dar intrările cruciforme sunt de altă factură. Însuşi mausoleul lui Cirus de la Pasargadae fusese influenţat de modelul grecesc. Sunt zorii unei noi lumi.

Aceste monumente constituie o dovadă vie a diversităţii şi toleranţei permanente ale culturii persane. A fost o cultură mereu deschisă influenţelor externe şi avea să rămână aşa. Persia a adoptat nu doar limba celor pe care i-a cucerit, ci, uneori, şi ideile lor. Religia vedică şi cea persană s-au amestecat în Gandhara, unde se afla oraşul indian numit de greci Taxila, dar amândouă, bineînţeles, erau ariene. Nucleul religiei persane era sacrificiul şi se axa pe foc. În vremea lui Darius, cele mai elaborate culte evoluaseră până la ceea ce a fost numit zoroastrism, o religie dualistă care trata problematica răului în termenii luptei dintre un zeu bun şi unul rău. Despre profetul său, Zoroastru, nu ştim foarte multe, dar se pare că şi-a învăţat discipolii să susţină cauza zeului luminii prin ritual şi comportament moral; recompensa constă într-o izbăvire mesianică, învierea morţilor şi viaţa veşnică după judecată. Această

credinţă s-a răspândit rapid în Asia de Vest sub dominaţia persană, chiar dacă nu a fost probabil niciodată decât cultul unei minorităţi. Avea să influenţeze iudaismul şi cultele orientale ce urmau să ia parte la apariţia creştinismului; îngerii din tradiţia creştină şi noţiunea de foc al iadului care îi aşteaptă pe cei răi provin de la Zoroastru.

Este prea devreme să vorbim despre o interacţiune a Asiei şi Europei, dar mai există câteva exemple elocvente pentru influenţele reciproce care marchează finalul lumii antice. Este sfârşitul unei epoci. Într-un capăt al Lumii Vechi, Persia a unit deodată popoarele într-o experienţă comună. Indieni, mezi, babilonieni, lidieni, greci, evrei, fenicieni şi egipteni erau guvernaţi pentru prima dată de un singur imperiu al cărui eclectism arată cât de departe ajunsese civilizaţia. Era civilizaţiei întruchipată de entităţi istorice distincte se încheiase în Orientul Mijlociu. Prea multe lucruri fuseseră împărtăşite şi răspândite pentru ca succesorii direcţi ai primelor civilizaţii să mai constituie blocurile individuale cu care se construia istoria lumii. Mercenari indieni luptau în armatele persane, grecii în cele ale Egiptului. Oraşele şi ştiinţa de carte erau răspândite pe scară largă în Orientul Mijlociu. Oamenii trăiau în oraşe şi în mare parte din regiunea mediteraneeană.

Tehnicile agricole şi metalurgice s-au răspândit dincolo de această zonă şi aveau să fie difuzate şi mai mult, pe măsură ce Ahemenizii au transmis cunoştinţele despre irigaţie ale Babilonului în Asia Centrală şi au adus orezul din India pentru a-l cultiva în Orientul Mijlociu. Moneda adoptată de grecii din Asia avea să se bazeze pe sistemul de numeraţie sexagesimal al Babilonului. Acum se puneau bazele unei viitoare civilizaţii universale.

Cartea a III-a
Epoca clasică

Măsurată în ani, mai bine de jumătate din istoria civilizaţiei se încheiase în jurul anului 500 î.e.n. Noi încă suntem mai aproape de acest moment decât erau oamenii de atunci faţă de primii predecesori civilizaţi. În cei aproximativ trei mii de ani care îi separă, umanitatea progresase foarte mult; oricât de lente ar fi fost schimbările din viaţa de zi cu zi, există o diferenţă calitativă enormă între Sumer şi Persia Ahemenizilor. În secolul al VI-lea î.e.n. Se încheiase deja o lungă perioadă de consolidare şi dezvoltare. Între ţărmurile de vest ale Mediteranei şi coastele Chinei apăruse o varietate de tradiţii culturale. Acestea au dat naştere unor civilizaţii distincte, unele suficient de puternice pentru a supravieţui până în era noastră. Unele au dăinuit, sub forme care au evoluat treptat, timp de sute sau chiar mii de ani. Practic izolate, au contribuit puţin la viaţa comună a omenirii în afara arealului propriu, dar sunt foarte importante ca dovezi ale potenţialului realizărilor umane.

În cea mai mare parte, nici principalele centre ale civilizaţiei nu au fost influenţate de ceea ce se afla dincolo de sfera lor de influenţă, cel puţin două mii de ani după căderea Babilonului, cu excepţia cazurilor când erau tulburate de vreo invazie. Era o lume în care se adâncea fondul unora

dintre aceste civilizaţii, creând o eră care urma să stabilească tiparele a ceea ce avea să se întâmple mai târziu.

Aceasta este ceea ce înţelegem prin epoca clasică. Dar nu toate civilizaţiile întemeiate în jurul anului 0

au generat moşteniri clasice care aveau să supravieţuiască până în zilele noastre. Unele au fost transformate în urma cuceririlor, a migraţiei sau a unor schimbări religioase profunde. În China, elementele epocii clasice, gravitând în jurul dinastiei Han, au fost păstrate prin continuitatea statului chinez. În India, ele au fost păstrate prin continuitatea religiei şi a formei societăţii. Iar din răsăritul Mediteranei s-a născut o epocă clasică ce avea să dăinuie peste o mie de ani fără nicio întrerupere a tradiţiei sale şi să devină, mult mai târziu, generatoarea schimbării la nivel global din epoca modernă.

1
Prefacerea Lumii Vechi

Apariţia unei noi civilizaţii în estul Mediteranei e tributară tradiţiilor mai vechi din Orientul Mijlociu şi din zona Mării Egee. Încă de la început avem de-a face cu o combinaţie între limba greacă, alfabetul semitic, idei cu rădăcini în Egipt şi Mesopotamia şi reminiscenţe din Micene. Chiar şi la maturitate, diversitatea originilor acestei civilizaţii este evidentă. Nu avea să fie niciodată un bloc simplu, monolitic şi, în cele din urmă, a devenit complexă. În ciuda tuturor elementelor integratoare şi unificatoare, a fost întotdeauna dificil de delimitat un grup de culturi similare din jurul Mării Mediterane şi al Mării Egee, zonele lor de frontieră pierzându-se departe, spre Asia, Africa, Europa barbară şi sudul Rusiei.

Şi atunci când graniţele sale au devenit mai clare, alte tradiţii au influenţat civilizaţia mediteraneeană şi, la rândul lor, au fost influenţate profund de aceasta.

De asemenea, această civilizaţie a variat în timp. A demonstrat o putere de evoluţie mai mare decât a predecesorilor ei. Chiar şi după ce trecuseră prin importante schimbări politice, instituţiile lor au rămas practic intacte, cu toate că civilizaţia mediteraneeană e caracterizată de o varietate imensă de forme şi experimente politice efemere. În religie şi ideologie, în timp ce alte tradiţii au avut tendinţa de a se dezvolta fără transformări sau sincope impetuoase, astfel încât civilizaţia şi religia practic s-au suprapus, existând şi stingându-se împreună, civilizaţia mediteraneeană se naşte în păgânism şi sfârşeşte cedând în faţa unei credinţe exotice de import, creştinismul, un iudaism preschimbat radical care avea să devină prima religie universală. Aceasta a fost o transformare uriaşă şi a schimbat posibilităţile acestei civilizaţii de a influenţa viitorul.

Dintre toate energiile care i-au influenţat formarea, cea mai importantă a fost cadrul în sine, bazinul mediteraneean. Era atât zonă de colectare, cât şi izvor; curentele pătrundeau aici cu uşurinţă din teritoriile vechilor civilizaţii şi din acest rezervor central se întorceau şi se răspândeau şi înspre nord, către ţinuturile barbare. Deşi de mari dimensiuni şi incluzând popoare diferite, acest bazin are caracteristici generale evidente. Majoritatea coastelor sale sunt câmpii înguste, în vecinătatea cărora se

înalţă lanţuri muntoase înalte, brăzdate de câteva văi ale unor râuri importante. Cei care trăiau pe coastă aveau tendinţa de a privi de-a lungul acestora şi înspre mare, nu spre interiorul continentului. Acest factor, în combinaţie cu clima comună, a făcut ca răspândirea ideilor şi tehnicilor în regiunea mediteraneeană să fie firească pentru nişte popoare întreprinzătoare.

Romanii au numit Marea Mediterană, pe drept cuvânt, *Mare Magnum*, marea cea mare. Era cea mai însemnată realitate geografică a lumii lor, centrul hărţilor clasice. Suprafaţa sa reprezenta o mare forţă unificatoare pentru cei care ştiau s-o folosească şi, în anul 500 î.e.n., tehnologia maritimă era suficient de avansată pentru a permite acest lucru, cu excepţia iernii. Vânturile predominante şi curenţii determinau rutele exacte ale vaselor a căror singură forţă de propulsie era asigurată de pânze sau vâsle, dar orice parte a Mediteranei era accesibilă pe apă.

Rezultatul a fost o civilizaţie litorală, cu câteva limbi vorbite la scară largă în cadrul acesteia. Avea centre comerciale specializate, deoarece schimburile de mărfuri se puteau face uşor pe mare, dar economia se baza mult pe cultivarea grâului şi a orzului, a măslinilor şi a viţei-de-vie, în special pentru consumul local. Metalele de care această economie avea tot mai multă nevoie puteau fi aduse din exterior. Deşerturile din sud se aflau la distanţă de coastă şi, poate mii de ani, Africa de Nord a fost mult mai bogată decât acum, mai împădurită, cu mai multe cursuri de apă şi mai fertilă. Acelaşi tip de civilizaţie a apărut, prin urmare, în tot bazinul Mediteranei. Înainte de anul 500 e.n., între Africa şi Europa nu exista o diferenţă precum cea care ni se pare de la sine înţeles în prezent.

Popoarele deschise către exterior ale acestei civilizaţii de coastă au creat o nouă lume. Civilizaţiile de pe văile marilor fluvii nu colonizaseră, ci cuceriseră.

Popoarele lor priveau spre interior pentru satisfacerea scopurilor lor limitate, sub conducerea unor despoţi locali. Multe societăţi de mai târziu, chiar şi din lumea clasică, aveau să facă acelaşi lucru, dar există o schimbare evidentă de ritm şi de potenţial încă de la început şi, în cele din urmă, grecii şi romanii au ajuns să cultive cereale în Rusia, să lucreze cositorul din Cornwall, să construiască drumuri spre Balcani şi să se bucure de condimentele din India şi mătasea din China.

Ştim foarte multe despre această lume, în parte pentru că a lăsat în urmă o moştenire monumentală şi arheologică uriaşă. Dar şi mai importantă este bogăţia izvoarelor scrise. Acum intrăm în era erudiţiei atotcuprinzătoare. Printre altele, vedem primele scrieri istorice veritabile; oricât de importante ar fi fost marile legende populare ale evreilor, istorisirile despre drama cosmică construite în jurul pelerinajului unui popor în timp, ele nu constituie o istorie critică. Oricum, au ajuns la noi tot prin intermediul lumii mediteraneene clasice. Fără creştinism, influenţa lor s-ar fi limitat la Israel; prin acesta, miturile lor şi cheile de decriptare oferite urmau să fie introduse într-o lume care avea deja în spate 400 de ani de ceea ce putem numi scriere critică a istoriei. Cu toate acestea, lucrările vechilor istorici, oricât de importante ar fi, nu constituie decât o mică parte a izvoarelor.

Curând după anul 500 î.e.n. Se remarcă prima literatură completă importantă, de la teatru la epică, imn liric, istorie şi epigramă, deşi nu s-a

păstrat din ea decât puţin – şapte dintre cele peste o sută de piese ale celui mai mare autor de tragedii, de exemplu. Totuşi, ea ne permite să pătrundem spiritul unei civilizaţii ca niciodată până atunci.

Bineînţeles, chiar şi pentru Grecia, sursa acestei literaturi, şi, *a fortiori*, pentru alte regiuni mai îndepărtate ale lumii clasice, doar izvoarele scrise nu sunt suficiente. Arheologia este indispensabilă, fiind însă cu atât mai bogată în informaţii cu cât izvoarele literare sunt mult mai cuprinzătoare decât cele din trecutul îndepărtat. Informaţiile pe care le oferă sunt mai ales în greacă şi latină, cele două limbi care au reprezentat moneda de schimb intelectuală a civilizaţiei mediteraneene. Persistenţa în engleză, cea mai răspândită dintre limbile vorbite astăzi, a atâtor cuvinte provenite din aceste limbi stă mărturie a importanţei acestei civilizaţii pentru urmaşii săi. Mai târziu, prin scrierile în aceste limbi oamenii au îmbrăţişat această civilizaţie şi au identificat în ea calităţile care i-au făcut s-o numească, simplu, „lumea clasică”.

Este o denumire cât se poate de adecvată, cu condiţia să ne amintim că oamenii care au inventat-o erau moştenitorii tradiţiilor descoperite în ea, fiind probabil prizonierii judecăţilor sale. Şi alte tradiţii şi civilizaţii au avut etapele lor clasice. Aceasta înseamnă că oamenii văd în unele perioade din trecut o eră care a stabilit standardele pentru viitor. Mai târziu, mulţi europeni aveau să fie hipnotizaţi de puterea şi splendoarea civilizaţiei mediteraneene clasice. Şi unii oameni care au trăit în acea perioadă credeau că cultura şi vremurile lor erau excepţionale, deşi nu întotdeauna din motive valabile astăzi. Cu toate acestea, a fost o civilizaţie excepţională: puternică şi neobosită, a creat standarde şi idealuri, precum şi tehnologia şi instituţiile pe care avea să se construiască un viitor măreţ.

În esenţă, unitatea pe care au identificat-o cei ce au admirat ulterior moştenirea mediteraneeană era la nivel mental.

În mod inevitabil, aveau să existe multe denaturări anacroniste în eforturile ulterioare de a studia şi a trata idealul clasic, precum şi o romanţare extremă a unei epoci pierdute. Totuşi, chiar dacă excludem aceste lucruri şi analizăm trecutul clasic prin filtrele sceptice ale oamenilor de ştiinţă, rămâne o urmă indisolubilă de reuşită intelectuală care o plasează oarecum în limitele mentalităţii noastre. Oricât de dificil ar fi de cuprins şi de răstălmăcit, mentalitatea epocii clasice mediteraneene le este accesibilă celor mai mulţi oameni moderni într-un mod care poate nu se aplică în nicio situaţie precedentă sau din altă parte.

„Această lume”, s-a spus, „este una al cărui aer îl putem respira”.

Rolul grecilor a fost esenţial în formarea acestei lumi şi cu ei trebuie să înceapă povestea. Ei au contribuit mai mult decât orice alt popor la dinamismul său şi la moştenirea sa mitică şi creatoare. Căutarea excelenţei de către greci a definit, în context european, excelenţa în sine şi semnificaţia realizărilor lor continuă să fie impresionantă şi astăzi. Ei reprezintă nucleul procesului care a pus bazele civilizaţiei mediteraneene clasice.

2
Grecii

În a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.e.n., norii adunaţi deasupra Mării Egee de la sfârşitul Epocii bronzului începuseră să se împrăştie. Acum se pot distinge mai bine anumite procese şi, uneori, anumite evenimente. Există chiar şi câteva date, dintre care una este importantă în istoria conştiinţei unei civilizaţii: în anul 776 î.e.n., conform istoricilor greci de mai târziu, au avut loc primele Jocuri Olimpice. După câteva secole, grecii aveau să ţină numărătoarea anilor începând de la această dată, aşa cum facem noi începând de la naşterea lui Hristos.

Oamenii care s-au adunat la acele festivităţi, precum şi la cele similare de mai târziu recunoşteau astfel că împărtăşeau o cultură. La baza acesteia se afla o limbă comună: dorienii, ionienii, eolienii vorbeau cu toţii limba greacă. În plus, o vorbeau de mult timp; limba avea să dobândească acum fineţea conferită de scriere, progres de o importanţă enormă ce a făcut posibilă, de exemplu, consemnarea poemelor transmise pe cale orală despre care se spune că ar constitui opera lui Homer. Cea mai veche inscripţie cu caractere greceşti păstrată până astăzi este cea de pe un urcior din jurul anului 750 î.e.n. Aceasta arată cât de mult datora reînnoirea civilizaţiei egeene Asiei. Inscripţia este într-un alfabet fenician adaptat; grecii nu au ştiut să scrie până când comercianţii nu au adus cu ei acest alfabet. El pare să fi fost folosit prima dată în Peloponeș, Creta şi Rodos; probabil acestea au fost primele zone care au profitat de reînnoirea contactelor cu Asia după Evul Întunecat. Procesul este misterios şi probabil nu va fi lămurit niciodată, dar elementul catalizator al apariţiei civilizaţiei greceşti a fost contactul cu Orientul.

Cine erau vorbitorii de greacă care au participat la prima Olimpiadă? Deşi aşa sunt cunoscuţi ei şi urmaşii lor, nu se numeau greci; numele acesta le-a fost dat de romani abia câteva secole mai târziu. Termenul pe care l-ar fi folosit ei este cel redat în limba noastră prin „eleni”. Folosit iniţial pentru a face distincţie între invadatorii peninsulei greceşti şi locuitorii săi mai vechi, termenul a fost aplicat ulterior tuturor populaţiilor vorbitoare de limbă greacă din bazinul Mării Egee.

Noua concepţie şi noul termen care s-au născut în Evul Întunecat nu au doar o semnificaţie verbală. Ele exprimau conştiinţa unei noi entităţi, aflată încă în proces de formare, a cărei semnificaţie avea să rămână pentru totdeauna neclară.

Unii dintre vorbitorii de limbă greacă erau stabiliţi în secolul al VIII-lea î.e.n. De mult timp şi rădăcinile lor se pierdeau în tumultul invaziilor din Epoca bronzului.

Alţii veniseră mult mai recent. Niciunii nu erau greci când au sosit; ei au devenit greci stabilindu-se în jurul Mării Egee. Îi caracteriza limba care ţesea noi legături între ei. Alături de moştenirea religioasă şi miturile comune, limba era un constituent important al identităţii greceşti, un element cultural prin excelenţă comun.

Totuşi, aceste legături nu au fost niciodată eficiente din punct de vedere politic. Era puţin probabil să creeze unitate din cauza dimensiunii şi formei pe care le avea scena istoriei greceşti, care nu se limita la ceea ce numim astăzi Grecia, ci, mai degrabă, acoperea întreaga regiune a Mării Egee. Răspândirea pe scară largă a influenţelor minoice şi miceniene din epocile de civilizaţie anterioare prevestise acest lucru, deoarece între zecile de insule şi coastele vecine era uşor de călătorit în cea mai mare parte a

anului. Explicaţia pentru apariţia civilizaţiei greceşti se poate să fie în mare măsură geografică. Trecutul a avut, cu siguranţă, importanţa sa, dar Creta minoică şi Micene au lăsat probabil Greciei mai puţin decât a lăsat Anglia anglo-saxonă Marii Britanii de mai târziu. Cadrul era mai important decât istoria, căci a facilitat apariţia unui grup de comunităţi viabile din punct de vedere economic, care vorbeau aceeaşi limbă şi care erau accesibile nu doar unele altora, ci şi unor centre de civilizaţie mai vechi din Orientul Mijlociu. Ca şi vechile văi ale fluviilor – dar din motive diferite – Marea Egee era un loc propice pentru edificarea unei civilizaţii.

O mare parte a insulelor din Marea Egee au fost colonizate de greci din cauza limitărilor şi condiţiilor pe care le-au găsit pe continent. Împreună, solul şi clima lui asigurau doar pe alocuri şansa prosperităţii agricole. În cea mai mare parte, cultivarea pământului se limita la nişte fâşii înguste de câmpie aluvionară, secetoase, înconjurate de dealuri stâncoase sau împădurite; minereurile erau rare, nu exista cositor, cupru sau fier. Câteva văi aveau deschidere la mare şi comunicarea între ele era, de regulă, dificilă. Toţi aceşti factori i-au determinat pe locuitorii Aticii şi Peloponesului să-şi îndrepte privirile spre mare, unde deplasarea era mult mai uşoară decât pe uscat. La urma urmelor, niciunul dintre ei nu trăia la mai mult de 40 de mile de mare.

Această tendinţă s-a accentuat încă din secolul al X-lea î.e.n. Ca urmare a unei creşteri demografice care a exercitat şi mai multă presiune asupra teritoriului disponibil. În cele din urmă, aceasta a inaugurat o mare epocă de colonizări; spre finele acesteia, în secolul al VI-lea î.e.n., lumea greacă se întindea dincolo de Marea Egee, de la Marea Neagră în est până la Insulele Baleare, Franţa şi Sicilia în vest şi Libia spre sud. Dar acesta a fost rezultatul unor secole în care, pe lângă presiunea demografică, s-au manifestat şi alte forţe. În timp ce Tracia era colonizată de agricultori ce căutau noi pământuri, alţi greci s-au aşezat în Levant sau în sudul Italiei pentru a face comerţ, fie pentru bunăstarea dobândită de pe urma lui, fie pentru accesul la metalele de care aveau nevoie şi pe care nu le găseau în Grecia. Unele oraşe greceşti de la Marea Neagră par să fi fost întemeiate în locurile respective datorită comerţului, altele datorită potenţialului agricol. Negustorii şi agricultorii nu erau însă singurii agenţi care răspândeau obiceiurile greceşti şi familiarizau Grecia cu lumea exterioară. Izvoarele istorice ale altor ţări arată că existau mercenari greci încă din secolul al VI-lea î.e.n. (când au luptat pentru egipteni împotriva asirienilor). Toţi aceşti factori urmau să aibă consecinţe sociale şi politice importante asupra Greciei.

Deşi au luptat în armate străine şi s-au confruntat violent între ei, deşi preţuiau diferenţele tradiţionale şi afective ale beoţienilor, dorienilor sau ionienilor, grecii au fost mereu conştienţi de faptul că erau diferiţi de alte popoare. Acest lucru ar putea fi foarte important; prizonierii de război greci, de exemplu, nu puteau, teoretic, să fie făcuţi sclavi, spre deosebire de „barbari”.

Acest termen exprima, în esenţă, un elenism conştient în esenţa sa, dar este mult mai cuprinzător şi mai puţin depreciativ decât în limbajul modern; barbarii erau restul lumii, cei care nu vorbeau o greacă inteligibilă (măcar un dialect), ci scoteau doar un fel de sunete „bar-bare” pe care niciun grec nu le putea înţelege.

Marile festivaluri religioase ale anului grecesc, la care veneau oameni din mai multe oraşe, erau ocazii la care puteau participa doar vorbitorii de greacă.

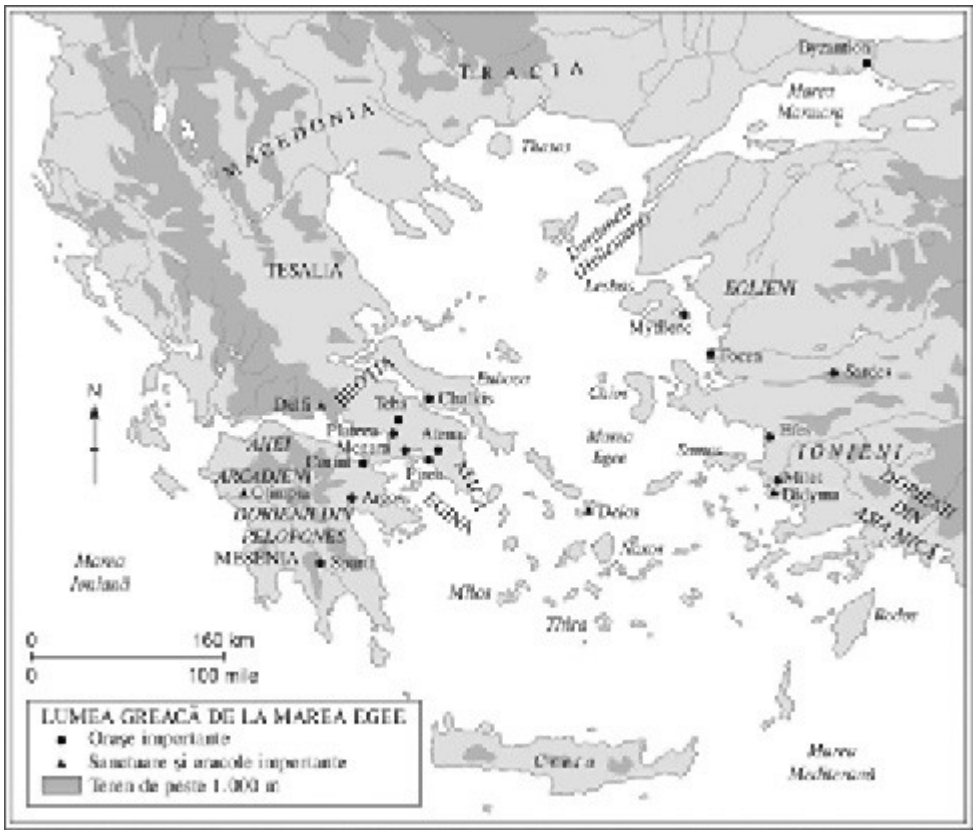

Religia a reprezentat cealaltă piatră de temelie a identităţii greceşti.

Panteonul grec este extraordinar de complex, o combinaţie de mai multe mituri create de numeroase comunităţi de pe un teritoriu vast, în perioade diferite, adesea inconsecvente sau contradictorii până când au fost sistematizate logic de unele spirite raţionale de mai târziu. Unele erau importate, precum mitul asiatic al epocilor de aur, argint, bronz şi fier. Superstiţiile şi credinţa locală în astfel de legende constituiau temelia experienţei religioase greceşti. Totuşi, era o experienţă religioasă diferită de cea a altor popoare prin tendinţa sa către umanizare. În pofida statutului şi puterii lor supranaturale, zeii şi zeiţele grecilor sunt uimitor de umani. Deşi tributare Egiptului şi Orientului, mitologia şi arta greceşti îşi prezintă zeii ca fiind mai buni sau mai răi, bărbaţi şi femei, profund diferiţi de monştrii din Asiria şi Babilon sau de Shiva cel cu multe braţe. A fost o revoluţie religioasă; reversul medaliei era că şi oamenii puteau fi asemenea zeilor.

Această idee apare deja la Homer; el are probabil o contribuţie modestă la sistematizarea supranaturalului grec şi nu acordă mult spaţiu cultelor populare.

Homer îi prezintă pe zei drept părtinitori în Războiul Troian, în ipostaze vădit umane şi confruntându-se unii cu ceilalţi; în timp ce Poseidon îl chinuieşte pe eroul *Odiseei*, Atena îi ia apărarea. Un critic grec de mai târziu a comentat că

Homer „le-a atribuit zeilor tot ce era mai dizgraţios şi mai demn de ocară în rândul oamenilor: furtul, adulterul şi înşelătoria”. Era o lume care

funcţiona foarte asemănător cu lumea reală.

Am mai făcut referire la *Iliada* şi *Odiseea* datorită luminii pe care o aruncă asupra preistoriei; dar ele au influenţat şi viitorul. La prima vedere, sunt texte interesante, menite să stârnească admiraţia oamenilor. *Iliada* narează un scurt episod dintr-un război legendar de demult; *Odiseea* seamănă mai mult cu un roman, povestind peripeţiile unuia dintre cele mai impresionante personajele literare, Odiseu, care se întoarce de la acelaşi război. La prima vedere, asta e tot.

Dar au ajuns să fie considerate cărţi sacre.

A curs multă cerneală şi s-a dedicat mult timp discuţiilor despre modul în care au fost create. Acum pare cel mai probabil că au căpătat forma actuală în Ionia, cu puţin înainte de anul 700 î.e.n. Important este că cineva a preluat materialul transmis prin viu grai timp de patru secole şi l-a ţesut într-o formă care a devenit stabilă, în acest sens, operele reprezentând punctul culminant al epocii poemelor eroice greceşti. Deşi probabil au fost transcrise în secolul al VII-lea î.e.n., o versiune standard a acestor poeme a fost acceptată abia în secolul al VIIea î.e.n.; atunci erau deja privite ca o cronică demnă de încredere a începuturilor istoriei Greciei, o sursă de modele şi de informaţii privind moravurile şi elementul principal al educaţiei literare. Astfel, ele au devenit nu doar primele documente ale conştiinţei greceşti, ci şi materializarea valorilor fundamentale ale civilizaţiei clasice. Ulterior aveau să fie chiar mai mult; împreună cu Biblia, au fost sursa de inspiraţie a literaturii occidentale.

Oricât de umanizaţi erau zeii lui Homer, lumea greacă venera şi ocultismul şi misterul. Această veneraţie poate fi recunoscută în semne şi oracole. Sanctuarele oracolelor lui Apollo de la Delfi sau de la Didyma, din Asia Mică, erau locuri de pelerinaj şi sursele unor sfaturi respectate, deşi enigmatice. Existau culte rituale care practicau „misterele”, ce repuneau în scenă marile procese naturale ale germinaţiei şi creşterii la trecerea anotimpurilor. Religiei populare nu i se acordă mult spaţiu în izvoarele literare, dar ea nu a fost niciodată separată în întregime de religia „respectabilă”. Este important să nu uităm acest substrat iraţional, dat fiind că realizările elitei greceşti din epoca clasică ulterioară sunt atât de impresionante şi se bazează atât de mult pe raţionalitate şi logică; iraţionalul a existat dintotdeauna, iar în perioada de început, formatoare, ce reprezintă subiectul acestui capitol, a ocupat un loc de seamă.

Izvoarele literare şi tradiţia universal acceptată dezvăluie câteva lucruri, deşi nu foarte precise, şi despre instituţiile sociale şi politice de la începuturile Greciei.

Homer ne prezintă o societate a regilor şi aristocraţilor, dar una deja anacronică la momentul descrierii sale. Titlul de rege a continuat să existe pe alocuri, iar în Sparta, de exemplu, unde au existat mereu doi regi simultan, a fost o realitate neclară care uneori era eficientă, dar după apariţia documentelor scrise puterea a trecut de la monarhi la aristocraţi în aproape toate oraşele greceşti. Preocuparea aristocraţiei militare pentru curaj poate explica dorinţa de autoafirmare şi independenţa neîntrerupte din viaţa publică grecească; Ahile, aşa cum îl prezintă

Homer, era un tip la fel de iritabil şi de sensibil ca orice baron medieval. Grecii nu aveau să creeze niciodată un imperiu durabil, căci acesta nu s-ar fi putut baza decât într-o oarecare măsură pe subordonarea binelui

individual faţă de cel colectiv sau pe disponibilitatea de a accepta disciplina unei armate permanente.

Poate că asta nu ar fi fost ceva rău, ci doar însemna că, deşi aveau conştiinţa elenismului lor, grecii nu au reuşit să unească nici măcar teritoriul propriu într-un singur stat.

Mai jos de aristocraţii din primele oraşe se aflau celelalte categorii ale unei societăţi încă nu foarte complexe. Oamenii liberi munceau pământul lor sau, uneori, pe al altora. Bogăţia nu şi-a schimbat uşor proprietarul până când banii nu au făcut-o mai uşor de tranzacţionat decât pământul. Pentru Homer, etalonul valorii erau boii şi se pare că el vedea aurul şi argintul mai degrabă ca pe elemente ale ritualului oferirii de daruri decât ca etalon. Acesta a fost contextul ideii ulterioare că negoţul şi sarcinile neînsemnate erau degradante; persista o perspectivă aristocratică ce ne ajută să explicăm de ce la Atena (şi, poate, şi în alte părţi) comerţul a fost mult timp apanajul metecilor, rezidenţi străini lipsiţi de drepturi politice, dar care asigurau serviciile pe care cetăţenii greci nu le făceau singuri.

Sclavia era, bineînţeles, ceva obişnuit, deşi există multe incertitudini legate de această instituţie. Sunt foarte multe interpretări diferite ale sale. În vremurile arhaice, dacă despre ele scrie Homer, cei mai mulţi sclavi erau femei, trofeele victoriei, dar uciderea prizonierilor de sex masculin a făcut ulterior loc înrobirii.

Sclavia pe scară largă, pe plantaţii, precum cea din Roma sau din coloniile europene ale epocii moderne, era neobişnuită. Mulţi greci din secolul al V-lea î.e.n. Care erau oameni liberi aveau unu sau doi sclavi şi se estimează că aproximativ unu din patru oameni era sclav la apogeul prosperităţii Atenei.

Aceştia puteau fi eliberaţi; un sclav din secolul al IV-lea î.e.n. A devenit un zaraf important. Întreaga lume era organizată la acea vreme pe ideea că sclavia avea să dăinuie şi că nu existau motive de critici şi, prin urmare, grecii o luau ca atare. Nu exista nicio sarcină pe care sclavii să nu o îndeplinească pentru ei, de la muncile agricole la educaţie (termenul modern „pedagog” însemna la origine sclav care însoţea la şcoală un băiat de familie bună).

E posibil ca sclavii şi în mod sigur rezidenţii străini să se fi numărat printre numeroasele canale prin care grecii au continuat să fie influenţaţi de Orientul Mijlociu, la mult timp după ce civilizaţia lor a reapărut în insulele din Marea Egee. Homer îi menţionase deja pe *demiourgoi*, meşteşugarii străini care trebuie să fi adus cu ei în oraşele elenilor nu doar abilităţile tehnice, ci şi motivele şi stilurile din alte teritorii. Mai târziu avem informaţii despre meşteşugari greci stabiliţi în Babilon şi există multe exemple de soldaţi greci aflaţi în slujba unor regi străini, ca mercenari. Când perşii au cucerit Egiptul, în 525 î.e.n., în ambele tabere luptau greci. Unii dintre aceştia s-au întors în insulele din Marea Egee, aducând cu ei idei şi impresii noi. De asemenea, în toată această perioadă a existat un schimb diplomatic şi comercial permanent între oraşele greceşti din Asia şi vecinii lor.

Din cauza numărului mare de schimburi cotidiene făcute de greci, este foarte dificil de distins contribuţia locală de cea străină la cultura Greciei arhaice. Un domeniu atractiv este arta; aşa cum Micene preluase modele asiatice, motivele animale care decorează operele greceşti din bronz sau

posturile zeiţelor, precum Afrodita, amintesc de arta Orientului Mijlociu. Ulterior, arhitectura monumentală şi statuile Greciei aveau să le imite pe cele ale Egiptului, iar antichităţile egiptene au influenţat stilul obiectelor create de meşteşugarii greci la Naucratis. Deşi produsul final, arta matură a Greciei clasice, a fost unic, rădăcinile sale se găsesc în reluarea legăturilor cu Asia în secolul al VIII-lea î.e.n. Însă nu poate fi explicată sumar iradierea ulterioară lentă a unui proces de interacţiune culturală care funcţiona, în secolul al VI-lea î.e.n., în ambele sensuri, deoarece Grecia era la acea vreme şi ucenic, şi învăţător. Lidia, de exemplu, regatul legendarului

Cresus, vestit prin bogăţia sa, a fost elenizată de oraşele greceşti care îi plăteau tribut; a împrumutat de la ele arta şi, probabil mai important, alfabetul, însuşit indirect, prin Frigia. Astfel, Asia a primit înapoi ceea ce a oferit.

Cu mult înainte de anul 500 î.e.n., această civilizaţie era atât de complexă, încât e uşor să treci cu vederea starea de fapt exactă la un moment dat. După standardele contemporanilor săi, la început Grecia era o societate care se schimba rapid, iar unele dintre aceste schimbări erau mai evidente decât altele. Un eveniment marcant spre sfârşitul secolului al VII-lea î.e.n. Pare să fi fost un al doilea val de colonizare, mai important, iniţiat preponderent de oraşele greceşti din est. Coloniile înfiinţate de acestea au constituit o soluţie la problemele întâmpinate în agricultură şi la presiunea demografică din Grecia. A urmat o explozie a comerţului; au fost facilitate noi relaţii economice care apăreau în contextul comerţului cu lumea negreacă. O dovadă este intensificarea circulaţiei argintului. Lidienii au fost primii care au bătut monede în adevăratul sens al cuvântului – bani cu greutate şi ştanţă standard – iar în secolul al VI-lea î.e.n.

Banii au început să fie folosiţi pe scară largă, atât în comerţul interior, cât şi în cel exterior; doar Sparta s-a opus introducerii monedei. Specializarea a devenit o posibilă soluţie la criza terenurilor din Grecia. Atena şi-a asigurat importurile de cereale necesare specializându-se în producerea unor cantităţi mai mari de obiecte de ceramică şi ulei; insula Chios exporta ulei şi vin. Unele oraşe greceşti au devenit foarte dependente de cerealele de import, în special din Egipt sau din coloniile greceşti de la Marea Neagră.

Dezvoltarea comerţului nu a însemnat doar că pământul nu mai reprezenta singura sursă însemnată de bogăţie, ci şi că mai mulţi oameni puteau cumpăra pământul atât de important în consolidarea statutului social. Acest lucru a iniţiat o revoluţie militară şi politică importantă. Vechiul ideal grecesc de război fusese lupta corp la corp, o formă de luptă firească într-o societate ai cărei războinici erau aristocraţi, ce călăreau sau conduceau care pe câmpul de luptă pentru a se confrunta cu egalii lor, în timp ce soldaţii mai slab echipaţi se încăierau în jurul lor. Noii bogaţi îşi puteau permite armura şi armele ce le-au oferit acces la un dispozitiv militar superior, regimentul de „hopliţi”, soldaţii pedeştri echipaţi cu armament greu care aveau să constituie timp de două secole baza armatelor greceşti şi care le-au asigurat superioritatea. Acestea aveau să se impună prin coeziune şi disciplină mai degrabă decât prin cutezanţă individuală.

Hopliţii purtau coifuri şi armuri şi aveau scuturi. Principala lor armă era

lancea, pe care nu o aruncau, ci o foloseau pentru a străpunge busculada produsă după atacul unei formaţii ordonate de lăncieri, a căror greutate o făcea foarte eficientă. Atacau în grup, cu scopul de a-i nimici pe inamici prin impact, şi depindeau în întregime de capacitatea lor de a acţiona ca o unitate disciplinată.

Capacitatea de a acţiona în grup se afla la baza noii arte a războiului. Deşi acum participau mai mulţi oameni la bătălii, ceea ce conta nu mai era doar efectivul, aşa cum avea să dovedească succesul grecilor împotriva armatelor asiatice vreme de trei secole. Disciplina şi abilităţile tactice au început să conteze din ce în ce mai mult, implicând un soi de instrucţie regulată, precum şi o extindere socială a grupului războinicilor. Astfel, mai mulţi oameni au ajuns să împartă puterea care provenea dintr-un cvasimonopol asupra mijloacelor de exercitare a forţei.

Nu a fost singura inovaţie importantă din aceşti ani. Tot atunci grecii au inventat politica; ideea de a gestiona interese comune prin discutarea opţiunilor disponibile într-un cadru public le aparţine. Amploarea realizării lor dăinuie în limbajul nostru actual, deoarece „politică” şi „politic” sunt termeni care provin din cuvântul grecesc pentru oraş, *polis*. Acesta era cadrul vieţii greceşti. Era mult mai mult decât o simplă aglomeraţie de oameni care trăiau în acelaşi loc din motive economice. Faptul că era mai mult decât atât este demonstrat de modul de exprimare al grecilor: ei nu spuneau că Atena ori Teba a făcut una sau alta, ci vorbeau de atenieni şi tebani. Oricât ar fi fost de dezbinat uneori, polisul – sau, mai simplu, oraşul-stat – era o comunitate, un grup de oameni cu interese şi ţeluri comune.

Un astfel de acord colectiv era esenţa oraşului-stat; cei cărora nu le plăceau instituţiile polisului în care trăiau puteau căuta o alternativă în altă parte. Acest lucru a generat un înalt grad de coeziune, dar şi mărginire; grecii nu şi-au depăşit niciodată înclinaţia către autonomie locală (alt cuvânt grecesc), iar oraşul-stat privea adesea cu suspiciune şi defensiv spre exterior. Treptat, şi-a instituit zeii protectori, festivalurile şi ritualurile liturgice prin care oamenii erau conectaţi la trecut şi care îi educau în spiritul tradiţiilor şi legilor proprii. Astfel, a ajuns să fie un organism viu care a dăinuit generaţii de-a rândul. Dar la temelia sa se afla idealul hoplit de acţiune colectivă şi disciplinată, în care oamenii stăteau umăr la umăr cu vecinii lor, bazându-se pe ei în lupta pentru o cauză comună. La începuturi, corpul cetăţenilor – respectiv cei care constituiau comunitatea politică efectivă – era format doar din hopliţi, ce îşi permiteau să ocupe funcţiile de care depindea apărarea oraşului-stat. Nu este de mirare că, în vremurile care au urmat, reformatorii greci îngrijoraţi de rezultatele extremismului politic aveau să privească adesea plini de speranţă spre clasa hopliţilor în căutarea unei baze stabile şi sigure pentru polis.

La originea oraşelor-state se află şi alte realităţi: geografia, economia, relaţiile de rudenie. Multe s-au dezvoltat pe locul unor aşezări antice, colonizate pe vremea micenienilor; altele erau mai noi, dar aproape întotdeauna teritoriul unui oraş-stat se situa în una dintre acele văi înguste care puteau asigura doar propria subzistenţă. Câteva au fost mai norocoase: Sparta era situată într-o vale largă. Altele erau chiar mai defavorizate: solul din Atica era sărac şi Atena avea să fie obligată să-i hrănească pe cetăţenii săi cu cereale importate. Dialectul a intensificat

sentimentul de independenţă latent în munţii care separau un oraş de vecinii săi. Prin el se menţinea sentimentul unei origini tribale comune care a supravieţuit în marile culte publice.

La începutul epocii istorice, aceste forţe generaseră deja sentimente intense de apartenenţă la o comunitate şi de individualitate care i-au împiedicat pe greci să transceandă oraşul-stat: cele câteva ligi şi confederaţii obscure nu au contat foarte mult. În cadrul oraşului, implicarea cetăţenilor în viaţa acestuia era majoră, ba chiar excesivă. Totuşi, datorită dimensiunii sale, oraşul-stat se putea descurca fără birocraţii elaborate; corpul cetăţenilor, întotdeauna mult mai mic decât întreaga populaţie, se putea aduna mereu într-un singur loc. Nu exista niciun semn că oraşul-stat ar fi putut implementa sau şi-ar fi dorit o birocratizare minuţioasă a problemelor publice; orice lucru de felul acesta probabil că ar fi depăşit capacitatea instituţiilor sale. Dacă judecăm după dovezile din Atena, statul despre care ştim cele mai multe deoarece există numeroase inscripţii în piatră, distincţia dintre administraţie, puterea judecătorească şi legislaţie nu era aşa cum o cunoaştem noi; ca şi în Europa Evului Mediu, o lege executorie putea îmbrăca forma deciziei unei curţi care interpreta legea existentă. Tribunalele erau, din punct de vedere formal, doar părţi ale adunării cetăţenilor.

Numărul şi calificarea membrilor acestui organism determinau caracterul constituţional al statului. De el depindeau, mai mult sau mai puţin, autorităţile guvernării în viaţa cotidiană, fie magistraţi, fie tribunale. Nu semăna deloc cu administraţiile pe care le-am întâlnit deja în unele zone din Orientul Mijlociu sau din China în perioada Statelor Combatante (şi chiar mai mult în timpul dinastiei Han). Într-adevăr, e încă riscant să facem generalizări cu privire la aceste chestiuni. Existau peste 150 de oraşe-state şi despre multe dintre ele nu ştim nimic; despre majoritatea celorlalte nu ştim decât foarte puţine. Evident, existau diferenţe importante în modul de guvernare, dar se poate schiţa un cadru general.

Odată cu răspândirea proprietăţii, aristocraţiile care îl înlăturaseră pe rege au devenit ţinta rivalităţilor şi atacurilor. Nou-veniţii au încercat să le înlocuiască cu ocârmuiri mai puţin preocupate de interesele tradiţionale; rezultatul a fost o epocă a conducătorilor pe care grecii îi numesc tirani. Aceştia erau adesea înstăriţi, dar se legitimau prin popularitate şi mulţi tirani trebuie să fi părut nişte despoţi binevoitori. Ei au adus pacea după luptele sociale intensificate probabil de o nouă criză apărută în urma presiunii funciare. Pacea, ca şi relaţiile preponderent bune dintre tirani, a favorizat creşterea economică. Secolul al VII-lea î.e.n. A fost epoca lor de aur. Totuşi, instituţia nu a supravieţuit mult. Puţine tiranii au durat două generaţii. În secolul al VI-lea î.e.n., orientarea aproape generală a fost spre guvernarea colectivă; au început să apară oligarhiile, guvernele constituţionale şi chiar democraţiile incipiente.

Atena a fost un exemplu extraordinar. O lungă perioadă se pare că Atica, deşi săracă, a deţinut suficient pământ pentru ca Atena să evite presiunile sociale care, în alte state, au dus la mişcarea de colonizare. Şi în alte privinţe economia sa era caracterizată de o vigoare specială; chiar şi în secolul al VIII-lea î.e.n., obiectele sale de ceramică sugerează că Atena era un soi de lider în domeniul comerţului şi al artei. Totuşi, în secolul al VI-lea î.e.n. Şi ea era divizată de conflictul dintre bogaţi şi săraci. Uleiul şi

vinul (şi recipientele respective) au devenit exporturile de bază ale atenienilor, iar cerealele erau păstrate pentru consumul intern. În acelaşi timp, o serie de reforme au pus pe picior de egalitate vechea clasă a proprietarilor de pământuri cu cei îmbogăţiţi recent şi a asigurat condiţiile necesare ca un nou consiliu popular să pregătească scena pentru *ecclesia*, adunarea poporului. Aceste schimbări nu au eliminat imediat neînţelegerile din Atena. Epoca tiranilor a luat sfârşit prin înlăturarea ultimului dintre ei, în 510 î.e.n. Apoi au început să funcţioneze, în sfârşit, instituţiile, rezultând în mod paradoxal cea mai democratică guvernare din Grecia, deşi într-un stat care deţinea mai mulţi sclavi ca oricare altul.

Toate deciziile politice erau luate, în principiu, cu o majoritate de voturi ale *ecclesiei* (care alegea, de asemenea, magistraţii şi comandanţii militari).

Aranjamente ingenioase au permis organizarea cetăţenilor în unităţi ce aveau să împiedice apariţia unor facţiuni care să-i reprezinte pe locuitorii oraşului împotriva agricultorilor sau a comercianţilor. Era începutul unei epoci grandioase, prospere, în care Atena avea să găzduiască festivaluri şi culte ce nu se adresau doar oraşului, oferindu-le ceva tuturor grecilor. Era un soi de asumare a supremaţiei în lumea greacă.

S-au scris multe despre contrastul dintre Atena şi marea sa rivală, Sparta.

Spre deosebire de Atena, Sparta a rezistat presiunilor nu modificând instituţiile, ci opunându-se schimbării. Sparta a abordat problema în modul cel mai conservator, rezolvând-o pentru o bună perioadă printr-o disciplină socială strictă pe plan intern şi prin cuceriri ale statelor vecine, care i-au permis să satisfacă cererea de pământ pe socoteala altora. O consecinţă imediată a fost anacronismul organizării sociale. Sparta era atât de îngrădită de tradiţii, încât se spunea că legiuitorul său legendar, Licurg, chiar interzisese scrierea legilor statului; acestea le erau inoculate spartanilor printr-o instruire riguroasă la care erau supuşi cu toţii în copilărie, atât fetele, cât şi băieţii.

Sparta nu a avut tirani. Guvernarea pare să fi fost împărţită între un sfat al bătrânilor şi cinci magistraţi numiţi „efori”, în timp ce cei doi regi ereditari aveau puteri militare speciale. Aceşti oligarhi răspundeau în ultimă instanţă în faţa adunării poporului (care cuprindea, la începutul secolului al V-lea î.e.n., aproximativ 5.000 de membri, după Herodot). Sparta era, prin urmare, o aristocraţie de mari dimensiuni a cărei origine a fost, aşa cum au conchis istoricii antici, clasa hopliţilor. Societatea a rămas agricolă; nu a fost permisă apariţia unei clase de comercianţi. Sparta nu s-a înscris în mişcarea de colonizare şi nu a lansat decât o singură acţiune de acest fel. Acest lucru a dus la un soi de egalitarism militarizat în rândul cetăţenilor spartani, bazat pe voinţa de a se sacrifica pentru stat. Deşi trecerea timpului şi atitudinea regilor au moderat tradiţia, nu existau diferenţe mari între averile şi bunăstarea cetăţenilor spartani. Chiar şi în epoca clasică, ei evitau să se îmbrace diferit şi mâncau împreună. Condiţiile lor de viaţă erau, într-un cuvânt, „spartane”, reflectând idealizarea virtuţilor militare şi a disciplinei stricte.

E posibil ca politica spartană să fi fost simplificată sau estompată de cea mai gravă problemă a Spartei, diviziunea dintre comuna cetăţenilor şi restul. Cei mai mulţi dintre locuitorii statului spartan nu erau cetăţeni. Unii

erau oameni liberi, dar majoritatea erau iloţi, un fel de şerbi, legaţi de pământ, care, alături de ţărani, aveau sarcina de a produce hrana pentru mesele comune ale spartanilor. E posibil ca, iniţial, iloţii să fi făcut parte din populaţiile cucerite de dorieni, dar erau, ca şi şerbii de mai târziu, mai legaţi de pământ decât sclavii unui anumit proprietar. Cu siguranţă, numărul lor a crescut ulterior prin cuceriri, mai ales prin anexarea câmpiei Meseniei în secolul al VIII-lea î.e.n., care a dispărut din istoria Greciei ca stat independent vreme de peste 300 de ani. Drept urmare, succesul spartanilor era umbrit de teama de o revoltă a iloţilor, iar acest lucru a fost remarcat de ceilalţi greci. Aceasta le-a pus piedici spartanilor în relaţiile cu celelalte state. Ei se temeau din ce în ce mai mult să-şi trimită armata în afară, ca nu cumva absenţa ei să ducă la izbucnirea unei revolte acasă. Sparta era întotdeauna în alertă, iar duşmanul de care se temea era în interior.

Sparta şi Atena aveau să se confrunte, inevitabil, în secolul al V-lea î.e.n.; de aceea au fost mereu ca polii lumii politice a Greciei antice. Acestea nu erau, bineînţeles, singurele modele disponibile şi aici se află unul dintre secretele succesului grecilor. Ele se bazau pe o multitudine de experienţe politice, considerabil mai numeroase decât până atunci. Această experienţă avea să atragă primele reflecţii sistematice asupra problemelor majore legate de drept, obligaţii şi îndatoriri, care i-au preocupat de atunci pe oameni, în mare măsură în termenii stabiliţi de grecii clasici. În epoca preclasică, discuţiile pe astfel de teme sunt aproape inexistente. Însemnătatea obiceiurilor şi limitele experienţei constituie o explicaţie suficientă.

Oraşul-stat era moştenirea şi experienţa comună a grecilor, dar ei cunoşteau şi alte tipuri de organizare politică datorită contactelor stabilite în cadrul comerţului şi ca urmare a faptului că multe dintre aşezările lor erau expuse.

Lumea greacă avea zone de frontieră cu potenţial conflictual. În vest acestea păreau la un moment dat că sunt de neoprit în expansiunea lor, dar avansul remarcabil care a durat două secole a fost stopat în jurul anului 550 î.e.n. De puterea cartagineză şi etruscă.

După cum arată primele aşezări – din nou, pe locurile unor aşezări înfiinţate cu secole în urmă de minoici şi micenieni – comerţul a avut o importanţă la fel de mare ca agricultura la întemeierea lor. Principalul lor punct forte era în Sicilia şi în sudul Italiei, regiune care a ajuns să fie numită, pe bună dreptate, Grecia Mare în epoca clasică de mai târziu. Cea mai bogată dintre aceste colonii era Siracusa, întemeiată în anul 733 î.e.n. De grecii din Corint, care a ajuns ulterior statul grec dominant din Occident. Dispunea de cel mai bun port din Sicilia.

Dincolo de această regiune colonială, au fost întemeiate aşezări în Corsica şi sudul Franţei (la Massilia, Marsilia de mai târziu), în timp ce unii greci s-au statornicit printre etruscii şi latinii din centrul Italiei. Produsele greceşti au ajuns până în apropiere de Suedia, iar stilul grecesc se regăsea la fortificaţiile din Bavaria, în secolul al VI-lea î.e.n. Sunt greu de demonstrat alte influenţe intangibile, dar un istoric roman credea că exemplul grec a servit ca forţă civilizatoare pentru barbarii de pe teritoriul viitoarei Franţe, stimulându-i nu doar să-şi lucreze câmpurile, ci şi să cultive viţa-de-vie. Dacă lucrurile stau aşa, posteritatea datorează enorm

comerţului grec.

Această expansiune amplă pare să fi stârnit invidia fenicienilor, care le-au urmat exemplul. Astfel, coloniştii fenicieni au întemeiat Cartagina, iar cartaginezii au creat avanposturi în vestul Siciliei. În cele din urmă, au reuşit să suprime comerţul grecilor în Spania. Totuşi, nu i-au putut scoate pe coloniştii greci din Sicilia, cum nici etruscii nu au reuşit să-i alunge din Italia. Bătălia decisivă în care locuitorii Siracusei au înfrânt o armată cartagineză a avut loc în 480 î.e.n.

Acest moment a fost şi mai important pentru relaţiile grecilor cu Asia, căci oraşele greceşti din Asia Mică au fost întotdeauna în conflict cu vecinii lor.

Acestea au avut mult de suferit din cauza lidienilor până când au ajuns la o înţelegere cu regele Lidiei, Cresus – vestit prin bogăţia sa – şi i-au plătit tribut.

Înainte de asta, Grecia influenţase deja stilul de viaţă lidian; unii dintre predecesorii lui Cresus trimiseseră ofrande la sanctuarul din Delfi. Acum, elenizarea Lidiei s-a realizat într-un ritm şi mai rapid. Cu toate acestea, un duşman mult mai cumplit stătea la pândă în est: Persia.

Lupta grecilor cu Persia este punctul culminant la începuturile istoriei Greciei şi inaugurează epoca clasică. Deoarece grecii au făcut mult caz de lungul conflict cu perşii, este uşor să scăpăm din vedere numeroasele legături care îi uneau pe inamici. Din flotele persane – şi, într-o măsură mai mică, din armatele persane – pornite împotriva Peloponesului făceau parte mii de greci, în principal din Ionia, care luptau pentru ele. Cirus a tocmit pietrari şi sculptori greci, iar Darius avea un medic grec. Probabil că războiul a generat, dar a şi alimentat antagonismul, oricât de profundă ar fi fost repulsia emoţională a grecilor faţă de o ţară care îşi trata regii ca pe nişte zei.

Originile războiului se află în marea expansiune a Persiei din perioada Ahemenizilor. În jurul anului 540 î.e.n., perşii au cucerit Lidia (şi acesta a fost sfârşitul lui Cresus, despre care se presupune că ar fi lansat atacul în urma unei interpretări imprudente a previziunii oracolului din Delfi, ce spunea că, dacă intra în război cu Persia, avea să distrugă un mare imperiu, dar nu indica şi care anume). Astfel, grecii şi perşii au ajuns faţă în faţă; în celelalte regiuni, valul de cuceriri persane a continuat. Când perşii au cucerit Egiptul, au diminuat câştigurile comercianţilor greci de acolo. Apoi au pătruns în Europa şi au ocupat oraşele de pe coastă până în Macedonia; dincolo de Dunăre au eşuat şi, curând, s-au retras din Sciţia. În acest moment s-a înregistrat un soi de pauză. Apoi, în primul deceniu din secolul al V-lea î.e.n., oraşele greceşti din Asia s-au răsculat împotriva suzeranităţii persane, încurajate, probabil, de eşecul lui Darius împotriva sciţilor. Oraşele de pe continent – sau câteva dintre ele – s-au hotărât să le ajute. Atena şi Eretria au trimis o flotă în Ionia. În operaţiunile care au urmat, grecii au incendiat Sardesul, fosta capitală a Regatului Lidiei şi reşedinţa satrapiei persane vestice. În final, răscoala a eşuat şi oraşele de pe continent s-au trezit în faţa unui inamic furios.

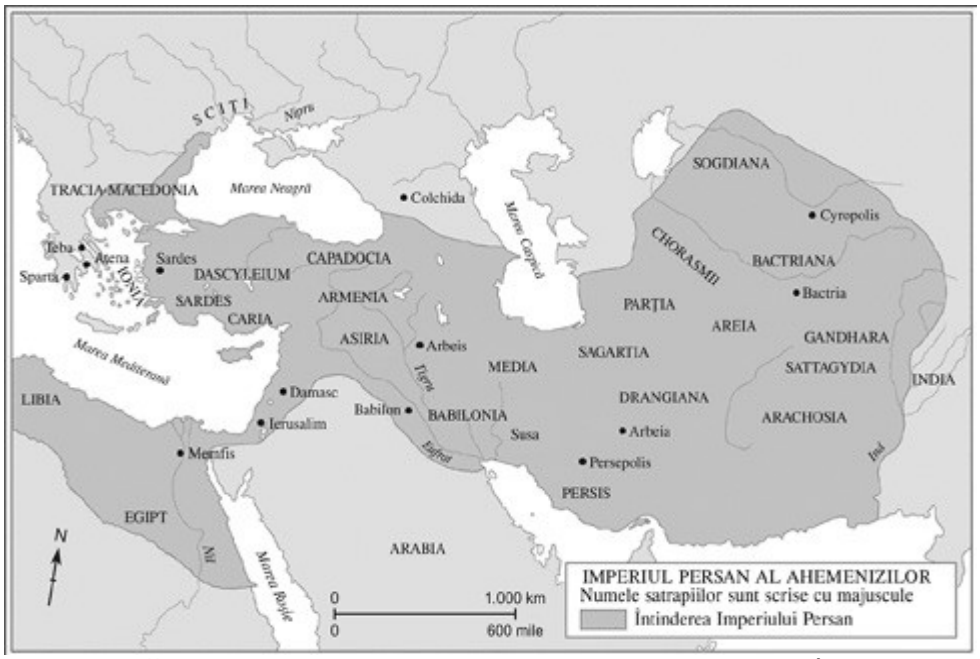

De regulă, lucrurile nu se petreceau foarte rapid în lumea antică, iar în cazul expediţiilor de anvergură era nevoie de timp pentru pregătiri, dar, aproape imediat ce revolta ioniană a fost înăbuşită, perşii au trimis o flotă împotriva grecilor; aceasta a fost nimicită în apropiere de Muntele Athos. O a doua încercare, în 490

î.e.n., a jefuit Eretria, dar apoi a eşuat în faţa atenienilor într-o bătălie al cărei nume a devenit legendar: Maraton.

Deşi a fost o victorie a atenienilor, în următoarea fază a luptei cu Persia liderul a fost Sparta, cel mai puternic dintre oraşele-state de pe continent. Datorită

Ligii Peloponesiace, o alianţă creată din raţiuni interne şi al cărei scop era să asigure viitorul Spartei ferind-o de necesitatea de a-şi trimite armata în străinătate, Sparta a devenit un fel de autoritate naţională. Când perşii au sosit din nou, zece ani mai târziu, aproape toate statele acceptaseră acest lucru, chiar şi Atena, care, întărindu-şi flota, devenise puterea dominantă a Ligii Maritime.

Grecii au afirmat şi, fără îndoială, au crezut că perşii s-au întors (în 480

î.e.n., prin Tracia) cu efective de milioane de soldaţi; chiar dacă, aşa cum pare mai probabil acum, nu erau decât cel mult 100.000 (inclusiv mii de greci), disproporţia rămânea covârşitoare în defavoarea apărătorilor oraşelor greceşti.

Armata persană a avansat încet de-a lungul coastei, spre Pelopones, însoţită de o flotă uriaşă care o apăra din flanc. Totuşi, grecii aveau câteva avantaje importante: pedestrimea mai bine înarmată şi instruită, un teren care anula superioritatea cavaleriei persane şi moralul.

De data aceasta, bătălia crucială s-a dat pe mare. A urmat alt episod legendar, înfrângerea lui Leonidas, regele spartan, şi a celor 300 de compatrioţi ai săi în trecătoarea de la Termopile, după care Atica le-a fost cedată perşilor. Grecii s-au retras pe istmul Corint, iar flota lor s-a comasat în faţa oraşului Salamina (Salamis), în apropiere de Atena. Vremea era de partea lor. Era toamnă; urma o iarnă care avea să-i ia pe nepregătite pe perşi, iar iernile sunt aspre în Grecia.

Regele persan şi-a irosit superioritatea numerică hotărând să atace flota grecească în aceste ape înguste. Flota sa a fost nimicită şi a început o lungă retragere spre Hellespont (Dardanele). În anul următor, armata pe care a lăsat-o în urmă a fost înfrântă lângă Plateea şi flota grecească a mai câştigat o mare bătălie navală, la Mycale, de cealaltă parte a Mării Egee, în aceeaşi zi. Acesta a fost sfârşitul Războaielor Medice.

A fost un moment important din istoria Greciei, probabil cel mai important, iar Sparta şi Atena s-au acoperit de glorie. A urmat eliberarea Greciei asiatice.

Aceasta a marcat începutul unei epoci în care grecii au avut o încredere uriaşă în forţele proprii. Orientarea lor spre expansiune avea să continue până la punctul culminant atins în timpul Imperiului Macedonean, un secol şi jumătate mai târziu.

Conştiinţa identităţii greceşti atinsese apogeul, iar cei care priveau înapoi spre acele vremuri eroice aveau să se întrebe mai târziu dacă nu cumva se irosise pentru totdeauna ocazia de a uni Grecia ca naţiune. Poate era ceva mai mult, deoarece în respingerea unui despot asiatic de către grecii liberi se afla germenul unui contrast care mai târziu avea să fie invocat adesea de europeni, deşi în secolul al V-lea î.e.n. Nu exista decât în mintea câtorva greci. Dar miturile alimentează realităţile viitoare, iar secole mai târziu alţi oameni aveau să privească anacronic spre Maraton şi Salamina, considerându-le primele dintre numeroasele victorii în care Europa li s-a opus barbarilor şi a câştigat.

Victoria asupra perşilor a marcat începutul celei mai măreţe epoci din istoria Greciei. Unii au vorbit despre un „miracol grec”, atât de mari par realizările civilizaţiei clasice. Totuşi, aceste realizări s-au înregistrat într-un context politic atât de încrâncenat şi de înveninat, încât a dus la dispariţia instituţiei care proteja civilizaţia greacă – oraşul-stat. Deşi plină de detalii complicate, povestea poate fi sintetizată cu uşurinţă.

Timp de 30 de ani după Plateea şi Mycale, războiul cu Persia a continuat, dar ca fundal al unei teme mai importante – o rivalitate din ce în ce mai mare între Atena şi Sparta. Asigurându-şi supravieţuirea, spartanii s-au întors acasă uşuraţi, preocupaţi de iloţii lor. Astfel, Atena a rămas liderul necontestat al statelor care doreau să elibereze şi alte oraşe de sub stăpânirea persană. S-a constituit o confederaţie, numită Liga de la Delos, pentru a întreţine o flotă comună care să lupte împotriva perşilor, iar comanda acesteia i-a fost încredinţată unui atenian.

Cu trecerea timpului, membrii săi au ajuns să contribuie nu cu vase, ci cu bani.

Unii nu au mai vrut să plătească, pe măsură ce pericolul persan se diminua.

Invaziile coercitive ale Atenei s-au înmulţit şi s-au înăsprit. Naxosul, de exemplu, care a încercat să părăsească alianţa, a fost presat să revină în urma unui asediu.

Liga se transforma treptat într-un imperiu atenian, iar semnele au fost mutarea sediului central de la Delos la Atena, folosirea banilor din biruri pentru scopurile atenienilor, obligarea membrilor Ligii să accepte magistraţi care erau rezidenţi ai Atenei şi transferarea unor procese importante în tribunalele ateniene. Când s-a făcut pace cu Persia, în 449 î.e.n., Liga nu s-a destrămat, deşi scopul său nu mai exista. La apogeul

său, peste 150 de state plăteau tribut Atenei.

Sparta privise cu ochi buni primele etape ale acestui proces, mulţumită să-i vadă pe alţii că se implică în afara graniţelor sale. Ca şi alte state, şi-a dat seama abia treptat că situaţia se schimbă. A realizat ce se întâmplă deoarece hegemonia atenianã afecta din ce în ce mai mult politica internă a statelor greceşti. Acestea erau adesea divizate în privinţa Ligii, cetăţenii mai bogaţi, plătitori de impozite, detestând tributul, iar săracii nu; ei nu trebuiau să facă rost de bani pentru a-l plăti. Când aveau loc invazii ale atenienilor, ele erau urmate uneori de răscoale interne, care au dus adesea la adoptarea instituţiilor ateniene. Însăşi Atena se confrunta cu lupte care au condus-o constant pe calea democraţiei. În 460 î.e.n., problemele interne fuseseră rezolvate, astfel că iritarea provocată de conduita sa diplomatică a căpătat curând valenţe ideologice. Este posibil ca şi alte lucruri să se fi adăugat la iritarea împotriva Atenei. Aceasta era un mare stat comercial şi alt mare oraş comercial, Corintul, se simţea ameninţat. Şi beoţienii au fost ţinta agresiunii directe a atenienilor. Astfel, s-au acumulat suficiente motive pentru a crea o coaliţie împotriva Atenei, iar Sparta a preluat în cele din urmă conducerea acesteia, alăturându-se războiului împotriva Atenei, care a început în 460 î.e.n.

Au urmat 15 ani de lupte nu foarte hotărâte şi o perioadă de pace incertă. Abia după alţi 15 ani, în 431 î.e.n., a început marele conflict intern care avea să distrugă Grecia clasică: Războiul Peloponesiac.

Acesta a durat, cu întreruperi, 27 de ani, până în 404 î.e.n. Practic, a fost o luptă între uscat şi mare. O tabără era Liga Peloponesiacă, Beoţia, Macedonia (un aliat pe care nu te puteai baza) şi Corintul fiind cei mai importanţi susţinători ai Spartei. Aliaţii Atenei erau răspândiţi pe coasta Mării Egee, în oraşele şi insulele ioniene, regiune pe care o dominase din vremea Ligii de la Delos. Strategia a fost dictată de mijloacele disponibile. Armata spartană, evident, era cea mai potrivită pentru a ocupa teritoriul atenienilor şi pentru a-i obliga apoi să se supună.

Atenienii nu se comparau cu duşmanii lor pe uscat. Dar aveau o flotă mai bună.

Aceasta era, în mare măsură, creaţia a doi mari oameni politici şi patrioţi atenieni, Temistocle şi Pericle, care credeau că o flotă mai bună avea să-i permită oraşului lor să supravieţuiască oricărui atac. Lucrurile nu au mers chiar atât de bine din cauza unei epidemii de ciumă în oraş şi a absenţei unui conducător după moartea lui Pericle, în 429 î.e.n., dar, în esenţă, sterilitatea primilor zece ani de război este explicată de acest impas strategic. Pacea s-a instaurat în 421 î.e.n., dar nu nu pentru mult timp. Atenienii au găsit un mod de a se elibera în cele din urmă de frustrări printr-un plan de a propaga războiul.

În Sicilia se afla bogatul oraş Siracusa, cea mai importantă colonie a Corintului, el însuşi cel mai mare dintre rivalii comerciali ai Atenei. Cucerirea Siracusei ar fi reprezentat o lovitură grea dată unui duşman, ar fi blocat o sursă importantă de cereale pentru Peloponeş şi ar fi constituit o pradă bogată. Cu această bogăţie, Atena putea să creeze şi să echipeze o flotă şi mai mare şi, astfel, să obţină supremaţia absolută şi incontestabilă în lumea greacă – poate chiar şi cucerirea oraşului fenician Cartagina şi hegemonia în vestul Mediteranei.

Rezultatul a fost dezastruoasa expediţie siciliană din 415-413 î.e.n. A

fost decisivă, dar ca lovitură mortală pentru ambiţiile Atenei. Jumătate din armata sa şi toată flota expediţiei au fost pierdute; acasă a început o perioadă de tulburări politice şi dezbinare. În fine, înfrângerea a consolidat şi mai mult alianţa inamicilor Atenei.

Spartanii au cerut şi au obţinut sprijinul persanilor în schimbul angajamentului secret ca oraşele greceşti de pe continentul asiatic să devină din nou vasalele Persiei (aşa cum fuseseră înainte de Războaiele Medice). Acest lucru le-a permis să-şi construiască flota capabilă să sprijine oraşele supuse Atenei care doreau să scape de sub jugul controlului imperial. Înfrângerea militară şi maritimă a subminat moralul atenienilor. În 411 î.e.n., o revoluţie eşuată a înlocuit pentru scurt timp regimul democratic cu o oligarhie. Au urmat alte dezastre, capturarea rămăşiţelor flotei ateniene şi, în cele din urmă, blocada. De data aceasta, înfometarea s-a dovedit a fi decisivă. În 404 î.e.n. Atena a făcut pace şi fortificaţiile sale au fost rase de pe faţa pământului.

Astfel de evenimente ar fi tragice în istoria oricărei ţări. Trecerea de la zilele glorioase ale luptei împotriva Persiei la recuperarea aproape fără efort de către perşi a pierderilor lor, graţie divizării grecilor, este o dramă care va fascina mereu.

Un alt motiv pentru care i s-a acordat atâta interes a fost că a reprezentat subiectul unei cărţi nemuritoare, *Istoria Războiului Peloponesiac* de Tucidide, prima lucrare de istorie contemporană şi ştiinţifică. Dar motivul principal pentru care aceşti ani ne impresionează mai mult decât alte bătălii mai mari este că simţim că la baza acestui amalgam de lupte, intrigi, dezastre şi glorie se află o enigmă provocatoare şi imposibil de rezolvat: chiar au fost irosite oportunităţi reale după

Mycale sau această prăbuşire spectaculoasă nu a fost decât disiparea unei iluzii, a unor circumstanţe care, pentru moment, păreau să promită mai multe decât era posibil de fapt?

Anii de război mai implică un aspect surprinzător. În acest interval s-a materializat cea mai mare realizare de până atunci a civilizaţiei. Evenimentele politice şi militare au influenţat apoi această realizare în anumite direcţii şi, în cele din urmă, au limitat-o şi au determinat ce anume avea să dăinuie. Acesta este motivul pentru care aproximativ un secol de istorie a acestei ţări mici, ale cărui decenii cruciale sunt cele marcate de război, merită la fel de multă atenţie ca imperiile milenare ale Antichităţii.

Ar trebui să amintim încă de la început că civilizaţia greacă era concentrată pe o fâşie îngustă de pământ. Au existat multe state greceşti, cu siguranţă, şi ele erau răspândite pe o suprafaţă întinsă de la Marea Egee, însă, chiar dacă includem Macedonia şi Creta, teritoriul Greciei ar încăpea lejer în Anglia, fără Ţara Galilor sau Scoţia – şi din el doar aproximativ o cincime putea fi cultivat. Dintre state, cele mai multe erau minuscule şi nu cuprindeau mai mult de 20.000 de suflete; cel mai mare avea poate 300.000. În cadrul lor, doar o mică elită lua parte la viaţa civică şi se bucura de ceea ce considerăm acum civilizaţia greacă.

Celălalt lucru care trebuie clarificat de la început este esenţa acestei civilizaţii. Grecii erau departe de a subestima confortul şi plăcerile simţurilor.

Moştenirea materială pe care au lăsat-o a trasat canoanele estetice în

multe arte timp de două mii de ani. Totuşi, în cele din urmă grecii rămân în istorie ca poeţi şi filosofi. Desăvârşirea spiritului ne atrage atenţia în primul rând. Acest lucru a fost înglobat implicit în ideea de Grecie clasică, o creaţie mai mult a epocilor ulterioare decât a grecilor înşişi. Cu siguranţă, unii greci din secolele V-IV î.e.n.

Se considerau posesorii unei culturi care era superioară oricărei alteia existente, dar forţa idealului clasic se află în perspectiva unei epoci ulterioare, ce şi-a întors privirea spre Grecia şi a găsit aici standarde la care să se raporteze. Generaţiile următoare au văzut aceste standarde mai ales în secolul al V-lea î.e.n., în anii care au urmat victoriei asupra perşilor. Secolul al V-lea î.e.n. E caracterizat de o unitate obiectivă deoarece a fost marcat de o dezvoltare şi o intensificare deosebite ale civilizaţiei greceşti, care, chiar dacă era inexorabil legată de trecut, privea spre viitor şi avea să se răspândească în toată lumea greacă.

Această civilizaţie era încă înrădăcinată în tipare economice relativ simple; în mare, ele erau aceleaşi din epoca anterioară. Nu o modificase nicio mare revoluţie de la introducerea banilor şi timp de aproximativ trei secole nu au existat decât schimbări treptate sau specifice în ceea ce priveşte direcţia sau materialele comerţului grec. Trocul a continuat să se practice în activităţile cotidiene mult după apariţia monedelor. Producţia era redusă. S-a sugerat că, la apogeul goanei după cele mai bune obiecte ceramice ateniene, nu mai mult de 150 de oameni lucrau la crearea şi vopsirea acestora. La baza economiei stătea, aproape peste tot, agricultura de subzistenţă. În pofida cererii şi producţiei specializate ale Atenei sau Miletului (care era oarecum vestit ca producător de lânării), comunitatea tipică depindea de producţia de cereale, măsline, viţă-de-vie şi cherestea a micilor agricultori pentru piaţa internă.

Aceştia erau grecii tipici. Unii erau bogaţi, majoritatea erau săraci după standardele moderne, însă chiar şi acum clima mediteraneeană face ca un venit scăzut să fie mai tolerabil decât în alte părţi. Comerţul la orice scară şi toate celelalte tipuri de activităţi antreprenoriale erau, probabil, în mâinile metecilor.

Aceştia puteau fi oameni de vază şi erau adesea bogaţi, dar, de exemplu, în Atena nu puteau cumpăra pământ fără o autorizaţie specială, deşi erau datori să facă serviciul militar (ceea ce ne oferă câteva informaţii despre numărul lor, deoarece la începutul Războiului Peloponesiac erau doar aproximativ 3.000 de oameni care îşi puteau permite armele şi armura necesare pentru a face parte din infanteria hopliţilor). Ceilalţi bărbaţi care trăiau în oraşul-stat fără a fi cetăţeni erau ori oameni liberi, ori sclavi.

Nici femeile nu erau cetăţeni, deşi este riscant să facem alte generalizări despre drepturile lor legale. În Atena, de exemplu, ele nu puteau să moştenească sau să deţină o proprietate, deşi aceste lucruri erau permise în Sparta, şi nu puteau face nicio tranzacţie comercială dacă valoarea ei depăşea o baniţă de cereale.

Divorţul la cererea soţiei era posibil în Atena, dar pare să fi fost un fenomen rar şi era, probabil, mult mai greu de obţinut decât în cazul bărbaţilor, care se pare că puteau scăpa destul de uşor de nevestele lor. Izvoarele literare arată că soţiile celor care nu erau bogaţi duceau, în general, o viaţă grea. Exigenţele sociale care guvernau comportamentul

tuturor femeilor erau foarte restrictive; chiar şi femeile din clasele superioare stăteau acasă, izolate în cea mai mare parte a timpului.

Dacă ieşeau, trebuiau să fie însoţite; dacă erau văzute la un banchet, le era pusă la îndoială cinstea. Artistele şi curtezanele erau singurele femei care puteau avea o viaţă publică; ele se puteau bucura de o oarecare notorietate, dar o femeie respectabilă nu avea această posibilitate. De pildă, în Grecia clasică fetele erau considerate nedemne de educaţie. Astfel de atitudini sugerează atmosfera primitivă a societăţii care le genera, una foarte diferită de, să zicem, Creta minoică a predecesorilor ei sau de Roma de mai târziu.

Dacă luăm în considerare sexualitatea descrisă de literatură, căsătoria şi statutul de părinte în Grecia puteau da naştere unor sentimente profunde şi unui respect reciproc la fel de mare ca în societăţile noastre. Printre elementele sale, greu de cântărit astăzi exact, se numărau tolerarea şi chiar romanţarea homosexualităţii masculine. Aceasta era reglementată prin convenţie. În multe oraşe greceşti era permis ca tinerii din clasele superioare să aibă relaţii amoroase cu bărbaţi mai în vârstă (în mod interesant, există mult mai puţine dovezi în literatura greacă despre dragostea homosexuală între bărbaţi de aceeaşi vârstă).

În acest domeniu (ca şi în numeroase altele) ştim mult mai multe despre comportamentul elitei decât despre al majorităţii grecilor. Cetăţenia, care trebuie să fi fost adesea structurată pe niveluri sociale foarte diferite în practică, este o categorie prea mare pentru a permite generalizări. Chiar şi în Atena democratică, bărbatul tipic care ajungea să ocupe o poziţie mai înaltă în viaţa publică şi despre care, prin urmare, aflăm mai multe din consemnări era de regulă proprietar de pământ; era puţin probabil să fie comerciant, cu atât mai puţin meşteşugar. Un meşteşugar putea fi important ca membru al grupului său în adunarea cetăţenilor, dar nu putea ajunge la conducere. Negustorii se poate să fi fost defavorizaţi de convingerea împământenită a grecilor din clasa superioară că negoţul şi sârguinţa nu erau potrivite pentru un aristocrat, care trebuia să aibă, în mod ideal, o viaţă lipsită de griji, cultivată, din veniturile obţinute din exploatarea domeniilor sale.

Acesta era un punct de vedere care avea să fie preluat în tradiţia europeană, cu efecte importante.

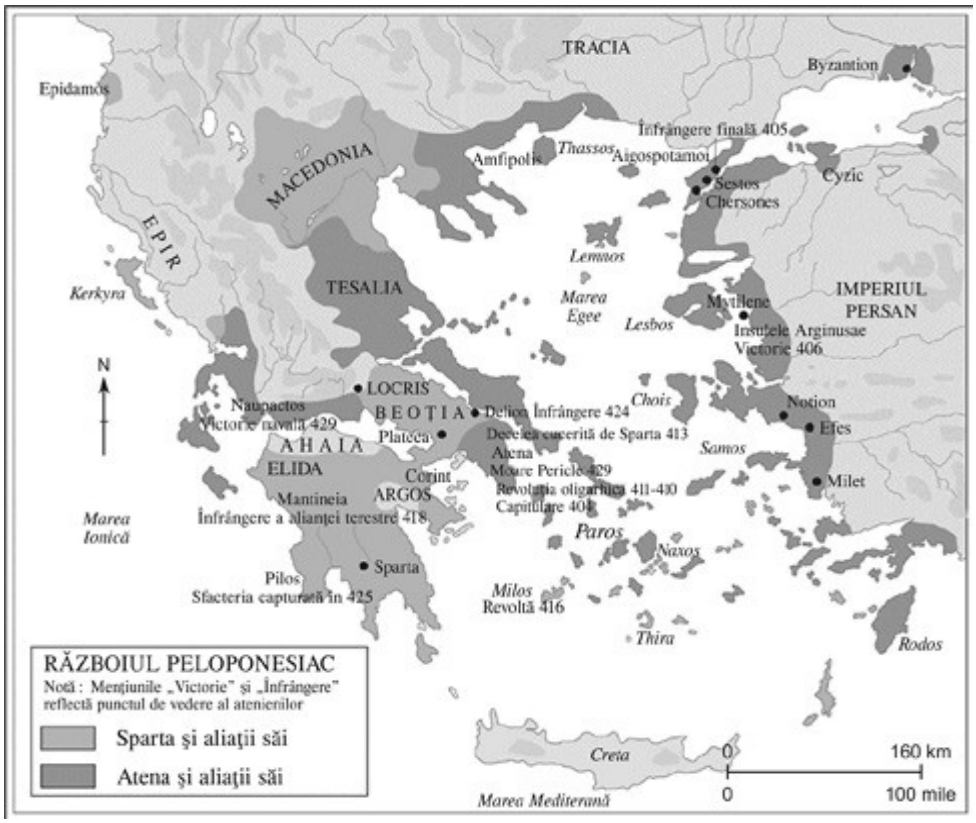

Istoria socială se pierde, prin urmare, în politică. Preocuparea grecilor pentru viaţa politică – viaţa polisului – şi faptul că Grecia clasică este clar delimitată de două epoci distincte (cea a Războaielor Medice şi cea a unui nou imperiu, macedonean) ne uşurează sarcina de a aprecia importanţa istoriei politice a Greciei în cadrul civilizaţiei. Atena domină acest tablou şi, prin urmare, riscăm mult dacă ne grăbim să susţinem că ceea ce se întâmpla în Atena se întâmpla peste tot. Avem tendinţa de a considera importante lucrurile despre care ştim cele mai multe şi, deoarece unii dintre cei mai de seamă greci ai secolului al V-lea î.e.n. Erau atenieni, iar Atena este unul dintre polii marii poveşti a Războiului Peloponesiac, savanţii au acordat istoriei sale foarte multă atenţie. Mai ştim totuşi că Atena era – luăm în considerare doar două aspecte – un oraş mare şi un centru comercial; era, prin urmare, nereprezentativă în multe privinţe.

Tentaţia de a supraevalua importanţa culturală a Atenei nu este atât de periculoasă. Supremaţia sa a fost, la urma urmelor, recunoscută la vremea respectivă. Deşi mulţi dintre cei mai de seamă greci nu au fost atenieni şi numeroşi greci au respins pretenţiile de superioritate ale Atenei, atenienii se considerau liderii Greciei. La începutul Războiului Peloponesiac, când Pericle le-a spus concetăţenilor săi că statul lor era un model pentru restul Greciei, făcea propagandă, dar exista şi o anumită convingere în afirmaţiile sale. Această poziţie se baza atât pe idei, cât şi pe putere. Flota i-a asigurat supremaţia incontestabilă în Marea Egee şi astfel, în cele din urmă, tributul care i-a alimentat vistieria în secolul al V-lea î.e.n. A ajuns la apogeul influenţei şi bogăţiei sale chiar înainte de Războiul Peloponesiac, în anii când activitatea creatoare şi inspiraţia patriotică au atins punctul culminant. Mândria provocată de lărgirea imperiului era legată la acea vreme de o realizare culturală de care poporul se bucura cu adevărat.

Comerţul, flota, siguranţa ideologică şi democraţia sunt teme strâns

întreţesute în mod tradiţional în istoria Atenei din secolul al V-lea î.e.n. Mulţi credeau la acea vreme că o flotă de vase a căror deplasare depindea de aproximativ 200 de vâslaşi plătiţi era deopotrivă un instrument al puterii imperiale şi apanajul democraţiei. Hopliţii erau mai puţin importanţi într-un stat maritim decât oriunde în altă parte şi nu era necesară o armură scumpă pentru a fi vâslaş, plătit din tributul Ligii sau din prăzile de război – aşa cum s-a sperat, de exemplu, în cazul expediţiei siciliene. Imperialismul era chiar popular în rândul atenienilor, care se aşteptau să împartă profiturile, fie chiar şi în mod indirect şi colectiv, nu să-i simtă povara. Acesta a fost un aspect al democraţiei ateniene căruia criticii i-au acordat o atenţie deosebită.

Democraţia a apărut în mod neaşteptat în Atena şi, la început, a fost aproape neobservată. Rădăcinile sale se află în schimbările constituţionale din secolul al VI-lea î.e.n. Care au înlocuit principiul organizator al rudeniei cu cel al zonei; în teorie şi în drept, cel puţin, apartenenţa locală a ajuns să fie mai importantă decât familia. Aceasta a fost o evoluţie ce pare a fi generală în Grecia şi a aşezat democraţia pe baza instituţională localizată care s-a păstrat în general de atunci.

De aici au decurs şi alte schimbări. Spre jumătatea secolului al V-lea î.e.n., toţi bărbaţii adulţi aveau dreptul să ia parte la adunare şi, prin intermediul ei, la alegerea principalilor agenţi administrativi. Puterile areopagului – sfatul bătrânilor – au fost reduse constant; după 462 î.e.n. Nu mai era decât un tribunal cu jurisdicţie asupra anumitor infracţiuni. Celelalte tribunale au devenit în acelaşi timp mai susceptibile la influenţa democratică prin instituirea plăţii pentru serviciul de jurat. Deoarece ele dirijau şi o mare parte a treburilor administrative, acest lucru însemna participarea poporului la administrarea cotidiană a oraşului.

Imediat după Războiul Peloponesiac, când erau vremuri grele, se plătea şi pentru participarea la adunare. În sfârşit, mai era încrederea atenienilor în selecţia prin tragere la sorţi; prin folosirea acestui sistem, alegerea magistraţilor constituia o oprelişte în calea prestigiului şi puterii ereditare.

La originea acestei structuri se aflau o neîncredere în specialişti şi în autoritatea împământenită şi o încredere în bunul-simţ colectiv. De aici au pornit, fără îndoială, relativa lipsă de interes a atenienilor pentru jurisprudenţa riguroasă

— Într-un tribunal atenian, argumentaţiile aveau în vedere mai mult aspecte legate de motiv, statut şi substanţă decât chestiuni de drept – precum şi importanţa pe care au atribuit-o talentului oratoric. Liderii politici eficienţi ai Atenei erau cei care îşi puteau convinge din vorbe concetăţenii. Nu contează dacă îi numim demagogi sau oratori; ei au fost primii politicieni care urmăreau să obţină puterea prin persuasiune.

Spre sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., unii dintre aceştia proveneau din familii care nu făceau parte din clasa conducătoare tradiţională, deşi nu era deloc ceva obişnuit. Faptul că vechi familii politice continuau să fie importante era totuşi o nuanţă însemnată a sistemului democratic. La începutul secolului, Temistocle şi, în debutul Războiului Peloponesiac, Pericle erau membri ai unor vechi familii, fiind îndreptăţiţi prin naştere, chiar şi în ochii conservatorilor, să preia conducerea; vechile clase conducătoare au acceptat mai uşor democraţia datorită acestei restricţii. Asemenea fapte tind să fie scăpate din vedere şi atunci când democraţia

ateniană e sancţionată, şi atunci când e idealizată, ele explicându-i într-o anumită măsură aparenta moderaţie. Impozitarea era scăzută şi existau puţine legi discriminatorii faţă de bogaţi, în comparaţie cu cele pe care le-am asocia astăzi cu regimul democratic şi aşa cum Aristotel a susţinut că avea să fie rezultatul inevitabil al guvernării de către săraci.

Chiar din perioada sa de formare, democraţia ateniană a fost identificată cu aventura şi planurile îndrăzneţe în politica externă. Sprijinirea oraşelor greceşti din Asia în revolta lor împotriva Persiei a fost cerută de popor. Mai târziu, din motive lesne de înţeles, a conferit politicii externe o înclinaţie antispartană.

Încercarea de a diminua puterea areopagului a fost promovată de Temistocle, constructorul flotei ateniene de la Salamina, care presimţise potenţialul pericol reprezentat de Sparta de la sfârşitul Războiului Peloponesiac. Astfel, răspunderea pentru Războiul Peloponesiac şi pentru exacerbarea facţiunilor şi diviziunilor din toate celelalte oraşe ale Greciei a ajuns să fie pusă pe seama democraţiei. Aceasta nu doar a atras dezastrul asupra Atenei, aşa cum au subliniat criticii, ci a şi transmis sau, cel puţin, a deşteptat în toate oraşele greceşti amărăciunea dezbinării şi a conflictului social.

Dacă luăm în calcul şi excluderea de către democraţia ateniană a femeilor, metecilor şi sclavilor, balanţa se înclină puternic în defavoarea sa; dintr-o perspectivă modernă, pare îngustă şi menită eşecului. Totuşi, asta nu ar trebui să-i anuleze Atenei locul câştigat ulterior în ochii posterităţii. E uşor să facem comparaţii anacronice şi lipsite de temei; Atena nu trebuie comparată cu idealuri imperfect puse în practică şi cu două mii de ani mai târziu, ci cu contemporanii săi. În pofida influenţei neîntrerupte a familiilor proeminente şi a imposibilităţii practice ca majoritatea cetăţenilor să ia parte la o întrunire oarecare a adunării cetăţenilor, în autoguvernare erau implicaţi mai mulţi atenieni în comparaţie cu orice alt stat. Democraţia ateniană, mai mult decât orice altă instituţie, a adus cu sine eliberarea oamenilor de legăturile de rudenie din politică, una dintre marile realizări ale grecilor. Chiar dacă nu toţi cetăţenii erau eligibili în diferite funcţii, democraţia ateniană avea să rămână cel mai important instrument de educaţie politică conceput până la acea vreme.

Dar, deşi democraţia greacă a stimulat participarea, ea a încurajat şi concurenţa. Grecii îi admirau pe câştigători şi credeau că oamenii trebuie să se străduiască să învingă. Descătuşarea de forţe rezultată a fost colosală, dar şi periculoasă. Idealul exprimat prin termenul „virtute”, extrem de folosit, dar tradus inadecvat, ilustrează acest lucru. În accepţiunea grecilor, el se referea la oameni puternici, capabili şi inteligenţi şi, în aceeaşi măsură, drepţi, principiali şi virtuoşi în sens modern. Eroul lui Homer, Odiseu, se comporta frecvent ca un ticălos, dar era curajos şi inteligent şi a avut succes; prin urmare, este demn de admiraţie. Era bine să dai dovadă de o astfel de calitate; nu conta că uneori costul social era mare. Grecii erau preocupaţi şi de imagine; cultura lor îi învăţa să evite mai curând ruşinea decât vinovăţia, iar teama de ruşine nu a fost niciodată departe de teama de dovedire publică a vinovăţiei. Aşa se explică parţial ostilitatea taberelor din politica greacă. Era un preţ plătit de bunăvoie.

Realizarea care a transformat Grecia în dascălul Europei (şi, prin intermediul ei, al lumii) este prea bogată şi prea diversă pentru a o generaliza, chiar şi în cadrul unui studiu extins şi atent; e imposibil de sintetizat într-o pagină. Dar o temă predominantă iese în evidenţă: o încredere din ce în ce mai mare în analiza conştientă, raţională. Dacă civilizaţia înseamnă un progres în influenţarea mentalităţii şi a mediului prin intermediul raţiunii, atunci grecii au făcut în acest domeniu mai multe decât oricare dintre predecesorii lor. Ei au inventat interogaţia filosofică drept parte integrantă a uneia dintre marile intuiţii din toate timpurile: că se poate găsi o explicaţie coerentă şi logică a lucrurilor, că lumea nu se bazează pe voinţa arbitrară şi lipsită de semnificaţie a zeilor sau demonilor. Astfel exprimată, bineînţeles, nu este o atitudine care ar fi putut fi sau care a fost înţeleasă de toţi grecii sau măcar de majoritatea. A fost o atitudine care a trebuit să-şi croiască drum într-o lume infuzată de iraţional şi superstiţii. Aceasta prevestea posibilitatea apariţiei unei societăţi în care o astfel de atitudine să poată fi generalizată; chiar şi Platon, care credea că e imposibil ca această atitudine să fie împărtăşită de majoritatea oamenilor, le-a oferit conducătorilor statului său ideal sarcina reflecţiei raţionale ca justificare atât a privilegiilor, cât şi a disciplinei învestite în ei. Faptul că grecii au pus sub semnul întrebării influenţa iraţionalului în activitatea socială şi intelectuală a diminuat forţa acestuia cum nu se mai întâmplase până atunci. În pofida tuturor exagerărilor şi mitizărilor ulterioare, efectul eliberator al acestei perspective a fost resimţit mii de ani. Asta a fost cea mai mare realizare a grecilor.

Deşi obscurantismul şi superstiţia s-au perpetuat în multe domenii, unele forme de raţionalitate au ajuns să fie apreciate în toată societatea greacă. Socrate, filosoful atenian care a devenit, graţie discipolului său, Platon, figura arhetipală a intelectualului şi a lăsat ca maximă perspectiva că „viaţa necercetată nu merită să fie trăită”, a fost condamnat la moarte de concetăţenii săi pentru impietate; a fost condamnat şi pentru că s-a îndoit de astronomia moştenită din trecut. Dar, în pofida unor astfel de reziduuri istorice importante, gândirea greacă a reflectat schimbări ale accentului şi stilului de abordare mai mult decât gândirea oricărei alte civilizaţii anterioare.

Schimbările au rezultat din caracterul său dinamic şi nu au dus întotdeauna la o capacitate mai mare de a înţelege natura şi societatea, cedând adesea în faţa lor, ci uneori la impasuri şi fantezii neobişnuite şi extravagante. Gândirea greacă nu e monolitică; nu trebuie să o privim ca pe un tot unitar, ci ca pe un continuum istoric întins de-a lungul a trei sau patru secole, în care elemente diferite sunt predominante în momente diferite şi care este dificil de cuprins.

Un motiv este următorul: categoriile gândirii greceşti – altfel spus, modul grecilor de a cartografia cunoaşterea înainte de a începe să abordeze fiecare element al său în detaliu – nu sunt similare cu ale noastre, deşi uneori par, în mod înşelător, apropiate. Unele categorii pe care le folosim noi nu existau pe vremea grecilor, cunoştinţele lor determinându-i să traseze graniţe între domenii de analiză, diferite de cele cu care operăm astăzi. Uneori, acest lucru este evident şi nu ridică probleme; atunci când un filosof, de exemplu, plasează gestionarea

gospodăriei şi a bunurilor aferente (economia) în studiul a ceea ce ar trebui să numim politică, e puţin probabil să nu-l înţelegem. Problemele apar în domeniile mai abstracte.

Un exemplu poate fi identificat în ştiinţa greacă. Pentru noi, se pare că ştiinţa este un mod adecvat în care încercăm să înţelegem universul fizic, iar metodele sale sunt cele ale experimentului empiric şi ale observaţiei. Filosofii greci considerau că natura universului fizic putea fi înţeleasă la fel de bine atât prin abstractizare, cât şi prin metafizică, logică şi matematică. S-a spus că gândirea greacă a ajuns în cele din urmă să stea în calea progresului ştiinţific, deoarece studiul se apleca mai mult asupra deducţiei logice şi abstracte decât asupra observării naturii. Dintre marii filosofi greci, doar Aristotel a acordat o importanţă mai mare culegerii şi clasificării datelor şi a făcut acest lucru cu precădere în studiile sale sociale şi de biologie. Acesta este un motiv pentru care istoria ştiinţei greceşti şi filosofia nu trebuie separate complet. Ele reprezintă un tot unitar, produsul a zeci de oraşe, care s-a dezvoltat de-a lungul a aproximativ patru secole.

Începuturile ştiinţei şi filosofiei constituie o revoluţie în gândire, ce se produsese deja când au apărut primii gânditori greci despre care avem dovezi istorice. Aceştia au trăit în oraşul ionian Milet, în secolele VII-VI î.e.n. Aici şi în alte oraşe ioniene a existat o activitate intelectuală importantă până în epoca remarcabilă a speculaţiei ateniene, care începe cu Socrate. Fără îndoială, fundalul asiatic a fost un stimulent la fel de important în acest domeniu ca şi în atâtea altele pentru punerea lucrurilor în mişcare; e posibil să fi contat şi faptul că

Miletul era un oraş bogat – primii filosofi par să fi fost oameni bogaţi, cărora timpul le permitea să reflecteze. Cu toate acestea, accentul pus iniţial pe Ionia face loc în curând unui spectru de activităţi intelectuale care acoperea întreaga lume greacă. Coloniile occidentale din Grecia Mare şi Sicilia au fost cruciale în multe dintre progresele înregistrate în secolele VI-V î.e.n., iar în epoca elenistică de mai târziu Alexandria avea să deţină supremaţia. Întreaga lume greacă a contribuit la succesul spiritului grec şi măreţei epoci a filosofiei ateniene nu trebuie să i se acorde un statut exagerat în cadrul său.

În secolul al VI-lea î.e.n., în Milet, Thales şi Anaximandru au început să speculeze în mod deliberat asupra naturii universului, ceea ce ne demonstrează că graniţa fundamentală dintre mit şi ştiinţă fusese depăşită. Pornind de la experimente, egiptenii aflaseră multe lucruri despre natură pe cale inductivă în urma acestui proces, în timp ce babilonienii făcuseră măsurători importante.

Şcoala din Milet s-a folosit de aceste informaţii şi este posibil să fi preluat şi alte noţiuni cosmologice fundamentale de la vechile civilizaţii; se pare că Thales susţinea că originile pământului se află în apă. Totuşi, filosofii ionieni au depăşit curând moştenirea primită. Aceştia au conturat o perspectivă generală asupra naturii universului care a înlocuit mitul cu explicaţia impersonală. Acest lucru este mai impresionant decât faptul că răspunsurile pe care le-au oferit s-au dovedit a fi sterile în cele din urmă. Analiza naturii materiei făcută de greci este un exemplu. Deşi o teorie atomică fusese schiţată cu peste două mii de ani înainte de vremea ei, aceasta a fost respinsă în secolul al IV-lea î.e.n. În favoarea unei

perspective bazate pe cea a primilor gânditori ionieni, conform căreia toată materia era compusă din patru „elemente” – aer, apă, pământ şi foc – ce formau substanţe diferite prin combinarea în diverse proporţii. Această teorie a marcat profund ştiinţa occidentală până în perioada Renaşterii. A avut o importanţă istorică uriaşă prin graniţele pe care le-a trasat şi orizonturile pe care le-a deschis.

Era, bineînţeles, greşită.

Acest aspect e mai puţin important acum. Ionienii şi şcoala pe care au înfiinţat-o au fost importanţi pentru ceea ce s-a numit, pe bună dreptate, noutate

„uimitoare”. Au exclus zeii şi demonii din înţelegerea naturii. Este adevărat că timpul avea să suprime o parte a realizărilor lor. În Atena, la sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., condamnarea ca blasfemie a unor perspective mai puţin îndrăzneţe decât cele formulate de unii gânditori ionieni cu două secole înainte a fost considerată mai mult decât un semnal de alarmă temporar în faţa înfrângerii şi a pericolului. Unul dintre ei afirmase: „Dacă boul ar putea picta, zeul său ar arăta ca un bou”; câteva secole mai târziu, civilizaţia mediteraneeană clasică îşi pierduse mult din această receptivitate. Apariţia sa timpurie este semnul cel mai evident al vigorii civilizaţiei greceşti.

Nu doar superstiţiile populare au împiedicat dezvoltarea unor astfel de idei.

Şi alte orientări filosofice au jucat un rol. Una a coexistat cu tradiţia ioniană o bună perioadă şi urma să aibă o viaţă şi o influenţă mult mai lungi. Esenţa sa era ipoteza că realitatea este imaterială; că, după cum s-a exprimat Platon mai târziu în una dintre cele mai elocvente afirmaţii ale sale, în realitatea sensibilă nu cunoaştem decât copii ale unor Forme şi Idei pure, ce reprezintă esenţe cereşti ale adevăratei realităţi. Această realitate nu putea fi înţeleasă decât prin gândire, deşi nu doar prin speculaţii sistematice, ci şi prin intuiţie. În pofida imaterialităţii sale, şi acest tip de gândire îşi avea rădăcinile în ştiinţa greacă, deşi nu în speculaţiile ionienilor cu privire la materie, ci în activitatea matematicienilor.

Unele dintre cele mai mari progrese ale lor aveau să se producă abia la mult timp după moartea lui Platon, când urmau să definitiveze cel mai de seamă triumf al gândirii greceşti, punerea bazelor aritmeticii şi geometriei, care au slujit civilizaţiei occidentale până în secolul al XVII-lea. Orice elev cunoştea numele lui Pitagora, care s-a stabilit în sudul Italiei, la Crotona, la jumătatea secolului al VI-lea î.e.n. Şi despre care se poate spune că a descoperit raţionamentul deductiv.

Din fericire sau din nefericire, el a făcut mai mult decât atât. A descoperit baza matematică a armoniei studiind o coardă care vibra şi s-a concentrat mult asupra relaţiei dintre numere şi geometrie. Abordarea lui era cvasimistică; ca mulţi alţi matematicieni, Pitagora era un om religios şi se spune că a sărbătorit demonstrarea teoremei ce-i poartă numele sacrificând un bou. Mai târziu, şcoala sa – exista o „societate” secretă pitagoreică – a susţinut că universul era esenţialmente matematic şi numeric. „Ei (pitagoricienii) au socotit că principiile acestora sunt şi

principiile tuturor lucrurilor”[2], scria Aristotel oarecum dezaprobator, deşi dascălul său, Platon, fusese influenţat profund de această convingere şi de scepticismul lui Parmenide, alt pitagorician de la începutul secolului al V-lea î.e.n., în ce priveşte cunoaşterea lumii prin simţuri. Numerele păreau mai atrăgătoare decât lumea materială; ele erau caracterizate atât de perfecţiunea, cât şi de abstracţiunea Ideii ce reprezenta realitatea.

Influenţa pitagoreică asupra gândirii greceşti este o temă cuprinzătoare; din fericire, nu trebuie sintetizată. Aici contează repercusiunile sale asupra unei perspective despre univers care, deoarece a fost construită mai mult pe principii matematice şi deductive decât pe observaţie, a fixat astronomia pe un curs greşit timp de aproape două mii de ani. Din ea derivă viziunea unui univers format din sfere concentrice pe care se deplasau Soarele, Luna şi planetele, pe un traseu circular fix în jurul Pământului. Grecii au observat că în realitate astrele nu păreau să se deplaseze aşa. Dar – pe scurt – aparenţele au fost salvate prin introducerea tot mai multor rafinări în schema de bază, refuzându-se analiza principiilor din care fusese dedusă. Enunţurile finale au fost formulate abia în secolul al II-lea e.n., în opera unui faimos alexandrin, Ptolemeu. Aceste realizări au avut un succes deosebit şi doar câţiva opozanţi au avut obiecţii (ceea ce arată că s-ar fi putut ajunge şi la alte rezultate în ştiinţa greacă). În pofida inadvertenţelor sistemului lui Ptolemeu, se puteau face predicţii în legătură cu mişcarea planetelor ce aveau să slujească drept ghid în navigaţia pe ocean până în vremea lui Columb, deşi se bazau pe concepţii greşite care făceau sterilă gândirea cosmologică de până la el.

Atât teoria celor patru elemente, cât şi dezvoltarea astronomiei greceşti ilustrează înclinaţia spre deducţie a gândirii greceşti şi slăbiciunea sa caracteristică – dorinţa de a expune o teorie plauzibilă pentru a acoperi o gamă cât mai vastă de experienţe fără a o supune testului experimentului. A afectat majoritatea domeniilor gândirii acoperite astăzi de ştiinţă şi filosofie. Roadele sale au fost, pe de o parte, argumentaţii de o rigoare şi o precizie fără precedent şi, pe de altă parte, un scepticism extrem faţă de informaţiile obţinute prin intermediul simţurilor. Doar doctorii greci, în frunte cu Hipocrat, în secolul al Vlea î.e.n., s-au folosit de empirism.

În cazul lui Platon – şi, de bine, de rău, dezbaterile filosofice au fost influenţate mai mult de acesta şi de discipolul său, Aristotel, decât de oricine altcineva – e posibil ca această înclinaţie să fi fost întărită de părerea proastă pe care o avea despre lucrurile observate. Aristocrat atenian, Platon s-a îndepărtat de lumea politico-administrativă din care avusese ambiţia să facă parte, dezamăgit de politicile democraţiei ateniene şi în special de modul cum l-a tratat aceasta pe Socrate, pe care l-a condamnat la moarte. Platon nu împrumutase de la Socrate doar pitagorismul, ci şi o abordare idealistă a problemelor etice, precum şi o tehnică de analiză filosofică. Binele, credea el, putea fi descoperit prin analiză şi intuiţie; el era realitatea. Era cel mai important dintr-o serie de „idei” – Adevărul, Frumosul şi Dreptatea erau celelalte – care nu erau idei în sensul că în orice moment prindeau contur în mintea cuiva (cum ar

---

[2] Aristotel, *Metafizica*, traducere de Andrei Cornea, Editura Humanitas, Bucureşti, 2001, p. 71 (n. Red.).

spune cineva „Am o idee despre asta”), ci erau esenţe inteligibile, constituind o existenţă în sine într-o lume eternă şi fixă, aceste idei fiind elementele sale. Această lume a adevăratei realităţi, credea Platon, ne este ascunsă de simţuri, care sunt înşelătoare şi ne induc în eroare. Dar e accesibilă sufletului, care o poate înţelege prin raţiune.

Semnificaţia acestor concepţii depăşeşte filosofia tehnică. În ele (ca şi în învăţăturile lui Pitagora) putem găsi, de exemplu, rădăcinile unei idei familiare de mai târziu, fundamentală pentru puritanism, şi anume că omul este împărţit ireconciliabil între sufletul de origine divină şi corpul care îl întemniţează. Nu împăcarea, ci victoria unuia asupra celuilalt trebuie să fie deznodământul. Era o idee a cărei preluare în creştinism urma să aibă un efect uriaş. Şi în plan imediat Platon a fost interesat de chestiunile practice, deoarece, credea el, cunoaşterea lumii ideale a universaliilor şi realităţii putea fi facilitată sau împiedicată de forma de organizare în care trăiau oamenii. Şi-a expus viziunea într-o serie de dialoguri între Socrate şi oamenii care veneau să discute cu el. Au fost primele texte de gândire filosofică, *Republica* fiind cea dintâi carte în care cineva a propus o formă de organizare a societăţii orientată şi gândită pentru atingerea unui ţel etic.

Se descrie un stat autoritar (care aminteşte de Sparta), unde căsătoriile ar fi reglementate pentru a obţine cele mai bune rezultate genetice, unde familiile şi proprietatea privată nu ar exista, cultura şi arta ar fi cenzurate, iar educaţia supravegheată atent. Cei puţini de la conducerea acestui stat ar fi cei care ar avea statutul moral şi intelectual necesar pentru studii ce le-ar permite să creeze societatea justă ca urmare a înţelegerii lumii ideale. Ca şi Socrate, Platon considera că înţelepciunea însemna înţelegerea realităţii şi credea că cunoaşterea adevărului ar trebui să facă irealizabilă acţiunea care nu e în acord cu acesta. Spre deosebire de dascălul său, el a susţinut că, pentru majoritatea oamenilor, educaţia şi legile ar trebui să impună exact acea viaţă necercetată despre care Socrate credea că nu merită să fie trăită.

Republica şi argumentele sale aveau să ducă la secole întregi de discuţii şi reluări, dar acest lucru a fost valabil pentru toate operele lui Platon. După cum spunea un filosof englez din secolul XX, practic toată filosofia occidentală ulterioară nu a fost decât o serie de note de subsol la opera lui Platon. În pofida aversiunii lui Platon faţă de ceea ce vedea în jurul său şi a atingerii pe care i-o aducea, filosoful a anticipat aproape toate marile probleme ale filosofiei, indiferent dacă erau legate de morală, de estetică, de baza cunoaşterii sau de natura matematicii, şi şi-a expus ideile în mari opere literare ce au fost citite întotdeauna cu plăcere şi entuziasm.

Academia pe care a întemeiat-o Platon poate fi considerată prima universitate. Aici s-a remarcat discipolul său, Aristotel, un gânditor mai multilateral şi echilibrat, mai puţin sceptic cu privire la potenţialul actualului şi mai puţin aventuros decât Platon. Aristotel nu a respins niciodată întru totul învăţăturile dascălului său, dar s-a distanţat de acesta în puncte fundamentale. A avut o contribuţie majoră la clasificarea şi culegerea datelor (manifestând un interes deosebit pentru biologie) şi nu a respins experienţa senzorială, ca Platon.

El a căutat atât cunoaşterea, cât şi fericirea într-o lume a experienţei, respingând noţiunea de idei universale şi argumentând inductiv legi

generale pornind de la fapte. Aristotel a fost un gânditor atât de profund şi interesat de atâtea aspecte ale experienţei, încât influenţa sa istorică este la fel de greu de delimitat ca şi cea a lui Platon. Scrierile sale au creat un cadru pentru discuţii de biologie, fizică, matematică, logică, critică literară, estetică, psihologie, etică şi politică actual timp de două mii de ani. A oferit perspective asupra acestor discipline şi abordări flexibile şi suficient de cuprinzătoare pentru a îngloba în cele din urmă şi filosofia creştină. De asemenea, a pus bazele unei ştiinţe a logicii deductive, care nu a fost înlocuită până la sfârşitul secolului al XIX-lea. A fost o realizare uriaşă, diferită ca esenţă, dar nu mai puţin importantă decât cea a lui Platon.

Gândirea politică a lui Aristotel s-a intersectat cu a lui Platon într-o privinţă: oraşul-stat era cea mai bună organizare socială imaginabilă, dar avea nevoie de reformă şi purificare pentru a funcţiona corect, credea el. Dar, dincolo de acest punct, părerile sale erau foarte diferite de cele ale magistrului său. Pentru Aristotel, funcţionarea corectă a polisului însemna acordarea unui rol adecvat fiecărei părţi a acestuia; în esenţă, aceasta se reducea pentru el la a înţelege ce anume mulţumea majoritatea statelor existente. În formularea unui răspuns, s-a folosit de o idee grecească – longevivă datorită învăţăturilor sale – cea a căii de mijloc, ideea că excelenţa consta într-un echilibru al extremelor. Observaţiile empirice păreau să confirme acest lucru, iar Aristotel a adunat sistematic mai multe astfel de dovezi decât oricare dintre predecesorii lui, se pare; dar accentul pus pe importanţa observaţiilor cu privire la societate fusese anticipat de altă invenţie grecească, istoria.

Aceasta a fost altă realizare importantă. În cele mai multe ţări, cronicile sau analele care aveau ca scop doar să consemneze succesiunea evenimentelor precedă istoria. În Grecia, lucrurile nu au stat aşa. Aici scrierile istorice s-au născut din poezie. În mod uimitor, s-a atins imediat cel mai înalt nivel prin primele două opere istorice – două cărţi ale unor maeştri ce nu aveau să fie egalaţi niciodată de succesorii lor. Primul din ei, Herodot, a fost supranumit pe bună dreptate „părintele istoriei”. Cuvântul *historia* l-a precedat; însemna „analiză”.

Herodot i-a mai adăugat o semnificaţie: analiză a evenimentelor în timp; consemnând rezultatele, a scris prima operă în proză într-o limbă europeană care a dăinuit. Era stimulat de dorinţa de a înţelege o realitate aproape contemporană cu el, marea luptă cu Persia. A adunat informaţii despre Războaiele Medice şi despre cele de dinaintea lor, citind un număr mare de scrieri, chestionându-i pe oameni în călătoriile sale şi consemnând asiduu ceea ce citea şi auzea. Pentru prima dată, aceste lucruri au devenit mai mult decât subiectul unei cronici.

Rezultatul e reprezentat de *Istoriile* sale, o frescă remarcabilă a Imperiului Persan care includea şi numeroase informaţii despre începuturile istoriei Greciei şi un soi de studiu al lumii, urmat de o relatare a Războaielor Medice până la Mycale. Şi-a petrecut cea mai mare parte a vieţii călătorind, fiind născut (aşa se spunea în mod tradiţional) într-un oraş dorian, Halicarnas, din sud-vestul Asiei Mici, în anul 484

î.e.n. La un moment dat a ajuns la Atena, unde a trăit câţiva ani ca metec şi unde este posibil să fi fost răsplătit pentru lecturile publice ale operei sale. Ulterior s-a mutat într-o nouă colonie din sudul Italiei; aici şi-a finalizat opera şi a murit la puţin timp după 430 î.e.n. Prin urmare,

cunoştea din experienţă întreaga lume greacă, deoarece a călătorit în Egipt şi în alte regiuni. Astfel, în spatele cărţilor sale se află o experienţă vastă, o dare de seamă fidelă a mărturiilor culese, chiar dacă uneori Herodot era prea încrezător în martorii săi.

Se afirmă adesea că printre meritele lui Tucidide, succesorul care l-a depăşit pe Herodot, s-au numărat o abordare mai riguroasă a faptelor şi încercările de a le verifica într-un mod critic. Rezultatul este o realizare intelectuală şi mai impresionantă, deşi austeritatea sa scoate şi mai mult în relief farmecul operei lui Herodot. Subiectul lui Tucidide a fost şi mai actual – Războiul Peloponesiac.

Această alegere reflecta o implicare personală profundă şi o concepţie nouă: Tucidide era membrul unei familii aristocrate din Atena (a ocupat funcţia de general până când a căzut în dizgraţie, în urma unui presupus eşec la conducere) şi dorea să descopere cauzele care aduseseră oraşul său şi Grecia la ananghie. A împărtăşit cu Herodot motivaţia practică, deoarece credea (la fel ca majoritatea istoricilor greci de după el) că ceea ce a descoperit urma să aibă o valoare practică, dar nu a încercat doar să descrie, ci şi să explice. Rezultatul este una dintre cele mai mari opere de analiză istorică scrise vreodată şi prima care a încercat să înţeleagă faptele prin niveluri diferite de explicaţii. Astfel, le-a oferit un model de analiză obiectiv viitorilor istorici, deoarece devotamentul său pentru Atena iese rar la suprafaţă. Cartea nu a fost finalizată – relatează povestea doar până în anul 411 î.e.n. – dar consideraţia generală este concisă şi uimitoare: „Eu socotesc că singura cauză adevărată […] a constituit-o faptul că atenienii ajunseseră puternici şi, inspirând teamă lacedemonienilor, i-au silit să poarte război”[3].

Inventarea istoriei în sine este dovada noii sfere intelectuale a literaturii create de greci. Este prima literatură completă cunoscută de om. Literatura iudaică este aproape la fel de cuprinzătoare, dar nu conţine nici teatru, nici istorie critică – pentru a nu vorbi despre genurile mai uşoare. Dar literatura greacă împărtăşeşte cu Biblia o întâietate care a influenţat toate scrierile occidentale ulterioare. Pe lângă conţinutul său pozitiv, a impus formele majore ale literaturii şi primele teme ale unei analize critice cu care acestea pot fi evaluate.

Încă de la început, după cum ne arată Homer, a fost strâns legată de credinţa religioasă şi învăţătura morală. Hesiod, care a trăit probabil la sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n. Şi este considerat, de regulă, primul poet grec al epocii postepice, s-a aplecat în mod conştient asupra problemei dreptăţii şi a naturii zeilor, confirmând astfel faptul că literatura nu avea doar rolul de a amuza, şi a stabilit marile teme ale literaturii greceşti din următoarele patru secole. Pentru greci, poeţii erau aproape întotdeauna asemenea unor învăţători, opera lor fiind impregnată de nuanţe mistice şi suflu poetic. Totuşi, aveau să existe mulţi poeţi şi multe stiluri de poezie în limba greacă. Primul care poate fi identificat este scrierea într-o manieră personală, pe placul societăţii aristocratice. Dar, pe măsură ce mecenatul privat s-a restrâns, în epoca tiranilor din secolele VII-VI î.e.n., scriitura s-a mutat treptat în arena comunităţii civice. Tiranii organizau festivaluri

[3] Thucydides, *Războiul peloponesiac*, studiu introductiv, traducere, note şi indice de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, p. 160 (n. Red.).

publice care aveau să fie vehicule ale celei mai importante specii a artei literare greceşti, tragedia. Originile teatrului se află în religie şi elementele sale au fost probabil prezente în toate civilizaţiile. Ritualul de venerare este prima formă de teatru. Totuşi, şi aici meritul grecilor a fost orientarea spre o reflectare conştientă a ceea ce se întâmpla; de la public urma să se aştepte nu doar o resemnare pasivă sau o posesiune orgiastică. Apare un imbold didactic.

Prima formă de teatru grec a fost ditirambul, imnul în onoarea lui Dionysos, însoţit de dans şi pantomimă. În 535 î.e.n., aflăm că acesta a fost obiectul unei inovaţii cruciale, Thespis adăugând şi un actor al cărui discurs era un fel de antifon pentru cor. Au urmat alte inovaţii şi mai mulţi actori şi, în o sută de ani, ajungem la forma definitivă a teatrului prin Eschil, Sofocle şi Euripide. Din opera lor s-au păstrat 33 de piese (inclusiv o trilogie completă), dar ştim că în secolul al V-lea î.e.n. Se jucau peste 300 de tragedii diferite. Subtilităţile religioase erau încă prezente în teatru, deşi nu neapărat în cuvinte, ci în ocaziile cu care erau jucate aceste piese. Marile tragedii erau uneori jucate în trilogii la festivaluri civice la care luau parte cetăţeni ce cunoşteau deja poveştile aflate la baza lor (adesea mitologice), pe care veniseră să le vadă. Şi acest aspect sugerează efectul educativ. Probabil cei mai mulţi greci nu au văzut niciodată punerea în scenă a unei piese de Eschil; cu siguranţă, un număr infinitezimal în comparaţie cu numărul englezilor care au văzut în epoca modernă punerea în scenă a unei piese de Shakespeare. Cu toate acestea, cei care nu erau prea ocupaţi în gospodăriile lor sau care nu se aflau prea departe formau un public numeros.

Mai mulţi oameni decât în orice altă societate antică erau astfel capabili şi încurajaţi să analizeze conţinutul propriei lumi morale şi sociale şi să reflecteze asupra lui. Ei se aşteptau la o accentuare revelatoare a riturilor familiare, la noi semnificaţii pentru ele. Asta le-au oferit în principal marii dramaturgi, deşi unele piese au mers chiar mai departe, iar altele, în momente prielnice, au satirizat pietăţile sociale. Nu se prezenta, bineînţeles, un tablou realist, ci acţiunea legilor unei lumi eroice, tradiţionale şi impactul sfâşietor asupra indivizilor prinşi în vâltoarea lor. În a doua jumătate a secolului al V-lea î.e.n. Euripide începuse chiar să folosească forma tragică convenţională ca vehicul pentru punerea sub semnul întrebării a unor judecăţi comune; astfel, a inaugurat o tehnică ce avea să fie exploatată în teatrul occidental până târziu, în vremea atât de diferiţilor Gogol şi Ibsen. Cadrul creat prin intrigă era totuşi familiar şi în centrul său stă recunoaşterea însemnătăţii pe care o au legea inexorabilă şi retribuţia. Acceptarea acestui cadru ar putea fi considerată, în ultimă instanţă, mai mult o mărturie a laturii iraţionale a spiritului grecesc decât a celei raţionale. Totuşi, se progresase mult faţă de starea de spirit cu care credincioşii unui templu oriental priveau, temători sau plini de speranţă, ciclul de ritualuri şi ofrande imuabile.

În secolul al V-lea orizontul teatrului se lărgea şi în alte moduri. Aceasta s-a întâmplat atunci când a apărut comedia ateniană clasică, Aristofan fiind cel mai de seamă autor care manipulează oameni şi evenimente pentru amuzamentul spectatorilor. Comediile sale erau adesea politice, aproape întotdeauna foarte actuale şi de multe ori obscene. Faptul că s-au păstrat şi succesul său constituie cea mai clară dovadă pe care o avem

despre toleranţa şi libertatea societăţii ateniene. O sută de ani mai târziu, aproape că ajungem în perioada modernă prin orientarea spre piese despre intrigi ale sclavilor şi relaţii amoroase complicate. Nu au impactul lui Sofocle, dar sunt amuzante şi rămân aproape un miracol, căci nu existase nimic asemănător cu două sute de ani înainte. Rapiditatea cu care s-a dezvoltat literatura greacă după epoca poeziei epice şi vigoarea sa sunt dovezi ale puterii de inovaţie a grecilor şi ale dezvoltării lor spirituale, uşor de apreciat dacă nu le putem explica.

Literatura de la sfârşitul epocii clasice a dăinuit şi după ce oraşele-state au dispărut, păstrându-şi importanţa. Se adresa tot mai multor oameni, deoarece limba greacă avea să devină atât lingua franca, cât şi limba oficială în tot Orientul Mijlociu şi în cea mai mare parte a bazinului Mării Mediterane. Nu avea să atingă culmile tragediei ateniene, dar urma să mai ofere capodopere. Declinul din domeniul artelor vizuale este mai evident. Aici, mai ales în arhitectura monumentală şi în sfera nudului, Grecia stabilise, încă o dată, standarde pentru viitor. Pe baza primelor împrumuturi din Asia se dezvoltase o arhitectură în întregime originală – stilul clasic, ale cărui elemente se observă chiar şi în edificiile austere ale constructorilor din secolul XX. În câteva sute de ani, s-a răspândit în mare parte a lumii, din Sicilia până în India; şi în acest domeniu artistic grecii au fost exportatori de cultură.

Într-o anumită măsură au fost favorizaţi de geologie, deoarece în Grecia se găsea multă piatră de calitate. Durabilitatea ei este atestată de splendoarea vestigiilor pe care le admirăm astăzi. Totuşi, ne aflăm în faţa unei iluzii. Puritatea şi austeritatea cu care Atena secolului al V-lea î.e.n. Ne vorbeşte prin Partenon ne ascund imaginea pe care o avea în ochii grecilor. Nu s-au păstrat statuile stridente ale zeilor şi zeiţelor, vopseaua, ocrul şi aglomeraţia de monumente, altarele şi stelele care trebuie să fi împovărat Acropola şi care ascundeau simplitatea templelor. Realitatea multor centre greceşti semăna probabil mai mult, să spunem, cu Luvrul modern; când te apropii, de exemplu, de sanctuarul lui Apollo de la Delfi, impresia este a unui talmeş-balmeş de altare mici, murdare, pline de comercianţi, tarabe şi articole banale legate de superstiţii (deşi trebuie să ţinem seama că această impresie e creată şi de descoperirile fragmentare ale arheologilor).

Totuşi, cu această precizare, eroziunea provocată de trecerea timpului a dus la apariţia, din experienţa superficială, a unei frumuseţi a formei aproape fără egal. Nu putem să nu luăm în calcul interacţiunea aprecierii obiectului şi standardelor de judecată care derivă în cele din urmă din obiectul însuşi. Rămâne incontestabil faptul că producerea unei arte care le-a vorbit atât de profund şi de puternic oamenilor din astfel de epoci nu poate fi uşor de interpretat decât ca mărturie a unei măreţii artistice fără egal şi a unui talent extraordinar de a-i da expresie.

Aceeaşi calitate este prezentă şi în sculptura greacă. Şi aici piatra de calitate a fost un avantaj, iar influenţa modelelor orientale, adesea egiptene, importantă.

Ca şi în olărit, după înglobarea modelelor orientale, sculptura a evoluat spre un naturalism mai profund. Subiectul de căpătâi al sculptorilor greci era corpul uman, care nu mai era reprodus ca obiect de cult sau comemorativ, ci pentru valoarea sa intrinsecă. Din nou, nu putem fi siguri

cum arătau statuile finisate pe care le vedeau grecii; aceste sculpturi erau adesea aurite, vopsite şi decorate cu fildeş şi pietre preţioase. Unele statui din bronz au fost devalizate sau topite, astfel că preponderenţa sculpturilor din piatră poate fi înşelătoare. Ele stau mărturie totuşi pentru o evoluţie evidentă. Începem cu statui ale zeilor şi ale unor tineri şi tinere a căror identitate este adesea necunoscută, prezentaţi simplu şi simetric, în posturi nu foarte deosebite de cele din Orient. În siluetele clasice din secolul al V-lea î.e.n. Începe să iasă în evidenţă naturalismul într-o distribuţie inegală a greutăţii şi în abandonarea posturii frontale simple, evoluând spre stilul uman, matur al lui Praxitele şi spre secolul al IV-lea î.e.n., în care corpul – şi, pentru prima dată, nudul feminin – devine subiect.

O mare cultură este mai mult decât un simplu muzeu şi nicio civilizaţie nu poate fi redusă la un album de artă. Dincolo de calitatea sa deosebită, realizările şi importanţa Greciei au acoperit toate aspectele vieţii; politica oraşului-stat, o tragedie a lui Sofocle şi o statuie a lui Fidias – toate sunt parte din această cultură.

Epocile ulterioare au intuit acest lucru, ignorând cu seninătate distincţia riguroasă dintre perioade şi locuri pe care istoricii aveau s-o facă posibilă. A fost o greşeală utilă, deoarece, în cele din urmă, ceea ce a ajuns să însemne Grecia a fost la fel de important pentru viitor precum ceea ce a fost Grecia cu adevărat. Însemnătatea experienţei greceşti avea să fie reprezentată şi reinterpretată, iar Grecia antică urma să fie redescoperită şi reanalizată şi, în moduri diferite, reîntemeiată şi refolosită timp de peste două mii de ani. În pofida tuturor situaţiilor în care realitatea nu s-a ridicat la rangul idealizărilor ulterioare şi în ciuda forţei pe care o aveau legăturile sale cu trecutul, civilizaţia greacă a fost, pur şi simplu, cea mai importantă manifestare de până atunci a înţelegerii propriului destin de către umanitate. În mai puţin de patru secole, Grecia a inventat filosofia, politica, cea mai mare parte a aritmeticii şi geometriei şi categoriile artei occidentale. Avea să fie suficient, chiar dacă erorile sale nu ar fi fost la fel de fertile. Europa acumulează dobândă pentru capitalul oferit de Grecia şi, prin intermediul Europei, restul lumii se hrăneşte din aceeaşi sursă.

3
Lumea elenistică

Istoria Greciei a cunoscut multe întorsături ciudate după secolul al V-lea î.e.n., dar cea mai impresionantă dintre ele a fost modul cum civilizaţia greacă a insuflat şi a orientat visurile imperiale ale unui regat despre care unii au afirmat că nu a fost defel grec: Macedonia. În a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., acest stat, situat în nordul Greciei, a creat cel mai mare imperiu de până atunci, moştenitor atât al Persiei, cât şi al tuturor oraşelor-state. A organizat lumea pe care o numim elenistică datorită preponderenţei şi forţei unificatoare ale unei culturi din cadrul său, de inspiraţie şi limbă greacă. Macedonenii au fost cei care au răspândit cultura greacă în lume prin cuceririle extraordinare ale împăratului lor din secolul al IV-lea î.e.n., Alexandru.

Povestea începe cu declinul puterii persane. Regenerarea Persiei prin

alianţa cu Sparta mascase slăbiciuni interne însemnate. Una dintre ele este amintită într-o operă celebră, *Anabasis* de Xenofon, relatarea lungului marş al unei armate de mercenari greci înapoi către izvoarele Tigrului şi dincolo de munţi, spre Marea Neagră, după o încercare nereuşită de accedere la tron a unuia dintre fraţii regelui.

Acesta a fost doar un episod minor şi secundar din importanta istorie a declinului persan, o ramificaţie a crizei generate de diviziuni interne. În secolul al IV-lea problemele acestui imperiu au continuat, provincie după provincie (printre care şi Egiptul, care şi-a câştigat independenţa încă din 404 î.e.n. Şi şi-a menţinut-o timp de 60 de ani) scăpând de sub controlul persan. O revoltă importantă a satrapilor din Occident a fost înăbuşită cu greu şi, cu toate că în cele din urmă puterea imperială a fost restaurată, costurile au fost majore. Când a fost reinstaurată, în cele din urmă, conducerea persană a dat adesea semne de slăbiciune.

Unul dintre conducătorii atraşi de orizonturile deschise de acest declin a fost Filip al II-lea al Macedoniei, un stat din nord nu foarte bine privit, a cărui putere stătea într-o aristocraţie războinică. Era o societate dură, aspră; conducătorii săi încă semănau cu războinicii din timpurile homerice, puterea lor bazându-se mai mult pe autoritatea personală decât pe instituţii. Existau dispute legate de apartenenţa acestui stat la lumea elenilor; unii greci îi considerau pe macedoneni barbari. De cealaltă parte, regii lor pretindeau că se trag din familiile greceşti (una descendentă chiar din Herakles), lucru recunoscut la nivel general. Filip însuşi a urmărit să-şi câştige un statut; el dorea ca Macedonia să fie considerată stat grecesc. Când a ajuns regent în Macedonia, în 359 î.e.n., a început o campanie de expansiune în detrimentul celorlalte state greceşti.

Acţiunile sale se bazau pe o armată care a ajuns să fie, spre sfârşitul domniei lui, cea mai bine instruită şi organizată din Grecia. Tradiţia militară macedoneană pusese accentul pe o cavalerie cu armură puternică şi aceasta a continuat să fie arma principală. Filip a îmbogăţit această tradiţie folosindu-se de cunoştinţele despre infanterie pe care şi le însuşise când fusese ostatic la Teba, în tinereţe.

Pornind de la tactica hopliţilor, a dezvoltat o nouă armă, falanga de infanterişti înarmaţi cu lănci, dispuşi pe 16 rânduri. Aceşti soldaţi aveau lănci de două ori mai lungi decât suliţa hoplită şi operau într-o formaţie mai deschisă, lăncile din rândurile al doilea şi al treilea pătrunzând pe lângă soldaţii din primul rând pentru a asigura o densitate mai mare de arme pentru atac. Un alt avantaj al macedonenilor a fost o înţelegere mai bună a tehnicilor de asediu, necunoscute de celelalte armate greceşti; ei aveau catapulte care le permiteau să-i forţeze pe apărătorii oraşelor asediate să caute adăpost în timp ce berbecii şi turnurile mobile erau aduse în scenă. Astfel de lucruri mai fuseseră văzute doar în armatele din Asiria şi la succesorii lor asiatici. În fine, Filip conducea un stat relativ bogat, avuţia acestuia crescând simţitor după ce a dobândit minele de aur de pe Muntele Pangaion, deşi a cheltuit atât de mult, încât a lăsat în urmă datorii uriaşe.

Mai întâi s-a folosit de autoritatea sa pentru a unifica statul macedonean. În câţiva ani, minorul al cărui regent era a fost detronat, Filip fiind ales rege. Apoi a început să se îndrepte spre sud şi spre nord-est. În aceste zone, expansiunea a însemnat, mai devreme sau mai târziu, o

uzurpare a intereselor şi poziţiei Atenei.

Aliaţii săi din Rodos, Kos, Chios şi Byzantion au trecut sub protecţie macedoneană; un altul, Focida, a fost înfrânt într-un război la care Atena l-a instigat să participe, dar pe care nu a reuşit să-l sprijine. Deşi Demostene, ultimul mare agitator al democraţiei ateniene, şi-a câştigat un loc în istorie (cuvântul

„filipică" încă ne duce cu gândul la el) avertizându-şi concetăţenii cu privire la pericolele care îi aşteptau, nu i-a putut salva. Când s-a sfârşit războiul dintre Atena şi Macedonia (355-346 î.e.n.), Filip nu câştigase doar Tesalia, ci pusese stăpânire şi pe centrul Greciei şi controla trecătoarea de la Termopile.

Situaţia sa i-a favorizat planurile legate de Tracia, aceasta implicând reorientarea interesului grecilor spre Persia. Un autor atenian a susţinut o cruciadă elenă pentru exploatarea slăbiciunilor Persiei (în opoziţie cu Demostene, care a continuat să denunţe „barbaria" Macedoniei) şi s-au făcut încă o dată planuri pentru eliberarea statelor asiatice, o perspectivă suficient de atrăgătoare pentru a fi înfiinţată, fără prea multă tragere de inimă, Liga de la Corint, formată din principalele state greceşti cu excepţia Spartei, în 337 î.e.n. Filip era conducătorul şi generalul acesteia, iar Liga amintea oarecum de cea de la Delos; independenţa membrilor săi era de faţadă, deoarece aceştia erau doar sateliţi ai regatului macedonean. Deşi un punct culminant al eforturilor şi domniei lui Filip (acesta a fost asasinat în anul următor), Liga a luat fiinţă abia după ce Macedonia i-a învins din nou pe atenieni şi pe tebani, în 338 î.e.n. Termenii păcii impuşi de Filip nu erau aspri, dar Liga a trebuit să accepte să intre în război împotriva Persiei sub conducere macedoneană. A mai existat o încercare de recuperare a independenţei greceşti după moartea lui Filip, însă fiul şi succesorul său, Alexandru, i-a reprimat pe răsculaţii greci, ca şi pe cei din alte părţi ale regatului său. Teba a fost distrusă şi populaţia sa a fost înrobită (335 î.e.n.).

Acesta a fost adevăratul sfârşit al celor patru secole de istorie a Greciei. În această perioadă fusese creată civilizaţia greacă, găzduită de oraşul-stat, una dintre cele mai înfloritoare forme de organizare politică existente vreodată.

Acum, nici pentru prima şi nici pentru ultima dată, viitorul părea să aparţină armatelor şi formelor de organizare mai mari. Din acest moment Grecia continentală a fost un braţ mort din punct de vedere politic sub conducerea guvernatorilor şi garnizoanelor macedonene. Ca şi tatăl său, Alexandru a încercat să-i împace pe greci, dându-le posibilitatea să se autoguverneze în schimbul adeziunii la politica sa externă. Chiar şi aşa, unii greci aveau să fie nemulţumiţi, în special democraţii atenieni.

Alexandru cel Mare s-a născut în 356 î.e.n. Deşi tatăl său dorise să-i ofere cea mai bună educaţie în filosofia şi ştiinţa greceşti, Alexandru a preferat în tinereţe petrecerile seminarelor; a manifestat, de asemenea, o predispoziţie spre o violenţă nestăpânită – un istoric l-a numit „un derbedeu nesăbuit şi beţiv". Dar visa, de asemenea, să depăşească marile cuceriri ale tatălui său. Când a devenit rege, în 336, şi-a propus să-i învingă pe perşi şi să cucerească lumea.

Domnia lui Alexandru a început sub semnul unor dificultăţi cu grecii, dar, odată ce acestea au fost depăşite, şi-a putut îndrepta atenţia spre

Persia. În 334

î.e.n. A pătruns în Asia în fruntea unei armate din care un sfert fusese recrutată din Grecia. Nu era vorba doar despre idealism; e posibil ca şi războiul violent să fi fost chibzuit, deoarece armata bine pregătită lăsată de Filip trebuia plătită ca să nu devină o ameninţare pentru noul rege, iar cuceririle aveau să asigure banii necesari. Alexandru avea 22 de ani şi îl aştepta o scurtă carieră de cuceriri, dar nişte victorii atât de strălucitoare, încât urmau să-i înscrie numele în legendă odată cu trecerea anilor şi să asigure cadrul celei mai mari expansiuni a culturii greceşti. El a condus oraşele-state spre orizonturi şi mai largi.

Povestea este uşor de rezumat. Legenda spune că, după ce a pătruns în Asia Mică, a tăiat nodul gordian. A învins apoi armata persană la Issos. A urmat o campanie care a măturat sudul, prin Siria, distrugând Tyrul şi ajungând în cele din urmă în Egipt, unde Alexandru a întemeiat oraşul care încă îi poartă numele. În fiecare bătălie era cel mai brav soldat şi a fost rănit de mai multe ori în învălmăşeală. A înaintat spre deşert, a consultat oracolul de la Siwa şi apoi s-a întors în Asia, câştigând o a doua bătălie decisivă la Gaugamela, în 331 î.e.n., împotriva lui Darius al III-lea. Persepolisul a fost distrus, iar Alexandru a fost proclamat succesor la tronul persan; Darius a fost ucis de unul dintre satrapii săi un an mai târziu. Alexandru şi-a continuat marşul, urmărindu-i pe iranienii din nord-est până în Afganistan (Kandaharul este unul dintre numeroasele oraşe care îi purtau numele) şi pătrunzând cam o sută de mile dincolo de Ind, în Punjab.

Apoi s-a întors, deoarece armata sa a refuzat să meargă mai departe. Era epuizată, iar după înfrângerea unei armate cu 200 de elefanţi e posibil să fi fost reticentă să se confrunte cu alţi 5.000, câţi se spunea că i-ar aştepta în valea Gangelui.

Alexandru s-a întors la Babilon. Aici a şi murit, în 323 î.e.n., în vârstă de 32 de ani, după zece ani şi ceva de când părăsise Macedonia.

Atât cuceririle sale, cât şi organizarea lor într-un imperiu poartă pecetea unui geniu unic; cuvântul nu este exagerat, deoarece realizările de asemenea anvergură nu sunt doar rezultatul norocului, al circumstanţelor istorice favorabile sau al determinismului aleatoriu. Alexandru avea o minte ageră şi era un soi de vizionar, deşi egocentric şi obsedat de goana după glorie. Inteligenţa sa extraordinară se împletea cu un curaj aproape nechibzuit; el credea că strămoşul mamei sale era Ahile al lui Homer şi s-a străduit să-şi depăşească eroul. Era ambiţios şi dorea să se afirme în ochii oamenilor – sau poate în ochii mamei sale, o femeie puternică şi rece – şi să cucerească noi teritorii.

Ideea unei cruciade elene împotriva Persiei i s-a părut, fără îndoială, fezabilă, dar, în pofida admiraţiei sale pentru cultura greacă, despre care învăţase de la dascălul său, Aristotel, era prea egocentric pentru a fi misionar, iar cosmopolitismul lui se baza pe evaluarea realităţii. Imperiul său trebuia condus atât de perşi, cât şi de macedoneni. Alexandru însuşi s-a căsătorit mai întâi cu o prinţesă bactriană, apoi cu una persană şi a acceptat – gest deplasat, în opinia unor tovarăşi ai săi – omagiul pe care Orientul îl aducea conducătorilor săi, despre care credea că sunt asemănători zeilor. Uneori era nechibzuit şi impulsiv; soldaţii săi au fost cei care l-au convins să se întoarcă la Ind, iar conducătorul imperiului

macedonean nu ezita să se arunce în luptă, nepăsător la ceea ce s-ar fi întâmplat cu monarhia dacă el ar fi murit fără un succesor. Mai rău, şi-a ucis un prieten într-o încăierare la beţie şi e posibil să fi plănuit uciderea tatălui său.

Alexandru a trăit prea puţin pentru a asigura unitatea imperiului său în viitor sau pentru a dovedi posterităţii că nici măcar el nu l-ar fi putut menţine unit mult timp. Ceea ce a reuşit să facă în acest timp este, fără îndoială, impresionant.

Întemeierea a 25 de „oraşe" este, în sine, o realizare extraordinară, chiar dacă unele dintre ele nu erau decât nişte avanposturi mai răsărite; erau porţile spre rutele terestre asiatice. Integrarea Orientului şi a Occidentului în guvernarea lor a fost şi mai dificilă, dar Alexandru a făcut multe în acest sens în zece ani.

Bineînţeles, nu prea avea de ales; nu erau destui greci şi macedoneni pentru a cuceri şi a guverna imensul imperiu. De la început, a condus prin intermediul dregătorilor persani din zonele cucerite şi, după întoarcerea din India, a început reorganizarea armatei în regimente mixte de macedoneni şi perşi. Adoptarea portului persan şi încercarea sa de a-i face şi pe compatrioţii lui, nu doar pe perşi, să se prosterneze în faţa sa i-au atras opoziţia supuşilor, deoarece aceasta demonstra predilecţia sa pentru stilul de viaţă persan. Au existat intrigi şi revolte; ele nu au avut succes, iar reprimările relativ blânde sugerează că situaţia nu a fost niciodată foarte periculoasă pentru Alexandru. Criza a fost urmată de cel mai spectaculos gest al său de integrare culturală, când, luând-o de soţie pe fiica lui Darius (pe lângă prinţesa bactriană, Roxana), a oficiat căsătoria în masă a 9.000

dintre soldaţii săi cu femei orientale. Acesta a fost celebrul „mariaj al Orientului şi Occidentului" – o acţiune politică mai degrabă decât idealistă, deoarece noul imperiu trebuia consolidat pentru a-i asigura supravieţuirea.

Adevărata însemnătate a imperiului pentru interacţiunea culturală este mai dificil de estimat. Grecii s-au dispersat, cu siguranţă, mai mult. Dar rezultatele aveau să apară abia după moartea lui Alexandru, când cadrul formal al imperiului s-a prăbuşit şi totuşi s-a manifestat realitatea culturală a unei lumi elenistice. Nu ştim, de fapt, foarte multe despre viaţa în imperiul lui Alexandru şi, date fiind existenţa sa scurtă, limitările cârmuirii antice şi lipsa voinţei de a se angaja în schimbări fundamentale, pare puţin probabil ca majoritatea locuitorilor săi să fi trăit în 323 î.e.n. Foarte diferit în comparaţie cu zece ani înainte.

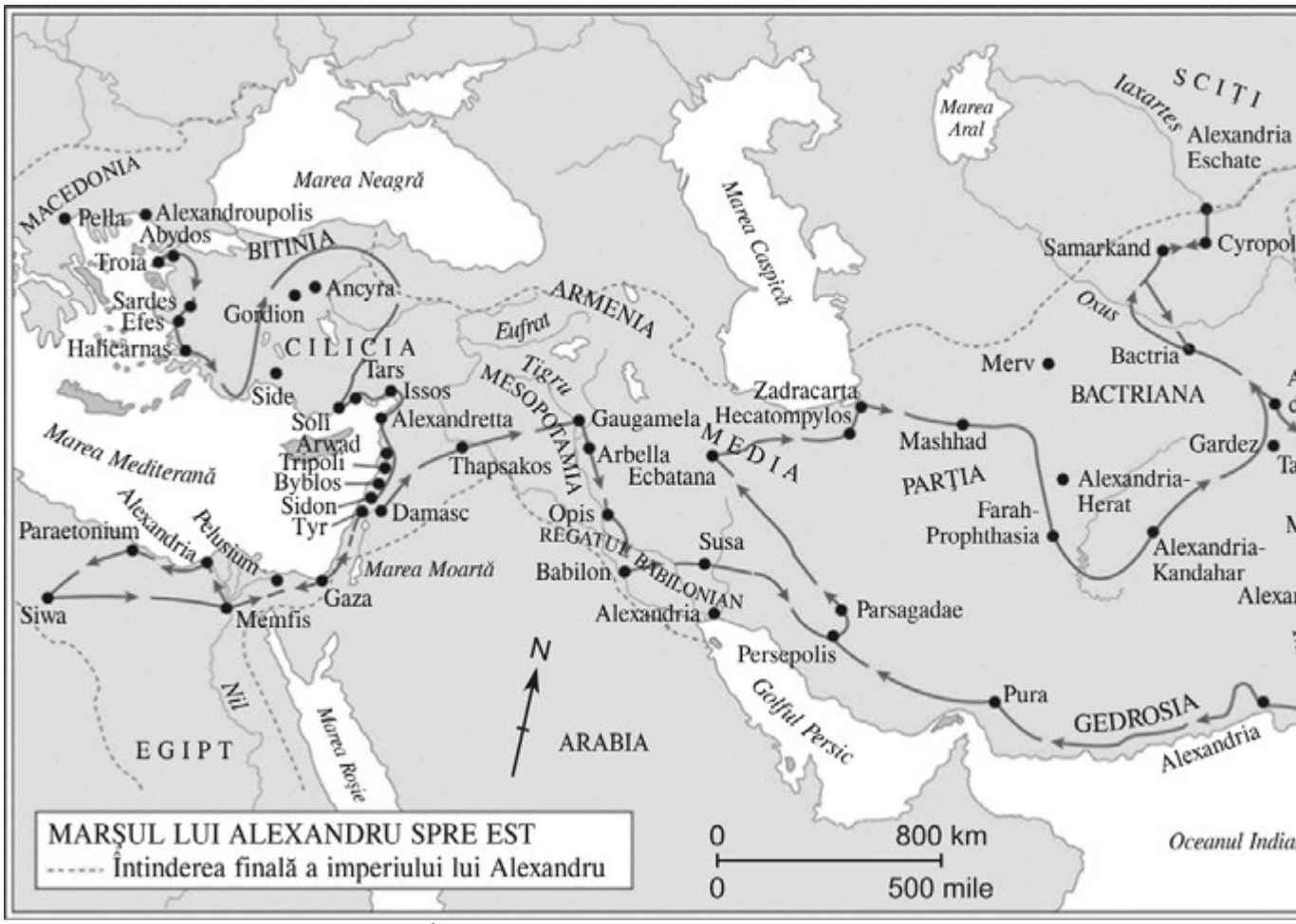

Alexandru a avut impact în Orient. Nu a domnit suficient pentru a influenţa interacţiunea grecilor din vest cu Cartagina, care a fost principala preocupare la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n. În Occident. În Grecia lucrurile au rămas paşnice până la moartea sa. În Asia a guvernat teritorii pe care grecii nu le stăpâniseră înainte. În Persia se autoproclamase moştenitor al Marelui Rege, iar conducătorii satrapiilor nordice Bitinia, Capadocia şi Armenia îi aduceau omagii.

Oricât de slab ar fi fost liantul imperiului alexandrin, acesta a fost supus unor presiuni insuportabile când Alexandru a murit fără un moştenitor competent.

Generalii săi au început să se lupte pentru ceea ce puteau să obţină şi să păstreze, iar imperiul începuse să se destrame chiar înainte ca Roxana să-i nască fiul, după moartea lui Alexandru. Roxana o ucisese pe a doua lui soţie, astfel că, atunci când ea şi fiul ei au murit, în perioada tulbure ce a urmat, orice speranţă de descendenţă directă s-a evaporat. În 40 şi ceva de ani de lupte s-a stabilit că imperiul lui Alexandru nu avea să fie refăcut. Au apărut, în schimb, mai multe state mari, monarhii ereditare. Acestea au fost înfiinţate de nişte generali, diadohii sau „Succesorii”.

Ptolemeu Soter, unul dintre cei mai străluciţi generali ai lui Alexandru, a devenit rege al Egiptului la moartea comandantului său şi aici a adus ulterior valorosul trofeu reprezentat de corpul lui Alexandru. Descendenţii lui Ptolemeu aveau să conducă provincia timp de aproape 300 de ani, până la moartea Cleopatrei, în anul 30 î.e.n. Egiptul Ptolemeilor a rezistat cel mai mult şi a fost cel mai bogat dintre statele desprinse din imperiul lui

Alexandru. Din imperiul asiatic, grecii au pierdut complet teritoriile indiene şi o parte din Afganistan, acestea fiindu-i cedate unui conducător indian în schimbul ajutorului militar.

Restul constituia, în jurul anului 300 î.e.n., un regat imens, de un milion şi jumătate de mile pătrate şi vreo 30 de milioane de supuşi, care se întindea din Afganistan până în Siria, unde se afla capitala sa, Antiohia. Vastul teritoriu era condus de descendenţii lui Seleucos, un alt comandant militar macedonean.

Atacurile celţilor migratori din nordul Europei (care invadaseră deja Macedonia) au condus la dezmembrarea sa parţială la începutul secolului al III-lea i.e. N, iar o parte a acestuia a format de atunci regatul Pergam, condus de o dinastie a Attalizilor, care i-au împins pe celţi mai departe, spre Asia Mică. Seleucizii au păstrat restul, deşi aveau să piardă în 225 î.e.n. Bactriana, pe teritoriul căreia descendenţii soldaţilor lui Alexandru au înfiinţat un remarcabil regat elenistic.

Sub o altă dinastie, cea a regilor numiţi Antigonos, Macedonia a încercat să-şi menţină controlul asupra statelor greceşti, contestat în Marea Egee de flota Ptolemeilor şi în Asia Mică de Seleucizi. În jurul anului 265 î.e.n., Atena a încercat încă o dată să-şi recâştige independenţa, dar a eşuat.

Aceste evenimente sunt complicate, dar nu foarte importante pentru scopul nostru. Ceea ce a contat mai mult a fost faptul că aproximativ 60 de ani după 280

î.e.n. Regatele elenistice au persistat într-un echilibru precar al puterii, preocupate de evenimentele din estul Mediteranei şi din Asia şi, cu excepţia grecilor şi macedonenilor, acordând o atenţie limitată evenimentelor din apus.

Circumstanţele au asigurat un cadru paşnic pentru cea mai mare expansiune a culturii greceşti, motiv pentru care aceste state sunt importante. Contribuţia lor la răspândirea şi dezvoltarea unei civilizaţii constituie obiectul atenţiei noastre, nu politicile obscure şi luptele sterile ale diadohilor.

Greaca era acum limba oficială a întregului Orient Mijlociu; mai important chiar, era limba oraşelor, nucleele noii lumi. Sub conducerea Seleucizilor, unitatea civilizaţiei elenistice şi orientale la care e posibil să fi aspirat Alexandru a început să devină realitate. Seleucizii au căutat imediat emigranţi greci şi au întemeiat noi oraşe oriunde au avut ocazia, ca mijloc de a asigura un cadru solid imperiului lor şi de a eleniza populaţia locală. Oraşele au reprezentat esenţa puterii Seleucizilor, căci dincolo de ele se întindea un hinterland eterogen de triburi, satrapii persane şi prinţi vasali. Administraţia seleucidă se baza încă pe satrapii; teoria absolutismului a fost moştenită de regii seleucizi de la Ahemenizi, la fel şi sistemul de impozitare.

Dezvoltarea oraşelor a reflectat deopotrivă o creştere economică şi o politică lucidă. Războaiele lui Alexandru şi ale succesorilor săi au deblocat o bogăţie fabuloasă, constituită în mare parte din lingourile acumulate de Imperiul Persan.

Acest lucru a stimulat viaţa economică pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu, dar a adus, de asemenea, pericolele inflaţiei şi lipsei de stabilitate. Cu toate acestea, tendinţa generală a fost spre o prosperitate şi mai mare. Nu există inovaţii majore, nici în producţie, nici în materie de

resurse naturale. Cu excepţia anvergurii, economia mediteraneeană a rămas în mare parte la fel ca înainte, dar civilizaţia elenistică era mai bogată decât predecesoarele sale, iar creşterea populaţiei este unul dintre semnele care sugerează acest lucru.

Bogăţia sa a întreţinut guvernări întru câtva măreţe, care adunau venituri mari şi le cheltuiau în moduri spectaculoase şi uneori condamnabile. Ruinele oraşelor elenistice arată cheltuieli mari pentru privilegiile vieţii urbane greceşti; abundă teatrele şi gimnaziile, în toate fiind organizate jocuri şi festivaluri.

Acestea nu implicau, probabil, prea mult populaţiile indigene din zonele rurale care plăteau impozite, unele dintre ele având resentimente faţă de ceea ce acum numim „occidentalizare”. Cu toate acestea, a fost o realizare extraordinară. Prin intermediul oraşelor, Orientul Mijlociu a fost elenizat într-un mod care avea să-l marcheze până la apariţia islamului. Curând, ele au produs propria literatură greacă.

Totuşi, deşi aceasta a fost o civilizaţie a oraşelor greceşti, în spirit nu semăna cu nimic din trecut, cum observau cu amărăciune unii greci. Macedonenii nu cunoscuseră niciodată viaţa oraşului-stat, iar creaţiilor lor din Asia le lipsea vigoarea; Seleucizii au întemeiat zeci de oraşe, dar au menţinut vechea administraţie centralizată şi autocratică a satrapiilor pentru conducerea lor.

Birocraţia era foarte dezvoltată şi autoguvernarea trena. În mod ironic, pe lângă faptul că trebuiau să suporte povara dezastrului din trecut, tocmai oraşele din Grecia, unde se menţinea o firavă independenţă tradiţională, erau singura parte a lumii elenistice în care s-a înregistrat practic un declin economic şi demografic.

Deşi vigoarea politică a dispărut, cultura urbană a continuat să fie un excelent sistem de transmitere a ideilor greceşti. Mari sume de bani au permis construirea la Alexandria şi la Pergam a două dintre cele mai celebre biblioteci ale lumii antice. Ptolemeu I a înfiinţat, de asemenea, Museionul, un fel de institut pentru studii avansate. În Pergam, un rege finanţa institutori şi tot aici oamenii au perfecţionat utilizarea pergamentului (*pergamene*) atunci când Ptolemeii au sistat livrarea de

papirus. La Atena, Academia şi Lyceumul au supravieţuit şi, prin ele, tradiţia activităţii intelectuale greceşti a fost împrospătată pretutindeni. O mare parte a acestei activităţi era academică în sensul restrâns că era, în esenţă, un comentariu la realizări trecute, dar existau şi multe lucrări de înaltă calitate, care acum par să aibă o importanţă mai redusă doar comparativ cu realizările uriaşe ale secolelor V-IV î.e.n. A fost o tradiţie suficient de puternică pentru a rezista până în epoca creştină, deşi o mare parte a conţinutului său s-a pierdut definitiv.

În cele din urmă, lumea islamului avea să aibă acces la învăţăturile lui Platon şi Aristotel prin ceea ce fusese transmis de oamenii de ştiinţă eleni.

Civilizaţia elenistică a înregistrat cel mai mare succes în ceea ce priveşte păstrarea tradiţiei greceşti în ştiinţă şi, în această privinţă, Alexandria, cel mai important dintre oraşele lumii elenistice, a fost preeminentă. Euclid a fost autorul primei expuneri complete şi sistematice a fundamentelor geometriei, definind-o până în secolul al XIX-lea, iar Arhimede, celebru pentru că a inventat numeroase dispozitive de luptă în Sicilia, a fost probabil discipolul lui Euclid. Un alt alexandrin, Eratostene, a fost primul care a măsurat circumferinţa pământului, iar un astronom grec, Aristarh din Samos, a presupus chiar că Pământul se roteşte în jurul Soarelui, dar opiniile sale au fost ignorate de contemporani şi de posteritate, deoarece nu erau în concordanţă cu fizica aristotelică, ce afirma contrariul. În hidrostatică, Arhimede a făcut progrese considerabile (şi a inventat şi troliul), dar realizarea majoră a tradiţiei greceşti a fost întotdeauna matematică, nu practică, iar în epoca elenistică aceasta a ajuns la apogeu cu teoria conicelor şi a elipselor şi cu dezvoltarea trigonometriei.

Acestea au fost adaosuri importante la trusa de unelte a umanităţii. Totuşi, ele au fost mai puţin diferite de ceea ce se petrecuse înainte decât morala şi filosofia politică elenistice. Am putea fi tentaţi să căutăm o explicaţie pentru acest lucru în schimbarea politică de la oraşul-stat la forme de organizare mai mari.

Atena încă era cel mai important centru al filosofiei epocii şi Aristotel spera să reînvie oraşul-stat; pe mâini pricepute, credea el, putea încă să asigure cadrul pentru o viaţă bună. Dar, poate ca urmare a nevoii de a-i impresiona pe cei care nu erau greci, poate pentru că au simţit atracţia lumii de dincolo de cultura grecească, noii monarhi s-au sprijinit din ce în ce mai mult pe culte orientale legate de persoana conducătorului, cu origini în trecutul mesopotamian şi egiptean. Între timp, adevărata bază a statului elenistic era formată dintr-o administraţie neîngrădită de convenţiile independenţei civice – de vreme ce Seleucizii au întemeiat ori au reîntemeiat cea mai mare parte a oraşelor greceşti din Asia, puteau lua înapoi ceea ce oferiseră – şi din armatele de mercenari greci şi macedoneni care îl scuteau de dependenţa de trupele indigene. Oricât de puternice şi de temut ar fi fost, aceste structuri nu puteau atrage loialitatea şi afecţiunea supuşilor lor cu origini foarte diferite.

O parte din triumful elenistic al culturii greceşti a fost înşelător. Limba a continuat să fie folosită, dar cu o semnificaţie diferită. Religia greacă, de exemplu, o mare forţă unificatoare în rândul elenilor, era în declin, ca şi raţionalismul secolului al V-lea î.e.n. Această prăbuşire a sistemului tradiţional de valori a fost cadrul schimbării filosofice. Studiul filosofiei era

încă viguros în Grecia şi chiar şi aici orientarea sa elenistică sugerează că oamenii reveneau la problemele personale, îndepărtându-se de societăţile pe care nu le puteau influenţa, căutând adăpost în faţa loviturilor sorţii şi a tensiunilor vieţii de zi cu zi.

Pare o situaţie oarecum familiară. Un astfel de exemplu a fost Epicur, care a căutat binele într-o experienţă personală a plăcerii. Contrar interpretărilor greşite de mai târziu, filosofia lui nu însemna desfrânare. Pentru Epicur, plăcerea era absenţa suferinţei din corp şi a tulburării din suflet – o înţelegere a plăcerii oarecum austeră din perspectivă modernă. Dar importanţa filosofiei sale este, în mod simptomatic, însemnată deoarece indică o deplasare a preocupărilor oamenilor spre sfera privată şi personală.

O altă formă a acestei reacţii filosofice susţinea idealurile renunţării şi detaşării. Şcoala numită cinică propovăduia dispreţul faţă de convenţii şi urmărea eliberarea de dependenţa faţă de lumea materială. Unul dintre reprezentanţii ei, Zenon, un cipriot care a trăit la Atena, a început să-şi predice concepţiile filosofice într-un loc public, *Stoa Poikile* sau porticul pictat. Cei pe care îi învăţa au primit numele acelui loc, stoicii. Ei urmau să se numere printre cei mai influenţi filosofi, deoarece învăţăturile lor aveau o aplicare imediată în viaţa de zi cu zi. În esenţă, stoicii susţineau că viaţa ar trebui trăită conform ordinii raţionale pe care o puteau discerne în univers. Omul nu poate controla ceea ce i se întâmplă, afirmau ei, dar poate accepta ceea ce îi rezervă soarta, sentinţa voinţei divine în care crede. Faptele virtuoase nu trebuie, prin urmare, făcute pentru consecinţele lor probabile, care pot fi nefericite sau potrivnice, ci pentru ele însele, datorită valorii lor intrinsece.

În stoicism, care urma să aibă un succes foarte mare în lumea elenistică, există o doctrină care îi oferea individului un nou temei pentru fermitatea morală, într-o vreme în care nici polisul, nici religia tradiţională greacă nu îşi păstraseră autoritatea. Stoicismul avea, de asemenea, potenţialul unei vieţi îndelungate, deoarece li se aplica tuturor oamenilor, care, susţinea doctrina, erau la fel; acesta a fost germenele unei universalităţi etice care a depăşit treptat vechea distincţie între greci şi barbari, precum şi orice altă distincţie între oamenii raţionali. Se adresa unei umanităţi comune şi a condus în fapt la o condamnare a sclaviei, pas uimitor într-o lume clădită pe baza muncii forţate. Avea să fie o sursă fecundă pentru gânditori timp de două mii de ani. Curând, etica sa, care îndemna la judecată disciplinată, urma să aibă un mare succes la Roma.

Filosofia a arătat, astfel, semnele eclectismului şi cosmopolitismului care sunt vădite în aproape orice alt aspect al culturii elenistice. Poate cea mai evidentă expresie a lor a fost adaptarea sculpturii greceşti la statuile monumentale din Orient, care a produs giganţi precum Colosul din Rodos, înalt de 100 de picioare; totuşi, în cele din urmă, eclectismul şi cosmopolitismul s-au manifestat peste tot, în aspiraţiile stoicilor, precum şi în cultele orientale exotice care au înlocuit zeii greci. Eratostene a fost cel care a afirmat că îi considera pe toţi oamenii buni concetăţeni ai săi, iar remarca exprimă noul spirit care a reprezentat apogeul elenismului.

Cadrul politic al acestei lumi trebuia să se modifice în cele din urmă, deoarece sursele schimbării se dezvoltau dincolo de aria sa. Unul dintre semnele prevestitoare a fost apariţia unei noi ameninţări din Orient, Parţia.

Aproape de jumătatea secolului al III-lea î.e.n., slăbirea Regatului Seleucid cauzată de concentrarea populaţiei şi a bogăţiei în jumătatea sa occidentală a făcut ca acesta să se preocupe excesiv de relaţiile cu celelalte state elenistice. Nord-estul era ameninţat – ca întotdeauna – de nomazii din stepe, dar atenţia cârmuirii era distrasă de la acest pericol de nevoia de a asigura bani şi resurse pentru disputele cu Egiptul Ptolemeilor. Tentaţia ca un satrap dintr-un teritoriu îndepărtat să încerce să devină independent ca suveran războinic era adesea irezistibilă.

Istoricii se contrazic în privinţa detaliilor, dar una dintre satrapiile în care s-a întâmplat acest lucru a fost Parţia, o regiune importantă din sud-estul Mării Caspice. Avea să devină şi mai importantă de-a lungul secolelor, deoarece era situată pe rutele caravanelor spre Eurasia Centrală, prin care lumea occidentală clasică şi China au intrat în contact – Drumul Mătăsii.

Cine erau parţii? La origine, erau un popor iranian nomad, care a apărut în Eurasia Centrală, creând şi recreând o unitate politică în ţinuturile muntoase din Iran şi Mesopotamia. Au devenit întruchiparea unei tactici militare care la acea vreme le era specifică: trasul cu arcul de pe cai. Totuşi, nu au clădit aproape 500

de ani de politică continuă bazându-se doar pe acest aspect. Moşteniseră şi structura administrativă lăsată Seleucizilor de Alexandru, care o împrumutase de la perşi. Într-adevăr, în general, parţii par succesori, nu iniţiatori; marea lor dinastie a folosit limba greacă pentru documentele oficiale şi se pare că nu au avut legi proprii, ci au adoptat prompt practica existentă, fie ea babiloniană, persană sau elenistică.

Multe aspecte de la începuturile istoriei lor sunt neclare. În secolul al III-lea î.e.n. A existat în Parţia un stat, al cărui centru a rămas nedescoperit, dar Seleucizii nu par să fi fost influenţaţi profund de el. În secolul al II-lea î.e.n., când monarhia seleucidă era mult mai profund angajată în Occident, doi fraţi, dintre care cel mai tânăr era Mitridate I, au întemeiat Imperiul Part, care la moartea sa se întindea din Bactriana (alt fragment al moştenirii seleucide care fusese în cele din urmă separat de aceasta aproximativ în aceeaşi perioadă cu Parţia), în est, până în Babilon, în vest. Amintind în mod conştient de predecesorii săi, Mitridate se intitula pe monedele sale „mare rege”. Au existat obstacole după moartea sa, dar tizul lui, Mitridate al II-lea, a recuperat teritoriul pierdut şi a mers chiar mai departe. Seleucizii erau acum limitaţi la Siria. În Mesopotamia, graniţa imperiului era Eufratul, iar chinezii au iniţiat relaţii diplomatice cu el. Pe monedele lui Mitridate al II-lea apărea mândrul titlu ahemenid de „Rege al Regilor” şi nu e deplasat să deducem că dinastia Arsacizilor, din care făcea parte Mitridate, fusese asociată în mod conştient cu marea descendenţă persană. Totuşi, statul part pare mult mai puţin unitar decât Persia. Aminteşte mai mult de o grupare feudală de nobili în jurul unui conducător războinic decât de un stat birocratizat.

Pe Eufrat, Parţia avea să întâlnească în cele din urmă o nouă putere din vest.

Mai puţin îndepărtate de ea decât Parţia şi, prin urmare, mai greu de scuzat, chiar şi regatele elenistice ignoraseră aproape complet ascensiunea Romei, noua stea de pe firmamentul politic, văzându-şi de drum, aproape fără a lua în considerare ce se petrecea în Occident. Bineînţeles, grecii din vest ştiau mai multe despre noua putere, dar au

rămas multă vreme preocupaţi de prima mare ameninţare cu care se confruntaseră, Cartagina, un rival al grecilor din regiunea mediteraneeană.

Întemeiată de fenicieni în jurul anului 800 î.e.n., poate chiar de la început pentru a le face concurenţă comercială grecilor pe rutele de transport al metalelor, Cartagina avea să întrecă Tyrul şi Sidonul ca bogăţie şi putere. Dar a rămas un oraş-stat, folosindu-se mai degrabă de alianţe şi de protectorat decât de cuceriri şi armate, cetăţenii săi preferând comerţul şi agricultura războiului. Din nefericire, documentele locale ale Cartaginei aveau să se piardă când, în cele din urmă, oraşul a fost dărâmat, în 146 î.e.n., şi nu ştim foarte multe despre istoria sa.

Totuşi, este evident că a fost un concurent comercial redutabil pentru grecii din apus. În jurul anului 480 î.e.n., aceştia fuseseră limitaţi din punct de vedere comercial la valea Ronului, Italia şi, mai ales, Sicilia. Această insulă şi unul dintre oraşele sale, Siracusa, constituiau cheia spre Occidentul grec. Siracusa a protejat prima dată Sicilia de cartaginezi când s-a luptat cu ei şi i-a învins, în anul bătăliei de la Salamina. În cea mai mare parte a secolului al V-lea î.e.n., Cartagina nu i-a mai deranjat pe grecii din vest şi locuitorii Siracusei au putut să sprijine oraşele greceşti din Italia împotriva etruscilor. Apoi Siracusa a fost ţinta nefericitei forţe de invazie ateniene (415-413 î.e.n.), deoarece era cel mai mare stat grec occidental. După aceea s-au întors cartaginezii, dar Siracusa a supravieţuit înfrângerii, bucurându-se ulterior de cea mai importantă perioadă de supremaţie a sa, nu doar pe insulă, ci şi în sudul Italiei şi în Marea Adriatică. În cea mai mare parte a acestei perioade, s-a aflat în război cu Cartagina; suficient de puternică, Siracusa aproape a cucerit Cartagina la un moment dat şi altă expediţie a adăugat Kerkyra (Corfu) posesiunilor sale din Marea Adriatică. Dar, curând după anul 300 î.e.n., a devenit limpede că puterea Cartaginei creştea, în vreme ce Siracusa se confrunta şi cu ameninţarea romană din peninsulă. Sicilienii au fost înfrânţi odată cu cel care i-ar fi putut salva, Pyrrhos al Epirului, iar pe la jumătatea secolului al III-lea î.e.n. Romanii erau stăpânit zonei continentale.

Acum erau trei actori importanţi pe scena occidentală şi totuşi Orientul elenistic părea nefiresc de indiferent la ceea ce se petrecea (deşi Pyrrhos era conştient de asta). A fost, probabil, o lipsă de perspectivă din partea lor, dar la acel moment romanii nu se vedeau cuceritori ai lumii. Ei au fost motivaţi deopotrivă de frică şi de lăcomie atunci când au intrat în Războaiele Punice cu Cartagina, din care aveau să iasă victorioşi. Spre

sfârşitul secolului unii eleni începeau să conştientizeze ce avea să se întâmple. „Un nor la apus” a fost o descriere a luptei dintre Cartagina şi Roma din perspectiva Răsăritului elenistic.

Indiferent de deznodământ, urma să aibă repercusiuni puternice asupra întregii regiuni mediteraneene. Cu toate acestea, Orientul avea să dovedească în cele din urmă că avea propriile avantaje şi puterea de a rezista. După cum s-a exprimat ulterior un roman, Grecia avea să-i ia prizonieri pe cei care au cucerit-o, elenizând şi mai mulţi barbari.

4
Roma

Pe toate ţărmurile mediteraneene, precum şi pe zone întinse din Europa Occidentală, Balcani şi Asia Mică încă se văd vestigiile unei mari realizări, imperiul Romei. În unele locuri – mai ales la Roma – sunt numeroase. Sunt necesari o mie de ani de istorie pentru a le explica prezenţa. Deşi nu mai privim realizarea romanilor ca strămoşii noştri, care adesea erau copleşiţi de aceasta, încă ne uimeşte şi chiar ne impresionează că oamenii au putut face atât de multe.

Bineînţeles, cu cât istoricii analizează mai atent aceste relicve impunătoare şi cu cât documentele care explică idealurile şi practica romane sunt cernute mai minuţios, cu atât ne dăm seama că romanii nu erau, la urma urmelor, nişte supraoameni. Grandoarea Romei pare uneori o poleială, iar virtuţile pe care le proclamau promotorii ei pot trece drept demagogie, ca sloganurile similare de astăzi. Totuşi, acestea fiind spuse, rămâne un nucleu creator extraordinar şi solid.

Până la urmă, Roma a reconstruit cadrul civilizaţiei greceşti. Astfel, romanii au stabilit forma primei civilizaţii care s-a întins în toată Europa. A fost o realizare conştientă. Romanii ce au privit în urmă mai târziu, când totul se prăbuşea în jur, se simţeau la fel de romani ca aceia care clădiseră Roma. Şi erau la fel, fie şi numai prin această convingere a lor. Asta a contat totuşi cel mai mult. În pofida grandorii materiale şi a trivialităţii ocazionale, în centrul explicaţiei realizărilor romane s-a aflat o idee, ideea de Roma, valorile pe care le-a întruchipat şi le-a impus, conceptul care avea să fie cunoscut într-o zi drept *romanitas*.

Se credea că această idee are rădăcini adânci. Romanii susţineau că oraşul lor a fost fondat de un anume Romulus, în 753 î.e.n. Nu trebuie să luăm asta în serios, dar legenda despre lupoaica ce i-a crescut pe Romulus şi pe fratele său geamăn, Remus, merită un moment de reflecţie; este un simbol grăitor al începuturilor Romei, tributare unui trecut dominat de o populaţie numită etrusci, printre ale cărui culte s-a descoperit o veneraţie deosebită pentru lup.

În pofida numeroaselor dovezi arheologice, dublate de multe inscripţii şi de eforturile oamenilor de ştiinţă pentru a le descifra, etruscii rămân o populaţie misterioasă. Tot ce s-a stabilit cu o oarecare certitudine este caracterul general al culturii etrusce, ştiindu-se considerabil mai puţin despre istoria sau cronologia sa.

Diverşi specialişti au susţinut că civilizaţia etruscă a luat fiinţă în momente diferite, într-un interval care se întinde din secolul al X-lea până

în secolul al VII-lea î.e.n. Nu a existat un consens nici în ceea ce priveşte originea etruscilor; o ipoteză indică nişte imigranţi din Asia chiar după destrămarea Regatului Hitit, dar există şi adepţi ai altor teorii. Este limpede însă că nu ei au fost primii italieni.

Oricare ar fi momentul sosirii lor în peninsulă şi de oriunde ar fi venit, Italia era deja un amalgam de popoare.

Mai existau probabil pe atunci şi nişte băştinaşi printre ei ai căror strămoşi ajunseseră să trăiască alături de invadatori indo-europeni din mileniul II î.e.n. În următorii o mie de ani, unii dintre aceşti italieni au creat culturi avansate. În jurul anului 1000 î.e.n. Deja se prelucra fierul. Etruscii şi-au însuşit probabil meşteşugul de la popoarele aflate aici înaintea lor, posibil de la o cultură numită ulterior Villanova (după un sit arheologic din apropierea oraşului Bologna). Ei au adus metalurgia la un înalt nivel şi au exploatat intensiv zăcămintele de fier de pe Elba, în apropiere de coasta Etruriei. Cu arme de fier, par să fi stabilit o hegemonie, care acoperea la apogeu tot centrul peninsulei, din Câmpia Padului până în Campania. Organizarea sa rămâne neclară, dar Etruria era probabil o ligă laxă de oraşe guvernate de regi. Etruscii ştiau să scrie, folosind un alfabet derivat din greacă, însuşit probabil de la oraşele din Grecia Mare (deşi nu se poate descifra mai nimic din scrierea lor), şi erau relativ bogaţi.

În secolul al VI-lea î.e.n. Etruscii erau instalaţi pe un cap de pod important de pe malul sudic al fluviului Tibru. Era locul unde avea să fie întemeiată Roma, unul dintre oraşele mici ale latinilor, o populaţie stabilită de mult în Campania.

Prin intermediul acestui oraş, o parte a moştenirii etrusce avea să pătrundă şi, ulterior, să se piardă în tradiţia europeană. Spre sfârşitul secolului al VI-lea Roma a ieşit de sub stăpânirea etruscă, în timpul unei revolte a oraşelor latine împotriva suzeranilor lor. Până atunci, oraşul fusese condus de regi, ultimul dintre ei, potrivit tradiţiei, fiind expulzat în 509 î.e.n. Oricare ar fi data exactă, aceasta s-a întâmplat cu siguranţă cam atunci când puterea etruscă, slăbită de lupta cu grecii din vest, a fost atacată de populaţiile latine, care şi-au urmat ulterior propriul drum. Totuşi, Roma avea să păstreze mult din trecutul său etrusc. Prin Etruria, Roma a avut pentru prima dată acces la civilizaţia greacă, cu care a păstrat contactul, atât pe uscat, cât şi pe mare. Roma era un nod de rute terestre şi maritime importante, plasată suficient de sus pe cursul Tibrului pentru a putea construi un pod peste el, dar fiind accesibil şi vaselor maritime.

Fecunditatea adusă de influenţa greacă a fost, probabil, cea mai importantă moştenire a sa, însă Roma a păstrat multe alte elemente din trecutul său etrusc.

Unul a fost organizarea oamenilor în „centurii”, în scopuri militare; alte exemple mai superficiale, dar impresionante erau luptele de gladiatori, purtarea în triumf şi prevestirile augurilor – interpretarea viitorului prin examinarea măruntaielor animalelor sacrificate.

Republica romană avea să dăinuie mai bine de 450 de ani şi, chiar şi după dispariţia sa, numele instituţiilor ei s-au păstrat. Romanii au insistat mereu asupra continuităţii şi ralierii devotate (sau a condamnării lipsei de devotament) la bunele practici de la începuturile republicii. Nu a fost doar o invenţie istorică.

Există tot atâta adevăr în acest tip de afirmaţii ca, de exemplu, în cele care susţin continuitatea guvernului parlamentar din Marea Britanie sau înţelepciunea părinţilor fondatori ai Statelor Unite, care au căzut de acord asupra unei constituţii aflate încă în vigoare. Totuşi, au avut loc, desigur, transformări majore de-a lungul secolelor. Acestea au erodat continuitatea instituţională şi ideologică, iar istoricii încă nu au căzut de acord cu privire la interpretarea lor. În pofida tuturor acestor transformări, instituţiile au făcut însă posibile supremaţia Romei asupra Mediteranei şi întemeierea unui Imperiu Roman care se întindea mult dincolo de ceea ce avea să fie leagănul Europei şi al creştinismului. Astfel, Roma, asemenea Greciei (care a ajuns la mulţi oameni din posteritate prin intermediul Romei), a influenţat profund lumea modernă. Oamenii trăiesc încă printre ruinele sale, şi nu doar în sens material.

În linii mari, schimbările din perioada republicii au fost simptomele şi rezultatele a două procese principale. Unul a fost cel de declin; treptat, instituţiile republicii au încetat să mai funcţioneze. Nu mai puteau reflecta realităţile politice şi sociale şi, în cele din urmă, acest lucru a dus la dispariţia lor, chiar dacă numele lor s-au păstrat. Celălalt a fost extinderea dominaţiei romane, la început în afara oraşului, apoi în afara Italiei. Timp de aproximativ două secole, ambele procese s-au desfăşurat destul de lent.

Politica internă era înrădăcinată în aranjamente menite iniţial să împiedice revenirea monarhiei. Principiile sistemului de guvernare erau concis exprimate în mottoul inscripţionat pe monumentele şi flamurile Romei până în vremurile imperiale: SPQR, un acronim pentru expresia în limba latină „Senatul şi poporul roman”. Teoretic, suveranitatea supremă a aparţinut întotdeauna poporului, care acţiona printr-un ansamblu complex de adunări la care participau toţi cetăţenii (bineînţeles, nu toţi locuitorii Romei erau cetăţeni). Era similar cu ceea ce se petrecea în multe oraşe-state greceşti. Senatul se ocupa cu gestionarea problemelor de stat; făcea legile şi reglementa activitatea magistraţilor aleşi. Cele mai importante dispute politice din istoria romană s-au manifestat de obicei prin tensiuni între reprezentanţii Senatului şi popor.

Oarecum surprinzător, conflictele interne de la începuturile republicii par să fi fost relativ nesângeroase. Succesiunea lor este complicată şi pe alocuri misterioasă, dar, ca rezultat general, corpul cetăţenilor a avut un cuvânt mai greu de spus în problemele republicii. Senatul, care polariza

conducerea politică, ajunsese să reprezinte în jurul anului 300 î.e.n. O clasă conducătoare ce era un amalgam între vechii patricieni din vremurile prerepublicane şi cei mai bogaţi membri ai plebei, cum erau numiţi restul cetăţenilor. Membrii Senatului formau o oligarhie, care se înnoia singură, deşi unii erau de obicei excluşi de la fiecare recensământ (efectuat o dată la cinci ani). Nucleul său era un grup de familii nobile ale căror origini e posibil să fi fost plebee, dar printre strămoşii cărora s-au aflat oameni ce au deţinut funcţia de consul, cea mai înaltă dintre magistraturi.

Doi consuli îi înlocuiseră pe ultimii regi la sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n.

Aleşi anual, ei conduceau prin intermediul Senatului şi erau cei mai importanţi magistraţi ai săi. Trebuiau să fie oameni cu experienţă şi cu greutate, adică să fi fost aleşi în cel puţin două funcţii de niveluri inferioare, *quaestori* şi *praetori*, ca să devină eligibili. Chestorii (20 la număr, aleşi în fiecare an) deveneau automat şi membri ai Senatului. Aceste uzanţe au conferit elitei conducătoare romane o mare coeziune şi multă pricepere, deoarece accesul la cea mai înaltă funcţie se făcea prin selecţia dintr-un număr de candidaţi cu experienţă în funcţii. Este indiscutabil faptul că acest sistem a funcţionat bine o perioadă. Roma nu a dus niciodată lipsă de oameni capabili. Dar se masca tendinţa firească, regresivă a oligarhiei de a forma tabere, căci, indiferent de victoriile plebeilor, modul de funcţionare a sistemului garanta că bogaţii conduceau şi bogaţii îşi disputau dreptul la funcţii.

Chiar şi organizarea colegiului electoral, *comitia centuriata*, care se presupunea că trebuie să reprezinte tot poporul, le conferea celor bogaţi o influenţă disproporţionată.

În orice caz, „plebei” este un termen simplu, dar înşelător. Cuvântul a fost folosit pentru realităţi sociale diferite, în momente diferite. Cuceririle şi acordarea unor drepturi electorale au lărgit treptat graniţele cetăţeniei. Chiar şi mai devreme, acestea transcendeau graniţele oraşului şi vecinătăţile, pe măsură ce alte oraşe au fost înglobate în republică. La acel moment, cetăţeanul tipic era ţăran. Baza societăţii romane a fost întotdeauna agricolă şi rurală. Faptul că termenul latin pentru bani, *pecunia*, derivă dintr-un cuvânt folosit pentru o turmă de oi sau o cireadă de vite şi că unitatea romană de măsură pentru suprafeţe agrare era *iugerum*, suprafaţa pe care o ară doi boi într-o zi, este grăitor în acest sens. Relaţia dintre pământ şi societatea pe care o întreţinea a fost schimbătoare în timpul republicii, dar la baza ei s-a aflat întotdeauna populaţia rurală. Preponderenţa ulterioară în mintea oamenilor a imaginii Romei imperiale, marele oraş parazitar, maschează această realitate.

Cetăţenii liberi, ce reprezentau partea cea mai numeroasă a populaţiei la începuturile republicii, erau, prin urmare, ţărani, unii mult mai săraci decât alţii.

Aceştia erau organizaţi din punct de vedere legal în grupări complicate, ale căror origini se pierd în trecutul etrusc. Acest tip de diferenţieri era nesemnificativ din punct de vedere economic, deşi conta din punct de vedere electoral, şi spune mai puţine despre realităţile sociale ale Romei republicane decât distincţiile făcute de recensămintele romane între cei capabili să-şi procure armele şi armura necesare pentru a fi soldaţi, cei a căror singură contribuţie adusă statului era zămislirea copiilor (proletarii)

şi cei ce contau pur şi simplu la număr, deoarece nu deţineau nici proprietăţi şi nici nu aveau familii. Sub toţi aceştia se aflau, bineînţeles, sclavii.

A existat o tendinţă persistentă, accentuată rapid în secolele III-II î.e.n., ca mulţi dintre plebeii care iniţial îşi menţinuseră o oarecare independenţă prin faptul că aveau pământ în proprietate să se afunde în sărăcie. Între timp, noua aristocraţie a dobândit mai mult pământ, datorită cuceririlor care i-au adus mai multă bogăţie. Acesta a fost un proces îndelungat şi, pe fundalul său, au apărut noi subdiviziuni relevante din punct de vedere social şi cu importanţă politică.

Mai mult, ca să adăugăm încă un factor care complică lucrurile, a apărut practica de a le acorda cetăţenie aliaţilor Romei. Republica a înregistrat, de fapt, o creştere treptată a clasei cetăţenilor, dar o diminuare efectivă a puterii sale de a influenţa evenimentele.

Această situaţie a fost o consecinţă a faptului că bunăstarea a ajuns să însemne atât de mult în politica romană, dar şi că totul trebuia să se petreacă la Roma, deşi nu existau ansambluri reprezentative care ar fi putut să reflecte efectiv nici măcar dorinţele celor care locuiau în oraşul care se extinsese, ca să nu mai vorbim despre cei răspândiţi pe tot teritoriul Italiei. În schimb, s-a întâmplat altceva: ameninţările cu refuzul serviciului militar sau retragerea cu totul din Roma şi întemeierea unui oraş în altă parte le-au permis plebeilor să limiteze cumva puterile Senatului şi ale magistraţilor. După 366 î.e.n. Unul din consuli trebuia să fie plebeu, iar din 287 î.e.n. Deciziilor adunării plebeilor li s-a acordat putere de lege.

Dar principala limitare a conducătorilor tradiţionali era reprezentată de cei zece tribuni ai poporului, magistraţi aleşi prin vot popular, care puteau să iniţieze legi sau să se opună prin veto acestora (un singur veto era de ajuns) şi care stăteau zi şi noapte la dispoziţia cetăţenilor nedreptăţiţi de un magistrat. Tribunii aveau o mare influenţă în timpul frământărilor sociale sau al dezbinărilor din Senat, deoarece în aceste momente politicienii încercau să-i atragă de partea lor. La începuturile republicii şi adesea după aceea, tribunii, care erau membri ai clasei conducătoare şi posibil nobili, colaborau în general bine cu consulii şi restul Senatului. Talentul şi experienţa administrative ale acestui organism şi prestigiul său sporit de preluarea conducerii în război sau în situaţii de urgenţă nu au putut fi subminate până când nu s-au produs schimbări sociale suficient de grave încât să prevestească prăbuşirea republicii.

Aşadar, mecanismele constituţionale de la începuturile republicii erau complicate, dar eficiente. Ele au prevenit revoluţiile violente şi au facilitat schimbări progresive. Totuşi, acestea nu ar fi fost mai importante pentru noi decât cele de la Teba sau Siracusa dacă nu ar fi făcut posibilă şi nu ar fi condus prima etapă a expansiunii triumfale a puterii romane. Istoria instituţiilor republicii este importantă chiar şi pentru perioadele ulterioare, pentru ceea ce a devenit republica. Aproape tot secolul al V-lea î.e.n. A stat sub semnul cuceririlor iniţiate de Roma în rândul vecinilor săi, aceasta dublându-şi teritoriul. Apoi au fost supuse celelalte oraşe ale Ligii Latine; la jumătatea secolului al IV-lea î.e.n., când câteva dintre ele s-au revoltat, au fost forţate să revină în condiţii mult mai severe.

Părea cumva o variantă continentală a imperiului atenian din urmă cu

100 de ani; Roma le permitea „aliaţilor” să se autoguverneze, dar aceştia trebuiau să adere la politica sa externă şi să-i ofere efective pentru armată. În plus, politica romană favoriza grupurile dominante din celelalte comunităţi italiene, iar familiile aristocratice romane au stabilit tot mai multe legături personale cu acestea.

Cetăţenilor acestor comunităţi li se recunoşteau drepturile cetăţeneşti şi la Roma, dacă se mutau aici. Hegemonia etruscilor din centrul Italiei, cea mai bogată şi mai dezvoltată regiune a peninsulei, a fost astfel înlocuită de cea a romanilor.

Puterea militară romană a crescut; la fel şi numărul statelor cucerite. Armata republicii se baza pe recrutare. Fiecare cetăţean de sex masculin care avea o proprietate era obligat să se alăture armatei dacă era chemat, iar serviciul militar era împovărător – 16 ani pentru un infanterist şi 10 ani pentru cavalerie. Armata era organizată în legiuni de 5.000 de oameni, care luptau la început în falange solide, cu suliţe lungi, asemănătoare lăncilor. Pe lângă faptul că i-a cucerit pe vecinii Romei, armata a respins o serie de incursiuni ale galilor din nord în secolul al IV-lea î.e.n., deşi la un moment dat aceştia au devastat chiar Roma (390

î.e.n.). Ultimele lupte din această perioadă de formare au avut loc la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n., când romanii au cucerit triburile samnite din Abruzzi.

Republica putea exploata acum forţele militare aliate din toată regiunea centrală a Italiei.

Roma se confrunta acum, în sfârşit, cu oraşele greceşti din vest. Siracusa era, de departe, cel mai important dintre ele. La începutul secolului al III-lea î.e.n., grecii au chemat un mare lider militar al Greciei continentale, Pyrrhos, regele Epirului, care a organizat campanii împotriva romanilor şi cartaginezilor (280-275 î.e.n.), dar acesta i-a înfrânt cu preţul unor pierderi grele, de unde expresia

„victorie *à la* Pyrrhos”. Nu a putut înlătura ameninţarea romană la adresa grecilor din vest. În câţiva ani, grecii au fost prinşi, vrând-nevrând, într-un conflict între Roma şi Cartagina, în care tot bazinul vestic al Mediteranei a fost în pericol –

Războaiele Punice.

Acest conflict a durat peste un secol. Numele vine de la cuvântul roman pentru „fenician” şi, din păcate, nu avem decât perspectiva romanilor asupra evenimentelor. Au existat trei războaie, dar primele două au tranşat chestiunea superiorităţii. În prima confruntare (264-241 î.e.n.), romanii s-au lansat pentru prima dată într-un război maritim de proporţii. Cu noua lor flotă, au cucerit Sicilia şi au inclus în componenţa imperiului Sardinia şi Corsica. Siracusa a renunţat la o alianţă mai veche cu Cartagina, iar vestul Siciliei şi Sardinia au fost transformate, într-o etapă crucială, în primele provincii romane, în anul 227 î.e.n.

Aceasta nu a fost decât prima rundă. Spre sfârşitul secolului al III-lea î.e.n.

Rezultatul final încă nu se întrezărea şi există şi astăzi discuţii în legătură cu tabăra care ar fi responsabilă pentru declanşarea celui de-al Doilea Război Punic (281-201 î.e.n.), cel mai amplu. Războiul s-a mutat într-un teatru mult mai extins, deoarece la început cartaginezii se aflau în Spania. Unor oraşe greceşti li se promisese protecţie romană. Războiul a

început când unul dintre ele a fost atacat şi devastat de un general cartaginez, Hannibal. Campania este vestită pentru impresionantul marş al lui Hannibal spre Peninsula Italică şi traversarea Alpilor cu o armată care includea elefanţi, precum şi pentru punctul său culminant, marcat de victoriile zdrobitoare ale cartaginezilor de la lacul Trasimene, din 217

î.e.n., şi Cannae, din 216 î.e.n., unde au învins o armată romană de două ori mai mare decât a lor. În acel moment, supremaţia Romei în Italia era puternic zdruncinată; unii dintre aliaţii şi supuşii săi au început să privească puterea cartagineză ca pe un simbol al viitorului. Practic, tot sudul a schimbat tabăra, deşi centrul Italiei a rămas loial.

Fără alte resurse decât eforturile proprii şi profitând de marele avantaj că

Hannibal nu avea efectivele necesare pentru a asedia oraşul, Roma a rezistat şi s-a salvat. Hannibal şi-a continuat campania într-o zonă rurală tot mai pustie, departe de bază. Romanii au distrus fără milă Capua, un aliat rebel al cartaginezilor, fără ca Hannibal să-i vină în ajutor, şi apoi au adoptat strategia de a lovi Cartagina chiar pe teritoriile sale, mai ales în Spania. În 209 î.e.n., „Noua Cartagină”

(Cartagena) a fost cucerită de romani. În 207 î.e.n., când a fost respinsă o încercare a fratelui mai mic al lui Hannibal de a consolida poziţia acestuia, romanii şi-au transferat ofensivele chiar în Africa. Hannibal a trebuit să-i urmeze în cele din urmă acolo, fiind înfrânt în bătălia de la Zama, în 202 î.e.n., acesta reprezentând sfârşitul războiului.

Această bătălie nu a tranşat doar un război; a decis soarta întregului bazin apusean al Mediteranei. După anexarea Câmpiei Padului, la începutul secolului al II-lea î.e.n., Italia s-a supus, într-un fel sau altul, Romei. Pacea impusă Cartaginei a fost umilitoare şi copleşitoare. Răzbunarea romanilor l-a urmărit şi pe Hannibal, nevoit să se refugieze la curtea Regatului Seleucid. Siracusa a fost pedepsită cu pierderea independenţei pentru îndrăzneala de a se alia încă o dată cu Cartagina în timpul războiului; a fost ultimul stat grecesc din insulă. Întreaga Sicilie era acum romană, ca şi sudul Spaniei, unde a fost întemeiată altă provincie.

Este tentant să ne imaginăm Roma la o răscruce la sfârşitul celui de-al Doilea Război Punic. De o parte se aflau moderaţia şi menţinerea siguranţei în vest, de cealaltă, expansiunea şi imperialismul spre est. Însă aceasta simplifică prea mult realitatea; disputele din vest şi din est erau prea amestecate pentru a sprijini o antiteză atât de simplă. Încă din 228 î.e.n. Romanii fuseseră acceptaţi la jocurile istmice greceşti; se confirma, deşi doar formal, că unii greci îi considerau deja o putere civilizată şi parte a lumii elenistice. Prin Macedonia, lumea elenistică fusese deja implicată direct în războaiele din Italia, deoarece Macedonia se aliase cu Cartagina; prin urmare, Roma luase partea oraşelor greceşti care se opuneau Macedoniei şi astfel a început să se amestece în politica grecilor. În 200 î.e.n., când Atena, Rodosul şi un rege al Pergamului le-au cerut direct ajutorul împotriva Macedoniei şi a Seleucizilor, romanii erau deja pregătiţi psihic să se angajeze într-o campanie spre răsărit. Este puţin probabil totuşi ca ei să fi anticipat că era începutul unei serii de evenimente din care avea să ia naştere o lume elenistică dominată de republică.

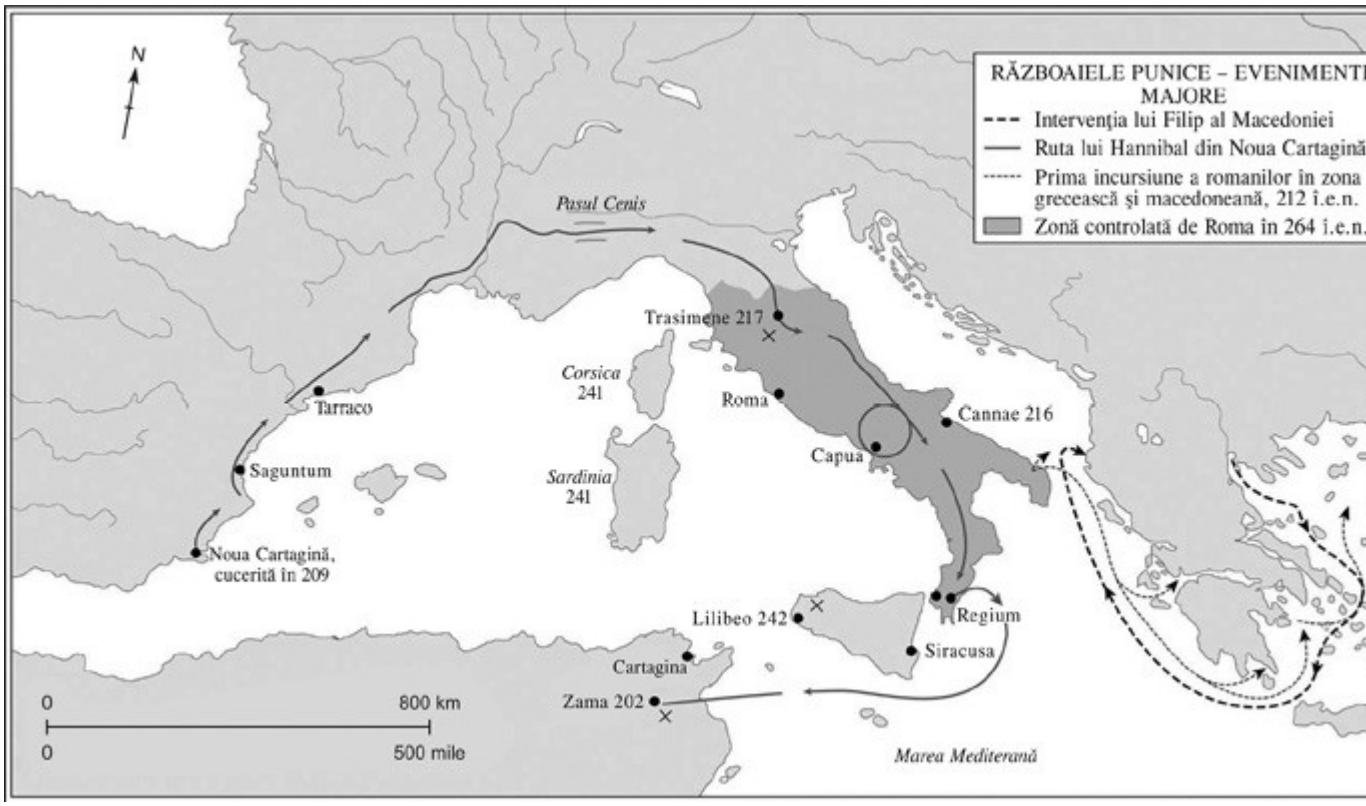

Atitudinile romanilor nu se schimbaseră complet, dar transformarea începuse să se facă simţită. Atunci când a început confruntarea cu Cartagina, majoritatea aristocraţilor romani au văzut-o, probabil, ca pe o mişcare în esenţă defensivă.

Unii au continuat să se teamă chiar de inamicul decimat după Zama. Cererea lui Cato la jumătatea secolului următor – „Cartagina trebuie distrusă” – avea să devină celebră ca expresie a unei ostilităţi implacabile născute din teamă. Cu toate acestea, provinciile câştigate prin război începuseră să trezească în mintea oamenilor şi alte perspective şi au oferit curând alte motive pentru continuarea lui. Sclavii şi aurul din Sardinia, Spania şi Sicilia le-au deschis curând ochii romanilor în legătură cu posibilele beneficii ale imperialismului. Aceste ţări nu erau tratate ca Italia peninsulară, ca aliaţi, ci ca nişte rezerve de resurse care trebuiau administrate şi exploatate. În timpul republicii s-a instituit şi tradiţia ca generalii să împartă o parte din prăzile de război cu trupele lor.

Meandrele sunt complicate, dar principalele etape ale expansiunii romanilor spre est din secolul al II-lea î.e.n. Sunt destul de clare. Cucerirea şi transformarea Macedoniei în provincie s-au realizat în urma unei serii de războaie încheiate în 148 î.e.n.; falangele şi tactica macedonene nu mai erau ceea ce fuseseră. În acest timp, şi oraşele Greciei au fost reduse la statutul de vasali şi forţate să trimită ostatici Romei. Intervenţia unui rege sirian a atras după sine prima incursiune a forţelor romane în Asia Mică; apoi a dispărut regatul Pergam, s-a instaurat hegemonia romană în bazinul Mării Egee şi a fost întemeiată noua provincie Asia, în 133 î.e.n. În alte părţi, prin cucerirea restului Spaniei, cu excepţia nord-vestului, organizarea unei confederaţii tributare în Iliria şi transformarea sudului Franţei în provincie în 121 î.e.n., din Gibraltar până în Tesalia toate coastele au ajuns sub ocupaţie romană. În fine, şansa mult aşteptată de

duşmanii Cartaginei a sosit în 149 î.e.n., la începutul celui de-al treilea şi ultimului dintre Războaiele Punice. Trei ani mai târziu, oraşul a fost distrus, locul unde se înălţase a fost arat şi s-a constituit o nouă provincie romană care cuprindea vestul Tunisiei – Africa.

Aşa arăta imperiul clădit de republică. Ca toate imperiile, dar probabil mai evident decât oricare dintre cele precedente, şi-a datorat naşterea în egală măsură hazardului şi strategiei. Teama, idealismul şi, în cele din urmă, lăcomia au constituit amalgamul de impulsuri care a condus legiunile din ce în ce mai departe. Puterea militară, susţinută prin expansiune, a fost temelia Imperiului Roman. Superioritatea numerică a fost decisivă pentru triumful în faţa experienţei şi tenacităţii cartagineze, armata romană fiind numeroasă. Aceasta se putea reîmprospăta din rezerve tot mai mari, cu efective de primă clasă asigurate de aliaţi şi sateliţi, iar regimul republican le impunea noilor supuşi ordinea şi o guvernare coerentă. Unităţile de bază ale imperiului erau provinciile, fiecare condusă de un guvernator cu puteri proconsulare, al cărui mandat dura în mod oficial un an. Acesta era secondat de un perceptor.

Imperialismul a avut, inevitabil, consecinţe politice în peninsulă. În primul rând, a îngreunat şi mai mult participarea poporului – respectiv participarea cetăţenilor săraci – la guvernare. Războiul prelungit a consolidat puterea curentă şi autoritatea morală a Senatului şi trebuie spus că activitatea sa era remarcabilă.

Cu toate acestea, expansiunea teritorială a adâncit neajunsurile apărute încă de la extinderea dominaţiei romane asupra Italiei. Unul dintre ele era reprezentat de militarizarea societăţii şi poziţia generalilor. În 149 î.e.n. A fost creat un tribunal special care se ocupa de extorcările ilegale practicate de funcţionari şi de liderii militari. Indiferent de natura sa, accesul la această bogăţie nu putea fi obţinut decât prin participarea la politică, deoarece din Senat erau aleşi guvernatorii pentru noile provincii şi Senatul era cel ce îi numea pe perceptorii care îi însoţeau, din rândul clasei bogate, dar fără origini nobile numite *equites* (cavalerie) – „cavalerii”.

O altă slăbiciune administrativă s-a născut din eludarea tot mai frecventă a principiului alegerii anuale a magistraţilor. Războiul şi rebeliunile din provincii generau situaţii de urgenţă de care consulii aleşi pentru talentul lor politic se simţeau depăşiţi. În mod inevitabil, puterea proconsulară a revenit celor care puteau gestiona situaţiile de urgenţă, de obicei generali recunoscuţi. Este greşit să ne gândim la comandanţii republicii ca la nişte militari de carieră în accepţiunea modernă; ei erau membri ai clasei conducătoare ce puteau ajunge, în urma unei cariere de succes, funcţionari publici, judecători, jurisconsulţi, politicieni şi chiar preoţi. Un secret al iscusinţei administrative a Romei era acceptarea principiului nespecializării conducătorilor săi. Cu toate acestea, un general care petrecea ani buni alături de armata sa devenea un alt fel de animal politic decât proconsulii de la începuturile republicii, care comandau o armată într-o singură campanie şi apoi se întorceau la Roma şi la politică. Exista chiar un fel de corupţie generalizată, căci toţi cetăţenii romani profitau de pe urma unui imperiu care permitea scutirea lor de orice impozitare directă; provinciile aveau să plătească pentru patria-mamă.

Conştientizarea acestor nedreptăţi se află la baza celor mai multe dintre

condamnările moralizatoare şi a discuţiilor privind declinul survenit în secolul I î.e.n., când impactul lor a devenit fatal.

O altă schimbare adusă de imperiu a fost o răspândire şi mai mare a elenizării. Există aici câteva dificultăţi de definire. Cultura romană era într-o oarecare măsură deja elenizată înainte ca expansiunea să depăşească graniţele Italiei. Un indiciu în acest sens a fost faptul că republica a îmbrăţişat în mod conştient ţelul oraşelor greceşti de a fi independente de Macedonia. Totodată, indiferent de ce avea Roma, existau multe lucruri care puteau fi câştigate doar după un contact direct cu lumea elenizată. În ultimă instanţă, pentru mulţi greci, Roma era tot o putere barbară, aproape la fel de necivilizată precum Cartagina.

Este simbolică legenda morţii lui Arhimede în timp ce analiza nişte probleme de geometrie în nisip, la căderea Siracusei, rănit letal de sabia unui soldat roman care nu ştia cine era.

Odată cu naşterea imperiului, contactul a devenit direct şi valul influenţei elenistice a fost variat şi abundent. Posteritatea avea să se mire de pasiunea romanilor pentru băi; obiceiul a fost preluat din Orientul elenizat. Iniţial, literatura romană consta în traduceri din dramaturgia greacă şi primele comedii latine au fost variaţiuni după modele greceşti. Arta a început să pătrundă în Roma prin furtişag şi prăzi, dar stilul grecesc – arhitectura mai presus de toate – îi era deja familiar din oraşele greceşti din apus. A existat şi o mişcare demografică.

Din cei o mie de ostatici greci aduşi la Roma la jumătatea secolului al II-lea î.e.n.

Făcea parte şi Polybios, care a scris prima istorie ştiinţifică în tradiţia lui Tucidide.

Istoria anilor 220-146 î.e.n. A fost o cercetare atentă a fenomenului care, simţea el, avea să marcheze o nouă epocă: victoria Romei împotriva Cartaginei şi cucerirea lumii elenistice. S-a numărat printre primii istorici care au văzut în unitatea bazinului mediteraneean înfăptuită de Roma un complement al efortului civilizator întreprins de Alexandru. A admirat, de asemenea, atitudinea dezinteresată pe care romanii păreau s-o manifeste în guvernarea imperiului –

observaţie de comparat cu autodenunţul romanilor vizavi de imoralitatea lor spre sfârşitul republicii.

Cel mai mare triumf al Romei avea la bază instaurarea păcii. Într-o a doua mare epocă elenistică, oamenii puteau călători de la un capăt la celălalt al Mediteranei fără oprelişti. Particularităţile esenţiale ale structurii care întreţinea *Pax Romana* se manifestau din timpul republicii, mai presus de toate fiind cosmopolitismul încurajat de administraţia romană, care nu încerca să impună un tipar unic de viaţă, ci doar să strângă impozitele şi să reglementeze disputele dintre oameni cu ajutorul dreptului cutumiar. Marile realizări ale jurisprudenţei romane erau încă foarte departe, dar iniţial, în jurul anului 450 î.e.n., republica a lansat dreptul roman pe cursul istoriei sale prin consolidarea celor Douăsprezece Table pe care băieţii romani suficient de norocoşi pentru a merge la şcoală trebuiau să le înveţe pe de rost sute de ani mai târziu. Pe baza acestora s-a construit, în cele din urmă, un cadru în care au putut coexista multe culturi, contribuind la o civilizaţie comună.

Este necesar să încheiem povestea extinderii dominaţiei republicii până

la limitele sale înainte de a reflecta asupra metamorfozării, în cele din urmă, a acestui succes într-o fatalitate. Gallia Transalpina (sudul Franţei) era provincie în 121 î.e.n., dar (ca şi nordul Italiei) a continuat să fie tulburată ocazional de triburile celtice. Câmpia Padului a devenit provincia Gallia Cisalpina în anul 89

î.e.n. Şi, după 40 de ani (în 51 î.e.n.), a fost cucerit şi restul Galliei – în linii mari, nordul Franţei şi Belgia – eliminându-se astfel pericolul reprezentat de celţi. Între timp, se înregistraseră mai multe cuceriri în răsărit. Ultimul rege al Pergamului şi-a cedat regatul Romei în 133 î.e.n. Au urmat transformarea Ciliciei în provincie romană la începutul secolului I î.e.n. Şi o serie de războaie cu Mitridate, regele Pontului, un stat de la Marea Neagră. Rezultatul a fost reorganizarea Orientului Mijlociu, Roma deţinând zona de coastă din Egipt până la Marea Neagră, împărţită între regate sau provincii protejate (una dintre ele numită „Asia”). În fine, şi Ciprul a intrat sub stăpânirea romanilor, în anul 58 î.e.n.

În mod ironic, contrapunctul acestui succes neîntrerupt şi aparent irezistibil pe plan extern a fost dezbinarea din ce în ce mai profundă pe plan intern. Esenţa problemei a fost accesul exclusiv la funcţii al membrilor clasei conducătoare.

Instituţiile electorale şi normele politice ajunseseră să funcţioneze diferit din cauza a două probleme importante care persistau de ceva vreme. Prima a fost sărăcirea treptată a ţăranului italian, figura emblematică a republicii la început.

Au existat mai multe cauze, dar la originea problemei s-au aflat costurile uriaşe ale celui de-al Doilea Război Punic. Pe lângă faptul că soldaţii recrutaţi au lipsit ani buni, aproape neîntrerupt, cât au durat campaniile, pagubele materiale produse în sudul Italiei au fost enorme. Între timp, cei care au avut norocul să se îmbogăţească de pe urma imperialismului şi-au îndreptat atenţia spre singura investiţie sigură, pământul. Efectul pe termen lung a fost concentrarea proprietăţilor în domenii mari, lucrate de obicei de sclavi, al căror preţ scăzuse în urma războiului; nu mai era loc şi pentru micul proprietar, acum obligat să se îndrepte spre oraş şi să-şi câştige existenţa cum putea, cetăţean formal, dar proletar în devenire. Totuşi, în calitate de cetăţean, avea drept de vot. Pentru cei bogaţi şi cu ambiţii politice, a devenit un alegător care putea fi cumpărat sau intimidat. Deoarece funcţiile bănoase erau obţinute doar în urma unor alegeri populare, politica republicii nu a putut să nu reflecte din ce în ce mai mult puterea banului. Şi acest lucru a avut repercusiuni în toată Italia. Cum voturile aveau un preţ, era puţin probabil ca proletariatul Romei să privească cu ochi buni devalorizarea sa continuă prin acordarea de drepturi civile altor italieni, deşi aliaţii Romei trebuiau să accepte serviciul militar.

A doua problemă a fost reformarea armatei. Legiunile aveau o istorie de peste 400 de ani sub republică şi evoluţia lor nu poate fi condensată într-o formulă simplă, dar, dacă ar fi să căutăm una, probabil este cel mai bine să spunem că armata a devenit tot mai profesionistă. După Războaiele Punice nu s-a mai putut depinde doar de soldaţi ce luptau în timpul cât nu aveau activităţi agricole. Povara serviciului militar fusese întotdeauna apăsătoare şi a devenit din ce în ce mai nepopulară. Când campaniile i-au dus pe bărbaţi mereu mai departe şi odată ce garnizoanele au rămas

decenii la rând în provinciile cucerite, chiar şi rezervele romane de resurse umane au părut să sece. În 107 î.e.n., o reformă politică a schimbat situaţia existentă: a fost eliminată obligativitatea de a avea pământ ca să te înrolezi. Reforma a fost înfăptuită de un om politic pe nume Marius, care a rezolvat astfel problema, deoarece după această reformă au existat, în general, destui voluntari săraci pentru ca recrutarea să devină inutilă. Serviciul militar a continuat să fie limitat la cetăţeni, dar aceştia erau numeroşi, deşi, în cele din urmă, chiar serviciul militar avea să asigure obţinerea cetăţeniei. O altă inovaţie a lui Marius a fost să acorde legiunilor „acvile", însemne atât de importante pentru *esprit de corps*, ceva între obiect de veneraţie şi insigna modernă a unui regiment. Aceste schimbări au transformat treptat armata într-un nou tip de forţă politică, la îndemâna unui om precum Marius, un general abil, ale cărui servicii au fost des solicitate în provincii. Marius chiar a impus un jurământ individual de loialitate unei armate aflate sub comanda sa.

Prăpastia din ce în ce mai mare dintre bogaţii şi săracii din centrul Italiei, adâncită pe măsură ce culturile ţăranilor au lăsat locul marilor domenii cumpărate (şi dotate cu sclavi) din prăzile de război ale imperiului, precum şi noile oportunităţi oferite soldaţilor politici s-au dovedit în cele din urmă a fi fatale republicii. La finele secolului al II-lea î.e.n., fraţii Gracchi, ca tribuni ai poporului, au încercat să rezolve criza socială în singurul mod posibil într-o economie agrară, printr-o reîmpărţire a pământurilor, precum şi prin reducerea puterii senatorilor şi acordarea unui rol mai mare în guvernare aşa-numiţilor *equites*. Ei au încercat de fapt să răspândească bogăţia imperiului, dar tentativele lor nu au făcut decât să le aducă moartea. Acest eveniment a însemnat o creştere a mizei în politică; în ultimul secol al republicii, ostilitatea taberelor a ajuns la apogeu, deoarece politicienii ştiau că viaţa lor putea fi în joc. Această perioadă a marcat şi începutul a ceea ce s-a numit revoluţia romană, deoarece convenţiile politicii romane au fost ignorate atunci când Tiberius Gracchus (fratele mai mare), la vremea aceea consul, i-a convins pe plebei să-l destituie pe tribunul care se opusese prin veto reformei sale agrare, declarând astfel că nu avea să accepte obiceiul eludării voinţei populare prin prerogativa tribunului de a-şi folosi dreptul de veto.

Cântecul de lebădă al republicii a fost accelerat în 112 î.e.n. De un nou război, declanşat de un rege nord-african care a masacrat un mare număr de negustori romani. La scurt timp după aceea, un val de invadatori barbari din nord a ameninţat ocupaţia romană din Gallia. Situaţia de urgenţă l-a scos la rampă pe consulul Marius, care i-a înfrânt pe duşmanii republicii, însă cu preţul sistării inovărilor administrative, căci a fost ales în funcţia de consul cinci ani consecutiv.

A fost, în realitate, primul dintr-o serie de dictatori militari care aveau să domine ultimul secol al republicii, pentru că în scurt timp au urmat şi alte războaie.

Celelalte state latine şi italiene au făcut presiuni să li se acorde şi lor cetăţenia romană. În cele din urmă, aceşti aliaţi (*socii*) s-au răsculat, declanşând ceea ce uneori este numit în mod greşit „Războiul Social" din 90 î.e.n. Au fost pacificaţi doar prin acordarea unor concesii care au golit de sens ideea că adunările populare romane erau suveranul suprem; s-a acordat cetăţenia pe aproape tot teritoriul Italiei. Au urmat alte războaie în

Asia – în care s-a remarcat alt general cu ambiţii politice, Sulla. A fost un război civil, Marius a murit după ce a fost încă o dată consul, iar în 82 î.e.n. Sulla s-a întors la Roma, fiind numit dictator (cu vot senatorial), cu „proscrierea” fără milă a oponenţilor săi (publicarea numelor celor osândiţi, lucru care însemna că oricine avea dreptul să-i ucidă dacă îi stătea în putere), un atentat la autoritatea constituţională a poporului şi o încercare de restaurare a suveranităţii Senatului.

Un fost susţinător şi protejat al lui Sulla a fost tânărul rămas în istorie cu numele Pompei. Sulla îl promovase, oferindu-i funcţii ocupate în mod normal doar de consuli, şi în anul 70 î.e.n. A fost ales chiar consul. A fost în Orient timp de trei ani pentru a combate pirateria din Marea Mediterană şi, ulterior, a cucerit teritorii vaste în Asia, în războaiele împotriva Pontului. Tinereţea, succesul şi abilităţile sale remarcabile l-au făcut pe Pompei să fie considerat un pretendent de temut la funcţia de dictator. Dar interacţiunile din politica romană erau complicate. Odată cu trecerea anilor, s-au adâncit haosul din capitală şi corupţia din cercurile aflate la putere. Frica de dictatură s-a intensificat, dar erau temerile unei facţiuni oligarhice, fiind din ce în ce mai puţin clar unde se ascundea pericolul. Pe lângă acestea, alt pericol a fost ignorat multă vreme.

În 59 î.e.n. A fost ales consul alt aristocrat, nepotul soţiei lui Marius. Acesta era tânărul Iulius Caesar. O vreme, acesta a colaborat cu Pompei. Funcţia de consul l-a adus la comanda armatei din Gallia şi a unei serii de campanii strălucite în următorii şapte ani, care s-a încheiat cu cucerirea întregii Gallii. Deşi era la curent cu actualitatea politică, anii de război l-au ţinut pe Caesar departe de Roma, unde hoţia, corupţia şi crima alterau viaţa publică şi discreditau Senatul.

După aceste campanii a devenit foarte bogat şi a câştigat admiraţia unei armate loiale, experimentate şi încrezătoare, ce îl considera conducătorul care îi putea asigura plata, promovarea şi victoriile viitoare. Era, de asemenea, un om rece, răbdător şi nemilos. Există o istorioară care îl înfăţişează glumind şi jucând zaruri cu nişte piraţi ce îl capturaseră. Printre alte glume, le-a spus că avea să-i crucifice după ce va fi eliberat. Piraţii au râs, dar el chiar i-a crucificat.

Unii senatori s-au alarmat brusc când acest bărbat formidabil a dorit să rămână în Gallia, la comanda armatei sale şi a provinciei, deşi Gallia fusese cucerită în întregime, până la alegerile consulare. Adversarii săi s-au străduit să-l aducă înapoi ca să răspundă în faţa legii pentru ilegalităţile înfăptuite în timpul mandatului de consul. Caesar a făcut apoi pasul care, deşi nici el, nici altcineva nu ştiau, a fost începutul sfârşitului republicii. A trecut cu armata peste râul Rubicon, graniţa provinciei sale, îndreptându-se spre Roma. Era în ianuarie 49

î.e.n. A fost un act de trădare, deşi Caesar pretindea că apără republica de duşmani.

În extremis, Senatul l-a însărcinat pe Pompei cu apărarea republicii. Neavând forţe militare în Italia, Pompei s-a retras dincolo de Adriatica pentru a strânge o armată. Consulii şi cea mai mare parte a senatorilor l-au însoţit. Războiul civil era acum inevitabil. Caesar a mărşăluit rapid spre Spania, învingând acolo şapte legiuni loiale lui Pompei; ulterior, acestea au fost tratate cu îngăduinţă pentru a câştiga adeziunea cât mai multor soldaţi. Oricât de necruţător şi de crud putea fi, îndurarea arătată

oponenţilor săi politici era o măsură diplomatică şi prudentă; nu-şi propunea să-l imite pe Sulla, afirma Caesar. Apoi a plecat după Pompei, urmărindu-l până în Egipt, unde acesta a fost asasinat. Caesar a stat aici suficient timp pentru a se amesteca într-un război civil egiptean şi a devenit, aproape întâmplător, amantul legendarei Cleopatra. Apoi s-a întors la Roma, plecând aproape imediat spre Africa, unde a învins o armată romană care i se opunea. În

cele din urmă, s-a întors în Spania, unde a nimicit o armată adunată de fiii lui Pompei. Era în anul 45 î.e.n., la patru ani după trecerea Rubiconului.

O astfel de excelenţă nu era doar o chestiune de bătălii câştigate. Oricât de scurte ar fi fost vizitele recente ale lui Caesar la Roma, el a exploatat în mod judicios sprijinul politic şi a umplut Senatul cu oamenii săi. Victoriile i-au adus mari onoruri şi multă putere. A fost votat dictator pe viaţă şi a devenit neoficial monarh. Şi-a folosit puterea fără să ţină seama prea mult de susceptibilităţile politicienilor şi fără să dea dovadă de o ingeniozitate care să sugereze că domnia sa urma să aibă succes pe termen lung, deşi a impus ordinea pe străzile romane şi a luat măsuri pentru a pune capăt puterii celor bogaţi în politică. Viitorul Europei avea să fie tributar în special unei anumite reforme – introducerea calendarului iulian. Ca multe alte lucruri pe care le considerăm romane, acesta provenea din Alexandria elenistică, unde un astronom i-a sugerat lui Caesar că un an cu 365 de zile, plus o zi suplimentară la fiecare patru ani, i-ar permite să scape de încâlceala calendarului roman tradiţional. Noul calendar a început în 1 ianuarie 45 î.e.n.

15 luni mai târziu, Caesar era mort, ucis la 15 martie 44 î.e.n. În Senat, la apogeul succesului său. Motivele asasinilor au fost complexe. Momentul a fost influenţat, fără îndoială, de informaţia că plănuia o mare campanie în Răsărit, împotriva parţilor. Dacă s-ar fi alăturat armatei, s-ar fi putut reîntoarce glorios, mai greu de înlăturat ca niciodată. Existaseră discuţii despre regalitate; unii se gândeau la un despotism elenistic. Motivele complicate ale duşmanilor săi aveau la bază aversiunea unora provocată de afrontul flagrant adus tradiţiei republicane de despotismul *de facto* al unui om. Scăpările care dovedeau dispreţul lui faţă de constituţie i-au atras antipatia altora, în cele din urmă, conjuraţia asasinilor săi fiind un grup eterogen de soldaţi dezamăgiţi, oligarhi avizi şi conservatori ofuscaţi.

Ucigaşii săi nu aveau soluţii pentru problemele pe care Caesar nu a mai apucat să le rezolve şi pe care predecesorii săi eşuaseră lamentabil să le tranşeze.

Nici nu se mai puteau apăra multă vreme. S-a proclamat restaurarea republicii, dar au fost adoptate legile lui Caesar. A existat o aversiune generalizată faţă de conspiratori, care curând au fost nevoiţi să părăsească oraşul. În mai puţin de doi ani aceştia erau morţi şi Iulius Caesar era proclamat zeu. Şi republica era pe moarte. Deteriorată fatal cu mult timp înainte de trecerea Rubiconului, constituţia sa a rămas fără temei, în pofida încercărilor de a o restaura. Totuşi, miturile, ideologia şi structurile sale au supravieţuit într-o Italie romanizată. Romanii nu se îndurau să întoarcă spatele moştenirii instituţionale şi să admită că au renunţat la ea. Când, în cele din urmă, au făcut-o, nu mai aveau de mult în comun cu romanii republicii altceva decât numele şi aspiraţiile.

Dacă contribuţia Greciei la civilizaţie a fost în esenţă mentală şi spirituală, cea a Romei a fost structurală şi practică; esenţa sa a fost însuşi imperiul. Deşi un imperiu nu e apanajul unui singur om, nici măcar al unuia ca marele Alexandru, natura şi guvernarea lui au fost într-o măsură extraordinară opera unui om cu calităţi excepţionale, nepotul lui Iulius Caesar şi moştenitorul său adoptiv, Octavianus. Ulterior a fost cunoscut drept Caesar Augustus. O întreagă epocă a fost numită după el; de la numele său derivă un adjectiv. Uneori avem sentimentul că a inventat aproape tot ce a caracterizat Roma imperială, de la noua gardă pretoriană, prima forţă militară staţionată permanent în capitală, până la impozitarea celibatarilor. Una dintre raţiunile acestei impresii (deşi nu singura) este că a fost un maestru al relaţiilor publice; e important de menţionat că s-au păstrat mai multe reprezentări ale lui decât ale oricărui alt împărat roman.

Deşi cezar, Octavianus provenea dintr-o linie de descendenţă secundă. De la Iulius a moştenit, la vârsta de 18 ani, legăturile aristocratice, o mare avere şi sprijinul militar. O perioadă, a cooperat cu unul dintre locotenenţii lui Caesar, Marcus Antonius, într-o serie feroce de proscrieri menită să distrugă grupul care îl ucisese pe marele dictator. Plecarea lui Marcus Antonius pentru a repurta victorii în răsărit, eşecul său şi un mariaj nesăbuit cu Cleopatra, care o vreme fusese amanta lui Caesar, i-au oferit şi mai multe oportunităţi lui Octavianus. El a luptat, în numele republicii, împotriva pericolului ca Antonius să se întoarcă, după mandatul de proconsul, cu monarhia orientală în bagaje. Victoria de la Actium (31 î.e.n.) a fost urmată de legendara sinucidere a lui Antonius şi a Cleopatrei; acesta a fost sfârşitul dinastiei Ptolemeilor, Egiptul fiind anexat ca

provincie a Romei.

Acesta a fost şi sfârşitul războiului civil. Octavianus s-a întors pentru a deveni consul. Avea toate atuurile în mână şi s-a abţinut, în mod chibzuit, să le folosească integral, lăsându-i pe oponenţii lui să-i recunoască puterea. În 27 î.e.n.

A realizat ceea ce a numit o restauraţie republicană cu sprijinul unui Senat pe ai cărui membri republicani, triaţi şi slăbiţi în urma războiului civil şi a proscrierilor, i-a mulţumit fiind atent să menţină aceleaşi structuri, atingându-şi astfel scopul primar. A restabilit *de facto* puterea fratelui bunicii lui materne sub paravanul respectului pentru republică. Era *imperator* doar în virtutea faptului că se afla la comanda trupelor din provinciile de graniţă – dar acolo se aflau cele mai multe legiuni. Atunci când foştii săi soldaţi şi armatele fratelui bunicii lui materne au fost lăsaţi la vatră, au primit mici proprietăţi şi i-au rămas recunoscători.

Mandatul de consul i-a fost prelungit an de an şi, în 27 î.e.n., a primit titlul onorific de „Augustus”, numele după care este cunoscut. Totuşi, la Roma i se spunea, în mod formal, după numele de familie sau era recunoscut ca *princeps*, primul cetăţean.

Odată cu trecerea anilor, puterea lui Augustus a continuat să crească. Senatul i-a acordat dreptul de a interveni în provinciile în care conducea la nivel formal (respectiv cele în care nu era necesară menţinerea unei garnizoane). A primit prin vot putere de tribun. Statutul său special a fost consolidat şi formalizat printr-o nouă recunoaştere a poziţiei sale sau *dignitas*, cum o numeau romanii; stătea aşezat între doi consuli după renunţarea la această funcţie, în 23 î.e.n., iar propunerilor sale li se acorda prioritate în agenda Senatului. În fine, în anul 12

î.e.n. A devenit conducător al pontifilor, *pontifex maximus*, şeful cultului oficial, aşa cum fusese şi fratele bunicii lui materne. Structurile republicii, cu alegerile populare şi senatoriale, au fost menţinute, dar Augustus hotăra cine trebuia să fie ales.

Realitatea politică mascată de această supremaţie a fost accederea la vârful ierarhiei clasei conducătoare a celor care îşi datorau poziţia cezarilor. Dar noilor elite nu avea să li se permită un comportament similar celor anterioare.

Despotismul augustin binevoitor a reglementat administraţia provincială şi armata, plasându-le în mâinile unor supuşi obedienţi, remuneraţi. Şi resuscitarea conştientă a tradiţiei şi sărbătorilor republicane a jucat un rol important.

Administraţia lui Augustus era foarte preocupată de revirimentul moral; în ochii unora, virtuţile Romei antice păreau să fi renăscut. Ovidiu, un poet al plăcerii şi dragostei, a fost exilat la Marea Neagră sub pretextul unui scandal sexual care a afectat familia imperială. Dacă la această austeritate oficială se adaugă şi pacea care a marcat cea mai mare parte a domniei şi marile monumente lăsate de arhitecţii şi inginerii romani, reputaţia epocii lui Augustus nu e surprinzătoare.

După moartea sa, în anul 14 e.n., Augustus a fost zeificat, la fel ca Iulius Caesar.

Augustus şi-a dorit să-i succeadă un membru al familiei sale. Deşi a respectat formele republicane (şi acestea aveau să reziste cu o tenacitate remarcabilă), Roma era acum, de fapt, monarhie. Acest lucru a fost

demonstrat de succesiunea a cinci membri ai aceleiaşi familii. Augustus a avut doar o fiică; tronul a fost moştenit de fiul său vitreg adoptiv, Tiberius, unul dintre cei trei soţi ai fiicei sale. Ultimul împărat din dinastia sa a fost Nero, care a murit în anul 68
e.n.

De obicei, conducătorii lumii clasice nu aveau o viaţă uşoară. Unii împăraţii romani aveau oglinzi mari plasate la colţuri pe coridoarele palatelor lor, pentru ca potenţialii asasini să nu le dea târcoale. Este posibil ca nici Tiberius, nici cei patru succesori ai săi să nu fi murit de moarte bună. Acesta e semnul slăbiciunilor inerente ale moştenirii lui Augustus. Încă era loc de maliţiozităţi din partea unui Senat care continua în mod formal să-l numească pe primul magistrat şi au existat întotdeauna intrigi şi clici în jurul curţii şi al familiei imperiale. Totuşi, Senatul nu putea spera să-şi recupereze vreodată autoritatea, căci la temelia puterii s-a aflat întotdeauna forţa militară. În caz de haos şi incertitudini la centru, soldaţii aveau ultimul cuvânt. Aşa s-a întâmplat când a izbucnit primul război civil care a zguduit imperiul, în anul celor patru împăraţi, 69 e.n., din care a ieşit învingător Vespasian, nepotul unui centurion, nici pe departe aristocrat. Prima magistratură scăpase de sub controlul marilor familii romane.

În 96 e.n., când fiul mai mic al lui Vespasian a fost ucis, această dinastie de parveniţi a ieşit de pe scenă. I-a urmat bătrânul senator Nerva. El a rezolvat problema succesiunii prin curmarea încercărilor de a instaura o continuitate dinastică naturală. În schimb, a instituţionalizat practica adopţiei, lansată de Augustus. Rezultatul a fost un şir de patru împăraţi – Traian, Hadrian, Antoninus Pius şi Marcus Aurelius – care au oferit imperiului un secol de bună guvernare; această perioadă a fost numită Epoca Antoninilor (după al treilea dintre ei). Toţi proveneau din familii cu origini provinciale; ei erau dovada că imperiul era caracterizat de deschidere culturală, fiind cadrul lumii postelenistice occidentale, şi nu doar apanajul celor de origine italiană. Adopţia a facilitat găsirea unor candidaţi care să obţină sprijinul comun al armatei, provinciilor şi Senatului, dar această epocă de aur s-a încheiat odată cu revenirea la principiul ereditar, prin succesiunea la tron a lui Commodus, fiul lui Marcus Aurelius. Acesta a murit asasinat în 192 e.n. Părea o reiterare a anului 69 e.n., pentru că în anul următor erau din nou patru împăraţi, fiecare susţinut de propria armată. În cele din urmă a ieşit victorioasă armata ilirică şi a impus un general african. Au urmat alţi împăraţi propuşi de soldaţi; se anunţau vremuri grele.

Deja împăraţii stăpâneau un teritoriu mult mai vast decât cel cârmuit de Augustus. În nord, Iulius Caesar fusese în misiuni de recunoaştere în Britannia şi Germania, dar lăsase Gallia cu graniţele la Rin şi Canalul Mânecii. Augustus a avansat spre Germania, dar şi pe Dunăre în sus, dinspre sud. Dunărea a devenit în cele din urmă hotarul imperiului, dar incursiunile dincolo de Rin au fost mai puţin reuşite, iar Elba nu a devenit o nouă frontieră, aşa cum sperase Augustus. În schimb, încrederea romanilor a primit o grea lovitură în anul 9 e.n., când triburile germanice conduse de Arminius (în care germanii de mai târziu aveau să vadă un erou naţional) au înfrânt trei legiuni. Teritoriul şi legiunile pierdute nu au mai fost recuperate, numerele celor din urmă, considerate de rău augur,

nemaiapărând niciodată pe listele armatei. Opt au rămas staţionate de-a lungul Rinului, cea mai apărată porţiune a frontierei, din cauza pericolelor ce pândeau dincolo de ea.

În alte regiuni, ocupaţia romană încă avansa. În 43 e.n., Claudius a iniţiat cucerirea Britanniei, care a fost finalizată circa 40 de ani mai târziu, când a fost construit Zidul lui Hadrian, ce marca graniţa de nord a imperiului. În anul 42 e.n., Mauritania a devenit provincie. În est, Traian a cucerit Dacia, teritoriul locuit apoi de români, în anul 105 e.n., dar acest lucru s-a produs la mai bine de un secol şi jumătate după ce în Asia se iscase o dispută care avea să se dovedească a fi de durată.

În anul 92 î.e.n., armata lui Sulla a iniţiat nişte campanii pe Eufrat, Roma confruntându-se mai întâi cu Parţia. Nu s-a întâmplat nimic deosebit decât 30 de ani mai târziu, când armatele romane au început să avanseze spre Armenia. Aici se suprapuneau două sfere de influenţă şi Pompei arbitrase la un moment dat o dispută privind frontiera regilor armean şi part. Apoi, în anul 54 î.e.n., omul politic roman Crassus a iniţiat invazia Parţiei, traversând Eufratul. În câteva săptămâni, acesta a fost ucis şi o armată romană de 40.000 de soldaţi a fost distrusă. A fost unul dintre cele mai mari dezastre militare din istoria romană. Era evident că exista o nouă mare putere în Asia. Armata partă nu mai era formată doar din arcaşi călare pricepuţi. Avea şi o cavalerie grea fără rival, protejată de zale, care lansa atacuri cu lănci grele. Faima cailor lor impresionanţi a trezit chiar şi invidia chinezilor, aflaţi departe.

Ulterior, vreme de un secol, graniţa răsăriteană de pe Eufrat nu a mai fost contestată, dar parţii îi stăteau Romei ca un ghimpe în coastă. Aceştia s-au amestecat în disputele politice ale războiului civil, hărţuind Siria şi încurajând mişcările evreilor palestinieni. Marcus Antonius a fost silit să se retragă în dizgraţie în Armenia, după ce a pierdut 35.000 de soldaţi într-o campanie dezastruoasă împotriva lor. Dar şi Parţia a avut de suferit de pe urma diviziunilor interne, iar în anul 20 î.e.n. Augustus a reuşit să obţină flamurile romane luate de la Crassus şi, din fericire, nu a mai fost nevoit să atace Parţia din raţiuni de onoare. Totuşi, probabilitatea unui conflict a persistat, atât din cauza sensibilităţilor acestor puteri în raport cu Armenia, cât şi din pricina instabilităţii politicii dinastice a Parţiei. Împăratul Traian a cucerit Ctesifonul, capitala statului part, şi a continuat să meargă spre Golful Persic, dar succesorul său, Hadrian, a încheiat o pace înţeleaptă cu parţii, înapoindu-le o mare parte din cuceririle lui Traian.

Romanii se mândreau că noii supuşi se bucurau de umbrela *Pax Romana*, pacea imperială care elimina ameninţările incursiunilor barbare sau ale disputelor internaţionale. Această mândrie trebuie privită în contextul violenţei cu care multe dintre popoarele supuse se opuneau ocupaţiei romane şi vărsării de sânge, dar avea un temei. În unele locuri, această realitate a schimbat pentru totdeauna tiparele aşezărilor umane, noi oraşe fiind întemeiate în est şi descendenţii soldaţilor romani stabilindu-se în noile colonii militare din Gallia. Uneori, consecinţele au fost şi mai ample. Stabilirea frontierei pe Rin a marcat pentru totdeauna istoria Europei, divizând popoarele germanice. Între timp, pe măsură ce lucrurile s-au liniştit, elita locală a fost romanizată pretutindeni. A fost încurajată să se ralieze la o civilizaţie comună, a cărei răspândire a fost facilitată de uşurinţa comunicaţiilor pe drumurile al căror principal scop era deplasarea

legiunilor.

Curierii lui Napoleon nu se puteau deplasa de la Paris la Roma mai repede decât împăraţii din primul secol al erei noastre.

Imperiul avea o suprafaţă uriaşă şi se impunea găsirea unor soluţii la probleme de guvernare cu care grecii nu se confruntaseră şi pe care perşii nu le rezolvaseră. A apărut o birocraţie complexă, de o anvergură impresionantă.

Pentru a da un singur exemplu, evidenţa tuturor ofiţerilor de la gradul de centurion în sus (sau de la comandanţii de companii, după cum era cazul) era centralizată la Roma. Corpul funcţionarilor publici din provincie reprezenta scheletul administrativ, bazat în multe locuri pe armată, care nu se limita la război. Birocraţia era controlată prin adoptarea unor obiective destul de limitate.

Erau, mai presus de toate, obiective fiscale; atât timp cât erau colectate impozitele, ocupaţia romană nu dorea să se implice în alte moduri în rânduielile locale. Roma era tolerantă. Avea să ofere un cadru în care, datorită exemplului dat de civilizaţia sa, barbarii urmau să renunţe de bunăvoie la uzanţele autohtone.

Reorganizarea administraţiei începuse în timpul domniei lui Augustus. Senatul încă făcea numiri anuale în multe funcţii, dar legaţii împăratului, care acţionau în numele lui în provinciile de frontieră, îşi continuau mandatul cât dorea acesta din urmă. Toate dovezile arată că, indiferent de modul în care s-a înfăptuit acest lucru, administraţia a cunoscut o evoluţie remarcabilă în timpul imperiului în comparaţie cu corupţia din ultimul secol al republicii. Era mult mai centralizată şi mai bine organizată decât sistemul satrapiilor din Persia.

Popoarele supuse erau convinse să coopereze oferindu-li-se beneficii. Mai întâi republica şi apoi imperiul le-au acordat cetăţenia unui număr din ce în ce mai mare de supuşi ai Romei. Era un privilegiu important; printre altele, aşa cum ne amintesc şi Faptele Apostolilor, cetăţenia conferea dreptul de a face apel împotriva sentinţei tribunalelor locale în faţa împăratului de la Roma. Câştigarea loialităţii elitei locale s-ar putea explica prin acordarea cetăţeniei; tot mai mulţi neromani îşi fac apariţia în Senat şi la Roma de-a lungul secolelor. În final, în anul 212 e.n., li s-a acordat cetăţenia tuturor supuşilor liberi ai imperiului.

A fost o ilustrare remarcabilă a puterii de asimilare romane. Imperiul şi civilizaţia sa erau vădit cosmopolite. Cadrul administrativ cuprindea o paletă uimitoare de contraste şi diferenţe. Liantul nu era un despotism nepărtinitor exercitat de o elită romană sau de o birocraţie profesionistă, ci un sistem constituţional care seducea elitele locale şi le romaniza. Din secolul I e.n., chiar şi printre senatori erau din ce în ce mai puţini cetăţeni de origine italiană. Toleranţa romanilor ilustrată aici s-a diseminat şi în rândul altor popoare. Imperiul nu a fost niciodată un tot unitar din punct de vedere rasial, cu ierarhii inaccesibile neitalienilor. Doar evreii, unul dintre popoarele de pe cuprinsul său, ţineau mult la păstrarea identităţii lor în imperiu, această identitate bazându-se pe religie şi pe practicile asociate cu ea.

Civilizaţia elenistică împletise deja în mod remarcabil Orientul şi Occidentul; acum, Roma continua procesul pe un teritoriu şi mai vast. Elementul cel mai evident al noului cosmopolitism era, într-adevăr, cel

grec, căci romanii înşişi le erau tributari grecilor pentru mare parte din moştenirea lor, deşi le erau mai familiari grecii epocii elenistice. Toţi romanii educaţi erau bilingvi, iar acest lucru sugerează tradiţia din care s-au inspirat. Latina era limba oficială şi a rămas întotdeauna limba armatei; era foarte răspândită în Occident şi, judecând după înregistrările militare, numărul celor care ştiau să scrie şi să citească în limba latină era mare. Greaca era lingua franca în provinciile răsăritene, înţeleasă de toţi funcţionarii şi negustorii şi folosită în tribunale, dacă aşa doreau părţile. Romanii educaţi au crescut citindu-i pe clasicii greci şi şi-au însuşit standardele acestora; aspiraţia lăudabilă a celor mai mulţi scriitori romani era crearea unei literaturi la fel de valoroase ca precedenta. În secolul I e.n. S-au apropiat cel mai mult de acest deziderat, simultaneitatea realizărilor culturale şi imperiale fiind frapantă la Vergiliu, cel care a reînnoit cu bună ştiinţă tradiţia epică şi care a fost şi poetul misiunii imperiale.

E posibil ca aici să existe un indiciu privind specificul culturii romane.

Probabil că fondul grecesc atât de evident şi de pregnant îi răpeşte mult din caracterul novator. Importanţa moştenirii greceşti a fost accentuată de orientarea conservatoare, lipsită de flexibilitate a gânditorilor romani. Ei se axau aproape exclusiv pe două teme centrale: moştenirea greacă şi tradiţiile politice şi morale ale republicii. Amândouă au supravieţuit în mod ciudat şi oarecum artificial într-un cadru material care le era din ce în ce mai neprielnic. De pildă, educaţia formală s-a schimbat foarte puţin în practică şi în conţinut de la un secol la altul.

Marele istoric latin Livius a încercat să reînsufleţească valorile republicane în istoria sa, fără să le critice şi să le reinterpreteze. Chiar şi atunci când civilizaţia romană a devenit ireversibil urbană, valorile (aproape dispărute) ale ţăranului independent au continuat să fie elogiate, romanii bogaţi dorind (după spusele lor) să lase totul în urmă pentru o viaţă simplă la ţară. Sculptura romană nu a fost decât o imitaţie mai puţin reuşită a celei greceşti. Curentele filosofice ale Romei erau, şi ele, greceşti. Cele mai importante erau epicurismul şi stoicismul; neoplatonismul era novator, dar provenea din Orient, la fel ca religiile mistice care aveau să le ofere în cele din urmă romanilor ceva ce cultura lor nu le putuse oferi.

Doar în două domenii practice romanii au fost mari inovatori: drept şi inginerie. Realizările avocaţilor au fost relativ târzii; abia în secolul al II-lea şi la începutul secolului al III-lea e.n. Jurisconsulţii au început să adune comentariile care aveau să fie o moştenire atât de valoroasă pentru posteritate, codificarea propagându-le opera în Europa medievală. În inginerie – romanii nu făceau distincţie între aceasta şi arhitectură – calitatea realizărilor lor e mai vizibilă. Era un motiv de mândrie pentru romani şi unul dintre puţinele domenii în care erau siguri că îi depăşiseră pe greci. La baza sa se afla forţa de muncă ieftină: cei care au realizat marile instalaţii hidraulice şi impresionantele poduri şi drumuri erau, la Roma, sclavii, iar în provincii, de multe ori, legiunile din garnizoane în vremuri de pace. Dar nu a fost vorba doar despre factorii materiali. Practic, la vest de Ind, romanii au pus bazele planificării urbane privite ca artă şi dovadă de măiestrie administrativă, iar inventarea cimentului şi a cupolei a revoluţionat forma clădirilor. Pentru prima dată, interioarele clădirilor

erau mai mult decât o serie de suprafeţe de decorat. Volumele şi iluminarea au devenit obiect de studiu în arhitectură; mai târziu, bazilicile creştine aveau să fie primele expresii majore ale noii preocupări pentru spaţiile din interiorul clădirilor.

Realizările tehnice ale romanilor şi-au pus amprenta pe un teritoriu care se întindea de la Marea Neagră în est până la Zidul lui Hadrian în nord şi munţii Atlas în sud. Capitala găzduia, firește, unele dintre cele mai spectaculoase vestigii. Aici, bogăţia imperiului era etalată într-o concentrare de finisaje şi decoraţiuni fără egal. Pe vremea când plăcile de marmură erau intacte, iar blocurile de piatră nu erau acoperite cu vopsea şi muluri de stuc, Roma trebuie să fi fost la fel de fascinantă precum Babilonul în trecut. Ostentaţia sa caracteristică trăda şi o oarecare lipsă de gust, în acest domeniu nefiindu-ne greu să identificăm o diferenţă calitativă între Roma şi Grecia; civilizaţia romană e caracterizată de o trivialitate şi o materialitate care nu ocolesc nici măcar cele mai impresionante monumente ale sale.

Până la un punct, aceste trăsături constituie expresia simplă a realităţilor sociale pe care era clădit imperiul; Roma, asemenea întregii lumi antice, era întemeiată pe o diviziune clară între bogaţi şi săraci, iar în capitală această diviziune era un abis care nu era disimulat, ci mai degrabă reliefat în mod conştient. Contrastele de avere erau vizibile în diferenţa dintre somptuozitatea caselor noilor îmbogăţiţi, care exploatau în folosul propriu profiturile imperiului şi care utilizau probabil zeci de sclavi acasă şi alte sute pe domeniile ce îi susţineau financiar, şi locuinţele înghesuite în care trăia proletariatul roman.

Romanii au acceptat aceste diviziuni, considerându-le intrinsece ordinii naturale; la drept vorbind, puţine civilizaţii înaintea noastră le-au acordat atenţie, deşi doar câteva le-au etalat atât de flagrant ca Roma imperială. Din păcate, deşi uşor de identificat, realităţile materiale ale Romei rămân în mod straniu obscure pentru istorici. Doar finanţele demnitarului Pliniu cel Tânăr ne sunt cunoscute în detaliu.

Tiparul roman era vizibil în toate marile oraşe ale imperiului. El era nucleul civilizaţiei pe care Roma o promova pretutindeni. Oraşele din provincii erau ca nişte insule de cultură greco-romană în zonele rurale ale popoarelor supuse.

Având în vedere diferenţele climatice, vădeau un stil de viaţă de o omogenitate uimitoare, ce reflecta priorităţile romanilor. Toate aveau un forum, temple, un teatru şi băi, fie înglobate în vechile oraşe, fie ridicate ca parte a planului de bază în cazul celor reconstruite. Planurile de ansamblu erau sub formă de grilă regulată. Administrarea oraşelor era în mâinile elitei locale, *curiales* sau edili care, cel puţin până în vremea lui Traian, s-au bucurat de o mare autonomie în gestionarea afacerilor locale, deşi ulterior avea să li se impună o supraveghere mai atentă. Unele dintre aceste oraşe, precum Alexandria, Antiohia sau Cartagina (pe care romanii au refăcut-o), au ajuns la dimensiuni considerabile. Cel mai mare oraş era Roma, care a ajuns în cele din urmă să aibă peste un milion de locuitori.

Omniprezenţa amfiteatrului în această civilizaţie aminteşte constant de brutalitatea şi asprimea de care era capabilă. Este important să nu uităm acest lucru, la fel cum este important să nu facem prea multe presupuneri în privinţa

„decadenţei” din mult citatele opere ale aşa-zişilor reformatori morali. Reputaţia civilizaţiei romane a fost afectată de faptul că este una dintre puţinele civilizaţii de dinainte de epoca modernă la a cărei mentalitate populară avem acces datorită spectacolelor sale, luptele de gladiatori şi spectacolele cu animale sălbatice fiind în mod clar divertismente pentru mase, nivel la care teatrul grecesc nu a ajuns.

Cei mai simţitori din fire nu ar considera probabil că recreerea poporului este edificatoare în nicio epocă, iar romanii au instituţionalizat aspectele sale cele mai puţin atractive construind centre impresionante pentru spectacolele lor şi permiţând industriei de divertisment pentru mase să fie folosită drept instrument politic; organizarea unor jocuri spectaculoase era unul dintre modurile în care un om bogat se putea folosi de averea sa pentru a-şi asigura ascensiunea politică.

Totuşi, ţinând cont de faptul că nu ştim cum se distrau, de pildă, masele de egipteni sau asirieni din Antichitate, nu putem decât să constatăm unicitatea spectacolului cu gladiatori; era o exploatare a cruzimii ca divertisment de proporţii nemaiîntâlnite şi neegalate până în secolul XX. Aceasta a fost posibilă din cauza urbanizării culturii romane, acum putându-se aduna un public mai numeros ca oricând. Originile „jocurilor” erau etrusce, dar s-au dezvoltat pe fondul noii dimensiuni a urbanismului şi al constrângerilor politicii romane.

O altă ilustrare a cruzimii societăţii romane, departe de a fi un fenomen excepţional, era omniprezenţa sclaviei. Ca şi în societatea greacă, sclavia lua forme atât de variate, încât nu poate fi sintetizată într-un enunţ general. Mulţi sclavi erau remuneraţi, unii îşi cumpărau libertatea, iar sclavul roman avea drepturi legale. E adevărat că pe fondul extinderii marilor domenii s-au remarcat intensificări ale fenomenului în jurul secolului I, dar e greu de spus că la Roma sclavia a fost mai împovărătoare decât în alte societăţi antice. Notă discordantă făceau cei puţini la număr care contestau instituţia sclaviei: moraliştii s-au împăcat cu sclavagismul la fel de uşor cum aveau s-o facă mai târziu şi creştinii.

Multe dintre lucrurile pe care le ştim despre mentalitatea populară de dinainte de epoca modernă ne-au parvenit prin intermediul religiei. Religia romanilor era o parte importantă a vieţii lor, dar am putea fi induşi în eroare dacă gândim în termeni moderni. Nu avea de-a face cu mântuirea personală şi nu prea era legată de comportamentul individual; era, mai presus de toate, o chestiune publică. Era parte a *res republica*, o serie de ritualuri a căror păstrare era benefică statului şi a căror neglijare ar fi atras pedepse. Nu exista o tagmă preoţească separată de restul oamenilor (dacă excludem unu sau două exemple antice din templele câtorva culte speciale), iar atribuţiile preoţeşti erau de datoria magistraţilor, care considerau preoţia o pârghie politică şi socială utilă. Nu existau

niciun crez şi nicio dogmă. Singurul lucru care li se cerea romanilor era să ţină slujbele şi ritualurile rânduite aşa cum era statornicit; acest lucru nu avea prea multe implicaţii pentru proletar, cu excepţia interdicţiei de a munci în zilele de sărbătoare.

Pretutindeni, autorităţile civile erau răspunzătoare de rituri, ca şi de întreţinerea templelor. Respectarea lor cu stricteţe avea un scop practic important:

Livius consemnează spusele unui consul despre zeii care „privesc cu bunăvoinţă respectarea atentă a rânduielilor religioase, care a adus ţara noastră pe culmi”.

Oamenii chiar credeau că pacea lui Augustus era *pax deorum*, o răsplată divină pentru respectul faţă de zei pe care acesta îi reinstituise. Oarecum mai cinic, Cicero nota că era nevoie de zei pentru a împiedica haosul în societate. Şi această afirmaţie, deşi diferită, ilustra raportarea pragmatică a romanilor la religie. Nu era ipocrită sau eretică; apelul la clarvăzători pentru interpretarea semnelor şi acceptarea rezoluţiilor augurilor legate de deciziile politice importante sunt argumente suficiente în acest sens. Dar viziunea asupra cultelor oficiale ce reiese din ea era pragmatică şi lipsită de ezoterism.

Fondul acestora era un amestec de mitologie greacă, pe de o parte, şi sărbători şi rituri provenite din practica romană primitivă, pe de altă parte, fiind, prin urmare, puternic marcat de preocupările agricole. Una dintre acestea, împodobită cu simbolurile altei religii, era sărbătoarea Saturnaliilor, care avea loc în decembrie şi care dăinuie şi astăzi prin

sărbătoarea Crăciunului. Dar practicile religioase ale romanilor nu se limitau la riturile oficiale. Raportarea romanilor la religie se remarca în mod special prin eclectism şi cosmopolitism. În imperiu era loc pentru tot felul de credinţe, atât timp cât nu tulburau ordinea publică sau nu interziceau respectarea practicilor oficiale. În general, ţăranii de pretutindeni au continuat să creadă în superstiţiile atemporale ale cultelor locale ale naturii, orăşenii au aderat din când în când la noile culte la modă, iar erudiţii profesau într-o anumită măsură acceptarea panteonului clasic de zei greco-romani şi conduceau ceremoniile oficiale. În fine, fiecare clan şi fiecare gospodărie aduceau ofrande propriului zeu în ritualuri specifice în momentele importante ale vieţii: naşterea, căsătoria, boala şi moartea. Fiecare gospodărie avea un altar, fiecare colţ de stradă avea idolul său.

În timpul domniei lui Augustus a existat o tentativă de a revigora vechea credinţă, care fusese într-o oarecare măsură alterată de familiarizarea cu Orientul elenistic şi tratată cu cinism de unii sceptici încă din secolul al II-lea î.e.n. După

Augustus, împăraţii au deţinut întotdeauna funcţia de *pontifex maximus*, supremaţia politică şi cea religioasă fiind îngemănate în aceeaşi persoană. Astfel, cultul imperial a devenit din ce în ce mai important şi s-a iniţiat definirea sa.

Cadra cu conservatorismul înnăscut al romanilor, cu respectul pentru stilul de viaţă şi obiceiurile strămoşilor. Cultul imperial îmbina respectul pentru patronii spirituali tradiţionali, exprimarea gratitudinii sau invocarea zeităţilor familiale şi comemorarea oamenilor şi evenimentelor de seamă cu ideea de regalitate divină provenită din Orient, din Asia. Acolo au fost ridicate prima dată altare pentru Roma sau pentru Senat şi tot acolo acestea i-au fost curând reatribuite împăratului. Cultul s-a răspândit în tot imperiul, deşi abia în secolul al III-lea e.n.

A ajuns să se impună la Roma, atât de puternic era spiritul republican. Însă chiar şi aici presiunile imperiului favorizaseră deja o reînviere a pietăţii oficiale care era în folosul cultului imperial.

Orientul a avut şi alte influenţe. Prin secolul al II-lea e.n., diferenţierea unei tradiţii religioase pur romane în raport cu altele din imperiu este practic imposibilă. Panteonul roman, asemenea celui grec, era înglobat aproape complet într-o multitudine de credinţe şi culte, cu graniţe neclare şi fluctuante, amestecându-se imperceptibil pe o paletă de experienţe care variau de la magie pură la monoteismul filosofic popularizat de principiile filosofice stoice. Lumile intelectuală şi religioasă ale imperiului erau avide, naive şi profund iraţionale. E

important să nu ne lăsăm seduşi de pragmatismul evident al mentalităţii romane în acest context; oamenii practici sunt adesea superstiţioşi. Nici moştenirea greacă nu era percepută în întregime raţional; filosofii săi erau consideraţi, în secolul I î.e.n., oameni inspiraţi, sfinţi ale căror învăţături mistice constituiau partea cea mai studiată a operelor lor; chiar şi civilizaţia greacă s-a sprijinit întotdeauna pe o bază amplă de superstiţii populare şi practici de cult locale. Zeii tribali împânzeau lumea romană.

Totul se reduce la numeroase critici pragmatice ale stilului de viaţă roman în Antichitate. Evident, nu mai era suficient pentru o civilizaţie urbană, oricât de mulţi ar fi fost ţăranii pe care se sprijinea. La origine,

multe dintre sărbătorile tradiţionale erau pastorale sau agricole, dar, uneori, chiar şi zeul pe care îl invocau era uitat. Orăşenii au ajuns treptat să aibă nevoie de ceva mai mult decât pietatea într-o lume tot mai greu de înţeles. Oamenii se agăţau cu disperare de orice putea să ofere un sens lumii şi un anumit grad de control asupra ei. Vechile superstiţii şi noile culte au avut de câştigat. O dovadă e atracţia faţă de zeii egipteni, ale căror culte s-au răspândit în tot imperiul odată cu facilitarea călătoriilor şi a schimburilor datorită siguranţei (cultele erau patronate chiar de împăratul libian Septimius Severus). O lume civilizată mai complexă şi mai omogenă decât cele anterioare era şi o lume din ce în ce mai evlavioasă şi cu o curiozitate aproape nelimitată. Se spune că unul dintre ultimii mari filosofi ai Antichităţii păgâne, Apollonios din Tyana, a trăit şi a studiat cu brahmanii din India. Oamenii căutau izbăvitori cu mult timp înainte de a fi găsit unul în secolul I e.n.

Un alt semn al influenţei orientale a fost popularizarea cultelor mistice, care se bazau pe înzestrarea cu virtuţi şi puteri speciale a celor iniţiaţi prin rituri secrete. Cultul sacrificial al lui Mithra, o divinitate zoroastriană minoră preferată de soldaţi, a fost unul dintre cele mai celebre. Aproape toate cultele mistice manifestă nemulţumire faţă de limitele lumii materiale, un pesimism extrem legat de aceasta şi o preocupare pentru moarte (şi, probabil, speranţa mântuirii dincolo de ea). În asta rezida forţa de a oferi mulţumirea sufletească pe care vechii zei nu o mai puteau oferi şi pe care cultul oficial nu o oferise niciodată. Aceste culte i-au atras pe oameni de partea lor; aveau ceva din farmecul ce urma să-i atragă mai târziu spre creştinism, care, la începuturile sale, era adesea considerat, în mod grăitor, tot un cult mistic.

Faptul că puterea romană nu îi mulţumea mereu pe toţi supuşii era valabil chiar şi în Italia, după cum s-a văzut în anul 73 î.e.n., în turbulenta perioadă de sfârşit a republicii, când pentru înăbuşirea unei mari revolte a sclavilor a fost nevoie de trei ani de campanii militare, pedeapsa fiind crucificarea a 6.000 de sclavi de-a lungul drumurilor de la Roma spre sud. În provincii, revolta era endemică, fiind aproape întotdeauna rezultatul unui moment de guvernare slabă sau severă. Aşa au fost celebra răscoală a Boudiccei din Britannia sau mai timpuria revoltă a triburilor panonice din timpul lui Augustus. Uneori, aceste tensiuni puteau fi reminiscenţele independenţei tradiţionale locale, cum a fost cazul Alexandriei, unde tensiunile erau frecvente. În cazul special al evreilor, romanii au atins puncte sensibile nu foarte diferite de cele ale naţionalismului ulterior. Palmaresul spectaculos al nesupunerii şi rezistenţei evreilor debutează înainte de ocupaţia romană, în 170 î.e.n., când s-au opus cu vehemenţă practicilor de „occidentalizare” ale regatelor elenistice, care au precedat politicile Romei.

Cultul imperial a agravat tensiunile. Chiar şi evreii pe care nu îi deranjau perceptorii romani şi care credeau că cezarului trebuia să i se dea ce era al cezarului vor trage linia când se vor confrunta cu blasfemia de a aduce ofrande pe altarul împăratului. În anul 66 e.n. A izbucnit o mare revoltă; au existat şi altele în timpul lui Traian şi Hadrian. Comunităţile evreieşti erau ca un butoi de pulbere; susceptibilitatea lor explică într-o anumită măsură şovăiala unui procurator din Iudeea de a cere respectarea drepturilor legale ale unui acuzat când liderii evrei au cerut să fie omorât, în jurul

anului 30 e.n.

Impozitele au asigurat supravieţuirea imperiului. Deşi în mod normal nu erau mari, acoperind costurile administrative şi de securitate, erau o povară detestată de toţi, mai ales că era îngreunată, din când în când, de plăţi în natură, rechiziţii şi recrutare forţată. O bună bucată de timp, au avut în spate o economie prosperă şi în creştere. Nu era vorba doar despre achiziţii teritoriale norocoase, precum minele de aur din Dacia. Răspândirea intensă a comerţului şi stimulul reprezentat de noile debuşee din marile tabere militare de la graniţe au favorizat apariţia unor noi afaceri şi a unor noi furnizori. Numărul imens de urcioare de vin descoperite de arheologi este doar un indiciu a ceea ce trebuie să fi fost un comerţ extins cu produse alimentare, textile şi condimente, care a lăsat în urmă mai puţine dovezi. Totuşi, baza economică a imperiului a fost întotdeauna agricultura.

Nu era intensivă, judecând după standardele moderne, căci tehnicile sale erau primitive; niciun fermier roman nu a văzut vreodată o moară de vânt, iar morile de apă erau încă rare când imperiul şi-a încheiat expansiunea în Occident. În pofida idealizării, viaţa rurală era grea şi istovitoare. Şi pentru ea *Pax Romana* era esenţială: însemna că existau resurse pentru impozite în puţinul surplus obţinut şi că pământurile nu aveau să fie devastate.

În ultimă instanţă, aproape totul pare să se învârtă în jurul armatei, de care depindea pacea romană; totuşi, în decurs de peste şase secole armata s-a schimbat la fel de mult ca însuşi statul roman. Societatea şi cultura romane au fost întotdeauna militariste, însă instrumentele acestui militarism s-au schimbat. De pe vremea lui Augustus, armata – permanentă – era formată din forţe militare profesioniste şi nu se mai baza nici măcar formal pe obligaţia tuturor cetăţenilor de a se înrola. Legionarul tipic slujea timp de 20 de ani, patru în rezervă şi, odată cu trecerea timpului, venea din ce în ce mai des din provincii. Oricât de surprinzător ar părea, dată fiind reputaţia disciplinei romane, se pare că existau destui voluntari, candidaţii apelând la scrisori de recomandare şi cerându-le ajutorul patricienilor romani. Cele 28 de legiuni consacrate după înfrângerea din Germania, din anul 9 e.n., erau distribuite de-a lungul frontierelor, cuprinzând aproximativ 160.000 de soldaţi cu totul. Ele constituiau nucleul armatei, care cuprindea aproape la fel de mulţi călăreţi, personal auxiliar şi alte arme. Legiunile au continuat să fie comandate de senatori (cu excepţia Egiptului) şi obiectul politicii din capitală a rămas accesul la astfel de funcţii. Şi aceasta pentru că, aşa cum s-a văzut de-a lungul secolelor, în taberele legiunilor se afla inima imperiului, deşi garda pretoriană de la Roma le-a contestat uneori dreptul de a alege un împărat. Totuşi, soldaţii nu au reprezentat decât o parte din istoria imperiului. Un impact la fel de mare a avut, pe termen lung, un grup de oameni care erau adepţii şi discipolii omului condamnat la moarte de procuratorul din Iudeea.

5
Creştinismul şi tranziţia occidentală

Puţini cititori ai acestei cărţi au auzit, probabil, de Abgar şi cu atât mai puţin de regatul său din estul Siriei, Osroene; totuşi, s-a crezut mult timp că acest monarh puţin cunoscut şi obscur a fost primul rege creştin. De fapt, povestea convertirii sale este o legendă (de vreme ce a murit în anul 68 î.e.n.); se pare că

Osroene a devenit regat creştin sub domnia descendentului său, Abgar al IX-lea, la sfârşitul secolului al II-lea e.n. E posibil ca regele nici să nu se fi convertit, dar acest lucru nu i-a preocupat pe hagiografi. Ei i-au plasat pe Abgar şi statul său nabateo-arab la debutul unei tradiţii impresionante şi de durată; în cele din urmă, avea să înglobeze practic toată istoria monarhică a Europei. De acolo avea să se răspândească, influenţând conducători din alte părţi ale lumii.

Toţi aceşti monarhi aveau să se comporte diferit pentru că se considerau creştini şi, oricât de important ar fi fost acest lucru, nu a reprezentat decât o mică parte a impactului istoric al creştinismului. De fapt, până la apariţia societăţii industriale, este unul dintre puţinele fenomene istorice demne de luat în calcul când vorbim despre modelarea lumii în care trăim, forţa şi influenţa lui creatoare fiind comparabile cu factori determinanţi însemnaţi ai preistoriei. Creştinismul s-a dezvoltat în lumea clasică a Imperiului Roman, contopindu-se în cele din urmă cu instituţiile acestuia şi răspândindu-se prin structurile sale sociale şi spirituale, ajungând cea mai importantă moştenire a acestei civilizaţii. Adesea mascată sau estompată, influenţa sa e foarte profundă în ţările configurate de creştinism; aproape întâmplător, a definit Europa. Acest continent şi altele sunt ceea ce sunt astăzi pentru că un grup de evrei şi-au văzut învăţătorul şi liderul crucificat şi au crezut că a înviat din morţi.

Evreitatea creştinismului este fundamentală şi i-a adus, probabil, izbăvirea (ca să vorbim în termeni lumeşti), căci şansele de supravieţuire – ca să nu mai vorbim de succesul global – ale unei mici secte gravitând în jurul unui sfânt din Imperiul Roman de Răsărit erau infime. O bună perioadă iudaismul a fost o matrice şi un cadru protector, precum şi sursa celor mai importante idei creştine.

Viceversa, ideile şi miturile iudaice aveau să se răspândească prin creştinism, devenind valori universale. În centrul acestora se afla perspectiva iudaică potrivit căreia istoria era o poveste plină de sens, rânduită de providenţă, o dramă cosmică a destinului menit de Dumnezeul unic şi omnipotent pentru poporul ales. În legământul Său cu acest popor se găsea îndreptarul pentru o conduită corectă, care se baza pe respectarea strictă a Legii Sale. Încălcarea acestei Legi aducea negreşit pedeapsa, precum cea abătută asupra întregului popor din deşertul Sinai sau potopul din Babilon. În respectarea Legii stătea promisiunea mântuirii comunităţii. Această mare dramă a inspirat scrierile istorice iudaice, în care evreii din Imperiul Roman au desluşit tiparul ce dădea sens vieţilor lor.

Acest tipar mitologic era profund înrădăcinat în experienţa istorică iudaică, amară după zilele de glorie ale lui Solomon, cultivând o pronunţată lipsă de încredere în străini şi voinţa de fier de a supravieţui. Puţine lucruri din viaţa acestui popor extraordinar sunt mai remarcabile decât simplul fapt al existenţei sale neîntrerupte. Exilul care a început în anul 587 î.e.n., când cuceritorii babilonieni au izgonit mulţi evrei după

distrugerea Templului, a fost ultima experienţă esenţială pentru modelarea identităţii lor naţionale înainte de epoca modernă. A cristalizat în cele din urmă viziunea iudaică asupra istoriei. Exilaţii au auzit profeţi precum Iezechiel promiţând un nou legământ; Iudeea fusese pedepsită pentru păcatele sale cu exilul şi cu distrugerea Templului, iar acum Dumnezeu avea să-şi întoarcă din nou faţa spre tribul Iuda, care avea să revină la Ierusalim, eliberat de Babilon, aşa cum Israel fusese eliberat de Ur şi de Egipt.

Templul avea să fie reconstruit. Poate doar o mică parte dintre evreii Exilului au ţinut cont de aceasta, dar era o minoritate importantă şi includea elita religioasă şi administrativă a regatului lui Iuda, dacă ar fi să judecăm după statutul celor care s-au întors la Ierusalim – o mică parte, probabil – când a fost posibil acest lucru, o rămăşiţă salvatoare, conform profeţiei.

Înainte să se întâmple asta, experienţa Exilului transformase stilul de viaţă al evreilor şi confirmase viziunea iudaică. Nu se ştie sigur dacă evenimentele cele mai importante s-au produs în rândul exilaţilor sau în rândul evreilor care au rămas în regatul lui Iuda, deplângând cele întâmplate. Într-un fel sau altul, viaţa religioasă iudaică a fost totuşi profund tulburată. Cea mai importantă schimbare a fost introducerea citirii scripturilor ca act central al religiei iudaice. Deşi Vechiul Testament avea să primească forma finală abia după alte trei sau patru secole, primele cinci cărţi sau Pentateuhul, atribuite de tradiţie lui Moise, erau finalizate în mare parte la scurt timp după întoarcerea din Exil. Ele cuprindeau promisiunea unui viitor şi călăuzire pentru accesul la el prin respectarea Legii, descrisă mai detaliat şi mai coerent. Acesta a fost unul dintre efectele graduale ale muncii interpreţilor şi scribilor care au trebuit să analizeze şi să explice cărţile sacre. În final, în urma întâlnirilor lor săptămânale aveau să apară atât instituţia sinagogii, cât şi o eliberare a religiei de spaţialitate şi ritual, oricât de mult au continuat evreii să se agaţe de restaurarea Templului. Religia iudaică putea fi practicată în cele din urmă oriunde se puteau întâlni ca să citească scripturile; ei aveau să fie primul dintre popoarele unei Cărţi, urmaţi de creştini şi de musulmani. Acest lucru a făcut posibile o abstractizare şi o universalizare mai profunde ale ideii de Dumnezeu.

A existat şi o limită. Deşi religia iudaică era separată de cultul Templului, unii profeţi văzuseră mântuirea şi purificarea viitoare ca fiind posibile numai printr-o aplicare mai strictă a ceea ce ajunsese acum să fie considerată legea mozaică. Ezdra a reînsufleţit preceptele din Babilon şi unele ritualuri care la origine fuseseră ale nomazilor au fost acum impuse în mod riguros unui popor din ce în ce mai urbanizat. Autosegregarea evreilor a devenit mai importantă şi mai evidentă în oraşe; divorţul evreilor căsătoriţi cu femei de altă origine era considerat parte a unei purificări necesare (şi trebuie să fi existat multe cazuri).

Acestea se întâmplau după cucerirea Babilonului de către perşi. În 539 î.e.n., unii evrei au profitat de şansa care le fusese oferită şi s-au întors la Ierusalim.

Templul a fost reconstruit în următorii 25 de ani şi regatul lui Iuda a devenit un soi de satrapie teocratică sub conducere persană. În secolul al V-lea î.e.n., când Egiptul s-a revoltat împotriva ocupaţiei persane, aceasta

era o zonă extrem de sensibilă, guvernată lax, cu ajutorul aristocraţiei preoţeşti locale. Acest cadru a reprezentat expresia politică a naţionalităţii iudaice până în vremea romanilor.

Odată cu sfârşitul ocupaţiei persane, epoca moştenitorilor lui Alexandru a adus noi probleme. După ce au fost conduşi de Ptolemei, evreii au trecut, în cele din urmă, sub conducerea Seleucizilor. Conduita şi gândirea socială ale claselor superioare au fost influenţate de elenizare; acest lucru a dus la accentuarea diviziunilor cauzate de exacerbarea contrastelor materiale şi a deosebirilor dintre orăşeni şi ţărani. A separat, de asemenea, familiile sacerdoţilor de popor, care a rămas ancorat în tradiţia Legii şi a Profeţilor, aşa cum era expusă în sinagogi. A izbucnit marea luptă a Macabeilor (168-164 î.e.n.) împotriva dominaţiei unui rege seleucid din Siria elenistică, Antioh al IV-lea, şi împotriva „occidentalizării”

culturale, acceptată de sacerdoţi, dar care nu era pe placul maselor. Antioh încercase să acţioneze prea rapid; nemulţumit de erodarea constantă a izolării evreilor de către civilizaţia elenistică şi de puterea exemplului, se amestecase în riturile lor şi profanase templul, încercând să-l transforme în templul lui Zeus din Olimp. Cu toate acestea, poate, nu a dorit decât să le ofere acces în templu tuturor credincioşilor, aşa cum era normal pentru orice templu dintr-un oraş elenistic.

După înăbuşirea cu greu a revoltei (hărţuirea continuând o lungă perioadă după aceea), regii seleucizi au revenit la o politică mai conciliantă. Nu a fost de ajuns pentru mulţi evrei, care, în 142 î.e.n., au reuşit să profite de o serie de circumstanţe favorabile, obţinând o independenţă ce avea să dureze aproape 80 de ani. Apoi, în 63 î.e.n., Pompei a instaurat stăpânirea romană şi aşa a dispărut ultimul stat evreiesc independent din Orientul Mijlociu pentru aproape 2.000 de ani.

Independenţa nu a fost o experienţă fericită. O serie de regi proveniţi din familiile sacerdoţilor aruncaseră ţara în haos prin inovaţiile şi aroganţa lor.

Aceştia şi sacerdoţii care le-au susţinut politicile au atras opoziţia unora.

Autoritatea lor a fost contestată de o nouă şcoală de interpreţi, mai austeră, care s-a agăţat de spiritul Legii mai mult decât de cultul templului, ca bază a iudaismului, şi i-a dat o nouă interpretare, mai strictă. Aceştia erau fariseii, reprezentanţii unui curent reformator care avea să se manifeste de-a lungul timpului în lumea iudaică drept formă de protest împotriva pericolului insidios al elenizării. De asemenea, fariseii au acceptat prozelitismul în rândul neevreilor, predicând credinţa în învierea morţilor şi o Judecată de Apoi divină; în poziţia lor se observa un amalgam de aspiraţii naţionale şi universale care au lărgit sfera implicaţiilor monoteismului iudaic.

Cele mai multe dintre aceste schimbări au avut loc în Iudeea, o minusculă reminiscenţă a fostului mare regat al lui David; în vremea lui Augustus aici trăiau mai puţini evrei decât în restul imperiului. Începând din secolul al VII-lea î.e.n., se răspândiseră în toată lumea civilizată. Armatele din Egipt, ale lui Alexandru şi ale Seleucizilor aveau regimente de evrei. Alţii se stabiliseră peste hotare datorită comerţului. Una dintre cele mai mari colonii de evrei a fost la Alexandria, unde aceştia au început să se adune din jurul anului 300 î.e.n. Evreii alexandrini erau vorbitori de greacă; aici a fost tradus prima dată Vechiul Testament în limba greacă şi,

când s-a născut Iisus, aici existau probabil mai mulţi evrei decât în Ierusalim. În Roma mai erau în jur de 50.000. Astfel de comasări au favorizat prozelitismul şi, prin urmare, pericolul apariţiei unor fricţiuni între comunităţi.

Iudaismul avea multe de oferit unei lumi în care cultele tradiţionale se ofiliseră. Circumcizia şi restricţiile alimentare erau obstacole care în ochii multor prozeliţi erau depăşite de atractivitatea unui cod de conduită precis, a unei forme de religie a cărei practică nu depindea de temple, altare sau cler, dar, mai presus de toate, de certitudinea mântuirii. Un profet ale cărui învăţături i-au fost atribuite de compilatorii Vechiului Testament lui Isaia, dar care provine mai degrabă din Exil, prevestise deja o iluminare a neevreilor şi mulţi o îmbrăţişaseră cu mult înaintea creştinilor, care aveau s-o promoveze cu un sens nou. Prozeliţii puteau să se identifice cu poporul ales din impresionanta poveste care a inspirat scrierile istorice iudaice, singura realizare din acest domeniu comparabilă cu istoria ştiinţifică propusă de greci, care a dat sens tragediilor lumii. Evreii au văzut în istoria lor un tipar în desfăşurare conform căruia erau purificaţi prin foc pentru Ziua Judecăţii de Apoi. Ideea de popor ales şi orientarea spre lucrurile nelumeşti reprezintă contribuţia fundamentală a mozaismului la creştinism; creştinii aveau să dezvolte ideea omului ca aluat care dospeşte frământătura, încercând să salveze lumea. Ambele mituri aveau rădăcini adânci în experienţa istorică iudaică şi în simpla, dar remarcabila supravieţuire a acestui popor.

Marile comunităţi de evrei şi prozeliţi ai evreilor erau realităţi sociale

importante pentru guvernatorii romani, ieşind în evidenţă nu doar datorită dimensiunii lor, ci şi caracterului lor distinct. Dovezile arheologice privitoare la sinagogi ca edificii separate şi speciale apar abia la mult timp după începutul epocii creştine, dar cartierele evreieşti din oraşe erau distincte, aglomerate în jurul sinagogilor şi tribunalelor lor. Deşi prozelitismul era foarte răspândit şi chiar şi unii romani erau atraşi de credinţa iudaică, existau şi semne timpurii de antipatie publică faţă de evrei la Roma. Revoltele erau frecvente în Alexandria şi se răspândeau cu uşurinţă şi în alte oraşe din Orientul Mijlociu. Acest lucru a atras neîncrederea autorităţilor şi (cel puţin la Roma) dispersarea comunităţilor de evrei când situaţia se agrava.

Însăşi Iudeea era considerată o regiune extrem de susceptibilă şi de periculoasă, fervoarea religioasă din ultimul secol şi jumătate înaintea erei noastre contribuind mult la aceasta. În anul 37 î.e.n., Senatul a numit ca rege al vechii Palestine un evreu, pe Irod cel Mare. A fost un monarh nepopular. Fără îndoială, s-a manifestat antipatia populară faţă de o persoană numită de Roma şi un conducător care îşi dorea foarte mult – nu fără temei – să păstreze relaţia de prietenie cu Roma. Irod şi-a atras o antipatie şi mai mare prin stilul de viaţă elenistic de la curtea sa (deşi a avut grijă să-şi exprime loialitatea faţă de religia iudaică) şi prin impozitele grele pe care le-a perceput, unele dintre ele pentru construcţii grandioase. Chiar dacă nu ar fi existat legendarul Masacru al Inocenţilor şi locul acestuia în demonologia creştină, Irod nu ar fi fost bine văzut de istorie. La moartea sa, în anul 4 î.e.n., regatul a fost împărţit între cei trei fii ai săi, aranjament care nu a mulţumit pe nimeni şi care a fost anulat în 6 e.n., când Iudeea a devenit parte a provinciei romane Siria, guvernată din Cezareea. În 26

e.n., Pontius Pilatus (Pilat din Pont) a devenit procurator şi perceptor, în fapt, guvernator, funcţie incomodă şi solicitantă pe care a deţinut-o zece ani.

Era un moment nefast din istoria unei provincii turbulente. Era cumva apogeul tulburărilor de aproape două secole. Evreii erau în conflict cu vecinii lor samariteni şi nu priveau cu ochi buni afluxul de greci-sirieni vizibil în oraşele de coastă. Detestau Roma, ultima dintr-un lung şir de cuceritori, inclusiv din cauza impozitelor percepute de aceasta; perceptorii – „vameşii” din Noul Testament –

nu erau nepopulari doar pentru ceea ce luau, ci şi pentru că luau pentru străini.

Mai mult, evreii erau profund divizaţi între ei. Marile festivaluri religioase erau adesea marcate de vărsări de sânge şi revolte. Fariseii, de pildă, erau în opoziţie cu saducheii, reprezentanţii oficiali ai aristocraţiei sacerdotale. Alte grupări respingeau ambele tabere. Despre una dintre cele mai interesante am aflat abia recent, după descoperirea şi exegeza Manuscriselor de la Marea Moartă, din care aflăm că le oferea adepţilor mult din ceea ce oferea creştinismul timpuriu. Secta prevestea o mântuire finală care avea să urmeze apostaziei Iudeii şi să fie anunţată de venirea unui Mesia. Evreii atraşi de învăţăturile sale au căutat în scrierile Profeţilor previziuni ale acestor evenimente. Alţii au căutat o cale mai directă. Zeloţii au ales calea mişcării de rezistenţă naţionalistă.

Pe fundalul acestei atmosfere electrizante, în jurul anului 6 î.e.n. S-a

născut Iisus, într-o lume în care mii de concetăţeni ai săi aşteptau venirea unui Mesia, un lider care să-i conducă spre victoria simbolică sau militară şi să inaugureze ultimele şi cele mai măreţe zile ale Ierusalimului. Dovezile despre datele concrete ale vieţii sale sunt incluse în consemnările postume din Evanghelii, teze şi tradiţii pe care Biserica timpurie le-a scris pe baza mărturiilor celor ce l-au cunoscut pe

Iisus în realitate. Evangheliile singure nu sunt dovezi satisfăcătoare, dar inadvertenţele lor pot fi exagerate. Ele au fost scrise, fără îndoială, pentru a demonstra autoritatea supranaturală a lui Iisus şi confirmarea, bazată pe evenimentele din viaţa sa, a profeţiilor care anunţaseră de mult timp sosirea lui Mesia. Nu toate faptele prezentate trebuie tratate cu scepticism din cauza sursei hagiografice interesate; multe sunt plauzibile inerent, căci exprimă ceea ce se aştepta probabil de la un conducător religios iudaic din acea perioadă. Ele nu trebuie respinse; s-a apelat adesea la izvoare mult mai inadecvate pentru subiecte mult mai inabordabile. Nu există niciun motiv să avem criterii mai severe sau mai riguroase pentru a accepta izvoarele creştine timpurii decât, să spunem, pentru dovezile din Homer care fac lumină în privinţa oraşului Micene. Cu toate acestea, este foarte dificil să găsim dovezi coroborative cu privire la faptele expuse în Evanghelii în alte izvoare.

Imaginea lui Iisus prezentată în ele este cea a unui bărbat dintr-o familie modestă, dar nu săracă, pretinzând că are descendenţă regală. O astfel de afirmaţie ar fi fost, fără îndoială, infirmată de opozanţii săi dacă nu ar fi existat un sâmbure de adevăr în ea. Galileea, unde a crescut Iisus, era o zonă de graniţă a iudaismului, iar aici religia mozaică era cea mai expusă la contactul cu greco-sirienii, ceea ce irita adesea sensibilităţile religioase. În vecinătate predica un proroc pe nume Ioan, care atrăgea mulţimile în zilele de dinaintea întemniţării şi decapitării sale. Istoricii au încercat să facă legătura între Ioan şi comunitatea din Qumran, care a lăsat în urmă Manuscrisele de la Marea Moartă; el pare să fi fost totuşi o figură solitară, unică, un predicator după tiparul Profeţilor. Un evanghelist ne spune că era vărul lui Iisus; e posibil să fie adevărat, dar e mai puţin important decât consensul tuturor Evangheliilor asupra faptului că Ioan l-a botezat pe Iisus, ca şi pe nenumăraţi alţii care au venit la el, temându-se de apropierea Judecăţii de Apoi. Se spune despre el că l-ar fi recunoscut pe Iisus ca învăţător, asemenea lui, şi poate chiar mai mult: „Tu eşti Cel ce vine, sau să aşteptăm pe altul?”.

Iisus ştia că este un om sfânt; învăţăturile lui şi dovezile legate de sanctitatea sa, ilustrate de minuni, au convins curând mulţimea frenetică să-l urmeze la Ierusalim. Intrarea sa triumfală în oraş a fost rezultatul emoţiei spontane a mulţimii. Oamenii l-au urmat aşa cum îi urmaseră şi pe alţi mari învăţători în speranţa că Mesia avea să sosească. Sfârşitul i l-au adus o acuzaţie de blasfemie în faţa sinedriului şi o interpretare mai blândă a literei legii romane de către Pilat pentru a evita alte scandaluri într-un oraş violent. Iisus nu era cetăţean roman şi pentru cei ca el pedeapsa supremă era răstignirea după biciuire. Pe inscripţia de pe crucea pe care a fost pironit scria: „Iisus din Nazaret, Regele Iudeilor”; a fost ironia politică a unui guvernator roman şi, pentru ca semnificaţia ei să nu treacă neobservată, cuvintele au fost traduse în latină, greacă şi ebraică. Era probabil anul 33 e.n., deşi s-a vorbit şi despre anii 29 şi 30. La scurt

timp după moartea sa, discipolii lui Iisus au crezut că acesta înviase din morţi, că îl văzuseră urcând la cer şi că de Rusalii primiseră de la el un dar divin, care avea să-i întărească pe ei şi pe adepţii lor până în Ziua Judecăţii de Apoi. Aceasta avea să fie curând, mai credeau ei, când Iisus urma să vină din nou, ca judecător de-a dreapta lui Dumnezeu. Asta ne spun Evangheliile.

Dacă asta au văzut în Hristos primii creştini (a ajuns să fie numit aşa după cuvântul grecesc însemnând „unsul lui Dumnezeu”), au existat totuşi în învăţăturile sale şi alte elemente mult mai relevante. Viziunea consemnată despre pietate a lui Iisus nu neagă tradiţia; Iisus nu propovăduia decât participarea la slujba iudaică din Templu, respectarea zilelor de post şi a sărbătorilor şi rugăciunea privată. A trăit şi a murit realmente ca un evreu. Totuşi, învăţăturile sale morale se centrau pe accesul tuturor, nu doar al evreilor, la căinţă, izbăvire de păcate şi mântuire. Şi pedeapsa era prezentă în învăţăturile lui Iisus (fariseii erau de acord cu el în acest sens); în mod surprinzător, majoritatea celor mai înspăimântătoare lucruri scrise în Noul Testament îi sunt atribuite. Respectarea Legii era esenţială. Nu era însă suficientă; dincolo de ea se aflau obligaţia căinţei, cea a reparării răului provocat şi chiar cea sacrificiului de sine. Principiul dragostei servea drept un bun îndreptar de conduită. Iisus a respins cu tărie rolul conducătorului politic. Una dintre semnificaţiile desprinse mai târziu dintr-o zicere ce avea să se dovedească a fi extrem de ambiguă – „Împărăţia Mea nu este din lumea aceasta” – era un îndemn la chietism politic.

Totuşi, mulţi aşteptau un Mesia care să fie un lider politic. Alţii aspirau la un lider ostil orânduirii religioase iudaice şi, prin urmare, erau o potenţială ameninţare la adresa ordinii, deşi nu urmăreau decât purificarea şi reforma religioasă. În mod inevitabil, Iisus, din neamul lui David, a devenit un om periculos în ochii autorităţilor. Unul dintre discipolii săi era Simon Zelotul, un adept primejdios, deoarece fusese membrul unei secte extremiste. Multe învăţături ale lui Iisus încurajau opoziţia faţă de saducheii şi fariseii dominatori, iar aceştia, la rândul lor, se străduiau să scoată la iveală orice aluzie antiromană decelabilă în cuvintele sale.

Astfel de fapte compun contextul uciderii lui Iisus şi al decepţionării poporului; ele nu explică de ce învăţăturile sale au supravieţuit. Nu îi atrăsese doar pe cei nemulţumiţi din punct de vedere politic, ci şi pe evreii care simţeau că

Legea nu le mai servea drept călăuză şi pe neevrei, care, deşi puteau obţine o cetăţenie de categoria a doua ca prozeliţi, voiau ceva mai mult ca să-şi asigure accesul la Judecata de Apoi. Iisus i-a atras şi pe săraci şi pe proscrişi; erau mulţi într-o societate care etala contraste materiale uriaşe şi care nu arăta nicio milă pentru cei deznădăjduiţi. Acestea au fost câteva dintre atracţiile şi ideile ce aveau să dea în cele din urmă roade uluitoare. Totuşi, deşi au fost eficiente în timpul vieţii lui, au părut să moară odată cu el. După moartea lui, singurii săi adepţi erau o sectă iudaică măruntă printre multe altele. Dar adepţii săi credeau că se întâmplase ceva unic. Credeau că Hristos înviase din morţi, că îl văzuseră şi că le oferise lor şi celor mântuiţi prin botez aceeaşi şansă de a învinge moartea şi o escatologie individuală după Judecata lui Dumnezeu. Generalizarea acestui mesaj şi transmiterea lui către lumea civilizată s-au realizat în jumătatea

de secol de după moartea lui Iisus.

Convingerea i-a determinat pe discipoli să rămână în Ierusalim, un important loc de pelerinaj pentru evreii din tot Orientul Mijlociu şi, prin urmare, un centru fecund pentru o nouă doctrină. Doi dintre discipolii lui Iisus, Petru şi fratele lui Iisus, Iacob, au fost conducătorii unui mic grup care a aşteptat întoarcerea iminentă a lui Mesia, străduindu-se să se pregătească pentru ea prin căinţă şi prin slujirea Domnului în Templu. Membrii săi nu se deosebeau prea mult de obştea iudaică; probabil îi diferenţia doar ritualul botezului. Totuşi, alţi evrei au văzut în ei un pericol; contactele lor cu evreii vorbitori de greacă din afara Iudeii au dus la contestarea autorităţii preoţilor. Primul martir, Ştefan, un membru al acestui grup, a fost lapidat de o mulţime de evrei. La acest episod a asistat un fariseu din Tars din seminţia lui Veniamin, pe nume Pavel. Fiind un evreu elenizat din diasporă, e posibil să fi fost deosebit de conştient de nevoia de ortodoxie. Era mândru de propria ortodoxie. Până la urmă, după Iisus, a influenţat cel mai mult naşterea creştinismului.

Cumva, Pavel a trecut printr-o schimbare de atitudine. Dintr-un aprig prigonitor al creştinismului, a devenit un convertit la noua religie: totul pare să se fi petrecut după o călătorie de meditaţie şi reflecţie în deşerturile din estul Palestinei. Apoi, în anul 47 e.n. (sau poate mai devreme; cronologia vieţii şi călătoriilor lui Pavel este o chestiune alunecoasă), a început lungi călătorii ca misionar în tot bazinul estic al Mediteranei. În anul 49 e.n. Un sinod apostolic din Ierusalim a luat decizia crucială de a-l trimite ca misionar printre neevrei, cărora nu li se mai cerea circumcizia, cea mai importantă dovadă de adeziune la credinţa iudaică; nu este clar dacă el, adunarea sau ambele părţi au fost responsabile pentru această decizie. Existau deja mici comunităţi de evrei care aderaseră la noua învăţătură în Asia Mică, unde fusese adusă de pelerini. Acestea erau acum consolidate de eforturile lui Pavel. Cei vizaţi de el erau în special prozeliţii, neevrei cărora le putea predica în greacă şi cărora li se oferea acum integrarea deplină în poporul lui Israel, prin noul legământ.

Doctrina propovăduită de Pavel era nouă. El respingea Legea (spre deosebire de Iisus) şi se străduia să îmbine principiile esenţialmente iudaice care constituiau nucleul învăţăturilor lui Iisus cu vocabularul conceptual grecesc. A continuat să sublinieze iminenţa sfârşitului universului, dar a oferit tuturor popoarelor, prin Hristos, şansa de a înţelege misterul creaţiei şi, mai presus de toate, relaţia dintre cele văzute şi cele nevăzute, dintre spirit şi trup şi învingerea celui de-al doilea de către primul. Drept urmare, Iisus, mai mult decât un mântuitor al oamenilor care învinsese moartea, a devenit Însuşi Dumnezeu, iar acest lucru avea să clatine tiparul gândirii iudaice în care se născuse credinţa. O astfel de idee nu avea să fie tolerată prea mult în lumea iudaică, iar creştinismul a fost alungat din templu.

Lumea intelectuală a Greciei a fost primul dintre numeroasele noi refugii în care avea să poposească de-a lungul secolelor. O structură teoretică uriaşă avea să fie construită pe această transformare.

Faptele Apostolilor oferă multe mărturii despre rumoarea pe care o putea stârni o astfel de învăţătură şi despre toleranţa spirituală a administraţiei romane, atât timp cât nu era în joc ordinea publică. Dar aceasta era adesea afectată. În anul 59 e.n. Pavel a trebuit să fie salvat de

romani din mâinile evreilor din Ierusalim.

Judecat în anul următor, a făcut apel la împărat în calitate de cetăţean roman şi a mers la Roma, aparent cu folos. După aceea i s-a pierdut urma în istorie; e posibil să fi fost martirizat în timpul lui Nero, în 67 e.n.

Primele misiuni creştine au pătruns în lumea civilizată, prinzând rădăcini peste tot, începând cu comunităţile evreieşti. „Bisericile” apărute erau complet independente din punct de vedere administrativ una faţă de cealaltă, deşi comunităţii din Ierusalim i se recunoştea întâietatea. Bisericile îi găzduiau pe martorii învierii lui Hristos şi pe succesorii lor. În afara credinţei, singurele legături dintre biserici erau cea instituţională reprezentată de botez, semnul acceptării în noul Israel, şi actul ritualic al euharistiei, reconstituirea ritualurilor săvârşite de Iisus la Cina cea de Taină cu discipolii săi, cu o seară înainte de a fi arestat. Euharistia a rămas cea mai importantă taină în bisericile creştine până astăzi.

Prin urmare, capii locali ai bisericilor îşi exercitau autoritatea independent, dar asta nu însemna mare lucru. Până la urmă, nu era nimic de decis în afară de soluţionarea problemelor comunităţii creştine locale. În acest timp, creştinii aşteptau a doua venire a lui Hristos. Influenţa Ierusalimului s-a diminuat după anul 70 e.n., când romanii au devastat oraşul, împrăştiindu-i pe mulţi dintre creştinii de aici; ulterior, creştinismul a pierdut din vigoare în Iudeea. La începutul secolului al II-lea, comunităţile din afara Palestinei erau în mod evident mai numeroase şi mai importante şi creaseră deja o ierarhie ecleziastică ce le reglementa problemele. Aceasta s-a constituit în cele trei ordine ale Bisericii de mai târziu: episcopii, prezbiterii şi diaconii. Funcţiile lor preoţeşti erau la acel moment neînsemnate, rolurile lor de administrare şi guvernare fiind importante.

Întemeierea unei noi secte a fost întâmpinată de autorităţile romane destul de previzibil; guvernarea se ghida după principiul toleranţei faţă de noile culte atât timp cât nu exista niciun temei pentru intervenţie şi dacă nu îndemnau la lipsă de respect sau nesupunere faţă de imperiu. La început a existat pericolul ca creştinii să fie asimilaţi altor evrei, în perioada ripostei romane hotărâte faţă de mişcările naţionaliste iudaice, care a culminat cu o serie de confruntări sângeroase, dar chietismul politic creştin şi ostilitatea publică a altor evrei i-au salvat. Chiar Galileea a fost scena unei revolte în anul 6 e.n. (poate amintirea acesteia l-a influenţat pe Pilat în modul cum a soluţionat cazul unui galilean printre discipolii căruia era şi un zelot), dar o adevărată distanţare de naţionalismul mozaic s-a produs odată cu marea răscoală a poporului iudeu din anul 66 e.n. A fost cea mai importantă din toată istoria imperială a iudeilor, extremiştii preluând controlul Iudeii şi cucerind Ierusalimul.

Istoricul evreu Josephus a consemnat lupta atroce care a urmat, asediul final al templului, sediul rezistenţei, şi incendierea acestuia după victoria romanilor.

Înainte de aceasta, locuitorii fuseseră forţaţi să recurgă la canibalism pentru a supravieţui. Săpăturile arheologice au dezvăluit recent, la Masada, la mică depărtare de oraş, ceea ce este posibil să fi fost ultimul bastion de rezistenţă a iudeilor, cucerit de romani în anul 73 e.n.

Acesta nu a fost sfârşitul nesupunerii evreilor, dar a fost un moment de cotitură. Extremiştii nu s-au mai bucurat niciodată de un asemenea sprijin şi probabil au fost discreditaţi. Acum mai mult ca niciodată legea era

centrul lumii iudaice, deoarece teologii şi propovăduitorii evrei (de atunci numiţi tot mai frecvent „rabini”) continuaseră să-i dezvăluie semnificaţia în alte centre, în afara Ierusalimului, în timp ce răscoala era în toi. E posibil ca buna lor conduită să-i fi salvat pe aceşti evrei de la exil. Tulburările ulterioare nu au mai fost niciodată atât de importante ca această mare rebeliune, deşi în 117 e.n. Revoltele evreilor din Cirenaica au luat proporţiile unui război în toată regula, iar în 132 e.n. Ultimul

„Mesia”, Simon Bar-Kochba, a condus o nouă răscoală în Iudeea. Dar statutul legal special al evreilor a rămas neschimbat. Ierusalimul le fusese luat (Hadrian l-a transformat în colonie italiană, în care evreii puteau intra doar o dată pe an), dar religiei lor i s-a oferit privilegiul de a avea un reprezentant special, un patriarh, suveran asupra ei, iar evreii au fost scutiţi de obligaţiile legale romane care ar fi putut intra în conflict cu îndatoririle lor religioase. Acesta a fost sfârşitul unui capitol din istoria iudaică. Pentru următorii 1.800 de ani, istoria iudaică avea să fie povestea comunităţilor din diasporă, până când în Palestina a fost înfiinţat din nou un stat naţional, printre ruinele altui imperiu.

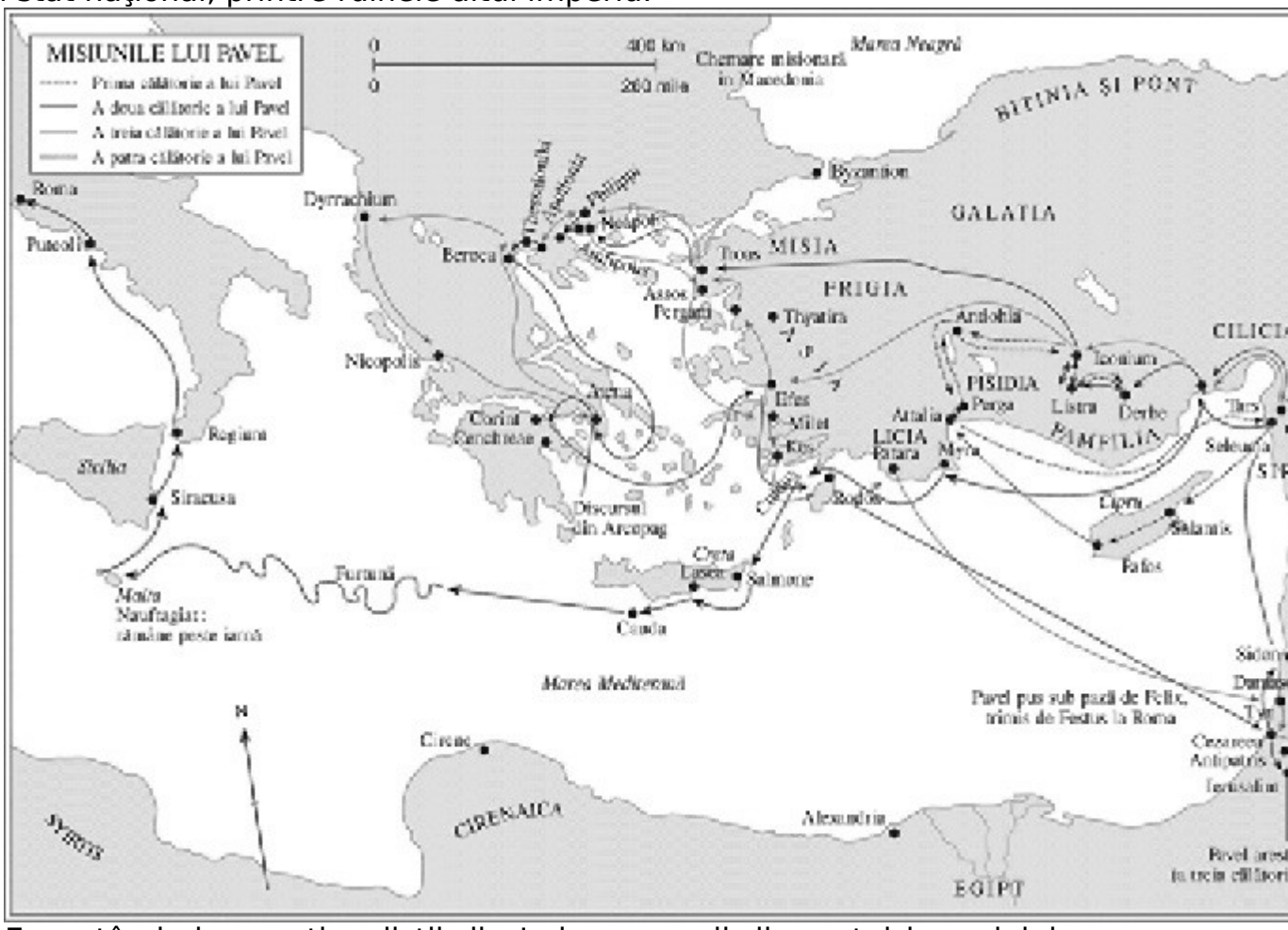

Exceptându-i pe naţionaliştii din Iudeea, evreii din restul imperiului au fost relativ în siguranţă o lungă perioadă, în anii tulburi. Creştinilor nu le-a fost la fel de bine, deşi religia lor nu era considerată de autorităţi foarte diferită de iudaism; era, la urma urmelor, doar o variantă a monoteismului iudaic, cu aceleaşi revendicări la prima vedere. Evreii au persecutat-o primii, nu romanii, după cum demonstrează răstignirea, martiriul lui Ştefan şi încercările lui Pavel. Un rege evreu, Irod Agrippa, a fost cel care,

conform autorului Faptelor Apostolilor, a persecutat prima dată comunitatea din Ierusalim. Unor erudiţi li s-a părut chiar plauzibil că Nero, căutând un ţap ispăşitor pentru un uriaş incendiu care a mistuit Roma în 64 e.n., a dat vina pe creştini la îndemnul unor evrei ostili. Indiferent care ar fi fost temeiul acestor persecuţii, în care, potrivit tradiţiei populare creştine, au pierit atât Sfântul Petru, cât şi Sfântul Pavel şi care au fost însoţite de scene îngrozitoare şi sângeroase, ele par să fi sistat pentru o lungă perioadă orice preocupare oficială a Romei faţă de creştini. Aceştia nu s-au răsculat împotriva romanilor în timpul revoltelor evreilor şi asta trebuie să fi atenuat susceptibilităţile autorităţilor în ceea ce îi priveşte.

La începutul secolului al II-lea e.n. Creştinii au fost menţionaţi de cârmuire în înregistrările administrative. Se întâmpla din cauza refuzului de până atunci al creştinilor de a aduce ofrande pentru împărat şi pentru zeităţile romane, perceput drept lipsă de respect făţişă. Asta îi individualiza. Evreii aveau dreptul să refuze; ei aveau un cult istoric pe care romanii îl respectau – căci respectaseră dintotdeauna astfel de culte – când au cucerit Regatul lui Iuda. Creştinii erau consideraţi acum diferiţi de evrei, o confesiune nouă. Totuşi, deşi creştinismul nu era legal, romanii nu credeau că ar trebui să fie supuşi unei persecuţii generale.

Dacă erau însă invocate încălcări ale legii – şi refuzul de a aduce ofrande putea fi una – autorităţile trebuiau să aplice pedepse când acuzaţiile erau clare şi se dovedea la tribunal că erau întemeiate. Aceasta a dus la multe martirii, deoarece creştinii au refuzat să aducă ofrande sau să-şi renege zeul la îndemnul bine intenţionat al funcţionarilor civili romani, dar nu a existat nicio încercare sistematică de eradicare a sectei.

Într-adevăr, ostilitatea autorităţilor era mult mai puţin periculoasă decât a celorlalţi supuşi. În secolul al II-lea apar din ce în ce mai multe dovezi legate de pogromuri şi atacuri ale populaţiei împotriva creştinilor, care nu erau protejaţi de autorităţi, de vreme ce erau adepţii unei religii ilegale. Poate că uneori erau ţapi ispăşitori acceptabili pentru administraţie sau paratrăsnete pentru deturnarea unor curente periculoase. Era simplu pentru mentalitatea populară a unei epoci marcate de superstiţii să pună pe seama creştinilor mânia zeilor, care aducea foamete, inundaţii, ciumă şi alte dezastre naturale. Nu existau alte explicaţii la fel de convingătoare ale acestor fenomene într-o lume în care nu era nici un alt mod de a explica dezastrele naturale. Se susţinea că creştinii ar fi practicat magia neagră, incestul şi chiar canibalismul (idee întemeiată, fără îndoială, pe interpretări eronate ale euharistiei). Se întâlneau noaptea, în secret. Mai exact şi mai acut, deşi nu putem fi siguri de amploarea acestui fenomen, prin controlul asupra membrilor lor, creştinii ameninţau toată structura tradiţională ce reglementa şi definea relaţiile adecvate dintre părinţi şi copii, soţi şi soţii, stăpâni şi sclavi. Ei susţineau că Hristos nu este nici rob, nici om liber şi că El nu venise să aducă pace familiilor şi prietenilor, ci o sabie care să-i despartă. Era prudent din partea păgânilor să considere periculos acest tip de perspective.

Cea mai importantă contribuţie a creştinismului la civilizaţia occidentală ulterioară avea să fie teza sa profetică şi unică, potrivit căreia viaţa ar trebui să fie ghidată după principii morale, independente nu doar de guvern, ci şi de orice altă formă de autoritate umană. Nu este dificil, prin urmare, de înţeles revoltele violente din marile oraşe provinciale, precum

cele din Smirna, din 165 e.n., sau din Lyon, din 177. Acestea reprezentau faţeta populară a intensificării opoziţiei faţă de creştinism, care a primit sprijinul intelectual al scriitorilor păgâni în timpul primelor atacuri împotriva noului cult.

Persecuţia nu era singurul pericol cu care se confrunta Biserica timpurie. E

posibil să fi fost cea mai puţin riscantă. O ameninţare mult mai mare era că creştinismul putea să se transforme în alt cult, ca multe din Imperiul Roman, şi, în cele din urmă, să fie înghiţit, ca şi ele, de mlaştina magică a religiei antice. În tot Orientul Mijlociu puteau fi găsite exemple de „religii ezoterice”, al căror nucleu era iniţierea adeptului în ştiinţa ocultă a venerării centrate pe un anumit zeu (egipteana Isis era o divinitate populară, persanul Mithra alta). Aproape întotdeauna, adeptului i se oferea şansa să se identifice cu divinitatea într-o ceremonie care implica simularea morţii şi a învierii şi, astfel, transcenderea mortalităţii. Astfel de culte ofereau, prin ritualurile lor impresionante, pacea şi eliberarea de lumesc după care mulţi tânjeau. Erau foarte populare.

Importanţa gnosticilor în secolul al II-lea dovedeşte că a existat un pericol real ca religia creştină să evolueze în această direcţie. Numele lor derivă de la cuvântul grecesc *gnosis*, însemnând „cunoaştere”: cunoaşterea, afirmau gnosticii creştini, era o tradiţie ezoterică, secretă, care nu le era dezvăluită tuturor creştinilor, ci doar câtorva (o versiune sugera că doar Apostolilor şi sectei emergente). Unele dintre ideile lor proveneau din surse zoroastriene, hinduse şi budiste, ce subliniau conflictul dintre materie şi spirit într-un mod care denatura tradiţia iudeo-creştină; altele proveneau din astrologie şi chiar din magie. A existat mereu o aplecare spre un astfel de dualism, atribuirea binelui şi răului unor principii şi entităţi opuse şi negarea bunătăţii creaţiei materiale.

Gnosticii detestau această lume şi, în unele sisteme ale lor, asta a condus la pesimismul tipic cultelor ezoterice; mântuirea nu era posibilă decât prin dobândirea unei cunoaşteri mistice, secretele unor aleşi iniţiaţi. Câţiva gnostici îl vedeau pe Hristos nu ca pe mântuitorul care a confirmat şi a reînnoit un testament, ci ca pe cineva care i-a izbăvit pe oameni din greşeala lui Iahve. Era o credinţă periculoasă, indiferent de formă, deoarece nega speranţa, care erau nucleul revelaţiei creştine. Nu recunoştea mântuirea imediată, în temeiul căreia creştinii nu cădeau niciodată într-o deznădejde totală, căci acceptau tradiţia iudaică potrivit căreia Dumnezeu a făcut lumea şi lumea era bună.

În secolul al II-lea, cu comunităţile sale răspândite în toată diaspora iudaică şi cu o temelie organizaţională destul de stabilă, creştinismul părea că se află la o răscruce de drumuri, oricare cale părând fatală. Dacă s-ar fi delimitat de implicaţiile lucrării lui Pavel şi ar fi rămas doar o erezie iudaică, ar fi fost, în cel mai bun caz, reabsorbit în cele din urmă în tradiţia iudaică; totodată, o detaşare de iudaism, care îl respingea, i-ar fi putut împinge pe creştini spre lumea elenistică a cultelor ezoterice sau spre deznădejdea gnosticilor. Graţie câtorva oameni, a evitat ambele pericole şi a devenit o speranţă de mântuire individuală.

Reuşita Părinţilor Bisericii care au evitat aceste pericole a fost, în pofida conţinutului său moral şi religios, mai presus de toate intelectuală. Ei au fost stimulaţi de pericol. Irineu, care i-a urmat episcopului martir al

Lyonului în anul 177 e.n., a realizat prima sinteză a doctrinei creştine, un crez şi o definire a canonului scriptural. Toate acestea au delimitat creştinismul de iudaism. Dar el a scris şi pe fundalul pericolului reprezentat de credinţele eretice. În anul 172 e.n. S-a întrunit primul Conciliu al Bisericii pentru a respinge doctrinele gnostice. Ca să reziste presiunii rivalilor, doctrina creştină a răzbătut în zona de notabilitate intelectuală. Erezia şi ortodoxia erau îngemănate. Unul dintre călăuzitorii care au stabilit cursul teologiei creştine apărute în această perioadă a fost eruditul Clement Alexandrinul, un platonician creştin (născut probabil la Atena), prin intermediul căruia creştinilor li s-a arătat ce înseamnă tradiţia elenistică dincolo de cultele ezoterice. I-a îndrumat pe creştini în special spre gândirea lui Platon.

Mai celebrului său discipol Origen i-a transmis ideea că adevărul lui Dumnezeu este un adevăr raţional, o convingere ce îi poate atrage pe oamenii educaţi în spirit stoic.

Orientarea intelectuală a primilor Părinţi ai Bisericii şi atracţia socială inerentă a creştinismului i-au permis acestuia să se folosească de uriaşele posibilităţi de difuziune şi expansiune din structura lumii clasice şi, ulterior, romane. Propovăduitorii săi puteau să circule liber şi să-şi vorbească sau să-şi scrie unul altuia în greacă. Creştinismul avea marele avantaj de a fi apărut într-o epocă religioasă; naivitatea înfiorătoare a secolului al II-lea ascunde nostalgii profunde. Acestea arată că lumea clasică îşi pierdea deja din vigoare; capitalul grecesc trebuia realimentat şi una dintre soluţiile la îndemână era recurgerea la noile religii. Filosofia devenise o căutare religioasă, raţionalismul sau scepticismul atrăgând o minoritate considerabil mai mică. Totuşi, acest cadru favorizant era şi o provocare pentru Biserică; creştinismul timpuriu trebuie abordat întotdeauna în contextul unei concurenţe înfloritoare. Naşterea lui într-o epocă religioasă era un avantaj, dar şi o ameninţare. Cât de bine a gestionat creştinismul ameninţarea şi cât de mult a profitat de şansa lui avea să se vadă în criza secolului al III-lea, când lumea clasică a fost pe marginea prăpastiei şi a supravieţuit făcând o concesie uriaşă şi, în cele din urmă, fatală.

După 200 e.n. Existau multe semne că romanii începeau să privească spre trecut cu alţi ochi. Oamenii au vorbit mereu despre epocile de aur ale trecutului, complăcându-se într-o nostalgie convenţională, literară. Dar secolul al III-lea a adus ceva nou, un sentiment al declinului conştient. Istoricii au vorbit despre o

„criză”, dar cele mai evidente manifestări ale crizei au fost, de fapt, depăşite.

Transformările pe care romanii le-au iniţiat sau le-au acceptat în jurul anului 300

au insuflat un nou avânt unei mari părţi din civilizaţia clasică mediteraneeană. E

posibil ca datorită lor aceasta să fi transmis atât de mult posterităţii. Totuşi, transformările au avut preţul lor, deoarece unele distrugeau spiritul acelei civilizaţii. Restauratorii sunt adesea imitatori involuntari. Undeva la începutul secolului al IV-lea, putem observa că balanţa se înclinase în defavoarea moştenirii mediteraneene. Este mai uşor să constatăm decât să indicăm momentul de răscruce. Semnele sunt inovaţiile de rău augur, înmulţite brusc – structura administrativă a imperiului este reconstruită pe

principii noi, ideologia sa e transformată, religia unei secte iudaice cândva obscure devine lege consacrată şi, din punct de vedere material, mari teritorii le sunt cedate coloniştilor externi, imigranţilor străini. Chiar şi după un secol, consecinţele acestor transformări se întrevăd în dezagregarea politică şi socială.

Suişurile şi coborâşurile autorităţii imperiale au contat mult în această evoluţie. Civilizaţia clasică ajunsese să fie, la sfârşitul secolului al II-lea e.n., înrudită cu imperiul. Era dominată de conceptul de *romanitas*, romanitate. Din această cauză, slăbiciunile din structura administrativă au contribuit fundamental la degradarea lucrurilor. Funcţia imperială încetase de mult să mai fie deţinută, aşa cum pretinsese prudent Augustus, de reprezentantul Senatului şi al poporului; în realitate era un monarh despotic, controlul său fiind moderat doar de consideraţii practice, precum împăciuirea gărzii pretoriene, de care depindea.

Seria de războaie civile care a urmat ascensiunii la tron a ultimului împărat –

potrivnic – din dinastia Antoninilor, în anul 180, a inaugurat o perioadă teribilă.

Acest infam, Commodus, a murit asasinat de un luptător la cererea concubinei sale şi a şambelanului în 192, dar asta nu a rezolvat nimic. Din conflictele celor patru „împăraţi” din lunile care au urmat morţii sale a ieşit victorios, în cele din urmă, africanul Septimius Severus, căsătorit cu o siriană, care s-a străduit să reinstaureze în imperiu principiul eredităţii, încercând să stabilească o legătură între propria familie şi descendenţa antonină şi, astfel, să rezolve unul dintre punctele constituţionale fundamentale slabe.

Acest demers avea, de fapt, să-i anuleze propriul succes. Severus, ca şi rivalii săi, fusese proclamat împărat de legiunile din provincie. Soldaţii erau adevăraţii „creatori de împăraţi” în secolul al III-lea şi puterea lor a stat la originea tendinţei de fragmentare a imperiului. Cu toate acestea, soldaţii erau indispensabili; mai mult, din cauza ameninţării barbare, prezente acum la mai multe graniţe simultan, armata trebuia extinsă şi tratată bine. Aceasta era dilema cu care aveau să se confrunte împăraţii în secolul următor. Fiul lui Severus, Caracalla, care şi-a început domnia precaut, mituindu-i excesiv pe soldaţi, a fost, cu toate acestea, asasinat de ei.

În teorie, Senatul încă îl numea pe împărat. În realitate, avea o putere efectivă redusă, exceptând susţinerea, prin prestigiul său, a unuia dintre candidaţi.

Nu era un mare avantaj, dar avea încă o anumită importanţă, atât timp cât menţinerea vechilor structuri mai exercita o oarecare înrâurire morală. Era inevitabil totuşi ca aceste aranjamente să intensifice antagonismul latent dintre Senat şi împărat. Severus i-a învestit cu mai multă putere pe dregătorii proveniţi din ordinul ecvestru, inferior din punct de vedere social familiilor senatoriale.

Caracalla a considerat că ar fi utilă o epurare a Senatului şi a făcut acest pas pe drumul spre o conducere autocratică. I-au urmat alţi împăraţi militarişti; curând s-a remarcat pentru prima dată unul care nu provenea din rândurile senatorilor, deşi făcea parte din ordinul ecvestru. Avea să fie şi mai rău. În 235, Maximinus, proclamat împărat de trupele de la Rin, şi-a

disputat tronul cu un octogenar din Africa, care avea sprijinul armatei africane şi, în cele din urmă, pe al Senatului.

Mulţi împăraţi au fost ucişi de soldaţii lor; unul a murit luptându-se cu comandantul său suprem în război (învingătorul său fiind ucis ulterior de goţi, trădat de unul dintre ofiţerii săi). A fost un secol îngrozitor; în total, 22 de împăraţi s-au perindat la conducere şi numărul acesta nu îi include şi pe pretendenţi (sau pe co-împăraţi, precum Postumus, care s-a autoproclamat şi a condus o perioadă Gallia, prefigurând astfel scindarea ulterioară a imperiului).

Deşi reformele lui Severus au ameliorat situaţia pentru o vreme, fragilitatea poziţiei deţinute de succesorii săi a accelerat declinul administraţiei. Caracalla a fost ultimul împărat care a încercat să lărgească baza de impozitare, acordându-le tuturor oamenilor liberi din Imperiul Roman cetăţenia, aceştia fiind obligaţi astfel să plătească taxe de moştenire, dar nu s-a tatonat nicio reformă fiscală fundamentală. Poate că declinul era inevitabil, date fiind situaţiile de urgenţă ce trebuiau rezolvate şi resursele disponibile. Dezordinea şi improvizaţiile au sporit rapacitatea şi corupţia, cei care aveau influenţă sau funcţii folosindu-se de ele ca să se protejeze. Aceasta reflecta altă problemă: slăbiciunea economică pe care imperiul o arăta în secolul al III-lea.

Nu este prudent să se facă generalizări despre ce a însemnat asta pentru consumator şi furnizor. În pofida elaborării şi organizării sale în jurul unei reţele de oraşe, viaţa economică a imperiului era într-o proporţie covârşitoare agricolă.

Baza sa era domeniul rural, *villa*, mai mică sau mai mare, care era atât unitatea de bază a producţiei, cât şi, în multe locuri, a societăţii. Astfel de proprietăţi erau sursa de subzistenţă pentru toţi cei ce trăiau aici (şi aceasta însemna aproape toată populaţia rurală). Probabil, prin urmare, majoritatea oamenilor de la ţară au fost mai puţin afectaţi de pendulările pe termen lung ale economiei decât de rechiziţiile şi impozitele mai mari rezultate din stoparea expansiunii imperiului; armatele trebuiau întreţinute cu o bază mai mică. Uneori şi pământul era devastat în urma luptelor. Dar ţăranii trăiau la un nivel de subzistenţă, fuseseră întotdeauna săraci şi au continuat să fie săraci, liberi sau aserviţi. Odată cu înrăutăţirea situaţiei, unii au încercat să devină servi, lucru care sugerează că moneda făcea un pas înapoi în economie în favoarea plăţii în bunuri şi servicii. Aceasta reflectă, probabil, alt efect al acestor vremuri tulburi care îi împingea pe ţărani spre oraşe sau spre tâlhării; pretutindeni oamenii căutau protecţie.

E posibil ca rechiziţiile şi impozitele mai mari să fi dus la depopulare în unele locuri – deşi există mai multe dovezi în acest sens pentru secolul al IV-lea decât pentru secolul al III-lea – fiind, din acest punct de vedere, contraproductive. În orice caz, erau inechitabile, pentru că numeroşi bogaţi erau scutiţi de impozitare, iar proprietarii de domenii probabil nu aveau prea mult de suferit în vremuri de inflaţie decât dacă erau nechibzuiţi. Continuitatea multor familii proprietare de domenii nu sugerează că problemele secolului al III-lea le-au afectat profund resursele.

Administraţia şi armata au resimţit cele mai multe dintre efectele problemelor economice şi în special pe ale principalei maladii a secolului, inflaţia. Cauzele şi dimensiunea acesteia sunt complexe şi încă discutate. A fost, parţial, rezultatul unei alterări oficiale a monedei, agravată de

nevoia de a le plăti tribut sub formă de lingouri barbarilor, care erau pacificaţi astfel din când în când.

Dar tocmai incursiunile barbare au dus la întreruperi în aprovizionare, iar aceasta a afectat din nou oraşele, preţurile crescând. Cum remuneraţia soldaţilor era fixă, puterea ei de cumpărare a scăzut (lucru care i-a făcut, bineînţeles, mai dispuşi să accepte mita exagerată a generalilor). Deşi este greu de evaluat impactul general, s-a sugerat că valoarea banilor a scăzut în acest secol la aproximativ o cincizecime din valoarea iniţială.

Prejudiciile s-au observat atât în oraşe, cât şi în practica fiscală imperială.

Începând cu secolul al III-lea, multe oraşe s-au micşorat şi au intrat în declin; primele oraşe medievale nu mai erau decât umbre ale aşezărilor importante care fuseseră odinioară. O cauză au reprezentat-o cererile tot mai mari ale perceptorilor imperiali. De la începutul secolului al IV-lea, deprecierea monedei a determinat autorităţile imperiale să perceapă impozitele în natură – ele puteau fi folosite adesea direct ca resurse pentru garnizoanele locale, dar erau şi un mijloc de plată pentru funcţionarii civili – iar aceasta nu a scăzut doar popularitatea conducerii, ci şi a *curiales* (funcţionarii municipali), însărcinaţi cu colectarea acestor taxe. În anul 300, ei trebuiau adesea forţaţi să preia funcţia, semn clar că o funcţie cândva râvnită devenise o obligaţie solicitantă. Unele oraşe au avut de suferit şi de pe urma devastărilor, în special cele din regiunile de graniţă. E

important de menţionat că, odată cu secolul al III-lea, oraşele aflate la distanţe mari de graniţele imperiului au început să-şi reconstruiască (sau şi-au construit pentru prima dată) zidurile de apărare. Roma a reînceput lucrările de fortificare curând după anul 270.

Între timp, armata s-a mărit constant. Pentru a-i ţine pe barbari departe, trebuia plătită, hrănită şi echipată. Dacă barbarii nu erau respinşi, trebuia să li se plătească tribut. Iar barbarii nu erau singurul pericol. Doar în Africa graniţa imperiului era destul de ferită de ameninţarea vecinilor Romei (pentru că nu existau vecini importanţi). În Asia situaţia era mult mai dificilă. Încă de pe vremea lui Sulla, războiul rece cu Parţia escalada din când în când în campanii totale. Două lucruri i-au împiedicat pe romani şi pe parţi să tranşeze diplomatic conflictul. Unul era suprapunerea sferelor lor de interes. Acest lucru se observa cel mai bine în Armenia, un regat care a fost, pe rând, stat-tampon şi minge de tenis între ele timp de un secol şi jumătate, dar parţii s-au amestecat şi în apele tulburi ale revoltei evreilor, o altă chestiune sensibilă pentru Roma. Celălalt factor perturbator a fost impulsul oferit în mod recurent Romei de conflictele dinastice interne ale Parţiei.

Aceste circumstanţe conduseseră deja, în secolul al II-lea e.n., la o luptă intensă pentru Armenia, detaliile sale rămânând adesea obscure. Severus a pătruns în cele din urmă în Mesopotamia, dar a fost nevoit să se retragă; văile Mesopotamiei erau prea departe. Romanii încercau să facă prea multe şi s-au confruntat cu problema clasică a imperialismului supraîntins. Dar şi adversarii lor erau istoviţi şi în declin. Izvoarele scrise parte sunt fragmentare, însă epuizarea şi declinul din ce în ce mai profunde se observă în regresul sistemului monetar către unul neclar, folosind derivaţii vagi ale efigiilor elenizate timpurii.

În secolul al III-lea, Parţia a dispărut, dar nu şi ameninţarea Romei de

către Orient. S-a ajuns la un moment de cotitură în istoria vechii regiunii a civilizaţiei persane. În jurul anului 225, un rege pe nume Ardashir (cunoscut ulterior în Occident ca Artaxerxe) l-a ucis pe ultimul rege al Parţiei şi a fost încoronat la Ctesifon. El avea să recreeze imperiul ahemenid al Persiei sub o nouă dinastie, cea a Sasanizilor; avea să fie cel mai mare duşman al Romei timp de peste 400 de ani. Exista o continuitate profundă aici; Imperiul Sasanid era zoroastrian, cum fusese şi Parţia, şi amintea de tradiţia ahemenidă, la fel ca Parţia.

În câţiva ani, perşii au invadat Siria şi au iniţiat trei secole de ciocniri cu imperiul. În secolul al III-lea nu a existat niciun deceniu fără război. O încercare a romanilor de a-i respinge pe Sasanizi s-a încheiat dezastruos în 260. Împăratul Valerian, care condusese trupele romane, a fost luat prizonier de perşi – singurul împărat roman făcut prizonier de o forţă străină. Se spune că regele persan Sapor I a jupuit trupul lui Valerian după ce nefericitul roman a murit în captivitate şi i-a păstrat pielea împăiată ca trofeu. În restul secolului al III-lea, luptele s-au dezlănţuit şi de o parte, şi de cealaltă, dar nicio putere nu a reuşit să obţină un avantaj decisiv. Rezultatul a fost un război de uzură, cu sorţi schimbători. În secolele IV-V s-a instalat un soi de echilibru care a început să se clatine abia în secolul al VI-lea. Între timp, s-au creat legături comerciale. Deşi comerţul la graniţă era limitat oficial la trei oraşe, în marile oraşe ale imperiului s-au dezvoltat comunităţi importante de negustori persani. Mai mult, Persia se afla de-a lungul rutelor comerciale spre India şi China, care erau la fel de importante pentru exportatorii romani şi pentru cei care doreau mătase, bumbac şi mirodenii orientale. Totuşi, aceste legături nu au contrabalansat alte tensiuni. Când nu se războiau, cele două imperii coexistau într-un climat de ostilitate glacială şi prudentă; relaţiile lor erau îngreunate de comunităţile şi popoarele aşezate de o parte şi de alta a graniţei, existând mereu pericolul ca echilibrul strategic să fie tulburat de o schimbare în unul dintre regatele-tampon – Armenia, de exemplu.

Ultima rundă de încleştări deschise a fost amânată, dar a avut loc în cele din urmă în secolul al VI-lea.

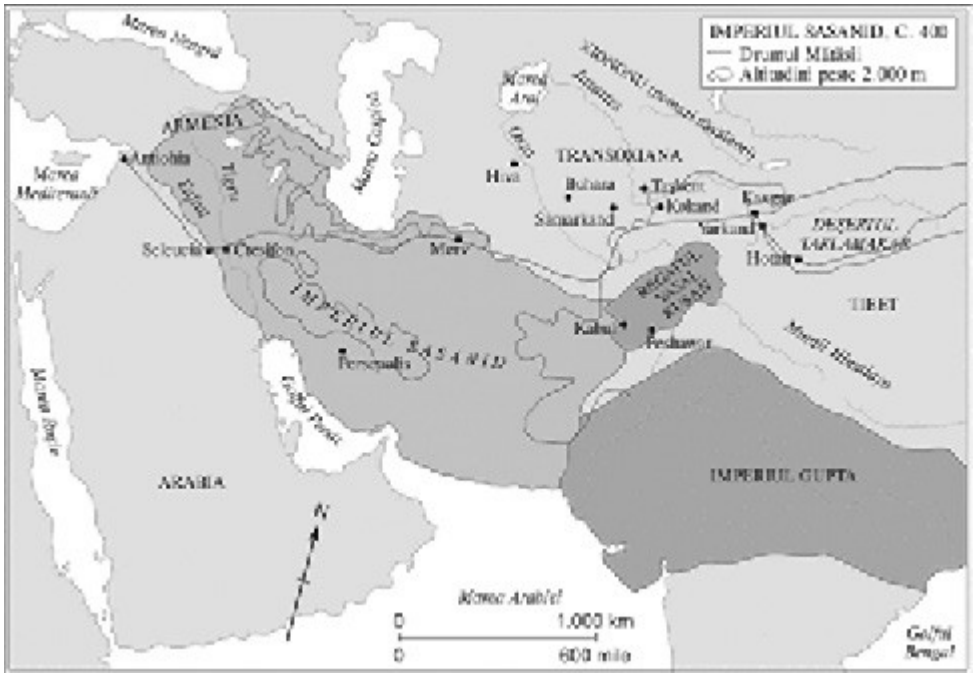

Însă ne-am îndepărtat prea mult de momentul naraţiunii; între timp, în Imperiul Roman avuseseră loc transformări majore care trebuie explicate.

Dinamismul conştient al monarhiei Sasanizilor era doar una dintre presiunile care le-au determinat. Alta venea dinspre barbarii aflaţi de-a lungul frontierei reprezentate de Dunăre şi Rin; originile invaziilor barbare ce au împins popoarele înainte în secolul al III-lea şi după aceea trebuie căutate într-un lung şir de evenimente şi sunt mai puţin importante decât rezultatul. Aceste popoare au devenit tot mai stăruitoare, acţionau în grupuri tot mai mari şi, în cele din urmă, a trebuit să li se permită să se stabilească pe teritoriul roman. Aici barbarii au fost angajaţi mai întâi ca soldaţi pentru a proteja imperiul de alţi barbari şi apoi, treptat, au început să se implice în administrarea sa.

În anul 200, acestea ţineau încă de domeniul viitorului; singurul lucru evident la acea vreme era că se acumulau noi presiuni. Cele mai importante triburi barbare implicate erau francii şi alamanii care trăiau pe Rin, precum şi goţii de pe cursul inferior al Dunării. Cam după 230, imperiul s-a căznit să-i ţină la distanţă, dar costul luptelor pe două fronturi era mare; complicaţiile persane au determinat curând un împărat să le facă unele concesii alamanilor. Atunci când succesorii lui imediaţi au adăugat presiunilor persane propriile disensiuni, goţii au profitat de situaţia oportună şi au invadat Moesia, provincia de la sud de Dunăre, ucigând în trecere un împărat, în anul 251. Cinci ani mai târziu, francii au traversat Rinul. I-au urmat şi alamanii, care au ajuns până la Milano. Armatele goţilor au invadat Grecia şi au întreprins raiduri maritime în Asia şi bazinul Mării Egee. În câţiva ani, limes-urile europene păreau să cedeze peste tot în acelaşi timp.

Nu este uşor de stabilit amploarea acestor incursiuni. Probabil că barbarii nu au putut să adune niciodată o armată mai mare de 30.000 de oameni. Dar aceasta era prea mult pentru armata imperială oriunde. Nucleul său era format din recruţi din provinciile ilirice; prin urmare, un şir de împăraţi de origine ilirică au schimbat cursul evenimentelor. Multe dintre realizările lor au ţinut de buna organizare a armatei şi de improvizaţii inteligente. Aceştia au înţeles priorităţile; principalele pericole se aflau în Europa şi acestea trebuiau tranşate întâi. O alianţă cu Palmyra a amânat confruntarea cu Persia. Pierderile au fost limitate; Dacia transdunăreană a fost abandonată în 270. Armata a fost reorganizată pentru a dispune de rezerve mobile active în principalele zone de risc. Aceasta a fost în întregime opera lui Aurelian, cel pe care Senatul l-a numit pe bună dreptate

„Restauratorul Imperiului Roman”. Dar preţul era uriaş. Era nevoie de o reconstrucţie mai profundă pentru ca opera împăraţilor iliri să dăinuie şi acesta a fost scopul lui Diocleţian. Un soldat cu un curaj dovedit, el a încercat să restaureze tradiţia augustiniană, dar, în schimb, a restaurat imperiul.

Diocleţian avea mai degrabă geniu administrativ decât geniu militar. Fără a da dovadă de o imaginaţie prea bogată, avea un simţ organizatoric şi principii extraordinare, o dragoste pentru ordine şi un mare talent în alegerea oamenilor de încredere cărora le putea delega sarcini. Era şi plin de energie. Capitala lui Diocleţian era acolo unde se afla alaiul imperial; acesta se deplasa pe tot teritoriul imperiului, petrecând un an undeva,

câteva luni în altă parte şi, uneori, doar o zi sau două în acelaşi loc. Esenţa reformelor care au emanat de la curtea sa a fost o împărţire a imperiului, menită să-l salveze atât de pericolele disputelor interne dintre pretendenţi în provinciile îndepărtate, cât şi de suprasolicitarea resurselor sale militare şi administrative. În 285, Diocleţian a desemnat un co-împărat, pe Maximian, încredinţându-i provinciile imperiului de la vestul unei linii de demarcaţie mergând de la Dunăre până în Dalmaţia. Celor doi *augusti* le-a fost desemnat ulterior câte un cezar ca ajutor; aceştia aveau să le fie atât adjuncţi, cât şi succesori, făcând astfel posibil un transfer sistematizat al puterii. În realitate, mecanismul succesiunii nu a funcţionat decât o singură dată aşa cum a dorit Diocleţian, la abdicarea lui şi a co-împăratului său, dar separarea *de facto* a administraţiei în două structuri imperiale nu a fost anulată. După aceea toţi împăraţii au fost nevoiţi să accepte un grad mare de divizare, chiar dacă, oficial, exista doar una.

De asemenea, a apărut acum, în mod explicit, un nou concept de autoritate imperială. Titlul de *princeps* nu mai era folosit; împăraţii erau creaţia armatei, nu a Senatului, fiind respectaţi într-un mod care amintea de regalitatea semidivină a curţilor orientale. Practic, ei acţionau prin intermediul birocraţiilor piramidale.

„Diocezele”, direct răspunzătoare în faţa împăraţilor prin „vicarii” lor, reuneau provincii mult mai mici şi aproximativ de două ori mai numeroase decât înainte.

Nu mai exista de mult un monopol senatorial asupra puterii executive; rangul de senator nu însemna acum în fapt decât o distincţie socială (apartenenţa la clasa bogată, deţinătoare de pământ) sau ocuparea unuia dintre posturile administrative importante. Ordinul ecvestru a dispărut cu totul.

Instituţia armatei din vremea aşa-numitei tetrarhii a fost mult mai amplă (şi, prin urmare, mai costisitoare) decât cea concepută iniţial de Augustus.

Mobilitatea teoretică a legiunilor, încorporate în garnizoane ocupate perioade îndelungate, a fost abandonată. Armata de la frontiere era acum împărţită în unităţi, dintre care unele rămâneau în permanenţă în acelaşi loc şi altele asigurau noi forţe mobile, de dimensiuni mai mici decât vechile legiuni. A fost reintrodusă înrolarea. Aproximativ o jumătate de milion de oameni erau în armată.

Conducerea lor era complet separată de guvernarea civilă a provinciilor, cu care fuzionase în trecut.

Rezultatele acestui sistem nu par să fi fost exact cele pe care şi le imaginase Diocleţian. Ele au facilitat un grad considerabil de revenire şi stabilizare militare, dar preţul plătit a fost enorm. O armată ale cărei dimensiuni se dublaseră în decurs de un secol trebuia plătită de o populaţie care începuse probabil să se micşoreze. Impozitele grele nu numai că au compromis loialitatea supuşilor imperiului şi au încurajat corupţia, ci şi un control strict al aranjamentelor sociale, astfel încât baza de impozitare să nu se erodeze. Se exercita o mare presiune administrativă împotriva mobilităţii sociale; ţăranul, de exemplu, era obligat să rămână acolo unde era înregistrat în timpul recensământului. Un alt exemplu celebru (deşi total lipsit de succes, după câte se poate observa) a fost încercarea de a îngheţa salariile şi preţurile pe tot cuprinsul imperiului. Astfel de eforturi, ca şi cele menite să crească

impozitele, au dus la un serviciu civil mai amplu şi, pe măsură ce numărul de administratori s-a mărit, a crescut şi numărul celor de la guvernare.

În cele din urmă, Diocleţian a avut, probabil, cele mai bune rezultate prin faptul că a deschis calea spre o nouă perspectivă asupra funcţiei imperiale. Aura religioasă pe care a dobândit-o a fost un răspuns la o problemă reală. Oarecum sub tensiunea unei uzurpări continue şi a eşecului, imperiul încetase să mai fie acceptat fără critică. Şi acest lucru nu era cauzat doar de o antipatie în creştere faţă de impozitele mai mari sau de teama de numărul din ce în ce mai ridicat al membrilor poliţiei secrete. Baza sa ideologică se erodase şi nu putea concentra loialitatea oamenilor. Se produceau o criză a civilizaţiei, precum şi o criză a guvernării. Matricea spirituală a lumii clasice se destrăma; nici statul şi nici civilizaţia nu mai erau acceptate de drept, având nevoie de un nou etos pentru a exista.

Un prim răspuns la această nevoie a fost o accentuare a statutului unic al împăratului şi a rolului său sacral. În mod conştient, Diocleţian a acţionat ca un salvator, o figură asemănătoare lui Jupiter, care a îndepărtat haosul. Ceva din această atitudine amintea de afinităţile cu acei gânditori de la sfârşitul lumii clasice care vedeau viaţa ca pe o permanentă luptă între bine şi rău. Totuşi, aceasta nu era deloc o viziune greacă sau romană, ci orientală. Acceptarea unei noi viziuni a relaţiei împăratului cu zeii şi, prin urmare, a unei noi concepţii despre cultul oficial nu a fost de bun augur pentru toleranţa practică tradiţională a lumii greceşti. Deciziile legate de venerare puteau decide acum soarta imperiului.

Aceste posibilităţi au influenţat istoria bisericilor creştine, atât în bine, cât şi în rău. În cele din urmă, creştinismul avea să fie legatarul Romei. Multe secte religioase s-au dezvoltat din poziţia de minorităţi persecutate, ajungând instituţii de drept. Ceea ce deosebeşte Biserica creştină este că acest lucru s-a produs în cadrul structurii comprehensive unice a Imperiului Roman în perioada sa de final, astfel încât s-a alipit şi a întărit modul de viaţă al civilizaţiei clasice, cu consecinţe enorme nu doar pentru Europa, ci şi pentru întreaga lume.

La începutul secolului al III-lea, misionarii duseseră deja credinţa popoarelor neiudaice din Asia Mică şi Africa de Nord. În special în Africa de Nord, creştinismul a înregistrat primele succese masive în oraşe; a rămas mult timp un fenomen preponderent urban. Dar era încă o credinţă minoritară şi, pe tot cuprinsul imperiului, vechii zei şi divinităţile locale erau în continuare veneraţi de ţărani. În jurul anului 300, creştinii se poate să fi reprezentat aproximativ o zecime din populaţia imperiului. Dar existau deja unele semne de favorizare din partea oficialităţilor şi chiar de concesii. Un împărat fusese creştin şi altul îl inclusese pe Iisus Hristos printre zeii veneraţi în particular în familia lui. Astfel de contacte cu curtea ilustrează interacţiunea culturilor clasică şi iudaică, parte importantă a poveştii procesului prin care creştinismul a prins rădăcini în imperiu.

Poate că Pavel din Tars, evreul care le putea vorbi atenienilor în termeni pe care ei îi înţelegeau, lansase acest fenomen. Mai târziu, la începutul secolului al II-lea, Iustin Martirul, un grec palestinian, s-a străduit să demonstreze că creştinismul era tributar filosofiei greceşti.

Exista o implicare politică; identificarea culturală cu tradiţia clasică a

contribuit la respingerea acuzaţiei de lipsă de loialitate faţă de imperiu. Dacă un creştin se putea situa în moştenirea ideologică a lumii elenistice, el putea fi şi un bun cetăţean, iar creştinismul raţional al lui Iustin (deşi a fost martirizat în numele său în jurul anului 165) implica o revelare a Raţiunii Divine la care luaseră parte toţi marii filosofi şi profeţi, printre care şi Platon, dar care nu era completă decât întru Hristos. Alţii aveau să urmeze linii similare, în special eruditul Clement Alexandrinul, care s-a străduit să integreze ştiinţa păgână în creştinism, şi Origen (deşi învăţăturile sale fac încă obiectul discuţiilor, din cauză că multe dintre scrierile sale au dispărut). Un creştin nord-african, Tertulian, întrebase dispreţuitor ce avea Academia de-a face cu Biserica; i s-a oferit un răspuns din partea Părinţilor Bisericii, care au folosit în mod deliberat armura conceptuală a filosofiei greceşti pentru o declaraţie de credinţă ce ancora creştinismul în raţionalitate, aşa cum Pavel nu o făcuse.

Împreună cu promisiunea de mântuire după moarte şi faptul că viaţa creştină putea fi trăită într-un mod plin de semnificaţie şi de optimism, astfel de direcţii de dezvoltare ne pot face să credem că creştinii erau încrezători în viitor în secolul al III-lea. Au existat două mari progrese. În realitate, factorii favorizanţi au fost mult mai puţin evidenţi decât persecuţiile care au ieşit atât de mult în relief în istoria începuturilor Bisericii. Nu doar tensiunea economică şi înfrângerile militare puneau probleme imperiului, ci şi o dialectică inerentă succesului roman: cosmopolitismul care fusese atât de mult marca imperiului a dezagregat, inevitabil, conceptul de *romanitas*, din ce în ce mai puţin o realitate şi tot mai mult un slogan.

Împăratul Decius pare să fi fost convins că vechea soluţie a revenirii la virtuţile şi valorile romane tradiţionale putea da încă roade; ea implica reînvierea venerării zeilor a căror bunăvoinţă avea să se facă din nou simţită în favoarea imperiului. Creştinii, ca şi ceilalţi, trebuiau să se sacrifice tradiţiei romane, a spus Decius şi mulţi au făcut acest lucru, judecând după certificatele eliberate pentru a-i salva de persecuţie; alţii s-au opus şi au murit. Câţiva ani mai târziu, Valerian a reluat persecuţiile din acelaşi motiv, deşi proconsulii săi s-au orientat mai mult spre personalul de conducere şi spre proprietăţile Bisericii – clădirile şi cărţile sale – decât spre masa de credincioşi. După aceea, persecuţiile s-au mai domolit şi Biserica şi-a reluat existenţa tolerată, din umbră, sub orizontul atenţiei oficiale.

Persecuţiile au arătat totuşi că avea să fie nevoie de mari eforturi şi de perseverenţă pentru a eradica această sectă nouă; poate că era deja dincolo de puterea cârmuirii romane să opereze o astfel de eradicare. Caracterul exclusiv şi izolat al creştinismului timpuriu dispăruse. Creştinii erau din ce în ce mai importanţi în treburile locale din provinciile asiatice şi africane. Episcopii erau figuri publice cu care era de aşteptat ca autorităţile să colaboreze; dezvoltarea unor tradiţii distincte în cadrul credinţei (cele mai importante fiind cele ale bisericilor din Roma, Alexandria şi Cartagina) arăta gradul în care creştinismul era înrădăcinat în societatea locală şi putea exprima nevoile locale.

Şi în afara imperiului existaseră semne că creştinismul ar fi putut avea un viitor mai bun. Conducătorii locali ai statelor ferite de ameninţarea Persiei nu îşi permiteau să neglijeze nicio sursă de sprijin local – respectul

pentru vederile religioase ale maselor a fost întotdeauna o abordare prudentă. În Siria, Cilicia şi Capadocia creştinii înregistraseră un succes deosebit în eforturile misionare, iar în unele oraşe formau o elită. Şi superstiţia a ajutat la convingerea unor regi; Dumnezeul creştin se putea dovedi puternic şi nu era o idee deloc rea să te pui la adăpost de mânia sa. Astfel, şansele politice şi civice ale creştinismului s-au îmbunătăţit.

Creştinii au observat cu oarecare satisfacţie că persecutorii lor nu prosperau; goţii l-au ucis pe Decius, iar despre soarta lui Valerian am povestit deja. Dar Diocleţian nu a părut să tragă învăţăminte din toate acestea şi, în anul 303, a lansat cea mai amplă dintre persecuţiile romane. La început nu a fost dură.

Principalele ţinte au fost oficialii creştini, clerul, cărţile şi clădirile Bisericii.

Cărţile aveau să fie predate pentru a fi arse, dar, o perioadă, nu a existat nicio pedeapsă cu moartea pentru refuzul de a face jertfe ritualice. (Mulţi creştini au făcut totuşi jertfe ritualice, episcopul Romei numărându-se printre ei.) Constantius, cezarul din Apus, nu a mai pus în aplicare persecuţiile după 305, când a abdicat Diocleţian, deşi omologul său din Răsărit (succesorul lui Diocleţian, Galerius) s-a implicat puternic, poruncind un sacrificiu general, sub ameninţarea pedepsei cu moartea. Acest lucru a însemnat că persecuţia a fost cea mai dură în Egipt şi Asia, unde a fost menţinută câţiva ani în plus. Dar înainte de aceasta fusese marcată de politica complicată care a dus la ascensiunea împăratului Constantin cel Mare.

Acesta era fiul lui Constantius, care a murit în Britannia în 306, la un an după desemnarea sa ca *augustus*. Constantin era deja acolo şi, cu toate că nu fusese cezarul tatălui său, a fost numit împărat de armata de la York. A urmat o perioadă tulbure de aproape două decenii. Luptele sale complicate demonstrează eşecul aranjamentelor lui Diocleţian pentru transferul paşnic de putere în cadrul imperiului şi s-au încheiat abia în anul 324, când Constantin a devenit suveran al întregului imperiu.

Se implicase deja hotărât şi eficient în soluţionarea problemelor, deşi cu mai mult succes ca militar decât ca administrator. A construit o armată puternică de infanterişti, adesea din recruţi barbari, diferită de gărzile de la frontieră; aceasta era staţionată în oraşele din imperiu. A fost o decizie strategică bună, ce şi-a dovedit eficienţa în puterea de luptă pe care a arătat-o imperiul în Orient în următoarele două secole. Constantin a dizolvat, de asemenea, garda pretoriană şi a creat o nouă gardă de corp, germană. A reintrodus un etalon aur stabil şi a deschis drumul spre abolirea plăţii impozitelor în natură şi restaurarea unei economii monetare. Reformele sale fiscale au avut rezultate amestecate, dar au urmărit o reajustare a procentului de impozitare, astfel încât cea mai mare parte să fie suportată de bogaţi. Niciunul dintre aceste lucruri nu i-a frapat totuşi pe contemporanii săi ca atitudinea pe care a arătat-o faţă de creştinism.

Constantin a asigurat Bisericii un loc oficial. Astfel, a jucat un rol mai important în modelarea viitorului său decât orice alt laic creştin şi a ajuns să fie numit al „treisprezecelea apostol”. Totuşi, relaţia sa personală cu creştinismul a fost complicată. Din punct de vedere intelectual, a crescut cu predispoziţia monoteistă a multor oameni de la sfârşitul epocii clasice şi a devenit, în cele din urmă, un credincios convins (nu era ceva neobişnuit

la acea dată ca creştinii să acţioneze ca el şi să amâne botezul până ajungeau pe patul de moarte). Dar credinţa sa izvora din teamă şi din speranţă, deoarece Dumnezeul pe care îl venera era un zeu puternic. Prima sa adeziune a fost faţă de zeul soarelui, al cărui însemn îl purta şi al cărui cult era deja asociat cu cel al împăratului. Apoi, în 312, în ajunul unei bătălii şi ca urmare a ceea ce a crezut că este o viziune, le-a poruncit soldaţilor să inscripţioneze pe scuturile lor o monogramă creştină. Acest lucru trăda dorinţa de a arăta respectul cuvenit oricărui zeu existent. A câştigat bătălia şi, de atunci încolo, deşi a continuat să invoce public cultul soarelui, a început să le facă favoruri importante creştinilor şi Dumnezeului lor.

Unul dintre aceste favoruri a fost un edict în anul următor, care a fost emis de alt concurent la conducerea imperiului, după un acord cu Constantin la Milano.

El le-a restituit creştinilor proprietăţile şi le-a asigurat toleranţa de care se bucurau şi celelalte religii. Motivul poate trăda gândirea lui Constantin, precum şi dorinţa sa de a ajunge la o formulă de compromis satisfăcătoare cu asociatul său, deoarece prevederile erau explicate de speranţa că „orice divinitate care sălăşluieşte în ceruri poate fi mulţumită şi se poate arăta binevoitoare faţă de noi şi faţă de toţi cei aflaţi sub stăpânirea noastră”. Constantin a continuat acordând bisericilor daruri substanţiale sub formă de proprietăţi, avantajând-o în mod special pe cea a Romei. Pe lângă unele concesii importante privind impozitarea clerului, a conferit un drept nelimitat de a primi moşteniri în numele Bisericii. Cu toate acestea, ani buni, monedele sale au continuat să venereze zeii păgâni, în special „Soarele neînvins”.

Constantin a ajuns treptat să considere că deţine un rol cvasisacerdotal, iar acest lucru a avut o importanţă deosebită în evoluţia ulterioară a funcţiei imperiale. Se considera răspunzător în faţa lui Dumnezeu pentru bunăstarea Bisericii, la care adera din ce în ce mai public şi fără echivoc. După 320, soarele nu a mai apărut pe monedele sale şi soldaţii au fost obligaţi să participe la procesiunile Bisericii. Dar a fost întotdeauna atent la susceptibilităţile supuşilor săi păgâni. Deşi ulterior le-a golit templele de aur, a construit biserici creştine magnifice şi a încurajat convertirile prin promovări în funcţie, nu a încetat să tolereze vechile culte.

În unele eforturi ale lui Constantin (ca şi în cele ale lui Diocleţian) exista o evoluţie a lucrurilor latentă şi implicită în trecut, continuarea unor precedente.

Acest lucru e valabil în ce priveşte intervenţiile sale în afacerile interne ale Bisericii. Încă din 272 creştinii din Antiohia apelaseră la împărat pentru a înlătura un episcop şi în 316 Constantin însuşi a încercat să rezolve o controversă din nordul Africii instalând în funcţie un episcop al Cartaginei împotriva voinţei unui grup local sectar cunoscut sub numele donatişti. Constantin a ajuns să creadă că împăratul Îi datora lui Dumnezeu mai mult decât o asigurare a libertăţii Bisericii sau decât o donaţie. Concepţia sa despre rolul împăratului a evoluat, Constantin văzându-l în acesta pe cel care garanta şi, dacă era cazul, impunea unitatea pe care Dumnezeu o cerea ca preţ al favorurilor sale permanente. Când şi-a îndreptat atenţia spre donatişti, această perspectivă a datoriei sale a făcut ca ei să devină primii schismatici persecutaţi de o cârmuire creştină. Constantin a fost

creatorul cezaropapismului, teoria potrivit căreia împăratul temporal are autoritatea divină de a dicta credinţa religioasă şi noţiunea de religie consacrată în Europa pentru următoarele milenii.

Marea realizare a lui Constantin în rânduirea religiei s-a înfăptuit imediat după ce el s-a declarat creştin în mod formal, în 324 (declaraţie precedată de altă victorie asupra unui rival imperial care, în mod interesant, îi persecutase pe creştini). Aceasta a fost convocarea primului sinod ecumenic, cel de la Niceea.

Sinodul s-a întrunit prima dată în anul 325, aproape 300 de episcopi fiind prezenţi, iar Constantin l-a prezidat. Sarcina sa a fost să formuleze răspunsul Bisericii la o nouă erezie, arianismul, al cărui întemeietor, Arie, nega identitatea de substanţă dintre Hristos şi Dumnezeu-Tatăl. Deşi tehnice şi teologice, aspectele abordate au iscat o controversă enormă. Oponenţii lui Arie au făcut un scandal uriaş. Constantin a încercat să repare ruptura şi Sinodul a formulat o mărturisire de credinţă care a decis împotriva arienilor, dar, la o a doua reuniune, l-a admis din nou pe Arie în confesiune după câteva declaraţii adecvate. Că nu toţi episcopii au fost mulţumiţi (şi că numărul celor de la vest de Niceea era mic) a fost mai puţin important decât că Constantin a prezidat această întâlnire crucială, proclamând autoritatea specială şi responsabilitatea împăratului. Biserica se înveşmântase în purpura imperială.

Au existat şi alte implicaţii majore. Dincolo de analiza minuţioasă a teologilor se afla o problemă deopotrivă practică şi de principiu: în noua unitate ideologică acordată imperiului de consacrarea oficială a creştinismului, care avea să fie locul tradiţiilor creştine divergente, care erau realităţi sociale şi politice, dar şi liturgice şi teologice? Bisericile din Siria şi Egipt, de exemplu, erau puternic marcate de ceea ce moşteniseră, ca gândire şi obiceiuri, din cultura elenistică şi religia populară a acestor regiuni. Importanţa unor astfel de consideraţii ne ajută să explicăm motivul pentru care deznodământul practic al politicii ecleziastice a lui Constantin a adus mai puţin decât se sperase. Sinodul nu a emis o formulă decongestionantă care să uşureze o reconciliere generală în spiritul compromisului. Chiar atitudinea lui Constantin faţă de arieni s-a relaxat curând (în cele din urmă, un episcop arian a fost cel care l-a botezat pe patul de moarte), dar oponenţii lui Arie, conduşi de formidabilul Atanasie, patriarhul de Alexandria, erau neobosiţi. Disputa a rămas nerezolvată la moartea lui Arie; la scurt timp după aceea, a murit şi Constantin. Totuşi, arianismul nu avea să prospere în Orient. Ultimul său succes a fost repurtat de misionarii arabi în rândul triburilor germanice din sud-estul Rusiei; sprijinit de aceste naţiuni barbare, arianismul avea să supravieţuiască în Occident până în secolul al XVII-lea.

Nu e util să analizăm cât de inevitabilă a fost dezvoltarea Bisericii. Cu siguranţă – în ciuda unei tradiţii creştine nord-africane, care considera statul lipsit de relevanţă – ceva atât de important precum creştinismul nu putea rămâne pentru totdeauna nerecunoscut de puterea civilă. Cineva trebuia totuşi să înceapă.

Constantin a fost cel care a făcut paşii cruciali ce au legat Biserica şi imperiul până la sfârşitul acestuia din urmă. Alegerile sale au avut o însemnătate istorică.

Biserica a avut cel mai mult de câştigat, deoarece a dobândit farmecul

Romei.

Imperiul a părut mai puţin schimbat. Totuşi, fiii lui Constantin au fost crescuţi ca creştini şi, chiar dacă fragilitatea noii ordini avea să fie demonstrată la scurt timp după moartea sa, în 337, el a marcat o ruptură decisivă de tradiţia Romei clasice.

În cele din urmă, fără să-şi dea seama, a pus bazele Europei creştine şi, prin urmare, ale lumii moderne.

Una dintre deciziile sale cu efecte doar marginal mai puţin durabile a fost fondarea, „la porunca lui Dumnezeu”, a spus el, a unui oraş care să rivalizeze cu Roma pe locul vechii colonii greceşti Byzantion, la ţărmul Mării Negre. I-a fost dedicat în 330, purtând numele Constantinopol. Deşi curtea sa a rămas la Nicomedia şi niciun împărat nu avea să locuiască aici permanent în următorii 50

de ani, Constantin influenţa, iarăşi, viitorul. Timp de 1.000 de ani, Constantinopolul avea să fie o capitală creştină, neîntinată de rituri păgâne. După aceea, timp de peste 500 de ani, avea să fie capitală păgână şi ambiţia constantă a aşa-zişilor succesori la tradiţiile sale.

Încă o dată, am anticipat prea mult. Trebuie să ne întoarcem la imperiul lăsat în urmă de Constantin, care, în ochii romanilor, încă se suprapunea cu civilizaţia.

Frontierele sale urmau în cea mai mare parte forme naturale de relief ce recunoşteau, mai mult sau mai puţin, demarcaţiile dintre regiunile istorice sau geografice. Zidul lui Hadrian din Britannia era limita lor de nord; în Europa continentală, graniţele urmau cursurile Rinului şi Dunării. Ţărmul Mării Negre la nord de gurile de vărsare ale Dunării fusese pierdut în favoarea barbarilor în 305

e.n., dar Asia Mică a rămas în cadrul imperiului; acesta se întindea spre est până la graniţa schimbătoare cu Persia. Mai la sud, coasta Levantului şi Palestina formau o graniţă care ajungea până la Marea Roşie. Valea Nilului inferior era încă deţinută de imperiu, ca şi coasta nord-africană; frontierele africane erau munţii Atlas şi deşertul.

Unitatea era, în ciuda efortului uriaş al lui Constantin, în mare măsură o iluzie. Aşa cum arătaseră primele experimente cu co-împăraţii, lumea civilizaţiei romane se extinsese prea mult pentru o structură politică unificată, oricât s-ar fi dorit menţinerea mitului unităţii. Diferenţierea culturală tot mai profundă dintre un Orient vorbitor de greacă şi un Occident vorbitor de latină, noua importanţă a Asiei Mici, Siriei şi Egiptului (unde existau peste tot mari comunităţi de creştini) după consacrarea oficială a creştinismului şi stimulul continuu al contactului direct cu Asia în Orient – toate au avut un cuvânt de spus. După anul 364, cele două jumătăţi ale vechiului imperiu au fost încă o dată (şi doar pentru scurt timp) conduse de aceeaşi persoană. Instituţiile lor se deosebeau din ce în ce mai mult. În Orient, împăratul era o figură teologică, precum şi juridică; identitatea imperiului şi creştinătăţii şi statutul împăratului ca expresie a intenţiilor divine erau fără echivoc. Occidentul, în schimb, prefigurase deja în anul 400 o distincţie a rolurilor Bisericii şi statului, care avea să dea naştere uneia dintre cele mai creatoare dispute din politica europeană. Exista, de asemenea, un contrast economic; Orientul era locuit de o populaţie numeroasă şi încă se puteau strânge venituri mari, în timp ce în jurul anului 300 Occidentul era incapabil să se hrănească singur, fără

Africa şi insulele mediteraneene. Pare acum evident că aveau să se dezvolte două civilizaţii distincte, dar a trecut mult timp până când cei implicaţi au înţeles acest lucru.

În schimb, ei au fost martorii a ceva mult mai îngrozitor: imperiul apusean pur şi simplu a dispărut. În anul 500, când graniţele imperiului din răsărit erau încă în mare parte cele din timpul lui Constantin şi succesorii lui le menţineau pe ale lor rezistându-le perşilor, ultimul împărat apusean era detronat şi emblema sa era trimisă la Constantinopol de un rege barbar care a revendicat conducerea ca reprezentant în Apus al împăratului din Răsărit.

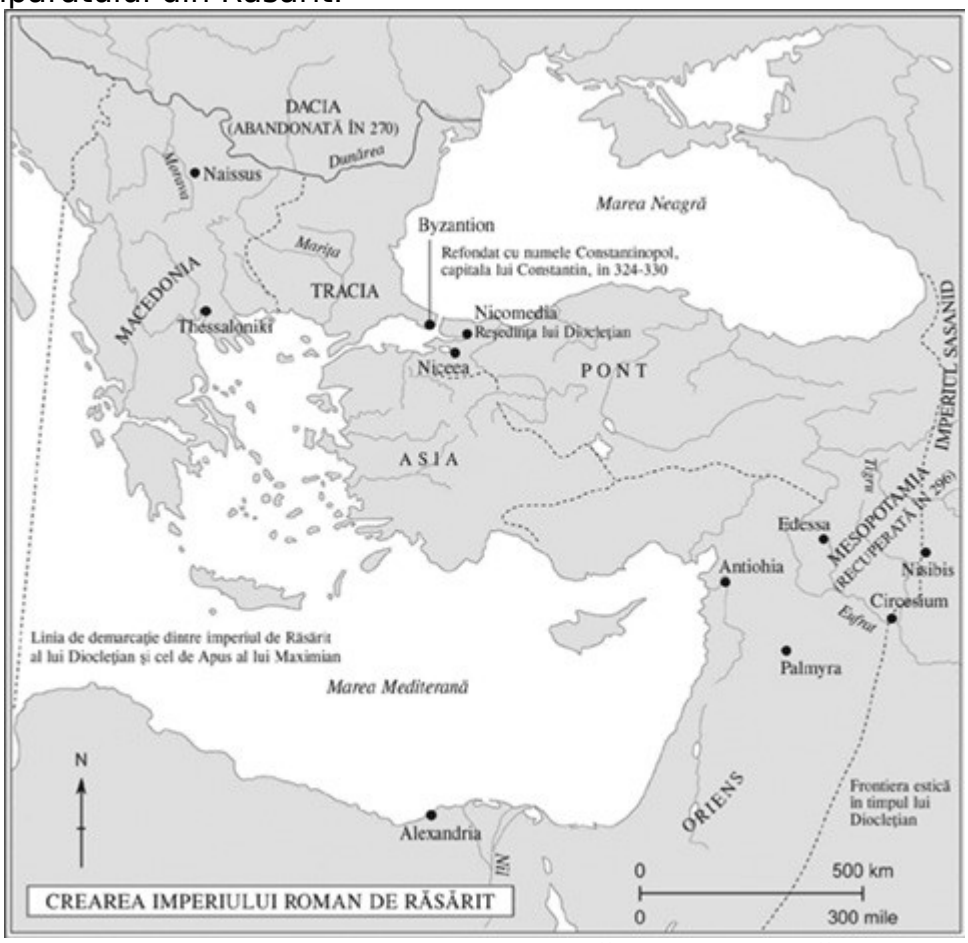

Este un fapt uimitor. Ce anume se prăbuşise? Ce căzuse sau decăzuse?

Autorii din secolul al V-lea au jelit pierderea atât de mult, încât ai impresia, augmentată de episoade dramatice precum distrugerea Romei, că întreaga societate s-a destrămat. Nu a fost cazul. Aparatul de stat a fost cel care s-a prăbuşit, unele dintre funcţiile sale încetând să mai fie puse în practică în timp ce altele au încăput pe alte mâini. Este suficient pentru a explica starea de alarmă.

Instituţii cu o istorie de o mie de ani au dispărut în jumătate de secol. Nu este de mirare că încă de pe atunci oamenii s-au întrebat de ce.

Una dintre explicaţii este cumulativă: aparatul de stat din Occident s-a blocat treptat după perioada de revenire din secolul al IV-lea. Întreaga structură a devenit prea mare pentru baza economică, fiscală şi demografică ce îi asigura existenţa.

Scopul principal al strângerii de venituri era finanţarea maşinăriei militare, dar acestea au devenit din ce în ce mai greu de adunat. După

Dacia nu au mai existat alte cuceriri care să aducă noi tributuri. Curând, măsurile adoptate pentru a stoarce şi mai multe impozite i-au determinat şi pe săraci, şi pe bogaţi să inventeze mecanisme de a le evita. Efectul a fost că proprietăţile agricole îşi satisfăceau tot mai mult propriile nevoi şi se autoîntreţineau în loc să producă pentru piaţă. În paralel, s-a înregistrat un declin al administraţiei urbane, pe măsură ce comerţul lâncezea şi bogaţii se retrăgeau la ţară.

Rezultatul militar a fost o armată de recruţi inferiori, deoarece nu puteau fi plătite trupe mai bune. Chiar şi reforma prin care a fost împărţită în forţe mobile şi de garnizoană avea minusurile ei, deoarece primele şi-au pierdut spiritul de luptă, fiind staţionate la reşedinţa imperială şi obişnuindu-se cu luxul şi privilegiile asociate cu cantonarea urbană, pe când cele din urmă s-au transformat în colonişti ce nu mai doreau să-şi asume riscuri care să le pună în pericol gospodăriile. A urmat, în mod logic, altă alunecare în spirala fără sfârşit a declinului. Din cauza armatei mai slabe, imperiul a trebuit să se bazeze din ce în ce mai mult tocmai pe acei barbari pe care armata trebuia să-i ţină la distanţă.

Deoarece aceştia trebuiau recrutaţi ca mercenari, au fost necesare politici conciliante şi pacificatoare pentru a-i menţine mulţumiţi. Astfel, romanii au ajuns să le facă barbarilor concesii tot mai mari tocmai când presiunea migraţiilor popoarelor germanice atingea un nou punct culminant. În ce priveşte contribuţia barbarilor la prăbuşirea imperiului, migraţia şi posibilitatea atrăgătoare de a avea un serviciu plătit în imperiu au contat probabil mai mult decât simpla dorinţă de a jefui. Şansele unei prăzi de război pot motiva un grup de bandiţi, dar cu greu pot distruge un imperiu.

La începutul secolului al IV-lea, popoarele germanice se întindeau pe întreaga lungime a frontierei, de la Rin până la Marea Neagră. Cei care trăiseră cel mai aproape de regiunile de expansiune romană după secolul I învăţaseră foarte multe din experienţa imperiului. Se poate ca romanii să-i fi considerat încă barbari, dar, dacă aşa era situaţia, erau barbari cu noi modele de organizare, noi tehnologii şi noi arme, având în spate 400 de ani de dezvoltare prin comerţ şi difuziune culturală de-a lungul frontierelor romane. Mulţi dintre ei trebuie să fi simţit, de asemenea, că avuseseră de suferit secole de agresiune militară romană voită. În sud era concentrarea cea mai mare la momentul respectiv. Era vorba despre populaţiile aparţinând unor ramuri ale goţilor, ostrogoţii şi vizigoţii, care stăteau la pândă dincolo de Dunăre. Unii erau deja creştini, deşi sub forma ariană.

Împreună cu vandalii, burgunzii şi longobarzii, ei alcătuiau un grup est-germanic.

Spre nord se aflau triburile germane aparţinând ramurii apusene: francii, alamanii, saxonii, frizonii şi turingii. Ei aveau să intre în scenă în a doua fază a *Völkerwanderung* din secolele IV-V.

Criza a început în ultimul sfert al secolului al IV-lea. Presiunea hunilor, o populaţie nomadă formidabilă din Asia Centrală, asupra barbarilor de la vest era în creştere după anul 370. Hunii au distrus Regatul Ostrogot, i-au învins pe alani (triburi vorbitoare de iraniană, care sosiseră acolo în secolul precedent) şi apoi s-au îndreptat împotriva vizigoţilor, în apropiere de Nistru. Incapabili să le reziste, vizigoţii au căutat refugiu în imperiu. În 376 li s-a permis să treacă Dunărea şi să se stabilească dincolo de graniţă. Era

un moment de cotitură. Incursiunile barbare anterioare fuseseră respinse. Stilul de viaţă roman îi atrăsese pe conducătorii barbari şi adepţii lor se alăturaseră armatei Romei. Vizigoţii au venit totuşi ca un popor, ajungând probabil la 40.000 de oameni, păstrându-şi legile şi religia şi rămânând o unitate compactă. Împăratul Valens a avut intenţia să-i dezarmeze; nu a reuşit, aşa că a purtat un război împotriva lor. În bătălia de la Adrianopol, din 378, împăratul şi-a găsit moartea şi armata romană a fost înfrântă de cavaleria vizigoţilor. Aceştia au făcut ravagii în Tracia.

A fost un moment de cotitură nu doar într-un singur sens. Acum, triburi întregi au început să fie înrolate drept confederaţi – *foederati* – şi au pătruns pe teritoriul roman pentru a lupta împotriva altor barbari sub comanda propriilor conducători. Grupuri numeroase de vandali şi alani au traversat Rinul în 406 şi nu au mai putut fi împinse înapoi. O înţelegere temporară cu vizigoţii nu a putut fi menţinută. Imperiul de Răsărit era lipsit de ajutor în protejarea teritoriilor europene în afara Constantinopolului, deşi, atunci când armatele vizigote s-au deplasat în nord, spre Italia, la începutul secolului al V-lea, au fost oprite pentru o vreme de un general vandal. În această perioadă, apărarea Italiei, vechea bază a imperiului, depindea în întregime de armatele auxiliare barbare şi curând nici acest lucru nu a mai fost suficient; Constantinopolul a putut fi apărat, dar în 410

Roma a fost cucerită şi jefuită de goţi. După o deplasare eşuată spre sud, cu scopul de a jefui Africa, aşa cum jefuiseră şi Italia, vizigoţii s-au întors spre nord, au traversat Alpii spre Gallia şi, în cele din urmă, s-au stabilit în 419 ca noul regat de Toulouse, un stat got în cadrul unui imperiu, unde o aristocraţie a goţilor împărţea conducerea cu vechii latifundiari galo-romani.

Acestea sunt evenimente neclare, dificil de urmărit, dar există încă o mare migraţie a popoarelor care trebuie menţionată pentru a explica redesenarea hărţii culturale şi rasiale a Europei din secolul al V-lea. În schimbul stabilirii lor în Aquitania, împăratul din Apus obţinuse de la vizigoţi promisiunea că aveau să-l ajute să cureţe Spania de alţi invadatori. Dintre aceştia, cei mai importanţi erau vandalii, un trib de origine est-germanică de pe ţărmurile Mării Baltice. În 406

cedase şi frontiera Rinului, văduvită de soldaţii trimişi să apere Italia împotriva vizigoţilor, şi vandalii şi alanii vorbitori de iraniană pătrunseseră în Gallia. De aici s-au îndreptat spre sud, distrugând şi jefuind totul în cale, traversând Pirineii şi întemeind un stat vandal în Spania.

20 de ani mai târziu, au fost atraşi spre Africa de un guvernator roman disident care le cerea ajutorul. Atacurile vizigoţilor i-au încurajat să părăsească

Spania. În 439 cuceriseră Cartagina. Regatul vandal al Africii avea acum o bază navală. Vanadalii aveau să rămână aici aproape un secol şi, în 455, au ajuns şi ei să cucerească şi să jefuiască Roma, lăsându-şi numele în istorie ca sinonim pentru distrugerile inconştiente. Oricât de îngrozitoare ar fi fost această acţiune, ea a fost mai puţin importantă decât cucerirea Africii, lovitura letală dată vechiului Imperiu de Apus. Acesta îşi pierduse acum baza economică. Deşi împăraţii din Răsărit puteau şi aveau să facă mari eforturi în Apus, ocupaţia romană de aici îşi dădea ultima suflare. În 402, împăratul din Apus şi Senatul fugiseră deja din Roma la Ravenna, ultima capitală a imperiului din Italia. Dependenţa de barbari împotriva

barbarilor a fost un handicap fatal. Impactul cumulat al noilor presiuni a făcut imposibilă orice revenire. Protecţia Italiei însemnase abandonarea Galliei şi Spaniei în mâinile vandalilor; invadarea Africii de către aceştia însemnase pierderea provinciilor cultivatoare de cereale ale Romei.

Prăbuşirea a fost completată în Europa în a doua parte a secolului. A urmat celui mai mare dintre atacurile hunilor. Aceşti nomazi împinseseră triburile germanice înspre Balcani şi Europa Centrală după o abatere pentru a jefui Anatolia şi Siria. În 440, hunii erau conduşi de Attila, în timpul căruia puterea lor a ajuns la apogeu. Din Ungaria, unde se pierde marele coridor al stepei asiatice, el s-a îndreptat spre vest pentru ultima dată cu o armată uriaşă de aliaţi, dar a fost învins în apropiere de Troyes, în 451, de o armată „romană" de vizigoţi sub conducerea unui comandant de origine barbară. Acesta a fost sfârşitul ameninţării hune; Attila a murit doi ani mai târziu, aparent în timp ce planifica o căsătorie cu sora împăratului din Apus şi, probabil, încerca să ajungă împărat. O mare revoltă a supuşilor hunilor din Ungaria, în anul următor, i-a destrămat în cele din urmă şi, de atunci, au ieşit aproape complet din peisaj. În Eurasia Centrală, patria lor, se formau noi confederaţii de nomazi, care aveau să joace un rol similar în viitor, dar povestea lor mai poate aştepta.

Hunii dăduseră lovitura de graţie Apusului; un împărat îl trimisese pe papă să negocieze cu Attila. Ultimul împărat din Apus a fost detronat de un conducător războinic germanic, Odoacru, în 476 şi suveranitatea formală a trecut în mâinile împăraţilor din Răsărit. Deşi Italia, ca şi restul fostelor provincii apusene, a fost după aceea regat barbar, independent doar cu numele, italienii îl considerau pe împărat suveranul lor, chiar dacă avea sediul la Constantinopol. Restul Europei Occidentale devenea eurasianizată; oamenii, obiceiurile şi conceptele care fuseseră dezvoltate în stepa central-eurasiatică erau parte a fundaţiei pentru noile regate care au apărut, fie prin intermediul unor populaţii precum goţii, alanii şi hunii, fie prin influenţa pe care au avut-o asupra triburilor germanice cu care se întâlniseră. Era o nouă lume pentru cei ce trăiau pe continent.

Structura care cedase în cele din urmă sub aceste lovituri are, în ultimele decenii, ceva similar pisicii din Cheshire. Se aflase în declin în toată această perioadă; nu are nicio importanţă dacă alegem o dată sau alta pentru sfârşitul ei.

Este puţin probabil ca anul 476 să li se fi părut remarcabil prin ceva contemporanilor. Regatele barbare nu au fost decât o dezvoltare logică a dependenţei de trupele barbare pentru armata terestră şi aşezarea lor ca *foederati* în interiorul frontierelor. Barbarii înşişi nu îşi doreau, de obicei, mai mult, decât dacă era o pradă uşoară. Cu siguranţă nu planificaseră să înlocuiască autoritatea imperială cu propria autoritate. Se spune că un got a afirmat: „Sper să intru în posteritate ca restauratorul Romei, deoarece nu este posibil să fiu înlocuitorul ei".

Existau alte pericole mai mari şi mai serioase decât fanfaronada barbarilor.

Din punct de vedere social şi economic, povestea secolului al III-lea a fost reluată în veacul al V-lea. Oraşele au decăzut şi populaţia a scăzut. Serviciul public s-a afundat şi mai mult în haos, pe măsură ce oficialii căutau să se protejeze de inflaţie luând bani pentru îndeplinirea obligaţiilor lor. Deşi veniturile s-au micşorat, pe măsură ce provinciile erau pierdute,

vânzarea funcţiilor a menţinut oarecum cheltuielile extravagante de la curte. Dar independenţa de acţiune dispăruse de mult. De la statutul de împăraţi a căror putere se baza pe armatele lor, ultimii împăraţi ai Apusului au ajuns să fie egali la negocieri cu conducătorii războinici pe care trebuiau să-i mulţumească, apoi au devenit nişte marionete închise în ultima capitală a imperiului, Ravenna. Contemporanii avuseseră dreptate să considere devastarea Romei în 410 sfârşitul unei epoci, căci atunci s-a dovedit că imperiul nu mai putea păstra nici inima romanităţii.

Au existat şi alte semne ale acestei realităţi. Ultimul împărat din familia lui Constantin încercase, în scurta sa perioadă de domnie (361-363), să restabilească cultul păgân; această încercare i-a adus faima (sau, în ochii creştinilor, dezonoarea) istorică şi, în mod semnificativ, supranumele „Apostatul”, dar nu a

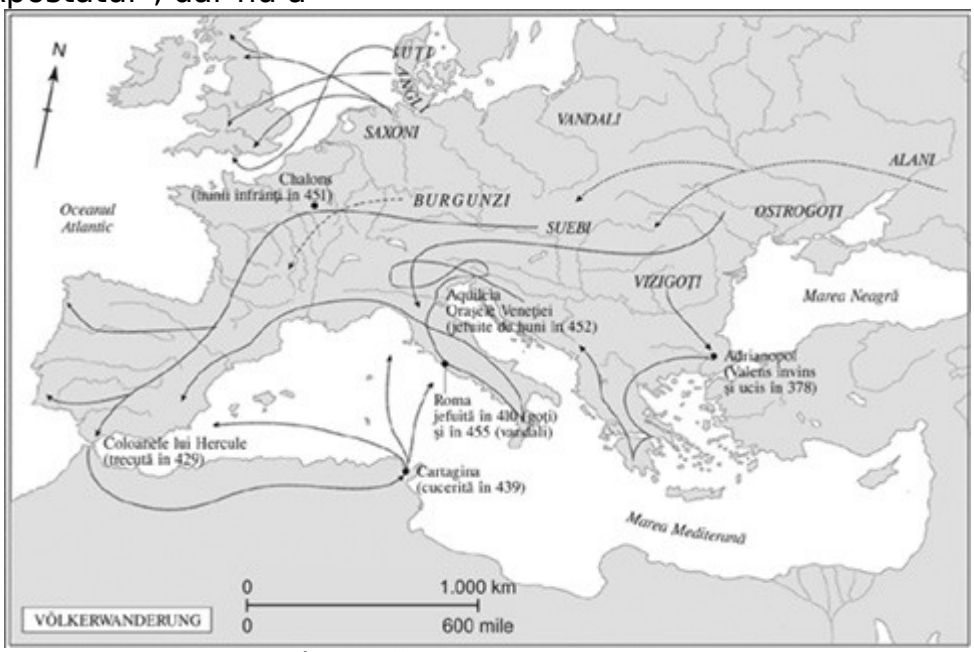

avut succes. Crezând că o restaurare a vechilor sacrificii ar fi asigurat întoarcerea la prosperitate, nu a avut prea mult timp la dispoziţie pentru a testa această presupunere. Ceea ce ne frapează poate mai mult astăzi este presupunerea fără echivoc, pe care se baza politica sa şi care impunea acordul general, că religia şi viaţa publică erau inseparabil întreţesute; era o presupunere cu origini romane, nu creştine. Iulian nu a ameninţat opera lui Constantin şi Teodosie, ultimul conducător al unui imperiu unit, a interzis în cele din urmă venerarea publică a vechilor zei în anul 380.

Este greu se spus ce a însemnat practic acest lucru. În Egipt, pare să fi fost punctul final al procesului de înlăturare a civilizaţiei antice care începuse de aproximativ opt secole. Victoria ideilor greceşti înregistrată prima dată de filosofii din Alexandria era acum confirmată de clerul creştin. Preoţii vechilor culte aveau să fie hărţuiţi ca păgâni. Păgânismul roman şi-a găsit apărători chiar şi în secolul al V-lea şi doar la sfârşitul acestui veac predicatorii păgâni au fost alungaţi din universităţile de la Atena şi Constantinopol. Cu toate acestea, se ajunsese la un important moment de cotitură; în principiu, societatea creştină închisă a Evului Mediu îşi începuse existenţa.

Împăraţii creştini şi-au propus curând s-o dezvolte într-o direcţie specială, care a devenit prea familiară, lipsindu-i pe evrei, grupul de străini cel mai uşor identificabil în afara societăţii închise, de egalitatea juridică cu ceilalţi cetăţeni.

Aici a fost altă răscruce. Iudaismul fusese mult timp singurul reprezentant monoteist în lumea religioasă pluralistă a Romei şi acum era eliminat de un derivat al lui, creştinismul. Interzicerea prozelitismului a fost o primă lovitură, urmând curând şi altele. În 425, patriarhatul sub care evreii se bucuraseră de o autonomie administrativă a fost abolit. Când au avut loc pogromuri, evreii au început să se retragă spre teritoriile persane. Înstrăinarea lor din ce în ce mai mare de imperiu a dus la slăbirea acestuia, deoarece aveau să apeleze curând la duşmanii Romei pentru ajutor. Statele arabe iudaice aflate de-a lungul rutelor comerciale spre Asia prin Marea Roşie au reuşit să aducă atingere intereselor romane în sprijinul coreligionarilor lor. Rigoarea ideologică a costat scump.

Domnia lui Teodosie iese, de asemenea, în evidenţă în istoria creştină din cauza disputei sale cu Sfântul Ambrozie, episcopul oraşului Milano. În 390, după o insurecţie de la Thessaloniki, Teodosie a masacrat fără milă mii de locuitori ai oraşului. Spre uimirea contemporanilor săi, împăratul a fost curând tras la răspundere pentru fapta sa într-o biserică din Milano. Ambrozie îi refuzase împărtăşania. Superstiţia câştigase prima rundă din ceea ce avea să se dovedească a fi un lung război pentru umanitate şi iluminism. Şi alţi oameni puternici aveau să fie îmblânziţi prin excomunicare sau ameninţarea cu excomunicarea, dar aceasta a fost prima dată când arma spirituală a fost folosită astfel şi este semnificativ că asta s-a întâmplat în Biserica occidentală. Ambrozie invocase o datorie mai înaltă a funcţiei sale decât cea datorată împăratului. Este inaugurarea unei mari teme a istoriei Europei Occidentale, tensiunea dintre revendicările seculare şi cele spirituale, care, de-a lungul timpului, avea să ia forma consacrată a conflictului dintre Biserică şi stat.

Un secol de glorie a creştinismului se încheiase. Fusese o mare epocă de evanghelizare, în care misionarii avansaseră până în Etiopia, o epocă sclipitoare a teologiei şi, mai presus de toate, a consacrării oficiale. Totuşi, creştinismul epocii are multe aspecte care ni se par astăzi dezgustătoare. Consacrarea oficială le-a dat creştinilor o putere pe care nu au ezitat s-o folosească. „Privim la aceleaşi stele, aceleaşi ceruri sunt deasupra noastră, a tuturor”, a pledat un păgân în faţa Sfântului Ambrozie, „acelaşi univers ne înconjoară. Ce contează ce metodă foloseşte fiecare dintre noi pentru a ajunge la adevăr?”. Dar Symmachus a întrebat în van. Atât în Răsărit, cât şi în Apus, atitudinea Bisericilor creştine era intransigentă şi entuziastă; dacă exista vreo deosebire între ele, era între convingerea grecilor privind autoritatea aproape fără limite a unui imperiu creştinizat, care amesteca puterea spirituală cu cea seculară, şi ostilitatea defensivă, suspicioasă faţă de întreaga lume seculară, inclusiv faţă de stat, a unei tradiţii latine ce îi învăţa pe creştini să se vadă ca o rămăşiţă mântuitoare, aruncată pe marea păcatelor şi a păgânismului în Arca Bisericii. Totuşi, pentru a fi corecţi cu Părinţii Bisericii sau pentru a le înţelege angoasele şi temerile, observatorul modern trebuie să ia în calcul puterea extraordinară a superstiţiei şi a misterului în întreaga lume clasică la sfârşitul acesteia. Demonii printre care creştinii îşi purtau paşii pământeşti erau reali şi

pentru ei, şi pentru păgâni, iar un papă din secolul al V-lea a consultat augurii pentru a vedea ce să facă în privinţa goţilor.

Aceasta explică în parte îndârjirea cu care erau atacate erezia şi schisma.

Arianismul nu fusese nimicit la Niceea; el a înflorit în rândul populaţiilor gotice şi creştinismul arian a fost dominant pe zone întinse din Italia, Gallia şi Spania.

Biserica Catolică nu era persecutată în regatele barbare ariene, dar era neglijată şi, când totul depindea de protecţia conducătorilor şi a oamenilor importanţi, neglijarea putea fi periculoasă. O altă ameninţare era schisma donatistă din Africa, ce luase o formă socială şi a izbucnit în conflicte violente între oraşe şi zona rurală. În Africa, de asemenea, vechea ameninţare a gnosticismului a cunoscut o viaţă nouă prin maniheism, care a ajuns în Apus din Persia; o altă erezie, pelagianismul, a arătat disponibilitatea unor creştini din Europa latinizată de a primi cu braţele deschise o versiune a creştinismului care subordona misterul şi sacramentalismul scopului de a duce o viaţă bună.

Puţini oameni au fost mai bine înzestraţi, prin temperament sau educaţie, să discearnă, să analizeze sau să combată astfel de pericole ca Sfântul Augustin, cel mai important dintre Părinţii Bisericii. Era semnificativ faptul că venea din Africa

— Respectiv din provincia romană cu acest nume, care corespundea aproximativ Tunisiei şi estului Algeriei – unde s-a născut în 354. Creştinismul african avea deja o istorie de peste un secol, dar era încă îmbrăţişat doar de o minoritate.

Biserica africană a avut un caracter aparte de pe vremea lui Tertulian, marele său fondator. Rădăcinile sale nu se aflau în oraşele elenizate ale Orientului, ci în solul acumulat prin religiile Cartaginei şi Numidiei, care încă supravieţuiau în rândul ţăranilor berberi. Zeităţile umanizate ale Olimpului nu se simţiseră niciodată ca acasă în Africa. Tradiţiile locale erau ale unor zei îndepărtaţi care locuiau în munţi sau în locurile înalte, veneraţi în ritualuri sălbatice şi extatice (se presupune că în Cartagina se practica sacrificarea copiilor).

Caracterul intransigent, violent al creştinismului african care s-a dezvoltat în acest mediu a fost reflectat pe deplin de personalitatea lui Augustin. El a răspuns aceloraşi stimuli psihologici şi a simţit nevoia de a înfrunta realitatea unui rău care sălăşluia în interiorul său. Unul dintre răspunsuri era la îndemână şi popular.

Dualismul radical al maniheismului a exercitat o mare atracţie în Africa; Augustin a fost maniheist aproape zece ani. În mod caracteristic, a reacţionat apoi cu mare vehemenţă împotriva erorilor sale.

Înainte de vârsta adultă şi de maniheism, educaţia lui Augustin îl orientase spre o carieră publică în Imperiul de Apus. Această educaţie era într-o proporţie covârşitoare latină (Augustin nu vorbea probabil decât latina şi greaca i se părea cu siguranţă dificilă) şi extrem de selectivă. Şi-a dezvoltat talente în domeniul retoricii şi acestea i-au adus primele avantaje, dar, în ceea ce priveşte ideile, educaţia sa a fost seacă. Augustin s-a autoeducat citind; marele său pas înainte a fost descoperirea operelor lui Cicero, probabil primul său contact, deşi la a doua mână, cu tradiţia clasică greco-romană.

Cariera laică a lui Augustin a luat sfârşit la Milano (unde ajunsese pentru a preda retorica) odată cu botezul său catolic oficiat de însuşi Sfântul Ambrozie, în 387. Atunci Ambrozie exercita o autoritate care rivaliza cu cea a imperiului însuşi în unul dintre cele mai importante oraşe ale sale. Observarea acestei relaţii dintre religie şi puterea seculară i-a confirmat lui Augustin unele perspective foarte diferite de cele ale credincioşilor greci, care primeau cu braţele deschise suprapunerea autorităţii religioase şi a celei laice în persoana împăratului, după consacrarea oficială a Bisericii. Augustin s-a întors în Africa, ducând mai întâi o viaţă de călugăr la Hippona şi devenind apoi episcop fără voia sa. A rămas aici până la moartea sa, în 430, construind poziţia catolicismului împotriva donatiştilor şi devenind aproape incidental, graţie corespondenţei şi unei creaţii literare vaste, personalitatea dominantă a Bisericii occidentale.

De-a lungul vieţii sale, Augustin a fost celebru pentru atacurile împotriva donatiştilor şi a pelagienilor. Prima problemă era, de fapt, politică: care din cele două biserici rivale avea să domine Africa romană? A doua ridica probleme mai largi. Ele pot părea îndepărtate în epoca noastră, în care teologia joacă un rol puţin important, dar au influenţat o bună parte a istoriei Europei în viitor. În mod fundamental, pelagienii predicau un fel de stoicism; ei erau parte a lumii şi tradiţiei clasice, oricât s-ar fi înveşmântat în hainele limbajului teologic creştin.

Pericolul pe care îl reprezentau – dacă era un pericol – era că particularitatea creştinismului s-ar fi pierdut şi că Biserica ar fi devenit pur şi simplu vehiculul unui filon de credinţă din civilizaţia mediteraneeană clasică. Având în vedere punctele forte şi slăbiciunile pe care le implica acest lucru, Augustin era, fără compromisuri, teologic şi imaterial; pentru el, singura posibilitate de mântuire a omenirii se afla în graţia divină, pe care niciun om nu o putea comanda prin eforturile sale. Augustin merită un loc în istoria spiritului uman deoarece a trasat mai cuprinzător decât orice alt predecesor liniile marilor dezbateri dintre predestinare şi liberul-arbitru, dintre iertare şi acţiune, dintre credinţă şi motivaţie, care urmau să aibă o istorie atât de lungă în Europa. Aproape întâmplător, a consacrat creştinismul latin pe baza solidă a puterii unice a Bisericii de a avea acces la sursa iertării prin intermediul sacramentelor.

Aceste lucruri nu le mai ştie nimeni acum, cu excepţia specialiştilor. Sfântul Augustin (aşa cum a ajuns să fie numit) se bucură azi, în schimb, de o oarecare notorietate, fiind considerat unul dintre exponenţii cei mai puternici şi mai insistenţi ai unui dezgust faţă de trup care urma să influenţeze în special atitudinile sexuale creştine şi, prin urmare, întreaga cultură apuseană. El se află într-o companie ciudată – alături de Platon, de exemplu – ca fondator al puritanismului. Dar moştenirea sa intelectuală a fost mult mai bogată decât ne sugerează acest lucru. În scrierile sale putem găsi, de asemenea, bazele unei mari părţi din gândirea politică medievală, în măsura în care nu este aristotelică sau legalistă, precum şi o perspectivă asupra istoriei care avea să domine mult timp societatea creştină din Apus şi s-o influenţeze la fel de mult ca şi cuvintele lui Hristos însuşi.

Cartea intitulată astăzi *Cetatea lui Dumnezeu* cuprinde scrierile lui Augustin care au avut cel mai mare impact asupra viitorului. Nu este importantă atât pentru unele idei sau doctrine specifice – este dificil de

stabilit influenţa lor precisă asupra gânditorilor politici medievali, probabil deoarece există foarte multă ambiguitate în ceea ce spune – cât pentru atitudine. În această carte a prezentat un mod de a privi istoria şi guvernarea oamenilor care a devenit inseparabil de gândirea creştină timp de peste o mie de ani. Subtitlul cărţii este *Împotriva păgânilor*. Acesta ne dezvăluie scopul său: respingerea acuzaţiei reacţionare şi păgâne că problemele care planau asupra imperiului trebuiau puse pe seama creştinismului. A fost inspirat să scrie cartea despre distrugerea Romei de către goţi în anul 410; scopul său general a fost de a demonstra că un creştin putea să înţeleagă chiar şi un eveniment atât de îngrozitor şi că, într-adevăr, acesta nu putea fi înţeles decât prin religia creştină, dar cartea sa acoperă arii mult mai îndepărtate – de la importanţa castităţii la filosofia lui Thales din Milet – şi expune războaiele civile ale lui Marius şi Sulla cu aceeaşi atenţie ca semnificaţia promisiunilor lui Dumnezeu către David. Este imposibil de sintetizat: „Se poate să fie prea mult pentru unii, prea puţin pentru alţii”, spune Augustin în mod confuz în ultimul său paragraf. Este o interpretare creştină a întregii civilizaţii şi a tot ceea ce a contribuit la clădirea ei. Caracteristica sa cea mai remarcabilă este judecata centrală: că întreaga reţea pământească a lucrurilor devine inutilă şi că instituţiile şi cultura – chiar marele imperiu – nu au nicio valoare, dacă aşa doreşte Dumnezeu.

Că Dumnezeu aşa a dorit ne sugerează Augustin prin imaginea centrală a două cetăţi. Una e pământească, înfiinţată în spiritul naturii inferioare a omului, imperfectă şi construită de mâini păcătoase, oricât de glorioasă ar fi înfăţişarea sa şi oricât de important ar fi rolul jucat de ea în planul divin. Uneori, aspectul său păcătos predomină şi devine evident că oamenii trebuie să fugă din cetatea pământească – dar şi Babilonul a avut un rol în planul divin. Cealaltă e cetatea cerească a lui Dumnezeu, comunitatea înfiinţată pe baza promisiunii de mântuire a lui Dumnezeu, un scop final spre care omenirea ar putea face un pelerinaj teribil de la cetatea pământească, condus şi inspirat de Biserică. În Biserică aveau să existe atât simbolul cetăţii lui Dumnezeu, cât şi mijloacele de a ajunge la ea.

Istoria se schimbase odată cu apariţia Bisericii: din acel moment, lupta dintre bine şi rău a devenit clară în lume şi mântuirea umană depindea de apărarea ei. Astfel de argumentări aveau să se facă auzite o bună perioadă, până în epoca modernă.

Cele două cetăţi apar şi în alte argumentări ale lui Augustin. Uneori, ele sunt văzute ca două grupuri de oameni, cei care sunt condamnaţi la pedeapsă pe lumea cealaltă şi cei ce fac pelerinajul spre glorie. La acest nivel, cetăţile sunt de fapt diviziuni ale rasei umane de aici şi de acum, precum şi ale tuturor celor de la Adam care au fost supuse deja judecăţii. Dar Augustin nu credea că apartenenţa la Biserică defineşte în mod explicit un grup, restul umanităţii fiind celălalt grup.

Poate puterea viziunii lui Augustin a fost cu atât mai mare ca urmare a ambiguităţilor sale, posibile piste de argumentare şi sugestii. Statul nu era doar pământesc şi viclean; avea rolul său în planul divin şi guvernarea, prin natura sa, era un dar divin. Multe aveau să se spună ulterior despre acest lucru; statului avea să i se ceară să slujească Biserica ferind-o de duşmanii trupeşti şi folosindu-şi puterea pentru a asigura puritatea credinţei. Totuşi, mandatul cerului (aşa cum s-ar putea exprima altă

civilizaţie) putea fi retras şi chiar şi atunci un eveniment precum distrugerea Romei nu ar fi fost decât o piatră de hotar în funcţionarea judecăţii asupra păcatului. În cele din urmă, Cetatea lui Dumnezeu avea să câştige.

Nu îl putem defini simplu pe Sfântul Augustin în cea mai importantă dintre cărţile sale, dar el nu se încadrează, probabil, în nicio definiţie. Rămân multe de spus despre el şi aici spaţiul este limitat. A fost, de exemplu, un episcop atent şi conştiincios, păstorul iubitor al turmei sale; a fost, de asemenea, persecutor, cu reputaţia îndoielnică de a fi convins guvernul imperial să folosească forţa împotriva donatiştilor. A scris un studiu spiritual fascinant care, deşi extrem de înşelător în ceea ce priveşte faptele sale de la început, a pus, practic, bazele genului literar al autobiografiei introspective şi romantice. Era un adevărat artist al cuvintelor – latine, nu greceşti (a trebuit să-i ceară ajutorul Sfântului Ieronim pentru traducerea în limba greacă) – şi un erudit recunoscut, dar măiestria sa era născută mai mult din pasiune decât din meşteşug şi latina lui lăsa adesea de dorit.

Cu toate acestea, era îmbibat de trecutul clasic roman. De la înălţimea acestei tradiţii a privit, prin ochii credinţei creştine, spre un viitor înnegurat şi, pentru unii oameni, înspăimântător. A întruchipat două culturi mai cuprinzător, poate, decât orice alt om din acele vremuri dezbinate şi acesta este probabil motivul pentru care, 1.500 de ani mai târziu, pare încă să le domine.

În invaziile germanice se află originile primelor naţiuni ale Europei moderne, deşi la momentul dispariţiei Imperiului de Apus popoarele barbare ocupau suprafeţe care nu semănau prea mult cu statele de mai târziu. Ele se împart în mod evident în patru grupuri majore şi distincte. În extremitatea nordică, saxonii, anglii şi iuţii pătrundeau în vechea provincie romană Britannia începând din secolul al IV-lea, stabilindu-se aici cu mult timp înainte ca insula să fie abandonată în mâinile locuitorilor săi, atunci când ultimul împărat numit de soldaţii săi a trecut spre Gallia cu armata lui, în 407. Britannia a fost apoi disputată de valuri succesive de invadatori şi de locuitorii săi romano-britanici până la începutul secolului al VII-lea, când a apărut un grup de şapte regate anglo-saxone delimitate de o lume celtică, formată din Irlanda, Ţara Galilor şi Scoţia.

Deşi primii britanici au continuat să trăiască în comunităţi care par să fi supravieţuit uneori până în secolul al X-lea şi, poate, mai târziu, civilizaţia romano-britanică a dispărut într-o măsură mai radicală decât oriunde în altă parte în Imperiul de Apus. Chiar şi limba avea să dispară; o limbă germanică a înlocuito aproape complet. Ne putem face o idee despre ultimele convulsii ale rezistenţei romano-britanice din legenda regelui Arthur şi a cavalerilor săi, care ar putea fi o reminiscenţă a abilităţilor cavalereşti de luptă ale armatei imperiale din perioada de final, dar asta e tot.

Despre continuitatea administrativă sau culturală dintre această provincie imperială şi regatele barbare nu a rămas, practic, nicio dovadă. Moştenirea imperială pentru viitorul Angliei a fost în întregime materială. Ea consta în ruinele oraşelor şi caselor, uneori în crucile creştine sau marile construcţii precum Zidul lui Hadrian, care aveau să-i nedumerească pe noii vizitatori până când au ajuns să creadă, în cele din urmă, că erau

opera unor giganţi cu puteri supraomeneşti. Unele dintre aceste relicve, cum ar fi complexul de băi construit pe izvoarele termale de la Bath, au dispărut timp de sute de ani, până când au fost redescoperite de anticarii din secolele XVIII-XIX. Drumurile au rămas, slujind, uneori vreme de secole, ca rute comerciale chiar şi atunci când, din punct de vedere ingineresc, cedaseră în faţa timpului, a intemperiilor şi a distrugerilor. În fine, au existat şi imigranţii naturali care veniseră odată cu romanii şi care au rămas: animale precum dihorul sau plante precum muştarul, care avea să condimenteze carnea de vită, ce a ajuns un simbol mitologic naţional o mie de ani mai târziu. Dar nici urmă de lucrurile spirituale lăsate în urmă de romani.

Creştinismul romano-britanic, oricare ar fi fost forma sa, a dispărut şi apărătorii credinţei s-au retras o perioadă în fortăreaţa ceţoasă unde meditau călugării Bisericii celtice. O altă Romă avea să convertească naţiunea engleză, nu imperiul.

Înainte de ea, tradiţia germanică avea să fie influenţa formatoare predominantă, aşa cum nu s-a mai întâmplat nicăieri în fostele teritorii imperiale.

Dincolo de Canalul Mânecii, lucrurile erau foarte diferite. Multe au supravieţuit. După cucerirea de către vandali, Gallia a continuat să se afle în umbra vizigoţilor din Aquitania. Contribuţia lor la respingerea hunilor le-a asigurat o importanţă mai mare ca niciodată. Spre nord-estul Galliei se aflau însă nişte triburi germanice care aveau să le submineze superioritatea – francii. Spre deosebire de vizigoţi, francii nu fuseseră convertiţi de clerul arian; în parte din acest motiv, viitorul avea să le aparţină. Urmau să aibă un impact mai mare în modelarea Europei decât orice alt popor barbar.

Mormintele primilor franci ne dezvăluie o societate războinică împărţită într-o ierarhie de ranguri. Mai dispuşi să devină sedentari decât alţi barbari, ei s-au aşezat în secolul al IV-lea pe teritoriul actual al Belgiei, între Schelde şi Meuse, unde au devenit *foederati* romani. Unii s-au deplasat spre Gallia. Dintr-un grup stabilit la Tournai făcea parte o dinastie de conducători numiţi ulterior merovingieni; al treilea rege (dacă acesta este termenul corect) al acestei dinastii a fost Clovis. El este primul mare nume din istoria ţării cunoscute ca Regatul Franc, după triburile pe care le-a unificat Clovis.

Clovis a devenit regele francilor apuseni în anul 481. Deşi în mod formal supus al împăratului, s-a întors curând împotriva ultimilor guvernatori romani ai Galliei şi a cucerit teritorii departe, spre vest, şi în sud până la Loara. Între timp, francii răsăriteni i-au învins pe alamani şi, atunci când Clovis a fost ales şi regele lor, ţinutul francilor se întindea de pe cursul inferior al Rinului până în nordul Franţei. Aceasta a fost baza statului franc, care, la momentul potrivit, a apărut ca moştenitor al supremaţiei romane în nordul Europei. Clovis s-a căsătorit cu o prinţesă din alt neam germanic, burgunzii, care se stabiliseră în valea Ronului şi în regiunea ce se întindea la sud-est de actuala Geneva şi Besançon. Era catolică, deşi poporul ei era arian, şi, la ceva timp de la căsătorie (tradiţional, în 496), după o convertire pe câmpul de luptă care amintea de cea a lui Constantin, Clovis însuşi a îmbrăţişat catolicismul. Acest lucru i-a asigurat sprijinul Bisericii Romane, cea mai mare putere care a supravieţuit imperiului în teritoriile

barbare, în ceea ce alesese acum să considere a fi un război religios împotriva celorlalte triburi germanice din Gallia. Catolicismul era, de asemenea, modalitatea de a lega relaţii prieteneşti cu populaţia romano-galică. O nouă Romă avea să stăpânească

Gallia.

Burgunzii au fost primele victime ale lui Clovis, deşi au fost subjugaţi complet abia după moartea sa, când li s-au impus prinţi merovingieni, dar au păstrat o structură de stat independent. Apoi au fost vizaţi vizigoţii; li s-au lăsat doar teritoriile din sud-est, pe care le cuceriseră la nord de Pirinei (viitoarele Languedoc, Roussillon şi Provence). Clovis era acum succesorul romanilor în toată Gallia; împăratul a recunoscut acest lucru numindu-l consul.

Capitala francă a fost mutată la Paris de Clovis, înmormântat în biserica pe care o construise acolo, primul rege franc care nu a fost îngropat ca barbar. Dar nu acesta a fost începutul istoriei neîntrerupte a Parisului în calitate de capitală.

Un regat germanic nu era ceea ce ulterior a fost conceput ca stat şi nu era recunoscut nici de romani. Era o moştenire formată în parte din pământuri, în parte din grupuri înrudite. Moştenirea lui Clovis a fost împărţită între fiii săi şi Regatul Franc a fost unificat abia în 558. Doi ani mai târziu, s-a destrămat din nou. Treptat, s-a stabilizat în trei regate. Unul era Austrasia, cu capitala la Metz şi centrul de greutate la est de Rin; Neustria era echivalentul său din vest şi avea capitala la Soissons; sub acelaşi conducător, dar distinct, era regatul Burgundiei.

Conducătorii lor aveau tendinţa de a se certa cu privire la teritoriile unde se intersectau aceste regiuni.

În această structură începe să apară o naţiune francă, populaţii care aparţineau unui stat distinct, şi nu doar o amestecătură de cete de barbari războinici, care vorbeau o latină vernaculară, cu o clasă de nobili funciari în plină formare. În mod semnificativ, de aici provine şi o interpretare creştină a rolului barbarilor în istorie, *Historia francorum*, scrisă de episcopul Grigorie de Tours, el însuşi făcând parte din aristocraţia romano-galică. Şi alte popoare barbare aveau să dea scrieri similare (cea mai importantă, probabil, este cea despre Anglia, avându-l ca autor pe Beda Venerabilul) ce au încercat să concilieze tradiţii în care păgânismul era încă puternic faţă de creştinism şi de moştenirea civilizată.

Trebuie spus că Grigorie a prezentat o imagine pesimistă a francilor după moartea eroului său Clovis; potrivit acestuia, conducătorii franci se comportau atât de greşit, încât regatul lor era condamnat.

Merovingienii i-au ţinut pe alţi barbari în afara Galliei şi au cucerit de la ostrogoţi teritoriile de la nord de Alpi, unde cel mai mare rege al lor a fost Teodoric. Dreptul său de a stăpâni peste Italia, unde a învins alte triburi germanice, a fost recunoscut de împărat în 497. Teodoric era pe deplin convins de autoritatea Romei; avea drept naş un împărat şi crescuse la Constantinopol până la 18 ani. „Regalitatea noastră este o imitaţie după a voastră, o copie a singurului Imperiu pe pământ”, i-a scris odată din capitala sa de la Ravenna împăratului de la Constantinopol. Pe monedele sale apărea inscripţia „Roma neînvinsă” (*Roma invicta*) şi, când s-a dus la Roma, a organizat jocuri în stilul vechi, în arenă. Cu toate acestea, din punct de vedere tehnic, a fost singurul ostrogot care era cetăţean roman;

autoritatea sa personală era acceptată de Senat, dar concetăţenii lui nu erau decât mercenari ai imperiului. În funcţiile publice numea romani. Unul dintre ei a fost prietenul şi sfetnicul său, filosoful Boethius, probabil cel mai important filosof prin care moştenirea lumii clasice a fost transmisă Europei medievale.

Teodoric pare să fi fost un conducător drept, menţinând relaţii bune cu alte popoare barbare (s-a căsătorit cu sora lui Clovis) şi bucurându-se de o oarecare superioritate în rândul lor. Dar nu împărtăşea credinţa ariană a propriului popor, iar conflictele religioase au constituit, pe termen lung, o frână în calea puterii ostrogoţilor. Spre deosebire de franci şi în ciuda exemplului regelui lor, ostrogoţii nu aveau să se alinieze cu trecutul roman şi, după Teodoric, au fost alungaţi din Italia şi din istorie de generalii Imperiului de Răsărit. În urma lor au lăsat o Italie în ruine, care avea să fie curând invadată de alţi intruşi, longobarzii.

În vest, Clovis îi limitase pe vizigoţi, practic, la Spania, de unde aceştia îi alungaseră pe vandali. Şi alte popoare germanice erau deja stabilite aici. Teritoriul său prezenta unele probleme speciale – ca pentru toţi invadatorii şi toate cârmuirile care au urmat – iar regatul vizigot al Spaniei nu a reuşit să suporte o romanizare mai amplă decât înregistraseră fondatorii săi în Gallia, unde fuzionaseră mult mai puţin cu societatea existentă decât francii. Vizigoţii – şi nu erau prea mulţi, sub 100.000 în cel mai bun caz – s-au adunat în jurul conducătorilor lor, care s-au răspândit din Vechea Castilie în provincii; apoi s-au certat atât, încât ocupaţia imperială a reuşit să se instaureze din nou pentru jumătate de secol în sud. În fine, regii vizigoţi s-au convertit la catolicism şi, astfel, au implicat autoritatea episcopilor spanioli. În 587 începe lunga tradiţie a monarhiei catolice din Spania.

Este dificil de spus care a fost rezultatul final. Generalizările sunt periculoase. Simpla durată aproape că poate fi o explicaţie; vizigoţii au cunoscut trei secole de evoluţie între crearea regatului din Toulouse şi sfârşitul supremaţiei lor în Spania. Multe s-au schimbat într-o perioadă atât de lungă. Deşi viaţa economică şi tehnologia nu s-au schimbat prea mult, decât poate în rău, formele instituţionale şi spirituale sufereau transformări radicale, deşi lente, în toate regatele barbare. Curând, nu mai este potrivit să le numim barbare (cu excepţia, poate, a longobarzilor). Membrii triburilor germanice erau o minoritate, adesea izolaţi într-un cadru străin, dependenţi de o rutină determinată de mediul particular în care trăiau şi forţaţi să ajungă la un fel de înţelegere cu cei cuceriţi.

Invaziile lor trebuie să fi părut de aproape un val nimicitor, dar, după trecerea sa, nu rămâneau adesea în urmă decât grupuri minuscule, izolate de invadatori, înlocuindu-i ici-colo pe conducătorii romani, dar adesea trăind lângă şi printre ei.

Căsătoriile dintre romani şi barbari nu au fost legale până în secolul al VI-lea, dar nu au existat prea multe oprelişti. În Gallia, francii au adoptat limba latină, adăugându-i cuvinte france. În secolul al VII-lea, în societatea Europei de Apus era deja o atmosferă foarte diferită de cea a turbulentului veac al V-lea.

Cu toate acestea, trecutul barbar şi-a lăsat amprenta. În aproape toate regatele barbare, societatea a fost mult timp şi ireversibil influenţată de obiceiurile germanice. Aceasta a consfinţit o ierarhie reflectată în sistemul

caracteristic germanic de asigurare a ordinii publice, răzbunarea între clanuri.

Bărbaţii – şi femeile, vitele şi orice fel de proprietate – aveau, în sensul cel mai literal, preţul lor; răul cauzat era soluţionat prin implicarea în cele din urmă a întregului clan sau a întregii familii dacă nu se oferea compensaţia obişnuită.

Regii au transpus din ce în ce mai mult în scris asemenea obiceiuri şi, astfel, într-un fel le-au „publicat”. Ştiinţa de carte era atât de rară, încât nu ar fi avut niciun sens să se inventeze sisteme precum stela din Babilon sau panourile pe care erau expuse decretele din oraşele-state greceşti. Consemnarea de către un scrib pe pergament pentru o consultare ulterioară era tot ce se putea face. Totuşi, în această lume germanică se află originile unei jurisprudenţe care avea să ajungă într-o bună zi peste oceane, către noile culturi de origine europeană. Prima instituţie care a deschis calea a fost acceptarea puterii regeşti sau colective de a declara ceea ce urma să fie consemnat. Toate regatele germanice au trecut la scrierea şi codificarea propriului drept.

Acolo unde primele forme de acţiune publică nu sunt religioase sau supranaturale, ele sunt, de regulă, juridice şi nu este de mirare că, de exemplu, curtea vizigotă de la Toulouse a apelat la competenţele unor jurişti experţi romani. Dar aceasta era doar o formă de respect pe care aproape orice aristocraţie barbară îl arăta tradiţiilor şi formelor romane. Teodoric se considera un reprezentant al împăratului; problema sa nu era identificarea propriului rol, ci nevoia de a evita să-i înfurie pe adepţii săi printr-un exces de romanizare.

Probabil că unele consideraţii similare au existat şi în cazul lui Clovis înainte de convertirea sa, un act de identificare cu imperiul, precum şi cu Biserica. La următorul nivel sub astfel de eroi, atât nobilii franci, cât şi cei vizigoţi par să fi avut o plăcere deosebită de a se prezenta ca moştenitori ai Romei, scriindu-şi unul altuia în latină şi sprijinind literatura uşoară. Exista, de asemenea, o legătură de interes cu romanii; războinicii vizigoţi erau uneori tocmiţi să înăbuşe revoltele ţăranilor care îi ameninţau pe proprietarii de pământuri romano-gali, precum şi să-i respingă pe invadatori. Totuşi, atât timp cât arianismul reprezenta un obstacol, exista o limită a identificării cu *romanitas* la care aveau acces barbarii.

Împăraţii din Răsărit nu priviseră cu indiferenţă aceste transformări. Dar tulburările de pe teritoriile proprii îi paralizau şi în secolul al V-lea generalii lor barbari îi dominau şi pe ei. Au privit cu teamă ultimii ani ai împăraţilor-marionetă de la Ravenna, dar l-au recunoscut pe Odoacru, care l-a detronat pe ultimul dintre aceştia. Au menţinut formal aparenţa că ar conduce un singur imperiu, în Răsărit şi în Apus, fără a contesta, de fapt, independenţa lui Odoacru din Italia, până când a apărut un înlocuitor în persoana lui Teodoric, căruia i s-a acordat titlul de patrician. Între timp, Războaiele Romano-Persane şi noile presiuni exercitate de slavii din Balcani erau suficiente pentru a le capta atenţia. Abia odată cu urcarea pe tron a lui Iustinian, în 527, această realitate a părut că poate fi readusă sub autoritatea împăratului.

Privind retrospectiv, Iustinian pare să fi eşuat. Cu toate acestea, s-a comportat aşa cum se aşteptau oamenii de la un împărat; a făcut ceea ce se aşteptau majoritatea să facă un împărat puternic. Se lăuda cu faptul că

latina era limba sa maternă; în ciuda amplorii relaţiilor externe ale imperiului, el încă putea urmări cât de cât realist reunificarea şi restaurarea fostului imperiu, deşi acum cu centrul la Constantinopol. Înţelegerea noastră este acum afectată de faptul că ştim ce s-a întâmplat, dar el a domnit mult timp şi contemporanii săi au fost uimiţi de succesul său temporar. Ei se aşteptau să anunţe o restaurare reală. La urma urmelor, nimeni nu putea concepe o lume fără imperiu. Regii barbari din Apus s-au plecat bucuroşi în faţa Constantinopolului şi au acceptat titluri din partea sa; nu au încercat să ajungă ei înşişi la purpura imperială. Iustinian a căutat o putere autocratică şi contemporanilor săi acest ţel li s-a părut deopotrivă realist şi de înţeles. Există o anumită grandoare legată de modul în care îşi concepea rolul; păcat că era un om atât de lipsit de charismă.

Iustinian a fost aproape mereu în război. Adesea ieşea victorios. Chiar şi războaiele costisitoare împotriva persanilor (şi plăţile către regele persan) au avut succes, în sensul că nu s-au pierdut teritorii mari în urma lor. Totuşi, au reprezentat un handicap strategic grav; Iustinian nu a reuşit niciodată să elibereze resurse pentru o politică de redresare în Apus, care fusese scopul primului său acord de pace cu persanii. Totuşi, cel mai mare general al său, Belizarie, a lărgit hotarele imperiului în Africa vandalilor (deşi au fost necesari zece ani pentru a restabili ordinea aici). A continuat cu invadarea Peninsulei Italice şi a început bătălia care s-a încheiat în 554 cu izgonirea finală a ostrogoţilor din Roma şi cu reunificarea Italiei sub conducerea imperială – deşi o Italie devastată de armatele imperiale cum nu fusese devastată niciodată de barbari. Acestea au fost realizări extraordinare, deşi nu au avut rezultatele scontate. Mai multe succese aveau să urmeze în Spania, unde armatele imperiale au exploatat rivalitatea dintre vizigoţi şi au reinstaurat o guvernare imperială la Córdoba. Flotele imperiale deţineau supremaţia şi în vestul Mediteranei; timp de un secol după moartea lui Iustinian, vasele bizantine au circulat fără a întâlni niciun duşman.

Situaţia nu avea să dureze. Spre sfârşitul secolului, cea mai mare parte a Italiei era din nou cucerită, de data aceasta de longobarzi, alte triburi ale germanilor, punând capăt puterii imperiale în peninsulă. Nici în Europa de Răsărit, în pofida unei diplomaţii puternice bazate pe mită şi ideologie misionară,

Iustinian nu reuşise să rezolve problema barbarilor. Probabil că un succes de durată era imposibil. Aceste popoare migratoare erau puternic împinse din spate şi, pe lângă aceasta, vedeau o pradă uriaşă în faţa lor. „Barbarii”, scria un cronicar al vremii, „după ce au gustat din avuţia romană, nu au mai uitat niciodată drumul spre aceasta”. La moartea lui Iustinian, în ciuda amplelor sale acţiuni de construire a unor fortificaţii, în Tracia se stabiliseră strămoşii bulgarilor de mai târziu şi o fâşie de teritoriu ocupată de populaţii barbare separa Roma de Răsărit şi de Apus.

Cuceririle lui Iustinian, oricât de mari ar fi fost, nu au putut fi menţinute de succesorii săi, confruntaţi cu o ameninţare continuă din partea Persiei, cu creşterea presiunii slavilor din Balcani şi, în secolul al VII-lea, cu cea a unui nou rival, islamul. Urmau vremuri îngrozitoare. Totuşi, chiar şi atunci moştenirea lui Iustinian avea să acţioneze prin tradiţia diplomatică pe care el a înfiinţat-o, construind o reţea de influenţă în rândul popoarelor

barbare de dincolo de frontieră, aţâţându-le pe unele împotriva altora, mituind vreun prinţ cu un tribut sau un titlu ori botezând copiii altuia. Dacă nu ar fi existat principatele protejate din Caucaz, care au fost convertite la creştinism pe vremea lui Iustinian, sau alianţa sa cu goţii din Crimeea (care avea să dureze şapte secole), supravieţuirea Imperiului de Răsărit ar fi fost aproape imposibilă. În acest sens, de asemenea, domnia sa a stabilit planul de bază al viitoarei sfere de influenţă a Bizanţului.

În interiorul imperiului, Iustinian a lăsat o amprentă imposibil de şters. La momentul accederii sale la tron, monarhia suferea din cauza persistenţei unor rivalităţi facţionare ce puteau atrage sprijinul popular, dar în 532 acest lucru a dus la o mare insurecţie care a permis distrugerea facţiunilor şi, cu toate că o mare parte a oraşului a fost incendiată, acesta a fost sfârşitul ameninţărilor interne la adresa autocraţiei lui Iustinian. De atunci încolo, aceasta s-a manifestat din ce în ce mai puternic şi făţiş.

Monumentele sale materiale erau de un lux extraordinar; cea mai importantă este Sfânta Sofia (532-537), dar pe tot teritoriul imperiului clădirile publice, bisericile, băile şi noile oraşe marchează această perioadă de domnie şi vorbesc despre bogăţia inerentă a Imperiului de Răsărit. Cele mai bogate şi mai civilizate provincii se aflau în Asia şi Egipt; Alexandria, Antiohia şi Beirutul erau marile lor oraşe. Un monument nematerial, instituţional al domniei a fost alcătuirea de către Iustinian a unui cod de legi. În patru colecţii s-a adunat un mileniu de jurisprudenţă romană, sub o formă care i-a conferit o influenţă uriaşă de-a lungul secolelor şi a ajutat la apariţia ideii moderne de stat. Eforturile lui Iustinian de a impune reforme administrative şi organizaţionale au avut mult mai puţin succes.

Încă din secolul al III-lea erau uşor de identificat aspectele negative periculoase, dar, date fiind cheltuielile şi răspunderea imperiului, era mai greu să se găsească remedii permanente. Se ştia, de exemplu, că vânzarea funcţiilor era nocivă şi

Iustinian a abolit-o, dar apoi a trebuit s-o tolereze când această practică a început să fie aplicată din nou.

Principalul răspuns instituţional la problema imperiului a fost o înregimentare progresivă a cetăţenilor săi. În parte, această acţiune era în tradiţia de reglementare a economiei moştenite de Iustinian. Aşa cum ţăranii erau legaţi de pământ, meşteşugarii erau acum legaţi de breslele ereditare; chiar şi birocraţia a început să devină ereditară. Rigiditatea care a rezultat nu avea cum să facă mai uşor de rezolvat problemele imperiului.

De asemenea, din nefericire, o serie de calamităţi naturale s-au abătut asupra Răsăritului la începutul secolului al VI-lea; ele reprezintă un motiv important pentru care lui Iustinian i-a fost greu să lase imperiul într-o situaţie mai bună ca la început. Cutremurele, foametea şi ciuma au devastat oraşele şi chiar şi capitala, unde oamenii au văzut fantome pe străzi. Lumea antică era naivă, dar poveştile despre capacitatea împăratului de a-şi scoate capul şi de a-l aşeza apoi la loc sau de a dispărea din faţa oamenilor oricând dorea ne sugerează că, sub aceste presiuni, mentalitatea Imperiului de Răsărit începea să-şi slăbească legăturile cu civilizaţia clasică. Iustinian avea să faciliteze această separare prin politicile şi perspectiva sa religioasă – alt deznodământ paradoxal, deoarece nu acesta a fost scopul său. După ce Academia din Atena supravieţuise timp de 800 de ani, a închis-o definitiv; el dorea să fie

un împărat creştin, nu conducătorul unor necredincioşi şi a poruncit să fie distruse toate statuile păgâne din capitală. Mai rău, a accelerat degradarea statutului civic al evreilor şi reducerea gradului lor de libertate în practicarea religiei. Lucrurile progresaseră deja mult. Pogromurile fuseseră permise mult timp şi sinagogile fuseseră distruse; Iustinian a continuat prin modificarea calendarului iudaic şi amestecul în ierarhia religioasă a evreilor.

I-a încurajat chiar şi pe conducătorii barbari să-i persecute pe evrei.

Constantinopolul a avut un ghetou cu mult timp înaintea oraşelor din Europa de Apus.

Iustinian era cu atât mai convins de justeţea impunerii autorităţii imperiale în afacerile ecleziastice cu cât avea o înclinaţie reală spre disputele teologice.

Uneori, consecinţele au fost nefaste; o astfel de atitudine nu a contribuit cu nimic la reînnoirea loialităţii faţă de imperiu a nestorienilor şi monofiziţilor, ereticii ce refuzaseră să accepte definirea relaţiilor exacte dintre Dumnezeu Tatăl şi Dumnezeu Fiul expuse de un sinod ţinut la Calcedon în 451. Teologia unor astfel de curente deviante conta mai puţin decât faptul că dogmele lor simbolice erau identificate din ce în ce mai mult cu anumite grupuri culturale şi lingvistice importante. Prigonirea ereticilor a intensificat sentimentele separatiste în unele părţi ale Egiptului şi Siriei. În Egipt, Biserica Coptă a mers pe un drum separat, opus ortodoxiei, spre sfârşitul secolului al V-lea, fiind urmată de monofiziţii sirieni, care şi-au întemeiat propria Biserică. Amândouă au fost încurajate şi

sprijinite de numeroşi călugări entuziaşti din aceste ţări. Unele dintre aceste secte şi comunităţi aveau, de asemenea, legături importante în afara imperiului, astfel că era în joc şi politica externă. Nestorienii au găsit refugiu în Persia şi, cu toate că nu erau eretici, evreii au avut o influenţă puternică dincolo de graniţe; evreii din Irak au sprijinit atacurile persanilor împotriva imperiului şi statele arabe iudaice din zona Mării Roşii au intervenit pe rutele comerciale cu India atunci când s-au luat măsuri ostile evreilor în cadrul imperiului.

Speranţele lui Iustinian de a uni bisericile occidentală şi orientală aveau să fie zădărnicite, în pofida zelului său. O potenţială separare a lor existase dintotdeauna, din cauza matriţelor culturale diferite în care se formaseră. Biserica occidentală nu acceptase niciodată uniunea autorităţii religioase şi seculare ce se afla la baza teoriei politice a Imperiului de Răsărit; imperiul avea să moară, aşa cum se întâmplase şi cu altele (şi cum afirma Biblia), şi Biserica urma să fie cea care va avea câştig de cauză la porţile iadului. Acum, astfel de divergenţe doctrinare au devenit mai importante, iar separarea a devenit şi mai probabilă în urma declinului din Apus. Un papă roman l-a vizitat pe Iustinian şi împăratul a vorbit despre Roma ca despre un „izvor al preoţiei", dar în cele din urmă cele două comunităţi creştine aveau să meargă fiecare pe drumul său şi să intre apoi în dispute violente. Perspectiva lui Iustinian, conform căreia împăratul era suprem, chiar şi în materie de doctrină, a căzut victimă intransigenţei clericale în ambele tabere.

Aceasta pare să sugereze (ca multe dintre acţiunile sale) că adevărata realizare a lui Iustinian nu a fost aceea pe care a dorit s-o impună şi pe care a realizat-o temporar – restabilirea unităţii imperiale – ci ceva complet diferit: deschiderea drumului spre dezvoltarea unei noi civilizaţii bizantine. După el, aceasta a devenit realitate, chiar dacă nu era încă recunoscută. Bizanţul evolua departe de lumea clasică, spre un stil care era în mod clar înrudit cu aceasta, dar independent de ea. Situaţia a fost uşurată de progresele înregistrate în acea perioadă în ambele culturi, apuseană şi răsăriteană, determinate într-o proporţie covârşitoare de noile tendinţe ale Bisericii.

Aşa cum s-a întâmplat adesea în istorie mai târziu, Biserica şi conducătorii ei nu au privit cu ochi buni la început dezastrul şi nu au sesizat în el o oportunitate.

Ei se identificau cu ceea ce se prăbuşea – şi pe bună dreptate. Prăbuşirea imperiului reprezenta, pentru ei, prăbuşirea civilizaţiei; Biserica din Apus a fost adesea, cu excepţia autorităţii municipale din oraşele sărăcite, singura instituţie care a supravieţuit din *romanitas*. Episcopii săi erau oameni cu experienţă în administraţie, cel puţin la fel de bine înzestraţi intelectual pentru a soluţiona noile probleme ca şi alte persoane de vază de la nivel local. O populaţie semipăgână îi privea cu o teamă superstiţioasă şi le atribuia o putere aproape magică. În multe locuri ei au fost ultima întruchipare a autorităţii abandonate atunci când au plecat armatele imperiale şi administraţia imperială s-a prăbuşit; erau oameni educaţi în rândurile unei noi clase conducătoare fără carte, care îşi dorea cu ardoare să împărtăşească moştenirea clasică. Din punct de vedere social, ei proveneau adesea din rândul familiilor proeminente din provincii; acest lucru însemna că erau uneori mari aristocraţi şi proprietari care aveau resursele materiale necesare pentru a le sprijini rolul spiritual. În mod natural, lor le-au fost încredinţate noi sarcini.

Asta nu a fost tot. Sfârşitul lumii clasice a marcat, de asemenea, apariţia a două instituţii noi în Biserica occidentală, care aveau să reprezinte pietre de hotar în drumul plin de pericole de la o civilizaţie care se prăbuşise la una ce avea să se nască. Prima a fost monahismul creştin, fenomen care a apărut în Orient. În jurul anului 285, un copt, Sfântul Antonie, s-a retras pentru a duce o viaţă de ascet în deşertul egiptean. Exemplul său a fost

urmat şi de alţii, care vegheau, se rugau şi se luptau cu demonii sau îşi chinuiau trupul prin post şi alte măsuri mai stranii.

Unii s-au unit în comunităţi şi au devenit călugări, trăind în mănăstiri, practică răspândită rapid din Orient până în Occident.

Un călugăr italian, despre care nu ştim foarte multe în afara realizării sale şi a faptului că se spunea că ar face minuni, a considerat şocantă starea monahismului din vremea sa. Era Sfântul Benedict, unul dintre cei mai influenţi oameni din istoria Bisericii. În 529 a fondat o mănăstire la Montecassino, în sudul Italiei, oferindu-i noi norme pe care le concepuse prin trierea şi selectarea celor deja existente. Acesta este un document crucial al creştinismului occidental şi, prin urmare, al civilizaţiei apusene. El îi atrăgea atenţia călugărului spre comunitate, al cărei stareţ urma să aibă autoritatea deplină. Scopul comunităţii nu era doar de a asigura o răsadniţă pentru cultivarea sau mântuirea unor suflete, ci şi de a se ruga şi de a trăi ca un tot unitar. Călugărul avea să contribuie la sarcina acesteia în cadrul unei rutine consacrate de venerare, rugă şi muncă. Din individualismul monahismului tradiţional s-a născut un nou instrument uman; avea să fie una dintre principalele arme din arsenalul Bisericii.

Sfântul Benedict nu şi-a stabilit ţeluri prea înalte şi acesta a fost unul dintre secretele succesului său; normele erau pe măsura puterii oamenilor obişnuiţi care Îl iubeau pe Dumnezeu şi călugării nu trebuiau să-şi mutileze nici trupul, nici spiritul. Succesul repurtat prin anticiparea nevoilor lor a fost demonstrat de răspândirea lor rapidă. Foarte curând, au apărut mănăstiri benedictine peste tot în Apus. Ele au devenit principalele surse de misionari şi predici în favoarea convertirii în Anglia şi Germania păgâne. În Apus, doar Biserica Celtică s-a agăţat în continuare de modelul mai vechi, eremitic al monahismului.

Celălalt nou sprijin important al Bisericii a fost papalitatea. Prestigiul arhiepiscopatului Sfântului Petru şi legendara posesie a oaselor apostolului au aigurat întotdeauna Romei un loc special între episcopatele creştinătăţii. Era singurul din Apus care putea revendica descendenţa din unul dintre Apostoli. Dar, în principiu, nu prea avea altceva de oferit; Biserica occidentală era o ramură inferioară şi în bisericile din Asia se puteau identifica legăturile cele mai strânse cu epoca apostolică. Era nevoie de ceva mai mult pentru ca papalitatea să-şi înceapă ascensiunea spre extraordinara supremaţie pe care a deţinut-o de drept în lumea medievală.

Pentru început, exista oraşul. Roma era considerată de secole capitala lumii şi pentru o mare parte a lumii acest lucru era adevărat. Episcopii săi acţionaseră alături de colegii lor din Senat şi de împărat, iar plecarea curţii imperiale le-a scos şi mai mult în evidenţă supremaţia. Sosirea în Italia a unor funcţionari străini din Imperiul de Răsărit, pe care italienii îi detestau la fel de mult ca pe barbari, a aruncat o nouă lumină asupra papalităţii ca punct focal al loialităţilor italienilor.

Era, de asemenea, un arhiepiscopat bogat, cu un aparat administrativ pe măsura posesiunilor sale. Acesta genera o capacitate administrativă superioară oricărei alteia din afara administraţiei imperiale. Această distincţie a fost cu atât mai evidentă în vremurile de restrişte, când barbarilor le lipseau asemenea capacităţi.

Arhiepiscopatul Romei avea cele mai bune cronici; în secolul al V-lea

apologeţii papali le exploatau deja. Perspectiva papală tipic conservatoare, argumentul că nu există noi puncte de plecare, ci că sunt apărate vechi poziţii, era deja prezentă şi în întregime sinceră; papii nu considerau că ei câştigă teren pe plan ideologic şi juridic, ci că sunt nişte oameni care încearcă cu disperare să menţină micul avantaj pe care Biserica îl obţinuse deja.

În acest cadru a apărut papalitatea ca mare forţă istorică. În secolul al V-lea, Leon cel Mare a fost primul papă sub conducerea căruia noua putere a episcopiei Romei era clar vizibilă. Un împărat a declarat că deciziile papale aveau forţă de lege şi Leon a afirmat cu tărie doctrina că papii vorbeau în numele Sfântului Petru. Şi-a asumat titlul de *pontifex maximus*, la care împăraţii renunţaseră. Se credea că, în timpul vizitei făcute lui Attila, îl convinsese pe acesta să renunţe la expediţia împotriva Italiei; episcopii din Apus care până atunci se opuseseră pretenţiilor de supremaţie ale Romei s-au arătat mai dispuşi să le accepte într-o lume tulburată de barbari. Cu toate acestea, Roma era încă parte a Bisericii de stat dintr-un imperiu a cărui religie Iustinian o considera mai presus de toate preocuparea principală a împăratului.

Papa în persoana căruia se întrevede cel mai evident viitorul papalităţii medievale a fost şi primul care fusese călugăr. În Grigore cel Mare, papă între 590

şi 604, s-au unit astfel cele două mari inovaţii instituţionale de la începuturile Bisericii. Era un om de stat cu o intuiţie extraordinară. Aristocrat roman, loial imperiului şi cu respect faţă de împărat, a fost totuşi primul papă care a acceptat Europa barbară; pontificatul său ne arată în cele din urmă o rupere completă de lumea clasică. A considerat că era datoria lui să organizeze prima mare campanie misionară, a cărei ţintă era, printre altele, Anglia păgână, unde l-a trimis pe Augustin de Canterbury în 596. A luptat împotriva ereziei ariene şi a fost încântat de convertirea vizigoţilor la catolicism. Era la fel de preocupat de regii germanici ca şi de împăratul în numele căruia pretindea că acţionează, fiind totodată cel mai îndrăzneţ oponent al longobarzilor; căutând ajutor împotriva lor, s-a adresat atât împăratului, cât şi, mai important, francilor. Totuşi, şi longobarzii l-au transformat pe papă, de nevoie, într-o putere politică. Nu doar i-au tăiat legăturile cu reprezentantul imperial de la Ravenna, ci a trebuit să negocieze cu ei cât s-au aflat în faţa zidurilor Romei. Ca şi alţi episcopi din Apus care au moştenit o autoritate civilă, a trebuit să-şi hrănească oraşul şi să-l guverneze. Treptat, italienii au ajuns să-l considere pe papă succesorul Imperiului Roman şi al Sfântului Petru.

În persoana lui Grigore sunt subsumate moştenirea clasică romană şi cea creştină; el a reprezentat ceva nou, deşi cu siguranţă nu vedea lucrurile astfel.

Creştinismul fusese parte a moştenirii clasice şi totuşi acum se îndepărta şi se diferenţia de aceasta. E important de spus că Grigore nu vorbea limba greacă; nici nu simţea că trebuie să facă acest lucru. Existaseră deja semne de schimbare în relaţiile Bisericii cu barbarii. Odată cu Grigore, unul dintre centrele poveştii a ajuns să fie, în sfârşit, Europa, nu bazinul mediteraneean. Seminţele viitorului fuseseră deja plantate aici, deşi nu ale viitorului apropiat; pentru cea mai mare parte a oamenilor de pe glob, existenţa Europei în următorii aproximativ o mie de ani este

aproape lipsită de relevanţă. Dar o Europă se întrevede în cele din urmă, deşi incredibil de diferită de ceea ce a ajuns şi limitată la vestul continentului.

Aceasta era extrem de diferită şi de trecut. Viaţa organizată, erudită, tihnită a provinciilor romane făcuse loc unei societăţi fragmentate, cu aristocraţii războinice şi membrii triburilor lor, uneori integrate cu locuitorii de dinainte, alteori nu. Liderii lor erau numiţi regi, nemaifiind, cu siguranţă, nişte simpli conducători, aşa cum adepţii lor, după aproape două secole de relaţii cu ceea ce lăsase Roma în urmă, nu mai erau nişte simpli barbari. În anul 550, un rege barbar

— Un got – s-a reprezentat pentru prima dată pe monedele sale împodobit cu însemnele imperiale. Prin impresia lăsată asupra lor de vestigiile unei culturi superioare, prin eficienţa ideii de Roma în sine şi prin eforturile conştiente sau nu ale Bisericii, mai presus de toate, aceste popoare se aflau pe drumul spre civilizaţie şi arta lor dovedeşte acest lucru.

În ceea ce priveşte cultura formală, ele nu au produs nimic comparabil cu Antichitatea. Nu a existat nicio contribuţie barbară la spiritul civilizat. Totuşi, fluxul cultural nu a fost unidirecţional la niveluri mai puţin formale. Gradul în care creştinismul sau, cel puţin, Biserica era încă o formă maleabilă nu trebuie subestimat. Peste tot, creştinismul trebuia să curgă prin canalele disponibile, iar acestea erau definite de straturi succesive de păgânism germanic, aşezate peste cel roman şi peste unul celtic. Convertirea unui rege precum Clovis nu a însemnat că poporul său a făcut imediat trecerea formală la creştinism; unii erau încă păgâni şi după generaţii întregi, aşa cum arată mormintele lor. Dar acest conservatorism prezenta nu doar obstacole, ci şi oportunităţi. Biserica se putea folosi de credinţa în magia populară sau de prezenţa unui lăcaş sacru care putea asocia un sfânt cu respectul pentru divinităţi străvechi ale provinciei şi pădurilor. Miracolele, asiduu promovate în vieţile sfinţilor care erau citite cu voce tare pelerinilor la altarele lor, erau argumentele convingătoare ale epocii. Oamenii erau obişnuiţi cu intervenţiile magice ale vechilor divinităţi celtice sau cu manifestările puterii lui Odin. Pentru majoritatea oamenilor de la acea vreme, aşa cum se întâmplase în cea mai mare parte a istoriei umane, rolul religiei nu era să ofere îndrumare morală sau înţelegere spirituală, ci să mulţumească forţele nevăzute. Creştinismul s-a delimitat clar de trecutul păgân doar în privinţa jertfelor de sânge; majoritatea celorlalte practici păgâne şi reminiscenţele acestora au fost pur şi simplu preluate sub umbrela creştină.

Întregul proces a fost considerat un declin şi există argumente temeinice în acest sens. În termeni materiali, Europa barbară era un spaţiu mai sărac din punct de vedere economic decât imperiul Antoninilor; pe tot teritoriul Europei, turiştii încă se minunează în faţa monumentelor constructorilor Romei, aşa cum trebuie să fi făcut şi predecesorii noştri barbari. Totuşi, din acest haos avea să se nască, la timpul cuvenit, ceva nou şi mult mai fertil decât Roma. Era probabil imposibil ca oamenii de la vremea aceea să nu privească totul în termeni apocaliptici. Dar e posibil ca unii să fi văzut puţin mai departe, după cum demonstrează preocupările lui Grigore.

6
India clasică

Deşi însoţit şi sfătuit de înţelepţi şi oameni de ştiinţă, Alexandru cel Mare nu avea decât o idee vagă despre ceea ce urma să găsească în India; pare să fi crezut că Indul era parte a Nilului şi că dincolo de el se afla încă o bucată de Etiopia. De ceva vreme, grecii cunoşteau destul de multe despre nord-vestul Indiei, unde se afla satrapia persană Gandhara. Dar dincolo de ea pe hartă era o pată albă. Cât priveşte geografia politică, nici astăzi nu este foarte clar; relaţiile dintre statele de pe valea Gangelui şi natura lor la momentul invaziei lui Alexandru sunt încă greu de desluşit. Un regat numit Magadha, constituit pe cursul inferior al fluviului, care exercita o oarecare hegemonie asupra restului văii, era cea mai importantă unitate politică de pe subcontinent de două secole sau mai mult, dar există puţine informaţii despre instituţiile sau istoria lui. Izvoarele indiene nu menţionează nimic despre sosirea lui Alexandru în India şi, deoarece marele cuceritor nu a pătruns niciodată dincolo de Punjab, din relatările greceşti din acea perioadă aflăm doar despre faptul că a dezmembrat micile regate din nord-vest, nu şi centrul puterii indiene.

În timpul Seleucizilor au ajuns în Apus informaţii mai sigure despre ceea ce se afla dincolo de Punjab. Aceste noi cunoştinţe coincid în mare cu apariţia unei noi puteri indiene, Imperiul Maurya, acum începând cu adevărat datele istorice despre India. Unul dintre cei care ne oferă informaţii este un ambasador grec, Megasthenes, trimis în India de regele seleucid în jurul anului 300 î.e.n.

Fragmente din descrierea lucrurilor pe care le-a văzut s-au păstrat suficient de mult timp pentru ca scriitorii de mai târziu să-l citeze pe larg. Călătorind până în Bengal sau Orissa şi fiind respectat atât ca diplomat, cât şi ca erudit, a întâlnit şi a vorbit cu un mare număr de indieni. Unii scriitori de mai târziu l-au considerat un cronicar credul, pe ale cărui informaţii nu te puteai bizui; aceştia aveau în vedere poveştile sale despre oameni care trăiau doar cu arome în loc de mâncare şi băutură, despre unii cu înfăţişare de ciclop, despre alţii ale căror tălpi erau atât de mari, încât stăteau la umbra lor pentru a se proteja de soare, despre pigmei şi oameni fără gură.

Astfel de poveşti erau, bineînţeles, absurde. Dar nu erau neapărat lipsite de temei. Ele pot reprezenta foarte bine doar nivelul ridicat de conştientizare al indienilor arieni cu privire la diferenţele fizice care îi deosebeau de vecinii lor ori de cunoştinţele mai îndepărtate din Asia Centrală sau junglele din Birmania. Unii dintre ei trebuie să fi arătat într-adevăr foarte ciudat şi unele purtări ale lor li se păreau fără îndoială foarte bizare indienilor. Alte poveşti pot reflecta vag straniile practici ascetice ale religiei indiene, care nu au încetat niciodată să-i impresioneze pe străini şi care, în general, sunt cam înflorite. Asemenea poveşti nu trebuie să-l discrediteze pe povestitor şi nu înseamnă neapărat că şi celelalte lucruri relatate sunt în întregime neadevărate. Ele pot avea chiar o valoare pozitivă dacă sugerează cât de cât felul cum vedeau lumea exterioară indienii cu care a stat de vorbă Megasthenes.

El descrie India unui mare rege, Chandragupta, întemeietorul dinastiei

Maurya. Se cunosc unele lucruri despre el şi din alte izvoare. Anticii credeau că fusese inspirat să cucerească teritorii văzându-l în tinereţe pe Alexandru cel Mare, în timpul invaziei sale în India. Oricum ar fi, Chandragupta a uzurpat tronul din Magadha în 321 î.e.n. Şi, pe ruinele acestui regat, a clădit un stat care îngloba nu doar cele două mari văi ale Indului şi Gangelui, ci şi cea mai mare parte a Afganistanului (cucerit de la seleucizi) şi Belucistanul. Capitala sa era la Patna, unde Chandragupta locuia într-un palat magnific. Era construit din lemn; arheologia încă nu ne poate ajuta prea mult în această etapă a istoriei Indiei.

Din relatarea lui Megasthenes s-ar putea deduce că Chandragupta exercita un fel de preşedinţie monarhică, dar unele izvoare indiene par să dezvăluie un stat birocratic sau cel puţin care aspira să devină astfel. Este greu de desluşit cum era în practică. Fusese construit din nişte unităţi politice formate mai demult, dintre care multe fuseseră republicane sau populare ca organizare şi erau legate de împărat prin oameni de seamă care erau dregătorii săi; unii dintre aceştia, oficial supuşi, trebuie să fi fost adesea foarte independenţi în practică.

Megasthenes ne informează şi despre locuitorii imperiului. Pe lângă faptul că a oferit o lungă listă de populaţii, el a făcut distincţia între două tradiţii religioase (una brahmanică şi cealaltă aparent budistă), a menţionat că indienii aveau obiceiul de a mânca orez şi că nu consumau vin decât în scopuri ritualice, a povestit multe despre domesticirea elefanţilor şi a făcut remarci asupra faptului (surprinzător în ochii grecilor) că în India nu existau sclavi. Greşea, dar avea o scuză. Deşi indienii nu erau cumpăraţi şi vânduţi în sclavie absolută, unii erau obligaţi să muncească pentru stăpânii lor şi nu aveau capacitatea juridică să se elibereze. Megasthenes a mai povestit că regele se amuza vânând de pe platforme înălţate sau călare pe elefanţi – o metodă foarte asemănătoare cu cea în care erau împuşcaţi tigrii în secolul XX.

Se spune că Chandragupta şi-a petrecut ultimele zile în penitenţă împreună cu nişte jainişti, murind din cauza unui post ritualic într-un adăpost de lângă

Mysore. Fiul şi succesorul său a continuat spre sud expansiunea imperiului începută de tatăl său. Puterea dinastiei Maurya a început să pătrundă în desele păduri tropicale care se întindeau la est de Patna şi să înainteze de-a lungul coastei de est. În fine, în timpul domniei celui de-al treilea rege din dinastia Maurya, cucerirea Orissei a oferit imperiului controlul asupra rutelor terestre şi maritime spre sud şi subcontinentul a atins un grad de unitate politică fără egal în mai bine de două mii de ani. Cuceritorul care a realizat acest lucru a fost Ashoka, regle sub domnia căruia începe să fie posibilă o istorie documentată a Indiei.

Din epoca lui Ashoka s-au păstrat multe inscripţii reprezentând decrete şi porunci adresate supuşilor. Utilizarea acestui mijloc de transmitere a mesajelor oficiale şi stilul individual al inscripţiilor sugerează atât o influenţă persană, cât şi una elenistică, iar în timpul dinastiei Maurya India a păstrat cu siguranţă un contact mai constant ca oricând cu civilizaţiile de la vest. La Kandahar, Ashoka a lăsat şi inscripţii în greacă şi în aramaică.

Astfel de dovezi ne dezvăluie o guvernare capabilă de mult mai multe decât ne-a lăsat să înţelegem Megasthenes. Un consiliu regal conducea o societate bazată pe caste. Existau o armată regală şi o birocraţie; ca şi în

alte părţi, ştiinţa de carte a avut o importanţă epocală atât în guvernare, cât şi în cultură. Se pare că a existat şi o poliţie secretă de mari dimensiuni sau un serviciu intern de informaţii. Pe lângă strângerea dărilor şi menţinerea serviciilor de comunicaţii şi de irigaţii, în timpul domniei lui Ashoka acest mecanism s-a ocupat cu promovarea unei ideologii oficiale. Ashoka se convertise la budism la începutul domniei sale. Spre deosebire de convertirea lui Constantin, cea a lui Ashoka nu a precedat, ci a urmat unei bătălii care l-a îngrozit prin teribila suferinţă pe care a provocat-o. Oricum ar fi, rezultatul convertirii sale a fost abandonarea tiparului de cucerire care îi marcase cariera până atunci. Poate acesta este motivul pentru care nu a fost tentat să înceapă o campanie în afara subcontinentului – limitare caracteristică totuşi mai multor suverani indieni, ce nu au aspirat niciodată să-i stăpânească pe barbari, şi care, bineînţeles, nu a devenit evidentă decât după ce a cucerit întreaga Indie.

De obicei se consideră că urmarea cea mai remarcabilă a budismului lui Ashoka şi-a găsit expresia în recomandările pe care le făcea supuşilor săi prin inscripţiile în piatră şi pe stâlpi care datează din această perioadă a domniei sale (aproximativ după anul 260 î.e.n.). Ele alcătuiau cu adevărat o nouă filosofie socială desăvârşită. Preceptele lui Ashoka au primit numele general *Dhamma*, o variantă a unui cuvânt din sanscrită care înseamnă „Lege universală”, şi noutatea lor a condus la o puternică admiraţie anacronică a modernităţii lui Ashoka din partea unor politicieni indieni ai timpurilor noastre. Ideile lui Ashoka sunt, cu toate acestea, frapante. El recomanda respectul pentru demnitatea tuturor oamenilor şi, mai presus de toate, toleranţa religioasă şi nonviolenţa. Preceptele sale erau generale, nu precise, şi nu aveau caracter de lege. Dar temele lor centrale sunt fără echivoc şi erau menite să ofere principii de acţiune. Deşi înclinaţia şi gândirea lui Ashoka l-au făcut, fără îndoială, să aprecieze astfel de idei, ele nu sugerează atât o dorinţă de a promova ideile budismului (lucru pe care Ashoka l-a făcut în alte moduri), cât o dorinţă de a domoli conflictele; seamănă foarte mult cu un instrument de guvernare a unui imperiu imens, eterogen şi divizat din punct de vedere religios. Ashoka încerca să creeze un punct focal pe care să clădească o oarecare unitate politică şi socială pe tot teritoriul Indiei, bazată şi pe interesele oamenilor, nu doar pe forţă şi spionaj. „Toţi oamenii”, declara una dintre inscripţiile sale, „sunt copiii mei”.

Aceasta poate explica şi de ce era aşa mândru de ceea ce am putea numi

„serviciile sale sociale”, care uneori luau forme adaptate climei: „pe drumuri am pus să se sădească baniani”, a proclamat el, „care să ţină umbră animalelor şi oamenilor”. Valoarea acestei acţiuni aparent banale trebuie să fi fost apreciată numaidecât de cei care trudeau şi călătoreau pe marile câmpii indiene. Aproape întâmplător, îmbunătăţirile aduse au netezit şi calea comerţului, dar, ca şi fântânile pe care le-a săpat şi hanurile pe care le-a construit din nouă în nouă mile, banianii erau o expresie a aşa-numitei *Dhamma*. Totuşi, *Dhamma* nu pare să fi avut succes, deoarece auzim vorbindu-se despre lupte între secte şi despre resentimente ale preoţilor.

Ashoka s-a descurcat mai bine în ceea ce priveşte promovarea evanghelizării budiste simple. Domnia sa a adus cu sine prima mare

expansiune a budismului, care înflorise, dar care rămăsese până atunci limitat la nord-estul Indiei. Acum Ashoka a trimis în Birmania misionari care au avut succes; în Ceylon (Sri Lanka) alţii s-au descurcat şi mai bine, iar începând din vremea sa insula a fost predominant budistă. Cei trimişi, cu mai mult optimism, spre Macedonia şi Egipt nu au avut acelaşi succes, deşi învăţăturile budiste şi-au pus amprenta pe anumite filosofii ale lumii elenistice şi unii greci au fost convertiţi.

Vitalitatea budismului în timpul domniei lui Ashoka poate explica în parte anumite semne ale unei reacţii în cadrul religiei brahmanice. S-a sugerat că o nouă popularizare a anumitor culte, care datează cam din aceeaşi perioadă, se poate să fi fost o reacţie conştientă la această provocare. Îndeosebi secolele al III-lea şi al II-lea î.e.n. Au conferit o nouă importanţă cultelor a două dintre cele mai populare avataruri ale lui Vishnu. Unul este proteicul Krishna, a cărui legendă îi oferă credinciosului posibilităţi vaste de identificare psihologică, şi celălalt e Rama, întruchiparea regelui binevoitor, a soţului şi fiului bun, un zeu al familiei.

Tot în secolul al II-lea î.e.n. Au început să capete forma finală cele două mari epopei indiene, *Mahabharata* şi *Ramayana*. Prima a fost extinsă cu un pasaj lung, care este astăzi cea mai celebră operă a literaturii indiene şi cel mai mare poem al său, *Bhagavad-Gita* sau „Cântarea lui Dumnezeu”. Avea să devină principalul testament al hinduismului, ţesând în jurul figurii lui Vishnu/Krishna doctrina etică a datoriei de a îndeplini obligaţiile impuse de calitatea de membru al unei anumite clase (*dharma*) şi sugestia că eforturile de devoţiune, oricât de meritorii, ar putea fi mai puţin eficiente decât dragostea faţă de Krishna ca mijloc de atingere a fericirii veşnice.

Toate acestea au fost importante pentru viitorul hinduismului, dar aveau să se dezvolte complet într-o perioadă care a depăşit cu mult fărâmiţarea Imperiului Maurya, începută curând după moartea lui Ashoka. O astfel de dispariţie este atât de impresionantă – şi Imperiul Maurya fusese atât de remarcabil – încât, deşi suntem tentaţi să căutăm o explicaţie specială, poate că nu există decât una cumulativă. În toate imperiile antice, cu excepţia, poate, a celui chinez, nevoile pe care trebuia să le satisfacă ocârmuirea au depăşit în cele din urmă resursele tehnice disponibile; când s-a întâmplat acest lucru, imperiile s-au destrămat.

Cei din dinastia Maurya au realizat lucruri măreţe. Au mobilizat forţă de muncă pentru exploatarea unor întinse terenuri necultivate, hrănind astfel o populaţie în creştere şi mărind în acelaşi timp baza de impozitare a imperiului. Au făcut ample lucrări de irigaţie, care le-au supravieţuit sute de ani. Comerţul a prosperat în timpul dinastiei Maurya, judecând după modul în care ceramica din nord s-a răspândit pe tot teritoriul Indiei în secolul al III-lea î.e.n. Aveau o armată enormă şi relaţii diplomatice care ajungeau până în Epir. Costurile erau totuşi mari. Cârmuirea şi armata trăiau parazitar pe spezele unei economii agricole care nu putea fi extinsă la nesfârşit. Aceasta nu putea achita cheltuieli nelimitate. Nici nu pare să fi fost foarte eficientă, ca să nu spunem fără cusur, deşi birocraţia pare să fi fost în principiu centralizată. Fără un sistem de control şi recrutare care s-o facă independentă de societate, a ajuns, pe de o parte, în mâinile favoriţilor monarhului de care depindeau toate celelalte lucruri, iar pe de altă parte, la discreţia elitei locale care ştia cum să pună mâna pe putere şi s-o păstreze.

Una dintre slăbiciunile politice avea rădăcini adânci în vremurile premauryene. Societatea indiană îşi aruncase deja ancora în instituţia familiei şi instituţiile castei. Loialităţile indienilor se axau pe instituţiile sociale mai curând decât pe o dinastie sau pe ideea abstractă de stat permanent (ca să nu mai vorbim de naţiune). Când un imperiu indian începea să se fărâmiţeze sub presiuni economice, externe sau tehnice, era lipsit de un sprijin popular instinctiv pe care să se bazeze. Aceasta arată clar că încercările lui Ashoka de a asigura o unitate ideologică a imperiului său au dat greş. Mai mult, instituţiile sociale ale Indiei, în special casta în formele sale elaborate, au impus costuri economice. Acolo unde funcţiile erau invariabil alocate prin naştere, aptitudinile economice nu mai contau. Şi nici ambiţia. India avea un sistem social menit să limiteze posibilităţile de creştere economică.

După asasinarea ultimului împărat din dinastia Maurya a venit la putere o dinastie de pe Gange de origine brahmanică şi începând din acest moment povestea Indiei redevine una a dezbinării politice timp de 500 de ani. Există referinţe în izvoare chineze de la sfârşitul secolului al II-lea î.e.n., dar nu se poate spune că au uşurat atingerea unui consens în rândul istoricilor cu privire la ceea ce se întâmpla în India; chiar şi cronologia încă este în mare măsură conjecturală.

Doar procesele generale ies în evidenţă.

Cele mai importante dintre acestea sunt o nouă serii de invazii în India pe rutele istorice dinspre nord-vest. Mai întâi au venit bactrienii, descendenţi ai grecilor stabiliţi pe vremea imperiului lui Alexandru pe cursul superior al râului Oxus, unde în 239 î.e.n. A luat naştere un regat independent situat între India şi Persia Seleucizilor. Cunoştinţele pe care le avem despre acest regat misterios au la bază în mare parte monedele sale şi există mari lacune, dar se ştie că o sută de ani mai târziu bactrienii înaintau pe valea Indului. Ei au fost primii dintr-un şir de invadatori ce aveau să năvălească timp de patru secole. Avea loc o serie complexă de migraţii ale cărei origini aveau rădăcini adânci în societăţile nomade ale Asiei.

Printre cei care le-au urmat indo-grecilor din Bactria şi care s-au stabilit în diferite momente în Punjab s-au numărat parţii şi sciţii. Legenda spune că un rege scit l-a primit pe Apostolul Toma la curtea sa.

O populaţie importantă a venit tocmai de la graniţele cu China şi a lăsat în urmă amintirea altui mare imperiu indian, care se întindea de la Benares, dincolo de munţi, până la rutele caravanelor din stepe. Erau kuşanii, descendenţii unor grupuri de indo-europeni care trăiseră pe teritoriul actualei regiuni autonome Xinjiang. Ei (sau conducătorii lor) erau budişti fervenţi, în sensul că făceau misionariat; doreau să răspândească mesajul lui Buddha pe pământurile lor ancestrale şi dincolo de acestea, în China şi Mongolia. Pentru propagarea mai uşoară a credinţei budiste, interesele lor politice erau concentrate în Eurasia Centrală, unde a căzut în luptă cel mai mare rege al lor. Prin intermediul misionarilor kuşani budismul a început să se răspândească mai întâi în zonele din mijlocul şi răsăritul Eurasiei Centrale, apoi şi în China, unde a ajuns să exercite o influenţă crucială în secolele de haos ce au urmat prăbuşirii statului în timpul dinastiei Han.

Perioada kuşană a adus, de asemenea, noi influenţe externe în cultura

indiană, adesea din vest, aşa cum demonstrează aerul elenistic al sculpturilor sale, în special în reprezentările lui Buddha. Ea marchează o epocă şi în alt mod, căci reprezentarea lui Buddha a fost un soi de inovaţie în perioada kuşană. Kuşanii au dus-o pe noi culmi şi modelele greceşti au făcut loc treptat imaginilor lui Buddha care ne sunt familiare astăzi. Aceasta a fost una dintre expresiile complexităţii tot mai marcate a religiei budiste. Printre altele, budismul era popularizat şi căpăta o formă concretă; Buddha se transforma în zeu. Dar aceasta nu a fost decât una dintre nenumăratele schimbări. Milenarismul, expresiile mai emoţionale ale religiei şi sistemele filosofice mai sofisticate interacţionau unele cu altele. Este oarecum artificială identificarea în această etapă a unei „ortodoxii" hinduse sau budiste.

În cele din urmă kuşanii au cedat în faţa unei puteri superioare. Bactria şi valea râului Kabul au fost cucerite de Artaxerxe la începutul secolului al III-lea î.e.n. Curând după aceea, alt rege sasanid a cucerit capitala kuşană, Peshawar.

Astfel de enumerări te pot face să-ţi pierzi răbdarea şi să nu mai asculţi povestea lor. Analizându-le, cititorul poate rezona cu Voltaire: „Ce mă interesează dacă un rege îl înlocuieşte pe altul pe malurile apelor Oxus şi Iaxarte?". Parcă ar fi luptele fratricide dintre unii regi franci sau dintre regatele anglo-saxone ale heptarhiei, doar că la o scală puţin mai mare. Este dificil, într-adevăr, să desluşeşti altă semnificaţie în aceste variaţii decât că înregistrează două mari constante a istoriei Indiei: importanţa frontierei de nord-vest drept canal cultural şi forţa de asimilare a civilizaţiei hinduse. Niciunul dintre popoarele invadatoare nu a putut rezista în cele din urmă puterii de asimilare de care India a dat întotdeauna dovadă. Nu trecea mult până când noii conducători domneau asupra unor regate hinduse (ale căror rădăcini datau poate chiar dinaintea dinastiei Maurya, de pe vremea unităţilor politice din secolele V-IV î.e.n.) şi adoptau obiceiurile indiene.

Invadatorii nu au pătruns niciodată prea departe spre sud. După destrămarea dinastiei Maurya, Deccanul a rămas mult timp izolat şi condus de propriii suverani dravidieni. Distincţia sa culturală se remarcă şi astăzi. Deşi influenţa ariană a fost mai puternică aici după epoca dinastiei Maurya, iar hinduismul şi budismul nu aveau să dispară niciodată, sudul nu a mai fost integrat politic cu nordul până la instituirea dominaţiei britanice.

În această perioadă confuză, nu toate contactele Indiei cu exteriorul au fost violente. Comerţul cu negustorii romani s-a dezvoltat atât de vizibil, încât Pliniu cel Bătrân a dat vina pe el (în mod greşit) pentru că ar fi secătuit aurul imperiului.

Nu avem multe informaţii concrete, este adevărat, decât despre sosirea unor solii din India pentru a negocia aspecte legate de comerţ, dar observaţia sugerează că una dintre caracteristicile comerţului Indiei cu Apusul era deja consacrată; ceea ce căutau pieţele mediteraneene erau bunuri de lux pe care doar India le putea furniza şi nu prea aveau ce oferi în schimb în afară de metale preţioase. Acest tipar s-a menţinut până în secolul al XIX-lea. Există şi alte indicii interesante ale contactelor intercontinentale derivate din comerţ. Marea pune în legătură culturile comunităţilor care fac comerţ; unele cuvinte tamile pentru anumite mărfuri au intrat în limba greacă, iar indienii din sud au făcut comerţ cu

Egiptul încă din epoca elenistică. Mai târziu, negustori romani au trăit în unele porturi din sud unde regii tamili aveau gărzi de corp romane. În fine, pare probabil ca, indiferent care ar fi adevărul în ce-l priveşte pe Apostolul Toma, creştinismul să fi apărut în India mai întâi în porturile comerciale din vest, poate încă din secolul I e.n.

Unitatea politică nu a mai apărut în nord decât după sute de ani. Un nou stat din valea Gangelui, Imperiul Gupta, s-a născut după cinci secole de confuzie.

Centrul său era la Patna, unde s-a impus o dinastie de împăraţi Gupta. Primul dintre aceştia, alt Chandragupta, şi-a început domnia în 320, iar aproape o sută de ani India de Nord a fost din nou unificată şi eliberată de presiunile externe şi de invadatorii de peste graniţă. Nu a fost un imperiu la fel de mare ca acela al lui Ashoka, dar cei din dinastia Gupta l-au menţinut mai mult timp. Aproximativ două secole India de Nord s-a bucurat în timpul domniei lor de un fel de epocă antonină, ce avea să fie amintită mai târziu cu nostalgie ca perioada clasică a Indiei.

Epoca Gupta a fost una de înflorire a artei indiene. Din vremurile mai vechi s-au păstrat foarte puţine lucruri anterioare perfecţionării sculpturilor în piatră din timpul dinastiei Maurya. Coloanele, care sunt principalele sale monumente, au fost punctul culminant al unei tradiţii locale a construcţiilor din piatră. O lungă perioadă, sculpturile şi construcţiile de piatră au trădat urmele unor stiluri dezvoltate într-o epocă a construcţiilor având la bază lemnul, dar tehnicile erau destul de avansate înainte de apariţia influenţei greceşti, despre care se credea cândva că ar sta la originea sculpturii în piatră indiene. Ceea ce au adus grecii au fost noi motive şi tehnici artistice din Apus. Judecând după ceea ce s-a păstrat, principala expresie a acestor influenţe s-a observat în sculptura budistă mult timp după începutul erei creştine. Dar înainte de epoca Gupta se consacrase şi o bogată tradiţie indigenă a sculpturilor hinduse şi începând din această perioadă viaţa artistică a Indiei este matură şi independentă. În epoca Gupta au început să fie construite numeroasele temple din piatră (spre deosebire de peşterile săpate în stâncă şi înfrumuseţate), realizări splendide ale artei şi arhitecturii indiene înainte de era musulmană.

Civilizaţia Gupta a fost remarcabilă şi pentru înflorirea literaturii. Din nou, rădăcinile sunt adânci. Standardizarea şi sistematizarea gramaticii sanscrite chiar înainte de perioada dinastiei Maurya au deschis calea spre o literatură ce putea fi împărtăşită de elita întregului subcontinent. Sanscrita unea nordul şi sudul, în ciuda diferenţelor lor culturale. Marile epopei şi-au găsit expresia clasică în sanscrită (deşi erau şi traduceri în limbile locale) şi în această limbă a scris cel mai de seamă dintre poeţii indieni, Kalidasa. El a fost şi dramaturg, iar în epoca Gupta a apărut din negura trecutului teatrul indian, ale cărui tradiţii s-au păstrat şi s-au perpetuat în populara industrie indiană a filmului din epoca modernă.

Şi din punct de vedere intelectual epoca Gupta a fost remarcabilă. În secolul al V-lea matematicienii indieni au inventat sistemul zecimal. Omul de rând îşi poate da seama de importanţa acestei descoperiri mai uşor decât de importanţa reînvierii filosofiei indiene din aceeaşi perioadă. Aceasta nu s-a limitat la gândirea religioasă, dar pare extrem de greu de ajuns la un consens în ceea ce priveşte atitudinile generale sau direcţia culturii. Într-un text literar precum *Kamasutra*, un observator din Apus

poate fi frapat cel mai mult de accentul pus pe însuşirea unor tehnici a căror utilizare, oricât de stimulatoare ar fi pentru individ, nu se poate să fi atras decât cel mult o mică parte din interesul şi timpul unei elite restrânse. O perspectivă negativă este poate cea mai sigură: accentul pus pe *dharma* de tradiţia brahmanică, severitatea ascetismului unor învăţători indieni sau acceptarea făţişă a plăcerii senzuale sugerate de multe texte în afară de *Kamasutra* nu au nimic în comun cu puritanismul militant, persistent, atât de puternic şi în tradiţia creştină şi în cea islamică. Civilizaţia indiană s-a dezvoltat într-un ritm foarte diferit de cele din vest; poate că în asta constau cea mai mare forţă a sa şi o explicaţie a puterii sale de rezistenţă în faţa culturilor străine.

În epoca Gupta civilizaţia indiană a atins forma sa clasică, matură.

Cronologia bazată pe politică mai mult ne încurcă aici; evoluţii importante transcend graniţele oricărei perioade arbitrare. Cu toate acestea, putem simţi în cultura Gupta prezenţa societăţii hinduse complet dezvoltate. Expresia sa cea mai importantă era un sistem de caste care ajunsese la acea dată să înlocuiască şi să complice împărţirea iniţială a societăţii vedice în patru clase. În cadrul castelor care le limitau căsătoria la grupuri bine definite şi care, de obicei, le dictau ocupaţiile, cei mai mulţi indieni duceau o viaţă legată de pământ. Oraşele erau în majoritate mari pieţe de desfacere sau mari centre de pelerinaj. Majoritatea indienilor erau, aşa cum sunt şi acum, ţărani, care trăiau conform preceptelor unei culturi religioase deja consacrate în forma sa fundamentală încă dinaintea dinastiei Maurya.

Nu există nicio îndoială în ceea ce priveşte vigoarea şi puterea acestora; având secole de elaborare în faţă, oraşele dovedeau deja în epoca Gupta o dezvoltare uriaşă a sculpturilor care reflectă forţa religiei populare şi care îşi găsesc locul alături de stupele şi statuile lui Buddha anterioare statului Gupta ca trăsătură marcantă a peisajului indian. În mod paradoxal, India, în mare parte din cauza artei sale religioase, este o ţară în care avem poate mai multe dovezi despre mentalitatea oamenilor din trecut decât despre viaţa lor materială. Poate că nu ştim prea multe despre modul în care impozitele dinastiei Gupta îi afectau pe ţărani (deşi putem ghici), dar, contemplând dansul fără sfârşit al zeilor şi demonilor, formarea şi dizolvarea tiparelor în reprezentarea animalelor şi simbolurilor, putem avea acces la o lume care încă există şi este vizibilă în sanctuarele şi procesiunile din satele de astăzi. În India, ca nicăieri în altă parte, există o oarecare şansă de a avea acces la viaţa a milioane de oameni a căror istorie ar trebui povestită în cărţi precum aceasta, dar care de obicei ne scapă.

La apogeul civilizaţiei hinduse, între epoca Gupta şi pătrunderea islamului, fertilitatea religiei indiene, baza culturii indiene, nu a fost foarte afectată de schimbarea politică. Un simptom a fost apariţia în jurul anului 600 a unui nou cult important care şi-a câştigat rapid un loc pe care nu avea să îl mai piardă niciodată în credinţa hindusă, cel al zeiţei-mamă Devi. Unii au văzut în ea o expresie a noului accent pus pe sexualitate care a marcat atât hinduismul, cât şi budismul.

Cultul său era parte a unei efervescenţe generale a vieţii religioase, care a durat două secole sau mai mult, căci un nou sentimentalism popular este asociat cu cultele lui Shiva şi Vishnu cam în aceeaşi perioadă. Datele

nu ne ajută prea mult aici; trebuie să ne gândim la un proces de schimbare continuu în secolele ce corespund începutului erei creştine, al cărui rezultat a fost transformarea finală a vechii religii brahmanice în hinduism.

De aici a apărut un spectru de practici şi credinţe care oferea câte ceva pentru toată lumea, de la sistemul filosofic vedanta, un crez abstract ce punea accentul pe inexistenţa în realitate a lumii materiale şi faptice şi pe aspiraţia către detaşarea de aceasta prin cunoaşterea adevăratei realităţi – *brahma* – până la caracterul brut al sanctuarelor din sate în care erau venerate zeităţi locale şi care fuseseră uşor asimilate cultelor lui Shiva sau Vishnu, potrivit credinţei că aceşti doi zei principali pot apărea în mai multe încarnări. Efervescenţa religioasă şi-a găsit astfel expresia în intensificarea venerării idolilor concomitent cu apariţia unei noi austerităţi. Sacrificarea animalelor nu a încetat niciodată. Era unul dintre lucrurile susţinute acum de o nouă stricteţe a practicii religioase conservatoare. La fel şi noua rigiditate a atitudinilor faţă de femei şi subordonarea lor din ce în ce mai mare. Expresia religioasă a acestei tendinţe au constituit-o o creştere a numărului de căsătorii între copii şi practica numită *sati* sau arderea voluntară a văduvelor pe rugul funerar alături de corpul soţului defunct.

Totuşi, cultura indiană este atât de bogată, încât această înăsprire a religiei a fost însoţită şi de dezvoltarea la cel mai înalt nivel a tradiţiei filosofice vedanta, o culminare a tradiţiei vedice, precum şi de noua dezvoltare a budismului mahayana, care afirma divinitatea lui Buddha. Cel din urmă avea rădăcini în primele abateri de la învăţăturile lui Buddha privind contemplaţia, puritatea şi detataşarea. Aceste deviaţii favorizaseră o abordare religioasă mai ceremonială şi populară şi au pus accent, de asemenea, pe o nouă interpretare a rolului lui Buddha. În loc să fie înţeles doar ca un învăţător şi ca un exemplu, Buddha era acum considerat cel mai mare dintre *bodhisattva*, mântuitori care, cu toate că şi-au câştigat dreptul la fericirea nirvanei, au renunţat la ea pentru a rămâne în această lume şi a-i învăţa pe oameni calea spre mântuire.

Calitatea de *bodhisattva* a devenit, treptat, ţelul multor budişti. În parte, eforturile unui consiliu budist convocat de împăratul kuşan Kanishka (care, în mod interesant, folosea şi titlul roman *Kaisara*) fuseseră îndreptate spre reintegrarea în budism a două tendinţe care deveneau tot mai divergente. Dar au fost în zadar. Budismul mahayana (numele înseamnă „calea lungă a mântuirii”) s-a concentrat asupra unui Buddha care era efectiv un mântuitor divin ce putea fi venerat şi imitat în credinţă, o manifestare a unui Buddha unic divin şi măreţ care începe să semene oarecum cu sufletul nediferenţiat din spatele tuturor lucrurilor, pe care îl găsim în hinduism. Austeritatea şi contemplarea pe care le predicase

Gautama se limitau acum din ce în ce mai mult la o minoritate de budişti ortodocşi, adepţii budismului mahayana făcând multe convertiri în rândul maselor. Unul dintre semne a fost proliferarea în secolele I şi al II-lea e.n. A statuilor şi reprezentărilor lui Buddha, practică limitată până atunci de interzicerea de către Buddha a venerării idolilor. Budismul mahayana a înlocuit în cele din urmă alte forme mai vechi în India şi s-a răspândit de-a lungul rutelor comerciale în Asia Centrală, până în China şi Japonia. Tradiţia mai ortodoxă s-a perpetuat mai bine în Asia de Sud-Est şi

Indonezia.

Hinduismul şi budismul au fost astfel marcate amândouă de schimbări care le-au făcut mai atrăgătoare. Religia hindusă a devenit mai înfloritoare, deşi aici intră în joc un factor regional; începând din vremurile kuşanilor, centrul budismului indian era nord-vestul, regiunea cea mai expusă devastărilor năvălitorilor hun. Hinduismul a prosperat mai ales în sud. Atât nord-vestul, cât şi sudul, bineînţeles, erau zone unde curentele culturale se amestecau cel mai uşor cu cele din lumea mediteraneeană clasică, care în nord-vest ajungeau pe uscat, iar în sud pe mare.

Aceste transformări dau impresia de apogeu. Ele s-au încheiat doar cu puţin timp înainte să pătrundă islamul pe subcontinent, dar suficient de devreme ca să se consolideze o perspectivă filosofică, una care marchează India încă de atunci şi care a demonstrat o invulnerabilitate surprinzătoare la perspectivele concurente.

La baza ei se afla viziunea unor cicluri nesfârşite de creaţie şi reabsorbţie în divin, o imagine a cosmosului care predica o istorie ciclică, şi nu una liniară. Modul cum a influenţat acest lucru comportamentul indienilor – până astăzi – este un subiect extrem de vast şi aproape imposibil de înţeles. Ar fi de aşteptat să fi condus la pasivitate şi scepticism faţă de valoarea acţiunii practice, deşi este foarte discutabil. Puţini creştini duc o viaţă absolut conformă cu credinţele lor şi nu avem niciun motiv să credem că hinduşii ar fi mai constanţi. Sacrificiile şi îmbunarea zeilor se practică şi astăzi în templele indiene. Totuşi, direcţia adoptată de o întreagă cultură poate fi determinată de accentul pus pe modurile sale de gândire distinctive şi este greu să nu rămâi cu impresia că o mare parte a istoriei Indiei a fost determinată de o perspectivă asupra lumii care a pus accentul mai mult pe limite decât pe potenţialul acţiunii umane.

7
China clasică

Una dintre explicaţiile pentru continuitatea şi independenţa frapante ale civilizaţiei chineze este relativa izolare a acesteia; China părea mai puţin accesibilă influenţelor străine, departe de sursele interferenţelor directe din celelalte civilizaţii importante. Islamismul a avut o însemnătate mai mare în India decât pătrunderea budismului în China, poate pentru că aceasta din urmă avea o capacitate chiar mai mare de asimilare a influenţelor străine. Unul dintre motivele posibile este că tradiţia civilizaţiei avea fundamente diferite în fiecare ţară. În India, marii factori stabilizatori erau religia şi un sistem de caste inseparabil de aceasta. În China, ea se baza pe cultura unei elite administrative care a supravieţuit dinastiilor şi imperiilor şi a menţinut China pe aceeaşi cale.

Unul dintre lucrurile pe care le datorăm acestei elite este păstrarea unor înregistrări scrise încă din cele mai vechi timpuri. Mulţumită acestora, cronicile istorice chineze oferă o documentaţie fără egal, plină de informaţii adesea sigure, deşi selecţia lor era dominată de premisele unei minorităţi ale cărei preocupări le reflectă. Învăţaţii confucianişti care au scris cronicile istorice aveau un scop didactic şi utilitarist: ei doreau să

ofere un corpus de exemple şi date care să faciliteze păstrarea obiceiurilor şi valorilor tradiţionale. Cronicile lor subliniază continuitatea şi înlănţuirea lină a evenimentelor. Date fiind cerinţele administraţiei într-o ţară atât de întinsă, acest lucru este de înţeles; uniformitatea şi regularitatea erau, evident, de dorit. Totuşi, o astfel de documentare omite multe lucruri. Rămâne foarte dificil chiar şi în timpurile istorice – cu mult mai dificil decât în lumea mediteraneeană clasică – să se reconstituie preocupările şi viaţa majorităţii. Mai mult, istoria oficială poate lăsa o impresie greşită atât despre natura imuabilă a administraţiei chineze, cât şi despre pătrunderea valorilor confucianiste în societate. O lungă perioadă, premisele de la baza aparatului administrativ chinez trebuie să fi aparţinut unei minorităţi, chiar dacă au ajuns în cele din urmă să fie împărtăşite de mulţi chinezi şi acceptate, fără o analiză atentă şi chiar în necunoştinţă de cauză, de majoritatea.

Cultura oficială era extraordinar de autonomă. Influenţele externe care au intrat în contact cu ea nu prea au avut efect şi acest lucru în sine este impresionant. Explicaţia principală este, iarăşi, una geografică. În cea mai mare parte a istoriei sale China s-a orientat spre est, înspre cele mai bogate provincii ale sale, situate de-a lungul marilor fluvii şi al ţărmului. Bineînţeles, China era cu mult mai departe de Occidentul clasic decât imperiile Maurya şi Gupta. Avea un contact limitat cu acesta chiar şi indirect, deşi până la începutul secolului al VII-

lea e.n. Persia, Bizanţul şi regiunea Mediteranei depindeau de mătasea şi preţuiau porţelanul Chinei, transportate pe marile rute comerciale care traversau Asia Centrală. Relaţiile Chinei cu India clasică erau, bineînţeles, mult mai strânse, ca să nu mai vorbim de cele cu imperiile şi popoarele din Asia Centrală, cu Coreea şi cu Vietnamul. Totuşi, ceea ce deosebeşte China, mai ales în timpul dinastiei Han, este faptul că mult timp la graniţele sale nu au existat mari state cu care să trebuiască să păstreze relaţii. Trebuie să fim însă prudenţi când afirmăm că China era izolată: deşi distanţa relativă faţă de ceea ce se petrecea în Apus avea să crească pe măsură ce centrul de greutate al civilizaţiei apusene se va muta spre vest şi spre nord, China se afla în interiorul unei lumi asiatice în care au existat toate formele de interacţiune în perioada clasică.

Istoria Chinei între sfârşitul perioadei Statelor Combatante şi începutul dinastiei Tang, în anul 618 e.n., are un fel de bază cronologică marcată de ascensiunea şi declinul dinastiilor. Acestora li se pot asocia date, dar există un element de artificialitate sau cel puţin pericolul de a fi prea categorici în folosirea lor. Puteau trece decenii întregi până când o dinastie îşi impunea puterea în întregul imperiu şi chiar mai mult până când o pierdea. Cu această rezervă, aproximarea duratei dinastiilor poate fi utilă. Ea ne oferă principalele perioade ale istoriei chineze până în secolul XX, acestea fiind numite după dinastiile imperiale care au atins apogeul în intervalul respectiv. Primele două care ne interesează sunt marile dinastii care au unificat China, Qin şi Han.

Venirea la putere a dinastiei Qin marchează o trecere importantă în istoria Chinei, de la mai multe state la un singur stat mare. Deşi teritoriul pe care îl numim astăzi China avea să fie dezbinat din nou, de mai multe ori, ideea de imperiu unificat îşi are originile în timpul dinastiei Qin şi al marelui său împărat Qinshi Huangdi. A fost o naştere marcată de revoluţie

şi sânge, dar antecedentele sale se regăsesc cu mult timp în urmă în istoria Chinei. Cu mult înainte ca împăratul Qin să „unifice” China, în 221 î.e.n., existau noţiuni de unitate ideologică şi culturală care se dezvoltaseră în cel puţin o mie de ani. Ar fi anistoric să afirmăm că, din secolul al III-lea î.e.n., forma naturală a Chinei a fost o organizare politică unificată – mulţi istorici romani au crezut asta despre imperiul lor şi unii dintre ei au ajuns să fie dezamăgiţi – dar nu se poate nega faptul că mulţi chinezi priveau istoria lor din această perspectivă, care a contribuit semnificativ la tranziţia, până acum reuşită, de la statutul de imperiu la cel de stat unificat modern.

Dinastia Qin, care a pus capăt dezbinării din perioada Statelor Combatante, provenea dintr-un stat din extremitatea apuseană considerat încă barbar de unii chiar şi în secolul al IV-lea î.e.n. Cu toate acestea, Qin prosperase, în parte poate ca urmare a unei reorganizări radicale puse în practică de un ministru cu minte de legalist în jurul anului 356 î.e.n.; un alt motiv este posibil să fie folosirea de către soldaţi a unei noi săbii lungi de fier. După cucerirea zonei de est a provinciei Sichuan, statul Qin s-a proclamat regat în 325 î.e.n. Apogeul succesului statului Qin l-au constituit înfrângerea ultimului său oponent în 221 î.e.n. Şi unificarea teritoriului chinez pentru prima dată sub un singur împărat şi sub dinastia care dă ţării numele său european.

Bărbatul al cărui nume era Ying Zheng şi pe care toţi chinezii îl cunosc drept Qinshi Huangdi (primul împărat din dinastia Qin) s-a născut în 259 î.e.n. Şi a urcat pe tron la vârsta de 13 ani. Regatul său, Qin, era deja în plină ascensiune când a urcat pe tron, dar era divizat pe plan intern. Micul rege Zheng, cum i se spunea, credea că rudele conspirau împotriva lui; şi-a condamnat mama la arest la domiciliu şi a ordonat ca presupusul său amant să fie sfâşiat în bucăţi de cinci care mânate în direcţii diferite. Prim-ministrul tatălui său a fost forţat să se sinucidă bând otravă. În mod clar, Zheng nu era un tânăr prea fericit atunci când şi-a aruncat trupele în luptă. În jurul anului 230 pare să fi conceput un plan de a învinge toate celelalte state şi s-a apucat să-l pună în aplicare, în pofida sfetnicilor săi, îngroziţi de lipsa de măsură a stăpânului lor. În 223 anexase cel mai mare stat din perioada Statelor Combatante, Chu din China Central-Sudică. Doi ani mai târziu a cucerit statul Qi din peninsula Shandong, ultimul stat independent al epocii anterioare. Proclamând o „nouă ţară”, Zheng a inventat noi titluri pentru sine (Întâiul Împărat) şi pentru dregătorii săi. Între timp s-a îndreptat spre sud, regiune în care niciun stat chinez nu reuşise să pătrundă. În 213 imperiul său se întindea până pe actualul teritoriu al provinciei Guangdong din sud, iar trupele sale pătrunseseră în Vietnam şi în alte ţinuturi din extremitatea Asiei de Sud-Est.

Toţi chinezii şi-au dat seama că nu erau un rege ca oricare altul şi niciun stat ca oricare altul.

Qinshi Huangdi credea într-un imperiu centralizat puternic, în care statul se afla la baza tuturor lucrurilor. A iniţiat ample programe de construcţie menite să închege imperiul: canale uriaşe (precum canalul Lingqu din sud, care uneşte Yangtze cu Fluviul Perlelor) şi drumuri pentru a-şi trimite armatele rapid până în cele mai îndepărtate teritorii. Asemenea multor altor oameni recunoscuţi ca mari conducători, primul împărat Qin prezenta o combinaţie de megalomanie dezechilibrată şi crudă şi înţelegere

profundă a vremurilor în care trăia (nu este de mirare, poate, că Mao Zedong l-a considerat singurul împărat vrednic de admiraţie). Moştenind unul dintre statele războinice, Qinshi Huangdi l-a extins şi l-a consolidat, punând la baza imperiului Qin capacitatea sa de a lupta şi de a păstra teritoriile cucerite. Instrumentul său principal erau marile armate ale imperiului, formate din ţărani şi comandate de ofiţeri aleşi pentru abilităţile şi loialitatea lor faţă de împărat. Chiar şi înainte de marile sale cuceriri, un observator a notat că „Qin are o fire puternică. Terenul este dificil. Cârmuirea este aspră. Răsplăţile şi pedepsele funcţionează fără cusur. Poporul nu dă înapoi; sunt cu toţii războinici”. Acestea erau caracteristicile pe care împăratul şi-a propus să le sădească în toată China după 221 î.e.n.

Statul Qin era o autocraţie absolutistă care încerca să reglementeze în detaliu viaţa supuşilor săi. Cei rămaşi din fostele elite care au supravieţuit după atacul statului Qin au fost aduşi în capitală pentru a se stabili aici sub o supraveghere strictă. Toate formele de schimburi au fost standardizate la puţin timp după cucerire – sistemele de măsuri şi greutăţi, moneda şi impozitele. Întâiul împărat Qin avea un interes special faţă de învăţaţi, despre care avea senzaţia că ar putea putea prezenta un pericol pentru acţiunile sale prin diferite forme de heterodoxie; ei trebuiau fie să se conformeze ideologiei oficiale, fie să aleagă moartea sau exilul. Marile biblioteci cu textele antice au trecut sub controlul direct al statului, care a decretat că doar învăţaţii autorizaţi puteau avea acces la ele. Cei care erau promovaţi în slujba împăratului o făceau mai ales pe merit – împăratul Qin manifesta un scepticism profund faţă de cei care pretindeau funcţii înalte doar pentru că se născuseră într-o familie de viţă nobilă. Într-un ultim act de coordonare, statul a reglementat şi limba, simplificând unele caractere şi standardizând sintaxa, creând astfel o limbă scrisă comună pentru întregul imperiu. Acest lucru însemna practic că supuşii Imperiului Qin care făceau parte din elită trebuiau să înveţe o limbă scrisă (dar nu neapărat şi vorbită) standard, total diferită de limbile vorbite în imperiu, care nu semănau deloc între ele.

Imperiul Qin era vast. Deşi nucleul său cultural a rămas în valea Fluviului Galben, unde trăia mai mult de trei sferturi din populaţie, el se întindea mult spre nord, spre vest şi spre sud. Dar cuceririle nu au creat o ţară unificată decât mult mai târziu. Bazinul fluviului Yangtze era considerat încă de mulţi zonă de frontieră, iar teritoriile aflate mai la sud şi la vest erau privite ca zone de ocupaţie militară a unor triburi necivilizate. Spre nord cuceririle au pus imperiul în contact cu grupuri de nomazi ce rătăceau prin Asia Centrală, grupuri cu care împăratul Qin şi succesorii săi au vrut să reglementeze şi să limiteze contactele, din motive atât culturale, cât şi militare. Ideea unei Chine unificate în interiorul unor graniţe aproximativ similare cu cele de astăzi va apărea abia peste câteva sute de ani.

Deşi Imperiul Qin avea să dureze doar 15 ani, a fost o mare realizare. China din acea perioadă poate fi considerată locul de origine al unei civilizaţii în plină expansiune şi conştiente de propria valoare. Existaseră deja semne care prevesteau un astfel de deznodământ. Dat fiind potenţialul culturilor neolitice, stimulii de difuziune culturală şi unele migraţii dinspre nord, primii muguri ai civilizaţiei apăruseră în mai multe

regiuni ale Chinei înainte de 1000 î.e.n. Spre sfârşitul perioadei Statelor Combatante, unele din acestea prezentau similarităţi puternice care compensau diferenţele dintre ele. Unitatea politică atinsă de cuceririle dinastiei Qin într-un secol a fost, într-un fel, corolarul logic al unei unificări culturale începute deja de mult timp. Unii au susţinut că încă înainte de

221 î.e.n. Se poate distinge un sentiment al identităţii naţionalie chineze; dacă aşa stau lucrurile, aceasta trebuie să fi facilitat cumva cuceririle. Unele inovaţii administrative fundamentale ale dinastiei Qin aveau să supravieţuiască şi după ce aceasta a fost înlocuită de Han, care s-a aflat la conducere timp de aproape 400 de ani (206 î.e.n. – 220 e.n., cu o scurtă întrerupere la începutul erei creştine).

Dinastia Han a fost întemeiată de Liu Bang. Cum se întâmpla adesea în acele vremuri, era un conducător cu origini ţărăneşti care a profitat de haosul creat atunci când nişte foste state au încercat să-şi recâştige independenţa, după moartea lui Qinshi Huangdi, cucerind mai întâi capitala statului Qin şi reînviind imperiul sub propriul control dinamic. Deşi împăraţii Han au continuat în mare parte politica de centralizare iniţiată de predecesorii lor, au încercat să manifeste mai multă moderaţie faţă de elitele consacrate, cel puţin la început (probabil unul dintre motivele pentru care au rezistat la putere). Dar nu există niciun dubiu cu privire la scop. Dinastia Han a domnit timp de 400 de ani cu un singur ţel principal: unificarea şi centralizarea Chinei în jurul dinastiei şi al împăratului.

Împăratul era întruchiparea guvernării; toate pământurile necultivate îi aparţineau şi toate funcţiile erau la dispoziţia sa. Proclamaţiile sale imperiale au creat legea pentru întregul imperiu şi pentru toţi cei de pe teritoriul lui.

Liu Bang, care s-a proclamat împărat sub numele Gaozu din dinastia Han, dorea să continue proiectul împăratului Qin, dar fără lipsa de moderaţie de care acesta se făcea vinovat în ochii săi şi ai celor mai mulţi dintre contemporanii lui.

Gaozu voia să conducă energic şi puternic, dar fără a-şi înstrăina aliaţii şi clanurile lor. Ştia că lipsa lui de educaţie şi temperamentul impulsiv îl dezavantajau. Dar, aşa cum s-a exprimat odată unul dintre sfetnicii săi de încredere, explicându-i de ce îl învinsese pe principalul său rival, Chu:

„Maiestatea Voastră este nesimţitoare şi îi ocărăşte pe ceilalţi, în vreme ce Xiang Yu era bun şi binevoitor. Însă, atunci când aţi trimis pe cineva să atace un oraş sau să pună stăpânire pe un teritoriu, i-aţi dat lui ceea ce a cucerit, împărţind câştigurile cu toată lumea”. Gaozu şi succesorii săi imediaţi, până la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., au încercat să includă unele elemente ale sistemului Zhou în modul de administrare a imperiului: spre răsărit vechile regate au fost lăsate în pace, devenind state vasale, în care familia Liu a încercat să-i introducă pe unii dintre membrii săi ca regi şi nobili. În acelaşi timp, partea de apus era guvernată direct de împărat.

În 154 î.e.n. A izbucnit o revoltă majoră împotriva stăpânirii Han în zona de răsărit a Chinei, numită în istoria chineză Revolta celor Şapte State. Împăratul Jing, nepotul lui Gaozu, a şovăit la început, încercând să negocieze cu rebelii.

Dar, după ce generalii săi au început o serie de contraofensive încununate de succes, Jing a reuşit să înăbuşe revolta statelor vasale în urma unor bătălii crâncene. Revolta nu a durat decât trei luni, dar efectele

sale urmau să aibă un impact de durată asupra istoriei Chinei. Împăratul Jing şi fiul său, Wu, au reuşit să impună centralizarea statului, puterea personală a împăratului fiind neliminată.

Împăratul Wu, care a domnit 53 de ani (140-87 î.e.n.), a implementat un sistem care punea accent pe influenţa funcţionarilor numiţi direct asupra nobilimii locale sau a membrilor clanului imperial. În vremurile bune ale imperiului, acest principiu avea să dăinuie aproape două mii de ani şi să devină parte integrantă a istoriei Chinei.

Împăratul Wu a fost figura centrală în prima parte a epocii Han (adesea numită Han de Apus), care a durat până în anul 9 e.n. Când a ajuns împărat, la vârsta de 15 ani, îi era deja clar că China avea nevoie de o guvernare centralizată şi de o ideologie centrală ca să nu se destrame. Planurile sale de expansiune teritorială s-au închegat pe parcurs – nu a existat niciun plan general de a crea ceea ce urma să devină noua Chină – dar ideile sale privind administraţia şi convingerile lui fundamentale au rămas remarcabil de constante pe toată durata lungii sale domnii. Wu îşi dorea un imperiu centrat pe persoana împăratului ca stăpân al tuturor problemelor militare şi civile. La fel cum imperiul însuşi era în principiu universal şi nemărginit – incluzând tot ce se afla sub cer – nu puteau exista restricţii nici în ceea ce priveşte puterea împăratului. El era mai presus de orice religie, convingeri şi genealogii. Atât timp cât conducea bine şi conform principiilor confucianiste, nu putea fi contestat nici de oameni, nici de zei. În realitate, bineînţeles, aşa cum ne-a arătat şi exemplul romanilor, înţelepciunea concentrării unei puteri atât de mari în mâinile unui singur om depindea în întregime de felul cum era omul respectiv. De asemenea, în felul acesta orice cabinet restrâns, dacă avea de ales, sprijinea întotdeauna pe cineva foarte tânăr sau un copil să ajungă la conducere, pentru a-şi păstra privilegiile.

În timpul dinastiei Han, în China s-a format pentru prima dată o elită culturală unificată. Fondatorul dinastiei, Liu Bang, fusese sceptic cu privire la influenţa învăţaţilor; conform relatărilor unui istoric, irascibilul uzurpat a înşfăcat odată toca înaltă a unuia dintre învăţaţi şi a urinat în ea. Dar succesorii săi au făcut pace cu scribii şi au stabilit legături cu aceştia, iar scribii au slujit dinastia ca învăţători şi sfetnici prin loialitatea lor faţă de ideile confucianiste fundamentale pe care împăraţii Han doreau să le promoveze. Acest lucru a însemnat o îngustare, cel puţin pentru o vreme, a tradiţiilor intelectuale ale Chinei, dar a dus şi la acumularea unui corpus distinct de cunoştinţe, care a fost extins în a doua jumătate a perioadei în care dinastia a fost la putere. A însemnat, de asemenea, dezvoltarea unui sistem prin care aceste cunoştinţe au fost perpetuate, prin instruirea pentru examenele care se dădeau pentru a intra în serviciul imperiului sau prin regulamentele privind emiterea circularelor şi a instrucţiunilor (sau chiar cunoştinţele practice necesare pentru întreţinerea drumurilor şi canalelor).

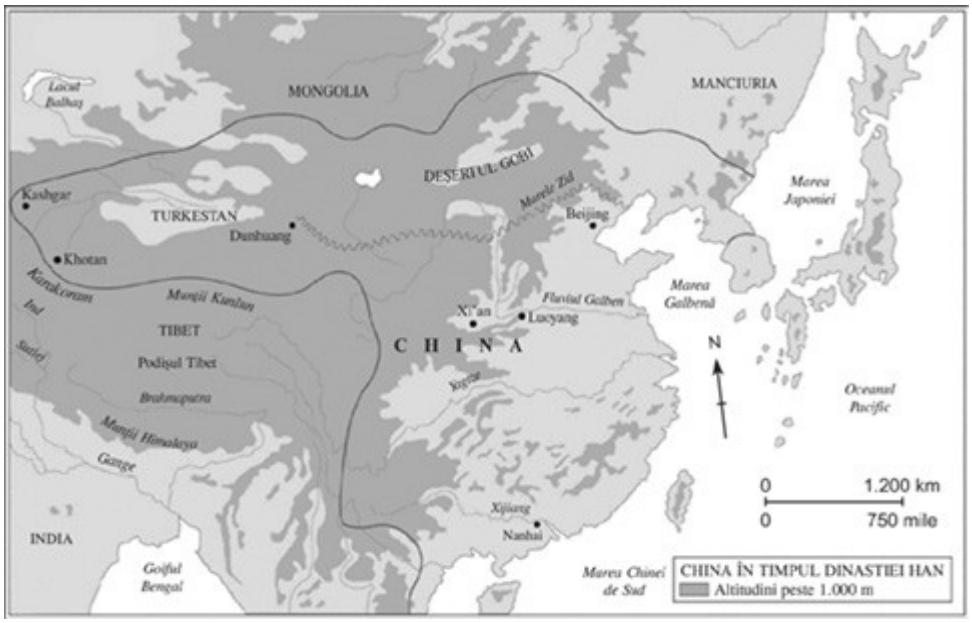

Reformele împăratului Wu au asigurat conducerea imperiului Han la apogeul său de către o birocraţie imperială, nu de către nobilii locali. Aşa cum împăratul primise Mandatul Cerului, acordat pentru a guverna corect, în mod direct – nu prin intermediul cine ştie căror spirite acţionând în numele cerului – funcţionarii îşi primeau funcţiile de la împărat pe baza priceperii şi instruirii lor. Au fost înfiinţate mari academii pentru instruirea viitorilor funcţionari în lumina principiilor de guvernare confucianiste. Instrucţia militară a fost şi ea îmbunătăţită, iar din secolul I î.e.n. Armatele împăratului erau formate mai mult din soldaţi profesionişti decât din ţărani recrutaţi, lucru care a dus fără îndoială la o mai mare stabilitate în inima imperiului. Statul Han a devenit expert în colectarea impozitelor; o lungă perioadă, veniturile sale au fost mult mai mari decât oriunde în altă parte a lumii; mai mult, dările erau strânse în principal sub formă de bani lichizi, oferind statului un control fără precedent asupra modului de a-şi cheltui veniturile (şi asupra finanţelor sale în general).

Ideologia pe care împăratul Wu şi strănepotul său, împăratul Xuan (79-49

î.e.n.), au inclus-o într-un sistem de educaţie şi în ritualurile statului era o formă de confucianism modificat şi recreat pentru a servi scopurilor dinastiei Han. Ea punea accentul pe respectarea împăratului, a statului şi a ierarhiilor sale, a bătrânilor şi a strămoşilor. A consacrat ritualuri care subliniau legăturile dintre cosmos, pământ şi vieţile oamenilor. În primul rând şi cel mai important, statul a impus un canon de texte – nu toate confucianiste la origine – care aveau să stabilească parametrii regulilor de comportament al elitelor chineze şi, indirect, ai venerării statului, cu care erau asociate adesea, până la ultima dinastie, din secolul XX e.n. Cele „cinci lucrări clasice” erau *Cartea odelor*, *Cartea istoriei* şi *Cartea edictelor* (*Yi Jing*), la care se adăugau *Memorialul de rituri* şi mult comentatele *Cronici ale primăverii şi toamnei*, care aveau scopul de a-i învăţa pe funcţionari rectitudinea şi înţelepciunea necesară în administrarea statului. Se presupunea că aceste comentarii i-ar fi aparţinut lui Confucius însuşi, deşi va mai trece mult timp până când preceptele maestrului, *Analectele*, vor fi adăugate canonului oficial.

Odată cu ridicarea confucianismului la rangul de filosofie oficială s-a produs un declin al religiei (dar nu întotdeauna şi al superstiţiilor – împăratul Wu se temea de vrăjitorie şi şi-a condamnat fiul cel mare la moarte acuzându-l de astfel de practici). Deşi tolerant cu cultele regionale, nu puteau exista decât un singur cult central – cultul strămoşilor imperiali – un singur canon şi o singură interpretare. În locul religiei, dinastia Han a promovat studiul sistematic al istoriei, bazat pe o înţelegere „corectă" a canonului şi comentariilor. Acumularea de cunoştinţe a devenit un program al statului, considerându-se că reprezintă un element crucial în construcţia statului şi în crearea legilor şi regulamentelor. Marii istorici din timpul dinastiei Han – Sima Qian, a cărui carte, *Însemnările istoricului*, a consacrat continuitatea istoriei Chinei până în epoca Han, şi Ban Gu, care a explorat realizările dinastiei Han din perspectiva secolului I e.n. – au creat sentimentul unei istorii profunde, având în centru China ca stat unificat.

Dinastia Han timpurie a stabilit, de asemenea, noi legi ce reglementau comportamentul pe cuprinsul imperiului. Elementul crucial al legilor sale, ca şi al multor legi chineze de mai târziu, este răspunderea statului de a asigura o conduită morală a supuşilor săi oferind recompense şi ameninţând cu pedepse.

Exista o clasificare strictă a nelegiuirilor: infracţiunile comise în cadrul unui clan erau considerate mai grave decât cele comise împotriva membrilor altor clanuri, iar cele împotriva bătrânilor mai grave decât cele împotriva tinerilor. Statul depindea de rapoarte şi informatori şi avea o abordare intervenţionistă a justiţiei.

Pedepsele nu erau chiar atât de variate, de la amenzi la surghiun, muncă silnică, mutilare, moarte şi pedeapsa supremă, distrugerea descendenţei, când toate rudele de sex masculin ale unei persoane erau ucise. Forma obişnuită a pedepsei capitale era decapitarea, dar trădătorii, spionii şi paricizii erau tăiaţi în două cu fierăstrăul la nivelul şoldului. Recompensa imperială supremă pentru oamenii de rând era acordarea unui nume de familie, ţăranii neavând astfel de nume la începutul dinastiei. Faptul că astăzi 22% din populaţie are doar trei nume de familie –

Wang, Li şi Zhang – indică gradul de răspândire a acestui proces.

La baza imperiului Han se afla ceea ce produceau ţăranii. La fel ca romanii, cel puţin la început, dinastia Han a iniţiat un veritabil cult al agriculturii, care susţinea că obţinerea unor recolte mai mari şi crearea unui teren mai fertil erau darurile supreme pentru posteritatea unei familii şi a statului. Nu era „om desăvârşit", susţineau confucianiştii dinastiei Han, decât acela care muncea pământul şi ritualuri publice la scară largă îl înfăţişau pe împărat ca agricultorul suprem. S-au iniţiat ample proiecte de ameliorare a terenurilor şi de irigaţii şi au fost dezvoltate noi unelte agricole, precum plugul mare din fier. Cele mai importante pentru îmbunătăţirea masivă a recoltelor au fost, probabil, progresele făcute în domeniul fertilizării, folosindu-se îngrăşământ de origine animală şi umană, precum şi alte forme de materiale organice mai intens decât oriunde în altă parte. Rezultatul a fost o creştere substanţială a populaţiei, mai ales în timpul dinastiei Han Târzii sau de Răsărit, în primele două secole ale erei noastre.

Şi organizarea vieţii săteşti era orientată spre îmbunătăţirea producţiei agricole. Mai-marii satelor răspundeau în faţa funcţionarilor statului pentru producţie, deşi cel mai obişnuit tip de fermă era alodiul de mici dimensiuni şi chiar şi cele mai mari domenii nu atingeau decât o zecime din suprafaţa pe care o aveau în medie cele romane. Dar, deşi practicile legate de moştenire în care toţi fiii aveau dreptul la o parte din pământ nu au permis apariţia unor ferme mai extinse, ele au forţat clanurile să colaboreze în ceea ce priveşte producţia, au crescut numărul celor care lucrau o parte din zi la fermele mai mari şi au dus la cumpărarea masivă a terenurilor foarte mici. Unii istorici văd înclinaţia chinezilor pentru relaţiile bine stabilite, la scară largă între familii şi indivizi ca pe o practică dezvoltată din vremurile dinastiei Han. Şi, cu toate că epocile ulterioare au contribuit, poate, la fel de mult ca dinastia Han la aceste practici, nu este nicio îndoială că nevoia de a intra în legătură, de a comunica cu alte familii, procedurile legate de daruri, mese şi statut stabilite în cadrul reţelelor umane şi între ele au mult de-a face cu creşterile extraordinare ale populaţiei de acum două mii de ani.

Creşterea populaţiei şi reducerea, pe cale de consecinţă, a dimensiunilor terenurilor se pot număra printre motivele pentru care sistemul marii proprietăţi funciare (şi un nou avânt al regionalismului care a însoţit-o) a devenit prevalent spre sfârşitul secolului I î.e.n. Un alt motiv poate fi că negustorii şi alte familii bogate, inclusiv cei care se îmbogăţiseră datorită salariilor primite de la stat, au început să-şi investească banii în pământuri pentru a evita sistemul dur de impozitare pe care îl introduseseră primii împăraţi ai dinastiei Han. În timpul domniei împăratului Yuan, care a murit în anul 33 î.e.n., aceste forţe centrifuge se intensificaseră spectaculos, iar criticile aduse sistemului social al dinastiei Han erau tot mai frecvente atât în provincii, cât şi la curte. În anul 9 e.n. Un funcţionar imperial pe nume Wang Mang a uzurpat puterea şi a întemeiat o nouă dinastie, numită, foarte adecvat, dinastia Xin (cea Nouă). Dar reformele lui Wang, printre care interdicţia privind vânzarea pământurilor şi naţionalizarea comerţului cu anumite mărfuri, s-au întors curând împotriva sa, iar în anul 23 e.n. Dinastia Han a revenit la putere, acum sub conducerea unei rude îndepărtate a ultimului împărat.

Principalul împărat al restauratei dinastii Han de Răsărit (numită astfel deoarece şi-a mutat capitala în est, la Luoyang) este Guangwu, care a domnit din 25 până în 57 e.n. După ce i-a învins pe Wang Mang şi o mulţime de alţi pretendenţi, Guangwu a creat un imperiu Han reformat, oferind mai multă putere provinciilor, dar cu mecanisme noi – precum rotaţia funcţionarilor – pentru a evita încercările de uzurpare a puterii centrale. El a abolit, de asemenea, unele dintre cele mai stricte legi ale fostei dinastii Han şi a început o politică de gestionare a grupurilor de altă origine de la graniţe printr-o combinaţie de mită şi expediţii de pedepsire. Conştient de nevoia de a se axa pe restabilirea echilibrului în imperiu, Guangwu a permis unor grupuri de alte origini să se stabilească în interiorul graniţelor, parţial pentru a compensa migrarea de la nord spre sud a chinezilor ca urmare a năvălirilor barbarilor din nord, parţial pentru a ajuta la apărarea graniţelor de nord ale imperiului. Mult timp aceşti „barbari din interior”

au luptat vitejeşte în numele dinastiei Han, însă spre sfârşitul secolului

al II-lea e.n. Deveniseră o putere în sine, iar conducătorii lor aveau o importanţă crucială în politica dinastiei Han.

La sfârşitul dinastiei Han reapar problemele pe care Wang Mang şi împăratul Guangwu încercaseră să le rezolve – în primul rând şi cel mai important, cum să menţină loialitatea faţă de imperiu a unora dintre liderii locali, din ce în ce mai puternici. Nu doar grupurile de alte origini provocau necazuri. Şi în China au apărut despoţi războinici, adesea ca urmare a luptelor dintre unii comandanţi militari pentru controlul asupra anumitor teritorii. Neputincioşi, împăraţii din dinastia Han păreau incapabili să smulgă răul din rădăcină şi furia oamenilor de rând împotriva nedreptăţilor la care erau supuşi, precum şi deteriorarea nivelului de trai au dat naştere unor noi tipuri de răscoale. „Turbanele galbene” – o sectă taoistă milenaristă care promitea redistribuirea pământurilor, executarea despoţilor războinici şi lupta împotriva invadatorilor străini – au fost cât pe ce să răstoarne regimul în 184 e.n., fiind în cele din urmă învinşi prin eforturile comune ale unor funcţionari loiali dinastiei Han şi oameni cu influenţă la nivel local, oripilaţi de transele colective şi ritualurile magice practicate de sectă. Dar dinastia nu s-a bucurat prea mult timp de pace. La începutul anilor 200 împăratul minor era trecut din custodia unui despot militar în a altuia, iar imperiul s-a destrămat în urma războiului civil. Ghinionistului împărat Xian i s-a permis în cele din urmă să abdice, în 220, în favoarea fiului torţionarului său principal, generalul Cao Cao, care a întemeiat dinastia Wei – conducătorii unuia dintre cele trei regate independente care au ajuns să înlocuiască Imperiul Han.

În ciuda faptului că au avut şi reuşite, şi eşecuri, împăraţii dinastiei Han au demonstrat, în ansamblu, o forţă fără precedent. Sfera lor de influenţă cuprindea mare parte din actualul teritoriu al Chinei, inclusiv sudul Manciuriei şi părţi din nordul Coreei şi din Asia de Sud-Est. La apogeul lor, conduceau un imperiu la fel de mare ca acela al contemporanilor lor romani. Au favorizat tot mai multe interacţiuni cu Asia Centrală şi au extins mult reţelele comerciale spre sud, gestionând ambele regiuni cu pricepere, ajutaţi de superioritatea tactică pe care noua arbaletă o conferea armatelor lor. Această armă a fost probabil inventată la scurt timp după anul 200 î.e.n. Şi era mai puternică şi mai precisă decât arcul barbarilor, care o lungă perioadă nu au avut capacitatea de a turna piesele de bronz necesare. A fost ultima mare realizare a tehnologiei militare chineze înainte de inventarea prafului de puşcă.

La începutul perioadei Han, Mongolia era populată de Xiongnu, strămoşii hunilor. Dinastia Qin încercase să-şi protejeze domeniile de la această frontieră prin unirea unei serii de întărituri de pământ pentru a crea un nou Mare Zid, care avea să fie dezvoltat şi mai mult de alte dinastii ulterioare. Împăraţii Han au continuat ofensiva, alungând triburile din confederaţia Xiongnu spre nordul deşertului Gobi şi apoi preluând controlul asupra rutelor caravanelor din Asia Centrală, trimiţând armate în vest, tocmai până în Kashgaria, în secolul I î.e.n. În anul 97 e.n. Un general a ajuns foarte aproape de Marea Caspică. Chinezii au obţinut chiar tribut de la kushani, ale căror domenii se întindeau de o parte şi de alta a munţilor Pamir. Spre sud au ocupat coastele până în Golful Tonkin; Annamul le-a acceptat suzeranitatea şi Indochina a fost privită de atunci de oamenii de stat chinezi ca parte a sferei lor de influenţă. Spre nord-est au pătruns în

Coreea. Aceste succese militare nu au fost urmate totuşi de nicio colonizare.

Unele întâlniri diplomatice timide cu Roma din epoca dinastiei Han sugerează că, în urma expansiunii, China a început să aibă mai multe contacte cu restul lumii. Până în secolul al XV-lea e.n. Aceste contacte au avut loc în principal pe uscat, iar pe lângă drumurile mătăsii care o legau în mod regulat de Orientul Mijlociu (caravane cu mătase au pornit spre vest aproximativ din anul 100 î.e.n.), în vremea dinastiei Han China a dezvoltat schimburi mai elaborate cu vecinii săi nomazi. Uneori acestea aveau loc în cadrul tributului, recunoscut la rândul lui prin daruri, alteori în cadrul unor monopoluri oficiale ce reprezentau baza unor mari familii de negustori. Însă nu doar comerţul s-a folosit de aceste mari rute ale caravanelor. Ideile, credinţele şi inspiraţia artistică au urmat aceleaşi trasee, aducând China în contact permanent cu lumea iraniană şi cu cea indiană în timpul dinastiei Han Târzii, prin statele create în Sogdiana de populaţia vorbitoare de limbă persană, în jurul Samarkandului şi al Buharei, şi în special prin intermediul Imperiului Kuşan, care se întindea, în secolele I-II e.n., din actuala regiune Xinjiang până în centrul Indiei. Budismul, una dintre principalele credinţe ale Chinei, s-a răspândit pe rutele deschise de acesta din urmă.

Contactele cu Asia Centrală pot explica una dintre cele mai uimitoare lucrări ale artei clasice chineze, seria de cai din bronz descoperiţi în nişte morminte de la Wuvei, în nordul provinciei Gansu, la 750 de mile vest de capitala dinastiei Han.

Nu e decât un exemplu dintre numeroasele opere splendide rafinate ale meşterilor care lucrau în bronz din timpul dinastiei Han; aceştia au rupt, evident, legăturile cu tradiţia mai repede decât meşterii care făceau obiecte de ceramică şi care arătau un respect mai mare pentru formele trecute. Totuşi, la un nivel diferit, ceramica din timpul dinastiei Han ne oferă unele dintre primele exploatări în artă a unor subiecte din viaţa de zi cu zi a majorităţii chinezilor, sub forma unor colecţii de mici figurine reprezentând familii de ţărani şi animalele lor.

Imperiul Han a fost o cultură extraordinară, centrată pe o curte cu palate imense, bogate, construite în principal din lemn, din nefericire, motiv pentru care au dispărut, ca şi majoritatea colecţiilor de picturi pe mătase din timpul dinastiei Han. Literatura din timpul dinastiei ne oferă o imagine clară a felului cum arătau oraşele: Luoyang, capitala de mai târziu, se întindea pe aproape patru mile pătrate şi era organizată în jurul unei axe nord-sud, în centrul căreia se aflau două complexuri de palate gigantice, legate de o mare alee acoperită. În toată perioada dinastiei Han urbanizarea a continuat într-un ritm rapid, iar odată cu ea s-a produs şi o dezvoltare a artei şi a meşteşugurilor care necesitau o îndemânare aparte.

Broderiile chinezeşti pe mătase erau admirate peste tot unde ajungeau caravanele şi, deşi obiectele din lemn şi pânză nu mai există astăzi, s-au păstrat totuşi unele dintre impresionantele sculpturi din bronz şi remarcabilele costume funerare din jad, mărturii ale realizărilor lor artistice.

O mare parte din acest capital cultural s-a risipit sau a fost distrus în secolele IV-V, când barbarii au revenit la graniţe. Nereuşind până la urmă să asigure apărarea Chinei prin forţe proprii, succesorii împăraţilor Han au

recurs la politica de a apela la unele triburi care exercitau presiuni asupra ei din exterior, folosindu-le în propriile scopuri militare. Această decizie a ridicat problema relaţiilor dintre nou-veniţi şi numeroşii oameni care se considerau acum chinezi. Odată cu prăbuşirea statului Han şi pe durata conflictelor interne ce au urmat, relaţia de putere dintre grupurile din Asia Centrală şi chinezi s-a schimbat, secolele ulterioare marcând apariţia unor noi centre politice între Europa şi Asia de Est.

Pentru mulţi dintre cei care au trăit în imperiul Han, aceasta a fost o perioadă de tristeţe şi disperare. Poetul Cao Zhi a descris capitala dinastiei Han de Răsărit după ce fusese prădată:

Urcând pe coama Muntelui Beimang,
Privesc din depărtare spre Luoyang.
Luoyang, atât de singuratic şi de neclintit.
Palatele şi casele făcute toate scrum.
Zidurile şi gardurile distruse toate,
Spini şi rugi înălţându-se spre cer.

Însă chiar şi în înfrângere se poate observa pentru prima dată puterea uimitoare de asimilare culturală a Chinei. Treptat, multe populaţii barbare au fost înghiţite de societatea chineză, pierzându-şi identitatea şi devenind la rândul lor un soi de chinezi. Prestigiul de care se bucura civilizaţia chineză în rândul popoarelor din regiune era deja foarte mare. Străinii aveau tendinţa de a vedea China drept centrul lumii, o culme a culturii, aşa cum popoarele germanice din Apus priviseră Roma. În Asia de Sud-Est, Coreea şi Japonia, limba, literatura, obiceiurile chineze şi organizarea statului chinez au avut un impact profund spre mijlocul mileniului I e.n. Chiar şi în inima Asiei Centrale unii suverani care nu văzuseră niciodată imperiul au impus portul şi obiceiuri chineze popoarelor lor, prin decret, în jurul anului 500 e.n. Cultura chineză devenise punctul central de interes al regiunii şi avea să rămână aşa şi în perioada de dezbinare care a urmat în China după abdicarea ultimului împărat din dinastia Han.

În jurul anului 0 jumătate din populaţia umană era sub controlul a doar două state, Roma şi China dinastiei Han, şi este imposibil să nu facem comparaţii între ele. Nu există nicio îndoială că, în ciuda frecvenţei scăzute a contactelor directe dintre ele, cele două imperii prezentau similitudini remarcabile. Amândouă erau guvernate de împăraţi asemănaţi cu zeii, care conduceau birocraţii şi unităţi militare răspândite ici şi colo pe teritorii de dimensiuni aproximativ egale.

Ambele regimuri pretindeau că stăpânesc întreaga lume cunoscută (şi elitele amândurora ştiau probabil că nu era adevărat). Amândouă moşteniseră mari tradiţii pe care le-au modificat pentru a sluji propriilor scopuri. Procesele lor de centralizare, sistemele monetare, principiile administrative şi modul de gestionare a străinilor se asemănau foarte mult. După ce au supravieţuit timp îndelungat, amândouă au dispărut pe măsură ce puterea a devenit tot mai difuză. Au existat, bineînţeles, şi diferenţe mari: în China dezvoltarea birocraţiei centralizate a fost cu mult mai mare decât la romani. Au existat discrepanţe majore, de asemenea, în dreptul civil şi în principiile de guvernare locală. În primul rând şi cel mai important, gradul de pătrundere culturală şi lingvistică a centrului în imperiu a fost mult mai mare în China dinastiei Han decât la romani. Totuşi, merită să ne gândim la faptul că acum două mii de ani Extremul

Orient şi Extremul Occident ale Eurasiei erau lumi paralele care aveau multe în comun.

Cartea a IV-a
Epoca tradiţiilor divergente

„Romanii” din timpul lui Iustinian ştiau că sunt diferiţi de alţi oameni şi se mândreau cu asta. Ei aparţineau unei civilizaţii anume; unii, cel puţin, credeau că era cea mai bună. Nu erau singurii.

Acelaşi lucru era valabil şi în cazul unor oameni din alte părţi ale globului – din China, de exemplu.

Cu mult timp înainte de naşterea lui Hristos, civilizaţia îşi făcuse apariţia pe toate continentele cu excepţia Oceaniei, adâncind şi accelerând diferenţele din comportamentul uman prefigurate din vremurile preistorice. Varietatea culturală a umanităţii se întrevedea încă din cele mai vechi timpuri şi, atunci când lumea mediteraneeană clasică s-a destrămat ireparabil – anul 500 e.n. Poate funcţiona ca un reper aproximativ – lumea era plină de culturi contrastante.

Pe cea mai mare parte din suprafaţa globului încă nu exista civilizaţie, dar, acolo unde exista, aceasta era împărţită în câteva zone în care funcţionau tradiţii puternice, distinctive, adesea conştiente de sine şi în mare parte independente. Diferenţele dintre ele urmau să se adâncească încă aproximativ o mie de ani, până când, în jurul anului 1500, lumea a ajuns probabil să fie caracterizată de mai multă diversitate decât în oricare alt moment anterior sau posterior. Nu exista încă nicio tradiţie culturală dominantă.

Unul dintre rezultate a fost că civilizaţiile chineză, sud-est-asiatică, indiană, vest-europeană şi islamică s-au perpetuat în mod independent suficient de mult timp pentru a lăsa urme de neşters pe harta lumii noastre. Ele au coexistat şi unul dintre motive este, paradoxal, că toate aceste civilizaţii semănau foarte mult sub un anumit aspect. În general, toate se bazau pe agricultura de subzistenţă şi toate trebuiau să-şi găsească principalele surse de energie în vânt, ape curgătoare şi forţa animală sau umană. Niciuna dintre ele nu a putut exercita o forţă suficient de mare pentru a le schimba pe celelalte. Peste tot, de asemenea, importanţa tradiţiei era enormă; rutinele implacabile, deşi diferite de la caz la caz, după care trăia atunci întreaga umanitate ar părea de nesuportat astăzi.

Bineînţeles, varietatea dezvoltării culturale produsese deja tehnologii diferite. Avea să treacă mult timp până când europenii aveau să egaleze realizările inginereşti ale romanilor; cu toate acestea, chinezii ştiau deja de mult să tipărească cu caractere mobile şi aveau cunoştinţe despre praful de puşcă. Totuşi, impactul unor astfel de avantaje sau dezavantaje nu era decât marginal, în mare parte deoarece interacţiunile tradiţiilor erau dificile, cu excepţia câtorva zone favorizate. Izolarea unei civilizaţii faţă de alta nu a fost însă niciodată absolută; au existat întotdeauna unele interacţiuni fizice şi mentale. Barierele dintre ele semănau mai mult cu

nişte membrane permeabile decât cu nişte ziduri impenetrabile, deşi oamenii din acele vremuri se mulţumeau să trăiască în cea mai mare parte după tipare ce se schimbau foarte lent, ignorându-i pe cei care trăiau la câteva sute – sau chiar zeci – de mile distanţă, dar care aveau obiceiuri diferite.

Această mare epocă a diversităţii culturale este foarte lungă. În unele tradiţii trebuie să ne întoarcem în timp până în secolul al III-lea î.e.n. Pentru a relua firul poveştii, iar breşele din sistemele de apărare care le-au separat unele de altele nu au devenit permanente decât mult după anul 1500 e.n. Înainte de această dată, cele mai multe civilizaţii aveau, în mare, un ritm propriu de dezvoltare, rareori trădând efectele vreunei influenţe din exterior. Excepţiile de la această regulă au fost efectele pe care le-au avut asupra restului lumii marile imperii nomade din inima Eurasiei Centrale. Deşi efemere, ele au fost principalii vestitori ai schimbării în mileniul I e.n. Şi, după ele, apele aveau să fie tulburate de o nouă direcţie de dezvoltare ce urma să-i afecteze în cele din urmă pe oameni din Spania până în Indonezia şi de la Niger până în China. Islamul, ultima dintre marile religii care s-au născut, îşi avea originea în Orientul Mijlociu, zona celor mai vechi tradiţii civilizate, şi a fost, în multe privinţe, succesorul acestora. Dar avea să transforme lumea în moduri cu totul noi.

1
Răscrucile de drumuri din Eurasia Centrală

Mai bine de o mie de ani, din secolul al II-lea î.e.n. Până în secolul al XIV-lea e.n., teritoriile din Eurasia Centrală au fost elemente-cheie ale istoriei umane.

Cel mai bun mod de a înţelege importanţa lor este să ne imaginăm zona dintre graniţele Coreei şi câmpiile Europei de Est ca pe un canal pe care au circulat tehnologii, idei şi popoare, marcat de migraţii masive şi dezvoltarea inconstantă a unor imperii foarte mari, dar de obicei efemere. De la Xiongnu, care i-a atacat pe chinezi în timpul dinastiei Han Timpurii, până la mongoli, ce au stăpânit o mare parte a lumii în secolul al XIII-lea, stepa Eurasiei Centrale a fost o mare răscruce de drumuri care legau China, India, Orientul Mijlociu şi Europa, uneori prin războaie şi cuceriri, dar cel mai adesea prin comerţ şi schimburi religioase. Pentru umanitate ca întreg, aceasta a fost ultima perioadă de subjugare a unor populaţii sedentare de către vecinii lor nomazi şi este imposibil să înţelegem tranziţia de la lumea clasică la cea modernă fără a-i cunoaşte impactul.

Zona în care au început toate acestea şi pe care – din lipsa unui termen mai bun – o numim Eurasia Centrală este o regiune imensă; se întinde ca un coridor uriaş de la est la vest pe o distanţă de aproximativ 4.000 de mile. Graniţa sa de nord o constituie pădurile siberiene; sudul este delimitat de deşerturi, mari lanţuri muntoase, Podişul Tibet şi Podişul Iranului. În cea mai mare parte este stepă acoperită de iarbă, ale cărei graniţe cu deşertul variază. În deşert sunt şi oaze importante, care au constituit mereu o parte distinctă a economiei sale. Acestea aveau populaţii sedentare al căror mod de viaţă stârnea ostilitatea şi invidia nomazilor. Cele mai multe şi mai bogate oaze se găseau în regiunea dintre

cele două mari cursuri de apă numite de greci Oxus şi Iaxarte. Aici au apărut oraşe vestite pentru bogăţia şi meşteşugurile lor – Buhara, Samarkand, Merv – şi tot pe aici treceau rutele comerciale care legau îndepărtata Chină de Orientul Mijlociu şi Europa.

Primii nomazi eurasiatici care au ajuns să influenţeze istoria lumii au fost cei din Xiongnu, care au trăit pe actualul teritoriu al Mongoliei şi în zonele de est ale regiunii autonome Xinjiang timp de cinci secole în jurul anului 0. Xiongnu a fost marea rivală a Chinei în timpul dinastiei Han şi nomazii au pătruns de mai multe ori adânc pe teritoriul noului imperiu chinez înainte ca puterea lor să se diminueze în urma unor lupte interne, permiţând dinastiei Han să învingă subdiviziunea lor din sud. Deoarece tot ce ştim despre Xiongnu astăzi (inclusiv numele triburilor) provine din izvoare chineze, e greu să aflăm foarte multe despre structura internă a statului lor. La fel ca atâtea state ulterioare din Eurasia

Centrală, erau probabil o confederaţie de grupuri etnice diferite, sudate de rituri şi credinţe comune, apărute în urma războiului şi conduse de o elită obligată prin jurăminte şi legături de sânge să se considere o unică familie. Erau o maşină de luptă formidabilă, care se baza pe o cavalerie uşoară, rapidă, cu arme şi tehnici preluate de la rivalii lor chinezi şi folosite pentru a-şi asigura hegemonia în toată partea răsăriteană a stepei.

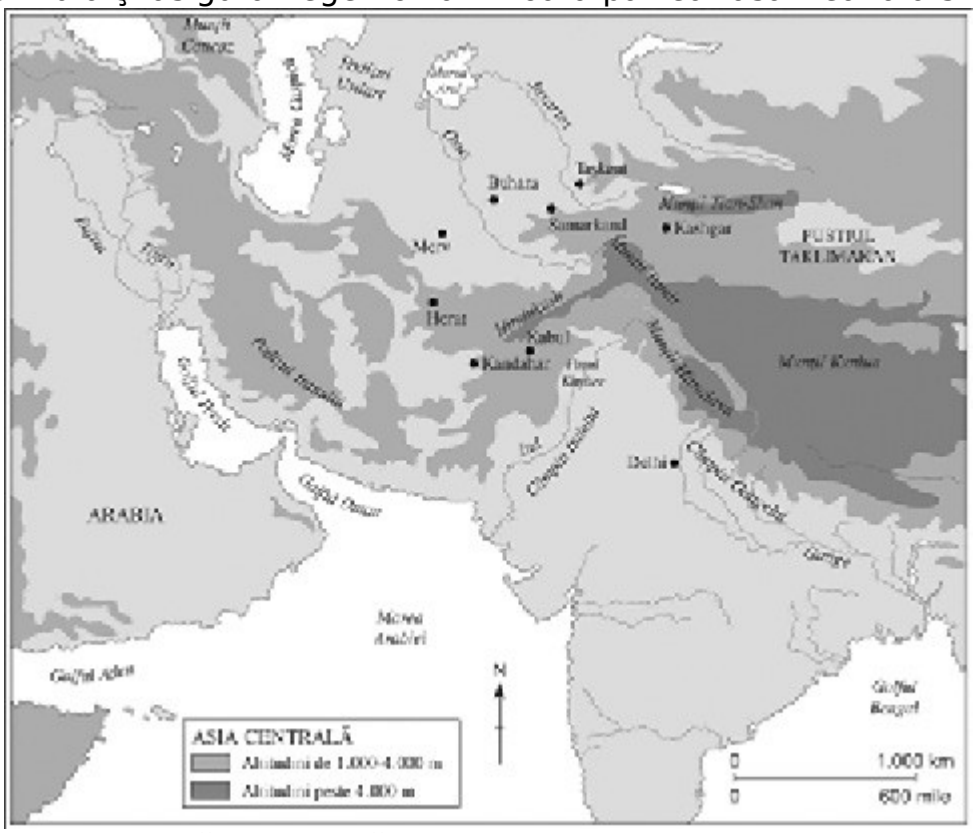

Se consideră uneori că Xiongnu era totuna cu hunii, care au ajuns în partea vestică a Eurasiei Centrale aproximativ la data când s-a prăbuşit şi ultimul stat Xiongnu în răsărit. Deşi e posibil să existe o oarecare legătură între acestea, ce ştim cu siguranţă este că hunii care au ajuns în Europa au trecut prin mai multe transformări politice şi culturale după orice asociere pe care ar fi putut-o avea cu Imperiul Xiongnu. Dar speculaţiile despre originile hune subliniază două aspecte importante ale vieţii din regiunile Eurasiei Centrale până în zilele noastre. Era o singură regiune,

fără obstacole naturale care să blocheze principalele rute dintre estul şi vestul stepei. Populaţiile, religiile, limbile, ideile şi tehnologiile puteau circula uşor de la un capăt la celălalt al marilor câmpii, dacă nu erau împiedicate de modificări bruşte ale situaţiei politice sau de război. Această interconectivitate a deschis vaste posibilităţi pentru comerţ, dar şi pentru transformare socială, întregi grupuri etnice schimbându-şi identitatea, credinţa şi chiar numele pe măsură ce se deplasau de-a lungul stepei.

Stilurile de viaţă ale populaţiilor din Eurasia Centrală s-au schimbat totuşi foarte puţin pe acest teritoriu vast. Xiongnu, ca şi sciţii care au dominat stepa occidentală cam în aceeaşi perioadă în care Xiongnu controla estul, erau nişte triburi nomade, care îşi mânau caii, vitele şi oile de la un loc de păşunat la altul.

Erau călăreţi iscusiţi şi ştiau foarte bine să folosească arcul compozit, arma arcaşului călare, care avea mai multă forţă, fiind construit nu dintr-o singură bucată de lemn, ci din lemn şi corn. Ştiau să facă ţesături, sculpturi şi decoraţiuni complexe, dar nu au întemeiat de regulă localităţi sau oraşe proprii. Fiind nomazi, făceau adesea comerţ, chiar şi pe distanţe lungi. Adesea nu cuceririle, ci comerţul a adus aceste grupuri nomade în contact cu marile imperii învecinate – China, Persia şi Imperiul Roman de Răsărit. Dar, când au văzut bogăţia populaţiilor sedentare, au vrut să aibă şi ei parte de ea, fie folosindu-şi săbiile, fie cheltuindu-şi argintul.

Cei care au preluat de la Xiongnu rolul de stăpâni ai stepei de răsărit au fost avarii, iar despre ei ştim ceva mai mult. Ca şi predecesorii lor, erau o populaţie amestecată, cu elemente turcice, iraniene şi mongole. Erau conduşi de un împărat, numit *hagan*, care aspira să controleze întreaga Eurasie şi care a fost cât pe ce să-şi atingă ţelul în secolul al V-lea. Este probabil ca expansiunea spre vest a avarilor să fi fost unul dintre motivele marilor migraţii ale populaţiilor care au plecat din Eurasia Central-Vestică în această perioadă; ele au fost forţate să plece, nu doar au căutat ţinuturi mai bune atunci când graniţele Imperiului Roman aflat la vest s-au destrămat. Hunii, goţii şi alanii vorbitori de iraniană au ajuns apoi până în centrul şi chiar în vestul Europei venind din ţinuturile lor din stepă, înfiinţând state noi şi luând contact cu unele triburi germanice şi slave pe parcurs.

Spre sfârşitul secolului al VI-lea avarii cuceriseră actualul teritoriu al Ungariei şi pătrunseseră până la Marea Adriatică. Unul dintre principalele motive ale succesului lor militar a fost măiestria în lupta călare; ei au fost primii care au început să folosească scara de şa, ceea ce le-a asigurat un avantaj considerabil în faţa duşmanilor. În jurul anului 600 e.n. Avarii păreau decişi să devină stăpânii Europei, precum şi ai unor părţi din Asia. În 626 au asediat Constantinopolul, aliaţi cu persanii sasanizi, dar nu au reuşit să-l cucerească. Avarii din răsărit (numiţi rouran de chinezi) au fost controlaţi de dinastia Sui, dar nu s-au supus niciodată stăpânirii chineze şi au continuat o expansiune treptată spre est până în secolul al VII-lea.

Puterii avarilor i-a pus capăt una dintre cele mai remarcabile transformări ale întregii regiuni eurasiatice: apariţia turcilor. Iniţial o populaţie supusă avarilor, turcii au apărut ca entitate separată începând de la mijlocul secolului al V-lea e.n.

Mitologia lor era centrată pe munţii Altai şi în special pe un loc pe care îl

numeau Ötükän Yish, de unde ar fi provenit ei. Spre sfârşitul secolului al V-lea s-au răspândit din nordul şi centrul Mongoliei spre alte zone. Conducătorii lor aveau probabil experienţa războiului atât din federaţiile avarilor, cât şi ale hunilor, iar atunci când au luptat cu avarii pentru câştigarea supremaţiei, în secolul al VI-lea, erau bine pregătiţi şi bine organizaţi. Spre mijlocul secolului al VII-lea dominau toată zona Eurasiei Centrale, din Coreea până la Marea Neagră.

Succesul turcilor s-a datorat faptului că au fost dispuşi să accepte orice prezumtivi aliaţi, iar în plus par să fi avut o atractivitate culturală deosebită.

Iniţial elita turcă credea în zeul cerului, Tängri. Dar unii s-au convertit foarte rapid la budism, iar alţii au adoptat maniheismul sau creştinismul. La momentul când au cucerit regiunea din jurul Mării Aral, turcii erau ei înşişi o federaţie de grupuri etnice şi credinţe diferite, legate de limba şi cultura turcice. Proiectul politic turc nu a durat mai mult de o generaţie, dar a lăsat o moştenire similară celei a lui Alexandru cel Mare, care, prin cuceriri, iniţiase noi direcţii culturale pe un teritoriu vast cu aproape o mie de ani înainte.

Influenţa turcilor nu s-a datorat exclusiv expansiunii lor militare. Probabil datorită abilităţilor comerciale ale turcilor şi gradului lor ridicat de incluziune culturală, avem exemple de grupuri etnice care au adoptat o identitate turcică fără să fi fost măcar învinse din punct de vedere militar. Aceasta poate fi una dintre explicaţiile numărului enorm de grupuri turcice care apar în istoria ulterioară a Asiei şi Europei: azerii, kazahii, kârgâzii, turkmenii, uigurii, başkirii, khazarii, protobulgarii, mamelucii, timurizii, otomanii şi, bineînţeles, turcii moderni, pentru a nu menţiona decât câţiva. Răspândirea culturii turce în secolele al VII-lea şi al VIII-lea arată că ceea ce aveau aceştia era atractiv pentru alţii dintr-o zonă imensă, din Manciuria până în Anatolia.

Grupurile turcice care au migrat spre vest au jucat un rol crucial în istoria Europei Răsăritene şi a Orientului Mijlociu, limitând influenţa persanilor în nord.

Aliindu-se la început cu Imperiul Roman de Răsărit, l-au ajutat să supravieţuiască şi să se transforme în Bizanţ, ceea ce i-a asigurat permanenţa încă aproape o mie de ani. Unul dintre moştenitorii mai aparte ai turcilor a fost hanatul khazar, care din jurul anului 630 a stăpânit stepa pontică între Marea Neagră şi Marea Caspică.

Dinastia conducătoare a acestuia s-a convertit la iudaism în 740, sub conducerea hanului Bulan, atât din convingere, s-a presupus, cât şi din necesitatea de a-şi găsi o identitate aparte, care nu să nu fie nici creştină, nici musulmană. Khazarii au rămas o putere majoră până când au fost învinşi de statul Rus, aflat în expansiune spre sfârşitul secolului al X-lea.

Mai spre vest, un alt grup de origine turcică, protobulgarii, s-a deplasat spre zonele de nord-vest ale regiunii pontice, fiind asimilat de slavi, a căror limbă a adoptat-o treptat. Protobulgarii urmau să aibă o influenţă semnificativă asupra istoriei slavilor. Un alt grup, selgiucizii, a migrat în regiunea din jurul Mării Aral.

Primul său rege a servit în armata khazarilor (ceea ce explică numele fiilor lui, Musa, Mikail şi Israil) şi a învăţat de la aceştia atât principiile comerţului, cât şi pe cele ale războiului. În secolul al XI-lea, succesorul său,

Malik-Shah, a cucerit unele regiuni din Anatolia – actuala Turcie – pe care le-a încorporat într-un imperiu selgiucid în plină expansiune.

Moştenirea turcică a influenţat şi partea de răsărit a Asiei. Dinastia chineză

Tang avea origini parţial turcice, fapt care explică probabil de ce era atât de interesată să obţină controlul asupra stepei răsăritene. Dar, deşi dinastia Tang a învins de mai multe ori grupurile turcice răsăritene în secolul al VII-lea şi la începutul secolului al VIII-lea, acestea au supravieţuit ca puteri independente până la ascensiunea mongolilor, în secolul al XI-lea. La graniţele de nord-vest ale Chinei, uigurii, alt grup turcic, şi-au înfiinţat propriul regat independent la mijlocul secolului al VIII-lea.

Statul uigur, condus la început de o dinastie de religie maniheistă (cei mai mulţi uiguri s-au convertit la islam abia în secolul al XV-lea), a stabilit o legătură geografică şi istorică importantă între China şi Asia de Sud. Sogdienii, un mare popor de negustori care trăiau chiar la vest de acesta, în jurul oraşelor Samarkand şi Buhara, şi care continuaseră să facă comerţ în toată Eurasia Centrală indiferent de imperiul dominant, i-au învăţat principiile Drumului Mătăsii, iar uigurii au continuat bucuroşi tradiţia. Dar uigurii au fost influenţaţi, de asemenea, de un mare imperiu – dispărut de mult în secolul al VIII-lea – care se impusese la sud de Sogdiana, din Afganistan până în nordul Indiei, în prima jumătate a mileniului.

Acesta era Imperiul Kuşan, a cărui elită indo-europeană provenea din aceeaşi zonă pe care aveau s-o controleze uigurii ulterior. Prin teritoriile lor se răspândise budismul, mai întâi în Asia Centrală şi apoi în China.

Eurasia Centrală nu era, prin urmare, o simplă periferie de unde barbarii ameninţau marile civilizaţii din est, sud şi vest. A fost un amplu catalizator al comerţului şi al ideilor şi un centru de putere politică pentru o perioadă foarte lungă. Această epocă nu se încheiase spre sfârşitul mileniului I e.n.; cea mai importantă etapă a sa – cea a imperiilor mongole – abia avea să urmeze. Dar până în secolul al VIII-lea constelaţiile politice se schimbaseră. Imperiul Bizantin nu doar supravieţuise, ci acum se reafirma. În China, dinastia Tang reînvia puterea chinezilor în inima Eurasiei Centrale. Dar cea mai importantă schimbare avea să vină dinspre sud, unde armatele arabe, însufleţite de o nouă credinţă, îşi începuseră marşul. În iulie 751, unele dintre aceste armate au înfruntat o armată a dinastiei Tang în bătălia de la Atlakh, în apropiere de graniţa de nord-vest a actualului Kârgâzstan. Arabii au fost victorioşi. Islamizarea Asiei Centrale putea începe cu adevărat, iniţiind astfel o altă etapă în istoria acestei vaste regiuni.

2
Islamul şi imperiile arabe

Cu unele întreruperi relativ scurte, marile imperii din Iran îşi hărţuiseră vecinii o mie de ani înainte de 500 e.n. Uneori războaiele apropie civilizaţiile, iar în Orientul Mijlociu două tradiţii culturale se influenţaseră reciproc atât de mult, încât istoriile lor, deşi distincte, sunt inseparabile. Prin Alexandru şi succesorii lui, Ahemenizii transferaseră Romei ideile şi stilul unui cult imperial cu rădăcini în Mesopotamia antică; preluate de la romani, acestea au înflorit în Imperiul Bizantin creştin, care s-a confruntat

cu Sasanizii. Persia şi Roma au fost fascinate una de cealaltă şi, în cele din urmă, au contribuit fiecare la distrugerea celeilalte; antagonismul lor le-a fost fatal atunci când era nevoie urgentă de atenţia şi resursele lor în altă parte. În cele din urmă, amândouă au pierit.

Primul Sasanid, Ardashir sau Artaxerxe, dorea cu ardoare să continue tradiţia persană. El a evocat în mod deliberat amintirea parţilor şi a Marelui Rege, iar succesorii lui au cultivat-o şi ei prin sculpturi şi inscripţii. Ardashir a revendicat toate ţinuturile stăpânite odinioară de Darius, cucerind apoi oazele Merv şi Hiva şi invadând Punjabul; cucerirea Armeniei a mai durat 150 de ani, dar cea mai mare parte a sa a fost adusă până la urmă sub hegemonie persană.

Aceasta a fost ultima reconstituire a vechiului Imperiu Persan, iar spre sud se întindea, în secolul al VI-lea, tocmai până în Yemen.

Varietatea geografică şi climatică a ameninţat întotdeauna cu dezintegrarea acest teritoriu imens, dar Sasanizii au rezolvat problemele guvernării sale o lungă perioadă. Se puteau baza pe tradiţia birocratică datând de pe vremea Asiriei şi regii puteau pretinde că au autoritate divină. Istoria politică a statului sasanid se rezumă la tensiunile dintre aceste forţe centralizatoare şi interesele marilor familii. Tiparul care a rezultat a fost marcat de perioade alternative când regii au fost împiedicaţi sau nu au reuşit să se ridice la înălţimea pretenţiilor lor. Existau două moduri excelente de a testa acest lucru. Unul era capacitatea lor de a-şi numi propriii oameni în funcţiile înalte ale statului şi de a rezista pretenţiilor nobilimii care voia să ocupe aceste funcţii. Celălalt era păstrarea controlului asupra succesiunii. Unii regi persani au fost detronaţi şi, cu toate că domnia era formal transferată către un succesor numit de suveran, uneori acest lucru a permis apariţia unui sistem semielectoral în care principalii dregători ai statului, militari şi preoţi alegeau pe cineva din familia regală.

Demnitarii care contestau puterea regală şi care stăpâneau adesea în satrapii proveneau din câteva mari familii ce pretindeau că descind din Arsacizii parţi, conducătorii supremi ai acestui popor. Ei se bucurau de fiefuri de mari dimensiuni care îi întreţineau, dar ponderea lor periculoasă era contrabalansată de alte două forţe. Una era armata de mercenari, comandată în mare măsură de ofiţeri care făceau parte din mica nobilime şi care astfel aveau un avantaj asupra marilor nobili. Corpul său de elită, cavaleria casei regale, înarmată până în dinţi, răspundea direct în faţa regelui. Cealaltă forţă era preoţimea.

Persia Sasanizilor era şi o unitate politică, şi una religioasă. Zoroastrismul fusese restaurat formal de Ardashir, care a oferit privilegii importante preoţilor săi, magii. Acestea au dus, în timp, şi la putere politică. Preoţii confirmau natura divină a domniei, aveau atribuţii judiciare importante şi au ajuns să supravegheze şi colectarea impozitelor funciare, baza finanţelor persane. Doctrinele pe care le predicau par să fi diferit considerabil de monoteismul strict atribuit lui Zoroastru, dar se centrau pe un creator, Ahuramazda, al cărui reprezentant pe pământ era regele. Promovarea de către Sasanizi a religiei de stat era strâns legată de afirmarea propriei autorităţi.

Baza ideologică a statului persan a căpătat şi mai multă importanţă atunci când Imperiul Roman a devenit creştin. Diferenţele religioase au

început să conteze mult mai mult; nemulţumirile religioase au ajuns să fie considerate politice. Din cauza războaielor cu Roma, creştinismul a ajuns să constituie o trădare. Deşi creştinii din Persia fuseseră toleraţi la început, persecutarea lor a fost următorul pas logic şi a continuat până în secolul al V-lea. Nu doar creştinii erau chinuiţi. În 276, un predicator persan pe nume Mani a fost executat prin metoda extrem de dureroasă a jupuirii de viu. Avea să fie cunoscut în Europa cu numele latinizat, Maniheus, iar învăţăturile care i-au fost atribuite au devenit ulterior o erezie creştină.

Maniheismul încorpora credinţe iudeo-creştine şi misticismul persan, reprezentând lumea ca o mare succesiune de întâmplări dramatice în care principiul luminii şi cel al întunericului luptau pentru supremaţie. Cei care înţelegeau acest adevăr căutau să participe la luptă practicând ascetismul, care urma să le deschidă calea spre perfecţiune şi armonie cu drama cosmică a mântuirii. Maniheismul făcea o distincţie clară între bine şi rău, între natură şi Dumnezeu; dualismul său radical era pe placul anumitor creştini, care au văzut în el o doctrină coerentă cu învăţăturile Sfântului Pavel. Sfântul Augustin a fost maniheist în tinereţe şi unele urme de maniheism au fost identificate mult mai târziu în ereziile din Europa medievală. Este posibil ca un dualism intransigent să exercite întotdeauna o atracţie puternică asupra unei anumite structuri intelectuale. Oricum ar fi, prigonirea atât de către o monarhie zoroastriană, cât şi de către una creştină a precedat răspândirea ideilor maniheiste în toată lumea.

Adepţii săi s-au refugiat în Asia Centrală şi în China, unde maniheismul pare să fi avut o perioadă de înflorire până în secolul al XIII-lea.

În ce-i priveşte pe creştinii ortodocşi din Persia, deşi un acord de pace din secolul al V-lea prevedea că se vor bucura de toleranţă, pericolul ca aceştia să fie neloiali în războaiele permanente cu Roma l-a făcut să devină literă moartă. Abia spre sfârşitul secolului un rege persan a emis un edict de toleranţă, iar asta doar pentru a-i împăca pe armeni. Nu a pus capăt problemei; creştinii au devenit curând iritaţi de prozelitismul energic al unor zoroastrieni înfocaţi. Asigurările suplimentare ale regilor persani că vor tolera creştinismul nu sugerează că au avut succes sau că s-au dat peste cap să impună acest lucru. Era, poate, imposibil pe acest fundal politic; excepţia care confirmă regula o constituie nestorienii, care au fost toleraţi de Sasanizi tocmai pentru că erau persecutaţi de romani; aceştia erau, prin urmare, consideraţi de încredere din punct de vedere politic.

Deşi atât religia, cât şi faptul că puterea şi civilizaţia sasanide au cunoscut maxima strălucire în timpul lui Chosroes I, în secolul al VI-lea, conferă rivalităţii dintre imperii dimensiunile unei competiţii între civilizaţii, reluarea războaielor în acest secol nu este foarte interesantă. Ea ne oferă o poveste monotonă, cu sorţi schimbători în cea mai mare parte, deşi au reprezentat penultima dintre luptele grecilor cu persanii începute cu o mie de ani înainte. Apogeul acestei lupte a fost la începutul secolului al VII-lea, în ultimul război mondial al Antichităţii. Este posibil ca devastările produse de acesta să fi reprezentat lovitura de graţie dată civilizaţiei urbane elenistice a Orientului Mijlociu.

În acel moment, în Persia domnea Chosroes al II-lea, ultimul mare Sasanid.

Şansa lui pare să fi apărut atunci când un Bizanţ slăbit – Italia fusese deja cucerită, iar slavii şi avarii năvăleau în Balcani – a pierdut un împărat

bun, ucis de nişte rebeli. Chosroes trebuia să-i fie recunoscător răposatului Mauricius, deoarece revenise pe tronul Persiei cu ajutorul acestuia. A folosit asasinatul ca pretext, promiţând că îl va răzbuna pe împărat. Armatele sale au năvălit în Levant, devastând oraşele din Siria. În 615 au prădat Ierusalimul, luând şi relicva Sfintei Cruci, cea mai vestită comoară a sa. Evreii, trebuie remarcat, îi primeau adesea pe persani cu braţele deschise şi au profitat de ocazie pentru a iniţia pogromuri ale creştinilor – fără îndoială, cu atât mai plăcute cu cât acum rolurile se inversaseră. În anul următor, armatele persane au invadat Egiptul; după încă un an, avangărzile lor s-au oprit la doar o milă de Constantinopol. Au pornit chiar şi pe mare, au atacat Ciprul şi au smuls Rodosul din mâinile imperiului. Imperiul lui Darius părea aproape restaurat în momentul în care, la celălalt capăt al Mediteranei, Imperiul Roman îşi pierdea ultimele posesiuni din Spania.

Aceasta a fost cea mai neagră perioadă pentru Roma în îndelungata sa luptă cu Persia, dar exista un salvator. În 610 viceregele imperial al Cartaginei, Heraclius, se revoltase împotriva succesorului lui Mauricius şi pusese capăt domniei sângeroase a tiranului, executându-l. La rândul său, a primit coroana imperială din partea patriarhului. Dezastrele din Asia nu au putut fi stăvilite imediat, dar Heraclius avea să se dovedească a fi unul dintre cei mai mari împăraţi războinici. Doar puterea navală a salvat Constantinopolul în 626, când armata persană nu a putut fi transportată pentru a sprijini un atac al aliaţilor ei avari asupra oraşului. În anul următor, Heraclius a pătruns totuşi în Asiria şi Mesopotamia, inima vechiului teritoriu disputat în strategia din Orientul Mijlociu.

Armata persană s-a revoltat, Chosroes a fost ucis şi succesorul său a făcut pace.

Zilele de glorie ale puterii sasanide apuseseră. Relicva Sfintei Cruci – sau ceea ce se afirma că ar fi aşa ceva – a fost readusă la Ierusalim. Îndelungatul duel dintre Persia şi Roma se încheiase şi atenţia istoriei lumii avea să se îndrepte în sfârşit către alt conflict.

Sasanizii au dispărut în cele din urmă deoarece aveau mult prea mulţi duşmani. Anul 610 fusese de rău augur: pentru prima dată o forţă arabă a învins o armată persană. Dar de secole regii persani erau mult mai preocupaţi de duşmanii de la frontierele lor din nord decât de cei din sud. Au fost obligaţi să lupte cu nomazii din Asia Centrală, care şi-au făcut deja apariţia în această poveste, şi totuşi, aşa cum am văzut, istoria acestor popoare este greu de desluşit, fie ca întreg, fie în detaliu. Cu toate acestea, un lucru este limpede – timp de aproape 15

secole Eurasia Centrală a fost sursa unui impuls în istoria lumii care, deşi spasmodic şi confuz, a dat rezultate ce au variat de la invaziile germanice din Europa Apuseană până la revitalizarea guvernării chineze în Asia de Est.

Primele dintre aceste triburi care au influenţat Orientul Mijlociu şi Europa sunt sciţii, deşi nu este uşor de spus foarte exact cine erau aceştia. Unii privesc termenul ca pe o denumire generică a mai multor popoare, ca şi în cazul avarilor şi turcilor. Arheologii au identificat „sciţi” în multe zone din Asia şi Rusia, iar în Europa chiar şi în Ungaria. Aceştia par să fi avut o lungă istorie de amestec în treburile Orientului Mijlociu. Despre unii se spune că hărţuiau graniţele Asiriei încă din secolul al VIII-lea î.e.n. Ulterior

i-au atras atenţia lui Herodot, care a avut multe de spus despre un popor ce i-a fascinat pe greci. Cel mai probabil, nu au fost niciodată un singur popor, ci un grup de triburi înrudite. Unii par să se fi stabilit în sudul Rusiei pentru o perioadă suficient de lungă ca să stabilească relaţii regulate cu grecii ca agricultori, dând cereale în schimbul frumoaselor obiecte din aur făcute de grecii de pe coastele Mării Negre ce au fost descoperite în mormintele scite. Dar ei i-au impresionat foarte mult pe greci şi ca războinici, luptând în modul caracteristic nomazilor asiatici, trăgând cu arcul din goana cailor, retrăgându-se în faţa unei forţe superioare. I-au hărţuit pe Ahemenizi şi pe succesorii acestora secole de-a rândul şi la scurt timp după anul 100 î.e.n. Au cotropit Parţia.

Sciţii nu au pătruns doar în sudul Rusiei, ci şi în India, dar această parte a poveştii poate fi lăsată deoparte pentru moment. În jurul anului 350 e.n. Hunii au început să invadeze Imperiul Sasanid (unde erau numiţi chioniţi). În nord, hunii migrau deja spre vest de lacul Baikal, împinşi de alţi rivali, aşa cum şi ei îi alungaseră pe unii din calea lor. Unii aveau să apară la vest de Volga în secolul următor; i-am întâlnit deja în apropiere de Troyes în 451. Cei care s-au îndreptat spre sud reprezentau un nou handicap pentru Persia în lupta sa cu Roma.

În 620 Sasanizii stăpâneau un teritoriu care se întindea din Cyrenaica (estul Libiei) până în Afganistan şi mai departe; 30 de ani mai târziu, imperiul nu mai exista. Imperiul Sasanid dispăruse, ultimul său rege fiind ucis de supuşii săi în 651. Deşi reînvierea Imperiului Roman de Răsărit a constituit o provocare şi incursiunile nomazilor l-au subminat, altă invazie a fost cea care i-a dat lovitura de graţie. Iar din cauza acestei invazii nu s-a stins doar o dinastie, căci statul zoroastrian a fost înfrânt şi de o nouă religie triumfătoare, nu doar de armatele arabe.

Islamul a demonstrat o putere de expansiune şi de adaptare mai mare decât a oricărei alte religii cu excepţia creştinismului. A exercitat o atracţie pentru popoare foarte diverse din diferite colţuri ale lumii, precum nigerienii şi indonezienii; chiar şi în zona unde a apărut, teritoriile civilizaţiei arabe dintre Nil şi India, există diferenţe uriaşe de cultură şi climă. Totuşi, niciunul dintre ceilalţi factori importanţi care au modelat istoria lumii nu s-a bazat iniţial pe mai puţine resurse, cu excepţia, poate, a religiei iudaice. Semnificativ poate, originile nomade ale evreilor au la bază acelaşi tip de societate tribală, barbară, brută şi înapoiată din care proveneau primele armate ale islamului. Comparaţia se impune inevitabil şi din alt motiv, căci iudaismul, creştinismul şi islamul sunt marile religii monoteiste. Niciuna dintre ele, în primele etape ale existenţei, nu părea să aibă forţa de a schimba istoria lumii, mai puţin, probabil, în ochii celor mai zeloşi şi mai fanatici adepţi.

Istoria islamului începe cu Mahomed, dar nu cu naşterea sa, căci data exactă este unul dintre numeroasele lucruri rămase necunoscute în ceea ce îl priveşte.

Primul său biograf arab a scris abia după aproximativ un secol de la moartea sa şi chiar şi relatările sale nu s-au păstrat decât indirect. Ce se ştie este că în jurul anului 579 Mahomed s-a născut în Al Hijaz, într-o familie săracă, rămânând curând orfan. Se impune ca personalitate încă din tinereţe, predicând mesajul că există un singur Dumnezeu, că El este drept şi că îi va judeca pe toţi oamenii, care se pot mântui supunându-se

voinţei Lui, prin respectarea practicilor de cult şi prin comportamentul lor social şi personal. Se mai predicase despre acest Dumnezeu şi înainte, căci era Dumnezeul lui Avraam şi al profeţilor evrei, dintre care ultimul fusese Iisus din Nazaret. Mahomed se considera renovatorul unei vechi credinţe monoteiste mai degrabă decât un inovator; mesajul său era că toţi oamenii – evrei, creştini şi necredincioşi – ar trebui să îmbrăţişeze singura credinţă adevărată, cea revelată lui de Dumnezeu.

Mahomed aparţinea unui clan minor dintr-un important trib beduin, cel al kureişiţilor. Era unul dintre nenumăratele triburi din imensa Peninsulă Arabia, o suprafaţă de 600 de mile lăţime şi peste 1.000 de mile lungime. Cei care trăiau aici erau supuşi unor condiţii extrem de dure; pârjolită de soare în sezonul cald, cea mai mare parte a Arabiei era formată din deşert sau munţi stâncoşi. În cele mai multe locuri chiar şi supravieţuirea era o adevărată realizare. Dar la marginile sale erau mici porturi, unde trăiau arabi care fuseseră marinari cu mult timp înainte, în mileniul II î.e.n. Ei făceau legătura între valea Indului şi Mesopotamia şi aduceau mirodeniile şi răşinile din Africa de Est pe Marea Roşie, până în Egipt.

Originile acestor populaţii şi ale celor care trăiau în interiorul continentului sunt controversate, dar atât limba, cât şi genealogiile tradiţionale (care pornesc de la patriarhii Vechiului Testament) sugerează legături cu alţi păstori semitici din vechime care au fost şi strămoşii evreilor, oricât de dezagreabilă ar putea fi astăzi pentru unii o astfel de concluzie.

Arabia nu fusese întotdeauna atât de inospitalieră. Chiar înainte şi în primele secole ale erei creştine aici era un grup de regate prospere. Ele au supravieţuit, poate, până în secolul al V-lea e.n., iar tradiţia islamică şi ştiinţa modernă asociază dispariţia lor cu distrugerea sistemelor de irigaţie din sudul Arabiei.

Acest fenomen a produs o migraţie de la sud spre nord, care a dus la crearea Arabiei din vremea lui Mahomed. Niciunul dintre marile imperii nu pătrunsese în peninsulă decât pentru perioade foarte scurte şi superficial, iar Arabia nu fusese influenţată decât sumar de alte civilizaţii. A decăzut rapid la nivelul unei societăţi tribale bazate pe păstorit. Pentru reglementarea acesteia, patriarhatul şi legăturile de rudenie au fost suficiente atât timp cât beduinii au rămas în deşert.

Spre sfârşitul secolului al VI-lea încep să se observe noi transformări. În unele oaze, populaţia creştea. Nu exista nicio supapă şi aceasta punea presiune pe practicile sociale tradiţionale. Mecca, unde a trăit tânărul Mahomed, era un astfel de loc. Era importantă atât ca oază, cât şi ca loc de pelerinaj, căci aici veneau oameni din toată Arabia pentru a se închina la o piatră meteorică neagră, Kaaba, care de secole era esenţială în vechea religie arabă. Dar Mecca a fost, de asemenea, un important punct de joncţiune a rutelor caravanelor care făceau legătura între porturile yemenite şi cele mediteraneene. Pe aceste rute veneau străini, oameni de alte naţionalităţi. Arabii au fost iniţial politeişti, crezând în zei ai naturii, demoni şi spirite, dar, pe măsură ce contactele cu lumea exterioară s-au intensificat, în zonă au apărut şi comunităţi evreieşti şi creştine, creştinismul fiind o credinţă din ce în ce mai populară în rândul arabilor.

La Mecca o parte dintre kureişiţi au început să facă negoţ (din datele biografice referitoare la tinereţea lui Mahomed mai ştim că pe la 20 şi

ceva de ani s-a căsătorit cu o văduvă bogată din tribul kureişiţilor care investise bani în negoţul cu caravane). Dar astfel de evoluţii au provocat şi mai multe tensiuni sociale pe măsură ce loialităţile necontestate ale structurii tribale erau compromise de valorile comerciale. Relaţiile sociale dintr-o societate pastorală presupuseseră întotdeauna că sângele nobil şi vârsta erau calităţile celor avuţi şi acum lucrurile nu mai stăteau astfel. Iată unele dintre presiunile psihologice din perioada de formare a tânărului Mahomed. El a început să mediteze la legăturile lui Dumnezeu cu omul. În cele din urmă a pus la punct un sistem care soluţiona multe conflicte apărute în societatea tulburată în care trăia.

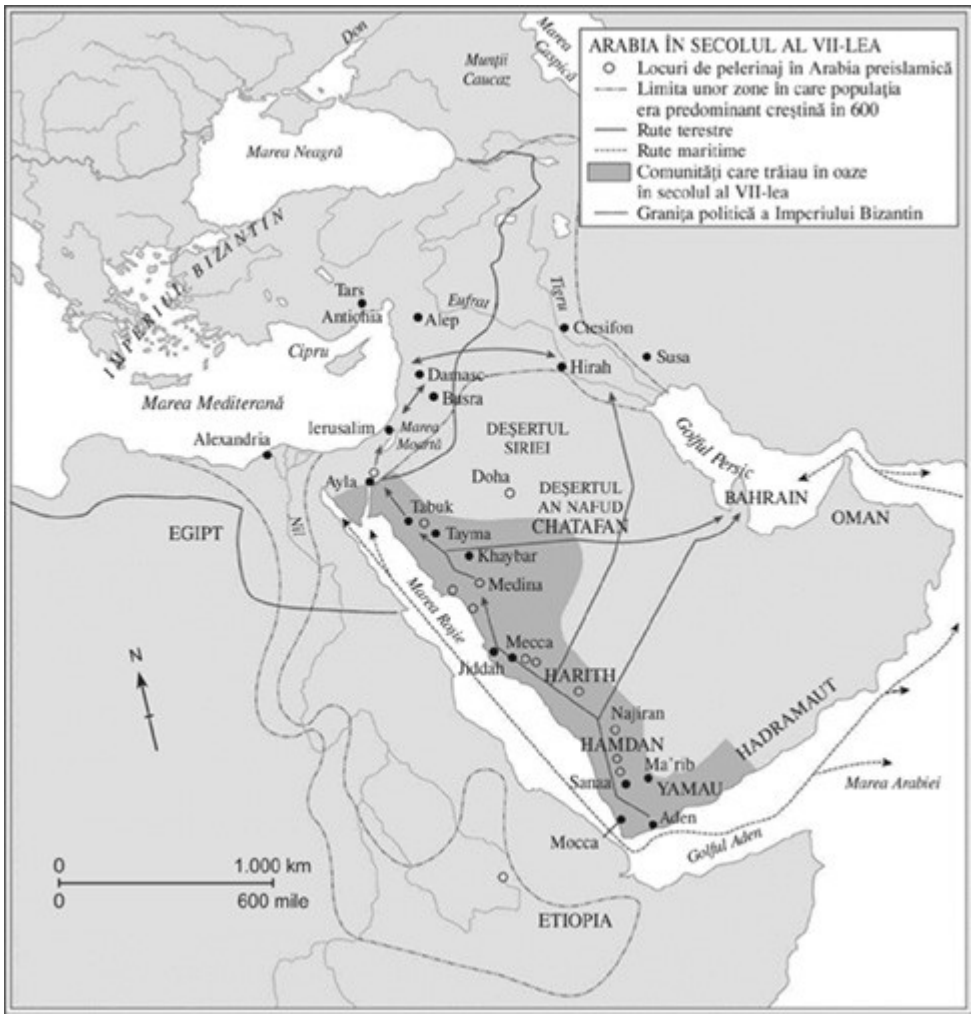

Mahomed făcuse asta după ce îi observase pe evrei şi pe creştini, ce aveau o scriptură după care se ghidau şi care le asigura liniştea spirituală şi venerau un Dumnezeu cunoscut şi de poporul său sub numele Allah. Însă majoritatea arabilor, a remarcat Mahomed, nu aveau nicio scriptură. Într-o zi, pe când medita într-o peşteră de lângă Mecca, a auzit o voce care i-a dezvăluit misiunea sa:

„Citeşte în numele Domnului tău ce a creat! Cel ce a creat omul dintr-un cheag de sânge”.

Timp de 22 de ani, Mahomed avea să tot citească şi rezultatul este una dintre cele mai importante cărţi formative ale umanităţii, Coranul. Chiar şi în interpretarea cea mai îngustă semnificaţia sa este uriaşă şi, ca în cazul Bibliei lui Luther sau al versiunii autorizate a regelui James, e lingvistică: Coranul a cristalizat o limbă. A fost documentul crucial al culturii arabe nu

doar din cauza conţinutului său, ci şi pentru că avea să propage limba arabă într-o formă scrisă.

Dar este mult mai mult decât atât: este cartea unui vizionar, insistând cu înflăcărare că e de inspiraţie divină, reflectând puternic geniul şi vigoarea spirituale ale lui Mahomed. Deşi nu a fost culeasă în timpul vieţii sale, ea a fost fixată în scris de cei din anturajul său după ce îi fusese transmisă lui prin revelaţie; Mahomed se vedea ca un instrument pasiv, care face cunoscut cuvântul lui Dumnezeu. Cuvântul „islam” înseamnă supunere sau capitulare. Mahomed credea că avea datoria de a le transmite mesajul lui Dumnezeu arabilor aşa cum şi alţi mesageri le aduseseră altor popoare cuvântul Lui. Dar Mahomed era sigur că avea o poziţie privilegiată; deşi mai existaseră alţi profeţi înaintea sa, ale căror revelaţii fuseseră aflate (dar falsificate) de evrei şi de creştini, el era ultimul Profet. Prin el, cred musulmanii, Dumnezeu a transmis ultimul mesaj omenirii.

Mesajul cerea slujirea exclusivă a lui Allah. Tradiţia spune că Mahomed a intrat odată în Kaaba şi că a lovit cu toiagul statuile tuturor celorlalte divinităţi pe care adepţii săi aveau să le eradicheze, cruţând-o doar pe cea a Fecioarei cu Pruncul (a păstrat şi piatra). Învăţătura sa începea cu predicarea fără compromisuri a monoteismului într-un centru religios politeist. A continuat cu definirea unei serii de ritualuri necesare mântuirii şi a unui cod personal şi social care intra adesea în conflict cu ideile vremii – de exemplu, prin atenţia acordată statutului credinciosului, indiferent dacă era bărbat, femeie sau copil. Se înţelege de la sine că astfel de învăţături nu au fost întotdeauna bine primite. Păreau să aibă şi ele o influenţă perturbatoare şi revoluţionară – şi chiar aşa era – aţâţându-i pe adepţi împotriva celor din tribul lor care venerau alţi zei sau doar aveau o formă diferită de venerare şi care cu siguranţă aveau să ajungă în iad din această cauză. Putea dăuna şi pelerinajelor (cu toate că în cele din urmă le-a promovat, căci Mahomed a insistat strict pe valoarea pelerinajului într-un loc atât de sfânt).

În fine, ca legătură socială, plasa credinţa mai presus de legăturile de sânge; comunitatea se baza pe frăţia credincioşilor, nu pe grupul de rudenie.

Nu este de mirare că liderii tribului său s-au întors împotriva lui Mahomed.

Unii dintre adepţii săi au emigrat, plecând în Etiopia, o ţară monoteistă în care creştinismul pătrunsese deja. Împotriva recalcitranţilor care au rămas s-a folosit boicotul economic. Mahomed a auzit că este posibil să existe o atmosferă mai receptivă în altă oază, aflată la aproximativ 250 de mile spre nord, Yathrib.

Precedat de vreo 200 de musulmani devotaţi, a părăsit Mecca şi a venit aici în 622. Această *hegira* sau emigrare avea să marcheze începutul erei musulmane, iar numele oraşului avea să fie schimbat în Medina, Oraşul Profetului.

Şi la Medina aveau loc transformări economice şi sociale. Totuşi, spre deosebire de Mecca, nu era dominată de un singur trib puternic, ci aici trăiau două triburi rivale; mai mult, existau alţi arabi care trecuseră la iudaism. Datorită acestor divizări Mahomed a devenit conducătorul oraşului. Unele familii convertite i-au găzduit pe imigranţi. Cele două

grupuri aveau să formeze viitoarea elită a islamului, „Însoţitorii Profetului”. Declaraţiile făcute de Mahomed acestora arată o nouă direcţie a preocupărilor sale, cea de a organiza o comunitate. De la accentul spiritual al revelaţiilor sale de la Mecca a trecut la declaraţii practice, detaliate privind mâncarea, băutura, căsătoria şi războiul. Acum căpătau contur caracteristicile islamului, o religie care era, de asemenea, o civilizaţie şi o comunitate.

Din Medina a început cucerirea Meccăi şi apoi şi a celorlalte triburi din Arabia. Exista un principiu unificator în ideea lui Mahomed despre *ummah*, comunitatea credincioşilor. Ea îi integra pe arabi (şi, la început, şi pe evrei) într-o societate care menţinea mare parte din cadrul tribal tradiţional, punând accentul pe structura patriarhală în măsura în care nu intra în conflict cu noua frăţie a islamului, menţinând chiar supremaţia tradiţională a Meccăi drept loc de pelerinaj. Dincolo de aceasta nu este clar cât de departe a dorit să meargă

Mahomed. Făcuse câteva încercări de abordare a membrilor unor triburi evreieşti din Medina, dar aceştia refuzaseră să-i accepte revendicările; au fost, prin urmare, alungaţi, rămânând doar o comunitate musulmană, dar asta nu înseamnă neapărat că ar fi fost un conflict de durată nici cu iudaismul, nici cu continuatorul acestuia, creştinismul. Existau legături doctrinare în monoteismul şi scripturile lor chiar dacă se credea despre creştini că ar aluneca în politeism prin ideea Treimii. Pentru Mahomed, ca şi pentru Coran, creştinii şi evreii nu erau necredincioşi, erau fraţi întru credinţă care nu deschiseseră încă ochii spre noua formă a mesajului lui Dumnezeu.

Mahomed a murit în 632. La acel moment comunitatea pe care o crease se afla în mare pericol de divizare şi dezintegrare. Totuşi, pe baza ei s-au clădit două imperii arabe, care au dominat perioade istorice succesive din două centre de greutate diferite. În fiecare, instituţia-cheie a fost califatul, moştenirea autorităţii lui Mahomed ca lider al comunităţii, învăţător şi conducător al acesteia. De la bun început, nu au existat niciun fel de

tensiuni între autoritatea religioasă şi cea seculară în islam, niciun dualism de tip „Biserica şi Statul” precum cel care avea să modeleze politicile creştine mai bine de o mie de ani. Mahomed, după cum bine s-a spus, a fost propriul Constantin – profet şi suveran în acelaşi timp.

Succesorii săi nu aveau să facă profeţii aşa cum făcuse el, dar urmau să se bucure mult timp de moştenirea unităţii guvernării şi religiei lăsată de el.

Primii califi „patriarhali” au fost cu toţii din tribul kureişiţilor, cei mai mulţi fiind înrudiţi cu Profetul prin legături de sânge sau prin alianţă. Curând, aceştia au ajuns să fie criticaţi pentru averea şi statutul lor şi s-a afirmat că se purtau ca nişte tirani şi exploatatori. Ultimul a fost detronat şi ucis în 661, după o serie de războaie în care conservatorii contestau ceea ce considerau a fi deteriorarea califatului de la o funcţie religioasă la una seculară. Anul 661 a marcat începutul Califatului Omeiad, prima din cele două diviziuni cronologice majore ale Imperiului Arab, cu centrul în Siria, având capitala la Damasc. Nu a pus totuşi capăt luptelor din interiorul lumii arabe, căci în 750 a fost înlocuit de Califatul Abbasid. Noul califat a durat mai mult. După ce şi-a mutat capitala la Bagdad, avea să supravieţuiască aproape două secole (până în 946) ca putere reală şi chiar mai mult ca regim-marionetă. Împreună, cele două dinastii au oferit popoarelor arabe trei secole de supremaţie în Orientul Mijlociu.

Prima şi cea mai evidentă expresie a acesteia a fost o extraordinară serie de cuceriri în primul secol al islamului care au retrasat harta lumii de la Gibraltar până la Ind. Acestea începuseră de fapt imediat după moartea Profetului, prin afirmarea autorităţii primului calif. Abu-Bakr a început să cucerească triburile dezbinate din sudul şi estul Arabiei pentru islam. Dar s-a ajuns astfel la lupte care s-au extins în Siria şi Irak. Ceva similar proceselor prin care efectele tulburărilor din Asia Centrală s-au propagat în exterior se întâmpla şi în suprapopulata Peninsulă Arabia; de data aceasta direcţia lor nu a fost determinată doar de simpla dorinţă de putere şi bogăţie, ci şi de un crez.

Odată depăşite graniţele peninsulei, prima cucerire a islamului a fost Persia sasanidă. Atacul a venit exact în momentul în care era supusă presiunilor exercitate de împăraţii heraclieni, ce urmau să aibă şi ei de suferit din cauza acestei noi puteri apărute din deşert. În 633 armatele arabe au invadat Siria şi Irakul. Trei ani mai târziu forţele bizantine au fost alungate din Siria şi în 638

Ierusalimul a căzut în mâinile islamului. Mesopotamia le-a fost smulsă

Sasanizilor în următorii doi ani şi aproximativ în aceeaşi perioadă a fost desprins de imperiu şi Egiptul. Acum a fost creată o flotă arabă şi a început înghiţirea Africii de Nord. Ciprul a fost atacat în anii 630 şi 640; în acelaşi secol a fost împărţit între arabi şi imperiu. La sfârşitul secolului arabii au cucerit şi Cartagina.

Între timp, după dispariţia Sasanizilor, arabii cuceriseră Khurasanul, în 655, şi

Kabulul, în 664. La începutul secolului al VIII-lea au traversat munţii Hindukush pentru a invada Sindul, pe care l-au ocupat între 708 şi 711.

Tot în 711 o armată arabă cu aliaţi berberi a traversat Strâmtoarea Gibraltar (comandantul său berber, Tarik, este comemorat în acest nume, Jabal al-Tarik,

„muntele lui Tarik”) şi a avansat în Europa, zdrobind în cele din urmă regatul vizigot. În 732, la o sută de ani după moartea Profetului, o armată musulmană, care pătrunsese adânc pe teritoriul Franţei, încurcată de dificultăţile de comunicare cauzate de distanţele prea mari şi de apropierea iernii, a făcut cale întoarsă în apropiere de Poitiers. Francii care i-au înfruntat şi le-au ucis comandantul au revendicat victoria; în orice caz, acesta a fost apogeul cuceririlor arabe în Apus, deşi în următorii câţiva ani unele expediţii arabe au pătruns în Franţa până pe cursul superior al Ronului. Indiferent de motivul pentru care a încetat (posibil doar pentru că arabii nu erau foarte interesaţi de cucerirea unor teritorii europene, odată ce trecuseră de ţărmurile calde ale litoralului mediteraneean), atacul islamic împotriva Apusului rămâne o realizare extraordinară, chiar dacă viziunea fantezistă a lui Gibbon de a preda Coranul la Oxford nu a avut niciodată şanse să se materializeze, cel puţin până acum.

Armatele arabe au fost în cele din urmă oprite şi în Răsărit. În mod remarcabil după părerea multora, bizantinii aveau, încă o dată, să le ţină piept, deşi abia după două asedii ale Constantinopolului şi limitarea imperiului răsăritean la Balcani şi vestul Anatoliei. În Eurasia Centrală, o forţă militară arabă a învins o armată a dinastiei chineze Tang în munţii Pamir, în 751, dar nu şi-a urmat inamicul pe teritoriul propriu-zis al Chinei. Frontiera islamului s-a stabilit de-a lungul munţilor Caucaz şi al Oxusului după o mare înfrângere a arabilor de către khazarii din Azerbaidjan. Pe toate fronturile, în Europa Apuseană, Asia Centrală, Anatolia şi Caucaz, valul de cuceriri arabe s-a potolit, în cele din urmă, la mijlocul secolului al VIII-lea.

Acest val nu lovise continuu. Agresivitatea arabilor se domolise oarecum în perioada luptelor intestine care a precedat întemeierea Califatului Omeiad, iar în ultimele două decenii ale secolului al VII-lea musulmanii se luptaseră cu înverşunare între ei. Dar mult timp situaţia le-a fost favorabilă arabilor. Primii lor mari inamici, Bizanţul şi Persia, erau implicaţi pe alte fronturi şi se luptau de secole unul cu celălalt. După prăbuşirea Persiei, Bizanţul încă trebuia să se lupte cu duşmani din vest şi nord, apărându-se de aceştia cu o mână în timp ce cu cealaltă se războia cu arabii. Arabii nu au avut nicăieri un adversar comparabil cu Imperiul Bizantin decât în apropiere de China. Din această cauză, şi-au împins cuceririle cât au putut de departe, iar uneori înfrângerea lor a demonstrat că voiau mai mult decât le îngăduiau posibilităţile. Chiar şi atunci când s-au confruntat cu adversari formidabili, arabii au avut totuşi unele avantaje militare majore.

Armatele lor erau formate din luptători flămânzi cărora Deşertul Arabiei nu le dăduse de ales: erau forţaţi de suprapopulare. Asigurările date de Profet că moartea pe câmpul de luptă împotriva necredincioşilor avea să fie urmată de accederea în paradis le confereau un avantaj moral uriaş. Au pătruns şi în ţinuturi unde populaţiile erau deja nemulţumite de conducătorii lor; în Egipt, de exemplu, ortodoxia religioasă bizantină crease minorităţi disidente şi ostile. Totuşi, dacă se trage linia sub toate aceste influenţe, succesul arabilor rămâne extraordinar.

Explicaţia fundamentală este probabil mobilizarea unui număr mare de oameni de către un ideal religios. Arabii credeau că împlinesc voia lui Dumnezeu, creând în acelaşi timp şi o nouă frăţie; entuziasmul lor seamănă cu al revoluţionarilor de mai târziu. Iar cuceririle nu au fost decât

începutul poveştii impactului pe care l-a avut islamul asupra lumii. Ca amplitudine şi complexitate, nu poate fi comparat decât cu iudaismul sau cu creştinismul. La un moment dat a părut chiar că nimic nu putea rezista islamului. Nu a fost aşa, dar una dintre cele mai mari tradiţii ale civilizaţiei avea să se clădească pe cuceririle şi convertirile sale.

În 661, Muawiyah, guvernatorul arab al provinciei Siria, s-a proclamat calif după o rebeliune încununată de succes şi după asasinarea (deşi nu de către el personal) a lui Ali, vărul şi ginerele Profetului. Acest lucru a pus capăt unei perioade de anarhie şi dezbinare. A reprezentat şi întemeierea Califatului Omeiad.

Această uzurpare le-a asigurat aristocraţilor din tribul kureişiţilor, cei care i se opuseseră lui Mahomed în Mecca, un ascendent politic printre popoarele arabe.

Muawiyah a mutat capitala statului la Damasc şi ulterior l-a numit pe fiul său prinţ moştenitor, inovaţie care a introdus principiul dinastic.

Autoritatea Omeiazilor a fost şi începutul unei schisme în cadrul islamului, căci un grup disident – şiiţii – a susţinut de atunci că dreptul de a interpreta Coranul se limita la urmaşii lui Mahomed. Califul ucis, au spus ei, fusese desemnat de divinitate ca imam pentru a-şi transmite funcţia descendenţilor săi şi era imun la păcat şi la greşeală. *Hadith* – cugetări ale Profetului şi ale primilor imami – erau textele de bază ale şiiţilor, alături de Coran. În timp, confesiunea şiită avea să devină larg răspândită în Persia, Mesopotamia şi Azerbaidjan, unde şiiţii formează astăzi majoritatea populaţiei. Dar în cadrul islamului ca întreg au fost o minoritate persecutată adesea; primul lor lider, al-Husayn, fiul califului Ali şi al fiicei lui Mahomed, Fatima, a fost ucis în lupta de la Karbala în 680, înscriindu-se într-o lungă listă de martiri comemoraţi de şiiţi.

Susţinătorii califilor omeiazi, numiţi sunniţi, credeau că autoritatea doctrinară se află în mâinile comunităţii musulmane şi că a trecut la noii conducători odată cu califatul. Ei puneau accentul pe *Sunna*, fapte atribuite Profetului Mahomed, considerate cele mai importante texte alături de Coran.

Odată cu crearea unei armate permanente şi a unui sistem de întreţinere a acesteia prin impozitarea necredincioşilor, s-a făcut un pas decisiv de la o lume arabă formată exclusiv din triburi. Şi amplasarea capitalei Omeiazilor a fost importantă în schimbarea stilului culturii islamice, la fel ca şi gusturile personale ale primului calif. Siria era un stat mediteraneean, dar Damascul se afla la hotarul dintre terenurile cultivate ale „semilunii fertile” şi vastele întinderi pustii ale deşertului; viaţa sa era alimentată de două lumi. Pentru arabii care trăiau în deşert, prima trebuie să fi fost cea mai frapantă. Siria avea o lungă istorie elenistică şi atât soţia califului, cât şi doctorul acestuia erau creştini. În timp ce barbarii din Europa priveau spre Roma, arabii aveau să fie influenţaţi de moştenirea Greciei.

Primul Omeiad a recucerit rapid ţinuturile din est de la disidenţii care se opuneau noului regim şi mişcarea şiită a fost forţată să intre în clandestinitate. A urmat un secol de glorie care a atins apogeul în timpul celui de-al şaselea şi al celui de-al şaptelea calif, între 685 şi 705. Din nefericire, ştim foarte puţine lucruri despre istoria detaliată şi instituţională a vremurilor Omeiazilor.

Arheologia aruncă uneori lumină asupra unor tendinţe generale şi dezvăluie câte ceva despre impactul arabilor asupra vecinilor lor. Izvoarele străine şi cronicarii arabi menţionează evenimente importante. Totuşi, în istoria arabă timpurie nu există practic niciun material de arhivă, cu excepţia câte unui document citat de un autor arab. Religia islamică nu avea niciun centru birocratic al guvernării ecleziastice. Islamul nu avea nimic asemănător ca amploare documentelor papalităţii, de exemplu, deşi analogia dintre papi şi califi ar putea genera astfel de aşteptări. În locul unor înregistrări administrative care să arunce lumină asupra anumitor continuităţi, există doar nişte colecţii ocazionale păstrate aproape întâmplător, precum o colecţie de papirusuri din Egipt, documente speciale adunate de unele comunităţi minoritare ca evreii, monede şi inscripţii. Bogata literatură arabă tipărită sau manuscrisă oferă unele detalii suplimentare, dar în prezent este mult mai dificil să facem cu încredere afirmaţii generale privind guvernarea califatelor decât, să spunem, în cazul Bizanţului.

Se pare totuşi că formele timpurii de organizare a califatelor, moştenite de la primii califi, erau simple şi destul de laxe – poate prea laxe, după cum a demonstrat episodul omeiad. La baza lor se aflau cuceririle în vederea obţinerii unui tribut, nu a asimilării, iar rezultatul a fost o serie de compromisuri cu structuri deja existente. Din punct de vedere administrativ şi politic, primii califi au preluat obiceiurile unor suverani anteriori. Înţelegerile dintre bizantini şi Sasanizi au rămas în vigoare; greaca a fost limba folosită în administraţie la Damasc şi persana în Ctesifon, fosta capitală a statului sasanid, până la începutul secolului al VIII-lea. Din punct de vedere instituţional, arabii au lăsat societăţile pe care le-au cucerit în mare parte la fel, cu excepţia dărilor percepute.

Bineînţeles, acest lucru nu înseamnă că ele au continuat la fel ca înainte. În nord-vestul Persiei, de exemplu, cucerirea arabă pare să fi fost urmată de un declin al comerţului şi de o scădere a populaţiei şi este greu să nu asociem aceasta cu colapsul unui sistem complex de drenaj şi de irigare întreţinut cu succes pe vremea Sasanizilor. În alte locuri cucerirea arabă a avut efecte mai puţin drastice.

Cei cuceriţi nu au fost oprimaţi şi obligaţi să accepte islamul, ci şi-au ocupat locul într-o ierarhie condusă de musulmani arabi. După aceştia veneau noii musulmani proaspăt convertiţi din rândul popoarelor tributare, apoi *dhimmi* sau „protejaţi”, cum erau numiţi monoteiştii evrei şi creştini. La coada ierarhiei se aflau păgânii neconvertiţi sau adepţii religiilor nerevelate. În perioada de început, arabii erau separaţi de populaţia nativă şi trăiau ca o castă militară în oraşe speciale, ale căror cheltuieli erau acoperite din impozitele strânse la nivel local, fără a avea dreptul de a face comerţ sau de a deţine pământ.

Această stare de fapt nu mai putea continua. Asemenea obiceiurilor beduine aduse din deşert, segregarea a fost erodată de viaţa de garnizoană. Treptat, arabii au devenit proprietari de pământuri şi cultivatori, iar astfel taberele lor s-au transformat în noi oraşe cosmopolite, precum Kufa sau Basra, marele centru al comerţului cu India. Tot mai mulţi arabi s-au amestecat cu localnicii în relaţii reciproce, pe măsură ce elitele indigene au suferit o arabizare lingvistică şi administrativă. Califii au numit funcţionari în provincii din ce în ce mai des şi spre mijlocul secolului

al VIII-lea limba folosită în administraţie era aproape pretutindeni araba. Alături de moneda standard care purta inscripţii arabe, este principala dovadă a succesului Omeiazilor în punerea bazelor unei noi civilizaţii eclectice. Astfel de schimbări s-au produs cel mai rapid în Irak, unde au fost avantajate de prosperitate pe măsură ce comerţul a fost reluat în perioada de pace de sub ocupaţia arabă.

Afirmarea autorităţii califilor omeiazi a fost una dintre sursele problemelor lor. Mai-marii de la nivel local, în special din jumătatea de est a imperiului, nu voiau să li se tulbure independenţa practică. Dacă mulţi aristocraţi din fostele teritorii bizantine au migrat spre Constantinopol, elitele din Persia nu au putut face la fel; ele nu aveau unde să plece şi au fost nevoite să rămână, iritate că trebuie să li se supună arabilor, care le-au îngăduit în continuare un grad destul de mare de autoritate la nivel local. Nu a ajutat nici faptul că ultimii califi omeiazi erau oameni cu calităţi îndoielnice, care nu meritau respectul câştigat de marii suverani ai dinastiei. Civilizaţia i-a făcut nevolnici. Când au încercat să înlăture plictiseala vieţii din oraşele pe care le guvernau, s-au mutat în deşert, nu pentru a trăi din nou ca beduinii, ci pentru a se bucura de noile lor oraşe şi palate, unele dintre ele izolate şi luxoase, dotate cu băi cu apă caldă şi mari domenii de vânătoare împrejmuite şi întreţinute de plantaţii şi grădini irigate.

Aici existau oportunităţi pentru cei nemulţumiţi, dintre care cei mai importanţi erau şiiţii. Pe lângă atracţia politică şi religioasă pe care o exercitaseră de la început, aceştia au profitat din ce în ce mai mult de nemulţumirile sociale ale nonarabilor convertiţi la islam, în special din Irak. De la început, regimul omeiad făcuse o distincţie clară între musulmanii care erau prin naştere membri ai unui trib arab şi cei care nu erau. Numărul celor din urmă a crescut rapid; arabii nu au încercat să-i convertească (şi uneori chiar au încercat să împiedice convertirea la început), dar credinţa cuceritorilor exercita o atracţie sporită de faptul că adeziunea putea atrage după sine facilităţi fiscale. În jurul garnizoanelor arabe, islamul s-a răspândit rapid în rândul populaţiilor nonarabe, care au crescut pentru a le satisface nevoile. A avut, de asemenea, un succes foarte mare în rândul elitelor locale care se ocupau de activitatea administrativă curentă. Mulţi dintre aceşti noi musulmani, *mawali*, cum erau numiţi, au devenit în cele din urmă tot soldaţi. Totuşi, se simţeau din ce în ce mai înstrăinaţi şi mai excluşi din societatea aristocratică a arabilor puri. Puritanismul şi ortodoxia şiiţilor, la fel de înstrăinaţi de aceeaşi societate din motive politice şi religioase, exercitau o atracţie deosebită asupra lor.

Problemele tot mai mari din răsărit au anticipat colapsul autorităţii Omeiazilor. În 749, un nou calif, Abu’l-Abbas, a fost aclamat public în moscheea de la Kufa, în Irak. Acesta a fost începutul sfârşitului pentru Omeiazi.

Pretendentul la tron, descendent din unchiul lui Mahomed, şi-a anunţat intenţia de a readuce califatul la obiceiurile ortodoxe; a fost pe placul unui spectru larg de opozanţi, inclusiv şiiţi. Numele său complet era promiţător: însemna „Vărsătorul de sânge”. În 750 l-a învins şi l-a executat pe ultimul calif omeiad. S-a organizat un banchet pentru bărbaţii casei învinse; oaspeţii au fost ucişi înainte de primul fel de mâncare, servit apoi

gazdelor. Cu această epurare au debutat cele aproape două secole în care Califatul Abbasid a stăpânit lumea arabă, primul din ele fiind cel mai glorios.

Sprijinul de care se bucurau Abbasizii în teritoriile arabe din est s-a reflectat în mutarea capitalei în Irak, la Bagdad, până atunci un sat creştin de pe Tigru.

Schimbarea a avut multe implicaţii. Influenţele elenistice au slăbit; prestigiul Bizanţului părea mai puţin incontestabil. S-a pus din nou accent pe influenţa persană, care avea să fie foarte importantă atât din punct de vedere politic, cât şi cultural. A existat şi o schimbare a castei conducătoare, suficient de importantă pentru a-i determina pe unii istorici s-o numească revoluţie socială. Din acest moment, au fost arabi doar în sensul că vorbeau limba arabă; nu mai erau de origine arabă. În cadrul matricei oferite de o religie şi o limbă unice, elitele care au guvernat imperiul abbasid proveneau din multe popoare din tot Orientul Mijlociu. Erau aproape întotdeauna musulmane, dar erau adesea formate din convertiţi sau descendenţi ai unor familii convertite. Cosmopolitismul Bagdadului reflecta noua atmosferă culturală; un oraş imens, ce rivaliza cu Constantinopolul, având, poate, o jumătate de milion de locuitori, era antiteza absolută a modurilor de viaţă aduse din deşert de primii cuceritori arabi. Un mare imperiu pusese din nou stăpânire pe tot Orientul Mijlociu. Nu s-a rupt totuşi de trecut din punct de vedere ideologic, căci, după ce au cochetat cu alte posibilităţi, califii abbasizi au confirmat ortodoxia sunnită a predecesorilor lor. Curând, aceasta a provocat dezamăgirea şi iritarea şiiţilor, care îi ajutaseră să ajungă la putere.

Abbasizii erau violenţi din fire şi nu îşi asumau niciun risc în privinţa succesului lor. Au înăbuşit rapid şi fără milă orice opoziţie şi i-au ţinut în frâu pe foştii aliaţi care se puteau răzvrăti. La baza imperiului stătea din ce în ce mai mult loialitatea faţă de dinastie mai degrabă decât frăţia islamului, iar acest lucru reflecta vechea tradiţie persană. Rolul religiei în sprijinul dinastiei a crescut totuşi, iar Abbasizii i-au persecutat pe cei care nu se conformau. Aparatul de stat a devenit mai complex. Una dintre evoluţiile importante din acest domeniu a fost apariţia funcţiei de vizir (monopolizată de o singură familie până când marele calif Harun ar-Rashid a eliminat-o). Întreaga structură a devenit cumva mai birocratizată, impozitele funciare asigurând un venit mare, menit să întreţină o monarhie magnifică. Totuşi, distincţiile provinciale au rămas cât se poate de reale.

Funcţiile de guvernator aveau tendinţa de a deveni ereditare şi, din această cauză, autoritatea centrală a fost în cele din urmă forţată să intre în defensivă.

Guvernatorii exercitau o putere tot mai mare în numirile în funcţie şi perceperea impozitelor. Nu este uşor de spus care era cu adevărat puterea califatului, căci reglementa o serie de provincii lăsate destul de libere, a căror dependenţă reală ţinea foarte mult de circumstanţele de moment.

Cu toate acestea, nu există nicio îndoială în ce priveşte bogăţia şi prosperitatea Abbasizilor la momentul lor de apogeu. Acestea se bazau nu doar pe rezervele mari de forţă de muncă şi suprafeţele întinse unde agricultura nu a fost tulburată în timpul păcii arabe, ci şi pe condiţiile

favorabile pe care le-au creat pentru comerţ. O gamă mai largă de mărfuri circula acum pe o suprafaţă mai mare ca oricând, în special spre est – Abbasizii erau, în mod clar, mai orientaţi spre răsărit decât predecesorii lor; fiul lui Harun ar-Rashid, al-Mamun, chiar a mutat pentru o perioadă capitala la Merv, în Asia Centrală. Aceste interese au resuscitat comerţul în oraşele de pe rutele caravanelor care străbăteau de la est la vest teritoriile arabe. Bogăţiile Bagdadului lui Harun al-Rashid reflectau prosperitatea pe care acestea o aduceau.

Civilizaţia islamică din teritoriile arabe a atins punctul culminant în timpul Abbasizilor. În mod paradoxal, unul dintre motive a fost mutarea centrului său de greutate în afara Arabiei şi a Levantului. Islamul a asigurat o organizare politică prin intermediul căreia, încorporând o zonă imensă, s-a dezvoltat o cultură în esenţă sintetică, amestecând, înainte de a căpăta o formă finală, idei elenistice, creştine, iudaice, zoroastriene şi hinduse. În timpul Abbasizilor cultura arabă a avut un acces mai intim la tradiţia persană şi un nou contact cu India, care i-au conferit o vigoare reînnoită şi noi elemente creatoare.

Unul dintre aspectele civilizaţiei abbaside este că a fost o epocă de glorie a traducerilor în limba arabă, noua lingua franca a Orientului Mijlociu. Învăţaţi creştini şi evrei au pus la dispoziţia cititorilor arabi operele lui Platon şi Aristotel, Euclid şi Galen, importând astfel categoriile gândirii greceşti în cultura arabă.

Toleranţa arătată de islam tributarilor săi a făcut acest lucru posibil în principiu din momentul când au fost cucerite Siria şi Egiptul, dar cele mai importante traduceri s-au făcut abia în timpul domniei primilor Abbasizi. Cam atât se poate afirma cu suficientă siguranţă. Este mult mai dificil, desigur, să spunem ce a însemnat asta, căci, deşi textele lui Platon erau disponibile, era un Platon al culturii elenistice târzii, transmis prin interpretările unor călugări creştini şi erudiţi sasanizi.

Cultura influenţată de aceste izvoare era predominant literară; islamul arab a realizat clădiri frumoase, covoare extraordinare şi splendide obiecte din ceramică, dar marele său mijloc de comunicare a fost cuvântul, scris şi vorbit. Chiar şi cele mai mari lucrări ştiinţifice arabe sunt adesea compendii uriaşe de proză. Volumul total al acestei literaturi este imens şi o mare parte pur şi simplu încă nu a fost citită de savanţi. Este o perspectivă promiţătoare; absenţa materialelor de arhivă pentru islamul timpuriu este compensată de un corpus uriaş de scrieri literare de toate tipurile şi formele, în afară de teatru. Încă nu este clar cât de adânc au pătruns acestea în societatea islamică, deşi e limpede că oamenii educaţi scriau versuri şi puteau aprecia critic spectacolele cântăreţilor şi ale barzilor. Şcolile erau larg răspândite; lumea islamică avea, probabil, un grad mare de alfabetizare în comparaţie, de exemplu, cu Europa medievală. Este mai dificil de evaluat învăţământul superior, mai degrabă religios în măsura în care era instituţionalizat în moschei sau în şcolile speciale ale învăţătorilor religioşi. E greu de spus, prin urmare, dacă efectul potenţial dezbinator şi stimulator al ideilor provenite din alte culturi era resimţit mai jos de nivelul celor mai de seamă gânditori şi savanţi islamici, dar probabil că o mare parte din germenii unei culturi interogative şi autocritice existau deja începând din secolul al VIII-lea.

Judecând după cei mai mari conducători ai săi, cultura arabă a atins

apogeul în răsărit în secolele al X-lea şi al XI-lea şi în Spania în secolele al XI-lea şi al XII-lea. Deşi atât istoria, cât şi geografia arabe sunt impresionante, cele mai importante victorii au fost ştiinţifice şi matematice; folosim şi astăzi cifrele

„arabe”, care au făcut posibilă efectuarea unor calcule scrise mult mai simplu decât în sistemul cifrelor romane şi care au fost definite de un aritmetician arab, deşi îşi aveau originea în India, celălalt mare izvor de cunoaştere pentru arabi în afară de Grecia. Această funcţie de transmitere a culturii arabe a fost întotdeauna importantă şi caracteristică, dar nu trebuie să-i umbrească originalitatea. Numele celui mai mare astronom islamic, al-Horezmi (Algoritmus), indică origini persane (familia sa era din actualul Uzbekistan). Alături de studiile contemporane ale altui persan, al-Fazari, opera sa arată că cultura arabă se afla într-un punct de confluenţă. Tabelele lor matematice şi astronomice (al-Horezmi este şi autorul unui tratat pe care l-a intitulat *al Djabr*, „Algebra”) au fost totuşi realizări arabe, o expresie a sintezei pe care Imperiul Arab a făcut-o posibilă.

Traducerea unor cărţi din arabă în latină a avut o importanţă uriaşă pentru lumea creştină. Spre sfârşitul secolului al XII-lea, majoritatea operelor lui Aristotel erau disponibile în latină, multe venind pe această filieră. Reputaţia şi admiraţia de care se bucurau scriitorii arabi în rândul învăţaţilor creştini erau o recunoaştere a importanţei lor. Dintre operele lui al-Kindi, unul dintre cei mai mari filosofi arabi, s-au păstrat mai multe în limba latină decât în arabă, în timp ce Dante şi-a demonstrat aprecierea faţă de Ibn Sina (Avicenna în Europa) şi Averroes plasându-i în Purgatoriu (împreună cu Saladin, eroul musulman de origine kurdă din epoca cruciadelor) când a înfăţişat soarta unor mari oameni după moarte în poemul său *Divina Comedie*, iar aceştia au fost singurii oameni din era creştină pe care i-a tratat astfel. Medicii persani care au dominat studiile medicale arabe au scris lucrări care au rămas timp de secole manuale standard după care se pregăteau occidentalii. Limbile europene sunt încă marcate de cuvinte arabe care indică importanţa specială a studiilor arabe din anumite domenii: „zero”, „cifru”, „almanah”, „algebră” şi „alchimie” sunt câteva dintre ele. Şi supravieţuirea unui vocabular tehnic al comerţului – de exemplu, „tarif” –

ne aminteşte de superioritatea tehnicilor comerciale arabe; comercianţii arabi i-au învăţat pe creştini cum să ţină contabilitatea. Un rege englez a bătut monede de aur după şablonul dinarilor musulmani.

În mod uimitor, acest trafic cultural a fost aproape în întregime unidirecţional. Un singur text latin, se pare, a fost tradus în arabă în Evul Mediu, într-o perioadă în care învăţaţii arabi erau foarte interesaţi de moştenirile culturale ale Greciei, Persiei şi Indiei. O singură bucăţică de hârtie care conţine câteva cuvinte germane şi echivalentele lor în arabă este singura dovadă a interesului faţă de vreo limbă apuseană din afara Peninsulei Iberice rămasă după 800 de ani de stăpânire islamică a Spaniei. Arabii considerau civilizaţia ţinuturilor reci din nord săracă şi simplă, aşa cum şi era, fără îndoială. Dar Bizanţul i-a impresionat.

O tradiţie arabă a artei vizuale născută în timpul Omeiazilor a înflorit şi pe vremea Abbasizilor, dar nu a avut aceeaşi amploare ca ştiinţa islamică. Islamul a ajuns să interzică crearea imaginilor care reproduceau silueta sau faţa umană; această interdicţie nu a fost impusă scrupulos, dar a

inhibat mult timp apariţia picturii sau sculpturii naturaliste. Bineînţeles, pe arhitecţi nu i-a afectat. Arta lor s-a dezvoltat foarte mult în cadrul unui stil ale cărui aspecte fundamentale apăruseră la sfârşitul secolului al VII-lea; se inspira din trecut şi în acelaşi timp era caracteristică islamului. Impresia pe care le-au lăsat-o arabilor construcţiile creştine din Siria a fost elementul catalizator; de aici s-au inspirat, dar au încercat să meargă mai departe, căci drept-credincioşii, conform convingerii lor, trebuiau să aibă locuri de rugăciune mai bune şi mai frumoase decât bisericile creştinilor.

Mai mult, un stil arhitectural distinctiv putea servi în mod vizibil ca forţă separatoare în lumea nemusulmană din jurul primilor cuceritori arabi ai Egiptului şi Siriei.

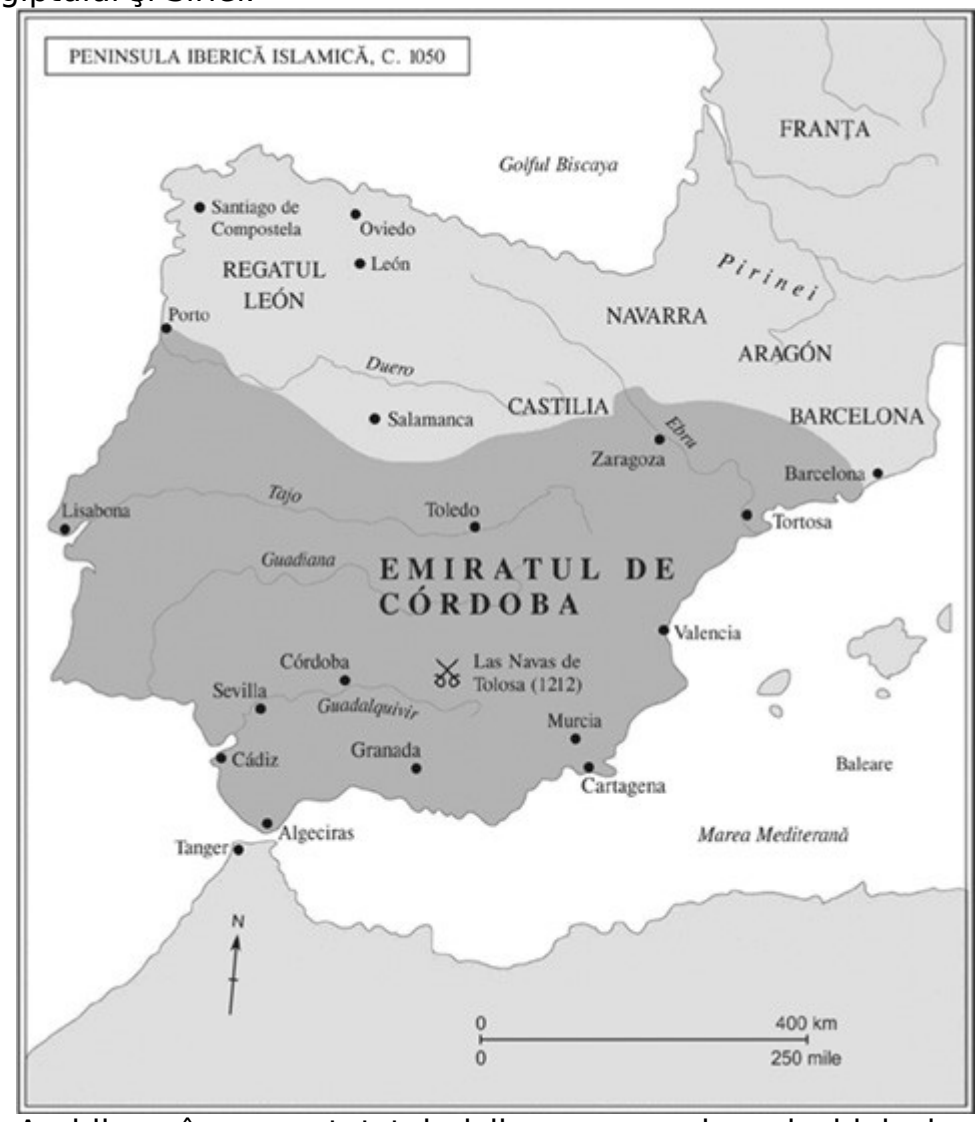

Arabii au împrumutat tehnicile romane şi unele idei elenistice privind spaţiul interior, dar rezultatul a fost diferit. Cel mai vechi monument arhitectural al islamului este Qubbat al-Sakhra, construit la Ierusalim în 691. Din punct de vedere stilistic, este un punct de răscruce în istoria arhitecturii, primul edificiu islamic cu cupolă. Se pare că a fost construit ca monument închinat victoriei asupra credinţei iudaice şi a celei creştine, dar, spre deosebire de moscheile congregaţionale care aveau să fie marile clădiri ale următoarelor trei secole, Qubbat al-Sakhra era un sanctuar care cinstea şi adăpostea unul dintre cele mai sfinte locuri atât pentru evrei,

cât şi pentru musulmani; oamenii credeau că, pe dealul pe care se înălţa, Avraam îl oferise ca jertfă pe fiul său Isaac şi că de aici Mahomed urcase către rai.

Curând după aceea a fost ridicată moscheea Omeiazilor din Damasc, cea mai mare dintre moscheile clasice ale unei noi tradiţii. Aşa cum se întâmpla atât de des în această nouă lume arabă, ea îngloba o mare parte din trecut: pe locul respectiv fusese o bazilică creştină (care, la rândul ei, înlocuise un templu închinat lui Jupiter), iar moscheea era decorată cu mozaicuri bizantine. Noutatea consta în faptul că a consacrat un design derivat din modelul de cult iniţiat de Profet în casa lui din Medina; elementul său fundamental era *mihrabul* sau nişa din peretele locului de rugăciune, orientat spre Mecca.

Ceramica şi sculptura, ca şi literatura şi arhitectura, au continuat să înflorească şi să se inspire din elemente ale unor tradiţii de pe tot teritoriul Orientului Mijlociu şi al Asiei. Ceramiştii se străduiau să egaleze stilul şi rafinamentul porţelanului chinezesc, care ajungea la ei pe Drumul Mătăsii. Arta spectacolului era mai puţin dezvoltată şi pare să se fi inspirat foarte puţin din alte tradiţii, fie ele mediteraneene sau indiene. Nu exista niciun teatru arab, deşi povestitorul, poetul, cântăreţul şi dansatorul erau la mare cinste. De arta muzicală arabă amintesc în limbile europene numele lăutei, al chitarei şi al rebecului; realizările sale au fost, de asemenea, considerate printre cele mai mari ale culturii arabe, deşi aveau să rămână mult mai puţin accesibile sensibilităţii occidentale decât cele din domeniul artelor plastice şi vizuale.

Multe dintre cele mai mari nume ale acestei civilizaţii scriau sau predau la momentul în care cadrul său politic era deja în declin, chiar prăbuşindu-se vizibil.

În parte, avea legătură cu înlocuirea treptată a arabilor în cadrul elitelor califatului, dar şi Abbasizii au pierdut controlul asupra imperiului, mai întâi în provinciile periferice şi apoi şi în Irak. Ca forţă internaţională, au ajuns repede la apogeu; în 782 o armată arabă şi-a făcut apariţia pentru ultima dată lângă zidurile Constantinopolului. Nu mai aveau să ajungă niciodată atât de departe. Poate că

Harun al-Rashid a fost tratat cu respect de Carol cel Mare, dar primele semne ale unei tendinţe de fragmentare în cele din urmă irezistibile existau încă din vremea sa.

În Spania, în 756, un prinţ omeiad care nu acceptase soarta casei sale s-a autoproclamat emir sau guvernator al Córdobei. Aveau să urmeze şi alţii în Maroc şi Tunisia. Între timp, al-Andalus a avut propriul calif abia în secolul al X-lea (până atunci conducătorii săi au rămas emiri), dar cu mult timp înainte era independent *de facto*. Acest lucru nu a însemnat că Spania Omeiazilor a rămas netulburată. Islamul nu cucerise niciodată întreaga peninsulă şi francii au recuperat nord-estul în secolul al X-lea. La acea vreme, în nordul Peninsulei Iberice erau regate creştine mereu gata să agite spiritele în Spania arabă, unde o politică destul de tolerantă faţă de creştini nu elimina pericolul unei revolte.

Totuşi, al-Andalus, deşi nu cuprindea întreaga Peninsulă Iberică, a prosperat drept centru al unei lumi musulmane. Omeiazii şi-au dezvoltat puterea maritimă şi s-au gândit să-şi extindă imperiul nu spre nord, în detrimentul creştinilor, ci în Africa, în detrimentul altor puteri musulmane,

negociind chiar o alianţă cu Bizanţul. Abia în secolele XI-XII, când Califatul de Córdoba era în declin, civilizaţia islamică a Spaniei a atins culmea frumuseţii şi maturităţii, într-o epocă de aur a creativităţii care rivaliza cu cea a Bagdadului Abbasizilor. Aceasta a lăsat în urmă mari monumente şi a produs cunoştinţe şi filosofii importante. Printre cele 700 de moschei din Córdoba secolului al X-lea se număra şi una care încă poate fi considerată cea mai frumoasă clădire din lume – Mezquita. Spania musulmană a avut o importanţă covârşitoare pentru Europa, o poartă către învăţăturile şi ştiinţa arabilor, dar una prin care aveau să treacă şi multe bunuri materiale: pe aici au ajuns în lumea creştină cunoştinţe despre tehnici agricole şi de irigaţie, portocale şi lămâi, precum şi zahărul. Cât despre Spania însăşi, amprenta arabă a marcat-o profund, aşa cum au observat mulţi cercetători ai Spaniei creştine de mai târziu şi încă se poate vedea în limba, obiceiurile şi arta sa.

O altă ruptură importantă din lumea arabă a avut loc atunci când Fatimizii din Tunisia şi-au creat propriul califat şi au mutat capitala la Cairo, în 973.

Fatimizii erau şiiţi şi au stăpânit Egiptul până când o nouă invazie arabă i-a înlăturat, în secolul al XII-lea. Au existat exemple mai puţin cunoscute şi în alte teritorii abbaside, unii guvernatori locali începând să se autointituleze emiri şi sultani. Baza puterii califilor s-a îngustat din ce în ce mai rapid şi ei nu au reuşit să mai inverseze această tendinţă. Războaiele civile dintre fiii lui Harun au dus la pierderea sprijinului din partea învăţătorilor religioşi şi a credincioşilor. Corupţia birocratică şi delapidările au înstrăinat populaţiile supuse şi recurgerea la otcupuri ca modalitate de a ocoli aceste neajunsuri a creat noi exemple de opresiune.

Armata era formată tot mai mult din mercenari şi sclavi străini; chiar şi la moartea succesorului lui Harun armata era, practic, turcească.

Astfel, străinii au fost încorporaţi în structura califatelor la fel cum barbarii apuseni fuseseră încorporaţi în Imperiul Roman. Cu trecerea timpului, au abordat o perspectivă pretoriană, dominându-i din ce în ce mai mult pe califi. În tot acest timp opoziţia populară a fost exploatată de şiiţi şi de alte secte mistice, iar prosperitatea economică de altădată a dispărut.

Domnia Abbasizilor a luat sfârşit efectiv în 946, când un general persan şi oamenii săi au detronat un calif şi au instalat un altul în locul lui. Teoretic, linia Abbasizilor a continuat, dar, de fapt, schimbarea a fost revoluţionară; noua dinastie a Buizilor a rămas de atunci în Persia. Islamul arab se fragmentase; unitatea Orientului Mijlociu luase încă o dată sfârşit. Nu mai era niciun imperiu care să reziste secolelor de invazie care au urmat, deşi abia în 1258 ultimul Abbasid a fost ucis de mongoli. Înainte de asta, unitatea islamică a renăscut ca reacţie la cruciade, dar zilele de glorie ale imperiului islamic apuseseră.

Natura aparte a islamului presupunea că autoritatea religioasă nu mai putea fi separată de supremaţia politică; califatul avea să treacă aşadar în cele din urmă în mâinile turcilor otomani când aceştia au început să scrie istoria Orientului Mijlociu. Ei aveau să lărgească şi mai mult graniţele islamului, pătrunzând iarăşi până în inima Europei. Dar realizările predecesorilor lor arabi au fost uriaşe, în ciuda colapsului din final. Aceştia distruseseră atât Orientul Mijlociu roman, cât şi Persia Sasanizilor, limitând

Bizanţul la Anatolia. De asemenea, arabii implantaseră islamul, într-un mod imposibil de eradicat, din Maroc până în Afganistan. Apariţia sa a fost în multe privinţe revoluţionară. A menţinut femeile, de exemplu, într-o poziţie inferioară, ca şi înainte, dar le-a acordat drepturi legale asupra proprietăţii pe care femeile din multe ţări europene le-au obţinut abia în secolul al XIX-lea. Chiar şi sclavul avea drepturi şi în interiorul comunităţii de credincioşi nu existau caste şi niciun statut moştenit. Această revoluţie îşi avea rădăcinile într-o religie care – ca şi cea a evreilor – nu se deosebea de alte aspecte ale vieţii, ci le îngloba pe toate; în islam nu există un cuvânt care să exprime distincţiile dintre sacru şi profan, dintre spiritual şi temporal pe care tradiţia creştină le ia ca atare. Pentru musulmani religia este societate, iar unitatea pe care a asigurat-o acest lucru a supravieţuit multor secole de divizare politică

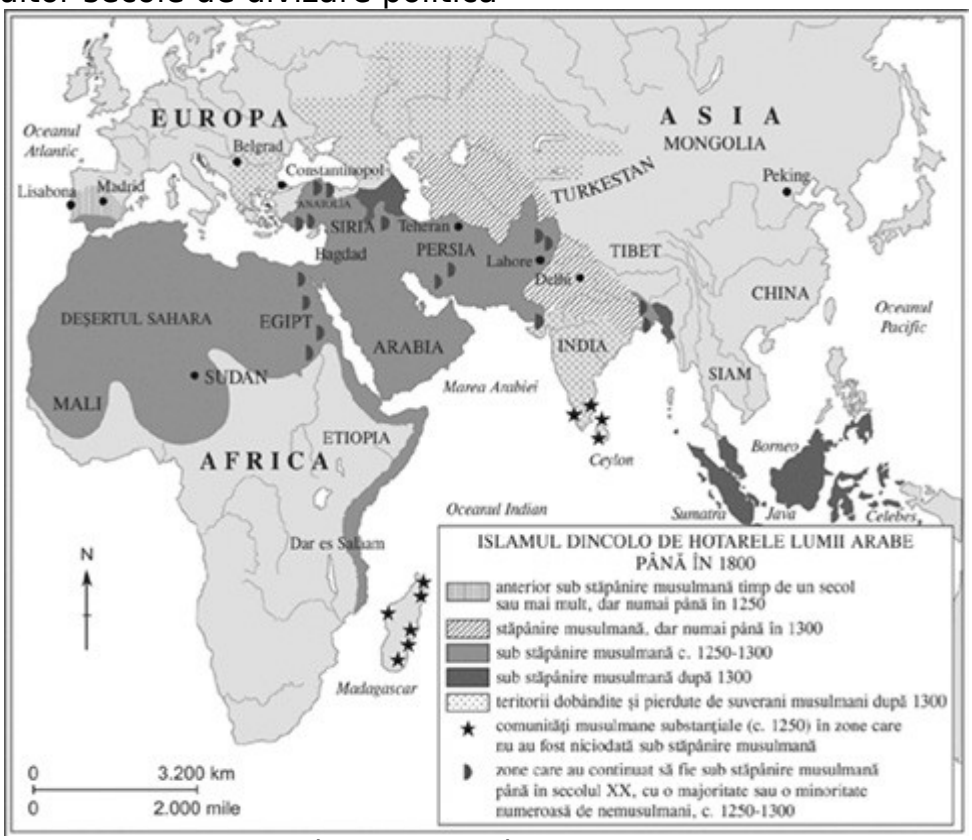

A fost o unitate atât a legii, cât şi a unei anumite atitudini; islamul nu este o religie a miracolelor (deşi îşi asumă câteva), ci a practicii şi a credinţei intelectuale.

În afară de faptul că a avut un impact intelectual, material şi politic extraordinar asupra lumii creştine, islamul s-a răspândit, de asemenea, mult dincolo de lumea hegemoniei arabe – spre Eurasia Centrală în secolul al IX-lea, spre India între secolele al VIII-lea şi al XI-lea, iar în secolul al XI-lea dincolo de Sudan şi spre Niger. Între secolele XII-XVI aveau să devină musulmane şi alte zone din Africa; islamul rămâne astăzi credinţa cu cel mai mare ritm de creştere de pe acest continent. În China islamul a ajuns în secolul al VIII-lea şi a devenit o credinţă importantă graţie convertirii mongolilor în secolul al XIII-lea. În secolele XV-XVI s-a răspândit în Oceanul Indian, spre zona Malaysiei. Misionarii, migranţii şi negustorii l-au dus cu ei, mai ales arabii, fie că străbăteau continentul african cu caravanele, fie

că navigau din Golful Persic şi Marea Roşie până în Golful Bengal. Avea să se înregistreze în cele din urmă chiar şi o răspândire a credinţei în Europa de Sud-Est în secolele XVI şi XVII. A fost o realizare remarcabilă pentru o idee în slujba căreia nu existaseră la început alte resurse cu excepţia celor ale câtorva triburi semitice. Dar, în ciuda realizărilor sale extraordinare, niciun stat arab nu avea să mai asigure din nou unitatea islamului după secolul al X-lea. Chiar şi unitatea arabă avea să rămână un vis, deşi unul preţuit şi astăzi.

3
Bizanţul şi sfera sa de influenţă

În 1453, la 900 de ani după Iustinian, Constantinopolul a căzut în faţa unei armate de păgâni. „Nu s-a mai întâmplat şi nu se va mai întâmpla niciodată un lucru atât de cumplit”, scria un scrib grec. A fost cu adevărat un eveniment extraordinar. Nimeni din Europa nu era pregătit; întreaga lume creştină a fost şocată. Se prăbuşeau nu numai un stat, ci însăşi Roma. Descendenţa directă din civilizaţia clasică mediteraneeană fusese frântă în cele din urmă; chiar dacă puţini au privit asta dintr-o perspectivă atât de profundă ca pasionaţii de literatură care au interpretat-o ca o pedeapsă pentru distrugerea Troiei de către greci, a reprezentat totuşi sfârşitul unei tradiţii vechi de două mii de ani. Şi, chiar dacă nu erau luate în considerare lumea păgână a culturii elenistice şi Grecia antică, imperiul creştin milenar al Bizanţului era suficient de impresionant pentru ca dispariţia lui să capete proporţiile unui cutremur.

Acesta este unul dintre acele subiecte în cazul cărora este util să aflăm sfârşitul poveştii în acelaşi timp cu începutul ei. Cel mai uimitor fapt despre Imperiul Bizantin sau Imperiul Roman de Răsărit a fost că a mai rezistat o mie de ani după prăbuşirea Imperiului Roman de Apus. Unii istorici au presupus, în mod eronat, că a fost un mileniu al degenerării, lăsându-l pe unul dintre ei, mai luminat la minte, să remarce zeflemitor că nu e rău deloc să trăieşti o mie de ani într-un declin permanent. Şi avea dreptate. Chiar şi în ultimii lor ani, prestigiul şi tradiţiile bizantine i-au uimit pe străinii care întrezăreau în ele însemnătatea unui trecut imperial. Până la sfârşit, împăraţii bizantini erau *augusti* şi cetăţenii se intitulau „romani”. De secole, Sfânta Sofia era cea mai mare dintre bisericile creştine, religia ortodoxă pe care o apăra cu sfinţenie trebuind să facă tot mai puţine concesii pluralismului religios pe măsură ce provinciile care înainte îi creau probleme au fost cucerite de musulmani. Deşi privind retrospectiv e uşor de perceput inevitabilitatea declinului şi a prăbuşirii, nu aşa vedeau imperiul răsăritean oamenii care trăiau în acele vremuri. Ei ştiau, conştient sau nu, că a avut o putere de evoluţie extraordinară. A fost un mare tur de forţă conservator care a supravieţuit multor situaţii extreme şi stilul său arhaic a fost capabil să mascheze schimbări importante aproape până la sfârşit.

Cu toate acestea, o mie de ani au adus mari revoluţii, atât în răsărit, cât şi în apus; istoria s-a jucat cu Bizanţul, modificând unele elemente ale moştenirii sale, scoţându-le pe altele în evidenţă, ştergându-le pe altele, astfel că spre final imperiul era foarte diferit de cel al lui Iustinian, deşi nu

a devenit niciodată complet străin de acesta. Nu există nicio linie clară de demarcaţie între

Antichitate şi Bizanţ. Centrul de greutate al imperiului începuse să se deplaseze spre răsărit înainte de Constantin, iar atunci când oraşul său a devenit capitala imperiului mondial, a moştenit şi pretenţiile Romei. Rolul împăraţilor a arătat deosebit de clar modul în care evoluţia se putea combina cu conservatorismul.

Până în anul 800 nimeni nu a contestat în mod formal teoria că împăratul era conducătorul secular al tuturor oamenilor. În anul acela, când un conducător apusean a fost aclamat ca „împărat” la Roma, unicitatea purpurei imperiale a Bizanţului a fost atacată, indiferent ce s-ar fi crezut ori s-ar fi spus în est despre statutul exact al noului regim.

Totuşi, Bizanţul a continuat să nutrească fantasma că ar fi un imperiu universal; aveau să existe împăraţi până la sfârşit şi rolul lor implica o grandoare impresionantă. Încă aleşi teoretic de Senat, de armată şi de popor, ei aveau totuşi o autoritate absolută. Deşi realităţile ascensiunii la tron a împăraţilor puteau determina sfera reală a puterii deţinute de ei – şi uneori succesiunea dinastică ceda presiunilor – erau autocraţi într-o măsură în care niciun împărat din Apus nu a fost vreodată. Respectul pentru principiul legal şi interesele particulare ale birocraţiei puteau înăbuşi în practică voinţa împăratului, însă în teorie ea era întotdeauna supremă. Şefii marilor instituţii ale statului nu răspundeau decât în faţa sa. Această autoritate explică intensitatea cu care politica bizantină se concentra la curtea imperială, căci aici putea fi influenţată această autoritate, şi nu în instituţii colective şi reprezentative precum cele ce s-au dezvoltat treptat în unele părţi ale Europei.

Autocraţia avea, ca întotdeauna, şi o parte mai dură. Aşa-numiţii *curiosi* sau informatorii poliţiei secrete care roiau pe tot teritoriul imperiului nu stăteau degeaba. Dar natura rolului de suveran imperial îi impunea împăratului şi anumite obligaţii. Încoronat de patriarhul Constantinopolului, el avea autoritatea enormă, dar şi responsabilităţile reprezentantului lui Dumnezeu pe pământ. Linia de demarcaţie dintre laic şi ecleziastic nu a fost niciodată prea clară în Răsărit, unde nu exista nimic similar opoziţiei occidentale dintre Biserică şi stat ca provocare continuă la adresa puterii absolute. Totuşi, în ordinea naturală a Bizanţului a existat o presiune permanentă asupra reprezentantului lui Dumnezeu de a se purta cum se cuvine, de a da dovadă de *philanthropia*, dragoste faţă de oameni, în faptele sale. Scopul puterii autocrate era de a proteja umanitatea şi canalele prin care obţinea apa vieţii – ortodoxia şi Biserica. În mod oportun, majoritatea împăraţilor creştini au fost canonizaţi, la fel cum împăraţii păgâni fuseseră zeificaţi. Aceasta sugera că rolul împăratului fusese influenţat şi de alte tradiţii, nu numai de cea creştină. Împăraţii bizantini aveau să preia prosternările rituale din tradiţia orientală, iar în imaginile ce ne privesc din mozaicuri vedem că au în jurul capului aura cu care erau reprezentaţi ultimii împăraţi precreştini, ca parte a cultului zeului soarelui. (Aceasta există şi în unele reprezentări ale suveranilor sasanizi.) Însă, mai presus de toate, împăratul îşi justifica autoritatea în calitate de suveran creştin.

Statutul împăratului în sine încorpora astfel o mare parte din moştenirea creştină a Bizanţului. Această moştenire a determinat mari diferenţe între

imperiul răsăritean şi Europa apuseană la multe alte niveluri. În primul rând, erau particularităţile ecleziastice a ceea ce a ajuns să se numească Biserica Ortodoxă.

Islamul, de exemplu, era văzut uneori de clericul răsăritean nu atât ca o religie păgână, cât ca o erezie. Alte diferenţe constau în perspectiva ortodoxă asupra relaţiei dintre cler şi societate; contopirea spiritualului cu profanul era importantă la multe niveluri mai jos de tron. Unul dintre simbolurile sale a fost menţinerea unui cler căruia nu îi era interzisă căsătoria; preotul ortodox, în ciuda presupusei sale sfinţenii, nu avea să devină niciodată un bărbat izolat, precum colegul său catolic. Aceasta sugerează marele rol al Bisericii Ortodoxe ca forţă de cimentare în societate până în vremurile moderne. Mai presus de toate, nu avea să apară nicio autoritate sacerdotală la fel de mare precum cea a papalităţii. În centrul autorităţii se afla împăratul, ale cărui roluri şi responsabilităţi erau mai presus de episcopii egali ca rang. Bineînţeles, în ceea ce priveşte reglementarea socială, acest lucru nu însemna că ortodoxia era mai tolerantă decât Biserica Europei medievale. Exista întotdeauna riscul ca vremurile de restrişte să fie interpretate ca o dovadă a faptului că împăratul nu îşi îndeplinise datoria creştină – care includea şi prigonirea unor bine-cunoscuţi ţapi ispăşitori precum evreii, ereticii şi homosexualii.

Deosebirile faţă de centrul şi vestul Europei au fost şi rezultatul istoriei politice, al slăbirii treptate a contactelor după scindarea imperiului, şi o chestiune de diferenţă de stil. Tradiţiile catolică şi ortodoxă au urmat parcursuri divergente încă de la început, chiar dacă iniţial diferenţa era foarte mică. De la început, creştinismul occidental a fost oarecum înstrăinat de concesiile pe care grecii au fost nevoiţi să le facă practicilor siriene şi egiptene. Totuşi, astfel de concesii au menţinut, de asemenea, un anumit policentrism în interiorul creştinătăţii. Când Ierusalimul, Antiohia şi Alexandria, celelalte trei mari patriarhate din Răsărit, au căzut în mâinile arabilor, polarizarea Romei şi Constantinopolului s-a accentuat.

Treptat, lumea creştină înceta să fie bilingvă; un Apus latin a ajuns să se confrunte cu un Răsărit grec.

La începutul secolului al VII-lea, latina a încetat să fie limba oficială a armatei şi a justiţiei bizantine, cele două domenii unde rezistase cel mai mult în faţa limbii grece. Faptul că birocraţia folosea limba greacă avea să fie foarte important. Atunci când Biserica răsăriteană a dat greş printre musulmani, a deschis un nou front misionar şi a câştigat mult teren în rândul păgânilor din nord.

În cele din urmă, Europa de Sud-Est şi Rusia aveau să-şi datoreze evanghelizarea Constantinopolului. Rezultatul – printre multe altele – a fost că popoarele slave au preluat de la învăţătorii lor nu doar o scriere bazată pe cea greacă, ci şi multe dintre cele mai importante idei politice ale acestora. Şi, deoarece vestul şi centrul Europei erau catolice, relaţiile cu lumea slavă au fost uneori ostile, astfel încât popoarele slave au ajuns să privească cu mari rezerve jumătatea apuseană a creştinătăţii. Acestea aveau să se întâmple însă într-un viitor îndepărtat şi deocamdată nu trebuie să ne îndepărtăm prea mult de la subiectul nostru.

Caracterul distinctiv al tradiţiei creştine răsăritene ar putea fi ilustrat în multe feluri. Monahismul, de exemplu, a rămas mai apropiat de formele sale eremitice originare în Răsărit şi importanţa asceţilor a fost

întotdeauna mai mare aici decât în Biserica occidentală, axată mai mult pe ierarhii. De asemenea, se pare că grecii erau mai litigioşi decât latinii; fundalul elenistic al începuturilor Bisericii favorizase întotdeauna speculaţiile şi Bisericile răsăritene au fost deschise la tendinţele orientale, mereu vulnerabile la presiunile multor influenţe tradiţionale.

Totuşi, acest lucru nu a împiedicat impunerea soluţionării dogmatice a disputelor religioase.

Unele dintre aceste controverse aveau ca subiect aspecte care astăzi par banale sau chiar fără sens. În mod inevitabil, într-o eră seculară precum cea în care trăim, chiar şi cele mai aprige dispute sunt greu de înţeles pur şi simplu pentru că nu percepem mentalitatea din spatele lor. Trebuie să facem efortul să ne amintim că dincolo de definiţiile şi analiza minuţioasă a teologilor se afla o preocupare de o importanţă covârşitoare, şi anume că omenirea trebuie salvată de la damnare. Un alt obstacol în calea înţelegerii derivă din motivul diametral opus că diferenţele teologice din creştinismul răsăritean au oferit adesea simboluri şi forme de dezbatere unor întrebări despre politică şi societate, despre relaţia grupurilor culturale şi naţionale cu autoritatea, cam la fel cum despicarea firului în patru de către marxism-leninism în ceea ce priveşte teologia seculară avea să oglindească în secolul XX anumite diferenţe politice şi economice în abordare între comunişti. Aceste aspecte nu sunt chiar atât de simple cum par la prima vedere şi de aceea au influenţat istoria lumii la fel de puternic ca şi deplasările unor armate sau ale unor popoare. Accentuarea treptată a divergenţei dintre principalele două tradiţii creştine are o importanţă enormă; este posibil să nu fi avut la bază o scindare teologică, dar unele dispute teologice au îndepărtat şi mai mult anumite tradiţii divergente. Ele au creat condiţii din cauza cărora ne vine tot mai greu să ne imaginăm că lucrurile ar fi putut evolua altfel.

Un episod ne oferă un exemplu extraordinar – dezbaterea privind monofizitismul, o doctrină care i-a divizat pe teologii creştini începând de pe la mijlocul secolului al V-lea. Semnificaţia problemei teologice este la prima vedere obscură în epoca noastră postreligioasă. Ea a pornit de la afirmaţia că după întrupare Hristos a avut o singură natură, în întregime divină, şi nu două (adică şi divină, şi umană), aşa cum afirmase în general Biserica timpurie. Din păcate, nu ne putem opri aici asupra fascinantelor subtilităţi ale lungilor dezbateri pe care le-a provocat această perspectivă. Ajunge să observăm că a existat un important cadru nonteologic pentru conflictul dintre aftartodocheţi, corupticolişti şi teopascitişti (pentru a numi câteva dintre şcolile implicate în dispută). Unul dintre elementele sale a fost cristalizarea lentă a trei biserici monofizite care s-au separat de ortodoxia orientală şi de Biserica Catolică. Acestea au devenit Biserica Ortodoxă Coptă din Egipt şi Etiopia, Biserica Siro-Iacobită şi Biserica Armeană; ele au fost, într-un sens, bisericile naţionale din ţările respective. Împăraţii au fost atraşi în disputa teologică în încercarea de a reconcilia astfel de grupuri şi de a consolida unitatea imperiului mai întâi în faţa ameninţării persane şi apoi a celei arabe; cu alte cuvinte, erau mai multe aspecte în joc, nu doar responsabilitatea specială a funcţiei scoasă la iveală pentru prima dată de prezidarea de către Constantin a Conciliului de la Niceea. Împăratul Heraclius, de exemplu, s-a străduit să ajungă, la începutul secolului al VII-lea, la o formulă de compromis pentru a

reconcilia părţile implicate în disputa legată de monofizitism. Aceasta a luat forma unei noi definiţii teologice, numită curând monotelism, iar pe baza ei, o perioadă, a părut că s-ar putea ajunge la un acord, deşi a fost în cele din urmă condamnat ca monofizitism cu alt nume.

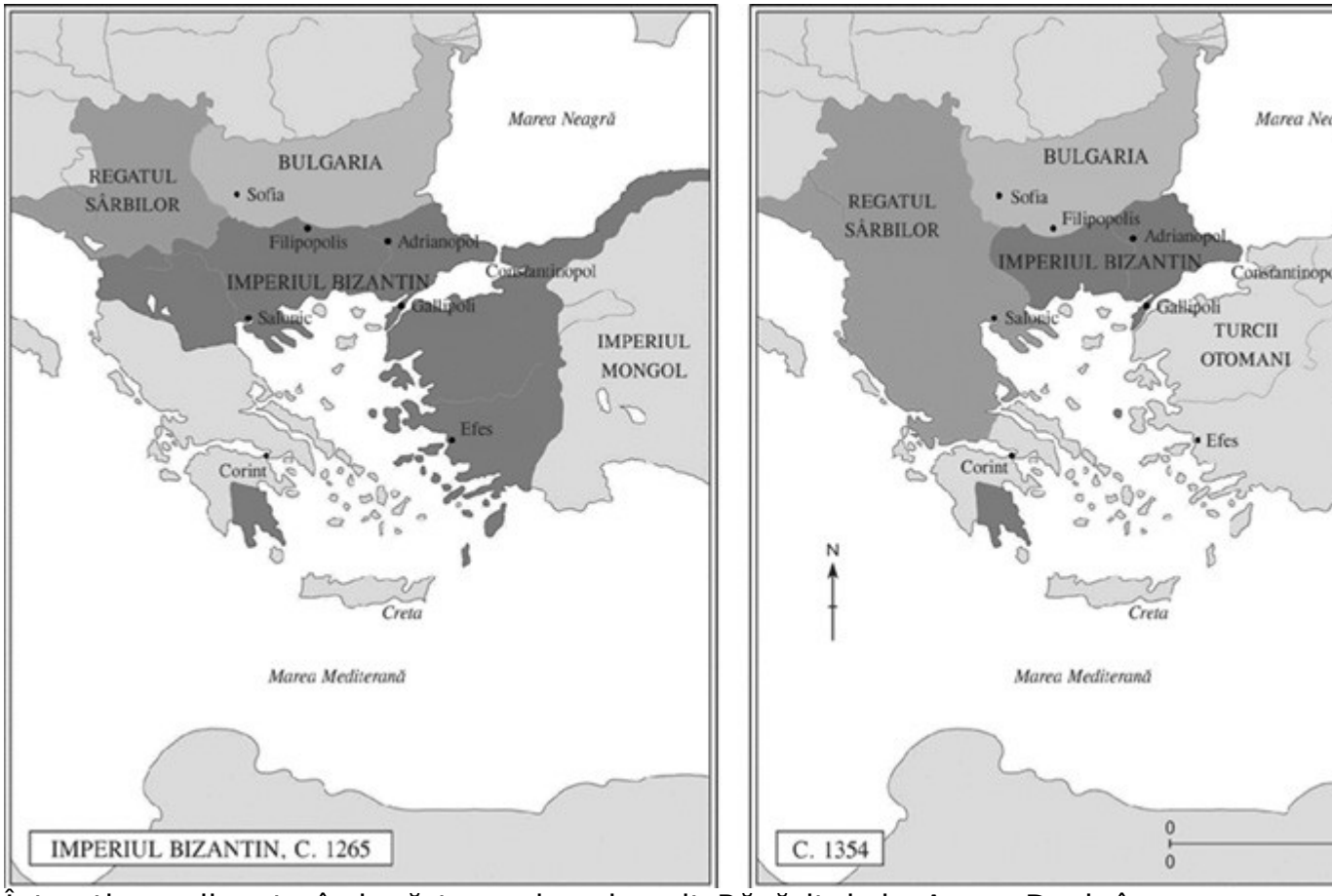

Între timp, disputa îndepărtase şi mai mult Răsăritul de Apus. Deşi, în mod ironic, rezultatul teologic final a fost consensul în 681, monofizitismul produsese o schismă de 40 de ani între latini şi greci încă de la sfârşitul secolului al V-lea.

Aceasta a fost vindecată, dar apoi s-au iscat alte probleme în timpul lui Heraclius.

Imperiul a trebuit să lase Italia să se descurce singură în faţa ameninţării unui atac al arabilor, dar atât papa, cât şi împăratul doreau acum să demonstreze că fac front comun. Acest lucru explică parţial de ce papa a sprijinit monotelismul (în legătură cu care Heraclius îi ceruse părerea pentru a reduce la tăcere îndoielile teologice ale patriarhului de la Ierusalim). Papa Honorius, succesorul lui Grigore cel Mare, a sprijinit încercarea lui Heraclius de a ajunge la un compromis, înfuriindu-i atât de tare pe antimonofiziţi, încât peste aproape jumătate de secol a reuşit (ceva nemaiauzit pentru un papă) să fie condamnat de un conciliu ecumenic la care atât reprezentanţii Răsăritului, cât şi cei ai Apusului au luat o decizie comună.

Moştenirea bizantină nu a fost doar imperială şi creştină. Ea a datorat mult şi Asiei. Nu era vorba doar despre contactele directe cu nişte civilizaţii străine simbolizate de sosirea mărfurilor chinezeşti aduse pe Drumului Mătăsii, ci şi despre moştenirea culturală complexă a Răsăritului

elenistic. În mod firesc, Bizanţul a menţinut prejudecata care făcea confuzie între „barbari” şi popoarele nevorbitoare de greacă, iar mulţi dintre suveranii săi intelectuali simţeau că fac parte din tradiţia Eladei. Totuşi, Elada despre care vorbeau era una de care lumea fusese izolată de mult, excepţie făcând canalele de comunicare din Răsăritul elenistic. Când ne uităm la această regiune culturală, nu putem fi siguri cât de adânci erau aici rădăcinile greceşti şi cât s-au alimentat de la izvoare asiatice.

Limba greacă, de exemplu, pare să fi fost folosită în Asia Mică în principal de locuitorii oraşelor, care erau puţini. Un alt semn vine de la birocraţia imperială şi de la familiile conducătoare, în care numele asiatice sunt tot mai numeroase de-a lungul secolelor. Asia avea să conteze mai mult după pierderile teritoriale suferite de imperiu în secolele V-VI, acesta fiind limitat treptat doar la o fâşie din continentul european din jurul capitalei sale. Apoi arabii l-au împresurat în Asia Mică, limitată în nord de Caucaz şi în sud de munţii Taurus. La marginile acestui teritoriu era o graniţă întotdeauna permeabilă culturii musulmane. Oamenii care trăiau la graniţă se aflau, în mod firesc, într-un fel de zonă de confluenţă, dar uneori există indicii ale unei influenţe externe şi mai profunde asupra Bizanţului: cea mai amplă dintre disputele ecleziastice bizantine – cea legată de iconoclasm –

avea un corespondent, aproape simultan, în interiorul islamului.

Cele mai caracteristice trăsături ale unei moşteniri complicate au fost consacrate în secolele VII-VIII: o tradiţie autocratică a guvernării, mitul roman, apărarea creştinismului oriental şi limitarea practică la Răsărit. Din Imperiul Roman târziu începuse să se dezvolte în această perioadă statul medieval trasat în timpul lui Iustinian. Totuşi, ştim puţine despre aceste secole cruciale. Unii afirmă că nu se poate scrie nicio istorie adecvată a Bizanţului din această perioadă, atât sunt de sărace izvoarele şi de sumare datele arheologice. Totuşi, la începutul acestei perioade tulburi avantajele imperiului sunt suficient de clare. Avea la dispoziţie resurse uriaşe de cunoştinţe diplomatice şi birocratice, o tradiţie militară şi un prestigiu enorm. Odată ce obligaţiile sale au putut fi reduse proporţional, potenţialele sale resurse fiscale au devenit considerabile, ca şi rezervele de efective militare. Asia Mică era un teritoriu folosit pentru recrutare ce scăpase imperiul răsăritean de nevoia de a se baza pe barbarii germanici, aşa cum fusese necesar în Apus. Avea o tehnologie de război remarcabilă; „focul grecesc”, arma sa secretă, era folosit intens împotriva corăbiilor care puteau lansa atacuri asupra capitalei. Şi amplasarea Constantinopolului reprezenta un avantaj din punct de vedere militar. Datorită zidurilor sale mari, construite în secolul al Vlea, asalturile terestre erau dificile fără armament militar greu, de care atacatorii nu prea aveau cum să dispună; pe mare, flota putea împiedica o debarcare.

Mai puţin sigură pe termen lung era baza socială a imperiului. A fost întotdeauna greu de apărat de puternicii proprietari de domenii din provincii care tindeau să acapareze proprietăţile. Curţile de judecată nu îl apărau întotdeauna pe omul de rând. Şi acesta resimţea presiunile economice generate de expansiunea constantă a proprietăţilor Bisericii. Aceste forţe nu puteau fi compensate uşor prin practica imperială de a le acorda terenuri micilor proprietari, cu condiţia să asigure serviciul militar. Dar aceasta era o problemă ale cărei dimensiuni aveau să iasă la iveală

de-a lungul secolelor; perspectivele pe termen scurt le dădeau deja împăraţilor din secolele VII-VIII suficiente subiecte de gândire.

Se întinseseră mai mult decât le stătea în putinţă. În 600 imperiul includea încă regiuni de pe coasta nord-africană, Egiptul, Levantul, Siria, Asia Mică, ţărmul îndepărtat al Mării Negre, dincolo de Trapezunt, coasta Crimeii şi cea care se întindea de la Bizanţ până la gurile Dunării. În Europa aveau Tesalia, Macedonia şi coasta Adriaticii, o fâşie de teritoriu din centrul Italiei, enclave în sudul peninsulei şi, în fine, insulele Sicilia, Corsica şi Sardinia. Luând în considerare inamicii potenţiali ai imperiului şi amplasarea resurselor sale, era coşmarul oricărui strateg. Povestea următoarelor două secole avea să fie întoarcerea, iar şi iar, a valurilor de invadatori. Persanii, avarii, arabii, bulgarii şi slavii făceau ravagii în partea principală a imperiului, în timp ce în Apus aproape toate teritoriile recucerite de generalii împăratului Iustinian cădeau imediat în mâinile arabilor şi lombarzilor. În cele din urmă, şi Europa Apuseană avea să-şi dovedească instinctul de prădător; faptul că imperiul răsăritean a absorbit secole de-a rândul o mare parte a nenorocirilor care altfel s-ar fi abătut asupra Europei nu avea să-l salveze. Ca rezultat, imperiul răsăritean se confrunta cu războaie permanente. În Europa acest lucru însemna să poarte lupte până aproape de zidurile Constantinopolului; în Asia însemna campanii istovitoare pentru teritoriile din Asia Mică.

Cu această provocare se confrunta un stat care, chiar şi la începutul secolului al VII-lea, avea deja un control foarte slab asupra domeniilor sale şi a cărui putere depindea în mare parte de o umbră de influenţă, diplomaţie, creştinism şi prestigiu militar. Relaţiile sale cu vecinii ar putea fi privite în mai multe moduri; ceea ce pentru un observator de mai târziu pare mită plătită de fiecare împărat de la Iustinian la Vasile al II-lea barbarilor ce reprezentau o ameninţare era în tradiţia romană o răsplată pentru aliaţii supuşi şi *foederati*. Diversitatea internă a popoarelor şi religiilor de pe teritoriul imperiului era mascată de ideologia oficială. Elenizarea sa era adesea superficială. Realitatea a ieşit la iveală prin entuziasmul cu care mulţi creştini sirieni i-au întâmpinat pe arabi, aşa cum (mai târziu) mulţi din Anatolia aveau să-i întâmpine pe turci. Persecuţiile religioase se întorceau acum împotriva sa.

Mai mult, Bizanţul nu avea nicio mare putere în rândul aliaţilor săi. În zbuciumatele secole VII-VIII, cea mai importantă putere prietenă era hanatul khazar, un stat uriaş, dar slăbit, întemeiat de nişte nomazi turcici care dominau în anul 600 celelalte populaţii din văile Donului şi Volgăi. Aşadar, s-au stabilit în Caucaz, fâşia strategică de uscat de unde le-au ţinut piept persanilor şi arabilor timp de două sute de ani. În perioada sa de expansiune maximă, statul khazar se întindea de-a lungul coastei Mării Negre până la Nistru şi înspre nord, incluzând cursul superior al Volgăi şi Donul. Bizanţul a făcut mari eforturi pentru a menţine bunăvoinţa khazarilor şi se pare că a încercat, fără succes, să-i convertească la creştinism. Ceea ce s-a întâmplat exact rămâne un mister, dar conducătorii khazari, deşi tolerau creştinismul şi mai multe alte culte, au fost, se pare, convertiţi la iudaism în jurul anului 740, posibil ca rezultat al imigraţiei evreilor din Persia după cucerirea arabă şi probabil ca act diplomatic deliberat. Fiind evrei, era puţin probabil să fie atraşi pe orbita spirituală şi politică a imperiului creştin sau pe cea a califilor. În schimb, s-

au bucurat de relaţii diplomatice şi comerciale şi cu primul, şi cu cei din urmă.

Primul mare erou al luptei bizantinilor pentru supravieţuire a fost Heraclius, care s-a străduit să contracareze ameninţările din Europa prin alianţe şi concesii pentru a putea lansa campanii intense împotriva persanilor. Deşi în cele din urmă a avut succes, persanii produseseră daune uriaşe imperiului în Levant şi Asia Mică înainte de a fi alungaţi. Unii savanţi îi consideră adevăraţii distrugători ai lumii elenistice a marilor oraşe; arheologia nu ne ajută încă, dar după victoria lui Heraclius există unele semne că oraşe cândva măreţe erau acum nişte ruine, că din unele nu mai rămăsese decât acropola şi că populaţia a scăzut dramatic.

Astfel, atacurile arabe au lovit o structură în mare parte deja grav slăbită – şi aveau să continue timp de două secole. Înainte de moartea lui Heraclius, în 641, practic toate realizările sale militare fuseseră anulate. Unii împăraţi din linia sa de descendenţă au fost oameni capabili, dar nu puteau decât să ţină piept cu îndârjire unui val de vicisitudini ce se năpustea asupra lor. În 643 Alexandria a căzut în mâinile arabilor şi acesta a fost sfârşitul stăpânirii greceşti în Egipt. În doar câţiva ani au pierdut şi Africa de Nord şi Ciprul. Armenia, vechiul câmp de luptă, a fost cucerită şi ea în deceniul următor şi în cele din urmă culmea succesului arabilor a fost marcată de cei cinci ani de atacuri împotriva Constantinopolului (673-678); este posibil ca focul grecesc să fi salvat capitala de flota arabă. Înainte de aceasta, în ciuda unei vizite a împăratului în Italia, nu se înregistrase niciun progres în vederea recuperării teritoriilor italiene şi siciliene cucerite de arabi şi lombarzi. Şi astfel secolul a continuat cu altă ameninţare în ultimii 25 de ani, pe măsură ce slavii înaintau spre Macedonia şi Tracia şi alt grup etnic, protobulgarii – ei înşişi slavizaţi ulterior – a traversat Dunărea.

Secolul a luat sfârşit cu o revoltă în rândurile armatei şi înlocuirea unui împărat cu altul. Toate simptomele sugerau că imperiul răsăritean urma să aibă aceeaşi soartă ca şi corespondentul său apusean, titlul de împărat devenind recompensa militarilor. O succesiune de împăraţi brutali sau incompetenţi la începutul secolului al VIII-lea le-a permis protobulgarilor să ajungă la porţile Constantinopolului, după care capitala a fost asediată din nou de arabi, în 717.

Dar acesta a fost cu adevărat un moment de cotitură, deşi nu avea să fie ultima apariţie a arabilor în Bosfor. În 717 ajunsese deja pe tron unul dintre cei mai mari împăraţi bizantini, anatolianul Leon al III-lea. Era un funcţionar din provincie ce ţinuse piept cu succes atacurilor arabilor pe teritoriul său şi venise în capitală pentru a o apăra şi a forţa abdicarea împăratului. A urmat urcarea lui pe tron, foarte populară şi întâmpinată cu căldură de cler. Astfel a fost întemeiată dinastia Isauriană, numită aşa după locul său de origine; a fost un indiciu al modului în care elitele Imperiului Roman de Răsărit au fost treptat transformate în cele ale Bizanţului, o monarhie orientală.

Secolul al VIII-lea a marcat începutul unei perioade de recuperare, deşi cu unele obstacole. Leon însuşi, spre surpriza celor mai mulţi compatrioţi ai săi, a curăţat Anatolia de arabi, iar fiul său a împins înapoi frontierele până la cele ale Siriei, Mesopotamiei şi Armeniei. Din acest moment, frontierele cu califatul au avut o stabilitate mai mare decât înainte, deşi

fiecare sezon de campanii aducea cu sine raiduri şi scurte ciocniri de trupe. Această realizare – datorată în parte, evident, şi declinului relativ al puterii arabe – a inaugurat o nouă perioadă de progres şi expansiune care a durat până la începutul secolului al XI-lea. În vest nu se mai putea face aproape nimic. Ravenna era pierdută şi în Italia şi Sicilia mai rămăseseră doar câteva avanposturi. Dar în răsărit imperiul s-a extins din nou pornind din Tracia şi Asia Mică, inima sa. A fost creat un lanţ de *theme* sau diviziuni administrative de-a lungul graniţelor Peninsulei Balcanice; în afara acestora, imperiul nu a avut niciun avanpost aici timp de două secole. În secolul al X-lea au fost recuperate Ciprul, Creta şi Antiohia. Forţele bizantine au traversat la un moment dat Eufratul şi lupta pentru nordul Siriei şi Taurus a continuat.

Poziţia din Georgia şi Armenia a fost îmbunătăţită.

În Europa Răsăriteană, Bizanţul a oprit în cele din urmă avansarea bulgarilor, care ajunsese la apogeu la începutul secolului al X-lea, când bulgarii fuseseră convertiţi deja la creştinism. Vasile al II-lea, care a intrat în istorie ca Bulgaroctonul, „omorâtorul de bulgari”, le-a distrus puterea în cele din urmă, într-o mare bătălie din 1014, după care a orbit 15.000 de prizonieri şi i-a trimis acasă pentru a-şi încuraja compatrioţii. Se spune că ţarul bulgar a murit în urma şocului.

În doar câţiva ani, Bulgaria a devenit provincie bizantină, deşi nu avea să fie niciodată absorbită cu succes. La scurt timp după aceea au avut loc ultimele cuceriri ale Bizanţului, când şi Armenia a intrat sub dominaţia sa.

Povestea generală a acestor secole este, prin urmare, una a progresului şi recuperării. A fost şi una dintre marile perioade ale culturii bizantine. Din punct de vedere politic, a existat o stabilizare pe plan intern prin respectarea, în linii mari, a principiului dinastic. Una dintre cele mai impresionante membre ale dinastiei Isauriene a fost împărăteasa Irina, adesea numită Irina Ateniana, care a condus mai întâi ca regentă şi apoi ca împărătească între 780 şi 803. A fost o personalitate puternică şi este amintită adesea ca suveranul care a pus punct dezacordurilor religioase şi a ajutat la îmbunătăţirea relaţiilor tensionate dintre Biserica occidentală şi cea orientală. Se spune chiar că i-ar fi făcut o ofertă de căsătorie lui Carol cel Mare, pentru a unifica şi sferele politice. Dar succesorii săi nu s-au ridicat la înălţimea aşteptărilor – dinastia Isauriană a sfârşit rău la mijlocul secolului al IX-lea. În 867 a fost înlocuită de dinastia Macedoneană, în timpul căreia Bizanţul a atins culmea gloriei. În cazul minoratelor, a fost adoptat de obicei mecanismul asocierii la domnie pentru a păstra principiul dinastic.

Una dintre principalele surse de dezbinare şi de dificultăţi pentru imperiu în prima parte a acestei perioade a fost, ca de atâtea ori până atunci, religia. Aceasta a creat probleme imperiului şi i-a împiedicat recuperarea deoarece foarte frecvent era combinată cu aspecte politice şi locale. Exemplul cel mai remarcabil este o controversă care i-a învrăjbit pe oameni mai mult de un secol, campania iconoclaştilor.

Reprezentarea sfinţilor, a Fecioarei Maria şi a lui Dumnezeu însuşi devenise unul dintre principalele instrumente ale creştinismului ortodox pentru concentrarea devoţiunii şi a învăţăturilor. În Antichitatea târzie, astfel de imagini sau icoane existau şi în Apus, dar până şi astăzi ele ocupă un loc special în bisericile ortodoxe, unde sunt expuse în altare şi pe

catapetesme pentru a fi adorate şi contemplate de credincioşi. Nu au doar un rol pur decorativ, căci aranjarea lor transmite învăţăturile Bisericii şi (aşa cum a afirmat o autoritate în domeniu) ele asigură „un punct de întâlnire între cer şi pământ”. Icoanele deveniseră foarte importante în bisericile din Răsărit în secolul al VI-lea. Au urmat două secole de închinare la acestea şi, în multe locuri, de adorare tot mai intensă a lor de către populaţie, dar apoi utilizarea lor a ajuns să fie pusă sub semnul întrebării. În mod interesant, acest lucru s-a petrecut imediat după ce califatul a lansat o campanie împotriva utilizării imaginilor în islam, deşi nu se poate trage concluzia că iconoclaştii şi-au preluat ideile de la musulmani. Criticii icoanelor au afirmat că în acest fel se revenea la forme de idolatrie şi se pervertea venerarea cuvenită lui Dumnezeu îndreptând-o spre nişte obiecte create de oameni. Ei cereau distrugerea sau îndepărtarea lor şi s-au apucat hotărâţi de treabă, cu var, bidinele şi ciocane.

Leon al III-lea îi favoriza pe astfel de oameni. Rămâne un mister motivul pentru care autoritatea imperială a fost pusă în slujba iconoclaştilor, dar Leon a acţionat la sfatul unor episcopi, iar invaziile arabe şi erupţiile unor vulcani au fost interpretate, fără îndoială, ca semne ale nemulţumirii lui Dumnezeu. În 730, prin urmare, un edict a interzis cultul icoanelor. A urmat persecutarea celor care s-au opus; punerea ei în aplicare a fost mai marcată la Constantinopol decât în provincii. Mişcarea a atins punctul culminant în timpul lui Constantin al V-lea şi a fost ratificată de un sinod în 754. Persecuţiile s-au înteţit şi au fost martiri, în special în rândul călugărilor, care de obicei apărau icoanele cu mai multă înverşunare decât preoţii de mir. Dar iconoclasmul a depins întotdeauna de sprijinul imperial; distrugerile au variat ca intensitate în secolul următor. În timpul domniei lui Leon al IV-lea şi a Irinei, văduva sa, persecuţiile s-au mai domolit şi

„iconodulii” (adepţii cultului icoanelor) au recâştigat teren, deşi apoi persecuţiile au reînceput. Abia în 843, în prima duminică a Postului Mare, zi considerată încă sărbătoare a ortodoxiei în Biserica răsăriteană, cultul icoanelor a fost în fine restabilit.

Care a fost semnificaţia acestui episod ciudat? A existat o justificare practică potrivit căreia evreii şi musulmanii erau mai greu de convertit din cauza respectului creştinilor faţă de imagini, dar acest lucru nu ne duce prea departe.

Încă o dată, o dispută religioasă nu poate fi separată de factori care nu ţin de religie, dar explicaţia supremă rezidă, probabil, într-un sentiment de precauţie religioasă, iar dată fiind patima manifestată adesea în controversele teologice din imperiul răsăritean, este uşor de înţeles cum a ajuns dezbaterea să fie atât de încrâncenată. În joc era impresia unor reformatori că grecii reveneau la forme de idolatrie prin extremismul adoraţiei lor (relativ recente) faţă de icoane şi că dezastrele provocate de arabi erau primele semne ale mâniei lui Dumnezeu; un rege pios, ca în Israelul Vechiului Testament, putea salva totuşi poporul de consecinţele păcatului prin distrugerea idolilor. Iconoclasmul a fost parţial şi o reacţie violentă la îndelungata favorizare a autorităţilor locale şi a călugărilor care acordau atâta importanţă icoanelor în învăţăturile lor. Pe lângă faptul că a constituit un pas prudent spre împăcarea unui Dumnezeu mânios, iconoclasmul a reprezentat o reacţie a autorităţii centralizate, cea a împăratului şi episcopilor, împotriva pietăţilor locale, a independenţei

anumitor oraşe şi mănăstiri şi a cultelor unor sfinţi locali.

Iconoclasmul i-a supărat pe mulţi din Biserica occidentală, dar a arătat şi mai clar cât de mult se îndepărtase ortodoxia de creştinismul occidental. Şi Biserica occidentală evoluase; pe măsură ce cultura latină a fost adoptată de popoarele germanice, s-a îndepărtat în spirit de bisericile din Răsăritul grec. Sinodul iconoclast al episcopilor fusese un afront la adresa papalităţii, care îi condamnase deja pe susţinătorii lui Leon al III-lea.

Roma privea alarmată ambiţiile împăratului de a interveni în problemele spirituale. Astfel, iconoclasmul a accentuat scindarea celor două jumătăţi ale creştinătăţii. Diferenţierea culturală se întinsese acum foarte mult – deloc surprinzător, dacă ne gândim că drumul pe mare din Bizanţ până în Italia dura două luni – iar pe uscat au fost curând separate de o enclavă de popoare slave.

Contactul dintre Răsărit şi Apus nu putea fi eliminat cu totul la nivel oficial. Dar şi aici istoria a creat noi scindări, în special atunci când papa a încoronat un rege franc drept „împărat”, în 800. Aceasta a reprezentat o contestare a pretenţiei Bizanţului de a fi moştenitorul Romei. Distincţiile din interiorul lumii apusene nu contau prea mult la Constantinopol; oficialii bizantini au văzut în ţinutul francilor un concurent şi de atunci i-au numit fără discriminare pe toţi occidentalii „franci”, obicei ce avea să se răspândească până în China. Cele două state nu au reuşit să colaboreze în lupta împotriva arabilor şi îşi alimentau reciproc bănuielile. Se poate ca încoronarea unui occidental să fi fost în parte o reacţie la asumarea titlului de împărat la Constantinopol de către Irina, un suveran puternic, care era şi femeie pe deasupra.

Bineînţeles, cele două lumi creştine nu puteau pierde contactul cu totul. Un împărat german din secolul al X-lea şi-a luat o mireasă bizantină, iar arta germană din acea perioadă a fost puternic influenţată de teme şi tehnici bizantine. Dar tocmai diferenţa dintre două lumi culturale a făcut ca astfel de contacte să fie fructuoase, iar de-a lungul secolelor diferenţa a devenit din ce în ce mai palpabilă.

Vechile familii aristocratice ale Bizanţului au fost înlocuite treptat de altele provenite din Anatolia şi Armenia. Mai presus de toate erau splendoarea unică şi complexitatea vieţii din oraşul imperial, unde lumea religioasă şi cea laică păreau să se întrepătrundă complet. Calendarul anului creştin era inseparabil de cel al curţii; împreună, ele stabileau ritmurile unui imens spectacol în care atât ritualurile Bisericii, cât şi cele ale statului etalau în faţa poporului măreţia imperiului.

Exista şi artă profană în Bizanţ, dar arta pe care oamenii o aveau tot timpul în faţa ochilor era preponderent religioasă. Chiar şi în vremurile de restrişte a fost mereu viguroasă, exprimând măreţia şi omniprezenţa lui Dumnezeu, al cărui reprezentant era împăratul. Ritualul menţinea eticheta rigidă a curţii, în preajma căreia au proliferat tarele caracteristice ale intrigilor şi conspiraţiilor. Chiar şi apariţia publică a împăratului creştin putea fi asemănată cu cea a unei zeităţi dintr-un cult misteric: după ridicarea mai multor draperii, el îşi făcea apariţia în mod spectaculos. Acesta a fost punctul culminant al unei civilizaţii uimitoare, care timp de aproape jumătate de mileniu a arătat unei jumătăţi de lume ce însemna cu adevărat imperiul. Când nişte ruşi păgâni au venit în solie în Bizanţ, în secolul al X-lea, ca să vadă cum era religia creştină a acestuia, aşa cum

examinaseră şi altele, nu au putut să povestească decât că ceea ce văzuseră în catedrala Sfânta Sofia îi uimise peste măsură. „Acolo Dumnezeu sălăşluieşte printre oameni”, au spus ei.

Ceea ce se întâmpla la baza imperiului, în schimb, este greu de spus. Există indicaţii solide că populaţia a scăzut în secolele VII-VIII; se poate ca acest lucru să aibă legătură cu problemele cauzate de război, dar şi de ciumă. În acelaşi timp, se construia puţin în oraşele de provincie şi circulaţia monedelor s-a diminuat.

Toate aceste lucruri sugerează o economie care dădea semne de oboseală, la fel cum sugerează şi implicarea din ce în ce mai mare a statului. Funcţionarii imperiali au încercat să se asigure că nevoile sale primare vor fi satisfăcute prin impunerea unor dijme directe, înfiinţând organe speciale pentru alimentarea oraşelor şi organizându-i pe meşteşugari şi negustori birocratic, în bresle şi asociaţii.

Un singur oraş din imperiu şi-a păstrat importanţa economică pe toată durata existenţei sale, capitala, unde spectacolul Bizanţului era pus în scenă la cote maxime. Negoţul nu a dispărut niciodată în întregime în imperiu şi până în secolul al XII-lea a existat un comerţ important cu mărfuri de lux din Asia spre Europa şi Orientul Mijlociu; simpla sa poziţie geografică îi garanta Bizanţului un important rol comercial şi o stimulare a industriilor meşteşugăreşti care le ofereau şi alte articole de lux vecinilor. În fine, există dovezi din toată această perioadă privind creşterea constantă a puterii şi averii marilor proprietari funciari. Ţăranii erau tot mai legaţi de domeniile lor şi în ultimii ani ai imperiului au apărut un fel de unităţi economice locale importante, bazate pe marile domenii.

Această economie era capabilă să întreţină atât măreţia civilizaţiei bizantine la apogeul acesteia, cât şi efortul militar de recuperare a teritoriilor din timpul împăraţilor din secolul al IX-lea. Totuşi, două secole mai târziu, o conjunctură nefavorabilă a suprasolicitat din nou puterea imperiului şi a dat startul unei lungi perioade de declin. A început cu o nouă creştere a numărului de probleme pe plan intern şi pe plan personal. O serie de împăraţi şi împărătese incapabili, care au avut domnii scurte, au slăbit controlul la centru. Rivalităţile dintre două grupuri importante din clasa conducătoare a Bizanţului au scăpat de sub control; un grup de aristocraţi de la curte, cu rădăcini în provincii, era în conflict cu funcţionarii permanenţi, birocraţia de la nivel înalt. În parte, acest lucru reflecta, de asemenea, lupta dintre o elită militară şi una intelectuală. Din nefericire, rezultatul a fost că armata şi marina militară au fost lipsite de fondurile necesare de către funcţionarii civili şi au devenit incapabile să facă faţă noilor probleme.

La un capăt al imperiului acestea erau create de ultimii barbari nomazi din Europa Occidentală, normanzii creştini, care avansau acum spre sudul Italiei şi Sicilia. În Asia Mică erau provocate de presiunile exercitate de turci. Deja în secolul al XI-lea s-a format un sultanat turc, ar Rüm, din teritorii desprinse din imperiu (de unde şi numele, căci Rüm însemna „Roma”), unde controlul

Abbasizilor ajunsese în mâinile unor căpetenii locale. În urma unei înfrângeri zdrobitoare în faţa turcilor selgiucizi la Manzikert, în 1701, imperiul practic a pierdut Asia Mică, o lovitură teribilă pentru resursele fiscale şi umane ale Bizanţului. Califatele cu care împăraţii învăţaseră să

convieţuiască cedau în faţa unor inamici mai aprigi. În interiorul imperiului au izbucnit o serie de revolte ale bulgarilor în secolele XI-XII şi în această provincie s-a răspândit cea mai puternică dintre mişcările divergente ale ortodoxiei medievale, doctrina eretică a bogomilismului, o mişcare populară care se inspira din ura faţă de înaltul cler grec şi obiceiurile sale bizantine.

O nouă dinastie, Comnen, a unificat încă o dată imperiul şi a reuşit să se menţină încă un secol (1081-1185). Comnenii i-au respins pe normanzi din Grecia şi au respins un nou grup de nomazi turcici din sudul Rusiei, pecenegii, dar nu au putut să-i învingă pe bulgari şi nici să recâştige Asia Mică, trebuind să facă concesii importante pentru a realiza şi puţinul pe care l-au făcut. Unele concesii le-au făcut propriilor bogătaşi; altele, unor aliaţi care aveau să se dovedească şi ei periculoşi.

În special concesiile făcute unuia dintre aceştia, Republica Veneţiană, cândva un satelit al Bizanţului, nu prevesteau nimic bun, deoarece singura ei raţiune de a fi devenise extinderea în estul Mediteranei. Era principalul beneficiar al comerţului dintre Europa şi Asia şi îşi dezvoltase de mult o poziţie privilegiată.

În schimbul ajutorului împotriva normanzilor, în secolul al XI-lea, veneţienilor li s-a acordat dreptul de a face comerţ liber pe tot cuprinsul imperiului; aveau să fie trataţi ca supuşi ai împăratului, nu ca străini.

Caracterul special şi succesul Veneţiei aveau la bază şi forma societăţii şi statului ei. Construită de nişte refugiaţi de pe continent pe un grup de insuliţe dintr-o lagună din Marea Adriatică, legate treptat prin poduri şi canale, Veneţia a fost de la bun început o republică militantă, atentă la forma sa de guvernare şi la interesele sale comerciale. Era condusă de un doge, ales pe viaţă din rândul unor familii de vază, care făcuseră avere de pe urma comerţului. Crezul veneţienilor (şi al Genovei, o republică similară care a apărut ulterior pe coasta de vest a Italiei) era dreptul lor de a face comerţ nestingheriţi oriunde doreau şi au construit o flotă puternică pentru a pune în aplicare acest principiu. Treptat, au apărut avanposturi veneţiene pe toată coasta dalmată, spre insulele greceşti; Corfu, Creta şi Ciprul au devenit colonii veneţiene, de unde comerţul putea fi extins şi mai mult, în special în Orientul Mijlociu şi mai departe, în Asia.

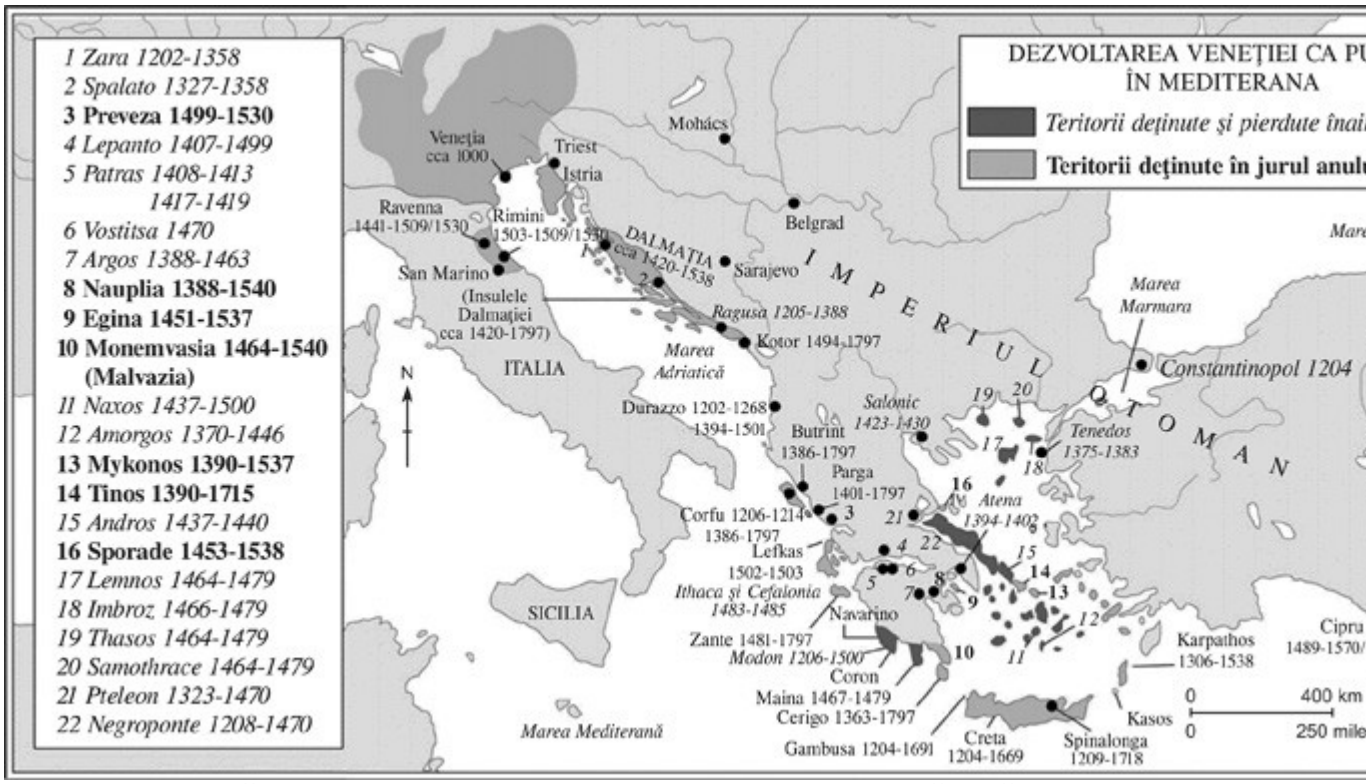

Puterea navală a Veneţiei a crescut rapid şi, pe măsură ce flota bizantină a intrat în declin, a devenit din ce în ce mai dominantă. În 1123 veneţienii au distrus flota egipteană şi după aceea nu au mai putut fi controlaţi de fostul lor suzeran.

Au purtat un război şi cu Bizanţul, dar Veneţia a avut mai mult de câştigat sprijinind imperiul împotriva normanzilor şi culegând roadele cruciadelor. Aceste succese au fost urmate de concesii comerciale şi câştiguri teritoriale şi cele dintâi au contat cel mai mult; se poate spune că Veneţia a fost construită pe declinul imperiului, o gazdă economică uriaşă pentru parazitul adriatic – la mijlocul secolului al XII-lea se spune că la Constantinopol trăiau 10.000 de veneţieni, atât de important era comerţul pe care îl desfăşurau aici. În secolul al XIII-lea, Cicladele, multe dintre celelalte insule din Marea Egee şi mare parte din coastele Mării Negre le aparţineau tot lor; în următoarele trei secole, la acestea aveau să fie adăugate şi veneţianizate sute de alte comunităţi. Fusese creat primul imperiu comercial şi maritim după Atena antică.

Apariţia provocării reprezentate de veneţieni şi persistenţa altora vechi ar fi fost suficient de problematice pentru împăraţii bizantini chiar dacă nu s-ar fi confruntat şi cu noi probleme pe plan intern. În secolul al XII-lea revoltele s-au înmulţit. Pericolul era cu atât mai mare cu cât tocmai atunci europenii atacau Orientul Mijlociu, în acţiunea complexă cunoscută sub denumirea de cruciade.

Nu este necesar să insistăm aici pe diferitele perspective asupra cruciadelor; din perspectiva Bizanţului, aceste erupţii din Europa Apuseană semănau din ce în ce mai mult cu nişte noi invazii barbare. În secolul al XII-lea ele au lăsat în urmă patru state cruciate în fostul Levant bizantin, ca reamintire a faptului că acum intrase în joc alt rival în Orientul Mijlociu. Atunci când forţele musulmane s-au raliat sub kurdul Saladin şi bulgarii şi-au reafirmat independenţa, la sfârşitul secolului al XII-lea, zilele de glorie

ale Bizanţului au apus definitiv.

Lovitura fatală a venit în 1204, când Constantinopolul a fost în sfârşit cucerit şi prădat, dar de creştini, nu de păgânii care îl ameninţaseră de atâtea ori. O

armată creştină care se îndreptase spre est pentru a lupta împotriva necredincioşilor într-o a patra cruciadă a fost convinsă de veneţieni să se întoarcă împotriva imperiului. Aceasta a terorizat şi a jefuit oraşul (cu această ocazie caii de bronz de pe Hipodrom au fost duşi la Veneţia, în faţa Catedralei San Marco, unde au rămas până la începutul anilor 1980) şi a pus o prostituată în scaunul episcopal al patriarhului din Sfânta Sofia. Nu se putea face o distincţie mai brutală între creştinismul oriental şi cel occidental; prădarea oraşului, denunţată de papă, avea să rămână în memoria ortodocşilor ca un act de infamie. „Francii”, cum i-au numit grecii, nu au văzut, evident, Bizanţul ca pe o parte a civilizaţiei lor şi poate nici măcar ca pe o parte a creştinătăţii, căci în realitate exista o schismă de un secol şi jumătate.

Deşi aveau să abandoneze Constantinopolul şi împăraţii urmau să fie restauraţi în 1261, francii nu aveau să fie alungaţi din vechile teritorii bizantine până la sosirea unor noi cuceritori, turcii otomani. Între timp, inima Bizanţului nu mai bătea, deşi mai avea de agonizat două secole. Beneficiarii imediaţi au fost veneţienii şi genovezii, la a căror istorie s-au adăugat acum bogăţia şi comerţul Bizanţului.

Moştenirea Bizanţului – sau o mare parte a ei – era însă deja asigurată pentru viitor, deşi, poate, nu sub forma pe care şi-ar fi dorit-o sau cu care s-ar fi mândrit Imperiul Roman de Răsărit. Aceasta consta în implantarea creştinismului ortodox în rândul popoarelor slave. Faptul urma să aibă consecinţe uriaşe, dintre care multe au supravieţuit până astăzi. Statul rus şi celelalte naţiuni slave moderne nu ar fi fost încorporate în Europa şi nu ar fi fost recunoscute ca parte a acesteia dacă nu ar fi fost convertite la creştinism, cu o amprentă tipic bizantină.

Încă nu ştim foarte bine cum s-a întâmplat acest lucru, iar cunoştinţele pe care le avem despre slavi înainte de creştinarea lor sunt şi mai discutabile. Deşi bazele popoarelor slave de astăzi au fost puse aproximativ în aceeaşi perioadă cu cele ale Europei Occidentale, geografia provoacă o anumită confuzie. Europa slavă acoperă o zonă în care invaziile nomazilor şi apropierea de Asia au întreţinut o stare de lucruri foarte instabilă mult timp după ce societatea postromană se stabilizase în Apus. O mare parte din centrul şi sud-estul Europei este muntos. Aici văile râurilor au canalizat distribuţia grupurilor etnice. Cea mai mare parte a Poloniei moderne şi a Rusiei europene, în schimb, este o câmpie întinsă. Deşi multă vreme acoperită de păduri, ea nu a oferit nici adăposturi naturale evidente pentru aşezările umane, nici bariere de netrecut. Pe aceste întinderi imense, oamenii şi-au disputat drepturile secole de-a rândul. Spre sfârşitul acestui proces, la începutul mileniului II, în Europa de Est apăruseră o serie de popoare slave care urmau să aibă fiecare un viitor istoric independent.

Tiparul astfel stabilit a continuat să se perpetueze până astăzi.

Se născuse, de asemenea, o civilizaţie slavă caracteristică, deşi nu toţi slavii îi aparţineau în întregime şi în cele din urmă popoarele Poloniei şi ale actualelor republici Cehia şi Slovacia aveau să fie legate mai strâns prin

cultură de Europa Centrală decât de cea Răsăriteană. Structurile statale ale lumii slave aveau să apară şi să dispară, dar două dintre ele, cele dezvoltate de naţiunea poloneză şi de cea rusă, s-au dovedit a fi deosebit de tenace şi capabile să supravieţuiască într-o formă organizată. Aveau să apară multe oprelişti în calea supravieţuirii lor, căci în anumite momente – mai ales în secolele al XIII-lea şi XX – asupra lumii slave s-au exercitat presiuni atât dinspre vest, cât şi dinspre est. Agresivitatea occidentalilor este alt motiv pentru care slavii şi-au păstrat o puternică identitate.

Începutul istoriei slavilor a fost datat în jurul anului 700 î.e.n., când acest grup etnic pare să se fi stabilit pe o fâşie de teritoriu care se întindea de la Carpaţii Orientali până în Crimeea. Timp de peste o mie de ani ei s-au răspândit treptat atât spre vest, cât şi spre nord, în actualul teritoriu al Rusiei. Din secolul al V-lea până în secolul al VII-lea e.n. Unii slavi din ambele grupuri, atât din vest, cât şi din est, au început să se deplaseze către sud, spre Balcani. La fel ca popoarele turcice, mare parte a acestei expansiuni a slavilor a fost legată la început de rolul lor de supuşi ai Imperiului Avar. Puterea avarilor, populaţia din Eurasia Centrală care a stăpânit o vastă porţiune de uscat ce traversa văile Donului, Niprului şi Nistrului, controlând sudul Rusiei până la Dunăre, i-a ghidat şi i-a împins pe slavi spre vest.

De-a lungul întregii lor istorii slavii au dat dovadă de o remarcabilă putere de supravieţuire. Prigoniţi în Rusia de sciţi şi goţi, în Polonia de avari şi huni, ei au rămas totuşi pe teritoriile lor şi le-au extins; trebuie să fi fost nişte agricultori tenace. Primele lor forme de artă demonstrează o disponibilitate de a absorbi cultura şi tehnicile altora; ei au învăţat de la stăpânii cărora le-au supravieţuit. A fost, prin urmare, important că în secolul al VII-lea între ei şi dinamica putere a islamului se afla o barieră formată din două popoare, khazarii şi bulgarii. Aceste popoare puternice au ajutat, de asemenea, la canalizarea migrării treptate a slavilor în Balcani şi spre regiunea Mării Egee. Mai târziu avea să se extindă pe coasta adriatică şi să ajungă până în Moravia şi Europa Centrală, Croaţia, Slovenia şi Serbia. În secolul al X-lea populaţia de limbă şi cultură slavă trebuie să fi deţinut majoritatea numerică pe tot cuprinsul Balcanilor, deşi cercetările moderne bazate pe ADN arată că doar unele grupuri mici de sârbi sau macedoneni sunt înrudiţi genetic cu primii slavi.

În timpul acestui proces, primul stat slav care a apărut a fost Bulgaria, deşi protobulgarii nu erau de origine slavă, ci turcică. Unii dintre ei au fost slavizaţi treptat prin căsătorii şi contacte cu slavii; aceştia au fost bulgarii din vest, care s-au stabilit în secolul al VII-lea în regiunea Dunării. Ei au cooperat cu popoarele slave într-o serie de raiduri de amploare împotriva Bizanţului; în 559 trecuseră de zidurile de apărare ale Constantinopolului şi îşi instalaseră tabăra în suburbii. Ca şi aliaţii lor, erau păgâni. Bizanţul a profitat de diferenţele dintre triburile bulgare şi un conducător al unuia dintre acestea a fost botezat la Constantinopol, naş fiindu-i împăratul Heraclius. Acesta s-a folosit de alianţa cu bizantinii pentru a-i alunga pe avari din regiunea ce avea să fie Bulgaria. Treptat, populaţia de obârşie protobulgară a fost diluată de sângele şi influenţa slave. La sfârşitul secolului, când apare în cele din urmă un stat bulgar, îl putem considera slav. În 716

Bizanţul i-a recunoscut independenţa; acum exista un organism străin

pe un teritoriu multă vreme considerat parte a imperiului. Deşi au existat alianţe, era un ghimpe în coasta Bizanţului ce i-a zădărnicit într-o anumită măsură încercările de a recupera teritorii în Apus. La începutul secolului al IX-lea, bulgarii au ucis un împărat în luptă (şi din ţeasta lui au făcut o cupă pentru regele lor); niciun împărat nu mai murise într-o campanie împotriva barbarilor din 378.

Un moment de cotitură – deşi nu şi sfârşitul conflictului – a fost cel în care bulgarii au fost convertiţi la creştinism. După o scurtă perioadă în care, în mod semnificativ, a cochetat cu Roma şi cu posibilitatea de a o instiga împotriva Constantinopolului, alt ţar bulgar a acceptat botezul în 865. A existat o anumită opoziţie în rândul poporului, dar, începând din acest moment, Bulgaria a rămas creştină. Indiferent ce au sperat oamenii de stat bizantini să câştige pe plan diplomatic, problemele lor cu bulgarii nu erau nici pe departe soluţionate. Cu toate acestea, este un moment de cotitură, un pas important în cadrul unui amplu proces – creştinarea popoarelor slave. A fost, de asemenea, un indiciu al modului în care avea să se întâmple asta: de sus în jos, prin convertirea conducătorilor lor.

În joc era o miză mare, natura viitoarei civilizaţii slave. Două mari nume domină începutul formării acesteia, cele ale fraţilor Chiril şi Metodiu, nişte preoţi din secolul al IX-lea originari din Salonic, aflaţi încă la mare cinste în bisericile ortodoxe. Chiril fusese înainte într-o misiune în Khazaria şi opera lor trebuie plasată în contextul general al diplomaţiei ideologice a Bizanţului; misionarii ortodocşi nu pot fi deosebiţi clar de trimişii diplomatici bizantini, iar aceşti oameni ai bisericii ar fi putut face cu greu o astfel de distincţie dacă li s-ar fi cerut. Dar realizările lor nu se rezumă la convertirea unui vecin periculos. Numele lui Chiril este încă amintit prin numele alfabetului chirilic pe care l-a creat.

Acesta s-a răspândit rapid în rândul popoarelor slave, ajungând curând în Rusia, şi a făcut posibile nu doar răspândirea creştinismului, ci şi cristalizarea culturii slave. Această cultură era potenţial deschisă şi altor influenţe, căci Bizanţul nu era singurul său vecin, dar ortodoxia răsăriteană a avut în cele din urmă cea mai profundă influenţă asupra ei.

Din perspectiva bizantinilor, avea să urmeze o convertire şi mai importantă, deşi abia peste un secol. În 860, o flotă expediţionară formată din 200 de corăbii a atacat Bizanţul. Oamenii erau îngroziţi. Ascultau tremurând rugile patriarhului din Sfânta Sofia: „Un neam din miazănoapte s-a strecurat pe nesimţite până la noi… sunt oameni cumpliţi şi fără milă, cu glasuri ca vuietul valurilor… o seminţie aprigă şi sălbatică… ce nimiceşte totul în cale, nu cruţă nimic”. Ar fi putut la fel de bine să fie vocea vreunui călugăr din Apus care invoca protecţia divină împotriva drakkarelor vikingilor – şi pe bună dreptate, căci aceşti invadatori erau vikingi la origine. Dar bizantinii îi numeau *rus’* (sau *rhos*) şi raidul marchează începuturile firave ale puterii militare a Rusiei.

Deocamdată, nu prea exista ceva ce putea fi numit stat. Rusia abia se forma.

Ea îşi are originile într-un amalgam la care slavii şi-au adus contribuţia principală.

Slavii de răsărit se împrăştiaseră de-a lungul secolelor pe o mare parte a cursului superior al fluviilor ce se varsă în Marea Neagră. Motivul a fost probabil practica lor primitivă de agricultură itinerantă cu incinerarea

suprafeţelor, epuizând solul în doi sau trei ani şi apoi plecând mai departe. În secolul al VIII-lea numărul lor era suficient de mare pentru a putea vorbi despre aşezări relativ dense, asemănătoare unor mici centre urbane, pe dealurile din apropierea Kievului.

Trăiau în triburi ale căror economie şi structură socială rămân neclare, dar aceasta era baza viitoarei Rusii. Nu ştim cine erau conducătorii lor, însă par să fi locuit în aşezările apărate de palisade ce aveau să devină primele târguri, cerând tribut de la zonele învecinate.

Asupra acestor triburi slave au năvălit nişte nordici care le-au devenit stăpâni sau i-au vândut ca sclavi în sud. Aceşti scandinavi combinau comerţul cu pirateria şi colonizarea, împinşi de dorinţa de a poseda pământuri. Au adus cu ei importante tehnici comerciale, priceperea de a naviga şi a-şi gestiona drakkarele, o formidabilă forţă de luptă, şi, se pare, foarte puţine femei. Ca şi verii lor vikingi din Humber şi de pe Sena, s-au folosit de râurile din Rusia, mult mai lungi şi mai adânci, pentru a pătrunde în ţara ce le-a căzut pradă. Unii au mers mai departe; în

846 auzim de „varegi”, cum erau numiţi, la Bagdad. În una dintre numeroasele lor incursiuni în Marea Neagră au ajuns la Constantinopol, în 860.

Aceşti noi stăpâni ai slavilor au trebuit să lupte cu khazarii în est şi este posibil să se fi stabilit prima dată la Kiev, unul dintre oraşele de la care khazarii luau tribut, dar istoria tradiţională a Rusiei începe cu stabilirea lor la Novgorod, Holmgard din saga nordicilor. Se spunea că aici s-a stabilit în jurul anului 860 un principe pe nume Rurik, împreună cu fraţii săi. Spre sfârşitul secolului, alt principe viking cucerise Kievul şi transferase aici capitala unui nou stat.

Apariţia unei noi puteri a provocat consternare în Bizanţ, care a luat măsuri.

În mod caracteristic, răspunsul său la o nouă problemă diplomatică a fost gândit în termeni ideologici; se pare că a existat o încercare de a-i converti pe unii ruşi la creştinism şi poate că un conducător a cedat. Dar varegii şi-au păstrat păgânismul nordic – zeii lor erau Thor şi Odin – în timp ce supuşii lor slavi, cu care se amestecau din ce în ce mai mult, aveau propriii zei, posibil cu origini indo-europene foarte vechi; în orice caz, aceste divinităţi au tins să se contopească odată cu trecerea timpului. Curând au reînceput ostilităţile în relaţiile cu Bizanţul.

Oleg (Helge), un cneaz de la începutul secolului al X-lea, a atacat din nou Constantinopolul în timp ce flota acestuia nu era prezentă. Se spune că şi-a tras corăbiile pe ţărm şi că le-a pus pe roţi pentru a ataca prin spatele flancului intrarea blocată spre Cornul de Aur. Indiferent cum ar fi procedat, a încheiat un tratat extrem de avantajos cu Bizanţul în 911. Acesta le-a oferit ruşilor privilegii comerciale neobişnuit de avantajoase şi a evidenţiat importanţa enormă a comerţului în viaţa noului cnezat.

La vreo jumătate de secol după legendarul Rurik, statul rus a devenit realitate: un fel de federaţie riverană având în centru Kievul, care lega Marea Baltică de Marea Neagră. Era păgână, dar, atunci când civilizaţia şi creştinismul au ajuns aici, acest lucru s-a întâmplat datorită accesului uşor pe căile navigabile spre Bizanţ de care dispunea tânărul cnezat, care a fost numit Rusia în 945.

Unitatea sa era încă foarte şubredă. O structură incoerentă a fost debilitată şi mai mult prin adoptarea de către vikingi a unui principiu slav de împărţire a moştenirii. Cnejii ruşi au avut tendinţa de a se muta de la un centru al cnezatului la altul, Kievul şi Novgorodul fiind cele mai importante. Cu toate acestea, familia din Kiev a devenit cea mai de seamă.

În prima jumătate a secolului al X-lea, relaţia dintre Bizanţ şi Rusia kieveană se maturiza treptat. Dincolo de nivelul politicii şi comerţului, a avut loc o reorientare mai substanţială pe măsură ce Kievul a slăbit legăturile cu Scandinavia şi şi-a îndreptat din ce în ce mai mult atenţia spre sud. Presiunile exercitate de varegi par să se fi diminuat, iar acest lucru este posibil să fi avut legătură cu succesul normanzilor în Europa Apuseană, unde unul dintre conducătorii lor, Rollon, cucerise un teritoriu care ulterior, în 911, i-a fost recunoscut ca ducat (ducatul Normandiei). Totuşi, a trecut mult timp până la crearea unor legături strânse între Kiev şi Bizanţ.

Unul dintre obstacole era precauţia diplomaţiei Bizanţului, la fel de preocupat, la începutul secolului al X-lea, să pescuiască în ape tulburi

negociind cu triburile sălbatice ale pecenegilor, din familia populaţiilor turcice, şi să-i împace în acelaşi timp şi pe ruşi, ale căror teritorii erau hărţuite de cei dintâi.

Pecenegii alungaseră deja spre vest triburile maghiare, care formaseră până atunci un tampon între ruşi şi khazari, şi de aici riscau să se ivească şi alte pericole. Nici năvălirile varegilor nu s-au oprit, deşi a existat un moment de cotitură când flota ruşilor a fost respinsă cu ajutorul focului grecesc, în 941. A urmat un tratat care a redus semnificativ privilegiile comerciale acordate cu 30 de ani înainte. Dar reciprocitatea intereselor a devenit şi mai evidentă pe măsură ce Khazaria a intrat în declin şi bizantinii şi-au dat seama că şi Kievul putea fi un aliat de preţ împotriva Bulgariei. Indiciile că aveau loc contacte s-au înmulţit: varegii erau prezenţi în garda regală din Constantinopol şi comercianţii ruşi veneau aici din ce în ce mai frecvent. Se crede că unii dintre ei au fost botezaţi.

Creştinismul, deşi uneori îi dispreţuia pe negustori, a mers adesea pe urma mărfurilor acestora. În 882 exista deja o biserică în Kiev construită, poate, pentru negustorii străini. Dar asta nu pare să fi fi avut urmări. Nu prea există dovezi ale creştinismului rus până la mijlocul secolului următor. Apoi, în 945, văduva unui cneaz kievean a cârmuit în timpul minoratului succesorului acestuia, fiul ei.

Aceasta era Olga (Helga). Fiul său era Sviatoslav, primul cneaz al Kievului cu nume slav, şi nu scandinav. La momentul potrivit, Olga a făcut o vizită de stat la

Constantinopol, unde a fost creştinată, împăratul însuşi luând parte la ceremonia botezului de la Sfânta Sofia. Din cauza implicaţiilor diplomatice, este greu de înţeles exact semnificaţia acestui eveniment. La urma urmelor, Olga trimisese şi după un episcop din Apus, ca să vadă ce avea de oferit Roma. Mai mult, nu a existat nicio consecinţă practică imediată. Sviatoslav, care a domnit din 962 până în 972, s-a dovedit a fi un păgân militant, ca şi alţi aristocraţi militari vikingi de pe vremea sa. El le-a rămas fidel zeilor nordici şi credinţa i-a fost, fără îndoială, confirmată de succesul incursiunilor sale în ţinuturile khazarilor. Nu s-a descurcat totuşi la fel de bine şi împotriva bulgarilor şi a fost ucis în cele din urmă de pecenegi.

A fost un moment crucial. Rusia exista, dar era încă vikingă, între creştinismul răsăritean şi cel apusean. Islamul fusese ţinut la distanţă la momentul crucial de Khazaria, dar Rusia s-ar fi putut îndrepta spre Europa latină. Slavii din Polonia fuseseră deja convertiţi de Roma şi episcopiile germane fuseseră extinse spre răsărit până pe ţărmurile Mării Baltice şi în Boemia. Separarea – chiar ostilitatea – dintre cele două mari biserici creştine era deja o realitate, iar Rusia era un trofeu important care avea să fie câştigat de una din ele.

În 980, o serie de lupte dinastice s-au încheiat cu victoria cneazului care a creţtinat Rusia, Vladimir. E posibil să fi crescut în credinţa creştină, dar la început a arătat un păgânism ostentativ care i se potrivea atât de bine unui despot războinic viking. Apoi a început să se intereseze şi de alte religii. Legenda spune că a organizat dezbateri legate de meritele acestora, la care asista; ruşii pun mare preţ pe povestea potrivit căreia Vladimir a respins islamul deoarece interzicea băuturile alcoolice. A fost trimisă o solie pentru a vizita bisericile creştine. Cele bulgare, au raportat aceştia, miroseau urât. Germanii nu aveau nimic de oferit.

Dar Constantinopolul le cucerise inima. Aici, au afirmat ei în cuvinte ce aveau să fie adesea citate, „nu ştiam dacă suntem în rai sau pe pământ, căci pe pământ nu se află aşa un spectacol minunat şi nici aşa o frumuseţe, că nici nu ştim cum s-o zugrăvim”. Aşa că au ales. În jurul anilor 986-988 Vladimir a acceptat creştinismul ortodox pentru sine şi pentru poporul său.

A fost un moment de cotitură în cultura şi istoria ruse, aşa cum recunosc clericii ortodocşi începând de atunci. „Atunci a început să ne părăsească întunericul idolatriei şi s-au ivit zorii ortodoxiei”, a spus unul dintre ei, elogiindu-l pe Vladimir la jumătate de secol după aceea. Totuşi, în ciuda zelului lui Vladimir de a le impune botezul supuşilor săi (dacă era necesar, chiar şi cu forţa), nu a fost motivat doar de entuziasm. Alegerea lui avea şi o dimensiune diplomatică. Vladimir îi acordase ajutor militar împăratului şi acum i se promitea o prinţesă bizantină ca mireasă. Era o recunoaştere fără precedent a statutului unui cneaz al Kievului. Ar fi trebuit s-o primească pe sora împăratului deoarece Bizanţul avea nevoie de alianţa cu ruşii împotriva bulgarilor. Atunci când treburile s-au împotmolit, Vladimir a forţat lucrurile ocupând posesiunile bizantine din Crimeea. Apoi a avut loc căsătoria. Kievul merita o slujbă de cununie în ochii Bizanţului, deşi alegerea lui Vladimir nu conta doar la nivel diplomatic. Două sute de ani mai târziu, compatrioţii lui au recunoscut asta: Vladimir a fost canonizat. El luase decizia care, mai mult ca oricare alta, a determinat viitorul Rusiei.

Probabil că în secolul al X-lea Rusia kieveană avea, în multe privinţe, o cultură mai bogată decât putea oferi cea mai mare parte a Europei Apusene.

Oraşele sale erau importante centre comerciale, care canalizau mărfuri spre Orientul Mijlociu, unde blănurile şi ceara de albine ruseşti erau la mare preţ.

Acest accent pus pe comerţ reflectă altă diferenţă: în Europa Apuseană apăruse economia de subzistenţă, autonomă a feudei, ca instituţie care purta povara prăbuşirii lumii economice clasice. Fără feuda apuseană, Rusia ar fi rămas şi fără nobilii feudali occidentali. Avea să dureze mai mult până la apariţia unei aristocraţii feudale în Rusia decât în Europa catolică; nobilii ruşi aveau să rămână mult timp însoţitorii şi susţinătorii unui conducător războinic. Mai jos pe scara socială, în oraşe, noua credinţă a prins treptat rădăcini, mai întâi graţie unor preoţi bulgari care au adus cu ei liturghia bisericii slavilor de sud şi alfabetul chirilic, creând limba rusă ca limbă literară. Din punct de vedere ecleziastic, influenţa Bizanţului era puternică şi mitropolitul Kievului era numit de obicei de patriarhul Constantinopolului.

Kievul a devenit faimos pentru splendoarea bisericilor sale; a fost o perioadă în care s-a construit mult într-un stil ce trăda influenţa greacă. Din nefericire, fiind din lemn, puţine dintre ele s-au păstrat, dar faima valorii lor artistice remarcabile reflectă bogăţia Kievului. Aceasta a atins apogeul în timpul domniei fiului lui Vladimir, Iaroslav „cel Înţelept”, când un vizitator occidental a fost de părere că rivaliza cu Constantinopolul. Rusia era la acea dată mai deschisă din punct de vedere cultural către lumea exterioară decât avea să fie în secolele următoare. În parte, acest lucru reflecta statutul diplomatic şi militar al lui Iaroslav. El a făcut schimb

de misiuni diplomatice cu Roma în timp ce Novgorodul îi primea pe negustorii hansei germane. După ce s-a căsătorit cu o prinţesă suedeză, le-a măritat pe unele femei din familia sa cu regii Poloniei, Franţei şi Norvegiei. O

familie regală anglo-saxonă prigonită s-a refugiat la curtea sa. Legăturile cu curţile apusene nu aveau să fie niciodată atât de strânse. Şi din punct de vedere cultural se culegeau primele roade ale altoiului bizantin pe cultura slavă. Prima mare operă literară rusă, *Cronica vremurilor trecute*, accentua moştenirea slavă şi oferea o istorie a ruşilor în termeni creştini.

Slăbiciunile Rusiei kievene constau în menţinerea unei reguli de succesiune care aproape că garanta divergenţele şi disputele atunci când murea marele cneaz.

Deşi în secolul al XI-lea a mai fost un cneaz care a reuşit să-şi afirme autoritatea şi să-i ţină la distanţă pe inamicii străini, supremaţia Kievului a intrat în declin după Iaroslav. Cnezatele din nord trădau o autonomie mai mare; Moscova şi Novgorodul au devenit, în cele din urmă, cele mai importante dintre ele, deşi a mai fost întemeiat un „mare” cnezat, pe măsura Kievului, la Vladimir, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. În parte, această deplasare a centrului de greutate în istoria Rusiei reflectă o nouă ameninţare dinspre sud, sub forma presiunilor exercitate de pecenegi, care atingeau acum cote maxime.

Aceasta a fost o transformare colosală. În aceste state din nord se pot distinge începuturile unor viitoare tendinţe din guvernarea şi societatea ruse.

Treptat, moşiile primite în stăpânire din partea cnejilor îi transformau pe foştii servitori şi tovarăşi de petreceri ai regilor războinici într-o nobilime feudală.

Chiar şi ţăranii au început să dobândească drepturi de proprietate şi de moştenire.

Mulţi dintre cei care munceau pământul erau robi, dar nu a existat vreo piramidă a obligaţiilor precum cea care a modelat societatea feudală a Europei Apusene medievale. Aceste schimbări s-au produs într-o cultură a cărei direcţie principală fusese determinată de perioada kieveană a istoriei ruse.

O altă entitate naţională trainică ce a început să se cristalizeze cam în aceeaşi perioadă cu Rusia a fost Polonia. La originile sale se află un grup de triburi slave care sunt menţionate pentru prima dată în secolul al X-lea, luptându-se cu germanii ce trăiau pe acelaşi teritoriu. Este foarte posibil, prin urmare, ca politica să fi fost cea care a dictat adoptarea creştinismului de către primul cneaz polon atestat, Mieszko I. El nu a ales, ca Rusia, Biserica Ortodoxă Răsăriteană. Mieszko a optat pentru Roma. Polonia, prin urmare, avea să fie legată de-a lungul întregii sale istorii de Europa Centrală, aşa cum Rusia urma să fie legată de Europa Răsăriteană şi de Eurasia Centrală. Această convertire, din 966, a inaugurat o jumătate de secol de consolidare rapidă a unui nou stat. Un succesor puternic a început crearea unui sistem administrativ şi şi-a extins teritoriile spre Marea Baltică, în nord, şi în Silezia, Moravia şi Cracovia, în vest. Un împărat german i-a recunoscut suveranitatea în 1000 şi în 1025 a fost încoronat rege al Poloniei sub numele Bolesław I. Anumiţi paşi înapoi din punct de vedere politic şi reacţiile păgânilor au distrus mare parte din ceea ce

realizase el şi aveau să urmeze vremuri grele, dar Polonia a devenit din acel moment o realitate istorică.

Mai mult, îşi făcuseră apariţia, de asemenea, trei dintre temele dominante ale istoriei Poloniei: lupta împotriva germanilor care îi încălcau teritoriul spre vest, identificarea cu interesele Bisericii Latine, precum şi fracţionismul şi independenţa nobililor faţă de coroană. Primele două dintre acestea justifică în mare măsură istoria nefericită a Poloniei, căci au tras-o fiecare în altă direcţie. Ca slavi, polonii păzeau hotarul lumii slave; ei au fost un zăgaz în calea valurilor imigraţiei teutone. În calitate de catolici, au fost avanposturile culturii apusene în confruntarea sa cu Răsăritul ortodox.

În aceste secole tulburi, alte ramuri ale popoarelor slave avansaseră spre Marea Adriatică şi Europa Centrală. Din acestea s-au dezvoltat alte naţiuni care aveau să fie importante în viitor. Slavii din Boemia şi Moravia fuseseră convertiţi în secolul al IX-lea de Chiril şi Metodiu, dar au fost reconvertiţi apoi de germani la creştinismul occidental. Conflictul dintre credinţe a fost important, de asemenea, în Croaţia şi Serbia, unde s-a stabilit altă ramură, care a înfiinţat state separate de slavii răsăriteni mai întâi de către avari, apoi de către germani şi maghiari, ale căror invazii din secolul al IX-lea au avut un rol deosebit de important în izolarea ortodoxiei central-europene de sprijinul bizantinilor.

Exista, prin urmare, o Europă slavă la începutul secolului al XII-lea. Era divizată, într-adevăr, de religie şi în funcţie de anumite zone distincte în care s-a stabilit populaţia. Dintre populaţiile stabilite aici, maghiarii, care traversaseră

Carpaţii venind din sudul Rusiei, nu erau slavi – erau originari din partea asiatică a munţilor Ural. Întreaga zonă era supusă unor presiuni crescânde din partea teritoriilor germane, unde politica, zelul cruciat şi dorinţa de acaparare a unor pământuri noi exercitau o atracţie irezistibilă spre est. Cea mai mare putere slavă, Rusia kieveană, nu şi-a atins întregul potenţial; a fost împiedicată de fragmentarea politică de după secolul al XI-lea şi hărţuită în secolul următor de cumani, un popor de neam turcic. Până în 1200 pierduse controlul asupra rutelor pe căile navigabile spre Marea Neagră; Rusia se retrăsese spre nord şi devenea Marele Cnezat al Moscovei. Pe slavi îi aşteptau vremuri grele. O furtună de dezastre avea să se abată asupra Europei slave, dar şi asupra Bizanţului. În 1204, cruciaţii au prădat Constantinopolul şi puterea mondială care susţinuse ortodoxia a intrat într-un con de umbră. Dar ce era mai rău abia urma. 36 de ani mai târziu, oraşul creştin Kiev a căzut în mâinile unui teribil popor de nomazi: mongolii.

4
Noul Orient Mijlociu şi construcţia Europei

Bizanţul nu a fost singura tentaţie pentru prădătorii care bântuiau Orientul Mijlociu; ba chiar a scăpat mai mult timp fără să le atragă atenţia comparativ cu vechiul său inamic, Califatul Abbasid. Imperiul Arab a intrat într-o perioadă de declin şi dezintegrare şi din secolul al X-lea începe o epocă tulbure, care transformă într-un coşmar orice încercare de descriere

sumară a ceea ce s-a întâmplat. Nu a existat o dezvoltare susţinută, aşa cum păruseră, poate, să promită înflorirea comerţului şi apariţia unor oameni înstăriţi în afara ierarhiilor de la conducere şi a celor militare. O explicaţie simplă o pot constitui impunerile fiscale rapace şi arbitrare din partea cârmuirii, dar, în ciuda conducătorilor şi invadatorilor care s-au tot perindat, nimic nu a zdruncinat din temelii societatea islamică. În toate teritoriile dintre Levant şi Hindukush prevala, pentru prima dată în istorie, o religie unică şi aceasta avea să reziste în timp. În interiorul acestei zone, moştenirea creştină a Romei a rămas forţa culturală majoră doar până în secolul al XI-lea, oprindu-se dincolo de munţii Taurus din Asia Mică. După aceea, creştinismul a intrat în declin în Orientul Mijlociu, ajungând doar una din multele comunităţi tolerate de islam.

Stabilitatea şi rădăcinile adânci ale instituţiilor sociale şi culturale islamice au fost extrem de importante. Ele depăşeau cu mult slăbiciunile – în principal politice şi administrative – ale statelor semiautonome care au ajuns să exercite puterea sub supremaţia formală a califatului în perioada sa de decădere. Nu este necesar să vorbim prea mult despre acestea. Oricât ar fi de interesante pentru arabişti, ele trebuie menţionate aici mai mult ca reper convenabil. Cel mai important şi mai puternic dintre ele era condus de dinastia Fatimizilor, care a cucerit Egiptul, cea mai mare parte a Siriei şi Levantului şi coasta Mării Roşii.

Acest teritoriu includea marile sanctuare de la Mecca şi Medina şi, prin urmare, profitabilul şi importantul comerţ dezvoltat în jurul pelerinajelor. La graniţele Anatoliei şi Siriei de Nord, o altă dinastie, cea a Hamdanizilor, se afla între Fatimizi şi Imperiul Bizantin, în timp ce inima califatului, Irakul şi vestul Persiei, împreună cu Azerbaidjanul, erau stăpânite de Buizi. În fine, provinciile din nord-est, Khurasan, Sijistan şi Transoxiana, ajunseseră în mâinile Samanizilor.

Enumerarea acestor patru concentrări ale puterii este departe de a reda complexitatea schimbătoarei lumi arabe din secolul al X-lea, dar oferă tot fundalul necesar în acest punct pentru a prezenta desfăşurarea procesului prin care pe teritoriul islamului au apărut două noi imperii, unul cu centrul în Anatolia şi celălalt în Persia.

Firul naraţiunii îl oferă un popor din Asia Centrală deja amintit în această poveste, turcii. Unii dintre ei fuseseră primiţi de Sasanizi pe teritoriul lor în ultimii ani când se aflaseră la putere, în schimbul ajutorului lor. Pe vremea aceea,

„imperiul” turc, dacă putem numi aşa confederaţia lor tribală, se întindea în toată

Asia; aceasta a fost prima lor epocă de glorie. Ca şi în cazul altor popoare nomade, acest ascendent s-a dovedit curând a fi trecător. Turcii s-au confruntat în acelaşi timp cu conflicte între triburi şi cu o resurgenţă a puterii chinezilor, iar marele atac al arabilor a căzut asupra unui popor divizat şi demoralizat. În 667

arabii au invadat Transoxiana, iar în secolul următor au distrus şi ultimele rămăşiţe ale imperiului turc din Asia de Vest. Au fost opriţi abia în secolul al VIII-lea de khazari, alt popor de origine turcică. Înainte de aceasta, confederaţia turcilor din răsărit se destrămase.

În ciuda acestui colaps, ceea ce s-a întâmplat a avut o importanţă deosebită.

Pentru prima dată, un soi de organizare politică a unor nomazi se întinsese pe tot teritoriul Asiei şi rezistase peste un secol. Toate cele patru mari civilizaţii de la acea vreme – China, India, Bizanţul şi Persia – consideraseră că trebuie să aibă relaţii cu hanii turci, supuşii lor învăţând multe din aceste contacte. Printre altele, şi-au însuşit arta scrierii; prima inscripţie turcică descoperită datează de la începutul secolului al VIII-lea. În ciuda acestui lucru, trebuie să ne bazăm pe cronicile şi izvoarele altor popoare pentru perioade lungi din istoria turcilor.

Aceste aspecte, împreună cu fragmentarea triburilor turcice, rămân obscure până în secolul al X-lea. A urmat prăbuşirea dinastiei Tang din China, un eveniment major care le-a oferit oportunităţi importante turcilor de răsărit şi celor sinizaţi, tocmai în momentul în care se înmulţeau semnele de slăbiciune în lumea islamică. Unul dintre ele a fost apariţia statelor care le-au succedat Abbasizilor.

Sclavii turci sau „mamelucii” serviseră mult timp în armatele califatelor; acum erau folosiţi ca mercenari de dinastiile care încercau să umple vidul de putere.

Dar popoarele turcice au început din nou să migreze în secolul al X-lea. La mijlocul acestui secol, o nouă dinastie a restaurat puterea şi unitatea chineze; poate că acesta a fost elementul care a dat imboldul decisiv alteia dintre îndelungatele operaţiuni de „schimbare a macazului” prin care popoarele din Asia Centrală s-au împins unele pe altele spre noi teritorii. Indiferent care ar fi cauza, un popor – turcii oguzi – s-a aflat în avangarda celor ce se îndreptau spre teritoriile nord-estice ale vechiului calif şi a înfiinţat aici noi state. Una dintre ramurile acestor triburi au constituit-o selgiucizii, strămoşii actualului popor turc din Anatolia. Având contacte strânse cu khazarii, unii dintre ei adoptaseră mai întâi iudaismul, dar până în 960 fuseseră convertiţi la islam prin eforturile asidue ale misionarilor Samanizilor, pe vremea când se aflau încă în Transoxiana.

Mulţi dintre conducătorii noilor regimuri turcice erau foşti soldaţi sclavi ai arabo-persanilor; un astfel de grup era format din Ghaznavizi, o dinastie care pentru scurt timp a stăpânit un teritoriu imens ce se întindea până spre India (acesta a fost, de asemenea, primul regim postabbasid care din rândul generalilor săi îşi alegeau un sultan, care era şeful statului). Dar şi ei au fost daţi la o parte odată cu sosirea altor invadatori nomazi. Oguzii au venit într-un număr suficient de mare pentru a produce o schimbare majoră în compoziţia etnică a Persiei, precum şi în economia acesteia. Şi dintr-un alt punct de vedere sosirea lor a adus cu sine o transformare mai profundă decât oricare alta de până atunci şi a inaugurat o nouă etapă a istoriei islamice. Ca urmare a eforturilor Samanizilor, unii dintre turcii oguzi erau deja musulmani şi au tratat cu respect ceea ce au găsit aici. Acum a început traducerea în diferite versiuni ale limbii turcice a principalelor opere ale unor savanţi arabi şi persani, ceea ce avea să le ofere popoarelor turcice un acces fără precedent la civilizaţia arabă.

La începutul secolului al XI-lea selgiucizii au traversat şi râul Oxus. Aceasta avea să ducă la crearea altui imperiu turcic, care a dăinuit până în 1194, iar în Anatolia, până în 1243. După ce i-au alungat pe Ghaznavizi din estul Iranului, selgiucizii s-au întors împotriva Buizilor şi au cucerit Irakul, devenind astfel primii invadatori din Asia Centrală din epoca istorică ce au pătruns mai departe de Podişul Iranului. Poate deoarece erau musulmani

sunniţi, par să fi fost bine primiţi de mulţi dintre foştii supuşi ai Buizilor şiiţi. Însă au continuat să înfăptuiască lucruri şi mai măreţe. După ce au ocupat Siria şi Palestina, au invadat Asia Mică, unde i-au învins pe bizantini – a fost una dintre cele mai grele înfrângeri din istoria acestora, la Manzikert, în 1071. În mod semnificativ, selgiucizii au numit sultanatul pe care l-au înfiinţat aici ar Rüm, căci începând din acel moment s-au considerat moştenitorii fostelor teritorii romane. Faptul că islamul avea un avanpost pe teritoriul vechiului Imperiu Roman a stârnit zelul cruciaţilor din Europa; a deschis Asia Mică şi colonizării de către turci.

În multe privinţe, prin urmare, selgiucizii au jucat un rol istoric însemnat. Nu doar au început convertirea Asiei Mici de la creştinism la islam, ci au declanşat şi cruciadele şi, o lungă perioadă, le-au făcut faţă singuri. Acest lucru i-a costat scump pe alte fronturi. Spre mijlocul secolului al XII-lea, puterea selgiucizilor se diminua deja în teritoriile persane. Totuşi, imperiul selgiucizilor a rezistat suficient pentru a face posibilă o cristalizare definitivă în inima teritoriilor islamice a unei culturi comune şi a unor instituţii care de data aceasta includeau şi popoare turcice.

Acest fapt s-a datorat nu atât inovaţiilor aduse de cârmuirea selgiucizilor, cât faptului că aceasta şi-a dat seama de unele realităţi sociale (iar în islam acestea erau de natură religioasă). Esenţa structurii selgiucizilor era mai mult tributul decât activitatea administrativă. Era un fel de confederaţie de triburi şi localităţi şi nu era mai capabilă să reziste presiunilor pe termen lung decât predecesorii ei.

Aparatul central al imperiului consta în armatele sale şi ceea ce era necesar pentru întreţinerea lor; pe plan local, aveau autoritate cele mai de vază dintre ulemale, teologii şi liderii religioşi ai islamului. Ele au asigurat o consolidare a autorităţii şi a cutumelor sociale care avea să supravieţuiască şi califatelor şi să devină liantul societăţii islamice de pe tot cuprinsul Orientului Mijlociu. Aveau să conducă până la apariţia naţionalismului, în secolul XX. În ciuda împărţirii şcolilor între ulemale, ele asigurau un sistem cultural şi social comun la nivel local, ce avea grijă să păstreze loialitatea maselor faţă de noile regimuri care se succedau la vârf şi care ar fi putut avea origini străine. Din rândul lor proveneau purtătorii de cuvânt politici care puteau să asigure satisfacţia la nivel local şi să ofere legitimitate noilor regimuri prin sprijinul lor.

Aceasta a dus la una dintre cele mai izbitoare diferenţe dintre cultura islamică şi societatea creştină. Elitele religioase au reprezentat factorul-cheie în sistemul ulemalelor; ele organizau comunitatea locală, religioasă, astfel încât birocraţia, în sens occidental, nu era necesară. În contextul diviziunilor politice ale lumii islamice în epoca declinului califatelor, aceste elite au asigurat unitatea ei socială. Tiparul selgiucid s-a răspândit în toată lumea arabă şi a fost menţinut şi de imperiile care au urmat. O altă instituţie de bază a fost folosirea sclavilor, unii în administraţie, dar mulţi în armate. Deşi selgiucizii mai ofereau mari fiefuri în schimbul serviciului militar, sclavii – adesea de origine turcică – erau cei care asigurau adevărata forţă pe care se baza regimul, armatele sale. În fine, se baza, de asemenea, pe menţinerea, acolo unde era posibil, a localnicilor cu ranguri înalte, persani sau arabi.

Anii de declin ai regimului selgiucizilor au scos la iveală slăbiciunile acestei structuri. Ea depindea foarte mult de disponibilitatea unor indivizi

capabili, sprijiniţi de loialităţi tribale. Dar turcii erau extrem de puţin reprezentaţi în teritoriu şi nu puteau menţine loialitatea supuşilor lor dacă nu aveau succes. Când primul val de colonizare musulmană din Anatolia s-a încheiat, această zonă mai era doar la suprafaţă turcă, iar oraşele musulmane se aflau într-o regiune în care se vorbea o limbă diferită; limba locală nu era arabizată, aşa cum se întâmplase mai spre sud, şi înlocuirea culturii greceşti din zonă nu s-a produs decât foarte lent. Mai spre est, primele teritorii musulmane care aveau să fie pierdute au căzut în mâinile unor păgâni în secolul al XII-lea; un conducător nomad (considerat de mulţi europeni a fi un rege creştin, Preotul Ioan, venit din Asia Centrală pentru a-i ajuta pe cruciaţi) a cucerit Transoxiana de la selgiucizi.

Fenomenul cruciadelor a fost, în parte, un răspuns la consacrarea puterii selgiucizilor. Turcii, poate din cauză că se convertiseră târziu la islam, erau mai puţin toleranţi decât arabii. Au început să le facă probleme pelerinilor creştini care se îndreptau spre locurile sfinte. Celelalte cauze care au stat la originea cruciadelor ţin mai mult de istoria Europei decât de cea a islamului şi pot fi tratate în altă parte, dar în anul 1100 lumea islamică era din nou în defensivă, deşi ameninţarea francilor nu era încă gravă. Totuşi, începuse Reconquista spaniolă, iar arabii pierduseră deja Sicilia. Prima cruciadă (1096-1099) a fost favorizată de scindările dintre musulmani, care le-au permis invadatorilor să întemeieze patru formaţiuni statale latine în Levant: Regatul Latin de Ierusalim şi cele trei fiefuri ale sale – comitatul Edessa, principatul Antiohia şi comitatul de Tripoli. Nu aveau să reziste prea mult, dar la începutul secolului al XII-lea prezenţa lor părea o ameninţare la adresa islamului. Succesul cruciaţilor a stârnit o reacţie din partea musulmanilor, iar un general selgiucid a cucerit Mosulul, transformându-l într-un centru în jurul căruia a construit un nou stat, în nordul Mesopotamiei şi Siria. A ocupat Edessa în 1144, în timp ce fiul său a înţeles că poate exploata faptul că creştinii îşi înstrăinaseră populaţia musulmană locală, pe care o prigoneau. Un nepot al acestui prinţ, Saladin, a pus mâna pe putere în Egipt în 1171, ceea ce a marcat sfârşitul Califatului Fatimid.

Saladin era de origine kurdă. A ajuns să fie privit ca eroul recuceririi Levantului de către musulmani şi rămâne o figură fascinantă, în ciuda eforturilor constante ale unor savanţi sceptici şi mai puţin romantici de a distruge imaginea de *beau idéal* a cavalerismului sarazin. Fascinaţia pe care a exercitat-o asupra contemporanilor săi creştini avea la origine unele paradoxuri ce trebuie să fi avut o forţă educaţională veritabilă. Indiscutabil, nu era creştin, deşi se spunea că era un om bun, care se ţinea de cuvânt şi era drept în acţiunile sale; se purta cavalereşte, deşi făcea parte dintr-o lume care nu cunoştea idealul cavaleresc.

(Acest lucru i-a nedumerit pe unii francezi atât de mult, încât au ajuns să creadă că fusese, de fapt, făcut cavaler de un prizonier creştin şi că a primit botezul când era pe patul de moarte.) La un nivel mai lumesc, primul mare triumf al lui Saladin a fost cucerirea Ierusalimului în 1187, ceea ce a constituit una dintre cauzele unei noi cruciade, a treia (1189-1192). Aceasta nu a reuşit să facă mare lucru împotriva lui, dar i-a iritat şi mai tare pe musulmani, care începeau acum să manifeste mai multă îndârjire şi ostilitate ideologică faţă de creştinism. Au urmat persecutarea creştinilor şi, odată cu aceasta, declinul lent, dar ireversibil al populaţiilor

creştine de pe teritoriile musulmane.

Saladin a întemeiat o dinastie musulmană, cea a sultanilor Aiubizi, care au stăpânit Levantul (în afara enclavelor cruciate), Egiptul şi coasta Mării Roşii. A rezistat până când a fost lichidată de nişte conducători proveniţi din rândurile gărzilor palatului, mamelucii, de origine turcică. Aceştia aveau să pună punct ultimelor cuceriri cruciate din Palestina. Prin comparaţie, reînvierea califatului la Cairo (acordat unui membru al casei Abbasizilor) a avut o semnificaţie redusă. A însemnat totuşi că, în măsura în care islamul mai avea o putere preponderentă şi un centru cultural, acestea se aflau în Egipt. Bagdadul nu avea să-şi revină niciodată.

Mamelucii mai aveau o mare realizare. Ei au fost cei care au oprit în cele din urmă un val de cuceriri mult mai ameninţător decât cel al francilor, care începuse de mai bine de jumătate de secol. Este vorba despre atacurile mongolilor, a căror istorie nu ţine cont de diviziunile cronologice sau teritoriale. Într-o perioadă incredibil de scurtă acest popor nomad a atras pe orbita sa China, India, Orientul Mijlociu şi Europa şi a lăsat urme de neşters. Totuşi, nu există niciun centru fizic al istoriei mongolilor, cu excepţia corturilor din postav din tabăra conducătorului lor; au lovit cu forţa unui uragan, îngrozind atâtea civilizaţii; au masacrat, au distrus, au cucerit şi au reorganizat la o scară nemaiîntâlnită până în secolul XX.

Ei trebuie analizaţi separat, ca ultimii şi cei mai de seamă dintre cuceritorii nomazi.

Pentru a le identifica originile trebuie să ne îndreptăm spre ţinuturile orientale ale Eurasiei Centrale, la mijlocul mileniului I e.n. Expansiunea turcilor împinsese alte populaţii spre periferii, iar unele dintre cele care nu au vrut să se supună s-au îndreptat spre sud, unde s-au stabilit în interiorul şi la marginea fostului Imperiu Han. Un grup de populaţii ce vorbeau limbile mongolice, care de mult atrăseseră atenţia autorităţilor chineze, au ajuns treptat să devină parte a tiparului confuz al politicii din China secolelor V-VI. Unii mongoli au jucat un rol crucial în întemeierea unor noi dinastii – atât Sui, cât şi Tang erau dinastii pe jumătate mongole la origine. Alţii trăiau în afara sferei de influenţă a Chinei.

Existaseră elemente mongole în multe dintre marile federaţii nomade din mileniul I e.n. – la avari, la turci şi probabil şi la huni. În a doua jumătate a secolului al IX-lea şi în primii ani ai secolului al X-lea, un grup, kitanii, şi-a organizat un stat şi a pătruns în nordul Chinei, unde a fondat dinastia Liao, care a stăpânit Manciuria, estul Mongoliei şi o mare parte din nordul Chinei, din 916 până în 1125.

Dinastia Liao a fost, fără îndoială, o sursă de inspiraţie şi pentru alte grupuri mongole care trăiau în nordul Chinei şi care au început să se considere mai mult decât nişte simpli păstori, servitori sau meşteşugari. Dar la începutul secolului al XII-lea, când statul Liao s-a prăbuşit spectaculos sub presiunile duşmanilor săi, toate triburile mongole aveau să sufere consecinţele. Presiunile exercitate de rivalii lor etnici au declanşat lupte aprige pentru supremaţie între clanurile mongole rămase şi l-au împins pe un tânăr pe nume Temugin pe culmile încrâncenării şi ale dorinţei de afirmare. Data naşterii sale este incertă, dar în anii 1190 a devenit han al poporului său. Câţiva ani mai târziu, a devenit hagan al triburilor pe care le numea mongoli şi a fost recunoscut ca atare prin acordarea titlului de Cinghis-Han („rege universal”). În urma unei alterări

arabe a numelui său, a ajuns să fie cunoscut în Europa ca Ginghis-Han. Şi-a extins puterea şi asupra altor popoare din Asia Centrală şi, în 1215, a învins statul dinastiei Jin din nordul Chinei şi Manciuria, întemeiat de jurcheni (strămoşii manciurienilor).

Acesta nu a fost decât începutul. Când a murit, în 1227, băiatul născut în stepele orientale devenise cel mai mare cuceritor din istorie.

El pare diferit de toţi ceilalţi conducători războinici nomazi de până atunci.

Cinghis credea cu adevărat că avea misiunea de a cuceri lumea. Cucerirea era ţelul său, nu prăzile de război sau colonizarea, şi a organizat adesea teritoriile cucerite într-un mod sistematic. Acest lucru a condus la o structură care merită numele de „imperiu” mai mult decât majoritatea sistemelor de guvernare ale nomazilor. Era superstiţios, tolerant faţă de religiile diferite de păgânismul său şi, după cum a afirmat un istoric persan, „obişnuia să-i preţuiască pe înţelepţii şi pustnicii iubiţi şi respectaţi ai fiecărui trib, crezând că astfel îl mulţumeşte pe Dumnezeu”. Ba chiar, din câte se pare, susţinea că el însuşi ar fi avut o misiune divină. Acest eclectism religios avea o importanţă majoră, ca şi faptul că el şi adepţii săi (cu excepţia unor turci care li s-au alăturat) nu erau musulmani, aşa cum erau selgiucizii atunci când au ajuns în Orientul Mijlociu. Acest aspect nu era important doar pentru creştini şi budişti – printre mongoli existau atât nestorieni, cât şi budişti – ci însemna şi că mongolii nu erau identificaţi cu religia majorităţii din Orientul Mijlociu.

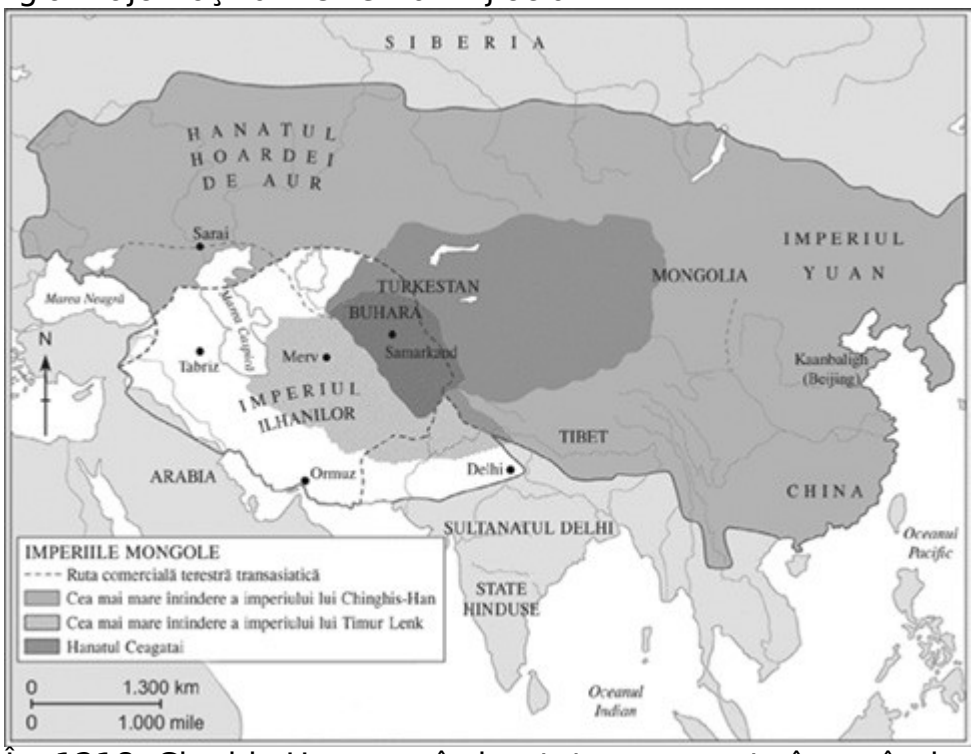

În 1218 Cinghis-Han s-a îndreptat spre vest, începând era invaziilor mongole în Transoxiana şi nordul Persiei. Nu a acţionat niciodată pripit, din capriciu sau fără premeditare, dar este foarte posibil ca acest prim atac să fi fost provocat de greşeala unui prinţ musulman care i-a ucis solii. De aici Cinghis a continuat cu un raid devastator în Persia, cotind apoi spre nord, prin Caucaz, în sudul Rusiei, de unde s-a întors pe partea cealaltă a Mării Caspice.

Toate acestea au fost realizate până în anul 1223. Buhara şi Samarkandul au fost prădate şi locuitorii lor masacraţi, pentru a-i înspăimânta pe alţii care se gândeau să opună rezistenţă. (Predarea era întotdeauna calea cea mai sigură de urmat cu mongolii şi în acest fel mai multe popoare mici aveau să supravieţuiască fără prea multe neajunsuri, în afară de plata unui tribut şi prezenţa unui guvernator mongol.) Transoxiana nu şi-a mai recâştigat niciodată locul în viaţa Persiei islamice după aceea. Civilizaţia creştină îşi făcuse o idee despre vitejia mongolilor după înfrângerea georgienilor, în 1221, şi a cnejilor din sudul Rusiei, doi ani mai târziu. Dar aceste evenimente care nu prevesteau nimic bun au fost doar preludiul a ceea ce avea să urmeze.

Cinghis a murit în est în 1227, dar fiul şi succesorul său, Ogodai, a trimis nişte forţe armate înapoi în vest după cucerirea nordului Chinei. În 1236 armatele sale au năvălit în Rusia. Sub comanda nepotului lui Cinghis, Batu, şi a strategului militar Subutai, au cucerit Kievul şi s-au stabilit pe cursul inferior al Volgăi, de unde au organizat un sistem de tributuri pentru cnezatele ruseşti pe care nu le ocupaseră. Între timp au pătruns în Europa catolică. Cavalerii teutoni, polonezii şi ungurii au cedat pe rând în faţa lor. Cracovia a fost incendiată şi Moravia devastată. O ceată mongolă a pătruns în Austria, în timp ce urmăritorii regelui Ungariei l-au vânat prin toată Croaţia, ajungând în cele din urmă în Albania, înainte de a fi rechemaţi înapoi.

Principalele forţe ale lui Batu au părăsit Europa când au aflat de moartea lui Ogodai, în 1241, retrăgându-se pentru a-l comemora pe haganul defunct şi a participa la alegerea succesorului acestuia. Aceasta s-a întâmplat abia în 1246. Un călugăr franciscan a participat la ceremonie (se afla acolo ca emisar al papei); au mai fost prezenţi un mare duce al Rusiei, un sultan selgiucid, fratele sultanului aiubid al Egiptului, un sol al califului abbasid, un reprezentant al regelui Armeniei şi doi pretendenţi la tronul creştin al Georgiei. Alegerea noului succesor nu a rezolvat problemele ridicate de disensiunile din rândul mongolilor şi abia odată cu realegerea altui hagan, în 1251 (după ce moartea predecesorului său pusese capăt unei domnii de scurtă durată), s-a pregătit terenul pentru alt atac al mongolilor.

Noul conducător era alt nepot al lui Ginghis, Möngke. Avea să devină unul dintre cei mai mari hani ai mongolilor. Primele sale atacuri s-au concentrat aproape exclusiv asupra unor teritorii musulmane şi au provocat un optimism nejustificat în rândul creştinilor, care au observat, de asemenea, creşterea influenţei nestoriene la curtea mongolă. În această zonă, nominal încă supusă califatului, domnea dezordinea după campania lui Ginghis-Han. Selgiucizii din ar Rüm fuseseră învinşi în 1243 şi nu erau capabili să-şi afirme autoritatea. În acest vid de putere, forţele mongole relativ mici şi locale puteau fi eficiente şi Imperiul Mongol s-a bazat în principal pe vasalii din rândul numeroşilor conducători locali.

Noua campanie i-a fost încredinţată fratelui mai mic al haganului şi a început cu traversarea râului Oxus, în ziua de Anul Nou din 1256. După suprimarea celebrei secte a Asasinilor, s-a îndreptat spre Bagdad, cerându-i califului să se predea. Oraşul a fost luat cu asalt şi distrus şi ultimul calif abbasid a fost ucis –

deoarece existau unele superstiţii legate de vărsarea sângelui său, ar fi

fost înfăşurat într-un covor şi călcat în picioare de cai. A fost o perioadă neagră în istoria islamului deoarece peste tot în Orientul Mijlociu creştinii au prins curaj, aşteptând să fie răsturnaţi stăpânit lor musulmani. În anul următor, când a fost lansată ofensiva mongolilor împotriva Siriei, musulmanii au fost forţaţi să se plece în faţa crucii pe străzile Damascului, care capitulase, şi o moschee a fost transformată în biserică creştină. Mamelucii din Egipt erau următorii pe lista de cuceriri la moartea marelui han. Comandantul mongol din vest a susţinut succesiunea fratelui său mai mic, Kubilai, aflat în îndepărtata Chină. Dar a fost prins în vâltoarea evenimentelor şi şi-a dus o mare parte din armată înapoi în Azerbaidjan, aşteptând să vadă ce urmează. Mamelucii au atacat o armată slăbită la Ain Jalut, în apropiere de Nazaret, pe 3 septembrie 1260. Generalul mongol a pierit, legenda invincibilităţii mongolilor a fost zdruncinată şi s-a ajuns la un punct de cotitură din istoria lumii. Pentru mongoli, epoca cuceririlor se încheiase, începând cea a consolidării.

Unitatea imperiului lui Cinghis-Han se apropia de sfârşit. După un război civil, moştenirea a fost împărţită între prinţii casei sale, sub supremaţia nominală a nepotului său Kubilai, împărat al Chinei, care avea să fie ultimul dintre marii hani. Hanatul rus a fost împărţit în trei: hanatul Hoardei de Aur se întindea de la Dunăre până la munţii Caucaz, iar la est de acesta se aflau hanatul „Cheibanid” în nord (numit astfel după primul său han) şi cel al Hoardei Albe în sud. Hanatul Persiei, condus iniţial de fratele lui Möngke, Hulagu, includea mare parte din Asia Mică şi se întindea pe teritoriul Irakului şi Persiei, până la Oxus. Dincolo de acesta se afla hanatul Turkestanului. Certurile dintre aceste state le-au permis mamelucilor să distrugă enclavele cruciaţilor şi să se răzbune pe creştinii care se compromiseseră colaborând cu mongolii.

Privind retrospectiv, este încă greu de înţeles de ce mongolii au avut succes atât de mult timp. În vest aveau avantajul că nu exista o singură mare putere, precum Persia sau Imperiul Roman de Răsărit, care să le ţină piept, dar în est au învins China, fără îndoială un mare stat imperial. I-a ajutat şi faptul că s-au confruntat cu inamici dezbinaţi; unii suverani creştini trăgeau speranţă că se pot folosi de puterea mongolilor împotriva musulmanilor şi chiar a altor conducători creştini, în timp ce orice combinaţie între o civilizaţie creştină şi China împotriva mongolilor era de neconceput, dat fiind că mongolii controlau căile de comunicaţie dintre acestea. Şi toleranţa faţă de diversitatea religioasă, cu excepţia perioadei de ură implacabilă împotriva islamului, a acţionat în favoarea lor; cei care capitulau fără luptă nu aveau de ce să se teamă. Cei care ar fi vrut să opună rezistenţă puteau lua aminte la ruinele Buharei ori ale Kievului sau la piramidele de cranii ridicate în locurile unde înainte fuseseră oraşe persane; mult din succesul mongolilor trebuie să fi fost pur şi simplu rezultatul terorii, care i-a învins pe mulţi dintre duşmanii lor încă înainte de a începe vreo luptă.

În ultimă instanţă, explicaţia victoriilor lor au constituit-o tehnica militară simplă şi talentul organizatoric. Soldatul mongol era rezistent, bine instruit şi condus de generali care exploatau toate avantajele pe care le putea oferi o cavalerie ce se deplasa rapid. Mobilitatea lor se datora, în parte, atenţiei cu care se făceau recunoaşterea şi culegerea informaţiilor înainte de o campanie. Disciplina călăreţilor lor şi stăpânirea unor tehnici

de asediu (pe care mongolii preferau totuşi să-l evite) i-au făcut mult mai de temut decât o simplă hoardă de prădători nomazi. Pe măsură ce cuceririle au continuat, armata mongolă a recrutat specialişti dintre prizonieri; spre mijlocul secolului al XIII-lea, în rândurile sale se aflau oameni de toate etniile. Celor mai buni li se acordau roluri importante atunci când teritoriile cucerite erau reorganizate în vederea mobilizării şi impozitării ulterioare.

Deşi nevoile armatei sale erau simple, imperiul lui Cinghis-Han şi, într-o măsură oarecum mai mică, al succesorilor săi era o realitate administrativă ce acoperea o zonă vastă. Una dintre primele inovaţii ale lui Cinghis a fost transpunerea în scris a limbii mongole, folosind scrierea turcă. Acest lucru a fost făcut de un prizonier. Stăpânirea mongolă a fost întotdeauna dispusă să profite de talentele puse la dispoziţia sa de cuceriri. Funcţionarii chinezi organizau teritoriile cucerite în scopul impozitării; atunci când sistemul chinez al banilor de hârtie a fost introdus de mongoli în economia persană, în secolul al XIII-lea, a atras după sine o prăbuşire dezastruoasă a comerţului, dar acest eşec nu ştirbeşte cu nimic meritul folosirii unor tehnici străine.

Într-un imperiu atât de vast, comunicaţiile erau cheia puterii. O reţea de staţii de poştă, de-a lungul principalelor drumuri, facilita deplasarea rapidă a mesagerilor şi spionilor. Drumurile au stimulat, de asemenea, comerţul şi, în ciuda represiunilor dure împotriva oraşelor care le opuneau rezistenţă, mongolii încurajau de obicei reconstrucţia şi relansarea comerţului, din impozitarea căruia căutau să obţină venituri. Asia a cunoscut un fel de *Pax Mongolica*. Caravanele erau protejate împotriva bandiţilor nomazi de către mongoli, braconieri transformaţi în paznici de vânătoare. Înregistrând cel mai mare succes dintre toţi nomazii, nu aveau să le permită altor nomazi să le fure prada. Comerţul terestru între China şi Europa era în timpul mongolilor la fel de facil ca în orice altă perioadă; Marco Polo este cel mai celebru dintre călătorii europeni care au străbătut Asia de Est în secolul al XIII-lea şi, la data la care a ajuns acolo, mongolii cuceriseră China, dar înainte de naşterea sa tatăl şi unchiul lui porniseră într-o călătorie prin Asia care avea să dureze mulţi ani. Amândoi erau comercianţi veneţieni şi au avut suficient succes pentru a porni din nou la drum aproape imediat după ce s-au întors, luându-l şi pe tânărul Marco cu ei. Şi pe mare comerţul Chinei era legat de Europa, prin portul Ormuz din Golful Persic, dar pe rutele terestre spre Crimeea şi Trapezunt erau aduse cele mai multe mătăsuri şi mirodenii spre Apus, asigurând grosul comerţului bizantin în ultimele sale secole.

Rutele terestre depindeau de hani şi, în mod semnificativ, negustorii au fost întotdeauna susţinători înfocaţi ai regimului mongol.

În relaţiile cu restul lumii, Imperiul Mongol a ajuns să trădeze influenţa Chinei în presupoziţiile sale fundamentale. Hanii erau reprezentanţii pe pământ ai unicului zeu al cerului, Tängri; supremaţia sa trebuia recunoscută, deşi acest lucru nu însemna că practicarea altor religii nu avea să fie tolerată. Dar însemna, în schimb, că diplomaţia în sens occidental era de neconceput. Ca şi împăraţii chinezi pe care aveau să-i înlocuiască, hanii se considerau susţinătorii unei monarhii universale; cei care ajungeau la ea trebuiau să vină în genunchi.

Ambasadorii aduceau tribut, nu erau reprezentanţii unor puteri cu

acelaşi statut.

În 1246, când nişte emisari de la Roma i-au transmis marelui han protestele papei în legătură cu tratamentul aplicat de mongoli Europei creştine şi i-au recomandat să se boteze, el a răspuns fără menajamente: „Dacă nu împliniţi porunca lui Dumnezeu şi dacă nu ţineţi seama de porunca mea, voi şti că îmi sunteţi duşmani.

Şi am să vă fac să pricepeţi ce înseamnă asta”. Cât priveşte botezul, papei i s-a spus să vină personal să-l slujească pe han. Acesta nu a fost un mesaj izolat, căci alt papă a primit acelaşi răspuns de la guvernatorul mongol al Persiei un an mai târziu: „Dacă vrei să-ţi păstrezi pământurile, trebuie să vii la noi în persoană şi să te înfăţişezi stăpânului lumii. Altfel, nu ştim ce se va întâmpla; doar Dumnezeu ştie”.

Influenţele culturale care au acţionat asupra conducătorilor mongoli şi a cercului lor nu erau doar chineze. Există multe dovezi despre importanţa creştinismului nestorian la curtea mongolă şi aceasta a alimentat speranţele europenilor privind o apropiere de hani. Imediat după Anul Nou, în 1254, un călugăr armean i-a spus unuia dintre cei mai remarcabili vizitatori apuseni ai hanului, franciscanul Guillaume de Rubruc, că marele han va fi botezat peste câteva zile, dar nu s-a întâmplat aşa ceva. Guillaume a continuat totuşi câştigând o dezbatere în faţa acestuia, apărând credinţa creştină împotriva unor reprezentanţi musulmani şi budişti şi având cel mai mare succes. De fapt, tocmai în acel moment mongolii îşi adunau forţele pentru dublul asalt spre supremaţia mondială, împotriva dinastiei Song din China şi împotriva musulmanilor, stăvilit până la urmă în Siria de mameluci, în 1260.

Totuşi, încercările mongolilor de a cuceri Levantul nu s-au încheiat aici.

Niciuna dintre ele nu a avut însă succes; de prea mult timp disputele dintre mongoli le lăsau mamelucilor libertate de acţiune. Evident, creştinilor le-a părut rău când a murit Hulagu, ultimul han care a reprezentat o ameninţare reală pentru Orientul Mijlociu câteva decenii la rând. După acesta, în Persia au domnit nişte ilhani sau hani mai mici, mai preocupaţi de certurile lor cu Hoarda de Aur şi Hoarda Albă. Treptat, sub stăpânirea lor, Persia şi-a revenit după invaziile din acel secol. Ca şi în Orient, mongolii conduceau prin intermediul unor administratori recrutaţi pe plan local şi se arătau toleranţi faţă de creştini şi budişti, deşi nu şi faţă de musulmani la început. A existat un semn clar de schimbare a poziţiei relative a mongolilor şi europenilor atunci când ilhanii au început să-i sugereze papei că ar trebui să formeze o alianţă împotriva mamelucilor.

În 1294, când Kubilai-Han a murit în China, a mai dispărut una dintre puţinele legături care asigurau unitatea Imperiului Mongol. În anul următor un ilhan pe nume Ghazan a marcat o memorabilă rupere de tradiţia mongolă: a devenit musulman. Începând de atunci, toţi conducătorii Persiei au fost musulmani. Dar aceasta nu a îndeplinit toate lucrurile la care, poate, se sperase şi ilhanul a murit tânăr, lăsând în urma sa multe probleme nerezolvate. Fusese o mişcare îndrăzneaţă să îmbrăţişeze islamul, dar nu a fost suficient. Îi ofensase pe mulţi mongoli şi, în ultimă instanţă, hanii depindeau de căpitanii lor. Cu toate acestea, lupta cu mamelucii nu era încă abandonată. Deşi nu au avut succes în ultimă instanţă, armatele lui Ghazan au cucerit Alepul în 1299; în anul următor oamenii s-au rugat pentru el în moscheea omeiadă din Damasc. A fost

ultimul han care a încercat să pună în practică planul cuceririlor mongole din Orientul Mijlociu stabilit cu o jumătate de secol înainte, dar totul a fost în zadar până la urmă, când mamelucii au respins ultima invazie mongolă a Siriei, în 1303. Ilhanul a murit în anul următor.

Ca şi în China, şi în Persia s-a dovedit curând că stăpânirea mongolă se bucurase doar de o scurtă vară indiană de consolidare, după care a început să se destrame. Ghazan a fost ultimul ilhan cu autoritate. Dincolo de hotarele teritoriilor lor, succesorii lui nu au mai putut exercita foarte multă influenţă; mamelucii îi terorizau pe vechii aliaţi ai mongolilor, armenii creştini, şi Anatolia era disputată de diferiţi prinţi turci. Nu prea aveau ce spera de la Europa, unde iluzia visului cruciadelor se risipise.

Deşi puterea mongolilor era în declin, a mai fost o ultimă zvâcnire a terorii exercitate cândva de ei în Orientul Mijlociu odată cu apariţia unui conducător care rivaliza chiar şi cu Cinghis. În 1369, Tamerlan sau Timur cel Şchiop (Timur

Lenk) a devenit conducătorul Samarkandului. De 30 de ani istoria ilhanilor fusese marcată de tensiuni sociale şi dispute privind succesiunea; Persia a intrat în stăpânirea lui Timur în 1379. Noul han dorea să rivalizeze cu Cinghis. Prin amploarea cuceririlor şi ferocitatea comportamentului său, a reuşit; este posibil să fi fost şi un conducător la fel de bun. Cu toate acestea, îi lipsea înţelepciunea politică a predecesorilor săi. Cu arta nu avea nicio legătură. Deşi a devastat India şi a invadat oraşul Delhi (era la fel de dur şi cu cei care erau musulmani, ca el, nu numai cu creştinii), i-a supus pe hanii mongoli din Hoarda de Aur, i-a învins pe mameluci şi pe turci şi a adus sub controlul său Mesopotamia, precum şi Persia, a pustiit totul în urma lui. Rolul său istoric a fost, exceptând două aspecte, aproape nesemnificativ. Una dintre realizările sale negative a fost extincţia aproape completă a creştinismului asiatic în forma sa nestoriană şi iacobită. Aceasta nu se încadra nici pe departe în tradiţia mongolă, dar Timur era pe jumătate turc, pe jumătate mongol şi nu ştia nimic despre viaţa nomazilor din Asia Centrală, de unde provenea Cinghis, cu disponibilitatea sa de a tolera clerul creştin. Singura sa realizare pozitivă a fost neintenţionată şi temporară; pentru scurt timp, a prelungit viaţa Bizanţului. Printr-o mare victorie asupra unor populaţii turce din Anatolia, otomanii, în 1402, i-a împiedicat o vreme să dea lovitura de graţie imperiului răsăritean.

Aceasta era direcţia în care se îndrepta istoria Asiei de Vest de când mongolii nu mai reuşeau să-şi menţină controlul în Anatolia selgiucizilor.

Datorită amplorii spectaculoase a campaniilor mongole – din Albania până în Java – acest lucru este greu de perceput până la moartea lui Timur, în 1405, dar apoi a devenit evident. Înainte de aceasta, mongolii fuseseră deja învinşi în China.

Moştenirea lui Timur s-a năruit, Mesopotamia devenind în cele din urmă o federaţie de triburi de turkmeni cu nume exotic, „Cei cu oile negre”, în timp ce succesorii săi au mai păstrat o perioadă Persia şi Transoxiana. Spre mijlocul secolului al XV-lea, Hoarda de Aur era în toiul procesului de destrămare. Deşi putea încă să terorizeze Rusia, ameninţarea mongolă la adresa Europei dispăruse de mult.

La acea dată, Bizanţul îşi dădea ultima suflare. De peste două secole se lupta zadarnic să supravieţuiască, şi nu doar cu puternicii săi vecini

islamici. Nişte europeni reduseseră primii Bizanţul la o fâşie îngustă de teritoriu şi îi prădaseră capitala. După ce a suferit rana mortală din 1204, a devenit doar un mic stat balcanic. Un rege bulgar a profitat de ocazie în acel an pentru a proclama independenţa ţării sale, unul dintre cele câteva state succesoare care şi-au făcut apariţia. Mai mult, pe ruinele stăpânirii bizantine s-a clădit noul imperiu maritim vest-european al Veneţiei, şarpele încălzit la sân care fusese ademenit să se cuibărească acolo. La mijlocul secolului al XIV-lea, acest fost protejat îşi însuşise din moştenirea bizantină toate insulele din Marea Egee, inclusiv Rodosul, Creta,

Corfu şi Chiosul. În această perioadă, de asemenea, Veneţia dusese o luptă comercială şi politică înverşunată cu rivala sa, Genova, care până în 1400

dobândise şi ea controlul asupra coastei de sud a Crimeii şi asupra comerţului său bogat cu teritoriile din interiorul Rusiei.

În 1261 bizantinii îşi recuperaseră capitala din mâinile francilor. Au făcut acest lucru cu ajutorul osmanlâilor, puterea care făcuse din Anatolia o regiune turcă. Imperiul încă putea profita de pe urma a doi factori: faza critică a agresiunii mongole se încheiase (deşi acest lucru nu avea cum să fie ştiut şi mongolii continuau să atace popoarele care îi serveau drept tampon), iar în Rusia exista o mare putere ortodoxă de la care putea obţine ajutor şi bani. Dar existau şi noi ameninţări şi acestea au cântărit mai mult decât factorii pozitivi. Reînvierea bizantină în Europa, în ultima parte a secolului al XIII-lea, a fost curând zădărnicită de un suveran al Serbiei cu aspiraţii imperiale. Acesta a murit înainte de a putea cuceri Constantinopolul, însă a lăsat imperiului doar zona din jurul capitalei şi o bucăţică din Tracia. Ca să le facă faţă sârbilor, imperiul a apelat încă o dată la ajutorul osmanlâilor. Deja bine stabiliţi pe ţărmurile asiatice ale Bosforului, turcii au câştigat un avanpost şi în Europa, la Gallipoli, în 1333.

Cel mai bun lucru pe care îl puteau face în aceste condiţii ultimii 11

împăraţi, cei din dinastia Paleologilor, era să-şi păzească spatele. Au pierdut ce mai rămăsese din Asia Mică în favoarea osmanlâilor în 1326 – şi de aici pândea pericolul fatal. În zona de răsărit a Mării Negre aveau un aliat în regatul grecesc al Trapezuntului, un mare stat comercial care avea să supravieţuiască pentru scurt timp Bizanţului, dar din Europa nu puteau spera să primească prea mult ajutor.

Ambiţiile veneţienilor şi genovezilor (care dominau acum chiar şi comerţul capitalei) şi regele din Napoli nu au slăbit deloc Bizanţul. Un împărat a acceptat, în disperare de cauză, supremaţia papei şi reunirea cu Biserica Catolică; această politică nu a făcut decât să întoarcă propriul cler împotriva lui şi succesorul său a abandonat-o. Religia încă diviza creştinătatea.

În secolul al XIV-lea, sentimentul de izolare al bizantinilor s-a accentuat. Se simţeau părăsiţi în mâinile păgânilor. O încercare de a folosi mercenari occidentali din Catalonia nu a dus decât la atacarea Constantinopolului de către aceştia şi la înfiinţarea unui nou stat secesionist, ducatul catalan al Atenei, în 1311. Victoriile ocazionale, prin care o insulă sau o provincie era recâştigată, nu au anulat tendinţa generală a acestor evenimente şi nici efectul negativ al războaielor civile care izbucneau din când în când în interiorul imperiului.

Credincioşi tradiţiilor lor, grecii au reuşit chiar şi în această situaţie

extremă să confere luptelor o dimensiune teologică. Pe lângă toate acestea, ciuma din 1347 a distrus o treime din ce mai rămăsese din populaţia imperiului. În 1400, când împăratul a călătorit pe la curţile din Europa de Apus pentru a cere ajutor (nu a primit decât o mică sumă de bani), nu mai domnea decât asupra

Constantinopolului, Salonicului şi Moreei. În Europa îl numeau acum, în mod concludent, „împăratul grecilor", uitând că era încă împăratul titular al romanilor.

Turcii au înconjurat capitala din toate părţile şi o atacaseră deja o dată. A urmat un al doilea atac în 1422. Împăratul Ioan al VIII-lea a făcut o ultimă încercare de a depăşi cel mai puternic obstacol în calea cooperării cu Europa Apuseană şi Centrală. În 1439 a participat la un conciliu ecumenic de la Florenţa, unde a acceptat supremaţia papei şi unirea cu Roma. Creştinătatea occidentală jubila; s-au tras clopotele la toate bisericile din Anglia. Dar Răsăritul ortodox s-a înfuriat. Formula conciliului contrazicea tradiţia sa; prea multe îi stăteau în cale –

autoritatea papală, egalitatea episcopilor, ritualul şi doctrina. Clericii greci care aveau cea mai mare putere refuzaseră să participe la conciliu; toţi ceilalţi care au participat au semnat formula de unire, cu excepţia unuia (acesta, în mod semnificativ, a fost ulterior canonizat), dar mulţi şi-au schimbat părerea când s-au întors acasă. „Mai bine să vedem oraşul sub stăpânirea turbanului turcesc decât a tiarei latine", a spus un demnitar bizantin. Supunerea faţă de papă a fost pentru majoritatea grecilor un act de apostazie; se lepădau de Biserica cea adevărată, a cărei tradiţie o păstrase ortodoxia. Chiar şi la Constantinopol unii preoţi despre care se ştia că acceptaseră conciliul au fost ostracizaţi; împăraţii au rămas loiali înţelegerii, dar au trecut 13 ani până când au îndrăznit să proclame public uniunea la Constantinopol. Singurul avantaj în urma supunerii a fost sprijinul papei pentru o ultimă cruciadă (care s-a încheiat dezastruos în 1441).

În cele din urmă, creştinătatea răsăriteană şi cea apuseană nu au putut face cauză comună. Păgânii nu băteau încă decât la poarta celor mai mărginaşe cetăţi ale Europei. Francezii şi germanii erau absorbiţi de propriile treburi; Veneţia şi Genova considerau că şi concilierea cu otomanii, şi opoziţia faţă de ei le-ar servi interesele în egală măsură. Nici chiar ruşii, hărţuiţi de tătari, nu puteau ajuta prea mult Bizanţul, neavând contact direct cu acesta. Capitala imperiului a fost lăsată să se descurce singură şi dezbinată în interior, ca să ţină piept asaltului final al otomanilor.

Otomanii, aşa cum au ajuns să fie numiţi în Europa, erau osmanlâi, unul dintre popoarele de origine turcică apărute după prăbuşirea sultanatului ar Rüm.

Când au ajuns aici selgiucizii, au găsit în zonele de frontieră dintre Califatul Abbasid destrămat şi Imperiul Bizantin o serie de conducători militari musulmani, nişte prinţi numiţi *ghazi*, uneori de origine turcă, anarhici, independenţi şi beneficiarii inevitabili ai declinului puterii imperiului. Existenţa lor era precară, iar Imperiul Bizantin îi absorbise pe unii dintre ei în perioada sa de revenire din secolul al X-lea, dar erau greu de controlat. Mulţi au supravieţuit epocii selgiucizilor şi au profitat de distrugerea acestora de către mongoli într-o perioadă când

Constantinopolul se afla în mâinile latinilor.

Unul dintre aceşti *ghazi* era Osman, care se poate să fi făcut parte dintr-un trib turco-oguz. A demonstrat calităţi de lider şi spirit de iniţiativă, iar oamenii s-au adunat în jurul său. Calitatea sa este arătată de transformarea cuvântului *ghazi*: acesta a ajuns să însemne „războinic al credinţei”. Adepţii săi fanatici par să fi ieşit în evidenţă printr-un oarecare elan spiritual. Unii au fost influenţaţi de o anumită tradiţie mistică din interiorul islamului. Ei şi-au dezvoltat, de asemenea, instituţii proprii foarte caracteristice. Aveau o organizare militară similară breslelor de negustori sau ordinelor religioase din Europa medievală şi s-a sugerat că europenii au învăţat în acest domeniu de la otomani. Şi situarea lor într-o ciudată zonă de frontieră a mai multor culturi, jumătate creştine, jumătate islamice, trebuie să le fi alimentat ambiţiile. Indiferent care ar fi sursa de bază, numărul impresionant de cuceriri rivalizează cu cele ale arabilor şi mongolilor.

Aveau în cele din urmă să regrupeze sub un singur conducător teritoriile vechiului Imperiu Roman de Răsărit, şi nu numai.

Primul otoman care şi-a luat titlul de sultan a făcut acest lucru la începutul secolului al XIV-lea. Acesta a fost Orhan, fiul lui Osman. Sub conducerea sa a început colonizarea teritoriilor cucerite care aveau să reprezinte în cele din urmă baza puterii militare otomane. Ca şi organizarea de către el a „ienicerilor”, noile unităţi de infanterie necesare pentru luptele din Europa, schimbarea a marcat o etapă importantă în îndepărtarea Imperiului Otoman de instituţiile unui popor de nomazi obişnuiţi să lupte călare. Un alt semn că lucrurile intrau pe un făgaş stabil a fost faptul că Orhan a bătut prima monedă otomană. La moartea sa, el stăpânea cel mai puternic dintre statele postselgiucide din Asia Mică, precum şi unele teritorii europene. Orhan a fost suficient de important

pentru a fi chemat în ajutor de trei ori de împăratul bizantin şi s-a căsătorit cu una dintre fiicele acestuia.

Cei doi succesori ai săi şi-au însuşit constant teritorii din Balcani, cucerind Serbia şi Bulgaria. În 1396 au învins altă „cruciadă” îndreptată împotriva lor şi apoi au cucerit Grecia. În 1391 au început primul asediu al Constantinopolului, pe care l-au menţinut cu succes timp de şase ani. Între timp, Anatolia a fost încorporată prin războaie şi diplomaţie. A existat un singur obstacol major, înfrângerea în faţa lui Timur, care a atras după sine o criză a succesiunii şi a fost cât pe ce să destrame Imperiul Otoman. Ofensiva a fost apoi reluată şi acum a început să aibă de suferit şi imperiul veneţian. Dar atât pentru bizantini, cât şi pentru turci lupta era fundamental religioasă, urmărind stăpânirea milenarei capitale creştine, Constantinopolul.

Sub conducerea lui Mehmet al II-lea, numit Cuceritorul, Constantinopolul a fost cucerit de turci şi lumea apuseană s-a cutremurat. A fost o victorie măreaţă, în ciuda epuizării resurselor Bizanţului, şi un succes personal pentru Mehmet, căci el perseverase în ciuda tuturor obstacolelor. Epoca prafului de puşcă începuse deja şi el l-a pus pe un inginer ungur să-i construiască un tun gigantic, care era atât de greu de manevrat, încât nu putea fi deplasat decât de o sută de boi şi nu se putea trage cu el decât de şapte ori pe zi (ungurul fusese refuzat de creştini, deşi le ceruse un comision de patru ori mai mic decât i-a oferit Mehmet). A fost un eşec. Mehmet s-a descurcat mai bine cu metode mai ortodoxe, obligându-şi fără milă soldaţii să înainteze neîncetat, omorându-i dacă ezitau să atace. În cele din urmă, a transportat 70 de corăbii pe uscat pentru a le duce în spatele escadrei imperiale care apăra Cornul de Aur.

Ultimul atac a fost lansat la începutul lui aprilie 1453. După aproape două luni, în seara de 28 mai, romano-catolicii şi ortodocşii s-au strâns în Sfânta Sofia, unde a avut loc ultima paradă a adunării religioase. Împăratul Constantin al XI-lea, al optulea cu acest nume după marele Constantin I, s-a împărtăşit şi apoi s-a dus să-şi dea viaţa în luptă. Curând după aceea, totul s-a terminat. Mehmet a pătruns în oraş, s-a îndreptat direct spre Sfânta Sofia şi şi-a instalat aici tronul triumfător. Biserica din inima ortodoxiei a fost transformată în moschee.

Totuşi, acesta nu a fost decât un pas, deşi unul foarte important; flamura succesului otoman avea să fie înălţată şi mai sus. Invazia Serbiei în 1459 a fost aproape imediat urmată de cucerirea Trapezuntului. Oricât ar fi fost de neplăcută pentru locuitorii acestor state, nu ar fi meritat decât o notă de subsol despre rolul cuceririlor făcute de turci dacă nu ar fi reprezentat şi sfârşitul elenismului. În acest loc îndepărtat de pe coasta de sud-est a Mării Negre, în 1461, lumea oraşelor greceşti născută după cuceririle lui Alexandru cel Mare şi-a dat ultima suflare. Aceasta a marcat o epocă la fel de decisiv ca şi căderea Constantinopolului, pe care un papă umanist a jelit-o, numind-o „a doua moarte a lui Homer şi Platon” (apoi, trecând la fapte, a preluat comanda unei armate de cruciaţi, dar a murit înainte de a părăsi Ancona).

După Trapezunt, cuceririle turcilor au continuat. În 1463 turcii câştigaseră

Peloponesul, Bosnia şi Herţegovina. Albania şi Insulele Ionice au căzut în mâinile lor în următorii 20 de ani. În 1480 au capturat portul italian

Otranto şi l-au păstrat aproape un an. În 1517 au fost cucerite Siria şi Egiptul. Au avut nevoie de mai mult timp pentru a zdrobi rămăşiţele imperiului veneţian, dar la începutul secolului al XVI-lea cavaleria turcă se afla în apropiere de Vicenza. Belgradul a căzut în mâinile lor în 1521, iar un an mai târziu a fost alipit Rodosul. În 1526, la Mohács, turcii au decimat armata regelui ungar, marcând o înfrângere amintită încă drept ziua neagră a istoriei Ungariei. Trei ani mai târziu au asediat Viena pentru prima dată. În 1571 a fost cucerit Ciprul, iar aproape un secol mai târziu, Creta. Deja pătrunseseră adânc în Europa. Au asediat Viena din nou în secolul al XVII-lea, iar al doilea lor eşec a marcat punctul culminant al cuceririlor turcilor.

Dar continuau să cucerească noi teritorii în zona Mediteranei chiar şi în anul 1715. Între timp, cuceriseră Kurdistanul de la Persia, cu care erau mereu în conflict de la apariţia unei noi dinastii persane în 1501, şi trimiseseră o armată în sud tocmai până la Aden.

Imperiul Otoman urma să aibă o importanţă deosebită pentru Europa. Este unul dintre marii factori separatori, demarcând istoria jumătăţii sale răsăritene de a celei apusene. A fost crucial că Biserica a supravieţuit şi a fost tolerată în Imperiul Otoman. Aceasta a păstrat moştenirea Bizanţului pentru supuşii săi slavi (ba chiar a pus capăt oricărei ameninţări la adresa supremaţiei patriarhului de la Constantinopol, venită fie din partea catolicilor, fie din partea bisericilor ortodoxe etnice din Balcani). În afara fostului imperiu, a mai rămas un singur centru important al ortodoxiei; în mod semnificativ, Biserica Ortodoxă era acum moştenirea Rusiei. Întemeierea Imperiului Otoman a izolat o perioadă Europa de Asia de Vest şi Marea Neagră şi, prin urmare, în mare măsură, şi de rutele terestre spre Asia Centrală şi de Est. Numai europenii erau de vină pentru asta; nu fuseseră niciodată (şi nici nu aveau să fie vreodată) capabili să se unească în mod eficient împotriva turcilor. Bizanţul fusese lăsat în voia sorţii. „Cine îi va face pe englezi să-i iubească pe francezi? Cine îi va uni pe genovezi şi pe aragonezi?”, se întreba disperat un papă; nu mult după aceea, unul dintre succesorii săi propunea să le ceară ajutor turcilor împotriva Franţei. Totuşi, provocarea a dat naştere unui alt tip de răspuns, căci încă înainte de căderea Constantinopolului unele vase portugheze îşi croiau drum spre sud, de-a lungul coastei africane, în căutarea unei noi rute către mirodeniile Asiei şi, posibil, a unui aliat african pentru a-i ataca pe turci din flanc, dinspre sud. Oamenii visau să găsească o rută care să ocolească bariera islamică încă din secolul al XIII-lea, dar mult timp nu avuseseră mijloacele necesare. Printr-o ironie a istoriei, ele erau pe punctul de a deveni disponibile pe măsură ce puterea otomană ajungea la apogeu.

Dincolo de frontierele otomanilor era organizat un nou imperiu multirasial.

Mehmet avea simpatii largi, deşi volatile, şi mai târziu turcilor le-a fost greu să înţeleagă indulgenţa lui faţă de păgâni. El a fost în stare să ucidă un băiat, pe finul împăratului, deoarece i-a refuzat avansurile sexuale, dar a permis unei cete de cretani care au refuzat să se predea să plece după căderea Constantinopolului deoarece le-a admirat curajul. Se pare că a dorit o societate plurireligioasă. I-a adus înapoi la Constantinopol pe grecii din Trapezunt şi a numit un nou patriarh, sub conducerea căruia grecilor li s-a îngăduit în cele din urmă un fel de autoguvernare. Cu evreii şi creştinii

turcii s-au purtat mult mai bine decât creştinii spanioli cu evreii şi musulmanii. Constantinopolul a rămas un mare oraş cosmopolit (şi, cu o populaţie de 700.000 de locuitori în 1600, unul mult mai mare decât oricare alt oraş din Europa geografică).

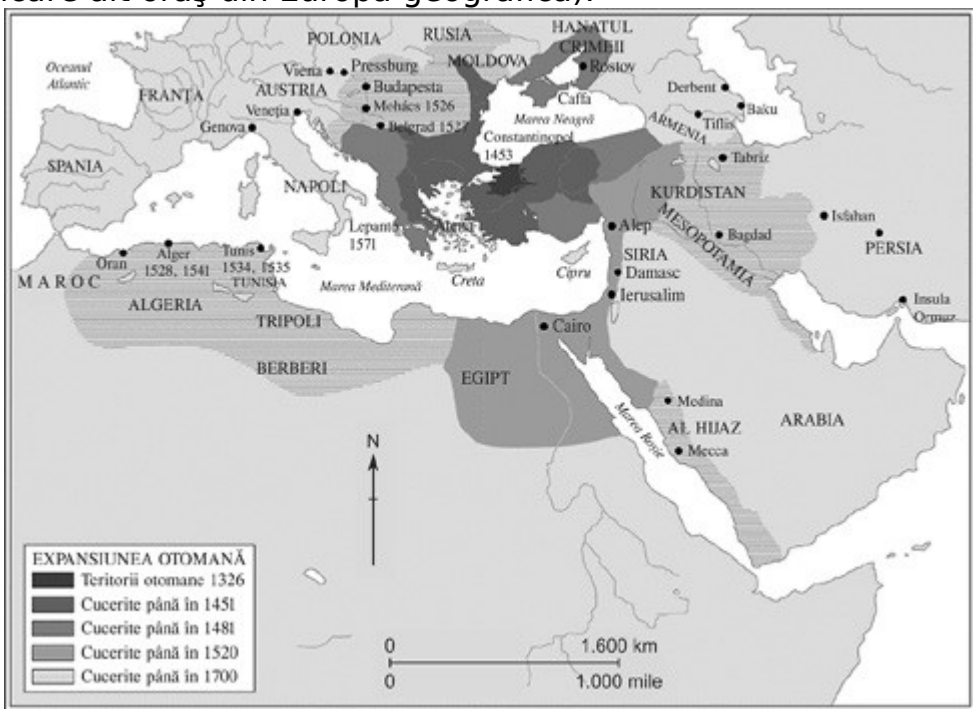

Primii otomani au permis, de asemenea, o transformare a identităţilor unică la acea vreme, oferind un acces foarte liber popoarelor de a se alătura statului otoman şi – adesea în acelaşi timp – de a se turci. Probabil că această atitudine era legată în mare măsură de hibriditatea încorporată deja în identităţile turce din timpul vechilor imperii turcice. Uneori s-a făcut uz de forţă pentru a-i converti pe alţii la o nouă identitate. Dar în cele mai multe cazuri acest lucru s-a produs în timp, aşa cum s-a întâmplat atunci când majoritatea locuitorilor Anatoliei au ajuns să-şi formeze o identitate naţională turcică, apoi turcească, indiferent dacă aveau strămoşi turcici sau nu. Pentru alţii, a deveni turc însemna a deveni musulman şi a sluji dinastia otomană. George, ultimul primar ortodox roman al oraşului Kanina, din sudul Albaniei, s-a turcit în 1398, rezultatul fiind că familia sa a păstrat această funcţie până în 1943, asigurându-le totodată otomanilor o mulţime de funcţionari locali, plus trei guvernatori ai ţinutului, patru mareşali (doi turci, unul egiptean, unul grec) şi un mare vizir.

Astfel, otomanii au reconstruit o mare putere în zona de est a Mediteranei şi secolul al XVI-lea a fost foarte important pentru imperiul islamic. Dar acest lucru nu s-a întâmplat doar în Europa şi în Africa; în timp ce otomanii reconstruiau ceva similar Imperiului Bizantin, în Persia mai apărea o putere care amintea de trecut. Între 1501 şi 1722 dinastia Safavizilor a condus Persia, cuprinzând în hotarele sale toate teritoriile persane pentru prima dată de când invaziile arabe îi zdrobiseră pe Sasanizi. Asemenea predecesorilor lor, nici Safavizii nu erau de origine persană. Încă de pe vremea Sasanizilor se perindau tot felul de cuceritori.

Continuităţile istoriei persane au fost asigurate în tot acest timp de cultură şi religie. Persia era definită de geografie, de limbă şi de islam, nu de menţinerea unor dinastii naţionale. Safavizii aveau origini turcice,

ghazi, ca şi osmanlâii, şi au reuşit, ca şi aceştia, să-i îndepărteze pe posibilii lor rivali. Primul conducător pe care l-au dăruit Persiei a fost Ismail, un descendent al şeicului tribal din secolul al XIV-lea de la care vine numele dinastiei.

La început, Ismail nu a fost decât cea mai de succes căpetenie a unui grup de triburi turcice războinice, la fel ca şi cele mai din vest care exploatau oportunităţi similare. Moştenirea Timurizilor începuse să se destrame de la mijlocul secolului al XV-lea. În 1501 Ismail a repurtat victorii asupra populaţiei numite Ak Koinlu, a pătruns în Tabriz şi s-a proclamat şah. În mai puţin de 20 de ani pusese bazele unui stat stabil şi începuse, de asemenea, o rivalitate îndelungată cu otomanii, căutând chiar sprijin împotriva lor din partea Sfântului Imperiu Roman. Aceasta a avut şi o dimensiune religioasă, căci Safavizii erau şiiţi şi au făcut şi Persia şiită.

La începutul secolului al XVI-lea, când califatul a trecut în mâinile otomanilor, ei au devenit conducătorii unor musulmani sunniţi care îi vedeau pe califi drept adevăraţii interpreţi şi cârmuitori ai credinţei. Şiiţii au devenit, prin urmare, automat antiotomani. Impunerea sectei de către Ismail în Persia a conferit astfel un nou caracter distinct civilizaţiei persane, care avea să-şi dovedească importanţa deosebită în păstrarea acesteia.

Succesorii săi imediaţi au trebuit să se apere de turci de mai multe ori până când s-a semnat un acord de pace, în 1555, care a păstrat Persia intactă şi a deschis Mecca şi Medina pelerinilor persani. Au existat şi tulburări şi lupte interne pentru tron, dar în 1587 a ajuns la putere unul dintre cei mai capabili conducători persani, şahul Abbas cel Mare. Sub domnia sa dinastia Safavizilor a cunoscut apogeul. Din punct de vedere politic şi militar, a avut un succes deosebit, învingându-i pe uzbeci şi turci şi înăbuşind vechile loialităţi tribale care îi slăbiseră pe predecesorii săi. A avut şi unele avantaje importante: otomanii îşi concentrau atenţia spre vest, potenţialul Rusiei era anulat de problemele interne şi zilele de glorie ale Indiei mogule erau deja apuse. A fost suficient de inteligent ca să-şi dea seama că Europa putea fi atrasă împotriva turcilor. Totuşi, o conjunctură favorabilă a forţelor internaţionale nu a dus la planuri de cucerire a lumii.

Safavizii nu au urmat exemplul Sasanizilor. Nu i-au atacat niciodată pe turci decât ca să recupereze nişte teritorii pierdute anterior şi nu au avansat către nord, prin Caucaz, spre Rusia sau dincolo de Transoxiana.

Cultura persană s-a bucurat de o înflorire spectaculoasă în timpul domniei şahului Abbas, care a construit o nouă capitală la Isfahan. Frumuseţea şi opulenţa acesteia i-au uimit pe vizitatorii europeni. Literatura a înflorit. Singurul aspect care nu prevestea nimic bun era de natură religioasă. Şahul a insistat pe abandonarea toleranţei religioase care caracterizase până atunci domnia Safavizilor şi a impus convertirea la şiism. Aceasta nu a însemnat impunerea imediată a unui sistem intolerant; acesta avea să apară abia mai târziu. Dar a însemnat că Persia Safavizilor făcuse un pas important spre declin şi spre transferul de putere către autorităţle religioase.

După moartea şahului Abbas, în 1629, situaţia a degenerat repede.

Succesorul său nevrednic nu a făcut nimic în această privinţă, preferând

să se retragă în izolarea haremului său şi a plăcerilor pe care i le oferea acesta, în timp ce splendoarea tradiţională a moştenirii Safavizilor masca faptul că de fapt intrase în colaps. Turcii au recucerit Bagdadul în 1638. În 1664 au apărut primele semne ale unei noi ameninţări: cazacii au început să hărţuiască zona munţilor Caucaz şi la Isfahan a ajuns prima misiune rusă. Vest-europenii cunoşteau deja Persia de mult timp. În 1507 portughezii se stabiliseră în portul Ormuz, unde Ismail le-a cerut tribut. În 1561 un negustor englez a ajuns în Persia pe uscat, venind din Rusia, şi a inaugurat comerţul anglo-persan. La începutul secolului al XVII-lea această legătură era consacrată şi şahul Abbas avea deja şi nişte englezi în slujba sa. Acesta era rezultatul încurajării relaţiilor cu Europa, unde spera să găsească sprijin împotriva otomanilor.

Prezenţa din ce în ce mai mare a englezilor nu era bine văzută de portughezi.

Atunci când Compania engleză a Indiilor de Est a început să opereze aici, ei i-au atacat pe agenţii acesteia, dar fără succes. Puţin mai târziu, englezii şi persanii şi-au unit forţele pentru a-i alunga pe portughezi din Ormuz. Deja şi alte ţări europene începeau să-şi arate interesul. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, francezii, olandezii şi spaniolii au încercat cu toţii să pătrundă în comerţul persan. Şahii nu au profitat de ocazie pentru a-i instiga pe unii împotriva celorlalţi.

La începutul secolului al XVIII-lea, Persia a fost brusc ţinta unui dublu atac.

Afganii s-au revoltat şi au înfiinţat un stat sunnit independent; antagonismul religios le alimentase în mare măsură sediţiunea. Din 1719 până în 1722, afganii s-au aflat în război cu şahul safavid. El a abdicat în acel an şi pe tron a urcat un afgan, Mahmud, punând astfel capăt pentru o vreme supremaţiei şiiţilor în Persia.

Povestea trebuie totuşi dusă puţin mai departe, căci ruşii urmăreau cu interes declinul Safavizilor. Conducătorul rus trimisese solii la Isfahan în 1708 şi 1718.

Apoi, în 1723, sub pretextul că ar interveni în succesiune, ruşii au cucerit Derbentul şi Baku şi au smuls de la şiiţii învinşi promisiunea că vor primi şi mai multe teritorii. Otomanii au decis că nu vor să rămână pe dinafară şi, după ce au cucerit Tiflisul, în 1724 au căzut de acord cu ruşii să împartă Persia. Acest stat odinioară măreţ părea să aibă un sfârşit de coşmar. În Isfahan au fost masacraţi posibilii simpatizanţi ai Safavizilor, la porunca unui şah care îşi pierduse minţile.

Avea să urmeze curând o ultimă recuperare a Persiei de către ultimul mare cuceritor asiatic, Nadir Kali. Dar, deşi putea să restaureze Imperiul Persan, zilele când Podişul Iranului era centrul unei puteri care putea influenţa evenimentele cu mult dincolo de graniţele sale erau deja apuse, situaţie ce a persistat până în secolul XX, iar atunci nu armatele aveau să-i asigure Iranului o poziţie privilegiată.

Dacă facem comparaţie cu Bizanţul sau cu califatul, atunci, secole de-a rândul după prăbuşirea Imperiului Roman, Europa de la vest de Elba a fost aproape lipsită de importanţă în istoria lumii. Oraşele în care locuia o mică parte dintre vest-europeni erau construite pe şi din ruinele lăsate în urmă de romani; niciunul dintre ele nu se putea apropia de splendoarea Constantinopolului, a Córdobei, a Bagdadului sau a Changanului. Câţiva

dintre conducătorii popoarelor vest-europene se simţeau ca nişte supravieţuitori sub asediu şi, într-un fel, aşa şi erau. Islamul i-a izolat de Africa şi Orientul Mijlociu. Raidurile arabilor le hărţuiau coastele din sud. Din secolul al VIII-lea, violenţa stranie şi neaşteptată a populaţiilor nordice pe care le numim vikingi s-a abătut năprasnic, iar şi iar, asupra coastelor, văilor şi insulelor din nord. Pretutindeni în est, soseau ori treceau noi populaţii din Eurasia Centrală. Europa a fost nevoită să se formeze într-o lume în care totul părea a fi în mişcare.

Temeliile unei noi civilizaţii au trebuit puse într-o perioadă când mare parte a trecutului părea să se fi pierdut şi când elementele care o înlocuiseră erau agresive şi înspăimântătoare. Europa avea să fie mult timp un importator de cultură. A fost nevoie să treacă secole întregi până când arhitectura ei s-a putut compara cu cea a trecutului clasic mediteraneean, a Bizanţului sau a imperiilor asiatice şi, atunci când a apărut, a împrumutat stilul Italiei bizantine şi ogiva arabilor. În tot acest timp, nicio ştiinţă şi nicio şcoală din Europa nu s-au putut compara cu cele din Spania arabă sau din Asia. Creştinătatea occidentală nu a putut genera nicio unitate politică eficientă sau o justificare teoretică a puterii precum cea a Imperiului de Răsărit şi a califatelor; timp de secole, nici măcar cei mai mari regi europeni nu au fost decât nişte despoţi războinici barbari în jurul cărora oamenii se adunau pentru protecţie şi de teama unor ameninţări şi mai mari.

Dacă ar fi venit dinspre islam, această ameninţare poate că ar fi fost mai de dorit. Uneori, un astfel de deznodământ trebuie să fi părut posibil, căci arabii s-au stabilit nu doar în Spania, ci şi în Sicilia, Corsica, Sardinia şi insulele Baleare şi o lungă perioadă au existat şanse să avanseze şi mai mult. Ei aveau mult mai multe de oferit decât scandinavii, dar în cele din urmă nordicii şi-au pus mai puternic amprenta asupra regatelor întemeiate de alte popoare migratoare. Cât priveşte creştinătatea slavă şi Bizanţul, amândouă erau separate cultural de Europa catolică şi nu puteau contribui prea mult la aceasta. Totuşi, au funcţionat ca un tampon care a protejat Europa de impactul direct al nomazilor orientali şi al islamului. Dacă Rusia ar fi fost musulmană, istoria lumii ar fi fost cu totul alta.

În linii mari, creştinătatea occidentală de dinainte de anul 1000 e.n. Însemna jumătate din Peninsula Iberică, tot teritoriul actual al Franţei, Germania la vest de Elba, Boemia, Austria, Italia continentală şi Anglia. La hotarele acestei zone se aflau Irlanda şi Scoţia, care erau necivilizate, deşi creştine, şi regatele scandinave, aflate încă – aşa cum aveau să rămână încă două secole – în schimbare. Această zonă a început să fie numită „Europa” în secolul al X-lea; o cronică spaniolă vorbea chiar despre cuceritorii din 732 numindu-i „europeni”. Suprafaţa pe care o ocupau nu avea aproape deloc ieşire la mare; deşi Atlanticul era larg deschis, aşezările norvegiene din vestul Islandei au eşuat, în timp ce vestul Mediteranei, calea spre alte civilizaţii şi comerţul acestora, devenise un lac arab. Doar un canal îngust de comunicare maritimă cu un Bizanţ din ce în ce mai înstrăinat mai salva Europa de existenţa sa introvertită, îngustă. Oamenii au ajuns să se obişnuiască mai mult cu privaţiunile decât cu oportunităţile. Se strângeau sub conducerea unei clase pestriţe de războinici de care aveau nevoie pentru protecţie.

În secolul al X-lea lucrurile au părut că se mai liniştesc. Maghiarii erau

ţinuţi în frâu, arabii începeau să fie atacaţi pe mare, iar vikingii se îndreptau spre creştinism (deşi reprezentau încă o forţă militară complexă şi necontrolată).

Apropierea anului 1000 nu avea nicio importanţă pentru majoritatea europenilor; nu erau conştienţi de asta, căci nu peste tot se numărau anii de la presupusa naştere a lui Hristos. Acest an poate servi totuşi ca indicator foarte aproximativ al unei epoci, indiferent de semnificaţia sau lipsa de semnificaţie atribuită acestei date la acea vreme. Nu numai că presiunile exercitate asupra Europei începuseră să scadă în intensitate, ci se vedeau şi unele semne de redresare. Părea să prindă contur o anumită structură socială şi politică rudimentară, iar cultura sa creştină avea deja multe dintre aspectele ei caracteristice.

Secolul al XI-lea avea să marcheze începutul unei perioade de revoluţie şi aventură, pentru care secolele numite uneori Evul Întunecat asiguraseră materia primă. Pentru a înţelege cum s-a întâmplat asta, harta este un bun punct de plecare.

Cu mult înaintea acestor evenimente, se produceau trei mari schimbări care aveau să modeleze harta Europei aşa cum o cunoaştem astăzi. Una a fost o îndepărtare culturală şi psihologică de Mediterana, leagănul civilizaţiei clasice.

Între secolele al V-lea şi al VIII-lea, centrul vieţii europene, în măsura în care exista aşa ceva, s-a deplasat spre valea Rinului şi a afluenţilor săi. Prin hărţuirea rutelor maritime spre Italia şi prin distragerea atenţiei Bizanţului în secolele VII-XIII, arabii au contribuit şi la împingerea nucleului Europei către ceea ce avea să devină ulterior centrul unei civilizaţii revigorate.

A doua schimbare a fost mai durabilă, o avansare a creştinismului şi o colonizare treptată a Europei de Est. Deşi departe de finalizare în 1000, avangărzile creştinismului fuseseseră împinse mult dincolo de vechea frontieră romană. A treia schimbare a fost slăbirea presiunilor din exterior. Maghiarii au început să fie încorporaţi în secolul al X-lea; scandinavii, din rândul cărora aveau să provină în cele din urmă conducători ce au domnit în Anglia, în nordul Franţei, în Sicilia şi în unele teritorii din zona Mării Egee, au venit odată cu ultimul val al expansiunii scandinave, aflată în faza finală la începutul secolului al XI-lea.

Europa nu avea să mai fie doar o pradă pentru străini. Este adevărat, chiar şi peste 200 de ani, când o ameninţau mongolii, probabil că era greu să simtă asta. Cu toate acestea, în jurul anului 1000 înceta să mai aibă un rol pur pasiv.

Creştinătatea occidentală poate fi analizată prin prisma a trei mari diviziuni.

În zona centrală, din jurul văii Rinului, aveau să apară viitoarea Franţă şi viitoarea Germanie. Mai exista o civilizaţie de-a lungul coastei de vest a Mediteranei, care cuprindea la început Catalonia, Languedoc şi Provence. În timp, odată cu redresarea Italiei după secolele postromane, această zonă s-a extins spre est şi sud. O a treia Europă o constituia periferia oarecum variată din vest, nord-vest şi nord, unde aveau să apară, după perioada vizigotă, primele state creştine din nordul Spaniei, Anglia, cu vecinii săi celţi independenţi, Irlanda, Ţara Galilor şi Scoţia, şi, în fine, statele scandinave.

Nu trebuie să fim prea categorici cu privire la un astfel de tablou. Existau zone care puteau fi incluse în una sau alta dintre aceste trei regiuni, precum Aquitania, Gasconia şi uneori Burgundia. Totuşi, aceste distincţii sunt suficient de valabile pentru a fi folositoare. Experienţa istorică, precum şi clima şi apartenenţa etnică au făcut ca aceste regiuni să difere semnificativ, deşi, bineînţeles, cei mai mulţi oameni probabil că nu ştiau în care se încadrează; erau cu siguranţă mai interesaţi de diferenţele dintre ei şi vecinii din satul alăturat decât de cele dintre regiunea lor şi cea vecină. Vag conştienţi că fac parte din creştinătate, puţini dintre ei înţelegeau probabil măcar cât de cât ce se afla în bezna terifiantă din spatele acestei idei reconfortante.

Originea zonei centrale a Europei Apusene medievale era moştenirea francă.

Aici existau mai puţine oraşe decât în sud şi importanţa lor era redusă; o aşezare precum Parisul era mai puţin tulburată de prăbuşirea comerţului decât, să spunem, Milano. Viaţa era axată pe pământ, iar aristocraţii erau războinici de succes care deveniseră proprietari de pământuri. Pornind de aici, francii au început colonizarea Germaniei, au protejat Biserica şi au întărit şi au transmis mai departe o tradiţie a regalităţii ale cărei origini se află undeva în puterile magice ale regilor merovingieni. Dar secole de-a rândul structurile statului au fost fragile, depinzând de regi puternici. Conducerea unui stat era o activitate extrem de personală.

Obiceiurile şi instituţiile francilor nu au fost de ajutor. După Clovis, deşi a existat o continuitate dinastică, o succesiune de regi sărăciţi şi, prin urmare, slabi le-a oferit mai multă independenţă aristocraţilor care deţineau pământuri şi care se luptau între ei; aceştia erau suficienţi de bogaţi pentru a cumpăra puterea. O

familie din ţinuturile estice a ajuns să eclipseze casa regală merovingiană. Din ea provenea Carol Martel, soldatul care i-a întors pe arabi din drum la Tours în 732

şi un susţinător al Sfântului Bonifaciu, apostolul Germaniei. Aceasta este o dublă influenţă considerabilă asupra istoriei Europei (Sfântul Bonifaciu a afirmat că nu ar fi reuşit fără sprijinul lui Carol) şi a confirmat alianţa casei lui Martel cu Biserica. Al doilea fiu al său, Pepin cel Scund, a fost încoronat rege de nobilii franci în 751. Trei ani mai târziu, papa a venit în Franţa şi l-a uns rege, aşa cum i-a uns Samuel pe Saul şi pe David.

Papalitatea avea nevoie de un prieten puternic. Revendicările împăratului de la Constantinopol erau o fantasmagorie şi, din punctul de vedere al Romei, acesta alunecase oricum în erezie îmbrăţişând iconoclasmul. Conferirea titlului de

„patrician” lui Pepin de către papa Ştefan a fost de fapt o uzurpare a autorităţii imperiale, dar lombarzii terorizau Roma. Papalitatea a profitat de asta aproape imediat. Pepin a dus campanii împotriva lombarzilor şi în 756 a pus bazele viitorului stat papal, donând Ravenna „Sfântului Petru”. Acesta a fost începutul celor 1.100 de ani de putere laică a papalităţii, autoritatea seculară de care s-a bucurat papa în sfera sa de influenţă în calitate de conducător ca oricare altul.

Reforma Bisericii France, continuarea colonizării şi convertirile făcute de misionari în Germania (unde s-au purtat războaie împotriva saxonilor păgâni), alungarea arabilor dincolo de Pirinei şi cucerirea Septimaniei şi a

Aquitaniei au avut la origine noua axă romano-francă. Acestea au fost câştiguri însemnate pentru Biserică. Nu este de mirare că papa Adrian I nu mai data documentele oficiale după anul jubiliar al împăratului Bizanţului şi că bătea monedă în nume propriu. Papalitatea avea o nouă bază pentru independenţă. Iar noua magie a ungerii nu era doar în avantajul regilor. Deşi putea să înlocuiască sau să se contopească într-un mod misterios cu facerea de minuni de pe vremea vechilor merovingieni şi să-i ridice pe regi mai presus de oamenii de rând nu numai prin puterea lor, papa a câştigat implicaţia subtilă a unei autorităţi latente prin puterea de a-i învesti în funcţie pe monarhi cu ajutorul uleiului sacru.

Pepin, ca toţi regii franci, şi-a împărţit teritoriile la moartea sa, dar întreaga moştenire francă a fost reunificată în 771 sub conducerea fiului său mai mare.

Acesta era Carol cel Mare, încoronat împărat în anul 800. Cel mai de seamă reprezentant al Carolingienilor, cum a ajuns să fie numită dinastia sa, a devenit curând o adevărată legendă. Acest lucru creşte dificultatea, mereu considerabilă în istoria medievală, de a înţelege biografia unui om. Acţiunile lui Carol cel Mare trădează anumite predilecţii constante. Era, evident, tot un rege războinic franc tradiţional; făcea cuceriri şi războiul era viaţa sa. Nou a fost faptul că a luat foarte în serios sanctificarea creştină a rolului său. Şi-a luat în serios şi îndatoririle, sprijinind studiul şi arta; dorea să sporească grandoarea şi prestigiul curţii sale umplând-o cu dovezi ale învăţăturii creştine.

Din punct de vedere teritorial, Carol cel Mare a fost un mare constructor, purtând războaie cu lombarzii în Italia şi devenindu-le rege; şi teritoriile lor au fost înglobate în moştenirea francilor. Timp de 30 de ani a dus campanii înverşunate la hotarele saxonilor şi i-a convertit pe păgânii saxoni cu forţa.

Luptele împotriva avarilor, venzilor şi slavilor i-au adus Carintia şi Boemia şi, poate la fel de important, deschiderea unei rute spre Bizanţ, de-a lungul Dunării.

Pentru a-i controla pe danezi, a înfiinţat marca daneză (Dane Mark) dincolo de Elba. Carol cel Mare a pătruns în Spania la începutul secolului al IX-lea şi a înfiinţat marca spaniolă dincolo de Pirinei, până la Ebru şi coasta catalană. Dar nu a ridicat ancora; vizigoţii fuseseră ultima putere maritimă vest-europeană.

Astfel, a creat un regat mai mare decât oricare altul din Europa după Imperiul Roman. Încă de atunci istoricii se tot contrazic în ceea ce priveşte realitatea acestuia şi adevărata semnificaţie a încoronării lui Carol cel Mare de către papă în ziua de Crăciun a anului 800 şi a recunoaşterii sale ca împărat.

„Augustul cel mai pios, încoronat de Dumnezeu, marele împărat dătător de pace”

— Aşa începea slujba religioasă; dar deja exista un împărat pe care toată lumea îl recunoştea ca atare: acesta trăia la Constantinopol. Un al doilea suveran cu acelaşi titlu însemna că existau doi împăraţi ai unei creştinătăţi divizate, ca spre sfârşitul epocii romane? În mod clar, era o revendicare a autorităţii asupra multor popoare; prin acest titlu, Carol cel Mare afirma că era mai mult decât un conducător al francilor. Poate Italia oferea cea mai bună explicaţie, căci în rândul italienilor o legătură cu trecutul imperial putea fi un factor de consolidare ca nicăieri în altă parte. Era la mijloc şi un element legat de gratitudinea – sau celeritatea – papei; Leon al III-lea tocmai fusese readus în capitala sa de soldaţii lui Carol cel Mare.

Totuşi, se spune că el a afirmat că nu ar fi intrat în biserica San Pietro dacă ar fi ştiut care sunt intenţiile papei. Se poate să nu-i fi plăcut arogarea implicită a unei autorităţi de către papă. Se poate să fi anticipat iritarea pe care încoronarea sa avea s-o provoace la Constantinopol. Trebuie să fi ştiut că pentru poporul său, francii, şi pentru mulţi dintre

supuşii săi nordici era mai uşor de înţeles ca rege războinic germanic tradiţional decât ca succesor al împăraţilor romani, şi totuşi la scurt timp după aceea sigiliul său purta inscripţia *Renovatio Romani imperii*, o reconectare conştientă cu un trecut măreţ.

De fapt, relaţiile lui Carol cel Mare cu Bizanţul erau tulburi, deşi titlul său a fost recunoscut peste câţiva ani ca fiind valid în Apus, în schimbul unei concesii faţă de Bizanţ, şi anume suveranitatea asupra Veneţiei, Istriei şi Dalmaţiei. Cu alt mare stat, Califatul Abbasid, Carol avea relaţii oarecum formale, dar nu neprietenoase; se spune că Harun ar-Rashid i-ar fi dăruit o cupă pe care era gravat portretul lui Chosroes I, regele în timpul căruia puterea şi civilizaţia sasanide au cunoscut maxima strălucire (poate este semnificativ faptul că aflăm despre aceste contacte din izvoare france; ele nu par să fi fost considerate de cronicarii arabi suficient de importante ca să le menţioneze). Cu Omeiazii din Spania era altă poveste; aceştia erau consideraţi duşmani ai unui suveran creştin pentru că se aflau îndeajuns de aproape ca să reprezinte o ameninţare. Una dintre misiunile regilor creştini era să apere credinţa de păgâni. În ciuda sprijinului şi protecţiei lui Carol cel Mare, Biserica era totuşi strict subordonată autorităţii lui.

Atunci când oamenii lui Carol cel Mare au adus cu ei materiale şi idei de la Ravenna pentru a-i înfrumuseţa capitala, Aachen, şi arta bizantină a început să pătrundă mai liber în tradiţia nord-europeană, iar modelele clasice încă îi influenţau pe artiştii lui. Dar curtea lui Carol cel Mare era spectaculoasă mai ales datorită cărturarilor şi scribilor săi. Era un centru intelectual. De aici emana impulsul de a copia texte cu o nouă caligrafiere, numită minuscula carolingiană, care avea să fie unul dintre marile instrumente ale culturii în Europa (şi, în cele din urmă, un model pentru corpurile de literă moderne). Carol cel Mare sperase să-l folosească pentru a furniza câte o copie autentică a *Normelor morale* ale Sfântului Benedict pentru fiecare mănăstire din imperiul său, dar principala expresie a unui nou potenţial al scrierii de mână a devenit evidentă pentru prima dată atunci când a fost copiată Biblia. Aceasta nu avea doar un scop religios, căci povestea din Scriptură trebuia interpretată ca o justificare a domniei lui Carol cel Mare. Istoria evreiască a Vechiului Testament era plină de exemple de regi războinici pioşi şi unşi. Biblia era principalul text din bibliotecile mănăstirilor care începea acum să fie asamblat pe tot cuprinsul teritoriilor france.

Imperiul lui Carol cel Mare a marcat o deplasare a centrului de greutate în Europa, care s-a îndepărtat de lumea clasică, apropiindu-se de nord. Persoana împăratului a jucat un rol important în toate acestea. Încerca să se preschimbe din despot războinic în conducător al unui mare imperiu creştin şi a reuşit cu foarte mult succes să facă acest lucru încă din timpul vieţii sale. Deşi nu a învăţat niciodată să scrie, a ajuns să vorbească latina acceptabil. În mod clar, prezenţa lui fizică era impresionantă (probabil era mai înalt decât aproape toţi cei din jurul lui), iar oamenii vedeau în el imaginea unui suflet nobil, vesel, drept şi generos, precum şi pe cea a eroicului paladin pe care poeţii şi menestrelii aveau să-l cânte sute de ani. Autoritatea sa era un spectacol mai maiestuos decât orice se văzuse în Europa Apuseană după căderea Romei. La începutul domniei lui, curtea sa era încă peripatetică; de obicei se tot muta de pe un domeniu pe altul de-a lungul anului. La moartea sa, Carol cel Mare a lăsat în urmă un palat şi o

vistierie stabile în locul unde urma să fie înmormântat. Reuşise să reformeze unităţile de măsură şi oferise Europei împărţirea unei livre de argint în 240 de penny (*denarii*), care avea să supravieţuiască 1.100 de ani în Insulele Britanice.

Carol cel Mare se gândea în termeni franci tradiţionali la moştenirea sa teritorială. Plănuia să împartă imperiul şi doar pentru că s-a întâmplat ca fiii lui mai mari să moară înaintea sa acesta a fost moştenit integral de mezin, Ludovic cel Pios, în 814. Odată cu el a moştenit şi titlul de împărat (pe care Carol cel Mare i l-a transmis) şi alianţa dintre monarhie şi papalitate; la doi ani după ce a urcat pe tron, papa l-a încoronat pe Ludovic în cadrul unei a doua ceremonii. Dar împărţirea imperiului a fost doar amânată. Succesorii lui Carol cel Mare nu aveau nici autoritatea, nici experienţa lui şi poate nici nu-i interesa să ţină sub control forţe fragmentate. Se formau loialităţi regionale în jurul unor indivizi şi în cele din urmă a avut loc o serie de scindări, culminând cu împărţirea imperiului între trei dintre nepoţii lui Carol cel Mare, consfinţită prin Tratatul de la Verdun din 843, care a avut consecinţe importante. Prin acesta, un regat principal format din teritorii france, cu centrul la vest de valea Rinului şi incluzând şi reşedinţa imperiului lui Carol cel Mare, Aachen, îi revenea lui Lothar, împăratul aflat pe tron (motiv pentru care regatul a fost numit Lotharingia), plus Peninsula Italică.

La nord de Alpi, acesta cuprindea Provence, Burgundia, Lotharingia şi teritoriile dintre Schelde, Meuse, Saône şi Ron. În partea de est se afla încă un bloc de teritorii germanofone, între Rin şi mlaştinile Germaniei; regele acestora a devenit Ludovic Germanicul. În sfârşit, spre vest, stăpânirea unui ţinut care includea Gasconia, Septimania şi Aquitania, precum şi cea mai mare parte din restul teritoriului de azi al Franţei i-a revenit unui frate vitreg al celor doi, Carol cel Pleşuv.

Acest aranjament nu a rezistat prea mult, dar a fost decisiv într-un sens larg şi important; el a instituit efectiv distincţia politică dintre Franţa şi Germania, ale cărei rădăcini se aflau în părţile vestică şi estică ale statului francilor. Între aceste două regiuni existau deja diferenţe importante. Dar a treia avea mult mai puţină unitate lingvistică, etnică, geografică şi economică. Unul dintre motivele pentru care exista Lotharingia era că cei trei fii trebuiau întreţinuţi. O mare parte din viitoarea istorie a Franţei şi Germaniei avea să se axeze pe felul în care putea fi împărţită această zonă între vecini ce râvneau la ea, tinzând deci să devină rivali.

Nicio casă regală nu putea garanta un şir continuu de regi capabili şi nici nu putea cumpăra la nesfârşit loialitatea susţinătorilor săi dându-le pământuri.

Treptat, la fel ca şi în cazul predecesorilor lor, puterea Carolingienilor a intrat în declin. Semnele de fragmentare s-au înmulţit, a apărut un regat independent al Burgundiei şi oamenii au început să se gândească cu nostalgie la vremurile de glorie ale lui Carol cel Mare – un simptom sigur al declinului şi nemulţumirii. Se contura o divergenţă tot mai marcată între istoria Franciei Occidentale şi cea a Franciei Orientale.

În Francia Occidentală, Carolingienii nu au rezistat decât o sută şi ceva de ani după Carol cel Pleşuv. La sfârşitul domniei lui, Bretagne, Flandra şi Aquitania erau independente din toate punctele de vedere. Monarhia Franciei Occidentale păşea astfel în secolul al X-lea pe o poziţie foarte

slabă şi, în plus, trebuia să facă faţă şi atacurilor vikingilor. În 911, Carol al III-lea, incapabil să-i alunge pe normanzi, i-a cedat conducătorului acestora, Rollon, o parte din teritoriu, care avea să devină mai târziu ducatul Normandiei. Botezat în anul următor, Rollon a purces la clădirea ducatului în schimbul căruia a acceptat suzeranitatea regilor carolingieni; până la sfârşitul secolului al XI-lea au continuat să se stabilească aici şi alţi scandinavi, dar în scurt timp aceştia au adoptat limba şi legile france. După aceea, unitatea Franciei Occidentale s-a destrămat într-un ritm şi mai accelerat.

Din haosul provocat de problema succesiunii la tron s-a remarcat fiul unui conte al Parisului care a consolidat treptat puterea familiei sale în jurul unui domeniu din Île-de-France. Acesta avea să fie nucleul viitoarei Franţe. În 987, când a murit ultimul suveran carolingian al Franciei Occidentale, a fost ales rege fiul acestuia,

Hugo Capet. Familia sa avea să domnească aproape 400 de ani. Restul Franciei Occidentale a fost împărţit în zece unităţi teritoriale conduse de latifundiari mai mult sau mai puţin influenţi şi independenţi.

Printre cei care au susţinut alegerea lui Hugo s-a numărat şi suveranul francilor orientali. Dincolo de Rin, împărţirea repetată a moştenirii lor se dovedise în scurt timp fatală pentru Carolingieni. În 911, când a murit ultimul rege carolingian, a urmat o fragmentare politică ce avea să caracterizeze Germania până în secolul al XIX-lea. Asertivitatea latifundiarilor locali s-a combinat cu loialităţile tribale mai solide decât în Apus, generând vreo şase ducate puternice. Conducătorul unuia dintre acestea, Conrad de Franconia, a fost ales rege de ceilalţi duci, oarecum surprinzător. Voiau să aibă un lider puternic împotriva maghiarilor. Cum s-a schimbat dinastia, era de dorit ca noului conducător să i se confere un rang special; aşadar, la încoronarea sa, Conrad a fost uns de episcopi. A fost primul rege al Franciei Răsăritene care a primit acest tratament şi poate că acesta este momentul în care se naşte un stat german distinct de Francia Carolingienilor.

Dar Conrad nu a avut succes împotriva maghiarilor; a pierdut definitiv Lotharingia şi încercările sale de a o recupera au eşuat; s-a străduit, cu sprijinul Bisericii, să-şi glorifice casa şi autoritatea. Aproape automat, ducii şi-au adunat oamenii în jurul lor pentru a-şi apăra independenţa. Cei al căror caracter distinct a contat cel mai mult au fost saxonii, bavarezii, suabii şi franconii (cum au ajuns să fie numiţi francii de est). Diferenţele regionale, sângele şi pretenţiile fireşti ale marilor nobili au imprimat domniei lui Conrad tiparul istoriei pentru o mie de ani: o luptă decisivă între autoritatea centrală şi puterea locală care nu avea să se încheie pe termen lung în favoarea centrului, ca în alte părţi, deşi, o vreme, aşa a părut în secolul al X-lea. Conrad s-a confruntat cu o revoltă a ducilor, dar l-a numit ca succesor pe unul dintre oponenţii săi, iar ducii au acceptat. În 919, Henric „Păsărarul” (cum i se spunea), duce de Saxonia, a devenit rege. El şi descendenţii săi au condus Francia Orientală până în 1024.

Henric Păsărarul a evitat încoronarea ecleziastică. Avea de partea lui un mare patrimoniu familial şi loialităţile tribale ale saxonilor şi i-a făcut pe latifundiari să-l asculte dovedindu-se a fi un mare războinic. A recucerit Lotharingia de la francii occidentali, a înfiinţat noi mărci pe Elba după campaniile victorioase împotriva sorabilor, a transformat Danemarca în

regat vasal, a început convertirea sa şi, în cele din urmă, a fost victorios asupra ungurilor. Fiul său, Otto I, a avut astfel o moştenire substanţială şi s-a folosit de ea cu multă chibzuinţă.

Ţinându-i în frâu pe duci, el a continuat opera tatălui său. În 955 a obţinut o victorie asupra maghiarilor care a eliminat definitiv pericolul pe care îl reprezentaseră aceştia. Austria, marca răsăriteană a lui Carol cel Mare, a fost recolonizată.

Ambiţiile lui Otto nu s-au oprit aici. În 936 fusese încoronat la Aachen, fosta reşedinţă a lui Carol cel Mare. El nu numai că a acceptat slujba şi ungerea ecleziastică, pe care tatăl său le evitase, ci a organizat apoi şi un banchet cu ocazia încoronării, la care ducii germani l-au servit ca vasali. Toate acestea erau în vechiul stil carolingian. 15 ani mai târziu a întreprins o campanie de cucerire în Peninsula Italică şi s-a căsătorit cu văduva unui pretendent la coroana Italiei, pe care şi-a însuşit-o. Totuşi, papa a refuzat să-l încoroneze ca împărat. Peste zece ani, în 962, Otto intra din nou în Italia, după ce îi ceruse ajutor papa, care de data aceasta l-a încoronat.

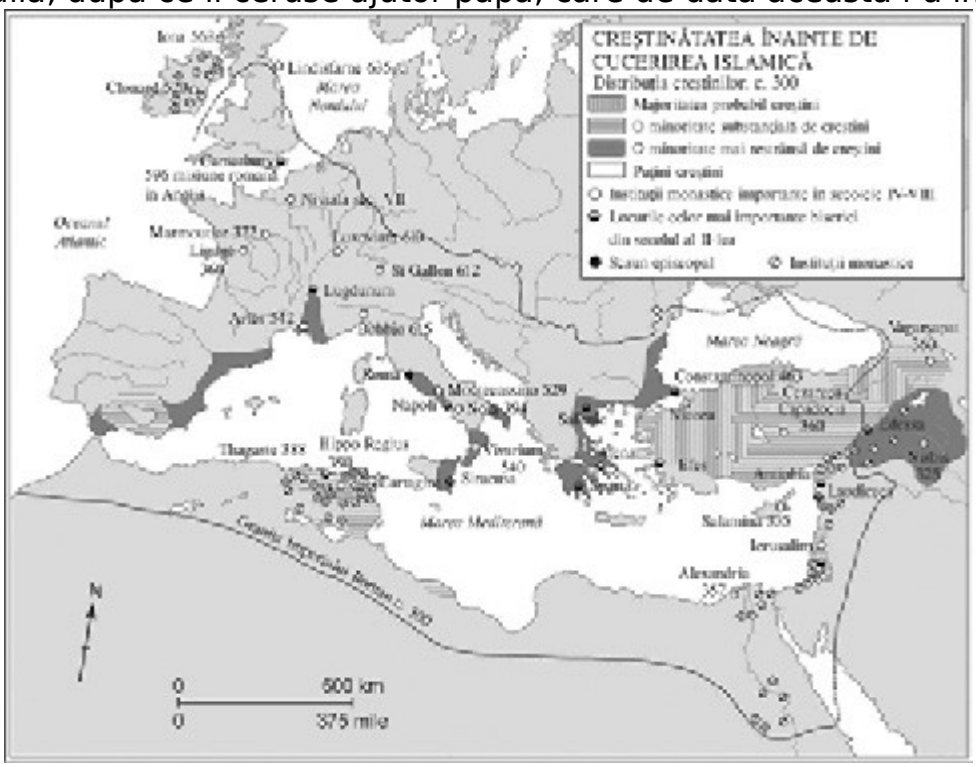

Imperiul ottonian a fost o realizare remarcabilă. Fiul lui Otto, viitorul Otto al II-lea, s-a căsătorit cu o prinţesă bizantină. Atât domnia lui, cât şi cea a lui Otto al

III-lea au fost tulburate de revolte, dar amândoi au reuşit să menţină tradiţia exercitării puterii la sud de Alpi, instituită de Otto cel Mare. Otto al III-lea şi-a făcut un văr papă (primul german care a ajuns să stea pe scaunul Sfântului Petru), după care a numit primul papă francez. Roma părea să-l captiveze şi şi-a stabilit reşedinţa aici. Pe jumătate bizantin prin naştere, se considera un nou Constantin.

Un diptic al unei evanghelii pictat spre sfârşitul secolului al X-lea îl înfăţişează în postură oficială, cu coroana pe cap şi globul crucifer în mână, primind închinarea a patru femei purtând şi ele coroană: acestea sunt Slavonia (Europa slavă), Germania, Gallia şi Roma. Ideea sa de

Europă organizată ca o ierarhie de regi slujind un unic împărat avea origini răsăritene. Erau aici o doză de megalomanie, dar şi o convingere religioasă veritabilă; baza reală a puterii lui Otto era regatul său german, nu Italia, care îl obseda şi îl atrăgea. Cu toate acestea, după ce a murit, în 1002, a fost dus la Aachen, aşa cum poruncise, ca să fie înmormântat alături de Carol cel Mare.

Nu a avut moştenitori, dar linia saxonă directă a continuat; Henric al II-lea, care a fost ales după o serie de conflicte, era un strănepot al lui Henric Păsărarul.

Însă încoronarea sa la Roma nu a mascat deloc realitatea; el era, în esenţă, suveran german, nu împărat roman. Pe sigiliul său era gravat: „Reînvierea regatului francilor", el concentrându-şi atenţia asupra pacificării şi convertirii estului Germaniei. Deşi a făcut trei expediţii în Italia, Henric nu s-a bazat acolo pe guvernare, ci pe politică, pe instigarea facţiunilor una împotriva alteia. Odată cu el, stilul bizantin al imperiului ottonienilor a început să se estompeze.

În acest timp, Italia ajunsese treptat să se deosebească tot mai mult de teritoriile aflate la nord de Alpi. Încă din secolul al VII-lea aceasta se îndepărta de posibilitatea unei integrări cu Europa de Nord, îndreptându-se către reafirmarea ca parte a Europei de Sud. Până la sfârşitul secolului al VIII-lea, o mare parte din Italia fusese subjugată de lombarzi. Totuşi, Regatul Lombard fiind distrus de Carol cel Mare, Statele Papale nu mai aveau rival în peninsulă, deşi, după ce puterea Carolingienilor a intrat în declin, papii au trebuit să facă faţă atât ascensiunii latifundiarilor italieni, cât şi aristocraţiei lor romane. Biserica Romano-Catolică era extrem de dezbinată şi felul cum tratau otomanii papalitatea demonstra cât de slabă era puterea acesteia.

Un alt rezultat al acestei situaţii a fost o hartă a Italiei caracterizată de anarhie. În nord era o mână de stătuleţe feudale răzleţe. Doar Veneţia era prosperă; de 200 de ani avansa tot mai mult în Marea Adriatică şi conducătorul său tocmai îşi luase titlul de doge. Ea este considerată o putere mai degrabă levantină şi adriatică decât mediteraneeană. În sud existau nişte oraşe-state care erau republici: Gaeta, Amalfi şi Napoli. În centrul peninsulei se întindeau Statele Papale. Iar peste toate acestea se profila ameninţarea năvălirii armatelor islamice, care au ajuns în nord până la Pisa, în timp ce la Tarent şi la Bari au apărut emirate în secolul al IX-lea. Acestea nu aveau să dureze prea mult, însă din 902 Sicilia s-a aflat sub stăpânirea arabilor, care au domnit aici un secol şi jumătate, efectele fiind profunde.

Arabii au influenţat şi destinul celorlalte regiuni de coastă europene din vestul Mediteranei. Nu numai că s-au stabilit în Spania, ci aveau baze mai mult sau mai puţin permanente chiar şi în Provence (una fiind Saint-Tropez).

Locuitorii coastelor europene ale Mediteranei aveau, inevitabil, o relaţie complexă cu arabii, care le apăreau deopotrivă ca jefuitori şi ca negustori; această combinaţie nu era foarte diferită de cea care se poate observa în cazul incursiunilor vikingilor, cu excepţia faptului că arabii nu prea aveau tendinţa să se stabilească în teritoriile europene. Sudul Franţei şi Catalonia fuseseră cucerite mai întâi de goţi, apoi de franci, dar mulţi factori le deosebeau de nordul franc. În aceste zone existau o mulţime de vestigii

materiale ale trecutului roman, precum şi agricultura mediteraneeană. O altă trăsătură distinctivă a fost apariţia unei familii de limbi romanice în sud, catalana şi provensala fiind cele mai durabile.

Unele dintre cele mai importante influenţe asupra Europei până în 1000 e.n.

Au venit din nord, de unde porniseră nordicii păgâni să schimbe istoria Insulelor Britanice şi hotarul de miazănoapte al creştinătăţii. Din motive care, ca şi în cazul multor altor migraţii, nu sunt deloc clare (însă ar putea avea la bază suprapopularea ţinuturilor lor aride), scandinavii au început să migreze începând din secolul al VIII-lea. Dispunând de două instrumente tehnice excelente – un drakkar cu rame şi o velă care putea naviga şi pe mare, şi în apele puţin adânci ale râurilor şi un vas rotunjor de transportat marfă care putea adăposti familii numeroase, cu tot calabalâcul şi animalele lor, în călătorii de mai multe săptămâni

— Au traversat mările timp de patru secole, lăsând în urmă o civilizaţie care în cele din urmă se întindea din Groenlanda până la Kiev.

Nu toţi urmăreau aceleaşi lucruri. Norvegienii care au pornit spre Islanda, insulele Feroe şi Orkney şi vestul îndepărtat voiau să devină colonişti. Suedezii care au pătruns în Rusia şi au rămas în izvoare ca varegi făceau un negoţ mult mai activ. În cele mai multe cazuri, danezii sunt responsabili pentru jafurile şi pirateria asociate cu vikingii. Dar toate aceste teme ale migraţiilor scandinavilor se întrepătrundeau. Niciuna nu era monopolizată de vreo ramură a acestor popoare.

După prima generaţie care a migrat, indiferent de destinaţie, se pare că negoţul a devenit un factor principal de motivare pentru toate – la fel ca şi alte popoare liminale, scandinavii au devenit negustori foarte pricepuţi, acoperind distanţe mari.

Colonizarea de către vikingi a unor insule îndepărtate a fost cea mai spectaculoasă dintre realizările lor. Ei i-au înlocuit complet pe picţi în Insulele Orkney şi Shetland şi de acolo şi-au extins dominaţia şi în Feroe (anterior nelocuite decât de câţiva călugări irlandezi şi de oile lor) şi în Insula Man. În insule, prezenţa vikingilor a avut consecinţe mai durabile şi mai profunde decât în Scoţia şi Irlanda, unde au început să întemeieze aşezări în secolul al IX-lea. Şi totuşi, limba irlandeză atestă importanţa lor prin adoptarea unor termeni nordici din domeniul comerţului, iar pe harta Irlandei o marchează oraşul Dublin, fondat de vikingi şi transformat curând într-o importantă factorie.

Colonia cu cel mai mare succes dintre toate a fost Islanda. Şi aceasta fusese locuită mai întâi de călugări irlandezi, fiind populată de vikingi abia la sfârşitul secolului al IX-lea. În 930 erau aproximativ 10.000 de islandezi de origine normandă, ce trăiau din agricultură şi pescuit, parţial pentru subzistenţa lor, parţial pentru a produce mărfuri precum peştele sărat, cu care puteau face negoţ.

În acest an s-a constituit statul islandez şi s-a întrunit pentru prima dată Thingul (pe care unii anticari romantici l-au considerat ulterior primul „parlament”

european). Era mai degrabă o adunare a mai-marilor comunităţii decât un organ reprezentativ modern şi utiliza o practică norvegiană mai veche, dar continuitatea datelor istorice islandeze este remarcabilă din acest punct de vedere.

În secolul al X-lea s-au înfiinţat colonii şi în Groenlanda; nordicii aveau să rămână acolo 500 de ani. Apoi au dispărut, probabil eliminaţi de eschimoşii împinşi spre sud de răcirea climei. Despre descoperirile şi colonizarea care au avut loc mai spre vest putem spune mult mai puţine. Aşa-numitele saga, poemele cu caracter eroic aparţinând Islandei medievale, povestesc despre debarcarea într-un teritoriu denumit „Vinland”, unde nordicii au găsit viţă sălbatică, şi despre un copil care s-a născut acolo (a cărui mamă s-a întors apoi în Islanda şi a călătorit din nou tocmai până la Roma, în pelerinaj, după care s-a retras, înconjurată de un aer de sfinţenie, în patria ei). Există temeiuri destul de solide pentru a crede că o aşezare descoperită în Newfoundiand este normandă. Dar deocamdată nu putem merge mult mai departe pe urmele predecesorilor lui Columb.

În tradiţia vest-europeană, activităţile coloniale şi mercantile ale vikingilor au fost de la bun început puse în umbră de impactul îngrozitor pe care l-au avut ca năvălitori. Cu siguranţă, aveau nişte obiceiuri foarte urâte, dar trebuie să admitem că oamenii le mai şi înfloreau, mai ales pentru că principalele noastre dovezi au ca sursă pana unor clerici care erau de două ori mai oripilaţi – atât în calitate de creştini, cât şi de victime – de atacurile împotriva bisericilor şi mănăstirilor. Fiind păgâni, desigur, vikingii nu vedeau nicio sfinţenie aparte în concentrările de metale preţioase şi alimente oferite de asemenea locuri, considerându-le nişte ţinte deosebit de atrăgătoare. Iar vikingii nu erau primit care incendiau mănăstiri în Irlanda.

Cu toate acestea, oricum am lua-o, este incontestabil faptul că impactul vikingilor asupra creştinătăţii în Nord şi în Vest a fost foate mare şi teribil. Au atacat Anglia pentru prima dată în 793, iar mănăstirea din Lindisfarne le-a căzut victimă; acest atac a zguduit lumea ecleziastică (şi totuşi, mănăstirea a mai dăinuit 80 de ani). Au invadat Irlanda doi ani mai târziu. În prima jumătate a secolului al IX-lea şi danezii au început să năvălească din Frisia în fiecare an, jefuind în mod repetat aceleaşi târguri. Apoi a fost atacată coasta franceză; în 842

Nantes a fost jefuit, iar populaţia masacrată. Peste doar câţiva ani un cronicar franc se plângea că „vikingii năvălesc fără încetare, câtă frunză şi iarbă”. Erau atacate chiar şi oraşe aflate departe de coastă, precum Parisul, Limoges, Orléans, Tours şi Angoulême. Unii vikingi deveniseră piraţi de meserie. Curând a avut de suferit Spania, arabii fiind şi ei hărţuiţi; în 844 vikingii au atacat Sevilla. În 859

au atacat chiar şi Nâmes şi au prădat Pisa, deşi la întoarcere au avut mult de suferit din cauza unei flote arabe.

La apogeul lor, cred unii specialişti, atacurile vikingilor au fost pe punctul de a distruge civilizaţia în vestul imperiului franc; cu siguranţă, francii din vest au avut mai multe de îndurat decât verii lor din est şi vikingii au contribuit la modelarea diferenţelor dintre viitoarea Franţă şi viitoarea Germanie. În Apus, din cauza distrugerilor pe care le provocau, mai-marii locali erau nevoiţi să-şi asume noi responsabilităţi, în timp ce controlul central şi regal se dezintegra şi oamenii căutau tot mai mult protecţia seniorului lor local. Atunci când Hugo Capet a urcat pe tron, era în mare măsură *primus inter pares* într-o societate vădit feudală.

Interacţiunea cu alte societăţi – violente sau nu – a avut efecte şi asupra

scandinavilor. În jurul anului 1000 regiunea devenea mult mai integrată cu restul Europei şi se organiza în state mai similare cu cele din alte zone. Introducerea treptată a creştinismului – deşi cu puternice influenţe păgâne – a contribuit probabil la acest proces, ca şi introducerea în Scandinavia a idealului cavaleresc.

Mai mult ca oricine altcineva, figura de tranziţie a fost Olaf al II-lea al Norvegiei, care a făcut o încercare aproape decentă de creştinare a ţării sale şi din cauza acestor eforturi a fost ucis în 1030. Olaf fusese viking în tinereţe, făcând raiduri în Marea Baltică şi de-a lungul coastei franceze şi conducând un atac asupra Londrei în 1009. Martiriul său l-a propulsat în rândul sfinţilor; papa l-a canonizat în secolul al XII-lea sub numele Sfântul Olaf, *Rex Perpetuus Norvegiae*. Şi faptul că oamenii se săturaseră de războaie se poate să fi jucat un rol în încetarea invaziilor; dintre cei care plecau, puţini se mai întorceau. În secolul al X-lea, un cuplu din sudul Suediei a gravat o piatră „în amintirea lui Banki, fiul lor. El a avut o corabie şi a pornit, pe mare, către răsărit dimpreună cu oastea lui Ingvar. Dumnezeu să călăuzească spiritul lui Banki”.

Insulele Britanice deveniseră în scurt timp o regiune foarte importantă pentru scandinavi, unde vikingii au început să vină ca să se stabilească şi să facă negoţ, nu doar pentru prădăciuni. Aici apăruse o mână de regate în urma invaziilor triburilor germanice; în secolul al VII-lea, mulţi locuitori de origine romano-britanică trăiau alături de comunităţi ale noilor colonizatori, în timp ce alţii fuseseră împinşi spre dealurile din Ţara Galilor şi Scoţia. Creştinismul a continuat să fie răspândit de misionari irlandezi de la misiunea romană înfiinţată la Canterbury. A rivalizat cu mai vechea Biserică Celtică până în 664, o dată crucială. În acest an, la un sinod al clericilor care s-a ţinut la Whitby, un rege northumbrian s-a pronunţat în favoarea sărbătoririi Paştelui la data stabilită de Biserica Latină. Era o alegere simbolică, stabilind că pe viitor Anglia avea să respecte tradiţiile latine, nu pe cele celtice.

Din când în când, unul sau altul dintre regatele englezeşti devenea suficient de puternic ca să predomine asupra celorlalte. Şi totuşi, doar unul a reuşit să ţină piept valului de atacuri ale vikingilor începând din 851, în urma cărora au fost invadate două treimi din teritoriul ţării. Este vorba despre Wessex, care a oferit Angliei primul său erou naţional, în acelaşi timp şi personaj istoric – Alfred cel Mare.

Pe când avea 4 ani, Alfred fusese dus de tatăl său la Roma, unde fusese miruit de papă. Monarhia Wessexului era indisolubil legată de creştinism şi de Europa Carolingienilor. Pe când celelalte regate engleze se dădeau bătute în faţa invadatorilor, aceasta a apărat credinţa de păgânism şi Anglia de un popor străin.

În 871, Alfred a repurtat prima victorie decisivă asupra unei armate daneze în Anglia. În mod semnificativ, câţiva ani mai târziu regele danez a acceptat nu doar să se retragă din Wessex, ci şi să se convertească la creştinism. Aceasta însemna că danezii nu aveau de gând să mai plece din Anglia (se stabiliseră în nord), dar şi că puteau fi dezbinaţi. Curând, Alfred era liderul tuturor regilor englezi care mai rămăseseră în viaţă; până la urmă, nu a mai rămas decât el. A recucerit Londra, iar la moartea sa, în 899, perioada cea mai neagră a năvălirii vikingilor luase sfârşit şi descendenţii lui aveau să conducă o ţară unită.

Chiar şi cei care s-au stabilit în Danelaw, teritoriul colonizat de danezi, definit de Alfred şi marcat şi astăzi de toponime şi stiluri de vorbire scandinave, au recunoscut stăpânirea lor. Iar asta nu era tot. Alfred construise şi o serie de fortificaţii (burguri) ca parte a unui nou sistem de apărare naţională bazat pe efective recrutate din rândul localnicilor. Acestea nu numai că le-au oferit succesorilor săi nişte baze pentru a cuceri Danelaw, ci au şi stabilit în mare parte modelul urbanizării medievale iniţiale în Anglia; peste ele au fost construite orăşele care sunt locuite şi astăzi. În sfârşit, cu resurse puţine, Alfred s-a preocupat de dezvoltarea culturală şi intelectuală a poporului său. Erudiţii de la curtea sa, ca şi cei ai lui Carol cel Mare, copiau şi traduceau texte; intenţia era ca nobilul şi clericul anglo-saxoni să afle despre Beda şi Boethius în limba lor, engleza vernaculară.

Inovaţiile lui Alfred au reprezentat un efort creativ de guvernare unic în Europa. Ele au marcat începutul unei mari epoci în istoria Angliei. S-a conturat structura comitatelor şi au fost stabilite hotare ce au dăinuit până în 1974. Biserica Anglicană avea să fie marcată curând de un elan remarcabil al monahismului, iar danezii au fost ţinuţi sub control într-un regat unit timp de 50 de ani tulburi. Abia când pe tron au ajuns nişte descendenţi mai incapabili ai lui Alfred monarhia anglo-saxonă a avut de suferit, urmând o nouă ofensivă a vikingilor. Au fost plătite sume colosale ca tribut (*Danegeld*), până când un rege danez (de data aceasta creştin) l-a detronat pe monarhul englez, după care a murit, lăsându-l pe tânărul său fiu să domnească în teritoriile cucerite de el. Acesta era faimosul Canut, în timpul căruia Anglia s-a aflat pentru scurtă vreme sub stăpânirea unui mare regat danez (1006-1035). A mai fost o ultimă mare invazie a norvegienilor în Anglia în 1066, condusă de Harald Hardraade (fratele vitreg al Sfântului Olaf), dar acesta a fost înfrânt în bătălia de la Stamford Bridge, cu doar trei săptămâni înainte ca englezii să dea piept cu armata strănepotului lui Rollon, William Cuceritorul, care ajunsese la Hastings din Normandia.

Între timp, toate monarhiile scandinave deveniseră creştine, iar cultura vikingă era absorbită în forme creştine. A lăsat multe dovezi ale individualităţii şi forţei sale deopotrivă în arta celtică şi în cea continentală. Instituţiile sale dăinuie în Islanda şi în alte insule. Sute de ani, moştenirea scandinavă a influenţat puternic limba şi tiparele sociale engleze, apariţia ducatului Normandiei şi, mai ales, literatura aşa-numitelor saga. Şi totuşi, când pătrundeau în teritorii colonizate, nordicii se amestecau treptat cu restul populaţiei. În secolul al XI-lea, când urmaşii lui Rollon şi supuşii lor au vrut să cucerească Anglia, aceştia erau în realitate francezi, iar cântecul lor războinic era despre Carol cel Mare, regele francilor. Au cucerit o Anglie în care locuitorii regiunii Danelaw erau acum englezi. În mod similar, vikingii şi-au pierdut caracterul distinctiv ca grup etnic în Rusia kieveană şi în Marele Cnezat al Moscovei.

Singurele popoare apusene de la începutul secolului al XI-lea care trebuie menţionate datorită istoriei lor ulterioare erau cele din statele creştine din nordul Spaniei. Clima, aşezarea geografică şi împărţirea făcută de musulmani ajutaseră creştinismul să supravieţuiască în peninsulă şi îi definiseră parţial amploarea. În Asturii şi Navarra, la începutul secolului al VIII-lea încă erau căpetenii şi principi creştini. Ajutaţi

de înfiinţarea mărcii spaniole de către Carol cel Mare şi de dezvoltarea ei ulterioară sub conducerea conţilor de Barcelona, aceştia au reuşit să submineze stăpânirea islamică a Spaniei, distrasă de războiul civil şi schisma religioasă. În Asturii a apărut regatul León, ocupându-şi locul alături de regatul Navarra. În secolul al X-lea au apărut totuşi disensiuni între creştini, arabii fiind din nou în avantaj.

Pentru creştini, perioada cea mai neagră a fost chiar la sfârşitul secolului, când un mare cuceritor arab, al-Mansur, a ocupat Barcelona, Leónul şi, în 998, chiar sanctuarul din Santiago de Compostela, unde s-ar fi aflat mormântul Sfântului Apostol Iacob. Triumful nu a durat mult, căci şi aici temeliile Europei creştine s-au dovedit a fi imposibil de distrus. În doar câteva zeci de ani Spania creştină se unise, în vreme ce Spania islamică se scinda. În Peninsula Iberică, la fel ca şi în alte părţi, epoca expansiunii, inaugurată acum, aparţine altei epoci istorice, dar s-a bazat pe lungi secole de confruntare cu altă civilizaţie. Pentru Spania, mai ales, creştinismul a fost creuzetul existenţei ca naţiune.

Exemplul Peninsulei Iberice sugerează măsura semnificativă în care alcătuirea hărţii Europei coincide cu alcătuirea hărţii credinţei, dar accentul exclusiv pe misiunile încununate de succes şi pe legăturile cu monarhi puternici este înşelător. Începuturile Europei creştine şi viaţa creştină nu se rezumă la asta.

Biserica occidentală oferă una dintre marile poveşti de succes ale istoriei, însă, de la sfârşitul Antichităţii până în secolele XI-XII, conducătorii ei s-au simţit mult timp izolaţi şi asediaţi într-o lume păgână ori cvasipăgână. Aflat tot mai mult în contradicţie cu ortodoxia răsăriteană şi în cele din urmă aproape complet izolat de aceasta, nu este deloc surprinzător că creştinismul apusean a dezvoltat o intransigenţă agresivă aproape ca reflex de apărare. Era încă un semn de nesiguranţă din partea sa.

Şi nici nu era ameninţat doar de duşmani din afară. Şi în interiorul creştinismului occidental, Biserica se simţea ţinută în şah şi sub asediu. În mijlocul unor populaţii încă pe jumătate păgâne, se chinuia să-şi păstreze intacte învăţăturile şi practicile, creştinând în acelaşi timp cât mai mult dintr-o cultură cu care trebuia să accepte o convieţuire, manifestând flexibilitate în privinţa concesiilor ce puteau fi făcute practicilor sau tradiţiilor locale şi distingându-le de compromisul fatal legat de principii. Toate acestea trebuia să le facă prin intermediul unor clerici dintre care mulţi – poate chiar majoritatea – nu ştiau carte, erau cam nedisciplinaţi şi aveau o spiritualitate îndoielnică. Poate nu este surprinzător că liderii Bisericii treceau uneori cu vederea avantajul enorm de care se bucurau prin faptul că nu mai aveau rival spiritual în Apus după ce înaintarea islamului fusese stăvilită de Carol Martel; trebuiau să se mulţumească doar cu nişte rămăşiţe de păgânism şi superstiţii, iar de acestea Biserica ştia să se folosească. În tot acest timp, era înconjurată de puternicii planetei, uneori în mod folositor, alteori dându-i speranţă, mereu o ameninţare potenţială şi adesea reală la adresa independenţei Bisericii faţă de societatea pe care era nevoită să se străduiască s-o mântuiască.

Inevitabil, istoria ulterioară e în mare parte istoria papalităţii. Aceasta este instituţia centrală a creştinismului, cea mai bine documentată dintre toate.

Documentele existente constituie unul dintre motivele pentru care i s-a acordat atâta atenţie, lucru care ar trebui să dea de gândit referitor la ce se poate şti despre religia din aceste secole. Deşi puterea papalităţii a avut succese şi eşecuri alarmante, scindarea vechiului imperiu însemna că, dacă exista undeva în Apus cineva care să apere interesele religiei, aceasta era Roma, căci nu avea niciun rival ecleziastic. După Grigore cel Mare, evident, nu mai avea sens să se susţină teoria unei Biserici creştine unice într-un imperiu unic, deşi centrul Exarhatului era Ravenna. Ultimul împărat care a venit la Roma a făcut asta în 663, iar ultimul papă care s-a dus la Constantinopol a ajuns acolo în 710. Apoi a apărut iconoclasmul, care a accentuat şi mai mult divizarea ideologică. Atunci când Ravenna a fost ocupată de longobarzi, papa Ştefan a plecat la curtea lui Pepin, nu la cea din Bizanţ.

Au existat şi perioade foarte negre în cele două secole şi jumătate de după încoronarea lui Pepin. Roma părea să aibă foarte puţine cărţi în mână şi uneori dădea impresia că nu a făcut decât să schimbe un stăpân cu altul. Pretenţia sa la întâietate se întemeia pe respectul care i se datora pentru că avea în custodie osemintele Sfântului Petru şi pe faptul că scaunul episcopal era indiscutabil singurul apostolic din Apus – mai degrabă o chestiune care ţinea de istorie, şi nu de puterea efectivă. Mult timp papii nu au putut guverna efectiv nici măcar în domeniile seculare, căci nu aveau nici forţe armate adecvate, nicio administraţie civilă. Ca mari proprietari italieni, riscau să fie jefuiţi şi şantajaţi. Carol cel Mare a fost doar primul şi poate cel mai mândru dintr-o serie de împăraţi ce au dat limpede de înţeles papalităţii care sunt opiniile lor despre rolul papei, respectiv al împăratului ca păzitori ai Bisericii. Ottonienii au avut un rol major în ascensiunea şi prăbuşirea papilor. Însă papii aveau şi ei putere. Aceasta se manifesta cel mai clar în forme uşor de înţeles într-o epocă obişnuită cu simbolurile: papa era cel care îi conferea împăratului coroana şi semnul recunoaşterii de către divinitate, ungându-l cu mir. Aşadar, ar fi putut face asta impunând anumite condiţii.

Încoronarea lui Carol cel Mare de către Leon, ca şi a lui Pepin de către Ştefan, a fost, poate, expeditivă, dar a sădit o sămânţă puternică. Atunci când, aşa cum se întâmpla adesea, slăbiciunile personale şi disputele pentru succesiune tulburau regatele france, Roma putea câştiga teren.

În secolul al IX-lea papalitatea se făurea ca un mare instrument de standardizare în Europa. În ceea ce priveşte puterea pură, balanţa a oscilat mult timp între avantaje şi dezavantaje, limitele puterilor efective ale papei fluctuând.

În mod semnificativ, abia după încă o subîmpărţire a moştenirii carolingiene, când coroana Italiei a fost separată de Lotharingia, Nicolae I a avut mai mult succes în revendicările papalităţii. Se spune că le-ar fi scris pretendenţilor franci

„de parcă era stăpânul lumii”, amintindu-le că el putea să numească şi să destituie. S-a folosit de doctrina primatului papal şi împotriva împăratului din Răsărit, susţinându-l pe patriarhul Constantinopolului. Aceasta a fost o exacerbare a pretenţiilor sale, pe care papalitatea nu le mai putea susţine în practică, deoarece curând a devenit limpede că la Roma forţa avea să decidă cine se va bucura de puterea imperială pe care papa pretindea că o conferă. Este grăitor faptul că succesorul lui Nicolae a

fost primul papă care a sfârşit asasinat.

Cu toate acestea, secolul al IX-lea a creat precedente, chiar dacă ele încă nu puteau fi urmărite consecvent.

În special declinul autorităţii papale din secolul al X-lea, când Sfântul Scaun a ajuns să fie râvnit de diferite facţiuni italiene ale căror confruntări erau uneori întrerupte de intervenţia Ottonienilor, însemna că responsabilitatea apărării intereselor creştinilor le revenea acum episcopilor care administrau bisericile locale. Aceştia trebuiau să respecte puterile existente. Căutând cooperarea şi ajutorul conducătorilor laici, ei ajungeau adesea în poziţii care nu îi deosebeau cu nimic de nişte slujitori ai regelui. Erau la mâna suveranilor lor laici aşa cum, adesea, preotul paroh era la mâna seniorului local – cu care era nevoit aşadar să împartă banii strânşi în cutia milei. Această aservire umilitoare avea să conducă mai târziu la unele dintre cele mai dure intervenţii ale papei în bisericile

locale.

Marea mişcare de reformă creştină din secolul al X-lea a datorat ceva episcopatului, dar nu şi papalităţii. A fost o mişcare monastică ce s-a bucurat de sprijinul anumitor suverani. În esenţă, era vorba despre revitalizarea idealurilor monastice; câţiva nobili au fondat noi mănăstiri, menite să îndemne monahismul degenerat să se întoarcă la origini. Cel mai celebru dintre aceste aşezăminte religioase a fost abaţia burgundă de la Cluny, întemeiată în 910. Timp de aproape două secole şi jumătate a fost centrul unui curent de reformă în cadrul Bisericii.

Călugării de aici respectau normele benedictine, dar interpretate în manieră proprie, dezvoltând ceva cu totul nou – un ordin religios care se baza nu doar pe un stil de viaţă uniform, ci şi pe o organizare disciplinată de la centru. Toate mănăstirile benedictine fuseseră comunităţi independente, dar noile aşezăminte clunisiene erau sub conducerea abatelui de la Cluny; acesta era generalul unei armate formate (la un moment dat) din mii de călugări care nu erau admişi în mănăstiri decât după o perioadă de instruire la Cluny. În culmea gloriei sale, la mijlocul secolului al XII-lea, peste 300 de mănăstiri din toată Europa – şi chiar şi unele din Palestina – căutau îndrumarea abaţiei de la Cluny, care avea cea mai mare biserică a creştinătăţii apusene după bazilica San Pietro de la Roma.

Asta înseamnă să anticipăm prea mult prezentul. Totuşi, chiar de la început, monahismul clunisian disemina practici şi idei noi în cadrul Bisericii. Aşa ajungem dincolo de problema structurii şi legii ecleziastice, deşi nu este uşor să descriem cu certitudine toate aspectele vieţii creştine de la începutul Evului Mediu. Istoria religiilor este deosebit de expusă riscului de a fi falsificată cu ajutorul unor documente care uneori îngreunează foarte mult distingerea, dincolo de birocraţie, a unor dimensiuni spirituale. Acestea arată însă clar că Biserica era necontestată, unică şi că pătrunsese la toate nivelurile societăţii. Avea un soi de monopol asupra culturii. Moştenirea clasică fusese afectată şi redusă teribil de invaziile străine şi de detaşarea intransigentă a creştinismului, la începuturile sale, de preocupările acestei lumi: „Ce are Atena a face cu Ierusalimul?”, întrebase Tertulian, dar această intransigenţă se mai esteompase. În secolul al X-lea, ceea ce se mai păstrase din trecutul clasic se datora clericilor, în special benedictinilor şi copiştilor din şcolile palatelor care au transmis mai departe nu doar Biblia, ci şi compilaţii în latină ale învăţăturilor greceşti. Prin traducerile operelor lui Pliniu şi Boethius făcute de ei, un fir subţire lega, la începutul Evului Mediu, Europa de Aristotel şi Euclid.

Ştiinţa de carte mergea, practic, mână în mână cu clerul. Romanii putuseră să-şi afişeze legile pe table instalate în locurile publice, încrezători că existau suficienţi oameni ştiutori de carte care să le citească; în Evul Mediu, de obicei nici măcar regii nu ştiau carte. Clerul controla, practic, în totalitate accesul la scrierile existente. Într-o lume fără universităţi, doar o şcoală de la curte sau de pe lângă o biserică oferea şansa de a studia literele, în afară de cazul excepţional în care aveai un cleric meditator. Efectul acestui lucru asupra tuturor artelor şi a activităţii intelectuale a fost profund; cultura nu numai că era legată de religie, ci chiar izvora doar din contextul unor ipoteze religioase primordiale.

Formula „artă pentru artă” nu ar fi avut niciun sens la începutul Evului Mediu. Istoria, filosofia, teologia, anluminurile – toate au jucat un rol în menţinerea unei culturi sacramentale, dar, oricât de limitată ar fi fost, moştenirea pe care a lăsat-o, în măsura în care nu era evreiască, era clasică.

Ameninţaţi de pericolul de a ne simţi ameţiţi pe asemenea culmi ale generalizării culturale, este salutar să ne amintim că nu avem cum să ştim în mod direct decât foarte puţine despre ceea ce trebuie considerat, atât din punct de vedere teologic, cât şi statistic, mult mai important, ba chiar cea mai importantă dintre toate activităţile Bisericii. Este vorba despre predicile, învăţăturile, cununarea, botezarea, spovedirea şi rugăciunile de zi cu zi, întreaga viaţă religioasă a clerului şi a mirenilor de rând care gravitau în jurul oficierii principalelor sacramente. În aceste secole Biserica îşi desfăşura forţele, pe care adesea credincioşii probabil că nu le distingeau de puterile magice. Ea se folosea de acestea pentru a reafirma puterea civilizaţiei. A avut un succes fulminant şi totuşi aproape că nu avem informaţii directe despre acest proces decât în momentele sale cele mai dramatice, când o convertire sau un botez spectaculos dezvăluie, prin însuşi faptul că au fost consemnate, că suntem în prezenţa unui eveniment ieşit din comun.

Despre realitatea socială şi economică a Bisericii ştim mult mai multe.

Clericii şi cei care depindeau de ei erau mulţi şi Biserica controla mare parte a bogăţiei societăţii. Biserica era un mare latifundiar. Veniturile care îi susţineau lucrarea proveneau de pe pământurile sale şi o mănăstire sau o adunare de canonici putea deţine domenii foarte vaste. Biserica îşi înfipsese adânc rădăcinile în economia acelei epoci şi, din capul locului, lucrul acesta presupunea într-adevăr ceva foarte primitiv.

Oricât ar fi de greu de măsurat exact, există multe simptome ale regresului economic în Europa la sfârşitul Antichităţii. Nu toţi îl resimţeau la fel. Cele mai dezvoltate sectoare economice au decăzut cel mai tare. Trocul a înlocuit banii şi o economie monetară a reapărut foarte greu. Merovingienii au început să bată monede de argint, dar mult timp nu au fost în circulaţie prea multe – mai ales monede cu valoare nominală mică. Mirodeniile au dispărut din alimentaţia omului de rând; vinul a devenit un lux; cei mai mulţi mâncau pâine şi ovăz fiert şi beau bere şi apă. Scribii foloseau acum pergament, care se putea prelucra la nivel local, renunţând la papirus, ce devenise greu de obţinut; acesta s-a dovedit a fi un avantaj, căci pe pergament se putea scrie cu litere foarte mărunte, spre deosebire de papirus, pe care trebuia folosit un scris mare, ce ocupa mult spaţiu. Aceasta reflectă totuşi dificultăţile din interiorul vechii economii mediteraneene.

Deşi recesiunea a confirmat adesea autosuficienţa moşiilor, ea a adus oraşele la sapă de lemn. Şi universul negoţului se mai dezintegra uneori din cauza războiului. Se menţinea legătura cu Bizanţul şi, mai spre est, cu Asia, dar în vestul Mediteranei activitatea comercială a intrat în declin în secolele VII-VIII, când arabii au cucerit coasta nord-africană. Mai târziu, graţie tot arabilor, aceasta a fost reluată într-o anumită măsură (un semn a fost comerţul înfloritor cu sclavi, dintre care mulţi proveneau din Europa Răsăriteană, din rândul popoarelor slave, care astfel au dat numele unei întregi categorii de muncă forţată). Şi în nord existau oarecare schimburi

cu scandinavii, care erau mari negustori. Dar asta nu conta pentru cei mai mulţi europeni, pentru care viaţa se baza pe agricultură.

Multă vreme singura lor speranţă aveau să fie subzistenţa. Una dintre puţinele generalizări pe care le putem face fără să ne hazardăm este că aceasta era principala preocupare a economiei la începutul Evului Mediu. Gunoiul de grajd şi luarea în folosinţă a unor noi terenuri au fost mult timp singurele modalităţi de a ameliora randamentul bobului şi al mâinii de lucru, care, după standardele moderne, era derizoriu. Doar secole de împerechere laborioasă a animalelor au putut schimba asta. Animalele, care trăiau laolaltă cu oamenii piperniciţi şi chinuiţi de scorbut într-un peisaj marcat de sărăcie, erau şi ele subnutrite şi nedezvoltate şi totuşi, pentru grăsimi, ţăranii mai norocoşi depindeau de porc sau, în sud, de măsline. Abia în secolul al X-lea, odată cu introducerea unor plante din care se obţineau alimente cu un conţinut mai bogat de proteine, solul a început să producă mai multă energie. Au existat unele inovări tehnologice, în special răspândirea morilor şi adoptarea unui plug mai bun, dar, atunci când producţia a crescut, aceasta s-a datorat în principal faptului că începeau să fie cultivate noi terenuri. Şi era o grămadă de pământ bun de exploatat. Cea mai mare parte a teritoriilor Franţei, Germaniei şi Angliei era încă acoperită cu păduri sau rămasă nedesţelenită.

Revenirea la recesiune la sfârşitul Antichităţii a lăsat în urmă puţine zone în care târgurile prosperau. Principala excepţie era Italia, care a întreţinut mereu relaţii comerciale cu lumea exterioară. În alte părţi, târgurile au început să se dezvolte mai mult abia după 1100; chiar şi aşa, avea să treacă mult timp până să existe în Europa un oraş comparabil cu marile centre ale civilizaţiilor islamice şi asiatice clasice. În această lume, posedarea unor pământuri sau accesul la ele era principalul factor care determina ordinea socială. Proprietarii de pământ erau stăpânit, iar treptat statutul lor ereditar avea să capete mai multă importanţă, punându-se mai puţin accent pe îndemânarea şi abilităţile lor practice în luptă

(deşi, teoretic, aceasta s-a mai perpetuat mult timp) ca trăsătură definitorie a nobleţei.

Unii îşi primiseră pământurile de la un rege sau de la un mare prinţ. În schimb, se aştepta de la ei să întoarcă favorul prin sprijin militar atunci când li se cerea. Mai mult decât atât, administraţia a trebuit să fie descentralizată după epoca imperială; regii barbari nu aveau resursele birocratice şi ştiinţa de carte necesare ca să domnească direct asupra unor teritorii întinse. Astfel, acordarea unor bunuri economice care puteau fi exploatate în schimbul anumitor obligaţii era foarte frecventă, iar această idee stătea la baza a ceea ce unii jurişti, analizând mai târziu Evul Mediu european, au ales drept element fundamental pentru înţelegerea lor, botezându-l „feudalism”. Era un fenomen de anvergură, dar nu generalizat.

A fost alimentat de mulţi factori. Obiceiurile romane, cele germanice şi cele central-eurasiatice favorizau născocirea unei asemenea idei. În timpul Carolingienilor a apărut practica potrivit căreia „vasalii” îi aduceau omagiu regelui lor; cu alte cuvinte, aceştia recunoşteau în cadrul unor ceremonii aparte, adesea publice, obligaţiile lor speciale de a-l sluji. El era stăpânul lor; ei erau slujitorii lui. Vechile loialităţi din vremea frăţiei de sânge a

camarazilor războinici ai liderului au început să se amestece cu elemente de ceremonial, într-un ideal moral al loialităţii, credinţei şi obligaţiilor reciproce. Pe o treaptă inferioară faţă de oamenii liberi se aflau robii, poate mai numeroşi în sudul Europei decât în nord şi manifestând pretutindeni o tendinţă de a avansa oarecum la marginea societăţii spre statutul de şerb – omul dependent, legat de pământul moşiei pe care se năştea, dar fără să fie complet lipsit de drepturi de orice fel.

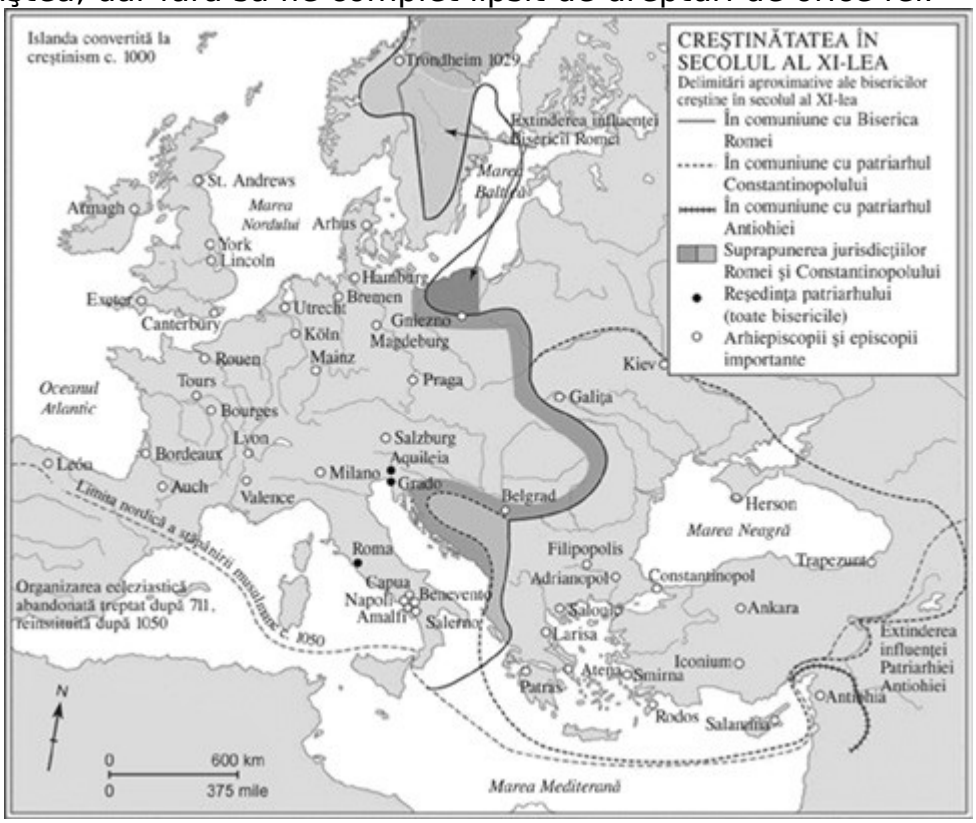

Mai târziu, unii au dat de înţeles că relaţia dintre stăpân şi slujitor putea explica întreaga societate medievală. Nu a fost niciodată aşa. Deşi mare parte din teritoriul Europei era împărţit în fiefuri – sau *feude*, de la care derivă cuvântul

„feudalism” – care erau moşii primite în stăpânire de la senior în schimbul anumitor obligaţii, au existat întotdeauna zone importante, mai ales în sudul Europei, unde „combinaţia” de spoială germanică şi fundal roman nu funcţiona la fel. Mare parte din Italia, Spania şi sudul Franţei nu erau „feudale” în acest sens.

De asemenea, mereu au existat ţărani liberi chiar şi în teritorii mai „feudale” – o clasă importantă, mai numeroasă în unele ţări decât în altele, care deţinea pământ fără să fie datoare în schimb cu anumite obligaţii.

Era mult loc pentru complexitate şi ambiguitate în „ordinea feudală” – unii puteau fi în acelaşi timp şi seniori, şi vasali, şi oameni liberi, şi şerbi. Însă faptul central al unui schimb de obligaţii între cei superiori şi cei inferiori impregna întreaga structură şi ajută mai mult decât orice altceva la înţelegerea ei de către omul modern. Stăpânul şi supusul erau legaţi unul de altul: „Şerbilor, să daţi ascultare stăpânilor voştri laici tremurând de frica lor; stăpânilor, să vă purtaţi cu şerbii voştri cu dreptate şi fără părtinire”, poruncea un cleric francez, sintetizând un principiu dintr-o

situaţie anume. Pe această justificare se întemeia o societate tot mai complexă, pe care s-a dovedit mult timp a fi capabilă s-o interpreteze şi s-o susţină.

Aşa se justifica şi stoarcerea de la ţărani a tuturor celor necesare pentru a întreţine un războinic şi a-i construi un castel. De aici au apărut aristocraţiile Europei. Funcţia militară a sistemului care îi susţinea pe aceşti aristocraţi a rămas mult timp primordială. Chiar şi atunci când nu era necesară prezenţa vasalului pe câmpul de luptă, acesta trebuia să trimită soldaţi (iar mai târziu bani cu care să fie plătiţi soldaţii). Dar în sistemul complex al vasalităţii un rege putea avea mai puţin control asupra vasalilor săi decât puteau avea aceştia asupra vasalilor lor.

Marele senior, fie el un latifundiar laic sau episcopul local, trebuie să fi contat întotdeauna mai mult şi să fi avut o importanţă mai mare în viaţa omului de rând decât regele sau prinţul aflat undeva departe, pe care probabil nu îl văzuse niciodată. Totuşi, rolul regelui era unic; ungerea de către Biserică îi confirma autoritatea sacră, carismatică. Regii aveau un statut aparte pentru majoritatea oamenilor datorită pompei şi ceremonialului care îi înconjurau şi care jucau un rol la fel de important în guvernarea medievală ca şi birocraţia în guvernarea actuală.

Dacă, în plus, regele avea şi avantajul de a poseda domenii întinse, atunci avea foarte mari şanse să-şi impună voinţa.

Nu întotdeauna în sens tehnic şi juridic, ci în sensul propriu, comun, regii şi marii latifundiari erau singurii care se bucurau de foarte multă libertate în societatea Evului Mediu timpuriu. Şi totuşi, chiar şi ei aveau un trai strâmtorat şi inconfortabil din cauză că mare parte din ceea ce noi considerăm de la sine înţeles lipsea pe atunci. Până la urmă, nu prea aveai mare lucru de făcut – doar să jefuieşti, să te lupţi, să vânezi şi să-ţi conduci domeniul; nu existau profesii care să fie îmbrăţişate de bărbaţi, cu excepţia vieţii bisericeşti, şi erau slabe şanse de inovare a stilului şi conţinutului vieţii de zi cu zi. Femeile aveau şi mai puţine opţiuni, ca şi bărbaţii aflaţi pe treptele inferioare ale scării sociale. Asta avea să se schimbe doar odată cu reabilitarea treptată a comerţului şi a vieţii urbane, pe măsură ce economia s-a extins. Evident, liniile de demarcaţie aproape că nu au nicio valoare în astfel de chestiuni, însă abia după 1100 începe o expansiune economică importantă şi abia acum avem sentimentul că ne îndepărtăm de o societate încă semibarbară, deşi cu pretenţii de civilizaţie (dar numai atât) pe mare parte a continentului.

5
India

Istoria Indiei în cei o mie de ani de la căderea dinastiei Gupta, în 550, şi formarea Imperiului Mogul, în 1526, nu are nici direcţia clară şi unitatea istoriei Chinei din aceeaşi perioadă, nici fracturile haotice ale istoriei Europei medievale.

În schimb, ea reflectă o plasticitate a numeroaselor tradiţii, a realizărilor culturale bazate pe o mare cunoaştere şi o mare bogăţie, precum şi o concentrare asupra rafinamentului şi autoperfecţionării. Istoria politică a acestei perioade poate părea haotică – întotdeauna au existat mai multe

regate în regiune care concurau pentru putere, precum şi mai multe imperii străine care încercau să pătrundă în interiorul ţării. Dar – cu o singură excepţie majoră – istoria Indiei din această perioadă nu este marcată nici de o expansiune spre exterior, nici de cuceriri străine; este o istorie a disputelor – paşnice şi războinice deopotrivă – între indieni ce trăiau pe nişte teritorii care în majoritate erau mult mai bogate şi mai fertile decât oricare altă regiune a planetei.

Punctul culminant al acestei perioade din istoria Indiei este în 1192, când nişte musulmani din Afganistan au pătruns în câmpia indiană din nord şi au înfiinţat în cele din urmă Sultanatul din Delhi. Dar trebuie să fim foarte atenţi dacă ne gândim că introducerea islamului, în acest caz prin cucerire, a fost singura linie de demarcaţie care a dominat ulterior istoria Indiei. Dimpotrivă, relaţiile dintre nord şi sud, dintre teritoriile de coastă şi cele din interior şi dintre caste şi grupurile sociale au rămas cel puţin la fel de importante ca şi interacţiunea dintre hinduism şi islam. Religia este unul dintre factorii determinanţi din istoria Indiei, însă chiar şi acest aspect a fost mult mai bogat sau mai complicat decât simpla împărţire în musulmani şi hinduşi pe care au încercat mai târziu s-o impună unii istorici naţionalişti.

Până în jurul anului 500 e.n., istoria Indiei se axase în cea mai mare parte pe nordul Indiei, sudul fiind doar un fel de anexă unde vedem doar umbra a ceea ce se întâmplă. Atenţia trebuia îndreptată spre marile imperii din nord – dinastiile Maurya şi Gupta – şi spre culturile şi identităţile pe care le-au creat acestea. Dar după prima jumătate a mileniului I e.n. Acest lucru s-a schimbat, nu din cauză că supremaţia nordului s-a diminuat, ci deoarece şi în sud au început treptat să se dezvolte state şi interacţiuni. Primul stat din sud care merită să fie menţionat a fost Chola, bazat pe o dinastie care avea să dureze aproape o mie de ani pe coasta de sud-est.

Înainte de a începe dezvoltarea unor state regionale semnificative, a existat o ultimă încercare de a clădi un imperiu care să acopere aproape toate teritoriile stăpânite de dinastia Gupta. În lunga sa domnie, din 606 în 640, Harsha a pus bazele unui stat ce se întindea de la munţii Himalaya până la Orissa. Avea centrul în capitala Kanauj, unde Harsha a adunat savanţi care au dezvoltat învăţătura sanscrită, atât în forma ei hindusă, cât şi în cea budistă, şi care avea să rămână centrul culturii nord-indiene sute de ani după ce imperiul lui Harsha s-a dezmembrat, la moartea acestuia.

Nici măcar Harsha nu reuşise să includă sudul şi centrul Indiei, Deccanul, în imperiul său – călugărul budist chinez Xuanzang, care a stat o perioadă la curte, îşi amintea frustrarea regelui provocată de faptul că nu a reuşit să învingă rezistenţa regatelor din sud. După moartea lui Harsha, politica indiană a intrat treptat pe un făgaş al puterilor regionale care concurau pentru influenţă, sistem ce avea să se menţină până în secolul al XII-lea. În secolul al IX-lea, cea mai puternică dintre acestea a fost statul Rashtrakuta din Deccan – primul regat din sud care a aspirat (fără succes, după cum s-a dovedit) să controleze întreaga Indie.

Ceilalţi poli ai sistemului se aflau în nord-vest (regatul Gurjara) şi în est (Pala budistă, în interiorul şi în jurul Bengalului). Însă, chiar dacă fiecare a încercat să le învingă pe celelalte, niciunul nu a fost suficient de puternic

ca să reuşească, cel puţin nu pentru mult timp.

Cel mai important aspect al acestor rivalităţi politice a fost presupunerea implicită că o singură cultură, originară din nord, domina acum întreaga Indie.

Poate că regatele regionale au apărut şi au dispărut, dar în fiecare nouă reîncarnare au inclus şi mai mult din filosofia, arta guvernării şi ştiinţa care aveau la bază învăţătura sanscrită. Construirea unor mari oraşe sacre – de la Chidambaram, în sud, la Varanasi, în nord – a simbolizat un devotament comun faţă de religie, deşi cu diferite accente regionale. Nu atât distincţia dintre budism şi hinduism a reprezentat linia de demarcaţie aici, cât practicile diferite ale cultelor şi relaţiile personale cu anumiţi zei sau sfinţi.

Probabil că încercările sale de a ajunge la unele compromisuri populare cu hinduismul au dus la o diminuare a influenţei budismului indian spre sfârşitul dinastiei Gupta. Unii savanţi susţin că învăţăturile lui Buddha, ca şi alte filosofii şi religii din India – locale sau importate – au fost imersate în tradiţiile hinduismului ca credinţă dominantă şi ale zeilor hinduşi ca zei prevalenţi. Dar, dacă este adevărat, capacitatea hinduismului de a se reinventa a jucat un rol la fel de important ca şi tradiţia pură. Începând din secolul al VIII-lea, hinduismul, sub diferite forme, a acceptat multe dintre provocările lansate de adepţii lui Buddha şi le-a oferit răspunsuri hinduse. Marele filosof Shankara (788-820) – în mod reprezentativ pentru această perioadă, era din sud, fiind născut în Kerala – a unificat riturile mai multor grupuri de brahmani, susţinând că doar cunoaşterea adevărată poate salva sufletul din ciclul morţii şi renaşterii. În secolul al X-lea era clar că pluralismul credinţei hinduse mai ştirbise din influenţa budiştilor. În secolul al XII-lea budismul era ceva de domeniul trecutului în ceea ce priveşte influenţa sa asupra teritoriilor din interiorul Indiei.

Schimbările din societate au jucat, de asemenea, un rol important în această perioadă, mai ales în sud. Din secolul al VII-lea, marile oraşe din Deccan au devenit din ce în ce mai comerciale. Două secole mai târziu comercianţii erau cei care, prin marile lor bresle, conduceau în realitate multe dintre aceste oraşe.

Breslele, precum şi unele negoţuri erau aproape stat în stat; aveau propriile armate şi corăbii echipate cu armament greu. Făceau comerţ în nordul şi în sudul Indiei, cu mult în afara propriilor state, dar şi cu străinătatea, ajungând până în Persia, Arabia şi porturile africane. Dar principalul centru de interes al comerţului lor exterior a devenit tot mai mult Asia de Sud-Est. Probabil că acest contact comercial a stimulat legăturile deja existente, care au transformat această perioadă, până în secolul al XIII-lea, în epoca indiană a regiunii sud-est-asiatice.

Asia de Sud-Est – imensa regiune dintre Birmania şi Filipine – a devenit treptat o zonă fundamentală a civilizaţiei umane din secolul al IX-lea e.n., atunci când au apărut unele imperii mari precum cel khmer şi Srivijaya (din arhipelagul indonezian), care au dominat regiunea. Statele sud-est-asiatice s-au dezvoltat sub influenţa imperiilor chinez şi indian, cu care aveau legături strânse, iar în faza lor de formare influenţa culturală şi religioasă a Indiei a fost deosebit de puternică.

Deşi aceste contacte au fost iniţiate mai mult ca sigur prin intermediul comerţului, au urmat curând savanţii şi călugării brahmani şi budişti, odată cu răspândirea lor (şi a cunoştinţelor lor) în tot sudul Indiei. Aceştia au

devenit sfetnici-cheie la unele curţi din Asia de Sud-Est, jucând un rol similar cu cel al misionarilor occidentali de mai târziu în promovarea unor forme specifice de dezvoltare materială şi spirituală, iar recolta lor a fost bogată; atunci când s-au dezvoltat imperiile sud-est-asiatice, erau probabil complet indianizate în ceea ce priveşte cultura şi religia, budismul şi hinduismul fiind credinţele dominante.

Chiar şi în India s-au dezvoltat noi sisteme sociale în timp ce cultura indiană se răspândea în zone extinse din regiunea sud-est-asiatică. Dintre acestea, cea mai importantă a fost instituţia numită *samanta*, „vecinul”, care a devenit nucleul unei forme indiene de feudalism. Referindu-se iniţial la familiile dominante care se supuseseră unui rege sau unui stăpân, termenul a ajuns să însemne vasali, a căror domnie ereditară era sprijinită de o monarhie centrală şi care, în schimb, aveau anumite obligaţii faţă de monarh şi unele faţă de altele. Printre aceste obligaţii se număra aceea de a oferi sprijin pe timp de război, dar şi de a participa la unele ritualuri care întăreau legitimitatea ordinii existente. Acest sistem feudal exista în paralel cu castele, iar o avansare la statutul de *samanta* putea însemna şi o schimbare a statutului de castă, în funcţie de felul cum se încadra *samanta* în preferinţele stăpânului său.

Către sfârşitul mileniului I e.n., unii membri ai castei aristocraţiei militare, *kshatriya*, ajunseseră să se redefinească drept *rajput* – fii de regi – pentru a se conforma noilor sisteme sociale (unii istorici cred că dezvoltarea clanurilor *rajput*-ilor a fost, în parte, şi o reacţie împotriva schimbărilor sociale). Pe măsură ce concurenţa dintre imperiile indiene a fluctuat în secolele IX-X, clanurile *rajput*-ilor din nordul Indiei şi-au putut însuşi teritorii ca feude în cadrul unuia (sau uneori al mai multora) dintre statele concurente. Unele dintre aceste teritorii stăpânite de *rajput* ajunseseră semiindependente spre sfârşitul secolului al IX-lea, iar capitalele lor au devenit mari centre de cultură – Jaisalmerul, din Rajastan, înfiinţat de clanul *rajput bhatti* la începutul secolului al XII-lea şi condus de acesta timp de 800 de ani, ne oferă chiar şi astăzi o idee despre grandoarea lor.

Între timp, islamul pătrunsese în India. Prima dată a pătruns prin intermediul negustorilor arabi de pe coastele de vest. Apoi, în jurul anului 712, nişte armate arabe au cucerit Sindul. Nu au mers mai departe, s-au aşezat treptat în această regiune şi nu i-au mai deranjat pe indieni. A urmat o perioadă de acalmie care a durat până când un conducător ghaznavid, Mahmud, a pătruns adânc în India la începutul secolului al XI-lea, prin raiduri distructive, dar care nu au produs nici de data aceasta o schimbare radicală. Viaţa religioasă indiană a urmat propriile ritmuri încă două secole, cea mai frapantă schimbare fiind declinul budismului şi apariţia tantrismului, o dezvoltare cvasimagică şi superstiţioasă a unor practici care promiteau acces la sfinţenie prin farmece şi ritualuri. Au prosperat şi cultele centrate pe festivaluri populare care aveau loc la temple, fără îndoială în absenţa unui impuls politic permanent în perioada post-Gupta. Apoi a avut loc o nouă invazie a unor populaţii din Asia Centrală.

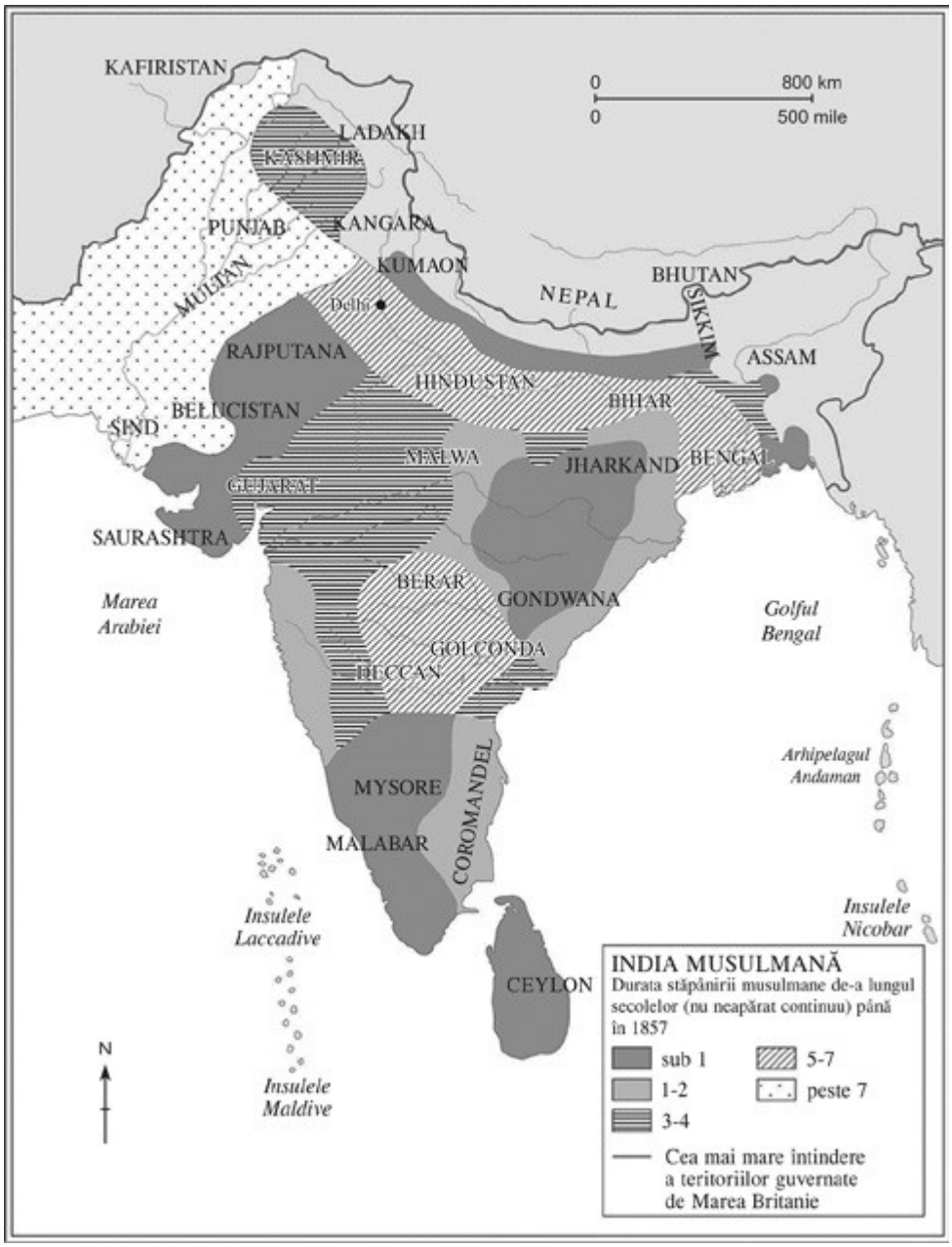

Aceşti invadatori erau musulmani şi proveneau din complexul popoarelor turcice. Acest atac al islamului era diferit de cele dinainte, căci invadatorii au venit cu gând să rămână aici, nu doar să prade. Mai întâi s-au stabilit în Punjab, în secolul al XI-lea, apoi au lansat un al doilea val de invazii, spre sfârşitul secolului al XII-lea, care a dus în câteva decenii la înscăunarea la Delhi a unor sultani turci ce stăpâneau întreaga vale a Gangelui. Imperiul lor nu era monolitic. În interiorul lui au supravieţuit şi unele regate hinduse care plăteau tribut, aşa cum anumite regate creştine supravieţuiseră plătindu-le tribut mongolilor în Orientul Mijlociu.

Suveranii musulmani, probabil urmărindu-şi propriile interese materiale, nu îi sprijineau întotdeauna pe coreligionarii lor din rândul ulemalelor care încercau să facă prozeliţi şi erau dispuşi la persecuţii (după cum arată distrugerea unor temple hinduse).

Nucleul primului imperiu musulman din India a fost valea Gangelui.

Invadatorii au cotropit rapid Bengalul şi s-au stabilit apoi pe coasta de vest a Indiei şi în podişul Deccan. Nu au pătruns mai spre sud, iar

societatea hindusă a supravieţuit aici în mare parte neschimbată. Începând din secolul al XIII-lea este chiar probabil ca răspândirea islamului în nordul Indiei să fi întărit rolul sudului ca protector conştient al culturii tradiţionale indiene, în special în rândul tamililor, care fuseseră atraşi de curând în sfera culturii indiene.

Sultanatul din Delhi a fost întemeiat în 1206 şi a cunoscut cel mai înalt grad de dezvoltare până la sfârşitul secolului al XIV-lea. A stabilit un tipar al stăpânirii musulmane în inima subcontinentului indian ce avea să dureze 700 de ani. Primii săi suverani au fost de origine turcică, originari din Afganistan, şi stăpâneau un imperiu ce includea actualul teritoriu al Pakistanului şi nordul Indiei, precum şi unele ţinuturi afgane. Sultanatul a deschis India influenţelor dinspre vest şi, poate mai important, a legat Persia, Orientul Mijlociu şi unele părţi din Eurasia Centrală de India mai strâns ca niciodată. Arta, ştiinţa şi ideile filosofice circulau în ambele direcţii. Nu este de mirare, poate, că unele versiuni mistice ale islamului –

sufismul în special – au prins rădăcini în India şi au devenit dominante la curte.

În timpul celor trei sultani din dinastia Khaliji, care au domnit spre sfârşitul secolului al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea, sultanatul a cunoscut apogeul. Ala-ud-din, care a domnit 20 de ani începând din 1296, a fost un redutabil comandant militar care a învins de două ori nişte armate numeroase ale mongolilor în nord. În sud a extins stăpânirea musulmană până la hotarele Deccanului, declanşând un val puternic de influenţă culturală islamică în unele zone din sudul Indiei. Spre deosebire de nord, în sud majoritatea celor convertiţi la islam nu au adoptat noua religie deoarece au fost cuceriţi de musulmani. Ca şi în alte părţi ale lumii, unii indieni au îmbrăţişat islamul datorită calităţilor sale revoluţionare: într-o societate puternic stratificată, mesajul că toţi oamenii erau egali în relaţia lor directă şi personală cu Dumnezeu putea exercita o atracţie deosebită.

Puterea politică musulmană a ajuns în sud în persoana unui general tadjic din armata sultanatului, care în 1346 a rupt-o cu stăpânii săi de la Delhi şi şi-a înfiinţat propriul regim centrat pe actualul teritoriu al statului Maharashtra, dar cu extensii spre sud, în Karnataka şi Andhra Pradesh. Sultanatul Bahmanid, cum a ajuns să fie cunoscut regatul său, era aproape în întregime persanizat la curte; suveranii săi compuneau versuri în persană şi încercau să menţină relaţii strânse cu marile oraşe persane Shiraz, Isfahan şi Qum. Împreună cu protectorii lor iranieni, bahmanizii au fost atraşi spre islamul şiit, acesta devenind primul mare stat condus de şiiţi din India.

Fragmentarea Indiei musulmane a făcut şi mai dificilă apărarea împotriva invadatorilor din nord. În 1398 armata lui Timur Lenk a prădat valea Gangelui după un marş devastator care a fost grăbit şi mai mult, afirma un cronicar, de dorinţa mongolilor de a scăpa de duhoarea mormanelor de cadavre în descompunere pe care le lăsau în urma lor. În vremurile tulburi care au urmat acestui dezastru, unii generali şi latifundiari locali au devenit independenţi şi India islamică s-a fragmentat. Totuşi, islamul se impusese de acum pe subcontinent, cea mai mare provocare de până atunci pentru forţele de asimilare ale Indiei, căci stilul său activ, profetic, revelator era total opus atât hinduismului, cât şi

budismului (cu toate că şi islamul avea să fie transformat subtil de acestea).

Dar nu întreaga Indie era sub stăpânire musulmană. În sud şi-a făcut apariţia un puternic imperiu hindus care stăpânea toate regiunile sudice ale Deccanului şi sudul extrem al Indiei de la mijlocul secolului al XIV-lea. Botezat după magnifica sa capitală, Vijayanagara, acum situată în nordul statului Karnataka, acesta era un imperiu comercial care a păstrat legături strânse cu Asia de Sud-Est, iar astfel a avut mult de câştigat. Era puternic din punct de vedere militar, fiind primul stat indian care a folosit tehnologie militară importată, atât din Europa (prin Orientul Mijlociu), cât şi din China (prin Asia de Sud-Est). Dar Vijayanagara a fost admirat în primul rând pentru administraţia sa eficientă şi religia eclectică, în care au fost integrate multe caracteristici ale hinduismului din secolele anterioare.

Acesta simboliza natura mereu diversificată a Indiei şi anticipa un viitor în care nici hinduşii, nici musulmanii nu aveau să predomine în exclusivitate.

6
China imperială

Timp de peste 350 de ani după abdicarea ruşinoasă a ultimului împărat Han, în 220 e.n., China a rămas divizată în mai multe state. Privită dintr-o perspectivă mai largă, timp de 13 secole, din 700 î.e.n., China nu a fost unificată sub forma unui proiect imperial decât 400 şi ceva de ani. Totuşi, în secolele IV-V e.n., când trei state se luptau pentru suzeranitate, s-a păstrat un sentiment al identităţii chineze. Dezbinarea politică şi invaziile din afară nu afectaseră temeliile civilizaţiei chineze, care s-a dezvoltat la fel de mult (unii ar spune chiar mai mult) şi atunci când ţara a fost divizată.

Trebuie să avem mare grijă dacă vrem să privim perioada de dezbinare de la mijlocul mileniului I e.n. Ca o aberaţie în istoria Chinei. Deşi au apărut şi au dispărut diferite state şi dinastii, în esenţă China nu a cunoscut decât în mică măsură amplele distrugeri cauzate de forţe străine pe care avea să le sufere Europa postromană. Au existat, într-adevăr, invazii ale unor populaţii de altă origine. Unele şi-au înfiinţat propriile state sau – într-un număr mult mai mare de cazuri – li s-au alăturat chinezilor pentru a clădi ţări cu o moştenire comună.

Numită în limba chineză Cele Trei Regate şi dinastiile din nord şi din sud, a fost o perioadă marcată de războaie şi de transformări politice rapide, dar şi o epocă de înflorire culturală şi schimbări sociale.

De departe cea mai importantă schimbare a perioadei dintre 220 şi anii 580 a fost răspândirea culturii şi populaţiei chineze în sudul actualului teritoriu al Chinei. Acest proces a dus la o reconceptualizare geografică totală a ceea ce însemna China. Spre sfârşitul perioadei Han, trei sferturi din populaţia Chinei trăia pe câmpiile din jurul Fluviului Galben; 500 de ani mai târziu, trei sferturi trăia de-a lungul fluviului Yangtze sau la sud de acesta. Această schimbare fundamentală a fost declanşată de deplasarea spre sud a chinezilor determinată de invaziile din nord. Ei s-au stabilit în sud, au ocupat sau au defrişat teritorii şi, treptat, au înlocuit ori au

absorbit populaţiile autohtone. Într-o perioadă relativ scurtă din istorie, chinezii aproape îşi dublaseră teritoriul.

Cealaltă mare transformare care a avut loc în China în aceste secole a fost introducerea budismului. Ştim acum că unii misionari budişti au ajuns în China de-a lungul Drumurilor Mătăsii în timpul dinastiei Han. Dar abia după prăbuşirea dinastiei Han acest flux s-a transformat într-un puhoi. Imperiul Kuşan, care cuprindea actualele teritorii ale Afganistanului şi Pakistanului şi nordul Indiei, a fost creat de poporul yuezhi, un grup de origine indo-europeană care s-a stabilit mai întâi în mijlocul Eurasiei Centrale, cam pe unde se află astăzi Xinjiangul.

După ce au cucerit un teritoriu vast, în timpul domniei împăraţilor kuşani s-a dezvoltat o cultură mixtă indiană-elenistică-central-eurasiatică, budistă ca religie, în care sculpturile înfăţişându-l pe Buddha – asămănător cu un erou grec – erau omniprezente. Misionarii kuşani au început să traducă texte în chineză şi au călătorit în China – inclusiv de-a lungul periculoasei rute care traversează lanţul muntos Karakorum – pentru a răspândi budismul mahayana. În anul 500 e.n.

Budismul se răspândea rapid în China, iar de aici în Coreea şi Japonia. Numărul mare de convertiri trebuie să fi fost legat de febrilitatea acelei epoci; ca şi în cazul răspândirii simultane a creştinismului în Europa, budismul din China a acoperit o nevoie de siguranţă într-o perioadă a schimbărilor, în special pe măsură ce roţile imperiului au început din nou să se pună în mişcare.

Dinastia Sui, precum şi Imperiul Tang, ce avea să se clădească pe ruinele scurtei sale domnii, au marcat două dintre cele mai importante devieri din istoria Chinei. Apariţia dinastiei a fost foarte surprinzătoare la acea vreme. Spre sfârşitul secolului al VI-lea China era dezbinată de peste 350 de ani şi, deşi cei mai mulţi chinezi încă o considerau o unitate, aproape nimeni nu se aştepta ca aceasta să fie reunificată politic. Apoi a apărut dinastia Sui dintr-un stat minor, Zhou de Nord, şi într-o perioadă scurtă, de mai puţin de 40 de ani, nu doar a reunificat o mare parte din fostele teritorii ale dinastiei Han, ci a reconstruit şi infrastructura, a făcut o reformă funciară, a recreat administraţia centrală, a revigorat economia şi a restabilit o putere militară impresionantă. Un rezultat deloc rău pentru o domnie scurtă. Şi nu este de mirare că dinastia Sui a ajuns să fie urâtă de mulţi chinezi, care credeau că cruzimea sa nu era întrecută decât de cea a detestatului Qinshi Huangdi, cel care se aflase la conducerea altei dinastii efemere ce a unificat ţara în secolul al III-lea î.e.n.

Originile dinastiei Sui se aflau în statul Zhou de Nord, unul dintre statele conduse de străini care apăruseră în nordul Chinei după prăbuşirea dinastiei Han.

Clanul mongolic xianbei, care conducea statul, avea în slujba sa o serie de generali chinezi, iar cel mai strălucit dintre aceştia era Yang Jian, care îşi luase numele mongolic Puliuru şi se căsătorise cu o prinţesă mongolă din puternicul clan dugu. Fiica lui Yang s-a căsătorit cu fiul împăratului, iar când a murit ginerele lui, curând după accederea la tron, Yang a preluat puterea printr-o lovitură de stat, în 581 e.n. Şi-a numit dinastia Sui şi s-a proclamat împărat sub numele Wendi – împăratul cultivat (probabil pentru a indica faptul că era chinez, nu barbar). A început imediat să-şi extermine duşmanii, reali sau imaginari, din interiorul şi din afara noului său imperiu.

Imperiul Sui a fost făurit prin războaie, deşi la început majoritatea războaielor erau împotriva altor chinezi. Wendi a fost suficient de inteligent pentru a elabora o strategie care evita un conflict major cu imperiul turcic răsăritean din nord-est, căruia dinastia Zhou îi plătise tribut. Noul împărat s-a hotărât să se axeze pe cucerirea sudului şi a avut un succes răsunător. Printr-o combinaţie de război şi diplomaţie, a dejucat pe rând planurile celor care se aflau la putere în sud, iar la începutul anilor 590 o mare parte a imperiului din timpul dinastiei Han fusese reunificat sub dinastia Sui. China era din nou unită, sub conducerea unui împărat căruia i s-ar fi dat puţine şanse de reuşită.

Ca administrator şi comandant, Wendi era incredibil, dar avea accese de furie incontrolabilă, adesea urmate de remuşcări amare. Îmbrăţişarea budismului

— O religie nouă în China – poate fi văzută prin prisma personalităţii sale; Wendi credea cu tărie în principiile budiste şi era sceptic cu privire la vechile mentalităţi chineze, inclusiv unele aspecte ale confucianismului. Credea în munca asiduă; în fiecare seară era văzut cărând lăzi mari cu hârtii pentru a lucra în odăile sale. Nu prea era interesat de distracţiile pe care i le putea oferi viaţa de la curte; în schimb, a avut o căsnicie lungă şi fericită cu Dugu Qieluo, prinţesa mongolă pe care o făcuse împărătească sub numele Wenxian – „Darul lui Wendi”. Ea era cel mai important sfetnic al lui şi abia după moartea ei, în 602, accesele de furie ale împăratului s-au înmulţit.

Wendi era pe deplin conştient de rolul său de reunificator al Chinei. „Dacă cineva caută faimă, un singur capitol din cărţile de istorie este de ajuns”, le spunea adesea celor din jur. Principala sa contribuţie, credea el, trebuia să fie în domeniul reformei administrative: imperiul nu putea supravieţui decât dacă era bine condus şi era stabil financiar. Dinastia Sui a unificat diferitele monede şi a extins administraţia financiară, impunând taxe şi impozite pe diverse categorii de activităţi, inclusiv impozit pe venit şi pe proprietăţi. Zgârcit din fire, Wendi căuta întotdeauna noi modalităţi de a mări venitul statului. La începutul secolului al VII-lea China avea un sistem de finanţe publice superior oricărei alte ţări din lume, acesta fiind unul dintre motivele pentru care epoca dinastiilor Sui şi Tang a durat peste 300 de ani.

Wendi şi succesorii săi imediaţi au studiat în mod repetat ceea ce credeau ei că sunt motivele prăbuşirii Imperiului Han şi au încercat să înveţe din greşeli.

Nepotismul, credea Wendi, era un motiv important al prăbuşirii dinastiei Han. „A înăbuşi toate sentimentele de iubire faţă de neamuri înseamnă a pricepe cu adevărat ce înseamnă să-ţi slujeşti prinţul”, îndemnau manualele dinastiei Sui.

Funcţionarul public ideal trebuia să fie scrupulos şi aproape puritan ca abordare.

Cei mai buni erau selectaţi chiar de împărat sau de cei mai de încredere dregători de la curte. Ei nu puteau sluji decât patru ani în orice funcţie oficială, după care erau de obicei repartizaţi în altă parte a ţării. Sistemul examenelor publice a fost revitalizat şi s-a instituit un amplu inspectorat. Atât funcţiile militare, cât şi cele civile le erau deschise oamenilor de pe tot cuprinsul imperiului care aveau talent; în majoritatea poziţiilor centrale

care se ocupau de comerţ, construcţii şi război se aflau de obicei persoane de altă origine decât cea chineză, în timp ce funcţionarii publici erau în majoritate chinezi.

Cea mai mare sarcină pe care şi-au impus-o membrii dinastiei Sui era, în concepţia lor, să elimine principala cauză a prăbuşirii dinastiei Han şi slăbiciunea de care dăduse dovadă după aceea guvernarea centrală: un sistem de proprietăţi funciare ce întărea elitele locale şi cauza nemulţumire în rândul ţăranilor şi al celor care nu aveau pământ. Wendi a impus o reformă funciară radicală. Aceasta împărţea toate proprietăţile funciare în două categorii: pământurile distribuite, care erau acordate de stat oamenilor între 17 şi 59 de ani pentru a le lucra şi care erau apoi înapoiate autorităţilor pentru a fi redistribuite; şi pământurile care puteau fi moştenite, cele ce generau produse strategice pentru imperiu sau grădinile private ale unei familii. Familiile importante, care sprijiniseră reînvierea imperiului, aveau să primească o cotă de pământ la care aveau dreptul, dar care avea să fie modificată după voia împăratului, iar înalţii funcţionari puteau păstra o parte din veniturile rezultate de pe terenurile primite odată cu funcţia. Ca în toate imperiile, acesta era mai mult un ideal decât un sistem, dar a oferit statului un instrument care putea fi folosit împotriva inechităţii şi a corupţiei.

Wendi dorea un imperiu în care să fie loc pentru toată lumea, dar i-au stat în cale atât personalitatea sa, cât şi unele dintre politicile lui. Nu ştia sigur cum să integreze budismul cu confucianismul. Aplicarea principiilor budiste în imperiul său, ca în 601, când el – imitându-l pe împăratul indian Ashoka – a trimis cu mare pompă călugări care duceau cu ei relicve în toate capitalele provinciilor, a fost considerată exagerată. Mulţi oameni importanţi nu s-au simţit niciodată în largul lor în statul Sui; elita era prea redusă şi domnia împăratului prea aspră. Împăratul Yang, care a preluat conducerea după moartea tatălui său, în 604, a preferat sudul şi nu se simţea în largul său în compania tovarăşilor din nord ai lui Wendi. Spre al doilea deceniu al secolului al VII-lea, dinastia Sui părea că începe să se confrunte cu tot mai multe probleme.

Unul dintre motive era supradimensionarea în termeni de război. Un conflict cu Vietnamul în primul deceniu al secolului al VII-lea s-a sfârşit prost, aşa cum se întâmplă adesea în cazul conflictelor cu Vietnamul. Un război în Coreea s-a încheiat tot prost. În mod clar, dinastia Sui ţintise prea sus; cu cuferele goale şi spaţiul de manevră tot mai redus, împăratul Yang a fost profund afectat şi s-a retras din activitatea politică. Presaţi de Coreea, Vietnam şi populaţiile turcice în timp ce comandanţii locali se revoltau în nord, chiar şi curtenii împăratului şi-au pierdut răbdarea. Yang a fost asasinat în baie, în 618.

Cu toate acestea, în loc să se destrame, aşa cum se întâmplase cu imperiul în secolul al III-lea e.n., dinastia Sui a precedat poate cea mai glorioasă dintre toate epocile Chinei, Imperiul Tang, care a rezistat până în anul 907 e.n. Dinastia Sui a fost pentru Tang, în multe privinţe, ceea ce a fost Qin pentru Han; multe dintre cele mai importante reforme care au făcut posibilă gloria dinastiei Tang au fost puse în practică de împăratul Wendi. Iar atunci când fiul său a fost asasinat, cel care a ieşit în faţă şi a preluat conducerea a fost Li Yuan, care provenea din acelaşi grup nordic ca şi Wendi. Mai mult decât atât, mama noului împărat era sora

împărătesei Wenxian. Dar Li dorea s-o ia de la zero. A întemeiat dinastia Tang, proclamându-se primul împărat al acesteia, Gaozu.

Dinastia Tang a devenit una dintre cele mai importante din lunga istorie a Chinei. În vremea sa China a fost mai deschisă lumii ca niciodată şi a fost consacrat rolul ei de centru al Asiei de Est. Tot atunci a fost sinizată cea mai mare parte din ceea ce considerăm astăzi a fi nucleul Chinei, inclusiv regiunile de la sud de Yangtze şi din sud-vest, de-a lungul Podişului Tibet. Dinastia Tang a promovat arta şi studiul, iar capitala sa cosmopolită, Changan, era de departe cel mai mare oraş de pe pământ. Influenţa culturală a Chinei a ajuns acum până în Coreea, Japonia şi Asia de Sud-Est, formând un corpus literar şi estetic care domină China şi astăzi. Nu este de mirare, poate, că şi acum oamenii din sudul Chinei, precum şi numeroşii lor descendenţi de peste mări se consideră Tang, în umbra splendorii unei dinastii care a dispărut acum 1.100 de ani.

Încă de la început dinastia Tang a fost şi mai pestriţă din punctul de vedere al mediului etnic decât fusese dinastia Sui. Secolele în care grupuri de străini pătrunseseră în China sau interacţionaseră cu ea erau foarte vizibile în componenţa curţii regale – familia imperială era pe jumătate mongolă, iar unii dintre dregătorii cei mai de seamă erau de origine turcică, coreeană şi kitană. În administraţia civilă existau, de asemenea, persani, tibetani, indieni şi oameni din Asia de Sud-Est. Interesul dinastiei faţă de teritoriile străine era, în parte, o reflexie a curţii sale cosmopolite, dar a fost suscitat şi de zelul religios şi de curiozitatea etnografică. Călugărul budist Xuanzang, care a trăit la mijlocul secolului al VII-lea şi care este subiectul multor legende chineze, a călătorit în India şi, după ce a stat acolo 17 ani, s-a întors cu nişte texte sanscrite valoroase şi multe cunoştinţe generale. Alţi călători s-au îndreptat spre regiuni din vestul Eurasiei Centrale, spre lumea malaysiană, Persia şi chiar mai departe.

Cultura Tang a reflectat stimulul oferit de contactele cu lumea exterioară, dar în special de cele cu Eurasia Centrală, mai strânse acum ca niciodată. În capitala Changan veneau persani, arabi şi oameni din Eurasia Centrală care aduceau cu ei poveştile, poeziile şi instrumentele lor muzicale. Oraşul avea biserici nestoriene, temple zoroastriene, moschei musulmane şi era, fără îndoială, cea mai luxoasă şi mai splendidă capitală din acele timpuri, după cum ne demonstrează obiectele care s-au păstrat. Multe dintre ele dovedesc recunoaşterea de către chinezi a altor stiluri decât cele proprii – imitarea argintăriei persane, de exemplu – în timp ce atmosfera de centru comercial este păstrată prin figurinele de lut înfăţişând călăreţi şi cămile încărcate cu mărfuri, care ne dezvăluie viaţa Asiei Centrale învolburându-se pe străzile din Changan. Aceste figuri erau adesea finisate cu noile smalţuri policrome realizate de ceramiştii din timpul dinastiei Tang; stilul lor era imitat chiar şi în Japonia şi Mesopotamia. Prezenţa curţii avea un rol la fel de important în stimularea unor astfel de meşteşuguri ca şi vizitele negustorilor, iar în picturile tombale se poate observa o fărâmă din viaţa aristocraţiei de la curte. Bărbaţii se relaxează la vânătoare, însoţiţi de servitori din Asia Centrală; femeile, cu o expresie ineptă, sunt îmbrăcate luxos şi, dacă sunt servitoare, au tot felul de evantaie, cutii cu sulimanuri, instrumente de scărpinat şi alte accesorii proprii budoarului. Şi marile doamne preferă stilurile central-asiatice împrumutate de la slujitorii lor.

Aşa cum se întâmplă adesea în istorie, acest stat rafinat şi sofisticat s-a născut prin vărsare de sânge şi violenţă. Li Yuan, împăratul Gaozu, a domnit până în 626, când a fost detronat de fiul său Li Shimin, care îi ucisese deja pe doi dintre fraţii săi. Acest om neîndurător de ambiţios, cunoscut ca împăratul Taizong, s-a dovedit a fi un conducător capabil, înclinat – cu trecerea timpului –

să-i asculte pe cei mai buni dintre sfetnicii săi. A domnit 23 de ani, iar unii îl consideră cel mai mare dintre împăraţii chinezi. Taizong nu doar a distrus puterea populaţiilor turcice din est, făcând din China puterea dominantă în părţile răsăritene ale Eurasiei Centrale, ci a impus şi o hegemonie a Chinei asupra Coreei şi Tibetului, controlând rutele comerciale spre vest şi spre sud. A pus bazele unei lungi dinastii, nu în ultimul rând deoarece politicile sale – şi cele ale altora dintre primii împăraţi Tang – au fost potrivite momentului: au oferit atât conţinutul, cât şi formele dorite de majoritatea chinezilor din acea perioadă.

Unul dintre aspectele-cheie ale succesului dinastiei Tang a fost reforma în materie de justiţie. După secole în care majoritatea locuitorilor Chinei nu puteau fi siguri de principiile legii, primii împăraţi Tang au construit un sistem juridic de mare rafinament şi bun-simţ – o combinaţie nu întotdeauna uşor de realizat. În termeni administrativi, dinastia Tang s-a putut baza pe inovaţiile dinastiei Sui, pe care le-a dezvoltat şi consolidat. În ciuda învăţăturilor lor budiste, cei mai mulţi dintre primii suverani Tang au înţeles avantajele unui sistem educaţional confucianist şi au dezvoltat o abordare sincretică atât a religiei, cât şi a ideologiei publice. Epoca Tang reprezintă începutul unei perioade de peste o mie de ani în care majoritatea împăraţilor au fost de toate religiile şi de niciuna – ei se rugau la toate sanctuarele, atât timp cât autorităţile religioase se supuneau statului.

În afacerile externe împăraţii Tang au pus accentul pe crearea unor legături între China lor revitalizată şi zonele din jur, deoarece şi-au dat seama de „puterea necoercitivă” pe care China o putea exercita prin impactul său cultural şi deoarece puneau mare preţ pe comerţ. Aveau nevoie şi de aliaţi în nesfârşitele lor campanii împotriva unor nou-veniţi din Eurasia Centrală care doreau să întemeieze şi ei dinastii. Coreea a dezvoltat legături foarte strânse cu China în această perioadă, atât din punct de vedere cultural, cât şi politic, ca urmare a alianţei dinastiei Tang cu regatul Silla din Coreea de Sud în lupta sa cu Koguryo, un imperiu ce deţinea puterea în nordul Coreei, estul Manciuriei şi unele părţi de pe coasta Pacificului de Nord. Când regatul Koguryo a fost cucerit, în 668, Silla a devenit statul dominant din Coreea, dar a rămas foarte influenţat de chinezi.

Puternica influenţă culturală a dinastiei Tang, chiar şi asupra unor regiuni precum Japonia, care avuseseră până atunci doar legături vagi cu China, a avut mult de-a face cu urbanizarea rapidă şi comerţul de pe cuprinsul imperiului.

Comercianţi din toate regiunile veneau în oraşele chineze, care au început să găzduiască societăţi din ce în ce mai complexe. Dezvoltarea acestora a dat naştere unei noi lumi comerciale; primii bani de hârtie chinezeşti au fost tipăriţi în 650.

Prosperitatea a creat noi cereri, printre altele, pentru o literatură care

nu se limita la modelele clasice şi care a dezvoltat noi forme – poeţii Li Bai şi Du Fu din timpul dinastiei Tang sunt încă printre principalii reprezentanţi ai literaturii chineze. Viaţa urbană a creat astfel treptat o alternativă scrisă la cultura oficială şi, deoarece era scrisă, este prima dată când avem un oarecare acces la o Chină neoficială. O astfel de cerere din partea publicului a putut fi satisfăcută prin intermediul a două invenţii de o importanţă extraordinară: hârtia în secolul al II-lea e.n. Şi tiparul înainte de anul 700 e.n. Acesta a derivat de la prelevarea unor imprimări după contururi săpate în piatră, în timpul dinastiei Han. În timpul dinastiei Tang se folosea xilografia, iar tiparul cu caractere mobile a fost inventat în secolul al XI-lea e.n. Curând după aceasta în China s-au publicat un mare număr de cărţi, cu mult înainte ca acestea să apară în alte părţi. Şi în oraşe au înflorit forme importate de poezie şi muzică populară, care s-au combinat cu tradiţia clasică.

Prima mare criză a dinastiei Tang s-a produs la sfârşitul secolului al VII-lea, când cel mai remarcabil lider de sex feminin al Chinei, împărăteasa Wu Zetian, a încercat să întemeieze propria dinastie. După ce împăratul Gaozong a suferit un accident vascular, în 655, tânăra – care venise la palat în calitate de consoartă de rang inferior – a devenit unul dintre principalii lui consilieri şi a început treptat să ia ea însăşi decizii importante. Deşi adesea blamată de unii istorici chinezi pentru firea sa rece şi uneltitoare, a fost o femeie cu un talent şi o vigoare excepţionale, care a ocupat funcţia de şef al statului când împăratul Gaozong a murit, în 683. În 690 a preluat tronul şi a domnit până în 705. Politicile sale au fost controversate –

a favorizat mult budismul ca religie oficială – dar nimeni nu i-a pus la îndoială capacităţile.

După ce împărăteasa Wu a fost detronată, împăratul Xuanzong a încercat să îndrepte politica dinastiei Tang spre ape mai liniştite, iar în timpul domniei lui dinastia a atins apogeul din punct de vedere economic şi cultural. Dar la sfârşitul domniei sale, care a durat 44 de ani, luptele pentru putere dintre generalii săi de frunte au pus capăt perioadei de stabilitate, iar revolta lui An Lushan a îngenuncheat imperiul. An, un general extrem de ambiţios, de origine pe jumătate turcică, pe jumătate sogdiană, şi succesorii săi au luptat aproape zece ani împotriva unei coaliţii tot mai puternice care s-a ridicat împotriva lor, devastând mari zone ale Chinei. La sfârşitul secolului al VIII-lea, când imperiul s-a mai întremat, era doar o umbră a gloriei sale de altădată; pierduse unele teritorii de la periferii, economia era la pământ şi marile sale oraşe ajunseseră nişte ruine. S-ar putea spune că o aviditate maniacală distrusese un imperiu măreţ şi pusese capăt poate celei mai mari înfloriri culturale pe care a cunoscut-o vreodată China.

Dar de data aceasta, spre deosebire de perioada de după prăbuşirea dinastiei Han, China şi-a revenit ca imperiu unificat, deşi a durat aproape două generaţii.

După ce ultimul împărat din dinastia Tang, un băiat de 17 ani, a fost forţat să abdice în 907, China părea că e pe cale să repete experienţa precedentă într-o perioadă pe care istoricii o numesc, în mod grăitor, „perioada celor cinci dinastii şi a celor zece regate”. Dar experienţa dinastiei Tang constituise diferenţa crucială faţă de experienţa Europei

postromane; China avea acum o tradiţie îndelungată şi de succes ca stat unificat, pe care se putea baza. În timp ce Imperiul Roman părea pierdut pentru totdeauna în ochii europenilor în secolul al X-lea, chinezii erau mult mai aproape de acest ideal. Aceasta i-a oferit o bază solidă generalului Zhao Kuangyin atunci când, brusc, a fost proclamat împărat de soldaţii săi în 960 şi s-a apucat să construiască un imperiu reunificat.

Zhao a înfiinţat dinastia Song. Ca împărat, este cunoscut sub numele Taizu („Marele Strămoş”); a fost un personaj mai degrabă sever, văzând conducerea imperiului mai presus de toate ca pe o obligaţie. Trupele sale îl proclamaseră împărat împotriva voinţei sale, a susţinut el. Domnia sa a fost pragmatică şi practică; a folosit modele preluate de la dinastiile Han şi Tang pe care le-a considerat potrivite şi a introdus noi forme de administrare atunci când a fost necesar. După ce a diminuat puterea tuturor celorlalţi pretendenţi la tron, Taizu a pacificat ţara, punându-i pe linie moartă. I-a pensionat şi pe propriii generali de pe vremea tensiunilor sociale; toţi chinezii ştiu povestea potrivit căreia i-a invitat să cineze cu el, iar apoi i-a felicitat pentru că au ajuns cu bine şi în mod onorabil la sfârşitul carierei lor de luptători. Taizu dorea o domnie centralizată. Ştia că urmează mari provocări, atât pentru el, cât şi pentru succesorii săi.

Căci, deşi Taizu din dinastia Song le dejucase planurile duşmanilor la care putea ajunge, ştia că imperiul pe care îl conducea era mai mic decât cel al dinastiei Han sau Tang. Dinastia Song avea un mare rival în nord, imperiul dinastiei Liao, care fusese fondat de kitani (de unde vine „Chitai”), un trib mongolic ce fusese puternic influenţat atât de popoarele turcice, cât şi de chinezi.

Liao era un duşman formidabil şi curând a devenit limpede că dinastia Song, chiar şi la apogeul puterii sale, nu era în stare s-o alunge de pe teritoriul său, care se întindea până la sud de Beijing. Dimpotrivă, în secolul al XI-lea împăraţii Song plăteau tribut dinastiei Liao, deşi îşi spuneau că fac acest lucru doar pentru a evita alte atacuri şi războaie. Dintre toate marile dinastii ale Chinei, Song a fost singura care nu a fost niciodată protejată împotriva agresiunilor din exterior, nici măcar atunci când a atins culmea realizărilor sale pe plan intern.

Primii împăraţi din dinastia Song au depus mari eforturi pentru a reconstrui sistemul administrativ şi credeau că, pentru a face acest lucru până la capăt, China trebuia să se întoarcă la rădăcinile sale confucianiste. Au fost ajutaţi foarte mult în acest proces de afirmarea gândirii neoconfucianiste atât la curte, cât şi în principalele oraşe. La fel ca alte mari mişcări de reformă, şi neoconfucianiştii au pornit cu dorinţa de a se întoarce la o formă anterioară, mai pură a gândirii confucianiste. Dar în realitate ideile lor vorbeau mai mult despre prezent decât despre trecut şi au dat naştere unor mari inovaţii. Ouyang Xiu a fost simbolul unei mari părţi din această evoluţie. Ouyang, care a trăit la mijlocul secolului al XI-lea, putea fi numit cu adevărat un om al epocii sale. Se afla în centrul unei efervescenţe de idei şi a contribuit la impunerea unor modele şi metode ce aveau să domine China până în secolul al XIX-lea. Ouyang a trecut examenele imperiale de la cel mai înalt nivel la vârsta ridicol de fragedă de 23 de ani şi a fost numit în funcţie la Luoyang, una dintre vechile capitale ale dinastiei Tang. Aici a scris lucrări care au transformat filosofia chineză, a compilat o istorie a dinastiei Tang, a compus poezii, a editat un

ghid al principiilor strategiei şi diplomaţiei şi a elaborat o amplă propunere de reformare a regimului fiscal. Ouyang şi alţii ca el au făcut ca dinastia Song să fie cea mai importantă dintre toate în ceea ce priveşte gândirea chineză.

Un alt reformator, Wang An-shih, s-a inspirat din gândirea lui Ouyang atunci când şi-a elaborat „Darea de seamă în 10.000 de caractere”, în 1058. Wang a susţinut că ţara trebuia să se întoarcă la trecutul ei glorios, dar în sufletul său era axat pe schimbare, în primul rând în privinţa creării unui imperiu unificat, centralizat. Pentru aceasta, Wang credea că dinastia Song trebuia să consolideze autoritatea capitalei asupra provinciilor prin echilibrarea interesului public cu cel privat. Doar dacă realiza acest lucru, susţinea el, avea să câştige adeziunea poporului şi să controleze întregul imperiu. A pus bazele unui sistem de achiziţii de stat eficient, care întocmea contracte în funcţie de preţ şi de disponibilitate, şi nu pe baza relaţiilor şi a drepturilor. Statul a recunoscut breslele, oferindu-le reprezentanţilor unor meşteşuguri-cheie o poziţie oficială pe care nu o mai avuseseră niciodată în China până atunci. Reformatorii au definit, de asemenea, ceea ce ţinea de comerţul de stat şi ceea ce ţinea de comerţul privat, au început să le acorde împrumuturi fermierilor şi au instituit sistemul *baojia*, care există şi astăzi în China: toate gospodăriile au fost grupate câte zece, iar acestea în grupuri de câte o sută, răspunzând colectiv de menţinerea ordinii şi de asigurarea efectivelor miliţiei. Reformatorii dinastiei Song doreau o relansare a economiei, o guvernare integrată şi legi bine definite bazate pe obligaţii şi răspunderi şi au reuşit să pună în practică multe dintre ideile lor.

Deşi cu rădăcini mult mai adânci în istoria Chinei, în timpul dinastiei Song a fost implementat un sistem de examene imperiale care avea să dureze până în secolul XX. Savanţii neoconfucianişti ai epocii au definit, de asemenea, conţinutul acestora, care avea să devină în timp literă de lege pentru chinezi. Tot atunci posturile administrative au început să le fie acordate celor instruiţi conform acestui canon. Timp de peste o mie de ani el le-a oferit guvernatorilor chinezi un set de principii morale şi o cultură literară învăţată stăruitor pe de rost. Examenele pe care le dădeau erau menite să arate care dintre candidaţi înţelegeau cel mai bine tradiţia morală ce se putea desluşi din textele clasice, precum şi să testeze anumite abilităţi mecanice şi capacitatea de a excela sub presiune. Sistemul a creat una dintre birocraţiile cele mai eficiente şi mai omogene din punct de vedere ideologic care au existat vreodată în lume, oferindu-le, totodată, mari recompense celor care îşi însuşeau cu succes valorile ortodoxiei confucianiste.

Clasa funcţionarilor era, în principiu, diferită de restul societăţii doar prin calificările educaţionale (deţinerea unei diplome, ca să spunem aşa). Cei mai mulţi funcţionari publici proveneau din rândul micii nobilimi care deţinea pământuri, dar aveau un statut special. Odată ce îşi câştigau funcţia trecând cu succes examenele, ei se bucurau de un statut inferior doar familiei imperiale, precum şi de mari privilegii materiale şi sociale. Obligaţiile funcţionarilor erau mai degrabă generale decât specifice, dar includeau două sarcini anuale importante: compilarea datelor recensămintelor şi a registrelor cadastrale pe care se baza sistemul de impozitare chinez. Ei aveau şi importante responsabilităţi juridice şi de

supraveghere, căci problemele locale erau lăsate în mare parte în grija micii nobilimi locale, care acţiona sub supravegherea a aproximativ 2.000 de magistraţi districtuali din clasa funcţionarilor. Fiecare dintre aceştia trăia într-un complex oficial, numit *yamen*, alături de funcţionari, curieri şi personalul auxiliar.

Începând cu dinastia Song, datorită principiului concurenţei, căutarea permanentă a unor talente nu se limita la familiile mai înstărite şi recunoscute din rândul micii nobilimi; China era o meritocraţie în care învăţătura a asigurat mereu o oarecare mobilitate socială. Din când în când mai existau corupţie şi cazuri de cumpărare a unor funcţii, dar astfel de semne ale declinului apar de regulă spre sfârşitul unei perioade dinastice. În cea mai mare parte, funcţionarii imperiali manifestau o independenţă remarcabilă faţă de mediul lor de provenienţă. Nu erau reprezentanţii unei clase, ci o selecţie din rândul acesteia, o elită recrutată independent, reînnoită şi promovată de concurenţă. Ei au făcut statul o realitate.

Aşadar, China imperială nu trebuie văzută ca o organizare politică aristocratică; puterea politică nu era transferată prin descendenţă în cadrul unui grup de familii nobile, deşi viţa nobilă era importantă din punct de vedere social.

Doar în cercul îngust al curţii ereditatea făcea posibil accesul la funcţii, iar aici era vorba mai mult de prestigiu, titluri şi statut decât de putere. Pentru sfetnicii imperiali care avansaseră pe scara ierarhiei oficiale până la cele mai înalte niveluri şi ajunseseră mai presus decât funcţionarii, singurii rivali importanţi erau eunucii de la curte. Lor împăratul le încredinţa adesea o mare autoritate deoarece ei nu puteau întemeia familii. Ei erau, astfel, singura forţă politică ce scăpa de constrângerile lumii funcţionarilor.

Sub autoritatea dinastiei Song s-a dezvoltat şi o artă deosebită; prima fază a istoriei dinastiei Song, cea de Nord, a fost marcată de opere ce respectau încă tradiţia modelelor colorate, în timp ce meşteşugarii din timpul dinastiei Song de Sud au ajuns să prefere obiectele simple, monocromatice. În mod semnificativ, ei s-au ataşat de altă tradiţie: cea a formelor dezvoltate anterior de marii meşteri chinezi care lucrau în bronz. În ciuda frumuseţii ceramicii sale, dinastia Song iese mai mult în evidenţă prin unele dintre cele mai mari realizări ale picturii chineze, având ca subiect, înainte de toate, peisajele. Ca fază a dezvoltării Chinei, epoca Song este totuşi mai remarcabilă datorită unei îmbunătăţiri spectaculoase a economiei.

În parte, aceasta poate fi pusă pe seama unor inovaţii tehnologice – praful de puşcă, tiparul cu caractere mobile şi etamboul aparţin epocii Song – dar a fost legată şi de exploatarea unor tehnologii care existau de mult. Într-adevăr, este posibil ca inovaţiile tehnice să fi fost atât un simptom, cât şi o cauză a unei creşteri a activităţii economice între secolele al X-lea şi al XIII-lea ce pare să le fi adus celor mai mulţi chinezi o majorare reală a veniturilor, în ciuda creşterii continue a populaţiei. Pentru prima dată în lumea premodernă, creşterea economică pare să fi depăşit o lungă perioadă tendinţele demografice. Una dintre schimbările ce au permis acest lucru a fost descoperirea şi adoptarea unui soi de orez din care se obţineau două recolte pe an pe terenurile bine irigate sau una singură în zonele cu costişe udate doar primăvara. Dovada unei producţii

în creştere din alt sector al economiei a fost sintetizată spectaculos în estimarea unui savant că la câţiva ani după bătălia de la Hastings China producea aproape la fel de mult fier ca întreaga Europă şase secole mai târziu. Producţia textilă a cunoscut şi ea o dezvoltare dramatică (în special prin adoptarea unor maşini de filat cu acţionare hidraulică) şi se poate vorbi despre „industrializarea" din timpul dinastiei Song ca despre un fenomen real.

Nu este uşor de spus (există încă discuţii contradictorii privind dovezile) din ce motiv s-a produs această creştere remarcabilă. Fără îndoială, a existat un aport semnificativ adus economiei de investiţiile publice – respectiv de stat – în lucrările publice, mai presus de toate în comunicaţii. La aceasta au contribuit probabil şi lungile perioade fără invazii străine şi tulburări interne, deşi al doilea avantaj poate fi explicat la fel de bine şi prin creşterea economică, dar şi invers.

Principala explicaţie pare totuşi să fie reprezentată de o expansiune a pieţelor şi de creşterea unei economii bazate pe bani care datora ceva factorilor deja menţionaţi, dar care se baza în esenţă pe o dezvoltare extraordinară a productivităţii agricole. Atât timp cât aceasta depăşea creşterea populaţiei, totul era în regulă. S-a produs astfel capitalul necesar pentru a utiliza o forţă de muncă mai numeroasă şi pentru a utiliza tehnologiile, investind în utilaje. Veniturile reale au crescut câtă vreme cât nu au existat probleme politice care să împiedice acest lucru.

Deşi dinastia Song este adesea – şi pe bună dreptate – lăudată în istoria Chinei, dinastia din nord cu care a interacţionat este adesea neglijată, fără îndoială pentru că nu avea origini etnice chineze. Liao era un stat puternic care a contribuit semnificativ la integrarea celorlalte regiuni din nord-estul Asiei într-o sferă de influenţă chineză. A făcut acest lucru printr-un model deosebit de conducere, de care dinastia Song se poate să fi ţinut seama în ultimii săi ani. Principiul dinastiei Liao era să conducă numeroasele populaţii de pe cuprinsul statului său în esenţă după principiile acestora, evitând astfel conflictele şi facilitând loialitatea faţă de dinastia aflată la conducere. Similar cu dinastiile chineze Yuan şi Qing de mai târziu, tot de origine străină, Liao a construit un stat multicultural, care – la apogeul său – avea cea mai eficientă armată din acea perioadă. Când au început să apară probleme pentru Liao, acest lucru nu s-a întâmplat din cauza pluralismului său etnic, ci a unor planuri urzite mai la sud, în capitala Kaifeng a dinastiei Song.

Încercând să-şi submineze rivalii din dinastia Liao, curtea dinastiei Song a format o alianţă cu tribul jurchenilor (în rândul cărora se aflau şi strămoşii celor ce aveau să întemeieze mai târziu dinastia Qing). Un grup siberian care migrase spre est, jurchenii încercau să distrugă imperiul dinastiei Liao şi să-l înlocuiască cu un stat al lor. Alianţa dintre dinastia Song şi jurcheni a funcţionat aproape prea bine. Până în 1125, imperiul dinastiei Liao a fost distrus complet. Dar, aşa cum se mai întâmplase în istorie, pofta jurchenilor nu s-a oprit la hotarele dinastiei Liao.

Invadând teritoriul dinastiei Song, au prădat capitala Kaifeng şi i-au capturat pe împărat şi pe majoritatea curtenilor. Forţele dinastiei Song care mai rămăseseră s-au regrupat la sud de Yangtze, întemeind un nou stat sub un nou împărat – ceea ce se numeşte dinastia Song de Sud. Multe dintre beneficiile acelei perioade s-au perpetuat la sud de marele fluviu

timp de 150 de ani, dar pe un teritoriu mult mai redus.

Când, în cele din urmă, a venit şi sfârşitul dinastiei Song, acesta a luat forma unei forţe căreia nimeni nu îi putea rezista. După ce au înfrânt statul jurchenilor din nord, mongolii au petrecut aproape 20 de ani atacând continuu sudul, până când rezistenţa dinastiei Song a cedat în cele din urmă, în 1279. Ultimul împărat –

un băiat de 8 ani – s-a sinucis, împreună cu 800 de membri ai clanului regal.

Mongolii au instaurat dinastia Yuan, condusă de Kubilai, un nepot al lui Cinghis-Han. Kubilai a domnit peste întregul teritoriu al Chinei, precum şi peste multe altele; la începutul domniei sale, puterea lui se întindea de la Pacific până la munţii Ural. Pentru China – ca şi pentru o mare parte a lumii – mongolii au inaugurat o eră cu totul nouă, o rupere de trecut ce anticipa un viitor mai integrat.

Dar evoluţia dinastiei mongole Yuan a arătat şi puterea de seducţie continuă pe care o avea China asupra cuceritorilor săi. China i-a schimbat pe mongoli mai mult decât au schimbat mongolii China, iar rezultatul a fost splendoarea descrisă cu uimire de Marco Polo. Kubilai s-a rupt de vechiul conservatorism al stepelor, de neîncrederea în civilizaţie şi în realizările acesteia, iar mongolii au cedat treptat în faţa culturii chineze, în ciuda circumspecţiei lor iniţiale faţă de funcţionarii ştiutori de carte. Erau, la urma urmelor, doar o minoritate nesemnificativă de conducători într-un ocean de supuşi chinezi; aveau nevoie de colaboratori pentru a supravieţui. Kubilai şi-a petrecut aproape toată viaţa în China, deşi abia dacă ştia o boabă de chineză.

Totuşi, relaţia dintre mongoli şi chinezi a fost mult timp ambiguă. Ca şi britanicii din India în secolul al XIX-lea, care au instituit nişte convenţii sociale pentru a nu fi asimilaţi de supuşii lor, şi mongolii au căutat să se ţină deoparte printr-o prohibiţie pozitivă. Chinezilor li s-a interzis să înveţe limba mongolă sau să se căsătorească cu mongoli. Nu li se permitea să poarte arme. În administraţie, oriunde era posibil, erau angajaţi străini mai degrabă decât chinezi, strategie preluată şi în hanatele vestice ale Imperiului Mongol: Marco Polo a fost timp de trei ani dregător al marelui han; un nestorian prezida cancelaria imperială care se ocupa de astronomie; nişte musulmani din Transoxiana administrau Yunnanul.

Timp de câţiva ani a fost suspendat şi sistemul tradiţional de examinări. O parte din ostilitatea persistentă a chinezilor faţă de mongoli poate fi explicată de astfel de acţiuni, mai ales în sud. Atunci când dominaţia mongolă din China s-a prăbuşit, la 70 de ani după moartea lui Kubilai, în rândul clasei conducătoare au apărut un respect şi mai mare pentru tradiţie şi o neîncredere sporită faţă de străini.

Realizările pe termen scurt ale mongolilor au fost, cu toate acestea, impresionante. Ele erau cele mai evidente în restabilirea unităţii Chinei şi în atingerea potenţialului său ca mare putere militară şi diplomatică. Cucerirea teritoriului dinastiei Song de Sud nu fusese uşoară, dar, odată realizată, resursele lui Kubilai s-au dublat (includeau şi o flotă importantă) şi acesta a început să reconstruiască sfera de influenţă chineză în Asia. Doar în Japonia a înregistrat un eşec total. În sud, Vietnamul a fost invadat (Hanoiul a fost capturat de trei ori), iar după moartea lui Kubilai şi Birmania a fost sub ocupaţie o perioadă. Aceste cuceriri nu aveau să se

dovedească de durată şi au dus mai mult la plata unui tribut decât la o ocupaţie prelungită. Şi în Java mongolii au avut un succes limitat; trupele lor au debarcat aici şi au cucerit capitala insulei în 1292, dar nu au reuşit s-o păstreze. De asemenea, s-a dezvoltat şi mai mult comerţul maritim cu India, Arabia şi Golful Persic, care începuse în timpul dinastiei Song.

Deoarece nu a supravieţuit, nu se poate considera că regimul mongol a avut un succes deplin, dar aşa nu ajungem prea departe. O mare parte a lucrurilor pozitive au fost realizate în numai o sută şi ceva de ani. Comerţul exterior a înflorit mai mult ca niciodată; Marco Polo povesteşte că săracii noii capitale, Beijing, erau hrăniţi prin mărinimia Marelui Han – şi era un oraş de mari dimensiuni. Omului modern i se pare atractiv şi modul în care mongolii tratau religia. Cu toate că unele religii – islamul şi iudaismul în special – au intrat în conflict cu dinastia Yuan din cauza presupusei lor „izolări”, cele mai multe practici religioase erau încurajate; de exemplu, mănăstirile budiste au fost scutite de la plata dărilor (aceasta însemna, bineînţeles, impozite mai mari pentru alţii, aşa cum trebuie să se realizeze orice sprijin acordat religiei de către stat; ţăranii plăteau pentru iluminarea religioasă).

În secolul al XIV-lea, combinaţia dintre dezastrele naturale şi impunerile fiscale excesive ale mongolilor a dus la un nou val de răscoale ale ţăranilor, simptomul grăitor al unei dinastii în declin. Probabil că situaţia a fost agravată şi de concesiile făcute de mongoli nobilimii chineze. Acordarea unor noi drepturi marilor proprietari de pământuri asupra ţăranilor lor nu are cum să fi atras sprijinul populaţiei pentru acest regim. Au început din nou să apară societăţi secrete şi una dintre acestea, „turbanele roşii”, a câştigat sprijinul nobilimii şi al funcţionarilor. Unul dintre conducătorii săi, Zhu Yuanzhang, care era călugăr, a cucerit Nankingul în 1356. 12 ani mai târziu i-a alungat pe conducătorii mongoli din Beijing, proclamându-se împărat sub numele Hongwu („Marele războinic”) şi întemeind astfel dinastia Ming.

Dinastia Ming a fost foarte diferită atât de cele trei mari dinastii precursoare, Yuan, Song şi Tang, cât şi de cea care i-a urmat, dinastia Qing, în sensul că a fost mai marcat chineză din punct de vedere cultural şi (poate datorită acestui fapt) mai preocupată ideologic de stabilitate şi echilibru. În timpul dinastiei Ming mulţi au ajuns să considere China imobilă, neschimbătoare şi întotdeauna corectă.

Accentul pus pe procedură, pe ierarhie şi pe statut a devenit mai puternic decât în multe alte epoci din istoria Chinei. Ca şi alţi lideri revoluţionari chinezi, împăratul Hongwu a devenit un susţinător al ordinii tradiţionale. Dinastia pe care a întemeiat-o, deşi a cunoscut o perioadă de mare înflorire a culturii şi a reuşit să menţină unitatea politică a Chinei, care avea să dureze din vremea mongolilor până în secolul XX, a impus de cele mai multe ori o domnie conservatoare asupra unei ţări în care dezvoltarea socială şi economică era intensă începând din secolul al X-lea. Dinastia Ming a fost, în multe privinţe, o reacţie împotriva a ceea ce s-a considerat a fi efecte negative ale instabilităţii.

Schimbarea mentalităţii chinezilor nu a fost, bineînţeles, niciodată completă şi nu a avut loc decât treptat. Împăratul Yongle – fiul lui Zhu Yuanzhang, care a ajuns la putere după un scurt război civil, în 1402 – l-a autorizat pe un comandant naval, amiralul musulman Zheng He, să

construiască o nouă flotă puternică pentru expediţii pe mare. Oficial o misiune menită să strângă tribut din toate cele patru colţuri ale lumii, expediţiile lui Zheng au devenit explorări *de facto* ale apelor străine, adunând multe informaţii utile pentru statul chinez. Navigând cu cele mai mari corăbii construite vreodată – nava amiral avea 440 de picioare lungime – Zheng a ajuns până pe coasta Africii de Est, întreprinzând în total şapte expediţii, ultima încheiată în 1433, cu un an înainte ca primul comandant al unei nave portugheze să înconjoare Capul Bojador din sudul Marocului. Se fac încă speculaţii cu privire la ceea ce s-ar fi întâmplat dacă explorările chinezilor ar fi continuat; flota lui Zheng He cuprindea 250 de corăbii şi peste 10.000 de marinari şi soldaţi. Când Vasco da Gama a ajuns în oraşul Malindi, de pe teritoriul actual al Kenyei, la 80 de ani după Zheng, comandantul portughez avea patru corăbii şi 170 de oameni.

Dar împăraţii care i-au succedat lui Yongle nu s-au arătat foarte interesaţi de expediţiile în locuri străine. Ei doreau să desăvârşească imperiul pe plan intern şi să îi apere frontierele terestre. Principalele porţiuni ale Marelui Zid pe care le vedem astăzi datează din timpul dinastiei Ming; nu este de mirare, poate, având în vedere direcţiile din care puteau veni ameninţările. Pentru a controla graniţa de nord, Yongle a mutat capitala spre nord, la Beijing, „Capitala de Miazănoapte”, unde a rămas în cea mai mare parte a timpului. Deşi cei din dinastia Ming au preluat un număr surprinzător de mare de reglementări şi sisteme administrative de la Yuan, au fost şi inovatori, dezvoltând o birocraţie centralizată care întrecea tot ce avusese până atunci China. Chiar şi aşa, reformele lor au fost în principal conservatoare – ultimii împăraţi Ming credeau cu tărie că aveau misiunea de a restaura o Chină ideală care decăzuse din cauza neglijenţei interne şi a invaziilor barbare.

Nu doar birocraţia a fost centralizată în timpul dinastiei Ming. A existat şi o concentrare substanţială a bogăţiei în mâinile câtorva clanuri sau familii, iar acestea aveau adesea relaţii la nivel regional sau central. Dat fiind că membrii familiei imperiale au ajuns să aibă întâietate în faţa înalţilor dregători şi a generalilor în ceea ce priveşte influenţa la curte, spre sfârşitul dinastiei nu prea mai existau oameni competenţi. Declinul a fost marcat de o succesiune de împăraţi practic închişi în palatele lor în timp ce unii favoriţi şi prinţi îşi disputau drepturile asupra domeniilor imperiale, iar autoritatea eunucilor a crescut. Cu excepţia Coreei, de unde japonezii au fost forţaţi să se retragă la sfârşitul secolului al XVI-lea, dinastia Ming nu a putut menţine zonele periferice ale imperiului chinez. Indochina a ieşit din sfera de influenţă a Chinei, Tibetul a scăpat, mai mult sau mai puţin, de sub controlul chinezilor, iar în 1544 mongolii au incendiat suburbiile Beijingului.

Tot în timpul dinastiei Ming au sosit primii europeni, care nu vizau doar comerţul sau descoperirile. În 1557 nişte comercianţi portughezi s-au stabilit la Macao; nu prea aveau ce oferi Chinei, cu excepţia argintului. Apoi au venit nişte misionari iezuiţi şi toleranţa oficială a tradiţiei confucianiste le-a oferit oportunităţi pe care le-au exploatat cu succes. Au ajuns să fie foarte influenţi la curtea dinastiei Ming după ce unul dintre ei, Matteo Ricci, s-a stabilit în China în 1602. Dar, deşi acesta şi alţi iezuiţi erau admiraţi pentru erudiţia lor de unii dregători chinezi, alţii au început să se alarmeze. Totuşi, între timp, pe lângă jucăriile mecanice şi ceasurile

cu care misionarii îmbogăţiseră colecţiile imperiale, învăţăturile ştiinţifice şi cosmografice ale iezuiţilor începuseră să suscite interesul intelectualilor chinezi. Corecţiile aduse calendarului chinezesc de un iezuit au fost foarte importante, deoarece autenticitatea sacrificiilor împăratului depindea de o datare corectă. Tot de la iezuiţi au învăţat chinezii să toarne tunuri grele, alt meşteşug util.

În legătură cu aceste secole de construire a statului chinez – indiferent dacă au existat mai multe state sau un singur imperiu – se pot face câteva observaţii generale. În ciuda semnificaţiei statului, cele mai adânci rădăcini ale identităţii chineze au continuat să se bazeze pe legăturile de sânge. De-a lungul istoriei, clanul şi-a păstrat importanţa deoarece era puterea mobilizată a multor familii înrudite, care se bucurau de instituţii comune de tip religios şi uneori de tip economic. Răspândirea şi consecinţele influenţei familiei erau cu atât mai facile şi mai însemnate deoarece în China nu exista dreptul la moştenire al primului născut; moştenirea pe linie paternă era de obicei împărţită la moartea tatălui. Dar, într-un ocean social în care familiile erau peştii importanţi, domnea un Leviatan –

statul. În el şi în familie căutau autoritatea confucianiştii; aceste instituţii nu aveau rival, deoarece în China nu au existat entităţi precum Biserica sau comunele, care au creat atâta confuzie în chestiunea dreptului şi a guvernării în Europa.

Caracteristicile esenţiale ale statului existau deja în timpul dinastiei Tang.

Aveau să dăinuie până în secolul XX, iar atitudinile pe care le-au generat s-au perpetuat până astăzi. În formarea acestora, eforturile de consolidare ale dinastiei Han fuseseră cu adevărat importante, dar autoritatea împăratului, care avea Mandatul Cerului, nu putea fi pusă la îndoială încă din vremea dinastiei Qin.

Perindările dinastiilor nu au compromis-o deoarece puteau fi întotdeauna puse pe seama faptului că Mandatul Cerului a fost retras. Din contră, importanţa liturgică a împăratului a crescut odată cu inaugurarea în timpul dinastiei Han a unor sacrificii pe care doar el le putea face. Totuşi, poziţia acestuia s-a schimbat şi într-un sens pozitiv. Treptat, suveranul care era la bază un mare latifundiar – puterea lui fiind o extensie a puterii familiei sau domeniului său – a fost înlocuit de unul ce conducea un stat centralizat şi birocratic. Multe sute de prefecturi îi asigurau armătura administrativă.

Asta începuse de mult. Deja în vremea dinastiei Zhou fuseseră depuse eforturi uriaşe pentru a construi canale destinate transportului. Pentru aceasta au fost necesare mari resurse de forţă de muncă şi competenţe organizatorice şi doar un stat puternic le-ar fi putut asigura. Câteva secole mai târziu, primul împărat din dinastia Qin reuşise să unească secţiunile Marelui Zid, formând o barieră continuă, lungă de 1.400 de mile împotriva invadatorilor (legenda spune că realizarea sa a costat un milion de vieţi; adevărată sau nu, povestea dezvăluie modul în care era privit imperiul). Dinastia sa a continuat cu standardizarea greutăţilor şi măsurilor şi a impus dezarmarea supuşilor, strângând în acelaşi timp o armată de aproximativ un milion de soldaţi. Dinastia Han a reuşit să impună un monopol asupra emiterii de monedă şi a standardizat moneda. În timpul ei

a fost instituită şi intrarea în serviciul public în urma unui concurs de ocupare a posturilor; deşi avea să dispară treptat, fiind reluată abia în timpul dinastiei Tang, aceasta a avut o importanţă deosebită. Expansiunea teritorială necesitase un număr mai mare de administratori. Birocraţia care a rezultat avea să supravieţuiască multor perioade de dezbinare (o dovadă a vigorii sale) şi a rămas până la sfârşit una dintre instituţiile cele mai importante şi mai caracteristice ale Chinei imperiale. Ea a reprezentat, probabil, cheia succesului Chinei după o perioadă în care unele dinastii intrate în declin au fost înlocuite de mici state locale concurente, care au distrus unitatea deja realizată. A unit China atât prin ideologie, cât şi prin administraţie. Funcţionarii publici erau instruiţi şi dădeau examene din clasicii confucianişti. Astfel, ştiinţa de carte se împletea cu cultura politică în China ca nicăieri în altă parte.

În mod evident, în statul chinez nu prea se făcea distincţia europeană între guvernare şi societate. Acelaşi om era de obicei şi funcţionar, şi savant, şi aristocrat, combinând multiple roluri care în Europa aveau să fie din ce în ce mai mult împărţite între specialiştii în guvernare şi autorităţile neoficiale ale societăţii.

Toate acestea erau, de asemenea, combinate în cadrul unei ideologii aflate mult mai evident în centrul societăţii decât cele din alte locuri, poate cu excepţia islamului. Păstrarea valorilor confucianiste nu era simplă şi nici nu se putea face superficial. Birocraţia a menţinut aceste valori exercitând o supremaţie morală oarecum similară celei exercitate mult timp de clerul din Europa – iar în China nu exista o Biserică care să rivalizeze cu statul. Ideile care au inspirat-o au fost adesea conservatoare; principala sarcină administrativă era considerată a fi menţinerea ordinii consacrate; scopul cârmuirii chineze era de a supraveghea, a conserva şi a consolida, iar uneori de a aduce inovaţii în anumite probleme practice efectuând lucrări publice de mare amploare. Scopurile sale fundamentale au fost regularitatea şi menţinerea unor standarde comune într-un imperiu uriaş şi diversificat, unde mulţi magistraţi districtuali erau izolaţi de populaţia pe care o administrau chiar şi prin limbă. Birocraţia a avut un succes spectaculos în atingerea scopurilor sale şi etosul său a supravieţuit intact tuturor crizelor prin care au trecut dinastiile.

Dincolo de ortodoxia confucianistă a funcţionarilor şi a nobilimii existau, e adevărat, şi alte crezuri importante. Chiar şi unii de la vârful ierarhiei sociale s-au aplecat spre taoism sau budism. Acesta din urmă avea să cunoască un succes deosebit după prăbuşirea dinastiei Han, când dezbinarea i-a oferit o şansă de a pătrunde în China. În varianta sa mahayana, a reprezentat pentru China o ameninţare mai mare decât oricare altă forţă ideologică înainte de creştinism, căci, spre deosebire de confucianism, propunea respingerea valorilor lumeşti. Nu a fost niciodată eradicat complet, în ciuda persecuţiilor din timpul dinastiei Tang; atacurile la adresa lui erau însă organizate probabil din motive mai degrabă financiare decât ideologice. Spre deosebire de Imperiul Roman persecutor, statul chinez era mai interesat de proprietate decât de corectarea anumitor deviaţii religioase. În timpul celui mai dur dintre împăraţii prigonitori (despre care se spune că a fost taoist), peste 4.000 de mănăstiri au fost desfiinţate şi peste un sfert de milion de călugări şi călugăriţe au fost alungaţi din ele. Cu toate acestea, în ciuda unui astfel de

prejudiciu material adus budismului, confucianismul a trebuit să pactizeze cu acesta. Nici un alt sistem de credinţe străin nu i-a influenţat pe conducătorii Chinei atât de puternic până la apariţia marxismului, în secolul XX; până în secolul XX împăraţii şi împărătesele au îmbrăţişat uneori budismul.

Cu mult înainte de aceasta, taoismul se transformase într-un cult mistic (împrumutând câte ceva şi din budism pe parcurs), fiind atrăgător deopotrivă pentru cei care căutau viaţa veşnică şi pentru cei ce simţeau chemarea unei mişcări chietiste ca debuşeu al vieţii tot mai complexe a chinezilor. În această accepţiune, urma să aibă o semnificaţie solidă. Faptul că recunoaşte subiectivitatea gândirii umane îi conferă un aer de umilinţă pe care unii oameni din culturi diferite, cu atitudini intelectuale mai agresive, îl găsesc atractiv şi astăzi. Astfel de idei filosofice şi religioase, deşi importante, nu au afectat direct viaţa ţăranilor cu mult mai mult decât confucianismul, cu excepţia formelor sale corupte. În faţa nesiguranţei războiului şi foametei, supapa lor se afla în magie sau superstiţii. Puţinele lucruri pe care le ştim despre viaţa lor sugerează că aceasta era adesea insuportabilă, iar uneori de-a dreptul îngrozitoare. Un simptom semnificativ este apariţia în timpul dinastiei Han a răscoalei ţărăneşti, un fenomen devenit o temă majoră în istoria Chinei, marcând-o aproape la fel de ritmic ca şi dispariţia dinastiilor. Oprimaţi de funcţionari care acţionau fie în numele unei cârmuiri imperiale ce căuta să impună impozite pentru campaniile sale externe, fie în interesul propriu, ca speculanţi de cereale, ţăranii s-au îndreptat adesea spre societăţile secrete, altă temă recurentă. Răscoalele lor au luat adesea forme religioase. Un filon milenarist, maniheist a marcat revoluţiile chineze, luând multe forme, dar postulând întotdeauna o lume împărţită dualist în bine şi rău, în cei drepţi şi demoni. Uneori aceasta ameninţa eşafodajul social, dar ţăranii au avut rareori succes pe termen lung.

O altă temă istorică recurentă este demografia. A existat o deplasare importantă a centrului de greutate demografic spre sud în perioada de dezbinare de după prăbuşirea dinastiei Han, iar începând cu dinastia Tang mult mai mulţi chinezi aveau să trăiască pe valea fluviului Yangtze decât în vechea câmpie a Fluviului Galben. Devastarea pădurilor din sud şi exploatarea unor noi terenuri pentru cultivarea orezului le-au asigurat hrana, dar au apărut şi noi plante de cultură. Împreună, acestea au permis o creştere generală a populaţiei care s-a accelerat şi mai mult în timpul ocupaţiei mongole şi al dinastiei Ming. S-a estimat că o populaţie de aproximativ 80 de milioane de locuitori în secolul al XIV-lea s-a dublat în următorii 200 de ani, astfel încât în 1600 existau în jur de 160 de milioane de supuşi ai imperiului. Era un număr imens, având în vedere populaţiile din alte zone, dar avea să crească şi mai mult.

Acest fapt are o semnificaţie deosebită. Dincolo de importanţa potenţială enormă pe care o conferă Chinei în istoria demografică a lumii, el pune în perspectivă marile manifestări ale culturii şi puterii imperiale chineze, care se baza pe mase imense de ţărani săraci lipiţi pământului, total lipsiţi de astfel de preocupări. În cea mai mare parte, viaţa lor se limita la satele în care trăiau; puţini puteau spera să scape de acolo sau îşi puteau imagina acest lucru. Cei mai mulţi nu puteau visa decât la atingerea unei siguranţe precare, dar singura la îndemâna lor: deţinerea

unui petic de pământ. Totuşi, acest lucru a devenit din ce în ce mai dificil pe măsură ce populaţia a crescut şi, treptat, tot pământul disponibil a fost ocupat. Acesta era cultivat tot mai intensiv, pe parcele tot mai mici. Cele două mijloace de a scăpa de foamete erau lupta sau fuga – răscoala sau migraţia. Dacă atingeau un anumit nivel de intensitate şi succes, acestea puteau câştiga sprijinul nobilimii şi al funcţionarilor, fie din prudenţă, fie din simpatie. Când se întâmpla acest lucru, probabil că o dinastie se apropia de sfârşit, căci, potrivit principiilor confucianiste, deşi revolta sau mutarea în altă regiune erau greşite atât timp cât la domnie se afla un rege adevărat, o cârmuire ce provoca insurecţii şi nu le putea controla trebuia să fie înlocuită, deoarece era, *ipso facto*, nelegitimă.

Printre cei care sufereau cel mai mult în vremuri tulburi sau în timpul foametei erau femeile. Nu prea sunt pomenite, chiar şi în literatură, decât în nişte mici poeme triste şi poveşti de dragoste. Totuşi, reprezentau jumătate din populaţie sau poate ceva mai puţin, deoarece în vremurile grele fetiţele din familiile sărace erau lăsate să moară. Acest fapt, poate, caracterizează locul pe care l-au avut femeile în China până nu demult chiar mai bine decât practica mai familiară şi oarecum mai şocantă a legării picioarelor, cu origini în secolul al X-lea, care producea deformaţii groteşti şi le putea face pe femeile de familie bună aproape incapabile să meargă. Deşi au existat din când în când şi unele femei puternice la conducere, de la împărătese la şefi de clan, se credea, ca şi în Europa, că femeile trebuie să le fie supuse bărbaţilor. Cu toate că există variaţii regionale însemnate în această privinţă – femeile din sudul Chinei au avut în general o poziţie mai puternică în societate decât cele din nord – tiparul este, în mod deprimant, cam acelaşi în diferite perioade şi locuri.

Este şi mai greu de indicat motivul pentru care, după o regresie temporară şi locală la sfârşitul perioadei Song şi după reluarea ulterioară a creşterii, această dezvoltare economică intensă, care a permis o creştere masivă a consumului, s-a oprit. Şi totuşi, aşa au stat lucrurile şi creşterea economică nu a mai atins o scară similară decât în secolul XX. Dar reculul economic după perioada Song nu este singurul factor de luat în considerare în încercarea de a explica de ce China nu a generat acel tip de revoluţie în economie şi tehnologie care a avut loc în Europa.

În ciuda tiparului, marea masă a chinezilor a rămas analfabetă până spre sfârşitul secolului XX. Marile oraşe ale Chinei, în ciuda creşterii şi vitalităţii lor comerciale, nu au generat libertatea şi imunităţile care au protejat oamenii şi ideile în Europa, nici viaţa intelectuală şi culturală care a revoluţionat în cele din urmă civilizaţia europeană şi nicio contestare eficientă a ordinii consacrate.

Trebuie să fim atenţi dacă vrem să extindem aceste divergenţe la nivelul întregii economii. Noile cercetări au descoperit, de exemplu, că până în secolul al XVIII-lea productivitatea agricolă a Chinei era comparabilă cu cea a oricărei alte regiuni importante a lumii. În mod similar, nivelul de trai din cea mai productivă zonă rurală a Chinei (zona cursului inferior al fluviului Yangtze) era aproximativ egal cu cel din cele mai productive regiuni ale Europei (Anglia şi Ţările de Jos) în aceeaşi perioadă. Deşi creşterea economică şi creşterea populaţiei au pus presiune asupra resurselor disponibile, situaţia ecologică din China nu era cu mult mai gravă decât cea din Europa (iar în unele regiuni era mult mai

bună, în parte datorită unui sistem ieftin şi eficient de transport). Iar tehnologia la care aveau acces fermierii şi meşteşugarii era, de asemenea, suficient de avansată pentru a susţine atât o productivitate mare (comparativ cu alte ţări din lume), cât şi un nivel ridicat al producţiei în agricultură şi în domeniul meşteşugurilor. Deşi China nu avea să-şi recâştige locul de cea mai dinamică economie a lumii decât în secolul XXI, tehnologia şi puterea sa de producţie au fost în general capabile să satisfacă nevoile populaţiei la standarde globale mai ridicate decât în Europa, mult timp după declinul dinastiei Ming.

Cu toate acestea, este clar că perioada dintre dinastia Tang şi dinastia Song a fost de un dinamism aparte în istoria Chinei. Explicaţia stă, poate, chiar în succesul civilizaţiei chineze în atingerea altui scop, asigurarea continuităţii şi împiedicarea unei transformări fundamentale. Nici autorităţile, nici sistemul social nu îi favorizau pe inovatori. Mai mult, mândria tradiţiei confucianiste şi încrederea generată de marea bogăţie şi de izolare i-au împiedicat pe chinezi să înveţe de la alţii. Nu erau intoleranţi. Evreii, creştinii nestorieni, persanii zoroastrieni şi musulmanii arabi şi-au practicat religia nestingheriţi mult timp, iar ultimii au făcut şi prozeliţi, creând o minoritate musulmană persistentă. Chiar atunci când se proclama că oficial nu există interes faţă de străini – aşa cum s-a întâmplat spre sfârşitul dinastiei Ming – China a rămas un imperiu deschis ideilor, tehnologiilor şi oamenilor.

La începutul secolului al XVII-lea, dinastia Ming avea nevoie de orice idee nouă pe care o putea împrumuta, în special în domeniul militar. Era ameninţată dinspre nord de un grup care se forma în Manciuria, provincie căreia ulterior i-a dat numele său; membrilor săi nu li s-a spus însă manciurieni decât după cucerirea Chinei. Calea le-a fost deschisă în anii 1640 de răscoalele ţăranilor şi de o încercare de uzurpare a tronului Chinei. Un general al imperiului le-a cerut sprijin manciurienilor şi aceştia au pătruns peste Marele Zid, dar numai pentru a instala pe tron propria dinastie, Qing, în 1644 (şi, întâmplător, exterminând clanul generalului respectiv). Ca şi alţi invadatori, manciurienii erau de mult fascinaţi de civilizaţia pe care o ameninţau şi deja sinizaţi înainte de a ajunge aici. Cunoşteau sistemul administrativ chinez, pe care îl copiaseră în capitala lor, Shenyang, şi credeau că misiunea lor era să readucă imperiul la rectitudinea confucianistă. În timp, dinastia Qing avea să pună bazele primei epoci moderne în China şi să construiască un imperiu mai mare decât avusese orice dinastie anterioară.

7
Japonia

A existat o vreme când englezilor, în special, le plăcea să creadă că Japonia este Marea Britanie a Pacificului. Paralela a fost dezvoltată la mai multe niveluri; unele erau mai puţin plauzibile decât altele, dar exista în mod clar un sâmbure de adevăr din punct de vedere geografic. Amândouă sunt regate insulare, iar destinele popoarelor lor au fost puternic influenţate de mare. De asemenea, amândouă se află în apropierea unor continente a căror influenţă asupra lor nu putea fi decât profundă.

Strâmtoarea Tsushima, care separă Coreea de Japonia, este aproape de cinci ori mai largă decât Strâmtoarea Dover, este adevărat, şi Japonia a fost capabilă să se izoleze de *terra firma* asiatică într-o măsură mult mai mare decât ar fi putut spera vreodată să se izoleze Anglia de Europa. Cu toate acestea, paralela poate fi dusă destul de departe şi validitatea ei este demonstrată de îndelungata preocupare a conducătorilor japonezi de a institui o mare putere în Coreea; aceasta rivalizează cu preocuparea britanicilor legată de pericolul ca Ţările de Jos să cadă în mâini ostile.

Japonezii au venit probabil din Coreea în jurul anului 300 î.e.n. Şi o lungă perioadă au existat schimburi culturale semnificative între insule şi Asia continentală. La momentul când apar primele menţionări ale Japoniei în izvoarele sale istorice, în secolul al VIII-lea e.n., ţara era divizată între mai multe clanuri, condusă de un împărat cu o supremaţie neclară şi cu o descendenţă din zeiţa soarelui. Japonezii nu ocupau întregul teritoriu actual al Japoniei, ci trăiau în principal pe insulele din sud şi din centru. Aici erau clima cea mai blândă şi cele mai bune condiţii pentru agricultură. În epoca preistorică, introducerea culturii orezului şi potenţialul apelor japoneze în domeniul pescuitului permiseseră deja acestei ţări muntoase să hrănească o populaţie disproporţionat de mare, dar presiunile legate de pământ aveau să constituie o temă recurentă a istoriei Japoniei.

În anul 645 e.n., o criză politică a clanului dominant i-a provocat declinul şi s-a afirmat altă familie, Fujiwara. Aceasta avea să conducă în timpul unei epoci măreţe a civilizaţiei japoneze şi să-i domine pe împăraţi. Schimbarea nu a avut doar o însemnătate politică. Ea a marcat şi un efort conştient de a redirecţiona viaţa japonezilor pe calea reînnoirii şi a reformei. Direcţia nu putea fi oferită decât de exemplul suprem de civilizaţie şi putere cunoscut de japonezi şi, probabil, cel mai bun din lume la acea dată, cel al Chinei imperiale, care era şi exemplul unei puteri ameninţătoare aflate în expansiune.

Relaţia sa continuă şi adesea schimbătoare cu China este altă temă a istoriei Japoniei. Chinezii, japonezii şi coreenii sunt strâns înrudiţi din punct de vedere genetic, deşi ainu – o populaţie care s-a stabilit în nordul Japoniei – erau de origine est-siberiană şi înrudiţi cu grupurile care au trecut în America. În epoca preistorică Japonia pare să fi urmat civilizaţia de pe continent, adesea mediată de Coreea; artefacte de bronz, de exemplu, nu apar pe insulă decât în jurul secolului I e.n. Dar primele referinţe la Japonia din izvoarele chineze (din secolul al III-lea e.n.) descriu o ţară care nu era afectată prea mult de evenimentele de pe continent, iar influenţa chineză directă nu a fost prea puternică până în secolele de după prăbuşirea dinastiei Han. Apoi, contactele din ce în ce mai numeroase ale Japoniei cu regatele coreene par să fi atras complet insulele pe orbita culturală chineză. Aceste legături au fost ulterior întărite de migraţia savanţilor budişti.

Confucianismul, budismul şi tehnologia prelucrării fierului au pătruns în Japonia din China. Au existat unele încercări de a efectua schimbări administrative după modelul chinez. Mai presus de toate, în Japonia fusese adusă scrierea chineză şi caracterele sale au fost folosite pentru a crea o formă scrisă a limbii băştinaşilor.

Totuşi, atracţia şi dependenţa culturală nu însemnaseră şi supunere politică.

Administraţia centrală japoneză era deja bine dezvoltată ca anvergură şi amploare la începutul perioadei de centralizare şi s-au făcut eforturi majore de reformă în secolele VII-VIII. Totuşi, în cele din urmă, Japonia a evoluat nu în direcţia unei monarhii centralizate, ci spre ceea ce se poate numi, printr-o analogie cu Occidentul, o anarhie feudală. Timp de aproape 900 de ani este dificil de găsit un fir roşu politic în istoria Japoniei. Continuitatea ei socială este mult mai evidentă. De la începuturile epocii istorice, chiar până în prezent, secretele continuităţii şi rezistenţei societăţii japoneze au fost familia şi religia tradiţională.

Clanul era o familie extinsă, iar naţiunea, cea mai extinsă familie dintre toate. În stil patriarhal, împăratul conducea familia naţională aşa cum şeful de clan îşi conducea clanul sau chiar aşa cum îşi conducea ţăranul de rând propria familie.

Punctul central al vieţii familiei şi clanului era participarea la cultul tradiţional numit şintoism. Esenţa sa ritualică era venerarea anumitor zeităţi locale sau personale în sanctuare şi în cadrul familiei, în anumite momente. Această tradiţie religioasă susţinea anumite valori şi perspective cosmologice, dar nu are o doctrină fixă, scripturi canonice sau măcar un fondator cunoscut. În secolul al VIIea, când în Japonia a pătruns budismul, a fost foarte uşor îmbinat cu aceste obiceiuri tradiţionale.

Coerenţa instituţională a vechii Japonii a fost mai puţin evidentă decât unitatea sa socială. Împăratul se afla în centrul acesteia. De la începutul secolului al VIII-lea, puterea împăratului a fost totuşi din ce în ce mai eclipsată şi, în ciuda eforturilor depuse din când în când de câte un personaj puternic, aşa a rămas până în secolul al XIX-lea. Această eclipsare s-a produs, pe de o parte, ca urmare a activităţilor aşa-zişilor reformatori din secolul al VII-lea, căci unul dintre aceştia a fost fondatorul marelui clan Fujiwara. În următorii o sută şi ceva de ani, familia sa a creat legături strânse prin alianţă cu familia imperială. Deoarece copiii erau adesea crescuţi în casa familiei mamei, clanul putea exercita o influenţă crucială asupra viitorilor împăraţi cât timp aceştia erau mici. Şeful clanului Fujiwara şi-a luat, în secolul al IX-lea, titlul de regent – deşi împăratul era adult – şi în cea mai mare parte a aşa-numitei perioade „Heian” (794-1185: numele provine de la cel al capitalei, actualul Kyoto) acest clan a uzurpat, practic, puterea curţii imperiale prin alianţe şi dregătorii, şefii săi acţionând în numele împăratului. Puterea clanului Fujiwara a încercat să mascheze declinul autorităţii regale, dar, de fapt, clanul imperial tindea să devină pur şi simplu unul dintre numeroasele clanuri aflate în umbra clanului Fujiwara, fiecare administrându-şi domeniile mai mult sau mai puţin independent.

Înlocuirea autorităţii împăratului a devenit mult mai evidentă după ce Fujiwara nu a mai fost la putere. Perioada „Kamakura” (1185-1333) a primit acest nume deoarece puterea a trecut în mâinile unui clan ale cărui domenii se aflau în această regiune, iar ignorarea curţii imperiale, care a rămas la Heian, a devenit mult mai evidentă. La începutul perioadei Kamakura au apărut primii dintr-o serie de dictatori militari care au purtat titlul de shogun. Aceştia conduceau în numele împăratului, dar, de fapt, aveau un mare grad de independenţă. Împăratul trăia din veniturile obţinute de pe domeniile sale, iar atât timp cât accepta tacit intenţiile shogunului, avea în spate puterea militară a acestuia; când se opunea, era

redus la tăcere.

Această eclipsare a puterii imperiale era atât de diferită de ceea ce se întâmplase în China, modelul reformatorilor din secolul al VII-lea, încât nu este uşor de găsit o explicaţie, deoarece este complexă. A existat o progresie de-a lungul secolelor de la exercitarea unei autorităţi centrale uzurpate în numele împăratului la dispariţia practică a oricărei autorităţi centrale. Fără îndoială că şi loialităţile de clan tradiţionale ale societăţii japoneze şi topografia ţării au constituit o oprelişte în calea oricărei puteri centrale; văile izolate le ofereau adăpost latifundiarilor. Dar alte ţări au soluţionat cu succes aceste probleme: în secolul al XVIII-lea, conducătorii din casa de Hanovra ai Marii Britanii au îmblânzit ţinuturile muntoase din Scoţia printr-o serie de expediţii punitive şi cu ajutorul drumurilor militare.

O explicaţie mai specifică se află în modul în care reformele funciare din secolul al VII-lea, ce au reprezentat cheia schimbării politice, au fost ajustate de clanurile cu influenţă la curte. Unele dintre acestea au obţinut privilegii şi scutiri, la fel ca şi unele instituţii religioase care deţineau pământ. Cel mai comun exemplu al abuzurilor rezultate de aici era acordarea unor domenii scutite de impozite unora dintre nobilii care deţineau funcţii oficiale la curte ca răsplată pentru că îşi îndeplineau obligaţiile. Nici chiar cei din clanul Fujiwara nu doreau să limiteze această practică. La un nivel inferior, micii proprietari căutau apoi să se pună, cu tot cu terenurile lor, la dispoziţia unui clan puternic pentru a fi siguri că vor primi drept de arendă în schimbul unei plăţi şi al obligaţiei de a oferi servicii militare. Rezultatul dublu al unor astfel de evoluţii a fost crearea unei baze solide pentru puterea latifundiarilor locali, privând în acelaşi timp structura administrativă centrală de suportul oferit prin impozitare. Dările (sub forma unei cote din recolte) nu ajungeau la administraţia imperială, ci la persoana căreia îi fusese acordat domeniul.

Funcţiile publice existente, spre deosebire de China, erau rezervate cu stricteţe aristocraţiei. Nefiind recrutată prin concurs, administraţia publică nu putea asigura un sprijin pentru vreun grup ale cărui interese s-ar fi opus familiilor nobile ereditare. În provincii, posturile aflate imediat sub vârful scării ierarhice le erau de obicei acordate personalităţilor locale, doar funcţiile de rangul cel mai înalt fiindu-le rezervate funcţionarilor publici propriu-zişi.

Nimeni nu a planificat acest lucru. Nimeni nu planificat nicio tranziţie treptată spre o conducere militară, ale cărei origini se aflau în necesitatea de a însărcina unele familii de la frontieră cu apărarea împotriva populaţiei ainu, încă nesupusă. Încetul cu încetul, prestigiul clanurilor militare a atras către conducătorii acestora loialitatea celor care căutau siguranţă în vremuri de cumpănă. Şi, într-adevăr, era nevoie de siguranţă. Disidenţa anumitor provincii a început să fie vizibilă din secolul al X-lea. În secolul al XI-lea se distingea clar apariţia unei clase de ofiţeri senioriali pe marile domenii. Aceştia erau cei care gestionau şi foloseau efectiv pământurile celor ce le erau stăpâni doar cu numele şi simţeau loialitate faţă de clanurile războinice datorită legăturii elementare a serviciului militar şi loialităţii. În acest context a ajuns la putere clanul Minamoto, care a recreat guvernarea centrală la începutul epocii Kamakura.

Într-un fel, aceste lupte erau un lux. Japonezii îşi permiteau să se complacă în ele deoarece trăiau într-un stat insular unde niciun invadator

străin nu reprezenta decât rareori o ameninţare. Printre altele, aceasta însemna că nu era nevoie de o armată naţională, care ar fi putut ţine sub control clanurile. Deşi a fost cât pe ce în 1945, Japonia nu a putut fi niciodată invadată, fapt ce a influenţat mult psihologia naţională. Consolidarea teritoriului naţional s-a realizat în cea mai mare parte în secolul al IX-lea, când populaţiile din nord au fost aduse sub control şi, după aceea, Japonia nu s-a mai confruntat decât foarte rar cu vreo ameninţare externă serioasă la adresa integrităţii sale naţionale, deşi relaţiile ei cu alte state au suferit multe transformări.

În secolul al VII-lea japonezii fuseseră alungaţi din Coreea, aceasta fiind ultima dată într-un interval de sute de ani când au fost prezenţi fizic acolo. Era începutul unei faze de supunere culturală faţă de China, dublată de incapacitatea

Japoniei de a-i rezista pe continent. Japonezii au trimis solii în China în interesul comerţului, al unor bune relaţii şi al contactului cultural, ultima în prima jumătate a secolului al IX-lea. Apoi, în 894, a fost numit alt trimis. Refuzul său de a accepta funcţia marchează un moment de cotitură, deoarece motivul său a fost că

China era prea tulburată şi concentrată asupra unor probleme interne şi că japonezii nu aveau oricum nimic de învăţat de la ea. Relaţiile oficiale nu au mai fost reluate până în perioada Kamakura.

În secolul al XIII-lea au existat câteva ocazii în care japonezii au tatonat terenul. Ele nu au împiedicat dezvoltarea unui comerţ neregulat şi privat cu continentul sub forme care semănau foarte mult cu jaful şi pirateria. Se poate ca aceasta să fi provocat cele două încercări de invazie din partea mongolilor din 1274 şi 1281. Ambele au eşuat, a doua după pierderi mari din cauza unui uragan

— *Kamikaze* sau „vântul divin”, care a ajuns să fie privit cam la fel cum vedeau englezii furtunile ce au distrus Armada – iar aceasta a avut o importanţă deosebită în întărirea credinţei japonezilor în propria invincibilitate şi măreţie naţională. Oficial, motivul mongolilor fusese refuzul japonezilor de a le recunoaşte pretenţia că ar moşteni revendicările imperiale ale chinezilor şi de a plăti tribut. În realitate, acest conflict a pus capăt încă o dată relaţiilor recent reînnoite cu China; ele nu aveau să fie reluate până în timpul dinastiei Ming. La acea dată japonezii aveau deja reputaţie de piraţi. Ei băntuiau mările asiatice, aşa cum Drake şi tovarăşii lui băntuiau Marea Caraibilor. Aveau sprijinul multor feudali din sud şi era aproape imposibil pentru shoguni să-i controleze chiar dacă doreau asta, aşa cum s-a întâmplat adesea, ca să nu strice relaţiile cu chinezii.

Colapsul shogunatului Kamakura, în 1333, a marcat o încercare de scurtă durată şi nereuşită de a restaura puterea reală a împăratului, care a luat sfârşit după confruntarea cu realităţile puterii militare a clanurilor. În perioada următoare, nici shogunul, nici împăratul nu s-au bucurat de o autoritate sigură.

Până la sfârşitul secolului al XVI-lea războaiele civile au fost aproape continue.

Totuşi, aceste dispute nu au înfrânat consolidarea unei culturi japoneze care rămâne, de-a lungul secolelor, un spectacol sclipitor şi emoţionant şi care încă influenţează viaţa şi atitudinile japonezilor chiar şi în era industrialismului. Este o realizare ce se remarcă prin puterea de a

împrumuta şi a adopta aspecte ale altor culturi fără a-şi sacrifica integritatea sau natura.

Nici la începutul erei istorice, când prestigiul artei Tang scoate foarte mult în evidenţă natura imitativă a ceea ce s-a realizat în Japonia, nu a existat doar o acceptare pasivă a unui stil străin. Încă din prima dintre marile perioade ale culturii japoneze înalte, în secolul al VIII-lea, acest aspect este deja vizibil în pictura japoneză şi într-o poezie scrisă deja în japoneză, deşi sute de ani s-au mai scris lucrări despre artă sau ştiinţă în chineză (aceasta avea ceva din statutul deţinut mult timp de latină în Europa). În această perioadă şi încă mai mult la apogeul supremaţiei clanului Fujiwara, cu excepţia arhitecturii religioase, arta japoneză a fost practic o artă de curte, influenţată de acest cadru şi de preocupările şi gusturile unui cerc relativ restrâns. Era izolată ermetic de lumea Japoniei de rând prin materialele, subiectele şi standardele sale.

Majoritatea covârşitoare a japonezilor nu au văzut probabil niciodată produsele a ceea ce acum putem numi prima mare culme a culturii japoneze.

Ţăranii ţeseau cânepă şi bumbac; femeile lor aveau puţine şanse să atingă mătăsurile fine ale căror nuanţe dovedeau gustul desăvârşit al marilor doamne de la curte prin combinaţia de culori ale celor 12 mâneci suprapuse ale veşmintelor lor, aşa cum bărbaţii nu aveau cum să exploreze complexităţile psihologice ale subtilei cărţi scrise de doamna Murasaki, *Povestea lui Genji*, un studiu la fel de fascinant ca acela al lui Proust şi aproape la fel de lung. O astfel de artă prezenta caracteristicile artei unei elite izolate de societate, care trăia în incinta palatului imperial. Era frumoasă, rafinată, subtilă şi uneori fragilă, fără substanţă şi frivolă.

Dar ea punea deja accent pe ceea ce avea să devină tradiţional în Japonia: simplitatea, disciplina, bunul-gust şi iubirea de natură.

Cultura curţii Heian a atras criticile unor şefi de clan din provincie, care vedeau în ea o influenţă corupătoare şi afectată, ce submina atât independenţa nobililor de la curte, cât şi loialitatea acestora faţă de propriile clanuri. Din perioada Kamakura, apare un subiect nou – războinicul – atât în literatură, cât şi în pictură. Totuşi, de-a lungul secolelor, atitudinii ostile faţă de artele tradiţionale i-a luat locul respectul, iar în perioadele tulburi latifundiarii care se luptau între ei au demonstrat, prin sprijinul acordat acestor arte, că deja canoanele culturii japoneze erau adânc înrădăcinate. Aceasta era protejată din ce în ce mai mult de o mentalitate insulară şi chiar de o aroganţă culturală confirmată de respingerea invaziilor mongole.

Acestei culturi i s-a adăugat şi un nou element militar în secolele de război, provenind în parte din criticarea cercurilor aparent decadente de la curte, dar combinându-se apoi cu tradiţiile lor. Era alimentat de idealul feudal de loialitate şi sacrificiu de sine în slujba stăpânului, de idealurile de disciplină şi austeritate ale războinicilor şi de o estetică decurgând din acestea. Una dintre expresiile sale caracteristice a fost o ramură a budismului, zen sau chan în limba chineză.

Treptat, a apărut o fuziune a stilului marii nobilimi cu virtuţile austere ale războinicului samurai care avea să marcheze viaţa japonezilor până în zilele noastre. Budismul a lăsat şi el o amprentă vizibilă asupra peisajului japonez prin templele sale şi marile statui înfăţişându-l pe Buddha. Una

peste alta, anarhia a fost cea mai fertilă dintre toate perioadele culturii japoneze, căci acum au apărut cele mai faimoase peisaje în pictură, desăvârşirea stilului de amenajare a grădinilor, artele aranjamentelor florale şi teatrul no.

În anumite domenii, anarhia acestor secole putea produce mari pagube sociale şi economice. Aşa cum avea să fie o lungă perioadă, cei mai mulţi japonezi erau ţărani; aceştia puteau avea enorm de suferit din cauza unui stăpân despotic, din cauza tâlhăriilor sau dacă trecea prin zonă o armată de slujitori de pe un fief rival. Totuşi, astfel de pagube se pare că au fost nesemnificative la nivel naţional. În secolul al XVI-lea, construirea unui mare număr de castele dovedeşte că existau resurse substanţiale; a existat o expansiune prelungită a circulaţiei monedelor de cupru, iar unele exporturi japoneze – în special splendidele săbii făcute de meşterii japonezi – au început să apară pe pieţele din China şi Asia de Sud-Est. În anul 1600 populaţia Japoniei se situa în jurul cifrei de 18 milioane de locuitori. Atât creşterea sa lentă (avusese nevoie de cinci secole pentru a se tripla), cât şi componenta sa urbană substanţială s-au bazat pe o îmbunătăţire constantă a agriculturii, ce reuşise să suporte şi costurile tensiunilor sociale şi ale anarhiei. Era o poziţie economică sănătoasă.

Mai devreme sau mai târziu, europenii aveau să afle mai multe despre insulele misterioase care produceau lucruri atât de frumoase. Primii au fost portughezii, care au debarcat de pe corăbii chinezeşti probabil în 1543. În anii următori au venit şi alţii, cu propriile corăbii. Era o situaţie promiţătoare. Japonia nu avea practic un guvern central care să se ocupe de reglementarea discuţiilor cu străinii şi mulţi dintre latifundiarii din sud erau extrem de interesaţi să intre în competiţia pentru comerţul exterior. Nagasaki, pe atunci doar un mic sat, le-a fost deschis nou-veniţilor de unul dintre aceştia în 1579. Acest nobil era un creştin zelos şi construise deja o biserică aici; în 1549 sosise primul misionar creştin, Sfântul Francis Xavier. După aproape 40 de ani, misionarilor portughezi li s-a interzis accesul; situaţia se schimbase însă atât de mult, încât interdicţia nu a fost pusă imediat în aplicare.

Printre alte lucruri aduse de portughezi în Japonia erau şi noi plante alimentare ce proveneau din Americi – cartoful-dulce, porumbul, trestia-de-zahăr.

Au adus şi muschetele. Japonezii au învăţat rapid cum să facă şi ei aşa ceva.

Această nouă armă a jucat un rol important în încheierea războaielor dintre seniorii Japoniei „feudale”, ca şi a celor din Europa medievală, odată cu apariţia unei puteri preponderente, un soldat-dictator genial, cu origini modeste: Hideyoshi. Succesorul său a fost unul dintre acoliţii săi, un membru al familiei Tokugawa. În 1603 a reînviat şi şi-a asumat vechiul titlu de shogun şi astfel a inaugurat o epocă din istoria Japoniei numită „marea pace”, care a durat până la o transformare revoluţionară din 1868, dar care a fost o perioadă de o mare creativitate, în care Japonia s-a schimbat semnificativ.

În timpul shogunatului Tokugawa, timp de două secole şi jumătate, împăratul a fost împins şi mai mult spre periferia politicii japoneze şi menţinut cu fermitate acolo. Curtea a fost înlocuită de tabăra militară; shogunatul se baza pe o suzeranitate a militarilor. Shogunii înşişi nu mai

erau acum nişte seniori feudali importanţi, ci prinţi ereditari în primul rând, în această a doua calitate fiind liderii unui sistem social stratificat asupra căruia exercitau puteri de vicerege în numele împăratului. Acest regim era numit *bakufu* – „cârmuire din cort”. Quiproquoul oferit de Ieyasu, primul shogun din dinastia Tokugawa, a fost ordinea şi asigurarea unui sprijin financiar pentru împărat.

Cheia structurii politice japoneze era însăşi puterea casei Tokugawa.

Originile lui Ieyasu fuseseră destul de modeste, dar spre mijlocul secolului al XVII-lea clanul pare să fi controlat aproximativ un sfert din terenurile cultivate cu orez ale Japoniei. Seniorii feudali au devenit în realitate vasali ai casei Tokugawa, conectaţi cu acest clan prin tot felul de legături. Acest sistem a fost numit

„feudalism centralizat”. Nu toţi seniorii sau *daimyo* erau legaţi de shogun în acelaşi fel. Unii erau direct dependenţi, fiind vasali a căror familie avea o legătură ereditară cu familia Tokugawa. Alţii erau legaţi de aceasta prin alianţă, patronaj sau afaceri. Alţii, mai puţin de încredere, formau categoria periferică a familiilor care nu se supuseseră decât foarte greu. Dar cu toţii erau atent supravegheaţi.

Seniorii locuiau alternativ la curtea shogunului şi pe propriile domenii; când se aflau pe domeniile lor, familiile lor rămâneau ca potenţiali ostatici ai shogunului în capitala sa, Edo, actualul Tokyo.

Sub seniori era o societate împărţită strict şi legal în clase ereditare şi menţinerea acestei structuri era scopul principal al regimului. Nobilii samurai erau stăpânit şi slujitorii lor, conducătorii războinici care dominau societatea şi îi dădeau tonul, aşa cum făceau birocraţii nobili în China. Ei urmau un ideal militar spartan simbolizat de cele două săbii pe care le purtau şi pe care le puteau folosi împotriva oamenilor de rând care nu arătau respect. Bushido, codul lor moral, punea accentul în primul rând pe loialitatea datorată de om stăpânului său. Tot ce îi lega iniţial pe samurai de pământ practic dispăruse în secolul al XVII-lea şi aceştia locuiau în orăşelele construite în jurul castelelor stăpânilor lor. Celelalte clase erau ţăranii, artizanii şi negustorii, care ocupau cea mai joasă poziţie în ierarhia socială deoarece nu produceau nimic; etosul ambiţios al comerciantului din Europa era de neconceput în Japonia, în ciuda vigorii comerţului japonez.

Deoarece principalul scop al întregului sistem era stabilitatea, se impuneau cu hotărâre respectarea sarcinilor pe care le implica poziţia fiecăruia şi limitarea la acestea. Hideyoshi supervizase personal o amplă acţiune de confiscare a săbiilor cu scopul de a-i dezarma pe cei care nu aveau dreptul să le deţină – clasele inferioare. Echitabil sau nu, acest sistem trebuie să fi ajutat la menţinerea ordinii.

Japonia dorea stabilitate, iar societatea ei a ajuns, prin urmare, să pună accent pe lucrurile care o puteau asigura: cunoaşterea propriului loc în societate, disciplina, regularitatea, calitatea muncii, răbdarea stoică. La momentul său de apogeu, rămâne una dintre cele mai impresionante realizări sociale ale umanităţii.

Una dintre slăbiciunile acestui sistem era că presupunea izolarea efectivă de stimulii externi direcţi care ar fi generat schimbări. A fost mult timp ameninţat de pericolul recăderii în anarhie pe plan intern; în secolul al XVII-lea, în Japonia erau o mulţime de *daimyo* nemulţumiţi şi războinici

neobosiţi. Dar se profila şi un pericol extern evident din partea europenilor. Ei aduseseră deja în Japonia importuri care urmau să aibă un efect profund. Dintre acestea, cele mai evidente au fost armele de foc, al căror impact distrugător depăşea ţintele vizate, şi creştinismul. Această credinţă fusese tolerată la început şi chiar primită cu braţele deschise drept ceva ce îi atrăgea pe comercianţii din exterior. La începutul secolului al XVII-lea procentul creştinilor japonezi în cadrul populaţiei a fost cel mai mare din istorie. Curând, după cum s-a estimat, erau peste jumătate de milion.

Totuşi, această stare de lucruri nu a durat mult. Creştinismul a avut întotdeauna un mare potenţial subversiv. Odată ce conducătorii Japoniei au înţeles asta, a început o persecuţie sălbatică. Acaeasta nu doar i-a costat viaţa pe mii de martiri japonezi, care au fost adesea ucişi cu cruzime, ci aproape că a pus capăt comerţului cu Europa. Englezii au plecat şi spaniolii au fost expulzaţi în anii 1620. După ce au fost alungaţi şi portughezii, aceştia au trimis în mare pripă o solie, în 1640, pentru a contesta acţiunea; aproape toţi membrii acesteia au fost ucişi. Japonezii deja nu mai aveau voie să călătorească în străinătate sau să se reîntoarcă dacă erau deja plecaţi, iar construirea corăbiilor mari a fost interzisă.

Doar prin intermediul olandezilor, care au promis să nu încerce să facă prozelitism şi, într-un act simbolic, au acceptat să calce crucea în picioare, Japonia a continuat să mai aibă oarece contacte cu Europa. Lor li s-a permis să menţină un avanpost comercial pe o mică insulă din portul Nagasaki.

După aceea, nu a mai existat niciun pericol real ca străinii să profite de nemulţumirile interne. Dar au fost alte dificultăţi. În condiţiile paşnice ale „marii păci”, capacitatea militară a scăzut. Samuraii pierdeau vremea în oraşele din jurul castelelor stăpânilor lor, trândăveala lor fiind întreruptă doar de paradele ceremoniale în armurile învechite care însoţeau deplasarea seniorului la Edo.

Atunci când europenii s-au întors, în secolul al XIX-lea, cu arme moderne, forţele militare ale Japoniei nu le-au putut face faţă din punct de vedere tehnic.

Poate că acest lucru nu putea fi anticipat, la fel ca şi alt rezultat al păcii generale în timpul căreia comerţul intern a prosperat. Economia japoneză a început să depindă mai mult de bani. Din această cauză, vechile relaţii au fost slăbite şi au apărut noi factori de stres social. Plata în bani lichizi îi forţa pe seniori să vândă cea mai mare parte a orezului strâns din dări, baza subzistenţei lor, pentru a-şi plăti vizitele în capitală. În acelaşi timp, piaţa a devenit una naţională. Negustorii au prosperat: curând unii dintre ei puteau chiar să-i împrumute pe seniorii lor. Treptat, războinicii au început să depindă din ce în ce mai mult pe bancheri. Pe lângă faptul că nu aveau lichidităţi, seniorii se găseau deseori în situaţii jenante din cauza incapacităţii lor de a face faţă schimbărilor economice şi repercusiunilor sociale ale acestora. Dacă slujitorii erau plătiţi cu monede, ei puteau să-şi găsească mai uşor alt stăpân care să-i plătească mai bine.

Şi oraşele creşteau, iar în anul 1700 Osaka şi Kyoto aveau amândouă peste 300.000 de locuitori, în timp ce Edo e posibil să fi avut 800.000. Această creştere a fost inevitabil urmată şi de alte schimbări. Fluctuaţiile preţurilor pe piaţa orezului din oraşe au accentuat ostilitatea faţă de

furnizorii înstăriţi.

Aici ne confruntăm cu marele paradox al Japoniei clanului Tokugawa. În timp ce conducătorii ei au devenit tot mai puţin capabili să controleze noile provocări la adresa obiceiurilor tradiţionale, aceste provocări au apărut ca urmare a unui fapt fundamental – creşterea economică – care, din perspectivă istorică, pare acum tema dominantă a acelei epoci. Sub conducerea clanului Tokugawa, Japonia se dezvolta rapid. Între 1600 şi 1850 producţia agricolă aproape s-a dublat, în timp ce populaţia a crescut cu mai puţin de 50%. Deoarece regimul nu a fost capabil să pună mâna pe această nouă bogăţie, ea a rămas în societate sub formă de economii care erau investite de cei care sesizau oportunităţi sau a ajutat la creşterea nivelului de trai al multor japonezi.

Încă există controverse cu privire la explicaţia a ceea ce pare să fi fost un progres spre o creştere economică în măsură să se autosusţină, aşa cum nu avea să mai apară decât în Europa. Unele motive sunt evidente şi au fost deja menţionate în treacăt: avantajele pasive oferite de mările din jurul Japoniei, care i-au ţinut la distanţă pe invadatori, cum erau nomazii din stepe care îi hărţuiau din când în când pe cei ce produceau bogăţie în Asia continentală. „Marea pace” a shogunatului a pus capăt războiului dintre feudali, reprezentând un avantaj suplimentar. Apoi au existat îmbunătăţiri în agricultură, care au rezultat din cultivarea mai intensivă, investiţiile în irigaţii şi exploatarea noilor plante aduse de portughezi din Americi.

Dar în acest punct analiza deja intră în sfera efectelor reciproce: îmbunătăţirea agriculturii a fost posibilă deoarece a devenit profitabilă pentru producători şi era profitabilă pentru că exista un anumit tip de condiţii sociale şi de guvernare. Obligarea nobililor şi a familiilor acestora să locuiască la Edo nu doar a adus orezul pe piaţă (deoarece nobilii aveau nevoie de bani lichizi), ci a creat şi o piaţă urbană uriaşă în capitală ce atrăgea şi forţă de muncă (deoarece oferea locuri de muncă), şi bunuri, care au devenit din ce în ce mai profitabil de produs. Specializarea la nivel regional (în domeniul materialelor textile, de exemplu) a fost favorizată de diferenţele în ceea ce priveşte capacitatea de producţie alimentară: cea mai mare parte a producţiei industriale şi de artizanat din Japonia era localizată, ca la începutul Europei industriale, în zonele rurale. Şi statul şi-a adus contribuţia; în primii ani ai shogunatului s-au implementat o dezvoltare organizată a irigaţiilor şi standardizarea greutăţilor şi a monedei.

Dar, în ciuda tuturor aspiraţiilor sale de a reglementa societatea, în cele din urmă regimul *bakufu* a ajutat, probabil, creşterea economică deoarece era lipsit de putere. În loc de o monarhie absolută, a ajuns să semene cu un sistem bazat pe o balanţă a puterii marilor seniori, capabil să reziste atât timp cât nu exista niciun invadator străin care să-l tulbure. Ca urmare, nu a putut să obstrucţioneze calea spre creşterea economică şi să îngrădească accesul la resurse al producătorilor care le puteau folosi în mod util. Ba chiar samuraiilor cvasiparazitari din punct de vedere economic li s-a redus cota-parte din venitul naţional în momentul în care cotele producătorilor creşteau. S-a sugerat că în jurul anului 1800 venitul pe cap de locuitor şi durata de viaţă ale japonezilor erau foarte similare cu cele ale contemporanilor lor britanici.

Multe dintre aceste aspecte au fost puse în umbră de unele caracteristici mai superficiale, dar mai evidente ale epocii Tokugawa. Unele, bineînţeles, au fost importante, dar la alt nivel. Noua prosperitate a oraşelor a creat un public pentru cărţile tipărite şi pentru stampele colorate care aveau să suscite mai târziu admiraţia unor artişti europeni. Tot de aici provenea şi publicul noului teatru kabuki. Totuşi, oricât de genial şi încununat de succes a fost adesea la cel mai profund nivel economic (deşi fără premeditare), nu este clar dacă sistemul Tokugawa ar fi putut supravieţui mult timp chiar şi fără apariţia unei noi ameninţări din partea europenilor în secolul al XIX-lea. Spre sfârşitul perioadei au apărut semne de nelinişte. Intelectualii japonezi au început să-şi dea seama că, într-un fel, izolarea lor îi apărase de europeni, dar îi şi rupsese de Asia. Aveau dreptate. Japonia îşi croise deja un destin istoric unic şi acest lucru însemna că s-a confruntat cu europenii într-un mod foarte diferit faţă de supuşii manciurienilor sau ai mogulilor.

8
Lumi izolate

Istoria Africii şi cea a Americilor au urmat ritmuri foarte diferite de cele din alte părţi. Bineînţeles, acest lucru nu e la fel de adevărat pentru Africa cum a fost în cazul Americilor, pe care oceanele le-au izolat de orice contacte cu alte continente, cu excepţia unora sporadice. Prin comparaţie, africanii trăiau pe un continent care a fost treptat islamizat, iar mult timp au avut contacte cel puţin tangenţiale cu comercianţi, la început arabi, iar apoi şi europeni. Acestea au devenit tot mai importante cu trecerea timpului, deşi au atras Africa în întregime în avanscena istoriei lumii abia la sfârşitul secolului al XIX-lea. Această izolare, combinată cu faptul că stabilirea celor mai multe evenimente istorice depinde aproape în totalitate de mărturiile arheologice, face ca mare parte din istoria Africii şi a Americii să fie învăluită în mister.

Istoria Africii de dinainte de sosirea comercianţilor şi exploratorilor europeni este legată în mare măsură de o dinamică internă foarte greu de decelat, dar putem presupune că migraţiile populaţiilor au jucat un rol important. Există multe legende privind migraţia şi ele vorbesc întotdeauna despre o deplasare de la nord spre sud şi vest. În fiecare caz, oamenii de ştiinţă trebuie evalueze legenda în contextul său şi cu ajutorul referinţelor din documentele egiptene, poveştile călătorilor, descoperirile arheologice şi cercetările recente ale ADN-ului. Dar tendinţa generală este evidentă. Ea pare să marcheze un tipar general, îmbogăţirea şi elaborarea culturii africane mai întâi în nord, pentru ca în sud să apară abia mult mai târziu.

O parte importantă a acestei tendinţe o reprezintă migraţiile populaţiilor bantu dincolo de teritoriul lor originar, din extremitatea sudică a Golfului Guineei, aproximativ în zona actualei graniţe dintre Camerun şi Nigeria. Acum aproximativ două-trei mii de ani, acestea au început să migreze în toate direcţiile, probabil ca urmare a unei schimbări climatice extreme survenite în regiunea lor.

Marele lor avantaj era că ştiau deja să prelucreze fierul, ceea ce le-a

conferit tot felul de beneficii faţă de alte grupuri. Până în jurul anului 1000 e.n. Ajunseseră în zonele sudice ale continentului şi – din câte se pare – vorbitorii de bantu au devenit grupurile dominante peste tot unde s-au stabilit. Aproximativ o treime dintre africani vorbesc astăzi una dintre cele 500 de limbi înrudite pe care aceştia le-au lăsat moştenire.

Un alt punct de pornire este reprezentat de Kush, ale cărui legături cu Egiptul sunt cunoscute. Până în secolul al V-lea î.e.n., kushiţii pierduseră controlul asupra Egiptului şi se retrăseseră încă o dată la Meroë, capitala lor din sud, dar au continuat timp de secole să se bucure de o cultură înfloritoare. Din Egipt, probabil, aduseseră cu ei o scriere hieroglifică şi o cultură bogată, un amestec africano-mediteraneean care avea să se răspândească mai departe, în Africa Centrală şi de Est. Organizarea lor politică era foarte complexă; în momentele importante, rolul principal la curte, atât pe timp de pace, cât şi pe timp de război, era jucat de o regină-mamă, *candace*. Una dintre ele, Amanirenas, a învins de două ori armatele romane din Egipt şi a capturat capul unei statui înfăţişându-l pe Augustus, pe care l-a îngropat sub pragul unui templu din Meroë, astfel încât kushiţii să calce în fiecare zi pe capul unui împărat roman. Kush făcea comerţ atât cu Africa Centrală, cât şi cu regiunile din nord; principalele sale exporturi erau aurul şi sclavii, iar până în secolul al IV-lea e.n. A fost un regat bogat.

Cel mai mare impact pe care l-a avut prelucrarea fierului a fost probabil în agricultură. Astfel, pădurile nu mai constituiau un obstacol în calea agriculturii şi solul era lucrat mai bine (aspect care poate fi legat de importarea unor noi culturi agricole din Asia la începutul erei creştine), ceea ce a dus la noi migraţii ale populaţiei şi la o creştere demografică. Regiunile ocupate de vânători-culegători au fost fragmentate odată cu sosirea păstorilor şi a cultivatorilor, care în jurul anului 500 e.n. Se răspândiseră în mare parte din estul şi sud-estul Africii, pe teritoriul actual al statului Zimbabwe şi în Transvaal. Totuşi, aceşti africani nu foloseau plugul. Motivul este, poate, absenţa la sud de Egipt a unui animal suficient de rezistent la bolile africane pentru a trage la plug. O regiune în care se foloseau pluguri era Etiopia, întrucât aici se creşteau animale, după cum indică folosirea timpurie a cailor. Caii erau crescuţi şi pentru călărie în sudul Saharei.

Aceasta sugerează încă o dată cât de mult au limitat condiţiile de mediu dezvoltarea continentului african. Cea mai mare parte a istoriei Africii este un şir de reacţii la influenţe din exterior – prelucrarea fierului şi noile culturi agricole aduse din Orientul Mijlociu, Indonezia şi Americi, motoarele cu aburi şi medicina aduse din Europa în secolul al XIX-lea. Acestea au permis, treptat, îmblânzirea naturii africane. Fără ele, Africa de la sud de Sahara pare aproape încremenită sub uriaşele presiuni exercitate asupra ei de geografie, climă şi boli, cele din urmă fiind deseori decisive. Africa a rămas (cu unele excepţii) dependentă în cea mai mare parte de o agricultură itinerantă, fără să atingă nivelul intensiv; aceasta a fost o reacţie pozitivă la condiţiile dificile, dar nu a putut susţine decât o creştere lentă a populaţiei. De asemenea, în partea sudică a Africii nu se folosea nici roata, astfel încât zona a rămas în urmă la capitolul transporturi, morărit şi olărit.

Povestea a fost foarte diferită la nord de ecuator. Mare parte a istoriei kushiţilor încă aşteaptă, în sensul cel mai literal, să fie descoperită,

deoarece puţine dintre oraşele sale principale au fost excavate până acum. Se ştie că în secolul al IV-lea e.n. Kushiţii au fost învinşi de etiopieni. Pe atunci nu erau încă poporul remarcabil care aveau să devină, ai cărui regi pretindeau că sunt descendenţii lui Solomon şi care, timp de secole, au fost singurul neam creştin din Africa, în afară de egipteni. Au fost convertiţi la creştinism târziu, în secolul al IV-lea, de către copţi; la acea vreme, erau încă în contact cu lumea mediteraneeană clasică. Dar invaziile islamice din Egipt au ridicat o barieră între ei şi această lume secole la rând, timp în care etiopienii s-au luptat pentru supravieţuire cu păgâni şi musulmani, fiind izolaţi practic de Roma sau Bizanţ.

Erau vorbitori de limbă amharică şi singura naţie africană cultă care nu aparţinea islamului.

Mai exista un singur loc în Africa unde se statornicise creştinismul şi acela era nordul stăpânit de romani. Aici creştinismul devenise un cult puternic, deşi minoritar. Violenţa disensiunilor şi urmărirea donatiştilor, consideraţi eretici, explică probabil lipsa lui de stabilitate în timpul invaziilor arabe care l-au adus faţă în faţă cu islamul. Cu excepţia Egiptului, creştinismul a fost eliminat din statele arabe africane. În schimb, islamul a fost şi continuă să fie o religie foarte puternică în Africa. Introdus prin invaziile arabe, s-a răspândit, în secolul al XI-lea, până în Niger şi Africa de Vest. Izvoarele arabe ne oferă, prin urmare, principalele informaţii despre societăţile africane care nu îşi dezvoltaseră încă limbajul scris şi care erau situate în zona Sudanului şi Saharei după dispariţia Kushului. Acestea erau adesea comunităţi care făceau comerţ şi pot fi considerate oraşe-state; cel mai cunoscut era Timbuktu, deja sărăcit la momentul când au ajuns europenii, dar, în timpul Imperiului Songhay, în secolul al XV-lea, era un oraş suficient de important încât să aibă o universitate islamică. Aspectele politice şi cele economice se întrepătrund în Africa la fel de mult ca în orice altă parte a lumii şi nu este de mirare că primele regate ale Africii au apărut şi au prosperat la capătul unor importante rute comerciale, unde puteau beneficia de pe urma bogăţiilor. Negustorilor le plăcea stabilitatea.

Un alt stat african, primul care a fost menţionat de arabi, a inspirat numele unei ţări moderne: Ghana. Originile sale sunt obscure, dar pot coincide cu afirmarea supremaţiei unui popor care, la sfârşitul erei precreştine, avea avantajul că deţinea arme de fier şi cai. Oricum ar fi stat lucrurile, Ghana consemnată de cronicari şi geografi arabi era deja un regat important atunci când a fost menţionată în documente, în secolul al VIII-lea e.n. În perioada sa de maximă expansiune, Ghana se întindea pe o suprafaţă de aproximativ 500 de mile, cuprinzând regiunea delimitată la sud de cursurile superioare ale Nigerului şi Senegalului şi protejată la nord de Sahara. Arabii îi spuneau „Ţinutul Aurului”; aurul provenea de pe cursul superior al Senegalului şi din Ashanti şi era transportat de negustori arabi pe rute transsahariene sau prin Egipt, către regiunea mediteraneeană, de unde lua calea comerţului european. În acest mod, Africa a exercitat pentru o vreme o influenţă pozitivă asupra lumii exterioare. În afară de aur, cele mai importante bunuri cu care se făcea comerţ dincolo de Sahara erau sarea şi sclavii. Ghana s-a destrămat în secolele XII-XIII.

Decăderea sa a fost urmată de ascensiunea Imperiului Mali, al cărui conducător deţinea o avere colosală care a făcut senzaţie în 1307, când s-

a dus în pelerinaj la Mecca. Şi acest imperiu a dat numele unui stat african modern. La începutul secolului al XIV-lea, Mali era chiar mai întins decât Ghana, cuprinzând întregul bazin al Senegalului şi ajungând la aproximativ 1.000 de mile de coastă.

Epoca sa de glorie a coincis cu o exploatare mult mai eficientă a comerţului cu aur decât cea realizată de ghanezi.

Legenda spune că suveranul Imperiului Mali ar fi avut 10.000 de cai în grajdurile sale. Acest imperiu s-a divizat în urma unor războaie dinastice spre sfârşitul secolului al XIV-lea şi a fost în cele din urmă înfrânt de marocani. În unele cazuri, cronicile arabe vorbesc despre curţi africane frecventate de cărturari, dar nu există niciun document local care să ne ajute la identificarea lor. În mod clar, aceştia erau păgâni, în timp ce conducătorii lor aparţineau lumii islamice.

Este posibil ca destrămarea Ghanei să fi avut legătură şi cu nemulţumirea provocată de convertirea la islam. Cronicile arabe scot în evidenţă faptul că în statele sahariene şi sudaneze cultul islamic era asociat cu conducătorul, dar trebuia trebuia găsită o soluţie pentru a cuprinde şi practicile tradiţionale ale trecutului păgân – aşa cum şi creştinismul timpuriu din Europa a acceptat o moştenire similară. Nici obiceiurile sociale nu s-au adaptat întotdeauna la islam: cărturarii arabi înfierau şocaţi faptul că fetele din Mali umblau dezbrăcate în public.

Imperiul care a ajuns să înlocuiască Imperiul Mali, Songhay, este una dintre puţinele excepţii de la regula lipsei de informaţii despre regatele africane din era precolonială. Songhay era un imperiu musulman care se întindea de la coasta Atlanticului până în nordul Nigeriei. Ca multe alte state africane din acele vremuri, era un imperiu comercial, îmbogăţit de monopolul pe negoţul cu sare şi pe rutele comerciale din Sahara, ceea ce i-a permis să-şi extindă teritoriul şi importanţa. Mulţi comercianţi şi artişti veneau în Gao, capitala imperiului, şi în Timbuktu, centrul său comercial, din toată Africa de Vest şi Centrală, iar influenţa sa artistică a dăinuit mult timp după prăbuşirea imperiului, spre sfârşitul secolului al XVI-lea.

Alte două regate africane situate mai la sud, Benin şi Ife, au devenit şi ele centre artistice. Beninul, situat în zona de coastă a Nigeriei de astăzi, a rezistat până în secolul al XIX-lea şi a produs plăci murale şi capete în mărime naturală din bronz, precum şi sculpturi din fier şi fildeş. Ife, regatul poporului yoruba din vestul Nigeriei – a cărui artă este chiar mai veche decât cea a Beninului (atingând apogeul în secolul al XI-lea) – avea maeştri ai sculpturii naturaliste în bronz, piatră şi teracotă, precum şi o bogată cultură orală a povestitorilor. A produs, de asemenea, o muzică ce încă influenţează stilurile din întreaga regiune.

Unele populaţii bantu, care vorbeau limba numită de arabi „swahili” (din cuvântul arab care înseamnă „de pe coastă”), au întemeiat oraşe pe coastele est-africane care erau legate de unele regate din interior. Aceasta se întâmpla înainte de secolul al VIII-lea e.n., când arabii au început să se stabilească în aceste oraşe şi să le transforme în porturi. Arabii denumeau regiunea ţinutul zanzilor (de unde avea să derive mai târziu numele Zanzibar) şi spuneau că neamurile de aici preţuiau mai mult fierul decât aurul. Probabil că aceste forme de organizare politică au avut oarece legături comerciale cu Asia chiar şi înainte de epoca arabă; este imposibil de spus cine erau intermediarii, dar se poate să fi fost indonezieni, precum

cei care au colonizat Madagascarul. Africanii aveau de oferit aur şi fier în schimbul mărfurilor de lux şi au început şi să introducă noi plante aduse din Asia, printre care arbustul de cuişoare şi bananierul.

Este dificil să ne facem chiar şi o idee vagă despre modul de funcţionare al acestor state. Monarhia nu era, cu siguranţă, o regulă şi sentimentul importanţei legăturilor de sânge pare să fi fost singura caracteristică larg răspândită împărtăşită de formele de guvernare africane. Organizarea reflecta probabil necesităţile anumitor medii şi posibilităţile prezentate de anumite resurse. Totuşi, guvernarea monarhică era des întâlnită. Iarăşi, primele semne apar în nord, oarecum pe teritoriul actual al Nigeriei, precum în Ife şi Benin. În secolul al XV-lea existau regate în regiunea marilor lacuri din est şi avem informaţii despre regatul Kongo, pe cursul inferior al fluviului Congo. Nu există multe semne de organizare la această scară şi vreme îndelungată majoritatea statelor africane nu aveau să-şi dezvolte o administraţie birocratizată sau armate permanente. Puterea regilor trebuie să fi fost limitată nu doar de obiceiuri şi de respectarea tradiţiei, ci şi de lipsa resurselor necesare pentru a atrage loialitatea oamenilor dincolo de legăturile impuse de rudenie şi respect. Fără îndoială, acest aspect explică natura tranzitorie şi pasageră a multora dintre aceste „state”. Etiopia şi marile regate din Africa de Vest nu au fost nişte ţări africane tipice.

Totuşi, mai există unele rămăşiţe remarcabile ale acestor regate obscure şi neînţelese. Nivelul ridicat de cultură al regiunilor est-africane în secolul al XII-lea este dovedit de vestigiile unor lucrări miniere în subteran, drumurilor, picturilor rupestre, canalelor şi puţurilor; acestea erau produsul unei tehnologii pe care arheologii au numit-o „azaniană”. Era realizarea unei culturi avansate din Epoca fierului. Agricultura se practica în această regiune cam de la începutul erei creştine. Pe baza acesteia, a fost posibilă exploatarea aurului, la care accesul a fost mult timp facil pe actualul teritoriu al statului Zimbabwe. La început nu erau necesare decât unele tehnici simple; puteau fi obţinute cantităţi mari de aur săpând doar puţin la suprafaţă. Acest lucru a atras în zonă comercianţi – mai întâi arabi, apoi portughezi – dar şi alţi africani, care au migrat aici. Aurul a trebuit să fie căutat, în cele din urmă, în subteran, pe măsură ce resursele mai accesibile de la suprafaţă s-au epuizat.

Cu toate acestea, exista suficient aur pentru a întreţine un „stat” care a durat patru secole. Acesta a ridicat singurele construcţii semnificative de piatră din sudul Africii. Există vestigii în sute de locuri din actualul Zimbabwe, dar cele mai celebre se află chiar în locul numit astfel (care înseamnă doar „case din piatră”).

De pe la 1400 aceasta a fost capitala unui regat, locul unde erau înmormântaţi regii şi un loc sacru de venerare. Aşa a rămas până când a fost prădat, în jurul anului 1830, de altă populaţie africană. În secolul al XVI-lea portughezii menţionaseră deja o mare fortăreaţă construită din zidărie uscată, dar abia din secolul al XIX-lea avem surse europene despre acest loc. Europenii au fost uimiţi să găsească ziduri masive şi turnuri din piatră atent prelucrată, construite fără mortar, dar cu o mare precizie. Au existat îndoieli cu privire la capacitatea africanilor de a produce ceva atât de impresionant; unii au sugerat că meritul ar trebui să le fie atribuit fenicienilor şi unii romantici au cochetat cu ideea că

Zimbabwe a fost construit de zidarii reginei din Saba. Astăzi, amintindu-ne de lumea altor popoare din Epoca fierului din Europa şi de civilizaţiile din America, astfel de ipoteze nu par necesare. Ruinele din Zimbabwe le pot fi atribuite pe drept africanilor din secolul al XV-lea.

În ciuda dezvoltării Africii de Est, popoarele de aici nu au reuşit să-şi dezvolte o limbă scrisă; ca şi primii europeni, aveau s-o preia de la alte civilizaţii.

Poate că aceasta se explică în parte prin absenţa nevoii de a înregistra cu grijă terenurile sau recoltele care puteau fi depozitate. Indiferent de motiv, absenţa scrierii a fost un handicap în obţinerea şi difuzarea informaţiilor şi în consolidarea guvernării. A fost şi o sărăcire culturală: Africa nu urma să aibă o tradiţie locală a învăţaţilor care să fie o sursă de competenţe ştiinţifice şi filosofice. În schimb, capacitatea artistică a Africii nu era nici pe departe neglijabilă, aşa cum arată realizările din Zimbabwe sau bronzurile din Benin, care i-au fascinat pe europeni mai târziu.

Islamul îşi punea amprenta asupra Africii de aproape 800 de ani (iar înainte de aceasta fusese influenţa Egiptului asupra vecinilor săi) atunci când au ajuns europenii în America, descoperind civilizaţii ce realizaseră mult mai multe decât cele din Africa, aparent fără stimuli din exterior. Acest lucru li s-a părut unora atât de puţin probabil, încât multă vreme s-a cercetat şi s-a dezbătut posibilitatea ca elementele de civilizaţie să fi fost implantate în Americi de nişte călători care ar fi traversat oceanul cu foarte mult timp în urmă. Majoritatea oamenilor de ştiinţă consideră că dovezile sunt neconcludente. Dacă a existat un astfel de contact cândva, acesta încetase de mult. Nu există nicio urmă fără echivoc a vreunei legături între Americi şi oricare alt continent între momentul când au traversat primii americani Strâmtoarea Bering şi debarcările vikingilor. Şi nici după aceea, până când au ajuns aici spaniolii, la sfârşitul secolului al XV-lea. Într-o măsură şi mai mare decât Africa şi pentru o perioadă mai lungă, trebuie să presupunem că

Americile au fost izolate de restul lumii.

Izolarea lor explică de ce mai existau populaţii preagricole în America de Nord chiar şi în secolul al XIX-lea. În câmpiile din estul teritoriului actual al Statelor Unite trăiau „indieni” (cum au ajuns să-i numească ulterior europenii) care practicau agricultura înainte de sosirea europenilor, dar mai spre vest alte comunităţi încă erau formate din vânători şi culegători. Aveau să continue să facă asta, deşi cu unele schimbări importante de tehnică, precum calul şi metalul la început, aduse de europeni, iar apoi la echipamentul lor tehnic au fost adăugate şi armele de foc. Şi mai departe erau nişte populaţii pe coasta de vest care pescuiau sau supravieţuiau din ce găseau pe ţărm, tot după obiceiuri neschimbate din vremuri imemoriale. Departe, spre nord, un tur de forţă la capitolul specializări le permitea eschimoşilor să trăiască foarte eficient într-un mediu complet ostil; acest tipar a supravieţuit în elementele sale esenţiale până astăzi. Totuşi, deşi culturile indienilor din America de Nord sunt realizări respectabile prin modul în care au învins provocările mediului, ele nu înseamnă civilizaţie. Pentru realizările Americii din punctul de vedere al civilizaţiei indigene trebuie să mergem la sud de Rio Grande. Aici existau o serie de civilizaţii majore pe care le legau dependenţa comună de cultivarea porumbului şi faptul că aveau un panteon de zei ai naturii, dar

care erau izbitor de diferite în alte privinţe.

În Mesoamerica baza olmecă s-a dovedit a fi foarte importantă. Calendarele, scrierea hieroglifică şi practica construirii unor situri ceremoniale de mari dimensiuni care definesc o mare parte a regiunii în epocile ulterioare pot fi derivate în ultimă instanţă de la aceasta; şi zeii Mesoamericii erau deja cunoscuţi pe vremea olmecilor. Între începutul erei creştine şi secolul al IV-lea succesorii olmecilor au construit primul mare oraş american, Teotihuacán, pe actualul teritoriu al Mexicului. A fost timp de două sau trei secole un centru comercial major şi, probabil, a avut o importanţă religioasă extraordinară, deoarece conţinea un complex uriaş de piramide şi clădiri publice mari. Din motive necunoscute, a fost distrus prin secolul al VII-lea, poate de unul dintre valurile de invadatori care migrau spre sud, în valea din zona centrală a Mexicului. Aceste deplasări au inaugurat o epocă a migraţiilor şi războaielor ce avea să dureze până la sosirea spaniolilor şi au generat mai multe societăţi regionale sclipitoare.

Cele mai remarcabile au fost cele formate de culturile maya din Yucatán, Guatemala şi nordul Hondurasului. Amplasarea lor era extraordinară, dat fiind aspectul de astăzi al regiunii. Practic, toate marile situri maya se află în pădurea tropicală, ale cărei animale, insecte, climă şi boli impun mari eforturi pentru ca agricultura să exploateze resursele disponibile pentru a întreţine o agricultură.

Totuşi, maya nu a întreţinut doar populaţii uriaşe timp de multe secole cu tehnici agricole rudimentare (nu aveau pluguri sau unelte din metal şi au depins vreme îndelungată de incendierea şi defrişarea terenurilor pentru a le folosi doar vreo două sezoane, după care se mutau în altă parte), ci a realizat şi construcţii din piatră comparabile cu cele ale Egiptului antic.

Multe situri maya au rămas, poate, ascunse în junglă, dar până acum s-au descoperit suficiente pentru a reconstitui o schiţă generală a istoriei şi societăţii maya, care au demonstrat în ultimele câteva decenii că au fost mult mai complexe decât s-a crezut iniţial. Cele mai vechi urme ale culturii maya au fost datate în secolele IV-III î.e.n.; a atins maxima înflorire între secolele al VI-lea şi al IX-lea e.n., când au fost produse cele mai frumoase clădiri, sculpturi şi obiecte de ceramică. Oraşele maya din această perioadă cuprindeau mari complexe ceremoniale, temple, piramide, morminte şi curţi rituale, adesea acoperite cu o scriere hieroglifică, ce abia în ultimele câteva decenii a început să fie descifrată.

Religia juca un rol important în guvernarea acestei culturi, consacrându-i pe conducătorii dinastici ai oraşelor în cadrul unor ceremonii în care vărsarea de sânge şi sacrificiul jucau un rol important. Existau, de asemenea, acţiuni regulate de invocare şi venerare a zeilor în cadrul unui ciclu calculat pe baza unui calendar conceput în urma observaţiilor astronomice. Mulţi oameni de ştiinţă l-au considerat singura realizare a civilizaţiei maya care merită să fie comparată cu clădirile şi a fost, într-adevăr, un mare triumf al matematicii. Datorită calendarului, putem discerne suficient din gândirea maya pentru a înţelege că liderii religioşi ai acestor triburi aveau o idee despre timp mult mai cuprinzătoare decât a oricărei alte civilizaţii pe care o cunoaştem; aceştia au calculat un trecut vechi de sute de mii de ani. Este posibil să fi ajuns chiar la ideea că timpul nu are început.

Hieroglifele săpate în piatră şi trei cărţi care s-au păstrat ne spun câte ceva despre acest calendar şi oferă o cronologie a dinastiilor maya. Triburile maya din epoca clasică înălţau monumente datate o dată la 20 de ani pentru a marca trecerea timpului. Ultimul dintre ele este din 928. În acel moment civilizaţia maya ajunsese la apogeu. În ciuda iscusinţei constructorilor săi şi a artiştilor care lucrau în jad şi obsidian, avea limitări considerabile. Făuritorii marilor temple nu au realizat niciodată arcul şi nici nu au putut folosi cărucioare în operaţiunile lor, căci triburile maya nu au descoperit roata, în timp ce lumea religioasă în umbra căreia trăiau era populată de dragoni bicefali, jaguari şi cranii rânjind. În ceea ce priveşte realizările sale politice, societatea maya se bazase mult timp pe nişte tipare de alianţe care legau oraşele în două aglomerări dinastice a căror istorie este prezentată de hieroglifele monumentelor. În perioada sa de maximă expansiune, cel mai mare oraş maya este posibil să fi ajuns la 40.000 de locuitori, în timp ce populaţia rurală care depindea de el era de aproximativ zece ori mai numeroasă: acest lucru implică o densitate a populaţiei mult mai mare decât astăzi.

Civilizaţia maya a fost, prin urmare, o realizare foarte specializată. Ca şi cea egipteană, a trebuit să investească o forţă de muncă uriaşă pentru ridicarea unor construcţii neproductive, dar egiptenii realizaseră mult mai multe. Civilizaţia maya se poate să fi fost suprasolicitată mai repede. Curând după apariţia sa, o populaţie din valea Mexicului, probabil toltecii, a cucerit Chichén Itzá, marele oraş maya, şi din acest moment centrele din jungla din sud au început să fie abandonate. Invadatorii au adus cu ei metalul şi practica mexicană a sacrificării prizonierilor de război. Zeii lor încep să apară în sculpturile din siturile maya.

După câte se pare, în aceeaşi perioadă a existat şi o recesiune culturală, marcată de o ceramică şi o sculptură mai necizelată şi un declin şi în ceea ce priveşte calitatea hieroglifelor. La începutul secolului al XI-lea, ordinea politică maya se prăbuşise, deşi câteva oraşe aveau să revină la viaţă în următoarele două secole, la un nivel inferior de existenţă culturală şi materială. Chichén Itzá a fost, în fine, abandonat în secolul al XIII-lea şi centrul culturii maya s-a deplasatat în alt loc, prădat şi acesta, posibil după o răscoală a ţăranilor din jurul anului 1460. Cu aceasta, povestea triburilor maya a rămas învăluită în mister până în zilele noastre. În secolul al XVI-lea Yucatánul a căzut în mâinile spaniolilor, deşi ultima redută maya a fost cucerită de ei abia în 1699.

Spaniolii au fost doar într-un sens foarte formal cei care au distrus civilizaţia maya. La sosirea lor, ea se prăbuşise deja din interior. Explicaţia nu este simplă, date fiind informaţiile pe care le avem, şi e tentant să apelăm la metafore: civilizaţia maya a fost răspunsul la o provocare uriaşă şi i-a putut face faţă o vreme, dar numai cu o structură politică precară, vulnerabilă la imixtiuni externe şi cu preţul unei specializări înguste şi al unor presiuni uriaşe în raport cu resursele cu care trebuia să le susţină. Chiar şi înainte de invazia străină, pe măsură ce s-a produs fragmentarea politică, sistemele de irigaţie ale căror vestigii au fost descoperite de arheologi deveneau depăşite şi părăginite. La fel de important ca în orice altă zonă a Americilor, cultura indigenă nu a lăsat în urmă niciun stil de viaţă, nicio tehnologie notabilă, nicio literatură, nicio instituţie politică sau religioasă semnificativă. Amprenta trecutului nu s-a păstrat decât în ceea

ce priveşte limba ţăranilor maya. Tot ce a lăsat maya în urmă sunt nişte ruine extraordinare, care aveau să-i uluiască şi să-i fascineze multă vreme pe cei nevoiţi să încerce să le explice mai târziu.

În timp ce societatea maya se afla în etapa finală a declinului său, unul dintre ultimele triburi care au venit în valea Mexicului a întemeiat o stăpânire ce i-a uimit pe spanioli mai mult decât orice au descoperit ulterior în Yucatán. Aceştia erau aztecii; ei coborâseră în vale în jurul anului 1350 e.n., cucerind şi supunând teritoriile toltecilor, care dominau în acel moment regiunea. Aztecii s-au stabilit în două sate, pe pământul mlăştinos de lângă lacul Texcoco; unul din acestea se numea Tenochtitlán şi avea să fie capitala Imperiului Aztec, care s-a extins în mai puţin de două secole în tot centrul Mexicului. Unele expediţii aztece au ajuns departe în sud, în regiunea care avea să devină ulterior Republica Panamá, dar nu au arătat nicio intenţie de a se stabili acolo. Aztecii erau războinici şi preferau un imperiu bazat pe tribut: armata lor le asigura supunerea a aproximativ 30 de triburi sau state mai mici pe care le lăsau în pace, cu condiţia să plătească tributul stabilit. Zeii acestor popoare aveau onoarea de a fi incluşi în panteonul aztec.

Centrul civilizaţiei aztecilor era Tenochtitlán, capitala pe care o fondaseră.

Aceasta se situa pe lacul Texcoco, pe un grup de insule legate de maluri prin diguri circulabile, dintre care unul atingea cinci mile lungime şi era lat cât să încapă opt călăreţi umăr la umăr. Spaniolii au lăsat descrieri entuziasmate ale acestui oraş: splendoarea lui, a afirmat unul, o depăşea pe cea a Romei sau a Constantinopolului. Avea probabil aproximativ 100.000 de locuitori la începutul secolului al XVI-lea şi pentru întreţinerea lui se folosea ceea ce se primea de la popoarele supuse. În comparaţie cu oraşele europene, era un loc uimitor, plin de temple şi dominat de piramide artificiale uriaşe; totuşi, splendoarea sa pare că era derivată, căci aztecii exploatau talentele supuşilor lor. Nicio invenţie sau inovaţie mai importantă a culturii mexicane nu poate fi atribuită cu certitudine perioadei post-toltece. Aztecii au controlat, au dezvoltat şi au exploatat civilizaţia pe care au găsit-o aici.

Când au sosit spaniolii, la începutul secolului al XVI-lea, Imperiul Aztec era încă în expansiune. Nu toate popoarele de sub dominaţia lui erau complet supuse, dar supremaţia aztecilor se întindea de la o coastă la alta. La conducere se afla un conducător semidivin, dar ales dintr-o familie regală. El conducea o societate extrem de ordonată şi centralizată, impunând poveri grele membrilor săi – muncă forţată şi serviciu militar obligatoriu – dar oferindu-le şi resurse anuale pentru subzistenţă. A fost o civilizaţie care folosea pictograme, foarte pricepută la agricultură şi prelucrarea aurului, dar care nu cunoştea plugul, prelucrarea fierului sau roata. Ritualurile sale centrale – care i-au şocat puternic pe spanioli –

includeau şi sacrificii umane; nu mai puţin de 20.000 de victime au fost ucise la inaugurarea marii piramide din Tenochtitlán. Astfel de holocausturi reconstituiau o dramă cosmică aflată la baza mitologiei aztece; potrivit acesteia, zeii fuseseră obligaţi să se sacrifice pentru a oferi soarelui sângele de care avea nevoie ca să se hrănească.

Această religie i-a îngrozit pe europeni prin detaliile sale revoltătoare –

smulgerea inimii din pieptul victimelor, jupuirea acestora de vii şi

decapitările ceremoniale – dar ritualurile ei bizare şi teribile erau mai puţin importante decât profundele ei implicaţii politice şi sociale. Importanţa sacrificiului însemna că era necesar un flux permanent de victime. Deoarece de obicei se foloseau prizonieri de război – şi deoarece moartea pe câmpul de luptă era, de asemenea, o cale de acces spre paradisul soarelui pentru războinici – pacea în Imperiul Aztec ar fi fost dezastruoasă din punct de vedere religios. Astfel, aztecilor nu prea le păsa că teritoriile dependente de ei nu erau decât slab controlate şi că revoltele erau frecvente. Triburilor supuse li se permitea să-şi păstreze conducătorii şi formele de guvernare pentru a fi atacaţi prin raiduri punitive sub cel mai neînsemnat pretext. Din această cauză imperiul nu a putut câştiga loialitatea populaţiilor supuse; ele aveau să întâmpine cu bucurie prăbuşirea aztecilor. Religia urma să afecteze şi în alte moduri capacitatea de a reacţiona la ameninţarea europenilor, în special prin dorinţa aztecilor de a lua prizonieri pentru sacrificiu în loc să-şi omoare duşmanii în luptă şi prin credinţa că într-o zi divinitatea lor principală, Quetzalcóatl, cu pielea albă şi cu barbă, avea să se întoarcă din răsărit, unde plecase după ce dăruise poporului său meşteşugurile.

Una peste alta, în ciuda impresionantelor sale realizări estetice şi a formidabilei eficienţe sociale, civilizaţia aztecă lasă senzaţia de duritate, brutalitate şi lipsă de atractivitate. Puţine dintre civilizaţiile despre care avem suficiente informaţii le-au impus cerinţe atât de dure membrilor lor. Pare să fi existat permanent o stare de tensiune – o civilizaţie pesimistă, al cărei popor era mereu conştient că prăbuşirea era aproape o certitudine.

La sud de Mexic şi Yucatán existau mai multe alte culturi destul de diferite în ceea ce priveşte gradul de civilizaţie, dar niciuna dintre ele nu a fost atât de remarcabilă precum cea mai îndepărtată dintre ele – civilizaţia andină din Perú.

Populaţiile mexicane trăiau încă, în cea mai mare parte, în Epoca pietrei; andinii ajunseseră mult mai departe. Ei au creat, de asemenea, un stat în adevăratul sens al cuvântului. Dacă triburile maya au excelat printre culturile americane prin calculele complexe ale calendarului lor, andinii erau cu mult înaintea vecinilor lor din punctul de vedere al complexităţii guvernării. Imaginaţia spaniolilor a fost captivată de Perú chiar mai mult decât de Mexic, iar motivul nu era doar imensa şi evidenta sa bogăţie de metale preţioase, ci şi sistemul său social aparent echitabil, eficient şi foarte complex. Unii europeni au fost curând atraşi de descrierile acestuia, căci presupunea o subordonare aproape totală a individului faţă de colectivitate.

Aceasta era societatea condusă de incaşi. În secolul al XII-lea, un popor din Cuzco a început să-şi extindă controlul şi asupra unor centre de civilizaţie mai vechi din Perú. Ca şi aztecii, la început au fost doar vecini ai unor populaţii civilizate de mai mult timp decât ei; erau barbari care şi-au însuşit curând abilităţile şi roadele unor culturi superioare. La sfârşitul secolului al XV-lea incaşii conduceau un ţinut care se întindea din Ecuador până în centrul actualului stat Chile, cuceririle lor din zonele de coastă fiind cele mai recente. A fost o realizare remarcabilă din punctul de vedere al guvernării, căci aceasta trebuia să facă faţă obstacolelor naturale reprezentate de munţii Anzi. Statul incas era unit de aproximativ 10.000 de mile de drumuri accesibile pe orice vreme, folosite de ştafete de

alergători care purtau mesaje, fie orale, fie notate în quipu, un sistem de scriere care folosea sfori de diverse culori şi noduri. Cu ajutorul acestui instrument se păstrau înregistrări complexe.

Deşi încă nu avea o cultură scrisă, imperiul andin era formidabil de totalitar în ceea ce priveşte organizarea vieţii supuşilor săi. Incaşii au devenit casta conducătoare a imperiului, avându-l în frunte pe Sapa Inca – „singurul incaş”.

Domnia sa a fost un despotism bazat pe controlarea forţei de muncă. Populaţia era organizată în unităţi, dintre care cea mai mică era de zece capi de familie. Aceste unităţi erau surse de forţă de muncă şi de produse agricole. Un control atent şi strict menţinea populaţia acolo unde era nevoie de ea; părăsirea comunităţii locale sau căsătoria în afara acesteia nu erau îngăduite. Toate produsele agricole erau proprietatea statului; astfel, agricultorii îi hrăneau pe păstori şi meşteşugari şi primeau în schimb produse textile (lama era animalul bun la toate al culturii andine, care dădea lână, dar asigura şi transport, lapte şi carne). Comerţ nu exista.

Extragerea metalelor preţioase şi a cuprului a permis decorarea rafinată a oraşului Cuzco, care i-a uimit pe spanioli. Tensiunile din interiorul acestui sistem nu erau soluţionate doar făcând uz de forţă, ci şi prin relocarea populaţiilor loiale într-o zonă ostilă şi printr-un control strict al sistemului de educaţie pentru le a inculca persoanelor de vază din rândul popoarelor cucerite atitudinile corecte.

Ca şi aztecii, incaşii au organizat şi au exploatat realizările unei culturi pe care o găsiseră aici, deşi mai puţin brutal. Scopul lor era integrarea mai degrabă decât obliterarea şi tolerau cultele popoarelor cucerite. Zeul lor era soarele.

Absenţa unei culturi scrise face dificilă înţelegerea mentalităţii acestei civilizaţii, dar se poate remarca faptul că, deşi într-un mod diferit, peruanii par să fi împărtăşit preocuparea aztecilor faţă de moarte. Accidentele climatice, la fel ca în Egipt, au favorizat exprimarea sa prin rituri ale mumificării; aerul uscat de pe culmile înalte ale Anzilor era un conservant la fel de bun ca şi nisipul din deşert.

Dincolo de aceasta, nu e uşor de spus ce diviziuni între popoarele cucerite au persistat şi au fost exprimate în supravieţuirea unor culte tribale. Atunci când a apărut o provocare din partea Europei, a devenit evident că supremaţia incaşilor nu eliminase nemulţumirile din rândul supuşilor, în ciuda succesului său remarcabil.

Toate civilizaţiile americane au fost, în moduri importante şi evidente, foarte diferite de cele din Asia sau Europa. Pare în continuare că nu au avut o cultură scrisă propriu-zisă, deşi incaşii aveau procese birocratice suficient de bune pentru a gestiona structuri de conducere complexe, iar triburile maya păstrau nişte anale istorice foarte elaborate. Tehnologiile lor, deşi implicau anumite aptitudini la un nivel înalt, nu erau la fel de dezvoltate precum cele cunoscute deja în alte părţi ale lumii. Deşi aceste civilizaţii au asigurat un cadru şi instituţii satisfăcătoare pentru nişte culturi cu o putere foarte concentrată (dar limitată), contribuţia amerindienilor la viitorul lumii nu avea să parvină prin intermediul lor. Aceasta fusese, de fapt, făcută deja înainte de apariţia lor, sub forma unor descoperiri obscure, despre care nu avem date, ale unor cultivatori

primitivi, care au desluşit primii cum să exploateze strămoşii roşiilor, porumbului, cartofilor şi dovleacului.

Astfel, ei aduseseră, fără să ştie, o contribuţie uriaşă la resursele omenirii şi aveau să schimbe economii din întreaga lume. Civilizaţiile strălucitoare construite pe aceste baze în Americi erau totuşi menite să nu fie în cele din urmă mai mult decât nişte curiozităţi frumoase de la periferia istoriei lumii, în esenţă sterile.

9
Europa: posibilitatea schimbării

Există puţini termeni cu o conotaţie atât de înşelătoare ca „Evul Mediu”. O

utilizare în întregime eurocentrică, lipsită de orice semnificaţie în istoria altor tradiţii, expresia întruchipează ideea negativă că anumite secole nu prezintă nicio importanţă cu excepţia plasării lor în timp. Acestea au fost pentru prima dată distinse şi etichetate în secolele XV-XVI de nişte oameni ce căutau să recupereze o Antichitate clasică de care fuseseră izolaţi de mult. În acel trecut îndepărtat, credeau ei, oamenii făcuseră şi creaseră lucruri măreţe; cuprinşi de un sentiment de renaştere şi accelerare a civilizaţiei, ei puteau crede că şi în vremea lor se realizau din nou lucruri măreţe. Dar între două perioade de creativitate nu au văzut decât un vid – *Medio Evo*, *Media Aetas* în latina folosită de ei – definit doar prin faptul că se intercala între alte epoci, fiind în sine anost, neinteresant şi barbar. Astfel, au inventat Evul Mediu.

Nu a trecut mult timp până când oamenii au început să vadă ceva mai mult în această perioadă de aproximativ o mie de ani din istoria Europei. Unul dintre modurile în care au ajuns la o privire de ansamblu a fost căutând originile a ceea ce ştiau; în secolul al XVII-lea englezii vorbeau despre un „jug normand” care le-ar fi fost impus strămoşilor lor, iar în secolul al XVIII-lea francezii şi-au idealizat aristocraţia atribuindu-i origini ce datau de pe vremea cuceririlor france. Astfel de reflecţii erau, totuşi, foarte selective; în măsura în care Evul Mediu era considerat un întreg, încă era privit, chiar şi acum 200 de ani, cu un uşor dispreţ. Apoi, brusc, s-a produs o schimbare majoră. Oamenii au început să idealizeze aceste secole pierdute la fel de intens cum le ignoraseră strămoşii lor. Europenii au început să completeze tabloul trecutului lor cu romane istorice despre cavaleri şi în provincie au apărut imitaţii ale castelelor baronilor, în care locuiau filatori de bumbac şi agenţi de bursă.

Mai important, izvoarele din acele vremuri au atras un efort uriaş de cercetare, ce continuă şi astăzi. În primele sale faze a încurajat unele reacţii idealizate şi mult prea entuziaste. Oamenii au ajuns să idealizeze unitatea civilizaţiei creştine medievale şi aparenta stabilitate a vieţii din acea vreme, dar, astfel, au estompat adesea varietatea sa extraordinară. Prin urmare, încă nu putem fi siguri că înţelegem Evul Mediu european. Pare totuşi suficient de evident că această lungă perioadă se poate împărţi rudimentar în două etape: secolele dintre sfârşitul Antichităţii şi anul 1000 par acum în mare măsură o epocă în care s-au pus temeliile. Anumite repere importante au trasat atunci direcţiile pentru viitor, deşi schimbarea

s-a impus lent şi fără certitudinea că va rezista. Apoi, în secolul al XI-lea, se poate simţi o schimbare a ritmului. Progresele se accelerează şi sunt mai vizibile. Devine limpede, odată cu trecerea timpului, că ele ar putea deschide calea spre ceva complet diferit: o epocă a aventurii şi revoluţiei care a început în Europa şi care a continuat aici până când istoria europeană s-a contopit cu prima eră a istoriei globale.

Din această cauză este greu de spus când „se termină” Evul Mediu. În multe regiuni ale Europei, încă era în plină forţă la sfârşitul secolului al XVIII-lea, momentul când prima mlădiţă independentă a Europei a luat fiinţă dincolo de Atlantic. Chiar şi în noile State Unite erau mulţi oameni care, la fel ca milioane de europeni, erau încă dominaţi de o perspectivă supranaturală asupra vieţii şi de vederile religioase tradiţionale, cam cum fuseseră bărbaţii şi femeile care trăiau în Evul Mediu, cu 500 de ani înainte. Din punct de vedere material, viaţa multor europeni era similară cu cea a strămoşilor lor medievali. Totuşi, în acel moment, în multe regiuni Evul Mediu se încheiase de mult, în toate sensurile importante.

Vechile instituţii dispăruseră sau se prăbuşeau, luând cu ele şi tradiţii ale autorităţii necontestate până atunci. Pe alocuri, era deja perceptibil ceva similar cu viaţa lumii moderne. Acest lucru a devenit mai întâi posibil, apoi probabil şi, în fine, inevitabil în ceea ce acum poate fi considerată a doua fază majoră de formare a Europei şi prima din epocile sale revoluţionare.

Biserica este un bun loc de pornire. Prin „Biserică”, luată ca instituţie lumească, creştinii înţelegeau totalitatea credincioşilor, laici şi clerici deopotrivă.

În acest sens, în Europa catolică Biserica a ajuns să fie sinonimă cu societatea în Evul Mediu. În anul 1500 doar câţiva evrei, vizitatori şi sclavi nu făceau parte din masa uriaşă de persoane care (cel puţin formal) împărtăşeau credinţele creştine.

Europa era creştină. Păgânismul explicit dispăruse de pe hartă între coastele atlantice ale Spaniei şi graniţele de răsărit ale Poloniei. Aceasta a fost o mare schimbare, atât calitativă, cât şi cantitativă. Credinţele religioase ale creştinilor erau izvorul cel mai profund al unei întregi civilizaţii, care se maturiza de sute de ani şi care nu era încă ameninţată serios de divizare şi deloc de mitologii alternative. Creştinismul ajunsese să definească raţiunea de a fi a Europei şi să confere vieţii sale un ţel transcendent. Acesta a fost şi motivul pentru care câţiva europeni au devenit prima dată conştienţi de sine ca membri ai unei anumite societăţi, creştinătatea.

Astăzi, noncreştinii se gândesc probabil la altceva când spun „Biserică”.

Oamenii folosesc cuvântul pentru a descrie instituţii ecleziastice, structurile şi organizaţiile formale care menţin viaţa religioasă şi disciplina credincioşilor. Şi în acest sens, Biserica evoluase mult până în anul 1500. Indiferent de calificările şi ambiguităţile ce o înconjurau, a avut un succes uriaş; chiar dacă şi eşecurile sale au fost mari, existau în interiorul Bisericii suficienţi oameni care insistau cu tărie asupra puterii (şi obligaţiei) Bisericii de a le corecta. Biserica Romană, aflată la periferia vieţii ecleziastice în Antichitatea târzie, era, cu mult înainte de căderea Constantinopolului, posesoarea şi centrul unei puteri şi a unei influenţe fără precedent. Nu numai că dobândise o nouă independenţă şi importanţă, ci dădea un nou

caracter vieţii creştine începând din secolul al XI-lea. Creştinismul devenise atunci deopotrivă mai disciplinat şi mai agresiv. Devenise, de asemenea, mai rigid: multe dintre practicile doctrinare şi liturgice care au predominat până astăzi au mai puţin de o mie de ani vechime – ele au fost instituite, cu alte cuvinte, atunci când se trecuse deja de ceva vreme de jumătatea erei creştine.

Cele mai importante schimbări s-au produs aproximativ între anii 1000 şi 1250 şi au constituit o adevărată revoluţie. Originile lor se află în reforma al cărei centru a fost abaţia de la Cluny. Patru dintre primii opt egumeni ai abaţiei de la Cluny au fost ulterior canonizaţi; şapte dintre ei erau nişte oameni excepţionali.

Ei au sfătuit papii, au acţionat ca nunţii papali, s-au pus în slujba unor împăraţi ca ambasadori. Erau oameni de cultură, adesea de viţă nobilă, descendenţi ai celor mai de seamă familii ale Burgundiei şi ai francilor occidentali (fapt care a ajutat la lărgirea influenţei abaţiei de la Cluny) şi s-au folosit de asta pentru a sprijini reforma morală şi spirituală a Bisericii. Leon al IX-lea, papa cu care începe cu adevărat reforma papală, a promovat cu ardoare ideile stareţilor de la Cluny. Nu a petrecut la Roma decât şase luni din pontificatul său de cinci ani, umblând de la un sinod la altul prin Franţa şi Germania, corectând practicile locale, împiedicându-i pe latifundiarii laici să se amestece în treburile Bisericii, pedepsind comportamentul inacceptabil al clerului şi impunând un nou tipar de disciplină ecleziastică. Unul dintre primele rezultate a fost o mai mare standardizare a practicilor din cadrul Bisericii. Aceasta a început să pară mai omogenă.

Un alt rezultat a fost înfiinţarea unui al doilea mare ordin monastic, cistercienii (numiţi astfel după locul unde se afla prima lor mănăstire, la Câteaux), de nişte călugări nemulţumiţi de Cluny şi care doreau să reinstituie viaţa simplă iniţială a Ordinului Benedictin, în special reluând munca practică şi manuală pe care Cluny-ul o abandonase. Un călugăr cistercian, Sfântul Bernard, avea să fie cel mai mare lider şi predicator atât al reformei creştine, cât şi al cruciadelor din secolul al XII-lea, iar ordinul său a avut o mare influenţă asupra disciplinei monastice şi asupra arhitecturii ecleziastice. Şi aceasta a împins Biserica spre o uniformitate şi o regularitate mai marcate.

Succesul reformei a fost demonstrat şi de fervoarea şi certitudinile morale ale mişcării cruciate, adesea o manifestare cu adevărat populară a religiei. Dar noile obiceiuri au suscitat şi opoziţie, chiar şi printre oamenii Bisericii.

Episcopilor nu prea le plăcea ca papa să se amestece în treburile lor şi preoţii parohiilor nu înţelegeau întotdeauna de ce ar fi nevoie să schimbe nişte practici moştenite pe care enoriaşii lor le acceptau (căsătoria clericilor, de exemplu). Cea mai spectaculoasă opoziţie faţă de reforma ecleziastică a luat forma marii dispute care a rămas în istorie cu numele „Lupta pentru învestitură”. Deşi unii au considerat că acest conflict atingea anumite principii creştine importante, subiectul principal al disputei era de fapt împărţirea puterii şi bogăţiei între clasele conducătoare din care proveneau atât liderii Bisericii, cât şi capetele încoronate din Germania şi Italia, ce aparţineau Sfântului Imperiu Roman. Totuşi, şi alte ţări au fost afectate de dispute similare – francezii la sfârşitul

secolului al XI-lea, englezii la începutul secolului al XII-lea – deoarece în joc era o chestiune de principiu transcendentală care nu fusese rezolvată: care era relaţia corectă dintre autoritatea laică şi cea ecleziastică?

Cea mai publică bătălie din lupta pentru învestitură s-a dat imediat după alegerea papei Grigore al VII-lea, în 1073. Hildebrand (numele lui Grigore înainte să fie ales papă: de aceea se foloseşte uneori adjectivul „hildebrandine” cu referire la politicile şi vremurile sale) nu era nici pe departe o persoană atractivă, dar a fost un papă de un mare curaj personal şi moral. Fusese unul dintre sfetnicii lui Leon al IX-lea şi a luptat toată viaţa pentru independenţa şi supremaţia papalităţii în cadrul creştinătăţii occidentale. Era italian, dar nu romano-catolic, iar acest lucru explică poate motivul pentru care înainte de a deveni papă a jucat un rol important în transferarea alegerii papale la Colegiul Cardinalilor şi în excluderea din acesta a nobilimii laice romane. Atunci când reforma a devenit mai mult o problemă politică şi juridică decât una de morală şi moravuri (aşa cum s-a întâmplat în timpul pontificatului său de 12 ani), Hildebrand avea mai multe şanse să provoace conflictele decât să le evite. Îi plăcea foarte mult să acţioneze hotărât, fără a ţine cont prea mult de posibilele consecinţe.

Conflictele erau, poate, deja inevitabile. La baza reformei se afla idealul unei Biserici independente. Aceasta nu îşi putea îndeplini misiunea, credeau Leon şi adepţii acestuia, decât dacă laicii nu se amestecau. Biserica trebuia să fie independentă de stat şi membrii clerului trebuiau să ducă o viaţă diferită de cea a oamenilor de rând: ei trebuiau să formeze o societate distinctă în cadrul creştinătăţii. De la acest ideal au pornit atacurile împotriva simoniei (cumpărarea funcţiilor), campania împotriva căsătoriei preoţilor şi o luptă crâncenă privind amestecul până atunci necontestat al laicilor în numirile în funcţii şi avansarea feţelor bisericeşti. Noua modalitate de alegere a papilor nu îi mai lăsa împăratului decât un drept de veto teoretic. Şi raporturile profesionale se deterioraseră, în sensul că unii papi începeau deja să înoate în ape tulburi, căutând sprijin printre vasalii împăratului.

Temperamentul lui Grigore al VII-lea nu a ajutat deloc în această situaţie delicată. Odată ales, şi-a ocupat tronul fără aprobarea împăratului, informându-l pur şi simplu despre acest lucru. Doi ani mai târziu a emis un decret privind învestitura laică, interzicându-le laicilor să învestească un membru al clerului ca episcop sau în altă funcţie ecleziastică, şi i-a excomunicat pe unii clerici care erau sfetnici ai împăratului pe motiv că se făceau vinovaţi de simonie, cumpărându-şi funcţia. Pentru a pune capac, Grigore l-a convocat pe împăratul Henric al IV-lea să se prezinte în faţa sa şi să se apere împotriva acuzaţiilor de proastă administrare.

La început, Henric a răspuns chiar prin intermediul Bisericii; a convins un sinod german să-l depună pe Grigore. Henric a fost excomunicat, la rândul său, de papă, ceea ce ar fi contat mai puţin dacă nu s-ar fi confruntat cu duşmani puternici în Germania care aveau acum sprijinul papei. Rezultatul a fost că Henric a trebuit să cedeze. Pentru a nu fi judecat de episcopii germani conduşi de Grigore (care era deja în drum spre Germania), a fost nevoit să se umilească la Canossa, o localitate din nordul Italiei, unde a aşteptat desculţ în zăpadă ca Grigore să-i accepte penitenţa, în una dintre cele mai spectaculoase confruntări dintre

autoritatea laică şi cea spirituală. Dar Grigore nu câştigase cu adevărat. La vremea aceea, evenimentul de la Canossa nu a agitat prea mult spiritele. Poziţia papei era exagerată; el a trecut dincolo de legea canonică pentru a afirma o doctrină revoluţionară, că regii nu erau decât funcţionari care puteau fi îndepărtaţi atunci când papa îi considera nepotriviţi sau nedemni. Acest lucru era aproape inacceptabil de subversiv pentru cei ale căror orizonturi morale erau dominate de ideea sacralităţii jurămintelor de credinţă; anticipa unele revendicări ulterioare la monarhia papală, dar avea să fie inacceptabil pentru orice rege.

Învestitura a continuat să fie subiect de dezbatere şi în următorii 50 de ani.

Grigore a pierdut simpatia pe care o câştigase prin intimidarea lui Henric şi abia în 1122 alt împărat a fost de acord cu un concordat văzut ca o victorie a papalităţii, deşi una mascată diplomatic. Totuşi, Grigore fusese un adevărat pionier; el trasase o distincţie cum nu mai existase până atunci între membrii clerului şi oamenii de rând şi făcuse unele afirmaţii fără precedent privind caracterul unic şi superioritatea puterii papale. Acestea au mai fost pomenite în următoarele două secole, pe măsură ce jurisprudenţa şi jurisdicţia papale se extindeau; din ce în ce mai multe litigii nu mai erau judecate de bisericile locale, ci de judecători papali, fie la Roma, fie pe plan local. În 1100 se pregătise deja terenul pentru apariţia unei adevărate monarhii papale. A existat, într-adevăr, o dispută spectaculoasă în Anglia legată de problema privilegiilor şi imunităţii clerului la legea pământului, care avea să constituie o problemă în viitor; în momentul acela a dus la asasinarea (şi apoi canonizarea) lui Thomas Becket, arhiepiscopul de Canterbury. Dar, în mare, amplele privilegii judiciare ale Bisericii nu au fost limitate prea mult.

În timpul lui Inocenţiu al III-lea, pretenţiile papale la o autoritate monarhică au atins o nouă culme teoretică. Este adevărat, Inocenţiu nu a mers chiar atât de departe ca Grigore. El nu a pretins o supremaţie absolută a puterii temporale pe întregul teritoriu al creştinătăţii occidentale, dar a afirmat că papalitatea transferase imperiul, prin autoritatea sa, de la greci la franci. În cadrul Bisericii puterea sa era limitată doar de caracterul inadecvat al aparatului birocratic prin intermediul căruia era nevoit să opereze. Totuşi, puterea papală era adesea invocată în sprijinul ideilor reformatoare, ceea ce arată că mai rămăseseră multe de făcut. Celibatul clerului a devenit o practică mai comună şi mai larg răspândită. Printre noile practici care au fost impuse Bisericii în secolul al XIII-lea se număra şi confesiunea frecventă a indivizilor, un puternic instrument de control într-o societate religioasă şi plină de angoase. Dintre inovaţiile doctrinare, teoria transsubstanţierii, conform căreia, printr-un proces miraculos, trupul şi sângele lui Hristos se prefăceau în pâinea şi vinul din cuminecătură, a fost impusă începând cu secolul al XIII-lea.

Creştinarea finală a Europei în toiul Evului Mediu a fost un adevărat spectacol. Reforma monastică şi autocraţia papală s-au împletit cu efortul intelectual şi cu afişarea unei noi bogăţii în arhitectură, făcând ca această perioadă să fie un nou apogeu al istoriei creştine după epoca Părinţilor Bisericii. A fost o realizare ale cărei rezultate fundamentale s-au exprimat, poate, prin progrese intelectuale şi spirituale, dar care a devenit cea mai

vizibilă în piatră. Aşa-numita arhitectură „gotică” a fost creată în această perioadă. Ea a dat naştere peisajului european care, până la apariţia căilor ferate, a fost dominat sau marcat de câte o turlă de biserică sau o clopotniţă ce se înălţa deasupra oraşelor mici. Până în secolul al XII-lea, principalele clădiri ale Bisericii erau de obicei monastice; apoi a început construirea impresionantei serii de catedrale, mai ales în nordul Franţei şi în Anglia, care rămân unele dintre marile realizări ale artei europene şi care, împreună cu castelele, constituie principalele creaţii arhitecturale ale Evului Mediu.

Se pare că a existat un mare entuziasm popular faţă de aceste investiţii uriaşe, deşi atitudinile din spatele lor sunt greu de înţeles. Se pot căuta analogii în sentimentul entuziaştilor din secolul XX faţă de explorarea spaţiului cosmic, dar astfel se omite dimensiunea supranaturală a acestor clădiri monumentale. Ele erau atât ofrande aduse lui Dumnezeu, cât şi o parte esenţială a instrumentării evanghelismului şi a educaţiei pe pământ. De-a lungul navelor lor uriaşe se perindau procesiunile care purtau moaşte şi mulţimile de pelerini venite să le vadă. Ferestrele lor erau acoperite cu imagini din povestea biblică ce reprezenta nucleul culturii europene; faţadele lor erau acoperite cu reprezentări didactice ale sorţii care îi aştepta pe cei drepţi şi pe cei păcătoşi. Astfel, caracterul public şi colectiv al creştinismului s-a înnoit. Este imposibil să evaluăm impactul deplin al acestor biserici uriaşe asupra imaginaţiei europenilor din Evul Mediu fără a ne aminti cât de mare era contrastul dintre splendoarea lor şi realitatea vieţii de zi cu zi, imposibil de închipuit astăzi.

Puterea şi răspândirea creştinismului organizat au fost accentuate şi de apariţia unor noi ordine religioase, dintre care s-au remarcat două: călugării cerşetori franciscani şi cei dominicani, care au ajuns să fie numiţi în Anglia fraţii cenuşii, respectiv fraţii negri, din cauza veşmintelor. Franciscanii au fost nişte adevăraţi revoluţionari: fondatorul ordinului, Sfântul Francisc din Assisi, şi-a părăsit familia pentru a trăi în sărăcie printre bolnavi, nevoiaşi şi leproşi. Adepţii care i s-au alăturat curând au îmbrăţişat imediat o viaţă în spiritul sărăciei şi smereniei lui Hristos. La început nu a existat nicio organizare formală şi Francisc nu a fost niciodată preot, dar Inocenţiu al III-lea, profitând cu viclenie de şansa de a patrona această mişcare ce putea provoca discordie în loc s-o lase să-i scape de sub control, le-a poruncit să aleagă un egumen. Prin intermediul acestuia, noua confrerie datora şi păstra o obedienţă riguroasă faţă de Sfântul Scaun. Ei puteau oferi o contrapondere autorităţii episcopilor locali deoarece puteau predica fără permisiunea episcopului diocezei. Ordinele monastice mai vechi şi-au dat seama de pericol şi li s-au opus franciscanilor, dar călugării au prosperat, în ciuda unor certuri interne privind organizarea. În cele din urmă au adoptat o structură administrativă substanţială, dar au rămas mereu cu precădere evangheliştii săracilor şi ai misionarismului.

Dominicanii au încercat să atingă un ţel mai modest. Întemeietorul ordinului era un preot din Castilia care s-a dus în Languedoc să predice printre membrii unei secte considerate eretice, albigenzii. Pornind de la însoţitorii săi, s-a dezvoltat un nou ordin de fraţi predicatori; la moartea lui Dominic, în 1221, de la cei 17 adepţi ai săi, cât avea la început, ajunsese la peste 500 de călugări. Ca şi franciscanii, erau călugări cerşetori care

făcuseră legământ să trăiască în sărăcie şi, la fel, s-au dedicat activităţii misionare. Dar impactul lor a fost în principal intelectual şi au devenit o mare forţă în cadrul unei noi instituţii de mare importanţă care abia prindea formă, primele universităţi. Din rândul dominicanilor au provenit apoi mulţi membri ai Inchiziţiei, instituţie creată în prima jumătate a secolului al XIII-lea şi însărcinată cu reprimarea ereziei.

Începând din secolul al IV-lea, unii clerici cereau cu insistenţă persecutarea ereticilor. Totuşi, prima condamnare papală a acestora nu a venit decât în 1184.

Abia sub conducerea lui Inocenţiu al III-lea persecuţiile au ajuns să fie obligaţia regilor catolici.

Albigenzii nu erau, cu siguranţă, catolici, dar există unele îndoieli dacă trebuie priviţi ca eretici creştini. Doctrina lor era inspirată de maniheism; erau dualişti, unii dintre ei respingând orice este pământesc ca fiind creaţie a răului. Ca şi opiniile multor eretici de mai târziu, se considera că părerile religioase heterodoxe implică o rătăcire sau cel puţin o lipsă de conformitate în practicile morale şi sociale. Inocenţiu al III-lea pare să se fi decis să-i persecute pe albigenzi după uciderea unui nunţiu papal în Languedoc şi în 1209 a fost iniţiată o cruciadă împotriva lor. Aceasta a atras mulţi laici (în special din nordul Franţei) din cauza şansei de a pune mâna rapid pe pământurile şi casele albigenzilor, dar a reprezentat şi o mare inovaţie: unirea forţelor statului şi ale Bisericii în creştinătatea occidentală pentru a zdrobi o disidenţă care le-ar fi putut periclita pe amândouă. A fost mult timp un instrument eficient, deşi nu în totalitate.

Atunci când se analizează teoria şi practica intoleranţei medievale, nu trebuie uitat că pericolul care se considera că îl reprezintă erezia pentru societate era îngrozitor: membrii săi riscau chinurile veşnice. Totuşi, persecuţiile nu au împiedicat apariţia repetată a unor erezii în următoarele trei secole, deoarece acestea exprimau nişte necesităţi reale. Erezia era, într-un fel, expunerea lipsei de substanţă a succesului extraordinar înregistrat de Biserică. Ereticii erau dovada vie a nemulţumirii faţă de rezultatul unei lupte îndelungate şi adesea eroice. Alţi critici aveau să se facă, de asemenea, auziţi la momentul potrivit şi în moduri diferite. Teoria monarhică papală a provocat o contradoctrină; unii gânditori susţineau că Biserica avea o sferă de activitate care nu presupunea şi amestecul în problemele seculare. Pe măsură ce oamenii aveau să dobândească o conştiinţă sporită a comunităţilor naţionale şi să acorde mai mult respect revendicărilor lor, acest amestec avea să pară din ce în ce mai îngrozitor. Dezvoltarea unei religii mistice a fost alt fenomen care a avut mereu tendinţa de a ieşi din structura ecleziastică. Prin mişcări precum Fratres Vitae Communis, ce respectau învăţăturile misticului Thomas ŕ Kempis, laicii au creat practici religioase şi forme de devoţiune care scăpau uneori controlului clerului.

Astfel de mişcări exprimau marele paradox al Bisericii medievale. Aceasta ajunsese la apogeul puterii şi bogăţiei. Avea domenii întinse, colecta zeciuieli şi impozite papale în slujba unei ierarhii magnifice, a cărei măreţie lumească reflecta slava lui Dumnezeu şi ale cărei catedrale extravagante, biserici extraordinare, liturghii splendide, fundaţii şi biblioteci erudite întruchipau devoţiunea şi sacrificiile credincioşilor. Şi totuşi, scopul acestei uriaşe concentrări de putere şi grandoare era de a

propovădui o credinţă la baza căreia se aflau preamărirea sărăciei şi smereniei şi superioritatea lucrurilor spirituale.

Cupiditatea Bisericii a atras tot mai multe critici. Nu doar pentru că unii potentaţi ecleziastici se complăceau în privilegii şi facilităţi, satisfăcându-şi doar poftele lor şi neglijându-i pe credincioşi. A existat, de asemenea, o corupere mai subtilă inerentă a puterii. Identificarea apărării credinţei cu triumful unei instituţii conferise Bisericii o faţă tot mai birocratică şi mai legalistă. Problema fusese ridicată încă de pe vremea Sfântului Bernard; chiar şi atunci existau prea mulţi avocaţi canonici, se spunea. La mijlocul secolului al XIII-lea legalismul era flagrant. Şi papalitatea a început curând să fie criticată. La moartea lui Inocenţiu al III-lea, Biserica alinării şi a sacramentelor era deja ascunsă după faţada de granit a centralizării. Revendicările religiei se confundau cu asertivitatea unei monarhii ecleziastice care cerea eliberarea de orice fel de constrângere. Era deja dificil de menţinut administrarea Bisericii în mâinile unor oameni înclinaţi spre spiritualitate; Marta o împingea la o parte pe Maria, deoarece erau necesare talente administrative şi juridice pentru a conduce o maşinărie care îşi genera din ce în ce mai mult scopurile.

În 1294, un eremit vestit pentru cucernicia lui a fost ales papă. Speranţele iniţiale s-au risipit rapid. Celestin al V-lea a fost obligat să se retragă în doar câteva săptămâni, incapabil, se pare, să-şi impună voinţa reformatoare asupra curiei. Succesorul său a fost Bonifaciu al VIII-lea. Acesta a fost numit ultimul papă medieval deoarece a dat formularea cea mai categorică principiilor primatului papalităţii, la un nivel politic maxim şi cu o aroganţă extremă. Era de formaţie avocat, iar temperamentul său era departe de al unui om spiritual. A intrat în conflict cu regii Angliei şi Franţei şi la jubileul anului 1300 a pus să fie purtate două săbii în faţa sa pentru a simboliza faptul că deţinea atât puterea temporală, cât şi pe cea spirituală. Doi ani mai târziu a afirmat că, pentru a se mântui, oamenii trebuiau să creadă în suveranitatea papei asupra fiecărei fiinţe umane.

În vremea sa, lunga bătălie dusă cu regii a ajuns la un stadiu critic. Cu aproape o sută de ani înainte, Anglia fusese supusă unei interdicţii de către papă; această sentinţă teribilă interzicea administrarea oricărei împărtăşanii atât timp cât regele nu se căia şi nu se împăca cu Biserica. Bărbaţii şi femeile nu puteau să-şi boteze copiii şi să obţină iertarea păcatelor, iar acestea erau pedepse îngrozitoare într-o epocă a credinţei. Regele Ioan a fost forţat să cedeze. Un secol mai târziu, lucrurile se schimbaseră. Episcopii şi clerul lor erau adesea înstrăinaţi de Roma, care le subminase şi lor autoritatea. Ei puteau simpatiza cu un sentiment naţional de opoziţie faţă de papalitate, ale cărei pretenţii au ajuns la apogeu în timpul lui Bonifaciu. Atunci când regii Franţei şi Angliei i-au respins autoritatea, au găsit oameni ai Bisericii care să-i sprijine. Aveau şi nobili italieni plini de resentimente care să lupte pentru ei. În 1303, unii dintre ei (din ordinul francezilor) l-au urmărit pe bătrânul papă până în oraşul său natal, unde l-au arestat, se spune, într-un mod foarte umilitor din punct de vedere fizic. Concitadinii lui l-au eliberat pe Bonifaciu, care nu avea să moară în închisoare (spre deosebire de Celestin, pe care el îl aruncase în temniţă), ci avea să-şi dea duhul, fără îndoială în urma şocului, câteva săptămâni mai târziu.

Acesta nu a fost decât începutul unei perioade grele pentru papalitate

şi, ar spune unii, pentru Biserică. Timp de peste patru secole avea să se confrunte cu valuri recurente şi tot mai mari de ostilitate care, deşi adesea au fost înfruntate eroic, au sfârşit prin a pune la îndoială însuşi creştinismul. Chiar înainte de sfârşitul lui Bonifaciu, revendicările legale pe care acesta le făcuse erau aproape depăşite; nimeni nu s-a ridicat să-l răzbune. Acum eşecul spiritual a devenit ţinta atacurilor; de acum înainte, papalitatea avea să fie condamnată mai mult pentru că stătea în calea reformei decât pentru că avea pretenţii exagerate de la regi. O

lungă perioadă, criticile au avut totuşi unele limite importante. Noţiunea de critică autonomă, justificată era de neconceput în Evul Mediu: oamenii Bisericii erau criticaţi pentru eşecurile de a-şi îndeplini sarcina religioasă tradiţională.

În 1309, un papă francez a mutat curia papală la Avignon, un oraş care aparţinea regelui din Napoli, dar umbrit de puterea regilor francezi ale căror teritorii se învecinau cu acesta. Avea să existe şi o preponderenţă a cardinalilor francezi în perioada cât reşedinţa papei s-a aflat la Avignon (care a durat până în 1377). Englezii şi germanii au ajuns curând să creadă că papii deveniseră instrumentul regilor francezi şi au luat măsuri împotriva independenţei Bisericii pe teritoriile lor. Electorii au afirmat că votul lor nu necesita aprobarea sau confirmarea din partea papei şi că puterea imperială venea doar de la Dumnezeu.

La Avignon papii locuiau într-un palat imens, a cărui construire a fost un simbol al deciziei lor de a sta departe de Roma şi al cărui lux indica un caracter lumesc din ce în ce mai pronunţat. Curtea papală era de o splendoare fără seamăn; aici slujea o suită impresionantă de servitori şi administratori plătiţi din impozitele ecleziastice şi fonduri deturnate. Din nefericire, secolul al XIV-lea a fost o perioadă de dezastru economic; unei populaţii mult reduse i se cerea să plătească mai mult pentru o papalitate mai costisitoare (şi, au afirmat unii, mai extravagantă). Centralizarea a continuat să alimenteze corupţia – abuzul drepturilor papale de a numi oameni în posturile vacante în urma unor beneficii era un exemplu evident – iar acuzaţiile de simonie şi pluralism erau tot mai plauzibile. Conduita personală a clerului mai înalt intra din ce în ce mai evident în conflict cu idealurile apostolice.

Exilarea papei la Avignon a alimentat un anticlericalism şi un antipapalism populare, diferite de cele al regilor exasperaţi de preoţii care nu voiau să le accepte jurisdicţia. Chiar şi mulţi membri ai clerului considerau că abaţiile bogate şi episcopii înclinaţi spre cele lumeşti erau un semn că Biserica se secularizase.

Aceasta a fost ironia care a pătat moştenirea lui Grigore al VII-lea. Criticile s-au accentuat în aşa măsură, încât papa s-a întors la Roma în 1377, confruntându-se cu cel mai mare scandal din istoria Bisericii, o „Mare Schismă”. Monarhii seculari au hotărât să instituie biserici cvasinaţionale în propriile teritorii, iar colegiul format din aproximativ 20 de cardinali, care manipulau papalitatea pentru a-şi menţine veniturile şi poziţia, a determinat alegerea a doi papi, al doilea doar de către cardinalii francezi. Timp de 30 de ani, papii de la Roma şi cei de la Avignon au revendicat simultan conducerea Bisericii. În 1409 a apărut un al treilea candidat, la Pisa. Pe măsură ce schisma se adâncea, criticile îndreptate împotriva papalităţii deveneau din ce în ce mai virulente. „Antihrist” era

un termen dispreţuitor preferat pentru a-l desemna pe pretendentul la patrimoniul

Sfântului Petru. Situaţia a fost şi mai mult complicată de implicarea unor rivalităţi seculare. Aliaţii papei de la Avignon erau, în mare, Franţa, Scoţia, Aragónul şi Milano; papa de la Roma era sprijinit de Anglia, împăraţii germani, Napoli şi Flandra.

Totuşi, la un moment dat schisma părea să promită reînnoirea şi reformarea.

Patru concilii ale Bisericii s-au întrunit pentru a conveni asupra unei rezoluţii; acestea au redus, în cele din urmă, numărul papilor la unul, cel de la Roma, începând cu anul 1420, dar unii speraseră la mai mult; ei doriseră o reformă şi atenţia conciliilor fusese distrasă de la aceasta. Ele îşi irosiseră timpul cu combaterea ereziei, iar sprijinul în ceea ce priveşte reforma s-a diminuat pe măsură ce a fost restaurată unitatea papalităţii. Principiul că exista o sursă conciliară alternativă de autoritate în interiorul Bisericii avea să fie privit cu suspiciune la Roma în următorii 400 de ani.

Erezia, mocnind în permanenţă, izbucnise într-o vâlvătaie a zelului reformator pe durata conciliilor. Doi oameni extraordinari, John Wyclif din Anglia şi Jan Hus din Boemia, au focalizat nemulţumirile apărute în urma schismei. Ei au fost întâi de toate reformatori religioşi, deşi Wyclif era mai degrabă profesor şi gânditor decât om de acţiune. Hus a iniţiat o mişcare ce a implicat şi problematici naţionale, nu doar ecleziastice; a exercitat o influenţă uriaşă ca predicator în Praga. A fost condamnat de Conciliul de la Konstanz pentru perspective eretice asupra predestinării şi proprietăţii şi ars pe rug în 1415.

Marele impuls reformator generat de Wyclif şi Hus a scăzut în intensitate pe măsură ce criticile lor au fost înăbuşite, dar ei atinseseră un filon de ostilitate naţională faţă de papalitate care avea să se dovedească a fi extrem de distructiv pentru unitatea Bisericii occidentale. Catolicii şi husiţii îşi disputau încă Boemia în cadrul unor războaie civile încrâncenate şi la 20 de ani după moartea lui Hus.

Între timp, papalitatea a făcut unele concesii în relaţiile sale diplomatice cu monarhiile laice în secolul al XV-lea. Zelul religios părea să ocolească tot mai mult aparatul central al Bisericii. Fervoarea se manifesta sub forma unui flux continuu de scrieri mistice şi prin noi curente în religia populară. În pictură apare o nouă preocupare faţă de Patimile lui Hristos; noua venerare a unor sfinţi, o modă a flagelării, erupţii de dans frenetic – toate acestea arată o excitabilitate sporită. Un exemplu extraordinar al atracţiei şi puterii unui predicator popular este oferit de Savonarola, un dominican al cărui mare succes l-a transformat o perioadă în dictator moral al Florenţei, în anii 1490. Dar fervoarea religioasă depăşea adesea structurile formale şi ecleziastice. În secolele XIV-XV religia populară punea în mare parte accentul pe individ şi pe devoţiune. Un alt exemplu al inadvertenţei viziunii şi a mecanismului din cadrul ierarhiilor îl reprezintă neglijarea activităţilor misionare în afara Europei.

Una peste alta, secolul al XV-lea lasă o impresie de retragere, de descreştere, după un mare efort care durase aproape două secole. Totuşi, dacă am rămâne cu această impresie despre Biserica medievală, ar însemna să riscăm o înţelegere foarte eronată a unei societăţi pe care religia, mai mult decât orice alt factor, o deosebea de societatea în care

trăim astăzi. Europa încă echivala cu creştinătatea

— Şi chiar mai conştient după 1453. Între hotarele sale, viaţa era aproape în totalitate definită de religie. Orice putere provenea, în cele din urmă, de la Dumnezeu. Biserica era pentru majoritatea bărbaţilor şi femeilor singurul registrator şi autentificator al marilor momente ale existenţei lor – căsătoria, naşterea şi botezul copiilor, moartea. Mulţi dintre ei i se dedicau în totalitate; o proporţie mult mai mare din populaţie se călugărea în comparaţie cu vremurile noastre, dar, deşi se puteau gândi la o retragere în viaţa monahală din faţa vieţii cotidiene ostile, ceea ce lăsau în urmă nu era o lume seculară ca a noastră, total diferită şi indiferentă faţă de Biserică. Învăţământul, filantropia, administraţia, justiţia şi mari segmente ale vieţii economice intrau în sfera de influenţă şi de reglementare a religiei.

Chiar şi atunci când oamenii îi atacau pe clerici, o făceau în numele standardelor pe care le predica însăşi Biserica şi apelând la cunoştinţele despre scopurile lui Dumnezeu despre care îi învăţase Biserica. Mitul religios nu era doar cel mai profund izvor de civilizaţie; el încă reprezenta viaţa tuturor oamenilor. Definea ţelul omului şi făcea acest lucru în termenii unui bine transcendent. În afara Bisericii, comunitatea tuturor credincioşilor, nu se afla decât păgânismul. Diavolul – conceput într-o formă cât se poate de materială – îi aştepta pe cei care se abăteau de la calea credinţei. Dacă în rândul celor rătăciţi erau şi unii episcopi sau chiar papi, cu atât mai rău pentru aceştia. Fragilitatea umană nu putea compromite perspectiva religioasă asupra vieţii. Dreptatea lui Dumnezeu avea să se arate şi El avea să separe oile de capre în Ziua mâniei, când toate urmau să se sfârşească.

Însă nu doar religia s-a dezvoltat şi s-a schimbat în Europa la sfârşitul Evului Mediu, ci şi statul. Astăzi cei mai mulţi dintre noi sunt obişnuiţi cu ideea unui stat care ne conduce. Este acceptat în general faptul că suprafaţa globului este împărţită între nişte organizaţii impersonale care acţionează prin intermediul unor oficiali aleşi în anumite moduri şi că astfel de organizaţii asigură autoritatea publică supremă pentru orice zonă. Adesea se consideră că statele reprezintă oarecum un popor sau o naţiune. Dar, indiferent dacă lucrurile stau aşa sau nu, statele sunt elementele de bază cu care cei mai mulţi dintre noi ar construi o descriere politică a lumii moderne.

Nimic din toate acestea nu ar fi avut sens pentru un european din anul 1000; 500 de ani mai târziu poate că ar fi avut sens în mare parte, în funcţie de cine era acel european. Procesul prin care a apărut statul modern, deşi departe de a se fi încheiat în 1500, este unul dintre indicatorii care delimitează epoca modernă a istoriei. Întâi au apărut realităţile, înaintea principiilor şi a ideilor. Începând din secolul al XIII-lea, mulţi conducători, de obicei regi, au reuşit, din diferite motive, să crească puterea pe care o aveau asupra celor conduşi. Acest lucru se întâmpla adesea pentru că puteau să menţină armate mari şi să le înarmeze cu cele mai eficiente arme. Tunurile de fier au fost inventate la începutul secolului al XIV-lea; au urmat cele din bronz, iar în secolul următor au apărut tunurile mari din fontă. Odată cu apariţia lor, oamenii nu au mai putut sfida provocările conducătorilor din spatele zidurilor castelelor lor. Şi arbaletele din oţel le-au oferit un avantaj uriaş celor care şi le permiteau.

Mulţi conducători erau, în jurul anului 1500, pe cale de a exercita un monopol asupra folosirii forţei armate în ţinuturile lor. Ei îşi disputau şi mai mult, de asemenea, frontierele comune; şi acest lucru însemna mai mult decât tehnici mai bune de supraveghere. A marcat o schimbare în accentul pus în guvernare, de la pretenţia de a controla nişte persoane care aveau o anumită relaţie cu conducătorul la cea de a-i controla pe oamenii care locuiau într-o anumită zonă. Dependenţa teritorială o înlocuia pe cea personală.

În astfel de aglomerări teritoriale, puterea regală era din ce în ce mai mult exercitată prin intermediul unor funcţionari care, ca şi armele, trebuiau plătiţi. O

regalitate care funcţiona prin vasali recunoscuţi ai regelui, care făceau mare parte din treburile acestuia în schimbul unor favoruri şi care îl sprijineau pe câmpul de luptă atunci când necesităţile sale depăşeau ceea ce îi puteau oferi propriile domenii, a făcut loc uneia în care regatul era guvernat de nişte angajaţi, plătiţi din impozite (tot mai mult cu bani lichizi, nu în natură), a căror colectare era una dintre sarcinile lor cele mai importante. Pergamentele pe care erau scrise dispoziţiile şi registrele au început în secolul al XVI-lea să facă loc primelor pârâiaşe a ceea ce avea să devină potopul de hârtii birocratice moderne.

O astfel de prezentare schematică obturează, din păcate, această schimbare importantă şi complicată. Aceasta avea legătură cu fiecare aspect al vieţii, cu religia şi cu sancţiunile şi autoritatea pe care o întruchipa, cu economia, resursele pe care le oferea şi posibilităţile sociale pe care le deschidea sau le bloca, cu ideile şi presiunile exercitate de acestea asupra unor instituţii încă în formare. Dar consecinţele nu pot fi negate. Cumva, Europa începea în jurul anului 1500 să se organizeze diferit faţă de Europa Carolingienilor şi Ottonienilor. Deşi legăturile personale şi locale aveau să rămână sute de ani, într-o proporţie covârşitoare, cele mai importante pentru majoritatea europenilor, societatea a fost instituţionalizată într-un mod diferit de cel de pe vremea când mai contau chiar şi loialităţile tribale. Relaţia dintre suzeran şi vasal care, cu vagile revendicări ale papei şi împăratului în fundal, a părut mult timp să epuizeze gândirea politică începea să facă loc ideii de putere princiară asupra tuturor locuitorilor unui domeniu care, în formulări extreme (precum cea a lui Henric al VIII-lea al Angliei potrivit căreia prinţul nu avea niciun superior din afară cu excepţia lui Dumnezeu), era destul de nouă.

În mod necesar, o astfel de schimbare nu s-a produs peste tot la fel şi nici în acelaşi ritm. În 1800, Franţa şi Anglia aveau de secole o semnificaţie pe care Germania şi Italia nu o aveau încă. Oriunde s-a produs, în centrul acestui proces s-a aflat consolidarea constantă a familiilor regale. Regii se bucurau de avantaje mari. Dacă erau chibzuiţi, aveau o bază de putere mai solidă în domeniile lor de obicei mari (şi uneori foarte mari) decât aveau nobilii în moşiile lor mai mici.

Regalitatea avea o aură de mister, reflectată prin circumstanţele solemne ale încoronării şi ungerii. Curţile regale păreau să promită o dreptate mai independentă şi mai puţin scumpă decât cea care putea fi obţinută de la nobilii feudali locali. În secolul al XII-lea, de asemenea, a început să apară o nouă conştientizare a nevoii de drept şi regii se aflau

într-o poziţie de putere, hotărând ce lege avea să funcţioneze în tribunalele lor. Puteau apela, prin urmare, nu doar la resursele structurii feudale la conducerea căreia se aflau – măcar într-o anumită măsură – ci şi la alte forţe din exterior. Una dintre acestea, care s-a dovedit treptat a avea o importanţă din ce în ce mai mare, era sentimentul naţional.

Trebuie să avem grijă să nu antedatăm această idee (pe care cei mai mulţi o iau astăzi drept un bun dat). Niciun stat medieval nu era naţional în accepţiunea noastră, iar cele mai multe dintre ele erau foarte slabe. Cu toate acestea, în 1500

supuşii regilor Angliei şi Franţei se puteau considera diferiţi de străinii care nu le erau supuşi acestora, deşi îi puteau privi chiar şi pe cei care locuiau în satul vecin practic ca pe nişte străini. Acest tip de distincţie se făcea chiar şi cu 200 de ani înainte între cei născuţi în interiorul regatului şi cei născuţi în afara lui şi sentimentul apartenenţei comune al băştinaşilor era tot mai puternic. Un simptom a fost apariţia credinţei în sfinţi protectori ai ţării; deşi Sfântului Gheorghe îi fuseseră închinate unele biserici în timpul domniei regilor anglo-saxoni, abia începând din secolul al XIV-lea emblema sa, o cruce roşie pe fond alb, a fost purtată de soldaţii englezi, atunci când a fost recunoscut ca protector oficial al Angliei (faptele sale legate de omorârea balaurului îi fuseseră atribuite abia în secolul al XII-lea şi se poate să fie rezultatul unui melanj cu un legendar erou grec, Perseu).

Un alt simptom îl constituiau scrierea unor istorii naţionale (anticipată deja de istoriile popoarelor germanice din Evul Întunecat) şi descoperirea unor eroi naţionali. În secolul al XII-lea un galez a inventat, mai mult sau mai puţin, personajul mitologic Arthur, în timp ce un cronicar irlandez din aceeaşi perioadă a clădit un mit neatestat despre marele rege Brian Boru şi apărarea Irlandei creştine împotriva vikingilor. Mai presus de toate, exista mai multă literatură vernaculară. La început spaniola şi italiana, apoi franca şi engleza au început să rupă bariera pusă de latină în calea creativităţii literare. Strămoşii acestor limbi pot fi recunoscuţi în poemele epice din secolul al XII-lea, precum *Chanson de Roland*, care a transformat o înfrângere a lui Carol cel Mare în faţa unor munteni din Pirinei în rezistenţa eroică a ariergărzii sale împotriva sarazinilor, sau *Cântecul Cidului*, povestea unui erou naţional al spaniolilor. În secolul al XIV-lea au apărut Dante, Langland şi Chaucer, fiecare scriind într-o limbă pe care o putem citi destul de uşor.

Nu trebuie să exagerăm impactul imediat. Vreme de secole, familia, comunitatea locală, religia sau breasla urma să fie în continuare epicentrul loialităţilor majorităţii oamenilor. Astfel de instituţii naţionale pe care le văzuseră dezvoltându-se probabil că nu prea reuşeau să pună capăt conservatorismului; în puţine locuri a fost vorba despre ceva mai mult decât judecătorii regelui şi perceptorii acestuia – şi chiar şi în Anglia, cel mai naţional stat din Evul Mediu târziu, este posibil ca mulţi oameni să nu fi văzut nici una, nici alta. Parohiile rurale şi micile oraşe din Evul Mediu, în schimb, erau comunităţi reale, iar în vremuri normale ofereau suficiente subiecte de gândire pe marginea responsabilităţilor sociale. Chiar avem nevoie de alt cuvânt decât „naţionalism”

pentru a sugera străfulgerările ocazionale şi pasagere ale apartenenţei la ţinut pe care omul medieval le putea avea din când în când sau chiar

iritarea care putea izbucni brusc sub forma unei revolte împotriva prezenţei străinilor, fie ei muncitori sau negustori. (Antisemitismul medieval avea, bineînţeles, rădăcini diferite.) Totuşi, astfel de aluzii la sentimentele naţionale ne dezvăluie din când în când consolidarea lentă a sprijinului asigurat noilor state din Europa Apuseană.

Primele care au acoperit o arie similară cu cele ale succesorilor lor moderni au fost Anglia şi Franţa. Câteva mii de normanzi veniseră din Franţa după invadarea în 1066 a Angliei anglo-saxone, formând o nouă clasă conducătoare.

Liderul lor, William Cuceritorul, le-a dat pământuri, dar a păstrat mai mult pentru sine (domeniile regale erau mai mari decât cele ale predecesorilor săi anglo-saxoni) şi şi-a afirmat o dominaţie supremă asupra celorlalte: avea să fie stăpânul ţinutului şi tot ceea ce aveau oamenii era de la el, fie direct, fie indirect. A moştenit, de asemenea, prestigiul şi structura fostei monarhii engleze, iar acest lucru a fost important căci l-a înălţat în mod decisiv mai presus de ceilalţi războinici normanzi. Cei mai de seamă dintre aceştia au devenit conţii şi baronii lui William, cei mai puţin merituoşi cavaleri, conducând la început Anglia din castelele din lemn şi pământ pe care le construiseră pe tot teritoriul.

Cuceriseră una dintre cele mai civilizate societăţi din Europa, care în timpul regilor anglo-normanzi avea să dea dovadă de o vigoare neobişnuită. La câţiva ani după Cucerire, statul englez a pus în practică unul dintre cele mai remarcabile acte administrative ale Evului Mediu, compilarea registrului cadastral (*Domesday Book*), un uriaş recensământ al Angliei care să servească regatului. Datele au fost adunate de juraţi din fiecare comitat şi plasă şi minuţia sa l-a impresionat pe cronicarul anglo-saxon care nota cu amărăciune („este ruşinos să scriu eu aici, dar lui nu i s-a părut ruşinos să facă asta”) că niciun bou, nicio vacă şi niciun porc nu au scăpat neobservate de oamenii lui William. În secolul următor a existat o dezvoltare rapidă, chiar spectaculoasă a puterii judiciare a coroanei. Deşi din cauza minorităţilor şi a regilor slabi li s-au făcut din când în când concesii latifundiarilor, integritatea de bază a monarhiei nu a fost compromisă. Istoria constituţională a Angliei este timp de 500 de ani povestea autorităţii coroanei –

creşterea şi descreşterea acesteia. Acest lucru s-a datorat mult faptului că Anglia era izolată de posibilii inamici, cu excepţia nordului, fiind o ţară insulară; era dificil pentru străini să se amestece în politica sa internă şi normanzii aveau să rămână ultimii care au reuşit s-o invadeze.

Mult timp, regii anglo-normanzi au fost totuşi mult mai mult decât suveranii unui stat insular. Ei au preluat o moştenire complexă de posesiuni şi teritorii feudale dependente care ajungeau tocmai până în sud-vestul Franţei. Ca şi urmaşii lor, ei vorbeau încă franceza normandă. Pierderea celei mai mari părţi din moştenirea lor „angevină” (nume provenit de la Anjou) de la începutul secolului al XII-lea a fost decisivă atât pentru Franţa, cât şi pentru Anglia. Un sentiment al existenţei ca naţiune a fost alimentat şi mai mult în fiecare teritoriu de disputele dintre ele.

Capeţienii ţinuseră cu dinţii de coroana franceză. Din secolul al X-lea până în secolul al XIV-lea, regii lor şi-au succedat unul altuia într-o linie ereditară neîntreruptă. Aceştia au adăugat domeniului pământuri care stăteau la baza puterii regale. Şi pământurile Capeţienilor erau bogate. Ele

se aflau în inima actualului teritoriu al Franţei, regiunea cerealieră din jurul Parisului numită Île-de-France, care a fost mult timp singura zonă a ţării ce a purtat vechiul nume Francia, amintind astfel că era o fărâmă din vechiul regat al francilor. Domeniile primilor Capeţieni se deosebeau astfel de celelalte teritorii carolingiene din vest, precum Burgundia; până în anul 1300 succesorii lor puternici măriseră teritoriul

„Franciei”, incluzând Bourges, Tours, Gisors şi Amiens. Între timp regii normanzi cuceriseră, de asemenea, Normandia şi alte teritorii feudale dependente de la regii Angliei.

Aceasta ne reaminteşte că în secolul al XIV-lea (şi mai târziu) existau încă mari fiefuri şi principate feudale pe teritoriul actual al Franţei, ceea ce face improprie înţelegerea regatului capeţian ca o unitate monolită. Era totuşi o unitate, deşi în mare parte se baza pe legăturile personale. În secolul al XIV-lea această unitate a fost mult sporită de un îndelungat conflict armat cu Anglia, care a rămas în istorie sub numele înşelător Războiul de O Sută de Ani. De fapt, englezii şi francezii nu s-au războit decât sporadic între 1337 şi 1453. Era dificil de menţinut un război susţinut; era prea costisitor. La nivel formal, în joc erau totuşi teritoriile şi feudele franceze stăpânite de dinastia engleză; în 1350, Eduard al III-lea şi-a inclus în blazon şi stema Franţei. Prin urmare, aveau să existe întotdeauna motive specioase pentru a începe lupta din nou, iar ocaziile oferite nobililor englezi de a pune mâna pe prăzi de război şi bani de răscumpărare făceau războiul să pară o investiţie bună pentru mulţi dintre ei.

În Anglia, aceste lupte au oferit noi elemente pentru mitologia în faşă a existenţei ca naţiune (în mare parte ca urmare a victoriilor importante obţinute în bătăliile de la Crécy şi Azincourt) şi au generat o neîncredere adânc înrădăcinată faţă de francezi. Războiul de O Sută de Ani a fost important pentru monarhia franceză deoarece a avut un efect de limitare a fragmentării feudale şi a distrus oarecum barierele dintre picarzi şi gasconi, normanzi şi francezi. Pe termen lung, de asemenea, mitologia naţională franceză a avut de câştigat – în primul rând, povestea şi exemplul Ioanei d’Arc, ale cărei acţiuni uimitoare au ajutat la înclinarea balanţei îndelungatei lupte împotriva englezilor, deşi la vremea aceea puţini francezi ştiau de existenţa sa.

Cele două rezultate pe termen lung ale războiului care au contat cel mai mult au fost că Crécy a dus curând la cucerirea de către englezi a portului Calais şi că

Anglia a fost învinsă pe termen lung. Anglia a mai stăpânit portul Calais încă 200

de ani, ceea ce a deschis Flandra – unde un grup de oraşe manufacturiere erau gata să absoarbă exporturile de lână şi ulterior de postav are englezilor –

comerţului cu Anglia. Înfrângerea în cele din urmă a Angliei a însemnat că aceasta a pierdut practic toate posesiunile de pe teritoriul Franţei până în 1500

(deşi în secolul al XVIII-lea George al III-lea încă avea titlul de „rege al Franţei”). Încă o dată Anglia a devenit aproape o insulă. După 1453 regii francezi au putut continua consolidarea statului lor fără a mai fi deranjaţi de revendicările obscure ale regilor Angliei de la care porniseră războaiele.

Acum se puteau ocupa de impunerea suveranităţii lor asupra latifundiarilor rebeli. În fiecare din cele două ţări, războiul a întărit monarhia pe termen lung.

Unele procese care au pus bazele consolidării naţionale se pot observa şi în Spania, deşi uneori cam la întâmplare şi cu intermitenţe. În anul 1500 spaniolii aveau o fundaţie mitică pentru o istorie naţională în povestea Reconquistei.

Sentimentul unui război prelungit al religiei cu islamul a conferit existenţei ca naţiune a Spaniei o formă şi o culoare deosebite. Reconquista a fost, într-adevăr, propovăduită uneori ca o cruciadă. A fost o cauză care putea uni oameni de origini diverse şi care proveneau din medii foarte diferite. Uneori, regii creştini colaboraseră cu aliaţi mauri şi existaseră perioade de coexistenţă paşnică, când niciun sentiment puternic de exclusivitate religioasă nu părea să divizeze popoarele care trăiau alături în peninsulă. Totuşi, Reconquista a reprezentat, de asemenea, o serie de lupte coloniale pentru eliberarea şi exploatarea teritoriilor cucerite de arabi cu secole înainte.

Prin urmare, sub influenţa unor impulsuri variate, frontierele regatelor creştine s-au lărgit treptat. La mijlocul secolului al XII-lea Toledo a devenit iarăşi o capitală creştină (cea mai mare moschee a sa fiind transformată în catedrală), iar în secolul al XIII-lea castilienii au cucerit Andaluzia şi aragonezii oraşul arab Valencia. În 1340, când ultima mare ofensivă arabă a fost respinsă, succesul a adus cu sine şi ameninţarea anarhiei pe măsură ce nobilii turbulenţi din Castilia încercau să se afirme. Monarhia s-a aliat cu târgoveţii. Consacrarea unei domnii personale mai puternice a urmat unirii coroanelor Aragónului şi Castiliei prin căsătoria în 1479 a aşa-numiţilor Reyes Católicos, „regii catolici”, Ferdinand al Aragónului şi Isabela a Castiliei. Aceasta a facilitat atât expulzarea maurilor, cât şi formarea ulterioară a unei naţiuni, deşi cele două regate au rămas mult timp separate din punct de vedere formal şi legal. În peninsulă, doar Portugalia a rămas în afara cadrului unei noi Spanii; aceasta s-a agăţat cu tărie de o independenţă adesea ameninţată de puternicul ei vecin.

În Germania existau puţine semne ale planurilor de ansamblu privind construirea unor viitoare naţiuni. Revendicările împăraţilor Sfântului Imperiu Roman puteau constitui o bază importantă şi largă pentru puterea politică. Totuşi, după 1300 aceştia pierduseră practic tot respectul special cuvenit titlului lor.

Ultimul german care s-a dus la Roma pentru a o forţa să-l încoroneze împărat a făcut acest lucru în 1328; s-a dovedit a fi un efort zadarnic. Unul dintre motivele eşecului a fost îndelungata dispută din secolul al XIII-lea dintre nişte împăraţi rivali. Un altul a fost incapacitatea împăraţilor de a consolida autoritatea monarhică în diferitele teritorii aflate sub stăpânirea lor.

În Germania, domeniile familiilor imperiale care s-au succedat la tron erau de obicei disparate şi dezbinate. Alegerea împăratului se afla în mâinile unor mari latifundiari. Odată aleşi, împăraţii nu aveau o capitală anume care să reprezinte centrul unei naţiuni germane în formare. Circumstanţele politice i-au făcut să delege din ce în ce mai mult şi puţina putere pe care o aveau. Unele oraşe importante au început să exercite puteri imperiale în teritoriile lor. În 1356, un document acceptat în mod

tradiţional ca o piatră de hotar în istoria constituţională germană (deşi nu era decât înregistrarea unui fapt), Bula de Aur, a numit şapte principi electori care au obţinut exercitarea aproape în întregime a drepturilor imperiale pe teritoriile lor. Jurisdicţia lor, de exemplu, a fost ulterior absolută; niciun apel nu ajungea la împărat de la tribunalele lor. Ceea ce a rămas în această situaţie a slăbirii puterii imperiale a fost o reminiscenţă a mitologiei, care avea să se dovedească totuşi o tentaţie pentru unii principi puternici.

O familie austriacă a ajuns în cele din urmă pe tronul imperial – Casa de Habsburg. Primul împărat habsburg a fost ales în 1273, dar a rămas mult timp un exemplu solitar. Măreţia imperială a familiei abia urma, căci din rândul Habsburgilor aveau să provină împăraţi aproape fără întrerupere de la urcarea pe tron a lui Maximilian I, care a devenit împărat în 1493, până la sfârşitul imperiului, în 1806. Şi chiar şi atunci aveau să supravieţuiască încă un secol ca suverani ai unui mare stat. Au pornit cu un avantaj important: în comparaţie cu principii germani, ei erau bogaţi. Dar au avut acces la resurse importante abia după o căsătorie care le-a adus, în cele din urmă, moştenirea ducatului Burgundiei, cel mai bogat dintre toate statele europene în secolul al XV-lea, care includea o mare parte a Olandei. Alte moşteniri şi mariaje urmau să adauge posesiunilor lor Ungaria şi Boemia. Pentru prima dată după secolul al XIII-lea, părea posibil ca o unitate politică eficientă să fie impusă Germaniei şi Europei Centrale; interesul familiei Habsburg de a uni teritoriile dinastice disparate avea acum un posibil instrument sub forma demnităţii imperiale.

Deja imperiul încetase practic să mai conteze la sud de Alpi. Eforturile de a-l menţine acolo se împotmoliseră mult timp în politica italiană: rivalii implicaţi în disputele care chinuiau oraşele italiene îşi spuneau guelfi şi ghibelini multă vreme după ce aceste nume încetaseră să mai însemne, ca odinioară, sprijinirea papei, respectiv a împăratului. După secolul al XIV-lea nu mai exista niciun domeniu imperial în Italia şi împăraţii nu ajungeau aici decât pentru a primi coroana lombardă. Autoritatea imperială le era delegată unor „vicari” care şi-au transformat vicariatele în unităţi aproape la fel de independente ca electoratele din Germania. Acestor conducători şi vicariatelor lor li s-au acordat anumite titluri, dintre care unele s-au perpetuat până în secolul al XIX-lea; ducatul Milano a fost printre primele. Dar alte state italiene aveau origini diferite. Pe lângă sudul normand, „Regatul celor Două Sicilii”, mai erau republicile, dintre care Veneţia, Genova şi Florenţa erau cele mai de seamă.

Oraşele-republici au fost rezultatul a două mari tendinţe întreţesute uneori în primele etape ale istoriei Italiei, mişcarea „comunală” şi apariţia bogăţiei comerciale. În secolele X-XI, în mare parte din nordul Italiei, adunările generale ale cetăţenilor apăruseră ca forme de guvernare eficiente în multe oraşe. Ele se intitulau uneori *parliamenta* sau, cum am putea spune, adunări orăşeneşti şi reprezentau nişte oligarhii municipale care profitau de pe urma unei reabilitări a comerţului ce a început să se facă simţită din anul 1100. În secolul al XII-lea oraşele lombarde au intrat în joc împotriva împăratului şi l-au învins. După aceea şi-au gestionat singure treburile interne.

Începea o epocă de aur pentru Italia, care avea să dureze până în secolul al XV-lea. Aceasta a fost marcată de o creştere uimitoare a

bogăţiei, bazată atât pe manufactură (textile în principal), cât şi pe comerţ. Dar gloria sa a fost marcată de o înflorire culturală exprimată nu doar prin ceea ce la vremea aceea se considera a fi o renaştere a învăţăturilor clasice, ci şi prin crearea unei literaturi vernaculare, în muzică şi în toate artele vizuale şi plastice. Victoriile sale au ajuns să fie larg răspândite în toată peninsula, dar erau cel mai vizibile la Florenţa, nominal republică, dar practic o monarhie condusă de familia Medici, care făcuse avere din activităţi bancare.

Cel mai mare beneficiar al reabilitării comerţului a fost totuşi Veneţia. În mod formal un teritoriu dependent al Bizanţului, a fost favorizată mult timp de o detaşare de tulburările de pe continentul european graţie faptului că se situa pe nişte insuliţe, în mijlocul unei lagune cu ape puţin adânci. Unii se refugiaseră aici din faţa lombarzilor. Pe lângă faptul că oferea siguranţă, aşezarea geografică a impus şi un destin; Veneţia, aşa cum le plăcea cetăţenilor săi să-şi amintească mai târziu, era cununată cu marea, iar un celebru festival al republicii marca acest lucru prin actul simbolic al aruncării unui inel în apele Adriaticii. Cetăţenii veneţieni nu aveau voie să cumpere pământ pe continent, aşa că şi-au orientat energiile spre imperiul comercial de peste mări. Veneţia a devenit primul oraş vest-european care a ajuns să trăiască de pe urma comerţului. A fost, de asemenea, cel mai de succes dintre cele care jefuiau şi atacau fără milă imperiul răsăritean după ce a câştigat o lungă bătălie cu Genova pentru supremaţia comercială. Mai erau multe altele: Genova, Pisa şi porturile catalane au prosperat odată cu resuscitarea comerţului mediteraneean.

O mare parte din planul politic de ansamblu al Europei moderne era, prin urmare, în desfăşurare în anul 1500. Portugalia, Spania, Franţa şi Anglia erau identificabile sub forma lor modernă, dar, deşi în Italia şi Germania vernacularul începuse să definească existenţa ca naţiune, aici nu exista nicio corespondenţă între naţiune şi stat. Şi structurile statului erau încă departe de fermitatea şi coerenţa pe care le-au dobândit ulterior. Regii Franţei nu erau regi ai Normandiei, ci duci. Titlurile diferite simbolizau competenţe juridice şi practice diferite de la o provincie la alta. Au existat multe astfel de complicaţii care au supravieţuit; pretutindeni, relicve constituţionale bulversau ideea de suveranitate monarhică şi puteau oferi motive de revoltă. Una dintre explicaţiile succesului pe care l-a avut Henric al VII-lea, primul din dinastia Tudorilor, a fost că a eliminat o mare parte a otrăvii rămase după lupta acerbă a marilor familii care chinuise coroana engleză în Războiul celor Două Roze din secolul al XV-lea, printr-o căsătorie înţeleaptă.

Totuşi, aveau să urmeze şi alte revolte feudale.

Apăruse o limitare a puterii monarhice cu un aspect foarte modern. În secolele XIV-XV pot fi identificate primele exemple ale organismelor reprezentative parlamentare atât de caracteristice statului modern. Cel mai celebru dintre acestea, Parlamentul britanic, era cel mai bine conturat în anul 1500.

Originile lor sunt complexe şi s-au purtat dezbateri intense pe acest subiect. O

rădăcină este tradiţia germanică, prin care un suveran avea obligaţia de a se sfătui cu oamenii de seamă şi de a acţiona în consecinţă. Şi Biserica a

fost unul dintre primii exponenţi ai ideii de reprezentare, folosind-o, printre altele, ca să obţină dări pentru papalitate. Era un mecanism care unea, de asemenea, oraşele şi monarhiile: în secolul al XII-lea reprezentanţi ai unor oraşe italiene erau convocaţi în dieta imperiului. Până spre sfârşitul secolului al XIII-lea, în cele mai multe ţări apăruseră exemple de reprezentanţi cu puteri depline chemaţi la adunări convocate de prinţi pentru a găsi noi mijloace de a mări dările.

Acesta era miezul problemei. Trebuiau exploatate noi resurse de către noul (şi mai costisitorul) stat. Odată convocate, prinţii au descoperit că organismele reprezentative aveau şi alte avantaje. Ele permiteau să se facă auzite şi alte voci în afara celor ale latifundiarilor. Asigurau informaţii locale. Aveau valoare de propagandă. La rândul lor, primele parlamente (aşa cum le putem numi în linii mari) ale Europei descopereau că acest instrument are avantaje şi pentru ele. În unele s-a născut ideea că impozitarea avea nevoie de consimţământ şi că şi alţii, nu doar nobilimea, aveau un interes şi trebuiau, prin urmare, să aibă un cuvânt de spus în conducerea statului.

Începând cam din anul 1000 a mai avut loc o schimbare majoră în Europa: unele părţi ale continentului au început să se îmbogăţească. Drept urmare, mai mulţi oameni au câştigat treptat o libertate de alegere aproape necunoscută anterior; societatea a devenit mai variată şi mai complicată. Deşi lentă, aceasta a fost o adevărată revoluţie; bogăţia societăţii a început în cele din urmă să crească într-un ritm puţin mai rapid decât populaţia. Acest lucru nu era în niciun caz la fel de evident peste tot, iar în secolul al XIV-lea s-a înregistrat un puternic regres.

Totuşi, schimbarea a fost importantă, deoarece a stimulat potenţialul Europei de a ajunge din urmă China şi alte regiuni ale Asiei din punctul de vedere al creşterii economice.

Un indicator brut, dar fără îndoială corect este creşterea populaţiei. Nu se pot face decât estimări aproximative, dar ele se bazează pe dovezi mai bune decât cele din oricare altă perioadă anterioară. Erorile pe care le conţin nu pot distorsiona prea mult tendinţa generală. Ele sugerează că populaţia Europei a crescut de la aproximativ 40 de milioane de oameni în anul 1000 la aproximativ 60 de milioane în următoarele două secole. Creşterea pare să se fi accelerat apoi şi mai mult, atingând un vârf de 73 de milioane în jurul anului 1300, după care există dovezi incontestabile ale unui declin. Se spune că populaţia totală a scăzut până la aproximativ 50 de milioane în 1360, reîncepând să crească abia în secolul al XV-lea. De atunci creşterea totală a fost neîntreruptă.

Populaţia a crescut peste tot ca niciodată, dar în mod neuniform – populaţia din nord şi vest crescând mai mult decât cea din zona mediteraneeană, din Balcani şi din estul Europei. Explicaţia constă în alimentaţie şi, prin urmare, în agricultură şi pescuit. Acestea au reprezentat mult timp singurele surse majore din care se mai putea extrage bogăţie. S-a obţinut o cantitate mai mare de hrană prin cultivarea unor regiuni mai întinse şi creşterea productivităţii acestora. Astfel a început creşterea producţiei de alimente, care continuă neîntrerupt de atunci.

Europa avea mari avantaje naturale (pe care le are şi astăzi) – temperaturi moderate şi cantităţi suficiente de precipitaţii – şi acestea, în

combinaţie cu un relief a cărui caracteristică predominantă este o câmpie nordică întinsă, i-au asigurat dintotdeauna o mare suprafaţă de teren agricol potenţial productiv.

Suprafeţe uriaşe ale continentului, încă sălbatice şi împădurite în anul 1000, au început să fie cultivate în următoarele câteva secole.

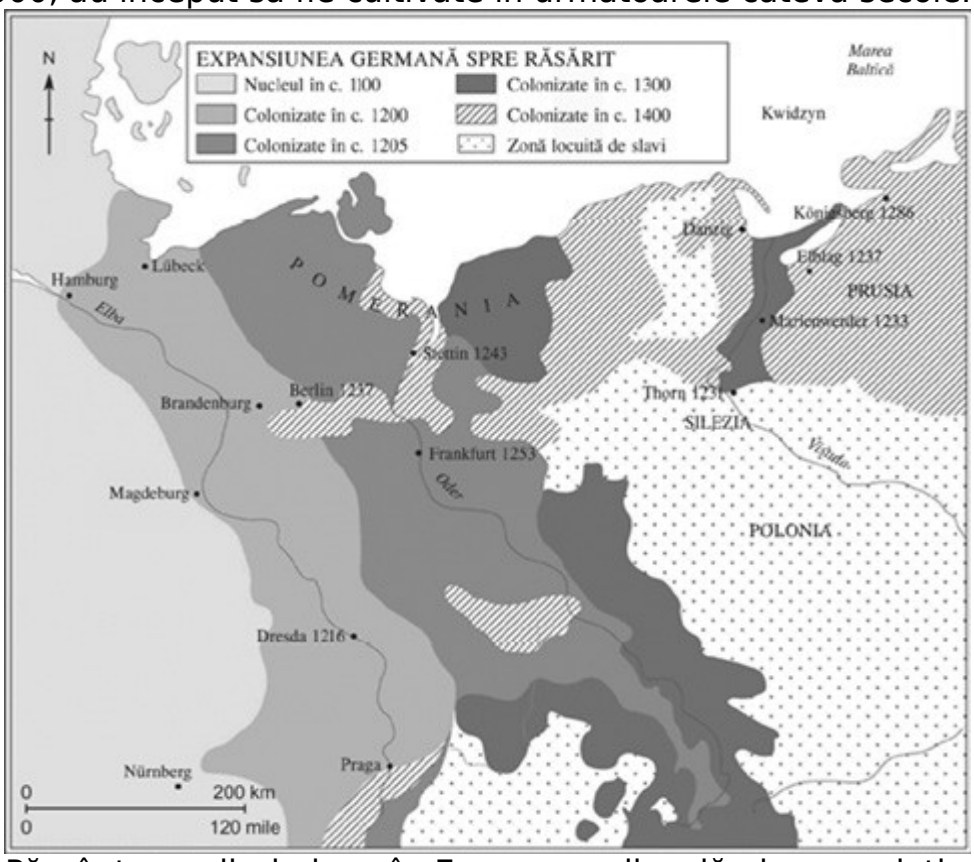

Pământ era din belşug în Europa medievală şi o populaţie din ce în ce mai numeroasă asigura forţa de muncă necesară pentru defrişarea şi lucrarea acestuia.

Deşi lent, peisajul s-a schimbat. Pădurile uriaşe au fost încet-încet defrişate, pe măsură ce satele şi-au extins câmpurile cultivate. În unele locuri erau înfiinţate în mod deliberat colonii de către moşieri şi conducători. Construirea unei mănăstiri într-un loc izolat – aşa cum se întâmpla adesea – era începutul unui nou nucleu de cultivare şi creştere a animalelor, într-un pustiu unde nu erau decât tufişuri şi copaci. Noi terenuri au fost asanate pe ţărmuri sau în mlaştini. În est, o regiune extinsă a fost câştigată prin primele acţiuni de colonizare germane, *Drang nach Osten*. Aici colonizarea era promovată la fel de intens cum a făcut-o mai târziu Anglia elisabetană, în prima epocă a colonizării Americii de Nord.

În ciuda acestor progrese, majoritatea oamenilor au rămas săraci lipiţi pământului. Unii ţărani au avut de câştigat, dar bogăţia suplimentară ajungea de obicei la moşieri, care îşi însuşeau cea mai mare parte a profiturilor. Cei mai mulţi îşi duceau încă viaţa în sărăcie şi chinuiţi, mâncând o pâine de calitate inferioară şi diverse terciuri pe bază de cereale, asezonate cu legume şi doar uneori cu peşte sau carne. Calculele arată că ţăranul consuma aproximativ 2.000 de calorii zilnic (cam cât consumul mediu zilnic al unui sudanez la sfârşitul secolului XX), iar

acestea trebuiau să-i ajungă pentru a face o muncă grea. Dacă semăna grâu, nu mânca făina, ci le-o vindea celor mai bogaţi, păstrând orzul sau secara pentru consumul propriu. Nu avea mari oportunităţi de a-şi îmbunătăţi traiul. Chiar şi atunci când strânsoarea zilelor de clacă la care aveau dreptul moşierii a mai slăbit, aceştia tot deţineau practic monopolul asupra morilor şi carelor, de care ţăranii aveau nevoie pentru a lucra pământul. „Vămuirea” sau taxele de protecţie erau percepute fără a se face distincţie între moşneni şi arendaşi şi era imposibil să scapi de ele.

Cantitatea mai mare de recolte pentru profit destinate pieţelor în plină dezvoltare a transformat treptat moşia feudală independentă într-o unitate de producere cu scopul de a vinde. Pieţele sale se găseau în oraşe, care s-au dezvoltat constant între 1100 şi 1300; populaţia urbană a crescut într-un ritm mai rapid decât cea rurală. Acesta este un fenomen complicat. Noua viaţă urbană era parţial o reabilitare care mergea mână în mână cu resuscitarea comerţului, parţial un indiciu al populaţiei în creştere. Nu se poate spune cu siguranţă care s-a produs mai întâi. Câteva oraşe noi se dezvoltau în jurul unui castel sau al unei mănăstiri.

Uneori acest lucru ducea la instituirea unei pieţe. Multe oraşe noi, mai ales în Germania, au fost în mod deliberat înfiinţate ca nişte colonii. Per total, oraşele înfiinţate cu mult timp în urmă s-au dezvoltat şi mai mult – Parisul este posibil să fi avut aproximativ 80.000 de locuitori în 1340, iar Veneţia, Florenţa şi Genova erau probabil comparabile ca populaţie – dar puţine erau atât de mari.

Exista tendinţa ca oraşele noi să fie legate de posibilităţile economice. Ele erau pieţe de desfacere sau se aflau pe mari rute comerciale, ca Meuse şi Rinul, ori erau grupate într-o zonă cu producţie specializată, precum Flandra, unde Ypres, Arras şi Gent erau deja celebre pentru producţia de postav la sfârşitul secolului al XII-lea, sau Toscana, altă regiune producătoare de pânzeturi şi produse textile finite. Vinul a fost una dintre primele mărfuri agricole aflate în prim-plan în comerţul internaţional şi acesta a stat la baza dezvoltării timpurii a oraşului Bordeaux. Porturile deveneau adesea centre metropolitane ale unor regiuni maritime, aşa cum s-a întâmplat cu Genova şi Bruges.

Reabilitarea comercială a fost cea mai evidentă în Italia, unde comerţul cu lumea exterioară a fost reluat, îndeosebi de Veneţia. În acest mare centru comercial activităţile bancare s-au separat pentru prima dată de schimbarea banilor. Spre mijlocul secolului al XII-lea, indiferent de situaţia curentă a politicii, europenii se bucurau de un comerţ continuu nu doar cu Bizanţul, ci şi cu regiunile arabe din jurul Mediteranei. Dincolo de aceste limite, comerţul cuprindea o lume şi mai largă. La începutul secolului al XIV-lea, aurul transsaharian din Mali a soluţionat o criză a aurului din Europa. Comercianţii italieni făceau deja de mult negoţ în Asia Centrală şi China. Ei le vindeau sclavi din Germania şi Europa Centrală arabilor din Africa şi Levant. Cumpărau postav englezesc şi flamand şi îl duceau la Constantinopol şi Marea Neagră. În secolul al XIII-lea s-a făcut prima călătorie pe mare din Italia până la Bruges; înainte de aceasta se folosiseră Rinul, Ronul şi unele rute terestre. Au fost construite drumuri prin trecătorile din Alpi.

Comerţul se alimenta cu comerţ şi târgurile nord-europene au atras alţi negustori din nord-est. Oraşele germane ale hansei, liga care controla

litoralul Mării Baltice, au oferit un nou debuşeu pentru textilele din vestul Europei şi pentru mirodeniile din Orient. Dar costurile transportului pe cale terestră au fost întotdeauna ridicate; transportarea unor bunuri de la Cracovia la Veneţia le mărea de patru ori preţul.

Geografia economică a Europei a fost, astfel, revoluţionată. În Flandra şi Ţările de Jos redresarea economică a început curând să genereze o populaţie suficient de numeroasă pentru a stimula noi inovaţii agricole. Peste tot, oraşele care puteau scăpa de monopolurile paralizante ale primelor centre manufacturiere s-au bucurat cel mai rapid de o nouă prosperitate. Unul dintre rezultatele vizibile a fost un val uriaş de construcţii. Nu e vorba doar despre casele şi primăriile din oraşele care deveniseră prospere; a existat o moştenire glorioasă şi sub forma bisericilor din Europa – atât marile catedrale, cât şi sutele de biserici parohiale magnifice din mici oraşe englezeşti.

Construcţiile au fost o formă majoră de expresie a tehnologiei medievale.

Arhitectura unei catedrale ridica probleme inginereşti la fel de complexe precum cele ale unui apeduct roman; pentru a le soluţiona, meşteşugarul medieval avea să se transforme treptat în inginer. Tehnologia medievală nu se baza pe ştiinţă în sensul modern, dar a realizat foarte multe acumulând experienţă şi reflectând asupra ei. Poate cea mai mare realizare a sa a fost exploatarea altor forme de energie pentru a înlocui munca manuală şi, prin urmare, pentru a folosi mai eficient şi mai productiv forţa muşchilor. Cricurile, scripeţii şi planurile înclinate au uşurat deplasarea unor greutăţi mari, dar schimbarea a fost cea mai evidentă în agricultură, unde uneltele din metal au devenit tot mai comune începând din secolul al X-lea. Plugul de fier permisese cultivarea solurilor mai dure din văi; deoarece trebuia tras de boi, a urmat dezvoltarea unui jug mai eficient şi, astfel, s-a realizat o tracţiune mai bună. Şi bara pivotală de distribuţie şi gâtarul pentru cal au permis tractarea unor poveri mai grele. Nu au existat multe astfel de inovaţii, dar au fost suficiente pentru a creşte semnificativ controlul cultivatorilor asupra pământului. Ele au impus şi noi cerinţe. Folosirea cailor însemna că trebuia să se cultive mai multe cereale pentru a-i hrăni, ceea ce a dus la noi rotaţii de culturi.

O altă inovaţie a fost răspândirea morăritului; atât morile de vânt, cât şi cele de apă, cunoscute mai întâi în Asia, erau larg răspândite în Europa chiar şi în anul 1000. În secolele următoare, întrebuinţările lor au devenit din ce în ce mai diverse. Vântul înlocuia adesea forţa muşchilor în măcinarea alimentelor, aşa cum se întâmplase deja şi în dezvoltarea unor nave mai bune; apa era folosită ori de câte ori era posibil pentru a asigura energia necesară şi în alte operaţiuni industriale. Ea acţiona ciocane atât pentru piuarea postavului, cât şi pentru forjare (aici inventarea manivelei a jucat un rol extrem de important), un element esenţial în marea expansiune a industriei metalurgice europene din secolul al XV-lea şi strâns legat de creşterea cererii pentru o inovaţie tehnologică din secolul precedent: artileria. Ciocane hidraulice erau folosite şi la fabricarea hârtiei.

Inventarea tiparului a conferit curând acestei industrii o importanţă care a depăşit-o poate chiar şi pe cea a noii prelucrări a metalelor din Germania şi Flandra.

Tiparul şi hârtia aveau propriul potenţial revoluţionar în privinţa

tehnologiei, deoarece cărţile au permis răspândirea mai rapidă şi mai uşoară a tehnicilor printre tot mai numeroşii meşteşugari şi artizani capabili să folosească astfel de cunoştinţe. Unele inovaţii au fost pur şi simplu preluate de la alte culturi: roata de tors a ajuns în Europa medievală din India (deşi aplicarea unei pedale pentru a o putea acţiona cu piciorul pare să fi fost o invenţie europeană din secolul al XVI-lea).

Indiferent de calificările necesare, este clar că în anul 1500 era disponibilă o tehnologie pe care o indică marile investiţii de capital. Ea uşura mai mult ca oricând acumularea de capital suplimentar pentru activităţi de producţie. În plus, disponibilitatea acestui capital trebuie să fi fost mai mare, pe măsură ce noi instrumente au înlesnit afacerile. Italienii medievali au inventat mare parte din contabilitatea modernă, precum şi noi instrumente de creditare pentru finanţarea comerţului internaţional. Cambia apare în secolul al XIII-lea şi, odată cu ea şi cu primii bancheri în adevăratul sens al cuvântului, ne aflăm în pragul capitalismului modern. Răspunderea limitată apare, de asemenea, la Florenţa în 1408. Totuşi, deşi o astfel de schimbare faţă de trecut era colosală prin implicaţie, este uşor să exagerăm dacă uităm la ce scară s-a produs. Cu toată splendoarea palatelor sale, mărfurile expediate de Veneţia medievală într-un an ar fi încăput lejer într-un singur vapor modern mai mare.

Cu toate acestea, terenul câştigat printr-o îmbunătăţire şi o creştere lente era precar. Vreme de secole, viaţa economică a fost fragilă, niciodată prea departe de buza prăpastiei. Agricultura medievală, în ciuda progreselor făcute, era îngrozitor de ineficientă. Solul era abuzat şi epuizat. În afara gunoiului de grajd, nu prea era tratat cu nimic altceva. Pe măsură ce populaţia a crescut şi a fost mai greu să se găsească noi pământuri, exploataţiile familiale s-au micşorat; probabil majoritatea gospodăriilor europene cultivau mai puţin de opt acri în 1300. Doar în câteva locuri (valea Padului era unul dintre ele) s-au făcut investiţii masive în irigaţii sau îmbunătăţiri colective. Mai presus de toate, agricultura era vulnerabilă în faţa vremii; două recolte slabe succesive la începutul secolului al XIV-lea au redus cu o zecime populaţia oraşului Ypres. La nivel local, foametea putea fi rareori combătută prin importuri. Drumurile se deterioraseră după epoca romană, carele erau rudimentare şi, în cea mai mare parte, mărfurile trebuiau cărate cu caii sau catârii. Transportul pe apă era mai ieftin şi mai rapid, dar rareori putea satisface nevoile. Comerţul se putea lovi şi de dificultăţi politice; asalturile violente ale otomanilor au provocat o recesiune treptată în comerţul răsăritean în secolul al XV-lea. Cererea era atât de mică, încât chiar şi o schimbare infimă bulversa soarta anumitor oraşe; producţia de postav din Florenţa şi Ypres a scăzut cu două treimi în secolul al XIV-lea.

Este foarte dificil de generalizat, dar în legătură cu un lucru nu există nicio îndoială: la vremea aceea a avut loc un amplu regres cumulativ. A existat o creştere bruscă a mortalităţii, care nu s-a manifestat peste tot în acelaşi timp, dar a fost evidentă în multe locuri după o serie de recolte slabe, în jurul anului 1320. A început astfel un declin lent al populaţiei care s-a transformat brusc într-un dezastru odată cu apariţia unor epidemii. Acestea sunt adesea amintite după numele uneia dintre ele, „Moartea neagră” din 1348-1350, cea mai violentă pandemie. A fost o ciumă bubonică, dar, fără îndoială, a mascat şi alte boli mortale care au măturat

Europa odată cu ea şi imediat după aceea. Europenii mureau şi de tifos, gripă şi variolă; toate acestea au contribuit la un dezastru demografic de mare amploare. În unele zone a pierit aproximativ o jumătate sau o treime din populaţie; s-a calculat că, în total, Europa a pierdut un sfert din populaţie. O anchetă papală a estimat numărul victimelor la peste 40 de milioane.

Oraşul Toulouse avea în 1335 o populaţie de 30.000 de locuitori şi un secol mai târziu doar 8.000 de oameni mai locuiau aici; la Avignon au murit 1.400 de oameni în doar trei zile.

Nu a existat un tipar universal, dar întreaga Europă a fost zguduită de aceste lovituri. În unele cazuri extreme s-a produs un soi de nebunie colectivă. Căutarea unui ţap ispăşitor sau a celor vinovaţi de răspândirea ciumei lua adesea forma pogromurilor împotriva evreilor; o altă manifestare era arderea pe rug a vrăjitoarelor şi a ereticilor. Psihicul europenilor a rămas marcat până la sfârşitul Evului Mediu, bântuit de imaginile morţii şi ale damnării în pictură, sculptură şi literatură. Fragilitatea ordinii stabilite ilustra echilibrul precar dintre cantitatea de alimente şi populaţie. Când bolile ucideau foarte mulţi oameni, producţia agricolă se prăbuşea; atunci locuitorii oraşelor mureau de foame, dacă nu mureau din cauza ciumei. În jurul anului 1300 se ajunsese deja, probabil, la o stagnare a productivităţii. Atât tehnicile disponibile, cât şi noile terenuri uşor accesibile pentru cultivare atinseseră o limită şi unii au văzut semne ale unei presiuni demografice care epuiza resursele încă de la acea dată. De aici au rezultat regresul puternic din secolul al XIV-lea, iar apoi redresarea lentă din secolul al XV-lea.

Nu este deloc de mirare că o epocă tulburată de astfel de dislocări şi dezastre colosale a fost marcată de conflicte sociale violente. Peste tot în Europa secolele XIV-XV au adus cu sine răscoale ale ţăranilor. S-au remarcat mai ales jacqueria franceză din 1358, care a dus la moartea a peste 30.000 de oameni, şi răscoala ţărănească a lui Wat Tyler din 1381, care a ocupat Londra pentru o vreme. La originea răscoalelor se aflau modurile în care moşierii îşi măriseră cererile împinşi de nevoie şi noile cereri ale perceptorilor regali. În combinaţie cu foametea, ciuma şi războiul, acestea au transformat o existenţă mizerabilă în una intolerabilă. „Suntem oameni după chipul şi asemănarea lui Hristos, dar voi ne trataţi ca pe nişte brute sălbatice”, se plângeau ţăranii englezi care s-au răsculat în 1381. În mod semnificativ, aceştia au făcut apel la standardele creştine ale civilizaţiei lor; cererile ţăranilor medievali erau adesea bine formulate şi eficiente, dar este un anacronism să vedem în ele un socialism incipient.

Dezastrul demografic la o asemenea scară a îmbunătăţit, paradoxal, situaţia unora dintre săraci. Unul dintre rezultatele evidente şi imediate a fost o criză severă a forţei de muncă; sursa de forţă de muncă folosită permanent sub capacităţile ei a secat brusc. A urmat o creştere a salariilor reale. Odată ce impactul imediat al dezastrelor din secolul al XIV-lea a fost absorbit, este posibil ca nivelul de trai al săracilor să fi crescut puţin, căci preţul cerealelor avea o tendinţă descrescătoare. Tendinţa economiei, chiar şi în zonele rurale, de a se îndrepta spre o bază monetară a fost accelerată de criza forţei de muncă. În secolul al XVI-lea, munca iobagilor şi statutul de slugă se diminuaseră foarte mult în Europa Occidentală, în special în Anglia.

Unii moşieri au reuşit să se adapteze. De exemplu, puteau trece de la cultivare, care cerea multă mână de lucru, la creşterea oilor, care necesita mai puţină. În Spania existau încă posibilităţi de a lua în posesiune şi mai mult pământ şi de a trăi direct de pe urma lui. Domeniile maurilor erau răsplata pentru soldatul Reconquistei. În alte părţi, mulţi moşieri şi-au lăsat pur şi simplu necultivate suprafeţele mai puţin fertile.

Este foarte greu să identificăm rezultatele, dar ele au stimulat şi mai mult o transformare socială mai rapidă. Societatea medievală s-a schimbat spectaculos în unele locuri, iar uneori în moduri ciudate între secolele al X-lea şi al XVI-lea.

Chiar şi la sfârşitul acestei perioade, totuşi, ea pare încă foarte îndepărtată de zilele noastre. Obsesia ei pentru statut şi ierarhie este unul dintre indicatori. Omul medieval european era definit de statutul său juridic. În loc să fie un atom social individual, ca să zicem aşa, era punctul de întâlnire a unei serii de coordonate.

Unele dintre acestea erau stabilite prin naştere şi expresia cea mai evidentă a acestui lucru era ideea de nobilime. Societatea nobilă, care avea să supravieţuiască în unele locuri până în secolul XX, era deja prezentă în esenţă în secolul al XIII-lea. Treptat, războinicii se transformaseră în moşieri. Descendenţa a devenit apoi importantă deoarece erau moşteniri în joc. Timp de secole, cei mai mulţi nobili din Europa de Nord au considerat că doar armata, Biserica sau gestionarea propriilor moşii erau ocupaţii demne de statutul lor. Comerţul, mai ales, era un domeniu închis pentru ei, cu excepţia celui practicat prin agenţi. Chiar secole mai târziu, când această barieră a dispărut, ostilitatea faţă de comerţul cu amănuntul a fost ultima la care au renunţat cei cărora le păsa de astfel de lucruri.

Atunci când un rege francez din secolul al XVI-lea şi-a numit vărul portughez

„regele băcan”, a fost deopotrivă grosolan şi spiritual şi, fără îndoială, curtenii au râs la insinuarea sa batjocoritoare.

Valorile nobilimii erau, în esenţă, militare. Prin rafinarea lor treptată au apărut, încet-încet, noţiunile de onoare, loialitate şi sacrificiu de sine dezinteresat, care aveau să fie luate drept model secole de-a rândul de băieţii şi fetele de familie bună. Idealul cavaleresc definea aceste valori şi domolea asprimea codului militar. Avea binecuvântarea Bisericii, care oficia ceremonii religioase la acordarea titlului de cavaler şi la acceptarea de către cavaleri a îndatoririlor lor creştine. Eroul care a ajuns să întruchipeze această idee a fost legendarul rege Arthur, al cărui cult s-a răspândit în multe ţinuturi. Acesta avea să supravieţuiască în idealul gentilomilor şi al comportării alese, oricât de limitate erau acestea în practică.

Bineînţeles, acesta nu a funcţionat niciodată aşa cum ar fi trebuit. Dar puţine mari mituri creatoare funcţionează cum ar trebui; nici teoria feudală a dependenţei, nici democraţia nu o fac. Presiunile războiului şi, mai important, cele economice au fragmentat şi au încurcat mereu obligaţiile sociale. Irealitatea din ce în ce mai pregnantă a ideii de stăpân şi vasal a fost unul dintre factorii care au favorizat creşterea puterii regelui. Apariţia unei economii monetare a avut şi ea o contribuţie: serviciile au trebuit să fie din ce în ce mai mult plătite în bani lichizi, iar arendele au devenit mai

importante decât serviciile conexe. Unele surse de venit feudale au rămas fixe în termeni făcuţi inutili de schimbările preţurilor reale. Avocaţii au dezvoltat instrumente care permiteau atingerea unor noi scopuri în cadrul unei structuri „feudale” tot mai ireale şi mai perimate.

Nobilimea medievală era de mult deschisă nou-veniţilor acest lucru s-a dovedit a fi din ce în ce mai puţin adevărat cu trecerea timpului. În unele locuri s-au făcut chiar încercări de a închide definitiv câte o castă conducătoare. Totuşi, societatea europeană genera mereu noi tipuri de bogăţie şi chiar de putere care nu îşi puteau găsi loc în vechile ierarhii şi le-au contestat. Cel mai evident exemplu este apariţia comercianţilor bogaţi. Aceştia cumpărau adesea pământuri; nu era doar investiţia economică supremă într-o lume în care existau puţine oferte, ci putea deschide, de asemenea, calea spre o schimbare de statut pentru care deţinerea de pământuri era fie o necesitate juridică, fie una socială. În Italia, negustorii au devenit uneori nobilimea anumitor oraşe comerciale şi manufacturiere. Peste tot, ei constituiau totuşi o provocare simbolică la adresa unei lumi în care, teoretic, nu aveau niciun loc. Curând şi-au dezvoltat propriile forme sociale – bresle, ghilde, corporaţii – care le redefineau rolul social.

Ascensiunea clasei comercianţilor a fost aproape paralelă cu dezvoltarea oraşelor; apariţia comercianţilor era indisolubil legată de cel mai dinamic element al civilizaţiei europene medievale. Fără intenţie, cel puţin la început, târgurile şi oraşele au cuprins între zidurile lor o mare parte a istoriei viitoare a Europei. Deşi independenţa lor varia foarte mult în drept şi în practică, au existat şi în alte ţări paralele cu mişcarea comunală italiană. Mai ales unele oraşe din estul Germaniei erau independente, ceea ce explică într-o anumită măsură de ce a apărut aici puternica Ligă hanseatică, incluzând peste 150 de oraşe libere. Şi oraşele flamande s-au bucurat de un grad ridicat de libertate; oraşele franceze şi engleze aveau, de regulă, mai puţină. Totuşi, moşierii de pretutindeni căutau sprijinul oraşelor împotriva regilor, în timp ce regii căutau sprijinul orăşenilor şi al bogăţiei acestora împotriva supuşilor lor prea puternici. Aceştia au oferit anumitor oraşe carte şi privilegii. Zidurile care înconjurau oraşele medievale erau atât simbolul, cât şi o garanţie a imunităţii acestora. Dispoziţiile moşierilor nu erau valabilie aici şi uneori implicaţia lor antifeudală era şi mai explicită: şerbii, de exemplu, îşi puteau câştiga libertatea în unele oraşe dacă locuiau în ele timp de un an şi o zi.

„Aerul oraşului îi eliberează pe oameni”, afirma un proverb german. Comunele şi, în cadrul acestora, breslele erau asociaţii de oameni liberi izolaţi multă vreme într-o lume lipsită de libertate. Târgoveţul – burghezul, locuitorul unui burg sau târg – era un om care îşi apăra drepturile într-un univers al dependenţei.

O mare parte a istoriei din spatele acestei stări de fapt rămâne necunoscută căci este, în cea mai mare parte, istoria unor oameni necunoscuţi. Comercianţii bogaţi care au devenit de obicei personajele dominante ale noii vieţi urbane şi care luptau pentru privilegiile lor colective ies destul de mult în evidenţă, spre deosebire de predecesorii lor mai săraci. Înainte, comerciantul nu era probabil decât negustorul ambulant de obiecte exotice şi de lux pe care moşia europeană medievală nu şi le putea asigura singură. Multă vreme schimburile comerciale

obişnuite nu au avut nevoie de un intermediar: meşteşugarii îşi vindeau propriile mărfuri şi cultivatorii propriile produse. Totuşi, într-un fel sau altul, în oraşe au apărut persoane care făceau legătura între acestea şi zonele rurale, iar succesorii lor aveau să fie cei care au folosit capital pentru a comanda în avans întregul necesar de produse pentru piaţă.

Nu trebuie să ne mire faptul că libertatea practică, juridică şi personală din aceste societăţi era mult mai mare în cazul bărbaţilor decât în cazul femeilor (deşi existau încă persoane de ambele sexe lipsite de libertate în pătura de jos a societăţii). Fie că erau de familie nobilă, fie că aparţineau unei familii de rând, femeile din Europa medievală au suferit, în comparaţie cu bărbaţii, importante handicapuri juridice şi sociale, aşa cum s-a întâmplat în toate civilizaţiile care au existat vreodată. Drepturile lor la moştenire erau adesea restricţionate; puteau moşteni un fief, de exemplu, dar nu puteau fi stăpânele acestuia, fiind obligate să desemneze bărbaţi care să îndeplinească obligaţiile respective. În toate clasele aflate pe o scară inferioară multe corvezi trebuiau îndeplinite de femei; chiar şi în secolul XX în Europa existau ţărănci care lucrau pământul, aşa cum se întâmplă astăzi şi în unele părţi din Africa şi Asia.

Existau elemente teoretice în statutul inferior al femeilor şi un rol important l-a avut aici Biserica. În parte, era vorba despre atitudinea sa tradiţional ostilă cu privire la sexualitate. Învăţăturile sale nu au putut găsi niciodată o justificare pentru sex, cu excepţia rolului său în reproducerea speciei. Femeia fiind considerată vinovată pentru alungarea omului din paradis şi o tentaţie permanentă spre concupiscenţă, Biserica s-a folosit de influenţa sa pentru a sprijini dominarea societăţii de către bărbaţi. Cu toate acestea, mai sunt multe de spus. Alte societăţi au contribuit mai mult la izolarea şi oprimarea femeilor decât creştinătatea, iar Biserica a oferit, cel puţin, singura alternativă respectabilă la viaţa domestică până în vremurile moderne; istoria femeilor religioase este plină de exemple de femei extraordinare cu aplecare spre ştiinţă, spiritualitate şi cu talente administrative. Şi poziţia cel puţin a unei minorităţi de femei de familie nobilă a fost uşor îmbunătăţită de idealizarea femeilor în codurile de conduită cavalerească din secolele XIII-XIV. Au existat aici o idee de dragoste romantică şi dreptul de a fi servite, o etapă spre o civilizaţie superioară.

În esenţă, nicio Biserică creştină nu le-ar fi putut nega vreodată femeilor atâtea drepturi câte le-au fost negate în alte culturi. Cele mai adânci rădăcini a ceea ce generaţiile următoare aveau să numească „eliberarea” femeilor se află, din acest motiv, în cultura occidentală, având în multe locuri un rol perturbator, exotic şi revoluţionar. Totuşi, în Evul Mediu astfel de idei au avut probabil un impact foarte mic chiar şi asupra vieţii europencelor. Femeile din Europa medievală erau mai egale în faţa morţii decât ar fi astăzi femeile bogate şi cele sărace din Asia, dar la fel erau şi bărbaţii. Femeile trăiau mai puţin decât bărbaţii, se pare, iar naşterile frecvente şi o rată ridicată a mortalităţii explică fără îndoială acest lucru.

Obstetrica medievală a rămas, ca şi alte ramuri ale medicinei, tributară lui Aristotel şi Galen; nu exista nimic mai bun disponibil. Dar şi bărbaţii mureau de tineri. Toma de Aquino nu a trăit decât 47 de ani – şi astăzi nu se consideră că filosofia este solicitantă din punct de vedere fizic. Cam aceasta era vârsta până la care putea spera să ajungă în mod normal un

bărbat de 20 de ani dintr-un oraş medieval: era norocos dacă apucase măcar această vârstă şi dacă scăpase de rata feroce a mortalităţii infantile care impunea o medie de viaţă de aproximativ 33 de ani şi o rată a mortalităţii cam de două ori mai ridicată decât cea din ţările industrializate de astăzi. Bineînţeles, judecând după standardele Antichităţii, în măsura în care acestea pot fi desluşite, nu era deloc rău.

Acest aspect ne aminteşte de un ultim element de noutate din marea varietate a Evului Mediu; acesta ne-a lăsat mijloacele de a mai evalua câteva dintre dimensiunile vieţii umane. Din aceste secole datează primele colecţii de date pe baza cărora se pot face estimări justificate. În 1087, când funcţionarii lui William Cuceritorul au străbătut Anglia pentru a le pune întrebări locuitorilor săi şi a-i înregistra structura şi bogăţia în *Domesday Book*, indicau, fără să ştie, calea spre o nouă epocă. S-au strâns şi alte date, mai ales în scopuri fiscale, în următoarele câteva secole. Unele s-au păstrat, împreună cu primele forme de contabilitate ce reduc agricultura şi afacerile la cantităţi. Graţie lor, istoricii pot vorbi cu mai multă siguranţă despre societatea Evului Mediu târziu decât despre cele anterioare.

10
Noi limite, noi orizonturi

În Orientul Mijlociu, europenii erau numiţi până nu demult „franci”, cuvânt folosit pentru prima dată în Bizanţ cu referire la creştinii occidentali. Termenul a prins şi în alte părţi şi, o mie de ani mai târziu, era încă folosit, cu diferite distorsionări şi pronunţii, din Golful Persic până în China. Aceasta este mai mult decât o simplă curiozitate istorică; este un fapt ce ne aminteşte că noneuropenii au fost uimiţi de la început de unitatea, nu de diversitatea popoarelor apusene şi că le-au considerat multă vreme un singur popor.

Rădăcinile acestei idei pot fi văzute în începuturile îndepărtate ale îndelungatului şi victoriosului atac al Europei asupra lumii, când a început să se facă simţită în sfârşit o relaxare a presiunilor la frontiera sa de est şi pe coastele de nord. În jurul anului 1000, străinii erau ţinuţi în frâu; apoi au început să fie creştinaţi. Într-o perioadă scurtă, Polonia, Ungaria, Danemarca şi Norvegia au ajuns să fie conduse de regi creştini. O ultimă mare ameninţare, atacul mongolilor, abia urma, e adevărat, dar la vremea aceea era de neimaginat. În secolul al XI-lea, de asemenea, începuse deja retragerea islamului. Palermo a fost cucerit de normanzii recent creştinaţi în 1071, după 250 de ani de ocupaţie musulmană. Influenţa islamului asupra Europei de Sud a scăzut din cauza declinului Califatului Abbasid în secolele VIII-IX.

Lupta cu islamul avea să continue intens până în secolul al XV-lea.

Creştinismul, cea mai profundă sursă a conştiinţei de sine europene, i-a conferit unitate şi fervoare. O fervoare similară a ajuns să fie generată şi printre musulmani, fiind uneori proclamată *jihad* sau Război Sfânt, dar efectele sale au părut mult mai reduse şi mai superficiale decât în rândul europenilor, pe care religia i-a unit într-o mare acţiune morală şi spirituală. Le-a alimentat sentimentul de identitate. Dar aceasta nu era decât o faţă a

medaliei. Ea a autorizat în acelaşi timp poftele de prădător ale clasei militare ce domina societatea laică. Războaiele cruciate aveau să ofere prăzi şi libertate de acţiune la o scară fără precedent în luptele de pe teritoriul creştinătăţii. Păgânii puteau fi jefuiţi cu conştiinţa curată.

Normanzii, prădători recunoscuţi dintotdeauna, au fost în avangardă, cucerind sudul Italiei şi Sicilia de la arabi, misiune îndeplinită până în anul 1100. (Aproape întâmplător, au cucerit şi ultimele posesiuni bizantine din Apus.) Cealaltă mare luptă din Europa împotriva islamului a fost epopeea istoriei spaniole, Reconquista, al cărei punct culminant s-a înregistrat în 1492, când Granada, ultima fortăreaţă musulmană din Spania, a fost cucerită de armatele Regilor Catolici.

Spaniolii ajunseseră să vadă Reconquista ca pe o cauză religioasă, iar astfel putuseră atrage războinici doritori de pământuri din toată Europa încă de la începuturile sale, în secolul al XI-lea. Dar aceasta se inspirase şi din aceeaşi reînsufleţire religioasă şi aceeaşi învigorare din Apus care s-au exprimat printr-o succesiune de acţiuni de amploare în Siria şi Palestina, amintite sub numele de

„cruciade”. Strict vorbind, numele acesta desemnează o serie de evenimente mai îndelungate şi cu o acoperire geografică mai largă decât cele petrecute în aproximativ două secole considerate de obicei era cruciadelor. Partea fundamentală a cruciadei era autorizarea de către papă ca aceia care luau parte la ea să aibă dreptul la „indulgenţe”, permiţându-le o scurtare a timpului petrecut în purgatoriu după moarte şi, uneori, statutul de martir dacă mureau efectiv în timpul cruciadei. Pe această bază, încă se iniţiau cruciade chiar şi în secolul al XV-lea, ale căror ţinte erau adesea foarte diferite de ambiţia de a face fapte vitejeşti în Ţara Sfântă care îi însufleţise pe primii cruciaţi – împotriva maurilor din Spania, a slavilor păgâni din ţinuturile baltice, a ereticilor creştini din Franţa şi chiar împotriva unor monarhi creştini care stârniseră mânia papei.

Ca forţe modelatoare, primele patru cruciade au fost totuşi de departe cele mai importante. Deşi nu şi-au atins scopul – nu au restaurat supremaţia creştinilor în Ţara Sfântă – au lăsat o moştenire profundă. În Levant au înfiinţat pentru scurt timp noi societăţi coloniale; au rănit grav – poate mortal – imperiul creştin răsăritean; mai presus de toate, au marcat pe termen lung psihologia şi conştiinţa de sine a vest-europenilor. Prima şi cea mai de succes cruciadă a fost lansată în 1096. În mai puţin de trei ani cruciaţii au cucerit Ierusalimul, unde au sărbătorit triumful Evangheliei Păcii prin înfiorătorul masacru al prizonierilor lor, inclusiv al femeilor şi copiilor.

Cruciada a doua (1147-1149), dimpotrivă, a început cu un masacru reuşit (al evreilor din Renania), dar după aceea, deşi prezenţa unui împărat şi a unui rege al Franţei îi conferea o mai mare importanţă decât celei anterioare, a fost un dezastru. Nu a reuşit să cucerească Edessa, oraşul a cărui pierdere avusese o contribuţie însemnată la declanşarea cruciadei, şi l-a discreditat mult pe Sfântul Bernard, cel mai înfocat susţinător al ei (deşi a avut un rezultat secundar destul de important atunci când o flotă engleză a cucerit Lisabona de la arabi şi aceasta i-a fost cedată regelui Portugaliei). Apoi, în 1187, Saladin a recucerit Ierusalimul pentru islam. Cruciada a treia (1189-1192) a fost cea mai spectaculoasă din punct de vedere social. Au luat parte la ea un împărat german (care s-

a înecat pe parcurs) şi regii Angliei şi Franţei. Aceştia s-au certat între ei şi cruciaţii nu au reuşit să recucerească Ierusalimul. Niciun mare monarh nu a răspuns apelului papei Inocenţiu al III-lea de a participa la următoarea cruciadă, spre deosebire de mulţi latifundiari dornici de pământ; veneţienii au finanţat expediţia, care a început în 1202. A fost imediat deturnată de amestecul în conflictele dinastice din

Bizanţ, ceea ce le-a convenit veneţienilor, care au ajutat la recucerirea Constantinopolului pentru un împărat detronat. A urmat îngrozitorul jaf al oraşului, în 1204, şi acesta a fost sfârşitul cruciadei a patra, a cărei realizare a fost înfiinţarea unui „Imperiu Latin" la Constantinopol, care nu a supravieţuit decât o jumătate de secol.

Au mai fost lansate câteva cruciade în secolul al XIII-lea, dar, deşi au ajutat la amânarea pentru scurt timp a pericolelor care ameninţau Bizanţul, ultimul bastion creştin din Palestina, Acra, a căzut în mâinile musulmanilor în 1281 şi după aceea cruciadele spre Ţara Sfântă şi-au pierdut orice forţă independentă.

Poate că unii erau încă însufleţiţi de imboldul religios, dar primele patru cruciade arătaseră mult prea adesea faţa hidoasă a lăcomiei. Ele au fost primele exemple de imperialism european în afara continentului, atât prin combinaţia caracteristică de scopuri nobile şi infame, cât şi prin colonialismul eşuat. În timp ce în Spania şi în teritoriile păgâne din Germania europenii au împins mai departe frontiera colonizării, în Siria şi Palestina au încercat să transplanteze unele instituţii occidentale într-un cadru îndepărtat şi exotic şi să pună mâna pe teritorii şi bunuri care nu mai erau uşor de obţinut în Europa. Au făcut acest lucru cu conştiinţa curată deoarece oponenţii lor erau nişte păgâni care se instalaseră prin cuceriri în cele mai sfinte locuri ale creştinătăţii. „Creştinii au dreptate, păgânii greşesc", susţinea *Chanson de Roland*, şi aceasta sintetizează probabil destul de bine răspunsul oricărui cruciat la scrupulele privind acţiunile sale.

Succesele de scurtă durată ale primei cruciade au datorat mult unei etape trecătoare de slăbiciune şi anarhie din lumea islamică. Transplanturile firave ale statelor france şi al imperiului latin al Constantinopolului nu aveau să dureze. Dar au fost şi rezultate mai de durată, în primul rând în relaţiile dintre creştinism şi islam, generând vreme de secole un sentiment de separare ideologică ireconciliabilă între două credinţe cu origini foarte asemănătoare. Ceea ce un savant a numit în mod grăitor „un potop de denaturări" ale islamului se făcea deja simţit în creştinătatea occidentală la începutul secolului al XII-lea. Printre altele, a eliminat posibilitatea ca aceste două religii să conviеţuiască, aşa cum se întâmplase uneori în Spania, şi să fie oprită erodarea culturii creştine de acolo de către învăţăturile musulmane. Dar divizarea creştinătăţii a fost accentuată şi de cruciade; prădarea Constantinopolului fusese opera cruciaţilor. În plus, cruciadele au lăsat ca moştenire o nouă atitudine în creştinismul occidental, un ton militant şi o agresivitate care avea să erupă adesea în secolele următoare (când avea, de asemenea, să poată profita de pe urma superiorităţii tehnologice). Aici se află rădăcinile unei mentalităţi care, odată secularizată, urma să alimenteze cultura epocii moderne, ce a cucerit întreaga lume. Nici nu avea să se încheie bine Reconquista, că spaniolii urmau să caute în Americi câmpul de luptă al

unei noi cruciade.

Cu toate acestea, Europa nu a fost niciodată impenetrabilă la influenţa islamică. În timpul acestor lupte a importat şi a inventat noi obiceiuri şi instituţii.

Oriunde s-au confruntat cu islamul, fie în teritoriile cruciadelor, fie în Sicilia, fie în Spania, vest-europenii au găsit lucruri de admirat. Uneori au preluat obiecte de lux care nu se găseau în ţările lor: haine de mătase, parfumuri şi noi feluri de mâncare. Unii cruciaţi au luat obiceiul de a se îmbăia mai des. Se poate să fi fost un obicei nefericit, căci a adăugat o tentă de infidelitate religioasă unui obicei deja descurajat în Europa, unde băile publice erau asociate cu licenţiozitatea sexuală. Curăţenia nu ajunsese încă să fie asociată cvasiautomat cu cucernicia.

Una dintre instituţiile care au cristalizat creştinătatea militantă în Evul Mediu târziu a fost ordinul militar al cavalerilor. Acesta unea soldaţi care depuneau jurăminte ca membri ai unui ordin religios şi ai unei discipline acceptate de a lupta în numele credinţei. Unele dintre aceste ordine au devenit foarte bogate, având aşezăminte în multe ţări. Cavalerii Sfântului Ioan de Ierusalim (care există şi astăzi) aveau să se afle secole de-a rândul în avangarda luptei împotriva islamului. Cavalerii Templieri au ajuns să aibă o putere şi o prosperitate atât de mari, încât au fost distruşi de un rege francez care se temea de ei, iar ordinele cavalereşti spaniole Calatrava şi Santiago s-au aflat în fruntea Reconquistei.

Un alt ordin militar opera în nord, Cavalerii Teutoni, călugării războinici ce reprezentau capul de lance al înaintării germanice în ţinuturile baltice şi slave. Şi aici zelul misionar s-a combinat cu lăcomia şi stimulul reprezentat de sărăcie pentru a schimba atât harta, cât şi cultura unei întregi regiuni. Impulsul colonizator care a eşuat în Orientul Mijlociu a avut un succes de durată mai la nord. Expansiunea germană spre răsărit a cuprins o amplă migraţie a populaţiei, un val de bărbaţi şi femei care, sute de ani, au defrişat păduri, au înfiinţat gospodării şi sate, au întemeiat oraşe, au construit fortăreţe pentru a le proteja, precum şi mănăstiri şi biserici.

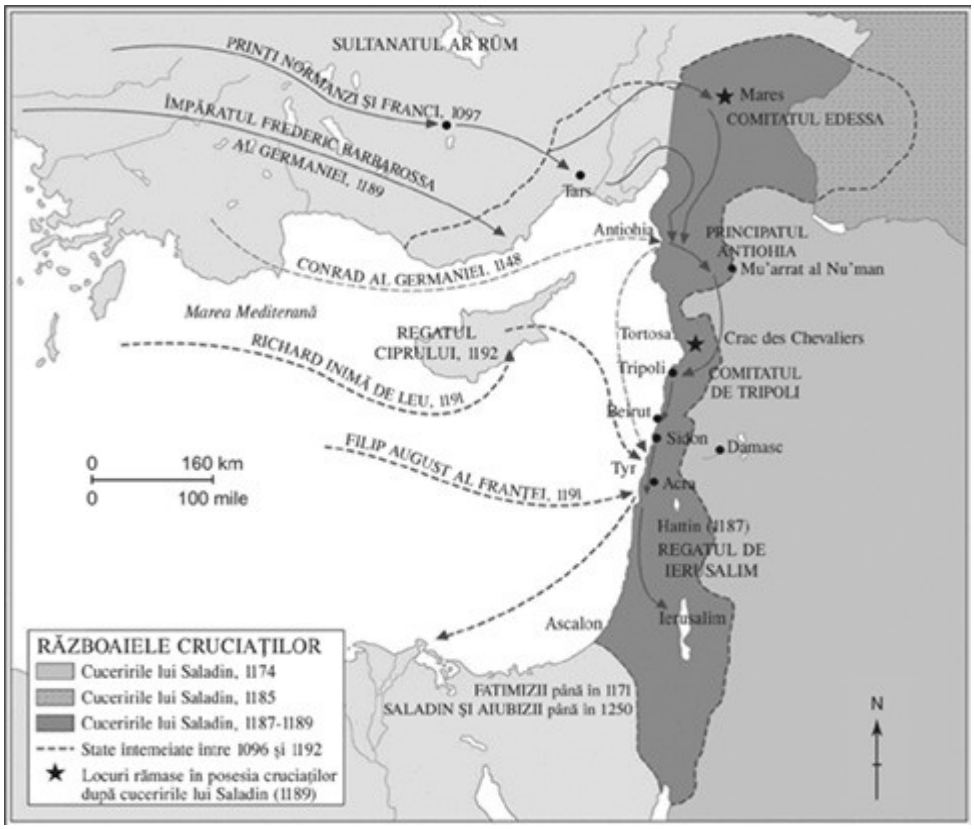

Deşi marea expansiune a estului german dintre 1100 şi 1400 a trasat o nouă hartă economică, culturală şi etnică, a ridicat încă o barieră în calea unificării celor două tradiţii creştine. Din cauza supremaţiei papei în Apus, în Evul Mediu târziu catolicismul a devenit mai intransigent şi mai inacceptabil ca niciodată pentru ortodoxie. Începând din secolul al XII-lea Rusia s-a separat din ce în ce mai mult de Europa Apuseană prin tradiţiile şi experienţa ei istorică aparte.

Capturarea de către mongoli a Kievului în 1240 fusese o lovitură la fel de grea pentru creştinismul răsăritean ca şi prădarea Constantinopolului în 1204. I-a învins şi pe cnejii moscoviţi. Cu Bizanţul în declin şi germanii şi suedezii suflându-le în ceafă, ruşii aveau să le plătească tribut mongolilor şi succesorilor lor tătari din Hoarda de Aur secole de-a rândul. Această lungă perioadă de dominaţie de către un popor nomad eurasiatic a fost altă experienţă istorică ce a separat Rusia de cea mai mare parte a Europei.

Dominaţia tătară a avut cel mai mare impact asupra cnezatelor ruseşti din sud, zona în care operaseră armatele mongole. În Rusia a apărut un nou echilibru; Novgorodul şi Moscova au dobândit o nouă importanţă după ce Kievul a intrat într-un con de umbră, deşi amândouă le plăteau tătarilor tribut în argint, recruţi şi forţă de muncă. Emisarii lor, ca şi alţi cneji ruşi, trebuiau să meargă în capitala tătarilor, la Sarai, pe Volga, şi să încheie înţelegeri separate cu cuceritorii lor. A fost o perioadă de mari dislocări şi haos în tiparele de succesiune ale statelor ruseşti. Atât politica tătarilor, cât şi lupta pentru supravieţuire i-au avantajat pe cei mai despotici. Viitoarea tradiţie politică a Rusiei era modelată acum de experienţa tătară aşa cum fusese marcată de moştenirea ideilor imperialiste din Bizanţ.

Treptat, Moscova s-a impus ca focarul unei noi tendinţe spre centralizare. Acest proces se poate distinge chiar din timpul domniei fiului

lui Aleksandr Nevski, care conducea Marele Cnezat al Moscovei. Succesorii săi aveau sprijinul tătarilor, care îi considerau nişte perceptori foarte eficienţi. Biserica nu a opus nicio rezistenţă şi reşedinţa mitropolitului a fost mutată de la Vladimir la Moscova în secolul al XIV-lea.

Între timp apăruse o nouă provocare la adresa ortodoxiei în Europa.

Lituanienii, ultima naţiune păgână de pe continent, s-au convertit la catolicism spre sfârşitul secolului al XIV-lea, iar marele lor duce Jogaila a încorporat mari porţiuni din teritoriile slave în posesiunile sale, inclusiv suprafeţe însemnate din Prusia, Polonia şi Ucraina, cu tot cu oraşul Kiev, pe care le-au stăpânit trei secole.

Din secolul al XVI-lea au format o republică nobiliară, cu monarhi aleşi în ceea ce se numea uniunea statală polono-lituaniană. Din fericire pentru ruşi, lituanienii au luptat şi împotriva germanilor; ei au fost cei care, la Grünwald, au înfrânt în 1410 armata Ordinului Teutonic.

Căderea Constantinopolului a declanşat o mare schimbare în Rusia; ortodoxia răsăriteană trebuia acum să-şi găsească centrul aici, nu în Bizanţ.

Clericii ruşi au ajuns curând să aibă sentimentul că în spatele acestor evenimente se afla un scop complex. Bizanţul, credeau ei, îşi trădase moştenirea căutând un compromis religios la conciliul de la Florenţa. „Constantinopolul a căzut”, scria mitropolitul Moscovei, „deoarece a părăsit adevărata credinţă ortodoxă… Nu este decât o singură Biserică adevărată pe pământ, Biserica Rusiei”. Câteva decenii mai târziu, la începutul secolului al XVI-lea, un călugăr îi putea scrie conducătorului Marelui Cnezat al Moscovei pe un ton relativ nou: „Au căzut două

Rome, dar a treia încă stă în picioare şi o a patra nu va mai fi. Maria Ta eşti singurul domn creştin din lumea asta, stăpân peste toţi creştinii credincioşi”.

Sfârşitul Bizanţului a venit atunci când alte modificări istorice au făcut posibilă şi probabilă ieşirea Rusiei din haos şi de sub dominaţia tătarilor. Hoarda de Aur era măcinată de disensiuni în secolul al XV-lea, iar expansiunea lituanienilor se oprise. Acestea erau adevărate oportunităţi, iar în 1462 pe tronul Marelui Cnezat al Moscovei a ajuns un conducător capabil să profite de ele. Ivan cel Mare (Ivan al III-lea) a dat Rusiei un grad de definire şi de realitate similar celui dobândit de Anglia şi Franţa începând din secolul al XII-lea. Unii l-au considerat primul conducător naţional al Rusiei. Consolidarea teritorială a stat la baza realizărilor sale. Atunci când Marele Cnezat al Moscovei a alipit republicile Pskov şi Novgorod, autoritatea sa se întindea, cel puţin în teorie, până la munţii Ural. Oligarhiile care conduseseră republicile au fost deportate, fiind înlocuite de oameni cărora Ivan le acorda pământuri în schimbul loialităţii. Şi negustorii germani ai hansei care dominau comerţul acestor republici au fost expulzaţi.

Tătarii au mai atacat o dată Moscova, în 1481, dar au fost forţaţi să se retragă, iar două invazii în Lituania i-au asigurat lui Ivan o mare parte din Rutenia Albă şi Rusia Mică în 1503. Succesorul său a cucerit Smolenskul în 1514.

Ivan cel Mare a fost primul suveran rus care a instituit titlul de „ţar”. Era o evocare conştientă a unui trecut imperial, o revendicare a moştenirii cezarilor, cuvântul care stătea la originea sa. În 1472 Ivan s-a căsătorit cu

o nepoată a ultimului împărat bizantin. A fost numit „autocrat prin voia Domnului” şi în timpul domniei sale a fost adoptată acvila bicefală, care avea să rămână parte a emblemei suveranilor ruşi până în 1917. Aceasta a dat o tentă şi mai bizantină monarhiei ruse şi istoriei Rusiei, care a devenit şi mai deosebită de cea a Europei Apusene. În 1500 vest-europenii recunoşteau deja un tip distinct de monarhie în Rusia; se admitea că Vasile, urmaşul lui Ivan, avea asupra supuşilor săi o putere despotică mai mare decât a oricăror alţi suverani creştini.

Privind retrospectiv, o parte din viitorul Europei poate fi întrezărit deja în anul 1500. De secole se desfăşura un amplu proces de redefinire şi formare.

Graniţele terestre ale Europei erau acum trasate; spre est avansul era blocat de consolidarea Rusiei creştine, în Balcani de Imperiul Otoman al islamului. Primul val de expansiune dincolo de hotarele sale, cel cruciat, se epuizase practic în jurul anului 1250. Odată cu instalarea stăpânirii otomane în secolul al XV-lea, Europa a fost din nou obligată să intre în defensivă în zona de est a Mediteranei şi în Balcani. Statele ghinioniste care aveau teritorii expuse în răsărit, precum Veneţia, au trebuit să le apere cât de bine puteau. Între timp, altele începeau să-şi îndrepte privirile către orizonturile oceanice. Era pe cale să înceapă o nouă fază a relaţiilor Europei Apusene cu restul lumii.

În 1400, europenii continuau să considere Ierusalimul centrul lumii. Deşi vikingii traversaseră Atlanticul, încă erau oameni care credeau că lumea, deşi sferică, era formată din trei continente, Europa, Asia şi Africa, în jurul unei mări înconjurate de uscat din toate părţile, Mediterana. O revoluţie uriaşă – cea mai mare de la expansiunea mongolă – era pe cale să se producă. Aceasta avea să înlăture pentru totdeauna astfel de perspective. Calea spre ea se afla dincolo de oceane deoarece în toate celelalte direcţii nu se mai putea avansa. Primele contacte directe ale Europei cu Asia avuseseră loc mai mult pe uscat decât pe apă.

Rutele caravanelor din Eurasia Centrală au constituit principalul canal de comunicare şi aduceau mărfuri spre vest, pentru a fi livrate mai departe din porturile de la Marea Neagră sau din Levant. În rest, corăbiile rareori s-au aventurat mai la sud de Maroc până în secolul al XV-lea. Apoi devine vizibil un val tot mai mare de iniţiative maritime. Odată cu el începea epoca adevăratei istorii a lumii.

Una dintre explicaţiile sale este tehnologică, reprezentată de dobândirea unor noi instrumente şi abilităţi. Pentru a străbate oceanele era nevoie de alte corăbii şi de noi tehnici de navigaţie cu rază mare de acţiune şi acestea au devenit disponibile începând din secolul al XIV-lea, făcând astfel posibil marele efort de explorare datorită căruia secolul al XV-lea a fost numit „epoca explorărilor”. În ceea ce priveşte proiectarea de nave au existat două schimbări cruciale. Una a fost specifică, adoptarea cârmei articulate pe etambou; deşi nu ştim exact când s-a produs acest lucru, unele corăbii aveau deja aşa ceva în anul 1300. Cealaltă a fost un proces mai lent şi mai complex de îmbunătăţire a velaturii. Aceasta a fost însoţită de o creştere a dimensiunii corăbiilor. Un comerţ maritim mai complex a dat, fără îndoială, un imbold acestor progrese. În anul 1500, „coga” medievală rotunjoară din nordul Europei, cu o singură pânză pătrată prinsă de un catarg, se transformase într-o corabie cu până la trei

catarge şi vele mixte. Arborele mare avea încă pânze pătrate, dar mai multe; arborele artimon avea o velă latină mare, împrumutată din tradiţia mediteraneeană; arborele trinchet putea avea mai multe pânze pătrate, dar şi vele aurice, nou-inventate, fixate de un bompres. Împreună cu vela latină de la pupa, aceste vele de trinchet făceau corăbiile mult mai uşor de manevrat; acestea puteau urma mult mai îndeaproape direcţia vântului.

Odată ce aceste inovaţii au fost adoptate, designul navelor avea să rămână practic neschimbat (deşi a mai fost rafinat) până la apariţia motorului cu abur.

Deşi i s-ar fi părut mici şi înghesuite, corăbiile lui Columb ar fi putut fi perfect manevrate de un căpitan de cliper din secolul al XIX-lea. De vreme ce aveau la bord tunuri – deşi micuţe în comparaţie cu cele de mai târziu – ele ar fi fost şi pe placul lui Nelson.

Până în 1500 se făcuseră deja unele progrese fundamentale şi în privinţa navigaţiei. Vikingii fuseseră primii care demonstraseră cum se poate naviga pe ocean. Ei aveau corăbii şi cunoştinţe de navigaţie mai bune decât tot ce existase până atunci în Europa. Folosindu-se de Steaua Polară şi de soare, a cărui înălţime deasupra orizontului la latitudini nordice la amiază fusese calculată în tabele de un astronom irlandez din secolul al X-lea, ei traversaseră Atlanticul urmând o paralelă. Apoi, din secolul al XIII-lea, există dovezi privind două mari inovaţii. În această perioadă busola a ajuns să fie folosită pe scară largă în Mediterana (ea exista deja în China, dar – deşi pare probabil – nu se ştie dacă sau cum a fost transmisă din Asia în Orientul Mijlociu), iar în 1270 apare prima referire la o hartă marină, folosită pe o corabie implicată într-o cruciadă. Următoarele două secole au dat naştere geografiei moderne şi explorărilor. Sub imboldul câştigurilor comerciale, al zelului misionar şi al posibilităţilor de ordin diplomatic, unii prinţi au început să finanţeze cercetările. În secolul al XV-lea au ajuns să-şi angajeze propriii cartografi şi hidrografi. Cel mai de seamă dintre aceşti prinţi a fost fratele regelui Portugaliei, Henric „Navigatorul”, cum aveau să-l numească ulterior unii savanţi vorbitori de limbă engleză (în mod inadecvat, căci el nu a navigat niciodată).

Portughezii aveau o linie lungă de coastă la Atlantic. Se învecinau cu Spania pe uscat, iar comerţul mediteraneean le era din ce în ce mai greu accesibil din cauza forţei armate experimentate cu care îl păzeau italienii. Aproape inevitabil, se pare, au fost obligaţi să se îndrepte înspre Atlantic. Începuseră deja să se familiarizeze cu apele nordice atunci când prinţul Henric a început să echipeze şi să lanseze o serie de expediţii maritime. Iniţiativa sa a fost decisivă. Din diferite motive, i-a îndreptat pe compatrioţii lui spre sud. Aurul şi piperul, se ştia, se găseau în Sahara; poate portughezii reuşeau să descopere unde anume. Poate găseau aici şi un aliat cu care să-i atace pe otomani din flanc, legendarul Preot Ioan. Cu siguranţă se puteau câştiga pentru Cruce convertiţi, glorie şi teritorii.

Henric, în ciuda a tot ceea ce a făcut pentru a lansa Europa în marea expansiune care a transformat globul şi a creat o singură lume, era medieval până în măduva oaselor. A cerut cu grijă încuviinţarea şi aprobarea papei pentru expediţiile sale.

Fusese în cruciade în Africa de Nord, luând cu sine un fragment din Sfânta Cruce, şi participase la cucerirea Centei de către portughezi în

1415, care a pus capăt monopolului islamic pe rutele maritime din vestul Mediteranei. El domină începutul epocii descoperirilor, la baza căreia s-a aflat o cercetare sistematică, subvenţionată de stat. Totuşi, spiritul ei îşi avea rădăcinile într-o lume a cavaleriei şi cruciadelor care modelase gândirea lui Henric. Este un exemplu deosebit de om care a realizat mult mai mult decât şi-a dat seama.

Portughezii au avansat constant spre sud. Au început prin a naviga în apropierea coastei africane, dar unii dintre cei mai curajoşi au ajuns în arhipelagul Madeira şi au început să se aşeze acolo încă din anii 1420. În 1434 unul dintre căpitanii lor a trecut de Capul Bojador, un obstacol psihologic important, a cărui depăşire a fost primul mare triumf adevărat al lui Henric; zece ani mai târziu au înconjurat Capul Verde şi s-au stabilit în Azore. Deja perfecţionaseră caravela, o corabie care folosea o velatură nouă pentru a face faţă vânturilor şi curenţilor potrivnici la întoarcere, ieşind în Atlantic şi urmând un lung curs semicircular pentru a ajunge în ţară. În 1445 au ajuns în Senegal. Primul lor fort a fost construit la scurtă vreme după aceea. Henric a murit în 1460, dar compatrioţii săi erau deja pregătiţi să înainteze mai departe spre sud. În 1472 au traversat ecuatorul şi în 1487 se aflau la Capul Bunei Speranţe. În faţa lor se întindea Oceanul Indian; arabii făcuseră mult timp comerţ în aceste ape şi existau piloţi care le cunoşteau. De asemenea, unii îşi aminteau că aici ajunseseră chinezii cu două generaţii înainte. Dincolo de Oceanul Indian se aflau surse şi mai bogate de mirodenii. În 1498, Vasco da Gama a coborât în sfârşit ancora în apele indiene.

Între timp, alt marinar, genovezul Columb, traversase Atlanticul căutând Asia, încrezător, potrivit geografiei lui Ptolemeu, că va ajunge acolo curând. A eşuat. În schimb, a descoperit Americile pentru monarhii catolici ai Spaniei. Prin numele „Indiile de Vest” harta modernă comemorează convingerea sa nestrămutată că reuşise să descopere nişte insule din largul coastei asiatice în urma extraordinarei sale călătorii, atât de diferită de înaintarea prudentă, deşi curajoasă a portughezilor în jurul Africii. Spre deosebire de aceştia, dar fără să ştie, el descoperise de fapt un întreg continent, deşi chiar şi în timpul celei de-a doua călătorii, din 1493, mult mai bine echipată, nu i-a explorat decât insulele.

Portughezii atinseseră un continent cunoscut pe o rută nouă. Curând (deşi toată viaţa Columb a refuzat să admită, chiar şi după alte două călătorii şi debarcarea pe continent), lumea a început să-şi dea seama că ceea ce descoperise el s-ar putea să nu fie totuşi Asia. În 1494 s-a folosit pentru prima dată numele „Lumea Nouă”, care a intrat în istorie, pentru descoperirile făcute în emisfera vestică.

(Totuşi, abia în 1726 lumea şi-a dat seama că Asia şi America nu erau unite în regiunea Strâmtorii Bering.)

Cele două naţiuni atlantice pline de iniţiativă au încercat să ajungă la o înţelegere cu privire la interesele lor într-o lume cu orizonturi din ce în ce mai largi. Primul tratat european privind comerţul în afara apelor europene fusese încheiat de Portugalia şi Spania în 1479, atunci când Golful Guineei le fusese rezervat portughezilor; acum au continuat să delimiteze sferele de influenţă. Papa a luat o decizie temporară, bazată pe o împărţire a lumii între ele de-a lungul unei linii trasate la o sută de leghe vest de Azore, dar aceasta a fost încălcată prin tratatul de la Tordesillas, din 1494, prin care

teritoriile de la estul unei frontiere ce trecea la 370 de leghe vest de arhipelagul Capul Verde urmau să aparţină

Portugaliei şi teritoriile de la vest de acest meridian Spaniei. În 1500, o escadrilă portugheză aflată în drum spre Oceanul Indian a înaintat în Atlantic pentru a evita nişte vânturi potrivnice şi, spre surpriza sa, a dat de nişte uscat care se afla la est de linia stabilită prin tratat şi care nu era Africa. Era Brazilia. De atunci înainte Portugalia a avut un destin deopotrivă atlantic şi asiatic. Deşi principalele eforturi ale portughezilor s-au concentrat tot spre est, un italian aflat în slujba portughezilor, Amerigo Vespucci, a ajuns curând suficient de departe spre sud pentru a demonstra că, spre vest, între Europa şi Asia nu erau doar nişte insule, ci un nou continent. Nu va trece mult până când acesta îi va purta numele – America

— Denumirea continentului sudic fiind ulterior extinsă şi la cel nordic.

În 1522, la 30 de ani după debarcarea lui Columb în Bahamas, o corabie aflată în serviciul spaniolilor a întreprins prima călătorie în jurul pământului.

Comandantul său a fost portughezul Magellan; acesta a debarcat în insulele Filipine, unde a fost ucis, după ce a descoperit şi a navigat prin strâmtoarea care îi poartă numele. S-au întors în Spania 18 supravieţuitori dintre tovarăşii de bord cu care pornise la drum. Cu această călătorie şi cu demonstraţia că toate marile oceane sunt interconectate, se poate considera că prologul epocii europene s-a încheiat. Aproximativ un secol de descoperiri şi explorări schimbase faţa lumii şi cursul istoriei. Din acest moment, naţiunile cu deschidere la Atlantic urmau să aibă oportunităţi la care puterile din Europa Centrală fără ieşire la mare şi din regiunea mediteraneeană nu aveau acces. În primul rând aceasta însemna Spania şi Portugalia, dar aveau să li se alăture şi să le depăşească Franţa, Olanda şi, mai presus de toate, Anglia, o mână de porturi situate, în mod excepţional, în centrul noii emisfere lărgite, uşor accesibile din interiorul ţării şi aflate la mică distanţă de toate marile rute maritime europene în următorii 200 de ani.

Aceste schimbări fuseseră posibile doar graţie unei acumulări tot mai consistente de aptitudini maritime şi cunoştinţe geografice. Noua figură caracteristică a acestei mişcări era exploratorul şi navigatorul profesionist. Mulţi dintre primii exploratori erau, ca şi Columb, italieni. Noile cunoştinţe, de asemenea, nu au stat doar la baza acestor călătorii şi a performanţei lor tehnice încununate de succes, ci le-au permis şi europenilor să vadă relaţia lor cu lumea dintr-o nouă perspectivă. Pentru a conchide, Ierusalimul a încetat să mai fie centrul lumii; hărţile pe care au început oamenii să le deseneze, în ciuda caracterului lor rudimentar, arată structura de bază a globului aşa cum este el în realitate.

În 1400 un florentin adusese de la Constantinopol o copie a *Geografiei* lui Ptolemeu. Perspectiva asupra lumii cuprinsă în această carte era practic uitată de o mie de ani. În secolul al II-lea e.n. Lumea lui Ptolemeu includea deja arhipelagul Canare, Islanda şi Ceylonul, care îşi găsiseră toate un loc pe hărţile sale, împreună cu concepţia greşită că Oceanul Indian era total încercuit de uscat. Traducerea textului său, deşi plin de erori, şi multiplicarea copiilor, mai întâi sub formă de manuscris, apoi sub formă tipărită (au fost şase ediţii între 1477, anul când cartea a fost tipărită prima dată, şi 1500), au stimulat foarte mult îmbunătăţirea

cartografiei. Atlasul – o colecţie de hărţi gravate şi tipărite legate într-o carte – a fost inventat în secolul al XVI-lea; acum, mai mulţi oameni ca oricând puteau să cumpere ori să consulte o imagine a lumii lor. Cu proiecţii mai bune, navigaţia era şi ea mai simplă. În acest domeniu figura de marcă a fost un flamand, Gerhard Kremer, amintit ca Mercator. A fost primul om care a tipărit pe o hartă cuvântul

„America" şi tot el a inventat proiecţia cea mai familiară şi astăzi – o hartă a lumii concepută ca un cilindru desfăşurat, cu Europa în centru.

Lucrul cel mai uimitor legat de acest progres este natura sa cumulativă şi sistematică. Expansiunea europeană în următoarea etapă a istoriei lumii avea să fie mai conştientă şi mai directă ca niciodată până atunci. Europenii îşi doriseră de mult pământuri şi aur; lăcomia care stătea la baza explorărilor nu era nouă.

Nici zelul religios care uneori i-a inspirat şi alteori le-a mascat resorturile intime ale acţiunilor chiar şi faţă de ei. Nouă era o încredere din ce în ce mai mare care avea la bază cunoştinţe şi succese. În anul 1500 europenii se aflau la începutul unei ere în care energia şi încrederea lor aveau să crească aparent fără limită. Nu lumea a venit la ei; ei s-au dus către ea şi au cucerit-o.

Scara unei astfel de rupturi cu trecutul nu putea fi percepută imediat. În Mediterana şi în Balcani, europenii se simţeau încă ameninţaţi şi se aflau în defensivă. Navigaţia şi arta marinăriei erau încă la început – abia în secolul al XVIII-lea, de exemplu, avea să existe un înregistrator de durată suficient de precis pentru o navigaţie exactă. Dar se deschidea calea spre noi relaţii între Europa şi restul lumii, precum şi între ţările europene. Descoperirile aveau să fie urmate de cuceriri şi apoi, la momentul potrivit, de exploatarea de către europeni a unor vaste resurse noi de peste mări. Începea o revoluţie mondială. Se destrăma un echilibru care durase o mie de ani. În următoarele două secole, mii de corăbii aveau să plece an de an, zi după zi, din Lisabona, Sevilla, Londra, Bristol, Nantes, Antwerpen şi multe alte porturi europene, căutând să facă negoţ şi profit pe alte continente. Aveau să navigheze spre Calicut, Canton, Nagasaki. În timp, aveau să li se alăture corăbii venite din locurile în care se stabiliseră europenii peste mări –

din Boston şi Philadelphia, Batavia şi Macao. Iar în toată această perioadă nici măcar un singur *dhow* arab nu avea să-şi croiască drum spre Europa; o joncă chineză a ajuns pe Tamisa nu mai devreme de 1848. Abia în 1867 un vas japonez avea să traverseze Pacificul spre San Francisco, la mult timp după ce marile rute maritime fuseseră trasate de europeni.

În 1500 Europa poate fi clar recunoscută drept centrul unei noi civilizaţii; în scurtă vreme această civilizaţie avea să se răspândească şi în alte ţinuturi. La baza ei se afla încă religia. Implicaţiile instituţionale ale acestui aspect au fost menţionate deja; Biserica a fost o mare forţă de reglementare socială şi de guvernare, indiferent de vicisitudinile suferite de instituţia sa centrală. Dar ea era şi custodele culturii şi învăţătorul tuturor oamenilor, vehiculul şi recipientul civilizaţiei înseşi. Din secolul al XIII-lea sarcina înregistrării, predării şi studiului îndeplinită atâta timp de monahi era împărţită şi cu alţi călugări şi, încă mai important, cu o nouă instituţie, în care aceştia din urmă au jucat uneori un rol important – universităţile. Bologna, Paris şi Oxford au fost primele dintre acestea; în

1400 existau încă 53. Universităţile au fost importante pentru viitorul Europei deoarece, atunci când laicii au ajuns să fie educaţi în număr mare, erau formaţi de o instituţie aflată sub controlul Bisericii şi îmbibată cu religie. Mai mult, universităţile aveau să fie o mare forţă culturală cosmopolită, unificatoare.

Cursurile erau predate în latină, limba Bisericii şi lingua franca a oamenilor educaţi. Preeminenţa sa de altădată este încă amintită prin folosirea ei în ceremoniile universităţilor şi prin numele diplomelor.

Dreptul, medicina, teologia şi filosofia au avut toate de câştigat de pe urma noii instituţii. Filosofia fusese aproape complet înghiţită de teologie la începutul perioadei medievale. Apoi, în secolul al XII-lea, când au început traducerile directe din greacă şi latină, savanţii europeni puteau citi singuri opere ale filosofiei clasice. Au devenit disponibile şi textele din surse islamice. Când au fost transcrise în latină, operele lui Aristotel şi Hipocrat au fost privite la început cu suspiciune. Această situaţie a continuat până în secolul al XIII-lea, dar treptat s-a produs o reconciliere între perspectivele clasice şi cele creştine asupra lumii şi a devenit limpede, mai presus de toate datorită eforturilor a doi dominicani, Albertus Magnus şi discipolul său, Toma de Aquino, că reconcilierea şi sinteza erau într-adevăr posibile. Astfel, moştenirea clasică a fost redescoperită şi recreştinată în Europa Apuseană. În loc să ofere o abordare contrastivă şi critică a culturii teocentrice a creştinătăţii, a fost încorporată în ea. Lumea clasică a început să fie văzută ca precursoarea lumii creştine. Vreme de secole, omul avea să caute în religie sau în clasici autoritatea în problemele intelectuale. Dintre cei din urmă, Aristotel a fost cel care s-a bucurat de un prestigiu unic. Dacă nu l-a putut face sfânt, Biserica l-a tratat cel puţin ca pe un fel de profet.

Dovada imediată a fost realizarea sistematică şi raţionalistă remarcabilă a scolasticii medievale, numele dat efortului intelectual de a pătrunde semnificaţia învăţăturii creştine. Forţa ei se afla în sfera sa largă de aplicare, genial prezentată în *Summa theologica* a lui Toma de Aquino, apreciată ca fiind, în mod contrastant, atât cea mai mare realizare a lui, cât şi o sinteză lipsită de coeziune.

Aceasta se străduia să explice toate fenomenele. Slăbiciunea sa constă în refuzul de a face apel la observaţie şi experiment. Creştinismul oferea intelectului medieval o instrucţie serioasă în gândirea logică, dar numai câţiva oameni, izolaţi şi ieşiţi din comun, au fost capabili să întrezărească vag posibilitatea de a trece dincolo de autoritate, către o metodă cu adevărat experimentală.

Cu toate acestea, în realizarea culturală creştină se pot distinge primele semne de eliberare din lumea închisă a Evului Mediu timpuriu. În mod paradoxal, creştinătatea le datora islamului, deşi multă vreme au existat o suspiciune şi o teamă profunde în atitudinile oamenilor de rând faţă de civilizaţia arabă. Exista, de asemenea, multă ignoranţă; abia în 1143 a devenit disponibilă o traducere a Coranului în limba latină. Relaţiile cordiale şi tolerante dintre credincioşi şi necredincioşi (ambele tabere gândeau în termeni similari) nu au fost posibile decât în câteva locuri. În Sicilia şi Spania, mai ales, cele două culturi se puteau întâlni. Aici s-au realizat marile traduceri din secolele XII-XIII. Împăratul Frederic al II-lea a fost privit cu cea mai profundă suspiciune pentru că, deşi îi persecuta pe eretici, se ştia că îi primea cu braţele deschise pe evrei şi pe sarazini la

curtea sa din Palermo. Toledo, vechea capitală vizigotă, era alt centru deosebit de important. În astfel de locuri scribii au copiat iar şi iar în limba latină textele celor mai bine vândute cărţi în următoarele şase secole. Operele lui Euclid au început o carieră de copiere, recopiere şi apoi tipărire, ajungând în cele din urmă să depăşească, poate, succesul oricărei alte cărţi cu excepţia Bibliei – cel puţin până în secolul XX – şi au devenit baza predării matematicii în Europa Occidentală până în secolul al XIX-lea. Astfel, lumea elenistică a început să influenţeze din nou gândirea europenilor.

În general, transmiterea Antichităţii de către islam a început cu astrologia, astronomia şi matematica, strâns legate între ele. Astronomia lui Ptolemeu a ajuns în Europa pe această cale şi a fost considerată o bază satisfăcătoare pentru cosmologie şi navigaţie până în secolul al XVI-lea. Cartografia islamică a fost, de fapt, mai avansată decât cea europeană în aproape tot Evul Mediu, iar marinarii arabi au folosit magnetul pentru navigaţie cu mult înainte de europeni (deşi cei din urmă aveau să realizeze marile descoperiri oceanice). Astrolabul fusese o invenţie grecească, dar utilizarea lui a fost răspândită în Europa prin intermediul scrierilor arabe. Atunci când Chaucer şi-a scris tratatul privind utilizarea acestuia, a luat ca model un tratat arab anterior. Adoptarea din surse arabe a unui nou sistem de numerotare şi a zecimalelor (de origine indiană) a fost, poate, cea mai importantă dintre toate; însemnătatea celor din urmă în simplificarea calculelor poate fi uşor testată dacă încercăm să scriem sume cu cifre romane.

În afara astronomiei, cea mai importantă dintre ştiinţele bazate pe observaţie care au ajuns în Europa din Islam a fost medicina. Pe lângă că ofereau acces la lucrările medicale ale lui Aristotel, Galen şi Hipocrat (traducerea directă din greacă a început abia după 1100), izvoarele arabe şi profesorii arabi au adus, de asemenea, în practica europeană un corpus uriaş de cunoştinţe terapeutice, anatomice şi farmacologice acumulate de medici arabi. Prestigiul învăţăturii şi ştiinţei arabe a uşurat acceptarea unor idei periculoase şi subversive la un nivel mai subtil; şi filosofia şi teologia arabe au început să fie studiate în Europa. În cele din urmă, chiar şi arta europeană pare să fi fost influenţată de islam, căci invenţia perspectivei, care avea să transforme pictura, se spune că provenea din Spania arabă a secolului al XIII-lea. Europa nu a oferit prea multe în schimb, exceptând tehnologia din domeniul artileriei.

În Evul Mediu, Europa a datorat mai mult islamului decât oricărei alte surse contemporane. În ciuda spectaculozităţii şi exotismului lor, călătoriile lui Marco Polo sau peregrinările călugărilor misionari prin Asia Centrală nu prea au schimbat Europa. Cantitatea de bunuri schimbate cu alte părţi ale lumii era încă neînsemnată, chiar şi în anul 1500. Din punct de vedere tehnic, Europa datora cu certitudine Asiei de Est doar arta producerii mătăsii (care ajunsese aici prin imperiul răsăritean) şi a hârtiei, care, deşi produsă în China în secolul al II-lea e.n., a pătruns în Europa abia în secolul al XIII-lea, şi atunci tot prin intermediul Spaniei arabe. Ideile nu ajungeau în Europa nici măcar din zonele asiatice mai apropiate, decât dacă, aşa cum a fost cazul matematicii indiene, fuseseră rafinate în creuzetul arab. Dată fiind permeabilitatea culturii islamice, pare mai puţin probabil ca acest lucru să se fi întâmplat pentru că islamul a izolat Europa de Orient

impunând o barieră între ele decât pentru că China şi India se aflau, pur şi simplu, prea departe. La urma urmelor, nu fuseseră accesibile nici în Antichitatea precreştină, când comunicaţiile nu fuseseră cu nimic mai dificile.

Reintegrarea elementelor clasice şi creştine, deşi manifestată prin opere precum cea a lui Toma de Aquino, a fost un răspuns, cu o întârziere de zece secole, la întrebarea lui Tertulian privitoare la ce trebuia să facă Atena cu Ierusalimul. În una dintre capodoperele artei medievale – unii ar considera-o cea mai de seamă – *Divina Comedie* a lui Dante, se poate vedea deja importanţa reataşării lumii creştinătăţii de cea anterioară. Dante îşi descrie călătoria prin Infern, Purgatoriu şi Paradis, universul adevărului creştin. Totuşi, călăuza sa nu este un creştin, ci un păgân, poetul clasic Virgiliu. Acest rol nu este doar decorativ; Virgiliu este un ghid competent spre adevăr, căci înainte de Hristos el L-a prevestit. Poetul roman a devenit un profet demn de a sta alături de cei din Vechiul Testament. Deşi ideea de legătură cu Antichitatea nu dispăruse niciodată de tot (aşa cum demonstraseră încercările unor cronicari entuziaşti de a-i lega pe franci sau pe britoni de descendenţii troienilor), există în atitudinea lui Dante ceva ce marchează un punct de cotitură. Acceptarea lumii clasice de către creştinătate, în ciuda confuziei scolastice care o înconjura, făcuse posibilă o schimbare ce a fost de obicei considerată mai radicală, marea reînviere a ştiinţelor umaniste din secolele XIV-XVI. A fost o reînviere dominată multă vreme de limba latină; abia în 1497 apare sub formă tipărită prima gramatică greacă.

Una dintre figurile emblematice ale acestei transformări din istoria culturală a fost Erasm din Rotterdam, o vreme călugăr şi mai târziu, ca principal exponent al studiilor clasice din acea perioadă, corespondent al majorităţii umaniştilor importanţi. Totuşi, încă îi considera pe clasici poarta spre studiul suprem al scripturii şi cea mai importantă carte a sa a fost o ediţie a Noului Testament în limba greacă. Efectele tipăririi unui text bun al Bibliei aveau să fie cu adevărat revoluţionare, dar Erasm nu avea nicio intenţie de a răsturna ordinea religioasă, în ciuda vigorii şi ironiei cu care îi atacase pe clericii plini de sine şi în ciuda apelului la o gândire independentă făcut de cărţile şi scrisorile lui. Rădăcinile sale se aflau în pietatea unei mişcări mistice din secolul al XV-lea din Ţările de Jos intitulate *devotio moderna*, nu în Antichitatea păgână.

Unii dintre cei care au început să cultive studiul autorilor clasici şi să invoce explicit anumite idealuri clasice păgâne au inventat noţiunea de Ev Mediu pentru a accentua noutatea adusă de ei. La rândul lor, şi ei aveau să fie ulterior văzuţi ca adepţii unei „reînvieri” a unei tradiţii pierdute, o „Renaştere” a Antichităţii clasice. Totuşi, ei s-au format în cultura pe care o făcuseră posibilă marile schimbări din civilizaţia creştină începând din secolul al XII-lea. Este, poate, util să vorbim despre Renaştere dacă avem în vedere limitările contextului în care folosim acest termen, dar falsificăm istoria dacă înţelegem că ar implica o transformare a culturii ce ar marca o ruptură radicală de civilizaţia creştină medievală. Renaşterea este şi a fost un mit util, una dintre acele idei care îi ajută pe oameni să-şi controleze direcţia şi, prin urmare, să acţioneze mai eficient.

Indiferent de natura Renaşterii, nu există nicio linie clară de demarcaţie în istoria Europei care s-o separe de Evul Mediu – oricum am dori să-l

definim.

Ceea ce se poate observa aproape peste tot este totuşi un transfer al accentului. Acesta se observă cel mai bine în relaţia epocii cu trecutul. Oamenii din secolul al XIII-lea, ca şi cei din secolul al XVI-lea, îi prezentau pe marii oameni ai Antichităţii în veşminte din vremea lor. Alexandru cel Mare arată la un moment dat ca un rege medieval; mai târziu, Caesar al lui Shakespeare nu poartă o togă, ci o haină şi pantaloni strâmţi de la genunchi în jos, cum purtau bărbaţii în Renaştere. Nu există, cu alte cuvinte, niciun simţ istoric în aceste reprezentări ale trecutului, nicio conştientizare a imenselor diferenţe dintre oamenii şi lucrurile din trecut şi cele din prezent. În schimb, istoria era văzută în cel mai bun caz ca o şcoală a exemplelor. Diferenţa dintre cele două atitudini era că în perspectiva medievală Antichitatea putea fi cercetată şi pentru a descoperi semnele unui plan divin – dovada existenţei acestuia ar fi justificat încă o dată în mod triumfător învăţăturile Bisericii. Aceasta era moştenirea Sfântului Augustin şi ceea ce a acceptat Dante. Dar în 1500 se descoperea şi altceva în trecut, la fel de neistoric, dar, simţeau unii, mai util vremurilor şi situaţiei dificile în care se aflau. Unii au văzut o inspiraţie clasică, posibil chiar păgână, diferită de cea creştină, iar noua atenţie acordată scrierilor clasice a fost unul dintre rezultate.

Ideea de Renaştere este legată în special de inovaţiile din domeniul artei. În Europa, în Evul Mediu târziu, apăruseră multe; Europa părea a fi la fel de viguroasă şi de creatoare ca oricare dintre celelalte mari centre de tradiţie civilizată începând din secolul al XII-lea. În muzică, teatru şi poezie au fost create noi forme şi stiluri care încă ne emoţionează. În secolul al XV-lea este totuşi deja evident că acestea nu pot fi în niciun caz limitate la slujirea lui Dumnezeu. Arta devine autonomă. Consacrarea finală a acestei schimbări a fost principala expresie estetică a Renaşterii, depăşindu-i cu mult inovaţiile stilistice, oricât de revoluţionare au fost ele. Este cel mai clar semn că sinteza creştină şi monopolul ecleziastic asupra culturii se dezintegrează. Divergenţa treptată dintre mitologia clasică şi cea creştină a fost una dintre expresiile sale; altele au fost apariţia romanelor cavalereşti şi a poeziei de dragoste provensale (care datora mult influenţei arabe), folosirea stilului gotic în construcţia unor clădiri seculare, precum marile primării din noile oraşe, sau apariţia unei literaturi vernaculare pentru laicii educaţi, a cărei ilustrare supremă este, poate, *Povestiri din Canterbury* de Chaucer.

Astfel de schimbări nu sunt uşor de datat, deoarece inovarea nu a fost urmată întotdeauna rapid de acceptare. În literatură a existat o limitare fizică deosebit de strictă a ceea ce se putea face, din cauza unei crize îndelungate de texte. Abia în secolul al XVI-lea a fost tipărită şi publicată prima ediţie a operelor complete ale lui Chaucer. Începuse deja, fără îndoială, o revoluţie a gândirii, din care fac parte toate tendinţele menţionate până acum, dar care a reprezentat mult mai mult decât suma acestora şi care datorează aproape totul apariţiei cărţii tipărite. Nici măcar un text vernacular precum *Povestiri din Canterbury* nu a putut ajunge la un public larg până când tiparul nu a facilitat accesul la el printr-un număr mare de exemplare. Când s-a întâmplat asta, impactul cărţilor a fost mult mai mare. Acest lucru a fost valabil în privinţa tuturor categoriilor de cărţi – poezie, istorie, filosofie, tehnologie şi, mai presus de toate, Biblia însăşi.

Efectul a fost cea mai profundă schimbare în diseminarea cunoştinţelor şi ideilor de la inventarea scrierii; a fost cea mai mare revoluţie culturală a acestor secole. Privind retrospectiv, poate fi considerată începutul unei accelerări a răspândirii informaţiilor care continuă şi astăzi.

Deja folosită în China sub o formă diferită, noua tehnică nu a datorat nimic stimulului provenit de acolo decât într-o manieră foarte indirectă, prin existenţa hârtiei. Din secolul al XIV-lea, în Europa se foloseau cârpe pentru a face hârtie de calitate şi acesta a fost unul dintre elementele care au contribuit la revoluţia tiparului. Altele au fost principiul tipăririi în sine (imprimarea unor imagini pe textile fusese practicată în Italia în secolul al XII-lea), folosirea unor piese turnate de metal pentru caractere în locul celor de lemn (folosite deja pentru a tipări verzale pe cărţile de joc, calendare şi imaginile religioase), disponibilitatea cernelii care conţinea uleiuri şi, mai ales, folosirea tiparului cu litere mobile din metal. Această ultimă invenţie a fost crucială. Deşi detaliile rămân obscure şi la începutul secolului al XV-lea încă se făceau în Haarlem experimente cu caractere de lemn, nu pare să existe niciun motiv pentru care să nu îi fie atribuită celui al cărui nume este în mod tradiţional asociat cu ea, Johannes Gutenberg, şlefuitorul de diamante din Mainz. În jurul anului 1450 el şi colegii săi au pus cap la cap elementele tiparului modern, iar în 1455 a apărut ceea ce se consideră a fi prima carte tipărită din Europa, Biblia lui Gutenberg.

Cariera în afaceri a lui Gutenberg fusese un eşec până atunci; probabil că nu a avut capital suficient, iar aceasta duce cu gândul la o nouă epocă a comerţului.

Echipamentul şi literele erau costisitoare şi un coleg de la care împrumutase bani l-a dat în judecată pentru datorii. Decizia curţii a fost în defavoarea lui Gutenberg, care şi-a pierdut tiparniţa, astfel încât Biblia, la momentul apariţiei sale, nu era proprietatea sa. (Din fericire, povestea nu se încheie aici; Gutenberg a fost în cele din urmă înnobilat de arhiepiscopul de Mainz, ca recunoaştere a meritelor sale.) Dar el iniţiase o revoluţie. S-a calculat că, până în 1500, se publicaseră aproximativ 35.000 de ediţii ale unor cărţi – *incunabula*, cum erau numite.

Aceasta înseamnă probabil undeva între 15 şi 20 de milioane de exemplare; se poate ca la acea dată să fi existat mai puţine exemplare ale cărţilor sub formă de manuscris în întreaga lume. În secolul următor au existat între 150.000 şi 200.000

de ediţii diferite şi, poate, de zece ori mai multe exemplare tipărite. O astfel de schimbare cantitativă se transformă treptat în una calitativă; cultura rezultată din apariţia tiparului cu litere mobile a fost la fel de diferită de oricare alta anterioară, ca şi de cea în care radioul şi televiziunea par să existe de când lumea. Epoca modernă a fost epoca tiparului.

Este interesant, dar nu surprinzător că prima carte europeană tipărită a fost Biblia, textul sacru de la baza civilizaţiei medievale. Prin intermediul tiparului, cunoaşterea textului avea să se răspândească mai mult ca niciodată, cu rezultate imposibil de calculat. În 1450 ar fi fost foarte neobişnuit ca un preot paroh să aibă propria Biblie sau măcar să aibă acces la una. Un secol mai târziu devenea probabil să aibă una, iar în 1650 ar fi fost ceva extraordinar dacă nu ar fi avut.

Primele Biblii tipărite au fost versiuni în latină numite Vulgata, dar au

urmat curând şi versiuni vernaculare. O Biblie în germană a fost tipărită în 1466; au urmat traduceri în catalană, cehă, italiană şi franceză înainte de sfârşitul secolului, dar englezii au trebuit să aştepte un Nou Testament tipărit în limba lor până în 1526. Unii credincioşi şi oameni ai Bisericii au investit resurse în răspândirea textelor sacre – dintre care Biblia era doar cel mai important – timp de 50-60 de ani; au fost instalate tiparniţe chiar şi în mănăstiri. Între timp, apăreau în număr din ce în ce mai mare şi gramatici, istorii şi, mai ales, autorii clasici (editaţi de umanişti). O altă inovaţie din Italia a fost introducerea unor seturi de caractere mai simple şi mai clare, având ca model scrisul de mână al unor savanţi florentini, care la rândul lor copiau minuscula carolingiană.

Impactul nu a putut fi limitat. Rezultatul avea să fie dominarea conştiinţei europene de textele tipărite. Cu un anumit grad de clarviziune, papa le-a sugerat episcopilor, în 1501, că secretul păstrării purităţii credinţei s-ar putea afla în controlul tiparului. Dar în joc era mai mult decât o ameninţare specifică la adresa doctrinei, oricât de importantă ar fi fost ea. Însăşi natura cărţii a început să se schimbe. Cândva o operă de artă rară, ale cărei cunoştinţe misterioase le erau accesibile doar câtorva oameni, a devenit un instrument şi un artefact pentru mase. Tiparul avea să asigure noi canale de comunicare pentru guverne şi un nou material pentru artişti (răspândirea stilului pictural şi arhitectural în secolul al XVI-lea a fost mult mai rapidă şi mai largă decât înainte ca urmare a disponibilităţii crescânde a gravurii tipărite) şi avea să dea un nou imbold răspândirii tehnologiei. Aceasta avea să stimuleze o cerere uriaşă pentru ştiinţa de carte şi, prin urmare, pentru educaţie. Nici o altă schimbare nu marchează atât de clar sfârşitul unei epoci şi începutul alteia.

Este foarte dificil de spus cu exactitate ce a însemnat aceasta pentru rolul Europei în următoarea epocă din istoria lumii. În 1500 existau cu siguranţă multe elemente care să le dea încredere celor câţiva europeni care s-ar fi gândit la asemenea lucruri. Rădăcinile civilizaţiei lor se aflau într-o religie care îi învăţa că erau un popor călător în timp, cu ochii aţintiţi către un viitor care devenise mai uşor de înţeles şi poate mai puţin înfricoşător prin contemplarea pericolelor din trecut şi prin conştiinţa unui ţel comun. Drept urmare, Europa va fi prima civilizaţie care va conştientiza timpul nu în termenii unei presiuni fără sfârşit (deşi probabil ciclică), ci ca o schimbare continuă într-o anumită direcţie, ca progres. Poporul ales al Bibliei, la urma urmelor, se îndrepta spre ceva; nu era doar un grup de oameni cărora li se întâmplau nişte lucruri inexplicabile ce trebuiau îndurate pasiv. Din simpla acceptare a schimbării s-a născut curând dorinţa de a trăi într-o schimbare permanentă, particularitatea omului modern.

Laicizate şi departe de originile lor, astfel de idei puteau fi foarte importante; progresul ştiinţei a oferit curând un exemplu.

Moştenirea creştină a fost decisivă şi în alt sens, căci, după căderea Bizanţului, europenii credeau că numai ei erau posesorii acesteia (fiindcă oamenii de rând nu prea aveau idee despre ce putea însemna creştinismul slav, nestorian sau copt). Chiar şi nevoită să se confrunte cu otomanii, Europa lăsase în urmă sentimentul din Evul Întunecat că nu ar fi fost decât nişte rămăşiţe haotice din Antichitate. Privea spre noi orizonturi şi spre noi lumi. Europenii din Evul Mediu târziu făuriseră, astfel, infinit mai mult

decât ar fi putut anticipa. Totuşi, astfel de implicaţii aveau nevoie de timp pentru a se dezvolta; în 1500 încă nu prea se vedea că viitorul le va aparţine. Contactele cu alte popoare nu demonstrau în niciun fel superioritatea clară a căii pe care o adoptaseră ei. Portughezii din Africa de Vest puteau să manipuleze populaţiile indigene pentru a-şi atinge propriile scopuri şi să le ia aurul şi sclavii, dar în Persia sau India ei se aflau în faţa unor mari imperii al căror spectacol îi uimea adesea.

În clarobscurul zorilor modernităţii, ponderea religiei rămâne cel mai bun indiciu privind realitatea primei civilizaţii europene. Religia a asigurat o parte semnificativă a stabilităţii unei culturi care avea să accepte foarte lent schimbarea.

Dar în secolul al XV-lea cei mai mulţi europeni probabil că nu au fost conştienţi de procesele de schimbare decât pe termen foarte scurt. Pentru toţi oamenii, cel mai profund factor care le afecta viaţa rămânea încă alternarea lentă, dar repetitivă a anotimpurilor, un ritm care stabilea tiparul muncii şi al timpului liber, al sărăciei şi al prosperităţii, al rutinei casei, atelierului şi camerei de studiu.

Judecătorii şi profesorii din universităţile engleze continuă să lucreze după un an structurat în funcţie de perioadele recoltelor.

Doar într-o perspectivă foarte specială, pe termen lung, putem vorbi pe bună dreptate despre secolele acestea ca despre unele de schimbări „revoluţionare”.

Deşi unele schimbări au fost cu adevărat revoluţionare, chiar şi cele mai evidente dintre ele, dezvoltarea unui oraş, debutul ciumei, înlocuirea unei familii nobile cu alta, construirea unei catedrale sau prăbuşirea unui castel – toate au avut loc într-un cadru remarcabil de neschimbat. Formele câmpurilor muncite de ţăranii englezi în 1500 erau adesea cele văzute de funcţionarii care le trecuseră în *Domesday Book* cu peste 400 de ani înainte, iar atunci când unii s-au dus la maicile din Lacock pentru a le dizolva mănăstirea, în anii 1530, au descoperit, spre uimirea lor, că aceste doamne aristocrate vorbeau între ele normanda folosită cu trei secole înainte de familiile nobile.

O astfel de inerţie uriaşă nu trebuie uitată niciodată; viaţa efemeră a majorităţii bărbaţilor şi femeilor din Evul Mediu o făcea cu atât mai impresionantă şi mai puternică. Doar foarte adânc în humusul acestei societăţi se afla un viitor. Poate cheia înţelegerii relaţiei dintre acest viitor şi trecut poate fi găsită în dualismul creştin fundamental al acestei vieţi şi al lumii ce va veni, al lumii pământeşti şi al lumii cereşti. Acesta avea să se dovedească a fi un factor perturbator de mare valoare, laicizat în cele din urmă sub forma unui nou instrument critic, contrastul dintre ceea ce este şi ceea ce ar putea fi, dintre ideal şi real. Aici, creştinismul a furnizat o armă ce avea să fie folosită împotriva lui, căci în cele din urmă avea să permită poziţia critică independentă, o ruptură totală de lumea cunoscută atât de Toma de Aquino, cât şi de Erasm. Ideea de critică autonomă nu avea să se nască totuşi decât foarte lent; ea poate fi desluşită în embrion între 1300 şi 1700, dar aceasta nu arată decât că, din nou, liniile clare de demarcaţie dintre medieval şi modern ţin de facilitarea expunerii, nu de realitatea istorică.

Cartea a V-a
Făurirea epocii europene

În jurul anului 1500 existau multe semne că începea o nouă epocă în istoria lumii. Unele dintre ele au fost deja menţionate: descoperirile din Americi şi primele expediţii europene în Asia se numără printre ele. Ele ne oferă de la început indicii despre natura dual㠠a acestei noi epoci – că este tot mai mult o epocă a adevăratei istorii a lumii şi că povestea ei este dominată de expansiunea uluitoare a unei civilizaţii, cea a Europei. Acestea sunt două aspecte ale aceluiaşi proces; există o interconectare din ce în ce mai continuă şi mai organică a unor evenimente din toate ţările, dar ea trebuie explicată în mare măsură prin acţiunile europenilor. Ei au devenit în cele din urmă stăpânii planetei şi s-au folosit de această calitate – uneori fără să ştie – pentru a unifica lumea. Drept urmare, istoria lumii are, în ultimele două sau trei secole, o identitate şi o unitate tematice crescânde.

Într-un celebru pasaj, istoricul englez Macaulay vorbea despre nişte pieiroşii care îşi luau scalpul unii altora pe malurile Marilor Lacuri pentru ca un rege european să-i poată fura unui vecin o provincie la care râvnea. Acesta era unul dintre aspectele frapante ale poveştii pe care trebuie s-o spunem acum –

caracterul din ce în ce mai complicat al luptelor duse în lume, transformate în războaie de o amploare tot mai mare – dar politica, construirea unor imperii şi expansiunea militară nu au reprezentat decât o mică parte din ceea ce se petrecea. Integrarea economică a globului era o altă parte a procesului; şi mai importantă era răspândirea unor premise şi idei comune, a tehnologiilor şi a medicinei. Rezultatul avea să fie, folosind una dintre expresiile din jargon, „o singură lume” – oarecum. Epoca civilizaţiilor independente sau aproape independente se încheiase.

Dată fiind imensa varietate a lumii noastre, această afirmaţie poate părea la prima vedere o exagerare înşelătoare. Diferenţele naţionale, culturale şi etnice nu au încetat să genereze şi să inspire conflicte îngrozitoare; istoria secolelor de după anul 1500 poate fi (şi adesea este) scrisă în principal ca o serie de războaie şi conflicte violente şi cei care trăiesc în ţări diferite nu se simt, evident, mai asemănători unii cu ceilalţi decât predecesorii lor cu secole în urmă. Cu toate acestea, ei sunt mult mai asemănători decât, să spunem, strămoşii lor din secolul al X-lea şi demonstrează acest lucru în sute de feluri, de la aspectul veşmintelor până la formele în care îşi câştigă existenţa şi îşi organizează societăţile.

Originile, amploarea şi limitele acestei schimbări alcătuiesc cea mai mare parte a poveştii ce urmează.

Este rezultatul unui proces aflat încă în desfăşurare în multe locuri, pe care îl numim uneori modernizare. De secole, el tot atenuează diferenţele dintre culturi şi este expresia cea mai profundă şi fundamentală a integrării crescânde a istoriei lumii. Un alt mod de a descrie procesul este să spunem că lumea devine „europenizată”, căci modernizarea este, mai presus de toate, o chestiune de idei şi tehnici de origine europeană. Totuşi, dacă „modernizarea” înseamnă acelaşi lucru cu „europenizarea”

(sau, cum s-ar spune astăzi adesea, „occidentalizarea”) poate face

subiectul altei dezbateri; uneori nu e decât o problemă de preferinţe terminologice. Evident este că, din punct de vedere cronologic, unificarea istoriei lumii începe cu modernitatea europeană. O mare schimbare ce a avut loc în Europa a reprezentat punctul de pornire al istoriei moderne.

1
China dinastiei Qing şi India Marilor Moguli

Pentru a înţelege prin ce era Europa aparte, este esenţial să începem cu anumite schimbări din China şi din India. În secolul al XVI-lea acestea erau încă, de departe, zonele cele mai bogate ale umanităţii şi nu existau prea multe semne că, în lipsa unei influenţe externe, aveau să intre în vreo criză. Dimpotrivă, secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea au fost o perioadă de mare unificare în ambele ţări şi au marcat introducerea unui soi de „modernitate”

diferită de ceea ce se întâmplase înainte. Dar aceste modernităţi erau foarte diferite şi de ceea ce se întâmpla în Europa Apuseană, unde istoria s-a îndreptat într-o direcţie complet nouă. Ceea ce a lovit India în secolul al XVIII-lea şi China cu aproape un secol mai târziu a fost o formă cu totul nouă de schimbare, o formă de expansiune ce se continua de la sine, fără limite şi persistentă, care nu mai existase niciodată înainte în istoria omenirii.

În timp ce în Europa se întâmpla asta, India se concentrase asupra altei forme de schimbare. La începutul secolului al XVI-lea ţara era încă divizată între o serie de teritorii autonome sau semiautonome. Şi totuşi, un principe din exterior, Babur din Kabul, avea să înceapă din nou un proces de unificare. Babur s-a născut în 1483 în depresiunea Fergana, pe teritoriul actual al Uzbekistanului. Din partea tatălui era descendent din Timur Lenk şi din partea mamei din Cinghis, avantaje formidabile şi o sursă de inspiraţie pentru un tânăr obişnuit cu greutăţile.

A descoperit curând că trebuia să lupte pentru moştenirea sa şi au existat probabil puţini monarhi care, asemenea lui Babur, să fi cucerit un oraş de importanţa Samarkandului la vârsta de 14 ani (chiar dacă l-a pierdut aproape imediat).

Chiar şi atunci când legenda şi povestea sunt date deoparte, el rămâne, în ciuda cruzimii şi a duplicităţii, una dintre cele mai atractive figuri dintre marii conducători: darnic, temerar, curajos, inteligent şi sensibil. A lăsat în urmă o autobiografie remarcabilă, scrisă pe baza unor însemnări pe care le-a făcut de-a lungul vieţii, ce avea să fie preţuită de urmaşii săi ca o sursă de inspiraţie şi de îndrumare. Ele ne dezvăluie un suveran care nu se considera mongol din punctul de vedere al culturii, ci turc, în tradiţia popoarelor stabilite de mult în fostele provincii răsăritene ale Califatului Abbasid. Gustul şi cultura lui au fost definite de moştenirea prinţilor timurizi ai Persiei; dragostea sa pentru grădinărit şi poezie avea ca sursă această ţară şi s-a potrivit de minune în decorul unei Indii islamice ale cărei curţi erau deja puternic influenţate de modele persane. Babur era bibliofil, altă caracteristică timuridă; se spune că, atunci când a cucerit Lahore, s-a dus imediat în biblioteca adversarului său învins pentru a alege texte pe care să le trimită în dar fiilor săi. A scris şi el, printre altele, o

relatare de 40 de pagini a cuceririlor sale din Hindustan, cu informaţii despre obiceiurile şi structura de castă de aici şi, încă mai amănunţit, despre faună şi floră.

Acest tânăr principe a fost chemat în India de nişte şefi de trib afgani, dar avea şi el pretenţii la moştenirea descendenţei timuride din Hindustan. Acesta avea să se dovedească a fi începutul Indiei mogulilor; „mogul” era cuvântul persan pentru „mongol”, deşi Babur nu îl folosea cu referire la sine. La început, facţiunile aflate în conflict ale căror nemulţumiri şi intrigi îl aduseseră aici nu au născut în el decât ambiţia de a cuceri Punjabul, dar a fost curând atras şi de alte teritorii. În 1526 a cucerit Delhi, după ce sultanul căzuse în luptă. Curând Babur îi supunea pe cei care îl invitaseră să vină în India, cucerindu-i în acelaşi timp pe prinţii hinduşi neloiali ce profitaseră de ocazie ca să-şi reafirme independenţa.

Rezultatul a fost un imperiu care în 1530, anul morţii sale, se întindea de la Kabul până la graniţele cu Biharul. Trupul lui Babur a fost dus, în mod semnificativ, aşa cum poruncise, la Kabul, unde a fost îngropat în grădina sa preferată, fără niciun acoperiş deasupra mormântului său, în locul pe care l-a considerat întotdeauna casa lui.

Domnia fiului lui Babur, tulburată de instabilitatea şi deficienţele sale, precum şi de prezenţa unor fraţi vitregi dornici să profite de tradiţia timuridă care, ca şi cea francă, prescria împărţirea moştenirii regale, a arătat că securitatea şi consolidarea regatului lui Babur nu puteau fi menţinute fără efort. În cei cinci ani ai domniei sale, noul suveran a fost alungat din Delhi, deşi s-a întors să moară aici în 1555. Moştenitorul său, Akbar, născut în timpul peregrinărilor tatălui său (dar care se bucura de avantajele unui horoscop foarte favorabil şi de absenţa unor fraţi rivali), a ajuns astfel pe tron pe când era încă un copil. La început a moştenit doar o mică parte din domeniile bunicului său, dar, pornind de la ele, avea să construiască un imperiu ce amintea de cel al lui Ashoka, câştigând respectul europenilor, care l-au numit „Marele Mogul”.

Akbar avea multe calităţi regeşti. Avea un curaj aproape nebunesc – cea mai evidentă slăbiciune a sa era încăpăţânarea – călărind cu plăcere, în copilărie, propriii elefanţi de luptă şi preferând vânătoarea şi şoimăritul lecţiilor (una dintre consecinţe a fost că, lucru nemaiîntâlnit printre urmaşii lui Babur, era aproape analfabet). A ucis odată un tigru cu sabia într-o luptă corp la corp şi era mândru de precizia lui la tras cu arma (Babur introdusese armele de foc în armata mogulilor). Cu toate acestea, era, ca şi predecesorii săi, un mare admirator al învăţăturii şi al tuturor lucrurilor frumoase. A colecţionat cărţi şi în timpul domniei sale arhitectura şi pictura mogule au atins apogeul, un departament de pictori ai curţii fiind întreţinut pe cheltuiala sa. Mai presus de toate, era un adevărat om de stat în ceea ce priveşte modul în care soluţiona problemele ridicate de diferenţele religioase dintre supuşii săi.

Akbar a domnit aproape o jumătate de secol, până în 1605, suprapunându-se astfel cu domnia contemporanei sale, Elisabeta I a Angliei. Printre primele lucruri pe care le-a făcut când a ajuns la vârsta adultă s-a numărat căsătoria cu o prinţesă *rajput* care era, bineînţeles, hindusă. Căsătoria a jucat întotdeauna un rol important în diplomaţia şi strategia lui Akbar, iar această doamnă (mama următorului împărat) era fata celui mai mare dintre regii *rajput* şi, prin urmare, o partidă bună.

Totuşi, în această căsătorie se poate distinge ceva mai important decât politica. Akbar le permisese deja hinduselor din haremul său să practice riturile religiei lor, gest fără precedent din partea unui suveran musulman. În scurtă vreme, a abolit capitaţia impusă nonmusulmanilor; el avea să fie împăratul tuturor religiilor, nu un fanatic musulman. Akbar a mers chiar mai departe, ascultându-i pe nişte învăţători creştini; i-a invitat pe portughezii care apăruseră pe coasta de vest să trimită la curtea lui misionari buni cunoscători ai credinţei lor, iar trei iezuiţi au ajuns aici în 1580. Aceştia au avut o dezbatere aprinsă cu nişte clerici musulmani în faţa împăratului şi au primit multe semne de apreciere din partea acestuia, deşi şi-au făcut zadarnic speranţe că îl vor converti. El pare să fi fost, de fapt, un om cu un adevărat sentiment religios şi cu o minte eclectică; a încercat să instituie chiar o nouă religie proprie, un amestec de zoroastrism, islam şi hinduism. Nu a avut succes decât în cazul unor curteni prudenţi; pe alţii i-a ofensat.

Indiferent de modul de interpretare, este evident că împăcarea nonmusulmanilor avea să reducă dificultăţile legate de guvernare în India. Şi sfatul lui Babur din memoriile sale de a-i concilia pe duşmanii învinşi mergea în aceeaşi direcţie; Akbar s-a lansat şi el într-o serie de cuceriri şi a adăugat multe alte teritorii hinduse imperiului său. A refăcut unitatea Indiei de Nord din Gujarat până în Bengal şi a început cucerirea Deccanului. Imperiul era guvernat de un sistem de administrare din care mare parte a dăinuit până în perioada dominaţiei britanice, deşi Akbar mai mult a confirmat şi consacrat instituţiile moştenite decât a făcut inovaţii în acest domeniu. Funcţionarii conduceau în numele împăratului şi după voia acestuia; ei aveau funcţia de bază de a asigura soldaţi atunci când era necesar şi de a colecta impozitul funciar, reevaluat acum pe baza unui sistem mai flexibil, la nivelul întregului imperiu, conceput de un ministru de finanţe hindus.

Acesta pare să fi avut un succes aproape fără egal deoarece a dus chiar la creşteri ale producţiei, ceea ce a ridicat nivelul de trai în Hindustan. Printre alte reforme demne de laudă, deşi ineficiente, s-a numărat descurajarea ritualului numit *sati*, arderea văduvei pe rugul funerar alături de corpul soţului defunct.

Mai presus de toate, Akbar a stabilizat regimul. A fost dezamăgit de fiii săi şi s-a certat cu ei, însă dinastia avea o bază solidă la moartea lui. Existau, cu toate acestea, şi revolte. Unele par să fi fost încurajate de furia musulmanilor împotriva aparentei îndepărtări a lui Akbar de credinţă. Chiar şi în epoca „turcă”, delimitarea religioasă strictă dintre musulmani şi nonmusulmani se mai atenuase pe măsură ce invadatorii se stabiliseră în noua lor ţară şi adoptaseră obiceiurile indienilor. Înainte de aceasta, unul dintre semnele asimilării a fost apariţia unei noi limbi, urdu, limba taberei militare. Era lingua franca a conducătorilor şi a celor conduşi, cu o structură hindi şi un alfabet arabo-persan.

Curând apăreau semne că puterea omnivoră a hinduismului avea să încorporeze poate chiar şi islamul; un nou bigotism în secolele XIV-XV

răspândise, prin intermediul unor imnuri populare, un cult abstract, aproape monoteist al unui Dumnezeu pe care îl putea chema ori Rama, ori Allah, dar care le oferea iubire, dreptate şi milă tuturor oamenilor. Astfel, unii musulmani, chiar înainte de domnia lui Akbar, arătaseră interes şi

respect faţă de anumite idei hinduse. A existat un anumit grad de absorbţie a practicii rituale hinduse. Curând a fost evident că persoanele convertite la islam aveau tendinţa de a venera mormintele unor sfinţi; acestea au devenit locuri de întâlnire şi de pelerinaj care satisfăceau schema unui epicentru subordonat al devoţiunii în cadrul unei religii monoteiste şi îndeplineau astfel funcţiile zeităţilor minore şi locale care îşi găsiseră întotdeauna un loc în hinduism.

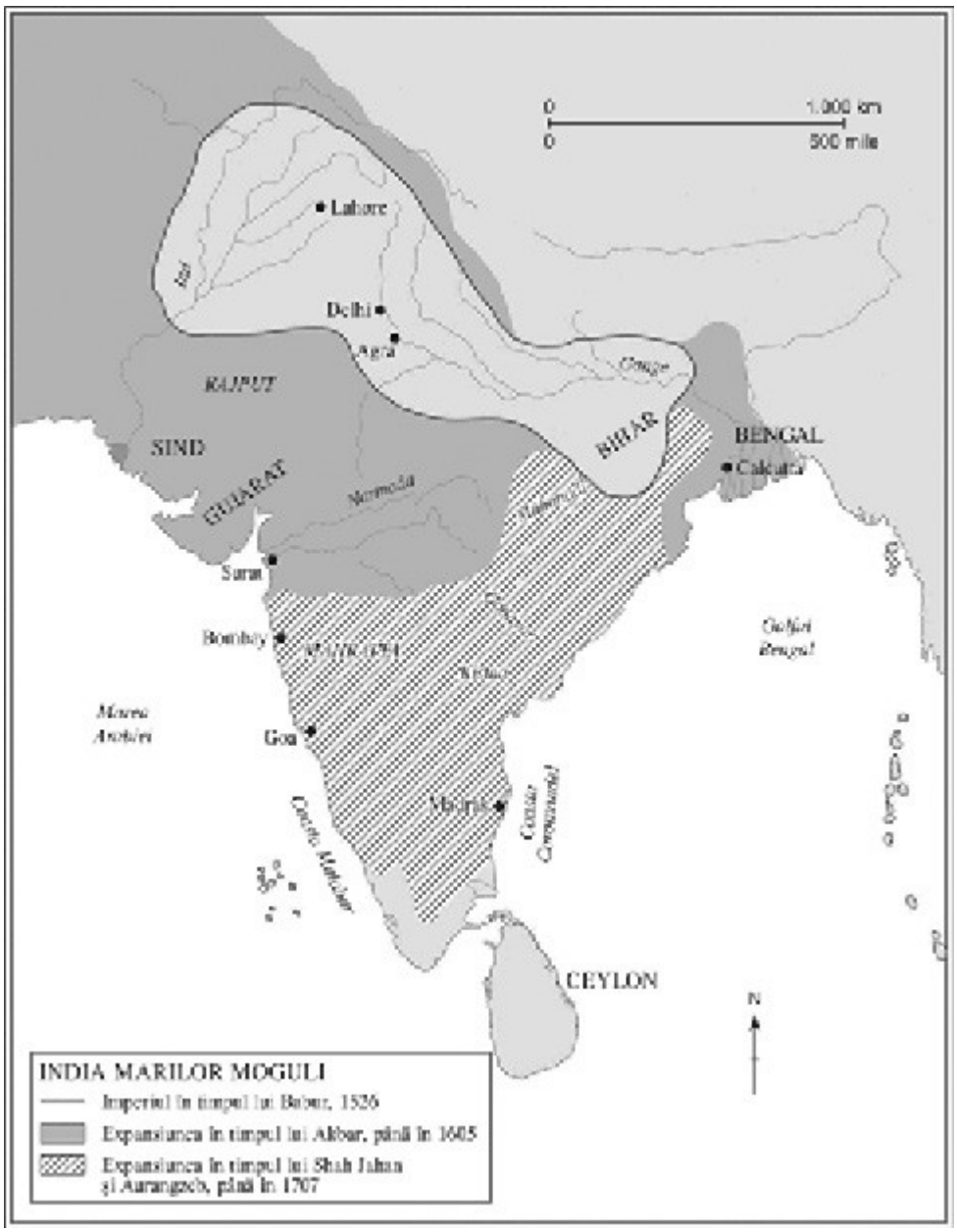

O altă evoluţie importantă înainte de sfârşitul domniei lui Akbar a fost consolidarea primelor relaţii directe ale Indiei cu Europa atlantică. Este posibil ca legăturile cu Europa mediteraneeană să fi fost deja facilitate de sosirea islamului; din Levant până la Delhi, o religie comună asigura un contact continuu, în ciuda distanţelor. În India mai apăruseră din când în când călători europeni şi conducătorii săi fuseseră capabili să se folosească de cunoştinţele lor tehnice, deşi asta s-a întâmplat rareori după cuceririle otomane. Dar ceea ce era pe cale să se întâmple acum urma să meargă mult mai departe şi să schimbe India pentru totdeauna. Europenii

care au sosit aveau să fie urmaţi de alţii, în număr tot mai mare, şi nu aveau să mai plece.

Procesul a început când un amiral portughez a ajuns în Malabar, la sfârşitul secolului al XV-lea. În doar câţiva ani, compatrioţii săi se instalaseră ca negustori

— Şi se purtau uneori ca nişte piraţi – la Bombay (Mumbay) şi pe coasta statului Gujarat. Încercările de a-i îndepărta au eşuat în anii tulburi de după moartea lui Babur, iar în a doua jumătate a secolului portughezii au trecut pe ţărmul celălalt, înfiinţând noi staţiuni pentru comerţul cu localnicii în Golful Bengal. Mult timp ei au imprimat ritmul europenilor în India. Tindeau totuşi să atragă ostilitatea credincioşilor musulmani deoarece au adus cu ei picturi sculpturi înfăţişându-i pe Hristos, Fecioara Maria şi sfinţi, cu iz de idolatrie. Protestanţii aveau să irite mai puţin credinţa religioasă la sosirea lor aici.

Epoca britanică a Indiei era încă departe, dar, cu o precizie istorică rară, prima Companie Britanică a Indiilor de Est a fost fondată pe data de 31

decembrie 1600, ultima zi din secolul al XVI-lea. Trei ani mai târziu, primul emisar al companiei a sosit la curtea lui Akbar de la Agra după ce Elisabeta I, care le oferise comercianţilor actul constitutiv al companiei, murise. Astfel, la sfârşitul domniei a doi mari suverani s-a produs primul contact între două ţări ale căror destine istorice aveau să se împletească mult timp şi cu un efect imens asupra amândurora şi a întregii lumi. La acea vreme nu s-ar fi putut percepe niciun indiciu al unui astfel de viitor. Pe atunci englezii considerau comerţul cu India mai puţin interesant decât cu alte părţi ale Asiei.

Şi contrastul dintre cele două state este fascinant. Imperiul lui Akbar era unul dintre cele mai puternice din lume, curtea sa era una dintre cele mai somptuoase, iar el şi succesorii săi au domnit asupra unei civilizaţii mai glorioase şi mai spectaculoase decât toate cele care existaseră în India din vremea dinastiei Gupta; statul reginei Elisabeta, în schimb, nu era o mare putere, nici măcar după standardele europene, era înglodat în datorii şi avea mai puţini locuitori decât Kalikata (Calcutta) modernă. Succesorul lui Akbar a primit plin de dispreţ darurile trimise de Iacob I câţiva ani mai târziu. Totuşi, viitorul Indiei stătea în mâinile supuşilor reginei.

Împăraţii din dinastia Marilor Moguli au continuat linia de descendenţă directă a lui Babur, deşi nu fără întreruperi, până la mijlocul secolului al XIX-lea.

După Akbar, prestigiul dinastiei era atât de mare, încât a devenit o modă în India ca oamenii să pretindă că au descendenţă mongolă. Doar primii trei suverani care i-au urmat lui Akbar sunt de interes aici, căci sub conducerea lui Jahangir şi a lui Shah Jahan imperiul a atins maxima extindere teritorială în prima jumătate a secolului al XVII-lea, iar în timpul lui Aurangzeb a început să decadă, în a doua jumătate a secolului. Domnia lui Jahangir nu a fost la fel de glorioasă ca a tatălui său, dar imperiul a supravieţuit cruzimii şi alcoolismului său – o grea încercare pentru structura sa administrativă. Şi toleranţa religioasă consacrată de Akbar a rămas neştirbită. În ciuda defectelor sale, Jahangir a fost totuşi un remarcabil protector al artelor, mai ales al picturii. În timpul domniei sale impactul culturii europene în Asia devine pentru prima dată vizibil, prin motive artistice împrumutate din picturi şi reproduceri importate. Unul

dintre aceste motive a fost aura sau nimbul cu care erau reprezentaţi sfinţii creştini şi, în Bizanţ, împăraţii.

După Jahangir, toţi împăraţii din dinastia Marilor Moguli au fost pictaţi astfel.

Shah Jahan a început cucerirea, unul câte unul, a sultanatelor din Deccan, deşi nu prea a avut succes în campaniile din nord-vest şi nu a reuşit să-i alunge pe persanii din Kandahar. În administraţia internă s-a produs o slăbire a principiului toleranţei religioase, deşi nu suficientă pentru a-i pune pe hinduşi în dezavantaj în ceea ce priveşte funcţiile statului: administraţia a rămas multireligioasă. Deşi împăratul a decretat că toate templele hinduse nou-construite trebuiau dărâmate, a fost un protector al poeţilor şi muzicienilor hinduşi.

La Agra, Shah Jahan a întreţinut o viaţă de curte luxoasă şi aleasă. Tot aici a construit cea mai celebră dintre clădirile indiene, Taj Mahalul, un mormânt pentru soţia sa favorită; este singurul rival posibil al moscheii din Córdoba la titlul de cea mai frumoasă clădire din lume. Ea a murit la scurt timp după accederea la tron a lui Shah Jahan şi construirea clădirii a durat peste 20 de ani. Este o culme a stilului cu arcade şi domuri, una dintre cele mai evidente moşteniri islamice din arta indiană, şi cel mai mare monument al islamului din India.

Mai jos de nivelul curţii, imaginea Indiei Marilor Moguli este mult mai puţin atractivă. Funcţionarii locali trebuiau să strângă din ce în ce mai mulţi bani nu doar pentru a acoperi cheltuielile curţii şi campaniile lui Shah Jahan, ci şi pentru a întreţine elitele sociale şi militare care trăiau practic ca nişte paraziţi pe spinarea economiei producătoare. Fără a-i păsa de nevoile locale sau de dezastrele naturale, un mecanism rapace de colectare a impozitelor îi lua ţăranului producător chiar şi jumătate din venitul său. Practic, nimic din aceşti bani nu era investit productiv. Fuga ţăranilor şi înmulţirea actelor de banditism din zonele rurale sunt simptome grăitoare ale suferinţei şi rezistenţei generate de aceste impuneri fiscale excesive.

Totuşi, chiar şi cerinţele lui Shah Jahan au făcut, probabil, mai puţin rău imperiului decât entuziasmul religios al celui de-al treilea fiu al său, Aurangzeb, care şi-a înlăturat trei fraţi şi l-a ţinut prizonier pe tatăl său pentru a deveni împărat în 1658. A combinat în mod dezastruos puterea absolută, neîncrederea în supuşii săi şi o religiozitate îngustă. Faptul că a reuşit să reducă din cheltuielile de la curte nu compensează prea mult celelalte acţiuni ale sale. Noile cuceriri erau contrabalanste de revolte împotriva stăpânirii mogulilor, despre care s-a afirmat că ar fi fost cauzate în mare parte de încercarea lui Aurangzeb de a interzice religia hindusă şi de a-i distruge templele, precum şi de reintroducerea de către acesta a capitaţiei impuse nonmusulmanilor. Promovarea hinduşilor în funcţiile statului era din ce în ce mai puţin probabilă; convertirea a devenit necesară pentru a avea succes. Un secol de toleranţă religioasă a fost anulat şi unul dintre rezultate a fost pierderea loialităţii multor supuşi.

Printre alte rezultate, această situaţie a făcut imposibilă cucerirea Deccanului, ceea ce a fost numit ulcerul care a ruinat Imperiul Mogul. Ca şi în timpul domniei lui Ashoka, nordul şi sudul Indiei nu au putut fi unite. Populaţia mahratta din regiunea deluroasă care era nucleul opoziţiei hinduse s-a organizat sub comanda unui conducător independent în 1674.

Ea s-a aliat cu rămăşiţele armatelor musulmane ale sultanilor din Deccan pentru a ţine piept armatelor Marilor Moguli, într-o luptă îndelungată ce a dat naştere unei figuri eroice care a devenit un fel de paladin în ochii unora dintre naţionaliştii hinduşi moderni.

Acesta era Shivaji Bhonsle, care a construit din fragmente o identitate politică mahratta, fapt care i-a permis curând să-i exploateze pe plătitorii de impozite la fel de neîndurător ca şi mogulii. Aurangzeb a dus campanii permanente împotriva acestei populaţii până la moartea sa, în 1707. A urmat o gravă criză pentru regim, căci cei trei fii ai săi şi-au disputat succesiunea la tron. Imperiul a început să se destrame aproape imediat şi un moştenitor mult mai formidabil decât vreun prinţ hindus sau local aştepta momentul potrivit – europenii.

Poate răspunzător pentru succesul final al europenilor în India este Akbar, căci nu a stârpit răul din faşă. Shah Jahan, în schimb, a distrus factoria portugheză de pe râul Hooghly, deşi creştinii au fost mai târziu toleraţi la Agra. În mod uimitor, se pare că politica Marilor Moguli nu a luat niciodată în calcul construirea unei flote, armă folosită cu succes de otomani împotriva europenilor din bazinul Mediteranei. Una dintre consecinţe s-a făcut deja simţită în timpul domniei lui Aurangzeb, când cabotajul şi chiar şi comerţul pelerinilor spre Mecca au fost puse în pericol de europeni. Pe uscat, europenilor li se permisese să instituie avanposturi şi capete de pod. După înfrângerea unei escadrile portugheze, englezii au câştigat prima concesiune comercială pe coasta de vest, la începutul secolului al XVII-lea. Apoi au fondat, în 1639, în Golful Bengal, cu permisiunea conducătorului local, prima aşezare a Indiilor Britanice, fortul St.

George, la Madras (Chennai). Englezii au intrat ulterior în conflict cu Aurangzeb, dar au obţinut şi alte factorii la Bombay şi Calcutta până la sfârşitul secolului.

Corăbiile lor îşi menţinuseră supremaţia în comerţ câştigată de la portughezi, dar un nou rival european a apărut la orizont până în 1700. O Companie Franceză a Indiilor de Est fusese înfiinţată în 1664 şi curând şi-a construit şi ea propriile aşezări.

Avea să urmeze un secol de conflicte, dar nu doar între nou-veniţi. Europenii erau deja obligaţi să facă alegeri politice nuanţate din cauza incertitudinilor apărute atunci când puterea Marelui Mogul a început să slăbească. Au trebuit iniţiate relaţii şi cu oponenţii săi, nu doar cu împăratul, aşa cum au descoperit englezii din Bombay, observând disperaţi cum o escadrilă mahratta a ocupat o insulă din portul Bombay şi un amiral al mogulului pe cea de alături. În 1677 un funcţionar le-a trimis un avertisment semnificativ angajatorilor săi din Londra:

„Vremurile cer acum să faceţi negoţ cu sabia în mână”. Până în 1700 englezii erau cât se poate de conştienţi că miza era mare.

Acum începe epoca în care India devine tot mai prinsă în vârtejul unor evenimente asupra cărora nu avea niciun control, de fapt epoca istoriei lumii.

Aceasta se distinge şi din faptele măreţe, dar şi din cele mărunte; în secolul al XVI-lea portughezii aduseseră cu ei ardei iuţi, cartofi şi tutun din America.

Regimul alimentar şi agricultura indiene deja se schimbau. Aveau să

urmeze porumbul, papaya şi ananasul. Povestea civilizaţiilor şi conducătorilor indieni poate fi întreruptă odată ce se face această nouă conexiune cu lumea largă. Totuşi, nu sosirea europenilor a pus capăt perioadei măreţe a Imperiului Mogul; nu a fost decât o coincidenţă, deşi a fost important faptul că nou-veniţii au fost pregătiţi să culeagă roadele. Diversitatea subcontinentului şi eşecul conducătorilor săi în găsirea mijloacelor de a-şi atrage loialitatea populaţiilor indigene constituie, probabil, principala explicaţie. India a rămas un subcontinent al elitelor conducătoare exploatatoare şi al ţăranilor productivi pe socoteala cărora huzureau. Statele fuseseră nevoite să devină, în mare măsură, nişte mecanisme menite să transfere resurse de la producători la paraziţi.

În ciuda problemelor sale politice, India era, la începutul secolului al XVIII-lea, foarte bogată. Economia agricolă era probabil mai productivă decât oriunde, ajutată mult de o climă în general blândă. Manufacturile se îmbunătăţeau, atât calitativ, cât şi cantitativ, şi au găsit pieţe de desfacere importante în afara graniţelor Indiei. Într-un loc precum Ahmedabadul, în regiunea Gujarat din nord-vest, producerea textilelor din bumbac devenea o sursă principală de locuri de muncă, iar economia de piaţă se răspândea şi în alte oraşe. Deşi India se confrunta cu cea mai mare transformare din istoria sa modernă, unele dintre principalele elemente constitutive ale modernităţii sale existau deja. Era o regiune foarte diferită de ceea ce fusese cu 200 de ani înainte, când începuse invazia mogulilor.

Şi în China aveau loc schimbări. La începutul secolului al XVII-lea, întreaga ţară a fost cucerită de o nouă dinastie care se autointitula Qing, însemnând

„strălucitor” sau „clar”. Statul dinastiei Qing a fost un proiect politic, creat de o alianţă de grupuri cu origini etnice diverse din nord-estul Chinei. Familiile conducătoare erau manciuriene, descendente ale triburilor de jurcheni care jucaseră un rol atât de important în secolul al XII-lea. Dar erau şi mongoli, coreeni şi chinezi. Aceştia considerau că statul dinastiei Ming era degenerat şi credeau că fuseseră aleşi să primească Mandatul Cerului şi să revitalizeze China.

Ideologia lor era confucianistă, în sensul că preamăreau virtuţi şi modele antice.

Dar, în comparaţie cu direcţia pe care o urma gândirea confucianistă din China începând din secolul al XII-lea, ideologia dinastiei Qing era o formă vulgarizată a perspectivelor atribuite maestrului Kong, centrată pe dihotomii simple şi prescripţii de comportament. În realitate, Qing a creat o ideologie a dominării şi cuceririi, ea însăşi având rolul central ca salvatoare a Chinei.

Proiectul dinastiei Qing a fost neverosimil şi ar fi avut (oarecum similar cu comuniştii în secolul XX) şanse foarte mici de reuşită dacă nu ar fi existat nenumăratele slăbiciuni ale dinastiei Ming din perioada sa de final. În anul 1600, dinastia Ming era considerată ineficientă, insensibilă şi venală şi, deşi există dovezi concrete ale unor probleme majore pentru oamenii de rând, mai ales în agricultură – poate cauzate de unele schimbări de climă în urma cărora nordul Chinei a devenit mai rece şi mai secetos decât înainte – nu avem semne că dinastia Ming ar fi făcut mare lucru pentru a uşura situaţia. Dimpotrivă, curtea a devenit tot mai închisă, dominată de curteni şi eunuci care nu reuşeau să vadă tabloul de

ansamblu a ceea ce se întâmpla dincolo de zidurile Oraşului Interzis din Beijing, unde trăiau ei. În afara Beijingului, administraţia civilă continua să funcţioneze destul de bine. Dar exista o slăbiciune la centru, pe care unii duşmani ai regimului o puteau exploata.

Sfârşitul a venit brusc. După disensiuni interne din ce în ce mai marcate în statul dinastiei Ming, un general din nord s-a răsculat şi a atacat Beijingul. Oraşul a fost cucerit în aprilie 1644, iar ultimul împărat Ming s-a spânzurat pe Dealul de Cărbune, în spatele Oraşului Interzis, în timp ce trupele rebele intrau pe poarta principală. După ce, în 1636, au declarat o nouă dinastie, Qing, manciurienii au aşteptat momentul potrivit în nord. Pe măsură ce haosul cuprindea China, armatele dinastiei Qing, conduse de prinţul Dorgon şi de Wu Sangui, care trădase dinastia Ming, au ocupat capitala practic fără să întâmpine nicio opoziţie în iunie 1644, pretinzând că se află acolo pentru a-i pedepsi pe trădători şi a reînvia virtutea. În schimb, l-au proclamat pe tânărul împărat Qing Shunzi conducătorul întregii Chine şi au început o campanie extrem de brutală pentru a învinge orice rezistenţă a dinastiei Ming în restul teritoriului. Curând deţineau controlul absolut; ultimul pretendent Ming a fost adus înapoi din Birmania şi executat public ca inamic al statului în 1662.

Dinastia Qing a pretins că reînvie tradiţia, dar în realitate statul său a fost o invenţie modernă, diferită de orice existase în China până atunci. Multietnici încă de la început, împăraţii din dinastia Qing cereau o loialitate politică absolută faţă de centru şi instituţiile sale. China a devenit cum nu mai fusese înainte. Generalii şi administratorii nu slujeau decât după voia împăratului, care avea informatori şi spioni în toate colţurile imperiului. Împăraţii oficiau în cadrul unor mari ceremonii publice în capitală, adesea amestecând elemente ale multor religii –

împăratul Qing era conducătorul tuturor religiilor, dar nu aparţinea de niciuna.

Conceptul de imperiu – raţional, judicios şi eficient – era văzut ca universal; statul dinastiei Qing nu aparţinea exclusiv niciunui grup din China şi aspira să conducă orice ţară din lume care avea înţelepciunea de a se supune gloriei sale.

Când gloria nu era de ajuns, se recurgea la putere. Statul dinastiei Qing era puternic militarizat; un istoric a făcut referire la o aşa-numită „cultură a războiului” în perioada de început a Chinei sub dinastia Qing, iar aceasta este o descriere bună. Armata sa era profesionistă şi organizată în opt unităţi de elită de bază, numite „steaguri” de dinastia Qing, suplimentate cu trupe de pedestraşi.

Corpul ofiţerilor era multietnic, ca şi statul însuşi, predominând însă în mod semnificativ manciurienii şi mongolii. Armatele erau împărţite în unităţi mai mici, în general după criterii etnice – dinastia Qing avea păreri rigide legate de capacităţile diverselor naţionalităţi asupra cărora domnea. Soldaţii din steaguri erau bine echipaţi cu cele mai bune tipuri de arme disponibile în perioada respectivă – inclusiv, din ce în ce mai mult, tunuri şi puşti de provenienţă europeană – dar arma principală a dinastiei Qing o constituiau rapiditatea şi precizia mortală ale cavaleriei sale; noul regim a folosit cunoştinţele adunate în sute de ani de populaţiile din Eurasia Centrală despre lupta călare pentru a crea unităţi de cavalerie care îi îngrozeau pur şi simplu pe duşmani.

Armatele dinastiei Qing erau menite deopotrivă să cucerească şi să intimideze. Cea mai mare parte a Mongoliei şi Tibetului a fost adusă sub control direct la începutul istoriei dinastiei. Sud-estul (actualele Guangxi şi Yunnan) a fost cucerit în timpul vânării prinţilor din dinastia Ming şi recolonizat parţial de soldaţii din steagurile dinastiei Qing. Taiwanul a fost cucerit în 1683. Coreea şi Vietnamul au acceptat suzeranitatea dinastiei Qing, dar fără a deveni parte a statului condus de aceasta, iar alte ţări cu deschidere la mare – de la Birmania până la lanţul insular Ryukyu – plăteau tribut (deşi adesea în moduri care mascau de fapt aranjamente comerciale sofisticate). De-a lungul graniţelor sale terestre cu Eurasia Centrală, dinastia Qing a urmărit constant scopuri expansioniste. Trupele sale au preluat controlul asupra întregii coaste asiatice a Pacificului până la nord de insula Sahalin. Spre vest, a ajuns până pe actualul teritoriu al regiunii autonome Xinjiang şi chiar mai departe, în ciuda rezistenţei îndârjite a grupurilor care locuiau acolo.

Expansionismul dinastiei Qing în Eurasia Centrală a adus-o în contact cu alt imperiu în plină expansiune, Rusia. Împăraţii din dinastia Qing şi-au dat seama că trebuie să neutralizeze această ameninţare înainte de a face ultimele demersuri pentru a-şi extinde controlul în zonele vestice ale acestei regiuni. Începând de la sfârşitul secolului al XVII-lea, China şi Rusia au semnat o serie de înţelegeri pentru a împărţi între ele regiunea Eurasiei Centrale şi a pune – în fine – capăt autonomiei popoarelor din stepă care afectaseră atât de mult istoria omenirii din ultimii două mii de ani. Liberă să-şi atace duşmanii, dinastia Qing a început războaie de uzură împotriva grupurilor mongolice şi turcice din întreaga zonă cuprinsă între bazinul Tarim şi malurile vestice ale lacului Balhaş. Aceste războaie au atins punctul culminant în anii 1750, când imperiul a dus o campanie militară extrem de brutală împotriva dzungarilor, distrugându-i pentru totdeauna pe mongolii din apus ca putere în Eurasia Centrală. S-a asigurat că pe viitor – din punct de vedere etnic – regiunea avea să fie dominată de musulmani de origine turcică, deşi dinastia Qing a încercat să-şi colonizeze noile teritorii cu chinezi.

Succesul dinastiei Qing li s-a datorat şi împăratului Kangxi (care a domnit din 1661 până în 1722) şi nepotului acestuia Qianlong (1735-1796). Kangxi a fost, în multe privinţe, fondatorul idealului chinez modern de împărat. Deşi educaţia sa pusese accent pe valorile marţiale, el s-a străduit să-şi însuşească cultura chineză şi era profund interesat să afle lucruri despre ţări străine, inclusiv despre îndepărtata Europă. A invitat învăţaţi din toată Asia la curtea sa, unde li s-au alăturat cărturari musulmani din Orientul Mijlociu şi iezuiţi europeni.

Împăratul şi-a făcut un obicei din a inspecta regulat provinciile, unde poruncea să se facă îmbunătăţiri în comunicaţii, administraţie sau afacerile militare. Avea o memorie extraordinară şi muncea foarte mult, chiar dacă unele iniţiative ale sale au fost zădărnicite de tendinţa sa spre ceea ce am numi micromanagement –

încăpăţânat şi nerăbdător, Kangxi nu tolera niciun amestec în planurile sale pentru China şi cădeau capete dacă simţea că se opune cineva.

Kangxi a fost în primul rând un lider militar. A înăbuşit revoltele din provinciile periferice şi a început expansiunea în Eurasia Centrală pe care avea s-o finalizeze nepotul său. Convins că principala datorie a societăţii

era să întreţină armata, Kangxi s-a preocupat de aspecte legate de instrucţia militară, recrutare şi logistică toată viaţa sa, formând un sistem militar care avea să rămână intact până când a fost zdrobit de atacurile europenilor, la sfârşitul secolului al XIX-lea. Mai mult decât oricare dintre contemporanii săi din Europa sau Asia, credea, de asemenea, în educaţie, pe care o considera cheia pregătirii militare, şi era dispus să cheltuiască sume uriaşe pe proiecte savante, inclusiv pe compilaţii literare şi studii lexicografice. Marea sa enciclopedie, finalizată chiar înainte de moartea lui, cuprindea peste 5.000 de volume.

Nepotul lui Kangxi, Qianlong, aparţinea altei epoci. Imperiul era mai stabil, manciurienii erau mai sinizaţi şi sarcinile imediate mai evidente. Qianlong nu avea inteligenţa ascuţită a bunicului său, dar era un om muncitor, care a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a înţelege motivele şi dorinţele ce determinau acţiunile supuşilor din vastul său imperiu. A învăţat limbile tibetană şi mongolă, pe lângă manciuriană şi chineză; se închina la toate sanctuarele şi credea cu tărie că fiecare dintre grupurile de populaţie al căror împărat era trebuia condus în funcţie de caracteristicile sale speciale (deşi admitea că uneori acestea erau greu de diferenţiat; a mărturisit în jurnalul său că îi mai încurca pe mongoli cu tibetanii şi invers).

Qianlong nu a uitat predilecţiile marţiale ale strămoşilor săi; în prima jumătate a domniei sale a înăbuşit nişte revolte din sud şi a extins imperiul şi mai mult în Eurasia Centrală. A intervenit şi în Tibet, instaurând un control mai strict al dinastiei Qing asupra acestei ţări, cu Dalai Lama ca intermediar în relaţiile cu tibetanii. În schimb, intervenţiile sale militare ulterioare nu au mai avut un succes la fel de mare, în principal pentru că erau lipsite de nişte obiective politice clare.

Operaţiunile militare din Birmania din anii 1760 au urmărit zdrobirea puterii politice independente a Birmaniei şi folosirea ţării ca rampă de lansare pentru extinderea controlului chinez în zonele de vest ale Asiei de Sud-Est. Dar misiunea s-a lovit de o rezistenţă îndârjită a birmanilor, ajutaţi de ţările învecinate. Spre sfârşitul deceniului armatele dinastiei Qing au fost obligate să se retragă, putându-se lăuda doar cu promisiunea unei supuneri formale a birmanilor. Regele birman a rămas pe tronul său.

Lucrurile au mers şi mai rău în Vietnam, unde împăratul Qianlong a intervenit în anii 1780 pentru a instala pe tron un pretendent preferat. Dar, deşi masiva armată chineză a reuşit să ocupe zonele din nordul ţării, s-a împotmolit curând în confruntări locale cu trupe vietnameze rebele, călite în luptă. Qianlong nu le-a permis soldaţilor săi să se retragă, iar când au fost, în cele din urmă, evacuaţi în China, după o ofensivă devastatoare a vietnamezilor, în 1789, au trebuit să-l aducă şi pe pretendentul vietnamez cu ei. Vietnamezii au sărbătorit retragerea ca pe o victorie, dar – ca şi birmanii – s-au grăbit să ceară dinastiei Qing permisiunea de a reîncepe o relaţie tributară cu aceasta imediat după ce forţele chineze s-au retras. Totuşi, în folclorul vietnamezilor, atacurile din 1789 –

care au avut loc în preajma festivalului Anului Nou lunar (*Tet* în vietnameză) –

aveau să devină un simbol al existenţei lor ca naţiune şi al unei ofensive cu acelaşi nume împotriva trupelor americane, 179 de ani mai târziu.

Cu politica externă dezorganizată, împăratul Qianlong s-a orientat din ce

în ce mai mult spre interior către sfârşitul vieţii sale, concentrându-se asupra unor probleme de la curte. Era un colecţionar avid, inclusiv de ceasuri europene, şi un poet şi eseist pasionat – a scris peste 40.000 de poeme şi 1.300 de alte texte. Dar, din păcate, bătrânul împărat i-a avansat, de asemenea, pe unii dintre favoriţii săi de la curte, inclusiv pe tânărul manciurian Hesen, care, în calitate de ministru de finanţe *de facto*, a golit vistieria. Corupţia curţii la sfârşitul domniei lui Qianlong era foarte profundă şi semăna – în opinia multor chinezi – cu condiţiile care au prevestit căderea multor altor dinastii.

La sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea societatea chineză a fost marcată de o bogăţie tot mai mare şi de îmbunătăţirea globală a nivelului de trai, care – în 1800 – putea fi comparat cu cel din oricare altă parte a lumii. Cel mai bun reper al acestei prosperităţi generale era creşterea populaţiei; numărul de locuitori din imperiu a crescut de mai bine de două ori la începutul epocii Qing, populaţia totală atingând în 1800 la aproximativ 380 de milioane de oameni (faţă de zece milioane în Marea Britanie, de pildă). Creşterea populaţiei se explică printr-o lungă perioadă de pace, dar şi prin îmbunătăţiri semnificative ale producţiei de orez şi sosirea unor plante din Lumea Nouă, inclusiv porumbul şi cartofii.

Societatea s-a schimbat şi în alte privinţe. Au existat o dezvoltare pronunţată a pieţelor şi un rol din ce în ce mai important al comercianţilor privaţi; se estimează că aproximativ o treime din producţia agricolă a Chinei ajungea într-o formă sau alta de schimb pe piaţă imediat după anul 1800. Odată cu expansiunea artelor meşteşugăreşti s-a produs şi o urbanizare semnificativă: Beijingul era cel mai mare oraş din lume în secolul al XVIII-lea, dar şi alte oraşe s-au dezvoltat, inclusiv noile porturi din sud unde se făcea un comerţ însemnat cu alte ţări.

Ceaiul, mătasea şi produsele de manufactură ieşeau din China şi argintul (în special din Americi) intra în ţară ca mijloc de plată, demonstrând puterea economică a imperiului lui Qianlong, dar generând, de asemenea, inflaţie şi exercitând presiuni asupra ţăranilor care practicau o agricultură de subzistenţă.

Dinastia Qing a continuat să creadă că guvernează economia ţării prin impozite, controlul preţurilor şi achiziţiile statului, dar în realitate interesele private au devenit din ce în ce mai pronunţate.

Spre deosebire de ceea ce se afirmă adesea, China (şi India) s-au schimbat mult în secolele XVII-XVIII. Dar Europa s-a schimbat mult mai mult. Înainte de a ne întoarce la povestea Europei, merită să aruncăm o privire la ceea ce unii istorici numesc „marea divergenţă” a perioadei dintre 1600 şi 1800, când avantajele Europei în unele domenii au devenit tot mai pronunţate. La început, avantajul europenilor s-a văzut cel mai limpede în tehnologia militară, construcţiile navale şi navigaţie, toate fiind esenţiale pentru explorarea lumii. Dar spre sfârşitul secolului al XVII-lea era clar că în unele zone din Europa avea loc o revoluţie a mentalităţii, care punea accent pe ştiinţă, tehnologie şi acumularea de capital. Această revoluţie intelectuală avea să ducă în final la o revoluţie industrială, deşi efectele celei din urmă aveau să fie complet vizibile abia în secolul al XIX-lea.

În timp ce China, India şi alte părţi ale Asiei au cunoscut şi ele

transformări interne mai intense după 1600 decât în oricare altă perioadă a istoriei lor, schimbarea a fost mai limitată şi mai puţin multidirecţională decât ceea ce se întâmpla Europa. În multe domenii, dezvoltarea era stabilă şi nivelul de trai reuşea să ţină pasul cu creşterile populaţiilor deja masive. Dar atât India, cât şi China câştigau tot mai puţin din îmbunătăţirile progresive din domeniul tehnologiei, iar echilibrul social pe care păreau să-l fi atins se putea fărâmiţa uşor din interior ca urmare a dezastrelor naturale, a disensiunilor interne sau a presiunilor din exterior. Asia, cu alte cuvinte, a continuat să se îndrepte în direcţii stabilite clar în trecut, deşi istoria sa, cel puţin în unele locuri, putea manifesta o oarecare accelerare. Europa a fost cea care, reinterpretând moştenirea sa şi a lumii, devenea cu adevărat şi intens diferită.

La sfârşitul lungii sale domnii, Qianlong încă era convins că imperiul său era cel mai puternic de pe pământ, deşi ştia că avea nevoie de reformă atât în afacerile externe, cât şi în administrarea internă. Ca şi suveranii care aveau să-i urmeze la începutul secolului al XIX-lea, Qianlong dorea o reformă treptată, care să nu pună în pericol puterea propriei dinastii şi nici să nu tulbure echilibrul social al Chinei. Misiunile europene care au început să sosească la Beijing în ultimul deceniu al domniei sale nu erau pe placul său. „Dacă zici că preţuirea pentru dinastia noastră cerească te umple de dorinţa de a vă însuşi civilizaţia noastră”, îi scria el regelui George al III-lea al Marii Britanii, „ceremoniile şi codurile noastre de legi sunt atât de deosebite de ale voastre că… nu ar fi cu putinţă să împământeniţi purtările şi obiceiurile noastre pe pământul vostru străin”.

Împăratul Chinei nu îşi putea imagina o lume unificată – spre deosebire de vizitatorii săi europeni.

2
Un nou tip de societate: începuturile Europei moderne

„Istoria modernă” este o sintagmă familiară, dar nu se referă mereu la acelaşi lucru. A existat o perioadă în care istoria modernă însemna ceea ce s-a întâmplat de la istoria „antică”, al cărei subiect era povestea evreilor, grecilor şi romanilor; acesta e sensul cu care, de exemplu, termenul este încă folosit pentru a defini un curs de istorie modernă de la Oxford ce include şi Evul Mediu. Apoi a început să fie delimitată şi de istoria „medievală”. Acum se face adesea o delimitare suplimentară, căci unii istorici au început să facă distincţii şi în cadrul ei şi vorbesc uneori despre o perioadă „de început al modernităţii”. Astfel, ne atrag de fapt atenţia asupra unui proces, căci se referă la o epocă în care s-a conturat o nouă lume atlantică din creştinătatea occidentală dominată de tradiţie, agrară, superstiţioasă şi limitată a Evului Mediu, iar acesta s-a produs în momente diferite în ţări diferite. În Anglia a avut loc foarte rapid; în Spania era departe de a se fi încheiat în 1800, în timp ce mare parte a Europei de Est nu era deloc afectată nici măcar un secol mai târziu. Dar realitatea acestui proces este evidentă, în ciuda iregularităţii cu care s-a manifestat. La fel şi importanţa sa, căci a pus bazele unei hegemonii a Europei la nivel

mondial.

Un punct de plecare util pentru a ne gândi la aspectele implicate este adevărul simplu şi evident că în cea mai mare parte a istoriei omenirii viaţa majorităţii oamenilor a fost influenţată profund şi nemilos de faptul că nu prea aveau de ales în ceea ce priveşte modul în care puteau asigura un acoperiş deasupra capului şi hrană suficientă pentru ei înşişi şi pentru familiile lor. Abia de curând posibilitatea ca lucrurile să stea şi altfel a început să prindă contur fie şi pentru o minoritate din populaţia lumii şi a devenit o realitate pentru un număr substanţial de oameni doar în urma unor schimbări în economia Europei moderne de început, în cea mai mare parte la vest de Elba.

Europa medievală, ca şi cea mai mare parte a lumii la acea vreme, era formată încă din societăţi în care, în majoritate, surplusurile de producţie ce depăşeau nevoile de consum erau obţinute de la cei care le produceau – ţăranii –

mai mult prin intermediul unor instituţii sociale sau juridice decât prin funcţionarea pieţei. În momentul în care putem recunoaşte existenţa unei Europe

„moderne”, acest lucru s-a schimbat; obţinerea şi mobilizarea acestor surplusuri au devenit una dintre sarcinile unei entităţi proteice numite adesea „capitalism”, care operează în mare parte prin tranzacţii cu lichidităţi pe nişte pieţe din ce în ce mai complexe.

Putem urmări unele dintre aceste schimbări mai bine decât pentru orice perioadă anterioară deoarece există date cuantificate numeroase şi continue. Într-o privinţă importantă, dovezile istorice devin mult mai informative în ultimele patru sau cinci secole: ele devin mult mai statistice. Aşadar, măsurătorile devin mai simple. Sursa noilor materiale statistice a fost adesea statul. Din multe motive, guvernele doreau să afle din ce în ce mai multe cifre despre resursele reale sau potenţiale aflate la dispoziţia lor. Dar şi unele documente private, în special cele din domeniul afacerilor, ne oferă mult mai multe cifre după anul 1500.

Multiplicarea exemplarelor, pe măsură ce hârtia şi tiparul au devenit mai comune, însemna că şansele lor de a se păstra creşteau spectaculos. Au apărut tehnici comerciale care necesitau publicarea unor date clasate în ordine – circulaţia navelor sau rapoartele de preţuri, de exemplu. În plus, pe măsură ce istoricii şi-au perfecţionat tehnicile, au abordat chiar şi izvoare mai sărace sau fragmentare cu mult mai mult succes decât era posibil chiar şi cu câţiva ani în urmă.

Toate acestea au oferit multe informaţii privind amploarea şi forma schimbării la începuturile Europei moderne, deşi trebuie să avem grijă să nu exagerăm nici gradul de precizie permis de astfel de materiale, nici ceea ce se poate afla din ele. Mult timp strângerea unor date statistice bune a fost foarte dificilă. Chiar şi la unele întrebări elementare – de exemplu, cine trăia într-un anumit loc – era greu de răspuns cu precizie până nu demult. Unul dintre marile scopuri ale monarhilor reformatori din secolul al XVIII-lea a fost să facă inventare precise ale pământurilor incluse în statele lor – cadastre, cum se numeau – sau să afle câţi supuşi aveau. Abia în 1801 a fost organizat primul recensământ din Marea Britanie – la aproape opt secole după *Domesday Book*.

Franţa nu a avut niciun recensământ oficial până în 1876, iar Imperiul

Rus a organizat unul singur, în 1897.

Astfel de întârzieri nu trebuie să mire prea mult. Pentru un recensământ sau un cadastru este nevoie de un aparat administrativ complex şi fiabil. El se poate lovi de o opoziţie puternică (atunci când guvernele caută noi informaţii, urmează adesea noi impozite). Astfel de dificultăţi devin şi mai accentuate acolo unde populaţia nu ştie carte, aşa cum a fost cazul în multe zone ale Europei în cea mai mare parte a istoriei moderne.

Noile materiale statistice pot ridica, de asemenea, tot atâtea probleme istorice câte rezolvă. Ele pot dezvălui o varietate uimitoare de fenomene contemporane, care adesea fac şi mai dificile generalizările; a devenit mult mai greu să facem vreo afirmaţie despre ţărănimea franceză din secolul al XVIII-lea de când cercetările au dezvăluit diversitatea care se ascunde în spatele acestui termen simplu şi faptul că, poate, nici nu a existat o ţărănime franceză, ci mai multe. În sfârşit, statisticile pot clarifica anumite fapte, dar fără să explice cu nimic cauzele acestora. Totuşi, după anul 1500 ne aflăm din ce în ce mai mult într-o epocă a măsurătorilor şi efectul de ansamblu este că e mai uşor să facem afirmaţii care pot fi argumentate cu privire la ceea ce se petrecea în acea perioadă, în comparaţie cu cele anterioare.

Istoria demografică este cel mai evident exemplu. Spre sfârşitul secolului al XV-lea populaţia europeană se afla la începutul unei creşteri care continuă de atunci. După 1500 putem distinge cu aproximaţie două faze. Până pe la jumătatea secolului al XVIII-lea creşterea populaţiei a fost (cu excepţia unor întreruperi locale şi temporare semnificative) relativ lentă şi constantă; aceasta corespunde aproximativ cu „începuturile istoriei moderne” şi a fost unul dintre lucrurile care o caracterizează. În a doua fază creşterea s-a accelerat puternic şi au urmat mari schimbări. Doar prima fază ne interesează aici, deoarece a reglementat modul în care a prins formă Europa modernă. Faptele şi tendinţele generale sunt suficient de clare. Deşi ele se bazează în mare măsură pe estimări, cifrele sunt mult mai pertinente decât înainte, în parte pentru că de la începutul secolului al XVII-lea a existat un interes aproape continuu faţă de problemele legate de populaţie. Acest lucru a contribuit la apariţia statisticii ca ştiinţă (numită pe atunci „aritmetică politică”) spre sfârşitul secolului al XVII-lea, mai ales în Anglia. Aceasta a dus la unele rezultate remarcabile, deşi nu reprezenta decât o insuliţă de metodă relativ riguroasă într-un ocean de presupuneri şi inferenţe. Cu toate acestea, imaginea de ansamblu este clară. În 1500 Europa avea aproximativ 80 de milioane de locuitori, două secole mai târziu avea ceva mai puţin de 150 de milioane, iar în 1800 aproape 200 de milioane. Înainte de 1750 numărul de locuitori al Europei crescuse într-un ritm relativ constant, care menţinuse cota ei parte din populaţia lumii la aproximativ o cincime până în jurul anului 1700, dar în 1800 ea cuprindea aproape un sfert din locuitorii lumii.

Evident, prin urmare, multă vreme nu au existat discrepanţe uimitoare, cum aveau să apară mai târziu între rata de creştere din Europa şi cea din alte regiuni.

Pare rezonabil să tragem concluzia că acest lucru a însemnat că şi în alte privinţe populaţiile europene şi cele noneuropene erau mai puţin diferite decât aveau să devină după anul 1800. De obicei, vârsta decesului

în rândul europenilor, de exemplu, era încă foarte mică. Înainte de 1800 aceasta era, în medie, mult mai mică decât astăzi, deoarece oamenii mureau mai devreme. La naştere, un ţăran francez din secolul al XVIII-lea avea o speranţă de viaţă de aproximativ 22 de ani şi doar aproximativ o şansă din patru să nu moară în copilărie. Pe atunci aceste şanse erau foarte similare cu cele ale unui ţăran indian în 1950 sau ale unui italian în timpul Imperiului Roman. Mult mai puţini oameni trăiau peste 40 de ani şi, deoarece nu erau aşa bine hrăniţi ca noi, ni s-ar fi părut bătrâni la această vârstă şi erau probabil mici de statură şi cu un aspect bolnăvicios. Ca şi în Evul Mediu, femeile trăiau mai puţin decât bărbaţii. Acest lucru însemna că mulţi bărbaţi se căsătoreau a doua sau chiar şi a treia oară, nu din cauza divorţului, ca astăzi, ci deoarece rămâneau văduvi foarte repede.

Cuplul mediu european avea un mariaj relativ scurt. În plus, la vest de o linie trasată aproximativ de la Marea Baltică la Marea Adriatică, căsniciile durau mai puţin decât la est de aceasta, întrucât cei care locuiau aici aveau tendinţa de a se căsători prima dată când se apropiau de 30 de ani, iar acest obicei avea să influenţeze mult timp fenomenele demografice din vest şi din est. Totuşi, în general, dacă europenii erau înstăriţi, îşi puteau permite o familie destul de numeroasă; săracii aveau familii mai mici. Sunt puternice dovezi inferenţiale că în unele locuri exista deja o anumită formă de limitare a familiei în secolul al XVII-lea şi că se foloseau şi alte metode de a o pune în practică în afara avortului şi a infanticidului. Sunt necesare date culturale şi economice suplimentare pentru a explica acest subiect misterios. Rămâne unul dintre acele aspecte sub care o societate în mare măsură analfabetă este aproape imposibil de înţeles din punct de vedere istoric. Putem face foarte puţine afirmaţii sigure despre primele mijloace contraceptive şi încă mai puţine despre implicaţiile lor – dacă existau – asupra modurilor în care europenii moderni se vedeau pe sine şi controlul asupra propriei vieţi.

În general, demografia a reflectat şi continua predominanţă economică a agriculturii. Mult timp ea nu a produs decât o cantitate puţin mai mare decât necesarul şi nu a putut hrăni decât o populaţie cu un ritm lent de creştere. În 1500

Europa încă era un continent în mare parte rural, format din sate în care oamenii trăiau la un nivel destul de redus de subzistenţă. Nouă ni s-ar fi părut pustie.

Populaţia Angliei, densă în raport cu suprafaţa comparativ cu restul continentului, era în anul 1800 doar aproximativ o şesime din cea de astăzi; în Europa de Est existau uriaşe suprafeţe pustii pe care suveranii ce încurajau imigraţia încercau din răsputeri să le populeze prin diferite mijloace. Deşi creştea rapid, populaţia Europei era minusculă în comparaţie cu cea a Asiei.

Cu toate acestea, târgurile şi oraşele au reuşit să se dezvolte atât ca număr, cât şi ca dimensiuni, câteva dintre ele într-un ritm spectaculos de rapid în comparaţie cu populaţia ca întreg. Amsterdamul a ajuns la un total de aproximativ 200.000 de locuitori în secolul al XVIII-lea. Parisul s-a dublat, probabil, ca dimensiuni între 1500 şi 1700 şi a ajuns la aproape jumătate de milion de locuitori. Londra a depăşit Parisul, crescând de la aproximativ 120.000 de locuitori la aproape 700.000 în aceeaşi perioadă de două secole; având în vedere populaţia engleză, mult mai puţin

numeroasă, acest lucru a însemnat, evident, o trecere mult mai pronunţată la viaţa urbană. Un nou cuvânt plin de semnificaţie a ajuns să fie folosit în limba engleză: „suburbii”. Dar nu este uşor să facem generalizări în legătură cu oraşele de mărime medie şi cu cele mai mici.

Majoritatea erau destul de mici, cu o populaţie sub 20.000 de locuitori în 1700, dar, dacă în 1500 erau nouă oraşe europene cu peste 100.000 de locuitori, 200 de ani mai târziu erau cel puţin 12. Totuşi, predominanţa Europei în domeniul urbanizării nu a fost pronunţată în aceste secole şi cele mai mari oraşe ale lumii erau tot în Asia.

Nici urbanizarea, nici creşterea populaţiei nu aveau o răspândire uniformă.

Franţa a rămas cea mai mare naţiune vest-europeană în aceşti ani; avea aproximativ 21 de milioane de locuitori în 1700, pe când Anglia şi Ţara Galilor nu aveau decât în jur de şase milioane. Dar nu este uşor să facem comparaţii deoarece estimările sunt mult mai puţin sigure pentru unele zone decât pentru altele şi deoarece adesea, din cauza modificărilor frontierelor, nu prea există certitudinea că un nume desemnează acelaşi lucru în perioade diferite. Unele state au suferit cu siguranţă limitări şi posibil chiar un recul în creşterea populaţiei în urma unui val de dezastre din secolul al XVII-lea. Spania, Italia şi Germania au fost grav afectate de epidemii în anii 1630 şi au existat şi alte crize locale celebre, precum Marea Ciumă din Londra, din 1665. Foametea era alt factor limitativ sporadic şi local; auzim chiar despre canibalism la mijlocul secolului al XVII-lea în Germania.

Proasta alimentaţie şi rezistenţa mai scăzută la boli ce rezulta din aceasta duceau rapid la dezastru atunci când erau însoţite de perturbări ale economiei în urma unei recolte slabe. Când intervenea şi războiul, o prezenţă întotdeauna constantă în Europa Centrală, rezultatul putea fi cataclismic. Foametea şi bolile care însoţeau convoaiele cu provizii ale armatelor puteau depopula rapid o suprafaţă mică. Totuşi, acest lucru reflecta în parte gradul de localizare al vieţii economice; reversul era că un anumit oraş putea scăpa cu bine chiar şi într-o zonă militară dacă nu era asediat sau jefuit, în timp ce la doar câteva mile distanţă altul era devastat. Situaţia a fost întotdeauna precară până când creşterea populaţiei a început să fie depăşită de creşterile în productivitate.

În această privinţă, ca şi în multe altele, ţările au istorii diferite. O nouă expansiune a agriculturii pare să se fi produs la mijlocul secolului al XV-lea. Unul dintre semne a fost reînceperea cultivării pământului care fusese lăsat în paragină în timpul depopulării din secolul al XIV-lea. Totuşi, s-au făcut puţine progrese şi doar în câteva locuri înainte de 1550. Agricultura a fost limitată mult timp la acestea, deşi între timp avusese deja loc o îmbunătăţire importantă a tehnicilor care creşteau productivitatea solului, în special prin folosirea forţei de muncă, respectiv prin culturile intensive. Acolo unde impactul acestora nu s-a făcut simţit, trecutul medieval s-a perpetuat mult timp în zonele rurale. Chiar şi folosirea banilor a pătruns lent în cvasiautarhia anumitor comunităţi. În Europa de Est, iobăgia şi-a extins practic raza de acţiune atunci când în alte părţi era pe cale de dispariţie. Cu toate acestea, în jurul anului 1800, luând Europa ca întreg şi câteva ţări de frunte în special, agricultura era unul din cele două sectoare economice în care progresul a fost cel mai pronunţat (celălalt era

comerţul). Una peste alta, se dovedise capabilă să susţină o creştere continuă a populaţiei, la început foarte lentă, dar apoi tot mai accelerată.

Agricultura a fost transformată lent prin orientarea din ce în ce mai pronunţată spre pieţe şi prin inovaţiile tehnice. Acestea erau interconectate. O

populaţie numeroasă în apropiere însemna o piaţă de desfacere şi, prin urmare, un stimulent de a vinde produse agricole. În secolul al XV-lea locuitorii Ţărilor de Jos erau deja lideri în tehnicile culturilor intensive. Tot în Flandra, un drenaj mai bun a deschis calea spre păşuni mai bune şi spre o populaţie animală mai numeroasă. O altă zonă cu populaţii urbane relativ mari era valea Padului; în nordul Italiei au fost introduse noi culturi aduse în Europa din Asia. Orezul, de exemplu, o suplimentare importantă a cămării europenilor, a apărut în văile fluviilor Pad şi Arno în secolul al XV-lea. În schimb, nu toate culturile s-au bucurat imediat de succes. Au fost necesare aproximativ două secole până când cartoful adus din Lumea Nouă a devenit un aliment obişnuit în Anglia, Germania şi Franţa, în ciuda valorii sale nutriţionale evidente şi a folclorului care punea accent pe calităţile sale afrodiziace şi pe valoarea sa în tratarea negilor.

Din Ţările de Jos, îmbunătăţirile agricole s-au răspândit în secolul al XVI-lea şi în estul Angliei, unde au fost treptat elaborate şi mai mult. În secolul al XVII-lea Londra a devenit un port de unde se exporta porumb, iar în următorul europenii de pe continent aveau să vină în Anglia pentru a învăţa cum să facă agricultură. Tot în secolul al XVIII-lea au existat ameliorări şi în zoohehnie şi creşterea animalelor. Astfel de îmbunătăţiri au dus la o sporire a recoltelor şi la o calitate a şeptelului de neimaginat până atunci. Aspectul zonelor rurale şi al celor care locuiau aici s-a schimbat. Agricultura a oferit prima demonstraţie a ceea ce se poate realiza chiar şi pe baza unei ştiinţe rudimentare – prin experimentare, observaţie, înregistrare şi reexperimentare – pentru a creşte controlul omului asupra mediului mai rapid decât o putea face selecţia impusă de cutumă.

Îmbunătăţirile au facilitat reorganizarea pământului în ferme mai mari, reducerea numărului de mici proprietari, cu excepţia zonelor unde geografia îi favoriza, angajarea de forţă de muncă salariată şi mari investiţii de capital în construcţii, drenaj şi utilaje.

Viteza de schimbare nu trebuie exagerată. Unul dintre indicatorii schimbării din Anglia era ritmul „îngrădirii pământurilor obşteşti”, consolidarea pentru uz personal a câmpurilor deschise şi a obştilor săteşti tradiţionale. Abia spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea legile date de Parlament care autorizau aceste acţiuni au devenit frecvente şi numeroase. Integrarea deplină a agriculturii cu economia de piaţă şi tratarea pământului ca o marfă oarecare aveau să aştepte până în secolul al XIX-lea, chiar şi în Anglia, liderul agriculturii mondiale până la iniţierea culturilor de porumb transoceanice. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea începea să se întrevadă calea de urmat.

Productivitatea agricolă sporită a eliminat în cele din urmă lipsurile recurente care au avut atâta timp puterea de a anihila progresul demografic.

Ultima dată când populaţia europeană pare să fi pus o presiune mare pe resurse, riscând altă mare calamitate similară celei din secolul al XIV-lea, a fost la sfârşitul secolului al XVI-lea. În următoarea perioadă grea, în

deceniile de la mijlocul secolului următor, Anglia şi Olanda au evitat criza cea mai gravă. După aceea, foametea şi lipsurile au devenit în Europa fenomene locale şi naţionale, capabile încă, este adevărat, să afecteze demografia la scară mare, însă cedând treptat în faţa mai marii disponibilităţi a cerealelor de import. S-a spus că recoltele slabe au transformat Franţa într-un „mare spital” în 1708-1709, dar asta s-a întâmplat pe timp de război. În acelaşi secol, unele ţări mediteraneene au depins de porumbul din teritoriile baltice pentru a face făină. Este adevărat, va trece mult timp până când importurile vor deveni o resursă sigură; adesea acestea nu puteau ajunge suficient de repede, mai ales în cazul în care transportul trebuia să se facă pe uscat. Unele zone ale Franţei şi Germaniei aveau să sufere din cauza lipsurilor chiar şi în secolul al XIX-lea, iar în secolul al XVIII-lea populaţia Franţei a crescut mai repede decât producţia, astfel încât nivelul de trai al multor francezi a scăzut. Pentru lucrătorul agricol englez însă, o parte din acest secol a fost privită ulterior ca o epocă de aur, cu pâine albă din belşug şi chiar şi nişte carne pe masă.

Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, una dintre reacţiile la presiunile exercitate de creşterea populaţiei asupra resurselor cu un ritm lent de creştere, care se resimţeau vag, a fost încurajarea emigrării. În 1800, europenii au avut o contribuţie însemnată la popularea unor teritorii de peste mări. În 1751, un nord-american estima că pe continentul respectiv s-ar fi aflat un milion de persoane de origine britanică; calculele moderne arată că în jur de 250.000 de emigranţi britanici au plecat în Lumea Nouă în secolul al XVII-lea şi un milion şi jumătate în următorul. Erau acolo şi germani (aproximativ 200.000), iar în Canada nişte francezi. Este de presupus că până în 1800 aproximativ două milioane de europeni ajunseseră în America, la nord de Rio Grande. La sud de acesta erau aproximativ 100.000 de spanioli şi portughezi.

Teama că în ţară nu era suficientă hrană a contribuit la iniţierea acestor mari migraţii şi a reflectat preeminenţa constantă a agriculturii în gândirea despre viaţa economică. De-a lungul a trei secole au existat schimbări importante în structura şi scara tuturor sectoarelor principale ale economiei europene, dar în 1800 era încă adevărat (aşa cum fusese şi în 1500) că sectorul agricol era predominant chiar şi în Franţa şi Anglia, cele mai mari două ţări occidentale în care comerţul şi manufactura progresaseră foarte mult. În plus, peste tot doar o mică parte a populaţiei era implicată în industrie dacă nu avea absolut nicio legătură cu agricultura. Berarii, ţesătorii şi vopsitorii depindeau cu toţii de agricultură, în timp ce mulţi dintre cei care cultivau pământul se ocupau şi cu torsul, ţesutul sau vinderea unor mărfuri pe piaţă.

În afară de agricultură, doar în sectorul comercial mai putem observa o schimbare amplă. Există în acest domeniu o accelerare vizibilă a ritmului începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Europa îşi recâştiga atunci o parte din vigoarea comercială demonstrată prima oară în secolul al XIII-lea şi aceasta se manifesta prin amploare, tehnică şi direcţie. Şi aici există o legătură cu creşterea oraşelor. Ele aveau nevoie de specialişti, dar le şi ofereau un mijloc de subzistenţă. Marile târguri şi pieţe ale Evului Mediu s-au perpetuat. La fel şi legile medievale privind cămătăria şi practicile restrictive ale breslelor. Totuşi, o lume comercială cu totul nouă

a luat fiinţă înainte de 1800.

Aceasta se putea deja distinge în secolul al XVI-lea, când a început lunga expansiune a comerţului global care avea să dureze, practic neîntreruptă decât pentru scurt timp de război, până în 1930, fiind apoi reluată după alt război mondial. A început prin continuarea deplasării centrului de greutate economic dinspre sudul către nord-vestul Europei, de la Mediterana la Atlantic, care a fost deja remarcat. La asta au contribuit şi anumite probleme politice şi războaie, precum cele care au ruinat Italia la începutul secolului al XVI-lea; alţi factori sunt presiunile mici, de scurtă durată, dar cruciale, precum hărţuirea evreilor de către portughezi, care i-a determinat pe mulţi dintre ei să plece, cu tot cu cunoştinţele lor comerciale, spre Ţările de Jos aproximativ în aceeaşi perioadă.

Marea poveste de succes din secolul al XVI-lea în domeniul comerţului a fost cea a Antwerpenului, deşi s-a prăbuşit după câteva decenii în dezastru politic şi economic. În secolul al XVII-lea Amsterdamul şi Londra l-au întrecut. În fiecare caz, un comerţ important bazat pe un hinterland bine populat a adus profituri pentru diversificarea în industria producătoare, servicii şi activităţile bancare. Vechea supremaţie în domeniul bancar a oraşelor italiene medievale a trecut mai întâi la Flandra şi la bancherii germani din secolul al XVI-lea şi apoi, în cele din urmă, la Olanda şi Londra. Banca din Amsterdam şi chiar şi Banca Angliei, înfiinţată abia în 1694, au devenit curând forţe economice internaţionale.

În jurul lor s-au adunat alte bănci şi camere de comerţ care se ocupau de operaţiuni legate de credite şi finanţe. Ratele dobânzilor au scăzut şi utilizarea cambiei, o invenţie medievală, s-a extins enorm, aceasta devenind instrumentul financiar primar al comerţului internaţional.

Acesta era începutul extinderii utilizării banilor de hârtie în locul aurului. În secolul al XVIII-lea au apărut primele bancnote europene şi a fost inventat cecul.

Societăţile pe acţiuni au generat altă formă de titlu de valoare negociabil, propriile acţiuni. Cotarea acestora în unele cafenele londoneze în secolul al XVII-

lea a fost urmată de înfiinţarea Bursei de Valori din Londra. În 1800 existau instituţii similare în multe alte ţări. Noi planuri de mobilizare a capitalului şi de utilizare a acestuia au proliferat la Londra, Paris şi Amsterdam. Loteriile şi tantiemele (o combinaţie între o anuitate de grup şi o loterie) au fost la un moment dat în vogă; la fel şi unele avânturi dezastruoase ale investiţiilor, dintre care cel mai celebru a fost marea *South Sea Bubble*. Dar în tot acest timp lumea devenea din ce în ce mai comercială, mai obişnuită cu ideea de a folosi bani pentru a face bani şi îşi asigura sistemul capitalismului modern.

Unul dintre efecte s-a tradus rapid într-o atenţie sporită acordată problemelor comerciale în negocierile diplomatice odată cu sfârşitul secolului al XVII-lea şi în faptul că unele ţări erau pregătite să lupte pentru ele. Englezii şi olandezii au intrat în război din cauza comerţului în 1652. Acesta a inaugurat o lungă epocă în care englezii şi olandezii, francezii şi spaniolii s-au luptat în nenumărate rânduri în urma unor dispute în care anumite chestiuni referitoare la comerţ erau importante şi adesea primordiale.

Statele nu numai că aveau grijă de comercianţii lor intrând în război

pentru a le apăra interesele, ci interveneau şi în alte moduri în funcţionarea economiei comerciale. Uneori ele însele erau antreprenori şi angajatori; arsenalul din Veneţia, s-a afirmat, a fost la un moment dat, în secolul al XVI-lea, cea mai mare întreprindere de producţie din lume. Statele puteau oferi, de asemenea, privilegii de monopol unei companii; acest lucru uşura acumulările de capital prin oferirea unei garanţii mai bune a profitului. În cele din urmă, oamenii au ajuns să creadă că companiile privilegiate nu erau chiar cel mai bun mod de a-şi asigura un avantaj economic şi acestea au căzut în dizgraţie (bucurându-se de un ultim şi scurt reviriment la sfârşitul secolului al XIX-lea). Cu toate acestea, astfel de activităţi au implicat îndeaproape statul şi astfel preocupările oamenilor de afaceri au ajuns să definească forma politicii şi a legilor.

Din când în când, interacţiunea dezvoltării comerciale şi societăţii pare să arunce lumină asupra anumitor schimbări, cu unele implicaţii foarte profunde. Un astfel de exemplu a apărut atunci când un finanţist englez din secolul al XVII-lea a oferit pentru prima dată publicului asigurări de viaţă. Apăruse deja practica de a vinde rente viagere. Nouă era aplicarea în acest domeniu a ştiinţei actuariale şi a statisticilor disponibile acum ale „aritmeticii politice”. Acum era posibil un calcul raţional în locul unei supoziţii într-o privinţă de o incertitudine şi o iraţionalitate copleşitoare până atunci: moartea. Perfecţionându-se neîncetat, unii aveau să ofere (contra cost) protecţie împotriva unei game tot mai largi de dezastre. Asta avea să asigure, întâmplător, încă un instrument foarte important pentru mobilizarea unei bogăţii uriaşe având ca scop continuarea investiţiilor. Dar momentul în care a fost descoperită asigurarea de viaţă, la începutul perioadei denumite uneori „Epoca Raţiunii”, sugerează, de asemenea, că uneori dimensiunile schimbării economice sunt într-adevăr vaste. A fost o sursă şi o formă de expresie mărunte ale unei laicizări viitoare a universului.

Progresul structural cel mai impresionant din comerţul european a fost importanţa pe care a căpătat-o brusc comerţul exterior începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Acest lucru a fost parte din deplasarea activităţii economice din Mediterana spre nordul Europei, ce putea fi observată deja înainte de 1500 şi care a trasat pentru prima dată liniile viitoarei economii mondiale.

Până în jurul anului 1580, aceste direcţii erau încă determinate în mare măsură de popoarele din Peninsula Iberică. Ele nu doar dominau comerţul din Atlanticul de Sud şi Marea Caraibilor, ci după 1564 „galioanele din Manila” plecau regulat de la Acapulco spre Filipine; astfel, China a intrat în contact comercial cu europenii care veneau dinspre est, pe măsură ce portughezii se impuneau dinspre vest.

Comerţul global începea să eclipseze vechiul comerţ mediteraneean. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, deşi comerţul închis al Spaniei şi Portugaliei cu coloniile lor transatlantice era încă important, comerţul peste mări era dominat de olandezi şi de rivalii lor, englezii, care aveau tot mai mult succes.

Succesul olandezilor avusese la bază furnizarea de hering sărat pe pieţele europene şi faptul că deţineau un tip de vas foarte potrivit pentru transportul mărfurilor în vrac, *fluyt*. Cu ajutorul acestuia, olandezii au dominat la început comerţul din Marea Baltică; de aici au avansat la rangul

de transportatori ai Europei. Deşi adesea înlocuiţi de englezi spre sfârşitul secolului al XVII-lea, au menţinut o reţea întinsă de colonii şi factorii, în special în Asia de Est, unde i-au întrecut pe portughezi. Baza supremaţiei englezilor era totuşi Atlanticul. Peştele a fost important şi în acest caz; englezii prindeau cod în zona bancurilor din jurul insulei Newfoundiand, îl uscau şi sărau pe ţărm şi apoi îl vindeau în ţări mediteraneene, unde peştele era la mare căutare datorită obiceiului de a posti în zilele de vineri. *Bacalao*, cum era numit, se găseşte şi astăzi pe mesele din Portugalia şi sudul Spaniei, odată ce laşi în urmă coasta plină de turişti. Treptat, atât olandezii, cât şi englezii şi-au extins şi şi-au diversificat transportul de mărfuri, devenind şi furnizori. Nici Franţa nu era eliminată din cursă; comerţul său pe mare s-a dublat în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Populaţiile în creştere şi asigurarea într-o oarecare măsură a unui transport adecvat (transportul pe apă a fost întotdeauna mai ieftin decât cel terestru) au construit treptat un comerţ internaţional de cereale. Înseşi construcţiile navale au promovat circulaţia unor mărfuri precum smoala, inul şi cheresteaua, articole de bază ale comerţului baltic la început şi apoi importante în economia Americii de Nord. Nu mai era vorba doar despre consumul european; toate acestea au avut loc pe fundalul unor imperii coloniale în plină dezvoltare. În secolul al XVIII-lea existau deja o economie oceanică şi o comunitate comercială internaţională care făcea afaceri – şi care se lupta şi uneltea – în toată lumea. În această economie un rol important şi din ce în ce mai mare îl jucau sclavii.

Cei mai mulţi dintre ei erau africani, primii care au fost aduşi în Europa fiind vânduţi la Lisabona în 1444. În Europa, sclavia aproape că dispăruse (deşi europenii erau încă înrobiţi şi vânduţi ca robi de arabi şi turci). Acum avea să cunoască o largă răspândire pe alte continente şi să înceapă a fi asociată în mod infam cu rasa. În doi sau trei ani, încă o mie şi ceva de africani fuseseră vânduţi de portughezi, care au înfiinţat curând un punct permanent de transfer al sclavilor în Africa de Vest. Astfel de cifre denotă descoperirea rapidă a profitabilităţii noului trafic, dar pe atunci nimeni nu se aştepta ca lucrurile să ia amploarea la care avea să se ajungă ulterior. Erau deja evidente brutalitatea afacerii (portughezii au realizat curând că înrobirea copiilor asigura de obicei docilitatea părinţilor în captivitate) şi complicitatea africanilor implicaţi; pe măsură ce sclavii erau căutaţi tot mai departe de ţărmuri, a devenit mai simplu să te bazezi pe potentaţii locali care îi adunau pe cei luaţi în captivitate şi îi vindeau la grămadă.

De ce Africa a devenit centrul flagelului reprezentat de comerţul cu sclavi?

Ideile despre rasă au avut un rol important: unii europeni îi considerau deja pe africani buni de muncă, docili şi nu tocmai inteligenţi. Aceste păreri rasiste au avut probabil de-a face mai degrabă cu axarea pe Africa a negustorilor de sclavi decât slăbiciunea celor mai multe structuri politice africane sau colaborarea unui număr mare de prinţi sau negustori africani, deşi aceste ultime motive au şi ele importanţa lor. Faptul că unele puteri europene aveau deja porturi comerciale aproape pe toate coastele africane şi îndârjirea amerindienilor, dar şi a preoţilor care încercau să-i convertească pe fundalul predominanţei sclaviei în Americi indicau tot Africa drept sursă de sclavi. În mod ironic, rasismul europenilor a creat aşadar o amestecătură transatlantică a tuturor grupurilor etnice, milioane

de africani fiind duşi pe tot cuprinsul continentelor americane.

Mult timp, destinaţiile aproape tuturor sclavilor pe care îi furniza Africa de Vest au fost Europa şi coloniile portugheze şi spaniole din insulele din Atlantic.

Apoi s-a produs o schimbare. De la mijlocul secolului al XVI-lea sclavii africani au început să fie transportaţi dincolo de Atlantic, în Brazilia, în Caraibe şi pe continentul nord-american. Comerţul a intrat astfel într-o lungă perioadă de dezvoltare considerabilă, ale cărei consecinţe demografice, economice şi politice le resimţim şi astăzi. Sclavia africană, bazată pe vânzarea unor africani portughezilor, englezilor, olandezilor şi francezilor de către alţi africani şi vânzarea lor ulterioară către alţi europeni din Americi, este un fenomen ale cărui repercusiuni au fost mult mai profunde decât înrobirea europenilor de către otomani sau a africanilor de către arabi. Numărul aproximativ al celor înrobiţi, de asemenea, a părut mai uşor de determinat, fie chiar şi aproximativ. Mare parte a forţei de muncă ce a făcut posibilă existenţa coloniilor americane a fost asigurată de sclavi africani, deşi, din motive climatice, populaţia de sclavi nu era uniform răspândită în cadrul acestora. Majoritatea sclavilor munceau de obicei în agricultură sau slujeau în casele stăpânilor; rareori vedeai meşteşugari sau, mai târziu, muncitori negri în fabrici.

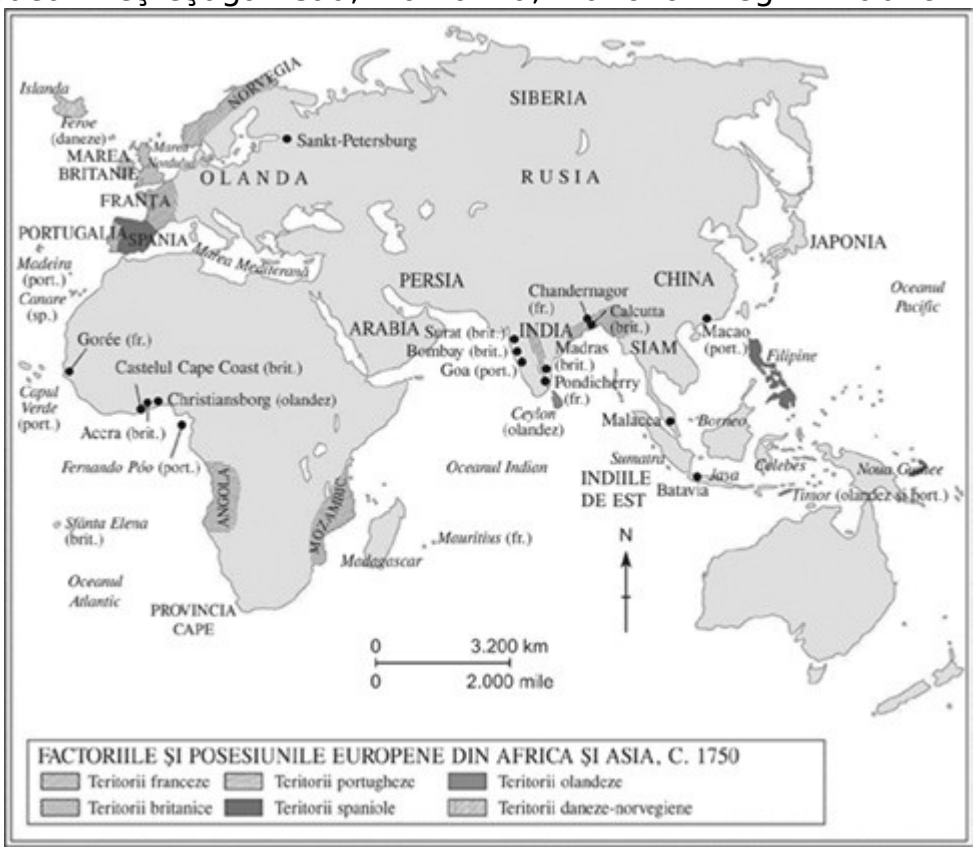

Comerţul cu sclavi a fost foarte important şi din punct de vedere comercial.

Se obţineau uneori profituri uriaşe, fapt care explică parţial calele înghesuite şi pestilenţiale ale vaselor de sclavi în care erau închişi oamenii trataţi ca o marfă.

Rareori se înregistra o rată a mortalităţii pe călătorie mai mică de 10% şi uneori cifrele erau mult mai mari. Presupusa valoare a comerţului l-a

transformat într-un domeniu râvnit şi contestat, deşi rentabilitatea obţinută în mod normal a fost mult exagerată. Timp de două secole a provocat discuţii aprinse pe plan diplomatic şi chiar războaie pe măsură ce naţiunile încercau să pătrundă în acest domeniu ori să-l monopolizeze. Acest lucru atesta importanţa comerţului în ochii oamenilor de stat, indiferent dacă era sau nu justificat din punct de vedere economic.

A existat în trecut opinia larg răspândită că profiturile din comerţul cu sclavi au asigurat capitalul necesar pentru industrializarea europeană, dar acest lucru nu mai pare plauzibil, cel puţin nu ca o cauză principală. Industrializarea a fost un proces lent. Înainte de 1800, deşi se puteau întâlni exemple de concentrare industrială în mai multe ţări europene, creşterea manufacturii şi a industriei extractive era încă în principal o chestiune de multiplicare a producţiei meşteşugăreşti la scară mică şi de elaborare a tehnicilor acesteia, nefiind vorba despre metode şi instituţii radical înnoite. Experienţa de două secole în domeniul artileriei intensificase mineritul şi metalurgia, în timp ce instrumentele ştiinţifice şi ceasurile mecanice atestau o largă răspândire a capacităţii de a produce bunuri de precizie. Iar ideile la care se ajungea în ştiinţă au început treptat să pătrundă şi în producţie şi să genereze noi tipuri de tehnologii.

Astfel de avantaje au modelat iniţial tiparul erei industriale şi au început treptat să inverseze relaţia tradiţională cu Asia. De secole, meşteşugarii orientali îi uimeau pe europeni cu măiestria lor şi calitatea produselor pe care le realizau.

Textilele şi ceramica asiatice aveau o superioritate care a supravieţuit şi în limbajul nostru de zi cu zi: „muselină” şi „capoc” sunt încă termeni familiari.

Apoi, în secolele XIV-XV, Europa a început să recupereze decalajul, mai ales în ceea ce priveşte calificările în domeniul mecanicii şi competenţele tehnice. Unii potentaţi din Asia au început să caute europeni care să-i înveţe cum să facă arme de foc eficiente; colecţionau chiar jucării mecanice, care deveniseră ceva obişnuit la târgurile din Europa.

O astfel de inversare a rolurilor s-a bazat în Europa pe acumularea de competenţe în ocupaţiile tradiţionale şi răspândirea acestora în noi domenii. Acest lucru a avut loc de regulă în oraşe; meşteşugarii călătoreau adesea dintr-un oraş în altul, în funcţie de cerere. Nu este greu de urmărit acest proces. Mai dificil este să înţelegem resorturile intime ale europenilor care au determinat perfecţionarea meşteşugarilor şi care au stimulat interesul celor din păturile sociale superioare astfel încât frenezia ingineriei mecanice să devină la sfârşitul Renaşterii un aspect la fel de important ca şi opera arhitecţilor şi a aurarilor. La urma urmelor, acest proces nu s-a înregistrat nicăieri în altă parte.

Primele zonele industriale s-au dezvoltat prin acumulare, nu doar în jurul centrelor unde se produceau bunuri europene consacrate (precum textile sau bere), legate strâns de agricultură, ci şi în zonele rurale. Acest lucru a rămas valabil mult timp. Vechile meserii au creat concentrări ale industriei care le susţinea. Antwerpenul fusese marele port de sosire în Europa a postavului englezesc; drept urmare, aici au apărut ateliere şi vopsitorii pentru a prelucra mai departe mărfurile aduse în port. În acelaşi timp, în zonele rurale din Anglia, comercianţii de lână au influenţat la început tiparul creşterii industriale

„furnizând” materia primă necesară ţărăncilor care torceau şi ţeseau. Localizarea era influenţată şi de prezenţa minereurilor; mineritul şi metalurgia erau cele mai importante activităţi industriale independente de agricultură şi erau răspândite pe scară largă.

Dar era posibil ca industriile să stagneze sau chiar să se prăbuşească uneori.

Aşa pare să se fi întâmplat în Italia. Dacă în Evul Mediu deţinea supremaţia în domeniul manufacturilor, situaţia se schimbase în secolul al XVI-lea, în timp ce Ţările de Jos flamande şi vestul şi sudul Germaniei – vechiul nucleu al Imperiului Carolingian – au mai rămas în frunte cam un secol, când a devenit limpede că

Anglia, Olanda şi Suedia erau noii lideri în domeniul manufacturii. În secolul al XVIII-lea, industriile extractive ale Rusiei aveau s-o adauge şi pe ea pe lista ţărilor industriale. La acel moment începeau să intre şi alţi factori în ecuaţie; ştiinţa organizată începea să influenţeze tehnicile industriale şi politica de stat modela industria atât voluntar, cât şi involuntar.

Imaginea pe termen lung a expansiunii şi dezvoltării generale necesită, evident, o calificare sporită. Cel mai important este să ne amintim că perioada marii creşteri europene – în care Europa şi mlădiţele sale americane au devenit calitativ diferite de restul lumii – a început în cea mai mare parte abia în secolul al XIX-lea. Fluctuaţii dramatice puteau apărea foarte uşor chiar şi mai târziu, când o recoltă slabă putea provoca retrageri masive ale depozitelor din bănci şi o reducere a cererii de manufacturi suficient de mare pentru a putea fi numită criză.

Dezvoltarea şi integrarea din ce în ce mai mari ale economiei puteau genera noi îngrijorări. Nu mult după 1500, de exemplu, a început să se observe că preţurile creşteau într-un ritm fără precedent. Pe plan local această tendinţă era uneori chiar foarte puternică, dublând costurile în numai un an. Deşi o astfel de rată nu s-a menţinut nicăieri pe termen lung, efectul general pare să fi fost o creştere de patru ori a preţurilor în Europa în decurs de un secol.

Luând în considerare inflaţia din secolul XX, aceasta nu ne şochează prea tare, dar pe atunci era ceva nemaivăzut, având repercusiuni profunde şi grave.

Unii proprietari au fost avantajaţi şi alţii au avut de suferit. Reacţia unora dintre latifundiari a fost să ceară sume mai mari de la arendaşi şi să majoreze cât de mult posibil veniturile din dările care li se plăteau. Alţii au fost forţaţi să vândă tot. În acest sens, inflaţia a favorizat mobilitatea socială, aşa cum se întâmplă adesea. În rândul săracilor, efectele erau de obicei negative, căci preţul produselor agricole exploda şi salariile nu ţineau pasul cu el. Salariile reale au scăzut, prin urmare.

Acest lucru era uneori agravat şi de factori locali. În Anglia, de exemplu, preţurile mari la lână i-au determinat pe moşieri să împrejmuiască terenuri comunale –

acestea nemaiputând astfel să fie folosite în comun – pentru a creşte oi pe ele.

Crescătorii de vite săraci mureau de foame şi, astfel, aşa cum se zicea la vremea aceea, „oile îl mâncau pe om”. La mijlocul secolului al XVI-lea au existat pretutindeni revolte populare şi tulburări constante care ne

dezvăluie că ceea ce se petrecea era grav şi greu de înţeles. Peste tot, extremele societăţii au fost cele care au resimţit cel mai puternic efectul inflaţiei: cei săraci au ajuns să flămânzească, în timp ce regii au fost afectaţi deoarece ei trebuiau să cheltuiască mai mult ca oricine altcineva.

Mulţi istorici încearcă să explice această creştere a preţurilor care a durat un secol. Nu se mai mulţumesc cu explicaţia dată iniţial de unii observatori de la acea vreme, şi anume că motivul principal a fost o nouă sursă de aur după deschiderea minelor din Lumea Nouă de către spanioli; era deja inflaţie înainte ca lingourile americane să ajungă în Europa într-o cantitate semnificativă, chiar dacă ulterior aurul a agravat lucrurile. Probabil că principalele presiuni au venit întotdeauna din partea unei populaţii tot mai numeroase în timp ce marile progrese în domeniul productivităţii erau încă de domeniul viitorului. Creşterea preţurilor a continuat până la începutul secolului al XVII-lea. Apoi preţurile au început ocazional să dea chiar semne de scădere, până când a reînceput o creştere mai lentă, în jurul anului 1700.

Rezultatele „marii divergenţe” – procesul prin care Europa de Vest a ajuns din urmă zonele avansate din Asia şi apoi le-a depăşit – au fost direcţii unice de dezvoltare a economiei şi societăţii europene care au condus continentul şi vlăstarele sale coloniale pe calea către dominarea lumii. Punctele de plecare pentru Asia şi Europa în secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea au fost oarecum similare dacă, de exemplu, comparăm cele mai bogate zone ale Chinei (să spunem, provincia Jiangsu) cu regiunile avansate din nordul Italiei, Flandra sau Anglia. Micile regiuni din Europa care se îmbogăţeau rapid se poate să fi avut deja unele avantaje: statele erau slabe şi puteau fi mai puţin dăunătoare dezvoltării economice. Unele oraşe aveau un grad ridicat de autonomie şi în câteva dintre ele se dezvoltau noţiuni precum cele de drepturi şi proprietate. Acest

„software” a jucat un rol în pregătirea terenului pentru progresul Europei, deşi cele mai urbanizate zone din Asia aveau avantaje în alte domenii.

Ceea ce pare să fi avut rolul cel mai important în marea divergenţă a fost o combinaţie aparte de hardware şi software, caracteristică pentru anumite părţi ale Europei, cel puţin începând din secolul al XVIII-lea. Unele regiuni ale Europei –

şi în special Marea Britanie – aveau acces facil la cărbune şi îl puteau folosi ca formă ieftină de energie de mare intensitate. În acelaşi timp, prin tehnologia armamentului şi accentul strategic pe războiul intens, Europa a luat în stăpânire colonii pe care le putea exploata pentru materii prime şi unde putea exporta o parte din populaţia sa în exces. Dar, pe măsură ce se petreceau toate aceste lucruri, se schimbau şi ideile – cel mai semnificativ, curiozitatea care a contribuit la transferul anumitor aspecte ale ştiinţei în domeniul noilor tehnologii de producţie. Tocmai această capacitate de a produce a fost cea care, începând din jurul anului 1800, a distins Europa ca nouă formă de societate.

Astăzi ştim foarte bine că schimbarea socială poate urma rapid schimbării economice. Nu prea credem în permanenţa formelor şi instituţiilor sociale. Acum trei sute de ani, mulţi oameni le considerau date de Dumnezeu şi rezultatul a fost că, deşi s-au produs schimbări sociale în

urma inflaţiei (şi, trebuie spus, din multe alte motive), ele au fost înăbuşite şi mascate de persistenţa unor forme vechi. La nivel superficial şi nominal, o mare parte a societăţii europene a rămas neschimbată între 1500 şi 1800. Totuşi, realităţile economice care stăteau la baza ei s-au schimbat foarte mult. Aparenţele erau înşelătoare.

Viaţa rurală începuse deja să arate acest lucru în unele ţări înainte de 1500.

Pe măsură ce agricultura a devenit tot mai mult o afacere (deşi în niciun caz doar din acest motiv), societatea rurală tradiţională a trebuit să se schimbe. De regulă, formele s-au păstrat totuşi, rezultatele fiind din ce în ce mai distonante. Deşi proprietatea feudală exista încă în Franţa în anii 1780, devenise nu atât o realitate socială, cât un instrument economic. Era posibil ca aşa-numitul *seigneur* să nu îi vadă niciodată pe arendaşii săi, să nu fie de viţă nobilă şi să nu obţină nimic din titulatura sa cu excepţia unor sume de bani ce reprezentau cota-parte pe care o cerea din munca, timpul şi produsele agricole ale arendaşilor. Mai la est, relaţiile feudale au rămas mai concrete. Acest lucru reflecta în parte o alianţă a conducătorilor şi nobililor ca să profite de noua piaţă pentru cereale şi cherestea din teritoriile locuite de populaţii în creştere din vestul şi sudul Europei. Ei îi legau pe ţărani de pământ şi impuneau prestaţii în muncă din ce în ce mai istovitoare. În Rusia iobăgia a devenit însăşi baza societăţii.

În Anglia, în schimb, chiar şi „feudalismul” comercializat care exista în Franţa dispăruse înainte de 1800, iar statutul de nobil nu oferea niciun privilegiu legal în afara dreptului de a fi convocat pentru a face parte din Parlament (din punct de vedere juridic, nobilii se mai distingeau prin faptul că, precum majoritatea celorlalţi supuşi ai regelui George al III-lea, nu puteau vota pentru alegerea unui membru al Parlamentului). Nobilimea engleză era redusă; chiar şi după îngroşarea rândurilor cu nobilii scoţieni, la sfârşitul secolului al XVIII-lea Camera Lorzilor avea mai puţin de 200 de membri ereditari, al căror statut juridic nu putea fi transmis decât unui singur succesor. În Franţa existau cam un sfert de milion de nobili în ajunul Revoluţiei.

Pe de altă parte, averea şi influenţa socială ale moşierilor englezi erau imense. Dincolo de clasa nobililor se afla clasa difuză a gentlemenilor englezi, legaţi la extremitatea superioară de familiile nobililor şi dispărând la celălalt capăt printre fermierii şi comercianţii prosperi, foarte respectabili, dar care nu erau „de viţă nobilă”. Permeabilitatea sa a avut o importanţă enormă în promovarea coeziunii şi mobilităţii. Statutul de gentleman putea fi atins prin îmbogăţire, prin distincţie profesională sau prin merit personal. Era în esenţă o problemă de împărtăşire a unui cod de conduită, care încă reflecta conceptul aristocratic de onoare, dar rafinat prin eliminarea caracterului său exclusivist şi goticist şi a temeiurilor legale. În secolele XVII-XVIII ideea de gentleman a devenit una dintre influenţele culturale decisive ale istoriei Angliei.

În realitate, ierarhiile aflate la conducere difereau de la o ţară la alta. S-ar putea identifica anumite contraste pe tot teritoriul Europei, iar rezultatul ar fi foarte haotic. Cu toate acestea, o tendinţă generală spre schimbare socială care punea presiuni pe vechile forme se poate observa în multe ţări în anul 1700. În ţările cele mai avansate aceasta a avansat noi idei în privinţa statutului şi a modului în care trebuia el recunoscut. Deşi

incompletă, a existat o trecere de la legăturile personale la relaţiile de piaţă ca mod de definire a drepturilor şi aşteptărilor oamenilor şi de la o viziune colectivă asupra societăţii la una individualistă. Acest fenomen a fost cel mai evident în Provinciile Unite, republica apărută în provinciile olandeze ale Ţărilor de Jos olandeze în această perioadă. Aceasta era condusă, de fapt, de comercianţi, în special de cei din Amsterdam, centrul Olandei, cea mai bogată provincie a sa. Aici nobilimea nu contase niciodată atât de mult ca oligarhii mercantili din mediul urban.

Nicăieri în altă parte a Europei schimbarea socială nu ajunsese atât de departe în 1789 ca în Marea Britanie şi Provinciile Unite. În alte regiuni statutul tradiţional nici nu începuse să fie pus sub semnul întrebării. Figaro, valetul-erou al unei comedii franceze de mare succes din secolul al XVIII-lea, bombănea că stăpânul său aristocrat nu făcuse nimic pentru a-şi merita privilegiile în afara efortului de a se naşte. Aceasta era considerată pe atunci o idee periculoasă şi subversivă, dar nu a provocat prea multă îngrijorare. Europa era încă îmbibată de instituţia aristocraţiei (şi avea să rămână astfel o lungă perioadă chiar şi după

1800). Caracterul exclusivist varia, dar distincţia dintre nobili şi nenobili a rămas crucială. Singura schimbare era că acum nu mai existau chiar atât de mulţi oameni care să creadă automat că o asemenea distincţie ar trebui reflectată în legi.

Dacă unii au început să aibă sentimentul că descrierea societăţii în termeni de ordine, cu drepturi şi obligaţii distincte din punct de vedere juridic, nu mai avea o bază reală, alţii începeau să fie mai puţin siguri că religia susţinea o anumită ierarhie socială. A fost încă posibil să se creadă mult timp că: Bogatul în castelul său, săracul la poarta sa,

Dumnezeu i-a făcut, de viţă nobilă sau umilă, şi le-a hotărât starea, aşa cum s-a exprimat o femeie din Ulster în secolul al XIX-lea. Dar asta nu era acelaşi lucru cu a susţine că o ordine fixă, imuabilă era expresia voinţei lui Dumnezeu. Chiar şi în 1800 câţiva au început să creadă că lui Dumnezeu îi plăcea mai mult ca bogatul să-şi fi croit singur calea în lume decât să fi ajuns unde este doar moştenind locul deţinut de tatăl său. „Guvernul este un artificiu al înţelepciunii umane pentru satisfacerea nevoilor omului”, spunea un irlandez din secolul al XVIII-lea, tot conservator. Un utilitarism larg începea să fie modul în care din ce în ce mai mulţi oameni priveau instituţiile din ţările avansate, inclusiv instituţiile sociale.

Cele mai mari presiuni asupra vechilor ierarhii formale se exercitau acolo unde acestea se confruntau cu tensiuni impuse de schimbarea economică – o mobilitate din ce în ce mai mare, extinderea oraşelor, dezvoltarea unei economii de piaţă, apariţia unor noi oportunităţi comerciale – dar şi cu răspândirea ştiinţei de carte şi a conştiinţei sociale. În general, se pot distinge trei situaţii. În Rusia şi aproape în aceeaşi măsură în Polonia sau Prusia Răsăriteană şi Ungaria, societatea agrară era încă atât de puţin tulburată de noile evoluţii, încât tiparul social tradiţional nu numai că rămăsese intact, dar nu era deloc contestat la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În aceste ţări continentale, ferite de ameninţările la adresa ordinii existente implicite în dezvoltarea comercială a Europei maritime, clasele conducătoare tradiţionale şi-au menţinut poziţia şi, mai mult, au demonstrat adesea că puteau chiar să-şi extindă privilegiile.

Într-un al doilea grup de ţări exista un conflict suficient de puternic între

lumea economică şi cea socială în formare, pe de o parte, şi ordinea existentă, pe de altă parte, pentru a da naştere unor cereri de schimbare. Atunci când circumstanţele politice permiteau o soluţionare, acestea trebuiau satisfăcute, deşi puteau fi controlate o perioadă. Franţa a fost un exemplu turbulent, dar şi în unele dintre statele germane, Flandra şi părţi ale Italiei existau semne ale aceluiaşi tip de tensiuni. Al treilea grup de ţări era reprezentat de acele societăţi relativ mai deschise, precum Anglia, Olanda şi, dincolo de ocean, America de Nord britanică, unde distincţiile formale din cadrul societăţii însemnau deja mai puţin în comparaţie cu averea (sau chiar cu talentul), unde drepturile legale erau răspândite pe scară largă, oportunitatea economică era percepută drept omniprezentă, iar dependenţa de salariu era foarte pronunţată. Chiar şi în secolul al XVI-lea, societatea engleză pare mult mai fluidă decât cea a ţărilor continentale, iar când nord-americanii au ajuns să-şi creeze propria constituţie, în secolul al XVIII-lea, au interzis conferirea titlurilor ereditare. În aceste ţări individualismul avea o amploare aproape nerestricţionată prin lege, indiferent de constrângerile reale ale obiceiurilor şi oportunităţilor.

Este mult prea uşor să facem afirmaţii exagerat de precise şi bine definite într-o prezentare atât de generală ca aceasta. Chiar şi împărţirea schematică în trei categorii pe care am sugerat-o are zone prea obscure. Existau contraste izbitoare în cadrul societăţilor pe care le-am putea interpreta greşit dacă le considerăm omogene. În ţările avansate existau încă multe aspecte pe care le-am găsi ciudate, chiar antediluviene. Orăşelele din Anglia, Franţa şi Germania semănau în cea mai mare parte cu Barchester, învăluite într-un provincialism confortabil, conduse de oligarhii restrânse de comercianţi, de breslaşi de succes sau de adunări de canonici. Cu toate acestea, Chartres, înrădăcinat confortabil în zona rurală şi obiceiurile sale medievale, având în secolul al XVIII-lea acelaşi număr de locuitori ca în urmă cu 500 de ani, făcea parte din aceeaşi ţară ca Nantes sau Bordeaux, porturi înfloritoare, aglomerate, doar două dintre cele care formau sectorul dinamic al economiei franceze. O societate individualistă şi capitalistă matură şi clar definită, pe deplin conştientă de sine ca atare, nu exista în nicio ţară europeană. Ceea ce marca ţările în care transformarea capitalistă ajunsese cel mai departe era viteza sporită a îndepărtării lor de situaţia întâlnită în cea mai mare parte a restului lumii.

Uneori aceasta a câştigat admiraţia reformatorilor aspiranţi. Voltaire, o personalitate care a pus la îndoială starea de fapt, era profund uimit de faptul că şi la începutul secolului al XVIII-lea un mare comerciant putea fi la fel de preţuit şi de respectat în Anglia ca un nobil. Se poate să fi exagerat puţin şi cu siguranţă a estompat unele nuanţe importante, dar este remarcabil – şi e o parte a poveştii despre ascensiunea Marii Britanii la statutul de putere mondială – că clasa politică care conducea Anglia în secolul al XVIII-lea era reprezentată de latifundiari (şi reflecta puternic valorile acestora) şi totuşi avea grijă în mod constant să apere interesele comerciale ale ţării şi accepta în acest domeniu conducerea şi îndrumarea înţelepciunii colective a districtului comercial şi financiar al Londrei.

Deşi oamenii continuau să vorbească despre o divizare politică între interesele

„financiare” şi cele „funciare”, iar politica a rămas multă vreme o

chestiune de locuri disputate şi tradiţii contradictorii în sânul clasei proprietarilor de pământuri, interese care în alte ţări ar fi intrat în conflict cu acestea au prosperat totuşi, nefiind eliminate. Explicaţiile sunt, fără îndoială, complexe. Unele, precum comercializarea agriculturii britanice, au rădăcini adânci în istoria secolului precedent; altele, precum creşterea facilităţilor pentru investiţii private în guvernare şi în domeniul comercial, erau mult mai recente.

Coincidenţa dintre evoluţia socială avansată a Olandei şi Marii Britanii şi succesul lor economic şi în special comercial este frapantă. Mulţi au pus-o cândva pe seama religiei lor: ca urmare a unor tulburări majore în cadrul creştinătăţii, niciuna nu mai era dominată de Biserica Catolică. Anticlericaliştii din secolul al XVIII-lea şi sociologii din vremurile moderne au căutat să exploreze şi să exploateze această coincidenţă; protestantismul, s-a spus, a asigurat o etică pentru capitalism. Acest lucru nu mai pare plauzibil. În primul rând, erau prea mulţi capitalişti catolici şi aceştia aveau adesea succes. Franţa şi Spania erau încă ţări cu importanţă comercială în secolul al XVIII-lea, iar prima pare să se fi bucurat cam de aceleaşi rate de creştere ca şi Marea Britanie, deşi mai târziu avea să rămână în urmă. Atât Anglia, cât şi Olanda erau ţări cu ieşire la Atlantic, numărându-se astfel printre cele care tinseseră să manifeste o creştere economică încă din secolul al XVI-lea. Totuşi, nici aceasta nu este o explicaţie care ajunge prea departe. Scoţia – care era nordică, protestantă şi atlantică – a rămas mult timp înapoiată, săracă şi feudală. Europa de Sud şi de Est nu se distingea de nordul şi vestul continentului doar prin poziţia geografică; există mai mulţi factori care explică ratele diferite de modernizare. Progresul agriculturii engleze şi olandeze, de exemplu, se poate datora în principal suprafeţelor reduse de pământ din aceste ţări.

Structura socială şi economică a răsăritului Europei a rămas în aspectele esenţiale în afara proceselor de schimbare care aveau loc în Apus până în secolul al XIX-lea. S-au dat explicaţii profunde – de exemplu, că perioada naturală mai scurtă de creştere a vegetaţiei şi solurile mai puţin fertile decât cele din Apus au determinat din start un randament mai slab al semănăturilor şi, prin urmare, au generat un dezavantaj economic în primele etape cruciale ale dezvoltării agricole.

Existau şi dezavantaje create de oameni. Aşezările de aici erau de mult ameninţate de pericolul invaziilor nomazilor din Asia Centrală, în timp ce pe flancul sudic se aflau Balcanii şi graniţa cu Turcia, multe secole o zonă marcată de războaie, atacuri şi banditism. În unele zone (Ungaria, de exemplu), efectele stăpânirii turceşti fuseseră nocive şi duseseră la depopulare.

În Rusia care s-a născut în această perioadă din Ţaratul Moscovei, populaţia de iobagi a crescut ca proporţie din întreg. Legi mai dure sprijineau puterea statului pe controlarea ţăranilor de către stăpâni. În alte ţări răsăritene (Prusia era una dintre ele), puterile moşierilor asupra arendaşilor au fost consolidate. Era mai mult decât o tolerare de către regi a aristocraţiilor care, dacă nu erau mulţumite, se puteau întoarce împotriva autorităţii regale. Era şi un instrument pentru dezvoltarea economică. Nu era nici prima, nici ultima dată când progresul economic mergea mână în mână cu nedreptatea socială; iobăgia era o modalitate de a asigura una dintre resursele necesare pentru ca pământul să fie făcut

mai productiv, la fel cum a fost munca silnică în multe alte ţări, în multe alte perioade.

Unul dintre rezultate, vizibil încă într-o anumită măsură, a fost o Europă împărţită în mare de-a lungul Elbei. Spre vest se aflau ţări care în 1800 evoluau lent spre forme sociale mai deschise. Spre est erau ocârmuiri autoritare ce conduceau societăţi agrare unde o mână de moşieri se bucurau de puteri semnificative asupra unei ţărănimi în mare măsură legate de pământ. Adesea, în aceste zone oraşele nu au prosperat aşa cum se întâmpla de secole în unele regiuni din vestul Europei. Tindeau să fie nişte insule supraimpozitate într-o mare rurală, incapabile să atragă din zonele rurale forţa de muncă de care aveau nevoie, din cauza rigidităţii iobăgiei. Pe zone întinse din Polonia şi Rusia nu exista nici măcar o economie monetară. Această dezvoltare inegală a creat o linie de demarcaţie de-a latul Europei, care avea să fie recreată ulterior de mai multe ori în istoria Europei.

Aceste diferenţe erau vizibile şi în privinţa instituţiilor neoficiale – a drepturilor şi şanselor femeilor, de exemplu, ce reprezintă întotdeauna semnul cel mai clar al progresului civilizaţiei. Aici s-ar putea trasa altă linie de demarcaţie, cea dintre Europa de Sud şi Nord, care mai apoi a fost prelungită între America Latină şi cea de Nord. Pretutindeni, din punct de vedere formal şi juridic, puţine lucruri s-au schimbat în aceste secole; statutul juridic al femeilor a rămas la fel şi avea să fie pus sub semnul întrebării abia la sfârşitul acestei perioade. Totuşi, independenţa reală a femeilor – şi în special a femeilor din clasa superioară – pare să fi crescut în ţările din Nord. Chiar şi în secolul al XV-lea unii străini au remarcat că englezoaicele se bucurau de o libertate ieşită din comun. Acest loc fruntaş nu pare să se fi schimbat, dar în secolul al XVIII-lea există semne că în Franţa, cel puţin, o femeie de familie bună se putea bucura de o independenţă reală considerabilă.

Acest lucru s-a datorat parţial faptului că secolul al XVIII-lea a marcat apariţia unui nou tip de viaţă a claselor superioare, în care exista loc şi pentru alte întâlniri mondene decât cele de la curtea regală şi care era tot mai independentă de ritualurile religioase şi familiale. La sfârşitul secolului al XVII-lea se vorbeşte despre bărbaţi care se întâlneau în cafenele, de unde aveau să apară primele cluburi. Curând apare salonul, prieteni şi cunoştinţe care se reuneau în sufrageria vreunei doamne, o invenţie a francezilor; unele saloane din secolul al XVIII-lea erau importante centre intelectuale şi arată că devenise cuviincios şi chiar la modă ca o femeie să manifeste interes şi faţă de alte aspecte spirituale în afară de religie. Atunci când doamna de Pompadour, favorita regelui Ludovic al XV-lea, a comandat să i se facă portretul, a ales să se includă în tablou şi o carte – tratatul de sociologie al lui Montesquieu *Défense de l’esprit des lois*. Însă, chiar şi atunci când femeile nu aveau pretenţii literare, salonul şi apariţia unei societăţi independente de curte le ofereau o evadare reală – deşi limitată – din sânul familiei, care, împreună cu adunările religioase şi profesionale, fusese până atunci practic singura structură în care chiar şi bărbaţii puteau căuta să cunoască oameni noi şi să se distreze.

Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea ajungem în epoca artistei şi romancierei şi a acceptării faptului că, dacă o femeie rămânea nemăritată, asta nu însemna neapărat că trebuia să se retragă într-o mănăstire. Nu

este uşor de înţeles de unde au apărut astfel de schimbări. În primii ani ai secolului, cotidianul englez *The Spectator* considera deja că merită să se adreseze şi cititoarelor, nu doar cititorilor, ceea ce înseamnă că ar trebui să căutăm mult mai în urmă. Poate a fost de ajutor faptul că în secolul al XVIII-lea au existat exemple atât de evidente de femei cu o mare influenţă politică – o regină britanică şi patru împărătese (una austriacă şi trei rusoaice) au condus cu drepturi depline, adesea cu succes. Dar nu se poate spune cu certitudine, deoarece preistoria emancipării femeilor este încă un domeniu de cercetare insuficient dezvoltat.

În fine, nimic din această evoluţie nu a afectat viaţa majorităţii covârşitoare a oamenilor, nici măcar în acele societăţi ale Europei de la începutul modernităţii care avansaseră cel mai mult pe calea spre capitalism. Nu apăruseră încă locurile de muncă industriale în masă, care aveau să formeze prima mare forţă ce a demontat certitudinile necontestate ale vieţii tradiţionale pentru cei mai mulţi oameni, bărbaţi şi femei deopotrivă. Deşi este posibil ca ele să fi cântărit cel mai mult în majoritatea regiunilor agricole din Europa sau acolo unde religia îşi punea cel mai mult amprenta pe probleme precum subordonarea şi izolarea femeilor, aceste certitudini erau încă predominante în 1800.

3
Autoritatea şi contestatarii săi în Europa

În anul 1800, ideile multor europeni despre organizarea politică şi socială ar fi fost comprehensibile şi potrivite cu 400 de ani înainte. „Evul Mediu” nu a luat sfârşit brusc în această privinţă şi nici în multe altele. Idei despre societate şi guvernare ce pot fi numite pe bună dreptate „medievale” au supravieţuit ca forţe eficiente într-o zonă extinsă şi de-a lungul secolelor tot mai multe realităţi sociale ţinuseră cont de ele. În general, aşa-numita organizare „corporativă” a societăţii –

gruparea oamenilor în organisme cu privilegii legale care îi protejau pe membrii lor şi le defineau statutul – era încă regula în Europa continentală în secolul al XVIII-lea. În mare parte a zonelor sale centrale şi estice, după cum am observat, iobăgia devenise mai rigidă şi mai larg răspândită. În instituţiile politice erau evidente multe continuităţi. În 1800 Sfântul Imperiu Roman exista încă, la fel ca şi în 1500; la fel şi puterea temporală a papei. Un descendent al Capeţienilor încă se considera rege al Franţei (deşi nu se mai trăgea din aceeaşi ramură a familiei ca în 1500 şi, în plus, era în exil).

Până şi în Anglia, chiar în anii 1820, un cavaler al regelui a intrat călare, îmbrăcat în armură, în Westminster Hall, la ceremonia de încoronare a regelui George al IV-lea, pentru a sprijini titlul acestui monarh împotriva tuturor pretendenţilor. În cele mai multe ţări lumea credea în continuare că statul este o entitate confesională, că religia şi societatea sunt intercorelate şi că autoritatea Bisericii este instituită prin lege. Deşi astfel de idei erau adesea contestate, iar în unele ţări fuseseră serios reconsiderate, în această privinţă şi în multe altele istoria cântărea încă enorm în 1800 şi cu doar zece ani înainte contase şi mai mult.

Ţinând cont de toate acestea, tendinţa europeană generală în cele trei

secole dintre 1500 şi 1800 a fost totuşi de a dizolva sau, cel puţin, de a slăbi vechile legături sociale şi politice caracteristice guvernării medievale. Puterea şi autoritatea au avut în schimb tendinţa de a fi atrase de concentraţia centrală asigurată de stat, îndepărtându-se de raporturile „feudale” ale vasalităţii personale. (Însăşi ideea de „feudal” ca termen tehnic juridic a apărut de fapt în secolul al XVII-lea şi sugerează nevoia acestei epoci de a marca ceva a cărui realitate se disipa.) Şi ideea de creştinătate, deşi încă importantă la nivel emoţional, chiar subconştient, a pierdut efectiv orice realitate politică în această perioadă. Autoritatea papală începuse să aibă de suferit din cauza sentimentelor naţionale în perioada „marii schisme” şi cea a împăraţilor Sfântului Imperiu Roman era aproape nesemnificativă după secolul al XIV-lea.

Nici nu a apărut vreun principiu unificator nou care să integreze Europa.

Testul l-au constituit otomanii. Poate că prinţii creştini aflaţi în război cu acest imperiu musulman mai cereau ajutorul celorlalţi creştini, poate că papii foloseau încă retorica cruciadelor, dar, aşa cum turcii ştiau prea bine, realitatea era că statele creştine aveau să-şi urmărească propriul interes şi să se alieze şi cu musulmanii, dacă era nevoie. Imperiul Otoman devenise, practic, parte a politicii europene. Era era aşa-numitei *Realpolitik*, a subordonării conştiente a principiului şi onoarei calculului inteligent al intereselor statului. Este ciudat că, într-o epocă în care europenii erau tot mai mult de acord că se distingeau de alte civilizaţii datorită unor deosebiri culturale mai mari (spre meritul lor, credeau ei), nu prea acordau atenţie instituţiilor care le recunoşteau unitatea organică (şi nu făceau nimic pentru a crea altele noi). Doar câte un vizionar mai susţinea din când în când construirea a ceva care să transceandă statul.

Poate că explicaţia constă totuşi doar într-o nouă conştientizare a superiorităţii culturale. Europa inaugura o epocă de expansiune triumfătoare şi nu avea nevoie de instituţii comune care să-i spună asta. În schimb, autoritatea statelor şi, prin urmare, puterea guvernelor lor au crescut în aceste secole. Este important să nu fim duşi în eroare de aparenţe. În ciuda tuturor argumentelor cu privire la cine ar trebui s-o exercite şi în ciuda unui volum uriaş de scrieri politice care sugerau să i se impună tot felul de limite, tendinţa generală a fost de a accepta ideea unei suveranităţi legislative – cu alte cuvinte, europenii au ajuns să aibă sentimentul că, atât timp cât autoritatea statului se afla pe mâini bune, puterea sa de a elabora legi nu trebuia limitată.

Chiar şi aşa, era un progres enorm faţă de gândirea din trecut. În Evul Mediu, pentru un european, ideea că s-ar putea să nu existe reguli şi drepturi mai presus de intervenţia omului, imunităţi legale şi libertăţi recunoscute imposibil de schimbat de alţi legislatori, legi fundamentale care să fie întotdeauna respectate sau legi divine care nu ar putea fi niciodată încălcate de cele ale oamenilor ar fi fost o blasfemie socială şi juridică şi deopotrivă una teologică. Juriştii englezi din secolul al XVII-lea nu puteau ajunge la un acord în privinţa definirii legilor fundamentale ale pământului, dar cu toţii credeau că trebuia să existe aşa ceva.

Un secol mai târziu, cei mai de seamă experţi în domeniul juridic din Franţa făceau acelaşi lucru. Cu toate acestea, în cele din urmă, în ambele ţări (şi, mai mult sau mai puţin, în majoritatea celorlalte) s-a acceptat ideea că însemnul caracteristic al statului era o putere legislativă

suverană, neîngrădită legal.

Totuşi, a fost un proces îndelungat. În cea mai mare parte a istoriei Europei de la începutul modernităţii apariţia statului suveran modern a fost pusă în umbră de faptul că forma de guvernare cea mai răspândită era monarhia. Luptele legate de puterile conducătorilor marchează o bună parte a istoriei Europei în aceste secole şi uneori este dificil de înţeles exact ce era în joc. Pretenţiile unor conducători monarhici puteau fi contestate, la urma urmelor, din două motive: exista o opoziţie bazată pe principiul că ar fi greşit ca un guvern să aibă puteri precum cele arogate de unii monarhi (ceea ce s-ar putea numi apărarea

„medievală" sau „conservatoare" a libertăţii) şi mai exista o rezistenţă bazată pe principiul că era posibil ca astfel de puteri să existe, dar se acumulau în mâini nepotrivite (ceea ce s-ar putea numi apărarea „modernă" sau „liberală" a libertăţii). În practică, aceste două argumente sunt adesea inextricabil confundate, dar şi confuzia este în sine un indicator semnificativ al faptului că ideile se schimbau.

Îndepărtându-se de principiul juridic, consolidarea statului s-a manifestat prin creşterea capacităţii monarhilor de a-şi impune punctul de vedere. Un indicator a fost declinul aproape universal în secolele XVI-XVII al instituţiilor reprezentative care apăruseră în multe ţări spre sfârşitul Evului Mediu. În 1789, cea mai mare parte a Europei Apusene (dacă nu şi a celei Centrale şi Răsăritene) era condusă de monarhi care nu prea se împiedicau de organisme reprezentative; principala excepţie era Marea Britanie. În secolul al XVI-lea, unii regi au început să se bucure de puteri care li s-ar fi părut extraordinare baronilor şi locuitorilor burgurilor medievale. Fenomenul este descris uneori drept apariţia monarhiei absolute. Dacă nu exagerăm şansele unui monarh de a-şi transpune efectiv în practică dorinţele (căci era posibil să existe multe limitări practice ale puterii sale, la fel de restrictive ca imunităţile medievale sau o adunare reprezentativă), sintagma este acceptabilă.

Peste tot sau aproape peste tot, puterea relativă a conducătorilor faţă de rivalii lor a crescut semnificativ începând din secolul al XVI-lea. Dispunând de noi resurse financiare, monarhii aveau armată şi artilerie permanente pe care le puteau folosi împotriva marilor nobili care nu îşi permiteau aşa ceva. Uneori monarhia se putea alia cu consolidarea lentă a sentimentului unei naţiuni unite pentru a impune ordinea în rândul celor care deveneau prea puternici. În multe ţări, la sfârşitul secolului al XV-lea oamenii erau dispuşi să accepte guvernarea regală dacă aceasta avea să reprezinte o garanţie a ordinii şi păcii. Au existat motive speciale aproape în fiecare caz, dar aproape pretutindeni monarhii s-au ridicat şi mai mult peste nivelul marilor nobili, susţinându-şi noile pretenţii de respect şi autoritate cu ajutorul tunurilor şi al impozitelor. Împărţirea obligatorie a puterii cu supuşii de seamă, al căror statut le dădea dreptul *de facto* şi uneori *de jure* la funcţii, a încetat să-i mai afecteze atât de puternic pe regi. Consiliul de Coroană din Anglia în timpul dinastiei Tudorilor era uneori aproape în egală măsură o meritocraţie şi o adunare a latifundiarilor.

În secolele XVI-XVII aceasta a dus la apariţia a ceea ce unii au numit „stat renascentist". Este o denumire cam pretenţioasă pentru nişte birocraţii umflate, cu slujbaşi regali, animate de aspiraţii de centralizare, dar suficient de clară dacă ne amintim antiteza sa implicită: regatul

medieval, ale cărui funcţii guvernamentale erau adesea delegate în mare măsură unor vasali feudali şi personali sau unor corporaţii (dintre care Biserica era cea mai mare). Bineînţeles, niciunul din aceste modele de organizare politică nu a existat în istorie într-o formă pură. Au existat întotdeauna demnitari ai curţii, „oameni noi” de origine obscură, iar guvernele deleagă şi astăzi sarcini unor organisme nonguvernamentale. Nu a fost o tranziţie bruscă spre „statul” modern; a durat sute de ani şi adesea s-au folosit forme vechi, iar mult timp statele europene au părut slabe şi improvizate în comparaţie cu cele asiatice. În Anglia, Tudorii au exploatat instituţia deja existentă a judecătorilor de pace regali pentru a suda nobilimea locală în structura guvernării regale. Aceasta a fost altă etapă dintr-un lung proces de subminare a autorităţii seniorilor, care în alte părţi avea să mai dăinuie sute de ani.

Chiar şi în Anglia, nobilii au trebuit totuşi mult timp să fie trataţi cu grijă pentru a nu provoca ostilităţi fatale. Revoltele erau o realitate constantă pentru omul de stat în secolul al XVI-lea. Trupele regale se puteau impune în cele din urmă, dar niciun monarh nu dorea să ajungă să se bazeze pe uzul de forţă. Potrivit unei zicale celebre, artileria era ultimul argument al regilor. Istoria turbulenţei nobilimii franceze până la mijlocul secolului al XVII-lea, a intereselor locale antagonice din Anglia în aceeaşi perioadă sau a încercărilor Habsburgilor de a-şi unifica teritoriile în dauna latifundiarilor locali – toate arată asta. În Regatul Unit ultima revoltă feudală a avut loc în 1745; în alte ţări aceste revolte aveau să izbucnească şi mai târziu.

Nici impozitarea nu putea fi împinsă prea departe, din cauza pericolului de revoltă şi a faptului că aparatul administrativ nu era potrivit s-o impună, dar funcţionarii şi soldaţii tot trebuiau plătiţi. O modalitate era să li se permită funcţionarilor să perceapă taxe sau alte beneficii de la cei care aveau nevoie de serviciile lor. Din motive evidente, aceasta nu rezolva toate problemele. Era, prin urmare, necesar ca suveranul să strângă sume mai mari de bani. Se mai putea face ceva prin exploatarea domeniilor regale, însă toţi monarhii, mai devreme sau mai târziu, erau nevoiţi să caute noi forme de impozitare şi aceasta era o problemă pe care puţini o puteau rezolva. Existau aici probleme tehnice care au putut fi rezolvate abia în secolul al XIX-lea sau chiar mai târziu, dar timp de trei sute de ani s-a dat dovadă de o imaginaţie foarte bogată în inventarea unor noi impozite.

În general, doar consumul (prin impozite indirecte, precum taxele vamale şi accizele ori impozitele pe vânzări, sau prin solicitarea unor licenţe şi autorizaţii pentru a face comerţ care trebuiau plătite) sau proprietăţile imobiliare puteau fi exploatate de perceptori. De regulă, aceasta îi afecta disproporţionat pe cei mai săraci, care îşi cheltuiau o parte mai mare din venitul lor disponibil pe lucruri de primă necesitate decât cei bogaţi. Plus că nu e niciodată uşor să opreşti un moşier să-şi transfere sarcinile fiscale asupra celui de la baza piramidei.

Impozitarea era deosebit de îngreunată, de asemenea, de ideea imunităţii legale, un vestigiu al Evului Mediu. În 1500 era general acceptat că unele zone, persoane şi sfere de acţiune beneficiau de protecţie specială împotriva puterilor suveranului. Ele puteau fi apărate printr-o permisiune regală irevocabilă acordată în trecut, aşa cum erau privilegiile multor oraşe, printr-un acord contractual, cum se spunea că este *Magna*

Carta în Anglia, prin cutume din vremuri imemoriale sau prin legea divină. Exemplul suprem era Biserica. Proprietăţile sale nu erau supuse în mod normal impozitării seculare, avea jurisdicţie în tribunalele sale în chestiuni inaccesibile justiţiei regale şi controla importante instituţii sociale şi economice – căsătoria, de exemplu. Dar şi o provincie, o profesie sau o familie se putea bucura de imunităţi, de obicei la jurisdicţia sau impozitarea regală. Statutul regal nu era nici el uniform. Nici măcar regele Franţei nu era decât un duce în Bretagne, iar acest lucru crea o diferenţă în ce priveşte lucrurile care îi erau permise acolo. Astfel de fapte erau realităţi cu care „statul renascentist" trebuia să se împace. Nu putea decât să accepte că acestea rezistaseră, chiar dacă viitorul se afla în mâinile birocraţilor regali şi ale dosarelor lor.

La începutul secolului al XVI-lea, o mare criză a zguduit creştinătatea apuseană. A distrus pentru totdeauna vechea unitate medievală a credinţei şi a accelerat consolidarea puterii regale. Ceea ce este numit, simplist, Reforma protestantă a început ca o altă dispută privind autoritatea religioasă, contestarea pretenţiilor papale a căror structură formală şi teoretică supravieţuise cu succes atâtor provocări. În această privinţă, a fost un fenomen cu desăvârşire medieval.

Dar povestea nu avea să se oprească aici şi semnificaţia politică a Reformei este mult mai amplă. Dat fiind faptul că a declanşat şi o revoluţie culturală, nu există niciun motiv pentru a pune la îndoială ideea tradiţională că ea marchează începutul istoriei moderne.

Nu era nimic nou în cererile de reformă ecleziastică. Sentimentul că papalitatea şi curia nu slujeau neapărat interesele tuturor creştinilor era bine înrădăcinat în anul 1500. Unii critici ajunseseră chiar la un dezacord doctrinar.

Accentul profund, nefiresc pus pe religie în secolul al XV-lea exprimase căutarea unor noi răspunsuri la întrebări de natură spirituală, dar şi o disponibilitate de a le căuta în afara limitelor prevăzute de autoritatea ecleziastică. Erezia nu fusese niciodată eradicată, ci doar limitată. Anticlericalismul populaţiei era un fenomen vechi şi de mare anvergură. Ca urmare, se cerea de mult un cler mai evanghelic.

În secolul al XV-lea apăruse, de asemenea, un nou curent în viaţa religioasă, poate mai profund subversiv decât erezia, deoarece, spre deosebire de aceasta, conţinea forţe care puteau tăia în cele din urmă de la rădăcină înseşi perspectivele religioase tradiţionale. Acesta era mişcarea savantă, umanistă, raţională, sceptică şi intelectuală pe care, în lipsa unui termen mai bun, o putem numi erasmică, după cel care i-a întruchipat cel mai clar idealurile în ochii contemporanilor şi care a fost primul olandez ce avea să joace un rol principal în istoria Europei.

Erasm din Rotterdam era profund devotat credinţei sale; se ştia creştin şi acest lucru însemna, indubitabil, că rămânea în interiorul Bisericii. Dar despre această Biserică avea un ideal care întruchipa viziunea unei posibile reformări. El căuta o devoţiune mai simplă şi preoţi mai puri. Deşi nu a contestat autoritatea Bisericii sau a papalităţii, într-un mod mai subtil a contestat autoritatea în principiu, căci scrierile sale aveau implicaţii profund subversive, la fel ca şi tonul corespondenţei pe care o întreţinea cu colegii săi de pe tot cuprinsul Europei.

Aceştia au învăţat de la el cum să-şi elibereze logica şi, prin urmare,

învăţăturile credinţei de mumificările scolastice ale filosofiei aristoteliene. Traducând Noul Testament din greacă, a făcut accesibilă o bază solidă pentru disputele doctrinare într-o perioadă în care limba greacă începea din nou să fie cunoscută pe scară largă. Erasm a expus, de asemenea, falsitatea unor texte pe baza cărora fuseseră construite structuri dogmatice bizare.

Totuşi, nici el şi nici cei care i-au împărtăşit punctul de vedere nu au atacat pe faţă autoritatea religioasă şi nici nu au generalizat problemele ecleziastice.

Erau buni catolici. Umanismul, ca şi erezia, nemulţumit de comportamentul clerului şi de cupiditatea prinţilor, plutea în aer la începutul secolului al XVI-lea, aşteptând – aşa cum făcuseră multe alte lucruri – omul potrivit şi ocazia potrivită care să-l transforme într-o revoluţie religioasă. Nici un alt termen nu este potrivit pentru a descrie ceea ce a urmat gestului inocent al unui călugăr german. Numele său era Martin Luther şi în 1517 a dezlănţuit nişte energii care aveau să sfărâme unitatea creştină, ce rămăsese intactă în Europa de la dispariţia arienilor.

Spre deosebire de Erasm, omul internaţional, Luther a trăit toată viaţa, cu mici excepţii, într-un mic oraş german de pe Elba, Wittenberg, aproape la capătul lumii. Era călugăr augustin, cu cunoştinţe temeinice de teologie, cu un spirit oarecum nelinişţit, şi ajunsese deja la concluzia că trebuie să predice Scripturile într-o lumină nouă, să-l prezinte pe Dumnezeu ca pe un Dumnezeu iertător, nu ca pe unul răzbunător. Asta nu ar fi fost de ajuns să-l transforme într-un revoluţionar; ortodoxia perspectivelor sale nu a fost niciodată pusă la îndoială până când nu s-a opus papalităţii. Fusese la Roma şi nu îi plăcuse ce văzuse acolo, căci oraşul papal părea un loc lumesc şi conducătorii săi ecleziastici nu se ridicau la înălţimea aşteptărilor lui. Din această cauză, nu a avut sentimente tocmai prietenoase faţă de un dominican itinerant, care cutreiera Saxonia vânzând indulgenţe – certificate papale al căror posesor, în schimbul unei sume de bani (destinate construirii noii şi splendidei bazilici San Pietro, care se ridica atunci la Roma), era asigurat că pe lumea cealaltă i se vor ierta parţial păcatele. Luther a aflat despre acest călugăr de la nişte ţărani care îl ascultaseră şi care cumpăraseră de la el indulgenţe.

Grosolănia tranzacţiei promovate de predicator arată una dintre cele mai urâte feţe ale catolicismului medieval. Luther s-a înfuriat, deoarece era aproape obsedat de seriozitatea copleşitoare a transformării necesare în viaţa unui om înainte de a putea fi sigur de iertarea păcatelor. Şi-a formulat protestele împotriva vânzării de indulgenţe şi împotriva altor practici ale papalităţii în 95 de teze care expuneau opiniile sale. În tradiţia disputelor erudite, le-a scris în latină şi, pe 31

octombrie 1517, le-a ţintuit pe uşa bisericii din Wittenberg. Îi trimisese tezele şi arhiepiscopului de Mainz, *Primas Germaniae*, care le-a transmis Romei însoţite de cererea ca ordinul monastic al lui Luther să-i interzică să predice pe această temă. Între timp tezele fuseseră traduse în germană şi noua tehnologie a informaţiei schimbase situaţia: fuseseră tipărite şi circulau pe tot teritoriul Germaniei. Astfel, Luther a primit dezbaterea pe care a căutat-o. Doar protecţia lui Frederic al Saxoniei, conducătorul statului unde trăia Luther, care a refuzat să îl predea, l-a salvat de la moarte. Faptul că erezia nu a fost înăbuşită din faşă a avut un efect fatal.

Ordinul lui Luther l-a abandonat, dar nu şi universitatea sa.

Curând papalitatea se confrunta cu o mişcare naţională de protest a germanilor împotriva Romei, susţinută şi exacerbată de faptul că Luther descoperise brusc că era un geniu literar de o fluenţă şi o productivitate uimitoare, primul care a exploatat uriaşele posibilităţi ale broşurii tipărite, şi de ambiţiile unor mai-mari locali.

În mai puţin de doi ani, Luther era numit husit. Între timp, Reforma se amestecase cu politica în Germania. Chiar şi în Evul Mediu, reformatorii aspiranţi căutaseră sprijinul unor conducători laici. Acest lucru nu însemna neapărat părăsirea credinţei; marele cleric spaniol Didacus Ximenes căutase să se folosească de autoritatea monarhiei în problemele cu care se confrunta Biserica spaniolă. Conducătorii nu ar fi trebuit să-i protejeze pe eretici; datoria lor era să susţină credinţa adevărată. Totuşi, apelul la autoritatea laică deschidea calea spre schimbări care poate mergeau mai departe decât intenţionaseră autorii lor, iar acesta a fost, se pare, şi cazul lui Luther. Argumentele sale îl aduseseră rapid dincolo de oportunitatea şi motivele unei reforme în practică, ajungând să pună în discuţie mai întâi autoritatea papală şi apoi doctrina. În esenţă, la început protestele sale nu fuseseră de natură teologică. Însă a ajuns să respingă transsubstanţierea (înlocuind-o cu o perspectivă asupra împărtăşaniei şi mai greu de înţeles) şi să predice că, pentru ca bărbaţii şi femeile să fie absolviţi – adică să aibă acces la mântuire – esenţială nu este respectarea sacramentelor (a „tainelor”, aşa cum erau numite), ci credinţa. Aceasta era, în mod evident, o poziţie extrem de individualistă. Submina din temelii învăţăturile tradiţionale, potrivit cărora mântuirea nu era posibilă în afara Bisericii. (Totuşi, trebuie observat că Erasm nu avea să-l condamne pe Luther atunci când i s-a cerut părerea; mai mult decât atât, se ştia că acesta credea că Luther a făcut multe afirmaţii de valoare.)

În 1520 Luther a fost excomunicat. În faţa unei mulţimi uimite, a ars bula papală de excomunicare, aruncând-o pe foc laolaltă cu cărţile de drept canonic. A continuat să predice şi să scrie. Chemat să dea explicaţii în faţa dietei imperiale, a refuzat să-şi retragă declaraţiile. Germania părea că se află în pragul războiului civil. După ce a părăsit dieta sub escortă, Luther a dispărut, fiind răpit pentru siguranţa sa personală de un principe care îi împărtăşea părerile. În 1521

împăratul Carol Quintul l-a declarat indezirabil; Luther era acum un proscris.

Doctrinele lui Luther, pe care le extindea acum şi la condamnarea confesiunii, a dezlegării de păcate şi a celibatului clericilor, ajunseseră între timp să fie pe placul multor germani. Adepţii săi le răspândeau predicând şi distribuind Noul Testament tradus de el în germană. Luteranismul era şi o realitate politică, deoarece principii germani îl amestecau în relaţiile lor complicate cu împăratul şi în vaga lui autoritate asupra lor. Au urmat războaie şi a început să fie folosit termenul „protestant”. În 1555, Germania era iremediabil împărţită în state catolice şi state protestante. Această stare de fapt a fost recunoscută prin pacea încheiată la Dieta din Augsburg, care confirma că religia predominantă a fiecărui stat va fi cea a conducătorului său, prima instituţionalizare europeană a pluralismului religios. Era o concesie curioasă din partea unui împărat care se considera apărătorul catolicismului universal. Totuşi, a fost

necesară pentru a păstra loialitatea principilor germani. Atât în statele germane catolice, cât şi în cele protestante, religia se baza acum mai mult ca oricând pe autoritatea politică pentru a o susţine într-o lume a credinţelor concurente.

Dar fenomenul Reformei nu era deloc simplu; între timp, din efervescenţa evanghelică se născuseră şi alte tipuri de protestantism. Unele se alimentau din tulburările sociale. Luther s-a văzut curând nevoit să facă distincţie între propriile învăţături şi opiniile ţăranilor care îi invocau numele pentru a-şi justifica răscoala împotriva stăpânilor lor. O grupare radicală o constituiau anabaptiştii, persecutaţi şi de conducătorii catolici, şi de cei protestanţi. La Münster, în 1534, introducerea de către liderii lor a proprietăţii comune şi a poligamiei a confirmat temerile oponenţilor lor, care i-au reprimat cu ferocitate. Dar dintre alte forme de protestantism doar calvinismul poate fi menţionat într-o relatare atât de generală ca aceasta. El avea să fie cea mai importantă contribuţie a Elveţiei la Reformă, deşi a fost întemeiat de un francez, Jean Calvin. Acesta era un teolog care şi-a formulat doctrinele esenţiale încă din tinereţe: depravarea absolută a omului după izgonirea din rai şi imposibilitatea mântuirii, cu excepţia Aleşiilor, cei câţiva predestinaţi mântuirii de către Dumnezeu. Dacă Luther, călugărul augustin, vorbea cu vocea lui Pavel, Calvin evoca tonurile lui Augustin. Nu e uşor de înţeles succesul acestui crez sumbru. Dar succesul său este atestat nu doar de istoria Genevei, ci şi de cele ale Franţei, Angliei, Scoţiei, Ţărilor de Jos olandeze şi Americii de Nord britanice. Pasul crucial era încredinţarea că faci parte dintre cei aleşi. Deoarece semnele acesteia erau respectarea făţişă a poruncilor Domnului şi participarea la sacramente, era mai puţin dificil să ajungi la o astfel de convingere decât ne-am putea imagina.

În timpul lui Calvin, la Geneva indolenţii nu erau toleraţi. Redactase constituţia unei republici teocratice care a asigurat cadrul unui exerciţiu de autoguvernare remarcabil. Blasfemia şi vrăjitoria erau pedepsite cu moartea, dar acest lucru nu i-ar fi mirat pe contemporanii săi. Şi adulterul era o infracţiune în majoritatea ţărilor europene, pedepsită de tribunalele ecleziastice. Dar Geneva lui Calvin a luat mult mai în serios această infracţiune şi a impus pedeapsa cu moartea şi în cazul ei; femeile care comiteau adulter erau înecate, iar bărbaţii decapitaţi (o inversare aparentă a practicii penale normale a unei societăţi europene dominate de bărbaţi, în care femeile, considerate mai slabe din punct de vedere moral şi intelectual, primeau, de regulă, pedepse mai blânde decât bărbaţii). Pedepse aspre le erau aplicate şi celor vinovaţi de erezie.

Din Geneva, unde erau instruiţi pastorii săi, noua sectă s-a răspândit în Franţa, unde a atras adepţi din rândul nobilimii, ajungând la peste 2.000 de congregaţii în 1561. În Olanda, Anglia şi Scoţia şi, în cele din urmă, în Germania, a atacat luteranismul. S-a răspândit şi în Polonia, Boemia şi Ungaria. Vigoarea de la început a calvinismului a întrecut-o pe cea a luteranismului, care, cu excepţia Scandinaviei, nu a prins niciodată rădăcini puternice dincolo de teritoriile germane ce l-au adoptat prima dată.

Varietatea Reformei protestante încă sfidează sinteza şi simplificarea. De o mare complexitate şi cu rădăcini adânci, ea a depins mult şi de împrejurări, iar efectele şi formele sale de expresie au fost diverse, bogate

şi vaste. Dacă denumirea de „protestantism” poate fi considerată în mod serios un indicator al unei identităţi fundamentale dincolo de haosul numeroaselor sale expresii, această identitate se regăseşte în influenţa şi efectul lui. A dat totul peste cap. În Europa şi în Americi a creat noi culturi ecleziastice întemeiate pe studiul Bibliei şi predici, cărora le-a conferit o importanţă uneori mai mare decât a sacramentelor. Avea să influenţeze viaţa a milioane de oameni, obişnuindu-i cu un control nou şi intens al comportamentului şi conştiinţei individului (realizând astfel, în mod ironic, ceva ce romano-catolicii urmăreau de mult) şi a recreat clerul necelibatar. A desconsiderat (sau cel puţin a contestat) toate instituţiile ecleziastice şi a creat noi forţe politice sub forma unor biserici pe care principii le puteau manipula acum pentru a-şi atinge propriile scopuri – adesea împotriva papilor, pe care îi considerau nişte simpli principi ca şi ei. Pe bună dreptate, protestantismul avea să ajungă să fie văzut atât de simpatizanţi, cât şi de duşmani ca una dintre forţele ce au modelat Europa modernă şi, prin urmare, întreaga lume.

Totuşi, nici luteranismul, nici calvinismul nu au provocat prima respingere a autorităţii papale de către un stat-naţiune. În Anglia, o reformă religioasă unică a avut loc aproape accidental. O nouă dinastie cu origini în Ţara Galilor, Tudorii, ajunsese la conducere la sfârşitul secolului al XV-lea şi al doilea rege din această descendenţă, Henric al VIII-lea, s-a aflat în conflict cu papalitatea din cauză că dorea dizolvarea a ceea ce avea să se dovedească a fi prima dintre cele şase căsătorii ale sale, pentru a se recăsători şi a avea un moştenitor, o preocupare justificabilă. Aceasta a dus la o dispută şi la una dintre cele mai remarcabile afirmări ale autorităţii laice din secolul al XVI-lea; a fost, de asemenea, una îngrijorătoare pentru viitorul Angliei. Cu sprijinul Parlamentului său, care a promulgat ascultător legislaţia necesară, Henric al VIII-lea a devenit şef al Bisericii în Anglia. Din punct de vedere doctrinar, nu dorea o ruptură cu trecutul; la urma urmelor, papa l-a numit „apărător al credinţei” datorită unei refutaţii a lui Luther, scrisă de pana regelui (succesorul său încă poartă acest titlu). Dar afirmarea supremaţiei regale a deschis calea spre o Biserică engleză separată de Roma.

Un interes legitim al acestei separări avea să fie asigurat curând de dizolvarea mănăstirilor şi a altor instituţii ecleziastice şi de vânzarea proprietăţilor către cumpărători din rândul aristocraţiei şi al micii nobilimi. Unii clerici favorabili noilor doctrine au încercat să împingă Biserica din Anglia mai aproape de ideile protestante de pe continent în timpul domniei următorului rege. Reacţiile populaţiei au fost amestecate. Unii vedeau aici rezultatul unor vechi tradiţii naţionale ale divergenţelor faţă de Roma; altora nu le plăceau inovaţiile. În urma unor dezbateri confuze şi a unei politici întortocheate au apărut o capodoperă literară, *Cartea de rugăciuni obşteşti*, şi nişte martiri, atât catolici, cât şi protestanţi. Autoritatea papală a fost din nou recunoscută (şi ereticii protestanţi au fost arşi pe rug) în timpul domniei celui de-al patrulea monarh din dinastia Tudorilor, Maria I, nefericita regină numită pe nedrept Maria cea Sângeroasă, poate cea mai tragică regină a Angliei. Dar, mai mult, de data aceasta chestiunile religioase erau amestecate complet cu interesul naţional şi politica externă, căci statele Europei se distanţau din ce în ce mai mult unele de altele pe considerente religioase.

Acesta nu a fost singurul aspect remarcabil al Reformei engleze, care, ca şi cea germană, a reprezentat o piatră de hotar în dezvoltarea unei identităţi naţionale. Fusese pusă în practică printr-o lege a Parlamentului şi o întrebare constituţională era implicită în reglementarea religioasă: exista vreo limită a autorităţii legislative? Odată cu accederea la tron a surorii vitrege a reginei Maria, Elisabeta I, balanţa religioasă s-a înclinat iarăşi în cealaltă direcţie, deşi o perioadă nu a fost clar în ce măsură. Totuşi, Elisabeta a insistat şi Parlamentul său a promulgat legea necesară pentru ca ea să păstreze elementele esenţiale ale poziţiei tatălui său; Biserica engleză sau Biserica Anglicană (după cum poate fi numită de acum înainte) pretindea a fi catolică în ceea ce priveşte doctrina, dar se baza pe supremaţia monarhului. Şi mai important, deoarece această supremaţie era recunoscută printr-o lege a Parlamentului, Anglia avea să intre curând în război cu un rege catolic al Spaniei, bine-cunoscut pentru îndârjirea sa în eradicarea ereziei din teritoriile pe care le cucerea. Astfel, încă o cauză naţională a fost identificată cu cea a protestantismului.

Reforma a ajutat Parlamentul englez să supravieţuiască atunci când alte organisme reprezentative medievale cedau în faţa puterii monarhice, deşi asta nu era tot. Un regat unit de pe vremea anglo-saxonilor, fără adunări regionale cu care ar fi putut rivaliza, a uşurat sarcina Parlamentului de a focaliza politica naţională mai mult ca oricare alt organism similar din altă parte. La aceasta a contribuit şi indiferenţa regilor; Henric al VIII-lea ratase o mare ocazie de a construi o bază solidă a monarhiei absolute atunci când a lichidat rapid cele mai multe proprietăţi

— Aproximativ o cincime din teritoriul întregului regat – pe care le-a deţinut pentru scurt timp ca urmare a dizolvării mănăstirilor. Totuşi, după ce toţi aceşti factori au fost puşi în mod corespunzător în balanţă, faptul că Henric a hotărât să caute o susţinere a voinţei sale din partea organului reprezentativ naţional în crearea unei biserici naţionale pare una dintre deciziile cele mai importante din istoria Parlamentului.

În timpul domniei Elisabetei au fost martiri catolici care şi-au pierdut viaţa deoarece au fost acuzaţi de trădare, nu doar pentru că erau eretici – dar Anglia era mult mai puţin divizată de religie decât Germania şi Franţa. În secolul al XVI-lea, Franţa era frământată şi divizată între interesele catolice şi cele calviniste. Fiecare era, în esenţă, un grup de clanuri nobile, care se luptau pentru putere în războaiele religioase, dintre care au fost identificate nouă între 1562 şi 1598. Uneori luptele lor au afectat foarte mult monarhia franceză; nobilimea Franţei a fost cât pe ce să câştige lupta împotriva statului centralizator, dar, în cele din urmă, neînţelegerile din sânul acesteia au fost în avantajul coroanei, care a reuşit să instige facţiunile una împotriva alteia. Populaţia săracă a Franţei a trebuit să facă faţă singură haosului şi devastărilor până în 1589, când pe tron a ajuns (după uciderea predecesorului său) un membru al unei ramuri minore a familiei regale, Henric, rege al micului stat Navarra, care a devenit Henric al IV-lea al Franţei şi a întemeiat ramura de Bourbon, ai cărei urmaşi se consideră şi astăzi îndreptăţiţi la tronul Franţei. Fusese protestant, dar, pentru a obţine tronul, a fost nevoit să revină la catolicism, dându-şi seama că aceasta era religia spre care se vor îndrepta cei mai mulţi francezi – o presiune permanentă în identitatea existenţei ca naţiune. Protestanţilor li s-au asigurat garanţii speciale care le-au creat un stat în

stat, cu oraşe fortificate unde dispoziţiile regelui nu se aplicau; această soluţie de modă veche le asigura protecţia religiei creând noi imunităţi. Henric şi succesorii săi au putut apoi să se preocupe de restabilirea autorităţii unui tron puternic zguduit de asasinate şi intrigi. Dar nobilimea franceză era încă departe de a fi îmblânzită.

Înainte de asta, antagonismul religios fusese exacerbat de reevaluarea internă a Bisericii Romane, pe care o numim Contrareformă. Expresia sa cea mai formală a fost Conciliul de la Trento, un sinod ecumenic convocat în 1543 care s-a ţinut în trei sesiuni în următorii 13 ani. A fost dominat de episcopi din Italia şi Spania, iar aceasta a ajutat la configurarea sa, căci în Italia Reforma a dat puţine bătăi de cap Bisericii, iar în Spania deloc. Deciziile adoptate la acest conciliu au devenit piatra de hotar a ortodoxiei în materie de disciplină şi doctrină până în secolul al XIX-lea, furnizând standarde care aveau să fie adoptate de suveranii catolici.

Episcopilor li s-a conferit o autoritate mai mare şi parohiile au devenit mai importante. În mod indirect, conciliul a dat un răspuns şi la vechea întrebare privind conducerea Europei catolice; din acest moment, ea a rămas indiscutabil în mâinile papei. Ca şi Reforma, Contrareforma a mers dincolo de forme şi principii, atingând o nouă intensitate religioasă,

împrospătând atât zelul laicilor, cât şi pe cel al clericilor. Pe lângă introducerea obligaţiei de a participa săptămânal la slujbă, reglementarea mai strictă a botezului şi a căsătoriei şi eliminarea practicii de vânzare a indulgenţelor (care declanşase explozia luterană), a căutat, de asemenea, să recupereze districte rurale dominate de superstiţii tradiţionale şi de o ignoranţă atât de profundă, încât misionarii care încercau să pătrundă în asemenea zone din Italia le numeau „Indiile noastre”, lăsând de înţeles că aveau nevoie de Evanghelie la fel de mult ca păgânii din Lumea Nouă.

Totuşi, Contrareforma a fost alimentată şi de o spiritualitate şi de un zel spontan evidente deja în rândul credincioşilor încă din secolul al XV-lea. Una dintre expresiile cele mai puternice ale acestei noi stări de spirit, precum şi o instituţie care avea să se dovedească durabilă au fost invenţia unui spaniol, soldatul Ignaţiu de Loyola. Printr-o curioasă ironie, Ignaţiu a studiat la acelaşi colegiu din Paris ca şi Calvin la începutul anilor 1530, dar nu există dovezi că s-ar fi cunoscut. În 1534, el şi alţi câţiva tovarăşi ai săi şi-au depus voturile religioase; scopul lor era munca de misionariat şi, în timp ce se pregăteau pentru aceasta, Loyola a creat un model spiritual pentru un nou ordin religios. În 1540 acesta a fost confirmat de papă, fiind numit „Societatea lui Iisus”. Iezuiţii, aşa cum aveau să fie numiţi curând, urmau să aibă în istoria Bisericii o importanţă similară celei a primilor benedictini sau a franciscanilor în secolul al XIII-lea. Fondatorului lor războinic îi plăcea să îi considere miliţia Bisericii, foarte disciplinaţi şi complet subordonaţi autorităţii papale prin intermediul generalului lor, care trăia la Roma.

Ei au transformat educaţia catolică. S-au aflat în avangarda eforturilor misionare din toate colţurile lumii. În Europa, eminenţa lor intelectuală şi abilităţile politice i-au ajutat să ajungă în poziţii înalte la curţile regilor.

Totuşi, deşi aducea noi instrumente în sprijinul autorităţii papale, Contrareforma (ca şi Reforma) putea contribui şi la consolidarea autorităţii conducătorilor laici asupra supuşilor lor. Noua dependenţă a religiei de autoritatea politică – respectiv de forţa organizată – a mărit şi mai mult sfera de influenţă a aparatului politic. Acest lucru a fost cel mai evident în regatele spaniole. Aici două forţe s-au reunit pentru a crea o monarhie indiscutabil catolică cu mult înaintea Conciliului de la Trento. Reconquista, încheiată nu demult, fusese o cruciadă; însuşi titlul de monarhi catolici proclama identificarea unui proces politic cu o luptă ideologică. În plus, monarhia spaniolă se confrunta cu problema absorbţiei bruşte a unui mare număr de supuşi necreştini, atât musulmani, cât şi evrei. Aceştia erau priviţi cu teamă, ca o potenţială ameninţare la adresa securităţii într-o societate multirasială.

Instrumentul folosit împotriva lor era nou: o Inchiziţie aflată nu sub controlul clerului, ca predecesoarea ei medievală, ci sub cel al coroanei.

Autorizată de papă în 1478, Inchiziţia spaniolă a început să funcţioneze în Castilia în 1480. Papa a început curând să aibă îndoieli; în Catalonia, atât autorităţile laice, cât şi cele ecleziastice s-au opus, dar în zadar. În 1516, când viitorul împărat Carol Quintul, primul suveran care a ocupat atât tronul Aragónului, cât şi pe cel al Castiliei, a devenit rege, Inchiziţia era singura instituţie din teritoriile spaniole care, în urma unui consiliu regal, îşi exercita autoritatea în toate – în Americi, Sicilia şi Sardinia, nu doar în Castilia şi Aragón.

Efectele cele mai dramatice fuseseră deja „epurarea etnică”, aşa cum au fost denumite ulterior, expulzarea evreilor şi o reglementare dură a aşa-numiţilor *moriscos* (musulmanii convertiţi).

Aceasta a conferit Spaniei o unitate religioasă ce nu a putut fi distrusă de o mână de luterani pe care Inchiziţia i-a pus la punct cu uşurinţă. În cele din urmă, Spania avea să plătească scump. Cu toate acestea, încă din timpul domniei lui Carol, un catolic zelos, Spania aspira, şi în religie, şi în activităţile laice, la un nou tip de monarhie absolută, centralizată – statul renascentist *par excellence*, de fapt

— Şi, întâmplător, primul organism administrativ care a trebuit să ia decizii legate de evenimente de pe tot globul. Rămăşiţele constituţionalismului formal din peninsulă nu au contat câtuşi de puţin. Spania a fost un model pentru alte state ale Contrareformei şi care avea să fie impus în mare parte a Europei cu forţa sau prin puterea exemplului în secolul care a urmat anului 1558, când a murit Carol, după ce se retrăsese la o mănăstire izolată din Extremadura, petrecându-şi ultima parte a vieţii în rugăciune.

Dintre toţi monarhii europeni care au sprijinit Contrareforma, hotărâţi să eradicheze erezia, niciunul nu a fost mai îndârjit şi mai bigot decât fiul şi succesorul lui Carol, Filip al II-lea al Spaniei, văduvul Mariei I Tudor. Lui îi revenise jumătate din imperiul tatălui său: Spania, Indiile, Sicilia şi Ţările de Jos aflate în stăpânirea Spaniei. (În 1581 a fost ocupată şi Portugalia, care a rămas posesiune a Spaniei până în 1640.) Rezultatele politicilor sale de purificare religioasă în Spania au fost interpretate în moduri diferite. Indubitabil este efectul lor asupra Ţărilor de Jos spaniole, unde au provocat apariţia primului stat din lume care s-a eliberat de vechea dominaţie a monarhiei şi a nobilimii feudale.

Ceea ce unii numesc „Revoluţia din Ţările de Jos”, iar olandezii „Războiul de Optzeci de Ani” a fost, ca multe alte evenimente de la originea naţiunilor, o mare sursă de *mythopoeia*, într-o anumită măsură conştientă. Chiar şi acest lucru se poate să fi fost totuşi mai puţin înşelător decât presupunerea că, deoarece în cele din urmă a apărut un tip de societate foarte modern, a fost şi un tip foarte

„modern” de revoltă, dominată de o luptă înflăcărată pentru toleranţă religioasă şi independenţă naţională. Nimic nu ar putea fi mai departe de adevăr. Tulburările din Ţările de Jos s-au iscat într-un cadru foarte medieval, moştenirea burgundă a teritoriilor celui mai bogat stat din Europa de Nord – ducatul care trecuse în stăpânirea Habsburgilor prin căsătorie. Ţările de Jos aflate în stăpânirea Spaniei, 17 provincii de diferite tipuri, erau parte a acesteia. Provinciile din sud, unde mulţi locuitori vorbeau limba franceză, includeau cele mai urbanizate regiuni ale Europei şi marele centru comercial flamand, Antwerpen. Acestea ridicau de mult probleme şi oraşele flamande păruseră la un moment dat, la sfârşitul secolului al XV-lea, că încearcă să devină oraşe-state independente. Provinciile din nord erau mai degrabă agricole şi maritime. Locuitorii lor ţineau cu înverşunare la pământul lor, poate pentru că îl cucereau practic de sub apele mării şi creau poldere din secolul al XII-lea.

Nordul şi sudul aveau să devină ulterior Olanda şi Belgia, dar acest lucru era de neconceput în 1556. La fel de imposibil de imaginat erau şi conflictele religioase dintre ele. Deşi majoritatea catolică din sud a crescut

oarecum pe măsură ce mulţi protestanţi au emigrat spre nord, cele două confesiuni erau amestecate de ambele părţi ale viitoarei graniţe. La începutul secolului al XVI-lea Europa era mult mai tolerantă cu diviziunile religioase decât după iniţierea Contrareformei.

Îndârjirea lui Filip de a pune în aplicare decretele Conciliului de la Trento explică o parte a evenimentelor ulterioare, dar originile problemelor erau foarte vechi. Străduindu-se să modernizeze relaţiile dintre administraţia centrală şi comunităţile locale (ceea ce însemna exploatarea unei prosperităţi din ce în ce mai mari printr-o impozitare mai eficientă), spaniolii au folosit metode mai recente şi au procedat poate cu mai puţin tact decât burgunzii. Reprezentanţii curţii spaniole au intrat mai întâi în conflict cu nobilimea din provinciile din sud.

La fel de sensibile şi de iritabile ca şi alţi nobili de la acea vreme când venea vorba să-şi apere libertăţile „simbolice” – cu alte cuvinte, privilegiile şi imunităţile – nobilii din Ţările de Jos s-au simţit ameninţaţi de un monarh aflat mai departe decât marele Carol, care, în opinia lor, îi înţelegea (le vorbea limba), chiar dacă era fiul lui Carol. Comandantul spaniol, ducele de Alba, au susţinut ei, încălca şi mai mult privilegiile locale amestecându-se în jurisdicţiile locale în căutare de eretici. Deşi erau catolici, aveau de câştigat din prosperitatea oraşelor flamande unde prinsese rădăcini protestantismul şi se temeau de introducerea Inchiziţiei spaniole. În plus, erau preocupaţi, ca şi alţi nobili ai vremii, de presiunile inflaţiei create parţial şi de aurul adus de spanioli din Lumea Nouă.

Rezistenţa împotriva stăpânirii spaniole a început sub forme în întregime medievale, în Stările sau Parlamentul Brabantului, şi timp de câţiva ani brutalitatea armatei spaniole şi conducerea unuia dintre ei, Wilhelm de Orania, i-au unit împotriva conducătorului lor legitim. Ca şi contemporana sa, Elisabeta din dinastia Tudorilor, Wilhelm (poreclit „Taciturnul” din cauză că îşi stăpânise furia atunci când a aflat că monarhul era hotărât să-i îngenuncheze pe supuşii săi eretici) ştia să atragă simpatie pentru cauze populare. Dar întotdeauna au existat potenţiale dezacorduri între nobili şi orăşenii calvinişti care aveau mai mult de pierdut. O tactică politică mai bună a guvernatorilor spanioli şi victoriile armatelor spaniole au fost în cele din urmă suficiente pentru a adânci această prăpastie. Nobilimea a căzut la înţelegere şi astfel, fără să ştie, armatele spaniole au definit Belgia modernă. Lupta a continuat doar în provinciile din nord (deşi tot sub conducerea politică a lui Wilhelm Taciturnul până la asasinarea sa, în 1584).

Olandezii (aşa cum îi putem numi acum) aveau multe în joc şi nu erau stânjeniţi, precum coreligionarii lor din sud, de nemulţumirile ambigue ale nobilimii. Dar erau dezbinaţi; rareori se întâmpla ca provinciile să ajungă uşor la o înţelegere. Se puteau folosi însă de revendicarea libertăţii religioase şi a unei largi toleranţe pentru a-şi masca dezacordurile; ei au avut de câştigat, de asemenea, datorită unei mari migraţii spre nord a capitalului şi talentelor flamande. Duşmanii lor întâmpinau şi ei dificultăţi; armata spaniolă era formidabilă, dar nu putea face faţă uşor unui inamic care se retrăgea în spatele zidurilor oraşelor şi se înconjura de apă, deschizând digurile şi inundând zonele rurale. Olandezii, aproape întâmplător, şi-au transferat principalele eforturi pe mare, unde le puteau provoca multe pagube spaniolilor, luptând pe picior de egalitate.

Comunicaţiile spaniolilor cu Ţările de Jos au devenit mai dificile odată ce pe ruta maritimă nordică au început să patruleze rebelii. Întreţinerea unei armate mari în Belgia pe lungul drum terestru care pornea din Italia era foarte costisitoare, mai ales atunci când trebuiau învinşi şi alţi duşmani, ceea ce s-a întâmplat curând. Contrareforma infectase politica internaţională cu un nou element ideologic. Împreună cu interesul lor de a menţine o balanţă de putere pe continent şi de a zădărnici succesul deplin al spaniolilor, aceasta i-a împins pe englezi într-o luptă mai întâi diplomatică, apoi militară şi navală împotriva Spaniei, atrăgându-i de partea lor şi pe olandezi.

Războiul a creat, aproape accidental şi incidental, o societate nouă şi remarcabilă, o federaţie liberă formată din şapte mici republici cu o administraţie centrală slabă, numită Provinciile Unite. Curând, cetăţenii săi şi-au descoperit un trecut naţional care fusese dat uitării (la fel ca şi africanii decolonizaţi în secolul XX) şi au pus la loc de cinste virtuţile unor membri ai triburilor germanice abia decelabile în cronicile romane ale revoltei; fărâme ale entuziasmului lor se mai pot distinge în tablourile comandate de unii bogaţi din Amsterdam care înfăţişează atacuri împotriva taberelor romane (acest lucru se întâmpla în perioada pe care ne-o amintim graţie operei lui Rembrandt). Caracterul distinctiv al unei noi naţiuni create astfel conştient este acum mai interesant decât o astfel de propagandă istorică. Odată supravieţuirea asigurată, Provinciile Unite s-au bucurat de toleranţă religioasă, de o mare libertate civică şi de independenţă la nivel de provincii; olandezii nu au permis calvinismului să predomine în guvernare.

Generaţiile de mai târziu au ajuns să vadă o conexiune similară între libertatea religioasă şi cea civică şi în Anglia elisabetană; era un lucru anacronic, deşi de înţeles, dat fiind modul în care aveau să evolueze instituţiile engleze în următorii o sută şi ceva de ani.

În mod paradoxal, unul dintre rezultate a fost o întărire deosebită a autorităţii legislative a statului, care a dus limitarea privilegiilor atât de departe, încât la sfârşitul secolului al XVII-lea era privită cu uimire de alţi europeni. Mult timp această consolidare nu a avut cum să fie un rezultat probabil. Elisabeta ştiuse ca nimeni altcineva să pună în scenă spectacolul regal. Până când legendele legate de frumuseţea şi tinereţea ei au dispărut, ea dobândise măreţia celor care le supravieţuiesc primilor lor sfetnici. În 1603 era regină de 45 de ani, centrul unui cult naţional alimentat de instinctul caracteristic Tudorilor de a împleti interesul dinastiei cu patriotismul, de poeţi de geniu, de instrumente lumeşti precum călătoriile frecvente (ce reduceau cheltuielile, deoarece rămânea în ospeţie la diferiţi nobili), datorită cărora populaţia o putea vedea, şi de talentul său extraordinar de a manipula parlamentele. De asemenea, nu a persecutat pe nimeni în numele religiei; nu dorea, aşa cum s-a exprimat, să taie „ferestre în sufletele oamenilor”.

Nu este de mirare că ziua în care a urcat pe tron Buna regină Bess a devenit un festival al opoziţiei patriotice împotriva guvernului în timpul domniei succesorilor săi. Din nefericire, Elisabeta nu a avut un copil căruia să-i lase moştenire fascinaţia pe care a conferit-o monarhiei, statul rămânând împovărat de datorii. Ca toţi ceilalţi conducători din vremea sa, ea nu a avut niciodată un venit mare. Moştenirea datoriilor sale nu l-a

ajutat deloc pe primul rege din Casa scoţiană Stuart, care i-a succedat la tron, Iacob I. Defectele bărbaţilor din această dinastie sunt greu de descris cu moderaţie; dinastia Stuart a oferit Angliei patru regi răi la rând. Totuşi, Iacob nu a fost la fel de nesăbuit ca fiul său şi nici la fel de lipsit de principii ca nepoţii lui. Probabil că lipsa lui de tact şi obiceiurile venetice au înveninat politica în timpul domniei sale mai degrabă decât alte defecte mai grave.

În apărarea dinastiei Stuart, putem spune că nu a fost singura monarhie cu probleme. În secolul al XVII-lea a existat aproximativ în acelaşi timp o criză de autoritate în mai multe ţări, însoţită, în mod curios, de o criză economică răspândită în toată Europa. Este posibil ca ele să fi fost legate, dar nu e uşor de ştiut cu siguranţă care era natura acestei conexiuni. Este interesant, de asemenea, faptul că aceste lupte civile au coincis cu ultima fază a unei perioade de războaie religioase care fusese inaugurată de Contrareformă. Putem presupune cel puţin că în aceeaşi perioadă, în mai multe părţi din Europa, viaţa politică obişnuită a fost tulburată într-o anumită măsură de nevoile guvernelor forţate să ia parte la ele.

În Anglia criza s-a agravat: război civil, regicid şi înfiinţarea singurei republici din istoria Angliei. Istoricii încă se contrazic cu privire la sursa disputei şi momentul din care nu a mai fost cale de întoarcere în ceea ce a devenit un conflict armat între Carol I şi Parlamentul său. Un moment crucial a fost acela când, fiind în război cu o parte dintre supuşii săi (era şi rege al Scoţiei, nu doar al Angliei), a trebuit să ceară ajutorul Parlamentului, în 1640. Fără o nouă impozitare, Anglia nu putea fi apărată. Dar deja unii membri ai Parlamentului erau convinşi că regele plănuia să răstoarne Biserica printr-o lege dată din interior şi să reintroducă puterea Romei. Parlamentul i-a torturat pe slujitorii regelui (trimiţându-i la eşafod pe doi dintre ei care ieşeau cel mai mult în evidenţă). Carol a decis în 1642 că singura soluţie era să facă uz de forţă şi astfel a izbucnit războiul civil, în care a fost înfrânt. Parlamentul era neliniştit, ca şi mulţi englezi, căci unde se putea ajunge dacă nu se mai respecta vechea constituţie a regelui, lorzilor şi comunelor? Dar Carol şi-a irosit şansele, căutând ajutorul unor invadatori străini (scoţienii aveau să lupte pentru el de această dată). Cei care dominau Parlamentul se cam săturaseră şi Carol a fost judecat şi executat – un deznodământ uimitor în ochii unora dintre contemporani. Fiul său a luat calea exilului.

În Anglia a urmat un interregn pe durata căruia cea mai de seamă figură a fost, până la moartea sa, în 1658, unul dintre cei mai remarcabili englezi din istorie, Oliver Cromwell. Era un mic nobil care ajunsese în consiliile din tabăra parlamentară datorită geniului său militar. Acest lucru îi conferea o mare putere –

căci, dacă armata să i se alătura, se putea lipsi de politicieni – dar îi impunea şi limite, pentru că nu îşi putea permite să piardă sprijinul armatei. Rezultatul a fost o republică engleză extraordinar de fertilă în noi aranjamente constituţionale, Cromwell căutând un mod de a guverna prin intermediul Parlamentului fără a lăsa Anglia în mâinile unui protestantism intolerant. Acesta era Commonwealth-ul.

Intoleranţa unora dintre partizanii lui Cromwell era o expresie a unei ramuri complexe a protestantismului din Anglia (şi America), numită puritanism. Era o forţă neclară, dar tot mai mare în viaţa englezilor de pe

vremea reginei Elisabeta.

Tribunii săi căutaseră iniţial doar o interpretare deosebit de strictă şi de austeră a doctrinei şi ceremoniilor religioase. La început majoritatea puritanilor erau anglicani, dar unii îşi pierdeau răbdarea văzând că Biserica lor perpetuează multe rămăşiţe catolice; cu trecerea timpului, numele a fost folosit din ce în ce mai mult pentru această a doua tendinţă. În secolul al XVII-lea, epitetul „puritan” însemna, pe lângă doctrina rigidă şi dezaprobarea ritualurilor, reforma moravurilor într-un sens puternic calvinist. Pe vremea republicii, mulţi dintre cei care fuseseră de partea Parlamentului în timpul războiului civil păreau că doresc să se folosească de victoria acestuia pentru a le impune prin lege puritanismul, atât doctrinar, cât şi moral, nu doar anglicanilor conservatori şi regalişti, ci şi minorităţilor religioase disidente – congregaţionalişti, baptişti, unitarieni – care îşi făcuseră auzită vocea în perioada Commonwealth-ului.

Puritanismul nu avea nimic democratic din punct de vedere politic sau religios. Persoanele care făceau parte dintre cei aleşi puteau să-şi aleagă liber superiorii şi să acţioneze ca o comunitate autonomă din punct de vedere administrativ, dar din afara cercului autodesemnat al celor mântuiţi păreau (şi erau) o oligarhie care pretindea că ar cunoaşte voinţa lui Dumnezeu în privinţa altora – cu atât mai inacceptabilă, prin urmare. Câteva minorităţi atipice, nu majoritatea protestantă dominantă au fost cele care au lansat ideile democratice şi egalizatoare ce au contribuit atât de mult la marea dezbatere din anii republicii.

Chiar şi numai publicarea a peste 20.000 de cărţi şi broşuri (cuvânt care a intrat în limba engleză în anii 1650) cu subiecte politice şi religioase ar fi transformat anii Commonwealth-ului şi războiului civil într-o mare epocă a educaţiei politice a englezilor. Din nefericire, după moartea lui Cromwell, falimentul instituţional al republicii a devenit evident. Englezii nu au putut cădea de acord într-un număr suficient de mare să susţină o nouă constituţie. Dar cei mai mulţi, după cum s-a dovedit, aveau să accepte vechiul sistem al monarhiei.

Astfel, Commonwealth-ul a luat sfârşit odată cu reinstaurarea dinastiei Stuart, în 1660. De fapt, Anglia l-a reprimit înapoi pe rege în condiţii secrete; în ultimă instanţă, Carol al II-lea s-a întors pentru că aşa a hotărât Parlamentul şi a crezut că avea să apere Biserica Anglicană. Catolicismul Contrareformei îi speria pe englezi la fel de mult ca puritanismul revoluţionar. Lupta dintre rege şi Parlament nu se încheiase, dar nu avea să mai existe nicio monarhie absolută în Anglia; din acest moment, coroana s-a aflat în defensivă.

Există de mult dispute ale istoricilor cu privire la ceea ce a însemnat aşa-zisa

„Revoluţie din Anglia”. În mod clar, religia a jucat un rol important.

Protestantismul extrem a avut o ocazie unică de a influenţa viaţa naţională; aceasta i-a atras antipatia profundă a anglicanilor şi a făcut ca Anglia politică să devină anticlericală secole de-a rândul. Nu degeaba unul dintre cronicarii englezi clasici ai acestei lupte a vorbit despre „revoluţia puritană”. Dar religia nu acoperă întreaga semnificaţie a acestor ani, aşa cum nu o fac nici disputele constituţionale.

Alţii au încercat să vadă o luptă de clasă în războiul civil. Nu există nicio îndoială cu privire la motivele şi interesele multora dintre cei implicaţi, dar

ele nu se încadrează într-un tipar general clar. Alţii au văzut aici o luptă între o „Curte”

umflată, un centru de guvernare format din birocraţi, curteni şi politicieni, legaţi de sistem prin dependenţa financiară de acesta, şi „Ţară”, persoanele de vază pe plan local care au plătit costurile. Dar localităţile erau adesea divizate: una dintre tragediile războiului civil a fost că a reuşit să dezbine chiar şi familii. Este în continuare mai uşor să înţelegem rezultatele Revoluţiei din Anglia decât originile sau semnificaţiile acesteia.

Cele mai multe ţări continentale au fost oripilate de procesul şi execuţia lui Carol I, dar şi ele aveau conflicte sângeroase. O perioadă de afirmare conştientă a puterii regale în Franţa de către cardinalul Richelieu, prim-ministrul regelui, nu doar a redus privilegiile hughenoţilor (aşa cum ajunseseră să fie numiţi adepţii din Franţa ai curentului calvin), dar a instalat funcţionari regali în provincii ca reprezentanţi direcţi ai puterii regale; aceştia erau aşa-numiţii *intendants*.

Reforma administrativă a fost o agravare a suferinţei aproape continue a poporului francez în anii 1630 şi 1640. În economia Franţei, care era încă agricolă într-o măsură covârşitoare, măsurile lui Richelieu aveau să-i afecteze cel mai mult pe cei săraci. Impozitele percepute ţăranilor s-au dublat şi uneori chiar s-au triplat în câţiva ani. Rezultatul a fost o răbufnire a revoltei populaţiei, reprimată fără milă. Mai mult, unele regiuni din Franţa au fost devastate de campaniile ultimei etape a marii bătălii pentru Germania şi Europa Centrală numită Războiul de Treizeci de Ani, faza în care a devenit un conflict între Bourboni şi Habsburgi.

Lotharingia, Burgundia şi mare parte din estul Franţei au fost devastate, în unele zone populaţia scăzând cu un sfert sau cu o treime.

Afirmaţia că monarhia franceză căuta să perceapă noi impozite (care, potrivit unora, erau neconstituţionale) a declanşat în cele din urmă o criză politică în timpul succesorilor lui Richelieu. Rolul de apărător al constituţiei tradiţionale a fost preluat de anumite grupuri de interese, în special de aşa-numitul *parlement* din Paris, corporaţia de avocaţi care asistau şi puteau pleda în primul tribunal al regatului. În 1648 aceştia au condus o revoltă în Paris (numită curând *Fronde*). S-a ajuns la un compromis, apoi, după un interval marcat de tensiuni, a izbucnit o a doua frondă, mult mai periculoasă, condusă de această dată de mari nobili. Deşi aşa-numitul *parlement* din Paris nu a făcut prea mult timp front comun cu aceştia, ei au putut exploata sentimentele anticentraliste ale nobilimii provinciale, aşa cum au arătat revoltele regionale. Totuşi, coroana a supravieţuit (la fel şi aşa-numiţii *intendants*). În 1660 monarhia absolută a Franţei era încă intactă în principiu.

Şi în Spania impozitarea a provocat tensiuni. Încercarea unui ministru de a depăşi provincialismul inerent structurii formal federale a statului spaniol a iscat revolte în Portugalia (care fusese ocupată de Spania cu promisiunea lui Filip al II-lea de a i se respecta libertăţile), în rândul bascilor şi în Catalonia. Ultima avea să fie înăbuşită abia după 12 ani. A avut loc o răscoală şi în regatul spaniol al Neapolelui, în 1647.

În toate aceste cazuri de turbulenţe civice, cererea de bani a provocat mişcări de rezistenţă. Din punct de vedere financiar, prin urmare, statul renascentist era departe de a avea succes. Apariţia armatelor permanente

în majoritatea statelor în secolul al XVII-lea nu a marcat doar o revoluţie militară. Războiul înghiţea o mare parte din impozite. Totuşi, poverile impozitării de pe umerii francezilor par mult mai grele decât cele suportate de englezi; de ce, prin urmare, monarhia franceză a părut să aibă mai puţin de suferit de pe urma „crizei”? Anglia, în schimb, a cunoscut războiul civil şi răsturnarea (pentru o perioadă) a monarhiei sale fără devastarea asociată cu invaziile străine. Nici revoltele ocazionale cauzate de preţurile mari nu se pot compara cu vărsările de sânge îngrozitoare din timpul răscoalelor care au avut loc în Franţa în secolul al XVII-lea. Şi în Anglia a existat o contestare specifică a autorităţii în urma conflictelor religioase. În Spania aşa ceva nu a existat şi în Franţa fenomenul fusese limitat de mult. Hughenoţii, într-adevăr, au reprezentat un interes legitim; dar ei au văzut în monarhie un protector şi, prin urmare, s-au aliat cu ea în perioada frondelor. Regionalismul era important în Spania, într-o măsură mai mică în Franţa, unde a netezit calea unor interese conservatoare ameninţate de inovaţiile guvernării, dar pare să fi jucat un rol foarte mic în Anglia.

Anul 1660, când tânărul Ludovic al XIV-lea şi-a asumat puteri depline în Franţa şi Carol al II-lea s-a întors în Anglia, a constituit un moment de cotitură.

Franţa avea să se dovedească din nou imposibil de condus abia în 1789 şi să demonstreze, în următoarea jumătate de secol, o putere militară şi diplomatică uimitoare. În Anglia nu mai avea să fie niciodată vreun război civil, în ciuda faptului că au mai existat probleme constituţionale şi a mai fost detronat un rege.

După 1660 exista o armată permanentă a Angliei, iar ultima revoltă a unui pretendent incompetent şi a câtorva mii de ţărani cu iluzii deşarte, din 1685, nu a ameninţat în niciun fel statul. Privind retrospectiv, este cu atât mai uimitor că oamenii au continuat să nu admită realitatea suveranităţii statului. Englezii au elaborat solemn o serie de legi care apărau libertatea individuală în Declaraţia Drepturilor, însă chiar şi în 1689 era greu să susţii că ceea ce făcuse un rege în Parlament nu putea desface altul. În Franţa toată lumea era de acord că puterea regelui era absolută, dar avocaţii continuau să susţină că existau anumite lucruri pe care acesta, din punct de vedere legal, nu le putea face.

Cel puţin un gânditor, cel mai mare dintre reprezentanţii englezi ai filosofiei politice, Thomas Hobbes, a demonstrat în cărţile sale, mai ales în *Leviathan*, în 1651, că ştia cum se mişca societatea. Hobbes a susţinut că dezavantajele şi incertitudinile presupuse de neacceptarea ideii că cineva ar trebui să aibă ultimul cuvânt în decizia privind ce anume este literă de lege erau în mod clar mai importante decât pericolul ca o astfel de putere să fie folosită în mod tiranic.

Tulburările din acele vremuri l-au făcut să-şi dorească să ştie cu siguranţă unde se afla autoritatea. Chiar dacă tulburările nu erau continue, ele puteau izbucni oricând; aşa cum s-a exprimat Hobbes (cu aproximaţie), nu trebuie să trăieşti tot timpul sub o ploaie torenţială pentru a spune că vremea este ploioasă.

Recunoaşterea faptului că statul, şi nu altă entitate deţine puterea legislativă –

suveranitatea – nelimitată şi că aceasta nu poate fi limitată făcând apel la imunitate, cutume, legea divină sau orice altceva fără pericolul de a

cădea în anarhie a fost contribuţia lui Hobbes la teoria politică, deşi nu i s-a mulţumit îndeajuns pentru aceasta şi abia în secolul al XIX-lea i s-a recunoscut meritul.

Oamenii se purtau adesea de parcă i-ar fi acceptat punctele de vedere, dar era condamnat aproape de toţi.

Anglia constituţională a fost de fapt unul dintre primele state care au funcţionat după principiile lui Hobbes. La începutul secolului al XVIII-lea, englezii (scoţienii erau mai puţin siguri, deşi au intrat sub incidenţa Parlamentului la Westminster după Actul Unirii din 1707) acceptau în principiu şi uneori dovedeau efectiv că domeniul de aplicare a legislaţiei nu putea fi limitat decât din considerente practice. Această concluzie avea să fie contestată explicit chiar şi în epoca victoriană, dar a fost implicită în 1688, când Anglia a respins în cele din urmă descendenţa directă pe linie masculină a dinastiei Stuart, l-a înlăturat pe Iacob al II-lea şi a încoronat-o pe fiica acestuia, împreună cu prinţul consort, cu anumite condiţii.

Deja unul dintre semnele consolidării Parlamentului fusese creşterea timp de peste un secol a nevoii coroanei de a conduce Parlamentul; odată cu crearea unei monarhii contractuale, Anglia a rupt-o în sfârşit cu vechiul ei regim şi a început să funcţioneze ca stat constituţional. Efectiv, puterea centralizată era împărţită; componenta sa majoră era o Cameră a Comunelor, ce reprezenta interesul social dominant, clasele proprietarilor de pământ. Regele păstra în continuare puteri importante, dar consilierii săi, aşa cum s-a dovedit rapid, trebuiau să câştige încrederea Camerei Comunelor. Suveranul legislativ, coroana în Parlament, putea face orice potrivit legii. Nu mai existau nicio imunitate precum privilegiile încă protejate în ţările de pe continent, nici vreun organism care putea spera să rivalizeze cu Parlamentul. Soluţia englezilor la pericolul reprezentat de o asemenea concentrare a autorităţii a fost să se asigure, chiar şi prin revoluţie dacă era cazul, că autoritatea acţiona doar după cum doreau cele mai importante elemente ale societăţii.

1688 a adus Angliei un rege olandez, soţul reginei Maria, William al III-lea, pentru care importanţa majoră a „revoluţiei glorioase” din acest an a fost că

Anglia putea fi mobilizată împotriva Franţei, care ameninţa acum independenţa Provinciilor Unite. În războaiele care au urmat între englezi şi francezi acţionau prea multe interese complicate pentru ca acestea să fie interpretate doar în termeni constituţionali sau ideologici. Mai mult, prezenţa Sfântului Imperiu Roman, a Spaniei şi a unor principi germani în schimbătoarele coaliţii antifranceze din următorul sfert de secol ar desfiinţa cu siguranţă orice contrast clar la nivel de principiu politic între cele două tabere. Totuşi, unii contemporani au avut pe bună dreptate impresia că această luptă implica pe undeva şi un element ideologic.

Anglia şi Olanda erau societăţi mai deschise decât Franţa lui Ludovic al XIV-lea.

Ele permiteau şi protejau practicarea unor religii diferite. Nu cenzurau presa, ci o lăsau să fie reglementată normativ de legile care protejau persoanele şi statul de calomnie. Erau guvernate de oligarhii reprezentate de cei ce posedau efectiv puterea socială şi economică. Franţa se afla la polul opus.

În timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, absolutismul regal a atins

apogeul în Franţa. Nu este simplu să încadrăm ambiţiile sale în categorii familiare; pentru el, măreţia personală se confunda cu cea a dinastiei şi cu cea a naţiunii. Poate acesta este motivul pentru care a devenit un model pentru toţi principii europeni.

Politica era redusă efectiv la administraţie; consiliile regale, împreună cu reprezentanţii coroanei din provincii, *intendents* şi comandanţii militari, ţineau seama de fapte sociale ca existenţa nobilimii şi imunităţile locale, dar regimul a distrus independenţa reală a forţelor politice până atunci atât de puternice în Franţa. A fost epoca instituirii puterii regale pe tot teritoriul ţării şi unii au considerat-o ulterior revoluţionară; în a doua jumătate a secolului, în cadrul creat de Richelieu s-a potrivit în sfârşit o realitate administrativă. Ludovic al XIV-lea i-a îmblânzit pe aristocraţi oferindu-le cea mai luxoasă curte regală din Europa; având simţul ierarhiei sociale, nu îl deranja să-i răsfeţe cu privilegii şi pensii, dar nu a uitat niciodată frondele şi a controlat nobilimea aşa cum făcuse şi Richelieu.

Rudele lui Ludovic au fost excluse din consiliul său, din care făceau parte miniştri fără descendenţă nobilă pe care se putea baza fără riscuri. Aşa-numitele *parlements* erau limitate la funcţia lor jurisdicţională; s-a declarat independenţa Bisericii franceze de autoritatea Romei, dar numai pentru a o aduce mai ferm sub aripa celui mai creştin rege (potrivit unuia dintre titlurile lui Ludovic). Cât despre hughenoţi, Ludovic era hotărât, cu orice preţ, să nu fie suveranul unor eretici; cei care nu erau exilaţi au fost supuşi unor persecuţii dure pentru a-i face să se convertească.

Din cauză că aceasta a fost şi o mare epocă de înflorire culturală în Franţa, francezilor le vine greu să recunoască faţa urâtă a regimului lui Ludovic al XIV-lea. El a condus o societate ierarhică, corporativă, teocratică, care, chiar dacă avea metode moderne, îşi căuta ţelurile în trecut. Ludovic a sperat chiar să devină împărat al Sfântului Imperiu Roman. Nu a îngăduit ca filosoful Descartes, apărătorul religiei, să aibă parte de o înmormântare religioasă în Franţa din cauza pericolelor reprezentate de ideile sale. Totuşi, mult timp stilul său de guvernare pare să fi fost ceea ce îşi doreau majoritatea francezilor. Procesul unei guvernări eficiente putea fi brutal, aşa cum ştiau şi hughenoţii care erau forţaţi să se convertească încartiruind soldaţi la ei acasă, şi ţăranii la care un escadron de cavalerie rămânea în ospeţie cam o lună dacă nu voiau să-şi plătească impozitele.

Totuşi, este posibil ca viaţa să fi fost mai bună decât cu câteva decenii în urmă, în ciuda unor ani extraordinar de grei. Domnia lui Ludovic a reprezentat sfârşitul, nu începutul unei perioade de haos. În general, Franţa scăpase de invazii şi a existat o scădere a randamentului aşteptat de la investiţiile în terenuri care s-a menţinut până în secolul al XVIII-lea. Acestea erau realităţi durabile dincolo de faţada strălucitoare a unei epoci numite ulterior *Grand Siècle*.

Poziţia lui Ludovic în Europa a fost câştigată în mare măsură datorită succesului său în războaie (deşi la sfârşitul domniei sale suferise numeroase înfrângeri), însă nu doar armatele şi diplomaţia lui au contat. A dus prestigiul Franţei pe culmi unde avea să rămână mult timp datorită modelului de monarhie pe care l-a reprezentat: era monarhul absolut desăvârşit. Cadrul fizic al realizării lui Ludovic a fost noul palat măreţ de la Versailles. Puţine clădiri sau stiluri de viaţă au fost copiate şi imitate mai

intens. În secolul al XVIII-lea Europa avea să se umple de reproduceri în miniatură ale curţii franceze, create cu sudoarea frunţii supuşilor lor de *grands monarques* aspiranţi în deceniile de stabilitate şi continuitate care au urmat aproape peste tot marilor războaie din timpul domniei lui Ludovic.

Între 1715 şi 1740 nu au existat tensiuni internaţionale importante care să provoace schimbări interne în cadrul statelor, nici mari diviziuni ideologice precum cele din secolul al XVII-lea, nicio dezvoltare economică şi socială rapidă, cu consecinţele lor subsidiare. Nu este de mirare, prin urmare, că guvernele s-au schimbat foarte puţin şi peste tot societatea părea să se liniştească după un secol tulbure. În afară de Marea Britanie, Provinciile Unite, cantoanele din Elveţia şi închistatele republici italiene, monarhia absolută era forma de stat dominantă. A rămas astfel în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, uneori într-un stil ce a ajuns să fie numit „absolutism luminat” – o sintagmă alunecoasă care nu are nici acum şi nu a avut niciodată o semnificaţie clară, lucru valabil astăzi şi în cazul termenilor „stânga” şi „dreapta”. Ceea ce indică este că, începând aproximativ din 1750, dorinţa de a pune în aplicare reforme practice i-a condus pe unii suerani la inovaţii care păreau să fie influenţate de gândirea avansată a acelei perioade. Astfel de inovaţii, atunci când erau eficiente, au fost impuse totuşi de aparatul puterii monarhice absolute. Deşi uneori umanitare, politicile „despoţilor luminaţi” nu erau neapărat şi liberale din punct de vedere politic. În acelaşi timp, ele erau de regulă moderne prin faptul că subminau autoritatea socială şi religioasă tradiţională, contraveneau ideilor acceptate de ierarhie socială sau drepturi legale şi ajutau la concentrarea puterii legislative în stat şi la afirmarea autorităţii sale necontestate asupra supuşilor lui, care erau trataţi din ce în ce mai des ca un ansamblu de indivizi mai degrabă decât ca membri ai unei ierarhii de corporaţii.

Deloc surprinzător, este aproape imposibil de găsit un exemplu care să se potrivească perfect în practică cu această descriere generală, la fel cum e imposibil de găsit o definiţie pentru un stat „democratic” astăzi sau un stat

„fascist” în anii 1930 care să acopere toate situaţiile. Dintre ţările mediteraneene şi cele din sud, de exemplu, Spania, Portugalia, Napoli şi alte state italiene (şi uneori chiar şi Statele Papale) aveau miniştri care urmăreau reforma economică.

Unele erau stimulate de noutate; altele – Portugalia şi Spania – au apelat la absolutismul luminat ca modalitate de a-şi recupera statutul pierdut de mari puteri. Unele s-au suprapus puterilor Bisericii. Aproape toate erau în slujba unor suverani care făceau parte din familia Bourbonilor. Implicarea unuia dintre cele mai mici astfel de state, Parma, într-o dispută cu papalitatea a dus la un atac general în toate aceste ţări împotriva mâinii drepte a papalităţii, care susţinea Contrareforma, „Societatea lui Iisus”. În 1773 papa a fost convins de acestea să desfiinţeze ordinul, o mare înfrângere simbolică, la fel de importantă prin demonstrarea forţei unor principii anticlericale avansate chiar şi în Europa catolică şi prin efectele sale practice.

Dintre aceste state, doar Spania avea pretenţii la statutul de mare putere şi era în declin. Dintre despotismele luminate răsăritene, în schimb,

trei din patru aveau clar astfel de pretenţii. Singura excepţie era Polonia, întinsul regat şubred unde reforma pe principii „luminate” s-a izbit de stâncile constituţionale; iluminism era, dar nu era şi absolutismul care să-l pună în practică. Având mai mult succes, Prusia, Imperiul Habsburgic şi Rusia au reuşit să menţină o faţadă de iluminism, întărind în acelaşi timp statul. Încă o dată, cheia schimbării poate fi găsită în război, care costa mult mai mult chiar şi decât construirea celei mai grandioase reproduceri a curţii de la Versailles.

În Rusia, modernizarea statului a început din primii ani ai secolului, când Petru cel Mare a încercat să-i asigure viitorul de mare putere prin schimbări tehnice şi instituţionale. În a doua jumătate a secolului, împărăteasa Ecaterina a II-a a cules multe din roadele acestei acţiuni. De asemenea, a dat regimului o spoială de idei foarte moderne lăudându-se peste tot că ea ocroteşte literele şi umanitarismul. Dar totul era doar la suprafaţă; structura tradiţională a societăţii a rămas neschimbată. Rusia era un despotism conservator a cărui politică se reducea în mare măsură la luptele dintre facţiuni şi familii nobile. Iluminismul nu a schimbat foarte multe nici în Prusia, unde exista o veche tradiţie a unei administraţii eficiente, centralizate şi econome, care întruchipa multe aspecte dorite de reformatori în alte părţi. Prusia de bucura deja de toleranţă religioasă şi monarhia Hohenzollernilor conducea o societate puternic tradiţională, care rămăsese practic neschimbată în secolul al XVIII-lea. Regele prusac a fost obligat să recunoască – şi a făcut-o bucuros – că puterea lui se baza pe asentimentul nobililor săi şi le-a menţinut cu grijă privilegiile legale şi sociale. Frederic al II-lea a rămas convins că doar nobililor trebuia să li se permită să fie ofiţeri în armata sa şi spre sfârşitul domniei lui pe teritoriul Prusiei erau mai mulţi şerbi decât la început.

Concurenţa cu Prusia a fost un stimulent decisiv pentru reformă în teritoriile Habsburgilor. Existau mari obstacole. Teritoriile dinastiei erau foarte diverse ca naţionalitate, limbă şi instituţii; împăratul era rege al Ungariei, duce de Milano, arhiduce al Austriei, pentru a enumera doar câteva dintre titlurile sale.

Centralizarea şi o mai mare uniformizare administrativă erau esenţiale pentru ca acest imperiu pestriţ să capete însemnătate în afacerile europene. O altă problemă era că, la fel ca statele Bourbonilor, dar spre deosebire de Rusia sau Prusia, Imperiul Habsburgic era romano-catolic într-o proporţie covârşitoare. Puterea Bisericii era adânc înrădăcinată pretutindeni; în afară de Spania, majoritatea teritoriilor unde Contrareforma avusese cel mai mare succes le aparţineau Habsburgilor. Biserica deţinea, de asemenea, proprietăţi uriaşe; era protejată peste tot de tradiţie, dreptul canonic şi politica papală şi deţinea monopolul asupra educaţiei. În fine, în aceste secole, ocupanţii succesivi ai tronului Sfântului Imperiu Roman au făcut parte aproape exclusiv din Casa de Habsburg. Prin urmare, aveau responsabilităţi speciale în Germania.

Acest context a tins mereu să confere modernizării din teritoriile Habsburgilor o tentă „luminată”. Pretutindeni reforma propriu-zisă părea să intre în conflict cu puterea socială adânc înrădăcinată a Bisericii. Împărăteasa Maria Tereza nu privea cu ochi buni o reformă care avea astfel de implicaţii, dar sfetnicii săi au reuşit s-o convingă după anii 1740, când a devenit limpede că monarhia Habsburgilor va trebui să se lupte

pentru supremaţie cu Prusia. Păşind pe calea spre reforma fiscală şi, prin urmare, administrativă, aceasta avea să ducă inevitabil, în cele din urmă, la un conflict între Biserică şi stat.

Acesta a atins punctul culminant în timpul domniei fiului şi succesorului Mariei Tereza, Iosif al II-lea, un om care nu împărtăşea pioşenia mamei sale şi despre care se presupunea că are puncte de vedere progresiste. Reformele sale au ajuns să fie asociate în special cu măsurile de secularizare. Mănăstirile şi-au pierdut averile, statul s-a amestecat în numirile în funcţii religioase, dreptul de azil a fost anulat şi educaţia a fost luată din mâinile clerului. Cât timp a fost aplicată, reforma a provocat o împotrivire înverşunată, dar acest lucru a contat mai puţin decât faptul că până în 1790 Iosif îşi atrăsese duşmănia nobililor din Brabant, Ungaria şi Boemia până la punctul sfidării deschise. Puternicele instituţii locale – stările şi dietele – prin intermediul cărora aceste zone se puteau opune politicilor sale au paralizat guvernarea în multe dintre teritoriile lui Iosif spre sfârşitul domniei sale. Diferenţele legate de circumstanţele în care au fost aplicate, preconcepţiile ce le guvernau, succesul înregistrat şi gradul în care întruchipau sau nu idei „luminate” – toate acestea arată cât de înşelătoare este ideea că a existat pretutindeni un absolutism luminat „tipic” care să servească drept model.

Guvernul Franţei, de exemplu, atins în mod clar de politici şi intenţii reformatoare, nu face decât să confirme acest lucru. Obstacolele din calea schimbării deveniseră, în mod paradoxal, şi mai puternice după moartea lui Ludovic al XIV-lea. În timpul succesorului său (care la începutul domniei era minor, sub regenţă), influenţa reală a celor privilegiaţi crescuse şi în *parlements* s-a dezvoltat tot mai mult tendinţa de a critica legile care aduceau atingere intereselor speciale şi privilegiilor tradiţionale. Se manifesta o nouă opoziţie, tot mai mare, faţă de ideea că coroana ar deţine vreun drept de suveranitate legislativă nelimitată. Pe măsură ce secolul se apropia de sfârşit, rolul Franţei pe plan internaţional îi împovăra din ce în ce mai mult finanţele şi problema reformei tindea să se cristalizeze în problema găsirii unor noi surse de impozitare

— Acţiune menită să încurajeze opoziţia. De această stâncă se izbeau cele mai multe propuneri de reformă din cadrul monarhiei franceze.

În mod incredibil, Franţa era în 1789 ţara cea mai asociată cu articularea şi răspândirea unor idei critice avansate şi totuşi era şi ţara în care acestea păreau cel mai dificil de pus în practică. Dar acesta era un aspect întâlnit peste tot în Europa în monarhiile tradiţionale de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Oriunde se încercaseră o reformare şi o modernizare, acestea se loveau de obstacolele reprezentate de pericolele intereselor istorice legitime şi ale structurii sociale tradiţionale. În ultimă instanţă, este puţin probabil ca absolutismul monarhic să fi putut rezolva undeva această problemă. Nu putea pune prea mult la îndoială autoritatea istorică, deoarece tocmai pe aceasta se baza. În secolul al XVIII-lea, suveranitatea legislativă nelimitată părea încă să conteste prea multe aspecte.

Dacă se încălcau drepturi istorice, nu se puteau încălca şi drepturile de proprietate? Acesta era un aspect care ţinea încă de domeniul viitorului, deşi clasa conducătoare cu cel mai mare succes din Europa, cea engleză, părea să accepte că nimic nu se situa în afara sferei de competenţă a

legislativului, că nimic nu se afla dincolo de câmpul de acţiune al reformei, fără teama că o astfel de idee revoluţionară ar putea fi folosită împotriva ei.

Cu această menţiune importantă, absolutismul luminat întruchipează totuşi şi el tema stabilită deja – că în povestea complexă a evoluţiilor politice din multe ţări de-a lungul a trei secole continuitatea este asigurată de creşterea puterii statului. Succesele ocazionale ale celor care au încercat să dea timpul înapoi s-au dovedit aproape întotdeauna a fi temporare. Este adevărat, chiar şi cei mai îndârjiţi reformatori şi cei mai capabili oameni de stat erau nevoiţi să lucreze cu un aparat de stat care i s-ar părea total inadecvat oricărui birocrat modern. Deşi în secolul al XVIII-lea statul putea mobiliza resurse mult mai mari decât predecesorii săi, a trebuit să se descurce fără inovaţii revoluţionare în ceea ce priveşte tehnica. La sfârşitul secolului al XVIII-lea comunicaţiile depindeau, la fel ca şi cu 300 de ani înainte, de forţa vântului şi a muşchilor; „telegraful”, care a început să fie folosit în anii 1790, nu era decât un sistem optic cu braţe mobile, acţionate cu ajutorul unor frânghii. Armatele se puteau deplasa doar puţin mai repede decât cu trei secole în urmă, iar dacă armele lor erau mai bune, ele nu fuseseră îmbunătăţite prea mult. În nicio ţară nu existau forţe de poliţie similare cu cele de astăzi; impozitul pe venit ţinea încă de domeniul viitorului.

Schimbările legate de puterea statului, care se pot observa deja, au intervenit datorită schimbărilor din planul ideilor şi eficientizării unor instituţii bine-cunoscute, nu graţie tehnologiei. Înainte de 1789, în niciunul dintre marile state nu se putea presupune măcar că toţi supuşii înţeleg limba guvernării şi niciunul, cu excepţia, poate, a Marii Britanii şi a Provinciilor Unite, nu a reuşit să se identifice cu supuşii, astfel încât guvernarea să devină mai preocupată de protejarea lor de străini decât de protejarea sa de ei. Nicăieri în altă parte în estul Atlanticului nu exista vreo putere suverană care să semene prea mult cu un stat-naţiune modern.

4
Noua lume a marilor puteri

Printre instituţiile care au prins contur în secolele XV-XVI şi care există şi astăzi se numără cele ale misiunilor diplomatice rezidente. Suverani din toată lumea îşi trimiteau de mult mesaje unul altuia şi purtau negocieri, dar au existat întotdeauna numeroase modalităţi de a face acest lucru şi de a înţelege ce se întâmplă. Unele ţări îşi bazau diplomaţia pe religie, altele pe legături etnice (în cea mai mare parte închipuite) sau pe legături de rudenie între membrii famililor regale. În China dinastiei Qing a fost menţinută născocirea că împăratul ar fi fost conducătorul întregii lumi, prin urmare, orice contact cu alţii era de dorit să fie subordonat ideii de petiţie sau tribut. Regii medievali din Europa îşi trimiseseră unul altuia soli, în jurul cărora se dezvoltase un ceremonial special şi care erau protejaţi de reguli aparte, sau, uneori, misiuni de ambasadori. După 1500, în rândul europenilor a devenit treptat o practică să utilizeze pe timp de pace instrumentul standard pe care îl folosim şi astăzi, un ambasador rezident permanent prin intermediul căruia se desfăşurau toate activităţile

obişnuite, cel puţin la început, şi care avea sarcina de a-şi informa conducătorii despre ţara în care era acreditat.

Ambasadorii veneţieni au fost primele exemple notabile. Nu este de mirare că o republică atât de dependentă de comerţ şi de menţinerea unor relaţii regulate a oferit primele exemple de diplomaţi profesionişti. Au urmat şi alte schimbări.

Treptat, pericolele care îi pândeau anterior pe soli au fost date uitării, pe măsură ce diplomaţii au ajuns să beneficieze de un statut special, protejat de privilegii şi imunităţi. Şi tratatele şi alte forme diplomatice au devenit mai precise şi mai bine reglementate. Procedura s-a standardizat. Toate aceste schimbări s-au produs lent, atunci când se considera că sunt necesare. În cea mai mare parte, este adevărat, diplomatul profesionist în sensul modern al cuvântului nu apăruse încă în 1800; ambasadorii erau, de regulă, nobili care îşi permiteau să se întreţină cât timp jucau rolul de reprezentanţi ai statului lor, nefiind funcţionari publici plătiţi. Cu toate acestea, diplomaţia începea să se profesionalizeze. Este încă un semn că după 1500 o nouă lume a relaţiilor dintre puterile suverane o înlocuia pe cea a legăturilor feudale dintre persoane şi vaga supremaţie a papei şi a împăratului.

Cea mai impresionantă caracteristică a acestui nou sistem este consacrarea ideii că lumea e împărţită în state suverane. Această idee nu a apărut dintr-odată; în secolul al XVI-lea, Europa nu era văzută de contemporani în niciun caz ca o serie de regiuni independente, fiecare guvernată de un conducător propriu. Cu atât mai puţin se credea că elementele sale constitutive aveau, cu excepţia câtorva cazuri, vreo unitate care să poată fi numită „naţională”. Motivul nu era doar supravieţuirea unor vestigii ale practicilor din trecut, precum Sfântul Imperiu Roman. O altă cauză era că principiul dominant al diplomaţiei europene de la începutul modernităţii era dinasticismul.

În secolele XVI-XVII, unităţile politice ale Europei nu erau atât statele, cât domeniile. Acestea erau acumulări de proprietăţi adunate într-un interval mai lung sau mai scurt prin acţiuni agresive, căsătorie şi moştenire – respectiv prin aceleaşi procese şi forţe prin care se putea acumula averea oricărei familii. Rezultatele era vizibile pe hărţi ale căror graniţe se schimbau continuu, pe măsură ce o parte dintr-o moştenire trecea de la un conducător la altul. Locuitorii nu aveau niciun cuvânt de spus în această privinţă, nici ţăranii care trăiau pe o moşie ce îşi schimba stăpânul. Dinasticismul explică plictisitoarea preocupare, în negocieri şi la încheierea tratatelor, pentru posibilele consecinţe ale unor căsătorii şi stabilirea şi analizarea atentă a liniilor de succesiune.

Pe lângă interesele lor dinastice, între monarhi existau conflicte şi războaie şi din cauza religiei şi, din ce în ce mai mult, din pricina comerţului sau a bogăţiei.

Unii au dobândit posesiuni şi peste mări; şi acesta a devenit un factor care complica lucrurile. Din când în când, puteau fi încă invocate vechile principii ale superiorităţii feudale. Erau întotdeauna în joc şi forţe care nu se încadrau în aria de funcţionare a unor asemenea principii, precum colonizarea unor teritorii noi sau deşteptarea sentimentului naţional, şi care aveau capacitatea de a modifica graniţele. Cu toate acestea, în general, cei mai mulţi monarhi din această perioadă se considerau custozii

unor drepturi şi interese patrimoniale pe care trebuiau să le transmită mai departe. În acest sens se comportau aşa cum era de aşteptat; ei oglindeau atitudinile altor persoane şi familii din societăţile lor. Nu doar Evul Mediu a fost fascinat de descendenţă; secolele XVI-XVII au constituit marea epocă a genealogiei.

În 1500 harta dinastică a Europei era pe punctul de a se schimba radical. În cele două secole care au urmat, două familii importante aveau să-şi dispute o mare parte a Europei aşa cum îşi disputau deja Italia. Acestea erau Casa de Habsburg şi dinastia care domnea în Franţa, mai întâi Valois şi, după ce Henric al IV-lea a obţinut tronul, în 1589, Bourbon. Prima avea să devină preponderent austriacă şi centrul celeilalte urma să fie întotdeauna Franţa. Dar amândouă aveau să exporte monarhi şi consoarte ale unor monarhi în multe alte ţări. La baza disputelor dintre ele, la începutul secolului al XVI-lea, se afla moştenirea burgunzilor. La vremea aceea amândouă erau departe de a juca un rol mai mare în Europa. Ba chiar, în termeni de putere – deşi nu şi ca vechime – cu greu puteau fi deosebite de alte dinastii, precum cea galeză a Tudorilor, de exemplu, al cărei întemeietor, Henric al VII-lea, ajunsese pe tronul Angliei în 1458.

Doar în Anglia, în Franţa şi, poate, în Spania şi Portugalia se puteau distinge o coeziune şi un sentiment naţional reale care să susţină unitatea politică. Anglia, o putere relativ fără importanţă, era un exemplu grăitor. O ţară insulară, izolată de invazii şi rămasă, după 1492, fără anexele sale continentale, cu excepţia portului Calais (pierdut în cele din urmă abia în 1558), avea o guvernare neobişnuit de centralizată. Tudorii, dorind să afirme unitatea regatului după lunga perioadă de haos numită „Războiul celor Două Roze”, au asociat în mod conştient interesul naţional cu cel al dinastiei. Shakespeare foloseşte destul de firesc limbajul patriotismului (şi, trebuie remarcat, nu prea pomeneşte de conflictele religioase).

Şi Franţa progresase pe calea spre coeziunea naţională. Casa de Valois-Bourbon avea totuşi probleme mai mari decât Tudorii, deoarece continuau să dăinuie imunităţi şi enclave privilegiate pe teritoriile sale, asupra cărora monarhii nu exercitau suveranitate deplină ca regi ai Franţei. Unii dintre supuşii lor nici măcar nu vorbeau franceza. Cu toate acestea, Franţa era pe cale să devină stat naţional.

La fel era şi Spania, deşi cele două coroane ale sale nu s-au unit până când nepotul monarhilor catolici, Carol din dinastia de Habsburg, a devenit conducător, alături de mama sa nebună, în 1516, sub numele Carol I. Trebuia încă să facă o distincţie clară între drepturile Castiliei şi cele ale Aragónului, dar naţionalitatea spaniolă a devenit mai timidă în timpul domniei sale deoarece, deşi popular la început, Carol a mascat identitatea naţională a Spaniei în umbra Imperiului Habsburgic şi chiar a sacrificat interesul Spaniei în favoarea ţelurilor şi victoriilor dinastice. Marele eveniment diplomatic din prima jumătate a secolului a fost alegerea sa în 1519 ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, sub numele Carol Quintul. I-a urmat la tron bunicului său Maximilian, care încurajase alegerea sa, iar prin căsătorii atent plănuite reunise deja sub autoritatea sa teritoriile celui mai vast imperiu ce existase vreodată, căruia titlul imperial i-a oferit o coroană pe măsură.

De la mama sa, Carol a moştenit regatele spaniole, prin urmare atât interesele Aragónului în Sicilia, cât şi pretenţiile Castiliei în Americile nou-

descoperite. De la tatăl său, fiul lui Maximilian, a moştenit Ţările de Jos, care fuseseră parte a Ducatului Burgundiei, iar de la bunicul său, teritoriile Habsburgilor: Austria şi Tirolul, cu Franche-Comté, Alsacia şi pretenţii asupra unor teritorii din Italia. Era cea mai mare acumulare de teritorii sub autoritatea unei singure dinastii la vremea aceea, iar rege al Boemiei şi Ungariei era fratele lui Carol, Ferdinand, care avea să îi urmeze la tron ca împărat. Supremaţia Habsburgilor a reprezentat realitatea centrală a politicii europene în cea mai mare parte a secolului al XVI-lea. Pretenţiile sale, întemeiate sau nu, sunt surprinse de lista titlurilor lui Carol la ascensiunea sa pe tronul imperial:

I

Împărat roman ales, *Semper Augustus*, în Spania, Sicilia, Ierusalim, Baleare, Insulele Canare şi indiene, precum şi al pământurilor de peste ocean, rege, arhiduce al Austriei, duce de Burgundia, Brabant, Stiria, Carintia, Luxemburg, Limburg, Atena şi Patras, duce de Habsburg, Flandra şi Tirol, conte palatin de Burgundia, Henegouwen, Pfirt, Roussillon, landgraf în Alsacia, principe în Suabia, stăpânitor în Asia şi în Africa.

Orice ar fi reprezentat acest conglomerat, nu era o naţiune. Era împărţit, din motive practice, în două jumătăţi: moştenirea spaniolă, bogată datorită stăpânirii Ţărilor de Jos şi alimentată de un flux tot mai mare de aur adus din Americi; şi vechile teritorii ale Habsburgilor, necesitând un rol activ în Germania pentru a menţine şi aici supremaţia familiei. Totuşi, de pe tronul său imperial, Carol privea mult mai departe. În mod grăitor, îi plăcea să-şi spună „Purtătorul flamurii lui Dumnezeu” şi organiza campanii ca un paladin creştin de pe vremuri împotriva otomanilor din Africa şi de-a lungul şi de-a latul Mediteranei. Se considera un împărat medieval, mult mai mult decât un simplu monarh printre atâţia alţii; era conducătorul creştinătăţii şi nu dădea socoteală decât în faţa lui Dumnezeu. Poate că se considera mai îndreptăţit să fie numit „Apărător al credinţei” decât rivalul său din dinastia Tudorilor, Henric al VIII-lea, alt aspirant la tronul imperial.

Germania, Spania şi interesele dinastice ale Habsburgilor aveau să fie sacrificate într-o oarecare măsură viziunii pe care Carol o avea despre rolul său. Totuşi, ceea ce urmărea el era imposibil de atins. Conducerea un astfel de imperiu era un vis, peste puterile unui singur om, date fiind presiunile impuse de Reformă şi aparatul neadecvat al comunicaţiilor şi administraţiei din secolul al XVI-lea. Mai mult, Carol insista să conducă personal, era mereu pe drum în căutarea ţelului său zadarnic şi poate, astfel, s-a asigurat şi că nicio parte a imperiului său (cu excepţia Ţărilor de Jos) nu se simţea identificată cu familia sa. Aspiraţia sa dezvăluie modul în care lumea medievală continua să dăinuie, dar şi anacronismul lui.

Sfântul Imperiu Roman era, bineînţeles, distinct de posesiunile familiei Habsburg. Şi acesta întruchipa trecutul medieval, dar în aspectele sale cele mai perimate şi mai ireale. Germania, care cuprindea majoritatea teritoriilor sale, era un haos ce pretindea că era unit sub conducerea împăratului şi a marilor săi vasali, Dieta imperială. După Bula de Aur, cei şapte electori erau, practic, suverani în teritoriile lor. Mai erau o sută de principi şi peste cincizeci de oraşe imperiale libere. Încă vreo 300 de mici state şi vasali imperiali completau tabloul, tot ce rămăsese din imperiul de la începutul Evului Mediu. La începutul secolului al XVI-lea, o încercare de a reforma acest haos şi de a asigura Germaniei un oarecare grad de

unitate naţională a dat greş; asta le-a convenit principilor mai mici şi oraşelor. Tot ce s-a realizat a fost crearea unor noi instituţii administrative.

Alegerea lui Carol ca împărat în 1519 nu a fost în niciun caz un rezultat cunoscut dinainte; pe bună dreptate, oamenii se temeau că interesele Germaniei din uriaşele posesiuni ale Habsburgilor puteau fi prejudiciate sau neglijate. A fost necesar ca electorii să fie mituiţi cu sume mari de bani înainte ca el să se impună în faţa regelui Franţei (singurul rival serios, căci nimeni nu credea că Henric al VIII-lea, deşi candida şi el, putea plăti destul). Interesul dinastic al Habsburgilor a fost după aceea singurul principiu unificator care a funcţionat în Sfântul Imperiu Roman până la desfiinţarea acestuia, în 1806.

Italia, una dintre unităţile geografice cele mai frapante din Europa, era şi ea fragmentată în state independente, cele mai multe fiind conduse de despoţi nobili, iar altele fiind vasale unor puteri externe. Papa era un monarh secular în statele Bisericii. Un rege al Neapolelui din familia Aragón conducea această ţară. Sicilia aparţinea rudelor sale spaniole. Veneţia, Genova şi Lucca erau republici. Milano era un mare ducat pe valea Padului, aflat sub conducerea familiei Sforza. Florenţa era teoretic republică, dar începând din 1509 a fost, de fapt, o monarhie aflată sub conducerea familiei Medici, ai cărei membri fuseseră bancheri. În nordul Italiei, Piemontul se afla în stăpânirea Casei de Savoia, de cealaltă parte a Alpilor faţă de teritoriile sale ancestrale. Din cauza fragmentării sale, peninsula era o pradă atractivă şi o încâlceală de relaţii de familie le oferea suveranilor francezi şi spanioli pretexte pentru a se amesteca în treburile locale. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, principala temă a istoriei diplomaţiei europene o constituie rivalitatea dintre familiile Habsburg şi Valois, mai ales în Italia.

Războaiele dintre Habsburgi şi Casa de Valois în Peninsula Italică, începute în 1494 cu o invazie a francezilor care amintea de aventurările şi raidurile medievale (intitulată cruciadă), au durat până în 1559. Au existat în total şase războaie aşa-numite „italiene”, care au fost mai importante decât ar putea părea la prima vedere. Ele constituie o perioadă distinctă în evoluţia sistemului de state din Europa. Ascensiunea la tron a lui Carol Quintul şi înfrângerea regelui Francisc la alegerea împăratului au scos şi mai clar în evidenţă liniile concurenţei dinastice. În calitate de conducător al imperiului, lui Carol războaiele i-au distras în mod fatal atenţia de la problema luterană din Germania, iar în calitate de rege al Spaniei, au marcat începutul unei slăbiriri fatidice a puterii acestei ţări.

Francezilor le-au adus sărăcie şi invazii, iar regilor lor, în cele din urmă, frustrare, căci Spania a ajuns să domine în Italia. Pentru locuitorii acestei ţări, războaiele au adus tot felul de dezastre. Pentru prima dată după epoca invaziilor barbare, Roma a fost prădată (în 1527, de către o armată imperială rebelă) şi hegemonia spaniolă a pus în cele din urmă capăt zilelor de glorie ale oraşelor-republici. La un moment dat, coastele Italiei erau devastate simultan de corăbii franceze şi turceşti; falsitatea unităţii creştinătăţii a fost dezvăluită de alianţa formală a unui rege francez cu sultanul.

Poate că aceasta a fost o perioadă bună doar pentru otomani. Sub privirile Veneţiei, lăsată de obicei să le facă faţă turcilor singură, imperiul ei din estul Mediteranei începea să se destrame. Spania, robită de mirajul

dominării Italiei şi de iluziile alimentate de un flux de comori aparent nelimitate aduse din Americi, îşi abandonase teritoriile cucerite anterior în Maroc. Atât Carol Quintul, cât şi fiul său au fost învinşi în campaniile din Africa şi înfrângerea turcilor la Lepanto în 1571 nu a fost decât un succes de moment; trei ani mai târziu turcii au recucerit Tunisia de la spanioli. Războaiele cu Imperiul Otoman şi sprijinirea cauzei Habsburgilor în Italia împovăraseră prea tare chiar şi bogata Spanie. În ultimii săi ani, Carol Quintul era îngropat în datorii.

A abdicat în 1556, imediat după prima soluţionare la Augsburg a disputelor religioase din Germania, fiind urmat la tronul imperiului de fratele său, care a primit moştenirea austriacă, şi la cel al Spaniei de fiul său, Filip al II-lea, un spaniol get-beget. Carol se născuse în Ţările de Jos şi ceremonia care a marcat sfârşitul domniei marelui împărat a avut loc acolo, în Sala Lânii de Aur; era emoţionat până la lacrimi când a părăsit adunarea, sprijinindu-se de umărul unui tânăr nobil, Wilhelm de Orania. Această împărţire a moştenirii Habsburgilor marchează un punct de cotitură al afacerilor europene în anii 1550.

Ceea ce a urmat a fost cea mai neagră perioadă din istoria Europei timp de secole. Cu un scurt răgaz de acalmie la început, suveranii europeni şi popoarele lor s-au dedat în secolul al XVII-lea unei dezlănţuiri de ură, bigotism, masacre, tortură şi brutalitate fără egal până în secolul XX. Faptele dominante ale acestei perioade au fost supremaţia militară a Spaniei, conflictul ideologic provocat de Contrareformă, paralizia Germaniei şi, mult timp, a Franţei din cauza unor dispute religioase interne, apariţia unor noi centre de putere în Anglia, Ţările de Jos olandeze şi Suedia şi primele semne ale conflictelor de peste mări care aveau să marcheze următoarele două secole. Abia spre sfârşitul acestei perioade s-a observat că puterea Spaniei scăzuse şi că Franţa deţinea acum supremaţia pe continent.

Cel mai bun punct de plecare este Revoluţia din Ţările de Jos. Ca şi Războiul Civil din Spania din 1936-1939 (dar pentru mult mai mult timp), ea a atras şi străini într-o învălmăşeală de dispute ideologice, politice, strategice şi economice. Franţa stătea ca pe ace la gândul că armatele spaniole o puteau invada din Spania, Italia şi Flandra. Implicarea Angliei a avut loc în alte moduri. Deşi protestantă, devenise astfel de puţină vreme şi Filip a încercat să evite un conflict deschis cu Elisabeta I. Mult timp nu a dorit să sacrifice şansa de a reafirma interesele în Anglia pe care le câştigase prin căsătoria cu Maria Tudor, iar iniţial a încercat să le păstreze căsătorindu-se cu altă regină a Angliei. Mai mult, o lungă perioadă atenţia i-a fost distrasă de campaniile împotriva otomanilor. Dar sentimentul naţional şi religios a fost zgândărit în Anglia de reacţiiile spaniolilor la pirateria practicată de englezi în dauna Imperiului Spaniol; relaţiile anglo-spaniole s-au deteriorat rapid în anii 1570 şi 1580. Elisabeta a sprijinit şi făţiş, şi pe ascuns lupta olandezilor, nedorind ca aceştia să fie învinşi, dar a făcut-o fără prea mare entuziasm – fiind monarh, nu îi plăceau rebelii. În cele din urmă, având acordul papei pentru detronarea Elisabetei, regina eretică, spaniolii au organizat o mare invazie în 1588. „Dumnezeu a suflat şi i-a împrăştiat”, era gravat pe o medalie comemorativă engleză; vremea potrivnică a dat peste cap planurile spaniolilor, alături de măiestria marinarilor şi a artileriştilor englezi (deşi nicio corabie din cele două tabere

nu a fost scufundată de tunuri), nimicind Armada.

Războiul cu Spania a mai continuat mult timp după ce rămăşiţele distruse ale Armadei se retrăseseră în porturile spaniole, dar o mare provocare fusese eliminată. De asemenea, aproape întâmplător, s-a născut o tradiţie navală a Angliei de o importanţă enormă.

Succesorul Elisabetei, Iacob I, s-a străduit din răsputeri să evite o reluare a conflictului după semnarea păcii şi a reuşit, în ciuda tuturor prejudecăţilor antispaniole ale supuşilor săi. Anglia nu a fost atrasă în conflictul de pe continent atunci când Revoluţia din Ţările de Jos, care a izbucnit din nou după un armistiţiu de 12 ani, a fuzionat cu o luptă de o amploare mult mai mare, Războiul de Treizeci de Ani. La originea lui se afla o încercare a Habsburgilor de a întări autoritatea imperiului în Germania legând-o de triumful Contrareformei. Aceasta punea sub semnul întrebării „pacea” de la Augsburg şi supravieţuirea unei Germanii pluraliste din punct de vedere religios. Era considerată şi o încercare de a susţine Casa de Habsburg cu ambiţii nemăsurate. Încă o dată, curentele cu direcţii contrare au bulversat tiparul conflictului ideologic. Aşa cum familiile Habsburg şi Valois îşi disputaseră Italia în secolul al XVI-lea, Habsburgii şi Bourbonii şi-au disputat Germania în secolul următor. Interesele dinastice au adus Franţa catolică în joc împotriva Habsburgilor catolici. Sub conducerea unui cardinal, „cea mai în vârstă fiică a Bisericii”, cum era numită Franţa, s-a aliat cu calviniştii olandezi şi cu luteranii danezi şi suedezi pentru a garanta drepturile unora dintre principii germani. În acest timp, nefericiţii locuitori ai unei mari părţi din Europa Centrală au fost nevoiţi adesea să îndure capriciile şi lăcomia unor conducători războinici cvasiindependenţi. Cardinalul Richelieu are mai mult ca oricine meritul de a fi creatorul unei politici externe menite să işte conflicte dincolo de Rin, care avea să slujească bine interesele Franţei mai mult de un secol. Dacă se mai îndoia cineva, el a inaugurat în mod clar epoca aşa-numitelor *Realpolitik* şi *raison d’état*, a afirmării simple, fără scrupule a interesului statului suveran.

Pacea din Westfalia prin care s-a încheiat Războiul de Treizeci de Ani în 1648 a fost în mai multe privinţe o consemnare a schimbării. Totuşi, mai păstra şi rămăşiţe ale trecutului în declin. Acesta este un bun punct de observaţie. Era sfârşitul epocii războaielor religioase din Europa; pentru ultima dată nişte oameni de stat europeni au avut printre principalele lor preocupări într-un acord general viitorul religios al popoarelor lor. A marcat şi sfârşitul supremaţiei militare spaniole şi al visului de a reconstrui imperiul lui Carol Quintul. De asemenea, a pus capăt unei epoci a istoriei Habsburgilor. În Germania apăruse o nouă forţă în electoratul Brandenburg, cu care Habsburgii aveau să fie mai târziu în conflict, dar dejucarea planurilor Habsburgilor în Germania fusese opera unor străini, a Suediei şi a Franţei. Iată adevăratul semn al viitorului: începea o perioadă a supremaţiei Franţei în Europa la vest de Elba. Într-o perspectivă şi mai largă, a inaugurat o perioadă în care problemele fundamentale ale diplomaţiei europene aveau să fie balanţa de putere din Europa, atât Răsăriteană, cât şi Apuseană, soarta Imperiului Otoman şi distribuirea puterii pe glob.

Totuşi, la un secol şi jumătate după Columb, când Spania, Portugalia, Anglia, Franţa şi Olanda aveau deja imperii coloniale importante, se pare

că acestea nu prezentau niciun interes pentru autorii păcii din 1648. Anglia nici măcar nu a fost reprezentată în vreunul din centrele negocierilor; nici măcar nu a fost interesată de evenimente după ce prima fază a războiului s-a încheiat.

Preocupată de dispute interne şi zădărâtă de vecinii ei scoţieni, politica sa externă era îndreptată spre scopuri mai mult extraeuropene decât europene – deşi acestea au fost cele care au adus-o curând în război cu olandezii (1652-1654). Deşi Cromwell a restabilit pacea rapid, spunându-le olandezilor că lumea era suficient de mare pentru ca ambele ţări să facă negoţ, diplomaţia engleză şi cea olandeză manifestau deja mai clar decât diplomaţia oricărei alte ţări influenţa interesului comercial şi colonial.

Hegemonia Franţei pe continent se baza pe unele avantaje naturale solide.

Franţa era cel mai populat stat din Europa Apuseană şi pe acest fapt simplu s-a bazat puterea militară a francezilor până în secolul al XIX-lea; avea să necesite întotdeauna reunirea unor mari forţe internaţionale pentru a o ţine în frâu. Franţa, oricât de săraci le pot părea locuitorii săi observatorilor moderni, avea mari resurse economice şi a fost capabilă să susţină o mare înflorire a puterii şi prestigiului ei în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea. Domnia sa a început oficial în 1643, dar *de facto* în 1661, când, la vârsta de 22 de ani, şi-a anunţat intenţia de a conduce singur. Această asumare a puterii supreme a fost un fapt extraordinar atât în istoria Franţei, cât şi în cea internaţională; Ludovic a fost cel mai desăvârşit exponent al regalităţii din toate timpurile.

Doar din motive practice politica lui externă poate fi separată de alte aspecte ale domniei sale. Construirea palatului Versailles, de exemplu, nu a fost doar o satisfacere a gustului personal, ci şi un exerciţiu de construire a unui prestigiu esenţial în diplomaţia sa. În mod similar, deşi pot fi separate, politica sa externă şi cea internă erau strâns legate între ele şi de ideologie. Ludovic dorea să îmbunătăţească forma strategică a frontierei de nord-vest a Franţei, dar (deşi cumpăra milioane de bulbi de lalele pe an de la ei pentru Versailles) îi dispreţuia pe olandezi ca neguţători, îi dezaproba ca republicani şi îi detesta ca protestanţi.

În el trăia spiritul Contrareformei militante. Şi asta nu era tot. Ludovic era un om ce respecta litera legii – cum trebuiau să fie regii – şi se simţea mai în largul său când existau baze legale destul de bune pentru a conferi respectabilitate acţiunilor sale. Acesta era fundalul complicat al unei politici externe de anexiune. Deşi în cele din urmă a ruinat Franţa, i-a conferit acesteia o hegemonie de care avea să profite până la jumătatea secolului al XVIII-lea şi a creat o legendă către care francezii încă privesc cu nostalgie.

Dorinţa lui Ludovic de a avea o frontieră îmbunătăţită însemna un conflict cu Spania, care încă deţinea Ţările de Jos spaniole şi Franche-Comté. Înfrângerea

Spaniei a deschis calea războiului cu olandezii. Aceştia au rezistat eroic, dar războiul s-a încheiat în 1678 printr-o pace considerată de obicei cea mai mare realizare a lui Ludovic în domeniul afacerilor externe. Apoi şi-a îndreptat atenţia spre Germania. Pe lângă cuceririle teritoriale, el urmărea să pună mâna pe coroana imperială şi pentru a o obţine era dispus să se alieze cu turcii. Un moment de cotitură a fost în 1688, când Wilhelm de Orania, stathuderul Olandei, şi-a dus soţia, pe Maria Stuart, în Anglia pentru a-l înlocui pe tatăl ei pe tronul Angliei. Din acest moment Ludovic avea un nou duşman perseverent dincolo de Canal, în locul complezenţilor regi din dinastia Stuart. Olandezul Wilhelm putea folosi resursele principalei ţări protestante şi, pentru prima dată după vremurile lui Cromwell, Anglia a desfăşurat o armată pe continent în sprijinul unei ligi de state europene (chiar şi papa i s-a alăturat în secret) şi împotriva lui Ludovic.

Războiul regelui William (numit şi Războiul Ligii de la Augsburg) a adus împreună Spania şi Austria, precum şi statele protestante ale Europei, pentru a înfrâna ambiţiile arogante ale regelui francez. Pentru prima dată, la încheierea păcii care a pus capăt acestui război, a fost nevoit să facă unele concesii.

În 1700 Carol al II-lea al Spaniei a murit fără a lăsa moştenitori. Era un eveniment pe care Europa îl aştepta de mult, căci fusese un om bolnăvicios şi slab de minte. Se făcuseră pregătiri diplomatice de mare amploare pentru momentul în care el avea să elibereze tronul, din cauza marelui pericol şi a oportunităţii pe care le reprezenta. Era în joc o moştenire dinastică uriaşă. O încâlceală de pretenţii bazate pe alianţe de căsătorie anterioare însemna că împăratul habsburg şi Ludovic al XIV-lea (care îi transferase drepturile nepotului său) urmau să-şi dispute succesiunea. Dar toată lumea era interesată. Englezii doreau să ştie ce avea să se întâmple cu comerţul din America spaniolă, olandezii voiau să afle care va fi soarta Ţărilor de Jos spaniole. Posibilitatea unei moşteniri nedivizate care să treacă fie în mâinile Bourbonilor, fie ale Habsburgilor alarma pe toată lumea; se profila din nou spectrul imperiului lui Carol Quintul. Trebuiau semnate, prin urmare, tratate de împărţire, dar, prin testament, Carol al II-lea îi lăsa întreaga moştenire spaniolă nepotului său Ludovic. Acesta a acceptat-o, ignorând acordurile pe care le încheiase. I-a înfuriat şi pe englezi recunoscându-l pe pretendentul din dinastia Stuart la tron, care fusese exilat, ca Iacob al III-lea al Angliei. Curând s-a format o Mare Alianţă a împăratului, Provinciilor Unite şi Angliei şi aşa a început Războiul pentru Succesiunea la tronul Spaniei, 12 ani de lupte care l-au obligat în cele din urmă pe Ludovic la concesii. Prin tratatele semnate în 1713 şi 1714 (Pacea de la Utrecht), coroana Spaniei şi cea a Franţei au fost declarate definitiv imposibil de a fi unite. Primul rege bourbon al Spaniei a ocupat totuşi tronul Spaniei, însuşindu-şi odată cu Spania şi Indiile, dar nu şi Ţările de Jos, care au intrat în stăpânirea împăratului drept compensaţie şi pentru a asigura o apărare pentru olandezi împotriva altor agresiuni ale francezilor. Şi

Austria a profitat în Italia. Franţa a făcut concesii Marii Britanii (care se născuse după unirea Angliei cu Scoţia, în 1707) în colonii. Pretendentul la tron din dinastia Stuart a fost expulzat din Franţa şi Ludovic a recunoscut succesiunea protestantă în Anglia.

Aceste evenimente importante au asigurat stabilizarea efectivă a Europei de Vest continentale până la Revoluţia Franceză, 75 de ani mai târziu. Nu toată lumea a apreciat-o (împăratul a refuzat să admită că nu mai putea avea pretenţii la tronul Spaniei), dar într-o măsură remarcabilă delimitările majore ale Europei de Vest la nord de Alpi au rămas la fel ca în 1714. Belgia, bineînţeles, nu exista, dar Ţările de Jos austriece ocupau mare parte din statul actual şi Provinciile Unite corespund Olandei moderne. Franţa avea să-şi păstreze Franche-Comté şi, cu excepţia perioadei dintre 1871 şi 1918, Alsacia şi Lorena, pe care le câştigase Ludovic al XIV-lea. Spania şi Portugalia aveau să rămână, după 1714, separate în interiorul graniţelor actuale; aveau încă mari imperii coloniale, dar nu urmau să-şi mai desfăşoare vreodată forţa potenţială pentru a ieşi din eşalonul puterilor de rangul al doilea. Marea Britanie era noua mare putere din Vest; din 1707, Anglia nu mai trebuia să-şi facă griji din cauza

vechii ameninţări reprezentate de Scoţia, deşi era legată încă o dată de continent printr-o relaţie personală deoarece după

1714 conducătorii săi au fost şi electori de Hanovra. La sud de Alpi, praful s-a aşezat mai greu. Într-o Italie încă dezbinată au urmat încă vreo 30 de ani de nesiguranţă, reprezentanţi minori ai unor case regale europene trecând dintr-un stat în altul, în încercarea de a finaliza lucrurile rămase neterminate şi de a pune mâna pe ultimele vestigii ale epocii de rivalitate dinastică. După 1748 a mai rămas o singură dinastie nativă importantă în peninsulă, Casa de Savoia, care avea în stăpânirea sa Piemontul la sud de Alpi şi insula Sardinia. Este adevărat că

Statele Papale puteau fi considerate, din secolul al XV-lea, o monarhie italiană, deşi doar ocazional una dinastică, iar republicile decadente Veneţia, Genova şi Lucca respectau şi ele standardul zdrenţuit al independenţei italiene. În celelalte state au fost instalaţi conducători străini.

Geografia politică occidentală a fost, astfel, stabilită pentru mult timp. În mod direct, acest lucru s-a datorat în mare măsură nevoii resimţite de toţi oamenii de stat de a evita pe cât posibil alt conflict precum cel care tocmai se încheiase.

Pentru prima dată, în 1713 un tratat declara că scopul părţilor semnatare era menţinerea păcii printr-o balanţă a puterii. Un ţel atât de practic a fost o inovaţie importantă în gândirea politică şi existau temeiuri solide pentru un astfel de realism; războaiele erau mai costisitoare ca oricând şi chiar şi Marea Britanie şi Franţa, singurele ţări care secolul al XVIII-lea erau capabile să susţină un război împotriva altor mari puteri fără subvenţii din străinătate, erau sleite. Dar sfârşitul Războiului pentru Succesiunea la Tronul Spaniei a adus cu sine şi rezolvări efective ale unor probleme reale. Începea o nouă epocă. În afara Italiei, o mare parte a hărţii politice din secolul XXI era deja vizibilă în Europa Occidentală.

Dinasticismul începea să fie trecut pe planul secund ca principiu al politicii externe. Începuse epoca politicii naţionale, cel puţin pentru unii principi care simţeau că nu mai puteau separa interesele Casei lor de cele ale naţiunii lor.

La est de Rin (şi mai la est de Elba) nu se întâmpla nimic din toate acestea.

Aici avuseseră loc deja mari transformări şi aveau să mai urmeze multe altele înainte de 1800. Dar originile lor trebuie identificate cu mult timp înainte, tocmai la începutul secolului al XVI-lea. La vremea aceea, frontierele răsăritene ale Europei erau apărate de Austria Habsburgilor şi vastul regat polono-lituanian în care domnea dinastia Jagiełłon, ce fusese întemeiată prin căsătorie în secolul al XIV-lea. Ca şi imperiul maritim al Veneţiei, acestea erau nevoite să ţină piept puterii otomane, factorul suprem al politicii est-europene în epoca respectivă.

Formula „chestiunea orientală” nu fusese încă inventată; dacă ar fi fost, în această perioadă s-ar fi referit la problema apărării creştinismului de islam. Turcii au continuat să înregistreze victorii şi să facă cuceriri până în secolul al XVIII-lea, deşi între timp marea lor epocă de glorie apusese. Timp de peste două secole după cucerirea Constantinopolului, ei stabiliseră totuşi condiţiile în diplomaţia şi strategia est-europene. Această cucerire a fost urmată de peste un secol de războaie navale şi expansiune

turcească, Veneţia având cel mai mult de suferit.

Deşi a rămas mult timp bogată în comparaţie cu alte state italiene, Veneţia a intrat într-un declin relativ, mai întâi în ceea ce priveşte puterea militară şi apoi cea comercială. Primul declin, care a dus la al doilea, a fost rezultatul unei lupte îndelungate fără sorţi de izbândă împotriva otomanilor, care au cucerit în 1479

Insulele Ionice şi au impus un tarif anual pe comerţul în Marea Neagră. Deşi Veneţia a luat în stăpânire Ciprul doi ani mai târziu şi l-a transformat într-o bază majoră, în 1571 şi acesta a fost cucerit de turci.

În 1600, deşi era încă un stat bogat (graţie manufacturierilor săi), Veneţia nu mai era o putere comercială la nivelul Provinciilor Unite sau chiar al Angliei. Mai întâi Antwerpenul, apoi Amsterdamul o eclipsaseră. Seria de succese ale Turciei a fost întreruptă la începutul secolului al XVII-lea, dar apoi a continuat; în 1669

veneţienii au trebuit să recunoască faptul că pierduseră Creta. Între timp, pacea de la Vasvár din 1664 a recunoscut ceea ce aveau să fie ultimele cuceriri otomane din Ungaria, deşi ucrainenii au recunoscut curând suzeranitatea turcă şi polonezii au trebuit să renunţe la Podolia în 1672. În 1683 turcii au iniţiat al doilea asediu al Vienei (primul avusese loc cu un secol şi jumătate înainte) şi Europa a părut că se află în cel mai mare pericol din ultimele două secole. De fapt, nu era cazul. Avea să fie ultima dată când Viena era asediată, căci zilele de glorie ale puterii otomane apuseseră.

În realitate, efortul care începuse odată cu cuceririle din Ungaria fusese ultima zvâcnire a unei puteri care se confrunta de mult cu probleme. Armata sa nu mai ţinea pasul cu cea mai nouă tehnologie militară; îi lipsea artileria terestră, care devenise arma decisivă pe câmpul de luptă în secolul al XVII-lea. Pe mare, turcii continuau să folosească vechea tactică a galerelor de străpungere a bordajului navelor inamice cu pintenul etravei, urmată de abordaj, şi înregistrau din ce în ce mai rar succese împotriva naţiunilor atlantice care foloseau nava ca baterie de artilerie plutitoare (din nefericire pentru ei, şi veneţienii erau conservatori). Oricum, puterea Turciei era suprasolicitată. Salvase protestantismul în Germania, Ungaria şi Transilvania, dar era încolţită în Asia (unde cucerirea Irakului de la persani în 1639 a adus aproape întreaga lume arabo-islamică sub dominaţia turcilor otomani), precum şi în Europa şi Africa, iar presiunile au fost prea mari pentru o structură căreia unii conducători nepotriviţi sau incompetenţi i-au permis să se relaxeze. Un mare-vizir făcuse tot posibilul la mijlocul secolului pentru ca ultimele ofensive să aibă loc. Dar existau puncte slabe pe care el nu le putea remedia, căci acestea erau inerente naturii înseşi a imperiului.

Ca multe alte imperii, şi cel otoman a început mai mult ca proiect militar de expansiune decât ca o unitate politică. Dar, în timp ce alţii, precum chinezii sau ruşii, au impus instituţii uniforme care au asimilat teritorii extinse şi au ajutat la adunarea unor noi resurse sub formă de impozite şi efective militare, turcii stăpâneau un teritoriu vast şi divers în care predominau forţe centrifuge. Mai mult, depindeau periculos de mult de nişte supuşi a căror loialitate profundă nu prea reuşeau s-o câştige. De regulă, otomanii respectau obiceiurile şi instituţiile comunităţilor nemusulmane, care erau conduse în sistemul *millet*-urilor, prin intermediul

propriilor autorităţi. Ortodocşii, armenii şi evreii erau cei mai importanţi şi fiecare avea propriile aranjamente; creştinii ortodocşi trebuiau să plătească, de exemplu, o capitaţie specială şi erau conduşi, în ultimă instanţă, de propriul patriarh de la Constantinopol. La niveluri inferioare, se încheiau aranjamentele considerate cele mai potrivite cu lideri ai comunităţilor locale pentru sprijinirea maşinăriei de devalizare. În cele din urmă, aceasta a generat supuşi atotputernici pe măsură ce paşalele îşi umpleau şi ele punga în contextul incoerenţei şi al lipsei de eficienţă. Astfel, mulţi supuşi ai sultanului nu se identificau cu domnia acestuia, ci mai mult se înstrăinau de ea.

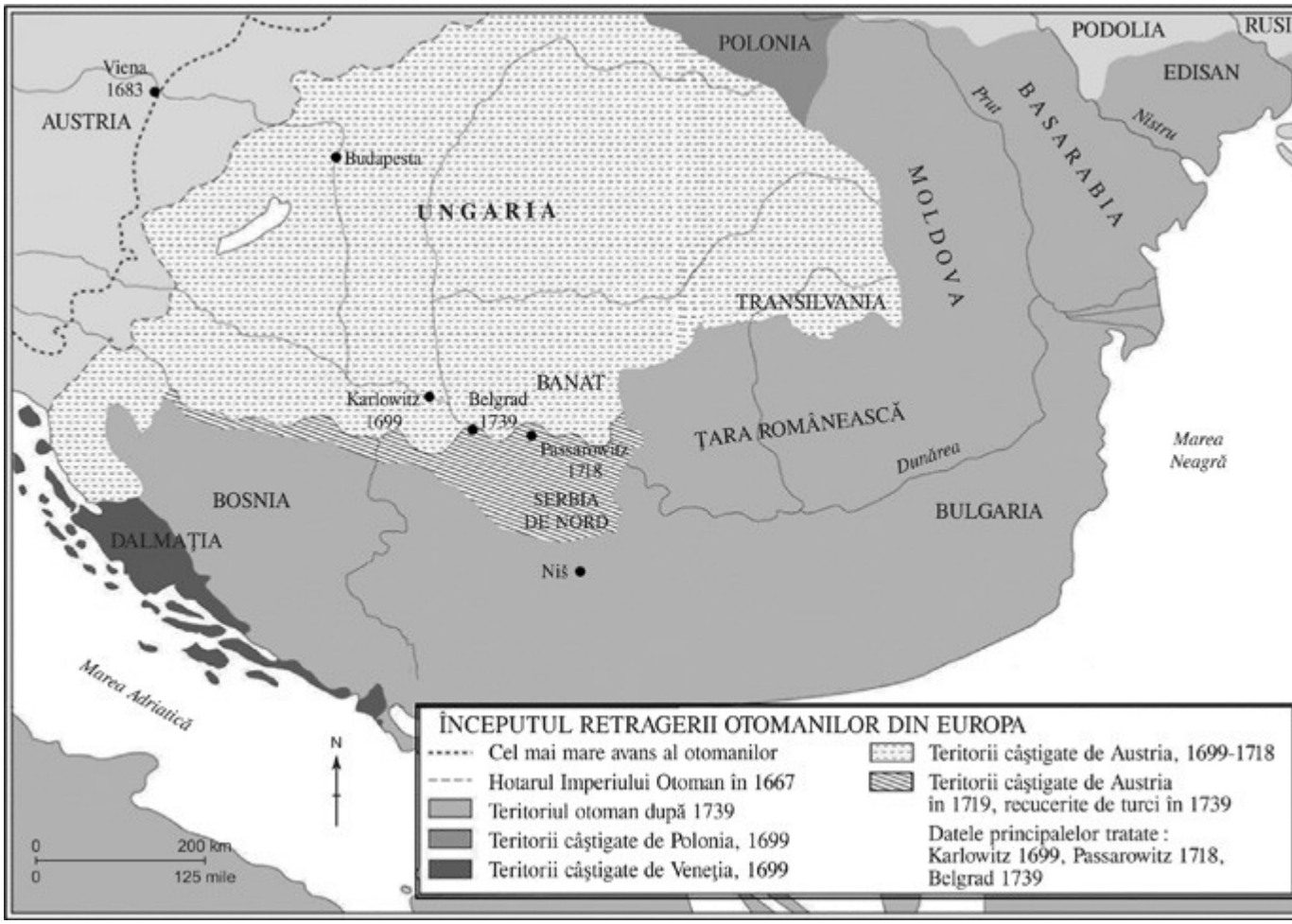

Anul 1683, prin urmare, deşi o dată simbolică – ultima oară când Europa s-a aflat în defensivă împotriva islamului, înainte de a trece în ofensivă – a fost un moment mai puţin periculos decât părea. După aceea puterea turcească avea să scadă aproape continuu până în 1918, când a fost limitată din nou la hinterlandul Constantinopolului şi la vechea vatră a otomanilor, Anatolia. Depresurarea Vienei de către regele Poloniei, Ioan al III-lea Sobieski, a fost urmată de alungarea otomanilor din centrul şi sudul Ungariei după un secol şi jumătate de ocupaţie. S-

a dovedit că detronarea sultanului Mehmet al IV-lea în 1687 şi înlocuirea lui cu o succesiune de regimuri dominate de mari-viziri nu au vindecat slăbiciunea turcilor. În 1699 Ungaria a devenit iarăşi oficial parte a teritoriilor Habsburgilor, după prima pace pe care otomanii au semnat-o ca putere învinsă. În secolul următor, Transilvania, Bucovina şi cea mai mare parte a coastei Mării Negre aveau să iasă şi ele de sub controlul

otomanilor. În 1800, ruşii afirmaseră că au rolul special de a-i proteja pe supuşii creştini ai otomanilor şi încercaseră deja să aprindă scânteia răzvrătirii în rândul acestora. Iar în secolul al XVIII-lea stăpânirea otomană a intrat în declin în Africa şi Asia; spre sfârşitul secolului, deşi unele forme mai erau câteodată păstrate, Califatul Otoman semăna oarecum cu cel Abbasid în perioada sa de declin. Marocul, Algeria, Tunisia, Egiptul, Siria, Mesopotamia şi Arabia erau mai mult sau mai puţin independente sau semiindependente.

Nu paznicii tradiţionali ai Europei de Răsărit, fosta mare uniune statală polono-lituaniană şi Habsburgii, au preluat moştenirea otomană, nu ei au dat loviturile cele mai dure Imperiului Otoman care se prăbuşea. Polonezii se apropiau, de fapt, de sfârşitul istoriei ca naţiune independentă. Uniunea personală a Lituaniei şi Poloniei fusese transformată prea târziu într-o uniune reală a celor două ţări. În 1572, când ultimul rege din dinastia Jagiełłon a murit fără moştenitori, se impusese dreptul de a alege suveranul nu doar teoretic, ci şi practic. Un teritoriu imens devenise disponibil. Succesorul său a fost francez şi în secolul următor polonezii puternici şi regii străini şi-au disputat toate alegerile, în timp ce ţara lor se afla sub o continuă presiune intensă din partea turcilor, ruşilor şi suedezilor. Polonia a prosperat în ciuda acestor duşmani doar atunci când atenţia acestora le era distrasă de alte probleme. Suedezii au atacat teritoriile sale din nord în timpul Războiului de Treizeci de Ani şi ultima regiune de coastă a Poloniei le-a fost cedată acestora în 1660. Şi diviziunile interne se adânciseră; în urma Contrareformei, protestanţii polonezi erau victimele persecuţiei religioase şi au izbucnit revolte ale cazacilor în Ucraina şi răscoale permanente ale şerbilor.

Alegerea ca rege a eroului Ioan Sobieski a fost ultima care nu era rezultatul imixtiunilor unor puteri străine. Sobieski obţinuse victorii importante şi reuşise să conducă structura ciudată şi foarte descentralizată a Poloniei. Regii aleşi aveau o capacitate legală foarte limitată de a o echilibra pe cea a moşierilor. Nu aveau o armată permanentă şi nu se puteau baza decât pe trupele lor personale atunci când unele facţiuni din rândul micii nobilimi sau al magnaţilor apelau la practica revoltei armate („confederaţie”) pentru a obţine ce doreau. În Dietă, organismul parlamentar central al regatului, regula unanimităţii stătea în calea oricărei reforme. Şi totuşi, era nevoie disperată de reformă, pentru ca Polonia, vag delimitată geografic, divizată din punct de vedere religios şi condusă de o nobilime rurală egoistă, să supravieţuiască. Polonia era o comunitate medievală într-o lume care se moderniza.

Sobieski nu putea face nimic pentru a schimba această situaţie. Structura socială a Poloniei era extrem de rezistentă la reformă. Nobilimea sau boierimea era efectiv clientela câtorva mari familii extraordinar de bogate. Unul dintre clanuri, Radziwiłł, avea moşii a căror suprafaţă era cât jumătate din Irlanda şi o curte care o eclipsa pe cea de la Varşovia; moşiile familiei Potocki acopereau 6.500 de mile pătrate (aproximativ jumătate din suprafaţa Republicii Provinciilor Unite). Boierii care deţineau moşii mai mici nu le puteau ţine piept unor astfel de aristocraţi. Moşiile lor reprezentau mai puţin de o zecime din suprafaţa Poloniei în 1700. Majoritatea celor aproximativ un milion de mici nobili care formau legal

„naţiunea” poloneză erau săraci şi, prin urmare, dominaţi de marii

magnaţi care nu voiau să renunţe la putere pentru a pune bazele unei confederaţii sau a manipula o dietă. Cel mai jos se aflau ţăranii, printre cei mai săraci din Europa, care în 1700 se chinuiau la nesfârşit să-şi plătească dările şi asupra cărora moşierii încă aveau drept de viaţă şi de moarte. Oraşele erau lipsite de putere.

Numărul total al locuitorilor lor era de două ori mai mic decât al micilor nobili şi fuseseră devastate de războaiele din secolul al XVII-lea.

Cu toate acestea, Prusia şi Rusia se bazau şi ele pe o infrastructură agrară şi feudală premodernă şi au supravieţuit. Polonia a fost singurul dintre cele trei state răsăritene care a dispărut complet. Din cauza principiului alegerii suveranului, nu putea apărea vreun Tudor sau vreun Bourbon polonez care să-şi identifice instinctele dinastice de mărire personală cu cele ale naţiunii. Polonia a păşit în secolul al XVIII-lea condusă de un rege străin, electorul de Saxonia, care a fost ales să îi urmeze lui Sobieski în 1697, fiind detronat curând de suedezi, iar apoi reinstalat pe tron de ruşi.

Rusia era noua putere care se afirma în Răsărit. Identitatea sa naţională nici nu se putea distinge în anul 1500. Două sute de ani mai târziu, cei mai mulţi oameni de stat din Apus abia începeau să-i vadă potenţialul, deşi polonezii şi suedezii erau deja conştienţi de acesta. Este greu să ne dăm seama cât de rapidă şi de uimitoare a fost apariţia ca forţă majoră a unuia din cele mai puternice două state de pe scena mondială. La începutul epocii europene, când Ivan cel Mare schiţase doar planul de ansamblu al viitorului Rusiei, un astfel de rezultat era greu de conceput şi a rămas astfel mult timp. Primul care a purtat oficial titlul de „ţar”

a fost nepotul său, Ivan al IV-lea, încoronat în 1547; iar conferirea titlului la momentul încoronării era menită să sublinieze că marele cneaz al Moscovei devenise un împărat care domnea asupra multor popoare. În ciuda vigorii sale feroce care i-a atras porecla „cel Groaznic”, Ivan nu a jucat un rol semnificativ în afacerile europene.

Rusia era atât de puţin cunoscută chiar şi în secolul următor, încât un rege francez îi putea scrie unui ţar fără a şti că acela căruia i se adresa murise de zece ani. Forma viitoarei Rusii s-a materializat lent şi a trecut aproape neobservată în Europa Apuseană. Chiar şi după Ivan cel Mare, Rusia rămăsese vag definită din punct de vedere teritorial şi foarte expusă. Turcii avansaseră în sud-estul Europei.

Între ei şi statul moscovit se afla Ucraina, pământul cazacilor, colectivităţi care îşi apărau cu înverşunare independenţa. Atât timp cât nu au avut vecini puternici, le-a fost uşor să facă acest lucru. La est de Rusia, munţii Ural asigurau o frontieră teoretică (deşi deloc realistă). Conducătorii Rusiei s-au simţit întotdeauna izolaţi în mijlocul unui spaţiu ostil. Aproape instinctiv, ei au căutat ca ea să fie delimitată de frontiere naturale sau de un glacis protector de state clientelare.

Primii paşi trebuiau să se axeze pe consolidarea cuceririlor teritoriale ale lui Ivan cel Mare, care constituiau inima Rusiei. A urmat pătrunderea în teritoriile sălbatice din nord. Când a urcat pe tron Ivan cel Groaznic, Rusia avea o ieşire îngustă la Marea Baltică şi un teritoriu vast care se întindea până la Marea Albă, unde trăiau, ici-colo, populaţii primitive, dar care constituia o rută spre vest; în 1584 a fost înfiinţat portul Arhanghelsk. Ivan nu a putut face prea multe pe frontul baltic, dar s-a întors împotriva

tătarilor după ce aceştia au incendiat din nou Moscova, în 1571, ucigând, se spune, 150.000 de oameni. l-a alungat din Kazan şi Astrahan şi a dobândit controlul asupra întregului curs al Volgăi, extinzând puterea statului moscovit până la Marea Caspică.

Cealaltă mare expansiune care a început în vremea lui a fost dincolo de munţii Ural, în Siberia, urmând să fie marcată nu atât de cuceriri, cât de colonizare. Chiar şi astăzi, cea mai mare parte a republicii ruse se află în Asia, iar aproape două secole o putere mondială a fost condusă de ţari şi de succesorii lor.

Primii paşi spre acest rezultat au fost o anticipare ironică a ceea ce avea să fie mai târziu o temă a principalei graniţe siberiene: primii colonişti ruşi care s-au stabilit dincolo de munţii Ural par să fi fost nişte refugiaţi politici din Novgorod. Printre cei care au urmat au fost şi unii care fugeau de iobăgie (în Siberia nu existau şerbi) şi cazaci nedreptăţiţi. În 1600 existau aşezări ruseşti chiar şi la 600 de mile dincolo de munţii Ural, supravegheate cu atenţie de o birocraţie competentă menită să asigure statului un tribut în blănuri. Râurile erau căile de acces în regiune, mai importante chiar şi decât cele ale frontierei americane. În mai puţin de 50 de ani, un om putea călători cu bunurile sale pe râu cu doar trei zone de transbordare de la Tobolsk, aflat la 300 de mile de munţii Ural, până în portul Ohotsk, la 3.000 de mile depărtare. De aici mai avea doar 400 de mile pe mare până la Sahalin, cea mai nordică dintre principalele insule ale lanţului ce formează Japonia – cam tot atât cât faci de la Land’s End la Antwerpen. În 1700

existau 200.000 de colonişti la est de munţii Ural: între timp se încheiase tratatul de la Nercinsk cu chinezii, iar unii ruşi, ni se spune, vorbeau despre cucerirea

Chinei (care ar fi fost o încercare extrem de nesăbuită în perioada când dinastia Qing era în culmea gloriei).

Deplasarea spre răsărit nu a fost foarte afectată de revoltele şi pericolele din

„Vremurile tulburi” de după moartea lui Ivan, deşi în vest au existat momente când ieşirea la Marea Baltică a fost pierdută şi chiar şi Moscova şi Novgorodul au fost ocupate de lituanieni sau de polonezi. Rusia încă nu era o mare putere europeană la începutul secolului al XVII-lea. Se confrunta cu forţa tot mai mare a Suediei în acea perioadă şi abia după marele război din 1654-1667 ţarii au recâştigat în sfârşit Smolenskul şi Malorusia, care au fost pierdute din nou (şi atunci doar pentru scurt timp) abia în 1812. Hărţile şi tratatele au început acum să definească Rusia spre vest într-un mod care avea cât de cât legătură cu realitatea.

În 1700 obţinuse prima cetate la Marea Neagră, Azov, în timp ce frontiera sa de sud-vest se întindea pe malul vestic al Niprului pe aproape toată lungimea sa, cuprinzând şi marele oraş istoric Kiev, şi pe cazacii care trăiau pe malul estic. Ei îi ceruseră ţarului protecţie împotriva polonezilor şi li se acordase o guvernare specială, semiautonomă, care a supravieţuit până în epoca sovietică. Majoritatea câştigurilor teritoriale ale Rusiei au fost în detrimentul Poloniei, preocupată de mult să se apere de turci şi suedezi. Dar armatele ruseşti li s-au alăturat polonezilor împotriva otomanilor în 1687; şi acesta a fost un moment istoric: debutul clasicei Chestiuni Orientale, care avea să le dea bătăi de cap unor oameni de stat

europeni până în 1918, când au descoperit că problema limitei care trebuia impusă încălcării de către ruşi a graniţei Imperiului Otoman din Europa dispăruse în cele din urmă odată cu imperiile înseşi.

Formarea Rusiei a fost într-o măsură covârşitoare un act politic. Monarhia era inima şi motorul său; ţara nu avea o unitate rasială care să-i predetermine existenţa şi nu era nici foarte clar definită din punct de vedere geografic. Dacă o unea ortodoxia, şi alţi slavi erau ortodocşi. Creşterea domeniului personal şi a puterii ţarilor a fost cheia construirii naţiunii. Ivan cel Groaznic a iniţiat un şir de reforme administrative. În

timpul domniei sale a apărut o nobilime care avea obligaţii militare în schimbul moşiilor – o dezvoltare a sistemului folosit de cnejii Moscovei ca să facă rost de recruţi pentru a lupta împotriva tătarilor. Aşa se putea forma o armată care l-a determinat pe regele Poloniei s-o avertizeze pe regina Angliei, Elisabeta I, că, dacă ruşii dobândeau capacităţile tehnice apusene, aveau să fie de neînvins; pericolul era vag, dar avertizarea a fost profetică.

Din când în când au existat şi oprelişti, deşi, privind retrospectiv, supravieţuirea statului nu pare să fi fost în joc. Ultimul principe domnitor din dinastia Rurikizilor a murit în 1598. Uzurparea şi disputarea tronului de către familii nobile şi intervenţionişti polonezi au continuat până în 1613, când a urcat pe tron primul ţar dintr-o nouă familie, Mihail Romanov. Deşi incapabil, cârmuind sub influenţa tatălui său dominator, a întemeiat o dinastie care avea să domnească în Rusia 300 de ani, până când s-a prăbuşit însuşi statul ţarist.

Succesorii săi imediaţi i-au învins pe nobilii rivali şi i-au umilit pe cei mai mari dintre ei, boierii, care încercaseră să reinstituie o putere limitată de Ivan cel Groaznic. În afară de aceştia, singurul rival intern potenţial era Biserica. În secolul al XVII-lea aceasta era slăbită de schismă şi în 1667 s-a făcut un pas uriaş în istoria Rusiei, atunci când patriarhul a fost înlăturat din funcţie după o ceartă cu ţarul. În Rusia nu avea să existe nicio luptă pentru învestitură. După aceea Biserica rusă a fost subordonată structural şi legal unui oficial laic. În rândul credincioşilor avea să apară o opoziţie doctrinară şi morală spontană faţă de ortodoxia din acel moment şi a fost iniţiată îndelungata mişcare de disidenţă religioasă, extrem de importantă din punct de vedere cultural, numită *raskol*, care avea să alimenteze în cele din urmă opoziţia politică. Dar Rusia nu avea să cunoască niciodată conflictul dintre Biserică şi stat, o forţă atât de creativă în Europa Apuseană, după cum nu avea să cunoască nici stimulentul Reformei.

Rezultatul a fost evoluţia finală a formei de guvernare ruseşti care a durat atâta timp, autocraţia ţaristă. Se caracteriza prin întruchiparea de către suveran a unei autorităţi cvasisacrosancte, nelimitate de controale juridice clare, prin accentul pus pe ideea că toţi supuşii sunt datori să-l slujească, prin legarea proprietăţii funciare de această idee, prin ideea că toate instituţiile din interiorul statului, cu excepţia Bisericii, derivă de la acesta şi că nu au un statut independent de sine stătător, prin absenţa unei diferenţieri a puterilor şi dezvoltarea unei birocraţii uriaşe şi prin importanţa deosebită a nevoilor militare. Aşa cum a arătat specialistul care le-a enumerat, nu toate aceste calităţi au fost prezente de la început şi nici nu au fost întotdeauna la fel de operative şi de evidente. Dar diferenţiază clar ţaratul de monarhia din creştinătatea occidentală, unde, cu mult timp în urmă, în Evul Mediu, oraşele, stările, breslele şi multe alte organisme instituiseră privilegiile şi libertăţile pe care urma să se clădească mai târziu constituţionalismul. În vechiul Cnezat al Moscovei, cel mai înalt dregător avea un titlu care însemna „sclav” sau „slujitor” într-un moment când, în statul polono-lituanian învecinat, omologul său era numit „cetăţean”. Chiar şi Ludovic al XIV-lea, deşi poate credea în dreptul divin al regilor şi aspira la o putere fără egal, o concepea ca fiind o putere explicit limitată de drepturi, de religie, de legea instituită de Dumnezeu. Deşi supuşii săi ştiau că este un monarh absolut, erau siguri că nu e un despot.

În Anglia se dezvolta o monarhie şi mai surprinzător de diferită, sub controlul Parlamentului. Oricât de diferite ar fi fost practicile monarhice engleze şi cele franceze, ele acceptau anumite limitări practice şi teoretice de neconceput în ţarat; ele purtau pecetea unei tradiţii apusene pe care Rusia nu o cunoscuse niciodată. Pe toată durata existenţei sale, autocraţia rusă avea să fie în Europa Occidentală un sinonim pentru despotism.

Şi totuşi, acesta a înflorit în Rusia. Mai mult, atitudinile care stăteau la baza lui par într-o anumită măsură să li se potrivească şi în prezent multor ruşi. Unii sociologi din secolul al XVIII-lea sugerau că ţările mari şi plate favorizează despotismul. Asta era, bineînţeles, o prostie, dar au existat întotdeauna tendinţe centrifuge latente într-o ţară de dimensiunile Rusiei, care cuprindea atâtea regiuni naturale şi atâtea popoare şi culturi diferite. Şi astăzi unele evenimente reflectă această diversitate. Ca toate imperiile, şi cel rus fusese format prin cucerire.

Trebuia să fie menţinut unit printr-o mare atracţie spre centru pentru ca divergenţele din interior să nu fie exploatate de cei care doreau o ruptură sau de duşmanii de la graniţe.

Umilirea boierilor a lăsat familia conducătoare izolată în supremaţia ei.

Nobilimea rusă a fost adusă treptat la un nivel de dependenţă faţă de stat pe motivul că nobleţea deriva din slujirea suveranului, care era, într-adevăr, recompensată adesea cu pământuri în secolul al XVII-lea şi ulterior cu şerbi.

Toate pământurile au ajuns să fie deţinute cu condiţia de a efectua servicii pentru autocraţie, aşa cum a fost definită într-un Tabel al rangurilor din 1722. Acesta amesteca practic toate categoriile nobilimii într-o singură clasă. Obligaţiile care li se impuneau nobililor erau extinse, adesea întinzându-se pe toată durata vieţii unui om, deşi în secolul al XVIII-lea au ajuns să fie reduse progresiv şi în cele din urmă au fost eliminate complet. Cu toate acestea, serviciul militar a continuat să fie calea spre înnobilarea automată, iar nobilii ruşi nu au dobândit niciodată atâta independenţă faţă de monarhul lor precum nobilii din alte ţări. Li s-au conferit noi privilegii, dar nu a apărut nicio castă închisă. În schimb, nobilii s-au înmulţit enorm prin primirea unor noi membri şi prin creştere naturală. Unii membri ai nobilimii erau foarte săraci, deoarece în Rusia nu existau nici dreptul la moştenire al primului copil şi nici limitarea proprietăţii funciare, ce putea fi subîmpărţită foarte mult de-a lungul a trei-patru generaţii. Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea majoritatea nobililor nu deţineau mai puţin de o sută de şerbi.

Dintre toţi împăraţii Rusiei, cel care s-a folosit la maximum de autocraţie şi i-a modelat cel mai profund caracterul a fost Petru cel Mare. A urcat pe tron la vârsta de 10 ani, în 1682, iar la momentul morţii sale, în 1725, Rusia suferise o transformare ce nu a mai putut fi eradicată niciodată. Într-un fel, semăna cu oamenii puternici din secolul XX care s-au străduit cu îndârjire să-şi împingă societăţile pe calea modernităţii, dar a fost în mare măsură şi un monarh al vremii sale; s-a concentrat asupra victoriilor obţinute în războaie – de-a lungul domniei lui, Rusia nu a cunoscut pacea decât un singur an – şi a acceptat că drumul spre atingerea acestui ţel implica occidentalizarea şi modernizarea. Ambiţia sa de a obţine pentru Rusia ieşire la Marea Baltică a asigurat forţa motrice de la baza reformelor care aveau să deschidă calea spre ea. Favorizarea unui asemenea curs de

acţiune poate că a avut unele cauze şi în copilăria sa, deoarece a crescut în cartierul „german” al Moscovei, unde locuiau comercianţi străini şi anturajul lor.

O călătorie celebră pe care a făcut-o în 1697-1698 în vestul Europei a demonstrat că era cu adevărat interesat de tehnologie. Probabil că în mintea sa nu făcea distincţie între impulsul de a-i moderniza pe compatrioţii lui şi cel de a-i elibera pentru totdeauna de frica de vecinii lor. Oricare ar fi fost balanţa exactă a motivelor sale, reformele lui au reprezentat de atunci o piatră de hotar ideologică; generaţii după generaţii de ruşi aveau să privească în urmă cu uimire şi să cântărească ce a făcut el şi ce au însemnat toate acestea pentru Rusia. Aşa cum scria unul dintre ei în secolul al XIX-lea, „Petru cel Mare nu a găsit decât o pagină goală… pe ea a scris cuvintele «Europa» şi «Occident»”.

Cuceririle sale teritoriale sunt cel mai uşor de evaluat. Deşi a trimis expediţii spre Kamceatka şi în oazele din Buhara şi nu le-a mai plătit tătarilor tribut, ca predecesorii săi, principala sa ambiţie era să ajungă la mare spre vest. A creat o flotă pe Marea Neagră şi a cucerit Azovul (deşi a fost nevoit să-l abandoneze ulterior din cauza problemelor din alte părţi, create de polonezi şi, în special, de suedezi). Războaiele purtate împotriva Suediei pentru a obţine ieşire la Marea Baltică au fost o luptă pe viaţă şi pe moarte. Războiul Nordului, cum l-au numit contemporanii, a început în 1700 şi a durat până în 1721. Lumea şi-a dat seama că se întâmplase ceva decisiv în 1709, când armata regelui Suediei, cea mai bună dintre toate, a fost învinsă la Poltava, departe de casă, în partea centrală a Ucrainei, unde conducătorul său încercase să găsească aliaţi printre cazaci. Restul domniei lui Petru a dezvoltat această victorie şi prin tratatul de pace Rusiei îi era recunoscută stăpânirea asupra coastei baltice, a Livoniei, a Estoniei şi a Istmului

Kareliei. Suedia îşi pierduse statutul de mare putere; ea a fost prima victimă a unei noi mari puteri.

Cu câţiva ani înainte, în *Almanach royal* din Franţa fuseseră menţionaţi pentru prima dată Romanovii ca una dintre familiile regale din Europa. Victoria deschisese calea contactelor cu restul Europei, iar Petru anticipase deja pacea începând în 1703 să întemeieze, pe teritoriul cucerit de la suedezi, Sankt-Petersburgul, noul oraş splendid care avea să fie capitala Rusiei vreme de două secole. Centrul politic şi cultural de greutate a fost mutat astfel din izolarea statului moscovit la marginea Rusiei, cu acces facil spre Germania şi Europa Occidentală. Acum modernizarea Rusiei putea continua mai uşor. A fost o rupere deliberată de trecut.

Nici Marele Cnezat al Moscovei, bineînţeles, nu fusese vreodată complet izolat de Europa. Un papă contribuise la aranjarea căsătoriei lui Ivan cel Mare, sperând că acesta se va întoarce spre Biserica occidentală. Au existat întotdeauna raporturi cu vecinii, polonezii romano-catolici, iar nişte comercianţi englezi ajunseseră la Moscova în timpul domniei Elisabetei I şi sunt comemoraţi şi astăzi la Kremlin prin prezenţa unor colecţii splendide de obiecte realizate de argintari englezi. Comerţul a continuat, iar în Rusia a venit un număr impresionant de experţi străini. În secolul al XVII-lea au fost înfiinţate primele ambasade permanente ale monarhilor europeni. Dar ruşii au reacţionat întotdeauna cu ezitare şi suspiciune; ca şi mai târziu, s-au făcut eforturi de segregare a rezidenţilor străini.

Petru a înlăturat această tradiţie. El voia specialişti – constructori de nave, meşteri pricepuţi la făcut tunuri, profesori, funcţionari, soldaţi – şi le-a acordat privilegii. În administraţie a pus capăt vechii practici a funcţiilor moştenite şi a încercat să instituie o birocraţie bazată pe merit. A creat şcoli care să dezvolte aptitudini tehnice şi a înfiinţat Academia de Ştiinţe, introducând astfel ideea de ştiinţă în Rusia, unde educaţia fusese până atunci în întregime clericală. Ca mulţi alţi mari reformatori, a investit multă energie şi în aspecte care ar putea fi considerate superficiale. Curtenilor li s-a poruncit să poarte veşminte europene; bărbile lungi au fost retezate şi femeilor li s-a spus să apară în public îmbrăcate după moda nemţească. Astfel de şocuri psihologice erau indispensabile într-o ţară cu tradiţii atât de diverse. Petru nu avea, practic, niciun aliat în ceea ce încerca să facă şi în cele din urmă lucrurile pe care le-a realizat au trebuit să fie impuse. Ele nu se bazau decât pe puterea sa autocratică şi pe nimic altceva. Vechea Dumă –

sau consiliul boierilor – a fost desfiinţată şi înlocuită de un nou senat ai cărui membri au fost numiţi. Petru a început să dizolve legătura dintre posesia de terenuri şi puterea statului, dintre suveranitate şi proprietate, şi a lansat Rusia pe drumul spre o nouă identitate ca imperiu multietnic. Cei care se împotriveau erau îngenuncheaţi fără milă, dar pentru Petru era mai greu să scape de o mentalitate conservatoare; nu avea la dispoziţie decât un aparat administrativ şi nişte comunicaţii care ar părea uluitor de improprii oricărui guvern modern.

Cel mai vizibil semn al succesului modernizării a fost noua putere militară a Rusiei. Un altul a fost reducerea Bisericii la un departament de stat. Este dificil să identificăm teste mai complicate. Majoritatea covârşitoare a ruşilor nu au fost atinşi de reformele lui Petru în domeniul educaţiei, care nu i-au afectat în mod vizibil decât pe tehnicieni şi un număr mic de membri ai clasei superioare.

Rezultatul a fost o mare nobilime destul de occidentalizată, concentrată în Sankt-Petersburg; în 1800 mulţi dintre membrii săi ştiau franceza şi erau uneori familiarizaţi cu curentele de gândire care apăreau în Europa Occidentală. Dar adesea mica nobilime rurală îi detesta, aşa că ei formau o insulă culturală în mijlocul unei naţiuni care era foarte diferită. Cea mai mare parte a nobilimii nu a beneficiat multă vreme de noile şcoli şi academii. Mai jos pe scara socială, masele de ruşi au rămas analfabete; cei care învăţau să citească o făceau mai ales la un nivel rudimentar, cu ajutorul preotului din sat, adesea el însuşi despărţit de analfabetism doar de o generaţie. Abia în secolul XX Rusia avea să fie o ţară ştiutoare de carte.

Şi structura sa socială începea să o diferenţieze din ce în ce mai mult. Rusia avea să fie ultima ţară din Europa care a abolit iobăgia; dintre ţările creştine, doar Etiopia, Brazilia şi Statele Unite s-au folosit mult timp de munca sclavilor. Deşi în secolul al XVIII-lea instituţia şerbiei slăbea aproape peste tot, în Rusia ea era în plină expansiune. Acest lucru se întâmpla în mare măsură din cauză că forţa de muncă era întotdeauna mai puţină decât pământul; în mod semnificativ, valoarea unei moşii ruseşti era de obicei evaluată după numărul de „suflete” – respectiv de şerbi – legaţi de pământ, nu după suprafaţa sa. Numărul de şerbi începuse să crească în secolul al XVII-lea, când ţarilor li s-a părut prudent să le intre pe sub piele

nobililor acordându-le pământuri, inclusiv acolo unde se stabiliseră deja ţărani liberi. Datoriile îi legau de moşieri şi mulţi dintre ei au devenit iobagi legaţi de moşie pentru a şi le plăti.

În tot acest timp, legea le impunea tot mai multe restricţii şerbilor şi fixa structura statului tot mai mult în economie. Competenţele juridice de a-i recaptura şi a-i reţine pe şerbi au fost lărgite constant şi moşierii au devenit foarte interesaţi de folosirea acestor puteri atunci când Petru i-a făcut răspunzători de strângerea capitaţiei şi de recrutarea în serviciul militar. Astfel, în Rusia economia şi administraţia erau legate mai strâns decât în orice ţară occidentală. Aristocraţii Rusiei tindeau să devină funcţionari ereditari, care îndeplineau sarcini în numele ţarului.

În mod formal, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, moşierul putea să le facă aproape orice şerbilor săi, mai puţin să-i omoare. Dacă nu erau puşi la muncă grea, li se percepeau dări aproape arbitrar. Mulţi şerbi fugeau de pe moşii, îndreptându-se spre Siberia sau chiar oferindu-se voluntari pe galere.

Aproximativ jumătate dintre ruşi erau iobagi, dependenţi de moşierii lor în anul 1800, mulţi dintre ceilalţi datorând aproape aceleaşi servicii coroanei şi riscând întotdeauna ca aceasta să-i dăruiască unor nobili.

Pe măsură ce s-au anexat noi teritorii, şi populaţiile lor au devenit iobagi, chiar dacă nu cunoscuseră această instituţie înainte. Rezultatele au fost o inerţie uriaşă şi o mare rigidizare a societăţii. Spre sfârşitul secolului, cea mai mare problemă a Rusiei care avea să-i dea bătăi de cap în următoarea sută de ani exista deja: ce să facă cu o populaţie atât de numeroasă când atât imperativele economice, cât şi cele politice făceau iobăgia din ce în ce mai intolerabilă, dar amploarea sa ridica obstacole colosale în calea reformei. Era ca şi cum ai călări un elefant: totul este în regulă atât timp cât nu te opreşti, dar problemele apar atunci când vrei să te dai jos.

Iobăgia devenise coloana vertebrală a economiei. Cu excepţia celebrei zone cu „cernoziom”, care abia începea să fie cucerită în secolul al XVIII-lea, solul Rusiei nu este deloc mănos şi chiar şi pe cele mai bune terenuri metodele agricole erau rudimentare. Pare puţin probabil ca producţia să fi ţinut pasul cu creşterea populaţiei până în secolul XX, deşi perioadele de foamete şi epidemiile restabileau echilibrul în mod natural. Populaţia aproape s-a dublat în secolul al XVIII-lea, aproximativ şapte milioane de oameni dintre cei aproximativ 36 de milioane de la sfârşitul secolului fiind integraţi odată cu noile teritorii, iar restul acumulându-se prin creştere naturală. Era o rată de creştere mai accelerată decât în orice altă ţară europeană. Din această populaţie, cel mult unul din 25 de oameni locuia la oraş. Totuşi, economia Rusiei a înregistrat un progres remarcabil în acest secol şi s-a distins prin utilizarea iobăgiei pentru a se industrializa. Se poate considera că acesta a fost unul dintre succesele clare ale lui Petru; deşi se începuse ceva în timpul domniei primilor doi Romanovi, el a fost cel care a lansat industrializarea Rusiei ca mişcare dirijată.

Este adevărat, efectele nu s-au văzut imediat. Rusia pornea de foarte de jos, iar în secolul al XVIII-lea nicio economie europeană nu era capabilă de o creştere rapidă. Deşi producţia de cereale a crescut şi în secolul al XVIII-lea au început să se exporte cereale ruseşti (ulterior un articol de bază în comerţul exterior al Rusiei), aceasta se datora faptului că încă se folosea

vechea metodă a cultivării unor terenuri noi şi, poate, şi aproprierii mai eficiente a excedentului de către moşieri sau perceptori. Consumul ţăranilor a scăzut. Aceasta avea să fie povestea întregii epoci imperiale şi uneori povara era zdrobitoare: s-a estimat că dările însemnau 60% din recoltele ţăranilor în timpul lui Petru cel Mare. Nu existau tehnici de creştere a productivităţii şi rigiditatea din ce în ce mai mare a sistemului o menţinea la un nivel scăzut. Chiar şi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ţăranul rus de rând îşi petrecea puţinul timp liber rămas după ce muncea pentru moşier trudind pe palma sa de pământ. Adesea nu avea nici plug, iar plantele trebuiau cultivate în solul scurmat cât de cât la suprafaţă.

Totuşi, această bază agricolă a reuşit cumva să susţină atât efortul militar care a transformat Rusia într-o mare putere, cât şi prima etapă a industrializării sale. În 1800 Rusia producea mai multă fontă şi exporta mai mult minereu de fier decât oricare altă ţară din lume. Petru, mai mult decât oricine altcineva, a fost răspunzător pentru asta. El şi-a dat seama de importanţa resurselor minerale ale Rusiei şi a construit aparatul administrativ necesar pentru exploatarea acestora. A pus să se facă prospecţiuni şi a importat minerii necesari pentru exploatarea lor.

Ca stimulent, s-a prevăzut pedeapsa cu moartea pentru moşierii care ascundeau depozitele minerale de pe domeniile lor sau încercau să împiedice utilizarea acestora. S-au dezvoltat comunicaţii pentru a permite accesul la aceste resurse, iar, treptat, centrul industriei ruseşti s-a deplasat spre munţii Ural. Râurile au avut o importanţă crucială; la doar câţiva ani după moartea lui Petru Marea Baltică a fost legată prin canale de Marea Caspică.

S-au dezvoltat manufacturi în jurul nucleului industriei extractive şi a lemnului, care au asigurat Rusiei o balanţă comercială favorabilă în acest secol.

De la mai puţin de 100 de fabrici, câte existau în timpul domniei lui Petru, s-a ajuns la peste 3.000 în 1800. După 1754, când vămile interne au fost desfiinţate, Rusia era cea mai mare zonă de liber-schimb din lume.

Prin aceste măsuri, ca şi prin acordarea unor şerbi sau monopoluri, statul a continuat să modeleze economia rusă; industria rusă nu s-a născut din libera iniţiativă, ci din reglementare, iar aceasta a fost necesară, căci industrializarea contrazicea realitatea socială din Rusia. Chiar dacă nu mai existau vămi interne, nu prea era nici comerţ intern pe distanţe mari. Cei mai mulţi ruşi trăiau în 1800

la fel ca în 1700, în cadrul unor comunităţi locale autarhice, depinzând de artizanii locali pentru o ofertă limitată de produse manufacturate, fiind încă departe de o economie monetară. „Fabricile” care existau nu par să fi fost mai mult decât nişte comasări de artizani. Pe suprafeţe uriaşe, pământul era lucrat de şerbi, nu dat în arendă. Comerţul exterior se afla încă preponderent în mâinile unor negustori străini. Mai mult, deşi subvenţiile publice pentru exploatarea resurselor şi repartizarea unor şerbi îi încurajau pe proprietarii de mine, faptul că trebuiau încurajaţi arată că stimulentele unei creşteri susţinute, eficiente în altă parte, lipseau în Rusia.

Oricum, după Petru s-a înregistrat o stagnare notabilă al inovării statului.

Avântul nu a putut fi menţinut; nu existau suficienţi oameni educaţi pentru a permite birocraţiei să menţină în continuare presiunea odată ce puterea lui, care o punea în mişcare, a dispărut. Petru nu numise un succesor (a pus ca fiul lui să fie torturat până când a murit). Fără forţa lui de caracter şi teroarea pe care o inspirase, cei ce l-au susţinut s-au confruntat cu şi mai multă ostilitate din partea marilor familii nobile. Linia de descendenţă directă s-a stins în 1730, când a murit nepotul lui Petru. Totuşi, disputele facţionare au putut fi exploatate de monarhi, iar înlocuirea acestuia cu nepoata sa, Ana, a fost un fel de redresare a coroanei.

Deşi a obţinut tronul cu ajutorul nobilimii care îi dominase pe predecesorii ei, Ana a strunit-o rapid. În mod simbolic, curtea s-a întors la Sankt-Petersburg de la Moscova, unde (spre încântarea conservatorilor) ajunsese după moartea lui Petru.

Ana a apelat la ajutorul unor miniştri de origine străină şi acest sistem a funcţionat destul de bine până la moartea sa, în 1740. Succesorul ei, un strănepot care încă era copil, a fost înlăturat în mai puţin de un an (fiind ţinut în închisoare până când a fost asasinat, după mai bine de 20 de ani) în favoarea Elisabetei, fiica lui Petru cel Mare, care se baza pe sprijinul regimentelor de gardă şi al ruşilor iritaţi de străini. Ea a fost urmată la tron în 1762 de un nepot care nu a domnit nici şase luni, fiind forţat să abdice. Amanta preaputernicului supus care ulterior l-a asasinat pe ţarul înlăturat era noua ţarină, văduva victimei detronate, o principesă germană care şi-a luat numele Ecaterina a II-a şi a fost poreclită, ca şi Petru, „cea Mare”.

Strălucirea cu care Ecaterina s-a înconjurat ulterior masca multe lucruri şi i-a păcălit pe mulţi dintre contemporanii săi. Printre lucrurile pe care aproape că a reuşit să le ascundă se număra modul sângeros şi veros în care a ajuns la tron.

Poate că ea ar fi fost totuşi victima, şi nu soţul său, dacă nu ar fi lovit ea prima. În orice caz, circumstanţele accederii ei şi a predecesorilor ei la tron demonstrau o slăbire a autocraţiei după moartea lui Petru. Prima parte a domniei sale a fost delicată; existau interese puternice gata să-i exploateze greşelile şi, în ciuda identificării sale cu noua ei ţară (renunţase la religia luterană, convertindu-se la ortodoxie), era o străină. „Ori pier, ori domnesc”, a afirmat ea odată şi, într-adevăr, a domnit, şi încă foarte eficient.

Deşi domnia Ecaterinei a fost mai spectaculoasă decât cea a lui Petru cel Mare, nu a avut aceeaşi forţă inovatoare. A înfiinţat şi ea şcoli şi a sprijinit artele şi ştiinţele. Diferenţa era că Petru era preocupat de efectul practic, iar Ecaterina mai mult de asocierea prestigiului unor gânditori iluminişti cu curtea şi legislaţia ei. Formele erau adesea moderne, în timp ce realitatea era reacţionară.

Observatorii atenţi nu se lăsau păcăliţi de retorica legislativă; realitatea a fost dată în vileag de deportarea tânărului scriitor Aleksandr Radişcev, care îndrăznise să critice regimul şi a fost considerat primul intelectual disident al Rusiei.

Impulsurile reformatoare ale Ecaterinei au slăbit vizibil pe parcursul domniei sale, odată ce evenimentele de peste graniţă i-au distras atenţia.

Principala sa preocupare a demonstrat-o refuzul de a aduce atingere puterilor şi privilegiilor nobilimii. A fost ţarina moşierilor, acordându-le şi

mai multă putere asupra administraţiei juridice locale şi luându-le şerbilor dreptul de a umbla cu jalbe împotriva stăpânilor lor. Doar de 20 de ori în cei 34 de ani cât a domnit Ecaterina guvernul a făcut ceva ca să-i împiedice pe moşieri să abuzeze de puterea pe care o aveau asupra şerbilor lor. Cel mai semnificativ este faptul că obligaţia de a efectua serviciul militar a fost eliminată în 1762 şi nobilimea a primit ulterior o cartă a drepturilor care a marcat jumătate de secol de îndepărtare de politicile lui Petru cu privire la ea. Micii nobili erau scutiţi de impozitare personală, pedepse corporale şi încartiruire, puteau fi judecaţi (şi decăzuţi din rang) doar de alţi nobili ca ei şi li se acorda dreptul exclusiv de a deschide fabrici şi mine. Moşierul a fost făcut, într-un fel, partenerul autocraţiei.

Pe termen lung, efectele au fost negative. În timpul domniei Ecaterinei, Rusia a început să-şi strângă din ce în ce mai mult corsetul structurii sale sociale într-o perioadă în care alte ţări începeau să îl slăbească pe al lor. Din această cauză, Rusia a devenit tot mai incapabilă să facă faţă provocărilor şi schimbărilor din următoarea jumătate de secol. Un semn era amploarea răscoalelor şerbilor.

Acestea începuseră în secolul al XVII-lea, dar criza cea mai înspăimântătoare şi mai periculoasă s-a produs în 1773, războiul ţărănesc al lui Emelian Pugaciov, cea mai gravă dintre răscoalele regionale care au marcat istoria agrară a Rusiei înainte de secolul al XIX-lea. Ulterior, o mai bună supraveghere avea să însemne că răscoalele erau de regulă locale şi controlabile, dar ele au continuat pe aproape toată durata epocii imperiale.

Recurenţa lor nu este deloc surprinzătoare. Zilele de clacă impuse ţăranilor s-au înmulţit rapid în zona de cernoziom în timpul domniei Ecaterinei. Curând aveau să apară critici din partea clasei educate şi condiţia ţăranului urma să fie una dintre temele lor preferate, oferind astfel o primă demonstraţie a unui paradox evident în multe ţări în curs de dezvoltare în următoarele două secole. Devenea clar că modernizarea nu era doar o chestiune de tehnologie; dacă împrumutai idei occidentale, efectul lor nu putea fi limitat. Începeau să apară primii critici ai ortodoxiei şi autocraţiei. În cele din urmă, necesitatea de a menţine un sistem social osificat avea să stopeze practic schimbările de care Rusia avea nevoie pentru a-şi păstra locul pe care i-l câştigaseră o conducere curajoasă şi lipsită de scrupule şi efective militare aparent inepuizabile.

În 1796, la moartea Ecaterinei, acest stat era, într-adevăr, impresionant.

Prestigiul său se baza mai ales pe armata şi diplomaţia ei. Ea adusese Rusiei şapte milioane de noi supuşi. A afirmat că a fost bine tratată de Rusia, unde venise ca

„o fată săracă, cu trei-patru rochii”, dar că îşi plătise datoria cu Azov, Crimeea şi Ucraina. Asta era în spiritul predecesorilor săi. Chiar şi atunci când monarhia era slabă, impulsul dat de domnia lui Petru a împins înainte politica externă a Rusiei pe două fronturi tradiţionale, în Polonia şi spre Turcia. A ajutat şi faptul că oponenţii probabili ai Rusiei s-au confruntat cu dificultăţi sporite în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea. Odată ce Suedia ieşise din cursă, doar Prusia sau Imperiul Habsburgic putea asigura o contrapondere şi, deoarece acestea erau adesea în conflict, de obicei Rusia putea face ce voia atât cu o Polonie suferindă, cât şi cu un Imperiu

Otoman care se dezintegra.

În 1701, electorul de Brandenburg, cu acordul împăratului, a devenit rege; regatul său, Prusia, urma să dăinuie până în 1918 şi să aibă un impact profund asupra istoriei Europei, aproape la fel de mare ca şi Rusia. Dinastia Hohenzollern asigurase un şir neîntrerupt de electori începând din 1415, extinzându-şi constant domeniile ancestrale, iar Prusia, care pe atunci era ducat, se unise cu Brandenburgul în secolul al XVI-lea, după ce un rege polonez îi alungase pe Cavalerii Teutoni care o conduceau. Politica dinastiei Hohenzollern fusese toleranţa religioasă după ce un elector s-a convertit la calvinism în 1613, în timp ce supuşii săi au rămas luterani. O problemă cu care s-au confruntat cei din familia Hohenzollern era suprafaţa mare şi diversitatea teritoriilor lor, care se întindeau din Prusia Orientală, de-a lungul coastei Mării Baltice, până pe malul vestic al Rinului. Suedezii au tot pătruns în aceste teritorii dispersate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deşi de obstacole s-a lovit chiar şi „Marele Elector”, Frederic-Wilhelm, creatorul armatei prusace regulate şi autorul victoriilor împotriva suedezilor pe care s-a întemeiat cea mai durabilă tradiţie militară din istoria Europei moderne.

Armele şi diplomaţia au continuat să îl împingă pe succesorul lui Frederic-Wilhelm spre coroana de rege pe care o râvnea şi spre intrarea în Liga de la Augsburg împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Chiar şi numai prin asta, Prusia era în mod clar o putere. A costat-o scump, dar, datorită unei administrări atente, avea iarăşi cea mai bună armată şi una dintre cele mai pline vistierii din Europa în 1740, când a urcat pe tron Frederic al II-lea.

A ajuns să fie supranumit „cel Mare” din cauza modului în care s-a folosit de ele, în mare măsură în detrimentul Habsburgilor şi al regatului Poloniei, dar şi al propriului popor, pe care l-a împovărat cu dări şi l-a expus invaziilor străine. Este greu de zis dacă a fost mai simpatic sau mai antipatic decât brutalul său tată (pe care îl ura). Era, cu siguranţă, maliţios, răzbunător şi complet lipsit de scrupule.

Dar era şi foarte inteligent şi cultivat, cântând şi compunând pentru flaut şi găsind plăcere în discuţiile cu oameni inteligenţi. Semăna cu tatăl său în ceea ce priveşte devotamentul total faţă de interesele dinastiei, care, după părerea lui, erau extinderea teritorială şi creşterea prestigiului acesteia.

Frederic a renunţat la unele posesiuni aflate prea departe pentru a putea fi cu adevărat încorporate în stat, dar a adăugat Prusiei teritorii mai valoroase. Ocazia de a anexa Silezia s-a ivit în 1740, când a murit împăratul, lăsând în urmă o fiică al cărei drept la succesiune căutase să îl asigure, dar ale cărei perspective erau incerte. Aceasta era Maria Tereza. Ea a rămas duşmanul cel mai nemilos al lui Frederic până la moartea ei, în 1780, şi intensa antipatie personală era reciprocă.

În urma unui război „pentru succesiunea la tronul Austriei” care a implicat toată

Europa, Silezia a trecut în stăpânirea Prusiei. Nu avea să mai fie pierdută în alte războaie, iar în ultimul an al domniei sale Frederic a format o Ligă a Principilor Germani pentru a zădărnici încercările fiului şi succesorului Mariei Tereza, Iosif al II-lea, de a negocia achiziţia Bavariei ca recompensă pentru moştenirea habsburgică.

Acest episod contează mai mult pentru istoria Europei în ansamblu decât ne-am putea aştepta de la o competiţie pentru o provincie, oricât de bogată ar fi aceasta, şi pentru supremaţia principilor Germaniei. La prima vedere o reamintire a importanţei pe care o aveau preocupările dinastice din trecut chiar şi în secolul al XVIII-lea, el marchează de asemenea, şi mai semnificativ, inaugurarea unei teme care va persista un secol, cu consecinţe serioase pentru Europa. Frederic a lansat o bătălie între Habsburgi şi Hohenzollerni pentru influenţă asupra statelor germane, care avea să se încheie abia în 1866. Deocamdată nu are rost să anticipăm; dar acest context pune în perspectivă apelul dinastiei Hohenzollern la sentimentele patriotice ale germanilor împotriva împăratului, ale cărui interese esenţiale erau în mare parte nongermane. Aveau să existe perioade de relaţii bune, dar în îndelungata luptă care a început în 1740 marele handicap al Austriei urma să fie întotdeauna faptul că era mai mult şi mai puţin decât un stat pur german.

Dezavantajele lărgirii intereselor sale au devenit foarte evidente în timpul domniei Mariei Tereza. Ţările de Jos austriece erau mai mult o bătaie de cap administrativă decât un avantaj strategic, dar cele mai grave chestiuni care au distras-o de la problemele din Germania au apărut în Răsărit, iar acestea au devenit tot mai presante pe măsură ce a doua jumătate a secolului a dezvăluit tot mai clar probabilitatea unei confruntări îndelungate şi neîntrerupte cu Rusia din cauza Imperiului Otoman. De vreo 30 de ani relaţiile ruso-turce erau într-un soi de amorţeală, cu unele erupţii minore ocazionale legate de construirea unui fort sau de raidurile tătarilor crimeeni, unul dintre grupurile etnice care îşi aveau originea într-o rămăşiţă a Hoardei de Aur şi erau vasali ai Imperiului Otoman.

Apoi, între 1768 şi 1774, Ecaterina a purtat războiul în care a avut cel mai mare succes. Un tratat de pace ruso-turc, semnat într-un sat obscur din Bulgaria pe care turcii îl numeau Kuciuk-Kainargi, a fost unul dintre cele mai importante din acel secol. Turcii recunoşteau independenţa Hanatului Crimeii (o pierdere importantă atât din punct de vedere material, din cauza efectivelor lor militare, cât şi moral, deoarece acesta a fost primul popor islamic cedat de Imperiul Otoman), iar Rusia primea teritoriul dintre Bug şi Nipru, plus o despăgubire şi dreptul de navigaţie în Marea Neagră şi prin Strâmtori. În unele privinţe, unul dintre termenii cei mai plini de semnificaţie pe viitor a fost dreptul de a interveni alături de turci în favoarea „bisericii care se va construi la Constantinopol şi a celor care o slujesc”.

Acest lucru însemna că guvernul rus era recunoscut ca garant şi protector al unor noi drepturi acordate supuşilor ortodocşi – respectiv creştini – ai sultanului. Avea să se dovedească a fi un cec în alb pentru amestecul ruşilor în problemele turcilor.

Acesta a fost un început, nu un sfârşit. În 1783 Ecaterina a anexat Crimeea.

Un alt război cu turcii i-a lărgit graniţa până la Nistru. Următoarea graniţă evidentă la orizont era Prutul, care se varsă în Dunăre la aproximativ o sută de mile de Marea Neagră. Perspectiva că ruşii s-ar putea instala la gurile de vărsare ale Dunării avea să rămână coşmarul Austriei, dar pericolul care se contura deocamdată în Răsărit era că Rusia va înghiţi Polonia. După eclipsarea Suediei, Rusia făcea efectiv ce voia la

Varşovia. A lăsat un rege polonez docil să-i sprijine interesele. Facţiunile magnaţilor şi disputele lor blocau calea către reformă şi fără reformă independenţa Poloniei avea să fie o fantasmă deoarece o rezistenţă efectivă împotriva Rusiei era imposibilă. În momentul când părea că există o şansă infimă de reformă, ruşii au eliminat-o exploatând cu dibăcie scindările religioase, astfel încât au apărut confederaţii, iar Polonia a fost împinsă rapid în ghearele războiului civil.

Ultima fază a istoriei Poloniei ca stat independent începuse în 1768, când turcii au declarat război Rusiei, sub pretextul că vor să apere libertăţile polonezilor. Patru ani mai târziu, în 1772, a avut loc prima „împărţire" a Poloniei, prin care aceasta a pierdut cam o treime din teritoriu şi jumătate din populaţie, divizate între Rusia, Prusia şi Austria. Vechiul sistem internaţional, care menţinuse oarecum artificial Polonia, dispăruse acum. După încă două împărţiri (în 1793 şi 1794-1795), Rusia câştigase cel mai mult pe hartă, absorbind aproximativ 180.000 de mile pătrate de teritoriu (deşi în secolul următor avea să devină clar că o populaţie de polonezi disidenţi nu era nicidecum un câştig evident); şi Prusia s-a descurcat bine, alegându-se, în urma împărţirii, cu mai mulţi supuşi slavi decât germani. Europa de Răsărit se transformase complet după

1500 şi scena era pregătită pentru secolul al XIX-lea, când nu avea să mai rămână nimic de împărţit pentru a distrage atenţia Austriei şi Rusiei de la problema succesiunii la tronul Imperiului Otoman. Între timp, Polonia a dispărut ca stat pentru mai bine de un secol.

Ecaterina susţinea pe bună dreptate că a făcut multe pentru Rusia, dar nu făcuse decât să folosească o forţă deja vizibilă. Chiar şi în anii 1730, o armată rusă ajunsese în vest tocmai până la Neckar; în 1760, o alta a pătruns în Berlin. În anii 1770 exista o flotă rusească în Mediterana. Câţiva ani mai târziu, o armată rusă lupta în Elveţia şi după încă 20 de ani o alta avea să pătrundă în Paris.

Paradoxul implicit în astfel de demonstraţii de forţă era că această putere militară se baza pe o structură socială şi economică încă fundamental diferită de cea care se dezvoltase în unele părţi ale Europei. Poate era un rezultat inerent al acţiunilor lui Petru. Statul rus se baza pe o societate cu care era fundamental incompatibil, iar mai târziu unii critici ruşi aveau să dezvolte mult această temă.

Bineînţeles, asta nu însemna că timpul putea fi dat înapoi. Imperiul Otoman nu avea să mai fie niciodată un pretendent serios la putere, în timp ce ascensiunea Prusiei anunţa o nouă epocă în aceeaşi măsură ca şi ascensiunea Rusiei. Ponderea pe care urmau s-o aibă Provinciile Unite şi Suedia pe scena internaţională fusese de neimaginat în anii 1500, dar şi importanţa lor slăbise până în anii 1800; erau încă naţiuni importante, dar de rangul al doilea. Franţa urma să fie în continuare o putere de prim rang într-o epocă a statelor naţionale, aşa cum fusese şi pe vremea rivalităţii dinastice, în secolul al XVI-lea; ba chiar puterea sa era relativ mai mare şi încă nu atinsese apogeul supremaţiei în Europa Occidentală. Dar şi ea se confrunta cu un nou rival, unul care deja o învinsese. Micul regat englez din anii 1500, izolat pe o insulă din largul coastei europene, sub conducerea unei dinastii arogante, se transformase în puterea mondială numită Marea Britanie.

Aceasta a fost o transformare aproape la fel de surprinzătoare şi de bruscă precum cea a Rusiei. Ea a depăşit la fel de spectaculos vechile categorii ale diplomaţiei europene. Din ceea ce unii istorici au numit „arhipelagul atlantic” de insule şi regate, conduse intermitent, într-o măsură variabilă, de monarhi din dinastiile Tudor şi Stuart, apăruse o nouă putere oceanică. Pe lângă noua sa unitate, se bucura şi de avantaje instituţionale şi economice unice prin faptul că îşi extindea influenţa la nivel mondial. În 300 de ani, zonele majore de conflict în Europa se deplasaseră din vechile regiuni disputate – Italia, Rin şi Ţările de Jos –

spre centrul şi estul Germaniei, valea Dunării, Polonia, regiunea carpatică şi zona baltică, dar şi dincolo de oceane – cea mai mare schimbare dintre toate. Începuse cu adevărat o nouă eră, anunţată nu doar de remodelarea Europei de Est, ci şi de războaiele lui Ludovic al XIV-lea, primele războaie mondiale ale epocii moderne, care au implicat imperii şi au traversat oceane.

5
Asaltul Europei asupra lumii

După anul 1500, în istoria lumii a existat o schimbare majoră şi fără precedent. Nu se mai întâmplase niciodată ca o cultură să se răspândească pe tot globul. Chiar şi în preistorie, curentul cultural păruse orientat spre diferenţiere.

Acum începea să se schimbe. Chiar şi la sfârşitul secolului al XVIII-lea, aspectele esenţiale ale fenomenului erau evidente. Între timp, unele naţiuni europene, inclusiv Rusia, îşi revendicaseră deja mai mult de jumătate din suprafaţa terestră a lumii. Ele controlau de fapt (sau credeau că controlează) aproximativ o treime din aceasta. Niciodată nu se mai întâmplase ca nişte oameni care împărtăşeau o singură civilizaţie să dobândească pentru uz propriu un teritoriu atât de vast.

Mai mult, consecinţele începuseră să se vadă în unele schimbări ireversibile.

Europenii transplantaseră plante şi specii de animale, începând ceea ce avea să fie cea mai amplă remodelare a ecologiei care a avut loc vreodată. În emisfera vestică au trimis populaţii care constituiau deja, în 1800, noi centre de civilizaţie, cu instituţii de guvernare, religie şi educaţie europene. Din fostele posesiuni britanice din America de Nord se născuse o nouă naţiune, în timp ce în sud spaniolii distruseseră două civilizaţii mature pentru a o implanta pe a lor.

Spre răsărit, povestea era diferită, dar la fel de spectaculoasă. Odată ce a trecut de Capul Bunei Speranţe (unde trăiau aproximativ 20.000 de olandezi), un englez care ar fi călătorit pe o navă comercială a Companiei Indiilor de Est în 1800 nu ar fi acostat în comunităţi coloniale europene precum cele din Americi decât dacă s-ar fi abătut până în Australia, care tocmai începea să primească colonişti. Dar în Africa de Est, Persia, India, Indonezia ar fi găsit europeni veniţi să facă afaceri şi care apoi, mai devreme sau mai târziu, plănuiau să se întoarcă acasă pentru a se bucura de profituri. Erau de găsit chiar şi în Guanzhou (Canton) sau, foarte puţini, în regatul insular închis al Japoniei. Doar interiorul Africii, încă protejat de

boli şi climă, părea de nepătruns.

Transformarea remarcabilă care a început astfel (şi care avea să ajungă mult mai departe) a fost iniţial un proces unidirecţional, dar a devenit curând un proces de integrare. Se răspândea pe oceane şi pe coastele care le înconjurau, iar metodele erau comerţul şi colonizarea. Cei mai mulţi colonişti erau europeni, dar reţelele imperiale pe care le-au creat au adus cu ele şi africani (majoritatea – deşi nu în totalitate – ca sclavi) în Lumea Nouă, chinezi în Asia de Sud-Est şi indieni aproape pretutindeni. Lumea se înnoia în ceea ce priveşte călătoriile, cunoaşterea şi populaţia.

Aceasta a fost o transformare enormă a relaţiilor la nivel mondial şi s-a produs ca urmare a schimbărilor profunde din Europa. La baza ei se aflau mai multe straturi de explorări, iniţiative, avantaje tehnice şi sprijin din partea statului.

Tendinţa părea ireversibilă spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi, într-un sens, aşa şi avea să se dovedească a fi, chiar dacă stăpânirea europeană directă avea să dispară într-o perioadă mult mai scurtă decât cea care fusese necesară pentru a fi instituită. Nicio civilizaţie nu mai avusese un succes atât de rapid şi de spectaculos, cu o expansiune tulburată doar de oprelişti ocazionale şi temporare sau atât de arogant în revendicările sale.

Unul dintre avantajele europenilor îl constituiseră motivaţiile lor puternice de a reuşi. Principalul motor al epocii marilor descoperiri geografice fusese dorinţa lor de a stabili un contact mai facil şi mai direct cu Asia, sursa unor mărfuri foarte preţuite în Europa, într-o vreme când principalele ţări din Asia nu voiau practic nimic din ceea ce Europa putea să ofere la schimb. Când Vasco da Gama a arătat ce adusese cu el pentru a-i oferi în dar unui rege, locuitorii Calicutului au râs de el; nu avea nimic de oferit care să se poată compara cu ceea ce negustorii arabi aduseseră în India din alte părţi ale Asiei. De fapt, tocmai superioritatea legendară a atâtor aspecte ale civilizaţiei Orientului a fost aceea care i-a îndemnat pe europeni să încerce să ajungă acolo în mod mai regulat şi mai sigur decât călătoriile ocazionale ale câte unui Marco Polo. Întâmplător, China, India şi Japonia treceau toate prin transformări majore – în societate, cultură şi politică – în secolele XVI-XVII. Blocada terestră instituită în Europa de Est de către otomani le-a făcut şi mai atractive pentru europeni decât înainte. Se puteau obţine profituri uriaşe, aşa că eforturile enorme se justificau.

Dacă aşteptarea unei recompense este o reţetă bună pentru un moral ridicat, la fel este şi speranţa de succes. În secolul al XVI-lea se făcuseră destule pentru ca explorările şi noile iniţiative să fie abordate cu încredere; a existat şi un factor cumulativ, pe măsură ce fiecare călătorie încununată de succes îmbogăţea cunoştinţele şi creştea siguranţa că se pot realiza şi mai multe. Odată cu trecerea timpului, aveau să existe şi profituri pentru finanţarea viitoarelor expansiuni. Mai exista şi avantajul psihologic al creştinismului. La scurt timp după înfiinţarea unor colonii, acesta a găsit o supapă în misionariat, dar a fost întotdeauna prezent ca fapt cultural, asigurându-i pe europeni de superioritatea lor faţă de popoarele cu care începeau să intre în contact.

În următoarele patru secole, creştinismul urma să aibă adesea efecte dezastruoase. Încrezători în faptul că erau posesorii adevăratei religii, europenii erau nerăbdători şi dispreţuitori faţă de valorile şi realizările popoarelor şi civilizaţiilor pe care le tulburau. Rezultatul era întotdeauna

neplăcut şi adesea brutal. Este adevărat, de asemenea, că zelul religios se putea pierde uşor printre motivaţii mai puţin avuabile. Aşa cum s-a exprimat cel mai mare istoric spaniol al cuceririlor Americilor atunci când a descris motivul pentru care el şi tovarăşii săi porniseră spre Indii, ei doreau „să-i slujească pe Dumnezeu şi pe Maiestatea Sa, să-i lumineze pe cei care erau în întuneric şi să se îmbogăţească, după cum îşi doreşte tot omul”.

Lăcomia a dus rapid la abuz de putere, la dominaţie şi la exploatarea prin forţă. În cele din urmă, aceasta a dus la mari nelegiuiri – deşi au fost adesea comise fără voie. Uneori s-a ajuns la distrugerea unor întregi societăţi, dar acesta nu a fost decât cel mai grav aspect al unei dorinţe de a domina prezente încă de la începutul iniţiativelor europene. Aventurierii care au ajuns primii pe coastele Indiei abordau curând vase comerciale asiatice, torturând şi ucigând echipajele şi pasagerii, jefuind încărcătura şi incendiind epavele devastate. Europenii puteau să obţină de obicei ceea ce doreau datorită unei superiorităţi tehnice care le sporea puterea, deşi erau puţini, şi timp de câteva secole au înclinat balanţa împotriva marilor aglomerări istorice de populaţie şi civilizaţie.

Următorul căpitan portughez după da Gama care a ajuns aici a ilustrat bine acest lucru bombardând Calicutul. Puţin mai târziu, în 1517, când portughezii au ajuns în Guangzhou, au tras o salvă în semn de prietenie şi respect; bubuitul tunurilor lor i-a înspăimântat însă pe chinezii din sud, care i-au numit la început pe aventurieri *folangki* – o variantă alterată a termenului *franci*. Aceste arme erau diferite de tot ceea ce avea China. Existau de mult puşti în Asia şi chinezii descoperiseră praful de puşcă cu sute de ani înaintea Europei, dar tehnologia artileriei nu se prea dezvoltase aici. Meşteşugurile şi metalurgia europene făcuseră progrese considerabile în secolul al XV-lea, producând arme superioare oricăror altora din lume. Asia trebuia să recupereze decalajul faţă de tehnologia europeană a armamentului. Dar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când urmau să se producă cele mai semnificative îmbunătăţiri ale armelor marilor puteri europene, Asia avea să rămână tot mai în urmă, până la mijlocul secolului XX.

Acest progres fusese şi avea să fie iarăşi prezent şi în alte domenii, mai ales în construcţia şi manevrarea navelor, despre care am amintit deja. Împreună, aceste progrese au produs arma remarcabilă cu care Europa a deschis lumea, velierul cu tunuri. Şi în acest caz, evoluţia începuse abia în 1517, dar portughezii fuseseră deja capabili să respingă flotele organizate de turci pentru a nu-i lăsa să pătrundă în Oceanul Indian. (Turcii au avut un succes mai mare pe Marea Roşie, în ale cărei ape mai înguste galera propulsată de vâsle, care se apropia de vasele inamice ca să se lupte cu ele şi să le abordeze, s-a dovedit a fi încă utilă. Chiar şi aici, portughezii au reuşit totuşi să pătrundă spre nord tocmai până la istmul Suez.) Jonca de război chinezească nu se descurca nici ea mai bine decât galera cu vâsle. Abandonarea vâslelor ca mijloc de propulsie şi montarea, pe laturi, a unui număr mare de tunuri a crescut enorm valoarea efectivelor militare europene, nu tocmai numeroase.

Acest avantaj era evident în ochii contemporanilor. Încă din 1481 papa interzisese vânzarea de arme către africani. În secolul al XVII-lea olandezii depuneau eforturi considerabile pentru a păzi de asiatici secretele turnării tunurilor. Şi totuşi, ele au ajuns pe mâna acestora. În India existaseră

tunari turci în secolul al XV-lea şi înainte de a ajunge în China portughezii le dădeau persanilor tunuri şi îi învăţau cum să toarne şi ei altele pentru a-i hărţui pe turci.

În secolul al XVII-lea, cunoştinţele iezuiţilor despre turnarea tunurilor şi artilerie se numărau printre motivele pentru care aceştia au rămas în graţiile autorităţilor chineze.

Totuşi, chiar şi atunci când, aşa cum se temeau olandezii, cunoştinţele de ultimă oră din domeniul turnării tunurilor au pătruns în societăţile orientale, acest lucru nu a compensat avantajul europenilor. Artileria chineză a rămas inferioară, în ciuda instructajului făcut de iezuiţi (deşi era mai mult decât suficientă pentru Qing ca să-şi domine regiunea). Discrepanţa tehnologică dintre Europa şi restul lumii nu se rezuma la know-how. Unul dintre avantajele de care se bucura Europa la începutul erei sale nu era reprezentat doar de cunoştinţele noi, ci şi de o atitudine faţă de cunoaştere diferită de a altor culturi. Exista o disponibilitate de a le folosi în cazul unor probleme practice, o abordare tehnologică. Aici se aflau rădăcinile a ceea ce avea să devină o caracteristică a elitelor europene în timpul Iluminismului, încrederea lor tot mai mare în puterea de a schimba lucrurile.

Africa şi Asia au fost primele ţinte împotriva cărora au fost folosite avantajele europenilor. Pe aceste continente, portughezii au fost preeminenţi mai mult de un secol. Au avut un rol atât de important şi au înregistrat un succes atât de mare în deschiderea unor noi rute spre Orient, încât regele lor şi-a luat titlul (confirmat de papă) de „Stăpân al cuceririlor, navigaţiei şi comerţului cu India, Etiopia, Arabia şi Persia”, care indică foarte bine atât aria de acoperire, cât şi orientarea spre est ale acţiunilor portughezilor, deşi era uşor înşelător prin referirea la Etiopia, cu care portughezii aveau contacte restrânse. Cucerirea Africii se rezuma la nişte iniţiative timide şi periculoase. Portughezii sugerau că

Dumnezeu crease special o barieră în interiorul continentului african, cu bolile sale misterioase şi nocive (care aveau să-i ţină pe europeni la distanţă până la sfârşitul secolului al XIX-lea). Chiar şi avanposturile de pe coasta Africii de Vest erau nesănătoase pentru europeni şi nu erau probabil tolerate decât datorită importanţei pe care o aveau în negoţul cu sclavi şi în substructura comerţului la distanţă. Staţiile din Africa de Est erau mai puţin nesănătoase, dar nici ele nu prezentau interes ca rampe de lansare spre interior, ci deoarece erau parte a unei reţele comerciale create de arabi, pe care portughezii îi hărţuiau în mod deliberat pentru a creşte costul mirodeniilor ce ajungeau pe Marea Roşie şi prin Orientul Mijlociu la comercianţii veneţieni din estul Mediteranei.

Succesorii portughezilor aveau să lase şi ei în pace interiorul Africii, iar istoria acestui continent s-a scris încă două secole în ritmurile proprii în fortăreţele misterioase ale pădurilor şi savanelor ei, locuitorii săi având doar contacte corozive şi doar rareori stimulatoare cu europenii la periferie. Este adevărat totuşi că începutul erei europene în Asia a demonstrat că niciuna dintre puterile implicate nu a fost interesată iniţial de subjugarea sau colonizarea unor suprafeţe întinse. Perioada de până la mijlocul secolului al XVIII-lea a fost marcată de înmulţirea factoriilor, a concesiunilor în instalaţiile portuare, a forturilor şi bazelor de protecţie de pe coastă, căci acestea erau suficiente pentru a asigura singurul lucru pe

care imperialismul timpuriu îl urmărea în Asia – un comerţ sigur şi profitabil.

Portughezii au dominat acest comerţ în secolul al XVI-lea; puterea lor de foc distrugea totul în cale şi şi-au construit rapid un lanţ de baze şi factorii pe care s-a întemeiat primul imperiu global. La 12 ani după ce Vasco da Gama a sosit la Calicut, portughezii şi-au înfiinţat principala colonie din Oceanul Indian la vreo 300 de mile nord pe coasta de vest a Indiei, în Goa. Aceasta avea să devină atât un centru misionar, cât şi unul comercial; odată înfiinţat, Imperiul Portughez a sprijinit cu tărie propagarea credinţei, iar franciscanii au jucat un rol important aici. În 1513 primele vase portugheze au ajuns în Moluce, legendarele insule ale mirodeniilor, şi a început încorporarea în orizontul european a Indoneziei, a Asiei de Sud-Est şi a unor insule tocmai până la Timor. Patru ani mai târziu primele corăbii portugheze au ajuns în China şi au iniţiat relaţii directe de comerţ pe mare cu acest imperiu. Peste alţi zece ani li s-a permis să folosească Macao ca bază comercială; în 1557 au obţinut dreptul de a întemeia o aşezare permanentă aici.

Când Carol Quintul le-a cedat drepturile pe care Spania le revendicase ca rezultat al explorării insulele Moluce, păstrând doar Filipinele şi renunţând la orice interes în zona Oceanului Indian, portughezii au dobândit un monopol al imperiului oriental pentru următoarea jumătate de secol. Ulterior aveau să-l conecteze cu posesiunile lor din Brazilia şi Africa, văzându-şi bastioanele de peste mări ca puncte de sprijin ale unui imperiu comercial maritim.

Portughezii nu făceau comerţ doar între lumea exterioară şi Europa; erau multe altele de făcut şi ca transportatori între ţările asiatice. Covoarele persane ajungeau în India, cuişoarele din Moluce în China, arama şi argintul din Japonia în China, postavul indian în Siam (Thailanda), toate pe corăbii europene.

Portughezii şi succesorii lor au descoperit aici o sursă profitabilă de venit pentru a echilibra o parte din costurile balanţei comerciale nefavorabile a Europei în relaţiile cu Asia, ai cărei locuitori mult timp nu prea au vrut de la Europa decât argint. Singurii concurenţi serioşi pe mare erau arabii şi ei erau controlaţi eficient de escadrile portugheze care operau din bazele est-africane, de la Socotra, la intrarea în Marea Roşie, pe care o stăpâneau din 1507, de la Ormuz, de pe coasta nordică a intrării în Golful Persic, şi din Goa. Din aceste locuri, portughezii şi-au extins comerţul, ajungând în cele din urmă să facă negoţ în Marea Roşie până la Massawa şi capătul Golfului Persic, unde au înfiinţat o factorie la Basra. Îşi asiguraseră, de asemenea, unele privilegii în Birmania şi Siam şi în anii 1540 au fost primii europeni care au debarcat în Japonia. Această reţea era sprijinită de o diplomaţie bazată pe acorduri cu conducătorii locali şi pe superioritatea puterii de foc a portughezilor pe mare. Chiar dacă şi-ar fi dorit, nu ar fi putut să-şi dezvolte puterea la fel de mult şi pe uscat deoarece nu aveau destui oameni, astfel încât un imperiu comercial nu era doar o soluţie economică viabilă, ci şi singurul lucru care putea fi creat cu mijloacele disponibile.

Supremaţia Portugaliei în Oceanul Indian ascundea puncte slabe fundamentale: o lipsă de efective militare şi o bază financiară instabilă. A durat doar până la sfârşitul secolului, fiind apoi înlocuită de cea a

olandezilor, care au dus tehnica şi instituţiile imperiului comercial pe cele mai înalte culmi. Olandezii erau imperialiştii comerciali prin excelenţă, deşi în cele din urmă şi ei au ajuns să întemeieze colonii în Indonezia. Ocazia s-a ivit în 1580, când Portugalia a fost anexată de către Spania. Această schimbare i-a stimulat pe marinarii olandezi, excluşi acum din profitabilul comerţ bazat pe reexportarea mărfurilor orientale din Lisabona spre nordul Europei, care în cea mai mare parte fusese în mâinile lor. Fundalul Războiului de Optzeci de Ani cu Spania i-a stimulat şi mai mult să pătrundă în zone unde puteau face profituri în detrimentul Peninsulei Iberice. Ca şi portughezii, nu erau prea mulţi, nici două milioane de oameni, iar supravieţuirea lor depindea de o bază restrânsă; bogăţia comercială era, prin urmare, extrem de importantă pentru ei. Avantajele lor erau date de forţa de muncă din domeniul naval, de corăbiile, bogăţia şi experienţa acumulate datorită supremaţiei lor în domeniul pescuitului şi al transportului în apele nordice, în timp ce competenţa comercială pe plan intern facilita mobilizarea resurselor pentru noi proiecte. Olandezii au fost ajutaţi şi de o redresare simultană a arabilor, care au recucerit avanposturile din Africa de Est, la nord de Zanzibar, pe măsură ce puterea portughezilor slăbea ca urmare a anexării de către Spania.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea, prin urmare, s-a prăbuşit mare parte a Imperiului Portughez din Asia, fiind înlocuit de olandezi. Pentru o vreme, olandezii s-au stabilit şi ei în Pernambuco, regiunea producătoare de zahăr a Braziliei portugheze, deşi nu au fost capabili s-o păstreze. Principalul obiectiv al olandezilor erau insulele Moluce. O scurtă perioadă de călătorii individuale (65 în şapte ani, unele în zona Strâmtorii Magellan, altele în jurul Africii) a luat sfârşit în 1602, când, la iniţiativa Stărilor Generale, guvernul Provinciilor Unite, a fost întemeiată Compania Olandeză a Indiilor de Est, organizaţia care avea să se dovedească a fi instrumentul decisiv al supremaţiei comerciale olandeze din Asia.

Ca şi portughezii înaintea lor, funcţionarii companiei s-au folosit de diplomaţie în relaţiile cu conducătorii diferitelor teritorii pentru a exclude concurenţii, precum şi de un sistem de factorii. Cât de răi puteau fi olandezii cu rivalii lor s-a văzut în 1623, când zece englezi au fost ucişi la Ambyona; aceasta a pus capăt tuturor încercărilor englezilor de a se amesteca direct în comerţul cu mirodenii. Ambyona fusese una dintre primele baze portugheze pe care au pus mâna printr-o eliminare rapidă a intereselor portughezilor, dar abia în 1609, când un guvernator general rezident a fost trimis în insulele din Indiile de Est, a putut începe o reducere a principalelor forturi portugheze. Cea mai importantă dintre aceste operaţiuni a fost stabilirea reşedinţei autorităţilor olandeze la Jakarta (redenumită Batavia), în Java, unde avea să rămână până la sfârşitul stăpânirii coloniale olandeze. Aceasta a devenit centrul unei arii de colonizare, unde coloniştii olandezi se puteau baza pe sprijinul companiei în controlarea dură a forţei de muncă. Începuturile istoriei coloniilor olandeze sunt macabre, marcate de insurecţii, deportări, înrobiri şi exterminări. Comerţul transportatorilor locali –

şi al joncilor chinezeşti – a fost distrus în mod deliberat pentru a concentra toate sursele de profit în mâinile olandezilor.

Comerţul cu mirodenii spre Europa era în centrul atenţiei olandezilor şi profiturile erau uriaşe. În cea mai mare parte a secolului a reprezentat

peste două treimi din valorile încărcăturilor trimise înapoi spre Amsterdam. Dar olandezii au început de asemenea să-i înlocuiască pe portughezi în importantul comerţ est-asiatic. Nu au reuşit să-i alunge pe portughezi din Macao, deşi au trimis expediţii împotriva lor, dar au izbutit să se stabilească în Formosa, de unde au pus bazele unui comerţ indirect cu China continentală. În 1638 portughezii au fost alungaţi din Japonia şi olandezii le-au luat locul. În următoarele două decenii, portughezii au fost înlocuiţi de olandezi şi în Ceylon. Însă, după ce au reuşit să negocieze un monopol asupra comerţului cu Siamul, l-au pierdut în faţa altei puteri, Franţa.

Legătura Franţei cu această regiune a început accidental în 1660, când întâmplarea a făcut ca trei misionari francezi să ajungă în capitala Siamului.

Graţie înfiinţării de către aceştia a unei misiuni şi prezenţei unui sfetnic grec la curtea siameză, a urmat o misiune diplomatică şi militară franceză în 1685. Dar aceste începuturi promiţătoare au fost înghiţite de războiul civil şi Siamul a ieşit iarăşi din sfera de influenţă europeană pentru încă două secole.

La începutul secolului al XVIII-lea olandezii deţineau, astfel, supremaţia în Oceanul Indian şi Indonezia şi aveau un interes major în mările Chinei. Într-o măsură remarcabilă, se relua tiparul anterior al portughezilor, deşi mai rămăseseră unele avanposturi portugheze precum Goa şi Macao. Nucleul puterii olandeze era Strâmtoarea Malacca, de unde se răspândea prin Malaysia şi Indonezia, spre Formosa şi legăturile comerciale cu China şi Japonia şi către sud-est, spre crucialele insule Moluce. Această regiune se bucura acum de un comerţ intern atât de extins, încât începea să se autofinanţeze, fluxul monetar fiind asigurat de metalele preţioase din Japonia şi China, şi nu de cele din Europa, ca înainte. Mai spre vest, olandezii se stabiliseră şi la Calicut, în Ceylon şi la Capul Bunei Speranţe şi înfiinţaseră factorii în Persia. Deşi Batavia era un oraş de mari dimensiuni şi olandezii administrau plantaţii pentru a cultiva bunurile de care aveau nevoie, acesta era tot un imperiu comercial litoral sau insular, nu unul de dominaţie internă a zonei continentale. La urma urmelor, se baza pe puterea navală şi avea să slăbească – deşi nu avea să dispară – pe măsură ce puterea navală olandeză a fost depăşită.

Acest lucru începea să se întâmple în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Neverosimilul pretendent la supremaţie în Oceanul Indian era Anglia.

Englezii încercaseră de mult să intre în comerţul cu mirodenii. Existase o Companie a Indiilor de Est în timpul domniei lui Iacob I, dar eforturile agenţilor săi i-au costat scump şi atunci când au încercat să colaboreze cu olandezii, şi când s-au luptat cu ei. Rezultatul a fost că până în 1700 englezii îşi încheiaseră socotelile la est de Strâmtoarea Malacca. Ca şi olandezii în 1580, s-au confruntat cu nevoia de a schimba direcţia şi aşa au şi făcut. Deznodământul a fost cel mai important eveniment din istoria Marii Britanii între Reforma protestantă şi începutul industrializării, impunerea dominaţiei în India.

În India principalii rivali ai englezilor nu erau olandezii sau portughezii, ci francezii, şi ceea ce era în joc a devenit evident abia mult mai târziu. Creşterea puterii britanice în India a avut loc treptat. După fondarea

fortului St. George la Madras şi dobândirea Bombayului de la portughezi ca parte a zestrei reginei lui Carol al II-lea, englezii nu au pătruns mai departe în India până la sfârşitul secolului. Din primele lor avanposturi (Bombay era singurul teritoriu aflat în stăpânirea lor deplină) englezii făceau un comerţ cu cafea şi textile mai puţin fascinant decât negoţul olandez cu mirodenii, dar ale cărui valoare şi importanţă au crescut. Acesta le-a schimbat şi obiceiurile naţionale şi, prin urmare, societatea, aşa cum a demonstrat înfiinţarea unor cafenele în Londra. Curând au început să fie trimise corăbii din India spre China pentru ceai; până în 1700

englezii aveau o nouă băutură naţională şi un poet avea să celebreze curând ceea ce el numea „ceştile care înveselesc, dar nu îmbată”.

Aşa cum a arătat o înfrângere a forţelor Companiei Indiilor de Est în 1689, dominaţia militară în India nu avea să fie uşoară. Mai mult, nu era necesară prosperităţii. Compania nu dorea, prin urmare, să lupte dacă putea evita acest lucru. Deşi la sfârşitul secolului s-a făcut o achiziţie importantă, când Companiei i s-a permis să ocupe fortul William, pe care îl construise la Calcutta, în 1700

directorii au respins ideea de a obţine noi teritorii sau de a întemeia colonii în India, considerând-o de-a dreptul nerealistă. Însă toate prejudecăţile aveau să se schimbe odată cu prăbuşirea Imperiului Mogul după moartea lui Aurangzeb în

1707. Consecinţele au devenit vizibile treptat, dar efectul lor total a fost că India s-a dezintegrat într-o mulţime de state autonome, fără nicio putere dominantă.

Imperiul Mogul avusese deja, înainte de 1707, probleme din cauza castei mahratta. De asemenea, tendinţele centrifuge ale imperiului îi favorizaseră dintotdeauna pe nanabi, guvernatorii de provincii, iar puterea era din ce în ce mai evident împărţită între ei şi mahratta. Adepţii sikhismului asigurau un al treilea centru de putere. Apărând iniţial ca o sectă hindusă, în secolul al XVI-lea, ei se întorseseră împotriva mogulilor, dar se îndepărtaseră şi de hinduismul ortodox, devenind, practic, o a treia religie, pe lângă acesta şi islam. Adepţii sikhismului formau o frăţie militară, nu aveau caste şi erau cât se poate de capabili să-şi apere interesele într-o perioadă de dezbinare. În cele din urmă a apărut un imperiu sikh în nord-vestul Indiei care avea să dăinuie până în 1849. Între timp, în secolul al XVIII-lea, au apărut semnele unei polarităţi tot mai mari între hinduşi şi musulmani. Hinduşii s-au retras mai mult în propriile comunităţi, întărind practicile ritualice, care îi diferenţiau public. Musulmanii au făcut la fel. Pe fondul acestei dezbinări în creştere, sub conducerea unei administraţii militare şi civile mogule conservatoare şi învechite, a avut loc şi o invazie persană în anii 1730, însoţită de pierderi teritoriale.

În această situaţie, o intervenţie străină era foarte tentantă. Privind retrospectiv, pare remarcabil faptul că atât britanicilor, cât şi francezilor le-a luat atât de mult timp ca să profite; chiar şi în anii 1740 Compania Britanică a Indiilor de Est încă era mai puţin bogată şi puternică decât cea olandeză. Această amânare este o dovadă a importanţei care încă se acorda comerţului ca scop principal al lor. Atunci când au început să intervină, în mare măsură motivaţi de ostilitatea faţă de francezi şi de teama de ceea ce puteau face aceştia, britanicii aveau mai multe avantaje

importante, deşi nu se gândeau încă la un imperiu. Având o factorie la Calcutta, se aflau la poarta de acces spre acea parte a Indiei care putea fi premiul cel mare – Bengalul şi cursul inferior al Gangelui. Asiguraseră comunicaţiile maritime cu Europa, graţie puterii navale britanice, iar la Londra miniştrii îi ascultau pe comercianţii Companiei Indiilor de Est în timp ce omologii lor nu îi ascultau pe negustorii francezi la Versailles. Francezii erau concurenţii potenţiali cei mai periculoşi ai Marii Britanii, dar atenţia guvernului lor tindea să fie mereu distrasă de angajamentele sale de pe continentul european. În fine, britanicilor le lipsea zelul misionar; acest lucru era adevărat în accepţiunea îngustă că interesul protestanţilor faţă de misiuni în Asia s-a manifestat mai târziu decât cel al catolicilor şi, în sens mai larg, că nu aveau dorinţa nestăpânită de a se amesteca în obiceiurile sau instituţiile locale, ci voiau doar – oarecum ca şi mogulii – să ofere o structură generală a puterii în cadrul căreia indienii să-şi poată duce viaţa aşa cum doreau, iar în acest timp comerţul de pe urma căruia profita Compania să înflorească netulburat. Imperiul s-a născut din posibilităţile de afaceri, nu invers.

Calea spre un viitor imperial trecea prin politica indiană. Sprijinul acordat unor prinţi indieni rivali a fost prima formă de conflict, indirectă, dintre francezi şi britanici. În 1744 aceasta a dus pentru prima dată la o luptă armată între forţele britanice şi cele franceze în Carnatic, regiunea de coastă din sud-est. India fusese atrasă irezistibil în conflictul mondial dintre britanici şi puterea franceză.

Războiul de Şapte Ani (1756-1763) a fost decisiv. Înainte de izbucnirea acestuia, s-au purtat lupte aproape continue în India, chiar şi în perioada în care Franţa şi Marea Britanie erau, oficial, în relaţii de pace după 1748. Cauza francezilor prosperase sub conducerea unui strălucit administrator colonial francez din Carnatic, Dupleix, care i-a alarmat foarte tare pe britanici extinzând dominaţia francezilor în rândul unor prinţi locali făcând uz de forţă şi de diplomaţie. Dar acesta a fost rechemat în Franţa şi Compania Franceză a Indiilor nu avea să se bucure de tot sprijinul guvernului metropolitan de care avea nevoie pentru a se impune ca noua putere supremă. Când a izbucnit din nou războiul, în 1756, nababul din Bengal a atacat şi a capturat Calcutta. Felul cum i-a tratat pe prizonierii săi englezi, dintre care mulţi au murit sufocaţi în legendara „Gaură neagră”, a pus paie pe foc. Armata Companiei Indiilor de Est, comandată de angajatul acesteia, Robert Clive, a recucerit oraşul aflat în mâinile nababului, a ocupat enclava franceză Chandernagore şi apoi, pe 22 iunie 1757, a înfrânt armatele mult mai numeroase ale nababului la Plassey, aflat la aproximativ 100

de mile de Calcutta, pe Hooghly.

Nu a fost o luptă foarte sângeroasă (armata nababului a fost mituită), dar a fost una dintre bătăliile decisive din istoria lumii. Ea le-a deschis britanicilor calea spre controlul asupra Bengalului şi a veniturilor acestuia. Pe acestea s-a bazat distrugerea puterii franceze în Carnatic; astfel, s-a deschis calea spre alte cuceriri teritoriale care au dus, inexorabil, la un viitor monopol britanic asupra Indiei. Nimeni nu plănuise asta. Guvernul britanic, este adevărat, începuse să înţeleagă ce însemna o ameninţare la adresa comerţului şi a trimis un batalion de trupe permanente pentru a ajuta Compania; gestul este cu atât mai semnificativ, deoarece recunoştea

faptul că exista un interes naţional, dar şi din cauza dimensiunilor reduse ale acestui efort militar. Un număr extrem de redus de trupe europene cu artilerie terestră putea fi decisiv. Soarta Indiei depindea acum de cei câţiva soldaţi ai Companiei, europeni şi instruiţi în Europa, şi de calităţile diplomatice şi perspicacitatea agenţilor săi. Pe această bază îngustă şi pe nevoia de guvernare într-o Indie care se dezintegra aveau să fie construite Indiile Britanice.

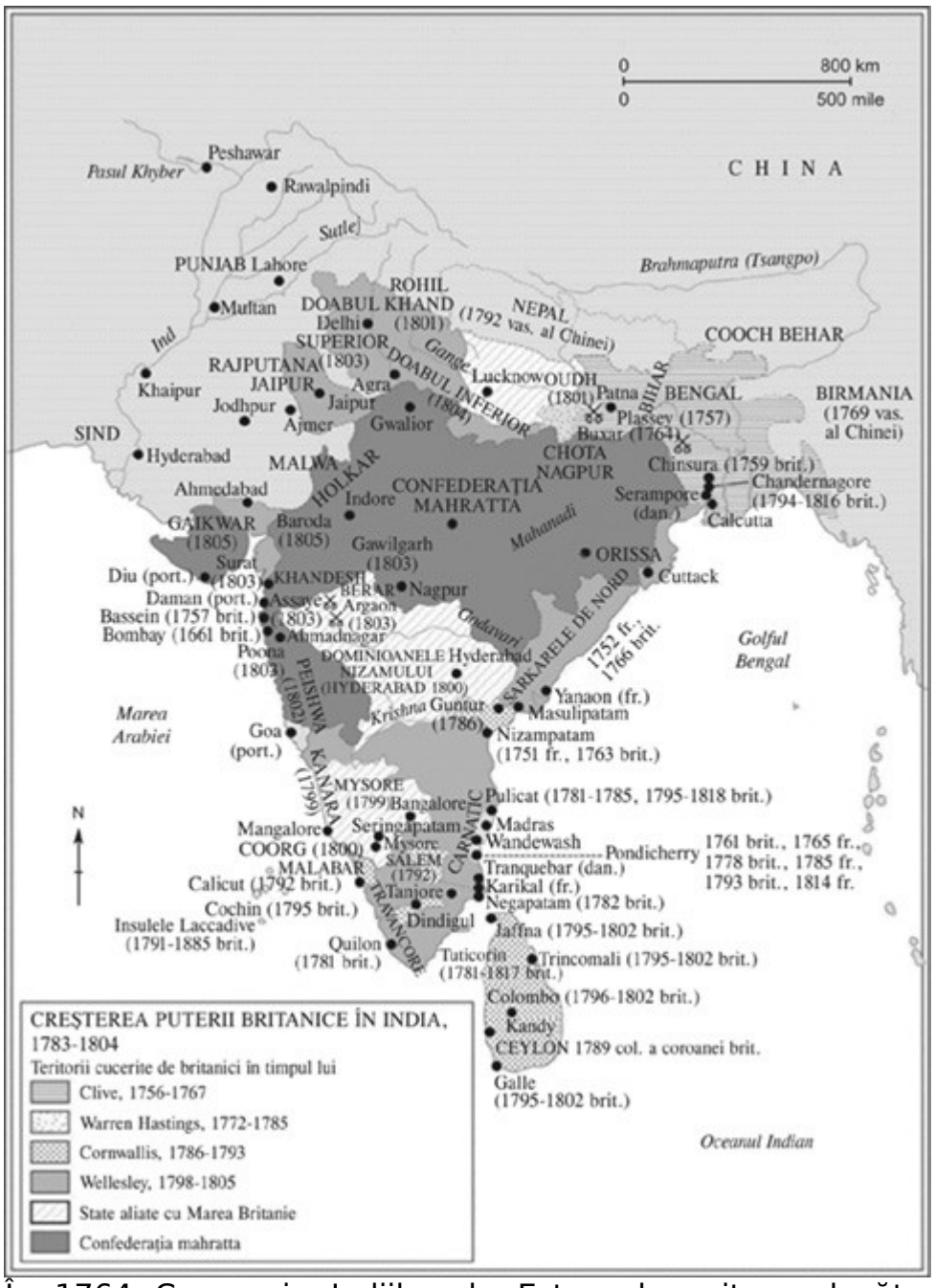

În 1764 Compania Indiilor de Est a devenit conducătorul oficial al Bengalului. Aceasta nu fusese în niciun caz intenţia directorilor Companiei, care nu căutau să guverneze, ci să facă negoţ. Totuşi, dacă Bengalul putea asigura banii pentru guvernarea sa, atunci această povară putea fi asumată. Nu mai erau acum decât câteva baze izolate ale francezilor; pacea din 1763 permitea existenţa a cinci factorii cu condiţia ca acestea să nu fie fortificate. În 1769 Compania Franceză a Indiilor a fost

desfiinţată. La scurt timp după aceea, britanicii au cucerit Ceylonul de la olandezi, scena fiind pregătită pentru un exemplu unic de imperialism.

Calea avea să fie lungă şi mult timp a fost urmată cu reticenţă, dar Compania Indiilor de Est a fost treptat forţată de problemele legate de venituri şi de haosul administraţiilor locale din teritoriile limitrofe să-şi extindă protecţia guvernamentală. Punerea pe planul secund a rolului în esenţă comercial al Companiei a dăunat afacerii. Ea le-a dat, de asemenea, angajaţilor şi mai multe ocazii de a-şi garnisi punga. Acest lucru a atras interesul politicienilor britanici, care mai întâi au limitat puterile directorilor Companiei, apoi au adus-o ferm sub controlul coroanei, înfiinţând în 1784 un sistem de „dublă comandă" în India ce avea să persiste până în 1858. Aceeaşi lege conţinea prevederi împotriva amestecului în afacerile locale; guvernul britanic spera la fel de mult ca şi Compania să evite pe cât posibil rolul de putere imperială în India. Dar exact asta s-a întâmplat în următoarea jumătate de secol, pe măsură ce au urmat şi mai multe anexări. Calea spre ceea ce avea să fie absolutismul luminat al Indiilor Britanice în secolul al XIX-lea era deschisă. India era complet diferită de orice alt teritoriu dependent dobândit până atunci de un stat european, în sensul că sute de milioane de supuşi aveau să fie adăugaţi imperiului fără ca nimeni – în afară de câţiva vizionari, şi asta foarte târziu – să anticipeze o convertire sau asimilare a acestora.

Caracterul structurii imperiale britanice avea să fie transformat profund de această situaţie, la fel ca şi strategia, diplomaţia, modelele comerţului exterior şi, în cele din urmă, chiar şi perspectiva britanicilor.

Cu excepţia Indiei şi a Indoneziei olandeze, nici o altă achiziţie teritorială din Asia în aceste secole nu s-ar putea compara cu acapararea de către europeni a unor suprafeţe uriaşe în Americi. Debarcarea lui Columb fusese urmată de o explorare relativ rapidă şi completă a principalelor insule din „Indiile de Vest". A devenit curând limpede că cucerirea teritoriilor americane era tentant de uşoară în comparaţie cu luptele purtate pentru a câştiga Africa de Nord de la mauri, care urmaseră imediat cuceririi Granadei şi sfârşitului Reconquistei în Spania continentală. Colonizarea a făcut rapid progrese, mai ales în Hispaniola şi Cuba.

Piatra de temelie a primei catedrale din Americi a fost pusă în 1523; spaniolii, aşa cum trebuiau să indice oraşele pe care le construiau, nu intenţionau să mai plece.

Prima lor universitate (din acelaşi oraş, Santo Domingo) a fost înfiinţată în 1538, iar prima tiparniţă a intrat în funcţiune în Mexic în anul următor.

Coloniştii spanioli căutau pământ ca agricultori şi aur ca speculanţi. Nu aveau concurenţi şi, într-adevăr, cu excepţia Braziliei, povestea pătrunderii în America Centrală şi de Sud rămâne exclusiv spaniolă până la sfârşitul secolului al XVI-lea. Primii spanioli din insule au fost adesea membri ai micii nobilimi castiliene, săraci, duri şi ambiţioşi. Când s-au îndreptat spre continent, erau în căutare de pradă, deşi vorbeau şi despre mesajul Crucii şi despre gloria coroanei Castiliei. Prima pătrundere pe continent avusese loc în Venezuela în 1499. Apoi, în 1513, Vasco de Balboa a străbătut istmul Panamá şi europenii au descoperit Oceanul Pacific. În timpul expediţiei sale s-au construit case şi s-au plantat culturi; începuse epoca conchistadorilor. Unul dintre aceştia, ale cărui aventuri au fascinat iremediabil posteritatea a fost Hernán Cortés. La sfârşitul anului 1518 a

părăsit Cuba însoţit de câteva sute de oameni. Respingea în mod deliberat autoritatea guvernatorului acesteia şi ulterior şi-a justificat faptele prin prăzile pe care le-a adus coroanei. După ce a acostat pe coasta Veracruzului, în februarie 1519, şi-a incendiat corăbiile pentru a se asigura că oamenii săi nu aveau să dea înapoi, după care s-a îndreptat spre înaltul Podiş Mexican din partea centrală, marş ce avea să dea naştere uneia dintre cele mai dramatice poveşti din întreaga istorie a imperialismului. Când au ajuns în oraşul Tenochtitlán, au fost uluiţi de civilizaţia pe care au găsit-o aici. Pe lângă belşugul de aur şi pietre preţioase, era situat într-o zonă potrivită tipului de agricultură cu care erau obişnuiţi castilienii.

Deşi cei care îl însoţeau pe Cortés erau puţini la număr, iar cucerirea Imperiului Aztec, care domina podişul central, a fost eroică, ei au avut de partea lor unele avantaje importante şi foarte mult noroc. Oamenii pe care i-au atacat erau primitivi din punct de vedere tehnologic, se lăsau uşor impresionaţi de praful de puşcă, oţelul şi caii pe care conchistadorii îi aduseseră cu ei, iar aztecii nu prea au opus rezistenţă din cauza sentimentului apăsător că Hernán Cortés ar putea fi o încarnare a zeului lor, pe care îl aşteptau să se reîntoarcă într-o bună zi. De asemenea, aztecii erau foarte sensibili la bolile importate. Mai mult, erau ei înşişi o rasă exploatatoare şi crudă; supuşii lor indieni i-au primit cu bucurie pe noii cuceritori ca pe nişte eliberatori sau, cel puţin, ca pe nişte noi stăpâni.

Circumstanţele i-au avantajat, astfel, pe spanioli. Cu toate acestea, duritatea, curajul şi cruzimea lor au fost în cele din urmă factorii decisivi.

În 1531 Francisco Pizarro a pornit şi el să cucerească Perú. Aceasta a fost o realizare şi mai remarcabilă decât cucerirea Mexicului şi, dacă se poate spune aşa, a demonstrat şi mai cumplit rapacitatea şi cruzimea conchistadorilor. Colonizarea noului imperiu a început în anii 1540 şi aproape imediat s-a făcut una dintre cele mai importante descoperiri din istorie în domeniul minereurilor: un munte de argint la Potosí, care avea să fie principala sursă de metal preţios pentru Europa în următoarele trei secole.

În 1700, Imperiul Spaniol din Americi acoperea oficial o suprafaţă imensă, de la actualul New Mexico până la Río de la Plata. Prin Panamá şi Acapulco, era legat pe mare de spaniolii din Filipine. Totuşi, această acoperire geografică uriaşă era înşelătoare. Teritoriile californiene, texane şi mexicane de la nord de Rio Grande erau foarte slab populate; în cea mai mare parte, ocupaţia însemna câteva forturi şi factorii şi un număr ceva mai mare de misiuni. Mai spre sud, nici actualul teritoriu al statului Chile nu era bine colonizat. Regiunile cele mai importante şi mai dens populate erau trei la număr: Noua Spanie (cum era numit Mexicul), care a devenit rapid cea mai dezvoltată regiune a Americii hispanice; Perú, care era important pentru minele sale şi intens ocupat; şi unele dintre insulele mai mari şi colonizate de mult din Caraibe. Unele regiuni care nu erau potrivite pentru colonizarea de către spanioli au fost mult timp neglijate de administraţie.

Indiile erau guvernate de viceregi în Mexic şi la Lima, regate înfrăţite cu Castilia şi Aragónul, vasale coroanei Castiliei. Fiecare avea o curte regală prin intermediul căreia regele îşi exercita autoritatea direct. Acest lucru a impus, în teorie, un înalt grad de centralizare; în practică, geografia şi topografia anulau cu totul o astfel de pretenţie. Noua Spanie sau Perú erau

imposibil de controlat strict din Spania cu comunicaţiile disponibile la vremea aceea. Viceregii şi căpitanii generali de sub conducerea acestora se bucurau de o independenţă *de facto* în activităţile lor zilnice. Dar coloniile puteau fi conduse de Madrid pentru avantajele fiscale şi, într-adevăr, dintre puterile care au colonizat emisfera vestică, spaniolii şi portughezii au fost singurii care, mai bine de un secol, au reuşit nu doar să facă posesiunile lor din Americi să se întreţină singure, ci şi să trimită un profit net în metropolă. Acest lucru se datora în mare măsură fluxului de metale preţioase. După 1540 argintul s-a revărsat dincolo de Atlantic, fiind irosit, din nefericire pentru Spania, în războaiele lui Carol Quintul şi Filip al II-lea. Până în 1650, 16.000 de tone de argint ajunseseră în Europa, ca să nu mai vorbim de cele 180 de tone de obiecte din aur.

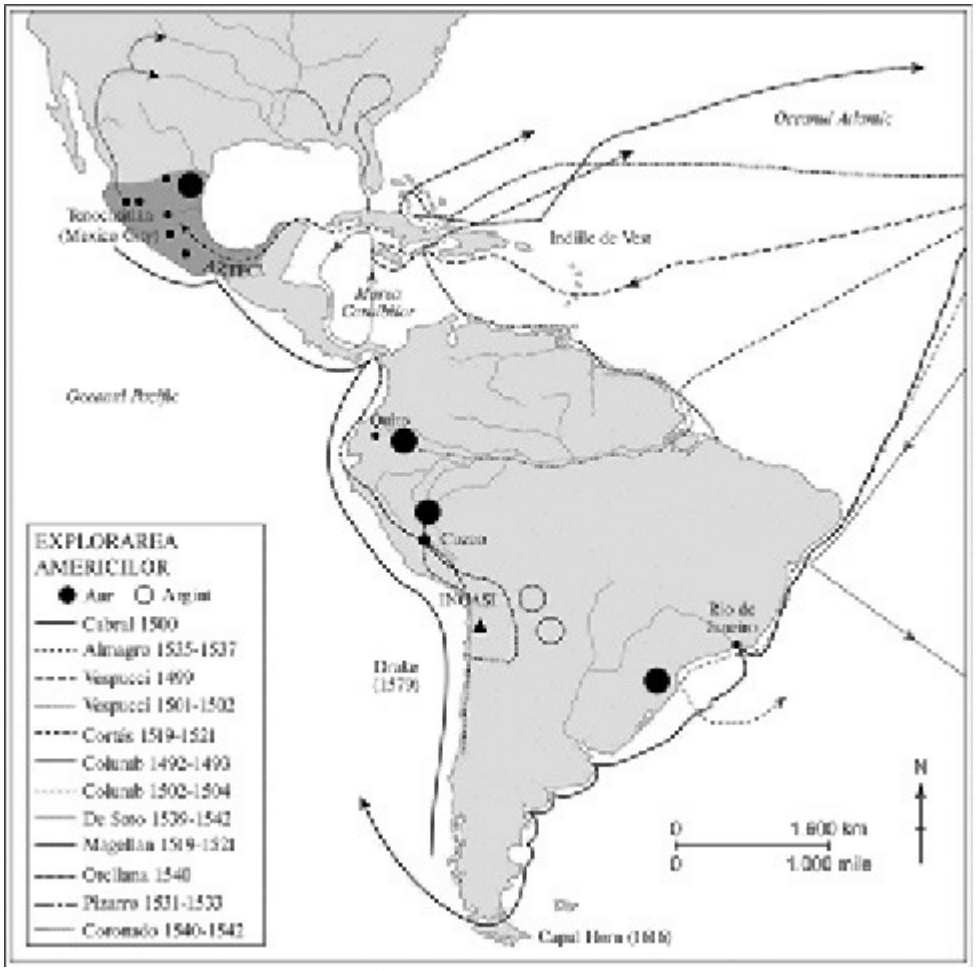

Este dificil de spus dacă Spania a avut şi alte beneficii economice.

Asemenea altor puteri colonizatoare ale epocii, credea că comerţul nu putea exista decât la un nivel limitat; astfel, comerţul cu coloniile sale trebuia să-i fie rezervat exclusiv ei, prin reglementări şi prin forţa armelor. Mai mult, ea mai susţinea o accepţiune comună a teoriei economice coloniale iniţiale, şi anume perspectiva conform căreia coloniilor nu trebuia să li se permită să dezvolte industrii care ar fi putut reduce oportunităţile disponibile pentru ţara-mamă pe pieţele acestora. Din nefericire, Spania a reuşit mai puţin decât alte ţări să profite de această situaţie.

Deşi au împiedicat dezvoltarea altor industrii în America în afară de procesarea recoltelor agricole, minerit şi meşteşuguri, autorităţile spaniole erau din ce în ce mai puţin capabile să-i ţină pe comercianţii străini

(interlopii, cum au ajuns să fie numiţi) la distanţă de teritoriile lor. Coloniştii spanioli au început curând să-şi dorească ceea ce Spania metropolitană nu le putea oferi – sclavi, în principal. În afară de minerit, economia insulelor şi a Noii Spanii se baza pe agricultură.

Insulele au ajuns să depindă în scurt timp de sclavie; în coloniile de pe continent, o guvernare spaniolă care nu era dispusă să accepte înrobirea populaţiilor cucerite a dezvoltat alte mecanisme pentru a asigura forţa de muncă. Primul, iniţiat în insule şi extins şi în Mexic, era un fel de stăpânire feudală: un spaniol primea o *encomienda*, un grup de sate asupra căruia îşi extindea protecţia în schimbul unei părţi din forţa lor de muncă. Efectul general nu era întotdeauna uşor de deosebit de iobăgie sau chiar de sclavie, care a ajuns curând să însemne sclavia africanilor.

Prezenţa încă de la început a unor populaţii indigene precoloniale numeroase care să furnizeze mână de lucru a contribuit la fel de mult ca şi natura puterii de ocupaţie la diferenţierea colonialismului din America Centrală şi de Sud de cel din Nord. Secolele de ocupaţie maură îi obişnuiseră pe spanioli cu ideea traiului într-o societate multirasială. Curând în America Latină a apărut o populaţie metisă. În Brazilia, pe care portughezii au câştigat-o în final de la olandezi după ce s-au războit 30 de ani, au existat multe relaţii interrasiale, atât cu populaţiile indigene, cât şi cu populaţia tot mai numeroasă de sclavi negri, care începuseră să fie importaţi în secolul al XVI-lea pentru a munci pe plantaţiile de trestie-de-zahăr. Nici în Africa portughezii nu au părut deranjaţi de relaţiile interrasiale, iar lipsa segregaţiei se presupune că a fost o trăsătură paliativă a imperialismului portughez.

Totuşi, deşi crearea unor societăţi mixte din punct de vedere rasial pe suprafeţe uriaşe a fost una dintre moştenirile durabile ale imperiilor spaniol şi portughez, aceste societăţi erau stratificate în funcţie de rasă. Clasele dominante au fost întotdeauna formate din cei originari din Peninsula Iberică şi creoli, născuţi în colonii, urmaşi ai coloniştilor europeni. Odată cu trecerea timpului, aceştia din urmă au ajuns să aibă sentimentul că primii, numiţi *peninsulares*, îi excludeau din poziţii-cheie şi le erau potrivnici. De la creoli începeau gradaţiile obscure ale amestecului de rase, până la cei mai săraci şi mai oprimaţi: indienii de rasă pură şi sclavii africani. Deşi unele limbi indiene au supravieţuit, adesea graţie eforturilor depuse de misionarii spanioli, limbile dominante pe continent au devenit, bineînţeles, cele ale cuceritorilor.

Această schimbare a limbii a fost cea mai importantă influenţă formativă care a contribuit la unificarea culturală a continentului, deşi a mai existat una de o importanţă comparabilă: romano-catolicismul. Biserica a jucat un rol uriaş în deschiderea Americii spaniole (şi portugheze). Conducerea a fost preluată încă din primii ani de misionarii unor ordine religioase – franciscani, în special – dar timp de trei secole succesorii acestora au continuat să muncească intens la civilizarea amerindienilor. Ei scoteau indieni din triburile şi satele lor, îi iniţiau în creştinism şi îi învăţau limba latină (de multe ori, la început călugării nu îi lăsau să înveţe spaniola, ca să nu poată fi corupţi de către colonişti), îi îmbrăcau în pantaloni şi îi trimiteau înapoi să răspândească lumina şi în rândul compatrioţilor lor. Aşezările misionare de la frontieră au determinat forma ţărilor care aveau să ia fiinţă abia peste sute de ani. Nu prea au

întâmpinat rezistenţă. Mexicanii, de exemplu, au adoptat cu entuziasm cultul Fecioarei Maria, asimilând-o cu zeiţa aztecă Tonantzin.

Cu bune şi cu rele, Biserica s-a considerat încă de la început protectoarea supuşilor indieni ai coroanei Castiliei. Efectul final urma să se facă simţit abia după ce, de-a lungul secolelor, aveau să se producă schimbări importante ale centrului de greutate demografic din cadrul comuniunii romane, dar a avut multe implicaţii vizibile cu mult înainte. În 1511 a fost ţinută (de un dominican) prima predică împotriva modului în care spaniolii îi tratau pe noii lor supuşi la Santo Domingo. De la bun început, monarhia a proclamat că are o misiune creştină şi morală în Lumea Nouă. S-au dat legi pentru protecţia indienilor şi oamenilor Bisericii li se cerea sfatul cu privire la drepturile acestora şi la ce se putea face pentru a le asigura. În 1550 a avut loc un eveniment extraordinar, atunci când guvernul regal a organizat o dezbatere teologică şi filosofică pe marginea principiilor pe baza cărora aveau să fie guvernate popoarele Lumii Noi. Dar America era departe, iar aplicarea legilor era dificilă. A fost cu atât mai greu ca drepturile populaţiei indigene să fie protejate atunci când o scădere catastrofală a acesteia a creat un deficit de forţă de muncă. Primii colonişti aduseseră variola în Caraibe (sursa originară a acesteia pare să fi fost Africa) şi unul dintre oamenii lui Cortés a dus-o pe continent; aceasta a fost, probabil, principala cauză a dezastrului demografic din primul secol al Imperiului Spaniol în America.

Biserica, între timp, făcea eforturi aproape continue de a-i converti pe băştinaşi (doi franciscani au botezat 15.000 de indieni într-o singură zi la Xocimilcho), pentru a le asigura apoi protecţia misiunii şi a parohiei. Alţii insistau mereu pe lângă coroană. Numele unuia, Bartolomé de Las Casas, un misionar dominican, nu poate fi trecut cu vederea. Sosise ca simplu colonist, a devenit primul preot hirotonisit în Americi şi după aceea, ca teolog şi episcop, a încercat toată viaţa să influenţeze guvernul lui Carol Quintul, nu fără succes. A ajuns să le refuze iertarea păcatelor, chiar şi la ultima împărtăşanie, celor care mărturiseau că nu îi trataseră bine pe indieni şi pleda împotriva oponenţilor săi cu argumente în întregime medievale. Presupunea, ca Aristotel, că unii oameni erau sclavi „prin natura lor” (avea şi el nişte sclavi negri), dar nega faptul că indienii se numărau printre aceştia. Avea să rămână în istorie, în mod anacronic, ca unul dintre primii critici ai colonialismului, în mare măsură ca urmare a felului în care au fost folosite scrierile sale, 200 de ani mai târziu, de un publicist iluminist.

Timp de secole, predicile şi ritualurile Bisericii au fost, practic, singura cale de acces spre cultura europeană pentru ţăranul amerindian, căruia unele dintre trăsăturile catolicismului i se păreau uşor de înţeles şi cu care se putea identifica.

Doar câţiva au avut acces la o educaţie europeană; Mexicul a avut un episcop indigen abia în secolul al XVII-lea, iar educaţia, cu excepţia preoţiei, nu îl ducea pe ţăran mai departe de catehism. De fapt, în ciuda dăruirii multor clerici, Biserica avea tendinţa de a rămâne una importată, colonială. În mod ironic, chiar încercările unor clerici de a-i proteja pe creştinii indigeni au avut efectul de a-i izola (de exemplu, refuzând să-i înveţe spaniola) de integrarea cu cei care deţineau puterea în societăţile lor.

Poate că acest lucru a fost inevitabil. Monopolul catolicismului în America spaniolă şi portugheză era menit să reprezinte un grad mare de identificare a Bisericii cu structura politică: era o consolidare importantă a unui aparat administrativ dispersat, şi nu doar zelul cruciat i-a împins pe spanioli să facă prozeliţi. Curând a fost instituită Inchiziţia în Noua Spanie şi Biserica Contrareformei a fost cea care a modelat catolicismul american la sud de Rio Grande. Acest lucru a avut consecinţe importante mult mai târziu; deşi unii preoţi aveau să joace roluri semnificative în mişcările revoluţionare şi de independenţă din America de Sud şi deşi în secolul al XVIII-lea iezuiţii aveau să-şi atragă mânia coloniştilor portughezi şi a guvernului Braziliei din cauza eforturilor lor de a-i proteja pe băştinaşi, Bisericii nu i-a fost niciodată uşor, ca organizaţie, să adopte o atitudine progresistă. Pe termen foarte lung, acest lucru a însemnat că în politica Americii Latine independente liberalismul avea să fie asociat cu anticlericalismul, la fel ca în Europa catolică, ceea ce era într-un contrast puternic cu societatea caracterizată de pluralism religios care prindea rădăcini la acea vreme în America de Nord britanică.

În ciuda afluxului spectaculos de metale preţioase din coloniile continentale, insulele din Caraibe au avut cea mai mare importanţă economică pentru Europa în aproape toată perioada de început a epocii moderne. Această importanţă avea la bază produsele lor agricole, mai presus de toate zahărul, introdus pentru prima dată în Europa de arabi, în Sicilia şi Spania, şi dus apoi de europeni mai întâi în Madeira şi Canare, iar apoi în Lumea Nouă. Şi Caraibele, şi Brazilia au fost transformate economic de această cultură. Omul medieval îşi îndulcise hrana cu miere; în 1700, zahărul, deşi încă scump, le devenise necesar europenilor.

Constituia, alături de tutun, lemnul de esenţă tare şi cafea, principalul produs al insulelor şi baza înfloritorului comerţ cu sclavi africani. Luate împreună, aceste exporturi le confereau proprietarilor de plantaţii o importanţă deosebită în afacerile ţărilor lor de origine.

Povestea agriculturii practicate pe scară largă în Caraibe a început cu coloniştii spanioli, care au început rapid să cultive fructe (aduse din Europa) şi să crească animale. Când au introdus orezul şi trestia-de-zahăr, producţia a stagnat mult timp din cauza deficitului de forţă de muncă, pe măsură ce populaţiile indigene ale insulelor erau decimate de brutalitatea europenilor şi de bolile aduse de aceştia. Următoarea fază economică a fost apariţia unor domenii parazitare: pirateria şi contrabanda. Deşi spaniolii au ocupat cele mai mari insule din Caraibe

— Antilele Mari – sute de insule mici au rămas neocupate, majoritatea la marginea Atlanticului. Acestea au atras atenţia unor căpitani englezi, francezi şi olandezi care le-au folosit drept baze de unde prădau corăbiile spaniole ce plecau din Noua Spanie spre casă şi pentru contrabanda cu coloniştii spanioli amatori de mărfurile pe care le ofereau. Au apărut aşezări europene şi pe coasta Venezuelei, unde se găsea sare pentru conservarea cărnii. Pe drumurile deschise de câţiva indivizi, au urmat iniţiativele statelor sub forma unor concesiuni ale coroanei engleze şi ale Companiei Olandeze a Indiilor de Vest în secolul al XVII-lea.

Englezii căutau de zeci de ani locuri potrivite pentru ceea ce contemporanii numeau „plantaţii” – respectiv, aşezări coloniale – în Lumea Nouă. Au încercat mai întâi pe continentul nord-american. Apoi, în anii

1620, au întemeiat primele lor aşezări durabile în Indiile de Vest, pe Saint Christopher din Insulele de sub Vânt, şi în Barbados. Amândouă au prosperat; în 1630 Saint Christopher avea aproximativ 3.000 de locuitori şi Barbadosul vreo 2.000. Succesul lor se datora tutunului, drogul care, potrivit unora, împreună cu sifilisul (despre care se crede că exista în Europa, la Cádiz, în 1493) şi automobilul ieftin, a fost răzbunarea Lumii Noi pe cea Veche pentru că a violat-o. Aceste colonii producătoare de tutun au ajuns rapid să aibă o importanţă deosebită pentru Anglia, nu doar datorită veniturilor din taxe vamale pe care le asigurau, ci şi deoarece noua creştere a populaţiei în Caraibe stimula cererea de bunuri exportate şi oferea noi ocazii de a se amesteca în comerţul Imperiului Spaniol. Curând englezilor li s-au alăturat şi francezii în această afacere profitabilă, aceştia ocupând Insulele Vântului, iar englezii restul Insulelor de sub Vânt. În anii 1640, în Indiile de Vest erau aproximativ 7.000 de francezi şi peste 50.000 de englezi.

După aceea valul emigraţiei englezilor spre Lumea Nouă a fost deviat spre America de Nord, iar Indiile de Vest nu aveau să mai atingă niciodată cifre atât de ridicate de colonişti albi. Aceasta şi pentru că trestia-de-zahăr, ca şi tutunul, devenise o cultură de bază. Tutunul poate fi produs economic, în cantităţi mici; prin urmare, favorizase înmulţirea fermelor mici şi dezvoltarea unei populaţii numeroase de imigranţi europeni. Zahărul era economic doar dacă trestia era cultivată pe suprafeţe mari; era potrivit pentru marile plantaţii, unde trebuiau să muncească mulţi oameni, iar aceşti lucrători erau probabil sclavi negri, dat fiind declinul populaţiei locale din secolul al XVI-lea. Olandezii aduceau sclavii şi aspirau la genul de monopol comercial general în emisfera vestică pe care îl aveau în Asia de Est, operând dintr-o bază înfiinţată la gurile fluviului Hudson, Noul Amsterdam. Acesta a fost începutul unor mari schimbări demografice în Caraibe. În 1643 Barbadosul avea 37.000 de locuitori albi şi doar 6.000 de sclavi africani; în 1660 aceştia din urmă ajunseseră la peste 50.000.

Odată cu apariţia zahărului, coloniile franceze din Guadelupa şi Martinica au devenit mai importante şi voiau şi ele sclavi. Începuse un proces complex de dezvoltare. Piaţa uriaşă şi în expansiune din Caraibe pentru sclavi şi mărfuri importate din Europa s-a adăugat celei reprezentate de un Imperiu Spaniol tot mai incapabil să-şi apere monopolul economic. Aceasta a definit rolul Indiilor de Vest în relaţiile puterilor europene în secolul următor. Ele au fost mult timp afectate de dezordini, Caraibele fiind o zonă de confluenţă a frontierelor coloniale cu măsuri de control insuficiente, de unde se puteau obţine câştiguri importante (la un moment dat un căpitan olandez a capturat marea flotă care ducea acasă, în Spania, comorile adunate în anul acela din Indii). Nu este de mirare că ele au devenit teritoriul clasic, ba chiar legendar al piraţilor, a căror perioadă de glorie a fost ultimul sfert al secolului al XVII-lea. Treptat, marile puteri şi-au soluţionat disputele, ajungând la acorduri acceptabile, dar acesta avea să fie un proces de lungă durată. Între timp, în secolul al XVIII-lea, Indiile de Vest şi Brazilia au asigurat cea mai mare piaţă pentru sclavi şi au sprijinit în cea mai mare parte acest comerţ. Odată cu trecerea timpului, acesta a devenit parte integrantă şi a unei alte economii, pe lângă cele ale Europei, Africii şi Noii Spanii: cea a noii Americi de Nord.

Mult timp, după toate standardele teoriei coloniale clasice, colonizarea Americii de Nord nu a fost nici pe departe la fel de atractivă precum stabilirea în America Latină sau în Caraibe, ca să nu mai vorbim de bogăţiile din Asia. Aici nu s-au descoperit metale preţioase şi, cu toate că în nord se găseau blănuri, nu părea că în această regiune mai există alte lucruri pe care Europa să şi le dorească.

Totuşi, nu prea era de ales, dat fiind monopolul spaniolilor în sud, şi multe naţiuni şi-au încercat norocul. Expansiunea spaniolilor la nord de Rio Grande nu trebuie să ne preocupe, deoarece nu a fost un proiect serios, ci mai degrabă un exerciţiu misionar, în timp ce importanţa Floridei spaniole era strategică, deoarece asigura o oarecare protecţie a comunicaţiilor spaniolilor cu Europa pe ruta nordică, prin Caraibe. Colonizarea coastei Atlanticului a atras alţi europeni. Pentru scurtă vreme a existat chiar şi o Nouă Suedie, care şi-a ocupat locul lângă Noua Olandă, Noua Anglie şi Noua Franţă.

Motivele colonizării Americii de Nord erau adesea cele care operau şi în alte părţi, deşi zelul misionar cruciat al mentalităţii Reconquistei lipsea aproape cu desăvârşire mai spre nord. În cea mai mare parte a secolului al XVI-lea, englezii, care explorau cel mai frecvent posibilităţile oferite de America de Nord, au crezut că există aici mine care să rivalizeze cu cele din Indiile spaniole. Potrivit altora, emigrarea era de dorit din cauza creşterii demografice, iar acum se ştia că există foarte mult pământ în zone cu climă temperată unde, spre deosebire de Mexic, erau foarte puţini băştinaşi. Era, de asemenea, tentaţia constantă de a găsi un pasaj prin nord-vest spre Asia.

Până în 1600, aceste impulsuri duseseră la o explorare masivă, dar nu s-au concretizat decât într-o singură colonie (eşuată), la nord de Florida, la Roanoke, Virginia. Englezii erau prea slabi, iar francezii prea distraşi pentru a face mai mult de atât. În secolul al XVII-lea s-au făcut eforturi mai susţinute, mai bine organizate şi finanţate, s-a descoperit că este posibilă cultivarea unor alimente de bază importante şi pe continent, au avut loc o serie de schimbări politice în Anglia care au favorizat emigrarea şi Anglia a devenit o mare putere navală.

Cumulate, aceste circumstanţe au dus la o transformare revoluţionară a litoralului atlantic. Ţinuturile sălbatice din 1600, locuite de câţiva indieni, erau peste o sută de ani locul unei civilizaţii importante. În multe regiuni coloniştii pătrunseseră în interior tocmai până la bariera reprezentată de lanţul muntos Allegheny. Între timp, francezii înfiinţaseră o serie de avanposturi de-a lungul văii fluviului Saint Lawrence şi al Marilor Lacuri. Pe această suprafaţă uriaşă care fusese colonizată trăiau aproximativ o jumătate de milion de albi, în principal de origine britanică şi franceză.

Spaniolii revendicau întreaga Americă de Nord, dar pretenţia lor era de mult contestată de englezi pe motiv că „dispoziţia fără posesie nu înseamnă nimic”.

Aventurierii elisabetani exploraseră o mare parte a coastei şi botezaseră „Virginia”, în onoarea reginei lor, întregul teritoriu aflat la nord de 30° latitudine.

În 1606 Iacob I a acordat unei companii din Virginia dreptul de a înfiinţa colonii.

Acesta a fost începutul doar din punct de vedere formal; afacerile

companiei au impus curând o revizuire a structurii sale şi au existat multe iniţiative neprofitabile, dar în 1607 fusese fondată deja prima aşezare engleză durabilă din America, la Jamestown, pe teritoriul actual al Virginiei. A supravieţuit cu greu primelor încercări, dar în 1620 „vremea foametei” rămăsese de mult în urmă şi colonia prospera.

În 1608, la un an după ce fusese fondat Jamestown, călătorul francez Samuel de Champlain a construit un mic fort la Québec. În perioada imediat următoare colonia franceză a fost atât de nesigură, încât alimentele au trebuit aduse din Franţa, dar a marcat începutul colonizării Canadei. În fine, în 1609 olandezii au trimis un explorator englez, Henry Hudson, în căutarea unui pasaj de nord-est spre Asia. Dând greş, Hudson a schimbat direcţia, traversând Atlanticul, pentru a căuta un pasaj prin nord-vest. A descoperit, în schimb, fluviul care-i poartă numele, motiv pentru a fi revendicat de olandezi. În câţiva ani existau aşezări olandeze de-a lungul fluviului, în Manhattan şi Long Island.

Englezii erau în frunte şi aşa au rămas. Au prosperat din două motive. Unul era tehnica de transport al unor întregi comunităţi, bărbaţi, femei şi copii, fiind primii şi cei mai de succes exponenţi ai săi. Aceştia au înfiinţat colonii agricole care îşi lucrau singure pământul şi care au devenit curând capabile să se descurce independent de ţara-mamă. Al doilea motiv a fost descoperirea tutunului, care a devenit un articol de bază mai întâi în Virginia, apoi şi în Maryland, a cărui colonizare a început în 1634. Mai la nord, disponibilitatea unor terenuri care puteau fi cultivate după obiceiul european au asigurat supravieţuirea coloniilor; deşi iniţial interesul faţă de această regiune fusese trezit de perspectivele comerţului cu blănuri şi ale pescuitului, curând exista un mic surplus de cereale pentru export. Era o perspectivă atractivă pentru englezii ahtiaţi de pământ într-o ţară considerată de mulţi suprapopulată la începutul secolului al XVII-lea.

Aproximativ 20.000 de oameni au plecat în „Noua Anglie” în anii 1630.

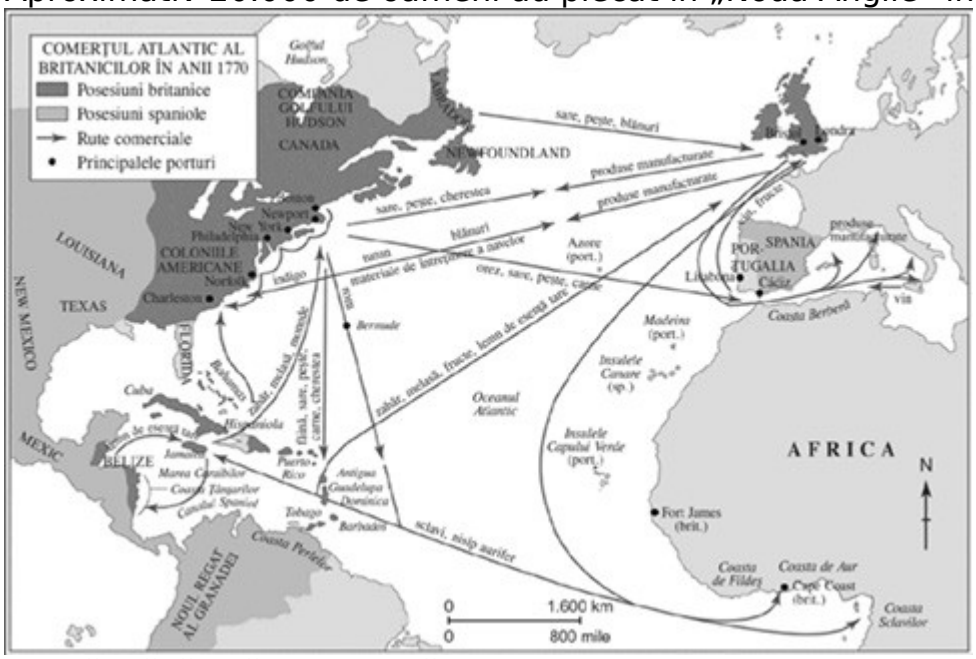

O altă trăsătură distinctivă a coloniilor din Noua Anglie a fost asocierea lor cu disidenţa religioasă şi protestantismul calvinist. Nu ar fi fost ceea ce erau fără

Reformă. Deşi coloniile erau condiţionate de obişnuitele motive economice, faptul că în anii 1630 imigranţii din Massachusetts erau conduşi de nişte oameni asociaţi cu aripa puritană a protestantismului englez a avut ca rezultat un grup de colonii ale căror constituţii variau de la oligarhie teocratică la democraţie. Deşi conduse uneori de membri ai micii nobilimi engleze, ele au scăpat mai rapid decât coloniile din sud de reţinerea de a se îndepărta radical de practica socială şi politică engleză, iar nonconformismul lor religios a jucat aici un rol la fel de important ca şi condiţiile în care erau nevoite să supravieţuiască. În unele momente, în timpul tulburărilor constituţionale de la mijlocul secolului, a părut chiar că unele colonii din Noua Anglie puteau ieşi cu totul de sub controlul coroanei, dar acest lucru nu s-a întâmplat.

După ce aşezările olandeze din regiunea care avea să devină ulterior statul New York au fost înghiţite de englezi, în 1700, litoralul nord-american din Florida spre nord, până la râul Kennebec, a fost organizat în 12 colonii (o a treisprezecea, Georgia, a apărut în 1732) în care locuiau aproximativ 400.000 de albi şi cu aproximativ 10% mai mulţi sclavi africani. Mai la nord se aflau teritorii încă disputate şi apoi zone care le aparţineau indiscutabil francezilor. În aceste regiuni coloniştii erau mult mai rarefiaţi decât în coloniile engleze. În total, erau cam 15.000 de francezi în America de Nord şi aceştia nu beneficiaseră de migraţii ample ale unor întregi comunităţi, cum se întâmplase în cazul coloniilor engleze.

Mulţi dintre ei erau vânători, misionari şi exploratori, trăind de-a lungul fluviului Saint Lawrence şi răspândiţi ici-colo în regiunea Marilor Lacuri şi chiar mai departe. Noua Franţă ocupa o suprafaţă uriaşă pe hartă, dar dincolo de valea fluviului Saint Lawrence şi Québec nu existau decât câteva forturi şi factorii importante din punct de vedere strategic şi comercial.

Densitatea populaţiei de colonişti nu era singura deosebire dintre zonele coloniale franceze şi cele engleze. Noua Franţă era monitorizată cu atenţie de acasă; după 1663 o structură de companie a fost abandonată în favoarea conducerii directe de către rege, Canada fiind administrată de un guvernator francez cu avizul aşa-numitului *intendant*, cam la fel cum erau guvernate provinciile în Franţa. Nu exista libertate religioasă; în Canada Biserica era monopolistă şi misionară. Istoria sa este plină de exemple glorioase de curaj şi martiriu, dar şi de o intransigenţă înverşunată. Fermele din zona colonizată erau grupate în seniorii, instrument care avea o oarecare importanţă în descentralizarea responsabilităţii administrative. Formele sociale le reproduceau, prin urmare, pe cele ale Lumii Vechi într-o măsură mult mai mare decât în coloniile engleze, generând chiar o nobilime cu titluri canadiene.

Coloniile engleze erau foarte diverse. Răspândite pe aproape întreaga coastă a Atlanticului, se aflau în zone cu climă, economie şi relief foarte variate, iar originile lor reflectau o mare diversitate de motive şi metode de întemeiere.

Curând au devenit cumva mixte din punct de vedere etnic, căci după 1688 au început să sosească într-un număr apreciabil şi emigranţi scoţieni, irlandezi, germani, hughenoţi şi elveţieni, deşi foarte mult timp predominanţa limbii engleze şi numărul relativ mic al imigranţilor care nu vorbeau limba engleză aveau să păstreze o cultură covârşitor anglo-

saxonă. Exista o diversitate religioasă şi, în 1700, chiar un grad ridicat de toleranţă religioasă efectivă, deşi unele colonii erau strâns legate de anumite confesiuni religioase. Din toate aceste cauze, coloniilor le era şi mai greu să se perceapă ca o singură societate. Nu aveau niciun centru american; coroana şi ţara de origine erau epicentrele vieţii colective a coloniilor, aşa cum cultura engleză era încă fundalul acestora. Totuşi, era deja evident că coloniile engleze din America de Nord le ofereau oamenilor posibilităţi de a obţine o poziţie socială mai bună care nu existau nici în societatea reglementată mai strict a Canadei şi nici acasă, în Europa.

În 1700, unele colonii manifestaseră deja tendinţa de a profita de orice libertate faţă de controlul regal. Este tentant să căutăm în trecut dovezi ale spiritului de independenţă care avea să joace ulterior un rol atât de important în tradiţia populară. În realitate, ar fi greşit să interpretăm astfel preistoria Statelor Unite. „Părinţii fondatori” care au debarcat la Cape Cod în 1620 au fost redescoperiţi şi şi-au câştigat locul important în mitologia naţională abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, ei chiar au dorit să construiască o Nouă Anglie. Ceea ce se poate observa cu mult înainte de ideea de independenţă este apariţia unor fapte care aveau să uşureze în viitor conceperea statului în termeni de independenţă şi unitate.

Unul dintre aceste fapte a fost consolidarea lentă a unei tradiţii reprezentative în primul secol al colonizării. În ciuda diversităţii lor iniţiale, la începutul secolului al XVIII-lea fiecare colonie ajunsese să acţioneze prin intermediul unui tip de adunare reprezentativă care vorbea în numele locuitorilor săi în relaţiile cu un guvernator regal numit de la Londra. La început unele aşezări fuseseră nevoite să colaboreze împotriva indienilor, iar în Războaiele Revoluţiei Franceze acest lucru devenise cu atât mai important. Când francezii i-au asmuţit pe aliaţii lor huroni împotriva coloniştilor britanici, s-a creat un sentiment al interesului comun în rândul coloniilor (britanicii fiind stimulaţi, de asemenea, să-i atragă de partea lor pe irochezi, duşmanii ancestrali ai huronilor).

Din diversitatea economică apărea şi o anumită interdependenţă economică.

Pe plantaţiile lor, coloniile din centru şi cele din sud produceau orez, tutun, indigo şi cherestea; Noua Anglie construia corăbii, rafina şi distila melasă şi alcool din cereale, cultiva porumb şi se ocupa cu pescuitul. Existau un sentiment din ce în ce mai puternic şi o logică aparentă că americanii ar putea fi capabili să-şi administreze afacerile în propriul interes – inclusiv al coloniilor din Indiile de Vest – mai bine decât interesul metropolei. Creşterea economică ajuta şi ea la schimbarea atitudinilor. Coloniile de pe continent din nordul Noii Anglii erau, în general, subestimate şi chiar antipatizate în metropolă. Ele făceau concurenţă în construcţia de nave şi, ilegal, în comerţul din Caraibe; spre deosebire de coloniile care aveau plantaţii, ele nu produceau nimic din ceea ce voia metropola. Mai mult, erau pline de disidenţi religioşi.

În secolul al XVIII-lea America britanică a înregistrat un progres însemnat în ceea ce priveşte bogăţia şi civilizaţia. Populaţia colonială totală continuase să crească şi depăşea cu mult un milion la jumătatea secolului. În anii 1760 se spunea că coloniile de pe continent aveau să valoreze pentru Marea Britanie mai mult decât Indiile de Vest. În 1763,

Philadelphia putea rivaliza cu multe oraşe europene ca eleganţă şi cultură. O mare incertitudine fusese înlăturată, de asemenea, în 1763, căci fusese cucerită Canada, care, potrivit tratatului de pace încheiat în acel an, avea să fie inclusă în Imperiul Britanic. Acest lucru a schimbat perspectiva multor americani, atât cu privire la importanţa protecţiei permisă de guvernarea imperială, cât şi la problema continuării expansiunii spre vest. Cum fermierii colonişti tindeau să umple câmpia de coastă, au ajuns să forţeze bariera munţilor, coborând apoi pe văile râurilor; astfel au ajuns în cele din urmă pe cursul superior al râului Ohio şi spre nord-vest.

Acum nu mai exista pericolul unui conflict cu francezii în urma expansiunii, dar aceasta nu a fost singurul lucru de care a trebuit să ţină seama guvernul britanic în gestionarea migraţiei spre vest după 1763. Trebuiau luate în calcul şi drepturile şi posibilele reacţii ale indienilor. Provocarea ostilităţilor era riscantă, dar, dacă războaiele indiene aveau să fie evitate prin reţinerea coloniştilor, atunci şi frontiera trebuia apărată de trupe britanice tot în acest scop. Rezultatul a fost o decizie a guvernului de la Londra de a impune o politică funciară privind teritoriile din vest care avea să limiteze expansiunea, de a percepe taxe în colonii pentru a plăti costurile forţelor de apărare, de a restricţiona sistemul comercial şi de a nu mai tolera încălcările în funcţionarea acestuia. Din nefericire, toate acestea se agravau în ultimii ani în care vechile presupuneri cu privire la economia teritoriilor coloniale dependente şi relaţiile lor cu metropola au mai fost acceptate fără crâcnire de făuritorii politicii coloniale.

Trecuseră cam două secole şi jumătate de când începuse colonizarea europeană a Lumii Noi. Efectul de ansamblu al expansiunii din Americi asupra istoriei europene şi a istoriei lumii fusese uriaş, dar nu e deloc uşor de definit. În cele din urmă, este evident, toate puterile coloniale reuşiseră, până în secolul al XVIII-lea, să obţină un profit economic de pe urma coloniilor lor, deşi au făcut acest lucru în moduri diferite. Fluxul de argint trimis spre Spania era cel mai evident, iar acest lucru avea, bineînţeles, anumite implicaţii pentru economia europeană ca întreg şi chiar şi pentru Asia. Populaţiile coloniale în creştere au ajutat, de asemenea, la stimularea exporturilor şi manufacturilor europene. În această privinţă coloniile engleze au fost cele mai importante, indicând calea spre un aflux tot mai mare de oameni mai întâi din Europa şi Africa, iar apoi din Asia, care avea să culmineze cu ultima dintre migraţiile majore ale Europei, în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX. De expansiunea colonială trebuie legată şi creşterea enormă a transporturilor şi construcţiilor navale europene. Indiferent dacă erau implicaţi în sclavie, contrabandă, importurile şi exporturile legale dintre metropolă şi colonii sau pescuit pentru a aproviziona noi pieţe de consum, constructorii navali, armatorii şi căpitanii au avut de câştigat. Efectul era incremental şi imposibil de calculat. Astfel, este foarte dificil de sintetizat efectul total al posedării unor colonii în Americi asupra puterilor imperialiste din prima epocă a imperialismului.

Putem vorbi cu mai multă siguranţă despre importanţa culturală şi politică majoră pe termen lung a acestui fapt: emisfera vestică avea să fie europeană din punct de vedere cultural. Spaniolii, portughezii şi englezii erau foarte diferiţi, dar ofereau versiuni editate ale aceluiaşi text. Toţi au adus cu sine câte ceva din civilizaţia europeană. Din punct de vedere

politic, acest lucru avea să însemne că, din Ţara de Foc până în Golful Hudson, două continente imense aveau să fie în cele din urmă organizate pe principii de drept şi administrative europene chiar şi atunci când au încetat să mai depindă de puterea colonială. Emisfera urma să fie şi creştină; când hinduismul şi islamul şi-au făcut în cele din urmă apariţia aici, au fost prezente doar în unele minorităţi puţin numeroase, nu ca rivali ai unei culturi în esenţă creştine.

Semnificaţia acestui fapt este, bineînţeles, imensă. În Americi, aşa cum s-a întâmplat mai târziu şi în Oceania şi Siberia, europenii nu doar au făcut

cuceriri; ei au exterminat culturi şi populaţii locale şi le-au înlocuit cu ale lor. Ultimele regiuni slab populate ale globului aveau să fie populate, cel puţin în etapele lor formative moderne, de oameni de origine europeană. Aceasta este o evoluţie atât de surprinzătoare dintr-o perspectivă mai largă asupra istoriei umane, încât este şi astăzi motiv de reflecţie. Momentul în care a avut loc avansul europenilor a însemnat că culturi mult mai vechi nu mai aveau şansa de a popula lumile noi sau de a-şi lăsa amprenta asupra acestora. Într-o nouă epocă a naţionalismului asiatic, în secolul XX, acesta avea să fie văzut ca un indiciu al rapacităţii Europei şi ca un semn al apariţiei nedreptăţii în afacerile internaţionale create cu forţa de marile puteri europene.

Şi consecinţele ecologice ale expansiunii coloniale europene au fost uriaşe.

Mii de specii au dispărut, lipsite de apărare în faţa noilor populaţii umane care le-au luat locul sau le-au vânat ori în faţa bolilor pe care acestea le-au adus cu ele.

Dar în acelaşi timp unele animale şi plante au ajuns, pe rutele coloniale, înapoi pe Vechiul Continent. Trei specii de plante, cruciale pentru explozia ulterioară a populaţiei umane, erau originare din Americi: cartoful, cartoful-dulce şi porumbul. Anumite animale domestice au făcut drumul invers: porcii, oile şi găinile. Acest „schimb columbian” a fost, poate, mai important pentru istoria omenirii decât orice s-a întâmplat în politică sau în societate.

Dar a contat şi politica, având o mare importanţă în diferenţierea şi mai pronunţată a Americilor, de Nord şi de Sud. Era adevărat că, în termeni culturali, viaţa indigenilor nord-americani nu putea oferi realizări umane atât de impresionante precum civilizaţiile din America Centrală şi de Sud. Dar şi colonialismul a fost un factor de diferenţiere. Nu este deplasat să facem unele paralele cu Antichitatea. Coloniile oraşelor greceşti antice au fost înfiinţate de statele respective ca nişte comunităţi în mare măsură independente, aproximativ la fel ca aşezările engleze de pe litoralul nord-american. Odată înfiinţate, acestea tindeau să evolueze spre o identitate conştientă de sine. Imperiul Spaniol implementa o configuraţie regulată de instituţii în esenţă metropolitane şi imperiale, aşa cum făcuseră provinciile Romei imperiale.

A fost nevoie de timp pentru a se vedea limpede că formele de bază imprimate deja evoluţiei Americii de Nord britanice aveau să modeleze nucleul unei viitoare puteri mondiale. Această evoluţie avea să se dovedească aşadar a fi şi un factor de modelare a întregii lumi, nu doar a istoriei Americii. Încă trebuiau să acţioneze doi mari factori ai schimbării înainte ca viitorul Americii de Nord să se fixeze pe direcţiile sale principale: mediile diferite întâlnite pe măsură ce continentul nordic era populat în urma migraţiei spre vest şi un aflux mult mai mare de imigranţi de altă origine decât anglo-saxonă. Dar aceste forţe aveau să curgă în tiparele impuse deja de moştenirea engleză, care avea să-şi lase amprenta asupra viitoarelor State Unite aşa cum Bizanţul şi-a pus amprenta asupra Rusiei.

Naţiunile nu scapă de originile lor; învaţă doar să le privească cu alţi ochi. Uneori cei din afară au cea mai bună perspectivă. Un om de stat german a fost cel care a remarcat, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, că realitatea internaţională cea mai importantă era că Marea Britanie şi

Statele Unite vorbeau aceeaşi limbă.

6
Noua formă a istoriei lumii

În 1776 a început în America prima dintr-o serie de revolte coloniale care aveau să dureze mai multe decenii. Pe lângă faptul că au marcat o epocă în istoria continentelor americane, aceste revolte oferă şi o poziţie avantajoasă din care putem să analizăm prima fază a hegemoniei europene în general. Şi în alte părţi ale lumii se înregistra o schimbare de ritm ca urmare a unor evenimente precum eliminarea concurenţei serioase reprezentate de francezi pentru britanicii din India şi deschiderea Australasiei, ultimul continent locuibil care fusese descoperit, în vederea colonizării. La sfârşitul secolului al XVIII-lea există sentimentul că se încheie o epocă şi începe alta; este un moment bun pentru a evalua influenţa celor trei secole anterioare asupra istoriei globului.

În aceste secole, cucerirea şi ocuparea făţişe au constituit principala formă de hegemonie a europenilor. Ele au asigurat o bogăţie pe care Europa a putut-o folosi pentru a-şi creşte şi mai mult superioritatea relativă faţă de alte civilizaţii şi au pus bazele unor structuri politice care au diseminat şi alte forme de influenţă europeană. Acestea au fost opera câtorva state europene, primele puteri mondiale ca arie geografică a intereselor lor, deşi nu şi ca forţă: naţiunile atlantice cărora epoca marilor descoperiri geografice le asigurase oportunităţi şi destine istorice diferite de cele ale altor state europene.

Primele care profitaseră de aceste oportunităţi fuseseră Spania şi Portugalia, singurele mari puteri coloniale din secolul al XVI-lea. Epoca lor de glorie trecuse de mult în 1763, când a fost încheiat Tratatul de Pace de la Paris, în urma Războiului de Şapte Ani. Acest tratat marchează o nouă ordine mondială care o înlocuise deja pe cea dominată de Spania şi Portugalia. Înregistra ascendentul Marii Britanii în rivalitatea sa cu Franţa pe plan extern, care o preocupa de aproape trei sferturi de secol. Duelul nu se încheiase, iar francezii puteau încă să spere că vor recupera terenul pierdut. Totuşi, Marea Britanie era marea putere imperială a viitorului. Aceste două naţiuni îi eclipsaseră pe olandezi, al căror imperiu fusese clădit, ca şi ale lor, în secolul al XVII-lea, perioada de declin a puterii portughezilor şi spaniolilor. Dar Spania, Portugalia şi Provinciile Unite deţineau încă teritorii coloniale importante şi îşi puseseră o amprentă durabilă pe harta lumii.

Până în secolul al XVIII-lea istoria oceanică a acestor cinci naţiuni le diferenţiase de statele fără ieşire la mare din Europa Centrală şi de cele de la Mediterana, atât de importante în secolele anterioare. Interesele lor coloniale speciale şi cele legate de comerţul peste mări le furnizaseră diplomaţilor lor noi cauze şi regiuni pentru care să concureze. Majoritatea celorlalte state au înţeles mai târziu importanţa potenţială a unor aspecte din afara Europei, aşa cum au făcut câteodată şi unele dintre cele cinci. Spania luptase cu destulă îndârjire (mai întâi pentru Habsburgi în Italia, apoi împotriva otomanilor şi în fine pentru supremaţie în Europa, în Războiul de Treizeci de Ani) pentru a irosi comorile aduse din Indii. Iar în

îndelungatul lor duel cu britanicii francezii au tins întotdeauna mai mult decât rivalii lor să se lase distraşi şi să-şi deturneze resursele spre scopuri continentale.

De fapt, la început nimeni nu îşi dăduse seama că unele aspecte extraeuropene ar putea fi intrinsec legate de interesele europene în diplomaţie.

Odată ce spaniolii şi portughezii şi-au demarcat interesele cum au vrut, alte naţiuni europene nu prea mai aveau de ce să se preocupe. Soarta unei aşezări hughenote franceze din Florida sau ignorarea revendicărilor vagi ale spaniolilor, implicită în călătoriile spre Roanoke, nu îi interesa deloc pe diplomaţii europeni şi cu atât mai puţin le influenţa tratativele. Situaţia a început să se schimbe când corsarii şi aventurierii englezi, cu învoirea Elisabetei I, au început să provoace pagube reale flotelor şi coloniilor spaniole. Acestora li s-au alăturat curând şi olandezii şi din acest moment a devenit limpede una dintre marile teme ale diplomaţiei secolului următor; aşa cum scria un ministru francez în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, „comerţul este pricina unei veşnice bătălii între naţiunile Europei, şi pe timp de război, şi pe timp de pace”. Atât de mult se schimbaseră lucrurile în 200 de ani.

Conducătorii fuseseră, bineînţeles, preocupaţi dintotdeauna de bogăţie şi de ocaziile de a o spori. Veneţia îşi apărase mult timp comerţul prin mijloace diplomatice şi englezii îşi protejaseră adesea exporturile de postav către Flandra prin tratate. În general se considera că nu se poate obţine decât un profit limitat şi că, prin urmare, o ţară nu putea ieşi în câştig decât în detrimentul altora. Dar a trecut mult timp până când diplomaţia a fost nevoită să ţină cont şi de căutarea bogăţiilor în afara Europei. A existat chiar şi o încercare de a separa aceste probleme; în 1559 francezii şi spaniolii au căzut de acord că acţiunile desfăşurate de căpitanii lor unii împotriva altora „dincolo de linie” (respectiv, la acea dată, la vest de Azore şi la sud de Tropicul Racului) nu trebuiau să fie un motiv de ostilitate între cele două state în Europa.

Tranziţia către o nouă serie de premise diplomatice, dacă ne putem exprima astfel, a început odată cu conflictele cu Imperiul Spaniol legate de comerţ.

Gândirea contemporană a considerat de la sine înţeles că în relaţia colonială interesele puterii metropolitane erau întotdeauna mai presus. În măsura în care aceste interese erau economice, coloniile aveau scopul să genereze, fie prin exploatarea resurselor lor minerale şi naturale, fie prin balanţa comercială cu metropola, un avantaj net pentru aceasta din urmă şi, dacă era posibil, să devină autosuficiente din punct de vedere economic, în timp ce bazele sale comerciale îi asigurau supremaţia în anumite zone ale traficului internaţional. În 1600 era clar că revendicările aveau să fie soluţionate prin puterea navală, iar după înfrângerea Armadei forţa navală spaniolă nu mai impunea acelaşi respect ca pe vremuri.

Practic, Filip era într-o dilemă: împărţirea eforturilor şi intereselor sale între Europa – unde lupta cu Casa de Valois şi cu Elisabeta, Revoluţia din Ţările de Jos şi Contrareforma îi înghiţeau resursele – şi Indii, unde siguranţa nu putea fi garantată decât de forţa navală şi organizarea de către spanioli a unei aprovizionări eficiente pentru a răspunde nevoilor coloniştilor. Soluţia era să încerce să menţină imperiul, dar să-l folosească

pentru a acoperi costurile politicilor europene. Astfel, ignora dificultăţile de a controla un imperiu atât de vast folosind birocraţia şi comunicaţiile din secolul al XVI-lea. Cu toate acestea, modurile în care spaniolii au încercat să păstreze pentru ei bogăţia Indiilor au fost un sistem uriaş şi complicat de transporturi regulate în convoi, concentrarea comerţului colonial în câteva porturi autorizate şi supravegherea asigurată de escadrile ale pazei de coastă.

Olandezii au fost primii care au arătat clar că sunt pregătiţi să lupte pentru o cotă-parte din această bogăţie şi, prin urmare, i-au forţat mai întâi pe diplomaţi să-şi îndrepte atenţia şi priceperea spre reglementarea unor probleme din afara Europei. Pentru olandezi, supremaţia comercială era mai presus de orice alte considerente. La începutul secolului al XVII-lea au arătat clar ce erau dispuşi să facă pentru a o obţine, în Indiile de Est, Caraibe şi Brazilia, unde au utilizat flote mari împotriva apărării – asigurate de spanioli şi portughezi – a principalelor zone producătoare de zahăr din lume. Portughezii au fost singurii care i-au făcut să dea greş serios, căci în 1654 au reuşit să evacueze garnizoanele olandeze şi să reia controlul fără a mai fi atacaţi după aceea.

Această căutare a bogăţiei comerciale contravenea dorinţelor celui mai protestant dintre guvernele engleze din secolul al XVII-lea; Anglia fusese un aliat al rebelilor olandezi în secolul anterior şi nimic nu i-ar fi plăcut mai mult lui Cromwell decât să fie în fruntea unei alianţe protestante împotriva Spaniei catolice. În schimb, s-a pomenit luptând în primul din trei războaie anglo-olandeze. Primul (1652-1654) a fost în esenţă un război comercial. Pricina era decizia englezilor de a limita importurile către Anglia la mărfuri transportate pe corăbii engleze sau ale ţării care producea mărfurile. Era o încercare deliberată de a încuraja transporturile engleze şi de a le ajuta să-i ajungă din urmă pe olandezi.

Aceasta lovea în inima prosperităţii olandezilor: transporturile europene şi, în special, comerţul cu mărfuri din regiunea baltică. Commonwealth-ul, care avea o forţă navală bună, a câştigat. Runda a doua a urmat în 1665, după ce olandezii fuseseră provocaţi din nou de cucerirea de către englezi a Noului Amsterdam. În acest război olandezii i-au avut ca aliaţi pe francezi şi pe danezi şi au învins pe mare. La semnarea păcii au reuşit să obţină o reducere a restricţiilor impuse de englezi asupra importurilor, deşi le-au lăsat Noul Amsterdam englezilor în schimbul unei prelungiri a Barbadosului, Surinam. Acestea au fost decise prin Tratatul de la Breda (1667), primul acord de pace multilateral european ce reglementa şi probleme extraeuropene, nu doar europene. Prin acesta, Franţa renunţa la insulele Indiilor de Vest în favoarea Angliei şi primea în schimb recunoaşterea dreptului său de posesiune asupra teritoriului nelocuit şi neprimitor, dar important din punct de vedere strategic al Acadiei, în Noua Franţă. Englezii se descurcaseră bine; noile achiziţii din Caraibe au urmat într-o tradiţie instituită în timpul Commonwealth-ului, când Jamaica trecuse din stăpânirea Spaniei în cea a Marii Britanii. A fost prima achiziţie teritorială transoceanică a Angliei obţinută prin cucerire.

Politicile lui Cromwell au fost văzute ca o orientare decisivă spre o politică imperială conştientă. Se poate ca astfel să se acorde prea mult credit viziunii sale.

La întoarcerea lor, membrii dinastiei Stuart au menţinut, într-adevăr,

neschimbat în cea mai mare parte sistemul de „navigaţie” pentru protecţia transporturilor şi a comerţului colonial, păstrând Jamaica şi continuând să recunoască noua importanţă a Indiilor de Vest. Carol al II-lea a angajat o nouă companie, numită după Golful Hudson, pentru a-şi disputa cu francezii comerţul cu blănuri din nord şi vest. El şi succesorul său Iacob al II-lea, nepotrivit în alte privinţe, au menţinut cel puţin (deşi cu unele sincope) forţa navală engleză, astfel încât aceasta a putut fi folosită de Wilhelm de Orania în războaiele sale cu Ludovic al XIV-lea.

Ar fi o muncă obositoare să analizăm în detaliu schimbările produse în secolul următor, când s-a maturizat noua orientare imperială, mai întâi a diplomaţiei engleze, apoi a celei britanice. Un scurt război anglo-olandez, al treilea (nu a avut practic nicio consecinţă importantă), nu aparţine cu adevărat acestei epoci, care este dominată de îndelungata rivalitate dintre Anglia şi Franţa.

Războiul împotriva Ligii de la Augsburg (sau Războiul Regelui Wilhelm, cum a fost numit în America) a adus multe bătălii coloniale, dar nicio schimbare majoră.

Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei a fost foarte diferit. A fost un război mondial, primul din epoca modernă, care a avut legătură nu numai cu soarta Imperiului Spaniol, ci şi cu puterea franceză. La finalul său, britanicii nu au câştigat de la francezi doar Acadia (numită de acum Nova Scotia) şi alte teritorii din emisfera vestică, ci şi dreptul de a livra sclavi în coloniile spaniole şi de a trimite în fiecare an o corabie cu marfă pentru a face comerţ cu acestea.

După aceea, problemele de peste mări au jucat un rol din ce în ce mai mare în politica externă a Marii Britanii. Considerentele europene contau mai puţin, în ciuda schimbării dinastiei în 1714, când electorul de Hanovra a devenit primul rege al Marii Britanii. Deşi au existat unele momente stânjenitoare, politica britanică a rămas remarcabil de constantă, întorcându-se mereu spre scopurile promovării, susţinerii şi dezvoltării comerţului britanic. Adesea aceasta se realiza cel mai bine prin efortul de a menţine o pace generală, uneori prin presiuni diplomatice (ca atunci când Habsburgii au fost convinşi să retragă un plan de înfiinţare a unei companii la Ostende pentru a face comerţ cu Asia), alteori luptând pentru a-şi menţine anumite privilegii sau avantajul strategic.

Importanţa războiului a devenit tot mai clară. Prima dată când două puteri europene s-au luptat dintr-un motiv în întregime neeuropean a fost în 1739, când guvernul britanic a declarat război Spaniei, în esenţă, din pricina dreptului spaniolilor de a face percheziţii în Caraibe – sau, cum ar fi spus spaniolii, din pricina măsurilor pe care le-au luat pe bună dreptate pentru a-şi proteja imperiul împotriva încălcării privilegiilor comerciale acordate în 1713. Acesta avea să fie numit „Războiul pentru urechea lui Jenkins” – organul mumificat adus de posesorul său în faţa Camerei Comunelor, al cărei patriotism sensibil a fost inflamat şi indignat la auzul presupusei mutilări a acestuia de către un membru al Gărzii de Coastă spaniole. Conflictul a ajuns curând parte a Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei, devenind, prin urmare, o luptă între englezi şi francezi. Pacea din 1748 nu a schimbat foarte mult poziţia teritorială a celor doi rivali şi nici nu a pus capăt luptelor din America de Nord, unde francezii păreau a fi pe punctul de a izola pentru totdeauna aşezările britanice de

Vestul american printr-un lanţ de forturi. Guvernul britanic a trimis pentru prima dată contingente permanente în America pentru a ţine piept acestui pericol, dar nu au avut succes; abia în timpul Războiului de Şapte Ani un ministru britanic şi-a dat seama că apăruse ocazia de a pune punct acestui îndelungat duel din cauză că Franţa îşi luase anumite angajamente faţă de aliata sa, Austria, în Europa. Odată ce resursele britanice au fost distribuite în consecinţă, victoriile zdrobitoare din America de Nord şi India au fost urmate de altele în Caraibe, unele în detrimentul Spaniei. O forţă britanică a cucerit chiar şi Filipinele. Era un război global.

De fapt, pacea din 1763 nu a reuşit să provoace chiar atât de multe prejudicii Franţei şi Spaniei cum doriseră mulţi englezi. Dar a eliminat, practic, concurenţa francezilor în America de Nord şi India. Când s-a pus problema păstrării Canadei sau Guadelupei, o insulă producătoare de zahăr, unul dintre argumentele în favoarea păstrării Canadei a fost că proprietarii de plantaţii din Caraibe aflaţi deja sub drapelul britanic se temeau de concurenţa reprezentată de creşterea producţiei de zahăr pe teritoriul imperiului. Rezultatul a fost un nou imperiu britanic uriaş.

Până în 1763, toată zona de est a Americii de Nord şi coasta Golfului Mexic până la gurile fluviului Mississippi erau britanice. Eliminarea Canadei franceze spulberase speranţa – sau, din punctul de vedere al englezilor, ameninţarea – unui imperiu francez pe valea fluviului Mississippi, care s-ar fi întins de la Saint Lawrence până la New Orleans, care fusese creat de marii exploratori francezi din secolul al XVII-lea. În largul coastei continentale, Bahamas era veriga nordică a unui lanţ de insule ce ajungeau în sud, prin Antilele Mici, până la Tobago, aproape închizând Marea Caraibilor. În acest perimetru, Jamaica, Hondurasul şi coasta din Belize erau britanice. Prin pacea din 1713, britanicii ceruseră dreptul legal restrâns de a vinde sclavi Imperiului Spaniol, pe care apoi l-au extins rapid cu mult dincolo de limitele intenţionate. În Africa existau doar câteva avanposturi britanice de-a lungul Coastei de Aur, dar acestea erau bazele comerţului cu sclavi africani de o amploare uriaşă. În Asia, guvernarea directă a Bengalului era pe punctul de a inaugura faza teritorială a expansiunii britanice în India.

Supremaţia imperială a britanicilor se baza pe forţa maritimă. La originea acesteia se aflau corăbiile construite de Henric al VIII-lea, care se numărau printre cele mai remarcabile nave militare ale epocii (*Henry Grâce à Dieu* avea 186 de tunuri), dar acest început timpuriu a fost urmat de progrese abia în timpul domniei Elisabetei I. Căpitanii săi, care nu prea erau finanţaţi nici de coroană, nici de investitori comerciali, au construit atât o tradiţie militară, cât şi corăbii mai bune din profiturile rezultate în urma operaţiunilor împotriva spaniolilor. În timpul domniei primilor regi din dinastia Stuart a existat din nou o scădere a interesului şi eforturilor. Administraţia regală nu îşi permitea corăbii (şi plata pentru unele noi a fost, într-adevăr, una dintre cauzele impozitelor regale care au înfuriat Parlamentul). Abia în timpul Commonwealth-ului, în mod ironic, a început să se manifeste interesul serios şi permanent faţă de puterea navală care a susţinut mai târziu Marina Militară Regală. Între timp, faptul că superioritatea olandezilor în transporturile naritime comerciale era determinată de forţa lor navală începuse să fie privit cu ochi răi şi rezultatul a fost Legea Navigaţiei, care a provocat primul război anglo-

olandez. O puternică flotă comercială asigura o pepinieră de marinari pentru navele de luptă şi fluxul de tranzacţii comerciale a căror impozitare prin taxele vamale avea să finanţeze întreţinerea uneor nave de război specializate. O flotă comercială puternică nu putea fi construită decât transportând mărfurile altor naţiuni; de aici importanţa de a intra în competiţie, dacă era necesar prin forţa armelor, şi de a pătrunde în domenii protejate, precum comerţul Spaniei cu America.

Maşinăriile dezvoltate în vederea luptelor au fost îmbunătăţite şi specializate permanent în această competiţie, dar nu s-a produs nicio schimbare revoluţionară între secolele al XV-lea şi al XIX-lea. Odată ce au fost adoptate grementul cu vele pătrate şi tunurile la travers, forma de bază a navelor a fost consacrată, deşi designul fiecăreia putea încă să determine superioritatea în manevrare şi francezii au construit în general corăbii mai bune decât Marea Britanie pe parcursul duelului dintre cele două ţări din secolul al XVIII-lea. În secolul al XVI-lea, sub influenţa englezilor, corăbiile au devenit mai lungi în raport cu lăţimea maximă.

Şi înălţimea relativă a castelului şi a pupei de deasupra punţii a scăzut treptat în toată această perioadă. Tunurile din bronz au atins un înalt nivel de dezvoltare încă de la începutul secolului al XVII-lea; după aceea artileria s-a schimbat, îmbunătăţindu-se designul, precizia şi greutatea proiectilelor. Au existat două inovaţii semnificative în secolul al XVIII-lea, caronada făcută din fontă, cu rază scurtă de acţiune, dar de calibru mare şi cu proiectile grele, care a sporit mult chiar şi forţa corăbiilor mici, şi un mecanism de tragere ce încorpora o placă cu cremene, datorită căreia tunurile puteau fi controlate cu mai multă precizie.

Specializarea funcţiilor şi a designului vaselor de război şi ale celor comerciale a fost acceptată până la mijlocul secolului al XVII-lea, deşi linia de demarcaţie era încă oarecum neclară din cauză că existau şi corăbii mai vechi şi se practica pirateria. Acesta era un mod de a obţine ieftin o putere navală. În vreme de război, guvernele îi autorizau pe unii căpitani sau pe angajatorii lor să atace navele de transport ale inamicilor, obţinând profituri din prăzi. Era o formă de piraterie reglementată şi corsarii englezi, olandezi şi francezi au acţionat cu mare succes împotriva comercianţilor celorlalte ţări. Primul mare război al corsarilor a fost cel purtat fără succes împotriva englezilor şi olandezilor de către francezi în timpul domniei regelui William.

Alte inovaţii din secolul al XVII-lea au fost de natură tactică şi administrativă. Semnalizarea a fost formalizată şi a fost publicată prima ediţie a

„Instrucţiunilor de luptă” de către Marina Militară Regală. Recrutarea a devenit mai importantă; în Anglia a apărut încorporarea forţată (francezii foloseau recrutarea în marină în provinciile maritime). Astfel erau deservite flote mari şi a devenit evident că, deoarece abilităţile erau aceleaşi şi chiar şi tunurile masive puteau provoca distrugeri limitate, numărul tindea să fie decisiv în cele din urmă.

Rodnica perioadă de dezvoltare care a fost secolul al XVII-lea a generat o supremaţie navală care avea să dureze mai mult de două secole şi să instaureze o *Pax Britannica* la nivel mondial. Concurenţa reprezentată de olandezi a scăzut pe măsură ce republica s-a încovoiat sub povara misiunii de a-şi apăra independenţa pe uscat împotriva francezilor. Rivalul maritim

important al englezilor era Franţa şi aici putem vedea că se depăşise un moment decisiv până la sfârşitul domniei regelui William. Între timp, dilema „a fi mare pe uscat sau pe apă” fusese decisă de francezi în favoarea uscatului. Din acel moment, promisiunea unei supremaţii navale a francezilor nu avea să mai fie reînviată niciodată, deşi unii constructori şi căpitani de nave francezi aveau să mai obţină victorii datorită îndemânării şi curajului lor. Atenţia englezilor nu a fost atât de mult distrasă de la puterea oceanică; ei trebuiau doar să-şi menţină aliaţii continentali gata de luptă, nu să întreţină ei înşişi armate numeroase.

Dar s-a rezumat la o simplă concentrare de resurse. Strategia maritimă a britanicilor a evoluat, de asemenea, într-un mod foarte diferit de cea a altor puteri maritime. Aici, pierderea interesului francezilor faţă de forţa navală a lui Ludovic al XIV-lea este relevantă, căci s-a manifestat după o înfrângere zdrobitoare din partea englezilor în urma unei acţiuni pe mare din 1692, care i-a discreditat pe amiralii francezi. A fost prima dintr-o lungă serie de asemenea victorii care au demonstrat o înţelegere a realităţii strategice că puterea maritimă era, în cele din urmă, o chestiune de control al suprafeţei mării astfel încât corăbiile aliaţilor să se poată deplasa liber, iar ale duşmanilor nu. Secretul atingerii acestui scop dezirabil era neutralizarea flotei inamicului. Atât timp cât aceasta exista, persista şi un pericol. Înfrângerea rapidă a flotei inamicului în bătălie a devenit, prin urmare, scopul suprem al comandanţilor navali britanici timp de un secol, ceea ce a asigurat Marinei Militare Regale un control aproape neîntrerupt al mărilor şi o tradiţie ofensivă formidabilă.

Strategia navală alimenta iniţiativa imperială direct, dar şi indirect, deoarece impunea din ce în ce mai mult achiziţionarea unor baze de unde să poată opera escadrilele. Acest aspect a avut o însemnătate deosebită în construirea Imperiului Britanic. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, acest imperiu avea să piardă mare parte din teritoriile colonizate, lucru ce urma să scoată şi mai mult în relief modul în care hegemonia europeană era încă, în 1800, în afara Lumii Noi, o chestiune de factorii, plantaţii pe insule şi baze, precum şi de control al transporturilor mai degrabă decât de ocupare a unor suprafeţe întinse.

În mai puţin de trei secole, cât a dăinuit această formă chiar şi limitată de imperialism, economia lumii a fost revoluţionată. Înainte de 1500 existaseră sute de economii mai mult sau mai puţin independente şi autonome, unele dintre ele legate prin comerţ. Americile şi Africa erau aproape complet necunoscute Europei, despre Australasia nu se ştia nimic, comunicarea între ele era minimă în raport cu suprafaţa lor uriaşă şi exista un flux slab de tranzacţii cu articole de lux care ajungeau din Asia în Europa. În 1800 apăruse o reţea globală de schimburi.

Chiar şi Japonia făcea parte din ea, iar Africa Centrală, deşi încă în afara principalelor linii de comunicare, era conectată la ea prin intermediul sclaviei şi al arabilor. Primele sale prefigurări evidente fuseseră devierea comerţului asiatic cu Europa pe rutele maritime dominate de portughezi şi afluxul de metale preţioase aduse din America în Europa. Fără acest aflux, mai ales de argint, nu ar fi putut exista un comerţ cu Asia, căci nu exista aproape nimic din ceea ce producea Europa care să fie dorit în Asia. Este posibil ca aceasta să fi fost principala importanţă a metalelor preţioase din Americi, al căror aflux a atins apogeul la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în

primele decenii ale veacului următor.

Deşi o nouă abundenţă de metale preţioase a fost primul şi cel mai evident efect economic al noii interacţiuni a Europei cu Asia şi America, a fost mai puţin important decât intensificarea generală a comerţului, din care făceau parte şi sclavii din Africa trimişi în Caraibe şi Brazilia. De regulă, vasele de sclavi se întorceau în Europa din Americi pline cu produsele coloniale care deveneau din ce în ce mai mult o necesitate pentru Europa. În Europa, mai întâi Amsterdamul şi apoi Londra au depăşit Antwerpenul ca porturi internaţionale, în mare măsură datorită creşterii uriaşe a reexportării bunurilor coloniale care erau transportate de corăbii engleze şi olandeze. În jurul acestor fluxuri centrale de schimburi au proliferat diferite ramuri şi subramuri, care au dus la alte specializări şi ramificaţii. Construcţiile navale, textilele şi, mai târziu, serviciile financiare precum asigurările au prosperat împreună, profitând de pe urma consecinţelor unei expansiuni uriaşe a volumului comercial. Comerţul cu Orientul în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea reprezenta un sfert din comerţul exterior total al olandezilor şi în acest secol numărul corăbiilor comandate de Compania Indiilor de Est din Londra s-a triplat. Mai mult, aceste corăbii erau îmbunătăţite ca design, transportau mai multe mărfuri şi erau manevrate de mai puţini oameni decât înainte.

Consecinţele materiale ale noii implicări a Europei în lume sunt mult mai uşor de calculat decât interacţiunea noilor cunoştinţe despre lume cu mentalitatea europeană. Mentalităţile se schimbau, aşa cum arătase creşterea uriaşă a numărului de cărţi despre descoperiri şi călătorii încă din secolul al XVI-lea. Se poate afirma că orientalistica a fost iniţiată ca domeniu de cercetare în secolul al XVII-lea, deşi europenii au început să demonstreze impactul cunoştinţelor de antropologie a altor popoare abia spre sfârşitul acestuia. Efectele unor astfel de progrese au fost intensificate şi de faptul că s-au produs într-o epocă a textului tipărit, iar din acest motiv este mai greu de evaluat cât de nou era interesul faţă de lumea din afara Europei. La începutul secolului al XVIII-lea existau totuşi semne ale unui impact intelectual puternic la un nivel profund. Descrierile idilice ale sălbaticilor care duceau o viaţă curată pe plan moral fără ajutorul creştinismului îndemnau la reflecţie; un filosof englez, John Locke, a folosit dovezile de pe alte continente pentru a demonstra că oamenii nu au în comun idei înnăscute venite de la Dumnezeu. În special un tablou idealizat şi sentimental al Chinei a oferit exemple privind speculaţiile asupra relativităţii instituţiilor sociale, în timp ce accesul la literatura chineză (facilitat mult de studiile iezuiţilor) a dezvăluit o cronologie a cărei lungime anula calculele tradiţionale ale datei Potopului descris în Biblie ca al doilea început al omenirii.

Pe măsură ce produsele sale au devenit mai uşor accesibile, China a provocat, de asemenea, o pasiune în Europa secolului al XVIII-lea pentru stilurile orientale în mobilier, porţelanuri şi îmbrăcăminte. Ca influenţă artistică şi intelectuală, aceasta a rămas mai evidentă decât perspectiva mai profundă pe care a conferit-o observării vieţii europenilor conştientizarea unor civilizaţii diferite, cu standarde diferite, din alte regiuni. Dar, deşi este posibil ca astfel de comparaţii să fi avut unele aspecte neliniştitoare, dezvăluind că Europa avea, poate, mai puţine motive de mândrie în atitudinea ei faţă de alte religii decât China, existau

altele, precum cele sugerate de fapte ca acelea ale conchistadorilor care alimentau ideea de superioritate a europenilor.

Impactul Europei asupra popoarelor lumii nu este mai uşor de sintetizat în câteva formule simple decât cel al lumii asupra Europei, dar e, cel puţin în unele manifestări ale sale, mult mai evident uneori. E teribil că aproape nicăieri în lume nu se poate demonstra că oamenii din ţările neeuropene au avut de câştigat din punct de vedere material de pe urma primei faze a expansiunii europene; dimpotrivă, mulţi dintre ei au suferit îngrozitor. Însă nu întotdeauna vina le-a aparţinut europenilor – care pur şi simplu s-au nimerit să se afle acolo. Într-o epocă în care nu existau decât cunoştinţe elementare despre bolile infecţioase, impactul devastator al variolei sau al altor maladii aduse din Europa în Americi nu ar fi putut fi anticipat. Dar a fost dezastruos. S-a calculat că populaţia Mexicului a scăzut cu trei sferturi în secolul al XVI-lea; cea a unor insule din Caraibe a dispărut complet.

Realităţi precum exploatarea nemiloasă a celor care au supravieţuit, în schimb, a căror forţă de muncă a devenit cu atât mai valoroasă după acest colaps demografic, sunt altă poveste. Aici se vede laitmotivul supunerii şi dominaţiei care marchează aproape fiecare ilustrare a impactului pe care l-a avut la început Europa asupra restului lumii. Diversele medii coloniale şi tradiţii europene nu prezintă decât diferite grade de opresiune şi exploatare. Nu toate societăţile coloniale s-au bazat pe aceleaşi extreme de brutalitate şi teroare, dar toate au fost contaminate. Bogăţia Provinciilor Unite şi magnifica lor civilizaţie din secolul al XVII-lea erau alimentate de rădăcini care, cel puţin în insulele mirodeniilor şi Indonezia, erau înfipte într-un pământ îmbibat de sânge. Cu mult înainte ca expansiunea în America de Nord să ajungă la vest de lanţul muntos Allegheny, bunele relaţii de scurtă durată ale primilor colonişti englezi din Virginia cu amerindienii se deterioraseră şi începuseră exterminarea şi evacuarea.

Deşi populaţiile Americii spaniole fuseseră într-o oarecare măsură protejate de stat împotriva celor mai grave abuzuri ale sistemului *encomienda*, ele fuseseră reduse în cea mai mare parte la peonaj, în timp ce se făceau eforturi hotărâte (cu motivaţii dintre cele mai elevate) de a le distruge cultura. Soarta hotentoţilor în sudul Africii şi cea a aborigenilor în Australia aveau să confirme lecţia că cultura europeană putea devasta toate popoarele cu care intra în contact, dacă acestea nu erau protejate de civilizaţii vechi şi avansate precum cele ale Indiei şi Chinei.

Chiar şi în aceste mari ţări avea să producă multe pagube, ele fiind incapabile să le reziste europenilor odată ce aceştia s-au hotărât să facă uz de suficientă forţă.

Dar în colonii s-a văzut cel mai clar tiparul dominaţiei.

Prosperitatea multora dintre ele a depins o lungă perioadă de comerţul cu sclavi africani, a cărui importanţă economică a fost deja semnalată. Începând din secolul al XVIII-lea, acesta îi obsedează pe unii critici care văd în el exemplul cel mai brutal de cruzime a omului faţă de om, a albilor faţă de negri, a europenilor faţă de cei de altă origine sau a capitaliştilor faţă de muncitori. A dominat pe bună dreptate o mare parte a istoriografiei expansiunii Europei şi a civilizaţiei americane, deoarece a fost o realitate majoră în amândouă. Din nefericire, din cauza importanţei pe care a avut-o în modelarea unei părţi atât de mari a Noii Lumii, a

distras atenţia de la alte forme de sclavie din alte perioade – sau chiar de la destine alternative ale sclaviei, precum exterminarea, cu sau fără intenţie, a altor populaţii.

Pieţele din coloniile Lumii Noi au dominat direcţia comerţului cu sclavi până la abolirea sa, în secolul al XIX-lea. Mai întâi în insulele din Marea Caraibilor şi apoi pe continentul american, şi în nord, şi în sud, vasele cu sclavi îşi găseau clienţii cei mai fideli. Portughezii, care dominaseră la început comerţul, au fost curând daţi la o parte din Marea Caraibilor de olandezi şi apoi de „lupii de mare" ai Elisabetei I, dar unii căpitani portughezi s-au orientat spre importul de sclavi din Brazilia în secolul al XVI-lea. La începutul secolului al XVII-lea olandezii şi-au înfiinţat Compania Indiilor de Vest pentru a asigura o livrare regulată de sclavi în Caraibe, dar la 1700 fuseseră înlocuiţi de negustori de sclavi francezi şi englezi care întemeiaseră avanposturi pe „coasta sclavilor" din Africa.

În total, prin eforturile lor, nouă-zece milioane de sclavi africani au fost trimişi în emisfera vestică, 80% dintre ei după anul 1700. Secolul al XVIII-lea a înregistrat cea mai mare înflorire a comerţului; aproximativ şase milioane de sclavi au fost transportaţi în această perioadă. Unele porturi europene, precum Bristol şi Nantes, au inaugurat o nouă eră a bogăţiei comerciale pe baza sclaviei. Au început să fie lucrate noi terenuri pe măsură ce forţa de muncă formată din sclavi africani a permis cultivarea acestora. Producţia la scară mai mare a unor noi culturi a adus, la rândul său, mari schimbări în ceea ce priveşte cererea, manufacturile şi modelele comerciale europene. Iar în termeni rasiali, resimţim şi acum efectele.

Ceea ce a dispărut şi nu se mai poate cuantifica acum este suferinţa umană, nu doar sub forma dificultăţilor fizice (era posibil ca un african să nu mai trăiască decât câţiva ani pe o plantaţie din Indiile de Vest chiar dacă supravieţuia condiţiilor îngrozitoare ale călătoriei), ci şi sub forma tragediilor psihologice şi emoţionale ale acestei uriaşe migraţii. Gradul de cruzime implicat este incalculabil; pe de o parte, există dovezi privind folosirea cătuşelor şi practica biciuirii, pe de altă parte, acestea erau aspecte comune ale vieţii şi în Europa, iar *a priori*, interesul personal trebuie să-i fi obligat pe proprietarii de plantaţii să aibă grijă de investiţiile lor. Revoltele sclavilor au demonstrat că nu s-a întâmplat mereu aşa. Revoltele nu erau totuşi frecvente decât în Brazilia, fapt ce merită, de asemenea, atenţie. Sclavia a atins o nouă etapă, diferită calitativ de istoria anterioară, odată cu plantaţiile înfiinţate în America, o etapă a exploatării umane în care atât făptaşii, cât şi victimele s-au conformat rolurilor lor. În acest sens, Lumea Nouă s-a născut în sclavie.

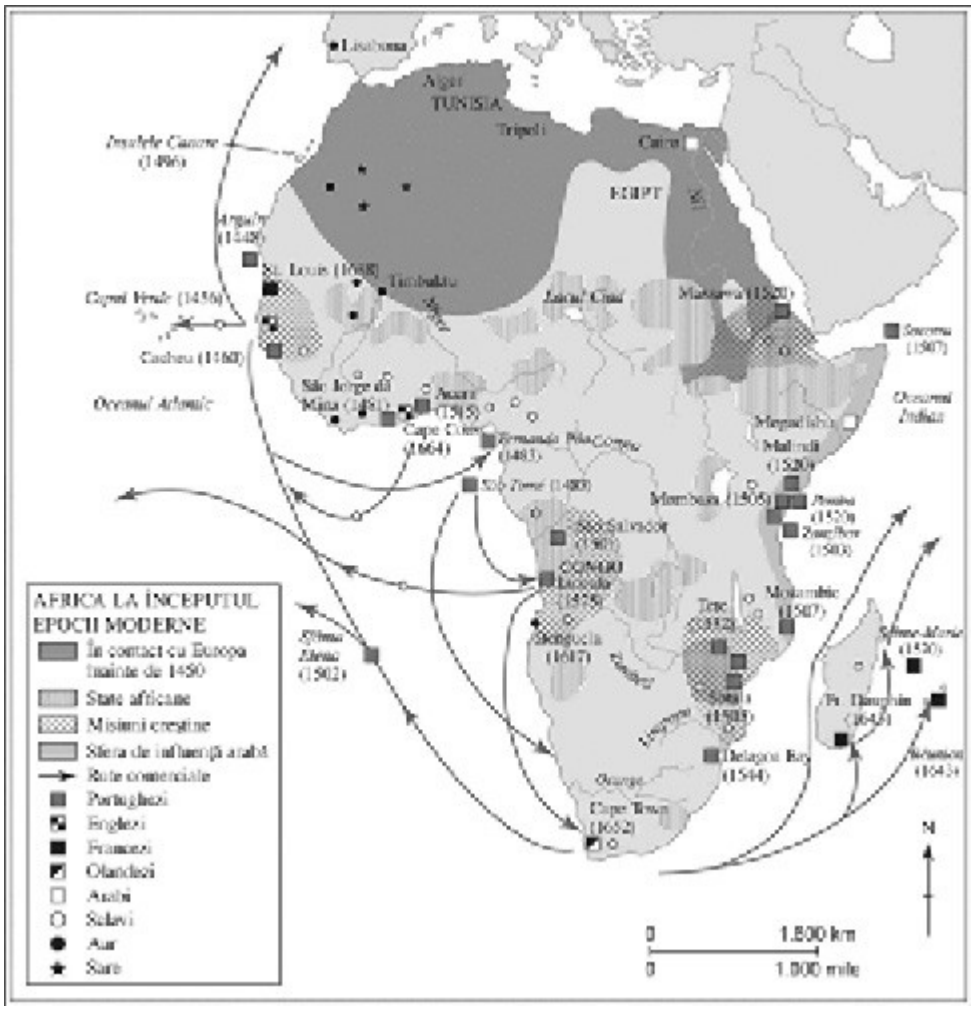

Prejudiciile aduse Africii sunt şi mai greu de estimat, deoarece dovezile sunt şi mai conjecturale. Cele mai recente cercetări arată că negoţul cu sclavi a avut probabil un impact economic şi social direct şi de durată asupra acelor părţi ale continentului unde a fost practicat cel mai intens. Reducerea bruscă a populaţiei, imprevizibilitatea vieţii şi a condiţiilor de trai şi teama permanentă de a intra în contact cu grupuri din exterior au condus la dezastre sociale. Sentimentul cronic de nesiguranţă, susţin unii economişti, a dus la niveluri scăzute de producţie în unele părţi ale Africii până în secolul trecut. Este posibil ca problemele de astăzi ale Africii să fie legate mai mult decât credem de sclavie, chiar dacă aceasta nu este, cu siguranţă, singura explicaţie pentru relativa subdezvoltare a continentului.

Merită să menţionăm faptul că mult timp comerţul cu sclavi africani nu a trezit nicio îndoială asemănătoare cu cele exprimate de unii clerici spanioli în apărarea amerindienilor, iar argumentele cu care unii creştini se opuneau oricărei restricţionări a acestui trafic exercită încă o anumită fascinaţie morbidă.

Sentimentele de responsabilitate şi de vinovăţie au început să se manifeste la scară largă abia în secolul al XVIII-lea şi mai ales în Franţa şi Anglia. Una dintre expresiile acestora a fost utilizarea dată de britanici unui teritoriu dobândit în 1787, Sierra Leone; acesta a fost folosit de o societate filantropică drept refugiu pentru africani eliberaţi din sclavie în Anglia. Datorită unei conjuncturi politice şi economice favorabile, curentul opiniei publice educate de gândirea umanitară avea să distrugă în secolul

următor comerţul cu sclavi şi, în lumea europeană, sclavia. Dar asta este altă poveste. În desfăşurarea Europei ca putere mondială, sclavia a reprezentat o realitate socială şi economică extrem de importantă. Avea să devină şi una mitică, simbolizând în modul cel mai dur triumful forţei şi al cupidităţii asupra umanităţii. Din nefericire, a fost şi dovada remarcabilă a unei dominaţii sporite, bazată pe uzul de forţă, a societăţilor tehnologice asupra celor mai puţin avansate.

Unii europeni îşi dădeau seama de acest lucru, dar credeau că toate relele erau contrabalansate de ceea ce ofereau restului lumii, creştinismul mai presus de toate. Un decret al lui Paul al III-lea, papa care a convocat Conciliul de la Trento, a proclamat că „indienii sunt cu adevărat oameni şi... nu numai că sunt în stare să priceapă credinţa catolică, ci, după cunoştinţele noastre, sunt şi foarte doritori s-o primească”. Un astfel de optimism nu era doar o expresie a spiritului Contrareformei, deoarece impulsul misionar existase de la început în posesiunile spaniole şi portugheze. Eforturile misionare ale iezuiţilor au început în Goa în 1542 şi de aici au iradiat în tot Oceanul Indian şi în Asia de Sud-Est, ajungând chiar până în Japonia. Ca şi celelalte puteri catolice, Franţa a pus accent pe munca de misionariat, chiar şi în zone în care nu era implicată din punct de vedere economic sau politic.

Cu toate acestea, expediţiile misionare au căpătat o nouă vigoare în secolele XVI-XVII şi se poate considera că acesta a fost un efect înviorător al Contrareformei. Cel puţin la nivel formal, creştinismul roman a câştigat în secolul al XVI-lea mai mulţi adepţi şi teritorii mai mari decât în oricare alt veac anterior.

Este mai greu de evaluat ce a însemnat cu adevărat acest lucru, dar puţina protecţie de care se bucurau amerindienii era oferită de Biserica Romano-Catolică, ai cărei teologi au păstrat vie, oricât de slabă ar fi fost uneori, singura noţiune de tutelă a unor popoare supuse care a existat la începuturile teoriei imperiale.

Protestantismul a rămas mult în urmă în ceea ce priveşte preocuparea faţă de băştinaşii din colonii, ca şi eforturile misionare. Olandezii nu au făcut mai nimic şi coloniştii englezi din America nu numai că nu i-au convertit, ci chiar i-au înrobit pe unii dintre vecinii lor amerindieni (quakerii din Pennsylvania au fost o excepţie lăudabilă). Originile marilor mişcări misionare anglo-saxone de peste mări nu pot fi identificate mai devreme de sfârşitul secolului al XVII-lea. Mai mult, exista o ambiguitate tragică şi în darul făcut lumii prin Evanghelie. Şi aceasta a fost un export european cu un uriaş potenţial coroziv, care a contestat şi a subminat structuri şi idei tradiţionale, a ameninţat autoritatea socială, instituţii juridice şi morale, modele familiale şi tipare legate de căsătorie. Misionarii, adesea fără voia lor, au devenit instrumente ale procesului de dominare şi subjugare ce marchează povestea interacţiunii Europei cu restul lumii.

Poate că nimic din ceea ce au adus cu ei europenii nu s-a dovedit în cele din urmă a fi o ameninţare sau, cel puţin, nu a fost cu două tăişuri. Plantele pe care portughezii le-au dus din America în Africa în secolul al XVI-lea – maniocul, cartoful-dulce, porumbul – au îmbunătăţit, poate, alimentaţia africanilor, dar este posibil să fi provocat (s-a afirmat) şi o creştere a populaţiei care a dus la dezordine şi revolte sociale. Plantele duse în Americi au pus însă bazele unor noi industrii care au creat ulterior

o cerere de sclavi; cafeaua şi zahărul erau astfel de mărfuri. Mai la nord, cultivarea grâului de către coloniştii britanici nu necesita folosirea sclavilor, dar a sporit cererea de terenuri şi a crescut presiunile ce îi împingeau pe colonişti pe terenurile de vânătoare ancestrale ale indienilor, pe care i-au eliminat fără milă din calea lor.

Viaţa generaţiilor viitoare – atunci când au fost făcute pentru prima dată astfel de transplanturi – avea să fie influenţată de acestea şi aici este utilă o perspectivă mai largă decât cea limitată la anii 1800. Până la urmă, grâul avea să transforme emisfera vestică în grânarul oraşelor europene; în secolul XX, chiar şi Rusia şi unele ţări asiatice importau grâu de aici. O industrie a vinului înfloritoare a fost implantată de spanioli în Madeira şi în America încă din secolul al XVI-lea.

Atunci când au început să se cultive bananieri în Jamaica, arborele de cafea în Java şi ceaiul în Ceylon, s-au pus în mare măsură bazele politicii viitoare. Mai mult, toate aceste schimbări au fost complicate în secolul al XIX-lea de variaţiile cererii, pe măsură ce industrializarea a crescut cererea de articole de bază mai vechi, precum bumbacul (în 1760 Anglia importa două milioane şi jumătate de livre de bumbac brut; în 1837 cifra era de 360 de milioane) şi uneori a creat noi cereri; una dintre consecinţe a fost transplantarea cu succes a cauciucului din America de Sud în Malaya şi Indochina, o schimbare plină de semnificaţii strategice pentru viitor.

Amploarea unor astfel de implicaţii pentru viitor în primele secole ale hegemoniei europene va reieşi suficient de bine în cele ce urmează. Acum este important doar să subliniem încă o caracteristică recurentă a acestui tipar – natura sa întâmplătoare, neplanificată. A fost o combinaţie de decizii individuale luate de un număr redus de persoane. Chiar şi cele mai inocente inovaţii ale lor puteau avea consecinţe explozive. Merită să amintim că importarea a două duzini de iepuri în 1859 a făcut ca în doar câteva decenii o mare parte din zona rurală a Australiei să fie devastată de milioane de iepuri. În mod similar, dar la o scară mai redusă, insulele Bermude aveau să fie invadate de broaşte râioase din Anglia.

Totuşi, importurile conştiente de animale au fost şi mai importante (prima reacţie la calamitatea provcată de iepuri în Australia a fost să se aducă hermeline şi nevăstuici din Anglia; o reacţie mai potrivită avea să fie mixomatoza). Aproape întreaga menajerie a animalelor domestice europene a fost naturalizată în Americi până în 1800. Cele mai importante au fost vitele şi caii. Împreună, ele aveau să revoluţioneze viaţa indienilor din prerii; ulterior, după apariţia navelor cu containere frigorifice, America de Sud avea să devină un mare exportator de carne, la fel ca şi Australia prin introducerea oilor, pe care englezii înşişi le importaseră iniţial din Spania. Şi, bineînţeles, europenii au adus cu ei şi propria rasă. Ca şi britanicii din America, mult timp olandezii nu au încurajat amestecul raselor. Totuşi, în America Latină, Goa şi Africa portugheză efectele au fost profunde. La fel au fost, dar într-un sens diferit, negativ, şi în America de Nord britanică, unde căsătoriile interrasiale nu au fost semnificative ca număr şi coincidenţa aproape absolută dintre culoarea pielii şi statutul de sclav a lăsat moştenire pentru viitor un număr enorm de probleme politice, economice, sociale şi culturale.

Crearea unor populaţii coloniale numeroase a trasat harta viitorului, dar

a prezentat şi unele probleme de guvernare. Coloniile britanice au avut aproape întotdeauna o formă sau alta de instituţie reprezentativă ce reflecta tradiţia şi practica parlamentare, în timp ce Franţa, Portugalia şi Spania au urmat toate un sistem internaţional autoritar şi monarhist. Niciuna dintre ele nu lua în calcul vreo formă de independenţă pentru coloniile sale şi nici nevoia de a le apăra interesele de cele ale metropolei, indiferent dacă acestea erau considerate primordiale sau complementare. Această situaţie avea să provoace probleme în cele din urmă şi în

1763 existau semne, cel puţin în coloniile britanice din America de Nord, care aminteau de conflictele dintre coroană şi Parlament din Anglia. Iar în luptele lor cu alte naţiuni, şi în cazul în care guvernele lor nu erau oficial în război cu ei, coloniştii au arătat întotdeauna că ştiu să-şi apere cu tărie interesele. Chiar şi atunci când olandezii şi englezii erau aliaţi oficial împotriva Franţei, marinarii şi comercianţii lor tot se luptau unii cu ceilalţi „dincolo de linie”.

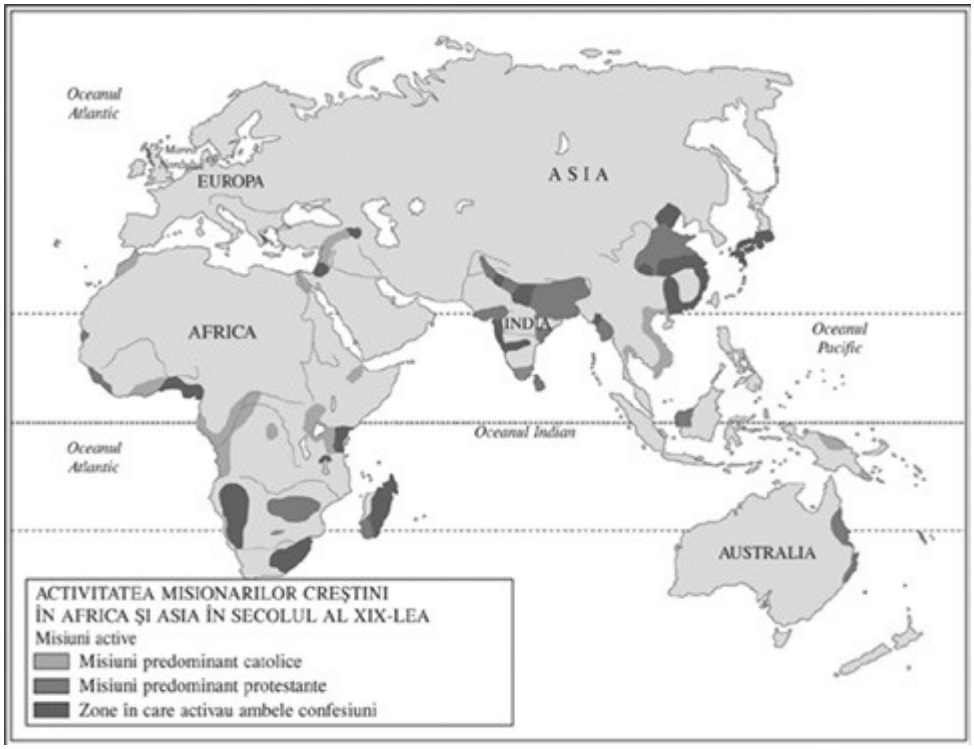

Problemele guvernării imperiale în secolul al XVIII-lea au fost totuşi caracteristice, în mare măsură, doar emisferei vestice. Acolo plecaseră coloniştii.

În 1800, în orice altă parte a lumii, chiar şi în India, comerţul conta mai mult decât posesiunile şi multe zone importante abia urmau să simtă impactul deplin al Europei. În 1789 Compania Britanică a Indiilor de Est nu trimitea decât 21 de corăbii pe an spre Guangzhou; olandezilor le erau permise două pe an spre Japonia. În Asia Centrală nu se putea ajunge la acea dată decât pe lungile rute terestre folosite pe vremea lui Ginghis-Han şi ruşii erau încă departe de a exercita o influenţă efectivă asupra hinterlandului. Africa era protejată de climă şi de boli.

Descoperirile şi explorările urmau încă să completeze harta acestui continent înainte ca hegemonia Europei să devină o realitate.

În Pacific şi în „Mările Sudului” lucrurile se mişcau mai repede. Călătoria din 1699 a lui William Dampier, un englez din Somerset, iniţiase integrarea

Australasiei, un continent necunoscut, în geografia consacrată, deşi a fost nevoie de încă un secol pentru ca aceasta să se finalizeze. În nord, existenţa Strâmtorii Bering fusese demonstrată în 1730. Călătoriile lui Bougainville şi Cook din anii 1760 şi 1770 au adăugat Lumii Noi care încă urma să fie explorată Tahiti, Samoa, ţărmul oriental al Australiei, Hawaii şi Noua Zeelandă. Cook a traversat chiar cercul antarctic. În 1788, primul transport de puşcăriaşi, în număr de 717, a ajuns în New South Wales. Judecătorii britanici creau o nouă lume a infractorilor pentru a restabili echilibrul celei vechi, de vreme ce coloniile americane nu îi mai primeau pe cei care erau indezirabili în Anglia, întemeind, fără să vrea, încă o naţiune nouă. Şi mai important, câţiva ani mai târziu au ajuns aici primele oi şi astfel a luat naştere industria care avea să asigure viitorul acestei naţiuni.

Împreună cu animalele, aventurierii şi scursurile societăţii, în Pacificul de Sud a ajuns şi Evanghelia. În 1797 au sosit primii misionari în Tahiti. Odată cu ei, se poate spune în sfârşit că civilizaţia europenilor era prezentă, cel puţin în embrion, în toate colţurile lumii locuibile.

7
Idei vechi şi idei noi

Esenţa civilizaţiei pe care Europa o exporta în celelalte regiuni ale globului consta în idei. Limitele pe care acestea le-au impus şi posibilităţile pe care le-au oferit au influenţat modul de operare al acestei civilizaţii, stilul său şi felul cum se percepea. Mai mult, deşi secolul XX le-a afectat negativ, ideile predominante prefigurate de europeni între 1500 şi 1800 încă reprezintă majoritatea reperelor după care ne ghidăm. Cultura europeană a primit atunci o bază seculară; tot atunci s-a impus o idee progresistă de evoluţie istorică văzută ca deplasare spre un punct culminant unde europenii simţeau că se află. În fine, acesta a fost momentul în care s-a dezvoltat încrederea că cunoştinţele ştiinţifice folosite în conformitate cu anumite criterii utilitariste ar face posibil un progres fără limite. Pe scurt, civilizaţia Evului Mediu a luat sfârşit din punctul de vedere al oamenilor raţionali.

Însă rareori lucrurile se întâmplă perfect în istorie şi puţini europeni trebuie să fi fost conştienţi de această schimbare în 1800. Vreme de două secole nu se produseseră progrese deosebite în modul în care gândeau şi se comportau cei mai mulţi dintre ei. Instituţiile tradiţionale ale monarhiei, societatea bazată pe statutul ereditar şi religia încă aveau o mare influenţă asupra a milioane de oameni în acel an. Cu doar 100 de ani înainte nu existase nicio căsătorie civilă nicăieri în Europa şi în cele mai multe regiuni ale sale încă nu exista aşa ceva. Cu numai 20 de ani înainte de 1800 fusese ars pe rug ultimul eretic în Polonia şi chiar şi în Anglia, în secolul al XVIII-lea, un monarh încercase, asemenea regilor medievali, să vindece scrofuloza prin atingerea regală. Într-adevăr, secolul al XVII-lea marcase, sub câteva aspecte, chiar un regres. Atât în Europa, cât şi în America de Nord a existat o vânătoare de vrăjitoare mult mai extinsă decât cele din Evul Mediu (Carol cel Mare îi condamnase la moarte pe cei care ardeau pe rug vrăjitoare şi dreptul canonic interzisese credinţa în

zborurile pe timp de noapte şi alte presupuse isprăvi ale vrăjitoarelor, pe motiv că sunt păgâne).

Dar aceasta nu înseamnă că nu mai existau superstiţii. Ultimul vrăjitor englez a fost torturat de vecinii săi până a murit cu mult după anul 1700 şi un elveţian protestant a fost executat în mod legal de concetăţenii săi pentru vrăjitorie în 1782. Cultul napolitan al Sfântului Gennaro avea încă o importanţă politică în perioada Revoluţiei Franceze deoarece lichefierea sau nelichefierea sângelui sfântului se credea că indică satisfacţia sau nemulţumirea divinităţii faţă de acţiunile cârmuirii. Penologia era încă barbară; unele nelegiuiri erau considerate atât de atroce, încât meritau o pedeapsă de o ferocitate excepţională şi asasinul lui Henric al IV-lea al Franţei şi autorul atentatului la viaţa lui Ludovic al

XV-lea au primit pedepse abominabile, fiind consideraţi paricizi. Al doilea a murit în 1757, cu doar câţiva ani înainte de publicarea celei mai influente pledoarii în favoarea unei reforme în materie penală care a fost scrisă vreodată.

Strălucirea modernităţii din secolul al XVIII-lea ne poate păcăli uşor; în societăţi care au produs artă de un rafinament deosebit şi exemple extraordinare de cavalerism şi onoare, existau distracţii populare ca luptele cu urşi[4], luptele de cocoşi sau smulgerea capetelor gâştelor.

Dacă cultura populară arată adesea cel mai evident însemnătatea trecutului, până aproape de sfârşitul acestor trei secole o mare parte a aparatului formal şi instituţional care susţinea trecutul a rămas intactă în cea mai mare parte a Europei. Cel mai frapant exemplu pentru observatorii moderni ar fi supremaţia de care religia organizată se bucura încă aproape pretutindeni în secolul al XVIII-lea.

În orice ţară, fie ea catolică, protestantă sau ortodoxă, chiar şi reformatorii ecleziaşti acceptau faptul că religia ar trebui sprijinită şi protejată prin lege şi prin aparatul coercitiv al statului. Foarte puţini gânditori vizionari au contestat acest lucru. În mare parte a Europei încă nu erau tolerate alte perspective decât cele ale statului creştin. Jurământul depus de un rege francez la încoronare îi impunea obligaţia de a curma erezia şi abia în 1787 francezii necatolici au câştigat un statut civic recunoscut şi, prin urmare, dreptul de a-şi trece copiii în legitimitate prin încheierea unei căsătorii civile. În ţările catolice încă se presupunea că cenzura, deşi adesea departe de a fi eficientă, putea împiedica diseminarea unor scrieri potrivnice credinţei creştine şi autorităţii Bisericii. Cu toate că spiritul Contrareformei scăzuse ca intensitate şi Ordinul Iezuiţilor a fost desfiinţat, Indexul de cărţi interzise şi Inchiziţia, care l-a conceput prima dată, au fost păstrate. Universităţile de pretutindeni erau în mâinile clericilor; chiar şi în Anglia, la Oxford şi Cambridge nu aveau acces disidenţi nonconformişti şi romano-catolici. Religia determina, de asemenea, în mare măsură conţinutul educaţiei şi forma studiilor urmate.

Structura instituţională a societăţii, este adevărat, trăda şi introducerea unor inovaţii. Unul dintre motivele pentru care universităţile şi-au pierdut din importanţă în aceste secole a fost că ele nu mai monopolizau viaţa intelectuală a Europei. De la mijlocul secolului al XVII-lea au apărut în

[4] Înfruntarea dintre un urs legat de un stâlp şi nişte câini special dresaţi cu scopul de a-l ataca şi a-l ucide (n. Red.).

multe ţări, adesea sub cel mai înalt patronaj, academii şi societăţi savante, precum Royal Society din Anglia, a cărei cartă datează din 1662, sau Académie des Sciences din Franţa, înfiinţată patru ani mai târziu. În secolul al XVIII-lea numărul acestor asociaţii a crescut simţitor; răspândite în oraşe mai mici, ele erau înfiinţate în scopuri mai limitate şi mai specializate, precum promovarea agriculturii. Era evidentă o amplă mişcare de socializare voluntară; deşi era cea mai pronunţată în Anglia şi Franţa, puţine ţări din Europa Occidentală nu au fost influenţate de ea.

Cluburile şi societăţile de tot felul erau o caracteristică a unei epoci care nu se mai mulţumea să-şi irosească potenţialul în instituţiile sociale ale trecutului, iar uneori atrăgeau atenţia cârmuirii. Unele dintre ele nu îşi propuneau ca unic scop activitatea literară, ştiinţifică sau agricolă, ci asigurau locuri de întâlnire unde se dezbăteau, se discutau sau doar se atingeau idei de tot felul. Astfel, au contribuit la circulaţia unor idei noi. Dintre aceste asociaţii, cea mai remarcabilă era frăţia internaţională a francmasonilor. A fost introdusă din Anglia în Europa continentală în anii 1720 şi a cunoscut o largă răspândire în mai puţin de jumătate de secol; în 1789 este posibil să fi existat peste un sfert de milion de masoni.

Aceştia aveau să fie ulterior ţinta multor calomnii; s-a propagat mitul că scopurile lor erau de mult revoluţionare şi subversive. Aceste acuzaţii nu erau adevărate în ceea ce priveşte organizaţia ca întreg, deşi nu acelaşi lucru se poate spune şi despre anumiţi masoni, dar este uşor de crezut că, în măsura în care lojile masonice, ca şi alte asociaţii, au ajutat la promovarea şi discutarea unor idei noi, ele au contribuit la depăşirea tradiţiei şi convenţiilor.

Circulaţia sporită a ideilor şi informaţiilor nu s-a bazat în primul rând doar pe astfel de întruniri, ci pe răspândirea cuvântului scris cu ajutorul tiparniţei. Una dintre transformările cruciale ale Europei după 1500 a fost că ştiinţa de carte s-a generalizat; unii au văzut-o ca pe o trecere de la o cultură centrată pe imagine la una centrată pe cuvânt. Cititul (în special) şi scrisul, deşi nu erau accesibile tuturor, se generalizaseră totuşi şi deveniseră în multe locuri ceva obişnuit. Nu mai erau apanajul unei elite restrânse de iniţiaţi privilegiaţi şi şi-au pierdut şi din misterul conferit de strânsa legătură specială cu riturile religioase.

În evaluarea acestei schimbări, putem să depăşim puţin sfera lucrurilor greu de definit şi să pătrundem în cea a datelor măsurabile, care arată că într-un fel, deşi în 1800 încă existau regiuni întinse caracterizate de analfabetism, Europa era o societate educată cum nu era în 1500. Luată ca atare, aceasta nu este, bineînţeles, o afirmaţie foarte utilă. Există numeroase grade de performanţă atât în scris, cât şi în citit. Cu toate acestea, oricum ne-am defini termenii, în 1800 în Europa şi în teritoriile sale dependente se aflau probabil cea mai mare parte a oamenilor cu ştiinţă de carte din lume. Avea, prin urmare, o proporţie mai mare de oameni educaţi decât alte culturi. Aceasta a fost o schimbare istorică de o importanţă crucială. Europa se afla de mult în epoca preponderenţei materialului tipărit, care, în cele din urmă, a înlocuit pentru majoritatea oamenilor educaţi cuvântul vorbit şi imaginile ca mijloace primare de instruire şi îndrumare şi care a durat până în secolul XX, când a fost restaurată supremaţia mijloacelor orale şi vizuale prin intermediul radioului, al cinematografului şi al televiziunii.

Sursele pentru evaluarea ştiinţei de carte sunt utile abia de la mijlocul secolului al XIX-lea – când, se pare, aproximativ jumătate din europeni încă nu ştiau să citească sau să scrie – însă toate sugerează că îmbunătăţirea care s-a produs începând din 1500 a fost cumulativă, dar neregulată. Au existat diferenţe importante între ţări, între aceleaşi ţări în diverse perioade, între urban şi rural, între sexe şi între ocupaţii. Toate acestea sunt încă valabile (deşi într-un grad mai mic) şi simplifică mult problema lansării unor afirmaţii generale: până de curând, nu se pot face decât afirmaţii foarte vagi. Dar anumite fapte sugerează care erau tendinţele.

Primele semne ale efortului educaţional care a stat la baza ameliorării nivelului de alfabetizare se pot observa înainte de inventarea tiparului. Ele par a fi o altă componentă a reînsufleţirii şi revigorării vieţii urbane în secolele XII-XIII, a cărei importanţă am menţionat-o deja. Unele dintre primele dovezi despre angajarea unor învăţători şi asigurarea unor spaţii de predare provin din oraşele italiene, pe atunci avangarda civilizaţiei europene. Aici a apărut curând o nouă atitudine, conform căreia ştiinţa de carte era o calificare esenţială pentru anumite tipuri de funcţii; găsim, de exemplu, prevederi că judecătorii trebuiau să ştie să citească – un fapt cu implicaţii interesante pentru istoria vremurilor mai vechi.

Supremaţia iniţială a oraşelor italiene a fost înlocuită până în secolul al XVII-lea de cea a Angliei şi Olandei (ţări care aveau un nivel ridicat de urbanizare pentru epoca respectivă). Se consideră că acestea erau ţările europene cu cele mai înalte niveluri de alfabetizare în jurul anului 1700; faptul către ele au preluat conducerea ilustrează modul în care istoria creşterii nivelului de alfabetizare prezintă discrepanţe din punct de vedere geografic. Totuşi, franceza avea să fie limba internaţională a publicaţiilor în secolul al XVIII-lea şi cea mai mare parte a publicului care a susţinut aceasta se afla cu siguranţă în Franţa. Nu ar fi surprinzător ca nivelurile de alfabetizare să fi fost mai mari în Anglia şi în Provinciile Unite, dar este posibil ca numărul persoanelor care ştiau carte să fi fost mai mare în Franţa, unde populaţia totală era mult mai numeroasă.

Un loc aparte în tendinţa generală către alfabetizare trebuie acordat cu siguranţă răspândirii tiparului. În secolul al XVII-lea exista un corpus de publicaţii cu adevărat populare, reprezentat de basme, poveşti de dragoste adevărată şi neîmpărtăşită, almanahuri, cărţi de astrologie şi hagiografii. Existenţa unor astfel de materiale dovedeşte că exista şi cerere. Tiparul dăduse, de asemenea, un nou sens ideii de a şti carte deoarece consultarea manuscriselor fusese evident dificilă şi necesita mult timp, din cauza inaccesibilităţii lor relative.

Cunoştinţele tehnice puteau fi puse acum foarte rapid la dispoziţie sub formă tipărită şi acest lucru însemna că era în interesul specialistului să citească pentru a rămâne priceput în domeniul său.

O altă forţă care a ajutat la dezvoltarea ştiinţei de carte a fost Reforma protestantă. Aproape în unanimitate, reformatorii au subliniat cât era de important să-i înveţe pe credincioşi să citească; nu este o coincidenţă că până în secolul al XIX-lea Germania şi Scandinavia au atins niveluri de alfabetizare mai ridicate decât multe ţări catolice. Reforma a pus accent pe citirea Bibliei şi aceasta a devenit rapid disponibilă sub formă tipărită în limbile vernaculare, care au fost astfel întărite şi disciplinate prin

răspândirea şi standardizarea favorizate de forma tipărită. În ciuda manifestărilor sale mai evident nefericite, bibliolatria a fost o mare forţă a Iluminismului; a reprezentat atât un stimulent de a citi, cât şi un nucleu al activităţii intelectuale. În Anglia şi Germania, importanţa sa în formarea unei culturi comune a fost imensă şi în fiecare ţară a generat o traducere a Bibliei care a fost o capodoperă.

Aşa cum arată exemplul reformatorilor, autoritatea era adesea în favoarea unui nivel mai ridicat de alfabetizare, dar acest lucru nu se limita la ţările protestante. În special legislatorii monarhiilor inovatoare din secolul al XVIII-lea s-au străduit adesea să promoveze educaţia – ceea ce însemna în mare măsură educaţia primară. Austria şi Prusia s-au remarcat în acest sens. Dincolo de Atlantic, tradiţia puritană impusese de la bun început în comunităţile din Noua Anglie obligaţia de a susţine instruirea. În alte ţări educaţia a fost lăsată pe seama iniţiativei private, neoficială şi nereglementată, şi a caritătii (aşa cum s-a întâmplat în Anglia) sau a Bisericii (cum a fost cazul în Franţa). În secolul al XVI-lea începe marea epocă a ordinelor religioase private dedicate predării.

O consecinţă importantă, care a promovat şi s-a dezvoltat simultan cu creşterea nivelului de alfabetizare, a fost apariţia publicaţiilor periodice. Foile volante şi buletinele informative tipărite ocazional au evoluat, transformându-se în secolul al XVIII-lea în gazete publicate regulat. Acestea satisfăceau diferite nevoi. Ziarele au apărut în Germania secolului al XVII-lea; la Londra a fost publicat în 1702 un cotidian, iar la mijlocul secolului exista o presă provincială importantă şi milioane de ziare erau tipărite anual. În Anglia au început să apară reviste şi gazete săptămânale în prima jumătate a secolului al XVIII-lea şi cea mai importantă dintre ele, *The Spectator*, a constituit un model pentru jurnalism prin efortul său conştient de a influenţa gusturile şi comportamentul. Era ceva nou.

Doar în Provinciile Unite jurnalismul a mai avut un succes similar cu cel din Anglia; probabil pentru că în toate celelalte ţări europene existau cenzură, mai mult sau mai puţin eficientă, precum şi diferite niveluri de alfabetizare. Au apărut tot mai multe jurnale savante şi literare, dar articolele şi comentariile politice erau rare. Chiar şi în secolul al XVIII-lea, în Franţa era normal ca autorii operelor care cuprindeau idei avansate să le pună în circulaţie doar sub formă de manuscris; în acest bastion al gândirii critice încă exista cenzură, deşi una arbitrară şi imprevizibilă şi, spre sfârşitul secolului, mai puţin eficientă în practică.

Este posibil ca o conştientizare sporită a potenţialului subversiv al jurnalismului uşor accesibil să fi determinat o schimbare de direcţie a atitudinilor oficiale faţă de educaţie. Până în secolul al XVIII-lea nu exista pe scară foarte largă sentimentul că educaţia şi ştiinţa de carte ar fi putut fi periculoase şi că nu ar trebui generalizate. Deşi cenzura formală fusese întotdeauna o recunoaştere a pericolelor potenţiale reprezentate de ştiinţa de carte, a existat o tendinţă de a vedea acest lucru în termeni preponderent religioşi; una dintre sarcinile Inchiziţiei a fost de a păstra eficacitatea Indexului. Privind retrospectiv, se pare că şansele mai mari pe care le-au creat ştiinţa de carte şi tiparul pentru critică şi contestarea autorităţii în general au constituit un efect mai important decât subminarea religiei. Totuşi, importanţa lor nu s-a rezumat la aceasta. Răspândirea cunoştinţelor tehnice a accelerat şi alte tipuri de schimbare

socială.

Industrializarea nu ar fi fost posibilă fără îmbunătăţirea nivelului de alfabetizare şi, parţial, ceea ce s-a numit „revoluţia ştiinţifică” din secolul al XVII-lea trebuie atribuit simplului efect cumulativ al informaţiilor cu circulaţie mai rapidă şi mai largă.

Sursele fundamentale ale acestei „revoluţii” se află totuşi la un nivel mai profund decât atât, în atitudinile intelectuale schimbate. La baza lor se afla o schimbare de perspectivă a relaţiei Omului cu natura. De la o lume naturală privită cu teamă drept dovada misterioaselor căi ale Domnului, mai mulţi oameni făceau cumva marele pas spre o căutare conştientă a mijloacelor de manipulare a acesteia. Deşi lucrările unor oameni de ştiinţă medievali nu fuseseră nicidecum atât de primitive şi de lipsite de creativitate pe cât se credea cândva, acestea aveau două limite critice. Una era că furnizau foarte puţine cunoştinţe cu utilitate practică şi acest lucru determina un interes scăzut faţă de ele. A doua era slăbiciunea lor teoretică; ea trebuia depăşită şi la nivel conceptual, nu doar tehnic.

În ciuda contactului benefic cu idei din lumea arabă şi a unui accent sănătos pe definire şi diagnostic în unele ramuri ale sale, ştiinţa medievală se baza pe presupuneri netestate, în parte deoarece mijloacele de testare a acestora nu puteau fi înţelese, în parte pentru că nu exista dorinţa de a le testa. Afirmarea dogmatică a teoriei potrivit căreia cele patru elemente – foc, aer, pământ şi apă – erau componentele oricărui lucru, de exemplu, nu a fost contestată prin experimente.

Deşi s-au făcut unele experimente în tradiţiile alchimiei şi hermetismului, iar odată cu Paracelsus au ajuns să fie îndreptate şi spre alte scopuri decât căutarea aurului, erau încă ghidate de concepţii mitice, intuitive.

Situaţia nu prea s-a schimbat până în secolul al XVII-lea. Renaşterea a avut manifestările sale ştiinţifice, dar ele se regăseau de regulă în studii descriptive (un exemplu deosebit a fost cel al lui Vesalius din 1543, despre anatomia umană) şi în soluţii la anumite probleme practice din domeniul artelor (precum cele legate de perspectivă) şi al meşteşugurilor mecanice. Una dintre ramurile acestui efort axat pe descriere şi clasificare a fost deosebit de impresionantă – cea dedicată înţelegerii noilor cunoştinţe geografice datorate exploratorilor şi cosmografilor. În geografie, afirma un medic francez de la începutul secolului al XVI-lea, „şi în ceea ce ţine de astronomie, Platon, Aristotel şi vechii filosofi au mers înainte, iar

Ptolemeu a adăugat mult mai multe. Totuşi, dacă vreunul dintre ei s-ar întoarce astăzi, i s-ar părea că geografia s-a schimbat atât de tare, încât este de nerecunoscut”. Aici se afla unul dintre stimulii unei noi abordări intelectuale a lumii naturale.

Nu a fost un stimul care să aibă efect rapid. Este adevărat, o minoritate nesemnificativă de oameni educaţi deja nu ar mai fi acceptat uşor în 1600

imaginea convenţională a lumii bazată pe marea sinteză medievală între Aristotel şi Biblie. Unii dintre ei simţeau o ciudată lipsă de coerenţă, o pierdere bruscă a reperelor, o nesiguranţă alarmantă. Dar pentru majoritatea celor care se gândeau cât de puţin la asta, vechea imagine încă era adevărată, pământul aflându-se încă în centrul întregului univers, iar omul în centrul vieţii de pe pământ, ca unic locuitor raţional al acestuia. Cea mai mare realizare intelectuală a secolului următor avea să facă

imposibil ca un om educat să gândească astfel. A fost atât de importantă, încât a ajuns să fie considerată schimbarea esenţială de la lumea medievală la cea modernă.

La începutul secolului al XVII-lea se vede deja ceva nou în domeniul ştiinţei. Schimbările care se manifestau în acea perioadă arătau că fusese depăşită o barieră intelectuală şi că natura civilizaţiei fusese modificată pentru totdeauna.

În Europa a apărut o nouă atitudine, profund utilitaristă, încurajându-i pe oameni să investească timp, energie şi resurse pentru a stăpâni natura prin experimente sistematice. Atunci când cei dintr-o epocă ulterioară au ajuns să caute în trecut precursorii acestei atitudini, au descoperit că se remarca în primul rând Francis Bacon, la un moment dat lord cancelar al Angliei, de o energie intelectuală remarcabilă, dar cam nesuferit ca om. Aparent, lucrările sale nu au avut un efect deosebit la vremea respectivă, dar au atras atenţia posterităţii prin ceea ce părea a fi o respingere profetică a autorităţii trecutului.

Bacon a susţinut studiul naturii prin aplicarea observaţiei şi inducţiei şi orientat spre utilizarea acesteia pentru folosul omului. „Rostul adevărat şi îndreptăţit al ştiinţelor”, scria el, „este ca viaţa omului să fie îmbogăţită de noi descoperiri şi puteri”. Prin acestea se putea ajunge la o „restaurare şi reînsufleţire

[în mare măsură] a suveranităţii şi puterii omului… pe care le-a avut în starea cea dintâi a creaţiei”. Era o idee cu adevărat ambiţioasă – nu mai puţin decât mântuirea omenirii de consecinţele Căderii lui Adam – dar Bacon era sigur că acest lucru era posibil dacă cercetarea ştiinţifică era organizată eficient; şi sub acest aspect a fost o figură profetică, precursor al unor societăţi şi instituţii ştiinţifice de mai târziu.

Modernitatea lui Bacon a fost ulterior exagerată şi alţii – în special contemporanii săi Kepler şi Galilei – au avut de spus mult mai multe lucruri care au contat în progresul ştiinţei. Succesorii săi nici nu au aderat atât de ferm pe cât şi-ar fi dorit el la un program de descoperire practică a unor „noi arte, înzestrări şi mărfuri care să îmbunătăţească viaţa omului” (respectiv, la o ştiinţă dominată de tehnologie). Cu toate acestea, şi-a câştigat pe bună dreptate statutul de figură oarecum legendară deoarece a ajuns la miezul problemei în susţinerea observaţiei şi experienţei, fiind un adversar al metodei deductive bazate pe principii apriorice. Aşa cum se cuvine, se spune chiar că a devenit un martir al ştiinţei, după ce a răcit în timp ce umplea o pasăre de curte cu zăpadă într-o zi geroasă de martie, pentru a observa efectele refrigerării asupra cărnii. 40 de ani mai târziu, ideile sale centrale erau elemente obişnuite ale discursului ştiinţific. „Gestionarea acestei mari maşinării a lumii”, spunea un om de ştiinţă englez în anii 1660,

„poate fi explicată doar de cei pricepuţi în filosofie experimentală şi mecanică”.

Acestea erau idei pe care Bacon le-ar fi înţeles şi le-ar fi aprobat şi care sunt esenţiale în lumea în care trăim. Încă din secolul al XVII-lea o caracteristică a omului de ştiinţă este să răspundă la întrebări cu ajutorul experimentelor şi mult timp aceasta avea să ducă la noi încercări de a înţelege ceea ce dezvăluie asemenea experimente construind sisteme.

Aceasta a dus mai întâi la concentrarea asupra fenomenelor fizice care

puteau fi cel mai bine observate şi măsurate folosind tehnicile disponibile.

Inovaţiile tehnologice au apărut ca urmare a acumulării lente a competenţelor meşteşugarilor europeni de-a lungul secolelor; aceste competenţe puteau fi orientate acum spre soluţionarea unor probleme care, la rândul lor, aveau să permită rezolvarea altor probleme, de natură intelectuală. Inventarea logaritmilor şi a analizei matematice a fost parte a unui complex care cuprindea, printre altele, şi construirea unor ceasuri şi a unor instrumente optice mai bune. Când arta ceasornicarilor a făcut un remarcabil pas înainte odată cu introducerea pendulului ca dispozitiv de reglare, în secolul al XVII-lea, aceasta a făcut, la rândul ei, mult mai uşoară măsurarea timpului cu ajutorul unor instrumente de precizie şi, prin urmare, a facilitat astronomia. Odată cu telescopul au apărut şi noi oportunităţi de a scruta cerut; William Harvey a descoperit circulaţia sângelui ca rezultat al unei investigaţii teoretice prin experimentare, dar modul în care funcţionează aceasta a putut fi înţeles doar atunci când microscopul a permis observarea vaselor minuscule prin care curge sângele. Mai mult decât atât, observaţiile făcute cu ajutorul telescopului şi al microscopului nu au avut doar o importanţă crucială pentru revoluţia ştiinţifică, ci le-au permis şi oamenilor de rând să observe o parte din lucrurile pe care le implica o nouă perspectivă asupra lumii.

Ceea ce nu s-a trasat multă vreme a fost linia de demarcaţie dintre omul de ştiinţă şi filosof pe care o recunoaştem astăzi. Totuşi, apăruse o nouă lume a oamenilor de ştiinţă, o adevărată comunitate ştiinţifică, internaţională. Acum ne întoarcem la textul tipărit. Difuzarea rapidă a noilor cunoştinţe a fost foarte importantă. Publicarea unor cărţi ştiinţifice nu a fost singura formă pe care a luato aceasta; se publicau *Philosophical Transactions* al Societăţii Regale şi, din ce în ce mai mult, rapoarte şi procese-verbale ale altor organisme savante. În plus, unii savanţi întreţineau o bogată corespondenţă privată, iar o mare parte dintre materialele incluse aici au oferit unele dintre cele mai valoroase dovezi ale modului în care s-a produs de fapt revoluţia ştiinţifică. O parte dintre aceste corespondenţe au fost publicate; ele au fost citite şi înţelese la o scară mult mai largă decât ar fi comunicările dintre unii oameni de ştiinţă importanţi de astăzi.

O caracteristică a revoluţiei ştiinţifice remarcabilă pentru observatorul modern este că amatorii şi entuziaştii de ocazie au jucat un rol important. S-a sugerat că una dintre explicaţiile cele mai importante ale motivului pentru care ştiinţa a progresat în Europa, în timp ce remarcabilele realizări tehnice din China au stagnat, a fost asocierea cu aceasta, în Europa, a prestigiului social al amatorului şi al gentlemanului. Societăţile savante care au început să apară pe scară mai largă la jumătatea secolului erau pline de diletanţi distinşi care nu puteau fi numiţi nici pe departe oameni de ştiinţă profesionişti, însă care confereau acestor organisme greutatea indefinibilă, dar importantă a statutului şi a respectabilităţii lor, fie că se implicau sau nu în munca de experimentare.

În 1700 specializarea în cadrul ramurilor majore ale ştiinţei exista deja, deşi nu era în niciun caz atât de importantă pe cât avea să devină. De asemenea, ştiinţa din acele vremuri nu consuma prea mult timp; savanţii puteau aduce contribuţii majore în domeniul lor în timp ce scriau şi cărţi de teologie sau ocupau funcţii administrative. Acest lucru sugerează unele

dintre limitările revoluţiei din secolul al XVII-lea; aceasta nici nu putea transcende limitele tehnicilor disponibile, care, deşi au permis progrese remarcabile în unele domenii, au avut tendinţa de a devia atenţia de la altele. Chimia, de exemplu, a progresat relativ puţin (deşi puţini mai acceptau schema aristoteliană a celor patru elemente, care dominase gândirea despre constituenţii materiei în 1600), în timp ce fizica şi cosmologia au avansat rapid, atingând chiar un plafon al consolidării, rezultatul fiind un progres mai puţin spectaculos, dar constant până în secolul al XIX-lea, când au fost învigorate de noi abordări teoretice.

În ansamblu, realizările ştiinţifice din secolul al XVII-lea au fost uriaşe. Mai întâi de toate, au înlocuit o teorie a universului care vedea fenomenele ca fiind reflectarea directă şi adesea imprevizibilă a puterii divine cu o concepţie ce îl privea ca pe un mecanism în care schimbarea era generată regulat de funcţionarea uniformă şi universală a legilor mişcării. Aceasta era încă o concepţie compatibilă cu credinţa în Dumnezeu. Măreţia să nu se vedea, poate, în intervenţii directe zilnice, ci în crearea de către El a unui mecanism extraordinar; în una dintre cele mai celebre analogii, Dumnezeu era marele ceasornicar. Nici perspectiva omului de ştiinţă tipic, nici concepţia ştiinţifică despre lume în secolul al XVII-lea nu erau antireligioase sau antiteocentrice. Deşi era important, fără îndoială, că noile perspective asupra astronomiei, care nu mai plasau omul în centrul universului, îi contestau implicit şi unicitatea (în 1686 a apărut o carte care susţinea că este posibil să existe mai multe lumi locuite), nu acest lucru îi preocupa cei ce au realizat revoluţia cosmologică. Pentru ei era doar o întâmplare că autoritatea Bisericii a devenit asociată cu afirmaţia că Soarele se învârte în jurul Pământului.

Noile perspective pe care le propuneau nu făceau decât să sublinieze cât de măreţe şi de tainice sunt căile Domnului. Ei acceptau posibilitatea ca noile cunoştinţe să fie creştinate, aşa cum fusese creştinat şi Aristotel în Evul Mediu.

Cu mult înainte ca filosoful german Kant să inventeze expresia „revoluţie copernicană”, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se recunoştea că seria de făuritori ai unei noi cosmologii începea cu numele lui Copernic, un preot polonez a cărui operă *Despre mişcările de revoluţie ale corpurilor cereşti* a fost publicată în 1543. Era acelaşi an în care apărea şi marea lucrare despre anatomie a lui Vesalius (şi, curios, prima ediţie a operelor lui Arhimede); Copernic era mai mult un umanist renascentist decât un om de ştiinţă, fapt care nu trebuie să ne mire, dacă ne gândim la perioada în care a trăit. Parţial din motive filosofice şi estetice, a avut ideea unui univers de planete care se rotesc în jurul Soarelui, explicându-le mişcarea ca sistem de cicluri şi epicicluri. A fost (ca să spunem aşa) o intuiţie genială, căci nu avea niciun mijloc de a testa ipoteza şi majoritatea dovezilor de bun-simţ o refutau.

Primele date cu adevărat ştiinţifice în sprijinul heliocentrismului au fost furnizate de un om care nu îl accepta, danezul Tycho Brahe. Pe lângă distincţia oarecum ieşită din comun pe care i-o dădea nasul său artificial, Brahe a început să înregistreze mişcarea planetelor, mai întâi cu instrumente rudimentare şi apoi, graţie unui rege generos, din cel mai bine echipat observator din epoca sa.

Rezultatul a fost prima colecţie sistematică de date astronomice în

orbita tradiţiei occidentale după epoca alexandrină. Johannes Kepler, primul mare savant protestant, care a fost invitat de Brahe să-l asiste, a făcut la rândul lui observaţii şi mai amănunţite, realizând un al doilea progres teoretic major. El a descoperit că mişcarea planetelor poate fi explicată ca fiind regulată dacă orbitele lor sunt eliptice, cu viteze neregulate. Aceasta marca în sfârşit ruperea de cadrul ptolemaic, care încorsetase din ce în ce mai mult cosmologia, oferind baza explicaţiilor planetare până în secolul XX. Apoi a apărut Galileo Galilei, care a pus imediat mâna pe lunetă, un instrument descoperit aparent, poate din întâmplare, în jurul anului 1600. Galilei era un savant, profesor la Padova, care preda două materii asociate de obicei la începuturile ştiinţei: fizica şi geniul. Felul cum a utilizat luneta a distrus în cele din urmă schema aristoteliană; astronomia copernicană a devenit vizibilă, iar în următoarele două secole urma să se aplice şi la stele ceea ce se se ştia despre natura planetelor.

Realizarea majoră a lui Galilei nu a constat totuşi în observaţie, ci în teorie şi în legarea acesteia de practica tehnică. El a descris pentru prima dată fizica ce făcea posibil un univers copernican, tratând matematic mişcarea corpurilor.

Datorită lui, mecanica a lăsat în urmă lumea cunoştinţelor tehnice ale meşteşugarului, păşind pe tărâmul ştiinţei. Mai mult, el a ajuns la concluziile sale ca rezultat al metodei experimentale. Pe aceasta se baza ceea ce Galilei a numit

„două ştiinţe noi”, statica şi dinamica. Rezultatul publicat a fost cartea lui Galilei în care a fost identificată prima afirmare a revoluţiei în gândirea ştiinţifică, *Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii* (cel al lui Ptolemeu şi cel al lui Copernic), din 1632. Mai puţin remarcabile decât conţinutul acesteia, dar la fel de interesante sunt şi alte două aspecte: că nu a fost scrisă în latină, ci în italiana vernaculară, şi că i-a fost dedicată papei; Galilei era, fără îndoială, un bun catolic.

Totuşi, cartea a stârnit furoare, şi pe bună dreptate, căci marca sfârşitul perspectivei creştin-aristoteliene asupra lumii, marele triumf cultural al Bisericii medievale. A urmat procesul lui Galilei. A fost condamnat şi silit să-şi retracteze ideile, dar acest lucru nu a diminuat efectul lucrărilor sale. Concepţia copernicană şi heliocentristă a dominat ulterior gândirea ştiinţifică.

În 1642, anul în care a murit Galilei, s-a născut Isaac Newton. Realizarea lui a fost că a oferit o explicaţie fizică universului copernican; a demonstrat că aceleaşi legi mecanice explicau ceea ce afirmaseră atât Kepler, cât şi Galilei, iar în cele din urmă a fundamentat mecanica clasică şi cea cerească. A folosit o nouă matematică, „metoda fluxiunilor” sau, în terminologia de mai târziu, „calculul infinitezimal”. Nu Newton a inventat-o; el doar a aplicat-o fenomenelor fizice.

Aceasta a oferit o modalitate de calculare a poziţiei corpurilor în mişcare.

Concluziile sale au fost prezentate într-o discuţie privind mişcarea planetelor inclusă într-o carte ce avea să se dovedească a fi cea mai importantă şi mai influentă lucrare ştiinţifică după cea a lui Euclid. *Principiile*, aşa cum este numită pe scurt (*Principiile matematice ale filosofiei naturale*), demonstra cum gravitaţia susţine universul fizic.

Consecinţele culturale generale ale acestei descoperiri au fost comparabile cu cele din cadrul ştiinţei. Nu avem un standard de măsurare adecvat, dar este posibil ca ele să fi fost chiar mai mari. Faptul că o singură lege, descoperită prin observaţie şi calcul, putea explica atât de multe dezvăluia într-un mod uluitor ce putea realiza noua gândire ştiinţifică. Pope a fost citat de foarte multe ori, dar epitaful scris de el sintetizează totuşi cel mai bine impactul operei lui Newton asupra mentalităţii europene: „Legile Naturii se ascundeau în bezna cea deplină – şi Dumnezeu a spus: «Să fie Newton!» şi a fost lumină”.

Newton a devenit astfel cu timpul, împreună cu Francis Bacon, al doilea dintre sfinţii canonizaţi ai unei noi învăţături. În cazul lui Newton nu a existat nicio exagerare. A fost un om interesat de aproape toate domeniile ştiinţei şi, cum se spune, a sfinţit locul. Totuşi, semnificaţia deplină a multor realizări ale sale le scapă întotdeauna profanilor. În mod evident, a încheiat revoluţia începută cu Copernic. O concepţie dinamică a universului o înlocuise pe cea statică.

Realizarea sa a fost suficient de măreaţă pentru a asigura fizica următoarelor două secole şi a întemeia toate celelalte ştiinţe pe o nouă cosmologie.

Ceea ce nu au anticipat nici Newton şi nici predecesorii săi a fost faptul că aceasta putea prefigura un conflict imposibil de rezolvat între ştiinţă şi religie. Ba chiar Newton pare să fi observat cu plăcere că legea gravitaţiei nu susţinea în mod adecvat perspectiva că universul era un sistem care se autoregla, autonom odată ce a fost creat; dacă nu era un simplu ceas, creatorul său putea face mai mult decât să-l inventeze, să-l construiască, să-l întoarcă şi apoi să stea deoparte. A primit cu braţele deschise această prăpastie logică, pe care a putut-o umple dezvoltând o concepţie voluntaristă despre Dumnezeu, deoarece era un apologet înfocat al protestantismului.

Membrii Bisericii, în special ai celei catolice, nu au reuşit totuşi să se împace uşor cu noua ştiinţă. În Evul Mediu unii clerici aduseseră contribuţii însemnate ştiinţei, dar din secolul al XVII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea foarte puţine opere ştiinţifice de primă clasă au fost scrise de oameni ai Bisericii. Acest lucru era mai adevărat, cu siguranţă, în ţările în care triumfase Contrareforma decât în celelalte. În secolul al XVII-lea s-a produs acea ruptură între religia organizată şi ştiinţă care marchează de atunci istoria intelectuală a Europei, oricâte eforturi s-au făcut de-a lungul timpului pentru a o repara. Una dintre crizele simbolice a fost cea provocată de napolitanul Giordano Bruno. Nu era un om de ştiinţă, ci doar făcea speculaţii – un fost călugăr dominican care a fugit din mănăstire şi a început să colinde Europa publicând lucrări controversate, cochetând cu o „ştiinţă secretă” magică despre care se presupunea că derivă din Egiptul antic. În cele din urmă a fost întemniţat de Inchiziţie şi după opt ani a fost ars pe rug la Roma, în 1600, ca eretic. Execuţia sa a devenit una dintre pietrele de temelie ale legendelor istorice ulterioare despre dezvoltarea „gândirii libere”, a luptei dintre progres şi religie, cum a ajuns să fie văzută.

În secolul al XVII-lea o astfel de antiteză nu era resimţită prea acut de oamenii de ştiinţă şi de filosofi. Newton, care a fost interesat şi de subiecte biblice şi teologice şi credea că lucrările sale despre profeţie erau la fel de

lipsite de cusur ca şi *Principiile*, pare să fi susţinut că Moise cunoştea teoria heliocentrică şi le recomanda cititorilor săi să „se ferească de Filosofie şi de amăgirile şi opoziţiile zadarnice ale ştiinţei numite astfel în mod fals” şi să recurgă la Vechiul Testament. John Napier, inventatorul logaritmilor, a fost încântat să găsească în aceste scrieri un nou instrument pe care să-l folosească în descifrarea referinţelor misterioase la Numărul Fiarei din Apocalipsă. Filosoful francez Descartes a formulat ceea ce considera a fi o apărare filosofică satisfăcătoare a credinţei religioase şi a adevărului creştin în corelaţie cu abordarea sa sceptică din punct de vedere tehnic privind acest subiect. Acest lucru nu l-a împiedicat (sau tradiţia filosofică ce şi-a luat numele de la el, carteziansimul) să-şi atragă ostilitatea Bisericii. Apărătorii tradiţionali ai credinţei religioase şi-au dat seama că în joc nu erau doar concluziile la care ajungeau oamenii, ci şi modul cum ajungeau la acestea. O acceptare argumentată raţional a credinţei religioase, ce pornea de la principiile îndoielii şi demonstra că acestea pot fi depăşite în mod satisfăcător, nu era un aliat prea bun de partea unei Biserici care predica că adevărul era declarat de autoritate. Biserica a avut o logică destul de bună ignorând devoţiunea şi creştinismul lui Descartes pe motiv că sunt irelevante şi a inclus pe bună dreptate (din punctul său de vedere) toate cărţile lui în Index.

Argumentul autorităţii a fost preluat spre sfârşitul secolului al XVII-lea de un cleric protestant francez, Pierre Bayle, care a arătat caracterul său neîncheiat, nesatisfăcător: care autoritate prescrie autoritatea? În cele din urmă, părea să fie o chestiune de opinie. Orice dogmă a creştinismului tradiţional, a sugerat acesta, putea fi respinsă dacă nu era în acord cu raţiunea naturală. Cu astfel de idei se prefigura o nouă fază în istoria gândirii europene; aceasta a fost numită

Iluminism.

Acest cuvânt şi altele similare au fost folosite în secolul al XVIII-lea în majoritatea limbilor europene pentru a caracteriza ceea ce oamenii simţeau că le diferenţiază epoca intelectuală şi o delimitează de ceea ce se petrecuse înainte.

Imaginea-cheie este iluminarea a ceea ce a fost întunecat, dar, atunci când Kant a pus întrebarea „Ce este Iluminismul?” într-un celebru eseu, a oferit un răspuns diferit: eliberarea de supravegherea autoimpusă. La baza sa se afla o contestare a autorităţii. Marea moştenire lăsată în urmă de Iluminism a fost generalizarea atitudinii critice. În cele din urmă, totul avea să fie expus analizei. Unii simţeau –

şi, pe termen foarte lung, s-a dovedit a fi adevărat – că nimic nu e sacru, dar această interpretare este oarecum înşelătoare. Iluminismul a avut autoritatea şi dogmele lui; poziţia critică în sine a rămas mult timp neexaminată. În plus, Iluminismul era şi o serie de atitudini, nu doar un compendiu de idei, îngreunând şi mai mult acceptarea sa. Avea mulţi afluenţi, dar în niciun caz nu urmau toţi acelaşi curs. Rădăcinile Iluminismului sunt neclare; dezvoltarea sa a semănat mereu mai degrabă cu o dezbatere continuă – uneori cu un război civil, atât de multe asumpţii împărtăşeau rivalii – decât cu înaintarea unei armate unite a celor iluminaţi.

Descartes susţinuse că îndoiala totală era începutul unei cunoaşteri sigure. 50

de ani mai târziu, filosoful englez John Locke a oferit o perspectivă asupra psihologiei cunoaş-terii ce reducea constituenţii primari ai acesteia la impresiile transmise de simţuri minţii; nu există, a argumentat el împotriva lui Descartes, adevăruri înnăscute în natura umană. Mintea nu conţine decât date transmise de simţuri şi conexiunile pe care le face între ele. Acest lucru însemna, bineînţeles, că omenirea nu are idei fixe despre bine şi rău; valorile morale, susţinea Locke, se iveau pe măsură ce mintea simţea durerea şi plăcerea. Astfel de idei aveau să fie dezvoltate în viitor; de aici aveau să se nască teorii despre educaţie, despre datoria societăţii de a reglementa condiţiile materiale şi despre multe alte derivaţii de la preocuparea pentru ecologie. De asemenea, aveau şi un trecut îndelungat în spate; dualismul pe care atât Descartes, cât şi Locke l-au exprimat prin distincţiile între corp şi minte, între fizic şi moral îşi avea rădăcinile în Platon şi în metafizica creştină. Totuşi, ceea ce frapează poate cel mai mult în acest moment este faptul că ideile sale puteau fi asociate de Locke însuşi cu cadrul tradiţional al credinţei creştine.

Astfel de incoerenţe aveau să existe pe tot parcursul Iluminismului, dar tendinţa sa generală este evidentă. Noul prestigiu al ştiinţei părea, de asemenea, să promită că observaţiile făcute prin intermediul simţurilor erau, într-adevăr, calea spre cunoaştere, o cunoaştere a cărei valoare era dovedită de eficienţa sa utilitaristă. Ea îi putea ajuta pe oameni să trăiască într-o lume mai bună. Tehnicile sale puteau să descifreze misterele naturii şi să le dezvăluie fundamentele raţionale, logice în legile fizicii şi ale chimiei.

Multă vreme a existat această credinţă optimistă (cuvântul *optimiste* a intrat în limba franceză în secolul al XVII-lea). Lumea devenea mai bună şi avea să continue în această direcţie. În 1600 lucrurile stătuseră cu totul altfel. Apoi, reînvierea renascentistă a trecutului clasic se combinase cu prefacerile produse de război şi cu convingerea latentă permanentă a persoanelor religioase că sfârşitul lumii nu este departe, generând o atitudine pesimistă şi un sentiment de declin comparativ cu un trecut măreţ. În cadrul unei ample dezbateri literare pe marginea întrebării dacă realizările anticilor le depăşeau pe cele ale vremurilor moderne, scriitorii de la sfârşitul secolului al XVII-lea au cristalizat ideea de progres care a apărut în Iluminism.

Era şi o credinţă a nespecialiştilor. În secolul al XVIII-lea încă era posibil ca un om educat să pună cap la cap într-un mod satisfăcător cel puţin pentru sine logica şi implicaţiile multor studii diferite. Voltaire era celebru ca poet şi dramaturg, dar a scris mult şi despre istorie (a fost o perioadă istoriograful curţii regale franceze) şi le-a prezentat fizica newtoniană compatrioţilor săi. Adam Smith a ajuns celebru în domeniul filosofiei morale înainte de a uimi lumea cu *Avuţia naţiunilor*, o carte despre care se poate afirma în mod rezonabil că a fondat ştiinţa modernă a economiei.

Într-un astfel de eclecticism şi-a găsit un loc şi religia, dar (aşa cum s-a exprimat Gibbon) „în vremurile moderne un scepticism latent şi chiar involuntar este legat de cea mai pioasă atitudine”. În gândirea „luminată” părea că nu prea există loc şi pentru divin şi teologic. Nu numai că europenii educaţi nu mai simţeau iadul căscându-se sub ei. Lumea devenea mai puţin misterioasă; promitea să devină şi mai puţin tragică. Tot mai multe probleme păreau generate de om, şi nu inseparabile de

fiinţă. Este adevărat că unele dezastre naturale îngrozitoare, precum cutremurele, puteau ridica probleme dificile, dar, dacă era posibilă eliminarea celor mai multe aspecte negative şi dacă, aşa cum s-a exprimat un gânditor, „treaba omului este să caute fericirea şi să ocolească suferinţa”, care mai era relevanţa dogmelor mântuirii şi damnării? Dumnezeu putea fi inclus încă într-un mod superficial în explicarea universului de către filosof, ca Primă Cauză care a declanşat totul şi ca Marele Mecanic care a prescris regulile sale de funcţionare, dar mai exista loc pentru intervenţiile Sale ulterioare în funcţionarea acestuia, fie direct, prin încarnare, fie indirect, prin Biserica Sa şi tainele pe care le împărtăşea? În mod inevitabil, Iluminismul a adus cu sine revolta împotriva Bisericii, supremul pretendent la autoritatea morală şi intelectuală.

Aici a existat un conflict fundamental. Respingerea autorităţii de către gânditori în secolele XVII-XVIII a fost rareori categorică, în sensul că s-a căutat şi s-a descoperit o nouă autoritate în ceea ce se credea a fi învăţăturile ştiinţei şi raţiunii. Totuşi, din ce în ce mai mult şi din ce în ce mai emfatic, autoritatea trecutului era respinsă. Aşa cum dezbaterea literară legată de cultura antică şi cea modernă a subminat autoritatea învăţăturilor clasice, şi Reforma protestantă distrusese autoritatea Bisericii Catolice, celălalt stâlp al culturii europene tradiţionale. Atunci când reformatorii protestanţi îl înlocuiseră pe vechiul preot cu noul prezbiter (sau cu Vechiul Testament), nu au mai putut anula efectul subminării autorităţii religioase pe care o declanşaseră şi pe care iluminiştii aveau s-o ducă mult mai departe.

A durat destul de mult până când astfel de implicaţii au devenit clare, indiferent de îndoielile formulate şi justificate rapid ale clerului. Caracteristicile gândirii avansate din secolul al XVIII-lea au avut tendinţa de a se exprima prin recomandări destul de practice şi de obişnuite care, într-o anumită măsură, le-au mascat tendinţa. Ele sunt probabil cel mai bine sintetizate în termenii credinţelor fundamentale care stăteau la baza lor şi ale căror consecinţe erau. La baza tuturor celorlalte se afla o nouă încredere în puterea minţii; acesta a fost unul dintre motivele pentru care iluminiştii l-au admirat atât de mult pe Bacon, care a împărtăşit această viziune cu ei, şi totuşi nici măcar giganţii creatori ai Renaşterii nu au reuşit să le ofere europenilor o asemenea siguranţă a puterii intelectuale precum secolul al XVIII-lea. Pe aceasta s-a bazat convingerea că era posibil să se facă îmbunătăţiri aproape la nesfârşit. Mulţi gânditori din acea epocă erau optimişti, văzând-o ca pe culmea istoriei. Ei aşteptau cu încredere crearea unei sorţi mai bune pentru omenire prin manipularea naturii şi prin aflarea de către om a adevărurilor pe care raţiunea le înscrisese în inima sa. Ideile înnăscute aruncate afară pe uşa din faţă s-au furişat înapoi pe scările din dos. Optimismul era limitat doar de ideea că existau mari obstacole practice care trebuiau depăşite. Primul dintre acestea era, pur şi simplu, ignoranţa. Poate că o cunoaştere a cauzelor finale era imposibilă (şi, cu siguranţă, ştiinţa părea să sugereze acest lucru pe măsură ce dezvăluia tot mai mult complexitatea naturii), dar nu acesta era genul de ignoranţă care îi îngrijora pe iluminişti. Ei se gândeau la un nivel mai obişnuit al experienţei şi erau încrezători că ignoranţa putea fi eliminată.

Cea mai remarcabilă operă literară a Iluminismului a avut exact acest scop.

Marea *Encyclopédie* a lui Diderot şi D'Alembert era o compilaţie uriaşă de informaţii şi propagandă, în 21 de volume publicate între 1751 şi 1765. Aşa cum afirmau clar unele dintre articolele acesteia, un alt mare obstacol în calea iluminării era intoleranţa – în special atunci când interfera cu libertatea de publicare şi de exprimare. Această *Encyclopédie*, afirma unul dintre autorii săi, era o „maşină de război", care avea scopul de a schimba mentalitatea, nu doar de a informa. Vederile înguste constituiau alt obstacol în calea fericirii. Se presupunea că valorile Iluminismului erau cele ale întregii societăţi civilizate.

Erau universale. Niciodată, cu excepţia, poate, a Evului Mediu, elita intelectuală europeană nu a fost mai cosmopolită şi nu a împărtăşit un limbaj comun într-o măsură mai mare. Cosmopolitismul său a fost sporit de cunoaşterea altor societăţi, pentru care Iluminismul a manifestat un apetit extraordinar. O parte a explicaţiei era o curiozitate veritabilă; relatările despre călătorii şi descoperiri informau publicul cu privire la idei şi instituţii necunoscute, trezind astfel interesul pentru relativităţile sociale şi etice. Ele au oferit noi temeiuri pentru critică. China, care era considerată umană şi luminată, i-a fascinat în mod deosebit pe europeni în secolul al XVIII-lea, fapt care sugerează, poate, cât de superficiale erau cunoştinţele lor despre realităţile din această ţară.

Odată ce ignoranţa, intoleranţa şi vederile înguste au fost înlăturate, s-a presupus că funcţionarea neînfrânată a legilor naturii, descoperite de raţiune, avea să promoveze reformarea societăţii în interesul tuturor, cu excepţia celor legaţi de trecut prin orbirea lor sau prin faptul că se bucurau de privilegii imposibil de apărat. *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu au lansat o tradiţie a sugestiei că instituţiile societăţilor existente – în cazul său, legile Franţei – puteau fi îmbunătăţite prin compararea cu legile naturii. Articulând un astfel de program, iluminiştii se autointitulau preoţimea unei noi ordini sociale. În viziunea pe care o aveau despre rolul lor de critici şi reformatori a apărut pentru prima dată un ideal social care ne însoţeşte începând de atunci, cel al intelectualului. Moralişti, filosofi, savanţi, oameni de ştiinţă existau deja; aceştia erau caracterizaţi în principal prin competenţe specializate. Ceea ce a inventat Iluminismul a fost idealul intelectului critic generalizat. Critica autonomă, raţională, permanentă şi universală a fost instituţionalizată ca niciodată până atunci şi rezultatul este

„intelectualul" modern.

Secolul al XVIII-lea nu a folosit acest termen. Exista această categorie, dar pe cei incluşi în ea îi numea pur şi simplu „filosofi". Au fost o adaptare şi o lărgire interesante ale accepţiunii unui termen deja familiar; acesta a ajuns să se refere nu doar la căutarea spirituală specializată a studiilor filosofice, ci şi la acceptarea unei perspective şi a unei poziţii critice. Era un termen cu nuanţe morale şi evaluative, folosit în mod familiar atât de duşmani, cât şi de prieteni pentru a indica de asemenea zelul de a propaga adevărurile dezvăluite de analiza critică unui public larg şi profan. Arhetipurile au fost un grup de scriitori francezi puşi curând în aceeaşi oală, în ciuda diferenţelor dintre ei, şi cunoscuţi sub numele *philosophes*. Numărul şi celebritatea lor sugerează supremaţia Franţei în principala perioadă a gândirii iluministe. Alte ţări nu au avut atâtea personalităţi proeminente în cadrul acestei tradiţii şi nici nu le-au conferit de obicei

atâta prestigiu şi recunoaştere celor pe care le-au avut.

Cu toate acestea, zeităţile de frunte ale Iluminismului timpuriu au fost englezii Newton şi Locke; de asemenea, s-ar putea afirma pe bună dreptate că filosoful care a exprimat dezvoltarea cea mai extremă a idealurilor şi metodelor Iluminismului a fost Jeremy Bentham şi că monumentul său istoriografic cel mai impresionant este opera lui Gibbon. Mai la nord, Scoţia a cunoscut o înflorire culturală deosebită în secolul al XVIII-lea prin David Hume, unul dintre cei mai interesanţi şi cel mai pătrunzător dintre filosofii tehnici ai Iluminismului, care a combinat scepticismul intelectual extrem cu toleranţa şi conservatorismul social, şi prin Adam Smith, autorul unuia dintre marile tratate creatoare ale timpurilor moderne. Dintre ţările latine, Italia a fost, alături de Franţa, cât se poate de prolifică în contribuţia sa la Iluminism, în ciuda faptului că aici predomina Biserica Romană. Iluminismul italian avea să intre în memoria posterităţii chiar dacă nu l-a dat decât pe Cesare Beccaria, autorul unei cărţi care a adus contribuţii în domeniul reformei în materie penală şi al criticii penologiei şi a lansat unul dintre marile sloganuri ale istoriei, „cea mai mare fericire pentru cei mai mulţi”.

Iluminismul german s-a dezvoltat mai lent şi a dat mai puţine personalităţi care au ajuns la celebritatea universală (posibil din motive lingvistice), dar a avut, prin Kant, un gânditor care, deşi a încercat în mod conştient să depăşească

Iluminismul, a întruchipat totuşi în recomandările sale morale o mare parte din ceea ce a reprezentat acesta. Doar Spania părea să rămână evident în urmă. Nu era o impresie greşită, chiar dacă luăm în considerare operele câtorva oameni de stat luminaţi; în secolul al XVIII-lea universităţile spaniole îl respingeau încă pe Newton.

Oricât de importantă a fost contribuţia altor naţiuni la istoria civilizaţiei, cea a francezilor i-a impresionat cel mai puternic pe contemporani. Au existat multe motive: unul era pur şi simplu farmecul puterii; în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea Franţa câştigase un prestigiu durabil. Un alt motiv este magnificul instrument care a contribuit la răspândirea culturii franceze reprezentat de limba franceză. În secolul al XVIII-lea aceasta era lingua franca a intelectualilor europeni, precum şi a celor în pas cu moda; Maria Tereza şi copiii săi o foloseau în corespondenţa lor de familie şi Frederic al II-lea scria versuri în franceză (nu foarte reuşite). Exista un public european pentru orice carte scrisă în franceză şi pare probabil că succesul acestei limbi a zădărnicit progresul cultural în limba germană.

O limbă comună făcea posibile propaganda, discuţiile şi comentariile critice, dar pe termen scurt ceea ce avea să se realizeze efectiv printr-o reformă practică depindea de circumstanţele politice. Unii oameni de stat au încercat să pună în practică idei „iluministe” deoarece interesele statelor şi scopurile filosofilor coincideau. Acest lucru a devenit evident în special atunci când „absolutismele luminate” s-au trezit în opoziţie cu conflictele de interese şi conservatorismul.

Astfel de conflicte erau evidente în aplicarea unei reforme educaţionale în detrimentul Bisericii pe teritoriile Habsburgilor sau în atacurile lui Voltaire, scrise în apărarea unui ministru regal, la adresa parlamentului de la Paris când acesta s-a opus inovării fiscale. Unii suverani, precum Ecaterina cea Mare a Rusiei, au afişat ostentativ influenţa ideilor

Iluminismului asupra legislaţiei lor. Poate că impactul cel mai important şi mai influent al unor astfel de idei, în afară de cele ale reformei utilitariste împotriva Bisericii, s-a simţit în materie de învăţământ şi de economie. În Franţa, cel puţin, recomandările economice ale unor gânditori iluminişti şi-au pus amprenta asupra administraţiei.

Chestiunile de ordin religios au exercitat asupra filosofilor o atracţie puternică. Religia şi învăţăturile religioase erau, bineînţeles, încă inseparabile de fiecare aspect al vieţii europenilor. Bisericile nu doar afirmau că deţin autoritatea în atât de multe aspecte, ci erau omniprezente fizic ca mari interese corporatiste, atât sociale, cât şi economice; religia era implicată, într-o anumită măsură, în fiecare aspect al societăţii spre care se putea îndrepta atenţia reformatorilor. Fie pentru că abuzurile sau privilegiile clerului stăteau în calea reformei judiciare, fie pentru că averea inalienabilă împiedica ameliorarea economică, fie pentru că un monopol al clerului asupra educaţiei zădărnicea instruirea administratorilor, fie pentru că dogma împiedica tratamentul egal al supuşilor loiali şi preţuiţi, Biserica Romano-Catolică în special părea că se opune mereu îmbunătăţirilor.

Însă nu doar acestea au atras atenţia aşa-numiţilor *philosophes*. Religia putea conduce, credeau ei, şi la crimă. Unul dintre cele mai mari scandaluri din epoca persecuţiilor religioase a fost executarea unui protestant la Toulouse în 1762, sub acuzaţia de a fi convertit nişte catolici la erezie. Pentru asta a fost torturat, judecat şi executat. Voltaire a transformat-o într-o *cause célèbre*. Eforturile sale nu au schimbat legea, dar, în ciuda sentimentelor violente care au continuat să-i separe pe catolici de protestanţi în sudul Franţei, ele au reuşit să oprească aici – sau, probabil, în întreaga Franţă – repetarea unei astfel de crime de care s-a făcut vinovată instanţa. Cu toate acestea, Franţa nu le-a acordat nici măcar o toleranţă legală limitată protestanţilor până în 1787 şi atunci nu a extins-o şi pentru evrei.

Între timp Iosif al II-lea introdusese deja toleranţa religioasă în teritoriile sale catolice.

Aceasta ne indică o limită importantă a succesului practic pe care l-a avut Iluminismul. În ciuda puterii sale revoluţionare, trebuia să opereze în cadrul instituţional şi moral încă foarte restrictiv al vechiului regim. Relaţia sa cu despotismul era ambiguă: putea să lupte împotriva impunerii cenzurii sau a practicii intoleranţei religioase într-o monarhie teocratică, dar şi să depindă de puterea despotică pentru a implementa o reformă. De asemenea, trebuie să amintim că ideile iluministe nu erau singurul stimulent pentru îmbunătăţiri.

Instituţiile engleze pe care le admira Voltaire nu s-au născut din Iluminism şi multe schimbări care au avut loc în Anglia în secolul al XVIII-lea erau tributare mai mult religiei decât „filosofiei”.

Cea mai mare importanţă politică a Iluminismului a constat în moştenirile lăsate viitorului. A clarificat şi a formulat multe dintre cerinţele-cheie a ceea ce avea să fie numit „liberalism”, cu toate că şi în acest caz moştenirea sa este ambiguă, căci iluminiştii nu căutau libertatea de dragul libertăţii, ci pentru eventualele sale consecinţe. Faptul că era posibil să concepi că omenirea ar trebui să fie fericită pe pământ a fost marea revelaţie a secolului al XVIII-lea; se poate spune chiar că această

epocă a inventat nu doar fericirea pe pământ ca obiectiv fezabil, ci şi ideea că aceasta ar putea fi măsurată (Bentham a scris despre un *felicific calculus*) şi promovată prin exercitarea raţiunii. Mai presus de toate, Iluminismul a răspândit ideea că cunoaşterea, în tendinţa sa socială, era fundamental benefică şi progresivă şi că, prin urmare, prezenta încredere. Toate aceste idei au avut implicaţii politice profunde.

În afară de aceasta, epoca a adus cea mai celebră contribuţie la viitoarea tradiţie liberală europeană sub o formă mai specifică şi negativă; Iluminismul a creat anticlericalismul clasic. Criticarea acţiunilor Bisericii Romane a sprijinit atacurile statului împotriva organizaţiilor şi autorităţii ecleziastice. Luptele dintre Biserică şi stat aveau multe alte rădăcini, nu doar filosofice, dar puteau fi prezentate mereu ca parte a războiului Iluminismului şi raţionalităţii împotriva superstiţiilor şi bigotismului. În special papalitatea şi-a atras critici – sau dispreţ; Voltaire pare să fi crezut la un moment dat că aceasta urma să dispară până la sfârşitul secolului. Cel mai mare succes repurtat de *philosophes* în ochii duşmanilor lor şi ai multora dintre susţinătorii lor a fost desfiinţarea de către papă a „Societăţii lui Iisus” în 1773.

Câţiva *philosophes* şi-au lansat atacurile împotriva Bisericii dincolo de instituţii, atacând religia însăşi. Ateismul absolut (împreună cu materialismul determinist) şi-a găsit prima exprimare serioasă în secolul al XVIII-lea, dar a rămas ceva ieşit din comun. Majoritatea celor care se gândeau la astfel de lucruri în timpul Iluminismului erau probabil sceptici cu privire la dogmele Bisericii, dar păstrau un teism vag. Cu siguranţă, ei credeau şi în importanţa religiei ca forţă socială. Aşa cum a spus Voltaire, „religia trebuie să existe de dragul oamenilor”.

În orice caz, el a continuat să afirme toată viaţa, ca şi Newton, că Dumnezeu există şi a murit împăcat oficial cu Biserica.

Iată un indiciu despre ceva mereu în pericol de a fi pierdut din vedere în timpul Iluminismului: importanţa laturii nonintelectuale şi nonraţionale a naturii umane. Cea mai profetică figură a secolului în această privinţă, care a avut dispute înverşunate cu mulţi reprezentanţi de seamă ai „iluminiştilor” şi *philosophes*, a fost genevezul Jean-Jacques Rousseau. Importanţa sa în istoria gândirii constă în pledoariile sale înflăcărate în favoarea ideii de primordialitate a sentimentului şi a simţului etic, amândouă în pericol de a fi eclipsate de raţionalitate. Din această cauză, credea el, oamenii epocii sale erau nişte creaturi meschine, neterminate şi corupte, deformate de influenţa unei societăţi care încuraja o astfel de eclipsare.

Cultura europeană avea să fie marcată profund, uneori periculos de mult, de viziunea lui Rousseau. El a sădit (aşa cum s-a spus) o nouă frământare în sufletul fiecăruia. În scrierile sale se regăsesc o nouă atitudine faţă de religie (care urma s-o reînvie), o nouă obsesie psihologică faţă de individ care avea să pătrundă în artă şi în literatură, inventarea abordării sentimentale a naturii şi frumuseţii naturale, originile doctrinei moderne a naţionalismului, o nouă centrare pe copil în teoria pedagogică, un puritanism secularizat (cu rădăcini într-o perspectivă mitică asupra Spartei antice) şi multe altele. Toate acestea au avut atât consecinţe pozitive, cât şi negative; Rousseau a fost, pe scurt, principalul precursor a ceea ce a fost numit romantism. În multe aspecte a fost un inovator –

adesea unul de geniu. De asemenea, a avut multe în comun cu alţii. Dispreţul său faţă de distrugerea comunităţii de către Iluminism, sentimentul că oamenii erau fraţi şi membri ai unui întreg social şi moral au fost, de exemplu, exprimate la fel de elocvent şi de autorul irlandez Edmund Burke, care a ajuns totuşi la concluzii foarte diferite. Rousseau dădea glas, într-o oarecare măsură, unor păreri care începeau să fie îmbrăţişate şi de alţii pe măsură ce epoca de glorie a Iluminismului intra în declin. Cu toate acestea, nu poate exista nicio îndoială cu privire la importanţa deosebită şi specială a lui Rousseau pentru romantism.

„Romantism” este un termen folosit des şi de multe ori incorect. El se poate aplica la fel de bine unor lucruri care par diametral opuse. Curând după 1800, de exemplu, unii urmau să nege că trecutul ar avea vreo valoare şi să încerce să-i elimine moştenirile la fel de violent ca şi iluminiştii, în timp ce alţii apărau cu tenacitate anumite instituţii istorice. Toţi aceştia pot fi (şi au fost) numiţi romantici, deoarece pentru fiecare dintre ei pasiunea morală conta mai mult decât analiza intelectuală. Cea mai evidentă legătură dintre astfel de antiteze era promovarea de către Europa romantică a sentimentului, a intuiţiei şi, mai presus de toate, a naturalului. Romantismul, ale cărui forme de expresie aveau să fie atât de diverse, a început aproape invariabil de la o obiecţie faţă de gândirea iluministă, fie din neîncrederea că ştiinţa poate oferi răspuns la toate întrebările, fie dintr-o repulsie faţă de interesul personal raţional. Dar rădăcinile sale pozitive erau mult mai adânci, ajungând până la separarea de către Reformă a atâtor valori tradiţionale de valoarea supremă a sincerităţii; nu era cu totul greşit să consideri romantismul, aşa cum l-au considerat unii critici catolici, un protestantism secularizat, căci a căutat, mai presus de toate, autenticitatea, dezvoltarea facultăţilor personale, cinstea şi exaltarea morală. Din nefericire, adesea a făcut asta fără să ţină seama de costuri. Marile sale efecte aveau să se facă simţite pe tot parcursul secolului al XIX-lea, de obicei cu rezultate dureroase, iar în secolul XX

urma să afecteze multe alte părţi ale lumii, ca una dintre ultimele manifestări ale vigorii culturii europene.

Cartea a VI-a
Marea accelerare

La mijlocul secolului al XVIII-lea, majoritatea oamenilor de pretutindeni (şi probabil cei mai mulţi europeni) mai credeau că istoria avea să se scrie şi în continuare la fel cum se întâmplase dintotdeauna. Peste tot trecutul cântărea enorm şi de multe ori era de neclintit: am amintit deja unele eforturi ale europenilor de a scăpa de el, dar nicăieri în afara Europei această posibilitate nu era nici măcar luată în calcul. Deşi în multe părţi ale lumii viaţa unor oameni începuse să fie revoluţionată în urma contactului cu europenii, cea mai mare parte a acesteia rămăsese neafectată, adesea neatinsă de o astfel de contaminare a altor culturi.

Este foarte important să înţelegem că în cadrul acestui proces Europa –

iar la început unele foarte mici regiuni ale sale – era cea care se deosebea în mod fundamental de restul lumii. În alte părţi ale lumii nu existau crize care să declanşeze schimbarea; aceasta s-a produs atunci când europenii – împinşi de inovaţie, lăcomie, zelul religios sau lipsurile de acasă – au început să cucerească lumea. Chiar şi la mijlocul secolului al XVIII-lea, conştientizarea unei schimbări istorice (şi a rolului lor în cadrul acesteia) începea să se răspândească rapid în rândul gânditorilor europeni. În următorii 150 de ani schimbarea avea să se producă puternic şi rapid aproape pretutindeni, iar aceasta urma să fie foarte dificil – dacă nu chiar imposibil – de ignorat. În 1900 era evident că în Europa şi în lumea coloniilor europene aceasta retezase ireversibil multe legături cu propriul trecut. S-a răspândit o viziune fundamental progresistă asupra istoriei. Deşi niciodată contestat, mitul progresului dădea din ce în ce mai mult sens evenimentelor.

La fel de important, şi anumite impulsuri din nordul Europei şi din ţările atlantice au radiat spre exterior, transformând atât relaţiile Europei cu restul lumii, cât şi fundamentele vieţii multora dintre popoarele sale, oricât de mult ar fi regretat unele şi s-ar fi opus. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea (deşi aceasta este doar o perioadă aproximativă şi orientativă), o lume reglementată cândva de culturi separate specifice se angajase pe un nou drum. Destinul său avea să fie o transformare permanentă şi tot mai accelerată, iar al doilea adjectiv era la fel de important ca şi primul. Un om născut în 1800 care trăia, ca în Psalmi, 70 de ani putea vedea lumea schimbându-se în timpul vieţii sale mai mult decât se schimbase în tot mileniul anterior. Istoria se accelera.

Consolidarea hegemoniei mondiale a Europei a avut un rol central în aceste schimbări şi a fost unul dintre marile motoare ce le-au propulsat. În 1900 civilizaţia europeană se dovedise a fi avut cel mai mare succes din istorie din punct de vedere material. Poate că nu exista întotdeauna un consens cu privire la cele mai importante aspecte ale sale, dar puţini europeni puteau nega faptul că aceasta generase bogăţie la o scară fără precedent şi că domina restul lumii prin putere şi influenţă ca nici o altă civilizaţie până atunci. Europenii (sau descendenţii lor) conduceau lumea. În mare parte, dominaţia lor era politică, o chestiune de guvernare directă. Multe zone ale lumii fuseseră populate de europeni. Cât despre ţările neeuropene încă independente formal şi politic de Europa, majoritatea au fost nevoite să se supună dorinţelor europenilor şi să accepte intervenţia Europei în treburile lor.

Puţine popoare indigene puteau rezista, iar dacă au făcut asta, Europa a înregistrat adesea cea mai subtilă victorie a sa, căci o rezistenţă reuşită necesita adoptarea anumitor practici europene şi, prin urmare, europenizarea sub altă formă.

1
Schimbarea pe termen lung

În 1798 Thomas Malthus, un cleric britanic, a publicat un *Eseu asupra legii populaţiei*, care avea să se dovedească a fi cea mai influentă carte scrisă vreodată pe acest subiect. El descria ceea ce păreau a fi legile

creşterii populaţiei, dar importanţa cărţii sale depăşea această sarcină ştiinţifică aparent limitată. Impactul ei asupra teoriei economice şi a ştiinţei biologice, de exemplu, avea să fie la fel de important ca şi contribuţia ei la studiile demografice. Aici, astfel de consecinţe importante contează totuşi mai puţin decât statutul de indicator al unei schimbări în gândirea despre populaţie pe care îl are această carte. În general, de vreo două secole oamenii de stat şi economiştii europeni erau de acord că o populaţie în creştere era un semn de prosperitate. Se credea că regii trebuiau să caute să crească numărul supuşilor lor, nu doar pentru că astfel aveau să existe mai mulţi contribuabili şi soldaţi, ci şi pentru că o populaţie mai numeroasă accelera viaţa economică şi era şi un semn că acest lucru se întâmplase deja. În mod evident, o populaţie mai numeroasă arăta că economia antrena mai mulţi oameni. Această perspectivă era susţinută în componentele sale fundamentale chiar de o autoritate precum marele Adam Smith, a cărui *Avuţie a naţiunilor*, o carte cu o influenţă uriaşă, susţinea nu mai departe de 1776 că o creştere a populaţiei era un test general bun al prosperităţii economice.

Malthus a zguduit din temelii această perspectivă. Oricare s-ar crede că ar fi consecinţele pentru societate ca întreg, el a ajuns la concluzia că o populaţie în creştere avea să aducă, mai devreme sau mai târziu, dezastru şi suferinţă pentru majoritatea membrilor săi, săracii. Într-o demonstraţie celebră, a argumentat că produsele agricole aveau limite finite, stabilite de suprafaţa de pământ disponibil pentru producţia alimentară. Acest lucru impunea, la rândul său, o limită populaţiei. Cu toate acestea, populaţia avea întotdeauna tendinţa de a creşte pe termen scurt. Pe măsură ce creştea, avea să exercite presiuni din ce în ce mai mari asupra limitei subzistenţei, aflată în scădere. Când această limită era depăşită, se instala foametea. Populaţia avea apoi să scadă până când putea fi întreţinută cu hrana disponibilă. Acest mecanism nu putea fi contracarat decât dacă bărbaţii şi femeile se abţineau să facă copii (şi prudenţa, dacă aveau în vedere consecinţele, îi putea ajuta încurajând căsătoriile târzii) sau prin orori precum restricţiile naturale impuse de boli sau de război.

Se pot spune mult mai multe despre complexitatea şi rafinamentul acestei teze sumbre. A provocat argumente şi contraargumente de proporţii şi, indiferent dacă e sau nu adevărată, o teorie care a atras atâta atenţie ne spune multe despre această perioadă. Creşterea populaţiei începuse să îi îngrijoreze pe oameni în asemenea măsură, încât chiar şi o carte atât de plictisitoare precum cea a lui Malthus avea un mare succes. Oamenii deveniseră conştienţi că populaţia crescuse ca niciodată până atunci, şi tocmai în momentul în care această creştere avea să devină mai accelerată ca oricând. În secolul al XIX-lea, în ciuda afirmaţiilor lui Malthus, populaţiile din anumite segmente ale rasei umane au crescut cu o rapiditate şi la niveluri de neconceput până atunci.

O perspectivă largă este cea mai indicată pentru măsurarea unei astfel de schimbări; nu avem nimic de câştigat, dar avem multe de pierdut dacă ne preocupăm excesiv de date precise, iar tendinţele generale continuă şi astăzi.

Dacă includem şi Rusia (a cărei populaţie a trebuit estimată până de curând pe baza unor statistici foarte slabe), o populaţie europeană de aproximativ 190 de milioane de locuitori în 1800 a crescut la aproximativ

420 de milioane într-un secol. Deoarece restul lumii pare să fi crescut într-un ritm mai lent, acest lucru a reprezentat o creştere a proporţiei Europei în totalul populaţiei lumii de la aproximativ o cincime la un sfert; pentru scurtă vreme, dezavantajul său numeric în comparaţie cu marile centre urbane asiatice s-a redus (în timp ce ea a continuat să se bucure de superioritate tehnică şi psihologică).

Mai mult, Europa susţinea în acelaşi timp o amplă emigrare a populaţiilor sale. În anii 1830 emigrarea europenilor peste mări a depăşit pentru prima dată cifra de 100.000 pe an; în 1913 cifra era de peste un milion şi jumătate de oameni.

Adoptând o perspectivă tot mai amplă, aproximativ 50 de milioane de europeni au emigrat peste mări între 1840 şi 1930, cei mai mulţi îndreptându-se spre emisfera vestică. Toţi aceşti oameni şi descendenţii lor ar trebui adăugaţi la cifrele totale pentru a putea înţelege cât de mult s-a accelerat creşterea populaţiei europene în anii respectivi.

Creşterea nu era egal distribuită în Europa şi acest lucru a determinat diferenţe importante în ceea ce priveşte poziţia marilor puteri. Forţa lor era, de regulă, estimată în funcţie de efectivele militare şi faptul că în 1871 Germania a depăşit Franţa, devenind ţara cu cea mai numeroasă populaţie aflată sub aceeaşi guvernare la vest de Rusia, a fost o schimbare crucială. Un alt mod de a privi asemenea schimbări ar fi să comparăm ponderile în populaţia Europei de care se bucurau principalele puteri militare la diferite date. Între 1800 şi 1900, de exemplu, cea a Rusiei a crescut de la 21% la 24% din total; cea a Germaniei, de la 13% la 14%; în timp ce ponderea Franţei a scăzut de la 15% la 10%, iar cea a Austriei un pic mai puţin, de la 15% la 12%. Puţine creşteri ale populaţiei au fost totuşi la fel de spectaculoase precum cea a Regatului Unit, care a crescut de la aproximativ opt milioane de locuitori în momentul când scria Malthus la 22 de milioane în 1850 (avea să atingă 36 de milioane până în 1914).

Mai mult, populaţia a crescut peste tot, deşi în ritmuri diferite în momente diferite. Cele mai sărace regiuni agricole din Europa de Est, de exemplu, au atins cele mai mari rate de creştere abia în anii 1920 şi 1930. Aceasta deoarece mecanismul de bază al creşterii populaţiei în această perioadă, care a stat pretutindeni la baza schimbării, a fost scăderea mortalităţii. Niciodată de-a lungul istoriei nu a existat o scădere atât de spectaculoasă a ratei mortalităţii ca în ultimii o sută de ani, iar prima dată aceasta s-a manifestat în ţările avansate din Europa în secolul al XIX-lea. Vorbind în general, înainte de 1850 majoritatea ţărilor europene aveau rate ale natalităţii care depăşeau cu puţin ratele mortalităţii şi acestea erau aproximativ egale în toate ţările. Ele demonstrau, cu alte cuvinte, cât de mic era la acea dată impactul asupra factorilor determinanţi fundamentali ai vieţii omului într-o societate încă rurală într-o proporţie covârşitoare. După 1880

lucrurile s-au schimbat rapid. Rata mortalităţii în ţările europene avansate a scăzut destul de constant, de la aproximativ 35 ‰ pe an la aproximativ 28 ‰ până în 1900; peste 50 de ani avea să fie de aproximativ 18‰. Ţările mai puţin avansate au avut în continuare rate de 38‰ între 1850 şi 1900 şi de 32‰ până în 1950.

Aceasta a creat o inegalitate frapantă între două Europe, speranţa de viaţă fiind mult mai mare în cea mai bogată. Deoarece, într-o mare

măsură, ţările europene avansate se aflau în Occident, aceasta a fost (exceptând Spania, o ţară săracă, cu o rată ridicată a mortalităţii) o nouă intensificare a vechilor diviziuni dintre Apus şi Răsărit, o nouă accentuare a frontierei imaginare de la Marea Baltică la Marea Adriatică.

Pe lângă rata mai mică a mortalităţii au existat şi alţi factori. Căsătoriile la vârste mai tinere şi o rată crescută a natalităţii începuseră să fie vizibile în prima fază a expansiunii, pe măsură ce oportunitatea economică a crescut, dar acum contau mai mult, deoarece începând secolul al XIX-lea copiii din căsătoriile timpurii aveau şanse mai mari de supravieţuire, graţie unei preocupări umanitare mai accentuate, alimentelor mai ieftine, progresului medical şi ingineresc şi unui sistem de sănătate publică mai bun.

Dintre acestea, ştiinţa medicală şi asigurarea serviciilor medicale au fost ultimele care au influenţat schimbările demografice. Doctorii au reuşit să facă faţă bolilor letale abia de prin 1870. Acestea erau cele care ucideau copii: difteria, scarlatina, tusea convulsivă, febra tifoidă. Mortalitatea infantilă a fost astfel redusă spectaculos şi speranţa de viaţă la naştere a crescut simţitor. Dar înainte de asta reformatorii sociali şi specialiştii în inginerie socială făcuseră deja multe pentru a reduce incidenţa acestor boli şi a altora (deşi nu şi caracterul lor letal) construind sisteme de scurgere mai bune şi inventând sisteme mai eficiente de curăţare pentru oraşele în creştere. Holera a fost eliminată din ţările industriale până în 1900, deşi devastase Londra şi Parisul în anii 1830 şi 1840. În nicio ţară vest-europeană nu a mai izbucnit vreo epidemie majoră după 1899. Pe măsură ce astfel de schimbări au afectat tot mai multe ţări, tendinţa lor generală a fost pretutindeni de a majora vârsta medie a decesului, cu rezultate spectaculoase pe termen lung. Până în al doilea sfert al secolului XX, bărbaţii şi femeile din America de Nord, Regatul Unit, Scandinavia şi Europa industrială se puteau aştepta să trăiască de două sau de trei ori mai mult decât strămoşii lor medievali.

Aceasta a avut consecinţe imense.

La fel cum creşterea accelerată a populaţiei s-a prefigurat mai întâi în ţările cele mai avansate din punct de vedere economic, aşa s-a întâmplat şi în cazul încetinirii creşterii, următoarea tendinţă demografică observabilă. Ea a fost cauzată de scăderea numărului de naşteri, deşi aceasta a fost mascată mult timp de o scădere şi mai rapidă a ratei mortalităţii. În toate societăţile asta s-a văzut mai întâi în rândul celor înstăriţi; până şi astăzi a rămas o regulă general valabilă că fecunditatea variază invers proporţional cu venitul (fără a lua în calcul excepţiile celebre din rândul dinastiilor politice americane bogate). În unele societăţi (mai mult din Europa Occidentală decât din cea de Răsărit) acest lucru s-a întâmplat deoarece căsătoria tindea să fie amânată mai mult, astfel încât femeile erau căsătorite o perioadă mai scurtă din viaţa lor fertilă; în altele, motivul a fost că cuplurile alegeau să aibă mai puţini copii – şi acum puteau face acest lucru cu încredere, graţie unor tehnici de contracepţie eficiente. Este posibil ca astfel de tehnici să fi fost cunoscute în unele ţări europene; cel puţin, este sigur că în secolul al XIX-lea ele au fost îmbunătăţite (într-o anumită măsură datorită progresului ştiinţific şi tehnic în producerea dispozitivelor necesare) şi au apărut mijloace de informare care le-au făcut cunoscute. Încă o dată, o schimbare socială are influenţe

cu ramificaţii uriaşe, deoarece este greu să nu legăm difuzarea unor astfel de cunoştinţe de creşterea alfabetizării, de exemplu, şi de aşteptări mai mari. Deşi oamenii începeau să fie mai bogaţi decât strămoşii lor, ei au ajustat mereu ideea de viaţă tolerabilă – şi, prin urmare, o dimensiune tolerabilă a familiei. Alţi factori culturali determinau dacă amânau data căsătoriei (aşa cum au făcut ţăranii francezi şi irlandezi) sau dacă adoptau tehnici contraceptive (aşa cum se pare că au făcut clasele de mijloc engleze şi franceze).

Schimbările în modul în care bărbaţii şi femeile trăiau şi mureau în sânul familiilor lor au transformat structurile societăţii. Pe de o parte, în secolele XIX-XX ţările occidentale aveau în mod clar mai mulţi tineri şi, pentru o vreme, într-o proporţie mai mare ca oricând. Este dificil să nu atribuim acestui fapt o mare parte din expansivitatea, optimismul şi vigoarea Europei din secolul al XIX-lea.

Pe de altă parte, societăţile avansate au început să aibă o proporţie mai mare ca oricând de persoane care trăiau până la vârste înaintate. Acest lucru a exercitat din ce în ce mai multă presiune asupra mecanismelor sociale care îi întreţinuseră în secolele anterioare pe cei bătrâni şi incapabili de muncă; problema s-a agravat pe măsură ce competiţia pentru un loc de muncă în societatea industrială s-a intensificat. Până în 1914, în aproape fiecare ţară europeană sau din America de Nord se chibzuise mult în ce moduri s-ar putea face faţă problemelor sărăciei şi dependenţei, indiferent cât de mari au fost diferenţele în ceea ce priveşte scara şi succesul eforturilor de a le face faţă.

Astfel de tendinţe aveau să apară în Europa Răsăriteană abia după 1918, când tiparul lor general era deja bine stabilit în ţările occidentale avansate. Ratele mortalităţii au continuat să scadă mai dramatic decât rata natalităţii, chiar şi în ţările avansate, astfel încât până în acest moment populaţia Europei şi lumea europeană au tot crescut. Este una dintre cele mai importante teme din istoria acestei epoci, legată de aproape toate celelalte. Consecinţele sale materiale se pot vedea într-o urbanizare fără precedent şi în dezvoltarea unor pieţe de consum uriaşe pentru produsele fabricate. Consecinţele sociale variază de la conflicte şi tulburări până la schimbarea instituţiilor pentru a le face faţă. Au existat repercusiuni la nivel internaţional pe măsură ce unii oameni de stat au luat în calcul cifrele demografice pentru a decide ce riscuri puteau (şi trebuiau) să-şi asume sau pe măsură ce oamenii au început să fie tot mai alarmaţi de consecinţele suprapopulării. În Regatul Unit, în secolul al XIX-lea, îngrijorările legate de perspectiva ca numărul săracilor şi şomerilor să crească excesiv au dus la încurajarea emigrării, care, la rândul ei, a influenţat gândirea şi sentimentele oamenilor despre imperiu. Mai târziu, germanii au descurajat emigrarea deoarece se temeau să nu piardă potenţial militar, în timp ce francezii şi belgienii au fost pionierii alocaţiilor pentru copii din acelaşi motiv.

Unele dintre aceste măsuri sugerează că profeţiile sumbre ale lui Malthus au tins să fie uitate odată cu trecerea timpului şi dezastrele de care se temea nu s-au mai produs. În secolul al XIX-lea au mai avut loc calamităţi demografice în Europa; Irlanda şi Rusia au fost devastate de foamete şi multe alte locuri erau în pragul foametei. Dar astfel de dezastre s-au împuţinat. Pe măsură ce foametea şi lipsurile au fost eliminate din

ţările avansate, acest lucru a ajutat, de asemenea, la scăderea potenţialului distructiv al bolilor asupra demografiei. Între timp, Europa, la nord de Balcani, s-a bucurat de două perioade lungi de pace practic neîntreruptă, din 1815 până în 1848 şi din 1871 până în 1914; războiul, alt factor limitativ al lui Malthus, părea să nu mai fie nici el o ameninţare atât de mare. În fine, diagnosticul chiar a părut să nu fie confirmat atunci când o creştere a populaţiei a fost însoţită de niveluri de trai mai ridicate, aşa cum părea să arate vârsta medie a decesului. Pesimiştii nu puteau replica (în mod raţional) decât că

Malthus nu primise un răspuns; se dovedise doar că există mult mai multă hrană decât estimase el. Aceasta nu însemna că rezervele erau nelimitate.

De fapt, avea loc una dintre puţinele schimbări istorice însemnate care au transformat cu adevărat condiţiile de bază ale vieţii umane. Ea poate fi numită pe bună dreptate o revoluţie a producerii de alimente. Începuturile sale au fost identificate deja. În secolul al XVIII-lea agricultura europeană era deja capabilă să obţină un randament al bobului de aproximativ două ori şi jumătate mai mare decât în Evul Mediu. Acum erau posibile noi dezvoltări ale domeniului agricol.

Recoltele aveau să crească până la niveluri şi mai spectaculoase. S-a calculat că, începând cam din 1800, productivitatea agricolă a Europei a crescut cu o rată de aproximativ 1% pe an, depăşind cu mult toate progresele anterioare. Şi mai important, odată cu trecerea timpului, industria şi comerţul europene au permis exploatarea unor provizii uriaşe şi din alte părţi ale lumii.

Aceste două transformări au fost aspecte ale aceluiaşi proces, accelerarea investiţiilor în capacitatea de producţie care, până în 1870, a transformat în mod clar Europa şi America de Nord în cea mai mare concentrare de bogăţie de pe faţa pământului. Agricultura juca un rol fundamental. Unii au vorbit despre o

„revoluţie agricolă” şi, dacă nu se consideră că aceasta implică o schimbare rapidă, este o denumire acceptabilă; niciun termen mai puţin puternic nu poate descrie mai bine explozia uriaşă a producţiei mondiale între 1750 şi 1870 (care a fost chiar depăşită ulterior). Dar a fost un proces de o mare complexitate, care a avut la bază mai multe surse diferite şi a fost legat în mod necesar de celelalte sectoare ale economiei. A fost doar un aspect al unor schimbări economice mondiale care au implicat în cele din urmă nu doar Europa continentală, ci şi Americile şi Australasia.

Odată ce au fost făcute aceste clarificări importante, putem particulariza. În 1750 Anglia avea cea mai bună agricultură din lume. Erau folosite cele mai avansate tehnici şi integrarea agriculturii cu o economie de piaţă comercială avansase cel mai mult în Anglia, a cărei supremaţie avea să dureze încă vreun secol. Unii fermieri europeni veneau aici ca să observe metodele folosite, să cumpere vite şi utilaje şi să ceară sfaturi. Între timp, fermierul englez, beneficiind de pe urma faptului că pe plan intern era pace (faptul că nu au existat operaţiuni militare de amploare şi permanente pe teritoriul Marii Britanii după 1650 a adus un beneficiu incalculabil economiei) şi că populaţia care putea să-i cumpere produsele era în creştere, a generat profituri care au asigurat capital pentru alte îmbunătăţiri. Disponibilitatea sa de a le investi astfel a fost, pe termen

scurt, o reacţie optimistă la perspectivele comerciale probabile, dar spune şi ceva mai profund despre natura societăţii engleze. De o agricultură mai bună au beneficiat în Anglia indivizi care deţineau pământul în proprietate sau care îl aveau asigurat ca arendaşi în condiţii influenţate de realităţile pieţei. Agricultura engleză era parte a unei economii de piaţă capitaliste în care chiar şi în secolul al XVIII-lea pământul era tratat aproape ca o marfă ca oricare alta. Limitarea folosirii sale, obişnuită în unele ţări europene, dispărea din ce în ce mai rapid încă de la secularizarea averilor mănăstireşti de către Henric al VIII-lea. După 1750, ultima mare etapă a început cu numeroasele legi ale îngrădirii de la graniţa dintre secole

(care au coincis în mod semnificativ cu o creştere a preţurilor la cereale), ce mobilizau pentru profituri private drepturile tradiţionale ale ţăranului englez asupra păşunilor, a combustibilului sau a altor beneficii economice. Unul dintre contrastele cele mai frapante dintre agricultura engleză şi cea europeană la începutul secolului al XIX-lea era că ţăranul tradiţional aproape că dispăruse din Anglia. Aici erau lucrători angajaţi şi mici proprietari, dar nu existau uriaşele populaţii rurale europene ai căror membri aveau drepturi legale, deşi foarte puţine, care îi legau de pământ prin utilizarea acestuia în comun şi o masă de proprietăţi foarte mici.

În cadrul asigurat de prosperitate şi de instituţiile sociale engleze, progresul tehnic a fost permanent. Mult timp, acesta a fost în mare parte sporadic. Primii crescători de animale superioare au avut succes nu pentru că ar fi ştiut chimie, care era abia la început, sau genetică, ce nu apăruse încă, ci deoarece şi-au bazat intuiţia pe o practică de mult stabilită. Chiar şi aşa, rezultatele au fost remarcabile.

Aspectul animalelor care umpleau peisajul s-a schimbat; oile slăbănoage din Evul Mediu, al căror spate semăna, în secţiune, cu arcurile gotice ale mănăstirilor ce le creşteau, au fost înlocuite de animalele grase, solide, cu un aer mulţumit cu care suntem obişnuiţi astăzi. „Simetria bine reprezentată” – aşa toasta un fermier în secolul al XVIII-lea. Aspectul fermelor s-a schimbat pe măsură ce s-au făcut progrese în ceea ce priveşte canalele de scurgere şi gardurile vii şi marile câmpuri medievale deschise, cu loturile lor înguste cultivate fiecare de alt ţăran, au fost înlocuite de câmpuri îngrădite lucrate prin rotaţie, transformând zonele rurale ale Angliei într-un covor de petice. Pe unele dintre aceste câmpuri se foloseau utilaje încă de prin 1750. În secolul al XVIII-lea s-a pus problema utilizării şi îmbunătăţirii acestora, dar ele par să fi contribuit în mod semnificativ la creşterea producţiei abia după 1800, când au devenit disponibile câmpuri tot mai întinse, iar utilajele au devenit mai productive în raport cu costurile. Nu peste mult timp se foloseau treierătoare acţionate de motoare cu aburi; odată cu apariţia lor pe câmpurile Angliei, s-a deschis calea care avea să ducă la înlocuirea aproape completă a forţei fizice cu cea a maşinilor la ferma din secolul XX.

Astfel de îmbunătăţiri şi schimbări au ajuns, *mutatis mutandis* şi cu oarecare întârziere, şi în Europa continentală. Progresul nu a fost întotdeauna rapid, decât poate în comparaţie cu secolele anterioare de cvasiimobilitate. În Calabria sau Andaluzia avea să se facă simţit abia peste un secol. Cu toate acestea, Europa rurală s-a schimbat, iar schimbările au venit pe multe căi. Lupta împotriva lipsei de elasticitate a aprovizionării cu alimente a fost încununată de succes în cele din urmă,

dar a fost rezultatul a sute de victorii particulare obţinute împotriva rotaţiilor fixe ale culturilor, a regimurilor fiscale depăşite, a standardelor scăzute în ce priveşte lucrul pământului şi creşterea animalelor şi a ignoranţei. Câştigurile s-au concretizat în animale de calitate superioară, un control mai eficient al mănării plantelor şi al îmbolnăvirii animalelor, introducerea unor specii cu totul noi şi multe altele.

O schimbare având o bază atât de largă a fost adesea nevoită să acţioneze şi împotriva forţelor sociale şi politice. Francezii au abolit oficial iobăgia în 1789; acest lucru nu a însemnat, probabil, foarte mult, căci existau puţini şerbi în Franţa la acea dată. Abolirea „sistemului feudal” în acelaşi an a avut o importanţă mult mai mare. Această sintagmă vagă însemna distrugerea unui mare număr de obiceiuri şi drepturi tradiţionale şi legale care stăteau în calea exploatării pământului de către indivizi, asemenea unei investiţii ca oricare alta. Aproape imediat, mulţi dintre ţăranii care crezuseră că îşi doresc acest lucru au descoperit că practic nu le place tot; erau părtinitori. Erau bucuroşi să scape de dările tradiţionale plătite moşierului, dar nu priveau cu ochi buni pierderea drepturilor tradiţionale legate de pământul comun. Această schimbare a devenit şi mai confuză şi mai dificil de cuantificat deoarece s-a produs concomitent cu o mare redistribuire a proprietăţilor. O mare parte din pământurile care aparţinuseră

Bisericii au fost vândute unor persoane private în doar câţiva ani. Creşterea ulterioară a numărului de proprietari de pământ şi a suprafeţei medii a proprietăţilor ar fi trebuit, după modelul englez, să conducă la o perioadă de mare progres agricol pentru Franţa, dar nu s-a întâmplat aşa. S-au înregistrat un progres foarte lent şi o consolidare redusă a proprietăţilor după tiparul englezesc.

Acest lucru sugerează că trebuie să fim prudenţi şi bine informaţi atunci când facem generalizări despre ritmul şi uniformitatea transformărilor. În ciuda entuziasmului arătat de germani pentru expoziţiile itinerante de utilaje agricole în anii 1840, ei aveau o ţară imensă, una dintre ţările (Franţa era alta) despre care un mare istoric economic spunea că, „vorbind în general, nu se poate înregistra nicio îmbunătăţire generală şi radicală în viaţa ţăranilor înainte de apariţia căii ferate”.

Totuşi, demontarea instituţiilor medievale care stăteau în calea dezvoltării agricole s-a produs înainte de aceasta, deschizând calea. În unele locuri procesul a fost accelerat de sosirea în perioada napoleoniană a unor armate franceze de ocupaţie, care au introdus dreptul francez, iar ulterior de alte forţe, astfel încât în 1850 ţăranii legaţi de pământ şi munca obligatorie dispăruseră din cea mai mare parte a Europei.

Acest lucru nu a însemnat, bineînţeles, că unele atitudini din vechiul regim nu au persistat după dispariţia instituţiilor acestuia. Unii moşieri prusaci, maghiari şi polonezi par să-şi fi păstrat în mare măsură, cu bune şi cu rele, autoritatea mai mult sau mai puţin patriarhală pe moşia lor chiar şi după ce nu mai avea nicio bază legală şi continuau să facă asta şi în 1914. Aceasta a jucat un rol important în asigurarea unei continuităţi a valorilor aristocratice conservatoare într-un mod mult mai intens şi mai concentrat în aceste regiuni decât în Europa Occidentală.

Iuncherul accepta adesea implicaţiile pieţei când planifica gestionarea moşiei sale, dar nu şi în relaţiile sale cu arendaşii.

Cea mai îndelungată rezistenţă la schimbarea formelor juridice tradiţionale în agricultură s-a înregistrat în Rusia. Aici iobăgia a persistat până în 1861, când a fost abolită. Acest pas nu a făcut imediat ca agricultura rusă să funcţioneze pe baza unor principii individualiste şi ale economiei de piaţă, dar odată cu el a luat sfârşit o epocă a istoriei europene. Din Ural până în La Coruña nu mai exista prin lege nicio formă substanţială de lucru al pământului pe baza iobăgiei şi ţăranii nu mai erau legaţi de moşieri pe care nu aveau voie să-i părăsească. Era sfârşitul unui sistem care trecuse din Antichitate în creştinătatea occidentală în epoca invaziilor barbare şi care era de secole baza civilizaţiei europene. După 1861, proletariatul rural al Europei muncea pentru salarii sau pentru hrană; tiparul care începuse să se răspândească în Anglia şi Franţa odată cu criza agricolă din secolul al XIV-lea se generalizase.

În mod formal, practica medievală a muncii forţate a durat cel mai mult în unele dintre ţările americane care erau parte a lumii europene. Munca obligatorie în forma sa absolută, sclavia, a fost legală în unele state din SUA până la sfârşitul unui mare război civil, în 1865, când abolirea acesteia (deşi promulgată de guvernul victorios cu doi ani înainte) a intrat în vigoare pe tot teritoriul republicii.

Războiul care permisese acest lucru distrăsese într-o oarecare măsură atenţia de la dezvoltarea deja rapidă a ţării, care acum avea să fie reluată şi să capete o importanţă vitală pentru Europa. Chiar şi înainte de război, cultivarea bumbacului, operaţiunea agricolă care se aflase în centrul dezbaterilor privind sclavia, arătase deja cum putea Lumea Nouă să suplimenteze agricultura europeană la o asemenea scară încât să devină aproape indispensabilă. După război, calea era deschisă pentru trimiterea spre Europa nu doar a unor produse precum bumbacul, pe care nu îl putea cultiva uşor, ci şi a unor alimente.

Statele Unite – şi Canada, Australia, Noua Zeelandă, Argentina şi Uruguay –

aveau să demonstreze curând că puteau oferi alimente la preţuri mult mai mici decât Europa. Două lucruri permiteau asta. Unul era dimensiunea uriaşă a acestor noi teritorii, adăugate acum la resursele Europei. Câmpiile americane, uriaşele păşuni din pampasul sud-american şi regiunile temperate din Australasia constituiau zone vaste pentru cultivarea cerealelor şi creşterea animalelor. Al doilea a fost o revoluţie în domeniul transporturilor care a permis exploatarea lor.

Din anii 1860 au început să fie folosite tot mai multe locomotive şi vapoare cu aburi. Acestea au redus rapid costurile de transport şi au făcut acest lucru cu atât mai rapid cu cât preţurile mai mici au dus la o cerere crescută. Astfel au fost generate şi mai multe profituri pentru a fi investite sub formă de capital în lanţurile muntoase şi preriile din Lumea Nouă. La o scară mai mică, acelaşi fenomen se manifesta şi în interiorul Europei. Începând din anii 1870, fermierii est-europeni şi germani au început să înţeleagă că au un concurent în cerealele ruseşti, care puteau ajunge în oraşele în plină dezvoltare cu costuri mult mai mici după ce s-au construit căi ferate în Polonia şi vestul Rusiei şi odată ce vapoarele cu aburi le aduceau din porturile de la Marea Neagră. În 1900, contextul în care munceau fermierii europeni, fie că ştiau, fie că nu, era lumea întreagă; preţul guano-ului din Chile sau al mielului din Noua Zeelandă putea

influenţa deja mersul lucrurilor pe pieţele lor locale.

Chiar şi într-o schiţă atât de sumară povestea expansiunii agricole iese din matcă; după ce mai întâi a creat civilizaţia şi apoi i-a limitat progresul timp de mii de ani, agricultura a devenit brusc motorul acesteia; în aproximativ o sută de ani a demonstrat că putea hrăni mai mulţi oameni ca oricând. Cererea oraşelor în plină dezvoltare, apariţia căilor ferate, disponibilitatea capitalului – toate duc la interconectarea sa inseparabilă cu alte aspecte ale unei economii transoceanice în dezvoltare între 1750 şi 1870. În ciuda supremaţiei sale cronologice şi a importanţei sale uriaşe ca generator de capital de investiţii, povestea agriculturii din această perioadă nu ar trebui separată decât din motive de convenienţă de cea a creşterii generale înregistrate în cel mai evident şi mai spectaculos mod prin apariţia unei societăţi cu totul noi, una bazată pe industrializarea la scară largă.

Acesta este alt subiect colosal. Nu este uşor nici măcar să ne dăm seama cât de amplu e. Industrializarea a produs cea mai frapantă schimbare din istoria Europei după invaziile barbare, dar a fost considerată chiar mai importantă, cea mai mare schimbare din istoria omenirii după apariţia agriculturii, a fierului sau a roţii. Într-o perioadă relativ scurtă – aproximativ un secol şi jumătate – societăţile de ţărani şi meşteşugari s-au transformat în societăţi de muncitori care aveau grijă de utilaje şi de contabili. În mod ironic, a pus capăt vechii supremaţii a agriculturii din care izvorâse. A fost unul dintre factorii majori care au întors experienţa umană de la diferenţierea generată de milenii de evoluţie culturală la experienţele comune, care aveau să ducă iarăşi spre convergenţa culturală.

Nu este uşor nici măcar de definit, deşi procesele care stau la baza ei sunt evidente în jurul nostru. Unul este înlocuirea forţei de muncă umane sau animale cu maşini acţionate de energie din alte surse, într-o măsură tot mai mare minerale.

Un altul este organizarea producţiei în unităţi mult mai mari. Un altul este specializarea din ce în ce mai mare a producţiei. Dar toate aceste aspecte au implicaţii şi ramificaţii care ne duc rapid mult mai departe. Deşi a întruchipat nenumărate decizii conştiente din partea unui mare număr de întreprinzători şi clienţi, industrializarea seamănă şi cu o forţă oarbă care a măturat viaţa socială cu puterea sa de a transforma, una dintre „forţele fără simţire” pe care un filosof le-a identificat cândva ca reprezentând jumătate din povestea schimbării revoluţionare. Industrializarea a dus la apariţia unor noi tipuri de oraşe, a necesitat şcoli noi şi forme noi de învăţământ superior şi – foarte rapid – tipare noi ale vieţii de zi cu zi şi ale traiului în comun.

Rădăcinile care au permis această schimbare ajung cu mult înainte de începuturile epocii moderne şi nu aparţin în mod necesar doar Europei. Capitalul pentru investiţii se acumulase lent, de-a lungul multor secole de inovaţii agricole şi comerciale. Şi cunoştinţele se acumulaseră. Canalele navigabile aveau să asigure prima reţea de comunicaţii pentru transportul în vrac odată ce a început industrializarea, iar din secolul al XVIII-lea au început să fie construite mai intens ca oricând până atunci în Europa (deşi China fusese până atunci liderul în construcţia de canale). Totuşi, chiar şi oamenii lui Carol cel Mare ştiau să le construiască. Şi cele mai uimitoare

inovaţii tehnice aveau rădăcini adânci în trecut. Oamenii „revoluţiei industriale” (aşa cum a numit un francez de la începutul secolului al XIX-lea prefacerile majore din această epocă) se sprijineau pe umerii nenumăraţilor meşteşugari şi artizani din vremurile preindustriale care acumulaseră treptat competenţe şi experienţă pentru viitor.

În secolul al XIV-lea, de exemplu, renanii au învăţat cum să producă fontă; la 1600 răspândirea treptată a furnalelor a început să înlăture limitele impuse până atunci utilizării fierului din cauza costurilor ridicate şi în secolul al XVIII-lea au apărut invenţiile care au permis folosirea cărbunelui în locul lemnului drept combustibil pentru anumite procese. Fierul ieftin, chiar şi în cantităţi mici după standardele ulterioare, a dus la experimentarea unor moduri diferite de utilizare a acestuia; aveau să urmeze şi alte schimbări. Cererea suplimentară însemna că regiunile unde minereul se găsea uşor deveneau importante. Atunci când noi tehnici de topire au permis folosirea combustibilului mineral în locul celui vegetal, amplasarea rezervelor de cărbune şi de fier a început să modeleze geografia industrială ulterioară a Europei şi a Americii de Nord. În emisfera nordică se află o mare parte din rezerva de cărbune a lumii descoperită până acum, într-o mare fâşie care se întinde de la bazinul Donului, prin Silezia, Ruhr, Lorena, nordul Angliei şi Ţara Galilor, până în Pennsylvania şi Virginia de Vest.

Această combinaţie a fost cea care a oferit mai întâi Angliei şi apoi altor regiuni şansa unică de a dezvolta noi forme de producţie.

Un metal de calitate mai bună şi rezervele mai mari de combustibil au contribuit decisiv la industrializarea timpurie prin inventarea unei noi surse de energie, motorul cu aburi. Şi aici rădăcinile sunt foarte adânci. Faptul că se putea folosi forţa aburilor pentru a produce mişcare era ştiut încă din Alexandria elenistică. Deşi (aşa cum cred unii) exista tehnologia necesară pentru a dezvolta aceste cunoştinţe, viaţa economică de la acea vreme nu făcea să merite osteneala.

Secolul al XVIII-lea a adus o serie de perfecţionări ale tehnologiei, atât de importante, încât pot fi considerate schimbări fundamentale, şi acest lucru s-a întâmplat atunci când existau banii necesari pentru a investi în ele. Rezultatul a fost o sursă de energie a cărei importanţă revoluţionară a fost rapid recunoscută.

Noile motoare cu aburi nu erau doar produsul cărbunelui şi fierului, ci le şi consumau, în mod direct, drept combustibil şi ca materiale folosite la construcţia lor. În mod indirect, ele au stimulat producţia, permiţând alte procese care au condus la o cerere sporită a acestora. Cel mai evident şi mai spectaculos a fost construirea căilor ferate. Pentru aceasta au fost necesare cantităţi uriaşe mai întâi de fier, apoi de oţel, pentru şine şi pentru materialul rulant. Dar a făcut posibilă şi circulaţia mărfurilor la costuri mult mai mici. Ceea ce transportau noile trenuri putea fi tot cărbune sau minereu, permiţând astfel ca aceste materiale să fie folosite ieftin departe de locul unde erau uşor de găsit şi de exploatat. În apropierea liniilor ferate s-au dezvoltat noi zone industriale, iar pe calea ferată se puteau transporta mărfuri spre pieţe îndepărtate.

Calea ferată nu a fost singura schimbare adusă de forţa aburilor în transport şi comunicaţii. Primul vapor cu aburi a pornit pe mare în 1809. În 1870, deşi existau încă multe corăbii cu pânze şi marinele militare

construiau nave de război cu velatură completă, traversarea regulată a oceanului de către „vapoare” era ceva obişnuit. Efectul economic a fost spectaculos. Costul real al transportului pe ocean era în 1900 de şapte ori mai mic decât cu o sută de ani înainte. Reducerea costurilor, a timpului petrecut în tranzit şi a spaţiului, pe care o asigurau vapoarele şi căile ferate, a dărâmat ideile convenţionale despre ceea ce este posibil. De la domesticirea calului şi inventarea roţii, persoanele şi bunurile fuseseră transportate cu viteze care variau, desigur, în funcţie de calitatea drumurilor locale disponibile, dar care se încadrau probabil în limite ce nu depăşeau 1-5 mile pe oră pe distanţe mai mari. Pe apă era posibilă o deplasare mai rapidă şi aceasta s-a îmbunătăţit probabil de-a lungul mileniilor în care vasele au suferit modificări considerabile. Dar toate aceste îmbunătăţiri lente au fost eclipsate atunci când, pe durata vieţii sale, un om putea fi martorul diferenţei dintre călătoria călare şi cea cu un tren capabil să se deplaseze cu 40 sau chiar 50 de mile pe oră pe perioade lungi.

Am pierdut acum una dintre cele mai plăcute imagini industriale, vălătucii lungi de fum care ieşeau din coşul unei locomotive ce gonea, plutind câteva secunde în urma acesteia pe fundalul verde al peisajului înainte de a se risipi.

Imaginea i-a impresionat foarte mult pe cei care au văzut-o prima dată, la fel cum au făcut-o, într-un mod mai puţin agreabil, şi alte aspecte vizuale ale transformării industriale. Unul dintre cele mai înspăimântătoare era oraşul industrial înnegrit de funingine, dominat de o fabrică cu coşuri din care ieşea fum, aşa cum oraşul preindustrial fusese dominat de turla unei biserici sau a unei catedrale. Atât de spectaculoasă şi de nouă era fabrica, încât s-a neglijat adesea faptul că a fost o expresie ieşită din comun a primelor etape ale industrializării, nu una tipică. Chiar şi la mijlocul secolului al XIX-lea, cei mai mulţi dintre lucrătorii industriali englezi munceau în întreprinderi de producţie care angajau sub 50 de oameni.

Mult timp, mari aglomerări de forţă de muncă au putut fi întâlnite doar în fabricaţia textilelor; uriaşele fabrici pentru prelucrarea bumbacului din Lancashire, primele care au dat acestei regiuni un caracter vizual şi urban distinct de cel al primelor oraşe manufacturiere, erau uimitoare pentru că erau unice. Cu toate acestea, în 1850 era evident că în tot mai multe procese de producţie exista o tendinţă spre centralizarea sub acelaşi acoperiş, devenită atractivă ca urmare a economiei transportului, a specializării funcţiilor, a utilizării unor utilaje puternice şi a impunerii unei discipline eficiente a muncii.

La mijlocul secolului al XIX-lea, transformările – dintre care acestea erau cele mai frapante – nu creaseră o societate industrială matură decât într-o singură ţară: Marea Britanie. În spatele acestei realizări s-au aflat pregătiri îndelungate şi nu neapărat conştiente. Pacea pe plan intern şi o guvernare mai puţin rapace decât pe continent au alimentat încrederea în investiţii. Agricultura adusese prima dată surplusuri în Anglia. Resursele minerale erau uşor accesibile pentru a exploata noul aparat tehnologic rezultat după două sau trei generaţii de invenţii remarcabile. Un comerţ exterior în expansiune a generat şi mai multe profituri pentru investiţii şi mecanismul de bază al finanţelor şi industriei bancare exista deja înainte ca

industrializarea să fie nevoită să apeleze la el. Societatea părea să se fi pregătit psihologic pentru schimbare; observatorii au identificat o sensibilitate excepţională la posibilităţile pecuniare şi de afaceri în Anglia secolului al XVIII-lea. În fine, o populaţie în creştere începea să asigure şi forţa de muncă, şi o cerere tot mai mare pentru produse fabricate. Toate aceste forţe au convers, rezultatul fiind o creştere industrială continuă şi fără precedent, care a părut ceva cu totul nou şi ireversibil la început, în al doilea sfert al secolului al XIX-lea.

Până în 1870, Germania, Franţa, Elveţia, Belgia şi Statele Unite se alăturaseră Marii Britanii, demonstrând că au capacitate pentru o creştere economică care să se autosusţină, dar Marea Britanie continua să fie pe locul întâi atât în ceea ce priveşte instalaţiile industriale, cât şi primatul istoric. Locuitorii

„atelierului lumii”, aşa cum le plăcea britanicilor să se considere, priveau cu mândrie cifrele care arătau cum industrializarea adusese bogăţie şi putere. În 1850

Regatul Unit deţinea jumătate din navele maritime ale lumii şi jumătate din şinele de cale ferată existente la nivel mondial. Pe acestea, trenurile circulau cu o precizie şi o regularitate, chiar şi cu o viteză care nu aveau să se mai îmbunătăţească foarte mult timp de o sută de ani. Ele funcţionau după un „mers al trenurilor”, primul de acest tip (sintagma intrând astfel în uz), şi operarea lor se baza pe telegraful electric. Cu aceste trenuri călătoreau bărbaţi şi femei care cu doar câţiva ani înainte se deplasau cu diligenţe sau căruţe. În 1851, an în care o mare expoziţie internaţională de la Londra îi trâmbiţa noua supremaţie, Marea

Britanie a topit două milioane şi jumătate de tone de fier. Nu pare mult, dar era de cinci ori mai mult decât cifra Statelor Unite ale Americii şi de zece ori mai mult decât cea a Germaniei. La acel moment, motoarele cu aburi britanice puteau produce peste 1,2 milioane de cai-putere, mai mult de jumătate din cât producea toată Europa la un loc.

Până în 1870 începuse deja să apară o schimbare în poziţiile relative ale ţărilor. Marea Britanie se afla încă în frunte în multe privinţe, dar mai puţin decisiv, şi nu avea să mai rămână mult timp pe această poziţie. Încă genera mai mulţi cai-putere prin forţa aburului decât orice altă ţară europeană, dar Statele Unite (care produceau deja mai mulţi în 1850) o depăşiseră şi Germania venea rapid din urmă. În anii 1850 atât Germania, cât şi Franţa făcuseră tranziţia importantă, pe care Marea Britanie o realizase deja, de la topirea celei mai mari părţi a fierului lor cu ajutorul cărbunilor la topirea acestuia cu combustibili minerali. Marea Britanie deţinea încă superioritatea în producţia de fier şi producţia sa de fontă continuase să crească, dar acum era doar de trei ori şi jumătate mai mare decât cea a Statelor Unite şi de patru ori mai mare decât a Germaniei. Totuşi, aceste cifre încă îi asigurau o superioritate uriaşă, iar epoca dominaţiei industriale britanice nu se încheiase.

Ţările industriale în fruntea cărora se afla Marea Britanie erau minuscule în comparaţie cu ceea ce aveau să devină. Dintre ele, doar în Marea Britanie şi Belgia o largă majoritate a populaţiei trăia în perimetre urbane la mijlocul secolului al XIX-lea. Recensământul din 1851 a demonstrat că în Marea Britanie cea mai mare forţă de muncă încă lucra în agricultură (având ca rival doar personalul de serviciu). Dar în aceste ţări numărul din

ce în ce mai mare de oameni angajaţi în industrii, apariţia unor noi concentrări ale bogăţiei economice şi o nouă scară a urbanizării au făcut foarte vizibil procesul de schimbare ce avea loc.

Schimbarea s-a produs în regiuni întinse pe măsură ce muncitorii au început să migreze spre acestea; s-au construit fabrici şi s-au înălţat coşuri industriale, transformând înfăţişarea unor zone precum West Riding of Yorkshire, Ruhr şi Silezia odată cu apariţia tot mai multor oraşe noi. Acestea s-au dezvoltat într-un ritm spectaculos în secolul al XIX-lea, mai ales în a doua jumătate a acestuia, când apariţia unor mari centre care aveau să constituie nucleele a ceea ce o epocă ulterioară urma să numească „conurbaţii" a fost deosebit de pronunţată. Pentru prima dată, unele oraşe europene au încetat să mai depindă de imigraţia din zonele rurale pentru a se dezvolta. E dificil să calculăm indicii de urbanizare, în mare parte deoarece în fiecare ţară regiunile urbane erau altfel definite, dar acest lucru nu ascunde liniile principale ale procesului. În 1800, Londra, Parisul şi Berlinul aveau aproximativ 900.000, 600.000 şi, respectiv, 170.000 de locuitori.

Acestea erau oraşe mari, dar erau eclipsate de marile oraşe din Asia. În 1900, cifrele corespunzătoare erau de aproximativ 4,7 milioane, 3,6 milioane şi 2,7

milioane. În acelaşi an, şi Glasgow, Moscova, Sankt-Petersburgul şi Viena aveau peste un milion de locuitori fiecare. În 1800, cele mai mari zece oraşe ale lumii erau asiatice, în afară de trei. În 1900, doar unul, Tokyo, a ajuns pe această listă.

Aceste mari oraşe, precum şi cele mai mici, care erau totuşi incomensurabil mai mari decât cele dinaintea lor, atrăgeau încă mulţi imigranţi din zonele rurale, în special în Marea Britanie şi Germania. Acest lucru a reflectat tendinţa spre urbanizare în cele câteva ţări în care industrializarea a făcut mai întâi progrese, deoarece tocmai bogăţia şi locurile de muncă generate de industrie îi atrăgeau pe muncitori spre oraşe. Acest proces de urbanizare şi migraţie avea să devină unul dintre elementele-cheie ale modernităţii. Industrializarea i-a dezrădăcinat pe oameni din satele lor, din ţările lor, din culturile lor şi i-a plasat într-un context urban nou, deopotrivă înspăimântător şi palpitant.

Părerile despre oraşe au suferit multe schimbări. Pe măsură ce secolul al XVIII-lea se apropia de sfârşit, un fel de descoperire sentimentală a vieţii rurale era în plină desfăşurare. Aceasta a coincis cu prima fază a industrializării şi secolul al XIX-lea a început cu valul de comentarii estetice şi morale îndreptate împotriva vieţii urbane care era, într-adevăr, pe punctul de a-şi arăta o faţă nouă şi adesea neplăcută. Faptul că urbanizarea era privită de mulţi ca o schimbare nedorită, chiar nesănătoasă era un tribut adus forţei revoluţionare a evenimentelor.

Conservatorii nu aveau încredere în oraşe şi se temeau de ele. La mult timp după ce guvernele europene demonstraseră cât de uşor puteau controla tulburările din zonele urbane, oraşele continuau să fie privite cu suspiciune ca focare probabile ale revoluţiei. Acest lucru nu trebuie să ne mire; condiţiile de viaţă din multe centre metropolitane noi erau aspre şi oribile pentru cei săraci. Zona East End din Londra era întruchiparea sărăciei, mizeriei, bolilor şi depravării pentru oricine alegea să pătrundă în mahalalele sale. Un tânăr om de afaceri german, Friedrich Engels, a scris

în 1844 una dintre cele mai influente cărţi ale secolului, *Condiţia clasei muncitoare în Anglia*, pentru a da în vileag condiţiile îngrozitoare în care trăiau săracii din Manchester, dar mulţi alţi scriitori englezi au fost atraşi de teme similare. În Franţa, fenomenul „claselor periculoase” (aşa cum erau numiţi săracii din Paris) a preocupat guvernele în prima jumătate a secolului, iar sărăcia a declanşat o serie de revolte între 1789 şi 1871. În mod evident, era justificată temerea că oraşele în creştere puteau alimenta resentimentele şi ura faţă de conducătorii şi beneficiarii societăţii şi că erau o forţă potenţial revoluţionară.

Era rezonabilă şi predicţia că oraşul încuraja subversiunea ideologică. El a fost marele distrugător al tiparelor tradiţionale de comportament din Europa în secolul al XIX-lea şi un creuzet pentru noi idei şi forme sociale, un hăţiş imens şi anonim în care bărbaţii şi femeile scăpau cu uşurinţă de privirile cercetătoare ale preotului, ale moşierului şi ale vecinilor, ce reglementaseră comunităţile rurale. În oraş (şi acest lucru a devenit valabil mai ales pe măsură ce ştiinţa de carte s-a răspândit treptat şi în rândul claselor inferioare) idei noi contestau presupuneri care mult timp nu fuseseră combătute. În secolul al XIX-lea, europenii din clasa superioară au fost deosebit de frapaţi de aparenta tendinţă spre ateism şi infidelitate a vieţii urbane, iar una dintre reacţiile obişnuite a fost construirea unui număr mai mare de biserici. Se credea că erau mai multe aspecte în joc, nu doar adevărul religios şi o doctrină sănătoasă (subiect în legătură cu care chiar şi clasele superioare toleraseră mult timp fără probleme discuţiile în contradictoriu).

Religia era marea susţinătoare a moralei şi sprijinul ordinii sociale consacrate. Un scriitor revoluţionar, Karl Marx, a insinuat cu dispreţ că religia este „opiul poporului”; clasele de proprietari nu s-ar fi putut exprima în astfel de termeni, dar recunoşteau importanţa religiei ca liant social.

Un rezultat a fost o lungă serie de încercări, atât în ţări catolice, cât şi protestante, de a găsi o modalitate de a readuce oraşele pe calea creştinismului.

Efortul a fost conceput greşit în măsura în care se presupunea că bisericile ar fi avut vreodată o influenţă în zonele urbane ce năpădiseră de mult structurile parohiale tradiţionale şi instituţiile religioase ale vechilor orăşele şi sate din care se dezvoltaseră. Dar a avut o varietate de forme de exprimare, de la construirea unor biserici noi în suburbiile industriale până la crearea unor misiuni care combinau evanghelismul cu asistenţa socială şi îi învăţau pe clerici despre aspectele vieţii urbane moderne. Spre sfârşitul secolului, cei religioşi măcar erau conştienţi de provocarea cu care se confruntau, spre deosebire de predecesorii lor.

Un mare evanghelist englez a folosit în titlul uneia dintre cărţile sale cuvinte bine alese care doreau să scoată în evidenţă paralela cu eforturile misionare din teritoriile păgâne de peste mări: *Darkest England*. Soluţia lui era crearea unui instrument relativ nou de propagandă religioasă, menit să capteze atenţia unei noi categorii de populaţie şi să lupte cu tarele societăţii urbane, Armata Salvării.

Şi aici, revoluţia adusă de industrializare are un impact care depăşeşte cu mult viaţa materială. Este foarte dificil să înţelegem cum a luat fiinţă civilizaţia modernă, prima, din câte ştim, care nu era întemeiată pe nicio

structură formală a credinţei religioase. Poate că nu putem separa rolul oraşului în subminarea vieţii religioase tradiţionale de cel al ştiinţei şi filosofiei, să spunem, în coruperea credinţei celor educaţi. Cu toate acestea, un nou viitor se întrezărea deja în populaţia industrială europeană în anul 1870, din care mare parte ştia carte, era alienată de autoritatea tradiţională, avea o mentalitate seculară şi începea să devină conştientă de sine ca entitate. Era o temelie a civilizaţiei diferită de orice existase înainte.

Am început să anticipăm deja, dar pe bună dreptate, deoarece aceasta sugerează încă o dată cât de rapid şi de profund a fost impactul industrializării asupra tuturor aspectelor vieţii. Chiar şi ritmul vieţii s-a schimbat. În întreaga istorie de până atunci, comportamentul economic al celor mai mulţi oameni fusese reglementat în mod fundamental de ritmurile naturii. Într-o economie agricolă sau pastorală ele impuneau un tipar anual care dicta atât tipul de muncă ce trebuia făcută, cât şi natura acesteia. În cadrul stabilit de anotimpuri existau subdiviziunile determinate de lumină şi întuneric, de vremea bună şi de vremea rea. Oamenii trăiau într-o relaţie foarte strânsă cu uneltele lor, cu animalele şi câmpurile de pe care îşi câştigau pâinea. Chiar şi relativ puţinii locuitori ai oraşelor duceau, în mare măsură, o viaţă determinată de forţele naturii; în Marea Britanie şi în Franţa o recoltă slabă încă putea distruge întreaga economie la mult timp după 1850. Totuşi, la această dată mulţi oameni aveau deja o viaţă ale cărei ritmuri erau dictate de factori diferiţi. Mai presus de toate, acestea erau stabilite de mijloacele de producţie şi de cererile lor – de necesitatea de a menţine în funcţiune maşinile, de costul mic sau mare al capitalului de investiţii, de disponibilitatea forţei de muncă. Simbolul acestui ritm era fabrica, ale cărei utilaje stabileau un tipar al muncii în care măsurarea cu precizie a timpului era esenţială. Oamenii au început să se gândească într-un mod cu totul nou la timp, ca o consecinţă a muncii lor industriale.

Pe lângă faptul că a impus ritmuri noi, industrialismul l-a legat pe muncitor de muncă şi în alte moduri. Este dificil, dar important să evităm sentimentalizarea trecutului când evaluăm asta. La prima vedere, dezvrăjirea muncitorilor din fabrici cu rutina lor monotonă, excluzând implicarea personală şi cu sentimentul de fundal că munceşti pentru profitul altcuiva, justifică retorica pe care a inspirato, fie sub forma nostalgiei după lumea dispărută a meşteşugarilor, fie sub forma alienării muncitorului de roadele muncii sale. Dar şi viaţa ţăranului medieval era monotonă, iar mare parte era petrecută muncind pentru profitul altcuiva. O rutină rigidă nu este neapărat mai puţin chinuitoare dacă este impusă de răsăritul şi apusul soarelui decât de un angajator, iar seceta şi furtunile nu sunt variaţii mai plăcute decât crizele sau boomul comercial. Totuşi, noile discipline au implicat o transformare revoluţionară a modurilor în care un mare număr de bărbaţi şi femei îşi câştigau existenţa, oricum am evalua rezultatele în comparaţie cu ceea ce se petrecuse înainte.

Un exemplu poate fi găsit în ceea ce a devenit curând celebru ca unul dintre relele cele mai persistente de la începutul industrialismului, exploatarea muncii efectuate de copii. O generaţie de englezi, întăriţi moral de abolirea sclaviei şi de exaltarea care a însoţit-o, au fost şi profund conştienţi de importanţa instruirii religioase – şi, prin urmare, a tot

ceea ce putea interveni între aceasta şi tineri – şi dispuşi să fie sentimentali cu privire la copii aşa cum generaţiile anterioare nu fuseseră. Toate acestea au contribuit la conştientizarea problemei (mai întâi, în Regatul Unit), ceea ce poate că a distras atenţia de la faptul că exploatarea brutală a copiilor în fabrici era doar o parte din transformarea totală a activităţii profesionale. Nu era nimic nou legat de folosirea forţei de muncă a copiilor în sine. De secole, copiii erau porcari, sperietori de ciori, spicuitori, slujitori, măturători de stradă, prostituate şi hamali ocazionali în Europa (şi încă mai fac toate aceste lucruri în majoritatea societăţilor neeuropene). Imaginea îngrozitoare a destinului copiilor lipsiţi de protecţie din marele roman *Mizerabilii* al lui Hugo (1862) este o evocare a vieţii acestora într-o societate preindustrială. Schimbările făcute de industrialism constau în faptul că exploatarea lor a fost reglementată şi înăsprită de formele instituţionale ale fabricii. În timp ce munca copiilor într-o societate agricolă fusese, inevitabil, clar diferenţiată de cea a adulţilor deoarece aveau mai puţină forţă fizică, în operarea maşinilor exista o întreagă gamă de activităţi în care munca copiilor concura direct cu cea a adulţilor. Pe o piaţă muncii de obicei suprasaturată, acest lucru însemna că se exercitau presiuni irezistibile asupra părinţilor pentru a-şi trimite copilul în fabrică, să aducă şi el o contribuţie la venitul familiei cât mai curând posibil, uneori chiar de la vârsta de 5

sau 6 ani. Consecinţele erau adesea nu doar îngrozitoare pentru cei implicaţi, ci şi revoluţionare în sensul că relaţiile copilului cu societatea şi structura familiei erau deteriorate. Aceasta a fost una dintre cele mai teribile „forţe fără simţire” ale istoriei.

Problemele create de astfel de forţe erau prea stringente pentru a nu atrage atenţia şi curând s-a început îngrădirea celor mai evidente tare ale industrialismului. În 1850, în Anglia legea începuse deja, de exemplu, să intervină în vederea protejării femeilor şi copiilor în mine şi în fabrici; în toate mileniile de istorie a economiilor bazate pe agricultură, până la acea dată sclavia fusese imposibil de eradicat chiar şi în lumea atlantică. Date fiind scara şi viteza fără precedent ale transformărilor sociale, Europa de la începutul epocii industriale nu trebuie acuzată fără rezerve că nu a acţionat mai rapid pentru remedierea unor probleme ale căror efecte încă nu erau înţelese pe deplin. Chiar şi în prima etapă a industrialismului englez, când, poate, costul social a fost cel mai mare, era dificil să se renunţe la convingerea că eliberarea economiei de intervenţia legală era esenţială pentru generarea enormă de bogăţie de la acea dată.

Într-adevăr, este aproape imposibil să găsim teoreticieni şi publicişti din domeniul economiei de la începutul perioadei industriale care să susţină în totalitate neamestecul în economie. Totuşi, exista un curent larg şi susţinut care favoriza perspectiva că ar fi fost foarte bine ca economia de piaţă să fie lăsată să opereze fără ajutor sau piedici din partea politicienilor şi a funcţionarilor. O forţă care acţiona în această direcţie a fost doctrina sintetizată adesea într-o frază promovată de un grup de francezi: *laissez-faire*. Vorbind în general, după Adam Smith economiştii susţinuseră, într-un consens crescând, că producţia de bogăţie avea să se accelereze, aşadar bunăstarea generală urma să crească, dacă utilizarea resurselor economice urmărea cererile „fireşti” ale pieţei. Un alt curent era individualismul, întruchipat atât de presupunerea că indivizii îşi cunosc cel

mai bine interesele, cât şi de organizarea din ce în ce mai mult a societăţii în jurul drepturilor şi intereselor indivizilor.

Acestea au fost sursele vechii asocieri dintre industrialism şi liberalism; ele erau deplânse de conservatori, nostalgici după o ordine ierarhică, agricolă a obligaţiilor şi îndatoririlor reciproce, a ideilor tradiţionale şi a valorilor religioase.

Cu toate acestea, liberalii care au primit cu braţele deschise noua epocă nu luau poziţie pe o bază negativă şi egoistă. Crezul Şcolii de la „Manchester", aşa cum a fost numită din cauza importanţei simbolice a acestui oraş în dezvoltarea comercială şi industrială a Angliei, a fost pentru conducătorii ei mult mai mult decât o chestiune de îmbogăţire personală. O mare bătălie politică ce i-a preocupat pe englezi mulţi ani la începutul secolului al XIX-lea a arătat clar acest lucru. În centrul ei se afla o campanie pentru abrogarea aşa-numitelor „Legi ale cerealelor" prin care se impuneau taxe vamale exorbitante pentru importul grâului, un sistem tarifar impus iniţial pentru a-i proteja pe fermierii britanici de importurile de cereale străine mai ieftine. Treptat, partizanii comerţului liber au câştigat, deşi nu toţi au mers atât de departe ca liderul grupului care cerea abrogarea, Richard Cobden, care era devotat ideii că liberul schimb este expresia voinţei divine (deşi nici acesta nu a mers atât de departe precum consulul britanic la Canton, care a proclamat că „Iisus Hristos înseamnă liber schimb, iar liberul schimb înseamnă Iisus Hristos").

Disputa despre liberul schimb din Marea Britanie (care a avut în centru dezbaterea despre Legea cerealelor nu a fost decât elementul central) a avut mult prea multe implicaţii pentru a le cuprinde aici într-o scurtă prezentare. Cu cât intrăm mai mult în detalii, cu atât devine mai clar că industrialismul a implicat ideologii creatoare, pozitive, care, la rândul lor, implicau o contestare intelectuală, socială şi politică a trecutului. Acesta este motivul pentru care nu ar trebui să fie obiectul unor judecăţi morale simple, deşi la acea dată atât conservatorii, cât şi liberalii credeau că asta era posibil. Aceeaşi persoană se putea opune unei legislaţii care să-i protejeze pe muncitori de un program de lucru lung, dovedindu-se în acelaşi timp a fi un angajator model, sprijinind activ reforma educaţională şi politică şi luptând împotriva coruperii interesului public de naşterea într-o familie privilegiată. Oponentul său putea să lupte pentru protecţia copiilor care lucrau în fabrici şi să se comporte ca un moşier model, un patriarh binevoitor faţă de arendaşii săi, opunându-se în acelaşi timp cu îndârjire extinderii concesiilor şi în cazul celor care nu erau membri ai Bisericii tradiţionale sau oricărei reduceri a influenţei politice a moşierilor. Totul era foarte confuz. Şi în cazul particular al legilor cerealelor rezultatul a fost paradoxal, căci un prim-ministru tory s-a lăsat în cele din urmă convins de argumentele celor care doreau abrogarea. Când a avut ocazia să facă acest lucru fără a se contrazice prea evident, a convins Parlamentul să facă schimbarea, în 1846. Unii membri ai partidului său nu l-au iertat niciodată, iar acest punct culminant al carierei politice a lui Sir Robert Peel, pentru care avea să fie respectat de oponenţii săi liberali odată ce nu le-a mai stat în cale, a fost atins cu puţin timp înainte de a fi înlăturat de la putere de propriii susţinători.

Doar în Anglia această problemă a fost dezbătută foarte explicit şi cu o concluzie foarte tranşantă. În alte ţări protecţioniştii s-au dovedit curând a

avea câştig de cauză. Abia la mijlocul secolului, o perioadă de expansiune şi de prosperitate, în special pentru economia britanică, ideile despre liberul schimb au început să fie susţinute mai mult în afara Regatului Unit, a cărui prosperitate era considerată de partizani o dovadă a corectitudinii părerilor lor şi i-a mai înmuiat chiar şi pe oponenţi; liberul schimb a devenit o dogmă politică britanică, rămasă intangibilă până în secolul XX. Prestigiul supremaţiei economice a britanicilor a făcut-o pentru scurt timp populară şi în alte regiuni. Prosperitatea acestei perioade a datorat, de fapt, la fel de mult şi altor influenţe, pe lângă acest triumf ideologic, dar credinţa a sporit optimismul adepţilor liberalismului economic. Crezul lor era punctul culminant al perspectivei progresiste asupra potenţialului uman, cu rădăcini în ideile Iluminismului.

Motivele întemeiate ale acestui optimism pot fi ignorate mult prea uşor astăzi. În evaluarea impactului industrialismului, suntem dezavantajaţi de faptul că nu avem în faţă mizeria trecutului pe care l-a lăsat în urmă. În ciuda sărăciei şi a mahalalelor (şi cele mai îngrozitoare erau deja departe de ochii celor mai mulţi nord-europeni), oamenii care trăiau în marile oraşe în 1900 consumau mai mult şi trăiau mai mult decât strămoşii lor. Acest lucru nu însemna, bineînţeles, nici că erau foarte înstăriţi, după standardele de mai târziu, nici că erau mulţumiţi. Dar adesea şi, probabil, în cele mai multe privinţe o duceau mai bine din punct de vedere material decât predecesorii lor sau decât majoritatea contemporanilor lor din ţările neeuropene. Oricât ar părea de uluitor, ei făceau parte din minoritatea privilegiată a omenirii. Faptul că speranţa lor de viaţă creştea era cea mai bună dovadă.

2
Schimbarea politică într-o epocă a revoluţiilor

În secolul al XVIII-lea termenul „revoluţie” a ajuns să aibă o nouă semnificaţie. În mod tradiţional, el se referea doar la o schimbare în componenţa guvernului – şi nu neapărat una violentă (deşi unul dintre motivele pentru care

„revoluţia glorioasă” care a avut loc în Anglia în 1688 a fost considerată glorioasă a fost lipsa violenţei, aşa cum au învăţat să creadă englezii). Oamenii puteau vorbi despre o „revoluţie” care avea loc la o anumită curte atunci când un ministru era înlocuit de altul. După 1789 lucrurile s-au schimbat. Lumea a ajuns să considere acest an începutul unui nou tip de revoluţie, o adevărată ruptură cu trecutul, caracterizată poate de violenţă, dar şi de posibilităţi nelimitate de schimbare radicală, socială, politică şi economică, şi a început să creadă, de asemenea, că acest nou fenomen putea să transceandă graniţele naţionale şi să aibă caracter universal şi general. Chiar şi cei care nu erau deloc de acord cu oportunitatea unei astfel de revoluţii puteau accepta totuşi că acest nou tip de revoluţie era un fenomen al politicii epocii lor.

Nu ar fi corect să încercăm să grupăm toate schimbările politice ale acestei perioade sub rubrica „revoluţie”, concepută în astfel de termeni. Dar putem vorbi despre o „epocă a revoluţiei” din alte două motive. Unul este că în mai puţin de un secol au existat mult mai multe revolte politice

decât până atunci care puteau fi numite revoluţii în această accepţiune extremă, deşi o mare parte dintre ele au eşuat şi altele au generat rezultate complet diferite de cele la care se aşteptau oamenii. În al doilea rând, dacă dăm termenului mai multă elasticitate şi îi permitem să acopere exemple de schimbare politică foarte accelerată şi fundamentală, care depăşesc cu siguranţă înlocuirea unui set de guvernanţi cu altul, atunci în aceşti ani avem mult mai puţine schimbări politice dramatice care sunt în mod distinct revoluţionare prin efectul lor. Prima şi cea mai evidentă a fost dizolvarea primului Imperiu Britanic, al cărui episod central a ajuns să fie numit ulterior Revoluţia americană.

În 1763 puterea imperială britanică în America de Nord era la apogeu.

Canada fusese cucerită de la francezi; vechea teamă de un cordon de forturi franceze pe valea fluviului Mississippi care putea să îngrădească cele 13 colonii fusese înlăturată. Aceasta părea că elimină orice reţineri cu privire la viitor, şi totuşi unii profeţi sugeraseră deja, chiar înainte de înfrângerea francezilor, că înlăturarea acestora nu avea să întărească, ci să slăbească strânsoarea britanicilor asupra Americii de Nord. În coloniile britanice, la urma urmelor, existau deja mai mulţi colonişti decât numărul supuşilor din multe state suverane ale Europei.

Mulţi nu erau nici de origine engleză şi nici vorbitori nativi de engleză. Ei aveau interese economice care nu se suprapuneau în mod necesar cu cele ale puterii imperiale. Cu toate acestea, controlul guvernului britanic asupra lor avea să scadă, pur şi simplu din cauza distanţelor uriaşe care separau Londra de colonii. Odată ce ameninţarea din partea francezilor (şi din partea indienilor pe care francezii îi incitaseră) a fost îndepărtată, legăturile cu imperiul puteau fi lăsate să slăbească şi mai mult.

Curând au apărut dificultăţi. Cum avea să fie organizat vestul? Ce relaţie urma să aibă cu coloniile existente? Cum aveau să fie trataţi noii supuşi canadieni ai coroanei? Aceste probleme au fost urgentate de revolta indienilor de pe valea râului Ohio din 1763, ca reacţie la presiunile exercitate de colonişti, care considerau că vestul le aparţinea lor de drept, ca să-l colonizeze şi să facă negoţ.

Guvernul imperial a interzis imediat colonizarea regiunii de la vest de munţii Allegheny. La început, interdicţia i-a deranjat pe mulţi colonişti care aşteptaseră cu nerăbdare exploatarea acestor regiuni, iar faptul că administratorii britanici au negociat tratate cu indienii şi au făcut aranjamente pentru o frontieră păzită de garnizoane ca să-i protejeze pe colonişti şi pe indieni unii de ceilalţi i-a iritat şi mai mult.

Au urmat zece ani în care potenţialul latent al independenţei americane a ajuns la maturitate şi s-a acumulat. Nemulţumirile s-au transformat mai întâi în rezistenţă, apoi în rebeliune. În mod repetat, politicienii coloniali au folosit legi britanice provocatoare pentru a radicaliza politica americană, făcându-i pe colonişti să creadă că libertatea practică de care se bucurau era deja în pericol.

Ritmul era stabilit peste tot de iniţiativele britanicilor. În mod paradoxal, Marea Britanie a fost condusă în această perioadă de o serie de miniştri nerăbdători să facă reforme în afacerile coloniale; intenţiile lor excelente au contribuit la distrugerea unui statu-quo care se dovedise viabil până atunci. Astfel, oferă unul dintre primele exemple a ceea ce avea să devină un fenomen frecvent în următoarele câteva decenii: instigarea intereselor

particulare la revoltă printr-o reformă bine intenţionată, dar prost gândită din punct de vedere politic.

Un principiu înţeles clar la Londra era că americanii trebuiau să plătească o cotă-parte corectă din impozitele care contribuiau la apărarea lor şi la bunăstarea imperiului. Au existat două încercări de a asigura acest lucru. Prima, în 1764-1765, a luat forma impunerii unor taxe pe zahărul importat în colonii şi a unei Legi a timbrului menite să strângă bani de pe urma marcajelor fiscale puse pe diferite categorii de documente juridice. Importante la aceste măsuri nu erau sumele pe care îşi propuneau să le colecteze, nici măcar noutatea taxării tranzacţiilor interne ale coloniilor (dezbătută pe larg), ci mai mult faptul că acestea erau, atât din punctul de vedere al politicienilor englezi, cât şi al contribuabililor americani, acte legislative unilaterale adoptate de parlamentul imperial. De obicei problemele coloniale erau rezolvate şi venitul era obţinut în urma unor negocieri cu propriile adunări. Acum însă se discuta ceva care nu mai fusese niciodată pus sub semnul întrebării: dacă suveranitatea legislativă necontestată a Parlamentului Regatului Unit se extindea şi asupra coloniilor sale.

Au urmat revolte, acorduri împotriva importurilor şi proteste puternice. Nefericiţii funcţionari la care erau timbrele au avut multe de suferit. Ca un semn de rău augur, reprezentanţii a nouă colonii au luat parte la un Congres privind Legea timbrului pentru a protesta. Legea timbrului a fost abrogată.

Guvernul de la Londra a adoptat apoi altă direcţie. A doua sa iniţiativă fiscală impunea taxe vamale externe asupra vopselelor, sticlei şi ceaiului.

Deoarece acestea nu erau taxe interne şi guvernul imperial reglementase dintotdeauna comerţul, păreau mai promiţătoare. Dar asta s-a dovedit a fi o iluzie.

Politicienii radicali ai americanilor le spuneau acum acestora că nu ar trebui să fie taxaţi deloc de o legislatură în care nu erau reprezentaţi. În opinia lui George al III-lea, nu puterea coroanei, ci cea a Parlamentului era atacată. S-au iscat alte revolte şi boicoturi, precum şi una dintre primele ciocniri influente care formează o parte atât de importantă a istoriei decolonizării, când moartea a cinci manifestanţi în 1770 a căpătat proporţii mitice sub numele „Masacrul din Boston”.

Încă o dată, guvernul britanic a dat înapoi. Trei taxe au fost retrase; a rămas taxa pe ceai. Din nefericire, situaţia scăpase deja de sub control; problema nu mai ţinea de taxare, aşa cum credea guvernul britanic, discutându-se mai mult dacă

Parlamentul imperial putea elabora legi care să se aplice în colonii; aşa cum s-a exprimat George al III-lea la scurt timp după aceea: „Trebuie ori să le stăpânim, ori să le lăsăm complet de capul lor”. Problema s-a concentrat într-un singur loc, deşi se manifesta pe întreg cuprinsul coloniilor. În 1773, după distrugerea unei cantităţi de ceai de către radicali („Partida de ceai de la Boston”), întrebarea crucială pentru guvernul britanic era: putea statul Massachusetts să fie guvernat?

Britanicii nu aveau să mai dea înapoi: George al III-lea, miniştrii săi şi majoritatea Camerei Comunelor au căzut de acord asupra acestui aspect. Au fost votate o serie de legi coercitive pentru a supune Bostonul. Vocile radicalilor din Noua Anglie erau ascultate cu tot mai multă simpatie în

acest moment deoarece o măsură umană şi raţională care influenţa viitorul Canadei, *Québec act* din 1774, a stârnit sentimente puternice. Unora nu le plăcea poziţia privilegiată pe care acesta o prevedea pentru romano-catolicism (intenţia a fost de a nu-i supăra pe canadienii francezi după ce li se schimbaseră conducătorii), în timp ce alţii considerau că lărgirea graniţelor canadiene spre sud până la Ohio era un alt blocaj al expansiunii spre vest. În acelaşi an, în septembrie, un Congres continental al reprezentanţilor coloniilor, care s-au reunit la Philadelphia, a stopat exporturile către Marea Britanie şi a cerut să fie abrogată o mare parte din legislaţia existentă, inclusiv *Québec act*. Deja uzul de forţă era probabil inevitabil. Politicienii coloniali radicali au făcut public sentimentul de independenţă pe care îl aveau deja mulţi americani. Dar era de neconceput ca un guvern imperial din secolul al XVIII-lea să înţeleagă acest lucru. Guvernul britanic a fost, în realitate, extrem de reticent la ideea de a acţiona pe baza convingerilor sale, făcând pur şi simplu uz de forţă pentru ca dezordinea şi intimidarea coloniştilor moderaţi şi paşnici să nu ajungă foarte departe. În acelaşi timp, a exprimat clar faptul că nu era dispus să facă concesii legate de principiile suveranităţii.

S-au strâns arme în Massachusetts. În aprilie 1775, un detaşament de soldaţi britanici trimis la Lexington pentru a captura o parte din ele a avut prima ciocnire armată din cadrul Revoluţiei Americane. Prima etapă nu s-a încheiat aici. A mai durat un an până când sentimentele liderilor coloniştilor s-au cristalizat în convingerea că doar independenţa deplină faţă de Marea Britanie avea să asigure o rezistenţă eficientă. Rezultatul a fost Declaraţia de Independenţă din iulie 1776, iar dezbaterea a fost transferată pe câmpul de luptă.

Britanicii au pierdut războiul care a urmat din cauza dificultăţilor impuse de geografie, deoarece generalii americani au reuşit să evite forţele superioare suficient de mult timp pentru a păstra o armată care să le poată învinge la Saratoga în 1777, deoarece francezii au intrat în război curând după aceea, luându-şi revanşa pentru înfrângerea din 1763, iar spaniolii i-au urmat, înclinând astfel balanţa puterii navale. Britanicii mai aveau un handicap: nu au îndrăznit să poarte genul de război care le putea aduce victoria militară terorizând populaţia americană şi încurajându-i astfel pe cei ce doreau să rămână sub stăpânire britanică să întrerupă aprovizionarea şi libertatea de mişcare de care se bucura armata generalului Washington. Nu puteau face acest lucru deoarece scopul lor principal era să păstreze deschisă calea spre o pace conciliantă cu coloniştii dispuşi să accepte din nou stăpânirea britanică. În aceste circumstanţe, coaliţia Bourbonilor a fost fatală.

Decizia militară a fost luată în 1781, când o armată britanică a fost prinsă în capcană la Yorktown între americanii de pe uscat şi o escadrilă franceză pe mare.

Nu au fost implicaţi decât vreo 7.000 de oameni, dar capitularea lor a fost cea mai mare umilinţă suferită vreodată de armatele britanice şi sfârşitul unei epoci de supremaţie imperială. Curând au început negocieri de pace şi, doi ani mai târziu, la Paris, a fost semnat un tratat prin care Marea Britanie recunoştea neatârnarea Statelor Unite ale Americii, al căror teritoriu avea să se întindă până la Mississippi, aşa cum consimţiseră deja negociatorii britanici. A fost o decizie crucială în formarea unei noi naţiuni;

francezii, care îşi închipuiseră că vor recupera valea fluviului Mississippi, au fost dezamăgiţi. Aparent, continentul nordic avea să fie împărţit de rebeli doar cu Spania şi Marea Britanie.

În ciuda tuturor problemelor mărunte care mai trebuiau rezolvate şi a unor dispute privind graniţa care au trenat zeci de ani, apariţia unui nou stat cu mari resurse potenţiale în emisfera vestică a fost, după orice standarde, o schimbare revoluţionară. Dacă de multe ori, la început, importanţa sa a fost minimalizată de unii observatori străini, acest lucru a fost cauzat de faptul că slăbiciunile noii naţiuni erau atunci mai evidente decât potenţialul său. Într-adevăr, încă nu era clar că este o naţiune; coloniile erau divizate şi mulţi se aşteptau să cadă pradă certurilor şi dezbinării. Marele lor avantaj inestimabil era faptul că se aflau departe. Îşi puteau rezolva problemele practic netulburate de intervenţii străine, o binecuvântare crucială pentru multe dintre evenimentele viitoare.

Victoria în război a fost urmată de o perioadă critică de şase ani în care o mână de politicieni americani a luat decizii ce aveau să determine în mare parte istoria viitoare a lumii. Ca în toate războaiele civile şi în cele pentru independenţă, se creaseră noi diviziuni care au accentuat vulnerabilităţile politice.

Printre acestea, cele care îi diferenţiau pe loialişti de rebeli erau poate, în ciuda îndârjirii lor, cele mai puţin importante. Această problemă fusese rezolvată, brutal, prin emigrarea celor învinşi; aproximativ 80.000 de loialişti au părăsit coloniile rebele, din tot felul de motive, de la faptul că nu le plăcea să fie intimidaţi şi terorizaţi până la simpla loialitate faţă de coroană. Alte diviziuni aveau să provoace necazuri şi mai mari în viitor. Pe fermieri, comercianţi şi proprietarii de plantaţii îi separau interese de clasă şi economice. Existau diferenţe importante între noile state care înlocuiseră fostele colonii şi între regiunile sau secţiunile unei ţări care se dezvolta rapid; una dintre acestea, cea impusă de importanţa economică a sclavilor negri în statele din sud, avea să necesite decenii pentru a fi soluţionată. În acelaşi timp, şi americanii au avut mari avantaje când au început edificarea naţiunii. Ei priveau spre viitor fără povara unei uriaşe populaţii analfabete şi înapoiate de ţărani, ca acelea care stăteau în calea dezvoltării unui sistem democratic în multe alte ţări. Aveau un teritoriu imens şi mari resurse economice chiar şi numai în regiunile pe care le ocupau în acel moment. În fine, aveau în spate civilizaţia europeană, supusă doar modificărilor pe care moştenirile sale le puteau suferi în urma transplantului pe un continent virgin – sau aproape virgin.

Războiul împotriva britanicilor impusese o anumită disciplină. Coloniile căzuseră de acord asupra Articolelor Confederaţiei, ratificate în 1781. Ele includeau şi un nume pentru noua naţiune, Statele Unite ale Americii. Pacea a adus cu sine sentimentul din ce în ce mai acut că aceste aranjamente nu mai erau mulţumitoare. Existau două arii de preocupare majoră. În primul rând, erau nemulţumirile rezultate în principal din dezacordul cu privire la ceea ce ar fi trebuit să însemne Revoluţia în afacerile interne. Guvernul central a ajuns să li se pară multor americani mult prea slab pentru a face faţă nemulţumirilor şi dezordinii. În al doilea rând, exista situaţia apărută în urma unei depresiuni economice postbelice, care afecta în principal comerţul exterior şi era legată de anumite probleme monetare create de faptul că fiecare stat era independent.

Guvernul central nu părea pregătit nici pentru a rezolva aceste probleme. A fost acuzat de neglijarea intereselor economice americane în relaţiile sale cu alte ţări.

Indiferent dacă era adevărat sau nu, mulţi credeau asta. Rezultatul a fost o întâlnire a unor delegaţi ai statelor în cadrul unei convenţii constituţionale la Philadelphia, în 1787. După o muncă de patru luni au semnat un proiect de constituţie, care a fost ulterior trimis fiecărui stat în vederea ratificării. Atunci când au ratificat-o nouă state, constituţia a intrat în vigoare, în vara anului 1788.

În aprilie 1789, George Washington, fostul comandant al forţelor răsculate împotriva Angliei, a depus jurământul de credinţă, devenind primul preşedinte al noii republici; el a inaugurat astfel o serie de preşedinţi care continuă fără întrerupere şi astăzi.

S-au spus multe despre nevoia de instituţii simple şi de principii clare ca intenţie şi totuşi noua constituţie avea să-şi dezvăluie potenţialul de dezvoltare şi 200 de ani mai târziu. În ciuda hotărârii celor care au

redactat-o de a oferi un document care să reziste fără ambiguitate reinterpretărilor, nu au reuşit (din fericire). Constituţia Statelor Unite avea să se dovedească a fi capabilă de a dăinui de-a lungul unei epoci istorice, care a transformat o mână de societăţi în mare parte agricole într-o putere mondială industrială gigantică. Acest lucru s-a datorat în parte unor amendamente inteligente, dar în mare măsură noii interpretări a doctrinelor pe care le întruchipa. Multe au rămas, de asemenea, neschimbate; deşi adesea formale, aceste caracteristici ale constituţiei sunt foarte importante. Pe lângă acestea, erau şi anumite principii fundamentale care aveau să dăinuie, chiar dacă au existat multe discuţii privind semnificaţia lor.

Să începem cu faptul cel mai evident: constituţia era republicană. Nu era în niciun caz un lucru normal pentru secolul al XVIII-lea şi nu ar trebui luat ca de la sine înţeles. Unii americani considerau că republicanismul era atât de important şi atât de nesigur, încât chiar dezaprobau constituţia deoarece credeau că aceasta (şi în special instalarea prin constituţie a unui preşedinte ca şef al executivului) este

„înclinată spre monarhie", aşa cum s-a exprimat unul dintre ei. Republicile din Antichitate le erau cunoscute europenilor cu educaţie clasică nu doar pentru moralitatea lor legendară, ci şi pentru tendinţa lor spre declin şi facţiune. Nici istoria republicilor italiene nu era prea promiţătoare, fiind mult mai puţin edificatoare decât cea a Atenei şi a Romei. În Europa, în secolul al XVIII-lea erau puţine republici, aparent lipsite de succes. Păreau să persiste doar în state mici, deşi se admitea că izolarea Statelor Unite putea proteja anumite forme republicane care în altă parte garantau colapsul unui stat de mari dimensiuni. Cu toate acestea, observatorii nu erau prea optimişti cu privire la noua naţiune.

Succesul ulterior al Statelor Unite urma să aibă aşadar o importanţă incalculabilă în schimbarea opiniei despre republicanism. Foarte curând, capacitatea de supravieţuire a acestuia, costurile sale reduse şi un liberalism despre care s-a crezut în mod greşit că ar fi inseparabil de el au atras atenţia criticilor guvernărilor tradiţionale din toată lumea civilizată. Unii susţinători ai schimbării politice din Europa au început curând să se inspire de la America; în scurt timp, influenţa exemplului republican avea să se răspândească de la continentul nord-american la cel sud-american.

A doua caracteristică a noii constituţii, de o importanţă fundamentală, a fost că avea în mare parte rădăcini în experienţa politică britanică. Pe lângă dreptul din Anglia, ale cărui principii cutumiare au trecut în jurisprudenţa noului stat, acest lucru era valabil şi în cazul structurii propriu-zise a guvernului. Toţi părinţii fondatori crescuseră în sistemul colonial britanic, în care nişte adunări alese dezbătuseră subiecte de interes public cu guvernatorii monarhiei. Ei au instituit o legislatură bicamerală (deşi au exclus orice element ereditar din componenţa acesteia) după modelul englez, pentru a echilibra puterile preşedintelui. Astfel, au urmat teoria constituţională engleză, plasând un monarh, fie el şi unul ales, la conducerea aparatului executiv al guvernului. Deşi britanicii aveau o monarhie electivă, nu aşa funcţiona de fapt constituţia britanică în secolul al XVIII-lea, dar era o aproximare destul de corectă a acesteia la suprafaţă.

În realitate, părinţii fondatori au luat cea mai bună constituţie pe care o

cunoşteau, au curăţat-o de elementele corupte (aşa cum le vedeau ei) şi i-au adăugat modificări potrivite situaţiei politice şi sociale americane. Ceea ce nu au făcut a fost să imite principiul alternativ de guvernare existent în Europa la acea vreme – absolutismul monarhic – chiar şi sub forma sa luminată. Americanii au elaborat o constituţie pentru oameni liberi deoarece credeau că britanicii aveau deja o astfel de constituţie. Ei considerau că aceasta dăduse greş doar în măsura în care fusese coruptă şi că fusese folosită în mod incorect pentru a-i priva pe americani de drepturile pe care ar fi trebuit să le exercite în conformitate cu ea.

Din această cauză, aceleaşi principii de guvernare (deşi sub forme mult evoluate) aveau să fie într-o zi promovate şi susţinute în zone ce nu împărtăşeau niciuna dintre premisele culturale ale lumii anglo-saxone pe care se bazau.

Unul dintre modurile în care Statele Unite s-au diferenţiat radical de majoritatea celorlalte state existente şi s-au îndepărtat în mod conştient de modelul constituţional britanic respecta principiul federalismului. Acesta era, într-adevăr, o componentă fundamentală, deoarece doar unele concesii importante făcute independenţei statelor puteau asigura înfiinţarea noii uniuni. Fostele colonii nu aveau nicio dorinţă de a înfiinţa un nou guvern central care să le terorizeze, aşa cum credeau că făcuse guvernul regelui George. Structura federală a oferit o soluţie la problema diversităţii – *e pluribus unum*. Ea a dictat, de asemenea, o mare parte din forma şi conţinutul politicii americane în următorii 80

de ani. Pe rând, diferite chestiuni, economice, sociale sau ideologice în substanţă, aveau să fie puse continuu în discuţie apropo de relaţiile corecte dintre guvernul central şi state. Era o dezbatere care în cele din urmă avea să fie cât pe ce să distrugă Uniunea. Federalismul avea să promoveze, de asemenea, o reajustare majoră în cadrul constituţiei, crearea Curţii Supreme ca instrument de verificare juridică. În afara Uniunii, secolul al XIX-lea avea să dezvăluie atracţia faţă de federalism resimţită de multe alte ţări, impresionate de ceea ce păreau să fi reuşit să pună în practică americanii. Federalismul avea să fie văzut de liberalii europeni ca un mecanism crucial pentru reconcilierea unităţii cu libertatea, iar guvernele britanice l-au considerat un ajutor important în gestionarea problemelor coloniale.

În fine, în orice prezentare, oricât de succintă, a semnificaţiei istorice a constituţiei Statelor Unite trebuie acordată atenţie cuvintelor sale de deschidere:

„Noi, Poporul” (deşi se pare că au fost incluse aproape întâmplător). În 1789

aranjamentele politice reale nu erau în niciun caz democratice, dar principiul suveranităţii populare a fost enunţat clar încă din start. Sub orice formă putea s-o ascundă mitologia unei anumite epoci istorice, voinţa poporului avea să rămână curtea de apel finală în politică pentru americani. Aici se înregistra o îndepărtare fundamentală de practica constituţională britanică, care datora ceva şi modului în care coloniştii îşi creaseră uneori constituţii în secolul al XVII-lea. Totuşi, constituţionalismul britanic era prescriptiv; suveranitatea regelui în parlament nu era dată de faptul că poporul decisese cândva asta, ci de faptul că exista şi nu era contestată. Aşa cum spunea cândva marele istoric constituţionalist englez

Frederic Maitland, englezii luaseră autoritatea coroanei drept substitut al teoriei statului. Noua constituţie a rupt cu această teorie prescriptivă şi cu oricare alta (deşi nu şi cu gândirea politică engleză, deoarece John Locke afirmase în anii 1680 că guvernele îşi bazează puterile pe încredere şi că poporul poate răsturna guvernele care abuzează de această încredere, iar unii englezi justificaseră şi în acest fel „revoluţia glorioasă”).

Adoptarea de către americani a unei teorii democratice potrivit căreia toate guvernele îşi derivă puterile din consimţământul celor guvernaţi (aşa cum se afirmase în Declaraţia de Independenţă) a fost epocală. Dar ea nu rezolva în niciun caz dintr-odată problemele autorităţii politice. Mulţi americani se temeau de ceea ce putea face o democraţie şi au căutat să restrângă elementul popular din sistemul politic încă de la început. O altă problemă a fost generată de drepturile fundamentale stipulate în primele zece amendamente ale constituţiei la sfârşitul anului 1789. Acestea erau probabil la fel de deschise remodificărilor ulterioare în mâinile suveranităţii populare ca orice altă parte a constituţiei. Aici era o sursă importantă de dezacord pentru viitor: americanii au tins întotdeauna nu fie foarte siguri (în special când venea vorba de afacerile altor ţări, dar şi în cele interne din când în când) dacă principiile democratice constau în respectarea dorinţelor majorităţii sau în susţinerea anumitor drepturi fundamentale. Cu toate acestea, adoptarea *de facto* a principiului democratic în 1787 a fost extrem de importantă şi justifică considerarea constituţiei o piatră de hotar în istoria lumii. Pentru generaţiile următoare noile State Unite aveau să devină centrul aspiraţiilor oamenilor din lumea întreagă care îşi doreau să fie liberi – „ultima speranţă a lumii”, cum spunea cândva un american. Chiar şi astăzi, când America pare atât de des conservatoare şi orientată spre interior, idealul democratic al cărui custode şi model a fost atâta timp îşi menţine forţa în multe ţări, iar instituţiile pe care le-a fertilizat funcţionează încă.

Parisul a fost centrul discuţiilor sociale şi politice din Europa. Aici s-au întors unii dintre soldaţii francezi care contribuiseră la naşterea tinerei republici americane. Nu este de mirare, prin urmare, că, deşi aproape toate naţiunile europene au reacţionat într-o oarecare măsură la revoluţia de peste Atlantic, francezii au conştientizat-o foarte intens. Exemplul american şi speranţele pe care le-a trezit au contribuit, deşi secundar, la uriaşa eliberare de forţe care, după două sute de ani şi multe revolte ulterioare, încă se numeşte „Revoluţia Franceză”. Din nefericire, această denumire mult prea familiară şi simplă ridică obstacole în calea înţelegerii. Politicieni şi savanţi au oferit numeroase interpretări diferite a ceea ce a reprezentat esenţa Revoluţiei, s-au contrazis mult timp cu privire la durata acesteia şi la rezultatele sale şi chiar şi cu privire la începutul ei. Nu prea sunt de acord decât cu faptul că ceea ce s-a întâmplat în 1789 a fost foarte important. Într-un interval foarte scurt, a schimbat întregul concept de revoluţie, deşi o mare parte a sa privea mai mult spre trecut decât spre viitor. Era o amplă distilare a societăţii franceze, un amestec confuz de elemente conservatoare şi inovatoare, similare în mare măsură cu cele din anii 1640 din Anglia, la fel de confuz şi în ceea ce priveşte conştientizarea sau neconştientizarea direcţiei şi a scopului.

Această confuzie a fost simptomul unor mari dislocări şi disfuncţii în viaţa materială şi guvernarea Franţei. Franţa era cea mai mare dintre

puterile europene şi conducătorii ei nici nu puteau, nici nu doreau să renunţe la rolul său internaţional. Prima consecinţă a Revoluţiei Americane a fost că i-a oferit ocazia de a se răzbuna; Yorktownul a fost răzbunarea pentru înfrângerea suferită în faţa britanicilor în Războiul de Şapte Ani, iar pierderea celor 13 colonii de către aceştia a fost o oarecare compensare pentru pierderea Indiei şi a Canadei de către francezi. Totuşi, acest efort încununat de succes a fost costisitor. A doua consecinţă importantă a fost că, fără să câştige altceva în afară de umilirea unui rival, Franţa a crescut şi mai mult datoria ce s-a acumulat în urma eforturilor sale de a edifica şi a menţine supremaţia în Europa începând din anii 1630.

O serie de miniştri din timpul lui Ludovic al XVI-lea – un rege tânăr şi oarecum obtuz, dar de înaltă ţinută morală şi bine intenţionat, care a urcat pe tron în 1774 – au încercat să achite această datorie şi să elibereze monarhia de povara covârşitoare pe care o impunea (şi după 1783 devenea clar că independenţa reală a Franţei în afacerile externe se restrângea dramatic din această cauză). Niciunul dintre ei nu a reuşit nici măcar să stopeze creşterea datoriei, cu atât mai puţin s-o reducă. Mai rău, încercările lor doar au arătat proporţiile eşecului. Deficitul putea fi măsurat şi cifrele puteau fi publicate aşa cum nu ar fi fost niciodată posibil în timpul Ludovic al XIV-lea. Dacă Franţa era ameninţată de ceva în anii 1780, acesta nu era spectrul revoluţiei, ci spectrul falimentului statului. Întreaga structură socială şi politică a Franţei stătea în calea impozitării averilor bogătaşilor, singura modalitate sigură de a ieşi din impasul financiar. Încă de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea se dovedise a fi imposibil să se perceapă impozite importante de la bogaţi fără a se face uz de forţă, căci premisele de drept şi sociale din Franţa şi multitudinea de privilegii, imunităţile speciale şi drepturile prescriptive pe care le sprijineau împiedicau progresul. Dilema guvernării europene din secolul al XVIII-lea era cea mai evidentă în Franţa: o monarhie teoretic absolută nu putea aduce atingere masei de libertăţi şi drepturi care formau constituţia în esenţă medievală a ţării fără a-i ameninţa temeliile. Însăşi monarhia se baza pe prescriere.

Tot mai multor francezi li se părea că Franţa avea nevoie de o reformă a structurii sale guvernamentale şi constituţionale ca să scape de dificultăţi. Dar unii au mers mai departe. Aceştia au văzut în incapacitatea guvernului de a împărţi echitabil sarcinile fiscale între clase exemplul extrem al unei întregi game de abuzuri care aveau nevoie de reformă. Problema a fost exagerată din ce în ce mai mult în termeni de polarităţi: raţiune şi superstiţie, libertate şi sclavie, umanitarism şi lăcomie. Mai presus de toate, aceasta a avut tendinţa de a se concentra asupra chestiunii simbolice a privilegiilor legale. Clasa împotriva căreia s-a îndreptat furia provocată de această situaţie a fost nobilimea, un corp extraordinar de divers şi foarte numeros (se pare că existau între 200.000 şi 250.000 de nobili de sex masculin în Franţa în 1789) despre care nu se poate face nicio generalizare culturală, economică sau socială, dar ai cărui membri împărtăşeau un statut juridic care le conferea într-o anumită măsură privilegii de drept.

Deşi logica severităţii financiare a împins guvernele Franţei tot mai mult spre un conflict cu cei privilegiaţi, a existat o reticenţă firească a multor consilieri regali, şi ei nobili de regulă, şi a regelui însuşi de a lua măsuri

altfel decât prin acord. În 1788, când o serie de eşecuri au convins guvernul să admită că un conflict era inevitabil, acesta a căutat totuşi să-l limiteze la canalele sale legale şi, asemenea englezilor în 1640, a apelat la instituţii istorice pentru a face acest lucru. Neavând un parlament, a recuperat din tradiţia constituţionalismului francez lucrul cel mai apropiat de un organ reprezentativ naţional pe care îl avusese Franţa vreodată, Stările Generale. Această adunare în care îşi aveau locul reprezentanţii nobilimii, ai clerului şi ai orăşenilor nu se mai întrunise din 1614.

Se spera că aceasta avea să asigure o autoritate morală suficientă pentru a obţine acordul celor privilegiaţi din punct de vedere fiscal să plătească impozite mai mari. Era o etapă absolut constituţională, dar, ca soluţie, avea dezavantajul că s-au creat aşteptări mari, nefiind clar ce puteau face Stările Generale din punct de vedere legal. Au existat mai multe răspunsuri. Unii afirmau deja că Stările Generale puteau da legi pentru naţiune, chiar dacă în joc erau privilegii legale istorice şi incontestabile.

Această criză politică foarte complicată se acutiza la sfârşitul unei perioade în care Franţa s-a aflat şi sub alte presiuni. Una era creşterea populaţiei. Din al doilea sfert al secolului, aceasta creştea cu o rată pe care epocile ulterioare ar considera-o lentă, dar care era suficient de accelerată pentru a depăşi creşterea producţiei de alimente. Această situaţie a susţinut o inflaţie pe termen lung a preţurilor la alimente, care i-a afectat cel mai puternic pe săraci, majoritatea ţărani ce deţineau doar o palmă de pământ sau nu aveau pământ deloc. Date fiind suprapunerea cu cerinţele fiscale ale guvernului – care mult timp a ţinut criza financiară la distanţă prin împrumuturi sau prin instituirea unor impozite directe şi indirecte ce au apăsat cel mai greu pe umerii săracilor – şi eforturile moşierilor de a se proteja în vremuri de inflaţie prin menţinerea unui nivel scăzut al salariilor şi prin creşterea arendelor şi dărilor, viaţa săracilor devenea din ce în ce mai dură şi mai plină de nevoi în acest secol. La această sărăcire generală ar trebui adăugate problemele speciale care afectau din când în când anumite regiuni sau clase, dar care, întâmplător, s-au intensificat în a doua jumătate a anilor 1780.

Recoltele slabe, bolile vitelor şi recesiunea, care a afectat puternic zonele unde ţăranii făceau produse textile pentru a-şi suplimenta veniturile – toate acestea au subminat sănătatea precară a economiei în anii 1780. Efectul cumulat a fost că alegerile pentru Stările Generale din 1789 au avut loc într-o atmosferă foarte agitată şi îndârjită. Milioane de francezi căutau cu disperare o cale de a scăpa de necazuri, erau nerăbdători să găsească şi să acuze nişte ţapi ispăşitori şi aveau idei destul de nerealiste legate de binele pe care regele, în care aveau încredere, li-l putea face.

Astfel, Revoluţia Franceză a fost cauzată de o interacţiune complexă a neputinţei guvernului, nedreptăţii sociale, greutăţilor economice şi intenţiilor de reformă. Dar, înainte ca această complexitate să se piardă din vedere în luptele politice care au urmat şi în sloganurile simpliste pe care acestea le-au generat, este important să subliniem că aproape nimeni nici nu a anticipat, nici nu a dorit acest rezultat. Exista multă nedreptate socială în Franţa, dar nu mai multă decât ar fi tolerat numeroase alte state în secolul al XVIII-lea. Au fost o mulţime de susţinători plini de speranţă ai

anumitor reforme, care variau de la abolirea cenzurii la interzicerea literaturii imorale şi profane, dar nimeni nu se îndoia că astfel de modificări puteau fi aduse uşor de rege, dacă era informat de dorinţele şi nevoile poporului său. Ceea ce nu exista era o tabără revoluţionară care să înfrunte în mod clar o tabără reacţionară.

Taberele au apărut abia după întrunirea Stărilor Generale. Acesta este unul dintre motivele pentru care ziua când s-a petrecut acest lucru, 5 mai 1789 (la o săptămână după intrarea în funcţie a lui George Washington), este o dată rămasă în istoria lumii, deoarece a inaugurat o epocă în care a fi pentru sau împotriva Revoluţiei a devenit problema politică centrală în cele mai multe ţări continentale, afectând chiar şi politicile foarte diferite ale Marii Britanii şi Statelor Unite. Ceea ce s-a întâmplat în Franţa avea să conteze şi în alte părţi. La cel mai simplu nivel, acest lucru s-a întâmplat pentru că era cea mai mare putere europeană; Stările Generale aveau fie s-o paralizeze (aşa cum sperau mulţi diplomaţi străini), fie s-o scape de dificultăţi pentru a juca iarăşi un rol energic. Dincolo de aceste aspecte, Franţa era şi liderul cultural al Europei. Ceea ce spuneau şi făceau scriitorii şi politicienii săi le era imediat accesibil oamenilor din alte părţi deoarece franceza era o limbă universală şi avea să primească o atenţie plină de respect deoarece oamenii priveau spre Paris pentru îndrumare intelectuală.

În vara anului 1789 Stările Generale s-au transformat într-o adunare naţională care a revendicat suveranitatea. Renunţând la premisa că reprezenta marile diviziuni medievale ale societăţii, majoritatea membrilor săi au susţinut că îi reprezintă pe toţi francezii, fără distincţie. Au putut face acest pas revoluţionar deoarece turbulenţele din Franţa au speriat guvernul şi pe delegaţii la adunare care se opuneau schimbării. Răscoalele din zonele rurale şi revolta parizienilor i-au alarmat pe miniştri, care nu mai ştiau sigur dacă se pot baza pe armată. Ca urmare, mai întâi monarhia a abandonat clasele privilegiate, apoi a făcut, împotriva voinţei sale şi cu reticenţă, multe alte concesii cerute de politicienii care conduceau noua Adunare Naţională. În acelaşi timp, aceste concesii i-au separat destul de clar pe cei care erau în favoarea Revoluţiei de cei care erau împotrivă; într-un limbaj care avea să devină universal, taberele au fost numite curând stânga şi dreapta (după locurile pe care le ocupau în Adunarea Naţională).

Principala sarcină pe care şi-a trasat-o acest organism a fost elaborarea unei constituţii, dar pe parcurs a transformat întreaga structură instituţională a Franţei.

Până în 1791, când s-a dizolvat, naţionalizase pământurile Bisericii, abolise ceea ce numea „sistemul feudal”, pusese capăt cenzurii, crease un sistem de guvernare reprezentativă centralizat, desfiinţase vechile diviziuni locale şi provinciale şi le înlocuise cu *départements*, pe care francezii le au şi astăzi, instituise egalitatea în faţa legii şi separase puterea executivă de cea legislativă. Acestea au fost doar cele mai remarcabile realizări ale unuia dintre cele mai remarcabile organisme parlamentare care au existat vreodată. Eşecurile sale tind să umbrească această realizare uriaşă; nu ar trebui să se permită asta. Vorbind în general, au fost eliminate piedicile juridice şi instituţionale din calea modernizării Franţei.

Suveranitatea populară, centralizarea administrativă şi egalitatea indivizilor în faţa legii au devenit, din acest moment, polii către care s-a întors mereu viaţa sa instituţională.

Multor francezi nu le-au plăcut unele dintre aceste lucruri; altora nu le-a plăcut nimic. Până în 1791 regele îşi manifestase clar îndoielile, bunăvoinţa care îl sprijinise la începutul Revoluţiei dispăruse şi era suspectat că ar fi antirevoluţionar. Unor nobili deja le displăcuse suficient ceea ce se petrecea pentru a emigra, în frunte cu doi dintre fraţii regelui, ceea ce nu a îmbunătăţit imaginea regalităţii. Cel mai important, mulţi francezi s-au întors împotriva Revoluţiei atunci când, din cauza politicii papale, reglementarea afacerilor Bisericii de către Adunarea Naţională a fost contestată. În mare parte, aceasta fusese pe placul multor francezi, printre care şi membri ai Bisericii, dar papa a respins-o şi acest lucru a ridicat problema supremă a autorităţii. Catolicii francezi trebuiau să decidă dacă pentru ei era supremă autoritatea papei sau cea a constituţiei franceze. Aceasta a creat cea mai importantă diviziune care a ajuns să învenineze politica revoluţionară.

La începutul anului 1792, prim-ministrul britanic a declarat că este încrezător că vor urma 15 ani de pace. În aprilie, Franţa a intrat în război cu Austria şi curând după aceea şi cu Prusia. Problema era complicată, dar mulţi francezi credeau că unele puteri străine voiau să intervină pentru a pune capăt Revoluţiei şi a da timpul înapoi, până la anul 1788. Până în vară, pe măsură ce lucrurile s-au înrăutăţit şi lipsurile şi suspiciunile s-au înmulţit pe plan intern, regele a fost discreditat. O insurecţie a parizienilor a răsturnat monarhia şi a dus la convocarea altei adunări pentru a redacta o nouă constituţie, de data aceasta una republicană.

Acest organism, cunoscut sub numele Convenţia, a guvernat Franţa până în 1796. Într-o perioadă de război civil şi extern şi de criză economică şi ideologică, a reuşit să asigure supravieţuirea Revoluţiei. Majoritatea membrilor săi nu aveau opinii mult mai avansate din punct de vedere politic decât cele ale predecesorilor lor. Ei credeau în individ şi în sanctitatea proprietăţii (au prevăzut pedeapsa cu moartea pentru oricine ar fi propus o lege care să introducă comunismul agrar) şi că săracii există întotdeauna, deşi le-au permis unora dintre ei să aibă un cuvânt mic de spus prin sprijinirea votului universal masculin. Ceea ce îi diferenţia de predecesorii lor era faptul că, pentru a răspunde urgenţelor, erau gata să meargă mai departe decât adunările franceze anterioare (mai ales când exista teama de o posibilă înfrângere); ei se întruneau, de asemenea, într-o capitală care a fost manipulată mult timp de politicieni mai extremişti pentru a-i împinge spre măsuri mai radicale decât doreau ei cu adevărat şi spre folosirea unui limbaj foarte democratic. Prin urmare, ei au înspăimântat Europa mult mai mult decât predecesorii lor.

Ruptura simbolică cu trecutul a survenit atunci când Convenţia a votat în favoarea executării regelui, în ianuarie 1793. Asasinatul judiciar al regilor fusese până atunci considerat o aberaţie a englezilor; acum englezii erau la fel de şocaţi ca şi restul Europei. Acum au intrat şi ei în război cu Franţa, deoarece se temeau de rezultatul strategic şi comercial al unui eventual succes al francezilor împotriva austriecilor în Olanda. Dar războiul semăna din ce în ce mai mult cu o bătălie ideologică şi, pentru a o câştiga, guvernul francez părea tot mai însetat de sânge pe plan intern. Un nou

instrument de execuţie mai umană, ghilotina (un produs caracteristic al Iluminismului prerevoluţionar, care combina eficienţa tehnică şi bunăvoinţa, oferindu-le victimelor o moarte rapidă şi sigură), a devenit simbolul Terorii, numele dat curând unei perioade în care Convenţia s-a străduit să asigure supravieţuirea Revoluţiei prin intimidarea duşmanilor săi pe plan intern.

Existau multe aspecte înşelătoare în acest simbolism. O parte a Terorii a fost doar retorică, vorbăria goală a unor politicieni care încercau să-şi menţină moralul ridicat şi să-şi înspăimânte oponenţii. În practică, a reflectat adesea un amestec de patriotism, necesitate practică, idealism confuz, interes propriu şi caracter răzbunător meschin, deoarece se reglau conturi vechi în numele republicii. Au murit, bineînţeles, mulţi oameni – peste 35.000 – şi mulţi au emigrat pentru a evita pericolul; totuşi, ghilotina nu a ucis decât o mică parte din victime, cele mai multe murind în provincii, adesea în condiţii de război civil şi uneori cu arma în mână. În vreo 18 luni francezii, pe care contemporanii lor îi considerau niştre monştri, şi-au ucis aproape la fel de mulţi compatrioţi câţi muriseră în cele zece zile de lupte de stradă şi în faţa plutoanelor de execuţie la Paris în 1871. Folosind un sistem de măsurare diferit, dar la fel de relevant, numărul celor care au murit în acest interval de un an şi jumătate este de aproximativ două ori mai mare decât cel al soldaţilor britanici căzuţi în prima zi a bătăliei de pe Somme în 1916. O

astfel de vărsare de sânge a adâncit şi mai mult scindările dintre francezi, dar amploarea lor nu ar trebui exagerată. Poate că toţi nobilii pierduseră ceva în Revoluţie, dar numai o minoritate a considerat necesară emigrarea. Probabil clerul a suferit mai mult decât nobilimea, iar mulţi preoţi au fugit din ţară; totuşi, au fugit mai puţini din Franţa în timpul Revoluţiei decât din coloniile americane după 1783. Mult mai mulţi americani se simţeau prea intimidaţi sau dezgustaţi de Revoluţia lor pentru a mai trăi în Statele Unite după câştigarea independenţei comparativ cu francezii care nu mai puteau trăi în Franţa după Teroare.

Convenţia a repurtat victorii şi a stopat insurecţia pe plan intern. În 1797, doar Marea Britanie nu încheiase pace cu Franţa, Teroarea fusese lăsată în urmă, iar republica era condusă de ceva ce semăna mai mult cu un regim parlamentar, în conformitate cu prevederile constituţiei a cărei adoptare a marcat sfârşitul epocii Convenţiei, în 1796. Revoluţia era mai în siguranţă ca niciodată. Dar nu părea astfel. Peste hotare, regaliştii se străduiau să atragă aliaţi cu care să ajungă înapoi la putere şi complotau cu nemulţumiţii din Franţa. Reîntoarcerea vechii ordini nu era însă văzută cu ochi buni de mulţi francezi. În acelaşi timp, erau şi unii care susţineau că logica democraţiei ar trebui dusă mai departe, că existau încă diviziuni mari între bogaţi şi săraci, la fel de supărătoare ca şi vechile distincţii dintre cei cu privilegii legale şi cei fără, şi că radicalii parizieni trebuiau să aibă un cuvânt mai greu de spus în afaceri. Asta era aproape la fel de alarmant ca şi teama de restauraţie pentru cei care avuseseră de câştigat de pe urma Revoluţiei sau, pur şi simplu, doreau să evite alte vărsări de sânge. Astfel influenţat de stânga şi de dreapta, Directoratul (aşa cum era numit noul regim) se afla, într-un fel, într-o poziţie bună, deşi şi-a făcut duşmani care au considerat inacceptabilă *via media* (oarecum sinuoasă) pe care o urma. În cele din urmă, a fost distrus din interior când un grup

de politicieni a complotat cu nişte soldaţi pentru a da o lovitură de stat, în urma căreia s-a instaurat un nou regim în 1799.

În acest moment, la zece ani după întrunirea Stărilor Generale, era limpede pentru majoritatea observatorilor că Franţa rupsese pentru totdeauna cu trecutul medieval. În domeniul dreptului acest lucru s-a produs foarte rapid. Aproape toate marile reforme au fost legiferate, cel puţin în principiu, în 1789. Abolirea formală a feudalismului, a privilegiilor legale şi a absolutismului teocratic, precum şi organizarea societăţii pe baze individualiste şi seculare au stat la baza

„principiilor din ’89”, distilate ulterior în Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului care a prefaţat constituţia din 1791. Expresiile lor au fost egalitatea în faţa legii şi protecţia juridică a drepturilor individuale, separarea Bisericii de stat şi toleranţa religioasă. Derivarea autorităţii din suveranitatea populară care acţiona prin intermediul unei Adunări Naţionale unificate, în faţa căreia nu putea rezista niciun privilegiu acordat unei regiuni sau unui grup, a reprezentat baza jurisprudenţei. A demonstrat că putea depăşi furtuni financiare mult mai grave decât cele pe care fostul monarh nu reuşise să le controleze (falimentul naţional şi prăbuşirea monedei, printre altele) şi că putea pune în aplicare o schimbare administrativă la care absolutismul luminat doar visase. Alţi europeni priveau îngroziţi sau cel puţin uimiţi cum acest motor legislativ puternic era folosit pentru a răsturna şi a reconstrui instituţii la toate nivelurile vieţii francezilor.

Suveranitatea legislativă a fost un important instrument al reformei, aşa cum ştiuseră şi despoţii luminaţi. Tortura judiciară a luat sfârşit, ca şi titlurile nobiliare nominale, inegalitatea juridică şi vechile bresle corporative ale meşterilor francezi. Sindicalismul incipient a fost înăbuşit în faşă de legislaţia care interzicea asocierea muncitorilor sau angajatorilor în scopuri economice colective. Privind retrospectiv, indicatoarele spre societatea de piaţă par suficient de clare. Chiar şi vechea monedă bazată pe unităţile din sistemul carolingian, 1:20:20 (livră, sou şi dinar), a făcut loc unui sistem zecimal de franci şi centime, la fel cum haosul unităţilor de măsură şi greutate învechite a fost înlocuit (în teorie) de sistemul metric, care avea să devină ulterior aproape universal.

Evident că astfel de schimbări importante au produs discordie, cu atât mai mult cu cât mentalităţile se pot schimba mai încet decât legile. Ţăranii care au primit cu braţele deschise abolirea dărilor feudale nu au fost la fel de încântaţi de dispariţia sistemului de utilizare comună de pe urma căruia beneficiau toţi şi care era şi el parte a orânduirii „feudale”. Un astfel de conservatorism a fost deosebit de dificil de interpretat în sfera religioasă, dar a fost foarte important. Vasul sacru păstrat la Reims, din care fuseseră unşi regii Franţei începând cu Evul Mediu, a fost distrus public de autorităţi în timpul Terorii, altarul creştin din catedrala Notre-Dame a fost înlocuit cu unul închinat Raţiunii şi mulţi preoţi au fost persecutaţi. În mod clar, Franţa care făcea asta nu mai era creştină în sensul tradiţional al cuvântului, iar cei mai mulţi nu au plâns deloc după monarhia teocratică. Totuşi, modul în care a fost tratată Biserica a suscitat o opoziţie populară faţă de Revoluţie mai înverşunată decât orice altceva până atunci; cultele unor pseudo-divinităţi precum Raţiunea şi Fiinţa Supremă, pe care le promovau unii revoluţionari, nu au prins, iar mulţi francezi (şi, poate, majoritatea

franţuzoaicelor) aveau să se bucure de restaurarea oficială a Bisericii Catolice în viaţa de zi cu zi. Între timp, ea fusese restaurată de mult timp *de facto* în parohii prin acţiunile spontane ale credincioşilor.

Diviziunile provocate de schimbarea revoluţionară din Franţa nu mai puteau fi limitate la graniţele sale, nici principiile din ’89. Acestea atrăseseră la început multă admiraţie, şi nu o condamnare sau o neîncredere foarte explicită în alte ţări, deşi asta s-a schimbat curând, în special atunci când guvernele franceze au început să-şi exporte principiile prin intermediul propagandei şi al războiului.

Schimbarea din Franţa a generat rapid o dezbatere despre ceea ce ar trebui să se întâmple în alte ţări. O asemenea dezbatere trebuia să reflecte terminologia şi circumstanţele în care a apărut. Astfel Europa a preluat politica Franţei şi aceasta este a doua mare realizare a deceniului revoluţionar. Acesta este momentul când a debutat politica europeană modernă şi de atunci se folosesc termenii „dreapta” şi

„stânga”. Liberalii şi conservatorii (deşi avea să mai treacă aproximativ un deceniu până să se utilizeze aceşti termeni) au apărut pe scena politică atunci când Revoluţia Franceză a asigurat ceea ce părea a fi o piatră de hotar sau o hârtie de turnesol pentru punctele de vedere politice. Pe de o parte, erau republicanismul, dreptul de vot pentru mulţi cetăţeni, drepturi individuale, libera exprimare şi publicaţiile libere; pe de altă parte, erau ordinea, disciplina şi accentul pus mai mult pe obligaţii decât pe drepturi, recunoaşterea funcţiei sociale a ierarhiei şi o dorinţă de a tempera forţele pieţei prin intermediul moralităţii.

Unii francezi au crezut că Revoluţia Franceză a avut o semnificaţie universală. În limbajul gândirii luminate, ei au susţinut acceptarea de către alte naţiuni a reţetelor pe care le-au folosit pentru a rezolva problemele în Franţa. Nu era o perspectivă în întregime arogantă. Societăţile din Europa preindustrială şi tradiţională aveau încă multe trăsături în comun; toate puteau învăţa ceva de la Franţa. Astfel, forţele care permiteau influenţa franceză erau întărite printr-o propagandă conştientă şi prin efort misionar. Aceasta a fost altă cale prin care evenimentele din Franţa au pătruns în istoria universală.

Faptul că Revoluţia a avut o semnificaţie universală, fără precedent, nu era doar o idee a admiratorilor şi susţinătorilor acesteia. Ea s-a aflat şi la baza conservatorismului european ca forţă conştientă. Într-adevăr, cu mult înainte de 1789, o mare parte dintre elementele constitutive ale gândirii moderne conservatoare erau prezente sub forma unor fenomene precum iritarea faţă de măsurile reformatoare ale absolutismului luminat, resentimentele clerului faţă de prestigiul şi efectul ideilor „avansate” şi reacţia emoţională a raţionalului la modă şi conştient care s-a aflat la baza romantismului. Astfel de forţe erau predominante cu precădere în Germania, dar în Anglia a apărut prima şi, în multe privinţe, cea mai importantă declaraţie a raţionamentului conservator, antirevoluţionar. Aceasta a fost *Reflecţii pe marginea Revoluţiei din Franţa*, publicată în 1790 de Edmund Burke. Aşa cum se poate deduce uşor din rolul său anterior de apărător al drepturilor coloniştilor americani, această carte nu era nici pe departe o apărare oarbă a privilegiilor. Poziţia conservatoare s-a debarasat aici în mod clar de apărarea judiciară a anumitor instituţii, exprimându-se într-o teorie a societăţii ca creaţie a voinţei şi raţiunii,

precum şi ca întruchipare a moralităţii.

Revoluţia, în schimb, a fost condamnată ca expresie a aroganţei intelectului, a raţionalismului arid şi a mândriei – cel mai mortal dintre toate păcatele.

Noua polarizare pe care a adus-o Revoluţia în politica europeană a promovat şi ideea nouă de revoluţie în sine, cu consecinţe importante pe viitor. Vechea idee că o revoluţie politică nu este decât o întrerupere circumstanţială a unei continuităţi esenţiale a fost înlocuită cu una care o considera o răsturnare radicală, comprehensivă, ce nu lăsa neatinsă nicio instituţie şi, în principiu, era nelimitată, având, poate, chiar tendinţa de a submina instituţii de bază precum familia şi proprietatea. În funcţie de atitudinea pe care o aveau faţă de această perspectivă –

dacă se simţeau încurajaţi sau îngroziţi de ea – oamenii erau de partea revoluţiei sau o deplorau, oriunde s-ar fi produs, ca manifestare a unui fenomen universal.

În secolul al XIX-lea au ajuns chiar să vorbească despre Revoluţie ca despre o forţă veşnic omniprezentă. Această idee a fost expresia extremă a unei forme ideologice de politică ce nu a dispărut încă. Mai există cei care au sentimentul, vorbind în general, că orice mişcare insurecţională sau subversivă ar trebui aprobată sau condamnată, în principiu, fără a lua în calcul circumstanţele particulare ale cazurilor. Această mitologie a generat multă suferinţă, dar mai întâi Europa, apoi şi lumea pe care a transformat-o Europa au trebuit să-i tolereze pe cei ce reacţionau emoţional la ea, aşa cum generaţiile anterioare fuseseră nevoite să înghită absurdităţile diviziunilor religioase. Supravieţuirea sa este, din nefericire, o dovadă a impactului pe care l-a avut Revoluţia Franceză.

Se pot alege multe date ca „început” al Revoluţiei Franceze; o dată anume pentru „sfârşitul” acesteia nu ar avea niciun sens. Anul 1799 a fost totuşi un semn de punctuaţie important în cursul acesteia. Lovitura de stat care a înlăturat Directoratul a adus la putere un om ce a instaurat curând o dictatură care avea să dureze până în 1814 şi să răstoarne complet ordinea europeană. Acesta era Napoleon Bonaparte, fost general al republicii, acum prim consul al noului regim, care urma să devină curând primul împărat al Franţei. Ca majoritatea personalităţilor epocii sale, era încă tânăr când a ajuns la putere. Demonstrase deja o inteligenţă şi o cruzime excepţionale ca soldat. Victoriile sale s-au îmbinat cu şiretenia politică şi cu o tendinţă spre insubordonare pentru a-şi clădi o reputaţie fascinantă; în multe privinţe, a fost cea mai importantă ilustrare a tipului

„aventurierului” din secolul al XVIII-lea. În 1799 se bucura de un prestigiu şi o popularitate personale deosebite. Probabil că, în afară de politicienii învinşi, nimănui nu i-a părut rău când el i-a dat la o parte şi a preluat puterea. S-a impus imediat prin înfrângerea austriecilor (care intraseră iarăşi în război cu Franţa) şi încheierea unei păci victorioase pentru Franţa (aşa cum mai făcuse deja). Aceasta a înlăturat ameninţarea la adresa Revoluţiei; nimeni nu se îndoia de aderarea lui Bonaparte la principiile acesteia. Faptul că le-a consolidat a fost cea mai remarcabilă realizare a sa.

Deşi Napoleon (aşa cum a fost numit oficial după 1804, când şi-a proclamat imperiul) a reinstaurat monarhia în Franţa, nu a fost în niciun caz o restauraţie. Ba chiar a avut grijă să aducă un asemenea afront

familiei Bourbonilor, aflată în exil, încât orice reconciliere cu aceasta a fost de neconceput. A căutat sprijinul popular pentru imperiu printr-un plebiscit şi l-a obţinut. A fost o monarhie votată de francezi; ea se baza pe suveranitatea populară, respectiv pe Revoluţie. Şi-a asumat consolidarea Revoluţiei, pe care Consulatul o începuse deja. Toate marile reforme instituţionale din anii 1790 au fost confirmate sau, cel puţin, au rămas intacte; nu s-a intervenit în vânzările de terenuri de după confiscarea proprietăţilor Bisericii, nu au existat nicio resurecţie a vechilor corporaţii, nicio contestare a principiului egalităţii în faţa legii. Unele măsuri au fost duse chiar mai departe, în special atunci când fiecare *département* a primit un şef administrativ, prefectul, care, prin puterile sale, semăna cu unul dintre emisarii pentru situaţii de urgenţă din timpul Terorii (mulţi dintre foştii revoluţionari au devenit prefecţi). O astfel de centralizare sporită a structurii administrative ar fi fost aprobată şi de despoţii luminaţi. Este adevărat că în guvernarea propriu-zisă principiile Revoluţiei au fost adesea încălcate. La fel ca toţi cei care s-au aflat înaintea sa la putere începând din 1793, Napoleon a controlat presa printr-o cenzură punitivă, a aruncat oameni în temniţă fără judecată şi, în general, nu prea a ţinut cont de drepturile omului în privinţa libertăţilor civile. În timpul Consulatului şi al imperiului existau organisme reprezentative, dar nu li se acorda foarte mare atenţie. Totuşi, se pare că asta doreau francezii, aşa cum doriseră şi şiretenia lui Napoleon într-un concordat cu papa, de pildă, care i-a reconciliat pe catolici cu regimul recunoscând oficial ceea ce se întâmplase deja cu Biserica în Franţa.

Una peste alta, toate acestea au contribuit la o consolidare serioasă a Revoluţiei, garantată printr-o guvernare fermă pe plan intern şi prin forţă militară şi diplomatică peste hotare. Amândouă aveau să fie în cele din urmă erodate de eforturile militare uriaşe ale lui Napoleon. Acestea au asigurat o perioadă supremaţia Franţei în Europa; armatele sale şi-au croit drum până la Moscova spre răsărit şi până în Portugalia spre apus şi au instalat garnizoane pe ţărmul atlantic şi nordic de la La Coruña până la Stettin. Cu toate acestea, preţul a fost prea mare; nici măcar exploatarea fără milă a ţărilor ocupate nu a fost de ajuns pentru ca Franţa să-şi menţină la nesfârşit hegemonia împotriva coaliţiei tuturor celorlalte ţări europene care au reacţionat la afirmarea arogantă a puterii de către Napoleon. În 1812, când a invadat Rusia şi cea mai mare armată pe care a condus-o vreodată a fost nimicită în zăpezile iernii, nu mai avea nicio şansă dacă duşmanii săi nu începeau să se certe între ei. De data aceasta nu s-au certat.

Napoleon a dat vina pe britanici, care se războiau cu el (şi, înainte de el, cu Revoluţia), cu o singură întrerupere scurtă, în 1792. Există aici un sâmbure de adevăr; războiul anglo-francez a fost ultima şi cea mai importantă rundă a unui secol de rivalitate, precum şi un război al monarhiei constituţionale împotriva dictaturii militare. La Abukir, în 1798, şi Trafalgar, în 1805, flota engleză a fost cea care l-a limitat pe Napoleon la Europa, banii britanicilor i-au finanţat pe aliaţi atunci când aceştia au fost gata să facă pasul înainte şi armata britanică din Peninsula Iberică a menţinut aici, începând din 1809, un front care a consumat resursele francezilor şi le-a dat speranţă şi altor europeni.

La începutul anului 1814, Napoleon nu mai putea apăra decât Franţa.

Deşi a făcut asta într-un mod strălucit, nu existau resursele necesare pentru a respinge armatele ruse, prusace şi austriece din răsărit şi o invazie britanică în sud-vest. În cele din urmă generalii şi miniştrii săi au reuşit să-l înlăture şi să încheie pace fără proteste populare, chiar dacă acest lucru însemna reîntoarcerea Bourbonilor. Dar deja nu se mai punea problema revenirii la altceva semnificativ de dinainte de 1789. Concordatul, sistemul de departamente, egalitatea în faţa legii şi sistemul reprezentativ – toate acestea s-au păstrat; Revoluţia, de fapt, devenise parte a ordinii instituite din Franţa. Napoleon asigurase răgazul, pacea socială şi instituţiile necesare pentru ca acest lucru să se întâmple. Din Revoluţie nu a supravieţuit nimic în afară de ceea ce confirmase el.

Acest lucru îl face foarte diferit de un monarh în sensul tradiţional, chiar şi de cei mai modernizatori – şi, de fapt, el a fost adesea foarte conservator în politicile sale, neavând încredere în inovaţii. A fost un despot democratic, a cărui autoritate venea de la popor, atât în sensul formal al plebiscitelor, cât şi în sensul mai general că avusese nevoie de (şi câştigase) bunăvoinţa acestuia pentru a-şi menţine armatele pe câmpul de luptă. Astfel, ca stil, el se apropie mai mult de unii conducători moderni decât de Ludovic al XIV-lea. Totuşi, împărtăşeşte cu acest monarh meritul de a fi dus puterea internaţională a Franţei pe culmi fără precedent, iar din această cauză amândoi au câştigat admiraţia compatrioţilor lor.

Dar mai există o diferenţă importantă, care implică două aspecte: Napoleon nu doar a dominat Europa aşa cum Ludovic al XIV-lea nu a făcut-o, ci, pentru că avusese loc Revoluţia, hegemonia lui a reprezentat mai mult decât simpla supremaţie naţională, deşi acest fapt nu trebuie sentimentalizat. Acel Napoleon eliberator şi mare european a fost rodul unor legende ulterioare. Cel mai evident impact pe care l-a avut asupra Europei între 1800 şi 1814 a fost vărsarea de sânge şi tulburările pe care le-a provocat în toate colţurile continentului, adesea ca o consecinţă a megalomaniei şi a vanităţii personale. Dar au existat şi efecte secundare importante, unele la nivel internaţional, altele nu. Toate au contribuit şi mai mult la răspândirea şi eficienţa principiilor Revoluţiei Franceze.

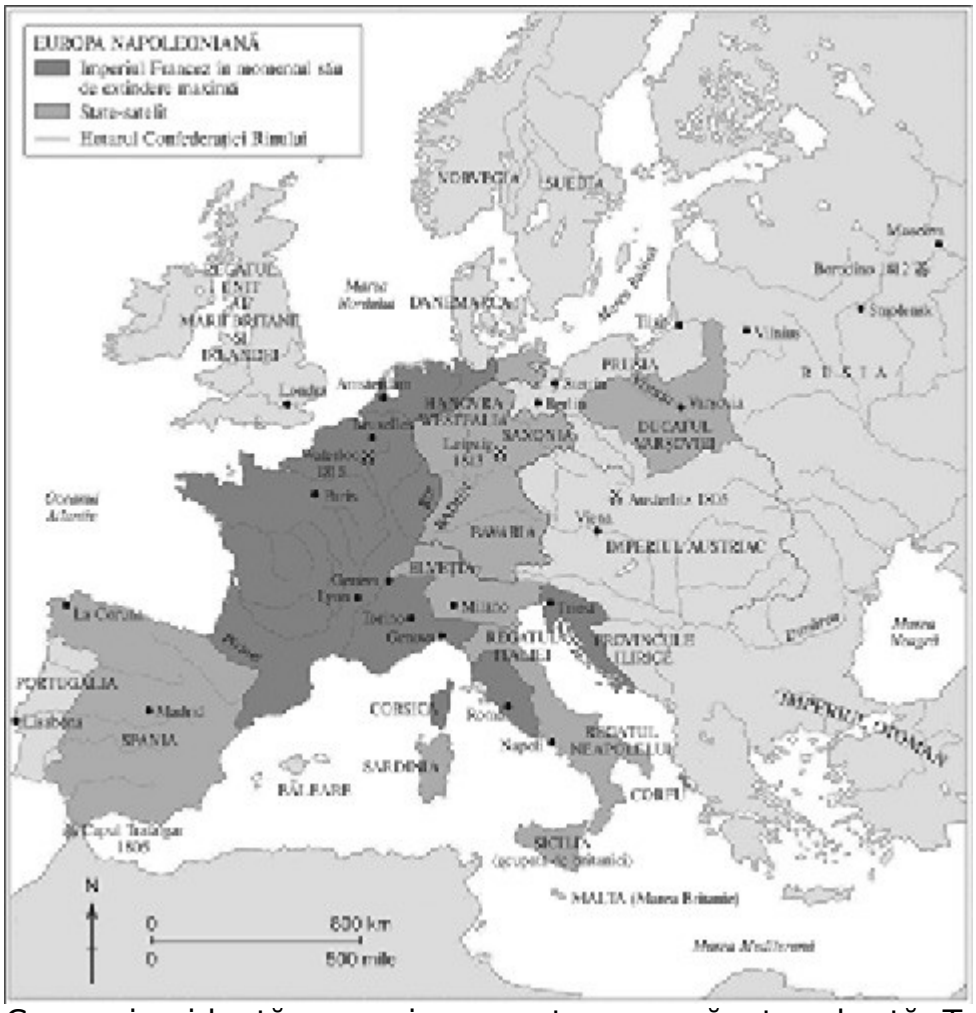

Cea mai evidentă expresie a acestora s-a văzut pe hartă. Tabloul pestriţ al sistemului de state europene din 1789 suferise deja o revizuire revoluţionară înainte ca Napoleon să ajungă la putere, când armatele franceze din Italia, Elveţia şi Provinciile Unite creaseră noi republici-satelit. Dar acestea s-au dovedit a fi incapabile să supravieţuiască odată ce sprijinul Franţei a fost retras şi abia când hegemonia franceză a fost restabilită, în perioada Consulatului, a apărut o nouă organizare care urma să aibă consecinţe durabile în unele părţi ale Europei.

Cele mai importante au fost cele din vestul Germaniei: structura ei politică a fost revoluţionată, iar fundaţiile medievale au fost dărâmate. Teritoriile germane de pe malul stâng al Rinului au fost anexate Franţei din 1801 până în 1814, iar acum a început o perioadă de distrugere a organizărilor politice istorice germane.

Dincolo de fluviu, Franţa a conceput planul unei reorganizări care secularizа pământurile ecleziastice, abolea aproape toate oraşele libere imperiale, acorda teritorii suplimentare Prusiei, Hanovrei, Bavariei şi Badenului ca despăgubiri pentru pierderile suferite de acestea în alte părţi şi desfiinţa vechea nobilime imperială independentă. Efectul practic a fost diminuarea influenţei catolice şi habsburgice în Germania şi, în acelaşi timp, întărirea influenţei principatelor sale mai mari (în special a Prusiei). Şi constituţia Sfântului Imperiu Roman a fost revizuită pentru a ţine cont de aceste schimbări. Sub noua sa formă nu a rezistat decât până în 1806, când altă înfrângere a austriecilor a dus la noi schimbări în Germania şi la

abolirea sa.

Aşa a luat sfârşit structura instituţională care, deşi impropriu, asigurase Germaniei o asemenea coerenţă politică încă din vremea otomanilor. Acum a fost creată o Confederaţie a Rinului, asigurând o a treia forţă care s-o echilibreze pe cea a Prusiei şi Austriei. Astfel au fost afirmate în mod triumfător interesele naţionale ale Franţei printr-o mare lucrare de distrugere. Lui Richelieu şi lui Ludovic al XIV-lea le-ar fi plăcut să vadă o frontieră franceză pe Rin şi, dincolo de ea, o Germanie împărţită între interese care tindeau să se limiteze reciproc. Dar mai exista un aspect al problemei; vechea structură, la urma urmelor, fusese un obstacol în calea consolidării Germaniei. Niciun nou aranjament viitor nu avea să mai prilejuiască resurecţia sa. Atunci când, în cele din urmă, aliaţii au ajuns să definească Europa postnapoleoniană, şi ei au susţinut crearea unei confederaţii germane. Aceasta era diferită de cea a lui Napoleon. Prusia şi Austria erau membre ale ei în măsura în care teritoriile lor erau germane, dar nu a mai fost evitată ideea consolidării. Peste 300 de unităţi politice cu principii diferite de organizare din 1789 au fost reduse la 38 de state în 1815.

Reorganizarea a fost mai puţin dramatică în Italia şi a avut un efect mai puţin revoluţionar. Sistemul napoleonian a creat în nordul şi în sudul peninsulei două unităţi mari independente nominal, în timp ce o mare parte a acesteia (inclusiv Statele Papale) era formal încorporată în Franţa şi organizată în *départements*.

Nimic din toate acestea nu a mai supravieţuit după 1815, dar nici nu s-a revenit în totalitate la vechiul regim. În special vechile republici Genova şi Veneţia, care fuseseră îngropate de armatele Directoratului, nu au mai fost resuscitate. Ele au fost absorbite de state mai mari – Genova de Sardinia, Veneţia de Austria. În alte părţi din Europa, la apogeul puterii lui Napoleon, Franţa anexase şi guvernase direct un teritoriu uriaş care se întindea de la Pirinei până în Danemarca spre nord şi din Catalonia aproape fără întrerupere până la graniţa dintre Roma şi Napoli spre sud. Separat de acest teritoriu se afla o mare parte din ceea ce avea să devină

Iugoslavia. Anumite state-satelit şi ţări vasale cu diferite grade de independenţă reală, unele conduse de membri ai familiei lui Napoleon, împărţeau restul Italiei, Elveţia şi Germania la vest de Elba. Izolat în răsărit mai era un satelit, „marele ducat” al Varşoviei, care fusese creat din teritorii care aparţinuseră Rusiei.

În majoritatea acestor ţări, anumite practici şi instituţii administrative similare au asigurat în mare măsură o experienţă comună. Această experienţă, bineînţeles, era cea a instituţiilor şi ideilor care întruchipau principiile Revoluţiei.

Nu au ajuns dincolo de Elba, cu excepţia scurtului experiment polonez, astfel că

Revoluţia Franceză a ajuns să fie încă una dintre acele mari influenţe modelatoare ce au contribuit în mod repetat la diferenţierea Europei de Est de cea de Vest. În cadrul Imperiului Francez, germanii, italienii, ilirii, belgienii şi olandezii erau cu toţii guvernaţi de codurile napoleoniene; realizarea acestora a fost rezultatul iniţiativei şi insistenţei lui Napoleon, dar a fost practic opera unor legislatori revoluţionari care în tulburii ani 1790 nu mai apucaseră să redacteze noile coduri la care speraseră atâţia

francezi în 1789. Codurile erau însoţite de concepte precum familie, proprietate, putere individuală şi putere publică, ce s-au răspândit astfel în toată Europa. Ele uneori au înlocuit şi alteori au suplimentat un haos de legi locale, cutumiare, romane şi ecleziastice. În mod similar, sistemul departamental al imperiului a impus o practică administrativă comună, serviciul în armatele franceze a impus o disciplină şi o reglementare militară comune şi unităţile de măsură franceze, bazate pe sistemul zecimal, au înlocuit multe dintre sistemele locale. Astfel de inovaţii au exercitat o influenţă care a depăşit limitele reale ale dominaţiei franceze, oferindu-le modele şi inspiraţie şi modernizatorilor din alte ţări. Modelele au fost cu atât mai uşor asimilate cu cât în multe state-satelit lucrau funcţionari şi tehnicieni francezi, în timp ce numeroase alte naţionalităţi erau reprezentate în armata lui Napoleon.

Astfel de schimbări au avut nevoie de timp pentru a-şi produce efectul deplin, dar acesta a fost profund şi revoluţionar. Nu a fost în niciun caz neapărat liberal; chiar dacă drepturile omului au urmat formal tricolorul armatelor franceze, la fel au făcut şi poliţia secretă a lui Napoleon, intendenţii şi funcţionarii vamali. O revoluţie mai subtilă, care a derivat din impactul lui Napoleon, a constat în reacţia şi rezistenţa pe care le-a provocat. Răspândind principii revoluţionare, francezii îşi tăiau adesea singuri craca de sub picioare.

Suveranitatea populară se afla la baza Revoluţiei şi acesta e un ideal intim legat de cel al naţionalismului. Potrivit principiilor franceze, popoarele ar trebui să se autoguverneze şi unitatea corectă în care ar trebui să facă acest lucru este naţiunea: revoluţionarii îşi proclamaseră propria republică „unică şi indivizibilă”

tocmai din acest motiv. Unii dintre admiratorii lor externi au aplicat acest principiu în propriile ţări; evident, italienii şi germanii nu trăiau în state naţionale şi poate că ar fi trebuit.

Dar aceasta nu era decât o faţă a medaliei. Europa franceză era condusă în beneficiul Franţei, prin urmare nega drepturile naţionale ale altor europeni.

Aceştia considerau că agricultura şi comerţul lor erau sacrificate în favoarea politicii economice franceze; au aflat că trebuiau să servească în armatele franceze ori să primească la ordinul lui Napoleon conducători şi viceregi francezi (sau colaboraţionişti). Dacă până şi cei care întâmpinaseră cu braţele deschise principiile Revoluţiei au început să fie nemulţumiţi de aceste lucruri, nu e de mirare că aceia care nu le înghiţiseră niciodată au început să gândească în termeni de rezistenţă naţională. În Europa naţionalismul a primit un imbold imens în epoca napoleoniană, chiar dacă guvernele nu aveau încredere în el şi nu se simţeau în largul lor folosindu-l. Germanii au început să se considere mai mult decât nişte simpli westfalieni şi bavarezi, iar italienii au început să creadă că nu erau doar romani sau milanezi, deoarece discerneau un interes comun împotriva Franţei. În Spania şi Rusia, identificarea rezistenţei patriotice cu rezistenţa faţă de Revoluţie era practic absolută.

Aşadar, în cele din urmă, cu toate că şi dinastia pe care Napoleon sperase s-o întemeieze, şi imperiul pe care l-a construit s-au dovedit a fi efemere, ceea ce a realizat el a avut o importanţă deosebită. A dezlănţuit rezerve de energie în celelalte ţări aşa cum Revoluţia le dezlănţuise în

Franţa, iar după aceea ele nu au mai putut fi niciodată stăvilite. A asigurat un efect maxim al moştenirii Revoluţiei, iar aceasta a fost cea mai mare realizare a sa, indiferent dacă a dorit-o sau nu.

Povestea nu s-a sfârşit odată cu abdicarea sa necondiţionată în 1814. La mai puţin de un an împăratul a revenit în Franţa de pe insula Elba, unde fusese exilat, şi regimul restaurat al Bourbonilor s-a prăbuşit la cea mai mică atingere. Aliaţii au decis totuşi să-l răstoarne, căci îi speriase prea mult în trecut. Tentativa lui Napoleon de a anticipa reunirea unor forţe copleşitoare împotriva lui s-a încheiat la Waterloo, în 18 iunie 1815, când ameninţarea unui imperiu francez reînviat a fost risipită de armatele anglo-belgiene şi prusace. De data aceasta învingătorii l-au exilat pe insula Sfânta Elena din sudul Oceanului Atlantic, la mii de mile depărtare, unde a şi murit în 1821. Teama pe care le-o provocase le-a întărit hotărârea de a încheia o pace care să evite orice pericol de repetare a sfertului de secol de războaie aproape neîntrerupte care afectaseră Europa după Revoluţie.

Astfel, Napoleon a modelat harta Europei nu doar prin schimbările pe care le-a făcut, ci şi prin teama pe care Franţa a inspirat-o sub conducerea sa.

3
Schimbarea politică: o nouă Europă

Oricare ar fi fost speranţele oamenilor de stat conservatori în 1815, tocmai începuse o epocă incomodă şi turbulentă. Acest lucru se poate observa cel mai uşor în modul cum s-a schimbat harta Europei în următorii 60 de ani. În 1871, când o Germanie proaspăt unită şi-a ocupat locul în rândul marilor puteri, cea mai mare parte a Europei la vest de o linie de demarcaţie trasată de la Marea Adriatică la Marea Baltică era organizată în state care susţineau că au la bază principiul naţionalităţii, deşi unele minorităţi încă negau acest lucru. Chiar şi la est de această linie existau unele state care erau deja identificate cu nişte naţiuni. Până în 1914 triumful naţionalismului avea să meargă şi mai departe, iar cea mai mare parte a Balcanilor urma să fie şi ea organizată sub formă de state-naţiuni.

Naţionalismul, un aspect al unui nou tip de politică, avea rădăcini adânci în trecut, în exemplele oferite de Marea Britanie şi de unele state europene mai mici.

Totuşi, succesele sale răsunătoare aveau să se producă după 1815, ca parte a apariţiei unei noi politici. La baza ei se afla acceptarea unui nou cadru de gândire ce recunoştea existenţa unui interes public mai mare decât cel al unor conducători sau ierarhii privilegiate. Se presupunea, de asemenea, că competiţia vizând definirea şi protejarea acestui interes era legitimă. Tot mai mulţi credeau că o astfel de competiţie necesita arene şi instituţii speciale; vechile forme juridice sau curteneşti nu mai păreau suficiente pentru a soluţiona problemele politice.

În unele ţări cadrul instituţional pentru această transformare a vieţii publice a apărut mai târziu. Chiar şi în cele mai avansate, acesta nu poate fi identificat cu ajutorul unui singur set de practici. Totuşi, a tins mereu să fie puternic legat de recunoaşterea şi promovarea anumitor principii. Naţionalismul a fost unul dintre ele şi s-a opus cel mai mult principiilor mai

vechi – cel al dinasticismului, de exemplu. În secolul al XIX-lea, ideea că interesele naţiunilor recunoscute drept

„istorice” ar trebui să fie protejate şi promovate de guverne a devenit o componentă din ce în ce mai obişnuită a discursului politic european. Acest lucru nu excludea, bineînţeles, înverşunata şi îndelungata controversă legată de naţiunile ce puteau fi numite istorice, de modul cum ar trebui definite interesele lor şi de măsura în care ar trebui să li se recunoască o importanţă în deciziile oamenilor de stat.

Existau şi alte principii în joc în afară de naţionalism; termeni precum

„democraţie” şi „liberalism” nu ajută prea mult la definirea lor, deşi trebuie folosiţi în lipsa altora mai buni şi deoarece îi utilizau şi oamenii de pe vremea aceea. În cele mai multe ţări a existat o tendinţă generală spre acceptarea unor instituţii reprezentative ca mod de asociere (chiar şi numai la nivel formal) a unui număr tot mai mare de oameni cu guvernarea. Liberalii şi democraţii au cerut aproape întotdeauna drept de vot pentru mai mulţi oameni şi o reprezentare electorală mai bună. De asemenea, individul devenea din ce în ce mai mult baza organizării politice şi sociale în ţările avansate economic. Apartenenţa individului la anumite unităţi comunale, religioase, ocupaţionale şi familiale a ajuns să conteze mult mai puţin decât drepturile sale individuale. Deşi acest lucru a dus la o libertate mai mare în unele privinţe, uneori aceasta s-a diminuat. În secolul al XIX-lea statul a devenit mai puternic ca niciodată din punct de vedere juridic în raport cu supuşii săi, iar treptat, pe măsură ce aparatul său a devenit mai eficient din punct de vedere tehnic, a reuşit să-i constrângă mai eficient.

Revoluţia Franceză a avut o importanţă enormă în lansarea efectivă a unor asemenea schimbări, dar a contat la fel de mult şi influenţa sa permanentă ca exemplu şi sursă de mitologie. În ciuda tuturor speranţelor şi temerilor că

Revoluţia se încheiase în 1815, impactul său complet la scară europeană abia urma să se producă. În multe alte ţări, instituţii deja înlăturate din Franţa generau critici şi a început demolarea acestora. Ele erau cu atât mai vulnerabile cu cât erau în joc şi alte forţe ale schimbării economice şi sociale. Aceasta a oferit oportunităţi noi unor idei şi tradiţii revoluţionare. Exista sentimentul larg răspândit că toată Europa se confrunta cu riscul unei revoluţii. Astfel, atât susţinătorii, cât şi presupuşii distrugători ai ordinii existente au fost încurajaţi să ajusteze problemele politice pentru a se alinia cu principiile anului 1789: naţionalismul şi liberalismul. În general, aceste idei au dominat istoria Europei până în jurul anului 1870 şi au asigurat dinamica politicii sale. Nu au reuşit să realizeze tot ceea ce speraseră susţinătorii lor. Punerea lor în practică s-a lovit de multe oprelişti; ele stăteau adesea una în calea celeilalte şi aveau mulţi oponenţi.

Totuşi, rămân nişte fire călăuzitoare utile în istoria bogată şi turbulentă a Europei secolului al XIX-lea, deja un laborator politic ale cărui experimente, explozii şi descoperiri schimbau istoria restului lumii.

Aceste influenţe pot fi observate cel mai bine în negocierile care au pus bazele orânduirii internaţionale din secolul al XIX-lea, Congresul de la Viena din 1815, ce a marcat sfârşitul epocii Războaielor Revoluţiei Franceze. Scopul său central a fost să împiedice repetarea lor. Semnatarii

păcii au căutat să limiteze puterea Franţei şi să evite o revoluţie, folosind ca material principiul legitimităţii, baza ideologică a Europei conservatoare, precum şi anumite aranjamente teritoriale practice împotriva unei agresiuni viitoare a francezilor. Astfel, Prusia a dobândit suprafeţe extinse pe Rin, a apărut un nou stat nordic sub conducerea unui rege danez, care guverna atât Belgia, cât şi Olanda, regatul Sardiniei a primit Genova, iar Austria nu doar şi-a recuperat fostele posesiuni din Italia, ci a păstrat şi Veneţia şi a primit, practic, mână liberă în menţinerea ordinii în celelalte state italiene. În multe dintre aceste cazuri, legitimitatea a făcut loc celerităţii; nu toţi cei nedreptăţiţi în anii de război au primit înapoi ceea ce au pierdut. Dar puterile au invocat aceeaşi legitimitate şi (odată ce aranjamentele au fost încheiate) chiar au avut oarecare succes. Timp de aproape 40 de ani, Congresul de la Viena a oferit un cadru în care disputele au fost soluţionate fără a se recurge la război.

Cele mai multe dintre regimurile instaurate în 1815 existau încă, deşi unele erau oarecum zdruncinate, 40 de ani mai târziu.

Această situaţie a datorat multe fricii de revoluţie. În toate statele continentale majore, epoca restauraţiei (aşa cum a fost numită perioada de după

1815) a fost o perioadă propice atât pentru cei care apărau ordinea, cât şi pentru cei ce complotau împotriva ei. Societăţile secrete au proliferat, nefiind descurajate de eşecurile repetate. Istoria a demonstrat totuşi că nu a existat nicio ameninţare subversivă care să nu poată fi eliminată suficient de uşor. Trupele austriece s-au confruntat cu tentative de lovituri de stat în Piemont şi Napoli, nişte soldaţi francezi au restaurat puterea unui rege spaniol revoluţionar stânjenit de o constituţie liberală, Imperiul Rus a supravieţuit unei conspiraţii militare şi unei revolte a polonezilor. Supremaţia austriecilor în Germania nu a fost deloc ameninţată şi, privind retrospectiv, este dificil să vedem vreo urmă de pericol real în oricare dintre teritoriile monarhiei Habsburgilor înainte de 1848. Puterea rusă şi cea austriacă, prima în plan secund, a doua principala forţă din Europa Centrală şi Italia între 1815 şi 1848, erau cele două ancore pe care se sprijinea sistemul de la Viena.

În mod greşit, se presupunea de obicei că liberalismul şi naţionalismul sunt inseparabile; ulterior acest lucru avea să se dovedească a fi teribil de fals, dar, în măsura în care câţiva oameni chiar au încercat să schimbe Europa prin revoluţie înainte de 1848, este la fel de adevărat că au dorit să facă acest lucru promovând atât principiile politice ale Revoluţiei Franceze – guvernarea reprezentativă, suveranitatea populară, libertatea individului şi a presei – cât şi pe cele ale naţionalismului. Mulţi nu făceau distincţie între ele; cel mai celebru şi mai admirat dintre cei care au făcut acest lucru a fost Giuseppe Mazzini, un tânăr italian. Susţinând o unitate a Italiei pe care cei mai mulţi concetăţeni ai săi nu o doreau şi conspirând fără succes pentru a o realiza, a devenit o sursă de inspiraţie pentru ceilalţi naţionalişti şi democraţi de pe toate continentele timp de peste o sută de ani şi unul dintre primii idoli ai aşa-numitului *radical chic*. Totuşi, epoca ideilor pe care le reprezenta încă nu venise.

La vest de Rin, unde dispoziţiile Sfintei Alianţe (denumirea folosită pentru organizaţia celor trei puteri conservatoare: Rusia, Austria şi Prusia) nu se aplicau, era cu totul altă poveste; aici legitimismul nu avea să mai dureze mult. Însăşi restauraţia dinastiei Bourbonilor în 1814 fusese un compromis faţă de principiul legitimităţii. Ludovic al XVIII-lea ar fi trebuit să domnească la fel ca orice alt rege al Franţei după ce predecesorul său, Ludovic al XVII-lea, a murit într-o închisoare din Paris, în 1795. În realitate, aşa cum ştia toată lumea, dar legitimiştii încercau să ascundă, el s-a întors cu eşalonul de bagaje al armatelor Aliaţilor care îl învinseseră pe Napoleon şi a făcut acest lucru doar în condiţii acceptabile pentru elitele politice şi militare ale Franţei din perioada napoleoniană şi, fără îndoială, tolerabile pentru marea masă a francezilor. Regimul restaurat era reglementat de o cartă care a creat o monarhie constituţională, deşi cu un sufragiu limitat. Drepturile individului erau garantate şi reforma funciară care a rezultat în urma confiscărilor şi vânzărilor revoluţionare nu a fost contestată; nu avea

să existe nicio revenire la anul 1789.

Cu toate acestea, exista o oarecare nesiguranţă legată de viitor; bătălia dintre dreapta şi stânga a început cu dispute legate chiar de cartă – era un contract între rege şi popor sau o simplă emanaţie a bunăvoinţei regale, care putea fi retrasă, prin urmare, la fel de uşor cum fusese acordată? — şi a continuat cu o întreagă serie de probleme ce ridicau întrebări de principiu (sau aşa se credea) despre terenul câştigat de libertate şi de clasele de proprietari în timpul Revoluţiei.

În mod implicit era în joc ceea ce Revoluţia realizase de fapt. Un mod de a descrie acest lucru ar fi că aceia care se luptaseră pentru a-şi face vocea auzită în conducerea Franţei în timpul vechiului regim câştigaseră; însemnătatea politică a

„notabilităţilor”, aşa cum li se spunea uneori, a fost asigurată şi acestea, fie că proveneau din vechea nobilime a Franţei, fie că erau cei care se descurcaseră bine în timpul Revoluţiei, lacheii lui Napoleon sau pur şi simplu moşieri şi oameni de afaceri importanţi, erau acum adevăraţii conducători ai Franţei. O altă schimbare fusese crearea naţiunii în cadrul instituţiilor franceze; nicio persoană sau companie nu mai putea pretinde acum că se află în afara sferei de acţiune a guvernului naţional al Franţei. În fine şi cel mai important, Revoluţia schimbase gândirea politică. Printre altele, termenii în care afacerile publice franceze aveau să fie discutate şi dezbătute se schimbaseră. Oricare ar fi fost linia trasată între dreapta şi stânga, între conservatori şi liberali, pe această linie trebuia centrată acum lupta politică, nu pe privilegiul de a-l sfătui pe un monarh prin drept divin.

Aceasta era tocmai ceea ce ultimul rege pe linia directă a Bourbonilor, Carol al X-lea, nu a înţeles. El a încercat în van să încalce limitările constituţionale care îl stânjeneau prin ceea ce a fost, practic, o lovitură de stat. Parisul s-a ridicat împotriva sa în „Revoluţia din iulie” 1830; unii politicieni liberali s-au plasat imediat în fruntea ei şi, spre supărarea republicanilor, au avut grijă ca un nou rege să-l înlocuiască pe Carol.

Ludovic Filip era liderul ramurii secunde a familiei regale franceze, familia Orléans, dar în ochii multor conservatori era Revoluţia întruchipată. Tatăl său votase pentru executarea lui Ludovic al XVI-lea (şi a ajuns şi el la eşafod curând după aceea), iar noul rege luptase ca ofiţer în armatele republicane. Fusese chiar membru al celebrului Club al Iacobinilor, despre care mulţi credeau că era o conspiraţie cu rădăcini adânci şi care fusese cu siguranţă o pepinieră pentru unii dintre cei mai de seamă lideri ai Revoluţiei. Pe liberali, Ludovic Filip îi atrăgea cam din aceleaşi motive; el împăca Revoluţia cu stabilitatea asigurată de monarhie, deşi cei mai de stânga au fost dezamăgiţi. Regimul la conducerea căruia avea să se afle timp de 18 ani s-a dovedit a fi inatacabil din punct de vedere constituţional şi a menţinut libertăţi politice esenţiale, dar a protejat şi interesele celor înstăriţi. A reprimat ferm tulburările din oraşe (generate din plin de sărăcie în anii 1830), ceea ce i-a scăzut din popularitatea în rândul celor de stânga. Un politician important le-a zis compatrioţilor săi să se îmbogăţească – o recomandare adesea ridiculizată şi prost înţeleasă, deşi tot ceea ce a încercat să spună era că modul în care puteau obţine drept de vot era prin calificarea oferită de un venit ridicat (în 1830 francezii care aveau dreptul de a-şi vota reprezentanţii naţionali erau cam de trei ori mai puţini decât englezii ce beneficiau de acest drept, în timp ce populaţia

Franţei era de aproximativ două mai numeroasă decât cea a Angliei). Cu toate acestea, în teorie, Monarhia din Iulie se baza pe suveranitatea populară, principiul revoluţionar al anului 1789.

Acest lucru i-a conferit o reputaţie internaţională specială într-o Europă divizată din cauza ideologiei. În anii 1830 existau diferenţe marcante între o Europă a statelor constituţionale – Anglia, Franţa, Spania şi Portugalia – şi cea a statelor legitimiste, dinastice din est, cu sateliţii lor italieni şi germani. Guvernelor conservatoare nu le plăcuse Revoluţia din iulie. Acestea s-au alarmat când belgienii s-au revoltat împotriva regelui lor danez, în 1830, dar nu l-au putut sprijini, deoarece britanicii şi francezii îi susţineau pe belgieni şi Rusia era ocupată cu o răscoală a polonezilor. Abia în 1839 s-a instituit o Belgie independentă, iar aceasta a fost, până în 1848, singura schimbare importantă în sistemul de state creat de Congresul de la Viena, deşi problemele interne ale Spaniei şi Portugaliei au creat valuri care au tulburat diplomaţia europeană.

În alte părţi, în Europa de Sud-Est, ritmul schimbării se accelera. Aici începea o nouă eră revoluţionară tocmai când în Europa Occidentală aceasta atingea punctul culminant. În 1804 un bogat negustor de carne de porc din Serbia condusese o răscoală a compatrioţilor săi împotriva nedisciplinatei garnizoane turce de la Belgrad. În acel moment, regimul otoman era dispus să accepte asta pentru a-i ţine în frâu pe soldaţii săi revoltaţi şi pentru a-i controla pe ţăranii creştini care începuseră să-i masacreze pe musulmanii din oraşe. Dar în final imperiul a fost constrâns să recunoască autonomia unui principat sârb creat în 1817. Între timp turcii cedaseră şi Basarabia, provincia dintre Nistru şi Prut, Rusiei şi fuseseră forţaţi să recunoască faptul că stăpânirea lor asupra unei mari părţi din Grecia şi Albania era mai mult formală, adevărata putere aflându-se în mâinile paşalelor locale.

Deşi încă greu de sesizat, acesta era începutul Chestiunii Orientale din secolul al XIX-lea: cine sau ce avea să moştenească rămăşiţele Imperiului Otoman, care se destrăma? În Europa această întrebare preocupa puterile de mai bine de un secol; în Balcani şi în provinciile asiatice ale imperiului, războaiele legate de succesiunea la tronul Imperiului Otoman continuă şi astăzi. Încă de la început au fost implicate şi aspecte rasiale, religioase, ideologice şi diplomatice.

Teritoriile otomane erau populate de naţii şi comunităţi răspândite pe suprafeţe mari, în tipare ce sfidau logica, iar Congresul de la Viena nu le includea în rândul celor garantate de marile puteri. Atunci când a început ceea ce a fost prezentat drept o „revoluţie” a „grecilor” (respectiv a supuşilor creştini ortodocşi ai sultanului, dintre care mulţi erau bandiţi şi piraţi) împotriva stăpânirii otomane în 1821, Rusia şi-a abandonat principiile conservatoare şi i-a ajutat pe rebeli. Religia şi vechea atracţie a scopurilor strategice ale Rusiei spre sud-estul Europei au făcut imposibil ca Sfânta Alianţă să sprijine un suveran islamic aşa cum i-a sprijinit pe alţi conducători, iar în cele din urmă ruşii i-au declarat chiar război sultanului.

Noul regat al Greciei care a apărut în 1832, cu graniţele stabilite de străini, avea să dea idei şi altor popoare balcanice şi, evident, Chestiunea Orientală din secolul al XIX-lea urma să fie complicată de pretenţii ipocrite de naţionalism, spre deosebire de secolul al XVIII-lea. Perspectiva nu era prea roz, căci la început revolta din Grecia dusese la masacrarea grecilor

de către turci la Constantinopol şi la Smirna, urmată rapid de masacrarea turcilor de către greci în Pelopones. În următoarele două secole, problemele din Balcani au fost otrăvite la origine de astfel de exemple care aveau să fie numite ulterior „epurări etnice”.

În 1848 s-a produs o nouă explozie revoluţionară. Pe scurt, părea că întregul acord din 1815 era în pericol. Anii 1840 fuseseră marcaţi de greutăţi economice, lipsa alimentelor şi condiţii grele de viaţă în multe locuri, mai ales în Irlanda, unde, în 1846, a fost o mare foamete, şi apoi în Europa Centrală şi Franţa în 1847, unde o scădere a comerţului a înfometat oraşele. Şomajul era întâlnit la scară largă. Aceasta a generat violenţe care au favorizat acum mişcări radicale pretutindeni. O tulburare inspira alta; exemplele erau contagioase şi slăbeau capacitatea sistemului internaţional de securitate de a face faţă şi altor izbucniri.

Începutul simbolic a avut loc în februarie, la Paris, unde Ludovic Filip a abdicat după ce şi-a dat seama că clasele de mijloc nu aveau să-l mai sprijine în opoziţia faţă de extinderea dreptului de vot. Spre mijlocul anului, guvernele fuseseră înlăturate sau, în cel mai bun caz, se aflau în defensivă în toate capitalele europene importante, cu excepţia Londrei şi a Sankt-Petersburgului. Când în Franţa a apărut o republică după Revoluţia din februarie, fiecare exilat politic şi fiecare revoluţionar din Europa au prins curaj. Visurile urzelilor care se ţeseau de 30 de ani păreau realizabile. *La Grande Naţion* avea să se pună din nou în mişcare şi armatele Marii Revoluţii puteau să mărşăluiască iarăşi pentru a-i răspândi principiile. Ceea ce s-a întâmplat a fost însă cu totul altceva. Franţa a făcut o plecăciune diplomatică în direcţia Poloniei martirizate, care atrăgea de obicei simpatiile liberale, dar singurele operaţiuni militare pe care le-a întreprins au fost în apărarea papei, o cauză clar conservatoare.

A fost o atitudine simptomatică. Revoluţionarii din 1848 au fost provocaţi de situaţii foarte diferite, au avut multe scopuri diverse şi au urmat căi divergente şi derutante. În cea mai mare parte a Italiei şi în Europa Centrală, ei s-au revoltat împotriva unor guvernări pe care le considerau opresive deoarece erau intolerante; aici, marea revendicare simbolică era o constituţie care să garanteze libertăţi esenţiale. Când o astfel de revoluţie a izbucnit chiar şi la Viena, cancelarul Metternich, arhitectul ordinii conservatoare din 1815, a fugit în exil.

Succesul revoluţiei de la Viena a dus la paralizarea şi, prin urmare, la dislocarea întregii Europe Centrale. Germanii erau acum liberi să facă revoluţii fără teama de o intervenţie a austriecilor în sprijinul vechiului regim în statele mai mici. La fel şi alte popoare din teritoriile stăpânite de austrieci: italienii (conduşi de un rege al Sardiniei ambiţios, dar temător) s-au răsculat împotriva armatelor austriece din Lombardia şi Veneţia, ungurii s-au revoltat la Budapesta, iar cehii la Praga. Astfel, lucrurile s-au complicat. Mulţi dintre aceşti revoluţionari doreau mai degrabă independenţa naţională decât constituţionalismul, deşi constituţionalismul a părut a fi pentru o vreme calea spre independenţă deoarece ataca autocraţia dinastică.

Dacă liberalii reuşeau să instaleze guverne constituţionale în toate capitalele Europei Centrale şi în Italia însemna că urmau să ia naştere naţiuni care până atunci nu avuseseră structuri de stat proprii sau care, cel puţin, nu mai aveau aşa ceva de mult timp. Dacă slavii reuşeau

eliberarea naţională, atunci unele state considerate până atunci germane aveau să piardă mari porţiuni din teritoriul lor, în special în Polonia şi Boemia. A durat ceva timp până s-a înţeles acest lucru.

Liberalii germani s-au lovit brusc de această problemă în 1848 şi au tras rapid concluzii; au ales naţionalismul. (Italienii încă se luptau cu propria versiune a dilemei în Tirolul de Sud o sută de ani mai târziu.) Revoluţiile germane din 1848

au eşuat, în principiu, deoarece liberalii germani au decis că naţionalismul german necesita păstrarea teritoriilor germane din est. Astfel, ei aveau nevoie de o Prusie puternică şi au trebuit să-i accepte condiţiile pentru viitorul Germaniei. Au fost şi alte semne că lucrurile luaseră altă întorsătură înainte de sfârşitul anului 1848. Armata austriacă îi învinsese pe italieni. La Paris, o revoltă care avusese drept scop împingerea Revoluţiei în direcţia democraţiei a fost înăbuşită cu o mare vărsare de sânge în iunie. Republica avea să fie, în cele din urmă, conservatoare. În 1849 totul s-a sfârşit. Austriecii au învins armata sardă, singurul scut al revoluţiilor italiene, şi monarhi din întreaga peninsulă au început apoi să retragă concesiile constituţionale pe care le făcuseră cât timp puterea austriacă era suspendată. Unii suverani germani au făcut acelaşi lucru, în frunte cu Prusia.

Croaţii şi ungurii au continuat să facă presiuni asupra Habsburgilor, dar apoi armata rusă a venit în sprijinul aliatului său.

Liberalii au considerat anul 1848 o „primăvară a naţiunilor”. Dacă a fost aşa, mlădiţele ei s-au uscat rapid. Spre sfârşitul anului 1849 structura formală a Europei redevenise aproximativ la fel cum fusese în 1847, în ciuda unor schimbări importate din unele ţări. Naţionalismul fusese, cu siguranţă, o cauză populară în 1848, dar nu fusese nici suficient de puternic pentru a susţine guvernele revoluţionare şi, evident, nicio forţă luminată. Eşecul său demonstrează că acuzaţia că oamenii de stat din 1815 „au neglijat” să îi acorde atenţia cuvenită este falsă; nicio naţiune nouă nu a apărut după 1848 căci niciuna nu era pregătită să facă asta. Motivul principal era că, deşi poate existau naţionalităţi, în cea mai mare parte a Europei naţionalismul era încă un concept abstract pentru mase; doar unui număr relativ mic de oameni bine educaţi sau cât de cât educaţi le păsa de asta. Acolo unde diferenţele naţionale întruchipau şi chestiuni sociale, au existat uneori acţiuni eficiente ale unor oameni care simţeau că au o identitate conferită de limbă, tradiţie sau religie, dar acest lucru nu a condus la naşterea unor noi naţiuni. În 1847 ţăranii ruteni din Galiţia i-au ucis fără ezitare pe moşierii lor polonezi atunci când administraţia habsburgă le-a permis să facă acest lucru. Odată ce şi-au satisfăcut această dorinţă, le-au rămas loiali Habsburgilor în 1848.

Au existat şi unele răscoale cu adevărat populare în 1848. În Italia acestea au fost, de regulă, mai mult revolte ale orăşenilor decât ale ţăranilor; ţăranii lombarzi au primit cu braţele deschise armata austriacă atunci când aceasta s-a întors, deoarece nu vedeau niciun avantaj pentru ei într-o revoluţie condusă de aristocraţii care le erau moşieri. În unele părţi ale Germaniei, unde mare parte din structurile tradiţionale ale societăţii rurale împroprietărite au rămas intacte, ţăranii s-au comportat la fel ca şi predecesorii lor din Franţa în 1789, incendiind casele moşierilor, nu doar din cauza animozităţii personale, ci şi pentru a distruge

detestatele şi temutele registre în care erau notate arendele, dările şi zilele de clacă. Astfel de răscoale îi înspăimântau pe liberalii de la oraş la fel de mult cum izbucnirea parizienilor provocată de disperare şi de lipsa locurilor de muncă a înspăimântat clasele de mijloc din Franţa în zilele din iunie. Aici, deoarece ţăranul a rămas (în general) conservator după 1789, guvernul a fost asigurat de sprijinul provinciilor pentru a-i zdrobi pe săracii din Paris care asiguraseră pentru scurtă vreme succesul radicalismului. Însă conservatorismul putea fi întâlnit şi în cadrul unor mişcări revoluţionare. Turbulenţele din sânul clasei muncitoare germane îi alarmau pe cei mai înstăriţi, dar asta pentru că liderii muncitorilor germani vorbeau despre „socialism” în timp ce căutau, de fapt, o întoarcere în trecut. Ei se gândeau la lumea sigură a breslelor şi sistemelor de ucenici şi se temeau de utilajele din fabrici, de vapoarele de pe Rin (care le luau pâinea de la gură barcagiilor) şi de accesul nerestricţionat la diferite meserii – pe scurt, toate semnele mai mult decât evidente ale începutului unei societăţi cu o economie de piaţă. Aproape întotdeauna, lipsa de afinitate a maselor faţă de liberalism a fost demonstrată în 1848 prin revoltă populară.

Una peste alta, importanţa socială a anului 1848 este la fel de complexă şi nu poate fi generalizată uşor, la fel ca şi conţinutul său politic. Probabil că în regiunile rurale ale Europei Centrale şi de Est revoluţiile au schimbat cel mai mult societatea. Aici, unele principii liberale şi teama de revolta populară au mers mână în mână, impunând o schimbare în rândul moşierilor. Oriunde mai supravieţuiau – în afara Rusiei – zilele de clacă şi regula ca ţăranii să fie legaţi de pământ, acestea au fost abolite ca urmare a mişcărilor din 1848. Acest an a finalizat revoluţia socială rurală, iniţiată cu 60 de ani mai devreme în Franţa, în Europa Centrală şi în cea mai mare parte a Europei de Est. Era deschisă calea spre reconstrucţia vieţii agricole în Germania şi pe valea Dunării conform unor tendinţe individualiste şi ale pieţei. Deşi multe dintre practicile şi modurile sale de gândire aveau să mai persiste, societatea feudală lua acum sfârşit pe tot teritoriul Europei. Componentele politice ale principiilor revoluţionare franceze trebuiau totuşi să mai aştepte până să se exprime.

În cazul naţionalismului nu a durat prea mult. O dispută legată de influenţa Rusiei în Orientul Apropiat în 1854 a pus capăt îndelungatei păci dintre marile puteri care dura din 1815. Războiul Crimeii, în care francezii şi englezii au luptat ca aliaţi ai sultanului otoman împotriva ruşilor, a fost în multe privinţe o conflagraţie memorabilă. Au avut loc lupte în regiunea baltică, în sudul Rusiei şi în Crimeea, ultimul teatru de război atrăgând cel mai mult atenţia. Aici, aliaţii îşi propuseseră să cucerească Sevastopolul, baza navală ce reprezenta cheia puterii ruşilor în Marea Neagră. Unele rezultate au fost surprinzătoare. Armata britanică a luptat cavalereşte, la fel ca şi inamicii şi aliaţii săi, dar a ieşit în evidenţă mai ales prin caracterul impropriu al dispoziţiilor sale administrative; scandalul provocat de acestea a lansat un important val de reforme radicale pe plan intern.

Întâmplător, războiul a contribuit şi la consacrarea prestigiului unei noi profesii pentru femei, cea de infirmieră, căci colapsul serviciilor medicale britanice fusese deosebit de vizibil. Eforturile lui Florence Nightingale au lansat prima mare extindere a oportunităţilor profesionale pentru femeile respectabile de la crearea comunităţilor religioase de femei în Evul

Întunecat. Modul în care s-a purtat războiul merită, de asemenea, să fie remarcat şi în alt sens, ca indicator al modernităţii: a fost primul război purtat între mari puteri în care s-au folosit vapoare şi o cale ferată şi a adus cablul telegrafic electric la Istanbul.

Unele dintre aceste aspecte au fost profetice. Totuşi, ele au contat mai puţin pe termen scurt decât consecinţele pe care războiul le-a avut în domeniul relaţiilor internaţionale. Rusia a fost învinsă şi o vreme puterea de care s-a bucurat mult timp pentru a intimida Turcia a fost limitată. S-a făcut un pas spre crearea altei naţiuni creştine noi, România, care a avut loc în cele din urmă în 1862. Încă o dată, naţionalitatea a triumfat în fostele teritorii otomane. Dar efectul crucial al războiului a fost că Sfânta Alianţă se destrămase. Vechea rivalitate din secolul al XVIII-lea dintre Austria şi Rusia legată de soarta moştenirii otomane din Balcani a irupt din nou atunci când Austria a avertizat Rusia să nu ocupe principatele dunărene (cum era numită viitoarea România) în timpul războiului, după care le-a ocupat chiar ea. Acestea se petreceau la cinci ani după ce Rusia intervenise pentru a restaura puterea Habsburgilor, înăbuşind revolta ungurilor. A fost sfârşitul prieteniei dintre cele două puteri. Următoarea dată când Austria avea să se confrunte cu o ameninţare, trebuia să se descurce fără a mai avea de partea ei poliţistul rus al Europei conservatoare.

În 1856, când s-a încheiat pacea, probabil că doar câţiva au anticipat cât de puţin mai era până atunci. În mai puţin de zece ani, în urma a două războaie scurte, aprige, Austria a pierdut posesiunile din Italia şi din Germania, iar aceste ţări s-au unificat, formând noi state naţionale. Naţionalismul triumfase, într-adevăr, şi în detrimentul Habsburgilor, aşa cum prevestiseră unii entuziaşti în 1848, dar într-un mod cu totul neaşteptat. Nu revoluţia, ci ambiţiile a două state monarhice tradiţional expansioniste, Sardinia şi Prusia, le determinaseră să-şi îmbunătăţească poziţia în detrimentul Austriei, a cărei izolare era în acest moment completă. Nu doar sacrificase alianţa cu Rusia, ci după 1852 Franţa era condusă de un împărat care purta tot numele Napoleon (era nepotul lui Napoleon I).

Fusese ales Preşedinte al Republicii a II-a, a cărei constituţie a eliminat-o după ce a organizat o lovitură de stat.

Numele Napoleon era înspăimântător în sine. El sugera un program de reconstrucţie internaţională – sau o revoluţie. Napoleon al III-lea (al II-lea a fost o născocire juridică, fiul lui Napoleon I care nu a ajuns niciodată la conducere) echivalează cu distrugerea acordului antifrancez din 1815 şi, prin urmare, a supremaţiei Austriei pe care o susţinea în Italia şi Germania. El vorbea limba naţionalismului cu mai puţine inhibiţii decât majoritatea suveranilor şi pare să fi crezut în el. Cu ajutorul armelor şi al diplomaţiei, a continuat eforturile a doi mari diplomaţi, Cavour şi Bismarck, prim-ministrul regatului Sardiniei şi, respectiv, al Prusiei.

În 1859, Sardinia şi Franţa au luptat împotriva Austriei; după un război scurt, austriecii au rămas doar cu Veneţia în Italia. Cavour şi-a început acum eforturile de a încorpora şi celelalte state italiene în Sardinia, o parte a preţului plătit fiind că Savoia, care aparţinea Sardiniei, a trebuit cedată Franţei. Cavour a murit în 1861 şi încă există discuţii contradictorii legate de amploarea exactă a scopurilor sale, dar în 1871 succesorii lui creaseră

o Italie unită sub conducerea fostului rege al Sardiniei, care a fost astfel compensat pentru pierderea regiunii Savoia, ducatul ancestral al familiei sale. În acest an s-a încheiat şi procesul de unificare a Germaniei. Bismarck începuse cu o nouă raliere a sentimentului liberal german la cauza prusacă într-un mic război crâncen împotriva Danemarcei, în 1864. Doi ani mai târziu, Prusia a învins Austria într-o campanie fulger în Boemia, punând astfel capăt duelului dintre Hohenzollerni şi Habsburgi pentru supremaţie în Germania, început de Frederic al II-lea în 1740. Războiul care a marcat acest lucru a fost mai mult o înregistrare a unui fapt împlinit decât o realizare, căci începând din 1848 influenţa Austriei în treburile Germaniei slăbise foarte mult. În acest an, liberalii germani îi oferiseră o coroană germană nu împăratului, ci regelui Prusiei.

Totuşi, unele state priviseră încă spre Viena pentru îndrumare şi protecţie şi erau acum lăsate să facă faţă singure intimidărilor din partea prusacilor. Imperiul Habsburgic a devenit în întregime dunărean, politica sa externă fiind preocupată de Europa de Sud-Est şi Balcani. Se retrăsese din Olanda în 1815, Veneţia fusese revendicată de prusaci pentru italieni în 1866 şi acum lăsa şi Germania să se descurce singură. Imediat după semnarea păcii, ungurii au profitat de ocazie pentru a provoca altă înfrângere monarhiei umilite, obţinând, practic, autonomia pentru jumătatea monarhiei Habsburgilor formată din teritoriile coroanei ungare.

Imperiul a devenit astfel, în 1867, monarhia dualistă sau austro-ungară, împărţită oarecum la întâmplare în două jumătăţi unite doar de dinastie şi de o politică externă comună.

Până la unificarea Germaniei mai era un pas. Franţa şi-a dat seama treptat că afirmarea puterii prusace dincolo de Rin nu era în interesul francezilor; în locul unei Germanii disputate, ea se confrunta acum cu una dominată de o importantă putere militară. Epoca lui Richelieu se destrămase nebăgată în seamă. Bismarck s-a folosit de această nouă percepţie, dublată de slăbiciunea lui Napoleon al III-lea pe plan intern şi de o izolare internaţională, pentru a provoca Franţa să declare război în mod necugetat în 1870. Victoria obţinută în acest conflict a desăvârşit noul edificiu al naţionalităţii germane, căci Prusia a preluat conducerea în

„apărarea” Germaniei împotriva Franţei – şi mai trăiau încă germani care îşi aminteau ce făcuseră armatele franceze în Germania în timpul altui Napoleon.

Armata prusacă a distrus al Doilea Imperiu din Franţa (avea să fie ultimul regim monarhic din această ţară) şi a creat imperiul german, al Doilea Reich, cum a fost numit, pentru a-l diferenţia de imperiul medieval. În practică, era o dominaţie a Prusiei deghizată sub forme federale, dar, ca stat naţional german, îi satisfăcea pe mulţi liberali germani. Acesta a fost înfiinţat în mod spectaculos şi corespunzător în 1871, când regele Prusiei a acceptat coroana Germaniei unite (pe care predecesorul său refuzase s-o primească de la liberalii germani în 1848) de la ceilalţi principi în palatul lui Ludovic al XIV-lea de la Versailles.

Astfel, în 50 de ani avusese loc o revoluţie în relaţiile internaţionale care urma să aibă consecinţe uriaşe atât asupra istoriei lumii, cât şi asupra celei europene. Germania înlocuise Franţa ca putere terestră dominantă în Europa, aşa cum Franţa înlocuise Spania în secolul al XVII-lea. Acest fapt avea să umbrească relaţiile internaţionale ale Europei până când ele nu au

mai fost determinate de forţe din interiorul ei. În sens îngust şi strict, a datorat foarte puţin politicii revoluţionare. Revoluţionarii conştienţi din secolul al XIX-lea nu realizaseră nimic comparabil cu ceea ce făcuseră Cavour, Bismarck şi, oarecum fără să vrea, Napoleon al III-lea. Foarte ciudat, date fiind speranţele de revoluţie din această perioadă şi teama de aceasta. Revoluţia nu realizase mare lucru decât la marginile Europei şi începuse chiar să dea semne de oboseală. Până în 1848 fuseseră o mulţime de revoluţii, ca să nu mai vorbim de comploturi, conspiraţii şi *pronunciamientos*, care nu puteau fi numite astfel. După 1848 au mai fost foarte puţine. O altă revoluţie poloneză a avut loc în 1863, dar aceasta a fost singura răbufnire demnă de remarcat de pe teritoriile marilor puteri până în 1871.

Faptul că între timp efortul revoluţionar s-a mai diminuat este de înţeles.

Revoluţiile păreau să nu fi realizat mare lucru în afara Franţei şi aici aduseseră deziluzie şi dictatură. Unele dintre ţelurile lor erau atinse în alte moduri. Cavour şi adepţii acestuia creaseră o Italie unificată, în cele din urmă, spre disperarea lui Mazzini, deoarece nu era una cu care revoluţionarii să poată fi de acord, iar Bismarck realizase ceea ce mulţi liberali germani speraseră în 1848, transformând indiscutabil Germania într-o mare putere. Alte scopuri erau atinse prin progres economic; în ciuda tuturor ororilor sărăciei, în secolul al XIX-lea Europa devenea mai bogată şi oferea o cotă-parte mai mare din bogăţie unui număr crescut de oameni. Chiar şi unii factori pe termen foarte scurt au avut o contribuţie. Anul 1848 a fost urmat de descoperirea aurului din California, care a asigurat un flux de metal preţios ce a stimulat economia mondială în anii 1850 şi 1860; încrederea a crescut şi şomajul a scăzut în aceste decenii, ceea ce a contribuit la menţinerea păcii sociale.

Un motiv mai substanţial pentru care revoluţiile erau mai puţin frecvente a fost, poate, că au devenit mai greu de înfăptuit. Guvernelor le era din ce în ce mai uşor să le facă faţă, în mare parte din motive tehnice. Secolul al XIX-lea a creat forţe de poliţie moderne. O mai bună comunicare datorată căilor ferate şi telegrafului a acordat administraţiei centrale noi competenţe în soluţionarea unei revolte dintr-o regiune îndepărtată. Mai presus de toate, armatele aveau o superioritate tehnică tot mai mare faţă de rebeli. Încă din 1795 un guvern francez a demonstrat că, odată ce avea control asupra forţelor armate permanente şi era pregătit să le folosească, putea stăpâni Parisul. În lunga perioadă de pace dintre 1815 şi 1848 multe armate europene au devenit de fapt mai degrabă nişte instrumente de menţinere a siguranţei, îndreptate potenţial împotriva propriilor populaţii, decât mijloace de concurenţă pe plan internaţional, îndreptate împotriva unor duşmani străini. Doar dezertarea unor segmente importante ale forţelor armate a permis victoria revoluţiei din Paris în 1830 şi 1848; odată ce astfel de forţe au fost la îndemâna guvernului, lupte precum cea din zilele de iunie ale anului 1848 (pe care un observator le-a numit cel mai mare război al sclavilor din istorie) nu se puteau sfârşi decât cu înfrângerea rebelilor. Din acel an, într-adevăr, nicio revoluţie populară nu urma să mai aibă succes în vreo ţară europeană importantă, împotriva unui guvern al cărui control asupra forţelor sale armate nu era slăbit de o înfrângere în război sau de subversiune şi care era hotărât să se folosească de puterea sa.

Acest lucru a fost demonstrat clar, prin vărsare de sânge, în 1871, când Parisul cuprins de revoltă a fost din nou zdrobit de guvern în doar o săptămână şi ceva, numărul victimelor fiind la fel de mare ca în timpul Terorii din 1793-1794.

Un regim popular, care a atras de partea sa o mulţime de radicali şi reformişti, s-a instaurat în capitală sub numele „Comuna" din Paris, care evoca tradiţii ale independenţei municipale cu rădăcini în Evul Mediu şi, mai important, în 1793, când Comuna (sau consiliul orăşenesc) a Parisului fusese centrul febrei revoluţionare. Comuna din 1871 a reuşit să se instaureze la putere deoarece, în urma înfrângerii de către germani, guvernul nu a putut recupera de la locuitorii capitalei armele cu care aceasta rezistase unui asediu şi deoarece aceeaşi înfrângere îi întărâtase pe mulţi parizieni împotriva unui guvern care considerau că îi dezamăgise. În scurta sa existenţă (au fost câteva săptămâni de linişte, cât guvernul s-a pregătit să riposteze) Comuna nu a realizat mare lucru, dar a generat o retorică de stânga ce avea să fie considerată curând întruchiparea revoluţiei sociale. Din această cauză, eforturile de a o suprima au fost şi mai înverşunate.

Acestea s-au materializat după întoarcerea prizonierilor de război, când guvernul şi-a adunat forţele necesare pentru a recuceri Parisul, care a devenit scena unor lupte de stradă scurte, dar sângeroase. Încă o dată, forţele armate permanente i-au învins pe muncitorii şi vânzătorii de pe baricadele improvizate la repezeală.

Dacă ceva ar fi putut distruge mitul revoluţionar în ceea ce priveşte atât puterea sa de a provoca teroare, cât şi puterea sa de inspiraţie, acesta ar fi fost îngrozitorul eşec al Comunei din Paris. Totuşi, nu s-a întâmplat asta, ci contrariul.

Conservatorii găseau de mare ajutor exemplul Comunei pentru a evoca pericolele din umbră, gata oricând să ţâşnească de sub suprafaţa societăţii. Revoluţionarii aveau un nou episod de eroism şi martiriu pe care să-l adauge la o serie apostolică de revoluţionari ce acoperea deja perioada 1789-1848. Dar Comuna a reînviat mitologia revoluţionară din cauza unui nou factor a cărui importanţă frapase deja atât stânga, cât şi dreapta. Acesta era socialismul.

Acest cuvânt (ca şi ruda sa, „socialist") a ajuns să acopere multe lucruri diferite – şi asta încă de la bun început. Ambele cuvinte erau folosite în mod curent în Franţa în jurul anului 1830 pentru a descrie teorii şi oameni care se opuneau unei societăţi conduse pe principiile pieţei şi unei economii gestionate în spiritul *laissez-faire*, ai cărei principali beneficiari (credeau ei) erau cei bogaţi.

Egalitarismul economic şi social este fundamental pentru ideea socialistă. Cei mai mulţi socialişti au reuşit să cadă de acord asupra acestui aspect. Ei considerau, de regulă, că într-o societate bună nu pot exista clase care să se oprime reciproc prin avantajele oferite uneia de bogăţia pe care o deţine. De asemenea, toţi socialiştii puteau cădea de acord că nu exista nimic sacru legat de proprietate, ale cărei drepturi sprijineau nedreptatea; unii au căutat abolirea sa completă şi au fost numiţi comunişti. „Proprietatea înseamnă furt" a fost un slogan de mare efect.

Se poate ca astfel de idei să fi fost terifiante pentru burghezie, dar nu

erau foarte noi. Ideile egalitare i-au fascinat pe oameni de-a lungul întregii istorii şi suveranii creştini ai Europei reuşiseră fără dificultate să împace acorduri sociale care se bazau pe contraste puternice de bogăţie cu practicarea unei religii care, în unul dintre cele mai cunoscute imnuri ale sale, îl lăuda pe Dumnezeu pentru că îi copleşeşte pe săraci cu lucruri bune şi îi alungă pe bogaţi fără să le dea nimic.

Ceea ce s-a întâmplat la începutul secolului al XIX-lea a fost că astfel de idei au părut să devină deopotrivă mai potente, legate de ideea de revoluţie de tip nou, şi mai larg răspândite. Era nevoie de un nou tip de gândire şi din cauza altor factori.

Unul era că succesul reformei politice liberale a părut să demonstreze că egalitatea în faţa legii nu este suficientă dacă e lipsită de conţinut prin dependenţa de cei puternici din punct de vedere economic sau denaturată de sărăcie şi de ignoranţa inerentă acesteia. Altul era că încă din secolul al XVIII-lea unii gânditori văzuseră discrepanţele mari de bogăţie ca pe nişte absurdităţi într-o lume care putea şi trebuia (credeau ei) să fie reglementată astfel încât să producă binele cel mai mare pentru cei mai mulţi oameni. În timpul Revoluţiei Franceze unii gânditori şi agitatori avansaseră deja revendicări în care generaţiile viitoare aveau să vadă idei socialiste. Ideile egalitariste au devenit totuşi socialism în sensul modern al cuvântului abia atunci când au început să se ocupe de problemele noii epoci de schimbare economică şi socială, mai ales de cele ridicate de industrializare.

Aceasta necesita adesea o perspicacitate deosebită, căci aceste schimbări aveau un impact foarte lent în afara Marii Britanii şi a Belgiei, prima ţară continentală industrializată în aceeaşi măsură. Totuşi, poate deoarece contrastul cu societatea tradiţională era atât de pronunţat, chiar şi primele semne de concentrare în domeniul finanţelor capitaliste şi al producţiei au fost remarcate.

Unul dintre primii care şi-au dat seama de implicaţiile lor potenţial imense în privinţa organizării sociale a fost un conte francez, Claude Saint-Simon.

Contribuţia sa însemnată la gândirea socialistă a fost analiza impactului pe care l-ar avea progresul ştiinţific şi tehnologic asupra societăţii. Saint-Simon credea că acesta făcea ca o economie planificată să fie imperativă şi, în plus, implica (ba chiar reclama) înlocuirea claselor conducătoare tradiţionale, cu aspect aristocratic şi rural, cu nişte elite care să reprezinte noi forţe economice şi intelectuale. Astfel de idei i-au influenţat pe mulţi gânditori (majoritatea francezi) care în anii 1830

au susţinut un egalitarism sporit; ei păreau să demonstreze că o astfel de schimbare era de dorit atât din motive raţionale, cât şi etice. Doctrinele lor au avut destul impact şi ideile lor au fost suficient dezbătute pentru a îngrozi în 1848

clasele de proprietari francezi, care credeau că văd în zilele lui iunie o revoluţie

„socialistă”. Socialiştii se identificau în cea mai mare parte cu tradiţia Revoluţiei Franceze, închipuindu-şi că realizarea idealurilor lor era următoarea etapă a acesteia, astfel încât este de înţeles o asemenea interpretare greşită.

În 1848, în acest moment de cotitură, a apărut o broşură care este cel

mai important document din istoria socialismului. Este cunoscut dintotdeauna drept *Manifestul Partidului Comunist* (deşi nu acesta e titlul sub care a fost publicat).

Era în mare măsură elaborat de un tânăr german de origine iudaică (deşi botezat), Karl Marx, iar odată cu el ajungem în punctul în care preistoria socialismului poate fi separată de istoria acestuia. Marx proclama o rupere completă de ceea ce numea „socialismul utopic" al predecesorilor săi. Adepţii socialismului utopic atacau capitalismul industrial deoarece credeau că este nedrept; Marx considera că nu despre asta este vorba. În opinia lui Marx, nu se putea spera nimic de la argumentele menite să-i convingă pe oameni că schimbarea era de dorit din punct de vedere moral. Totul depindea de direcţia în care se îndrepta istoria, spre crearea inevitabilă a unei noi clase muncitoare de către societatea industrială –

salariaţii dezrădăcinaţi din noile oraşe industriale, pe care i-a numit proletariatul industrial. Această clasă era menită, în opinia lui Marx, să acţioneze într-un mod revoluţionar. Istoria determina proletariatul să genereze o capacitate şi o mentalitate revoluţionară. Ea avea să-l confrunte cu condiţii al căror unic rezultat logic era revoluţia, iar revoluţia urma să aibă, în aceste condiţii, un succes garantat. Ceea ce conta nu era faptul că, de fapt, capitalismul era imoral, ci că era deja depăşit şi, prin urmare, condamnat din punct de vedere istoric. Marx a afirmat că fiecare societate are un sistem special al drepturilor de proprietate şi al relaţiilor de clasă, iar acestea influenţează în consecinţă aranjamentele sale politice particulare. Politica era menită să exprime forţe economice. Ea avea să se schimbe pe măsură ce organizarea particulară a societăţii se modifica sub influenţa progreselor economice şi, prin urmare, mai devreme sau mai târziu (şi se pare că Marx credea că mai devreme), Revoluţia avea să înlăture societatea capitalistă şi formele sale, aşa cum societatea capitalistă o înlăturase pe cea feudală.

Marx mai avea multe alte idei, dar acesta era un mesaj percutant şi încurajator, care i-a asigurat supremaţia în cadrul mişcării socialiste internaţionale apărute în următorii 20 de ani. Asigurarea că istoria este de partea lor a fost revigorantă pentru revoluţionari. Ei au aflat cu recunoştinţă că, într-adevăr, cauza spre care erau împinşi oricum din motive ce variau de la un sentiment de nedreptate până la unul de invidie era predestinată să triumfe. Aceasta era, în esenţă, o credinţă, deşi adepţii lui Marx credeau că este o ştiinţă. În ciuda posibilităţilor sale intelectuale ca instrument analitic, marxismul a ajuns să fie mai presus de toate o mitologie, bazându-se pe o perspectivă asupra istoriei care susţinea că oamenii erau constrânşi de nevoie deoarece instituţiile lor erau determinate de metodele de producţie în curs de schimbare şi pe credinţa că membrii clasei muncitoare erau cei aleşi, iar pelerinajul lor printr-o lume rea avea să se sfârşească în cele din urmă cu întemeierea unei societăţi juste în care legea de fier a necesităţii nu avea să mai funcţioneze. Revoluţionarii sociali puteau avea, astfel, încredere în argumentele de necontestat din punct de vedere ştiinţific în favoarea progresului irezistibil spre mileniul socialist, în timp ce aderarea la un activism revoluţionar părea să devină inutilă. Marx însuşi pare să-şi fi urmat propria doctrină cu mai multă prudenţă, aplicând-o doar la

schimbările ample, radicale din istorie, cărora indivizii nu le pot rezista, şi nu desfăşurării lor detaliate. Poate nu este de mirare că, la fel ca mulţi maeştri, nu şi-a recunoscut toţi discipolii; ulterior a ajuns să susţină că el nu este marxist.

Această nouă religie a fost o sursă de inspiraţie pentru organizarea clasei muncitoare. Sindicate şi cooperative existau deja în unele ţări; prima organizaţie internaţională a oamenilor muncii a luat naştere în 1863. Deşi din ea făceau parte şi mulţi care nu subscriau la ideile lui Marx (anarhişti, printre alţii), influenţa lor a fost crucială în sânul acesteia (el a fost secretarul organizaţiei). Numele său îi îngrozea pe conservatori, dintre care unii acuzau Comuna din Paris pentru asta.

Indiferent de justificarea lor, instinctele lor s-au confirmat. În anii de după 1848

socialismul a preluat tradiţia revoluţionară de la liberali, iar credinţa în rolul istoric al unei clase muncitoare industriale, încă abia vizibilă în afara Angliei (şi cu atât mai puţin predominantă în cele mai multe ţări), a fost anexată tradiţiei care susţinea că, în general vorbind, revoluţia nu putea fi ceva greşit. Unele forme de gândire despre politică au evoluat în timpul Revoluţiei Franceze şi au fost transplantate în societăţi în care aveau să se dovedească a fi din ce în ce mai nepotrivite. Cât de uşoară a fost o astfel de tranziţie se poate vedea din modul în care Marx s-a grăbit să profite de drama şi exaltarea mitică ale Comunei din Paris în favoarea socialismului. Într-o scriere influentă, el a anexat-o propriilor teorii, deşi a fost, de fapt, produsul multor forţe complicate şi diverse, şi nu a spus prea multe despre egalitarism şi cu atât mai puţin despre socialismul „ştiinţific”. Mai mult, acesta a apărut într-un oraş care, deşi uriaş, nu era unul dintre marile centre manufacturiere unde a prezis Marx că va ajunge la maturitate revoluţia proletară.

Acestea s-au încăpăţânat să rămână extrem de liniştite. Comuna a fost, de fapt, ultimul şi cel mai important exemplu de radicalism parizian revoluţionar şi tradiţional. A fost un mare eşec (şi socialismul a avut de suferit din cauza măsurilor represive pe care le-a provocat), dar Marx a plasat-o în centrul mitologiei socialiste.

Cu excepţia teritoriilor sale poloneze, Rusia părea imună la tulburările care afectau celelalte mari puteri continentale. Revoluţia Franceză a fost încă una dintre acele experienţe care, ca şi feudalismul, Renaşterea sau Reforma, au influenţat decisiv Europa Occidentală, dar au ocolit Rusia. Deşi Alexandru I, ţarul sub domnia căruia Rusia a suferit invazia din 1812, cochetase cu ideile liberale şi s-a gândit chiar la o constituţie, nu s-a realizat mai nimic. O liberalizare formală a instituţiilor ruseşti a început abia în anii 1860 şi nici atunci sursa acesteia nu a fost contagiunea revoluţionară. Este adevărat că liberalismul şi ideologiile revoluţionare nu au ocolit Rusia înainte de aceasta. În timpul domniei lui Alexandru se deschisese cumva cutia Pandorei, din care s-au răspândit ideile ce au dus la formarea unui mic grup de critici ai regimului, care îşi găseau modelele în Europa Occidentală. Unii ofiţeri ruşi care au ajuns acolo împreună cu armatele care l-au urmărit pe Napoleon până la Paris erau înclinaţi să facă anumite comparaţii nu tocmai favorabile între ceea ce au văzut şi au auzit şi ţara lor natală; acesta a fost începutul opoziţiei politice ruse.

Într-o autocraţie opoziţia era sinonimă cu conspiraţia. Unii dintre

membrii acesteia au luat parte la organizarea unor societăţi secrete, care au încercat o lovitură de stat în perioada de nesiguranţă de după moartea lui Alexandru, în

1825; aceasta a fost numită mişcarea „decembriştilor”. A eşuat curând, nu fără a-l speria însă pe Nicolae I, ţarul care a influenţat în mod decisiv şi negativ destinul istoric al Rusiei într-un moment crucial îndreptându-se fără milă împotriva liberalismului politic şi încercând să-l distrugă. Parţial din cauza imobilităţii pe care a impus-o, domnia lui Nicolae a influenţat destinul Rusiei mai mult decât oricare alta după Petru cel Mare. Adept recunoscut al autocraţiei, el a confirmat tradiţia rusească a birocraţiei autoritare, gestionarea vieţii culturale şi supremaţia poliţiei secrete exact în momentul în care celelalte mari puteri conservatoare începeau, deşi fără voia lor, să se îndrepte în direcţia opusă. Existau, bineînţeles, multe aspecte în moştenirile istorice care diferenţiau autocraţia rusă de monarhia europeană occidentală. Dar au existat şi provocări mari, iar domnia lui Nicolae a fost un răspuns la acestea, nu doar o simplă implementare a vechilor metode ale despotismului de către un om hotărât să se folosească de ele.

Diversitatea etnică, lingvistică şi geografică a imperiului începuse să pună probleme care depăşeau cu mult capacitatea tradiţiei moscovite de a le face faţă.

Populaţia imperiului a crescut de mai bine de două ori în 40 de ani după 1770.

Această societate diversă a rămas însă înapoiată într-o măsură covârşitoare; puţinele sale oraşe erau izolate de marile regiuni rurale în care se aflau şi păreau adesea lipsite de substanţă şi de permanenţă, semănând mai degrabă cu nişte mari tabere temporare decât cu nişte centre de civilizaţie consacrate. Cea mai mare expansiune avusese loc spre sud şi spre sud-est; aici, noile elite au trebuit încorporate în structura imperială şi accentuarea legăturilor dintre ortodocşi a fost una dintre cele mai simple modalităţi de a face acest lucru. Deoarece conflictul cu

Napoleon compromisese prestigiul de altădată al Franţei şi ideile sceptice ale Iluminismului asociate cu această ţară, s-a pus iar accent pe

religie în dezvoltarea unei noi baze ideologice pentru Imperiul Rus sub domnia lui Nicolae.

„Naţionalitatea oficială”, cum era numită, era slavofilă şi religioasă ca doctrină, birocratică în formă şi a încercat să ofere Rusiei o unitate ideologică pe care o pierduse după expansiunea din centrul său istoric, Marele Cnezat al Moscovei.

Începând din acest moment, importanţa ideologiei oficiale a fost una dintre marile diferenţe dintre Rusia şi Europa Occidentală. Până în ultimul deceniu al secolului XX guvernele ruse nu aveau să abandoneze nicio clipă credinţa lor în ideologie ca forţă unificatoare. Totuşi, acest lucru nu a însemnat că viaţa de zi cu zi la mijlocul secolului al XIX-lea, fie pentru clasele civilizate, fie pentru masa populaţiei înapoiate, era foarte diferită de cea din alte părţi ale Europei Centrale şi de Est. Intelectualii ruşi dezbăteau însă dacă Rusia era sau nu o ţară europeană, iar asta nu trebuie să ne mire; rădăcinile Rusiei erau diferite de cele ale ţărilor situate mai spre vest. Mai mult, o mutare decisivă a fost făcută în timpul lui Nicolae, de la începutul domniei căruia posibilităţile de schimbare care cel puţin erau percepute în alte state dinastice în prima jumătate a secolului al XIX-lea pur şi simplu nu au mai fost lăsate să se contureze în Rusia. Era prin excelenţă tărâmul cenzurii şi al poliţiei. Pe termen lung, acest lucru avea să excludă anumite posibilităţi de modernizare (cu toate că şi alte obstacole cu origini în societatea rusă par la fel de importante), dar pe termen scurt a avut un succes răsunător.

Rusia a traversat tot secolul al XIX-lea fără nicio revoluţie; răscoalele din Polonia Congresului din 1830-1831 şi 1863-1864 au fost înăbuşite în sânge, cu atât mai uşor cu cât polonezii şi ruşii aveau o tradiţie de antipatie reciprocă.

Reversul medaliei îl constituiau violenţa şi dezordinea aproape continue ale unei societăţi rurale sălbatice şi primitive, precum şi o tradiţie din ce în ce mai puternică şi mai violentă a conspiraţiei, care, poate, au dezavantajat şi mai mult Rusia din punctul de vedere al unei politici normale şi al premiselor comune pe care le presupunea aceasta. Criticii ostili au descris domnia lui Nicolae ba ca pe o epocă de gheaţă, ba ca pe o zonă ciumată şi ca pe o închisoare, dar nu era ultima dată în istoria Rusiei când menţinerea unui despotism dur şi neclintit pe plan intern nu a fost incompatibilă cu un rol internaţional puternic. Acesta s-a bazat pe uriaşa superioritate militară a Rusiei. Atât timp cât armatele au luptat cu arme care se încărcau pe ţeavă şi niciun tip de armă important nu le distingea unele de altele, numărul său imens de soldaţi a fost decisiv. Pe forţa militară rusă s-a bazat sistemul de securitate internaţională antirevoluţionar, aşa cum a demonstrat anul 1849. Dar politica externă a Rusiei a înregistrat şi alte succese. Se exercitau constant presiuni asupra hanatelor central-asiatice şi asupra Chinei. Malul stâng al Amurului a devenit rusesc, iar în 1860 a fost înfiinţat Vladivostokul. Au fost obţinute mari concesiuni din partea Persiei şi în secolul al XIX-lea Rusia a anexat

Georgia şi o parte a Armeniei. O vreme s-a manifestat chiar un efort susţinut de a continua expansiunea Rusiei în America de Nord – au existat forturi în Alaska şi aşezări în nordul Californiei până în anii 1840.

Efortul major al politicii externe a Rusiei a fost îndreptat totuşi spre sud-vest, către Europa otomană. Războaiele din 1806-1812 şi 1828 au lărgit

frontiera rusă până dincolo de Basarabia, pe Prut şi la gurile Dunării. Era deja limpede că împărţirea posesiunilor Imperiului Otoman în Europa avea să fie la fel de importantă pentru diplomaţia secolului al XIX-lea cum fusese şi împărţirea Poloniei în secolul al XVIII-lea, dar exista o diferenţă importantă: de data aceasta erau în joc interesele mai multor puteri şi sentimentul naţional în rândul popoarelor supuse Imperiului Otoman avea să complice şi mai mult un rezultat de compromis. S-a întâmplat că Imperiul Otoman a supravieţuit mult mai mult decât ar fi fost de aşteptat, iar o Chestiune Orientală încă îi preocupă pe oamenii de stat.

Unii dintre aceşti factori de complicaţie au condus la Războiul Crimeii, care a început cu ocuparea de către ruşi a unor provincii otomane de pe cursul inferior al Dunării. În afacerile interne ale Rusiei războiul a fost mai important decât în ale oricărei alte ţări. El a dovedit că colosul militar al restauraţiei din 1815 nu se mai bucura acum de o superioritate incontestabilă. Rusia a fost învinsă pe teren propriu şi obligată să accepte o pace care a presupus renunţarea în viitorul previzibil la obiectivele sale tradiţionale din regiunea Mării Negre. Din fericire, în toiul războiului Nicolae I a murit. Aceasta a simplificat lucrurile pentru succesorul său; înfrângerea însemna că trebuia să se producă o schimbare. O

anumită modernizare a instituţiilor ruseşti era inevitabilă pentru ca Rusia să genereze iarăşi o putere pe măsura vastului său potenţial, care devenise o utopie în cadrul ei tradiţional. Când a izbucnit Războiul Crimeii, nu exista nicio cale ferată la sud de Moscova. Contribuţia cândva importantă a Rusiei la producţia industrială europeană nu mai creştea din 1800 şi era acum cu mult depăşită de contribuţiile altora. Agricultura ei a rămas una dintre cele mai puţin productive din lume şi totuşi populaţia a crescut constant, exercitând şi mai multe presiuni asupra resurselor. În aceste condiţii, Rusia s-a schimbat, în cele din urmă, radical.

Deşi mai puţin dramatică decât numeroase revolte din restul Europei, a fost, de fapt, în mai mare măsură o revoluţie decât ceea ce a fost numit astfel în alte părţi, căci în sfârşit a fost smulsă din rădăcini instituţia pe care se întemeia viaţa în Rusia, iobăgia.

Răspândirea acesteia era caracteristica principală a istoriei sociale a Rusiei încă din secolul al XVII-lea. Chiar şi Nicolae fusese de acord că iobăgia era răul central al societăţii ruse. Domnia sa a fost marcată de răscoale din ce în ce mai frecvente ale şerbilor, atacuri împotriva moşierilor, arderea recoltelor şi schilodirea vitelor. Refuzul de a plăti dările era cea mai puţin alarmantă formă de rezistenţă populară. Totuşi, era incredibil de greu de coborât de pe elefant.

Majoritatea covârşitoare a ruşilor erau şerbi. Ei nu puteau fi transformaţi peste noapte printr-un simplu decret legislativ în muncitori plătiţi cu salariu sau mici proprietari de pământ şi nici statul nu putea accepta povara administrativă care i-ar fi fost aruncată brusc pe umeri dacă serviciile executate de sistemul feudelor aveau să fie retrase fără a fi înlocuite cu nimic. Nicolae nu îndrăznise să facă acest pas. Alexandru al II-lea l-a făcut. După ce a studiat mulţi ani dovezile, precum şi posibilele avantaje şi dezavantaje ale diferitelor forme de abolire, ţarul a emis în 1861 edictul care a marcat o epocă în istoria rusă şi care i-a adus titlul de „Ţarul eliberator”. Singura carte pe care ocârmuirea rusă o putea juca era autoritatea de necontestat a autocratului, iar acum aceasta a fost utilizată

eficient.

Edictul acorda şerbilor libertate personală şi punea capăt muncii forţate. Le oferea, de asemenea, parcele de pământ. Dar acestea trebuiau plătite prin comisioane de răscumpărare al căror scop era să facă acceptabilă schimbarea pentru moşieri. Pentru a asigura plăţile şi a contrabalansa pericolele introducerii bruşte a unei pieţe a muncii libere, ţăranii au rămas într-o măsură considerabilă supuşi autorităţii comunităţilor lor săteşti, care au primit sarcina de a distribui familiilor parcele de pământ.

Nu după mult timp au ieşit la iveală neajunsurile acestui aranjament. Totuşi, sunt multe de spus despre el şi, privind retrospectiv, pare să fi fost o realizare de proporţii. În câţiva ani Statele Unite aveau să-i elibereze pe sclavii negri.

Numărul acestora era mult mai mic decât cel al şerbilor ruşi şi trăiau într-o ţară cu oportunităţi economice mult mai mari; totuşi, efectul aruncării lor pe piaţa muncii, expuşi teoriei pure a liberalismului economic de tip *laissez-faire*, avea să fie exacerbarea unei probleme cu ale cărei consecinţe finale Statele Unite aveau să se confrunte peste un secol. În Rusia, cea mai amplă măsură de inginerie socială din analele istoriei până în acest moment a fost pusă în practică fără o dezrădăcinare comparabilă şi a deschis calea modernizării pentru una dintre cele mai mari puteri potenţiale de pe pământ. A fost pasul indispensabil către determinarea ţăranului să privească dincolo de ogor, în căutarea unor posibilităţi de angajare în industrie.

Pe termen mai scurt, eliberarea a inaugurat o epocă a reformei; au urmat alte măsuri care până în 1870 au oferit Rusiei un sistem reprezentativ de administrare locală şi un sistem judiciar reformat. În 1871, când ruşii au profitat de Războiul Franco-Prusac pentru a reclama o parte din restricţiile impuse libertăţii lor în Marea Neagră în 1856, în gestul lor a existat un avertisment aproape simbolic pentru Europa. După ce a rezolvat cea mai mare problemă a sa şi a început să-şi modernizeze instituţiile, Rusia anunţa din nou că avea să fie totuşi stăpână în propria casă. Reluarea politicilor de expansiune urmărite cel mai coerent şi mai insistent în istoria modernă nu mai era decât o chestiune de timp.

4
Schimbarea politică: lumea anglo-saxonă

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea Regatul Unit crease o subunitate identificabilă în interiorul civilizaţiei europene, cu un destin istoric diferit de cel al continentului european. Elementele constitutive ale acestei lumi anglo-saxone includeau comunităţi britanice din ce în ce mai mari în Canada, Australia, Noua Zeelandă şi Africa de Sud (prima şi cea din urmă cuprinzând şi alte elemente naţionale importante) şi în centrul lor se aflau două naţiuni atlantice importante, cea mai mare putere mondială în secolul al XIX-lea şi cea a veacului următor.

Atât de mulţi oameni au considerat profitabil să sublinieze cât de diferite erau acestea, încât e uşor de trecut cu vederea cât de multe au avut în comun tânărul Regat Unit şi Statele Unite ale Americii în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. Deşi una era monarhie şi cealaltă

republică, ambele ţări au scăpat mai întâi de curentul absolutist, apoi de cel revoluţionar ale Europei continentale. Politica anglo-saxonă s-a schimbat, bineînţeles, la fel de radical ca şi cea a altor ţări în secolul al XIX-lea. Dar ea nu a fost transformată de aceleaşi forţe politice ca în statele de pe continent şi nici în acelaşi mod.

Asemănarea dintre ele a apărut, în parte, din cauză că, în ciuda tuturor deosebirilor, cele două ţări avau mai multe în comun decât recunoşteau de obicei.

Un aspect al relaţiilor lor ciudate era că americanii încă puteau numi Anglia, fără niciun sentiment paradoxal, patria mamă. Moştenirea culturii şi limbii engleze a fost mult timp de o importanţă crucială în Statele Unite; imigraţia din alte ţări europene a devenit copleşitoare abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Deşi la mijlocul secolului prin venele multor americani – poate ale majorităţii –

curgea deja sângele altor naţiuni europene, o lungă perioadă cei de origine britanică au dat tonul societăţii. Abia în 1837 Statele Unite au avut un preşedinte care nu avea un nume de familie englezesc, scoţian sau irlandez (următorul avea să fie ales abia în 1901, iar până astăzi nu au existat decât cinci astfel de preşedinţi).

Problemele postcoloniale au favorizat, ca şi mult mai târziu, relaţii emoţionale, uneori violente şi întotdeauna complexe între Statele Unite şi Regatul Unit. Dar asta nu era tot. Între ele existau, de exemplu, nenumărate legături economice. Departe de a se diminua după câştigarea independenţei (aşa cum se temuseră unii), comerţul dintre cele două ţări se intensificase. Capitaliştii englezi au considerat Statele Unite atrăgătoare pentru investiţii chiar şi după experienţe repetate şi nefericite cu obligaţiunile unor state ajunse în incapacitate de plată.

Britanicii au investit masiv în căile ferate, tranzacţiile bancare şi asigurările americane. În tot acest timp, elitele aflate la conducerea celor două ţări erau deopotrivă fascinate şi dezgustate unele de altele. Unii englezi făceau comentarii acide despre vulgaritatea şi grosolănia vieţii americanilor, dar alţii erau însufleţiţi instinctiv de energia, optimismul şi oportunităţile acesteia; americanilor le era greu să se împace cu monarhia şi cu titlurile ereditare, dar acest lucru nu îi împiedica să încerce cu tot atâta ardoare să înţeleagă fascinantele mistere ale culturii şi societăţii engleze.

Mai izbitor decât uriaşele deosebiri dintre ele era ceea ce Regatul Unit şi Statele Unite aveau în comun din punctul de vedere al Europei continentale. Mai presus de toate, amândouă reuşeau să combine politica democratică şi liberală cu progresele spectaculoase în ceea ce priveşte bogăţia şi puterea. Făceau acest lucru în circumstanţe foarte diferite, dar aveau cel puţin una în comun, izolarea: Marea Britanie era despărţită de Europa prin Canalul Mânecii, Statele Unite prin Oceanul Atlantic. Depărtarea fizică le-a ascuns mult timp europenilor forţa potenţială a tinerei republici şi uriaşele oportunităţi pe care le avea în Vest, a cărui exploatare avea să fie cea mai mare realizare a naţionalismului american. La momentul semnării păcii din 1783 britanicii apăraseră interesele de frontieră ale americanilor, astfel încât a urmat în mod inevitabil o perioadă de expansiune pentru Statele Unite; nu era clar cât de departe putea

ajunge şi ce alte puteri era posibil să implice. În parte, a fost vorba despre necunoaşterea geografiei. Nimeni nu ştia sigur ce se afla în jumătatea vestică a continentului. Timp de decenii, spaţiile uriaşe de dincolo de lanţurile muntoase din est aveau să fie suficiente pentru expansiune. În 1800 Statele Unite erau încă, la nivel psihologic şi fizic, delimitate de coasta atlantică şi de valea râului Ohio.

Chiar dacă la început frontierele lor politice erau prost definite, ele impuneau existenţa unor relaţii cu Franţa, Spania şi Regatul Unit. Totuşi, dacă disputele legate de frontiere puteau fi soluţionate, atunci se putea obţine o izolare practică, deoarece singurele interese care mai puteau implica Statele Unite în afacerile altor ţări erau, pe de o parte, comerţul şi protecţia cetăţenilor lor peste hotare şi, pe de altă parte, intervenţia externă în treburile Statelor Unite. Revoluţia Franceză a părut pentru o scurtă perioadă să favorizeze cel din urmă aspect şi a provocat o dispută, dar în general frontierele şi comerţul au preocupat diplomaţia americană a tinerei republici. Ambele aspecte au dat naştere unor forţe puternice care adesea aveau capacitatea sau potenţialul de a-i diviza pe oameni în politica internă.

Aspiraţia americană la neamestecul în treburile altor ţări era deja evidentă în 1793, când tulburăriile provocate de Războaiele Revoluţiei Franceze au dus la o proclamaţie de neutralitate care îi făcea pe cetăţenii americani pasibili de urmărire în instanţă dacă interveneau în vreun fel în războiul dintre englezi şi francezi.

Tendinţa politicii americane deja exprimată astfel şi-a primit formularea clasică în 1796. În timpul discursului adresat „prietenilor şi concetăţenilor” săi la încheierea celui de-al doilea mandat, Washington a ales să comenteze obiectivele şi metodele pe care ar trebui să le îmbrăţişeze o politică externă republicană de succes într-un limbaj care avea să influenţeze profund atât oamenii de stat americani de mai târziu, cât şi psihologia naţională. Privind retrospectiv, aspectul prin care ideile lui Washington frapează cel mai mult este tonul lor predominant negativ şi pasiv. „Marea regulă de comportament pentru noi”, începea el, „cu privire la ţările străine este ca, extinzându-ne relaţiile comerciale, să avem cu acestea cât mai puţin posibil o legătură politică”. „Europa are o serie de interese primare”, continua el, „care nu au nicio legătură cu noi ori au o legătură foarte vagă… Situarea noastră detaşată şi distantă ne invită şi ne permite să urmărim un curs diferit… Adevărata noastră politică este să evităm alianţele permanente cu oricare parte a lumii”. Mai mult, Washington şi-a avertizat compatrioţii cu privire la premisele unei ostilităţi sau prietenii permanente ori speciale faţă de orice altă naţiune. Nu era în toate acestea nimic care să prevestească destinul viitor al Americii ca putere mondială (Washington nu se gândea decât la relaţiile cu Europa; viitorul rol al Americii în Pacific şi în Asia era de neconceput în 1796).

În general, o abordare pragmatică, caz cu caz, a relaţiilor internaţionale ale tinerei republici a fost, într-adevăr, politica urmată de succesorii la preşedinţie ai lui Washington. Nu a avut loc decât un singur război cu o mare putere, cel dintre Statele Unite şi Marea Britanie din 1812. Pe lângă faptul că a contribuit la întărirea sentimentelor naţionaliste în tânăra republică, războiul a dus atât la apariţia Unchiului Sam ca întruchipare caricaturală a naţiunii, cât şi la compunerea „Drapelului cu dungi şi stele”,

care a devenit imnul naţional. Mai important, a marcat o etapă importantă în evoluţia relaţiilor celor două ţări.

Oficial, intervenţia britanicilor în comerţ în timpul blocadei continentale instituite de Napoleon provocase declaraţia de război a americanilor, dar mai importante erau speranţele unor americani că urma cucerirea Canadei. Nu s-a întâmplat acest lucru, iar eşecul expansiunii militare a avut un rol însemnat în viitoarea soluţionare paşnică a problemelor legate de graniţă în negocierea cu britanicii.

Deşi războiul stârnise iarăşi anglofobie în Statele Unite, bătălia (care a provocat înfrângeri umilitoare de ambele părţi) a mai calmat spiritele. În disputele viitoare legate de graniţe s-a lăsat de înţeles că nici guvernul american, nici cel britanic nu erau dispuse să ia în calcul un război decât în cazul unei provocări extreme. În acest cadru, graniţa nordică a Statelor Unite a fost curând stabilită de comun acord în vest tocmai la „Munţii Pietroşi” (cum erau numiţi pe atunci Munţii Stâncoşi); în 1845 a fost mutată mai spre vest, până la mare, şi între timp fusese stabilită şi disputata graniţă a statului Maine.

Cea mai mare schimbare a hărţii teritoriului american a fost provocată de achiziţia Louisianei. În linii mari, „Louisiana” era teritoriul dintre Mississippi şi Munţii Stâncoşi. În 1803 era, deşi oarecum teoretic, posesiune a Franţei, după ce îi fusese cedată de spanioli în 1800. Această schimbare stârnise interesul americanilor; dacă Franţa napoleoniană se gândea la o reînviere a imperiului francez din America, oraşul New Orleans, care controla gurile fluviului pe care trecea deja mare parte din comerţul american, era de o importanţă vitală. Statele Unite au deschis negocierile care au dus în cele din urmă la achiziţionarea unei suprafeţe mai mari decât întregul teritoriu al republicii de la acea dată cu scopul iniţial de a cumpăra dreptul de navigaţie pe Mississippi. Pe harta actuală acesta include teritoriile statelor Louisiana, Arkansas, Iowa, Nebraska, Dakota de Nord şi de Sud, Minnesota la vest de Mississippi, cea mai mare parte a Kansasului, Oklahoma, Montana, Wyoming şi o mare porţiune din Colorado. Preţul total a fost de 11.250.000 de dolari americani.

Aceasta a fost cea mai mare vânzare a unui teritoriu din toate timpurile şi consecinţele sale au fost pe măsură. A transformat istoria internă a Americii.

Deschiderea accesului la vest de Mississippi avea să ducă la o modificare a echilibrului demografic şi politic de o importanţă revoluţionară pentru politica tinerei republici. Această schimbare se observa deja în al doilea deceniu al secolului, când populaţia care locuia la vest de Munţii Allegheny a crescut de mai bine de două ori. Când achiziţia a fost completată de cumpărarea Floridei de la Spania, Statele Unite aveau, în 1819, suveranitate juridică asupra unui teritoriu mărginit de Atlantic şi coastele Golfului Mexic din Maine până la fluviul Sabine, Red River şi râul Arkansas, cumpăna de ape dintre bazinul Atlanticului şi cel al Pacificului şi paralela 49, convenită cu britanicii.

Ca importanţă, Statele Unite erau deja în fruntea statelor din Americi. Deşi aici mai existau unele posesiuni coloniale europene, această realitate cu greu ar fi putut fi contestată, cum au descoperit britanicii în urma războiului. Totuşi, îngrijorarea stârnită de o posibilă intervenţie a europenilor în America Latină, împreună cu activitatea ruşilor în nord-

vestul Pacificului, a dus la o afirmare clară de către americani a determinării republicii de a dicta regulile în emisfera vestică.

Era vorba despre „doctrina Monroe”, enunţată în 1823, care afirma că pe viitor nu putea fi acceptată nicio colonizare europeană în această emisferă şi urmărea interzicerea amestecului ţărilor europene în teritoriile Statelor Unite. Deoarece acest lucru se potrivea cu interesele britanicilor, doctrina Monroe a fost menţinută cu uşurinţă. Avea acordul tacit al Marinei Militare Regale şi nicio putere europeană nu putea pune la cale o operaţiune în teritoriile americane dacă puterea navală britanică era folosită împotriva ei.

Doctrina Monroe rămâne şi astăzi piatra de temelie a diplomaţiei emisferei americane. Una dintre consecinţele sale a fost că restul naţiunilor americane nu puteau apela la sprijin european pentru a-şi apăra independenţa de Statele Unite.

Cea care a avut cel mai mult de suferit înainte de 1860 a fost Mexicul. Coloniştii americani din interiorul graniţelor sale s-au răsculat şi au înfiinţat o republică texană independentă, care a fost ulterior anexată Statelor Unite. În războiul care a urmat, Mexicul a avut foarte mult de suferit. În consecinţă, pacea din 1848 a lipsit această ţară de ceea ce avea să devină Utah, Nevada, California şi cea mai mare parte a Arizonei, o achiziţie teritorială care a fost apoi completată de cumpărarea unei mici porţiuni din teritoriul mexican pentru a definitiva teritoriul continental al Statelor Unite moderne în 1853.

În cei 70 de ani de după Tratatul de Pace de la Paris, republica s-a extins astfel, prin cucerire, achiziţii şi colonizare, ocupând jumătate de continent. Cei mai puţin de patru milioane de oameni din 1790 ajunseseră aproape 24 de milioane în 1850. Majoritatea trăiau încă la est de Mississippi, este adevărat, iar singurele oraşe cu peste 100.000 de locuitori erau cele trei mari porturi atlantice Boston, New York şi Philadelphia; totuşi, centrul de greutate al naţiunii se deplasa spre vest. Mult timp elitele politice, comerciale şi culturale de pe coasta de est aveau să domine în continuare societatea americană. Dar, din momentul în care valea râului Ohio a fost colonizată, exista un interes faţă de Vest; discursul de adio al lui Washington îi recunoscuse deja importanţa. Vestul a avut o contribuţie din ce în ce mai decisivă în politică în următorii 70 de ani, până când s-a produs cea mai mare criză din istoria Statelor Unite, care le-a pecetluit soarta de putere mondială.

Expansiunea, atât teritorială, cât şi economică, a influenţat istoria Americii la fel de profund ca şi înclinaţia democratică a instituţiilor sale politice. Influenţa sa asupra acestor instituţii a fost, de asemenea, foarte mare şi uneori flagrantă; uneori acestea au fost transformate. Sclavia este exemplul răsunător. Când Washington şi-a început mandatul de preşedinte, existau aproape 700.000 de sclavi de culoare pe teritoriile Uniunii. Era un număr mare, dar cei care au elaborat constituţia nu prea le-au acordat atenţie, decât în măsura în care erau în joc probleme ce afectau echilibrul politic dintre state. În cele din urmă s-a decis ca un sclav să fie socotit ca trei cincimi dintr-un om liber în hotărârea numărului de reprezentanţi din fiecare stat.

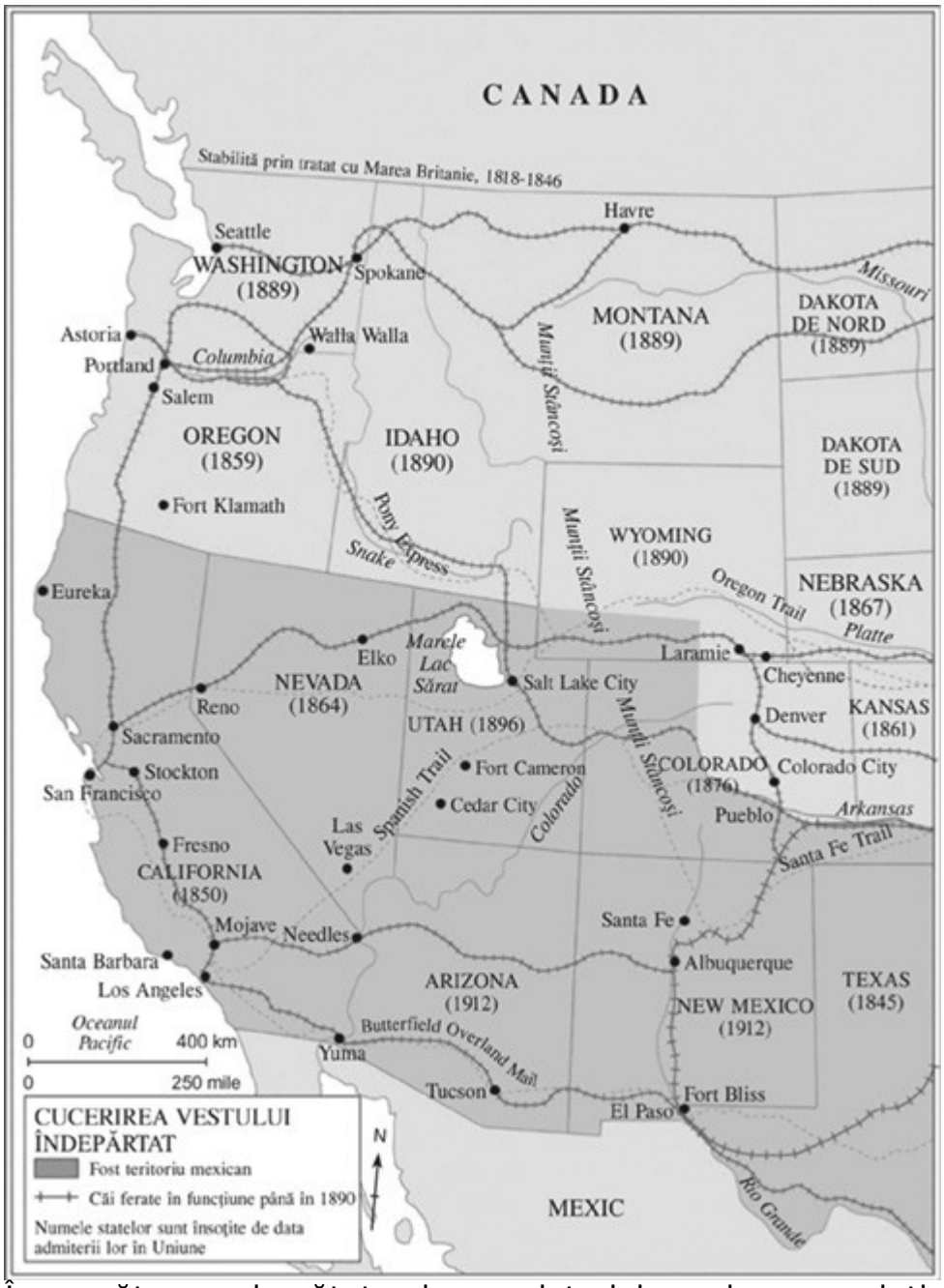

În următoarea jumătate de secol trei lucruri au revoluţionat această stare de fapt. Primul a fost o creştere enormă a sclaviei. Ea a fost determinată de o creştere rapidă a consumului de bumbac la nivel mondial (mai presus de toate în filaturile din Anglia). Acest lucru a dus la o dublare a recoltei americane în anii 1820 şi apoi la încă o dublare în anii 1830; în 1860, bumbacul asigura două treimi din valoarea exporturilor totale ale Statelor Unite. Această creştere uriaşă a fost obţinută prin cultivarea unor noi suprafeţe de pământ, iar noi plantaţii însemnau o forţă de muncă mai mare. În 1820 existau deja un milion şi jumătate de sclavi, iar în 1860 aproximativ patru milioane. În statele din Sud sclavia devenise temelia sistemului economic. Din această cauză, societatea din Sud s-a diferenţiat şi mai mult; fusese întotdeauna conştientă de faptul că era diferită de statele din Nord, mai mercantile şi mai urbane, dar acum „instituţia sa aparte”, cum era numită sclavia, a ajuns să fie privită de

sudişti ca nucleul unei civilizaţii. În 1860 mulţi se considerau o naţiune, cu un mod de viaţă pe care îl idealizau şi pe care îl credeau ameninţat de amestecul tiranic din exterior. Expresia şi simbolul acestui amestec erau reprezentate, în opinia lor, de ostilitatea din ce în ce mai mare a Congresului faţă de sclavie.

Faptul că sclavia a ajuns o chestiune politică a fost al doilea element care i-a schimbat rolul în viaţa americană. Era parte a unei evoluţii generale a politicii americane evidentă şi în alte privinţe. La început, politica republicii reflectase ceea ce aveau să fie numite ulterior interese „secţionale" şi chiar şi discursul de adio al lui Washington atrăsese atenţia asupra lor. În linii mari, ele au dus la apariţia unor partide politice care reflectau, pe de o parte, interese mercantile şi de afaceri, ce aveau tendinţa de a susţine un guvern federal puternic şi legi protecţioniste, iar pe de altă parte, interese agrare şi ale consumatorilor, care tindeau să afirme drepturile statelor individuale şi să susţină politici de credit facil.

În această etapă sclavia nu era o problemă politică, deşi unii politicieni vorbeau uneori despre ea ca despre un rău care trebuia eliminat (deşi nimeni nu prea ştia cum) odată cu trecerea timpului. O astfel de acalmie trebuia să se schimbe treptat, în parte din cauza tendinţelor inerente ale instituţiilor americane, în parte din cauza schimbării sociale. Interpretarea jurisprudenţială a conferit constituţiei un accent puternic naţional şi federal. În timp ce legislaţia Congresului primea astfel o nouă forţă potenţială, legislatorii deveneau mai reprezentativi pentru democraţia americană; în mod tradiţional se consideră că preşedinţia lui Andrew Jackson a avut aici o importanţă deosebită.

Democratizarea din ce în ce mai mare a politicii reflecta şi alte schimbări; Statele Unite nu urmau să fie tulburate de un proletariat urban al celor alungaţi de pe pământuri, deoarece spre vest a existat mult timp posibilitatea de a împlini visul de independenţă; idealul social al micului proprietar de pământ independent putea rămâne în centrul tradiţiei americane. Deschiderea hinterlandului vestic prin achiziţia Louisianei a fost la fel de importantă pentru revoluţionalizarea distribuirii bogăţiei şi a populaţiei, care a modelat politica americană, ca şi creşterea comercială şi industrială a Nordului.

Mai presus de toate, deschiderea Vestului a transformat subiectul sclaviei.

Exista mult loc de dispută cu privire la condiţiile în care noile teritorii trebuiau admise în Uniune. Deoarece a trebuit stabilită forma de organizare mai întâi a Louisianei şi apoi a teritoriilor care aparţinuseră Mexicului, problema incendiară nu putea fi ocolită: avea să fie permisă sclavia în noile teritorii? În Nord luase naştere o înverşunată mişcare împotriva sclaviei, care a dus problema sclaviei în prim-planul politicii americane, unde a menţinut-o până când a eclipsat orice altă chestiune. Campania acesteia pentru eradicarea comerţului cu sclavi şi apoi pentru emanciparea sclavilor îşi avea originea în aceleaşi forţe care generaseră revendicări similare şi în alte ţări spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Dar mişcarea americană era şi diferită într-un mod important. În primul rând, America se confrunta cu o creştere a sclaviei într-o perioadă în care ea dispărea pretutindeni în lumea europenizată, astfel încât tendinţa universală a părut cel puţin stopată, dacă nu chiar inversată în Statele

Unite. În al doilea rând, a implicat o combinaţie de aspecte constituţionale din cauza dezbaterilor legate de măsura în care se putea interveni în chestiunea proprietăţii private în anumite state unde legile locale o susţineau sau chiar în teritorii care nu erau încă state. Mai mult, politicienii care se opuneau sclaviei au adus în discuţie o problemă aflată la baza constituţiei şi chiar a vieţii politice a oricărei ţări europene: cine avea ultimul cuvânt? Poporul era suveran, asta era clar; dar „poporul” însemna majoritatea reprezentanţilor săi din Congres sau populaţiile statelor individuale care acţionau prin legislaturile lor statale şi care afirmau caracterul irevocabil al drepturilor lor chiar şi în faţa Congresului? Astfel, sclavia a ajuns să fie amestecată, la mijlocul secolului, cu aproape orice altă problemă ridicată de politica americană.

Aceste probleme importante au fost ţinute în frâu doar atât timp cât balanţa de putere dintre statele din Nord şi cele din Sud a fost relativ menţinută. Deşi Nordul avea o populaţie oarecum mai numeroasă, egalitatea crucială din Senat (în care fiecare stat avea doi senatori, indiferent de populaţia sau de dimensiunea acestuia) s-a menţinut. Până în 1819, noi state au fost admise în Uniune folosindu-se un sistem alternativ: unul care accepta sclavia, unul liber; la acea dată erau câte 11 din fiecare. Apoi s-a produs prima criză, legată de admiterea în Uniune a statului Missouri. Înainte de achiziţia Louisianei, legea franceză şi cea spaniolă permiteau sclavia şi coloniştii de aici se aşteptau ca această situaţie să se perpetueze. Au fost indignaţi, ca şi reprezentanţii statelor din Sud, când un congresman din Nord a propus restricţionarea sclaviei în constituţia noului stat. S-a produs o mare agitaţie şi au existat multe dezbateri legate de avantajul secţional;

au existat chiar discuţii despre secesiunea faţă de Uniune, atât de înverşunaţi erau unii sudişti. Totuşi, nu s-a vorbit deloc despre aspectul moral. A fost totuşi posibil să se soluţioneze politic o problemă politică prin „Compromisul Missouri”, care a admis Missouri ca stat sclavagist, dar a contrabalansat acest lucru prin admiterea simultană a statului Maine şi prin interzicerea sclaviei pe teritoriul Statelor Unite la nord de paralela 36º30’. Aceasta confirma doctrina conform căreia Congresul avea dreptul de a nu permite sclavia în noile teritorii dacă alegea să şi-l exercite, dar nu exista niciun motiv pentru a crede că această problemă avea să mai apară în viitorul apropiat. Într-adevăr, aşa au stat lucrurile timp de o generaţie. Dar unii prevestiseră deja viitorul: Thomas Jefferson, un fost preşedinte şi cel care a elaborat proiectul Declaraţiei de Independenţă, scria: „Am considerat-o şi un semn rău pentru Uniune”, iar alt (viitor) preşedinte a scris în jurnalul său că problema statului Missouri a fost „doar un preambul – pagina de titlu a unui volum important, tragic”.

Totuşi, tragedia s-a declanşat abia peste 40 de ani. Una dintre explicaţii ar fi că americanii aveau multe alte chestiuni stringente – mai ales expansiunea teritorială – iar alta că nu s-a pus problema încorporării în Uniune a unor teritorii potrivite cultivării bumbacului – şi care, prin urmare, să necesite practicarea sclaviei – până în anii 1840. Dar curând au intrat în joc forţe care au aţâţat opinia publică şi acestea aveau să eficiente atunci când publicul a fost dispus să asculte.

În 1831, la Boston a fost înfiinţat un ziar pentru a susţine emanciparea necondiţionată a sclavilor de culoare. Acesta a fost începutul campaniei

„abolişionişte” de propagandă din ce în ce mai îndârjită, presiuni electorale exercitate asupra unor politicieni din Nord, ajutare a sclavilor fugiţi de pe plantaţii şi refuz de a-i înapoia proprietarilor lor după ce erau prinşi, chiar şi atunci când tribunalele declarau că trebuie trimişi înapoi. Pe fundalul creat de abolişionişti, în anii 1840 a izbucnit un conflict legat de condiţiile în care teritoriile câştigate de la Mexic trebuiau admise în Uniune. Acesta a luat sfârşit în 1850 printr-un nou Compromis, dar de data aceasta unul care nu avea să dureze prea mult. Din acest moment, politica a devenit tensionată ca urmare a sentimentelor tot mai puternice de persecuţie şi victimizare în rândul liderilor sudişti şi a unei aroganţe tot mai mari a acestora în apărarea stilului de viaţă din statele lor. Loialitatea faţă de partidele naţionale era deja afectată de problema sclaviei; democraţii au luat poziţie vizavi de finalitatea acordului din 1850.

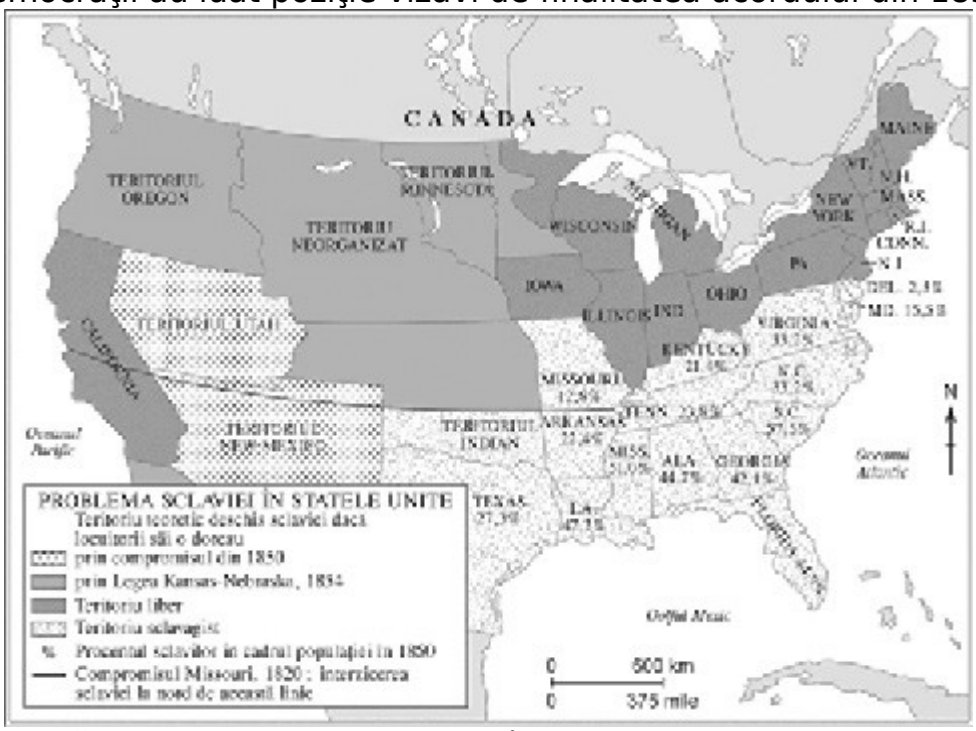

Următorul deceniu a marcat începutul dezastrului. Necesitatea de a organiza statul Kansas a distrus armistiţiul care se baza pe Compromisul din 1850 şi a provocat prima vărsare de sânge atunci când abolişionştii au încercat să-i intimideze pe locuitorii prosclavie ai Kansasului pentru a le accepta punctele de vedere. A apărut un Partid Republican în semn de protest împotriva propunerii ca oamenii care trăiesc pe acel teritoriu să decidă dacă statul Kansas ar trebui să fie sclavagist sau nu: Kansasul se afla la nord de latitudinea 36º30’. Şi furia abolişionştilor creştea acum de fiecare dată când legea îi sprijinea pe proprietarii de sclavi, aşa cum s-a întâmplat într-o celebră decizie a Curţii Supreme din 1857

(în cazul „Dred Scott”) prin care un sclav i-a fost înapoiat stăpânului său. În Sud, astfel de proteste erau considerate însă incitări la nemulţumiri în rândul negrilor şi o hotărâre de a folosi sistemul electoral împotriva libertăţilor sudiste –

perspectivă justificată, bineînţeles, deoarece abolişionştii, cel puţin, nu erau deschişi compromisului, deşi nu au reuşit să convingă Partidul Republican să-i sprijine. Candidatul republican la preşedinţie la alegerile

din 1860 şi-a făcut campanie pe baza unui program care, în privinţa sclaviei, viza doar excluderea ei din toate teritoriile care aveau să fie admise în Uniune pe viitor.

Era deja prea mult pentru unii sudişti. Deşi democraţii erau divizaţi, ţara a votat pe principii strict secţionale în 1860; candidatul republican, Abraham Lincoln, care avea să se dovedească a fi cel mai mare dintre preşedinţii americani, a fost ales de statele din Nord, împreună cu cele două de pe coasta Pacificului.

Asta a fost picătura care a umplut paharul pentru mulţi sudişti. Carolina de Sud s-a desprins formal de Uniune în semn de protest împotriva alegerilor. În februarie 1861 i s-au alăturat încă şase state, iar Statele Confederate ale Americii, cum s-au autoproclamat, aveau un guvern provizoriu şi un preşedinte cu o lună înainte ca preşedintele Lincoln să se instaleze în funcţie la Washington.

Fiecare tabără o acuza pe cealaltă de planuri şi comportamente revoluţionare. Este foarte dificil să nu fii de acord cu ambele puncte de vedere. La baza poziţiei nordiste, după părerea lui Lincoln, se afla ideea că democraţia trebuie să triumfe, pretenţie cu implicaţii revoluţionare potenţial nelimitate. În cele din urmă, ceea ce a realizat Nordul a fost chiar o revoluţie socială în Sud. În schimb, ceea ce afirma Sudul în 1861 (şi alte trei state s-au alăturat Confederaţiei după ce s-au tras primele focuri de armă) era că avea acelaşi drept de a-şi organiza viaţa ca şi, să spunem, polonezii sau italienii revoluţionari din Europa.

Din păcate, este în general adevărat că suprapunerea pretenţiilor naţionaliste cu instituţiile liberale este rareori perfectă, măcar într-o anumită măsură, şi niciodată completă, dar apărarea sclaviei a fost şi o apărare a principiului de autodeterminare. În acelaşi timp, deşi în mod cert erau în joc astfel de chestiuni importante de principiu, ele erau prezentate în termeni concreţi, personali şi locali, ceea ce face foarte dificil de stabilit liniile reale pe care s-a scindat republica în marea criză a istoriei şi identităţii sale. Ele separau familii, oraşe şi sate, religii şi uneori grupuri diferenţiate prin culoarea pielii. Aceasta este tragedia războaielor civile.

Odată izbucnit, războiul are un potenţial revoluţionar în sine. O mare parte a impactului special a ceea ce o tabără a numit „Rebeliunea”, iar cealaltă „Războiul dintre state” a fost generată de necesităţile luptei. A durat patru ani până când Uniunea a învins Confederaţia şi între timp se produsese o schimbare importantă în ţelurile urmărite de Lincoln. La începutul războiului el nu vorbise decât despre restabilirea stării corecte de fapt: în statele sudiste se întâmplau anumite lucruri, spunea el poporului, „prea puternice pentru a fi reprimate pe calea normală a procedurilor judiciare”, ce aveau să impună operaţiuni militare. Această perspectivă s-a lărgit într-o reiterare constantă a ideii că războiul avea scopul fundamental de a menţine Uniunea; ţelul lui Lincoln era să readucă împreună statele care o compuneau. Mult timp acest lucru a însemnat că el nu îi mulţumea şi pe cei care urmăreau abolirea sclaviei în urma războiului. Dar în cele din urmă a ajuns şi la această problemă. În 1862 mai putea afirma într-o scrisoare publică:

„Dacă aş putea salva Uniunea fără a elibera niciun sclav, aş face-o; şi, dacă aş putea-o salva eliberându-i pe toţi, aş face-o; iar dacă aş putea-o salva eliberându-i pe unii, dar nu şi pe alţii, tot aş face-o”, însă asta se

întâmpla într-un moment în care se hotărâse deja că trebuie să proclame abolirea sclavajului în statele rebele.

Aceasta a intrat în vigoare în ziua de Anul Nou din 1863; astfel, coşmarul politicienilor sudişti a devenit în sfârşit realitate, deşi doar ca urmare a războiului pe care îl provocaseră. Asta a schimbat natura războiului, deşi acest lucru nu a fost imediat foarte evident. În 1865 s-a făcut pasul final printr-un amendament adus constituţiei care desfiinţa sclavia pe întregul teritoriu al Statelor Unite. Între timp Confederaţia fusese învinsă, Lincoln fusese asasinat şi cauza pe care o sintetizase pentru posteritate drept „guvernarea poporului, de către popor, pentru popor” nu mai era ameninţată.

În urma victoriei sale militare, această cauză nu avea cum să li se pară nobilă sau corectă tuturor americanilor, dar triumful său era plin de semnificaţie nu doar pentru America, ci pentru întreaga omenire. A fost singurul eveniment politic din acest secol ale cărui implicaţii au fost la fel de vaste ca, să spunem, revoluţia industrială. Războiul a determinat viitorul continentului; o singură mare putere avea să continue să domine Americile şi să exploateze resursele celui mai bogat teritoriu neatinse încă de mâna omului. Acest lucru a determinat, la momentul potrivit, deznodământul a două războaie mondiale şi, prin urmare, istoria lumii.

Armatele unioniste au decis, de asemenea, că sistemul care avea să se impună în politica americană urma să fie cel democratic; acest lucru a fost, poate, valabil mereu în sensul cuvintelor lui Lincoln, dar instituţiile politice care asigurau în principiu guvernarea majorităţii au fost ferite de provocări directe. Un efect întâmplător avea să fie strânsa asociere între democraţie şi bunăstarea materială în mentalitatea americanilor; capitalismul industrial din Statele Unite urma să aibă în spate un mare angajament ideologic în confruntările cu criticii săi de mai târziu.

Au existat şi alte consecinţe pe plan intern. Cele mai evidente au fost noile bătălii provocate de faptul că afro-americanii au cerut egalitate deplină şi drepturi democratice. Până atunci, statutul de slujitor fusese bariera care separa majoritatea covârşitoare a persoanelor de culoare (existaseră întotdeauna şi câţiva afro-americani liberi) de albi şi el fusese susţinut prin sancţiuni legale.

Emanciparea a spulberat cadrul inferiorităţii legale şi l-a înlocuit cu cadrul sau mitul egalităţii democratice într-un moment când foarte puţini americani albi erau pregătiţi pentru această realitate socială. Milioane de negri din Sud au devenit deodată liberi. Ei erau, în cea mai mare parte, needucaţi, nu ştiau să facă nimic în afară de muncile câmpului şi adesea, cel puţin la început, nu aveau lideri. În mod firesc, au apelat la sprijinul armatelor Uniunii care ocupau Sudul, dar uneori au descoperit că acestea erau la fel de rasiste ca şi sudiştii pe care ei îi cunoşteau deja. Când perioada de ocupaţie a luat sfârşit, persoanele de culoare au fost eliminate din legislaturi şi din funcţiile publice ale statelor sudiste din care reuşiseră să facă parte o scurtă perioadă. În unele locuri au dispărut şi din cabinele de vot.

Handicapurile legale au fost înlocuite de constrângeri sociale şi fizice care erau uneori mai dure decât fusese vechiul regim al sclaviei. Sclavul avea valoare pentru stăpânul său, cel puţin, prin faptul că acesta investise capital în el; era protejat, ca orice altă formă de proprietate, şi, de obicei, i

se ofereau siguranţă şi condiţii minime de subzistenţă. Concurenţa pe o piaţă liberă a muncii într-un moment când economia unor regiuni întinse din Sud era o ruină, albi sărăciţi chinuindu-se să subziste, a fost dezastruoasă pentru mulţi afro-americani. Dar, în ciuda presiunilor constante din partea albilor legate de subordonarea socială şi lipsurile economice, majoritatea persoanelor de culoare s-au bucurat de libertate şi au găsit modalităţi de a-şi câştiga cu greu pâinea şi de a aspira la o educaţie şi o poziţie socială superioare, chiar dacă aveau să mai treacă o sută de ani până când egalitatea deplină avea să fie din nou introdusă pe agenda politică a Sudului.

O altă consecinţă a războiului a fost menţinerea de către Statele Unite a unui sistem bipartit. Republicanii şi democraţii au continuat să ocupe, alternativ, funcţia de preşedinte până în astăzi, fără a fi ameninţaţi prea des de alte partide.

Înainte de 1861 nimic nu prevestea acest lucru. Multe partide au luat naştere şi au dispărut, reflectând diferitele mişcări din societatea americană. Dar războiul avea să impună Partidului Democrat un ataşament faţă de cauza sudistă care i-a provocat la început un handicap grav, deoarece purta stigmatul lipsei de loialitate (niciun democrat nu a devenit preşedinte până în 1885). Republicanii au atras astfel loialitatea statelor din Nord şi speranţele radicalilor care au văzut în ei salvatorii Uniunii şi ai democraţiei, precum şi eliberatorii sclavilor. Înainte ca

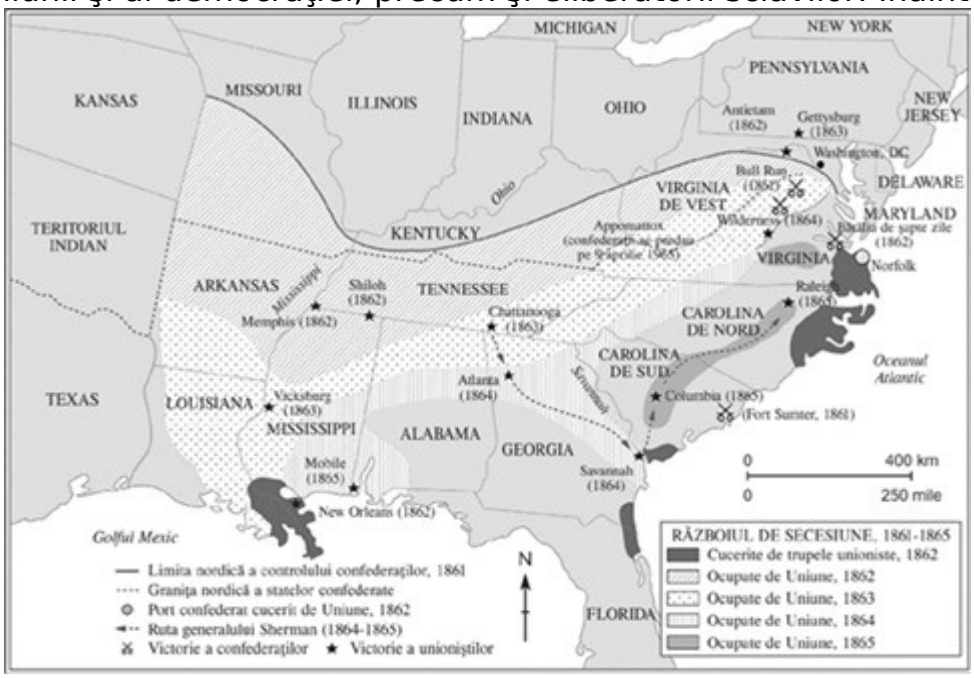

imperfecţiunile acestor stereotipuri să devină evidente, partidele erau atât de adânc înrădăcinate în anumite state, încât supremaţia lor – ca să nu mai vorbim de supravieţuirea lor – era incontestabilă. Politica americană în secolul XX avea să marcheze transformarea internă a acestor două mari partide, care au reflectat mult timp originile lor primitive.

Pentru moment, în 1865 republicanii au câştigat tot ce şi-au propus. Poate ar fi găsit o cale de a împăca măcar unele elemente din Sud dacă Lincoln ar mai fi trăit. Însă impactul politicilor lor asupra unui Sud învins şi devastat a transformat epoca de „Reconstrucţie” a Statelor Unite într-o

perioadă amară. Mulţi republicani s-au străduit să folosească puterea pe care o deţineau pentru a le asigura drepturi democratice persoanelor de culoare; astfel, au asigurat hegemonia viitoare a democraţilor în Sud. Dar, în anii 1870, majoritatea celor care îi sprijiniseră pe republicani în Nord renunţaseră la scopurile politice ale Reconstrucţiei; ei nu doreau decât o revenire la stabilitate şi puneau accentul pe o expansiune economică naţională, chiar dacă acest lucru însemna ignorarea pierderii treptate a drepturilor electorale de către afro-americanii din Sud.

Expansiunea Americii începuse de 70 de ani şi era deja extraordinară. Cea mai frapantă formă de manifestare a acesteia fusese teritorială; acum era pe punctul să devină economică. Etapa avansului Americii până în punctul în care cetăţenii ei urmau să aibă cel mai mare venit pe cap de locuitor tocmai începea în anii 1870. În euforia provocată de această explozie a încrederii şi aşteptărilor, toate problemele politice au părut a fi rezolvate pentru o vreme. În timpul administraţiilor republicane americanii au încercat, nu pentru ultima dată, să se asigure că adevăratele preocupări ale Americii nu erau dezbaterile politice, ci afacerile. În mare măsură Sudul nu a fost atins de noua prosperitate şi a rămas şi mai mult în urma Nordului; nu a avut influenţă politică până când nu a apărut un subiect capabil să le ofere sprijin democraţilor şi în alte sectoare.

Între timp, Nordul şi Vestul puteau privi înapoi cu încrederea că schimbările incredibile din ultimii 70 de ani promiteau un viitor şi mai bun. Şi străinii simţeau asta, motiv pentru care veneau în număr tot mai mare în Statele Unite – două milioane şi jumătate doar în anii 1850. Ei s-au alăturat unei populaţii care crescuse de la puţin peste 5 milioane şi un sfert în 1800 la aproape 40 de milioane în 1870. Cam jumătate dintre americani locuiau la vest de Munţii Allegheny, majoritatea în regiuni rurale. Construirea căilor ferate deschidea Podişul Preriilor colonizării şi exploatării, care încă nu începuseră cu adevărat; anul 1869 a marcat finalizarea primei legături transcontinentale pe calea ferată. În noul Vest Statele Unite aveau să cunoască cea mai mare expansiune agricolă; deja, din cauza lipsei de forţă de muncă în anii de război, se foloseau utilaje în număr mare, ceea ce indica o cu totul nouă amploare a agriculturii, calea spre o nouă etapă a revoluţiei agricole a lumii care avea să transforme America de Nord în grânarul Europei (şi, într-o bună zi, şi al Asiei). La sfârşitul războiului erau în funcţiune un sfert de milion de secerători mecanice. Şi din punct de vedere industrial urmau vremuri extraordinare; Statele Unite nu erau încă o putere industrială comparabilă cu Marea Britanie (în 1870 mai puţin de două milioane de americani erau angajaţi în producţie), dar bazele fuseseră puse. Având o piaţă internă de mari dimensiuni, din ce în ce mai bogată, perspectivele industriei americane erau strălucite.

Aflaţi la începutul epocii lor celei mai bune şi mai pline de încredere, americanii nu erau ipocriţi şi nu se prefăceau că le pasă de cei învinşi. Evident, le mai uşor să facă acest lucru pe fondul sentimentului că sistemul american funcţiona bine. Negrii şi albii săraci din sud li s-au alăturat acum indienilor, care erau constant perdanţi de două secole şi jumătate, îngroşând rândurile celor daţi uitării. În comparaţie cu aceştia, noii săraci din oraşele în creştere din Nord nu ar trebui probabil consideraţi perdanţi; ei o duceau cel puţin la fel de bine ca săracii din Andaluzia sau

Napoli – probabil chiar mai bine. Dorinţa lor de a veni în Statele Unite demonstra că această ţară era deja un magnet puternic. Iar această putere nu era doar materială. Pe lângă cei „de-acasă goniţi”, erau „cei în genunchi, suspinând «Libertate!»”. În 1870 Statele Unite erau încă o sursă de inspiraţie politică pentru radicalii politici de pretutindeni, deşi poate că practica şi formele lor politice au avut un impact mai mare în Marea Britanie – unde oamenii legau (atât aprobator, cât şi dezaprobator) democraţia de „americanizarea”

politicii britanice – decât în Europa continentală.

Astfel de influenţe şi legături transatlantice erau aspecte ale relaţiilor curioase, intermitente, dar tenace dintre cele două ţări anglo-saxone. Amândouă au trecut printr-o schimbare revoluţionară, deşi în moduri complet diferite. Totuşi, în acest caz, realizarea Marii Britanii de la începutul secolului al XIX-lea este poate chiar mai remarcabilă decât transformarea Statelor Unite. Într-un moment de revoltă socială fără precedent şi potenţial destabilizatoare, care într-o singură generaţie a transformat-o în prima societate industrializată şi urbanizată a epocii moderne, Marea Britanie a reuşit să menţină o continuitate constituţională şi politică uimitoare. În acelaşi timp, ea acţiona în calitate de putere europeană şi mondială, aşa cum Statele Unite nu au trebuit s-o facă niciodată, şi conducea un mare imperiu. În acest cadru a început să-şi democratizeze instituţiile, păstrând în acelaşi timp cei mai mulţi piloni ai libertăţii individuale.

Pentru albi, Regatul Unit era mult mai puţin democratic decât Statele Unite în 1870. Ierarhia socială (conferită prin naştere şi prin proprietăţi funciare dacă era posibil, dar, dacă nu, banii erau adesea suficienţi) stratifica Marea Britanie; toţi observatorii erau frapaţi de încrederea nezdruncinată a claselor conducătoare engleze că ele erau menite să guverneze. Nu exista niciun Vest american care să contrabalanseze stima de sine exacerbată cu adierea democraţiei frontierei; Canada şi Australia atrăgeau emigranţi care nu îşi găseau locul, dar astfel înlăturau posibilitatea ca aceştia să schimbe tonalitatea societăţii engleze.

Democraţia politică s-a dezvoltat însă mai rapid decât cea socială, chiar dacă dreptul de vot universal în rândul bărbaţilor, care exista de mult în Statele Unite, avea să fie introdus abia în 1918; în 1870 democratizarea politicii engleze deja nu mai avea cale de întoarcere.

Această mare schimbare se produsese în doar câteva decenii. Deşi avea instituţii profund libertariene – egalitatea în faţa legii, libertatea personală efectivă, un sistem reprezentativ – constituţia engleză din 1800 nu se bazase pe principii democratice. Baza ei era reprezentarea anumitor drepturi individuale şi istorice şi suveranitatea coroanei în Parlament. Accidentele trecutului au produs din aceste elemente un electorat mare judecând după standardele europene contemporane, însă chiar şi în 1832 cuvântul „democratic” era peiorativ şi puţini credeau că indică un obiectiv dezirabil. Pentru cei mai mulţi englezi, democraţia însemna Revoluţia Franceză şi despotism militar.

Totuşi, cel mai important pas spre democraţie din istoria politică a Angliei în acest secol a fost făcut în 1832. Acesta a fost votarea unei Legi a reformei, care, în sine, nu era democratică, mulţi dintre cei care au sprijinit-o având chiar intenţia ca ea să acţioneze ca o barieră în calea

democraţiei. Ea revizuia în mare parte sistemul reprezentativ, înlăturând anomaliile (precum circumscripţiile electorale minuscule controlate până atunci efectiv de proprietari), pentru a crea circumscripţii parlamentare care să reflecte mai bine (deşi încă nici pe departe perfect) nevoile unei ţări cu un număr tot mai mare de oraşe industriale şi, mai presus de toate, pentru a schimba şi reglementa dreptul de vot. Acesta se bazase pe o combinaţie de principii diferite în locuri diferite; acum, principalele categorii de persoane care au primit drept de vot au fost micii proprietari liberi din zonele rurale şi proprietarii din rândul clasei de mijloc din oraşe care deţineau case sau plăteau chirie pentru casele lor.

Votantul model era cel care avea un interes în această ţară, deşi în urma disputelor privind condiţiile exacte ale dreptului de vot rămăseseră nişte chestiuni ciudate. Rezultatele imediate au fost un electorat de aproximativ 650.000 de oameni şi o Cameră a Comunelor care nu părea foarte diferită de cea anterioară.

Totuşi, fiind încă dominată de aristocraţie, a marcat începutul a aproape un secol în care politica britanică avea să fie complet democratizată, deoarece, odată ce constituţia fusese modificată astfel, putea fi schimbată din nou şi Camera Comunelor şi-a arogat din ce în ce mai mult dreptul de a spune ce ar trebui făcut.

În 1867, o altă lege a generat un electorat de aproximativ două milioane de persoane şi în 1872 a urmat decizia că votul ar trebui să fie secret – un pas foarte mare.

Acest proces avea să se încheie abia în secolul XX, dar a adus curând şi alte schimbări în natura politicii britanice. Treptat şi cu oarecare reticenţă, clasa politică tradiţională a început să ţină cont de nevoia de a organiza partide care să fie mai mult decât nişte legături de familie sau clici personale ale unor membri ai parlamentului. Acest lucru a devenit mult mai evident după apariţia unui electorat cu adevărat numeros în 1867. Dar implicaţia – că exista, în afara vechii clase proprietare de pământuri, şi o opinie publică ce trebuia curtată – a fost înţeleasă mult mai repede. Marii lideri parlamentari englezi din secolul al XIX-lea au fost cu toţii oameni al căror succes s-a bazat pe capacitatea de a capta nu doar atenţia Camerei Comunelor, ci şi a unor segmente importante ale societăţii din afara acesteia. Primul şi poate cel mai semnificativ exemplu a fost Sir Robert Peel, care a creat conservatorismul englez. Acceptând verdictele opiniei publice, el a conferit conservatorismului o flexibilitate ce l-a salvat întotdeauna de intransigenţa care a tentat dreapta în atâtea ţări europene.

Marea dispută politică legată de abrogarea Legii cerealelor a demonstrat acest lucru. Nu era vorba doar despre politica economică; era vorba şi despre cine trebuia să guverneze ţara, iar într-un fel a fost şi o luptă complementară celei pentru reforma parlamentară înainte de 1832. Până la mijlocul anilor 1830 Peel îi convinsese pe conservatori să accepte consecinţele anului 1832, iar în 1846 a reuşit acelaşi lucru cu privire la Legea protecţionistă a cerealelor, a cărei dispariţie a demonstrat că societatea proprietarilor de pământ nu mai avea ultimul cuvânt. Dintr-un spirit răzbunător, partidul său, bastionul nobililor de ţară care considerau că interesele agricole sunt întruchiparea Angliei şi că ei sunt susţinătorii acestor interese agricole, s-a întors împotriva lui Peel la scurt timp după

aceea şi l-a respins. Era îndreptăţit sentimentul lor că acesta susţinuse politica liberului schimb, pe care îl asociau cu producătorii din clasa de mijloc.

Decizia lor a scindat partidul şi l-a paralizat timp de 20 de ani, dar Peel îi scăpase, de fapt, de un coşmar. Peel a lăsat partidul liber atunci când acesta s-a reunit pentru a încerca să câştige bunăvoinţa electoratului, neîmpiedicat de angajamentul de a apăra un singur interes economic.

Reorientarea politicilor tarifare şi fiscale britanice spre liberul schimb a fost doar un aspect – deşi în anumite privinţe cel mai spectaculos – al alinierii generale a politicii britanice cu reforma şi liberalizarea la mijlocul secolului.

Această perioadă a marcat începutul unei reforme a administraţiei locale (în mod semnificativ, în oraşe, nu în zona rurală, unde interesele proprietarilor de pământ erau încă supreme), s-a introdus o nouă Lege privind ajutorarea săracilor, s-a votat o legislaţie privind fabricile şi mineritul a cărei respectare a început să fie verificată eficient prin inspecţii, sistemul judiciar a fost reconstruit, lipsa de drepturi a nonconformiştilor protestanţi, a romano-catolicilor şi a evreilor a fost corectată, s-a pus capăt monopolului ecleziastic asupra legislaţiei matrimoniale, care data din vremurile anglo-saxone, a fost înfiinţat un sistem poştal al cărui model avea să fie o sursă de inspiraţie şi pentru alte naţiuni şi s-a început chiar remedierea neglijării scandaloase a educaţiei publice.

Toate acestea au fost însoţite de o creştere fără precedent a bogăţiei, al cărei simbol încrezător a fost prima expoziţie universală a realizărilor din diverse ţări ale lumii, sub patronajul reginei înseşi, care a fost organizată în 1851, la Londra, de prinţul consort. Dacă britanicii erau înclinaţi spre trufie, aşa cum se pare că au fost în deceniile de la mijlocul domniei reginei Victoria, se poate spune că au avut şi motive. Instituţiile şi economia lor nu păruseră niciodată mai sănătoase.

Bineînţeles, nu toată lumea era mulţumită. Unii se plângeau de pierderea privilegiului economic; de fapt, Regatul Unit a continuat să prezinte diferenţe uriaşe între bogaţi şi săraci, la fel de mari ca în orice altă ţară. Teama de centralizare avea oarecum mai multă substanţă. Suveranitatea legislativă a Parlamentului a permis birocraţiei să invadeze din ce în ce mai multe domenii care fuseseră până atunci imune la intervenţia în practică a statului. În secolul al XIX-lea Anglia era foarte departe de concentrarea puterii în aparatul său de stat în măsura care a devenit astăzi obişnuită în toate ţările. Totuşi, unii se temeau că ar putea-o lua pe urmele Franţei, ţară a cărei administraţie extrem de centralizată a fost considerată o explicaţie suficientă pentru eşecul în obţinerea libertăţii care însoţise succesul francezilor în instituirea egalităţii. Contrabalansând o astfel de tendinţă, reformele vizând administraţia locală, dintre care unele au avut loc abia în ultimele două decenii ale secolului, dar care au împins-o şi mai mult pe calea spre democraţie, au fost cruciale.

Unii străini erau plini de admiraţie. Cei mai mulţi se întrebau cum, în ciuda condiţiilor îngrozitoare din oraşelele sale industriale, Regatul Unit reuşise cumva să navigheze pe apele tulburi ale revoltelor populare ce se dovediseră fatale guvernelor care promovau ordinea din alte state. Marea Britanie realizase în mod deliberat o reconstrucţie de amploare a

instituţiilor sale într-un moment în care pericolele revoluţiei erau evidente în alte părţi şi scăpase nevătămată, cu mai multă putere şi bogăţie şi cu o accentuare a principiilor liberalismului în politica sa. Oamenii de stat şi istoricii britanici susţineau cu mândrie că viaţa naţiunii se întemeia pe libertate, care, folosind o frază celebră, „se tot mărea de la un precedent la altul”. Englezii păreau să creadă cu ardoare acest lucru şi totuşi asta nu i-a făcut să depăşească limitele. Ţara nu avea avantajele izolării geografice şi ale unor terenuri aproape nelimitate de care se bucurau Statele Unite – şi chiar şi Statele Unite purtaseră unul dintre cele mai sângeroase războaie din istoria omenirii pentru a stopa o revoluţie. Prin urmare, cum reuşise Marea Britanie?

Aceasta era o întrebare esenţială, deşi unii istorici încă o formulează uneori fără să se gândească la implicaţiile sale – că există anumite condiţii care fac probabilă revoluţia şi pe care societatea britanică pare să le fi îndeplinit. Este posibil să nu fie nevoie de asemenea presupuneri. Poate că nu a existat niciodată o ameninţare potenţial revoluţionară în această societate aflată într-o evoluţie rapidă. Multe dintre modificările fundamentale pe care Revoluţia Franceză le-a adus în Europa existau deja de secole în Marea Britanie, la urma urmelor.

Instituţiile fundamentale, oricât de ruginite şi acoperite de aluviunile istoriei, ofereau posibilităţi imense. Chiar şi înaintea reformei, Camera Comunelor şi Camera Lorzilor nu erau instituţiile corporatiste închise întâlnite în multe state europene. Deja înainte de 1832 ele îşi demonstraseră capacitatea de a răspunde unor nevoi noi, deşi foarte încet şi cu întârziere; prima dintre Legile fabricilor (e drept, nu foarte eficientă) a fost aprobată încă din 1801. La sfârşitul anului 1832

existau deci motive suficiente pentru a considera că, dacă asupra Parlamentului s-ar exercita presiuni suficient de puternice din exterior, ar duce la îndeplinire orice reformă necesară. Din punct de vedere juridic, nimic nu restricţiona puterea sa de a face asta. Chiar şi cei oprimaţi şi furioşi par să fi înţeles acest lucru. Au fost multe izbucniri de violenţă disperată şi mulţi revoluţionari în anii 1830 şi 1840

(vremuri deosebit de grele pentru săraci), dar este uimitor că principala mişcare populară de la acea vreme, marele protest izbucnit în jurul a ceea ce a fost numit

„cartism”, cerea în Carta Poporului – programul său – măsuri care să facă

Parlamentul mai reactiv la nevoile populare, nu abolirea sa.

Totuşi, este puţin probabil că s-ar fi apelat la Parlament pentru a implementa reforma dacă nu ar fi fost în joc şi alţi factori. Este semnificativ aici faptul că marile reforme ale Angliei victoriene au fost cele care priveau clasele de mijloc într-o măsură la fel de mare ca şi masele, cu posibila excepţie a legislaţiei legate de fabrici. Clasa de mijloc engleză a ajuns să aibă un cuvânt de spus în puterea politică încă de la început, spre deosebire de Europa continentală, care, prin urmare, nu se putea folosi de asta pentru a obţine schimbarea; ea nu a fost tentată să se alieze revoluţiei, soluţia oamenilor disperaţi cărora le erau închise toate celelalte căi. Dar, în orice caz, nici masele de englezi nu par să fi fost prea revoluţionare. Oricum, faptul că nu au acţionat într-o manieră revoluţionară i-a supărat oarecum pe istoricii de stânga de mai târziu.

Dacă acest lucru s-a întâmplat deoarece suferinţa lor era prea mare, nu era suficient de mare sau dacă pur şi simplu existau prea multe diferenţe între diferitele segmente ale clasei muncitoare este o chestiune controversată. Dar merită să remarcăm cel puţin, aşa cum au făcut unii vizitatori de la acea vreme, că în Anglia tiparele tradiţionale de comportament aveau rădăcini adânci; ţara avea să păstreze mult timp obiceiul de a-i respecta pe cei superiori din punct de vedere social, care îi frapa pe străini, în special pe americani.

Mai mult, existau organizaţii ale clasei muncitoare ce ofereau alternative la revoluţie. Ele erau adesea „victoriene” prin accentul lor admirabil pe autoajutorare, atenţie, prudenţă şi sobrietate. Dintre elementele constitutive ale marii mişcări laburiste engleze, doar partidul politic care îi poartă numele nu exista înainte de 1840; celelalte erau mature în anii 1860. „Societăţile de ajutor reciproc” care ofereau asigurări, asociaţiile cooperative şi, mai ales, sindicatele furnizau canale eficiente pentru participarea personală la îmbunătăţirea vieţii clasei muncitoare, deşi la început doar pentru unii şi într-un ritm foarte scăzut.

Această maturizare timpurie avea să stea la baza paradoxului socialismului englez

— Dependenţa sa ulterioară de o mişcare sindicalistă foarte conservatoare şi nerevoluţionară, mult timp cea mai amplă din lume.

La sfârşitul anilor 1840, este posibil ca tendinţele economice să fi domolit nemulţumirile. În orice caz, liderii clasei muncitoare au afirmat adesea acest lucru, aproape cu părere de rău; ei, cel puţin, credeau că îmbunătăţirea condiţiilor reflecta lipsa pericolului revoluţionar în Anglia. Pe măsură ce economia internaţională a luat avânt în anii 1850, au sosit vremuri bune pentru oraşele industriale ale unei ţări care era atelierul, comerciantul, bancherul şi asigurătorul lumii. Odată ce ocuparea forţei de muncă şi salariile au crescut, sprijinul pe care cartiştii îl atrăseseră s-a risipit şi curând aceştia au fost daţi uitării.

Simbolurile formei neschimbătoare care cuprindea atâta schimbare erau instituţiile centrale ale regatului: Parlamentul şi coroana. După incendiul care a distrus Palatul Westminster, acesta a fost reconstruit în stil medieval pentru a accentua vechimea a ceea ce avea să fie numit „Mama Parlamentelor”.

Schimbările violente ale celei mai revoluţionare epoci din istoria Marii Britanii au continuat astfel să fie mascate de obiceiuri şi tradiţie. Mai presus de toate, monarhia a continuat. Deja în 1837, când Victoria a urcat pe tron, dintre instituţiile politice ale Europei, doar papalitatea o întrecea ca vechime; totuşi, ea se schimbase mult în realitate. Îşi pierduse mult din prestigiu din cauza succesorului lui George al III-lea, cel mai slab dintre regii englezi, şi moştenitorul său nu prea spălase ruşinea. Victoria şi soţul său aveau să facă în aşa fel încât să nu mai fie contestată decât de câţiva republicani. Pe de o parte, acest lucru s-a întâmplat oarecum în ciuda reginei înseşi; ea nu s-a prefăcut că i-ar plăcea neutralitatea politică care îi stă bine unui monarh constituţional după ce coroana s-a detaşat de lupta politică. Totuşi, în timpul domniei sale pare să se fi produs această retragere. De asemenea, ea a dat monarhiei un caracter domestic; pentru prima dată după tânărul George al III-lea expresia „familia regală” era o realitate şi putea fi văzută ca atare. A fost unul dintre numeroasele moduri

în care soţul său german, prinţul Albert, a ajutat-o, deşi nerecunoscătorul public englez nu i-a mulţumit pentru asta.

Doar în Irlanda aptitudinile lor de adaptare ingenioasă au părut să dezamăgească întotdeauna poporul britanic. Aici se confruntaseră cu pericolul real al unei revoluţii şi trebuiseră să înfrângă o revoltă în 1798. În anii 1850 şi 1860 a fost linişte. Dar motivul a fost în mare măsură un dezastru îngrozitor care a afectat Irlanda la mijlocul anilor 1840, când compromiterea recoltei de cartofi a fost urmată de foamete, boli şi astfel, în mod brutal, de o soluţie malthusiană la suprapopularea Irlandei. Pentru moment, cererea de abrogare a Actului de uniune, prin care fusese alipită Angliei în 1801, a fost dată uitării, antipatia populaţiei sale predominant catolice faţă de o Biserică Protestantă străină şi recunoscută a scăzut în intensitate şi nu a existat nicio tulburare gravă în rândul unei populaţii de ţărani ce nu simţeau nicio loialitate faţă de moşierii englezi absenţi (şi nici faţă de moşierii irlandezi care locuiau acolo, dar care erau la fel de hrăpăreţi şi chiar mai numeroşi) ce îi exploatau atât pe arendaşi, cât şi pe muncitori. Cu toate acestea, problemele nu au dispărut şi guvernul liberal care a intrat în exerciţiul funcţiunii în 1868 a încercat să rezolve o parte din ele; singura consecinţă importantă a părut să fie apariţia unei noi mişcări naţionaliste irlandeze, bazată pe ţărănimea romano-catolică şi care lupta pentru autonomie („Home Rule”). Disputele legate de ceea ce putea – ca să nu mai spunem ce trebuia – să însemne acest lucru aveau să bântuie politica britanică, să-i răstoarne aranjamentele şi să zădărnicească încercările de a rezolva Chestiunea Irlandeză mai bine de un secol. Pe termen scurt, a promovat două mişcări revoluţionare irlandeze rivale în nord şi în sud şi a contribuit la şubrezirea liberalismului britanic. Astfel că Irlanda, după o mie de ani, a început iarăşi să-şi pună o amprentă vizibilă asupra istoriei lumii, deşi, bineînţeles, adusese o contribuţie importantă, dar mai puţin vizibilă la începutul secolului, prin masiva emigrare în Statele Unite ale Americii.

5
Hegemonia mondială a Europei

La 1900, popoarele Europei şi cele de origine europeană dominau globul. O

făceau în multe moduri, unele explicite, altele implicite, dar descrierile contează mai puţin decât realitatea generală. În cea mai mare parte, lumea răspundea iniţiativelor europene şi se comporta din ce în ce mai mult aşa cum îi dictau europenii. Era o evoluţie în istoria lumii. Pentru prima dată, o civilizaţie s-a impus ca lider la nivel mondial. O consecinţă minoră este că restul cărţii de faţă se va referi tot mai mult la o singură istorie, una globală; într-adevăr, până în 1914 se atinsese prima culme a ceea ce numim astăzi „globalizare”. Este important să nu ne gândim doar la conducerea formală directă a celei mai mari părţi din suprafaţa terestră a lumii de către statele europene (unii ar prefera termenul „occidentale”, dar am intra în detalii inutile – Americile şi antipozii sunt dominate de o cultură de origine europeană, nu asiatică sau africană – şi poate şi să inducă în eroare, din cauza utilizării recente a acestui termen în sens

politic restrâns). Trebuie să ne gândim şi la hegemonia economică şi culturală, iar supremaţia europeană a luat adesea şi forma influenţei, nu doar a controlului direct.

Un aspect remarcabil al hegemoniei culturale europene este rapiditatea cu care alte popoare au reacţionat la ea, creând amalgame din propriile culturi şi importuri străine. Deja la sfârşitul secolului al XIX-lea în Asia se pot identifica primele faze ale unor astfel de societăţi hibride. Japonia era, evident, exemplul cel mai clar, dar nici unele părţi din China, Asia de Sud-Est, India, Persia şi Orientul Mijlociu nu erau cu mult în urmă. În parte, toate acestea se bazau pe ceea ce putem numi „modernizare defensivă”: achiziţia unor arme şi metode de organizare europene pentru a apăra cel puţin unele aspecte ale independenţei şi suveranităţii. Dar mai importante au fost milioanele de cazuri în care unele populaţii indigene au preluat ceea ce admirau la puterea colonială sau dominantă şi şi-au însuşit treptat aspectele respective (deşi nu întotdeauna în moduri pe care europenii le-ar putea recunoaşte). În nenumărate porturi, de la Tanger până la Cairo, Istanbul, Bombay, Singapore şi Shanghai, viaţa tinerilor neeuropeni era atât de diferită de cea a părinţilor lor, încât exercita o presiune imensă asupra politicii şi a sistemelor de valori şi avea să ducă la revoluţii ale căror efecte urmau să domine lumea secolului XXI.

Ne putem imagina lumea europenilor la 1900 sub forma unei serii de cercuri concentrice. Chiar la mijloc se afla Europa însăşi, ale cărei bogăţie şi populaţie tot creşteau de trei secole graţie stăpânirii din ce în ce mai ample întâi a resurselor proprii, apoi ale lumii. Europenii se deosebeau tot mai mult de alţi oameni prin însuşirea şi consumarea unei părţi crescânde din bunurile lumii şi prin energia şi îndemânarea manifestate în manipularea mediului lor înconjurător. Civilizaţia lor era deja bogată în secolul al XIX-lea şi devenea tot mai bogată. Industrializarea confirmase că este capabilă să se autoalimenteze pentru a deschide şi a crea noi resurse; mai mult, puterea generată de noua bogăţie permitea şi însuşirea bogăţiilor din alte părţi ale lumii. Profiturile obţinute de pe urma cauciucului din Congo, a tecului din Birmania sau a petrolului persan nu aveau să fie reinvestite în aceste ţări mult timp. Săracii europeni şi americani au profitat de preţurile scăzute ale materiilor prime, iar creşterea ratei mortalităţii spune povestea unei civilizaţii industriale care a reuşit să asigure popoarelor sale o viaţă mai bogată.

Chiar şi ţăranul european putea cumpăra haine şi unelte ieftine produse industrial, în timp ce contemporanii săi din Africa şi India trăiau încă în Epoca pietrei.

De această bogăţie se bucura şi al doilea cerc al hegemoniei europene, cel al culturilor europene transplantate peste mări. Statele Unite reprezintă exemplul cel mai important; Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud şi ţările din America de Sud completează această listă. Nu toate erau la acelaşi nivel faţă de Lumea Veche, dar împreună cu Europa propriu-zisă formau ceea ce se numea uneori „lumea occidentală”, o expresie neinspirată, de vreme ce sunt răspândite pe tot globul. Totuşi, ea încearcă să exprime un fapt important: similaritatea ideilor şi a instituţiilor din care izvorau ele. Bineînţeles, nu doar aceste lucruri le-au influenţat. Toate aveau frontierele lor distincte; toate se confruntaseră cu provocări aparte legate de mediul înconjurător şi cu circumstanţe istorice unice.

Dar ceea ce aveau în comun erau anumite moduri de a rezolva aceste provocări, instituţii pe care diferitele frontiere aveau să le remodeleze fiecare în alt fel. Toate erau oficial creştine – niciuna nu a colonizat noi teritorii în numele ateismului până în secolul XX – toate îşi reglementau afacerile prin sisteme juridice europene şi toate aveau acces la marile culturi ale Europei, ale cărei limbi le vorbeau.

În 1900 aceasta era numită uneori „lumea civilizată”. Era numită astfel doar pentru că era o lume cu standarde comune; oamenilor încrezători care foloseau această expresie le era greu să înţeleagă că în lume mai existau multe altele care meritau numele „civilizaţie”. Atunci când căutau aşa ceva, ei aveau tendinţa de a vedea doar popoare sălbatice, înapoiate, ignorante sau câteva care se străduiau să se alăture lumii civilizate. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care europenii au avut atâta succes; ceea ce se considera a fi demonstraţii ale superiorităţii inerente a ideilor şi valorilor europene le dădea curaj oamenilor să lanseze noi atacuri asupra lumii şi inspira în continuare o lipsă de înţelegere a acesteia.

Valorile progresiste ale secolului al XVIII-lea au oferit noi argumente în favoarea superiorităţii care să le întărească pe cele care îşi aveau originea în religie.

La 1800 europenii pierduseră cea mai mare parte a respectului pe care îl arătaseră cândva faţă de alte civilizaţii. Propria practică socială părea evident superioară barbariei neinteligibile descoperite în alte locuri. Promovarea drepturilor individuale, presa liberă, dreptul de vot universal, protejarea femeilor şi a copiilor (chiar şi a animalelor) împotriva exploatării sunt idealuri urmărite şi azi de europeni şi americani în alte teritorii, adesea fără să-şi dea seama că acestea ar putea fi nepotrivite. Filantropii şi progresiştii au continuat mult timp să fie încrezători că valorile civilizaţiei europene ar trebui universalizate, cum s-a întâmplat cu medicina şi sistemul ei de igienă, chiar şi atunci când alte afirmări ale superiorităţii europene lăsau de dorit. Şi ştiinţa a părut adesea să fie orientată în aceeaşi direcţie, spre distrugerea superstiţiilor şi răspândirea binecuvântărilor unei exploatări raţionale a resurselor, asigurarea unei educaţii formale şi eliminarea obiceiurilor sociale înapoiate. Aproape toată lumea presupunea că valorile civilizaţiei europene sunt mai bune decât cele indigene, neluându-se în calcul eventualele efecte perturbatoare pe care acestea le puteau avea.

Se considera că, din fericire pentru popoarele care trăiau în unele teritorii

„încă învăluite de întuneric” (ca să citǎm un imn din epoca victoriană), în 1900

ele erau adesea conduse direct de europeni sau de populaţii de origine europeană: popoarele supuse formau al treilea cerc concentric prin care civilizaţia europeană îşi imagina că radiază spre exterior. În multe colonii administratori luminaţi se străduiau să aducă binecuvântarea căilor ferate, a educaţiei în stil european, a legii şi ordinii unor popoare ale căror instituţii le considerau eşuate (dovada imperfecţiunii lor era că nu reuşiseră să reziste provocării şi concurenţei din partea unei „civilizaţii superioare”). Chiar şi atunci când unele instituţii indigene erau protejate şi păstrate, aceasta se făcea de pe o poziţie care presupunea superioritatea culturii puterii coloniale.

Conştientizarea unei astfel de superiorităţi nu mai este admirată sau admisibilă, chiar dacă este preţuită în secret de mulţi europeni. Într-o anumită privinţă, ea a atins totuşi un scop pe care chiar şi cei mai meticuloşi critici ai colonialismului îl acceptă drept bun, deşi ar fi bănuitori cu privire la motivele aflate la baza ei. Este vorba despre abolirea sclaviei în lumea europeană şi folosirea forţei şi a diplomaţiei pentru a o combate chiar şi în ţări pe care europenii nu le controlau. Paşii cruciali au fost făcuţi în 1807 şi 1834, când Parlamentul britanic a abolit mai întâi comerţul cu sclavi şi apoi sclavia în interiorul Imperiului Britanic. Această măsură luată de principala putere navală, imperială şi comercială a fost decisivă; măsuri similare au fost curând puse în aplicare şi de alte naţiuni europene şi sclavia a luat sfârşit în Statele Unite în 1865. Sfârşitul procesului poate fi considerat a fi emanciparea sclavilor din Brazilia în 1888, dată la care unele guverne coloniale şi Marina Militară Regală exercitau presiuni mari asupra operaţiunilor negustorilor de sclavi arabi de pe continentul african şi din Oceanul Indian. Multe forţe, intelectuale, religioase, economice şi politice, au contribuit la această reparaţie. Europenii au fost cei care au profitat cel mai mult de pe urma sclaviei şi tot ei au abolit-o primii. Această ironie evidentă acoperă multe dintre contradicţiile relaţiilor dintre Europa şi restul lumii.

Dincolo de cercul exterior al teritoriilor conduse direct se afla restul lumii. Şi aceste popoare au fost influenţate de Europa. Uneori valorile şi instituţiile lor au fost corodate de contactul cu ea – aşa cum s-a întâmplat în Imperiul Chinez şi în cel otoman – iar acest lucru putea conduce la imixtiuni politice indirecte ale europenilor, precum şi la o slăbire a autorităţii tradiţionale. Alteori aceste popoare stimulau astfel de contacte şi le exploatau; Japonia este singurul exemplu de naţiune importantă care a reuşit să facă acest lucru încă de la bun început. Era practic imposibil să rămâi neinfluenţat de Europa. Energia debordantă a comerciantului european ar fi fost suficientă pentru asta. De fapt, tocmai regiunile care nu au fost conduse direct de europeni sunt cele care trădează cel mai mult semnele hegemoniei europene. Valorile europene au fost transferate pe aripile puternice ale aspiraţiei şi invidiei. Izolarea geografică era aproape singura garanţie (însă chiar şi Tibetul a fost invadat de britanici în 1904). Etiopia este, practic, singurul exemplu de independenţă de succes; ea a rezistat invaziei britanicilor şi italienilor în secolul al XIX-lea, bazându-se, nu în ultimul rând, pe importantul avantaj propagandistic că era o ţară creştină de vreo 14 secole.

Oricine ar fi deschis uşa, probabil că o întreagă civilizaţie încerca să intre, dar unul dintre cei mai importanţi factori care au purtat civilizaţia europeană în restul lumii a fost întotdeauna creştinismul, datorită interesului său practic nelimitat faţă de toate aspectele comportamentului uman. Prin răspândirea teritorială a bisericilor organizate şi creşterea numărului de adepţi oficiali în secolul al XIX-lea, aceasta a fost epoca de glorie a expansiunii creştinismului după perioada apostolică. A existat un nou val de activitate misionară; catolicii au înfiinţat noi ordine; noi societăţi menite să sprijine misiunile de peste mări au apărut în ţările protestante. Totuşi, efectul paradoxal a fost intensificarea dimensiunii europene a ceea ce se presupunea a fi un crez pentru oamenii de toate condiţiile. În cele mai multe ţări de destinaţie, creştinismul a fost mult timp

considerat doar un alt aspect al civilizaţiei europene, mai degrabă decât un mesaj spiritual care putea folosi un idiom local. Un exemplu interesant – deşi banal –

este preocuparea manifestată de misionari faţă de haine. În timp ce, în secolul al XVII-lea, iezuiţii din China adoptaseră discret ţinuta gazdelor lor, urmaşii lor din secolul al XIX-lea au depus mult zel pentru a-i îmbrăca pe central-africani sau pe locuitorii insulelor din Pacific cu haine europene, care adesea nu se potriveau absolut deloc. Aceasta a fost o modalitate în care misionarii creştini au răspândit ceva mai mult decât un mesaj religios. Adesea au adus cu ei şi beneficii materiale şi tehnice importante: hrană pe vreme de foamete, tehnici agricole, spitale şi şcoli, dintre care unele puteau fi perturbatoare pentru societăţile-gazdă. Prin ele se filtrau premisele unei noi civilizaţii.

Încrederea ideologică a europenilor, fie ei misionari sau nu, se putea baza în ultimă instanţă pe faptul că ştiau că nu pot fi ţinuţi la distanţă, chiar şi în ţările care nu erau colonizate. Părea că nu există nicio parte a lumii unde europenii să nu se poată impune, dacă doreau, prin forţă armată. Dezvoltarea armelor de foc în secolul al XIX-lea le-a oferit europenilor un avantaj şi mai mare decât cel de care se bucuraseră când portughezii trăseseră prima salvă de bord către Calicut. Chiar şi atunci când alte popoare aveau dispozitive avansate, rareori le puteau desfăşura eficient. În 1898, în timpul bătăliei de la Omdurman, în Sudan, un regiment britanic a deschis focul asupra inamicilor săi de la o distanţă de 2.000 de yarzi cu puştile cu încărcător obişnuite în armata britanică la acea vreme. Curând după aceea, şrapnelele şi mitralierele spulberau armata mahdiştilor, care nu au mai ajuns la prima linie britanică. Până la sfârşitul bătăliei, 10.000 de mahdişti fuseseră ucişi, britanicii şi egiptenii pierzând doar 48 de soldaţi. Totuşi, cum s-a exprimat mai târziu un englez, nu era v orba doar despre faptul că

Orice s-ar întâmpla, noi avem

Mitraliera Maxim, iar ei nu căci şi califul avea mitraliere în arsenalul său la Omdurman. Şi el avea telegraf ca să comunice cu forţele sale şi mine pentru a arunca în aer canonierele britanice de pe Nil. Dar niciunul dintre aceste lucruri nu era folosit corect; a fost nevoie nu doar de o transformare tehnică, ci de şi una de mentalitate pentru ca unele culturi neeuropene să poată întoarce armele europenilor împotriva acestora.

A mai fost un sens, mai binevoitor şi mai puţin dezagreabil, în care civilizaţia europeană s-a bazat pe forţă. În secolul al XIX-lea, *Pax Britannica* a împiedicat naţiunile europene să se lupte între ele pentru stăpânirea lumii neeuropene. În secolul al XIX-lea nu avea să existe nicio reiterare a războaielor coloniale din secolele XVII-XVIII, deşi tocmai avea loc cea mai mare extindere a conducerii coloniale directe din vremurile moderne. Comercianţi de toate naţiile se puteau deplasa fără nicio opreliştе pe suprafaţa mărilor. Supremaţia navală britanică era o precondiţie a expansiunii informale a civilizaţiei europene.

Ea garanta, mai presus de toate, cadrul internaţional al comerţului al cărui centru, la 1900, era Europa. Vechile schimburi marginale ale câtorva comercianţi şi căpitani întreprinzători fuseseră înlocuite treptat, începând din secolul al XVII-lea, de relaţii integrate de interdependenţă bazate pe o distincţie largă a rolurilor între ţările industriale şi cele neindustriale; cele

din urmă tindeau să fie producători primari care satisfăceau nevoile populaţiei din ce în ce mai urbanizate a celor dintâi. Dar această distincţie brută nu trebuie generalizată. Unele ţări adesea nu se încadrează în această descriere; Statele Unite, de exemplu, erau atât un mare producător primar, cât şi cea mai mare putere industrială a lumii în 1914, cu o producţie la fel de mare ca ale Marii Britanii, Franţei şi Germaniei la un loc.

Această distincţie nu se suprapunea exact nici cu linia de demarcaţie dintre naţiunile de cultură europeană şi cele de cultură neeuropeană. Şi Japonia, şi Rusia se industrializau mai rapid decât China sau India în 1914, dar Rusia, deşi europeană, creştină şi imperialistă, cu siguranţă nu putea fi considerată o ţară dezvoltată, iar cei mai mulţi japonezi (ca şi majoritatea ruşilor) erau încă ţărani.

De asemenea, în Balcani nu exista nicio economie dezvoltată. Tot ceea ce se poate afirma este că în 1914 exista un nucleu de ţări avansate, cu structuri sociale şi economice destul de diferite de cele ale societăţii tradiţionale, şi că acesta era centrul unui grup de naţiuni atlantice care devenea tot mai mult principalul producător şi consumator al lumii.

A început să se pună un accent deosebit pe economia mondială la Londra, centrul serviciilor financiare care susţineau fluxul comercial internaţional. O

proporţie uriaşă din afacerile lumii era tranzacţionată prin intermediul cambiei sterline; aceasta se baza, la rândul ei, pe etalonul internaţional aur, care menţinea încrederea prin asigurarea că monedele principale păstrau un raport destul de constant una faţă de cealaltă. Toate ţările importante aveau monede de aur şi puteai călători oriunde în lume cu o pungă de *sovereigns* de aur, monede de cinci dolari, franci de aur sau orice alt mijloc principal de schimb, putând fi sigur că vor fi acceptaţi.

Londra era centrul economiei mondiale şi în alt sens, deoarece, deşi producţia brută a Regatului Unit era depăşită în 1914, în privinţe importante, de cea a Statelor Unite şi a Germaniei, britanicii rămâneau cea mai mare dintre naţiunile comerciale. Cea mai mare parte a transporturilor la nivel mondial se afla în mâinile lor. Ei erau principala naţiune importatoare şi exportatoare şi singura care trimitea mai multe produse către naţiuni neeuropene decât spre cele europene. Marea Britanie era, de asemenea, cel mai mare exportator de capital şi scotea un profit imens din investiţiile sale peste mări, în special din cele din Statele Unite şi din America de Sud. Rolul său special a impus un sistem oarecum triunghiular de schimb internaţional. Britanicii cumpărau bunuri, fabricate sau nu, din Europa şi dădeau la schimb propriile produse manufacturate, capital şi servicii, acceptând alimente, materii prime şi bani lichizi. Acest sistem complex ilustrează faptul că relaţia Europei cu restul lumii era un simplu schimb al produselor manufacturate pe materii prime. Şi a existat, de asemenea, şi cazul unic al Statelor Unite, puţin implicate în export, dar revendicând o cotă din ce în ce mai mare a propriei pieţe interne pentru produse fabricate şi fiind încă un importator de capital.

Majoritatea economiştilor britanici credeau în 1914 că prosperitatea de care se bucura acest sistem, precum şi bogăţia tot mai mare pe care o făcea posibilă confirmau valabilitatea doctrinei liberului schimb. Prosperitatea ţării lor crescuse cel mai rapid în perioada de glorie a

acestor idei. Adam Smith prezisese că prosperitatea avea să continue dacă se abandona sistemul imperial închis ce limita comerţul la metropolă şi s-a dovedit curând că avusese dreptate în cazul Americii, căci comerţul anglo-american cunoscuse o mare expansiune la doar câţiva ani după pacea din 1783. În 1800 o mare parte a exporturilor britanice mergeau deja în afara Europei şi încă nu începuse cea mai mare perioadă de expansiune comercială în India şi Asia de Est. Politica imperială britanică era îndreptată nu atât spre achiziţionarea potenţial riscantă a unor noi colonii, cât spre deschiderea unor regiuni închise comerţului, deoarece acolo se credea că se află prosperitatea.

Un exemplu flagrant a fost Războiul Opiului din 1839-1842. Deznodământul a fost deschiderea a cinci porturi chinezeşti pentru comerţul european şi cedarea *de facto* a Hong Kongului Marii Britanii drept colonie-port ce putea fi organizată conform legii şi administrării afacerilor britanice.

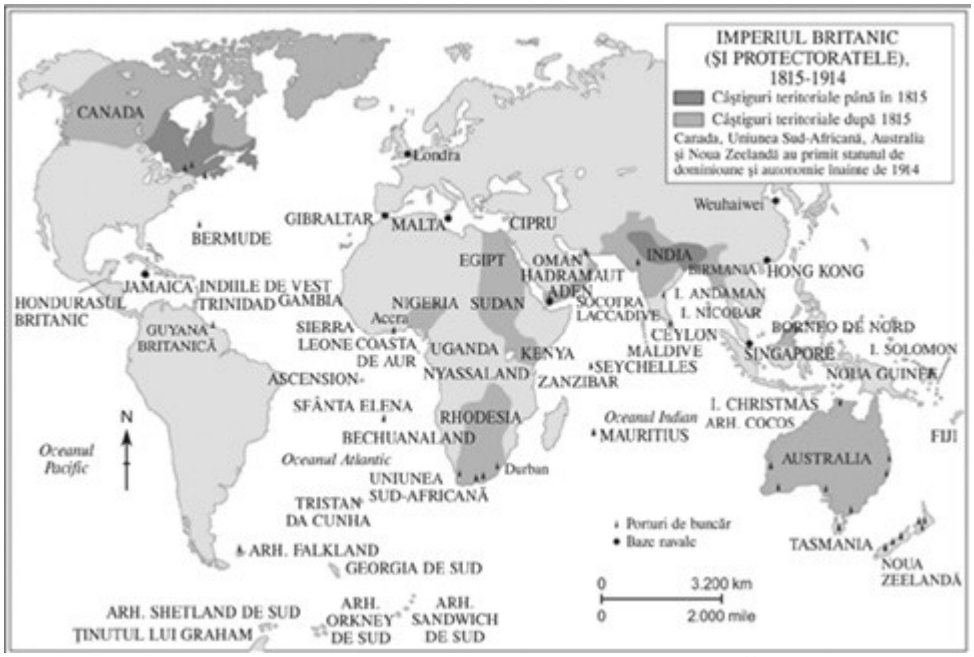

La mijlocul secolului al XIX-lea exista de două decenii un val de idei în favoarea liberului schimb; mai multe guverne decât până atunci sau decât în viitor păreau dispuse să acţioneze pe baza acestuia. În această perioadă, barierele vamale au fost înlăturate şi avantajul comparativ al britanicilor – primii în rândul naţiunilor comerciale şi producătoare – s-a menţinut. Dar această epocă a luat sfârşit în anii 1870 şi 1880. O recesiune a activităţii economice la nivel mondial şi preţurile în scădere au făcut ca în 1900 Marea Britanie să fie din nou singura naţiune importantă fără tarife de protecţie şi chiar şi aici începeau să se facă auzite critici la adresa vechilor dogme ale liberului schimb, pe măsură ce concurenţa reprezentată de Germania a devenit mai intensă şi mai alarmantă.

Cu toate acestea, privind retrospectiv, lumea economică a anului 1914 pare încă una de o libertate şi o încredere economică extraordinare. O lungă pace europeană a asigurat terenul pe care legăturile comerciale puteau ajunge la maturitate. Monedele stabile au asigurat o mare flexibilitate sistemului mondial al preţurilor; control valutar nu exista nicăieri în lume şi Rusia şi China deveniseră la fel de integrate pe această

piaţă ca şi alte ţări. Tarifele de transport şi primele de asigurare scăzuseră din ce în ce mai mult, preţurile la alimente înregistraseră un declin prelungit, iar salariile, o creştere pe termen lung. Ratele dobânzilor şi impozitele erau mici. Dintr-o perspectivă europeană şi în special anglo-saxonă, părea că un paradis capitalist era realizabil.

Pe măsură ce acest sistem s-a dezvoltat şi a încorporat Asia şi Africa, a ajuns să aibă un rol crucial şi în răspândirea unor idei şi tehnici europene la origine, dar aclimatizate curând şi în alte regiuni. Societăţile pe acţiuni, băncile, bursele de mărfuri şi de valori s-au răspândit în întreaga lume prin intruziune şi imitare; ele au început să înlocuiască structurile comerciale tradiţionale. Construirea unor docuri şi căi ferate, infrastructura comerţului mondial, împreună cu apariţia locurilor de muncă în industrie, a început în unele zone să-i transforme pe ţărani într-un proletariat industrial. Uneori efectele asupra economiilor locale puteau fi nocive; cultivarea plantei de indigo în India, de exemplu, s-a prăbuşit după ce în Germania şi Marea Britanie au început să se găsească vopsele sintetice. Istoria economică a Asiei de Sud-Est şi importanţa ei strategică au fost transformate de introducerea de către britanici a arborelui-de-cauciuc (măsură care, întâmplător, avea de asemenea să ruineze industria cauciucului din Brazilia). Izolarea tulburată iniţial de exploratori, misionari şi soldaţi a fost distrusă de sosirea telegrafului şi a căilor ferate; în secolul XX automobilul avea să continue acest proces. Şi relaţiile mai profunde au fost transformate; Canalul Suez, inaugurat în 1869, nu doar a influenţat comerţul şi strategia britanice, ci a conferit Mediteranei o nouă importanţă, de data aceasta nu în calitate de centru al unei civilizaţii speciale, ci ca rută.

Integrarea economică şi schimbarea instituţională au fost inseparabile de schimbarea de cultură. Instrumentele formale reprezentate de religia misionară, instituţiile de educaţie şi politicile guvernamentale nu sunt decât o mică parte a acestei poveşti. Limbile europene care erau folosite oficial, de exemplu, au purtat cu ele şi idei europene şi au permis accesul elitelor educate din ţări neeuropene la moştenirea civilizaţiei creştine, dar şi a unei culturi europene seculare şi

„luminate”. Misionarii nu au răspândit doar dogma şi servicii medicale şi de educaţie; ei au determinat şi critica regimului colonial, din cauza decalajului dintre performanţele acestuia şi pretenţiile culturii pe care o impunea.

În perspecta secolului XXI, mult din ceea ce este mai de durată şi mai important în impactul Europei asupra lumii poate fi identificat în astfel de efecte neintenţionate, ambigue. Mai presus de toate, exista nevoia simplă de a imita, fie exprimată ridicol prin adoptarea portului european, fie, mult mai important, prin concluzia trasă de o mare parte dintre cei care au încercat să reziste hegemoniei europene că pentru a face acest lucru era necesară adoptarea obiceiurilor europene. Aproape pretutindeni radicalii şi reformatorii au susţinut europenizarea.

Ideile anilor 1776, 1789 şi 1848 au încă efect în Asia şi Africa şi lumea continuă să-şi dezbată viitorul în termeni europeni.

Acest rezultat extraordinar este adesea neglijat. În înţelegerea sa, anul 1900

nu este decât un punct de observaţie, nu sfârşitul poveştii. Japonezii

sunt un popor înzestrat care a moştenit tradiţii artistice extraordinare şi totuşi au adoptat nu doar industrialismul occidental (ceea ce este oarecum de înţeles), ci şi forme de artă şi îmbrăcămintea occidentale, preferându-le celor proprii. Japonezilor li se par acum la modă whisky-ul şi vinul roşu de Bordeaux, iar chinezii îl venerează oficial pe Marx, un filosof german care a construit un sistem de gândire înrădăcinat în idealismul german şi în anumite realităţi sociale şi economice din Anglia secolului al XIX-lea, care vorbea rareori despre Asia altfel decât cu dispreţ şi care nu a călcat în viaţa lui la est de Prusia. Acest lucru sugerează încă un fapt curios: bilanţul influenţei culturale este unilateral într-o proporţie covârşitoare. Lumea a înapoiat Europei unele mode ocazionale, dar nicio idee sau instituţie care să aibă un efect comparabil cu cele pe care Europa le-a dăruit lumii. Învăţăturile lui Marx au fost mult timp o forţă în Asia în secolul XX; ultimul neeuropean ale cărui vorbe au exercitat o autoritate comparabilă în Europa a fost Iisus Hristos.

Transmiterea fizică a culturii s-a făcut prin deplasarea europenilor spre alte continente. În afara Statelor Unite, cele mai mari două grupuri de comunităţi europene de peste mări erau (şi încă sunt) în America de Sud şi în fostele colonii britanice de albi care, deşi formal supuse conducerii directe a Londrei în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, au fost de fapt mult timp nişte naţiuni ciudat de hibride, nici total independente, dar nici colonii cu adevărat. Ambele grupuri au fost alimentate în secolul al XIX-lea, ca şi Statele Unite, de marea diasporă a europenilor al căror număr justifică unul dintre numele date acestei epoci a demografiei europene: Marea Recolonizare.

Înainte de 1800 nu prea a existat emigrare europeană decât din Insulele Britanice. După această dată, în jur de 60 de milioane de europeni au plecat peste mări, iar acest val a început să crească puternic în anii 1830. În secolul al XIX-lea, cea mai mare parte s-au îndreptat spre America de Nord şi apoi spre America Latină (în special Argentina şi Brazilia), Australia şi Africa de Sud. În acelaşi timp, o emigrare europeană mascată avea loc şi în interiorul Imperiului Rus, care ocupa o şesime din suprafaţa terestră a lumii şi avea spaţii vaste ce atrăgeau migranţi în Siberia. Apogeul emigrării europene peste mări a fost atins, de fapt, în ajunul Primului Război Mondial, în 1913, când peste un milion şi jumătate de oameni au părăsit Europa; mai bine de o treime dintre ei erau italieni, aproape 400.000 britanici şi 200.000 spanioli. Cu 50 de ani înainte italienii nu erau reprezentaţi decât într-o măsură redusă; germanii şi scandinavii erau în număr mult mai mare. În toată această perioadă, Insulele Britanice au contribuit cu un flux constant de oameni; între 1880 şi 1910 opt milioane şi jumătate de britanici au plecat peste mări (numărul de italieni în această perioadă a fost de şase milioane şi ceva).

Cel mai mare număr de emigranţi britanici au plecat în Statele Unite (aproximativ 65% între 1815 şi 1900), dar mulţi s-au îndreptat şi spre coloniile autonome; această proporţie s-a schimbat după 1900 şi până în 1914 majoritatea emigranţilor britanici se îndreptau spre colonii. Italienii şi spaniolii au plecat, de asemenea, în număr mare în America de Sud, iar alţi italieni în Statele Unite.

Această ţară a primit cel mai mare număr de persoane de alte naţii; între 1820 şi 1950 în Statele Unite au sosit peste 33 de milioane de

europeni.

Explicaţiile acestei evoluţii demografice uimitoare nu sunt greu de găsit.

Politica a contribuit uneori la acest flux, ca şi după 1848. Populaţiile în creştere în Europa au exercitat mereu presiuni asupra posibilităţilor economice, aşa cum arată descoperirea fenomenului „şomajului”. Şi în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, când emigrarea creştea cel mai rapid, fermierii europeni erau presaţi de concurenţa de peste mări. Mai presus de toate, a contat faptul că pentru prima dată în istoria omenirii existau oportunităţi evidente în alte ţinuturi, unde era nevoie de forţă de muncă, într-un moment în care era deodată mai uşor şi mai ieftin de ajuns acolo. Vaporul şi căile ferate au schimbat în mare măsură istoria demografică şi au început să producă cel mai puternic efect după 1880. Ele au permis o mobilitate locală mult mai mare, astfel încât migraţiile temporare ale forţei de muncă şi deplasările pe cuprinsul continentelor au devenit mult mai simple. Marea Britanie exporta ţărani irlandezi, mineri şi oţelari galezi şi fermieri englezi; spre sfârşitul secolului al XIX-lea a primit un aflux de comunităţi evreieşti din Europa de Est care aveau să rămână mult timp un element marcant al societăţii britanice.

La migraţia sezonieră a forţei de muncă, care caracterizase dintotdeauna districtele de graniţă, precum sudul Franţei, s-au adăugat acum deplasări ale populaţiei pe termen mai lung pe măsură ce polonezii au venit în Franţa pentru a munci în minele de cărbune, iar chelnerii şi vânzătorii de îngheţată italieni au devenit parte a folclorului britanic. Atunci când anumite schimbări politice au făcut ţărmul nord-african accesibil, şi acesta a fost transformat de migraţia cu rază scurtă de acţiune din Europa. Italieni, spanioli şi francezi au fost atraşi aici pentru a se stabili sau a face comerţ în oraşele de pe coastă, creând astfel o nouă societate cu interese diferite atât de cele ale societăţilor lor de origine, cât şi de ale societăţilor băştinaşilor alături de care trăiau.

Facilitarea deplasării nu a uşurat doar migraţia europenilor. Numărul chinezilor şi japonezilor care se stabileau pe coastele nord-americane ale Pacificului era deja semnificativ în 1900. Migranţii chinezi s-au îndreptat şi spre Asia de Sud-Est, iar japonezii spre America Latină; perspectiva i-a îngrozit pe australieni, care încercau să menţină o „Australie albă” limitând imigrarea pe criterii rasiale. Imperiul Britanic a oferit un cadru uriaş în care comunităţi de indieni s-au răspândit în toată lumea. Dar aceste deplasări, deşi importante, au fost subordonate fenomenului major al secolului al XIX-lea, ultimul mare *Völkerwanderung* al popoarelor europene, la fel de decisiv pentru viitor cum fuseseră invaziile barbare.

În „America Latină” (sintagma a fost inventată la mijlocul secolului al XIX-lea), care atrăgea în principal italieni şi spanioli, sud-europenii puteau găsi multe aspecte familiare. Exista cadrul vieţii culturale şi sociale asigurat de catolicism; erau limbi şi obiceiuri latine. Cadrul politic şi legal reflecta, de asemenea, trecutul imperial, ale cărui instituţii se menţinuseră în parte într-o perioadă de revolte politice la începutul secolului al XIX-lea care au pus punct, practic, stăpânirii coloniale a spaniolilor şi portughezilor pe continent. Acest lucru s-a întâmplat deoarece anumite evenimente din Europa duseseră la o criză în care slăbiciunile vechilor imperii s-au dovedit a fi fatale.

Nu se poate spune că nu s-au făcut eforturi, cel puţin din partea

spaniolilor.

Spre deosebire de britanicii din nord, guvernul metropolitan încercase unele reforme radicale în secolul al XVIII-lea. Când Bourbonii l-au înlocuit pe ultimul Habsburg pe tronul Spaniei, în 1701, începuse o nouă eră de dezvoltare a Imperiului Spaniol, deşi au trecut câteva decenii până când lucrul acesta a devenit evident. Când s-au produs schimbările, ele au dus mai întâi la reorganizare şi apoi la o reformă „luminată”. Cele două viceregate din 1700 au devenit patru, alte două apărând în Noua Granadă (Panamá şi teritoriul inclus în limitele statelor moderne Ecuador, Columbia şi Venezuela) şi Río de La Plata, care se întindea de-a lungul continentului, de la gura de vărsare a fluviului până la graniţa cu Perú.

Această raţionalizare structurală a fost urmată de relaxări ale sistemului comercial închis, la început acceptate cu reticenţă şi apoi promovate în mod conştient ca mijloace de a ajunge la prosperitate. Acestea au stimulat atât economia coloniilor, cât şi a acelor regiuni ale Spaniei (în special litoralul mediteraneean) care au avut de câştigat din faptul că se pusese capăt monopolului asupra comerţului colonial, limitat până atunci la portul Sevilla.

Oarecum similar cu ceea ce s-a întâmplat în nord, este posibil ca aceste încercări de reformă ale spaniolilor să fi tensionat şi mai mult un sistem care era deja disfuncţional într-o oarecare măsură. Elitele coloniale se simţeau din ce în ce mai îndepărtate de patria-mamă. Ameninţător pentru Spania era că liderii lor erau adesea imigranţi din prima generaţie sau chiar oficiali spanioli care vedeau în Lumea Nouă o şansă de a acţiona pe baza unor impulsuri liberale dificil de pus în practică în ţară. O serie de insurecţii au dezvăluit slăbiciunile adânc înrădăcinate; în Paraguay (1721-1735), Columbia (1781) şi, mai presus de toate, Perú (1780) acestea au reprezentat ameninţări reale la adresa autorităţilor coloniale care nu au putut fi înfrânate decât cu mari eforturi militare. Printre altele, a fost nevoie de recrutări pentru miliţia colonială, un expedient cu două tăişuri, căci le-a oferit creolilor o instrucţie militară de care se puteau folosi împotriva Spaniei. Cea mai profundă scindare din societatea colonială spaniolă era între indieni şi coloniştii de origine spaniolă, dar cea dintre *creoles* şi *peninsulares* urma să aibă mai multă importanţă politică pe termen scurt. Aceasta se adâncise cu trecerea timpului.

Plini de resentimente din cauza excluderii lor din funcţii înalte, creolii au observat succesul coloniştilor britanici din America de Nord care scăpaseră de jugul imperial. La început, şi Revoluţia Franceză sugera mai degrabă posibilităţi decât pericole.

Pe măsură ce se desfăşurau aceste evenimente, guvernul spaniol era prins şi pe alte fronturi. În 1790, în urma unei dispute cu Marea Britanie, s-a renunţat în sfârşit la vechea pretenţie de suveranitate spaniolă pe întregul teritoriu al Americilor, când Spania a admis că dreptul de a interzice comerţul sau colonizarea în America de Nord se aplica doar pe o suprafaţă de 30 de mile în jurul unei aşezări spaniole. Au urmat războaie, mai întâi cu Franţa, apoi cu Marea Britanie (de două ori) şi, în fine, iar cu Franţa, în timpul invaziei napoleoniene.

Aceste războaie nu au costat Spania doar Santo Domingo, Trinidadul şi Louisiana, ci şi dinastia ei, care a fost forţată de Napoleon să abdice în 1808.

Puterii maritime spaniole i se pusese deja capăt la Trafalgar. În această stare de dezordine şi slăbiciune, când, în cele din urmă, Spania însăşi a fost înghiţită de invazia franceză, unele elite sud-americane, sprijinite de grupuri mari de creoli, au decis să-şi câştige independenţa. În 1810 a izbucnit Războiul pentru Independenţa Coloniilor Spaniole, cu revolte în Noua Granadă, Río de La Plata şi Noua Spanie.

Aceste revolte nu au avut succes la început, iar în Mexic revoluţionarii au descoperit că tensiunile etnice existente ajungeau adesea să pună în umbră conflictul cu Spania; existau ciocniri între indieni şi *mestizos* (cei cu sânge amestecat) şi între toţi aceştia şi europeni. Dar guvernul spaniol nu a fost capabil să câştige de partea sa niciunul dintre grupuri şi nici nu a reuşit să adune suficiente forţe pentru a anihila valurile ulterioare de revoltă. Puterea maritimă britanică s-a asigurat că nicio putere conservatoare europeană nu avea să sară în ajutorul spaniolilor, susţinând astfel, practic, doctrina Monroe. În 1821 Spania pierdea din ce în ce mai multe confruntări militare şi tot continentul părea cuprins de revoltă.

Cel mai important conducător al mişcării de eliberare a Americii Latine de sub dominaţia spaniolă a fost Simón Bolívar. Acesta s-a născut în 1783 într-o familie înstărită din Caracas, ai cărei strămoşi se stabiliseră în America în secolul al XVI-lea. Cu personalitatea sa capricioasă şi geniul lui militar, Bolívar a ajuns să aibă o influenţă profundă asupra tuturor războaielor de eliberare, deşi speranţele sale de a construi o Americă Latină unită cu o agendă politică liberală nu aveau să se îndeplinească. În mai puţin de şapte ani, victoriile sale împotriva spaniolilor au alungat puterea colonială de pe continentul pe care aceştia îl conduceau de peste 300 de ani şi au creat o formă de sistem de stat complet nouă.

Bolívar a debarcat pe coasta Venezuelei, venind din Haiti împreună cu un mic grup în 1817. Aici s-a alăturat opoziţiei locale faţă de stăpânirea spaniolă şi a lansat atacuri care au alungat în cele din urmă armata colonială de pe tot teritoriul Americii de Sud; Bolívar a fost proclamat „El Libertador” al tuturor regiunilor vorbitoare de spaniolă de la nord de Chile. Dar, în locul uniunii pe care o prefigurase Bolívar, elitele locale au înfiinţat republici separate în regiunea la eliberarea căreia contribuise (una dintre ele, din fosta regiune colonială din Perú de Sus, a fost numită chiar în cinstea marelui *libertador*). Dar, după ce a încercat să impună o formă de conducere comună pe continent, Bolívar a murit profund dezamăgit, în drum spre exilul european, în 1830. Republicile la naşterea cărora contribuise au continuat să existe – Columbia, Venezuela şi Perú. În sud Chile şi Argentina s-au declarat independente *de facto* înainte de 1820, iar în nord Mexicul s-a proclamat independent în 1821.

În Brazilia portugheză a fost cu totul altă poveste, căci, deşi o invadare a Portugaliei de către francezi în 1807 provocase o nouă emigrare, aceasta a fost diferită de cea din Imperiul Spaniol. Prinţul regent al Portugaliei se mutase de la Lisabona la Rio de Janeiro, care a devenit astfel capitala efectivă a Imperiului Portughez. Deşi s-a întors în Portugalia ca rege în 1820, l-a lăsat în urmă pe fiul său, care a preluat conducerea mişcării de rezistenţă împotriva unei încercări a guvernului portughez de a-şi reafirma controlul asupra Braziliei şi, fără prea mari eforturi, a devenit împăratul unei Brazilii independente în 1822.

Motivele pentru care nu a existat un proces de unificare pe o scară mai

largă în America Latină i-au preocupat pe mulţi istorici. Probabil că principalul motiv a constat într-o combinaţie de diferenţe de cultură şi abundenţă a bogăţiilor: elitele din fiecare zonă au crezut că le pot gestiona pe cele proprii şi erau invidioase pe celelalte dacă aveau acces la teritoriul pe care îl controlau. Este posibil ca şi predominanţa elementului militar să fi jucat un rol: nimeni nu dorea să-şi includă forţele armate într-o armată mai mare pe care nu o mai putea controla. Acest fapt a împiedicat orice reunificare forţată în secolul al XIX-lea (sau după aceea).

Niciunul dintre noile state nu era suficient de puternic pentru a le cuceri pe celelalte.

În America de Nord lucrurile stăteau altfel. În ciuda varietăţii celor 13

colonii britanice şi a dificultăţilor cu care se confruntau, după victorie ele au avut o comunicare internă relativ mai uşoară şi mai puţine obstacole terestre insurmontabile. Aveau, de asemenea, o oarecare experienţă în ceea ce priveşte cooperarea şi o măsură a conducerii propriilor afaceri chiar şi sub dominaţia imperială. Cu aceste avantaje, diviziunile lor au rămas totuşi suficient de importante pentru a impune o constituţie care acorda puteri foarte limitate guvernului naţional.

Republicile din America Latină au fost de la început orientate spre schimbul şi comerţul internaţional şi legăturile strânse pe care multe dintre ele le-au stabilit cu cea mai mare naţiune comercială a lumii – Marea Britanie – erau, prin urmare, fireşti. Noile republici din America de Sud aveau nevoie de capital pentru a-şi construi afacerile şi a avea acces la comerţul internaţional. Ele aveau nevoie şi de protecţie împotriva încercării puterilor europene de a le reprima independenţa şi, în cele din urmă, de a contrabalansa influenţa tot mai mare a Statelor Unite în nord. Londra dorea să aibă acces la materiile prime sud-americane şi să împiedice alte puteri europene să dobândească o influenţă decisivă pe continent. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, afacerile internaţionale ale Americii de Sud au rămas, prin urmare, legate de cele

ale Europei.

Situaţia internă era şi mai haotică. Problemele etnice şi inegalităţile sociale pe care le provocau nu au fost eliminate prin câştigarea independenţei. Fiecare ţară a resimţit diferit aceste experienţe. În Argentina, de exemplu, populaţia relativ redusă de indieni a fost exterminată aproape complet de armată. Această ţară era lăudată spre sfârşitul secolului al XIX-lea că semăna mult cu Europa deoarece în populaţia sa predominau rase europene. La cealaltă extremă, Brazilia avea o populaţie în majoritate de origine africană şi, în momentul când s-a declarat independentă, o mare parte a acesteia era încă înrobită. Amestecurile rasiale de tot felul erau tradiţionale aici, iar rezultatul este un amalgam etnic care se poate să fie cel mai puţin problematic din lume la ora actuală.

Noile state din America Latină nu aveau nicio tradiţie de autoguvernare în soluţionarea multor probleme, deoarece administraţiile coloniale fuseseră absolutiste şi nu creaseră instituţii reprezentative. Pentru principiile politice pe care încercau să le pună în aplicare, conducătorii republicilor priveau în special spre cele ale Revoluţiei Franceze, dar acestea erau idei avansate pentru unele state ale căror elite minuscule nici măcar nu împărtăşeau o practică acceptată; ele nu puteau crea un cadru de toleranţă reciprocă. Mai rău, principiile revoluţionare au implicat rapid Biserica în politică, o evoluţie care era, poate, inevitabilă pe termen lung, dar care s-a dovedit a fi nefericită deoarece a adăugat şi anticlericalismul la toate problemele de pe continent. În aceste circumstanţe, nu este de mirare că în cea mai mare parte a secolului fiecare republică a descoperit că afacerile proprii aveau tendinţa de a ajunge în mâinile aşa-numiţilor *caudillos*, aventurieri militari şi clicile lor care controlau suficiente forţe armate ca să le confere un avantaj până la apariţia unor rivali mai puternici.

Curenţii transversali ai războiului civil şi războaielor dintre noile state –

unele foarte sângeroase – au condus până în 1900 la harta care în mare măsură există şi astăzi. Mexicul, cea mai nordică dintre fostele colonii spaniole, pierduse regiuni vaste din nord în favoarea Statelor Unite. Apăruseră patru republici central-americane pe continent şi două state insulare – Republica Dominicană şi

Haiti. Cuba era pe punctul de a-şi proclama independenţa. Spre sud erau cele zece state ale Americii de Sud. Toate aceste ţări erau republicane; Brazilia renunţase la monarhie în 1889. Deşi toate trecuseră prin grave tulburări civice, reprezentau grade foarte diferite de stabilitate şi conformitate constituţională. În Mexic, un indian ajunsese preşedinte, având rezultate considerabile, în anii 1850, dar pretutindeni au rămas diviziuni sociale între indieni, *mestizos* şi cei de descendenţă europeană (al căror număr a crescut mult odată cu accelerarea imigraţiei după anul 1870). Ţările din America Latină avuseseră aproximativ 19

milioane de locuitori în 1800; un secol mai târziu aveau 63 de milioane.

Aceasta trădează o anumită creştere a bogăţiei. Majoritatea ţărilor Americii Latine aveau importante resurse naturale, sub o formă sau alta. Uneori se luptau pentru ele, căci astfel de avantaje au fost şi mai valoroase odată ce Europa şi Statele Unite au devenit mai industrializate. Argentina avea teritorii vaste şi unele dintre cele mai bune păşuni din

lume; inventarea navelor frigorifice în anii 1880 a transformat-o în măcelăria Angliei şi, mai târziu, în furnizorul său de cereale. La sfârşitul secolului al XIX-lea era cea mai bogată dintre ţările Americii Latine.

Chile avea salpetru (din teritorii dobândite de la Bolivia şi Perú în urma „Războiului Pacificului" din 1879-1883) şi Venezuela avea petrol; amândouă au devenit mai importante în secolul XX. Şi Mexicul avea petrol. Brazilia avea, practic, de toate (în afară de petrol), mai ales cafea şi zahăr. Lista ar putea continua, dar nu ar face decât să confirme că bogăţia tot mai mare a Americii Latine provenea mai presus de toate din produse principale şi din importul de capital din Europa şi Statele Unite necesar pentru exploatarea lor.

Această creştere a bogăţiei a avut totuşi două dezavantaje. Unul a fost că nu s-a făcut nimic pentru a reduce disparităţile de prosperitate din aceste ţări; ba chiar este posibil ca acestea să fi crescut. Prin urmare, tensiunile sociale, ca şi cele etnice, au rămas în mare parte nesoluţionate. O elită urbană aparent europenizată ducea o viaţă complet diferită de cea a indienilor şi a maselor de *mestizos*. Acest fapt era accentuat de dependenţa Americii Latine de capitalul străin. Nu în mod nejustificat, investitorii străini căutau siguranţă. Nu o obţineau întotdeauna, evident, dar tindeau să sprijine autorităţile sociale şi politice deja existente, care astfel îşi sporeau şi mai mult averea. La doar câţiva ani după începutul secolului XX, circumstanţele astfel create au declanşat o revoluţie socială în Mexic.

Iritarea şi dezamăgirea unor investitori străini care nu îşi puteau recupera banii ce li se cuveneau au dus uneori la conflicte diplomatice şi chiar la intervenţii armate. Colectarea debitelor nu era considerată, la urma urmelor, o reînviere a colonialismului şi guvernele europene transmiteau mesaje dure, pe care le-au susţinut făcând uz de forţă de mai multe ori în acest secol. În 1902, când Marea Britanie, Germania şi Italia au instituit împreună o blocadă navală asupra

Venezuelei pentru a colecta debite cuvenite supuşilor lor care avuseseră de suferit din cauza tulburărilor revoluţionare, au provocat Statele Unite să acţioneze dincolo de prevederile doctrinei Monroe.

Începând de pe vremea republicii texane, relaţiile Statelor Unite cu vecinii lor nu au fost niciodată simple – şi nu sunt nici astăzi. Acţionau prea mulţi factori care complicau lucrurile. Doctrina Monroe exprima interesul de bază al Statelor Unite de a păstra această emisferă neinteresată de chestiunile Europei, iar Congresul Panamerican a fost încă un pas în această direcţie atunci când l-au organizat Statele Unite, în 1889. Dar acesta nu mai putea împiedica dezvoltarea unor legături economice cu Europa, aşa cum nici Revoluţia nu a putut să întrerupă relaţiile dintre Statele Unite şi Marea Britanie (iar printre investitorii în ţări sud-americane se numărau şi nord-americani şi curând au avut şi ei cereri speciale adresate guvernului lor). Mai mult, spre sfârşitul secolului era clar că situaţia strategică de la baza doctrinei Monroe se schimbase. Vapoarele şi creşterea interesului americanilor faţă de Extremul Orient şi Pacific au făcut Statele Unite mult mai sensibile la evoluţiile din America Centrală şi Caraibe, unde existau din ce în ce mai multe şanse să fie construit un canal istmic.

Rezultatele au fost o brutalitate mai mare şi chiar aroganţă în politica

Statelor Unite faţă de vecinii lor la începutul secolului XX. Atunci când, după un scurt război cu Spania, Statele Unite au facilitat proclamarea independenţei Cubei (şi au obţinut Puerto Rico de la Spania), în noua constituţie a Cubei au fost încorporate limitări speciale pentru a garanta că va rămâne un satelit. Terenul pentru Canalul Panamá a fost obţinut prin amestecul în treburile Columbiei.

Scandalul datoriilor Venezuelei a fost urmat de o afirmare şi mai remarcabilă a puterii americane – un „corolar" al doctrinei Monroe. Aceasta a fost anunţul (pus aproape imediat în practică în Cuba şi în Republica Dominicană) că Statele Unite aveau să-şi exercite dreptul de intervenţie în treburile oricărui stat din emisfera vestică ale cărui afaceri interne erau într-o asemenea dezordine încât puteau atrage o intervenţie a europenilor. Mai târziu, în 1912, un preşedinte american a trimis infanterişti marini în Nicaragua sub acest pretext şi altul a ocupat portul mexican Veracruz în 1914 pentru a constrânge un guvern mexican. În 1915 a fost stabilit un protectorat în Haiti, prin tratat, care avea să dureze 40 de ani.

Povestea nefericită a relaţiilor dintre Statele Unite şi vecinii săi nu s-a încheiat aici, deşi nu am vrea să anticipăm. Importanţa lor aici, în orice caz, este doar simptomatică pentru poziţia ambiguă a statelor din America Latină faţă de Europa. Cu rădăcini în cultura sa, legate de ea prin economie, ele au fost totuşi constrânse politic să evite relaţiile cu bătrânul continent. Acest lucru nu a însemnat, bineînţeles, că europenii din secolul al XIX-lea nu au ţinut partea albilor în marea distincţie trasată din ce în ce mai mult între cei din interiorul palidei civilizaţii europene şi cei din afara ei. Când decidenţii europeni se gândeau la „latinoamericani", se gândeau la cei de origine europeană şi în special la minoritatea urbană, educată, privilegiată, nu la masele de imigranţi, indieni şi negri.

Prăbuşirea Imperiului Spaniol la atât de scurt timp după dezertarea celor 13

colonii i-a făcut pe mulţi să creadă că şi celelalte colonii ale Imperiului Britanic aveau să scape curând de stăpânirea Londrei. Într-un fel, aşa s-a şi întâmplat, dar nu în modul anticipat. La sfârşitul secolului al XIX-lea, revista britanică *Punch* a publicat o caricatură patriotică în care leul britanic privea aprobator şirurile de pui de lei, înarmaţi şi îmbrăcaţi în uniformă, ce reprezentau coloniile de peste mări.

Ţinuta de soldat era foarte potrivită, căci contingentele de voluntari trimise din alte părţi ale imperiului ca să lupte pentru britanici în războiul în care erau implicaţi atunci în Africa de Sud erau de o importanţă majoră. Cu un secol înainte nimeni nu ar fi anticipat că metropola ar putea beneficia de vreun soldat colonial.

Anul 1783 se întipărise adânc în conştiinţa oamenilor de stat britanici. Coloniile, credeau ei, erau complicate şi costisitoare, asigurau puţine beneficii şi implicau metropola într-o luptă sterilă cu alte puteri şi popoare indigene şi, în cele din urmă, se întorceau de obicei să muşte mâna care le hrănea.

Neîncrederea în implicarea unor colonii cu astfel de perspective a contribuit la reorientarea intereselor Imperiului Britanic spre posibilităţile oferite de comerţul asiatic la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Se părea că în Extremul Orient nu aveau să existe complicaţii create de colonişti

europeni, iar în mările orientale nu erau necesare forţe armate costisitoare care să nu poată fi asigurate de Marina Militară Regală. Vorbind în general, aceasta avea să fie atitudinea predominantă în cercurile oficiale britanice în secolul al XIX-lea. Asta le-a determinat să abordeze afacerile complicate ale fiecărei colonii în moduri axate, mai presus de toate, pe economie şi evitarea problemelor. În spaţiile vaste din Canada şi Australia acest lucru a dus rapid la eventuala unificare a coloniilor individuale în structuri federale cu o largă autonomie internă. În 1867 Canada a primit statutul de dominion, iar în 1901 s-a format Commonwealth of Australia. În fiecare caz, înainte de unire coloniilor iniţiale li se acordase autonomia internă şi tot în fiecare caz existaseră dificultăţi specifice.

În Canada, principala dificultate a fost existenţa unei comunităţi canadiene franceze în provincia Québec; în Australia au fost conflictele de interese dintre colonişti şi deţinuţi – ultimul lot de deţinuţi a sosit în 1867. Fiecare din cele două ţări era, de asemenea, imensă şi slab populată, şi doar treptat populaţia a putut fi strânsă laolaltă pentru a genera un sentiment naţional. În fiecare caz procesul a fost lent; abia în 1885 a fost fixat ultimul crampon al liniei transcontinentale a societăţii Canadian Pacific Railway, iar căile ferate transcontinentale din Australia au fost întârziate mult timp de adoptarea unor ecartamente diferite în state diferite. În cele din urmă, naţionalismul a fost ajutat de o sporire a conştientizării unor ameninţări externe – puterea economică a Statelor Unite şi imigraţia asiatică – şi, bineînţeles, de disputele cu britanicii.

Şi Noua Zeelandă ajunsese să beneficieze de o largă autonomie internă, dar mai puţin descentralizată, aşa cum se cuvenea unei ţări mult mai mici. Europenii veniseră aici din anii 1790, descoperind o populaţie băştinaşă, maori, cu o cultură avansată şi complexă, pe care au încercat s-o distrugă. Ei au fost urmaţi de misionari, care s-au străduit să-i ţină la distanţă pe colonişti şi pe comercianţi. Dar aceştia tot au venit. Atunci când a părut că un întreprinzător francez avea şanse să impună nişte interese ale francezilor, guvernul britanic a cedat în fine, cu reticenţă, presiunilor exercitate asupra sa de misionari şi de unii colonişti şi a proclamat suveranitatea britanică în 1840. În 1856 colonia a primit o largă autonomie internă şi doar războaiele cu populaţia maori au întârziat retragerea soldaţilor britanici până în 1870. Curând după aceea, vechile provincii şi-au pierdut şi puterile legislative care le mai rămăseseră. Spre sfârşitul secolului, guvernele Noii Zeelande au manifestat o independenţă şi o vigoare remarcabilă în cadrul unor politici avansate de securitate socială, iar în 1907 au obţinut statutul de dominion.

Aceasta se întâmpla în anul imediat următor unei Conferinţe Coloniale organizate la Londra, unde s-a hotărât ca denumirea de „dominion” să fie purtată pe viitor de toate posesiunile care se bucurau de o anumită independenţă, ceea ce se referea, de fapt, la coloniile de albi. Mai rămăsese una singură căreia urma să i se confere acest statut înainte de 1914, Uniunea Sud-Africană, creată în 1910.

Acesta a fost sfârşitul unui capitol lung şi nefericit – cel mai nefericit din istoria Imperiului Britanic; nu se încheiase bine când în istoria Africii a început alt capitol care, în doar câteva decenii, a părut şi mai sumbru.

Niciun colonist britanic nu s-a stabilit în Africa de Sud decât după 1814, când, din motive strategice, Marea Britanie a luat în stăpânire fosta

colonie olandeză de la Capul Bunei Speranţe. Aceasta a fost numită „Colonia Capului” şi aici au sosit curând câteva mii de colonişti britanici care, deşi depăşiţi numeric de olandezi, beneficiau de sprijinul guvernului britanic în implementarea politicilor şi a legilor britanice. Astfel s-a inaugurat o perioadă în care burii, cum erau numiţi fermierii olandezi, şi-au cam pierdut privilegiile. În special erau iritaţi de orice limitare a libertăţii lor de a se purta cu băştinaşii aşa cum doreau. Au fost extrem de indignaţi atunci când, ca urmare a desfiinţării sclavagismului în Imperiul Britanic, vreo 35.000 dintre sclavii lor au fost eliberaţi, spuneau ei, fără să li se plătească despăgubiri adecvate. Convinşi că britanicii nu aveau să abandoneze politica favorabilă africanilor – şi, date fiind presiunile exercitate asupra guvernelor britanice, era o părere întemeiată – burii au pornit într-un mare exod în 1835. Acest *Great Trek* spre nord, dincolo de fluviul Orange, a avut o importanţă radicală în formarea indentităţii afrikaanderilor. Era începutul unei lungi perioade în care anglo-saxonii, burii şi africanii s-au străduit să convieţuiască, uneori separat, alteori împreună, dar întotdeauna sub o tensiune enormă.

Republica bură Natal a fost curând transformată în colonie britanică, teoretic pentru a-i proteja pe africani de exploatare, dar în aceeaşi măsură şi pentru a împiedica înfiinţarea unui port olandez care ar fi putut fi folosit într-o zi de o putere ostilă pentru a ameninţa comunicaţiile britanice cu Asia de Est. A urmat încă un exod al burilor, de data aceasta la nord de râul Vaal. Aceasta a fost prima extindere a teritoriului britanic din Africa de Sud, dar a trasat un tipar care avea să fie repetat. Pe lângă umanitarism, guvernul britanic şi coloniştii britanici aflaţi la faţa locului erau motivaţi de necesitatea de a stabili bune relaţii cu populaţiile africane, care altfel (aşa cum demonstraseră deja zuluşii în detrimentul burilor) ar fi constituit o problemă de siguranţă permanentă (similară oarecum celei reprezentate de amerindieni în secolul anterior). La mijlocul secolului existau două republici bure în nord (statul liber Orange şi Transvaal), în timp ce Colonia Capului şi Natal erau sub drapel britanic, cu parlamente alese în care puţinele persoane de culoare ce treceau testele economice impuse aveau drept de vot.

Existau şi state ale băştinaşilor sub protecţie britanică. În unul dintre ele, Basutoland, aceasta i-a plasat, practic, pe buri sub jurisdicţia celor de culoare, situaţie extrem de supărătoare pentru ei.

Relaţiile bune erau puţin probabile în aceste circumstanţe şi, în orice caz, guvernele britanice erau adesea în dezacord cu coloniştii din Colonia Capului, care, după 1872, au avut autonomie internă. Au apărut şi date noi. Descoperirea diamantelor a dus la anexarea de către britanici a încă unei porţiuni de teritoriu, fapt care, deoarece aceasta se afla la nord de fluviul Orange, i-a ofensat pe buri.

Sprijinul acordat de britanici populaţiei basuto, pe care burii o învinseseră, i-a iritat şi mai mult. În cele din urmă, guvernatorul Coloniei Capului a făcut un gest nebunesc, anexând republica Transvaal. După o revoltă a burilor şi după o înfrângere dureroasă a forţelor britanice, nu mai avea niciun rost ca guvernul britanic să se încăpăţâneze; a restabilit independenţa republicii în 1881, dar din acest moment neîncrederea burilor în politicile britanice în Africa de Sud a devenit, probabil, iremediabilă.

În mai puţin de 20 de ani s-a ajuns la război, în mare măsură din cauza altor două schimbări neanticipate. Una a fost o revoluţie industrială la scară redusă în republica Transvaal, unde s-a descoperit aur în 1886. Rezultatele au fost un aflux uriaş de mineri şi de speculanţi, implicarea unor interese financiare externe în afacerile Africii de Sud şi posibilitatea ca statul afrikaanderilor să aibă resursele financiare necesare pentru a scăpa de suzeranitatea britanică, pe care o accepta împotriva voinţei sale. Punctul focal al evenimentelor a fost Johannesburgul, care s-a dezvoltat în câţiva ani, devenind singurul oraş din Africa la sud de Zambezi cu peste 100.000 de locuitori. A doua schimbare a constat în aceea că alte părţi din Africa au fost acaparate în anii 1880 şi 1890 de alte puteri europene, iar guvernul britanic a reacţionat, întărindu-şi hotărârea de a nu permite nimic care să afecteze prezenţa britanică la Capul Bunei Speranţe, considerată esenţială pentru controlarea rutelor maritime spre Orient şi tot mai dependentă de traficul de la şi înspre Transvaal pentru veniturile de care avea nevoie. Efectul general a fost că guvernele britanice au început să privească cu îngrijorare orice posibilitate ca republica Transvaal să obţină acces independent la Oceanul Indian. Această îngrijorare le-a făcut vulnerabile la presiunile exercitate de un grup pestriţ de imperialişti idealişti, politicieni din Colonia Capului, demagogi englezi şi finanţişti dubioşi care au provocat o confruntare cu burii în 1899, ce s-a sfârşit cu un ultimatum din partea preşedintelui Transvaalului, Paul Kruger, şi izbucnirea Războiului Burilor. Kruger avea o antipatie profundă faţă de britanici; în copilărie luase parte la marea migraţie spre nord.

Bine-cunoscutele tradiţii ale armatei britanice din epoca victoriană au fost amplu promovate în ultimul război al domniei, în ceea ce priveşte atât inepţia şi incompetenţa demonstrate de unii comandanţi de rang mai înalt şi de unele servicii administrative, cât şi bravura arătată de unii ofiţeri şi de soldaţii lor în faţa unui inamic curajos şi bine înarmat pe care nu erau pregătiţi să-l învingă. Dar nu putea exista nicio îndoială în privinţa rezultatului; aşa cum a remarcat însăşi regina, dovedind o judecată strategică mai bună decât unii dintre supuşii săi, nu se punea problema înfrângerii. Africa de Sud era un teatru de război izolat de puterea maritimă britanică; nici o altă naţiune europeană nu îi putea ajuta pe buri şi era doar o chestiune de timp până când aceştia aveau să fie copleşiţi de un inamic mult superior ca număr şi ca resurse. Costul a fost imens – peste un sfert de milion de soldaţi au fost trimişi în Africa de Sud – şi a provocat multă vrajbă în politica internă britanică; mai mult, nu prezenta lumii exterioare o imagine prea favorabilă. Burii erau consideraţi o naţiune oprimată; aşa şi erau, dar obsesia liberală a secolului al XIX-lea vizavi de naţionalism i-a făcut pe observatori să nu mai vadă anumite aspecte negative în acest caz (ca şi în altele). Din fericire, guvernarea inteligentă britanică şi-a revenit suficient pentru a semna un tratat generos care a pus capăt războiului în 1902, după ce burii fuseseră învinşi pe câmpul de luptă.

Acesta a fost sfârşitul republicilor burilor. Dar au urmat rapid unele concesii; în 1906 Transvaalul avea un guvern autonom, pe care, în ciuda populaţiei masive de altă origine ajunse aici pentru minerit, din anul următor burii îl controlau după o victorie electorală. Aproape imediat au început să emită legi împotriva imigranţilor asiatici, în special indieni. (Un tânăr avocat indian, Mohandas Gandhi, a intrat acum în politică pentru a-şi

susţine comunitatea.) În 1909, când s-a convenit asupra unui proiect de constituţie pentru o Uniune Sud-Africană, limba engleză şi cea olandeză au fost puse pe picior de egalitate şi, deosebit de important, se prevedea guvernarea de către o adunare reprezentativă aleasă care urma să fie formată în funcţie de reglementările electorale decise în fiecare provincie. În provinciile burilor dreptul de vot a fost limitat la albi.

La acea dată erau multe de spus cu privire la această înţelegere. Pe vremea aceea, când europenii vorbeau despre o „problemă rasială” în Africa de Sud, se refereau la problema relaţiilor dintre britanici şi buri, a căror reconciliere părea a fi cea mai stringentă. Va trece un timp până când vor ieşi la iveală hibele acestui aranjament. Atunci când s-a întâmplat acest lucru, motivul nu a fost că sentimentul istoric al afrikaanderilor s-a dovedit a fi mai puternic decât speraseră unii, ci că transformarea societăţii sud-africane, care a început cu industrializarea terenurilor aurifere din Rand, nu mai putea fi oprită şi avea să dea un imbold irezistibil problemei africanilor de culoare.

În această privinţă, viitorul Africii de Sud fusese influenţat la fel de decisiv ca şi al tuturor celorlalte dominioane britanice, fiind determinat de tendinţele economiei întregii lumi. Canada, ca şi Statele Unite, devenise, odată cu construirea căilor ferate pe câmpiile sale, unul dintre marile grânare ale Europei.

Australia şi Noua Zeelandă şi-au exploatat la început păşunile imense pentru a produce lâna datorită căreia fabricile europene erau din ce în ce mai prezente pe piaţă; apoi, odată cu inventarea refrigerării, le-au folosit pentru carne şi, în cazul Noii Zeelande, pentru produse lactate. Astfel, aceste noi naţiuni au găsit produse care să susţină economii mult mai mari decât plantaţiile de tutun şi de indigo din secolul al XVII-lea.

Cazul Africii de Sud avea să fie diferit prin faptul că ea avea să se impună doar treptat (ca şi Australia mult mai târziu) ca producător de minerale. Începutul a fost industria diamantelor, dar marele pas înainte a fost descoperirea aurului din Rand în anii 1880. Exploatarea acestuia a atras capital şi expertiză care a permis exploatarea ulterioară şi a altor minerale. Câştigurile asigurate de Africa de Sud nu s-au limitat la profiturile unor companii şi acţionari europeni, ci au implicat şi o creştere a rezervei de aur a lumii, care a stimulat comerţul european la fel ca descoperirile din California din 1849.

Intensificarea sentimentelor umanitare şi misionare în Anglia şi tradiţia întemeiată a Oficiului Colonial de neîncredere vizavi de cererile coloniştilor au făcut ca populaţiile indigene din dominioanele albe să fie mai greu de trecut cu vederea decât indienii din prerii, care fuseseră înlăturaţi foarte uşor de americani.

Totuşi, în mai multe colonii britanice, ideile modernităţii au avut impact asupra unor societăţi lipsite de apărare ce nu aveau acces la tehnologie. Indienii şi eschimoşii canadieni au fost daţi la o parte pentru a deschide exploatării vestul şi nord-vestul şi – fiind relativ mai puţini ca număr – nu au putut lupta la fel de eroic ca indienii din prerii pentru a-şi păstra zonele de vânătoare. În Australia povestea a fost şi mai sângeroasă. Societatea de vânători-culegători a aborigenilor a fost tulburată de colonizare, unele triburi au fost aţâţate unul împotriva altuia şi provocate la violenţă de brutalitatea lipsită de înţelegere a australienilor albi, iar noi boli au redus

rapid numărul acestora. Primele decenii ale fiecărei colonii australiene sunt pătate de sângele aborigenilor masacraţi; ultimii lor ani sunt notorii pentru neglijarea, intimidarea şi exploatarea celor care au supravieţuit.

În Noua Zeelandă, sosirea primilor albi a adus arme de foc membrilor populaţiei maori, care le-au folosit mai întâi unii împotriva celorlalţi, provocând perturbări în societăţile lor. Au urmat războaiele cu autorităţile, la baza cărora se afla dislocarea populaţiei maori de pe teritoriile ei de către colonişti. Atunci când s-au încheiat, guvernul a luat măsuri pentru a proteja de exploatare aceste pământuri ale triburilor, dar introducerea ideilor engleze legate de proprietatea individuală a dus la dezintegrarea posesiunilor triburilor şi, practic, la pierderea teritoriilor lor până la sfârşitul secolului. Şi populaţia maori a scăzut ca număr, dar nu atât de violent şi de ireversibil ca aborigenii australieni. Acum există mai mulţi maori decât în 1900 şi numărul lor creşte mai rapid decât al neozeelandezilor de origine europeană.

Cât priveşte Africa de Sud, povestea este complicată. Protecţia britanicilor a permis unora dintre populaţiile indigene să supravieţuiască până în secolul XX pe pământurile lor strămoşeşti păstrând un mod de viaţă care nu s-a schimbat decât foarte lent. Altele au fost alungate sau exterminate. În toate cazurile, aspectul principal al problemei a fost că în Africa de Sud, ca şi în alte părţi, soarta indigenilor nu s-a aflat niciodată în mâinile lor. Supravieţuirea lor a depins de echilibrul local dintre interesele şi bunăvoinţa autorităţilor, dintre nevoile şi tradiţiile coloniştilor, dintre oportunităţile şi exigenţele economice. Deşi pe termen scurt puteau pune uneori probleme militare formidabile (ca zuluşii lui Cetewayo sau războiul de gherilă al populaţiei maori), ei nu puteau produce cu propriile resurse mijloacele necesare ca să reziste mai mult decât reuşiseră aztecii să-i reziste lui Cortés. Pentru ca populaţiile neeuropene să facă acest lucru, trebuiau să se europenizeze. S-a dovedit că preţul întemeierii unor noi naţiuni europene peste mări a fost întotdeauna plătit de băştinaşi, de multe ori cu vârf şi îndesat.

Nu acesta ar trebui să fie ultimul cuvânt. Mai rămâne enigma autojustificării: europenii au văzut ce se întâmplă şi nu au făcut nimic. Este prea simplu să explicăm acest lucru afirmând că au fost cu toţii răi şi lacomi (şi, în orice caz, munca depusă de europenii omenoşi anulează această judecată). Răspunsul trebuie să se afle undeva în mentalitate. Ca multe culturi de la acea vreme, şi europenii credeau că doar ei sunt avansaţi şi civilizaţi şi că, prin urmare, aveau dreptul de a-i conduce pe alţii. Dar credinţa europenilor în propria supremaţie a căpătat adesea accente fanatice, alimentate de religie şi de etnocentrism. Uneori aceste atitudini au generat pur şi simplu rasism. Dar mai adesea – în special în Marea Britanie şi Franţa începând din secolul al XIX-lea – au generat dorinţa imperioasă de a moderniza lumea, de a o raţionaliza şi, prin urmare, de a o alinia mai mult cu ideile europene de progres şi îmbunătăţire. Încrederea că aparţin unei civilizaţii superioare nu a justificat doar obiceiurile agresive – aşa făcuse şi creştinismul cândva – ci şi curajul unei atitudini similare celei a cruciaţilor în multe cazuri. Siguranţa lor că aduceau ceva mai bun i-a făcut de cele mai multe ori pe oameni să nu vadă rezultatele reale şi concrete ale înlocuirii drepturilor tribale cu proprietatea individuală, ale transformării vânătorilor şi culegătorilor, care

nu posedau aproape nimic, în muncitori salariaţi sau soldaţi.

6
Imperialismul şi stăpânirea imperială

Guvernarea unor popoare străine şi a altor ţinuturi de către europeni era dovada cea mai clară a faptului că ei conduceau lumea. În ciuda discuţiilor nesfârşite despre ce a fost şi ce este imperialismul, pare util să începem cu noţiunea simplă de stăpânire directă şi formală, oricât de vagi ar fi graniţele sale din cauza altor forme de putere asupra lumii neeuropene. Astfel, nici nu punem întrebări, nici nu oferim răspunsuri despre cauze sau motive, pentru care s-au consumat o grămadă de timp, cerneală şi bătăi de cap. Încă de la început au existat cauze diferite şi schimbătoare, şi nu toate motivele implicate au fost inavuabile sau autoiluzorii. Imperialismul nu a fost doar manifestarea unei epoci, căci a existat de-a lungul întregii istorii; nici nu a fost caracteristic relaţiilor Europei cu neeuropenii de peste mări, căci stăpânirea imperială se extinsese şi pe uscat, nu doar pe mare şi unii europeni i-au condus pe alţii la fel cum şi unii neeuropeni i-au condus pe europeni.

Cu toate acestea, în secolele XIX-XX acest cuvânt a ajuns să fie asociat în mod deosebit cu expansiunea europeană, iar dominaţia directă a europenilor asupra restului lumii devenise deja mult mai evidentă decât oricând până atunci, mai ales deoarece li s-a alăturat şi puterea industrializării şi a pieţelor capitaliste.

Deşi revoluţiile din Americi sugeraseră că imperiile europene clădite în cele două secole anterioare se aflau în declin, în următoarea sută de ani imperialismul european a fost dus mult mai departe şi a devenit mai eficient ca oricând. Acest lucru s-a întâmplat în două etape evidente, putându-se considera că prima se încheie în jurul anului 1870. Unele dintre vechile puteri imperiale au continuat apoi să-şi extindă imperiile într-o măsură impresionantă; aşa s-a întâmplat cu Rusia, Franţa şi Marea Britanie. Altele au stagnat sau chiar s-au micşorat; aceştia au fost olandezii, spaniolii şi portughezii.

Expansiunea rusă are la prima vedere ceva în comun atât cu experienţa americană de umplere a continentului nord-american şi de dominare a vecinilor săi mai slabi, cât şi cu cea a britanicilor în India, dar a fost, de fapt, un caz cu totul special. Spre vest Rusia s-a confruntat cu state europene consacrate, mature, nelăsând prea multe speranţe de câştiguri teritoriale. Aproape acelaşi lucru se poate spune şi despre expansiunea în teritoriile turceşti din regiunile dunărene, căci aici interesele altor puteri tindeau mereu să intre în joc împotriva Rusiei şi să-i oprească înaintarea în cele din urmă. Rusia era mult mai liberă să acţioneze spre sud şi spre est; în ambele direcţii s-au realizat mari achiziţii teritoriale în primele trei sferturi ale secolului al XIX-lea. Un război câştigat împotriva Persiei

(1826-1828) a dus la impunerea puterii navale ruse în Marea Caspică, precum şi la câştiguri teritoriale în Armenia. În Asia Centrală, o înaintare aproape continuă în Turkestan şi spre oazele centrale Buhara şi Hiva a culminat cu anexarea întregii regiuni Transcapia în 1881. În Siberia, expansiunea agresivă a fost urmată de revendicarea de la China a

întregului mal stâng al Amurului, până la mare, şi de înfiinţarea în 1860 a oraşului Vladivostok, capitala rusă din Extremul Orient.

Curând după aceea, Rusia şi-a lichidat proprietăţile din America prin cedarea Alaskăi către Statele Unite pentru o anumită sumă; părea să arate astfel că dorea să fie o putere asiatică şi pacifică, dar nu şi americană.

Celelalte două state imperiale dinamice din această epocă, Franţa şi Marea Britanie, s-au extins peste mări. Totuşi, multe câştiguri teritoriale ale britanicilor au fost în detrimentul Franţei. Războaiele Revoluţiei Franceze şi cele Napoleoniene s-au dovedit a fi în această privinţă ultima rundă a marii întreceri coloniale anglo-franceze din secolul al XVIII-lea. Ca şi în 1714 şi 1763, multe dintre achiziţiile Marii Britanii în urma unei păci victorioase încheiate în 1815

erau menite să întărească puterea maritimă. Malta, Saint Lucia, Insulele Ionice, Capul Bunei Speranţe, Mauritius şi Trincomalee au fost păstrate din acest motiv.

Curând după aceea, în Marina Militară Regală au început să apară vapoare şi amplasarea bazelor a trebuit să ia în calcul şi aprovizionarea cu cărbuni; acest lucru a dus la alte achiziţii. În 1839, nişte tulburări interne din Imperiul Otoman le-au oferit britanicilor şansa de a cuceri Adenul, o bază de importanţă strategică pe ruta spre India, şi aveau să urmeze şi altele. Nicio putere nu se putea opune cu succes unor astfel de acţiuni după Trafalgar. Nu că nu ar fi existat şi în alte părţi resurse care, dacă ar fi fost puse la un loc, ar fi putut anula supremaţia navală a Marii Britanii. Dar ar fi fost necesar un efort uriaş pentru a face acest lucru. Nici o altă naţiune nu avea nici atâtea nave, nici bazele care ar fi făcut să merite contestarea acestei talasocraţii. Şi alte naţiuni aveau de câştigat din faptul că cea mai mare putere comercială a lumii reglementa activităţile maritime de pe urma cărora puteau profita toţi.

Supremaţia navală proteja comerţul, datorită căruia coloniile britanice erau incluse în sistemul comercial cu cea mai mare rată de creştere din epocă. Încă înainte de Revoluţia Americană politica britanică încurajase mai mult iniţiativa comercială decât politicile spaniole sau franceze. Astfel, şi vechile colonii deveniseră mai bogate şi mai prospere şi urmau să aibă de câştigat şi dominioanele de mai târziu. În schimb, noile colonii nu au mai fost la modă la Londra după Revoluţia Americană; erau considerate în principal nişte surse de probleme şi de cheltuieli. Totuşi, Marea Britanie era singura ţară europeană care trimitea noi colonişti în coloniile deja existente la începutul secolului al XIX-lea, iar aceste colonii au atras uneori metropola în extinderea stăpânirii teritoriale şi asupra altor ţinuturi.

În cazul unor achiziţii (mai ales în Africa de Sud) se poate observa o nouă preocupare faţă de strategia şi comunicarea cu Asia. E o chestiune complicată.

Fără îndoială că independenţa Americii şi doctrina Monroe au mai atenuat din atractivitatea emisferei vestice ca regiune de expansiune imperială, dar originile unei deplasări a interesului britanicilor spre Orient se pot observa înainte de 1783, în deschiderea Pacificului de Sud şi în creşterea volumului comerţului asiatic.

Războiul cu Olanda, atunci când aceasta era un satelit al Franţei, a dus ulterior la o nouă incursiune britanică în Malaysia şi Indonezia. Mai presus de toate, era implicarea din ce în ce mai profundă a britanicilor în India. La

1800, importanţa comerţului indian era deja o axiomă centrală a gândirii comerciale şi coloniale britanice. La 1850, s-a subliniat, o mare parte din restul imperiului fusese obţinută doar ca urmare a atracţiei strategice exercitate de India. De asemenea, extinderea stăpânirii Marii Britanii asupra întregii Indii practic se încheiase. Acesta a fost şi a rămas elementul central al imperialismului britanic.

Nimeni nu se aşteptase la asta şi nu anticipase aşa ceva. În 1784, instituirea unui „control dublu" fusese însoţită de decizia de a se opune altor achiziţii teritoriale în India; experienţa revoltei americane întărise ideea că trebuie evitate alte angajamente. Totuşi, exista o problemă continuă, căci, prin administrarea veniturilor sale, afacerile Companiei Indiilor de Est se amestecau inevitabil cu administraţia şi politica locale. Astfel, era mai important ca oricând să se împiedice excesele anumitor funcţionari, care fuseseră tolerabile la începuturile comerţului privat; treptat, s-a convenit că guvernarea Indiei prezenta interes pentru Parlament nu doar pentru că se putea dovedi a fi o sursă importantă de clienţi, ci şi pentru că guvernul de la Londra era responsabil de buna guvernare a indienilor.

Contextul în care erau privite afacerile indiene, prin urmare, se schimba. În două secole, teama şi uimirea inspirate de curtea Marilor Moguli primilor comercianţi care au ajuns aici făcuseră loc dispreţului faţă de ceea ce se considera, la o analiză mai atentă, înapoiere, superstiţie şi inferioritate. Dar existau acum şi semne ale altei schimbări. Deşi Clive, învingătorul de la Plassey, nu a învăţat niciodată să vorbească fluent vreo limbă indiană, Warren Hastings, primul guvernator general al Indiei, s-a străduit să înfiinţeze la Oxford o catedră de persană şi a încurajat introducerea primei tiparniţe în India şi crearea primului set de caractere într-o limbă vernaculară (bengali). Complexitatea şi varietatea culturii indiene erau mai apreciate. În 1789 la Calcutta a început să apară prima revistă de studii orientale, *Asiatick Researches*. Între timp, la nivelul mai practic al guvernării, judecătorilor Companiei li se impunea deja să respecte dreptul islamic în cazurile familiale care implicau musulmani, în timp ce autorităţile fiscale din Madras reglementau şi finanţau temple şi festivaluri hinduse. Din 1806

la colegiul Companiei Indiilor de Est, Haileybury, se predau şi limbi indiene.

Reînnoirile periodice ale cartei Companiei au avut loc aşadar în lumina unor influenţe şi presupuneri schimbătoare legate de relaţiile anglo-indiene. Între timp, responsabilităţile guvernului au crescut. În 1813, reînnoirea cartei a întărit şi mai mult controlul Londrei şi a eliminat monopolul Companiei asupra comerţului cu India. Între timp, războaiele cu Franţa duseseră deja la extinderea puterii britanice în sudul Indiei prin anexare şi negocierea unor tratate cu conducători indigeni care au asigurat controlul asupra politicii lor externe. În 1833, când carta a fost înnoită din nou, exista un singur bloc important de teritoriu care nu era condus direct sau indirect de Companie, în nord-vest. În anii 1840 a urmat anexarea Punjabului şi Sindului, iar după ce s-au impus şi în Kashmir britanicii deţineau, practic, controlul asupra întregului subcontinent.

Între timp Compania încetase să mai fie o organizaţie comercială, devenind un guvern. În 1833 carta a eliminat funcţiile sale comerciale (nu

doar în ce priveşte relaţiile cu India, ci şi monopolul asupra comerţului cu China) şi Compania a fost limitată la un rol administrativ; în acord cu gândirea de atunci, începând din acel moment comerţul asiatic avea să fie liber. Se deschidea astfel calea spre multe rupturi reale şi simbolice cu trecutul Indiei şi încorporarea finală a subcontinentului într-o lume aflată în plin proces de modernizare. Numele împăratului mogul a fost îndepărtat de pe monede, dar faptul că persana a încetat să mai fie limba legală folosită în acte şi în justiţie a fost mai mult decât un simplu simbol. Acest pas nu a marcat doar introducerea limbii engleze ca limbă oficială (şi, prin urmare, şi a educaţiei engleze), ci a distrus şi echilibrul de forţe dintre comunităţile indiene. După cum avea să se dovedească, hinduşii anglicizaţi se descurcau mai bine decât majoritatea musulmanilor. Pe un continent divizat în atât de multe privinţe, adoptarea englezei ca limbă a administraţiei a fost însoţită de o decizie importantă în principiu de a asigura educaţia primară în limba engleză, deşi indienii care profitau de pe urma acesteia erau puţini.

În acelaşi timp, un absolutism luminat exercitat de mai mulţi guvernatori generali succesivi a început să impună îmbunătăţiri materiale şi instituţionale. S-au construit drumuri şi canale, precum şi prima cale ferată în 1853. Au fost introduse coduri de legi. Funcţionarii englezi din serviciul Companiei au început să fie instruiţi special la colegiul înfiinţat în acest scop. Primele trei universităţi din India au fost fondate în 1857. Existau şi alte structuri educaţionale; încă din 1791 un scoţian înfiinţase un colegiu sanscrit la Benares (Varanasi), un fel de Lourdes al hinduismului. O mare parte a transformării prin care India trecea treptat nu s-a datorat eforturilor directe ale autorităţilor, ci libertăţii tot mai mari cu care aceste instituţii şi alte agenţii puteau opera. Din 1813, sosirea misionarilor (Compania îi ţinuse până atunci la distanţă) a creat treptat alt electorat în ţară, interesat de ceea ce se petrecea în India – adesea punând în încurcătură India oficială. În realitate, două filosofii se întreceau pentru a determina guvernul să acţioneze pozitiv. Utilitariştii căutau promovarea fericirii, creştinii evanghelişti, mântuirea sufletelor. Toţi erau extrem de siguri că ei ştiu ce este mai bine pentru India. Ambele filosofii au schimbat subtil atitudinile britanicilor cu trecerea timpului.

Apariţia vaporului a avut şi ea o influenţă. A adus India mai aproape. Din ce în ce mai mulţi englezi şi scoţieni au ajuns să trăiască şi să-şi facă o carieră aici.

Această tendinţă a transformat treptat natura prezenţei britanice. Mult mai puţinii funcţionari ai Companiei în secolul al XVIII-lea se mulţumeau să ducă o viaţă de exilaţi, căutând compensaţii în oportunităţile comerciale şi relaxare într-o viaţă socială uneori strâns integrată cu cea a indienilor. Ei trăiau adesea în stilul nobililor indieni, unii adoptând portul şi bucătăria indiene, iar alţii având soţii sau concubine indiene. Adesea, funcţionarii reformişti, hotărâţi să eradicheze înapoierea şi barbaria din practicile băştinaşilor (şi unele practici precum uciderea fetiţelor şi *sati* ofereau suficiente motive de îngrijorare), misionarii care aveau de predicat un crez ce era coroziv pentru întreaga structură a societăţii hinduse sau musulmane şi, mai presus de toate, englezoaicele care au venit să-şi întemeieze un cămin în India cât timp soţii lor munceau aici nu erau de acord cu vechile practici ale Companiei. Ei au schimbat temperamentul

comunităţii britanice, care s-a distanţat din ce în ce mai mult de indigeni, tot mai convinsă de superioritatea morală care îi îngăduia să-i conducă pe indienii inferiori din punct de vedere cultural şi moral.

Conducătorii s-au îndepărtat în mod conştient de cei pe care îi conduceau.

Unul dintre ei vorbea aprobator despre compatrioţii săi ca reprezentanţi ai unei

„civilizaţii beligerante” şi definea astfel misiunea lor:

…introducerea aspectelor esenţiale ale civilizaţiei europene într-o ţară dens populată, extrem de ignorantă, impregnată de superstiţii idolatre, lipsită de energie, fatalistă, indiferentă faţă de majoritatea lucrurilor pe care noi le privim drept elemente nocive ale vieţii şi preferând să li se supună în loc să facă efortul de a le face faţă şi a le înlătura.

Acest crez puternic era departe de cel al englezilor din secolul anterior, care nu încercaseră decât să facă bani în India. Acum, deşi noile legi provocau ostilitatea unor puternice grupuri de interese ale indigenilor, britanicii aveau tot mai puţine contacte sociale cu indienii; din ce în ce mai mult îi limitau pe indienii educaţi la nivelurile inferioare ale administraţiei şi se retrăgeau într-o viaţă închisă, dar ostentativ privilegiată. Cuceritorii anteriori fuseseră absorbiţi de societatea indiană într-o măsură mai mare sau mai mică; britanicii din epoca victoriană, graţie unei tehnologii moderne care îi ţinea permanent în contact cu patria şi încrederii în superioritatea lor intelectuală şi religioasă, au rămas imuni, tot mai indiferenţi, spre deosebire de cuceritorii de dinainte. Ei nu au putut rămâne neinfluenţaţi de India, aşa cum încă o arată multe moşteniri rămase în limba engleză, precum şi micul dejun şi cina englezilor, dar au creat o civilizaţie care s-a confruntat cu India ca provocare, deşi nu în întregime engleză; „anglo-indian” era un termen aplicat în secolul al XIX-lea nu persoanelor cu sânge amestecat, ci englezilor care făceau carieră în India, şi indica o particularitate culturală şi socială.

Caracterul distinct al societăţii anglo-indiene a devenit practic absolut după ce încrederea britanicilor a fost puternic zdruncinată de răscoalele din 1857, cunoscute sub numele de Răscoala Şipailor. În esenţă, a fost o reacţie în lanţ a revoltelor, iniţiată de cea a unor soldaţi hinduşi care se temeau de efectul pângăritor al folosirii unui nou tip de cartuş, uns cu grăsime animală. Acest detaliu este semnificativ. În mare, răscoala a fost o reacţie spontană a anumitor segmente ale societăţii indiene la modernizarea impusă. Mai erau şi iritările unor conducători indigeni, atât musulmani, cât şi hinduşi, ce regretau pierderea privilegiilor lor şi credeau că se ivise ocazia de a-şi recâştiga independenţa; la urma urmelor, britanicii erau foarte puţini. Răspunsul acestora a fost prompt şi dur. Cu ajutorul unor soldaţi indieni loiali, revoltele au fost reprimate, nu înainte ca nişte prizonieri britanici să fie masacraţi şi o forţă britanică să fie asediată timp de câteva luni la Lucknow, în teritoriul rebelilor.

Răscoala şi reprimarea acesteia au fost dezastruoase pentru Indiile Britanice, deşi nu total. Nu a contat prea mult că Imperiul Mogul a fost în cele din urmă suprimat formal de britanici (răsculaţii din Delhi îl proclamaseră conducător al lor pe ultimul împărat). Nu a fost suprimată, aşa cum aveau să sugereze mai târziu unii naţionalişti indieni, o mişcare de eliberare naţională al cărei sfârşit a fost o tragedie pentru India. Ca

multe episoade importante în făurirea unor naţiuni, răscoala avea să fie importantă ca mit şi sursă de inspiraţie; ceea ce s-a considerat mai târziu că a fost a contat mai mult decât ceea ce a fost în realitate – un amestec de proteste nativiste. Cel mai semnificativ efect al său a fost o creştere a distanţării şi a neîncrederii dintre britanici şi indieni şi – din ce în ce mai mult –

dintre musulmanii şi hinduşii din India, fiecare începând să-i privească pe ceilalţi ca pe un instrument al stăpânitorilor britanici. Imediat şi la nivel instituţional, răscoala a marcat, de asemenea, o epocă deoarece a pus capăt guvernării de către Compania Indiilor de Est. Guvernatorul general a devenit acum viceregele reginei, răspunzând în faţa unui ministru din cabinetul britanic. Această structură a asigurat cadrul Indiilor Britanice în timpul existenţei lor de 90 de ani.

Răscoala a schimbat, astfel, istoria Indiei, dar numai împingând-o şi mai ferm pe o direcţie spre care tindea deja. Un alt fapt, la fel de revoluţionar pentru India, a avut efecte mult mai lente. Este vorba despre înflorirea legăturii economice cu Marea Britanie în secolul al XIX-lea. Comerţul se afla la originea prezenţei britanice pe subcontinent şi a continuat să-i influenţeze destinul. Primul progres major s-a înregistrat atunci când India a devenit cea mai importantă bază pentru comerţul cu China. Cea mai mare expansiune a acestuia s-a produs în anii 1830 şi 1840, când, din mai multe motive, accesul spre China a fost mult facilitat.

Cam în aceeaşi perioadă a avut loc prima creştere rapidă a exporturilor britanice către India, în special de textile, astfel încât, la momentul răscoalei, exista un uriaş interes comercial al indienilor care implica un număr mult mai mare de englezi şi case de comerţ englezeşti decât pe vremea vechii Companii.

Povestea comerţului anglo-indian era acum strâns legată de cea a expansiunii generale a supremaţiei producţiei britanice şi a comerţului mondial. Canalul Suez a redus foarte mult costurile de transport al mărfurilor spre Asia. La sfârşitul secolului, volumul comerţului britanic cu India crescuse de peste patru ori.

Efectele au fost resimţite în ambele ţări, dar au fost decisive în India, unde a fost limitată industrializarea, care s-ar fi putut realiza mai rapid fără concurenţa britanicilor. În mod paradoxal, intensificarea comerţului a întârziat astfel modernizarea Indiei şi ruperea de trecutul său. Dar în joc erau şi alte forţe. Până la sfârşitul secolului, cadrul asigurat de Indiile Britanice şi stimulentul influenţelor culturale pe care le permitea făcuseră deja inevitabilă o schimbare dramatică a Indiei în viitor.

La începutul secolului al XIX-lea nici o altă naţiune nu şi-a extins atât de mult posesiunile imperiale ca Marea Britanie, dar şi francezii făcuseră adăugiri substanţiale imperiului cu care rămăseseră în 1815. În următoarea jumătate de secol interesele Franţei în alte părţi (în Africa de Vest şi în Pacificul de Sud, de exemplu) nu au fost pierdute din vedere, dar primul semn clar al unei reînvieri a imperialismului francez a apărut în Algeria. Toată Africa de Nord era deschisă expansiunii imperiale de prădătorii europeni din cauza degradării stăpânirii formale a sultanului otoman. În zona coastelor de sud şi de est ale Mediteranei se punea problema unei posibile împărţiri a teritoriului turc. Interesul francezilor în regiune era firesc; îşi avea originile într-o mare extindere a comerţului ţării

cu Levantul în secolul al XVIII-lea. Dar un indicator mai precis fusese expediţia lui Bonaparte în Egipt din 1789, care a deschis problema succesiunii otomane în sfera sa extraeuropeană.

Cucerirea Algeriei a început şovăielnic în 1830. A urmat o serie de războaie nu doar cu indigenii, ci şi cu sultanul Marocului, până în 1870, când cea mai mare parte a ţării fusese cucerită. Acest lucru avea să deschidă, de fapt, o nouă fază de expansiune, căci francezii şi-au îndreptat apoi atenţia spre Tunisia, care a acceptat un protectorat francez în 1881. În ambele teritorii care le fuseseră cândva vasale otomanilor a început acum un aflux constant de imigranţi europeni, nu doar din Franţa, ci şi din Italia şi, mai târziu, din Spania. Astfel s-au format populaţii substanţiale de colonişti în câteva oraşe care aveau să complice povestea stăpânirii franceze. Trecuse vremea când algerienii africani ar fi putut fi exterminaţi sau aproape exterminaţi, cum s-a întâmplat în cazul aztecilor, al amerindienilor sau al aborigenilor australieni. Societatea algeriană, în orice caz, era mai rezistentă, făurită în creuzetul unei civilizaţii islamice care concurase cândva cu atâta succes cu creştinismul. Cu toate acestea, a avut de suferit, în special după introducerea Legii funciare, care a distrus modurile tradiţionale de exploatare a pământului şi l-a sărăcit pe ţăran, expunându-l întregului impact al economiei de piaţă.

La extremitatea estică a litoralului african, o deşteptare naţională a dus în Egipt la apariţia primului mare lider naţionalist modernizator din afara lumii europene, Mehmet Ali, paşa Egiptului. Fiind un admirator al Europei, el a încercat să împrumute idei şi tehnici europene, purtând în acelaşi timp războaie împotriva sultanului. Mai târziu, când sultanul i-a cerut ajutorul împotriva revoluţiei din Grecia, Ali a încercat să cucerească şi Siria ca răsplată. Această ameninţare la adresa Imperiului Otoman a provocat în anii 1830 o criză internaţională în care francezii au luat partea paşalei. Nu au avut succes, dar după aceea politica francezilor a continuat să arate interes faţă de Levant şi Siria, interes ce avea să dea roade în cele din urmă prin instituirea pentru scurt timp a unei prezenţe franceze în zonă.

Sentimentul că Marea Britanie şi Franţa profitaseră din plin de ocazie în prima parte a secolului al XIX-lea a fost, fără îndoială, unul dintre motivele pentru care şi alte puteri au încercat să le urmeze exemplul începând din 1870.

Dar emulaţia invidioasă nu explică impetuozitatea şi vigoarea extraordinare a ceea ce uneori a fost numit „valul imperialist” de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

În afară de Antarctica şi Arctica, mai puţin de o cincime din suprafaţa terestră a lumii nu se afla sub un drapel european sau al unei ţări întemeiate de colonişti europeni în 1914; iar din această mică parte doar Japonia, Etiopia şi Siamul (Thailanda) se bucurau de o autonomie reală. Au existat multe discuţii legate de motivul pentru care s-a ajuns aici. În mod clar, o parte a poveştii este reprezentată pur şi simplu de avântul unor forţe care se acumulaseră. Hegemonia europeană devenea tot mai irezistibilă pe măsură ce se baza pe propria forţă. Teoria şi ideologia imperialismului au fost, până la un punct, simple raţionalizări ale puterii uriaşe pe care lumea europeană a ajuns brusc să o posede.

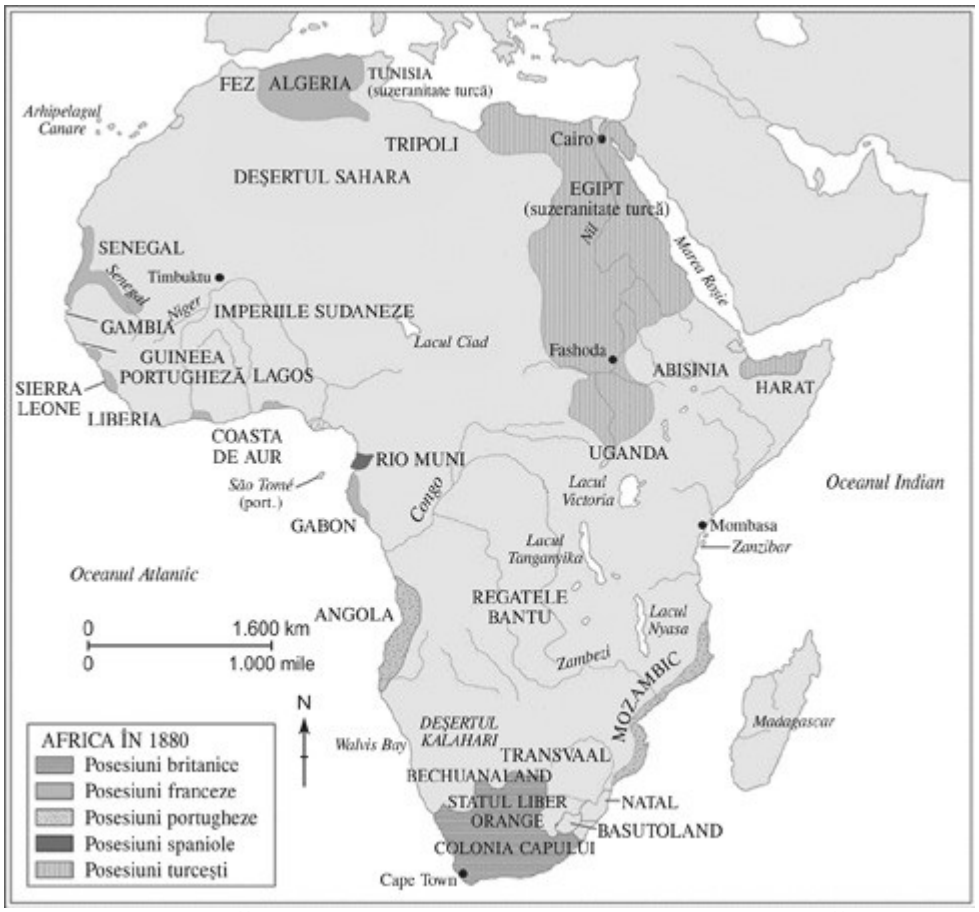

Situaţia politică din Europa a influenţat cu siguranţă cursa noilor colonii. Cu două noi puteri europene majore, Germania şi Italia, având şanse de câştig, rivalităţile dintre ţările europene au crescut. Deşi cele mai multe guverne şi-au dat seama că achiziţia unor noi teritorii, să spunem, în Africa Centrală nu era tocmai profitabilă, ele acceptaseră ideea pseudodarwiniană potrivit căreia concurenţa pentru teritorii avea să conteze în viitor: dacă nu acţionau în acel moment, aveau să rămână tot mai în urmă în lupta pentru supravieţuire. Pe măsură ce concurenţa legată de avansul tehnologic şi organizaţional s-a intensificat, coloniile au ajuns şi un instrument de măsurare a modernităţii şi o dovadă a forţei unei culturi în expansiune.

Tehnologia avea şi avantaje practice. Când medicina a început să ţină sub control infecţiile tropicale, iar forţa aburului a asigurat un transport mai rapid, a devenit mai uşor să se înfiinţeze baze permanente în Africa şi să se pătrundă în interior; continentul prezenta interes de mult, dar exploatarea lui a început să fie fezabilă abia în anii 1870. Astfel de progrese tehnice au permis şi au făcut atractivă o răspândire a stăpânirii europene care putea să promoveze şi să protejeze comerţul şi investiţiile. Speranţele născute din astfel de posibilităţi erau adesea lipsite de fundament şi, de regulă, nu se materializau. Oricât de atractive ar fi fost „domeniile subdezvoltate” din Africa (după expresia plină de imaginaţie, dar înşelătoare a unui om de stat britanic) sau piaţa aşa-zis uriaşă pentru bunurile de consum reprezentată de milioanele de săraci din China, ţările industriale îşi găseau cei mai buni clienţi şi parteneri comerciali în alte ţări industriale. Fostele sau actualele colonii atrăgeau mai multe investiţii de

capital decât noile achiziţii.

Cea mai mare parte a banilor investiţi de britanici peste hotare ajungeau în Statele Unite şi în America de Sud; investitorii francezi preferau Rusia Africii, iar banii germanilor se îndreptau spre Turcia.

În schimb, aşteptările economice îi incitau pe mulţi. Din cauza lor, expansiunea imperială a implicat întotdeauna un factor aleatoriu care îngreunează generalizările. Exploratorii, comercianţii şi aventurierii au acţionat de multe ori în moduri care, voit sau nu, au determinat guvernele să ocupe mai multe teritorii. Ei erau adesea eroi populari, deoarece această fază extrem de activă a imperialismului european a coincis cu o creştere extraordinară a participării populaţiei la afacerile publice. Cumpărând ziare, votând sau aclamând în stradă, masele erau din ce în ce mai implicate în politică, iar asta, printre altele, a pus accent pe concurenţa imperială ca formă de rivalitate naţională. Noua presă ieftină a stimulat-o adesea, dramatizând explorările şi războiul colonial. Unii au crezut, de asemenea, că nemulţumirile sociale ar putea fi atenuate de ideea extinderii teritoriilor aflate sub dominaţia drapelului naţional, chiar şi atunci când experţii ştiau că rezultatul probabil nu avea să fie decât o creştere a cheltuielilor.

Dar povestea nu se rezumă la cinismul, nici la motivaţia profitului.

Idealismul care i-a inspirat pe unii imperialişti a împăcat conştiinţa multor altora.

Oameni care credeau că posedă adevărata civilizaţie nu puteau să nu vadă stăpânirea altora spre binele lor ca pe o datorie. Celebra poezie a lui Kipling îi îndemna pe americani să preia povara Omului Alb, nu prada acestuia.

Multe elemente diverse se combinau astfel după 1870 în contextul unor relaţii internaţionale schimbătoare ce îşi impuneau propria logică în afacerile coloniale. Povestea nu trebuie explicată în detaliu, dar se remarcă două teme constante. Una este că, fiind singura putere imperială de nivel mondial, Marea Britanie intra în dispute legate de colonii cu alte state mai mult ca oricine altcineva – avea posesiuni peste tot. În centrul preocupărilor sale era, mai mult ca niciodată, India; atât achiziţia unor teritorii în Africa pentru a proteja ruta care trecea pe la Capul Bunei Speranţe şi noua rută, prin Suez, cât şi alarmele frecvente legate de pericolele la care erau expuse teritoriile aflate la nord-vest şi la vest de India demonstrau acest lucru. Între 1870 şi 1914 singurele crize legate de chestiuni neeuropene care făceau ca un război între Marea Britanie şi altă putere majoră să pară posibil erau cele provocate de amestecul Rusiei în Afganistan şi o încercare a francezilor de a se stabili pe cursul superior al Nilului.

Unii oficiali britanici erau foarte îngrijoraţi şi de pătrunderea francezilor în Africa de Vest şi Indochina şi de influenţa Rusiei în Persia.

Aceste fapte indică a doua temă constantă. Deşi naţiunile europene s-au certat din cauza a ceea ce se întâmpla peste mări vreo 40 de ani, iar Statele Unite au intrat în război cu una dintre ele (Spania), împărţirea lumii neeuropene de către marile puteri era încă surprinzător de paşnică. Atunci când a izbucnit un mare război, în 1914, Marea Britanie, Rusia şi Franţa, cele trei naţiuni care se certaseră cel mai mult din cauza unor dificultăţi imperiale, aveau să fie în aceeaşi tabără; nu rivalitatea colonială de peste

mări a fost cea care a provocat conflictul. O

singură dată după 1900, în Maroc, a apărut un pericol real de război provocat de o dispută privind nişte teritorii din afara Europei între două mari puteri europene, iar aici nu era vorba despre rivalitate colonială, ci dacă Germania putea intimida Franţa fără teama ca aceasta să fie sprijinită de alţii. Disputele legate de afacerile din afara Europei de dinainte de 1914 par, de fapt, să fi reprezentat o distragere pozitivă a atenţiei de la rivalităţile mai periculoase din Europa; este posibil chiar să fi ajutat la menţinerea păcii în Europa.

Rivalitatea imperială avea propriul avânt. Atunci când o putere obţinea o nouă concesiune sau o colonie, celelalte puteri erau întotdeauna stimulate să facă şi ele alte cuceriri. Valul imperialist se autoalimenta într-un fel. În 1914, rezultatele cele mai uimitoare aveau să se înregistreze în Africa. Activităţile exploratorilor şi misionarilor şi campaniile împotriva sclaviei de la începutul secolului al XIX-lea promovaseră convingerea că extinderea stăpânirii europene pe „continentul negru” era o chestiune de răspândire a culturii şi a umanitarismului – binecuvântările civilizaţiei, de fapt. Pe coastele Africii, secolele de comerţ au demonstrat că mărfurile cu adevărat dorite erau disponibile în interior. Albii din Colonia Capului pătrundeau deja spre interior (adesea din cauza resentimentelor burilor faţă de dominaţia britanică). Astfel de factori au creat o combinaţie explozivă, care s-a declanşat în 1881, când o armată britanică a fost trimisă în Egipt pentru a sprijini guvernul acestei ţări împotriva unei revoluţii naţionaliste, al cărei succes (se temeau britanicii) putea ameninţa siguranţa Canalului Suez. Puterea corozivă a culturii europene – deoarece aceasta era sursa ideilor naţionaliştilor egipteni – a deschis astfel altă etapă a declinului Imperiului Otoman, din care Egiptul făcea încă parte formal, şi a lansat ceea ce s-a numit „Lupta pentru Africa”.

Britanicii speraseră să-şi retragă soldaţii din Egipt rapid; în 1914 erau încă acolo. Oficialii britanici conduceau practic la acea dată administraţia ţării în timp ce, spre sud, stăpânirea anglo-egipteană fusese împinsă mult în Sudan. Între timp, provinciile vestice ale Turciei din Libia (Tripolitania şi Cirenaica) intraseră sub dominaţia italienilor (care considerau că erau ţinuţi pe nedrept în afara Tunisiei de protectoratul francez de aici), Algeria era franceză şi francezii aveau mână liberă în Maroc, mai puţin în locurile unde erau instalaţi spaniolii. La sud de Maroc, până la Capul Bunei Speranţe, toată linia ţărmului era împărţită între britanici, francezi, germani, spanioli, portughezi şi belgieni, cu excepţia izolatei republici negre Liberia. Ţinuturile pustii ale Saharei erau franceze; la fel şi bazinul Senegalului şi mare parte din nordul bazinului fluviului Congo, restul fiind ocupat de belgieni, în regiunea care avea să se dovedească în scurt timp a fi cea mai bogată în minerale din Africa. Mai la est, teritoriile britanice se întindeau de la Colonia Capului până în Rhodesia (Zimbabwe) şi la graniţa cu Congo. Pe coasta de est britanicii nu aveau acces la mare din cauza coloniei Tanganyika (Tanzania, care era germană) şi a Africii de Est portugheze. Din Mombasa, portul Kenyei, o fâşie de teritoriu britanic se întindea, prin Uganda, până la graniţele cu Sudanul şi izvoarele Nilului. Somalia şi Eritreea (stăpânite de britanici, italieni şi francezi) izolau Etiopia, singura ţară africană în afara Liberiei încă independentă de dominaţia europeană. Conducătorul acestui sistem statal antic, dar creştin

era singurul suveran neeuropean din secolul al XIX-lea care a evitat ameninţarea colonizării în urma unui succes militar, anihilarea italienilor la Adowa în 1896.

Alţi africani nu au avut puterea de a rezista cu succes, aşa cum au demonstrat reprimarea de către francezi a revoltei algeriene din 1871, controlarea de către portughezi (cu oarecare dificultate) a insurecţiilor din Angola din 1902 şi apoi din 1907, distrugerea de către britanici a populaţiilor zulu şi ndebele şi, cel mai grav, masacrarea de către germani a populaţiei herero din Africa de Sud-Vest în 1907.

Această extindere colosală a puterii europene, care a avut loc în cea mai mare parte după 1881, a transformat istoria Africii. A fost cea mai importantă schimbare după ce a ajuns islamul pe continent. Afacerile negociatorilor europeni, descoperirile întâmplătoare şi comoditatea administraţiilor coloniale au determinat în cele din urmă modul în care a pătruns modernizarea în Africa.

Suprimarea războaielor dintre triburi şi introducerea unor servicii medicale elementare au dus la o creştere a populaţiei în unele zone. Ca şi în America înainte cu câteva secole, introducerea unor noi culturi a permis să fie hrăniţi mai mulţi oameni. Diversele regimuri coloniale au avut totuşi un impact economic şi cultural diferit. La mult timp după ce au plecat colonişti, aveau să existe deosebiri între ţări în care, să spunem, prinsese rădăcini administraţia franceză sau practica judiciară britanică. Pe întregul continent africanii au găsit noi activităţi profesionale, au învăţat câte ceva din obiceiurile europene prin intermediul şcolilor europene sau al serviciului în regimente coloniale şi au văzut diferite lucruri demne de admirat sau de blamat în deprinderile omului alb care ajunsese să le guverneze viaţa. Chiar şi atunci când, aşa cum s-a întâmplat în unele posesiuni britanice, s-a pus un mare accent pe conducerea prin intermediul unor instituţii indigene, ele trebuiau să opereze acum într-un nou context. Unele unităţi tribale şi locale aveau să se afirme în continuare, dar tot mai mult împotriva noilor structuri create de colonialism şi lăsate moştenire Africii independente. Monogamia creştină, spiritul întreprinzător şi noile cunoştinţe (spre care fusese deschisă calea prin intermediul unor limbi europene, cel mai important dintre implanturile culturale) – toate au contribuit în cele din urmă la o nouă conştiinţă de sine şi la un grad ridicat de individualism. Din astfel de influenţe aveau să se nască noile elite africane ale secolului XX. Imperialismul a influenţat Africa mai mult decât orice alt continent.

Europa, în schimb, nu a fost deloc schimbată de aventura africană. Evident, era important că europenii au putut pune mâna şi pe alte bogăţii uşor de exploatat, însă, probabil, doar Belgia a extras din Africa resurse care au avut cu adevărat un impact asupra viitorului său. Uneori, exploatarea Africii a suscitat opoziţie politică şi în ţări europene; aventurierii de la sfârşitul secolului al XIX-lea semănau destul de mult cu conchistadorii. Administrarea statului Congo de către regele belgian Leopold şi munca forţată din Africa portugheză au fost exemple celebre, dar existau şi alte locuri în care resursele naturale – umane şi materiale –

ale Africii erau exploatate sau jefuite fără milă pentru profitul europenilor cu complicitatea autorităţilor imperiale, iar acest lucru a dus curând la crearea unei mişcări anticoloniale. Unele naţiuni au recrutat

soldaţi africani, deşi nu pentru a face serviciul militar în Europa, unde doar francezii au sperat să-i poată folosi pentru a contrabalansa superioritatea numerică a germanilor. Unele ţări au sperat să găsească debuşee pentru emigrare care să reducă problemele sociale, dar oportunităţile oferite de Africa europenilor care ar fi vrut să-şi stabilească acolo reşedinţa erau foarte amestecate. Existau două aglomerări mari de aşezări ale albilor în sud, iar britanicii aveau să înceapă mai târziu colonizarea Kenyei şi Rhodesiei, unde existau pământuri potrivite pentru fermierii albi. În afara acestora, mai erau europenii din oraşele Africii de Nord franceze şi o comunitate de plantatori portughezi în Angola aflată în plină expansiune. Speranţele că în Africa s-ar putea stabili italieni, în schimb, s-au năruit, în timp ce emigrarea germană a fost redusă şi aproape în întregime temporară. Unele ţări europene –

Rusia, Austria, Ungaria şi naţiunile scandinave – nu au trimis practic niciun colonist în Africa.

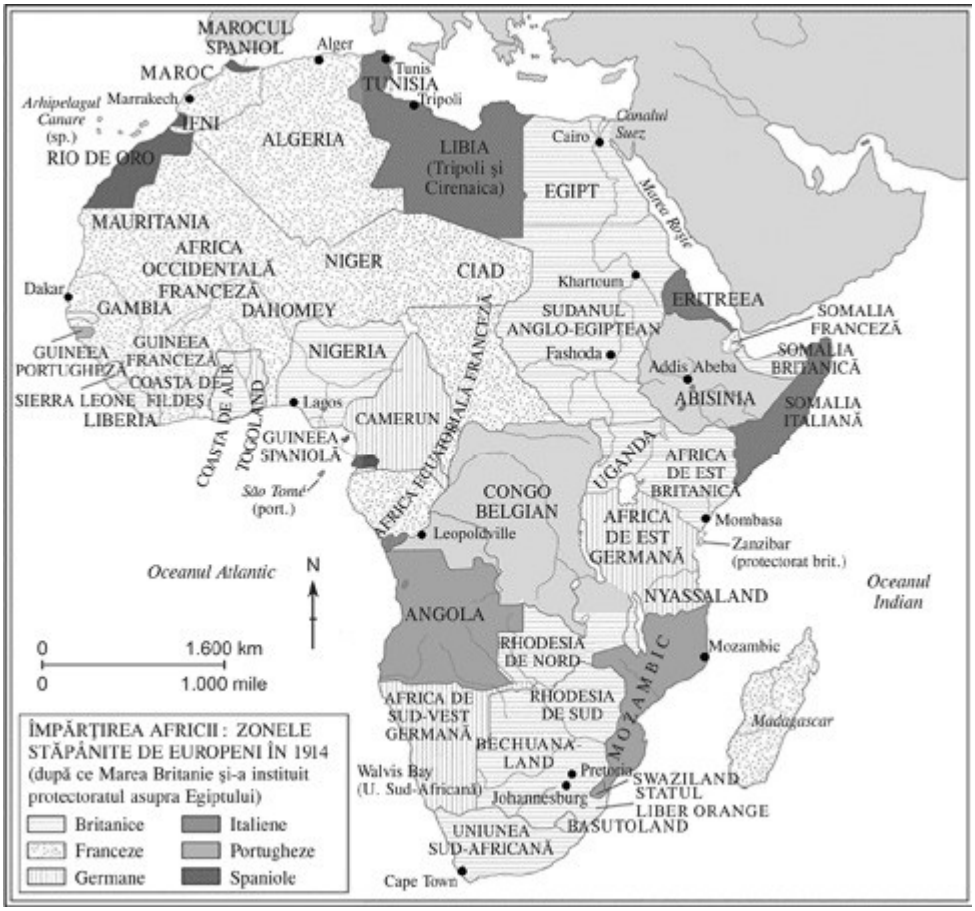

Bineînţeles, povestea imperialismului din secolul al XIX-lea nu se rezumă la Africa. Pacificul a fost împărţit mai puţin spectaculos, dar în cele din urmă nu a supravieţuit nicio unitate politică independentă în rândul populaţiilor sale insulare. A existat, de asemenea, o mare expansiune a britanicilor, francezilor şi ruşilor în Asia. Francezii s-au stabilit în Indochina, britanicii în Malacca şi Birmania, pe care le-au cucerit pentru a proteja căile de acces spre India. Siamul şi-a păstrat independenţa deoarece ambelor puteri le convenea să aibă între ele o zonă-tampon. Britanicii şi-au afirmat superioritatea şi printr-o expediţie în Tibet, gândindu-se tot la securitatea Indiei. Majoritatea acestor regiuni, ca şi o mare parte a zonei

de expansiune terestră a Rusiei, se aflau oficial sub suzeranitate chineză. Povestea lor este o parte a istoriei prăbuşirii imperiului chinez, istorie ce a mers în paralel cu cea a decăderii altor imperii, precum cel otoman, cel marocan şi cel persan, din cauza influenţei europene, deşi a avut o importanţă şi mai mare pentru istoria lumii. La un moment dat, părea că lupta pentru Africa avea să fie urmată de o luptă pentru China. Povestea aceasta este analizată mai bine în altă parte. Aici observăm că valul imperialist din sfera chineză de influenţă, ca şi în Pacific, a fost diferit în maniere importante de cel din Africa deoarece au luat parte şi Statele Unite ale Americii.

Americanii au fost dintotdeauna neliniştiţi şi reticenţi faţă de acţiunile imperiale în afara continentului pe care l-au considerat mult timp un dar de la Dumnezeu. Chiar şi sub aspectul său cel mai arogant, imperialismul a trebuit să fie aici mascat, înăbuşit şi redus la tăcere într-un mod care nu era necesar în Europa. Însăşi crearea Statelor Unite avusese loc printr-o revoltă încununată de succes împotriva unei puteri imperiale. Constituţia nu conţinea nicio prevedere privind guvernarea unor posesiuni coloniale şi a fost întotdeauna foarte dificil de înţeles care ar putea fi, conform acesteia, poziţia unor teritorii despre care nu se concepea că ar fi obţinut în cele din urmă suveranitatea statală deplină, ca să nu mai vorbim despre statutul neamericanilor ce ar fi rămas sub stăpânirea americanilor. În schimb, existau multe similitudini cu imperialismul în expansiunea teritorială a Statelor Unite în secolul al XIX-lea, deşi americanii poate nu îşi dădeau seama de asta sub ambalajul „destinului evident”. Exemplele cele mai clare au fost războiul din 1812 împotriva britanicilor şi felul cum au tratat Mexicul la mijlocul secolului. Dar mai erau de luat în calcul şi alungarea indienilor şi implicaţiile de dominare ale doctrinei Monroe.

În anii 1890 expansiunea continentală a Statelor Unite s-a încheiat. S-a anunţat că frontiera continuă a colonizării interne nu mai exista. În acest moment, creşterea economică conferise o importanţă deosebită influenţei intereselor de afaceri în guvernul american, exprimate uneori sub forma naţionalismului economic şi a protecţiei tarifare ridicate. Unele dintre aceste interese au îndreptat atenţia publicului american peste hotare, în special spre Asia. Unii credeau că

Statele Unite erau în pericol de a fi excluse din comerţul asiatic de către puterile europene. Era în joc o veche conexiune (primul escadron american extrem-oriental fusese înfiinţat în anii 1820) pe măsură ce o nouă epocă a conştiinţei Pacificului s-a înfiripat odată cu creşterea rapidă a populaţiei Californiei. Şi discuţiile care s-au întins pe jumătate de secol despre un canal care să traverseze America Centrală s-au intensificat la sfârşitul secolului; ele au stimulat interesul faţă de doctrinele unor strategi care au sugerat că Statele Unite ar putea avea nevoie de un scut oceanic în Pacific pentru a menţine doctrina Monroe.

Toate aceste curente au generat o expansiune explozivă care a rămas până astăzi o ilustrare unică a imperialismului american peste mări deoarece, pentru o perioadă, a renunţat la reţinerea tradiţională privind dobândirea unor noi teritorii peste mări. Începuturile se află în deschiderea mai mare a Chinei şi a Japoniei faţă de comerţul american în anii 1850 şi 1860 şi faţă de colaborarea cu britanicii şi germanii la administrarea arhipelagului Samoa (unde o bază navală obţinută în 1878 a rămas în

posesia Statelor Unite). Au urmat două decenii de amestec tot mai mare în afacerile regatului Hawaii, asupra căruia se extindea protecţia Statelor Unite începând din anii 1840. Aici sosiseră în număr mare comercianţi şi misionari americani. Sprijinul binevoitor acordat hawaiienilor a fost apoi înlocuit de încercări de a organiza anexarea la Statele Unite în anii 1890. Washingtonul folosea deja Pearl Harbor ca bază navală, dar a fost nevoit să debarce puşcaşi marini în Hawaii atunci când aici a izbucnit o revoluţie. În cele din urmă, guvernul a trebuit să cedeze în faţa forţelor puse în mişcare de colonişti, iar în 1898 o efemeră republică hawaiiană a fost anexată Statelor Unite.

În acest an, o explozie misterioasă a distrus un crucişător american, USS *Maine*, în portul Havana. Acesta a fost folosit drept pretext pentru a declara război Spaniei. În fundal se aflau neputinţa spaniolilor după atâta timp de a controla răscoala din Cuba, unde interesele de afaceri ale americanilor erau puternice, la fel ca şi sentimentele proamericane, dar şi o mai mare conştientizare a importanţei accesului din Caraibe către un viitor canal istmic. În Asia, americanii au sprijinit altă mişcare rebelă împotriva spaniolilor din Filipine.

Atunci când stăpânirea americană a înlocuit-o pe cea spaniolă la Manila, rebelii s-au întors împotriva foştilor lor aliaţi şi a început un război de gherilă. Aceasta a fost prima fază a unui proces îndelungat şi dificil pentru Statele Unite, de detaşare de prima lor colonie asiatică. La Washington, mai multe administraţii la rând au susţinut că Filipinele nu erau încă pregătite pentru independenţă; se susţinea că libertatea lor avea să fie exploatată de alte puteri, aşa că era cel mai bine ca Statele Unite să nu se retragă. În Marea Caraibilor, Statele Unite au fost cele care au pus în sfârşit punct lungii istorii a Imperiului Spaniol din Americi. Puerto Rico a fost ocupată de americani, iar Cuba şi-a proclamat independenţa în termeni care garantau dominarea sa de către Statele Unite. Forţele americane s-au întors şi au ocupat insula în conformitate cu aceşti termeni din 1906 în 1909 şi din nou în 1917.

Acesta a fost preludiul ultimei mari etape a acestui val de imperialism american. Se susţinea construirea unui canal istmic încă de la mijlocul secolului al XIX-lea şi finalizarea Canalului Suez a făcut ca această idee să pară şi mai plauzibilă. Diplomaţia americană a negociat o cale de a ocoli o posibilă participare britanică; toate păreau să meargă bine, dar s-a ivit un obstacol în 1903, când un tratat care prevedea achiziţia unei zone a viitorului canal Columbia nu a fost aprobat de columbieni. S-a instrumentat o revoluţie în Panamá, unde urma să fie construit canalul. Statele Unite au protejat-o de guvernul columbian şi a fost proclamată o nouă republică Panamá, care a concesionat recunoscătoare Statelor Unite zona necesară, împreună cu dreptul de a se amesteca în afacerile sale interne pentru a menţine ordinea. Acum lucrările puteau începe, iar în 1914

primul vas a trecut prin Canalul Panamá. Posibilitatea de a transfera vapoare rapid de pe un ocean pe altul a contat enorm în strategia navală americană. A fost, de asemenea, fundalul „corolarului” la doctrina Monroe propus de preşedintele Theodore Roosevelt; zona canalului devenind crucială pentru apărarea navală a acestei emisfere, era mai important ca oricând să i se asigure protecţia printr-o guvernare stabilă şi prin predominanţa Statelor Unite în ţările din Caraibe.

Intervenţionismul american a luat curând amploare aici.

Deşi motivele şi tehnicile lor erau diferite – în primul rând, nu exista practic nicio aşezare americană permanentă în noile posesiuni – acţiunile Statelor Unite pot fi considerate parte a ultimei mari acaparări de teritorii de către popoarele europene. Participaseră aproape toate, cu excepţia sud-americanilor; chiar şi cei din Queensland încercaseră să anexeze Noua Guinee. În 1914 o treime din suprafaţa lumii se afla sub două drapele, al Regatului Unit şi al Rusiei (deşi este, desigur, discutabilă proporţia teritoriului rus care ar trebui să fie considerat colonial). Pentru a face o estimare ce exclude Rusia, în 1914 Regatul Unit stăpânea 400 de milioane de supuşi în afara graniţelor sale, Franţa peste 50 de milioane şi Germania şi Italia aproximativ 14 milioane fiecare. Era o comasare fără precedent a autorităţii formale.

La această dată existau însă semne că imperialismul peste mări îşi pierduse energia. China se dovedise a fi deosebit de dificil de controlat şi nu prea mai era ce împărţi, deşi Germania şi Marea Britanie au discutat despre posibilitatea de a împărţi imperiul portughez, care părea a fi pe punctul de a călca pe urmele celui spaniol. Zona cea mai probabilă rămasă imperialismului european era Imperiul Otoman intrat în descompunere, iar dizolvarea sa a părut în fine iminentă atunci când italienii au cucerit Tripoli, în 1912, şi o coaliţie balcanică formată împotriva Turciei a confiscat aproape tot ce mai rămăsese din teritoriile sale europene în anul următor. O astfel de perspectivă nu părea că are şanse să fie lipsită de conflicte între marile puteri, cum fusese împărţirea Africii; pentru ele aveau să fie în joc aspecte mult mai importante.

7
Metamorfoze asiatice

Vreme îndelungată, asiaticii au crezut că prezenţa europenilor avea să fie de scurtă durată, aşa cum fusese prezenţa multor altor imperii care apăruseră şi dispăruseră rapid în această parte a lumii. Dar în secolul al XIX-lea perspectiva s-a schimbat. Primul motiv important al acestei schimbări a fost impactul intern în ce priveşte tehnologiile, administraţia şi mărfurile pe care l-a produs prezenţa străinilor. Celălalt a fost capacitatea unei singure ţări – Japonia – de a se reinventa ca stat occidentalizat. Împreună, aceste transformări au arătat clar că până şi pentru cei mai încăpăţânaţi conservatori avea să fie extrem de dificil – dacă nu imposibil – să revină la forma societăţilor care existaseră înainte ca impactul Europei să se resimtă din plin.

Schimbările de mentalitate care s-au produs în unele centre urbane din Asia în secolul al XIX-lea au avut o semnificaţie istorică deosebită. Tinerii au început să se gândească la ei şi la ţara lor în termeni împrumutaţi de la europeni, combinând aceste idei cu elemente din propriile culturi. Rezultatul a fost o metamorfoză ce avea să influenţeze puternic istoria până astăzi. Unii tineri asiatici îşi vedeau acum ţara ca pe o naţiune ce avea dreptul să-şi hotărască singură viitorul şi se considerau cetăţeni (sau, cel puţin, potenţiali cetăţeni) cu drepturi individuale şi îndatoriri faţă de ţara lor. Chiar dacă avea să treacă mult timp până să prindă rădăcini

aceste idei, combinaţia de naţionalism şi radicalism politic a dat naştere multora dintre atitudinile care aveau să pună capăt imperiilor coloniale şi să creeze o nouă Asie în secolul următor.

Unele dintre aceste schimbări aveau să fie resimţite pentru prima dată în China, deşi au evoluat foarte lent. Dinastia Qing era încă puterea predominantă din Asia de Est la începutul secolului al XIX-lea, deşi mulţi critici din interiorul ţării considerau că imperiul are nevoie disperată de reformă. Dinastia Qing pierduse atât bani, cât şi prestigiu în războaie inutile în regiune, iar sentimentul de declin a fost accentuat şi mai mult de cei doi împăraţi nefericiţi care i-au urmat lui Qianlong după moartea acestuia în 1799. Autoritatea curţii imperiale părea că se evaporă rapid; succesorul lui Qianlong a fost atacat de mulţime pe străzile Beijingului în 1803, iar încercările fiului său de a eradica creştinismul şi alte secte şi de a interzice importul de opiu au fost ignorate în mare măsură. Dar, în ciuda acestor probleme, atât chinezii, cât şi alţi est-asiatici păreau să creadă că dinastia Qing avea să depăşească dificultăţile şi să renască şi mai puternică, aşa cum făcuseră şi manciurienii.

Dar de data aceasta mediul internaţional în care funcţiona dinastia Qing era în schimbare. După ce şi-au revenit în urma războaielor lor de la graniţa dintre secole, puterile europene şi-au îndreptat atenţia spre China. Ideea era – în special la Londra – că, dacă dinastia Qing era forţată să deschidă porţile imperiului pentru liberul schimb, avea să fie creată o piaţă uriaşă pentru produsele europene.

Comerţul cu Cantonul arăta că exista potenţial pentru comerţul sino-european, susţineau britanicii. Iar în anii 1830 se părea că aveau în sfârşit un produs pentru care exista cerere în China. Singura problemă era că acesta era un drog, despre care se ştia că este ilegal (în China) şi că dăunează sănătăţii, dar pe care Compania Britanică a Indiilor de Est îl producea în cantităţi mari: opiul.

Opiul nu era cunoscut în China înainte ca britanicii să insiste să-l vândă aici, dar, datorită activităţilor de contrabandă ale europenilor, devenise disponibil în cantităţi mult mai mari şi la preţuri mai mici ca oricând. Pe măsură ce consumul de opiu s-a răspândit, guvernul chinez a hotărât să lupte împotriva importării acestui drog. În 1839, împuternicitul împăratului, Lin Zexu, a fost trimis de acesta în Canton cu porunca de a pune capăt tuturor importurilor ilegale, Lin fiind hotărât să-şi îndeplinească misiunea. După ce i-a avertizat pe contrabandişti şi pe asociaţii lor chinezi, şi-a trimis trupele la depozitele şi vasele străine; acestea au confiscat opiul pe care l-au găsit, l-au dizolvat şi au aruncat restul în ocean. Lin a cerut, de asemenea, ca toţi comercianţii străini să dea în scris că nu vor încerca să mai aducă opiu în China. Cei care au refuzat să semneze au fost nevoiţi să se refugieze pe o insulă stâncoasă din delta Fluviului Perlelor din Canton, insulă pe care au numit-o Hong Kong.

Guvernul londonez a văzut operaţiunea antidrog din Canton a lui Lin ca pe un atac împotriva liberului schimb şi o insultă la adresa onoarei britanicilor. A trimis o flotă de 45 de nave din Singapore, care era deja declarat colonie britanică, spre coasta de sud a Chinei. Războiul care a urmat s-a dovedit a fi dezastruos pentru imperiul chinez. Deşi forţele de elită ale dinastiei Qing s-au descurcat destul de onorabil pe uscat împotriva trupelor britanice, flota Maiestăţii Sale a devastat oraşe şi

fortificaţii ale chinezilor de pe coastă şi a început să urce pe marile fluvii. Atunci când inamicul a mutat războiul pe coastele nordice ale Chinei, membrii dinastiei Qing au decis să facă pace. Beijingul a descoperit că supravieţuirea dinastiei şi stabilitatea imperiului meritau preţul semnării unui acord umilitor cu nişte barbari străini.

Până la sfârşitul secolului al XIX-lea Marea Britanie – căreia i s-au alăturat şi alte state europene, Rusia şi Statele Unite – a continuat să şantajeze China, ameninţând cu acţiuni militare ori de câte ori curtea dinastiei Qing nu îi accepta cererile din ce în ce mai mari. Deoarece în termeni militari China rămânea tot mai mult în urma europenilor, tactica a funcţionat. Până în 1900 guvernul Qing acceptase să le acorde străinilor anumite concesiuni comerciale. În aceste părţi ale oraşelor chinezeşti, rezervate explicit pentru străini, europenii aveau control politic complet şi toate drepturile de jurisdicţie. Shanghaiul, situat la gura de vărsare a fluviului Yangtze, a devenit cea mai mare aşezare europeană de la est de Suez şi un model de europenizare pentru restul Chinei. În multe privinţe aşezările străine implicau o formă de guvernare colonială, deşi China, ca ţară, nu a fost colonizată niciodată. Poate că anunţul pe care scria „Accesul interzis câinilor sau chinezilor” dintr-un parc din zona portului Shanghai e doar o legendă, dar mulţi chinezi din zonele urbane simţeau cu siguranţă că erau trataţi ca persoane de categoria a doua în propria ţară.

Străinii nu veneau în China doar pentru a se îmbogăţi. Unii veneau să mântuiască suflete. Prezenţa misionarilor străini a crescut rapid la sfârşitul secolului al XIX-lea şi – chiar dacă au făcut puţine convertiri – a generat multe conflicte cu localnicii, mai ales în zonele rurale, unde străinii şi adepţii lor chinezi erau suspectaţi de tot felul de nelegiuiri. Dar misionarii creştini au făcut mult mai mult, nu doar au stârnit controverse. Unii au mediat tradiţia europeană pentru chinezi, traducând texte de ştiinţă, geografie şi istorie şi înfiinţând şcoli şi universităţi în care erau predate „cunoştinţe occidentale”. Progresul rapid pe care l-au înregistrat chinezii în însuşirea tehnologiei străine li s-a datorat în cea mai mare parte tot misionarilor; unul dintre ei a fost principalul traducător pentru primul arsenal în stil european din China (pentru care a tradus nu mai puţin de 129 de volume de ştiinţă şi tehnologie în limba chineză).

Dar cel mai mare impact al prezenţei misionarilor occidentali în China a fost unul care nu ar fi putut fi anticipat de nimeni şi care, chiar şi atunci când s-a produs, i-a îngrozit pe europeni. În 1843, un tânăr care ieşea împleticindu-se din sala de examinare imperială din Canton după ce picase examenele a primit o broşură creştină de la un misionar baptist american ce trecea pe acolo. Tânărul s-a întors în satul său natal şi, chinuit de frământări, a început să citească despre Noul

Testament. Câteva luni mai târziu Hong Xiuquan şi-a anunţat semenii, luaţi prin surprindere, că el era fiul lui Dumnezeu şi fratele mai mic al lui Iisus Hristos, trimis pe pământ pentru a reînvia dreptatea şi a-l curăţa de demoni. La început s-au înfuriat şi l-au izgonit; comunitatea săracă în care se născuse Hong Xiuquan avea nevoie de o mână de ajutor la strânsul recoltei, nu de profeţi autoproclamaţi.

Dar după o vreme a început să câştige adepţi şi mica lui societate care îl venera pe Dumnezeu a reuşit să supravieţuiască.

Grupul lui Hong a supravieţuit deoarece mijlocul secolului al XIX-lea nu era un moment de normalitate în zonele de coastă din sudul Chinei. Războiul cu Marea Britanie ştirbise profund autoritatea dinastiei Qing şi o mare parte a administraţiei – ca să nu mai vorbim de regimul fiscal şi de sistemul de alimentare – era cuprinsă de haos. În unele regiuni bandiţii şi societăţile secrete începuseră să-i jefuiască pe cei slabi şi vulnerabili; oamenii lui Hong erau o minoritate – hakka – ce fusese întotdeauna victimizată de ceilalţi. La sfârşitul anilor 1840, Hong organizase grupuri armate pentru a-şi apăra comunitatea. La începutul anilor 1850, mişcarea de rezistenţă a populaţiei hakka, condusă de Hong, se transformase într-o veritabilă răscoală împotriva dinastiei Qing, fiul lui Dumnezeu asumându-şi un rol secular, ca rege al noului Regat Ceresc al Marii Păci, cunoscut nouă ca Taipin.

Răscoala taipinilor s-a întins în China ca o molimă la mijlocul secolului al XIX-lea şi, împreună cu alte revolte, a fost cât pe ce să răstoarne dinastia Qing.

Însufleţite de fervoarea religioasă, trupele taipinilor au preluat controlul asupra celei mai mari părţi a Chinei la sud de Yangtze şi şi-au stabilit capitala la Nanjing, stăpânind-o până în 1864. Hong fiind ocupat să revizuiască Biblia, discipolii săi au creat un stat milenar bazat pe principii religioase, o împărţire justă a pământului şi uciderea duşmanilor lor. Uneori taipinii păreau mai preocupaţi de punerea în practică a idealurilor lor decât de expansiune şi, după 1856, răscoala a intrat în defensivă. Cu toate acestea, a anunţat importante schimbări sociale şi, deşi nu este deloc clar cât de eficiente şi de atrăgătoare erau ele, au avut efecte ideologice distructive reale.

La baza doctrinei sociale a taipinilor nu se afla proprietatea privată, ci satisfacerea comună a nevoilor generale. Pământul era distribuit, în teorie, pentru a fi lucrat în parcele diferenţiate în funcţie de calitate pentru a asigura cote corecte. Şi mai revoluţionară era proclamata extindere a egalităţii sociale şi educaţionale în rândul femeilor. Legarea tradiţională a picioarelor a fost interzisă şi o oarecare austeritate sexuală a marcat aspiraţiile mişcării (deşi nu şi comportamentul „Regelui Ceresc”, Hong Xiuquan). Toate acestea reflectau o combinaţie de elemente religioase şi sociale care se aflau la baza cultului taipinilor şi care ameninţau orânduirea tradiţională. Fără contrarevolta elitelor locale şi sprijinul acordat dinastiei Qing de adversarii lor occidentali (ce preferau un împărat pe care îl puteau exploata unui nebun mesianic ce avea să le ameninţe interesele comerciale), probabil că imperiul s-ar fi prăbuşit. Dar la mijlocul anilor 1860 Beijingul a reuşit în cele din urmă să-şi coordoneze acţiunile şi – ajutat de moartea lui Hong Xiuquan, care a survenit la momentul potrivit – a reuşit să-i înfrângă pe rebeli.

Răscoalele care au avut loc la mijlocul secolului în China au produs daune masive, făcând mai multe victime decât Primul Război Mondial în Europa şi devastând regiuni vitale ale ţării. Dar au avut şi un rol transformator. Dinastia Qing de după victorie nu mai semăna deloc cu cea de dinainte. Deşi imperiului i se dăduse o a doua şansă, acesta le era acum îndatorat aliaţilor regionali şi susţinătorilor străini. Ambele tabere au formulat cereri clare dacă dinastia Qing dorea să beneficieze de sprijinul lor şi pe viitor – Marea Britanie şi Franţa purtaseră, de fapt, propriul minirăzboi împotriva imperiului în timp ce acesta se lupta cu taipinii ca să supravieţuiască, ducând, printre altele, la distrugerea marelui palat de vară al împăratului, Grădina Perfecţiunii şi Luminii. Pe măsură ce războiul civil se apropia de sfârşit, puterile străine au cerut (şi au primit) şi mai multe concesii din partea dinastiei Qing.

Au existat şi alte pierderi teritoriale în acest secol. China părea să se confrunte cu un atac din partea întregului „Occident”, inclusiv a ramificaţiilor europene, America şi Rusia. Ruşii au preluat controlul asupra teritoriilor revendicate de China la est de Amur, care au devenit Provinciile Maritime, cu Vladivostok ca oraş principal. În anii 1880, francezii au înfiinţat un protectorat în Vietnam. Vaga, dar vechea suzeranitate a Chinei era subminată; francezii au început să absoarbă întreaga Indochină şi Birmania a fost inclusă în componenţa Indiilor Britanice în 1886. Anglia, Franţa şi Germania au obţinut controlul pe termen lung al unor porturi din interiorul Chinei la sfârşitul secolului. Chiar şi italienii erau pe piaţă, deşi nu s-au ales cu nimic până în 1901. Iar cu mult înainte, puterile

occidentale obţinuseră concesiuni, împrumuturi şi acorduri pentru a-şi proteja şi a-şi stimula interesele economice şi financiare. Nu este de mirare că la sfârşitul secolului, când un prim-ministru britanic vorbea despre două categorii de naţiuni, „cele în viaţă şi cele muribunde”, China a fost privită ca o ilustrare grăitoare a celei din urmă. Oamenii de stat au început să se gândească la împărţirea ei.

Dar, dacă liderii taipinilor erau un soi cu totul nou de chinezi, la fel erau şi cei care i-au învins. Provenind în cea mai mare parte din provinciile din centrul Chinei, după război au cerut o mare autonomie provincială, pe care au folosit-o adesea pentru a experimenta reforme în domeniul educaţiei şi de infrastructură.

Şi, cu toate că au fost de acord să jure credinţă imperiului, credeau că principalele reforme pe care le considerau imperios necesare pentru întregul stat nu puteau fi iniţiate decât din provincii. Aceştia erau oameni moderni, care înţelegeau că

China trebuie să-şi modeleze structura administrativă şi sistemul de învăţământ după cele din Occident ca să supravieţuiască şi ştiau că nu mai au mult timp.

Luând în considerare progresele înregistrate, mai ales în provincii, timp de câţiva ani între 1870 şi 1890, mulţi au vorbit despre o „restauraţie” chineză similară cu ceea ce se întâmpla în Japonia. „Mişcarea de autoîntărire” – condusă de unul dintre eroii care au înfrânt răscoala taipinilor, Li Hongzhang – a pus accentul pe neesitatea de a obţine tehnologie străină pentru a apăra China şi pentru a ajunge Occidentul din urmă. Dar bazele statului trebuiau să fie confucianiste, credea Li. Sloganul „Formă occidentală – esenţă chineză” era comun chiar şi în rândul celor mai radicali dintre primii reformatori din China.

S-au realizat foarte multe lucruri în prima fază a reformei. China şi-a construit primele arsenale moderne, o marină militară şi primele universităţi unde se predau atât cunoştinţe chineze, cât şi străine. A fost înfiinţat un Minister al Afacerilor Externe, cu misiuni diplomatice peste hotare, iar tineri chinezi au fost trimişi în Europa şi America, la studii. Toate acestea s-au întâmplat în ciuda unei opoziţii constante din partea reacţionarilor de la curte. Totuşi, spre sfârşitul anilor 1880, cei care se opuneau schimbării au avut câştig de cauză, în principal apelând la instinctele conservatoare ale lui Cixi, împărăteasa văduvă, care era cea mai influentă la curte după răscoala taipinilor, dominându-i uşor pe cei doi băieţi care au ajus pe rând împăraţi la sfârşitul secolului al XIX-lea. În 1890, epoca de autoîntărire se încheiase la nivel central, chiar dacă unele provincii au continuat să înregistreze progrese.

Urmările refuzului dinastiei Qing de a se reforma au devenit evidente în 1894-1895, când China a purtat şi a pierdut un război cu Japonia pentru influenţa în Coreea. Faptul că imperiul a cedat în ostilităţile cu barbarii occidentali putea fi explicat de dinastia Qing ca o slăbiciune temporară în confruntarea cu un inamic necunoscut până atunci. A pierde însă în faţa barbarilor din Orient, care se aflau în vecinătatea Chinei de secole, era cu totul altă calamitate. Aceasta a umilit imperiul şi dinastia Qing, care îl conducea, şi a pledat atât de puternic pentru reformă, încât tânărul împărat Guangxu s-a răzvrătit împotriva împărătesei văduve şi a iniţiat o perioadă scurtă, dar intensă de reforme juridice şi administrative în 1898.

Chiar dacă Cixi şi-a reafirmat puterea după o sută de zile, executându-i sau exilându-i pe unii reformişti marcanţi şi punându-l pe împărat sub arest la domiciliu, acest episod a demonstrat că coeziunea dinastiei Qing – liantul care ţinea China unită de la începutul secolului al XVII-lea – începea să cedeze, chiar şi în inima puterii.

Lucrurile s-au înrăutăţit şi mai mult doi ani mai târziu, când împărăteasa văduvă – parţial pentru a se răzbuna pe modernizatori şi creştini şi pe susţinătorii lor străini – a sprijinit o mişcare dezorganizată de ţărani nemulţumiţi care credeau că, printr-o combinaţie de arte marţiale şi magie, puteau elibera China de năpasta influenţei străine. Boxerii, aşa cum au fost numiţi de occidentali, nu au reuşit mare lucru în afară de uciderea unor misionari occidentali şi a chinezilor pe care îi convertiseră, dar au provocat o intervenţie europeană şi japoneză atât de puternică, încât Beijingul a fost ocupat şi Oraşul Interzis a fost cucerit şi jefuit în august 1900. Cixi a fugit, iar când s-a întors la Beijing, în ianuarie 1902, a condus un regim Qing care era în întregime sub papucul unor puteri străine. S-ar putea spune că străinii preferau dinastia Qing deoarece ajunseseră să creadă că este foarte uşor de exploatat. Dar dinastia Qing reprezenta şi un oarecare grad de stabilitate, din ce în ce mai importantă pe măsură ce investiţiile străine şi împrumuturile din China au crescut. Niciodată o colonie în mod oficial, China începea totuşi să fie într-o oarecare măsură colonizată.

Dar puterile străine nu vedeau că sub suprafaţa societăţii chineze mocneau necazuri. Pe măsură ce Imperiul Qing căuta cu disperare să introducă noi planuri de reformă şi modernizare în urma dezastrului boxerilor, şi-a făcut tot mai mulţi duşmani în China. Naţionaliştii detestau regimul deoarece se vânduse străinilor şi era sprijinit de aceştia. Tradiţionaliştii îl acuzau că aruncase pe apa sâmbetei principiile confucianiste. Radicalii se plângeau de lipsa de democraţie. Iar liderii provinciali credeau că dinastia Qing se pregătea să ia măsuri împotriva noii lor autonomii. Teama că imperiul ar putea reveni la viaţă a provocat multe provincii să-şi declare independenţa în urma unei răscoale eşuate din 1911.

La începutul anului 1912, majoritatea provinciilor şi cea mai mare parte a armatei se revoltaseră pe faţă; era evident pentru familia imperială că acesta era sfârşitul. Mama ultimului împărat, un băiat de 6 ani, i-a anunţat abdicarea pentru a-i salva viaţa şi a declarat, prin decret imperial, crearea unei republici chineze.

Un vechi revoluţionar, Sun Yat-sen, care nu luase parte la revoluţia propriu-zisă deoarece era mereu plecat ca să strângă bani pentru cauză de la chinezii din vestul Satelor Unite, s-a grăbit să se întoarcă din Denver şi a fost declarat preşedinte al noii republici. Dar guvernarea lui Sun nu a durat mult, deşi toate provinciile şi-au anunţat adeziunea la noul stat. Curând el a pierdut puterea în favoarea unor lideri militari şi provinciali, iar în primii săi 15 ani Republica Chineză a existat mai mult cu numele.

1911-1912 a fost o nouă perioadă de mare cumpănă în istoria Chinei. Pentru prima dată după două mii de ani nu mai exista un imperiu chinez şi statul care l-a înlocuit folosea idei clar europene pentru a-i defini rolul, democraţia, naţionalismul şi modernitatea fiind cele mai importante dintre acestea. Şi mai important, schimbarea din politică a marcat transformări

semnificative şi în societatea chineză. În oraşele cu un ritm rapid de dezvoltare fuseseră instituite pieţe capitaliste unde erau prezenţi atât străini, cât şi chinezi. Prin intermediul comerţului, al banilor şi al călătoriilor unele regiuni din China deveneau din ce în ce mai asociate unei economii în proces de globalizare, iar noi produse, idei şi tipare de comportament s-au răspândit în toată ţara. Unora dintre chinezi nu le plăcea această evoluţie, în timp ce alţii au întâmpinat-o cu braţele deschise şi au profitat de pe urma ei. În secolul XX, formele hibride create de contactul dintre China şi Occident aveau să alimenteze un nou dinamism şi o nouă stare de conflict ce urmau să ducă la unele dintre cele mai negre momente din istoria Chinei moderne şi a lumii moderne.

La începutul secolului al XIX-lea erau puţine lucruri care i-ar fi putut indica unui observator superficial că Japonia s-ar putea adapta cu mai mare succes decât China la provocările Occidentului. Totuşi, se schimbaseră deja multe lucruri de la înfiinţarea shogunatului şi existau semne că schimbările aveau să fie mai rapide şi mai profunde odată cu trecerea anilor. Paradoxal, acest lucru a fost pus parţial pe seama succesului epocii Tokugawa. Aceasta adusese pacea. Un rezultat evident a fost că sistemul militar al Japoniei devenise demodat şi ineficient. Samuraii erau, evident, o clasă parazitară; războinicii nu mai aveau ce să facă, doar să se adune în oraşele-cetăţi ale seniorilor lor, consumând fără a presta niciun serviciu, o problemă socială şi economică. Perioada lungă de pace a dus, de asemenea, la prosperitate economică, cea mai profundă consecinţă a epocii Tokugawa. Japonia era deja o societate în plină diversificare, semidezvoltată, cu o economie monetară, cu începuturile unei structuri cvasicapitaliste în agricultură care erodau vechile relaţii feudale şi cu o populaţie urbană în creştere. Osaka, cel mai mare centru comercial, avea 300.000-400.000 de locuitori în ultimii ani ai shogunatului. Edo se poate să fi avut un milion. Aceste mari centre de consum erau susţinute prin acorduri financiare şi comerciale care au devenit mult mai numeroase şi mai complexe după secolul al XVII-lea. Ele au eliminat vechea idee de inferioritate a clasei comercianţilor. Chiar şi tehnicile lor de vânzare erau moderne; casa Mitsui din secolul al XVIII-lea (care două secole mai târziu încă era un stâlp al capitalismului japonez) le oferea umbrele gratuite decorate cu sigla sa clienţilor surprinşi de ploaie în magazinele ei.

Multe dintre aceste schimbări au marcat crearea unei noi bogăţii de pe urma căreia shogunatul în sine nu a profitat, în mare măsură din cauză că nu a fost capabil s-o impoziteze la o rată care să ţină pasul cu propriile necesităţi în creştere. Principalul venit provenea din impozitul pe orez, care era adunat prin intermediul seniorilor, iar rata impozitului a rămas fixată la nivelul evaluării din secolul al XVII-lea. Prin urmare, impozitarea nu a profitat de pe urma noii avuţii create printr-o cultivare şi o utilizare mai bună a pământului şi, deoarece acesta a rămas în mâinile ţăranilor înstăriţi şi ale mai-marilor satelor, acest lucru a dus la adâncirea contrastelor în provincii. Ţăranii mai săraci erau adesea atraşi de piaţa muncii din oraşe. Acesta a fost alt semn al dezintegrării societăţii feudale. În oraşe, care sufereau de pe urma unei inflaţii agravate de devalorizarea monedei shogunatului, doar comercianţii păreau să prospere. Un ultim efort de reformă economică a eşuat în anii 1840. Seniorii au sărăcit şi

slujitorii lor şi-au pierdut încrederea; încă înainte de sfârşitul epocii Tokugawa, unii samurai se apucaseră de comerţ. Partea lor din impozitele strânse de senior nu mai crescuse faţă de cea a predecesorilor lor din secolul al XVII-lea; peste tot vedeai samurai sărăciţi, nemulţumiţi de situaţia politică – şi familii scăpătate de mari seniori care îşi aminteau de zilele când aveau un statut egal cu familia Tokugawa.

Pericolul evident al acestei situaţii potenţiale de instabilitate era cu atât mai mare cu cât izolarea de ideile străine încetase de mult timp să mai fie absolută.

Câţiva oameni educaţi arătaseră interes faţă de cărţile care intrau în Japonia pe calea îngustă de acces asigurată de comerţul olandezilor. Japonia era foarte diferită de China în ceea ce priveşte gradul de receptivitate tehnică. „Japonezii sunt isteţi şi învaţă rapid tot ce văd”, afirma un olandez în secolul al XVI-lea. Ei au înţeles curând şi au exploatat, aşa cum chinezii nu au făcut-o niciodată, avantajul armelor de foc europene, începând să le producă în cantităţi mari. Au copiat ceasurile europenilor, pe care chinezii le considerau nişte jucării. Erau dornici să înveţe de la europeni, neîmpiedicându-se de tradiţii, precum chinezii.

Pe marile domenii existau şcoli renumite sau centre de „studii olandeze”.

Shogunatul însuşi a autorizat traducerea unor cărţi străine, un pas important într-o societate în care ştiinţa de carte era foarte răspândită, deoarece educaţia în Japonia epocii Tokugawa avusese un succes aproape prea mare: chiar şi tinerii samurai începeau să fie interesaţi de ideile europene. Insulele erau relativ mici şi comunicarea dintre ele era bună, astfel încât aceste idei noi s-au răspândit uşor.

Astfel, Japonia a fost mai puţin dezavantajată atunci când a trebuit să se confrunte cu o provocare nouă şi fără precedent din partea Occidentului.

Prima perioadă a contactului europenilor cu Japonia a luat sfârşit în secolul al XVII-lea, odată cu excluderea la Nagasaki a tuturor europenilor, cu excepţia câtorva olandezi, cărora li s-a permis să facă comerţ de pe o insulă. Atunci europenii nu se putuseră opune acestui rezultat. Faptul că situaţia nu avea să rămână mult timp aşa a devenit evident în anii 1840, odată cu exemplul Chinei, pe care unii dintre conducătorii Japoniei o urmăreau din ce în ce mai alarmaţi.

Europenii şi nord-americanii păreau să fie din nou interesaţi să pătrundă în comerţul asiatic şi să demonstreze o nouă forţă irezistibilă în acest sens. Regele olandez îl avertizase pe shogun că izolaţionismul nu mai era o politică realistă.

Dar nu a existat un acord în rândul conducătorilor Japoniei cu privire la calea mai bună de urmat: rezistenţa sau compromisul. În fine, în 1851, preşedintele Statelor Unite l-a trimis pe comandantul Perry, un ofiţer de marină, să forţeze Japonia să iniţieze relaţii cu americanii. În 1853, sub comanda lui Perry, prima escadră străină care a navigat în apele japoneze a intrat în raza portului Edo, ca simbol al puterii navale a Occidentului. În anul următor, s-a întors şi a urmat prima serie de tratate încheiate cu Marile Puteri de un shogunat reticent.

Sosirea lui Perry ar putea fi văzută, în termeni confucianişti, ca un semn de rău augur care prevestea sfârşitul shogunatului. Fără îndoială, unii japonezi aşa au considerat-o. Totuşi, acest lucru nu s-a întâmplat imediat

şi au mai trecut câţiva ani în care s-a reacţionat oarecum confuz în faţa ameninţării externe.

Conducătorii Japoniei nu au agreat imediat şi din toată inima o politică de concesiune (a mai existat o încercare de a-i expulza pe străini cu forţa) şi viitoarea dinamică a Japoniei a fost stabilită abia în anii 1860. În doar câţiva ani, succesul Occidentului a luat totuşi forma unei serii de aşa-numite „tratate inegale", care îl simbolizau. Privilegiile comerciale, extrateritorialitatea pentru rezidenţii străini şi prezenţa unor reprezentanţi diplomatici au fost principalele concesii obţinute de Statele Unite, Marea Britanie, Franţa, Rusia şi Olanda. Curând după aceea a avut loc înlăturarea shogunatului; incapacitatea sa de a le rezista străinilor a fost unul din factorii care i-au adus sfârşitul, altul fiind ameninţarea din partea a două mari conglomerate de putere feudală care începuseră deja să adopte tehnici militare europene pentru a înlocui familia Tokugawa cu un sistem mai eficient şi centralizat aflat sub controlul lor. Au avut loc confruntări între familia Tokugawa şi oponenţii săi, dar acestea nu au fost urmate de o recădere în haos şi anarhie, ci de o restabilire a puterii curţii şi administraţiei imperiale în 1868, începând aşa-numita „Restauraţie Meiji".

Reapariţia împăratului după secole de izolare ceremonială şi acceptarea, în general, a reînnoirii revoluţionare care a urmat au fost puse mai presus de toate pe seama dorinţei fierbinţi a celor mai educaţi japonezi de a scăpa de „inferioritatea ruşinoasă" faţă de Occident, din cauza căreia ar fi putut avea aceeaşi soartă ca şi chinezii şi indienii. În anii 1860 atât guvernul shogunului, cât şi unele clanuri trimiseseră mai multe misiuni în Europa. S-a renunţat la toată agitaţia anti-străini pentru a învăţa de la Occident secretele puterii sale. Era aici un paradox. Ca şi în unele ţări europene, un naţionalism cu rădăcini într-o perspectivă conservatoare asupra societăţii avea să dizolve mare parte a tradiţiei pe care ar fi trebuit s-o apere.

Transferarea curţii la Edo, care a fost redenumit curând Tokyo („Capitala de Est"), a marcat începutul simbolic al Restauţiei Meiji şi regenerarea Japoniei; prima sa etapă indispensabilă a fost abolirea structurilor feudale. Ceea ce s-ar fi putut dovedi a fi o întreprindere dificilă şi sângeroasă a fost simplificat de faptul că principalele patru clanuri au renunţat voluntar la pământurile lor în favoarea împăratului, expunându-şi motivele într-un memoriu adresat acestuia. Îi înapoiau împăratului ceea ce fusese iniţial în proprietatea sa, afirmau ele, „astfel încât să poată fi aplicată o regulă uniformă pe tot cuprinsul imperiului. Astfel, ţara va fi capabilă să devină egală cu celelalte naţiuni ale lumii". Aceasta exprima concis etica patriotică ce avea să-i inspire pe conducătorii Japoniei în următoarea jumătate de secol şi care era larg răspândită într-o ţară cu un nivel ridicat de alfabetizare, unde liderii locali puteau face posibilă acceptarea ţelurilor naţionale într-o măsură imposibilă în altă parte. Într-adevăr, astfel de expresii nu erau neobişnuite în alte ţări. Specifice Japoniei erau urgenţa pe care soarta Chinei o conferise programului, sprijinul emoţional acordat acestei idei de tradiţia socială şi morală japoneză şi faptul că tronul imperial era o sursă de autoritate morală în cadrul structurii consacrate ce nu urmărea doar să ţină cu dinţii de trecut. Aceste condiţii au făcut posibile evenimentele din 1868 din Japonia: o revoluţie conservatoare care a deschis calea unei schimbări radicale.

Foarte rapid, Japonia a introdus multe instituţii proprii guvernării şi societăţii europene. Un sistem prefectorial de administraţie, un sistem poştal, un cotidian, un Minister al Educaţiei, serviciul militar obligatoriu, prima cale ferată, toleranţa religioasă şi calendarul gregorian au fost adoptate toate în primii cinci ani. Un sistem reprezentativ de administraţie locală a fost inaugurat în 1879 şi, zece ani mai târziu, o nouă constituţie instituia un parlament bicameral (fusese deja creată o nobilime pregătindu-se organizarea camerei superioare). De fapt, aceste măsuri au fost mai puţin revoluţionare decât ar putea părea la prima vedere, dacă luăm în considerare puternicul accent autoritar al documentului. De asemenea, aproximativ în aceeaşi perioadă, pasiunea inovatoare începea să dea semne de oboseală. Perioada în care lucrurile străine erau la modă se încheiase; un astfel de entuziasm avea să se mai manifeste abia în a doua jumătate a secolului XX. În 1890, un Rescript Imperial privind educaţia, care avea să fie ulterior citit cu ocazia zilelor importante în faţa a generaţii întregi de elevi japonezi, impunea respectarea datoriilor confucianiste tradiţionale de pietate şi supunere filială şi de sacrificiu de sine în favoarea statului dacă este cazul.

O parte – probabil cea mai importantă – a vechii Japonii avea să supravieţuiască revoluţiei Meiji şi avea să facă acest lucru într-un mod foarte evident; acesta este în parte secretul Japoniei moderne. Dar multe aspecte dispăruseră. Feudalismul nu mai putea fi restaurat niciodată, oricât de generos ar fi fost compensaţi seniorii cu titluri de stat. O altă expresie uimitoare a noii direcţii a fost abolirea vechiului sistem de clase. S-a acordat o atenţie deosebită înlăturării privilegiilor samurailor; unii dintre ei au găsit compensaţie în oportunităţile oferite de noua birocraţie, în afaceri – care nu aveau să mai fie o activitate înjositoare – şi în armata şi marina militare modernizate. Pentru acestea s-au folosit instructori străini, deoarece japonezii căutau o excelenţă demonstrată.

Treptat, au renunţat la consilierii militari francezi şi au angajat germani după

Războiul Franco-Prusac; britanicii au asigurat instructori pentru marina militară.

Tineri japonezi erau trimişi peste hotare pentru a învăţa de la sursă alte secrete ale minunatei şi ameninţătoarei abilităţi a Occidentului. Este greu să nu fii impresionat de ardoarea multora dintre aceşti tineri şi a părinţilor lor şi e imposibil să nu fii impresionat de realizările lor, care au depăşit cu mult graniţele

Japoniei şi ale epocii lor. *Shishi* (aşa cum au fost numiţi cei mai pătimaşi şi mai dedicaţi activişti ai reformei) i-au inspirat mai târziu pe liderii naţionali de pe tot cuprinsul Asiei, din India până în China.

Indicatorii primari ai succesului reformatorilor sunt economici, dar sunt cu adevărat uimitori. Creşterea s-a bazat pe beneficiile economice ale păcii din epoca Tokugawa. Nu doar împrumutarea tehnologiei şi expertizei europene a declanşat în Japonia o tendinţă de creştere care nu a fost egalată de nici un alt stat neoccidental. Ţara avea deja, din fericire, un număr considerabil de întreprinzători care au fost motivaţi de profit şi era, fără îndoială, mai bogată decât China, să spunem. În parte, explicaţia marelui salt înainte al Japoniei a fost şi depăşirea inflaţiei şi lichidarea limitărilor feudale, care îngreunaseră exploatarea întregului potenţial al

ţării. Primul semn de schimbare a fost o creştere suplimentară a producţiei agricole, deşi ţăranii, ce reprezentau patru cincimi din populaţie în 1868, nu prea au beneficiat de pe urma acesteia. Japonia a reuşit să hrănească o populaţie în creştere în secolul al XIX-lea cultivând mai mult pământ cu orez şi exploatând mai intensiv terenurile existente.

Deşi dependenţa de impozitul pe teren s-a diminuat pe măsură ce s-au putut obţine mai multe venituri din alte surse, tot ţăranul a resimţit cel mai intens preţul noii Japonii. Nici măcar în 1941 fermierii japonezi nu prea se bucurau de roadele modernizării. Rămăseseră cumva în urmă; cu doar un secol înainte strămoşii lor aveau o speranţă de viaţă şi un venit similare cu cele ale britanicilor, însă chiar şi la 1900 nu se putea spune acelaşi lucru şi despre succesorii lor. Existau puţine resurse neagricole. Tot mai profitabilul impozit pe terenuri era cel care asigura investiţiile. Consumul a rămas scăzut, deşi nu au existat, să spunem, suferinţele procesului ulterior de industrializare a Rusiei staliniste. Un nivel ridicat de economii (12% în 1900) a ajutat Japonia să nu depindă de împrumuturi străine, dar a limitat, iarăşi, consumul. Acesta era celălalt aspect al bilanţului expansiunii, ale cărui creditări erau suficient de clare: infrastructura unui stat modern, o industrie locală de armament, un profil ridicat de creditare în ochii investitorilor străini şi o mare expansiune a filării bumbacului şi a altor textile până în 1914.

În cele din urmă, aceste succese au trebuit plătite scump din punct de vedere spiritual. Chiar şi în timp ce căuta să înveţe de la Occident, Japonia s-a orientat spre interior. Influenţele religioase „străine” ale confucianismului şi chiar, la început, ale budismului au fost atacate de susţinătorii cultului de stat şintoist, care, inclusiv în timpul shogunatului, începuseră să accentueze şi să sporească rolul împăratului ca întruchipare a divinităţii. Pretenţiile de loialitate faţă de împărat ca nucleu al naţiunii au ajuns să primeze în faţa principiilor cuprinse în noua constituţie, care s-ar fi putut dezvolta în direcţii liberale în alt cadru cultural.

Caracterul regimului s-a exprimat uneori nu atât prin instituţiile sale liberale, cât prin acţiunile represive ale poliţiei imperiale. Majoritatea oamenilor de stat din epoca Meiji au crezut că cele mai importante două îndatoriri ale lor impuneau o mare autoritate guvernamentală. Modernizarea economiei nu însemna planificare în accepţiunea modernă, ci o puternică iniţiativă din partea guvernului şi politici fiscale dure. Cealaltă problemă era ordinea. Puterea imperială mai intrase într-un con de umbră din cauza incapacităţii sale de a răspunde ameninţării pe acest front şi acum existau pericole noi, deoarece nu toţi conservatorii puteau să se împace cu noua Japonie. Roninii nemulţumiţi – samurai dezrădăcinaţi, fără stăpâni – erau o sursă a problemelor. O alta era sărăcia ţăranilor; au fost zeci de răscoale în primul deceniu al epocii Meiji. În timpul revoltei Satsuma din 1877 noile forţe recrutate de guvern au demonstrat că pot face faţă rezistenţei conservatoare.

Aceasta a fost ultima dintre mai multe revolte împotriva Restauraţiei şi ultima mare provocare din partea conservatorismului.

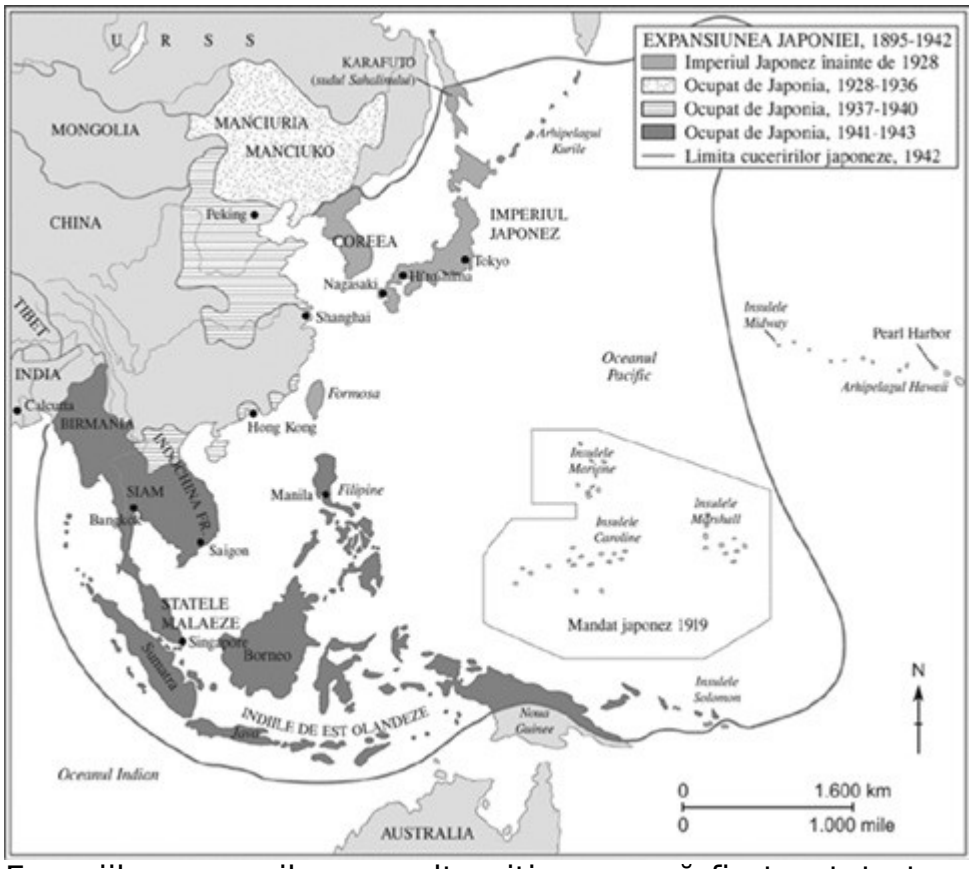

Energiile samurailor nemulţumiţi aveau să fie treptat atrase în serviciul noului stat, dar acest lucru nu a însemnat că implicaţiile pentru Japonia au fost în totalitate benefice; ei au accentuat în anumite sectoare-cheie ale vieţii naţionale un naţionalism asertiv care avea să ducă ulterior la agresiune externă. Imediat, acest lucru avea şanse să-şi găsească expresia nu doar în resentimente faţă de Occident, ci şi în ambiţii imperiale vizând teritoriile continentale învecinate.

Modernizarea pe plan intern şi aventura pe plan extern s-au aflat adesea în tensiune în Japonia după Restauraţia Meiji, dar pe termen lung au acţionat în aceeaşi direcţie. Mişcările populare şi democratice au resimţit în mod special imboldul imperialismului.

China era victima predestinată şi avea să fie tratată mult mai dur de invadatorii asiatici decât de oricare dintre statele occidentale. La început a fost ameninţată doar indirect de Japonia. Aşa cum supremaţia Chinei în teritoriile vasale de la graniţele sale era contestată de europeni în Tibet, Birmania şi Indochina, japonezii o ameninţau în fostul imperiu al Coreei, un stat de mult vasal Beijingului. Japonezii erau de mult interesaţi de acest teritoriu, în parte din motive strategice: la strâmtoarea Tsushima continentul era cel mai aproape. Dar japonezii erau preocupaţi şi de posibilele ambiţii ale Rusiei în Extremul Orient, mai ales în Manciuria, şi de incapacitatea Chinei de a le rezista.

În 1876 s-a făcut o mutare directă; sub ameninţarea cu acţiuni militare şi navale (precum cele desfăşurate de europeni împotriva Chinei şi de Perry împotriva Japoniei), coreenii au acceptat să-şi deschidă trei dintre porturi pentru japonezi şi să facă schimb de reprezentanţi diplomatici. Acesta era un afront adus Chinei. Japonia trata Coreea ca pe o ţară independentă şi negocia cu aceasta ignorând curtea imperială de la

Beijing, care revendica suveranitatea asupra Coreei. Unii japonezi doreau chiar mai mult. Ei îşi aminteau de invaziile japoneze anterioare din Coreea şi de pirateria profitabilă din apele sale teritoriale şi râvneau la bogăţiile minerale şi naturale ale acestei ţări. Oamenii de stat ai Restauraţiei nu au cedat imediat unor astfel de presiuni, dar într-un fel se grăbeau încet. În anii 1890 a fost făcut încă un pas care a implicat Japonia în primul ei război major de după Restauraţie, împotriva Chinei. A obţinut o victorie zdrobitoare, dar aceasta a fost urmată de o umilire naţională în 1895, când un grup de puteri occidentale au forţat Japonia să accepte un tratat de pace mult mai puţin avantajos decât cel pe care ea îl impusese Chinei (care includea o declaraţie de independenţă a Coreei).

În acest moment, resentimentele împotriva Occidentului s-au combinat cu entuziasmul legat de expansiunea în Asia. Aversiunea populaţiei faţă de „tratatele inegale” atinsese un punct critic, iar dezamăgirea din 1895 a pus paie pe foc.

Guvernul japonez avea interesele sale în susţinerea mişcărilor revoluţionare din China şi acum le oferea şi un slogan: „Asia pentru asiatici”. De asemenea, devenea limpede pentru puterile occidentale că relaţiile cu Japonia erau foarte diferite de intimidarea Chinei. Japonia era recunoscută din ce în ce mai mult ca stat „civilizat”, care nu trebuia tratat la fel cu celelalte naţiuni neeuropene. Un simbol al schimbării a fost anularea, în 1899, a unui semn umilitor al supremaţiei europene, extrateritorialitatea. Apoi, în 1902, s-a produs cea mai clară recunoaştere a acceptării Japoniei ca partener egal în Occident: o alianţă anglo-japoneză. Japonia, s-a afirmat, se alăturase Europei.

Pe lângă Marea Britanie, Rusia era la acea dată puterea europeană supremă din Asia de Est. În 1895 rolul său fusese decisiv; expansiunea sa teritorială ulterioară le-a demonstrat clar japonezilor că mult râvnitul trofeu reprezentat de Coreea le putea scăpa printre degete dacă mai aşteptau mult. Construirea unor căi ferate în Manciuria, dezvoltarea Vladivostokului şi activitatea comercială a ruşilor în Coreea – unde politica nu se limita la lupta dintre facţiunile proruseşti şi cele projaponeze – erau factori alarmanţi. Cel mai grav era că ruşii preluaseră baza navală de la Port Arthur de la chinezii lipsiţi de vlagă. În 1904, japonezii au atacat. Rezultatul, după un an de război în Manciuria, a fost o înfrângere umilitoare a ruşilor. A fost sfârşitul pretenţiilor ţariste în Coreea şi în sudul Manciuriei, unde influenţa japoneză a devenit de acum dominantă; alte teritorii au trecut în posesia japonezilor până în 1945. Dar victoria japonezilor a însemnat mult mai mult decât atât. Pentru prima dată după Evul Mediu, nişte neeuropeni învinseseră o putere europeană într-un război major. Reverberaţiile şi repercusiunile au fost colosale.

Se poate considera acum că anexarea formală a Coreei de către Japonia din 1910, împreună cu revoluţia din China din anul următor şi sfârşitul dinastiei Qing, reprezintă o piatră de hotar, finalul primei etape a răspunsului dat de Asia Occidentului, precum şi un moment de cotitură. Asiaticii au reacţionat foarte diferit la provocările occidentale. Unul din cele două state care aveau să devină marile puteri asiatice în a doua jumătate a secolului a fost Japonia, care se imunizase împotriva ameninţării din partea Occidentului acceptând virusul modernizării. Cealaltă, China, s-a străduit mult timp să nu facă la fel.

În ambele cazuri, Occidentul a asigurat un stimul, atât direct, cât şi indirect, pentru revoltă, deşi într-un caz aceasta a fost controlată cu succes, iar în celălalt nu. De asemenea, în ambele situaţii, soarta puterii asiatice nu a fost marcată doar de propria reacţie, ci şi de relaţiile dintre puterile occidentale. Rivalităţile lor au generat agitaţia din China care i-a alarmat şi i-a tentat atât de mult pe japonezi, în timp ce alianţa anglo-japoneză i-a asigurat că îl pot lovi pe marele lor duşman, Rusia lipsită de sprijin. În câţiva ani, şi Japonia, şi China aveau să participe de pe poziţii formale egale cu celelalte puteri la Primul Război Mondial.

Între timp, exemplul Japoniei şi, mai presus de toate, victoria sa împotriva Rusiei au constituit o sursă de inspiraţie pentru ceilalţi asiatici, singurul mare motiv care i-a făcut să se întrebe dacă stăpânirea europeană era inevitabilă. În

1905, un om de ştiinţă american îi numea deja pe japonezi „egalii popoarelor occidentale”. Ceea ce reuşiseră ei, întorcând capacităţile şi ideile Europei împotriva acesteia, nu puteau reuşi oare şi ceilalţi asiatici?

Peste tot în Asia, instituţiile europene au lansat sau au contribuit la lansarea unor transformări care au accelerat prăbuşirea hegemoniei politice a Europei. Ele au adus cu sine idei despre naţionalism şi umanitarism, despre democraţie, dislocarea de către misionarii creştini a societăţii şi credinţei locale şi o nouă exploatare nesancţionată de obiceiurile locale; toate acestea au contribuit la declanşarea schimbării politice, economice şi sociale. Reacţiile instinctive, precum revolta indienilor sau răscoala boxerilor, au fost primele şi cele mai evidente reacţii, dar au existat şi altele care aveau în faţă un viitor mult mai important. Acest lucru a fost valabil în special în India, cel mai mare şi mai important dintre teritoriile coloniale.

În 1877, Parlamentul i-a acordat reginei Victoria titlul de „împărătească a Indiei”; unii englezi au râs şi câţiva s-au opus, dar nu par să fi existat mulţi care să considere că acest lucru ar fi contat prea mult. Majoritatea se gândeau că supremaţia britanicilor va fi permanentă sau aproape permanentă acolo şi nu prea îşi băteau capul cu titlurile. Ei ar fi fost de acord cu compatriotul lor care a afirmat: „Nu ne aflăm în India pentru a ne face plăcuţi” şi care susţinea că doar o guvernare severă şi fermă putea împiedica izbucnirea altei revolte. Alţii ar fi fost de acord şi cu viceregele britanic, care a declarat la începutul secolului XX că,

„atât timp cât conducem India, suntem cea mai mare putere din lume. Dacă o pierdem, vom ajunge imediat la rangul de putere de mâna a treia”. Această afirmaţie cuprinde două adevăruri importante. În primul rând, contribuabilul indian plătea pentru apărarea unei mari părţi din Imperiul Britanic; trupele indiene au fost folosite pentru a susţine imperiul din Malta până în China şi întotdeauna exista o rezervă strategică pe subcontinent. În al doilea rând, politica tarifară indiană era subordonată realităţilor comerciale şi industriale britanice.

Acestea erau realităţi dure, a căror importanţă era din ce în ce mai greu de ignorat. Totuşi, ele nu spuneau întreaga poveste a Indiilor Britanice. Guvernarea unei cincimi din omenire nu se rezuma la frică, lăcomie, cinism sau sete de putere. Oamenilor nu le este uşor să urmărească scopuri colective fără vreun mit care să le justifice şi acest lucru era valabil şi în cazul britanicilor din India. Unii dintre ei se considerau

moştenitori ai romanilor, pe care o educaţie clasică îi învăţase să-i admire, purtând cu stoicism povara unei vieţi însingurate într-un ţinut străin pentru a aduce pacea celor aflaţi în conflict şi legea popoarelor care nu aveau una. Alţii vedeau în creştinism un dar preţios cu care trebuiau să distrugă idoli şi să elimine obiceiurile rele. Unii nu formulau niciodată deschis astfel de opinii, dar erau pur şi simplu convinşi că ceea ce aduceau ei era mai bun decât ceea ce găseau acolo şi că, prin urmare, era bine ce făceau.

La baza tuturor acestor perspective era convingerea unei superiorităţi – şi nu este nimic surprinzător aici; aceasta i-a animat dintotdeauna pe unii imperialişti.

Dar, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, ea a fost întărită foarte mult de ideile rasiste la modă şi de o reflectare distorsionată a ceea ce se credea că susţine ştiinţa biologică din acel moment despre supravieţuirea celui mai bine adaptat.

Astfel de idei au oferit încă un pretext pentru o separare socială şi mai accentuată a britanicilor de indienii din India după şocul revoltei. Deşi un număr mic de proprietari de pământuri indieni şi conducători indigeni au fost numiţi în ramura legislativă a guvernării, abia la sfârşitul secolului acestora li s-au alăturat şi indieni aleşi de popor. Mai mult, deşi indienii puteau da concurs pentru a intra în serviciul civil, existau obstacole importante în calea accesului lor în rândul factorilor de decizie. Şi în armată indienii erau ţinuţi departe de funcţiile superioare de conducere.

Cea mai mare parte a armatei britanice a fost întotdeauna staţionată în India, unde eficienţa sa şi monopolul asupra artileriei, alături de faptul că regimentele indiene erau conduse de europeni, trebuiau să dea asigurări că nu avea să mai izbucnească vreo revoltă. Oricum, introducerea căilor ferate, a telegrafului şi a armelor mai avansate a venit în sprijinul guvernului din India, la fel cum s-a întâmplat în orice ţară europeană. Dar nici forţa armată, nici convingerea unei superiorităţi rasiale nu explicau siguranţa de sine a stăpânirii britanice.

Recensământul din 1901 a arătat că erau aproape 300 de milioane de indieni.

Aceştia erau guvernaţi de aproximativ 900 de funcţionari civili albi. De regulă, era cam un soldat britanic la fiecare 4.000 de indieni. Aşa cum s-a exprimat plastic un englez la un moment dat, dacă toţi indienii ar fi ales să scuipe în acelaşi moment, compatrioţii săi ar fi fost înecaţi.

Indiile Britanice se bazau şi pe politici atent administrate. Una dintre presupunerile care au stat la baza acestora după revoltă a fost că trebuia să se intervină cât mai puţin posibil în societatea indiană. Infanticidul feminin a fost interzis, deoarece era o crimă, dar nu avea să se facă nicio încercare de a interzice poligamia sau căsătoriile între copii (deşi după 1891 căsătoria nu era legală până când soţia nu împlinea vârsta de 12 ani). Litera legii avea să se aplice în afara celor sancţionate de religia hindusă. Acest conservatorism a fost reflectat de o nouă atitudine faţă de conducătorii indieni. Revolta demonstrase că aceştia erau, de regulă, loiali; cei care se ridicaseră împotriva autorităţilor fuseseră provocaţi de faptul că britanicii le anexaseră pământurile. Drepturile lor au fost, prin urmare, respectate riguros după revoltă; prinţii îşi conduceau statele independent şi practic fără a fi traşi la răspundere, ţinuţi în frâu doar de teama lor de reprezentanţii britanici pe probleme politice rezidenţi la

curtea lor. Statele indigene cuprindeau peste o cincime din populaţie. În alte părţi, britanicii căutau să câştige bunăvoinţa aristocraţiei indigene şi a proprietarilor de pământuri.

Astfel, ei căutau sprijinul unor grupuri-cheie de indieni, dar asta i-a determinat adesea pe britanici să se bazeze pe cei ale căror puteri de conducere erau deja subminate de transformarea socială. Absolutismul luminat în detrimentul lor, dar în interesul ţărănimii (aşa cum se întâmplase la începutul secolului) a dispărut acum. Toate acestea s-au numărat printre consecinţele nefaste ale revoltei.

Totuşi, Indiile Britanice nu au fost mai capabile să se asigure permanent împotriva schimbării decât era oricare altă guvernare imperială. Chiar succesul lor le-a stat în cale. Eliminarea războaielor a favorizat creşterea populaţiei – şi una dintre consecinţe a fost creşterea frecvenţei foametei. Dar asigurarea altor moduri de câştigare a existenţei în afară de agricultură (care era o posibilă soluţie a problemei unei regiuni rurale suprapopulate) a fost îngreunată de obstacolele aflate în calea industrializării Indiei. Acestea erau generate în mare măsură de o politică tarifară în interesul producătorilor britanici. Clasa industriaşilor indieni care se forma treptat nu avea, prin urmare, sentimente foarte calde faţă de autorităţi şi li se opunea din ce în ce mai mult. Acestora li s-au adăugat tot mai mulţi indieni care primiseră o educaţie după modelul englezesc şi care se înfuriaseră ulterior, comparându-i preceptele cu practica comunităţii britanice din India. Alţii, care merseseră în Anglia să studieze la Oxford, la Cambridge sau în şcolile de avocatură, au fost şi mai iritaţi de contrast: în Anglia, la sfârşitul secolului al XIX-lea, existau chiar membri indieni ai Parlamentului, în timp ce un absolvent indian din India putea fi dispreţuit de un soldat britanic şi s-a stârnit rumoare în rândul rezidenţilor britanici în anii 1880, când un viceregе a vrut să elimine „distincţia jignitoare” ce împiedica aducerea unui european în faţa unui magistrat indian. Unii analizaseră şi lecturile recomandate de mentorii lor; John Stuart Mill şi Mazzini urmau, astfel, să aibă o influenţă uriaşă în India şi, prin intermediul liderilor săi, în tot restul Asiei.

Resentimentele erau deosebit de puternice în rândul hinduşilor din Bengal, centrul istoric al puterii britanice: Calcutta era capitala Indiei. În 1905, această provincie era împărţită în două. Această divizare a adus pentru prima dată Indiile Britanice în conflict cu ceva ce nu existase înainte de 1857, o mişcare naţionalistă indiană.

Dezvoltarea unui sentiment naţional a fost lentă, capricioasă şi neregulată. A fost parte a unui set complex de procese care au dus la formarea politicii indiene, deşi nu a fost în niciun caz cea mai importantă în toate localităţile şi la toate nivelurile. Mai mult, în fiecare etapă, sentimentul naţional era puternic influenţat de forţele neindiene. Occidentaliştii britanici de la începutul secolului al XIX-lea începuseră să redescopere cultura indiană clasică, esenţială atât pentru respectul de sine al naţionalismului hindus, cât şi pentru depăşirea problemelor provocate de diviziunile uriaşe ale subcontinentului. Erudiţii indieni au început apoi să scoată la lumină, sub îndrumarea europenilor, cultura şi religia cuprinse în scripturile în sanscrită, care fuseseră neglijate; prin intermediul acestora ei au putut formula o concepţie despre hinduism foarte îndepărtată de acumulările bogate şi fantastice, dar şi

superstiţioase ale formei sale populare. La sfârşitul secolului al XIX-lea, această recuperare a trecutului arian şi vedic – India islamică era practic ignorată – ajunsese suficient de departe pentru ca hinduşii să răspundă încrezători reproşurilor misionarilor creştini şi să treacă la un contraatac cultural. Un emisar hindus la un „Parlament al religiilor” organizat în 1893 la Chicago nu doar a câştigat o stimă deosebită şi a captat atenţia prin afirmaţia că hinduismul este o mare religie, capabilă să revigoreze viaţa spirituală a altor culturi, ci a făcut chiar şi convertiri.

Conştiinţa naţională, ca şi activitatea politică pe care avea s-o sprijine, a fost mult timp limitată la un mic număr de oameni. Propunerea ca hindi să fie limba Indiei a părut extrem de nerealistă când sute de limbi şi dialecte fragmentau societatea indiană şi hindi nu putea exercita o atracţie decât pentru o mică elită care încerca să-şi consolideze legăturile pe subcontinent. Apartenenţa la această elită era definită de educaţie mai mult decât de avere: coloana sa vertebrală era formată din acei hinduşi, adesea bengalezi, care se simţeau deosebit de dezamăgiţi de faptul că, în ciuda randamentului lor educaţional, nu câştigaseră o participare adecvată la conducerea Indiei; în 1887 doar o duzină de indieni intraseră în serviciul public indian prin concurs. Indiile Britanice păreau hotărâte să menţină supremaţia rasială a europenilor şi să se bazeze pe interese conservatoare precum cele ale prinţilor şi proprietarilor de pământuri, excluzându-i şi, poate chiar mai important, umilindu-i pe *babu*, hinduşii educaţi din clasa de mijloc care trăiau în oraşe.

Un nou respect de sine cultural şi un sentiment tot mai accentuat de revoltă faţă de recompense şi insulte au constituit fundalul constituirii Congresului Naţional Indian. Preludiul imediat a fost agitaţia stârnită de eşecul propunerilor guvernului – din cauza protestelor unor rezidenţi europeni – de a-i trata egal pe indieni şi pe europeni în tribunale. Dezamăgirea l-a făcut pe un englez, fost funcţionar, să facă paşii care au condus la prima conferinţă a Congresului Naţional Indian de la Bombay, în decembrie 1885. Şi iniţiativele viceregelui jucaseră aici un rol, iar europenii aveau să deţină mult timp supremaţia în administrarea Congresului. Şi aveau să-l trateze de sus şi mai mult timp cu protecţia şi consilierea de la Londra. Un simbol al complexităţii impactului european asupra Indiei a fost faptul că unii delegaţi indieni au participat la lucrările Congresului în haine europene, purtând fracuri şi jobene care contrastau comic cu climatul ţării lor, dar care erau ţinuta formală a conducătorilor ei.

Prin declaraţia sa de principii, Congresul şi-a exprimat curând angajamentul faţă de unitatea şi regenerarea naţionale: aşa cum se întâmplase deja în Japonia şi China şi cum avea să se întâmple în multe alte ţări mai târziu, acesta era produsul clasic al impactului ideilor europene. Dar la început nu a aspirat la autonomie.

Congresul a încercat, mai curând, să asigure un mijloc de a-i comunica viceregelui punctele de vedere ale indienilor şi şi-a proclamat „loialitatea nestrămutată” faţă de coroana britanică. Abia după 20 de ani, în care perspective naţionaliste mult mai extreme câştigaseră adepţi în rândul hinduşilor, a început să discute despre declararea independenţei. În această perioadă atitudinea sa devenise ostilă şi tensionată din cauza defăimării de către unii rezidenţi britanici care l-au declarat nereprezentativ şi a lipsei de reacţie din partea unei administraţii ce

sprijinea acest punct de vedere şi prefera să lucreze prin intermediul unor forţe sociale mai tradiţionale şi conservatoare. Extremiştii au devenit mai insistenţi. În 1904 s-au înregistrat victoriile inspiratoare ale Japoniei împotriva Rusiei. Un motiv de conflict a fost în anul următor împărţirea Bengalului.

Scopul acesteia a fost dublu: era convenabilă din punct de vedere administrativ şi avea să submineze naţionalismul în Bengal, creând un Bengal de Vest, în care exista o majoritate hindusă, şi un Bengal de Est, cu o majoritate musulmană. Asta a detonat butoiul de pulbere acumulat de mult. A început imediat o luptă pentru putere în Congres. La început s-a evitat o ruptură printr-un acord cu privire la obiectivul reprezentat de *swaraj*, care în practică putea însemna o autonomie precum cea de care se bucurau dominioanele cu populaţie albă: exemplul lor era sugestiv. Extremiştii au fost încurajaţi de revoltele anti-împărţire. A fost folosită o nouă armă împotriva britanicilor, boicotarea unor produse, care, se spera, putea fi extinsă şi la alte forme de rezistenţă pasivă, precum neplata impozitelor şi refuzul soldaţilor de a executa ordinele. În 1908

extremiştii au fost excluşi din Congres. În acest moment, o a doua consecinţă a devenit evidentă: extremismul genera terorism. Din nou au fost importante modelele străine. Terorismul revoluţionar rus s-a alăturat acum isprăvilor lui Mazzini şi biografiei lui Garibaldi, eroicul lider de gherilă al independenţei Italiei, ca influenţe decisive exercitate asupra unei Indii în plină formare.

Extremiştii susţineau că crima politică nu este o crimă obişnuită. Asasinatele şi detonarea unor bombe au fost contracarate de guvern cu măsuri represive speciale.

A treia consecinţă a împărţirii a fost, poate, şi cea mai importantă. A scos la lumină scindarea dintre musulmani şi hinduşi. Din motive care datau de la percolarea Indiei musulmane înainte de revoltă printr-o mişcare reformatoare islamică, wahabismul arab, musulmanii indieni se simţeau de un secol din ce în ce mai diferiţi de hinduşi. Pierzând încrederea britanicilor din cauza încercărilor de a reînvia Imperiul Mogul în 1857, ei nu au reuşit să obţină prea multe funcţii în administraţie sau în domeniul judiciar. Hinduşii reacţionaseră mai prompt decât musulmanii la posibilităţile în materie de educaţie care le erau oferite de Indiile

Britanice; ei aveau o importanţă comercială mai mare şi mai multă influenţă asupra guvernului. Dar şi musulmanii îşi găsiseră susţinători în rândul britanicilor, care înfiinţaseră un nou colegiu, islamic, asigurând educaţia englezească necesară pentru a concura cu hinduşii, şi care ajutaseră la crearea unor organizaţii politice musulmane. Unii funcţionari publici englezi au început să realizeze potenţialul de contrabalansare a presiunii exercitate de hinduşi pe care îl puteau câştiga astfel Indiile Britanice. Intensificarea practicii ritualice hinduse, precum mişcarea de protejare a vacilor, nu a făcut decât să lărgească prăpastia dintre cele două comunităţi.

Cu toate acestea, abia în 1905 ruptura a devenit – şi a rămas – una dintre regulile de bază ale politicii de pe subcontinent. Cei care se opuneau împărţirii făceau campanie afişând simboluri şi sloganuri hinduse. Guvernatorul britanic al Bengalului de Est îi favoriza pe musulmani în detrimentul hinduşilor şi se străduia să le stimuleze interesul faţă de noua

provincie. A fost înlăturat din funcţie, dar ideile inoculate de el prinseseră rădăcini: musulmanii din Bengal au deplâns demiterea sa. Părea că se va forma o antantă anglo-musulmană, ceea ce i-a inflamat şi mai mult pe teroriştii hinduşi. Pentru a înrăutăţi şi mai mult lucrurile, toate acestea s-au petrecut în cinci ani (din 1906 până în 1910) în care preţurile au crescut mai rapid ca oricând după răscoală.

Un set important de reforme politice acceptate în 1909 nu a reuşit decât să schimbe oarecum formele de operare a forţelor politice care aveau să domine în continuare istoria Indiei până la sfârşitul stăpânirii britanice, aproape 40 de ani mai târziu. Pentru prima dată au fost numiţi indieni în consiliul ce îl sfătuia pe ministrul britanic care răspundea de India şi, mai important, s-au instituit şi locuri

— Bazate pe alegeri – pentru indieni în consiliile legislative. Dar alegerile aveau să implice electorate cu o bază comunală; împărţirea Indiei între hinduşi şi musulmani a fost astfel instituţionalizată.

În 1911, pentru prima şi singura dată, un monarh britanic a vizitat India. Un mare *durbar* imperial a fost organizat la Delhi, vechea reşedinţă a împăraţilor moguli, care devenea acum capitala Indiilor Britanice în locul Calcuttei. Prinţii Indiei au venit să-şi prezinte omagiile; Congresul nu a pus la îndoială datoria sa faţă de tron. Accederea la tron a lui George al V-lea în acelaşi an fusese marcată de conferirea unor beneficii reale şi simbolice, dintre care cel mai important şi mai semnificativ din punct de vedere politic a fost reunificarea Bengalului. Dacă a existat un moment de apogeu al Indiei Britanice, acesta a fost.

Totuşi, stăpânirea britanică asupra Indiei se eroda de la temelie, atât în India, cât şi în Marea Britanie. Politica de favorizare a musulmanilor sporise resentimentele hinduşilor, în timp ce musulmanii simţeau acum că guvernul încălcase înţelegerile făcute cu ei prin anularea împărţirii Bengalului. Se temeau ca hinduşii să nu-şi recapete supremaţia în provincie. Hinduşii, la rândul lor, au considerat această concesie o dovadă a faptului că rezistenţa dăduse roade şi au început să facă presiuni pentru abolirea dispoziţiilor electorale comunale pe care le preţuiau musulmanii. Prin urmare, britanicii reuşiseră să piardă în mare parte sprijinul musulmanilor chiar înainte de primele decenii ale secolului XX, când elitele musulmane din India au fost presate din ce în ce mai mult de musulmanii din clasele de mijloc vulnerabili la atracţia exercitată de o mişcare panislamică. În 1914 atenţia britanicilor s-a îndreptat tot mai mult spre Europa. În acelaşi timp, nu două, ci trei forţe dictau ritmul în politica Indiei: britanicii, hinduşii şi musulmanii. Aici era originea viitoarei destrămări a singurei unităţi politice pe care subcontinentul o cunoscuse vreodată şi, la fel ca această unitate, a fost în aceeaşi măsură rezultatul interacţiunii unor forţe neindiene şi indiene.

India era cea mai mare masă de populaţie neeuropeană şi de teritoriu sub stăpânire europeană din Asia, dar spre sud-est şi în Indonezia, cândva parte a unei sfere culturale indiene, se aflau şi alte posesiuni imperiale. Cu excepţia Siamului, care se crampona de o independenţă fragilă, toată această regiune vastă cu aproximativ 100 de milioane de locuitori în 1900 era colonizată: Birmania a fost ocupată de Marea Britanie în 1886 şi guvernată ca provincie a Indiilor Britanice.

Malaysia peninsulară şi unele regiuni din Borneo erau formate din

principate sub protectoratul Marii Britanii, avându-şi centrul comercial în Singapore, colonie a coroanei britanice. Restul lumii malaysiene – cele 13.000 de insule dinspre sud, având în centru Java – fusese colonizată treptat de Compania Olandeză a Indiilor de Est de la începutul secolului al XVII-lea, iar la 1800 devenise colonie naţionalizată a Olandei, numită Indiile de Est Olandeze. În est, Franţa ocupase Vietnamul (între 1862 şi 1884), Cambodgia (1867) şi, în fine, Laosul, începând din 1893.

Colonizarea europeană rescrisese regulile într-o regiune care de secole îşi dezvolta propriile culturi puternice, interacţionând cu India şi China. Dinastia Qing a continuat să creadă că îşi putea păstra relaţiile tributare cu statele sud-est-asiatice şi în secolul al XIX-lea, dar spre mijlocul secolului acestea se destrămau rapid, chiar dacă o parte a influenţei Chinei s-a menţinut prin intermediul minorităilor chineze semnificative din regiune. În schimb, în unele părţi ale regiunii (precum în Coreea, mai la nord) ideile de naţiune şi naţionalitate au început să ia naştere în rândul anumitor segmente ale elitei cam în aceeaşi perioadă în care aceste ţări au fost colonizate de puteri europene. Spre deosebire de unele regiuni din Africa, de exemplu, cele mai multe ţări sud-est-asiatice aveau elite puternice care au supravieţuit procesului de colonizare şi care au îmbrăţişat curând cel puţin o parte a agendei naţionaliste. Asta mai ales în Vietnam, unde conflictul dintre naţionalişti şi străini avea să ducă la un război de aproape 50 de ani.

Regiunea cea mai populată – şi cea mai complexă din punct de vedere cultural – era sectorul insular al Malaysiei, în largul coastei sudice a Asiei. Aici islamul devenise religie dominantă din secolul al XIV-lea, înlocuind mai vechile regate hinduse sau budiste. Influenţa chineză directă fiind mai redusă decât în regiunile din nord, o serie de sultanate dominau scena, cu centrul în Java şi Sumatra, doar Bali păstrând hinduismul până astăzi. Sultanatul Mataram din Java domina la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, dar a trebuit să se lupte cu o nouă putere: Compania Olandeză a Indiilor de Est îşi extindea posesiunile comerciale şi în insule şi – la fel ca şi cea britanică – a început să colonizeze unele părţi ale regiunii pentru a proteja profitabilul comerţ cu mirodenii. În 1619 întemeiase Batavia (actuala Jakarta), iar la 1800 „capitala”

companiei era un centru urban înfloritor cu o populaţie majoritar chineză şi comercianţi şi administratori olandezi, dar foarte puţini javanezi sau malaysieni.

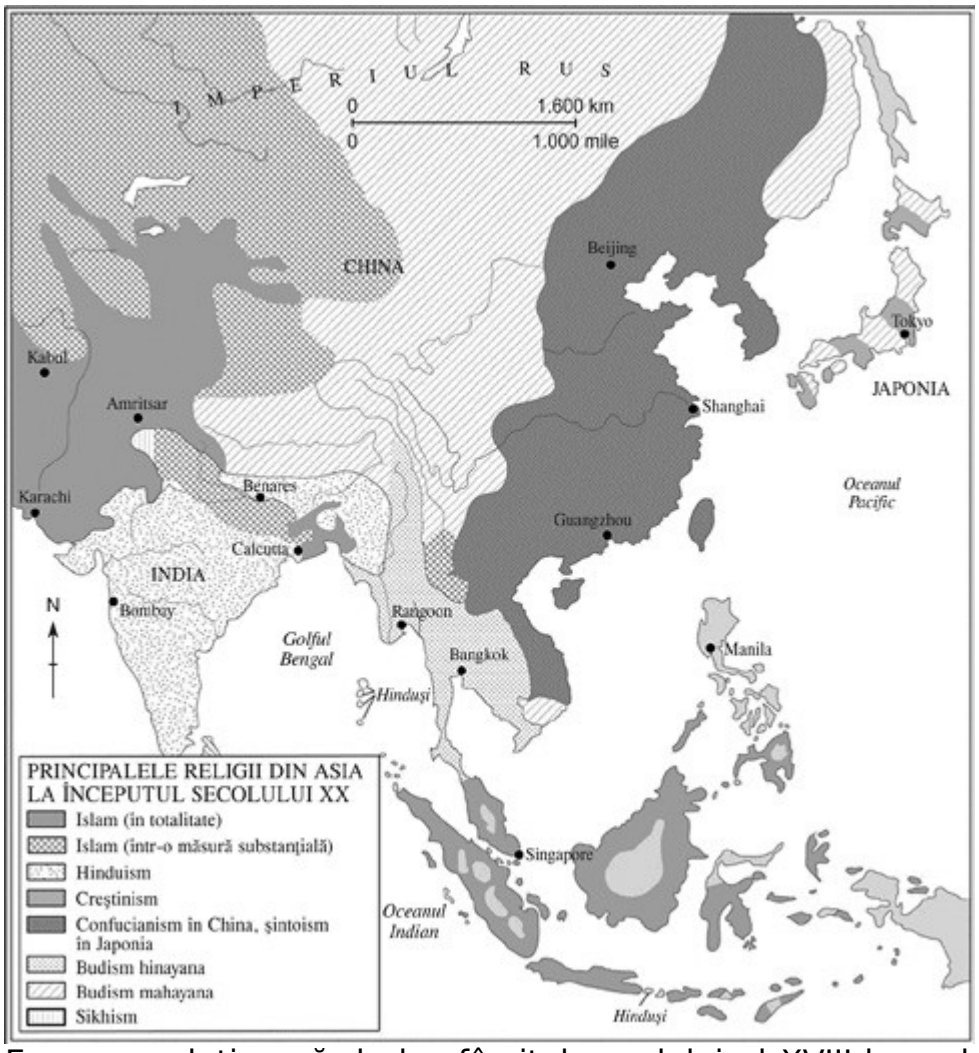

Epoca revoluţionară de la sfârşitul secolului al XVIII-lea a lovit puternic compania olandeză, iar după ce a dat faliment, în timpul Războaielor Napoleoniene, statul olandez i-a preluat posesiunile, în 1816. Noua colonie s-a extins, ajungând să includă aproape întregul teritoriu actual al Indoneziei, iar economia sa a fost redirecţionată spre plantaţii conduse de europeni pe care lucrau muncitori obligaţi prin contract şi care produceau ceai, cauciuc, tutun şi mirodenii pentru pieţele europene şi nord-americane şi pentru comerţul din interiorul Asiei. În urma unei serii de revolte, în special în Java, olandezii au încercat un imperialism mai „liberal” după 1870, punând accent pe educaţia locală şi pe o reformă politică limitată. Dar colonia a rămas ceea ce se dorea a fi de la început: o binecuvântare pentru finanţele olandeze, menţinută împotriva opoziţiei locale, care la începutul secolului XX devenea din ce în ce mai naţionalistă, după tiparul european.

Primii naţionalişti indonezieni, unii dintre ei inspiraţi de indieni, s-au opus la fel de puternic şi noului program al olandezilor, pe care îl considerau paternalist şi intervenţionist, cum se opuseseră şi exploatării agresive din trecut. În 1908 au format o organizaţie pentru promovarea educaţiei naţionale. Trei ani mai târziu a apărut o asociaţie islamică ale cărei prime activităţi au fost îndreptate şi împotriva comercianţilor chinezi, nu doar a olandezilor. În 1916 ajunsese atât de departe, încât a cerut autonomie, rămânând în continuare unită cu Olanda. Înainte de aceasta, în

1912, fusese totuşi înfiinţat un adevărat partid care milita pentru independenţă. El se opunea autorităţii olandezilor în numele indonezienilor nativi din toate grupurile etnice; printre cei trei fondatori ai săi se afla şi un olandez şi l-au urmat şi alţii. În 1916 olandezii au făcut primul pas spre soluţionarea cererilor acestor grupuri, autorizând un parlament cu puteri limitate pentru Indonezia.

Malaysienii de pe continent fuseseră colonizaţi de britanici, care puseseră bazele unei economii a plantaţiilor similară celei ce părea să înflorească în insule.

Marele avantaj al britanicilor era puterea conferită de Singapore ca bază de depozitare şi centru comercial, care în secolul al XIX-lea a ajuns din ce în ce mai mult să deservească întreaga regiune. Din punct de vedere politic, zonele din nordul Malaysiei au rămas o adunătură de mici sultanate, toate având într-un fel sau altul o legătură politică cu coroana britanică. „Straits Settlements” a devenit colonie a coroanei britanice, iar prin aceasta şi prin Singapore au fost aduşi un număr mare de chinezi şi indieni pentru a munci pe plantaţiile şi în minele deţinute de europeni. La începutul secolului XX a existat un lent proces de centralizare, care a inclus şi zonele deţinute de britanici în nordul insulei Borneo, dar procesul a fost complicat de faptul că în 1920 jumătate din populaţie era de origine chineză sau indiană.

Şi în Indochina direcţia influenţei străine s-a schimbat. De peste o mie de ani Cambodgia şi Laosul erau fost marcate de influenţe religioase şi artistice venite din India, dar una dintre ţările Indochinei fusese mult mai strâns legată de China prin cultura sa. E vorba despre Vietnam. Acesta era format din trei părţi: Tonkin în nord, Annam, regiunea sa centrală, şi Cochin în sud. Vietnamul avea o lungă tradiţie a identităţii naţionale şi o istorie de revolte naţionale împotriva influenţei imperiale chineze. Nu este de mirare, prin urmare, că aici rezistenţa împotriva europenizării a fost cea mai pronunţată.

Legăturile Europei cu Indochina începuseră cu nişte misionari creştini veniţi din Franţa în secolul al XVII-lea (unul dintre ei a creat prima romanizare a limbii vietnameze), iar persecutarea creştinilor a oferit pretextul pentru trimiterea aici a unei expediţii franceze în anii 1850. A urmat un conflict diplomatic cu China, care revendica suveranitatea asupra acestei ţări. În 1863, împăratul din Annam le-a cedat sub constrângere o parte din Cochin francezilor. Şi Cambodgia a acceptat un protectorat francez. Expansiunea francezilor a continuat, născându-se apoi mişcarea de rezistenţă din Indochina. În anii 1870 francezii au ocupat delta Fluviului Roşu; curând, alte dispute au dus la un război cu China, puterea supremă, care a confirmat influenţa francezilor în Indochina. În 1887 ei au înfiinţat o Federaţie Indochineză, care masca un regim centralizat în spatele unui sistem de protectorate. Deşi acest lucru însemna păstrarea conducătorilor indigeni (împăratul Annamului şi regii Cambodgiei şi Laosului), scopul politicii coloniale franceze a fost întotdeauna asimilarea. Cultura franceză avea să le fie adusă noilor supuşi francezi ale căror elite urmau să fie galicizate, cel mai bun mod de a promova modernizarea şi civilizaţia.

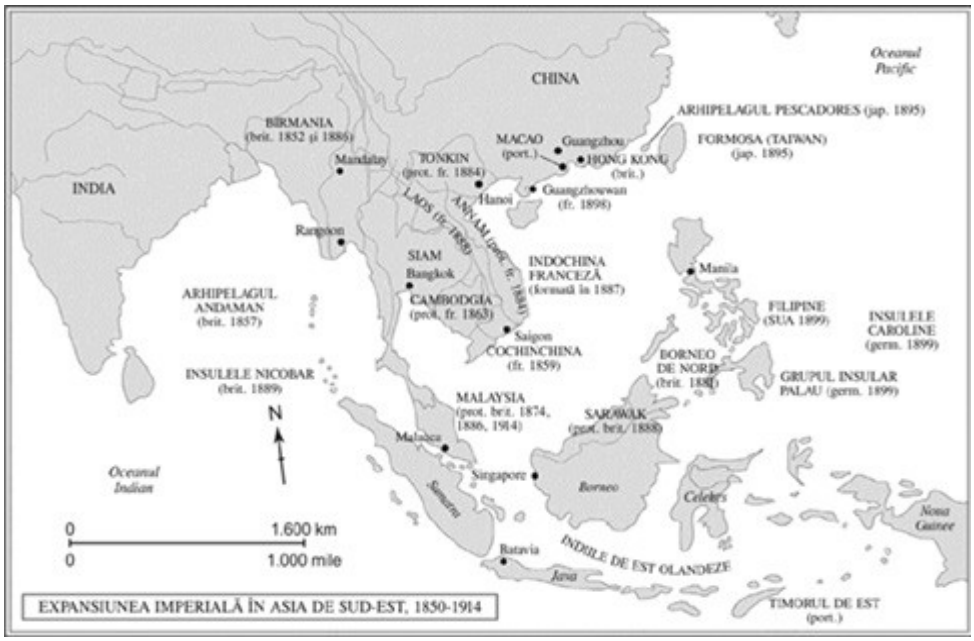

EXPANSIUNEA IMPERIALĂ ÎN ASIA DE SUD-EST, 1850-1914

Curând, tendinţele centralizatoare ale administraţiei franceze au demonstrat în mod clar că structura formală a guvernării indigene era o farsă. Fără să-şi dea seama, francezii au subminat astfel instituţii locale fără a le înlocui cu altele care să se bucure de loialitatea oamenilor. Acesta a fost un curs periculos de urmat. Au existat şi alte efecte secundare importante ale prezenţei franceze. Aceasta a adus cu sine, de exemplu, politica tarifară franceză, care avea să încetinească industrializarea. Acest lucru i-a făcut în cele din urmă pe oamenii de afaceri din Indochina, ca şi pe cei din India, să se întrebe în interesul cui era condusă ţara lor.

Mai mult, şi ideea unei Indochine ca parte integrantă a Franţei, ai cărei locuitori trebuiau transformaţi în francezi, a creat probleme. Administraţia franceză a trebuit să se lupte cu paradoxul că accesul la educaţia franceză îi putea face pe indochinezi să se gândească la mottoul inspirator de pe clădirile şi documentele oficiale ale celei de-a Treia Republici: „libertate, egalitate, fraternitate”. În fine, dreptul şi ideile de proprietate franceze au distrus structura deţinerii pământurilor de către sate şi au plasat puterea în mâinile cămătarilor şi ale moşierilor. Cu o populaţie în creştere în regiunile cultivate cu orez, acest lucru avea să acumuleze un potenţial revoluţionar pe viitor.

Siamul, numit Thailanda după 1939, a fost singura ţară din Asia de Sud-Est care a reuşit să-şi păstreze independenţa. Motivele au fost, pe de o parte, puterea monarhiei thailandeze şi, pe de altă parte, rivalităţile dintre britanici şi francezi, care au ajuns să înţeleagă avantajul unei zone „neutre” între posesiunile lor coloniale. Chiar şi aşa, Siamul a trebuit să cedeze teritorii în vest (Birmaniei britanice), în sud (Malaysiei britanice) şi în est (Indochinei franceze) pentru a nu intra în conflict cu europenii. Astfel, ţara a câştigat timp pentru a pune în practică o reformă internă limitată, pentru a-i educa pe tineri în stil european şi pentru a importa armele necesare instruirii unei armate. Religia budistă, care unea populaţia thailandeză, a ajutat şi ea la menţinerea unităţii ţării în perioada de colonizare a Asiei de Sud-Est de către europeni.

Cel mai ciudat caz de colonialism din Asia de Sud-Est a fost Filipine, ţară pe care Statele Unite – o putere făţiş anticolonială – au condus-o după

înfrângerea spaniolilor, în 1898. O parte a raţionamentului american era ceea ce a fost numit imperialism modernist: susţinând că filipinezii nu se pot guverna singuri, s-a considerat că este de datoria Statelor Unite să-i aducă la un nivel de civilizaţie la care să fie posibilă autonomia. Punerea avantajelor dezvoltării moderne la dispoziţia populaţiei era o parte a acestei datorii (şi motivul pentru care unii filipinezi se plâng astăzi că trecutul colonial al ţării lor a constat în 500 de ani de mănăstire şi 50 de ani de Disneyland). Problema era că mulţi filipinezi se considerau pregătiţi pentru independenţă şi abia după un război colonial sângeros, care a luat sfârşit în 1913, americanii au deţinut controlul asupra ţării. Şi în interiorul Statelor Unite prezenţa colonială era foarte controversată, chiar şi după ce filipinezilor li s-a promis autonomie deplină. Cum putea o republică democratică să îi stăpânească pe alţii? se întrebau mulţi. Era o întrebare ce avea să reverbereze în întreaga istorie a Americii în secolul următor.

Secolul al XIX-lea se dovedise a fi o epocă europeană *par excellence*. Deşi nu există nicio îndoială că unele societăţi europene deveniseră deja la mijlocul secolului foarte diferite de ceea ce fuseseră înainte şi de alte societăţi din alte regiuni, cele mai multe concepte ale modernităţii au apărut ca rezultat al revoluţiilor industriale, nu au fost o cauză a acestora. În secolul al XIX-lea, mentalităţile erau în plină transformare din cauza noilor practici introduse de mecanizare şi a noilor forme de producţie a energiei. Tiparele de consum s-au schimbat şi pieţele globale au evoluat rapid. Lumea, aşa cum s-a exprimat un istoric german, era transformată de comunicare şi interacţiune. La baza acestor procese stătea schimbul de idei şi o idee-cheie, crucială în secolul următor, a fost naţionalismul.

Chiar la începutul anilor 1800, conceptul de autoritate politică era asociat de obicei mai mult cu prinţi decât cu popoare – unora li se părea ciudat că, de exemplu, cantonul elveţian Neufehâtel era în stăpânirea regilor Prusiei. Dar în acest secol ideea că autoritatea supremă aparţine poporului care formează o naţiune s-a răspândit, odată cu conceptul de state naţionale în interiorul unor graniţe contigue – naţiunea, ca să zicem aşa, ca familie într-o singură casă. Acesta era un concept foarte puternic, nu doar în Europa, unde a apărut prima dată, ci şi în Asia, unde s-a dezvoltat la scurt timp după aceea.

Deşi unele idei de naţionalism existau în primii ani ai secolului XX în aproape toate ţările asiatice, ele au avut forme diferite de exprimare, în funcţie de posibilităţi. Nu toate regimurile coloniale s-au comportat la fel. Britanicii au încurajat naţionalismul în Birmania, în timp ce americanii au adoptat cu încăpăţânare o atitudine paternalistă în Filipine, după ce au înăbuşit violent insurecţia. În Filipine, de asemenea, spaniolii promovaseră puternic convertirea la creştinism, pe când în India britanicii au fost foarte precauţi în ce priveşte amestecul în religia localnicilor. Ceea ce a influenţat însă toate formele de naţionalism asiatic a fost ideea că şi asiaticii puteau să guverneze, să producă şi să facă negoţ singuri la fel de bine ca europenii şi că puteau face acest lucru printr-o combinaţie de modele politice, sociale şi economice asiatice şi europene. Chiar şi anticolonialiştii comunişti, care se bazau pe concepte importate despre stat mai mult ca oricine altcineva, recunoşteau rămăşiţele uriaşe ale gândirii şi practicii consuetudinare care au persistat în Asia după generaţii de supremaţie europeană.

Epoca europeană este, prin urmare, foarte limitată în timp. Caracterul diferit al Europei poate că a fost important înainte de 1800, dar cea mai mare parte a lumii nu a fost atinsă de aceasta; China, Africa şi o mare parte a lumii musulmane nu erau încă prea afectate de ceea ce se întâmpla în Europa în prima parte a secolului al XIX-lea, iar reînvierea Asiei, adesea sub forma unui nou naţionalism, se poate observa încă de la începutul secolului XX. Însă, chiar şi în 1914, era greu de anticipat cât de rapid avea să se încheie dominaţia europeană în Asia. În ciuda unui naţionalism asiatic tot mai marcat şi a unei opoziţii din ce în ce mai mari faţă de colonialism în unele ţări europene, mai ales în cadrul noilor mişcări muncitoreşti pe care le-a creat revoluţia industrială, imperiile coloniale păreau a fi într-o formă destul de bună. Era greu de anticipat modul în care două războaie cataclismice aveau să submineze încrederea şi capacităţile europenilor şi cât de rapid puteau să se mobilizeze naţionaliştii asiatici plecând – cel puţin parţial – de la contemplarea cu uimire a războaielor civile europene. Prezenţa europeană a dat startul metamorfozării moderne a Asiei. Dar secolul XX avea să arate cât de firavă a fost dominarea Europei şi cât de uşor se putea autodistruge aceasta.

Cartea a VII-a
Sfârşitul epocii europene

În 1900 europenii aveau în spate două, poate trei secole de dezvoltare extraordinară. Cei mai mulţi ar fi spus că dezvoltarea a fost pozitivă – respectiv, progres. Istoria lor după Evul Mediu semăna mult cu un marş continuu spre ţelurile propuse de câţiva dintre ei, spre care merita, evident, să te îndrepţi.

Indiferent dacă criteriile folosite ar fi fost intelectuale şi ştiinţifice sau materiale şi economice (ori, au afirmat unii, chiar dacă ar fi fost morale şi estetice, atât de convingător era crezul progresului), o analiză a trecutului lor i-ar fi asigurat că se află pe un drum pozitiv – ceea ce însemna că întreaga lume se afla pe un curs progresiv, deoarece civilizaţia lor era acum răspândită peste tot. Mai mult, viitorul părea să asigure un progres fără limite. În 1900, europenii manifestau la fel de multă încredere în succesul permanent al culturii lor cum manifestase elita chineză în propria cultură cu un secol înainte.

Trecutul, erau siguri, le dădea dreptate.

Chiar şi aşa, unii nu erau atât de încrezători. Ei simţeau că dovezile puteau duce la fel de bine spre o concluzie pesimistă. Deşi existau mult mai puţini pesimişti decât optimişti, în rândurile lor se aflau oameni cu un statut recunoscut şi cu un spirit puternic. Unii dintre ei susţineau că civilizaţia în care trăiau nu-şi dezvăluise încă potenţialul autodistructiv şi simţeau că momentul când avea să facă acest lucru nu era departe. Alţii vedeau o civilizaţie care se îndepărta din ce în ce mai mult de punctele sale de sprijin oferite de religie şi adevărurile morale, purtată de valul materialismului şi barbariei – cel mai probabil spre dezastru.

Aşa cum s-a dovedit, nici optimiştii, nici pesimiştii nu au avut în întregime dreptate, probabil deoarece privirile lor erau aţintite asupra a ceea ce ei considerau a fi trăsăturile civilizaţiei europene şi asupra amplasării acesteia în Europa. Ei analizau propriile puncte tari, tendinţe sau slăbiciuni inerente pentru a desluşi viitorul; puţini acordau atenţie modului cum ideile europene schimbau lumea în care fusese clădită supremaţia lor. Puţini priveau dincolo de Europa; nu percepeau că întreaga lume era în plină transformare ca rezultat al expansiunii globale a comerţului, imperiului şi gândirii din secolul al XIX-lea. Câţiva maniaci dezechilibraţi vorbeau despre un „pericol galben” care se năştea în Orient, dar sentimentul de transformare mai profundă nu mergea mai departe de atât.

Analizând secolul XX, este tentant, bineînţeles, să afirmi, privind retrospectiv, că argumentele pesimiştilor au fost cele mai pertinente. Poate că este adevărat. Dar perspectiva asupra trecutului este uneori un dezavantaj pentru istoric; în acest caz, este dificil de înţeles de ce optimiştii europeni au putut fi atât de siguri de ei la un moment dat. Totuşi, ar trebui să încercăm să facem acest lucru. În primul rând, printre ei erau şi erau oameni cu viziune şi intuiţie; în al doilea rând, optimismul a fost atât de mult timp un obstacol în calea soluţionării anumitor probleme în secolul XX, încât merită să fie înţeles ca forţă istorică de sine stătătoare. Şi unele afirmaţii ale pesimiştilor au fost greşite. Deşi dezastrele secolului XX au fost înspăimântătoare, ele s-au abătut asupra unor societăţi mai rezistente decât cele distruse de probleme mai puţin grave cu un secol în urmă. În 1900, atât optimiştii, cât şi pesimiştii erau obligaţi să utilizeze date care puteau fi interpretate în mai multe moduri. Nu este blamabil, ci doar tragic faptul că le-a fost atât de greu să aprecieze exact ce le rezerva viitorul. Cu informaţiile mai bune care sunt disponibile acum, nu avem un succes atât de mare în predicţiile pe termen scurt încât să ne aflăm în poziţia de a-i condamna.

1
Tensiuni în sistem

O tendinţă istorică evidentă la începutul secolului XX era creşterea continuă a populaţiei în lumea europeană. În 1900, Europa avea aproximativ 400 de milioane de locuitori – un sfert din ei ruşi – Statele Unite aproximativ 76 de milioane şi dominioanele britanice de peste mări aproximativ 15 milioane cu totul. Aceste cifre menţineau ridicat procentul regiunii dominante în populaţia lumii. În schimb, creşterea începea deja să încetinească în unele ţări în primul deceniu al secolului. Acest lucru era cel mai evident la naţiunile avansate care constituiau nucleul Europei Occidentale, unde creşterea populaţiei depindea din ce în ce mai mult de ratele mortalităţii, aflate în scădere. Aici existau dovezi că opţiunea pentru o familie mică se răspândea spre nivelurile de jos ale societăţii.

Existau de mult timp anumite cunoştinţe despre contracepţie, dar secolul al XIX-lea le-a adus celor înstăriţi tehnici mai eficiente. Când acestea urmau să fie adoptate la nivel mai larg (şi curând au existat semne că au fost adoptate), impactul lor asupra structurii populaţiei avea

să fie însemnat.

Însă, în Europa de Sud şi de Est, astfel de efecte erau încă departe. Aici, creşterea rapidă a populaţiei abia începea să producă tensiuni grave. Posibilitatea crescută de reducere a acestor tensiuni prin emigrare a permis depăşirea lor în secolul al XIX-lea, dar dacă astfel de posibilităţi nu ar mai fi existat puteau apărea probleme. Mai mult, se puteau face reflecţii mai pesimiste având în vedere ce s-ar fi întâmplat dacă forţele existente de reducere a ratei mortalităţii din Europa s-ar fi răspândit în Asia şi Africa. În lumea creată de civilizaţia secolului al XIX-lea, acest lucru nu putea fi împiedicat. În acest caz, succesul cu care se impunea Europa ar fi garantat pierderea în cele din urmă a avantajului demografic, adăugat nu demult superiorităţii sale tehnice. Mai rău, criza malthusiană atât de temută la un moment dat (dar care a fost pierdută din vedere pe măsură ce miracolul economic al secolului al XIX-lea a alungat frica de suprapopulare) putea deveni, în sfârşit, realitate.

Ignorarea avertismentelor lui Malthus a fost posibilă deoarece secolul al XIX-lea a adus cu sine cea mai mare creştere a bogăţiei înregistrată vreodată.

Sursele sale se aflau în industrializarea Europei, iar tehnicile de la baza acestei creşteri erau departe de a fi epuizate sau compromise în 1900. Pe lângă un flux mare şi tot mai accelerat de bunuri disponibile doar în cantităţi (relativ) mici cu un secol înainte, exista acum şi o gamă nouă de produse. Petrolul şi electricitatea se adăugaseră cărbunelui, lemnului, vântului şi apei ca surse de energie. Exista acum o industrie chimică, imposibil de imaginat în anii 1800. Se folosise tot mai multă putere şi bogăţie pentru a exploata resurse naturale aparent inepuizabile, atât agricole, cât şi minerale – şi nu doar în Europa. Cererea sa de materii prime a schimbat economiile celorlalte continente. Nevoile unei noi industrii electrice au oferit Braziliei o perioadă scurtă de înflorire datorită cauciucului, dar au schimbat şi istoria Malaysiei şi a Indochinei.

Şi viaţa de zi cu zi a milioane de oameni s-a schimbat. Căile ferate, tramvaiele electrice, vapoarele, autovehiculele şi bicicletele i-au ajutat pe oameni să-şi controleze mai bine mediul; au facilitat călătoriile şi au accelerat transportul terestru pentru prima dată de la folosirea animalelor, cu mii de ani înainte.

Rezultatul general al unor astfel de schimbări a fost că în multe ţări o populaţie în creştere fusese susţinută uşor de o producţie de bogăţie şi mai accelerată; între 1870 şi 1900, de exemplu, producţia de fontă a Germaniei a crescut de şase ori, dar populaţia ei a crescut doar cu o

treime. În termeni de consum sau de servicii la care avea acces ori în ceea ce priveşte asigurarea unei sănătăţi mai bune, chiar şi masa populaţiei din ţările dezvoltate o ducea mult mai bine decât predecesorii săi din urmă cu o sută de ani. Excepţie făceau ţăranii andaluzi (deşi nu este deloc uşor de făcut o evaluare a condiţiilor lor de viaţă şi nici nu e rezultatul unei concluzii acceptate dinainte). Dar viitorul părea promiţător chiar şi pentru aceştia, în măsura în care se găsise cheia spre prosperitatea la care puteau ajunge toate ţările.

În ciuda acestui tablou optimist, au început să apară îndoieli. Chiar dacă încă nu se ştia ce s-ar putea întâmpla în viitor, analiza preţului noii bogăţii şi îndoielile legate de dreptatea socială a distribuţiei sale erau neliniştitoare. Majoritatea oamenilor erau încă îngrozitor de săraci, indiferent dacă trăiau sau nu în ţări bogate, unde discrepanţa era şi mai izbitoare decât înainte. Sărăcia era cu atât mai greu de suportat cu cât societatea demonstra astfel de puteri evidente de a genera o nouă bogăţie. Acesta este începutul unei transformări cu consecinţe revoluţionare în ce priveşte aşteptările. O altă schimbare a modului în care oamenii se gândeau la condiţia lor era legată de capacitatea lor de a-şi asigura traiul. Nu era ceva nou ca oamenii să rămână fără loc de muncă. Nou era faptul că acum apăreau deodată situaţii în care forţele oarbe ale perioadelor de înflorire şi criză făceau ca milioane de oameni să rămână fără loc de muncă, concentraţi în marile oraşe.

Acum a apărut „şomajul”, un fenomen nou pentru care a fost nevoie de un cuvânt nou. Unii economişti au considerat că este un fenomen inevitabil asociat cu capitalismul. De asemenea, oraşele nu scăpaseră de toate tarele care îi frapaseră pe primii analişti ai societăţii industriale. În 1900, majoritatea vest-europenilor locuiau în oraşe. În 1914 existau peste 140 de oraşe cu peste 100.000

de locuitori. În unele dintre ele, milioane de oameni locuiau în condiţii precare, în zone lipsite de şcoli şi de aer curat, iar singura lor posibilitate de a-şi petrece timpul liber era pe stradă, având adesea sub ochi bogăţia produsă de societatea lor. „Suburbii” a fost alt cuvânt inventat în secolul al XIX-lea. Privindu-le, puteai trage două concluzii convergente. Una era teama: mulţi oameni de stat cumpătaţi de la sfârşitul secolului al XIX-lea priveau încă oraşele cu neîncredere, considerându-le surse de pericol revoluţionar, crimă şi răutate. Cealaltă era speranţa: condiţiile din oraşe garantau că o revoluţie împotriva nedreptăţii orânduirii sociale şi economice era inevitabilă. Ceea ce nu luau în calcul aceste concluzii, bineînţeles, erau dovezile din ce în ce mai numeroase oferite de experienţă că în Europa Occidentală revoluţia era, de fapt, tot mai puţin probabilă.

Teama de revoluţie era alimentată şi de dezordine, chiar dacă natura sa era înţeleasă greşit şi exagerată. În Rusia, o ţară care aparţinea în mod clar Europei dacă era comparată cu restul lumii, dar care nu avansase rapid pe calea progresului economic şi social, reforma nu ajunsese prea departe şi exista o mişcare revoluţionară continuă. Aceasta a izbucnit sub forma terorismului –

printre ale cărui victime s-a numărat şi un ţar – şi a fost ajutată de răscoale permanente şi spontane în rândul ţăranilor. Atacurile ţăranilor împotriva moşierilor şi a vechililor acestora au ajuns la apogeu în primii ani

ai secolului XX. Înfrângerea în război în faţa japonezilor, care a subminat încrederea regimului pe moment, a avut drept urmare o revoluţie în 1905.

Rusia ar putea fi şi, fără îndoială, a fost un caz special, dar şi Italia a cunoscut ceva ce unii observatori au considerat a fi o revoluţie cu greu controlată în 1898 şi din nou în 1914, în timp ce în unul dintre marile oraşe ale Spaniei, Barcelona, au avut loc lupte de stradă sângeroase în 1909. Grevele şi demonstraţiile puteau deveni violente în ţările industrializate fără tradiţii revoluţionare, aşa cum au demonstrat din plin Statele Unite în anii 1890; chiar şi în Marea Britanie acestea au avut uneori drept rezultat pierderi de vieţi omeneşti.

Acesta era tipul de date care, combinate cu activităţile sporadice ale anarhiştilor, îi ţineau pe poliţişti şi pe cetăţenii respectabili în alertă. Anarhiştii au avut un succes deosebit în a atrage atenţia publicului. Actele lor de terorism şi asasinatele din anii 1890 au fost foarte mediatizate; importanţa unor astfel de acte era mai presus de succes sau eşec, deoarece dezvoltarea presei însemna că se putea face multă publicitate unei bombe sau unei lovituri de pumnal. Nu toţi anarhiştii urmăreau aceleaşi scopuri când foloseau astfel de metode, dar erau fiii epocii lor: ei nu protestau doar împotriva statului în aspectele legate de guvernare, ci, de asemenea, împotriva unei întregi societăţi pe care o considerau nedreaptă. Ei au menţinut vechea frică de revoluţie, deşi probabil într-o măsură mai mică decât retorica vechilor lor rivali, marxiştii.

În 1900, socialismul însemna aproape pretutindeni marxism. O tradiţie şi o mitologie alternative importante nu existau decât în Anglia, unde dezvoltarea timpurie a numeroase mişcări sindicaliste şi posibilităţile de a acţiona prin intermediul unor partide politice consacrate au favorizat un radicalism nonrevoluţionar. Supremaţia marxismului în rândul socialiştilor de pe continent, în schimb, a fost exprimată formal în 1896, când „Internaţionala a II-a”, o uniune internaţională a clasei muncitoare fondată cu şapte ani înainte pentru a coordona acţiunile socialiste din toate ţările, i-a expulzat din rândurile sale pe anarhişti.

Patru ani mai târziu, Internaţionala şi-a deschis un birou permanent la Bruxelles.

În cadrul acestei mişcări, prin proporţia, bogăţia şi contribuţiile sale teoretice, Partidul Social-Democrat din Germania era predominant. Acest partid prosperase în ciuda persecuţiilor poliţiei, graţie industrializării rapide a Germaniei, iar la 1900 era o realitate consacrată a politicii germane, prima sa organizaţie de masă veritabilă. Doar numărul şi bogăţia membrilor ar fi fost de ajuns pentru ca marxismul, crezul oficial al partidului german, să devină şi crezul mişcării socialiste internaţionale, dar marxismul avea şi o atracţie intelectuală şi emoţională. Aceasta se baza în primul rând pe asigurarea că lumea se îndrepta deja în direcţia sperată de socialişti şi pe satisfacţia emoţională oferită de participarea la o luptă de clasă, care, insistau marxiştii, trebuia să se încheie cu o revoluţie violentă.

Deşi o astfel de mitologie confirma temerile ordinii existente, unii marxişti inteligenţi au observat că aproximativ după anul 1880 faptele nu o mai sprijineau evident. În mod manifest, un număr mare de oameni reuşiseră să atingă un nivel de trai mai înalt în cadrul sistemului capitalist. Desfăşurarea acestui sistem în toată complexitatea lui nu simplifica, ci adâncea conflictul de clasă, aşa cum prezisese Marx. Mai mult, unele

instituţii politice capitaliste reuşiseră să servească clasa muncitoare. Acest lucru era foarte important; în Germania, mai presus de toate, dar şi în Anglia, socialiştii câştigaseră avantaje importante folosindu-se de oportunităţile oferite de parlamente. Votul era disponibil ca armă şi ei nu erau dispuşi s-o ignore, aşteptând Revoluţia. Acest lucru i-a făcut pe unii socialişti să încerce o reformulare a marxismului oficial pentru a ţine cont şi de astfel de tendinţe; ei au fost numiţi „revizionişti” şi, vorbind în general, au susţinut un avans paşnic spre transformarea societăţii de către socialism. Dacă oamenii aveau să numească această transformare, atunci când urma să se producă, revoluţie, atunci nu era în joc decât o dispută legată de utilizarea termenului. În interiorul acestei poziţii teoretice şi al conflictului pe care l-a provocat a existat o problemă practică ieşită la iveală la sfârşitul secolului: dacă socialiştii trebuiau sau nu să ocupe funcţii de miniştri în guvernele capitaliste.

Dezbaterea astfel iscată a durat mulţi ani. În cele din urmă s-a ajuns la o condamnare explicită a revizionismului de către Internaţionala a II-a, în timp ce partidele naţionale, în special germanii, au continuat să ţină cont de el în practică, încheind afaceri cu sistemul existent după cum le convenea. Retorica lor a continuat să se axeze pe revoluţie. Mulţi socialişti au sperat chiar că aceasta putea deveni realitate prin refuzul de a lupta ca recruţi dacă guvernele lor încercau să-i determine să plece la război. Membrii unui grup socialist, cei mai mulţi din partidul rus, au continuat ferm să denunţe revizionismul şi să susţină violenţa; acest lucru reflecta specificitatea situaţiei lor, unde existau slabe speranţe din partea politicii parlamentare şi o lungă tradiţie a revoluţiei şi terorismului. Acest grup a fost numit bolşevici, după cuvântul rus care înseamnă „majoritate”, şi avea să se mai audă de el.

Socialiştii pretindeau că vorbesc în numele maselor. Indiferent dacă acest lucru era sau nu adevărat, la 1900 mulţi conservatori erau îngrijoraţi că era posibil ca progreselor făcute de liberalism şi democraţie în secolul al XIX-lea să nu li se poată rezista decât prin forţă. Câţiva dintre ei aveau încă o mentalitate de dinainte de secolul al XIX-lea, nu specifică secolului XX. În mare parte din Europa de Est relaţiile cvasipatriarhale şi autoritatea tradiţională a moşierului asupra moşiilor sale rămăseseră încă intacte. Astfel de societăţi încă puteau produce conservatori aristocraţi care se opuneau în spirit nu doar încălcării privilegiilor lor materiale, ci tuturor valorilor şi premiselor a ceea ce avea să fie numit „societate de piaţă”. Dar această linie de demarcaţie era tot mai estompată şi, în cea mai mare parte, gândirea conservatoare avea tendinţa de a reveni la apărarea capitalului, poziţie care, bineînţeles, ar fi fost privită în multe locuri ca radical liberală în urmă cu o jumătate de secol, deoarece era individualistă. Europa capitalistă, industrială şi conservatoare se opunea tot mai ferm amestecului statului în bogăţia sa, amestec care crescuse constant odată cu acceptarea de către stat a unui rol din ce în ce mai mare în reglementarea societăţii. În Anglia a existat o criză legată de această problemă care a dus în 1911 la o transformare revoluţionară a ceea ce mai rămăsese din constituţia de la 1688, prin reducerea puterii Camerei Lorzilor de a limita o Cameră a Comunelor cu un plen ales. Pe fundal existau multe probleme, printre ele numărându-se impozite mai mari pentru bogaţi care să finanţeze servicii sociale. Chiar şi Franţa

acceptase principiul unui impozit pe venit până în 1914.

Astfel de schimbări au marcat o logică a democratizării politicii în societăţile avansate. În 1914, dreptul de vot universal al bărbaţilor exista în Franţa, Germania şi mai multe ţări europene mai mici; Marea Britanie şi Italia aveau electorate suficient de mari pentru a se apropia de întrunirea acestui criteriu.

Acest lucru a pus în discuţie altă problemă spinoasă: dacă bărbaţii aveau drept de vot în politica naţională, nu ar fi trebuit să aibă şi femeile? Subiectul genera deja discuţii în politica engleză. Dar în Europa doar Finlanda şi Norvegia aveau femei în electoratele lor parlamentare în 1914, deşi, mai departe, Noua Zeelandă, două state australiene şi unele state din SUA le acordaseră deja femeilor drept de vot.

Problema avea să rămână deschisă în multe ţări încă 30 de ani.

Drepturile politice erau un aspect al unei probleme mai generale legate de drepturile femeilor într-o societate a cărei tendinţă generală, ca şi a tuturor celorlalte mari civilizaţii care o precedaseră, înclina spre interesele şi valorile bărbaţilor. Totuşi, încă din secolul al XVIII-lea se iscaseră discuţii despre rolul femeilor în societate în Europa şi nu a trecut mult până când au apărut fisuri în structura premiselor care le îngrădiseră atâta timp. Dreptul femeilor la educaţie, la un loc de muncă, la controlul asupra proprietăţii lor, la independenţă morală, chiar şi dreptul de a purta haine mai confortabile fuseseră din ce în ce mai mult supuse dezbaterii în secolul al XIX-lea. Piesa lui Ibsen *O casă de păpuşi* a fost interpretată ca o chemare la luptă pentru eliberarea femeilor, şi nu, aşa cum a intenţionat autorul, ca o pledoarie pentru individ. Aducerea în discuţie a unor astfel de aspecte a implicat o adevărată revoluţie. Pretenţiile femeilor din Europa şi America de Nord ameninţau premise şi atitudini care aveau nu doar secole, ci chiar milenii de instituţionalizare în spatele lor. Ele trezeau emoţii complexe, căci erau legate de noţiuni adânc înrădăcinate despre familie şi sexualitate. În aceste moduri, ele i-au tulburat pe unii – atât bărbaţi, cât şi femei – mai profund decât ameninţarea unei revoluţii sociale sau a democraţiei politice. Oamenii aveau dreptate să privească problema din această perspectivă. În prima mişcare feministă europeană se afla sămânţa a ceva al cărui conţinut exploziv avea să fie chiar mai mare atunci când a fost transferat (ceea ce s-a întâmplat curând) în alte culturi şi civilizaţii, ca parte a atacului valorilor europene.

Politizarea femeilor şi atacurile politice împotriva structurilor juridice şi instituţionale pe care le considerau opresive au făcut, probabil, mai puţin pentru femei decât alte schimbări. Trei dintre acestea au avut o evoluţie lentă, dar, în cele din urmă, o importanţă uriaşă în subminarea tradiţiei. Prima a fost creşterea economiei capitaliste avansate. În 1914 acest lucru însemna deja un număr mare de noi locuri de muncă – dactilografe, secretare, telefoniste, muncitoare în fabrică, vânzătoare şi învăţătoare – pentru femeile din unele ţări. Aproape niciuna dintre aceste ocupaţii nu existase cu un secol înainte. Ele au adus practic un transfer uriaş al puterii economice către femei: dacă acestea îşi puteau câştiga existenţa, păşeau pe un drum care avea să transforme în cele din urmă structurile familiale. Curând, de asemenea, cererile războiului din societăţile industriale aveau să accelereze acest progres deoarece nevoia de forţă de muncă le-a deschis accesul la o gamă şi mai largă de ocupaţii. Între timp, pentru un

număr tot mai mare de fete, la 1900, un loc de muncă în industrie sau în comerţ a însemnat imediat o şansă de eliberare de sub supravegherea parentală şi din capcana corvezilor căsătoriei. Cele mai multe femei nu au beneficiat de acest lucru până în 1914, dar era în desfăşurare un proces tot mai accelerat, deoarece astfel de evoluţii aveau să stimuleze alte cereri – de exemplu, de educaţie şi instruire profesională.

A doua mare forţă transformatoare era şi mai departe de a-şi arăta întregul potenţial de a schimba vieţile femeilor în 1914. Era vorba despre contracepţie.

Aceasta afectase deja decisiv demografia. Ceea ce urma era o revoluţie la nivelul puterii şi al statutului pe măsură ce tot mai multe femei îşi însuşeau ideea că ar putea controla aspectele legate de naştere şi de creşterea copiilor, care dominaseră până atunci viaţa majorităţii femeilor de-a lungul istoriei. Dincolo de asta se afla o schimbare şi mai profundă, care abia începea să se întrevadă în 1914, pe măsură ce femeile au ajuns să-şi dea seama că pot urmări satisfacţia sexuală fără a-şi asuma neapărat obligaţia unei căsnicii pe viaţă.

E mai greu să dăm un nume celei de-a treia forţe care a îndreptat femeile imperceptibil, dar irezistibil spre eliberarea de vechile obiceiuri şi presupuneri, dar, dacă aceasta are un principiu de bază, acesta este tehnologia. A fost un proces format dintr-un mare număr de inovaţii, unele dintre ele acumulându-se deja lent de decenii înainte de 1900 şi toate având tendinţa de a afecta regulile săpate în piatră ale rutinei şi corvezilor, oricât de marginal la început. Apa curentă sau gazul pentru încălzit şi iluminat se numără printre primele exemple; curăţenia şi flexibilitatea electricităţii urmau să aibă efecte şi mai evidente. Magazinele mai bune se aflau în linia întâi a unor schimbări majore în vânzarea cu amănuntul, care nu doar i-au familiarizat cu luxul şi pe alţi oameni în afară de bogaţi, dar facilitau în acelaşi timp şi satisfacerea unor nevoi din gospodărie. Alimentele importate, procesate şi păstrate mai bine, au schimbat treptat obiceiurile de procurare a hranei bazate cândva – aşa cum se întâmplă încă adesea în India sau Africa – pe vizite zilnice sau de două ori pe zi la piaţă. Lumea detergenţilor şi a fibrelor artificiale uşor de curăţat era încă de domeniul viitorului în 1900, dar săpunul şi soda cristalizată erau mult mai uşor de procurat şi mai ieftine decât cu un secol înainte, în timp ce primele aparate casnice – aragazuri, aspiratoare, maşini de spălat – au început să-şi facă apariţia cel puţin în casele bogaţilor la începutul secolului XX.

Istoricii care ar recunoaşte imediat importanţa introducerii scării de şa sau a strungului în trecut au neglijat totuşi, în mod ciudat, forţa cumulativă a unor mărfuri şi instrumente banale ca acestea. Totuşi, ele au însemnat o adevărată revoluţie pentru jumătate de glob. Este mai de înţeles că la începutul secolului XX mai puţini erau interesaţi de implicaţiile lor pe termen lung decât de isprăvile

„sufragetelor”, aşa cum erau numite femeile care urmăreau obţinerea dreptului de vot în Anglia. Stimulul imediat al activităţii lor a fost liberalizarea şi democratizarea evidente ale unor instituţii politice în cazul bărbaţilor. Acesta era fundalul pe care îl presupunea campania lor. Logic, existau motive pentru a urmări democraţia dincolo de graniţele impuse de sex chiar dacă acest lucru însemna dublarea dimensiunii electoratelor.

Dar tendinţa lor de a manifesta tot mai mult o calitate de „masă” nu se limita la structura formală şi juridică. Masele trebuiau organizate. Până în 1900, pentru a satisface această nevoie, apăruse partidul politic modern, cu simplificări ale problemelor pentru a le prezenta ca alegeri clare, cu aparatul său de răspândire a conştiinţei politice şi cultivarea anumitor interese. Din Europa şi Statele Unite acesta s-a răspândit în lumea întreagă. Politicienii de modă veche deplângeau noul model de partid – şi nu se prefăceau întotdeauna, deoarece era încă un semn al formării unei societăţi de masă, al coruperii dezbaterilor publice şi al nevoii ca elitele tradiţionale să-şi adapteze politicile la obiceiurile omului din stradă.

Importanţa opiniei publice începuse să fie observată în Anglia la începutul secolului al XIX-lea. Fusese considerată decisivă în confruntările legate de legile cerealelor. În 1870, împăratul francez a simţit că nu mai poate rezista populaţiei care cerea vehement un război de care el se temea şi pe care era pe cale să-l piardă. Bismarck, modelul omului de stat conservator, a simţit la scurt timp după aceea că trebuie să cedeze opiniei publice şi să promoveze interesele coloniale ale Germaniei. Şi manipularea opiniei publice părea să fi devenit posibilă (sau, cel puţin, aşa credeau mulţi proprietari de ziare şi oameni de stat). Creşterea gradului de alfabetizare era cu două tăişuri. Pe de o parte, se credea că era necesar să se investească în educaţia maselor pentru a le civiliza, ca să ştie să-şi folosească votul corect. O consecinţă a creşterii gradului de alfabetizare părea totuşi a fi crearea unei pieţe pentru o nouă presă ieftină, ce încuraja adesea gustul publicului pentru sentimentalism şi senzaţional, şi pentru vânzătorii şi creatorii de campanii publicitare, altă invenţie a secolului al XIX-lea.

Principiul politic care avea încă cea mai mare priză la mase era, fără îndoială, naţionalismul. Mai mult, el şi-a păstrat potenţialul revoluţionar. Acest lucru era limpede în mai multe locuri. În Europa turcă, începând cu Războiul Crimeii, succesele naţionaliştilor în lupta împotriva dominaţiei otomane şi în crearea unor noi naţiuni nu se diminuaseră. Serbia, Grecia şi România erau pe poziţii ferme în 1870. Până la sfârşitul secolului li s-au alăturat şi Bulgaria şi Muntenegru. În 1913, în ultimele războaie ale statelor balcanice împotriva Turciei, înainte ca un conflict european să înghită problema turcă, a apărut Albania şi o Cretă autonomă avea deja un guvernator grec. Aceste mişcări naţionaliste atrăseseră uneori state mai mari în afacerile lor şi reprezentau tot timpul un potenţial pericol la adresa păcii. Acest lucru nu a fost valabil şi în cazul celor din imperiul ţarului, unde polonezii, evreii, ucrainenii şi lituanienii se simţeau oprimaţi de ruşi. Războiul părea totuşi un rezultat mai probabil al tensiunilor din Imperiul Austro-Ungar, unde naţionalismul prezenta un pericol revoluţionar real în teritoriile din jumătatea ungară a monarhiei. Majorităţile slave de aici priveau dincolo de graniţă, spre Serbia, pentru ajutor împotriva opresorilor maghiari. În alte părţi ale imperiului – în Boemia şi Slovacia, de exemplu – era mai puţină înverşunare, dar naţionalismul era în aceeaşi măsură problema dominantă.

Marea Britanie nu se confrunta cu astfel de pericole, însă chiar şi ea avea o problemă naţionalistă, în Irlanda. De fapt, avea două. A irlandezilor catolici a fost cea mai evidentă în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. S-au făcut reforme şi s-au acordat concesii importante, deşi nu la

nivelul autonomiei („Home Rule”)

la care se angajase Partidul Liberal britanic. Totuşi, în 1900, reforma agricolă şi condiţiile economice mai bune au extras mare parte a veninului din această

Chestiune Irlandeză, deşi efectul a fost anulat de apariţia altui naţionalism irlandez, cel al majorităţii protestante din provincia Ulster, care abia aştepta să ameninţe cu o revoluţie dacă guvernul de la Londra le acorda independenţa legislativă naţionaliştilor irlandezi romano-catolici. Situaţia era mai mult decât stânjenitoare. Atunci când maşinăria democraţiei engleze a votat, în cele din urmă, legislaţia privind autonomia legislativă, în 1914, unii observatori străini au interpretat greşit că politica britanică avea să fie împiedicată în mod fatal să mai intervină în problemele europene din cauza revoluţiei de pe plan intern.

Toţi cei care sprijineau astfel de expresii ale naţionalismului credeau, mai mult sau mai puţin justificat, că fac acest lucru în numele celor oprimaţi. Dar naţionalismul marilor puteri era şi o forţă distrugătoare. Între Franţa şi Germania s-a produs o ruptură psihologică profundă prin anexarea a două provincii, Alsacia şi Lorena, de către Germania, în 1871. Politicienii francezi cărora le convenea acest lucru au cultivat îndelung şi asiduu tema revanşei. Naţionalismul din Franţa a conferit o îndârjire deosebită luptelor politice deoarece păreau să ridice probleme de loialitate faţă de marile instituţii naţionale. Chiar şi britanicii, despre care se presupune că sunt mai rezervaţi, erau entuziasmaţi din când în când de simbolurile naţionale. Au existat întotdeauna un entuziasm de scurtă durată, dar profund faţă de imperialism şi o mare sensibilitate legată de menţinerea supremaţiei navale britanice. Din ce în ce mai mult, aceasta părea să fie ameninţată de Germania, o putere al cărei dinamism economic evident a tras un semnal de alarmă prin pericolul pe care îl reprezenta la adresa supremaţiei britanice în comerţul mondial. Nu conta că aceste două ţări îşi erau reciproc cel mai bun client; important era că păreau să aibă interese opuse în multe privinţe specifice. Acestei situaţii i s-a adăugat o nuanţă suplimentară prin stridenţa naţionalismului german în timpul domniei celui de-al treilea împărat, Wilhelm al II-lea. Conştient de potenţialul Germaniei, el a încercat să-i confere nu doar o expresie reală, ci şi una simbolică. Unul dintre efecte a fost entuziasmul său în construirea unei mari forţe maritime. Asta i-a deranjat în mod special pe britanici, care nu concepeau că aceasta putea fi folosită împotriva altcuiva decât a lor. Dar, nu fără temei, persista impresia tot mai generalizată în Europa că germanii aveau să se folosească de influenţa lor în mod nejustificat în relaţiile internaţionale.

Stereotipurile naţionale nu pot fi sintetizate într-o singură frază, dar, deoarece ele ajutau la impunerea unor simplificări teribile în ceea ce priveşte reacţiile publicului, sunt parte a poveştii despre forţa distrugătoare a sentimentului naţionalist de la începutul secolului XX.

Cei care se simţeau încrezători puteau indica o diminuare a violenţei internaţionale în secolul al XIX-lea; nu a existat niciun război între marile puteri europene după 1876 (când Rusia şi Turcia au intrat în conflict) şi, din nefericire, soldaţii şi oamenii de stat europeni nu au reuşit să înţeleagă prevestirile de rău augur ale Războiului Civil american, primul în care un comandant a putut controla peste un milion de oameni, graţie căilor ferate

şi telegrafului, şi primul care a demonstrat puterea armelor moderne produse în masă de a face un număr uriaş de victime. Deşi astfel de fapte au fost trecute cu vederea, convocarea unor congrese în 1899 şi 1907 pentru a opri cursa înarmării a putut fi privită cu optimism, deşi ele nu au reuşit să-şi atingă scopul. Cu siguranţă, practica arbitrajului internaţional era mai larg acceptată şi erau vizibile unele limitări ale brutalităţii războaielor precedente. O expresie semnificativă a fost folosită de împăratul german atunci când şi-a trimis contingentul să se alăture forţei internaţionale campate împotriva boxerilor chinezi. Înfuriat de relatările privind atrocităţile comise de chinezi împotriva europenilor, Wilhelm le-a cerut soldaţilor săi să se comporte ca „hunii”. Fraza a rămas întipărită în memoria oamenilor.

Deşi considerată excesivă chiar şi la acea vreme, interesul său real constă în faptul că el a crezut că este necesar un astfel de îndemn. Nimeni nu ar fi trebuit să spună unei armate din secolul al XVII-lea să se comporte ca hunii, deoarece se presupunea în mare măsură că aşa ar face. În 1900 nu era de aşteptat ca trupele europene să se comporte astfel şi, prin urmare, trebuia să li se spună să facă acest lucru. Atât de departe ajunsese umanizarea războiului. „Războiul civilizat” a fost un concept al secolului al XIX-lea – departe de a fi o contradicţie în termeni. În 1899 se convenise să se interzică, fie şi pentru o perioadă limitată, utilizarea gazului otrăvitor şi a gloanţelor dum-dum şi chiar şi aruncarea unor bombe din aer.

Reţinerea conducătorilor europeni provocată de conştiinţa oricărei legături în afara celei a rezistenţei comune faţă de revoluţie dispăruse, evident, împreună cu ideea de creştinătate. Religia secolului al XIX-lea a fost în relaţiile internaţionale cel mult un paliativ sau o ameliorare a conflictului, o forţă minoră şi indirectă, care susţinea umanitarismul şi pacifismul alimentat de alte surse. Creştinismul s-a dovedit a fi slab în limitarea violenţei, ca şi speranţele socialiştilor că muncitorii din toată lumea aveau să refuze să se lupte unii cu alţii în interesul stăpânilor lor.

Nu este clar dacă acesta a fost rezultatul unei pierderi generale a puterii bisericilor organizate. Cu siguranţă, în 1900 oamenii presimţeau pierderea puterii lor de a reglementa comportamentul. Acest lucru nu s-a întâmplat deoarece o nouă religie tradiţională a atacat vechile biserici creştine. A existat mai curând o dezvoltare continuă a unor tendinţe care puteau fi observate încă din secolul al XVIII-lea şi care au devenit mult mai pregnante după Revoluţia Franceză. Aproape toate confesiunile creştine păreau afectate din ce în ce mai mult de năpasta unuia sau a altuia dintre progresele intelectuale şi sociale ale epocii. În mod similar, ele nu au reuşit să exploateze noile instrumente – apariţia la sfârşitul secolului a ziarelor de mare tiraj, de exemplu – care le-ar fi putut ajuta. Într-adevăr, unele dintre ele, mai presus de toate Biserica Romano-Catolică, priveau cu totală neîncredere astfel de progrese.

Deşi toate au simţit un curent ostil, Biserica Catolică a fost victima cea mai evidentă, papalitatea având în special de suferit, atât sub aspectul prestigiului, cât şi al puterii. Ea îşi proclamase deschis ostilitatea faţă de progres, raţionalitate şi liberalism prin declaraţii care au devenit parte a dogmelor Bisericii. Din punct de vedere politic, Roma începuse să aibă de suferit după pierderea puterii sale laice în anii 1790, când armatele

revoluţionare franceze au adus principiile revoluţionare şi transformările teritoriale în Italia şi au invadat Statele Papale.

Adesea, încălcările ulterioare ale drepturilor papalităţii aveau să fie justificate în termenii ideilor dominante ale vremii: democraţie, liberalism, naţionalism. În fine, în 1879, şi ultimul teritoriu al fostelor State Papale din afara Vaticanului a fost preluat de noul regat al Italiei şi papalitatea a devenit aproape în întregime o autoritate pur spirituală şi ecleziastică. Acesta a fost sfârşitul unei epoci de autoritate seculară care data de pe vremea Merovingienilor şi unii l-au considerat lipsit de glorie pentru o instituţie care a fost mult timp centrul civilizaţiei şi istoriei europene.

În realitate, s-a dovedit a fi o binecuvântare. Totuşi, la acea dată spolierea a confirmat atât ostilitatea faţă de forţele secolului pe care papalitatea o exprimase deja, cât şi derâderea în care era luată de mulţi gânditori progresişti. În ambele tabere sentimentele s-au acutizat în 1870, când a devenit parte a dogmei Bisericii faptul că papa, atunci când vorbea *ex cathedra* despre credinţă şi morală, făcea acest lucru cu o autoritate infailibilă. Au urmat două secole în care anticlericalismul şi persecutarea preoţilor au fost mai importante ca oricând în politica Germaniei, Franţei, Italiei şi Spaniei. În majoritatea ţărilor, cu excepţia Poloniei, s-a putut mobiliza sentimentul naţional împotriva Bisericii. Guvernele au profitat de prejudecăţile antipapale pentru a-şi promova competenţele juridice asupra Bisericii, dar interveneau din ce în ce mai mult în domeniile în care Biserica deţinuse supremaţia până atunci – mai presus de toate, în educaţia primară şi gimnazială.

Persecuţia a generat intransigenţă. În perioadele de conflict, s-a dovedit că, indiferent ce perspectivă se aborda vizavi de statutul abstract al învăţăturilor Bisericii Romane, aceasta încă atrăgea loialitatea multor credincioşi. Mai mult, aceştia erau încă recrutaţi prin convertiri pe frontul misionar de peste mări şi numărul lor avea curând să crească mult ca urmare a tendinţelor demografice.

Deşi poate că religia organizată nu progresa prea mult nicăieri în rândul orăşenilor din Europa, neatinşi de maşinăria ecleziastică improprie şi păgâniţi de influenţa culturii seculare în care erau imersaţi, aceasta nu era în niciun caz pe moarte şi cu atât mai mult nu era moartă ca forţă politică şi socială. Într-adevăr, eliberarea papalităţii de rolul său laic i-a făcut pe romano-catolici să simtă mult mai uşor o loialitate fără compromisuri faţă de ea.

Biserica Romano-Catolică este una dintre cele mai exigente dintre confesiunile creştine prin pretenţiile pe care le are de la credincioşi şi s-a aflat în linia întâi a războiului religiei cu epoca, dar pretenţiile de revelaţie şi autoritatea preotului şi a clericului erau contestate pretutindeni. Aceasta a fost una dintre cele mai frapante caracteristici ale secolului al XIX-lea, cu atât mai mult cu cât foarte mulţi europeni şi americani încă păstrau credinţe simple şi literale în dogmele bisericilor lor şi în povestea cuprinsă în Biblie. Ei se alarmau atunci când astfel de credinţe erau ameninţate şi totuşi acest lucru se întâmpla din ce în ce mai mult în toate ţările. Credinţa tradiţională a fost la început ameninţată în mod evident doar în rândul unei elite intelectuale care adesea prelua în mod conştient idei din surse iluministe: „voltairian” era un adjectiv preferat în secolul al XIX-lea pentru a indica puncte de vedere antireligioase şi sceptice. În acest secol, astfel

de idei au fost întărite de alte două curente intelectuale, amândouă fiind la început o preocupare a elitelor, dar având din ce în ce mai mult efect într-o epocă în care se răspândeau ştiinţa de carte în rândul maselor şi textele tipărite ieftine.

O nouă provocare intelectuală venea din partea bibliştilor, cei mai importanţi dintre ei germani, care începând din anii 1840 nu doar au demontat multe presupuneri despre valoarea Bibliei ca dovadă istorică, ci, poate mai important, au provocat un fel de schimbare psihologică a întregii atitudini faţă de textul scripturii. În esenţă, această schimbare a făcut posibil ca Biblia să fie privită ca orice alt text istoric, să fie abordată critic. O cunoscută *Viaţă a lui Iisus* (care a iscat un imens scandal), publicată în 1863 de un erudit francez, Ernest Renan, a adus o astfel de atitudine în faţa unui public mai larg ca oricând. Cartea care fusese textul central al civilizaţiei europene de la apariţia sa în Evul Mediu nu mai avea să-şi recâştige niciodată această poziţie.

O altă sursă de idei dăunătoare credinţei creştine tradiţionale – şi, prin urmare, moralităţii, politicii şi economiei ancorate atâta timp în concepţiile creştine – au constituit-o ştiinţele naturale. Atacurile Iluminismului la adresa lipsei de consistenţă internă şi logică din învăţăturile Bisericii au devenit mult mai alarmante când ştiinţa a început să producă dovezi empirice că unele lucruri afirmate în Biblie (şi bazate, prin urmare, pe aceeaşi autoritate ca orice altceva din această carte) pur şi simplu nu se potriveau cu faptele observabile. Punctul de plecare a fost geologia; idei care existau de la sfârşitul secolului al XVIII-lea au ajuns la un public mult mai larg prin publicarea în anii 1830 a *Principiilor de geologie* de către un om de ştiinţă scoţian, Charles Lyell. Această carte explica peisajul şi structura geologică în termeni de forţe care încă acţionează, respectiv ca rezultat nu al unui singur act de creaţie, ci al vântului, ploii şi aşa mai departe.

Mai mult, Lyell a subliniat că, dacă perspectiva sa era corectă, prezenţa fosilelor diferitelor forme de viaţă din diverse straturi geologice implica faptul că crearea unor noi animale se repetase în fiecare epocă geologică. Dacă aşa stăteau lucrurile, povestea biblică a creaţiei era clar pusă în dificultate.

Simplificăm exagerat lucrurile, dar nu distorsionăm prea mult situaţia dacă afirmăm că aceste întrebări au fost acutizate de o abordare pe o linie diferită – cea biologică – în 1859, când un naturalist englez, Charles Darwin, a publicat una dintre cele mai influente cărţi ale civilizaţiei moderne, intitulată, pe scurt, *Originea speciilor*. Mare parte din această carte se datora altora, fără ca el să menţioneze acest lucru. Cartea a fost publicată într-un moment şi într-o ţară în care avea toate şansele să agite spiritele; publicul era, într-un sens, pregătit s-o primească. Se dezbătea mult problema legitimităţii dominaţiei tradiţionale a religiei (de exemplu, în educaţie). Cuvântul „evoluţie” era deja familiar, deşi Darwin a încercat să evite utilizarea lui şi l-a introdus în *Originea speciilor* abia în a cincea ediţie, publicată la zece ani după prima.

Cu toate acestea, cartea sa era cea mai impresionantă afirmare a teoriei despre evoluţie – potrivit căreia fiinţele sunt ceea ce sunt deoarece formele lor au trecut printr-o lungă evoluţie pornind de la unele mai simple. Aici era inclus, bineînţeles, şi omul, aşa cum a explicat clar în altă

carte, *Originea omului*, din 1871. Existau păreri diferite legate de modul în care se produsese această evoluţie. Darwin, impresionat de viziunea lui Malthus referitoare la întrecerea feroce a omenirii pentru alimente, a adoptat punctul de vedere că acele calităţi care făceau probabil succesul în medii ostile au asigurat „selecţia naturală” a creaturilor ce le întruchipau; acest punct de vedere urma să fie vulgarizat (şi interpretat extrem de eronat) prin folosirea ca slogan a expresiei „supravieţuirea celui mai puternic”. Dar, oricât de importante au fost multe aspecte ale operei sale ca sursă de inspiraţie a unei gândiri noi, aici este semnificativ să înţelegem mai curând că Darwin a dat o lovitură poveştii biblice a creaţiei (precum şi premisei statutului unic al fiinţelor umane) care a avut o publicitate mai largă decât oricare alta de până atunci. În combinaţie cu criticile aduse Bibliei şi cu geologia, cartea sa a făcut imposibil pentru orice persoană onestă şi raţională să accepte că Biblia ar fi adevărată din punct de vedere literal – aşa cum era încă posibil în 1800.

Subminarea autorităţii scripturii rămâne cel mai evident mod în care ştiinţa a afectat credinţele formulate. Totuşi, cel puţin la fel de important a fost şi un nou prestigiu, vag, dar din ce în ce mai mare, pe care ştiinţa începea să-l aibă în rândul unui public mult mai larg ca oricând. Şi aceasta din cauza noului său statut de instrument suprem de manipulare a naturii, considerată tot mai neputincioasă în faţa lui. Era începutul a ceea ce avea să se transforme într-o mitologie a ştiinţei.

Esenţa sa consta în faptul că, în vreme ce marile realizări ale ştiinţei din secolul al XVII-lea adesea nu duseseră la schimbări în viaţa oamenilor obişnuiţi, cele din secolul al XIX-lea au produs tot mai multe astfel de schimbări. Oamenii care nu înţelegeau o iotă din lucrările lui Joseph Lister, care a stabilit necesitatea (şi tehnica folosirii) antisepticelor în chirurgie, sau ale lui Michael Faraday, care a făcut posibilă mai mult ca oricine altcineva generarea electricităţii, ştiau totuşi că medicina din 1900 era diferită de cea a bunicilor lor şi vedeau adesea electricitate în jurul lor, la locul de muncă şi acasă. În 1914 se puteau transmite mesaje radio peste Atlantic, aparatele de zbor care nu se bazau pe susţinerea unor pungi de gaz de mai mică densitate decât aerul erau la ordinea zilei, aspirina se găsea uşor şi un producător american vindea primul automobil ieftin produs în masă. Puterea şi sfera de aplicabilitate din ce în ce mai mari ale ştiinţei nu erau în niciun caz corect reprezentate de astfel de fapte, dar un asemenea progres material îl impresiona pe omul de rând şi îl făcea se închine la un nou altar.

Conştientizarea ştiinţei de către omul de rând s-a produs prin intermediul tehnologiei deoarece mult timp acesta a fost aproape singurul mod în care ştiinţa a avut un impact pozitiv asupra vieţii celor mai mulţi indivizi. Respectul pentru aceasta a crescut, de regulă, proporţional cu rezultatele spectaculoase din domeniul ingineriei sau producţiei şi chiar şi acum, deşi ştiinţa are impact în alte moduri, respectul încă îl câştigă vizibil prin intermediul unor procese industriale.

Dar, deşi puternic interconectată cu civilizaţia dominantă a lumii şi atât de întreţesută cu societatea, dezvoltarea ştiinţei a însemnat mult mai mult decât o simplă creştere a puterii. Până în 1914 au fost puse bazele a ceea ce avea să fie evident în a doua jumătate a secolului XX, o ştiinţă care a fost, pe lângă altele, resortul principal al culturii mondiale dominante. Atât

de rapid a fost progresul spre această stare de lucruri, încât ştiinţa a afectat deja fiecare aspect al vieţii umane în timp ce oamenii încă încearcă să înţeleagă unele dintre implicaţiile sale filosofice elementare.

Cele mai simple observaţii pe care le putem face despre această schimbare (şi care sunt cel mai uşor de folosit ca punct de plecare) sunt cele care prezintă statutul ştiinţei ca fenomen social şi material de sine stătător. Din momentul în care s-au făcut primele mari progrese în fizică, în secolul al XVII-lea, ştiinţa a devenit deja un fapt social. Au fost create atunci instituţii unde oamenii îşi uneau eforturile pentru a studia natura într-un mod pe care o epocă ulterioară l-ar putea recunoaşte drept ştiinţific, iar oamenii de ştiinţă erau uneori folosiţi chiar şi la vremea aceea de conducători pentru a contribui cu expertiza lor în probleme specifice. Se putea observa, de asemenea, că în artele utile – şi acestea erau de regulă numite mai mult arte decât ştiinţe – precum navigaţia sau agricultura, experimentele făcute de cei care nu erau tehnicieni puteau aduce contribuţii valoroase. Dar o clarificare terminologică ne ajută să privim această epocă în perspectivă şi să ne dăm seama cât era de departe de secolul al XIX-lea şi perioada următoare: în acest moment oamenii de ştiinţă erau încă numiţi „filosofi ai naturii”. Sintagma „om de ştiinţă” a fost inventată abia după ce au trecut vreo trei decenii din secolul al XIX-lea, când oamenii simţeau că era nevoie să se facă distincţie între o cercetare experimentală şi observaţională riguroasă a naturii şi speculaţiile bazate pe raţionamente neverificate. Chiar şi aşa, cei mai mulţi oameni nu făceau totuşi prea mare distincţie între persoana ce efectua o astfel de cercetare şi specialistul în ştiinţă sau tehnologie aplicată care era reprezentantul mult mai evident al ştiinţei într-o epocă a ingineriei, mineritului şi producţiei la o scară fără precedent.

Secolul al XIX-lea a fost, cu toate acestea, primul în care ştiinţa a fost luată de bună de oamenii educaţi ca domeniu de studiu specializat, ai cărui cercetători aveau o reputaţie profesională. Noul său statut a fost marcat de importanţa mult mai mare acordată ştiinţei în educaţie, atât prin crearea unor noi departamente în universităţi, cât şi prin înfiinţarea în unele ţări, mai ales în Franţa şi Germania, a unor instituţii ştiinţifice şi tehnice speciale. Studiile profesionale, de asemenea, au încorporat componente ştiinţifice mai ample. Astfel de evoluţii s-au accelerat pe măsură ce efectele ştiinţei asupra vieţii sociale şi economice au devenit din ce în ce mai evidente. Efectul cumulat a fost continuarea unei tendinţe deja consacrate de mult timp. Începând de prin 1700 se înregistrează o creştere constantă şi exponenţială a numărului de oameni de ştiinţă din lume: acesta s-a dublat cam o dată la 15 ani (ceea ce explică faptul uimitor că de atunci au existat întotdeauna, în orice moment, mai mulţi oameni de ştiinţă în viaţă decât decedaţi). Pentru secolul al XIX-lea se pot folosi alte instrumente de măsurare a dezvoltării ştiinţei (înfiinţarea observatoarelor astronomice, de exemplu) şi acestea prezintă, de asemenea, creşteri exponenţiale.

Acest fenomen social a stat la baza controlului tot mai mare al mediului şi a îmbunătăţirii nivelului de trai, lucruri sesizate uşor de omul de rând. Aceste realizări au făcut ca secolul al XIX-lea să fie primul în care ştiinţa a devenit cu adevărat un obiect de cult – poate chiar de venerare. În 1914, europenii şi americanii educaţi puteau lua de bune anestezia, automobilul,

turbina cu abur, oţelurile mai dure şi specializate, aeroplanul, telefonul, radioul şi multe alte minuni care nu existaseră cu un secol înainte; efectele lor erau deja foarte mari.

Poate cele mai evidente pe scară largă erau cele care proveneau din accesul uşor la energie electrică ieftină; ea influenţa deja oraşele, punând tramvaie şi trenuri electrice la dispoziţia oamenilor din suburbii, munca din fabrici prin intermediul motoarelor electrice şi viaţa familială prin lumina electrică. Chiar şi populaţiile animale au fost afectate: cei 36.000 de cai care trăgeau tramvaiele din Marea Britanie în 1900 aveau doar 900 de succesori în 1914.

Bineînţeles, aplicarea ştiinţei nu era în niciun caz nouă. Începând din secolul al XVII-lea nu a fost nicio perioadă în care să nu existe vreo urmare tehnologică evidentă care să decurgă din activitatea ştiinţifică, deşi, pentru început, acestea s-au limitat în mare măsură la balistică, navigaţie şi cartografie, agricultură şi câteva procese industriale elementare. Dar abia în secolul al XIX-lea ştiinţa a început să joace un rol cu adevărat important în întreţinerea şi schimbarea societăţii în alt mod decât prin intermediul câtorva realizări evident uimitoare şi spectaculoase. Procesul chimic de vopsire, de exemplu, era un domeniu vast în care cercetarea din secolul al XIX-lea a dus la inovaţii radicale, ce s-au răspândit ulterior în producţia de medicamente, explozibili, antiseptice – pentru a menţiona doar câteva. Acestea au avut repercusiuni şi la nivel uman şi social, nu doar economic. Noile „vopsele rapide” au afectat viaţa a milioane de oameni; nefericitul cultivator indian de indigo a descoperit că nu prea mai avea piaţă, în timp ce clasele muncitoare industriale din Occident au descoperit că pot cumpăra haine oarecum mai puţin ponosite, iar astfel au pornit încet pe drumul la capătul căruia metodele de producţie în masă şi fibrele artificiale au şters orice diferenţe vizibile între hainele diferitelor clase.

Ajungem deja dincolo de graniţa dintre susţinerea vieţii şi schimbarea acesteia. Ştiinţa fundamentală avea să continue să schimbe societatea, deşi este mai bine să lăsăm pentru altă dată discuţia despre unele descoperiri făcute înainte de 1914 – în fizică, de exemplu. Un domeniu în care efectele sunt mai uşor de cuantificat era medicina. Până în 1914 se făcuseră progrese uriaşe. Într-un secol, priceperea devenise ştiinţă. Se instituiseră importante capete de pod în teoria şi controlarea infecţiilor; antisepticele, după ce fuseseră introduse de Lister abia în anii 1860, erau considerate ceva normal două decenii mai târziu, iar el şi prietenul său Louis Pasteur, cel mai celebru şi cel mai de seamă dintre chimiştii francezi, au fondat bacteriologia. Însăşi regina Victoria fusese un pionier în promovarea noilor metode medicale; utilizarea anesteziei în timpul naşterii unui prinţ sau a unei prinţese a fost importantă pentru a atrage o acceptare socială rapidă a anumitor tehnici aflate încă la început în anii 1840. Poate că mai puţini oameni au conştientizat importanţa unor realizări precum descoperirea în 1909 a salvarsanului, o piatră de hotar în dezvoltarea unui tratament selectiv al infecţiei, identificarea purtătorului malariei sau descoperirea razelor X. Însă toate aceste progrese, deşi de o importanţă majoră, aveau să fie depăşite cu mult în următorii 50 de ani – întâmplător, cu creşteri uriaşe ale costului serviciilor medicale.

Ştiinţa a avut suficient impact chiar şi înainte de 1914 ca să justifice

concluzia că ea îşi genera propria mitologie. În acest context, „mitologie” nu are nicio conotaţie de ficţiune sau falsitate. Este pur şi simplu o modalitate confortabilă de a atrage atenţia asupra faptului că ştiinţa, deoarece majoritatea covârşitoare a concluziilor sale sunt validate dincolo de orice îndoială prin experiment şi, prin urmare, „adevărate”, a ajuns să funcţioneze şi ca influenţă care modelează perspectiva oamenilor asupra lumii, la fel cum făcuseră şi marile religii în trecut. Cu alte cuvinte, a ajuns să fie importantă mai mult decât ca o simplă metodă de explorare şi manipulare a naturii. S-a crezut, de asemenea, că putea oferi îndrumare şi în legătură cu probleme metafizice, scopurile pe care ar trebui să le urmărească oamenii, standardele pe care ar trebui să le folosească pentru a reglementa comportamentul. Mai presus de toate, a avut o influenţă omniprezentă în modelarea atitudinilor oamenilor. Iar toate acestea, bineînţeles, nu au nicio legătură intrinsecă sau neapărată cu ştiinţa drept căutare a oamenilor de ştiinţă. Dar pe termen foarte lung rezultatul a fost o civilizaţie ale cărei elite nu aveau – decât la nivel rudimentar – o credinţă religioasă sau idealuri transcendentale dominante. Era o civilizaţie al cărei miez, indiferent dacă acest lucru a fost sau nu exprimat adesea, îl constituia credinţa în promisiunea a ceea ce se poate face prin manipularea naturii. În principiu, considera că nu există nicio problemă care să fie considerată imposibil de rezolvat, dacă se alocă suficiente resurse intelectuale şi financiare; exista loc pentru lucruri obscure, dar nu pentru cele fundamental misterioase. Mulţi oameni de ştiinţă s-au dezis de această concluzie. Toate implicaţiile sale sunt încă departe de a fi înţelese. Dar este premisa pe care se bazează acum o mentalitate dominantă şi ea exista deja, în aspectele sale fundamentale, înainte de 1914.

Încrederea în ştiinţă în forma sa cea mai brută a fost numită „scientism”, dar probabil foarte puţini oameni îmbrăţişau acest curent în mod explicit şi fără nicio rezervă chiar şi la sfârşitul secolului al XIX-lea, momentul său de apogeu.

Prestigiul metodei ştiinţifice este totuşi dovedit la fel de bine şi de dorinţa manifestată de intelectuali de a o extinde dincolo de domeniul ştiinţelor naturale.

Unul dintre primele exemple poate fi depistat în dorinţa de a pune bazele unor

„ştiinţe sociale”, care se poate observa la adepţii utilitarişti ai reformatorului şi intelectualului englez Jeremy Bentham, care spera să întemeieze gestionarea societăţii pe o utilizare calculată a principiilor că oamenii reacţionează la plăcere şi la durere şi că plăcerea ar trebui maximizată, iar durerea minimalizată, fiind subînţeles faptul că trebuia să se ţină seama de ceea ce simţeau cei mai mulţi şi de intensitatea acestor senzaţii. În secolul al XIX-lea, filosoful francez Auguste Comte a dat un nume ştiinţei care se ocupă cu studiul societăţii – sociologie; iar Marx avea să fie numit la înmormântarea sa „Darwinul” acestei ştiinţe. Aceste încercări (şi multe altele) de a imita ştiinţele naturale s-au bazat pe căutarea unor legi cvasimecanice generale; faptul că ştiinţele naturale abandonau în acel moment căutarea unor astfel de legi nu este important aici, căutarea în sine fiind o dovadă a prestigiului modelului ştiinţific.

În mod paradoxal, ştiinţa contribuia astfel şi ea în 1914 la un vag sentiment de tensiune în civilizaţia europeană. Acesta se vedea cel mai

bine în problemele cu care se confrunta religia tradiţională, fără îndoială, dar opera şi într-un mod mai subtil; în determinisme precum cel a cărui sursă de inspiraţie o constituiau pentru mulţi concluziile lui Darwin sau printr-un relativism sugerat de antropologie ori de studiul minţii umane, ştiinţa însăşi submina încrederea în valorile obiectivităţii şi raţionalităţii care erau atât de importante începând din secolul al XVIII-lea. În 1914 existau semne că Europa liberală, raţională şi luminată era în tensiune la fel de mult ca Europa tradiţională, religioasă şi conservatoare.

Îndoiala nu trebuie să stea pe primul plan. Cel mai evident fapt legat de Europa începutului de secol XX este că, deşi unii europeni îi puteau privi viitorul cu scepticism sau cu teamă, nu s-a sugerat aproape niciodată că nu avea să fie în continuare buricul pământului, cea mai mare concentrare de putere politică de pe glob şi adevăratul făuritor al destinelor lumii. Din punct de vedere diplomatic şi politic, oamenii de stat europeni puteau ignora, de regulă, restul lumii, cu excepţia emisferei vestice, unde altă naţiune cu origini europene, Statele Unite, era dominantă, şi a Asiei de Est, unde Japonia devenea din ce în ce mai importantă şi americanii aveau interese pe care puteau cere altora să le respecte. Relaţiile lor reciproce i-au fascinat pe cei mai mulţi oameni de stat europeni în 1900; pentru majoritatea, nu exista nicio preocupare la fel de importantă în acel moment.

2
Perioada Primului Război Mondial

În ciuda faptului clar şi favorabil că începând din 1870 statele europene evitaseră cu succes mari războaie, existau unele dovezi politice că situaţia internaţională devenea totuşi periculos de instabilă la 1900. Unele state importante, de exemplu, aveau grave probleme interne care puteau implica repercusiuni externe. În ciuda diferenţei uriaşe dintre ele, Germania unită şi Italia unită erau state noi; ele nu existaseră cu 40 de ani înainte şi acest lucru îi făcea pe conducătorii lor deosebit de sensibili la forţele interne capabile să dezbine şi, prin urmare, dispuşi să stimuleze sentimentele şoviniste. Unii dintre liderii Italiei s-au lansat în întreprinderi coloniale dezastruoase, alimentând suspiciunea şi ostilitatea faţă de Austro-Ungaria (în mod formal aliatul Italiei, dar care stăpânea teritorii considerate încă de italieni „nerăscumpărate”) şi împingându-şi în cele din urmă ţara într-un război cu Turcia, în 1911. Germania avea avantajele unui succes industrial şi economic uriaş şi totuşi, după ce precautul Bismarck a fost forţat să se retragă, politica sa externă a urmărit din ce în ce mai mult câştigarea impalpabilului şi inefabilului trofeu reprezentat de respect şi prestigiu – „un loc sub soare”, cum sintetizau unii germani. Germania trebuia să facă faţă şi consecinţelor industrializării. Noile forţe economice şi sociale pe care aceasta le-a generat erau tot mai greu de împăcat cu caracterul conservator al constituţiei sale, care acorda atâta importanţă unei aristocraţii semifeudale, agrare în guvernarea imperială.

De asemenea, tensiunile interne nu se limitau la statele noi. Fiecare din cele două mari imperii dinastice, Rusia şi Austro-Ungaria, se confrunta cu grave probleme interne; mai mult ca oricare alte state, ele încă se

încadrau în premisa din vremea Sfintei Alianţe că guvernele erau oponenţii naturali ai supuşilor lor.

Totuşi, amândouă trecuseră printr-o mare schimbare, în ciuda unei continuităţi aparente. Monarhia habsburgă, în forma sa nouă, cu cratimă, era creaţia unui naţionalism de succes, cel al maghiarilor. În primii ani ai secolului XX existau semne că cele două jumătăţi ale monarhiei aveau să fie din ce în ce mai dificil de menţinut unite fără a provoca alte naţiuni din cadrul ei dincolo de limita lor de rezistenţă. Mai mult, şi aici industrializarea (în Boemia şi Austria) începea să adauge noi tensiuni celor vechi. Rusia, aşa cum am menţionat, cunoscuse, practic, o revoluţie politică în 1905 şi se schimba şi la un nivel mai profund. Autocraţia şi terorismul au distrus promisiunea liberală de reformă a lui Alexandru al II-lea, dar nu au împiedicat debutul unei creşteri industriale mai accelerate până la sfârşitul anilor 1800. Acesta a fost începutul unei revoluţii economice pentru care marea emancipare fusese preludiul esenţial. Politicile concepute pentru a le lua cerealele ţăranilor au furnizat o marfă pentru export care să achite împrumuturile străine.

Odată cu debutul secolului XX, Rusia a început, în sfârşit, să înregistreze o rată formidabilă a progresului economic. Cantităţile erau încă reduse – în 1910, Rusia producea mai puţin de o treime din cantitatea de fontă a Regatului Unit şi doar un sfert din cantitatea de oţel a Germaniei. Dar aceste cantităţi erau realizate la o rată mare de creştere. Probabil şi mai important, existau semne că în 1914

agricultura putea produce în sfârşit o recoltă de cereale care să crească mai rapid decât populaţia. Un ministru a făcut eforturi hotărâte pentru a crea în Rusia o clasă de fermieri independenţi prosperi ale căror interese au fost legate de creşterea productivităţii, eliminând şi ultima dintre constrângerile impuse individualismului de termenii abolirii iobăgiei. Totuşi, erau multe obstacole de depăşit. Chiar şi în 1914, mai puţin de 10% din ruşi trăiau în oraşe şi doar aproximativ trei milioane de locuitori dintr-o populaţie totală de peste 150 de milioane munceau în industrie. Balanţa datoriilor ocupa încă un loc important în progresul Rusiei. Ţara era un potenţial gigant, dar unul afectat încă de handicapuri grave. Autocraţia asigura o guvernare proastă, făcea reforme fără tragere de inimă şi se opunea oricărei schimbări (deşi a fost forţată să facă unele concesii constituţionale în 1905). Nivelul general al culturii era scăzut şi implacabil; industrializarea avea să necesite o educaţie superioară şi acest lucru urma să provoace noi tensiuni. Tradiţiile liberale erau slabe; tradiţiile teroriste şi autocratice erau puternice. În plus, Rusia depindea încă de furnizorii străini pentru capitalul de care avea nevoie.

Cea mai mare parte a acestui capital provenea de la aliatul său, Franţa.

Împreună cu Regatul Unit şi Italia, a Treia Republică reprezenta principiile liberale şi constituţionale în rândul marilor puteri ale Europei. Conservatoare din punct de vedere social, Franţa era, în ciuda vitalităţii sale intelectuale, agitată şi conştientă de slăbiciunile sale. În parte, o instabilitate superficială provoca schimburi de replici înverşunate între politicieni; în parte, era provocată de eforturile celor care se străduiau să menţină vii tradiţia şi retorica revoluţionare.

Totuşi, mişcarea clasei muncitoare era slabă. Franţa s-a îndreptat doar treptat pe calea industrializării şi, de fapt, republica era probabil la fel de

stabilă ca oricare alt regim din Europa, dar dezvoltarea industrială lentă indica încă un handicap de care francezii erau foarte conştienţi – inferioritatea lor militară. Anul 1870 a demonstrat că Franţa nu putea învinge de una singură armata germană. De atunci, discrepanţele dintre poziţiile celor două ţări se adânciseră şi mai mult. În privinţa numărului de militari, Franţa rămăsese şi mai mult în urmă, iar în ceea ce priveşte dezvoltarea economică, de asemenea, fusese întrecută clar de vecina sa. Chiar înainte de 1914, Franţa producea aproximativ o şesime din cantitatea de cărbune a

Germaniei, sub o treime din cantitatea de fontă şi la fel de mult oţel. Ca să-şi ia revanşa pentru 1870, Franţa ştia că avea nevoie de aliaţi.

În 1900, un astfel de aliat nu era de căutat dincolo de Canalul Mânecii.

Motivul îl constituiau în principal disputele coloniale; Franţa (ca şi Rusia) a intrat într-un conflict sâcâitor cu Regatul Unit în multe locuri de pe glob unde aveau interesee britanicii. Pentru o lungă perioadă, Regatul Unit a descoperit că se poate ţine la distanţă de disputele europene; acesta era un avantaj, dar existau şi aici tulburări pe plan intern. Prima naţiune industrială era şi una dintre cele mai tulburate de agitaţia clasei muncitoare şi, din ce în ce mai mult, de nesiguranţa legată de puterea sa relativă. În 1900, unii oameni de afaceri britanici erau siguri că Germania era un rival major; existau o multitudine de semne că, în ceea ce priveşte tehnologia şi metoda, industria germană era net superioară celei britanice. Vechile incertitudini au început să reapară; însuşi liberul schimb a fost contestat. Au existat chiar semne, în violenţele celor din Ulster şi ale sufragetelor şi în luptele înverşunate legate de legislaţia socială, cu o Cameră a Lorzilor hotărâtă să garanteze interesele bogaţilor, că însuşi parlamentarismul putea fi ameninţat. Nu mai exista un consens, ca în politica de la mijlocul epocii victoriene. Totuşi, exista o stabilitate liniştitoare a instituţiilor britanice şi a obiceiurilor politice. Monarhia parlamentară s-a dovedit a fi capabilă să reziste unor transformări profunde în 1832 şi nu existau multe motive de îndoială că nu avea să reziste şi în continuare.

O singură perspectivă pe care englezii din această perioadă ar fi recunoscut-o cu greu dezvăluie schimbarea fundamentală care se produsese în poziţia internaţională a Regatului Unit în ultimii aproximativ 50 de ani. Acesta este punctul de vedere al Japoniei sau al Statelor Unite, cele două mari puteri din afara Europei. Influenţa Japoniei era cel mai uşor de distins din cele două, poate din cauza victoriei militare împotriva Rusiei, şi totuşi existau semne, pentru cei care le puteau interpreta, că Statele Unite aveau să se impună curând drept o putere capabilă să eclipseze Europa şi drept cea mai puternică naţiune din lume.

Expansiunea lor din secolul al XIX-lea ajunsese la apogeu odată cu consacrarea supremaţiei lor de pe o poziţie de putere incontestabilă în propria emisferă.

Războiul cu Spania şi construirea Canalului Panamá au definitivat acest proces.

Circumstanţele interne americane, sociale şi economice, erau de aşa natură, încât sistemul politic a dovedit că poate face faţă uşor problemelor cu care se confrunta odată ce marea criză de la mijlocul secolului a fost depăşită.

Cele mai grave dintre acestea au fost cauzate de industrializare. Încrederea că totul avea să fie bine dacă celor mai puternici din punct de vedere economic li se permitea pur şi simplu să-i pună pe toţi ceilalţi la zid a început să fie contestată către sfârşitul secolului al XIX-lea. Dar acestea se întâmplau după ce o maşinărie industrială la o scară imensă ajunsese deja la maturitate. Asta avea să fie piatra de temelie a puterii americane. Până în 1914 producţia americană de fontă şi oţel era de peste două ori mai mare decât cea a Marii Britanii şi Germaniei la un loc; de asemenea, Statele Unite extrăgeau aproape suficient cărbune pentru a le depăşi şi fabricau mai multe automobile decât tot restul lumii la un loc. În acelaşi

timp, nivelul de trai al cetăţenilor lor a continuat să acţioneze ca un magnet pentru imigranţi; rezervele sale naturale şi un aflux de forţă de muncă ieftină, extrem de motivată erau două dintre sursele puterii economice a Americii. Cealaltă era capitalul străin. Era cea mai mare dintre naţiunile debitoare.

Deşi constituţia lor politică era în 1914 mai veche decât a oricărui stat european major cu excepţia Marii Britanii sau Rusiei, sosirea unor noi americani conferea Statelor Unite caracteristicile şi psihologia unei naţiuni noi. Necesitatea de a-i integra pe noii cetăţeni a dus adesea la exprimarea unor puternice sentimente naţionaliste. Dar, din cauza aşezării geografice, a unei tradiţii de respingere a Europei şi a dominaţiei continue a elitelor formate în tradiţia anglo-saxonă în guvernul şi afacerile americane, acestea nu au luat forme violente în afara jumătăţii vestice. În 1914 Statele Unite erau încă un gigant tânăr care aştepta în culisele istoriei şi a cărui importanţă deplină avea să devină evidentă abia atunci când Europa a fost nevoită să implice America în disputele sale.

În 1914 a izbucnit un război ca urmare a acestor dispute. Deşi nu a fost nici cel mai sângeros, nici cel mai lung război din istorie, nici, strict vorbind, „Primul”

Război Mondial, aşa cum a fost ulterior denumit, a fost încleştarea cea mai înverşunată şi cu cea mai mare răspândire geografică de până atunci. Au participat naţiuni de pe fiecare continent. A fost, de asemenea, mai costisitor decât orice alt război anterior şi a exercitat presiuni fără precedent asupra resurselor. În el au fost mobilizate societăţi întregi, într-o anumită măsură pentru că a fost şi primul război în care maşinile au jucat un rol covârşitor; pentru prima dată, războiul a fost transformat de ştiinţă. Cel mai bun nume care i-a fost dat rămâne cel simplu, folosit de cei care au luptat atunci: Marele Război. Se justifică suficient chiar şi numai prin efectul său psihologic fără precedent.

A fost, de asemenea, primul din două războaie mondiale al căror aspect central a fost controlarea puterii germane. Daunele produse de ele au pus capăt supremaţiei politice, economice şi militare a Europei. Fiecare din aceste conflicte a avut la bază chestiuni în esenţă europene şi războiul a avut întotdeauna un aer european; totuşi, la fel ca următoarea mare bătălie declanşată de germani, şi aceasta a înglobat şi alte conflicte şi a amestecat o serie întreagă de aspecte. Dar Europa s-a aflat la baza problemelor şi daunele autoprovocate au pus în cele din urmă capăt hegemoniei sale mondiale. Acest lucru nu s-a întâmplat în 1918, când s-a încheiat Marele Război (deşi se produseseră deja daune ireparabile), dar a devenit evident în 1945, la sfârşitul unui „al Doilea Război Mondial”. Acesta a lăsat în urmă un continent a cărui structură de dinainte de 1914 dispăruse. Asta i-a făcut pe unii istorici să vorbească despre întreaga perioadă dintre 1914 şi 1945 ca despre o entitate, un „război civil” european – o metaforă destul de inspirată, cu condiţia să nu uităm că este o metaforă. Europa nu a cunoscut niciodată o perioadă mai lungă fără războaie şi controlarea dezordinii interne este premisa fundamentală a unui stat: Europa nu fusese niciodată unită şi, prin urmare, nu putea avea un război civil veritabil. Dar era sursa şi locul unei civilizaţii ce reprezenta o unitate; europenii credeau că au mai multe în comun cu alţi europeni decât cu populaţiile cu pielea neagră, cafenie sau galbenă. Mai mult, era

un sistem de putere care în 1914 prezenta o unitate economică şi tocmai trecuse prin cea mai lungă perioadă de pace internă. Aceste fapte, care aveau să dispară complet în 1945, conferă forţă metaforei războiului civil şi o fac acceptabilă. Ea semnifică nebunia autodistructivă a unei civilizaţii.

Un echilibru european menţinea pacea dintre marile state de peste 40 de ani, dar în 1914 acesta a fost tulburat periculos de mult. Prea mulţi oameni ajunseseră să creadă că şansele de război le-ar putea oferi mai mult decât menţinerea păcii.

Acest lucru era valabil mai ales în cercurile conducătoare din Germania, Austro-Ungaria şi Rusia. La momentul când au ajuns să creadă asta, existau o serie de legături, obligaţii şi interese complicate între state care le uneau atât de strâns, încât era puţin probabil ca un conflict să poată fi limitat la două sau chiar la câteva dintre ele. O altă forţă care genera instabilitate era existenţa unor ţări mici care se bucurau de relaţii speciale cu state mai mari; unele dintre ele puteau să preia puterea efectivă de a lua decizii din mâinile celor care aveau să fie nevoite să lupte într-un război major.

Această situaţie delicată a devenit cu atât mai periculoasă din cauza atmosferei psihologice în care oamenii de stat trebuiau să-şi desfăşoare activitatea în 1914. Era o perioadă în care emoţiile maselor erau uşor de stârnit, în special de stimuli naţionalişti şi patriotici. Mulţi nu conştientizau pericolele războiului, deoarece nimeni, cu excepţia unei minorităţi nesemnificative, nu anticipa un război diferit de cel din 1870; îşi aminteau de Franţa acelui an şi uitau cum, în Virginia şi Tennessee, doar cu câţiva ani înainte, războiul modern îşi arătase pentru prima dată faţa prin numărul mare de victime şi costurile imense (în Războiul Civil au murit mai mulţi americani decât în toate celelalte războaie la care au participat Statele Unite, chiar până în zilele noastre). Toată lumea ştia cu siguranţă că războaiele pot fi distrugătoare şi violente, dar exista, de asemenea, convingerea că în secolul XX ele aveau să se încheie rapid. Însuşi costul armamentului făcea imposibil de conceput ca statele civilizate să poată purta un război prelungit, precum cel cu Franţa napoleoniană; complexa economie mondială şi contribuabilul, se spunea, nu ar fi putut supravieţui unui astfel de război. Aceste idei eliminau, poate, presimţirile unora că pericolul era mare.

Există, de asemenea, semne că în 1914 mulţi europeni erau plictisiţi de viaţa lor şi vedeau în război o descărcare emoţională, care putea elimina sentimentul de decadenţă şi sterilitate. Revoluţionarii, bineînţeles, priveau cu ochi buni un conflict internaţional datorită oportunităţilor pe care le putea aduce cu sine. În fine, merită să ne amintim că şi succesul îndelungat al diplomaţilor în negocierea unor crize grave fără război era, în sine, un pericol. Maşinăria lor funcţionase de atâtea ori, încât, atunci când s-a confruntat cu fapte mai grave ca de obicei, în iulie 1914, importanţa lor a părut să scape o vreme multora dintre cei care trebuiau să le rezolve. Chiar în ajunul conflictului, unii oameni de stat încă nu reuşeau să înţeleagă de ce o altă conferinţă a ambasadorilor sau chiar un congres european nu i-ar fi putut scăpa de probleme.

Unul dintre conflictele care s-au agravat în 1914 avea origini profunde. E vorba despre vechea rivalitate dintre Austro-Ungaria şi Rusia în sud-estul Europei. Rădăcinile sale ajungeau până în secolul al XVIII-lea, dar

ultima sa fază a fost dominată de prăbuşirea accelerată a Imperiului Otoman în Europa începând din vremea Războiului Crimeii. Din acest motiv Primul Război Mondial trebuie considerat, dintr-un punct de vedere, un alt război pentru succesiunea la tronul Imperiului Otoman. După ce Congresul de la Berlin din 1878 scosese Europa dintr-un impas periculos, politica Habsburgilor şi a Romanovilor ajunsese la un fel de înţelegere până în anii 1890. Aceasta a durat până când interesul Rusiei faţă de valea Dunării a reînviat, după limitarea de către japonezi a ambiţiilor lor imperiale în Asia de Est. În acel moment, anumite evenimente din afara

Imperiului Habsburgic şi a celui turcesc făceau şi ele politica austro-ungară mai agresivă.

La bază se afla naţionalismul revoluţionar. O mişcare de reformă a părut o vreme că ar putea duce iar la unificarea Imperiului Otoman şi acest lucru a provocat naţiunile balcanice să încerce să distrugă statu-quoul stabilit de marile puteri şi pe austrieci să-şi urmărească interesele într-o situaţie din nou volatilă. Ei i-au ofensat şi i-au umilit pe ruşi în 1909 printr-o anexare prost gestionată a provinciei otomane Bosnia; ruşilor nu li se oferise un câştig corespunzător şi compensator. O altă consecinţă a anexării Bosniei a fost că Austro-Ungaria a dobândit mai mulţi supuşi slavi. Existau deja nemulţumiri în rândul popoarelor supuse ale monarhiei, în special al slavilor care trăiau sub stăpânire maghiară.

Sub presiunea tot mai mare a intereselor maghiare, guvernul de la Viena se arătase ostil faţă de Serbia, o naţiune căreia aceşti supuşi slavi i-ar fi putut cere ajutor. Unii dintre ei considerau Serbia nucleul unui viitor stat care să-i cuprindă pe toţi slavii de sud, iar conducătorii săi păreau incapabili (şi, poate, lipsiţi de dorinţa) de a-i înfrâna pe revoluţionarii slavi de sud care foloseau Belgradul ca bază pentru terorism şi acţiuni subversive în Bosnia.

Lecţiile istoriei sunt adesea nefericite; guvernul de la Viena a tras imediat concluzia că Serbia ar putea juca în valea Dunării acelaşi rol pe care îl jucase Sardinia în unificarea Italiei. Mulţi slujitori ai imperiului credeau că, dacă răul nu era tăiat de la rădăcină, Habsburgii aveau să piardă şi alte teritorii. După ce fusese scos din Germania de Prusia şi din Italia de Sardinia, un potenţial nou stat al slavilor de sud – indiferent dacă era o Serbie mare sau altceva – părea, în opinia unor consilieri habsburgici, să ameninţe imperiul cu excluderea de pe cursul inferior al Dunării. Acesta ar fi fost sfârşitul său ca mare putere şi sfârşitul supremaţiei maghiarilor în Ungaria, deoarece slavii din sud ar fi insistat ca slavii rămaşi în teritoriile ungare să fie trataţi mai corect. Diminuarea continuă a Imperiului Otoman nu putea fi atunci decât în avantajul Rusiei, puterea din spatele Serbiei, hotărâtă să nu mai permită un episod similar cu cel din 1909.

Celelalte puteri au fost atrase în această situaţie complicată de interese, alegeri, sentimente sau alianţe formale. Dintre acestea, cele din urmă erau, poate, mai puţin importante decât se credea cândva. Eforturile lui Bismarck din anii 1870 şi 1880 de a asigura izolarea Franţei şi supremaţia Germaniei creaseră un sistem de alianţe unic în vreme de pace. Caracteristica lor comună era că defineau condiţii în care anumite ţări ar intra în război pentru a se sprijini una pe cealaltă, iar acest lucru părea să stânjenească diplomaţia. Dar în cele din urmă nu au acţionat conform

planului. Aceasta nu înseamnă că nu au contribuit la izbucnirea războiului, ci că reglementările formale nu pot fi eficiente decât dacă se doreşte acest lucru şi alţi factori au fost decisivi în 1914.

La baza alianţelor se aflau anexarea de către Germania, în 1871, a Alsaciei şi Lorenei, care aparţinuseră Franţei, şi dorinţa de răzbunare a francezilor. Bismarck a avut grijă să nu se întâmple asta aducând la început pe un front comun Germania, Rusia şi Austro-Ungaria pe terenul comun al rezistenţei dinastice la pericolele revoluţionare şi subversive, pe care Franţa, singura republică dintre statele majore, se presupunea că încă le reprezenta; în 1871 mai trăiau, la urma urmelor, oameni născuţi înainte de 1789 şi mulţi alţii care îşi aminteau comentariile celor ce prinseseră anii marii Revoluţii, în timp ce insurecţia care a insturat Comuna din Paris a reînviat toate vechile temeri de subversiune internaţională. Alianţa conservatoare s-a destrămat totuşi în anii 1800, în principal deoarece Bismarck a simţit că, în ultimă instanţă, trebuia să susţină Austro-Ungaria dacă un conflict între aceasta şi Rusia se dovedea a fi imposibil de evitat.

Germaniei şi Austro-Ungariei li s-a adăugat ulterior şi Italia; astfel a luat naştere Tripla Alianţă, în 1882. Dar Bismarck a păstrat în continuare un tratat separat de

„reasigurare” cu Rusia, deşi se pare că nu se simţea în largul său la ideea că va trebui să asigure astfel pacea dintre Rusia şi Austro-Ungaria.

Totuşi, un nou conflict între ele a părut probabil abia după 1909. Între timp, succesorii lui Bismarck nu mai reînnoiseră tratatul de reasigurare şi Rusia devenise în 1892 aliata Franţei. Începând cu această dată, viitorul s-a îndepărtat de Europa lui Bismarck – în care toţi ceilalţi fuseseră menţinuţi în echilibru de rolul central al Germaniei – spre o Europă împărţită în două tabere. Această situaţie a fost agravată de politica germană. Printr-o serie de crize, ea a demonstrat că doreşte să înspăimânte alte naţiuni cu nemulţumirile sale şi să impună respect. Mai ales în 1905 şi 1911 ţinta iritărilor a fost Franţa, iar problemele comerciale şi coloniale au fost folosite ca pretexte pentru a arăta, printr-o demonstraţie de forţă, că Franţa nu îşi câştigase dreptul de a desconsidera dorinţele germanilor aliindu-se cu Rusia. Planificarea militară germană acceptase deja la 1900 ideea de a lupta pe două fronturi dacă era necesar şi a făcut pregătiri pentru acest lucru printr-o înfrângere rapidă a Franţei în timp ce resursele Rusiei erau mobilizate încet.

La începutul secolului XX devenise, prin urmare, extrem de probabil ca, în cazul în care ar fi izbucnit un război între austrieci şi ruşi, să participe şi Germania şi Franţa. Mai mult, germanii făcuseră ca această posibilitate să crească în doar câţiva ani, sprijinindu-i pe turci. Acest lucru era mult mai alarmant pentru ruşi decât ar fi fost înainte, deoarece un volum mai mare de cereale exportate din porturile Rusiei de la Marea Neagră trebuia să treacă prin Bosfor şi Dardanele.

Ruşii au început să-şi îmbunătăţească puterea de luptă. Un pas esenţial în această privinţă a fost finalizarea unei reţele feroviare ce avea să permită mobilizarea şi livrarea către câmpurile de luptă din Europa de Est a uriaşelor armate ruseşti.

În toate acestea nu exista niciun motiv evident de îngrijorare pentru Marea Britanie, dacă politica germană nu i s-ar fi opus cu încăpăţânare. La

sfârşitul secolului al XIX-lea aproape toate disputele Marii Britanii erau cu Franţa şi Rusia. Ele apăreau acolo unde ambiţiile imperiale intrau în conflict, în Africa şi în Asia Centrală şi de Sud-Est. Relaţiile anglo-germane erau gestionate mai uşor, deşi ocazional erau dificile. Atunci când a trecut pragul noului secol, Marea Britanie era încă preocupată de imperiu, nu de Europa. Prima alianţă pe timp de pace pe care o încheiase din secolul al XVIII-lea a fost cu Japonia, pentru a-şi salvgarda interesele în Asia de Est. Apoi s-au soluţionat nişte vechi dispute cu Franţa, în 1904; era, în principiu, un acord legat de Africa, prin care Franţei i se dădea mână liberă în Maroc cu condiţia ca Marea Britanie să aibă acelaşi avantaj în Egipt – o cale de rezolvare a altei probleme legate de succesiunea otomană – dar a pus capăt şi altor dispute coloniale din lumea întreagă, unele datând din 1713, de la Pacea de la Utrecht. Câţiva ani mai târziu, Marea Britanie a semnat un acord similar (deşi cu un succes mai limitat) cu Rusia privind sferele de influenţă din Persia. Dar acordul anglo-francez nu s-a limitat la eliminarea motivelor de dispută. A devenit ceea ce s-a numit antantă sau înţelegere cordială.

Aceasta a fost opera Germaniei. Iritat de acordul anglo-francez, guvernul german a hotărât să-i arate Franţei că va trebui să aibă un cuvânt de spus în afacerile Marocului la o conferinţă internaţională. A obţinut acest lucru, dar intimidarea Franţei a întărit antanta; britanicii au început să-şi dea seama că trebuie să se ocupe, pentru prima dată după decenii, de balanţa de putere de pe continent. Dacă nu făceau acest lucru, Germania avea să-l domine. Germania a irosit apoi şansa de a linişti opinia publică britanică avansând planuri de a construi o mare flotă militară. Era de neconceput că un astfel de demers putea fi îndreptat împotriva altei puteri în afară de Marea Britanie. Rezultatele au fost o cursă navală pe care majoritatea britanicilor erau hotărâţi s-o câştige (dacă nu îi puteau pune capăt) şi, prin urmare, o acutizare a sentimentelor populaţiei. În 1911, când decalajul dintre flotele celor două ţări era cel mai redus şi cel mai puternic resimţit în Marea Britanie, diplomaţia germană a mai provocat o criză legată de Maroc. De data aceasta, un ministru britanic a făcut o declaraţie publică foarte asemănătoare cu afirmaţia că Marea Britanie ar intra în război pentru a proteja Franţa.

Totuşi, atunci când a izbucnit războiul, asta s-a întâmplat în teritoriile slavilor de sud. Serbia s-a descurcat bine în „Războaiele Balcanice” din 1912-1913, în care tinerele naţiuni balcanice au cucerit mai întâi ceea ce mai rămăsese din posesiunile din Europa ale Imperiului Otoman şi apoi au început să se certe din cauza prăzii. Serbia ar fi putut obţine mai mult dacă nu s-ar fi opus austriecii.

În spatele Serbiei se afla Rusia, care lansase un program de reconstrucţie şi expansiune a forţelor sale, însă trebuiau să treacă trei sau patru ani pentru ca acesta să se încheie cu succes. Conform gândirii austriecilor, dacă slavilor de sud li se demonstra că Austro-Ungaria putea umili Serbia astfel încât aceştia să nu mai spere la sprijinul său, atunci, cu cât mai repede, cu atât mai bine. Dat fiind faptul că Germania era aliatul Austro-Ungariei, şi ea, la rândul său, era puţin probabil să încerce să evite războiul cu Rusia cât timp mai era sigură de victorie.

Criza s-a produs în iunie 1914, când un arhiduce austriac a fost asasinat de un terorist bosniac la Sarajevo. Austriecii credeau că sârbii se află în

spatele asasinatului. Au hotărât că venise momentul să dea Serbiei o lecţie şi să anihileze o dată pentru totdeauna agitaţia panslavistă, iar germanii i-au sprijinit. Austriecii au declarat război Serbiei pe 28 iulie. O săptămână mai târziu, toate marile puteri intraseră în război (deşi, în mod ironic, austro-ungarii şi ruşii erau încă în relaţii de pace; Austro-Ungaria a declarat în sfârşit război vechiului său rival abia pe 6

august). Planificarea militară germană dictase calendarul evenimentelor. Decizia-cheie de a pune la punct Franţa înaintea Rusiei fusese luată cu ani în urmă, iar planificarea germană prevedea atacarea Franţei prin Belgia, a cărei neutralitate era garantată de britanici, printre alţii. Prin urmare, evenimentele s-au succedat aproape de la sine. Când Rusia s-a mobilizat pentru a exercita presiuni asupra Austro-Ungariei în sprijinul Serbiei, germanii au declarat război Rusiei. După aceea, au trebuit să-i atace pe francezi şi, sub un pretext oarecare, le-au declarat război în mod formal. Astfel, alianţa franco-rusă nu a funcţionat, de fapt, niciodată. Prin încălcarea de către Germania a neutralităţii Belgiei, guvernului britanic, îngrijorat de un atac german împotriva Franţei, dar neştiind clar pe ce motiv şi-ar putea justifica o intervenţie pentru a-l împiedica, i s-a oferit o ocazie de a uni ţara şi a declara război Germaniei pe 4 august.

Aşa cum durata şi intensitatea războiului aveau să întreacă toate aşteptările, la fel s-a întâmplat şi în cazul acoperirii sale geografice. Japonia şi Imperiul Otoman au intrat în război curând după izbucnirea acestuia, prima de partea Antantei (aşa cum erau numite Franţa, Marea Britanie şi Rusia), iar Turcia de partea a Puterilor Centrale (Germania şi Austro-Ungaria). Italia s-a alăturat Antantei în 1915, în schimbul unor promisiuni că va primi teritorii austriece. S-au făcut şi alte eforturi de a atrage noi susţinători oferind cecuri care urmau să fie încasate după o pace victorioasă; în septembrie 1915 Bulgaria a intrat în război de partea Puterilor Centrale, iar România de partea Antantei în anul următor. Grecia a devenit parte a Antantei în 1917. Guvernul Portugaliei încercase să intre în război în 1914, dar, deşi a fost incapabil să facă acest lucru din cauza unor probleme interne, s-a confruntat în cele din urmă cu o declaraţie de război din partea germanilor, în 1916. Astfel, la sfârşitul acestui an, problemele iniţiale ale rivalităţii franco-germane şi austro-ruse se pierduseră complet printre alte lupte.

Statele balcanice purtau un al treilea război balcanic (războiul succesiunii otomane în teatrul său european), britanicii un război împotriva puterii navale şi comerciale a germanilor, iar italienii ultimul război al Risorgimento, pe când în afara Europei britanicii, ruşii şi arabii începuseră un război de împărţire a teritoriilor otomane în Asia, iar japonezii urmăreau alt episod ieftin şi foarte profitabil în afirmarea hegemoniei lor în Asia de Est.

Unul dintre motivele pentru care s-a încercat atragerea unor aliaţi în 1915 şi 1916 a fost că războiul trăda toate semnele că ar intra într-un impas la care nu se aşteptase nimeni. Natura războiului surprinsese aproape pe toată lumea. Acesta începuse cu o expansiune a Germaniei în nordul Franţei. Asta nu a provocat victoria fulgerătoare la care se sperase, dar germanii au intrat în posesia aproape întregii Belgii şi a unei mari părţi din teritoriul francez. În răsărit, ofensivele fuseseră oprite de germani şi austrieci. După aceea, deşi mai accentuat în vest decât în est, câmpurile

de luptă s-au transformat în asedii la o scară fără precedent, din două motive. Unul era uriaşa putere de a ucide a armelor moderne.

Puştile cu încărcător, mitralierele şi sârma ghimpată puteau opri orice atac al infanteriei care nu era precedat de un bombardament distrugător. Acest adevăr era demonstrat de numărul imens de morţi. Până la sfârşitul anului 1915 doar armata franceză pierduse 300.000 de soldaţi; ca şi cum asta nu ar fi fost suficient de grav, în 1916 o luptă de şapte luni în apropiere de Verdun a adăugat încă 315.000 la totalul victimelor. În aceeaşi luptă au căzut şi 280.000 de germani. În timpul acesteia, o altă bătălie, mai la nord, pe fluviul Somme, s-a încheiat cu 420.000 de morţi de partea britanicilor şi cam tot atâţia de partea germanilor. Prima zi a acestei bătălii, 1 iulie, rămâne cea mai neagră din istoria armatei britanice, când a înregistrat 60.000 de victime, din care mai mult de o treime au murit.

Astfel de cifre contraziceau previziunile încrezătoare conform cărora costul războiului modern avea să reducă durata acestuia. Aceasta reflecta a doua surpriză, dezvăluirea puterii enorme a societăţilor industriale de a purta un război.

Mulţi se săturaseră de război la sfârşitul anului 1916, dar deja statele beligerante demonstraseră din plin o capacitate mai mare decât şi-ar fi imaginat cineva de a-şi organiza popoarele, aşa cum nu se mai întâmplase niciodată în istorie, pentru a produce cantităţi fără precedent de materiale necesare şi a asigura recruţi pentru noile armate. Societăţi întregi au fost angajate una împotriva celeilalte; este posibil ca nimeni să nu se fi gândit la solidaritatea internaţională a clasei muncitoare, în ciuda rezistenţei sale, şi nici la interesele claselor conducătoare împotriva subversiunii.

Incapacitatea de a se impune pe câmpul de luptă a accelerat expansiunea strategică şi tehnică a războiului. Acesta este motivul pentru care diplomaţii au căutat noi aliaţi, iar generalii, noi fronturi. Antanta a lansat în 1915 un atac împotriva Turciei la Dardanele, cu speranţa (care nu avea să se îndeplinească) de a o scoate din război şi de a deschide comunicarea cu Rusia prin Marea Neagră.

Aceeaşi căutare a unei ieşiri din impasul francez a deschis ulterior un nou front balcanic la Salonic; acesta l-a înlocuit pe cel care se prăbuşise odată cu cucerirea Serbiei. Posesiunile coloniale, de asemenea, au asigurat încă de la început caracterul global al luptei, deşi la o scară redusă. Coloniile germane puteau fi cucerite destul de uşor, deoarece mările erau controlate de britanici, deşi în cele africane s-au dus campanii lungi. Cele mai importante şi mai considerabile operaţiuni din afara Europei au fost totuşi cele din regiunile de est şi de sud ale imperiului turc. O armată britanică şi indiană a pătruns în Mesopotamia. O altă forţă a avansat dinspre Canalul Suez spre Palestina. În Deşertul Arabiei, o revoltă a arabilor împotriva turcilor a oferit unele dintre puţinele episoade romantice care au mai atenuat caracterul brutal al războiului industrial.

Expansiunea tehnică a războiului s-a remarcat cel mai mult prin efectele sale industriale şi degenerarea standardelor de comportament. Cu jumătate de secol în urmă, Războiul Civil le prefigurase pe primele, dezvăluind cerinţele economice ale războiului de masă într-o epocă democratică. Uzinele, fabricile, minele şi furnalele din Europa lucrau ca niciodată până atunci. La fel şi cele din Statele Unite şi Japonia, accesibile

Antantei, dar nu şi Puterilor Centrale, din cauza supremaţiei navale britanice. Pentru menţinerea a milioane de oameni pe câmpul de luptă nu era nevoie doar de arme şi muniţie, ci şi de alimente, haine, echipamente medicale şi maşini în cantităţi uriaşe. Deşi au fost necesare milioane de animale, acesta a fost, de asemenea, primul război al motorului cu ardere internă; camioanele şi tractoarele consumau benzină cu aceeaşi aviditate cu care caii sau asinii mâncau furaje. Multe statistici ilustrează noua scară a războiului, dar una dintre ele ar trebui să fie de ajuns: în 1914, în tot Imperiul Britanic erau 18.000 de paturi de spital; patru ani mai târziu, erau 630.000.

Repercusiunile acestei explozii a cererii s-au făcut simţite în întreaga societate, ducând în toate ţările, într-o măsură variabilă, la un control al guvernului asupra economiei, recrutarea forţată, revoluţionarea locurilor de muncă ale femeilor şi introducerea unor noi servicii de sănătate şi asistenţă socială. Ele s-au făcut simţite şi peste ocean. Statele Unite au încetat să mai fie o naţiune debitoare; Antanta şi-a lichidat investiţiile de aici pentru a plăti cele necesare şi a ajuns debitoare la rândul său. Industria indiană a primit avântul de care avea nevoie de mult timp. Au fost vremuri de dezvoltare uriaşă pentru crescătorii de vite şi fermierii din Argentina şi din dominioanele britanice cu populaţie albă. Cele din urmă au împărţit şi povara militară, trimiţând soldaţi în Europa şi luptând cu germanii în coloniile lor.

De asemenea, expansiunea tehnică a făcut războiul mai înspăimântător – şi nu doar din cauză că mitralierele sau explozibilii puternici au făcut posibil un asemenea măcel. Motivul nu a fost nici măcar folosirea unor arme noi, precum gazul toxic, aruncătoarele de flăcări sau tancurile, care şi-au făcut apariţia pe măsură ce soldaţii se străduiau să găsească o cale de scăpare de pe frontul de luptă. Războiul a devenit mai înspăimântător deoarece, din cauza faptului că în luptă au fost implicate societăţi întregi, s-a ajuns curând la concluzia că societăţi întregi puteau fi ţintele operaţiunilor de război. S-a ajuns să se prefere atacuri împotriva moralului, sănătăţii şi eficienţei lucrătorilor civili şi ale votanţilor.

Atunci când astfel de atacuri erau denunţate, denunţurile erau ele însele lovituri date într-un alt fel de campanie, cea a propagandei. Posibilităţile oferite de numărul mare de oameni cu ştiinţă de carte şi industria cinematografului, recent creată, au suplimentat şi au depăşit vechile instrumente, precum amvonul sau şcoala, în acest tip de război. La acuzaţiile britanicilor că germanii, care au efectuat bombardamente primitive asupra Londrei folosind avioane, erau „ucigaşi de copii”, germanii au răspuns că acelaşi lucru se putea spune şi despre marinarii care susţineau blocada britanică impusă ţării lor. Cifrele în creştere ale mortalităţii infantile în rândul germanilor le confirmau spusele.

În parte din cauza succesului lent, dar aparent irezistibil al blocadei britanice şi din cauza dorinţei de a expune riscurilor flota a cărei construcţie contribuise atât de mult la înveninarea atmosferei de dinainte de război dintre cele două ţări, Înaltul Comandament german a născocit altă utilizare pentru o armă a cărei putere era subevaluată în 1914, submarinul. Acesta a fost lansat împotriva navelor de transport ale Antantei şi împotriva vapoarelor ţărilor neutre care livrau produse Antantei, atacurile fiind adesea ordonate fără avertisment şi asupra

vapoarelor lipsite de apărare. Primul atac a fost efectuat la începutul anului 1915, deşi existau puţine submarine la acea dată, şi nu a produs prea multe pagube. Au existat proteste viguroase atunci când un uriaş vapor de linie britanic a fost torpilat, în acelaşi an, înregistrându-se 1.200 de victime, printre care mulţi americani, după care germanii nu au mai scufundat vapoare fără discriminare.

Asta până la începutul anului 1917.

Deja era clar că, dacă Germania nu înfometa prima Marea Britanie, avea să fie ea însăşi sugrumată de blocada britanică. În acea iarnă a fost foamete în ţările balcanice şi oamenii mureau de foame în suburbiile Vienei. Dintre francezi muriseră deja 3.350.000, iar dintre britanici peste 1.000.000, germanii pierduseră aproape 2.500.000 de oameni şi încă purtau un război pe două fronturi. Revoltele provocate de lipsa hranei şi grevele se înmulţeau; mortalitatea infantilă tindea spre un nivel cu 50% mai mare decât cel din 1915. Nu exista niciun motiv să se presupună că armata germană, împărţită între est şi vest, avea şanse mai mari de a se impune decât aveau britanicii şi francezii şi, în orice caz, era mai favorabil să se plaseze în defensivă. În aceste circumstanţe, statul-major general german a decis să reia atacurile fără restricţii asupra submarinelor, decizie care a adus cu sine prima mare transformare a războiului în 1917 – intrarea în război a Statelor Unite. Germanii ştiau că se va întâmpla acest lucru, dar au riscat pentru a îngenunchea Marea Britanie – şi, astfel, Franţa – înainte ca intervenţia americană să fie decisivă.

Opinia americanilor, care în niciun caz nu ţineau partea unei tabere sau a alteia în 1914, se schimbase mult de atunci. Contribuiseră şi propaganda şi achiziţiile Antantei; la fel de mult contribuise şi prima campanie germană a submarinelor. Când guvernele Antantei au început să vorbească despre obiective ale războiului ce includeau reconstrucţia Europei care să aibă la bază protejarea intereselor diferitelor naţionalităţi, s-a produs un impact asupra americanilor

„indecişi”. Reluarea atacurilor fără restricţie ale submarinelor a fost decisivă; era o ameninţare directă la adresa intereselor americanilor şi a siguranţei cetăţenilor.

Când guvernul american a aflat, de asemenea, că Germania spera să negocieze o alianţă cu Mexicul şi Japonia împotriva Statelor Unite, ostilitatea cauzată de submarine a fost confirmată. La scurt timp după aceea, un vapor american a fost scufundat fără avertisment şi Statele Unite au declarat imediat război.

Imposibilitatea de a depăşi impasul european altfel decât printr-un război total a atras aşadar şi Lumea Nouă în disputele Vechiului Continent, aproape împotriva voinţei sale. Membrii Antantei erau încântaţi; victoria era acum asigurată. Cu toate acestea, pe plan imediat, îi aştepta un an negru. 1917 a fost chiar mai negru decât 1916 pentru Marea Britanie şi Franţa. Nu numai că au trecut multe luni până să fie controlate submarinele, ci o serie teribilă de bătălii din Franţa (de obicei cunoscute sub un singur nume, Passchendaele) a lăsat o cicatrice adâncă în conştiinţa naţională britanică şi a făcut încă 400.000 de victime pentru a câştiga cinci mile de teren noroios. Epuizată de eforturile eroice din 1916, armata franceză s-a confruntat curând cu o serie de revolte. Cel mai grav lucru pentru Antantă, Imperiul Rus s-a prăbuşit şi Rusia a încetat, la

sfârşitul acestui an, să mai fie o mare putere în viitorul apropiat.

Statul rus a fost distrus de război. Acesta a fost şi începutul unei transformări revoluţionare a Europei Centrale şi de Est. Autorii a ceea ce s-a numit „revoluţie”

în Rusia, în februarie 1917, au fost armatele germane, care i-au răpus în cele din urmă chiar şi pe cei mai rezistenţi soldaţi ruşi, au lăsat în urma lor oraşe înfometate din cauza distrugerii sistemului de transport şi un guvern format din oameni incompetenţi şi corupţi ce se temeau de constituţionalism şi liberalism la fel de mult ca de înfrângere. La începutul anului 1917, nici măcar forţele de securitate nu mai erau de încredere. Revoltele provocate de lipsa hranei au fost urmate de răscoale şi autocraţia a ajuns curând să fie considerată lipsită de putere.

S-a format un guvern provizoriu de liberali şi socialişti şi ţarul a abdicat. Noul guvern a eşuat ulterior, în principal pentru că încercase imposibilul – continuarea războiului. Ruşii doreau pace şi pâine, aşa cum vedea lucrurile Lenin, liderul bolşevicilor.

Hotărârea lui Lenin de a prelua puterea de la guvernul provizoriu moderat a fost al doilea motiv al eşecului acestuia. Conducând o ţară, o administraţie şi o armată care se dezintegrau şi confruntându-se în continuare cu problemele nerezolvate legate de lipsuri în oraşe, guvernul provizoriu a fost el însuşi înlăturat în urma unei a doua schimbări, lovitura de stat numită Revoluţia din Octombrie, care, împreună cu intrarea americanilor în război, transformă anul 1917 într-o graniţă între două epoci ale istoriei europene. Până atunci, Europa îşi rezolvase singură problemele; acum şi Statele Unite urmau să aibă un cuvânt de spus în viitorul său. Şi luase fiinţă un stat care era hotărât, prin convingerile fondatorilor săi, să distrugă întreaga orânduire europeană de dinainte de război, un centru cu adevărat şi conştient revoluţionar al politicii mondiale.

Consecinţa imediată a înfiinţării Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste (URSS), aşa cum a fost numită Rusia acum, potrivit Sovietelor de deputaţi ai muncitorilor şi soldaţilor ce reprezentau instituţia sa politică de bază după revoluţie, a fost o nouă situaţie strategică. Bolşevicii şi-au consolidat lovitura de stat dizolvând (deoarece nu aveau control asupra sa) singurul organism reprezentativ liber ales bazat pe votul universal pe care Rusia l-a avut vreodată şi încercând să-şi atragă loialitatea ţăranilor promiţându-le pământ şi pace. Acest lucru era esenţial pentru supravieţuirea lor; coloana vertebrală a partidului care se străduia acum să-şi afirme autoritatea asupra Rusiei era clasa muncitoare foarte redusă din câteva oraşe care lucra în industrie. Doar pacea putea oferi o bază mai sigură şi mai largă. La început, termenii impuşi de germani au fost consideraţi atât de inadmisibili, încât ruşii au sistat negocierile; au fost apoi forţaţi să accepte un rezultat mult mai punitiv, Tratatele de Pace de la Brest-Litovsk, din martie 1918. Acestea au impus pierderi importante de teritorii, dar au oferit noii orânduiri pacea şi timpul de care avea atâta nevoie pentru a-şi rezolva problemele interne.

Membrii Antantei erau furioşi. Ei considerau că acţiunea bolşevicilor era o dezertare perfidă. Atitudinea lor faţă de noul regim nu a fost schimbată nici de propaganda revoluţionară intransigentă îndreptată împotriva cetăţenilor ţărilor aliate. Liderii sovietici se aşteptau la o revoluţie a clasei muncitoare din toate ţările capitaliste avansate. Acest lucru a conferit o

nouă dimensiune unei serii de intervenţii militare ale Antantei în afacerile Uniunii Sovietice. Scopul lor iniţial a fost strategic, în sensul că Antanta spera că îi vor împiedica pe germani să exploateze avantajul de a-şi putea închide frontul de est, dar ele au fost imediat interpretate de mulţi oameni din ţările capitaliste şi de toţi bolşevicii drept cruciade anticomuniste. Mai rău, Antanta s-a amestecat într-un război civil care părea că are şanse să distrugă noul regim.

Chiar şi fără filtrul doctrinal al teoriei marxiste prin care vedeau lumea Lenin şi tovarăşii săi, aceste episoade ar fi dus probabil de mult la o răcire a relaţiilor dintre Rusia şi ţările capitaliste; odată traduse în termeni marxişti, ele au părut confirmarea unei ostilităţi fundamentale şi imposibil de eradicat. Amintirea acestei perioade i-a influenţat pe liderii sovietici în următorii 50 de ani. Aceste acţiuni au justificat, de asemenea, într-o anumită măsură, apelul revoluţiei la o guvernare autoritară. Teama de invadatorii care puteau să restaureze vechea orânduire şi să-i susţină pe moşieri s-a combinat cu tradiţiile ruse ale autocraţiei şi terorismului poliţienesc, înăbuşind orice liberalizare a regimului.

Convingerea comuniştilor că revoluţia era pe punctul de a se produce în Europa Centrală şi de Vest era, într-un fel, corectă, dar în acelaşi timp fundamental greşită. În ultimul său an, potenţialul revoluţionar al războiului a devenit, într-adevăr, limpede, dar sub forme naţionale, nu de clasă. Antanta a fost provocată (în parte de bolşevici) la o strategie revoluţionară proprie. Situaţia militară nu părea prea fericită pentru ea la sfârşitul anului 1917. Era evident că urma să se confrunte cu un atac german în Franţa în primăvară, fără avantajul unei armate ruse care să distragă atenţia duşmanului său, şi că avea să treacă mult timp până la sosirea trupelor americane care s-o ajute în Franţa. Dar putea adopta o armă revoluţionară. Putea face apel la naţionalităţile din cadrul Imperiului Austro-Ungar şi nu mai trebuia să respecte tratatul semnat cu Rusia ţaristă. În plus, aceasta avea avantajul suplimentar de a sublinia în ochii americanilor puritatea ideologică a cauzei Antantei, acum, că nu mai era legată de ţarat.

În consecinţă, în 1918, o propagandă subversivă a fost îndreptată împotriva armatelor austro-ungare şi cehii şi slavii de sud din exil au fost încurajaţi. Înainte ca Germania să cedeze, Austro-Ungaria se dizolva deja sub efectele combinate ale unui sentiment naţional redeşteptat şi ale unei campanii balcanice care începuse, în sfârşit, să aducă victorii. Aceasta a fost a doua mare lovitură primită de vechea Europă. Structura politică a întregii regiuni delimitate de Munţii Ural, Marea Baltică şi valea Dunării era acum sub semnul întrebării, cum nu mai fusese de secole. Exista din nou chiar şi o armată poloneză. Aceasta era sprijinită de germani ca armă împotriva Rusiei, în timp ce preşedintele american a anunţat că o Polonie independentă era o condiţie obligatorie a semnării păcii de către Antantă.

Toate certitudinile secolului trecut păreau să se dărâme.

S-au dus lupte cruciale pe acest fundal din ce în ce mai revoluţionar. Până în vară, Antanta reuşise să oprească ultima mare ofensivă germană. Înregistrase progrese uriaşe, dar nu suficiente. Atunci când, la rândul lor, armatele Antantei au început să avanseze triumfătoare, liderii germani au căutat un deznodământ: şi ei credeau că văd semnele unui colaps revoluţionar pe plan intern. Atunci când kaizerul a abdicat, a marcat

prăbuşirea celui de-al treilea dintre imperiile dinastice; Habsburgii dispăruseră deja, iar cei din familia Hohenzollern au mai supravieţuit puţin vechilor lor rivali. Un nou guvern german a cerut un armistiţiu şi luptele au încetat.

Costul acestui conflict uriaş nu a fost niciodată calculat corect. O cifră aproximativă indică scara acestuia: aproximativ zece milioane de oameni au murit ca urmare a acţiunii militare directe. Totuşi, tifosul a ucis probabil încă un milion doar în Balcani. Aceste cifre înspăimântătoare nu reflectă nici preţul fizic al mutilărilor, al orbirii sau al pierderii fiilor, taţilor şi soţilor şi nici haosul spiritual provocat de distrugerea idealurilor, încrederii şi bunăvoinţei. Europenii se uitau la cimitirele lor uriaşe şi erau îngroziţi de ceea ce făcuseră. Daunele economice au fost şi ele imense. În mare parte din Europa oamenii mureau de foame. La un an după război, producţia industrială era cu aproape un sfert sub nivelul din 1914; producţia Uniunii Sovietice era la doar 20% din cea anterioară. Transportul devenise aproape imposibil în unele ţări. Mai mult, întregul mecanism complicat, fragil al schimbului internaţional era distrus şi o parte din acesta nu a mai putut fi refăcută niciodată. În centrul acestui haos se afla, epuizată, o Germanie care fusese dinamul economic al Europei Centrale. „Ne aflăm în sezonul mort al destinului nostru”, scria J.M. Keynes, un tânăr economist britanic, la conferinţa de pace.

Puterea noastră de a simţi sau de a ne păsa dincolo de problemele imediate ale propriei bunăstări materiale este eclipsată temporar… Am ajuns dincolo de limita noastră de rezistenţă şi avem nevoie să ne mai tragem sufletul. Niciodată în viaţa oamenilor care trăiesc în prezent elementul universal din sufletul omului nu a licărit atât de slab.

Delegaţii la conferinţa de pace au început să se adune la Paris la sfârşitul anului 1918. Cândva era la modă să se evidenţieze eşecurile lor, dar perspectiva şi recunoaşterea importanţei sarcinilor lor ne impun un anumit respect pentru ceea ce au făcut. A fost cea mai importantă soluţionare după 1815 şi autorii ei au trebuit să împace mari speranţe cu realitatea dură. Puterea de a lua deciziile cruciale era remarcabil de concentrată: prim-miniştrii britanic şi francez şi preşedintele american au dominat negocierile. Acestea au avut loc între puterile victorioase; germanilor învinşi li s-au prezentat termenii ulterior. Între interesele divergente ale Franţei, conştientă mai presus de toate de pericolul îngrozitor al unei a treia repetări a agresiunii germane, şi naţiunilor anglo-saxone, conştiente că nu se află într-un asemenea pericol, se afla problema centrală a securităţii europene, dar multe altele o înconjurau şi o ascundeau vederii. Acordul de pace trebuia să fie un acord mondial. Acesta nu s-a referit doar la teritorii din afara Europei, precum alte mari acorduri anterioare; în realizarea lui s-au făcut auzite multe voci neeuropene. Dintre cele 27 de state ai căror reprezentanţi au semnat principalul tratat, majoritatea, 17, se aflau pe alte continente. Statele Unite erau cea mai importantă dintre aceste ţări; împreună cu Japonia, Marea Britanie, Franţa şi Italia, ele formau grupul „principalelor” puteri victorioase. Totuşi,

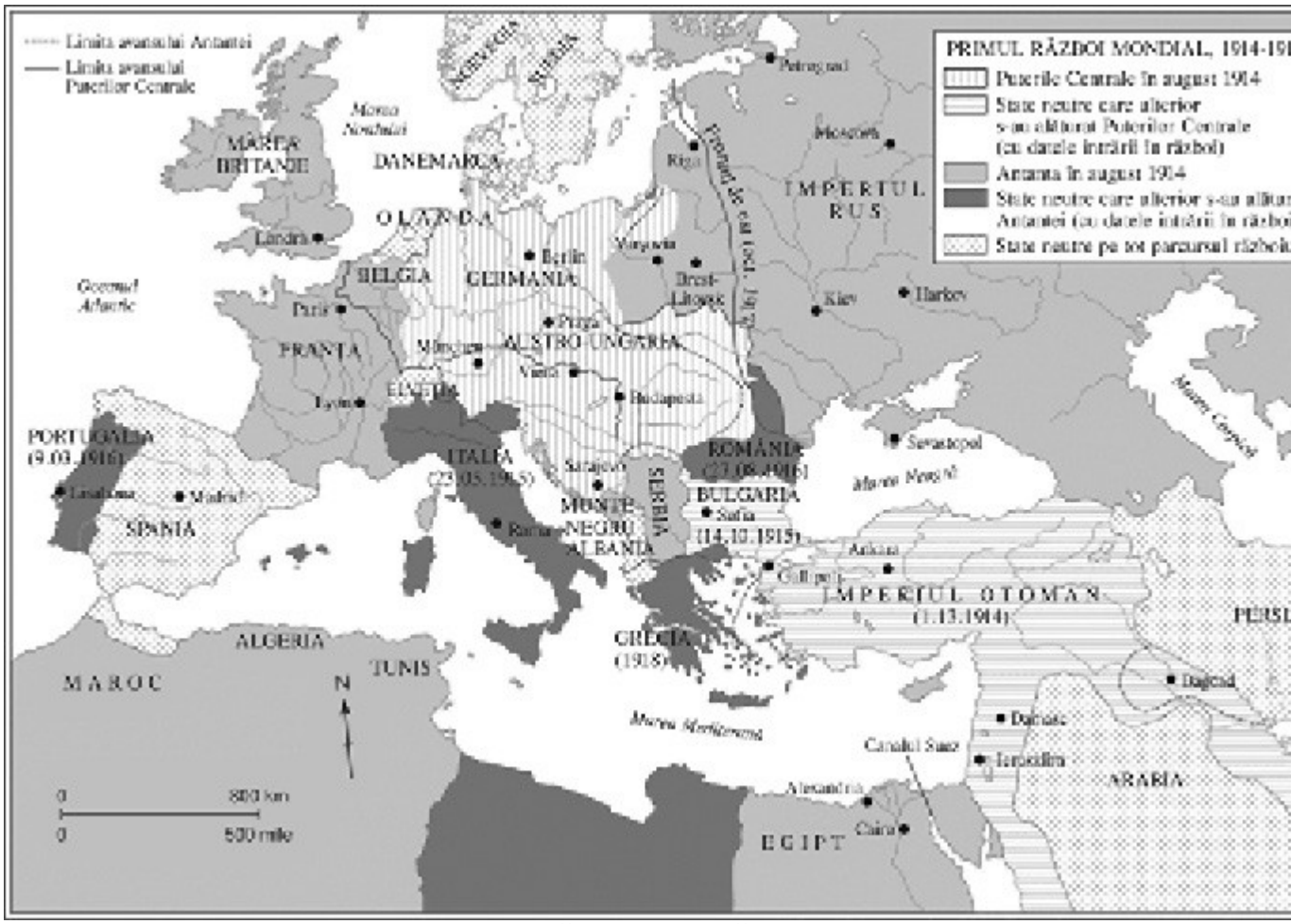

pentru un acord mondial, era de rău augur că nu a participat niciun reprezentant din URSS, singura mare putere cu frontiere atât europene, cât şi asiatice.

Din punct de vedere tehnic, acordul de pace era format dintr-un grup de tratate distincte, semnate nu doar cu Germania, ci şi cu Bulgaria, Turcia şi „statele de succesiune” ce revendicau Austro-Ungaria, acum împărţită. Dintre acestea, o Polonie renăscută, o Serbie extinsă numită „Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor” (iar mai târziu „Iugoslavia”) şi o Cehoslovacie în întregime nouă erau prezente la conferinţă ca membre ale Antantei, în timp ce o Ungarie mult redusă şi inima germanică a vechii Austrii erau tratate ca inamici învinşi cu care trebuia încheiată pacea. Toate acestea au ridicat probleme dificile. Dar principala preocupare a conferinţei de pace a fost acordul cu Germania, întruchipat de Tratatul de la Versailles, semnat în iunie 1919.

Acesta a fost un acord punitiv şi afirma explicit că germanii erau răspunzători de izbucnirea războiului. Dar majoritatea termenilor celor mai aspri nu decurgeau din această vină morală, ci din dorinţa francezilor de a restricţiona Germania, dacă era posibil, astfel încât să facă de neconceput un al treilea război german. Acesta a fost scopul despăgubirilor economice, partea cea mai nesatisfăcătoare a acordului. Ele i-au înfuriat pe germani şi au îngreunat şi mai mult acceptarea înfrângerii. În plus, nu aveau niciun sens din punct de vedere economic. De asemenea, penalizarea Germaniei nu a fost sprijinită de aranjamente care să se garanteze că aceasta nu va putea încerca într-o bună zi să modifice

decizia prin forţa armelor, iar acest lucru i-a înfuriat pe francezi.

Pierderile teritoriale ale Germaniei, se înţelege de la sine, includeau Alsacia şi Lorena, dar erau şi mai mari în est, în favoarea Poloniei. În vest, francezii nu au mai primit alte asigurări decât promisiunea că malul german al Rinului va fi

„demilitarizat”.

A doua caracteristică principală a păcii a fost încercarea de a urma principiile autodeterminării şi naţionalităţii acolo unde era posibil. În multe locuri acest lucru a însemnat doar recunoaşterea unor realităţi deja existente; Polonia şi Cehoslovacia existau deja ca state înainte de conferinţa de pace, iar Iugoslavia a fost constituită în jurul nucleului fostei Serbii. Spre sfârşitul anului 1918, prin urmare, aceste principii triumfaseră deja în mare parte a zonei ocupate de fosta Austro-Ungarie (şi la fel avea să se întâmple curând şi în fostele provincii baltice ale Rusiei). După ce au rezistat mai mult chiar decât Sfântul Imperiu Roman, Habsburgii au dispărut în cele din urmă şi în locul lor au apărut state care, deşi nu fără întreruperi, aveau să supravieţuiască aproape până la sfârşitul secolului.

Principiul autodeterminării a fost aplicat, de asemenea, prin prevederea ca anumite zone de frontieră să-şi hotărască soarta prin plebiscit.

Din nefericire, principiul naţionalităţii nu a putut fi aplicat întotdeauna.

Acesta interacţiona cu realităţi geografice, istorice, culturale şi economice. Atunci când avea câştig de cauză – precum în distrugerea unităţii economice a Dunării – rezultatele puteau fi negative; în celelalte cazuri, acestea puteau fi tot negative, din cauza resentimentelor generate. Europa Centrală şi de Est era împânzită de minorităţi naţionale încorporate fără voia lor în naţiuni faţă de care nu simţeau nicio loialitate. O treime din populaţia Poloniei nu vorbea limba polonă; mai mult de o treime din populaţia Cehoslovaciei era formată din minorităţi de polonezi, ruşi, germani, maghiari şi ruteni; o Românie extinsă cuprindea acum peste un milion de maghiari. În unele locuri, încălcarea principiului a fost resimţită deosebit de acut ca o nedreptate. Germanilor nu le convenea existenţa unui

„coridor” care lega Polonia de mare trecând prin teritorii germane, Italia era dezamăgită că Antanta nu îi oferise anumite prăzi de război în regiunea Mării Adriatice după ce avusese nevoie de ajutorul ei, iar irlandezii tot nu au obţinut autonomia.

Cea mai evidentă chestiune neeuropeană era soarta coloniilor germane. Aici a existat o inovaţie importantă. Lăcomia colonială făţişă era inacceptabilă pentru Statele Unite, aşa că s-a asigurat controlul asupra unor popoare neeuropene, aflate până atunci sub stăpânire germană sau turcă, prin mecanismul tutelei. O nouă

„Ligă a Naţiunilor” a acordat „mandate” puterilor victorioase (deşi Statele Unite au refuzat) pentru a administra aceste teritorii cât timp se pregăteau pentru autonomie; a fost ideea cea mai ingenioasă la care s-a ajuns în urma acordului, deşi a fost folosită pentru a da un aer de respectabilitate ultimelor mari cuceriri ale imperialismului european.

Liga Naţiunilor a datorat mult entuziasmului preşedintelui american, Woodrow Wilson, care a asigurat Statutului său – constituţiei acesteia – locul de onoare ca primă parte a tratatului de pace. A fost unul dintre acele cazuri în care acordul a depăşit ideea de naţionalism (chiar şi

Imperiul Britanic a fost reprezentat ca unităţi individuale, dintre care una, în mod semnificativ, era India).

A depăşit şi ideea de Europa; încă un semn al noii epoci este că 26 dintre cei 42

de membri iniţiali ai Ligii erau ţări din afara Europei. Din nefericire, din cauza politicii interne pe care Wilson nu o luase în considerare, Statele Unite nu se numărau printre ele. Aceasta a fost cea mai nocivă dintre mai multe slăbiciuni grave care au împiedicat Liga să satisfacă aşteptările pe care le crease. Poate că toate acestea erau imposibil de realizat în principiu, dată fiind situaţia curentă a forţelor politice mondiale. Totuşi, Liga avea să înregistreze unele succese în soluţionarea unor probleme care, fără intervenţia sa, s-ar fi putut dovedi periculoase. Dacă existaseră speranţe exagerate că ar fi putut face mai mult nu înseamnă că nu a fost o idee deopotrivă practică şi măreaţă şi ingenioasă.

URSS a lipsit din Ligă, aşa cum lipsise de la conferinţa de pace. Probabil cea din urmă a fost cea mai importantă. Aranjamentele politice care au influenţat următoarea etapă a istoriei Europei au fost încheiate fără a consulta Uniunea Sovietică, deşi în Europa de Est acest lucru a însemnat trasarea unor graniţe de care orice guvern ar fi fost vital interesat. E adevărat că liderii bolşevici au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a le oferi celorlalţi semnatari pretexte pentru a-i exclude. Au înveninat relaţiile cu puterile majore prin propagandă revoluţionară, fiind convinşi că ţările capitaliste erau hotărâte să-i răstoarne de la conducere.

Prim-ministrul britanic, Lloyd George, şi preşedintele Wilson au fost mai flexibili

— Chiar înţelegători – decât mulţi dintre colegii şi electorii lor în relaţiile cu sovieticii. Colegul lor francez, Clemenceau, în schimb, era un antibolşevic îndârjit şi avea sprijinul multor foşti soldaţi şi investitori francezi; la Versailles a fost semnată prima mare pace europeană de către puterile conştiente în orice moment că este periculos să dezamăgeşti nişte electorate democratice. Dar, oricum s-ar împărţi răspunderea, rezultatul a fost că URSS, puterea europeană care avea, potenţial, cea mai mare pondere în afacerile continentului, nu a fost consultată în crearea unei noi Europe. Deşi pentru moment scoasă practic din ecuaţie, ea avea să se alăture în final celor care doreau să revizuiască sau să anuleze acordul. Iar faptul că conducătorii ei detestau sistemul social pe care ar fi trebuit să-l protejeze nu a făcut decât să agraveze lucrurile.

Se puseseră mari speranţe în acest acord. Acestea erau adesea nerealiste şi totuşi, în ciuda eşecurilor sale vădite, pacea a fost condamnată exagerat, căci avea şi multe aspecte pozitive. Atunci când a dat greş, motivele au fost în cea mai mare parte în afara controlului celor care au semnat acordul. În primul rând, epoca hegemoniei Europei la nivel mondial în sens strict politic se încheiase. Tratatele de pace din 1919 nu puteau face prea multe pentru a garanta viitorul dincolo de Europa. Foştii poliţişti imperiali erau acum prea slabi pentru a-şi face treaba chiar şi în interiorul Europei, ca să nu mai vorbim de rest; unii dispăruseră cu totul. În cele din urmă a fost necesară intervenţia Statelor Unite pentru a asigura înfrângerea Germaniei, dar acum Statele Unite au intrat într-o perioadă de izolare artificială. Nici sovieticii nu doreau să fie implicaţi în stabilizarea continentului.

Izolaţionismul unei puteri şi sterilizarea celeilalte prin intermediul ideologiei au lăsat Europa fără prea multe opţiuni. Atunci când nu s-a produs nicio revoluţie în Europa, sovieticii şi-au îndreptat atenţia spre interior; când Woodrow Wilson le-a oferit americanilor şansa de a se implica în menţinerea păcii în Europa, au refuzat-o. Ambele decizii sunt de înţeles, dar efectul lor combinat a fost de a menţine o iluzie de autonomie europeană care nu mai reprezenta o realitate şi care nu mai putea constitui un cadru adecvat pentru soluţionarea problemelor Europei.

În fine, cea mai gravă slăbiciune imediată a acordului de pace consta în fragilitatea economică a noilor structuri pe care le presupunea. Aici termenii săi erau contestaţi mai mult: autonomia făcea adesea un nonsens din economie. Dar este dificil de înţeles pe ce motive ar fi putut fi dată la o parte autonomia.

Problemele Irlandei au început să se diminueze abia de curând, la aproape o sută de ani după apariţia Statului Liber Irlanda, în 1922.

Situaţia avea să se dovedească a fi cu atât mai instabilă cu cât în Europa persistau numeroase iluzii şi se năşteau multe altele. Victoria Antantei şi retorica semnării acordului de pace i-au făcut pe mulţi să creadă că liberalismul şi democraţia înregistraseră un mare triumf. Patru imperii autocratice, antinaţionale care se împotriveau liberalismului se prăbuşiseră, la urma urmelor, şi chiar şi astăzi acordul de pace rămâne singurul din istorie semnat între mari puteri ce erau, toate, democraţii. Optimismul liberal îşi trăgea forţa, de asemenea, din atitudinea ostentativă a lui Wilson în timpul războiului; acesta făcuse tot ce-i stătuse

în putere pentru a demonstra clar că el considera participarea Statelor Unite fundamental diferită de cea a altor membri ai Antantei, fiind guvernată (a insistat) de idealuri măreţe şi de credinţa că lumea putea fi pacificată pentru democraţie dacă şi celelalte naţiuni ar renunţa la vechile lor obiceiuri proaste.

Unii au crezut că istoria i-a dat dreptate; noile state, mai presus de toate noua Germanie, au adoptat constituţii parlamentare şi adesea şi republicane. În fine, exista şi iluzia creată de Ligă; visul unei noi autorităţi internaţionale care nu era un imperiu părea în sfârşit să devină realitate.

Însă toate acestea se bazau pe premise false şi pe concluzii eronate. De vreme ce făuritorii păcii au fost obligaţi să facă mult mai mult decât să instituie nişte principii liberale – ei trebuiau, de asemenea, să plătească datorii, să protejeze interesele legitime şi să ţină seama de faptele imposibil de soluţionat – aceste principii au fost foarte trunchiate în practică. Mai presus de toate, ei lăsaseră în multe locuri un naţionalism nesatisfăcut şi stârniseră noi resentimente naţionaliste, violente, în Germania. Poate că acest lucru nu putea fi evitat, dar într-un astfel de sol se puteau dezvolta şi altele, nu doar liberalismul. Mai mult, instituţiile democratice ale noilor state – şi ale celor vechi – au fost lansate într-o lume a cărei structură economică fusese puternic deteriorată. Peste tot, sărăcia, greutăţile şi şomajul au exacerbat lupta politică şi în multe locuri au fost agravate de dislocări speciale produse de respectul faţă de suveranitatea naţională. De asemenea, prăbuşirea vechilor tipare de schimb economic în perioada războiului a făcut şi mai dificilă confruntarea cu probleme precum sărăcia ţăranilor şi şomajul; Rusia, cândva grânarul unei mari părţi din Europa de Vest, era acum inaccesibilă din punct de vedere economic. Acesta era un fundal pe care revoluţionarii îl puteau exploata. Comuniştii abia au aşteptat să facă asta, deoarece credeau că istoria le încredinţase acest rol, şi, curând, eforturile lor au fost consolidate în unele ţări de alt fenomen radical, fascismul.

Comunismul ameninţa noua Europă în două moduri. Pe plan intern, fiecare ţară a avut curând un partid comunist revoluţionar. Puţine lucruri pe care le-au realizat acestea au fost pozitive, dar au avut darul de a alarma. Ele au făcut mult, de asemenea, pentru a împiedica apariţia unor partide progresiste puternice. Acest lucru s-a datorat circumstanţelor în care au apărut. O Internaţională a III-a

Comunistă sau „Comintern” a fost organizată de sovietici în martie 1919 pentru a conduce mişcarea socialistă internaţională, care se putea alia altfel din nou, se temeau ei, cu vechii lideri, a căror lipsă de zel revoluţionar o blamau pentru că nu exploataseră oportunităţile războiului. Testul mişcărilor socialiste era pentru Lenin adeziunea la Comintern, ale cărui principii erau în mod deliberat rigide, disciplinate şi fără compromisuri, în conformitate cu perspectiva sa asupra necesităţilor unui partid revoluţionar eficient. În aproape toate ţările acest lucru i-a împărţit pe socialişti în două tabere. Unii au aderat la Comintern şi au adoptat numele comunişti; alţii, deşi încă susţineau că ţin de marxism, au rămas în cele din urmă partide şi mişcări naţionale. Ei erau în competiţie pentru sprijinul clasei muncitoare şi se luptau cu îndârjire unii cu alţii.

Pentru mulţi europeni, noua ameninţare revoluţionară la adresa stângii era cu atât mai alarmantă cu cât existau foarte multe posibilităţi

revoluţionare care puteau fi exploatate de comunişti. Cele mai evidente au dus la instalarea unui guvern bolşevic în Ungaria, dar mai frapante au fost, probabil, tentativele de lovituri de stat ale comuniştilor în Germania, unele înregistrând un succes de scurtă durată. Situaţia Germaniei era deosebit de ironică, deoarece guvernul noii republici care a apărut aici după înfrângere era dominat de socialişti, forţaţi să se bazeze iar pe forţele conservatoare – în special pe militarii de carieră din fosta armată – pentru a împiedica o revoluţie. Acest lucru s-a întâmplat chiar înainte de înfiinţarea Cominternului şi a fost cauza scindării înverşunate a stângii în Germania. Dar pretutindeni politica comunistă a îngreunat rezistenţa unită la conservatorism, îngrozindu-i pe moderaţi cu retorica şi conspiraţiile revoluţionare.

În Europa de Est, ameninţarea socială a fost adesea considerată, de asemenea, o ameninţare rusă. Cominternul a fost manipulat de liderii bolşevici ca instrument al politicii externe ruse; acest lucru era justificabil, dată fiind presupunerea lor că viitorul revoluţiei mondiale depindea de menţinerea primului stat socialist ca o citadelă a clasei muncitoare internaţionale. În primii ani ai războiului civil şi ai consolidării lente a puterii bolşevicilor în Rusia, această credinţă a dus la o incitare deliberată a nemulţumirilor peste hotare pentru a provoca îngrijorare în rândul guvernelor capitaliste. Dar în Europa Centrală şi de Est erau implicate mai multe aspecte, deoarece împărţirea teritorială reală a acestei regiuni a fost pusă la îndoială mult timp după Tratatul de la Versailles.

Primul Război Mondial nu s-a încheiat aici până în martie 1921, când un tratat de pace între URSS şi noua republică poloneză a trasat frontierele care au rezistat până în 1939. Polonia era statul cel mai antirus prin tradiţie şi cel mai antibolşevic prin religie, precum şi cea mai mare şi mai ambiţioasă dintre noile naţiuni. Dar toate se simţeau ameninţate de o reînviere a puterii ruse, mai ales acum, când era legată de ameninţarea unei revoluţii sociale. Această legătură a făcut ca înainte de

1939 multe state să se orienteze spre guverne dictatoriale sau militare ce puteau garanta cel puţin o atitudine puternic anticomunistă.

Teama de revoluţia comunistă în Europa Centrală şi de Est a fost cea mai evidentă în anii imediat următori războiului, când colapsul economic şi incertitudinile legate de deznodământul Războiului Polono-Sovietic (care, la un moment dat, a părut să ameninţe însăşi Varşovia) au asigurat cadrul necesar. În 1921, când s-a încheiat, în cele din urmă, un tratat de pace şi, simbolic, s-au stabilit relaţii oficiale civilizate între URSS şi Marea Britanie, s-a înregistrat o relaxare evidentă. Aceasta avea legătură cu sentimentul guvernului sovietic că a depăşit o perioadă în care pericolul unui război civil fusese acut. Nu s-au făcut prea multe pentru îmbunătăţirea relaţiilor diplomatice, iar propaganda revoluţionară şi denunţarea ţărilor capitaliste nu au încetat, dar bolşevicii se puteau concentra acum asupra reconstrucţiei propriilor teritorii distruse. În 1921, producţia de fontă era la aproximativ o cincime din nivelul din 1913, cea de cărbune la un minuscul 3%, în timp ce sistemul feroviar avea mai puţin de jumătate din locomotive în funcţiune faţă de începutul războiului. Numărul de animale scăzuse cu peste un sfert, iar livrările de cereale erau la mai puţin de două cincimi din nivelul anului 1916. Asupra acestei economii sărăcite s-a abătut în 1921 o secetă devastatoare în regiunile din sudul Uniunii

Sovietice. Peste două milioane de oameni au murit din cauza foametei şi s-au raportat chiar şi cazuri de canibalism.

Liberalizarea economiei a marcat un moment de cotitură. În 1927, atât producţia industrială, cât şi cea agricolă aproape că atinseseră nivelul de dinaintea războiului. Regimul din aceşti ani era afectat de mari incertitudini la nivelul conducerii. Acest lucru era deja evident înainte de moartea lui Lenin, în 1924, dar înlăturarea unui om a cărui ascendenţă recunoscută menţinuse forţele în echilibru a inaugurat o perioadă de evoluţie şi dezbateri la nivelul conducerii bolşevicilor.

Discuţiile nu erau legate de natura autocratică şi centralizată a regimului care se născuse în urma revoluţiei din 1917, căci niciunul dintre protagonişti nu concepea eliberarea politică, sau de faptul că se putea renunţa la folosirea poliţiei secrete şi a dictaturii partidului într-o lume de state capitaliste ostile. Dar cei de la conducere aveau puncte de vedere contradictorii în legătură cu politica şi tactica, iar rivalităţile personale uneori le acutizau.

În linii mari, s-au conturat două puncte de vedere. Unul sublinia faptul că revoluţia depindea de bunăvoinţa maselor de locuitori ai noii Uniuni Sovietice, ţăranii; aceştia au primit la început permisiunea să deţină pământ, apoi au fost înstrăinaţi prin încercările de a hrăni oraşele pe cheltuiala lor şi reîmpăcaţi prin liberalizarea economiei şi ceea ce a fost cunoscut ca „NEP”, Noua Politică

Economică pe care Lenin o aprobase ca fiind oportună. Datorită acesteia, ţăranii au reuşit să obţină profituri pentru ei şi au început să producă mai multă hrană, pe care o vindeau oraşelor. Celălalt punct de vedere punea aceleaşi fapte într-o perspectivă mai largă. Împăcarea ţăranilor avea să încetinească industrializarea, de care URSS avea nevoie pentru a supravieţui într-o lume ostilă. Drumul corect al partidului, susţineau cei care împărtăşeau această opinie, era să se bazeze pe militanţii revoluţionari din oraşe şi să-i exploateze pe ţăranii încă nebolşevizaţi în interesul lor, grăbind în acelaşi timp industrializarea şi promovarea revoluţiei peste hotare. Liderul comunist Troţki a adoptat acest punct de vedere.

Pe scurt, el a fost dat la o parte, dar punctul său de vedere s-a impus. Din politicile complicate ale partidului a rezultat în cele din urmă supremaţia unui membru al birocraţiei sale, Iosif Stalin, un om mult mai puţin atractiv din punct de vedere intelectual decât Lenin sau Troţki, la fel de nemilos şi cu o importanţă istorică mai mare. Înarmându-se treptat cu o putere pe care a folosit-o împotriva unor foşti colegi şi vechi bolşevici la fel de uşor ca şi împotriva duşmanilor lui, el a înfăptuit adevărata revoluţie căreia îi deschisese drumul preluarea puterii de către bolşevici şi a creat o nouă elită pe care avea să se bazeze o nouă Rusie.

Pentru el industrializarea era de o importanţă crucială. Drumul spre aceasta se baza pe găsirea unei modalităţi de a-i forţa pe ţărani să achite costurile livrând cerealele pe care le-ar fi consumat dacă nu li se oferea un profit bun. Două

„planuri cincinale” au pus în practică un program de industrializare începând din anul 1928, avându-şi rădăcinile în colectivizarea agriculturii. Partidul Comunist a cucerit acum pentru prima dată zonele rurale. Într-un nou război civil, milioane de ţărani au fost ucişi sau strămutaţi, iar dările

sub formă de cereale au readus foametea. Dar oraşele erau hrănite, deşi aparatul poliţienesc menţinea consumul la un nivel minim. S-a înregistrat o scădere a salariilor reale. Dar în 1937 80% din produsul industrial al Uniunii Sovietice provenea din fabrici construite după

1928. Rusia era din nou o mare putere şi doar efectele acestei reuşite aveau să-i asigure lui Stalin un loc controversat în istorie.

Preţul a constat în suferinţe enorme. Impunerea colectivizării a fost posibilă doar prin brutalitate la o scară mult mai mare decât orice se întâmplase în timpul domniei ţarilor şi a transformat URSS într-un stat totalitarist mult mai eficient decât fusese vechea autocraţie. Stalin, deşi georgian, pare o figură foarte rusească, un despot al cărui mod crud de a folosi puterea este anticipat de Ivan cel Groaznic sau Petru cel Mare. A fost şi un adept oarecum paradoxal al ortodoxiei marxiste, care susţinea că structura economică a societăţii determină politica. Stalin a făcut exact invers; el a demonstrat că, dacă exista dorinţa de a folosi puterea politică, substructura economică putea fi revoluţionalizată cu forţa.

Criticii societăţii capitaliste liberale din alte ţări au susţinut adesea URSS, despre care aveau o imagine foarte roz, văzând în ea ilustrarea modului în care o societate poate să realizeze progrese şi să-şi revitalizeze viaţa culturală şi etică.

Dar acesta nu era singurul model oferit celor care considerau că civilizaţia

Occidentului era dezamăgitoare. În anii 1920 în Italia a apărut o mişcare numită fascism. Avea să-şi împrumute numele şi altor mişcări de dreapta radicale doar vag înrudite, din alte ţări, care aveau în comun respingerea liberalismului şi un antimarxism puternic.

Marele Război pusese greu la încercare Italia constituţională. Deşi mai săracă decât alte ţări considerate mari puteri în 1914, participarea sa la război fusese disproporţionat de costisitoare şi adesea lipsită de succes, iar mare parte din lupte avuseseră loc pe teritoriul italian. Inegalităţile au accentuat diviziunile sociale pe parcursul războiului. Odată cu pacea s-a înregistrat, de asemenea, o inflaţie şi mai accelerată. Cei care deţineau proprietăţi, fie agricole, fie industriale, şi cei care puteau cere salarii mai mari din cauza lipsei forţei de muncă erau mai puţin afectaţi de aceasta decât clasele de mijloc şi cei ce trăiau din investiţii sau venituri fixe. Şi totuşi, aceştia erau în mare cei mai convinşi susţinători ai unificării încheiate în 1870. Ei sprijiniseră un stat constituţional şi liberal în timp ce romano-catolicii conservatori şi socialiştii liberali i se opuseseră mult timp. Ei considerau războiul în care a intrat Italia în 1915 o prelungire a aşa-numitului Risorgimento, lupta pentru crearea statului italian unitar din secolul al XIX-lea, o cruciadă menită să-i alunge pe austrieci şi de pe ultimul petic de pământ pe care îl stăpâneau şi care era locuit de oameni cu sânge italian sau care vorbeau italiana. Ca orice naţionalism, şi aceasta era o noţiune confuză, neştiinţifică, dar puternică.

Pacea le-a adus italienilor dezamăgire şi deziluzii; multe visuri naţionaliste au fost spulberate. Mai mult, pe măsură ce criza economică s-a accentuat imediat după război, socialiştii au devenit mai puternici în parlament şi păreau şi mai ameninţători acum, că în Rusia exista un stat revoluţionar socialist. Dezamăgiţi şi înspăimântaţi, sătui de antinaţionalismul socialist, mulţi italieni au început să se îndepărteze de

parlamentarismul liberal şi să caute o cale de a depăşi dezamăgirile Italiei. Mulţi aveau simpatii faţă de naţionalismul intransigent din alte ţări (de exemplu, faţă de un aventurier care capturase portul Fiume, situat pe ţărmul Mării Adriatice, pe care Conferinţa de Pace de la Paris nu îl dăduse Italiei) şi manifestau un antimarxism violent pe plan intern. Acesta din urmă era foarte atractiv într-o ţară romano-catolică, dar noua conducere împotriva marxismului nu provenea doar din cadrul Bisericii conservatoare în mod tradiţional.

În 1919, un jurnalist şi fost militar, care fusese socialist extremist înainte de război, Benito Mussolini, a întemeiat o mişcare numită *fasci di combattimento*, care poate fi tradusă aproximativ prin „fascii de luptă”. Aceasta căuta puterea prin orice mijloace, printre care şi violenţe comise de grupuri de tineri, îndreptate la început împotriva socialiştilor şi a unor organizaţii ale clasei muncitoare, apoi împotriva autorităţilor alese. Mişcarea a prosperat. Politicienii constituţionali ai Italiei nu puteau nici s-o controleze, nici s-o îmblânzească prin cooperare.

Curând, fasciştii (aşa cum au ajuns să fie numiţi) se bucurau oficial sau cvasioficial de sprijin şi protecţie din partea autorităţilor şi poliţiei locale.

Gangsterismul a devenit semiinstituţionalizat. Până în 1922 nu doar obţinuseră un important succes electoral, ci făcuseră practic imposibilă o administrare bazată pe ordine în unele locuri, terorizându-şi adversarii politici, în special dacă erau comunişti sau socialişti. În acest an, deoarece alţi politicieni nu reuşiseră să controleze provocarea fascistă, regele a apelat la Mussolini pentru a forma un guvern; el a făcut acest lucru, formând o coaliţie, şi violenţele au încetat. Acest episod a fost ceea ce în mitologia fascistă ulterioară avea să fie numit „marşul asupra Romei”, dar nu a fost chiar sfârşitul Italiei constituţionale. Mussolini şi-a schimbat treptat poziţia într-o dictatură. În 1926 a început guvernarea prin decrete; alegerile au fost suspendate. Nu i s-a opus cine ştie ce rezistenţă.

Noul regim se baza din plin pe terorism şi denunţa explicit idealurile liberale şi totuşi conducerea lui Mussolini nu era nici pe departe totalitaristă şi era mult mai puţin brutală decât a bolşevicilor (despre care vorbea uneori cu admiraţie).

Aspira, fără îndoială, la o schimbare revoluţionară, la fel ca mulţi dintre adepţii săi, dar revoluţia s-a dovedit a fi în practică mai mult o formă de propagandă; la baza acesteia se afla şi nerăbdarea temperamentală a lui Mussolini faţă de o societate consacrată din care se simţea exclus, nu doar presiunile radicale reale din cadrul mişcării sale. Fascismul italian a fost rareori coerent în practică şi în teorie; în schimb, a reflectat din ce în ce mai mult puterea Italiei consacrate. Cel mai mare pas făcut pe plan intern a fost un Concordat semnat cu Vaticanul, care, în schimbul unor concesii substanţiale faţă de autoritatea Bisericii în viaţa italienilor (care persistă şi astăzi), a recunoscut oficial statul italian. În ciuda retoricii revoluţionare a fascismului, Acordurile de la Lateran din 1929, care au consfinţit acest concordat, au fost o concesie făcută celei mai mari forţe conservatoare din Italia. „L-am înapoiat pe Dumnezeu Italiei şi am redat Italia lui Dumnezeu”, a spus papa. La fel de nerevoluţionare au fost şi rezultatele criticilor fasciste la adresa liberei iniţiative. Subordonarea interesului individual faţă de stat a fost redusă la lipsirea sindicatelor de puterea de a proteja interesele membrilor lor. Libertatea angajatorilor a rămas destul de mare

şi planificarea economică fascistă a fost o parodie. Doar producţia agricolă s-a îmbunătăţit considerabil.

Aceeaşi discrepanţă între stil şi aspiraţii, pe de o parte, şi realizări, pe de altă parte, avea să se observe şi în cazul unor mişcări din alte părţi care au fost numite fasciste. Deşi au reflectat, într-adevăr, ceva nou şi postliberal – ele erau de neconceput altfel decât ca expresii ale unei societăţi de masă – asemenea mişcări au făcut aproape întotdeauna anumite concesii influenţelor conservatoare. Este dificil, astfel, să vorbim despre un fenomen „fascist”; în multe ţări au apărut regimuri autoritare, chiar totalitariste ca aspiraţie, puternic naţionaliste şi antimarxiste. Dar fascismul nu era singura sursă posibilă a unor astfel de idei.

Guverne precum cele care au apărut în Portugalia şi în Spania, de exemplu, s-au bazat pe forţe tradiţionale şi conservatoare, nu doar pe cele generate de noul fenomen al politicii de masă. În acestea, unii radicali veritabili care erau fascişti s-au simţit adesea nemulţumiţi de concesiile făcute orânduirii sociale existente.

Doar în Germania, în cele din urmă, o mişcare ce prezenta asemănări clare cu fascismul a reuşit o revoluţie care a învins conservatorismul istoric.

Poate este cel mai bine să facem diferenţa între două fenomene separabile ale celor 20 de ani de după 1918. Unul este apariţia (chiar şi în democraţii stabile precum Marea Britanie şi Franţa) a unor ideologi şi activişti care vorbeau limba unei politici noi, radicale, puneau accentul pe idealism, puterea voinţei şi sacrificiu şi doreau să reconstruiască societatea şi statul pe linii noi, fără a ţine seama de interesele particulare şi fără a face concesii materialismului. Acesta a fost un fenomen care, deşi larg răspândit, nu a triumfat decât în două state majore, Italia şi Germania. În fiecare din ele, colapsul economic, naţionalismul dezlănţuit şi antimarxismul au fost sursele succesului, deşi în Germania acesta s-a manifestat abia în 1933. Dacă e să folosim un singur cuvânt pentru acest fenomen, acesta ar trebui să fie probabil „fascism”.

În alte ţări, de obicei în cele subdezvoltate economic, ar fi mai bine să vorbim despre regimuri autoritare mai degrabă decât fasciste, în special în Europa de Est. Aici, populaţii agricole numeroase puneau probleme care au fost agravate de acordul de pace. Uneori minorităţi naţionale păreau să ameninţe statul.

Instituţiile liberale nu erau implantate decât la nivel superficial în multe dintre noile ţări şi forţele sociale şi religioase conservatoare tradiţionale erau puternice.

Ca şi în America Latină, unde existau condiţii economice similare, constituţionalismul lor aparent a avut tendinţa de a ceda mai devreme sau mai târziu în faţa unor persoane care se impuneau prin forţă şi a militarilor. Aşa s-a dovedit a fi înainte de 1939 în noile state baltice, Polonia şi toate statele succesoare ale Austro-Ungariei, cu excepţia Cehoslovaciei, singura democraţie efectivă din Europa Centrală sau Balcani. Nevoia acestor state de a-şi pune ultima speranţă în astfel de regimuri a demonstrat atât lipsa de realism a speranţelor legate de maturitatea lor politică în 1918, cât şi noua teamă de comunismul marxist, acută în special la graniţele cu URSS. Astfel de presiuni acţionau, de asemenea – deşi mai puţin acut – în Spania şi Portugalia, unde influenţa

conservatorismului tradiţional era chiar mai puternică şi gândirea socială catolică conta mai mult decât fascismul.

Eşecurile democraţiei între cele două războaie nu s-au produs lin; în anii 1920, un start economic ratat a fost urmat de o revenire treptată a prosperităţii în cea mai mare parte a Europei în afară de URSS, iar anii dintre 1925 şi 1929 au fost, în mare, buni. Aceasta a permis optimismul legat de viitorul politic al noilor naţiuni democratice. Monedele au scăpat de inflaţia îngrozitoare din prima jumătate a deceniului şi s-au stabilizat; readoptarea de către multe ţări a etalonului aur era un semn al încrederii că se întorseseră vremurile de dinainte de 1914. În 1925 producţia agricolă şi de materii prime în Europa a depăşit pentru prima dată cifra din 1913 şi avea loc şi o redresare a industriei. Datorită unei relansări a comerţului la nivel mondial şi unor investiţii masive din Statele Unite, acum un exportator de capital, Europa a atins în 1929 un nivel al comerţului ce nu avea să mai fie înregistrat decât în 1954.

Totuşi, a urmat un dezastru. Redresarea economică fusese clădită pe temelii nesigure. Atunci când s-a confruntat cu o criză bruscă, noua prosperitate s-a destrămat rapid. A urmat o criză economică nu doar europeană, ci globală, care a fost cel mai important eveniment dintre cele două războaie mondiale.

Sistemul economic complex, dar remarcabil de eficient din 1914 fusese afectat ireparabil. Schimbul internaţional a fost obstrucţionat de o creştere imensă a restricţiilor imediat după război pe măsură ce noile naţiuni se străduiau să-şi protejeze economiile prin tarife şi control valutar, iar naţiunile mai mari şi cu vechime încercau să-şi repare economiile slăbite. Tratatul de la Versailles a agravat lucrurile îngenunchind Germania, cel mai important dintre statele industriale europene, prin povara imensă a despăgubirilor de război în natură şi în bani. Aceasta nu doar a afectat economia ţării şi a întârziat cu mulţi ani însănătoşirea acesteia, ci a eliminat şi o mare parte din stimulentele menite s-o facă să funcţioneze. Spre răsărit, cea mai mare piaţă potenţială a Germaniei, URSS, era aproape complet izolată în spatele unei bariere economice de care comerţul nu putea trece decât într-o foarte mică măsură; valea Dunării şi Balcanii, o altă regiune importantă pentru afacerile germane, erau divizate şi sărăcite.

Pentru moment, aceste dificultăţi au fost depăşite treptat datorită banilor pe care americanii au fost gata să-i ofere (deşi nu voiau să accepte produse europene şi se retrăgeau în spatele zidurilor tarifare). Dar asta a provocat o dependenţă periculoasă de prosperitatea continuă a Statelor Unite.

În anii 1920 Statele Unite asigurau aproape 40% din producţia de cărbune la nivel mondial şi mai mult de jumătate din bunurile industriale. Această bogăţie, sporită de cererile în urma războiului, transformase viaţa multor americani, primul popor din lume pentru care un automobil de familie a devenit ceva obişnuit. Din nefericire, prosperitatea internă a americanilor purta lumea în spate.

De ea depindea încrederea care asigura capital american pentru export. Din această cauză, o oscilaţie a ciclului de afaceri s-a transformat într-un dezastru economic. În 1928 au început să fie din ce în ce mai greu de obţinut împrumuturi pe termen scurt în Statele Unite. De asemenea,

existau semne că se apropia sfârşitul unei lungi perioade de înflorire, pe măsură ce preţurile bunurilor au început să scadă. Aceşti doi factori au dus la sistarea împrumuturilor americane către Europa. Curând, unii debitori europeni erau în dificultate. Între timp, cererea scădea în Statele Unite, deoarece oamenii începuseră să creadă că o mare criză era iminentă. Banca Rezervei Federale a început acum să contribuie şi ea la dezastru, crescând continuu ratele dobânzilor. Aproape accidental, în octombrie 1929 a avut loc o prăbuşire spectaculoasă şi deosebit de bruscă a bursei. Nu a mai contat că după aceea forţele s-au raliat temporar şi marii bancheri au cumpărat acţiuni pentru a restabili încrederea – era sfârşitul încrederii în afacerile americane şi în investiţiile peste mări. După o scurtă ameliorare finală în 1930, banii de investiţii americani aproape că au secat. A început criza mondială.

Creşterea economică a încetat din cauza prăbuşirii investiţiilor, dar curând a intrat în joc alt factor, accelerând dezastrul. Pe măsură ce ţările debitoare au încercat să-şi regleze conturile, au sistat importurile. Acest lucru a dus la o scădere a preţurilor la nivel mondial, astfel încât ţările care produceau bunuri primare nu îşi permiteau să cumpere de peste hotare. Între timp, mai ales, atât Statele Unite, cât şi Europa au intrat într-o criză financiară; pe măsură ce ţările se străduiau, fără succes, să menţină stabilă valoarea monedelor lor în raport cu aurul (un mijloc de schimb acceptabil la nivel internaţional – de unde şi expresia

„etalon aur”), au adoptat politici deflaţioniste pentru a-şi echilibra balanţa, ceea ce a redus iarăşi cererea. Astfel, intervenţia guvernului a transformat recesiunea în dezastru. Până în 1933 toate valutele principale, cu excepţia celei franceze, au renunţat la etalonul aur. Aceasta a fost expresia simbolică a tragediei, detronarea unui vechi idol al economiei liberale. Ea s-a tradus în realitate printr-un nivel al şomajului care este posibil să fi atins 30 de milioane în lumea industrială. În 1932

(cel mai negru an pentru ţările industriale) indicele producţiei industriale pentru Statele Unite şi Germania a fost la doar jumătate faţă de valoarea sa din 1929.

Efectele depresiunii economice s-au întins cu o logică înspăimântătoare şi irezistibilă. Beneficiile sociale ale anilor 1920, când nivelul de trai al multor oameni s-a îmbunătăţit, au dispărut aproape peste tot. Nicio ţară nu avea o soluţie la şomaj şi, deşi era cel mai grav în Statele Unite şi Germania, acesta exista sub o formă ascunsă în toată lumea, în satele şi fermele producătorilor primari. Venitul naţional al Statelor Unite a scăzut cu 38% între 1929 şi 1932; era exact cifra cu care scăzuseră preţurile produselor fabricate, dar, în acelaşi timp, preţul materiilor prime a scăzut cu 56% şi al alimentelor cu 48%. Peste tot, prin urmare, naţiunile mai sărace şi sectoarele mai sărace ale economiilor mature au avut de suferit disproporţionat de mult. Este posibil să nu fi dat întotdeauna această impresie, deoarece nu au căzut de sus; se poate ca un ţăran din Europa sau din Argentina să nu o fi dus cu mult mai rău, deoarece a avut dintotdeauna o viaţă grea, dar un funcţionar sau un muncitor german din fabrică rămas fără loc de muncă a fost foarte afectat şi conştient de acest lucru.

Nu avea să mai aibă loc o redresare la nivel mondial înaintea altui mare război. Naţiunile s-au izolat tot mai mult în spatele tarifelor (politica

tarifară a

Statelor Unite în 1930 a crescut tariful mediu la import la 59%) şi în unele cazuri s-au străduit să ajungă la autarhie printr-un control din ce în ce mai mare al statului asupra vieţii economice. Unele s-au descurcat mai bine, altele deloc.

Dezastrul era un cadru promiţător pentru comunişti şi fascişti, care sperau sau susţineau prăbuşirea civilizaţiei liberale şi îi dădeau târcoale plini de speranţă acum, că era slăbită. Sfârşitul etalonului aur şi credinţa în neintervenţionismul în economie marchează prăbuşirea unei orânduiri mondiale în dimensiunea sa economică la fel de puternic cum dezvoltarea regimurilor totalitariste şi a naţionalismului până la apogeul său distructiv o marchează în dimensiunea sa politică. Civilizaţia liberală îşi pierduse puterea de a controla evenimentele.

Totuşi, mulţi europeni încă nu puteau să înţeleagă acest lucru şi au continuat să viseze la restaurarea unei epoci în care această civilizaţie se bucurase de o supremaţie incontestabilă. Ei uitau că valorile sale se bazaseră pe o hegemonie politică şi economică care se degrada vizibil în întreaga lume, oricât de remarcabil a funcţionat totuşi o vreme.

3
Făurirea unei noi Asii

Problemele Europei nu au putut fi limitate la un singur continent. Ele aveau să-i afecteze curând capacitatea de a domina afacerile şi în alte regiuni, iar primele semne au apărut în Asia. Puterea colonială în Asia a fost, din perspectiva istoriei mondiale, incontestabilă şi necontestată doar pentru scurt timp. În 1914, o putere europeană, Marea Britanie, îşi făcuse un aliat din Japonia pentru a-şi apăra interesele în Asia de Est, în loc să se bazeze pe propriile resurse. O altă putere, Rusia, fusese învinsă de Japonia în război şi îşi îndreptase atenţia spre Europa după 20 de ani de presiuni spre Marea Galbenă. Intimidarea Chinei vreme de un secol, care a părut că poate deveni fatală la momentul revoltei boxerilor, se apropia de sfârşit; după aceea China nu a mai pierdut niciun teritoriu în faţa imperialiştilor europeni.

Spre deosebire de India sau Africa, China a reuşit cumva să-şi păstreze independenţa şi cea mai mare parte a teritoriilor într-o epocă în care puterea europeană din Asia începea să scadă. Pe măsură ce tensiunile din Europa s-au accentuat şi dificultatea de a stăvili ambiţiile japonezilor pe termen nedefinit a devenit limpede, oamenii de stat europeni şi-au dat seama că nu mai era momentul pentru achiziţionarea unor noi porturi sau pentru visurile de împărţire a

„prăzii” din Orient. Era în interesul tuturor să se îndrepte spre ceea ce a fost, de fapt, politica dintotdeauna a britanicilor, cea a „porţilor deschise”, prin care toate ţările să-şi poată urmări propriul interes comercial. Acest interes, de asemenea, se părea că este mult mai puţin spectaculos decât se crezuse în perioada optimistă a anilor 1890 şi acesta a fost alt motiv pentru a reduce intervenţiile din Asia.

Valul cuceririlor europene din Asia se încheiase în 1914 şi, în plus, revoluţionarea Asiei prin colonialism, interacţiune culturală şi putere

economică produsese deja reflexe defensive care trebuiau luate în serios. Încă din 1881, un rege hawaiian îi propusese împăratului Meiji crearea unei „Uniuni şi federaţii a naţiunilor şi suveranilor asiatici”; nu a fost decât o încercare timidă, dar astfel de reflexe deveneau deja evidente în Japonia. Rolul lor indirect de catalizatori ai modernizării, canalizat prin această forţă locală şi asiatică, a impus ritmul următoarei etape a Războiului de O Sută de Ani dintre Orient şi Occident.

Dinamismul japonez a dominat istoria Asiei în primii 40 de ani ai secolului XX; revoluţia din China nu a avut un impact similar decât după 1945, când, împreună cu noi forţe transformatoare din exterior, această ţară avea să depăşească încă o dată Japonia ca importanţă în rolul său de dirijor al afacerilor asiatice şi să pună capăt epocii europene în Asia.

Dinamismul Japoniei a fost demonstrat şi prin creşterea economică, şi prin agresivitatea teritorială. Mult timp, prima a fost cea mai evidentă. Ea a fost parte integrantă a unui proces general de aşa-numită „occidentalizare”, care a putut susţine în anii 1920 o mentalitate a speranţei liberale legate de Japonia şi care a contribuit la mascarea imperialismului japonez. În 1925 a fost introdus votul universal şi, în ciuda multor dovezi europene că acest lucru nu avea nicio legătură cu liberalismul sau moderaţia, părea să confirme încă o dată un tipar al progresului constituţional stabil iniţiat în secolul al XIX-lea.

Această încredere, împărtăşită atât de străini, cât şi de japonezi, a fost susţinută o vreme de creşterea industrială a Japoniei, în special prin atitudinea de optimism expansiv declanşată de Marele Război, care i-a oferit mari oportunităţi: pieţe (în special din Asia) pe care se confruntase cu o concurenţă străină puternică au fost abandonate în favoarea ei când foştii lor exploatatori au descoperit că nu pot satisface cererile impuse de război în propriile ţări; guvernele Antantei au comandat mari cantităţi de muniţie unor fabrici japoneze; de asemenea, o penurie la nivel mondial în domeniul transporturilor a asigurat şantierelor sale navale comenzile de care aveau nevoie. Produsul naţional brut al Japoniei a crescut cu 40% în anii de război. Deşi întreruptă în 1920, expansiunea a fost reluată în acelaşi deceniu şi în 1929 japonezii aveau o bază industrială care (deşi nu implica încă decât unu din cinci locuitori) dusese în 20 de ani la o creştere de aproape zece ori a producţiei de oţel, la o triplare a producţiei de textile şi la dublarea celei de cărbune. Sectorul său de producţie începea să influenţeze şi alte ţări asiatice; importa minereu de fier din China şi Malaysia, cărbune din Manciuria. Deşi industria sa de producţie era încă redusă în comparaţie cu cea a puterilor străine şi exista în paralel cu un sector rezistent, de mici dimensiuni al artizanilor, în anii 1920 noua putere industrială a Japoniei începea să influenţeze atât politica internă, cât şi relaţiile externe. În special a afectat relaţiile sale cu Asia continentală.

În contrast cu rolul predominant şi dinamic al Japoniei, China, potenţial cea mai mare dintre puterile asiatice şi mondiale, era în continuare într-un con de umbră. Revoluţia din 1911 avusese o importanţă enormă, dar nu a pus capăt acestei eclipse. În principiu, aceasta a marcat o epocă într-un mod mult mai important decât Revoluţia Franceză sau cea rusă: a fost sfârşitul a peste două mii de ani de istorie de-a lungul cărora statul confucianist menţinuse China unită şi idealurile confucianiste dominaseră cultura şi societatea chineze. Inseparabil legate, confucianismul şi ordinea

juridică s-au prăbuşit împreună. Revoluţia din 1911 a proclamat prăbuşirea standardelor care menţineau tradiţia chineză.

În acelaşi timp, revoluţia a fost limitată, mai ales în două privinţe. În primul rând, a fost mai mult distructivă decât constructivă. Imperiul Qing menţinuse unită o ţară imensă, practic un continent, cu regiuni foarte diferite. Prăbuşirea sa însemna că regionalismul centrifug care s-a exprimat atât de des în istoria Chinei se putea impune din nou. Mulţi revoluţionari nutreau o invidie şi o neîncredere înverşunate faţă de Beijing. Societăţile secrete, mica nobilime şi comandanţii militari abia aşteptau să facă un pas în faţă şi să preia conducerea în regiunile lor.

Aceste tendinţe au fost oarecum mascate cât timp un general, Yuan Shikai, a rămas la conducere (până în 1916), dar apoi au ieşit la iveală.

Revoluţionarii erau împărţiţi între un grup strâns în jurul lui Sun Yat-sen, numit Partidul Naţionalist al Poporului sau Gomindan (numit şi Naţionaliştii), şi cei care susţineau guvernul central bazat pe structura parlamentară de la Beijing.

Sprijinul lui Sun era asigurat în principal de oameni de afaceri din Guangzhou şi anumiţi soldaţi din sud. Pe acest fundal, liderii militari prosperau. Erau militari care, întâmplător, controlau forţe şi arme substanţiale într-un moment în care guvernul central continua să fie slab. Între 1912 şi 1928 au existat peste 1.000 de asemenea lideri, controlând adesea regiuni importante. Unii făceau reforme. Alţii erau simpli bandiţi. Unii aveau un statut considerabil ca posibili pretendenţi la puterea guvernamentală. Semăna puţin cu sfârşitul Imperiului Roman, deşi mai sintetic. Atunci când nimeni nu le-a luat locul vechilor birocraţi-savanţi, soldaţii s-au grăbit să umple golul. Yuan Shikai însuşi poate fi privit ca ilustrarea clasică a acestui tip.

Aceasta reflecta a doua limită a revoluţiei din 1911: nu a asigurat nicio bază pentru un acord privind progresul viitor. Sun Yat-sen spusese că soluţionarea problemei naţionale va trebui s-o preceadă pe cea a problemei sociale. Dar existau multe opinii contradictorii chiar şi în ceea ce priveşte forma viitorului naţionalist, iar înlăturarea dinastiei a îndepărtat un duşman comun care îi întârziase apariţia. Deşi în cele din urmă creatoare, marea confuzie intelectuală a revoluţionarilor din primul deceniu al revoluţiei chineze a provocat o discordie profundă şi a fost simptomatică pentru sarcina uriaşă care îi aştepta pe cei ce aspirau să inoveze China.

Din 1916 a început să se adune un grup de reformatori culturali, în special la principala universitate din Beijing. Cu un an înainte, unul dintre ei, Chen Duxiu, înfiinţase o revistă intitulată *Noul tineret*, ce a reprezentat nucleul dezbaterii pe care au provocat-o. Chen predica tineretului, în mâinile căruia credea că se află soarta revoluţiei, o respingere totală a vechii tradiţii culturale chineze. Ca şi alţi intelectuali care vorbeau de Huxley şi Dewey şi care le prezentau compatrioţilor lor uimiţi operele lui Ibsen, Chen credea că cheia se afla în Occident; prin sensul său darwinian de luptă, prin individualismul şi utilitarismul său, părea încă să ofere o cale de a avansa.

Dar, oricât de importantă ar fi fost o astfel de conducere şi oricât de entuziasmaţi ar fi fost discipolii săi, accentul pus pe o reeducare europeană pentru China a fost un handicap. Nu numai că mulţi chinezi

educaţi şi patrioţi erau sincer ataşaţi de cultura lor tradiţională, ci ideile europene nu aveau cum să fie bine primite decât de cele mai puţin tipice elemente ale societăţii chineze, comercianţii din oraşele de pe coastă şi copiii acestora, adesea educaţi în străinătate. Marea masă a chinezilor nu putea fi atinsă de astfel de idei şi apeluri, iar cererea de literatură vernaculară din partea altor reformatori era o dovadă a acestui fapt.

În măsura în care nutreau sentimente naţionaliste, era probabil ca chinezii să se întoarcă împotriva Occidentului şi împotriva capitalismului de inspiraţie europeană care, pentru mulţi dintre ei, însemna încă un tip de exploatare şi era componenta cea mai evidentă a civilizaţiei pe care unii modernizatori îi îndemnau s-o adopte. Dar în cea mai mare parte masele de ţărani ale Chinei păreau în 1911

neatinse de revoluţie, nemarcate de evenimente şi indiferente la agitaţia unor tineri furioşi şi occidentalizaţi. Nu este uşor să facem generalizări despre situaţia lor economică: China era prea mare şi prea variată. Dar pare limpede că insecuritatea politică la care a dus căderea dinastiei Qing şi apariţia conducătorilor războinici au provocat o deteriorare a condiţiilor de trai în regiuni vaste din nordul Chinei, în timp ce exploatarea ţăranilor s-a intensificat. Puţinul care le mai rămânea ţăranilor ca să supravieţuiască din cultivarea pământului –

adesea deţinut de alţii – a fost anulat în unii ani de război, fie direct, fie din cauza fenomenelor sale însoţitoare, foametea şi boala. Succesul revoluţiei chineze avea să fie asigurat doar atunci când se va putea folosi de nemulţumirile ţăranilor ca să obţină puterea necesară pentru o schimbare profundă a societăţii. În prima parte a secolului XX, accentul cultural al reformatorilor a mascat uneori refuzul de a prevedea măsurile politice practice necesare pentru aceasta.

Slăbiciunea Chinei a însemnat oportunitatea Japoniei. Un război mondial i-a oferit ocazia de a-şi afirma iar ambiţiile din secolul al XIX-lea. Puteau fi exploatate avantajele oferite de disputele europenilor. Aliaţii Japoniei nu au obiectat când aceasta a confiscat porturile germane din China; chiar dacă ar fi obiectat, nu ar fi putut face nimic s-o împiedice cât timp aveau nevoie de vapoare şi produse japoneze. A existat întotdeauna şi speranţa că japonezii şi-ar putea trimite armata pentru a lupta în Europa, deşi nu s-a întâmplat aşa ceva. În schimb, japonezii au iscat cu viclenie temerea că ar putea încheia o pace separată cu germanii şi au continuat să avanseze în China. La începutul anului 1915 guvernul japonez a prezentat guvernului chinez o listă cu 21 de cereri şi un ultimatum. În realitate, acestea reprezentau o propunere privind un protectorat japonez asupra Chinei.

Regatul Unit şi Statele Unite au făcut ceea ce le permitea diplomaţia pentru a limita aceste cereri, dar, în cele din urmă, japonezii au obţinut o mare parte din lucrurile pe care le revendicau, precum şi o confirmare suplimentară a drepturilor lor comerciale speciale şi a terenurilor concesionate din Manciuria. Patrioţii chinezi au luat foc, dar pentru moment nu puteau face nimic, deoarece politica lor internă era cuprinsă de haos. Confuzia era atât de mare, încât chiar şi Sun Yat-sen căuta acum sprijinul japonezilor. Următoarea intervenţie a avut loc în 1916, când japonezii au făcut presiuni asupra britanicilor pentru ca aceştia să nu aprobe încercarea lui Yuan Shikai de a restaura stabilitatea proclamându-

se împărat. În anul următor a fost semnat încă un tratat, care extindea de această dată recunoaşterea intereselor speciale ale Japoniei până în Mongolia Interioară.

În august 1917 guvernul chinez a declarat război Germaniei, parţial cu speranţa de a câştiga bunăvoinţă şi sprijin, care i-ar fi asigurat o voce independentă în momentul semnării păcii, însă la doar câteva luni după aceea Statele Unite au recunoscut în mod formal interesele speciale ale Japoniei în China în schimbul sprijinirii principiului „porţilor deschise" şi al promisiunii de a menţine integritatea şi independenţa Chinei. Tot ce au obţinut chinezii din partea Antantei a fost încheierea extrateritorialităţii germane şi austriece şi concesia ca plata despăgubirilor către Antantă ca urmare a răscoalei boxerilor să fie amânată.

Mai mult, japonezii au obţinut concesii suplimentare de la China în urma unor acorduri secrete din 1917 şi 1918.

Totuşi, atunci când s-a semnat pacea, aceasta i-a dezamăgit profund atât pe chinezi, cât şi pe japonezi. Japonia era acum, indiscutabil, o putere mondială; în 1918 avea a treia flotă din lume ca mărime. Este adevărat, de asemenea, că a obţinut câştiguri substanţiale în urma păcii: a păstrat fostele drepturi ale germanilor în Shandong (promise de britanici şi francezi în 1917), i s-a acordat mandat asupra multor insule din Pacific care le aparţinuseră germanilor şi a primit un loc permanent în Consiliul Ligii Naţiunilor. Dar creşterea „cinstei obrazului"

prin astfel de recunoaşteri era anulată în ochii asiaticilor de neaprobarea unei declaraţii în favoarea egalităţii rasiale care să fie inclusă în Statutul Ligii. Cu privire la acest aspect (singurul caz în care japonezii şi chinezii au făcut front comun la Paris), Woodrow Wilson a respins un vot al majorităţii, hotărând că aprobarea ar trebui să fie unanimă. Regatul Unit, Australia şi Noua Zeelandă fiind împotrivă, propunerea a fost respinsă. Chinezii aveau şi ei multe motive de supărare, căci, în ciuda simpatiei larg răspândite faţă de cele 21 de cereri (mai ales în Statele Unite), nu au reuşit să obţină o revenire asupra deciziei privind Shandongul. Dezamăgiţi de sprijinul diplomatic al americanilor şi afectaţi de diviziunile din cadrul propriei delegaţii dintre reprezentanţii guvernului de la Beijing şi cei ai Gomindanului din Guangzhou, chinezii au refuzat să semneze tratatul.

O consecinţă aproape imediată a fost o răscoală în China căreia unii comentatori i-au atribuit o importanţă la fel de mare ca revoluţiei din 1911.

Aceasta a fost „Mişcarea de pe 4 mai" 1919. Ea s-a născut în urma unei demonstraţii a studenţilor din Beijing împotriva acordului de pace, care fusese planificată pentru 7 mai, aniversarea acceptării de către China a cererilor din

1915, dar a fost decalată pentru a anticipa acţiunile autorităţilor. Aceasta a escaladat, deşi la început a avut ca efect doar o mică răzmeriţă şi demisia şefului universităţii. A dus apoi la o mişcare a studenţilor la nivel naţional (una dintre primele urmări politice ale înfiinţării unor noi colegii şi universităţi pe scară largă în China după 1911). Aceasta, la rândul său, s-a extins şi în rândul altor categorii sociale şi s-a manifestat prin greve şi o boicotare a bunurilor japoneze. O mişcare ce începuse în rândul intelectualilor şi studenţilor s-a extins şi printre alţi orăşeni, în special lucrători industriali şi noii capitalişti chinezi care profitaseră de pe urma

războiului. A fost cea mai importantă dovadă de până atunci a respingerii tot mai accentuate a Europei de către Asia.

Pentru prima dată, a intrat în scenă o Chină industrială. China, ca şi Japonia, se bucurase de un boom economic în timpul războiului. Deşi un declin al importurilor europene în China fusese parţial echilibrat de vânzări mai mari ale japonezilor şi americanilor, întreprinzătorii chinezi din porturi au considerat profitabil să investească în producţia pentru piaţa internă. Au început să apară primele zone industriale importante din afara Manciuriei. Acestea le aparţineau unor capitalişti progresişti care aveau simpatii faţă de ideile revoluţionare, cu atât mai mult cu cât instalarea păcii a readus cu sine concurenţa Occidentului şi dovada că China nu reuşise să se elibereze de tutela străină. Şi muncitorii aveau astfel de resentimente: slujbele lor erau ameninţate. Mulţi dintre ei erau orăşeni de primă generaţie, atraşi din zonele rurale spre noile zone industriale de promisiunea locurilor de muncă. Orice dezrădăcinare din solul tenace al tradiţiei ţărăneşti era şi mai importantă în China decât în Europa vechiului regim.

Legăturile de familie şi săteşti erau chiar mai puternice în China. Cel care migra spre oraş lăsa în urmă autoritatea patriarhală şi obligaţiile reciproce ale unităţilor de producţie independente, gospodăriile; aceasta a dus la o slăbire suplimentară, de amploare a structurii străvechi care supravieţuise revoluţiei şi care încă lega China de trecut. A fost astfel creat un material pentru noi angajamente ideologice.

Mişcarea de pe 4 mai a arătat pentru prima dată ce se poate obţine din asemenea forţe, creând cea dintâi coaliţie revoluţionară chineză cu o bază largă.

Liberalismul european progresist nu fusese de ajuns; succesul mişcării a spulberat speranţele multora dintre reformatorii culturali. Democraţia europeană capitalistă fusese demonstrată de neputinţa guvernului chinez în faţa Japoniei. Acum, acest guvern se confrunta cu altă umilinţă din partea propriilor supuşi: boicotul şi demonstraţiile l-au obligat să-i elibereze pe studenţii arestaţi şi să-i dea afară din funcţie pe miniştrii săi projaponezi. Dar aceasta nu a fost singura consecinţă importantă a Mişcării de pe 4 mai. În ciuda influenţei lor politice limitate, reformatorii pătrunseseră pentru prima dată, datorită studenţilor, în lumea acţiunii sociale. Acest lucru a declanşat un optimism fără margini şi o conştientizare politică în rândul populaţiei mai mari ca oricând. Este o dovadă în plus în susţinerea afirmaţiei că istoria contemporană a Chinei începe mai degrabă în 1919

decât în 1911.

Şi totuşi, în cele din urmă, explozia s-a produs din cauza unei forţe asiatice, ambiţia japonezilor. Această forţă, care în sine nu era nouă în afacerile Chinei, acţiona în 1919 asupra unei ţări a cărei tradiţie culturală se dizolva rapid.

Eliminarea sistemului de examinare, întoarcerea unor exilaţi europenizaţi şi marea dezbatere culturală din anii războiului împinseseră lucrurile prea departe pentru a mai permite o întoarcere la vechiul stat stabil. Liderii militari nu puteau asigura o nouă autoritate pentru a identifica şi a susţine ortodoxia. Iar acum chiar şi marele rival al trecutului confucianist, liberalismul european, era atacat din cauza asocierii sale cu

străinul exploatator. Liberalismul occidental nu atrăsese niciodată masele; acum atracţia exercitată asupra intelectualilor era ameninţată exact în momentul în care altă forţă ideologică rivală din Occident intrase în scenă. Revoluţia bolşevică a oferit marxismului o patrie unde adepţii săi de peste hotare puteau găsi inspiraţie, îndrumare, conducere şi, uneori, sprijin material. Un nou mare factor a fost astfel introdus într-o epocă istorică aflată deja în dezintegrare, unul menit să-i grăbească sfârşitul.

Atât Revoluţia din Februarie 1917, cât şi victoria bolşevică fuseseră întâmpinate cu bucurie de unul dintre colaboratorii revistei *Noul tineret*, Li Dazhao, care a fost, din 1918, bibliotecar la Universitatea din Beijing. Curând a ajuns să vadă în marxism forţa motrice a unei revoluţii mondiale şi mijlocul de a vitaliza ţărănimea chineză. În acest moment de deziluzie vizavi de Occident, URSS era foarte populară în rândul studenţilor chinezi. Se părea că succesorii ţarilor îl izgoniseră pe bătrânul Adam imperialist, căci una dintre primele acţiuni ale noului guvern sovietic fusese renunţarea formală la toate drepturile şi jurisdicţiile extrateritoriale de care se bucurase statul ţarist. În ochii naţionaliştilor, prin urmare, URSS avea mâinile curate.

Mai mult, revoluţia acesteia – o revoluţie care se produsese într-o societate cu un mare număr de ţărani – susţinea că este clădită pe o doctrină a cărei aplicabilitate în China părea deosebit de plauzibilă în urma industrializării provocate de război. În 1918 la Universitatea din Beijing a început să se întrunească o societate de studiu al marxismului, unii dintre membrii săi ajungând figuri marcante în cadrul Mişcării de pe 4 mai. Unul era asistent la biblioteca universităţii – Mao Zedong, un tânăr înalt şi robust din Hunan, fascinat de idei noi. Până în 1920 începeau să apară texte marxiste în unele reviste studenţeşti şi în acelaşi an a fost publicată prima traducere completă în limba chineză a *Manifestului Partidului Comunist*. Tot acum s-au făcut primele încercări de a folosi principii marxiste şi leniniste prin organizarea unor greve în sprijinul Mişcării de pe 4 mai.

Totuşi, marxismul a dus la divizarea reformatorilor. Chen Duxiu însuşi a apelat la el ca soluţie la problemele Chinei în 1920. Şi-a concentrat toate forţele în organizarea stângii chineze în jurul marxismului. Liberalii începeau să fie lăsaţi în urmă. Cominternul, sesizând această oportunitate, îşi trimisese primul reprezentant în China în 1919 pentru a-i ajuta pe Chen şi Li Dazhao. Efectele nu au fost în întregime fericite; au apărut dispute. Cu toate acestea, în circumstanţe încă neclare – nu ştim cu exactitate nici nume, nici date – a fost întemeiat un Partid Comunist Chinez la Shanghai, în 1921, de către delegaţi din diferite părţi ale Chinei (printre care şi Mao Zedong).

Astfel a început o nouă etapă a revoluţiei chineze şi cea din urmă distorsionare a acelei dialectici curioase care a marcat relaţiile Europei cu Asia.

Încă o dată, o idee străină, europeană, marxismul, născută şi modelată într-o societate total diferită de societăţile tradiţionale ale Orientului, care întruchipau un set de prezumţii cu rădăcini în cultura iudeo-creştină, era adoptată de un popor asiatic şi pusă în aplicare în folosul său. Avea să fie folosită şi împotriva tradiţionaliştilor, şi a altor revoluţionari din China, în numele unor scopuri sovietice specifice – modernizare, eficienţă şi

industrializare. Puterea sa venea dintr-o premisă centrală pe care Uniunea Sovietică ar fi reprezentat-o în practică: că o societate care fusese marginalizată putea renaşte ca una modernă din punct de vedere tehnologic, dar şi dreaptă din punct de vedere social.

Comunismul a avut enorm de câştigat în China întrucât capitalismul putea fi uşor reprezentat ca principiul unificator aflat la baza exploatării şi agresiunii străine. În anii 1920 se credea că, deoarece China era atât de scindată, aceasta avea să conteze prea puţin în afacerile internaţionale, deşi nouă puteri care aveau interese în Asia au fost mandatate să-i garanteze integritatea teritorială şi Japonia fusese de acord să retrocedeze nişte foste teritorii germane din China pe care le ocupase în timpul Marelui Război. Acestea făceau parte dintr-un set complicat de acorduri semnate la Washington, axate pe limitarea internaţională a puterii navale (exista o mare nelinişte legată de costul armamentului); în cele din urmă, Japonia a devenit relativ mai puternică. De asemenea, cele patru puteri majore şi-au garantat reciproc posesiunile, îngropând astfel alianţa anglo-japoneză, scop pe care americanii îl urmăreau de mult. Dar garanţia acordată Chinei, după cum ştia toată lumea, depindea exclusiv de disponibilitatea americanilor de a lupta pentru a o susţine; britanicii fuseseră obligaţi prin tratate să nu construiască o bază navală la Hong Kong. Între timp, străinii au continuat să administreze veniturile vamale şi impozitele de care depindea guvernul de la Beijing al unei Chine

„independente”, iar unii agenţi şi oamenii de afaceri străini discutau direct cu liderii militari atunci când le convenea. Deşi politica americană slăbise şi mai mult poziţia europenilor în Asia, acest lucru nu a fost evident în China.

Dominarea aparent continuă a vieţii din China de către diavolii de străini a fost unul dintre motivele pentru care atracţia marxismului în rândul intelectualilor a depăşit cu mult graniţele structurii formale a Partidului Comunist Chinez (PCC). Sun Yat-sen a subliniat dezacordul lui doctrinar cu acesta, dar a adoptat unele perspective care au contribuit la îndepărtarea Gomindanului de liberalismul convenţional, orientându-l spre marxism. În perspectiva sa asupra lumii, URSS, Germania şi Asia aveau un interes comun ca puteri exploatate împotriva opresorilor şi duşmanilor lor, cele patru puteri imperialiste (Germania era privită cu ochi buni după ce încercase, în 1921, să-şi plaseze relaţiile cu China pe picior de egalitate deplină). El a lansat un nou termen, „hipocolonie”, pentru a desemna starea de lucruri în care China era exploatată fără subordonarea formală ca teritoriu dependent. Concluzia sa era: „În niciun caz nu trebuie să-i acordăm mai multă libertate individului, ci să asigurăm libertatea naţiunii”. Aceasta avea să întărească şi mai mult absenţa libertăţii individuale, care se regăsise adesea în concepţia şi tradiţia chineze clasice. Pretenţiile familiei, clanului şi statului au fost întotdeauna supreme şi Sun Yat-sen a imaginat o perioadă de dominaţie a unui singur partid pentru a permite îndoctrinarea în masă cu scopul de a reconfirma o atitudine care fusese în pericol de a fi coruptă de ideile europene.

Nu exista, prin urmare, niciun obstacol evident în calea cooperării dintre PCC şi Gomindan. Din cauza comportamentului puterilor străine şi al liderilor militari aveau duşmani comuni, iar guvernul sovietic a ajutat la unificarea partidului. Cooperarea cu puterea antiimperialistă cu care China

avea cea mai lungă frontieră terestră a părut cel puţin prudentă şi potenţial foarte avantajoasă.

În acelaşi timp, politica urmată de Comintern a favorizat cooperarea cu Gomindanul pentru a garanta interesele sovieticilor în Mongolia şi ca măsură de a ţine la distanţă Japonia. URSS fusese lăsată pe dinafară la conferinţele de la Washington, deşi nici o altă putere nu avea interese teritoriale mai mari în Asia.

Pentru ea, cooperarea cu potenţialii câştigători din China era un curs evident de urmat, chiar dacă doctrina marxistă nu se adaptase şi ea la o astfel de politică.

După 1925, PCC a colaborat cu Gomindanul sub patronaj sovietic, în ciuda unor dubii ale comuniştilor chinezi. Ca indivizi, deşi nu şi ca partid, ei puteau face parte şi din Gomindan. Tânărul colaborator capabil al lui Sun Yat-sen, Chiang Kai-shek, a fost trimis pentru instruire la Moscova şi în China a fost înfiinţată o academie militară pentru a asigura o instruire deopotrivă ideologică şi militară.

În 1925 Sun Yat-sen a murit; el facilitase cooperarea comuniştilor cu succesorii săi şi frontul unit a mai rezistat o vreme. Testamentul lui Sun (pe care elevii chinezi îl învăţau pe de rost) afirma că revoluţia nu fusese încheiată încă şi, deşi comuniştii au făcut progrese însemnate câştigând sprijinul ţăranilor în anumite provincii, noua armată revoluţionară, condusă de tineri ofiţeri idealişti, s-a impus în faţa liderilor militari. În 1927, în ţară fusese restabilită un fel de unitate sub conducerea Gomindanului. Sentimentele antiimperialiste au sprijinit boicotarea bunurilor britanice, care a determinat guvernul britanic, speriat de dovezile tot mai numeroase ale influenţei sovietice în China, să renunţe la concesiunile sale din Wuhan şi Jiujiang. Promisese deja să înapoieze Weihaiweiul Chinei (1922), iar Statele Unite renunţaseră la cota-parte din despăgubirile în

urma răscoalei populare a boxerilor. Astfel de succese au demonstrat că naţionalismul chinez se pusese în mişcare.

Un aspect important al acestei revoluţii a trecut mult timp neobservat.

Marxismul teoretic pusese accentul pe rolul revoluţionar indispensabil al proletariatului industrial. Comuniştii chinezi erau mândri de progresul pe care îl realizaseră în politizarea noilor muncitori din oraşe, dar marea masă a populaţiei chineze era formată din ţărani. Cum aceştia erau prinşi încă în cercul vicios malthusian al populaţiei în creştere şi pământului insuficient, secolele de suferinţă au fost, dacă se poate spune aşa, intensificate de prăbuşirea autorităţii centrale în timpul liderilor militari. Unii marxişti începuseră să considere că ţăranii asiatici aveau şi ei potenţial revoluţionar din cauză că fuseseră exploataţi; chiar dacă nu era uşor de împăcat cu ortodoxia marxistă (şi cu opinia majorităţii din Comintern), aceasta era totuşi realitatea chineză. Mao Zedong şi cei care erau de acord cu el credeau că unii ţărani se puteau alătura proletariatului urban în sprijinul revoluţiei. Au început să experimenteze, creând agitaţie şi organizându-i pe ţăranii din provincia natală a lui Mao, în zona central-sudică a Chinei.

A urmat un mare succes. „În câteva luni”, scria Mao, exagerând, ca de obicei, „ţăranii au realizat ceea ce dorise Sun Yat-sen, dar nu a reuşit să obţină în cei 40 de ani pe care i-a dedicat revoluţiei naţionale”. Organizarea a permis eliminarea multora dintre necazurile care îi apăsau pe ţărani. Proprietarii de pământuri nu au fost expropriaţi, dar arendele lor au fost adesea reduse. Ratele cămătăreşti ale dobânzilor au fost aduse la un nivel rezonabil. Revoluţia rurală scăpase de orice mişcări progresiste din China şi acest aspect a fost identificat de Mao drept principalul defect al revoluţiei din 1911; succesul comuniştilor în atingerea acestui ţel s-a bazat pe descoperirea că revoluţia se putea face folosind chiar potenţialul revoluţionar al ţăranilor. Acest lucru a avut o semnificaţie enormă pentru viitor, deoarece a implicat noi posibilităţi de dezvoltare istorică pe tot cuprinsul Asiei. Mao a înţeles situaţia. „Dacă acordăm zece puncte revoluţiei democratice”, scria el, „atunci realizările orăşenilor şi ale unităţilor militare merită doar trei puncte, în timp ce restul de şapte puncte ar trebui să meargă la ţărani şi la revoluţia lor rurală”. Într-o imagine pe care a repetat-o de două ori într-un raport privind mişcarea din Hunan, i-a comparat pe ţărani cu o forţă elementară; „atacul este ca o furtună sau ca un uragan; cei care i se supun supravieţuiesc, cei ce îi rezistă pier”. Această imagine a fost semnificativă; era aici ceva care avea rădăcini adânci în istoria Chinei şi în lunga luptă împotriva liderilor militari şi a bandiţilor. Deşi comuniştii au făcut mari eforturi pentru a renunţa la tradiţie prin eradicarea vechilor obiceiuri şi prin distrugerea autorităţii familiale, ei s-au bazat totuşi pe această tradiţie.

Apariţia comunismului în zonele rurale, deşi în rândul unor populaţii mult mai reduse decât a pretins Mao, a fost cheia supravieţuirii lui în criza care a cuprins relaţiile sale cu Gomindanul după moartea lui Sun Yat-sen. Moartea lui Sun a provocat scindarea Gomindanului într-o aripă „stângă” şi o aripă „dreaptă”.

Tânărul Chiang Kai-shek, inspirat atât de eficienţa şi ordinea japonezilor, cât şi de ale sovieticilor, a apărut acum ca reprezentantul militar al „dreptei”, care punea accentul pe coeziunea naţională, pe construcţia

statului şi – cel mai important – pe nevoia de a înregistra un succes militar împotriva liderilor militari şi a guvernului din nord. Chiang a condus ceea ce Gomindanul a numit „expediţia sa nordică”: un marş cu un succes extraordinar spre oraşele din nord, care a început în 1926. PCC

a sprijinit expediţia şi a încercat să organizeze revolte în rândul muncitorilor din fabrici înainte de apariţia forţelor militare gomindaniste, dar neîncrederea dintre ei şi aripa dreaptă a Gomindanului s-a accentuat proporţional cu succesul acestei strategii.

Disputele din cadrul Gomindanului privind strategia au fost rezolvate atunci când Chiang, încrezător în controlul pe care îl avea asupra trupelor sale, le-a ordonat să distrugă facţiunile de stânga ale organizaţiei Partidului Comunist din oraşe. Acest lucru a implicat multă vărsare de sânge în Shanghai şi Nanjing, în 1927, sub ochii contingentelor de soldaţi europeni şi americani trimişi în China pentru a proteja concesiunile. PCC a fost proscris, dar acesta nu a fost sfârşitul cooperării sale cu Gomindanul, care a mai continuat câteva luni în unele regiuni, în mare parte din cauză că sovieticii nu doreau să rupă relaţiile cu Chiang; în China, ca şi în alte părţi, Cominternul a urmărit orbeşte ceea ce considera a fi interesele sovieticilor reflectate în oglinda marxismului dogmatic. Aceste interese erau, pentru Stalin, în primul rând interne; în afacerile externe, el voia în China pe cineva care li se putea opune britanicilor, cea mai mare putere imperialistă, iar Gomindanul părea a fi cea mai bună opţiune. Teoria se potrivea acestor alegeri; revoluţia burgheză trebuia s-o preceadă pe cea proletară, conform ortodoxiei marxiste. Abia după ce triumful Gomindanului a devenit clar, sovieticii şi-au retras consilierii din PCC, care a renunţat la deschiderea politică, devenind o organizaţie subversivă, subterană, bazată pe câteva celule rurale ale partidului care au supravieţuit măcelului lui Chiang.

Naţionalismul chinez s-a descurcat foarte bine şi fără ajutorul sovieticilor, spre deosebire de comuniştii chinezi. Cu toate acestea, Gomindanul se confrunta cu probleme grave şi cu un război civil atunci când revoluţia sa trebuia să satisfacă cererile maselor dacă dorea să supravieţuiască. Chiar şi aripa dreaptă a Gomindanului s-a scindat de mai multe ori şi Chiang nu mai era singurul om aflat la conducere, deşi a încercat să se comporte ca un dictator european. Aceste diviziuni i-au îngreunat şi mai mult sarcina de a rezolva problema liderilor militari şi, mai grav, au slăbit frontul de luptă împotriva puterilor străine. Japonia a continuat să exercite presiuni în anii 1920, după relaxarea temporară şi retrocedarea oraşului Qingdao.

Pe plan intern, Japonia trecea printr-o transformare importantă. În 1920, când s-a încheiat boomul economic din timpul războiului, au fost momente dificile şi tensiuni sociale în creştere, chiar înainte de instalarea crizei economice mondiale. Până în 1931, jumătate dintre fabricile din Japonia erau inactive; prăbuşirea pieţelor coloniale europene şi izolarea a ceea ce mai rămăsese din ele în spatele unor noi bariere tarifare au avut un efect devastator, exporturile japoneze de mărfuri scăzând cu două treimi. Pieţele de export ale Japoniei de pe continentul asiatic erau acum cruciale. Orice părea să le ameninţe provoca o iritare intensă. Şi poziţia ţăranilor japonezi s-a deteriorat, milioane de oameni ajungând la sapă de lemn sau fiind obligaţi să-şi vândă fiicele pentru a practica prostituţia ca să

supravieţuiască. Curând au ieşit la iveală grave consecinţe politice, deşi nu atât în intensificarea conflictului de clasă, cât în provocarea unui extremism naţionalist. Forţele care aveau să conlucreze pentru a genera acest extremism au fost absorbite mult timp de lupta împotriva „tratatelor inegale”.

Odată abrogate aceste tratate, a fost nevoie de altă supapă, iar funcţionarea defectuoasă a capitalismului industrial în momentele de criză economică a realimentat sentimentele antieuropene.

Circumstanţele păreau propice pentru intensificarea agresiunii Japoniei în Asia. Puterile europene coloniale erau clar în defensivă, dacă nu chiar în retragere completă. Olandezii s-au confruntat cu revolte în Java şi Sumatra în anii 1920, iar francezii cu o revoltă a vietnamezilor în 1930; în aceste locuri exista o noutate sinistră: ajutorul dat de comunişti rebelilor naţionalişti. Britanicii nu se confruntau cu astfel de dificultăţi în India. Totuşi, deşi unii englezi încă nu se împăcaseră cu ideea că India trebuia să evolueze spre o formă de autonomie, acesta era acum scopul proclamat al politicii britanice. În China, britanicii arătaseră deja în anii 1920 că nu doreau decât o reconciliere cu o mişcare naţionalistă care li se părea greu de stăpânit şi sperau să nu-şi ştirbească foarte tare reputaţia. Politicile din Asia de Est au părut şi mai slabe după colapsul economic, ce a lăsat fără vlagă şi opoziţia americanilor faţă de Japonia. În fine, puterea sovietică părea că a intrat şi ea într-un con de umbră după încercarea de a influenţa evenimentele din China. Naţionalismul chinez, dimpotrivă, înregistrase succese remarcabile, nu arăta niciun semn că ar da înapoi şi se considera că începe să ameninţe prezenţa îndelungată a japonezilor în Manciuria. Toţi aceşti factori au fost luaţi în calcul de oamenii de stat japonezi odată cu adâncirea crizei.

Manciuria era teatrul principal de operaţiuni. Japonezii fuseseră prezenţi aici din 1905. Urmaseră investiţii masive. La început, chinezii au acceptat tacit această prezenţă, dar în anii 1920 au început s-o conteste, cu sprijinul sovieticilor, care vedeau un pericol în avansul influenţei japonezilor spre interiorul Mongoliei.

În 1929, chinezii au intrat în conflict cu sovieticii cu privire la controlul căii ferate care traversa Manciuria şi care era ruta cea mai directă spre Vladivostok, dar acest lucru nu putea decât să le indice japonezilor noua vigoare a puterii chineze; Gomindanul naţionalist îşi impunea supremaţia în teritoriile vechiului imperiu. Avusese loc un conflict armat în 1928, când japonezii încercaseră să-i împiedice pe soldaţii gomindanişti să acţioneze împotriva liderilor militari din nordul Chinei, pe care li se părea că este în interesul lor să-i sprijine. Mai mult, guvernul japonez nu deţinea în niciun caz un control complet la nivel local. În Manciuria, puterea efectivă era în mâna comandanţilor forţelor japoneze de aici şi în 1931, când aceştia au pus la cale un incident în apropiere de Shenyang, pe care l-au folosit drept pretext pentru a ocupa întreaga provincie, cei de la Tokyo care au vrut să-i oprească nu au putut face acest lucru.

A urmat înfiinţarea unui nou stat-marionetă, Manciuko (care avea să fie condus de ultimul împărat manciurian), ca protest vehement adresat Ligii Naţiunilor împotriva agresiunii japoneze, a asasinatelor de la Tokyo care au dus la crearea unui guvern aflat într-o mai mare măsură sub influenţă militară şi a intensificării disputelor cu China. În 1932, japonezii au răspuns

boicotării mărfurilor lor de către chinezi debarcând forţe armate la Shanghai; în anul următor s-au îndreptat spre sud, dincolo de Marele Zid, pentru a impune o pace care i-a permis Japoniei să domine o parte a Chinei istorice şi pentru a încerca –

fără succes – să organizeze o Chină de Nord secesionistă. Aceste probleme au persistat până în 1937.

Guvernul Gomindanului s-a dovedit astfel a fi incapabil, la urma urmelor, să reziste agresiunii imperialiste. Totuşi, din noua sa capitală, Nanjing, părea să controleze aproape toate regiunile de graniţă. A continuat să reducă numărul tratatelor de inferioritate, fiind ajutat de faptul că, pe măsură ce puterile străine au văzut în el un mijloc de a se opune comunismului în Asia, acestea au început să se arate mai conciliante. Guvernul a realizat, de asemenea, o creştere economică puternică în unele sectoare şi – nu în ultimul rând – o expansiune semnificativă a capacităţilor militare chineze. Aceste realizări, deşi remarcabile, mascau totuşi slăbiciuni importante care au compromis succesul intern al Gomindanului. În unele zone ale ţării, influenţa guvernului central era, în cel mai bun caz, fragilă, el trebuind să cadă la înţelegere cu cei care deţineau puterea pe plan local. Parţial din acest motiv, regimului i-a fost greu să adune veniturile necesare prin impozitare. Dar principalul său eşec a fost probabil că nu a făcut prea multe eforturi pentru a pune în aplicare reforma rurală, axându-se pe câştigarea loialităţii elitelor ţării. Fundaţiile noii Chine a lui Chiang erau, prin urmare, nesigure. Şi exista, iarăşi, un nou rival care îi stătea în coastă.

Conducerea centrală a PCC a continuat o vreme să spere la o insurecţie urbană; în provincii, totuşi, unii lideri comunişti au continuat să urmeze liniile trasate de Mao în Hunan. I-au expropriat pe proprietarii de pământuri absenţi şi au organizat soviete locale, o apreciere abilă a valorii ostilităţii tradiţionale a ţăranului faţă de administraţia centrală. Până în 1930 se descurcaseră şi mai bine, organizând o armată în Jianxi, unde o Republică Sovietică Chineză avea sau pretindea că are 50 de milioane de cetăţeni. În 1932 conducerea PCC din Shanghai a ieşit din ilegalitate pentru a i se alătura lui Mao în acest sanctuar.

Eforturile Gomindanului erau acum îndreptate spre distrugerea armatei comuniste, dar întotdeauna fără succes. Acest lucru însemna să lupte pe un al doilea front într-un moment în care presiunile exercitate de japonezi erau cele mai puternice. Ultimul mare efort făcut de Gomindan i-a scos pe comunişti din bârlog, forţându-i să facă „Marşul cel lung” spre Shanxi, în nord-vest, care a început în 1934, epopeea comunismului chinez şi o sursă de inspiraţie pentru membrii de partid de după aceea. Odată ajunşi aici, cei 7.000 de supravieţuitori au găsit sprijin printre comuniştii locali, dar nu erau încă în siguranţă; doar nevoia de a le ţine piept japonezilor a împiedicat Gomindanul să-i hărţuiască în continuare.

Conştientizarea pericolului extern explică noile încercări timide de cooperare între PCC şi Gomindan de la sfârşitul anilor 1930. Ele se datorau şi altei schimbări în politicile Cominternului; în alte părţi era o epocă a „Fronturilor Populare” ce îi alia pe comunişti cu alte partide. Gomindanul a fost obligat, de asemenea, să-şi mai domolească linia antistrăini şi acest lucru i-a atras o oarecare simpatie în Marea Britanie şi, mai ales, în Statele Unite. Dar nici cooperarea comuniştilor şi nici simpatiile liberalilor europeni

nu au putut împiedica forţarea regimului naţionalist să intre în defensivă în 1937, când au atacat japonezii.

„Incidentul din China”, aşa cum au continuat să-l numească japonezii, avea să implice opt ani de lupte şi să provoace daune sociale şi fizice grave Chinei. A fost considerat preludiul celui de-al Doilea Război Mondial. Pentru a fi în siguranţă, la sfârşitul anului 1937 guvernul chinez s-a mutat la Chongqing, în vestul îndepărtat, în timp ce Japonia a ocupat toate regiunile importante din partea de nord şi de pe coastă. Nici condamnările din partea Ligii Naţiunilor, nici livrările de avioane sovietice nu păreau capabile să limiteze atacul. Singurul câştig în primii ani negri a fost un grad fără precedent de unitate patriotică în China; atât comuniştii, cât şi naţionaliştii şi-au dat seama că era în joc revoluţia naţională. La fel credeau şi japonezii; în mod semnificativ, în zona pe care au ocupat-o au încurajat reînvierea confucianismului şi guverne colaboraţioniste dedicate sprijinirii unei Sfere de Coprosperitate Est-Asiatică (bineînţeles, controlată de Tokyo).

Între timp, puterile străine se simţeau total incapabile să intervină, cu excepţia sovieticilor, ale căror livrări de arme către Gomindan au contat cu adevărat în prima fază a războiului. Protestele puterilor occidentale împotriva japonezilor, chiar şi în numele propriilor cetăţeni atunci când aceştia erau ameninţaţi şi abuzaţi, au fost ignorate de ocupanţi, care în 1939 au arătat clar că erau pregătiţi să iniţieze blocada aşezărilor străine dacă nu se recunoştea noua orânduire japoneză din Asia. Pentru slăbiciunea britanicilor şi a francezilor exista o explicaţie evidentă: aveau suficiente probleme în altă parte. Lipsa de acţiune a americanilor avea rădăcini mai adânci; la originea acesteia se afla un fapt clar: oricât ar fi vorbit Statele Unite despre Asia continentală, americanii nu aveau să lupte pentru ea, ceea ce, poate, era mai înţelept. Atunci când japonezii au bombardat şi au scufundat o canonieră americană în apropiere de Nanjing, Departamentul de Stat a făcut mare caz de asta, dar a înghiţit în cele din urmă

„explicaţiile” japonezilor. Era o situaţie extrem de diferită de ce se întâmplase cu USS Maine în portul Havana cu 40 de ani înainte, deşi americanii, neoficial, i-au trimis într-adevăr unele provizii lui Chiang Kai-shek.

În 1941, China era izolată de lumea exterioară, deşi aproape de salvare. La sfârşitul acestui an lupta sa avea să fuzioneze în fine cu un război mondial, aşa cum anticipase Chiang în momentele sale de luciditate maximă. Între timp, China controlată de Gomindan fusese totuşi serios afectată. În lungul duel dintre potenţialii rivali asiatici, Japonia părea să fie învingătorul clar. La capitolul pierderi Japonia trebuia să includă costul economic al luptei şi dificultăţile din ce în ce mai mari cu care se confruntau forţele sale de ocupaţie în China. În schimb, poziţia sa internaţională nu păruse niciodată mai puternică; acest lucru a fost demonstrat de faptul că i-a umilit pe rezidenţii europeni din China şi că i-a obligat pe britanici, în 1940, să închidă drumul Birmaniei, pe care ajungeau provizii în China, iar pe francezi să accepte o armată de ocupaţie în Indochina. Aici exista tentaţia unor noi aventuri şi, probabil, nu avea să întâmpine rezistenţă atât timp cât prestigiul militar şi puterea de guvernare rămâneau la acelaşi nivel la care se aflau începând de la

mijlocul anilor 1930.

Cu toate acestea, exista şi o latură negativă. Agresiunea impunea din ce în ce mai mult ca Japonia să pună mâna pe resursele economice ale Asiei de Sud-Est.

Însă, treptat, acest lucru i-a pregătit psihologic pe americani pentru o apărare armată a intereselor lor. În 1941 era clar că Statele Unite trebuiau să se decidă curând dacă aveau să devină o putere asiatică şi ce ar putea însemna acest lucru.

În fundal, totuşi, exista ceva şi mai important. În ciuda agresiunii împotriva Chinei, japonezii s-au folosit de atrăgătorul slogan „Asia pentru asiatici” pentru a distruge poziţia europenilor în Asia. Aşa cum înfrângerea Rusiei în 1905 a marcat o epocă în relaţiile psihologice dintre Europa şi Asia, la fel au făcut independenţa şi puterea demonstrate de Japonia în 1938-1941. Atunci când a fost urmată de răsturnarea imperiilor europene, avea să marcheze începutul unei epoci a decolonizării, inaugurată astfel în mod corespunzător de singura putere asiatică de la vremea aceea care reuşise să se „europenizeze”.

4
Moştenirea otomană şi teritoriile islamice din vest

În secolul al XIX-lea nu rămăsese mare lucru din Imperiul Otoman în Europa şi Africa. Pe fiecare din aceste continente, cauzele principale au fost aceleaşi: efectul dezintegrator al naţionalismului şi activităţile rapace ale puterilor europene. Revolta sârbilor din 1804 şi instalarea lui Mehmet Ali ca guvernator al Egiptului în 1805 au inaugurat ultima fază – deşi îndelungată – a declinului turc.

În Europa, următoarea piatră de hotar a fost revolta din Grecia; începând din acest moment povestea Imperiului Otoman în Europa poate fi spusă prin intermediul datelor la care s-au întemeiat noi naţiuni, până în 1914, când, în Europa, Turcia nu mai însemna decât estul Traciei. În Africa islamică declinul puterii otomane se produsese mai rapid şi mai profund; o mare parte din nordul Africii era, practic, deja independentă de stăpânirea sultanului la începutul secolului al XIX-lea.

O consecinţă a fost că, atunci când naţionalismul a început să apară în Africa islamică, a avut tendinţa de a fi îndreptat mai mult împotriva europenilor decât a otomanilor. El a fost legat şi de inovaţia culturală. Povestea începe tot cu albanezul Mehmet Ali, care venise în Egipt ca general otoman în 1801. Deşi el personal nu a ajuns niciodată mai la vest de oraşul său natal, Kavála, din Rumelia (pe teritoriul actual al Greciei), admira civilizaţia europeană şi credea că Egiptul are de învăţat de la ea. A importat instructori tehnici, a angajat consultanţi străini pentru măsuri în domeniul sănătăţii şi al igienei, a tipărit traduceri ale unor cărţi şi lucrări europene pe subiecte tehnice şi a trimis tineri să studieze în Franţa şi Anglia. Totuşi, lupta împotriva curentului. Realizările sale practice l-au dezamăgit, deşi a deschis mai mult ca oricând Egiptul influenţei europene (în special celei franceze). O mare parte a acesteia a urmat calea

instituţiilor educaţionale şi tehnice şi a reflectat un vechi interes al francezilor faţă de comerţul şi afacerile Imperiului Otoman. Franceza a devenit curând a doua limbă a egiptenilor educaţi şi o mare comunitate franceză s-a dezvoltat în Alexandria, unul dintre marile oraşe cosmopolite de la Mediterana.

Puţini oameni de stat modernizatori din lumea neeuropeană au reuşit să-şi limiteze împrumuturile din Occident la cunoştinţe tehnice. Curând, unii tineri egipteni au început să preia şi idei politice; erau disponibile o mulţime în franceză. Încolţeau seminţele care aveau să ajute în cele din urmă la transformarea relaţiilor Europei cu Egiptul. Egiptenii aveau să tragă aceleaşi învăţăminte ca şi indienii, japonezii şi chinezii; trebuia să se instaleze boala europeană pentru a putea genera anticorpii care să lupte împotriva ei. Astfel, modernizarea şi naţionalismul au ajuns să se îmbine într-un mod inextricabil.

Aceasta era originea unei slăbiciuni persistente a naţionalismului din Orientul Mijlociu. Avea să fie mult timp crezul unor elite avansate izolate de o societate ale cărei mase trăiau într-o cultură islamică în mare măsură încă necorodată de idei europene. În mod paradoxal, naţionaliştii erau de regulă cei mai europenizaţi membri ai societăţilor egipteană, siriană şi libaneză, iar acest lucru a rămas valabil până în secolul XX. Totuşi, ideile lor urmau să aibă o rezonanţă mai amplă. Printre arabii creştini din Siria pare să fi apărut pentru prima dată ideea de naţionalism arab sau panarab (nu egiptean, sirian sau de altă natură), o afirmare a faptului că toţi arabii, indiferent unde s-ar afla, constituie o naţiune. Panarabismul era o idee distinctă de cea a frăţiei islamului, care nu doar includea milioane de nearabi, ci excludea, de asemenea, mulţi arabi nemusulmani. Complicaţiile potenţiale ale oricărei încercări de a realiza în practică o naţiune arabă aveau să apară, la fel ca şi alte puncte slabe ale ideilor panarabiste, abia în secolul XX.

Un alt moment de cotitură în istoria fostelor teritorii otomane a fost deschiderea Canalului Suez în 1869. Acesta a contribuit pe termen lung (deşi indirect) mai mult decât oricare alt factor la condamnarea Egiptului ca victimă a intervenţiilor străine. Totuşi, nu canalul a fost cauza imediată a intervenţiei europenilor în guvernarea Egiptului în secolul al XIX-lea. Aceasta s-a produs în urma acţiunilor lui Ismail (primul conducător al Egiptului care a obţinut de la sultan titlul de kediv sau vicerege, ca recunoaştere a largii sale autonomii *de facto*). Educat în Franţa, lui Ismail îi plăceau francezii şi ideile moderne şi a călătorit mult în Europa. Era foarte extravagant. În 1863, când a ajuns la conducere, preţul bumbacului, principalul articol de export al Egiptului, era ridicat din cauza Războiului Civil American şi perspectivele financiare ale lui Ismail păreau, prin urmare, favorabile. Din nefericire, nu şi-a gestionat finanţele tocmai ortodox. Rezultatele aveau să se vadă în creşterea datoriei naţionale a Egiptului: în valoare de şapte milioane de lire sterline la momentul accederii lui Ismail la putere, atingea aproape 100 de milioane de lire după doar 13 ani.

Dobânzile se ridicau la cinci milioane de lire sterline pe an, într-o perioadă în care astfel de sume chiar contau.

În 1876 guvernul egiptean era falimentar şi a încetat să-şi mai plătească datoriile, astfel încât au fost trimişi manageri străini. Au fost numiţi doi

controlori, unul britanic şi unul francez, pentru a se asigura că Egiptul era guvernat de fiul lui Ismail cu prioritatea de a menţine un venit ridicat şi de a plăti datoriile. Ei au fost blamaţi curând de naţionalişti pentru poverile uriaşe ale impozitării bieţilor egipteni ca să producă venitul necesar pentru a plăti dobânzile debitoare, precum şi pentru economii, ca reducerea salariilor de la stat.

Funcţionarii europeni care munceau în numele kedivului erau, în ochii naţionaliştilor, doar agenţi ai imperialismului străin. Existau resentimente tot mai profunde faţă de poziţia juridică privilegiată a numeroşilor străini din Egipt şi a tribunalelor lor speciale.

Aceste nemulţumiri au condus la o conspiraţie naţionalistă şi în cele din urmă la revoluţie. Pe lângă xenofobii europenizatori existau acum şi alţii care îndemnau la o reformă a islamului, unitatea lumii musulmane şi o mişcare panislamică adaptată vieţii moderne. Unii erau pur şi simplu deranjaţi de preponderenţa turcilor în anturajul kedivului. Dar astfel de diviziuni au contat mai puţin după ce o intervenţie britanică a zădărnicit o revoluţie în 1882. Nu a fost o intervenţie din motive financiare. Ea s-a produs deoarece, chiar şi în timpul unui prim-ministru liberal care favoriza naţionalismul în alte părţi ale Imperiului Otoman, politica britanică nu putea accepta ca securitatea rutei spre India via Canalul Suez să fie periclitată de un guvern ostil la Cairo. Era de neconceput la vremea aceea, dar soldaţii britanici aveau să părăsească Egiptul în cele din urmă abia în 1956, fiind legaţi până atunci de dogma strategică.

După 1882, prin urmare, britanicii au devenit ţintele principale ale urii naţionaliste în Egipt. Ei afirmau că vor să se retragă de îndată ce va exista un guvern de încredere, dar nu puteau face acest lucru deoarece niciun guvern nu era acceptabil pentru ei. În schimb, administratorii britanici au preluat din ce în ce mai mult frâiele guvernării în Egipt. Nu era în întregime un lucru rău; ei au redus datoria şi au implementat scheme de irigaţii, care au permis hrănirea unei populaţii în creştere (aceasta s-a dublat, ajungând la aproximativ 12 milioane între 1880 şi 1914). Totuşi, şi-au atras antipatia egiptenilor, deoarece le-au interzis accesul în domeniul serviciilor publice în interesul economiei, le-au impus impozite mari şi erau străini. După 1900 s-au înregistrat tot mai multe tulburări şi violenţe. Britanicii şi guvernul egiptean marionetă au luat măsuri ferme împotriva agitaţiilor şi au căutat, de asemenea, soluţii prin reformă. La început administrativă, aceasta a dus în 1913 la o nouă Constituţie care prevedea alegeri mai reprezentative pentru o adunare legislativă mai puternică. Din nefericire, adunarea s-a întrunit doar câteva luni înainte de a fi suspendată, când a izbucnit războiul. Guvernul egiptean a fost împins să intre în război cu Turcia, un kediv suspectat că a complotat împotriva britanicilor a fost înlocuit, iar la sfârşitul anului britanicii au proclamat un protectorat. Kedivul şi-a luat acum titlul de sultan.

Între timp, guvernul otoman pierduse şi Tripolitania în favoarea italienilor, care o invadaseră în 1911, în parte din cauza altei manifestări a naţionalismului reformator, de data aceasta chiar în Turcia. În 1907 aici avusese loc o revoltă încununată de succes, organizată de mişcarea „Junilor turci”, care avea o istorie complicată, dar un scop simplu. Aşa cum s-a exprimat un membru al acestei organizaţii: „Urmăm calea trasată de Europa… chiar şi prin refuzul nostru de a accepta intervenţia străină”.

Prima parte a acestei declaraţii însemna că doreau să pună capăt conducerii despotice a sultanului Abdul-Hamid şi să restaureze o Constituţie liberală acordată în 1876 şi retrasă ulterior. Dar ei doreau acest lucru mai mult deoarece credeau că avea să reînvie şi să reformeze imperiul, permiţând modernizarea şi punând capăt procesului de declin. Atât acest program, cât şi metodele conspirative ale Junilor turci au datorat mult Europei; ei au folosit, de exemplu, loji masonice ca acoperire şi au organizat societăţi secrete precum cele care înfloriseră în rândul liberalilor europeni pe vremea Sfintei Alianţe. Dar detestau profund intervenţia europenilor în afacerile interne ale otomanilor, mai ales în gestionarea finanţelor, căci, ca şi în Egipt, perceperea unor dobânzi la banii împrumutaţi pentru dezvoltare internă fusese urmată de pierderea independenţei. Intimidarea de către europeni dusese, de asemenea (credeau ei), la îndelungata şi umilitoarea retragere a guvernului otoman din valea Dunării şi Balcani.

După o serie de revolte şi răscoale, sultanul a cedat în privinţa Constituţiei în 1908. Liberalii de peste hotare au întâmpinat cu bucurie Turcia constituţională; părea că guvernarea proastă se încheiase în cele din urmă. Dar o tentativă de contrarevoluţie a dus la o lovitură de stat a Junilor turci, care l-a înlăturat pe Abdul-Hamid şi a instalat practic o dictatură. Din 1909 până în 1914

revoluţionarii au condus cu mijloace din ce în ce mai dictatoriale din spatele unei faţade de monarhie constituţională. În mod funest, unul dintre ei a anunţat că „nu mai există bulgari, greci, români, evrei, musulmani… ne mândrim că suntem otomani”. Era ceva cu totul nou: se anunţa sfârşitul vechiului regim multinaţional.

Privind retrospectiv, Junii turci par mai uşor de înţeles decât la vremea aceea. Ei se confruntau cu probleme similare celor întâmpinate de numeroşi modernizatori din ţări neeuropene şi metodele lor violente au fost imitate de atunci de mulţi de nevoie, fie ea reală sau imaginară. S-au apucat să reformeze fiecare ramură a guvernării (importând mulţi consilieri europeni). Încercarea (de exemplu) de a îmbunătăţi educaţia fetelor era un gest semnificativ într-o ţară islamică. Dar au preluat puterea într-un imperiu care dădea semne evidente de înapoiere şi în timpul unei serii zdrobitoare de umilinţe diplomatice, care le-a diminuat gradul de atracţie şi i-a făcut să se bazeze pe forţă. După anexarea Bosniei de către Austria, conducătorul Bulgariei a proclamat independenţa ţării, iar cretanii au anunţat că intră în componenţa Greciei. După un scurt răgaz, italienii au atacat Tripoli; au urmat Războaiele Balcanice şi alte înfrângeri militare.

Sub asemenea presiuni, a devenit curând evident că armonia post-reformă dintre popoare, pe care liberalii o aşteptaseră cu speranţă, era o himeră. Religia, limba, obiceiurile sociale şi naţionalitatea continuau să fragmenteze ceea ce mai rămăsese din imperiu. Junii turci s-au limitat din ce în ce mai mult la afirmarea unui singur naţionalism între multe altele, cel al otomanilor. Acest lucru a generat, bineînţeles, resentimente în rândul altor popoare. Rezultatul a implicat din nou masacre, tiranie şi asasinate, instrumentele tradiţionale ale orânduirii de la Constantinopol; din 1913 ele au fost folosite de un triumvirat al Junilor turci, care au condus ca o dictatură colectivă până la izbucnirea Marelui Război.

Deşi îşi dezamăgiseră mulţi admiratori, Junii turci aveau viitorul de partea lor. Ei reprezentau ideile care aveau să refacă într-o bună zi moştenirea otomană: naţionalismul şi modernizarea. Făcuseră chiar câţiva paşi în această direcţie – cu sau fără voia lor – pierzând cea mai mare parte din puţinele teritorii pe care le mai avea Imperiul Otoman în Europa şi scăpând astfel de o povară. Dar moştenirea lor era încă prea împovărătoare în 1914. Ei nu aveau alternativă mai bună decât naţionalismul ca vehicul al reformei. Cât de puţin aveau să însemne ideile panislamice urma să demonstreze ceea ce s-a întâmplat după 1914 în cea mai mare parte rămasă din teritoriile otomane, provinciile majoritar musulmane din Asia.

În 1914 acestea acopereau o zonă vastă, cu o importanţă strategică foarte mare. De la Munţii Caucaz, frontierele cu Persia coborau spre sud

până la Golf, în apropiere de Basra, la gura de vărsare a Tigrului. Pe ţărmul sudic al Golfului stăpânirea otomană ocolea Kuweitul (cu un şeic independent şi sub protecţie britanică), continuând pe ţărm, spre sud, până în Qatar. De aici, coastele Arabiei, până la intrarea în Marea Roşie, erau, într-un fel sau altul, sub influenţă britanică, dar tot interiorul şi ţărmul Mării Roşii erau otomane. Sub presiunea britanicilor, deşertul Sinai fusese cedat Egiptului cu câţiva ani înainte, dar vechile teritorii ale Palestinei, Siriei şi Mesopotamiei erau încă turceşti. Aceasta era inima Islamului istoric, iar sultanul încă era calif, liderul său spiritual.

Această moştenire avea să se destrame pe măsură ce a fost afectată de strategia şi politica războiului mondial. Chiar şi în inima Islamului istoric existaseră semne înainte de 1914 că acţionau noi forţe politice. Ele îşi aveau originea, parţial, în influenţe culturale europene cu o tradiţie îndelungată, care operau în Siria şi Liban mult mai puternic decât în Egipt. Influenţei franceze din aceste ţări i se alăturaseră eforturile misionare ale americanilor şi înfiinţarea unor şcoli şi colegii în care studiau tineri arabi, atât musulmani, cât şi creştini, din întreaga lume arabă. Levantul era avansat din punct de vedere cultural şi cult. În ajunul războiului mondial peste o sută de ziare arabe erau publicate în Imperiul Otoman în afara Egiptului.

O cristalizare importantă urmase triumfului Junilor turci şi tendinţelor lor de otomanizare. Societăţi secrete şi grupuri deschise de disidenţi s-au format în rândul exilaţilor arabi, în special la Paris şi Cairo. Pe fundal mai exista un factor nesigur: conducătorii Peninsulei Arabe, a căror loialitate faţă de sultan era îndoielnică. Dintre ei, cel mai important era Husayn, şeriful Meccăi, în care guvernul turc nu avea deloc încredere în 1914. Cu un an înainte mai apăruse un semn de rău augur, reuniunea arabilor din Persia pentru a lua în calcul independenţa Irakului. În aceste circumstanţe, turcii nu puteau decât să spere că diviziunile dintre diferitele interese reprezentate în rândul arabilor aveau să menţină starea de fapt.

În fine, deşi nu reprezentau un pericol iminent, cei din urmă convertiţi la cultura naţionalismului teritorial au fost evreii. Istoria lor luase o nouă turnură în 1897, când a apărut un Congres Sionist al cărui scop era asigurarea unei patrii naţionale. Astfel, în lunga istorie a evreimii, asimilarea, încă rar obţinută în multe ţări europene după epoca eliberatoare a Revoluţiei Franceze, era acum înlocuită ca ideal de naţionalism. Locaţia ideală nu a fost evidentă imediat – la un moment dat s-au sugerat Argentina şi Uganda – dar spre sfârşitul secolului opinia sioniştilor ajunsese să se orienteze în fine către Palestina. Începuse imigrarea evreilor aici, deşi încă la o scară redusă. Desfăşurarea războiului avea să-i transforme semnificaţia.

În 1914 existau paralele curioase între Imperiul Otoman şi cel Habsburgic.

Amândouă căutau războiul, în parte ca soluţie la problemele lor. Totuşi, amândouă aveau să sufere din cauza lui, deoarece prea mulţi oameni din interiorul şi din exteriorul graniţelor lor considerau războiul o ocazie de a profita.

În cele din urmă, ambele imperii au fost distruse de război. Chiar de la început Rusia, duşmanul istoric, părea că are şanse să profite deoarece intrarea în război a Turciei a distrus tot ce mai rămăsese din tradiţia

rezistenţei britanicilor şi francezilor faţă de instituirea puterii ţariste la Constantinopol. În ceea ce îi privea, francezii aveau propriile interese în Orientul Mijlociu. Deşi iritarea lor provocată de prezenţa britanică în Egipt se mai diminuase oarecum odată cu formarea Antantei şi de când Franţa avea mână liberă în Maroc, exista o tradiţie a rolului special al francezilor în Levant. Evocarea Sfântului Ludovic şi a cruciaţilor, la care au apelat unii entuziaşti, nu trebuia luată în serios, dar, fără îndoială, guvernele franceze pretinseseră timp de o sută de ani că exercită o protecţie specială a catolicismului în Imperiul Otoman, în special în Siria, unde Napoleon al III-lea trimisese o armată franceză în anii 1860. Exista, de asemenea, o supremaţie culturală evidenţiată de folosirea pe scară largă a limbii franceze în rândul celor educaţi din Levant şi o cantitate însemnată de capital francez era investită aici. Acestea erau forţe care nu puteau fi trecute cu vederea.

Totuşi, în 1914 principalii inamici militari ai Turciei din afara Europei erau cel mai probabil Rusia în Caucaz şi Marea Britanie în regiunea Suez. Apărarea canalului era temelia gândirii strategice a britanicilor în regiune, dar a devenit curând limpede că nu îl ameninţa niciun mare pericol. Apoi au avut loc unele evenimente care au dezvăluit noi factori, ce aveau să răstoarne în cele din urmă

Orientul Mijlociu şi Orientul Apropiat cu susul în jos. La sfârşitul anului 1914, o armată indo-britanică a debarcat la Basra pentru a apăra proviziile de petrol din Persia. Iată începutul interacţiunii dintre petrol şi politică ce avea să marcheze destinul istoric al acestei regiuni, deşi urma să se manifeste pe deplin abia după dispariţia Imperiului Otoman. În schimb, o abordare pe care guvernatorul britanic al Egiptului i-a propus-o şerifului Husayn în octombrie 1914 a dat roade foarte curând. Aceasta a fost prima încercare de a folosi arma naţionalismului arab.

Atracţia exercitată de o lovitură dată aliatului Germaniei a devenit cu atât mai mare cu cât luptele au continuat să fie sângeroase, dar indecise în Europa. În 1915, o încercare de a forţa Strâmtoarea Dardanele prin operaţiuni combinate navale şi terestre, în speranţa de a cuceri Constantinopolul, a fost sortită eşecului.

Între timp războiul civil al Europei stârnise deja forţe care aveau să se întoarcă într-o zi împotriva sa. Dar exista o limită a ceea ce li se putea oferi aliaţilor arabi.

Termenii au fost convenţi cu Husayn abia la începutul anului 1916. Acesta ceruse independenţa tuturor teritoriilor arabe aflate la sud de paralela 37 –

aproximativ la 80 de mile nord de o linie care unea Alepul cu Mosulul şi includea, de fapt, întregul Imperiu Otoman în afară de Turcia şi Kurdistan. Era mult mai mult decât puteau accepta britanicii. Francezii trebuiau şi ei consultaţi, din cauza intereselor lor speciale din Siria. Atunci când a fost semnat un acord între britanici şi francezi privind sferele de influenţă într-un Imperiu Otoman divizat, au rămas multe probleme nerezolvate pentru viitor, inclusiv statutul Irakului, dar un program politic naţionalist arab părea să devină realitate.

Viitorul unor astfel de iniţiative a fost pus curând sub semnul întrebării.

Revolta arabă a început în iunie 1916, cu un atac împotriva garnizoanei turceşti de la Medina. Răscoala nu avea să fie mai mult decât o distragere

a atenţiei de la teatrele principale de operaţiuni, dar a devenit legendă. Curând, britanicii au simţit că trebuie să-i ia pe arabi mai în serios; Husayn a fost recunoscut rege în Al Hijaz. Trupele engleze au avansat în 1917 spre Palestina, ocupând Ierusalimul. În 1918 aveau să intre în Damasc, împreună cu arabii. Înainte de aceasta, totuşi, două evenimente au complicat şi mai mult situaţia. Unul a fost intrarea americanilor în război; într-o declaraţie privind scopurile războiului, preşedintele Wilson a afirmat că preferă „o oportunitate de dezvoltare în condiţii de siguranţă absolută” pentru populaţiile din Imperiul Otoman de altă origine decât turcă.

Celălalt a fost publicarea de către bolşevici a documentelor diplomatice secrete ale predecesorilor lor; astfel au fost date la iveală propunerile anglo-franceze privind sferele de influenţă în Orientul Mijlociu. O parte a acestui acord fusese ca Palestina să fie administrată internaţional. Un alt factor care a turnat gaz peste foc a fost anunţul că politica britanică favoriza înfiinţarea unei „patrii” pentru evrei în Palestina. „Declaraţia Balfour” poate fi considerată cel mai mare succes al sionismului până la această dată. Nu era strict incompatibilă cu ceea ce li se spusese arabilor şi preşedintele Wilson s-a alăturat eforturilor depuse introducând nişte amendamente cu scopul de a-i proteja pe palestinienii care nu erau evrei, dar este aproape de neconceput că aceasta ar fi putut opera vreodată fără a fi contestată, mai ales că au urmat şi alte expresii ale bunăvoinţei britanice şi franceze faţă de aspiraţiile arabilor în 1918. După înfrângerea turcilor, perspectiva era cu totul confuză.

Husayn a fost recunoscut la acel moment ca rege al populaţiilor arabe de Marea Britanie, dar acest lucru nu l-a ajutat prea mult. Nu naţionaliştii arabi, ci britanicii şi francezii, cu ajutorul Ligii Naţiunilor, aveau să traseze harta lumii arabe moderne. Într-un deceniu confuz, britanicii şi francezii s-au amestecat cu arabii pe care ei înşişi îi invitaseră pe scena politicii mondiale, în timp ce liderii arabi se certau între ei. Mirajul unei unităţi islamice a dispărut încă o dată, dar, din fericire, la fel s-a întâmplat şi cu ameninţarea rusă (deşi doar pentru scurt timp) şi astfel doar două mari puteri au mai rămas implicate în Orientul Mijlociu.

Ele nu aveau încredere una în cealaltă, dar puteau cădea de acord, în mare, că, dacă britanicii erau liberi să facă ce vor în Irak, francezii puteau face acelaşi lucru în Siria. Acest lucru a devenit legitim prin mandatarea ţinuturilor arabe de către Liga Naţiunilor. Palestina, Iordania şi Irakul le-au revenit britanicilor, iar Siria francezilor, care au guvernat inflexibil încă de la început, fiind obligaţi să se instaleze cu forţa după ce un congres a cerut independenţa sau un mandat britanic ori american. Ei l-au detronat pe regele pe care îl aleseseră arabii, fiul lui Husayn, şi s-au confruntat ulterior cu o răscoală generală. Francezii îşi menţineau încă supremaţia cu forţa în anii 1930, deşi existau deja semne că urmau să le cedeze o oarecare putere naţionaliştilor. Din nefericire, situaţia din Siria a demonstrat curând şi puterea dezintegratoare a naţionalismului atunci când poporul kurd din nordul Siriei s-a revoltat împotriva perspectivei de a fi inclus într-un stat arab, creându-le astfel diplomaţilor europeni o altă problemă în Orientul Mijlociu care urma să persiste mult timp.

Între timp, Peninsula Arabă era răvăşită de lupta dintre Husayn şi alt rege cu care britanicii negociaseră un tratat (urmaşii săi, pentru a complica şi mai mult lucrurile, erau membrii unei secte islamice extrem de

puritane, care au adăugat şi aspectul religios la cel dinastic şi tribal). Husayn a fost înlăturat, iar în 1932 a fost creat noul regat al Arabiei Saudite în locul Al Hijazului. De aici au apărut alte probleme, deoarece nişte fii ai lui Husayn deveniseră între timp suverani ai Irakului şi Iordaniei. După lupte grele care au demonstrat dificultăţile care îi aşteptau în viitor, britanicii au grăbit cât de mult au putut renunţarea la mandatul asupra Irakului, căutând doar să garanteze interesele strategice britanice prin menţinerea unei forţe militare şi aeriene. În 1932, prin urmare, Irakul a intrat în Liga Naţiunilor ca stat independent şi complet suveran. Înainte de asta, britanicii recunoscuseră Iordaniei o largă autonomie, în 1928, păstrându-şi şi în acest caz anumite puteri militare şi financiare.

Cazul Palestinei a fost mult mai dificil. Din 1921, când s-au iscat aici revolte antievreieşti ale arabilor alarmaţi de imigrarea evreilor şi de achiziţionarea de către aceştia a unor pământuri arabe, această ţară nefericită nu avea să mai cunoască nicio perioadă de pace mai îndelungată. Erau în joc mai multe aspecte, nu doar sentimentul religios sau cel naţional. Imigraţia evreilor a însemnat iruperea unei noi forţe de europenizare şi modernizare, efectul acesteia schimbând relaţiile economice şi impunând noi cerinţe unei societăţi tradiţionale.

Puterea de mandat a britanicilor era prinsă la mijloc între protestele arabilor în cazul în care nu restricţiona imigrarea evreilor şi protestele evreilor dacă ar fi făcut acest lucru. Şi guvernele arabe trebuiau acum luate în considerare, iar ele ocupau teritorii importante din punct de vedere economic şi strategic pentru securitatea britanică. Opinia publică mondială începea să intre în joc. Problema a devenit şi mai acută în 1933, când în Germania a ajuns la putere un regim care îi persecuta pe evrei, începând să le răpească beneficiile legale şi sociale pe care le câştigaseră după Revoluţia Franceză. În 1937 se dădeau lupte crâncene între evrei şi arabi în Palestina. Curând o armată britanică încerca să limiteze o insurecţie arabă.

În trecut, prăbuşirea principalei puteri din teritoriile arabe fusese urmată adesea de o perioadă de dezordine. Ceea ce nu se ştia cu certitudine de această dată era dacă dezordinea avea să fie urmată – aşa cum se întâmplase în cazul unor perioade anterioare de anarhie – de instituirea unei noi hegemonii imperiale.

Britanicii nu voiau acest rol; după o scurtă perioadă de euforie imperială în urma victoriei, ei nu doreau decât să-şi asigure interesele fundamentale în regiune –

protejarea Canalului Suez şi fluxul din ce în ce mai mare de petrol din Irak şi Iran. Între 1918 şi 1934 fusese instalat un mare gazoduct din nordul Irakului, de-a lungul Iordaniei şi Palestinei, până în Haifa, adăugând astfel o nouă întorsătură viitorului acestor teritorii. Consumul de petrol în Europa nu era încă atât de mare încât să existe o dependenţă generală de acesta şi nici nu se făcuseră marile descoperiri care aveau să modifice iar poziţia politică în anii 1950. Dar se făcea simţit un nou factor; Marina Militară Regală începuse să folosească petrol pe navele sale.

Britanicii credeau că Suezul era cel mai bine protejat prin menţinerea unor forţe în Egipt, dar acest lucru a generat probleme din ce în ce mai mari. Războiul intensificase sentimentele egiptenilor. Armatele de ocupaţie nu sunt niciodată populare, iar atunci când războiul a umflat preţurile, s-a

dat vina pe străini. Unii lideri naţionalişti egipteni au încercat în 1919 să-şi susţină cauza la Conferinţa de Pace de la Paris, dar nu au fost lăsaţi; a urmat o răscoală împotriva britanicilor care a fost înăbuşită rapid. Dar britanicii băteau în retragere. Protectoratul a fost retras în 1922, în speranţa de a o lua înaintea sentimentelor naţionaliste. Totuşi, noul regat al Egiptului avea un sistem electoral ce favoriza o majoritate naţionalistă după alta, făcând astfel imposibil ca vreun guvern egiptean să ajungă la un consens privind apărarea intereselor britanicilor pe care un guvern britanic să-l considere acceptabil. Rezultatele au fost o criză constituţională prelungită şi o perioadă de dezordine intermitentă până în 1936, când britanicii au acceptat în cele din urmă să se mulţumească cu dreptul de a plasa trupe în zona canalului un număr limitat de ani. S-a anunţat, de asemenea, sfârşitul privilegiilor jurisdicţionale ale străinilor.

Aceasta era o parte a retragerii britanice din imperiu care poate fi identificată şi în alte regiuni după 1918, reflectând într-o anumită măsură limitarea puterii şi a resurselor, odată ce politica externă britanică a început să fie mai preocupată de alte provocări. Schimbările din relaţiile internaţionale departe de Orientul Mijlociu au contribuit astfel la influenţarea evoluţiilor postotomane din teritoriile islamice. Un alt factor nou a fost comunismul marxist. În toţi anii interbelici, posturile de radio sovietice care emiteau în ţările arabe i-au sprijinit pe primii arabi comunişti. Dar, în ciuda îngrijorărilor pe care le-au stârnit, comunismul nu a dat semne că ar fi capabil să disloce cea mai puternică influenţă revoluţionară din regiune, cea a naţionalismului arab, al cărui centru ajunsese în 1938 să fie Palestina. În acest an a fost organizat un congres în Siria pentru a sprijini cauza arabilor din Palestina. Începeau să devină evidente şi resentimentele arabilor faţă de brutalitatea francezilor în Siria, precum şi un răspuns al arabilor la protestele naţionaliştilor egipteni împotriva britanicilor. În sentimentele panarabe se afla o forţă despre care unii au crezut că poate transcende în cele din urmă diviziunile regatelor haşemite.

Acordurile Antantei din timpul războiului au complicat şi ele istoria Turciei (aşa cum avea să fie redenumită curând), inima Imperiului Otoman. Britanicii, francezii, grecii şi italienii se înţeleseseră cu toţii cum să-şi împartă prada; singura simplificare adusă de război a fost eliminarea pretenţiei ruşilor asupra Constantinopolului şi a strâmtorilor de la Marea Neagră. Confruntat cu o invazie a francezilor, grecilor şi italienilor, sultanul a semnat o pace umilitoare. Greciei i s-au acordat mari concesii, Armenia urma să fie stat independent, iar ceea ce a mai rămas din Turcia avea să fie împărţit între sferele de influenţă britanică, franceză şi italiană. A fost cel mai frapant imperialism şi o soluţionare mult mai dură decât cea impusă Germaniei la Versailles. Pentru a accentua ideea, a fost restabilit controlul financiar european.

A urmat prima revizuire reuşită a unei părţi a acordului de pace. A fost în mare măsură opera unui singur om, un fost membru al Junilor turci şi singurul general victorios al otomanilor, Mustafa Kemal, care i-a alungat pe francezi şi apoi pe greci, după ce îi făcuse pe italieni să renunţe. Cu sprijinul bolşevicilor, i-a zdrobit pe armeni. Britanicii au decis să negocieze şi astfel a fost semnat un al doilea tratat cu Turcia în 1923. A fost un triumf al naţionalismului faţă de deciziile de la Paris şi singura parte a

acordului de pace negociată între egali, şi nu impusă celor învinşi. A fost, de asemenea, singura la care au participat şi negociatori ruşi şi care a durat mai mult decât celelalte tratate de pace.

Capitulările şi controalele financiare au dispărut. Turcia a renunţat la pretenţiile sale asupra teritoriilor arabe şi a insulelor din Marea Egee, Cipru, Rodos şi Dodecanez. A urmat un mare schimb de populaţie între greci şi turci (380.000 de musulmani au părăsit Grecia, mutându-se în Turcia, şi aproape un milion şi jumătate de creştini ortodocşi au părăsit Turcia, plecând în Grecia) şi, astfel, ura reciprocă a acestor popoare a crescut. Totuşi, în lumina unor evenimente ulterioare, acest deznodământ putea fi considerat unul dintre cele mai rodnice exerciţii de epurare etnică din regiune, lăsând în urmă o situaţie mult mai puţin periculoasă decât înainte. Astfel, Imperiul Otoman din afara Turciei s-a destrămat după şase secole. A luat fiinţă o nouă republică în 1923, ca stat naţional. Cum era şi firesc, califatul a călcat pe urmele imperiului, devenind istorie în 1924. Acesta a fost sfârşitul epocii otomane; pentru istoria Turciei, a fost un nou început. Turcii din Anatolia erau acum, pentru prima dată după cinci sau şase secole, populaţia majoritară a statului lor. În mod simbolic, capitala a fost mutată la Ankara.

Kemal, aşa cum obişnuia să-şi spună (numele înseamnă „Perfecţiune”), a fost un fel de combinaţie între Petru cel Mare (deşi nu a fost interesat de expansiunea teritorială după revizuirea reuşită a păcii impuse) şi un despot mai luminat. A fost, de asemenea, unul dintre cei mai eficienţi modernizatori ai acestui secol. Dreptul a fost secularizat (după modelul Codului napoleonian), calendarul musulman a fost abandonat, iar în 1928 a fost modificată Constituţia pentru a elimina afirmaţia că Turcia este stat islamic. Chiar şi astăzi, rămâne singura ţară din Orientul Mijlociu cu o populaţie musulmană care a adoptat principiul secularismului. S-a pus capăt poligamiei. În 1935, ziua de odihnă săptămânală, care era înainte vinerea, ziua sfântă islamică, a devenit duminica şi un nou cuvânt a intrat în limbă: *vikend* (perioada de la ora 1 a după-amiezii de sâmbătă până la miezul nopţii de duminică). În şcoli nu s-a mai predat religia şi fesul a fost interzis; deşi venise din Europa, era considerat musulman. Kemal era conştient de natura radicală a modernizării pe care dorea s-o înfăptuiască şi astfel de simboluri erau importante pentru el. Ele nu erau decât nişte semne, dar semnele a ceva foarte important: înlocuirea societăţii islamice tradiţionale cu una europeană. Un ideolog islamic i-a îndemnat pe ceilalţi turci să „aparţină naţiunii turce, religiei musulmane şi civilizaţiei europene” şi nu părea să vadă vreo dificultate în realizarea acestui deziderat. Alfabetul a fost latinizat şi acest lucru a avut o importanţă deosebită pentru educaţie, de acum obligatorie la nivelul primar. În manuale, trecutul naţional a fost rescris; se spunea că Adam fusese turc.

Kemal – căruia Adunarea Naţională i-a conferit titlul de „Atatürk”, însemnând „Tatăl turcilor” – a fost o personalitate extraordinar de semnificativă.

A fost ceea ce probabil a vrut să fie Mehmet Ali, primul om care să transforme un stat islamic prin modernizare. Rămâne o figură extrem de interesantă; până la moartea sa, în 1938, a părut hotărât să nu înceteze măsurile revoluţionare.

Rezultatul a fost crearea unui stat care, în unele privinţe, era printre

cele mai avansate din lume la vremea aceea. În Turcia s-a realizat o ruptură mult mai profundă de trecut în ceea ce priveşte noul rol acordat femeilor decât în Europa, iar în 1934 turcoaicele au primit drept de vot. Ele au fost încurajate şi să practice o meserie.

Cea mai importantă ţară islamică ce nu se afla sub stăpânirea directă a unui imperiu, fie european, fie otoman, înainte de 1914 era Persia. Şi britanicii, şi ruşii se amestecaseră în afacerile sale după împărţirea sferelor de influenţă, în 1907, dar puterea rusă se diminuase odată cu revoluţia bolşevică. Forţele britanice au continuat să acţioneze pe teritoriul persan până la sfârşitul războiului. S-au iscat resentimente împotriva britanicilor atunci când unei delegaţii persane nu i s-a permis să-şi susţină cauza la Conferinţa de Pace de la Paris şi a existat o perioadă confuză în care britanicii s-au străduit să găsească mijloace de a menţine rezistenţa faţă de bolşevici după ce şi-au retras forţele. (Nu se punea problema menţinerii Persiei cu forţa, dată fiind suprasolicitarea puterii britanice.) Aproape întâmplător, un general britanic îl descoperise totuşi deja pe omul care avea să facă acest lucru, deşi contrazicea toate aşteptările.

Acest om era Reza Khan, un ofiţer care a dat o lovitură de stat în 1921 şi s-a folosit imediat de teama britanicilor de bolşevici pentru a obţine un tratat care ceda toate drepturile şi proprietăţile ruseşti din Persia şi care stipula retragerea forţelor. Apoi Reza Khan i-a învins pe nişte separatişti care erau susţinuţi de britanici. În 1925 a primit puteri dictatoriale din partea adunării naţionale şi câteva luni mai târziu a fost proclamat „Şahul şahilor”. Avea să domnească până în 1941 (când sovieticii împreună cu britanicii l-au silit să abdice), ca un fel de Kemal iranian. Abolirea vălului şi a şcolilor religioase a demonstrat unele scopuri laice, deşi nu au fost împinse atât de departe ca în Turcia. În 1928 au fost abolite capitulaţiile, o importantă măsură simbolică; între timp, s-a continuat cu industrializarea şi îmbunătăţirea comunicaţiilor. S-a cultivat o asociere strânsă cu Turcia. În fine, puternicul lider al Persiei a obţinut în 1933 primul mare succes într-o nouă artă, diplomaţia petrolului, atunci când concesiunea deţinută de

Compania Petrolieră Anglo-Persană a fost anulată. Când guvernul britanic a expus problema în faţa Ligii Naţiunilor, o altă concesiune, mai favorabilă, a reprezentat cea mai mare victorie a şahului şi cea mai bună dovadă a independenţei Persiei. Începuse o nouă epocă în Golf, marcată corespunzător în 1935 printr-o schimbare oficială a numelui statului: Persia a devenit Iran. Doi ani mai târziu, soţia şahului a apărut pentru prima dată fără văl.

5
Al Doilea Război Mondial

Un alt război mondial a demonstrat că epoca europeană s-a încheiat. Acesta a început (în 1939) ca şi cel anterior, sub forma unui conflict european, şi a devenit, de asemenea, o combinaţie de războaie. Într-o măsură mult mai mare decât în orice alt război anterior, condiţiile sale au fost fără precedent; de data aceasta, au atins o scară care nu a lăsat nimic neatins, nemobilizat, neafectat. A fost denumit în mod realist război „total”.

În 1939 existau deja multe semne, pentru cei care aveau ochi să vadă, că o epocă istorică se apropia de sfârşit. Deşi 1919 adusese cu sine câteva ultime extinderi ale controlului teritorial din partea puterilor coloniale, comportamentul celei mai importante dintre ele, Marea Britanie, demonstra că imperialismul se afla în defensivă, dacă nu chiar în retragere. Puterea Japoniei însemna că Europa nu mai era singurul centru al sistemului de putere internaţional; un om de stat sud-african vizionar afirmase încă din 1921 că „scena s-a deplasat din Europa spre Orient şi spre Pacific". Prezicerea sa pare acum să se confirme mai mult ca oricând şi a fost făcută într-o vreme când probabilitatea ca China să-şi exercite din nou influenţa era departe de a fi evidentă. La zece ani după afirmaţia sa, fundamentele economice ale supremaţiei occidentale au fost zguduite chiar mai puternic decât cele politice; Statele Unite, cea mai mare dintre puterile industriale, încă aveau zece milioane de şomeri. Deşi niciuna dintre ţările industriale europene încă nu se confrunta cu astfel de presiuni, nu mai exista încrederea că fundaţiile sistemului economic sunt sănătoase. Este posibil ca industria să fi făcut unele progrese în anumite ţări – în mare măsură datorită stimulării reînarmării – dar încercările de a favoriza o revenire prin cooperare internaţională au luat sfârşit în 1933, când o Conferinţă Economică Mondială a eşuat. După această dată, fiecare naţiune a luat-o pe drumul ei; chiar şi Regatul Unit a abandonat în cele din urmă liberul schimb. *Laissez-faire*-ul sucombase, deşi oamenii mai vorbeau despre el. În 1939, guvernele se amestecau în mod deliberat în economiile ţărilor lor, aşa cum nu se mai întâmplase din perioada de apogeu a mercantilismului.

Dacă estimările politice şi economice din secolul al XIX-lea dispăruseră, la fel se întâmplase cu multe altele. Este şi mai dificil să vorbim despre tendinţele intelectuale şi spirituale decât despre cele politice şi economice, dar, deşi mulţi se agăţau încă de vechile lozinci, pentru elita care dădea tonul gândirii şi al opiniei vechile fundaţii îşi pierduseră soliditatea. Mulţi participau încă la slujbele religioase – deşi numai o minoritate, chiar şi în ţările romano-catolice – dar masele din oraşele industriale trăiau într-o lume postcreştină în care înlăturarea fizică a instituţiilor şi simbolurilor religiei nu ar fi creat o diferenţă majoră în viaţa lor de zi cu zi. La fel s-a întâmplat şi în cazul intelectualilor; ei se confruntau, probabil, cu o problemă mult mai mare decât pierderea credinţei religioase, deoarece multe dintre ideile liberale care contribuiseră la dislocarea creştinismului în secolul al XVIII-lea erau acum şi ele dislocate. În anii 1920 şi 1930, certitudinile liberale ale autonomiei individului, criteriile morale obiective, raţionalitatea, autoritatea părinţilor şi un univers mecanic, explicabil păreau să dispară, alături de credinţa în liberul schimb.

Simptomele erau cele mai evidente în artă. Timp de trei sau patru secole după epoca umanismului, Europa crezuse că artele exprimă aspiraţiile, viziunile şi plăcerile accesibile în principiu oamenilor obişnuiţi, deşi acestea puteau să fie ridicate la un grad excepţional de fineţe prin execuţie sau atât de concentrate ca formă, încât nu toţi oamenii să se bucure întotdeauna de ele. În orice caz, în toată această perioadă a fost posibilă menţinerea noţiunii de om cultivat care, prin studiu şi în timp, putea face o diferenţiere corectă între artele perioadei sale deoarece ele erau expresia unei culturi comune, cu standarde comune. Această idee şi-

a mai pierdut din forţă atunci când secolul al XIX-lea, în urma mişcării romantice, a ajuns să idealizeze artistul ca pe un geniu – Beethoven a fost unul dintre primele exemple – şi a formulat noţiunea de avangardă.

Totuşi, în primul deceniu al secolului XX era deja dificil, chiar şi pentru cei avizaţi, să recunoască arta în multe dintre formele alese de artiştii contemporani.

Cel mai puternic simbol a fost dislocarea imaginii din pictură. Aici, fuga de figurativ a continuat să păstreze o legătură slabă cu tradiţia până la apariţia cubismului, dar apoi a încetat să mai fie vizibilă pentru „omul cultivat" obişnuit –

dacă acesta mai exista. Artiştii s-au retras într-un haos din ce în ce mai puţin accesibil de viziuni private al căror centru a fost atins în lumea dadaismului şi suprarealismului. Anii de după 1918 sunt de cea mai mare importanţă, ca o culminare a dezintegrării în arte; în suprarealism, chiar şi noţiunea de obiectiv a dispărut, ca să nu mai vorbim de reprezentarea sa. Aşa cum s-a exprimat un suprarealist, mişcarea însemna „gândire dictată în absenţa oricărui control exercitat de raţiune şi în afara oricăror preocupări estetice şi morale". Prin întâmplare, simbolism, şoc, sugestie şi violenţă, suprarealiştii încercau să treacă dincolo de conştiinţa însăşi. Astfel, ei doar explorau ceea ce mulţi scriitori şi muzicieni încercau să facă în acelaşi timp.

Asemenea fenomene ne oferă dovezi sub multiple forme ale decăderii culturii liberale care a reprezentat deznodământul înaltei civilizaţii a epocii europene. Este semnificativ faptul că astfel de mişcări dezintegratoare au fost adesea provocate de sentimentul că cultura tradiţională fusese prea limitată prin excluderea resurselor de emoţii şi sentimente din sfera subconştientului. Probabil că puţini dintre artiştii care ar fi fost de acord cu acest lucru au citit opera unui om care, mai mult ca oricare altul, a dat secolului XX un limbaj şi o serie de metafore cu care să exploreze acest domeniu şi încrederea că aici se află secretele vieţii.

Acest om a fost Sigmund Freud, părintele psihanalizei. El credea că şi-a câştigat un loc în istoria culturii, alături de Copernic sau Darwin, deoarece a schimbat modul în care oamenii educaţi se gândeau la propria persoană. Freud însuşi a făcut comparaţii conştiente, descriind ideea de subconştient drept a treia mare „insultă" adusă narcisismului umanităţii, după cele aduse de heliocentrism şi de teoria evoluţionistă. El a introdus câteva idei noi în limbajul curent: semnificaţiile speciale pe care le asociem astăzi cuvintelor „complex" şi

„obsesie" şi apariţia termenilor familiari „act ratat" şi „libido" reprezintă monumente închinate puterii ideilor sale. Influenţa lui s-a răspândit rapid în literatură, relaţiile personale, educaţie şi politică. La fel ca şi vorbele multor profeţi, mesajul său este adesea distorsionat. Ceea ce s-a crezut că a spus a fost mult mai important decât studiile clinice specifice care au reprezentat contribuţia adusă de el ştiinţei. Ca şi în cazul lui Newton sau Darwin, importanţa lui Freud transcende ştiinţa – unde influenţa sa a fost mai mică decât a lor – oferind o nouă mitologie. Aceasta avea să se dovedească a fi extrem de corozivă.

Mesajul lui Freud, aşa cum l-au înţeles oamenii, sugera că subconştientul e sursa reală a celui mai semnificativ comportament, că valorile morale şi atitudinile sunt proiecţii ale influenţelor care au dat

formă acestui subconştient şi că, prin urmare, ideea de răspundere este în cel mai bun caz un mit, probabil unul periculos, şi că, poate, raţionalitatea însăşi este o iluzie. Nu conta că afirmaţiile lui Freud nu ar fi avut niciun sens dacă acest lucru ar fi fost adevărat. Aceasta este ceea ce mulţi oameni au crezut că a dovedit – şi mulţi cred încă acest lucru. O

asemenea adunătură de idei contesta însăşi temelia civilizaţiei liberale, ideea de individ raţional, responsabil, motivat conştient, iar asta a fost cu adevărat important.

Ideile lui Freud nu au fost singura forţă intelectuală care a contribuit la pierderea certitudinii şi la sentimentul că oamenii nu au un teren foarte stabil sub picioare. Dar a fost cea mai evidentă din viaţa intelectuală a perioadei interbelice.

Încercând să deceleze viziunile sale, haosul din artă sau incomprehensibilitatea unei lumi a ştiinţei care părea să-i fi abandonat deodată pe Laplace şi Newton, oamenii s-au lansat îngrijoraţi în căutarea unor noi mitologii şi standarde care să-i ajute să se orienteze. Din punct de vedere politic, aşa s-a ajuns la fascism, marxism şi la cele mai iraţionale dintre vechile certitudini – naţionalismul extrem, de exemplu. Oamenii nu se simţeau inspiraţi sau emoţionaţi de toleranţă, de democraţie şi de vechile libertăţi individuale.

Astfel de influenţe au îngreunat şi mai mult sarcina de a face faţă incertitudinii în creştere şi semnelor de rău augur din relaţiile internaţionale în anii 1930. Miezul problemei se afla în Europa, în Germania, care ameninţa cu tulburări mult mai mari decât ar fi putut-o face Japonia. Germania nu fusese distrusă în 1918; consecinţa logică a fost, prin urmare, că într-o bună zi avea să-şi exercite iarăşi influenţa. Aşezarea geografică, populaţia şi puterea industrială însemnau că, într-un fel sau altul, o Germanie unită trebuia să domine Europa Centrală şi să pună în umbră Franţa. Miza era, practic, dacă se putea face acest lucru fără război; doar câţiva maniaci credeau că asta se poate evita printr-o nouă împărţire a Germaniei unite în 1871.

Germanii au început curând să ceară revizuirea Tratatului de la Versailles.

Cererea a devenit în cele din urmă imposibil de gestionat, deşi în anii 1920 a fost abordată cu optimism. Povara reală a daunelor de război a fost treptat uşurată şi, în 1925, Tratatul de la Locarno a fost considerat o piatră de hotar deoarece prin acesta Germania a acceptat acordurile teritoriale din Occident stabilite la Versailles. Dar a lăsat deschisă problema revizuirii din Răsărit şi în spatele acesteia se afla o problemă mult mai gravă: cum putea o ţară potenţial atât de puternică precum Germania să aibă relaţii paşnice, echilibrate cu vecinii săi, dată fiind experienţa culturală şi istorică specifică a germanilor?

Cei mai mulţi oameni au sperat că problema s-a rezolvat prin crearea unei Republici Democrate Germane, ale cărei instituţii aveau să reconstruiască uşor şi voluntar societatea şi civilizaţia germane. Constituţia Republicii de la Weimar (aşa cum a fost numită, după locul în care s-a întrunit adunarea sa constitutivă) era foarte liberală, într-adevăr, dar prea mulţi germani nu au privit-o cu simpatie încă de la început. Ideea că Weimarul rezolvase chestiunea germană s-a dovedit a fi o iluzie atunci când depresiunea economică a zdruncinat baza îngustă pe care se

sprijinea republica germană şi a dezlănţuit forţele naţionaliste şi sociale distructive pe care le mascase.

Când s-a întâmplat acest lucru, limitarea puterii germane a devenit din nou o problemă internaţională. Dar, din mai multe motive, anii 1930 au fost o perioadă prea intransigentă pentru ca această limitare să fie simplă. Pentru început, unele dintre cele mai grave efecte ale crizei economice mondiale au fost resimţite acum de economiile relativ slabe şi agricole ale noilor state din Europa Centrală şi de Est. Franţa căutase dintotdeauna aici aliaţi împotriva unei eventuale relansări a Germaniei, dar astfel de aliaţi erau acum extrem de slăbiţi. Mai mult, însăşi existenţa lor făcea, cu siguranţă, dificilă implicarea Uniunii Sovietice, altă putere incontestabilă (deşi misterioasă), în limitarea Germaniei. Diferenţele ideologice reprezentau suficiente bariere pentru cooperarea cu Regatul Unit şi Franţa, dar în joc era şi depărtarea strategică la care se afla. Nicio forţă sovietică nu putea ajunge în Europa Centrală fără a traversa unul sau mai multe state est-europene, ale căror scurte vieţi erau bântuite de teama de URSS şi de comunism: România,

Polonia şi statele baltice au fost constituite, la urma urmelor, printre altele, din foste teritorii ruseşti.

Nici americanii nu erau de prea mare ajutor. După ce preşedintele Wilson nu a reuşit să-şi convingă concetăţenii să se alăture Ligii Naţiunilor, tendinţa politicii americane a fost de a se retrage într-o izolare egocentrică, bineînţeles, în acord cu ideile tradiţionale. Americanii care fuseseră în Europa ca soldaţi nu voiau să repete această experienţă. Justificată la prima vedere de perioada de înflorire a anilor 1920, izolarea a fost confirmată, în mod paradoxal, de criza din anii 1930.

Chiar şi atunci când americanii nu dădeau vina pe Europa pentru problemele lor, în mod inconştient – problema datoriilor din anii războiului a avut un mare impact psihologic deoarece se credea că este legată de problemele financiare internaţionale (şi aşa şi era, deşi nu chiar cum credeau americanii) – ei nu doreau să se implice şi mai mult. Oricum, criza economică i-a lăsat cu suficiente resurse în buzunar. Odată cu alegerea unui preşedinte democrat, în 1932, se aflau, de fapt, la începutul unei epoci de schimbări importante care avea să modifice în cele din urmă această atitudine, dar asta era greu de anticipat.

Următoarea etapă a istoriei Americii avea să fie dominată de democraţi timp de cinci mandate prezidenţiale consecutive, primele patru după alegeri câştigate de aceeaşi persoană, Franklin Roosevelt. Cu o singură excepţie, nu se mai întâmplase ca aceeaşi persoană să candideze la preşedinţie de patru ori consecutiv (doar socialistul Eugene Debs mai făcuse asta); faptul că a şi câştigat era uimitor.

Să reuşeşti acest lucru (de fiecare dată) cu o majoritate absolută a votului popular era un fel de revoluţie. Niciun candidat democrat de după Războiul Civil nu mai câştigase nici măcar un mandat (şi niciunul nu avea să mai câştige până în 1964).

Mai mult, Roosevelt era un bogătaş, o figură patriciană. Este cu atât mai surprinzător, prin urmare, că a ajuns unul dintre cei mai mari conducători de la începutul secolului XX. A făcut acest lucru în urma unei bătălii electorale care era, practic, una între speranţă şi disperare. A oferit încredere şi promisiunea că va acţiona pentru a scăpa de dezastrul

depresiunii economice. Victoria sa a fost urmată de o transformare politică, construirea unei hegemonii democrate pe o coaliţie de votanţi neglijaţi – Sudul, săracii, fermierii, persoanele de culoare, intelectualii liberali progresişti – care a atras apoi şi mai mult sprijin, pe măsură ce părea că dă roade.

Exista un anumit grad de iluzionare în acest program. „New Deal” („noul curs”) asumat de administraţia Roosevelt nu gestiona încă satisfăcător economia în 1939. Cu toate acestea, a schimbat accentul în funcţionarea capitalismului american şi în relaţiile sale cu statul. A fost iniţiat un amplu program de combatere a şomajului, s-au investit milioane de dolari în lucrări publice, s-au introdus noi reglementări în domeniul finanţelor şi a fost lansat un mare experiment legat de proprietatea publică a unui sistem hidroelectric în valea râului Tennessee. Capitalismul a primit o nouă viaţă şi un nou cadru guvernamental. New Deal a adus cu sine cea mai mare extindere a puterii autorităţilor federale asupra societăţii americane şi a statelor care avusese loc vreodată pe timp de pace şi care s-a dovedit a fi ireversibilă. Astfel, politica americană a reflectat aceleaşi presiuni spre colectivism care au afectat şi alte ţări în secolul XX. Şi în acest sens, epoca Roosevelt a fost decisivă din punct de vedere istoric. A schimbat cursul istoriei constituţionale şi politice americane mai mult decât orice altceva după Războiul Civil şi a oferit întâmplător lumii o alternativă democratică la fascism şi comunism, furnizând versiunea liberală a unei ample intervenţii a statului în economie. Această realizare este cu atât mai impresionantă cu cât s-a bazat aproape exclusiv pe alegerile interesate ale unor politicieni dedicaţi procesului democratic, şi nu pe argumentele unor economişti, dintre care unii susţineau deja un management central mai cuprinzător al economiei în cazul naţiunilor capitaliste. A fost o demonstraţie remarcabilă a capacităţii sistemului politic american de a oferi ceea ce simţeau oamenii că vor.

Acelaşi mecanism nu putea să livreze, desigur, decât sub forma politicii externe ceea ce aveau să tolereze cei mai mulţi americani. Roosevelt era mult mai conştient decât majoritatea concetăţenilor săi de pericolele unei izolări continue a Americii faţă de problemele Europei. Dar nu şi-a putut dezvălui decât treptat punctele de vedere.

URSS şi Statele Unite neimplicându-se, nu mai rămăseseră decât marile puteri vest-europene să înfrunte Germania în cazul unei reînvieri a acesteia.

Marea Britanie şi Franţa s-au aflat în postura nefericită de a acţiona ca poliţişti ai Europei. Încă nu uitaseră cât de greu le fusese să ţină piept Germaniei chiar şi atunci când Rusia fusese de partea lor. Mai mult, după 1918 fuseseră de multe ori în conflict una cu cealaltă. Erau, de asemenea, slabe din punct de vedere militar.

Franţa, conştientă de inferioritatea sa numerică în cazul unei eventuale reînarmări a Germaniei, investise într-un program de apărare strategică prin fortificaţii, care părea impresionant, dar care o priva efectiv de puterea de a acţiona ofensiv.

Marina Militară Regală nu mai era fără rival şi nici nu mai era apărată de pericole, ca în 1914, concentrându-şi resursele în apele europene. Guvernele britanice au urmărit mult timp o reducere a cheltuielilor pentru armament într-o perioadă în care angajamentele la nivel mondial le

solicitau forţele din ce în ce mai mult. Depresiunea economică a întărit această tendinţă; existau temeri că redresarea ar fi îngreunată de costurile reînarmării, ducând la creşterea inflaţiei.

Mulţi votanţi britanici credeau, de asemenea, că nemulţumirile Germaniei erau îndreptăţite. Ei erau dispuşi să facă unele concesii în numele naţionalismului şi autodeterminării germane, chiar înapoind coloniile germane. Şi Marea Britanie, şi Franţa erau îngrijorate de un joker din pachetul de cărţi european, Italia. Sub conducerea lui Mussolini, speranţele că aceasta se putea întoarce împotriva Germaniei se risipiseră până în 1938.

Această situaţie a rezultat dintr-o încercare întârziată a Italiei de a lua parte la Lupta pentru Africa în 1935, când forţele sale au invadat Etiopia. O astfel de acţiune a ridicat întrebarea ce ar trebui să facă Liga Naţiunilor; era clar o încălcare a statutului său ca unul dintre membrii ei să atace alt membru. Franţa şi Marea Britanie se aflau într-o situaţie incomodă. În calitatea lor de mari puteri, puteri mediteraneene şi puteri coloniale africane, erau obligate să preia iniţiativa împotriva Italiei în cadrul Ligii. Dar au făcut acest lucru fără vigoare şi fără tragere de inimă, căci nu voiau să îndepărteze o Italie pe care şi-ar fi dorit-o alături împotriva Germaniei. Rezultatul a fost cât se poate de grav. Liga nu a reuşit să controleze agresiunea şi Italia a fost înstrăinată. Etiopia şi-a pierdut totuşi independenţa doar pentru şase ani, aşa cum s-a dovedit ulterior.

Acesta a fost unul dintre momentele în care a părut ulterior că s-a făcut o greşeală fatală. Dar este imposibil de spus, privind retrospectiv, în care etapă situaţia creată în urma acestor evenimente a devenit imposibil de gestionat. Cu siguranţă, apariţia unui regim mult mai radical şi extrem de oportunist în Germania a fost momentul de cotitură major. Dar depresiunea a fost cea care l-a precedat şi l-a făcut posibil. Colapsul economic a mai avut un efect important. A făcut plauzibilă o interpretare ideologică a evenimentelor din anii 1930 şi, astfel, le-a înveninat şi mai mult. Din cauza intensificării conflictului de clasă în urma colapsului economic, politicienii interesaţi au interpretat uneori dezvoltarea relaţiilor internaţionale în termeni de fascism *vs* comunism sau chiar dreapta *versus* stânga şi democraţie *versus* dictatură. Acest lucru a fost mai uşor de făcut după ce Mussolini, înfuriat de reacţiile britanicilor şi francezilor la invadarea Etiopiei, a ajuns să alieze Italia cu Germania, vorbind despre o cruciadă anticomunistă. Dar şi în acest caz aparenţele au fost înşelătoare. Toate interpretările ideologice ale afacerilor internaţionale din anii 1930 au avut tendinţa de a ascunde centralitatea problemei germane – şi, prin urmare, de a o face mai dificil de înfruntat.

Propaganda sovietică a fost şi ea importantă. În anii 1930 situaţia internă a URSS era precară. Programul de industrializare impunea mari presiuni şi sacrificii. Acestea erau ţinute în frâu – deşi, poate, şi exagerate – printr-o intensificare violentă a dictaturii, care s-a exprimat nu doar în lupta de colectivizare împotriva ţăranilor, ci şi în direcţionarea terorii împotriva cadrelor regimului însuşi începând din 1934. În cinci ani, milioane de sovietici au fost executaţi, încarceraţi sau exilaţi, adesea în lagăre de muncă forţată. Lumea privea uimită cum mulţimi de inculpaţi se umileau cu „mărturisiri” groteşti în faţa unor tribunale sovietice. Au fost eliminaţi nouă din zece generali din armată şi, s-a estimat, jumătate din

ofiţeri. În aceşti ani o nouă elită comunistă a înlocuit-o pe cea veche; până în 1939, mai mult de jumătate din delegaţii care participaseră la Congresul Partidului din 1934 fuseseră arestaţi. Era foarte dificil pentru străini să ştie cu siguranţă ce se întâmpla, dar le era clar că URSS nu era în niciun caz un stat civilizat, liberal şi nici măcar un aliat potenţial foarte puternic.

Într-un mod mai direct, acest lucru a afectat situaţia internaţională din cauza propagandei asociate. O mare parte a acesteia a luat naştere, fără îndoială, din crearea deliberată în interiorul Uniunii Sovietice a unei mentalităţi de asediu; departe de a fi relaxat, obiceiul de a concepe lumea în termeni de Noi *versus* Ei, care se născuse din dogma marxistă şi intervenţiile din 1918-1922, a fost încurajat în anii 1930. Pe măsură ce această idee s-a înstăpânit, la fel s-a întâmplat, în afară, cu predicarea doctrinei luptei de clasă internaţionale de către Comintern.

Efectul reciproc era previzibil. Temerile conservatorilor de pretutindeni s-au intensificat. A devenit uşor ca orice concesie făcută forţelor de stânga sau chiar unora uşor progresiste să fie considerată o victorie a bolşevicilor. Pe măsură ce atitudinile dreptei s-au cristalizat, li s-a reconfirmat şi comuniştilor teza conflictului de clasă şi a revoluţiei inevitabile.

Dar nu a existat nici măcar o revoluţie victorioasă a stângii. Pericolul revoluţionar trecuse rapid după anii imediat postbelici. În anii 1920 Marea Britanie a fost condusă paşnic şi nespectaculos de guverne laburiste. Al doilea a fost înghiţit de colapsul financiar în 1931, fiind înlocuit de coaliţii conservatoare cu un sprijin electoral covârşitor care au guvernat respectând extrem de fidel tradiţia reformei sociale şi administrative progresiste şi treptate care marcase transformarea Marii Britanii într-un „stat asistenţial”. Această direcţie a fost dusă şi mai departe în ţările scandinave, adesea admirate pentru combinaţia de democraţie politică şi socialism practic, în contrast cu comunismul. Nici măcar în Franţa, unde exista un Partid Comunist cu numeroşi membri şi foarte activ, nu erau semne că scopurile sale ar fi fost acceptabile pentru majoritatea electoratului, chiar şi după Depresiune. În Germania, Partidul Comunist reuşise înainte de 1933

să obţină mai multe voturi, dar nu izbutise să-i disloce pe social-democraţi de la controlul mişcării clasei muncitoare. În ţările mai puţin avansate, comunismul a avut şi mai puţin succes revoluţionar. În Spania a trebuit să concureze cu socialişti şi anarhişti; conservatorii spanioli se temeau cu siguranţă de comunism şi se poate să fi avut motive să se teamă şi de ceea ce considerau o alunecare spre revoluţie socială în timpul republicii instaurate în 1931, dar nu comunismul spaniol îi ameninţa.

Totuşi, interpretările ideologice exercitau o atracţie deosebită, chiar şi pentru mulţi dintre cei care nu erau comunişti. Aceasta a fost mult consolidată de accederea la putere a unui nou conducător al statului german, Adolf Hitler, al cărui succes face foarte dificilă negarea geniului său politic, în ciuda faptului că urmărea ţeluri care denotă că nu era tocmai întreg la minte. La începutul anilor

1920 nu era decât un agitator dezamăgit, care încercase zadarnic să răstoarne un guvern (cel bavarez) şi care îşi revărsa naţionalismul şi antisemitismul obsesive nu doar în discursuri cu efect hipnotic, ci şi într-o lucrare lungă, amorfă, semiautobiografică pe care puţini au citit-o. În

1933, Partidul Naţional-Socialist al Muncitorilor Germani, al cărui şef era (pe scurt, „nazist”), a obţinut rezultate suficient de bune la alegeri pentru ca el să fie numit cancelar al statului german.

Din punct de vedere politic, este posibil ca aceasta să fi fost decizia crucială din acest secol, deoarece a însemnat revoluţionalizarea Germaniei, promovarea unei politici externe agresive, care în cele din urmă a distrus vechea Europă şi Germania, iar acest lucru a însemnat o lume nouă.

Deşi mesajele lui Hitler erau simple, el exercita o atracţie complexă.

Predicile lui susţineau că problemele Germaniei aveau surse identificabile.

Tratatul de la Versailles era una dintre acestea. Alta era reprezentată de capitaliştii internaţionali. Printre cauze se numărau şi activităţile presupus antinaţionale ale marxiştilor germani şi ale evreilor. Afirma, de asemenea, că îndreptarea erorilor politice ale Germaniei trebuia combinată cu restaurarea societăţii şi culturii germane, iar aceasta implica purificarea stocului biologic al poporului german, eliminând componentele neariene.

În 1922 un astfel de mesaj nu l-a propulsat prea mult pe Hitler; în 1930 a adus 107 locuri în parlamentul german – mai mult decât comuniştii, care aveau 77. Naziştii profitau deja de colapsul economic şi avea să fie şi mai rău. Există mai multe motive pentru care naziştii au cules roadele politice ale acestuia, dar unul dintre cele mai importante a fost că comuniştii îşi consumau la fel de multă energie luptându-se cu socialiştii ca şi cu ceilalţi oponenţi ai lor. Inevitabil, acest lucru afectase grav stânga germană în anii 1920. Un alt motiv era că în perioada republicii democratice sentimentele antisemite se accentuaseră. Acestea au fost exacerbate şi de colapsul economic. Antisemitismul, ca şi naţionalismul, exercita o atracţie care transcendea clasele ca explicaţie a problemelor Germaniei, spre deosebire de explicaţia marxistă simplă în termenii unei lupte de clasă care, evident, atrăgea (cum s-a sperat) simpatia unora, dar şi antipatia altora.

Până în 1930 naziştii au demonstrat că erau cu adevărat o putere. Au atras un sprijin şi mai mare şi au câştigat susţinători dintre cei care vedeau în violenţele stradale comise de bandele de nazişti o asigurare împotriva comunismului, dintre naţionaliştii care doreau reînarmarea şi revizuirea Tratatului de Pace de la Versailles şi dintre politicienii conservatori ce credeau că Hitler era un şef de partid ca oricare altul care putea fi acum valoros în jocul lor. Manevrele au fost complicate, dar în 1932 naziştii au devenit cel mai mare partid din parlamentul german, deşi nu deţineau majoritatea. În ianuarie 1933 Hitler a fost numit în funcţie în mod constituţional de preşedintele republicii. Au urmat noi alegeri, în care monopolizarea radioului şi folosirea intimidării de către regim tot nu le-au asigurat naziştilor o majoritate de locuri; cu toate acestea, au avut majoritatea atunci când au fost sprijiniţi de unii membri de dreapta ai parlamentului, care li s-au alăturat pentru a vota acordarea unor puteri speciale pentru guvern. Cea mai importantă a fost guvernarea prin ordonanţe de urgenţă. Acesta a fost sfârşitul parlamentului şi al suveranităţii parlamentare. Înarmaţi cu aceste puteri, naziştii au început o distrugere revoluţionară a instituţiilor democratice. În 1939 nu mai exista practic niciun sector al societăţii germane care să nu fie controlat sau intimidat de ei. Şi conservatorii pierduseră. Au descoperit curând că

amestecul naziştilor în independenţa autorităţilor tradiţionale tindea să meargă foarte departe.

Ca şi Uniunea Sovietică a lui Stalin, regimul nazist s-a bazat în mare măsură pe teroarea folosită fără milă împotriva duşmanilor săi. Aceasta a fost dezlănţuită curând împotriva evreilor şi o Europă încremenită de uimire a văzut cum sub ochii ei reînvie, în una dintre cele mai avansate societăţi ale sale, pogromurile Europei medievale sau ale Rusiei ţariste. Acest lucru era atât de incredibil, încât mulţi oameni din afara Germaniei nu puteau concepe că se întâmpla aşa ceva. Din cauza confuziei cu privire la natura regimului, era şi mai greu să i se facă faţă.

Unii îl considerau pe Hitler pur şi simplu un lider naţionalist hotărât, ca şi Atatürk, să-şi regenereze ţara şi să-i afirme pretenţiile îndreptăţite. Alţii îl vedeau ca pe un cruciat care lupta împotriva bolşevismului. Chiar şi atunci când oamenii credeau doar că ar putea fi un obstacol util în calea acestuia, creştea posibilitatea ca stânga să-l considere un instrument al capitalismului. Dar nicio formulă simplă nu-l descrie pe Hitler sau ţelurile sale – şi există încă mari dezacorduri cu privire la acestea – şi, probabil, o aproximare rezonabilă a adevărului este că a dat glas resentimentelor şi exasperării societăţii germane în formele sale negative şi distructive şi le-a întruchipat într-o măsură monstruoasă. Când personalitatea sa a fost scoasă în evidenţă de dezastrul economic, cinismul politic şi dispunerea favorabilă a forţelor internaţionale, şi-a putut folosi pe termen lung aceste calităţi negative în detrimentul tuturor europenilor, inclusiv al concetăţenilor săi.

Calea pe care Germania a ajuns iar în război în 1939 este complicată. Încă există discuţii cu privire la momentul – dacă a existat – când mai era o şansă de a evita rezultatul final. Un moment important, în mod clar, a fost când Mussolini, îngrijorat înainte de ambiţiile germanilor în Europa Centrală, a devenit aliatul lui Hitler. După ce fusese îndepărtat de politica britanică şi franceză din cauza aventurii sale etiopiene, în Spania a izbucnit un război civil atunci când un grup de generali s-a răsculat împotriva republicii de stânga. Şi Hitler, şi Mussolini au trimis contingente pentru a-l sprijini pe cel care se detaşase ca lider al rebelilor, generalul Franco. Acest lucru, mai mult ca oricare altul, a dat o nuanţă ideologică diviziunilor Europei. Hitler, Mussolini şi Franco erau acum identificaţi cu toţii drept „fascişti” şi politica externă sovietică a început să coordoneze sprijinul pentru Spania în interiorul unor ţări occidentale lăsându-i pe comuniştii locali să renunţe la atacurile împotriva altor partide de stânga şi să încurajeze „Fronturile Populare”. Astfel, Spania a ajuns să fie văzută ca un conflict între stânga şi dreapta în forma sa cea mai pură; era o distorsionare a realităţii, dar i-a încurajat pe oameni să conceapă Europa ca fiind împărţită în două tabere.

Guvernul britanic şi cel francez erau deja perfect conştiente de dificultăţile pe care le implica o confruntare cu Germania. Hitler anunţase încă din 1935 că începuse reînarmarea ţării (interzisă la Versailles). Până se încheia reînarmarea lor, rămâneau foarte slabe. Prima consecinţă s-a văzut atunci când trupe germane au intrat din nou în zona „demilitarizată” Renania, de unde fuseseră excluse prin Tratatul de la Versailles. Nu s-a făcut nicio încercare de a se opune acestei acţiuni.

După ce Războiul Civil din Spania crease şi mai mult haos în opinia

publică din Marea Britanie şi Franţa, Hitler a ocupat Austria. Termenii Tratatului de la Versailles, care interziceau fuziunea Germaniei cu Austria, păreau greu de respectat; pentru electoratul francez şi cel britanic, aceasta putea fi prezentată ca o problemă de naţionalism nedreptăţit. Republica austriacă avusese, de asemenea, probleme interne de mult timp. *Anschluss*-ul (aşa cum a fost numită anexarea de către Germania) a avut loc în martie 1938. În toamnă a avut loc următoarea agresiune germană, răpirea unor regiuni ale Cehoslovaciei. Din nou, aceasta a fost justificată prin pretenţiile specioase la autodeterminare; regiunile implicate erau atât de importante, încât pierderea lor a limitat posibilităţile de autoapărare a cehoslovacilor în viitor, dar erau zone cu mulţi locuitori germani. Avea să urmeze Memelul, din aceleaşi motive, peste un an. Hitler transforma treptat în realitate vechiul vis pierdut atunci când Prusia a învins Austria – visul unei Germanii Mari, unite, definită ca totalitatea ţinuturilor celor cu sânge german.

Dezmembrarea Cehoslovaciei fusese într-o oarecare măsură un moment de cotitură. A fost realizată printr-o serie de acorduri semnate la München în septembrie 1938, în care Marea Britanie şi Germania au fost jucătorii principali.

Aceasta a fost ultima mare iniţiativă a politicii externe britanice de a încerca să-i facă pe plac lui Hitler. Prim-ministrul britanic era prea nesigur de reînarmarea ţării pentru a se opune, dar spera, de asemenea, că, după transferul ultimului grup substanţial de germani de sub stăpânirea străină sub cea a ţării natale, Hitler nu va mai avea motive pentru o revizuire suplimentară a Tratatului de la Versailles –

acord care era deja învechit, în orice caz.

Se înşela. Hitler a continuat cu inaugurarea unui program de expansiune în teritoriile slave. Primul pas a fost ocuparea, în martie 1939, a ceea ce mai rămăsese din Cehoslovacia. Această acţiune a adus în discuţie problema acordului din 1919 privind Polonia. Hitler detesta „coridorul polonez” care separa Prusia Răsăriteană de Germania şi care includea Danzigul, un vechi oraş german care primise statut internaţional în 1919. În acest moment, guvernul britanic, deşi ezitant, a schimbat tactica, oferind o garanţie Poloniei, României, Greciei şi Turciei împotriva agresiunii. A început, de asemenea, o negociere prudentă cu URSS.

Politica sovietică rămâne dificil de interpretat. Se pare că Stalin a încurajat Războiul Civil din Spania sprijinind republica atât timp cât părea că atrage atenţia germanilor, dar apoi a căutat alte moduri de a câştiga timp în faţa atacului dinspre Occident de care s-a temut dintotdeauna. Se gândea că un atac german împotriva Uniunii Sovietice putea fi încurajat de Marea Britanie şi Franţa, care ar fi fost uşurate dacă pericolul cu care se confruntaseră atâta timp s-ar fi îndreptat împotriva statului muncitorilor. Fără îndoială că aşa s-ar fi întâmplat. Existau totuşi slabe şanse de a colabora cu britanicii sau cu francezii pentru a i se opune lui Hitler, chiar dacă ar fi dorit să facă asta, deoarece nicio armată rusească nu putea ajunge în Germania decât prin Polonia – iar polonezii nu ar fi permis niciodată acest lucru. Prin urmare, aşa cum a remarcat un diplomat sovietic în faţa unui coleg francez când a aflat deciziile luate la München, nu mai rămăsese altceva de făcut decât o a patra împărţire a Poloniei. Aceasta a fost stabilită în vara anului 1939. După criticile răutăcioase la

adresa barbariei bolşevico-slave şi a exploatării fascisto-capitaliste, Germania şi sovieticii au ajuns în august la un acord prin care îşi împărţeau Polonia; statele autoritare se bucură de o mare flexibilitate în diplomaţie. Înarmat cu acest acord, Hitler a atacat Polonia. Astfel, a dat startul celui de-al Doilea Război Mondial, la data de 1 septembrie 1939.

Două zile mai târziu, britanicii şi francezii şi-au onorat garanţia acordată Poloniei şi au declarat război Germaniei.

Guvernele lor nu erau foarte nerăbdătoare să facă acest lucru, deoarece era evident că nu puteau ajuta Polonia. Această naţiune nefericită a dispărut încă o dată, împărţită de forţele sovietice şi germane la aproximativ o lună după izbucnirea războiului. Dar neintervenţia ar fi însemnat acceptarea tacită a dominaţiei germane asupra Europei, deoarece nici o altă naţiune nu ar mai fi considerat că merită să beneficieze de sprijinul britanicilor sau al francezilor.

Astfel, în mod ezitant şi fără entuziasmul din 1914, singurele două mari puteri constituţionale din Europa se confruntau cu un regim totalitar. Nici popoarele, nici guvernele lor nu au arătat prea mult entuziasm pentru acest rol, iar declinul forţelor liberale şi democratice după 1918 le-a plasat într-o poziţie mult inferioară celei a Antantei din 1914, dar exasperarea provocată de lunga serie de agresiuni ale lui Hitler şi de promisiunile încălcate a îngreunat găsirea unei soluţii paşnice care să le liniştească. Principala cauză a războiului a fost, ca şi în 1914, naţionalismul german. Dar, în timp ce atunci Germania intrase în război pentru că se simţise ameninţată, acum Marea Britanie şi Franţa erau cele care reacţionau la pericolul reprezentat de expansiunea Germaniei. Ele se simţeau ameninţate de data aceasta.

Spre surprinderea multor observatori şi spre uşurarea altora, primele şase luni de război au fost aproape lipsite de evenimente, odată ce scurta campanie din Polonia a luat sfârşit. A devenit curând limpede că forţele mecanizate şi puterea aeriană aveau să joace un rol mult mai important decât între 1914 şi 1918.

Amintirea măcelului de pe Somme şi de la Verdun era prea vie pentru britanici şi francezi pentru a planifica altceva decât o ofensivă economică; arma blocadei, sperau ei, avea să fie eficientă. Hitler nu voia să le creeze probleme, deoarece era nerăbdător să semneze pacea. Acest impas a fost depăşit abia atunci când britanicii au încercat să intensifice blocada în apele teritoriale scandinave.

Această acţiune a coincis, în mod remarcabil, cu o ofensivă germană menită să facă rost de provizii de minereu, în urma căreia Norvegia şi Danemarca au fost ocupate. Lansarea acestei acţiuni, pe 9 aprilie 1940, a iniţiat o perioadă de lupte intense. La doar o lună după aceea a început o genială invazie germană, mai întâi în Ţările de Jos şi apoi în Franţa. Un atac armat puternic prin munţii Ardeni a deschis calea spre străpungerea armatelor aliate şi ocuparea Parisului. Pe 22 iunie, Franţa a semnat un armistiţiu cu germanii. La sfârşitul lunii, întreaga coastă europeană de la Pirinei până la Capul Nord se afla în mâinile germanilor. Italia se alăturase taberei germane cu zece zile înainte de capitularea Franţei. Un nou guvern francez de la Vichy a rupt relaţiile cu Marea Britanie după ce britanicii au capturat ori au distrus crucişătoarele franceze, de teamă să nu cadă în mâinile germanilor. A Treia Republică a luat sfârşit efectiv odată cu

instalarea unui mareşal francez, un erou al Primului Război Mondial, în funcţia de şef al statului.

Fără niciun aliat pe continent, Marea Britanie se confrunta cu o situaţie strategică mult mai gravă decât cea în care se aflase în conflictul împotriva lui Napoleon.

Aceasta a provocat o transformare uriaşă a naturii războiului, dar Marea Britanie nu era chiar singură. Mai erau şi dominioanele, toate intrând în război de partea sa, precum şi o serie de guverne în exil de pe continentul invadat. Unele dintre acestea comandau forţe proprii, iar norvegienii, danezii, olandezii, belgienii, cehii şi polonezii aveau să lupte cu curaj, adesea cu un efect decisiv, în anii care au urmat. Cele mai importante grupuri de refugiaţi erau franceze, dar în acest stadiu ele reprezentau o facţiune în interiorul Franţei, nu guvernul său legal.

Erau conduse de un general care părăsise Franţa înainte de armistiţiu şi a fost condamnat la moarte *în absentia*: Charles de Gaulle. A fost recunoscut de britanici doar în calitate de „conducător al francezilor liberi”, dar el se considera legatarul constituţional al celei de-a Treia Republici şi custodele intereselor şi onoarei francezilor. A început curând să dea dovadă de o independenţă care avea să-l facă în cele din urmă cel mai important slujitor al ţării sale după Clemenceau.

Charles de Gaulle prezenta o importanţă imediată pentru britanici din cauza incertitudinilor legate de ceea ce avea să se întâmple cu celelalte regiuni ale imperiului Franţei, unde spera să găsească simpatizanţi care să i se alăture pentru a continua lupta. Acesta a fost unul dintre modurile în care războiul s-a extins din punct de vedere geografic. A fost, de asemenea, o consecinţă a intrării Italiei în război, deoarece posesiunile sale africane şi rutele maritime din Mediterana au devenit acum domenii operaţionale. În fine, faptul că germanii aveau acces la porturile atlantice

şi scandinave a însemnat că „Bătălia din Atlantic”, cum a fost numită ulterior – războiul submarin şi atacul de suprafaţă şi aerian pentru a întrerupe sau a slăbi comunicaţiile maritime ale britanicilor – avea să devină mult mai crâncenă.

Insulele Britanice s-au confruntat cu un atac imediat. Exista deja omul care putea să îmbărbăteze naţiunea în faţa acestei provocări. Winston Churchill, având în spate o carieră politică îndelungată şi pestriţă, devenise prim-ministru după eşecul campaniei din Norvegia, deoarece nimeni altcineva nu se bucura de sprijinul tuturor partidelor în Camera Comunelor. A condus cu mână de fier guvernul de coaliţie pe care l-a format imediat, ceea ce, evident, lipsise până atunci. Mai important, a deşteptat în rândul poporului, căruia i se putea adresa prin intermediul radioului, sentimente şi calităţi pe care uitase că le are. Curând a fost evident că doar înfrângerea în urma unui asalt direct avea să-i scoată pe britanici din război.

Acest lucru a devenit şi mai sigur după ce o mare bătălie aeriană în sudul Angliei, din august şi septembrie 1940, a fost câştigată de ştiinţa britanică, sub forma radarului, şi de Forţele Aeriene Regale. O perioadă, englezii au simţit mândria şi uşurarea grecilor după Maraton. E adevărat, aşa cum a afirmat Churchill într-un discurs citat adesea, că „niciodată în domeniul conflictelor umane atât de mulţi oameni nu au datorat atât de mult atâtor de puţini”. Această victorie a făcut imposibilă o invazie pe mare a germanilor (deşi una reuşită a fost întotdeauna improbabilă). Ea a arătat, de asemenea, că Marea Britanie nu putea fi învinsă doar prin bombardamente aeriene. Insulele aveau în faţă perspective sumbre, dar această victorie a schimbat cursul războiului, deoarece a marcat începutul unei perioade în care tot felul de influenţe au îndreptat atenţia germanilor în altă parte. În decembrie 1940 au început planificările unei invazii germane în Uniunea Sovietică.

În acea iarnă, Uniunea Sovietică obţinuse şi alte câştiguri teritoriale în vest, la prima vedere cu scopul de a se asigura împotriva unui viitor atac german. Un război împotriva Finlandei i-a adus zone strategice importante. Republicile baltice Letonia, Lituania şi Estonia au fost înghiţite în 1940. Basarabia, pe care România o alipise în 1918, a fost acum ocupată din nou, împreună cu Bucovina de Nord. În acest ultim caz, Stalin depăşea graniţele ţariste. Decizia germanilor de a ataca URSS s-a născut în parte din dezacordurile legate de direcţia viitoare a expansiunii sovietice: Germania încerca să ţină URSS departe de Balcani şi de strâmtori. Ea a avut, de asemenea, scopul de a demonstra, printr-o răsturnare rapidă a Uniunii Sovietice, că nu mai avea rost ca britanicii să lupte. Dar a existat şi un element personal puternic în această decizie. Hitler detestase întotdeauna sincer şi cu fanatism bolşevismul şi susţinea că slavii, în opinia sa un grup rasial inferior, ar trebui să le asigure germanilor spaţiu vital şi materii prime în Răsărit.

Viziunea sa a fost o ultimă variantă, pervertită, a vechii lupte a teutonilor menite să impună civilizaţia europeană asupra Răsăritului slav. Mulţi germani au reacţionat la o astfel de temă. Ea avea să justifice atrocităţi mai înfiorătoare decât orice alt mit cruciat anterior.

Într-o scurtă campanie de primăvară, care a reprezentat preludiul viitoarei ciocniri a titanilor, germanii au ocupat Iugoslavia şi Grecia (cu cea

din urmă forţele italiene luptând fără succes din octombrie 1940). Încă o dată, forţele britanice au fost alungate din Europa continentală. A fost cucerită şi Creta printr-un spectaculos asalt al trupelor germane aeropurtate. Acum totul era pregătit pentru „Barbarossa”, aşa cum a fost numit marele atac împotriva Uniunii Sovietice, după numele împăratului medieval care condusese cruciada a treia (şi care fusese înecat în timpul acesteia).

Atacul a fost lansat pe data de 22 iunie 1941 şi a înregistrat de la început succese însemnate. Un număr uriaş de militari au fost luaţi prizonieri şi armatele sovietice s-au retras sute de mile. Avangarda germană a ajuns la doar câteva mile de Moscova. Dar apoi nu a mai putut înainta şi până la Crăciun primele contraatacuri reuşite ale Armatei roşii au demonstrat că, de fapt, Germania era la ananghie. Strategia germană nu mai avea iniţiativa. În cazul în care britanicii şi sovieticii puteau să reziste şi să-şi menţină alianţa, dacă nu apărea vreo modificare tehnică radicală a războiului prin descoperirea unor noi arme de mare putere, accesul lor la producţia de armament americană avea să le crească inexorabil rezistenţa. Acest lucru nu însemna, bineînţeles, că aveau să învingă inevitabil Germania, ci doar că o puteau determina să înceapă negocieri.

Din 1940 preşedintele american credea că este în interesul Statelor Unite ca Marea Britanie să fie sprijinită până la limitele permise de populaţia sa şi de legea neutralităţii. De fapt, el a depăşit cu mult ambele limite în anumite momente. În vara anului 1941, Hitler ştia că Statele Unite erau în toate privinţele un inamic nedeclarat. Un pas crucial fusese Legea americană de împrumut şi închiriere din luna martie a aceluiaşi an, care, după ce activele britanice din Statele Unite au fost lichidate, asigura producţie şi servicii pentru Aliaţi fără plată. Curând după aceea, guvernul american a extins patrulele navale şi protecţia transporturilor sale spre răsărit, în Atlantic. După invadarea Uniunii Sovietice a avut loc o întâlnire între Churchill şi Roosevelt, care au semnat o declaraţie referitoare la principii comune – Carta Atlanticului – în care liderul unei naţiuni aflate în război şi cel al uneia neimplicate formal în conflagraţie vorbeau despre organizarea postbelică a lumii, după „distrugerea finală a tiraniei naziştilor”. Se evoluase mult de la izolaţionism şi acesta a fost fundalul celei de-a doua decizii cruciale, dar nebuneşti a lui Hitler din 1941, declaraţia de război împotriva Statelor Unite pe 11 decembrie, după un atac japonez contra unor teritorii britanice şi americane cu patru zile înainte. Hitler le promisese anterior japonezilor că va face acest lucru.

Astfel, războiul a devenit global. Declaraţiile de război ale britanicilor şi americanilor împotriva Japoniei ar fi putut conduce la desfăşurarea unor războaie separate, doar Marea Britanie fiind implicată în amândouă; acţiunea lui Hitler a irosit şansa ca puterea americană să fie ţinută în afara Europei şi desfăşurată doar în Pacific. Puţine acţiuni individuale au marcat într-o măsură atât de mare sfârşitul unei epoci, deoarece aceasta anunţa intrarea afacerilor europene într-un con de umbră. Viitorul Europei avea să fie acum determinat nu prin eforturile proprii, ci de cele două mari puteri din flancurile sale, Statele Unite şi Uniunea Sovietică.

Şi decizia japonezilor a fost pripită, deşi logica politicii japoneze se îndrepta de mult spre un conflict cu Statele Unite. Legăturile Japoniei cu Germania şi Italia, deşi aveau o oarecare valoare de propagandă pentru

ambele părţi, nu însemnau prea mult în practică. Ceea ce a contat în calendarul politicii japoneze a fost încheierea unor dezbateri care aveau loc la Tokyo cu privire la pericolul sau absenţa unei provocări la adresa Statelor Unite care trebuia să implice un război.

La baza problemei se afla faptul că pentru încheierea cu succes a războiului din China Japonia avea nevoie şi de petrol, pe care nu îl putea obţine decât cu acordul tacit al Statelor Unite ca Japonia să distrugă China. Niciun guvern american nu ar fi acceptat acest lucru. În schimb, în octombrie 1941 guvernul american a impus un embargo asupra tuturor schimburilor comerciale ale cetăţenilor americani cu Japonia.

Au urmat ultimele etape ale unui proces care îşi avea originile în ascendentul dobândit în Japonia de anumite forţe reacţionare şi militante în anii 1930.

Problema devenise deja pur strategică şi tehnică pentru specialiştii militari japonezi; de vreme ce trebuiau să obţină cu forţa resursele necesare din Asia de Sud-Est, nu mai rămâneau de stabilit decât natura războiului cu Statele Unite şi momentul declanşării acestuia. O astfel de decizie era fundamental iraţională, deoarece şansele de succes erau infime; odată ce argumentele privind onoarea naţională au triumfat, s-au făcut totuşi cu atenţie calculele finale pentru a decide cel mai bun loc şi cel mai bun moment ale atacului. S-a hotărât să se dea o lovitură cât mai serioasă puterii maritime americane încă de la început pentru a obţine libertate maximă de mişcare în Pacific şi Marea Chinei de Sud. Rezultatul a fost atacul din 7 decembrie, a cărui parte centrală a fost un atac aerian împotriva flotei americane de la Pearl Harbor, una dintre cele mai genial concepute şi executate operaţiuni din istoria războiului. Totuşi, nu a avut un succes deplin, deoarece nu a distrus puterea navală aeriană americană, deşi le-a acordat pentru multe luni japonezilor libertatea strategică pe care o urmăreau. După victoria de la Pearl Harbor japonezii s-au confruntat cu un război prelungit pe care aveau să-l piardă în cele din urmă. Îi uniseră pe americani. Izolaţionismul putea fi, practic, ignorat după 8 decembrie; Roosevelt avea sprijinul unei naţiuni, aşa cum Woodrow Wilson nu avusese niciodată.

Atunci când câteva bombe japoneze au căzut chiar pe continentul american, a fost evident că acesta era cu adevărat un război mondial, într-o măsură mai mare decât conflictul din 1914-1918. În urma operaţiunilor desfăşurate de germani în Balcani, la momentul Pearl Harbor pe continentul european mai rămăseseră doar patru ţări neutre: Spania, Portugalia, Suedia şi Elveţia. Războiul din Africa de Nord făcea ravagii între Libia şi Egipt. A fost extins spre Siria de sosirea unei misiuni germane şi spre Irak atunci când un guvern naţionalist sprijinit de aviaţia germană a fost înlăturat de o forţă militară britanică. Iranul fusese ocupat de trupe britanice şi sovietice în 1941. În Africa, Etiopia a fost eliberată şi imperiul colonial italian a fost distrus.

Odată cu începerea războiului din Asia de Est, japonezii au provocat distrugeri şi imperiilor coloniale din zonă. În doar câteva luni au ocupat Indonezia, Indochina, Malaysia şi Filipine. Au avansat prin Birmania spre graniţa indiană şi curând bombardau portul nord-australian Darwin din Noua Guinee.

Între timp, submarine, avioane şi nave germane purtau un război naval

în Atlantic, Oceanul Arctic, Mediterana şi Oceanul Indian. Doar câteva ţări nu au fost implicate în acest război. Cerinţele sale au fost colosale şi au dus mult mai departe mobilizarea unor societăţi întregi decât Primul Război Mondial. Rolul

Statelor Unite a fost decisiv. Datorită puterii lor uriaşe de producţie, supremaţia materială a „Naţiunilor Unite” (aşa cum a fost numită coaliţia statelor care luptau împotriva germanilor, italienilor şi japonezilor de la începutul anului 1942) era incontestabilă.

Cu toate acestea, viitorul era încă sumbru. Prima jumătate a anului 1942 a fost o perioadă foarte neagră pentru Naţiunile Unite. Apoi a venit un moment de cotitură, în patru bătălii importante şi foarte diferite. În iunie, o flotă japoneză care a atacat Insulele Midway a fost învinsă într-o bătălie purtată în cea mai mare parte de avioane. Japonezii au pierdut atâtea portavioane şi echipaje, încât nu au mai recâştigat niciodată iniţiativa strategică şi acum a început lungul contraatac american din Pacific. Apoi, la începutul lui noiembrie, armata britanică din Egipt i-a învins decisiv pe germani şi italieni şi a pornit un marş spre vest care avea să se încheie cu alungarea duşmanilor din toată Africa de Nord. Bătălia de la El Alamein a coincis cu debarcarea forţelor anglo-americane în Africa de Nord franceză. Acestea s-au deplasat apoi spre est şi până în mai 1943 rezistenţa forţelor germano-italiene de pe continent fusese înfrântă. Cu şase luni înainte, la sfârşitul lui 1942, sovieticii opriseră la Stalingrad, pe Volga, o armată germană expusă în mod pripit de Hitler. Rămăşiţele acesteia s-au predat în februarie, în cea mai demoralizantă înfrângere suferită de germani în Rusia, care a fost doar o parte a celor trei luni splendide de înaintare pe timp de iarnă ce au marcat momentul de cotitură al războiului pe frontul de est.

Cealaltă mare victorie a Aliaţilor nu are o dată exactă, dar a fost la fel de importantă ca toate celelalte. Aceasta a fost Bătălia din Atlantic. Pierderile Aliaţilor în domeniul transporturilor maritime comerciale au atins nivelul maxim în 1942. La sfârşitul acestui an aproape opt milioane de tone de marfă fuseseră pierdute, doar 87 de submarine fiind scufundate. În 1943 cifrele erau de 3¼

milioane de tone şi 237 de submarine, iar în primăvară au obţinut victoria. Doar în luna mai fuseseră scufundate 47 de submarine. A fost cea mai importantă bătălie pentru Naţiunile Unite, căci de ea depindea capacitatea lor de a se folosi de producţia americană.

Controlul asupra mării a permis şi reintrarea în Europa. Roosevelt acceptase să acorde prioritate înfrângerii Germaniei, dar invadarea Franţei pentru a slăbi presiunea exercitată asupra armatelor sovietice a putut fi organizată abia în 1944, iar asta l-a înfuriat pe Stalin. Atunci când a avut loc, invadarea de către anglo-americani a nordului Franţei în iunie 1944 a fost cea mai amplă expediţie din istorie cu trupe transportate pe apă. Mussolini fusese între timp răsturnat de la putere de italieni şi Italia fusese deja invadată din sud; acum Germania lupta pe trei fronturi. Curând după debarcarea din Normandia, sovieticii au pătruns în Polonia. Chiar dacă avansau mai repede decât aliaţii lor, au ajuns la Berlin abia în aprilie. În vest, forţele Aliaţilor avansaseră din Italia spre Europa Centrală şi din

Ţările de Jos în nordul Germaniei. Aproape întâmplător, oraşele germane au suferit distrugeri teribile în urma unei mari ofensive aeriene care, până

în ultimele câteva luni ale războiului, nu a avut niciun efect strategic decisiv. Pe 30 aprilie, când cel care aprinsese flacăra acestei conflagraţii s-a sinucis într-un buncăr dintre rămăşiţele Berlinului, Europa istorică era, şi în sens propriu, şi în sens figurat, o ruină.

Războiul din Orient a durat ceva mai mult. La începutul lui august 1945 guvernul japonez ştia că avea să fie învins. Multe dintre fostele cuceriri ale Japoniei fuseseră recuperate, oraşele sale erau devastate de bombardamentele americanilor, iar puterea sa maritimă, pe care se bazau comunicaţiile sale şi siguranţa în faţa invaziilor, era distrusă. În acest moment două arme nucleare cu o putere de distrugere nemaivăzută până atunci au fost folosite de americani cu un efect teribil asupra a două oraşe japoneze. Între cele două explozii, sovieticii au declarat război Japoniei. Pe 2 septembrie guvernul japonez a abandonat planul unei ultime rezistenţe sinucigaşe şi a semnat capitularea. Al Doilea Război Mondial se încheiase.

În perioada imediat următoare a fost dificil să se măsoare dimensiunile colosale a ceea ce se petrecuse. Un singur lucru era fără îndoială pozitiv şi a fost vizibil imediat: răsturnarea regimului nazist. Pe măsură ce armatele aliate au avansat spre Europa, cele mai negre orori ale unui sistem de teroare şi tortură au fost dezvăluite când au fost deschise uriaşele lagăre de muncă silnică şi s-a dat în vileag ceea ce se petrecuse în ele. A devenit brusc evident că Winston Churchill nu rostise decât purul adevăr atunci când le spusese concetăţenilor săi: „Dacă dăm greş, atunci întreaga lume, inclusiv Statele Unite, inclusiv tot ceea ce ştim şi iubim, se va cufunda în prăpastia unui nou Ev Întunecat, mai sinistru şi, poate, mai lung din cauza luminilor unei ştiinţe pervertite”.

Realitatea acestei ameninţări a devenit vizibilă prima dată la Belsen şi Buchenwald. Distincţiile între gradele de atrocitate cu care au fost trataţi prizonierii politici, sclavii din alte ţări sau unii prizonieri de război nu au niciun sens. Dar lumea a fost şocată cel mai mult atunci când şi-a dat seama, tardiv, de încercarea sistematică de a extermina evreimea europeană, aşa-numita „soluţie finală” căutată de germani, o încercare ce a fost dusă suficient de departe pentru a schimba harta demografică: evreii polonezi au fost eliminaţi aproape în totalitate, iar evreii olandezi au avut şi ei de suferit îngrozitor. La nivel general, deşi poate că niciodată nu vor fi disponibile cifre exhaustive, au fost ucişi probabil între cinci şi şase milioane de evrei, fie în camerele de gazare şi crematoriile din lagărele de exterminare, fie împuşcaţi şi exterminaţi pe loc în Europa de Est şi de Sud-Est, fie prin extenuare şi înfometare.

Puţini oameni – şi nicio naţiune – s-au implicat în război deoarece l-au considerat o luptă împotriva unei astfel de ticăloşii. Nu poate exista însă nicio îndoială că mulţi dintre ei au fost îmbărbătaţi pe parcurs de sentimentul că acest conflict avea şi o dimensiune morală. La aceasta a contribuit propaganda. Chiar şi atunci când Marea Britanie era singura naţiune din Europa care stătea încă în picioare şi se lupta pentru supravieţuire, o societate democratică se străduise să vadă în această bătălie ţeluri pozitive care mergeau dincolo de supravieţuire şi de distrugerea nazismului. Aspiraţiile la o nouă lume a cooperării între marile puteri şi a reconstrucţiei sociale şi economice au fost întruchipate de Carta Atlanticului şi de Naţiunile Unite. Ele au fost încurajate de o bunăvoinţă sentimentală faţă de aliaţi şi de o estompare tragică a conflictelor de

interese şi de idealuri sociale care aveau să reapară rapid. O mare parte a retoricii din timpul războiului a ricoşat cu efecte negative odată cu instalarea păcii; după ce armele au amuţit, înfăţişarea lumii a provocat deziluzii. Însă, în ciuda tuturor acestor lucruri, războiul din Europa dintre 1939 şi 1945 rămâne o luptă morală într-un sens în care, poate, nu a mai fost nici un alt război între marile puteri. Este important să ne amintim acest lucru. Se vorbeşte prea mult despre consecinţele regretabile ale victoriei Aliaţilor şi se uită mult prea repede faptul că a zdrobit cea mai gravă provocare la adresa civilizaţiei liberale care a apărut vreodată.

Unii vizionari au identificat aici o ironie profundă. În multe privinţe, Germania fusese una dintre cele mai progresiste ţări din Europa, întruchiparea multor aspecte care reprezentau tot ce avea civilizaţia sa mai bun. Faptul că

Germania a căzut pradă unei nebunii colective la o asemenea scară sugera că ceva fusese putred chiar la rădăcina acestei civilizaţii. Crimele nazismului nu au fost comise într-un acces de euforie barbară provocată de cuceriri, ci într-un mod sistematic, ştiinţific, controlat, birocratic (deşi adesea ineficient), care nu avea nimic iraţional cu excepţia scopului îngrozitor pe care îl urmărea. În această privinţă războiul asiatic a fost diferit într-un sens important. Imperialismul japonez a înlocuit vechile imperialisme europene pentru o vreme, dar multe dintre popoarele supuse nu au regretat prea mult schimbarea. Propaganda din timpul războiului a încercat să lanseze ideea de Japonie „fascistă”, dar aceasta era o distorsiune a caracterului unei societăţi atât de tradiţionale. O victorie a japonezilor nu ar fi avut nicio consecinţă atât de îngrozitoare precum cele cu care s-au confruntat naţiunile europene sub stăpânire germană.

Al doilea rezultat evident al războiului au fost distrugerile fără precedent pe care le-a provocat. Acestea erau vizibile mai ales în oraşele devastate din Germania şi Japonia, unde bombardamentele aeriene masive, una dintre inovaţiile majore ale celui de-al Doilea Război Mondial, au distrus mult mai multe vieţi şi clădiri decât bombardarea unor oraşe spaniole în timpul Războiului Civil din Spania. Totuşi, chiar şi aceste prime încercări au fost suficiente pentru a-i convinge pe mulţi observatori că doar bombardamentele puteau îngenunchea o ţară. De fapt, deşi adesea au fost nepreţuite în combinaţie cu alte forme de luptă, ampla ofensivă bazată pe bombardamente strategice împotriva Germaniei, intensificate de Forţele Aeriene Regale britanice după începuturile timide din 1940 şi suplimentate constant de Forţele Aeriene ale Statelor Unite începând din 1942, până când forţele lor combinate puteau bombarda continuu o ţintă zi şi noapte, nu a realizat mare lucru până în ultimele câteva luni ale războiului. Şi nici năprasnica distrugere a oraşelor din Japonia nu a fost la fel de importantă din punct de vedere strategic ca eliminarea puterii sale maritime.

Nu fuseseră distruse doar oraşe. Viaţa economică şi comunicaţiile din Europa Centrală fuseseră şi ele grav afectate. În 1945, milioane de refugiaţi încercau să ajungă acasă. Exista un mare pericol de foamete şi epidemii din cauza dificultăţii de a livra alimente. Problemele imense ale anului 1918 afectau din nou Europa – de data aceasta naţiuni demoralizate de înfrângere şi ocupaţie; doar ţările neutre şi Marea Britanie scăpaseră de aceste calamităţi. Foarte multe arme rămăseseră pe mâna unor indivizi,

iar unii se temeau de o revoluţie. Aceste condiţii existau şi în Asia, dar aici distrugerile fizice au fost mai puţin severe şi perspectivele de recuperare erau mai bune.

De asemenea, în Europa impactul politic revoluţionar al războiului a fost evident. Structura de putere, care fusese o realitate până în 1914 şi a fost prelungită în mod iluzoriu între cele două războaie mondiale, a fost condamnată în 1941. Două mari puteri marginale dominau Europa din punct de vedere politic şi erau instalate din punct de vedere militar în inima sa. Acest lucru a fost evident la o conferinţă a conducătorilor puterilor aliate care a avut loc la Ialta în februarie 1945, când Roosevelt s-a înţeles în secret cu Stalin în ce condiţii URSS avea să intre în război împotriva Japoniei. Ialta a asigurat, de asemenea, o bază pentru un acord între cele trei mari puteri care avea să fie cel mai apropiat de un acord de pace formal pentru Europa timp de decenii. Rezultatul său final a fost că fosta Europă Centrală avea să dispară. Europa avea să fie împărţită în două jumătăţi, de est şi de vest. Încă o dată, o linie de demarcaţie Trieste – Marea Baltică a devenit realitate, dar acum aveau să se adauge noi diferenţe. La sfârşitul anului 1945, spre est era o Europă formată din state care, cu excepţia Greciei, aveau guverne comuniste sau în care comuniştii împărţeau puterea cu alţii. Armata sovietică, ce le invadase, se dovedise a fi un instrument mult mai eficient în propagarea comunismului internaţional decât fusese vreodată revoluţia. Republicile baltice de dinainte de război nu au mai ieşit din statul sovietic, bineînţeles, iar Uniunea Sovietică a absorbit acum şi părţi din Polonia şi România antebelice.

Germania, centrul vechii structuri de putere europene, încetase practic să mai existe. Se încheia o etapă a istoriei Europei pe care o dominase, iar creaţia lui Bismarck a fost împărţită în zone de ocupaţie ale ruşilor, americanilor, britanicilor şi francezilor. Celelalte unităţi politice majore ale Europei Occidentale se refăcuseră după ocupaţie şi înfrângere, dar erau slabe; Italia, care schimbase tabăra după răsturnarea lui Mussolini, avea, ca şi Franţa, un Partid Comunist mult mai puternic şi mai mare care – lucru ce nu putea fi uitat – era încă dedicat înlăturării revoluţionare a capitalismului. Doar Marea Britanie şi-a păstrat statutul din 1939 în ochii lumii; acesta a fost chiar îmbunătăţit pentru scurt timp de poziţia sa din 1940 şi 1941 şi a rămas o vreme egalul recunoscut al Uniunii Sovietice şi al Statelor Unite. (La nivel formal, acest lucru era valabil şi în cazul Franţei şi al Chinei, dar lor li se acorda mai puţină atenţie.) Totuşi, zilele de glorie ale Marii Britanii apuseseră. Printr-un efort uriaş de mobilizare a resurselor şi a vieţii sale sociale într-o măsură fără egal în afara Uniunii Sovietice staliniste, ţara fusese capabilă să-şi menţină poziţia. Dar ieşise dintr-un impas strategic doar graţie faptului că germanii au atacat URSS şi rămăsese pe linia de plutire numai datorită

Legii americane de împrumut şi închiriere. Iar acest ajutor nu fusese gratuit: americanii au insistat ca activele britanice de peste mări să fie vândute pentru a plăti costurile înainte de a primi ajutor. Mai mult, zona lirei sterline a fost dislocată. Capitalul american avea să pătrundă acum pe scară largă în fostele dominioane. Aceste ţări trăseseră învăţăminte atât din noua lor putere pe timp de război, cât şi, în mod paradoxal, din slăbiciunea lor în măsura în care se bazaseră pe metropolă pentru

apărare. Începând din 1945, ele au acţionat cu o independenţă din ce în ce mai deplină şi mai oficială.

A fost nevoie doar de câţiva ani pentru ca această schimbare uriaşă a poziţiei celor mai mari dintre fostele puteri imperiale să devină evidentă. În mod simbolic, în 1944, când Marea Britanie a făcut ultimul efort militar semnificativ în Europa, expediţia a fost comandată de un general american. Deşi forţele britanice din Europa s-au ridicat apoi, pentru câteva luni, la nivelul americanilor, ele au fost depăşite numeric până la sfârşitul războiului. Şi în Asia, deşi britanicii au recucerit Birmania, înfrângerea Japoniei a fost opera puterii navale şi aeriene americane. Cu toate eforturile lui Churchill, Roosevelt negocia la sfârşitul războiului peste capul său cu Stalin, propunând, *inter alia*, dezmembrarea Imperiului Britanic. Marea Britanie, în ciuda faptului că a fost singura care a rezistat în 1940 şi a prestigiului moral rezultat, nu fusese ferită de impactul nimicitor al războiului asupra structurii politice a Europei. Ba chiar a fost, în unele privinţe, puterea care, împreună cu Germania, a ilustrat cel mai bine acest lucru.

Astfel s-a receptat în Europa pierderea supremaţiei europene, evidentă şi la periferia acesteia. În ultima încercare – încununată de un succes de scurtă durată –

a unui guvern britanic de a se împotrivi politicii americane, forţele britanice au ocupat teritorii olandeze şi franceze din Asia tocmai la timp pentru a le returna foştilor lor stăpâni şi a împiedica preluarea puterii de către regimuri anticoloniale.

Dar lupta cu rebelii a început aproape imediat şi era clar că puterile imperiale aveau în faţă un viitor dificil. Războiul adusese revoluţia şi în imperii. În mod subtil şi brusc, caleidoscopul autorităţii se modificase şi continua să se modifice pe măsură ce războiul se apropia de sfârşit. Anul 1945 nu este, prin urmare, un moment indicat să facem o pauză; realitatea era încă mascată cumva de aparenţe.

Mulţi europeni abia urmau să descopere, în mod dureros, că epoca europeană a imperiului se încheiase.

6
Decolonizarea şi Războiul Rece

După Primul Război Mondial mai fusese posibil să cazi pradă iluziei că vechea ordine ar putea fi restaurată. În 1945, nimeni dintre cei cu autoritate nu mai avea cum să creadă aşa ceva. Aceasta a fost o deosebire benefică între circumstanţele celor două mari încercări ale acestui secol de a pune din nou ordine în viaţa internaţională. Niciuna, bineînţeles, nu putea porni de la zero.

Evenimentele închiseseră multe drumuri şi se luaseră deja decizii cruciale, unele prin acord, altele nu, cu privire la ceea ce ar fi trebuit să urmeze victoriei. Una dintre cele mai importante decizii în al Doilea Război Mondial fusese că, din nou, trebuia înfiinţată o organizaţie internaţională pentru menţinerea păcii internaţionale. Faptul că marile puteri vedeau diferit o astfel de organizaţie, americanii ca pe un început de reglementare prin lege a vieţii internaţionale şi sovieticii ca pe un mijloc de a menţine

Marea Alianţă, nu le-a împiedicat să continue. Astfel, a fost fondată Organizaţia Naţiunilor Unite (ONU) la San Francisco în 1945.

Fireşte, se analizase cu atenţie eşecul Ligii Naţiunilor, care nu se ridicase la nivelul aşteptărilor. Unul dintre defectele sale a fost evitat în 1945: Statele Unite şi URSS au făcut parte încă de la început din noua organizaţie. În afara acestui aspect, structura de bază a Naţiunilor Unite semăna în linii mari cu cea a Ligii.

Cele două organe esenţiale ale sale erau un Consiliu redus şi o Adunare amplă.

Adunarea Generală avea să fie alcătuită din reprezentanţii tuturor ţărilor membre.

Consiliul de Securitate cuprindea la început 11 membri, dintre care cinci permanenţi; aceştia erau reprezentanţii Statelor Unite, Uniunii Sovietice, Marii Britanii, Franţei (la insistenţele lui Churchill) şi Chinei (la insistenţele lui Roosevelt). Consiliului de Securitate i s-a conferit o putere mai mare decât fostului Consiliu al Ligii şi aceasta a fost în mare măsură opera sovieticilor. Ei credeau că exista o mare probabilitate să fie depăşiţi ca număr de voturi în Adunarea Generală – unde, la început, erau reprezentate 51 de naţiuni – deoarece Statele Unite se puteau baza nu doar pe voturile aliaţilor lor, ci şi pe ale sateliţilor lor din America Latină. Fireşte, nu tuturor puterilor mai mici le-a convenit asta.

Le îngrijora un organism în care în orice moment se putea întâmpla ca oricare dintre ele să nu mai aibă loc, care urma să aibă ultimul cuvânt şi în care marile puteri aveau să fie preponderente. Cu toate acestea, structura dorită de marile puteri a fost adoptată, aşa cum, de altfel, trebuia procedat pentru ca o organizaţie să poată funcţiona.

Cealaltă problemă principală care a provocat dispute constituţionale serioase a fost dreptul de veto acordat membrilor permanenţi ai Consiliului de Securitate.

Aceasta era o caracteristică necesară pentru ca marile puteri să accepte organizaţia, deşi în cele din urmă dreptul de veto a fost oarecum restricţionat, în sensul că un membru permanent nu putea împiedica investigarea şi discutarea unor probleme care îl afectau în mod special decât dacă existau şanse ca acestea să conducă la acţiuni potrivnice intereselor sale.

În teorie, Consiliul de Securitate avea puteri foarte mari, dar, bineînţeles, utilizarea lor urma să reflecte realitatea politică. În primele decenii s-a dovedit că importanţa Naţiunilor Unite nu consta în puterea organizaţiei de a acţiona, ci mai mult în forumul pe care îl asigura pentru discuţii. Pentru prima dată, unui public mondial conectat aşa cum nu fusese niciodată prin intermediul radioului şi al filmului – şi, mai târziu, al televiziunii – trebuia să i se prezinte un caz adus în faţa Adunării Generale legat de acţiunile întreprinse de nişte state suverane. Era ceva cu totul nou. Naţiunile Unite au conferit imediat o nouă dimensiune politicii internaţionale; a durat mult mai mult până au fost asigurate instrumente eficiente pentru a face faţă problemelor sale. Uneori, noua publicitate a disputelor internaţionale a generat un sentiment de sterilitate, pe măsură ce puncte de vedere tot mai înverşunate şi mai neclintite erau fost prezentate în dezbateri care nu făceau pe nimeni să se răzgândească. Dar acţiona o forţă educaţională. A fost important şi faptul că s-a hotărât

curând ca sediul permanent al Adunării Generale să fie la New York; aceasta însemna că americanii aveau să se concentreze asupra organizaţiei mai mult decât ar fi făcut-o în alte condiţii.

Cu toate acestea, prima Adunare Generală a Naţiunilor Unite a avut loc la Londra, în 1946. S-au iscat imediat dezbateri aprinse; s-au făcut plângeri legate de prezenţa permanentă a soldaţilor ruşi în Azerbaidjanul iranian, ocupat în timpul războiului, iar sovieticii au replicat prompt atacând Marea Britanie pentru că îşi menţinea forţele militare în Grecia. În câteva zile a fost folosit prima dată dreptul de veto, de către delegaţia sovietică. Aveau să urmeze multe alte asemenea situaţii. Instrumentul pe care americanii şi britanicii îl priviseră şi continuau să-l folosească doar ca pe o măsură extraordinară pentru protejarea unor interese speciale a devenit un element familiar al tehnicii diplomatice sovietice. Deja în 1946 Naţiunile Unite erau o arenă în care URSS se opunea unui bloc occidental aflat încă într-un stadiu incipient, pe care politicile sale aveau să-l consolideze mult.

Deşi originile conflictului dintre Statele Unite şi URSS sunt adesea considerate foarte vechi, în ultimii ani ai războiului guvernul britanic a avut tendinţa de a crede că americanii făceau mult prea multe concesii Uniunii Sovietice şi erau prea prietenoşi cu aceasta. Bineînţeles, a existat întotdeauna o divizare ideologică fundamentală; dacă sovieticii nu ar fi avut prejudecăţi puternice legate de rădăcinile comportamentului manifestat de societăţile capitaliste, cu siguranţă s-ar fi purtat altfel după 1945 cu aliatul lor din timpul războiului. Este adevărat, de asemenea, că unii americani nu încetaseră să se teamă de Uniunea Sovietică şi o considerau o ameninţare revoluţionară. Dar acest lucru nu însemna că aveau un cuvânt prea greu de spus în elaborarea politicii americane. În 1945, când s-a încheiat războiul, neîncrederea americanilor faţă de intenţiile sovieticilor era mult mai mică decât a ajuns ulterior. Din cele două state, cel mai suspicios şi mai temător era Uniunea Sovietică a lui Stalin.

În acest moment nu mai rămăseseră alte puteri cu adevărat mari. Războiul catalizase materializarea intuiţiei pe care o avusese Tocqueville cu un secol în urmă, că America şi Rusia aveau să domine lumea într-o zi. În ciuda tuturor ficţiunilor legale exprimate în structura Consiliului de Securitate, resursele Marii Britanii erau puternic solicitate, Franţa abia scăpase de povara ocupaţiei şi era afectată de diviziuni interne (un partid comunist de mari dimensiuni îi ameninţa stabilitatea), în timp ce Italia descoperise noi motive de ceartă. Germania era în ruine şi sub ocupaţie. Japonia era sub ocupaţie şi lipsită de putere din punct de vedere militar, în timp ce China nu fusese niciodată o mare putere în vremurile moderne. Americanii şi sovieticii, prin urmare, se bucurau de o imensă superioritate faţă de toţi ceilalţi posibili rivali. Erau, de asemenea, singurii învingători adevăraţi, în sensul că doar aceste state avuseseră cu adevărat de câştigat de pe urma războiului. Toate celelalte ţări victorioase îşi câştigaseră, cel mult, supravieţuirea sau reînvierea. Pentru Statele Unite şi URSS, războiul a adus noi imperii.

Deşi imperiul Uniunii Sovietice fusese câştigat cu costuri enorme, avea acum o putere mult mai mare decât avusese pe vremea ţarilor. Armatele sovietice dominau un vast glacis european, din care mare parte erau

teritorii sovietice suverane; restul era organizat în state care erau, în 1948, sateliţi din toate punctele de vedere, iar unul dintre acestea era Germania de Est, o entitate industrială majoră. Dincolo de glacis se aflau Iugoslavia şi Albania, singurele state comuniste care s-au ridicat după război fără ajutorul ocupaţiei sovietice; în 1945, amândouă păreau aliaţi siguri ai Moscovei. Această poziţie avantajoasă a sovieticilor fusese câştigată prin luptele Armatei Roşii, dar datora mult şi deciziilor luate de guvernele occidentale şi de comandantul lor şef din Europa în ultimele etape ale războiului, când acesta rezistase presiunilor de a ajunge la Praga şi Berlin înaintea sovieticilor. Predominanţa strategică ulterioară a sovieticilor în Europa Centrală a fost cu atât mai importantă cu cât vechile bariere tradiţionale din 1914 în calea puterii ruse – Imperiul Habsburgic şi o Germanie unită – nu mai existau. Nu era de aşteptat ca o Mare Britanie epuizată şi o Franţă care îşi revenea lent să reziste armatei sovietice şi nu exista pe continent nici o altă contragreutate imaginabilă dacă americanii plecau acasă.

În 1945, trupe sovietice se aflau şi la frontierele Turciei şi Greciei – unde era pe cale de a se produce o revoltă comunistă – şi ocupau nordul Iranului. În Asia de Est controlau o mare parte din Xinjiang, Mongolia, nordul Coreei şi baza navală de la Port Arthur, ocupând şi restul Manciuriei, deşi singurele teritorii pe care le-au cucerit practic de la Japonia au fost partea de sud a insulei Sahalin şi arhipelagul Kurile. Restul câştigurilor lor teritoriale au fost în detrimentul Chinei.

Totuşi, la sfârşitul războiului în China era deja vizibil un Partid Comunist învigorat, pe al cărui sprijin Moscova se putea baza în manevrele sale diplomatice cu privire la guvernul Gomindanului. Poate că Stalin nu a crezut într-o victorie categorică a comuniştilor chinezi – China era prea înapoiată pentru comunism, credea el – dar ştia că poate avea o influenţă directă asupra politicii chineze prin intermediul lor. La rândul lor, comuniştii chinezi nu puteau spera la ajutor moral şi material din partea altcuiva în afară de sovietici. Se părea astfel că şi în Asia influenţa sovietică era în creştere. Nu exista niciun motiv să se creadă că conducerea sovietică uitase ambiţiile vechii Rusii de a deveni o putere pacifică.

Noua putere mondială a Statelor Unite s-a bazat mult mai puţin pe ocuparea unor teritorii decât cea a Uniunii Sovietice. Şi americanii aveau, la sfârşitul războiului, o garnizoană în inima Europei, dar în 1945 alegătorii americani au cerut ca aceasta să se întoarcă acasă cât mai repede posibil. Bazele navale şi aeriene americane din jurul teritoriului eurasiatic erau însă cu totul altă problemă.

Deşi Uniunea Sovietică era acum o putere asiatică mai mare ca niciodată, eliminarea puterii navale japoneze, achiziţia unor aerodromuri pe insule şi schimbările tehnologice care au permis constituirea unor convoaie uriaşe de nave transformaseră Oceanul Pacific într-un lac american. Mai presus de toate, distrugerea oraşelor Hiroshima şi Nagasaki demonstrase puterea noii arme pe care doar Statele Unite o deţineau (fie şi în cantităţi reduse), bomba atomică.

Dar rădăcinile cele mai adânci ale imperiului american se aflau în puterea sa economică. Alături de Armata Roşie, puterea industrială copleşitoare a Statelor Unite fusese decisivă în victoria Aliaţilor, echipând

nu doar armatele sale uriaşe, ci şi multe dintre armatele aliaţilor săi. Mai mult, în comparaţie cu aceştia, victoria îi costase puţin. Pierderile lor de vieţi omeneşti erau mai puţine; chiar şi cele ale Regatului Unit erau mai grele, iar cele ale Uniunii Sovietice fuseseră colosale. Baza Statelor Unite fusese aproape imună la atacul duşmanilor şi nu a înregistrat daune; capitalul său fix era intact, resursele sale erau mai mari ca niciodată. Nivelul de trai al cetăţenilor chiar a crescut în timpul războiului; programul de înarmare a pus capăt depresiunii care nu fusese controlată de politica New Deal a lui Roosevelt. America era un mare creditor, cu capital de investit peste hotare, într-o lume în care nimeni altcineva nu îl putea asigura. În fine, vechii săi rivali comerciali şi politici se clătinau sub povara problemelor puse de redresarea economică. Economiile lor erau prinse în siajul Americii din cauza lipsei de resurse. Rezultatul a fost o creştere la nivel mondial a puterii americane indirecte, începuturile sale fiind vizibile chiar înainte de încheierea războiului.

Ceva din viitorul trasat de marea polarizare a puterii se putea discerne vag şi înainte ca luptele să se termine în Europa. Era evident, de exemplu, că sovieticilor nu li se va permite să ia parte la ocuparea Italiei sau la dezmembrarea imperiului său colonial şi că britanicii şi americanii nu puteau spera la alt acord referitor la Polonia decât cel dorit de Stalin. Totuşi (în ciuda realizărilor din emisfera lor), americanilor nu le plăceau sferele explicite de influenţă; sovieticii erau mai nerăbdători să le folosească drept punct de plecare. Nu este nevoie să căutăm în astfel de divergenţe premise care au devenit ceva obişnuit la câţiva ani după război, când s-a presupus că conflictul dintre cele două puteri a fost urmărit încă de la bun început de una sau alta din ele.

Aparenţele pot fi înşelătoare. În ciuda puterii deţinute de Statele Unite în 1945, nu exista suficientă voinţă politică de a o folosi; principala preocupare a forţelor militare americane după victorie a fost demobilizarea cât mai rapidă.

Acordurile de împrumut cu aliaţii lor fuseseră deja anulate înainte de capitularea Japoniei. Astfel s-a diminuat şi mai mult influenţa internaţională indirectă a Americii; aceasta chiar i-a slăbit pe unii dintre prietenii de care urma să aibă nevoie curând şi care se confruntau acum cu grave probleme de redresare. Ei nu puteau asigura un nou sistem de securitate care să înlocuiască puterea americană.

Nici utilizarea bombelor atomice nu era o soluţie decât în caz extrem; erau prea puternice.

Nu putem şti cu siguranţă ce s-a petrecut în interiorul Uniunii Sovietice.

Populaţia sa avusese în mod evident de suferit din cauza războiului, poate chiar mai mult decât germanii. Există doar cifre estimative, dar probabil că au murit peste 20 de milioane de cetăţeni sovietici. Este posibil ca Stalin să fi fost mai puţin conştient de puterea sovietică decât de slăbiciunea sovietică la sfârşitul războiului. Este adevărat, metodele sale de guvernare l-au scutit de necesitatea cu care s-au confruntat ţările occidentale de a demobiliza forţele terestre extrem de numeroase care i-au asigurat instantaneu supremaţia în Europa. Dar URSS nu deţinea bomba atomică şi nicio forţă strategică de bombardament semnificativă, iar decizia lui Stalin de a fabrica arme nucleare a exercitat presiuni şi mai mari asupra economiei sovietice într-o perioadă în care era nevoie

disperată de reconstrucţie economică. Anii imediat următori războiului aveau să se dovedească a fi la fel de negri ca şi cei ai cursei industrializării din deceniul patru. Totuşi, în septembrie 1949 a avut loc o explozie atomică. În luna martie a anului următor s-a anunţat în mod oficial că URSS deţine arma atomică. Între timp se schimbaseră multe.

Treptat, relaţiile dintre cele două puteri majore s-au deteriorat grav. Acesta era în mare măsură rezultatul a ceea ce s-a întâmplat în Europa, zona care avea cea mai mare nevoie de o reconstrucţie ingenioasă şi coordonată în 1945.

Distrugerile provocate aici de război nu au fost niciodată calculate precis.

Lăsându-i deoparte pe sovietici, muriseră aproximativ 14,25 milioane de europeni. În ţările cele mai afectate, supravieţuitorii trăiau în mijlocul ruinelor.

Potrivit unei estimări, aproximativ 7,5 milioane de locuinţe au fost distruse în Germania şi URSS. Au fost spulberate fabrici şi căi de comunicaţie. Nu mai rămăsese nimic cu care să se plătească importurile de care avea nevoie Europa şi monedele naţionale s-au prăbuşit; forţele de ocupaţie ale Aliaţilor au descoperit că ţigările şi carnea de vită erau monede de schimb mai bune decât banii.

Societatea civilizată cedase nu doar în faţa ororilor războiului nazist, ci şi din cauză că ocupaţia transformase minciuna, înşelătoria, şarlatania şi furtul în acte de virtute; ele nu erau doar necesare pentru supravieţuire, ci puteau fi glorificate ca acte de „rezistenţă”. Luptele împotriva forţelor de ocupaţie germane dăduseră naştere la noi diviziuni; pe măsură ce ţările au fost eliberate de armatele Aliaţilor care avansau, au intrat în joc plutoanele de execuţie şi s-au reglat conturi vechi. S-a afirmat că în Franţa au murit mai mulţi oameni în „purificarea” eliberării decât în timpul Marii Terori din 1793.

În special structura economică a Europei se dezintegrase mai accentuat decât în 1918. Motorul unei mari părţi a vieţii economice europene fusese în trecut Germania industrială. Dar, deşi existau căile de comunicaţie şi capacitatea de producţie necesare pentru a reporni maşinăria, Aliaţii au fost la început hotărâţi să menţină scăzută producţia industrială germană pentru a împiedica redresarea ţării.

Mai mult, Germania era divizată. Încă de la început, sovieticii confiscaseră echipamente ca „despăgubiri” pentru a-şi repara – atât cât se putea – teritoriile devastate; germanii distruseseră 39.000 de mile de cale ferată doar în timpul retragerii lor din Rusia. Uniunea Sovietică este posibil să fi pierdut un sfert din echipamente.

O divizare politică între Europa de Est şi cea de Vest începea să devină evidentă încă înainte de sfârşitul războiului. Britanicii în special erau alarmaţi de ceea ce se întâmpla în Polonia. Situaţia părea să sugereze că Uniunea Sovietică nu avea să tolereze în Europa de Est decât guvernele care erau supuse. Aceasta era departe de ceea ce gândiseră americanii ca libertate a est-europenilor de a-şi alege propriii conducători, dar până la sfârşitul războiului nici guvernul, nici populaţia Statelor Unite nu şi-au făcut prea multe griji şi nu s-au îndoit prea mult că vor ajunge la un acord rezonabil cu sovieticii. Vorbind în general, Roosevelt era sigur că America se putea înţelege cu Uniunea Sovietică; aveau un numitor comun în

rezistenţa împotriva reînvierii puterii germane şi în subminarea vechilor imperii coloniale. Dar, deoarece Roosevelt a murit în aprilie 1945, este dificil de spus cum ar fi acţionat atunci când consolidarea de către Stalin a puterii sovietice în Europa de Est a fost accelerată, la câteva luni după încheierea războiului din Europa.

Vicepreşedintele Harry S. Truman (un politician cu totul nepregătit pentru o guvernare inteligentă atunci când a trebuit să-i succeadă lui Roosevelt) şi consilierii săi au ajuns să modifice politica americană în mare măsură ca rezultat al experienţei lor din Polonia şi Germania. Sovieticii respectau cu stricteţe acordul de a admite forţele armate britanice şi americane (şi, ulterior, franceze) în Berlin şi de a împărţi administrarea oraşului pe care îl cuceriseră. Există toate indiciile că doreau ca Germania să fie guvernată ca o unitate (aşa cum îşi imaginaseră învingătorii de la Potsdam în iulie 1945) deoarece această situaţie le-ar fi conferit un avantaj în controlarea Ruhrului, o potenţială trezorerie a despăgubirilor de război.

Cu toate acestea, economia germană a creat curând fricţiuni între Vest şi Est.

Eforturile sovieticilor de a controla zona lor de ocupaţie au dus la separarea ei practică tot mai accentuată de zonele celorlalte trei puteri de ocupaţie. Probabil că scopul iniţial a fost să se asigure o bază solidă şi fezabilă (cu alte cuvinte, comunistă) pentru o Germanie unită, dar a contribuit în cele din urmă la o soluţie a problemei germane la care nu se gândise nimeni: împărţirea. Mai întâi, zonele occidentale de ocupaţie au fost integrate, din motive economice, fără zona de răsărit. Între timp, politica de ocupaţie sovietică a provocat o neîncredere tot mai mare. Consolidarea comunismului în Germania de Est părea să reproducă un tipar generalizat. În 1945 existau majorităţi comuniste doar în Bulgaria şi Iugoslavia, iar în celelalte ţări est-europene comuniştii doar împărţeau puterea în cadrul unor guverne de coaliţie. Totuşi, se părea că aceste guverne nu puteau, în realitate, decât să se comporte ca nişte marionete ale sovieticilor. În Europa de Est se contura deja un fel de bloc în 1946.

Stalin se temea, evident, de orice reunificare a Germaniei care putea duce la un control al occidentalilor; deşi pretindea că se apără împotriva unui viitor revanşism german, adevărata sa preocupare era legată de puterea americanilor în acel moment. Pe măsură ce sovieticilor le-a devenit clar că perioada postbelică nu avea să fie una de rivalitate între principalele puteri occidentale, Statele Unite şi Marea Britanie (aşa cum prezisese Stalin), Moscova a încercat să evite o ciocnire directă cu Statele Unite, acum de departe cea mai puternică ţară din lume. Pentru a nu se crea o coaliţie mondială împotriva Uniunii Sovietice, politica sovieticilor manifesta acum mai multă flexibilitate în domeniile de interes mai redus pentru Moscova. În timp ce organiza cu febrilitate Germania de Est de pe partea sovietică a unei linii care se contura treptat de-a lungul Europei, în China încă sprijinea oficial Gomindanul. În Iran, în schimb, exista o reticenţă evidentă de a retrage forţele armate sovietice, aşa cum fusese convenit. Chiar şi atunci când, în cele din urmă, au plecat, au lăsat în urmă o republică comunistă satelit în Azerbaidjan – ce avea să fie obliterată ulterior de iranieni, cărora, în 1947, americanii le acordau sprijin militar. În Consiliul de Securitate, dreptul de veto al sovieticilor era din ce în ce mai

des folosit pentru a-şi enerva foştii aliaţi şi era clar că partidele comuniste din Europa Occidentală erau manipulate în interesele sovieticilor. Totuşi, calculele lui Stalin rămân neclare; poate că era în aşteptare, sperând sau chiar bazându-se pe un colaps economic în lumea capitalistă.

Existase şi încă exista multă bunăvoinţă faţă de URSS în rândul foştilor săi aliaţi. În 1946, când Winston Churchill a atras atenţia asupra unei divizări din ce în ce mai mari a Europei de către o „cortină de fier”, nu vorbea în niciun caz în numele concetăţenilor săi şi nici al publicului său american; unii l-au condamnat.

Totuşi, deşi guvernul laburist britanic ales în 1945 a sperat la început că „stânga poate vorbi stângii”, a devenit curând mai sceptic. Politica britanică şi cea americană au început să conveargă în 1946, pe măsură ce devenea clar că intervenţia britanicilor în Grecia făcuse, de fapt, posibile alegerile libere şi pe măsură ce oficialii americani au câştigat mai multă experienţă cu privire la tendinţa politicii sovietice. Nici preşedintele Truman nu avea idei preconcepute pro-URSS de care să se lepede. În plus, britanicii erau acum în mod evident pe punctul de a părăsi India; acest lucru a contat pentru opinia oficială americană.

În februarie 1947 Truman a primit o informare din partea guvernului britanic care, poate mai mult ca oricare alta, recunoştea în sfârşit că Marea Britanie nu mai era o putere mondială. Economia britanică fusese grav afectată de eforturile uriaşe făcute în timpul războiului; era nevoie urgent de investiţii în ţară. Primele etape ale decolonizării au fost, de asemenea, costisitoare. Un rezultat a fost că în 1947 balanţa de plăţi britanică nu mai putea fi păstrată decât dacă erau retrase forţele armate din Grecia.

Preşedintele Truman a hotărât imediat că Statele Unite trebuie să umple golul. A fost o decizie extraordinară. Urma să se acorde ajutor financiar Greciei şi Turciei, pentru a permite guvernelor lor să supravieţuiască presiunii exercitate de URSS. A atras atenţia în mod deliberat asupra implicaţiilor; era în joc mult mai mult decât ajutorul acordat celor două ţări. Deşi doar Turcia şi Grecia aveau să primească ajutor, el a oferit în mod deliberat „popoarelor libere” ale lumii leadership american pentru a rezista, cu sprijin american, „încercării de subjugare de către minorităţi înarmate sau presiuni externe”. Faptul că nici populaţia Greciei, nici cea a Turciei nu erau deosebit de „libere” sub propriile regimuri este mai puţin important decât implicaţiile colosale pe care le-a avut această decizie pentru viitoarea politică externă americană. În loc să se retragă din Europa, Washingtonul era acum hotărât să rămână pentru a limita puterea sovietică.

Aceasta a fost poate cea mai importantă decizie din istoria diplomaţiei americane.

Ea a fost provocată de comportamentul sovieticilor şi de temerile din ce în ce mai mari pe care politica lui Stalin le provocase în ultimele 18 luni, precum şi de slăbiciunea britanicilor. În cele din urmă, avea să ducă la evaluări nerealiste ale limitelor efective ale puterii americane şi, după cum aveau să susţină unii critici, la un nou imperialism american, pe măsură ce politica a fost extinsă şi în afara Europei, dar acest lucru nu putea fi observat la acel moment.

Câteva luni mai târziu, „Doctrina Truman” a fost completată de alt pas,

mai prevăzător, o ofertă de ajutorare economică a statelor europene, care aveau să se reunească pentru a planifica împreună refacerea economiei lor. Acesta era Planul Marshall, numit astfel după secretarul Departamentului de Stat american care l-a prezentat. Scopul său era o formă nemilitară, neagresivă de limitare a comunismului. A luat prin surprindere pe toată lumea. Ministrul de Externe britanic, Ernest Bevin, a fost primul om de stat european care şi-a dat seama de implicaţiile sale. Împreună cu francezii, a făcut presiuni ca oferta să fie acceptată de Europa Occidentală. Oferta a fost făcută, bineînţeles, tuturor naţiunilor europene. Dar sovieticii nu au vrut şi nu le-au permis nici sateliţilor lor să participe. În schimb, au atacat cu înverşunare planul. Atunci când guvernul ei de coaliţie a refuzat să accepte oferta, a fost evident că Cehoslovacia, singura din Europa de Est care nu avea un guvern în totalitate comunist şi care nu era considerată un satelit al ruşilor, regreta că este nevoită să se alinieze cu sovieticii.

Ideea că Cehoslovacia era independentă a fost spulberată de o lovitură de stat a Partidului Comunist, care a înlocuit guvernul în februarie 1948. Un alt semn al intransigenţei sovieticilor era un instrument de propagandă antebelic, Cominternul, reînviat sub forma Cominformului în septembrie 1947. A început imediat denunţarea a ceea ce a numit un „curs agresiv şi făţiş expansionist…

Menit să impună supremaţia mondială a imperialismului american”. În fine, când Europa Occidentală a înfiinţat o Organizaţie pentru Cooperare Economică

Europeană pentru a se ocupa de Planul Marshall, sovieticii au reacţionat organizând jumătatea lor de Europă în CAER, un Consiliu de Ajutor Economic Reciproc, un paravan pentru integrarea controlului economiilor din Est de către sovietici.

Începuse Războiul Rece (aşa cum a ajuns să fie numit). Prima etapă, scurtă, a istoriei postbelice se încheiase. Următoarea – o etapă şi a istoriei globale – avea să continue până la sfârşitul anilor 1980, deşi sub o formă şi într-o direcţie mereu schimbătoare. În cadrul Războiului Rece două grupuri de state, unul condus de Statele Unite şi altul de Uniunea Sovietică, s-au străduit pe parcursul unei serii de crize să-şi asigure securitatea prin toate mijloacele, cu excepţia războiului între principalii rivali. O mare parte a celor afirmate au luat forme ideologice. În unele ţări din ceea ce a ajuns să fie blocul occidental, Războiul Rece a apărut, de asemenea, ca un război – sau aproape război – civil şi ca o dezbatere morală legată de valori precum libertatea, dreptatea socială şi individualismul. Parţial acesta s-a purtat în teatre marginale, prin propagandă şi subversiune sau prin mişcări de gherilă sponsorizate de cele două mari state. Din fericire, acestea s-au oprit întotdeauna la timp înainte de a fi obligate să lupte cu arme nucleare, a căror putere din ce în ce mai mare făcea ca ideea unui rezultat pozitiv să fie tot mai nerealistă. Războiul Rece a fost şi o competiţie economică prin puterea exemplului şi prin ofertele de ajutorare a unor sateliţi şi a unor naţiuni neutre. În mod inevitabil, pe parcurs, rigiditatea doctrinară s-a îmbinat cu un grad ridicat de oportunism. Probabil că un anumit grad de rivalitate era inevitabil, dar forma pe care a luat-o Războiul Rece l-a transformat într-un dezastru care a afectat aproape întreaga lume şi într-o sursă nelimitată de infracţiuni,

corupţie şi suferinţe timp de aproape 50 de ani.

Privind retrospectiv, în ciuda brutalităţilor de limbaj pe care le-a generat, Războiul Rece pare acum oarecum similar luptelor complexe legate de religie din Europa secolelor XVI-XVII, când ideologia putea să provoace violenţă şi patimă şi chiar, uneori, să mobilizeze convingeri, dar nu a reuşit niciodată să se adapteze în întregime la complexităţile şi curentele opuse ale vremii. Mai presus de toate, nu le-a putut controla pe cele instaurate de interesul naţional sau etnic. Ca şi în cazul luptelor religioase din trecut, totuşi, au existat curând semne că, deşi unele certuri se puteau stinge şi dezastrul putea fi evitat, retorica şi mitologia lui puteau continua mult timp după ce încetau să mai reflecte realitatea.

Prima complicaţie importantă care a apărut în timpul Războiului Rece a fost emergenţa unui număr tot mai mare de state noi care nu manifestau niciun angajament ferm faţă de o tabără sau cealaltă. Multe naţiuni noi au luat fiinţă în primii zece ani de după 1945 ca rezultat al decolonizării. În unele regiuni ale lumii acest lucru a condus la perturbări la fel de mari ca şi Războiul Rece în sine.

Adunarea Generală a Naţiunilor Unite a contat mai mult ca platformă pentru propaganda anticolonială decât pentru cea legată de Războiul Rece (deşi adesea se făcea confuzie între ele). Oricât de scurt fusese spectacolul imperiului european în contextul istoriei mondiale, sfârşitul său a fost un fenomen extrem de complicat. Fiecare colonie şi fiecare putere colonială reprezentau un caz aparte, în ciuda retoricii generalizate.

În unele locuri – mai ales în anumite părţi ale Africii subsahariene –

procesele de integrare şi modernizare nici măcar nu fuseseră lansate, iar colonialismul a lăsat în urmă puţine lucruri pozitive pe care se putea construi. În altele – Africa de Nord franceză e un exemplu grăitor – populaţiile de colonişti albi stabilite de mult nu puteau fi ignorate de guvernul colonial (şi, într-adevăr, Algeria nu era, din punct de vedere tehnic, o colonie, fiind guvernată ca *département* al Franţei metropolitane). În schimb, în India prezenţa demografică britanică nu prea a contat în gestionarea proceselor de acordare a independenţei.

Şi momentul în care au avut loc aceste procese a variat considerabil în cadrul distincţiei aproximative că stăpânirea europeană dispăruse în mare măsură din Asia până în 1954, în timp ce Africa a ieşit din colonialism abia în deceniul următor, portughezii ţinând cu dinţii de coloniile lor până în anii 1970. Dar Angola şi Mozambicul au fost excepţii în sudul Africii şi în alte privinţe; ca şi Algeria şi Indochina, de exemplu, erau zone de conflict înverşunat între statul colonial şi ţărănimea indigenă, pe când în alte colonii africane a avut loc un transfer relativ paşnic al puterii către elitele succesoare (mai mult sau mai puţin numeroase şi pregătite pentru sarcina guvernării). În unele ţări – India şi Indochina sunt exemple remarcabile, deşi diferite – existau o organizare şi sentimente naţionaliste reale dinainte de plecarea conducătorilor imperiali (iar britanicii, spre deosebire de francezi, făcuseră concesii importante în această privinţă), pe când în mare parte a Africii naţionalismul a fost mai mult creaţia şi consecinţa independenţei decât o cauză a ei.

În ciuda circumstanţelor diferite, a existat totuşi un sens în care supuşii coloniali asiatici ai imperialismului fuseseră siguri de succesul lor final cu mult înainte de 1945. Această situaţie nu apăruse doar ca urmare a

concesiilor făcute înainte de 1939, ci era într-o proporţie covârşitoare rezultatul înfrângerii în război; Japonia dărâmase castelul din cărţi de joc al imperialismului european în 1940 şi 1941. Nu era doar o problemă de înlăturare a puterii coloniale din anumite colonii. Capitularea a peste 60.000 de soldaţi britanici, indieni şi din dominioane la Singapore, în 1942, a marcat sfârşitul imperiului european din Asia. Pentru britanici, a fost mai gravă decât capitularea de la Yorktown şi, la fel ca aceea, a fost iremediabilă. Pe acest fundal nu prea a mai contat că uneori japonezii şi-au irosit avantajele purtându-se îngrozitor în noile teritorii cucerite.

Nici măcar cele mai grave brutalităţi ale lor nu i-au înstrăinat pe noii lor supuşi şi şi-au găsit numeroşi colaboratori, printre care şi politicieni naţionalişti. Armele paraşutate de Aliaţi pentru cei care credeau că le-ar putea rezista japonezilor nu au făcut decât să-i determine pe aceştia să le folosească mai degrabă pentru a se opune întoarcerii lor. Mai mult, în comparaţie cu frământările din Europa, provocate de bombardamente, muncă forţată, foamete, lupte şi boli, în multe sate asiatice şi în mare parte a zonei rurale viaţa şi-a urmat cursul aproape netulburată în timpul ocupaţiei japoneze. În 1945 potenţialul de schimbare în Asia era imens.

Imperialismul a fost sortit eşecului, de asemenea, întrucât cele două puteri mondiale dominante i se împotriveau, cel puţin când era vorba despre imperiile altor popoare. Din motive foarte diferite, Statele Unite şi URSS erau hotărâte să submineze colonialismul. Cu mult înainte de 1939, Moscova oferise refugiu şi sprijin celor care i se opuneau. Americanii înţeleseseră într-un sens foarte specific declararea de către Carta Atlanticului a dreptului naţiunilor de a-şi alege propriile guverne şi la doar câteva luni după semnarea acesteia un subsecretar de stat american a anunţat că „epoca imperialismului a luat sfârşit”. Reprezentanţii sovieticilor şi ai Statelor Unite nu au avut nicio problemă în a subscrie împreună la afirmarea de către Carta Naţiunilor Unite a ţelului suprem al independenţei pentru teritoriile coloniale. Totuşi, relaţiile dintre marile puteri nu rămân neschimbate. Deşi acestea erau suficient de clar delimitate între Uniunea Sovietică şi Statele Unite în 1948 pentru a rămâne neschimbate timp de 40 de ani, forma diplomatică a Asiei de Est avea să fie totuşi pusă sub semnul întrebării mult mai mult timp, în parte din cauza apariţiei unor noi mari puteri şi în parte din pricina incertitudinilor create de dispariţia stăpânirii imperiale.

Unii crezuseră întotdeauna că India avea să devină o putere asiatică dominantă după ce îşi dobândea autonomia. Înainte de 1939, când programul şi înlocuirea stăpânirii britanice erau discutate în termeni generali, mulţi dintre englezii care susţineau independenţa Indiei sperau să păstreze noua Indie legată de Comunitatea britanică de Naţiuni; acesta era numele dat oficial imperiului după Conferinţa imperială din 1926. Conferinţa formulase şi prima definiţie oficială a „statutului de dominion”, ca asociere independentă cu Comunitatea Naţiunilor, implicând loialitate faţă de coroană, cu un control independent complet al afacerilor interne şi externe. Mulţi au crezut că era un ţel imaginabil pentru India, deşi nu unul pe care un guvern britanic să-l considere un scop imediat până în 1940. Totuşi, deşi neuniform, s-au înregistrat unele progrese înainte şi acest lucru explică în parte absenţa în India a repulsiei şi a unor sentimente de ură faţă de străini atât de puternice precum în China.

Politicienii indieni erau profund dezamăgiţi după Primul Război Mondial. În cea mai mare parte, susţinuseră loial coroana; India adusese mari contribuţii în soldaţi şi bani la efortul de război al imperiului şi Gandhi, care avea să fie considerat ulterior părintele naţiunii indiene, se numărase printre cei care se implicaseră în speranţa că şi răsplata va fi pe măsură. În 1917 guvernul britanic anunţase că încurajează o politică a progresului constant spre un guvern responsabil pentru India în cadrul imperiului – cu alte cuvinte, autonomie – deşi era mai puţin decât începeau unii indieni să ceară. Reformele introduse în 1918 au fost, cu toate acestea, foarte dezamăgitoare, deşi i-au satisfăcut pe unii moderaţi, şi chiar şi succesul limitat pe care l-au avut s-a disipat curând. Economia a intrat în joc pe măsură ce condiţiile schimburilor comerciale internaţionale s-au înrăutăţit. În anii 1920 guvernul indian sprijinea deja cererile indienilor de a pune capăt aranjamentelor comerciale şi financiare care favorizau Regatul Unit, iar curând insista ca guvernul imperial să plătească o cotă-parte corectă pentru contribuţia Indiei la apărarea imperiului. Odată instalată criza mondială, a devenit limpede că Londrei nu i se mai putea permite să stabilească politica tarifară a Indiei după cum era convenabil pentru industria britanică. Dacă în 1914 producţia textilă indiană acoperise doar un sfert din nevoile ţării, în 1930 această cifră ajunsese la jumătate.

Un factor care împiedica încă progresul era izolarea continuă a comunităţii britanice din India. Convinsă că naţionalismul indian se reducea la câţiva intelectuali ambiţioşi, aceasta a făcut presiuni pentru a se lua măsuri drastice împotriva unei eventuale conspiraţii. Acest lucru a fost şi pe placul unor administratori confruntaţi cu consecinţele revoluţiei bolşevice (deşi Partidul Comunist indian a fost înfiinţat abia în 1923). Rezultatul, împotriva voinţei tuturor membrilor indieni ai consiliului legislativ, a fost suspendarea garanţiilor juridice normale de care beneficiau suspecţii. Aceasta a provocat prima campanie de greve şi nesupunere civilă paşnică a lui Gandhi. În ciuda eforturilor sale de a evita violenţele, s-au iscat revolte. La Amritsar, în 1919, după ce nişte englezi au fost ucişi şi alţii atacaţi, un general britanic a luat decizia greşită şi nebunească –

un exemplu al determinării cetăţenilor săi – de a le ordona soldaţilor să deschidă focul asupra unei mulţimi neînarmate de protestatari indieni. Atunci când împuşcăturile au încetat, aproape 400 de indieni fuseseră ucişi şi peste 1.000

răniţi. Prestigiul britanic a încasat o lovitură ireparabilă, agravată şi mai mult când unii rezidenţi britanici din India şi unii membri ai parlamentului au aplaudat zgomotos masacrul.

A urmat o perioadă de boicotare şi tulburări sociale, în care programul lui Gandhi a fost adoptat de Congresul Naţional Indian. Deşi Gandhi însuşi a spus despre campania sa că este nonviolentă, au existat totuşi multe tulburări şi el a fost arestat şi încarcerat pentru prima dată în 1922 (fiind eliberat curând din cauza pericolului că ar fi putut muri în închisoare). Astfel s-a pus capăt unor mari agitaţii în India pentru câţiva ani. În 1927 politica britanică a reînceput să progreseze încet. A fost trimisă o comisie în India pentru a vedea cum funcţionează ultima serie de schimbări constituţionale (deşi aşa au apărut şi mai multe probleme deoarece din ea nu făcea parte niciun indian). O mare parte a entuziasmului care susţinuse

unitatea în rândul naţionaliştilor se evaporase între timp şi exista pericolul unei sciziuni, împiedicată doar de eforturile şi prestigiul lui Gandhi, între cei care susţineau revendicarea independenţei depline şi cei ce voiau să obţină statutul de dominion. Congresul nu era, în orice caz, o structură atât de solidă pe cât sugera retorica sa. Era nu atât un partid politic cu rădăcini adânci în rândul maselor, cât o coaliţie de conducători şi interese locale. În fine, se accentua o scindare şi mai gravă între hinduşi şi musulmani. În anii 1920

comunităţile fuseseră marcate de revolte şi vărsare de sânge. În 1930 preşedintele coaliţiei politice musulmane propunea ca viitoarea modificare constituţională a Indiei să includă înfiinţarea unui stat musulman separat în nord-vest.

A fost un an plin de violenţe. Viceregele britanic a anunţat că urma să aibă loc o conferinţă pentru dobândirea statutului de dominion, dar această iniţiativă a fost anulată de opoziţia din Marea Britanie. Aşa încât Gandhi nu a vrut să participe. Nesupunerea civilă a fost reluată şi intensificată pe măsură ce problemele s-au adâncit, odată cu criza economică mondială. Populaţia din zonele rurale era acum mai pregătită pentru mobilizare prin apeluri naţionaliste; pe măsură ce Congresul a început să ţină cont de interesele maselor, Gandhi a ajuns primul politician care putea pretinde că are adepţi în toată India.

Rotiţele Biroului Indian începeau deja să se învârtă pe măsură ce asimilau lecţiile învăţate din discuţii şi din experienţa comisiei din 1927. Un adevărat transfer de putere şi patronaj s-a produs în 1935, când a fost promulgată o lege a guvernării Indiei care a dus şi mai departe instituirea unui guvern reprezentativ şi responsabil, lăsând sub controlul viceregelui doar probleme precum apărarea şi afacerile externe. Deşi transferul puterii naţionale propus în lege nu a fost niciodată implementat în totalitate, acesta a fost apogeul legislaţiei date de britanici. Creaseră deja cadrul pentru o politică naţională. Era din ce în ce mai evident că la toate nivelurile luptele decisive dintre indieni urmau să aibă loc în cadrul Partidului Congresului. Legea din 1935 a afirmat încă o dată principiul reprezentării comunale separate şi aplicarea acestuia a provocat aproape imediat o ostilitate şi mai mare între hinduşi şi musulmani. Congresul era acum de fapt o organizaţie hindusă (deşi refuza să admită că Liga Musulmană avea să fie din acest moment singurul reprezentant al musulmanilor). Dar Congresul avea şi probleme interne. O parte din membri încă doreau să obţină independenţa, în timp ce alţii – dintre care unii alarmaţi de agresivitatea japonezilor – erau dispuşi să conducă noile instituţii în colaborare cu guvernul imperial. Dovezile că britanicii pierdeau, de fapt, puterea aveau să fie decisive; diferite grupuri de interese au căutat să se asigure împotriva unui viitor incert.

Lucrurile s-au precipitat în 1941. Aproape două decenii de instituţii reprezentative în administraţia locală şi o indienizare progresivă a serviciului civil la nivel înalt creaseră o ţară care nu putea fi guvernată decât cu acordul substanţial al elitelor sale şi care avusese parte de o pregătire considerabilă în domeniul autoguvernării, dacă nu şi al democraţiei. Deşi ameninţarea războiului i-a făcut pe britanici din ce în ce mai conştienţi de nevoia de a avea o armată indiană, ei renunţaseră deja la posibilitatea de a obliga India să plătească pentru aceasta şi în 1941

suportau costul modernizării sale. Apoi atacul japonezilor a forţat mâna guvernului britanic. Acesta le-a oferit autonomie naţionaliştilor după război, precum şi dreptul de a se desprinde de Comunitatea Naţiunilor, dar era deja prea târziu; ei cereau acum independenţa imediată. Liderii lor au fost arestaţi şi Imperiul Britanic a rezistat. O revoltă din 1942 a fost înăbuşită mult mai rapid decât marea răscoală din urmă cu un secol, dar, dacă britanicii doreau o retragere paşnică, nu mai aveau prea mult timp la dispoziţie. Un nou factor era presiunea exercitată de Statele Unite. Preşedintele Roosevelt a discutat confidenţial cu

Stalin despre necesitatea de a se pregăti pentru independenţa Indiei (precum şi a altor regiuni asiatice, inclusiv a Indochinei franceze); implicarea Statelor Unite a atras o transformare revoluţionară în afacerile altor popoare, aşa cum se întâmplase şi în 1917.

În 1945, Partidul Laburist, din al cărui program independenţa Indiei şi a Birmaniei făcea de mult parte, a ajuns la putere la Westminster. Pe data de 14

martie 1946, în timp ce India era devastată de ciocnirile dintre hinduşi şi musulmani şi politicienii săi se certau cu privire la viitor, guvernul britanic a acordat Indiei independenţa deplină. După aproape un an, a pus un pistol la tâmpla indienilor, anunţând că va ceda puterea nu mai târziu de iunie 1948. Era o reţetă sigură pentru intensificarea confruntărilor pe plan local. Mulţi politicieni indieni, în special din tabăra musulmanilor, s-au decis acum pentru înfiinţarea unui stat musulman în unele părţi ale teritoriului indian. Unitatea Indiei, care fusese impusă – cel puţin la început – de britanici, se disipa. La 15 august 1947 au apărut aici două noi dominioane, Pakistanul şi Uniunea Indiană. Primul era locuit de musulmani, fiind divizat în două regiuni la extremităţile nordului Indiei; al doilea era laic, dar hindus într-o proporţie covârşitoare în compoziţie şi inspiraţie.

Divizarea nu a fost în niciun caz inevitabilă. A fost creaţia unor politicieni indieni lipsiţi de perspectivă – hinduşi şi musulmani – şi a grabei britanicilor de a părăsi un subcontinent pe care îl conduseseră timp de 200 de ani. Dar este de asemenea adevărat că India nu fusese niciodată condusă ca o entitate, nici chiar de britanici, iar prăpastia dintre hinduşi şi musulmani se adâncise încă de la marea răscoală. Preţul divizării a fost imens. Trauma psihologică provocată multor naţionalişti a fost simbolizată de asasinarea lui Gandhi de către un fanatic hindus pentru încercările sale de a împiedica alte violenţe la nivel local. Au fost comise masacre de proporţii în regiunile unde trăiau minorităţi. Aproximativ 14 milioane de oameni au fugit în regiunile în care coreligionarii lor deţineau controlul, deşi un număr mare de musulmani au preferat să rămână în India (astăzi există aproape la fel de mulţi musulmani în India ca şi în Pakistan). Noile state s-au născut în urma unei tragedii şi, chiar dacă administraţia, infrastructura şi sistemul educaţional lăsate în urmă de puterea colonială le-au fost de mare ajutor, cel puţin la început, instabilitatea a fost imposibil de evitat, mai ales în Pakistan, un stat religios creat artificial în două regiuni aflate la peste 1.000 de mile distanţă una de cealaltă.

Efortul de a edifica noi state – precum şi duşmănia constantă dintre ele – nu a ajutat prea mult la eradicarea sărăciei extreme şi a diviziunilor sociale de care erau afectate ambele ţări. În unele regiuni, producţia de

alimente nu a putut ţine pasul cu creşterea populaţiei, iar noile guverne au fost la fel de incapabile să ofere un sprijin eficient ca şi Imperiul Britanic în cele mai grele momente ale sale.

Creşterea constantă a populaţiei începuse de pe vremea stăpânirii britanice.

Uneori a fost limitată pe perioade scurte de dezastre malthusiene precum marea epidemie de gripă de la sfârşitul Primului Război Mondial (care a ucis cinci milioane de indieni) sau foametea din Bengal din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, care a mai ucis câteva milioane. Dar în 1951 foametea a devastat din nou India, iar în 1953 şi Pakistanul. Spectrul ei a bântuit populaţia până în anii 1970.

Industrializarea subcontinentului, deşi făcuse progrese remarcabile în secolul XX (mai ales în timpul celui de-al Doilea Război Mondial), nu a eliminat acest pericol. Nu putea asigura noi locuri de muncă şi câştiguri suficient de rapid pentru o populaţie în creştere. Deşi cea mai mare parte a industriei se afla în noua Indie, aici problemele erau mai grave în această privinţă decât în Pakistan. În afara oraşelor imense, cei mai mulţi indieni erau ţărani fără pământ, ce trăiau în sate unde, în ciuda aspiraţiilor egalitariste ale unora dintre conducătorii noii republici, inegalitatea a rămas la fel de mare ca întotdeauna. Marii proprietari de pământuri care asigurau fondurile pentru conducerea Partidului Congresului şi dominaseră consiliile sale stăteau în calea oricărei reforme agrare ce ar fi putut rezolva această situaţie. În multe privinţe, trecutul apăsa greu pe umerii unui nou stat care proclama idealurile europene ale democraţiei, naţionalismului, separării puterilor şi progresului material şi avea să ridice obstacole în calea reformei şi dezvoltării.

China a fost mult timp angajată în lupta contra unui altfel de imperialism.

Succesul împotriva japonezilor şi încheierea îndelungatei sale revoluţii au fost facilitate de al Doilea Război Mondial. Faza politică a acestei transformări a început în 1941, când Războiul Sino-Japonez a fuzionat cu un conflict mondial.

Astfel, China a obţinut aliaţi puternici şi un nou statut comercial internaţional. În mod semnificativ, ultimele rămăşiţe ale „tratatelor inegale” cu Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite au fost eliminate acum. Acest lucru a fost mult mai important decât sprijinul militar pe care îl puteau oferi Aliaţii; o lungă perioadă ei au fost foarte ocupaţi să scape de dezastrele de la începutul anului 1942 şi nu au putut ajuta prea mult China. Ba chiar o armată chineză a ajutat la apărarea Birmaniei şi a rutei terestre spre China împotriva japonezilor. Încă încolţiţi în vest, deşi sprijiniţi de aviaţia americană, chinezii au fost obligaţi mult timp să reziste cum puteau, păstrând contactul cu aliaţii lor doar pe calea aerului sau pe ruta prin Birmania. Cu toate acestea, începuse o transformare decisivă.

China a răspuns la început atacurilor japonezilor cu un sentiment de unitate naţională dorit de multă vreme, dar nerealizat niciodată până atunci, cu excepţia, poate, a mişcării din 4 mai 1919. În ciuda fricţiunilor dintre comunişti şi naţionalişti, care uneori izbucneau sub forma unor conflicte deschise, această unitate s-a perpetuat, în general, din 1937 până în 1941. După aceea presiunile militare din ce în ce mai mari exercitate de japonezi, precum şi lupta pentru putere dintre guvernul

Gomindanului şi comunişti au iscat noi tensiuni civile.

Începând din 1944, când a devenit limpede că Japonia pierdea războiul în Pacific, rivalităţile dintre cele două partide chineze s-au intensificat. Dar cei mai mulţi chinezi continuau să creadă că după război avea să fie posibilă o formă oarecare de guvern de coaliţie, dacă noile mari puteri din Asia – Statele Unite şi Uniunea Sovietică – puteau ajunge la o înţelegere.

Primele frământări ale Războiului Rece din Asia au destrămat armistiţiul precar dintre Gomindan şi comuniştii din China. Rapiditatea cu care s-a prăbuşit imperiul japonez în august 1945, după ce americanii au folosit bombele atomice şi sovieticii au invadat Manciuria, a exercitat presiuni şi asupra negocierilor. În vara anului 1946 devenise clar că Chiang Kai-shek era hotărât să-şi rezolve problema cu comuniştii făcând uz de forţă, iar americanii nu erau dispuşi să-l împiedice, în ciuda încercărilor lor anterioare de mediere. Comuniştii chinezi, între timp, aveau motive să spere că prezenţa sovietică în nord-estul Chinei va fi în avantajul lor. Niciuna din tabere nu era dispusă să reia negocierile, astfel încât războiul civil a devenit o certitudine.

Pentru început, aproape toate avantajele păreau să fie de partea guvernului.

Beneficia de recunoaştere internaţională şi de asistenţă americană şi controla toate regiunile bogate ale Chinei. Armata sa era mult mai numeroasă şi mai bine echipată decât cea a comuniştilor. Mai mult, Stalin s-a ferit la început să-i ajute pe comunişti, crezând că nu se vor putea impune. Dar naţionaliştii şi-au irosit curând atât avantajele materiale, cât şi sprijinul populaţiei pe care îl câştigaseră în timpul războiului cu Japonia. În ciuda numeroaselor îndemnuri ale lui Chiang, partidul său a manifestat curând o letargie, un arivism şi o corupţie care i-a îndepărtat pe oameni. I-a înstrăinat pe intelectuali. Soldaţii săi, uneori nedisciplinaţi şi comandaţi de ofiţeri incapabili, îi terorizau pe ţărani aproape la fel de mult ca japonezii. În primul an de război civil părea că guvernul devenise bun la un singur lucru: să-şi transforme propriul popor în duşman.

Între timp comuniştii îşi consolidau treptat puterea. Bazându-se pe bunăvoinţa pe care o câştigaseră în timpul războiului cu Japonia, s-au îndepărtat în mod deliberat de comportamentul sectar pe care îl avuseseră în primii 20 de ani de existenţă – executând mari proprietari de pământuri şi incendiind temple – şi au adoptat o perspectivă mult mai moderată, cel puţin pentru ochii publicului. Au devenit aproape la fel de buni în a-şi face prieteni pe cât devenise regimul lui Chiang în a-şi atrage duşmani (deşi unora dintre „prietenii” comuniştilor avea să le pară rău mai târziu). Mai important, comuniştii au reuşit să supravieţuiască primelor atacuri lansate de forţele superioare ale Gomindanului. În 1948 începea să se întoarcă roata.

Rapiditatea victoriei a fost cel mai surprinzător aspect al revoluţiei comuniste chineze. Pentru a o înţelege, trebuie să analizăm aceste evoluţii dintr-o perspectivă mai largă. Deţinerea puterii de către Gomindan fusese întotdeauna precară şi vaste regiuni ale ţării nu se aflau decât nominal sub conducerea sa. În ciuda realizărilor semnificative din deceniul în care s-a aflat la putere, înainte de începerea războiului total cu Japonia, Gomindanul nu reuşise niciodată să-şi organizeze finanţele sau să-şi raţionalizeze administraţia. Comuniştii, care deveniseră nesemnificativi

politic la începutul anilor 1930, începuseră să înveţe din greşeli. Aveau o organizare puternic centralizată cu un lider charismatic, Mao Zedong, un om în care unii dintre ţăranii ce îi susţineau credeau ca într-un zeu. De asemenea, se concentrau asupra principalelor probleme politice ale ţării: inegalitatea dintre proprietari în multe zone rurale şi numărul tot mai mare de proprietari absenţi care nu aveau rădăcini în comunităţile locale. În alte probleme comuniştii le promiteau în general tuturor marea cu sarea, iar această strategie a dat roade deoarece atenţia era îndreptată spre ceea ce făcea sau nu făcea guvernul.

Deşi fără intenţie, japonezii, lansându-şi atacul total împotriva regimului Gomindan în 1937, provocaseră în cele din urmă tocmai triumful revoluţiei pe care se străduiseră mult timp s-o evite. Este cel puţin posibil ca, în cazul în care nu ar fi fost distras de invazia străină şi nu ar fi suferit pagubele masive pe care i le-a provocat aceasta, Gomindanul să-şi fi consolidat conducerea, aşa cum aveau să facă multe elite postcoloniale din lumea în curs de dezvoltare. În 1937

Gomindanul se putea baza încă ferm pe bunăvoinţa patrioţilor; mulţi chinezi credeau că el era adevăratul făuritor al revoluţiei şi centrul opoziţiei faţă de stăpânirea străină. Războiul a risipit şansa de a exploata asta, nu din cauză că

Gomindanul nu a luptat, ci pentru că a luptat ineficient şi asta l-a costat scump. A fost, de asemenea, pionierul tratamentului greşit aplicat propriei populaţii – în cea mai mare parte din disperare – care avea să-i atragă atâţia duşmani în războiul civil ce a urmat. Între timp, comuniştii s-au concentrat să adune forţe, pregătindu-se pentru o poziţie mai puternică după război. Mao a avut dreptate mai târziu, când a spus că japonezii au fost moaşele revoluţiei sale.

Statele Unite au devenit din ce în ce mai dezamăgite de incapacitatea şi corupţia de care dădea dovadă guvernul lui Chiang Kai-shek. În 1947 forţele americane au fost retrase din China, iar Statele Unite au abandonat orice efort de a media războiul civil. În anul următor, cea mai mare parte a nordului fiind în mâinile comuniştilor, americanii au început să reducă ajutorul financiar şi militar acordat Gomindanului. Începând din acest moment, guvernul naţionalist a intrat în cădere liberă din punct de vedere militar şi politic; pe măsură ce acest lucru a devenit evident, un număr tot mai mare de angajaţi ai guvernului şi autorităţi locale au încercat să ajungă la o înţelegere cu comuniştii cât timp mai puteau face asta. S-a răspândit convingerea că începea o nouă epocă. La începutul lunii decembrie, nicio forţă militară gomindanistă importantă nu a rămas intactă pe continent şi Chiang s-a retras în Taiwan. Americanii şi-au sistat ajutoarele în timpul acestei retrageri şi au dat vina public pe incapacitatea regimului lui Chiang pentru dezastru. Între timp, pe 1 octombrie 1949 a fost proclamată Republica Populară Chineză la Beijing şi aşa s-a născut cel mai populat stat comunist din lume. Încă o dată, Mandatul Cerului fusese transferat, dar de data aceasta unui grup de oameni care detestau mare parte a tradiţiei chineze şi care aveau să depună toate eforturile pentru a o distruge în numele unei modernizări rapide.

În Asia de Sud-Est al Doilea Război Mondial a fost la fel de decisiv ca oriunde pentru eliminarea stăpânirii coloniale, deşi în coloniile olandeze şi franceze ritmul a fost mai rapid şi mai sângeros decât în cele britanice.

Recunoaşterea unor instituţii reprezentative de către olandezi în Indonezia înainte de 1939 nu împiedicase dezvoltarea unui partid naţionalist, iar între timp apăruse şi o mişcare comunistă prosperă. Unii lideri naţionalişti, printre care şi Sukarno, au colaborat cu japonezii atunci când aceştia au ocupat insulele, în 1942. Ei se aflau într-o poziţie favorabilă pentru a pune mâna pe putere când s-au predat japonezii şi au proclamat independenţa ţării înainte să apuce olandezii să se întoarcă, dar trupele britanice au restabilit în cele din urmă orânduirea colonială.

Au urmat lupte şi negocieri timp de aproape doi ani, până când s-a ajuns la un acord pentru o republică indoneziană aflată încă sub controlul coroanei olandeze; zadarnic. Luptele au izbucnit din nou, olandezii insistând în van cu

„operaţiunile poliţieneşti” în una dintre primele campanii ale unei foste puteri coloniale menite să atragă toate criticile comuniştilor şi anticolonialiştilor la Naţiunile Unite. Atât India, cât şi Australia (care ajunsese la concluzia că ar fi înţelept din partea olandezilor să se împace cu Indonezia independentă care trebuia să se constituie în cele din urmă) au ridicat problema în faţa Consiliului de Securitate, iar americanii au sprijinit tacit cauza. În cele din urmă, olandezii au cedat. Povestea începută de Compania Indiilor de Est din Amsterdam cu trei secole şi jumătate în urmă a ajuns, astfel, la final în 1949, odată cu crearea republicii unitare Indonezia, un amalgam de peste o sută de milioane de oameni răspândiţi pe mii de insule, din sute de grupuri etnice şi multe religii. S-a mai menţinut o uniune vagă cu Olanda sub controlul coroanei olandeze, dar a fost dizolvată cinci ani mai târziu. Trei sute de mii de cetăţeni olandezi, europeni şi asiatici au ajuns în Olanda din Indonezia la începutul anilor 1950.

Pentru o perioadă francezii din Indochina au părut să reziste mai bine decât olandezii. Istoria plină de războaie a acestei regiuni fusese oarecum diferită de cea a Malaysiei sau a Indoneziei, deoarece, deşi japonezii exercitaseră aici un control militar complet din 1941, suveranitatea francezilor a fost înlăturată în mod formal abia în martie 1945. Japonezii au unit apoi Annamul, Cochinchina şi Tonkinul pentru a forma un nou stat, Vietnam, condus de împăratul Annamului.

Însă, de îndată ce japonezii au capitulat, şeful frontului local condus de comunişti, Viet Mân, s-a instalat în palatul guvernamental de la Hanoi şi a proclamat republica Vietnam. Acesta era Ho Şi Min, un om cu o experienţă îndelungată în partidul comunist şi în Europa. Primise deja ajutor şi sprijin din partea americanilor în lupta împotriva japonezilor şi credea că beneficiază şi de susţinerea guvernului chinez. Mişcarea revoluţionară s-a răspândit rapid în timp ce forţele chineze au pătruns în nordul Vietnamului şi trupe britanice au fost trimise în sud. A devenit curând evident că, dacă francezii doreau să se impună din nou, nu avea să fie uşor. Britanicii au cooperat cu ei, dar nu şi chinezii, care s-au opus reinstaurării autorităţii francezilor. Un mare corp expediţionar a fost trimis în Indochina şi s-a făcut o concesie, în sensul că francezii au recunoscut republica Vietnam ca stat autonom în cadrul Uniunii Franceze. Dar acum s-a pus problema de a acorda Cochinului, unul dintre principalii producători de orez, un statut separat şi atunci toate încercările de a ajunge la un acord au eşuat. Între timp, soldaţii francezi erau luaţi în cătare şi convoaiele lor erau atacate. La

sfârşitul anului 1946 a avut loc un atac împotriva rezidenţilor din Hanoi, soldat cu mulţi morţi. Hanoiul a fost bombardat (6.000 de oameni au fost ucişi) şi reocupat de trupe franceze, iar guvernul lui Ho Şi Min a fugit.

Astfel a început un război care avea să dureze 30 de ani şi în care comuniştii urmau să lupte practic pentru idealul naţionalist al unei ţări unite, în timp ce francezii încercau să păstreze un Vietnam mai mic care, împreună cu celelalte state din Indochina, să rămână în cadrul Uniunii Franceze. În 1949 se răzgândiseră, incluzând Cochinchina în Vietnam şi recunoscând Cambodgia şi Laosul ca „state asociate”. Dar noi outsideri începeau să fie interesaţi şi ei şi Războiul Rece ajunsese în Indochina. Guvernul lui Ho Şi Min a fost recunoscut la Moscova şi Beijing, iar cel al împăratului annamez, pe care îl sprijineau francezii, a fost recunoscut de britanici şi americani.

Astfel, în Asia, s-a dovedit rapid că decolonizarea nu era atât de simplă cum anticipase Roosevelt. Pe măsură ce britanicii au început să-şi lichideze moştenirea recuperată, lucrurile s-au complicat şi mai mult. Birmania şi Ceylonul au devenit independente în 1947. În anul următor, în Malaysia a izbucnit un război de gherilă sprijinit de comunişti; deşi nu urma să înregistreze succese şi nici să împiedice progresul constant spre independenţa din 1957, a fost una dintre primele probleme postcoloniale care aveau să tulbure politica americană. Antagonismul din ce în ce mai mare cu lumea comunistă depăşea anticolonialismul visceral.

Doar în Orientul Mijlociu lucrurile au continuat să pară clare. În mai 1948, în Palestina a fost proclamat noul stat Israel. Aceasta a marcat sfârşitul unei perioade de 40 de ani în care doar două mari puteri avuseseră nevoie să cadă de acord pentru a conduce regiunea. Pentru Franţa şi Marea Britanie nu fusese tocmai dificil să facă acest lucru. În 1939 francezii deţineau încă mandate din partea Ligii Naţiunilor în Siria şi Liban (mandatul lor iniţial fusese împărţit în două), iar Palestina a rămas sub mandat britanic. În alte regiuni din teritoriile arabe britanicii aveau diferite grade de influenţă ori putere asupra noilor conducători arabi din anumite state. Cele mai importante dintre acestea erau Irakul, unde au mai fost menţinute nişte trupe britanice, în principal unităţi ale forţelor aeriene, şi Egiptul, unde o garnizoană numeroasă apăra în continuare Canalul Suez. Cea din urmă devenise din ce în ce mai importantă în anii 1930, pe măsură ce Italia manifesta o ostilitate crescândă faţă de Marea Britanie.

Războiul din 1939 avea să declanşeze schimbarea în Orientul Mijlociu la fel ca şi în alte părţi, deşi la început acest lucru nu a fost clar. După intrarea Italiei în război, zona Canalului Suez a devenit una dintre cele mai decisive pentru strategia britanică şi Egiptul s-a terezit deodată cu un front pentru o graniţă vestică. A rămas neutru aproape până la final, dar, de fapt, nu a fost decât o bază britanică. De asemenea, din cauza războiului, era esenţială asigurarea livrărilor de petrol din Golful Persic şi în special din Irak. Acest lucru a dus la o intervenţie în 1941, când Irakul a ameninţat că va adopta o direcţie progermană, după altă lovitură de stat a naţionaliştilor. O invazie a britanicilor şi a francezilor liberi în Siria pentru ca aceasta să nu cadă în mâinile germanilor a dus în 1941 la o Sirie independentă. Curând după aceea Libanul şi-a proclamat independenţa. Francezii au încercat să-şi impună din nou autoritatea la sfârşitul

războiului, însă fără succes, iar în anul 1946 au plecat şi ultimele garnizoane străine din aceste ţări.

Francezii au avut dificultăţi şi mai în vest, căci au izbucnit lupte în Algeria în 1945. Naţionaliştii algerieni cereau în acest moment doar autonomia în federaţie cu Franţa şi francezii au făcut unele progrese în această direcţie în 1947, dar povestea nu s-a încheiat aici.

Acolo unde influenţa britanică a fost maximă, sentimentele antibritanice încă erau un strigăt de luptă eficient. Atât în Egipt, cât şi în Irak exista o puternică ostilitate faţă de forţele britanice de ocupaţie în anii postbelici. În 1946 britanicii au anunţat că sunt gata să se retragă din Egipt, dar negocierile pe baza unui nou tratat au eşuat, astfel încât Egiptul a sesizat (fără succes) Naţiunile Unite. Deja întreaga problemă a viitorului teritoriilor arabe fusese eclipsată de decizia evreilor de a înfiinţa un stat naţional în Palestina cu forţa.

Chestiunea Palestiniană a rămas de atunci nerezolvată. Elementul său catalizator fusese accederea la putere a naziştilor în Germania. În 1917, la momentul Declaraţiei Balfour, în Palestina trăiau 600.000 de arabi alături de 80.000 de evrei – cifră deja considerată alarmant de mare de către arabi. Însă, în doar câţiva ani, emigrarea evreilor a depăşit practic imigrarea şi existau motive de speranţă că s-ar putea rezolva problema împăcării promisiunii privind crearea unui „cămin naţional” pentru evrei cu respectarea „drepturilor civile şi religioase ale comunităţilor neevreieşti existente în Palestina” (cum afirmase Declaraţia Balfour). Hitler a schimbat acest lucru.

De la începutul persecuţiei naziste numărul evreilor care doreau să se stabilească în Palestina a crescut. Pe măsură ce au început să fie puse în practică politicile de exterminare, în anii de război, au anulat încercările britanicilor de a limita imigraţia, partea politicii britanice care era inacceptabilă pentru evrei; cealaltă parte – împărţirea Palestinei – era respinsă de arabi. Problema a fost dramatizată imediat după sfârşitul războiului de cererea unui Congres Sionist Mondial ca un milion de evrei să fie primiţi imediat în Palestina. Au intrat acum în joc noi factori. În 1945 britanicii priviseră cu ochi buni crearea unei „Ligi Arabe” ai cărei membri erau Egiptul, Siria, Libanul, Irakul, Arabia Saudită, Yemenul şi Iordania. Existase întotdeauna în politica britanică o anumită iluzionare – că panarabismul se putea dovedi a fi modul de a convinge Orientul Mijlociu să se liniştească după confuzia postotomană, iar coordonarea politicilor statelor arabe va deschide calea spre soluţionarea problemelor sale. De fapt, Liga Arabă a fost curând preocupată practic exclusiv de Palestina.

Celălalt element de noutate era Războiul Rece. Imediat după război, Stalin a adoptat perspectiva că Marea Britanie şi Statele Unite aveau să devină rivale în cursa pentru dominaţia lumii şi că sovieticii ar avea de câştigat agitând spiritele.

Au urmat aşadar atacuri verbale la adresa poziţiilor şi influenţei britanice, iar în Orientul Mijlociu ele au coincis, bineînţeles, cu anumite interese tradiţionale. S-au făcut presiuni asupra Turciei în regiunea strâmtorilor, iar sovieticii au acordat ostentativ sprijin sionismului, cel mai destabilizator element din ecuaţie. Nu era nevoie de o perspicacitate politică extraordinară pentru a sesiza implicaţiile unei reînvieri a interesului sovieticilor faţă de moştenirea otomană. Americanii s-au străduit să demonstreze care este poziţia lor. În Statele Unite perspectivele sioniste beneficiau de o mare susţinere din partea populaţiei, alimentată de descoperirile teribile din lagărele de exterminare naziste. De asemenea, în 1946

erau alegeri pentru Congres şi voturile evreilor erau importante. După revoluţia lui Roosevelt în politica internă, un preşedinte democrat nu mai putea lua în considerare o poziţie antisionistă.

Încolţiţi astfel, britanicii au încercat să se detaşeze de Ţara Sfântă. Începând din 1945 se confruntau atât cu terorismul evreilor şi arabilor, cât şi cu lupte de gherilă în Palestina. Poliţişti arabi, evrei şi britanici nemulţumiţi se străduiau să nu se amestece în dispute în timp ce guvernul britanic încă se străduia să găsească o soluţie ca să-şi încheie mandatul într-o manieră acceptabilă pentru ambele tabere. S-a căutat ajutorul americanilor, dar degeaba; Truman dorea o soluţie prosionistă. În cele din urmă britanicii au prezentat situaţia Naţiunilor Unite.

Organizaţia a recomandat divizarea, dar aceasta era încă în afara discuţiei pentru arabi. Luptele dintre cele două comunităţi au devenit mai

înverşunate şi britanicii au decis să se retragă fără prea mult tam-tam.

În ziua în care au făcut acest lucru, 14 mai 1948, a fost proclamat statul Israel. Acesta a fost recunoscut imediat de Statele Unite (la 16 minute după actul său constitutiv) şi de URSS; în rest, acestea nu prea vor mai cădea de acord în Orientul Mijlociu în următorul sfert de secol.

Israelul a fost atacat aproape imediat de Egipt, ale cărui armate au invadat o zonă a Palestinei pe care propunerea Naţiunilor Unite le-o destinase evreilor. În zona destinată arabilor palestinieni aceştia erau susţinuţi de forţe iordaniene şi irakiene. Dar Israelul a obţinut victoria împotriva duşmanilor săi şi a urmat un armistiţiu sub supravegherea Naţiunilor Unite (în timpul căruia un terorist sionist l-a ucis pe mediatorul Naţiunilor Unite). În 1949, guvernul Israelului s-a mutat la Ierusalim, devenit din nou capitală naţională a evreilor după epoca Romei imperiale. Jumătate din oraş era controlat încă de forţele iordaniene, dar aceasta era cea mai mică dintre problemele pe care le rezerva viitorul. Cu sprijin diplomatic american şi sovietic şi cu fonduri private de la americani, energia şi iniţiativa evreilor reuşiseră să creeze un nou stat naţional acolo unde nu existase nicio bază pentru aşa ceva cu 25 de ani înainte.

Totuşi, aveau să plătească mult timp pentru asta. Dezamăgirea şi umilirea statelor arabe au generat o ostilitate permanentă faţă de noul stat şi, prin urmare, ocazia unor intervenţii în forţă pe viitor. Mai mult, acţiunea extremiştilor sionişti şi a forţelor israeliene din 1948-1949 a dus la un exod al refugiaţilor arabi.

Curând, numărul acestora ajunsese la 750.000 în tabere din Egipt şi Iordania, o problemă socială şi economică, o povară pentru conştiinţa lumii şi o armă militară şi diplomatică potenţială pentru naţionaliştii arabi. Nu ar fi de mirare (aşa cum cred unii cercetători) ca primul preşedinte al Israelului să-i fi încurajat imediat pe oamenii de ştiinţă ai ţării să lucreze la un program privind energia nucleară – spre finele anilor 1960 Israelul avea propriul arsenal de arme nucleare.

Astfel, multe curente s-au combinat într-un vârtej curios şi ironic, generând confuzie într-o zonă care a fost dintotdeauna un punct focal al istoriei mondiale.

Victime timp de secole, evreii erau acum consideraţi nişte persecutori de către arabi. Problemele cu care trebuiau să se confrunte popoarele din regiune erau agravate de forţe generate de dizolvarea mai multor secole de putere otomană, de rivalităţile unor imperialisme succesoare (şi în special de apariţia celor două noi puteri, care le-au obliterat, la rândul lor, pe acestea), de interacţiunea naţionalismului european din secolul al XIX-lea cu vechea religie şi de primele efecte ale unei noi dependenţe de petrol manifestate de naţiunile dezvoltate.

Puţine momente din secolul XX sunt atât de impregnate de istorie ca înfiinţarea statului Israel. Este un moment bun pentru a face o pauză înainte de a depăna povestea următorilor 65 de ani.

Cartea a VIII-a
Epoca noastră

Chiar pe măsură ce secolul XX al erei creştine se apropia de sfârşit, se putea vedea destul de uşor că se produseseră transformări ample şi frapante după, să spunem, anul 1945. Astăzi acest lucru este şi mai evident. Dar problemele care apar pe măsură ce încercăm să le includem în istoria lumii persistă. Ele pot deveni chiar mai greu de rezolvat. Cursul evenimentelor pare să se accelereze brusc, inexplicabil şi într-un ritm propriu. Este mai dificil ca niciodată, sub impresia evenimentelor recente, să adoptăm o perspectivă corectă în analiza ultimilor aproximativ 50 de ani ai istoriei în raport cu cei 6.000 de ani de dinainte.

O parte a problemei constă în aşteptările noastre normale. Atunci când citim despre vremurile în care trăim, ne aşteptăm să fie menţionate evenimente despre care ne amintim sau despre care ne amintim că am auzit la o vârstă uşor impresionabilă şi suntem dezamăgiţi dacă ele nu apar în poveste. Dar întreaga istorie e o selecţie; este, într-un sens restrâns, ceea ce orice epocă găseşte remarcabil în perioada anterioară, iar aşteptările, legitime sau nu, sunt doar o parte a poveştii.

De asemenea, aceasta nu este singura sursă de provocări a istoriei vremurilor recente. Ritmul schimbărilor creează alte dificultăţi. Cu doar câteva secole în urmă noţiunea de evoluţie culturală a oamenilor a început să aibă succes în rândul istoricilor. Mai mult, abia recent istoricii au început să considere de la sine înţeles faptul că generaţiile sunt diferite din punct de vedere cultural, că societăţile în care trăiesc se transformă mereu într-un mod profund şi decisiv şi că atitudinile esenţiale se schimbă odată cu ele. Totuşi, orice adult de astăzi a cunoscut cu siguranţă exemple de adaptare radicală pe care le considerăm normale acum, absorbite de conştiinţa noastră, care adesea trec neobservate, deşi au fost mult mai profunde şi mult mai rapide decât oricare dintre cele trăite de predecesorii noştri. Creşterea populaţiei este un exemplu elocvent; nicio generaţie anterioară nu a cunoscut ceva similar unei astfel de creşteri rapide a numărului de oameni. Totuşi, puţini au fost conştienţi de asta.

Ritmul istoriei nu s-a accelerat doar ca succesiune de evenimente. Rapiditatea schimbărilor pe care le-a produs a avut adesea implicaţii mai ample şi mai profunde şi o influenţă mai mare decât în trecut, tocmai din cauza vitezei cu care s-au produs aceste schimbări. De exemplu, în ciuda nemulţumirilor multor persoane cu privire la amploarea progresului, oportunităţile şi libertăţile oferite femeilor din majoritatea societăţilor au evoluat într-un ritm destul de diferit şi la o scară mult mai mare decât în secolele anterioare. Până acum, ele nu au început să-şi epuizeze (sau, în unele locuri, nici măcar să-şi exercite) întregul efect. Acelaşi lucru se poate spune şi despre multe alte schimbări tehnologice şi materiale, dintre care unele sunt departe de a-şi exercita întregul potenţial.

Dacă istoria ultimelor decenii este destul de diferită de cea anterioară – din cauza schimbărilor rapide şi radicale pe care le-a adus cu sine – este mult mai dificil să scriem despre ea ca parte a aceleiaşi poveşti. Când începem relatarea ei, nu trebuie doar să schimbăm viteza (într-un anumit sens), ci şi să abordăm o perspectivă complet diferită. Sunt necesare mai multe detalii pentru a înţelege prăbuşirea şi reconstruirea unui sistem politic mondial în contextul primei ordini globale cu adevărat economice sau pentru a evalua problemele legate de transformările ireversibile care pot fi identificate ca rezultat al intervenţiei omului asupra naturii. Astfel de

probleme, bineînţeles, impun şi o analiză a trecutului. Dar în trecut implicaţiile profunde şi ample ale evenimentelor care le-au întruchipat nu s-au dezvăluit decât treptat şi, în unele momente, aproape imperceptibil. Acum o fac cu o rapiditate uneori surprinzătoare, chiar explozivă şi astfel o perspectivă constantă este şi mai greu de conturat.

Mai există apoi cronologia, piatra de temelie a istoriei. Afirmaţia că istoria intră într-o fază nouă şi distinctă undeva la mijlocul secolului XX îi face pe mulţi dintre noi să caute ceva similar unor momente de cotitură, unor semne de punctuaţie, pietre de hotar indispensabile ale cronologiei precum cele pe care le avem pentru trecut. Gândindu-ne la astfel de probleme, totuşi, este posibil ca peste câteva decenii faptul că 1917 e un moment de cotitură cu o semnificaţie mai mare decât 1989 sau că ceea ce s-a întâmplat în Manciuria în 1931 a marcat o evoluţie mai dramatică decât ceea ce s-a întâmplat în Germania în 1945 să nu mai conteze atât de mult cum am crezut cândva. Este posibil ca niciuna dintre aceste date să nu fie considerată mai importantă decât, să spunem, 1953, data descoperirii structurii materialului genetic (ADN), sau 1977, data lansării primului computer personal (Apple II).

În cele ce urmează, am încercat în mod conştient să abordăm astfel de probleme şi să le facem oarecum mai puţin intimidante trasând la început – chiar pe larg – cele mai importante evoluţii generale care reprezintă teme şi influenţe ce şi-au spus cuvântul pe termen lung în ultimele aproximativ două generaţii. Abia după aceea am încercat să schiţăm o poveste a evenimentelor care au ajuns de regulă în titlurile ziarelor, împărţită aproximativ în două perioade cronologice de scurtă durată. De aici, sperăm, se vor detaşa principalii indicatori cronologici ai „istoriei contemporane” –

momentele în care lucrurile s-ar fi putut petrece altfel dacă istoria nu ar fi fost istorie şi dacă nu ar fi fost, prin urmare, „obligată” să meargă pe calea aleasă.

Bineînţeles, există unele aspecte generale despre care putem fi destul de siguri că vor reieşi, chiar înainte să începem. Nu e greu, de exemplu, să vedem că europenii nu mai domină scena internaţională; şi că putem numi epoca de după 1945 „posteuropeană”. Dar trebuie menţionate şi unele transformări chiar mai generale şi mai revoluţionare. Lumea este acum unită mai mult ca niciodată (deşi încă este, aşa cum a spus un mare istoric, „o singură lume, divizibilă”). Acesta e unul dintre modurile în care lumea s-a schimbat, în câţiva ani, mai rapid şi probabil mai fundamental decât oricând în trecut. O

civilizaţie comună este acum larg răspândită şi, în multe privinţe, împărtăşită mai profund decât oricare altă civilizaţie anterioară, însă, chiar în momentul în care discernem acest fapt, se transformă în altceva sub ochii noştri. Într-adevăr, este o civilizaţie dedicată schimbării ca nici o alta şi, prin urmare, cu un impact adesea revoluţionar. Avem mult mai puţine motive întemeiate decât predecesorii noştri pentru a încerca să ghicim cum va fi viaţa chiar şi peste câteva decenii. O independenţă economică şi tehnologică mai mare şi, mai presus de toate, o cantitate mult mai mare de informaţii şi mijloace mai bune de a le accesa se numără printre cele mai evidente motive. Aproape orice se întâmplă acum oriunde în lume poate produce, în principiu, efecte rapide oriunde în altă parte; din ce în ce

mai mulţi lideri politici – deşi încă nu toţi – par să admită acest lucru, indiferent dacă sunt motivaţi de ideologie, de calcul sau pur şi simplu de teamă. Deşi uneori prea lent, cei mai mulţi dintre ei ajung în cele din urmă să recunoască direcţia în care se îndreaptă istoria. Pentru uşurarea înţelegerii, procesele implicate sunt adesea descrise drept „modernizare”, iar simptomele acesteia s-au răspândit acum în toate regiunile globului, chiar şi acolo unde nu sunt evidente decât în stadiul de aspiraţie.

Cu mult timp în urmă, în preistorie, umanitatea a început să se elibereze de natură prin intermediul unor tehnologii primitive. Mii de ani a urmat apoi căi diferite şi divergente, care i-au asigurat moduri diferite de viaţă şi au creat culturi şi civilizaţii extrem de individuale şi particulare. Acum câteva secole, aceste căi au început să conveargă, pe măsură ce procesele de transformare rapidă au început să se răspândească dinspre o parte a lumii. Acum putem simţi că în unele sensuri aceste căi se unesc în întreaga lume, chiar dacă nu putem spune foarte multe lucruri precise despre ceva care se petrece la un nivel atât de general. Totuşi, ceea ce trebuie să recunoaştem (şi, din fericire, o putem face uşor) este că până şi istoria cea mai recentă trebuie încă văzută în lumina trecutului. Dacă facem acest lucru, ne cresc puţin şansele de a avea o perspectivă corectă asupra celor mai importante schimbări.

1
Revoluţiile din sfera ştiinţei şi a percepţiilor

În 1974 a fost organizată în România prima conferinţă mondială despre populaţie din toate timpurile. Îngrijorarea câtorva persoane informate legată de perspectiva demografică îşi găsise pentru prima dată un forum pentru ca rasa umană să ia în calcul cifrele privind populaţia. În sfertul de secol care a urmat, neliniştea s-a transformat în alarmare; mulţi se întrebau dacă pământul va fi capabil să suporte o populaţie în continuă creştere, care putea atinge 10 miliarde de oameni până în 2050. În cifre rotunde, o populaţie mondială de aproximativ 750 de milioane de oameni în urmă cu două secole şi jumătate a crescut de peste două ori în 150 de ani, atingând aproximativ 1,6 miliarde în 1900. Apoi, în doar 50 de ani, s-au mai adăugat vreo 850 de milioane; prin 1950 lumea avea aproximativ 2,5 miliarde de locuitori. Următoarele 850 de milioane s-au adăugat în doar 20 de ani, iar acum populaţia lumii depăşeşte 7 miliarde de oameni. Putem pune aceste cifre într-o perspectivă mai largă. Fuseseră necesari cel puţin 50.000

de ani ca *Homo sapiens* să ajungă la 1 miliard (cifră atinsă în jurul anului 1840), în timp ce ultimul miliard de membri ai speciei s-a adăugat în doar 12 ani. Până acum nu mai mult de câteva decenii totalul creştea din ce în ce mai rapid, atingând la apogeu o rată de peste 2,2% pe an în 1963.

O astfel de creştere a readus în scenă pentru unii spectrul dezastrului malthusian, deşi, aşa cum observase Malthus însuşi, „nicio estimare a unei populări sau depopulări viitoare, făcută pe baza oricărei rate de creştere sau descreştere existente, nu poate fi de încredere”. Încă nu putem fi siguri ce ar mai putea schimba tiparul. Unele societăţi, de pildă, au început să-şi controleze dimensiunea şi forma. Astfel de eforturi, strict vorbind, nu

sunt cu totul noi. În unele locuri, crima şi avortul fuseseră mult timp mijloace obişnuite de a menţine la un nivel scăzut cererile vizând resursele limitate. Pruncii erau lăsaţi să moară de frig în Japonia medievală; infanticidul feminin era larg răspândit în secolul al XIX-lea în India şi a revenit (sau, poate, a fost recunoscut iarăşi oficial) în China în anii 1980. Nou era faptul că guvernele au început să sprijine cu resurse şi autoritate metode mai umane de control al populaţiei. Scopul lor a fost o îmbunătăţire socială şi economică, şi nu doar simpla evitare a problemelor personale şi familiale.

Doar câteva guverne au făcut astfel de eforturi, iar faptele economice şi sociale nu au generat peste tot aceeaşi reacţie, nici măcar la progresul incontestabil al tehnologiei şi cunoaşterii. O nouă metodă contraceptivă s-a răspândit rapid în multe ţări occidentale în anii 1960, având un impact radical asupra comportamentului şi gândirii; ea încă trebuie să fie adoptată cu acelaşi zel şi de femeile din lumea neoccidentală. A fost unul dintre numeroasele motive pentru care creşterea populaţiei, cu toate că a avut loc la nivel mondial, nu a luat pretutindeni aceeaşi formă şi nici nu a provocat aceleaşi reacţii. Deşi multe ţări neeuropene au urmat tiparele europene din secolul al XIX-lea (înregistrând la început o scădere a ratelor mortalităţii fără o scădere corespunzătoare a ratelor natalităţii), ar fi imprudent să estimăm că toate vor repeta următoarea fază a istoriei demografice din ţările dezvoltate. Dinamica creşterii populaţiei este extrem de complexă, reflectând limite impuse de ignoranţă şi de atitudini personale şi sociale dificil de cuantificat, ca să nu mai vorbim de manipulat.

Mortalitatea infantilă este un indicator aproximativ util al potenţialului de creştere viitoare. În secolul de dinainte de 1970 aceasta a scăzut de la o medie de aproximativ 225 din 1.000 de nou-născuţi vii la mai puţin de 20 în ţările dezvoltate; în 2010 cifrele comparative pentru Sierra Leone şi Singapore erau de 135, respectiv 2. Astfel de discrepanţe între ţările bogate şi cele sărace sunt mai mari decât în trecut. Există diferenţe comparabile şi în ceea ce priveşte speranţa de viaţă la toate vârstele. În ţările dezvoltate, la naştere ea a crescut de la puţin peste 40 de ani în 1870 la puţin peste 70 o sută de ani mai târziu. A demonstrat o constanţă remarcabilă; în 1987, de exemplu, 76, 75 şi, respectiv, 70 de ani în Statele Unite, Regatul Unit şi URSS (în Rusia a scăzut acum la 63 de ani pentru bărbaţi). Astăzi contrastul general este şi mai frapant. Japonia se află în capul listei, cu o medie de 83 de ani, în timp ce în Mozambic media este sub 40, cum era în Franţa înainte de 1789 (în parte din cauza epidemiei de SIDA care devastează populaţia mozambicană).

În viitorul apropiat, astfel de discrepanţe vor ridica noi probleme. În cea mai mare parte a istoriei, toate societăţile au semănat cu nişte piramide, cu un număr mare de tineri la bază şi câţiva bătrâni. Acum, societăţile dezvoltate seamănă cu nişte coloane cu laturi ce se îngustează în partea superioară; proporţia de oameni mult mai bătrâni este mai mare decât în trecut – în Italia şi Japonia, de exemplu, sub 15% din populaţie are mai puţin de 15 ani. În ţările mai sărace este exact invers. Aproximativ jumătate din populaţia Nigerului are sub 15 ani, ca şi o treime din cea a Indiei. O simplă discuţie despre creşterea generală a populaţiei ascunde, prin urmare, fapte importante. Populaţia mondială continuă să crească

vertiginos, dar în moduri care au origini foarte diferite şi care vor avea implicaţii şi efecte istorice foarte diferite.

Printre acestea se numără şi modurile de distribuţie a populaţiei. În 2010

populaţia era distribuită pe continente aproximativ astfel: Continent

Milioane % din total

Europa (inclusiv Rusia)

733

10,61

Asia

4.167

60,31

Africa

1.033

14,95

America de Sud şi Caraibe 587

8,52

America de Nord

351

5,09

Australia şi Oceania

36

0,52

Scăderea procentului din populaţia mondială reprezentat de Europa la mijlocul secolului al XIX-lea (un sfert) este izbitoare. La fel şi încheierea a patru secole în care emigranţi de origini europene părăsiseră continentul pentru a se răspândi în întreaga lume; până în anii 1920, Europa exporta încă oameni peste mări, mai ales în Americi. Acest exod a fost mult redus de restricţiile privind intrarea pe teritoriul Statelor Unite în acest deceniu, scăzând şi mai mult în timpul Marii Depresiuni, şi nu a mai redevenit niciodată la fel de important. În acelaşi timp, imigraţia spre Statele Unite din Caraibe, America Centrală şi de Sud şi Asia a crescut în ultimele decenii ale secolului XX. Mai mult, deşi din unele ţări europene încă plecau emigranţi (chiar şi la începutul anilor 1970 numărul britanicilor care îşi părăseau ţara era mai mare decât numărul imigranţilor care veneau aici), din anii 1950 ele au început, de asemenea, să atragă nord-africani, turci, asiatici şi vest-indieni, în căutare de locuri de muncă pe care nu le găseau acasă. Acum, în general, Europa importă oameni.

Totuşi, e posibil ca tiparele curente să nu rămână mult timp neschimbate.

Asia cuprinde acum mai mult de jumătate din omenire, iar China şi India la un loc peste 37%, însă unele dintre ratele uriaşe de creştere ce au produs aceste cifre încep să scadă. În Brazilia, unde creşterea populaţiei era de peste două ori mai mare decât rata mondială la începutul anilor 1960, acest lucru nu mai este valabil, deşi numărul brazilienilor continuă să crească. Diferenţa dintre India (2,8 copii pentru fiecare femeie aflată la vârsta la care poate rămâne gravidă) şi China (1,5) este semnificativă, dar Nigerul, aflat în capul listei, are 7,7, iar Lituania şi Coreea de Sud, de la coada listei, au 1,2. Tendinţa de creştere generală la nivel mondial este totuşi descrescătoare: ea se situează acum la aproximativ jumătate din

cifra anuală din 1963.

Deşi orice generalizare în astfel de privinţe este periculoasă, în vremurile noastre, când veniturile medii cresc, în cele mai multe societăţi fertilitatea începe să scadă. Familiile au mulţi copii atunci când aceştia sunt văzuţi ca o asigurare de viaţă pentru părinţi la bătrâneţe sau când un număr mare de fii conferă prestigiu şi protecţie. Pe măsură ce bogăţia creşte, familiile mari sunt considerate o pierdere inutilă de resurse. Femeile care muncesc în afara gospodăriei au tendinţa de a avea mai puţini copii, în cazul în care pot lua ele această decizie (şi, dată fiind independenţa lor economică, majoritatea pot). Ceea ce este adesea surprinzător şi pentru istorici, şi pentru demografi e cât de rapid se pot schimba modelele demografice; ceea ce se consideră a fi idei preconcepute de mai multe generaţii se poate schimba într-un deceniu sau mai puţin. Învăţăturile Bisericii Romano-Catolice au fost adesea considerate răspunzătoare de ratele mari ale natalităţii din Europa de Sud sau America Latină, dar Italia are acum doar 1,3 copii pentru fiecare femeie aflată la vârsta la care poate rămâne gravidă, iar Chile 1,8.

Cele mai ridicate rate medii ale natalităţii din lume se înregistrează astăzi în Africa, la sud de Sahara – probabil regiunea care îşi permite cel mai puţin o creştere rapidă a populaţiei – unele ţări musulmane nefiind nici ele cu mult în urmă (Irak 3,8 şi Iordania 3,4). Această creştere a populaţiei va exercita presiuni considerabile atât asupra resurselor, cât şi asupra sistemelor guvernamentale. Dar şi ţările cu populaţii aflate în scădere rapidă sunt în pericol. Multe ţări europene vor trebui să se bazeze pe imigraţie pentru a avea grijă de o populaţie vârstnică dacă tendinţa nu se schimbă, iar în unele ţări rata naturală a natalităţii este acum atât de mică, încât va fi foarte dificil de inversat. În China politica copilului unic impusă de comunişti a devenit un blestem, nu o binecuvântare – chiar dacă populaţia sa este încă în creştere, demografia se schimbă foarte rapid, astfel încât China va îmbătrâni înainte de a se îmbogăţi. Mai grav, tot segmentul populaţiei care trăieşte încă în sărăcie are cei mai mulţi copii şi clasele de mijloc urbane au respectat cel mai mult politica oficială.

Urbanizarea este celălalt aspect crucial al actualei modificări a populaţiei. La sfârşitul secolului XX aproape jumătate dintre noi locuiau în oraşe. Oraşul devine habitatul tipic al lui *Homo sapiens*. Aceasta a fost o transformare remarcabilă faţă de cea mai mare parte a istoriei umane. Ea trăda faptul că oraşele îşi pierdeau din vechea lor putere de a ucide. În trecut, ratele mari ale mortalităţii în cadrul vieţii urbane necesitau o reînnoire demografică permanentă cu imigranţi născuţi în zonele rurale pentru a menţine nivelul populaţiei. În secolul al XIX-lea, orăşenii din unele ţări au început să se reproducă într-un număr suficient pentru ca oraşele să crească organic. Rezultatele sunt incredibile; există acum multe oraşe al căror număr de locuitori este efectiv imposibil de estimat. Calcutta avea deja un milion de locuitori în 1900, dar acum are de peste 15 ori mai mulţi; Ciudad de México avea doar 350.000 de locuitori la începutul secolului XX, dar l-a încheiat cu peste 20 de milioane. Se pot trage şi alte concluzii privind dintr-o perspectivă mai largă.

Lumea avea doar cinci oraşe cu peste jumătate de milion de locuitori în 1700; în 1900 existau 43; acum doar Brazilia are şapte cu peste un milion de locuitori.

Regimurile sanitare şi măsurile de sănătate publică au progresat mai lent în unele ţări pentru a face posibile astfel de schimbări, iar valul de urbanizare este departe de a se fi încheiat.

Dinamica populaţiei şi a urbanizării implică o creştere uriaşă a resurselor planetei. Pentru a simplifica lucrurile, deşi numeroşi oameni au murit de foame, cei care au supravieţuit au fost mai mulţi. Este posibil ca milioane de oameni să fi murit în perioade de foamete, dar până acum nu a existat niciun dezastru malthusian la nivel mondial. Dacă lumea nu ar fi fost capabilă să-i hrănească, numărul de oameni ar fi mai mic. Dacă asta mai poate continua mult este altă problemă. Experţii au ajuns la concluzia că mai putem asigura o bucată bună de timp hrană pentru un număr tot mai mare de oameni. Dar intrăm pe tărâmul speculaţiilor când vine vorba de astfel de probleme, deşi chiar existenţa unor asemenea speranţe este de interes pentru istorici, căci ele spun ceva despre starea prezentă şi reală a lumii atunci când ceea ce se crede a fi posibil e important în determinarea a ceea ce se va întâmpla. Luând în considerare acest aspect, trebuie să recunoaştem realitatea economică majoră a istoriei moderne şi în special a ultimei jumătăţi de secol: s-a înregistrat o producţie de bogăţie fără precedent.

Cititorii acestei cărţi sunt probabil obişnuiţi să vadă la televizor imagini cumplite ale foametei şi lipsurilor. Totuşi, cam pe jumătate de glob, începând din 1945, creşterea economică continuă a ajuns, pentru prima dată, să fie considerată ceva normal. A devenit „norma”, în ciuda unor obstacole şi întreruperi pe parcurs.

Orice încetinire a acestei creşteri, precum cea pe care am trăit-o după 2008, acum alarmează. Mai mult, în termeni bruţi, o creştere economică reală s-a înregistrat şi în multe alte locuri, chiar dacă inegalităţile sau ratele mari ale natalităţii încă menţin cea mai mare parte a populaţiei în sărăcie. Având în vedere cum gândea încă lumea, chiar şi în 1939, aceasta poate fi considerată o revoluţie.

Totuşi, această poveste nu începe cu deceniile de după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, epoca de aur a unei creşteri fără precedent pentru unii.

Fundalul istoric adecvat al creşterii generării de bogăţie care a purtat cu succes povara creşterii masive a populaţiei mondiale este mult mai profund. Un mod de măsurare este să ne gândim că omul mediu de astăzi este de aproximativ nouă ori mai bogat decât omul mediu din 1500. Unii economişti au calculat că produsul intern brut (PIB) la nivel mondial este de 185 de ori mai mare în prezent decât în 1500. Dar estimarea este incertă, deoarece e dificil de evaluat „valoarea” unor produse noi, iar PIB-ul trebuie, bineînţeles, să fie împărţit între mult mai mulţi oameni şi – cel puţin în unele ţări – este mult mai inegal distribuit.

Schimbări în PIB-ul pe cap de locuitor în dolari americani

Ţara
1900 2010
Brazilia
678 10.816
China
545 4.382
Regatul Unit 4.492 36.000

SUA
4.091 46.800
India
599 1.370
Germania
2.895 40.274
Japonia
1.135 42.783

Bogăţia şi cifrele populaţiei au avut, într-adevăr, o tendinţă de creştere mai mult sau mai puţin paralelă până în secolul al XIX-lea. Apoi unele economii au început să înregistreze o creştere mult mai rapidă decât altele. Chiar şi la începutul secolului XX, o nouă intensificare a generării de bogăţie care se putea observa deja, deşi puternic afectată de cele două războaie mondiale şi de tulburările produse de depresiunea din anii 1930, a fost reluată după 1945 şi a continuat fără întrerupere aproape de atunci, în ciuda unor provocări serioase şi a unor contraste izbitoare între diferitele economii. În ciuda disparităţilor şi a obstacolelor din unele ţări, creşterea economică s-a produs la o scară mult mai largă decât înainte.

Cifrele selectate, precum cele din tabelul de mai sus, trebuie interpretate cu atenţie şi se pot schimba rapid, dar ne dau o imagine corectă a modului în care lumea a devenit mai bogată în decurs de un secol. Totuşi, o parte a omenirii rămâne în continuare extrem de săracă. În ciuda progreselor lor economice recente, China şi India rămân ţări sărace în termeni de venit mediu. Dar cele mai sărace sunt ţările devastate de război sau de epidemii, pe lângă un punct de pornire dezavantajos. Burundi avea un PIB de 192 de dolari pe cap de locuitor în 2010, iar Afganistanul de 362.

Dacă realitatea supremă este cea a generării de bogăţie, trebuie să fi contat faptul că puterile majore s-au aflat o perioadă atât de lungă în relaţii paşnice. Anii de după 1945 au fost, bineînţeles, presăraţi cu multe conflicte sângeroase la scară mai mică sau cu conflicte incipiente, iar bărbaţi şi femei şi-au pierdut zilnic viaţa, sute de mii în operaţiuni de război sau în urma acestora. Marile puteri au dus multe lupte prin intermediari. Totuşi, nu s-a mai produs nicio distrugere a capitalului uman şi economic precum cea înregistrată în cele două războaie mondiale. Rivalitatea internaţională care a stat adesea la baza unor tensiuni mari a avut mai mult tendinţa de a susţine sau a provoca activitatea economică din numeroase ţări. Ea a avut multe rezultate tehnologice şi a condus la investiţii şi transferuri majore de capital din motive politice, dintre care unele au avut un rol însemnat în creşterea bogăţiei reale.

Primele astfel de transferuri au avut loc la sfârşitul anilor 1940, când ajutorul american a permis redresarea Europei. Pentru a asigura succesul acestei acţiuni, dinamul american trebuia să funcţioneze ca să promoveze însănătoşirea, aşa cum nu s-a întâmplat după 1918. Aceasta fusese asigurată de creşterea enormă a economiei americane din timpul războiului, care o scosese în fine din depresiunea antebelică, împreună cu faptul că teritoriul american nu fusese distrus fizic de război. Explicaţia pentru utilizarea puterii economice americane ca ajutor trebuie căutată în circumstanţele momentului (în care Războiul Rece a jucat un rol important). Tensiunea internaţională a făcut America să creadă că este în

interesul ei să se comporte astfel; mulţi oameni de stat şi oameni de afaceri au dat dovadă de multă inventivitate, profitând de ocazie; mult timp nu a existat nicio sursă alternativă de capital la o asemenea scară; şi, în fine, a contribuit şi faptul că oameni de diferite naţionalităţi, chiar înainte de sfârşitul războiului, înfiinţaseră deja instituţii pentru reglementarea economiei internaţionale ca să evite întoarcerea la anarhia economică aproape fatală a anilor 1930. Povestea reformării vieţii economice a lumii începe astfel înainte de 1945, cu eforturile din timpul războiului care au dus la înfiinţarea Fondului Monetar Internaţional, a Băncii Mondiale şi a Acordului General pentru Tarife şi Comerţ (GATT).

Stabilitatea economică pe care au asigurat-o acestea în lumea necomunistă după

1945 a stat la baza a două decenii de creştere a comerţului mondial la o rată de aproape 7% pe an în termeni reali, deşi comerţul mondial avea să revină la nivelul de dinainte de 1914 abia la sfârşitul Războiului Rece. Totuşi, între 1945 şi anii 1980 nivelul mediu al taxelor vamale pe produsele finite a scăzut de la 40% la 5%, iar comerţul mondial a crescut de peste cinci ori.

De-a lungul unui interval de timp mai mare, oamenii de ştiinţă şi inginerii şi-au adus contribuţia la creşterea economică în moduri mai puţin formale, adesea mai puţin vizibile. Aplicarea continuă a cunoaşterii ştiinţifice prin intermediul tehnologiei şi îmbunătăţirea şi raţionalizarea proceselor şi sistemelor în căutarea unei eficienţe sporite au fost foarte importante înainte de 1939. Ele au ieşit în prim-plan într-un mod mult mai spectaculos şi au început să exercite o influenţă şi mai mare după 1945. Ceea ce au însemnat ele în agricultură, unde îmbunătăţirile începuseră cu mult timp înainte ca industrializarea să devină un fenomen vizibil, este unul dintre cele mai evidente exemple ale efectelor lor.

Timp de mii de ani fermierii şi-au sporit randamentul aproape exclusiv prin metode străvechi, mai ales prin defrişarea şi ocuparea unor noi terenuri. Mai sunt multe zone care, cu nişte investiţii adecvate, ar putea fi cultivate (şi s-au făcut multe în ultimii 25 de ani pentru a utiliza astfel de terenuri, chiar şi într-o ţară aglomerată ca India). Totuşi, acest lucru nu explică motivul pentru care producţia agricolă mondială a crescut atât de dramatic. Explicaţia de bază constă în continuarea şi accelerarea revoluţiei agricole care a debutat în Europa la începutul epocii moderne şi care a fost vizibilă cel puţin din secolul al XVII-lea. 250 de ani mai târziu, aceasta a fost puternic accelerată graţie în principal ştiinţei aplicate.

Cu mult înainte de 1939, grâul era introdus cu succes în teritorii unde, din motive climatice, nu fusese cultivat până atunci. Specialiştii în genetica plantelor au dezvoltat noi tipuri de cereale, una dintre primele contribuţii ştiinţifice ale secolului XX aduse agriculturii la o scară mult mai mare decât „îmbunătăţirea”

prin metode empirice din trecut; abia mult mai târziu modificarea genetică a speciilor de plante a început să atragă critici. Între timp s-au adus contribuţii chiar mai mari la aprovizionarea cu alimente la nivel mondial în zonele unde se cultivau deja cereale prin folosirea unor îngrăşăminte chimice mai bune (primul devenind disponibil în secolul al XIX-lea). O rată fără precedent de înlocuire a azotului din sol a stat la baza unor recolte mai mari, care au devenit astăzi ceva obişnuit în ţările cu o

agricultură avansată.

Costurile acestora includ totuşi surse uriaşe de energie şi în anii 1960 au început să apară temeri legate de consecinţele ecologice. Între timp, pe lângă îngrăşăminte mai bune, apăruseră şi erbicide şi insecticide eficiente, pe când utilizarea maşinilor în agricultură crescuse enorm în ţările dezvoltate. În 1939

Anglia avea agricultura cea mai mecanizată din lume în termeni de cai-putere pe acru cultivat; totuşi, fermierii englezi încă făceau mare parte a muncilor cu ajutorul cailor, în timp ce combinele (deja obişnuite în Statele Unite) erau rare.

Dar nu numai câmpurile au fost mecanizate. Apariţia electricităţii a adus cu sine şi mulsul automat, uscarea cerealelor, treieratul, încălzirea adăposturilor pentru animale pe timp de iarnă. Acum, calculatorul şi automatizarea au început să reducă şi mai mult dependenţa de forţa de muncă umană; în lumea dezvoltată, forţa de muncă din agricultură a continuat să scadă în timp ce producţia pe acru cultivat a crescut, iar recoltele modificate genetic promit randamente şi mai mari.

În mod paradoxal, în ciuda tuturor acestor aspecte, în prezent în lume există mai mulţi fermieri la limita subzistenţei decât în 1900, tocmai pentru că există mai mulţi oameni. Cota lor de teren cultivat şi valoarea recoltelor produse au scăzut totuşi. Cele două procente reprezentate de fermierii care trăiesc în ţările dezvoltate furnizează aproximativ jumătate din cantitatea de hrană la nivel mondial. În Europa, ţăranul dispare rapid, aşa cum a dispărut în Marea Britanie acum 200 de ani. Dar această schimbare a fost neuniformă şi poate fi uşor perturbată. Rusia a fost, în mod tradiţional, una dintre marile economii agricole, dar nu demult, în 1947, a fost afectată de o foamete atât de cumplită, încât s-au înregistrat din nou cazuri de canibalism.

Foametea la nivel local este un alt pericol în ţările cu populaţii mari şi cu creştere rapidă, unde agricultura de subzistenţă este norma şi productivitatea rămâne scăzută. Chiar înainte de Primul Război Mondial, recolta de grâu pe acru a Marii Britanii era deja de două ori şi jumătate mai mare decât aceea a Indiei; în 1968 era de aproximativ cinci ori mai mare. În aceeaşi perioadă americanii şi-au crescut producţia de orez de la 4,25 tone pe acru la aproape 12 tone pe acru, în timp ce producţia Birmaniei, cândva „bolul de orez al Asiei”, a crescut doar de la 3,8 la 4,2 tone. În 1968, un lucrător agricol din Egipt asigura produse alimentare doar pentru o familie şi ceva, pe când în Noua Zeelandă fiecare angajat al unei ferme producea suficientă hrană pentru 40 de familii. Şi chiar dacă randamentul a scăzut în unele ţări din lumea dezvoltată la începutul secolului XXI, cele mai multe regiuni africane şi unele zone din sudul Asiei au încă randamente extrem de scăzute.

Ţările avansate din punct de vedere economic şi în alte sensuri înregistrează cea mai mare productivitate agricolă. Ţărilor care au cea mai mare nevoie le-a fost imposibil să producă recolte mai ieftin decât cele mai puternice economii industriale. Rezultă de aici unele paradoxuri ironice: ruşii, indienii şi chinezii, mari producători de cereale şi orez, au ajuns să cumpere grâu american şi canadian. Disparităţile dintre ţările dezvoltate şi cele subdezvoltate s-au adâncit în deceniile de belşug. Aproximativ jumătate din populaţia lumii consumă acum în jur de şase

şeptimi din producţia mondială; cealaltă jumătate împarte restul.

Statele Unite au fost, de departe, cel mai extravagant consumator. În 1970, cei aproximativ 12 americani din fiecare 100 de oameni foloseau aproximativ 40

dintre cei 100 de barili de petrol produşi anual în lume. Ei consumau fiecare, anual, aproximativ un sfert de tonă de produse din hârtie; cifra corespunzătoare în China era de aproximativ 20 de livre. Energia electrică folosită de China în toate scopurile timp de un an de la acea dată ar fi acoperit (s-a afirmat) doar consumul aparatelor de aer condiţionat din Statele Unite. Producţia de energie electrică este, într-adevăr, una dintre cele mai bune modalităţi de a face comparaţii, de vreme ce o cantitate relativ redusă de energie este tranzacţionată pe piaţa internaţională şi cea mai mare parte este consumată în ţara care o generează. La sfârşitul anilor 1980, Statele Unite produceau cam de 40 de ori mai multă electricitate pe cap de locuitor decât India şi de 23 de ori mai multă decât China, însă doar de 1,3 ori mai multă decât Elveţia.

În toate regiunile lumii discrepanţa dintre naţiunile bogate şi cele sărace s-a adâncit şi a devenit din ce în ce mai pronunţată începând din 1945, de regulă nu pentru că ţările sărace au devenit şi mai sărace, ci întrucât cele bogate au ajuns mult mai bogate. Aproape singurele excepţii erau în economiile mai bogate (după standardele lumii sărace) ale Uniunii Sovietice şi Europei de Est, unde proasta conducere şi exigenţele unei economii de comandă impuneau rate de creştere mai mici sau chiar nule. Cu toate aceste excepţii, nici chiar accelerările spectaculoase ale producţiei (unele ţări asiatice, de exemplu, şi-au dezvoltat producţia agricolă între 1952 şi 1970 proporţional mai mult decât Europa şi mult mai mult decât America de Nord) nu au reuşit decât ocazional să îmbunătăţească poziţia ţărilor sărace în raport cu cea a ţărilor bogate, din cauza inegalităţilor şi a populaţiilor în creştere – iar ţările bogate, oricum, porneau de la un nivel mult mai înalt.

Deşi este posibil ca ierarhiile să se fi schimbat, ţările care se bucurau de cele mai înalte niveluri de trai în 1950 se bucură încă de ele, în general, şi astăzi (deşi li s-au alăturat şi o serie de ţări est-asiatice). Acestea sunt principalele ţări industriale. Economiile lor sunt în prezent cele mai bogate pe cap de locuitor, iar exemplul lor încurajează ţările mai sărace să-şi caute salvarea în creşterea economică, mult prea adesea înţeleasă pur şi simplu ca industrializare. Este adevărat, economiile industriale majore de azi nu prea seamănă cu predecesoarele lor din secolul al XIX-lea; vechile industrii grele şi producătoare, ce au asigurat mult timp coloana vertebrală a puterii economice, nu mai sunt nişte simple instrumente de măsură satisfăcătoare ale acesteia. Industrii cândva esenţiale în unele dintre ţările de frunte au intrat în declin. Dintre principalele trei ţări producătoare de oţel în 1900, primele două (Statele Unite şi Germania) se aflau încă printre primii cinci producători mondiali 80 de ani mai târziu, dar pe locul al treilea, respectiv al cincilea; Regatul Unit (al treilea în 1900) a ajuns pe locul al zecelea în acelaşi clasament mondial, urmat la mică distanţă de Spania, România şi Brazilia. Astăzi, Polonia produce mai mult oţel decât produceau Statele Unite acum un secol. În plus, anumite industrii mai noi au găsit adesea un mediu mai bun pentru o creştere rapidă în unele ţări în curs de dezvoltare decât în economiile mature. Astfel, locuitorii Taiwanului

au ajuns să se bucure în 2010 de un PIB pe cap de locuitor de 14 ori mai mare decât cel al Indiei, în timp ce al Coreei de Sud era de 15 ori mai mare.

În epoca modernă, creşterea economică a avut loc adesea în sectoare –

electronicele şi materialele plastice sunt două exemple – care abia dacă existau în 1945 şi în noi surse de energie. Cărbunele a înlocuit forţa apei şi lemnul în secolul al XIX-lea ca sursă majoră de energie industrială, dar cu mult înainte de 1939 i s-au adăugat hidroelectricitatea, petrolul şi gazele naturale, iar foarte recent, şi energia generată prin fisiune nucleară. Creşterea industrială a crescut şi nivelul de trai pe măsură ce au scăzut costurile energiei şi, odată cu ele, cele de transport. O

anumită inovaţie a avut o importanţă enormă. În 1885 a fost construit primul vehicul propulsat de un motor cu ardere internă – respectiv unul în care energia produsă de căldură era folosită direct pentru a acţiona un piston din interiorul cilindrului unui motor, în loc să-i fie transmisă prin intermediul aburului produs într-un boiler cu o flacără exterioară. Nouă ani mai târziu a apărut o maşinărie pe patru roţi construită de compania franceză Panhard, care poate fi recunoscută drept strămoşul maşinii moderne. Franţa şi Germania au dominat producţia de maşini în deceniul care a urmat şi acestea au rămas jucăriile bogătaşilor. Este preistoria automobilului. Istoria sa a început în 1907, când americanul Henry Ford a pus bazele unei linii de producţie pentru ceea ce a devenit celebrul „Model T”. Proiectat special pentru piaţa de masă, preţul său era scăzut. Până în 1915 se produceau anual un milion de maşini Ford şi în 1926 Modelul T costa mai puţin de 300 de dolari (aproximativ 60 de lire sterline la valoarea de atunci a banilor).

Aveau un enorm succes comercial.

Era, de asemenea, şi o revoluţie socială şi economică. Ford a schimbat lumea. Oferind maselor ceva considerat până atunci un lux, precum şi o mobilitate de care nu se bucurau nici măcar milionarii cu 50 de ani înainte, impactul său a fost la fel de mare ca apariţia căilor ferate. Această creştere a confortului avea să se răspândească în întreaga lume, de asemenea, cu consecinţe enorme. Un rezultat a fost o industrie producătoare de maşini la nivel mondial, care domina adesea sectoarele de producţie interne, aducând, în cele din urmă, o integrare internaţională la scară largă; în anii 1980 opt mari producători construiau trei din patru maşini la nivel mondial. Industria a stimulat investiţii uriaşe şi în alte sectoare; cu doar câţiva ani în urmă, jumătate din roboţii folosiţi în industria mondială făceau operaţii de sudură în fabricile de automobile, iar încă un sfert erau folosiţi la vopsirea maşinilor produse. Într-un interval similar, producţia de maşini a stimulat enorm cererea de petrol. Un număr uriaş de oameni au ajuns să lucreze în sectoarele alimentării cu combustibil şi altor servicii pentru proprietarii de maşini. Investiţiile în construcţia de drumuri au devenit o preocupare majoră a guvernelor, aşa cum nu se mai întâmplase de pe vremea Imperiului Roman.

Ford, ca mulţi alţi mari revoluţionari, s-a folosit de ideile altora. Pe parcurs, a transformat şi locul de muncă. Stimulate de exemplul său, liniile de asamblare au devenit modul caracteristic de producţie a bunurilor de consum. Pe cele înfiinţate de Ford, automobilul ajungea într-un ritm constant de la un muncitor la altul, fiecare efectuând în cel mai scurt timp

sarcina precis delimitată şi, dacă era posibil, simplă pentru care el (sau, ulterior, ea) era calificat. Efectul psihologic asupra muncitorului a fost criticat curând, dar Ford şi-a dat seama că o astfel de muncă era foarte plictisitoare şi plătea salarii mari (ajutându-i astfel şi pe muncitori să-i cumpere maşinile). Aceasta a contribuit la altă schimbare socială fundamentală cu consecinţe imposibil de calculat – alimentarea prosperităţii economice prin creşterea puterii de cumpărare şi, prin urmare, a cererii.

Pe unele linii de asamblare „lucrează” astăzi exclusiv roboţi. Cea mai mare schimbare tehnologică ce a afectat societăţile industriale majore începând din 1945 s-a produs în domeniul uriaş denumit general tehnologia informaţiei, ştiinţa complexă a proiectării, construirii, operării şi gestionării dispozitivelor electronice care procesează informaţii. Puţine valuri inovatoare din istoria tehnologiei au acţionat atât de rapid. Aplicaţiile cercetărilor din timpul celui de-al Doilea Război Mondial s-au răspândit în servicii şi procese industriale în decurs de numai două decenii. Asta s-a văzut cel mai clar în răspândirea

„calculatoarelor”, procesoare electronice de date, primul apărând în 1945.

Creşteri rapide ale puterii de procesare şi ale vitezei, reducerea dimensiunilor şi îmbunătăţirea capacităţii de afişaj au generat o creştere uriaşă a cantităţii de informaţii care puteau fi ordonate şi prelucrate într-un anumit interval.

Schimbarea cantitativă a adus totuşi şi o schimbare calitativă. Acum au devenit posibile operaţii tehnice anterior nefezabile din cauza masei de date implicate. Activitatea intelectuală nu mai fusese niciodată accelerată atât de brusc. Mai mult, pe măsură ce s-a produs o creştere revoluţionară a puterii calculatoarelor, acestea au devenit mai uşor accesibile, mai ieftine şi mai portabile. În mai puţin de 30 de ani, un „microcip” de dimensiunea unui card de credit efectua operaţiile care necesitau la început o maşinărie de dimensiunea unei sufragerii britanice. În 1965 s-a observat că puterea de procesare a unui „cip” se dubla o dată la 18 luni; cei aproximativ 2.000 de tranzistori montaţi pe un cip acum 30 de ani au ajuns acum de ordinul milioanelor. Efectele transformatoare s-au simţit în mod exponenţial şi în toate activităţile umane – de la comerţ şi război până la activitatea ştiinţifică şi pornografie.

Calculatoarele sunt, bineînţeles, doar o parte din altă poveste lungă despre dezvoltare şi inovaţie în comunicaţiile de toate tipurile, începând cu progresele făcute în deplasarea fizică şi mecanică a obiectelor solide – mărfuri şi oameni.

Cele mai mari realizări din secolul al XIX-lea au fost folosirea aburului în comunicaţiile terestre şi maritime, iar ulterior electricitatea şi motorul cu ardere internă. Baloanele se ridicau în aer; primele „dirijabile” au zburat înainte de 1900, dar abia în 1903 a fost efectuat primul zbor cu o maşinărie „mai grea ca aerul”

(respectiv, una care nu plutea datorită unor pungi umplute cu un gaz mai uşor decât aerul). Aceasta a anunţat o nouă epocă a transportului fizic; o sută de ani mai târziu, valoarea bunurilor care tranzitau cel mai mare aeroport al Londrei o depăşea pe cea a oricărui port britanic. Milioane de oameni călătoresc acum în mod regulat cu avionul în scopuri

profesionale sau de afaceri, precum şi de agrement, iar zborul i-a asigurat individului un control al spaţiului care nu putea fi închipuit decât vag la începutul secolului XX.

Comunicarea informaţiilor era deja în toiul altei revoluţii. Esenţa acesteia era separarea fluxului de informaţii de orice conexiune fizică între sursă şi semnal. La mijlocul secolului al XIX-lea, stâlpii care susţineau firele telegrafului electric erau deja o privelişte familiară de-a lungul căilor ferate şi începuse şi procesul de conectare a lumii prin intermediul cablurilor submarine. Legăturile fizice erau încă fundamentale. Apoi, Heinrich Hertz a identificat undele radiomagnetice, iar la 1900 oamenii de ştiinţă exploatau teoria electromagnetică pentru a emite primele mesaje cu adevărat „fără fir”. Emiţătorul şi receptorul nu mai aveau nevoie de nicio conexiune fizică. În mod semnificativ, în 1901, primul an al unui nou secol care avea să fie profund marcat de această invenţie, Marconi a realizat prima radiocomunicaţie telegrafică transatlantică. 30 de ani mai târziu, cea mai mare parte a milioanelor de oameni care aveau deja receptoare fără fir încetaseră să mai creadă că trebuiau să deschidă fereastra pentru ca „undele” misterioase să ajungă la ei, iar în toate ţările importante existau sisteme de difuziune la scară largă.

Cu câţiva ani înainte de asta avusese loc prima demonstraţie a dispozitivelor pe care se baza televiziunea. În 1936, BBC a inaugurat primele transmisii de televiziune cu program regulat; 20 de ani mai târziu, acest mijloc de comunicare era ceva obişnuit în societăţile industriale majore, iar în prezent este ceva obişnuit în întreaga lume. Ca şi apariţia tiparului, noul mijloc de comunicare a avut implicaţii uriaşe, dar pentru o estimare completă ele trebuie plasate în contextul întregii epoci moderne a dezvoltării comunicaţiilor. Ca şi în cazul apariţiei tiparului, implicaţiile au fost incalculabile, deşi au fost neutre din punct de vedere politic şi social sau, mai degrabă, au fost cu două tăişuri. Datorită telegrafiei şi radioului, informaţiile erau disponibile mai rapid, iar acest lucru putea fi avantajos atât pentru guverne, cât şi pentru opozanţii lor. Ambiguităţile televiziunii au devenit vizibile şi mai rapid. Imaginile sale puteau dezvălui în faţa a sute de milioane de oameni lucruri pe care guvernele doreau să le ascundă, dar se credea şi că televiziunea influenţează opiniile în interesul celor care o controlează.

Spre sfârşitul secolului XX, de asemenea, a devenit clar că şi internetul, ultimul progres major în tehnologia informaţiei, avea posibilităţi ambigue. De la originile sale în ARPANET – dezvoltat de Advanced Research Projects Agency a Ministerului Apărării din SUA în 1969 – până în 2010, internetul avea aproape două miliarde de utilizatori permanenţi, mulţi în ţările în curs de dezvoltare. Între timp, această facilitare a comunicării contribuise la revoluţionarea pieţelor mondiale şi influenţează puternic scena politicii mondiale, atât în sisteme politice deschise, cât şi în state autoritare. Provocase schimbări politice profunde şi chiar revoluţii. Comerţul electronic – activitatea de cumpărare sau vânzare de bunuri şi servicii prin intermediul internetului – a devenit o componentă majoră a comerţului în Statele Unite la începutul anilor 2000, companii precum Amazon sau eBay numărându-se printre cele mai bogate şi mai influente de pe piaţă. Până în 2005, poşta electronică înlocuise serviciile poştale ca mijloc preferat de comunicare în America de Nord, Europa şi unele părţi ale Asiei de Est. Dar

în acelaşi timp o bună parte din capacitatea din ce în ce mai mare de viteză a transferurilor prin internet era folosită pentru a viziona filme porno sau pentru a juca jocuri interactive. Şi, această capacitate fiind irosită într-o proporţie semnificativă, diferenţele sociale dintre cei care îşi petrec cea mai mare parte a zilei online şi cei ce nu au acces la internet cresc rapid.

Până în 1950 industria modernă era deja dependentă de ştiinţă şi oamenii de ştiinţă, direct sau indirect, în mod evident sau nu şi acceptat sau nu. În plus, transformarea ştiinţei fundamentale în produse finite era deja adesea foarte rapidă şi a continuat să se accelereze în cele mai multe domenii ale tehnologiei.

Generalizarea substanţială a utilizării automobilului, după înţelegerea principiului motorului cu ardere internă, a necesitat cam jumătate de secol; în epoca contemporană, microcipul a făcut posibile calculatoare portabile în aproximativ zece ani. Progresul tehnologic este în continuare singura modalitate în care un număr mare de oameni devin conştienţi de importanţa ştiinţei. Totuşi, au existat schimbări importante în modul în care acesta a ajuns să le influenţeze viaţa. În secolul al XIX-lea, cele mai multe rezultate practice ale ştiinţei erau încă, adesea, produse secundare ale curiozităţii ştiinţifice. Uneori erau chiar accidentale. În 1900 se producea o schimbare. Unii oameni de ştiinţă înţeleseseră că o cercetare direcţionată conştient era utilă. 20 de ani mai târziu, marile companii industriale începeau să considere că merită să facă investiţii, chiar şi mici, în cercetare. Unele departamente de cercetare industriale aveau să se transforme în cele din urmă în instituţii gigantice în toată regula, pe măsură ce au intrat în scenă produsele petrochimice, articolele din material plastic, electronicele şi medicina biochimică.

Astăzi, cetăţeanul obişnuit dintr-o ţară civilizată nu poate trăi fără să se bazeze pe ştiinţa aplicată. Această omniprezenţă, împreună cu caracterul impresionant al celor mai spectaculoase realizări ale sale, a fost unul dintre motivele recunoaşterii tot mai largi a ştiinţei. Banii reprezintă un etalon.

Laboratorul Cavendish din Cambridge, de exemplu, unde au fost efectuate unele dintre experimentele fundamentale din domeniul fizicii nucleare înainte de 1914, avea la acea vreme un grant din partea universităţii de aproximativ 300 de lire sterline pe an – aproximativ 1.500 de dolari la rata de schimb de atunci. În timpul războiului din 1939-1945, când britanicii şi americanii au decis că trebuie depus un efort major pentru a produce arme nucleare, se estimează că „Proiectul Manhattan” (cum a fost numit) a costat cât toate cercetările ştiinţifice efectuate de oameni până în acel moment.

Astfel de sume uriaşe – iar în lumea Războiului Rece aveau să existe facturi şi mai mari de plătit – marchează altă schimbare esenţială, noua importanţă a ştiinţei în guvernare. După ce, timp de secole, a fost doar obiectul unui sprijin ocazional din partea statului, devenea acum o preocupare politică majoră. Doar guvernele puteau asigura resurse la scara necesară pentru unele dintre lucrurile realizate după 1945. Un beneficiu pe care îl urmăreau adesea era crearea unor arme mai bune, ceea ce explica mare parte a investiţiilor ştiinţifice făcute de Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Interesul şi participarea din ce în ce mai mari ale guvernului nu au însemnat însă că ştiinţa a devenit mai naţională; ba chiar

dimpotrivă. Tradiţia comunicării internaţionale între oamenii de ştiinţă este una dintre cele mai splendide moşteniri ale lor din prima mare epocă a ştiinţei din secolul al XVII-lea, însă chiar şi fără aceasta ştiinţa avea să ignore frontierele naţionale din motive pur teoretice şi tehnice.

Încă o dată, contextul istoric este complex şi profund. Deja înainte de 1914, era din ce în ce mai clar că graniţele dintre ştiinţe, unele dintre ele domenii de studiu inteligibile şi distincte încă din anii 1600, aveau tendinţa de a se estompa şi apoi de a dispărea. Totuşi, implicaţiile acestui fapt au început să apară în totalitatea lor abia foarte târziu. În ciuda tuturor realizărilor marilor chimişti şi biologi din secolele XVIII-XIX, fizicienii au contribuit cel mai mult la modificarea hărţii ştiinţifice în secolul XX. James Clerk Maxwell, primul profesor de fizică experimentală de la Cambridge, a publicat în anii 1870 lucrarea despre electromagnetism care a abordat pentru prima dată domeniile şi problemele lăsate nerezolvate de fizica newtoniană. Lucrările teoretice ale lui Maxwell şi cercetările sale experimentale au marcat profund opinia acceptată că universul respectă nişte legi naturale, regulate şi care pot fi descoperite, de tip oarecum mecanic, şi că este format în esenţă din materie indestructibilă în variate combinaţii şi aranjamente. În acest tablou trebuiau să-şi găsească acum loc şi câmpurile electromagnetice nou-descoperite, ale căror posibilităţi tehnologice i-au fascinat rapid atât pe oamenii obişnuiţi, cât şi pe oamenii de ştiinţă.

Cercetările fundamentale care au urmat şi care au pus bazele teoriei fizice moderne au fost efectuate între 1895 şi 1914 de Röntgen, care a descoperit razele X, de Becquerel, care a descoperit fenomenul de radioactivitate, de Thomson, care a identificat electronul, de soţii Curie, care au izolat elementul radiu, şi de Rutheford, care a precizat modelul atomului. Ei au permis o nouă viziune asupra lumii fizice. În locul unor blocuri de materie, universul a început să arate mai degrabă ca un agregat de atomi, minuscule sisteme solare de particule unite de forţe electrice în diferite aranjamente. Aceste particule păreau să se comporte într-un mod care estompa distincţia dintre materie şi câmpurile electromagnetice. Mai mult, astfel de aranjamente de particule nu erau fixe, căci în natură un aranjament putea face loc altuia şi, astfel, anumite elemente se puteau transforma în alte elemente. Cercetările lui Rutheford în special au fost decisive, deoarece el a demonstrat că atomii pot fi „divizaţi” din cauză că sunt structuraţi ca un sistem de particule. Aceasta însemna că materia, chiar şi la acest nivel fundamental, poate fi manipulată. Două astfel de particule au fost curând identificate: protonul şi electronul; altele au fost izolate abia după 1932, când Chadwick a descoperit neutronul. Lumea ştiinţifică avea acum o imagine validată experimental a structurii atomului ca sistem de particule. Însă chiar şi în 1935 Rutheford afirma că fizica nucleară nu va avea implicaţii practice – şi nimeni nu s-a grăbit să-l contrazică.

Ceea ce au făcut – deşi nu imediat – aceste cercetări experimentale de o importanţă radicală a fost să asigure un nou cadru teoretic care să înlocuiască sistemul newtonian. Aceasta s-a întâmplat abia odată cu o lungă revoluţie în teorie, începând cu ultimii ani ai secolului al XIX-lea şi culminând în anii 1920.

Ea se centra pe două seturi diferite de probleme, care au prilejuit

cercetările desemnate prin termenii „relativitate” şi „teorie cuantică”. Pionierii au fost Max Planck şi Albert Einstein, care, fără îndoială, a fost cel mai mare om de ştiinţă al secolului XX. Până în 1905 aceştia demonstraseră experimental şi matematic că legile mecanicii newtoniene constituiau un cadru neadecvat pentru explicarea unui fapt ce nu mai putea fi contestat: emisia şi absorbţia de energie din lumea materială sunt discontinue, având loc în salturi discrete – cuante, aşa cum au ajuns să fie numite. Planck a demonstrat că radiaţia termică (precum cea emisă de soare) nu este, aşa cum pretindea fizica newtoniană, emisă continuu; a susţinut că acest lucru e valabil pentru toate tipurile de emisie şi absorbţie de energie.

Einstein a explicat că lumina nu are o natură continuă, ci corpusculară. Deşi în următorii aproximativ 20 de ani aveau să se realizeze multe cercetări importante, contribuţia lui Planck a avut un impact cât se poate de profund şi a produs din nou agitaţie. Se considerase că descoperirile lui Newton aveau lipsuri, dar nu exista nimic cu care să fie înlocuite.

Între timp, după cercetările asupra cuantelor, Einstein a publicat în 1905

lucrarea care avea să-l facă celebru – deşi este de neînţeles – formularea teoriei relativităţii. Aceasta era, practic, o demonstraţie că distincţiile tradiţionale dintre spaţiu şi timp şi dintre masă şi energie nu mai puteau fi menţinute. A produs, prin urmare, o revoluţie în domeniul ştiinţei, deşi a durat mult până când implicaţiile sale au putut fi absorbite în întregime. În locul fizicii tridimensionale a lui Newton, Einstein a îndreptat atenţia către un „continuum spaţiu-timp” în care putea fi înţeleasă interacţiunea spaţiu-timp-mişcare. Acesta avea să fie confirmat curând de observaţii astronomice vizând fapte pentru care cosmologia newtoniană nu mai putea oferi o explicaţie corectă, dar care îşi puteau găsi un loc în teoria lui Einstein. O consecinţă stranie şi neanticipată a cercetărilor pe care se baza teoria relativităţii a fost demonstrarea legăturii dintre masă şi energie, formulată ca $E =$

$me2$, unde E este energia, m este masa şi c este viteza constantă a luminii.

Importanţa şi acurateţea acestei formulări teoretice aveau să devină clare abia după ce s-au făcut multe alte descoperiri în domeniul fizicii nucleare. Avea să devină atunci evident că şi relaţiile observate când energia masei era transformată în energie termică la scindarea nucleelor corespundeau formulei sale.

În timp ce aceste progrese erau asimilate, s-au făcut şi alte încercări de a rescrie fizica, dar acestea nu au ajuns prea departe până în 1926, când s-a înregistrat un progres teoretic major care a oferit în sfârşit un cadru matematic pentru observaţiile lui Planck şi chiar şi pentru fizica nucleară. Realizarea lui Schrödinger şi Heisenberg, cei doi matematicieni cărora li se datorează în primul rând, a fost atât de uimitoare, încât o vreme a părut că mecanica cuantică putea explica practic orice în domeniul ştiinţelor. Comportamentul particulelor atomului prezentat de Rutheford şi Bohr putea fi acum explicat. Aprofundarea cercetărilor lor a dus la predicţii privind existenţa unor noi particule nucleare, în special pozitronul, care a fost identificat în anii 1930. Noi particule au continuat să fie descoperite. Mecanica cuantică părea să fi inaugurat o nouă epocă a fizicii.

Până pe la mijlocul secolului, din ştiinţă dispăruse mult mai mult decât

un set de legi generale acceptat cândva (şi, în orice caz, rămânea adevărat că, pentru scopurile de zi cu zi, fizica newtoniană era deocamdată suficientă). În fizică, de unde s-a răspândit şi în alte ştiinţe, întreaga idee de lege generală era înlocuită de conceptul de probabilitate statistică în cel mai bun caz. Ideea, precum şi conţinutul ştiinţei se schimbau. Mai mult, graniţele dintre ştiinţe s-au prăbuşit sub impactul noilor cunoştinţe făcute accesibile de noi teorii şi instrumentări. Marile împărţiri tradiţionale ale ştiinţei au depăşit curând capacitatea de înţelegere a unei singure minţi. Combinaţiile implicate de importarea teoriei fizice în neurologie sau a matematicii în biologie au ridicat noi bariere în calea atingerii acelei sinteze a cunoaşterii care fusese visul secolului al XIX-lea, pe măsură ce ritmul dobândirii unor noi cunoştinţe (unele în cantităţi atât de mari, încât nu puteau fi manipulate decât de calculatoarele disponibile acum) s-a accelerat mai mult ca oricând. Astfel de consideraţii nu au dus la diminuarea prestigiului oamenilor de ştiinţă, nici a convingerii că aceştia erau cea mai mare speranţă a omenirii pentru gestionarea mai bună a viitorului său. Dubiile, atunci când au apărut, aveau alte surse, nu incapacitatea lor de a genera o teorie împărtăşită de toţi, la fel de inteligibilă pentru novici precum fusese cea a lui Newton. Între timp, seria de progrese specifice în domeniul ştiinţelor a continuat.

Într-o anumită măsură, ştafeta a trecut după 1945 de la ştiinţele fizice la cele biologice sau „ale vieţii”. Succesul şi promisiunile lor actuale au şi ele rădăcini adânci. Inventarea microscopului în secolul al XVII-lea dezvăluise pentru prima dată organizarea ţesutului în unităţi distincte numite celule. În secolul al XIX-lea, cercetătorii înţelegeau deja că celulele se puteau diviza şi că se dezvoltau individual. Teoria celulară, acceptată pe scară largă la 1900, sugera că celulele, fiind şi ele vii, asigurau o abordare bună în studierea vieţii, iar aplicarea chimiei în acest domeniu a devenit una dintre principalele căi de cercetare în biologie. Un alt progres principal din ştiinţele biologice realizat în secolul al XIX-lea a fost asigurat de o nouă disciplină, genetica, studiul moştenirii de către urmaşi a unor caracteristici ale părinţilor. Darwin invocase moştenirea ca mijloc de propagare a unor trăsături favorizate de selecţia naturală. Primii paşi spre înţelegerea mecanismului care a permis acest lucru i-a făcut un călugăr austriac, Gregor Mendel, în anii 1850 şi 1860. Pe baza unei serii meticuloase de experimente de hibridare la mazăre, Mendel a conchis că există unităţi ereditare ce controlează exprimarea trăsăturilor transmise de la părinţi la urmaşi. În 1909 un danez le-a botezat „gene”.

Treptat, chimia celulară a fost mai bine înţeleasă şi realitatea fizică a genelor a fost acceptată. În 1873 prezenţa în nucleul celulei a unei substanţe care putea reprezenta cel mai important factor determinant al materiei vii era deja stabilită.

Experimentele au dezvăluit apoi un loc vizibil al genelor în cromozomi, iar în anii 1940 s-a demonstrat că genele controlează structura chimică a proteinei, elementul cel mai important al celulelor. În 1944 s-a făcut primul pas spre identificarea agentului efectiv specific care produce schimbări la anumite bacterii şi, prin urmare, controlează structura proteinei. În anii 1950 a fost în sfârşit identificat ca „ADN”, a cărui structură fizică (spirala dublă) a fost stabilită în 1953. Importanţa crucială a acestei substanţe (a cărei denumire completă este acid dezoxiribonucleic) este că poartă în

sine informaţiile genetice care determină sinteza moleculelor de proteine aflate la baza vieţii. Mecanismele chimice care determină diversitatea fenomenelor biologice erau în sfârşit accesibile. Din punct de vedere fiziologic şi, poate, şi psihologic, aceasta a implicat o transformare a imaginii despre sine a omului egalată doar de răspândirea ideilor darwiniene în secolul anterior.

Identificarea şi analiza structurii ADN-ului au constituit cel mai evident pas spre o nouă manipulare a naturii, modelarea formelor de viaţă. Încă din 1947 a fost lansat termenul „biotehnologie”. Încă o dată, au urmat nu doar noi cunoştinţe mai ştiinţifice, ci şi noi definiţii ale domeniilor de studiu şi noi aplicaţii. „Biologie moleculară” şi „inginerie genetică”, la fel ca şi „biotehnologie”, au devenit curând termeni familiari. Genele anumitor organisme, s-a demonstrat curând, puteau fi modificate pentru a oferi acelor organisme caracteristici noi şi dezirabile; prin manipularea proceselor lor de creştere, drojdia şi alte microorganisme puteau fi determinate să producă şi substanţe noi – enzime, hormoni şi alte produse chimice. Aceasta a fost una dintre primele aplicaţii ale noii ştiinţe; tehnologia şi datele acumulate empiric şi informal timp de mii de ani în producerea pâinii, berii, vinului şi brânzei aveau să fie în sfârşit depăşite.

Modificarea genetică a bacteriilor putea dezvolta acum noi compuşi. La sfârşitul secolului XX, trei sferturi din producţia de soia din Statele Unite era rodul unor seminţe modificate genetic, în timp ce producători agricoli precum Canada, Argentina şi Brazilia cultivau, de asemenea, plante modificate genetic în cantităţi uriaşe.

Mai spectaculos, spre sfârşitul anilor 1980 s-a dat startul unei cercetări care a implicat o colaborare la nivel mondial, proiectul genomului uman. Scopul său, de o ambiţie aproape inimaginabilă, era să traseze harta aparatului genetic uman.

Urma să se identifice poziţia, structura şi funcţia fiecărei gene umane –

afirmându-se că ar fi între 30.000 şi 50.000 de gene în fiecare celulă, fiecare genă având până la 30.000 de perechi din cele patru unităţi chimice de bază care formează codul genetic. Spre sfârşitul secolului, s-a anunţat că proiectul fusese finalizat. (La scurtă vreme după aceea, s-a făcut descoperirea tulburătoare că fiinţele umane au cam de două ori mai multe gene decât drosofila – substanţial mai puţine decât se presupusese.) Fusese deschisă poarta spre un viitor măreţ în manipularea naturii la un cu totul alt nivel – şi ce însemna acest lucru se vedea deja într-un laborator din Scoţia sub forma primei oi „clonate” cu succes. De asemenea, controlul pentru evidenţierea prezenţei genelor deficiente este deja o realitate, fiind posibilă înlocuirea unora dintre ele. Implicaţiile sociale şi medicale sunt uriaşe, la fel ca şi implicaţiile pentru istorie. O parte dintre aspectele discutate în primele capitole ale acestei cărţi nu ar fi fost cunoscute fără probe ADN.

Pe la începutul noului secol devenea evident că ingineria genetică avea să ne modeleze viitorul într-o măsură semnificativă, în ciuda controversei iscate de multe programe de cercetare în acest domeniu. „Noile” microorganisme create de geneticieni pot fi acum brevetabile şi, prin urmare, disponibile spre vânzare în multe regiuni ale lumii. În mod similar, culturile modificate genetic sunt folosite pentru a spori producţia prin crearea unor varietăţi mai rezistente şi mai productive, oferind astfel unor

regiuni prima şansă de a deveni independente în ceea ce priveşte alimentele de bază. Dar, deşi oferă unele beneficii evidente, biotehnologia a început să fie criticată pentru crearea unor produse alimentare care pot prezenta riscuri şi pentru predominanţa din ce în ce mai marcată a unor corporaţii multinaţionale de mari dimensiuni atât în cercetare, cât şi în producţie la nivel mondial. Astfel de preocupări au devenit, din motive evidente, cu atât mai puternice cu cât a intrat în joc cercetarea genetică a materialului uman, precum cea legată de celulele stem obţinute din embrioni. Mulţi oameni de ştiinţă nu realizează că aspectele pe care le abordează provoacă o îngrijorare imensă în rândul publicului, mai ales din cauza unor avertismente din istoria secolului XX.

Viteza uimitoare cu care s-au făcut progrese în legătură cu aceste aspecte s-a datorat mult disponibilităţii unor noi resurse informatice, un alt exemplu de accelerare a progresului ştiinţific astfel încât să asigure o aplicare mai rapidă a noilor cunoştinţe şi să zdruncine mai repede presupunerile înrădăcinate şi pietrele de hotar prin apariţia unor idei care trebuie luate în considerare de oamenii de rând. Cu toate acestea, rămâne la fel de greu ca întotdeauna să înţelegem ce implică sau ce pot însemna astfel de provocări. În ciuda uriaşelor progrese recente din domeniul ştiinţelor vieţii, este puţin probabil ca mulţi oameni să sesizeze măcar importanţa lor aproximativă, în special atunci când sunt legate de întrebările supreme ale omenirii, care ne-au însoţit încă de la începutul istoriei: crearea vieţii şi evitarea morţii.

Pentru o scurtă perioadă de la mijlocul secolului XX, accentul pus pe puterea ştiinţei s-a deplasat de pe pământ în cer. Explorarea spaţiului cosmic se poate dovedi într-o zi mai semnificativă decât alte procese istorice (discutate mai pe larg în această carte), dar pentru moment nu există semne în acest sens. Totuşi, ea sugerează că capacitatea culturii umane de a face faţă unor provocări fără precedent este la fel de mare ca întotdeauna şi ne-a oferit ceea ce este până acum cel mai spectaculos exemplu al dominaţiei omului asupra naturii. Pentru cei mai mulţi oameni, era spaţială a început în octombrie 1957, când un satelit rusesc fără echipaj la bord, numit *Sputnik I*, a fost lansat de o rachetă şi a putut fi văzut curând orbitând în jurul Pământului, emiţând semnale radio. Impactul său politic a fost imens: a zdruncinat din temelii credinţa că tehnologia sovietică era cu mult în urma celei americane. Importanţa deplină a evenimentului era totuşi încă neclară deoarece rivalităţile dintre superputeri ascundeau alte considerente pentru majoritatea observatorilor. În realitate, a pus capăt unei epoci în care posibilitatea ca oamenii să călătorească în spaţiu putea fi pusă încă sub semnul întrebării.

Astfel, aproape întâmplător, a marcat o ruptură în continuitatea istorică la fel de importantă ca descoperirea Americilor sau revoluţia industrială.

Viziuni ale explorării spaţiului au început să apară în ultimii ani ai secolului al XIX-lea şi în primii ani din secolul XX, când au fost aduse în atenţia publicului occidental prin ficţiune, în special în povestirile lui Jules Verne şi H.G. Wells.

Tehnologia sa data cam tot de atunci. Un om de ştiinţă sovietic, K.E. Ţiolkovski, proiectase rachete cu mai multe trepte şi descoperise o serie de principii de bază ale călătoriei în spaţiu (şi el scrisese ficţiune pentru a-şi populariza obsesia) cu mult înainte de 1914. Prima rachetă sovietică cu

combustibil lichid s-a înălţat de la pământ (trei mile) în 1933, iar o rachetă cu două trepte şase ani mai târziu. Al Doilea Război Mondial a dus la lansarea unui amplu program german de construcţie a rachetelor, de la care s-au inspirat Statele Unite pentru a da startul propriului program în 1955.

Programul american a început cu echipamente mai modeste decât ale sovieticilor (care erau deja în frunte) şi primul satelit american cântărea doar trei livre (*Sputnik I* cântărea 184 de livre). La sfârşitul lui decembrie 1957 a avut loc o încercare de lansare foarte mediatizată, dar racheta a luat foc în loc să decoleze.

Americanii aveau să se descurce curând mult mai bine, dar la mai puţin de o lună după *Sputnik I* sovieticii lansaseră deja *Sputnik II*, un satelit extraordinar de reuşit, care cântărea o jumătate de tonă şi care a purtat în spaţiu prima fiinţă, o căţeluşă alb cu negru pe nume Laika. Vreme de aproape şase luni *Sputnik II* a orbitat Pământul, vizibil în întreaga lume locuită şi înfuriind mii de iubitori de câini, deoarece Laika nu avea să se mai întoarcă.

Programul spaţial sovietic şi cel american urmaseră până atunci direcţii oarecum diferite. Sovieticii, bazându-se pe experienţa lor de dinainte de război, puseseră un accent sporit pe puterea şi dimensiunea rachetelor lor, care puteau ridica greutăţi mari, şi pe aceasta a continuat să se bazeze forţa lor. Implicaţiile militare erau mai evidente decât cele (la fel de profunde, dar mai puţin spectaculoase) care au decurs din concentrarea americanilor asupra culegerii de date şi asupra aparaturii. A început curând o competiţie pentru prestigiu, dar, deşi se vorbea despre o „cursă spaţială”, participanţii urmăreau ţeluri oarecum diferite.

Cu o singură mare excepţie (dorinţa de a fi primii care trimit un om în spaţiu), deciziile lor tehnice nu au fost probabil foarte mult influenţate de felul cum se descurcau ceilalţi. Contrastul a fost suficient de evident atunci când *Vanguard*, satelitul american care a dat greş în decembrie 1957, a fost lansat cu succes în luna martie a anului următor. Deşi minuscul, a ajuns mult mai departe în spaţiu decât oricare dintre predecesorii săi şi a oferit informaţii ştiinţifice mult mai valoroase raportat la mărimea sa decât orice alt satelit. Va rămâne pe orbită probabil încă vreo două secole.

Au urmat rapid noi realizări. La sfârşitul anului 1958 a fost lansat cu succes primul satelit de comunicaţii (era american). În 1960 americanii au marcat încă o

„premieră” – recuperarea unei capsule după reintrarea în atmosferă. După asta, sovieticii au lansat pe orbită şi au recuperat satelitul *Sputnik V*, de patru tone şi jumătate, care avea la bord doi câini ce au devenit primele creaturi vii care au ajuns în spaţiu şi s-au întors nevătămate pe Pământ. În primăvara anului următor, pe 12 aprilie, a fost lansată o rachetă sovietică având la bord un om, Iuri Gagarin.

A aterizat 108 minute mai târziu, după ce a efectuat o rotaţie în jurul Pământului.

Începuse viaţa omului în spaţiu, la patru ani după *Sputnik I*.

Poate împins de dorinţa de a distrage atenţia de la un dezastru recent în relaţiile americanilor cu Cuba, preşedintele Kennedy a propus în mai 1961 ca Statele Unite să încerce să trimită un om pe Lună (primul obiect făcut de mâna omului aselenizase deja forţat, în 1959) şi să-l readucă în

siguranţă pe Pământ înainte de sfârşitul deceniului. Motivele declarate public pentru care făcea această recomandare se pot compara, în mod interesant, cu cele care i-au determinat pe suveranii Portugaliei şi Spaniei să-i susţină în secolul al XV-lea pe exploratorii lor, precum Magellan sau da Gama. Unul era că un astfel de proiect furniza un bun obiectiv naţional; un altul, că avea să fie prestigios („impresionant pentru omenire” au fost cuvintele preşedintelui); al treilea era că avea o importanţă deosebită pentru explorarea spaţiului; iar al patrulea era (oarecum ciudat) că proiectul era extrem de dificil şi de costisitor. Kennedy nu a pomenit de progresul ştiinţei, de avantajul comercial sau militar – şi nici chiar de ceea ce pare să fi fost adevărata motivaţie: să le-o ia înainte sovieticilor. În mod surprinzător, proiectul nu a întâmpinat practic nicio opoziţie şi primii bani au fost alocaţi curând.

La începutul anilor 1960 sovieticii au continuat să facă progrese spectaculoase. Lumea a fost, poate, cea mai entuziasmată în 1963, când au trimis în spaţiu o femeie, dar competenţa lor tehnică a continuat să se vadă cel mai bine în dimensiunea vehiculelor – în 1964 a fost lansat un aparat cu trei oameni la bord

— Şi în efectuarea, în anul următor, a primei „ieşiri în spaţiu”, când unul dintre membrii echipajului a ieşit din vehicul şi s-a deplasat în afara acestuia în timp ce se aflau pe orbită (deşi legat, pentru siguranţă, printr-un cablu). Sovieticii aveau să facă şi alte progrese însemnate, realizând întâlniri ale vehiculelor în cosmos şi punând la punct posibilităţile de cuplare, dar după 1967 (anul primului deces pe parcursul unui zbor spaţial, când un cosmonaut sovietic a murit în timpul reintrării în atmosferă) americanii au început să epateze. În 1968 au înregistrat un succes senzaţional, trimiţând un vehicul cu trei oameni pe orbită în jurul Lunii şi transmiţând imagini ale suprafeţei acesteia prin intermediul televiziunii. Era deja limpede că „Apollo”, proiectul de aselenizare, avea să fie încununat de succes.

În mai 1969, un vehicul lansat pe orbită de a zecea rachetă din cadrul proiectului s-a apropiat la mai puţin de şase mile de Lună pentru a se decide ce tehnici trebuiau folosite în etapa finală a aselenizării. La câteva săptămâni după aceea, pe 16 iulie, a fost lansat un echipaj format din trei oameni. Modulul lor lunar a aterizat pe suprafaţa Lunii patru zile mai târziu. În dimineaţa următoare, pe 21 iulie, primul om care a păşit pe Lună a fost Neil Armstrong, comandantul misiunii. Obiectivul preşedintelui Kennedy fusese atins înainte de termen. Aveau să urmeze şi alte aselenizări. Într-un deceniu care începuse din punct de vedere politic cu o umilinţă pentru Statele Unite în Caraibe şi care se încheia cu situaţia dificilă creată de un război eşuat în Asia, aceasta a fost o reafirmare triumfătoare a ceea ce putea face America (şi, implicit, capitalismul). A fost, de asemenea, semnalul uimitor al ultimei şi celei mai însemnate extinderi de către *Homo sapiens* a mediului său, începutul unei noi faze a istoriei sale, cea care avea să se petreacă pe alte corpuri cereşti.

Chiar şi atunci, această realizare minunată a fost atacată dur, iar acum este dificil să ne eliberăm de o senzaţie de anticlimax. Criticii săi susţineau că mobilizarea resurselor de care avea nevoie programul era nejustificată, deoarece era irelevantă pentru problemele reale ale globului. Tehnologia călătoriilor în spaţiul cosmic li se părea unora versiunea piramidelor creată

de civilizaţia noastră, o investiţie uriaşă într-o direcţie greşită, într-o lume care avea nevoie disperată de bani pentru educaţie, hrană, cercetări medicale – ca să enumerăm doar câteva nevoi stringente. Dar câştigurile ştiinţifice şi tehnologice obţinute prin intermediul programelor nu pot fi negate, nici importanţa lor mitică. Oricât ar fi de regretabil, societăţile moderne nu au dat semne că ar fi capabile să genereze prea mult interes şi entuziasm pentru scopuri colective în rândul membrilor lor decât pe perioade scurte (sau pe timp de război, al cărui „echivalent moral” – aşa cum bine s-a exprimat un filosof american înainte de 1914 – trebuie căutat încă).

Imaginaţia unui mare număr de oameni nu era captată cu adevărat de o contribuţie mică la PIB sau de o nouă îmbunătăţire adusă unui sistem de servicii sociale, oricât de dezirabile ar fi fost aceste lucruri în mod intrinsec. Identificarea de către Kennedy a unui obiectiv naţional a fost inteligentă; în tulburii ani 1960

americanii aveau multe motive care să-i agite şi să-i divizeze, dar ele nu au fost invocate pentru a împiedica lansările misiunilor spaţiale.

Explorarea spaţiului cosmic a devenit, de asemenea, mai internaţională cu timpul. Înainte de anii 1970 cele două mari naţiuni implicate, Statele Unite şi Uniunea Sovietică, nu prea au colaborat, făcând eforturi în paralel, adesea ineficiente. Cu zece ani înainte ca americanii să înfigă steagul Statelor Unite pe

Lună, o misiune sovietică lansase un fanion cu Lenin pe suprafaţa acesteia. Asta părea să nu prevestească nimic bun; în cursa tehnologică exista o rivalitate naţională fundamentală şi naţionalismul putea provoca o „luptă pentru spaţiu”.

Dar riscurile concurenţei au fost evitate, cel puţin în unele domenii; s-a convenit curând că corpurile cereşti nu puteau fi revendicate de niciun stat. În iulie 1975, la aproximativ 150 de mile deasupra Pământului, cooperarea a devenit o realitate şocantă în epoca destinderii, când vehicule sovietice şi americane s-au cuplat, astfel încât echipajele lor se puteau deplasa din unul în altul. În ciuda îndoielilor, explorarea a continuat într-un cadru internaţional relativ benign. S-a realizat explorarea vizuală a spaţiului cosmic mai îndepărtat dincolo de Jupiter cu ajutorul unui satelit fără echipaj uman, iar în 1976 a avut loc prima aterizare a unei sonde spaţiale fără echipaj uman pe suprafaţa planetei Marte. În 1977, naveta spaţială americană, cel dintâi vehicul spaţial refolosibil, a efectuat primul său zbor, în cadrul unui program care avea să dureze până în 2011.

Aceste realizări au fost extraordinare, însă acum există multe incertitudini privind calea pe care omul trebuie să o urmeze în întâlnirea cu spaţiul cosmic.

Sfârşitul programului care implica naveta spaţială ridică întrebarea dacă explorarea cosmosului cu echipaj uman are un viitor în cercetarea spaţială. Cu toate acestea, aselenizarea în condiţii de siguranţă şi reîntoarcerea pe Pământ au reprezentat o afirmare impresionantă a credinţei că trăim într-un univers pe care îl putem gestiona. Instrumentele pentru realizarea acestui lucru au fost cândva magia şi rugăciunea; acum sunt ştiinţa şi tehnologia. Dar continuitatea constă în încrederea sporită a oamenilor de-a lungul istoriei că lumea naturală poate fi manipulată. Aselenizarea a fost o piatră de hotar a acestei continuităţi, un eveniment

poate de aceeaşi magnitudine ca şi stăpânirea focului, inventarea agriculturii sau descoperirea energiei nucleare. Lucrurile nu se vor opri aici, aşa cum arată aterizarea în 2012 a unui laborator ştiinţific american fără echipaj uman pe Marte. (Poate simbolic, sovieticii provocaseră aterizarea forţată a unei sonde pe Marte cu 40 de ani înainte.)

Explorarea spaţiului cosmic poate fi comparată şi cu marea epocă a descoperirilor terestre, deşi călătoria în spaţiu este mult mai puţin riscantă şi mai previzibilă decât expediţiile pe mare din secolul al XV-lea. Toate se bazează însă pe o acumulare lentă de cunoştinţe. Cumulativ, baza explorării s-a extins pe măsură ce s-au adăugat date la ceea ce se ştia deja. Vasco da Gama a trebuit să ia la bord un navigator arab când a ocolit Capul Bunei Speranţe. În faţă avea mări necunoscute. Cinci sute de ani mai târziu, „Apollo" a fost lansat plecând de la o bază mult mai largă, dar tot cumulativă – nici mai mult, nici mai puţin decât întreaga cunoaştere ştiinţifică a omenirii. În 1969, distanţa până la Lună era deja cunoscută, ca şi condiţiile care aveau să-i întâmpine pe oameni când ajungeau acolo, cele mai multe dintre pericolele pe care le puteau întâlni, cantităţile de energie, proviziile şi natura celorlalte sisteme de suport de care urmau să aibă nevoie pentru a se întoarce, stresul prin care avea să treacă corpul lor. Deşi lucrurile ar fi putut lua o întorsătură urâtă, exista un sentiment generalizat că nu avea să se întâmple asta. Sub aspectul său previzibil, ca şi sub cel cumulativ, explorarea spaţiului cosmic ilustrează perfect civilizaţia noastră bazată pe ştiinţă.

Poate că acesta este motivul pentru care spaţiul nu pare să fi schimbat mentalităţi şi imaginaţia oamenilor precum fostele mari descoperiri geografice.

În spatele controlului din ce în ce mai mare al naturii atins în peste 10.000 de ani se află sutele de milenii în care tehnologia preistorică a progresat extrem de lent de la descoperirea că unei unelte de piatră i se poate face o muchie ascuţită şi că focul poate fi stăpânit, în timp ce semnificaţia programării genetice şi presiunea mediului erau încă mult mai importante decât controlul conştient.

Conştientizarea faptului că se poate mai mult a fost pasul major în evoluţia omului după ce structura sa fizică a luat mai mult sau mai puţin forma pe care o are astăzi. Odată cu ea au devenit posibile controlarea şi utilizarea experienţei.

Deja în anii 1980, totuşi, explorarea spaţiului cosmic era eclipsată în mintea multora de o nouă nelinişte legată de intervenţia omului asupra naturii. La doar câţiva ani după *Sputnik I* au început să fie exprimate dubii privind rădăcinile ideologice ale unei perspective atât de încrezătoare asupra relaţiei noastre cu lumea naturală. Această nelinişte, de asemenea, putea fi exprimată cu o precizie bazată pe fapte constatate care nu fuseseră disponibile până atunci sau care nu fuseseră privite în această lumină; ştiinţa însăşi oferea instrumentele şi datele care au condus la panica legată de ceea ce se întâmpla. Începea să apară o recunoaştere a viitoarelor daune posibile pe care intervenţia omului le-ar aduce mediului înconjurător.

Bineînţeles, recunoaşterea era nouă, nu fenomenul care a provocat-o. *Homo sapiens* (şi, poate, predecesorii acestuia) a afectat întotdeauna profund lumea naturală în care trăia, modificând-o în multe privinţe,

distrugând alte specii. Mii de ani mai târziu, migraţia spre sud şi adoptarea unor tehnici de cultură în mediu arid din America au devastat marile păduri din sud-vestul Chinei, provocând erodarea solului şi colmatarea semnificativă a sistemului de drenare a fluviului Yangtze, culminând cu inundarea repetată a unor regiuni întinse. La începutul Evului Mediu, cucerirea islamică a adus cu sine pe litoralul nord-african creşterea caprelor şi defrişarea la o scară care a distrus o fertilitate capabilă cândva să umple grânarele Romei. Dar astfel de modificări radicale, deşi nu rămâneau neobservate, nu erau înţelese. Rapiditatea fără precedent a interferenţei ecologice începute în secolul al XVII-lea de europeni urma totuşi să precipite lucrurile.

Puterea ignorată a tehnologiei a atras atenţia omenirii asupra pericolelor în a doua jumătate a secolului XX. Oamenii au început să-şi dea seama şi de daune, nu doar de realizări, iar pe la mijlocul anilor 1970 unii aveau impresia că, deşi povestea controlului din ce în ce mai mare al omului asupra mediului înconjurător era o epopee, aceasta se putea dovedi a fi tragică.

Suspiciunea faţă de ştiinţă nu a dispărut niciodată în întregime în societăţile occidentale, deşi a tins să se limiteze la câteva enclave primitive sau reacţionare pe măsură ce maiestuozitatea şi implicaţiile revoluţiei ştiinţifice din secolul al XVII-lea deveneau treptat vizibile. Istoria poate oferi multe dovezi privind neliniştea legată de interferenţa cu natura şi încercările de a o controla, dar până nu demult o astfel de nelinişte părea să aibă la bază motive iraţionale, precum teama de a provoca mânia divină sau pedeapsa inevitabilă. Cu timpul, ea a fost constant atenuată de avantajele şi îmbunătăţirile palpabile pe care le-a adus cu sine intervenţia asupra naturii, cel mai evident prin crearea unei noi bogăţii exprimate în tot felul de bunuri, de la o medicină mai bună la haine şi alimente superioare.

Totuşi, în anii 1970 a devenit limpede că apărea un nou scepticism legat de ştiinţă, deşi doar în rândul unei minorităţi şi doar în ţări bogate. Aici, ar fi putut spune un cinic, dividendele ştiinţei fuseseră deja încasate. Oricum ar fi, scepticismul s-a manifestat prima dată în anii 1970 şi 1980 pe măsură ce unele partide politice ecologiste au căutat să promoveze politici de protejare a mediului.

Deşi impactul lor politic direct a fost limitat, ele au proliferat; partidele politice consacrate şi politicienii abili au început, prin urmare, să cocheteze şi ei cu teme ecologiste.

Ecologiştii, aşa cum au ajuns să fie numiţi cei preocupaţi de protecţia mediului, au beneficiat de noile progrese ale mijloacelor de comunicare, care difuzau rapid ştiri îngrijorătoare chiar şi din surse până atunci necomunicative. În 1986, la o centrală atomo-electrică ucraineană a avut loc o avarie. Brusc, într-un mod îngrozitor, a devenit vizibilă interdependenţa oamenilor. Iarba păscută de miei în Ţara Galilor, laptele băut de polonezi şi iugoslavi şi aerul respirat de suedezi erau contaminate. Se părea că un număr incalculabil de sovietici aveau să moară de-a lungul anilor ca urmare a efectelor cu manifestare lentă ale radiaţiilor.

Evenimentul alarmant a fost adus la cunoştinţa a milioane de oameni prin intermediul televiziunii la scurt timp după ce alte milioane urmăriseră pe micul ecran cum a explodat o rachetă americană, fără ca vreunul dintre

membrii echipajului să supravieţuiască. Cernobâl şi *Challenger* au arătat unui număr uriaş de oameni, pentru prima dată, atât limitele, cât şi pericolele posibile ale unei civilizaţii avansate din punct de vedere tehnologic.

Astfel de accidente întăreau şi răspândeau noua preocupare legată de mediul înconjurător. Curând aceasta s-a amestecat cu multe alte aspecte. Unele dintre dubiile care au apărut recent acceptă faptul că civilizaţia noastră s-a priceput să creeze bogăţie materială, dar susţin că acest lucru nu înseamnă în sine că ea îi face pe oameni fericiţi. Aceasta nu este o idee nouă, dar aplicarea ei la societate ca întreg, şi nu la indivizi e un accent nou. A dus la o recunoaştere mai largă a faptului că e posibil ca îmbunătăţirea condiţiilor sociale să nu înlăture toate nemulţumirile omului, ba chiar să le acutizeze pe unele. Poluarea, anonimitatea opresivă a oraşelor aglomerate, precum şi stresul şi tensiunea nervoase provocate de condiţiile moderne de muncă anulează satisfacţiile asigurate de câştigurile materiale şi nu reprezintă probleme noi: 4.000 de oameni au murit din cauza poluării aerului într-o săptămână la Londra în 1952, dar cuvântul „smog” fusese inventat cu aproape jumătate de secol înainte. Şi scara a devenit acum o problemă în sine. Unele oraşe moderne se poate să fi crescut până la un punct în care prezintă probleme ce sunt, pentru moment, insolubile.

Unii se tem că resursele sunt acum irosite în aşa măsură, încât ne confruntăm cu o nouă versiune a pericolului malthusian. Energia nu a fost folosită niciodată într-un mod atât de iresponsabil ca astăzi; un calcul sugerează că în secolul trecut omenirea a folosit mai multă energie decât în întreaga sa istorie anterioară – să spunem, în ultimii 10.000 de ani. 87% din această energie provine din combustibili fosili, produşi din rămăşiţele fosilizate ale plantelor acumulate în scoarţa terestră timp de milioane de ani. Rezervele încep să se epuizeze tocmai când mii de milioane de oameni speră să-şi crească nivelurile de consum până la cele actuale din Occident. În mod evident, această situaţie nu mai poate dura la nesfârşit. Multe guverne şi companii investesc în prezent foarte mulţi bani în dezvoltarea unor forme de energie „regenerabile” – energie geotermală, solară, mareomotrică, eoliană şi energia deşeurilor. Dar în realitate nu s-au făcut prea multe progrese în ultimele decenii, mai ales în dezvoltarea unor tehnologii aplicate bazate pe aceste resurse. Energia nucleară lovindu-se în continuare de o rezistenţă îndârjită, viitorul omenirii este sumbru în ceea ce priveşte energia.

Este posibil, de asemenea, să fi trecut deja de punctul în care consumul de energie afectează în mod necontrolabil mediul (de pildă, în ceea ce priveşte poluarea sau deteriorarea stratului de ozon), iar o afectare suplimentară ar fi intolerabilă. Consecinţele sociale şi politice care ar putea decurge din schimbările de mediu ce s-au produs deja nu au început încă să fie înţelese şi nu dispunem de cunoştinţele, tehnicile sau consensul legat de ţeluri din vremea când se urmărea trimiterea unor oameni pe Lună.

Această situaţie a devenit mult mai evidentă pe măsură ce un nou spectru a început să bântuie ultimele decenii ale secolului XX – posibilitatea unei schimbări climatice ireversibile produse de om. Abia se încheiase anul 1990 şi se arăta că fusese cel mai călduros an de când au

început să se înregistreze date climatice. Era acesta, s-au întrebat unii, un semn al „încălzirii globale”, al

„efectului de seră” provocat de eliberarea în atmosferă a unor cantităţi uriaşe de dioxid de carbon produse de o populaţie imensă care ardea combustibili fosili ca niciodată până atunci? Potrivit unei estimări, în prezent există cu aproximativ

25% mai mult dioxid de carbon în atmosferă decât în epoca preindustrială. Posibil (şi, cum producţia mondială se spune că ar fi de 30 de miliarde de tone pe an, nespecialiştii nu pot contesta amploarea). Iar aceasta nu este singura sursă a fenomenului de acumulare a gazelor în atmosferă, a căror prezenţă împiedică planeta să elimine căldură; metanul, protoxidul de azot şi clorofluorocarburile (CFC) agravează şi ele situaţia.

Iar dacă încălzirea globală nu reprezintă un motiv suficient de îngrijorare, ploile acide, subţierea stratului de ozon, care duce la apariţia unor „găuri” în acesta, şi defrişarea în proporţii fără precedent le-au oferit motive serioase de îngrijorare ecologiştilor. Dacă nu se vor lua contramăsuri eficiente, consecinţele ar putea fi dezastruoase, exprimându-se prin temerile de schimbări climatice (temperatura medie la suprafaţa solului poate creşte între 1 şi 4 grade Celsius în secolul următor), transformarea agriculturii, creşterea nivelului mării (s-a sugerat o valoare plauzibilă de aproximativ şase centimetri pe an) şi migraţii majore.

Protocolul Kyoto al Convenţiei-cadru a Naţiunilor Unite privind schimbările climatice, intrat în vigoare în 2005, este o încercare de a soluţiona aceste probleme prin limitarea cantităţii de gaze cu efect de seră eliberate în atmosferă.

38 de naţiuni industrializate s-au angajat ca până în 2012 să-şi reducă emisiile la nivelurile de dinainte de 1990. Dar cel mai mare poluator al lumii, China, este scutit de majoritatea reglementărilor din cauza statutului său de ţară în curs de dezvoltare, în timp ce următorul mare poluator de pe listă, Statele Unite, a refuzat să semneze. Chiar dacă părţile semnatare îşi respectă angajamentul (şi până acum nu există semne că l-ar respecta în întregime), cei mai mulţi experţi cred că este nevoie de mult mai mult pentru a evita efectele pe termen lung ale încălzirii globale. La începutul secolului XXI era cât se poate de clar faptul că, în cazul în care marile state ar ajunge în cele din urmă să coopereze în loc să rivalizeze, ar exista o mulţime de preocupări comune pentru umanitate – dacă ar putea cădea de acord asupra a ceea ce ar fi de făcut.

Istoricii nu ar trebui să ţină predici cu privire la ceea ce se petrece în mintea majorităţii, deoarece nu ştiu mai multe decât ceilalţi; ei cunosc cele mai multe lucruri despre fenomenele atipice, care au lăsat dovezi disproporţionat de proeminente. Ar trebui, de asemenea, să se ferească de speculaţiile privind efectul a ceea ce cred că sunt idei generale. Evident, aşa cum ne arată unele răspunsuri politice recente la preocupările ecologiste, schimbările de idei pot afecta curând viaţa noastră colectivă. Dar acest lucru este adevărat chiar şi atunci când doar o minoritate ştie ce e stratul de ozon. Şi ideile mai generale, mai vagi şi mai puţin definite au avut un impact istoric; un englez din perioada victoriană a inventat expresia *cake of custom* (tortul cutumei) pentru a desemna atitudinile, formate în urma unor presupuneri adânc înrădăcinate şi de obicei

incontestabile, care exercită un rol conservator decisiv în cele mai multe societăţi. A susţine în mod dogmatic felul în care operează astfel de idei este chiar mai periculos decât a face afirmaţii despre modul cum se leagă ideile de aspecte specifice (precum schimbările climatice), dar acest efort trebuie făcut.

Azi putem vedea, de exemplu, că o abundenţă de bunuri de consum a zdruncinat recent, mai mult ca orice altceva, ceea ce a fost pentru milioane de oameni – până nu demult – o lume a aşteptărilor sigure. Procesul continuă, cel mai frapant în unele dintre cele mai sărace ţări. Bunurile de consum ieftine şi prezentarea lor în reclame, în special la televizior, aduc cu ele schimbări sociale majore. Astfel de bunuri conferă un anumit statut; ele stârnesc invidie şi ambiţii, îi stimulează pe oameni să lucreze pentru salariile cu care să le cumpere şi încurajează adesea migraţia spre oraşele şi centrele unde se pot obţine aceste salarii. Acest fenomen rupe legăturile cu obiceiurile de altădată şi cu disciplina unei vieţi ordonate şi stabile şi formează unul dintre numeroasele curente care alimentează goana după nou.

O parte a fundalului complicat şi procesul unor astfel de schimbări constituie un paradox evident: ultimul secol a fost marcat de tragedii şi dezastre îngrozitoare din orice puncte de vedere ar fi privite şi totuşi se pare că la sfârşitul lui mai multe persoane ca oricând credeau că viaţa omului şi situaţia lumii pot fi îmbunătăţite probabil la infinit şi că, prin urmare, ar trebui îmbunătăţite. Originile unor atitudini atât de optimiste au un trecut îndelungat în Europa; până nu demult, ele erau limitate la culturile de pe acest continent. În oricare altă parte mai aveau de progresat. Puţini ar putea formula clar şi conştient o astfel de idee, chiar dacă ar fi rugaţi s-o facă; totuşi, este o idee împărtăşită la o scară mai largă ca niciodată şi care schimbă comportamentul oamenilor pretutindeni.

Aproape sigur, o astfel de schimbare se datorează nu atât pildelor povăţuitoare (deşi au existat din belşug), cât schimbărilor materiale al căror impact psihologic a contribuit peste tot la ruperea în bucăţi a tortului cutumei. În multe locuri, ele au constituit primul semn recognoscibil că schimbarea era, de fapt, posibilă, că lucrurile nu trebuie să fie întotdeauna aşa cum sunt. Cândva, majoritatea societăţilor erau formate în cea mai mare parte din ţărani care trăiau înrobiţi de rutină, obiceiuri, anotimpuri, sărăcie. Acum, diferenţele culturale dintre oameni – să spunem, cele dintre muncitorul dintr-o fabrică europeană şi echivalentul său din India sau China – sunt adesea foarte profunde. Cele dintre muncitorul din fabrică şi ţăran sunt şi mai mari. Cu toate acestea, chiar şi ţăranul începe să întrevadă o posibilitate de schimbare. Răspândirea ideii că schimbarea nu e doar posibilă, ci şi de dorit este unul dintre cele mai importante şi mai tulburătoare rezultate ale influenţei culturale europene.

Progresul tehnic a promovat adesea o astfel de schimbare prin subminarea obiceiurilor moştenite în unele zone comportamentale ample. După cum am menţionat deja, un exemplu extraordinar a fost apariţia în ultimele două secole a unor forme mai bune de contracepţie, al căror apogeu a fost atins în anii 1960, odată cu răspândirea rapidă şi pe scară largă a ceea ce a ajuns să se numească (în multe limbi) pur şi simplu „pilula”. Deşi femeile din societăţile occidentale au de mult acces la

tehnici eficiente şi informaţii cu privire la acest subiect, pilula contraceptivă – practic, un mijloc chimic de a suprima ovulaţia – a implicat un transfer mai mare de putere către femei în privinţa comportamentului sexual şi a fertilităţii decât oricare alt instrument anterior. Deşi femeile din afara lumii occidentale nu îl folosesc încă la o scară atât de largă ca vesticele şi acest mijloc de contracepţie nu este încă disponibil legal pe aceeaşi bază în toate ţările dezvoltate, el a făcut epocă în relaţiile dintre sexe, prin simpla răspândire a informaţiilor legate de existenţa sa.

Dar am putea cita multe alte exemple ale puterii transformatoare a ştiinţei şi tehnologiei asupra societăţii. Este dificil să nu avem sentimentul, de exemplu, că schimbările în domeniul comunicării din ultimele două secole, în special cele din ultimele şase-şapte decenii, au un impact mult mai mare asupra istoriei culturii decât a avut, să spunem, apariţia tiparului. Progresul tehnic acţionează, de asemenea, într-un mod general prin faptul că stă mărturie pentru puterea aproape magică a ştiinţei, de vreme ce oamenii îi conştientizează mai mult ca oricând importanţa. Astăzi există mai mulţi oameni de ştiinţă; se acordă mai multă atenţie ştiinţei în educaţie; informaţiile ştiinţifice sunt difuzate pe o scară mai largă prin mass-media şi pot fi înţelese mai uşor.

Totuşi, realizările, în mod paradoxal, asemenea succeselor înregistrate în cucerirea spaţiului, au diminuat din ce în ce mai mult şansele de a-i mai surprinde pe oameni. Când tot mai multe lucruri se dovedesc a fi posibile, ultima mare descoperire surprinde mai puţin. Există chiar (în mod nejustificat) dezamăgire şi iritare atunci când unele probleme se dovedesc a fi mai greu de rezolvat. Cu toate acestea, înţelegerea ideii centrale a epocii noastre, că natura poate fi schimbată în mod intenţionat dacă sunt disponibile suficiente resurse, a crescut, în ciuda criticilor săi. Este o idee europeană, iar ştiinţa care se face acum pe glob (bazată în întregime pe tradiţia experimentală europeană) continuă să furnizeze idei şi implicaţii care contestă perspectivele tradiţionale, teocentrice asupra vieţii. Acest lucru a însoţit faza acută a unui lung proces de detronare a ideii de supranatural, chiar şi sub forma marilor religii.

Ştiinţa şi tehnologia au avut astfel amândouă tendinţa de a submina autoritatea tradiţională, obiceiurile şi ideologia acceptată. Deşi par să ofere suport material şi tehnic ordinii în vigoare, resursele lor au devenit disponibile şi pentru criticii acesteia. Îmbunătăţirea comunicaţiilor a făcut ca unele idei noi să pătrundă mai rapid ca oricând în cultura de masă, deşi impactul ideilor ştiinţifice asupra elitelor este mai uşor de identificat. În secolul al XVIII-lea, cosmologia newtoniană a reuşit să convieţuiască în paralel cu religia creştină şi alte moduri de gândire teocentrice fără a deranja prea mult gama largă de credinţe sociale şi morale legate de acestea. Totuşi, odată cu trecerea timpului, a devenit din ce în ce mai dificil ca ştiinţa să se împace cu vreo credinţă împământenită. A părut, în anumite momente, să pună accent pe relativism şi pe forţa împrejurărilor, excluzând orice presupunere sau perspectivă incontestabilă.

Un exemplu foarte evident poate fi observat într-o ramură nouă a ştiinţei –

psihologia – care s-a dezvoltat în secolul al XIX-lea. După 1900 publicul larg a început să afle mai multe despre aceasta, în special despre două dintre formele sale de exprimare. Se poate considera că una, care în cele

din urmă a fost numită

„psihanaliză”, ca influenţă asupra societăţii în general, începe cu cercetările lui Sigmund Freud, ce debutaseră cu observaţii clinice asupra bolilor mintale, o metodă consacrată. Dezvoltarea acesteia de către Freud a devenit destul de rapid celebră din cauza largii sale influenţe în afara medicinei. Pe lângă faptul că a stimulat foarte multe experimente clinice care pretindeau a fi ştiinţifice (deşi statutul lor a fost şi este contestat de mulţi oameni de ştiinţă), a subminat în acelaşi timp multe ipoteze acceptate, în special anumite atitudini faţă de sexualitate, educaţie, responsabilitate şi pedeapsă.

Între timp, altă abordare psihologică a fost cea urmată de practicienii

„behaviorismului” (ca şi „freudian” şi „psihanalitic”, un termen folosit adesea oarecum vag). Acesta avea rădăcini în anumite idei din secolul al XVIII-lea şi părea să genereze un corpus de date experimentale cu siguranţă la fel de impresionant ca şi succesele clinice pretinse de psihanaliză (dacă nu chiar mai impresionant). Numele pionierului asociat cu behaviorismul este în continuare cel al rusului I.P. Pavlov, care a descoperit „reflexul condiţionat”. Acesta se baza pe manipularea unei variabile din două în cadrul unui experiment, pentru a produce un rezultat previzibil în comportament printr-un „stimul condiţionat” (în experimentul clasic, un câine era anunţat prin intermediul unui clopoţel că i se aduce mâncare; după o vreme, sunetul clopoţelului îl făcea pe câine să saliveze fără ca hrana să-i mai fie de fapt oferită). Au urmat rafinări şi dezvoltări ale unor astfel de proceduri care au furnizat multe informaţii şi, s-a crezut, o înţelegere a surselor comportamentului uman.

Indiferent ce beneficii ar fi putut aduce aceste studii psihologice, uimitoare pentru istorici este contribuţia lui Freud şi Pavlov la o schimbare culturală mai amplă şi dificil de definit. Doctrinele amândurora sugerau – ca şi abordările mai empirice ale tratamentului medical al bolilor mintale cu ajutorul unor intervenţii chimice, electrice sau al altor acţiuni de natură fizică – unele fisuri în respectul tradiţional pentru autonomia morală şi răspunderea personală care se afla la baza culturii morale de inspiraţie europeană. De asemenea, mai concret, însemnătatea lor s-a adăugat acum la cea a geologilor, biologilor şi antropologilor din secolul al XIX-lea care au contribuit la subminarea credinţei religioase.

În orice caz, în societăţile occidentale forţa vechii idei că lucrurile misterioase şi inexplicabile sunt cel mai bine gestionate prin mijloace magice sau religioase pare să fi dispărut în prezent; o mai întâlnim, poate, printre ţăranii din sud-estul Europei şi unii creştini evanghelişti americani. Se poate admite că, acolo unde s-a întâmplat acest lucru, a avut loc şi o acceptare, deşi ezitantă şi elementară, a faptului că ştiinţa era acum modalitatea de a gestiona cele mai multe aspecte ale vieţii. Dar este necesară o calificare minuţioasă pentru a vorbi despre astfel de lucruri. Atunci când oamenii vorbesc despre slăbirea puterii religiei, se referă adesea doar la autoritatea şi influenţa formale ale bisericilor creştine; comportamentul şi credinţa sunt lucruri foarte diferite. După Elisabeta I acum patru secole şi jumătate, niciun monarh englez nu a mai consultat un astrolog pentru a afla o zi propice încoronării. Totuşi, în anii 1980 lumea s-a amuzat (şi, poate, s-a şi alarmat puţin) aflând că soţiei preşedintelui Statelor Unite îi plăcea să ceară sfaturi astrologice.

Poate pare mai relevant faptul că, în 1947, momentul ceremoniei care a marcat recunoaşterea independenţei Indiei nu a fost stabilit decât după consultarea astrologilor, deşi India are o constituţie neconfesională şi, teoretic, laică. Şi în restul lumii, statele confesionale sau confesiunile religioase tradiţionale sunt rareori reprezentate în afara ţărilor musulmane (cu toate că şi Anglia şi unele ţări nordice au încă biserici de stat). Această limitare nu înseamnă totuşi că adevărata putere a credinţei religioase sau a religiilor asupra adepţilor lor a scăzut peste tot. Fondatorii statului Pakistan erau oameni occidentalizaţi, cu o mentalitate laică, dar în lupta cu ulemalele conservatoare, după proclamarea independenţei, ei au pierdut adesea. Acelaşi lucru e valabil şi în cazul Israelului, alt stat creat de o elită laică, dar pe o bază religioasă.

Se poate să fie adevărat că astăzi mai mulţi oameni acordă spuselor autorităţilor religioase o atenţie mai mare decât oricând: numărul oamenilor a crescut, la urma urmelor, chiar dacă apartenenţa la o religie formală a scăzut în unele regiuni din Occident. Mulţi oameni din Marea Britanie au fost surprinşi în anii 1980 când clerul iranian a denunţat un autor la modă ca trădător al islamului şi a dat un decret prin care îl condamna la moarte; pentru cercurile progresiste şi *bien pensants* a fost o surpriză să descopere că Evul Mediu, ca să zicem aşa, era încă în plină desfăşurare în unele părţi ale lumii, fără ca ele să-şi fi dat seama de acest lucru. Au fost şi mai surprinse atunci când un mare număr dintre concetăţenii lor musulmani au părut să fie de acord cu *fatwa*.

Totuşi, „fundamentalism” este un cuvânt împrumutat din sociologia americană a religiei. Şi în cadrul bisericilor creştine, el exprimă un protest împotriva modernizării din partea celor care se simt ameninţaţi şi deposedaţi de ea. Cu toate acestea, unii cred că şi aici, ca şi în alte aspecte, societatea occidentală a indicat un traseu pe care alte societăţi îl vor urma şi că liberalismul occidental convenţional va avea câştig de cauză. Poate. Sau poate că nu.

Interacţiunea religiei cu societatea e foarte complexă şi cel mai bine este să fim prudenţi. Faptul că numărul pelerinilor care călătoresc spre Mecca a crescut spectaculos poate reflecta un nou zel sau, pur şi simplu, condiţii mai bune de transport aerian.

Reafirmarea zgomotoasă a credinţei de către mulţi musulmani a devenit recent alarmantă. Totuşi, islamul nu pare capabil să evite coruperea culturală de către tehnologia şi materialismul tradiţiei europene, deşi a reuşit să reziste exprimării ideologice a acestei tradiţii sub forma comunismului ateist. Radicalii din societăţile islamice sunt adesea în conflict cu elitele islamice occidentalizate şi mai puţin stricte în respectarea tradiţiei. Islamul este în continuare, bineînţeles, o credinţă misionară aflată în expansiune şi noţiunea de unitate islamică este cât se poate de actuală în teritoriile musulmane. Ea îi poate determina încă pe oameni să acţioneze, aşa cum a făcut în India în 1947 sau în Iran în 1978. În Ulster şi Eire, unii irlandezi sectari şi-au exprimat multă vreme ura şi au disputat cu înverşunare viitorul ţării lor în vocabularul războaielor religioase ale Europei în secolul al XVII-lea, însă acum s-a ajuns la un armistiţiu. Deşi ierarhiile şi liderii diferitelor religii consideră că se cade să facă schimb de amabilităţi în public, nu se poate afirma că religia a încetat să mai fie o forţă dezbinatoare. Este posibil ca doctrina să fi devenit mai

amorfă, dar e discutabil dacă conţinutul supranatural al religiei îşi pierde din importanţă pretutindeni în lume şi dacă are astăzi importanţă doar ca marcă a apartenenţei la un grup.

Mai puţin incert este că, în cadrul acestei lumi ale cărei origini sunt creştine, fapt ce a contribuit atât de mult la modelarea lumii actuale, diminuarea conflictelor sectare a survenit în paralel cu declinul general al credinţei creştine şi, adesea, cu o pierdere a încrederii. Ecumenismul, mişcarea din cadrul creştinismului care şi-a găsit în crearea în 1948 a unui Consiliu Ecumenic al Bisericilor (căruia Roma nu i s-a alăturat) cea mai vizibilă expresie, se datorează în mare măsură sentimentului tot mai puternic în rândul creştinilor din ţările dezvoltate că trăiesc într-un mediu ostil. Se datorează şi ignoranţei şi incertitudinii larg răspândite cu privire la ceea ce este creştinismul şi ce ar trebui să pretindă. Singurul semn neîndoielnic bun al unei revigorări a creştinismului a fost creşterea (în mare parte naturală) a numărului de romano-catolici. Cei mai mulţi sunt acum neeuropeni, o schimbare dramatică survenită în anii 1960 odată cu primele vizite ale papei în America de Sud şi în Asia şi cu prezenţa la Conciliul Vatican din 1962 a 72 de arhiepiscopi şi episcopi de origine africană. În 2010 doar un sfert din catolicii lumii trăiau în Europa, iar credinţa creştea mai rapid în Africa decât oriunde în altă parte.

Cât priveşte poziţia istorică a papalităţii în cadrul Bisericii Romano-Catolice, aceasta a părut să slăbească în anii 1960, unele simptome fiind reprezentate chiar de Conciliul Vatican II. Printre alte lucruri ce reflectă efortul său de *aggiornamento* sau actualizare, cerut de papa Ioan al XXIII-lea, a ajuns până acolo încât a vorbit cu respect despre „adevărurile” transmise prin învăţăturile islamului. Dar anul 1978 (un an cu trei papi) l-a adus pe scaunul Sfântului Petru pe Ioan Paul al II-lea, primul papă neitalian după patru secole şi jumătate, primul papă polonez şi primul la a cărui întronizare a participat un arhiepiscop anglican de Canterbury. Pontificatul său a demonstrat curând că era hotărât să se folosească de autoritatea istorică şi de posibilităţile oferite de funcţia sa într-un sens conservator; cu toate acestea, a fost primul papă care a mers personal în Grecia pentru o reconciliere cu bisericile ortodoxe din Europa de Est.

Activismul şi autoritatea morală ale lui Ioan Paul al II-lea au avut un rol important în schimbările petrecute în Europa de Est în 1989 – şi în special în cele din ţara sa natală, Polonia. La moartea sa, în 2005, după un pontificat care a fost al treilea ca lungime din istorie, a lăsat în urmă o moştenire amestecată: conservator ferm în probleme de doctrină, acest papă polonez devenise din ce în ce mai preocupat de materialism, pe care îl considera omniprezent în lumea contemporană, nu în ultimul rând în ţările pe care le ajutase să rupă cu trecutul lor comunist. Ar fi hazardat să anticipăm tendinţele viitoare din istoria unei instituţii a cărei soartă a fost atât de schimbătoare de-a lungul secolelor precum cea a papalităţii (a fost pe val pe vremea reformei hildebrandine; în declin în perioada Schismei şi conciliarismului; sus pe vremea Conciliului de la Trento; jos în timpul Iluminismului; sus odată cu Conciliul Vatican I). Cel mai sigur este să recunoaştem pur şi simplu că măcar o problemă, ridicată de progresele secolului XX în cunoaşterea, acceptabilitatea şi mijloacele de contracepţie, poate produce pentru prima dată răni mortale autorităţii Romei în ochii a milioane de romano-catolici.

Unele dintre cele mai influente schimbări din ultima vreme nu şi-au dezvăluit încă adevărata însemnătate şi toate implicaţiile; la urma urmelor, problema contracepţiei afectează, potenţial, întreaga rasă umană, deşi de obicei ne gândim la ea ca parte a istoriei femeilor. Dar relaţiile dintre bărbaţi şi femei ar trebui privite ca întreg, deşi în mod tradiţional şi convenabil subiectul este abordat dintr-o singură perspectivă. O mare parte a aspectelor care determină soarta femeilor pot fi totuşi măsurate aproximativ, iar măsurătoarea, chiar şi în forma sa cea mai brută, indică în mod clar că, oricât de mare ar fi fost nivelul schimbării, sunt încă multe de făcut. O schimbare radicală nu s-a produs decât în câteva locuri şi chiar şi aici poate fi măsurată (în cazul în care acest lucru este posibil) doar în ultimele două secole. Modul nostru de a recunoaşte schimbările trebuie să fie judicios nuanţat; cele mai multe femei din Occident trăiesc acum o viaţă complet diferită de cea a străbunicilor lor, în timp ce viaţa femeilor din alte părţi ale lumii nu s-a schimbat decât foarte puţin de milenii.

Progresele în domeniul egalităţii politice şi juridice a femeilor cu bărbaţii se numără printre cele mai mari revoluţii ale vremurilor noastre, dezlănţuind o putere intelectuală şi productivă enormă. Totuşi, mai sunt multe de făcut, chiar dacă o majoritate covârşitoare a membrilor Naţiunilor Unite acceptă acum votul femeilor şi, în numeroase ţări, inegalităţile dintre sexe din punct de vedere formal şi în faţa legii sunt atacate de peste o generaţie. Actele legislative care încearcă să asigure echitatea în tratamentul femeilor au devenit tot mai variate (de pildă, pentru recunoaşterea dezavantajelor la angajare, ce fuseseră mult timp ignorate).

Exemple de acest gen au fost remarcate şi influente în ţările neoccidentale, chiar în ciuda opoziţiei conservatoare. Aceasta a fost o nouă forţă operativă în schimbarea mentalităţilor şi, bineînţeles, a avut cu atât mai multă influenţă într-o lume în care munca femeilor s-a confruntat cu oportunităţi din ce în ce mai mari graţie schimbării tehnologice şi economice.

Astfel de probleme au continuat să apară în modurile interconectate, întreţesute care existau încă de la începutul industrializării. Chiar şi căminul a fost transformat în loc de muncă – alimentarea cu apă şi gaz a fost urmată curând de electricitate şi de posibilitatea unei gestionări mai uşoare a activităţilor domestice, cu ajutorul detergenţilor, al fibrelor sintetice şi al produselor alimentare preparate, în timp ce informaţiile le-au devenit accesibile femeilor mai mult ca niciodată prin intermediul radioului, al cinematografului, al televiziunii şi al materialelor tipărite ieftine. Este tentant să speculăm totuşi că niciuna dintre aceste schimbări nu a avut un impact atât de profund ca apariţia pilulei contraceptive în anii 1960.

Graţie discreţiei şi modului ei de utilizare, a contribuit mai mult decât orice alt progres anterior în cunoaşterea sau mijloacele de contracepţie pentru a le transfera femeilor puterea asupra propriei vieţi în această privinţă. Acum a început o nouă epocă în istoria culturii sexuale, chiar dacă acest lucru a fost evident doar în câteva societăţi, după trei sau patru decenii.

Un alt aspect al luptei femeilor pentru egalitate a fost un nou feminism, care s-a rupt de tradiţia liberală în care îşi avuseseră rădăcinile

predecesorii săi.

Argumentele în favoarea unui feminism tradiţional au avut mereu o nuanţă liberală, susţinând că dreptul femeilor de a trăi nestânjenite de legi şi obiceiuri care nu le erau impuse şi bărbaţilor, ci doar lor, nu era decât o prelungire logică a adevărului că libertatea şi egalitatea sunt bune dacă nu există un motiv contrar.

Noul feminism a adoptat o nouă direcţie. Îmbrăţişa un spectru mai larg de cauze specifice femeilor – protecţia lesbienelor, de exemplu – punea un accent deosebit pe eliberarea sexuală a femeilor şi, mai presus de toate, se străduia să identifice şi să dezvăluie exemple nerecunoscute ale unor forme de oprimare psihologică, implicită şi instituţionalizată de către bărbaţi. Impactul său a fost substanţial, chiar dacă elementele sale radicale sunt, probabil, greu de acceptat de cele mai multe femei, ca să nu mai vorbim de bărbaţi.

În unele societăţi orice progres feminist a fost contestat cu vehemenţă. Unele părţi ale lumii islamice menţin restricţii şi practici care protejează dominaţia supremă a bărbaţilor, dar şi adepţii altor mari religii au încercat să împiedice eliberarea femeilor. Totuşi, doar unele societăţi musulmane le impun femeilor anumite stiluri de îmbrăcăminte şi, în unele cazuri, femei care poartă văl sau chiar *chador* pledează pentru drepturile femeilor. Dacă astfel de realităţi vor duce la o echilibrare rezonabilă sau la un dezechilibru alarmant depinde de fiecare societate în parte. Nu trebuie să uităm că şi în societăţile europene au existat până nu demult contraste violente cu privire la ceea ce se considera a fi un comportament adecvat al femeilor. Nu este uşor să se asocieze astfel de paradoxuri, cum sunt uneori prezentate, cu ceea ce ar fi uniformităţile credinţei.

Indiferent dacă religia organizată şi ideea de lege morală bătută în cuie, imuabil au rămas sau nu la fel de puternice ca elemente de reglementare socială, statul, al treilea mare agent istoric al ordinii sociale, pare la prima vedere să fi rezistat mult mai bine tuturor atacurilor. În ciuda provocărilor din partea oponenţilor săi, nu a existat nicicând o acceptare atât de largă a acestuia. Există mai multe state – unităţi politice recunoscute, definite geografic, arogându-şi suveranitatea legislativă şi un monopol asupra utilizării forţei în interiorul graniţelor lor – ca niciodată; între 1945 şi 2010 numărul acestora a crescut de la mai puţin de 50 la aproape 200. Mai mulţi oameni ca oricând consideră că guvernul este cea mai bună şansă de a-şi asigura bunăstarea, şi nu duşmanul lor inevitabil. Politica văzută ca o luptă pentru a pune mâna pe putere în stat a înlocuit uneori, aparent, religia (uneori părând să eclipseze chiar şi economia de piaţă) ca nucleu al credinţei care poate muta munţii din loc.

Una dintre amprentele instituţionale cele mai vizibile lăsate de Europa în istoria lumii a fost reorganizarea vieţii internaţionale în esenţă drept o chestiune a statelor suverane (şi acum, cel puţin cu numele, adesea a statelor republicane şi, de regulă, naţionale). Început în secolul al XVII-lea, procesul tindea deja să pară în secolul al XIX-lea un rezultat global şi s-a încheiat practic în secolul XX. El a fost însoţit de răspândirea unor forme similare de aparat de stat, uneori prin adopţie, alteori prin impunere mai întâi de către conducătorii imperiilor. S-a presupus că acest proces este simultan cu modernizarea. Statul suveran este acum considerat ceva obişnuit, în timp ce în multe locuri era de neconceput chiar şi cu un secol

în urmă. Aceasta a fost, în mare măsură, o consecinţă mecanică a demolării treptate a imperiilor. Faptul că noi state trebuiau să ia fiinţă pentru a le înlocui a fost dincolo de orice discuţie în toate etapele. Odată cu prăbuşirea Uniunii Sovietice, la aproape jumătate de secol după destrămarea altor imperii, generalizarea la nivel global a limbajului constituţional al suveranităţii poporului, instituţiilor reprezentative şi separării puterilor în stat a atins nivelul maxim.

Mult timp, amplificarea statului – dacă ne putem exprima astfel – nu a întâmpinat o rezistenţă efectivă. Chiar şi în ţări unde în mod tradiţional există o încredere limitată în guverne sau unde există instituţii care să le verifice, oamenii au în prezent tendinţa să creadă că ele sunt mult mai puţin contestabile chiar decât acum câţiva ani. Cele mai puternice limitări ale abuzului de putere rămân obiceiul şi presupunerea; atât timp cât electoratele din statele liberale pot presupune că guvernele nu vor face rapid uz de forţă, nu se simt foarte alarmate. Dar, deşi în lume există acum mai multe democraţii ca oricând, în ţările în curs de dezvoltare se manifestă un puternic curent de opinie subteran care susţine că regimurile autoritare sunt cele mai bune pentru faza iniţială de creştere a economiei unei ţări.

Ele dau adesea ca exemplu China postmaoistă. Dar cele mai multe dictaturi nu sunt economii de succes şi aproape toate ţările dezvoltate sunt democraţii.

Cu toate acestea, în secolele XIX-XX, pentru unele ţări nu există nicio îndoială că procesul de modernizare a fost promovat de guvernarea autoritară, chiar dacă aceste regimuri nu au reuşit întotdeauna să genereze o creştere durabilă. Rolul jucat de impulsul de modernizare în consolidarea statului – fapt prefigurat cu mult timp în urmă în afara Europei de un Mehmet Ali sau un Atatürk – a indicat noi surse din care statul îşi trăgea din ce în ce mai mult autoritatea morală. În loc să se bazeze pe loialitatea personală faţă de o dinastie sau o autoritate supranaturală, a ajuns să se bazeze tot mai mult pe argumentul democratic şi utilitarist că poate satisface dorinţele colective. De regulă acestea vizau îmbunătăţirea materială, dar nu întotdeauna; astăzi, printre ele se numără libertatea persoanelor şi egalitatea.

Dacă există o valoare care legitimează mai mult ca oricare alta autoritatea statului în prezent, aceasta este naţionalismul, care continuă să fie motivul şi forţa de fragmentare a unei mari părţi a politicii mondiale şi a fost adesea, în mod paradoxal, inamicul multor state în trecut. Naţionalismul a reuşit să mobilizeze loialităţi aşa cum nici o altă forţă nu a făcut-o; forţele care acţionau în sens contrar, pentru a integra lumea ca sistem politic unic, au fost circumstanţiale şi materiale, nu idei sau mitologii morale mai puternice. Naţionalismul a fost, de asemenea, singura mare forţă din politica celui mai revoluţionar secol al istoriei, având în cea mai mare parte a acestuia ca principali oponenţi imperii multinaţionale. Acum este totuşi mai des angajat în lupta cu naţionalisme rivale şi, prin ele, continuă să se exprime în conflicte violente şi distructive.

Adevărul e că, atunci când a intrat în conflict cu naţionalismul, statul a ieşit de multe ori rău chiar dacă, după toate aparenţele, în aparatul său fusese concentrată o putere enormă. Oricât erau de apărate de tradiţiile

centralizării comuniste, atât URSS, cât şi Iugoslavia s-au dezintegrat în unităţi naţionale.

Locuitorii Québecului vorbesc încă despre separarea de Canada, iar tibetanii despre separarea de China. Există multe alte exemple de potenţial alarmant de violent. Cu toate acestea, naţionalismul a întărit mult, de asemenea, puterea guvernelor şi le-a extins jurisdicţia reală, iar politicienii din multe ţări fac mari eforturi pentru a încuraja noi naţionalisme acolo unde acestea nu există ca să consolideze structuri fragile apărute în urma decolonizării.

Şi naţionalismul a continuat să susţină autoritatea morală a statelor, argumentând că asigură binele colectiv, fie şi sub forma minimală a ordinii. Chiar şi atunci când există dezacorduri sau discuţii cu privire la beneficiile pe care statul ar trebui să le asigure în anumite situaţii specifice, justificările moderne ale guvernului se bazează, cel puţin implicit, pe pretenţia sa că e capabil să le asigure şi, astfel, să protejeze interesele naţionale. Dacă statele chiar au reuşit să facă acest lucru este, bineînţeles, adesea discutabil. Ortodoxia marxistă argumenta – şi în unele locuri o face în continuare – că statul e o maşinărie menită să asigure dominaţia unei clase şi, ca atare, va dispărea când Istoria îl va lăsa în urmă.

Totuşi, nici măcar regimurile marxiste nu s-au comportat în general ca şi cum acest lucru ar fi adevărat.

Cât despre ideea că un stat ar putea fi proprietatea privată a unei dinastii sau a unui individ, servind interese particulare, ea este pretutindeni dezaprobată la nivel formal, oricare ar fi realitatea în multe locuri. Majoritatea statelor participă acum într-un grad mult mai mare decât oricare dintre predecesoarele lor la sisteme, conexiuni şi organizaţii elaborate în scopuri care le depăşesc cu mult pe cele ale unei simple alianţe şi care impun concesii din punctul de vedere al suveranităţii. Unele sunt grupări menite să desfăşoare în comun activităţi specifice, altele le oferă noi oportunităţi membrilor lor, în timp ce altele limitează în mod conştient puterea statului. Sunt foarte diferite ca structură şi în ceea ce priveşte impactul asupra comportamentului internaţional. Organizaţia Naţiunilor Unite este alcătuită din state suverane, dar a coordonat sau a autorizat acţiuni colective şi împotriva unui anumit membru, aşa cum Liga Naţiunilor sau asociaţiile anterioare nu au făcut-o niciodată.

La o scară mai redusă, dar importantă, au apărut grupurile regionale, care impun respectarea unei discipline comune. Unele, precum cele din Europa de Est, s-au dovedit a fi efemere, dar Uniunea Europeană, chiar dacă multe dintre viziunile care au contribuit la naşterea sa nu s-au materializat, avansează lent. La data de 1 ianuarie 2002 a fost introdusă o nouă monedă comună în 12 dintre statele sale membre ce au în total 300 de milioane de locuitori. Dar povestea nu se opreşte la organizaţiile formale. Există unele realităţi supranaţionale neorganizate sau organizate doar la vestigial care apar din când în când, eclipsând libertatea statelor individuale. Islamul a fost uneori temut, alteori primit cu braţele deschise ca o astfel de forţă şi, probabil, conştiinţa rasială a panafricanismului sau a ceea ce este numit *négritude* inhibă acţiunile unor naţiuni. Răspândirea acestor evoluţii subterane complexe în afacerile internaţionale trebuie să elimine ideea că lumea este formată din jucători independenţi şi autonomi

care operează fără să fie limitaţi decât de propriul interes. În mod paradoxal, primele structuri interstatale importante au apărut într-un secol în care statele au fost responsabile pentru mai multă vărsare de sânge ca oricând în disputele lor.

Şi dreptul internaţional aspiră acum la un control practic mai mare decât înainte al comportamentului statelor, în ciuda tuturor exemplelor notorii de eşecuri în această privinţă. Parţial, aceasta este o problemă legată de o schimbare lentă şi încă sporadică a atitudinii opiniei publice. Regimurile necivilizate şi barbare continuă să se comporte în moduri necivilizate şi barbare, dar şi decenţa a înregistrat unele victorii. Şocul dezvăluirii, în 1945, a realităţilor regimului nazist din Europa în perioada războiului a însemnat că marile fărădelegi nu pot fi concepute şi puse în practică fără perdea, negare sau încercarea de a veni cu o justificare plauzibilă. În 1998, reprezentanţii a 120 de naţiuni – deşi cei ai Statelor Unite nu s-au numărat printre ei – au căzut de acord să înfiinţeze un tribunal internaţional permanent pentru judecarea crimelor de război şi a crimelor împotriva umanităţii. În anul anterior, cele mai înalte curţi britanice au decis –

lucru fără precedent – că un fost şef de stat era pasibil de extrădare în altă ţară pentru a răspunde acuzaţiilor de crimă care îi erau aduse. În 2001, fostul preşedinte al Serbiei a fost predat de conaţionalii săi unui tribunal internaţional şi a apărut în boxa acuzaţilor.

Este important să nu exagerăm. Sute – dacă nu chiar mii – de oameni răi continuă să comită în lume brutalităţi şi acte de cruzime pentru care este puţin probabil că vor răspunde. Infracţionalitatea internaţională este un concept care încalcă suveranitatea statelor şi SUA, sub conducerea oricărui preşedinte, cel mai probabil nu vor admite jurisdicţia unui tribunal internaţional asupra propriilor cetăţeni. Dar Statele Unite au adoptat ele însele politici externe revoluţionare în scopuri cvasimorale în anii 1990, încercând să răstoarne guvernele lui Saddam Hussein şi Slobodan Milošević, iar în prezent sunt preocupate de organizarea eforturilor împotriva terorismului, care trebuie să implice şi mai multe încălcări ale suveranităţii altora.

Cu toate acestea, pe plan intern, de 200-300 de ani guvernele se bucură de o putere din ce în ce mai mare pentru a pune în practică ceea ce li s-a cerut. Recent, criza economică din anii 1930 şi marile războaie au necesitat o mobilizare uriaşă a resurselor şi noi extinderi ale competenţelor guvernelor. La aceste forţe s-au adăugat cererile ca guvernele să promoveze indirect bunăstarea supuşilor lor şi să se ocupe de asigurarea unor servicii fie necunoscute anterior, fie lăsate în trecut în seama unor persoane fizice sau a unor „unităţi” naturale precum familiile şi satele. Statul asistenţial era o realitate în Germania şi Marea Britanie înainte de 1914. În ultimii 50 de ani, proporţia din PIB ce revine statului a crescut aproape peste tot. A existat, de asemenea, un impuls de modernizare. Puţine ţări din afara

Europei au reuşit să facă asta fără îndrumare, iar în Europa unele ţări au datorat modernizarea în cea mai mare parte guvernului. Exemplele extraordinare ale secolului XX au fost Rusia şi China, două mari societăţi agricole ce au urmărit şi au realizat modernizarea prin intermediul puterii de stat. În fine, tehnologia, prin comunicaţii mai bune, arme superioare şi

sisteme informatice mai cuprinzătoare, i-a avantajat pe cei care au putut cheltui sume mari în acest domeniu – cu alte cuvinte, guvernele.

Cândva, nu cu mult timp în urmă, nici măcar cele mai mari monarhii europene nu puteau să facă un recensământ sau să creeze o piaţă internă unificată.

Astăzi statul are un monopol practic asupra principalelor instrumente de control fizic. Chiar şi acum o sută de ani, poliţia şi forţele armate ale guvernului care nu au fost slăbite de război sau corupţie îi ofereau o anumită securitate; tehnologia nu a făcut decât să sporească această siguranţă. Totuşi, povestea nu se limitează la noi tehnici de represiune şi arme. Amestecul statului în economie prin puterea sa de consumator, investitor sau planificator şi îmbunătăţirea comunicaţiilor în masă într-o formă care face ca accesul la ele să fie în continuare puternic centralizat, toate acestea au o importanţă imensă. Hitler şi Roosevelt au profitat mult de radio (deşi în scopuri foarte diferite); iar încercările de a reglementa viaţa economică au o istorie la fel de lungă ca şi guvernul însuşi.

Cu toate acestea, guvernele din cele mai multe ţări au trebuit să facă faţă recent unei noi integrări în economia mondială şi, prin urmare, unei libertăţi limitate de a-şi desfăşura afacerile economice. Asta nu se rezumă la funcţionarea unor instituţii supranaţionale precum Banca Mondială sau Fondul Monetar Internaţional; este o funcţie a unei tendinţe vizibile de mult, numită adesea

„globalizare”, în manifestările sale cele mai recente. Uneori instituţionalizată prin acord intern sau prin simpla creştere economică a marilor companii, dar stimulată de aşteptări din ce în ce mai mari pretutindeni, globalizarea este un fenomen care spulberă adesea speranţele politicienilor ce caută să forţeze societăţile pe care trebuie să le conducă. Independenţa economică şi politică poate fi încălcată grav de fluxurile financiare globale nereglementate şi chiar de operaţiunile marilor companii, dintre care unele au acces la resurse mult mai mari decât ale multor state mici. În mod paradoxal, plângerile cu privire la afectarea independenţei statelor provocate de globalizare sunt uneori exprimate cel mai vehement de cei ce ar îndemna la o intervenţie şi mai viguroasă asupra suveranităţii, în cazuri cum ar fi, de exemplu, încălcarea drepturilor omului.

Interacţiunea unor astfel de forţe poate fi discernută în paginile care urmează. Este posibil ca ele să implice o oarecare diminuare a puterii statului, lăsând formele în mare parte intacte pe măsură ce puterea se acumulează în altă parte. Cel puţin este mai probabil să se întâmple astfel decât ca forţele radicale să reuşească să distrugă statul. Asemenea forţe există, iar uneori se alimentează din şi par să prospere în noi cauze – ecologismul, feminismul şi o mişcare generalizată împotriva armelor nucleare şi pentru „pace” au sprijinit toate aceste forţe. Dar, în 50 de ani de activitate, ele nu au avut succes decât atunci când au reuşit să influenţeze şi să modeleze politica de stat, aducând modificări legislative şi înfiinţând noi instituţii. Ideea că se poate obţine o ameliorare majoră prin renunţarea totală la o instituţie atât de dominantă pare la fel de lipsită de realism ca şi pe vremea mişcărilor anarhiste şi utopiste din secolul al XIX-lea.

2
Lumea Războiului Rece

În preajma anului 1950 a început o perioadă în care caracteristicile centrale ale ordinii politice mondiale păreau din ce în ce mai încremenite şi de neclintit, indiferent de ceea ce se putea întâmpla în altă parte. Apoi, după aproximativ un sfert de secol, ritmul schimbării s-a accelerat, atingând punctul culminant în anii 1980. În 1990, reperele considerate incontestabile vreme de peste 30 de ani au dispărut (uneori peste noapte), în timp ce altele erau deja puse sub semnul întrebării. Dar asemenea lucruri s-au petrecut după mult timp; în cea mai mare parte a acestei perioade un antagonism prelungit şi înverşunat între sovietici americani a umbrit aproape orice altă componentă a vieţii internaţionale, provocând suferinţă în majoritatea regiunilor lumii şi constituind o sursă de crime, corupţie şi nenorociri timp de 30 de ani. Războiul Rece nu a fost, cu siguranţă, singura forţă care a modelat istoria, dar a fost una centrală.

Primele sale lupte serioase au avut loc în Europa, unde faza iniţială a istoriei postbelice a fost de scurtă durată şi poate fi considerată încheiată odată cu preluarea puterii de către comunişti în Cehoslovacia. În acest moment, redresarea economică a continentului nici nu începuse bine. Dar erau motive de speranţă legate de unele probleme mai vechi. Familiara ameninţare germană dispăruse; nu mai exista niciun pericol din partea acestei foarte mari puteri. În schimb, foştii ei oponenţi trebuiau să facă faţă acum vidului de putere din centrul Europei. Mai la est, modificările frontierelor, epurarea etnică şi atrocităţile din timpul războiului scăpaseră Polonia şi Cehoslovacia de problemele de eterogenitate etnică pe care le avuseseră înainte de 1939. Cu toate acestea, Europa era divizată, într-un nou mod, mai mult ca niciodată până atunci şi acest fapt era reflectat de antagonismul sovieto-american care afecta întreaga lume şi ale cărui origini exacte au fost şi pot fi încă dezbătute.

Într-un anumit sens, Războiul Rece a fost, la urma urmelor, o manifestare târzie şi spectaculoasă a rupturii istoriei ideologice şi diplomatice din 1917, chiar dacă unii îi caută rădăcinile în trecutul mult mai îndepărtat, în momentul în care Statele Unite şi Rusia se extindeau dincolo de continentele lor, în secolul al XIX-lea, formând state care, atât ca dimensiuni, cât şi în ceea ce priveşte conţinutul mesianic, erau complet diferite de ceea ce se văzuse în Europa până atunci. Însă, chiar dacă acest lucru ar fi adevărat, Rusia comunistă a fost cea care a abordat încă de la început afacerile internaţionale într-un mod nou şi neliniştitor. Pentru ea, diplomaţia nu era doar o modalitate convenabilă de a face afaceri, ci şi o armă de propagare a unei revoluţii. Chiar şi acest lucru ar fi contat mai puţin dacă istoria nu ar fi născut în 1945 o nouă putere mondială, îndelung aşteptata Rusie modernizată, mult mai bine plasată decât orice alt imperiu ţarist pentru a-şi impune voinţa în Europa de Est şi pentru a-şi împinge ambiţiile şi spre alte regiuni ale lumii.

După accederea lui Stalin la putere, diplomaţia sovietică a reflectat adesea fidel ambiţiile istorice ale Rusiei, iar interesul statului sovietic, influenţat de geografie şi de istorie, avea să se dovedească a fi inseparabil de lupta ideologică.

Comuniştii şi simpatizanţii lor de pretutindeni credeau că trebuie să protejeze Uniunea Sovietică, considerată apărătoarea clasei muncitoare internaţionale şi chiar (afirmau adepţii înfocaţi) gardianul destinelor întregii rase umane. Oricum l-ar fi descris în practică, atunci când bolşevicii afirmau că scopul lor era să submineze societăţile necomuniste, chiar asta voiau să spună, cel puţin pe termen lung. După 1945 au luat fiinţă şi alte state comuniste ai căror conducători erau de acord cu această politică şi care, cel puţin la nivel formal, au ajutat, prin urmare, la impunerea divizării ideologice în Europa şi în lume.

Dar, dacă Uniunea Sovietică era un nou tip de stat, la fel erau şi Statele Unite. Ideile lor privind libertăţile individuale şi religioase, drepturile de proprietate, pieţele libere, oportunităţile consumatorilor şi sentimentul de egalitate între oameni erau – chiar dacă nu erau întotdeauna puse în practică pe plan intern

— Revoluţionare într-un cadru european sau asiatic. Cei mai mulţi americani credeau că aceste concepte au o aplicabilitate universală şi că ar trebui să le implementeze şi alte ţări pentru a avea succes. În ciuda dorinţei lor de a-i aduce acasă pe soldaţii care luptaseră peste mări, în America persista şi sentimentul puternic că Statele Unite luptaseră şi se sacrificaseră de două ori în secolul XX

pentru a aduce lumea pe calea cea dreaptă şi că alte ţări, ce profitaseră de pe urma altruismului american, aveau acum datoria de a împiedica reapariţia problemelor, respectând prescripţiile americane de dezvoltare şi progres. Spre deosebire de perioada de după Primul Război Mondial, de data aceasta americanii nu aveau să mai întoarcă spatele lumii, în mare parte deoarece noul preşedinte, Harry Truman, începuse să pună semnul egalităţii între comunismul lui Stalin şi nazismul lui Hitler ca ideologie periculoasă, expansionistă, care avea intenţia de a ţine lumea la distanţă de beneficiile ideilor americane.

Evenimentele din Europa de Est îi nelinişteau mult pe americani. În 1948, Ungaria, România, Polonia şi Cehoslovacia nu mai aveau necomunişti în guvernele lor, în timp ce comuniştii dominau guvernul Bulgariei. Apoi, lansarea Planului Marshall a fost urmată aproape imediat de ceea ce avea să se dovedească a fi prima bătălie a Războiului Rece, cea privind soarta Berlinului. A fost decisivă prin faptul că a stabilit, la o primă privire, până unde erau Statele Unite pregătite să lupte în Europa. Acest rezultat nu pare să fi fost anticipat de sovietici, deşi îl provocaseră încercând să împiedice apariţia unei Germanii de Vest puternice din punct de vedere economic sub control american şi britanic. Acţiunea lor a intrat în conflict cu interesul puterilor occidentale – de a reanima economia Germaniei, cel puţin în zonele lor de ocupaţie, şi de a face acest lucru înainte să se stabilească forma politică a Germaniei, fiind sigure că acest lucru era vital pentru reînsănătoşirea întregii Europe Occidentale.

În 1948, fără acordul sovieticilor, puterile occidentale au introdus o reformă monetară în propriile sectoare. Aceasta a avut un efect galvanizator, dând startul procesului de redresare economică în Germania de Vest. După Planul Marshall, la care aveau acces (graţie deciziilor sovieticilor) doar zonele ocupate de occidentali, această reformă a scindat Germania în două mai mult ca orice altă măsură. De vreme ce refacerea jumătăţii estice nu a putut fi integrată cu cea a Europei Occidentale, a

apărut acum separat o Germanie de Vest renăscută. Era, fără îndoială, eficient din punct de vedere economic ca puterile occidentale să continue redresarea propriilor zone, dar Germania de Est se afla de acum în mod decisiv de cealaltă parte a Cortinei de Fier. Reforma monetară a scindat şi Berlinul şi astfel a diminuat şansele comuniştilor de a pune în scenă un puci popular în oraşul izolat în zona de ocupaţie sovietică.

Reacţia sovieticilor a fost să întrerupă orice legătură între zonele germane ocupate de occidentali şi Berlin. Indiferent de motivele iniţiale, disputa a escaladat. Unii oficiali occidentali se gândeau încă înainte de criză că s-ar putea încerca izolarea Berlinului Occidental de cele trei zone occidentale; se folosise cuvântul „blocadă” şi acţiunile sovieticilor erau acum interpretate în acest sens.

Autorităţile sovietice nu au contestat dreptul aliaţilor occidentali de a avea acces la propriile forţe din sectoarele Berlinului controlate de ei, dar au perturbat traficul care asigura aprovizionarea berlinezilor din aceste sectoare. Pentru a-i aproviziona, britanicii şi americanii au organizat un pod aerian până în oraş.

Sovieticii voiau să le demonstreze locuitorilor Berlinului Occidental că puterile vestice nu puteau rămâne acolo fără voia lor; sperau să înlăture astfel obstacolul pe care prezenţa unor autorităţi municipale necomuniste alese îl constituia pentru controlul sovietic al Berlinului. Aşa a început o probă de rezistenţă. Puterile occidentale, în ciuda costului enorm al menţinerii fluxului de ajutor alimentar, combustibil şi medicamente pentru a susţine funcţionarea Berlinului Occidental, au anunţat că sunt pregătite să-l sprijine pe termen nelimitat. Implicaţia era că nu puteau fi oprite decât cu forţa. Bombardierele strategice americane s-au întors în bazele lor engleze din timpul războiului. Niciuna din tabere nu voia să lupte, dar orice speranţă de cooperare cu privire la Germania în baza acordului din timpul războiului se năruise.

Blocada a durat peste un an şi spargerea ei a fost o realizare logistică remarcabilă. În cea mai mare parte a timpului, peste 1.000 de avioane asigurau o livrare medie zilnică de doar 5.000 de tone de cărbune. Totuşi, adevărata sa semnificaţie era politică. Livrările Aliaţilor nu au fost întrerupte şi nici locuitorii Berlinului Occidental nu au fost intimidaţi. Autorităţile sovietice au profitat la maximum de pe urma înfrângerii, divizând în mod deliberat oraşul şi refuzând accesul primarului la biroul său. Între timp, puterile occidentale semnaseră un tratat care consfinţea o nouă alianţă, prima creaţie a Războiului Rece care a depăşit graniţele Europei. Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) a fost creată în aprilie 1949, la câteva săptămâni după ridicarea blocadei prin acord.

Avea ca membre Statele Unite şi Canada, precum şi majoritatea statelor vest-europene (doar Irlanda, Suedia, Elveţia, Portugalia şi Spania nu au aderat). Era o organizaţie explicit defensivă, garantând securitatea comună în cazul în care oricare dintre membri era atacat, şi, astfel, s-a produs încă o ruptură cu tradiţiile izolaţioniste aproape dispărute ale politicii externe americane. În mai, un nou stat german, Republica Federală, a fost constituit din cele trei zone de ocupaţie occidentală şi, în luna octombrie, Republica Democrată Germană (RDG) a fost înfiinţată în est. De acum aveau să fie două Germanii, iar frontul Războiului Rece era marcat de o Cortină de Fier care trecea printre ele, şi nu, aşa cum

sugerase Churchill în 1946, mai la est, de la Trieste până la Stettin. Dar se încheiase o etapă deosebit de periculoasă în Europa.

Curând părea probabil că nu vor exista doar două Europe divizate de Războiul Rece, ci chiar două lumi. În 1945 Coreea fusese divizată de-a lungul paralelei 38, nordul industrial fiind administrat de URSS şi sudul agricol de SUA.

Liderii coreeni doreau o reunificare rapidă, dar numai în condiţiile impuse de ei, iar comunişţii ce au preluat puterea în nord nu se împăcau deloc cu naţionaliştii pe care americanii în sprijineau în sud. Reunificarea fiind trecută pe linie moartă, în 1948 americanii şi sovieticii au recunoscut guvernele din zonele lor ca având autoritate asupra întregii ţări. Atât forţele americane, cât şi cele sovietice s-au retras, dar forţele nord-coreene au invadat sudul în iunie 1950 cu ştiinţa şi acordul lui Stalin. În mai puţin de două zile preşedintele Truman a trimis forţe pentru a fi se opune, acţionând în numele Naţiunilor Unite. Consiliul de Securitate votase pentru a se opune agresiunii şi, deoarece sovieticii boicotau în acel moment Consiliul, nu au putut respinge prin veto acţiunea Naţiunilor Unite.

Americanii au asigurat întotdeauna grosul forţelor armate ale Naţiunilor Unite din Coreea, dar şi alte naţiuni au contribuit curând cu contingente. În doar câteva luni, acestea operau mult mai la nord de paralela 38. Coreea de Nord părea ca va fi înfrântă. Atunci când luptele s-au apropiat de graniţa manciuriană, forţele comuniste chineze au intervenit totuşi. Exista acum pericolul unui conflict de o amploare mult mai mare. China era al doilea stat comunist ca mărime din lume şi cel mai mare din punctul de vedere al populaţiei. În spatele său se afla URSS; era posibil (cel puţin în teorie) să călătoreşti de la Helsinki până în Hong Kong fără a părăsi nicio clipă teritoriul comunist. A apărut ameninţarea unui conflict direct, poate cu arme nucleare, între Statele Unite şi China.

Prudent, Truman a insistat că Statele Unite nu trebuie să se implice într-un război de mare anvergură pe continentul asiatic. Acestea fiind stabilite, luptele, care au continuat, au demonstrat că, deşi chinezii îi puteau ajuta pe nord-coreeni să-şi menţină poziţia, nu puteau învinge Coreea de Sud împotriva dorinţei americanilor. Au început negocieri pentru încheierea unui armistiţiu. Noua administraţie americană, care a preluat puterea în 1953, era republicană şi făţiş anticomunistă, dar ştia că administraţia precedentă îşi demonstrase suficient voinţa şi capacitatea de a menţine o Coree de Sud independentă şi avea sentimentul că adevăratul centru al Războiului Rece se afla mai degrabă în Europa decât în Asia. În iulie 1953 s-a semnat un armistiţiu. Eforturile ulterioare de a-l transforma într-o pace formală au eşuat până acum; după 60 de ani, potenţialul de conflict a

rămas ridicat între cele două Corei. Dar în Asia de Est, precum şi în Europa americanii împiedicaseră victoria comuniştilor în primele lupte ale Războiului Rece. În Coreea avuseseră loc adevărate bătălii; potrivit estimărilor, războiul a provocat moartea a trei milioane de oameni, cei mai mulţi dintre ei civili coreeni.

Războiul din Coreea a luat sfârşit deoarece Stalin a murit la începutul anului 1953. Liderul sovietic crezuse că menţinerea luptelor în Coreea nu era o afacere proastă pentru sovietici – îi făcea pe americani să poarte un război din ce în ce mai puţin popular împotriva chinezilor. Stalin se gândise că Uniunea Sovietică nu avea decât de câştigat din asta. Succesorii săi erau de altă părere. Ei se temeau că războiul din Coreea putea duce la un război total pentru care Uniunea Sovietică nu era pregătită şi doreau o reducere a tensiunilor în relaţiile cu Occidentul. Noul preşedinte al Statelor Unite, Eisenhower, nu avea totuşi nici el încredere în intenţiile sovieticilor şi la mijlocul anilor 1950 Războiul Rece era mai intens ca oricând. La scurtă vreme după moartea lui Stalin succesorii săi au dezvăluit că deţineau şi ei arma nucleară îmbunătăţită numită bombă cu hidrogen. Acesta a fost memorialul final al lui Stalin, care garanta (dacă mai existau dubii) statutul Uniunii Sovietice în lumea postbelică.

Stalin respectase logica politicilor represive ale lui Lenin, dar făcuse mult mai multe decât predecesorul său. Reclădise cea mai mare parte a imperiului ţarist şi oferise Rusiei forţa de a ieşi cu bine (e drept, şi cu ajutorul unor aliaţi puternici) din cea mai grea încercare prin care a trecut. Dar erorile sale de calcul duseseră, de asemenea, la izbucnirea războiului, iar sistemul risipitor şi ineficient pe care l-a implementat – precum şi teroarea pe care a promovat-o – a făcut ca sovieticii să plătească cel mai scump pentru victoria lor. Uniunea Sovietică era o mare putere, dar, având în vedere elementele sale constitutive, nu există dubii că

Rusia s-ar fi reunificat într-o bună zi şi fără comunism. Totuşi, în 1945 popoarele sale nu prea fuseseră răsplătite pentru suferinţele îndurate decât prin asigurarea că deţin putere pe plan internaţional. Viaţa internă după război era mai grea ca niciodată; consumul a fost redus ani de-a rândul şi atât propaganda la care erau supuşi cetăţenii sovietici, cât şi brutalităţile sistemului de poliţie par, în orice caz, să se fi intensificat după război.

Divizarea Europei, altă realizare monumentală a lui Stalin, a fost mai evidentă ca oricând la moartea lui. Jumătatea occidentală a fost reconstruită în mare măsură până în 1953, graţie sprijinului economic american, şi suporta o parte mai substanţială din propriile cheltuieli pentru apărare. Republica Federală şi RDG s-au îndepărtat din ce în ce mai mult una de cealaltă. În zile succesive din martie 1954 sovieticii au anunţat că republica estică se bucura acum de suveranitate deplină şi preşedintele vest-german a semnat amendamentul constituţional care permitea reînarmarea ţării sale. În 1955 Germania de Vest a intrat în NATO; riposta sovieticilor a fost Pactul de la Varşovia, o alianţă a sateliţilor lor. Viitorul Berlinului era încă nesigur, dar era clar că puterile NATO

aveau să lupte pentru a se opune schimbării statutului său altfel decât prin acord.

În est, RDG a acceptat să încheie un acord cu vechii inamici: linia Oder-Neisse avea să fie frontiera cu Polonia. Visul lui Hitler de a realiza

Germania Mare a naţionaliştilor din secolul al XIX-lea se încheiase cu obliterarea Germaniei lui Bismarck. Prusia istorică era condusă acum de comunişti revoluţionari, în timp ce noua Germanie de Vest avea o structură federală, era nemilitaristă ca atitudine şi dominată de politicieni catolici şi social-democraţi, pe care Bismarck i-ar fi considerat „inamici ai Reichului”. Astfel, fără niciun tratat de pace, problema limitării puterii germane, care devastase de două ori Europa, a fost în fine rezolvată. Tot în 1955 au fost stabilite definitiv frontierele terestre dintre blocurile europene, când Austria a reapărut ca stat suveran şi forţele aliate de ocupaţie au fost retrase, la fel ca şi ultimele trupe americane şi britanice din Trieste, după o soluţionare a disputei legate de frontiera italiană-iugoslavă de aici.

După impunerea comunismului în China, la nivel mondial a apărut o scindare între ceea ce putem numi economii capitaliste şi economiile de comandă

(sau care aspirau să fie astfel). Relaţiile comerciale dintre Uniunea Sovietică şi alte ţări fuseseră stânjenite de politică începând de la Revoluţia din Octombrie. În perturbările uriaşe ale comerţului mondial de după 1931 economiile capitaliste se afundaseră în recesiune şi căutaseră salvarea în măsuri de protecţie (sau chiar în autarhie). După 1945, totuşi, toate diferenţele care divizau înainte economia mondială au fost depăşite; două metode de organizare a distribuţiei resurselor au scindat din ce în ce mai mult mai întâi lumea dezvoltată şi apoi majoritatea celorlalte zone. Determinantul esenţial al sistemului capitalist era piaţa – deşi o piaţă foarte diferită de cea imaginată de vechea ideologie liberală a liberului schimb şi, în multe privinţe, o piaţă imperfectă, care tolera atât un grad de intervenţie substanţial, cât şi oligarhii financiare. În grupul de naţiuni controlate de comunişti (şi în alte câteva, precum India şi Scandinavia) autoritatea politică avea să fie factorul economic decisiv. Comerţul a continuat şi s-a dezvoltat, chiar şi între cele două sisteme ale Războiului Rece, dar pe o bază redusă.

Niciunul din sisteme nu a rămas neschimbat. Contactele dintre ele s-au multiplicat odată cu trecerea anilor. Cu toate acestea, mult timp au părut să ofere lumii modele alternative de creştere economică. Concurenţa dintre ele a fost exacerbată de strategiile militare ale Războiului Rece şi a ajutat, practic, la extinderea antagonismelor. Totuşi, aceasta nu putea rămâne o situaţie statică. Nu a trecut mult până când un sistem nu a mai fost aproape complet dominat politic de Statele Unite, iar celălalt a fost mai puţin complet dominat de Uniunea Sovietică decât în 1950. Amândouă au avut (deşi în grade foarte diferite) o creştere economică continuă în anii 1950 şi 1960, dar ulterior aveau s-o ia în direcţii diferite, pe măsură ce economiile de piaţă au progresat mult mai rapid. Distincţia dintre cele două sisteme economice a rămas totuşi o componentă fundamentală a istoriei lumii din 1945 până în anii 1980, nu în ultimul rând din cauza alegerii pe care multe dintre noile state din Africa şi Asia au trebuit s-o facă în privinţa economiilor lor.

Intrarea Chinei în lumea aşa-numitelor sisteme economice socialiste a fost văzută la început aproape în întregime în termenii Războiului Rece şi ca o modificare a echilibrului strategic. Totuşi, până la moartea lui Stalin existau deja multe alte semne că profeţia făcută de omul de stat sud-

african Jan Smuts cu peste un sfert de secol înainte, conform căreia „scena se va muta din Europa spre Orient şi Pacific”, se împlinise. Deşi strategia Războiului Rece a continuat să se axeze pe Germania, Coreea era dovada incontestabilă a faptului că centrul de greutate al istoriei lumii se deplasa din nou, de data aceasta din Europa spre Orient.

Colapsul puterii europene în Asia avea să fie urmat şi de alte schimbări pe măsură ce noi state asiatice au ajuns să-şi conştientizeze interesele şi puterea (sau lipsa acesteia). Adesea formele şi unitatea conferite de foştii lor stăpâni nu au supravieţuit prea mult imperiilor; în 1947 subcontinentul indian a întors spatele unei coeziuni politice care durase mai puţin de un secol, în timp ce în 1950

Malaysia şi Indochina începeau deja să sufere schimbări importante şi nu întotdeauna confortabile în guvernare. Unele naţiuni noi erau tulburate de tensiuni interne; comunităţile numeroase de chinezi din Indonezia aveau o pondere şi o putere economică disproporţionat de mari şi orice se întâmpla în noua Chină le putea afecta. Mai mult, indiferent de circumstanţele lor politice, toate aceste ţări aveau populaţii cu un ritm rapid de creştere şi erau slabe din punct de vedere economic. Pentru mulţi asiatici, prin urmare, sfârşitul formal al dominaţiei europene a fost mai puţin important decât depăşirea treptată a sărăciei (deşi pentru unii cele două sunt legate, bineînţeles).

Controlarea de către Europa a destinelor asiaticilor fusese în cea mai mare parte intermitentă. Deşi europenii guvernaseră soarta a milioane de asiatici şi le influenţaseră viaţa timp de secole, cultura lor a atins inima şi mintea unui număr redus de oameni, chiar şi în rândul elitelor dominante. În Asia, civilizaţia europeană a trebuit să se confrunte cu tradiţii care aveau rădăcini mai adânci şi mai puternice decât oriunde în altă parte a lumii. Culturile asiatice nu au fost eradicate (deoarece nu au putut fi eradicate) precum cele din America precolumbiană. Ca şi în Orientul Mijlociu, atât eforturile directe ale europenilor, cât şi răspândirea indirectă a culturii europene prin modernizarea autoimpusă s-au confruntat cu obstacole formidabile. Cele mai profunde niveluri ale gândirii şi comportamentului au rămas adesea neatinse chiar şi în cazul unor oameni care se considerau cât se poate de emancipaţi de trecutul lor: în familiile hinduse educate încă se consultă horoscopul atunci când se nasc copii şi se încheie o căsătorie, iar marxiştii chinezi aveau să se inspire dintr-un sentiment incontestabil de superioritate morală împământenit în atitudinile vechi de când lumea ale chinezilor faţă de tot ce nu era chinezesc.

Pentru a înţelege rolul recent al Asiei în istoria lumii, două zone ale civilizaţiei asiatice rămân la fel de distincte şi de semnificative cum au fost vreme de secole. O sferă vest-asiatică este delimitată de lanţurile muntoase din nordul Indiei, de dealurile birmaneze şi thailandeze şi de uriaşul arhipelag a cărui componentă majoră e Indonezia. Centrul său este Oceanul Indian şi în istoria sa au existat trei influenţe culturale principale: civilizaţia hindusă, care s-a răspândit din India spre sud-est; islamul (care s-a răspândit, de asemenea, spre est traversând regiunea); şi impactul europenilor, resimţit la început prin comerţ şi creştinismul misionar şi apoi, pentru o perioadă mult mai scurtă, prin dominaţie politică. Cealaltă sferă este est-asiatică, fiind dominată de China. În mare măsură aceasta se

datorează simplei realităţi geografice date de masa imensă a acestei ţări, dar numărul şi, uneori, migraţia locuitorilor săi şi, mai indirect şi variabil, influenţa culturală a Chinei asupra periferiei est-asiatice – mai presus de toate asupra Japoniei, Coreei şi Indochinei – sunt şi ele o parte a explicaţiei. În această zonă, dominaţia politică a europenilor în Asia nu a fost niciodată la fel de semnificativă ca în vest şi sud, nici ca extindere, nici ca durată.

Astfel de diferenţe importante erau uşor de scăpat din vedere, ca şi multe alte aspecte impuse de istorie, în lumea Războiului Rece de după 1945. În ambele zone erau ţări care păreau să urmeze acelaşi drum de respingere furioasă a Occidentului, folosind ideile naţionaliste şi democratice occidentale şi făcând apel la opinia publică mondială pe linii cunoscute de multă vreme. India a absorbit în doar câţiva ani atât principatele, care supravieţuiseră Indiilor Britanice, cât şi enclavele franceze şi portugheze rămase pe subcontinent, în numele unui naţionalism agresiv care nu prea avea legătură cu tradiţia internă. Curând, forţele de securitate indiene suprimau energic orice ameninţare de separare sau autonomie regională în cadrul noii republici.

Poate că acest lucru nu ar fi trebuit să surprindă. Independenţa Indiei a fost opera unei elite cu educaţie occidentală, care importase ideile de naţionalitate, egalitate şi libertate din Occident, chiar dacă la început nu urmărise decât egalitatea şi un parteneriat cu Imperiul Britanic. O ameninţare la adresa poziţiei acestei elite după 1947 putea fi adesea cel mai uşor (şi sincer) înţeleasă ca o ameninţare la adresa unei naţionalităţi indiene care, de fapt, încă nu exista.

Aceasta era cu atât mai adevărat cu cât conducătorii unei Indii independente moşteniseră multe dintre aspiraţiile şi instituţiile Indiilor Britanice. Organisme ministeriale, convenţii constituţionale, împărţirea puterii între autorităţile centrale şi cele provinciale, aparatul de menţinere a ordinii şi siguranţei publice au fost preluate în întregime ca atare şi marcate cu însemnele republicane şi au continuat să funcţioneze în mare parte la fel ca înainte de 1947. Ideologia dominantă şi explicită de guvernare era un socialism moderat şi birocratic nu foarte diferit de modul de guvernare britanic de la acea vreme şi, ca spirit, nici de „absolutismul luminat delegat şi al lucrărilor publice” din ultimii ani ai Indiilor Britanice.

Printre realităţile cu care se confruntau conducătorii Indiei se număra şi reticenţa conservatoare profundă a unora dintre notabilii locali ce controlau voturile de a tulbura privilegiile tradiţionale la oricare nivel inferior celui al foştilor prinţi.

Totuşi, India se confrunta cu probleme profunde – creşterea populaţiei, înapoierea economică, sărăcia (venitul anual mediu pe cap de locuitor al indienilor era de 55

de dolari americani în 1950), analfabetismul, divizarea socială, tribală şi religioasă şi aşteptările mari legate de ceea ce ar fi trebuit să aducă independenţa.

În mod clar, era nevoie de o schimbare majoră.

Noua constituţie din 1950 nu a făcut nimic pentru a schimba toate aceste lucruri, iar unele dintre ele aveau să înceapă să-şi dezvăluie importanţa deplină abia în al doilea deceniu al existenţei noii Indii. Chiar şi astăzi, în India rurală viaţa practic continuă în mare parte la fel ca în

trecut, pe vremea războiului, a dezastrelor naturale şi a banditismului celor bogaţi. Aceasta înseamnă o sărăcie cumplită pentru unii. În 1960, peste o treime din săracii de la ţară trăiau cu mai puţin de un dolar pe săptămână (şi, în acelaşi timp, jumătate din populaţia urbană câştiga mai puţin decât era necesar pentru a menţine aportul zilnic minim de calorii necesar sănătăţii). Progresul economic a fost înghiţit de inegalităţi şi creşterea populaţiei. În aceste circumstanţe, nu este de mirare că conducătorii Indiei au inclus în constituţie prevederi cu privire la puterile acordate în situaţii de urgenţă la fel de drastice ca şi cele de care se bucuraseră viceregii britanici, stipulând arestarea preventivă şi suspendarea drepturilor individuale, ca să nu mai vorbim de suspendarea guvernului statului şi impunerea controlului Uniunii asupra statelor, sub conducerea aşa-numitului „regim prezidenţial”.

Slăbiciunea şi stângăcia unei „noi naţiuni” au agravat lucrurile atunci când India a intrat în dispută cu Pakistanul vecin în privinţa Kashmirului, unde un prinţ hindus domnea asupra unei majorităţi de supuşi musulmani. Luptele au început încă din 1947, când musulmanii din Kashmir au încercat să se unească cu Pakistanul; maharajahul a cerut sprijin din partea Indiei şi s-a alăturat republicii indiene. Pentru a complica şi mai mult lucrurile, purtătorii de cuvânt ai Kashmirului erau ei înşişi împărţiţi în două tabere. India a refuzat să organizeze plebiscitul recomandat de Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite; două treimi din Kashmir au rămas apoi în posesia Indiei, ca o rană deschisă în relaţiile indo-pakistaneze. Luptele au încetat în 1949, fiind reluate în 1965-1966 şi 1969-1970; conflictul a fost treptat agravat de Războiul Rece. În 1971 a avut loc o nouă rundă de lupte între cele două state, când Pakistanul de Est, o regiune musulmană, dar vorbitoare de bengali, s-a desprins pentru a forma un nou stat, Bangladesh, sub patronajul Indiei (demonstrând astfel că islamul singur nu era suficient pentru a forma un stat viabil). Acesta s-a confruntat curând cu probleme economice chiar mai grave decât cele ale Indiei sau Pakistanului.

În aceste circumstanţe tulburi, conducătorii Indiei au dat dovadă de mari ambiţii (ajungând atât de departe încât să dorească reunificarea subcontinentului) şi, uneori, de o ignorare flagrantă a intereselor altor populaţii (precum naga).

Iritarea provocată de aspiraţiile indienilor a fost şi mai mult complicată de Războiul Rece. Conducătorul Indiei, Nehru, a insistat rapid că India nu va sprijini niciuna din tabere. În anii 1950, acest lucru însemna că India avea relaţii mai bune cu URSS şi China comunistă decât cu Statele Unite; mai mult, Nehru părea să profite de orice ocazie pentru a critica acţiunile americanilor, ceea ce i-a convins pe unii simpatizanţi că India ar fi o democraţie progresistă, paşnică,

„nealiniată”. A fost cu atât mai şocant, prin urmare, atât pentru ei, cât şi pentru publicul indian, să afle în 1959 că guvernul lui Nehru fusese în dispută cu chinezii din cauza graniţelor din nord timp de trei ani fără a face public acest lucru. La sfârşitul anului 1962 au început luptele pe scară largă. Nehru a făcut pasul improbabil de a le cere americanilor sprijin militar şi, încă şi mai uimitor, l-a primit, beneficiind în acelaşi timp de asistenţă militară şi diplomatică şi din partea Uniunii Sovietice. Prestigiul său, în perioada lui de apogeu de la mijlocul anilor 1950, a fost serios

afectat.

În mod logic, tânărul stat Pakistan nu a cultivat aceiaşi prieteni ca şi India. În 1947 ţara era mult mai slabă decât vecina sa, având un număr extrem de mic de funcţionari instruiţi (hinduşii lucraseră în vechiul serviciu civil indian în număr mult mai mare decât musulmanii), fiind divizată geografic în două chiar de la început şi pierzându-şi aproape imediat cel mai capabil conducător, Jinnah. Chiar şi în timpul stăpânirii britanice, liderii musulmani au arătat întotdeauna (probabil pe bună dreptate) mai puţină încredere în formele democratice ale Partidului Congresului; de regulă, Pakistanul a fost condus de militari autoritari care au căutat să asigure supravieţuirea militară împotriva Indiei, dezvoltarea economică

(inclusiv reforma agrară) şi protejarea obiceiurilor islamice. Dar experimentul nu a fost un succes. În anii 1970, cu mult înainte de izbucnirea războaielor din Afganistan, Pakistanul era o ţară extrem de nesigură de identitatea şi de modul ei de dezvoltare.

Pakistanul s-a îndepărtat mereu de India şi din cauza faptului că era oficial musulman, în timp ce vecina sa era laică şi nonconfesională din punct de vedere constituţional (la prima vedere, o abordare aparent „occidentală”, dar nu foarte dificil de reconciliat cu tradiţia culturală sincretică a Indiei). Acest lucru avea să conducă Pakistanul spre o creştere a numărului de reglementări islamice a afacerilor sale interne. Diferenţele religioase aveau totuşi să afecteze relaţiile externe ale Pakistanului mai puţin decât Războiul Rece.

Războiul Rece a adus cu sine o confuzie şi mai mare în politica asiatică atunci când a apărut o asociaţie de naţiuni pretins neutraliste sau „nealinate”, după o conferinţă la care au participat reprezentanţii a 29 de state din Africa şi Asia şi care a avut loc la Bandung, în Indonezia, în 1955. Cele mai multe delegaţii în afară de cea a Chinei erau din teritorii care fuseseră parte a unor imperii coloniale. Din Europa, acestora avea să li se alăture curând şi Iugoslavia, o ţară comunistă aflată în căutarea unei noi identităţi după ce rupsese relaţiile cu URSS în 1948. Majoritatea acestor naţiuni erau, de asemenea, sărace, privind cu suspiciune atât Statele Unite, cât şi Uniunea Sovietică, deşi erau mai puţin în conflict cu aceasta din urmă. Ele au ajuns să fie numite naţiunile „Lumii a Treia”, sintagmă lansată, se pare, de un jurnalist francez, într-o încercare conştientă de a evoca „starea a treia” franceză, defavorizată din punct de vedere juridic, din 1789, care asigurase în mare parte forţa Revoluţiei Franceze.

Implicaţia sintagmei „Lumea a Treia” consta în faptul că aceasta era mai mult un proiect politic decât geografic. Era vorba despre ţări ignorate de marile puteri şi excluse de la privilegiile economice ale ţărilor dezvoltate. Oricât de plauzibil ar putea suna această combinaţie, expresia „Lumea a Treia” a mascat, de fapt, încă de la început diferenţe importante între membrii grupului, nu în ultimul rând în termenii planurilor de progres economic. În anii 1950 şi 1960, principiile solidarităţii reciproce, dezvoltării şi neutralităţii au făcut totuşi viabil conceptul de Lumea a Treia şi grupul s-a destrămat abia în anii 1970, când cerinţele economice au preluat controlul.

Coerenţa Lumii a Treia nu avea să se dovedească a fi, prin urmare, de lungă durată, iar până la sfârşitul secolului XX mult mai mulţi oameni fuseseră ucişi în războaie şi revolte civile în cadrul acestei lumi decât în

conflicte din exteriorul acesteia. Totuşi, la zece ani după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, conferinţa de la Bandung a forţat marile puteri să recunoască faptul că şi cei slabi aveau putere dacă reuşeau s-o mobilizeze. Ele nu au uitat acest lucru atunci când au căutat aliaţi în Războiul Rece şi au curtat voturi în cadrul Naţiunilor Unite.

În 1960 existau deja semne clare că interesele sovieticilor şi cele ale chinezilor s-ar putea îndrepta în direcţii diferite, pe măsură ce fiecare căuta supremaţia asupra ţărilor subdezvoltate şi neutre. În cele din urmă, avea să se dovedească a fi o întrecere la nivel mondial. Unul dintre primele rezultate a fost paradoxul că, odată cu trecerea timpului, Pakistanul s-a apropiat mai mult de China (în ciuda unui tratat cu Statele Unite), iar URSS de India. În timpul războiului din 1965 cu India, când Statele Unite au refuzat să livreze arme, Pakistanul le-a cerut ajutor chinezilor. A obţinut mult mai puţin decât spera, dar aceasta a fost o primă dovadă a unei noi fluidităţi care începea să marcheze relaţiile internaţionale în anii 1960. Statele Unite nu o puteau ignora mai mult decât URSS şi China. Într-adevăr, Războiul Rece avea să provoace o schimbare ironică a rolului americanilor în Asia; după rolul de susţinători entuziaşti ai anticolonialismului şi demolatori ai imperiilor aliaţilor lor, ei au început să semene oarecum cu predecesorii lor, deşi mai mult în zona est-asiatică decât în cea a Oceanului Indian (unde s-au făcut mult timp eforturi zadarnice de a mulţumi o Indie suspicioasă; înainte de 1960 ea a primit mai mult ajutor economic din partea Statelor Unite decât oricare altă ţară).

O ilustrare foarte specifică a noilor dificultăţi cu care se confruntau marile puteri este Indonezia. Suprafaţa sa vastă cuprindea multe populaţii, adesea cu interese foarte divergente. Deşi budismul a fost prima dintre religiile mondiale care s-au instituit aici, Indonezia are cea mai mare populaţie musulmană din lume condusă de un singur guvern, pe când celelalte religii reprezintă în prezent doar o minoritate. Dar Indonezia are şi o veche comunitate de chinezi, care s-a bucurat în perioada colonială de o parte preponderentă din bogăţie şi slujbele administrative, şi chiar şi diferenţele din rândul grupurilor de musulmani pot fi mari. Noul stat postcolonial voia să creeze o Indonezie integrată, dar s-a aflat întotdeauna sub presiunea sărăciei şi a unei economii subdezvoltate. În anii 1950

atitudinea faţă de guvernul central al noii republici era din ce în ce mai ostilă; în 1957 acesta s-a confruntat cu o revoltă armată în Sumatra şi în alte regiuni.

Mecanismul îndelung folosit de a distrage opoziţia făcând apel la sentimentele naţionaliste (îndreptate împotriva prezenţei continue a olandezilor în vestul Noii Guinee) nu mai funcţiona acum; preşedintele Sukarno a pierdut definitiv sprijinul populaţiei. Guvernul său se îndepărtase deja de formele liberale adoptate la naşterea noului stat şi se îndrepta tot mai mult spre o conducere autoritară, în alianţă cu un puternic partid comunist local. În 1960 parlamentul a fost dizolvat, iar în 1963 Sukarno a fost numit preşedinte pe viaţă.

Încercările americanilor de a-l câştiga de partea lor i-au permis lui Sukarno să accepte (spre iritarea olandezilor) un aşa-zis stat independent care apăruse în vestul Noii Guinee (Irianul de Vest). Şi-a îndreptat apoi atenţia spre noua federaţie Malaysia, formată în 1957 din porţiuni ale Asiei de Sud-Est britanice.

Cu ajutorul britanicilor, Malaysia a făcut faţă atacurilor indonezienilor vizând Borneo, Sarawal şi sectorul continental al statului Malaysia. Această înfrângere pare să fi fost un moment de cotitură pentru Sukarno. Este încă neclar ce s-a întâmplat în realitate, dar, atunci când penuria de alimente şi inflaţia au scăpat de sub control, s-a încercat o lovitură de stat (eşuată) în spatele căreia, au afirmat liderii armatei, se aflau comuniştii. Generalii s-au întors împotriva partidului comunist, despre care se credea la un moment dat că ar fi al treilea ca mărime din lume. Estimările privind numărul persoanelor ucise variază între un sfert de milion şi o jumătate de milion, mulţi fiind chinezi sau de origine chineză, din care majoritatea nu aveau nicio legătură cu comuniştii. Sukarno a fost înlăturat progresiv în anii următori. A fost introdus un puternic regim anticomunist care a rupt relaţiile diplomatice cu China (acestea urmau să fie reluate abia în 1990).

Dictatura avea să dureze până în 1998.

Slăbiciunea preşedintelui Kennedy pentru Sukarno s-a reflectat în credinţa că statele naţionale puternice, prospere erau cele mai bune bastioane împotriva comunismului. Istoria din ultimii 40 de ani a Asiei de Est şi de Sud-Est poate fi interpretată, într-adevăr, ca o confirmare a acestui principiu, dar el a trebuit întotdeauna să fie aplicat în mod specific în contexte complexe şi dificile. În orice caz, în 1960, realitatea strategică dominantă la est de Singapore era recrearea puterii chineze. Coreea de Sud şi Japonia rezistaseră cu succes comunismului, dar şi ele au profitat de pe urma revoluţiei chineze; ea le-a oferit un avantaj în faţa Occidentului. La fel cum est-asiaticii au avut mereu mai mult succes în a-i ţine la distanţă pe europeni decât ţările din Oceanul Indian, după 1947 ei au demonstrat o mare capacitate de a-şi proteja independenţa atât în forme comuniste, cât şi necomuniste şi de a nu ceda manipulării directe, nici măcar şi din partea chinezilor. Unii au legat această capacitate de conservatorismul profund şi complex al societăţilor care s-au inspirat timp de secole din exemplul chinez. În reţelele lor sociale complexe, disciplinate, cu capacitate de efort social constructiv, ignorarea individului, respectul pentru autoritate şi ierarhie şi o conştientizare puternică a apartenenţei la nişte civilizaţii şi culturi distincte de cea occidentală, est-asiaticii aveau un trecut mai bogat pe care să se bazeze decât multe dintre popoarele ce s-au ridicat împotriva Occidentului şi a expansionismului acestuia. Dezvoltarea Asiei de Est la sfârşitul secolului XX nu poate fi înţeleasă decât pe un fundal dominat de ceva extrem de diferit în formele sale de expresie şi departe de a fi corect sintetizat de expresia ipocrită „valori asiatice”.

Odată cu victoria comuniştilor chinezi şi instalarea lor la putere în 1949, Beijingul a devenit din nou capitala unei Chine reunificate la nivel formal. Mao Zedong şi partidul său doreau să construiască o societate socialistă după modelul Uniunii Sovietice şi Mao însuşi a plecat în prima sa delegaţie externă, la

Moscova, desigur, la doar două luni după ce a proclamat noua Republică

Populară Chineză. Acolo a semnat o alianţă cu Stalin, în ciuda incertitudinilor acestuia din urmă cu privire atât la devotamentul, cât şi la capacitatea tovarăşilor comunişti chinezi. Date fiind preocupările legate de Războiul Rece de pretutindeni şi circumstanţele prăbuşirii Gomindanului, noua Chină nu avea, de fapt, nevoie de o alianţă împotriva unei ameninţări

externe. Mao dorea să primească asistenţă din partea sovieticilor pentru a începe dificila muncă de modernizare, mai mult decât o garanţie împotriva americanilor sau a japonezilor.

Adepţii lui Kai-shek, aruncaţi în închisoare în Taiwan, puteau fi ignoraţi, chiar dacă pentru moment se aflau sub protecţia americanilor şi erau inamovibili.

Atunci când a apărut o ameninţare majoră, pe măsură ce forţele Naţiunilor Unite s-au apropiat de frontiera cu Manciuria, pe fluviul Yalu, în 1950, reacţia chinezilor a fost puternică şi imediată: au trimis o armată numeroasă în Coreea.

Dar principala preocupare a noilor conducători ai Chinei era situaţia internă a ţării.

China începuse să evolueze încă de când fusese răsturnată dinastia Qing, cu 35 de ani înainte. Deşi nu pierduse multe teritorii (cu excepţia Mongoliei Exterioare, ce reprezintă, bineînţeles, o regiune destul de vastă), stabilitatea politică şi progresul social erau deficitare. Progresul economic realizat în perioada republicană (1911-1949) fusese anulat în cea mai mare parte de războiul cu Japonia. Sărăcia era generalizată. Bolile şi malnutriţia erau larg răspândite.

Construcţia şi reconstrucţia materială depăşiseră de mult scadenţa, presiunea exercitată de populaţie asupra pământului era mai gravă ca oricând şi vidul moral şi ideologic creat de prăbuşirea vechiului regim în secolul anterior trebuia umplut.

Ţăranii au reprezentat punctul de pornire. După anii 1920, comuniştii chinezi au făcut experimente cu reforma funciară în regiunile pe care le dominau şi au câştigat astfel loialitatea multora dintre ţăranii cei mai săraci. În 1956, fermele Chinei au fost colectivizate în urma unei transformări sociale a satelor despre care s-a spus că urma să le ofere locuitorilor acestora controlul asupra noilor unităţi, dar care le-a predat de fapt Partidului Comunist Chinez (PCC). Răsturnarea conducătorilor locali din sate şi a proprietarilor de pământuri a fost adesea brutală; ei au reprezentat probabil o proporţie substanţială din cei 800.000 de chinezi despre care Mao a declarat ulterior că au fost „lichidaţi” în primii cinci ani ai Republicii Populare. Între timp, şi industrializarea a făcut progrese cu ajutorul sovieticilor, singurii pe care se putea baza China. Modelul ales a fost tot cel sovietic: în 1953 a fost anunţat şi lansat un plan cincinal şi astfel a început o scurtă perioadă în care ideile staliniste au dominat managementul economic chinez.

Noua Chină a devenit curând o influenţă internaţională majoră. Totuşi, independenţa sa reală a fost mult timp mascată de unitatea superficială a blocului comunist şi de excluderea sa continuă din Naţiunile Unite la insistenţa Statelor Unite. Tratatul sino-sovietic din 1950 a fost interpretat – în special în Statele Unite – drept încă o dovadă a faptului că China intra în Războiul Rece. Cu siguranţă, regimul era comunist şi susţinea revoluţia şi anticolonialismul, iar alegerile sale aveau să fie limitate de parametrii Războiului Rece. Totuşi, într-o perspectivă mai largă, unele preocupări mult mai serioase par evidente în politica comunistă chineză încă de la început. Într-o fază incipientă, a existat o preocupare majoră pentru restabilirea puterii Chinei în cadrul regiunii pe care avusese întotdeauna tendinţa să o ocupe în secolele anterioare.

Securitatea Manciuriei şi legăturile îndelungate cu comuniştii coreeni sunt suficiente pentru a explica intervenţia militară chineză din Coreea, dar această peninsulă a fost mult timp un motiv de dispute între China imperială şi Japonia.

Ocuparea de către chinezi a Tibetului în 1951 a dizolvat o zonă care se afla de secole sub suzeranitate chineză într-un nou stat naţional ce abia prindea formă.

Dar încă de la început cererile cele mai vehemente privind dobândirea controlului asupra periferiei chineze au susţinut evacuarea guvernului Gomindanului din Taiwan. Insula fusese ocupată de dinastia Qing în secolul al XVII-lea, a fost cucerită de japonezi în 1895 şi apoi a revenit doar pentru scurt timp, în 1945, sub controlul conducerii de pe continent; controlarea Taiwanului a devenit un aspect esenţial pentru PCC. În 1955 guvernul Statelor Unite era atât de hotărât să protejeze regimul Gomindan de aici, încât preşedintele a anunţat că SUA aveau să protejeze nu doar insula în sine, ci şi insulele mai mici din apropierea coastei chineze, care erau considerate esenţiale pentru apărarea acesteia. Legat de acest aspect şi pe fundalul psihologic creat de refuzul inexplicabil din partea unei Chine care fusese mult timp sprijinită de filantropia americanilor şi de eforturile misionarilor, perspectivele americanilor asupra afacerilor chineze au avut tendinţa de a se cristaliza atât de obsesiv de-a lungul unui deceniu, încât politica Gomindanului a părut să fie în anumite momente parte integrantă a celei americane. În schimb, în anii 1950, atât India, cât şi URSS au sprijinit Beijingul în ceea ce priveşte Taiwanul, insistând că problema ţinea de afacerile interne chineze; nu le costa nimic să facă asta. Surpriza a fost, prin urmare, cu atât mai mare când s-a aflat că China intră în conflict armat cu ambele ţări.

Disputa cu India s-a iscat în urma ocupării Tibetului de către chinezi. În 1959, când influenţa chinezilor asupra acestei ţări a crescut şi mai mult, politica indiană părea încă să aprobe acţiunile Chinei. O încercare a exilaţilor tibetani de a constitui un guvern pe teritoriul Indiei a fost zădărnicită. Dar disputele teritoriale începuseră deja şi au dus la ciocniri. Chinezii au anunţat că nu recunosc o graniţă cu India de-a lungul liniilor trasate de negocierile dintre britanici şi tibetani din 1914, care nu au fost niciodată acceptate formal de niciun guvern chinez. O

istorie de aproximativ 40 de ani nu avea aproape nicio semnificaţie în memoria istorică milenară a Chinei. Drept urmare, au avut loc lupte mult mai grele în toamna anului 1962, când Nehru a trimis aici trupe şi a cerut retragerea chinezilor din zona disputată. Indienii nu s-au descurcat prea bine, deşi luptele au încetat la sfârşitul anului la iniţiativa chinezilor.

Aproape imediat, la începutul anului 1963, lumea a fost luată prin surprindere când Uniunea Sovietică era denunţată ferm de comuniştii chinezi, care o acuzau că a ajutat India şi că, într-un gest de ostilitate, a sistat ajutorul economic şi militar acordat Chinei cu trei ani înainte. A doua acuzaţie sugera originile complexe ale acestei dispute, care stăteau, fără îndoială, la baza problemei. În realitate, cearta începuse cu ani în urmă, deşi puţini din exterior au realizat semnificaţia ei. Unii comunişti chinezi (printre care şi Mao) îşi aminteau foarte bine ce se întâmplase când interesele Chinei fuseseră subordonate interesului internaţional al comunismului, aşa cum era el interpretat de Moscova, în anii 1920. De

atunci existase întotdeauna o anumită tensiune în conducerea partidului chinez între forţele sovietice şi cele chineze. Mao însuşi admira Uniunea Sovietică şi dorea s-o imite, dar fără a fi controlat de sovietici. Dar, spre sfârşitul anilor 1950, politicile lui Mao începuseră să derapeze spre stânga.

Dezamăgit de ceea ce considera a fi un ritm lent de industrializare a Chinei, Mao a iniţiat o serie de campanii care urmăreau să catapulteze China spre modernitate aşa cum dorea el. Se temea că sovieticii aveau să stea în calea unor astfel de iniţiative radicale.

Deoarece ostilitatea chinezilor faţă de politica sovietică trebuia prezentată restului lumii în jargon marxist, adesea a fost dificil de văzut care era de fapt motivul disputei. Dar la baza acesteia s-au aflat radicalismul lui Mao şi nevoia sa de a lua decizii independent de Uniunea Sovietică. El detesta şi ceea ce vedea drept atitudini de superioritate ale sovieticilor faţă de China – un vestigiu atât din trecutul lui Mao, cât şi al Chinei, fără îndoială. În 1963, observatorii nechinezi ar fi trebuit, de asemenea, să-şi amintească de un eveniment şi mai vechi. Cu mult înainte de întemeierea Partidului Comunist Chinez, revoluţionarii chinezi formaseră o mişcare de regenerare naţională. Unul dintre principalele sale scopuri era redobândirea de către China a controlului asupra propriei sorţi, deţinut de străini. Acum sovieticii li s-au alăturat străinilor care încercau să exploateze China. Spre surprinderea sa, având în vedere ceea ce făcuseră sovieticii pentru China în anii 1950, liderului sovietic Hruşciov i s-a reamintit de câştigurile teritoriale sovietice din epoca ţaristă. Probabilitatea unor tensiuni de-a lungul frontierei comune lungi de aproximativ 4.000 de mile (dacă includem şi Mongolia) era imensă.

Autorităţile sovietice s-au plâns de 5.000 de încălcări ale graniţelor de către chinezi în 1960. O suprafaţă egală cu aproximativ o cincime din Canada era formal în dispută, iar în 1969 (an în care au avut loc numeroase lupte şi şi-au pierdut viaţa mulţi oameni) chinezii vorbeau despre o dictatură „fascistă” la Moscova şi se pregăteau ostentativ de război. Disputa sino-sovietică care a ajuns în cele din urmă să cuprindă întreaga lume comunistă a fost alimentată şi de lipsa de tact a sovieticilor. Liderii sovietici par să fi fost la fel de nepăsători ca şi imperialiştii occidentali faţă de sentimentele aliaţilor lor asiatici: un conducător sovietic a remarcat odată, în mod semnificativ, că, atunci când a fost în delegaţie în China, el şi ceilalţi sovietici „râdeau de formele lor primitive de organizare”.

Retragerea în 1960 a ajutorului economic şi tehnic acordat de sovietici a fost un afront grav, iar efectele sale au fost cu atât mai grave din cauza momentului în care s-a produs, într-o perioadă când China se confruntase cu prima mare criză internă a noului regim după efectele dezastruoase ale Marelui Salt Înainte al lui Mao.

Experienţa personală a lui Mao Zedong trebuie să fi avut un rol important în declanşarea acestei crize. Deşi formaţia sa intelectuală principală era marxistă şi considera categoriile acesteia utile în explicarea destinului ţării sale, Mao a părut întotdeauna să le dilueze prin pragmatismul şi dorinţa lui de putere. Era nemilos, dar demonstra o profundă înţelegere a ceea ce stătea la baza puterii în China; judecata sa privind posibilităţile politice pare să fi dat greş numai în anii de succes, când megalomania, vanitatea şi, în cele din urmă, vârsta şi-au spus

cuvântul. Chiar şi în tinereţe, el susţinuse un marxism sinizat, respingând dogma europeană, care a costat atât de mult Partidul Comunist Chinez. La baza perspectivei mondiale a lui Mao pare să fi fost o imagine a societăţii şi politicii ca arenă a unor forţe opuse în care voinţa umană şi forţa brută puteau fi folosite pentru a impune transformarea morală şi creatoare dorită – definită, bineînţeles, de un lider atotştiutor. Relaţiile sale cu partidul lui nu au fost întotdeauna lipsite de probleme, dar politica sa faţă de ţărani a asigurat o cale de progres după ce dezastrul a afectat comunismul urban. După un recul temporar la începutul anilor 1930, în jurul anului 1935 deţinea, practic, supremaţia în cadrul partidului.

Influenţele rurale predominau. Părea, de asemenea, să se deschidă o nouă cale pentru Mao spre influenţarea evenimentelor internaţionale; ideea unui război revoluţionar prelungit, purtat dinspre zona rurală spre oraşe, părea promiţătoare în alte regiuni ale lumii unde credinţa marxistă ortodoxă că dezvoltarea industrială era necesară pentru a crea un proletariat revoluţionar nu era convingătoare.

După ce a profitat de exproprierile violente şi de eliberarea de energie care a marcat începutul anilor 1950, China rurală a trecut, de fapt, în 1958 printr-o nouă revoluţie. Sute de milioane de ţărani au fost organizaţi în „comune”, al căror scop era colectivizarea totală a vieţii. Proprietatea privată a fost înghiţită de acestea, au fost impuse noi obiective pentru producţie şi noi metode agricole. Unele dintre aceste metode au fost de-a dreptul păguboase (campaniile de exterminare a păsărilor care se hrăneau cu recoltele, de exemplu, au dus la înmulţirea peste măsură a insectelor, pe care păsările le ţinuseră sub control), în timp ce altele au fost pur şi simplu ineficiente. Activiştii de partid care conduceau comunele au devenit preocupaţi din ce în ce mai mult de înfrumuseţarea realităţii pentru a demonstra că obiectivele au fost atinse decât de producerea de hrană. Rezultatul a fost dezastruos: producţia a scăzut la cote catastrofale.

Marele Salt Înainte, aşa cum a fost numită această campanie, a fost cea mai mare catastrofă provocată de om din toate timpurile, cu excepţia celor două războaie mondiale. În 1960, suprafeţe întinse erau afectate de foamete sau de condiţii foarte apropiate de aceasta. Faptele erau ascunse; mulţi membri ai elitei conducătoare nu aveau cunoştinţă de ele. Între timp, potrivit unor estimări, este posibil ca aproape 40 de milioane de chinezi să fi murit în câţiva ani. Mao a refuzat cu încăpăţânare să recunoască eşecul Marelui Salt Înainte, cu care era intim şi personal identificat, şi a început o vânătoare de ţapi ispăşitori în cadrul partidului. În 1961, funcţionarii superiori au început totuşi să adune probe legate de ceea ce se întâmplase. Poziţia lui Mao a avut de suferit pe măsură ce aghiotanţii săi au readus treptat economia pe drumul modernizării fără a dezvălui care este de fapt realitatea.

În 1964, un simbol evident al unui fel de succes a fost detonarea unei bombe nucleare chineze. Astfel, China a obţinut biletul – scump – de intrare într-un club foarte exclusivist. Baza supremă a influenţei sale internaţionale avea să fie, cu toate acestea, populaţia ei imensă. Chiar şi după reculul din timpul foametei, ea a continuat să crească. Cifra de 590 de milioane a fost propusă ca estimare reală a populaţiei din 1950; 25 de ani după aceea, era de 835 de milioane. Acum este de 1.338 de milioane. Deşi proporţia Chinei în populaţia lumii se poate să fi fost mai mare în

anumite momente din trecut – probabil aproape 40% din totalul omenirii în ajunul Răscoalei Taipinilor – în anii 1960 ea se afla mai mult ca oricând în opoziţie cu restul lumii. Conducătorii săi vorbeau de parcă nu ar fi fost afectaţi de posibilitatea unui război nuclear; chinezii ar fi supravieţuit într-un număr mai mare decât popoarele altor ţări. Existau semne că prezenţa unei astfel de mase demografice la graniţa regiunilor sale mai slab populate alarmau Uniunea Sovietică. Confruntarea ideologică înrăutăţea, bineînţeles, lucrurile.

Unii dintre cei din exterior care urau cel mai mult regimul comunist s-au bucurat la auzul unor astfel de informaţii, aşa cum făcuseră şi la începutul anilor 1960 când aflaseră cum stau cu adevărat lucrurile (se spune că Chiang Kai-shek şi-ar fi dorit să lanseze o invazie din Taiwan, dar a fost împiedicat de americani), însă daunele au fost în cea mai mare parte ascunse de cenzură şi propagandă.

Curând, Mao a încercat să-şi recâştige supremaţia. Era obsedat de dorinţa de a justifica Marele Salt Înainte şi de a-i pedepsi pe cei despre care credea că împiedicaseră această acţiune, trădându-l. Una dintre armele pe care le-a folosit împotriva lor a fost criticarea evenimentelor din URSS după moartea lui Stalin.

Mao credea că slăbirea mâinii de fier a dictaturii de aici, deşi nu foarte marcată, deschisese calea spre corupţie şi compromis, atât în birocraţie, cât şi în interiorul partidului. Teama că s-ar fi putut întâmpla ceva similar dacă disciplina ar fi fost relaxată şi în China l-a ajutat pe Mao să lanseze Revoluţia Culturală, care a răvăşit ţara şi partidul în 1966-1969. Milioane de oameni au fost închişi, demişi sau daţi afară din partid. Aproape un milion au murit.

Totuşi, entuziasmul Gărzilor Roşii a fost real şi preocupările morale ostentative care au ieşit la suprafaţă în acest episod încă misterios în anumite privinţe rămân frapante. Motivele lui Mao de a lansa revoluţia au fost, fără îndoială, amestecate. Pe lângă faptul că încerca să se răzbune pe cei care provocaseră renunţarea la Marele Salt Înainte, el pare să fi simţit cu adevărat pericolul ca revoluţia să îngheţe şi să piardă din elanul moral ce o dusese atât de departe. Încercând să o protejeze, vechile idei trebuiau să dispară, la fel ca şi rămăşiţele influenţei străine în China. Societatea, guvernul şi economia aveau să fie conduse de ideologie, izolat de restul lumii, dacă era necesar. Prestigiul tradiţional al intelectualilor şi oamenilor de ştiinţă întruchipa încă vechea orânduire, la fel ca şi sistemul de examinare de la începutul secolului.

„Retrogradarea” şi demonizarea intelectualilor au fost promovate ca o consecinţă necesară a construirii unei noi Chine. În mod similar, atacurile la adresa autorităţii familiale nu au fost doar simple încercări din partea unui regim bănuitor de a încuraja informatorii şi lipsa de loialitate, ci tentative de a distruge cele mai conservatoare dintre toate instituţiile chineze. Emanciparea femeilor şi propaganda pentru descurajarea căsătoriilor la vârste tinere au avut o amploare ce depăşea ideile feministe „progresiste” sau controlul populaţiei; ele au constituit un atac la adresa trecutului aşa cum nu mai făcuse nici o altă revoluţie, deoarece în China trecutul însemna pentru femei un rol cu mult inferior oricăruia dintre rolurile din America prerevoluţionară, Franţa sau chiar Rusia. Atacurile împotriva unor lideri ai partidului, acuzaţi că ar cocheta cu idei

confucianiste, nu erau nişte simple înţepături; ele nu ar fi putut avea corespondent în Occident, unde de secole nu mai exista un trecut atât de consolidat care să fie respins. Chiar dacă Revoluţia Culturală a avut prea puţine legături cu modernizarea, ea a deschis calea spre nou, distrugând vechiul.

Dar povestea nu se rezumă la respingerea trecutului. Peste două mii de ani de continuitate, începând de pe vremea dinastiilor Qin şi Han sau poate chiar mai demult, au modelat comunismul chinez. Un indiciu este rolul autorităţii. În ciuda costului şi cruzimii sale, această revoluţie a fost o realizare eroică, egalată doar de revoluţii gigantice precum răspândirea islamului sau asaltul Europei asupra lumii la începutul epocii moderne. Totuşi, ea a fost diferită de acestea deoarece, măcar în intenţie, a fost controlată şi direcţionată de la centru. Este un paradox al revoluţiei chineze că s-a bazat pe fervoarea populară, dar e imposibil de imaginat fără îndrumarea conştientă din partea unui stat care a moştenit tot prestigiul misterios al deţinătorilor tradiţionali ai Mandatului Cerului. Tradiţia chineză respectă autoritatea şi îi conferă o legitimitate morală care mult timp a fost greu de identificat în Occident. China nu se putea lepăda de istoria sa, la fel ca oricare alt stat, şi, drept urmare, guvernul comunist a dobândit o înfăţişare paradoxal conservatoare. Nicio mare naţiune nu inoculase atât de mult populaţiei sale lecţiile potrivit cărora individul contează mai puţin decât colectivitatea ca întreg, autoritatea are dreptul să pretindă a fi slujită de milioane de oameni, oricât i-ar costa asta, cu scopul de a realiza opere măreţe pentru binele statului, autoritatea e indiscutabilă atât timp cât este exercitată pentru binele comun. Noţiunea de opoziţie le displace multor chinezi deoarece ea sugerează o întrerupere a ordinii sociale; acest lucru presupune respingerea acelui tip de revoluţie implicat în adoptarea individualismului occidental, deşi nu a individualismului chinez sau a radicalismului colectiv.

Regimul condus de Mao a distrus trecutul chinez, dar a avut şi de câştigat de pe urma lui, deoarece rolul lui era uşor de înţeles în cadrul ideii sale de autoritate.

Mao era prezentat ca un conducător-înţelept, nu doar ca politician, ci şi ca învăţător într-o ţară care i-a respectat mereu pe învăţători; unii comentatori occidentali se amuzau de statutul pe care îl conferea ideilor sale omniprezenţa Micuţei Cărţi Roşii (dar uitau de bibliolatria multor protestanţi europeni). Mao era purtătorul de cuvânt al unei doctrine care a fost prezentată drept baza societăţii, aşa cum fusese şi confucianismul. Era ceva tradiţional şi în interesele artistice ale lui Mao; el era admirat de popor ca poet şi poeziile sale s-au bucurat de respectul unor judecători calificaţi. Dar în primul rând preşedintele a fost o figură de tranziţie (deşi de mare importanţă): încercarea sa de a cununa China de comunismul şi amplele sale campanii au eşuat, însă el a reunificat ţara şi a distrus o mare parte a societăţii şi a credinţelor sale vechi, pregătind astfel calea pentru următoarea etapă importantă a permanentei revoluţii chineze.

Ponderea trecutului – cu bune şi cu rele – a fost evidentă şi în politica externă a Chinei. Deşi a ajuns să sprijine revoluţia peste tot în lume, principala preocupare a Chinei viza Asia de Est şi, în particular, Coreea şi Indochina, cândva ţări tributare. Şi în Indochina politica sovietică şi cea chineză o luaseră pe căi diferite. Chiar înainte de Războiul din Coreea

chinezii începuseră să livreze arme trupelor comuniste de gherilă din Vietnam nu atât pentru o luptă împotriva colonialismului – acest lucru fusese deja stabilit – cât pentru ceea ce urma. În 1953 francezii renunţaseră atât la Cambodgia, cât şi la Laos. În 1954 au pierdut, la o bază numită Dien Bien Phu, o bătălie decisivă pentru prestigiul lor, dar şi pentru dorinţa electoratului francez de a mai lupta. După aceasta, francezilor le-a fost imposibil să mai rămână în delta Fluviului Roşu. La o convenţie de la Geneva au participat şi reprezentanţi ai Chinei, care astfel a reintrat formal în arena diplomaţiei internaţionale, colaborând cu sovieticii. S-a hotărât împărţirea Vietnamului între un guvern sud-vietnamez şi comunişti care ajunseseră să domine nordul, în aşteptarea unor alegeri care ar fi putut reunifica ţara. Aceste alegeri nu au mai fost organizate niciodată. În schimb, în Indochina a început curând ceea ce avea să fie cea mai sângeroasă etapă de după 1945 a unui război asiatic împotriva Occidentului care începuse în 1941.

Rivalii occidentali nu mai erau fostele puteri coloniale, ci americanii; francezii plecaseră acasă, iar britanicii aveau suficiente probleme în alte locuri.

De cealaltă parte se afla o combinaţie de comunişti, naţionalişti şi reformatori indochinezi, sprijiniţi de chinezi şi sovietici, care mai întâi i-au susţinut împreună pe radicalii din Indochina şi apoi, după 1960, s-au luptat pentru influenţă aici.

Anticolonialismul americanilor şi credinţa că Statele Unite ar trebui să susţină guvernele locale i-au făcut să-i sprijine pe sud-vietnamezii anticomunişti aşa cum au sprijinit şi guvernul sud-coreean şi pe cel filipinez. Din nefericire, nici în Laos, nici în Vietnamul de Sud şi nici, în cele din urmă, în Cambodgia nu au apărut regimuri cu o legitimitate indiscutabilă în ochii celor pe care îi conduceau; suportul americanilor nu a făcut decât să identifice guvernele cu inamicul occidental, atât de detestat în Asia de Est. Sprijinul americanilor a avut, de asemenea, tendinţa de a înlătura stimulentul pentru punerea în practică a unor reforme care i-ar fi unit pe oameni în spatele acestor regimuri, în special în Vietnam, unde împărţirea *de facto* nu a avut ca rezultat un guvern bun sau stabil în sud. În timp ce budiştii şi romano-catolicii se certau cu înverşunare, iar ţăranii deveneau din ce în ce mai înstrăinaţi de regim din cauza eşecului reformei agrare, o clasă conducătoare aparent coruptă părea capabilă să supravieţuiască de la un guvern la altul. Comuniştii au profitat de acest lucru. Ei urmăreau reunificarea în condiţiile lor şi au menţinut sprijinul acordat în nord mişcării comuniste subterane din sud, Vietcong.

Până în 1960 Vietcongul obţinuse controlul asupra unei mari părţi din sud.

Acesta a fost contextul unei hotărâri extraordinare luate de preşedintele american, John Kennedy, în 1962: aceea de a trimite nu doar ajutor financiar şi material, ci şi 4.000 de consilieri americani pentru a ajuta guvernul Vietnamului de Sud să facă ordine în departamentul său militar. A fost primul pas spre ceea ce Truman fusese hotărât să evite, implicarea Statelor Unite într-un război major pe continentul asiatic, care a dus în cele din urmă la moartea a peste 50.000 de americani.

O altă reacţie a Washingtonului la Războiul Rece din Asia a fost protejarea cât mai mult timp posibil a poziţiei speciale asigurate de

ocupaţia americană a Japoniei. Era, practic, un monopol, deşi participau şi forţele Commonwealth-ului britanic. Acesta fusese posibil din cauză că sovieticii întârziaseră să declare război Japoniei, căci viteza cu care capitulase Japonia îl luase pe Stalin prin surprindere. Americanii au respins apoi cu fermitate cererile sovieticilor de a participa la o ocupaţie la care puterea sovietică nu contribuise cu nimic.

Rezultatele au fost ultimul mare exemplu de paternalism occidental în Asia şi o nouă demonstraţie a incredibilei capacităţi a poporului japonez de a învăţa de la alţii doar ceea ce doreşte să înveţe, protejând în acelaşi timp societatea de o schimbare neliniştitoare.

Evenimentele din 1945 au împins Japonia din punct de vedere spiritual către o poziţie europenizatoare, pe care o adoptase deja din punct de vedere economic şi tehnologic. Înfrângerea i-a făcut pe japonezi să se confrunte cu probleme profunde şi îngrijorătoare legate de identitatea şi scopul naţiunii. Occidentalizarea din epoca Meiji sădise visul „Asiei pentru asiatici”; acesta era prezentat ca un fel de variantă japoneză a Doctrinei Monroe, susţinută de sentimentele antioccidentale atât de răspândite în Asia, care ascundea realitatea imperialismului japonez. Acesta fusese spulberat în urma înfrângerii, iar după

1945 retragerea colonialismului a lăsat Japonia fără vreun rol evident şi credibil în Asia. Este adevărat, în acel moment părea puţin probabil că o bună bucată de vreme va mai avea putere să joace un rol. Mai mult, faptul că războiul demonstrase vulnerabilitatea Japoniei a provocat un şoc puternic; ca şi în cazul Marii Britanii, securitatea Japoniei se baza în ultimă instanţă pe controlarea suprafeţei mării şi pierderea acestui control a condamnat ţara. Mai erau şi celelalte urmări ale înfrângerii: pierderea unor teritorii ocupate de Rusia, şi anume insula Sahalin şi arhipelagul Kurile, şi ocupaţia americanilor. În fine, marile distrugeri materiale şi umane trebuiau reparate.

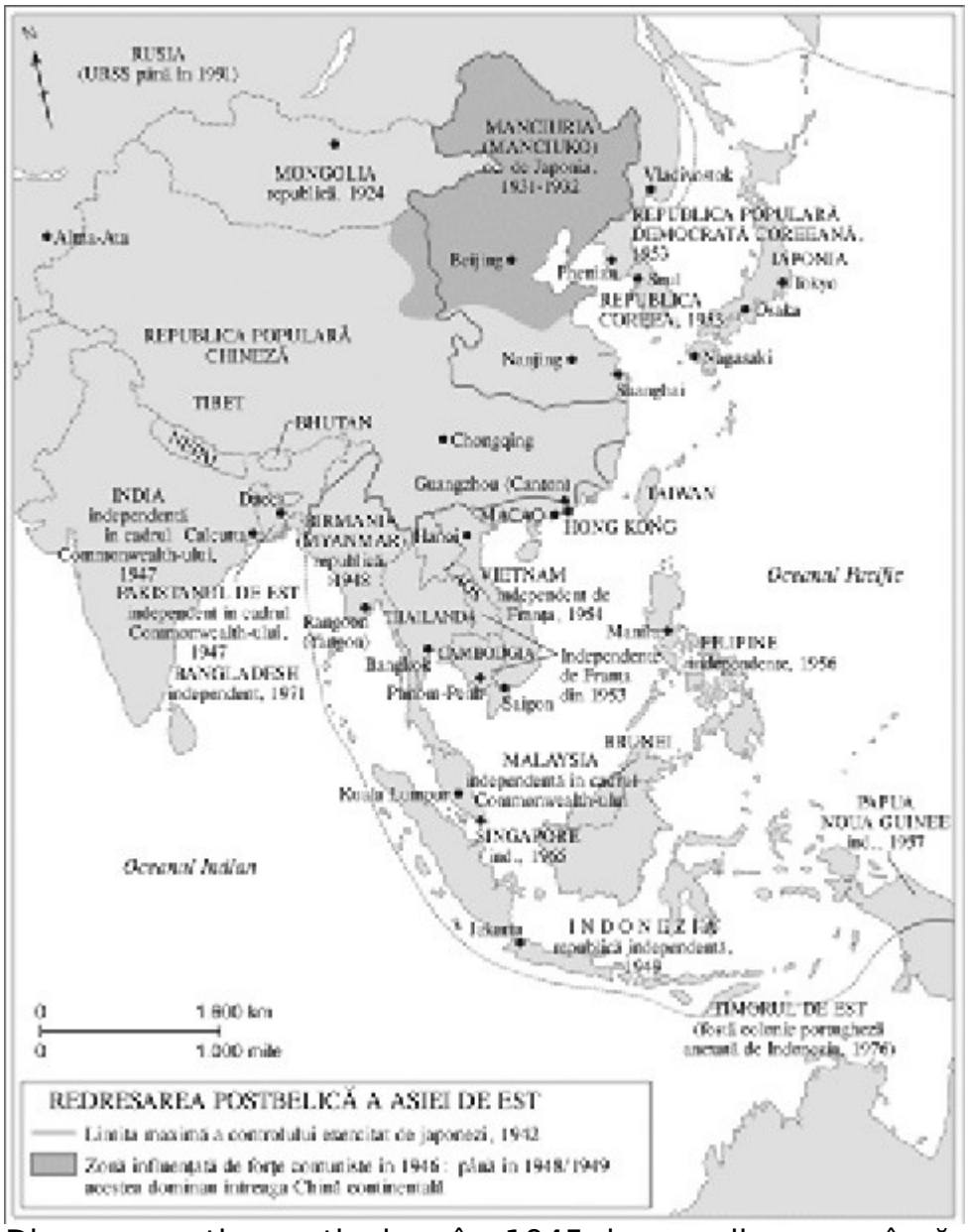

Din perspectiva activelor, în 1945 japonezii aveau încă un puternic sentiment de coeziune naţională şi, chiar dacă instituţiile centrale şi-au pierdut legitimitatea în urma înfrângerii suferite în război, prestigiul împăratului a permis o capitulare ordonată. Comandantul american în Pacific, generalul MacArthur, dorea să menţină monarhia ca instrument al unei ocupaţii paşnice şi a fost atent să nu îl compromită pe împărat făcând prea mare caz de rolul său în ceea ce priveşte elaborarea politicilor înainte de 1941. A avut grijă să se adopte o nouă constituţie japoneză (cu un electorat dublu ca mărime, care includea acum şi femeile) înainte ca republicanii entuziaşti din Statele Unite să poată interveni; i s-a părut eficient să susţină că Japonia ar trebui ajutată din punct de vedere economic pentru a lua această povară cât mai rapid de pe umerii contribuabilului american.

Japonezii care doreau, în urma înfrângerii, o rearanjare fundamentală a societăţii japoneze pentru a eradica militarismul şi conducerea autoritară au fost ajutaţi foarte mult la început de reformele impuse de americani. Unele probleme au fost atenuate printr-o reformă agricolă majoră în urma

căreia aproximativ o treime din terenurile agricole din Japonia au trecut de la marii proprietari în posesia celor care le cultivau. Dar până în 1948 Războiul Rece începuse să-şi facă simţite efectele şi în Japonia, atât în rândul japonezilor, cât şi în ceea ce priveşte politica de ocupaţie americană. În urma a ceea ce unii numesc „schimbare de curs” (deşi este o exagerare), autorităţile de ocupaţie americane au început să sisteze sprijinul acordat unor sindicate şi organizaţii radicale şi s-au orientat spre concilierea cu numeroşii birocraţi, oameni de afaceri şi lideri locali japonezi care sprijiniseră războiul, dar nu jucaseră un rol proeminent în acesta. Treptat, politica japoneză s-a reîntors spre o dominaţie politică conservatoare ce avea să dureze până astăzi.

În 1951, în toiul Războiului din Coreea, americanii au decis că atragerea Japoniei ca aliat în sprijinul războiului era mai importantă decât continuarea educaţiei democratice şi a demilitarizării atente. Ei au propus un tratat de pace, care depindea de un tratat de alianţă cu Statele Unite. Sovieticii şi chinezii au refuzat, bineînţeles, să semneze. Japonia şi-a redobândit suveranitatea, dar nu complet, credeau unii, de vreme ce constituţia sa includea pentru totdeauna renunţarea „la război ca drept suveran al naţiunii şi la ameninţarea cu forţa sau uzul de forţă ca mijloc de soluţionare a disputelor internaţionale… nu vor fi menţinute niciodată forţe maritime, terestre şi aeriene”. Dar alţi japonezi au salutat constituţia antimilitaristă şi au susţinut păstrarea ei chiar şi atunci când atât americanii, cât şi multe forţe conservatoare interne au dorit s-o schimbe. Limitată la propriile insule şi confruntându-se cu o Chină care devenea mult mai consolidată decât fusese vreme de un secol, poziţia Japoniei nu era încă neapărat dezavantajată. În mai puţin de 20 de ani, statutul său avea să se schimbe din nou, după cum s-a văzut ulterior.

Războiul Rece a conferit importanţă Japoniei ca bază şi i-a consolidat economia. Producţia industrială a crescut treptat până la nivelul din anii 1930.

Statele Unite au promovat interesele Japoniei peste hotare pe căi diplomatice. În fine, protejaţi de umbrela nucleară americană, japonezii nu au cheltuit la început nimic pentru apărare, deoarece le era interzis să menţină forţe armate. În 1960

nişte proteste de stradă împotriva reînnoirii tratatului americano-japonez au împiedicat Partidul Liberal Democrat (PLD; ca să începem cu începutul, partidul nu era nici foarte liberal, nici democratic) să mai conteste stânga, sindicatele şi mişcările studenţilor. A obţinut totuşi reînnoirea tratatului, dar prim-ministrul PLD, Kishi, care fusese închis după război, suspectat că ar fi criminal de război de clasa A, a trebuit să-şi dea demisia, iar succesorii săi au renunţat la revizuirea constituţiei şi confruntarea cu sindicatele, axându-se pe planurile de creştere economică. Combinaţia lor de stimulente din partea statului, importuri de tehnologie, cooptare a forţei de muncă, eficienţă în producţie şi vaste pieţe externe (graţie americanilor) a dus la o creştere a produsului intern brut al Japoniei pe cap de locuitor de la 16,2% din cel al Statelor Unite în 1960 la 105,8% în 1990. A fost o transformare remarcabilă.

Datorită legăturilor strânse cu Statele Unite, apropierii sale de lumea comunistă şi economiei şi societăţii ei avansate şi stabile, Japonia a ocupat în mod firesc un loc în sistemul de securitate construit de Statele Unite în

Asia şi Pacific.

Bazele sale au fost tratatele cu Australia, Noua Zeelandă şi Filipine (care şi-au câştigat independenţa în 1946). Au urmat altele, cu Pakistanul şi Thailanda; aceştia erau singurii aliaţi asiatici ai americanilor în afară de Taiwan. Indonezia şi (mult mai important) India au rămas neutre. Aceste alianţe au reflectat în parte noile condiţii din relaţiile internaţionale din Pacific şi Asia după retragerea britanicilor din India. Pentru scurt timp aveau să mai rămână nişte forţe britanice la est de Suez, dar Australia şi Noua Zeelandă au descoperit în timpul celui de-al Doilea Război Mondial că Regatul Unit nu le mai putea apăra, spre deosebire de Statele Unite. Ocuparea oraşului Singapore, în 1942, a fost decisivă. Deşi forţele britanice îi susţinuseră pe malaysieni împotriva indonezienilor în anii 1950 şi 1960, colonia Hong Kong a supravieţuit, evident, numai pentru că acest lucru le-a convenit chinezilor. Însă nu se punea problema de a rezolva complexităţile noului Pacific doar prin împărţirea statelor în taberele Războiului Rece. Tratatul de pace cu Japonia a provocat el însuşi mari dificultăţi, deoarece politica Statelor Unite vedea Japonia ca o potenţială forţă anticomunistă, pe când ceilalţi – în special în Australia şi Noua Zeelandă – nu uitaseră anul 1941 şi se temeau de un reviriment al puterii japonezilor.

Astfel, politica americană nu a fost doar rodul ideologiei. Cu toate acestea, a fost mult timp indusă în eroare de ceea ce se credea a fi dezastrul comunist din China şi de sprijinul acordat de chinezi unor revoluţionari aflaţi tocmai în Africa şi America de Sud. Se petrecuse cu siguranţă o transformare a poziţiei internaţionale a Chinei şi aceasta avea să continue. Totuşi, crucială era renaşterea Chinei ca putere unificată. În cele din urmă acest lucru nu a consolidat sistemul dualist al Războiului Rece, ci l-a transformat într-un nonsens. Deşi la început a făcut-o doar în cadrul fostei sfere de influenţă chineze, avea să aducă o schimbare majoră în raporturile relative de putere; primul semn al acestei noi realităţi a apărut în Coreea, unde armatele Naţiunilor Unite au fost oprite şi s-a considerat necesar să se ia în calcul bombardarea Chinei. Dar dezvoltarea Chinei a avut o importanţă crucială şi pentru Uniunea Sovietică. După ce fusese elementul principal al unui sistem bipolar, Moscova a trebuit să se uite întotdeauna peste umăr începând din anii 1960 pentru a vedea ce fac rivalii săi chinezi.

Revoluţia chineză a reprezentat respingerea şi confirmarea europenizării Asiei. China era condusă de un partid comunist care proclama idei de origine europeană. Dar confruntările sale publice mai întâi cu Statele Unite şi apoi cu Uniunea Sovietică spuneau foarte multe despre respingerea continuă de către China a tuturor formelor de dominaţie occidentală. Iar societatea chineză, bombardată de campaniile politice ale Partidului Comunist Chinez, a încercat să găsească noi forme de organizare care să combine vechile valori şi forme de gândire cu noile idei şi percepţii. China, la fel ca şi cea mai mare parte a Asiei, se rupea de trecutul dominat de europeni, dar făcea acest lucru sub influenţa împrumuturilor venite tocmai din Occident, indiferent dacă acestea erau cele ale capitalismului industrial, ale participării politice, ale naţionalismului sau ale marxismului.

Orientul Mijlociu se rupea şi el de controlul european, dar în moduri pe

care puţini le anticipaseră cu o generaţie înainte. Supravieţuirea Israelului, instalarea Războiului Rece şi o creştere uriaşă a cererii de petrol au revoluţionat politica Orientului Mijlociu după 1948. Israelul a concentrat sentimentele arabe mult mai acut decât o făcuse vreodată Marea Britanie. El a făcut ca panarabismul să pară plauzibil. În legătură cu aspecte precum nedreptatea confiscării a ceea ce considerau a fi teritorii arabe, povara refugiaţilor palestinieni şi obligarea de către marile puteri şi Naţiunile Unite de a acţiona în numele lor, masele de arabi puteau face planuri hotărâte şi conducătorii arabi puteau cădea de acord aşa cum nu reuşeau s-o facă în nici o altă privinţă.

Cu toate acestea, după înfrângerea din 1948-1949, o vreme statele arabe nu au fost dispuse să-şi arunce forţele deschis în luptă. O stare formală de război a persistat, dar o serie de armistiţii au stabilit pentru Israel graniţe *de facto* cu Iordania, Siria şi Egiptul, care au fost menţinute până în 1967. Au existat permanent incidente la graniţe la începutul anilor 1950 şi bande de soldaţi tineri din forţele de gherilă recrutaţi din taberele de refugiaţi au efectuat raiduri împotriva Israelului de pe teritoriile egiptean şi sirian, dar imigrarea, munca susţinută şi banii din Statele Unite au consolidat constant noul Israel. O

psihologie a asediului a ajutat la stabilizarea politicii Israelului; prestigiul partidului care a făcut posibilă existenţa noului stat nu a fost afectat prea mult în timp ce evreii îşi transformau noua ţară. În doar câţiva ani, ei se puteau lăuda cu progrese însemnate prin transformarea unor terenuri neroditoare în culturi înfloritoare şi prin înfiinţarea unor noi industrii. Decalajul dintre venitul pe cap de locuitor al Israelului şi cel al popoarelor mai numeroase din rândul statelor arabe a crescut în mod constant.

Acesta era alt factor iritant pentru arabi. Ajutorul străin acordat ţărilor lor nu a produs nici pe departe o astfel de transformare spectaculoasă. În special Egiptul, care avea cea mai numeroasă populaţie dintre ele, se confrunta cu probleme grave de sărăcie şi creştere demografică. Deşi statele producătoare de petrol aveau să profite în anii 1950 şi 1960 de pe urma creşterii venitului şi a unui PIB mai mare, acest lucru a dus adesea la noi tensiuni şi diviziuni între ele. Contrastele s-au adâncit atât între diferitele state arabe, cât şi în interiorul lor, între diversele clase.

Majoritatea ţărilor producătoare de petrol erau conduse de elite mici, bogate, uneori tradiţionaliste şi conservatoare, ocazional naţionaliste şi occidentalizate, care de obicei nu erau interesate de ţăranii afectaţi de sărăcie şi de locuitorii din suburbiile zonelor mai populate. Contrastul a fost exploatat de o nouă mişcare politică arabă înfiinţată în timpul războiului, partidul Baas. Acesta a încercat să sintetizeze marxismul şi panarabismul, dar aripile siriană şi irakiană ale mişcării (care a fost întotdeauna mai puternică în aceste două ţări) nu s-au înţeles aproape de la bun început.

Panarabismul avea multe obstacole de depăşit, în ciuda impulsului spre acţiune concertată bazat pe sentimentele antiisraeliene şi antioccidentale.

Regatele haşemite, ţinuturile şeicilor arabi şi statele europenizate şi urbanizate din Africa de Nord şi Levant aveau interese divergente şi tradiţii istorice foarte diferite. Unele dintre ele, ca Irakul şi Iordania, erau creaţii artificiale, a căror formă fusese dictată de nevoile şi dorinţele puterilor europene după 1918; unele erau nişte fosile sociale şi politice. Chiar şi

araba era în multe locuri o limbă comună doar în moschee (şi nu toţi vorbitorii de arabă erau musulmani). Deşi islamul a fost un liant pentru mulţi arabi, o lungă perioadă a părut să aibă o importanţă redusă; în 1950 puţini musulmani vorbeau despre el ca despre o credinţă militantă, agresivă. Doar Israelul reprezenta un duşman comun şi, astfel, o cauză comună.

Pentru prima dată s-au deşteptat speranţe în rândul arabilor din multe ţări datorită unei revoluţii din Egipt, în urma căreia s-a remarcat un general tânăr, Gamal Abdel Nasser. O vreme, el a părut capabil şi să unifice lumea arabă împotriva Israelului, şi să deschidă calea spre schimbare socială. În 1954 a devenit liderul juntei militare care răsturnase monarhia egipteană cu doi ani înainte. Decenii la rând, sentimentul naţionalist al egiptenilor îşi găsise forma de expresie şi ţapul ispăşitor în britanici, care aveau încă garnizoane în zona Canalului Suez şi care erau acum învinovăţiţi pentru rolul lor în crearea statului Israel. Guvernul britanic, la rândul său, a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a coopera cu conducătorii arabi, temându-se de o influenţă sovietică într-o zonă considerată încă crucială pentru comunicaţiile şi aprovizionarea cu petrol ale britanicilor. Orientul Mijlociu (în mod ironic, dacă ne gândim la motivele care i-au adus pe britanici aici) nu şi-a pierdut fascinaţia strategică pentru britanici nici chiar după retragerea din India.

Era, de asemenea, perioada unor puternice curente antioccidentale pretutindeni în lumea arabă. În 1951 regele Iordaniei a fost asasinat; pentru a supravieţui, succesorul său a trebuit să afirme răspicat că a rupt vechile legături speciale cu Marea Britanie. Mai la vest, francezii, care fuseseră forţaţi să recunoască independenţa deplină a Marocului şi Tunisiei la scurtă vreme după război, se confruntau cu probleme care în 1954 au luat forma unei revolte algeriene la nivel naţional ce avea să se transforme curând într-un război la scară largă; niciun guvern francez nu putea renunţa uşor la o ţară în care existau peste un milion de colonişti de origine europeană. Mai mult, tocmai se descoperise petrol în Sahara. În contextul acestei lumi arabe în plină efervescenţă, retorica lui Nasser privind reforma socială şi naţionalismul a avut succes în rândul unui public larg. Sentimentele sale antiisraeliene erau dincolo de orice îndoială şi şi-a trecut rapid în cont izbânda unui acord cu Marea Britanie privind evacuarea bazei Suez. Americanii, tot mai conştienţi de ameninţarea sovietică din Orientul Mijlociu, l-au privit o vreme cu ochi buni, ca oponent al colonialismului şi potenţial client.

Curând a început să fie din ce în ce mai puţin pe placul lor. Raidurile trupelor de gherilă împotriva Israelului de pe teritoriul egiptean, acolo unde se aflau cele mai importante tabere de refugiaţi palestinieni, au provocat iritare la Washington. În 1950, britanicii, francezii şi americanii au afirmat că urmează să furnizeze doar cantităţi limitate de arme statelor din Orientul Mijlociu şi numai în anumite condiţii, astfel încât să menţină echilibrul dintre Israel şi arabi. Atunci când Nasser a semnat o înţelegere militară cu Cehoslovacia privind securitatea recoltei de bumbac şi când Egiptul a recunoscut China comunistă, părerile despre el au devenit şi mai proaste. Pentru a-şi exprima iritarea, americanii şi britanicii şi-au retras oferta de finanţare a unui proiect important pentru dezvoltarea internă, un baraj înalt pe cursul Nilului. Drept ripostă, Nasser a confiscat activele

companiei private care deţinea şi administra Canalul Suez, afirmând că profiturile sale ar trebui să finanţeze barajul; acest lucru a atins o veche coardă sensibilă a britanicilor. Instinctele înfrânate doar pe jumătate de retragerea trupelor imperiale au părut o vreme să fie coerente atât cu anticomunismul, cât şi cu prietenia faţă de statele arabe mai tradiţionale, ai căror conducători începeau să-l privească pe Nasser ca pe un radical revoluţionar. Prim-ministrul britanic, Anthony Eden, era obsedat, de asemenea, de o falsă analogie, ce îl făcea să vadă în Nasser un nou Hitler, care trebuia oprit înainte de a începe o carieră agresivă de succes. În ceea ce îi priveşte pe francezi, ei erau supăraţi din cauza sprijinului acordat de Nasser insurecţiei algeriene. Ambele naţiuni au protestat la nivel formal faţă de confiscarea canalului şi, în urma unei înţelegeri secrete cu Israelul, au plănuit răsturnarea lui Nasser.

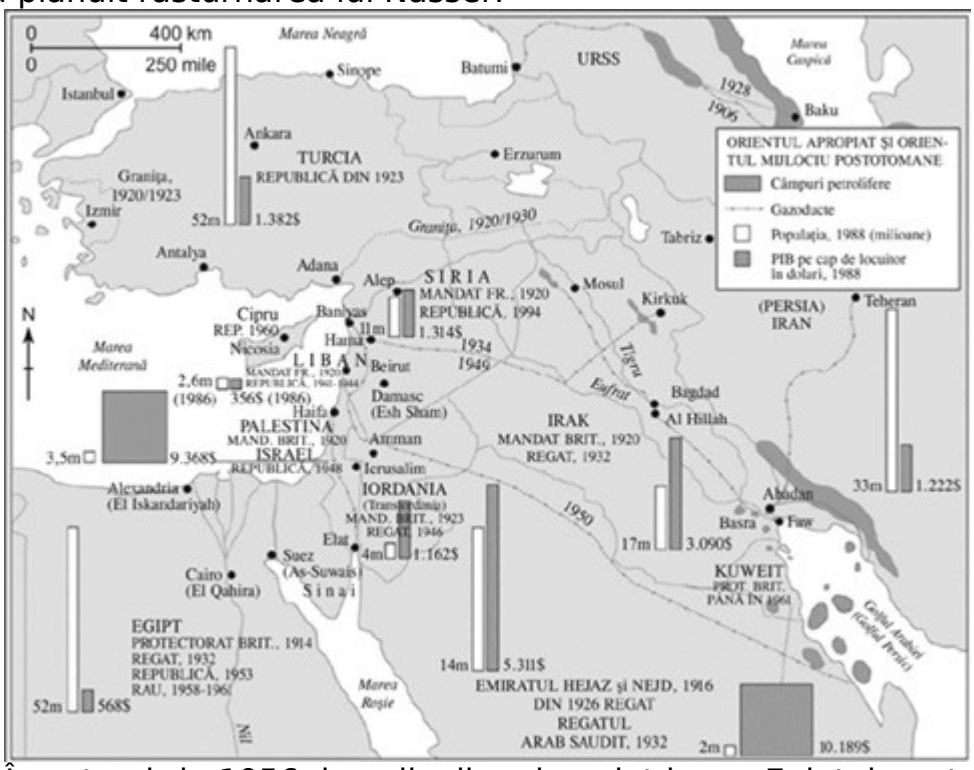

În octombrie 1956, israelienii au invadat brusc Egiptul pentru a distruge, după cum anunţau ei, bazele de unde trupele de gherilă le hărţuiau aşezările.

Guvernul britanic şi cel francez au afirmat imediat că libertatea de mişcare pe canal era în pericol. Au cerut o încetare a focului; când Nasser a refuzat, au lansat la început un atac aerian, apoi unul pe mare împotriva Egiptului. Înţelegerea cu Israelul a fost negată, dar negarea era absurdă. Era o minciună şi încă de la început a fost imposibil de înghiţit. Curând, americanii s-au alarmat foarte tare; se temeau de avantajul pe care îl putea obţine URSS-ul prin această reînnoire a imperialismului şi au recurs la presiuni financiare pentru a forţa acceptarea de către britanici a unui armistiţiu negociat de Naţiunile Unite. Aventura anglo-franceză s-a încheiat în umilinţă.

Afacerea Suez părea (şi a fost) un dezastru pentru britanici/francezi, dar pe termen lung principala sa importanţă a fost psihologică. Britanicii au avut de suferit cel mai mult; i-a costat la capitolul imagine, în special în

interiorul Commonwealth-ului, şi a afectat încrederea în sinceritatea retragerii lor din imperiu. Acţiunea a confirmat ura arabilor faţă de Israel; suspiciunea că acesta era indisolubil legat de Occident i-a făcut şi mai receptivi la linguşelile sovieticilor.

Prestigiul lui Nasser a crescut şi mai mult. Unii erau furioşi, de asemenea, că

Suezul distrăsese atenţia Occidentului, într-un moment crucial, de la Europa de Est (unde o revoluţie din Ungaria împotriva guvernului satelit al sovieticilor a fost zdrobită de armata sovietică, în timp ce puterile occidentale se ciondăneau). Cu toate acestea, aspectele fundamentele ale afacerilor regiunii au rămas în mare parte neschimbate după criză, deşi animate de un nou val de entuziasm panarab.

Suezul nu a modificat balanţa Războiului Rece sau pe cea a Orientului Mijlociu.

În 1958 simpatizanţii Baas au făcut o încercare de a uni Siria cu Egiptul într-o Republică Arabă Unită care a dat roade pentru o scurtă perioadă, până în 1961.

Guvernul prooccidental al Libanului a fost răsturnat şi monarhia din Irak a fost abolită de revoluţie în acelaşi an. Aceste fapte le-au dat curaj panarabiştilor, dar curând diferenţele dintre ţările arabe au ieşit din nou la suprafaţă. Lumea a privit cu interes cum forţele americane au fost chemate în Liban şi cele britanice în Iordania pentru a le ajuta să-şi menţină guvernele împotriva forţelor pro-Nasser.

Între timp, luptele au continuat sporadic la graniţa siriano-israeliană, deşi forţele de gherilă au fost ţinute în frâu o perioadă.

Cu toate acestea, de la episodul Suez până în 1967, cel mai important eveniment din lumea arabă nu s-a produs aici, ci în Algeria. Intransigenţa grupului de *pieds-noirs* (coloniştii francezi) şi îndârjirea multor soldaţi, care simţeau că li se cere imposibilul, aproape că au provocat o lovitură de stat în Franţa. Guvernul generalului de Gaulle a iniţiat totuşi negocieri secrete cu rebelii algerieni şi, în iulie 1962, în urma unui referendum, Franţa a acordat în mod formal independenţa noii Algerii. Supăraţi, un milion de *pieds-noirs* au emigrat spre Franţa, exercitând presiuni asupra politicii acesteia. În mod ironic, în 20 de ani, Franţa avea să profite de pe urma a peste un milion de muncitori imigranţi algerieni, care trimiteau acasă bani esenţiali pentru economia algeriană. În 1951, când Libia a ieşit de sub tutela Naţiunilor Unite şi şi-a câştigat independenţa, întreaga coastă nord-africană, cu excepţia minusculelor enclave spaniole, era eliberată de stăpânirea europenilor. Totuşi, influenţele externe au continuat să tulbure istoria teritoriilor arabe aşa cum se întâmpla încă de pe vremea cuceririlor otomane, cu secole înainte, deşi acum o făceau indirect, prin ajutoare şi diplomaţie, pe măsură ce Statele Unite şi sovieticii încercau să-şi cumpere noi prieteni.

Statele Unite aveau un dezavantaj: niciun preşedinte american şi niciun Congres nu puteau forţa cu adevărat Israelul să facă pace. Percepţiile populaţiei americane privind soarta crudă a poporului evreu şi influenţa comunităţilor evreieşti din Statele Unite erau prea puternice pentru a fi trecute cu vederea, deşi preşedintele Eisenhower a fost suficient de curajos ca să li se opună în problema Suezului, chiar într-un an electoral. Politica egipteană şi siriană a continuat să fie antiamericană şi s-a dovedit

a fi un factor iritant. URSS, în schimb, renunţase la sprijinul acordat anterior Israelului de îndată ce acesta încetase să mai fie o armă utilă care să-i ofere un avantaj împotriva britanicilor. Politica sovietică a adoptat acum o linie proarabă clară şi a alimentat asiduu resentimentele arabilor faţă de rămăşiţele imperialismului britanic din lumea arabă. De asemenea, sovieticii au mai câştigat oarecum simpatia arabilor la sfârşitul anilor 1960 hărţuindu-i pe disidenţii lor evrei.

Între timp, contextul problemelor din Orientul Mijlociu se schimba treptat.

În anii 1950 au existat două transformări importante legate de petrol. Una a fost ritmul mult mai rapid de descoperire a zăcămintelor, mai ales în partea de sud a Golfului Persic, în teritoriile şeicilor aflate încă sub influenţă britanică şi în Arabia Saudită. A doua a fost o accelerare uriaşă a consumului de energie în ţările occidentale, mai ales în Statele Unite. Principalii beneficiari ai conjuncturii favorabile de pe piaţa petrolului au fost Arabia Saudită, Libia, Kuweitul şi, la o oarecare distanţă, Iranul şi Irakul, producătorii majori consacraţi. Acest lucru a avut două consecinţe importante. Ţările care depindeau de petrolul din Orientul Mijlociu – Statele Unite, Marea Britanie, Germania de Vest şi, curând, Japonia –

au fost obligate să acorde un rol mai important perspectivelor arabe în diplomaţia lor. A adus cu sine, de asemenea, schimbări majore în bogăţia relativă şi statutul statelor arabe. Niciunul dintre cei trei producători principali de petrol nu era dens populat şi nici nu avea o pondere deosebită în relaţiile internaţionale.

Implicaţiile acestor transformări nu erau foarte evidente în timpul ultimei crize din Orientului Mijlociu din anii 1960, care a început în 1966, când un guvern mult mai extremist a preluat puterea în Siria şi a obţinut sprijinul sovieticilor. Regele Iordaniei era ameninţat dacă nu acorda sprijin gherilelor palestiniene (care din 1964 au format Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei –

OEP). Forţele iordaniene au început, prin urmare, să se alăture Egiptului şi Siriei într-un atac împotriva Israelului. Dar, în 1967, provocaţi de încercarea de a instaura o blocadă asupra portului lor de la Marea Roşie, israelienii au atacat primii. În urma unei campanii strălucite, ei au distrus aviaţia egipteană şi o armată în Sinai şi i-au alungat pe iordanieni, extinzându-şi controlul, în urma Războiului de Şase Zile, asupra unor noi teritorii la Canalul Suez, Înălţimile Golan şi o parte a Iordaniei. Din punct de vedere defensiv, acestea erau cu mult superioare fostelor graniţe şi israelienii au anunţat că le vor păstra. Iar asta nu a fost tot. Înfrângerea l-a făcut pe charismaticul Nasser, primul lider plauzibil al panarabismului, să intre într-un con de umbră. El a rămas vizibil dependent de puterea sovietică (o escadră de nave sovietice a sosit la Alexandria atunci când avangărzile Israelului au ajuns la Canalul Suez) şi de subvenţiile din partea statelor petroliere. Toate îi cereau mai multă prudenţă şi acest lucru însemna dificultăţi din partea liderilor radicali ai maselor de arabi.

Totuşi, Războiul de Şase Zile, din 1967, nu a rezolvat nimic. Au urmat noi valuri de refugiaţi palestinieni; până în 1973, se spune că aproximativ 1.400.000

de palestinieni s-au răspândit în ţările arabe şi cam tot atâţia au rămas în Israel şi în teritoriile ocupate de israelieni. Atunci când israelienii au

început să ridice aşezări în noile teritorii ocupate, resentimentele arabilor s-au acutizat şi mai mult.

Chiar dacă timpul, petrolul şi ratele natalităţii păreau să fie de partea arabilor, foarte multe lucruri nu erau clare. În cadrul Naţiunilor Unite, un „grup de 77” de ţări presupus neutre a reuşit să excludă Israelul (ca şi Africa de Sud) din anumite organizaţii internaţionale şi, probabil mai important, să adopte o rezoluţie unanimă care condamna anexarea Ierusalimului de către Israel. O alta cerea retragerea Israelului din teritoriile arabe în schimbul recunoaşterii de către vecinii săi. Între timp, OEP a apelat la terorism în afara teritoriilor disputate pentru a-şi promova cauza. Asemenea sioniştilor din anii 1890, membrii OEP au decis că mitul occidental al naţionalităţii era răspunsul la problema lor: un nou stat trebuia să fie expresia apartenenţei lor la o naţionalitate şi, la fel ca militanţii evrei din anii 1940, au ales terorismul – asasinatele şi crimele fără discriminare – drept armă. Era clar că în timp aveau să se profileze un alt război şi, prin urmare, pericolul ca, din cauza identificării intereselor americane şi sovietice cu tabere opuse, un război mondial să izbucnească brusc dintr-un conflict local, aşa cum s-a întâmplat în 1914.

Pericolul a devenit iminent atunci când Egiptul şi Siria au atacat Israelul, de sărbătoarea iudaică Yom Kippur, în octombrie 1973. Israelienii s-au confruntat pentru prima dată cu posibilitatea unei înfrângeri militare de către forţele mult îmbunătăţite ale inamicilor lor înarmaţi de sovietici. Egiptenii au avansat spre Sinai şi oponenţilor lor le-a fost foarte greu să-i oprească. Dar pe 20 octombrie forţele israeliene avansaseră, ajungând la 60 de mile de Cairo şi la mai puţin de 25 de mile de capitala Siriei, Damasc. Israelienii au câştigat încă o dată, deşi numai după ce sovieticii, din câte s-a afirmat, ar fi trimis arme nucleare în Egipt, iar americanii şi-au pus forţele în stare de alertă în întreaga lume. Acest fundal întunecat, ca şi probabilitatea evidentă ca israelienii să aibă ei înşişi arme nucleare şi să fie pregătiţi să le folosească în caz extrem, nu a fost în totalitate înţeles de populaţie la acea dată.

Totuşi, acesta nu a fost singurul mod în care criza a transformat regiunea.

Problemele lăsate de succesiunea otomană în 1919, dintre care crearea Israelului era doar o parte, se acutizaseră, la început din cauza politicilor interbelice ale Marii Britanii şi Franţei, apoi în urma Războiului Rece. Dar acum avea să devină clar că se petrecuse o transformare fundamentală a rolului mondial al Orientului Mijlociu. În 1945, cel mai mare exportator de petrol al lumii era Venezuela; 20 de ani mai târziu, lucrurile nu mai stăteau aşa şi majoritatea economiilor dezvoltate depindeau de Orientul Mijlociu pentru o mare parte a petrolului de care aveau nevoie. În anii 1950 şi în cea mai mare parte a anilor 1960 britanicii şi americanii fuseseră siguri de livrările ieftine din regiune. Ei gestionaseră ceea ce a părut la un moment dat a fi o posibilă ameninţare la accesul lor la petrolul iranian, în 1953, răsturnând un guvern iranian naţionalist, exercitaseră un control la nivel informal în Irak până în 1963 (când regimul Baas a preluat puterea) şi nu au avut nicio dificultate în a menţine bunăvoinţa Arabiei Saudite.

Dar Războiul de Yom Kippur a pus capăt acestei epoci. Conduse de Arabia Saudită, ţările arabe au anunţat că vor sista livrările de petrol spre Europa, Japonia şi SUA. Israelul s-a confruntat cu posibilitatea

înspăimântătoare de a nu se putea baza întotdeauna pe sprijinul diplomatic de care beneficiase întotdeauna în afara regiunii. Era posibil ca în continuare să nu se mai poată baza pe sentimentul de vinovăţie pentru Holocaust, pe simpatia şi admiraţia faţă de un stat progresist într-o regiune înapoiată şi pe influenţa comunităţilor de evrei din Statele Unite. Nu era un moment bun pentru Statele Unite şi aliaţii săi. În 1974, cu 138 de state membre ale Naţiunilor Unite, au existat pentru prima dată majorităţi în Adunarea Generală împotriva puterilor occidentale (atât în privinţa Israelului, cât şi a Africii de Sud). Deşi pentru moment Naţiunile Unite au convenit să trimită o forţă armată în Sinai ca să-i separe pe israelieni şi egipteni, niciuna dintre problemele fundamentale ale regiunii nu a fost rezolvată.

Totuşi, impactul „diplomaţiei petrolului” a depăşit cu mult graniţele regiunii.

Peste noapte, problemele economice care apăruseră de la sfârşitul anilor 1960 s-au acutizat. Preţurile petrolului la nivel mondial au crescut. Dependenţa tuturor de importurile de petrol a dat peste cap problemele privind balanţa de plăţi. Statele Unite, dezechilibrate de ceea ce devenise o situaţie dificilă în Indochina, au fost grav afectate; Japonia şi Europa lăsau impresia că se confruntă cu recesiuni la scară largă. Părea că ar putea începe o nouă criză, similară celei din anii 1930; în orice caz, epoca de aur a creşterii economice sigure dădea senzaţia că se încheiase. Între timp, cele mai sărace ţări din rândul importatorilor de petrol au fost cele mai afectate de criza petrolului. Multe dintre ele s-au văzut curând obligate să se confrunte cu o inflaţie vertiginoasă a preţurilor, iar unele cu o anulare a câştigurilor de care aveau nevoie pentru a plăti dobânda la marile lor datorii faţă de creditori externi.

Impactul preţurilor crescute la petrol a fost semnificativ în mare parte a Africii. În anii 1950 şi la începutul anilor 1960 acest continent trecuse printr-un proces de decolonizare surprinzător de rapid. Fusese exaltant, dar în urma sa rămăseseră o serie de state noi fragile, în special în sudul Saharei. Franţa, Belgia şi Marea Britanie erau principalele puteri imperiale implicate în ceea ce părea, în mare, un proces uimitor de paşnic. Italia îşi pierduse ultimele teritorii africane în 1943; numai în Algeria şi în coloniile portugheze s-a vărsat mult sânge în procesul de eliberare, portughezii cedând în cele din urmă, după revoluţia care a avut loc în ţară în 1974; astfel, ibericii care conduseseră aventura europeană a coloniilor de peste mări au fost aproape ultimii care au abandonat-o. S-a vărsat mult sânge după retragerea imperiului, este adevărat, atunci când africanii şi-au reglat conturile, dar pentru francezi şi britanici problemele au apărut de regulă doar când existau comunităţi semnificative de colonişti albi de care trebuia ţinut cont. În alte părţi, atât politicienii francezi, cât şi cei britanici s-au dovedit a fi dornici să-şi menţină influenţa, dacă era posibil, arătând un interes binevoitor faţă de foştii lor supuşi.

Rezultatul a fost o Africă ce îşi datorează forma actuală în principal unor decizii luate de europeni în secolul al XIX-lea (aşa cum o mare parte a Orientului Mijlociu îşi datorează cadrul politic europenilor din secolul XX). Noile „naţiuni”

africane erau definite de obicei de graniţele fostelor colonii şi aceste graniţe s-au dovedit a fi remarcabil de rezistente. Ele cuprindeau adesea

populaţii cu origini şi obiceiuri diferite, care vorbeau limbi diferite şi cărora administraţiile coloniale nu le-au oferit decât o unitate formală. Deoarece Africii îi lipsea influenţa unificatoare a unor mari civilizaţii indigene, precum cele din Asia, care să contrabalanseze fragmentarea colonială a continentului, retragerea imperială a fost urmată de balcanizare. Doctrina naţionalismului, care atrăgea elitele africane occidentalizate (Senegalul, o ţară musulmană, avea un preşedinte care scria poezii în limba franceză şi era specialist în Goethe), a accentuat fragmentarea continentului, adesea ignorând realităţi importante pe care colonialismul le ţinuse în frâu sau le manipulase. Retorica naţionalistă stridentă a noilor conducători era adesea o ripostă la pericolele unor forţe centrifuge. Vest-africanii au răscolit arhivele istorice ale străvechilor state Mali şi Ghana, iar est-africanii s-au gândit la trecutul care se putea ascunde în relicve, precum ruinele din Zimbabwe, pentru a crea mitologii naţionale ca acelea ale primilor făuritori de naţiuni din Europa.

Naţionalismul a fost deopotrivă rezultatul şi cauza decolonizării în Africa neagră.

Noile disensiuni interne nu erau singurele sau cele mai grave probleme ale Africii. În ciuda marelui potenţial al continentului, fundaţiile economice şi sociale care trebuiau să asigure un viitor prosper erau instabile. Încă o dată, moştenirea imperială a contat cel mai mult. Regimurile coloniale din Africa lăsaseră în urmă infrastructuri culturale şi economice mai firave decât în Asia. Nivelul de alfabetizare era scăzut şi cadrele instruite din rândul administratorilor şi experţilor tehnici erau puţine la număr. Importantele resurse economice ale Africii (în special minerale) necesitau instruire, capital şi facilităţi de promovare pentru a fi exploatate, care în viitorul apropiat nu puteau proveni decât din exterior (iar Africa de Sud, marcată de apartheid, era considerată „exterioară” de majoritatea politicienilor de culoare). Mai mult, unele economii africane fuseseră de curând afectate de perturbări şi devieri serioase din cauza nevoilor europenilor şi în interesul europenilor. În timpul războiului din 1939-1945, agricultura din unele colonii britanice se orientase spre obţinerea unor recolte pentru profit, în mare măsură menite exportului. Dacă acest lucru era sau nu în interesul pe termen lung al ţăranilor care până atunci cultivaseră pământul şi crescuseră animale doar pentru propriul consum e discutabil, însă este sigur că efectele imediate au fost rapide şi profunde. Unul a fost un aflux de numerar ca plată pentru produsele agricole de care aveau nevoie britanicii şi americanii. O parte a luat forma unor salarii mai mari, dar răspândirea unei economii monetare a avut adesea efecte locale perturbatoare. Au avut loc o creştere urbană şi o dezvoltare regională neanticipate, iar corupţia s-a mărit.

Multe ţări africane erau astfel legate de tipare de dezvoltare ce aveau să-şi arate vulnerabilităţile şi limitele în lumea postbelică. Până şi intenţiile binevoitoare ale unui program precum Fondul britanic pentru Dezvoltarea şi Bunăstarea Coloniilor sau ale multor programe internaţionale de ajutorare au contribuit în mod obiectiv la legarea producătorilor africani de o piaţă mondială pe care nu erau pregătiţi să intre ca factori de decizie. Astfel de handicapuri erau şi mai grave când se combinau, aşa cum se întâmplă adesea, cu o politică economică eronată după independenţă. Tendinţa spre industrializare prin substituirea importurilor a condus

adesea la consecinţe dezastruoase în agricultură deoarece preţurile recoltelor pentru profit erau menţinute în mod artificial la un nivel scăzut în raport cu cele ale bunurilor produse local. Aproape întotdeauna, fermierii au fost sacrificaţi în interesul orăşenilor şi preţurile mici nu le ofereau niciun stimulent pentru a creşte producţia. Dat fiind faptul că populaţiile începuseră să crească în anii 1930 şi au continuat să crească într-un ritm chiar mai accelerat după 1960, nemulţumirile au fost inevitabile pe măsură ce s-a instalat dezamăgirea, odată cu realitatea „libertăţii” în raport cu puterile coloniale.

Cu toate acestea, în ciuda dificultăţilor, procesul de decolonizare din Africa neagră nu a cunoscut prea multe întreruperi. În 1945 singurele ţări cu adevărat independente din Africa fuseseră Etiopia (care se aflase ea însăşi pentru scurt timp, din 1935 până în 1943, sub stăpânire colonială) şi Liberia, deşi în realitate şi din punct de vedere juridic Uniunea Sud-Africană era un dominion cu o largă autonomie internă al Commonwealth-ului britanic şi este, prin urmare, exclusă doar la nivel formal din această categorie (un statut puţin mai vag ascundea, de asemenea, independenţa aproape practică a coloniei britanice Rhodesia de Sud).

Până în 1961 (când Africa de Sud s-a proclamat republică pe deplin independentă şi s-a retras din Commonwealth) luaseră fiinţă 24 de noi state africane. Acum există peste 50.

În 1957 Ghana fusese prima nouă naţiune fostă colonială care a apărut în Africa subsahariană. Pe măsură ce africanii se eliberau de jugul colonialismului, problemele lor ieşeau rapid la suprafaţă. În cei 55 de ani care au urmat, în Africa aveau să se poarte 25 de războaie sau războaie civile majore şi urmau să fie asasinaţi 30 de şefi de stat şi prim-miniştri. Au existat unele episoade deosebit de grave. În fostul Congo Belgian, o încercare a regiunii Katanga, bogată în minereuri, de a-şi câştiga independenţa a provocat un război civil în care influenţele rivale sovietice şi americane s-au intersectat rapid, în timp ce Naţiunile Unite se străduiau să restabilească pacea. Apoi, la sfârşitul anilor 1960, s-a înregistrat un episod şi mai grav, un război civil în Nigeria, până atunci unul dintre cele mai stabile şi mai promiţătoare noi state africane. Şi acesta i-a făcut pe unii neafricani să se amestece în baia de sânge (unul dintre motive era că Nigeria se alăturase producătorilor de petrol). În alte ţări au fost lupte mai puţin sângeroase, dar crâncene totuşi între facţiuni, regiuni şi triburi, ce au distras atenţia micilor elite occidentalizate de politicieni şi i-au încurajat să abandoneze principiile liberale şi democratice despre care se vorbise mult în vremurile zbuciumate când sistemul colonial era în retragere.

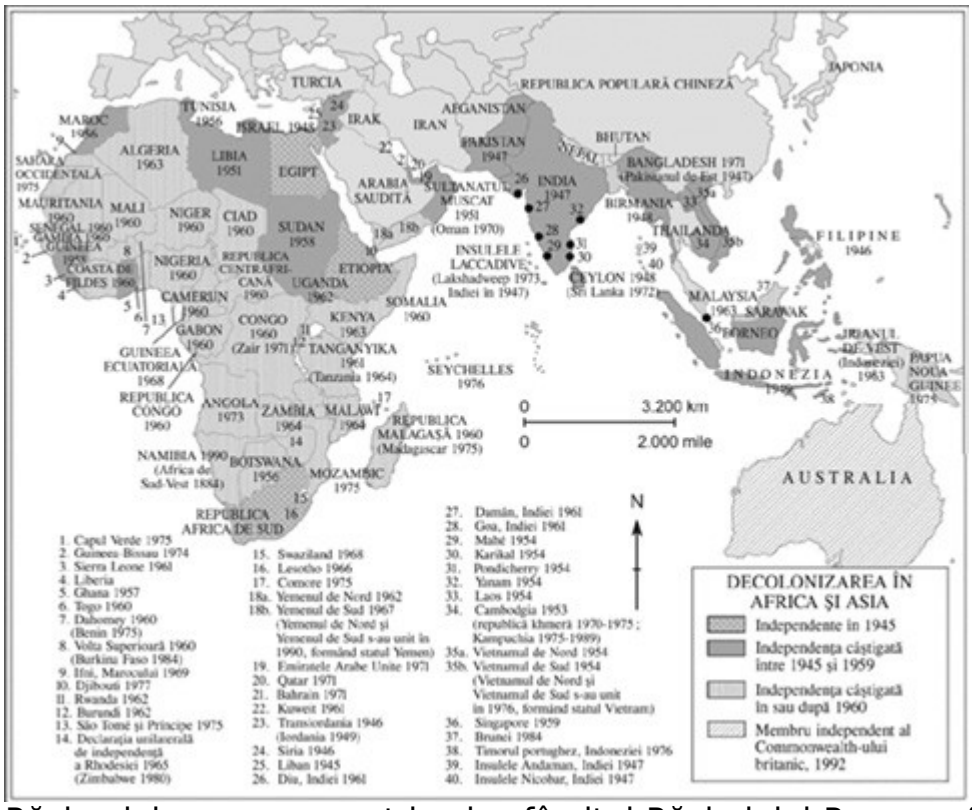

Războaiele care au avut loc la sfârşitul Războiului Rece au fost deosebit de devastatoare pentru Africa. Războaiele împotriva Africii de Sud, care legiferase apartheidul, şi a susţinătorilor acesteia au provocat multă suferinţă, ca şi războaiele civile instigate de sud-africani în ţările învecinate. Războiul civil din Rwanda din 1990-1993, unde demagogii s-au bazat pe vechiul conflict etnic pentru a incita la genocid împotriva populaţiei tutsi, a provocat moartea a cel puţin o jumătate de milion de oameni, aproape 20% din populaţie. În Congo (denumit Zair în timpul domniei de 32 de ani a lui Mobutu, dictatorul sprijinit de Occident), revoltele populare cu implicare externă de la sfârşitul anilor 1990 s-au transformat curând în cel mai devastator război de pe continent, cel puţin cinci milioane de oameni pierzându-şi viaţa. Sfârşitul colonialismului nu a însemnat sfârşitul suferinţelor Africii.

În multe dintre noile naţiuni, nevoia, reală sau imaginară, de a împiedica dezintegrarea, de a suprima dezacordul deschis şi de a întări autoritatea centrală a dus, în anii 1970, la formarea unor guverne unipartite autoritare sau la exercitarea autorităţii politice de către soldaţi (nu era ceva foarte diferit de istoria noilor naţiuni ale Americii de Sud după Războaiele pentru Independenţă). Adesea, opoziţia faţă de partidul „naţional” care se născuse în încercarea de a obţine independenţa unei anumite ţări era stigmatizată drept trădare după câştigarea independenţei. Nu au scăpat nici regimurile Africii independente mai vechi care au supravieţuit. Iritarea faţă de un *ancien régime* aparent incapabil să asigure o schimbare politică şi socială paşnică a condus în 1974 la revoluţie în Etiopia.

Înlăturarea „Leului lui Iuda” a fost, aproape întâmplător, sfârşitul celei mai vechi monarhii creştine din lume (şi al unei linii regale despre care se presupunea într-o versiune a poveştii că se trage din fiul lui Solomon şi al reginei din Saba). Un an mai târziu, soldaţii care preluaseră puterea

păreau la fel de discreditaţi ca şi predecesorii lor. În urma unor schimbări similare petrecute în alte locuri din Africa au apărut uneori conducători politici tiranici care le aminteau europenilor de unii dictatori din trecut, dar această comparaţie poate fi înşelătoare. Unii africanişti au sugerat subtil că mulţi dintre conducătorii noilor naţiuni care se impuneau prin forţă pot fi priviţi ca moştenitori ai mantiei regale africane precoloniale, şi nu în termeni occidentali. Cu toate acestea, unii erau pur şi simplu nişte ticăloşi.

Problemele lor nu au diminuat iritarea cu care mulţi africani reacţionau adesea la lumea exterioară. Este posibil ca unele dintre rădăcinile acesteia să nu fie foarte adânci. Drama mitologică construită pe vechiul comerţ cu sclavi practicat de europeni, pe care africanii au fost încurajaţi să-l considere un exemplu suprem de exploatare rasială, a fost o creaţie europeană şi nord-americană. Sentimentul de inferioritate politică era tot o creaţie recentă pe un continent cu state relativ lipsite de putere (unele cu populaţii mai mici de un milion de oameni). În termeni politici şi militari, o Africă dezbinată nu putea avea prea multă importanţă în relaţiile internaţionale, deşi s-au făcut unele încercări de a depăşi slăbiciunile provocate de diviziuni. Un exemplu nereuşit a fost tentativa din 1958 de a înfiinţa Statele Unite ale Africii; aceasta a inaugurat o epocă de alianţe, uniuni parţiale şi încercări de a crea o federaţie care a culminat prin apariţia în 1963 a Organizaţiei Unităţii Africane (OUA), în mare parte graţie împăratului Etiopiei, Haile Selassie. Totuşi, din punct de vedere politic, OUA nu a avut prea mult succes, nici măcar în forma sa actuală, Uniunea Africană, deşi în 1975 organizaţia a încheiat o serie de negocieri comerciale benefice cu Europa pentru a-i proteja pe producătorii africani.

Tocmai dezamăgirea provocată de multe dintre primele etape ale istoriei politice a Africii independente i-a împins pe unii politicieni spre cooperare în domeniul dezvoltării economice, mai presus de toate în relaţiile cu Europa, care a rămas cea mai importantă sursă externă de capital pentru Africa. Dar amintirile exploatărilor din era colonială au pus un obstacol în calea unor astfel de dezvoltări, ca şi faptul că multe ţări africane considerau inechitabile preţurile pe care le primeau pentru materiile lor prime exportate. Multe ţări s-au orientat spre interior şi au adoptat economii centralizate de diferite tipuri. Unele au început să coopereze cu Uniunea Sovietică şi cu ţările est-europene. Dar foarte puţine dintre aceste aranjamente au avut succes în ceea ce priveşte dezvoltarea. Realizările economice ale Africii independente au fost, până nu demult, foarte slabe. În 1960, producţia de alimente ţinea încă pasul în mare cu creşterea populaţiei, dar în 1982

în 32 din cele 39 de ţări subsahariene aceasta era mai mică pe cap de locuitor decât în 1970. Corupţia, politicile greşite şi o preocupare pentru proiecte de investiţii grandioase au risipit venitul ţărilor, precum şi o parte din ajutorul pentru dezvoltare primit.

În 1965, produsul intern brut al întregului continent era mai mic decât cel al statului Illinois şi în mai bine de jumătate din ţările africane producţia totală a scăzut în anii 1980. Asupra acestor economii fragile s-au abătut mai întâi criza petrolului de la începutul anilor 1970 şi apoi recesiunea comercială care a urmat.

Efectele devastatoare pentru Africa au fost agravate şi mai mult curând după aceea de perioade repetate de secetă. În 1960 produsul intern brut

al Africii avea o rată anuală de creştere deloc entuziasmantă, dar pozitivă, de 1,6%; în scurt timp acesta a luat o traiectorie descendentă şi în prima jumătate a anilor 1980 scădea cu o rată de 1,7% pe an. Nu pare de mirare că, în 1983, Comisia Economică pentru Africa a Naţiunilor Unite descria imaginea economiei continentului aşa cum apărea din tendinţele istorice ca fiind „aproape un coşmar”.

De la sfârşitul anilor 1990 cele mai multe economii africane au început să crească, iar tabloul părea mai optimist, cel puţin până la momentul crizei economice din 2008. Preţurile la materii prime au crescut şi s-a realizat o mai bună guvernare, cel puţin în unele ţări. Şi sfârşitul unor războaie civile prelungite a avut o contribuţie importantă, ca şi îmbunătăţira sistemelor bancare, a comunicaţiilor şi a infrastructurii. Dar există încă probleme majore care trebuie rezolvate pentru ca Africa să scape de sărăcie şi de inechitate. Pierderile enorme provocate de HIV/SIDA pe continent vor necesita o recuperare îndelungată (în unele ţări sunt infectaţi peste 10% din tineri, iar boala continuă să se răspândească). Există, de asemenea, mult prea multe ţări care depind de o singură recoltă sau de un singur minereu ce le asigură aproape tot venitul naţional, iar nivelul educaţiei este scăzut. Cea mai mare parte a Africii pare să aibă nevoie disperată de stabilitate politică sub conducerea unor guverne reprezentative pentru a ieşi din haos şi conflicte şi a înregistra niveluri sustenabile de creştere.

Faptul că statul african cel mai puternic dintre toate, Uniunea Sud-Africană, a fost pentru o vreme condus de albi, fără să aibă relaţii cu restul continentului, nu a contribuit la dezvoltarea Africii. Burii vorbitori de afrikaans, care în 1945

dominau această ţară, s-au bucurat de problemele britanicilor, ce datau de pe vremea marii migraţii din anii 1830 (*Great Trek*) şi au fost agravate de înfrângerea din Războiul Anglo-Bur. Acestea au dus la ruperea progresivă a legăturilor cu Commonwealth-ul britanic după Primul Război Mondial, proces facilitat de concentrarea votanţilor de origine anglo-saxonă în provinciile Cape şi Natal; burii erau limitaţi la Transvaal şi la zonele industriale majore, precum şi la cele rurale. Africa de Sud, este adevărat, a intrat în război, în 1939, de partea britanicilor şi a furnizat forţe importante, însă chiar şi atunci „afrikaanderii”, aşa cum îşi spuneau din ce în ce mai des, au sprijinit o mişcare ce favoriza cooperarea cu naziştii.

Liderul acesteia a devenit prim-ministru în 1948, după ce l-a învins pe cel mai important om de stat al Africii de Sud, Jan Smuts, în alegerile generale. Cum afrikaanderii îşi sporiseră treptat puterea în interiorul Uniunii şi îşi construiseră poziţia economică în sectoarele industriale şi financiare, posibilitatea de a impune o politică în privinţa africanilor de culoare care să se îndepărteze de prejudecăţile lor profunde era deja de neconceput. Rezultatul a fost construirea unui sistem de segregaţie rasială: apartheidul. El întruchipa şi întărea în mod sistematic reducerea juridică a africanilor de culoare la statutul inferior care li se atribuia în ideologia burilor. Scopul său era să garanteze poziţia albilor într-o ţară în care industrialismul şi economiile de piaţă contribuiseră mult la distrugerea reglementărilor şi a distribuirii populaţiei de culoare în creştere în funcţie de vechile diviziuni tribale.

Apartheidul a exercitat o oarecare atracţie – din motive chiar mai puţin scuzabile decât superstiţiile primitive sau presupusele necesităţi economice ale afrikaanderilor – şi pentru albi din alte părţi ale Africii. Singura ţară în care existau o balanţă similară a populaţiei de culoare şi albe şi o concentrare a bogăţiei asemănătoare celei din Africa de Sud era Rhodesia de Sud, unde coloniştii, spre marea ruşine a guvernului britanic, s-au desprins de Commonwealth în 1965, pentru a evita decolonizarea completă. Existau temeri că scopul secesioniştilor era să se îndrepte spre o societate tot mai asemănătoare cu cea a Africii de Sud. Guvernul britanic a ezitat şi a pierdut ocazia. Statele Africii negre nu puteau face nimic pe termen scurt în legătură cu Rhodesia – şi nici Naţiunile Unite, deşi au fost invocate „sancţiuni” sub forma embargoului comercial impus fostei colonii; multe state africane cu populaţie de culoare le-au ignorat şi guvernul britanic a trecut cu vederea paşii făcuţi de principalele companii petroliere pentru a se asigura că produsele lor ajung la rebeli. În unul dintre cele mai ruşinoase episoade din istoria unui minister slab, Marea Britanie a pierdut în ochii africanilor, care, pe bună dreptate, nu înţelegeau de ce un guvern britanic nu putea interveni militar pentru a înăbuşi o revoltă colonială la fel de flagrantă ca şi cea din 1776. Mulţi britanici s-au gândit că tocmai acest vechi precedent a descurajat orice încercare de intervenţie din partea unui suveran imperial aflat departe şi slab din punct de vedere militar.

Deşi Africa de Sud (cel mai bogat şi mai puternic stat din Africa, ale cărui putere şi bogăţie sporeau constant) părea sigură, ea a fost, împreună cu Rhodesia şi Portugalia, ţinta unei furii din ce în ce mai accentuate a africanilor de culoare la începutul anilor 1970. Trasarea liniilor de luptă rasială nu a fost deloc compensată de concesiile minore făcute negrilor din Africa de Sud şi de ameliorarea relaţiilor sale economice cu unele state negre. Exista pericolul ca şi alte puteri din exterior să se implice curând. În 1975, după prăbuşirea imperiului portughez, un guvern marxist a preluat puterea în Angola. Când a urmat un război civil, guvernul a primit sprijinul unor soldaţi comunişti străini sosiţi din Cuba, iar forţa de opoziţie a beneficiat de asistenţa Africii de Sud şi a Statelor Unite.

Guvernul sud-african demonstrase că putea lua atitudine. A încercat să se detaşeze de asocierea ruşinoasă cu o Rhodesie independentă care nu voia să cedeze (al cărei viitor devenise mai sumbru după ce stăpânirea portugheză în Mozambic s-a încheiat în 1974 şi din această ţară a fost lansată o campanie de gherilă împotriva ei). Guvernul american s-a gândit ce s-ar fi întâmplat în cazul în care Rhodesia ar fi ajuns pe mâinile naţionaliştilor de culoare ce depindeau de sprijinul comuniştilor. A exercitat presiuni asupra sud-africanilor, care, la rândul lor, i-au presat pe rhodesieni. În septembrie 1976 prim-ministrul rhodesian şi-a informat cu mâhnire profundă compatrioţii că trebuiau să accepte principiul sufragiului universal. Ultima încercare de a înfiinţa o ţară africană dominată de albi eşuase. Aceasta a fost încă o piatră de hotar în retragerea puterii imperiale europene. Totuşi, luptele de gherilă au continuat, rhodesienii tergiversând implementarea regulii majorităţii depline. Până la urmă, în 1980, Rhodesia a reintrat pentru scurt timp sub controlul britanicilor înainte de a-şi recâştiga independenţa, de data aceasta ca noua naţiune Zimbabwe, cu un prim-ministru african.

Astfel, Africa de Sud a rămas singurul stat dominat de albi, cel mai

bogat de pe continent şi nucleul unor resentimente din ce în ce mai acute în întreaga lume.

Deşi opinia publică internaţională fusese împărţită de războiul civil din Angola, unii lideri mondiali găseau de obicei un punct comun împotriva discriminării rasiale din Africa de Sud. În 1974 Adunarea Generală a Naţiunilor Unite a interzis Africii de Sud să ia parte la sesiunile sale din cauza apartheidului.

Uniunea Sovietică şi aliaţii săi au devenit tot mai activi în sprijinirea cu arme a aşa-numitelor „state din linia întâi" (împotriva Africii de Sud), iar în Angola au rămas trupe cubaneze. De la Pretoria, orizontul părea din ce în ce mai ameninţător spre nord, iar situaţia internă se deteriora rapid şi în privinţa securităţii: tot mai mulţi sud-africani se alăturau opoziţiei faţă de apartheid. În 1976, 176 de oameni au fost împuşcaţi mortal în timpul unor demonstraţii împotriva guvernului din Soweto, un cartier cu populaţie de culoare din Johannesburg.

Pe la începutul anilor 1980 nu mai exista nicio îndoială că Africa de Sud albă se confrunta cu o criză. Comerţul ţării era afectat de sancţiuni, dar şi mai devastator era sentimentul sud-africanilor albi că nu mai au niciun sprijin extern în favoarea opiniilor lor legate de segregarea rasială; chiar şi Statele Unite au introdus sancţiuni în 1985. Însă sentimentul de nedreptate îşi spunea şi el cuvântul; toţi locuitorii aveau de suferit pe măsură ce ţara devenea un stat poliţienesc din cauza temerilor provocate de mişcările de rezistenţă ale populaţiei de culoare. Din ce în ce mai multe grupuri de culoare au început să se unească sub conducerea Congresului Naţional African (CNA), care fusese interzis, avându-l pe Nelson Mandela – închis din 1962 – ca principal simbol. Chiar şi unii tineri albi au început să se opună cu înverşunare sistemului pe care îl moşteniseră, iar războaiele din Namibia şi Angola erau deosebit de nepopulare.

În toiul unor dezbinări crescânde în rândul afrikaanderilor, guvernul a fost forţat să se retragă din Angola şi să ajungă la o înţelegere cu privire la Namibia, pe baza căreia aceasta şi-a proclamat independenţa cu majoritatea absolută a voturilor, în 1988. Nepopular şi printre liberali, şi printre conservatori, preşedintele P.W. Botha a trebuit să-şi dea demisia în 1989. Cel care l-a înlocuit, F.W. De Klerk, a demonstrat curând foarte clar că dorea reforme care să elimine apartheidul pentru totdeauna. Opoziţia şi protestele politice au primit mult mai multă libertate de exprimare. Au fost permise întâlniri şi marşuri; liderii naţionalişti de culoare au fost eliberaţi din închisori. Sfârşitul Războiului Rece a făcut ca aceste schimbări să fie şi mai presante; chiar şi liderii afrikaanderi conservatori se temeau de imaginile poliţiei sud-africane care trăgea în protestatari exact în momentul în care comunismul ceda teren în mod paşnic în Europa de Est.

Brusc, calea spre progres s-a deschis în mod spectaculos. În februarie 1990

de Klerk a proclamat „o nouă Africă de Sud". Nouă zile mai târziu, Nelson Mandela, liderul CNA şi o figură simbolică, a fost eliberat în sfârşit din închisoare. În scurt timp discuta cu guvernul cu privire la ce se putea întâmpla în continuare. În ciuda fermităţii limbajului său, acum existau speranţe reale că puteau fi făcute încercări de a linişti minoritatea de albi cu privire la viitorul sub conducerea unei majorităţi de culoare, chiar dacă afrikaanderii înşişi ameninţau uneori aceste speranţe. Tocmai astfel de

semne i-au făcut pe unii politicieni de culoare să fie şi mai nerăbdători. Nelson Mandela avea de navigat în ape foarte tulburi, mai ales pentru cineva care tocmai fusese eliberat după 27 de ani de închisoare.

Tranziţia la un regim democratic în Africa de Sud nu a fost simplă. Deşi de Klerk, acţionând cu rapiditate şi curaj, abrogase aproape în întregime legislaţia de apartheid până la sfârşitul anului 1991, în rândul elitei albe mulţi se opuneau schimbării în diverse moduri. Dar nici asasinarea în 1993 a lui Chris Hani, un lider proeminent al aripii stângi a CNA, nici tulburările etnice din cartierele de culoare (adesea alimentate de elemente negative din interiorul statului bazat pe apartheid) nu au putut întoarce ţara de pe calea democraţiei. Din ce în ce mai mult, majoritatea covârşitoare a sud-africanilor de toate rasele a ajuns să-l privească pe Nelson Mandela – la care toţi se refereau cu respect folosind numele său de clan, „Madiba” – ca pe un garant al stabilităţii politice şi al progresului economic într-un nou stat multirasial. În 1994, când a fost reales preşedinte, Mandela a vorbit despre renaşterea unei ţări şi despre o mândrie recucerită pentru toţi sud-africanii. Dar în anul următor, când şi-a pus tricoul echipei naţionale de rugby a Africii de Sud – Springboks – formată în întregime din albi, pentru a celebra victoria acesteia la Cupa Mondială, preşedintele Mandela a devenit simbolul unităţii naţionale atât pentru albi, cât şi pentru cei de culoare. „Magia Madiba a funcţionat pentru noi”, a spus căpitanul alb al echipei. În 1999, când Mandela a renunţat la funcţia de preşedinte, întreaga Africă de Sud avea motive să spună acelaşi lucru.

Şi în America de Sud începuse deja un proces de transformare la sfârşitul secolului. Pentru o mare parte a populaţiei, deceniile anterioare se dovediseră a fi dezamăgitoare în privinţa bunăstării şi a nivelului de trai. După ce secolul XX

începuse promiţător, America Latină părea să se fi împotmolit în problemele nerezolvate de-a lungul istoriei şi în constelaţii internaţionale care nu erau în favoarea sa.

În 1900, unele state din America Latină începuseră să se bucure de stabilitate şi de o anumită formă de prosperitate. Argentina era una dintre cele mai bogate ţări ale lumii. La influenţele coloniale de la început se adăugase şi înrâurirea culturală a Europei în secolul al XIX-lea, în special a Franţei, de care elitele

Americii Latine au fost atrase în perioada postcolonială. Clasele lor superioare erau foarte europenizate şi modernitatea multora dintre marile oraşe ale continentului reflecta acest lucru, ca şi recenta imigraţie europeană, care începea să copleşească vechile elite coloniale. Cât despre descendenţii amerindienilor, ei fuseseră daţi la o parte aproape pretutindeni. În una sau două ţări suprimarea lor a fost atât de amplă, încât a fost cât pe ce să ducă la exterminare în masă.

Aproape toate statele din America Latină erau producători primari de produse agricole sau miniere pentru export. Unele aveau un grad relativ mare de urbanizare, dar sectoarele lor de producţie erau slab dezvoltate şi mult timp nu au părut să fie afectate de problemele sociale şi politice ale Europei secolului al XIX-lea. Capitalul pătrunsese pe continent, afluxul fiind limitat doar ocazional de dezastrele financiare şi de deziluzii. Singura revoluţie socială dintr-un stat latinoamerican dinainte de 1914 (spre deosebire de nenumăratele schimbări în personalul guvernamental) a

început cu răsturnarea dictatorului mexican, Porifirio Díaz, în 1911. Aceasta a inaugurat aproape zece ani de lupte care au făcut un milion de victime, dar rolul principal l-a jucat o clasă de mijloc care se simţea exclusă de la beneficiile regimului, nu un proletariat industrial sau rural, iar această clasă a avut cel mai mult de câştigat, împreună cu politicienii partidului înfiinţat pentru a monopoliza puterea, până în anii 1990. Deşi în majoritatea ţărilor din America Latină puteau exista numeroase conflicte de clasă în zonele rurale, ele nu au părut să sufere mult de pe urma problemelor sociale ale Europei industrializate şi urbanizate.

Aceste societăţi promiţătoare au supravieţuit cu bine Primului Război Mondial şi au prosperat. Acesta a adus schimbări importante în relaţiile lor cu Europa şi America de Nord. Înainte de 1914, deşi reprezentau influenţa politică predominantă din zona Caraibelor, Statele Unite nu exercitau o influenţă economică prea mare în sud. În 1914, Statele Unite asigurau doar 17% din investiţiile străine la sud de Rio Grande – Marea Britanie acoperea mult mai mult.

Lichidarea posesiunilor britanice în Marele Război a schimbat situaţia; în 1919, Statele Unite erau cea mai importantă sursă de investiţii în America de Sud, asigurând aproximativ 40% din capitalul străin al continentului. Apoi a venit criza economică mondială; anul 1929 a fost pragul spre o epocă nouă şi mai puţin plăcută pentru statele din America Latină, adevăratul început al secolului XX şi sfârşit al secolului al XIX-lea în cazul lor. Mulţi nu şi-au îndeplinit obligaţiile de plată către investitorii străini şi a devenit aproape imposibil de împrumutat capital din afară. Colapsul prosperităţii a dus la o creştere a asertivităţii naţionaliste, uneori împotriva altor state din America Latină, alteori împotriva nord-americanilor şi a europenilor; companiile petroliere străine eu fost expropriate în Mexic şi Bolivia. Oligarhiile europenizate tradiţionale au fost compromise de incapacitatea lor de a face faţă problemelor ridicate de veniturile naţionale în scădere. După 1930 au avut loc mai multe lovituri de stat militare, revolte şi răscoale eşuate decât în orice altă perioadă după Războaiele de Independenţă.

Anul 1939 a adus prosperitate deoarece preţurile bunurilor au crescut din cauza cererii din timpul războiului (în 1950, Războiul din Coreea a prelungit această tendinţă). În ciuda cunoscutei admiraţii a conducătorilor Argentinei pentru Germania nazistă şi a dovezilor privind interesele germanilor faţă de câteva alte republici, cele mai multe ţări din America Latină erau fie atrase de Aliaţii care le curtau, fie slugarnice faţă de SUA. Cea mai mare parte s-au alăturat formal taberei Naţiunilor Unite înainte de sfârşitul războiului şi una dintre ele, Brazilia, a trimis o mică forţă expediţionară în Europa, un gest surprinzător. Cele mai importante efecte pe care le-a avut războiul asupra Americii Latine au fost totuşi economice. Unul dintre ele, cu o mare semnificaţie, a fost că vechea dependenţă de Statele Unite şi Europa în privinţa bunurilor industriale s-a făcut simţită acum sub forma lipsurilor; un puternic impuls spre industrializare s-a accelerat în câteva ţări. Cu muncitorii adunaţi de industrializare în mediul urban s-a întemeiat o nouă formă de putere politică, care a intrat în arenă drept rival al elitelor militare şi tradiţionale din perioada postbelică. Unele mişcări de masă autoritare, semifasciste, dar populare au adus la putere un nou tip de personalitate.

Argentinianul Perón a fost cel mai cunoscut, dar Columbia în 1953 şi Venezuela în 1954 au avut conducători similari. Comunismul nu a avut un asemenea succes remarcabil în rândul maselor.

O schimbare importantă se produsese, de asemenea (deşi nu ca rezultat al războiului), în modul în care Statele Unite îşi foloseau puterea predominantă în zona Caraibelor. Forţele armate americane au intervenit de 20 de ori în primii 20

de ani ai secolului în republicile învecinate, de două ori ajungând chiar să instituie protectorate. Între 1920 şi 1939 au existat doar două astfel de intervenţii, în Honduras în 1924 şi în Nicaragua doi ani mai târziu. În 1936 nu mai erau forţe americane nicăieri pe teritoriul vreunui stat din America Latină, decât dacă exista un acord în acest sens (la baza Guantanamo, în Cuba). Şi presiunile indirecte au scăzut. În mare măsură, aceasta a fost o recunoaştere a faptului că circumstanţele se schimbaseră. Nu se putea obţine nimic prin intervenţie directă în anii 1930 şi preşedintele Roosevelt a transformat acest lucru într-o virtute, proclamând o politică a „bunei vecinătăţi” (a folosit această expresie pentru prima dată, în mod semnificativ, în discursul său inaugural) care punea accentul pe nonintervenţia tuturor statelor americane în afacerile altuia. (Roosevelt a fost, de asemenea, primul preşedinte american care a vizitat o ţară din America Latină în scopuri oficiale.)

Cu o oarecare încurajare din partea Washingtonului, această politică a inaugurat o perioadă de cooperare diplomatică şi instituţională pe întregul continent (dar a contribuit şi la înrăutăţirea situaţiei internaţionale şi la o creştere a conştientizării intereselor germane care operau aici). Asta a reuşit să pună capăt sângerosului război „Chaco” dintre Bolivia şi Paraguay, care a făcut ravagii între 1932 şi 1935 şi a culminat cu o declaraţie de neutralitate a Americii Latine, în 1939, care a proclamat o zonă de neutralitate de 300 de mile în apele sale teritoriale. În anul următor, când un crucişător american a fost trimis la Montevideo pentru a susţine rezistenţa guvernului uruguayan faţă de o temută lovitură de stat nazistă, a devenit mai evident ca niciodată că doctrina Monroe şi

„corolarul Roosevelt” se transformaseră aproape pe nesimţite într-un fel de sistem de securitate reciprocă.

După 1945, America Latină avea să reflecte din nou o schimbare a situaţiei internaţionale. Deşi politica Statelor Unite era dominată de interese europene în prima fază a Războiului Rece, după episodul Coreea a început treptat să se orienteze din nou spre sud. Washingtonul era, nu fără motiv, alarmat de manifestările ocazionale ale naţionalismului latinoamerican, cu nuanţa sa anti-Yanqui, dar a început să fie tot mai preocupat ca această emisferă să nu fie influenţată de sovietici. Războiul Rece a adus cu sine o creştere a selectivităţii în sprijinul acordat de Statele Unite guvernelor latinoamericane. El a condus şi la acţiuni sub acoperire – de exemplu, răsturnarea în 1954 a unui guvern din Guatemala care beneficia de sprijin din partea comuniştilor.

În acelaşi timp, politicienii americani doreau cu ardoare ca avantajele pe care comunismul le datora sărăciei şi nemulţumirilor să fie eliminate. Ei au oferit mai mult ajutor economic (America Latină nu a beneficiat decât de o mică parte din ceea ce a ajuns în Europa şi Asia în anii 1950, dar a primit mai mult în următorul deceniu) şi au salutat guvernele care spuneau că

doresc reforma socială. Din nefericire, ori de câte ori politicienii din astfel de guverne se îndreptau spre eradicarea controlului american al capitalului prin naţionalizare, Washingtonul avea tendinţa de a schimba din nou tactica, cerând compensaţii la o scară care făcea ca reforma să fie foarte dificilă. Prin urmare, în general, deşi se putea plânge de excesele unui anumit regim autoritar, precum cel din Cuba înainte de 1958, guvernul american a ajuns de cele mai multe ori, ca şi în Asia, să sprijine interesele conservatoare în America Latină. Aceasta nu a fost întotdeauna regula; unele guverne au acţionat ferm, mai ales în Bolivia, care a pus în practică o reformă funciară în 1952. Dar rămâne adevărat că, la fel ca în cea mai mare parte a secolului anterior, latinoamericanii care o duceau cel mai rău nu erau ascultaţi practic nici de conducătorii populişti, nici de cei conservatori, care ascultau cu toţii doar de forţele din oraşe – cel mai rău o duceau, evident, ţăranii, majoritatea de origine indiană.

Cu toate acestea, în ciuda agitaţiei de la Washington, nu a fost cine ştie ce activitate revoluţionară în America Latină, în ciuda revoluţiei victorioase din Cuba, care a stârnit şi multe speranţe, şi temeri. A fost, în multe privinţe, o problemă excepţională. Faptul că Cuba se afla la o distanţă relativ mică de Statele Unite îi conferea o semnificaţie specială. S-a văzut adesea că atitudinea faţă de Canalul Panamá a avut în gândirea strategică americană o importanţă mai mare decât atitudinea britanicilor faţă de Suez. Apoi, Cuba a fost deosebit de afectată în perioada depresiunii; era, practic, dependentă de o singură cultură, trestia-de-zahăr, iar această cultură avea o singură piaţă de desfacere, Statele Unite. Mai mult, această legătură economică nu era decât una dintre numeroasele legături datorită cărora Cuba avea o „relaţie specială”, mai intimă şi mai iritantă cu Statele Unite decât oricare alt stat latinoamerican. Existau legături istorice care îşi aveau originea înainte de 1898 şi de proclamarea independenţei faţă de Spania. Până în 1934, constituţia Cubei inclusese prevederi speciale care limitau libertatea diplomatică a Cubei. Americanii şi-au păstrat baza navală de pe insulă. Au investit mult în proprietăţi urbane şi utilităţi, iar sărăcia şi preţurile mici au făcut Cuba atractivă pentru americanii care erau fie în căutare de riscuri, fie de fete.

Una peste alta, nu este de mirare că în Cuba a luat naştere o puternică mişcare antiamericană, cu un mare sprijin popular.

Statele Unite au fost mult timp acuzate că ar fi adevărata putere din spatele regimului cubanez conservator din perioada postbelică, deşi, după ce a ajuns la putere dictatorul Batista, în 1952, nu a mai fost cazul; Departamentul de Stat s-a dezis de el şi a sistat ajutoarele în 1957. Între timp, un tânăr avocat naţionalist, Fidel Castro, lansase deja o campanie de gherilă împotriva unui guvern foarte corupt. În doi ani a avut succes. În 1959, ca prim-ministru al unei noi Cube revoluţionare, şi-a descris regimul drept „umanist” şi, în mod specific, necomunist.

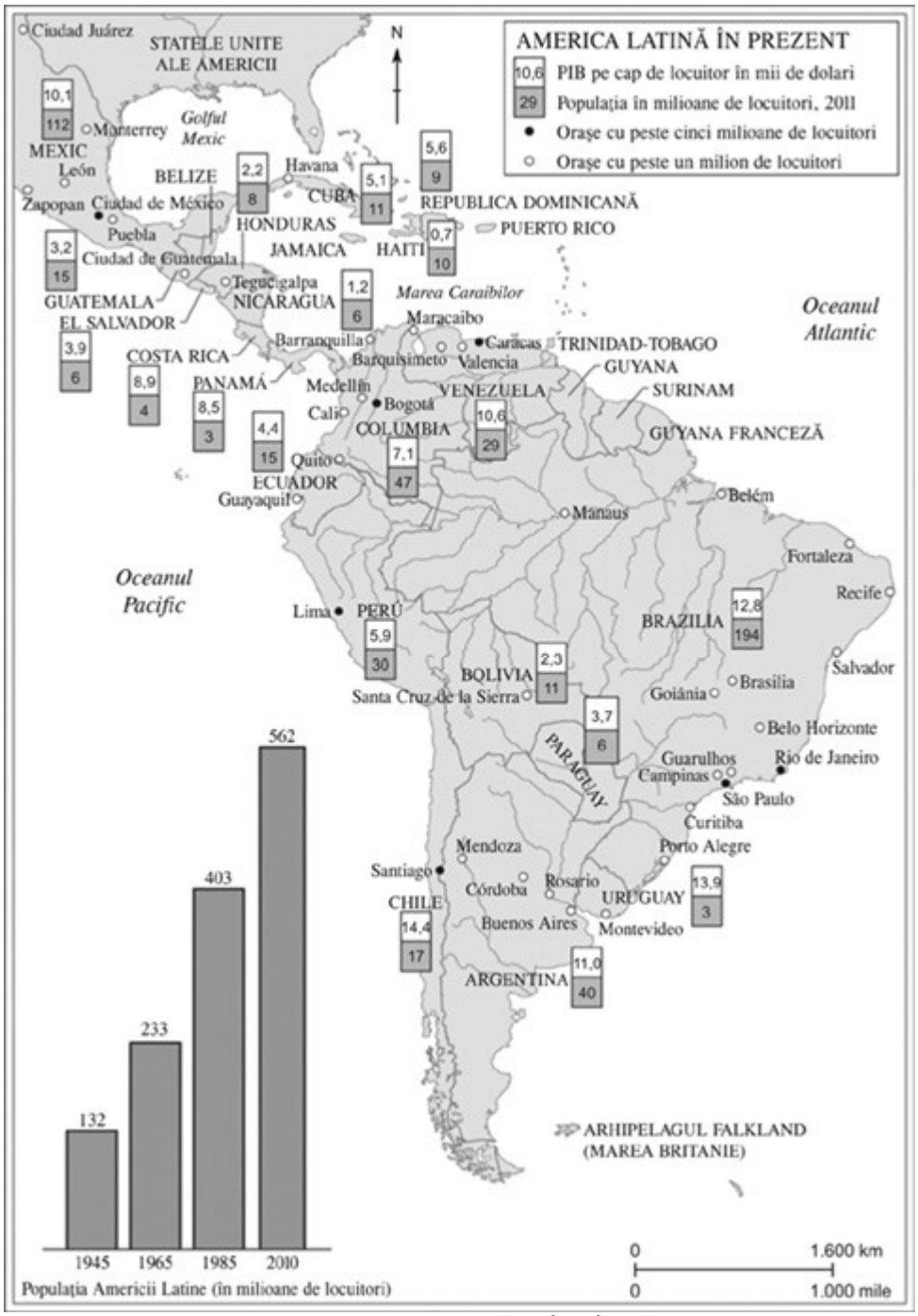

Scopurile iniţiale ale lui Castro rămân încă necunoscute. Probabil nici el nu ştia clar ce vrea. A lucrat de la început cu tot felul de oameni care doreau să-l înlăture de la putere pe Batista, de la liberali la marxişti. Acest lucru a liniştit Statele Unite, care l-au sprijinit pentru o scurtă perioadă ca pe un Surkarno din Caraibe; opinia publică americană îl idolatriza, considerându-l o figură romantică, şi bărbile au ajuns la modă în rândul radicalilor americani. Relaţia s-a deteriorat rapid odată ce Castro a început să prejudicieze interesele americanilor, în primul rând prin reforma agrară şi naţionalizarea companiilor de zahăr. De asemenea, a denunţat public elementele americanizate din societatea cubaneză care sprijineau vechiul regim. Antiamericanismul a fost modalitatea logică – probabil singura –

la care a avut acces Castro pentru a-i uni pe cubanezi în sprijinul

revoluţiei şi nu există nicio îndoială că şi el împărtăşea unele dintre aceste atitudini.

Curând, Statele Unite au rupt relaţiile diplomatice cu Cuba şi au început să impună şi alte tipuri de presiuni. Guvernul american era convins că insula urma să cadă în mâinile comuniştilor, pe care Castro se baza din ce în ce mai mult. Nu a fost de ajutor nici anunţul făcut de liderul sovietic Hruşciov prin care avertiza Statele Unite în legătură cu pericolul unor represalii cu rachete sovietice dacă acţionau militar împotriva Cubei şi prin care declara sfârşitul doctrinei Monroe; Departamentul de Stat a anunţat rapid că asta era o exagerare. În fine, guvernul american a decis să promoveze prin forţă răsturnarea lui Castro.

S-a căzut de acord ca acest lucru să se facă prin intermediul exilaţilor cubanezi. Când s-a schimbat preşedintele, în 1961, John Kennedy a moştenit această decizie. Exilaţii făceau deja instrucţie, cu sprijin american, în Guatemala, iar relaţiile diplomatice cu Cuba fuseseră rupte. Kennedy nu a iniţiat aceste activităţi, dar nu a fost nici suficient de prevăzător, nici destul de atent pentru a le împiedica. Acest lucru era cu atât mai regretabil cu cât existau multe semne de bun augur în atitudinea noului preşedinte faţă de America Latină, unde devenise evident de ceva vreme că Statele Unite trebuiau să-şi atragă simpatii. Aşa cum s-a văzut, posibilităţile unei abordări pozitive au fost eliminate aproape imediat în urma eşecului cunoscut sub numele „Operaţiunea Golful Porcilor”, când o tentativă de invazie a exilaţilor cubanezi, sprijiniţi cu bani şi arme de americani, a fost respinsă lamentabil în aprilie 1961. Castro s-a întors complet spre sovietici şi, la sfârşitul acelui an, s-a declarat marxist-leninist.

A început astfel o nouă etapă, mult mai explicită, a Războiului Rece din emisfera vestică – şi a început prost pentru Statele Unite. Iniţiativa americanilor a atras dezaprobarea tuturor, deoarece a fost un atac împotriva unui regim popular, cu bază solidă. De acum înainte, Cuba a devenit un magnet pentru revoluţionarii latrinoamericani. Regimul lui Castro s-a orientat din ce în ce mai mult spre modelul sovietic şi guvernul său a pus în aplicare politici care, împreună cu presiunile exercitate de americani, au deteriorat grav economia, dar au îmbrăţişat egalitarismul şi reforma socială (deja în anii 1970 Cuba pretindea că are cele mai mici rate ale mortalităţii infantile din America Latină).

Ca efect secundar al revoluţiei cubaneze, curând a avut loc cea mai gravă confruntare a marilor puteri din întregul Război Rece, probabil momentul său de cotitură. La începutul anului 1962, Hruşciov a decis să instaleze rachete nucleare în Cuba, în parte pentru a apăra revoluţia cubaneză şi în parte pentru a avea un avantaj strategic faţă de Statele Unite. Americanii aveau deja rachete în ţările care se învecinau cu Uniunea Sovietică, le-a spus Hruşciov colegilor săi; acum, impulsivul lider sovietic avea să-i sfideze pe americani, asigurându-i în acelaşi timp pe prietenii săi revoluţionari din întreaga lume că URSS era un prieten adevărat al revoluţiei, indiferent de calomniile chinezilor. Astfel a început un joc periculos, în Cuba fiind instalate, în octombrie 1962, focoase nucleare şi rachete cu rază medie de acţiune, care le puteau trimite oriunde pe continentul american.

Misiunile de recunoaştere americane au confirmat în octombrie 1962 faptul că sovieticii construiau adăposturi pentru rachete în Cuba.

Preşedintele Kennedy a aşteptat până când a adunat dovezi incontestabile şi apoi a anunţat că Marina Statelor Unite avea să oprească orice vapor care livra rachete spre Cuba şi că rachetele care erau deja în Cuba trebuiau retrase. Un vapor libanez a fost acostat şi percheziţionat în zilele care au urmat; vapoarele sovietice au fost ţinute doar sub observaţie. Forţa de atac nuclear americană a fost pregătită de război. După câteva zile şi câteva schimburi de scrisori personale între Kennedy şi Hruşciov, acesta din urmă a fost de acord că rachetele trebuie retrase.

Criza nu s-a limitat la istoria acestei emisfere şi repercusiunile pe care le-a avut în afară rămân să fie discutate mai pe larg în altă parte. Cât priveşte istoria Americii Latine, deşi Statele Unite au promis să nu invadeze Cuba, au continuat s-o izoleze cât mai mult posibil de vecinii săi. Nu este de mirare că atracţia exercitată de revoluţia cubaneză a părut totuşi să câştige teren o vreme în rândul tinerilor din celelalte ţări latinoamericane. Acest lucru nu a făcut ca guvernele lor să-l simpatizeze mai mult pe Castro, mai ales atunci când a început să vorbească despre Cuba ca despre un centru revoluţionar pentru restul continentului. În cele din urmă, aşa cum a arătat o încercare eşuată din Bolivia, revoluţia nu avea să fie uşor de înfăptuit. Circumstanţele cubaneze au fost foarte neobişnuite. Speranţele nutrite de răscoalele ţăranilor din alte zone s-au dovedit a fi iluzorii. Comuniştii locali din alte ţări au deplâns eforturile lui Castro. Recruţii potenţiali şi materialele necesare revoluţiei s-au dovedit a fi, în mare, mai mult urbane decât rurale şi mai mult din rândul clasei de mijloc decât din rândul ţăranilor; în principalele oraşe mişcările de gherilă au ţinut titlurile ziarelor în cei câţiva ani care au urmat. Deşi au fost spectaculoase şi periculoase, nu este limpede dacă s-au bucurat de un sprijin popular larg, chiar dacă brutalitatea de care s-a făcut uz pentru soluţionarea lor a făcut ca în unele ţări guvernele autoritare să piardă sprijinul de care se bucurau.

Între timp, antiamericanismul a continuat să prindă la public. Speranţele lui Kennedy legate de o nouă iniţiativă americană, bazată pe reformă socială – o

„Alianţă pentru Progres”, aşa cum a numit-o – nu au anulat animozităţile provocate de modul în care America a tratat Cuba. Nici succesorul său la preşedinţie, Lyndon Johnson, nu s-a descurcat mai bine, probabil pentru că a fost interesat nu atât de America Latină, cât de reforma internă. Iniţiativa nu a fost niciodată reluată după stagnarea iniţială a Alianţei. Mai grav, a fost depăşită în 1965 de un nou exemplu de intervenţionism de tip vechi, de data aceasta în Republica Dominicană, unde, cu patru ani înainte, ajutorul american contribuise la răsturnarea şi asasinarea unui dictator corupt şi tiranic şi la înlocuirea sa cu un guvern democratic reformist. Când acesta a fost înlăturat de soldaţii ce acţionau în apărarea celor privilegiaţi, care se simţeau ameninţaţi de reformă, americanii au sistat ajutorul; să părea că, la urma urmelor, Alianţa pentru Progres putea fi folosită în mod discriminator. Dar ajutorul a fost reluat curând – aşa cum s-a întâmplat şi în cazul altor regimuri de dreapta. În 1965, când a izbucnit o revoltă împotriva militarilor, 20.000 de soldaţi americani au fost trimişi pentru a o înăbuşi.

Spre sfârşitul deceniului, Alianţa a fost practic dată uitării, parţial din cauza temerilor persistente de comunism, care a făcut politica americană

să se concentreze asupra conservatorilor din întreaga Americă Latină, şi parţial din pricina faptului că Statele Unite aveau o multitudine de alte probleme presante.

Unul dintre rezultatele ironice a fost un nou val de atacuri la adresa intereselor proprietăţilor deţinute de Statele Unite, venite din partea guvernelor care nu trebuiau să se teamă că vor pierde sprijinul american cât timp ameninţarea comunistă părea să persiste. Chile a naţionalizat cea mai mare companie de cupru americană; bolivienii au preluat companiile petroliere, iar peruanii, plantaţiile deţinute de americani. În 1969 a avut loc o întâlnire istorică a guvernelor statelor din America Latină la care nu a fost prezent niciun reprezentant al Statelor Unite şi în care comportamentul *Yanqui* a fost condamnat explicit şi implicit. Un turneu efectuat de un reprezentant al preşedintelui Statelor Unite în acel an a provocat proteste, revolte, creşterea preţurilor la proprietăţile americane şi cereri de a nu vizita anumite ţări. Situaţia semăna mai mult cu sfârşitul deceniului precedent, când, în urma unui turneu organizat de vicepreşedintele lui Eisenhower pentru a atrage simpatizanţi, acesta a ajuns să fie busculat şi scuipat. Una peste alta, în 1970 se părea că naţionalismul latinoamerican intra într-o nouă etapă viguroasă.

Dacă forţele de gherilă inspirate de Cuba au reprezentat vreodată un pericol, acum nu părea să mai fie cazul. Odată ce motivul temerilor interne a dispărut, guvernele nu mai aveau de ce să nu încerce să câştige capital de pe urma sentimentelor antiamericane.

Totuşi, problemele reale ale Americii Latine nu erau abordate. Anii 1970 şi, chiar mai mult, anii 1980 au dezvăluit probleme economice cronice, iar în 1985

observatorii aveau să vorbească despre o criză aparent insolvabilă. Au existat mai multe motive. În ciuda industrializării sale rapide, continentul era ameninţat de combinaţia letală dintre creşterea populaţiei şi inegalităţile sociale, care a început să-şi manifeste cele mai grave efecte tocmai când dificultăţile economiilor latinoamericane arătau din nou că erau imposibil de soluţionat. Programul de ajutor al Alianţei pentru Progres nu a reuşit, evident, să facă faţă acestor probleme şi eşecul a dus la certuri legate de utilizarea fondurilor americane. Gestionarea proastă a condus la datorii externe uriaşe, care au paralizat încercările de a susţine investiţiile şi de a atinge balanţe comerciale mai bune. Diviziunile sociale au rămas ameninţătoare. Chiar şi în cele mai avansate ţări latinoamericane existau discrepanţe enorme în ceea ce priveşte bogăţia şi educaţia. Procesele constituţionale şi democratice, acolo unde existau, păreau din ce în ce mai neputincioase în faţa unor astfel de probleme. În anii 1960 şi 1970, Perú, Bolivia, Brazilia, Argentina şi Paraguayul au avut regimuri autoritare prelungite conduse de militari şi foarte mulţi oameni erau dispuşi să creadă că doar autoritarismul putea implementa schimbările pe care guvernul democratic şi civil se dovedise a fi incapabil să le impună.

În anii 1970, lumea a început să audă mai multe despre tortura şi represaliile violente din ţări precum Argentina, Brazilia şi Uruguay, considerate în trecut state civilizate şi constituţionale. Chile s-a bucurat de o istorie mai lungă şi mai coerentă a guvernului constituţional decât majoritatea vecinilor săi, până când, la alegerile din 1970, o dreaptă

divizată a lăsat ţara în mâinile unei coaliţii socialiste minoritare. Atunci când noul guvern, sub comanda lui Salvador Allende, s-a angajat pe ceea ce s-a numit „calea chiliană spre socialism” – naţionalizarea minelor de cupru, redistribuirea pământului şi măririle salariale obligatorii pentru săraci – presiunile exercitate asupra economiei au dus la o inflaţie severă şi la penuria de bunuri de consum. Dreapta chiliană şi-a mobilizat sprijinul din partea străzii şi rezultatul final a fost, în 1973, un puci militar care a avut acordul Statelor Unite. Mulţi chilieni din clasa de mijloc, înspăimântaţi de ceea ce părea o agravare a situaţiei, i s-au alăturat, crezând că guvernul răsturnat se aflase sub controlul comuniştilor, şi astfel au pus capăt celui mai lung experiment în ceea ce priveşte ordinea constituţională în America de Sud.

Noul guvern militar autoritar din Chile a arătat curând că nu ezita absolut deloc să recurgă la persecutarea brutală, pe scară largă, a oponenţilor şi criticilor săi, folosind cele mai sălbatice metode. În cele din urmă, a reconstruit economia şi chiar, la sfârşitul anilor 1980, începea să dea impresia că şi-ar putea impune unele limite. Dar a adâncit diviziunea ideologică în societatea chiliană mai mult ca niciodată, iar această ţară a devenit simbolul marcant al unor pericole care erau, fără îndoială, latente în celelalte ţări latinoamericane. Nu toate aceste pericole erau de acelaşi tip. În anii 1970, Columbia era deja angajată într-un război civil (care făcea încă ravagii la începutul acestui secol) alimentat de luptele pentru controlul uriaşei producţii de cocaină a ţării, care practic a divizat ţara.

Asupra acestui continent confruntat deja cu o mulţime de probleme s-a abătut şi criza petrolului de la începutul anilor 1970. Această criză a făcut ca problemele datoriei externe ale ţărilor importatoare de petrol (respectiv, majoritatea, cu excepţia Mexicului şi a Venezuelei) să scape de sub control. În următoarele două decenii s-au încercat multe remedii economice în diferite ţări, dar toate s-au dovedit a fi irealizabile sau cu neputinţă de pus în aplicare. Părea imposibil de ţinut piept inflaţiei galopante, dobânzilor la datoria externă, distorsiunilor în alocarea resurselor având ca sursă proasta guvernare din trecut şi handicapurilor administrative şi culturale ce alimentau corupţia. În 1979 guvernul argentinian a fost răsturnat în urma unor revolte populare, iar în următorul deceniu argentinienii au cunoscut o rată a inflaţiei de 20.000%.

America Latină încă părea, probabil mai mult ca oricând, un continent exploziv, agitat, format din naţiuni care, în ciuda rădăcinilor lor comune, semănau tot mai puţin una cu cealaltă, cu excepţia faptului că aveau probleme. La diferenţele cauzate de experienţele indienilor, sclavilor, cele coloniale şi postcoloniale, toate puternic reflectate de diferenţe la nivelul bunăstării economice, se adăugaseră acum noi diviziuni provocate de instalarea, în anii 1950

şi 1960, a condiţiilor societăţilor dezvoltate, de înaltă tehnologie, ale căror beneficii erau doar la îndemâna celor înstăriţi, nu şi a săracilor. La fel ca în Asia, deşi mai puţin evident, presiunile exercitate de impactul civilizaţiei moderne asupra societăţilor cu rădăcini istorice adânci sunt acum mai vizibile ca oricând, chiar dacă America Latină le-a cunoscut pe unele încă din secolul al XVI-lea. Dar în anii 1980 ele au cunoscut o altă expresie prin terorismul afişat atât de radicali, cât şi de autoritarişti şi au continuat să ameninţe standardele civilizate şi constituţionale atinse

anterior.

În anii 1990, cu toate acestea, au avut loc ceea ce părea a fi o restaurare majoră a guvernării constituţionale şi democratice şi o revenire economică în majoritatea statelor latinoamericane. În toate aceste state, guvernul militar a fost înlăturat în mod formal. În cele din urmă, doar Cuba a rămas un regim făţiş nedemocratic. Acest lucru a dus la îmbunătăţirea relaţiilor în această emisferă.

Argentina şi Brazilia au convenit să-şi sisteze programele de înarmare nucleară, iar în 1991 ambele ţări, împreună cu Paraguayul şi Uruguayul, au căzut de acord să înfiinţeze o piaţă comună, Mercosur, care a lansat imediat o politică majoră de scădere a taxelor vamale. În 1996 a aderat şi Chile la această piaţă. Atmosfera promiţătoare nu a fost tulburată decât de câteva încercări de lovituri de stat, în timp ce condiţiile economice au rezistat. Din nefericire, aceste condiţii au început să se înrăutăţească pe tot continentul la mijlocul deceniului, iar la sfârşitul lui Fondul Monetar Internaţional a trebuit să pună în aplicare noi operaţiuni pentru a salva atât Argentina, cât şi Brazilia de probleme grave. În mod funest, deşi cea dintâi şi-a legat moneda de dolarul american (el însuşi o sursă a unora dintre dificultăţile sale), Brazilia începea să manifeste iarăşi efectele inflaţiei, în timp ce datoria Argentinei către creditori externi scăpase de sub control. Comunitatea internaţională şi-a adunat forţele pentru a face faţă unui refuz de recunoaştere a datoriilor fără precedent. La sfârşitul anului 2001, populaţia din Buenos Aires a ieşit din nou în stradă şi, după vărsări de sânge şi numirea a trei preşedinţi în zece zile, s-a confruntat cu o nouă deflaţie şi alte vremuri grele.

Începutul anilor 2000 a arătat în mod clar câştigătorii şi învinşii în urma creşterii economice care începea să se instaleze în majoritatea ţărilor latinoamericane. Deşi economiile multor ţări au crescut mai rapid decât o făcuseră începând din anii 1950, randamentul intern ale acestor progrese era inegal împărţit în rândul populaţiei. Brazilia, de exemplu, este după majoritatea standardelor cea mai inegală societate de pe glob. Pe când cele mai avansate 10

procente din populaţia sa de 170 de milioane de locuitori au un nivel de trai echivalent cu media din Uniunea Europeană, cele mai sărace 50 de procente nu prea au progresat în anii 1990. Alegerea, în multe ţări latinoamericane, a unor guverne de stânga la începutul anilor 2000 reflectă o preocupare faţă de această inegalitate în creştere. Dar nici măcar liderii radicali – care au variat de la populistul instigator venezuelean Hugo Chávez până la preşedinţii socialişti moderaţi Michelle Bachelet în Chile (aleasă în 2006) şi Luiz Inácio Lula da Silva în Brazilia (ales în 2003) – nu doresc să abordeze reformele orientate spre piaţă ale deceniului precedent, despre care mulţi cred că au determinat primul progres economic pe care aceste ţări l-au cunoscut timp de mai bine de o generaţie. Prin urmare, contradicţia dintre creşterea economică şi sărăcia cruntă va rămâne probabil problema crucială în dezvoltarea Americii Latine în anii următori.

3
Crizele şi destinderea

În anii 1970, cele două mari puteri încă dominau lumea, ca nişte uriaşi, aşa cum o făcuseră din 1945, şi încă vorbeau deseori despre ea ca şi cum ar fi fost împărţită în susţinătorii şi duşmanii lor. Dar felul în care erau privite se mai schimbase. Unii credeau că Statele Unite îşi pierduseră avantajul covârşitor de odinioară faţă de Uniunea Sovietică în domeniul militar şi, poate, şi în altele. Era o percepţie greşită, dar o împărtăşeau mulţi oameni – inclusiv unii americani. Cei care se speriau la orice semn de instabilitate se întrebau ce s-ar întâmpla în cazul unei noi confruntări. Alţii credeau că un echilibru mai solid ar putea face improbabilă o asemenea criză. Iar alte schimbări relevante erau greu de evaluat.

Cele două blocuri, odinioară mai mult sau mai puţin disciplinate, înconjurate de mici facţiuni aflate în pericol de a fi înghiţite de ele, dădeau semne de oboseală.

Noi dispute începeau să se intersecteze cu vechile diviziuni ideologice. Şi mai interesant, erau semne că ar putea apărea noi aspiranţi la rolul de superputere.

Unii au început chiar să vorbească despre o epocă de destindere.

Încă o dată, originile schimbării se găsesc undeva în trecut şi nu există linii de demarcaţie strictă între faze. Moartea lui Stalin, de exemplu, nu putea să nu aibă efecte, deşi nu a adus schimbări bruşte în politica sovietică, ci doar mai multe dificultăţi în interpretarea ei. Schimbările ulterioare de personal au dus, după aproape doi ani, la apariţia lui Nichita Hruşciov ca figură dominantă a guvernului sovietic şi retragerea în 1956 a lui Molotov, fostul colaborator apropiat al lui Stalin şi veteran al diplomaţiei Războiului Rece, din poziţia de ministru al Afacerilor Externe. A urmat un discurs senzaţional al lui Hruşciov la o şedinţă secretă a Congresului al XX-lea al Partidului Comunist Sovietic. El a dezvăluit represiunea stalinistă şi a declarat că acum obiectivul politicii externe sovietice era „coexistenţa”. Discursul a fost adus rapid la cunoştinţa publicului, zguduind faţada monolitică pe care comunismul o prezentase până atunci lumii, şi pentru prima oară i-a îndepărtat pe mulţi simpatizanţi comunişti din ţările occidentale care nu fuseseră afectaţi de realităţile sovietice – sau poate că dezvăluirile le-au permis să-şi exprime înstrăinarea pe care o simţeau deja fără să aibă conştiinţa încărcată.

Discursul lui Hruşciov, împreună cu anunţul că sovieticii îşi vor reduce armamentul, ar fi putut anunţa o nouă etapă în politica externă, dacă atmosfera nu s-ar fi deteriorat rapid în 1956. Aventura din Suez a atras după sine ameninţări ale sovieticilor la adresa Marii Britanii şi Franţei; Moscova nu avea să rişte să piardă bunăvoinţa arabilor neacordând sprijin Egiptului. Dar acelaşi an adusese alte răzvrătiri antisovietice în Polonia şi o revoluţie în Ungaria. Politica Uniunii Sovietice acordase mereu o atenţie morbidă semnelor de deviere sau de nemulţumire ale sateliţilor ei. În 1948, consilierii sovietici au fost rechemaţi din Iugoslavia, care a fost exclusă din Cominform. Au fost denunţate tratatele Iugoslaviei cu URSS şi cu alte state comuniste şi au urmat mai mult de cinci ani de atacuri înveninate la adresa „titoismului”. Cele două guverne au ajuns în cele din urmă la o înţelegere abia în 1957, când URSS a cedat şi a reluat, în mod simbolic, acordarea de ajutoare pentru Tito.

Supravieţuirea păgubitoare şi stânjenitoare a Iugoslaviei ca stat socialist în afara Pactului de la Varşovia a făcut totuşi Moscova şi mai sensibilă la cutremurele din tabăra Estului. Asemenea revoltelor antisovietice din Berlinul de Est, din 1953, cele din vara anului 1956 au demonstrat că patriotismul, exacerbat de nemulţumirile faţă de situaţia economică, poate constitui o provocare la adresa comunismului în zone aflate mai aproape de centrul său. Forţe similare ajută şi la explicarea felului în care tulburările de la Budapesta, din octombrie 1956, s-au transformat într-o mişcare la nivel naţional ce a dus la retragerea trupelor sovietice din oraş, alegerea unui nou guvern maghiar care promitea alegeri libere şi eliminarea regimului monopartinic. Atunci când acest guvern a anunţat şi retragerea din Pactul de la Varşovia, a declarat că Ungaria este neutră şi a cerut Naţiunilor Unite să se ocupe de chestiunea maghiară, trupele sovietice s-au întors.

Mii de oameni au fugit din ţară şi revoluţia maghiară a fost zdrobită. Adunarea Generală a Naţiunilor Unite a condamnat de două ori intervenţia, dar fără niciun rezultat.

Acest episod a înăsprit atitudinile ambelor tabere. Conducerea sovietică a avut ocazia să reflecteze la cât erau sovieticii de detestaţi de către popoarele din estul Europei şi de aceea a devenit şi mai neîncrezătoare faţă de discursul occidental referitor la „eliberarea” lor. Naţiunile vest-europene au avut ocazia să-şi amintească încă o dată care era adevărata faţă a puterii sovietice şi au căutat să-şi consolideze forţa tot mai mare.

În octombrie 1957, *Sputnik I* inaugurase epoca cursei spaţiale a superputerilor şi le dăduse o lovitură puternică americanilor, care credeau că tehnologia sovietică era în urma tehnologiei lor. Între timp, politica externă sovietică din epoca lui Hruşciov a continuat să arate recalcitranţă, lipsă de cooperare şi, uneori, o încredere remarcabilă. Temându-se de pericolul unei Germanii de Vest reînarmate, liderii sovietici erau nerăbdători să-şi întărească satelitul, Republica Democrată Germană. Succesul şi prosperitatea extrem de vizibile ale Berlinului Occidental – înconjurat de teritoriul Republicii Democrate Germane – erau stânjenitoare. Graniţele interne ale oraşului între est şi vest erau uşor de trecut şi bunăstarea şi libertatea atrăgeau tot mai mulţi est-germani – mai ales lucrători calificaţi – către vest. În 1958, URSS a denunţat măsurile prin care

Berlinul fusese administrat în cei zece ani anteriori şi a afirmat că sectorul sovietic al oraşului va fi predat Republicii Democrate Germane dacă nu se puteau îmbunătăţi procedurile. Au urmat doi ani de dispute prelungite.

Pe măsură ce s-a acutizat atmosfera de criză provocată de Berlin, emigrarea refugiaţilor din oraş a devenit masivă. Numărul est-germanilor care treceau în vest a fost de 140.000 în 1959 şi de 200.000 în 1960. Atunci când peste 100.000

de refugiaţi au fugit în primele şase luni ale anului 1961, în luna august a aceluiaşi an autorităţile est-germane au construit, pe neaşteptate, un zid (întărit curând cu mine şi sârmă ghimpată) pentru a separa zona sovietică a Berlinului de cea occidentală. Pe termen scurt, tensiunile au crescut, dar pe termen lung este posibil ca zidul Berlinului să fi liniştit lucrurile. Prezenţa lui sumbră (şi uciderea sporadică a est-germanilor care încercau

să-l treacă) urma să fie timp de un sfert de secol un adevărat dar pentru propaganda occidentală a Războiului Rece. Cu toate acestea, RDG reuşise să stăvilească emigrarea. Hruşciov a renunţat tacit la alte pretenţii mai exagerate atunci când a fost clar că Statele Unite nu erau pregătite să cedeze în ceea ce priveşte statutul juridic al Berlinului, nici chiar cu riscul unui război.

Un ritm asemănător a fost observat în anul următor şi în legătură cu problema Cubei, deşi riscul era mult mai mare. Aliaţii europeni ai Statelor Unite nu erau atât de direct interesaţi cum fuseseră de o posibilă schimbare a situaţiei Germaniei, nici sovieticii nu păreau să ţină prea mult cont de părerilor cubanezilor. Mai mult decât atât, într-o confruntare practic „absolută" a superputerilor, Uniunea Sovietică părea să fi fost obligată să cedeze. Deşi a evitat acţiunile sau limbajul care ar fi putut fi periculos de provocatoare şi i-a lăsat deschisă adversarului său o cale de retragere limitându-şi cerinţele la minimum, preşedintele Kennedy nu a făcut nicio concesie semnificativă cu toate că, la puţină vreme după aceea, a retras fără mare vâlvă rachetele americane din Turcia.

Imediat, Hruşciov a trebuit să se mulţumească cu o promisiune că Statele Unite nu vor invada Cuba.

Este greu de crezut că acesta nu a fost un moment hotărâtor. Uniunea Sovietică se confruntase cu perspectiva unui război nuclear, ca preţ suprem al extinderii geografice a Războiului Rece, şi o considerase inacceptabilă. Instalarea ulterioară a uneii linii telefonice directe între şefii celor două state – „linia fierbinte" – a arătat că pericolul unui conflict creat de o neînţelegere a făcut necesară o legătură mai intimă şi mai directă decât canalele diplomatice normale.

De asemenea, era clar că, deşi sovietici se lăudau că nu ar fi aşa, preponderenţa americanilor în domeniul puterii militare era la fel de mare. Noua armă care conta într-un conflict direct între cele două superputeri era racheta intercontinentală; la sfârşitul anului 1962, americanii aveau de peste şase ori mai multe rachete decât sovieticii, care s-au pus pe treabă pentru a diminua această diferenţă. S-a dat prioritate rachetelor în defavoarea hranei şi, încă o dată, consumatorul sovietic urma să ducă greul.

Între timp, confruntarea provocată de situaţia din Cuba contribuise la primul acord între Marea Britanie, Statele Unite şi Uniunea Sovietică cu privire la limitarea testării armelor nucleare în spaţiu, în atmosferă sau în mediul subacvatic. Deşi încercările de dezarmare aveau să continue mulţi ani fără succes, acesta a fost primul rezultat pozitiv obţinut în urma unor negocieri cu privire la armele nucleare.

În 1964 Hruşciov a fost înlăturat de la putere. În calitate de şef al guvernului şi al partidului din 1958, se pare că aportul său personal la istoria Uniunii Sovietice a fost să o zguduie din temelii. Aceasta a însemnat o „destalinizare"

limitată, un imens eşec în agricultură şi o schimbare în abordarea serviciilor militare (în direcţia rachetelor strategice, care au devenit ramura lor de elită).

Poate că iniţiativele lui Hruşciov în politica externă (în afara dezastruoasei aventuri cubaneze) au constituit principala cauză a deciziei de a-l înlocui. Totuşi, deşi, cu complicitatea armatei, a fost înlăturat de la

putere de colegii lui pe care îi ofensase şi îi alarmase, nu a fost ucis, trimis la închisoare sau pus să conducă o termocentrală din Mongolia. Evident, Uniunea Sovietică îşi civiliza tehnicile de schimbare a politicii. Contrastul cu vremurile de odinioară era izbitor.

Societatea sovietică se mai relaxase puţin, într-adevăr, după moartea lui Stalin. Discursul rostit la Congresul al XX-lea nu se mai putea şterge, deşi o mare parte a lui viza devierea criticilor de la aceia care (ca şi Hruşciov însuşi) participaseră la crimele de care fusese acuzat Stalin. (În mod simbolic, trupul lui Stalin fusese luat de lângă mormântul lui Lenin, mausoleul naţional.) Următorii câţiva ani au fost marcaţi de ceea ce unii au numit „dezgheţ”. Printre altele, scriitorilor şi ariştilor şi s-a acordat mai multă libertate de expresie, în timp ce regimul a părut pentru scurtă vreme mai preocupat de imaginea lui pe plan mondial în probleme cum ar fi tratamentul evreilor. Dar aceasta a fost o tendinţă personală şi sporadică: liberalizarea depindea de cei care aveau influenţă asupra lui Hruşciov. Pare clar numai că după moartea lui Stalin, mai ales în timpul ascensiunii la putere a lui Hruşciov, partidul reapăruse ca factor mult mai independent al vieţii sovietice. Natura autoritară a guvernului sovietic părea totuşi neschimbată – ceea ce era de aşteptat.

Poate părea ciudat acum că o vreme a fost la modă să se afirme că Statele Unite şi Uniunea Sovietică începeau să semene tot mai mult şi că acest lucru însemna că politica sovietică devenea mai puţin ameninţătoare. Această teorie a

„convergenţei” a pus un accent distorsionat pe un adevăr incontestabil: Uniunea Sovietică era o economie dezvoltată. În anii 1960 unii dintre membrii stângii europene încă mai considerau socialismul o cale plauzibilă spre modernizare datorită acestui fapt. Însă deseori se făcea abstracţie de faptul că economia sovietică era şi ineficientă, şi distorsionată.

Deşi forţa industrială sovietică era de mult evidentă în producţia de utilaje grele, consumatorul privat era sărac în comparaţie cu cel din America şi acest lucru ar fi fost şi mai vizibil dacă nu ar fi existat un sistem costisitor de subvenţii.

Agricultura sovietică, ce hrănise cândva oraşele Europei Centrale şi plătise pentru industrializare în epoca ţaristă, era un eşec continuu; în mod paradoxal, Uniunea Sovietică era deseori nevoită să cumpere cereale din America. Programul Partidului Comunist Sovietic din 1961 propunea ca până în 1970 URSS să întreacă Statele Unite în ceea ce priveşte producţia industrială. Nu s-a întâmplat asta, deşi propunerea preşedintelui Kennedy din acelaşi an de a trimite un om în spaţiu s-a realizat. Cu toate acestea, în comparaţie cu ţările subdezvoltate, URSS

era, fără îndoială, bogată. În ciuda disparităţii evidente dintre ele ca societăţi de consum, pentru săraci Statele Unite şi URSS păreau uneori cam la fel. Mulţi cetăţeni sovietici erau, de asemenea, mai conştienţi de contrastul dintre ţara lor afectată şi împovărată din anii 1940 şi situaţia ei din anii 1970 decât de comparaţia cu Statele Unite.

Nici contrastul dintre cele două sisteme nu era mereu unilateral. Este posibil ca datorită investiţiilor în educaţie, de exemplu, sovieticii să fi avut niveluri de alfabetizare la fel de bune sau chiar mai bune ca ale americanilor. Astfel de comparaţii, care pot trece uşor de la o analiză cantitativă la una calitativă, nu schimbă, cu toate acestea, realitatea frustă

că în anii 1970 produsul intern brut pe cap de locuitor al Uniunii Sovietice continua să fie cu mult în urma Statelor Unite. Deşi cetăţenii sovietici primiseră, în sfârşit, pensii în 1956 (la aproape jumătate de secol după englezi), ei trebuiau să tolereze şi serviciile medicale care rămâneau din ce în ce mai în urma celor din Vest. Trebuise eliminată moştenirea persistentă a înapoierii şi dezbinărilor; abia în 1952 salariile din URSS ajunseseră la nivelul lor din 1928. Teoria „convergenţei" era totuşi prea optimistă şi prea simplistă.

Totuşi, în 1970 URSS avea o bază ştiinţifică şi industrială care, ca amploare şi în fazele ei cele mai bune, rivaliza cu realizările Statelor Unite. Cea mai evidentă expresie a sa şi o mare sursă de mândrie patriotică pentru cetăţeanul sovietic se afla în spaţiul cosmic. În 1980 erau atâtea maşinării pe orbită, încât era greu să mai provoci impresia uluitoare pe care o făcuseră cu 20 de ani în urmă primii sateliţi sovietici. Deşi în scurt timp înregistraseră succese şi americanii, realizările sovieticilor în spaţul cosmic au alimentat imaginaţia patriotică şi au răsplătit răbdarea în privinţa altor aspecte ale vieţii cotidiene în URSS. Nu este exagerat să afirmăm că pentru unii cetăţeni sovietici tehnologia lor spaţială justifica revoluţia; aceasta îi arătase Uniunii Sovietice că era capabilă să facă aproape orice putea face şi altă naţiune, mult din ceea ce putea face numai o singură altă ţară şi, probabil, unul sau două lucruri pe care nimeni altcineva nu avea să le poată face o vreme. Mama Rusia se modernizase în sfârşit.

Dacă acest lucru însemna că devenea, într-un anumit sens, o naţiune mulţumită, cu conducători mai încrezători, mai puţin suspicioşi faţă de lumea exterioară şi mai puţin înclinaţi să tulbure scena politică internaţională, este o cu totul altă problemă. Reacţiile sovieticilor la resurgenţa Chinei nu păreau să indice asta; s-au purtat discuţii despre un atac nuclear preventiv împotriva Chinei (deşi ca răspuns la nişte grave provocări din partea chinezilor). Societatea sovietică începea şi ea să dea semne de tensiuni interne în jurul anului 1970. Dezacordurile şi criticile, care vizau mai ales îngrădirile libertăţii intelectuale, deveniseră evidente pentru prima oară în anii 1960, ca şi unele simptome ale comportamentului antisocial precum corupţia larg răspândită şi alcoolismul tot mai accentuat. Dar ele aveau, probabil, tot atât de mult sau de puţin potenţial pentru o schimbare semnificativă ca şi în alte ţări mari. Fapte mai puţin evidente se pot dovedi a fi fost mai importante pe termen lung; în anii 1970 vorbitorii nativi de rusă au devenit pentru prima oară o minoritate în Uniunea Sovietică. În acelaşi timp, în cadrul acestui regim limitele libertăţii şi privilegiile de bază ale individului continuau să fie definite în practică de un aparat susţinut de decizii administrative şi închisori politice. Deosebirea dintre viaţa din Uniunea Sovietică şi cea din Statele Unite (sau din oricare altă ţară vest-europeană) putea fi încă recunoscută după indicatori precum uriaşele cheltuieli pentru bruierea posturilor de radio străine.

Din motive evidente, schimbările din Statele Unite au fost mai uşor observabile decât cele din URSS, dar acest lucru nu a uşurat întotdeauna discernerea elementelor fundamentale. Nu există nicio îndoială cu privire la creşterea puterii americane şi nici a importanţei acesteia în lume. La mijlocul anilor 1950, în Statele Unite trăiau 6 procente din populaţia lumii,

dar acestea produceau mai mult de jumătate din bunurile fabricate la nivel mondial; în anul 2000, numai economia statului California luată separat era a cincea în lume. În 1968, populaţia americană a depăşit 200 de milioane de locuitori (în 1900 avusese 76 de milioane), numai unul din 20 nefiind nativ (deşi în următorii zece ani s-au exprimat unele îngrijorări cu privire la o imigraţie uriaşă a vorbitorilor de spaniolă din Mexic şi Caraibe). Numărul naşterilor a crescut, în timp ce rata natalităţii a scăzut după 1960; din acest punct de vedere Statele Unite erau un caz unic în rândul ţărilor mari dezvoltate. Mai mulţi americani ca oricând locuiau în oraşe sau în suburbiile acestora şi posibilitatea de a muri de vreo boală malignă scăzuse încă din 1900; acesta, în mod paradoxal, era un semn clar de îmbunătăţire a sănătăţii publice, pentru că indica un control tot mai mare şi al altor boli.

Structura extrem de reuşită a industriei americane era dominată în 1970 de corporaţii foarte mari, dintre care unele posedau deja resurse şi bogăţii mai substanţiale decât ale unor întregi naţiuni. Se exprima adesea preocuparea faţă de interesele populaţiei şi ale consumatorului, datorită ponderii pe care o aveau în economie aceşti giganţi. Cu toate acestea, nu existau îndoieli privind capacitatea economiei de a crea bogăţie şi putere. Deşi avea să se demonstreze că nu era capabilă să facă tot ce i se cerea, puterea industrială americană a fost marea constantă a lumii postbelice şi a controlat potenţialul militar uriaş pe care s-a axat, în mod inevitabil, desfăşurarea politicii externe americane.

Mitologiile politice contau încă în anii 1950. Al doilea mandat al preşedintelui Truman şi cel al preşedintelui Eisenhower au fost marcate de o dezbatere aprinsă şi de multe lovituri date unui adversar imaginar din cauza pericolului reprezentat de amestecul guvernului în economie. Discuţiile erau în mare parte pe lângă subiect. Începând din 1945 guvernul federal şi-a menţinut şi şi-a mărit importanţa ca principal client al economiei americane. Cheltuielile administraţiei publice fuseseră principalul stimulent economic şi creşterea lor fusese scopul a sute de grupuri de interese şi a mii de capitalişti; speranţele vizând bugete echilibrate şi o administraţie ieftină, calculată au fost mereu spulberate din această cauză. Mai mult decât atât, Statele Unite erau o democraţie; oricare ar fi fost obiecţiile doctrinare şi oricât de multă retorică s-ar fi folosit pentru a o ataca, statul asistenţial avansa încet fiindcă aşa voiau votanţii. Toate acestea au făcut ca vechiul ideal al liberei iniţiative, necenzurată şi neinvadată de influenţa guvernului, să devină treptat iluzoriu. Au contribuit şi la prelungirea coaliţiei democrate. Preşedinţii republicani care au fost aleşi între 1952 şi 1968 au profitat cu fiecare ocazie de faptul că lumea se săturase de război; dar niciunul nu i-a putut convinge pe americani că ar trebui să aleagă congresmeni republicani. În acelaşi timp, începeau să apară semnele unor tensiuni în blocul democratic încă dinainte de 1960 – Eisenhower a apelat la mulţi votanţi din Sud – iar în 1970

ceva ce semăna mai mult cu un partid naţional conservator şi-a făcut apariţia sub stindardul republican, fiindcă unii dintre cei din Sud fuseseră ofensaţi de legislaţia democrată adoptată în numele americanilor de culoare. „Blocul Sudului”, care vota de obicei cu democraţii după războiul civil, nu a mai fost o constantă politică.

Preşedinţii puteau schimba uneori accentul. Perioada lui Eisenhower a lăsat impresia că nu s-au întâmplat foarte multe în istoria naţională a Statelor Unite în timpul mandatului său; nu a fost o parte a viziunii acestui preşedinte ca administraţia lui să asigure o politică puternică pe plan intern. Parţial din această cauză, alegerea lui John Kennedy cu o marjă foarte mică a votului popular în 1960 – intrarea în scenă a unui personaj nou (şi tânăr pe deasupra) – a lăsat impresia de schimbare radicală. Era înşelător faptul că se făcea prea mare caz de aspectele superficiale ale acestui lucru. Privind retrospectiv, se poate afirma totuşi că atât în afacerile interne, cât şi în cele externe cei opt ani cât s-au aflat din nou la conducere democraţii, începând din 1961, au adus mari schimbări în Statele Unite, deşi nu aşa cum a sperat Kennedy sau vicepreşedintele lui, Lyndon Johnson, atunci când a preluat puterea.

O problemă care se întrezărea încă din 1960 era aşa-numita „chestiune a negrilor”. La un secol după emancipare, afro-americanii tindeau să devină şi mai săraci, primind mai des ajutoare de la stat, fiind mai adesea şomeri, locuind în condiţii mai puţin adecvate şi fiind mai puţin sănătoşi decât americanii albi. După

40 de ani, aceste realităţi erau neschimbate. În anii 1950 şi 1960, oamenii erau totuşi mai optimişti că lucrurile se vor schimba. Poziţia persoanelor de culoare în societatea americană a ajuns dintr-odată intolerabilă, devenind o mare problemă politică din cauza unor noi factori. Unul era migraţia persoanelor de culoare, ce transformase problema Sudului într-una naţională. Între 1900 şi 1960, populaţia de culoare a statelor din Nord s-a triplat, într-o dinamică al cărei curs nu s-a mai schimbat până în 1990. New York a devenit statul cu cea mai numeroasă populaţie de culoare din Uniune.

Acest lucru a adus persoanele de culoare în prim-plan în alte locuri, dar şi în alte moduri. A dezvăluit faptul că problema cu care se confruntau acestea nu privea numai drepturile legale, ci era mai complexă; privea şi sărăcirea economică şi culturală. Al doilea factor care aducea problema pe scena naţională provenea din afara Statelor Unite. Multe dintre naţiunile noi, care deveneau majoritare în cadrul Naţiunilor Unite, erau de culoare. Era stânjenitor pentru Statele Unite – lucru de care propaganda comunistă s-a folosit mereu din plin – să prezinte pe plan intern un asemenea contrast faţă de idealurile expuse pe plan extern, aşa cum arăta soarta crudă a multora dintre cetăţenii ei de culoare. În cele din urmă, acţiunea afro-americanilor înşişi, sub conducerea liderilor acestora, unii inspiraţi de principiile lui Gandhi privind rezistenţa pasivă la oprimare, a câştigat de partea sa mulţi albi. În cele din urmă, poziţia juridică şi politică a americanilor de culoare s-a schimbat în bine. Totuşi, amărăciunea şi resentimentele nu au dispărut, ba chiar s-au accentuat în unele locuri.

Prima şi cea mai de succes fază a campaniei pentru un statut echitabil al persoanelor de culoare a fost o luptă pentru „drepturi civile”, dintre care cele mai importante erau exercitarea fără oprelişti a dreptului de vot (care a existat mereu în mod formal, deşi nu era posibilă de fapt în unele state din Sud), şi pentru egalitatea de tratament şi în alte sensuri, cum ar fi accesul la facilităţile publice şi la şcolarizare. Succesul a venit în urma deciziilor Curţii Supreme din 1954 şi 1955. Astfel, procesul nu a început cu legislaţia, ci cu interpretarea juridică.

Aceste prime decizii importante afirmau că segregarea diferitelor rase în sistemul naţional de învăţământ era neconstituţională şi că, acolo unde exista, trebuia să i se pună capăt într-un interval rezonabil. Acest lucru a exercitat presiuni asupra sistemului social din multe state din Sud, dar în 1963 existau copii albi şi negri care mergeau la aceeaşi şcoală în fiecare stat al Uniunii, chiar dacă alţii mergeau numai la şcoli de albi sau de negri.

Legislaţia a devenit cu adevărat importantă abia după 1961. După ce liderii persoanelor de culoare au inaugurat o campanie de „greve japoneze” (care a obţinut multe victorii locale), Kennedy a iniţiat un program care mergea dincolo de asigurarea drepturilor de vot, contestând segregarea şi inegalitatea de orice fel.

Programul a fost continuat de succesorul lui. Sărăcia, lipsa locuinţelor şi şcolile proaste în zonele urbane degradate erau simptomele dislocărilor profunde din cadrul societăţii americane. Iar inegalităţile deveneau din ce în ce mai iritante în contextul creşterii prosperităţii. Administraţia Kennedy a făcut apel la americani să vegheze la eradicarea lor, ca una dintre provocările unei „noi frontiere”.

Lyndon Johnson, care a devenit preşedinte în urma morţii lui Kennedy, în noiembrie 1963, a acordat şi mai multă atenţie legislaţiei pentru a elimina inegalităţile. Din nefericire, cele mai adânci rădăcini ale Chestiunii Negrilor din America păreau să depăşească raza de acţiune a legilor, ajungând în ceea au ajuns să se cheme „ghetourile” marilor oraşe americane. Din nou este utilă o perspectivă pe termen lung. În 1965 (la o sută de ani după ce sclavia a fost abrogată prin lege pe tot cuprinsul Statelor Unite), o răbufnire violentă a frustrărilor a iscat o revoltă într-un cartier de negri din Los Angeles, la care s-a estimat că ar fi participat circa 75.000 de oameni. Au urmat probleme şi în alte oraşe, deşi nu de aceeaşi amploare. 25 de ani mai târziu, tot ce se întâmplase în Watts (acolo unde începuse revolta din Los Angeles) a dus doar la o deteriorare a condiţiilor. Chestiunea negrilor americani (după cum s-a convenit) privea egalitatea de şanse economice, dar nu era mai uşor de rezolvat din această cauză.

Nu numai că a rămas nerezolvată, ci guvernul părea să se îndepărteze de o soluţionare a ei. Veninul pe care îl generase a răbufnit în infracţionalitate, o scădere majoră a standardelor de sănătate şi a unităţii familiale în anumite comunităţi de culoare şi în zone urbane practic imposibil de administrat şi protejat de către poliţie. În cultura şi politica Americii albilor părea să fi apărut o obsesie nevrotică faţă de problemele legate de culoarea pielii şi de rasă.

Deoarece şi el crescuse în sărăcia Sudului, preşedintele Johnson a devenit un exponent convins şi convingător al „Marii Societăţi” în care vedea viitorul Americii şi poate că şi-ar fi respectat promisiunea de a gestiona problema economică a persoanelor de culoare dacă ar mai fi apucat. Potenţial unul dintre marii preşedinţi reformatori ai Americii, Johnson a eşuat tragic, în ciuda aspiraţiilor, experienţei şi aptitudinilor sale. Munca lui de edificare şi reformă a fost curând dată uitării (şi, trebuie spus, dată deoparte) atunci când preşedinţia sa a fost umbrită de un război asiatic suficient de dezastruos încă dinainte de a se fi terminat pentru a fi numit de unii „Expediţia siciliană a Americii”.

Politica americană în Asia de Sud-Est în timpul lui Eisenhower ajunsese să se bazeze pe dogma că un Vietnam de Sud necomunist era esenţial

pentru securitate şi că acesta trebuia menţinut în tabăra occidentală dacă se dorea ca alte state din zonă – sau poate chiar şi unele mai îndepărtate, cum ar fi India sau Australia – să nu fie afectate. Astfel, Statele Unite deveniseră susţinătorul unui guvern conservator într-o zonă a Indochinei. Preşedintele Kennedy nu a pus la îndoială această abordare, începând să sprijine ajutorul militar american cu

„consilieri”. La moartea lui, în sudul Vietnamului se aflau aproximativ 23.000 de consilieri, iar mulţi dintre ei erau în acţiune pe teren. Preşedintele Johnson a urmat cursul deja stabilit, crezând că angajamentele faţă de alte ţări trebuie să fie respectate cu stricteţe. Dar s-a dovedit că pe guvernele de la Saigon nu se poate conta. La începutul anului 1965, Johnson a fost informat că Vietnamul de Sud s-ar putea prăbuşi; el avea autoritatea să acţioneze (conferită de Congres, mulţumită unei administrări politice atente, după atacurile nord-vietnamezilor asupra vaselor de război americane din anul precedent), aşa că au fost lansate raiduri aeriene asupra ţintelor din Vietnamul de Nord. La puţin timp după aceea, au fost trimise primele unităţi combatante americane spre sud. Participarea americanilor a scăpat de sub control. În 1968 erau peste 500.000 de participanţi americani în Vietnam; de Crăciun, în acel an, s-au lansat mai multe tone de bombe asupra Vietnamului de Nord decât asupra Germaniei şi Japoniei în al Doilea Război Mondial.

Rezultatul a fost dezastruos din punct de vedere politic. Ultima dintre grijile lui Johnson era că balanţa de plăţi americană era dezechilibrată de costurile uriaşe ale războiului, acestea fiind acoperite şi cu bani din proiectele de reformă foarte necesare pe plan intern. Mai rău era faptul că opinia publică devenea tot mai ostilă pe măsură ce numărul victimelor creştea şi încercările de negociere păreau să nu ducă nicăieri. Tinerii prosperi (printre care şi un viitor preşedinte) căutau să evite recrutarea şi americanii aflau îngrijoraţi de la televizoarele lor de acasă preţul unei lupte care se putea urmări din fotoliu, ca nici un alt război până atunci.

Ranchiuna şi, odată cu aceasta, alarmarea Americii moderate s-au accentuat.

Faptul că şi pe Uniunea Sovietică o costa scump că furnizeze arme către Vietnamul de Nord nu era o consolare prea mare.

În revoltele interne faţă de intervenţia armată din Vietnam au fost implicate mai multe aspecte, nu doar mişcările tinerilor care protestau şi deveneau neîncrezători în guvernul lor sau idealismul conservatorilor cutremuraţi de profanarea rituală de către conaţionalii lor a simbolurilor patriotismului şi de refuzul lor de a mai efectua serviciul militar. Vietnamul schimba felul în care mulţi americani priveau lumea exterioară. În Asia de Sud-Est, chiar şi cei mai raţionali dintre ei au considerat în final că nici măcar Statele Unite nu puteau obţine orice şi-ar fi dorit, cu atât mai puţin la un preţ rezonabil. Sfârşitul anilor 1960 a spulberat iluzia că puterea americană era fără margini şi irezistibilă.

Americanii abordaseră lumea postbelică cu această iluzie. Se gândeau că puterea ţării lor se dovedise totuşi a fi decisivă în două războaie mondiale. Aveau în spate un secol şi jumătate de expansiune continentală practic neîntreruptă şi neoprită de nimeni, de imunitate la intervenţia europenilor, de dezvoltare a unei hegemonii impresionante în emisfera americană. Nu exista nimic în istoria Statelor Unite care să fie un dezastru

total sau iremediabil, nimic în care să fi dominat eşecul şi nimic pentru care cei mai mulţi americani să se simtă vinovaţi. Fusese uşor şi firesc ca din acest context să se nască presupunerea superficială că posibilităţile sunt nelimitate. Prosperitatea i-a ajutat s-o transfere din planul preocupărilor interne către cele externe. Americanii au trecut uşor cu vederea condiţiile speciale pe care se construise povestea succesului lor din trecut.

Trezirea la realitate începuse în anii 1950, când mulţi americani au trebuit să se mulţumească cu o victorie de mai mică amploare în Coreea decât speraseră.

Începuse o perioadă de 20 de ani de răfuieli frustrante cu naţiuni care nu aveau nici măcar o zecime din puterea Statelor Unite, dar care păreau a fi capabile să le zădărnicească planurile. În cele din urmă, prin dezastrul din Vietnam au ieşit la iveală atât limitele puterii, cât şi costurile ei. În martie 1968, puterea opoziţiei crescânde faţă de război s-a văzut clar în prima fază a alegerilor prezidenţiale.

Johnson începea deja să realizeze că Statele Unite nu puteau câştiga războiul. Era pregătit să limiteze bombardamentele şi le-a cerut nord-vietnamezilor să deschidă din nou negocierile. În mod dramatic, a anunţat că nu va mai participa la alegerile din 1968. Aşa cum victimele Războiului din Coreea îl ajutaseră pe Eisenhower să câştige alegerile din 1952, victimele din Vietnam, pe front şi acasă, au ajutat (prin prezenţa unui al treilea candidat) la alegerea altui preşedinte republican în 1968 (la doar patru ani după ce Johnson câştigase o majoritate covârşitoare pentru democraţi) şi la realegerea lui în 1972. Vietnamul nu a fost singurul factor, dar a fost unul dintre cei mai importanţi factori în dislocarea, până la urmă, a coaliţiei democrate.

Noul preşedinte, Richard Nixon, a început să retragă forţele terestre americane din Vietnam curând după învestitură, dar negocierile de pace au durat încă trei ani. În 1970 au început negocieri secrete între Vietnamul de Nord şi Statele Unite. Au continuat retragerea trupelor americane, dar şi bombardarea mai intensă a nordului şi a prelungirii sale în Cambodgia. Diplomaţia era complicată şi anevoioasă. Statele Unite nu puteau admite că îşi abandonează aliatul, deşi trebuiau s-o facă, şi nici nord-vietnamezii nu acceptau termeni care să nu le permită să hărţuiască regimul din sud prin simpatizanţii lor din regiune. În contextul indignării publice de proporţii în Statele Unite, bombardamentele au fost reluate pentru scurt timp în 1972, dar pentru ultima oară. Curând după aceea, pe 27 ianuarie 1973, la Paris s-a semnat un acord de încetare a focului. Războiul costase Statele Unite foarte mulţi bani şi 58.000 de morţi. Deteriorase mult prestigiul americanilor, le erodase influenţa diplomatică, dăduse peste cap politica internă şi încetinise reforma. Ceea ce se obţinuse era menţinerea temporară a unui Vietnam de Sud fragil, cu multe probleme interne, care făcea supravieţuirea regimului său foarte puţin probabilă, în timp ce populaţia Indochinei, care pierduse trei milioane de oameni, fusese victima unor distrugeri îngrozitoare.

Poate că renunţarea la iluzia omnipotenţei americanilor a contribuit puţin la compensarea acestor pierderi.

Ieşirea Statelor Unite din impasul în care se împotmoliseră a fost un adevărat succes şi preşedintele Nixon a cules roadele politice. Încheierea

războiului urmase altor semne care arătau că el admitea că lumea se schimbase deja mult de la criza rachetelor din Cuba. Cel mai evident dintre acestea a fost o nouă politică de normalizare a relaţiilor diplomatice americane directe cu China comunistă.

Aceasta a atins apogeul abia în 1978, dar au existat două evenimente dramatice care au precedat chiar şi tratativele de pace din Vietnam. În octombrie 1971

Adunarea Generală a Naţiunilor Unite recunoscuse Republica Populară ca unic reprezentant legitim al Chinei în Organizaţia Naţiunilor Unite şi l-a revocat pe reprezentantul Taiwanului. Statele Unite nu se aşteptaseră la acest rezultat. În februarie, Nixon a făcut o vizită în China – prima vizită făcută vreodată de un preşedinte american în Asia – pe care a descris-o ca pe o încercare de a traversa

„16.000 de mile şi 22 de ani de ostilităţi”.

După vizita sa în China, când Nixon a devenit şi primul preşedinte american care a vizitat Moscova (în mai 1972), vizită urmată de semnarea unui tratat de dezarmare – primul de acest fel – se părea că mai survenise o schimbare importantă. Simplităţile rigide, polarizate ale gândirii politice specifice Războiului Rece se estompau, oricât de nesigur părea viitorul. A urmat acordul cu Vietnamul şi nu se poate să nu fi avut o legătură cu asta; Moscova şi Beijingul trebuiau să-şi încheie socotelile, dacă se dorea o încetare a focului. Atitudinea Chinei faţă de lupta vietnamezilor nu era în niciun caz simplă. Pericolul potenţial reprezentat de Uniunea Sovietică, faptul că Statele Unite îşi foloseau puterea în alte ţări din Asia – în mod special în Taiwan şi Japonia – şi vechile amintiri ale puterii naţionalismului vietnamez o complicau şi mai mult; aliatul ei comunist indochinez era simpatizat, dar nu beneficia niciodată de o încredere deplină.

Văzut de China ca un frate „mai tânăr” în ale comunismului, Vietnamul avea o lungă istorie de lupte atât împotriva imperialismului chinez, cât şi a celui francez.

Şi în perioada imediat următoare retragerii americanilor, luptele care continuau în Vietnam se conturau din ce în ce mai clar ca un război civil ce urma să stabilească cine va conduce ţara reunificată.

Nord-vietnamezii şi aliaţii lor din sud nu au aşteptat prea mult ca să rezolve problema. O vreme guvernul Statelor Unite a trebuit să închidă ochii; ţara se bucura prea mult de încheierea intervenţiei din Asia pentru a mai da glas unor nemulţumiri legate de respectarea condiţiilor de pace care făcuseră posibilă retragerea. În 1974, când un scandal politic l-a forţat pe Nixon să demisioneze, succesorul lui s-a confruntat cu un Congres bănuitor faţă de ceea ce numea aventuri externe periculoase şi hotărât să le împiedice. Nu aveau să mai existe încercări de a sprijini condiţiile păcii încheiate în 1972 în măsura în care ele garantau că regimul sud-vietnamez nu va fi răsturnat. La începutul anului 1975

ajutoarele americane către Saigon au încetat. Un guvern care îşi pierduse practic tot teritoriul a fost încolţit, încercând să păstreze capitala şi cursul inferior al Mekongului cu o armată demoralizată şi învinsă. În acelaşi timp, forţele comuniste din Cambodgia distrugeau alt regim susţinut cândva de Statele Unite.

Congresul a împiedicat trimiterea altor ajutoare militare şi financiare. Tiparul din China anului 1948 se repeta; Statele Unite îşi limitau pierderile

pe cheltuiala celor care se bazaseră pe această ţară (deşi 117.000 de vietnamezi au plecat împreună cu americanii) şi armata Vietnamului de Nord a cucerit Saigonul în aprilie 1975.

Un astfel de rezultat era deosebit de ironic. Statele Unite intraseră în război în primul rând pentru a opri înaintarea comunismului chinez – iar acum relaţiile mai apropiate cu comuniştii chinezi permiseseră retragerea. Chiar şi în Statele Unite, forţele de dreapta, din ce în ce mai vocale, credeau tot mai mult că armata nu pierduse războiul, ci că fusese învinsă de politicieni lipsiţi de coloană vertebrală, oponenţi ai războiului şi radicali sociali din ţară. Spre sfârşitul anilor 1970 înfrângerea din Vietnam este posibil să-i fi făcut pe americani să reflecteze la scopul lor în lume şi să fie pentru o vreme reticenţi la ideea de a se mai implica militar în alte regiuni postcoloniale. În primul rând, au început să se îndoiască de posibilitatea unei destinderi în relaţiile cu URSS, cel mai important rival al Statelor Unite în afacerile externe.

Anul 1980 se apropia şi mulţi americani erau confuzi şi îngrijoraţi; moralul naţiunii era scăzut. Vietnamul lăsase răni adânci la nivel psihologic şi contribuia la alimentarea unei contraculturi în ţară pe care majoritatea o considerau înfricoşătoare. În anii 1960 s-au făcut auzite primele voci importante care au tras un semnal de alarmă cu privire la pericolele legate de mediul înconjurător; anii 1970 au fost marcaţi de criza petrolului şi de un nou sentiment de expunere într-un moment în care, pentru prima oară, aliatul din Orientul Mijlociu al Americii, Israelul, nu mai părea invulnerabil în faţa duşmanilor lui. Discreditarea preşedintelui Nixon şi declanşarea procedurii de destituire a sa după un abuz scandalos de putere executivă diminuaseră încrederea în instituţiile statului. Peste hotare, comportamentul celorlalţi aliaţi (ei înşişi îngrijoraţi şi debusolaţi de confuzia americanilor) părea mai puţin previzibil decât în trecut. Pentru prima dată, la toate acestea contribuia şi faptul că încrederea americanilor în promisiunea pe care se crezuse întotdeauna că naţiunea lor o făcuse omenirii a slăbit în faţa a ceea ce părea o respingere dură de către cea mai mare parte a lumii islamice.

Situaţia nu era, de bună seamă, uşor de descifrat. Şi totuşi, sistemul democratic american nu dădea semne de poticnire sau de incapacitate în faţa numeroaselor nevoi ale ţării, chiar dacă nu putea găsi soluţii la toate problemele.

Economia reuşise, în mod uimitor, să continue ani de-a rândul să acopere costurile unui război extrem de scump, ale unui program de explorare a spaţiului care a trimis oameni pe Lună şi ale întreţinerii unor garnizoane în toată lumea.

Este adevărat că situaţia americanilor de culoare a continuat să se înrăutăţească şi unele dintre cele mai mari oraşe ale ţării să se degradeze. Cu toate acestea, mai puţini americani păreau să considere aceste fapte la fel de îngrijorătoare ca presupusa inferioritate a ţării lor faţă de URSS în ceea ce priveşte puterea rachetelor (acesta urma să fie un aspect abordat în timpul alegerilor prezidenţiale din 1980). Preşedintele Gerald Ford (care intrase în exerciţiul funcţiunii în 1974, după demisia predecesorului său) trebuise deja să se confrunte cu un Congres care nu dorea să mai ia în considerare trimiterea altor ajutoare pentru aliaţii americanilor din Indochina. Atunci când Cambodgia a cedat, urmată la scurt timp de

Vietnamul de Sud, pe plan intern şi extern a început să apară întrebarea cât de departe putea merge ceea ce părea a fi o retragere a puterii americane. Dacă

Statele Unite nu mai luptau pentru Indochina, atunci nu aveau să mai lupte nici pentru Thailanda? Şi mai alarmant, Statele Unite aveau să lupte pentru Israel –

sau chiar pentru Berlin? Existau motive întemeiate pentru a crede că starea de resemnare şi de dezamăgire a americanilor nu va dura la nesfârşit, dar în tot acest timp aliaţii lor – inclusiv cei importanţi din Europa – îi priveau cu nelinişte.

Europa a fost locul unde s-a născut Războiul Rece, fiind mult timp principalul teatru de operaţiuni. Şi totuşi, cu mult înainte de 1970, existaseră indicii că teribilele simplificări instituţionalizate în NATO şi (încă mai rigid) în Pactul de la Varşovia ar putea să nu fie singurele care influenţau aici cursul istoriei. Deşi multă vreme izolate de către puterea sovietică de stimulii externi ai schimbării şi de economiile centralizate, erau semne de dezbinare între naţiunile blocului estic. Sovieticii au trebuit să îndure violenţa cu care Albania, cea mai mică dintre ele, a condamnat URSS-ul şi a aplaudat China în anii 1960, când acestea au intrat în conflict; Albania nu avea nicio frontieră comună cu alte ţări ale Pactului de la Varşovia şi, prin urmare, probabil că nu era nevoie să ţină cont de Armata Roşie. A fost mai şocant atunci când România, susţinută de China, a contestat cu succes dirijarea economiei sale de către CAER, afirmându-şi dreptul naţional de a o dezvolta în propriul interes. A adoptat chiar o poziţie vag neutralistă în probleme de politică externă – deşi rămânea în cadrul Pactului de la Varşovia – şi a făcut acest lucru, în mod ciudat, sub conducerea unui preşedinte care le-a impus conaţionalilor săi unul dintre cele mai rigide regimuri dictatoriale din Europa de Est. Dar România nu avea nicio frontieră terestră cu vreo ţară membră a NATO, ci una de 500 de mile cu URSS; mofturile ei puteau fi tolerate, prin urmare, fiindcă puteau fi curmate rapid la nevoie.

Faptul că existau limite clare ale dislocării vechii unităţi monolitice a comunismului s-a văzut suficient de limpede în 1968, când un guvern comunist din Cehoslovacia a început să-şi liberalizeze structura internă şi să dezvolte relaţii economice cu Germania de Vest. Aşa ceva nu putea fi tolerat. După o serie de încercări de a o aduce sub control, Cehoslovacia a fost invadată, în august, de membrii Pactului de la Varşovia. Pentru a nu se repeta cele petrecute în Ungaria în 1956, guvernul ceh nu s-a opus şi scurta încercare de a oferi un exemplu de

„socialism cu faţă umană”, după cum s-a exprimat un politician ceh, a fost dată uitării.

Cu toate acestea, tensiunile sino-sovietice s-au combinat cu fisurile din blocul estic (şi, poate, şi cu disconfortul Statelor Unite în privinţa relaţiilor cu ţări latinoamericane), sugerând că lumea în ansamblu abandona bipolaritatea în favoarea „policentrismului”, după cum spunea un politician comunist italian.

Slăbirea principiilor simpliste ale Războiului Rece fusese cu adevărat surprinzătoare. Între timp apăruseră şi alte evoluţii de natură să complice lucrurile în Europa Occidentală. Prin 1980 era clar că unul dintre rolurile istorice ale popoarelor sale luase sfârşit de vreme ce nu mai stăpâneau

acum decât aceeaşi parte din suprafaţa terestră stăpânită de strămoşii lor cu 500 de ani în urmă. De atunci avuseseră loc transformări uriaşe şi se petrecuseră evenimente ireversibile.

Deşi epoca imperialistă a Europei apusese, aceasta urma să-şi descopere un nou rol. Europa Occidentală începuse să arate unele dintre primele semne timide că influenţa naţionalismului asupra potenţialului uman de organizare la scară largă s-ar putea diminua chiar în locul unde se născuse naţionalismul.

Originile moştenirilor experienţei europene comune au fost identificate de unii entuziaşti în perioada Carolingienilor, dar anul 1945 este suficient ca punct de pornire. Începând de la această dată viitorul continentului pentru mai bine de 40 de ani a fost determinat în special de deznodământul războiului şi de politica sovietică. Probabilitatea altui mare război civil în Occident legat de problema germană părea slabă de vreme înfrângerea şi împărţirea Germaniei o eliminaseră şi risipiseră astfel temerile Franţei. Politica sovietică dăduse apoi ţărilor occidentale multe motive noi de a colabora mai strâns; evenimentele care au avut loc în Europa de Est în ultima parte a anilor 1940 le-au avertizat cu privire la ceea ce s-ar putea întâmpla dacă americanii ar pleca vreodată acasă şi ele ar rămâne dezbinate. S-a dovedit că Planul Marshall şi NATO au fost primii dintre numeroşii paşi importanţi spre integrarea unei noi Europe.

Această integrare avea mai multe surse. Lansarea Planului Marshall a fost urmată de înfiinţarea unei Organizaţii (având la început 16 membri, dar care mai târziu s-a extins) Europene pentru Cooperare Economică, în 1948, însă peste un an, la o lună după semnarea tratatului în baza căruia s-a creat NATO, au fost constituite şi primele organisme politice care reprezentau zece state europene diferite, sub conducerea unui nou Consiliu al Europei. Cu toate acestea, forţele economice care favorizau integrarea se dezvoltau mai rapid. Fuseseră deja create, în 1948, Uniuni Vamale între ţările „Benelux” (Belgia, Olanda şi Luxemburg) şi (într-o formă diferită) între Franţa şi Italia. În fine, cel mai important dintre paşii iniţiali care au precedat marea integrare a fost făcut atunci când francezii au propus fondarea unei Comunităţi a Cărbunelui şi Oţelului. Comunitatea şi-a început activitatea în 1952 şi avea ca membri Franţa, Italia, Benelux şi, în mod semnificativ, RFG. Aceasta a făcut posibilă reînnoirea centrului industrial al Europei Occidentale şi a fost principalul pas către integrarea Germaniei de Vest într-o nouă structură internaţională. Printr-un nou aranjament economic, a putut fi controlată şi, în acelaşi timp, revitalizată Germania de Vest, a cărei forţă, evident, era necesară într-o Europă Occidentală ameninţată de puterea terestră sovietică.

Sub influenţa evenimentelor din Coreea, opinia oficială americană (spre consternarea unora dintre europeni) a fost la începutul anilor 1950 că Germania trebuia reînarmată.

Şi alţi factori au netezit calea spre organizarea supranaţională în Europa.

Slăbiciunea politică, ale cărei simptome erau propriile partide comuniste, a fost învinsă atât în Franţa, cât şi în Italia, mai ales mulţumită redresării economice.

Comuniştii încetaseră să mai joace vreun rol în guvernele acestor ţări încă din 1947, iar pericolul ca democraţia franceză şi cea italiană să aibă soarta Cehoslovaciei dispăruse prin anii 1950. Opinia publică

anticomunistă a avut tendinţa de a se coaliza în jurul unor partide ale căror forţe integratoare erau fie politicieni romano-catolici, fie social-democraţi conştienţi de soarta tovarăşilor lor din Europa de Est. În linii mari, aceste schimbări indicau faptul că în anii 1950

guvernele vest-europene moderate de dreapta au urmărit aceleaşi obiective –

redresarea economică, asigurarea serviciilor de asistenţă socială şi integrarea vest-europeană – în chestiunile practice.

Au apărut şi alte instituţii. În 1952, o Comunitate Europeană pentru Apărare a formalizat poziţia militară a Germaniei de Vest. Aceasta urma să fie înlocuită de înscrierea Germaniei ca membră a NATO, dar un impuls important către o mai mare unitate a fost, ca şi mai înainte, de natură economică. Pasul hotărâtor a fost făcut în 1957: Comunitatea Economică Europeană (CEE) a fost creată în urma semnării de către Franţa, RFG, Belgia, Ţările de Jos, Luxemburg şi Italia a Tratatului de la Roma. În afară de scopul creării unei „pieţe comune" pentru statele membre prin eliminarea obstacolelor din calea liberei circulaţii a mărfurilor, serviciilor şi forţei de muncă şi prin armonizarea politicilor tarifare, tratatul stipula şi crearea unei autorităţi de decizie, a unei birocraţii şi a unui parlament european cu puteri consultative. Unii vorbeau despre refacerea moştenirii lui Carol cel Mare. Aceasta a determinat unele ţări care nu aderaseră la CEE să-şi creeze peste doi ani şi jumătate o organizaţie proprie, mai laxă şi mai limitată, Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (AELS). În 1986, în locul celor şase ţări care fuseseră membre fondatoare ale Comunităţii Economice Europene (între timp devenise pur şi simplu CE – cuvântul „economică", în mod semnificativ, a fost şters) erau 12, în timp ce AELS îşi pierduse toţi membrii în afară de patru. Peste încă cinci ani, ceea ce rămăsese din AELS preconiza o aderare la CE.

Evoluţia lentă, dar tot mai accelerată a Europei Occidentale spre un minimum de unitate politică demonstra încrederea celor ce realizau demersurile că un conflict armat nu avea să mai fie nicicând o alternativă acceptabilă la cooperarea şi negocierea între ţările lor. Din nefericire, deşi a recunoscut asta, guvernul Marii Britanii nu a profitat imediat de ocazia de a se alătura CEE, conferindu-i o structură organizată; mai târziu i s-a refuzat de două ori aderarea.

Între timp, interesele comunităţii s-au cimentat pe deplin printr-o Politică

Agricolă Comună, care a fost, de fapt, o mită grosolană pentru fermierii şi ţăranii ce constituiau o parte atât de importantă a electoratelor german şi francez, iar mai târziu şi pentru cei din ţările mai sărace, pe măsură ce acestea aderau.

Mult timp Franţa s-a opus hotărât integrării politice, spre deosebire de integrarea economică. Opoziţia a fost exprimată cu tărie de generalul de Gaulle, care a reintrat în politică în 1958, devenind preşedinte atunci când a Patra Republică franceză părea să alunece pe panta războiului civil din cauza Algeriei.

Prima lui sarcină a fost să treacă aceste praguri şi să realizeze importante reforme constituţionale, care au dus la instaurarea celei de-a Cincea Republici. Următorul serviciu adus Franţei a fost la fel de mare ca toate celelalte din timpul carierei sale pe timp de război, încheierea

conflictului din Algeria în 1961. Legiunile s-au întors acasă, unele nemulţumite. În urma acestei acţiuni, atât de Gaulle, cât şi ţara lui au putut juca un rol internaţional mai viguros, deşi într-un fel oarecum negativ.

Părerea lui de Gaulle cu privire la consolidarea europeană se limita la cooperarea dintre state-naţiuni independente; el considera CEE mai presus de toate o modalitate de protejare a intereselor economice franceze. Era pregătit să exercite mari presiuni asupra noii organizaţii pentru a obţine ceea ce voia. Mai mult, a respins de două ori cererea de aderare a Marii Britanii. După experienţa războiului, de Gaulle rămăsese cu o profundă neîncredere faţă de „anglo-saxoni”

şi cu convingerea, în niciun caz nefondată, că britanicii doreau mai mult integrarea într-o comunitate atlantică, ce ar fi inclus şi Statele Unite, decât cu Europa continentală. În 1964 i-a enervat pe americani făcând schimb de reprezentanţi diplomatici cu China comunistă. A insistat ca Franţa să-şi continue programul de înarmare nucleară, refuzând să depindă de protecţia americanilor. În cele din urmă, după ce a provocat multe probleme, a retras Franţa din NATO.

Acest fapt ar putea fi văzut ca o prefigurare a „policentrismului” în blocul occidental. Când de Gaulle a demisionat, după un referendum nefavorabil din 1969, a dispărut o mare forţă politică ce provocase nesiguranţă şi confuzie în Europa Occidentală.

Marea Britanie a aderat în cele din urmă la CEE în 1973, o recunoaştere, în final, a faptelor istoriei secolului XX de către cel mai conservator dintre statele-naţiuni istorice. Decizia completa retragerea din imperiu şi recunoştea că frontiera strategică britanică nu mai era pe Rin, ci pe Elba. A fost un moment crucial, deşi departe de a fi decisiv, într-o epocă a incertitudinii. De un sfert de veac guvernele britanice încercau în zadar să combine creşterea economică, creşterea furnizării de servicii sociale şi un nivel redus al şomajului. A doua depindea în cele din urmă de prima, dar, când au apărut probleme, creşterea economică a fost mereu sacrificată în favoarea celorlalte două. Regatul Unit era, de altfel, o democraţie ai cărei votanţi, lacomi şi creduli, trebuiau să fie mulţumiţi. Vulnerabilitatea implicării tradiţionale a economiei britanice în comerţul internaţional era şi ea un handicap. Alte handicapuri erau vechile industrii de bază, în care nu se mai investise, şi atitudinile profund conservatoare ale populaţiei. Deşi Regatul Unit s-a îmbogăţit (în 1970 practic niciun muncitor nu avea patru săptămâni de concediu plătit pe an; peste zece ani, o treime dintre ei aveau), a rămas totuşi din ce în ce mai mult în urma altor ţări dezvoltate, atât ca bogăţie, cât şi în ceea ce priveşte viteza cu care o genera. Deşi britanicii gestionaseră un declin al puterii pe plan internaţional şi realizarea unei decolonizări rapide fără violenţa şi îndârjirea internă evidente în alte ţări, rămânea totuşi neclar dacă puteau să se debaraseze acum de trecut şi în alte privinţe şi să-şi asigure măcar o modestă prosperitate, ca naţiune de rang secund.

EUROPA POSTBELICĂ – BLOCURILE ECONOMICE ŞI MILITARE
PV – Pactul de la Varşovia
NATO – Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord
UE – CEE/CE/UE
0 800 km
0 500 mile
N
ISLANDA NATO 1949
NORVEGIA NATO 1949
SUEDIA UE 1995
Marea Nordului
DANEMARCA NATO 1949 UE 1973
Marea Baltică
IRLANDA UE 1973
REGATUL UNIT AL MĂRII BRITANII NATO 1949 UE 1973
OLANDA NATO 1949 UE 1951
Berlin
POLONIA PV 1955 NATO 1999 UE 2004
BELGIA NATO 1949 UE 1951
GERMANIA DE EST PV 1955
GERMANIA DE VEST NATO 1955 UE 1951
CEHOSLOVACIA PV 1955 UE 2004
URSS PV 1955
Oceanul Atlantic
LUXEMBURG NATO 1949 UE 1951
AUSTRIA UE 1995
UNGARIA PV 1955 NATO 1999 UE 2004
ROMÂNIA PV 1955 NATO 2004 UE 2007
FRANŢA NATO 1949 UE 1951
Marea Neagră
IUGOSLAVIA
BULGARIA PV 1955 NATO 1999 UE 2004
PORTUGALIA NATO 1949 UE 1986
SPANIA NATO 1982 UE 1986
ITALIA NATO 1949 UE 1951
ALBANIA PV 1955
TURCIA NATO 1952
GRECIA NATO 1952 UE 1981
CIPRU UE 2004
MALTA UE 2004
Marea Mediterană

O ameninţare evidentă şi simptomatică la adresa ordinii şi civilizaţiei a apărut în Irlanda de Nord. Atât huliganii protestanţi, cât şi cei catolici păreau înclinaţi mai mult să-şi distrugă patria decât să coopereze cu rivalii lor şi au provocat, în anii 1970 şi 1980, moartea a mii de cetăţeni britanici – soldaţi, poliţişti şi civili, protestanţi şi catolici, irlandezi, scoţieni şi englezi deopotrivă.

Din fericire, nu au perturbat politica de partid, cum făcuseră irlandezii în trecut.

Electoratul britanic a rămas preocupat mai degrabă de probleme materiale.

Inflaţia a atins niveluri fără precedent (rata anuală între 1970 şi 1980 a fost de peste 13%), acutizând din nou problemele industriale în anii 1970, mai ales în urma crizei petrolului. Unii se întrebau dacă ţara era cumva „neguvernabilă”, făcându-se referire la o grevă a minerilor care a răsturnat guvernul, în timp ce mulţi lideri şi analişti păreau obsedaţi de temele diviziunii sociale. Chiar şi problema rămânerii Regatului Unit în CEE, care fusese supusă mecanismului revoluţionar reprezentat de referendum în iunie 1975, a fost deseori prezentată în aceşti termeni. Din acest motiv, a fost cu atât mai surprinzător pentru mulţi politicieni faptul că rezultatul a fost clar favorabil rămânerii în CEE.

Cu toate acestea, urmau să vină curând vremuri rele (din punct de vedere economic); inflaţia (în 1975 ajungând la 26,9%, în preajma crizei petrolului) a fost în cele din urmă identificată de guvern ca fiind ameninţarea cea mai mare.

Revendicările salariale ale sindicatelor anticipau inflaţia care urma să vină şi unii începeau să realizeze că epoca creşterii indiscutabile a consumului se încheiase.

Exista un licăr de speranţă: cu câţiva ani înainte fuseseră descoperite vaste zăcăminte de petrol în subsolul marin din largul coastelor nordice ale Europei. În 1976 Regatul Unit a devenit o ţară exportatoare de petrol. Acest lucru nu a ajutat imediat; în acelaşi an s-a solicitat un împrumut de la Fondul Monetar Internaţional. În 1979, când doamna Thatcher, prima femeie prim-ministru din această ţară (şi din Europa) şi prima femeie care

a condus un partid politic (cel conservator), a preluat puterea, nu avea, într-un sens, prea multe de pierdut; oponenţii ei erau discreditaţi, ca şi, după cum credeau unii, ideile care erau de mult acceptate fără critici ca determinante ale politicii britanice. Un punct de pornire cu totul nou părea cu adevărat posibil de data asta. Şi exact acest lucru urma să-l ofere doamna Thatcher, după un început timid a ceea ce urma să se dovedească a fi cea mai lungă carieră a unui prim-ministru din secolul XX, spre surpriza multora şi spre uimirea unora dintre susţinătorii şi oponenţii ei, deopotrivă.

După puţină vreme de la învestire, ea s-a văzut nevoită să gestioneze pe neaşteptate, în 1982, ceea ce s-a dovedit a fi ultimul război colonial al Marii Britanii. Reocuparea insulelor Falkland după scurta ocupaţie a forţelor armate argentiniene a fost, chiar şi numai în termeni logistici, o mare faptă de arme, dar şi un succes psihologic şi diplomatic major. Instinctele prim-ministrului de a lupta pentru principiile de drept internaţionale şi pentru dreptul insularilor de a alege de cine ar trebui să fie guvernaţi au rezonat cu atitudinea populaţiei. A judecat corect şi posibilităţile la nivel internaţional. După un debut nesigur (ceea nu este de mirare, având în vedere sensibilitatea tradiţională cu privire la America Latină), Statele Unite au oferit un ajutor practic şi clandestin important. La fel de important, cele mai multe dintre ţările Comunităţii Europene au susţinut izolarea Argentinei în cadrul Naţiunilor Unite şi rezoluţiile care condamnau acţiunea argentinienilor. Notabil era în special faptul că britanicii au beneficiat încă de la început de susţinerea (care nu li s-a oferit prea des atât de uşor) a guvernului francez, care ştia ce înseamnă o ameninţare la adresa unor drepturi dobândite.

Pare clar acum că acţiunea argentinienilor a fost încurajată de impresiile greşite privind reacţiile probabile ale britanicilor, create de diplomaţia britanică în anii anteriori (ministrul Afacerilor Externe a demisionat, din acest motiv, la declanşarea crizei). Din fericire, printre consecinţele politice s-au numărat deteriorarea fatală a prestigiului şi coeziunii regimului militar care conducea Argentina şi înlocuirea lui, la sfârşitul anului 1983, cu un guvern constituţional ales democratic. Deşi unii britanici au regretat pierderea inutilă, după părerea lor, a unor vieţi omeneşti în timpul conflictului, în linii mari prestigiul doamnei Thatcher a crescut odată cu moralul naţiunii; poziţia ei s-a consolidat şi peste hotare, iar acest lucru a fost important. În restul deceniului asta a oferit ţării o influenţă asupra altor şefi de state (mai ales asupra preşedintelui american) pe care doar datele brute legate de forţa britanică nu ar fi putut-o susţine.

Nu toată lumea era de acord că această influenţă a fost mereu exercitată în mod avantajos. Ca şi în cazul generalului de Gaulle, convingerile personale, preconcepţiile şi prejudecăţile doamnei Thatcher erau foarte vizibile şi ea, ca şi el, nu făcea parte din Europa, dacă acest lucru însemna să permită angajamentului emoţional sau chiar practic faţă de Europa să-i obtureze viziunile personale asupra interesului naţional. Pe plan intern, între timp, ea a transformat termenii politicii britanice şi poate şi pe cei ai dezbaterilor sociale şi culturale, dizolvând un vechi consens *bien-pensant* cu privire la obiectivele naţionale. Aceasta, împreună cu radicalismul neîndoielnic al multora dintre politicile ei specifice, a trezit

atât entuziasm, cât şi o animozitate neobişnuită. Totuşi, ea nu a reuşit să-şi atingă unele dintre scopurile cele mai importante. La zece ani după preluarea puterii, guvernul juca un rol mai mare în multe sfere ale societăţii, iar banii publici cheltuiţi pentru sănătate şi asigurări sociale erau cu o treime mai mulţi în termeni reali faţă de 1979 (fără a satisface cererea, care crescuse mult).

Deşi doamna Thatcher îi condusese pe conservatori spre trei victorii consecutive în alegerile generale (realizare unică în politica britanică de până atunci), mulţi din partidul ei au ajuns să creadă că ea nu ar avea şanse la următoarele alegeri, care nu erau foarte departe. Confruntată cu erodarea loialităţii şi susţinerii, ea a demisionat în 1990, lăsându-i moştenire succesorului ei o rată a şomajului în creştere şi o situaţie financiară precară. Dar părea probabil ca politica britanică să devină acum mai puţin obstructivă în abordarea Comunităţii Europene şi a afacerilor ei şi mai puţin retorică în această direcţie.

Anii 1970 fuseseră dificili pentru toţi membrii pieţei comune. Creşterea s-a diminuat şi unele economii se clătinau sub impactul crizei petrolului. Aceasta a dus la dispute şi tensiuni între instituţii (mai ales pe probleme economice şi financiare), care le-au reamintit europenilor de limitele a ceea ce se realizase până atunci. Situaţia a continuat şi în anii 1980 şi, alături de neliniştea privind succesul sferei economice asiatice, dominată de Japonia, şi de conştientizarea tot mai accentuată a faptului că şi alte naţiuni vor dori să se alăture celor zece, a condus la o mai mare cristalizare a ideilor despre viitorul Comunităţii. Mulţi europeni au înţeles mai clar că condiţiile prealabile ale independenţei politice a Europei sunt o unitate mai strânsă, obiceiul de a coopera şi o prosperitate crescândă, dar alţii începeau să aibă impresia că o atare independenţă va rămâne întotdeauna găunoasă dacă Europa nu putea deveni şi ea o superputere.

Entuziaştii se puteau mulţumi cu progresele suplimentare în ceea ce priveşte integrarea. În 1979 se organizau deja primele alegeri directe pentru Parlamentului European. Curând au aderat la Comunitate şi Grecia, în 1981, şi Spania şi Portugalia, în 1986. În 1987 s-au pus bazele unei monede şi ale unui sistem monetar europene comune (deşi Regatul Unit nu a fost de acord) şi s-a stabilit ca 1992 să fie anul în care se va inaugura o adevărată piaţă unică, peste ale cărei graniţe naţionale vor circula liber mărfuri, persoane, capital şi servicii. Unii membri au fost de acord, în principiu, chiar şi cu ideea unei uniuni politice europene, deşi britanicii şi francezii aveau mari rezerve. Acest lucru nu a generat imediat o mai mare coeziune şi un mai mare confort psihologic pe măsură ce ieşeau la iveală implicaţiile unei astfel de uniuni, dar a fost un semn indiscutabil al unei oarecare dezvoltări.

În anii ce au trecut de la Tratatul de la Roma, Europa Occidentală a evoluat mai mult, probabil, decât au înţeles cei care s-au născut şi s-au maturizat pe teritoriul ei. La baza schimbărilor instituţionale se aflau, de asemenea, unele similitudini din ce în ce mai mari – în politică, structura socială, obiceiurile de consum şi credinţele în valorile şi ţelurile comune. Chiar şi vechile disparităţi ale structurii economice se diminuaseră mult, după cum arătau scăderea numărului şi creşterea prosperităţii fermierilor francezi şi germani. În acelaşi timp, au apărut noi probleme pe măsură ce ţări mai sărace şi mai instabile politic au aderat la Comunitatea

Europeană. Faptul că au existat convergenţe uriaşe nu poate fi contestat. Nu era încă clar ce implicaţii urma să aibă aceasta în viitor.

În decembrie 1975, Gerald Ford a devenit al doilea preşedinte american care a vizitat China. Diminuarea neîncrederii şi ostilităţii profunde ale ţării sale faţă de Republica Populară începuse cu recunoaşterea treptată a lecţiilor Războiului din Vietnam. Din punctul de vedere al chinezilor, schimbarea era parte a unei evoluţii şi mai ample: reasumarea de către China a unui rol internaţional şi regional corespunzător cu statutul şi potenţialul ei istoric. Revoluţia lui Mao a integrat China mai mult decât oricând până atunci şi a dus la îmbunătăţiri semnificative în sănătate şi educaţie. Dar dezvoltarea ei economică fusese haotică şi nu scosese poporul chinez din sărăcie. Pe la mijlocul anilor 1970, mulţi lideri chinezi căutau modalităţi de a pune capăt nesfârşitelor campanii politice ale lui Mao pentru a se concentra asupra consolidării ţării şi a îmbogăţirii poporului.

Mao a murit în septembrie 1976. Ameninţarea ca „banda celor patru”

colaboratori ai lui (dintre care unul era văduva sa), ce promovase politicile Revoluţiei Culturale, să ajungă la putere a fost rapid evitată prin arestarea acestora (şi ulterior judecarea şi condamnarea lor, în 1981). Sub o nouă conducere dominată de veterani ai partidului, a devenit curând clar că excesele Revoluţiei Culturale trebuiau corectate. În 1977, Deng Xiaoping, cel care căzuse în dizgraţie de două ori, s-a alăturat guvernului ca vicepremier, clar asociat cu curentul opus (fiul lui fusese schilodit în bătaie de Gărzile Roşii în timpul Revoluţiei Culturale).

Cea mai importantă schimbare a constituit-o totuşi faptul că însănătoşirea mult aşteptată a economiei a devenit, în sfârşit, viabilă. Acum trebuia să se dea frâu liber iniţiativei private şi scopului lucrativ şi să se încurajeze legăturile economice cu ţările necomuniste. Scopul era reluarea procesului de modernizare tehnologică şi industrială.

Definirea esenţială a noului curs a fost făcută în 1981, la plenara Comitetului Central al partidului, care s-a reunit în acel an. El a preluat şi sarcina delicată a disocierii realizărilor pozitive ale lui Mao, un „mare revoluţionar proletar”, de ceea ce era considerat acum a fi „marile greşeli” şi responsabilitatea lui pentru piedicile Marelui Salt Înainte şi ale Revoluţiei Culturale. În ciuda tuturor schimbărilor din conducerea Partidului Comunist Chinez, a dezbaterilor misterioase şi a „sloganizării” care a continuat să ascundă realităţile politice şi cu toate că Deng Xiaoping şi colaboratorii lui au fost obligaţi să lucreze în cadrul unei conduceri colective care includea şi conservatori, anii 1980 aveau să fie influenţaţi de un curent nou. Modernizarea câştigase în cele din urmă teren în faţa socialismului marxist, chiar dacă acest lucru nu putea fi admis cu voce tare (în 1986, când secretarul general al partidului a făcut afirmaţia pripită şi uimitoare că

„Marx şi Lenin nu ne pot rezolva problemele”, a fost curând demis).

Dar, deşi limbajul marxist domina încă retorica guvernului, piaţa capitalistă a devenit curând motorul care propulsa economia chineză. Dorinţa lui Deng de a experimenta însemna că PCC acorda prioritate lucrurilor despre care liderii considerau că le slujesc scopurile de ansamblu, ceea ce Deng (şi mentorul său, Zhou Enlai, înaintea lui) numea cele patru modernizări: modernizarea agriculturii, modernizarea industriei,

modernizarea apărării şi modernizarea tehnologiei. Deşi în cea mai mare parte schimbarea a părut haotică (iar credinţa partidului în planificarea strictă s-a pierdut pe parcurs), aceasta avea o direcţie generală: îndepărtarea de monopolul pe care statul chinez încercase să-l câştige asupra producţiei încă din epoca Qing şi accentuarea rolului producătorilor particulari.

O schimbare remarcabilă a constat în faptul că agricultura a fost, practic, privatizată în următorii ani, în sensul că, deşi ţăranilor nu li se dăduse drept de proprietate asupra pământului lor, erau totuşi încurajaţi să-şi vândă liber produsele pe pieţe. Au fost lansate noi sloganuri, cum ar fi „E minunat să te îmbogăţeşti”, pentru a încuraja dezvoltarea iniţiativelor industriale şi comerciale la sate. Au fost înfiinţate zone economice speciale, enclave pentru comerţul liber cu lumea capitalistă. Prima a fost lângă Guangzhou, centrul istoric al comerţului chinez cu Vestul. Politica aceasta nu era lipsită de costuri – mai întâi a scăzut producţia de grâne, apoi, la începutul anilor 1980, a apărut inflaţia, iar datoria externă a crescut. Unii au dat vina pe creşterea vizibilităţii infracţiunilor şi a corupţiei şi existau atât critici care doreau o reîntoarcere la economia planificată, cât şi unii care susţineau că democraţia politică este parte a modernizării. Deng, prin abilităţile sale politice, i-a ţinut la distanţă pe toţi.

Şi totuşi, nu exista nicio îndoială cu privire la succesul economic. Din anii 1980, China continentală a început să arate că un „miracol” economic ca acela din Taiwan se putea obţine probabil şi aici. În 1986 China a devenit al doilea producător de cărbune şi al patrulea producător de oţel din lume. Produsul intern brut a crescut cu peste 10% pe an între 1978 şi 1986, în timp ce producţia industrială s-a dublat ca valoare în aceeaşi perioadă. Venitul pe cap de locuitor al ţăranilor aproape că s-a triplat, iar în 1988 se estima că o familie de ţărani medie avea venitul pe şase luni în depozite bancare.

Noua linie lega în mod specific modernizarea de putere, reflectând astfel aspiraţiile reformatorilor chinezi încă de la Mişcarea de pe 4 mai şi chiar de dinainte. Ponderea Chinei pe scena internaţională devenise clară din anii 1950; acum se manifesta în diferite feluri. Încercarea iniţială de a stabili relaţii normale cu Statele Unite fusese făcută înainte de reforme, dar acum era parte integrantă a planurilor de dezvoltare ale Chinei. Recunoaşterea formală a venit în 1979. În cadrul unei înţelegeri sino-americane, Statele Unite au făcut concesia crucială de a-şi retrage forţele din Taiwan şi a rupe relaţiile diplomatice oficiale cu guvernul Gomindan al insulei. Deng a fost suficient de inteligent totuşi şi nu a permis ca implicarea Statelor Unite în problemele insulei în alte domenii (inclusiv vânzarea de armament) să constituie o piedică în relaţiile sino-americane; modernizarea Chinei era mult mai importantă pentru el decât recuperarea Taiwanului.

În 1984, China şi Marea Britanie au convenit termenii reintrării Hong Kongului în hotarele statului chinez în 1997, când expira închirierea unora dintre teritoriile sale. Potrivit unui acord ulterior cu Portugalia, şi Macao a redevenit parte integrantă a Chinei. Recunoaşterea generală a statutului Chinei a fost compromisă de faptul că, dintre vecinii săi, Vietnamul (ale cărui relaţii cu China au degenerat la un moment dat într-un război deschis, când cele două ţări rivalizau pentru controlul Cambodgiei) a rămas ostil; dar pe unii dintre locuitorii Taiwanului i-au liniştit promisiunile

chinezilor că reîncorporarea insulei în teritoriul Republicii Populare la momentul potrivit nu îi va periclita sistemul economic. Aceleaşi asigurări au fost date şi Hong Kongului. Ca şi înfiinţarea unor enclave de producţie şi comerciale speciale pe continent unde comerţul putea înflori, astfel de declaraţii au subliniat importanţa pe care noii conducători ai Chinei o acordau comerţului drept cale de modernizare. Extinderea Chinei conferea importanţă acestei direcţii de politică într-o regiune întinsă. În 1985

întreaga Asie de Est şi de Sud-Est constituia o zonă comercială cu un potenţial fără precedent.

În interiorul acesteia, noile centre de activitate industrială şi comercială s-au dezvoltat atât de rapid în anii 1980, încât permiteau aprecierea că vechea putere economică se redistribuise la nivel mondial. Coreea de Sud, Taiwanul, Hong Kongul, Singapore au scăpat de eticheta de economii subdezvoltate; în 1990, Malaysia, Thailanda şi Indonezia păreau să avanseze rapid în aceeaşi direcţie.

Succesul lor era parte din cel al Asiei de Est ca întreg şi Japonia a avut un rol indispensabil în acest rezultat.

Rapiditatea cu care Japonia, ca şi China, şi-a recăpătat vechiul statut de putere (şi l-a şi depăşit) a avut implicaţii evidente pentru locul ei atât în echilibrul de forţe din Asia, cât şi din lume. În 1959, exporturile japoneze ajunseseră din nou la nivelurile de dinainte de război. În 1970, japonezii aveau al doilea PIB din lume dintre ţările necomuniste. Îşi reînnoiseră baza industrială şi se extinseseră cu mare succes în noi zone industriale. Primul vas construit pentru export a fost lansat de un şantier naval japonez abia în 1951; peste 20 de ani, Japonia avea cea mai mare industrie a construcţiilor navale din lume. În acelaşi timp, a preluat poziţia de lider în industriile de larg consum, cum ar fi electronicele şi maşinile, pe care le-a produs în număr mai mare decât orice altă ţară, cu excepţia Statelor Unite. Acest lucru a stârnit resentimente printre producătorii americani –

complimentul suprem. În 1979 s-a convenit ca în Anglia să se fabrice maşini japoneze, debutul intrării Japoniei pe piaţa Comunităţii Europene. „Pasivul”

acestui bilanţ îl constituiau o populaţie care creştea rapid şi numeroasele dovezi ale costurilor creşterii economice în ceea ce priveşte distrugerea mediului înconjurător japonez şi deteriorarea vieţii urbane.

Japonia a fost, cu toate acestea, favorizată multă vreme de circumstanţe.

Războiul din Vietnam, ca şi cel din Coreea au fost de ajutor; la fel şi impunerea de către americani a unei favorizări a investiţiilor, şi nu a consumului în anii ocupaţiei. Cu toate acestea, oamenii trebuie să acţioneze pentru a profita de circumstanţele favorabile şi atitudinile japonezilor au fost cruciale în acest joc.

Japonia postbelică putea da dovadă de multă mândrie şi de o disponibilitate fără egal a poporului său de a face un efort colectiv; amândouă izvorau din profunda coeziune şi din capacitatea de a-l subordona pe individ scopurilor colective care marcaseră întotdeauna societatea japoneză. În mod ciudat, astfel de atitudini păreau să supravieţuiască instaurării democraţiei. Poate că e prea devreme să judecăm cât de adânc înrădăcinate sunt instituţiile democratice în societatea japoneză; după 1951 a apărut un consens în privinţa conducerii

de către un partid unic (deşi iritarea multora a ieşit la iveală prin apariţia grupărilor alternative, atât de dreapta, cât şi de stânga). O nelinişte crescândă s-a manifestat şi cu privire la ceea ce se întâmpla cu valorile şi instituţiile tradiţionale. Costurile creşterii economice s-au tradus nu doar în aşezări urbane uriaşe şi poluare, ci şi în probleme sociale care exercitau presiuni până şi asupra obiceiurilor japoneze.

Mari firme încă funcţionau cu succes pe baza loialităţilor de grup sprijinite de atitudini şi de instituţii tradiţionale. Cu toate acestea, la alt nivel, chiar şi familia japoneză părea sub presiune.

Progresul economic a ajutat şi la schimbarea contextului politicii externe, care în anii 1960 a lăsat în urmă măsurile simpliste ale deceniului precedent.

Puterea economică a făcut yenul important pe plan internaţional şi a atras Japonia în diplomaţia monetară occidentală. Prosperitatea a implicat-o şi în alte părţi ale lumii. În bazinul Pacificului era un consumator important al produselor principale ale altor ţări; în Orientul Mijlociu a devenit un mare cumpărător de petrol. În Europa, investiţiile Japoniei erau considerate alarmante de unii (chiar dacă per total nu reprezentau un procent ridicat), în timp ce importarea mărfurilor produse de Japonia îi ameninţa pe producătorii europeni. Chiar şi aprovizionarea cu alimente provoca discuţii la nivel internaţional; în anii 1960, 90% din cerinţele de proteine ale Japoniei erau acoperite de pescuit şi acest lucru a tras un semnal de alarmă că japonezii ar putea pescui excesiv în zone importante.

Pe măsură ce aceste probleme şi altele au schimbat atmosfera şi conţinutul relaţiilor externe, la fel au făcut şi comportamentele altor puteri, mai ales în zona Pacificului. Japonia şi-a asumat treptat, în anii 1960, o predominanţă economică în relaţiile cu alte ţări din zona Pacificului, aproximativ la fel ca Germania faţă de unele ţări central- şi est-europene înainte de 1914. Noua Zeelandă şi Australia au constatat că economiile lor au ajuns tot mai mult şi mai profitabil legate de piaţa japoneză, pe măsură ce Japonia a devenit cel mai mare importator de materii prime din lume. Amândouă furnizau carne, iar Australia şi minereuri, mai ales cărbune şi minereu de fier. În Asia continentală sovieticii şi sud-coreenii se plângeau de pescuitul japonezilor. Aceasta a complicat şi mai mult o poveste mai veche. Coreea era şi a doua piaţă a Japoniei ca mărime (Statele Unite fiind cea mai mare) şi japonezii au început să investească din nou aici după 1951. Aceasta a reînviat o neîncredere tradiţională; descoperirea că naţionalismul sud-coreean avea o nuanţă atât de antijaponeză nu prevestea nimic bun, aşa încât, în 1959, preşedintele Coreei de Sud şi-a îndemnat conaţionalii să se unească „ca unul” nu împotriva vecinului lor din nord, ci a Japoniei. De asemenea, în mai puţin de 20

de ani, producătorii japonezi de maşini îl priveau cu neîncredere pe puternicul lor rival pe care îl ajutaseră să se lanseze. La fel ca în Taiwan, şi în Coreea de Sud creşterea economică s-a bazat pe tehnologia răspândită, cel puţin parţial, de Japonia.

Şi totuşi, deşi dependenţa Japoniei de energia importată a provocat un şoc economic puternic în anii 1970, când preţurile petrolului au explodat, nimic nu părea să afecteze pe termen lung creşterea economică a Japoniei. În 1971

exporturile către Statele Unite erau în valoare de 6 miliarde de dolari: în 1984, această sumă crescuse de zece ori. Până la sfârşitul anilor 1980, Japonia era a doua mare putere economică în ce priveşte produsul intern brut. Pe măsură ce industriaşii săi recurgeau la tehnologia avansată a informaţiei şi biotehnologie şi vorbeau despre scăderea producţiei de maşini, se părea că nu există niciun motiv să-şi piardă puterea de autoadaptare disciplinată.

O putere mai mare însemnase deja responsabilităţi mai mari. Îndrumările americanilor au luat sfârşit, logic, în 1972, când Okinawa (una dintre primele lor posesiuni de peste mări care aveau să fie recuperate) a fost retrocedată Japoniei, SUA menţinându-şi totuşi aici o importantă bază militară. Mai era problema arhipelagului Kurile, încă ocupat de URSS, şi a Taiwanului, aflat în posesia naţionaliştilor chinezi şi revendicat de comuniştii chinezi, dar atitudinile japonezilor în toate aceste chestiuni au rămas – fără îndoială, cu prudenţă –

rezervate. Mai exista posibilitatea ca discuţia despre insula Sahalin să se redeschidă. Toate aceste probleme au început să pară mai deschise revizuirilor sau, cel puţin, reconsiderării în preajma marilor schimbări aduse pe scena asiatică de revitalizarea Chinei şi a Japoniei. Cearta dintre chinezi şi sovietici a oferit Japoniei mai multă libertate de manevră, atât faţă de Statele Unite, principalul ei susţinător, cât şi faţă de China şi Uniunea Sovietică. Faptul că o relaţie prea apropiată cu americanii ar putea crea complicaţii s-a adeverit în timpul Războiului din Vietnam, când opoziţia politică faţă de acesta a crescut în Japonia.

Libertatea ei era limitată, în sensul că toate cele trei mari puteri din zonă erau dotate până în 1970 cu arme nucleare (iar dintre toate naţiunile, Japonia le cunoştea cel mai bine efectul), însă puţini se îndoiau că Japonia ar putea produce şi ea arme nucleare într-un timp relativ scurt, la nevoie. Una peste alta, japonezii aveau potenţialul de a se dezvolta în diferite direcţii. În 1978 vicepreşedintele chinez a făcut o vizită la Tokyo. În mod incontestabil, Japonia era iarăşi o putere mondială.

Dacă testul acestui statut este exercitarea în mod curent a unei influenţe decisive, economică, militară sau politică, în afara spaţiului geografic al ţării respective, atunci în anii 1980 India încă nu era o putere mondială. Aceasta este, poate, una dintre surprizele celei de-a doua jumătăţi a secolului. India a devenit independentă cu multe avantaje de care nu se bucurau nici fostele colonii europene, nici Japonia după înfrângere. În 1947 ea preluase o administraţie eficientă, forţe armate bine instruite şi de încredere, o elită educată şi universităţi prospere (aproximativ 70); beneficia de multă bunăvoinţă internaţională şi deschidere de care putea profita, de o infrastructură substanţială ce nu fusese distrusă de război şi, curând, de avantajele polarizării Războiului Rece, care puteau fi exploatate. Ţara a trebuit să se confrunte, de asemenea, cu sărăcia, malnutriţia şi problemele majore legate de sănătatea publică, la fel ca şi China.

Spre sfârşitul secolului contrastul dintre ele era foarte vizibil: străzile oraşelor Chinei erau pline de oameni îmbrăcaţi curat şi bine hrăniţi, pe când cele ale Indiei încă ofereau exemple cumplite de sărăcie şi boli.

Această comparaţie facilita o selectivitate pesimistă în evaluarea slabei performanţe a Indiei în domeniul dezvoltării. Existau sectoare în care

creşterea era substanţială şi impresionantă. Dar astfel de realizări erau umbrite de faptul că creşterea economică era slabă în comparaţie cu alte părţi ale Asiei şi nu era în stare să ţină pasul cu creşterea demografică; majoritatea indienilor o duceau doar puţin mai bine decât cei care se bucuraseră de independenţa din 1947.

Se poate argumenta că menţinerea unităţii Indiei în sine era o mare realizare, având în vedere eterogenitatea societăţii şi diviziunile potenţiale. Cumva, s-a păstrat şi o ordine electorală democratică, deşi cu anumite limite, iar schimbările paşnice de la guvernare s-au realizat pe baza voturilor. Aceasta a fost o mare realizare. Şi totuşi, chiar şi succesele democratice ale Indiei au părut mai puţin încurajatoare după 1975, când prim-ministrul, Indira Gandhi, a proclamat starea de urgenţă şi impunerea unui regim prezidenţial asemănător cu cel al viceregilor de odinioară (unul din cele două partide comuniste o susţinea). Acest lucru a fost urmat, este adevărat, de pierderea alegerilor în 1977 şi de excluderea ei judiciară pentru scurt timp din guvern şi din parlament în anul următor, ceea ce ar putea fi considerat un simptom sănătos al constituţionalismului indian. Dar pe celălalt taler al balanţei erau recurgerea frecventă la folosirea puterii prezidenţiale pentru a suspenda guvernarea constituţională normală în anumite domenii şi o avalanşă de relatări referitoare la brutalitatea poliţiei şi a forţelor de securitate faţă de minorităţi.

Un simptom de rău augur al reacţiei la pericolele dezbinării a fost apariţia în 1971 pe scena politică indiană a unui partid hindus ortodox şi profund conservator ca prima ameninţare plauzibilă la hegemonia Partidului Congresului, care a rămas la putere timp de trei ani. Această hegemonie a persistat însă. La 40

de ani după proclamarea independenţei, Partidul Congresului era mai vizibil ca oricând, nu atât ca partid politic în sens european, cât mai degrabă ca o coaliţie panindiană a unor grupuri de interese, notabilităţi şi persoane care controlau clientelismul, iar acest lucru i-a conferit, chiar şi sub conducerea lui Nehru, în ciuda aspiraţiilor şi retoricii sale socialiste, un caracter conservator intrinsec.

După ce britanicii au fost înlăturaţi, sarcina Congresului nu a fost nicicând să aducă schimbarea, ci mai mult să se adapteze la ea.

Acest conservatorism a fost, într-un fel, simbolizat de natura dinastică a guvernului indian. Nehru fusese urmat în funcţia de prim-ministru de fiica lui, Indira Gandhi (care a început să se distanţeze de dorinţele acestuia, ignorându-i cererea ca la funeraliile sale să nu fie organizată nicio ceremonie religioasă), iar ea avea să fie succedată de fiul ei, Rajiv Gandhi. Atunci când acesta a fost asasinat (nu era în funcţie la acea dată), liderii Congresului au avut imediat un reflex aproape automat, încercând s-o convingă pe văduva lui să preia conducerea partidului. În anii 1980 existau totuşi semne că dinasticismul s-ar putea să nu se dovedească viabil pentru multă vreme. Particularismul sikhilor a intrat rapid în atenţia lumii în 1984, odată cu asasinarea doamnei Gandhi (care era din nou prim-ministru la vremea aceea), după ce armata indiană a atacat cel mai cunoscut templu al credinţei sikhilor, de la Amritsar. În următorii şapte ani, peste 10.000 de militanţi sikh, spectatori nevinovaţi şi membri ai forţelor de securitate urmau să fie ucişi. Şi luptele cu Pakistanul pentru Kashmir au reînceput în ultima parte a deceniului. În 1990 s-a recunoscut oficial că în acel an

muriseră 890 de oameni în revolte ale hinduşilor şi musulmanilor, cele mai devastatoare după 1947.

Şi în acest caz este dificil să evităm reflecţia banală că povara trecutului era foarte grea în India, că nu apăruse nicio forţă dinamică pentru a opri toate acestea şi că modernitatea a pătruns lent şi doar în unele locuri. Pe măsură ce amintirile Indiei de dinainte de independenţă s-au estompat, au existat mereu şanse ca tradiţia indiană să se reafirme. În mod simbolic, în 1947, independenţa fusese proclamată la miezul nopţii, fiindcă britanicii nu consultaseră astrologi care să le sugereze o zi favorabilă şi s-a ales un moment dintre două zile pentru naşterea unei noi naţiuni: era o afirmare a puterii tradiţiilor indiene, care nu aveau să-şi piardă prea mult din forţă în următorii 40 de ani. Divizarea redefinise apoi comunitatea care avea să fie guvernată într-o proporţie mult mai mare în termeni hinduşi.

Până în 1980 ieşise la pensie şi ultimul funcţionar din serviciul civil indian angajat pe vremea britanicilor. India încă este marcată de o disparitate conştientă între sistemul ei politic de sorginte occidentală şi societatea tradiţională căreia i-a fost impus. În ciuda marilor realizări ale multora dintre conducătorii ei, bărbaţi şi femei devotate, trecutul adânc înrădăcinat, cu tot ceea ce înseamnă privilegii, nedreptăţi şi inegalităţi, încă stă în calea Indiei. Poate că aceia care credeau în viitorul ei în 1947 pur şi simplu nu şi-au dat seama cât de grea şi de dureroasă trebuie să fie o schimbare fundamentală – iar cei cărora nu li s-a părut dificil să realizeze o transformare mult mai puţin importantă în propriile societăţi nu au niciun motiv să adopte un aer superior.

Vecinul Indiei, Pakistanul, apelase mai conştient la tradiţia islamică (sau, cel puţin, la reîncarnările sale moderne) şi s-a dovedit curând că este parte a unei mişcări de revitalizare vizibilă în toată lumea musulmană. Nu pentru prima oară, politicienii occidentali au trebuit să-şi reamintească faptul că islamul era puternic în teritorii care se întindeau din Maroc, în vest, până în China, în est. În Indonezia, cea mai mare ţară din Asia de Sud-Est, Pakistan, Malaysia şi Bangladesh trăiau aproape jumătate din musulmanii lumii. În afară de aceste ţări şi de teritoriile culturii arabe, Uniunea Sovietică şi Nigeria, cea mai populată ţară africană, aveau un număr mare de supuşi musulmani (chiar şi la începutul secolului, prin 1906, guvernul ţarist al Rusiei a fost alarmat de o revoluţie în Iran din cauza posibilului ei efect perturbator asupra populaţiei musulmane). Dar noile percepţii ale lumii islamice au avut nevoie de timp pentru a-şi face apariţia. Prin anii 1970 restul lumii tindea să fie obsedat de ţările arabe ale Orientului Mijlociu şi, mai ales, de cele bogate în petrol atunci când se gândea la islam.

Această percepţie limitată a fost mult timp mascată şi deviată de Războiul Rece. Şi forma acestui conflict se estompa uneori în tipare mai vechi; pentru unii observatori, vechea dorinţă a ruşilor de a obţine influenţă în zonă părea acum mai aproape de îndeplinire ca oricând. Uniunea Sovietică a avut, până în 1970, o prezenţă navală la nivel mondial care rivaliza cu cea a Statelor Unite şi care se impusese chiar şi în Oceanul Indian. După retragerea britanicilor din Aden, în 1967, această bază a fost folosită de sovietici cu acordul guvernului sud-yemenit.

Toate acestea se întâmplau într-o perioadă când, mai în sud, americanii se loviseră de obstacole strategice. Sosirea Războiului Rece la Capul Horn

şi în fostele colonii portugheze sporise semnificaţia evenimentelor care se desfăşurau mai în nord.

Şi totuşi, într-o perspectivă mai largă, politica sovietică nu pare să fi avut prea mult de câştigat în lumea musulmană de pe urma remarcabilului haos al politicii americane de la mijlocul anilor 1970 din Orientul Mijlociu. Între timp, Egiptul rupsese relaţiile cu Siria şi apelase la Statele Unite în speranţa că va încheia o pace onorabilă cu Israelul. În 1975, când Adunarea Generală a ONU a denunţat sionismul ca o formă de rasism şi a acordat Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei (OEP) statutul de „observator” în cadrul Adunării, Egiptul a fost, inevitabil, mai izolat de alte state arabe. Între timp, activitatea Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei dincolo de graniţa de nord nu consta numai în hărţuirea Israelului, ci şi în transformarea Libanului, ale cărui elite erau foarte europenizate, într-un sanctuar al OEP, urmată de distrugerea şi dezintegrarea acestuia. În 1978 Israelul a invadat sudul Libanului, în speranţa de a anihila raidurile Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei. Deşi lumea neislamică a aplaudat când premierul israelian şi cel egiptean s-au întâlnit la Washington în anul următor, pentru a cădea de acord în privinţa unei păci care să prevadă retragerea Israelului din Sinai, peste trei ani egiptenii au plătit preţul asasinării de către cei ce credeau că aceştia au trădat cauza palestiniană şi arabă.

Acordul limitat dintre Israel şi Egipt se datora în mare parte preşedintelui Jimmy Carter, candidatul Partidului Democrat care câştigase alegerile prezidenţiale americane din 1976. Moralul americanilor era afectat atunci de alte probleme decât cele din Orientul Mijlociu. Războiul din Vietnam distrusese un preşedinte şi mandatul succesorului său se axase pe gestionarea înfrângerii americanilor şi pe acordul de pace (şi a fost limpede în scurt timp cât de puţină valoare avusese acel acord). În fundal exista şi teama, pe care o împărtăşeau mulţi americani, legată de creşterea puterii Uniunii Sovietice în domeniul rachetelor balistice. Toate acestea au afectat reacţiile americanilor la un eveniment aproape complet neaşteptat, răsturnarea de la putere a şahului Iranului. Acest lucru nu numai că a fost o lovitură grea pentru Statele Unite, ci a dezvăluit şi o nouă dimensiune a problemelor din Orientul Mijlociu şi a volatilităţii islamului.

După ce fusese mult timp în graţiile americanilor ca aliat de încredere, în ianuarie 1979 şahul a fost silit să-şi părăsească tronul şi ţara de către o coaliţie de liberali nemulţumiţi şi conservatori islamici. Încercarea de a asigura un guvern constituţional a eşuat curând deoarece populaţia a susţinut facţiunea islamică.

Obiceiurile tradiţionale şi structura socială ale Iranului fuseseră zdruncinate de o politică de modernizare prin care şahul îi călcase pe urme – cu mai puţină precauţie – tatălui său, Reza Khan. Aproape imediat a fost proclamată o republică islamică şiită, condusă de un cleric vârstnic şi destul de fanatic. Statele Unite au recunoscut rapid noul regim, dar fără folos. Purtau stigmatul vinii de a-l fi susţinut pe fostul şah şi de a fi întruchiparea supremă a capitalismului şi materialismului occidental. Faptul că Uniunea Sovietică era curând şi ea calomniată de liderii religioşi iranieni, care o considerau un al doilea „Satan” ce ameninţa puritatea islamului, nu a fost o mare consolare pentru Statele Unite.

Curând după revoluţia din Iran, nişte studenţi din Teheran şi-au exprimat exasperarea devastând ambasada americană şi luându-i ostatici pe diplomaţi şi restul personalului. O lume şocată a descoperit brusc că guvernul iranian îi susţinea pe ocupanţi, arestându-i pe ostatici şi susţinând cererile studenţilor de aducere a şahului în faţa justiţiei. Preşedintele Carter avea de înfruntat o situaţie deosebit de complicată, căci în acel moment politica americană în lumea islamică era, mai presus de orice, preocupată de intervenţia sovieticilor în Afganistan. O

rupere a relaţiilor diplomatice cu Iranul şi impunerea unor sancţiuni economice au fost primele reacţii. Apoi s-a încercat o operaţiune de salvare, care a eşuat lamentabil. Bieţii ostatici aveau să fie recuperaţi în cele din urmă prin negociere (de fapt, răscumpărare: rambursarea activelor iraniene din Statele Unite, care fuseseră îngheţate în timpul revoluţiei), dar umilirea americanilor nu a fost în niciun caz singurul şi nici măcar cel mai important element din acest episod.

În afara repercusiunilor politice de mare anvergură, reţinerea ostaticilor a fost simbolică şi în alt sens. A fost un şoc (înregistrat printr-un vot unanim de condamnare la Naţiunile Unite) pentru convenţia, dezvoltată mai întâi în Europa şi apoi, în decursul a mai bine de trei secole, în toată lumea civilizată, că trimişii diplomatici trebuie să fie imuni la interferenţe. Acţiunea guvernului iranian anunţa că el nu juca după regulile acceptate. Era o respingere făţişă a credinţelor care îşi avuseseră originea în Europa, dar care deveniseră între timp globale. Ea i-a obligat pe mulţi oameni din întreaga lume să se întrebe pentru prima oară ce altceva mai implica o revoluţie islamică.

Prin urmare, unii americani prins curaj atunci când extrem de agresivul regim Baas din Irak, deja privit cu ochi buni pentru executarea şi urmărirea fără milă a unor comunişti irakieni, a intrat în conflict cu noul Iran, dispută alimentată

(în ciuda secularismului patidului Baas) de animozitatea tradiţională dintre sunniţii mesopotamieni şi musulmanii şiiţi persani. În iulie 1979, când Saddam Hussein a preluat conducerea la Bagdad ca preşedinte, acest fapt a părut încurajator pentru serviciile americane de securitate: se credea că el era capabil să oprească pericolul iranian din Golf.

Acest lucru era cu atât mai bine-venit cu cât revoluţia din Iran implica mai mult decât pierderea unui aliat de către americani. Chiar dacă o combinaţie de nemulţumiri făcuse posibilă răsturnarea şahului, întoarcerea rapidă la tradiţia arhaică (în mod frapant, în privinţa modului în care erau tratate femeile) a dovedit că nu doar un conducător fusese repudiat. Noua republică islamică iraniană, deşi în mod specific şiită, făcea revendicări universale; era o teocraţie în care conducerea corectă izvora din credinţa corectă, oarecum asemănător cu Geneva lui Calvin. Era, de asemenea, o expresie a furiei împărtăşite de mulţi musulmani din toată lumea (mai ales din ţările arabe) împotriva occidentalizării seculare şi a eşecului promisiunii modernizării. În Orientul Mijlociu, ca nicăieri în altă parte, naţionalismul, socialismul şi capitalismul nu au reuşit să rezolve problemele regiunii – sau, cel puţin, să satisfacă patimile şi poftele pe care le stârniseră. Cei care credeau că islamul poate oferi toate răspunsurile la problemele politice (deseori numiţi islamişti) credeau că Atatürk, Reza Khan şi Nasser îşi conduseseră popoarele pe un drum greşit. Societăţile

islamice rezistaseră cu succes influenţei comunismului ateu, dar pentru mulţi musulmani contagiunea cu cultura occidentală, pe care atâţia dintre conducătorii lor o priviseră cu apreciere timp de un secol sau mai mult, părea acum ameninţătoare. În mod paradoxal, noţiunea vestică revoluţionară de exploatare capitalistă a contribuit la accentuarea acestei repulsii.

Rădăcinile islamului erau variate şi foarte adânci. Ele se puteau hrăni din secolele de luptă împotriva creştinismului. Au fost revitalizate începând din anii 1960 de dificultăţile evidente ale celor din afară (inclusiv ale Uniunii Sovietice) de a-şi impune voinţa în Orientul Mijlociu şi Golful Persic, date fiind scindările Războiului Rece. Pentru numeroşi musulmani existau tot mai multe dovezi că principiul occidental al naţionalităţii, susţinută încă de la 1880 ca remediu organizaţional pentru instabilitatea care a urmat declinului Turciei, nu funcţionase; era foarte evident că războaiele succesiunii otomane nu se încheiaseră. O combinaţie favorabilă de probleme ale Occidentului a devenit şi mai promiţătoare prin recenta revelaţie a puterii factorului reprezentat de petrol.

Dar, din 1945, musulmanii pioşi conştientizau mai mult că negoţul, comunicaţiile şi ispitele simple oferite de Occident celor bogaţi în petrol erau mai periculoase pentru societăţile islamice decât orice altă ameninţare anterioară (ca să nu mai vorbim de una pur militară). S-a ajuns astfel la tensiuni şi nelinişte.

Şi totuşi, acestor societăţi le-a fost greu să ţină pasul. Ostilitatea dintre sunniţi şi şiiţi era veche de secole. În perioada de după 1945, mişcarea socialistă

Baas, care i-a inspirat pe mulţi musulmani şi care era oficial limitată la Irak, devenise anatema pentru cei mai religioşi din Frăţia Musulmană, înfiinţată în Egipt în anii 1920, care deplângea „necredinţa” ambelor tabere chiar şi în disputa palestiniană. Suveranitatea poporului era un ţel pe care fundamentaliştii îl respingeau; ei urmăreau controlul islamic al societăţii în toate aspectele ei, astfel încât curând lumea a început să se obişnuiască să audă că Pakistanul a interzis hocheiul mixt, că Arabia Saudită pedepsea infracţiunile prin lapidare şi amputarea membrelor, că Omanul construia o universitate în care băieţii şi fetele urmau să fie separaţi în timpul orelor – şi multe altele. Până în 1980 islamiştii radicali erau suficient de puternici pentru a-şi îndeplini ţelurile în unele ţări. Chiar şi studenţii din Egiptul mai „occidentalizat” îi votaseră deja la alegeri, în timp ce unele fete de la Medicină refuzau să disece cadavre de bărbaţi şi cereau o segregare a sistemului de învăţământ.

Mai mult, pentru a pune în perspectivă astfel de atitudini (şi, la prima vedere, este ciudat pentru occidentali ca nişte studenţi radicali să îmbrăţişeze de bunăvoie astfel de cauze evident reacţionare), ele trebuie înţelese în contextul unei îndelungate absenţe din islam a oricăror teorii despre stat sau instituţionale similare celor din Vest. Chiar şi în mâinile ortodocşilor şi chiar dacă ar oferi unele aspecte dorite, statul ca atare nu este automat o autoritate legitimă în gândirea islamică – şi, una peste alta, nici introducerea structurilor de stat în ţările arabe în secolul al XIX-lea nu a fost decât o imitare, conştientă sau nu, a Occidentului.

Tinerii radicali, care încercaseră politicile socialismului (sau ceea ce se considera că ar fi politici socialiste şi era, în orice caz, alt import

occidental) şi le găsiseră deficitare, simţeau că nu există o valoare intrinsecă a statelor sau naţiunilor; ei au căutat în altă parte şi acest lucru explică parţial eforturile vizibile mai întâi în Libia, iar apoi în Iran şi Algeria de a promova noi căi de legitimare a autorităţii.

Rămâne de văzut dacă vechea înclinaţie islamică împotriva instituţiilor publice şi în favoarea tribalismului şi a frăţiei islamului poate fi susţinută. Chiar şi această frăţie, la urma urmelor, trebuie să admită că majoritatea musulmanilor din lume nu înţeleg araba.

Potenţialul pentru declanşarea unor tulburări şi chiar a unor conflicte sângeroase în unele regiuni ale lumii islamice ne poate tenta să simplificăm problema. Lumea islamică nu este omogenă din punct de vedere cultural. Islamul nu poate fi identificat în mod convingător ca o civilizaţie coerentă, distinctă, bine delimitată mai mult decât mitologicul „Occident" denunţat în anii 1980 de predicatori cunoscuţi în moschei. Ca şi „Occidentul", islamul este o abstracţiune, ocazional o simplificare utilă în scopuri explicative. Mulţi musulmani, inclusiv unii religioşi, caută un punct de sprijin în două lumi, fiind dedicaţi deopotrivă idealurilor occidentale şi celor islamice. Fiecare lume reprezintă un centru istoric al dinamismului, o sursă de energie; ele nu au graniţe în felul lor, dar au avut un impact reciproc care a reverberat de-a lungul timpului, cel mai recent prin influenţa masivă pe care ideile europene au avut-o asupra lumii musulmane.

Situaţia nesoluţionată din anumite părţi ale teritoriilor islamice, mai ales în Orientul Mijlociu, a devenit şi mai instabilă din cauza demografiei. Vârsta medie a societăţilor dominate de musulmani se spune că ar fi între 15 şi 18 ani, iar unele sunt încă într-o creştere rapidă. Noua generaţie de musulmani poate merge în diferite direcţii din punct de vedere politic, social şi etic. Clar este că sunt dornici de schimbare, să se desprindă de o situaţie care i-a lăsat pe prea mulţi în sărăcie, fără reprezentare politică şi cu valori ce pot fi compozite şi complexe, dar pe care ei simt că nu le respectă nici Occidentul, nici propriii conducători.

4
Sfârşitul unei epoci

Anii 1980 aveau să aducă schimbări surprinzătoare, dar puţine în Orientul Mijlociu, unde, la începutul deceniului, păreau cele mai probabile. În schimb, regiunea părea marcată de o perioadă de stagnare fundamentală. Tensiunile atinseseră cote înalte aici în 1980, aşa cum se întâmpla de ani de zile, la fel şi speranţele celor mai multe dintre părţile interesate cu privire la rezolvarea problemelor pe care le ridica apariţia Israelului ca stat succesor al Imperiului Otoman în Palestina. Cu excepţia, poate, a unei minorităţi de israelieni, aceste speranţe aveau să fie spulberate. O vreme, păruse că revoluţia din Iran ar putea transforma regulile jocului de până atunci şi unii chiar au sperat asta. Zece ani mai târziu, era totuşi foarte greu de spus ce anume se schimbase în afara Iranului sau care a fost semnificaţia reală a agitaţiei din lumea islamică pe care a provocato. Ceea ce păruse o perioadă o resurgenţă islamică ar putea fi văzut pur şi simplu ca unul dintre valurile recurente de puritanism

care i-au stimulat şi i-au regenerat pe credincioşi de-a lungul secolelor. În mod clar, tensiunile au fost cauzate în mare măsură şi de circumstanţe; ocupaţia de către Israel a celui de-al treilea dintre Locurile Sfinte ale Islamului din Ierusalim a accentuat brusc sentimentul de solidaritate islamică. Totuşi, atacarea Iranului de către Irak în 1980 a generat un război sângeros care a durat opt ani şi care a costat un milion de vieţi. Indiferent ce altceva s-ar fi putut afla în spatele lui, în acest conflict a contat şi faptul că

Irakul era sunnit, iar Iranul şiit. Încă o dată, popoarele islamice erau scindate de-a lungul unor linii de fractură străvechi, nu doar de probleme contemporane.

De asemenea, curând a fost evident că, deşi putea să irite şi să alarmeze superputerile (în special URSS-ul, din cauza celor un milion de cetăţeni musulmani ai săi), Iranul nu era capabil să li se împotrivească. La sfârşitul anului 1979, conducătorii săi au fost forţaţi să privească neputincioşi cum o armată sovietică a pătruns în Afganistan pentru a sprijini un regim comunist nesupus împotriva rebelilor musulmani. Un motiv pentru care iranienii i-au sprijinit pe terorişti şi pe răpitori este că era cel mai bun (sau cel mai rău) lucru pe care îl puteau face. De asemenea, în ciuda succesului lor în episodul cu ostaticii americani, nu l-au putut aduce pe fostul şah în faţa justiţiei islamice. Reuşind să smulgă penele din coada vulturului american în povestea ostaticilor, Iranul umilise Statele Unite, dar acest lucru a părut curând mai puţin important decât părea la vremea respectivă. Privind retrospectiv, o declaraţie a preşedintelui Carter din 1980, care afirma că Statele Unite priveau Golful Persic ca pe o zonă de interes crucial, a dezvăluit mai multe legate de viitor. Era unul dintre primele semne că atitudinea exagerată de nesiguranţă şi defetism a americanilor se schimba. O realitate esenţială a politicii internaţionale era pe punctul de a se reafirma. În ciuda tuturor schimbărilor spectaculoase de după criza rachetelor din Cuba, în 1980 republica americană încă era unul din cele două state a căror putere le conferea un statut incontestabil (pentru a folosi o definiţie sovietică oficială):

„cea mai mare putere a lumii, fără participarea căreia nu se poate rezolva nicio problemă internaţională”. Această participare avea să fie în unele cazuri mai mult implicită decât explicită, dar era o condiţie fundamentală a modului în care funcţiona lumea.

În plus, istoria nu are favoriţi pentru mult timp. Deşi unii americani fuseseră speriaţi de puterea sovietică după criza rachetelor din Cuba şi până la invazia Afganistanului, existau nenumărate semne că, la sfârşitul anilor 1970, conducătorii sovietici aveau de înfruntat dificultăţi. Erau nevoiţi să se confrunte cu un truism pe care marxismul însuşi îl proclamase: cel conform căruia conştiinţa evoluează odată cu condiţiile materiale. Două rezultate ale relaxării reale, dar limitate din societatea sovietică au fost, printre altele, o disidenţă evidentă, la o scară redusă, însă care sugera cererea crescândă de libertate spirituală mai mare, şi o mobilizare mai puţin explicită, dar reală a opiniei că aveau să urmeze alte câştiguri materiale. Uniunea Sovietică a continuat totuşi să cheltuiască sume colosale pe armament (aproximativ un sfert din PIB în anii 1980). Totuşi, se pare că nici acestea nu erau suficiente. Pentru a îndeplini chiar

şi această sarcină, avea să fie nevoie de tehnologie, tehnici de management şi, posibil, capital din Occident. Nu era clar ce schimbare ar fi putut rezulta de aici, dar era sigur că avea să existe o schimbare.

Cu toate acestea, până în 1980, cea mai puternică legătură dintre cele două superputeri devenise şi mai constrângătoare. În ciuda eforturilor uriaşe din partea Uniunii Sovietice de a-şi asigura o forţă de atac nuclear mai mare decât Statele Unite, superioritatea la acest nivel este o chestiune oarecum teoretică. Americanii, cu darul lor de a crea sloganuri, au sintetizat situaţia sub denumirea MAD – adică ambele ţări aveau capacitatea de a genera „distrugere reciprocă asigurată”

(*Mutually Assured Destruction*) sau, mai precis, o situaţie în care fiecare din cei doi potenţiali combatanţi avea destulă forţă de atac pentru a se asigura că, şi în cazul în care un atac surpriză l-ar fi lipsit de cele mai bune arme ale sale, ceea ce rămânea ar fi fost suficient pentru a asigura o ripostă atât de teribilă încât să distrugă oraşele inamicului, iar forţele armate ale acestuia să nu mai poată face altceva decât să încerce să-i controleze pe supravieţuitorii terorizaţi.

Această posibilitate bizară a fost o mare forţă moderatoare. Chiar dacă uneori mai pot ajunge la putere şi nebuni (pentru a ne exprima simplu), observaţia doctorului Johnson conform căreia, atunci când ştii că urmează să fii spânzurat, te concentrezi mai bine se aplică şi colectivităţilor ameninţate de dezastru la o astfel de scară: cunoaşterea faptului că o gafă poate fi urmată de extincţie este un bun stimulent al prudenţei. Aici e foarte posibil să se afle explicaţia cea mai simplă a unui nou grad de cooperare, care fusese demonstrat deja în anii 1970 de Statele Unite şi de Uniunea Sovietică, în ciuda disputelor lor. Un tratat din 1972 privind limitarea rachetelor defensive a fost unul dintre primele sale roade; acesta se datora şi unei noi conştientizări de către ambele tabere a faptului că ştiinţa putea monitoriza acum încălcarea unor astfel de acorduri (nu toate cercetările din domeniul militar au dus la o creştere a tensiunii). În anul care a urmat au început negocieri privind limitarea suplimentară a armelor, în timp ce altă serie de discuţii a început să exploreze posibilitatea unui sistem de securitate complex în Europa.

În schimbul recunoaşterii implicite a frontierelor postbelice ale Europei (mai presus de toate, cea dintre cele două Germanii), negociatorii sovietici au acceptat în cele din urmă, în 1975, la Helsinki, să intensifice relaţiile economice dintre Europa de Est şi cea de Vest şi să semneze o garanţie a drepturilor omului şi a libertăţii politice. Aceasta din urmă era, bineînţeles, nulă. Totuşi, este posibil să fi avut o importanţă simbolică mai mare decât câştigurile simbolice ale recunoaşterii frontierei, căreia negociatorii sovietici îi dăduseră o semnificaţie deosebită. Succesul occidentalilor în ceea ce priveşte drepturile omului avea să se dovedească a fi o mare încurajare pentru disidenţii din Europa comunistă şi URSS

şi, în plus, a evitat vechi obstacole din calea a ceea ce era considerat amestec în afacerile interne ale statelor comuniste. Treptat, au început să apară critici din partea opiniei publice care aveau să aducă în cele din urmă schimbarea în Europa de Est. Între timp, fluxul comercial şi de investiţii dintre cele două Europe a început să crească aproape brusc, deşi foarte lent în acelaşi timp. Până atunci nu se mai ajunsese niciodată atât de aproape de un tratat general de pace care punea capăt celui de-al

Doilea Război Mondial, oferind Uniunii Sovietice ceea ce conducătorii săi doreau cel mai mult – garantarea securităţii acordului teritorial, unul dintre principalele avantaje ale victoriei din 1945.

În ciuda tuturor acestor lucruri, americanii îşi făceau foarte multe griji în legătură cu afacerile internaţionale pe măsură ce se apropia anul 1980, când urmau să se desfăşoare alegeri prezidenţiale. Cu 18 ani înainte, criza rachetelor din Cuba arătase lumii că Statele Unite erau puterea supremă. Se bucuraseră atunci de o forţă militară superioară, de sprijinul (de obicei de încredere) al aliaţilor, clienţilor şi sateliţilor din întreaga lume şi de disponibilitatea populaţiei de a susţine un efort diplomatic şi militar internaţional în timp ce se confrunta cu probleme interne foarte mari. Până în 1980, mulţi dintre cetăţenii Statelor Unite simţeau că lumea se schimbase şi nu erau foarte încântaţi de asta. În 1981, când noul preşedinte republican, Ronald Reagan, a intrat în exerciţiul funcţiunii, susţinătorii săi trecuseră printr-un deceniu în care contemplaseră ceea ce părea a fi o neputinţă tot mai mare a Statelor Unite. El a moştenit un deficit bugetar imens, dezamăgirea provocată de aparentul progres recent înregistrat de puterea sovietică în Africa şi Afganistan şi de ceea ce se credea a fi dispariţia superiorităţii în materie de arme nucleare de care americanii se bucuraseră în anii 1960.

În următorii cinci ani preşedintele Reagan i-a surprins pe criticii săi; avea să ridice din nou moralul concetăţenilor săi printr-un talent remarcabil (deşi adesea cosmetizat) de conducător. În mod simbolic, în ziua în care el a preluat funcţia, iranienii i-au eliberat pe ostaticii americani (mulţi americani au crezut că momentul eliberării fusese pus la cale de susţinătorii noii administraţii). Dar acesta nu a fost în niciun caz sfârşitul problemelor cu care se confruntau Statele Unite în Orientul Mijlociu şi în Golf. Două dificultăţi fundamentale nu au dispărut: ameninţarea la adresa ordinii internaţionale în această zonă atât timp cât atitudinile Războiului Rece se perpetuau şi problema Israelului. Războiul dintre Iran şi Irak era dovada primului pericol, credeau mulţi. Curând, instabilitatea unor ţări arabe a devenit mai evidentă. Guvernarea ordonată a dispărut practic în Liban, care a fost înghiţit de un război civil între bande de indivizi înarmaţi sprijiniţi de sirieni şi iranieni. Deoarece astfel aripa revoluţionară a Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei câştiga o bază de operaţiuni şi mai promiţătoare decât în trecut, Israelul a lansat operaţiuni militare din ce în ce mai violente şi mai costisitoare la graniţele sale din nord şi dincolo de ele. În anii 1980 a urmat o intensificare a tensiunilor şi a conflictului din ce în ce mai violent dintre israelieni şi palestinieni. Încă mai alarmant pentru americani, Libanul tindea şi mai mult spre anarhie; după sosirea puşcaşilor marini americani au explodat bombe la ambasada americană şi în cazărmile soldaţilor, care au ucis în total 300 de oameni.

Statele Unite nu erau singura ţară afectată de aceste tare persistente. Atunci când URSS şi-a trimis soldaţii în Afganistan (unde aveau să rămână în cea mai mare parte a deceniului următor), furia iranienilor şi a musulmanilor de pretutindeni avea să-i afecteze pe musulmanii din interiorul Uniunii Sovietice.

Unii au considerat că e un semn bun, crezând că confuzia din ce în ce mai mare din lumea islamică ar putea determina cele două puteri să fie mai prudente şi, eventual, să reducă sprijinul necondiţionat acordat

sateliţilor şi aliaţilor lor din regiune. Aceasta a contat cel mai mult pentru Israel, bineînţeles. În acelaşi timp, retorica şi manifestările cele mai alarmante ale revoluţiei din Iran i-au făcut pe unii să creadă că se declanşa un conflict între civilizaţii. Puritanismul agresiv al Iranului i-a făcut totuşi să se înfioare chiar şi pe unii arabi conservatori şi din regatele bogate în petrol din Golf – mai ales din Arabia Saudită.

Erau, într-adevăr, numeroase semne a ceea ce părea a fi o simpatie tot mai mare pentru islamismul radical în anii 1980. Chiar şi regimul militar din Pakistan (ţară care fusese creată de un musulman laic, băutor înrăit de whisky) a impus o ortodoxie islamică, deşi ca parte a unui jihad bazat pe interese împotriva necredincioşilor sovietici din Afganistanul vecin. Africa de Nord dădea dovadă de sentimente islamice radicale şi mai alarmante spre sfârşitul deceniului, şi în ieşirile şi afirmaţiile bizare ale exaltatului dictator al Libiei – care se temea de islamism la fel de mult pe cât ura Statele Unite – nu doar în Algeria vecină.

Această ţară avusese un start promiţător după câştigarea independenţei, dar în 1980 economia sa dădea semne de oboseală, consensul care sprijinise mişcarea de independenţă se dezintegra şi emigrarea către Europa în căutarea unui loc de muncă părea singura supapă de eliberare a energiilor multora dintre tineri. La alegerile organizate în Algeria în 1990, un partid islamist a câştigat majoritatea voturilor pentru prima dată într-o ţară arabă. În anul anterior un puci adusese la putere în Sudan un regim islamic militar şi militant care a suprimat imediat puţinele libertăţi civice ale poporului acestui stat nefericit.

Cu toate acestea, în ciuda atracţiilor radicalizării islamice, în 1990 existau multe semne că politicienii arabi conservatori, precum şi oponenţii lor liberali erau suficient de dezbinaţi pentru ca rezistenţa localnicilor în faţa fundamentaliştilor să fie uneori eficientă. Dar evenimentele politice din Orientul Mijlociu aveau să ascundă mult timp aceste semne. Conducătorul Irakului, Saddam Hussein, sprijinit de americani, principalul agitator din Orientul Mijlociu, nu era decât un susţinător tactic şi pragmatic al islamului. Deşi musulman prin educaţie, el conducea un regim Baas laic bazat de fapt pe clientelism, familie şi interesul propriu al militarilor. Urmărea puterea şi modernizarea tehnologică drept modalitate de a pune mâna pe aceasta şi nu există nicio dovadă că l-a preocupat vreodată bunăstarea poporului irakian. Când a început războiul cu Iranul, luptele prelungite şi dovezile privind costurile războiului au fost întâmpinate cu uşurare de celelalte state arabe – în special de ceilalţi producători de petrol din Golf –

deoarece păreau că îi blochează atât pe un bandit periculos, cât şi pe revoluţionarii iranieni de care se temeau. Nu au fost totuşi la fel de bucuroşi că războiul a distras atenţia de la problema palestiniană şi, incontestabil, a uşurat sarcina Israelului în confruntarea cu OEP.

Timp de aproape un deceniu de alarme şi incursiuni în Golf, dintre care unele au profilat spectrul unui alt amestec în livrările de petrol către Occident, incidentele au părut uneori să degenereze într-un conflict armat mai amplu, în special între Iran şi Statele Unite. Între timp, evenimentele din Levant au agravat impasul în care se ajunsese aici. Ocuparea continuă de către Israel a Înălţimilor Golan, puternicele sale operaţiuni din Liban

împotriva trupelor de gherilă palestiniene şi a susţinătorilor lor şi încurajarea de către guvernul său a unei imigrări şi mai masive a evreilor (în special din URSS) l-au călit, în caz că într-o bună zi avea să se confrunte din nou cu armatele arabe unite. Totuşi, la sfârşitul anului 1987, au avut loc primele acte de violenţă în rândul palestinienilor din teritoriile ocupate de israelieni. Acestea au persistat şi s-au transformat într-o mişcare de nesupunere intermitentă, dar rezistentă, intifada. OEP, în ciuda faptului că a câştigat mai multă simpatie internaţională recunoscând oficial dreptul Israelului la existenţă, se afla totuşi într-o poziţie dezavantajată în 1988, când războiul iraniano-irakian s-a încheiat. În anul următor a murit conducătorul suprem al Iranului, ayatollahul Khomeini, şi au fost semne că succesorul său era mai puţin doritor să sprijine cauzele palestinienilor şi ale islamiştilor fundamentalişti.

În timpul războiului iraniano-irakian, Statele Unite au fost de partea Irakului, în parte pentru că americanii exagerau în ceea ce priveşte ameninţarea fundamentalistă. Totuşi, atnci când americanii s-au aflat în cele din urmă, în Războiul din Golf, faţă în faţă cu un inamic declarat, acesta a fost Irakul, nu Iranul. În 1990, după ce a semnat un acord de pace generos cu Iranul, Saddam Hussein a readus în discuţie un vechi diferend privind graniţele cu Kuweitul.

Avusese dispute cu conducătorul acestuia şi din cauza cotelor şi preţurilor la petrol. E greu de crezut că aceste nemulţumiri erau reale; orice ar fi putut însemna în mod simbolic pentru Saddam, ceea ce pare că l-a motivat cel mai mult a fost hotărârea de a pune mâna pe enormele resurse de petrol ale Kuweitului. În vara anului 1990, ameninţările lui s-au intensificat. Apoi, pe 2 august, Irakul a invadat Kuweitul şi, în câteva ore, l-a cucerit.

A urmat o mobilizare remarcabilă a opiniei publice mondiale împotriva Irakului în cadrul Naţiunilor Unite. Saddam a încercat să joace şi cartea islamică, şi cea arabă, amestecând urmărirea ambiţiilor sale rapace cu ura arabilor faţă de Israel. Demonstraţiile organizate în sprijinul său pe străzile Orientului Mijlociu s-au dovedit a nu avea prea multă valoare. Doar OEP şi Iordania i-au luat apărarea în mod oficial. Fără îndoială spre marea sa mirare, Arabia Saudită, Siria şi Egiptul au devenit parteneri în alianţa improbabilă care s-a format rapid împotriva sa.

Aproape la fel de uimit trebuie să fi fost de consimţământul Uniunii Sovietice în evenimentele care au urmat. Cel mai surprinzător, Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite a condamnat (cu majorităţi covârşitoare), printr-o serie de rezoluţii, acţiunile Irakului şi, în fine, a autorizat uzul de forţă împotriva sa pentru eliberarea Kuweitului.

Au fost comasate forţe uriaşe în Arabia Saudită, conduse de SUA. Pe data de 16 ianuarie 1991 acestea au intrat în acţiune. În mai puţin de o lună Irakul a fost înfrânt şi s-a retras, după ce a suferit pierderi considerabile (pierderile de vieţi în rândul aliaţilor au fost nesemnificative). Totuşi, această umilire nu a ameninţat în mod evident supravieţuirea lui Saddam Hussein. Nici acum nu sosise momentul de cotitură din Orientul Mijlociu pe care mulţi îl aşteptau de atâta timp; războiul i-a dezamăgit şi pe revoluţionarii arabi, şi pe occidentalii care voiau să instituie pacea. Cel mai mult a avut de pierdut OEP, iar Israelul a avut cel mai mult de câştigat; un succes militar al arabilor împotriva sa era de neconceput în

viitorul apropiat. Totuşi, la sfârşitul altui război al succesiunii otomane, problema israeliană nu era încă rezolvată. Încă înainte de criza din Kuweit Siria şi Iranul începuseră să dea semne că, din anumite motive, aveau intenţia de a încerca să ajungă la o rezolvare amiabilă, dar dacă aceasta avea să existe era altă problemă, deşi, pentru Statele Unite, era o prioritate mai mult ca oricând.

Poate era un progres că spectrul alarmant al unei mişcări panislamice radicale şi fundamentaliste fusese înlăturat pentru o vreme. Din motive practice, unitatea arabă s-a dovedit încă o dată a fi un miraj. În ciuda agitaţiei şi nemulţumirii cu care mulţi musulmani priveau Occidentul, nu exista practic niciun semn că resentimentele lor ar putea fi coordonate într-o reacţie eficientă şi cu atât mai puţin că s-ar descurca fără mijloacele de modernizare subtil corozive pe care le oferea Occidentul. Aproape întâmplător, de asemenea, criza din Golf a părut să arate că arma petrolului îşi pierduse în mare parte puterea de a provoca pagube lumii dezvoltate deoarece, în ciuda temerilor, nu s-a produs nicio nouă criză a petrolului. Pe acest fundal, în 1991, diplomaţia americană i-a convins în sfârşit pe arabi şi pe israelieni să participe din nou la o conferinţă pe tema Orientului Mijlociu.

Între timp şi în alte locuri avuseseră loc transformări majore care au influenţat la rândul lor evenimentele din Orientul Mijlociu. Totuşi, aceasta s-a întâmplat doar din cauză că influenţau ceea ce puteau face aici Statele Unite şi URSS. În 1980 campaniile electorale prezidenţiale din America exploataseră în mod deliberat teama populaţiei de Uniunea Sovietică. Nu este de mirare că acest lucru a redeşteptat animozităţile la nivel oficial; liderii conservatori ai Uniunii Sovietice au manifestat din nou suspiciune faţă de tendinţa politicii Statelor Unite. Părea probabil ca paşii promiţători făcuţi spre dezarmare să fie anulaţi –

sau chiar mai grav. În cele din urmă, administraţia americană a ajuns să manifeste un nou pragmatism în afacerile externe în timp ce de partea sovietică schimbările interne aveau să deschidă calea spre o mai mare flexibilitate.

Un moment de cotitură a fost moartea, în noiembrie 1982, a lui Leonid Brejnev, succesorul lui Hruşciov şi, timp de 18 ani, secretarul general al Comitetului Central al Partidului Comunist. Înlocuitorul său imediat (şeful serviciului secret, KGB) a murit şi el curând şi i-a luat locul un septuagenar, a cărui moarte a survenit şi mai rapid, după care funcţia de secretar general a fost ocupată, în 1985, de cel mai tânăr membru al Biroului Politic, Mihail Gorbaciov: avea 54 de ani. Practic, întreaga sa experienţă politică data din epoca poststalinistă. Impactul său asupra istoriei ţării lui şi a lumii avea să fie remarcabil.

Conjunctura de forţe care l-au propulsat pe Gorbaciov la succesiune rămâne neclară. KGB, probabil, nu s-a opus promovării sale şi primele lui acţiuni şi discursuri au fost ortodoxe (deşi în anul anterior îi făcuse deja prim-ministrului britanic impresia că era un om cu care se putea discuta). Curând a schimbat registrul politic. Termenul „comunism” s-a auzit din ce în ce mai rar în discursurile sale şi „socialismul” a fost reinterpretat pentru a exclude egalitarismul (deşi, din când în când, le reamintea colegilor că este comunist). În lipsa unui termen mai bun, mulţi străini au considerat că scopul său era liberalizarea, o tentativă deplasată a occidentalilor de a

sintetiza două cuvinte ruseşti pe care Gorbaciov le folosea foarte des: *glasnost* („transparenţă”) şi *perestroika* („restructurare”). Implicaţiile acestui nou curs aveau să fie profunde şi dramatice, iar în restul deceniului Gorbaciov s-a luptat cu ele.

Nu se poate să se fi gândit de la început la ceea ce s-a întâmplat de fapt. Fără îndoială, şi-a dat seama că fără o transformare radicală economia sovietică nu era în stare să asigure Uniunii Sovietice puterea militară de altădată, să îi susţină angajamentele faţă de aliaţi, să îmbunătăţească (oricât de modest şi de treptat) nivelul de trai pe plan intern şi să garanteze progresul tehnologic autogenerat permanent. Prin urmare, Gorbaciov a părut că încearcă să evite prăbuşirea comunismului deschizându-l spre propria viziune asupra leninismului, mai presus de toate transformându-l într-un sistem mai pluralist şi implicând inteligenţia în naţiunea politică. Posibilele implicaţii ale unei asemenea schimbări de direcţie par să nu-i fi fost clare nici măcar lui. În esenţă, a fost o recunoaştere a faptului că experimentul de 70 de ani reprezentat de încercarea de a ajunge la modernizare prin socialism eşuase. Nu se întrezăreau la orizont nici libertatea, nici bunăstarea materială. Iar acum costurile începeau să fie prea greu de suportat.

Ronald Reagan a profitat curând de pe urma accederii în funcţie a lui Gorbaciov. Faptul că politica sovietică reflecta un nou ton a devenit curând limpede în întâlnirile lor. S-au reluat discuţiile în vederea dezarmării. S-au închieat acorduri şi în privinţa altor aspecte (iar acest lucru a fost facilitat la momentul potrivit de decizia conducerii sovietice de a-şi retrage în 1989 forţele din Afganistan). În politica internă a Americii, un deficit bugetar uriaş în continuă creştere şi o economie slăbită, care ar fi provocat un scandal politic sub conducerea celor mai mulţi preşedinţi, au fost practic pierdute din vedere în euforia iscată de o transformare probabilă a scenei internaţionale. Alarmarea şi teama cu care mulţi americani priveau „Imperiul Răului” (aşa cum numise Reagan Uniunea Sovietică) au început să se mai risipească.

Optimismul şi încrederea au crescut pe măsură ce URSS a dat semne de divizare din ce în ce mai mare şi de dificultăţi în reformarea societăţii, în timp ce americanilor guvernul le promitea minuni sub forma unor noi măsuri defensive în spaţiul cosmic. Deşi mii de oameni de ştiinţă au afirmat că proiectul era nerealist, guvernul sovietic nu putea suporta costurile pentru a-i face concurenţă.

Americanii au mai prins curaj în 1986, când nişte bombardiere americane au pornit din Anglia într-o misiune de pedepsire a Libiei, al cărei conducător dezechilibrat îi sprijinise pe teroriştii antiamericani (în mod semnificativ, Uniunea Sovietică şi-a exprimat mai puţine îngrijorări decât mulţi vest-europeni vizavi de acest aspect). Preşedintele Reagan nu a avut totuşi la fel de mult succes în a-şi convinge concetăţenii că unele afirmări mai entuziaste ale intereselor americanilor în America Centrală erau cu adevărat în avantajul lor. Dar a rămas remarcabil de popular; abia după încheierea mandatului său lumea a început să-şi dea seama că în acest deceniu distanţa dintre bogaţii şi săracii din Statele Unite se mărise şi mai mult.

În 1987, roadele negocierilor privind controlul armelor s-au concretizat sub forma unui acord vizând rachetele nucleare cu rază medie de acţiune.

În ciuda atâtor şocuri şi a erodării sale din cauza apariţiei unor noi centre de putere, echilibrul nuclear a fost menţinut suficient de mult timp pentru a permite ieşirea pentru prima dată a superputerilor din starea de alertă. Acestea, cel puţin, dacă nu şi alte ţări care voiau să achiziţioneze arme nucleare, păreau să admită că războiul nuclear, dacă s-ar fi produs, ar fi atras după sine posibilitatea extincţiei omenirii şi începeau să facă ceva în această privinţă. În 1991 urmau să se petreacă şi alte evenimente dramatice pe măsură ce americanii şi sovieticii au acceptat reduceri majore ale stocurilor de arme existente.

Această schimbare uriaşă în relaţiile internaţionale nu poate fi separată de multiplele sale consecinţe pentru alte naţiuni. Ele trebuie separate artificial pentru a fi relatate, dar nu s-ar fi putut produce independent. La sfârşitul anului 1980

existau puţine motive pentru a crede că popoarele din Europa de Est şi din Uniunea Sovietică aveau să cunoască schimbări de amploarea celor din anii 1940.

Era clar însă că ţărilor comuniste europene le venea din ce în ce mai greu să ţină pasul, chiar şi cu ratele de creştere modeste pe care le atinseseră. Comparaţia cu economiile de piaţă din lumea necomunistă le dezavantaja tot mai mult, deşi acest lucru nu părea să sugereze nicio contestare a verdictelor din 1953, 1956 şi 1968

sau a puterii sovietice în Europa de Est. Carapacea asigurată de Pactul de la Varşovia încă părea capabilă să limiteze schimbarea politică şi socială cristalizată în 30 de ani (sau mai mult, dacă luăm în calcul şi marile schimbări involuntare din al Doilea Război Mondial şi din perioada imediat următoare).

La prima vedere, Europa comunistă era izbitor de uniformă. În fiecare ţară

Partidul era suprem; carieriştii îşi construiau viaţa în jurul partidului aşa cum, în secolele anterioare, cei puşi pe căpătuială se adunau în jurul curţilor regale şi ai unor protectori sau în jurul Bisericii. Fiecare dintre ele (şi, mai presus de toate, chiar URSS) avea, de asemenea, un trecut despre care nu se putea vorbi şi care nu putea fi examinat, jelit sau deplâns, care apăsa greu asupra vieţii intelectuale şi a discuţiilor politice – în măsura în care existau – corupându-le. În economiile est-europene, investiţiile în bunurile din industria grea şi de capital produseseră o creştere marcată la început (mai puternică în unele state decât în altele) şi apoi un sistem internaţional de acorduri comerciale cu celelalte ţări comuniste, dominate de URSS şi rigidizate de aspiraţiile către planificarea centralizată. Acestea generaseră şi mari probleme de sănătate publică şi de mediu, mascate sub pretextul că ar fi fost chestiuni ce ţineau de siguranţa statului. Din ce în ce mai mult şi mai evident, o dorinţă tot mai accentuată de bunuri de consum nu putea fi satisfăcută; bunuri banale în Europa Occidentală rămâneau un lux în ţările est-europene, izolate de avantajele specializării economice internaţionale.

În privinţa pământului, proprietatea privată fusese redusă mult la mijlocul anilor 1950, fiind de obicei înlocuită cu o combinaţie de cooperative şi ferme de stat, deşi în acest tablou relativ uniform au apărut ulterior tipare diferite. În Polonia, de exemplu, aproximativ patru cincimi din terenul agricol avea să revină în cele din urmă în exploatare privată

chiar în timpul regimului comunist.

Producţia a rămas totuşi scăzută; majoritatea ţărilor est-europene nu puteau atinge randamente agricole decât între jumătate şi trei sferturi din cele ale Comunităţii Europene. Prin anii 1980 toate erau, mai mult sau mai puţin, invalide din punct de vedere economic, singura excepţie posibilă fiind Germania de Est. Chiar şi aici, produsul intern brut pe cap de locuitor era de doar 9.300 de dolari americani pe an în 1988, faţă de 19.500 de dolari în Germania de Vest. Apăreau şi alte probleme.

Investiţiile în infrastructură scădeau, ca şi cota lor din schimburile comerciale mondiale. Datoriile în valută forte se tot adunau. Doar în Polonia, salariile reale au scăzut cu o cincime în anii 1980.

Ceea ce ajunsese să se numească „doctrina Brejnev” (după un discurs al acestuia ţinut la Varşovia în 1968) afirma că evoluţiile din ţările blocului estic ar putea necesita – aşa cum s-a întâmplat în Cehoslovacia în acel an – o intervenţie sovietică directă pentru a garanta interesele Uniunii Sovietice şi ale aliaţilor săi împotriva oricăror încercări de a întoarce economiile socialiste pe calea capitalismului. Totuşi, Brejnev fusese interesat şi de destindere şi doctrina sa era realistă în ceea ce priveşte posibilele pericole la adresa stabilităţii internaţionale reprezentate de evoluţiile separatiste din Europa comunistă. Astfel de pericole puteau fi limitate prin trasarea unor linii mai clare. De atunci, schimbarea internă din Europa Occidentală, care devenea din ce în ce mai prosperă, lăsând în urmă amintirile despre sfârşitul anilor 1940, împreună cu aparenta posibilitate de subversiune, înlăturase unele motive ale tensiunii dintre Est şi Vest. Până în 1980, după schimbările revoluţionare din Spania şi Portugalia, nicio dictatură nu mai supravieţuia la vest de linia Trieste-Stettin şi democraţia triumfa peste tot. Timp de 30 de ani, singurele revolte ale unor lucrători industriali împotriva stăpânilor lor politici au fost cele din Germania de Est, Ungaria, Polonia şi Cehoslovacia –

toate ţări comuniste.

După 1970 şi chiar mai mult după actul final de la Helsinki din 1975, odată ce conştientizarea contrastelor cu Europa Occidentală a sporit în blocul estic, au apărut grupuri de disidenţi, care au supravieţuit şi chiar şi-au consolidat poziţia, în ciuda unor represiuni severe. De asemenea, încet-încet, câţiva funcţionari sau specialişti în economie şi chiar unii membri ai Partidului au început să-şi arate scepticismul cu privire la eficienţa planificării centralizate detaliate şi existau din ce în ce mai multe discuţii privind avantajele utilizării mecanismelor de piaţă.

Cheia unei schimbări fundamentale se afla însă în altă parte. Nu exista niciun motiv pentru a crede că aceasta ar fi fost posibilă în oricare dintre ţările Pactului de la Varşovia dacă doctrina Brejnev rezista şi avea armata sovietică de partea sa.

Primul semn clar că era posibil ca lucrurile să nu rămână neschimbate a apărut la începutul anilor 1980 în Polonia. Naţiunea poloneză îşi păstrase, într-o măsură remarcabilă, o integritate colectivă urmându-şi preoţii, şi nu conducătorii.

Biserica Romano-Catolică focaliza de mult afecţiunea şi mentalităţile celor mai mulţi polonezi ca întruchipare a naţiunii şi vorbea adesea în numele lor – cu atât mai convingător cu cât fusese ales un papă polonez. A vorbit şi în numele muncitorilor care au protestat în anii 1970 împotriva

politicii economice, condamnând relele tratamente care le-au fost aplicate.

Rolul Bisericii, împreună cu o înrăutăţire a condiţiilor economice, a fost contextul anului 1980, un an de criză pentru Polonia. O serie de acţiuni greviste au ajuns apoi la un moment culminant într-o luptă dramatică la şantierele navale din Gdańsk. În urma acestora a apărut o nouă federaţie de sindicate, organizată spontan, Solidaritatea. Aceasta a adăugat şi cereri politice la obiectivele economice ale greviştilor; printre ele, dreptul la sindicate libere şi independente.

Solidaritatea era condusă de un lider sindical şi electrician remarcabil, care fusese adesea închis, Lech Wałęsa, un catolic înflăcărat, care avea o strânsă legătură cu ierarhia Bisericii poloneze. Pe porţile şantierelor navale a fost afişată imaginea papei şi greviştii ţineau slujbe sub cerul liber. Pe măsură ce grevele au luat amploare, lumea a văzut cu surprindere cum un guvern polonez slăbit făcea curând concesii istorice, în special recunoscând oficial Solidaritatea ca sindicat independent. În mod simbolic, s-a permis şi difuzarea regulată a slujbei catolice din ziua de duminică. Dar dezordinile nu au încetat şi, odată cu venirea iernii, atmosfera de criză s-a acutizat. Vecinii Poloniei au ameninţat cu o posibilă intervenţie; se spunea că 40 de divizii sovietice erau pregătite în RDG şi la frontiera sovietică. Dar nu s-a întâmplat nimic; armata sovietică nu s-a clintit din loc şi Brejnev nu i-a ordonat asta, aşa cum nu au făcut-o nici succesorii săi în anii tulburi care au urmat. A fost primul semn al schimbărilor de la Moscova, premisa necesară a ceea ce avea să se întâmple în următorii zece ani în Europa de Est.

În 1981 tensiunile au continuat să crească, situaţia economică s-a înrăutăţit, dar Wałęsa s-a străduit să evite provocările. Comandantul sovietic al forţelor

Pactului de la Varşovia a venit de cinci ori la Varşovia. Ultima dată, radicalii au ieşit de sub controlul lui Wałęsa şi au convocat o grevă generală dacă guvernul instituia starea de urgenţă. Pe data de 13 decembrie a fost impusă legea marţială.

A urmat o represiune violentă şi, probabil, sute de oameni au murit. Dar acţiunea militarilor polonezi a făcut inutilă invazia sovietică. Solidaritatea a intrat în ilegalitate, de unde a luptat şapte ani, în care a devenit din ce în ce mai evident că guvernul militar nu putea nici să împiedice deteriorarea economică şi nici să câştige sprijinul „adevăratei” Polonii, societatea alienată de comunism, în favoarea regimului. Avea loc o revoluţie morală. Aşa cum s-a exprimat un observator occidental, polonezii au început să se comporte „de parcă trăiau într-o ţară liberă”; organizaţiile şi publicaţiile clandestine, grevele, demonstraţiile şi condamnarea continuă a regimului de către Biserică au menţinut ceea ce uneori a fost o atmosferă de război civil.

Deşi după câteva luni guvernul a abandonat cu prudenţă legea marţială, a continuat să folosească un întreg arsenal de mijloace de represiune, făţişe sau mascate. Între timp, economia continua să decadă, iar ţările occidentale ofereau prea puţină simpatie şi niciun ajutor. Totuşi, după 1985, schimbările de la Moscova au început să producă efecte. Punctul culminant a fost în 1989, pentru Polonia cel mai important an după 1945, aşa cum a fost şi pentru alte ţări, care i-au urmat exemplul. A început cu acceptarea de către regim ca şi alte partide şi organizaţii, inclusiv

Solidaritatea, să participe la procesul politic. Ca prim pas spre un adevărat pluralism politic, în iunie au fost organizate primele alegeri cu adevărat libere. Solidaritatea a câştigat aproape toate locurile disponibile. Curând, noul parlament a denunţat pactul germano-sovietic din august 1939, a condamnat invazia Cehoslovaciei din 1968 şi a deschis anchete privind crimele politice comise după 1981.

În august 1989, Wałęsa a anunţat că Solidaritatea avea să sprijine un guvern de coaliţie; comuniştii înverşunaţi au fost sfătuiţi de Gorbaciov să accepte situaţia (unele unităţi militare sovietice părăsiseră deja ţara). În septembrie, o coaliţie dominată de Solidaritatea şi condusă de cel dintâi prim-ministru necomunist de după 1945 a depus jurământul ca guvern al Poloniei. Curând s-a promis ajutor economic din Occident. Până la Crăciunul anului 1989, Republica Populară

Polonă ieşise din istorie şi, încă o dată, pentru a doua oară în acest secol, istorica Republică Polonă s-a ridicat din mormânt. Şi mai important, Polonia, după cum s-a dovedit curând, a condus Europa de Est spre libertate. Importanţa evenimentelor de aici a fost curând înţeleasă şi în alte ţări comuniste, ai căror conducători au devenit extrem de alarmaţi. Mai mult sau mai puţin, toată Europa de Est fusese expusă unui nou factor: un flux crescând de informaţii despre ţările necomuniste, mai presus de toate prin intermediul televiziunii occidentale (care se recepţiona deosebit de uşor mai ales în RDG). Mai multă libertate de mişcare, un acces sporit la cărţile şi ziarele străine au contribuit imperceptibil la exprimarea criticilor şi în alte locuri, nu numai în Polonia. În ciuda unor încercări penibile de a controla informaţiile (în România maşinile de scris trebuiau încă să fie înregistrate la autorităţile statului), se producea o schimbare de conştiinţă.

Aceeaşi schimbare părea să se producă şi la Moscova. Gorbaciov a ajuns la putere în primele etape ale acestor evoluţii. Cinci ani mai târziu, era clar că preluarea funcţiei de către el declanşase o schimbare instituţională revoluţionară şi în Uniunea Sovietică, întâi pe măsură ce puterea a fost preluată din mâinile Partidului şi apoi pe măsură ce oportunităţile astfel create au fost fructificate de noile forţe de opoziţie apărute, mai ales în republicile Uniunii, care au început să pretindă un grad mai mare sau mai mic de autonomie. În scurt timp, aceasta a început să dea impresia că îşi subminează propria autoritate. De asemenea, în mod paradoxal şi alarmant, tabloul economic părea din ce în ce mai sumbru. A devenit clar că tranziţia spre o economie de piaţă, fie ea rapidă sau lentă, avea să aducă greutăţi mari pentru mai mulţi cetăţeni sovietici decât se crezuse iniţial –

probabil pentru majoritatea. În 1989 era limpede că economia sovietică scăpase de sub control şi intrase în declin. Ca de fiecare dată în istoria Uniunii Sovietice, modernizarea a fost lansată de la centru spre periferie, prin intermediul unor structuri autoritare. Dar tocmai asta nu era sigur că se va întâmpla acum, la început din cauza rezistenţei nomenclaturii şi a administraţiei economiei de comandă şi apoi, la sfârşitul deceniului, din pricina prăbuşirii rapide şi vizibile a puterii de la centru.

În 1990, restul lumii a avut acces la mult mai multe informaţii cu privire la adevărata situaţie a Uniunii Sovietice şi atitudinile popoarelor sale. Nu numai că sentimentele erau acum exprimate deschis, ci glasnostul a adus

în Uniunea Sovietică şi primele evaluări ale opiniei publice prin intermediul sondajelor. Se puteau trage unele concluzii generale: discreditarea Partidului şi a nomenclaturii era profundă, chiar dacă în 1990 nu ajunsese la fel de departe ca în alte ţări ale Pactului de la Varşovia; mai surprinzător, Biserica Ortodoxă, mult timp supusă şi docilă, părea să se bucure în continuare de un respect şi o autoritate mai mari decât orice altă instituţie a vechiului regim marxist-leninist.

Dar era evident că eşecul economic umbrea orice încercare de liberalizare a proceselor politice. Cetăţenii sovietici, precum şi observatorii străini au început să vorbească în 1989 de posibilitatea unui război civil. Slăbirea mâinii de fier de altădată a dezvăluit puterea sentimentelor naţionaliste şi regionale atunci când erau aţâţate de colapsul economic şi de oportunităţi. După 70 de ani de eforturi de creare a Omului Sovietic, URSS s-a dovedit a fi o mixtură de popoare la fel de eterogene ca întotdeauna. Câteva dintre cele 15 republici ale sale (mai ales Letonia, Estonia şi Lituania) aveau să-şi manifeste rapid nemulţumirea. Ele urmau să deschidă calea spre schimbarea politică. Azerbaidjanul şi Armenia sovietice au ridicat probleme pe care spectrul agitaţiei islamice ce se profila asupra întregii Uniuni le complica. Pentru a înrăutăţi şi mai mult lucrurile, unii credeau că exista pericolul unei lovituri de stat militare; despre unii comandanţi nemulţumiţi de eşecul sovietic în Afganistan, aşa cum fuseseră şi unii soldaţi americani de eşecul din Vietnam, se vorbea de parcă erau nişte potenţiali Bonaparte.

Semnele dezintegrării s-au înmulţit, deşi Gorbaciov a reuşit să rămână în funcţie şi chiar să obţină unele sporiri formale ale competenţelor sale nominale.

Dar acest lucru avea dezavantajul de a concentra şi răspunderea sa în caz de eşec.

O declaraţie a Parlamentului lituanian conform căreia anexarea din 1939 nu fusese validă a dus, după negocieri complicate, şi la recunoaşterea independenţei Letoniei şi Estoniei, deşi în termeni uşor diferiţi. Gorbaciov nu a căutat să anuleze secesiunea, ci a obţinut acorduri ca republicile baltice să garanteze în continuare existenţa anumitor servicii practice faţă de URSS. Acesta s-a dovedit a fi începutul sfârşitului pentru el. O perioadă de manevre rapide între grupuri reformiste şi conservatoare, aliindu-se la început cu unele şi apoi, pentru a restabili echilibrul, cu celelalte, a dus, la sfârşitul anului 1990, la compromisuri care păreau din ce în ce mai greu de realizat. Complicitatea la acţiunile represive ale soldaţilor şi ale KGB în Vilnius şi Riga la începutul noului an nu a oprit tăvălugul deoarece, între timp, nouă republici sovietice fie se declaraseră suverane, fie îşi afirmaseră un grad substanţial de independenţă faţă de guvernul Uniunii. Unele dintre ele îşi declaraseră limbile locale limbi oficiale şi altele transferaseră ministere şi agenţii economice sovietice sub control local. Republica rusă – cea mai importantă – a început să-şi conducă economia separat de cea a Uniunii. Republica ucraineană şi-a înfiinţat propria armată. În martie, alegerile l-au condus pe Gorbaciov încă o dată pe calea reformei şi a încercării de a semna un nou tratat al Uniunii care să menţină un rol oarecum central al statului sovietic.

Lumea privea uluită.

Exemplul polonez avea un prestigiu din ce în ce mai mare în alte ţări pe

măsură ce acestea îşi dădeau seama că o Uniune Sovietică tot mai divizată, chiar paralizată, nu avea (probabil nu putea) să intervină pentru a-şi susţine instrumentele din birocraţiile Partidului Comunist ale celorlalte ţări membre ale Pactului de la Varşovia. Asta a influenţat ceea ce s-a întâmplat în aceste ţări după

1986. Ungurii începuseră liberalizarea economică aproape la fel de rapid ca polonezii, chiar înaintea unei schimbări politice făţişe, dar cea mai importantă contribuţie la dizolvarea Europei comuniste au adus-o în 1989. Germanilor din RDG li s-a permis atunci să intre în Ungaria liber, ca turişti, deşi se ştia că scopul lor era să ceară azil politic la ambasadele şi consulatele Republicii Federale. În septembrie, când frontierele Ungariei au fost complet deschise (şi Cehoslovacia a făcut acelaşi lucru), pârâiaşul s-a transformat în puhoi. În trei zile, 12.000 de est-germani au ajuns în Occident din aceste ţări.

Autorităţile sovietice au remarcat că fenomenul era „neobişnuit”. Pentru RDG era începutul sfârşitului. În ajunul sărbătoririi atent planificate şi mult lăudate a „succesului” de 40 de ani ca ţară socialistă şi în timpul unei vizite a lui Gorbaciov (care, spre disperarea comuniştilor germani, părea să-i îndemne pe est-germani să profite de această şansă), poliţia a fost nevoită să se lupte cu nişte demonstranţi antiguvern pe străzile din Berlinul Oriental. Guvernul şi partidul au renunţat la liderul lor, dar nu a fost suficient. Noiembrie a început cu demonstraţii de amploare în multe oraşe împotriva unui regim a cărui corupţie devenea evidentă; pe 9 noiembrie s-a produs cel mai simbolic act, spargerea Zidului Berlinului. Biroul Politic din Germania de Est a cedat, după care a fost demolat şi restul zidului.

Mai mult ca orice altceva, evenimentele din RDG au demonstrat că şi în ţările comuniste cele mai avansate regimul pierduse masiv susţinerea populaţiei de-a lungul anilor. Anul 1989 a dus la apogeu acest sentiment de înstrăinare. În toată Europa de Est a fost dintr-odată clar că guvernele comuniste nu aveau nicio legitimitate în ochii supuşilor lor, care fie s-au ridicat împotriva lor, fie le-au întors spatele şi le-au lăsat să cadă. Expresia instituţională a acestei alienări se regăsea pretutindeni în cererea unor alegeri democratice, partidele din opoziţie fiind lăsate să-şi facă campanie în mod liber. După alegerile lor parţial libere, unele locuri fiind încă rezervate pentru susţinătorii regimului din acel moment, polonezii elaboraseră o nouă constituţie; în 1990, Lech Wałęsa a devenit preşedinte. Cu câteva luni înainte, Ungaria alesese un parlament care a generat un guvern necomunist. Soldaţii sovietici au început să se retragă din ţară. În iunie 1990, alegerile din Cehoslovacia au avut ca rezultat un guvern liber şi curând s-a convenit ca forţele sovietice să fie evacuate din ţară până în mai 1991. În aceste alegeri foştii politicieni comunişti nu au primit mai mult de 16% din voturi. Votul din Bulgaria a fost mai puţin decisiv: aici cursa a fost câştigată de membrii Partidului Comunist deveniţi reformatori, care îşi spuneau socialişti.

În două ţări evenimentele au luat o întorsătură diferită. România a cunoscut o revoluţie violentă (care s-a încheiat cu uciderea fostului dictator comunist) după o revoltă din decembrie 1989, care a dezvăluit incertitudini în ceea ce priveşte calea de urmat şi disensiuni interne ce anunţau alte conflicte. În iunie 1990 un guvern despre care unii credeau

că era încă puternic influenţat de foştii comunişti s-a întors împotriva unora dintre foştii susţinători, acum criticii săi, şi a înăbuşit nişte proteste ale studenţilor apelând la mineri, cu preţul unor vieţi omeneşti şi al dezaprobării externe. RDG a fost cealaltă ţară unde evenimentele au luat o turnură deosebită. Era menită să fie un caz special deoarece problema schimbării politice era inevitabil legată de problema reunificării Germaniei.

Dărâmarea Zidului Berlinului a dezvăluit nu doar că lipsea voinţa politică de a sprijini comunismul, ci şi că nu exista nicio voinţă de a sprijini RDG. Alegerile generale organizate aici în martie 1990 au adus o majoritate de locuri în Parlament (şi 48% din voturi) unei coaliţii dominate de Partidul Creştin-Democrat

— Partidul aflat la conducerea Republicii Federale vest-germane. Unificarea nu mai putea fi pusă la îndoială, mai rămâneau de stabilit doar procedura şi programul. În iulie cele două Germanii au format o uniune monetară, economică şi socială. În octombrie s-au unit şi din punct de vedere politic, fostele teritorii ale Republicii Democrate Germane devenind provincii ale Republicii Federale.

Schimbarea era importantă, dar nu s-au exprimat deschis îngrijorări serioase, nici măcar la Moscova, iar încuviinţarea tacită a lui Gorbaciov a fost al doilea mare serviciu adus de el naţiunii germane.

Totuşi, trebuie să fi existat îngrijorări în URSS. Noua Germanie avea să fie cea mai mare putere europeană la vest de Uniune. Puterea sovietică era acum într-un con de umbră, aşa cum nu mai fusese din 1918. Răsplata pentru Gorbaciov a fost un tratat cu noua Germanie, care promitea ajutor economic pentru modernizarea Uniunii Sovietice. S-ar mai putea spune, pentru a-i linişti pe cei care nu uitaseră perioada 1939-1945, că noul stat german nu era un vechi Reich reînviat. Germania nu mai avea vechile teritorii ale Prusiei Orientale (renunţase la ele în mod formal) şi nu era dominată de Prusia, aşa cum fuseseră şi imperiul lui Bismarck, şi Republica de la Weimar. Şi mai liniştitor (şi important pentru vest-europenii care aveau presimţiri negre), Republica Federală era un stat federal şi constituţional cu un succes economic ce părea asigurat, cu aproape 40 de ani de experienţă în politica democratică pe care se putea baza şi încorporat în structurile Comunităţii Europene şi ale NATO. Vest-europenii cu amintiri vechi i-au acordat prezumţia de nevinovăţie, cel puţin pentru moment.

La sfârşitul anului 1990, situaţia a ceea ce păruse la un moment dat un bloc est-european aproape monolitic sfida generalizările sau descrierile sumare. Pe măsură ce unele ţări foste comuniste (Cehoslovacia, Polonia, Ungaria) solicitau să fie primite în Comunitatea Europeană sau se pregăteau să facă acest lucru (Bulgaria), anumiţi observatori făceau speculaţii privind un grad de unitate europeană mai mare ca oricând. Cei care au observat apariţia virulentă a unor noi diviziuni naţionale şi comunale – sau reapariţia unora vechi – au făcut estimări mai prudente. Deasupra întregii Europe Răsăritene se adunau norii eşecului economic şi turbulenţele pe care aceştia le puteau provoca. Eliberarea era posibilă, dar pentru nişte popoare şi societăţi cu niveluri de sofisticare şi dezvoltare foarte diferite şi cu origini istorice foarte diferite. Nu era înţelept să faci preziceri şi asta s-a văzut limpede în 1991. În acest an, optimismul cu privire la şansele de schimbare paşnică a fost zdruncinat atunci când două

dintre republicile Iugoslaviei şi-au anunţat decizia de a se separa de statul federal.

„Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor”, care apăruse ca succesor al Serbiei şi Muntenegrului în 1918, îşi schimbase numele încă din 1929 în

„Iugoslavia”, în încercarea de a şterge vechile diviziuni, şi instituise o dictatură regală. Dar noul regat a fost întotdeauna considerat de prea mulţi dintre supuşii săi, şi sârbi, şi nesârbi, manifestarea unui vechi vis al „Serbiei Mari”. În 1934, când al doilea rege al său, Alexandru, a fost asasinat în Franţa, ucigaşul a fost un macedonean ajutat de croaţi, acţionând cu sprijinul guvernului ungar şi al celui italian. Înverşunarea disensiunilor din această ţară i-a făcut curând pe mulţi străini să se amestece în treburile sale, iar unii politicieni locali au căutat sprijinul acestora; croaţii s-au constituit şi ei ulterior într-un stat independent, când au sosit trupele germane, în 1941.

Pe lângă diversitatea sa demografică şi comunală (recensământul iugoslav din 1931 înregistra sârbo-croaţi, sloveni, germani, maghiari, români, vlahi, albanezi, turci, „alţi slavi”, evrei, ţigani şi italieni), Iugoslavia prezenta discrepanţe mari şi în privinţa obiceiurilor, bogăţiei şi dezvoltării economice. În unele regiuni ale sale, Evul Mediu abia trecuse în 1950, pe când altele erau moderne, urbanizate şi aveau o industrie importantă. Una peste alta, nişte economii care înainte fuseseră în principal agricole au fost sărăcite de populaţii cu un ritm rapid de creştere. Totuşi, politica iugoslavă dintre cele două războaie se dovedise a fi legată în principal de antagonismul dintre croaţi şi sârbi şi acesta a fost acutizat de atrocităţile din timpul războiului şi de un război civil în care se luptau trei tabere, croaţii, comuniştii în principal sârbi (conduşi de un croat, Tito) şi regaliştii sârbi după 1941. Această luptă a început cu o campanie de terorizare şi epurare etnică lansată împotriva celor două milioane de sârbi din noua Croaţie (care includea Bosnia şi Herţegovina). S-a încheiat cu victoria comuniştilor în 1945 şi cu limitarea efectivă a diferitelor naţionalităţi sub dictatura lui Tito în cadrul unei structuri federale; aceasta părea să rezolve vechile probleme ale bosniacilor şi macedonenilor şi era, aparent, capabilă să evite ambiţiile teritoriale ale străinilor. 45 de ani mai târziu şi la zece ani după moartea lui Tito, vechile probleme au ieşit totuşi brusc la iveală, la fel de vii ca oricând.

În 1990 încercările guvernului federal iugoslav de a face faţă problemelor economice au fost însoţite de o fragmentare politică din ce în ce mai rapidă.

Autodeterminarea democratică a distrus în cele din urmă realizarea lui Tito pe măsură ce iugoslavi de diferite naţionalităţi au început să caute moduri de a umple vidul politic creat de colapsul comunismului. Au apărut partide ce reprezentau interesele sârbilor, ale croaţilor, ale macedonenilor şi ale slovenilor, precum şi unul în favoarea ideii iugoslave şi a federaţiei în sine. Curând, toate guvernele republicane, cu excepţia celui din Macedonia, se bazau pe majorităţi alese, iar noile partide naţionale minoritare începuseră chiar să se facă auzite în unele republici. Sârbii croaţi şi-au declarat autonomia şi au avut loc vărsări de sânge în provincia sârbă Kosovo, unde patru cincimi din locuitori erau albanezi.

Proclamarea aici a unei republici independente fusese o ofensă simbolică majoră adusă sârbilor – îngrijorând, de asemenea, guvernul grec

şi pe cel bulgar, ai căror predecesori preţuiseră mereu ambiţiile macedonenilor din vremea Războaielor Balcanice. În august au început lupte aeriene şi terestre sporadice între sârbi şi croaţi. Precedentele pentru o intervenţie din partea străinilor nu au părut niciodată promiţătoare – deşi părerile diferitelor ţări din CE erau împărţite – iar şansele unei astfel de intervenţii au devenit şi mai mici în iulie, când URSS a lansat un avertisment cu privire la pericolul ca acel conflict local să se extindă la nivel internaţional. Spre sfârşitul anului, Macedonia, Bosnia şi Herţegovina şi Slovenia şi-au declarat, ca şi Croaţia, independenţa.

Avertismentul sovieticilor a fost ultimul demers diplomatic al regimului. El a fost eclipsat curând de un eveniment mult mai important. Pe 19 august 1991 o coaliţie instabilă formată din membri de partid şi KGB-işti a încercat să-l înlăture pe Mihail Gorbaciov printr-o lovitură de stat. A dat greş, iar la trei zile după aceea el se afla din nou în scaunul prezidenţial. Cu toate acestea, poziţia lui nu mai era aceeaşi; faptul că schimba permanent tabăra în căutarea unui compromis îi distrusese credibilitatea politică. Se agăţase prea mult timp de Partid şi de Uniune; politica sovietică făcuse încă un mic pas înainte spre dezintegrare, după părerea multora. Circumstanţele loviturii de stat îi oferiseră o şansă lui Boris Elţân, liderul republicii sovietice, cea mai mare din Uniune. Armata, singura ameninţare posibilă la adresa susţinătorilor săi, nu a acţionat împotriva lui. Acum el a apărut atât ca bărbatul puternic de pe scena sovietică, fără ajutorul căruia nu se putea face nimic, cât şi ca un posibil portdrapel al unui şovinism sovietic ce putea ameninţa alte republici. În timp ce observatorii străini aşteptau să vadă ce se întâmplă, epurarea celor care sprijiniseră sau încuviinţaseră tacit lovitura de stat s-a transformat într-o înlocuire hotărâtă a întregii conduceri a Uniunii la toate nivelurile, redefinirea rolurilor KGB-ului şi redistribuirea controlului asupra acestuia între Uniune şi republici. Cea mai frapantă schimbare a fost distrugerea Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, care a început aproape imediat.

Aproape fără vărsare de sânge, cel puţin la început, marea creaţie care se născuse în urma loviturii de stat bolşevice din 1917 îşi afla sfârşitul. La început au părut să existe motive de bucurie, deşi nu era încă clar dacă era mai bine aşa.

Acest lucru nu era mai clar nici la sfârşitul anului. După ce s-a luat decizia de a abandona controlul preţurilor în republica sovietică în viitorul apropiat, se părea că nu doar inflaţia – la un nivel nemaiatins din primele zile ale sistemului sovietic – ci, poate, şi înfometarea aveau să ameninţe curând milioane de sovietici. În altă republică, Georgia, începuseră deja lupte între susţinătorii preşedintelui votat în primele alegeri libere de aici şi opoziţia nemulţumită. Ceea ce eclipsa însă toate aceste fapte era sfârşitul uriaşei superputeri care apăruse în urma experimentelor sângeroase ale revoluţiei bolşevice. Timp de aproximativ 70

de ani şi aproape până la sfârşit aceasta fusese speranţa revoluţionarilor din întreaga lume şi generase puterea militară care câştigase cele mai ample campanii terestre din istorie. Acum se dizolva brusc şi fără speranţă într-o serie de state succesoare.

Ultimul dintre marile imperii multinaţionale europene a dispărut atunci când liderii sovietici, ucraineni şi bieloruşi s-au întâlnit la Minsk, pe data de

decembrie, şi au anunţat sfârşitul Uniunii Sovietice şi înfiinţarea unei noi „Comunităţii a Statelor Independente”. Pe 21 decembrie 1991, reprezentanţi din 11 dintre fostele republici s-au reunit rapid la Alma-Ata pentru a confirma acest lucru. Ei au convenit ca sfârşitul formal al Uniunii să se producă în ultima zi a anului. Aproape imediat, Gorbaciov şi-a dat demisia.

Acesta a fost punctul culminant al uneia dintre cele mai surprinzătoare şi mai importante schimbări din istoria modernă. Nimeni nu putea fi sigur cu privire la ceea ce rezerva viitorul – cu excepţia faptului că avea să fie o perioadă marcată de pericole, dificultăţi şi, pentru mulţi foşti cetăţeni sovietici, sărăcie. În alte ţări, politicienii au fost rareori tentanţi să exprime altceva decât prudenţă faţă de întorsătura pe care o luaseră lucrurile. Viitorul era prea nesigur. Cât despre foştii prieteni ai Uniunii Sovietice, aceştia nu scoteau niciun cuvânt. Câţiva dintre ei regretau atât de mult ceea ce se întâmplase la începutul anului, încât îşi exprimaseră aprobarea sau încurajaseră lovitura de stat eşuată din august. Libia şi OEP au făcut acest lucru deoarece orice întoarcere la ceva similar grupărilor din timpul Războiului Rece le-ar fi alimentat speranţele legate de noi posibilităţi de manevră pe plan internaţional, care le fuseseră limitate mai întâi de destinderea relaţiilor dintre Statele Unite şi URSS şi apoi de slăbiciunea din ce în ce mai mare a acesteia din urmă.

Evenimentele din URSS trebuie să fi fost urmărite cu foarte mult interes în China. Conducătorii ei aveau motive de îngrijorare privind direcţia în care păreau să se îndrepte evenimentele de cealaltă parte a celei mai lungi dintre frontierele lor terestre după ce comunismul se prăbuşise acolo. Odată cu dispariţia Uniunii Sovietice, ei rămânau conducătorii singurului imperiu multinaţional încă intact.

Mai mult, China se angajase din 1978 într-un proces continuu de modernizare prudentă şi controlată.

Deng Xiaoping a ajuns să fie considerat influenţa dominantă, dar el făcea parte dintr-o conducere colectivă. Avea să se acorde prioritate iniţiativelor locale şi ale comunităţilor şi interesului pentru profit. Au fost încurajate legăturile comerciale cu ţări necomuniste. Deşi noul curs era încă definit într-un limbaj marxist, rezultatul părea să fie o reformă fundamentală a economiei, puternic influenţată de piaţă. Dar nu arăta nicio slăbire a dorinţei regimului de a menţine puterea. Conducătorii Chinei au păstrat un control ferm şi nu aveau nicio intenţie să-l piardă. Au fost ajutaţi de persistenţa vechii discipline sociale chineze, de uşurarea resimţită de milioane de oameni când Revoluţia Culturală a fost lăsată în urmă, de cultul (deşi limitat) al beneficiilor revoluţiei şi de politica (opusă celei a marxismului aşa cum fusese ea expusă la Moscova până în 1990) potrivit căreia recompensele economice ar trebui să ajungă prin sistem spre ţărani. Aceasta a crescut puterea de cumpărare în zonele rurale, ceea ce i-a mulţumit pe oamenii de la ţară. Comunele rurale, care ajunseseră practic irelevante în multe locuri, şi-au pierdut puterea, iar în 1985 familia redevenise forma dominantă a producţiei rurale în cea mai mare parte a Chinei.

Au apărut întreprinderi industriale şi comerciale săteşti din comunele şi „brigăzile” industriale din epoca Marelui Salt Înainte. Pe la mijlocul anilor 1980

jumătate din venitul rural provenea de la cei care munceau în industrie. Au fost înfiinţate zone economice speciale – enclavele unde străinii puteau să investească şi să profite de salariile mici din China – mai ales în regiunile în care existaseră concesiuni străine înainte de anii 1940. Spre sfârşitul deceniului au apărut mari companii chineze private, multe având la bază foste întreprinderi colective din provinciile sudice sau parteneriate cu străinii. Urbanizarea s-a intensificat, iar exporturile au crescut rapid; pentru prima dată după anii 1930, China făcea din nou parte din economia lumii.

Noua politică a avut totuşi un preţ. Pieţele urbane în creştere i-au încurajat pe fermieri şi le-au asigurat profituri pe care să le reinvestească, dar locuitorii oraşelor au început să simtă efectele preţurilor mai mari. În acest deceniu, dificultăţile interne au crescut. Datoria externă crescuse şi inflaţia ajungea la o rată anuală de aproximativ 30% la sfârşitul deceniului. Dovezile de corupţie stârneau mânia populaţiei, iar toată lumea ştia că există disensiuni în sânul conducerii (o serie apărând după moartea şi boala unora dintre gerontocraţii care dominaseră Partidul). Cei care credeau că era necesară o reafirmare a controlului politic au început să câştige teren şi existau semne că făceau manevre pentru a-l atrage de partea lor şi pe Deng. Totuşi, politica de liberalizare economică îi făcuse pe observatorii occidentali şi probabil şi pe unii chinezi să adopte puncte de vedere nerealiste şi prea optimiste privind posibilitatea unei relaxări politice.

Schimbările incitante din Europa de Est au alimentat şi mai mult aceste speranţe.

Dar iluziile s-au risipit brusc.

La începutul anului 1989, locuitorii din oraşele Chinei simţeau şi presiunea unei inflaţii acute, şi a unui program de austeritate care fusese impus pentru a rezolva problema inflaţiei. Acesta a fost contextul unui nou val de revendicări din partea studenţilor. Încurajaţi de prezenţa în oligarhia de la guvernare a unor simpatizanţi ai liberalizării, ei au cerut ca Partidul Comunist şi guvernul să deschidă un dialog despre corupţie şi reformă cu o ligă a studenţilor nou-formată, neoficială. Afişele şi mitingurile au început să ceară mai multă „democraţie”.

Conducerea regimului s-a alarmat, refuzând să recunoască organizaţia despre care se temea că putea fi semnul unei noi mişcări a Gărzilor Roşii. Cum se apropia a şaptezecea aniversare a Mişcării de pe 4 mai, activiştii au evocat amintirea ei pentru a conferi o nuanţă patriotică mai intensă campaniei lor. Nu au reuşit să câştige prea mult sprijin în zonele rurale, deşi au existat demonstraţii de simpatie în multe oraşe, dar, încurajaţi de o atitudine evident binevoitoare a secretarului general al Partidului Ccomunist Chinez, Zhao Ziyang, au intrat în greva foamei în masă, ceea ce a atras o largă simpatie din partea populaţiei şi sprijin la Beijing.

Aceasta începuse cu puţin timp înainte de sosirea lui Gorbaciov în capitală pentru o vizită de stat; vizita sa, în loc să dea în continuare asigurări în ceea ce priveşte statutul internaţional al Chinei, nu a făcut decât să le amintească oamenilor ce se petrecea în URSS ca urmare a politicilor de liberalizare. A fost o sabie cu două tăişuri, încurajându-i pe aşa-zişii reformatori şi înspăimântându-i pe conservatori.

Între timp, cei mai importanţi membri ai guvernului, inclusiv Deng

Xiaoping, păreau să fi devenit extrem de alarmaţi. Exista riscul unei dezordini generalizate în viitorul apropiat; China, credeau ei, se confrunta cu o criză majoră. Unii se temeau de o nouă Revoluţie Culturală dacă lucrurile scăpau de sub control. Pe data de 20 mai 1989 a fost instituită legea marţială. Pentru un moment a părut că un guvern divizat s-ar putea dovedi a fi incapabil să-şi impună voinţa, dar curând acesta s-a putut baza pe armată. Două săptămâni mai târziu, manifestaţiile au fost reprimate dur. Liderii studenţilor îşi mutaseră tabăra în Piaţa Tiananmen din Beijing, unde, cu 40 de ani înainte, Mao proclamase Republica Populară, şi acolo li se alăturaseră şi alţi disidenţi. De pe una dintre porţile vechiului Oraş Interzis un portret uriaş al lui Mao privea spre simbolul protestatarilor: o statuetă din ipsos a „Zeiţei Democraţiei”, care amintea în mod deliberat de Statuia Libertăţii din New York.

Pe 2 iunie primele unităţi militare au intrat în suburbiile din Beijing, îndreptându-se spre piaţă. Li s-a opus rezistenţă cu ajutorul unor arme improvizate şi al baricadelor de care au trecut cu forţa. Pe 3 iunie demonstranţii au fost învinşi cu focuri de armă, gaze lacrimogene şi o distrugere brutală a taberei sub şenilele tancurilor care au năvălit în piaţă. Câteva zile la rând au continuat să fie ucişi oameni şi au urmat arestări în masă (aproximativ 10.000 de persoane în total). Multe din toate acestea s-au petrecut sub ochii lumii, graţie prezenţei echipelor de televiziune străine care îi familiarizaseră de câteva zile pe telespectatori cu tabăra demonstranţilor.

Dezaprobarea din partea străinilor a fost aproape universală, iar autoritatea Partidului Comunist Chinez în interiorul Chinei a fost substanţial afectată, nu în ultimul rând deoarece reprimarea revoltei l-a împărţit în două tabere. Zhao Ziyang, care se opusese folosirii forţei militare, a fost plasat în arest la domiciliu în Beijing (a murit, tot în arest la domiciliu, dar fără a fi fost vreodată judecat, în

2005). Evident, Deng şi mulţi din vechea gardă simţeau că înfruntaseră o ameninţare gravă. Este probabil, de asemenea, că au acţionat într-un mod care a fost dezaprobat de mulţi dintre concetăţenii lor. Au existat turbulenţe, uneori grave, în peste 80 de oraşe şi armata a întâmpinat rezistenţă în unele cartiere muncitoreşti din Beijing. Totuşi, masele nu s-au ridicat pentru a-i sprijini pe protestatari, iar cea mai mare parte a Chinei nu a fost afectată de proteste. Aveau să se spună multe despre Tiananmen ca dovadă a nerespectării de către regimul chinez a drepturilor omului. Totuşi, nu se poate afirma cu siguranţă că China ar fi avut de câştigat dacă Partidul ar fi cedat în faţa mişcării studenţilor. Mai multe vieţi au fost distruse în Asia de fiascourile bancare din anii 1990 decât în urma problemelor din China din 1989.

Deşi PCC şi ierarhia conducătoare au fost oarecum afectate, au urmat încercări viguroase de a impune ortodoxia politică. China, după cum avea să fie curând evident, nu urma să păşească pe calea Europei de Est sau a Uniunii Sovietice. Dar încotro se îndrepta? Deng a arătat că liberalizarea economică avea să continue netulburată şi chiar la o scară mai mare decât orice se încercase înainte de 1989. În scurt timp, atât chinezii, cât şi străinii se întrebau cât de mare era cu adevărat influenţa pe care o avea Partidul asupra dezvoltării economice necontrolate. O parte a acesteia părea foarte occidentală. Însă nu a fost necesară o analiză prea profundă,

dincolo de pereţii companiilor sau în încăperile pline de fum ale puterii, pentru a vedea mai mult decât câteva urme ale îndelungatei istorii a Chinei şi ale provocărilor şi oportunităţilor pe care aceasta le-a oferit poporului său.

5
Începuturi şi sfârşituri

Cu mult timp înainte de prăbuşirea Uniunii Sovietice, era evident că o foarte mică parte a lumii avea să rămână complet imună la ceea ce se petrecea în Europa. Imediat, sfârşitul Războiului Rece a reactivat vechile probleme de identitate pe tot teritoriul continentului şi dincolo de acesta, creând, în acelaşi timp, unele noi. Popoarele au început să se vadă pe sine şi pe altele într-o perspectivă nouă, în lumina a ceea ce s-a dovedit curând a fi pentru unele nişte zori cam răcoroşi; unele coşmaruri fuseseră alungate, dar numai pentru a dezvălui peisaje tulburi. Problemele fundamentale legate de identitate, etnicitate şi religie puteau fi iar abordate, iar unele dintre ele erau deranjante. Încă o dată, în istoria lumii apăreau noi circumstanţe determinante.

Aproape întâmplător, jumătate din acordurile de securitate ale Europei dispăruseră odată cu Pactul de la Varşovia, dar şi jumătatea cealaltă, NATO, se schimbase subtil. Colapsul Uniunii Sovietice, principalul oponent potenţial, lipsise alianţa nu doar de rolul său principal, ci şi de presiunile care îi dăduseră formă. Ca o budincă într-o cameră călduroasă, a început să se dezumfle. Deşi, aşa cum au crezut unii, o Rusie reînviată avea să apară ca o nouă ameninţare la un moment dat, dispariţia luptei ideologice însemna că oponenţii potenţiali trebuiau s-o regândească. Curând, unele ţări foste comuniste încercau să intre în NATO.

Polonia, Ungaria şi Republica Cehă au aderat în 1999, iar Slovenia, Slovacia, Bulgaria, România şi ţările baltice le-au urmat cinci ani mai târziu. În contradicţie totală cu promisiunile pe care preşedintele Statelor Unite George H.W. Bush i le făcuse lui Mihail Gorbaciov în 1990, NATO se extinsese nu doar până la graniţele Uniunii Sovietice, ci şi dincolo de acestea. Alianţa devenise un instrument care lega cea mai mare parte a Europei (fără Rusia) de Statele Unite. Însă scopul puterii sale militare nu era în niciun caz evident, chiar dacă la începutul anilor 1990 guvernul american a început să privească NATO ca pe un instrument de soluţionare a problemelor europene, în special din fosta Iugoslavie, şi de utilizat în afara spaţiului european.

După Războiul Rece, soarta popoarelor din estul şi sud-estul Europei părea că este, pentru prima dată în acest secol, în întregime şi în mod evident în mâinile acestora. Asemenea vechilor imperii dinastice sau improvizaţiilor dictatorilor germani şi italieni din al Doilea Război Mondial, eşafodajul comunist din regiune se prăbuşise. Pe măsură ce a ieşit din nou la suprafaţă o istorie îngropată şi altele erau amintite sau inventate, tabloul ce se contura era adesea descurajant. Slovacii nu acceptau includerea lor în Cehoslovacia, dar şi populaţia Slovaciei avea un procent ridicat de unguri, ca şi cea a României. Ungurii se puteau plânge acum mai deschis de felul cum erau trataţi maghiarii atât la nord, cât şi la est de

graniţele lor. Mai presus de toate, vechile probleme au escaladat rapid, generând noi crize şi violenţe în fosta Iugoslavie. În 1991, pe măsură ce toate fostele republici ale statutul federal iugoslav şi-au declarat independenţa, au izbucnit războaie între sârbii locali şi noile guverne ale Croaţiei şi Bosniei-Herţegovina.

Minorităţile de sârbi erau sprijinite de guvernul de la Belgrad, condus de naţionalistul militant sârb Slobodan Milošević şi de rămăşiţele armatei federale iugoslave.

Războiul civil din Bosnia şi Herţegovina a condus la cele mai grave atrocităţi împotriva unor civili din Europa după sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, în timp ce trei grupuri etnice principale – sârbii, croaţii şi bosniacii musulmani – încercau să controleze o zonă cât mai întinsă, adesea alungând alte grupuri de populaţie pe măsură ce avansau. La Srebrenica forţele sârbeşti au masacrat câteva mii de civili bosniaci în 1995 şi sârbii au asediat capitala bosniacă, Sarajevo, între 1992 şi 1995. Atât Uniunea Europeană (aşa cum era numită acum Comunitatea Europeană), cât şi Statele Unite ezitau să intervină şi doar dificultăţile militare ale sârbilor au permis încheierea unui acord la Dayton, Ohio, în decembrie 1995. De la statutul de mozaic paşnic format din diferite grupuri etnice, Bosnia şi Herţegovina crease sintagma „epurare etnică” –

expulzarea forţată a populaţiilor definite drept duşmani. Croaţia s-a folosit de soarta nefavorabilă a sârbilor pe plan militar în regiune ca să recupereze Krajina, alungând de aici populaţia de sârbi, care era majoritară. Mergând din dezastru în dezastru pentru aşa-zisa „apărare” a sârbilor, Milošević a fost în cele din urmă înlăturat de la putere în 2000, după ce politica sa agresivă din regiunea Kosovo, dominată de albanezi, a determinat NATO să intervină împotriva trupelor sale.

Temându-se să nu se repete atrocităţile din Bosnia, aliaţii occidentali au fost în sfârşit de acord să intervină.

Astfel, la începutul anilor 1990 milioane de est-europeni s-au confruntat cu grave probleme şi dificultăţi. Lipsea un acord cu privire la legitimarea principiilor şi ideilor. În măsura în care regiunea avusese elite „modernizatoare”, acestea, eficiente sau nu, se găseau de obicei în vechile ierarhii comuniste. În mod inevitabil, profesioniştii, managerii şi experţii care făcuseră carieră în cadrul structurilor comuniste au continuat să guverneze, deoarece nu avea cine să-i înlocuiască. O altă problemă era inconstanţa populaţiilor, care acum votau liber, după ce euforia imediată a revoluţiei politice s-a mai domolit. Oamenii erau nostalgici după aparenta siguranţă de altădată. În timp ce se căuta o nouă bază pentru legitimitatea statului, singurul candidat posibil a părut adesea să fie naţionalismul, care tulburase atât de des politica în trecut, uneori sute de ani.

Vechi loialităţi de grup au ieşit rapid la suprafaţă şi istorii imaginare s-au dovedit curând a conta la fel de mult ca şi ceea ce se întâmplase cu adevărat în trecut.

Al Doilea Război Mondial pusese capăt în mod tragic unor vechi confruntări. În cel mai cumplit şi mai cunoscut exemplu, Holocaustul, aşa cum a ajuns să fie numită încercarea naziştilor de a extermina poporul evreu, acesta pusese capăt poveştii Europei de Est drept centru al evreimii mondiale. În 1901

aici trăiau trei sferturi din evreii lumii, cei mai mulţi în Imperiul Rus. În

aceste regiuni în care se vorbea cândva limba idiş mai trăiesc în prezent doar puţin peste 10% din evrei. Aproape jumătate din evreii lumii se află acum în ţări anglofone şi alţi 30% în Israel. În Europa de Est, partidele comuniste, nerăbdătoare să exploateze antisemitismul tradiţional al populaţiei (nu în ultimul rând în Uniunea Sovietică), au încurajat emigraţia prin hărţuire şi persecuţii judiciare. În câteva ţări s-a eliminat astfel, practic, ce mai rămăsese în 1945 din populaţia de evrei ca element demografic semnificativ. 200.000 de evrei polonezi care au supravieţuit în 1945 deveniseră din nou, în scurt timp, victime ale pogromurilor şi hărţuirii tradiţionale şi până în 1990 mai rămăseseră doar vreo 6.000 care nu emigraseră.

Inima vechii evreimi est-europene nu mai exista.

Şi în unele ţări vest-europene minorităţile manifestau o nouă recalcitranţă.

Separatiştii basci terorizau Spania. Valonii şi flamanzii se sâcâiau reciproc în Belgia. Irlanda de Nord era, probabil, exemplul cel mai grăitor. Aici sentimentele unioniste şi separatiste s-au perpetuat în anii 1990, blocând calea spre un acord politic. În 1998, în colaborare cu guvernul irlandez, apelurile britanicilor au reuşit, în ciuda tuturor pronosticurilor, să obţină acordul tacit al liderilor oficiali ai mişcării Sinn Féin şi ai unioniştilor din Ulster de a accepta, printr-un referendum organizat în întreaga Irlandă, unele propuneri care au mers mai departe ca niciodată în instituţionalizarea atât a măsurilor de protecţie pentru minoritatea naţionalistă din nord, cât şi a legăturii nordului cu Regatul Unit. Acest aşa-numit

„Acord din Vinerea Mare” a implicat, bineînţeles, o schimbare fundamentală a ceea ce avea să însemne pe viitor suveranitatea coroanei (şi, întâmplător, a mers mult mai departe decât măsurile de descentralizare pe care guvernul britanic le introducea atunci în Scoţia şi Ţara Galilor). Acordul avea să pună capăt atacurilor teroriste ce durau de aproape 30 de ani.

Începând din 1986, pe paşapoartele cetăţenilor statelor membre ale Comunităţii Europene scrisese şi „Comunitatea Europeană”, pe lângă numele statului emitent. În practică, totuşi, Comunitatea se confrunta cu dificultăţi din ce în ce mai mari. Deşi instituţiile sale centrale – Consiliul de Miniştri ai Statelor Membre, Comisia Europeană şi Curtea de Justiţie – continuau să funcţioneze, existau şi controverse, în timp ce politica – în special cea legată de drepturile de pescuit şi transport – provoca diferende foarte mediatizate. Fluctuaţiile ratelor de schimb erau altă sursă de stângăcii şi certuri instituţionale, în special după renunţarea la convertibilitatea dolarului şi la sistemul Bretton Woods de management monetar în 1971 şi după criza petrolului. Totuşi, în anii 1980 existau dovezi solide ale unui succes economic încurajator. Statele Unite îşi redobândiseră în anii 1970 statutul de prim beneficiar al investiţiilor în străinătate, pe care îl deţinuseră înainte de 1914, şi două treimi din capitalul atras era european. Europa de Vest avea, de asemenea, cea mai ridicată cotă din schimburile comerciale mondiale. Şi unii outsideri au devenit doritori să se alăture unei organizaţii care oferea mite atractive ţărilor sărace. Grecia a făcut acest lucru în 1981, iar Spania şi Portugalia în 1986.

Acesta din urmă s-a dovedit a fi un an decisiv, în care s-a convenit ca în 1992 să se mai facă un pas pentru a depăşi statutul de simplă uniune vamală şi pentru a crea o piaţă internă unică, integrată, fără frontiere. După negocieri dificile, Tratatul de la Maastricht, din decembrie 1991, stabilea crearea pieţei unice europene şi preconiza realizarea, cel mai târziu până în 1999, a uniunii economice şi monetare depline. Capitalul, bunurile, serviciile şi oamenii aveau să circule în sfârşit liber, fără oprelişti, peste graniţele naţionale. Încă o dată, a fost necesar să se formuleze anumite rezerve şi acorduri speciale pentru britanicii cei prudenţi. Încă nu se ştia ce va face succesorul lui Margaret Thatcher în funcţia de prim-ministru, John Major, dar aproape imediat acesta a susţinut poziţia ţării sale la negocierile de la Maastricht, în fruntea unui partid în care părerile erau împărţite.

Tratatul de la Maastricht deschidea calea spre o monedă unică şi un sistem bancar centralizat care s-o reglementeze. Introducea de asemenea cetăţenia noii Uniuni Europene (UE), care înlocuia CE, pentru cetăţenii tuturor statelor membre şi stabilea obligaţia membrilor Uniunii de a impune anumite standarde comune în practicile de lucru şi unele îndemnizaţii sociale. În fine, tratatul exindea aria asupra căreia politica Uniunii Europene se putea adopta cu majoritatea voturilor.

Toate acestea semănau cu o creştere semnificativă a puterii centralizate, deşi, în efortul de a-i linişti pe suspicioşi, tratatul stabilea şi acceptarea principiului

„subsidiarităţii”, cuvânt cu rădăcini în învăţăturile sociale catolice; acest termen indica faptul că ar trebui să existe anumite limite ale competenţei Comisiei de la Bruxelles privind amestecul în detaliile administraţiei de la nivel naţional. Cât despre acordul privind politica de apărare şi securitate europeană, acesta a fost curând bulversat de evenimentele din Bosnia.

Tratatul de la Maastricht a creat dificultăţi în mai multe ţări. Danezii l-au respins în urma unui referendum organizat un an mai târziu. Un test similar în Franţa a înregistrat doar o majoritate strânsă în favoarea sa. Guvernul britanic (în ciuda măsurilor speciale de siguranţă pe care le negociase) era presat să câştige votul parlamentarilor în această problemă. O scindare ce apăruse în privinţa acestei chestiuni în cadrul Partidului Conservator, aflat la guvernare, avea să-l dezavantajeze la următoarea confruntare cu alegătorii. Votanţii europeni încă gândeau, de regulă, în termeni de protejare sau afectare a intereselor secţionale şi naţionale tradiţionale, iar acestea au părut mai importante pe măsură ce condiţiile economice s-au înrăutăţit la începutul anilor 1990. Dar Tratatul de la Maastricht a fost în cele din urmă ratificat de 15 state membre. Au continuat dezbaterile privind acuzaţiile de încălcare a independenţei unor state membre de către Comisia de la Bruxelles şi despre cât era de corect sau de incorect ca anumite ţări să facă uz ori abuz de regulile Uniunii.

Deşi procesul Maastricht a fost generat parţial de nevoia resimţită de numeroase state membre – în special de Franţa – a unei integrări mai profunde în Europa a noii Germanii unite puternice, el a căpătat curând o semnificaţie mult mai largă. După căderea comunismului în Europa de Est, s-a remarcat necesitatea unei Uniuni Europene adevărate – aşa cum s-a numit Comunitatea Europeană după Maastricht. O dovadă a forţei instituţiilor create în mai bine de jumătate de secol de integrare

europeană este faptul că UE a reuşit să introducă o monedă comună (euro, din 2002), alături de o Bancă Centrală a Uniunii Europene şi o cooperare mai strânsă în domeniul justiţiei penale, al politicii externe şi al relaţiilor militare, îndreptându-se rapid, în acelaşi timp, spre acordarea statutului de membru pentru ţările din Europa Centrală şi de Est. În 1995 s-au alăturat Uniunii şi ţările neutre în timpul Războiului Rece, Austria, Finlanda şi Suedia, în timp ce marele pas spre Răsărit a fost făcut în 2004, odată cu accederea a zece ţări, printre care Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria şi – cel mai surprinzător – fostele republici sovietice baltice, Estonia, Letonia şi Lituania. În ciuda unor dezacorduri continue privind constituţia, bugetul şi planurile de expansiune ulterioară, UE, cu populaţia sa de 416 milioane de locuitori, făcuse paşi uriaşi spre ideea de uniune a întregii Europe la care se gândiseră fondatorii săi.

Se schimbaseră şi circumstanţele economice. În ciuda importanţei sale, Politica Agricolă Comună (PAC) nu mai însemna ceea ce însemnase în anii 1960; în unele ţări ea evolua de la mituirea electorală a unui număr mare de mici proprietari la un sistem de subvenţii pentru agricultori mult mai puţini, dar mai bogaţi. Şi în cadrul Uniunii reacţiile naţionale erau diferite de cele din anii 1960

sau chiar de mai târziu. Germania asigura acum forţa motrice şi mare parte din sprijinul financiar al Uniunii. Cel mai mare triumf al cancelarului Helmut Kohl, reunificarea Germaniei, confirmase poziţia naturală a Germaniei drept cea mai mare putere europeană. Totuşi, preţul a fost mare. Germania a fost împinsă spre deficit în balanţa comercială şi au început să se facă auzite nemulţumiri legate de termenii reunificării. Cu trecerea timpului, a început să se vorbească mai mult despre pericolul inflaţiei, un vechi coşmar pentru germani, precum şi despre povara de pe umerii contribuabililor germani pe măsură ce est-germanii s-au îndreptat spre vest şi şomajul a crescut. Recesiunea economică ameninţa majoritatea statelor membre ale Uniunii Europene în anii 1990, amintindu-le popoarelor lor de disparităţile şi diferenţele de putere economică dintre ele.

Pretutindeni, de asemenea, problemele fiscale, bugetare şi de schimb valutar au ajuns să submineze încrederea guvernelor în anii 1990.

Existau, prin urmare, foarte multe aspecte care trebuiau luate în considerare de politicieni. Perspectivele erau peste tot în schimbare. Pentru francezi, de exemplu, rădăcinile cele mai adânci ale impulsului european au fost întotdeauna reprezentate de teama de Germania, pe care oamenii ei de stat au încercat s-o lege strâns de piaţa comună şi apoi de Comunitatea Europeană. Pe măsură ce economia Germaniei devenea mai puternică, au fost totuşi obligaţi să admită că aceasta urma să aibă de spus cuvântul cel mai greu în trasarea formei viitoare a Europei. Idealul lui de Gaulle referitor la o Europă de state-naţiuni a fost înlocuit în rândul francezilor de o perspectivă mai federală – respectiv, în mod paradoxal, mai centralizatoare – asupra unei Europe construite conştient pentru a oferi un maximum de însemnătate informală şi culturală Franţei – de exemplu, prin numiri în funcţie la Bruxelles. Dacă urma să existe un superstat european, Franţa putea încerca măcar să-l domine. Cu toate acestea, decizia francezilor din 1995 de a adera din nou la NATO a fost o detaşare clară de perspectiva lui de Gaulle.

După 1990 guvernul german căutase să-şi exprime curând proaspăta influenţă prin încercarea de a şi-i apropia pe vecinii foşti comunişti. Rapiditatea cu care oamenii de afaceri şi investitorii germani s-au pus pe treabă în aceste ţări şi cu care Germania a recunoscut noile state independente Croaţia şi Slovenia la sfârşitul anului 1991 (a fost prima ţară care a făcut acest lucru) era departe de a-i linişti pe ceilalţi membri ai Uniunii Europene. Modul în care UE avea să se extindă urma să fie crucial pentru istoria lumii. O Uniune Europeană democratică şi pluralistă cu aproape 700 de milioane de cetăţeni, care se întindea de la cercul polar arctic până în Antalya şi de la Faro până la Kerci putea fi un rezultat posibil, dar un altul era dezbinarea (nu neapărat în componentele sale naţionale) a Uniunii existente. În cele din urmă, se va pune problema integrării Rusiei, care este, în ciuda dimensiunii şi a tradiţiei sale autocratice, o ţară indiscutabil europeană ce deţine multe dintre resursele – umane şi materiale – de care UE va avea nevoie pentru a menţine bunăstarea cetăţenilor săi.

Există, bineînţeles, o oarecare convergenţă culturală în cadrul pieţei comune, al Comunităţii Europene şi al Uniunii Europene de peste 30 de ani. O

standardizare din ce în ce mai mare a consumului s-a datorat totuşi nu atât politicii europene, cât unui marketing mai abil şi unei comunicări internaţionale în creştere la nivel popular (rezultatul a fost numit adesea, ca şi în trecut,

„americanizare”). Iar o convergenţă atât de lentă precum cea promovată conştient, de exemplu, în agricultură a fost foarte costisitoare, PAC iritându-i, pe bună dreptate, pe votanţii din alte domenii. Uniunea dădea impresia de slăbiciune şi în modul în care trata afacerile externe; a eşuat lamentabil la testele severe reprezentate de dizolvarea Iugoslaviei. La începutul secolului XX încă planau multe incertitudini asupra viitorului Europei. Printre ele era şi proiectul unei monede europene unice. Deşi argumentul în favoarea acesteia avusese întotdeauna un iz predominant politic, s-a afirmat că din introducerea ei ar rezulta beneficii economice mai mari, preţuri mai mici şi rate mai scăzute ale dobânzilor.

Cu tot atâta siguranţă s-a subliniat că statele participante ar urma să piardă controlul asupra unor aspecte importante ale vieţii lor economice. O monedă comună implica, de fapt, o renunţare suplimentară la suveranitate.

Politicienii se gândeau la ce ar putea crede votanţii când va fi nevoie să se facă anumite alegeri care să atragă după sine consecinţele unei uniuni monetare.

Nu a fost totuşi greu de convenit că, dacă uniunea monetară avea să eşueze şi dacă nu urma să se producă o extindere, UE putea reveni la statutul de simplă uniune vamală.

Când Helmut Kohl a fost învins în alegerile din Germania din noiembrie 1998 şi Gerhard Schröder, primul cancelar socialist al Germaniei unite, a intrat în exerciţiul funcţiunii, acest lucru nu a afectat cu nimic ţelul uniunii monetare urmărit de guvernul german. Şi guvernul francez îl susţinea. Danemarca şi Suedia au anunţat ferm că nu doresc să participe. În Marea Britanie, noul guvern laburist al lui Tony Blair, ales cu o majoritate covârşitoare de voturi în 1997, deşi susţinea cu prudenţă continuarea

integrării, a refuzat să se alăture „până la momentul potrivit”, iar acesta nu avea să apară în primii zece ani de mandat ai laburiştilor.

Dar la 1 ianuarie 2002 cele mai multe ţări membre ale Uniunii Europene au introdus prima monedă comună după epoca lui Carol cel Mare. În încercarea evidentă de a nu ofensa susceptibilităţile naţionale, posibilităţile de a denumi moneda după mari exemple istorice – coroane, florini, franci, mărci, taleri şi multe altele – au fost date la o parte, noua monedă urmând să fie numită „euro”.

Pe la mijlocul anilor 2000, bancnotele şi monedele euro erau singurul mijloc legal de plată pentru cei 300 de milioane de cetăţeni ai celor 12 state membre, acesta fiind apoi adoptat şi de unele state şi teritorii din afara Uniunii Europene, precum Muntenegru şi Kosovo.

Dificultăţile extinderii Uniunii erau deja mult mai clare. Candidatul cel mai vechi la aderare era Turcia, despre care unii s-au întrebat dacă într-adevăr era o ţară „europeană”, întrucât cea mai mare parte a teritoriului se afla în Asia şi majoritatea locuitorilor erau musulmani. Mai rău, moştenirea modernizării lui Atatürk era aici în pericol după o evoluţie de 60 de ani. Islamiştii detestaseră dintotdeauna secularismul tradiţional al regimului. Totuşi, dacă testul europenităţii îl constituiau modernitatea instituţiilor (guvernarea reprezentativă şi drepturile femeilor, de exemplu) şi un anumit nivel de dezvoltare economică, atunci Turcia se afla în mod clar mai mult în rândul europenilor decât al celorlalte teritorii din Orientul Apropiat islamic. Felul cum tratau turcii opoziţia politică şi minorităţile (îndeosebi pe kurzi) era totuşi dezaprobat pe scară largă în străinătate, iar realizările guvernului turc ca apărător al drepturilor omului erau puse sub semnul îndoielii. Astfel, Turcia ridica iarăşi vechi întrebări fără răspuns legate de statutul real al Europei. Totuşi, în mod semnificativ, vechiul duşman al Turciei, Grecia, a devenit unul dintre susţinătorii-cheie ai aderării Ankarei, aducând argumente atât economice, cât şi politice, în ciuda problemelor nerezolvate legate de Cipru (acum membru cu drepturi depline al Uniunii Europene).

La sfârşitul anului 2000, în urma unor negocieri care au avut loc la Nisa, deşi s-a convenit asupra principiului extinderii suplimentare, s-a convenit de asemenea să se schimbe modul de votare – cu toate că Franţa a reuşit să-şi păstreze acelaşi vot „ponderat” ca şi Germania, acum indiscutabil cel mai mare şi cel mai bogat stat membru. Tratatul de la Nisa trebuia ratificat şi de parlamentele naţionale, bineînţeles, iar guvernul irlandez s-a confruntat curând cu problema creată de rezultatele unui referendum în care populaţia îşi exprimase dezacordul faţă de propunerea acestuia; acest lucru a emis încă o undă de şoc în întregul sistem.

Acordul de la sfârşitul anului 2001 că o convenţie specială ar trebui să analizeze funcţionarea instituţiilor Uniunii Europene şi posibilele schimbări din cadrul lor nu a rezolvat decât într-o mică măsură această problemă. Şi în 2005, când referendumurile din Franţa şi din Olanda au respins rezultatul acestei convenţii –

numit oarecum extravagant „Constituţia Europeană” – proiectul extinderii procesului de integrare a părut să se confrunte cu probleme grave. Dar, deşi respingerea de către populaţie a tratatului privind constituţia a fost încă un indiciu că Uniunea Europeană rămânea un proiect al elitelor politice, mare parte din conţinutul constituţiei avea să-şi

găsească loc – probabil din acelaşi motiv – în regulile şi regulamentele Uniunii Europene, graţie unei versiuni modificate a constituţiei propuse care a fost supusă din nou referendumului în ţările ce au respins-o.

Într-o anumită măsură, prin urmare, sfârşitul Războiului Rece părea să fi dezvăluit în cele din urmă faptul că Europa era mai mult decât o simplă expresie geografică, aşa cum lăsase mult timp să se creadă. Totuşi, se părea de asemenea că este mai inutil ca oricând să cauţi un anumit spirit sau o anumită esenţă europeană înnăscută, ca să nu mai vorbim de o civilizaţie europeană, deşi aceasta putea fi sursa principală a civilizaţiei lumii. Era, ca întotdeauna, o mixtură de culturi naţionale ce rezonau puternic la propria dinamică internă, căci la începutul secolului XXI nu existau prea multe semne ale unui patriotism european capabil să stârnească, precum vechile loialităţi naţionale, emoţiile maselor, în ciuda a tot ceea ce se realizase după Tratatul de la Roma. Participarea la vot în alegerile pentru Parlamentul European scăzuse pretutindeni, cu excepţia ţărilor în care votul era obligatoriu. Şovinismul lingvistic ameninţa cu o nouă incapacitate de funcţionare a instituţiilor Uniunii – a căror complexitate uriaşă, dezordonată îi depăşea deja pe cei ce căutau în ele o logică politică şi a contribuit, fără îndoială, la un sentiment de indiferenţă mai generalizat al populaţiei faţă de ideea de Europa.

Dar se înfăptuiseră multe. Mai presus de toate, Uniunea era o comunitate de democraţii constituţionale şi prima încercare reuşită de integrare europeană care nu se baza pe hegemonia unei singure naţiuni. De asemenea, la începutul secolului XXI, UE s-a dovedit a fi, chiar şi în perioade economice tulburi, un evident succes economic pe termen lung. Statele sale membre aveau o populaţie de aproape 500 de milioane de locuitori şi erau răspunzătoare pentru aproximativ 20% din comerţul mondial (cea mai mare parte între ţările membre). Produsul său intern brut îl depăşea în 2010 pe cel al Statelor Unite şi era de trei ori mai mare decât al Japoniei. Europa era unul dintre primele trei motoare ale economiei mondiale care apăruseră în ultimii 50 de ani. Deşi europenii păreau să-şi facă încă multe griji vizavi de direcţia în care se îndreptau, ei formau, evident, o echipă căreia mulţi din afară ar fi dorit să i se alăture.

Anul 1989 adusese cu sine multe semne de întrebare privind direcţia viitoare a Chinei. Nu numai că Partidul Comunist se confruntase cu o provocare importantă de jos – care nu a putut fi depăşită decât făcând uz de forţă – ci şi economia părea să se clatine, creşterea fiind aproape nulă în multe sectoare. Deng Xiaoping, omul care proiectase reformele economice cu zece ani înainte şi care, la vârsta de 85 de ani, revenise în centrul deciziilor politice pe măsură ce criza din 1989 se adâncea, s-a implicat acum în ultima sa campanie. Vizitând provinciile din sud în 1992, Deng i-a condamnat pe cei care considerau că slăbiciunea politică ar fi sinonimă cu austeritatea economică. Reformele trebuiau intensificate, a spus Deng, şi iniţiativa privată trebuia încurajată. Stagnarea din 1989 devenise deja de domeniul trecutului, iar din 1992 China a intrat într-o fază de hipercreştere, produsul său intern brut apreciindu-se cu peste 10% în medie în următorii 14 ani.

Creşterea economică explozivă a Chinei se poate dovedi a fi cel mai important eveniment global după anii 1990. Aceasta a creat o clasă de mijloc de peste 400 de milioane de oameni cu o putere de cumpărare

similară cu cea a mediei din UE şi, în plus, a transformat China în a doua mare economie naţională de pe glob. Cea mai mare parte a acestei creşteri s-a produs în sectorul privat, dar

— După o restructurare profundă – la începutul anilor 2000 a existat o oarecare creştere şi în sectorul deţinut sau controlat de stat. Modelul economic al Chinei părea să combine un capitalism extrem cu un rol foarte important al statului şi chiar al Partidului Comunist. El îmbină exploatarea agresivă a maselor de tineri care ajung în fabrici din zonele rurale cu un accent pe controlul politic asupra tuturor companiilor, inclusiv asupra celor cu capital privat chinez sau străin. Deşi se răspândeşte treptat spre nord şi vest, creşterea economică este încă puternic concentrată în sud şi est, de-a lungul coastei şi al marilor fluvii, repetând un tipar care a fost vizibil încă de pe vremea primelor dinastii. Şi, cu toate că a devenit un garant al stabilităţii economice regionale, regimul a făcut prea puţine eforturi pentru a răspunde mai mult în faţa poporului prin reforme democratice, iar – ca rezultat al lipsei de transparenţă – corupţia şi abuzul de putere în rândul oficialilor sunt larg răspândite. Deşi PCC pare să fi găsit un model de dezvoltare care funcţionează, cel puţin în vremurile bune, nu prea are la ce să apeleze în ceea ce priveşte legitimitatea în caz de nevoie.

Sfârşitul Războiului Rece a transformat şi relaţiile externe ale Chinei.

Aproximativ jumătate din cele peste 4.000 de mile de frontieră comună cu URSS

au fost înlocuite de graniţele cu noile state independente şi mult mai slabe Kazahstan, Kârgâzstan şi Tadjikistan. Între timp, la sfârşitul anilor 1990, îngrijorările privind Taiwanul, problema ce ţinuse mult timp politica internă şi relaţiile externe ale Chinei legate laolaltă, erau, în mod evident, mai vii ca oricând după aproape cinci decenii în care natura aparent fundamentală a disputei iniţiale dintre regimul naţionalist de aici şi Republica Populară fusese, de fapt, prea puţin estompată de întreruperea formală de către americani a relaţiilor diplomatice cu guvernul taiwanez şi excluderea sa ulterioară din Naţiunile Unite. Totuşi, în anii 1990, deşi Beijingul îşi menţinea politica de reunificare a Taiwanului (ca şi a Hong Kongului şi a teritoriului Macao) cu China ca obiectiv pe termen lung, a început să se vorbească mai mult despre o aşa-zisă dorinţă de independenţă pe insulă. Beijingul a fost, evident, deranjat, îngrijorarea sa atingând cote alarmante în timpul unei vizite a preşedintelui republicii taiwaneze în Statele Unite, în 1995.

Ambasadorul Republicii Populare de la Washington a fost chemat în ţară şi un ziar oficial a prezentat problema Taiwanului ca fiind „la fel de explozivă ca un butoi plin cu praf de puşcă”. Era clar că, dacă Taiwanul se declara oficial independent de continent, avea să urmeze probabil o invadare a insulei.

Mai mult, Taiwanul nu era decât una dintre sursele de nesiguranţă şi de agitaţie din Asia de Est. În regiune erau vizibile o instabilitate şi o volatilitate tot mai accentuate după sfârşitul Războiului Rece, deşi aceste tendinţe nu au atins aceleaşi niveluri ca în Europa. La început a fost foarte greu de înţeles sensul pe care îl putea avea încheierea acestei dispute relativ bine definite şi, prin urmare, lămuritoare. În Coreea, de exemplu, nu a schimbat foarte multe; Coreea de Nord a rămas cu obstinaţie blocată într-o confruntare cu Statele Unite şi cu Republica Coreea, cu care se

învecina la sud, conducătorii săi hotărând să menţină o economie de comandă, într-o izolare aproape completă. Proasta gestionare economică, sistarea ajutorului sovietic în 1991 şi, se pare, o exploatare dinastică făţişă a puterii de către dictatorul aflat la conducere i-au adus pe nord-coreeni în pragul foametei la începutul anului 1998. Problemele Coreei de Nord au rămas neobişnuit de specifice, rupte oarecum de tendinţele regionale, spre deosebire de Coreea de Sud. Această ţară era, pe la mijlocul anilor 1990, un regim democratic consacrat, cu o creştere semnificativă şi o implicare impresionantă în comerţul internaţional.

În timp ce întreaga Asie de Est şi de Sud-Est, cu excepţia Chinei, a intrat într-o criză financiară profundă, dar, pentru cele mai multe ţări, temporară, în anii 1997 şi 1998, Japonia a intrat, după Războiul Rece, într-o recesiune care avea să dureze peste un deceniu şi din care ţara încă se luptă să-şi revină. Economia adesea considerată în anii 1980 liderul mondial în ceea ce priveşte productivitatea şi dezvoltarea de produse era la sfârşitul secolului doar o umbră a ceea ce fusese cândva. Speculaţiile imobiliare şi investiţiile uriaşe în activităţi sau sectoare neproductive care generau profituri foarte mici îi împovăraseră băncile şi instituţiile financiare cu credite imposibil de recuperat. Puterea monedei a scăzut rapid; imediat s-au făcut speculaţii debilitante într-o lume în care viteza tranzacţiilor financiare era mai mare ca oricând. Cultura afacerilor care predomina în Japonia, integrată în reţele oficiale şi financiare ce se dovedeau a fi acum incapabile să asigure o conducere hotărâtă, a îngreunat şi mai mult găsirea unor soluţii pe măsură ce condiţiile s-au agravat. Economia japoneză a devenit codaşă la nivel internaţional, având ca rezultate deflaţia şi şomajul. Guvernele care s-au perindat rapid la putere păreau incapabile să oprească procesul, iar unele dintre ele au început să stimuleze sentimentele naţionaliste pentru a-şi întări autoritatea. Recesiunea din Japonia însemna că aceasta nu putea fi luată în calcul pentru a ajuta alte ţări să scape de dificultăţile lor economice la sfârşitul anilor 1990 şi, deşi regiunea în ansamblu înregistra din nou o creştere la începutul anilor 2000, unele state – precum Indonezia şi Filipine – au atins foarte lent ratele lor de creştere anterioare. Milioane de oameni, din Hokkaido până în Bali, şi-au pierdut pe parcurs economiile şi, uneori, chiar mijloacele de subzistenţă.

Şi reorientările politice din Asia de Sud-Est care au urmat crizei au fost semnificative. Guvernele autoritare din unele ţări exploataseră resursele publice în interesul acoliţilor celor de la putere şi al rudelor lor. În mai 1998, după ce economia indoneziană scăzuse cu peste 8% de la începutul anului şi moneda pierduse patru cincimi din valoarea sa faţă de dolar, revoltele l-au înlăturat pe preşedinte de la putere. Se încheiau 32 de ani în care funcţionase un sistem controlat strict, corupt, dar „democratic” din punct de vedere formal. Guvernele care au urmat la conducere au transformat Indonezia într-o societate mult mai deschisă, dar economia a fost reconstruită doar treptat. O vreme s-au înmulţit conflictele etnice şi religioase. Dar de la începutul anilor 2000 creşterea economică a revenit, iar sub conducerea preşedintelui Yudhoyono, un fost general, stabilitatea politică a crescut într-un cadru pluralist. Până în 2010 această ţară majoritar musulmană cu aproape 250 de milioane de locuitori a înregistrat un progres rapid.

A doua ţară ca populaţie din regiune, Vietnamul, s-a îndreptat în direcţia opusă, centralizându-şi şi mai mult politicile şi intensificând în acelaşi timp reforma economică de tip chinez, numită *doi moi* („reînnoire”) în Vietnam. La începutul anilor 2000 Vietnamul era a doua economie ca ritm de creştere din lume, dar mari regiuni ale ţării erau încă foarte sărace şi – la fel ca în China –

forţa de muncă era exploatată intens în numele capitalismului cu caracteristici comuniste. Una peste alta, ceea ce au arătat suişurile şi coborâşurile extraordinare ale economiilor asiatice în primul deceniu al secolului XXI a fost amploarea gradului de integrare al economiei mondiale: schimbările economice de la Beijing sau Jakarta urmau să aibă un efect imediat asupra lumii şi invers.

India, ca şi China, nu a cunoscut imediat ciclurile financiare şi economice violente ale multor ţări est-asiatice. În această privinţă, fără îndoială, politicile din trecut au avantajat-o. Guvernele Congresului Naţional Indian, deşi s-au îndepărtat oarecum de socialismul primilor ani de independenţă, au fost mult timp influenţate de idei protecţioniste, controlate, autosuficiente din punct de vedere naţional şi chiar autarhice. Preţul acestora a constat într-o rată mică de creştere şi conservatorismul social, dar ele au fost însoţite şi de un grad mai mic de vulnerabilitate faţă de fluxurile de capital internaţional decât în celelalte ţări.

În 1996 Partidul Congresului Naţional Indian şi-a pierdut supremaţia în favoarea partidului hindus şi naţionalist Bharatiya Janata, acesta devenind cel mai mare partid din camera inferioară a parlamentului. Nu a reuşit totuşi să formeze singur guvernul şi astfel a apărut o coaliţie guvernamentală care nu a supravieţuit alegerilor generale (foarte violente) din 1998. Aceste alegeri au fost, de asemenea, neconcludente, în sensul că nu s-a constituit nicio majoritate parlamentară clară, dar BJP şi aliaţii săi formau grupul cel mai mare. Rezultatul final a fost un alt guvern de coaliţie, ai cărui susţinători Janata au făcut publică în curând o agendă funest naţionalistă care anunţa că „India ar trebui construită de indieni”. Unii au fost alarmaţi de acest anunţ într-o ţară în care naţionalismul, deşi încurajat de Congres de aproximativ un secol, fusese de obicei contrabalansat de o recunoaştere prudentă a separatismului real şi a violenţelor latente de pe subcontinent. În cele din urmă, noul guvern i-a surprins totuşi pe mulţi, evitând excesele hinduse-naţionaliste pe plan intern şi accelerând liberalizarea economiei, ceea ce a dus la o creştere economică pronunţată în unele regiuni ale ţării.

Creşterea a continuat şi în timpul noului guvern condus de Partidul Congresului care – un alt exemplu de funcţionalitate a democraţiei indiene – a fost, surprinzător, votat în 2004. Noul prim-ministru, Manmohan Singh – un economist de origine sikh – a accelerat încercările de a deschide economia Indiei

şi de a o face mai competitivă pe plan internaţional. La mijlocul anilor 2000 India părea că se află la începutul unei perioade de rapidă expansiune economică.

Deşi politica a părut să rezoneze cu hotărârea de a câştiga voturile jucând cartea naţionalismului, lumea a trebuit totuşi să facă eforturi pentru a înţelege decizia guvernului Bharatiya Janata de a face mai multe experienţe nucleare în mai şi iunie 1998, în contextul agravării vechii dispute cu Pakistanul. Acţiunea a provocat replica imediată a Pakistanului; ambele guverne confirmaseră acum statutul de ţări deţinătoare ale armei nucleare. Totuşi, contextul mai larg în care trebuia înţeles acest fapt (a subliniat prim-ministrul indian) era cel al temerilor indienilor legate de China, deja o putere nucleară despre care indienii nu uitaseră că a ieşit victorioasă în luptele din Himalaya din 1962, şi al unei simpatii din ce în ce mai mari a guvernului pakistanez faţă de mişcările fundamentaliste islamice din alte ţări – în special din Afganistan, unde în 1996 s-a instalat la putere un guvern extrem de reacţionar, sub conducerea unei grupări sprijinite de pakistanezi, ai cărei membri erau numiţi talibani. Unii, mai pesimişti, se gândeau că o bombă pakistaneză putea fi şi o bombă islamică. În orice caz, acţiunile Indiei au fost un regres major în procesul de limitare a proliferării armelor nucleare de până atunci; s-a iscat îngrijorare la nivel mondial, ambasadorii au fost retraşi de la Delhi şi unele ţări au urmat exemplul Statelor Unite, întrerupând sau sistând ajutoarele pentru India. Astfel de acţiuni nu au împiedicat totuşi Pakistanul să urmeze exemplul Indiei. Lumea nu scăpase, evident, de pericolul unui război mondial odată cu sfârşitul Războiului Rece. Acest pericol trebuia acum

înţeles, de asemenea, în contextul unei lumi pe care unii o considerau mult mai puţin stabilă decât fuseseră anii 1960, relaţiile indo-pakistaneze fiind încă marcate de problema Kashmirului.

Rusia, cel mai mare şi mai important stat din CSI, l-a ales pe Boris Elţân preşedinte al republicii în iunie 1991, cu 57% din voturile exprimate în primele alegeri libere ale ţării după 1917. În noiembrie, Partidul Comunist sovietic a fost dizolvat prin decret prezidenţial. În ianuarie 1992, după dizolvarea Uniunii Sovietice, a fost lansat un program de reformă economică radicală ce a condus, într-un gest îndrăzneţ, la o eliberare aproape completă a economiei de sub controlul sub care se aflase până atunci. Rezultatul economic al acestui program a fost, pentru aproape toţi cetăţenii, un dezastru absolut. Deşi câţiva oameni bine informaţi s-au îmbogăţit peste măsură, cei mai mulţi şi-au pierdut economiile, pensiile sau locurile de muncă. Consumul de energie s-a redus cu o treime, fiind însoţit de o creştere rapidă a şomajului, de scăderi ale venitului naţional şi ale salariilor reale, de o diminuare la jumătate a producţiei industriale, de o corupţie generalizată în interiorul organelor de guvernare şi de infracţiuni la scară largă.

Pentru mulţi ruşi, aceste abstracţiuni îşi găseau expresia într-o sărăcie cruntă.

Sănătatea publică s-a deteriorat şi speranţa de viaţă a scăzut la mai puţin de 60 de ani pentru bărbaţi la începutul anilor 2000 – o scădere de cinci ani în mai puţin de un deceniu.

În 1993 a fost ales un nou parlament, din care făceau parte mulţi dintre duşmanii lui Elţân, ceea ce a amplificat dificultăţile întâmpinate de acesta. Alte dificultăţi erau create de relaţiile cu republicile neruse din cadrul Comunităţii Statelor Independente (unde trăiau 27 de milioane de ruşi) şi de clanurile de interese politice care se formaseră în jurul nucleelor birocratice şi industriale din noua Rusie, precum şi de foştii reformatori dezamăgiţi, pe care Elţân îi dăduse afară în număr mare. În scurt timp a început să devină evident că problemele

Rusiei nu ţineau doar de moştenirea sovietică, fiind cauzate în mare măsură şi de situaţia generală a culturii şi civilizaţiei sale istorice. În 1992 Rusia a devenit ea însăşi federaţie, iar în anul următor o constituţie prezidenţială, chiar autocratică, a completat cadrul constituţional al ţării. Dar Elţân a fost nevoit curând să se confrunte cu atacurile opoziţiei atât de stânga, cât şi de dreapta şi, în cele din urmă, cu insurecţia. După ce a suspendat funcţiile parlamentului printr-un decret

„privind reforma constituţională treptată”, peste o sută de oameni au fost ucişi în cea mai mare vărsare de sânge din Moscova după 1917. Ca şi dizolvarea Partidului Comunist, aceasta a fost considerată o aroganţă din partea preşedintelui. Fără îndoială, personalitatea lui îl făcea să aprecieze mai mult acţiunea în forţă decât diplomaţia răbdătoare. Cu toate acestea, chiar dacă nu avea foarte multe de oferit ruşilor ca bunăstare materială, deoarece economia era exploatată de funcţionari corupţi şi întreprinzători parveniţi, datorită guvernului său şi faptului că ruşii iubeau libertatea politică nou-descoperită, a reuşit să facă faţă provocării neocomuniştilor şi să fie reales în funcţia de preşedinte în 1996.

Cu doi ani înainte de aceste evenimente apăruse o nouă problemă, o insurecţie naţională în Cecenia, o republică autonomă din Federaţia Rusă

cu o populaţie predominant musulmană. Unii ceceni deplângeau şi aveau să răzbune, după cum afirmau ei, imoralitatea cuceririi şi suprimării lor de către Ecaterina cea Mare în secolul al XVIII-lea şi politica de genocid practicată de Stalin în anii 1940. Furia şi rezistenţa lor au fost sporite de brutalitatea cu care ruşii, alarmaţi de exemplul periculos pe care l-ar fi putut da altor musulmani, au prefăcut capitala Ceceniei în ruine şi au înfometat populaţia rurală. Mii de oameni au fost ucişi, dar victimele din rândul ruşilor au reînviat amintirea evenimentelor din Afganistan şi exista un pericol evident ca luptele să se propage şi în republicile învecinate. La urma urmelor, încă din 1992 o garnizoană rusă apărase guvernul Tadjikistanului, acum independent, de pericolul de a fi răsturnat de radicalii islamişti sprijiniţi de Pakistan. În acest context incert, în 1996 nu rămăsese prea mult din speranţele date de perestroika şi glasnost şi alţi nori ameninţători s-au adunat pe măsură ce a devenit clar că starea de sănătate a preşedintelui Elţân era afectată (şi, probabil, agravată de cantităţile mari de băutură). În acel moment, evenimentele din afara Rusiei, în special cele din fosta Iugoslavie, au provocat gesturi şi manifestări foarte zgomotoase, reamintind puterilor occidentale că ţara încă mai aspira să joace rolul de putere la care se simţea îndreptăţită, precum şi îngrijorarea tot mai mare a Rusiei vizavi de implicaţiile intervenţiei în treburile unui stat suveran independent.

Cu toate acestea, în 1998 guvernul rus nu mai putea să colecteze impozitele şi să-i plătească pe angajaţi. Anul 1997 fusese primul după 1991 în care produsul intern brut înregistrase o creştere reală, deşi foarte mică, dar economia încă depindea de interese speciale pe măsură ce statul a vândut din ce în ce mai multe dintre investiţiile sale către companii private, adesea pe o bază coruptă şi favorizată. Unii au făcut rapid averi uriaşe, dar milioane de oameni au avut de suferit din cauză că nu li se plăteau salariile, din pieţe dispăreau mărfurile necesare traiului de zi cu zi, preţurile creşteau continuu şi apăreau inevitabil iritări şi ostilităţi deoarece nivelurile mari de consum ale unora se confruntau direct cu sărăcia din stradă. Apoi, în 1998, s-au produs un crah financiar şi negarea datoriei externe a ţării. Elţân a fost nevoit să înlocuiască un prim-ministru pe care îl alesese pentru dedicaţia lui faţă de economia de piaţă şi să accepte unul impus de oponenţii săi. Cu toate acestea, la următoarele alegeri s-a format un parlament mai puţin înclinat să intre în dispute cu el, iar în ajunul Anului Nou din 1999 Elţân s-a simţit în stare să-şi anunţe demisia.

Succesorul său deţinea deja la acel moment funcţia de prim-ministru. Boris Elţân a anunţat în mod corespunzător că următorul preşedinte ar trebui să fie Vladimir Puţin, aşa că Puţin a preluat funcţia după alegerile din martie 2000. Fost membru al KGB, Puţin avea deja meritul, în ochii multor ruşi, pentru succesul –

temporar, după cum s-a dovedit – al pacificării Ceceniei şi al scăderii pericolului ca turbulenţele de aici să se extindă şi dincolo de graniţe. Probabil că protestele din străinătate împotriva ameninţărilor la adresa drepturilor omului în Cecenia au contribuit şi mai mult la susţinerea sa de către patrioţi, dar el lăsase o impresie favorabilă şi în capitalele occidentale. În ciuda ghinionului mai multor dezastre accidentale în primele sale luni ca preşedinte, care trădau starea proastă a infrastructurii

Rusiei, oamenii simţeau acum că problemele grave aveau să fie în sfârşit depăşite. Într-un sens mult mai personal, acest lucru era valabil, fără îndoială, şi în cazul lui Elţân, căruia succesorul lui i-a asigurat, ca şi familiei sale, imunitate în faţa acuzării pentru infracţiunile comise în timpul preşedinţiei sale.

Preşedinţia lui Puţin a conferit o nouă vigoare guvernării Rusiei după letargia din ultimii ani ai conducerii lui Elţân. Noul preşedinte, în vârstă de doar 48 de ani atunci când a preluat funcţia, a proiectat o imagine austeră şi rezervată, pe placul multor ruşi, după predecesorul său extravertit, dar adesea ineficient.

Puţin dorea să fie cunoscut ca om de acţiune. A început imediat recentralizarea puterii în Rusia şi a luat măsuri dure împotriva superbogaţilor – aşa-numiţii

„oligarhi" – atunci când nu se supuneau ordinelor Kremlinului. După realegerea sa în 2004 au început totuşi să se facă auzite îngrijorări cu privire la presiunile pe care guvernul său le exercita asupra mass-mediei ruseşti care critica politicile preşedintelui.

Deşi evenimentele din 11 septembrie 2001 îi oferiseră lui Puţin o şansă bine-venită de a-şi descrie comportamentul agresiv din războiul din Cecenia drept război împotriva teroriştilor – şi, prin urmare, de a evita o reacţie prea violentă din partea Occidentului – el nu a reuşit să pună capăt conflictului. Şi încercările sale de a influenţa fostele state sovietice vecine cu Rusia ca să adopte o atitudine mai prietenoasă faţă de noua Rusie au avut în cea mai mare parte efecte nedorite.

Cea mai importantă contribuţie a lui Puţin este că a creat o oarecare formă de stabilitate economică; până în 2005, inflaţia fusese stopată şi produsul intern brut al Rusiei începea să crească treptat. Totuşi, Vladimir Puţin, chiar şi după realegerea sa în 2011, va rămâne probabil o figură de tranziţie pe calea spre o nouă societate rusă care îşi recâştigă locul în rândul marilor centre de putere ale lumii.

Dacă privim departe, în trecut, de la începutul secolului XXI, Statele Unite, mult mai evident decât în 1945, erau cea mai mare putere a lumii. În ciuda problemelor întâmpinate în anii 1970 şi 1980 şi a unei acumulări nesăbuite a datoriei publice prin deficit bugetar, economia lor gigantică a continuat să manifeste pe termen lung un dinamism uriaş şi o putere de redresare aparent infinită. Încetinirea ei de la sfârşitul anilor 1990 nu a împiedicat asta. În ciuda conservatorismului politic care îi frapa de multe ori pe străini, Statele Unite au rămas una dintre cele mai adaptabile societăţi din lume, cu un ritm de schimbare extrem de rapid.

Totuşi, la începutul ultimului deceniu al secolului XX, multe dintre vechile probleme rămăseseră nerezolvate. Prosperitatea îi ajutase pe americanii care nu erau nevoiţi să se confrunte personal cu anumite probleme să devină mai toleranţi faţă de acestea, dar a alimentat şi aspiraţiile, temerile şi resentimentele afro-americanilor. Aceasta reflecta progresul social şi economic pe care îl făcuseră de pe vremea preşedintelui Johnson, ultima dată când se depusese un efort hotărât de a-i scăpa de probleme pe americanii de culoare cu ajutorul legilor. Deşi primul guvernator de culoare din istoria naţiunii şi-a început mandatul în 1990, după doar doi ani locuitorii cartierului Watts din Los Angeles, celebru pentru revoltele care avuseseră loc aici cu un secol în urmă, au arătat

iarăşi că vedeau forţele de poliţie din Los Angeles mai mult ca pe o armată de ocupaţie. În ţară, un tânăr afro-american avea de şapte ori mai multe şanse de a fi ucis decât un tânăr alb, probabil tot de o persoană de culoare, şi avea mai multe şanse de a ajunge la închisoare decât la facultate. Dacă pe atunci aproape un sfert din copiii americani aveau mame necăsătorite, două treimi din aceştia erau de culoare, un indicator al dezintegrării familiei în comunităţile de afro-americani. Infracţiunile, problemele de sănătate majore din unele regiuni şi zonele urbane în care poliţia nu avea practic acces îi făceau încă pe mulţi americani responsabili să creadă că soluţia problemelor naţiunii era încă departe.

Însă unele statistici începeau să arate mai bine. Dacă Bill Clinton (care a devenit preşedinte în 1993) şi-a dezamăgit mulţi susţinători prin legislaţia pe care a adoptat-o, cea mai mare parte din vină a fost a republicanilor din Congres. Cu toate că şi numărul din ce în ce mai mare de „hispano-” americani, sosiţi atât legal, cât şi ilegal din Mexic şi din Caraibe, îi îngrijora pe mulţi, preşedintele Clinton a ignorat recomandările de a limita şi mai mult imigraţia. Populaţia formată din persoane de origine hispanică se dublase în 30 de ani, iar acum reprezintă aproximativ o optime din totalul locuitorilor. În California, cel mai bogat stat, hispanicii reprezentau un sfert din populaţie şi o mare sursă de forţă de muncă ieftină; chiar şi în Texas ei începeau să se folosească de politică pentru a se asigura că interesele lor nu erau trecute cu vederea. Între timp, pentru a folosi o expresie la modă, Clinton era pe valul economic. Susţinătorii săi tindeau să atribuie dezamăgirile provocate de politica sa internă mai degrabă oponenţilor preşedintelui decât eşecurilor acestuia în conducere şi unei preocupări excesive faţă de alegeri. Deşi democraţii au pierdut controlul legislaturii în 1994, realegerea lui Clinton în 1996 a fost un triumf, urmat de succesul partidului său la alegerile de la mijlocul mandatului.

Cu toate acestea, al doilea mandat prezidenţial al lui Clinton a fost o dezamăgire. În apărarea sa se poate spune că moştenise încă de la început o funcţie cu un prestigiu şi o putere diminuate faţă de perioada lui Johnson şi primii ani de mandat ai lui Nixon. Autoritatea pe care preşedinţia o acumulase în timpul lui Woodrow Wilson şi Franklin Roosevelt şi la începutul Războiului Rece se micşorase dramatic după Nixon. Dar Clinton nu a făcut nimic pentru a smulge răul din rădăcină. Ba chiar, pentru mulţi americani, a înrăutăţit lucrurile.

Indiscreţiile sale personale l-au expus unor îndelungi anchete extrem de mediatizate privind delicte financiare şi sexuale, care au dus în 1999 la ceva fără precedent: audierea în Senat a acuzaţiilor la adresa unui preşedinte ales cu scopul de a-l destitui. (Întâmplător, în acelaşi an eşuase şi o încercare de a-l pune sub acuzare pe Boris Elţân.) Totuşi, Clinton stătea mai bine în sondaje la începutul audierilor decât cu un an înainte şi încercarea de a-l pune sub acuzare a eşuat. Cei care votaseră în favoarea lui se mulţumeau, aparent, cu ceea ce se crezuse că încercase să facă, chiar dacă nu îi iertau defectele de caracter.

În timpul mandatelor lui Clinton, Statele Unite au părut, de asemenea, să piardă ocaziile de a ajunge liderul lumii pe care le crease sfârşitul Războiului Rece. Indiferent de ceea ce relatau de obicei ziarele şi televiziunile americane, pentru un moment a părut să existe o oarecare speranţă că mărginirea tradiţională ar putea fi înlăturată pentru totdeauna

şi că Statele Unite vor colabora cu alte ţări la nivel global pentru a îmbunătăţi condiţiile pentru toţi. Preocupările care necesitau eforturi continue şi semnificative din partea Statelor Unite în toate colţurile globului nu puteau fi ignorate. Ele au părut şi mai importante în următorii zece ani, dar această situaţie a fost curând eclipsată de ambiguităţile politicii americane. Scopurile lui Clinton erau în primul rând să ajute la globalizarea economiilor de piaţă şi ca alte ţări să înveţe din succesul Statelor Unite. Deşi în esenţă multilateralist, Clinton era un politician mult prea precaut pentru a risca să acţioneze împotriva populaţiei americane sătule de campaniile internaţionale ale Războiului Rece. Multe aspecte în care Statele Unite ar fi putut prelua iniţiativa, precum sărăcia mondială şi problemele ecologice globale, au fost ascunse sub preş, prin urmare, pentru ca electoratul să rămână cu impresia că

Bill Clinton era „preşedintele care inspiră un sentiment de bine" – oamenii aveau un sentiment plăcut fără a face prea mult în afară de faptul că se îmbogăţeau.

Curând, activităţile Naţiunilor Unite de menţinere a păcii au început totuşi să tulbure politica americană. Deşi aniversarea a 50 de ani de la înfiinţarea Naţiunilor Unite, în 1995, l-a făcut pe Clinton să le spună compatrioţilor săi că a întoarce spatele organizaţiei ar însemna să ignore lecţiile istoriei, observaţiile sale au fost provocate de măsurile luate la începutul acelui an de camera inferioară a Congresului american care propuneau reducerea contribuţiei americane la costurile de menţinere a păcii de către Naţiunile Unite – mai mult, în contextul în care americanii nu îşi mai plăteau nici cotizaţiile la bugetul normal al Naţiunilor Unite, datoriile ridicându-se la peste 270 de milioane de dolari (9/10 din totalul arieratelor tuturor naţiunilor îndatorate faţă de organizaţie). Politica Statelor Unite a părut să ajungă la un moment de cotitură odată cu eşecul unei intervenţii a Naţiunilor Unite în Somalia în 1993, care făcuse victime în rândul forţelor ONU

participante, apărând imagini filmate în care nişte somalezi înfuriaţi şi exultanţi batjocoreau trupurile unor soldaţi americani morţi. Curând, refuzul americanilor de a participa la intervenţia Naţiunilor Unite în statele africane Burundi şi Rwanda sau de a o sprijini a arătat ce dezastre se puteau întâmpla dacă americanii refuzau să se implice sau să permită intervenţia în forţă cu trupe terestre pentru menţinerea păcii, ca să nu mai vorbim de pacificare. În aceste două ţări mici, amândouă puternic divizate din punct de vedere etnic de generaţii într-o minoritate aflată la conducere şi o majoritate condusă, rezultatul din 1995-1996 a fost un masacru care a semănat pe alocuri cu un genocid. Peste 600.000 de oameni au fost ucişi şi milioane (dintr-o populaţie totală de doar 13 milioane a ambelor ţări la un loc) au fost obligaţi să ia calea exilului ca refugiaţi. Se părea că

Naţiunile Unite nu puteau face nimic dacă Washingtonul nu voia să se implice.

După ce preşedintele Clinton a autorizat atacuri aeriene limitate împotriva forţelor sârbe din Bosnia pentru a forţa acordul de pace care a fost semnat în cele din urmă la Dayton în 1995, au existat multe dezbateri printre specialişti, jurnalişti şi politicieni cu privire la rolul pe care ar trebui să-l aibă Statele Unite pe plan mondial. Mare parte a acestor dezbateri s-au centrat pe utilizarea corectă a puterii americane şi pe scopurile pentru

care ar trebui aplicată – şi chiar pe războaiele potenţiale între civilizaţii. Între timp, diplomaţia lui Clinton părea prinsă între dorinţa de a crea o lume după chipul şi asemănarea ţelurilor ideologice americane şi dorinţa de a nu exista victime militare, în primul rând din rândul americanilor.

Printre noile probleme internaţionale care trebuiau înfruntate se număra şi apariţia unor noi surse potenţiale de pericol nuclear. Programul nuclear modest al Coreei de Nord din 1993-1994 a demonstrat (iar testele indienilor şi pakistanezilor din 1998 au reafirmat) că Statele Unite erau acum parte a unui grup din ce în ce mai numeros format din state care dispuneau de arme nucleare (şapte recunoscute în mod deschis, alte două nu), chiar dacă aveau o superioritate uriaşă în privinţa sistemelor de lansare şi a potenţialului de atac. De asemenea, America nu mai avea niciun motiv să creadă (cum fusese uneori posibil în trecut) că toate aceste state vor face calcule raţionale – după standarde americane – privind propriile interese. Dar acesta nu a fost decât unul dintre noile aspecte care trebuiau luate în considerare în elaborarea politicilor după sfârşitul Războiului Rece.

În Orientul Mijlociu, la începutul anilor 1990, presiunile de ordin financiar exercitate de americani în legătură cu răspândirea aşezărilor evreieşti în Cisiordania, ocupată de israelieni, au părut o vreme că ar putea convinge guvernul israelian, hărţuit de intifada şi de terorismul aferent, că o soluţie militară simplă la Chestiunea Palestiniană putea să nu funcţioneze. Apoi, după mari eforturi, cu ajutor din partea unor birouri binevoitoare ale guvernului norvegian şi după discuţii secrete între reprezentanţii Israelului şi Palestinei care au avut loc la Oslo în 1993, s-a ajuns în sfârşit la un început de drum promiţător. Cele două tabere au declarat apoi că era momentul să „pună capăt deceniilor de confruntări şi conflicte, să recunoască… drepturile politice şi legitime reciproce şi să facă eforturi de a coexista paşnic”. S-a convenit să fie înfiinţată o „Autoritate palestiniană” autonomă (definită clar ca „interimară”) pentru a administra Cisiordania şi Fâşia Gaza (şi ea ocupată) şi să se semneze un acord de pace definitiv în termen de cinci ani. Aceasta părea să promită o mai mare stabilitate pentru întregul Orient Mijlociu; acordul le-a adus palestinienilor primele victorii diplomatice semnificative. Dar proliferarea continuă a unor noi aşezări evreieşti în zonele ocupate de forţele israeliene a înveninat curând din nou atmosfera.

Optimismul a început să se risipească din cauza repetatelor acţiuni teroriste, urmate de represalii. Bombe palestiniene plasate pe străzile unor oraşe israeliene au ucis şi au mutilat fără discriminare zeci de oameni ieşiţi la cumpărături şi trecători, în timp ce un terorist evreu care a omorât 30 de palestinieni în moscheea din Hebron a fost lăudat postum de mulţi conaţionali pentru gestul său. Chiar şi aşa, speranţele nu s-au risipit; Siria, Iordania şi Libanul au reluat negocierile de pace cu Israelul şi s-a făcut, practic, un prim pas prin retragerea forţelor israeliene din zonele palestiniene desemnate ca autonome.

Apoi, în noiembrie 1995, prim-ministrul israelian a fost asasinat de un compatriot fanatic. În anul următor a preluat funcţia un prim-ministru conservator, care depindea de sprijinul parlamentar al partidelor extremiste evreieşti. Majoritatea sa populară era restrânsă, dar era clar că, măcar în viitorul apropiat, nu putea urma decât o politică agresivă de

continuare a colonizării teritoriale din partea Israelului şi că acordurile de la Oslo erau sub semnul întrebării. Nici măcar alegerea unui nou guvern laburist în 1999 nu a condus la o revenire la promisiunile acordului de la Oslo. Noile negocieri, conduse de Bill Clinton în ultimele zile ale mandatului său, au eşuat în mod spectaculos în încercarea de a ajunge la un rezultat concret. Şeful statului Palestina, Yasser Arafat, şi-a petrecut ultimii ani din viaţă (a murit în 2004) asediat de trupele israeliene în reşedinţa sa din Ramallah, după ce o nouă revoltă palestiniană a izbucnit în 2000. În 2006 grupul islamist Hamas – un partid dedicat exterminării Israelului – a câştigat controlul în parlamentul palestinian. Evident, americanii nu se descurcau mai bine decât alţi străini în această regiune în încercarea de a face faţă consecinţelor creării programului sionist cu un secol în urmă şi ale Declaraţiei Balfour din 1917.

Nici politica Statelor Unite în Golful Persic nu a oferit aici soluţii de durată.

Sancţiunile autorizate de Naţiunile Unite nu au ajutat cu nimic în Iran sau Irak, iar efortul răbdător şi susţinut al acestuia din urmă reuşise să distrugă complet orice şansă de a menţine coaliţia extinsă din 1991 împotriva sa. Guvernul lui Saddam Hussein nu a părut să fie prea afectat de sancţiuni; ele s-au răsfrânt puternic asupra supuşilor acestuia, dar au putut fi ameliorate de contrabanda cu mărfurile dorite de regim. Irakul încă era un exportator major de petrol şi veniturile din această sursă au permis o oarecare refacere a potenţialului său militar în timp ce nu se făcea niciun control eficient al fabricării armelor de distrugere în masă din această ţară – cum dispusese Organizaţia Naţiunilor Unite. Politica americană era la fel de departe ca întotdeauna de a-şi atinge ţelul revoluţionar şi evident de a răsturna regimul, chiar şi atunci când (sprijinite doar de britanici) SUA au recurs din nou la lupte aeriene deschise timp de patru nopţi, în decembrie 1998, fără niciun rezultat. Nici prestigiul Americii nu a avut de câştigat atunci când au apărut suspiciuni că momentul ofensivei aeriene ar putea avea o legătură cu dorinţa de a distrage atenţia de la procedurile de punere sub acuzare care stăteau să înceapă la Washington.

Deşi la începutul anului 1998 preşedintele Clinton subliniase în mesajul său privind starea naţiunii că situaţia naţională arăta că era „o perioadă bună” pentru americani, acest lucru nu s-a dovedit a fi adevărat şi în privinţa afacerilor externe.

În august, ambasadele americane au fost atacate de terorişti musulmani atât în Kenya, cât şi în Tanzania, cu pierderea unui mare număr de vieţi omeneşti. În aproximativ două săptămâni a venit replica americanilor sub forma unor atacuri cu rachete asupra unor presupuse baze teroriste din Afganistan şi Sudan (unde s-a afirmat că fabrica atacată ar fi produs arme pentru un război biologic, acuzaţie a cărei credibilitate s-a evaporat curând). Bill Clinton a pus ambele atacuri cu bombe de la ambasade pe seama misteriosului personaj Osama bin Laden, un extremist saudit, într-un discurs care afirma, de asemenea, că existau dovezi

„concludente” că se puneau la cale şi alte atacuri împotriva cetăţenilor Statelor Unite. În noiembrie, când un tribunal federal din Manhattan a formulat împotriva lui Osama bin Laden şi a unui colaborator al acestuia peste 200 de capete de acuzare legate de atacurile de la ambasade,

precum şi de alte atacuri asupra personalului militar american şi de o încercare eşuată de a bombarda World Trade Center din New York în 1993, nu a fost nicio surpriză că el nu a apărut la tribunal pentru a răspunde acuzaţiilor. Se credea că bin Laden se ascundea în Afganistan, sub protecţia regimului taliban, care preluase controlul acestei ţări ruinate de războiul cu Uniunea Sovietică de la mijlocul anilor 1990.

La începutul anului 1999, Kosovo se afla în centrul problemelor din fosta Iugoslavie. La începutul verii, un angajament strategic, datând din luna martie a acelui an, de a autoriza o campanie exclusiv aeriană a forţelor NATO (dar pusă în aplicare în principal de americani) împotriva Serbiei nu a părut să dea foarte multe rezultate, cu excepţia faptului că a întărit hotărârea populaţiei de a rezista şi a dus la o creştere a fluxului de refugiaţi din Kosovo. Ruşii au fost alarmaţi de acţiunea întreprinsă de NATO, care nu era sprijinită de autorizarea din partea Naţiunilor Unite, considerând că aceasta nu ţinea seama de interesul lor tradiţional în regiune. Faptul că s-au înregistrat victime în rândul civililor – atât sârbi, cât şi kosovari – a provocat curând reacţii negative în rândul populaţiei din cele 19 ţări membre ale NATO, în timp ce preşedintele sârb, Slobodan Milošević, părea că devenise mai încrezător după ce Bill Clinton dăduse asigurări că nu va avea loc nicio invazie terestră a forţelor NATO. Ceea ce se întâmpla era într-adevăr neobişnuit: coerciţia armată a unui stat suveran european din cauza comportamentului său faţă de propriii cetăţeni.

Între timp, peste trei sferturi de milion de refugiaţi din Kosovo au traversat frontiera, căutând adăpost în Macedonia şi Albania şi povestind despre atrocităţile şi intimidările din partea sârbilor. Părea că guvernul de la Belgrad chiar intenţiona să izgonească măcar o parte din populaţia nesârbă majoritară din această provincie. Apoi s-a produs incidentul dezastruos. Acţionând în baza unor informaţii neactualizate – şi, prin urmare, dintr-o eroare ce putea fi evitată – avioanele americane au lovit în plin ambasada chineză din Belgrad, ucigând o parte din membrii personalului. Beijingul nici nu a vrut să asculte scuzele lui Clinton. O campanie TV denigratoare prezentase deja poporului chinez o interpretare a întregii intervenţii NATO ca simplu act de agresiune al americanilor. Grupuri bine organizate de studenţi au atacat acum ambasadele americane şi britanice de la Beijing (deşi fără a ajunge atât de departe ca în cazul extremelor din timpul Revoluţiei Culturale). În mod convenabil (se apropia a zecea comemorare a masacrului din Piaţa Tiananmen), studenţii şi-au descărcat astfel frustrările în revolte împotriva străinilor.

Profunzimea îngrijorării chinezilor cu privire la rolul mondial al Americii nu poate fi pusă sub semnul îndoielii – şi nici faptul că implicarea Chinei, ca şi cea a Rusiei, în criza din Kosovo avea să îngreuneze sarcina NATO. Chinezii credeau cu tărie în sistemul de veto din Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite, considerând că protejează suveranitatea anumitor naţiuni. Ei nu erau înclinaţi nici să-i privească cu simpatie pe separatiştii kosovari, fiind sensibili, ca întotdeauna, la pericolul fragmentării din propria ţară uriaşă. De asemenea, un rol trebuie să fi avut şi gândurile de reafirmare a propriului rol istoric, precum şi iritările specifice din ultimii ani. Timp de un secol după Războiul Opiului, la urma urmelor, China fusese mereu umilită deoarece trupe europene sau americane asigurau „ordinea”

în mai multe dintre oraşele sale. Poate că unii chinezi se gândeau de asemenea că lucrurile s-ar mai schimba dacă soldaţii chinezi ar lua parte în cele din urmă la o forţă de menţinere a păcii în Europa.

Dată fiind dorinţa preşedintelui american de a evita cu orice preţ să pună în pericol trupele terestre, la fel cum Bosnia distrusese credibilitatea Naţiunilor Unite ca mecanism de asigurare a ordinii internaţionale, se părea acum că acum Kosovo o va distruge pe cea a NATO. La începutul lunii iunie se părea totuşi că pagubele produse de bombardamente, împreună cu eforturile de mediere ale ruşilor şi presiunile britanicilor de a iniţia o invazie terestră cu ajutorul forţelor NATO, au slăbit în cele din urmă voinţa guvernului sârb. În această lună, după o mediere în care s-a implicat şi guvernul rus, s-a convenit ca o forţă terestră a NATO să pătrundă în Kosovo cu scopul de a „menţine pacea”. Forţele sârbe s-au retras apoi din Kosovo şi provincia a fost ocupată de NATO. Dar problemele fostei federaţii iugoslave nu s-au încheiat. În 2006 soldaţii NATO erau tot aici şi încă existau incertitudini cu privire la viitorul pe termen lung al provinciei Kosovo, chiar dacă minoritatea sârbă se diminua tot mai mult pe măsură ce majoritatea albaneză folosea metode coercitive pentru a controla provincia. Dar între timp starea de spirit se schimbase vizibil, ca şi guvernul de la Belgrad, şi fostul preşedinte sârb fusese arestat şi predat unei noi curţi internaţionale de la Haga, care începuse să-i judece pe cei care încălcaseră legile internaţionale pentru crime de război şi alte acuzaţii.

În timp ce mandatul său se apropia de sfârşit, Clinton a afirmat de mai multe ori nevoia de a inversa declinul cheltuielilor de apărare, a arătat că propunerile de impunere a unor limite în ceea ce priveşte emisia de gaze industriale dăunătoare climei erau inacceptabile şi s-a străduit să împace China, făcând eforturi de a asigura relaţii comerciale normale cu ea; China avea să fie admisă în Organizaţia Mondială a Comerţului în 2001. Candidatul republican la alegerile prezidenţiale din 2000, George W. Bush, fiul lui George H.W. Bush, care fusese învins de Bill

Clinton în 1992, a subliniat în campania sa de succes că era îngrijorat din cauză că se evita utilizarea trupelor americane în misiuni de menţinere a păcii peste hotare şi că urma să autorizeze construirea unui sistem de apărare împotriva rachetelor nucleare pentru a proteja Statele Unite împotriva puterilor „ticăloase”

înarmate cu astfel de rachete. Ediţiile anterioare ale acestei cărţi s-au încheiat cu observaţia că întotdeauna ni se va părea oarecum surprinzător ceea ce se întâmplă, deoarece lucrurile au tendinţa de a se schimba, pe de o parte, mai lent şi, pe de altă parte, mai rapid decât tindem să credem. Acest lucru părea să fie mai valabil ca oricând – când evenimentele din 11 septembrie au schimbat iarăşi lucrurile.

În dimineaţa acelei frumoase zile de toamnă, patru avioane de linie care făceau curse regulate în Statele Unite au fost deturnate în timpul zborului de nişte persoane islamice sau din Orientul Mijlociu. Fără a încerca, aşa cum se întâmplase adesea în cazuri similare de piraterie aeriană, să ceară răscumpărări sau să-şi declare public scopurile, teroriştii au schimbat cursul avioanelor şi, într-o acţiune în acelaşi timp sinucigaşă şi criminală, două dintre ele au lovit imensele turnuri World Trade Center din sudul Manhattanului, iar un altul clădirea Pentagonului din Washington, inima

administraţiei şi planificării militare americane. Al patrulea s-a prăbuşit în câmp deschis, din câte se pare în urma eforturilor eroice ale unora dintre pasageri de a-i anihila pe teroriştii care preluaseră controlul avionului. Nu a supravieţuit nimeni din niciun avion, pagubele au fost imense în ambele oraşe (mai ales în New York) şi şi-au pierdut viaţa 3.000 de oameni, dintre care mulţi nu erau americani.

A devenit evident imediat că avea să dureze ceva timp până să se descopere tot adevărul din spatele acestor tragedii, dar prima reacţie a guvernului american a fost să dea vina în general pe teroriştii islamişti extremişti, iar preşedintele Bush a anunţat că începe un război implicit mondial împotriva ideii abstracte numite

„terorism". În special Osama bin Laden avea să fie vânat şi adus în faţa justiţiei.

Într-un fel, nu răspunderea individuală pentru atacurile din 11 septembrie era cel mai remarcabil aspect. Mult mai importantă era agitaţia stârnită la nivel global de asocierea generală a radicalismului musulman – şi, poate, a islamului însuşi – cu o astfel de atrocitate. Din această cauză, efectele atacului au fost chiar mai importante decât suferinţa şi teroarea pe care evenimentele le-au provocat miilor de oameni şi decât pagubele fizice şi economice produse. Câteva astfel de efecte au fost vizibile curând în acte antimusulmane izolate din mai multe ţări.

A devenit rapid un clişeu că evenimentele din 11 septembrie schimbaseră totul. Era, bineînţeles, o exagerare. În ciuda repercusiunilor, numeroase procese istorice au continuat netulburate în multe părţi ale lumii. Dar efectul atacurilor a fost, fără îndoială, galvanizant şi a scos în evidenţă ceea ce se ştiuse doar implicit.

Imediat şi evident, conştiinţa americană a suferit un şoc uriaş. Asta nu avea să se măsoare doar prin ralierea remarcabilă a opiniei publice în spatele afirmaţiei preşedintelui că cele întâmplate erau începutul unui „război" – deşi unul fără un inamic identificat precis – şi nici chiar prin transformarea poziţiei politice a noului preşedinte, care, la începutul anului, după nişte alegeri controversate, fusese contestată de mulţi. Era limpede că acum compatrioţii săi simţeau din nou ceva similar furiei şi unităţii naţionale de după atacul de la Pearl Harbor, din urmă cu aproape 60 de ani. Statele Unite erau ţinta unor atacuri teroriste pe plan intern şi extern de 20 de ani. Tragedia de la 11 septembrie era totuşi fără precedent ca amploare şi, din nefericire, sugera că era posibil să se mai întâmple şi alte atrocităţi de acest fel. Nu a fost de mirare că Bush a simţit că poate folosi un limbaj dur pentru a răspunde la atacul împotriva democraţiei şi că ţara s-a raliat într-o proporţie covârşitoare în spatele său.

Curând a părut probabil că, pe lângă prinderea şi aducerea în faţa justiţiei a obscurului personaj bin Laden, se urmărea şi îndepărtarea prin forţă a ameninţării

„statelor paria" care se presupunea că sprijină în mod esenţial terorismul.

Implicaţiile practice care decurgeau de aici depăşeau cu mult pregătirea unor eforturi militare convenţionale, începând imediat cu o ofensivă puternică şi globală a diplomaţiei americane pentru a obţine sprijin moral şi asistenţă practică.

Aceasta a avut un succes remarcabil. Nu toate guvernele au răspuns cu

acelaşi entuziasm, dar toate au răspuns pozitiv, inclusiv cele mai multe ţări musulmane şi, încă mai important, Rusia şi China. Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite şi-a exprimat imediat simpatia unanimă; puterile NATO au recunoscut că au responsabilitatea de a veni în sprijinul unui aliat atacat.

Aşa cum, pe vremea Sfintei Alianţe de după Războaiele Napoleoniene, puterile conservatoare ale Europei au fost bântuite de coşmarul unei conspiraţii şi al unei revoluţii, în anii care au urmat deturnării avioanelor au existat indicii alarmante privind o astfel de teamă exagerată faţă de terorismul islamist. Nu exista nicio îndoială că ceea ce se întâmplase fusese atent şi inteligent plănuit.

Dar nu se ştia prea mult despre adevăratele puteri ce puseseră totul la cale şi nici care erau ramificaţiile şi amploarea acestora. Nu părea plauzibil, la prima vedere, ca opera unui singur om să explice aceste fapte. Dar nici nu se putea susţine în mod plauzibil că lumea intra într-un război între civilizaţii, deşi unii au afirmat acest lucru.

Este incontestabil faptul că politica Statelor Unite în străinătate – mai presus de toate, sprijinirea Israelului – a contribuit mult la intensificarea sentimentelor antiamericane în ţările arabe, deşi aceasta era o idee nouă pentru mulţi americani.

De asemenea, mulţi aveau resentimente provocate de aroganţa ofensatoare cu care comunicaţiile americane impuseseră manifestări ale unei culturi capitaliste insensibile în unele ţări lovite uneori de sărăcie. În unele locuri, ceea ce se putea considera a fi forţe americane de ocupaţie, oaspeţi rareori bine-veniţi în orice ţară, susţinea nişte regimuri corupte. Dar nimic din toate acestea nu putea constitui în mod plauzibil o cruciadă împotriva musulmanilor, la fel cum nici imensa eterogenitate a civilizaţiei islamice nu putea fi văzută ca un oponent monolitic al unui Occident monolitic. Ceea ce s-a realizat curând a fost îndepărtarea regimului taliban ostil din Afganistan, printr-o combinaţie de eforturi ale duşmanilor săi locali şi indigeni şi bombardamente, tehnologie şi forţe militare speciale. Spre sfârşitul anului 2001 exista formal un nou stat afgan, deşi fără resurse şi divizat în mod periculos în fiefurile unor lideri militari şi enclave tribale şi dependent de forţele americane şi NATO pentru a le ţine piept duşmanilor săi. În alte părţi, consecinţele războiului insuficient definit împotriva terorismului au complicat evenimentele din Palestina. Statele arabe nu au arătat nicio dorinţă de a sista sprijinul acordat palestinienilor atunci când Israelul i-a atacat invocând cruciada împotriva terorismului internaţional.

Efectul cel mai devastator al atrocităţilor de la 11 septembrie a fost decizia luată de preşedintele Bush şi de principalul său aliat internaţional, prim-ministrul Marii Britanii, Tony Blair, de a invada Irakul în 2003. Principala cauză a invaziei era teama tot mai mare, în special în Statele Unite, că regimul lui Saddam Hussein deţinea arme chimice, bacteriologice sau nucleare de distrugere în masă.

Înainte de septembrie 2001 ar fi fost greu de imaginat un atac preventiv împotriva unei ţări suverane pe baza suspiciunilor (nefondate, după cum s-a dovedit) că ar deţine sau ar achiziţiona arme, oricât de greu de suportat s-ar fi dovedit a fi regimul acelei ţări. Dar, pentru mulţi americani, evenimentele de la 11 septembrie au schimbat acest lucru. Ei erau acum

pregătiţi – cel puţin o vreme – să urmeze un preşedinte care voia să se folosească de sentimentul de pericol de după tragedie pentru a anihila şi alte ameninţări potenţiale. Chiar dacă Bush şi Blair şi-au dat seama că Saddam – în ciuda cacealmalei antioccidentale şi a fanfaronadei

— Nu avea nicio legătură cu atacurile de la New York şi Washington, ei au fost convinşi că regimul său era un rău care trebuia eliminat. În ciuda rezistenţei înverşunate a tuturor celorlalţi membri ai Consiliului de Securitate al Naţiunilor Unite şi a celei mai mari părţi a opiniei publice mondiale, Statele Unite şi Marea Britanie au început să facă presiuni pentru o rezoluţie a Naţiunilor Unite care să le permită să atace Irakul. La începutul lui martie 2003, când a devenit clar că nu avea să se emită nicio astfel de rezoluţie, cele două ţări şi unii dintre aliaţii lor au decis să invadeze Irakul şi să înlăture regimul lui Saddam chiar şi fără sprijinul Naţiunilor Unite.

Al doilea război din Golf nu a durat decât 21 de zile, în martie/aprilie 2003, dar a ajuns să domine relaţiile internaţionale la începutul secolului XXI. S-a încheiat, în mod previzibil, cu îndepărtarea şi apoi judecarea şi executarea lui Saddam Hussein şi cu răsturnarea regimului său. Dar a produs şi noi fisuri în politica mondială, care s-au dovedit a fi dificil de reparat, precum şi o rezistenţă de durată în multe regiuni din Irak împotriva a ceea ce era perceput drept ocupaţie străină. În Europa, Franţa, Germania şi Rusia s-au opus invaziei şi s-au declarat clar împotriva ei. China a condamnat-o ca pe o încălcare a dreptului internaţional.

NATO s-a confruntat cu cea mai mare criză a sa de după Războiul Rece, neputând cădea de acord dacă să sprijine sau nu invazia, iar Statele Unite au rămas doar cu noile state membre est-europene, cei mai fervenţi susţinători ai lor. Dar cel mai grav afectată a fost ideea de nouă ordine mondială după Războiul Rece în care consultările dintre marile puteri şi acţiunea multilaterală ar fi trebuit să înlocuiască confruntările internaţionale. Secretarul general al Naţiunilor Unite, ghanezul Kofi Annan – care fusese ales chiar la insistenţa Statelor Unite – a declarat că acţiunea americanilor şi britanicilor din Irak a fost ilegală. Pentru el şi pentru mulţi alţii, adevăratul motiv de îngrijorare nu era hotărârea lui Bush de a scăpa de Saddam Hussein, ci ceea ce avea să se întâmple în alte regiuni atunci când şi alte ţări urmau să se hotărască să scape de inamicii lor, iar cea mai mare putere de pe glob dăduse un exemplu în acest sens printr-o acţiune unilaterală.

Bush şi Blair ar fi fost scutiţi de o parte din criticile cu care au fost bombardaţi după invazia din Irak dacă ocuparea acestei ţări ar fi fost mai bine planificată. Însă unele regiuni ale ţării au fost cuprinse de anarhie după prăbuşirea regimului, pe măsură ce unele servicii de bază s-au oprit şi economia a început să se clatine. Jafurile şi fărădelegile s-au generalizat luni de-a rândul după ce nişte irakieni – ajutaţi de un tanc american – au dărâmat statuia lui Saddam din centrul Bagdadului. Chiar dacă relaţiile dintre principalele grupuri etnice şi religioase din Irak ar fi fost dificil de gestionat pentru orice autoritate post-Saddam, lipsa de securitate şi haosul economic au turnat gaz pe foc. Musulmanii şiiţi majoritari –

oprimaţi mult timp de liderii majoritar sunniţi ai fostului regim Baas – s-au strâns în jurul liderilor lor religioşi ca să ceară îndrumare, mulţi dintre ei dorind să înfiinţeze un stat islamic similar cu Iranul. Între timp au izbucnit

numeroase revolte în regiunile sunnite ale ţării, bazate atât pe loialiştii lui Saddam, cât şi, din ce în ce mai mult, pe islamiştii sunniţi din Irak şi din alte ţări arabe. Noile autorităţi irakiene – un guvern de coaliţie slab, dominat de şiiţi – a rămas dependent de sprijinul militar al Statelor Unite, în timp ce regiunea kurdă din nordul ţării şi-a înfiinţat propriile instituţii, separate de cele de la Bagdad.

Spre sfârşitul Războiului Rece, Statele Unite exercitau în mod evident prima hegemonie globală din istorie. Primele lor încercări de a exercita această hegemonie fuseseră în cel mai bun caz ezitante. Masacrarea unor oameni nevinovaţi pe 11 septembrie 2001 împinsese America într-o direcţie care dusese la înstrăinarea multora dintre prietenii săi şi la un război pe care nu părea capabilă să-l câştige în totalitate şi din care nu se mai putea retrage. Drept urmare, la scurt timp după ce a câştigat din nou alegerile, în 2004, Bush junior avea o popularitate mai slabă decât orice alt preşedinte de care îşi mai aminteau oamenii, cu excepţia lui Richard Nixon atunci când s-a confruntat cu o punere sub acuzare iminentă.

Dar, în ciuda faptului că invazia din Irak a afectat preşedinţia lui Bush, precum şi poziţia de prim-ministru a lui Tony Blair, puţini ar fi putut oferi o soluţie mai bună pentru modul de utilizare a puterii americane în lumea de după Războiul Rece. Şi americanii erau împărţiţi în cei care credeau că lecţia învăţată după episodul Irak era un izolaţionism mai accentuat şi cei ce doreau un grad mai mare de multilateralism; mai important, restul lumii, deşi se plângea adesea de consecinţele acţiunii unilaterale a americanilor, nu prea a avut alte soluţii atunci când s-a confruntat cu crize majore. La sfârşitul epocii ulterioare Războiului Rece, regiunea în care s-a născut civilizaţia generase încă o întorsătură în lunga poveste a istoriei. Soarta cumplită a intruşilor şi invadatorilor din Mesopotamia nu era ceva nou, însă supremaţia mondială a unei singure ţări, evident, era. Statele Unite aveau, fără îndoială, puterea de a redefini relaţiile internaţionale, dar erau, la sfârşitul epocii Bush, extrem de nehotărâte în legătură cu modul în care trebuiau să folosească această putere.

Alegerile din Statele Unite din 2008 au devenit o repudiere emfatică a perioadei Bush. Nici măcar candidatul republican nu a găsit prea multe lucruri de spus în apărarea fostului preşedinte. Dar cel mai remarcabil aspect al alegerilor a fost faptul că Partidul Democrat a nominalizat ca portdrapel al său un afro-american, Barack Obama. Mesajul lui Obama a fost de a reda Americii speranţa că putea fi o naţiune transformatoare nu doar pe plan intern, ci şi internaţional. A respins intervenţionismul din anii 2000 şi a declarat că Statele Unite aveau să-şi exercite puterea prin cooperare cu alţii la scară planetară. Popularitatea lui Obama, atât pe plan intern, cât şi pe plan extern, l-a evidenţiat de la început ca preşedinte care întruchipa spiritul epocii mai bine ca oricine altcineva după John Kennedy, iar discursurile sale frumos articulate promiteau o schimbare, deşi adesea una greu de definit exact.

Dar Obama nu avea capacitatea de a genera o schimbare fundamentală, nu în ultimul rând deoarece moştenise de la predecesorul său una dintre cele mai grave crize economice mondiale după Marea Depresiune din anii 1930. Unele economii observaseră deja potenţialul unei instabilităţi grave la sfârşitul anilor 1990, în timpul crizei bancare asiatice sau în capriciosul capitalism-cazinou al Rusiei (care, în anii 2000, îi

făcuse pe cei mai mulţi ruşi să regrete că nu se mai bucurau de siguranţa din epoca sovietică). În Statele Unite, falimentul uneia dintre cele mai mari companii din domeniul energiei, Enron, în 2001 şi în special cel al principalelor două societăţi de credit ipotecar finanţate de stat, în vara anului 2008, ar fi trebuit să tragă un semnal de alarmă în legătură cu principiile fundamentale de operare ale pieţei. Dar modul în care se încheiase Războiul Rece, puterea aparent invincibilă a pieţei şi unele idei mai radicale privind piaţa liberă care au însoţit-o deviaseră majoritatea mecanismelor de reglementare.

Sistemul era în pragul eşecului.

Ceea ce a declanşat criza a fost o bulă speculativă privind preţurile locuinţelor din Statele Unite. Atât băncile, cât şi cumpărătorii se comportau de parcă preţurile urmau să crească la infinit şi ratele dobânzilor aveau să rămână mereu la un nivel remarcabil de mic. Doar o mică revizuire pentru majorarea ratelor din 2007 a declanşat o scădere a preţurilor imobiliare; mulţi cumpărători nu îşi mai permiteau ratele mari la ipoteci, fiind forţaţi să vândă şi determinând astfel scăderi foarte mari ale preţurilor locuinţelor pe tot cuprinsul ţării. În unele zone, precum Florida, preţurile au scăzut cu până la 70%.

Pentru băncile care acordaseră credite ieftine cu o garanţie mică, aceasta nu prevestea nimic bun. Dar mai grav era faptul că majoritatea băncilor intraseră, direct sau indirect, în jocul aşa-numitelor „credite ipotecare subprime”, ce însemnau, practic, împrumuturi pe care debitorul nu le-ar fi putut restitui decât în cele mai optimiste scenarii. Combinaţia riscurilor excesive asumate de familii şi de bănci în anii 2000 a declanşat o criză financiară de proporţii cum nu mai existase de aproape trei generaţii. În septembrie 2008, a patra bancă de investiţii ca mărime din America, Lehman Brothers, a dat faliment, având datorii de 750 de miliarde de dolari. Deşi activele băncii erau suficiente pentru a acoperi cea mai mare parte a datoriei, colapsul a declanşat o reacţie în lanţ pe pieţele financiare ce a dus la scăderea unuia dintre indicii bursieri americani cu peste 50% în 17 luni.

Preşedintele Obama, care a depus jurământul în ianuarie 2009, a fost obligat să amâne orice alte priorităţi pentru a se ocupa de criza financiară, ce ameninţa să devină o criză mondială. Printr-o combinaţie de stimulente financiare federale –

tipărirea unor bani şi reducerea cheltuielilor administraţiei publice, în cea mai mare parte – cele mai grave efecte imediate asupra industriei şi societăţii au fost evitate, măcar pentru început. Guvernul Statelor Unite, precum şi guvernele altor ţări au forţat, de asemenea, recapitalizarea băncilor slabe (ceea ce a însemnat că au fost cumpărate fie de stat, fie de alte bănci). Dar încrederea populaţiei în piaţă fusese puternic zdruncinată, iar împrumuturile au devenit din ce în ce mai greu de obţinut. Efectele crizei s-au prelungit, alimentate de nesiguranţa consumatorilor şi de caracterul imprevizibil al bursei de valori. Chiar şi în 2011, în America de Nord şi Europa şomajul a rămas semnificativ: în Spania 20%, în Irlanda 15% şi în Statele Unite 9%. Acestea nu sunt nivelurile din timpul Marii Depresiuni, dar sunt semnele unei recesiuni de o durată şi o profunzime remarcabile.

Unii s-au întrebat dacă nu era şi semnul unei schimbări mai profunde,

precum apariţia unor slăbiciuni structurale în sistemul capitalist, sau al unui transfer global al bogăţiei şi puterii dinspre Occident spre Orient. Clar era însă că lipsa de reglementare şi apetitul pentru risc generaseră o criză de mare amploare, pe care cei mai mulţi nu ar considera-o pur şi simplu rezultatul unor fluctuaţii generale a sorţii oamenilor. În Europa efectele politice au fost imense: criza datoriilor publice a răsturnat guverne din Irlanda până în Grecia şi, o vreme, s-a pus problema supravieţuirii Europei înseşi. Guvernul britanic laburist a fost înlocuit în 2010 de o coaliţie şubredă formată din conservatori şi liberal-democraţi, care au lansat cel mai amplu program de austeritate de după al Doilea Război Mondial. Dar, dacă oamenii dădeau vina pe guverne, ei învinovăţeau şi mai mult băncile. Speculaţiile şi iresponsabilitatea strigătoare la cer erau considerate principalele cauze ale crizei. Puţini s-au întrebat dacă nu cumva complexităţile finanţelor internaţionale nu ajunseseră atât de mari, încât nimeni nu mai putea înţelege pe deplin sistemul. La urma urmelor, creierul uman a evoluat în scopuri total diferite de urmărirea algoritmilor de tranzacţionare de la bursă (chiar şi marele matematician arab al-Khwarizmi ar fi fost năucit).

Cei care credeau că criza era un simptom al unei vechi tendinţe ce ar fi condus spre o importanţă mai mare a Asiei în lume au fost în dificultate. China a părut să treacă prin criză cu mult mai puţine pagube decât Occidentul, iar marele cutremur şi tsunamiul japonez din 2011 (care au ucis cel puţin 16.000 de oameni) au avut un efect mai puternic asupra economiilor est-asiatice decât criza care a cuprins o mare parte din restul lumii. S-a spus că întreaga lume nord-atlantică trăia în condiţii pe care nu şi le putea permite; economiile sale deveneau din ce în ce mai puţin competitive în comparaţie cu cele din Asia, iar împrumuturile ei excesive nu mai fuseseră plătite, şi nu doar într-un singur sens. Dar, deşi există mult adevăr în această perspectivă, ea este mult prea simplistă pentru a identifica adevăratele cauze şi consecinţe ale crizei din 2008. Adevărul este că lumea e tot mai interconectată – producători şi consumatori, fabricanţi şi utilizatori ai unor instrumente şi idei – astfel încât o criză produsă într-o parte a lumii nu se poate să nu aibă efecte pretutindeni. Poate că Asia avansează rapid, dar, de acum înainte, va fi afectată într-o măsură foarte mare de ceea ce se petrece în alte locuri.

Această interconectivitate a istoriei contemporane a devenit foarte vizibilă în primăvara anului 2011, când s-au produs brusc schimbări masive în lumea arabă.

Ca majoritatea marilor revoluţii, şi aceasta a început cu un eveniment la scară redusă, dar plin de semnificaţii pentru milioane de oameni. În Sidi Bouzid, un mic oraş tunisian de la marginea deşertului, un tânăr vânzător de zarzavaturi a reacţionat, în disperare de cauză, împotriva autorităţilor locale care i-au confiscat căruţul şi l-au pălmuit când a început să protesteze. Şi-a dat foc în faţa biroului guvernatorului. Moartea îngrozitoare a lui Mohamed Bouazizi a provocat demonstraţii în tot oraşul. Apoi acestea s-au răspândit şi în alte oraşe. Până la sfârşitul lunii ianuarie, dictatorul Tunisiei, care fusese la conduceree timp de 23

de ani, a fugit în exil, iar cei care l-au izgonit au introdus reforme democratice cum nu mai cunoscuse niciodată lumea arabă.

„Primăvara arabă”, aşa cum a fost numită, s-a transformat într-un

protest colectiv împotriva dictaturii, a încălcării drepturilor omului, a şomajului în rândul tinerilor şi a sărăciei larg răspândite din întreaga lume arabă. Modul în care a început a fost grăitor: acesta a fost primul şi cel mai important protest împotriva lipsei de demnitate a vieţii tinerilor. Arma sa a fost în principal protestul paşnic, cel puţin la început. Dar, atunci când dictatorii s-au opus schimbării, au izbucnit revolte. În Egipt, statul arab cu cea mai numeroasă populaţie, considerat de mulţi arabi centrul culturii lor, preşedintele Mubarak a fost înlăturat de la putere în februarie 2011, după ce se aflase la conducere timp de 30 de ani, de tinerii care au ocupat piaţa centrală din Cairo. Schimbările păreau să nu se mai oprească. În Yemen preşedintele a fost forţat să demisioneze. În Maroc şi Iordania regii au fost de acord cu introducerea treptată a democraţiei absolute. Iar în Libia dictatorul care s-a aflat cel mai mult timp la conducere, Mu'ammar al Gaddafi, a estimat atât de greşit starea de spirit a populaţiei, încât a fost detronat, vânat şi ucis în octombrie.

Această din urmă schimbare, cea din Libia, s-a produs abia după luni de lupte şi după ce NATO a intervenit de partea rebelilor. Intervenţia nu numai că a fost primită cu braţele deschise de majoritatea libienilor, ci a fost chiar cerută de Liga Arabă. Nimic nu putea descrie mai bine modul în care aveau să se schimbe lucrurile: după un deceniu de îngrijorări privind islamismul sub toate formele sale, Occidentul intervenea în Libia pentru a-i proteja pe rebelii locali – dintre care mulţi erau islamişti – de un dictator care, în cele mai lucide momente ale sale, insistase pe cooperarea cu Occidentul împotriva „teroriştilor", însă mult prea târziu. Pe măsură ce preşedintele Obama a mai retras din trupele de ocupaţie din Irak şi Afganistan (nu în ultimul rând pentru că Statele Unite nu îşi mai permiteau), întregul spectru politic al lumii musulmane părea să se schimbe.

Osama bin Laden, liderul grupării teroriste din spatele atacurilor de la 11 septembrie, a fost ucis într-o operaţiune militară a americanilor în Pakistan, în mai 2011, în timp ce milioane de tineri musulmani ieşiseră în stradă, cerând democraţie şi respectarea individului. Istoria evoluează uneori în moduri foarte greu de anticipat.

Dar unele probleme sunt şi mai greu de rezolvat decât stagnarea din lume arabă. Şi în Haiti, insula caraibiană unde Columb a întemeiat prima aşezare europeană din Americi, a avut loc în 2010 un cutremur devastator care a distrus o mare parte din capitală şi regiunile din jur. Au pierit cam un sfert de milion de oameni. Dar, spre deosebire de Japonia, eforturile de recuperare nu au fost de prea mare ajutor populaţiei haitiene, în ciuda celor aproape două miliarde de dolari donaţi doar de organizaţii americane de ajutorare. Deşi cutremurul şi consecinţele sale au adus Haiti în prim-planul ştirilor internaţionale pentru prima dată, problemele sale nu sunt noi. Este cea mai săracă ţară din emisfera vestică, cu un PIB pe cap de locuitor de 667 de dolari. Cea mai mare parte a elitei sale preferă să-şi petreacă timpul în Statele Unite, la o distanţă de mai puţin de două ore cu avionul, unde produsul intern brut pe cap de locuitor este de 47.600 de dolari. Biletul la clasa economică costă aproximativ 300 de dolari, cam jumătate din salariul mediu anual în Haiti.

În Haiti problemele majore sunt sărăcia endemică şi inegalitatea socială generalizată. Iar primele cauze ale sărăciei sunt lipsa educaţiei şi a

infrastructurii.

Stagnarea politică joacă şi ea un rol, dar este dificil de spus dacă acesta este un produs secundar al corupţiei sau invers. Clar este că tot ajutorul din lume nu ar putea rezolva singur problemele cu care se confruntă Haiti. O astfel de transformare, aici şi în alte regiuni cu probleme similare, va trebui să se producă din interior. Însă este greu de spus cum ar trebui combătută sărăcia perpetuă, mai ales într-o ţară unde bolile pe care aceasta le provoacă sunt scăpate de sub control şi unde mortalitatea infantilă ajunge la incredibila cifră de 90 la 1.000 de nou-născuţi vii (în Canada este de cinci la mie). Haiti se va chinui să meargă mai departe, condusă acum de preşedintele Martelly, un fost cântăreţ de kompa, care avea pseudonimul „Sweet Micky”. Problemele sale nu vor dispărea prea curând.

Istoria pare să evolueze cel mai lent tocmai atunci când oamenii au cea mai mare nevoie de schimbare. Dar, dacă e să învăţăm ceva din istorie, lecţia este că există întotdeauna o capacitate de schimbare, chiar şi în cele mai întunecate colţuri ale sale.

6
Istoria întregii lumi

Povestea spusă în această carte nu are sfârşit. Oricât de dramatică şi de frământată ar fi, o istorie a lumii nu se poate termina brusc la o graniţă cronologică bine determinată. A o încheia cu anul în care autorul încetează să mai scrie nu este decât o delimitare formală; ar spune prea puţine despre viitorul proceselor istorice curente şi ar fi, astfel, întreruptă înainte de vreme. Deoarece istoria este ceea ce crede o epocă că e remarcabil la altă epocă, unele evenimente recente vor dobândi o nouă semnificaţie şi anumite tipare din prezent se vor mai estompa pe măsură ce oamenii vor reflecta, iar şi iar, asupra factorilor ce determină lumea în care trăiesc. Chiar şi în numai câteva luni, judecăţile actuale despre ceea ce este important vor începe să pară deplasate, atât de rapid se pot derula acum evenimentele. Este din ce în ce mai dificil să privim lucrurile în perspectivă.

Aceasta nu înseamnă că povestea nu este decât o aglomerare de fapte sau o succesiune de evenimente care se aşază mereu altfel, ca imaginile unui caleidoscop. Există tendinţe şi forţe perceptibile care operează pe perioade îndelungate şi în zone întinse. Pe termen foarte lung, trei astfel de tendinţe interconectate ies în evidenţă: accelerarea treptată a schimbării, o unitate din ce în ce mai mare a experienţei umane şi creşterea capacităţii omului de a controla mediul înconjurător. Astăzi, pentru prima dată, ele au scos în evidenţă o istorie a lumii cu adevărat unitară. În mod ostentativ, expresia „o singură lume” rămâne doar un slogan, în ciuda idealismului celor care au folosit-o pentru prima oară.

Există prea multe conflicte şi dispute şi niciun secol anterior nu a cunoscut atâta violenţă ca secolul XX. Politica sa a fost costisitoare şi periculoasă chiar şi atunci când nu a luat forma unor lupte deschise, aşa cum a arătat cât se poate de clar Războiul Rece. Şi acum, la începutul unui nou secol, mai apar divizări. Naţiunile Unite se bazează încă, în mod ironic

(deşi mai puţin decât acum 50 de ani), pe teoria că întreaga suprafaţă a globului este împărţită în teritorii care aparţin unui număr de aproape 200 de state suverane. Luptele înverşunate din Balcani, Birmania sau Rwanda pot să reizbucnească şi simplitatea unei ciocniri între Islam şi Occident, pe care insistă mulţi, este demontată de diviziunile etnice care există chiar şi într-o ţară atât de islamică precum Afganistanul.

Se mai pot spune foarte multe în acest sens. Totuşi, acest lucru nu înseamnă că umanitatea nu are acum mai multe în comun decât în trecut. Lumea a fost cuprinsă de o unitate insidioasă. Un calendar iniţial creştin stă acum la baza activităţii guvernamentale în aproape întreaga lume. Modernizarea implică din ce în ce mai mult obiective comune. Ciocnirile dintre culturi sunt frecvente, dar în trecut erau şi mai dese. Ceea ce se împărtăşeşte acum este la nivelul banal al experienţei personale a milioane de oameni; dacă o societate înseamnă puncte de referinţă comune, lumea noastră împărtăşeşte mai multe ca oricând, chiar dacă, în mod paradoxal, oamenii simt cel mai acut diferenţele dintre ei în experienţa lor de zi cu zi. Totuşi, pe vremea când cei care trăiau în sate învecinate vorbeau dialecte semnificativ diferite, când în toată viaţa lor cei mai mulţi nu ajungeau decât în mod excepţional la mai mult de zece mile de casă, când chiar şi hainele şi uneltele lor puteau oferi, prin formă şi măiestria cu care erau lucrate, dovezi ale unor mari deosebiri în ceea ce priveşte tehnologia, stilul şi obiceiurile, această experienţă era, în sensuri importante, mult mai diferenţiată decât în prezent.

Marile diviziuni fizice, etnice şi lingvistice din trecut sunt mult mai uşor de depăşit astăzi, datorită comunicaţiilor îmbunătăţite, răspândirii limbii engleze ca lingua franca la nivel mondial în rândul celor educaţi, educaţiei în masă, producţiei în masă a unor artefacte necesare în mod obişnuit şi aşa mai departe.

Călătorul mai poate vedea veşminte exotice sau neobişnuite în unele ţări, dar în cea mai mare parte a lumii oamenii se îmbracă astăzi cam la fel. Kilturile, caftanele şi chimonourile devin suvenire turistice sau relicve atent păstrate ale unui trecut sentimentalizat, pe când în unele regiuni portul tradiţional este privit de alţii drept semn de sărăcie şi înapoiere. Eforturile câtorva regimuri intenţionat conservatoare şi naţionaliste de a se agăţa de simbolurile trecutului lor nu fac decât să confirme acest lucru. Revoluţionarii iranieni le-au obligat pe femei să poarte din nou *chador* deoarece au simţit că experienţa venită din lumea exterioară corodează moralitatea şi imaginea lor despre tradiţie. Petru cel Mare le-a poruncit curtenilor săi să îmbrace veşminte vest-europene, iar Atatürk le-a interzis turcilor să mai poarte fes, anunţând reorientarea spre o cultură progresistă şi un pas simbolic spre un nou început.

Cu toate acestea, baza unei experienţe comune disponibile astăzi nu este decât în mod secundar consecinţa unui angajament conştient. Poate că acesta este unul dintre motivele pentru care a fost atâta timp neglijată de istorici şi a tins să nu se încadreze în orizontul lor de interes. Totuşi, într-un timp relativ scurt, milioane de bărbaţi şi femei din culturi diferite au scăpat într-o oarecare măsură, de exemplu, de multe dintre efectele diferenţelor climatice cu ajutorul electricităţii, al aerului condiţionat şi al medicinei. Oraşe din întreaga lume au acum iluminat stradal, semafoare şi poliţişti la posturi fixe de control şi fac afaceri în moduri similare în bănci şi

supermarketuri. În acestea se pot cumpăra aproximativ aceleaşi mărfuri ca în majoritatea celorlalte ţări (iarna, japonezii vând acum prăjituri de Crăciun). Oameni care nu îşi înţeleg unul altuia limba întreţin aceleaşi maşini în ţări diferite. Automobilele sunt peste tot o bătaie de cap. Zonele rurale mai scapă de unele dintre aceste consecinţe ale vieţii moderne în anumite locuri, spre deosebire de oraşele mari, în care în prezent trăiesc, pentru prima dată în istorie, mai mulţi oameni decât în regiunile rurale. Totuşi, pentru milioane de locuitori ai acestora experienţele pe care le împărtăşesc sunt, de asemenea, marcate de mizerie, dificultăţi economice şi depravare. Indiferent dacă au origini musulmane, hinduse sau creştine, indiferent dacă au moschei, temple sau biserici, Cairo, Calcutta şi Rio oferă cam aceeaşi suferinţă (şi, pentru câţiva oameni, o opulenţă similară). Şi alte nenorociri sunt acum mai uşor împărtăşite.

Interacţiunile popoarelor, permise de transportul modern, înseamnă că bolile se răspândesc mai mult ca niciodată, deoarece imunitatea de odinioară nu mai există.

SIDA a apărut pe toate continentele (cu excepţia, poate, a Antarcticii) şi ştim că ucide aproape 6.000 de oameni pe zi.

Chiar şi în urmă cu câteva secole un om care călătorea din Roma imperială până în Luoyang, capitala Imperiului Han, ar fi descoperit mult mai multe contraste decât călătorul modern. Săracii şi bogaţii ar fi purtat haine croite diferit şi făcute din materiale diferite de cele cunoscute de el, hrana pe care o primea ar fi fost neobişnuită, ar fi văzut animale sau rase necunoscute pe străzi, soldaţi ale căror arme şi armuri i-ar fi părut foarte deosebite de cele de acasă. Până şi roabele ar fi avut forme diferite. Astăzi, un american sau un european ajuns la Beijing sau Shanghai nu ar vedea prea multe lucruri care să-l surprindă, chiar şi într-o ţară care a rămas în multe privinţe profund conservatoare; dacă alege bucătăria chineză (nu este obligat), aceasta va părea diferită, dar un avion al unei companii chineze arată ca oricare altul, iar fetele din China poartă tot dresuri din plasă.

Până nu demult chinezii străbăteau oceanele cu jonci, care arătau complet diferit de cogile sau caravelele europene din aceeaşi perioadă.

Realităţile materiale comune promovează împărtăşirea unor presupuneri şi jaloane mintale. Astăzi se produc informaţii şi distracţii pentru consumul global.

Trupe îndrăgite fac turnee în toată lumea, la fel ca trubadurii care colindau Europa medievală (deşi mai uşor şi mai confortabil decât aceştia), prezentându-şi cântecele şi spectacolele în diferite ţări. Tinerii în special abandonează cu entuziasm obiceiurile locale, adoptând gusturi care îi leagă de alţi tineri aflaţi la mare distanţă care au în buzunar bani de cheltuială – şi există acum sute de milioane de asemenea tineri. Aceleaşi filme, dublate şi subtitrate, sunt difuzate în prezent de televiziunile din întreaga lume pentru publicuri care au fantezii şi visuri similare pe baza lor. La un nivel diferit şi intenţionat mai conştient, limbajul democraţiei şi al drepturilor omului este pus astăzi mai mult, cel puţin de faţadă, în slujba ideilor occidentale despre ceea ce ar trebui să fie viaţa publică.

Indiferent ce intenţionează de fapt guvernele şi mass-media, ele simt că trebuie să afirme din ce în ce mai mult că cred în democraţie, statul de drept, drepturile omului, egalitatea sexelor şi multe altele. Doar din când

în când mai apar câte un şoc, o expunere a ipocriziei în practică, o dezvăluire a unui dezacord moral ascuns sau o respingere dură din partea unor culturi care încă se opun schimbării a ceea ce consideră a fi tradiţiile şi sensibilităţile lor.

Este adevărat, milioane de oameni continuă să locuiască în sate, luptându-se să-şi câştige existenţa în cadrul unor comunităţi extrem de conservatoare, cu unelte şi metode tradiţionale, în timp ce inegalităţile evidente dintre viaţa din ţările bogate şi cea din ţările sărace eclipsează orice diferenţe existente în trecut.

Bogaţii sunt astăzi mai bogaţi decât oricând, iar numărul lor a crescut, în timp ce acum o mie de ani toate societăţile erau sărace după standardele moderne. Astfel, cel puţin în acest sens, erau mai apropiate unele de altele în viaţa de zi cu zi decât sunt azi. Dificultatea de a câştiga pâinea de zi cu zi şi fragilitatea vieţii umane în faţa forţelor misterioase, implacabile care îi decimau pe capete erau lucruri împărtăşite de toţi oamenii, indiferent ce limbă vorbeau sau ce credinţă aveau.

Acum, cea mai mare parte a omenirii trăieşte în ţări cu un venit anual mediu pe cap de locuitor de peste 3.000 de dolari – peste nivelul a ceea ce Naţiunile Unite numesc „ţări cu venit mediu”. Însă chiar şi aici majoritatea oamenilor câştigă mai puţin de o zecime din această sumă pe an şi există distincţii colosale chiar şi între săraci. Astfel de disparităţi sunt efecte relativ recente ale unei epoci istorice scurte; nu ar trebui să speculăm că vor rezista în timp sau că vor dispărea rapid.

Clasele şi elitele aflate la conducere, chiar şi în cele mai sărace ţări, urmăresc de cel puţin un secol o variantă de modernizare ca soluţie la problemele lor. Aspiraţiile lor par să confirme influenţa omniprezentă a unei civilizaţii de origine europeană. Unii au spus că modernizarea este doar o problemă care ţine de tehnologie şi că problemele mai fundamentale legate de credinţă, instituţii şi atitudini rămân determinanţi mai puternici ai comportamentului social, dar această abordare ignoră modul în care experienţa materială influenţează cultura.

Există tot mai multe dovezi că anumite idei şi instituţii importante, precum şi artefacte şi tehnici s-au generalizat deja în toată lumea. Oricare ar fi efectul practic al unor documente precum Declaraţia Drepturilor Omului adoptată de ONU, interesul manifestat faţă de redactarea şi semnarea lor a fost foarte mare, chiar dacă unele ţări semnatare nu prea aveau intenţia de a le respecta. Astfel de principii se dovedesc a fi întotdeauna derivate din tradiţia vest-europeană şi nu contează dacă noi considerăm această tradiţie lacomă, opresivă, brutală şi exploatatoare sau benefică şi umană, generând îmbunătăţiri obiective. Civilizaţia aztecă şi cea incasă nu au reuşit să le reziste spaniolilor; mai târziu, civilizaţiile hindusă şi chineză au avut doar puţin mai mult succes în faţa „francilor”. Astfel de afirmaţii pot fi adevărate sau false, dar faptele nu sunt nici admirabile, nici respingătoare. Ele doar consemnează că Europa a remodelat o lume veche şi a transformat-o în cea modernă.

Adesea a existat un sentiment profund de iritare şi rezistenţă faţă de unele idei şi instituţii „occidentale” provenite în ultimă instanţă din Europa. Femeile nu sunt încă tratate la fel – nu este relevant aici dacă la fel de bine sau la fel de rău –

în societăţile islamice şi în cele creştine, dar nu sunt tratate la fel nici în

toate societăţile islamice care există astăzi sau în cadrul a ceea ce am putea numi societăţi „occidentale”. Indienii iau încă în calcul astrologia când stabilesc data nunţii, în timp ce englezilor li se pot părea mai relevante mersul trenurilor (dacă pot obţine date precise despre ele) sau informaţiile imperfecte despre vreme, despre care cred că sunt „ştiinţifice”. Tradiţiile diferite fac ca până şi utilizarea unei tehnologii şi a unor idei comune să fie diferită. Capitalismul japonez nu a funcţionat în acelaşi mod ca acela britanic, iar explicaţia este adânc înrădăcinată în istoriile diferite ale celor două popoare similare în alte privinţe (cum ar fi statutul de insulari scutiţi de invazii străine). Totuşi, nici o altă tradiţie nu a arătat aceeaşi putere şi nu a avut aceeaşi atracţie într-un cadru străin precum cea europeană; nu a avut concurenţă în modelarea lumii.

Chiar şi manifestările sale cele mai respingătoare – lăcomia materială şi rapacitatea – arată asta. Societăţi care îşi aveau cândva rădăcinile în centralitatea lumii imateriale şi în autoperfecţionarea morală au adoptat credinţa că sporirea fără limite a bunăstării materiale este un ţel potrivit pentru ele. Însăşi ideea că schimbarea voită e posibilă este în sine profund subversivă, ca şi ideea că ar putea reprezenta o cale spre fericire. Un număr mare de oameni ştiu astăzi că lucrurile s-au schimbat în timpul vieţii lor şi au sentimentul că pot fi şi probabil vor fi şi alte schimbări în bine. O acceptare din ce în ce mai largă şi nu foarte chibzuită a ideii că problemele omului sunt, în principiu, gestionabile sau cel puţin remediabile reprezintă o transformare psihologică majoră; ea era aproape imposibil de anticipat, ca să nu mai vorbim de implementat, chiar şi în rândul europenilor cu doar două secole în urmă. Deşi în cea mai mare parte a vieţii lor milioane de oameni încă se gândesc rareori la viitor altfel decât profund nefericiţi şi plini de îndoieli – asta atunci când îşi pot aduna energia necesară pentru a se gândi la viitor în primul rând, deoarece sunt adesea flămânzi – în mod normal mai multe milioane de oameni ca oricând nu mai suferă de foame şi nici nu par a fi în pericolul iminent de a o face. Mai mulţi oameni ca oricând consideră de la sine înţeles faptul că nu vor afla niciodată ce înseamnă cu adevărat nevoia. Unui număr mai mic, dar încă uriaş de oameni li se pare mai uşor să creadă că viaţa lor se va îmbunătăţi, iar mulţi au sentimentul că aşa ar trebui să se întâmple.

Această schimbare de perspectivă este, bineînţeles, mai evidentă în societăţile bogate, care consumă acum mult mai mult din resursele pământului decât consumau bogaţii chiar şi cu câteva decenii în urmă. În lumea occidentală, în ciuda minorităţilor şi a subproletariatului mai defavorizat, cei mai mulţi oameni sunt acum bogaţi din acest punct de vedere. Până acum doar 200 de ani ar fi fost improbabil ca un englez tipic să fi călătorit la mai mult de câteva mile de locul unde s-a născut altfel decât cu piciorul; cu doar 150 de ani în urmă, încă se confrunta cu o probabilitate ridicată de a fi mutilat sau chiar ucis într-un accident banal sau de o boală pentru care nu exista leac sau remediu şi pentru care nu ar fi primit nicio îngrijire, în timp ce mulţi alţii ca el şi ai lui mâncau pe sponci, o hrană atât de dezechilibrată şi de săracă în nutrienţi (ca să nu mai vorbim de monotonia şi lipsa de gust) cum nu mai consumă astăzi decât cei mai săraci din Regatul Unit; şi se putea aştepta, în jur de 50 sau 60 de ani (dacă mai apuca), să aibă parte de o bătrâneţe plină de suferinţă şi lipsuri. Cam acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre alţi europeni, ca şi

despre nord-americani, australasiatici, japonezi şi mulţi alţii. În prezent milioane de oameni chiar şi dintre cei mai săraci pot întrevedea posibilităţi de a-şi schimba soarta în bine.

Şi mai importanţi sunt cei care au ajuns să creadă că astfel de schimbări pot fi căutate, promovate şi chiar provocate. Asta le spun politicienii lor; este evident astăzi că popoarele şi guvernele cred implicit că multe probleme specifice ale vieţii lor şi ale vieţii societăţilor lor pot fi soluţionate. Mulţi merg mai departe şi cred că chiar vor fi soluţionate. Acest lucru, evident, nu poate fi luat ca atare în mod logic. Este foarte posibil să ne aflăm aproape de sfârşitul combustibililor fosili ieftini şi al rezervelor bogate de apă. De asemenea, putem fi sceptici cu privire la rearanjarea lumii pentru a creşte suma fericirii umane atunci când ne amintim unele dintre încercările de inginerie socială din secolul XX ori superstiţiile şi sectarismul, moralismul intransigent şi loialităţile tribale care sunt încă plătite cu atâta suferinţă şi sânge.

Cu toate acestea, mai mulţi oameni ca oricând se comportă acum de parcă majoritatea problemelor lor sunt, în principiu, remediabile sau pot fi rezolvate.

Este o revoluţie a atitudinilor umane. Fără îndoială că originile sale cele mai profunde sunt străvechi, datând din mileniile preistorice în care capacitatea de a manipula a crescut din ce în ce mai mult, când umanoizii au învăţat să stăpânească focul sau să ataşeze o muchie tăioasă de o bucată de silex. Ideea abstractă că o astfel de manipulare ar fi posibilă a prins formă mult mai aproape de vremurile noastre, iar la început doar ca intuiţie a anumitor epoci şi zone culturale cruciale. Dar ideea este acum foarte răspândită; a triumfat în întreaga lume. În prezent considerăm de la sine înţeles că oamenii de pretutindeni ar trebui să înceapă şi chiar vor începe să se întrebe de ce lucrurile rămân aşa cum sunt când, evident, ar putea fi îmbunătăţite. Este una dintre cele mai mari schimbări din istorie.

Cele mai evidente justificări ale acestei schimbări au fost asigurate de capacitatea tot mai mare a omenirii de a gestiona lumea materială în ultimele câteva secole. Ştiinţa a asigurat instrumentele necesare şi pare acum să ofere mai multe ca niciodată. Ne aflăm la începutul unei epoci marcate de promisiunea şi ameninţarea capacităţii de a manipula natura mai profund ca oricând (de exemplu, prin ingineria genetică). Poate că ne aşteaptă o lume în care oamenii vor putea comanda, ca să spunem aşa, un anumit viitor. Azi ne putem imagina că ar putea să planifice configuraţia genetică a copiilor lor nenăscuţi, să-şi cumpere experienţe

„de pe raft” pe măsură ce tehnologia informaţiei devine disponibilă pentru a crea realităţi virtuale mai bune decât realitatea. Este posibil ca oamenii să-şi trăiască o parte mai mare din viaţa conştientă, dacă doresc, mai mult în lumi pe care le-au construit ei decât în cele oferite de experienţele simţurilor obişnuite.

Astfel de speculaţii pot fi intimidante. Ele sugerează, la urma urmelor, un mare potenţial de dezordine şi destabilizare. În loc să ne întrebăm ce s-ar putea întâmpla sau nu, mai bine să ne gândim serios la istorie, la ceea ce a schimbat deja viaţa oamenilor în trecut. Schimbările bunăstării materiale au transformat, de exemplu, politica, modificând nu doar aşteptările, ci şi circumstanţele în care politicienii trebuie să ia decizii, modurile cum funcţionează instituţiile şi distribuţia puterii în societate.

Astăzi doar în câteva societăţi moderne religia mai poate acţiona sau mai acţionează aşa cum o făcea cândva. Pe lângă faptul că a îmbogăţit extraordinar de mult setul de cunoştinţe pe care umanitatea le poate folosi pentru a manipula natura, ştiinţa a transformat, în viaţa de zi cu zi, lucrurile pe care oamenii le consideră de la sine înţelese. În ultimul secol ea a fost în mare parte responsabilă de creşterea uriaşă a numărului de oameni, schimbările fundamentale din relaţiile naţiunilor, creşterea şi declinul unor întregi sectoare ale economiei mondiale, unificarea lumii prin intermediul comunicării aproape instantanee şi multe alte astfel de schimbări uluitoare. Şi, indiferent ce ar fi făcut sau nu ultimul secol pentru democraţia politică, el a adus, graţie ştiinţei, o mare lărgire a libertăţilor practice. Într-o proporţie covârşitor occidentală la origini, deşi având adesea rădăcini asiatice, expresiile cunoştinţelor ştiinţifice sub forma unei tehnologii mai bune au ajuns să aibă astăzi un efect global.

Doar în rândul elitelor intelectuale ale societăţilor mai bogate a existat o oarecare încredere, evidentă şi necontestată până prin 1960, în capacitatea omului de a gestiona lumea prin intermediul ştiinţei şi al tehnologiei (mai mult decât, să spunem, prin magie sau religie) şi de a satisface astfel dorinţe umane. O astfel de încredere ar putea merge mult mai departe. Ştim acum mai multe despre fragilitatea mediului nostru natural şi susceptibilitatea lui de a se schimba în rău.

Astăzi se conştientizează faptul că nu toate avantajele aparente obţinute din manipularea naturii sunt lipsite de costuri şi că unele pot avea chiar implicaţii înspăimântătoare şi, mai important, că încă nu avem abilităţile şi structurile sociale şi politice pentru a ne asigura că umanitatea îşi va pune în valoare cunoştinţele. Abia de curând discuţia despre politicile publice a început să acorde importanţa cuvenită multora dintre preocupările care au apărut şi dintre care majoritatea pot fi sintetizate ca preocupări „cu privire la mediu” – poluarea, eroziunea solului, contaminarea rezervelor de apă, dispariţia unor specii şi defrişările fiind printre cele mai importante.

Această conştientizare este evidentă în atenţia acordată în ultimii ani problemei „încălzirii globale”, creşterea temperaturilor medii la suprafaţa pământului, despre care se crede că ar fi produsă de schimbările din atmosferă şi stratosferă ce afectează rata de dispersie a căldurii. Datele au fost până nu demult controversate, dar în 1990 o conferinţă a Naţiunilor Unite de la Geneva a admis că, de fapt, încălzirea globală este un pericol din ce în ce mai serios şi că e cauzată în mare parte de acumularea în atmosferă a unor gaze produse de om. S-a căzut de acord că acest lucru produsese deja în decurs de un secol o creştere măsurabilă a temperaturii medii; clima se schimba, de fapt, mai rapid ca niciodată după ultima epocă de gheaţă. În prezent, specialiştii au ajuns la consensul că omul a fost principalul agent care a contribuit la acest fenomen.

Există încă discuţii în contradictoriu cu privire la rata posibilă a creşterii viitoare şi la posibilele consecinţe (cum ar fi creşterea nivelului mării); a fost pregătită o convenţie-cadru privind schimbările climatice produse de om, încheiată în 1992. Scopul său principal era stabilizarea nivelurilor emisiilor, astfel încât în 2000 ele să rămână la nivelul celor din 1990. La Kyoto, în 1997, această decizie a fost transformată într-un protocol referitor la emisia principalelor gaze

„cu efect de seră” (aşa cum au fost numite); protocolul impunea anumite niveluri de reducere a emisiilor şi un program care plasa povara mai ales pe umerii ţărilor dezvoltate. Până acum 191 de ţări au ratificat protocolul, ceea ce ne dă motive de speranţă. Dar Statele Unite încă nu l-au ratificat, iar scopul ţărilor semnatare este astăzi foarte modest: să menţină pe viitor încălzirea globală în marja a două grade Celsius faţă de temperatura medie globală. Între timp, semnele efectelor negative ale schimbărilor climatice provocate de om se multiplică şi se fac primele încercări de a căuta o soluţie în justiţie pentru daunele produse de inundaţiile ce decurg din aceste schimbări.

Două decenii nu reprezintă o perioadă suficient de lungă pentru a găsi sau a ne aştepta la soluţii acceptabile din punct de vedere politic la o problemă de asemenea anvergură. Nu pare să existe niciun motiv să presupunem că lucrurile nu se vor înrăutăţi înainte de a se îmbunătăţi şi, mai important, că nu se pot găsi soluţii de comun acord. Încrederea omenirii în ştiinţă s-a bazat, la urma urmelor, pe un succes real, nu pe o iluzie. Chiar dacă această încredere implică astăzi o anumită calificare, asta se datorează faptului că ştiinţa a făcut posibil acest lucru oferindu-ne mai multe cunoştinţe pe care să le luăm în calcul. Este rezonabil să afirmăm că, dacă umanitatea se poate să fi produs multe schimbări ireversibile de când a înlocuit cu succes mamiferele mai mari din habitatele lor preistorice şi dacă, prin urmare, sunt formulate acum unele probleme grave, trusa de scule a omenirii nu pare să se fi epuizat. Umanitatea a făcut faţă provocării epocilor de gheaţă cu mult mai puţine resurse, atât intelectuale, cât şi tehnologice, decât cele de care dispune astăzi în confruntarea cu schimbările climatice. Deşi interferenţa cu natura a dus la apariţia unor bacterii noi, rezistente la medicamente în urma unor mutaţii prin selecţie naturală, cercetările vor continua pentru a găsi o modalitate de a le controla. Mai mult, dacă alte dovezi şi considerente vor obliga umanitatea să abandoneze ipoteza că încălzirea globală este în principal un fenomen produs de mâna omului – dacă, să spunem, ar deveni plauzibilă afirmaţia că anumite forţe naturale pe care omul nu poate să le controleze sau să le manipuleze, precum cele care au declanşat marile epoci de gheaţă ale istoriei, ar fi determinante în acest joc – atunci ştiinţa ar fi folosită pentru a face faţă acestor consecinţe.

Nici chiar schimbările ireversibile nu garantează o abandonare imediată a încrederii în puterea rasei umane de a rezolva problemele pe termen lung. Deşi este posibil să fi ratat pentru totdeauna anumite şanse, arena în care oamenii pot face alegeri – istoria însăşi – nu va dispărea decât dacă dispare rasa umană. Poate că extincţia umanităţii va avea loc în urma unui dezastru natural, independent de acţiunea omului, dar astfel de speculaţii nu sunt utile (nici măcar din punct de vedere actuarial), cu excepţia unui număr limitat de cazuri (cum ar fi că lumea va fi lovită de un asteroid uriaş, de exemplu). Omul rămâne un animal gânditor şi creator de unelte şi suntem încă departe de a fi epuizat posibilităţile acestei realităţi. Aşa cum s-a exprimat un om de ştiinţă, din punctul de vedere al altor organisme, umanitatea seamănă de la început cu o boală epidemică prin puterea sa competitivă. Orice le-ar fi făcut altor specii, cifrele şi durata de viaţă par încă să demonstreze că puterea de manipulare a omului le-a făcut până acum mai mult bine decât rău celor mai multe dintre fiinţele

umane care au trăit vreodată. Acesta este adevărul, chiar dacă până acum ştiinţa şi tehnologia au creat noi probleme mai rapid decât au oferit soluţii.

Puterea omenirii a încurajat aproape imperceptibil răspândirea benefică în alte culturi a unor prezumţii şi mituri bazate pe experienţa istorică a liberalismului european şi o abordare optimistă a politicii, inclusiv în contextul unor dovezi mai recente şi chiar contemporane. Este dincolo de orice îndoială că există un preţ uriaş al adaptării sociale, de exemplu, pentru a reacţiona eficient la problema încălzirii globale, şi suntem îndreptăţiţi să ne punem întrebarea dacă acest preţ poate fi plătit fără suferinţe şi coerciţie la scară largă. Totuşi, încrederea în capacitatea noastră colectivă de a influenţa soluţiile politice rămâne mare, dacă judecăm după adoptarea pe scară largă a unor forme de participare politică. Astăzi există republici pretutindeni şi aproape toată lumea vorbeşte limba democraţiei şi a drepturilor omului. Se fac eforturi la scară largă pentru a promova o abordare raţionalizatoare şi utilitaristă în guvernare şi administraţie şi pentru a reproduce unele modele de instituţii care s-au dovedit a avea succes în ţări de tradiţie europeană. Atunci când persoanele de culoare au protestat împotriva societăţilor dominate de albi în care trăiau, şi-au dorit să înfăptuiască idealurile drepturilor şi demnităţii umane dezvoltate treptat de europeni. Puţine culturi au reuşit să reziste acestei tradiţii puternice: China s-a înclinat în faţa lui Marx şi a ştiinţei cu mult înainte de a face acelaşi lucru şi în faţa pieţei. Unele au rezistat mai bine decât altele, dar aproape pretutindeni individualitatea altor mari culturi politice a fost subminată într-o oarecare măsură. Atunci când unii modernizatori au vrut să aleagă ceva din modelul politic occidental dominant, nu le-a fost uşor să facă acest lucru. Este posibil, cu un anumit preţ, să obţii o modernitate selectivă, dar ea vine de obicei la pachet cu alte lucruri mai puţin de dorit.

Pentru sceptici, unele dintre cele mai bune dovezi ale rezultatului ambiguu pentru bunăstarea socială pe care l-a avut creşterea uniformităţii în cultura politică au fost furnizate de vigoarea continuă a naţionalismului, al cărui succes a fost, practic, deplin în întreaga lume în ultimii o sută de ani. Cea mai cuprinzătoare organizaţie internaţională (termen a cărui accepţiune obişnuită este semnificativă) pe care o avem se numeşte Naţiunile Unite, iar predecesoarea ei a fost Liga Naţiunilor. Vechile imperii coloniale s-au dizolvat în zeci de noi naţiuni.

Multe state naţionale existente trebuie să-şi justifice existenţa în faţa unor minorităţi care pretind că sunt naţiuni şi că au, prin urmare, dreptul de a se desprinde şi de a se autoguverna. Acolo unde aceste minorităţi doresc să se desprindă de statele care le înglobează – aşa cum doresc unii basci, kurzi şi tibetani, de exemplu – ele vorbesc în numele unei existenţe neîmplinite ca naţiune. Naţiunea pare să fi potolit pe deplin o sete pe care alte droguri ideologice nu au putut-o potoli; ea a creat comunitatea modernă, eliminând diferenţele de clasă şi de religie, oferind un sentiment de apartenenţă şi un sens celor ce se simt alienaţi într-o lume modernizatoare în care vechile legături s-au destrămat.

Încă o dată, oricare ar fi perspectiva adoptată asupra succesului sau insuccesului relativ al statului ca instituţie sau asupra ideii de naţionalism, politica lumii este organizată în cea mai mare parte în jurul unor concepte de origine europeană, indiferent cât de limitate şi de obscure ar fi ele în

practică, la fel cum viaţa intelectuală a lumii este din ce în ce mai mult organizată în jurul ştiinţei care a pornit din Europa. În mod incontestabil, aşa cum am văzut că s-a mai întâmplat în istorie, transferurile culturale pot să funcţioneze imprevizibil şi să aibă, astfel, consecinţe surprinzătoare. Exportate din ţările unde au fost prima dată cristalizate, noţiuni precum statul sau dreptul de afirmare al individului au produs efecte ce le-au depăşit cu mult pe cele la care s-au gândit cei ce au încurajat iniţial adoptarea principiilor despre care credeau că ar sta la baza succesului lor. Inventarea unor noi maşinării, construirea de drumuri şi căi ferate şi deschiderea unor mine, apariţia băncilor şi a ziarelor au transformat viaţa socială în moduri pe care nu şi le-a imaginat sau nu şi le-a dorit nimeni. Televiziunea continuă acum procesul care, odată început, a devenit ireversibil. Odată ce metodele şi obiectivele diseminate au fost acceptate, a început o evoluţie incontrolabilă.

Este foarte posibil ca unele idei şi tehnologii create în principal de europeni să-şi găsească viitoarea formă globală în mâinile şi mintea unor oameni din alte culturi. O mare parte a informaţiilor pe care le avem acum la dispoziţie arată că acest lucru este posibil, cel puţin în unele domenii. Povestea principală a ultimilor 50 de ani pare să fie transferul treptat de bogăţie şi putere dinspre emisfera vestică spre cea estică, accentuat de cea mai recentă criză economică. Nu este ceva nou în istoria omenirii. În multe privinţe, e o reîntoarcere la situaţia de dinainte de secolul al XIX-lea, când Asia era de departe cel mai productiv continent de pe pământ, deşi nu întotdeauna şi cel mai avansat din punct de vedere tehnic. Şi, bineînţeles, asta nu înseamnă că Europa şi diferitele sale vlăstare vor deveni irelevante pe măsură ce se scrie istoria. Dar înseamnă, poate, că elemente semnificative ale civilizaţiei globale viitoare vor fi centrate pe Beijing şi Delhi mai mult decât pe Washington, Paris şi Londra.

Astfel de evoluţii vor ridica tot felul de întrebări privind modul în care umanitatea va face faţă schimbării. Deşi continuă să influenţeze cursul istoriei, umanitatea nu-l mai poate controla multă vreme într-o măsură mai mare decât în trecut. Chiar şi în cele mai strict controlate încercări de modernizare apar din când în când nevoi şi direcţii noi şi neaşteptate. Este posibil ca succesul modernizării să fi transmis omenirii ţeluri care sunt imposibil de atins din punct de vedere material şi psihologic, atât de cuprinzătoare şi de irealizabile sunt în principiu.

Această posibilitate nu trebuie tratată superficial, dar profeţia nu este de competenţa istoricului, nici chiar sub masca extrapolării. Estimările sunt totuşi permise dacă evidenţiază amploarea factorilor prezenţi sau dacă servesc unor scopuri didactice. Poate combustibilii fosili vor avea aceeaşi soartă ca mamiferele mari din preistorie, exterminate de oamenii care le-au vânat – sau poate nu.

Subiectul istoricului rămâne trecutul. El numai despre asta trebuie să vorbească.

Atunci când este vorba despre trecutul recent, ceea ce poate încerca istoricul să facă este să observe constanţa sau inconstanţa, continuitatea sau discontinuitatea cu ceea ce s-a întâmplat înainte şi să înfrunte onest dificultăţile create de mulţimea de date care ne invadează, mai ales din istoria recentă. Însăşi neclaritatea lor sugerează o perioadă mult mai revoluţionară decât oricare alta şi tot ceea ce s-a spus până acum despre

accelerarea continuă a schimbării confirmă această realitate. Asta nu implică însă că aceste schimbări mai profunde şi mai violente nu decurg din trecut într-un mod care poate fi în cea mai mare parte explicat şi înţeles.

Conştientizarea unor astfel de probleme este unul dintre motivele pentru care astăzi par să existe mult mai puţine moduri plauzibile de a vedea lumea decât în trecut. Timp de secole, chinezii au putut gândi netulburaţi şi necondiţionat în termenii unei ordini mondiale centrate de obicei pe o monarhie universală de la Beijing, susţinută prin mandat divin. Numeroşi musulmani nu au găsit – şi încă nu găsesc – prea mult loc în gândirea lor pentru noţiunea abstractă de stat; pentru unii, distincţia credincios/necredincios este mai semnificativă. Vreme îndelungată, multor milioane de africani nu le-a fost deloc greu să se descurce chiar şi fără nicio noţiune despre ştiinţă. Între timp, cei care trăiau în ţările

„occidentale" puteau împărţi lumea, în mintea lor, în „civilizată" şi „necivilizată", aşa cum odinioară englezii făceau distincţie între „gentlemeni" şi „jucători" pe terenul de cricket.

Faptul că astfel de discrepanţe sunt acum puternic erodate arată măsura în care am ajuns, în sfârşit, să fim „o singură lume". Intelectualul chinez vorbeşte acum limba liberalismului sau a marxismului. În Jiddah sau Teheran, musulmanii riguroşi trebuie să facă faţă tensiunilor dintre influenţa religiei şi nevoia de a se familiariza cât de cât cu tentaţiile periculoase ale unui modernism străin. India pare uneori împărţită între valorile democraţiei seculare pe care liderii săi au imaginat-o în 1947 şi influenţa trecutului său. Dar nimeni nu poate scăpa de trecut, cu bunele şi cu relele lui. Istoria, trebuie să recunoaştem, încă ne umple prezentul şi nu sunt semne că asta se va sfârşi vreodată.

Index[5]

Numele arabe care au articol hotărât (al-) sunt redate în funcţie de elementul principal al numelui; de exemplu, al-Khwarizmi este redat ca Khwarizmi, Muhammad ibn Musa al-. Subintrările sunt ordonate alfabetic, însă atât în cazul acestora, cât şi în cazul intrărilor principale numerele paginilor reflectă ordinea cronologică, numerele de pagină mai mari referindu-se în general la perioade istorice mai târzii comparativ cu cele indicate de numerele de pagină mai mici.

Aachen 347-350
Abbas cel Mare, şah 341-342
Abbasid, califat 292, 296-297, 329, 347
pierderea puterii 300-301, 314, 331, 430
Abdul-Hamid al II-lea, sultan al Turciei 775
Abgar, monarh din Osroene (m. 68 î.e.n.) 213
Abgar al IX-lea, monarh din Osroene 246
Abisinia *vezi* Etiopia/etiopieni aborigeni 45, 558, 682

[5] Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.

Abruzzi 193
absolutism monarhic 182, 481, 495, 497-498, 606, 609
teocratic 613
Abu-Bakr, calif 292
Abu Simbel 70, 139
Abukir, bătălia de la 616
Abu'l-Abbas, calif 296
Academia din Atena 172, 183, 232, 251
Acadia, Noua Franţa (Nova Scotia) 553-554
Acordul din Vinerea Mare, Irlanda de Nord 949
Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (GATT) 832
Acra 431
Actium, bătălia de la 202
acupunctură 125
Aden 339, 677, 925
administrare politică/guvernamentală birocraţia *vezi* birocraţie britanică *vezi şi subintrările de la Marea Britanie, precum şi de la guvernare parlamentară/reprezentativă*: conservatorismul 651-652; în colonii 562-563; reforma în secolul al XIX-lea 651-652
chineză *vezi* China: guvernarea şi administraţia colonială *vezi* colonialism; colonialism şi hegemonie europene; hegemonie; imperialism; India: britanicii în constituţională *vezi* constituţionalism controlul revoltelor 631
egipteană: faraonică 70-72; începuturile cu şefii de clan 69
engleză, Tudori: Consiliul de Coroană 481; judecătorii de pace 481
europeană: primele diferenţe 474; schimbarea politică în epoca revoluţiilor 601-620
extinderea puterilor guvernamentale din anii 1930 857
Grecia antică 155-158, 164-166, 172, *vezi şi* oraşe-state: greceşti guvernarea colectivă 157
impozitarea *vezi* impozitare
India ariană 109-110
integrarea de către Alexandru a Orientului şi Occidentului în 180
islamică 291, 295-297, 301
japoneză *vezi* Japonia: guvernarea şi administraţia meritocraţie 120
minoică 92
parlamentară *vezi* guvernare parlamentară/reprezentativă persană 141-142; sasanidă 284-285
politica partidelor din SUA 646-649
politicile anglo-saxone în secolul al XIX-lea 639-655
probleme „verzi" 846-848
programe de austeritate 971-972
relaţia Biserică-stat *vezi* Biserică: şi statul reprezentativă *vezi* guvernare parlamentară/reprezentativă romană: internă *vezi* Roma antică: politicile interne şi constituţia; republica şi imperiul 196-198, 205-208, 226-227, 230-232
seleucidă 182-183
selgiugidă 327
serviciul civil *vezi* serviciu civil sisteme şi instituţii *vezi* aristocraţie; autocraţie; comunism; constituţionalism; democraţie; despotism luminat;

dictatură; fascism; federalism; feudalism; guvernare parlamentară/reprezentativă; hegemonie; liberalism; marxism; meritocraţie; monarhie; nazism; oligarhie; republicanism; socialism
statalitatea *vezi* statalitate şi opinia publică 723
ADN 31, 824, 840-841
Adowa, bătălia de la 686
Adrian I, papă 345
Adrianopol, bătălia de la 238
adulter 485
legea sumeriană 61
AELS (Asociaţia Europeană a Liberului Schimb) 914
Afganistan/afgani 956, 964
Maurya, imperiu 258
sărăcie 831
stabilirea unui stat independent sunnit din Persia 342
şi Alexandru 179
şi URSS 926, 931-932, 935
talibani 956, 964, 967
Africa 396-399, 773, *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agricultura 132, 396, 398, 889; preistorie 41
al Doilea Război Mondial în nordul Africii 797-798
alfabetizarea 886
alimentaţia 561
arabii în 396-399, 531-532
arta 398-399
aur 397, 399
balcanizarea 886
căderea otomanilor în 773
civilizaţii vechi 131-133
clădiri din piatră 399
clima 19, 132
comerţul 397-398
comunismul 891
creştinismul 396
de Est *vezi* Africa de Est de Sud *vezi* Africa de Sud decolonizarea 810-811, 892
diversitatea genetică 132
economiile 890-891
fier 133, 396, 398
Franţa şi Africa de Vest 684
industrializarea 887
islamul 302, 310, 396-397, 773; radicalism 932
migraţiile 369; imigranţi nord-africani 664
modelată de către imperialism 685-686
naţionalismul 811, 897; Africa islamică 773
oraşe-state 397
panafricanismul 856
picturi rupestre 35
portugheză 540, 562, 685-686, 886, 891
preistoria 19, 21, 29, 32, 35, 41, 131-132

rata naşterilor în sudul Saharei 829
regatul vandal al 239, 250
sclavia/comerţul cu sclavi 469, 540, 542-543, 545, 555, 557, 559-561, 648, 884
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
SIDA 828, 890
subsahariană 810, 829, 889
sud-estul 21, 396
şi Europa 530-531, 683-687, 887-889; decolonizare 887; „Lupta pentru Africa” 685-687
şi Războiul Rece 884-893, 931
şi URSS 891
Africa de Est 395, 399, 528
portugheză 685
preistoria 21, 23, 32
Africa de Sud 657, 663, 888
apartheidul 890-892
aurul din Rand 673
burii 671-673, 685, 890
diamante 672
hotentoţii 558
minerale 673
Springboks (echipa de rugby) 893
şi Angola 891
şi Marea Britanie 670-674, 677, 685, 887, 890
şi Războiul Rece 890-893
şi Portugalia 891
afrikaanderi 890, 892, *vezi şi* buri afro-americani 748-749, 907-908, 960, 969
Afrodita, zeiţă 92, 154
aftartodocheţi 306
Agni, zeu arian 108
Agra, India 453-455
agricultură africană 41, 133, 396, 398-399, 886-887
americană: în Caraibe 542; nord-americană 589; Statele Unite 591-592, 637, 833; străveche 45, 134, 400
arabă 301
arat *vezi* pluguri/arat asiatică 49, 834
aztecă 402
britanică 476, 597, 833, *vezi şi* agricultură: engleză cereale, recoltă *vezi cerealele şi recoltele individuale* chineză 41-42, 116-117, 272, 384, 456, 459, 873
comercializarea produselor 473, 476
cretană 90
dezvoltarea în secolul XX 832-835
egipteană 68-69, 72
engleză 464-465, 476, 589-590, 594; „îngrădire” 465, 590
europeană: competiţie 592; dezvoltarea la început 136; est-europeană 936; medievală 360, 424-426; modernitatea timpurie 463-466; Politica Agricolă Comună 915, 950-951; revoluţia în secolul al XIX-lea 588-591

fertilizatori chimici 832-833
franceză 597
germană 591, 628
greacă 136
indiană 105, 143, 260, 455
irigaţii 41, 55, 57, 62, 71-72, 78, 122, 136, 143, 260, 272, 301, 393-394, 775; distrugerea sistemelor de irigaţii 288, 294-295, 400-401, 425
în Caraibe 542
„îngrădire” 465, 590
japoneză 393-394, 697, 700
mediteraneeană 151, minoică 91
modificată genetic 832-833, 841
olandeză 476; începuturile în Olanda 136
plantaţii, recolte *vezi* bumbac; cafea; cauciuc; zahăr; tutun preistorică 38, 40-44
revoluţia şi expansiunea în secolul al XIX-lea 589-592
romană 212
rusă/sovietică 521-522, 591, 734, 904
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
şi aprovizionarea cu alimente a Europei în secolul al XIX-lea 592
şi economia mondială 832-835
şi începutul vieţii civilizate 49
şi transportul 592
Ţările de Jos 465
unelte 42, 44, 424, 833
Agrippa al II-lea 223
ahei 92-94
Ahemenizi 102-103, 140-141, 143, 145, 159, 182, 228, 284, 287
Ahile, erou grec 153, 179
Ahmadabad, Gujarat 455
Ahuramazda, zeu persan 285
Ain Jalut, bătălia de la 331-332
ainu, populaţie din nordul Japoniei 45, 386, 388
Aiubizi, dinastie 328
Ak Koinlu, turci 341
Akbar, împărat mogul 450-453, 455
Akhenaton (Amenhotep al IV-lea), faraon 81-82, 99
akkadieni 62-64
al Doilea Război Mondial 784, 793-799
Bătălia Atlanticului 795, 798
dezvoltări culturale care au dus la 784-786
distrugeri 798, 800
evenimente politice care au condus la 786-793
Holocaust 799, 948
Naţiunile Unite (coaliţia) 797-798
războiul asiatic 797-799, 815, 817
şi incidentul din China al Japoniei 771
şi Orientul Mijlociu 819
urmări 799-802, 807
alamani 230, 238, 246

alani 238-240, 281
Alaska 636, 677
Ala-ud-din, sultan turcic din dinastia Khalji 367
Albania/albanezi 724, 912-913
cucerită de otomani 339
şi Kosovo 942, 948
Albert, prinţ 655
Albertus Magnus 439
albigenzi 410
alchimie 569
alcool 57, 62, 78, 321
alcoolism 453, 906
bere 57, 359, 841
vin 155, 157, 212, 359, 409, 423, 562, 841
Alembert, Jean le Rond d’ 587
Alep 334
Alexandria 169, 183, 200, 208, 251
Biserica din 233, 235
cucerită de arabi 305, 310
evreii în 215
Alexandru al II-lea al Rusiei 637
Alexandru al Iugoslaviei 941
Alexandru cel Mare 177-180, 182, 257-258, 338
Alexandru I al Rusiei 634
alfabet chirilic 318
fenician 88, 141, 150
latinizarea în Turcia 782
semitic 88
alfabet fenician 88, 141, 150
alfabet semitic 88
alfabetizare 88, 96, 139, 143, 148, 475, *vezi şi* citit; scriere africană 886
chineză 117, 382, 384
europeană 135, 567-569, 724
franceză 568
germanică 248
Harappa 106
indiană 114, 259
în Africa de Est 399
în Americi 404
romană 206, 358
rusă/sovietică 521, 903
sumeriană 57
şi cenzura 569
şi clerul 358-359
şi Reforma Protestantă 568
şi tiparul 444, 567-569
Alfred cel Mare 354
Algeria 514, 682, 685, 810, 818-819, 883, 886
islamismul în 927
Ali, calif 293-294

Alianţa pentru Progres, America Latină 898-899
alimentaţie *vezi şi alimentele individuale* africană 561-562
egipteană 72
indiană 455
şi dezvoltarea facială 40
şi evoluţia 19, 27, 40
ţărănească 422-423
Allende, Salvador 900
Alma-Ata, summit 943
Alsacia 504, 510, 724, 738
Amalfi 351
Amanirenas, *candace* kuşit 396
Amarna, Egipt 81
Ambrozie, episcop de Milano 241-243
Ambyona 532
Amenemhat I, faraon 80
Amenhotep al IV-lea *vezi* Akhenaton, faraon
Amenhotep al III-lea, faraon 81
America Centrală 537, 669, 688, 829, 935 *vezi şi ţările şi popoarele individuale* civilizaţii vechi 134
Mesoamerica *vezi* Mesoamerica
America de Nord 543-550, 554, 558, 565, 666
agricultura 589
culturi indiene 400, 546-547, 561, 602, 674
Declaraţia de Independenţă 603
emigraţia europeană în 663
Revoluţia Americană 601-605, 608
societate deschisă 475
SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA)
şi Rusia 636
vânători-culegători 45
America de Sud 537, 657, 893-894, *vezi şi ţările şi popoarele individuale* Alianţa pentru Progres 898-899
America Latină *vezi* America Latină eliberarea de stăpânirea spaniolă 666
şi Europa 666
şi Războiul Rece 894-899
America Latină 540, 542, 562, 642, 663-670, 756, 803, 893-901, 917
Alianţa pentru Progres 898-899
economiile 900-901
Imperiul Spaniol 537-543, 549, 553, 558, 664-666
naţionalismul 894, 899
petrol 899-900
portughezii în Brazilia 532, 540, 542, 553, 606
Războiul Pacificului 668
şi Războiul Rece 894-901
şi SUA 669-670, 893-900; Mexic 642, 670, 688
Americi 399-404, *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agricultura 45, 134, 400, 542
America Centrală *vezi* America Centrală

America de Nord *vezi* America de Nord
America de Sud *vezi* America de Sud
America Latină *vezi* America Latină amestec etnic 562-563
Caraibe *vezi* Indiile de Vest/Caraibe coloniştii englezi 543
Columb în 437
creolii 540, 665
francezii în 543
Imperiul Spaniol în 537-544, 549, 552, 558, 664-665
importurile de animale 562
interrasiale 540
izolate 399
limba 540
Mesoamerica *vezi* Mesoamerica migraţia europeană şi expansiunea spre 466, 537-550, 552, 554, 663
peninsulares 540, 665
preistoria 32-34, 37, 133
războaie de independenţă 665-666
revolte coloniale 551
romano-catolicismul 540-542
„schimbul columbian” 549
sclavia/comerţul cu sclavi 469, 540-544, 557, 559-561, 591; America de Nord 545
SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA)
variola adusă în 541, 558
vechi civilizaţii 134
Amiens 417
Amon-Ra, zeu egiptean76, 82
amoriţi 64, 67, 98
Amos, profet 100
Amritsar 812, 924
Amsterdam 464, 467, 474, 492, 511
An Lushan, revolta lui, China 374
Ana Ivanovna, împărătească a Rusiei 523
anabaptişti 485
Anabasis (Xenofon) 177
anarhişti 720-721
Anatolia *vezi* Asia Minor/Anatolia
Anaximandru, filosof grec 169
Andaluzia 419, 650
al-Andalus, stat musulman 300
andină, populaţie 403-404
angli 245
Anglia, bătălia pentru 795
Anglia/englezi adoptarea tradiţiei creştine romane 354
agricultura *vezi* agricultură: engleză bumbac 562
comerţul *vezi* comerţ: Anglia comerţul cu sclavi 559
cucerirea normandă 354, 416-417
Declaraţia drepturilor (1689) 495
diplomaţia 507
elisabetană 453

emergenţa statalităţii 415-417
femeile 477
industrializarea 471, 594, 599
invazia norvegiană 354
în Indiile de Vest 542, 553
în Persia 342
legea reformei 651
legi 480, 599; legile cerealelor 599-600, 652, 723
Londra *vezi* Londra
Magna Carta 482
misiuni creştine în 254
mişcarea laburistă 658
monahism 354
monarhia sub Parlament 496, 518
nobilimea 473, 481
Parlamentul 420, 473, 493, 495-496, 650, 653
pirateria 506, 552, 556
populaţia 463-464
primele state creştine 344
răscoala ţăranilor englezi 426
Războiul Civil 493-494
Războiul Rozelor 420, 503
Reforma 486-487
republica şi Commonwealth-ul 493-494, 553, 555
Revoluţia Glorioasă (1688) 496-497, 601, 607
socialismul 654
societate deschisă 475-476
South Sea Bubble 467
sprijină în „Marea Schismă” pe papa de la Roma 414
Stuarţii 492, 494, 553
şi America de Nord 542-547, 558
şi cruciada a treia 431
şi danezii 354
şi Franţa *vezi* Franţa/francezi: şi Anglia şi India, primele relaţii 453, 455, 532-537
şi Japonia 386, 392
şi modernizarea 977
şi olandezii *vezi* Olanda/olandezi: şi Anglia şi papalitatea 411
şi Spania 506-507
şi suveranitatea statului 495-496
şi vikingii 353-354
Tudorii 420, 481, 486, 503, *vezi şi reprezentanţii individuali ai Tudorilor*
urbanizarea 464
Angola 686-687, 811, 891-892
Angoulême 353
animale *vezi şi animalele individuale* aratul cu ajutorul 44, 72, 396, 424, 832
domesticirea 43
importarea 565
păsări de curte 43, 72

şeptel 590
şi evoluţia 19-20
şi războiul 86, 102, 125, 186, 205, 281, 287
transportul cu 87, 396, 425, 730
vânarea *vezi* vânătoare
Ankara 782, 952
Annam, Vietnam 274, 710-711, 818
Annan, Kofi 968
Antarctica 37
Antigonos, dinastie a Macedoniei 182
Antioh al IV-lea, rege seleucid în Siria 215
Antiohia 182, 208, 251, 305, 310, 328
Biserica în 234
antisemitism *vezi* evrei: antisemitism/persecuţii
Antonie, sfânt 253
Antoninus Pius 204
Antonius, Marcus 202, 205
Antwerpen 467, 511
Anu, zeu sumerian 59, 66
apartheid 890-892
Apollo, program spaţial 844-846
Apollo, sanctuare 153, 175
Apollonios din Tyana, filosof grec 211
Aquino, sfântul Toma de 429, 439-440, 442, 446
Aquitania 239, 246, 344-345, 348
arabă 294-296
arabi *vezi şi statele arabe individuale* antiamericanismul 967
arhitectura 299-300
arta 298-299
Ba'ath, partid *vezi* Ba'ath, partid ceramica 300
comerţul 295, 364-365, 379, 397
comunismul 781
creştinii sirieni i-au primit cu bucurie pe arabi 309
creştinismul 288, 774
cultura islamică 297-301, 441
diplomaţia 885
disidenţi în exil 777
educaţia 777
Hamdanizi, dinastie 325
impozitarea 294-296
instabilitatea în 1980 în ţările arabe 933
invaziile occidentale 292
islamul şi imperiile arabe 287, 291-302, 325; şi Reconquista 328, 418, 426, 430, 432, 489
iudaiştii 290
în Africa 396-399, 531-532
matematica 298, 441
medicina 441
muzica 300
naţionalismul 774, 778, 781, 821; OEP v *ezi* Organizaţia pentru

Eliberarea Palestinei; panarabism 774, 781, 820, 881-882, 884-885; şi Israelul 821, 881-885
palestinienii *vezi* Palestina: arabi politeişti 288
Primăvara Arabă 971
războiul ruso-arab pentru împărţirea teritoriilor otomane din Asia 741
Republica Arabă Unită 883
sculptura 300
statele arabe iudaice 241, 252
şi Bizanţul 292-293, 300, 309-310
şi cultura greacă 297
şi dinastia chineză Tang 283, 292
şi Europa 302, 342-345, 430, 441, 779, *vezi şi* islam: şi Europa; cruciade *vezi* cruciade şi Franţa 779
şi India 297, 365
şi Israelul *vezi* Israel, stat: şi statele arabe; Palestina: arabi şi Marea Britanie *vezi* Imperiul Britanic: şi Orientul Mijlociu şi Mediterana 351, 359
şi Persia 286, 294-297
şi petrolul 881, 883-885, 933
şi portughezii 531-532
şi Primul Război Mondial 779
şi turcii 777; Revolta Arabă 742, 779
şi URSS 885, 924
şi vikingii 353
Arabia 87, 98, 288, 292-293, 514, 742, 777, 779 *vezi şi* Arabia Saudită comerţul 364, 379
crearea Arabiei Saudite 779-780, *vezi şi* Arabia Saudită şi naşterea islamului 287-291
Arabia Saudită 780, 819, 883-882, 927
şi Irakul 933
Arafat, Yasser 963
Aragón/aragonezi 489
capturarea Valenciei 418
sprijină pe papa de la Avignon 413
şi Castilia 418, 504
aramaică 101, 141
arameeni 101
arbaletă 274, 414
arcuri 34, 63
Ardashir I (Artaxerxe), rege al Persiei 228, 261, 284-285
areopag 166-167
Argentina 592, 663, 666, 668, 758, 777, 893-894, 899-900
Războiul Insulelor Falkland 917
recolte modificate genetic 841
sistarea programului nuclear 900-901
argint 359, 381, 532, 538-539, 547, *vezi şi* lingouri Grecia 154
Argos 94
Arhanghelsk, port 515
Arhimede, matematician grec 184, 572
arhitectură arabă 300
egipteană 78

gotică 409, 428
greacă 154
indiană 450
romană 197, 207; imperiul de răsărit 250
arianism 235, 234, 242, 249
Arie 235
arieni în India 107-112, 257
persani *vezi* Persia/Imperiul Persan religie 108, 111-112; textele vedice 110
Aristarh din Samos, astronom grec 184
aristocraţie 474
bizantină 295
europeană 474; încheierea feudalismului 362
greacă 153
îmbrăcămintea în China antică 125
nobilimea chineză 126, 128
nobilimea engleză 473, 481
nobilimea franceză 474, 609-611, 613
nobilimea medievală 427
preoţia iudaică 218
presupusele rădăcini 43-44
războinică 177
romană 192-193
rusă 321-322, 518-521, 524
şi vânătoarea 89
Aristofan, autor grec de comedii 175
Aristotel 45, 167, 169-172, 179, 184, 297-298, 358, 429, 439, 441, 569-570
aritmetică politică 463
Armata Roşie 796, 805
Armata Salvării 597
armate *vezi* militarism/militari armatele mahdiste, bătălia de la Omdurman 659
arme *vezi şi armele individuale* akkadiane 63
bronz 62, 108, 121, 125, 555
care *vezi* care chineze 274, 280, 457, 530
controlul armelor 931, 962; restricţii privind testele nucleare 904
cupru 62
de distrugere în masă 964-65, *vezi şi* arme nucleare europene 530, 656, 659
fier 97, 100, 102, 127, 189, 397
intercontinentale 904
în Primul Război Mondial 741-742
japoneze 391-393
macedonene 178
nucleare *vezi* arme nucleare ornamentate 35-36
otomane 512
oţel 414
primele 21, 33-34
Primul Război Mondial 741

producere în masă 725
romane 238
şi cercetarea ştiinţifică 837-838
şi puterea statelor 859
arme, controlul 931, 962
restricţionarea testelor nucleare 904
arme atomice *vezi* arme nucleare arme de foc 414, 530, 555-556, 659, 674, 741
mitraliere 659, 741-742
turnarea 530
Armenia cucerită de Sasanizi 284
independenţa 781
sovietică 939
şi Alexandru 180
şi arabii 310
şi Bizanţul 310-311, 313
şi Persia 229, 284
şi Roma 204-205, 228-229
şi Rusia 636, 676
Arminius, conducător german 204
Armstrong, Neil 844
Arta războiului 127
Artaxerxe (Ardashir I), rege al Persiei 228, 261, 284-285
artă africană 398-399
arabă 298-299
asiatică şi cultura europeană 453, 471
avangardă 785
bizantină 313, 347
ca activitate autonomă 89
ceramică *vezi* ceramică chineză 125; Han 275; Zhou 121
cubism 785
dada, mişcare 785
egipteană 68, 76-77, 79, 81
europeană 413, 443, 471, 785
femei artist 477
feniciană 96
greacă 154-155
idealizarea artistului 785
indiană 263-264; Gupta 262; mogulă 544; moştenirea islamică 544
islamică 441
japoneză 390-391, 394
literatură *vezi* literatură medievală religioasă 413
minoică 93
modernă 785
muzică *vezi* muzică paleolitică 34-36, 45
pictură *vezi* pictură renascentistă 443
romană 197
sculptură *vezi* sculptură sumeriană 60-61, 64
suprarealism 785
teatru *vezi* teatru unelte şi arme decorate 35-36

viteza revoluţionară a 45
artefacte *vezi şi* ceramică; unelte cele mai vechi artefacte metalice 44
preistorice 35, 42
Arthur, rege 245, 427
artizani/meşteşugari specializaţi 56, 61-62, 424, 428,470-471, 592-593
bizantini 251, 313
bresle 251, 313, 466, 613, 628
chinezi 128, 377, 384
demiourgoi 154
egipteni 69, 76, 78
greci 154, 164
Harappa 106
indieni 110
japonezi 392, 760
maya 401
orientali 471
ruşi 523
Asasini (sectă) 331
ascetism 112-113, 257, 263
aselenizare 843-845, 847, 912
Ashoka, conducătorul Maurya al Indiei 258
Asia *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agricultură 834; şi începuturile vieţii civilizate 49
al Doilea Război Mondial 797-799, 815, 817
Anatolia *vezi* Asia Mică/Anatolia aşezările greceşti 143, 159
comerţul micenienilor cu 93
de Est *vezi* Asia de Est de Sud *vezi* Asia de Sud de Sud-Est *vezi* Asia de Sud-Est decolonizarea 811-814, 818
dominaţia/agresiunea Japoniei la începutul secolului XX 759-760, 762, 764, 769-772
Eurasia *vezi* Eurasia imperialismul olandez 532-533, 708-710
influenţa Bizanţului 308
interacţiunea Han cu Asia Centrală 274
invaziile gotice 230
islamizarea Asiei Centrale 283
începuturile vieţii civilizate 49, 52
maniheismul în Asia Centrală 285
marxismul în 662-663, *vezi şi* marxism: China migraţii 664
moştenirea otomană în 777
naţionalismul 549
oraşe 596
preistoria 21, 23, 30, 32-33, 37, 42-43
proporţia populaţiei în lume 828
Războiul Rece în 815-817, 864, 866-880; Indochina 818, 866, 875-876
războiul ruso-arab pentru împărţirea teritoriilor otomane 741
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
sub Iustinian 251
şi civilizaţia greacă 150, 154-155; sub Imperiul Macedonean 179-181
şi Europa 529-537, 563, 687, 699-713; comerţul 533, 557, 670, 677-678, 698, 710; impactul culturii europene 454, 662-663, 691; metamorfozele

Asiei în secolul al XIX-lea 699-713; scăderea puterii europene şi emergenţa noii Asii 759-772
şi Statele Unite 688, 770-771, 869, 879
Asia de Est *vezi şi ţările şi popoarele individuale* al Doilea Război Mondial 797-798, 800, 815
comerţul 543, 920
după al Doilea Război Mondial 811; şi Războiul Rece 815-817, 863, 866, 868-880
după Războiul Rece 955-956
economii 971
hegemonia japoneză 741
Indochina *vezi* Indochina industrializarea 920, 922
politicile britanice după Primul Război Mondial 769
preistoria 32
şi Rusia 702
URSS în 805
Asia de Sud *vezi şi ţările şi popoarele individuale* începuturile civilizaţiei 104-114
producţia agricolă 833
şi China 282
Asia de Sud-Est 268, 276, 365, 458, 531, *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agresiunea Japoniei în 771-772, 797
al Doilea Război Mondial 797, 817
comerţul 364, 368, 372, 391, 662
comunismul 817-818, 911
economia 662, 955-956
imperialismul european 708-712
indianizarea 365
Indochina *vezi* Indochina misiuni iezuite 561
naţionalismul 549, 708-711, 713, 817-818
preistoria 32
sfârşitul anilor 1990 şi începutul anilor 2000 955-956
stăpânită de dinastia Han 274
şi portughezii 531
şi SUA 909-910
Asia Mică/Anatolia 42, 55
ahei 92-94
aşezări greceşti 159
care 87
Cirus în 140
colonii miceniene în 93
comerţul minoicilor cu 91
cupru 44, 59
evreii convertiţi la creştinism în 220
hunii 239
musulmanii 327
osmanlâii 335
otomanii 355, 512
preistoria 42
primele edificii din cărămidă 49

romanii în 196
Seleucizii în *vezi* Seleucizi
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
sosirea hitiţilor în 97
şi Bizanţul 308-310, 314, 327
şi hanatul Persiei 331
turcii în 314, 327, 334-335, 782
Asiatick Researches 678
asigurări 468, 557, 639, 654, 662, 788
asigurări de viaţă 468
Asiria/Imperiul Asirian 64, 67, 100-102, 140
Heraclius avansează în 286
Asociaţia Europeană a Liberului Schimb (AELS) 914
Assur, Mesopotamia 59, 101
Assur, zeu asirian 102
Assurbanipal, rege al Asiriei 96, 102, 140
Astarte, zeiţă *92*
astrologie 66, 74, 224, 441, 568, 851, 924, 976
astronomie alexandrină 171, 184
babiloniană 66
chineză 125, 129
egipteană 74, 171, 184
europeană 569, 571-572; teoria relativităţii 839
influenţa greacă 168
observatoare astronomice 729
ptolemaică 171
Asturia 355
atacuri 82, 719
Atanasie, episcop de Alexandria 235
Atatürk, Mustafa Kemal 782, 791, 855, 926, 974
Atena (oraş) 93, 159, 165, 170, 183
Academia 172, 183, 232, 251
areopagul 166-167
ceramica 164
cereale 155-156
ciuma 162
comerţul 155, 157
democraţia 166-168
ducele catalan al 336
economia 157
expulzarea profesorilor păgâni de la universitate 241
femeile 164
flota 162, 166
influenţa culturală 165-168
Lyceum 183
metecii 154
oratoria 166-167
şi cultura minoică 94
şi Liga de la Delos 161
şi macedonenii 178-179, 182

şi Persia 160
şi Sicilia 162, 187
şi Sparta 157, 161-162; Războiul Peloponesiac 162-163, 165, 167, 173
Atena, zeiţă greacă 152
Atlakh, bătălia de la 283
Atlantic, bătălia din 795, 798
Atlanticului, Carta 796, 799, 811
Attalizi, dinastie a Pergamului 182
Attica 92, 151, 156-157, 160
Attila, căpetenie hună 239-240, 254
Augsburg, Dieta/Pacea de la 485, 507
Augsburg, Războiul împotriva Ligii de la 508, 554
auguri 189
Augustin de Canterbury 254
Augustin de Hipona 242-245, 285, 443
Augustus, Caesar (Octavianus) 202-205, 211, 396
pacea lui 210
aur 141, 262, *vezi şi* lingouri african 396-397
aztec 402
californian 631
etalon 660, 756-758
nubian 80
Rand, Africa de Sud 672-673
Aurangzeb, împărat mogul 453-455, 534
Aurelian, împărat roman 230
Australasia 551, 557, 563, 589, 592
Australia 639, 657, 670, 673-674, 817, 828, 879, 909, 922
aborigeni 45, 558, 682
agricultură 592
al Doilea Război Mondial 797
condamnaţi 563-564
iepuri 562
imigraţia 651, 663
picturi rupestre 35
primii oameni ajung în 36-37
australopiteci 21-23, 27
Austrasia 247
Austria 525, 568, 688, 523, 626, 864
Habsburgii *vezi* Habsburgi industrializarea 733
intrarea în Comunitatea Europeană 950
Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei 554
şi Franţa 629
şi Germania 618, 629-630, 792, *vezi şi* Tripla Alianţă şi Italia 626-627, 629, 754, *vezi şi* Tripla Alianţă şi Prusia 629, *vezi şi* Sfânta Alianţă şi Rusia 526, 628-629, *vezi şi* Sfânta Alianţă şi Sardinia 629
şi Tratatul de la Viena din 1815 622
Austro-Ungar, Imperiu 630, 724, 733, 738, *vezi şi* Habsburgi Primul Război Mondial 737-738, 740-741, 745
şi Rusia 737-738, 740
şi Tripla Alianţă 739

autocraţia ţaristă *vezi* autocraţie: rusă autocraţie *vezi şi* dictatură chineză 267
papală 409
romană 226, 249-250; bizantină 304, 308
rusă 518-520, 524, 634, 637, 733, 745-746, 753, 951, 958; introducerea 435, 518
seleucidă 182
şi constituţionalismul 626
victoriile democraţiei asupra 750
automobil, industrie 736, 834-836, 840-841
avangardă 785
avari 281, 286, 309, 317-318, 323, 329, 345
Averroes (Ibn Rushd) 298
Avicenna (Ibn Sina) 298
Avignon 425
rezidenţa papală la 412-413
avion, călătorii cu 836, 972
Avraam, patriarh evreu 98
Avuţia naţiunilor (Smith) 576, 585
azaniană, cultură în Africa 398
Azerbaidjan 293, 325, 331, 804, 808, 939
azeri 282
Azincourt, bătălia de la 417
Azore 437
Azov 516, 519, 524
azteci 402-404, 538
Baas, partid 880, 883, 927
în Irak 885, 926, 932, 968
Babilon/Babilonia 64-66, 101, 244
astronomia 66
„caldeenii” 66, 101-103
cosmogonia 67
cucerirea de către Cirus 140
cucerirea egipteană a 140
deportarea iudeilor în 101-102, 214
distrugerea Ierusalimului de către babilonieni 101-102
grădinile suspendate 102
kasiţii în 85
matematica 66
moartea lui Alexandru în Babilon 179
poarta zeiţei Ishtar 102
primul imperiu 64-68
raidul hitiţilor 97
sclavia 65
sistemul de numeraţie sexagesimal 143
şi Asiria 101-102
ultimul imperiu 102-103
zeii 66-67, 99, 102-103, 141
Babur din Kabul 449-451, 453
Bachelet, Michelle 901

Bacon, Francis 570-571, 573, 576
bacteriologie 730
Bactria/bactricieni 179-180, 182, 186
invazia Indiei de către 261
Baden 618
Bagdad 292, 296-297, 319, 329, 331, 341-342, 968
Bahamas 555
Bahmani, sultanat în India 367
Bahrain 62
Baku 342
Balboa, Vasco Nunez de 537
Balcani 94, 136, 292, 626, 742
al Doilea Război Mondial 795
balcanizarea Africii 886
creşterea presiunii slavilor în 249-250, 286
cupru 86, 136
foamete 743
organizarea în state-naţiuni 621
Războaiele Balcanice 724, 740-741, 776
sosirea avarilor în 286
şi monarhia dual ă 745
şi otomanii 338, 435, 738
şi Rusia 738
şi Turcia 690, 724
tifos 746
Baleare, insule 343
Balfour, Declaraţia 779, 963
Baltică, Marea 320-321, 423, 431-432, 466, 515, 519, 522, 587
comerţul 468, 553
republici 795, 801, 939
state 756, 787, 949, *vezi şi statele individuale*
Ban Gu, istoric chinez 272
bananieri 562
Banca Mondială 857
Bandung, Conferinţa de la (1955) 868
Bangladesh 867, 924
bani chinezeşti 332-333, 371, 374
comerţul şi stabilitatea monedelor 662
de hârtie 332, 374, 467
imperialismul şi investirea capitalului 684
inegalităţi ale bogăţiei 157, 199, 207, 612, 828, 935, 976
inventarea 87
împărţirea monedelor lui Carol cel Mare 348
lingouri *vezi* lingouri moneda sexagesimală 143
moneda unică europeană şi sistemul monetar 918
monedă franceză 613
monede arabe 295
monede de aur romane 234
monede lidiene 155
monede otomane 338

monede papale 345
monede parte 186
monede romane devalorizare 227-228
organizarea economică *vezi* economie, organizare şi dezvoltare pentru investiţii în ştiinţă 837
răspândirea adoptării în secolul al VI-lea î.e.n. 155
sărăcia *vezi* sărăcie sistemul zecimal 613
şi comerţul european la începutul modernităţii 467
bantu, populaţie 395, 398
Barbados 541, 543
barbari căsătorii cu romanii 248
germanici *vezi* germanici, populaţii indo-europeni 86
invadatori ai Orientului Mijlociu 86, 92, 97, 102
în China 121, 267, 273-274
supunerea regilor barbari occidentali faţă de Constantinopol 249
şi Biserica Romană 254-256
şi Gallia 246
şi Grecia 93, 151, 159, 177-178, 187
şi Imperiul Roman 205, 226-230, 238-240, 294, 308
villanovani 138
Barcelona 355, 720
Bar-Kochba, Simon 223
Basarabia 639, 795
basci 495, 949, 980
Basra 295, 532, 777-778
başkiri 282
Batavia/Jakarta 499, 533, 709
Bath, izvoare termale 246
Batista, Fulgencio 897
Batu, han 331
bavarezi 349, 619
Bayle, Pierre 575
bănci 425, 467, 662
Banca Mondială 832
Banca Rezervei Federale Americane 757
crizele 969-970
bărci 37, *vezi şi* transport egiptene 69
BBC 836
Beccaria, Cesare, marchiz de 578
Becket, Thomas à 409
Becquerel, Antoine Henri 838
Beda 247
beduini 288
kureişiţi 288, 291, 293
Beethoven, Ludwig van 785
behaviorism 850
Beijing 379-380, 456, 459, 691, 694, 760, 763, 817-818, 870-871, 954, 975, 981
Piaţa Tiananmen, protestele şi masacrul 945
Beirut 251

Belgia/belgieni 595, 622, 625, 632, 685-686, 949, *vezi şi* Olanda/olandezi Primul Război Mondial 740
Belgrad 339, 625, 964-965
Belizarie, general roman 250
Belşaţar 103
Belucistan 105, 258
Benares (Varanasi) 261, 679
Benedict, sfânt 253
Benelux, ţări *vezi* Ţările de Jos/Benelux
Bengal 111, 364, 367, 535-536, 505, 705-706
Compania Indiilor de Est, conducător al 536
golf 453, 455
Benin, Africa 398-399
Bentham, Jeremy 578-579, 731
beoţieni 162
berberi, populaţii 292
Bering, strâmtoare 32, 399, 437, 563
Berlin 596, 798
blocadă 861
căderea zidului 903-904
Bernard din Clairvaux 407, 431
Bevin, Ernest 809
Bhagavad-Gita 260
Bharatiya Janata, partid (BJP, India) 956
Biblia autoritatea scripturii 727-729
bibliolatrie 568
copii carolingiene 347
criticism biblic 727-728
Gutenberg 444
interpretarea literală/tradiţională 727
Noul Testament: Faptele Apostolilor 206, 220; Apocalipsa 574; ediţia greacă a lui Erasm 442, 483; portrete evanghelice ale lui Iisus 218
studiul şi citirea în protestantism 486, 568
şi revoluţia tiparului 443-445
şi ştiinţa 728-729
Vechiul Testament 88, 98, 213-215; cronologia 558; Daniel 103; Iosua 99, 215; Isaia 103, 141; istoria iudeilor 98-101, 214; legea mozaică 214, 219-220; potopul şi Arca lui Noe 58, 558; III Regi 95, 100
versiuni vernaculare 445
bin Laden, Osama 964, 966, 971
biologie moleculară 840
Birmania britanicii în 695, 708, 713, 801
budism 259
francezii în 687
independenţa faţă de Marea Britanie 818
japonezii în 797
naţionalismul 713
orez 833
portughezii în 532
şi China 379, 456, 695, 815

birocraţie bizantină 304, 308, 313
chineză 271, 276, 322, 376, 380-382
egipteană 72
elenistică 184; seleucidă 182-184
romană 206, 251
serviciu civil *vezi* serviciu civil statele renascentiste 481-482, 494, 500
şi monarhia 89
Biserica anglicană 487, 493
Biserica Armeană 306, 334, 512
Biserica Celtică 246, 254
Biserica Ortodoxă 303-304, 314, 316, 318, 336, 781
controversa iconoclastă 311-312, 345, 356
în Rusia 322-323, 339, 434, 516, 518, 523, 939
şi Imperiul Otoman 339, 512
Biserica Ortodoxă Răsăriteană *vezi* Biserica Ortodoxă
Biserica Ortodoxă Rusă 322-323, 339, 434, 516, 518, 523, 939
Biserica Romano-Catolică
Al doilea Conciliu de la Vatican 853
alfabetizare şi cler 358-359
asaltul europenilor asupra 726
ca proprietară de pământuri 359
Contrareforma 488-494, 498-499, 506-508, 514, 541, 552, 574
creşterea în secolul XX 852
cultul Fecioarei Maria 540
dominicani 409-410
educaţie 489
franciscani 409-410, 489, 531, 540
iezuiţi *vezi* iezuiţi (Societatea lui Iisus)
Inchiziţia 410, 489-491, 541, 569, 574
Index de cărţi interzise 566, 569, 574
în Americi 540-542
în Franţa 565-566, 579, 611, 613, 616
în Irlanda 655, 724
în Polonia 323, 937
Lupta pentru învestitură 407-408
medievală 405-429; în contextul Reformei protestante 484; Marea Schismă 412-413
misiuni 254-256, 451, 489, 561, 658, *vezi şi* iezuiţi (Societatea lui Iisus)
monahism *vezi* cistercieni, ordin monastic; monahism benedictin
papalitate *vezi* papalitate pătrunderea în societate 359
preoţi 408, 410, 412; celibatul clerical 409
putere socioeconomică 359
scaunul Romei 254, 356
şi barbarii 254-256
şi contracepţia 829, 853
şi Gallia 247
şi imperialismul 561
şi Otonienii 350-351, 356, 358
şi Quebec Act 603
şi rata naşterilor 829

şi Reforma protestantă 484, 486-487, *vezi şi* Contrareforma
transsubstanţiere 409, 484
viaţa creştină la începutul Evului Mediu 358-359
Biserica Siro-Iacobită 306
Biserică a Angliei 487, 493-494
anatoliană îi primeşte bucuroasă pe turci 309
Anglicană *vezi* Biserica Anglicană
Armeană 306, 334, 512
botez 221, 234, 322
ca educator 439, 489, 568; roluri misionare celtică 254, 354
concilii 413; Calcedon 251; Conciliul ecumenic de la Florenţa 336; iconoclast 312; Konstanz 413; Niceea 235, 306; Primul 225; sinodul apostolic de la Ierusalim 220; şi Marea Schismă papală 413; Trento 488, 490, 561
coptă 251, 306
cruciade *vezi* cruciade doctrină *vezi* teologie ecumenismul 852
edificii 409, 424, *vezi şi edificii individuale*; catedrale *vezi* catedrale; monastice 353, 358, 409, 422
erezii *vezi ereziile şi controversele sub creştinism*
Euharistia 221; şi transsubstanţierea 409, 484
Greacă Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă în Alexandria 233
în Antiohia 234
în Canada 546
în Cartagina 233
în Europa la începuturile ei 344-359
în Siria: armeană 306; iacobită 306; siriană îi primeşte cu bucurie pe arabi 309
legalismul 410-411
materialismul 411
medievală 406-413, 428, 439-441, 444-446; cruciade *vezi* cruciade; scolastică 440
ministerii şi funcţii 221, *vezi şi* preoţi; episcopi 221, 233, 305, 408, 411, *vezi şi episcopii individuali*; papalitate *vezi* papalitate; prezbiteri 221, 576
misiuni *vezi* misiuni creştine monastică *vezi* monahism: creştin monofizită 251, 306
Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă
Ortodoxă Rusă *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă persecuţii 224, 233; ale anabaptiştilor 485; ale clerului francez 612-613; ale ereticilor 410, 486, 565; ale gânditorilor 573-574; ale iudeilor 241, 251, 489; ale protestanţilor 514, 579; de către iudei 220, 223, 286; de către musulmani 328; de către romani 223-224, 232-233; în Japonia 392; în Vietnam 711; şi controversa iconoclastă 312; şi intransigenţa 726; şi Reforma 485-487
pierderea puterii în Europa 725-728
protestantă *vezi* protestantism romană *vezi* Biserica Romano-Catolică schisma Orient-Occident 252, 305-306, 311-312, 337, 431-432
şi căsătoria 414, 482, 486, 489, 520
şi colonialismul 529, 658-659, 662
şi comerţul cu sclavi 560-561
şi Constantin 233-235
şi cultura elenistică 235

şi femeile 429, 478
şi francii 344-345
şi Imperiul Otoman 339
şi interpretarea lui Augustin a istoriei 244
şi islamul: creştinii ca fraţi întru credinţă/protejaţi 291, 294; persecutaţi de musulmani 328
şi mongolii 331, 334
şi politicile din America Latină 668
şi reglementările sociale 305, 439
şi reprezentarea 421
şi revoluţia tiparului 444
şi statul 235-236, 242, 362, 566, *vezi şi* Bizanţ 313; cezaropapism 235; conflictul între 241-242; creştinătate; Lupta pentru învestitură 407-408; reducerea bisericilor statale 851; separarea franceză
613; şi autoritatea (1500-1800) 479-501; şi educaţia 500, 726; şi Iluminismul 580; şi Marea Schismă
413; şi papalitatea 254, 345-348, 356-358, 407-409, 413, 505; şi persecutarea ereticilor 410-411
şi universităţile 439
şi urbanizarea 597
ştiinţa şi autoritatea Bisericii 572-574
timpurie: administrarea 221; în Ierusalim 220-221; naşterea 220; şi Roma 220-221, 223-224, 233
turcii şi pelerinajele creştine 328
viaţa în sărăcie 409-411
Bismarck, Otto von 629-630, 723, 733, 738-739
Bizanţ/Imperiul Bizantin 283, 303-324, 335-338, 343
artă 313, 347
baza socială 308-309
birocraţia 304, 308, 313
Biserica Ortodoxă 303-306, 313, 316, 336; controversa iconoclastă 311-312, 345, 356
ciuma 313, 336
colonia greacă Byzantion şi macedonenii 178
comerţul 313
Comneni, dinastie 314
Constantinopol *vezi* Constantinopol economia 313
influenţa asiatică 308
Isauriană, dinastie 310-311
Iustinian şi calea spre o civilizaţie bizantină 249-253
începuturile imperiului estic al Romei *vezi* Imperiul Roman de Răsărit Macedoneană, dinastie 311
meşteşugari 251, 313
moştenirea elenistică 308
şi arabii 292-293, 300, 308-310
şi Asia Mică 308-310, 314, 327
şi bulgarii 310-311, 314, 316, 318
şi Carol cel Mare 346-347
şi cruciada a patra 431
şi genovezii 314, 316, 335

şi hazarii 309
şi Persia 309
şi Rusia 319-323, 434
şi sasanizii 286
şi slavii 305, 309-310, 317-318
şi turcii 314, 327, 335-337
şi Veneţia 314-316, 335, 347
BJP (partidul Bharatiya Janata, India) 956
Blair, guvernare 952
Blair, Tony 967-968
blasfemie 210, 219, 480, 485
bodhisattva 264
Boemia 321, 343, 345, 413, 484, 500, 627, 629, 733
slavi 323
Boethius, filosof roman 247, 357-358
bogomili, erezie 314
Bohr, Niels 839
Bolesław I al Poloniei boli care provoacă moartea copiilor 587
ciumă *vezi* ciumă febră tifoidă 587
gripă 425, 814
holeră 587
medicină *vezi* medicină răspândite prin imperialism 541
sifilis 542
tifos 425, 746
variolă 425, 541, 558
Bolívar, Simón 665-666
Bolivia 558, 894-895, 898
Bologna, universitatea 439
bolşevici 721, 744-745, 749, 752-753, 764, 779, 781-782, 789, 860, *vezi şi* Partidul comunist sovietic Bombay (Mumbay) 453, 455, 534, 656, 706
bombă cu hidrogen 863 *vezi şi* arme nucleare bombe nucleare 815, 837, 863, 901, 904, 922
al Doilea Război Mondial 798
americane 798, 806, 898, 931, 935
britanice 837
chineze 873
criza rachetelor din Cuba 898
cu hidrogen 863
franceze 915
indiene 956, 962
Israel 821, 885
nord-coreene 962
pakistaneze 956, 962
reducerea 935
sistemul defensiv 965
sovietice 806, 863, 885, 898, 906, 930-931, 935
şi Războiul Rece 810, 904
teste 956, 962; restricţii 904
Bonifaciu, sfânt 345
Bonifaciu al VIII-lea, papă 411-412

Borneo 708, 710, 869
Bosnia 730, 776, 950, 962, 965
Bosnia-Herţegovina 942, 948
cucerită de otomani 339
Boston 642, 645
„Masacrul” 603
„Partida de ceai” 603
Botha, P.W. 892
Boudicca 211
Bougainville, Louis de 564
Bourboni 487, 494, 498-499, 503, 507, 510, 515, 604, 615-616, 620, 624, 664
Bourges 417
bovine 34, 72, 110, 132, 248, 281, 562, 589, 610, 637, 742
box 89
Brahe, Tycho 572
Brahma, principiu creator hindus 112, 264
brahmani 108-109, 112, 211, 364
Brandenburg 507, 524-525
Brazilia 668, 894, 899
cafea 668
cauciuc 662, 719
economia 901
emigrarea europenilor în 663
inegalităţi 901
muncă obligatorie 521
populaţia 668, 829-831
portughezi 532, 540, 542, 553, 606; descoperirea Braziliei de către portughezi437
recolte modificate genetic 841
sclavia 543, 557, 559, 658, 668
sistarea programului de arme nucleare 900
zahăr 542, 668
Breda, Tratatul de la 553
Brejnev, doctrina 936
Brejnev, Leonid 934, 936-937
Brest-Litovsk, Tratatul de la 744
Bretagne 137-138, 348
Brian Boru, rege irlandez legendar 416
Bristol 439, 559
britanică 721; în colonii 552, 602-603; Legea Timbrului 602; şi Revoluţia Americană 602-603
Britannia, provincie romană 204, 245-246
British Broadcasting Corporation (BBC) 836
bronz 44
arme 62, 108, 121, 125, 555
cai 275, 316
în China 117, 121
în India 110
sculptură 398-399

unelte 33, 72
Bruno, Giordano 574
Bucovina 514, 795
Budapesta 626, 903
Buddha (Siddhartha Gautama) 113-114
zeificarea Mahayana 264-265
budism budişti mongoli 330
convertirea turcilor la 281
în Birmania 259
în China 129, 261, 369-372, 374, 382-383
în India 113, 259, 261, 263-265, 364-365
în Indonezia 869
în Japonia 387, 390, 700
în Sri Lanka 259
mahayana 264-265, 370, 382
monahism/călugări 113, 379
popularizarea 261
răspândit de kuşani 261, 293
sculptura 262-263
şi dezvoltarea imperiilor din sud-estul Asiei 365
şi gnosticismul 224
şi hinduismul 260, 364
şi islamul 368
şi lumea elenistică 259-260
temple 390
thailandez 712
zen (chan) 390
Buenos Aires 901
Buhara, Eurasia Centrală 279, 330
Buizi, dinastie în Persia 301, 325, 327
Bulan, han 282
bulgari 282, 309-311, 314, 316-318
Bulgaria 311,318, 338, 724, 941, *vezi şi* bulgari intrarea în NATO 947
Primul Război Mondial 741; acord de pace 746
bumbac 415, 562, 592, 774
fabrici 594
şi sclavia 591, 643
Bunei Speranţe, Capul 437, 528, 533, 671-672, 677, 684-685, 845
Burgundia/burgunzi 238, 246-247, 344, 348, 490, 494
sub Habsburgi 419
buri 671-673, 685, 890
afrikaanderi 890, 892
Burke, Edmund 580, 614
bursă 757, 970
bursă de valori 467, 662
Burundi 831, 962
Bush, George H.W. 947
Bush, George W. 965-968
bushido 392
Byblos 95

Cádiz 542
CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc) 809, 913
Caesar, Caius Iulius 200-202, 204
cafea 534, 542, 562, 668
cafenele 467-477, 534
cal 92, 108, 132, 141, 396-397, 424-425, 538, 562, 594, 730, 832
de bronz 275, 316
şi războiul 86, 102, 125, 186, 204, 281, 287
Calais, cucerirea engleză a 418
Calatrava, ordin militar 432
Calcedon, Sinodul de la 251
calculatoare 824, 833, 835-837, 840
Calcutta 534-535, 678, 708
caldeeni 66, 101-103, *vezi şi* Babilon/Babilonia calendar al anului creştin 313
chinez 118, 125, 381
egiptean 74
evreu 251
iulian 200-201
lunar 38
mesoamerican 400-401
şi globalizarea 973
calendar lunar 38
Calicut 439, 529-530, 533, 639
California 631, 636, 642
Calvin, Jean (John) 485
calvinism 485
hughenoţi 494-495, 497
în Noua Anglie 545
şi Ţările de Jos 491-492
Cambodgia 708, 710-711, 818, 875-876, 910-912, 920
Cambridge, universitate 566
Camera Comunelor, Marea Britanie 651, 653, 721
Camera Lorzilor, Marea Britanie 473, 653, 721
campania pentru drepturi civile, SUA 908
Canaan 81, 97-100, *vezi şi* Palestina
Canada 546-547, 554-555, 592, 601, 657, 670, 673, 861
canale 593, 688
Panamá 669, 698, 735
Suez *vezi* Suez, canal
Canalul Mânecii 38
canibalism 31, 221, 224, 464, 753, 833
Cannae, bătălia de la 193
Canonul intern al Împăratului Galben 125
Canossa 408
Canterbury 353
Canton/Guangzhou 439, 528, 530, 563, 599, 692-693, 760, 763, 919
Canute, rege al Angliei, Danemarcei şi Norvegiei 354
Cao Cao, general chinez 274
Cao Zhi 275

Capadocia 87, 180, 233
Cape 890
capeţieni 349, 417, 479
Hugo Capet 349, 353
capitalism 461, 476, 478, 648, 721, 864
american 788
capitalism-cazinou rusesc 969
împărţirea în economii capitaliste şi de comandă 864
japonez 697
şi China 697, 907
şi şomajul 719
capre 43, 110, 132, 846
Caracalla, împărat roman 226-227
Caraibe *vezi* Indiile de Vest/Caraibe carbon, emisii 847-848, 965, 978
carburant fosil 847, 977, 981, *vezi şi* petrol, mineral (crud) care 87
care de luptă 62, 80, 86, 92, 97, 100-101, 107, 118, 120, 125, 267
Carintia 345
Carol al V-lea, împărat al Sfântului Imperiu, şi I al Spaniei 484, 489-491, 503-506
Carol al II-lea al Marii Britanii şi Irlandei 494-495, 553
Carol al II-lea al Spaniei 510
Carol al III-lea al Franţei (Carol cel Simplu) 348
Carol al X-lea al Franţei 624
Carol cel Mare 300, 311-312, 345-348, 355-356, 565
încoronarea de către papa Leon al III-lea 346-347, 356
Carol cel Pleşuv 348
Carol I al Marii Britanii şi Irlandei 493-494
Carol Martel 356
Carolina de Sud
Cartagina/cartaginezi 159, 186-187
biserica în 233-235
cucerirea arabă 292
cucerirea vandală 239
fondarea de către fenicieni 96, 159, 186
şi Roma 208; Războaiele Punice 187, 193-196
şi Sicilia 159, 187
Cartea de rugăciuni obşteşti 486
Cartea Schimbărilor 123
Carter, James Earl (Jimmy) 925-926, 929
cartezianism 574
cartism 653-654
cartof-dulce 134, 391, 549, 561
cartofi 134, 404, 455, 459, 465, 549, 655
cartografie 436, 438, 441
caste, sistem de 104, 263, 266, 365
Castilia 418, 489, 504
şi Indiile 538, 540
Castro, Fidel 897-898
Çatal-Hüyük, Anatolia 44, 49
Catalonia 336, 344-345, 351, 489, 495

catedrale 409, 411, 424
San Pietro, Roma 483
Sfânta Sofia, Constantinopol 250, 303, 313, 316, 318, 321, 338
Cato cel Bătrân 194
catolicism *vezi* Biserica Romano-catolică
Caucaz/caucazieni 54, 250, 309
cauciuc 562, 657, 662, 710, 719
cavaleri 432
Cavalerii Sfântului Ioan de Ierusalim 432
Cavalerii Templieri 432
Cavalerii Teutoni 331, 432
Cavalerii Teutoni 331, 432, 434, 525
cavalerism 405, 427, 436, 566
Cavour, Camillo Benso de 629-630
cazaci 341 514-515, 520
revolta lui Pugaciov 524
căi ferate 592-593, 631, 658, 662-663, 673, 702, 719, 725, 769, 835
distrugerea în al Doilea Război Mondial 807
în India 679, 704
transcontinentale 670
cămile 87
cărbune 473, 593-594, 664, 677, 714, 734, 736, 834, 914, 920
căsătorie a copiilor 264, 704
Alexandru, ca act al statului 179-180
căsătorie târzie 585, 587, 874
chineză 126
clericală 304, 407, 486
durată 463
egipteană 79, 81
greacă 164; în *Republica* lui Platon 171
incestul ca tabu 25
incestuoasă 79
indiană 109-110, 263, 450, 865; şi practica *sati* 264, 451, 679
în Franţa în secolul al XVIII-lea 566
între romani şi barbari 248
japoneză 387, 391
multiple 463, 587
poligamie 704, 782
regală/imperială 79, 387, 420, 450, 486, 504, 506, 510, 520
restricţii 109, 126, 171, 248, 263, 404, 704
sumeriană 61
şi Biserica 414, 482, 486, 489, 520
şi legitimitatea 566
şi speranţa de viaţă 463
Cântecul Cidului 416
CE *vezi* Comunitatea Europeană ceai 459, 534, 710
„Partida de ceai de la Boston” 630
ceas 470, 571, 698
Cecenia 958-960
CEE (Comunitatea Economică Europeană; *vezi şi* Uniunea Europeană)

914-916
Cehia, republică 947, 950
Cehoslovacia 746, 748, 756, 859, 913, 936, 947
comunismul 809, 859, 913
dezmembrarea 792
Germania 792
invazia forţelor Pactului de la Varşovia 913,936
plecarea forţelor sovietice 940
şi Comunitatea Europeană 941
Celestin al V-lea, papă 411-412
celţi, populaţie 198
adoptarea monedelor 88
strămoşi 136
şi Macedonia 182
ceramică arabă 300
ateniană 164
chineză 117, 373, 377; ceramică antică 116
indiană 105, 260
japoneză, prima producţie 45
maya 400-401
neolitică 49
oale de la Uruk 56
sumeriană 56, 61
cereale americane 905
ateniene 155-156
cultivarea preistorică 41-42
grâu *vezi* grâu grâu emmer 42, 73
legile britanice ale cerealelor 600, 652, 723
mei 41, 62, 116-117, 133
orez *vezi* orez orz 42, 62, 73, 133, 148, 423
porumb 134, 391, 400, 404, 455, 459, 549, 561
ruseşti 592
secară 423
sosirea în Europa din Orientul Mijlociu 136
susan 62
cereale 148, 155, 424, 426, 522
ceremonie *vezi* ritual
Cernobâl, dezastrul nuclear de la 846
Cetatea lui Dumnezeu (Augustin) 244-245
Ceylon/Sri Lanka 259, 438, 533, 537, 563, 818
cezaropapism 235
Chaco, Război 894
Chadwick, Sir James 838
chalcolitic, perioadă 39
Challenger 846
Champlain, Samuel de 544
Chandragupta, conducător Gupta al Indiei 262
Chandragupta, conducător Maurya al Indiei 258
Changan, China 372-373
Changzhou, China 128

Chanson de Roland 416, 432
Chartres 475
Chaucer, Geoffrey 416, 441, 443
Chávez, Hugo 901
Chavin, cultură în Perú 135
Chen Duxiu 761, 764
cherestea 91, 95, 164, 469, 473, 546
Chiang Kai-shek 767-768, 770-771, 815-817, 874
Chichén Itzá 401
Chidambaram 364
chietism 219, 221
Chile 666, 668, 899-901
preistoria 37
rata naşterilor 829
chimie 572, 575, 730
China 115-130, 266-276, 369-385, 392, 829, 857
agricultura 116-117, 272, 384, 456, 459, 873; preistoria 41-42
al Doilea Război Mondial 815
alfabetizarea 117, 384
Antichitatea 50, 88, 115-130, 269; preistoria 38, 41, 116
armament 274, 280, 457, 530
arta 121,125, 275
astronomia 125, 129
banii 332-333, 371, 374
barbarii în 121, 267, 273-274
bronz, prelucrarea 117, 121
calendarul 118, 125, 381
capitală culturală 275
capitalismul în 697, 907
călătoriile de descoperire ale lui Zheng He 380
cărbune 920
ceai 459
Cele Trei Regate şi statele separate (220-580) 369
„centru al lumii” 276
ceramica 117, 373, 377
„cinci lucrări clasice” 271
clanuri 117
clasică 266-276
comandanţi militari 273
comerţul 88, 333, 379, 459, 464, 531-533, 661, 681, 692, 697, 920
comunismul *vezi* comunism: chinez confucianismul *vezi* confucianism consumul 833
continuitatea civilizaţiei 145, 266-267, 272, 380, 385
demografie 383, 459
dragon, simbol 117
economia 370-371, 374, 376-377, 384, 696, 944-945, 970
elitele 117, 122, 127, 129, 270, 272
emigraţia 664
familia în 126, 381, 874; pietatea filială 127, 129; venerarea strămoşilor 118, 126

femeile 384, 694, 874
fier 51, 127, 377, 760
foametea 383-384, 873
geografia/topografia 115-116, 266-267
ghildele 376
guvernarea şi administrarea 120, 269-273, 312, 371, 375-377, 381-383, *vezi şi dinastiile individuale*; birocraţia 271, 276, 322, 376, 380-382; serviciul civil 332, 371, 376; şi Mandatul Cerului 120, 271, 381, 456, 817, 875
Han, dinastie 269-276, 369, 371, 381-382; şi Xiongnu 274, 279-280
hârtie, inventarea 374
hominizi 34
impozitarea 271
industrializarea 762, 872, 944
islamul în 302
îmbrăcămintea 125, 276, 373
îmbrăcămintea aristocraţilor 125
jad 117
Jin, stat 329
Jing, împărat 270
Legaliştii 122
legarea picioarelor 384, 694
legi 122, 272, 373, 376
Liao, dinastie 329, 375, 378
literatura 123-124, 271-272, 374, 558; poezie 271-272, 374-375, 384, 459
Macao *vezi* Macao magia 274
maniheismul în 285
Marele Zid 115, 274, 380
mătase 125, 266, 275, 333, 459
medicina 125
mei 116-117
meşteşugarii 128, 377, 384
metalurgia 121
militară 124-125, 271
Ming, dinastie 379-381, 385, 456
Mişcarea de autoîntărire 695
musulmanii în 379
naţionalismul 696, 767, 769, *vezi şi* China, Republica (1912-1949); decăderea 817
neoconfucianismul 375-376
nobilii/proprietarii de pământ 273, 371, 379
nobilimea 126; îmbrăcămintea aristocraţilor 125
O sută de şcoli, perioada 122
opiu 692
oracole 127
oraşe 121, 128
orez 116, 377
pictura 377
populaţia 383, 459, 873-874

portughezii în 530-531
preistoria 38, 41, 116
prestigiul civilizaţiei 276
Primul Război Mondial 762; Acordul privind Shandongul 762
Protocolul Kyoto, excepţie 848
Qin, dinastie 130, 267-269, 274, 372
Qing, dinastie 485, 456-460, 502, 691-696, 703, 708, 760-761
Răscoala Boxerilor 696, 703, 725, 769
răspândirea populaţiei şi culturii (220-580) 369
reforme în secolul al XIX-lea 694-696
regionalismul 273
religia/filosofia: budiştii 129, 261, 369-372, 374, 382-383; confucianiştii *vezi* confucianism; creştinismul şi misionarii săi 381, 457, 530, 659, 691, 693; cultul Taiping 693-694; Mandatul Cerului 120, 271, 381, 456, 817, 875; reformele dinastiei Song 375; taoiştii 128-129, 274, 382; toleranţa religioasă 272, 381, 385; venerarea strămoşilor 118, 126
republici *vezi* China, Republica Populară (1949-); China, Republica (1912-1949) Revolta An Lushan 374
Revolta celor Şapte State 270
Revolta Taipinilor 694
revoluţia (1911) 696, 759-760, 767
scrierea 116
Shang, dinastie 117-120, 127, 129
shi (cititorii de oracole) 127
Song, dinastie 334, 375-378
statalitatea 120-121, 124, 381-393
Statele Combatante, perioadă 124-129,
Sui, dinastie 281, 329, 370-372
şi arabii 283, 292
şi Birmania 379, 456, 695, 815
şi Coreea 372-373, 381, 457, 695, 702-703, 863, 870-871, 875
şi Europa 558, 577, 658, 687, 690, 692, 695-696; reeducarea europeană 761
şi Franţa 695
şi Germania 762
şi India 105-106, 867, 871-872, 956; şi comerţul 681
şi Indochina 875-876
şi Indonezia 865, 869
şi Japonia 374, 379, 381, 386-388, 694-695, 702-703, 760, 762-764, 769-772, 797, 815-816, 870, 922
şi Java 379
şi manciurienii *vezi* Manciuria/manciurieni şi Marea Britanie 661, 691-692, 694-696, 767-769, 771
şi mongolii 329, 332-334, 370, 378-379, 456-457
şi Naţiunile Unite 911, 964
şi Pakistanul 868
şi Parţia 186
şi Roma 274
şi Rusia/URSS 457, 516, 636, 692, 695, 759, 762-770, 805, 808, 816, 863, 871-872, 906, 943-945

şi SUA 688, 692, 765, 771, 817, 863, 871, 911, 918-919, 964-965; bombardarea din greşeală a ambasadei chineze la Belgrad 964; şi 9/11 966; şi Războiul din Irak 968; vizita lui Nixon 911
şi Taiwanul 457, 920, 954
şi Tibetul 373, 381, 457-458, 855, 871-872
şi turcii 367, 370, 457
şi Vietnamul 372, 379, 457, 459, 695, 711, 818, 876, 911, 920
Tang, dinastie 282-283, 292, 326, 329, 370, 372-374
taoismul 128-129, 274
tipărirea 374
Turbanele galbene 274
Turbanele roşii 379
ţăranii 125-126, 268, 272-273, 371, 379, 382-383, 761, 767, 870-871, 919; revolte 382-383, 767-768
unificarea sub dinastia Qin 267-269
venerarea strămoşilor 118, 126
Wei, dinastie 274
Wu, împărat 270-271
xianbei, clan 370
Xin, dinastie 273
Yuan, dinastie 378
zeii 118
Zhou, dinastie 120-121, 124, 126-129, 370, 381
China, Republica (1912-1949) 696-697, 760-771, 815-817
comunismul 764-770, 815-817
Gomindan (naţionalişti) 760, 763, 765-771, 805, 808, 815-817
Mişcarea de pe 4 mai (1919) 763-764
şi Statele Unite 863
şi URSS 762-770, 805, 808, 816
China, Republica Populară (1949-) 879, 918-920, 944-946, 953-954, 975
arme nucleare 873
economia 944-945, 953-954, 970
foametea 873
Gărzile Roşii 874, 919
industrializarea 944
intrarea în Organizaţia Mondială a Comerţului 965
Marele Salt Înainte 873-874, 919
modernizarea şi piaţa capitalistă 918-920, 944-945
naşterea 817
Partidul Comunist *vezi* Partidul Comunist Chinez (PCC) Piaţa Tiananmen, protestele şi masacrul 945
planurile cincinale 871
putere nucleară 956
Revoluţia Culturală 874-875, 879, 919
şi Marea Britanie 920
şi Naţiunile Unite 911
şi prăbuşirea URSS 943-945
şi Războiul din Irak 968
şi Războiul Rece 865, 870-876, 879
şi SUA 871, 911, 918-919, 964-965; şi Războiul din Irak 968; vizita lui

Nixon 911
şi Taiwanul 954
şi Vietnamul 710, 911
urbanizarea 944
chineză 271
chioniţi 287
Chios 155, 178
Chiril, sfânt 318, 323
chirilic, alfabet 322
Chola, sudul Indiei 363
Chosroes al II-lea, rege sasanid al Persiei 286
Chosroes I, rege sasanid al Persiei 285, 347
Chu, China 129, 268-269
Churchill, Winston Spencer 795-796, 799, 801, 803, 808, 861
Ci Xi, împărătească văduvă Qing 695-696
Cicero (Marcus Tullius Cicero) 210, 243
Ciclade 94, 317, *vezi şi* Naxos
Cilicia 198
cucerirea asiriană 101
misiuni creştine în 233
cinici, şcoală filosofică 185
Cipru 781, 952
anexarea romană 198
Citium, port fenician de comerţ 96
colonie veneţiană 314, 511
cucerirea asiriană 101
cucerirea de către arabi în secolul al VII-lea 310
cucerirea otomană 339
cupru 86
împărţirea arabă/romană 292
raidul sasanid 286
Cirenaica 223
Cirus, rege al Persiei 103, 140-142, 159
cistercieni, ordin călugăresc 407
citit 567, *vezi şi* alfabetizare a scripturilor 214, 568
Citium (actuala Larnaca) 96
ciumă 94, 426, 446, 464, 587
Atena 162
Bizanţ 313, 336
bubonică/Moartea Neagră 425
Imperiul Roman 251
Marea Ciumă din Londra 464
şi superstiţiile 224
civilizaţie *vezi şi civilizaţiile şi ţările individuale* comerţul şi seminţiile 95
definiţii ale 49-50
formarea 50-51
interacţiuni şi transformări în mileniul I î.e.n. 139-143
începuturile: în Africa 131-134; în Americi 134-135; în Asia de Sud 104-114; în China 115-130; în Egipt 68-84; în Europa 135-138; în Mesopotamia 55-67

începuturile vieţii civilizate 49-54
preistoria şi originile 39-46, *vezi şi* preistorie relaţia agriculturii cu 40-43, 51, 56, 62, 90, 116, 136, 592, *vezi şi* agricultură şi ideile 565-581
clasă aristocraţi *vezi* aristocraţie clase mijlocii: America Latină 899; chiliene 900; chineze 829, 954; cubaneze 898; engleze 588, 651-653; franceze 626-627; hinduse 706; italiene 754; latinoamericane 893, 898; musulmane 708
clase muncitoare/inferioare: engleze/britanice 596, 654, 734; fasciştii atacă 755; industriale 633-634, 730, 745; japoneze 392; mişcarea clasei muncitoare franceze 734; mişcarea clasei muncitoare germane 790; solidaritatea internaţională 741; sovietice 744, 750; şerbi *vezi* şerbie; şi marxismul 633-634, 720, *vezi şi* Internaţionala a II-a negustori *vezi* negustori, clasă sistemul de caste indian 104, 263, 266, 365
şi societatea feudală *vezi* feudalism
Clemenceau, Georges 749
Clement Alexandrinul 225, 232
Cleopatra, regină a Egiptului 200, 202
clepsidra 78
cler *vezi* preoţi climă 18-19, 31, 33-34, 36, 54, 132, 978
Egiptul antic 69
indiană 105
schimbarea 874, 965, 978-979
Clinton, William Jefferson (Bill) 960-965
Clive, Robert 535, 678
Clovis, rege al francilor 246-249, 255
clunisiac, monahism 358, 407
CNA (Congresul Naţional African) 892
Cnosos 90-93, 96
Cobden, Richard 599
Cochinchina 710-711, 818
Colonia Capului 671-672
colonialism *vezi şi* hegemonie; imperialism al cruciadelor 431
antic grec 159
britanic *vezi* Imperiul Britanic decolonizarea *vezi* decolonizare european *vezi* colonialism european şi hegemonie în India: britanic *vezi* India: britanici în; francezi 532-534
revolte 551
şi creştinismul 529, 658-659, 662
şi diplomaţia 533, 552, 554
şi ipotezele superiorităţii culturale 658, 674
şi mixtura etnică 562
şi Reconquista spaniolă 418
teorii economice 538-539
vikingii 352
colonialism şi hegemonie europene 551-569, 584, 656-688, *vezi şi imperiile şi zonele colonizate ale lumii* cercuri ale 656-658
cruciadele 437
decolonizare *vezi* decolonizare expansiunea colonială scandinavă 351-355
expansiunea între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea 528-564; amestecuri

etnice 562; britanică/engleză 533-537, 542-547, 553-557, 563-564; consecinţe ecologice 549; franceză 542-545; impactul asupra popoarelor lumii 541, 558-562; în Americi 537-550, 552-554; în Asia 530-537; olandeză 531-533; portugheză 530-531, 540, 551; spaniolă 537-542, 551; şi comerţul 531-534, 546-547, 552-557; şi creştinismul 529; şi mentalitatea europeană 557-558
expansiunea la începutul secolului al XIX-lea (până la c. 1870) 676-682; britanică 677-682; franceză
682; rusă 676-677
expansiunea la sfârşitul secolului al XIX-lea („valul imperialist”) 682-688, 708-712
scăderea puterii europene şi emergenţa noii Asii 759-772
schimbarea culturală şi europenizarea 662-663, 685
stăpânirea imperială 676-690, 703-712
şi abolirea sclaviei 658
şi economiile lumii 557, 659-662, 717
şi misiunile creştine 529, 658-659, 662
şi presupunerile privind superioritatea culturală 658, 674-675
Columb, Cristofor 437-438
Columbia 664-666, 669, 894, 900
comerţ
Acordul General pentru Tarife şi Comerţ 832
african 397-398
al Statelor Unite ale Americii 660, 688
arab 295, 364-365, 379, 397
asiatic-european 533, 557, 670, 677-678, 698, 710
atenian 155, 157
baltic 468, 553
bizantin 313
britanic 660, 670, 677-678, 680-681, 692, *vezi şi* Legea cerealelor caraibian 468, 547
chinez 88, 333, 379, 459, 464, 531-533, 661, 681, 692, 697, 920
controlul schimburilor 661
difuzarea adoptării banilor în 155
diseminarea culturală de-a lungul rutelor comerciale 274-275
egeean 87-88
egiptean 70, 80, 90
englez 418, 423, 438, 465, 467, 534, 552, *vezi şi* Legea cerealelor; anglo-persan 342; comerţ cu sclavi 559; cu India 453, 455, 534; cu Rusia 520; mişcarea sindicalistă 720; războaie comerciale 553
est-asiatic 543, 920
european: centralitate în cadrul comerţului internaţional 660; comerţul asiatic 532-533, 557, 671, 677, 698, 710; comerţul peste mări la începutul modernităţii 468; cu expansiunea colonială 531-534, 546-547, 552-557; cu Orientul Mijlociu în mileniul al II-lea i.Hr. 96; în 1980 950; medieval 423, 435; perioada interbelică 756-757; piaţa unică 918, 950
fenician 96
flamand 418, 424
grec 151, 155, 159
indian 106, 262, 295, 368, 379, 453, 455, 531, 534, 681-682; mauryan

260
infrastructura comerţului mondial 660, 662
italian 423
începuturi 87-88
japonez 389, 392, 697, 760, 921-922
Legea cerealelor 599-600, 652, 723
liber 599-600, 652, 661, 691-692, 734, 784
maritim 379, 423, 436, 438
mediteraneean 420
mesopotamian 61-62, 69, 87-88
micenian 93
minoic 91
mirodenii *vezi* comerţ cu mirodenii mondial 660, 662, 832, 864, 950, 954
negustori, clasă *vezi* negustori, clasă olandez 467-468, 532-533, 553
opiu 691
Organizaţia Mondială a Comerţului 965
pelerinaje 325, 455
persan 333, 341-342, 531
portughez 381, 531-532
războaiele 467, 556
ridicarea clasei negustoreşti 426-427
rus 319, 520, 523, 662, 739
sclavi *vezi* sclavie: comerţul cu sclavi sub mongoli 333
sud-est asiatic 364, 368, 372, 391, 662
şi conflictele 552-554
şi diplomaţia 88, 333, 379, 459, 464, 531-533, 661, 681, 692, 697, 920
şi inventarea banilor 87-88
şi răspândirea civilizaţiei 95
şi transportul 87, 148
tratatul între Spania şi Portugalia 437
troc 43, 87, 163, 359, 469
turcic 282
veneţian 420, 423
comerţ cu mirodenii 148, 212, 229, 288, 333, 339, 423, 533, 710
şi explorarea portugheză 437
comerţ electronic 837
comerţ liber 599-600, 652, 661, 691-692, 734, 784
Cominform 809, 903
Comintern 752, 764-765, 767-768, 771, 789, 809
Commodus, împărat roman 204, 226
Comneni, dinastie, Bizanţ 314
Compania franceză a Indiilor de Est (Compagnie des Îndes) 455, 537
Compania Indiilor de Est (britanică) 453,528, 531, 534-537, 678-680, 692
în Persia 342
Compania Indiilor de Est (franceză) 455, 535
Compania Indiilor de Est (olandeză) 532, 708, 710
Compania Olandeză a Indiilor de Est 532, 708, 710
Compania Olandeză a Indiilor de Vest 542

Compania Petrolieră Anglo-Persană 783
Compromisul Missouri 645
Comte, Auguste 731
comunicaţii 836, 849, 975
comunicarea internaţională ştiinţifică 837
feroviare *vezi* căi ferate internet 836
radio 728, 836, 853, 906
şi tehnologia informaţiei 835
telegraf 628, 631, 659, 662, 725
televiziune 836, 975
transport *vezi* transport comunism african 891
arab 781
chinez 764-770, 815-817, 870-878; PCC 764-765, 767-770, 871, 919, 944-946, 953-954; Republica China *vezi* China, Republica (1912-1949); Republica Populară *vezi* China, Republica Populară
(1949-); Revoluţia comunistă 815-817
Cominform 809, 903
Comintern 752, 764-765, 767-768, 771, 789, 809
comunişti irakieni 926
est-european de la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial 801, 808-809, 859, 936-941, *vezi şi* Pactul de la Varşovia; Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS); şi evreii 948
francez 790
german 790-791, 808
indian 812
italian 801
în Asia de Sud-Est 817-818, 911
în Cehoslovacia 809, 859, 913
în Indonezia 869
Manifestul Partidului Comunist 633, 764
marxism *vezi* marxism sârb 942
sovietic 745, 750-754, 789, 801, 859-860, 902-903, 905; bolşevici *vezi* bolşevici; Partidul Comunist 754, 789, 902, 905, 943, 958
spaniol 790
şi integrarea vest-europeană 913
şi naţionalismul 768, 770, 814-818
Vietcong 879
Comunitatea britanică a naţiunilor 812, 876, 887, 890
Comunitatea Europeană (CE) 914, 918, 941, 949
îşi schimbă numele în Uniunea Europeană 948
Tratatul de la Maastricht 949-950
concubine 79
Condiţia clasei muncitoare în Anglia (Engels) 596
Confederaţia Rinului 618
Conferinţa Economică Mondială (1933) 784
confucianism 122-124, 129, 266, 270-272, 370-371, 373, 381-385, 457, 764, 771
Cartea Schimbărilor 123
în Japonia 387, 698-699
neoconfucianism 375-376

Treisprezece clasice 123
Confucius 122-124
Congo belgian (Zair) 686, 887-888
Congresul Naţional African (CNA) 892
Congresul Naţional Indian 706-707, 812, 814, 923, 956
Conrad I de Franconia 349
Consiliu Ecumenic al Bisericii 852
Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER) 809, 913
Consiliul Europei 914
Constantin al V-lea, împărat bizantin 312
Constantin al XI-lea, împărat bizantin 338
Constantin cel Mare 233-236, 306
Constantinopol 249, 304, 308, 313, 335-336, 434, 626
asediile arabe asupra 292, 300, 310
asediul avarilor 281
asediul bulgar/slav (559) 318
atacul varegilor 319
căderea în cruciada a patra 316, 324, 431
dedicarea 236
evreii în 251
expulzarea profesorilor păgâni din universitate 241
„Imperiu Latin” 431
Sfânta Sofia 250, 303, 313, 316, 318, 321, 338-340, şi otomanii 303, 335, 338, 434
şi sasanizii 286
veneţienii în 316
Constantius I, împărat roman 233
Constituţia Europeană 953
constituţionalism 157, 625
american 605-608
britanic 607
francez 609-613, 915
indian 923
rus 959
şi autocraţia 626
construcţia de vase 468, 555-556, 921
canale, transport 593, 679, 681
comerţ maritim 379, 423, 436, 438
în Orientul Mijlociu 87
medievală 435-436
mediteraneeană 147-148
navale *vezi* putere navală navigare *vezi* navigare navigare pe coasta indiană 455
portugheze 436-438, 529-530
şi aprovizionarea cu alimente în secolul al XIX-lea 592
şi explorarea 435-439
tehnologie maritimă 87, 125, 148, 435-436, 439, 441, 555-556, *vezi şi* cartografie timpuriu 87
transport şi călătorii pe mare vapoare cu aburi 592, 594, 628, 663, 669, 676, 679, 719

vase cu sclavi 470, 557
vase de război 87, 507, 555-556, 794
consumerism 905
contrabandă 542, 692
contracepţie 587, 717, 722, 827, 847, 849, 853
în Egiptul antic 78
Contrareforma 488-494, 498-499, 506-508, 514, 541, 552, 574
Cook, James cooperative 634, 654
Copernic, Nicolaus 572
copii alocaţii pentru 588
boli care provoacă moartea copiilor 587
căsătorii între 264, 704
din căsătorii timpurii 587
infanticid 679, 704, 827
legislaţie pentru protecţia 600
mortalitatea infantilă *vezi* mortalitatea infantilă munca 598-599
rata mortalităţii infantile în Cuba 897
Coptă, Biserică 251, 306
Coran 289, 291-294, 440
Córdoba 352, 342
Coreea de Nord 863, 954-955, 962
de Sud 829, 834, 863, 870, 920, 922, 954-955
după Războiul Rece 954-955
Războiul Coreei 861-863
şi China 372-373, 381, 457, 695, 702-703, 863, 870-871, 875; dinastia Han 267
şi Japonia 381, 386-387, 389, 695-696, 702, 922
şi Koguryo 373
şi Războiul Rece 861-863
şi Rusia/URSS 702-703, 805
şi SUA 914
Coreea de Nord 954-955, 962
Coreea de Sud 829, 834, 863, 870, 920, 922, 954-955
Corfu 314, 335
colonie veneţiană 314
Kerkyra 187
Corint/corinteni 159-160, 162
Liga din Corint 178
Corsica arabii în 343
aşezări greceşti 159
megaliţi 137
Cortés, Hernán 537-538
Cortina de Fier 808, 861
corupticolişti 306
cosmogonie babiloniană 67
chineză 123
sumeriană 57-58
cosmologie 169, 171, 387, 441, 572-574, 839, 850
Cracovia 323
crearea dominionului 670

Québec act (1774) 603
recolte modificate genetic 841
creaţie, mituri 58, 67
Crécy, bătălia de la 417
credite ipotecare subprime 969
creier, dezvoltare/mărime 20, 24, 28-30, 970
creoli 540, 665
creştinătate 236, 254, 405-433, 479
cruciade *vezi* cruciade influenţa arabă 298, 301-302, 431-432, 440-441, 443
nordică 351-352
occidentală 337, 343, 352, 355-356, 504-506, 518, 591; diviziuni 344; extindere (înainte de anul 1000) 343; în Evul Mediu 405-429; monarhii 518; ordine militare 432; Sfântul Imperiu Roman *vezi* Sfântul Imperiu Roman; şi islamul 431-432, 440-441; unirea forţelor statului şi ale Bisericii în 410
slavă 343
societatea creştină închisă 241
şi expansiunea colonială scandinavă 351-354
şi lumea clasică 440-442
şi schisma Orient-Occident 252, 305-306, 311-312, 337, 431-432
creştinism 213-256
adoptarea în Insulele Britanice 353-354
arab 288, 774
Biblia *vezi* Biblia bogomilism, erezie 314
comunitate creştină *vezi* biserică considerat la început un cult misteric 211
controversa ariană 235, 234, 242, 249
controversa iconoclastă 311-312, 345, convertirea turcilor la 281
creştinătatea *vezi* creştinătate cruciade *vezi* cruciade declinul: credinţei şi violenţa sectară 852; în Orientul Mijlociu 325; statelor bisericeşti 851
doctrină *vezi* teologie donatistă, schismă 234, 242-243, 245, 396
dualismul 446
ecumenismul 852
fundamentalist 851
Iisus *vezi* Iisus din Nazaret în Africa 396
în Americi 540-542, 549
în Europa *vezi şi* Biserică: atacuri şi pierderea puterii 726-727; avansarea la început 344; crearea Europei 344-359; creştinătatea *vezi* creştinătate; Europa definită ca 213; în Evul Mediu 406-413, 428, 439-441, 444-446, *vezi şi* cruciade în India 262, 679, 704
în Japonia 392
în Persia 285
militant 432, *vezi şi* cruciade misiuni *vezi* misiuni creştine mistic 442
monastic *vezi* monahism: creştin nestorian 251, 285, 330-331, 333, 372
origini 219-221
Pavel, modelarea 220-221
persecuţii *vezi* biserică: persecuţii perspectiva asupra timpului 445
protestant *vezi* protestantism puritanism 171
rădăcinile iudaice 213-221

rus 322; Biserica Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă state creştine spaniole 344, 355
şi colonialismul 529, 658-659, 662
şi comerţul cu sclavi 560-561
şi Constantin 234-235
şi filosofia greacă 225, 232, 241
şi gnosticismul 224-225, 242
şi Iluminismul 575, 727
şi Imperiul Roman 225-242; Biserica primară şi Roma 221, 223-224
şi islamul 430, 432, 852; cruciade *vezi* cruciade şi legea iudaică 219, 221
şi lumea postcreştină 784
şi monarhia 213, 304, 484
şi monofizismul 251, 306
şi păgânismul 255-256
şi pelagianismul 242-243
şi platonismul 171
şi sexualitatea 244
şi vikingii 344, 349, 353
ştiinţific şi schimbările Iluminismului asupra credinţelor 727-728
taine *vezi tainele specifice ale bisericii* transformarea civilizaţiei mediteraneene 147-148
tranziţia occidentală 213-256
viaţa creştină la începutul Evului Mediu 358-359
Creta 89, 96, 150, 511, 724
agricultura 90
al Doilea Război Mondial 796
alfabetizarea 88
colonie veneţiană 314
cultura cretană în Grecia 92-93, 96
influenţa asupra artei egiptene 81
minoică *vezi* minoică, civilizaţie, Creta sport 89
unirea cu Grecia 776
Crimeea 524, 526
Războiul Crimeii 628, 636-637
criminalitate internaţională 965
Croaţia/croaţi 331, 627
lupte cu sârbii 942, 948
Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor 746, 941, *vezi şi* Iugoslavia şi Bosnia-Herţegovina 948
şi împărţirea Iugoslaviei 942
Croesus, rege al Lidiei 154, 159
Cromwell, Oliver 493-494, 508, 553
Cronica vremurilor trecute 322
cruciade 316, 431-432
a doua 431
a patra 316, 324, 431
a treia 328, 431
imperialismul 431
prima 328

şi turcii 327-328, 334
Ctesiphon 294
cuantică, teorie/mecanică 839
Cuba 537, 668-669, 689, 891, 894-899, 904
criza rachetelor 898
Golful Porcilor, operaţiunea 897
cubism 785
cultivarea pământului *vezi* agricultură cultură, origini 25-27, 30-31
neolitică 39
culturi indiene în America de Nord 400, 546-547, 561, 602, 674
cumani 324
cuneiforme 57, 60, 63, 65, 67, 88
cupru 44, 86
arme 62
Balcani 86, 136
Cipru 86
Egipt 44, 69, 80
Europa 136-137
incaşi 404
India 110
lingouri 87
monede 391
Curie, Marie şi Pierre 838
cutremure 91, 125, 251, 576, 971
Cuzco 403-404
Dacia (viitoarea România) 204, 212, 237
dadaism 785
Dalai Lama 458
Dalmaţia 347
Damasc 64, 292-294, 300, 334, 779
Dampier, William 563
Danegeld 354
Danemarca 349, 430, 952
al Doilea Război Mondial 793
danezi 352-354, 553
şi Carol cel Mare 345
Dante Alighieri 298, 416, 442-443
Dardanele 739, 741, 778
Darius al III-lea, rege al Persiei 179
Darius I, rege al Persiei 141-143, 159
confuzia biblică cu Cirus 103
Darwin, Charles 727-728, 840
David, rege al Israelului 100
Dayton, acord 948, 962
de Gaulle, Charles 794-795, 951
de Klerk, F.W. 892
Debs, Eugene 787
Deccan, podiş 104, 111, 262, 364, 367-368, 451, 453-454
decembrişti, mişcare, Rusia 634
Decius, împărat roman 232-233

decolonizare africană 885-887, 891
asiatică 811-814, 818
britanică 808-809, 814, 818, 820-821
franceză 818, 875-876, 883
Japonia ca lider al 772, 811
olandeză 817-818
portugheză 886, 891
şi formarea noilor naţiuni 810
şi Războiul Rece 810-821
şi Revoluţia Americană 603-605
defrişare 400, 422, 433, 832, 846, 848, 978
Delfi 153, 159, 175
Delhi 334, 367, 450, 680
sultanat 363, 367
Delos, Liga de la 161
democraţie 621, 721-723, 855, 975
americană 607-608, 644, 646, 907
atenian ă 166-168
democraţiile incipiente în Grecia antică 157, 162, 166-168
dorinţa de – a musulmanilor 971
indiană 815, 956
în America Latină 900
japoneză 921
Regatul Unit 651-653
şi dreptul de vot *vezi* vot şi fragmentarea Iugoslaviei 942
şi Mişcarea de pe 4 mai din China 763
şi votul *vezi* vot demografie *vezi* populaţie şi demografie demonstraţii 720
Demostene, orator atenian 178
Deng Xiaoping 919-920, 944-946, 953-954
denisovani 31
Derbent 342
Descartes, René 497, 574-575
despotism luminat 498-500, 539, 578-579, 614, 616, 679, 705, 782
determinism 112, 580, 731
Devi, zeiţă hindusă 264
dhamma, filosofie socială a lui Ashoka 259
dharma 112
Di, zeu chinez 118
diadohi 182
diamante, Africa de Sud 672
Díaz, Porfirio 893
dictatură 855, *vezi şi* autocraţie fascistă *vezi f* ascism indoneziană 869
japoneză 388
napoleoniană 615-620
nazistă *vezi* nazism romană 199-200, 202
sovietică 753, 789
turcă 775-777
Diderot, Denis 577
Didyma, Asia Mică 153

Dien Bien Phu, bătălia de la 875
difterie 587
Diocleţian, împărat roman 230-231, 233
diplomaţie 502-503, 507, 525
americană 640, 966; şi Orientul Mijlociu 934; şi războiul din Vietnam 910
arabă 885
diplomaţi luaţi ostatici în Teheran 926
diplomaţia petrolului 884-885
sovietică 860, şi colonialismul 533, 552, 554
şi comerţul 552, 554, 640
divorţ
Atena 164
Sumer 61
Dodecanez 97, 781
Domesday Book 416, 429, 446, 462
Dominic, sfânt 410
Dominicană, Republica 668-669, 898
dominicani 409-410, donatişti 235, 242-243, 245, 396
Dorgon, prinţesă Qing 456
dorieni 95, 150
dravidiene, limbi 104, 106, 111
drept de vot 651, 657, 721, 744, 760, 953
femei 723, 782, 853
francez 611, 614, 625-626, 721
negri 907
sufragete 723, 734
drept internaţional 965
drepturi de vot *vezi* drept de vot drepturi electorale *vezi* vot drepturi individuale 613-614, 624, 651, 691, 867
drepturile omului 856, 930-931, 945, 952, 959, 971, 975-976
droguri 78, 729
opiu: comerţ 691; război 661
Drumul Mătăsii 186, 274, 282, 300, 308, 369
dualism 224, 285, 575
creştin 446
Dublin 352
Dugu Qieluo, împărătească Wenxian 370
Dunărea, fluviu 204, 229, 238, 310
Dunărea, valea 204, 527, 628, 738, 775
Dupleix, Joseph 535
dzungari 457
Ecaterina a II-a a Rusiei 499, 523-524, 526-527, 579, 958
ecologie 846-848, 858, 961
economie mondială *vezi sub* economie, organizare şi dezvoltare economie, organizare şi dezvoltare 421-425, 630
Acordul General pentru Tarife şi Comerţ 832
africană 890-891
America Latină 900-901
ateniană 157
bănci *vezi* bănci bizantină 313

braziliană 901
britanică 652, 660-661, 915-916; după al Doilea Război Mondial 809; perioada interbelică 788; supremaţia economică 600
capitalism *vezi* capitalism chineză 370-371, 374, 376-377, 384, 696, 944-945, 970
creşterea economiei transoceanice (1750-1870) 592
disparităţi între bogaţi şi săraci 157, 199, 207, 613, 828, 834, 935, distrugeri în timpul Primului Război Mondial 746
economia globală 630, 660-662, 831-835, 978; Conferinţa Economică Globală (1933) 784; crize în 2007 ale 969-970; integrarea 857; Londra, centru al 660-662; perioada interbelică 757-758, 784, 787; PIB-ul global 830; recesiunea la sfârşitul secolului al XIX-lea 661; sub hegemonia europeană 557, 660-662, 719; şi globalizarea 696, 857; şi imperialismul 557
economia secolului XX şi revoluţia socială 834-838
economii agricole *vezi* economii agricole economii comerciale 467-469
est-asiatică 971
europeană: CEE 914-916; după al Doilea Război Mondial 807; interbelică 787; la începutul modernităţii 463-470, 472; medievală 421-425; moneda unică şi sistemul monetar 918, 950-952; rate de schimb 950; şi criza petrolului 918, 950
germană 757, 808, 951
impozitare *vezi* impozitare indiană 455, 866, 957
inflaţie 472, 697, 788, 901, 944, 952, 960
japoneză 393-394, 697, 700-701, 769, 879, 921-923, 955
laissez-faire 599, 632, 637, 784
medievală 359, 421-425
naţionalism economic 689
nord-americană 546-547
PIB *vezi* produsul intern brut preistorică 35, 40, 42
recesiune 359, 610, 661, 757-758, 864, 885, 889, 952, 955, 970
romană 212, 251
rusă/sovietică 521-522, 719, 752-753, 834, 905, 938, 944, 959-960
servicii financiare *vezi* servicii financiare
Smith, teoriile economice *vezi* Smith, Adam
SUA 595, 906-907, 912; perioada interbelică 757-758, 787-788; probleme economice ale populaţiei de culoare 909; şi ajutorul 809, 831; şi crizele economiei globale 969-970; şi războiul din Vietnam 909
sud-est-asiatică 662, 955-956; Indonezia 955; Vietnam 955
şi imperialismul şi investiţiile de capital 684
şi industrializarea 595, 599, 718-719
şi liberul schimb 600, *vezi şi* liberul schimb şi Războiul Rece 864-865
şi sistemul de caste 260
teoria economică colonială 538-539
economii agricole 79, 105, 151, 164, 260, 456, 463-466, 494, 597-598, 787, 833, 942
economia mondială şi agricultura 832-835
ecumenism 852
Eden, Anthony 882
Edessa 328, 431

edificii *vezi şi edificiile individuale* africane de piatră 399
arhitectură *vezi* arhitectură din cărămidă arsă 105
egiptene 68, 71-74
maya 400
medievale 409, 424
mesoamericane 51
minoice 91
monumente *vezi* monumente paleolitice 37
pentru îngropare *vezi* piramide; morminte primele clădiri din cărămidă, Çatal-Hüyük 49
primele identificate 22, 37
regale *vezi* morminte: regale; palate; piramide religioase *vezi* biserică: edificii; catedrale; moschei; sinagogi; temple; zigurate romane 207
sumeriene 56-59, 61
Edo (actualul Tokyo) 392-393, 697-699
edomiţi 100
Eduard al III-lea al Angliei 417
educaţie 726
a bisericii 439, 489, 568; rolul misionarilor 693
alfabetizare *vezi* alfabetizare arabă 777
de masă 974
indiană 679, 705
în colonii 658
îndepărtarea clerului din 726; sub Iosif al II-lea 500
japoneză 699
pentru femei 694
reeducarea europeană în China 761
rusă 520-521
sistemul confucianist 373
sovietică 905
şi Iluminismul 579
şi romantismul 581
turcă 782
universităţi *vezi* universităţi efect de seră 847-848
egalitarism 158, 632-634, 815
egeene, insule 82, 86, 89, 91, 93-94, 161, 317, 781, *vezi şi insulele individuale* comerţ 87-88
elene *vezi* greci/elenism hegemonia romană 196
invazii gotice 230
veneţiene 316, 335
egipteană 774
Egiptul antic 42, 44, 50, 54, 63, 68-84, 99-100, 140
a doua perioadă intermediară 71, 80-81
agricultura 68-69, 72
aheii, atac asupra 93
Alexandru în 179
alimentaţia 72
animale mari 42
arhitectura 78
arta 68, 76-77, 79, 81

artizanii 69, 76, 78
astronomia 74, 171, 184
bărci 69
birocraţia 72
biserica în 235, 251, 306
Caesar şi 200
calendarul 74
ceasul de apă 78
edificii 68, 71-74; piramide 68, 72-74, 76
comerţul 70, 80, 90
comerţul minoic cu 91
cronologia regatelor şi sincronizarea dinastică 70
cucerirea de către musulmani 292-293
cucerirea otomană 339
cupru 44, 69, 80
etiopiană (XXV), dinastie 133
exodul evreilor 98
fatimid 301
femeile în 78-79
influenţa asupra grecilor 68, 77
influenţa cretană 81
influenţa sumeriană 68
invadatorii asiatici 80-81
invazia asiriană 101, 140
invazia hicsoşilor 80
împărţirea în regatele Egiptul de Jos şi Egiptul de Sus 69
învinge pe babilonieni sub Nabucodonosor 140
literatura 72, 79
mamelucii în 331
matematica 74
medicina 78
monede 88
mortalitatea infantilă 78
mumificarea 76
ocuparea Palestinei 81-82
ocuparea Siriei 81
persanii învinș 139, 154, 159
preoţii 75, 77-78
prima perioadă intermediară 71, 80
ptolemeic 181-182, 185
Regatul de Mijloc 70, 76, 80
Regatul Nou 70-71, 81-82, 91, 140
Regatul Vechi 70-72, 75, 78, 80
regi ai 69-71, 76, 79, 81-82, 133
religia 74-76, 80, 99
rolul central al Nilului în 68-69, 71, 74-75, 83
sănătatea 78-79
sclavia 72
scribii 72, 74-76, 78
scrierea 68, 70, 77-78,

„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
statul faraonilor 70-74, 78-83, 89
şi clima 69
şi hitiţii 81-82, 97
şi Imperiul Roman 72, 251
şi Kush 80, 133, 140
şi Libia 98, 132
şi Mitanni 81-82
şi Nubia 80
şi popoarele mării 82, 85, 97, 140
unificarea sub Menes 70
viaţa ţăranilor 72, 78
zeii 68, 71, 76, 79-80, 211
Egiptul modern 514, 833, 927
al Doilea Război Mondial 798
Canalul Suez *vezi* Canalul Suez impozitarea 774
islamismul în 927
naţionalismul 685, 773-775, 780, 881
Primăvara Arabă 971
refugiaţii palestinieni în 821
revoluţia (1952) 881
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
şi Irakul 927
şi Israelul 819-821, 882, 927
şi Marea Britanie 685, 739, 774-775, 777-778, 780, 798, 819, 881
şi Războiul Rece 881-883
şi Siria 883-884, 933
şi Turcia 775
Egiptul Ptolemeilor 182, 185
Einstein, Albert 839
Eire *vezi* Irlanda
Eisenhower, Dwight David 863, 883, 899, 906-907, 909-910
El Alamein, bătălia de la 798
Elam/elamiţi 56, 63-64, 67, 101-102, 140
Elba, fluviu 204, 342, 345, 349, 477, 915
Elba, insulă 189, 620
electricitate 717, 723, 728, 833, 836
hidroelectricitate 834
electromagnetism 838
electronice 834, 837, 921
elefant 27, 29, 42, 110, 116, 132, 179, 193, 258, 450
eleni/elenism 95-96, 150-176
Biserica şi cultura elenistică 235
Bizanţul, moştenirea elenistică a 308
conştiinţa elenă 150-151, 160
evrei, elenizare 215
Imperiul Macedonean şi lumea elenistică 177-187, *vezi şi* Macedon/Macedonia antică şi budismul 258
şi Imperiul Roman 197, 202, 206
Elisabeta a Rusiei 523

Elisabeta I a Angliei 450, 487, 491, 506-507, 552
şi Marina Regală 555
Elţân, Boris 943, 958-959, 961
Elveţia 485, 527, 618, 797, 833
emmer, grâu 42, 72
Enciclopedia (Kagxi) 458
energie surse şi consumul de 277, 424, 473, 593, 712, 717, 821, 833-834, 847, 884, 922, 928, vezi *şi sursele de energie individuale*; şi mediul 846-848
şi fizica 839
Engels, Friedrich 596
engleză, limbă 550, 678, 975
Enkidu, zeu sumerian 59
Enlil, zeu sumerian 59, 66
Enron 969
eolieni 150
Epicur, filosof grec 184-185
epicurism 206
Epoca bronzului 33, 44, 92, 136
Creta 89-90
Epoca fierului 33, 138
cultura azaniană în Africa 398-399
Epoca pietrei 32-38, 40, 132, *vezi şi* mezolitic, epocă; neolitic, epocă; paleolitic, epocă epurare etnică 489, 626, 781, 859, 942-943, 948
Erasmus, Desiderius 442, 446, 483-484
Eratostene, om de ştiinţă grec 184-185
ere glaciare 18-19, 29-31, 33-34, 37, 39
Eretria 159-160
Eridu, aşezare sumeriană 56
Eritreea 685
ermetism 390
Eschil, tragedian grec 174
eschimoşi 45, 352, 400, 674
Estonia 795, 939, 950
estru 24
Etiopia/etiopieni 132, 290, 396, 398, 658, 683, 797, 887, 889
dinastia egipteană etiopiană (XXV) 133
italienii în 685, 788-789, 797
„Lucy” descoperită în 21
primele unelte 22
Etruria/etrusci 138, 158, 187-189
Euclid, geometru grec 184, 297, 358, 441, 573
Eufrat, fluviu 54-55, 65, 100, 186, 204, 311
Eurasia *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agricultura 41
Centrală 31, 186, 240, 261, 278-283, 286, 292, 302, 323, 329, 373, 435, 457
nomazi 240, 278-281, 286, 342
preistoria 29-32, 41
şi ascensiunea turcilor 281-282
Euripide, tragedian grec 174

euro (monedă) 950, 952
Europa *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agricultura *vezi* agricultură: europeană alfabetizarea 135, 567-569, 724
armamentul 530, 656, 659
autoritatea şi contestatarii ei (1500-1800) 479-501
cezaropapismul 235
colonialismul *vezi* colonialism şi hegemonie europene comerţul *vezi* comerţ: european comerţul cu sclavi *vezi* sclavie: comerţ cu sclavi comerţul la începutul modernităţii 466-469
Cortina de Fier 808, 860-861
cositor 137
creatoare a lumii moderne 976-977, 981-982
creştinătatea *vezi* creştinătate creştinismul în *vezi* creştinism: în Europa cupru 136-137
de Est: Chestiunea Orientală 516, 625-626, 636; comunismul 800-801, 808-809, 859-861, 935-945, 949, vezi *şi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS); Imperiul Roman: de Răsărit; Pactul de la Varşovia; romană *vezi* Bizanţ/Imperiul Bizantin; slavi *vezi* slavi; şi evreii 949
demografie 421, 425, 462-464
dinasticismul şi emergenţa statalităţii 503-511
după căderea Imperiului Roman 342-343
după înţelegerea de la Viena (1815) 622-625
economia *vezi* economie, organizare şi dezvoltare: europeană emigraţia 466, 663-664, 828; britanică 466, 588, 663-664, 829; irlandeză 655, 664
Epoca bronzului 91-92, 136
Epoca fierului 135
epoca napoleoneană 616-620, 665
femeile *vezi* femei: în Europa feudalismul 360-362
foametea 425, 464, 466, 626, 811
fondarea şi crearea 342-362
Habsburg, dinastie *vezi* Habsburgi idei şi cultură 565-581, 658, 662-663; globalizare 976-977
Iluminismul 575-580, 727
imperialismul *vezi* colonialism şi hegemonie europene Imperiul Carolingian 345-348
Imperiul Otoman 335-340, 435, 479-480, 506, 511-514, 636, 658, 677, 682, 685, 690, 724, 740, *vezi şi* otomani; Chestiunea Orientală şi căderea 516, 625-626, 636; moştenirea 773-777; Primul Război Mondial 738, 740, 742; revolta sârbă (1804) 625, 773
Imperiul Otonian 349-351
industrializarea 460, 470-471, 562-600, 717-719, 734
invazia persană 159
îmbrăcăminte *vezi* îmbrăcăminte: europeană
„marea divergenţă” 459, 472
Marea Recolonizare 663-664
medievală 405-432, 435, 461; bogăţia şi economia 421-425; ciuma 425-426; cruciadele *vezi* cruciade; explorarea şi expansiunea 435-439; femeile 362, 428-429; nobilimea 427; pământul 421-422, 425-426; revoluţia tiparului 443-445; statusul şi ierarhia 426-427; şi Biserica 406-413, 428, 439-441, 444-446; şi Renaşterea 442-444; şi statul 414-421; ţăranii 422,

426
Mediterana *vezi* Mediterana megaliţi 137-138
metalurgie 136, 138, 424, 530
minerale 96, 136
mişcarea de integrare occidentală 913-915
monede adoptate în 88
naţionalismul în *vezi* naţionalism: în Europa perioada interbelică 784-792
piaţa unică 918, 950
piaţă comună 913, 918, 952
populaţie şi demografie *vezi* populaţie şi demografie: Europa preistoria 18, 21, 23, 30-37, 40, 42, 44, 135
prima relaţie directă a Europei atlantice cu India 452
primele civilizaţii 135-139
primele diferenţe între populaţiile de pe coasta Mediteranei şi zonele mai vestice şi nordice 135-136
Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608
Războiul de Treizeci de Ani 494, 507, 514, 551
Războiul Rece şi împărţirea 859-861
revoluţia rurală socială 590-591, 612, 628
revoluţia ştiinţifică 569-574
romană *vezi* Imperiul Roman; Roma antică romantismul 580-581
schimbare culturală: într-o epocă a revoluţiei 601-620; postnapoleoniană 621-622
schimbări pe termen lung în secolul al XIX-lea 586-600
schimbări sociale şi economice la începutul epocii moderne în Europa 461-478; împărţirea liniilor 475-477; schimbarea către relaţiile de piaţă 474; şi protestantismul 476
schimburi culturale dinspre Mediterana spre valea Rinului 344
schimburi între cele două Europe în anii 1970 930-931
slavă 317, 324, *vezi şi* slavi studii orientale 558
şi Africa *vezi* Africa: şi Europa şi America de Nord 663
şi arabii *vezi* arabi: şi Europa; islam: şi Europa şi Asia *vezi* Asia: şi Europa şi China *vezi* China: şi Europa şi Iordania 880-881
şi Irakul 880-881
şi islamul *vezi* islam: şi Europa şi Japonia 656, 658, 662, 691, 698-700, 772, 811, 921
şi mongolii 333-334, 344
şi războaiele mondiale *vezi* Primul Război Mondial; al Doilea Război Mondial şi Războiul Rece 859-861
şi Revoluţia Franceză 608-620, 622-623
şi SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): şi Europa tensiuni în secolul al XIX-lea în civilizaţia europeană 717-732
Tracia *vezi* Tracia
Tratatul de la Roma 914
votul 657, 722
evoluţie a omului *vezi* preistorie darwiniană, „selecţia naturală” 728
evrei 213-218
alexandrini 215
antisemitism/persecuţii ale: în Europa de Est comunistă 948; masacre în

cruciada a doua 431; în Europa medievală 426; naziştii 779, 790-791, 799, 819, 948; sub împăraţii creştini 241, 251, 489
diaspora în lumea civilizată 215, 217, 223
din Israelul antic *vezi* israeliţi elenizarea 215
hazari 309
Holocaustul 942
Iisus ca evreu 219
imigraţia în Palestina 777, 779, 819, 932-933
în Constantinopol 251
în exilul babilonian 100-101, 214
în Franţa 579
în Germania 790
în Irak 252
în Marea Britanie 664
în Palestina în timpul Declaraţiei Balfour 819
în Roma 215
locuitori din Iuda 100-102, 211, 214-215, 217-218, 221-222
naţionalismul 218, 221; sionist 777-779, 819-821, 925
persecuţia creştină a 220, 223, 286
perspectiva asupra istoriei 213, 217
polonezi 799, 948
primii iudei *vezi* iudei răspândirea evreilor în lume în prezent 948
religia *vezi* iudaism retragerea Imperiului Roman 241
sovietici 932-933
statele arabe evreieşti 241, 252
sub Imperiul Roman 206, 211-213, 215, 217, 223, 241, 251; răscoala din 66 e.n. 221; revolta Bar Kochba 223; la Masada 221
şi islamul, evreii ca fraţi întru credinţă/protejaţi 290, 295
şi nazismul *vezi* nazism: şi evreii şi otomanii 512
şi persanii 102, 141, 286
explorarea spaţială 842-844, 903, 905-906
Ezdra, scrib şi reformator evreu 214
fabrici 594, 598-599
legislaţie 652-654
muncitori în 598, 599, 722, 758, 768, 850
Faraday, Michael 728
farisei 215, 218-219
Farsistan 140
fascism 750, 754-755, 792
şi climatul intelectual interbelic 786
Fatimizi 301, 325
Fazari, Ibrahim al 298
fântână cu cumpănă 78
febră tifoidă 587
federalism 607
femei chineze 384, 694, 874
diferenţe în lume în tratamentul şi statutul 976
drept de vot al femeii 723, 782, 853
egiptene 78-79
eliberarea 722-723, 853

feminism 722, 853-854, 858
haine 79, 722, 854
îmbunătăţiri pentru femei după al Doilea Război Mondial 823, 853
în Europa 722-723; Evul Mediu 362, 428-429; îmbrăcămintea şi drepturile femeii 722; în Europa la începutul modernităţii 477-478; legislaţia engleză protectoare pentru 599; politizarea femeii 722; statutul legal 477; şomajul 722
în Grecia antică 164
musulmane 301, 853-854, 927, 974, 976
problematica egalităţii 782, 853-854, romanciere 477
sati în India 264, 451, 679
sufragete 723, 734
sumeriene 61
şi Biserica 429, 478
şi contracepţia 722-723, 827, 849, 853, *vezi şi* contracepţie şi divorţul 164
şi educaţia 694
şi tehnologia 723, 853
turce 782
feminism 722, 853-854, 858
Fenghao, China 120-121
fenicieni 95-96, 100, 159
întemeierea Cartaginei 96, 159, 186
Ferdinand al II-lea de Aragón 418
Ferdinand I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 504, 506
Ferdinand, duce de Alba 491
Feroe 352
fertilitate 66, 829, 846
ritualuri/culte 71, 100, 111
simboluri/imagini 35, 92
fertilizatori 832-834
feudalism 353, 360-361, 415, 417-418, 421, 423, 427, 473, 476, 479, 481, 628
abolirea feudalismului francez 590, 611, 613
indian şi *samanta* 365
japonez 697; „anarhia feudală” 387, 389; feudalismul centralizat 391-392
Fidias, sculptor grec 176
fier 44, 71, 86, 189, 592-593, 922
Africa 133, 396, 398
arme 97, 100, 102, 127, 189, 397
China 51, 127, 377, 760
fontă 522, 595, 733-734, 736, 752
India 108
Japonia 387
Marea Britanie 595
Persia 141
Rusia 522, 733, 752
topirea 127, 395, 592, 592
unelte 33, 44, 86, 108, 127, 402

Filip al II-lea al Macedoniei 177-179
Filip al II-lea al Spaniei 490, 495, 506, 539, 552
Filipine 531, 538, 689, 712-713, 797, 879
al Doilea Război Mondial 797
filisteni 100
filosofie a Iluminismului 575-580
adoptarea de către romani a filosofiei greceşti 206
aristotelică 483
chineză 375; confucianistă *vezi* confucianism concepţia filosofică despre Dumnezeu 572, 576
greacă 168-172, 183-185, 206; şi creştinismul 224, 232, 241
naturală 573, 729
şi moralitatea 575, 578, 580
şi ştiinţa 571, 573, 729
şi universităţile 439
filosofie aristoteliană 483
finanţe *vezi* economie, organizare şi dezvoltare; bani finice, popoare 136
Finlanda 722, 795, 950
fizică 572, 575, 729-730, 837-839
aristotelică 184
cuantică 839
newtoniană 576, 837-839
nucleară 837
fizică newtoniană 576, 838-840
fizică nucleară 839
Flandra 348, 472, 506
agricultura 465
bănci 467
comerţul 418, 424
renaşterea economică 424
schimbul social şi economic, perioada modernităţii timpurii 475
sprijină în Marea Schismă pe papa de la Roma 413
Florenţa 413, 505
conciliul ecumenic de la 336
medievală 419-420, 423
Florida 641, 969
Fluviul Galben 115-116, 369
Fluviul Perlelor 115
FMI (Fondul Monetar Internaţional) 832, 857, 901
foamete 54, 585, 588, 626 „830, 833
Balcani 743
China 383-384,
Europa 425-426, 464, 466, 626, 743, 811
Imperiul Roman 251
India 705, 815
Irlanda 588, 626, 655
Rusia/URSS 522, 558, 753, 833
şi superstiţiile 224
Viena 743
foc, facerea/folosirea 19, 26-27, 29, 38, 116

Focida 178
Fondul britanic pentru Dezvoltarea şi Bunăstarea Coloniilor 887
Fondul Monetar Internaţional (FMI) 832, 857, 901
Ford, Gerald 912, 918
Ford, Henry 834-835
fortificaţii 62, 86, 92-93, 97, 115, 119, 159, 163, 228, 487, 692, 788
Forţele Aeriene Regale 795, 800
fosile 17, 21, 29-30, 32-33, 727
franceză 494, 500, 721
francezi *vezi* Franţa/francezi
Franche-Comté 504, 508, 510
franci 230, 246-249, 255, 262, 292, 300, 312, 316, 344-349
merovingieni 246-247
Francis Xavier, sfânt 391
Francisc din Assisi, sfânt 409
franciscani 409-410, 489, 531, 540
francmasoni 566
Franco, Francisco, general 792
Franţa/francezi
Adunarea Naţională 610-611, 613
agricultura 598
al Doilea Război Mondial 793-795; „purificarea” ’ eliberării 807
alfabetizarea 568
arme nucleare 915
ascendenţa în Europa 508; în epoca napoleoniană 616-620
aşezări greceşti 151
Bourboni *vezi* Bourboni
Capeţieni 349, 353, 417, 479
catolicismul 565-566, 611, 613, 616; împărţirea catolică-protestantă 579
„clasele periculoase” pariziene 596
comunismul 790
constituţionalismul 609-611, 914
Convenţia 611-613
creşterea economică 595
emigraţia 664
epoca napoleoniană 616-620, 665
feudalismul 473; abolirea 590
filosofi 577-578, 580
fronde 495
Gallia *vezi* Gallia/gali
Gallia Transalpină 198
Grand Siècle 497
hegemonia 616-618
hughenoţii 494-495, 497
Île-de-France 349, 417
Iluminismul 575-576, 579-580
Imperiul Francez *vezi* Imperiul Francez impozite 494, 500, 721
invaziile arabe 292
în Asia, India 535-537
începutul cultivării 136

la începutul secolului XX 734
legi 480
lider cultural european 611
limba franceză 568, 578, 611, 778
mişcarea clasei muncitoare 734
mitologia naţională 418
monarhie *vezi* monarhie: franceză munca misionară 561
naţionalismul 724-725
nobilimea 474, 609, 611, 613
Pacea de la Utrecht 510, 739
papa la Avignon 412-412
perioada interbelică 787
picturi rupestre 35
populaţia 464, 466, 586
preistoria 35, 37
Primul Război Mondial 740-744
Provence 344, 348, 351
putere navală 556
războaiele italiene 505
Războiul Crimeii 628
recensământ, primul 462
reforma după moartea lui Ludovic al XIV-lea 500
Reforma şi războaiele religioase 487
regionalismul
Revoluţia 608-620, 632, 640, 665; influenţa 622-623, 633, 635, 637, 668
revoluţia rurală socială 590-591, 614
schimbări sociale şi economice la începutul epocii moderne 475
socialismul 631-633
speranţa de viaţă în secolul al XVIII-lea 463
sprijină pe papa de la Avignon 413
statalitatea 503
Stările Generale 609-610
sub Richelieu 494
şerbia 590
şi America de Nord 543-545, 554-555
şi Anglia, 417-418, 496-497, 554; războaiele corsare 556; Războiul de O Sută de Ani 417-418; Războiul Regelui William 508, 554; Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei 554
şi arabii 779
şi Austria 629
şi Carol cel Pleşuv 348
şi China 694
şi cruciada a treia 431
şi danezii 553
şi evreii 579
şi Germania *vezi* Germania: şi Franţa şi Habsburgii 507
şi Italia 788
şi Levantul 778
şi Marea Britanie 512, 527, 551-552, 677, 684, 734, 739; al Doilea Război Mondial 794; în America de Nord 546, 554-555, 603, 608; în India

535-537; Primul Război Mondial 684, 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii; războaiele napoleoniene 616, 677; Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608; rivalitatea maritimă 556; şi CEE 914-915
şi NATO 915, 951
şi olandezii 510, 553, 556
şi papalitatea 411
şi Persia 342
şi Polonia 626, 664
şi Prusia 611, 618, 629-630
şi Războiul de Treizeci de Ani 494
şi Războiul din Irak 968
şi Revoluţia Americană 603-604, 608
şi Rusia/URSS 684, 734; invazia franceză a Rusiei 616; Primul Război Mondial 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii; şi Canalul Suez 902
şi Spania 665; războaiele franco-spaniole 467, 511-512
şi SUA 640-641
şi Teroarea 612-613
şi Tratatul de la Maastricht 950
şi UE 952
şi vikingii 353
votul 611, 614, 624-625, 721
zilele din iunie 627, 631, 633
Fratres Vitae Communis 411
Frederic al II-lea, Împărat al Sfântului Imperiu Roman 441
Frederic al II-lea al Prusiei 499, 525, 578
Frederic al III-lea al Saxoniei 484
Frederic I, Barbarossa, moartea în cruciada a treia 796
Frederic-Wilhelm, elector de Brandenburg 525
Freud, Sigmund 785, 850
freudianism 785-786
frigieni 97, 155
frizoni 238, 353
Fujiwara, clan, Japonia 386-388, 390
fundamentalism 851, 927, 932-933
Gaddafi, Muammar, colonel 971
Gadesul (actualul Cádiz) 96
Gaeta 351
Gagarin, Iuri 843
Galen, medic grec 297, 429, 441
Galeriu, împărat roman 233
Galileea 218, 221
Galileo Galilei 570, 573
Gallia/gali 200, 245
franci în Gallia 248
Gallia Cisalpină 198
Gallia Transalpină 198
regatul de Toulouse 239
şi Biserica Romano-Catolică 247
şi Roma 193, 198, 205
şi vandalii 239

Gallipoli 335
Gama, Vasco da, navigator portughez 380, 437, 529-531, 843
Gandhara 141-142, 257
Gandhi, Indira 923-924
Gandhi, Mohandas (Mahatma) 673, 812-814, 908
Gandhi, Rajiv 923
Gange, valea 106, 108-111, 113, 257-258, 262, 367, 535
Gao, Africa 398
Gaozu (Liu Bang), împărat al Chinei 269-270
Garibaldi, Giuseppe 707
Gasconia 344, 348
GATT (Acordul General pentru Tarife şi Comerţ) 832
Gaugamela, bătălia de la 179
gaze de seră 847-848, 965, 979
Gărzile Roşii, China 874, 919
Gdańsk 937
genetică 840-841
ADN 31, 840-841
inginerie genetică 840-841, 977
proiectul genomului uman 841
recolte modificate genetic 832-833, 841
Geneva 485
Genova/genovezi 505, 511, 618, 622
medievală 419-420, 423
şi Bizanţul 314, 316, 335
şi otomanii 336
geografie disciplină 538
topografie 538
geologie 727
George al V-lea al Marii Britanii şi împărat al Indiei 708
George al IV-lea al Marii Britanii, Irlandei şi Hanovrei 479, George al III-lea al Marii Britanii, Irlandei şi Hanovrei 418, 460, 654
George I al Marii Britanii, Irlandei şi elector de Hanovra 607
George, primarul Kaninei 340
Georgia (stat american) 545
Georgia/georgieni (Eurasia) 311, 754, 943
Germania agricultura 591, 628
al Doilea Război Mondial 793-799; programul pentru rachete 842
al Doilea Reich 630-631
al Treilea Reich *vezi* nazism bănci 467
Brandenburg 507, 524-525
căderea Zidului Berlinului 940-941
coloniile germane 742, 748, 788
colonizarea franc㠄 344
comunismul 790, 808
Confederaţia Germană 618
creşterea producţiei 719
diviziuni după căderea Carolingienilor 349
economia 757, 808, 950-951
expansiunea spre est 432

Germania de Est *vezi* Germania, Republica Democrată (RDG) hansa/Liga hanseatică 322, 427, 434
Iluminismul 578
industrializarea 720
împărţirea după al Doilea Război Mondial 801, 807-808; şi blocada Berlinului 861
liberalismul după Primul Război Mondial 750
masacrul populaţiei Herero în Africa de Sud-Vest 686
mortalitatea infantilă 743
naţionalismul 627, 724-725, 788, 790, 794, *vezi şi* nazism nazismul *vezi* nazism oraşe noi medievale 423
oţel 834
perioada interbelică 786-788, 790-793; reînarmarea 792
populaţia 586
Primul Război Mondial 737, 739-746, 762; tratatele de pace 745-750,757, 786-787
putere navală 798
puterea aburului 594
Republica de la Weimar 786-787, 941
Republica Federală/Germania de Vest 861, 864, 884, 913-915, 936, 941; unirea cu RDG 941
reunificarea (1990) 941, 950-951
revoluţii (1848) 627-628
socialismul 628, 721; naţional-socialismul *vezi* nazism; Partidul Social-Democrat 720
sprijină în Marea Schismă pe papa de la Roma 413
stat asistenţial 857
şi Austria 618, 629, 792, *vezi şi* Habsburgi; Tripla Alianţă şi Austro-Ungaria în Primul Război Mondial *vezi* Primul Război Mondial: Puterile Centrale şi Cehoslovacia 792
şi China 762
şi Cortina de Fier 861
şi evreii 790
şi Franţa 508, 618, 630, 685, 724-725, 734, 738; al Doilea Război Mondial 792-793; Primul Război Mondial 740-741
şi Habsburgii 419, 499, 507, *vezi şi* Habsburgii şi Italia 792, 794
şi Japonia 762, 796-798
şi Marea Britanie: al Doilea Război Mondial 793-796, 798; perioada interbelică 788, 792-793; Primul Război Mondial 739-740, 743-744
şi Polonia 793
şi Prusia 525, 628-630
şi Războiul din Irak 968
şi Reforma 484-485
şi Roma 204
şi Rusia/URSS 738-740, 745, 793, 795-796, 861, 940-941
şi Sfântul Imperiul Roman 418-419, 504-505
şi Spania 792
şi Tripla Alianţă 739
şi turcii 739
şi UE 951

şomajul 951
tehnologia 734
unită (din 1871) 629-630, 733
Germania de Est *vezi* Germania, Republica Democrată (RDG) Germania de Vest *vezi* Germania: Republica Federală/Germania de Vest Germania, Republica Democrată (RDG) 861, 864, 936, 941
şi căderea Zidului Berlinului 940-941
şi Ungaria 940
germanice, populaţii alamani 230, 238, 246
burgunzi 238, 246-247, 491
frizoni 238
goţi *vezi* goţi lombarzi *vezi* lombarzi saxoni *vezi* saxoni şi Polonia 217
turingi 238
vandali 238-239, 246, 248
Ghana 887
Ghana, Africa 397
Ghazan, ilhan mongol 334
ghaznavizi 326-327, 365
ghetouri 251, 908
ghibelini 419
ghilde 251, 313, 466, 613-628
China 376
India 364
medievale 427
negustoreşti 364, 376
Ghilgameş, Epopeea lui 57-59, 61, 66, 102
Gibbon, Edward 576, 578
Ginghis-Han 329, 331-332, 563
Giseh, piramida de la 74
Gisors 417
Glasgow 596
globalizare 656, 857, 975-976, 982
economică 697, 857, *vezi şi* economie, organizare şi dezvoltare: economia globală hegemonia europeană asupra lumii 656-675
şi interconectivitatea istoriei contemporane 971-972
gnosticism 224-225, 242
Goa 531-533, 561-562
Gogol, Nikolai Vasilievici 174
Golful Porcilor, Cuba, operaţiune 897
Gomindan (naţionalişti, China) 760, 763, 765-771, 805, 808, 815-817
în Taiwan 871, 920
Gorbaciov, Mihail Sergheevici 934-935, 938-943, 945, 947
gotică, arhitectură 409, 443
goţi 227, 230, 233, 239-240, 242, 244, 255, 281, 317
din Crimeea 250
ostrogoţi 238, 247-248, 250
vizigoţi 238-239, 246-250, 254, 292, 345
goţii din Crimeea 250
Gracchus, Caius 199
Gracchus, Tiberius 199

Granada 430
grăunţe *vezi* cereale grâu 42, 562, 832-833
greacă, limbă 147-148, 182, 206, 294, 305, 308
Grecia antică 50, 150-176, 178
agricultura 136
aheii în 92-93
alfabetizarea 88
argint 173
arhitectura 154
aristocraţia 153
arta 154-155
artizanii 154, 164
Atena *vezi* Atena care 87
CE, intrare 949
comerţul 151, 155, 159
conştiinţa elenă 150-151, 160
cucerirea otomană 338
cultura cretană în 92-93, 96
economia agricolă 164
femeile 164
filosofia *vezi* filosofie: greacă
Grecia clasică 154, 159-176
hopliţii 155-156, 164
iloţii 158
Imperiul Macedonean *vezi* Macedon/Macedonia antică influenţa culturală 165-176; astronomia 170-171; competitivitatea 168; democraţia 166-168; istoria 172-173; prin Macedonia 177-187; raţionalitatea 168-169, 172; revoluţii în gândirea umană 168-172
influenţa egipteană 68, 77
influenţa minoică 92-93
influenţa şi interacţiunea asiatică 150, 154
invaziile barbare 94
invaziile gotice 230
legăturile cu Persia 159
literatura 148, 152-153, 173-175, *vezi şi* Homer; poezia 94, 150, 152-153, 173-174; teatrul 174-175
metecii 154, 164
miceniană 93-94
oracole 153, 159
oraşe-state 156-158, 160, 175, 177, 179, 191
politica 155-159
războaie 155
Războaiele Peloponesiace 163-164, 166, 173
Războaiele Persane 159-161
regatul din Trapezunt 335
religia 151-153, 184
sclavia 151, 154
sculptura 175-176
sexualitatea 164
sosirea elenilor 94-95

Sparta *vezi* Sparta şi cultura arabă 297
şi emergenţa civilizaţiei Mediteranei clasice 148-176
şi Roma 187, 193-196, 206, 210-211
ştiinţa 169
tiranii 157-158
zeii 26, 152
Grecia Mare 158, 169, 189
Grecia modernă 724
al Doilea Război Mondial 796
apariţia unui nou regat 626
Primul Război Mondial 741, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii şi CE/UE 918, 952
şi Italia 796
şi Marea Britanie 804, 808
şi SUA 808-809
şi Turcia 781
şi turcii 626
unirea cu Creta 776
greutăţi şi măsuri 348, 394, 613, 619
chineze 268, 382
Egiptul antic 72, 74
Ind 105
Grigore al VII-lea (Hildebrand), papă 407-409, 412
Grigore cel Mare 254-256
Grigorie de Tours 247
gripă 425
epidemia indiană (1918) 814
Groenlanda 352
Grünwald, bătălia de la 434
Guadelupa 543, 554
Guangwu, împărat chinez 273
Guangxu, împărat Qing 696
Guangzhou *vezi* Canton/Guangzhou
Guatemala 400, 895, 897
guelfi 419
Guillaume de Rubruc 333
Gupta, imperiu în India 262-264, 363
Gurjara, regat în India 364
Gutenberg, Johannes, tipograf german 444
gutieni 63-64
guvernare parlamentară/reprezentativă 189, 420-421
constituţională *vezi* constituţionalism guvernarea locală britanică 652-653
guvernarea locală rusă 638
în coloniile britanice 562
japoneză 699
Parlamentul englez/britanic 420, 473, 493, 495-496, 650, 653-654
parliamenta italiene 420
şi monarhia 420-421, 492-493, 495-496, 518-519, 607, 650-651, 654, 735

guvernare reprezentativă *vezi* guvernare parlamentară/reprezentativă
guvernare şi administrare *vezi* administraţie politică/guvernamentală
Habsburgi 419, 481, 490, 494, 499, 503-507, 510-512, 514, 524-525, 551, 623, 627, 629-630, 644, 733, 737, 805
dualism monarhic *vezi* Imperiul Austro-Ungar împăraţi 419
războaiele Habsburg-Valois 505-506
Hadrian, împărat roman 204-205, 211
Hadrian, zidul lui 204, 236, 246
Haile Selassie, împărat etiopian 889
haine/textile 95, 106, 125, 212, 404, 418, 423-425, 471, 531, 534, 552, 557, 681
asiatice 471
centre 423-424, 471, 594
imprimare imagini 443
manufacturare 420, 594, 610, 700; chineze 377; indiene 455, 812; japoneze 394, 760
Haiti 668, 972
hakka 694
Hamas 963
Hamdanizi, dinastie 325
hamiţi 54
etiopieni *vezi* Etiopia/etiopieni
Hammurabi 64-67
Han, imperiu, China 269-276, 369, 371, 381-382
şi Xiongnu 274, 279-280
Hani, Chris 892
Hannibal, general cartaginez 193-194
Hanoi 818
Hanovra 510, 618
hansa/Liga hanseatică 322, 427, 434
Harald Hardrada 354
Harappa, cultură în India 105-108, 110-111
Harappa, oraş 105
harpon 34
Harsha, împărat indian 363-364
Harun al-Rashid 296-297, 300-301, 347
Harvey, William 571
Hastings, bătălia de la 377
Hastings, Warren 678
Hatshepsut, regină a Egiptului 81
Hawaii 688, 759
Pearl Harbor 688, 797
hazari 282, 293, 309, 317-319, 321, 326
hărţi, întocmire *vezi* cartografie hârtie 77, 374, 424, 441, 443, 462, 614, 833
bani 332, 374, 467
hegemonie *vezi şi* colonialism; imperialism akadiană 63
atenianăă 161-162
aztecă 402, 538
britanică *vezi* Imperiul Britanic etruscă 189, 193

europeană *vezi* colonialism şi hegemonie europene franceză 617-618
hitită 97
minoică 90, 92
persană 284
romană 196
spaniolă 504-506
SUA, hegemonia globală a 968
sumeriană 63
Tang 373
Xiongnu 280
Zhou 121
Heian, perioadă, Japonia 387-388, 390
Heisenberg, Werner 839
Helsinki, Acordul de la 930, 937
Henric al II-lea, rege al Germaniei şi împărat al Sfântului Imperiu Roman 351
Henric al VIII-lea al Angliei 415, 486-487, 504-505, 555, 589
Henric al IV-lea al Franţei 487, 503, 565
Henric al IV-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 408
Henric al VII-lea al Angliei 420, 503
Henric I Păsărarul, rege al Germaniei 349
Henric Navigatorul, prinţul Portugaliei 436-437
Heraclius, împărat bizantin 286, 292, 306, 309-310, 318
Herţegovina 942
Bosnia-Herţegovina 942, 948
cucerirea otomană 339
herero 686
Herodot 75, 103, 132, 141, 158, 172-173, 287
Hertz, Heinrich 836
Hesen, oficial al dinastiei Qing 459
Hesiod, poet grec 174
hicsoşi 80-81, 86, 91
Hideyoshi, dictator şi general japonez 391-392
hidroelectricitate 834
hidrostatică 184
hieroglife 68, 77, 134, 395, 400-401
Hildebrand (papa Grigore al VII-lea) 407
hindi, limbă 706
hinduism 111-113, 264-265, 368, 867
anglicizat 679
Bharatiya Janata, partid 956
Devi, cult 264
în Americi 549
în Imperiul Mogul 450-451, 455, şi britanicii 678, 680, 704-708
şi budismul 260, 364
şi dezvoltarea imperiilor Asiei de Sud-Est 364-365
şi gnosticismul 224
şi islamul 365-368, 450-455, 534, 678, 680, 706-707, 813-814, 115
temple 263, 365, 453-454
textele vedice 110-111, vedanta 264

zeii 104, 260, 264
Hindukush 107, 141, 292
Hindustan *vezi* India
Hipocrat 171, 439, 441
hipopotam 29, 37, 76, 132
Hispaniola 537
hitiţi 54, 64-65, 67, 81-82, 86, 93, 95, 97, 101
Hitler, Adolf 790-793, 795-796, 798, 819, 857, 860, 864, 882
şi Franco 792
şi Mussolini 791-792
Hiva, Asia Centrală 284, 676
Ho Şi Min 818
Hoarda Albă, hanat 332, 334
Hoarda de Aur, hanat 332, 334-335, 433-434, 526
Hobbes, Thomas 496
Hohenzollern, dinastie 499, 524-525, 629, 745
holeră 587
Holmgard *vezi* Novgorod
Homer 88, 94-945, 108, 150, 154, 174
hominine 21-30, 34
hominizi 21-28, 33, 36
Homo erectus 23-29, 116
Homo habilis 23
Homo Heidelbergensis 29
Homo Neanderthalis 29-32, 34-35, 37, 116
Homo sapiens 28-34, 36-38, 40, 43, 46, 54
homosexualitate 164
Honduras 400, 555, 894
Hong Kong 661, 692, 765, 863, 879, 920, 954
Hong Xiuquan 693-694
Hongwu, împărat (Zhu Yuanzhang) 379-380
hopliţi 155-156, 164
Horus, zeu egiptean 71, 76
hotentoţi 558
hrană cules 19, 28
alimentaţie *vezi* alimentaţie foamete *vezi* foamete lipsuri 743-744
modificată genetic 832-833, 841
rezerve 27, 39, 41, 421, 590, 673, 920-921, *vezi şi* agricultură; japoneze 920-921; revoluţia în secolul al XIX-lea 589-590; spre Europa în secolul al XIX-lea 592; şi consumul 832; şi dezvoltarea agriculturii în secolul XX 832-833; şi populaţia 830; şi transportul 592
şi clima 19
vânătoare *vezi* vânătoare
Hristos *vezi* Iisus din Nazaret
Hruşciov, Nikita 872, 897-898, 902-905,
Hudson, Henry 544
hughenoţi 494-495, 497
Hugo Capet, rege al Franţei 349, 353
Hugo, Victor 598
Hulagu, han 332, 334

Hume, David 578
huni 238-240, 246, 274, 280-281
chioniţi în Imperiul Sasanid 287
huroni 546
Hus, Jan 413
Husayn ibn Ali 294
Husayn, şeriful Meccăi 777-780
husiţi 413
Hussein, Saddam *vezi* Saddam Hussein
I Ching (*Cartea Schimbărilor*) 123
Iacob al II-lea al Angliei şi al VII-lea al Scoţiei 496, 553
Iacob apostolul, sfânt 355
Iacob I al Angliei şi al VI-lea al Scoţiei 453, 492, 507, 533, 544
Iacobini, club 642
Iacov, patriarh evreu 98
Iahve, Dumnezeul evreilor 99-100, 214
ca Dumnezeu creştin 224; şi ştiinţă 572, 576
Ialta, Conferinţa de la 800
Ianuarie, sfânt, cultul 565
Iaroslav „cel înţelept” 322-323
Ibn Rushd (Averroes) 298
Ibn Sina (Avicenna) 298
Ibsen, Henrik Johan 174, 722, 761
iconoclastă, controversă 311-312, 345, 356
ieniceri 338
iepuri 562
Ieremia, profet 100
Ierihon, aşezare preistorică 43, 49
Ieronim, sfânt 245
Ierusalim britanicii în 779
centru al guvernării Israelului 821
cucerirea de către musulmani 292, 305
cucerirea de către Saladin 328, 431
distrugerea babiloniană a 101-102
distrugerea romană a 221
evreii se întorc după exilul babilonian 214
Iisus în 218
Israelul ocupă locurile sfinte musulmane din 929
începutul Bisericii în 220-221
jefuirea de către Sasanizi 286
Qubbat al-Sakhra 299
regatul 328
relicva adevăratei cruci 286, 436
sinodul apostolic de la 220
sub Hadrian 223
şi cruciada a treia 731
Templul 95, 101, 141, 214, 221
văzut de europeni drept centru al lumii 435
Ieyasu, Tokugawa, shogun 391
Iezechiel, profet 214

iezuiţi (Societatea lui Iisus) 381, 451, 458, 489, 530, 541, 558, 561, 566, 659
Ife, Africa 398
Ignaţiu de Loyola 489
Iisus din Nazaret 212, 218-220
A Doua Venire 221
ca iudeu 219-220
în doctrina creştină 232, 306; Pavel 220
perspectiva gnostică asupra lui 242
perspectiva musulmană asupra lui 287
ultima cină reconstituită în Euharistie 221
Île-de-France 349, 417
Iliada (Homer) 94, 153
Iliria 196, 204, 230
revolta panonilor 211
iloţi 158
Iluminism 575-580, 727
şi romantismul 580-581
Imhotep, arhitect egiptean 72
imperialism *vezi şi imperiile individuale* american 642, 669-670, 688-689, 712, 909-910
atenian 166
colonialism *vezi* colonialism european *vezi* colonialism şi hegemonie europene hegemonie *vezi* hegemonie japonez 387, 759, 762, 764, 769-772, 778, 797-798, 800, 811
modernist 712
roman 194, 228, *vezi şi* Bizanţ/Imperiul Bizantin; Imperiul Roman sovietic 805
stăpânirea imperială 676-690, 703-712
şi bolile 540
şi decolonizarea *vezi* decolonizare şi economia lumii 557
şi modelarea Africii 685-686
teorie 561
Imperiul Britanic 670-675, 677-682, 684
abolirea comerţului cu sclavi 658
decolonizarea 808-809, 814, 818, 820-821
dezmembrarea propusă de Roosevelt şi Stalin 801; şi independenţa Indiei 814
expansiunea colonială 533-537, 542-547, 553-557, 563-564; la începutul secolului al XIX-lea 677-682
Fondul britanic pentru Dezvoltarea şi Bunăstarea Coloniilor 887
în Africa 685-686, 886-887, *vezi şi* Africa de Sud: şi britanicii *Pax Britannica* 556, 659
perioada postbelică 801-802,
Primul Război Mondial 742
retragerea din imperiu 781
Revoluţia Americană şi sfârşitul primului imperiu 601-607
şi Africa de Sud *vezi* Africa de Sud: şi britanicii şi Asia: Birmania 687, 695, 708, 713, 801; China 661,691-692, 694-696, 767-769, 771; India *vezi* India: britanicii în; Japonia 703, 739, 759, 762; Malaysia 677, 687, 708,

710; politica est-asiatică după
Primul Război Mondial 769; Războiul Opiului 661; Tibet 658, 687; Vietnam 818
şi Grecia 804, 808-809
şi Orientul Mijlociu 779-781, 818-821, 881-883; Egipt 685, 739, 774-775, 777-778, 780, 798, 819, 881; Iordania 780, 881, 883; Irak 779, 819; Palestina 779-781, 818-821; Persia 782; şi canalul Suez 662, 681, 684-685, 778, 780, 819, 879-881, 902
şi Rhodesia 686, 887, 890-891
şi Rusia 684
şi supremaţia navală 555-557, 642, 660, 673, 677, 742
Imperiul Carolingian 345-349, 360
Imperiul Francez 542-545, 553, 685, 818-819
decolonizarea 818, 875, 883
epoca napoleoniană 616-620
expansiunea la începutul secolului al XIX-lea 682
şi Africa de Vest 684
şi Algeria 682, 686, 819, 883
şi Americile 542-543
în Asia 684, 687, 695, 708; India 534; Indochina 684, 687, 695, 711-712, 818; Vietnam 695, 708, 769, 818, 875
şi Orientul Mijlociu 682; Liban 819; Siria 682, 778-779, 781, 818
şi Tunisia 682
Imperiul Kushan 275, 282, 369
imperiul latin al Constantinopolului 432
Imperiul Maurya 257-258, 260, 363
Imperiul Mogul 449-456, 534, 680, 707
Imperiul Roman 188, 194-196, 199, 202-212, 225-240
agricultură 212
ameninţări/incursiuni barbare 205, 226-230, 238-240, 294, 308, *vezi şi* goţi asimilare 206
birocraţie 206, 251
căderea Constantinopolului ca sfârşit al 303, 338
co-împăraţi 230, 236
colapsul imperiului de apus 236-240
cosmopolitism 197, 204, 206, 210, 232
cultul imperial 210-211
de răsărit: Imperiul Bizantin *vezi* Bizanţ/Imperiul Bizantin; împăraţi 240, 249, 286, 304-305, 310, 316, 335-336, 357, *vezi şi împăraţii individuali*; timpuriu 236, 239, 247, 250-253, 286
declinul economic 227, 239
devalorizarea monedelor 227-228
impozitare 197, 205, 212, 217, 227, 231, 234
influenţa orientală 211
Iustinian şi calea spre o civilizaţie bizantină 249-253
Pax Romana 197, 205
revolte 211-212
Sfânt *vezi* Sfântul Imperiu Roman şi creştinismul 225-242, 305, *vezi şi* Biserica Ortodoxă; Biserica Romano-Catolică; creştinătate şi Egiptul 72, 251

şi elenizarea 197, 201-202, 206
şi evreii 206, 211-213, 215, 217, 221, 223, 241, 251
şi parţii 201, 204-205, 228
şi Persia 249-250, 252, 309-310
şi sasanizii 228-229
Imperiul Spaniol 506, 551-554
Inchiziţia în Noua Spanie 541
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei 510, 554
Revoluţia din Ţările de Jos/Războiul de Optzeci de Ani 490-491, 506, 532
şi Americile 537-544, 549, 552, 558, 664-665; Mesoamerica 400-401
şi reformele „iluministe” 664-665
şi Revoluţia Americană 603
şi Sicilia 505
impozit funciar 285, 296, 451, 700
impozitare 89, 125, 493
incaşi 403-404
incest 79
tabuuri 25
Inchiziţie 410, 489-491, 541, 569, 574
Ind, valea 50, 62, 104-109, 141, 258, 261
India 257-265, 363-368, 449-456, 534-537, 662, 922-924, 982
agricultura 105, 143, 260, 455
Alexandru cel Mare în 257-258
arhitectura 450
arienii în 107-112, 257
arta 262-264, 544
artizanii 110
bactracienii, invazia 261
Bengal *vezi* Bengal
Bharatiya Janata, Partid (PBJ) 956
britanicii în: Compania Indiilor de Est 342, 453, 528, 531, 534-537, 678-680; constituţia (*India Act*, 1935) 913; controlul dublu (Compania Indiilor de Est şi Coroana) 537, 677-681; decolonizarea 814; India britanică 535, 680-682, 703-708, 812-814; primele relaţii 453, 455, 534-537; Răscoala Şipailor 680, 705; societatea anglo-indiană 678-680; şi nesupunerea civililor indieni 812-814
bumbac 455
căile ferate 679, 704
ceramica 105, 260
clasică 257-265
clima 105
comerţul 106, 262, 295, 368, 379, 453, 455, 531, 534, 681-682; mauryan 260
comunismul 812
Congresul Naţional 706-707, 812, 814, 923, 956
cultura Harappa 105-108, 110-111
Deccan 104, 111, 262, 364, 367-368, 451, 453-454
democraţia 815, 956
Dhamma lui Ashoka 259
economia 455, 866, 957

educaţia 705
femeile: infanticidul fetelor 704; *sati* 264, 451, 679
fier 108
foametea 705, 815
francezii în 534-537
ghildele 364
gripă, epidemie (1918) 814
hinduismul *vezi* hinduism
Imperiul Gupta 262-264, 363
Imperiul Harsha 363-364
Imperiul Kushan 261-262, 282, 369
Imperiul Maurya 257-261, 363
Imperiul Vijayanagara 368
independenţa 814, 852, 866, 924
indienizarea Asiei de Sud-Est 365
indigo 662, 730
industrializarea 705, 815
începuturile civilizaţiei 104-114
Kashmir 110, 678, 867, 924, 958
Khalij, dinastie 367
Magadha, regat 110, 257-258, mahratta 454-455, 534
mongolii în 367; Imperiul Mogul 449-456, 534, 680, 707
naţionalismul 705-708, 812-815; PBJ 956
populaţia 704, 829
preistoria 23
primele agresiuni ale europenilor în 529
primele civilizaţii 50
primele legături cu Europa atlantică 451
Primul Război Mondial 742, 812
Punjab 106, 108, 110, 179, 261, 284, 366, 678
puteri regionale din secolul al VII-lea până în secolul al IX-lea 364
rajput, clanuri 365
religia 104, 110-114, 263-265, 363-368; ariană *vezi* arieni: religie; budistă 113, 259, 261, 263-265, 364-365; conflicte 365-368; creştinismul şi misionarii săi 262, 679, 704; hindu *vezi* hinduism; musulmană *vezi* islam: în India; tantrică 365
samanta şi feudalismul indian 365
sărăcia 815, 867, 923
sclavia 258
serviciul civil 704-706, 813, 867, 924
sistemul castelor 104, 263, 266, 365
Sultanatul Bahmani 367
Sultanatul de Delhi 363, 367
şi arabii 297, 365
şi China 105-106, 867, 871-872, 956; şi comerţul 681
şi Japonia 814
şi Kashmirul 867, 924
şi Pakistanul 867-868, 924, 958; împărţirea 814, 924
şi portughezii 453, 455, 529
şi Războiul Rece 866-867

şi Seleucizii 257
şi SUA 814, 867
şi URSS 867, 869
tamilii 367
tantrismul 365
teste nucleare 956, 962
textile 455, 812
Timur în 334
turcii în 366-368
zeii 104, 111, 260, 264, 364
indigo 662, 730
Indiile de Est 553
olandeze 708
Indiile de Est Olandeze 708, 710, 817
Indiile de Vest/Caraibe 437, 469, 538, 542-543, 547, 553-555, 557-559
comerţ 468, 547
şi SUA 688-689, 894
variola adusă în 541, 558
individualism 599, 686, 739, 810
Indochina 274, 381, 562, 684, 687, 675, 702, 710-712, 719, 771, 817-818 *vezi şi ţările individuale* al Doilea Război Mondial 797
Războiul Rece în 818, 865-866, 875-876
şi China 875-876
şi Japonia 797
şi Războiul din Vietnam 909-912
indo-europene, populaţii 54, 64, 85-86, 97, 104-105, 107, 139, 188, 261, 283, 369, *vezi şi* hitiţi Indonezia 531, 533, 708, 879, 955
al Doilea Război Mondial 797, 817
comunismul 869
Conferinţa de la Bandung (1955) 868
economia 955
islamul 710, 924
naţionalismul 710, 817
preistoria 23
religia 710,
Statele Unite ale 817-818
şi China 869; comunităţile chineze 865, 868
şi Japonia 797, 817
şi olandezii 532-533, 537; Indiile de Est olandeze 710, 817
şi Războiul Rece 865-866, 869
Indra, zeu arian 108
industria chimică 717
îngrăşăminte 832-833
industrializare/industrie 460, 470-471, 592-600, 660, 662, 718-719, 734
africană 887
Asia de Est 920, 922
britanică 594-596, 915; engleză 471, 594, 599
chineză 762, 872, 944
creşterea în secolul XX 834-836
fabrici *vezi* fabrici germană 720

indiană 705, 815
industria chimică *vezi* industria chimică industria electronică 921
industria extractivă 470-471, 522, 736, 757, *vezi şi minereurile individuale* industria de automobile 834-836, 840-841
japoneză 660, 662, 760, 769, 840
persană 783
sovietică 753, 789, 905
SUA 660, 736, 906
şi alfabetizarea 569
şi diferenţele dintre ţări 660
şi liberalismul 599
şi munca copiilor 598-599
şi reînarmarea 784
şi ştiinţa 837
şi urbanizarea 595-597
industrie electrică 717-719
infern 60
inflaţie 472-473, 609-610, 700, 788, 869, 900-901, 943-944, 960
informaţii tehnologice 836-837, 979
internet 837
infracţiuni 485, 579, 719, 810, 859, 904, 919
criminalitate internaţională 856
în America 960-961
în Rusia 958
pedeapsa în Arabia Saudită pentru 927
inginerie 74, 138, 471, 587, 728
romană 203, 207
inginerie socială 587, 977
Inocenţiu al III-lea, papă 409-411, 431
Insulele Britanice 348, 351
începuturile agriculturii 136
sosirea strămoşilor celţi 136
Internaţionala a II-a 720-721
Internaţionala a III-a (Comintern) 750, 764-765, 767-768, 789, 809
internet 937
Ioan al XXIII-lea, papă 852
Ioan al VIII-lea, împărat bizantin 336
Ioan al III-lea Sobieski al Poloniei 512, 514-515
Ioan Botezătorul 218
Ioan Paul al II-lea, papă 852
Ioan, rege al Angliei 411
Ioana d’Arc, sfântă 418
iobăgie 227, 361, 465, 479, 499, 515, 517, 590
rusă 473, 476, 519, 521-524, 591, 637, 734
Ionia/ionieni 94, 142, 150-151, 153, 159-160, 162, 169-170, 677
cucerirea otomană 339, 511
Iordan, valea 22, 422
Iordania 779, 880-881, 884, 933, 963
Primăvara Arabă 971
rata naşterilor 829

refugiaţi palestinieni în 821
Iosif al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 499-500, 525, 579
Iosif, patriarh evreu 98
Irak al Doilea Război Mondial 797
bombardarea (1998) 963
Buizi 325, 327
comuniştii 926
domesticirea animalelor 42
evreii în 252
intrarea în Liga Naţiunilor 780
invadarea Kuweitului 933
modelarea europeană a 880
petrol 780, 819, 963
rata naşterilor 829
Războiul din Irak din 2003 (al Doilea de Război din Golf) 967-968
războiul dintre Irak şi Iran 930-932
regimul Baas 885, 926-927, 932
revoluţia (1958) 883
şi arabii 292, 295-296
şi Marea Britanie 779-780, 819
şi SUA 933, 963-967-968
şi turcii 327
şi URSS 933
Iran 85, 140, 279, 783, 924, 927, 930-931
al Doilea Război Mondial 797
Buizii 325, 327
Imperiul Persan *vezi* Persia/ Imperiul Persan islamul 851; Republica Islamică Şiită 925
islamismul 926, 931
mongolii în 330
parţii 185-186
petrol 657, 780
războiul dintre Irak şi Iran 930-932
revoluţia 925-956, 930, 932
şi Bizanţul 309
şi Mesopotamia 62, 64
şi Siria 933
şi SUA 925-926, 930
şi URSS 805, 808, 925, 930
Irianul de Vest 869
irigaţii 136
Irina de Atena, împărătească bizantină 312
Irineu, episcop de Lyon 225
Irlanda 343-344, 852, 861
de Nord 916, 949
emigrarea 664; spre SUA 655
foametea 588, 626, 655
Home Rule, cereri 655, 724
naţionalismul 949; catolic 724; protestant 724
perioada interbelică 750

şi Marea Britanie 655, 724; Actul de uniune (1801) 655
şi vikingii 352-353
Irlanda de Nord 916, 949
Irod Agripa al II-lea 223
Irod cel Mare 207
Isaac, patriarh evreu 98
Isabela I de Castilia 418
Isaia, profet 100, 141
Cartea lui Isaia 103, 141, 217
Isaurieni, dinastie, Imperiul Bizantin 310-311
Isfahan, Persia 341-342, 367
Isis, zeiţă egipteană 76, 79
islam 294, 852, 856, 924, 927-928
Abbuizi, dinastie 328
artă 441
Buizi, dinastie în Persia 301, 325, 327
califate 291-292, 294, 301, 328; Abbasid 292, 296-297, 300-301, 314, 329, 331, 347, 430; Omeiad 292-296, 299-300, 347
Coran *vezi* Coran cultura arabă islamică 297-301, 441
democraţie cerută de musulmani 971
fatwa 851
femeile musulmane 301, 853-854, 927, 974, 976
hadith 293
Hamdanizi, dinastie 325
Hegira 290
islamizarea Asiei Centrale 283
Israelul şi solidaritatea islamică 929, *vezi şi* Israel, stat: şi statele arabe în Americi 549
în India 302, 363, 365-368, 451, 454, 534, 813-814, 852, 924; moştenirea în artă 454; musulmanii şi britanicii 679-680, 705-706, 813-814; şi împărţirea Bengalului în 1905 705-706
în Indonezia 710, 924
în Iran 926
în Malaysia 712, 924
în Pakistan 924, 927, 932
în Spania *vezi* Spania: musulmani jihadul 430, 932
Mahomed şi originile 287-291
mişcarea panislamică 774
moschei 299-300
musulmani în China 302, 379
musulmani sovietici 924, 929, 932, 959
populaţii africane islamice 302, 310, 396-397, 773, 932
radical *vezi* radicalism islamic şi musulman rădăcini semitice 99, 288
sclavii sub 301
sufism 367
sunniţi *vezi* sunniţi şi Biserica Ortodoxă 304
şi budismul 368
şi căderea Constantinopolului 303, 338
şi creştinismul 430, 432, 852; creştini persecutaţi de musulmani 328; creştinii ca fraţi întru credinţă/protejaţi 291; cruciade *vezi* cruciade şi

Europa 351, 430-432, 441, 513; corupţia culturală 852; cruciade *vezi* cruciade; Europa de Sud-Est 356; Spania *vezi* Spania: musulmani şi evreii ca fraţi întru credinţă/protejaţi 290, 295
şi hinduismul 365-368, 450-455, 534, 678, 680, 706-707, 813-814, 115
şi imperiile arabe 287, 292-302, 325; şi Reconquista 328, 418, 426, 430, 432, 489
şi medicina 441
şi mongolii 302, 330-332
şi Persia 332
şi Primăvara Arabă 971
şi turcii 328-329, 341, 777
şiiţi *vezi* şiiţi transmiterea medievală a Antichităţii 441
ulema 327, 367
umma (comunitate) 290, 363, 851
Islanda 352
Ismail I, conducător safavid 341-342
Ismail Paşa 774
Israel, stat 818, 821, 912, 933
arme nucleare 821, 885
operaţiunile în Liban 925, 932
şi arabii palestinieni *vezi* Palestina: arabi şi OEP 884, 925, 931-933
şi Războiul Rece 880-885
şi statele arabe 880-885; conflictul din 1948 821, 880; Egipt 821, 882, 927; invadarea Egiptului în 1956 882; Războiul de Şase Zile 884; Războiul de Yom Kippur 884-885; şi solidaritatea islamică 929
şi SUA 821, 880, 882-883
şi Suezul 882-883
şi teritoriile ocupate 884, 932-933, 962-963
şi URSS 821
transformarea pământului 880
israeliţi 98-101
deportarea din Asiria 101-102
diviziuni religioase 218
farisei 215, 218-219
locuitorii din Iuda 100-102, 214-215, 217-218, 221-222
naţionalismul 215, 218, 221-222
preoţii 215, 218-219
regalitatea 100
revolta maccabeilor 215
saducheii 218-219
scribii 214
strămoşii înainte de aşezarea în Canaan *vezi* iudei sub Ptolemei 215
sub Roma 206, 211-213, 215, 217, 221-222
sub Seleucizi 215
şi perşii 215
zeloţi 218
Israelul antic
Galileea 218, 221
istorie biblică 98-101, 214, *vezi şi* Biblia: Vechiul Testament Iudeea 211, 215, 217-218, 221-222

popoare *vezi* iudei; evrei; israeliţi; Iuda/Iudeea/locuitori din Iuda Qumran, comunitate 218
religia *vezi* iudaism şi Asiria 101-102
Issos, bătălia de la 179
Istanbul 628, *vezi şi* Constantinopol
Istria 347
Italia 351, 505-506, 626, 630, 718, 801
al Doilea Război Mondial 795, 797-798
comerţul 423
comunismul 801
coroană separată din Lotharingia 356
cultura Villanova 138, 189
emigraţia 663-664
etruscii *vezi* Etruria/etrusci
Evul Mediu 419-421
fascismul 755, 788, 792
Iluminismul 578
Magna Graecia 158, 169, 189
perioada interbelică 748, 754-756
Primul Război Mondial 741, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii proporţia vârstelor în cadrul populaţiei 828
rata naşterilor 829
războaiele Habsburg-Valois 505-506
Risorgimento 741, 754
schimbări sociale şi economice, începutul epocii moderne 472
supunerea Romei 194
şi Austria 626-627, 629, 754, *vezi şi* Tripla Alianţă şi Carol cel Mare 345-346, 348
şi Etiopia 685, 788-789, 797
şi Franţa 788
şi Germania 792, 794
şi Grecia 796
şi împăraţii din răsărit 240
şi Libia 685
şi Marea Britanie 789, 798, 819
şi Spania 505-506, 792
şi Tripla Alianţă 739
şi Tripolitania 775-776
şi Turcia 733
unirea 629-630, 733
Iuda/Iudeea/locuitori din Iuda 100-102, 211, 214-215, 217-218, 221-222
provincia romană a Iudeii 211, 215, 217-218, 221-222
iudaism 98-100
calendarul evreiesc 251
convertirea khazarilor la 309
diviziuni religioase 217-218
fariseii 215, 218-219
ideile evreieşti universale prin creştinism 213
influenţa zoroastrienilor asupra 143
interferenţa lui Iustinian cu 251

preoţii 215, 218-219
prozeliţi 217-218
rădăcinile evreieşti ale creştinismului 213-220
saducheii 218-219
sinagogi 215, 217, 251
şi legământul divin 213
şi Legea 213-215, 217
transformarea prin experienţa exilului 101, 214-215, 217
iudei 82, 98-103, *vezi şi* evrei de la aşezarea în Canaan *vezi* israeliţi exodul din Egipt 98
şi fenicienii 95
Iugoslavia 618, 746, 855, 868, 903, 941
al Doilea Război Mondial 796
autodeterminarea democratică şi căderea comunismului 941-942
destrămarea 941-942
Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor 746, 941
Iulian Apostatul, împărat roman 240
iulian, calendar 200
Iustin Martirul 232
Iustinian I, împărat romano-bizantin 249-252, 254, 303
iuţi 245
Ivan al III-lea cel Mare 434-435, 515, 520
Ivan al IV-lea cel Groaznic 515-516, 518
Ivan Antonovici (Ivan al VI-lea, strănepot al Annei Ivanovna) 523
îmbrăcăminte 742, 848, 975-976
a femeilor egiptene 79
a femeilor musulmane 854
adoptarea de către Alexandru a portului persan 180
chineză 125, 276, 373
europeană 520, 657, 730, 975; adoptată/impusă peste mări 659, 662; influenţa chineză 558; influenţa islamică 432; şi drepturile femeilor 722
îngrijorarea misionarilor în legătură cu 659
preistorică 30, 34
şi globalizarea 975
împerechere, selectarea partenerului, preistorie 25
împrumut şi închiriere, SUA 796, 801, 806
încălzire globală 847-848, 978-980
îngrădire, agricultură 465, 589
înmormântare *vezi şi* morminte mumificare 78
neanderthalieni 30, 35
rituri funerare 78
Jackson, Andrew 644
jad 116
Jagiełłoni 511, 514
Jahangir, împărat mogul 453
jainism 112-113
Jaisalmer, Rajastan 365
Jakarta/Batavia 533, 710, 956
Jamaica 553, 555, 562
Jamestown 544

japoneză, limbă 388, 697, 700
Japonia 386-394, 682, 811, 870, 920-922
agricultura 393-394, 697, 700
ainu 45, 386, 388
al Doilea Război Mondial 796-798, 800, 815
alianţa anglo-japoneză 702
arta 390-391, 394
artizanii 392, 760
budismul 387, 390, 700; Zen 390
capitalismul 697
ceramica 45
comerţul 389, 392, 697, 760, 921-922
confucianismul 387, 698-699
creştinismul 392
cutremur şi tsunami (2011) 970
democraţia 921
dominarea/agresiunea în Asia la începutul secolului XX 759-760, 762, 764, 769-772
economia 393-394, 697, 700-701, 769, 879, 921-923, 955
educaţia 699
emigraţia 664
europenii în 528, 532
familia în 387, 921
fier, tehnologie 387
Fujiwara, clan 386-388, 390
guvernarea şi administraţia 387-389, 392-394, 699; „anarhia feudală” 387, 391; feudalismul centralizat 392
hegemonia în Asia de Est 741
Heian, perioadă 387-388, 390
ierarhia socială 392
iezuiţi, misiune 561
imperialismul 387, 759, 762, 764, 769-772, 778, 797-798, 800, 811
impozitarea 388, 697, 700
industria automobilelor 921-922
industrializarea 660, 662, 760, 769, 840
infanticidul 827
intră în Liga Naţiunilor 762
Kamakura, perioadă 388-389, lider al decolonizării 771, 811
literatura 390
mătase 390
Minamoto, clan 389
naţionalismul 699
orez 386-394
perioada „Marii Păci” 391-394
pescuitul 921
petrol, importuri 921
portughezii în 391-393, 533
prietenia/influenţa europeană 656, 658, 662, 691, 698-700, 772, 811, 921
Primul Război Mondial 740, 742, 762

proporţia vârstelor în cadrul populaţiei 828
putere navală 762, 800
reforme funciare în secolul al VII-lea 388
Restaurarea Meiji 698-702, 876
samuraii 390-394, 698, 700-701
Satsuma, rebeliune 701
schimbarea socială 878, 921
serviciul civil 388
speranţa de viaţă 828
şi Anglia 386, 392
şi China 374, 379, 381, 386-388, 694-695, 702-703, 760, 762-764, 769-772, 797, 815-816, 870, 922; scrierea chinezească 387
şi Coreea 381, 386-387, 389, 695-696, 702, 922
şi Germania 762, 796-798
şi India 814
şi Indonezia 797, 817
şi Marea Britanie 739, 759, 762
şi mongolii 389-390
şi olandezii 392, 533, 698
şi Războiul Rece 876-879
şi Rusia/URSS 702-703, 759, 800, 805, şi SUA 688, 698, 762, 771, 796-798, 876-879, 922
şi Vietnamul 818, 921
şintoismul 387, 700
Tokugawa 391-394, 697-698
tratate neegale 698
Java 533, 709-710, 769
şi China 379
Jefferson, Thomas 645
Jiahu, China 42
Jiangxi 125, 129
Jin, stat, China 329
Jing, împărat, China 270
Jinnah, Muhammad Ali 868
Jiujiang 767
joc 89
Jocuri Olimpice 150
Jogaila, marele duce lituanian 434
Johannesburg 21, 6372, 892
Johnson, Lyndon Baines 898, 907-910
Johnson, Samuel I 960-961
Josephus, Flavius 221
Junii turci, mişcare 775
jurcheni 378
jurnalism 568-569
Kaaba 299
Kabul 292, 449-450
Kaifeng, China 378
Kalidasa, poet indian 263
Kamakura, perioadă, Japonia 387-390

Kamasutra 263
Kandahar 179, 258
Kangxi, împărat (Qing) 458
Kanishka, conducător kushan al Indiei 264
Kansas 646
Kant, Immanuel 572, 575, 578
Karbala, bătălia de la 294
Kashgaria 274
Kashmir 110, 678, 867, 924, 958
kasiţi 85
Katanga 887
kazahi 282
kârgâzi 282
Kemal Atatürk, Mustafa 782, 791, 855, 952, 974
Kempis, Thomas à 411
Kennedy, John Fitzgerald 843-844, 869, 876, 897, 898, 904, 905, 907, 909, 969
Kennedy, Paul (istoric britanic) 102
Kenya 963
aşezarea britanicilor în 686
Kepler, Johannes 570, 572-573
Kerkyra (Corfu) 187
Keynes, J.M. 746
KGB 934, 939, 943
Khalij, dinastie în India 367
Kheops, piramida lui 74
Khomeini, Ruhollah, ayatollah 933
Khorsabad, oraş asirian 101
Khufu, piramida lui 74
Khurasan 292, 325
Khuzestan 140
Khwarizmi, Muhammad ibn Musa al- 970
Kiev 319-324, 331-332
cucerirea mongolă a 324, 433
încorporarea lituaniană a 434
Kindi, al-, filosof musulman 298
Kipling, Rudyard 684
Kishi, Nobusuke 879
kitani 329, 375
Klerk, F.W. De 892
Knut Sveinsson (Canut) 354
Koguryo 373
Kohl, Helmut 950, 952
Kongo 398
Konstanz, Conciliul de la 413
Kos 178
Kosovo 942, 948, 952, 964-965
Krajina 948
Kremer, Gerhard (Mercator) 438
Krishna, avatar 260

Kruger, Paul 672
kshatriya 109, 365
Kubilai-Han 331-332, 334, 378-379
Kuciuk Kainargi, tratatul de la 526
Kufa 295, 298
Kunlun 115
Kurdistan 339
kureişiţi 288, 291, 293
Kurile, arhipleag 805, 878, 922
kurzi 316, 328, 952, 968, 980
Kush (Sudanul modern) 80, 133, 140, 395-396
kushari 274
Kuweit 933
Kyoto 387, 393
Kyoto, Protocolul de la 848, 978-979
La Plata 664-665
Lancashire, fabrici de prelucrare a bumbacului 594
Langland, William 416
Languedoc 247, 344, 410
Lao Zi 128
Laos 708, 710-711, 818, 875-876
Las Casas, Bartolomé de 541
Lateran, Acordurile de la 755
latină, limbă 148, 191, 298, 305
lână 43, 90, 164, 404, 418, 471-472, 673
lege britanică: Legea cerealelor 599-600, 652, 723; Legea mineritului 652; Legea privind ajutorarea săracilor 652; pentru fabrici 652-654
chineză 122, 272, 373, 376
colonială 657
constituţională *vezi* constituţionalism internaţională 856
larga acceptare a 89
mesopotamiană 61
mozaică/Vechiul Testament, legea lui Dumnezeu 213-215, 219-220, *vezi şi* Biblia: Vechiul Testament romană 197, 207, 251
şi Iluminismul 577
şi statalitatea 480
şi universităţile 439
turcă 782
Legea cerealelor 599-600, 652, 723
legea mozaică 214, 217-218
legea privind ajutorarea săracilor, Marea Britanie 652
Legile fabricilor (Marea Britanie, 1801) 653
Lehman Brothers 969
Lenin, Vladimir 744-745, 752-753
leninism 306, 764, 897, 934
León 355
Leon al IX-lea, papă 407-408
Leon al IV-lea, împărat bizantin 312
Leon al III-lea Isaurianul, împărat bizantin 310-312
Leon al III-lea, papă 346, 356

Leon I cel Mare, papă 254
Leonidas, rege spartan 160
Leopold al II-lea al Belgiei 686
Lepanto, bătălia de la 506
Letonia 795, 939, 950
Levant 42, 100, 316, 328, 334, 682, 880, *vezi şi* Orientul Mijlociu fatimid 325
invazia sasanidă 286
preistoria 32
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
şi Mesopotamia 62
Li Dazhao 764
Li Hongzhang 695
Li Shimin, Taizong, împărat 373
Li Yuan, Gaozu împărat 372-373
Liao, dinastie, China 329, 375, 378
Liban 59, 95, 717, 819, 883, 925, 931-932
liberalism 579, 621, 784
decăderea liberalismului cultural în perioada interbelică 784-785
în Rusia 634, 637-638, 753
laissez-faire-ul liberalismului economic 599, 632, 637, 784
şi China 763
şi industrializarea 599
şi naţionalismul 622-623, 627-628, 758
şi Primul Război Mondial 750
Liberia 685, 887
Libia 685, 883-884, 927, 932, 943
al Doilea Război Mondial 797
minoicii, comerţ cu 91
Primăvara Arabă 971
şi Egiptul 98, 132
şi SUA 935
Liga Arabă 819, 971
Primăvara Arabă 971
Liga de la Augsburg, Războiul 508, 554
Liga de la Corint 178
Liga Naţiunilor 748-749, 762, 770-771, 779-780, 783, 787-788, 803
limba arabă 295, 297, 881
traduceri în latină 298
limbă *vezi şi limbile individuale* comună 150
în Americi 540
limbi dravidiene 104, 106, 111
sumeriană 56-59
şi clasificarea rasială 54
şi identitatea 151
şi preistoria 26, 28, 40
şi răspândirea culturii 578
şi unicitatea omului 15
Limoges 353
Lin Zexu 692

Lincoln, Abraham 647-649
Lindisfarne 353
lingouri 182, 227, 262, 397, 423, 472, 504, 533, 538, 542, 557, 631
Lisabona 431, 439
Lister, Joseph 728, 730
literatură 59, 88
arabă 294, *vezi şi* Coran
chineză 123-124, 271-272, 374, 558
confucianistă 123
egipteană 72, 79
femei romanciere 477
greacă 148, 152-153, 173-175, *vezi şi* Homer; poezie 94, 150, 152-153, 173-174; teatru 174-175
Han 275
indiană 110, 260
islamică: *hadith* 293; Coran *vezi* Coran; *Sunna* 294, 297
japoneză 390
persană 341
poezie *vezi* poezie
romană 197
saga 352, 355
scripturile evreieşti şi creştine *vezi* Biblia
timpurie 51, 57-58, 89, 102
vernaculară 416, 420
Lituania/lituanieni 434, 514, 516, 518, 724, 795, 829, 939
intrarea în CE 950
Liu Bang, Gaozu, împărat 269-270
Lloyd George, David 749
Locarno, Tratatul de la 786
Locke, John 558, 575, 578, 607
loisir 27, 43, 61, 79, 165, 393, 445, 836, *vezi şi* sport
Londra 464-465, 467, 476, 557, 568, 596
Bursa de Valori 467
capturată în revolta ţăranilor englezi 426
centru al economiei globale 660
East End 596
Heathrow, aeroport 836
holera 587
Marea Ciumă 464
Marea Expoziţie (1851) 652
şi vikingii 353
longobarzi 238, 248, 250, 255, 309-310, 345, 351, 356, 420
Lorena 510, 593, 724, 738, 748
Los Angeles 908, 960
loterii 467
Lothal, India 106
Lothar I, împărat roman 348
Lotharingia 348-349, 494
separată de coroana Italiei 356
Louisiana 641, 665
cumpărarea 641, 644
Loyola, Ignaţiu de, sfânt 489
Lucca 505, 511

Lucknow, Asediul de la 680
Lucreţiu, poet roman 33
„Lucy” (*Australopithecus*) 21
Ludovic al XV-lea al Franţei 565
Ludovic al XVIII-lea al Franţei 624
Ludovic al XIV-lea al Franţei 495, 497-498, 500, 508-510, 518
Marea Alianţă împotriva 553, 556
Ludovic al XVII-lea al Franţei 624
Ludovic cel Pios 348
Ludovic Filip al Franţei 625
Lula, Luiz Inácio Lula da Silva 901
Lumea a Treia 868
Luoyang, China 275
Lupta pentru învestitură 407-408
luteranism 485
Luther, Martin 483-486
Luxemburg 914
Lycurgus, legendar legiuitor spartan 157
Lydia 154-155, 159
Lyell, Charles 727
Lyon 224-225
Maastricht, Tratatul de la 949-950
Macao 381, 439, 531, 533, 920, 954
MacArthur, Douglas, general 878
maccabei, revoltă 215
Macedon/Macedonia antică
Darius în 141
Imperiul Macedonean şi lumea elenistică 177-187; „căsătoria” Orientului cu Occidentul 180
militară 177
şi Atena 178-179, 182
şi Persia 177-182, 186
şi Roma 194
unificarea sub Filip al II-lea 177
Macedoneni, dinastie, Bizanţ 311
Macedonia, Republica 942, 964
înrudirea genetică a macedonenilor cu slavii timpurii 318
Madras (Chennai) 455
Magadha 110, 257-258
Magellan, Fernando 437
maghiari 321, 324, 344, 349, 724, 733, 738, 748, 903, 942
autoritatea patriarhală 591
magie 75, 78, 125, 224, 255, 280, 359
Magna Carta 482
Mahabharata 110, 260
mahayana, budism 264-265, 370, 382
Mahmud, conducător afgan în Persia 342
Mahmud, conducător ghaznavid 365
Mahomed 287-291, 300
mahratta 454-455, 534

Maine, USS 689
Maitland, Frederic 607
Major, John 949
Malacca/Malaysia 708, 710, 760, 869, 879, 920
al Doilea Război Mondial 818
britanicii în 677, 687, 708, 710
cauciuc 562
islamul 709, 924
războiul de gherilă susţinut de comunişti 865
şi Japonia 818
şi olandezii: Indiile Olandeze de Est 708, 710, 865; puterea olandeză 533
Mali, Africa 397
Malik-Shah 282
Malta 137-138, 677
Malthus, Thomas 585, 589, 717, 826
mameluci 282, 329, 331-332, 334
Mamun, al- 297
Manchester 596
crezul Şcolii de la 599
Manciuko 770
Manciuria/manciurieni 282, 329, 373, 385, 394, 456-458, 691, 702-703, 760, 762-763, 769-770, 805, 815, 824, 870-871, *vezi şi* Qing, dinastie, China
Mandela, Nelson 892-893
Manhattan, proiect, arme nucleare 837
Mani/manihei 243
maniheism 242-243
Manila 468, 689
manioc 561
Mansur, al-, cuceritor arab al Spaniei 355
Manzikert, bătălia de la 314, 327
Mao Zedong 267, 764, 767-768, 770, 816-817, 870-875, 918-919, 945
maori 671, 674
Maraton, bătălia de la 160-161
marca daneză (dincolo de Elba) 345
Marco Polo 333, 378-379
Marconi, Guglielmo 836
Marcus Aurelius 204
Marduk, zeu babilonian 66-67, 99, 103, 141
Marea Britanie *vezi* Marea Britanie şi Regatul Unit
Marea Britanie şi Regatul Unit *vezi şi* Anglia/englezi; Irlanda de Nord; Scoţia; Ţara Galilor abolirea comerţului cu sclavi 658
Actul de uniune (Anglia şi Scoţia, 1707) 496
Actul de uniune (Marea Britanie şi Irlanda, 1801) 655
agricultura 475-476, 598, 833
al Doilea Război Mondial 793-795, 798
arme nucleare 837
ascensiunea ca putere 510; în India 533-537, *vezi şi* India: Marea Britanie Camera Comunelor 651, 653, 721

Camera Lorzilor 473, 653, 721
cartismul 653-654
cărbune 473
centralizarea 653
comerţul 660, 670, 677-678, 680-681, 692
constituţionalismul 607
Declaraţia Balfour 779, 819
democraţia 651-653
descentralizarea 949
economia *vezi* organizare economică şi dezvoltare: Marea Britanie emigrarea 466, 588, 663-664, 828
epoca postbelică 808
exportatoare de petrol 916
fier 595
Forţele Aeriene Regale 795, 800
imigrarea evreilor 664
imperialismul *vezi* Imperiul Britanic
Imperiul Britanic *vezi* Imperiul Britanic impozitarea *vezi* impozitarea: britanicii industrializarea/industria 594-596, 915
la începutul secolului XX 734-735
legi *vezi* lege: Marea Britanie
Legea Reformei 651
Legea Timbrului 602
liberalizarea 652
Marina Militară Regală *vezi* Marina Militară Regală monarhia şi statul 481
noul Partid Laburist 952
oţel 834
Parlamentul 651, 653-654, *vezi şi* Anglia/englezi: Parlament Partidul Conservator 918
Partidul Laburist 814; noul partid laburist 952
Partidul Liberal 724
perioada interbelică 788, 790
populaţia 586
Primul Război Mondial 740-741, 743
programul de austeritate sub coaliţia de guvernare 970
putere navală 532, 555-557, 642, 660, 673, 677, 742, 788, *vezi şi* Marina Militară Regală puterea aburului 595
Războiul Crimeii 628
Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608
Războiul din Irak 967-968
Războiul Insulelor Falkland 917
recensământ, primul 462
reforma guvernării locale 652-653
reformele victoriene 651-654
retrocedarea Hong Kongului Chinei 920
revoltă feudală, ultima 481
speranţa de viaţă 828
stat asistenţial 790, 857
sub Thatcher 916

şi America de Nord 547, 554-555, 562; Revoluţia Americană 601-604
şi America de Sud 666
şi Canalul Suez 662, 681, 684-685, 778, 780, 819, 879-881, 902
şi Commonwealth-ul 812, 876, 887, 890
şi Comunitatea Economică Europeană 915-918
şi Franţa *vezi* Franţa/francezi: şi Marea Britanie şi Germania *vezi* Germania: şi Marea Britanie şi Irlanda 655, 724; Actul de uniune (1801) 655
şi Italia 789, 798, 819
şi problemele din Irlanda de Nord 916; Acordul din Vinerea Mare 949
şi Rusia 684, 739; Primul Război Mondial 685, 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii şi Spania 554, 665
şi Statele Unite *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): şi Marea Britanie şi Turcia 781
şi URSS 752, 782-783, 801, 814, 902
Tratatul de la Maastricht 949-950
Marea Moartă, manuscrisele de la 218
Marea Neagră 177, 198, 236, 281, 287, 309, 316, 335, 338-339, 423, 435, 514, 516, 519, 628
oraşe/colonii greceşti 151, 155
Marea Roşie 532
Marele Cnezat al/Ţaratul Moscovei 324, 355, 434, 476, 518, 520
Marele Război *vezi* Primul Război Mondial
Marele Zid Chinezesc 115, 274, 380
Mari, Mesopotamia 60, 65-66
Maria a II-a a Angliei, Maria Stuart 508
Maria I Tudor, „Maria cea sângeroasă” 490, 506
Maria Tereza, împărătească Habsburg 499, 525, 578
Maria, mama lui Iisus cultul Fecioarei 540
şi Isis 76
şi Tonantzin 540
Marina Militară Regală 555-556, 642, 658, 670, 677, 780, 788
Marius, Gaius, consul roman 198-199
Maroc/marocani 397, 506, 685, 739, 971
Marshall, Planul 809, 860, 913
Marsilia 159
Marşul cel Lung, Armata Roşie Chineză 770
Martel, Carol 345, 356
Martelly, Michel Joseph 972
Martinica 543
Marx, Karl 597, 633-634, 663, 731
marxism 633-634, 663, 720, 745, 752, 754, 756, 764, 789, 856, 897
german 790
în Angola 891
în China 764-768, 865, 919, *vezi şi* Partidul Comunist Chinez (PCC) revizionist 721
şi arabii 781
şi climatul intelectual interbelic 786
Maryland 544
Masada 221

Massachusetts 545, 603
maşini, industrie 736, 834-835, 974
matematică arabă 298, 441
aritmetică politică 468
babiloniană 66
calcule 571, 573
egipteană 74
elenistică 184
geometrie euclidiană 184
logaritmi 571
pitagoreică 170
probabilitatea statistică în ştiinţă 840
sumeriană 61
şi fizica nucleară 839
materialism 112, 580, 715, 756, 851-852, 925
Mauricius, împărat bizantin 286
Mauritania 204
Mauritius 677
Maximian, împărat roman 230
Maximilian I, împărat al Sfântului Imperiu Roman 419, 504
Maximinus I, Tracul 226
Maxwell, James Clerk 838
maya, civilizaţie 400-401, 404
Mazzini, Giuseppe 623, 630, 705, 707
măsline 135, 164
mătase 432, 441
chinezească 125, 266, 275, 333, 459
japoneză 390
Mecca 288-289, 300, 325, 341, 455, 851
media *vezi* internet; jurnalism; presă; radio; televiziune; ziare Medici, familie 420, 505
medicină 728, 730
biochimică 837
chineză 125
egipteană 78
influenţa arabă asupra 441
medievală 429
şi imperialismul 683
şi universităţile 439
tendinţele populaţiei şi ştiinţa şi serviciile medicale 587
medicină biochimică 837
medievală 423
Medina 290-291, 300, 325
Mediterana apariţia civilizaţiilor clasice mediteraneene 147-149; rolul grecilor 148-176
civilizaţii litorale ale creştinătăţii occidentale 344
comerţul 420
despărţirea culturală a văii Rinului 344
diferenţele timpurii dintre popoarele de pe coastele mediteraneene şi zonele mai nordice şi vestice 135

economia 148, 182, 359
romană 189, *vezi şi* Imperiul Roman; Roma antică şi arabii 351, 359
şi Canalul Suez 662, *vezi şi* Canalul Suez transportul naval 147-148
mediu defrişări 400, 422, 433, 832, 846, 848
ecologie 846-848, 858, 978
încălzirea globală 847-848
şi politicile „verzi” 847-848
ştiinţa şi distrugerea mediului şi îngrijorarea 846-848, 978-979
megaliţi 137
Megasthenes, ambasador grec 257-258
Mehmet al II-lea 338-339
Mehmet al IV-lea, sultan 512
Mehmet Ali, paşă al Egiptului 682, 773
mei 41, 62, 116-117, 133
Meiji, Restauraţia, Japonia 699-702, 759, 876
Memel 792
Memfis, Egipt 71-72, 89-90
Mencius, filosof chinez 129
Mendel, Gregor 840
Menes, rege al Egiptului de Sus 70-71, 83
Mercator (Gerhard Kremer) 105, 438
Mercosur 901
meritocraţie 120, 376
Meroë, capitala kushită 133, 395-396
Merovingieni 246-247, 344-345
Merv, Eurasia Centrală 279, 284, 297
Mesoamerica 50-51, 134, 400, *vezi şi* azteci; maya, civilizaţie; olmeci
Mesopotamia 17, 55-67, 514, 777, *vezi şi ţările şi popoarele individuale*
arme 62
asirienii *vezi* Asiria/Imperiul Asirian
babilonienii *vezi* Babilon/Babilonia
bronz 44
care 87
comerţul 61-62, 69, 87-88
cucerită de islamici 292
emirat al turcilor „cei cu oile negre” 335
Heraclius cucereşte 286
Imperiul Akkadian 62-63
intruşi şi invadatori 85-103
legăturile cu alte culturi neolitice 56
legi 61
originile ideii de regalitate divină 284
parţii 185, 201-202, 204, 228
preistoria 17
primele civilizaţii 50
Primul Război Mondial 742
refacerea şi înflorirea din secolul al IX-lea î.e.n. 101-103
scrierea cuneiformă 57, 60, 63, 65, 67, 88
seleucizii 328
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”
sudul 58-59

sumerienii *vezi* Sumer/sumerieni zeii 57-60, 63, 66-67, 99, 103
meşteşugari *vezi* artizani/meşteşugari metalurgie 40, 44, 86, 121, 189, 470, *vezi şi metalele individuale* în Europa 136, 138, 424, 530
meteci 154, 164
Metodie, sfânt 318, 323
Metternich, Klemens von Metz 626
Mexic/Noua Spanie 400-403, 537-538, 541, 544, 666, 668, 894
declaraţia de independenţă 666
indienii 665, 668
petrol 668
porumb 134
şi SUA 642, 670, 688
mezi 102, 140-141
mezolitic, epocă 33, 39
Mezquita, marea moschee din Córdoba 301
Micene/Imperiul Micenian 93, 95-96, 151
microcip 835, 837
Mieszko I a Poloniei 323
migraţii 85-86, 94, 101, 131, 400, 829
africani 395; imigranţi nord-africani 664; prin comerţul cu sclavi *vezi* Africa: sclavia/comerţul cu sclavi afro-americani 907
asiatici 664
europeni: emigraţie *vezi* Europa: emigraţia; Marea Recolonizare 663-664
imigraţia evreiască din Palestina 777, 779, 819, 932-933
pentru muncă 664
Mihail I al Rusiei, Mihail Romanov 518
Milano 230, 419, 505
susţine pe papa din Avignon 413
milenarianism 261, 274, 383, 694
Milet 169
militarism/militari *vezi şi războaiele şi bătăliile individuale* akkadian 63
Armata Roşie 796, 805, 913
chinez 124-125, 271
imperialist *vezi* imperialism macedonean 177
otoman 338
război *vezi* război recrutare 101-102, 193, 198, 212, 521, 556, 697, 699, 721, 910
roman 189, 193, 198-199, 212, 227, 230, 237
rus 515, 527, 636, 739
tehnologie şi tehnici militare 62, 80, 86, 120, 274, 368, 460, 512, 698, *vezi şi* arme Mill, John Stuart 705
Milošević, Slobodan 857, 948, 964
Minamoto, clan, Japonia 389
Ming, dinastie, China 379-381, 385, 456-457
minoică, civilizaţie, Creta 50, 90-93, 151
apariţia 50, 90
transmiterea culturii în Grecia continentală 92
Minos, rege 90
Minotaurul 90
Minsk, Adunarea de la 943

miracole 175, 253, 255
misiuni creştine americane 777
Biserica Ortodoxă 305, 318
Biserica Romano-Catolică 254-256, 451, 489, 561, 658, *vezi şi* iezuiţi (Societatea lui Iisus) ca răspuns la urbanizare 597
cavalerii teutoni 432
iezuiţii 381, 561, *vezi şi* iezuiţi (Societatea lui Iisus) în Anglia 254
în China 381, 530, 659, 693
în India 679
în Pacificul de Sud 564
misionarii irlandezi 353
protestante 561
secolul I 220
sub Grigore cel Mare 254-255
şi colonialismul 529, 658-659, 662
şi educaţia 693
şi Imperiul Roman 232-236, 242, 305
vikingii 353
misiuni, creştinism *vezi* misiuni creştine
Missouri 645
mistere, culte/religii 211, 224
mişcarea laburistă engleză 654
Mitanni 81, 101
Mithra, zeitate zoroastriană 211, 224
Mithridate al II-lea al Parţiei 186
Mithridate al Pontului 198
Mithridate I al Parţiei 186
mitralieră 659, 741-742
Mitsui, casa 697
Mo Zi 128
Moartea Neagră 425
modernizare 447, 500, 638, 782, 825, 865, 906, 973-982
africană 686
chineză 696, 817, 870-871, 873-875, 918-920, 944-945
defensivă 656
impusă 680
în Irak 932
japoneză 700-701, 703
reacţia fundamentalistă la 851
rusă/sovietică 499, 519-524, 637-638, 938, 941
sub şahul Iranului 925
şi naţionalismul 773, 777
şi statul 854-855, 857
Moesia 230
Mogador (actualul Essaouira) 96
Mohács, bătălia de la 339
Mohenjo-Daro 105-107, 111, 114
Moise 82, 214, *vezi şi* legea mozaică
Molotov, Viaceslav 902
Moluce, insule 531-533

Mombasa 685
monahism budist 113, 379
creştin 253, 358, 441; benedictin *vezi* monahism benedictin; bizantin 305; cistercian 407; edificii 353, 358, 409, 422; englez 354; la Cluny 407, 489
indian 112-113
monahism benedictin 253
Cluny 407, 489
regula 253, 353
monarhie *vezi şi monarhii şi împăraţii individuali* absolută 182, 481, 495, 497-498, 606, 609
africană 398
aur standard 660, 756-758
autocraţie ţaristă *vezi* autocraţie: rusă babiloniană 67
catolică a Spaniei 248, 418, 430, 488
chineză 118, 120-121
despotism luminat 498-500, 539, 578-579, 614, 616, 679, 705, 782
dualã (Austro-Ungaria) *vezi* Imperiul Austro-Ungar ebraică 100, 215
elenistică 177, 180, 182, 184
ereditară 182
execuţia juridică a regilor 493-494, 612
franceză: monarhie absolută 494-495, 497-498; monarhia din iulie 625; reinstituirea de către Napoleon 615-620; şi Războaiele Religioase 487; şi Revoluţia 608-620
Habsburgi 419, 499, *vezi şi* Habsburgi împăraţi romani 203, 226-227, 250, 304, *vezi şi împăraţii individuali*; împăraţi răsăriteni 240, 249, 286-287, 304, 310, 316, 335, 357
macedoneană 177, 180
micenianã 93
minoică 90
originile mesopotamiene ale ideii de regalitate divină 284
persană 286
poloneză 514
regii ca zei 71, 80
rusă 435, 516-518, 524, *vezi şi* autocraţie: rusă sasanidă 228-229
statul egiptean faraonic 70-74, 78-83, 89
sumeriană 62-63
şi apariţia statelor moderne europene 415-419, 481-482, 484
şi birocraţia 89
şi creştinismul 213
şi guvernările reprezentative 420-421, 492-493, 495-496, 518-519, 607, 650-651, 654, 735
şi impozitarea 482
şi papalitatea 345-349, 356-358; Lupta pentru învestitură 408
şi Reforma în Europa secolului al XVIII-lea 462
ungerea/încoronarea monarhilor 100, 345, 347-349, 356, 362, 415
monede *vezi* bani
Mongke, han 331-332
mongolă 333
Mongolia/mongoli 274, 329-335

apariţia turcilor 281
comerţul 333
Hoarda de Aur, hanat 332, 334-335, 433-434, 526
în India 367; Imperiul Mogul 449-456, 534, 680, 707
Kievul cucerit de 324, 433
şi China 329, 332-334, 370, 378-379, 456-457
şi Europa 333-334, 344
şi islamul 302, 330-332
şi Japonia 389-390
şi Persia 330-331, 334-335
şi Rusia/URSS 324, 330-331, 335, 433, 435, 526, 805
şi turcii 329, 331, 334-335
ultimul abbasid ucis de 301
monofizism 251, 306
monoteism 98-101, 287, 290, *vezi şi credinţele monoteiste individuale*
monotelism 306
Monroe, doctrină 642, 665, 669, 677, 688-689, 877, 895, 897
Montecassino, mănăstire 253
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède şi de 477, 577
Montevideo 894
monumente egiptene 71, 77, *vezi şi* piramide maya 401
megalitice 137
piramide *vezi* piramide moralitate autonomie morală 699, 850
dimensiunea morală a celui de-al Doilea Război Mondial 799
etica chineză şi 120, 123, 129, 272, 376, 382, *vezi şi* confucianism
greacă 143
japoneză 699
naţionalismul şi autoritatea morală a statelor 855
reforme morale 203, 541
şi filosofia 575, 578, 580
şi imperialismul 679
şi Războiul Rece 810
şi religia 100, 113, 143, 219, 224, 410, 430, 518, 597, 726
şi romantismul 581
şi sclavia 645
şi subconştientul 786
şi ştiinţa naturală 727
Moravia 317, 323
Morea 336
mori de vânt 424
morminte maya 401
piramide *vezi* piramide regale 72, 76, 81-82, 142; Taj Mahal 454
mortalitate infantilă 429, 587, 828, 972
boli care provoacă moartea copiilor 587
Egiptul antic 78
Germania 743
infanticid 679, 704, 827
moschei 296-297, 299, 334, 338
în China 372

Moscova 433-434, 515, 519, 767, *vezi şi* Marele Cnezat al/Ţaratul Moscovei vizita lui Nixon 911
Mosul 328
motor cu ardere internă 742, 834, 836
Mozambic 811
SIDA 828
speranţă de viaţă 828
Muawiyah, calif 293
Mubarak, Hosni 971
mumificare 76
muncă 28, 63, 118, 207
a copiilor 598-599
a sclavilor *vezi* sclavie forţată 72, 79, 260, 682, 742, 811
lagăr de muncă forţată 789
meşteşugărească *vezi* artizani/meşteşugari migraţii 664
monastică 253
muncitori în fabrici 598, 599, 722, 758, 768, 850
obligatorie 423, 521, 591, 637
şerbi *vezi* şerbie muncă obligatorie 423, 521, 591, 637
Münster 485
Muntenegru 724, 941, 952
Murasaki: *Povestea lui Genji* 390
Murasaki Shikibu, doamna 390
muschetă 391
Mussolini, Benito 755, 788-789, 798
şi Franco 792
şi Hitler 791
Mustafa Kemal Atatürk 781-782, 791, 855, 974
musulmani/religia musulmană *vezi* islam muzică arabă 300
chineză 372
italiană 420
populară modernă 975
Renaştere 443
yoruba 398
Mycale, bătălia de la 161
Nabucodonosor, rege al Babilonului 102-103, 140
Nadir Kali, şah 342
naga 867
Nagasaki 805
Namibia 892
Nanjing 694, 768, 770-771
Nantes 353, 559
Napata, Kush 133
Napier, John 574
Napoleon al III-lea 629-630, 778
Napoleon I (Bonaparte) 615-620, 634
Napoli 351, 498, 618
sprijină în Marea Schismă pe papa de la Roma 413
Nasser, Gamal Abdel 881-884, 926
Natal 671-672, 890

natalitate, rată 586-588, 828-830, 884, 906
NATO (Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord) 912-913, 947, 967
creaţia 861
şi Franţa 915, 951
şi Germania 864, 914
şi Libia 971
şi Războiul din Irak 968
şi Rusia 964
şi Serbia 948, 964-965
natură, relaţia omului cu 569-570
şi romantismul 581
naţionalism african 773, 811, 897
al evreilor 215, 218, 221-222; sionist 777-779, 820-821, 925
al maghiarilor 733
algerian 819
arab *vezi* arabi: naţionalism asiatic/sud-est-asiatic 549, 708-711, 713, 817-818; birmanez 713; chinez 696, 767, 769, *vezi şi* China, Republica (1912-1949); indian 705-708, 812-814; indonezian 710, 817; japonez 699; vietnamez 709-711, 818, 911
economic 688
indian 705-708, 812-815, 956
în Europa 621-623, 626-629, 724-725; fascist *vezi* fascism; francez 724-725; german 627, 724-725, 788, 790, 794, *vezi şi* nazism; şi perioada napoleoniană 619
în Irlanda 724, 949
în Irlanda de Nord 949
în Orientul Mijlociu 685, 773-775; arab *vezi* arabi: naţionalism; egiptean 685, 773-775, 780, 881; sionism 777-779, 820-821, 925
kurd 779
latinoamerican 894, 899
perioada interbelică 750, 758
şi Chestiunea Orientală 626
şi climatul interbelic intelectual 986
şi comunismul 768, 770, 814-818
şi Imperiul Britanic 671
şi liberalismul 622-623, 627-628, 758
şi modernizarea 773, 777
şi Primul Război Mondial 738-741, 745, 750, 754
şi puterea corozivă a culturii europene 685
şi romantismul 580
şi sfârşitul Imperiului Otoman 773
şi statul 855-856
şi suveranitatea poporului 619
turc 775-777, 981
Naţiunile Unite (UN) 817, 819, 821, 853, 926, 973, 980
Adunarea Generală 803-804, 810, 885, 891, 911, 925
Comisia Economică pentru Africa 890
Consiliul de Securitate 803-804, 808, 817, 867, 933, 964, 966-967
Convenţia-cadru privind schimbările climatice 848
Declaraţia Drepturilor Omului 976

excluderea Taiwanului 911, 954
formarea 803
Naţiunile Unite ale celui de-al Doilea Război Mondial 797-798
şi decolonizarea 811
şi Irakul 933; Războiul din Irak 967
şi încălzirea globală 978; Protocolul de la Kyoto 848
şi SUA 961-962
Naucratis 154
Navarra 355, 487
navigaţie
Legea Navigaţiei 555
pricepere la 319, 436
Naxos 161
nazism 790-792, 799
al Doilea Război Mondial 792-798
Holocaustul 799, 948
şi evreii 780, 790-791; „soluţia finală” 799, 948; şi chestiunea palestiniană 819
ndebele 686
neanderthalieni 29-32, 34-35, 37, 116
negri, americani 648-649, 907-909, 912, 961
negustori, clasă 427
chinezi 128
hansa/Liga hanseatică 322, 427, 434
indieni 109
negustori, ghilde 364, 376
Nehru, Jawaharlal 867, 872, 923
neoconfucianism 375-376
neolitic, epocă 33, 39-44, 49, 55-56, 62, 69, 76, 87-88, 90, 131
neoplatonism 206
Nercinsk, Tratatul de la 516
Nero, împărat roman 203, 221, 223
Nerva, Marcus Cocceius 204
nestorieni 251-252, 285, 330-331, 372
Neustria 247
New Deal, SUA 788, 806
New Orleans 641
New South Wales 564
New York 642
Newfoundiand 352
Newton, Sir Isaac 573-574, 578, 580
Nicaragua 669, 894
Niceea, Sinodul de la 235, 242, 306
Nicolae I al Rusiei 634-637
Nicolae I, papă 356, 358
Niger 828-829
Nigeria 398, 887, 924
războiul civil 897
Nightingale, Florence 628
Nil, fluviu 68-69, 71, 74-75, 78, 83-84

Nil, valea 68-69, 72, 80, 132, 236
şi civilizaţia antică a Egiptului 68-84, *vezi şi* Egiptul antic Nâmes 353
Nimrud, Mesopotamia 65
Ninive, Mesopotamia 65, 101-102, 142
Nirvana 113
Nisa, Tratatul de la 952
nivelul mării 33, 37, 848, 978
Nixon, Richard 910-912, 968
nobilime *vezi* aristocraţie
Noe, arca lui 58
nordici *vezi* vikingi/nordici
Normandia 354, 417
normanzi 314, 316, 348, 416-420
Norvegia/norvegieni 352, 354, 430, 722
al Doilea Război Mondial 793
Noua Granada 664-665
Noua Guinee 689
Noua Spanie *vezi* Mexic/Noua Spanie Noua Zeelandă 657, 671, 673, 722, 833, 879, 922
maori 674
Noul Amsterdam 543
Noul Testament *vezi* Biblia: Noul Testament
Noul tineret 761, 764
Nova Scotia 554
Novgorod 319-320, 322-323, 433-434, 516
Nubia 80, 133
O casă de păpuşi (Ibsen) 722
Obama, Barack 969-971
obsidian 42, 62, 401
Oceanul Indian 104, 302, 437-438, 530-533, 561, 658, 672, 797, 866, 869-870, 925
ocru 34
Octavian *vezi* Augustus, Caesar (Octavian)
Odin, zeu nordic 319
Odiseea (Homer) 94, 152-153
Odoacru, conducător războinic germanic 240, 249
OEP *vezi* Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei
Ogodai, han 331
oguzi, turci 326, 337, *vezi şi* seleucizi oi 43, 90, 132, 281, 426, 472, 549, 562, 564, 590
clonate 841
Okinawa 922
Olaf, sfânt (Olaf al II-lea a Norvegiei) 353
Olanda *vezi* Olanda/olandezi
Olanda/olandezi *vezi şi* Ţările de Jos/Benelux agricultura 476; începuturile 136
austriacă 510, 526
bănci 467
burii în Africa de Sud *vezi* buri comerţul 467-468, 532-533, 553; comerţul cu sclavi 543

decolonizarea 817-818
diplomaţia 508, 533
evreii 799
imperialismul 532-533, 551, 708, 710-711
Indiile de Est Olandeze 708, 710, 817
Pacea de la Utrecht 510
Provinciile Unite 474, 492, 497, 510, 527, 551, 558
rebelii coloniali 771
Revoluţia din Ţările de Jos/Războiul de Optzeci de Ani 490-492, 506-507, 532
societate deschisă 475
spaniolă 490, 504, 508
şi Anglia 508; războaiele anglo-olandeze 467, 508, 553
şi calvinismul 491-492
şi China 533
şi Franţa 510, 553, 556
şi Habsburgii 419, 630
şi Indonezia 532-533, 537, *vezi şi* Indiile de Est Olandeze şi Japonia 392, 533, 698
şi Persia 342, 533
şi portughezii 553
şi Tratatul de la Viena din 1815 622
şi UE 953
olandezi *vezi* Olanda/olandezi
Olduvai Gorge, Tanzania 22, 27
Oleg (Helge), prinţ vareg 319
Olga (Helga) a Kievului 321
oligarhie 157-158
olmeci 134-135, 400
om, originea şi evoluţia *vezi* preistorie
Oman 927
Omdurman, bătălia de la 659
Omeiad, califat 292-296, 300, 334, 347
„Omul de Peking” 116
opiu 692
războaie 661
oracole chineze 127
greceşti 153, 159
Siwa, oracolul lui Amon 179
oraşe industriale 594
oraşe *vezi şi oraşele individuale* arabe 295
asiatice 596
chineze 121, 128, 384
dezvoltarea 50
Egiptul antic 69-70, 75, 79, 81
feniciene 95
fortificate 62, 92, 228
frici legate de 719
ghetouri 251, 908
indiene 105-106; oraşe-temple 364; Rajput 365

la începutul modernităţii în Europa 464
libere 427-428
maya 401
medievale 427-428
piaţa oraşelor şi dezvoltarea 423
populaţia celor mai mari – din lume 596
schimbarea părerilor despre 596
şi creativitatea culturală 88
şi industrializarea 595-598, *vezi şi* industrializare/industrie şi religia 597
şi subversiunea ideologică 596-597
templele ca centre ale primelor oraşe 52
urbanizarea *vezi* urbanizare vest-europene la începutul secolului XX 719
oraşe-state 69, 71, 93, 138, 248, 351, 397, 490, *vezi şi oraşe-state individuale* greceşti 156-158, 160, 175, 177, 179, 191
oratorie 166
orez 833
cultivarea în preistorie 41
în Caraibe 542
în China 116, 383
în India 106
în Japonia 386, 391, 393, 697
Organizaţia Mondială a Comerţului 965
Organizaţia pentru Cooperare Economică Europeană 809, 913
Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei (OEP) 884, 925, 932-933, 943
Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord *vezi* NATO
Organizaţia Unităţii Africane (OUA) 889
Orhan, conducător otoman 338
Orientul Apropiat *vezi* Orientul Mijlociu
Orientul Mijlociu *vezi şi ţările şi popoarele individuale* agricultura 42
al Doilea Război Mondial 819
alfabetizarea 88
Anatolia *vezi* Asia Mică/Anatolia apariţia timpurie a noilor oraşe 88
conflictele şi relaţiile arabo-israeliene *vezi* Israel, stat: şi statele arabe; Palestina: arabi cruciadele *vezi* Cruciade declinul creştinismului 325
diplomaţia americană în 934
după al Doilea Război Mondial 819-821
elenizarea prin Imperiul Macedonean 177-187
Imperiul Asirian *vezi* Asiria/Imperiul Asirian
Imperiul Babilonian *vezi* Babilon/Babilonia
Imperiul Persan *vezi* Persia/Imperiul Persan intruşi şi invadatori antici 85-103
islamul şi imperiile arabe *vezi* islam: şi imperiile arabe Levantul *vezi* Levant
Mesopotamia *vezi* Mesopotamia migraţii indo-europene 85-86
mongolii în 329-335
monoteismul ca climax al culturii religioase a 100
moştenirea otomană 777
naţionalismul *vezi* naţionalism: în Orientul Mijlociu preistoria 32, 45
Războaiele Golfului *vezi* Golful Persic
„semiluna fertilă” *vezi* „semiluna fertilă”

Sumer *vezi* Sumer/sumerieni şi Franţa 682
şi Marea Britanie *vezi* Imperiul Britanic: şi Orientul Mijlociu şi petrolul 819, 880-881, 885, 912, 921, 934
şi Războiul Rece 820-821, 880-884, 924-926
şi regiunea Mării Negre 628
şi Rusia/URSS 628, 924-925
şi turcii 325-329, 341, *vezi şi* turci transportul maritim 87
Origen 225, 232
Originea omului (Darwin) 728
Originea speciilor (Darwin) 727-728
originile omului *vezi* preistorie
Orissa 257-258, 363
Orkney, insule 352
Orléans 353
Ormuz 333, 342, 532
orz 42, 62, 72, 133, 148, 423
Osaka 393, 697
Osiris, zeu egiptean 71, 76
Oslo, Acordul de la, conflictul israeliano-palestinian 963
Osman I, conducător otoman 337
osmanlâi 335-336, *vezi şi* otomani ostrogoţi 238, 247-248, 250
otomani 282, 301, 336-342, 435, 480, 506, 511-512, 625-626, 658, 677, 682, 685, 690, 724, 742
armata 338
Chestiunea Orientală şi căderea imperiului 516, 625-626, 636
moştenirea 773-777
Primul Război Mondial 737, 740, 742-743, 778
războaiele pentru succesiunea otomană 625, 737, 927, 933
revolta sârbă (1804) 625, 773
sfârşitul imperiului 781-782
şi Constantinopolul 303, 335, 338, 434
şi Războaiele Balcanice 740
şi Rusia 342, 514, 516, 526, 636-637, 742
Otranto 339
Otto al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 350
Otto al III-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 350
Otto I cel Mare, rege al Germaniei şi împărat al Sfântului Imperiu Roman 349-350
ottonieni 349-351, 354, 356
oţel 538, 593, 729, 734, 736, 760, 834, 920
arme 414
OUA (Organizaţia Unităţii Africane) 889
Ouyang Xiu 375
Ovidiu 203
Oxford, Universitatea 439, 566
ozon, deteriorarea 847
Pacific, Războiul din 815
Pad, valea 505
Pakistan 814-815, 867-869, 924
islamul 924, 927, 932

se desparte de Bangladesh 867
şi SUA 879
teste nucleare 956, 962
Pala, stat budist, Bengal 364
palate 89
asiriene 101
egiptene 71-72
indiene 258
minoice 90-91
paleolitic, perioadă 35-36
artă rupestră 35-36, 132
inferior 33
superior 33-38, 40, 45-46, 131
Paleologi 335
Palermo 430, 441
Palestina apariţia statului Israel în 818, 821
arabi 779-781, 819, *vezi şi* Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei (OEP); intifada 933; lupte arabo-israeliene pe teritoriul Palestinei 780, 820, 931-933, 962-963; negocierile de pace arabo-israeliene 962-963; refugiaţi 820, 884; şi aşezările israeliene 884, 963
Canaan 81, 97-100
Cirus în 140
Cisiordania 962
Declaraţia Balfour 779, 819
disputele semitice în legătură cu 85
după al Doilea Război Mondial 819-820
evrei *vezi şi* Israel, stat; emigranţi 819; imigranţi 777, 779, 819, 932-933; populaţia la momentul Declaraţiei Balfour 819; sionism: antic *vezi* israeliţi Fâşia Gaza 962
ocuparea egipteană 80-81
ocupaţia turcă 327, 777
şi britanicii 779-781, 818-821
şi cruciadele *vezi* cruciade şi Războiul Rece 819-820
şi sionismul 777-779, 819-821, 925
şi SUA 779, *vezi şi* Statele Unite ale Americii (SUA): şi Israelul Palmyra 230
panafricanism 856
Panamá, Canalul 669, 689, 735, 895
panarabism 774, 781, 820, 880, 883-884
Panonia, revolta din 211
papală 410, 421
papalitate 254-255, 356-358, 852-853, *vezi şi papii individuali aggiornamento* 852
antipapism 413, 726
eliberarea de rolul temporal 726
exilul la Avignon 412
impozite 410, 421
infailibilitatea *ex cathedra* 726
în Evul Mediu 407-413, 425; Marea Schismă 412-413
Lateran, Acordurile de la 755

monede 345
pierderea autorităţii papale în faţa sentimentului naţional 479
şi Contrareforma 489
şi monarhia 345-349, 356-358; Lupta pentru învestitură 408
şi mongolii 333
şi Reforma 486
şi statul 254, 345-347, 407-409, 413, 505; Lupta pentru învestitură 408
papirus 77-78, 359
Paracelsus 569
Paraguay 665, 894, 899, 901
pariere 89
Paris 344, 353, 464, 467, 495, 527, 596, 604, 608, 624
capitală francă 247
Comuna din 631, 634, 739
Conferinţa de Pace (1918) 746, 754
holera 587
medieval 423
Pacea de la 551
rebeliuni 631
şi Revoluţia 610, 612
universitatea 439
Parma 498
Parmenide 170
particule ale atomului 839
Partidul Comunist Chinez (PCC) 764-765, 767-770, 871, 919, 944-946, 953-954
Partidul Comunist Sovietic 754, 789, 902, 905, 943, 958
Partidul Naţional Socialist Muncitoresc German *vezi* nazism Parţia/parţi 185-186, 201, 204-205, 228, 261, 287
Pasifae 90
Passchendaele, bătălia de la 744
Pasteur, Louis 730
Patna 258, 262
4 mai, mişcare (China, 1919) 763-764
Paul al III-lea, papă 561
Pavel, sfânt 220, 223, 232, 285
Pavlov, Ivan Petrovici 850
Pax Britannica 556, 659
Pax Romana 197, 205
Pământul şi evoluţia 18
Părinţii Bisericii 225, 232, 242
„Părinţii fondatori” 546
păsări de curte 43, 72
PCC *vezi* Partidul Comunist Chinez
Pearl Harbor 688, 797
pecenegi 314, 321, 323
Peel, Sir Robert 600, 652
Pekin *vezi* Beijing pelagianism 242-243
pelerinaje 851
comerţul dezvoltat în jurul pelerinajelor 325, 455

Pelopones 150-151, 626
cucerirea otomană 339
Liga Peloponesiacă 180
Războiul Peloponesiac 162, 164-167, 173
şi Războaiele Greco-Persane 159-160
Peninsula Iberică 138, 300, 343, 350, 355, 886
peninsulares 540, 665
penologie 565, 578
Pepin al III-lea cel Scund 345, 356
Pergam 182-183, 196, 198
pergament 77, 183, 359, 415
Pericle 162, 166-167
Pernambuco 532
Perón, Juan Domingo 894
Perry, Matthew C., comandant 698
persană 285
Persepolis 142, 179
Persia/Imperiul Persan 85, 103, 140-143
atacuri asupra estului Imperiului Roman 252
Buizi, dinastie 301, 325, 327
comerţul 333, 341-342, 531
cucerirea/invadarea Egiptului de către 139, 154, 159, 286
cultura: continuitatea în 341; înfloritoare sub şahul Abbas 341
descentralizarea sub Darius 141-142
englezii în 342
expansiunea sub Ahemenizi 159
impozitarea 285
industrializarea 783
îşi schimbă numele în Iran 783, *vezi şi* Iran la începutul secolului XX 782-783
legăturile cu grecii 159
mongolii în 330-331, 334-335
Războaiele Greco-Persane 159-161
religia 143, 285, 341
Safavizi, dinastie 340-342
Samanizi 326
Sasanizi, dinastie 228-229, 260, 281, 284-287; cucerirea islamică a 292
statalitatea 285
şi afganii 342
şi arabii 286, 294-297
şi creştinismul 285
şi evreii 103, 141, 286
şi islamul 332
şi iudeii 214
şi Macedonia 177-182, 186
şi Marea Britanie 782-783
şi olandezii 342, 533
şi portughezii 530
şi Războiul Peloponesiac 162-163
şi Roma 228-229, 285; Imperiul de Răsărit 249-250, 252, 309-310

şi Rusia 342, 676, 782-783
şi Sparta 160, 162-163, 177
şi turcii 326, 339, 341
zeii 285
Persic, Golful 62, 106, 379, 532, 819, 927, 929, 963
al Doilea Război al Golfului Persic (Războiul Irakian din 2003) 967-968
Primul Război al Golfului Piersic (Războiul Iraniano-Irakian) 929-930
războiul aerian deasupra Irakului (decembrie 1998) 963
Războiul din Golf din 1991 (Operaţiunea Furtună în Deşert) 933
Perú 403, 538, 664-665, 899
Chavin, cultură 235
pescuit comerţ 549
competenţă 19
în Nil 69
japonez 921
preistoric 32
Peshawar 262
petrol, mineral (crud) 657, 668, 717, 780, 797, 819, 821, 834, 881, 884-885, 899, 921, 932, 963, *vezi şi* carburant fosil companii 783, 891, 894
consum 833
crize 885, 889, 900, 912, 916, 918, 949
diplomaţia 884-885
produse petrochimice 837
Petru al III-lea al Rusiei (nepotul Ecaterinei a II-a) 523
Petru I (cel Mare) al Rusiei 499, 519-524, 974
Petru, sfânt 223
Philadelphia 547, 642
Philosophical Transactions 571
Piaţa Comună 914, 918-919
Piaţa Tiananmen, protestele şi masacrul 945
pictograme 57, 106, 116
pictură chineză 377
cubistă 785
dadaistă 785
egipteană 77
japoneză 390
pe piatră 35-36, 132, 394
rupestră 35-36, 132
sumeriană 60
suprarealistă 785
picturi rupestre 35-36, 132, 398
picţi 352
Piemont 505, 511, 623
Pilat din Pont 217, 219, 221
piramide aztece 402
egiptene 68, 72-74, 76
maya 400
olmece 134
piraterie 94, 199-200, 319, 352-353, 389, 453, 506, 542-543, 556, 625
Pirrhos al Epirului 187, 193

Pisa 353, 413, 420
Pitagora 170-171
Pizarro, Francisco 538
Planck, Max 839
plantaţii, recolte *vezi* bumbac; cafea; cauciuc; zahăr; tutun planul oraşelor romane 207-208
Plassey, bătălia de la 535
plastice, materiale 834, 837
Plateea, bătălia de la 161
Platon 45, 168, 170-172, 232, 240, 297, 569
Republica 171-172
platonism creştin 225
pleistocen, eră 40
Pliniu cel Bătrân 262
Pliniu cel Tânăr 207
ploi acide 847
pluguri/arat cu plugul 44, 59, 272, 360, 396, 424, 832
Podolia 512
poezie 57, 260, 372, 443
chineză 271-272, 374-375, 384, 459
eroică 152-153, 352, 416
greacă 94, 150, 152-153, 173-174
japoneză 390
Polibius, istoric grec 197
policentrism 913
poligamie 704, 782
politeism 99, 112, 288
şi viziunea islamică a trinitarismului creştin 291
Politica Agricolă Comună (PAC) 915, 950-951
poliţie 631, 636, 857, 960
sovietică 864
Polo, Marco 333, 378-379
Polonia/poloni 323, 430, 498, 512, 514-516, 746, 787, 852, 859, 940
agricultura 936
al Doilea Război Mondial 793, 798
autoritatea patriarhală 591
Biserica Romano-catolică 323, 937
căile ferate 592
evreii 799, 948
intrarea în NATO 947
împărţiri 526, 793
modele sociale tradiţionale 475
oţel 834
Primul Război Mondial, acordurile de pace 745
Republica Populară Polonă 937-938
revoluţia (1863) 630
salariile 936
slavii 317, 323
Solidaritatea 937-939
şi CE/UE 941, 950

şi Franţa 626, 664
şi Germania 793
şi Lituania 434, 511, 514
şi mongolii 331
şi Rusia/URSS 516, 518, 520, 526, 623, 636, 752, 793, 798, 902, 937-939
Poltava, bătălia de la 520
poluare 847, 921, 978
Pompadour, doamna de 477
Pompei 199-200, 215
Pont 199
popoarele mării 82, 85, 97-98, 140
populaţia mondială 521 827-830, *vezi şi* populaţie şi demografie populaţie şi demografie 585-589
a lumii 52, 827-830
Anglia 463-464
Brazilia 829-831
cele mai mari oraşe ale lumii 596
China 383, 459, 873-874
comparaţii continentale ale populaţiilor 828
controlul populaţiei 827-828, *vezi şi* contracepţie
Eseu asupra Legii Populaţiei (Malthus) 585-586, 588, 717, 827
Europa: emigranţi *vezi* Europa: emigraţie; medievală 421, 425, 463; secolul al XIX-lea şi secolul XX
586-589, 717; UE 951
Franţa 464, 466
India 704
populaţia şi resursele lumii 830
rata mortalităţii *vezi* rata mortalităţii rata naşterilor *vezi* rata naşterilor
Rusia 522
speranţa de viaţă *vezi* speranţă de viaţă
SUA 650, 717, 906
şi urbanizarea 829-830
porci 42-43. 360, 549
Port Arthur 703, 805
Portugalia/portughezi 339, 342, 445, 498, 797, 861
comerţul 381, 531-532
comerţul cu sclavi 469, 552
expediţiile maritime 436-438
Imperiul Portughez 531-532, 540, 551-552, 606, 690, 891; decolonizarea 886, 891; în Africa 540, 562, 685-686, 886, 891; în Brazilia 532, 540, 542, 553, 606; în Macao 381, 439, 531, 533, 920; şi olandezii 553
în China 530-531
perioada interbelică 756
Primul Război Mondial 741
şi arabii 531-532
şi CE 918, 949
şi India 453, 455, 529
şi Japonia 391-393, 533

şi Persia 530
şi Spania 437, 510
şi turcii 530
porumb 134, 391, 400, 404, 455, 459, 547, 561
Poseidon, zeu grec 152
Postumus, Marcus Cassianius 227
Potocki, moşiile familiei, Polonia 514
Potosi 538
Potsdam, conferinţa de la 808
Praga 626
Praxitele, sculptor atic 176
preistorie 17-46, *vezi şi ţările şi populaţiile individuale* Africa 19, 21, 29, 32, 35, 41, 131-132
agricultura 38, 40-44
Americile 32-34, 37, 133
Asia 21, 23, 30, 32-33, 37, 42-43
Asia Minor/Anatolia 42
australopiteci 21-23; *Australopithecus* 21, 27
clima şi evoluţia 18-19, 31, 33-34, 36
denisovani 31
era glaciară 18-19, 29-31, 33-34, 37, 39
Eurasia 29-32, 41
Europa 18, 21, 23, 30-37, 40, 42, 44, 135
foc, utilizarea 19, 26-27, 29, 38, 116
hominine 21-30, 34
hominizi 21-28, 33, 36
Homo erectus 23-29, 116
Homo sapiens 28-34, 36-38, 40, 43, 46
neanderthalieni 29-32, 34-35, 37, 116
neolitic *vezi* neolitic, epocă
Orientul Mijlociu 32, 45
paleolitic *vezi* paleolitic, epocă pleistocen, epocă 46
primate 17, 21-22, 28
prosimieni 19
şi civilizaţia 39-46
vânătoare 19, 22, 26-28, 31, 33-38
Preotul Ioan, legendarul rege creştin 328, 436
preoţi anticlericalism 476, 494, 542, 580, 668
căsătoria clerului 304, 408, 486
egipteni 77, 79, 82
în timpul Terorii franceze 612
ortodocşi 304
persani 284-285
persecuţia 612, 614
romano-catolici 408, 410, 412; şi alfabetizarea 358
sumerieni 60
presă 568-569
cenzură 569, 616, 636, 874
ieftină 724
liberă 657

şi alfabetizarea 724
şi publicitatea anarhistă 720
ziare *vezi* ziare primate 17, 21-22, 28
Primul Război Mondial 685, 703, 736-753, 762
acorduri de pace 745-750, 762; Acordul privind Shandongul 762; în Europa Centrală şi de Est 752-753; Tratatul de la Versailles 748-749, 752, 757, 781, 786, 790-792
Aliaţi 740-745
ca război al succesiunii otomane 738
emigrarea în ajunul 663
perioada 733-758
Puterile Centrale 736-737, 740-748
şi aliaţii arabi 779
şi naţionalismul 738-741, 745, 750, 754
produs intern brut (PIB)
african 889
chinez 831, 920
comparaţii 830-831, 834, 879-880, 905, 932-922, 936, 953
Haiti 971
japonez 831, 921-922
mondial 830
rus 959-960
şi statul 857
UE 953
produse petrochimice 837
proiectul genomului uman 841
Prometeu 26
prosimieni 19
protestantism
Biblia, studiul 486, 568
calvinism *vezi* calvinism în colonii 561
în Irlanda 655, 724
în Noua Anglie 545
luteranism 485
misiuni 561, 659
persecuţii 514, 579
puritanism 171, 244, 493-494, 545, 568
Reforma 482-487; şi romantism 581
slăbeşte autoritatea religioasă 576
şi alfabetizarea 568
şi puterea turcă 512
şi schimbările socio-economice 476
Provence 344, 348, 351
provincii maritime, Rusia 695
Provinciile Unite, Olanda 474, 492, 496, 498, 501, 510-511, 527, 568, 618
Prusia 498, 515, 524-526, 568, 618, 622
autoritatea patriarhală 591
şi Austria 629, *vezi şi* Sfânta Alianţă; Austro-Ungaria 738
şi Franţa 611, 618, 629-630

şi Germania 525, 628-630
şi Habsburgii 499, 524
şi Lituania 434
şi Rusia 524-526, *vezi şi* Sfânta Alianţă tiparul social tradiţional 476
psihanaliză 785, 850
Pskov 434
Ptolemei, stăpâni ai evreilor 215
Ptolemeu, Claudius 171
Geografia 438
Ptolemeu I Soter, general macedonean şi conducător al Egiptului 182-183
Puerto Rico 669
Pugaciov, Emelian 524
Punch 670
Punjab 106, 108, 110, 179, 257, 284, 366, 450
puritanism 171, 244, 493-494, 545, 568
puşcăriaşi 564
putere navală britanică 532, 555-557, 642, 660, 673, 677, 742, 788, *vezi şi* Marina Militară Regală franceză 556
germană 798
japoneză 762
portugheză 530
SUA 689
şi strategia 556
turcă 530
vase de luptă 87, 507, 555-556, 794
velier cu tunuri 530, 555-556
putere/fisiune nucleară 834
Cernobâl, dezastrul nuclear 846
puterea aurului 590, 593-595, 683, 729, *vezi şi* căi ferate Puţin, Vladimir 959-960
Pylos 93
Qi, China 268
Qianlong împărat (Qing) 458-460, 691
Qin, imperiu 130, 267-269, 274, 372
Qing dinastie, China 378, 456-459, 592, 691-696, 703, 708, 760-761
Qinshi Huangdi, împărat chinez (Ying Zheng) 267-269
quakeri (Societatea prietenilor) 561
Qubbat al-Sakhr, Ierusalim 299-300
Quebec 855
Québec Act (1774) 603
Quetzalcóatl, zeu aztec 403
Qum, Persia 367
Qumran, comunitate 218
Rabin, Iţak, asasinare 963
rachete 898, 904, 912, 925, 930, 965
acordurile pentru limitarea 929-930
radicalism islamic şi musulman 851-852, 927, 932, 956
Hamas 963
în Irak după îndepărtarea lui Saddam Hussein 968-969

şi reacţia globală la 11 septembrie 966-968
radio 730, 836, 853
Radişcev, Alexandr 523
Radziwiłł 514
rajput, clan 365
Rama, avatar 260
Ramallah 963
Ramayana 110, 260
Ramses al XI-lea al Egiptului 82
Ramses al III-lea al Egiptului 82
rasă discriminare/violenţă rasială *vezi* rasism societăţi/imperii multirasiale sau multietnice 97, 141, 185, 206, 339, 456-457, 489, 516, 520, 540, 668, 944; cosmopolitism roman 197, 204-206, 210, 232
şi grupuri regionale de *Homo sapiens* 54
şi limba 54
şi pasiunile religioase 99, şi sclavia 469, 559, 703, 889, *vezi şi* sclavie
Rashtrakuta, stat, Deccan 364
rasism 469, 648, 675, 925
antisemitism *vezi* evrei: antisemitism/persecuţie a apartheid 890-892
epurare etnică 489, 626, 781, 859, 942-943, 948
nazist 795, *vezi şi* nazism rata mortalităţii 586, 588, 717, 727, 830, *vezi şi* mortalitate infantilă raţionalitate greacă 168-169; logică deductivă 170, 172
Ravenna 239-240, 247, 347, 356
raze X 838
Răscoala Boxerilor, China 696, 703, 725, 769
războaie *vezi şi războaiele şi bătăliile individuale* anglo-franceze 417-418
arme *vezi* arme
Arta Războiului (Sun Tzu) 124
avare 281
cai folosiţi în 86, 102, 125, 186, 204, 281, 287
care *vezi* care
„civilizate” 725
comerciale 467, 556
costisitoare 417
cruciate 430, *vezi şi* cruciade fortificaţii *vezi* fortificaţii greceşti 155-156
hopliţi 155-156, 164
mesoamericane 400
militari *vezi* militarism/militari pirateria 556
preistorice 43
recrutarea 101-102, 193, 198, 212, 521, 556, 697, 699, 721, 910
Războaiele Golfului *vezi* Persic, Golful
Războaiele punice 187, 196-198
Războiul celor Două Roze 420, 503
Războiul de Şapte Ani 535, 551, 554, 608
Războiul de Şase Zile, 884
Războiul de Optzeci de Ani 490-491, 506, 532
Războiul de Treizeci de Ani 494, 507, 514, 551
Războiul Insulelor Falkland 917

Războiul Ligii de la Augsburg 508, 554
Războiul Nordului 519
Războiul Pacificului 668
Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei 554
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei 510-511, 554
Războiul pentru urechea lui Jenkins 554
Războiul Rece 810, 831, 924-925, 943
criza rachetelor din Cuba 898
Helsinki, înţelegerea 930, 937
în Asia 815-817, 864, 866-880; Indochina 818, 866, 875-876
Pactul de la Varşovia *vezi* Pactul de la Varşovia relaţiile SUA-URSS duc la 804-809
şi Africa 884-893, 931; Africa de Sud 890-893
şi America Latină 894-901
şi decolonizarea 810-821
şi diplomaţia petrolului 885
şi divizarea Europei 859-862
şi împărţirea lumii şi politicilor 859-901
şi împărţirea sistemelor economice 864-865
şi Lumea a Treia 868-869
şi Orientul Mijlociu 820-821, 880-884, 924-926
Războiul regelui William 556
RDG *vezi* Germania, Republica Democrată
Reagan, Ronald 931, 935
recesiune 359, 610, 661, 757, 864, 885, 889, 951, 955, 970
recrutare la muncă 72, 79, 260, 682, 742, 811
militară 101-102, 193, 198, 212, 521, 556, 697, 699, 721, 910
Reforma protestantă 482-487
şi romantism 581
Regatul Unit *vezi* Marea Britanie şi Regatul Unit relativism 731, 850
relativitate, teoria lui Einstein despre 839
religie *vezi şi religiile individuale* ariană 108, 111-112; textele vedice 110
aztecă 402-404, 538
cezaropapism 235
chineză *vezi* China: religie/filosofie culte/religii de misterii 211, 224
cultul icoanelor 264, 311; interzicerea 98, 311-312
declinul religiei formale 851
diversitatea în 89
egipteană 74-76, 80, 99
fundamentalism 851, 927, 932-933
greacă 151-153, 184
indiană *vezi* India: religie interferenţa cu societatea 852
iudaică *vezi* iudaism în lumea postcreştină 784
japoneză 387
Marx despre 597
milenarism 261, 274, 383, 694
minoică 92
monastică *vezi* monahism monoteistă *vezi* monoteism persană 143, 285, 341

pluralistică 241, 303, 364, 485, 542
politeism *vezi* politeism practici ascetice 112-113, 257, 263
preoţi *vezi* preoţi religia organizată în secolul al XVIII-lea 566
ritual *vezi* ritual romană 208, 210-211, 223, 240; zeificarea împăraţilor 202-203
rusă, *raskol* 518
sacrificii 108, 118, 255, 264
semitică *vezi* islam; iudaism sumeriană 59-60
şi edificii *vezi* catedrale; Biserică: edificii; moschei; sinagogi; temple; zigurate şi educaţia 439, 489, 566, 568
şi Iluminismul 575-576, 579-580, 727
şi magia 75, 224, 255
şi moralitatea 100, 113, 143, 219, 224, 410, 430, 518, 597, 726
şi oraşele 597
şi preistoria 38
şi relaţiile internaţionale 726
şi romantismul 581
şi stabilitatea culturală 445-446
şi ştiinţa 572-574, 728, 851
toleranţa în 234, 259, 285, 341, 453-454, 490-491, 499, 507, 525, 546, 566, 579, 613, 699
zei *vezi* zei/zeiţe
Remus 188
ren 34, 36
Renan, Ernest 727
renani 593
Renaştere 442-444, 471, 569
state 481-482, 490, 495
Republica Arabă Unită 883
Republica Islamică Iraniană 926
republicanism 606, 614
republici sovietice 939, 943-944, 958-960
revizionism, marxist 721
Revolta celor Şapte State, China 270
revolte ţărăneşti
Anglia 426
China 382-383, 767-768
Europa 426
Revoluţia americană 601-605, 608
Revoluţia Franceză *vezi* Franţa/francezi: Revoluţia
Revoluţia Glorioasă (Anglia, 1688) 496-497, 601, 607
Reza Khan 782-783, 926
Rhodesia 685-686, 887, 890-891, *vezi şi* Zimbabwe, modern Ricci, Matteo 381
Richelieu, cardinal (Armand Jean du Plessis) 494-495, 507
Riga 939
Rig-Veda 108, 112
Rin, Confederaţia 618
Rin, valea 344
Rio de Janeiro 666

Risorgimento 741, 754
ritualuri egiptene 71
fertilitate 71, 100, 111
funerare 76, *vezi şi* înmormântare; *sati* 264, 451, 679
înmormântare *vezi* înmormântare neanderthaliene 30
primele 30, 32, 38
religioase 59, 221; botez 221, 234, 322; euharistie *vezi* Biserică: euharistie; sacrificiale *vezi* sacrificiu romane 208
sacrificiale *vezi* sacrificiu sumeriene 59-60
ungerea/încoronarea monarhilor 100, 345, 347-349, 356, 362, 415
rituri funerare 76 *vezi şi* morminte *sati* 264, 451, 679
roata 61-62
rochie *vezi* îmbrăcăminte
Rodos 150, 781
Colosul din 185
cucerirea otomană 339
cucerirea sasanidă 286
şi Macedonia 178
Rollon, conducător viking 348
Roma antică 138, 187-212, 240
arhitectura 197, 207
arta 197
distrugerea Ierusalimului 221
economia 212, 251
evreii în 215
filosofia 206
Garda Pretoriană 202, 212, 226, 233
incendiu (64 d.Hr.) 223
ingineria 203, 207
jocurile cu gladiatori 189, 208
legile 197, 207, 251
militarii 189, 193, 198-199, 212, 227, 230, 237
mutarea împăratului occidental şi a Senatului la Ravenna 239
ostrogoţi, jefuirea de către 250
Pavel în 221, 223
persecuţia creştinilor 223, 233
Petru în 223
planul oraşului 207
politica internă şi constituţia 189-193, 196, 198-199, 202-203; aristocraţia 192-193; plebea/cetăţenii 191-193, 196, 198-199; sclavii 192; Senatul 191-192, 196, 199-200, 202-203, 206, 217, 226-227, 230, 239, 248, 254, 304; tribunii 192, 199
răscoala (532 d.Hr.) 250
războaiele samnite 193
Războiul Social 199
religia 208, 210-211, 223, 240; zeificarea împăraţilor 202-203
republica 189-203
romanitas 188, 226, 232, 249, 253
scaunul Sfântului Petru 254
sclavia 192, 194, 207-208

şi Biserica Primară 220-221, 223-224, 233
şi Cartagina 208; Războaiele Punice 187, 193-196
şi China 274
şi etruscii 188-189
şi Gallia 193, 198, 205
şi Grecia 187, 193-196, 206, 210-211
şi Macedonia 194
şi Parţia 2021 204-205, 228
şi Persia 228-229
Teodoric în 247-248
vandalii, jefuirea de către 239
vizigoţii, jefuirea de către 239-240
Roma, oraşul modern jefuirea de către spanioli 505
San Pietro 358
Roma, scaunul 254, 356
papalitate *vezi* papalitate
Roma, Tratatul de la 914
romană 197, 205, 212, 217, 227, 231, 234
România 628-629, 724, 748, 787, 792, 795, 834, 860, 913
Dacia 204, 212, 237
intrarea în NATO 947
Primul Război Mondial 741, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţi
Revoluţia din 1989 940
romanitas 188, 226, 232, 249, 253
Romanov, familie 518, 522
Mihail I al Rusiei 518
romantism 580-581, 614, 782
Romulus 188
Röntgen, Wilhelm 838
Roosevelt, Franklin D. 787-788, 796-798, 800-801, 803, 806-807, 814, 818, 857, 893, 961
Roosevelt, Theodore (Teddy) 689
Rosetta, Piatra de la 77
Rouran (avarii de răsărit) 281
Rousseau, Jean-Jacques 580-581
Roxana, prinţesă bactriană, soţia lui Alexandru cel Mare 180
Roze, Războiul celor Două 420, 503
Rubicon 200
Ruhr 593, 808
Rum, sultanat 314, 321, 331
Rurik, prinţ legendar viking 319-320
Rusia afirmarea ca putere 515-524
agricultura *vezi* agricultură: rusă/sovietică
Albă 434
alfabetizarea 521
artizanii 523
autocraţia *vezi* autocraţie: rusă autocraţia ţaristă *vezi* autocraţie: rusă
boierii/aristocraţia 321-322, 518-521, 524
bolşevicii 721, 744-745, 749, 752-753, 764, 779, 781-782, 789, 860
capitalismul-cazino 969

comerţul 319, 520, 523, 662, 739
constituţia 959-960
Coreea şi Rusia/URSS 702-703, 805
creştinismul 322; Biserica Ortodoxă *vezi* Biserica Ortodoxă Rusă decembriştii, mişcare 634
economia *vezi* economie, organizare şi dezvoltare: rusă/sovietică educaţia 520-521
explorarea spaţiului 842-844, 903, 905-906
fier 522, 733, 752
foametea *vezi* foamete: Rusia/URSS
Germania şi Rusia/URSS 738-740, 745, 793, 795-796, 861
grâne 592
guvernarea reprezentativă locală 638
Imperiul Rus 623, 634-638, 663, 724, 733; expansiunea la începutul secolului al XIX-lea 676-677; primul recensământ 462; Primul Război Mondial 744-745
industrializarea 660, 734
industriile extractive 471, 522
iobăgia 473, 476, 519, 521-524, 591, 637, 734
în Asia de Est 702
Japonia şi Rusia/URSS 702-703, 759, 800, 805
la începutul secolului XX 733-734, 738, 740
liberalismul 634, 637-638, 753
Manciuria şi Rusia/URSS 702, 805
Marele Cnezat al/Ţaratul Moscovei 324, 355, 434, 476, 518, 520
Mică 434, 516
militarii 520, 527, 636, 739
modelul social tradiţional 475, 499, 522-523
modernizarea 519-524, 857; sub Alexandru al II-lea 637-638; sub Petru cel Mare 499, 519-523; şi monarhia 435, 516-518, 524, *vezi şi* autocraţie: rusă mongolii în 324, 330-331, 335, 433, 435, 526
musulmanii, ruşi/sovietici 924, 929, 932, 959
naţionalitatea oficială 635
populaţia 522, 586
Primul Război Mondial 737-738, 740, 744-745
provincii maritime 695
Pugaciov, revoltă 524
putere maritimă 676
raskol 518
Războiul Crimeii 628, 636-637
Războiul ruso-arab pentru împărţirea teritoriilor otomane din Asia 741
republică sovietică 939, 943-944, 958-960
revoluţie (1905) 733
revoluţie (1917) 744, 764
separarea de Vestul Europei 433
serviciul civil 521
speranţa de viaţă 828
sub Ecaterina cea Mare 499, 523-524
sub Elţân 943, 958-959
sub Puţin 959-960

şi America de Nord 636
şi Austria 526, 628-629, *vezi şi* Sfânta Alianţă şi Austro-Ungaria 737-738, 740
şi Balcanii 738
şi Bizanţul 319-323, 434
şi căderea Constantinopolului 434
şi Cecenia 958-960
şi China *vezi* China: şi Rusia/URSS
şi Franţa *vezi* Franţa/francezi: şi Rusia/URSS
şi Kosovo 964-965
şi Lituania 434
şi Marea Britanie 684, 739; Primul Război Mondial 685, 740, *vezi şi* Primul Război Mondial: Aliaţii şi NATO 964
şi Orientul Mijlociu 628, 924-925
şi otomanii 342, 514, 516, 526, 636-637, 742
şi Persia 342, 676, 782-783
şi polonezii *vezi* Polonia/polonezi: şi Rusia/URSS
şi Prusia 524-526, *vezi şi* Sfânta Alianţă şi Războiul din Irak 968
şi slavii 318-320, 324
şi SUA *vezi* Statele Unite al Americii (SUA): şi Rusia/URSS
şi suedezii 516, 519; Marele Război al Nordului 519-520
şi tătarii 336, 433-434, 515-516, 519, 526
şi UE 951
şi Ungaria 629; Austro-Ungaria 737-738
şi vikingii/varegii 319-321, 352
ştiinţa 520
terorismul 707, 720, 733
Uniunea Sovietică *vezi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS) URSS, înfiinţarea 744, *vezi şi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS) Rusia Kieveană 320, 322, 324, 352
Rusia Mică 434, 516
Rutheford, Ernest 838-839
Rwanda genocidul 962
războiul civil 888
sacrificii 108, 118, 256, 264, 381
sacrificii umane 401-403
Saddam Hussein 857, 932-933, 967-968
saduchei 218-219
Safavizi, dinastie, Persia 342
Sahalin 805, 878, 922
Sahara 132, 396-398, 436, 685, 829
Saigon 909, 911
Saint Christopher, Insulele de sub Vânt 542
Saint Lucia 677
Saint-Simon, Claude 632
Saint-Tropez 351
Saladin 298, 316, 328, 431
Salamina, bătălia de la 160-161
saloane 477
Salonic/Thessaloniki 241, 336, 742

salvarsan 730
Samanizi 325-326
samariteni 217
Samarkand, Eurasia Centrală 274, 330, 334
Samnite, Războaie 193
Samoa 688
Samuel, profet 100
samurai 390, 392-394, 697, 700-701
San Pietro, bazilică 483
Sankt-Petersburg 520-521, 523, 596, 626
sanscrită 111, 263
Santiago de Compostela 355
Santiago, ordin militar 432
Santo Domingo 537, 541, 665
Sapor I al Persiei 229
Saqqara, Egipt 72
Sarai, capitală tătară 434
Sarajevo 948
Saratoga, bătălia de la 603
Sarawak 869
Sardes 159
Sardinia 137, 489, 511, 618
arabii în 343
şi Roma 193
sare 398, 542
Sargon al II-lea, rege al Asiriei 101, 105
Sargon I, rege al Akkadului 62-63,
Sasanizi, dinastie, Persia 228-229, 260, 281, 284-287
cucerirea islamică a 292
sati 264, 451, 679
Satsuma, rebeliune, Japonia 701
Saul, rege al Israelului 100
Savoia 505, 511, 629
Savonarola, Girolamo 413
saxoni 238, 245, 349, 351
şi Carol cel Mare 345
săgeţi 34
sănătate *vezi şi* medicină: Egiptul antic 78-79
sărăcie 129, 192, 432, 445, 596, 625, 719, 750, 814, 829-830, 867-868, 870, 880, 901, 908, 919, 923, 928, 971-972, 974
diferenţa dintre bogaţi şi săraci 157, 199, 207, 612, 828, 835, 935, 974-975
şi Biserica 409-411
Scandinavia 343-344
expansiunea colonială 351-354
nordicii *vezi* vikingi/nordici schistozomiază 78
Schröder, Gerhard 952
Schrödinger, Erwin 839
scientism 731
sciţi 102, 140-141, 159, 261, 280, 286-287, sclavie 559

africană 469, 540, 542-543, 545, 555, 557, 559-561, 648, 884
Americi 469, 540-544, 557, 559-561, 591; America de Nord 545; SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): sclavie babiloniană 65
comerţul cu sclavi 95, 423, 469-470, 533, 542-543, 555, 557, 559-561, 658
egipteană 72
emancipare 637, 658
greacă 154
indiană 258
revolte 559; în Italia 73 î.e.n. 211
rolul Europei în abolire 658
romană 192, 194, 207-208
SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (SUA): sclavie şi bumbacul 591, 643
şi creştinismul 560-561
şi gândirea europeană 561
şi islamul 301
turcă 326
vase cu sclavi 470, 557
scolasticism 440, 442
Scoţia 343-344, 353, 476
Actul de unire (1707) 510
descentralizarea 949
sprijină pe papa de la Avignon 413
şi vikingii 352
scribi 248, 303, 347, 359, 441
chinezi 118, 270
egipteni 72, 74-76, 78
evrei 214
scriere *vezi şi* alfabetizare; literatură; pictograme; scribi alfabet *vezi* alfabet cenzura 569, 616, 636
chineză 116, 387
cuneiformă 57, 60, 63, 65, 67, 88
dezvoltarea 57
egipteană 68, 70, 77-78
hieroglife 68, 77, 134, 395, 400-401
inventarea 57
în India 108
minuscule, scriere cu 347
mongolă 332
pe papirus 77-78
primele forme 57, 88
răspândirea în Europa 567
tiparul *vezi* tipar turcă 332
xilografia 374
sculptură africană 398
arabă 300
budistă 262-263, 369
egipteană 79
greacă 175-176
indiană 262-263

maya 401
nud 176
persană 142
secară 423
secularizare 412, 446, 468, 499-500, 618, 782
selecţie sexuală 25
Seleucizi 182-186, 194, 215, 257-258, 261
Seleucos, general macedonean 182
selgiucizi 282, 314, 326-328, 330-331, 337
„semiluna fertilă” 42, 52, 54-55, 64, 84-85, 97-98, 134, 294
semiţi 54, 56, 64, 85, 98
arameeni 101
caldeeni 101
fenicieni 95
iudei *vezi* iudei; evrei; israeliţi rădăcini semitice ale islamului 98, 288
semne 153
Senegal 886
Septimania 345, 348
Serbia/sârbi 317, 323, 335, 625, 724, 738, 962, 964-965
comunişti 942
cucerirea otomană 338
luptând cu croaţi 942, 948
Primul Război Mondial 740, 742
Războaiele Balcanice 740
Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor 746, 941, *vezi şi* Iugoslavia revolta sârbă (1804) împotriva otomanilor 625, 773
şi Bosnia-Herţegovina 948
şi destrămarea Iugoslaviei 942
şi Kosovo 964-965
şi NATO 948, 964-965
servicii financiare 557
asigurări 468, 557, 639, 654, 662, 788
bănci *vezi* bănci bursă de valori 467, 662
societăţi de ajutor reciproc 654
societăţi pe acţiuni 467, 662
servicii sociale alocaţii pentru copii 588
combaterea şomajului 788
înfiinţate prin impozitare 721
Legea privind ajutorarea săracilor în Marea Britanie 652
statul asistenţial 790, 857, 907
şi creşterea economică 915
şi misiunile 597
serviciu civil *vezi şi* birocraţie bizantin 314
chinez 332, 371, 376
indian 704-706, 813, 867, 924
în Egiptul antic 72, 79
japonez 388
rus 521
şi papalitatea 254
Sevastopol 628

Severus, Lucius Septimius 211, 226-228
Sevilla 353
sexualitate
Grecia antică 164
homosexualitate 164
şi creştinismul 244
şi sumerienii 61
Sfânta Alianţă 624, 733, 775
Sfânta Cruce, relicvă 286, 436
Sfânta Sofia, Constantinopol 250, 303, 313, 316, 318, 321, 338
Sfântul Imperiu Roman 479, 496, 502, 618
în Evul Mediu 406-410, 419-421; Lupta pentru învestitură 407-408
originile otoniene 350-351
şi Habsburgii 499, 504-505
şi turcii 341
Sforza, familie 505
Shah Jahan, împărat mogul 435, 454-455
Shakespeare, William 503
Shandong 762
Shang dinastie, China 117-118, 120-121, 126, 129
Shanghai 692, 764, 768, 770
Shankara, filosof indian 364
Shanxi 770
Sheol 60
Shetland, insule 352
shi (cititori de oracole) 127
Shiraz, Persia 367
Shiva, zeu hindus 111, 264
Shivaji, erou mahratta 454
Shriners 75
shudra 109
Siam/Thailanda 532-533, 683, 687, 708, 712, 879, 920
Siberia 517, 663, 677
Sicilia arabii în 343
aşezări greceşti 158-159
comerţul fenician 96
recucerită de la arabi 310
şi Atena 162, 186
şi Cartagina 159, 186
şi Roma 194
şi Spania 505
SIDA 828, 890, 974
Sidon 95-96
Sierra Leone 561
mortalitatea infantilă 828
sifilis 542
sigilii cilindrice 57
Sijistan 325
sikh 534, 924
Silezia 525, 593

Sima Qian, istoric chinez 272
Simon Zelotul 219
sinagogi 214, 217, 251
Sinai 80, 82, 85, 777, 884-885, 925
Sind 292, 878
sindicalism 634, 654, 720, 916
francez 613
Singapore 652, 692, 708, 710, 879, 920
mortalitatea infantilă 828
Singh, Manmohan 956
sionism 777-779, 820-821, 925
Siracusa 159, 162, 186-187, 192
şi Roma 193-194
Siria 100, 514, 819
al Doilea Război Mondial 797
Alexandru în 179
Biserica Siriană Iacobită 306
Biserică în 233, 235-236, 309, 311
care 87
Cirus în 140
cucerirea asiriană 101
cucerirea otomană 339
fatimidă 325
hunii în 239
influenţa culturală europeană 777
invazia arabă a 292
invazia sasanidă 228, 286
Iudeea inclusă în provincia romană a 217
kurzii 779
legăturile cu minoicii 91
misiuni creştine în 233
monofiziţii 251
naţionalismul arab 774
ocupaţia turcă 327, 334, 777
ofensiva mongolă împotriva 331, 334
seleucizii 328
şi califatul Omeiad 292-293, 299
şi Egipt 883-884, 933; Egiptul antic ocupă 81; Republica Arabă Unită 883
şi Franţa 682, 778-779, 781, 818
şi Irakul 933
şi Iranul 933
şi Mesopotamia 62
şi URSS 884
Siwa 179
slavi 250, 286, 317-319, 359, 516, 627, 738
al Doilea Război Mondial 792
creştinătatea slavă 343
din Boemia 323
din Moravia 323

din Polonia 321, 323
Europa slavă 317, 324
strămoşi 136
şi Bizanţul 305, 309-310, 317-319
şi bulgarii 282
şi Carol cel Mare 345
şi Lituania 434
şi Rusia 319-320, 324
Slovacia 724, 947, 950
Slovenia/sloveni 942
intrarea în NATO 947
Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor 746, 941, *vezi şi* Iugoslavia
Smirna 94, 224, 626
Smith, Adam 576, 578, 585, 591
Smolensk 434, 516
Smuts, Jan 890
socialism 631-633, 720-721
bolşevic *vezi* bolşevici englez 654
francez 631-633
german 628, 721
Internaţionala a II-a 720-721
interpretarea dată de Gorbaciov 934-935
marxist *vezi* marxism revizionist 720-721
şi apariţia comunismului 633-634
şi egalitarismul 631-633
utopic 633
societate *vezi şi* civilizaţie agricolă 43, 109, 138, 598, 606, *vezi şi* economii agricole căsătorie *vezi* căsătorie clasă *vezi* clasă comunicare şi expresie socială *vezi* artă; alfabetizare; comunicare; literatură; scriere dezvoltare socioeconomică *vezi* economie, organizare şi dezvoltare feudală *vezi* feudalism filosofia socială a lui Asoka 259
grupuri în: copii *vezi* copii; femei *vezi* femei; nobili *vezi* aristocraţie; sclavi *vezi* sclavie; şerbi *vezi* iobăgie; vot *vezi* drept de vot industrială 594, 633, 719, *vezi şi* industrializare/industrie inegalitatea braziliană 901
islamică 297, 327, 782, 927-927
medievală 45, 359-362, 426-429
modele sociale tradiţionale: în Europa 475, 499, 522-523; în Japonia 391-392; şi familia chineză *vezi* China: familia în moralitatea *vezi* moralitate politică/guvernamentală *vezi* administrare politică/guvernamentală; papalitate; prin Biserică 304-305, 439, *vezi şi* Inchiziţie reglementări sociale: birocraţie *vezi* birocraţie; legale *vezi* lege; poliţie; religie în relaţie cu 851-852, *vezi şi* religie; serviciu civil schimbări sociale: în Japonia 876-878, 921; în Revoluţia Culturală din China 874-875, 879; prin comunicare 835-837, 849, *vezi şi* comunicare; prin consumerism 848; prin contracepţie 722, 849; prin idei 565-581, 827-858; prin industrializare *vezi* industrializare/industrie; prin psihologie/psihanaliză
785, 850; prin ştiinţă şi tehnologie 728-731, 837, 848-851; prin urbanizare *vezi* urbanizare; revoluţia socială rurală în Europa 590-591, 612, 628; revoluţia economică şi socială 833-837; şi economia de la începutul epocii moderne în Europa 461-478

societăţi sau imperii multietnice/multirasiale 97, 141, 185, 206, 339, 456-457, 489, 516, 520, 540, 668, 944; cosmopolitism roman 197, 204-206, 210, 232
sovietică după moartea lui Stalin 904-906, 929-930
şi bunăstarea *vezi* servicii/bunăstare socială şi rasa *vezi* rasă; rasism
vânători-culegători 42-43, 674
viziunea lui Platon despre 171-172
Societatea lui Iisus *vezi* iezuiţi
Societatea Regală 566, 571
societăţi de ajutor reciproc 654
societăţi pe acţiuni 467, 662
sociologie 731
Socotra 532
Socrate168-169, 171-172
Sofocle, tragedian grec 174, 176
Sogdiana 282
Soissons 247
Solidaritatea, revoluţia, Polonia 937-938
Solomon, rege al Israelului 95, 101
Somalia 685, 962
Somme, bătălia de pe 612
Song, dinastie, China 375-380
Songhay, imperiu, Africa 397
Spania absolutismul luminat 498
argint 539, 547
Armada 507
bascii 495, 949, 980
Caesar şi 200
Carol cel Mare 345, 355
Catalonia *vezi* Catalonia comunismul 790
Contrareforma 460
emigrarea 663-664
fundalul medieval pentru consolidarea naţională 418
guvernarea imperială romană stabilită în Córdoba 250
hegemonia sub Carol al V-lea 504-506
Imperiul Spaniol *vezi* Imperiul Spaniol impozitarea 495
Inchiziţia 489, 491
Marca Spaniolă 344
monarhie catolică 248, 418, 430, 488
musulmanii 298, 300-301, 343, 347, 351, 355; Reconquista 328, 418, 426, 430, 432, 489
neutralitatea în al Doilea Război Mondial 797
Pacea de la Utrecht 510
perioada interbelică 756
provincii romane în sudul Spaniei 239
războiul civil şi ascensiunea lui Franco 791-792
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei 510, 554
reforma economică 498
regionalismul 495
statalitatea 503

statele creştine din nordul Spaniei 344, 355
şi America de Nord 544
şi Anglia 506-507
şi CE 918, 944
şi Franţa 665; războaiele franco-spaniole 467, 511-512
şi Germania 792
şi Iluminismul 578
şi Italia 505-506, 792
şi Marea Britanie 554, 665
şi NATO, decizia de a nu se alătura iniţial 861
şi Persia 342
şi Portugalia 437, 510
şi Războiul de Treizeci de Ani 551
şi SUA 669, 685, 689, 735
şi vikingii 353
unitatea Habsburgilor 504
vandalii 239
Sparta 94, 153, 155-156
şi Atena 157, 161-162; Războiul Peloponesiac 162-163, 165, 167, 173
şi Persia 160, 162-163, 177
Spectator 568
speranţă de viaţă 40, 394, 429, 463, 587-588, 700, 828
sport 89, *vezi şi* vânătoare
Sputnik, sateliţi 842-843, 845, 903
Srebrenica 948
Sri Lanka/Ceylon 259, 438, 533, 537, 562, 818
Stalin, Iosif 753-754, 768, 791-792, 795, 798, 800-801, 804-809, 814, 816, 820, 860, 863-865, 870, 874, 876, 902, 904-905, 958
Stalingrad, bătălia de la 798
Stamford Bridge, bătălia de la 355
staniu 86, 137
statalitate administrare *vezi* administrare politică/guvernamentală
Anglia şi suveranitatea statului 493-496
apariţia medievală a statului modern 414-421
autoritatea şi contestatarii ei în Europa (1500-1800) 479-501
chineză 120-121, 124, 381-393
dinasticismul şi apariţia în Europa 503-511
evoluţia şi caracteristicile 89
mitologia naţională 415-417
monarhia şi apariţia statelor moderne europene 415, 417-419, 480-482, 484
oraşe-state *vezi* oraşe-state patroni sfinţi naţionali 415-416
persană 285
statele renascentiste 482, 490, 495
Statul Papal *vezi* Statul Papal şi Biserica *vezi* Biserica: şi Stat şi diplomaţia 502
şi entităţile supranaţionale 856
şi identitatea 88-89
şi legea 480
şi libertăţile civile 492

şi modernizarea 855, 857
şi naţionalismul 855-856
Statele Combatante, China 124-129
Statele Papale 351, 358, 498, 511, 618, 726
Statele Unite ale Americii (SUA) 406, 639-650
afirmarea ca putere mondială după al Doilea Război Mondial 805-806
afro-americanii 748-749, 907-908, 960, 969
agricultura 591-592, 637, 833
al Doilea Război Mondial 796, 798, 800-801, 805
antiamericanismul arab 967
arme nucleare 798, 806, 898, 931, 935; sistem defensiv 965
Banca Rezervelor Federale 757
campania pentru drepturi civile 908
capitalismul 788
comerţul 660, 688
Confederaţia 647-648
constituţia 605-608
consumerismul 833
democraţia 607-608, 644, 646, 907
diplomaţia 640, 966, 934, 910
„Doctrina Truman” 809
dreptul de vot 722
economia *vezi* economie, organizare şi dezvoltare: SUA explorarea spaţiului 842-847, 905
hegemonia globală 968
imigranţii 650, 655, 663, 828
imperialismul 642, 669-670, 688-689, 712, 909-910
industrializarea 660, 736, 906
industriile extractive 736, 757
investiţiile în ştiinţă 837-838
împrumut şi închiriere, SUA 796, 801, 806
la începutul secolului XX 736
Louisiana, cumpărarea 641
lovitura din Libia a 935
misiuni creştine 777
munca forţată 521
naşterea 605-607
oţel 834
Partidul Democrat 646, 648-650, 787-788, 907, 969
Partidul Republican, 646, 648-650, 907
perioada interbelică: economia 757-758, 787-788; hegemonia democrată 787-788; izolarea 749, 787; New Deal 788, 806
populaţie şi demografie 650, 717, 906
preşedinţia lui Clinton 960-965
Primul Război Mondial 742-743, 749, 779; acordurile de pace 746
putere navală 689
puterea aburului 595
rata naşterilor 906
Războiul Civil („Războiul dintre State”) 647-648, 737
Reconstrucţia 649

refuzul Protocolului de la Kyoto 848, 979
sclavia 591, 643-648; campania aboliţionistă 645-647; cazul Dred Scott 646; egalitatea post-emancipare 648; emanciparea 637, 647
speranţa de viaţă 828
sub Reagan 931
şi Afganistanul 964, 967
şi America Latină 669-670, 893-900; Mexic 642, 646, 670, 688
şi Asia 688, 770-771, 869, 879
şi Asia de Sud-Est 909-910
şi Australia 879
şi blocada Berlinului 861
şi Caraibele 688-689, 894
şi China *vezi* China: şi SUA
şi Coreea 914
şi Cuba 669, 897-898
şi Europa 640-641, 657, 949; ajutor prin Planul Marshall 809, 831, 860, 913; doctrina Monroe 642, 669, 689, 895, 897; după al Doilea Război Mondial 809; imigranţii 663; subminarea colonialismului de SUA 811
şi Filipinele 712, 879
şi Franţa 640-641
şi Germania de Vest 914
şi Grecia 808-809
şi India 867; independenţa 814
şi Indochina 876
şi Irakul 933, 963; invazia din 2003 şi ocuparea ulterioară 967-968
şi Iranul 925-926, 930
şi Israelul 821, 880, 882-883
şi Japonia 688, 698, 762, 771, 796-798, 876-879, 922
şi Libanul 931
şi Marea Britanie: al Doilea Război Mondial 796, 798, 802; „americanizarea” politicii britanice 650; comerţul anglo-american 660; emigraţia britanicilor 663; în secolul al XIX-lea 639-642, 650; Războiul Insulelor Falkland 917; Roosevelt, discuţii despre dezmembrarea Imperiului Britanic 802, 814
şi Mexicul 642, 646, 670, 688
şi Naţiunile Unite 961-962
şi Noua Zeelandă 879
şi Pakistanul 879
şi Palestina 779
şi Rusia/URSS: conflict la începutul epocii postbelice 804-809; cooperarea 844, 902-905; cooperarea în spaţiu 844; cursa călătoriilor pe Lună 843-844; Ialta, conferinţă 800-801; în epoca glasnost şi perestroika 934-935; în epoca Reagan 931; limitarea armelor 930, 935; Războiul Rece *vezi* Războiul Rece; şi 11 septembrie 966; şi Imperiul Britanic 801, 814; şi potenţialul de a asigura distrugerea reciprocă asigurată 930; şi puterea rachetelor 912, 925; tratat de limitare a rachetelor defensive 930; vânzarea Alaskăi 677
şi sionismul 820-821
şi Spania 669, 685, 689, 735
şi Sudanul 964

şi Thailanda 879
şi terorismul 857; atacuri asupra World Trade Center *vezi* World Trade Centre; atacurile din 11 septembrie şi repercusiunile 965-969; declaraţia lui Bush despre războiul împotriva terorismului 966
şi Turcia 809
şi Vietnamul 876, 909-911
şomajul 784
urbanizarea 907
stat asistenţial 790, 857, 907
sticlă 62
stoicism 185, 206
Stonehenge 137-138
strămoşi, venerarea 118, 126
Stuarţii 493-494, 553
James Francis, pretendent Stuart 510
suabi 349
subconştient, înţelegerea freudiană a 786
Sudan 659, 685, 932, 964
Kush 80, 133, 140, 395-396
Suedia/suedezi 353, 514, 516, 525, 527, 797, 861
intrarea în CE 950
şi Rusia 516, 519
Suez, Canalul 662, 681, 684-685, 689, 742, 774, 780, 819, 881, 902
sufism 367
Sui, dinastie, China 281, 329, 370-373
suicid virtual 60
Sukarno, preşedinte al Indoneziei 817, 869
suliţe 26
Sulla, Lucius Cornelius 199-200
Sumatra 709, 769, 869
Sumer/sumerieni 56-67
arta 60-61, 64
căsătoria 61
ceramica 56, 61
edificii 56-59, 61
divorţul 61
faze ale istoriei 62-64
influenţa asupra Egiptului 68
legile 61
limba 56-59
matematica 61
religia 59-60
sticlă 62
zeii 57-60, 66-67
Sun Tzu 124-125
Sun Yat-sen 696, 760-762, 765, 767-768
sunniţi 294, 296, 327, 341, 926-927
în Irak după îndepărtarea lui Saddam Hussein 968
ostilitatea faţă de şiiţi 926-927, 929

wahabismul 707
superstiţii 152, 168, 175, 210-211, 224, 233, 272, 331, 356, 383, 489, 565, 580, 609, 657, 678, 890, 977, *vezi şi* magie suprarealism 785
Surinam 553
susan 62
Sviatoslav, prinţ al Kievului 321
Swanscombe, craniu 29
Symmachus, Quintus Aurelius şiiţi 293, 295-296, 457, 927
bahmanizi 367
Buizi 301, 325, 327
Fatimizi 301, 325
în Irak după îndepărtarea lui Saddam Hussein 968
ostilitatea faţă de sunniţi 926-927, 929
Safavizi 341-342
şintoism 387, 700
şomaj 588, 626, 631, 663, 750, 757-758, 784, 918, 951, 955, 958, 970
al tinerilor 971
combaterea 788
şi urbanizarea 719
Ştefan al II-lea, papă 345, 356
Ştefan, primul martir creştin 220, 223
ştiinţă 727-732, 837-846, 978
alexandrină 201
arabă 298
ca fenomen social 728-731, 837, 848-851
dispariţia graniţelor dintre ştiinţe 839-840
fizică *vezi* fizică greacă 169
investiţii 837-838
mitologia 728, 730
revoluţia ştiinţifică europeană din secolul al XVII-lea 569-575
rusă 520
şi armele 837-838
şi autoritatea 572-576
şi comunicarea internaţională 838
şi explorarea spaţiului 842-845, 903, 905-906
şi filosofia 571; filosofia naturală 573, 729
şi lluminismul 575, 727
şi industrializarea 837
şi mediul înconjurător 845-848, 979
şi probabilitatea statistică 840
şi religia 572-574, 728, 851
şi tehnologia 728-729, 837, 842-849, 978-979, 982, *vezi şi* tehnologie
ştiinţe biologice 839-841
ştiinţe biologice 839-841
biotehnologie 840-841
genetică *vezi* genetică ştiinţe sociale 731
ştiinţele vieţii 840-842
Tabriz 341
Tadjikistan 954
Tahiti 564

taipini, revoltă 694
Taiwan 457, 817, 870-871, 874, 879, 911, 920, 922, 954
PIB-ul în 834, 920
Taizong (Li Shimin), împărat al Chinei 373
Taizu (Zhao Kuangyin), împărat al Chinei 375
Taj Mahal 454
Taliban 956, 964, 967
tamili 367
Tang, imperiu, China 282-283, 292, 326, 329, 333, 370-375
Tängri, zeul cerului 281
tantieme 467
tantrism 365
Tanzania 963
tao 123, 128
taoism 128-129, 382
turbanele galbene 274
Tariq ibn Ziyad 292
tătari 336, 433-434, 515-516, 519, 526
teatru 148, 174, 810
grec 148, 175, 208
Gupta 263
japonez 390, 394
liturgic 156
Teba, Egipt 71-72, 79, 81-82, 140
distrusă de Alexandru 178
Teheran 926
tehnologie a călătoriilor în spaţiu 842-844, 905-906
agricolă 832-834
biotehnologie 840-841; modificări genetice 832-833, 841
germană 734
informatică 836-837, 979
sovietică 842, 903
şi femeile 723, 853
şi guvernele 857-858
şi mediul înconjurător 845-848
şi ştiinţa 728-729, 837, 842-849, 978-979, 982
telegrafie 628, 631, 659, 704, 725, 836
telescoape 571, 573
televiziune 836, 975
Temistocle 162, 167
temple aztece 402
budiste 390
Constantin, spolierea 234
egiptene 74
evreieşti 95, 101, 141, 214, 221
greceşti 175
hinduse 263, 365, 453-454
maya 100
minoice 92
sumeriene 56-59

zoroastriene 372
Temugin (Cinghis/Ginghis-Han) 329-332
Tennessee 737, 788
Tenochtitlán, capitală aztecă 402, 538
Teodoric cel Mare 247-249
Teodosie, împărat roman 240-241
teologie doctrina romană a transsubstanţierii 409, 484
hristologie 220, 235, 306
patristică 224-225, 232
scolastică 440
şi conciliile bisericeşti *vezi* Biserică: concilii şi ereziile *vezi ereziile şi controversele sub creştinism* şi universităţile 439
teopascitişti 306
teoria atomică 169, 838
teoria celulară şi chimia 840
Teotihuacán 400
Termopile bătălia de la 160
trecătoarea 160, 178
terorism
Afganistan, împotriva talibanilor 967
cruciadă împotriva terorismului internaţional 965-966
eforturile SUA împotriva 857, 967; declaraţia lui Bush despre războiul împotriva terorismului 966; în OEP 884
rusesc/sovietic 707, 720, 733, 798
slav 738
11 septembrie, atacurile şi repercusiunile 965-968
Tertulian 232, 358, 442
Tesalia 136, 196
teutone, triburi 136, 323
textile *vezi* haine/textile
Tezeu, erou legendar grec 90
Thailanda *vezi* Siam/Thailanda
Thales, filosof grec 169, 244
Thatcher, Margaret 916-918
Thespis, actor grec 174
Thira 91
Thomas à Kempis 411
Thomson, Sir Joseph John 838
Thor, zeu nordic 319
Thutmes al III-lea, faraon 81
Tiberius, împărat roman 203
Tibet şi China 373, 381, 457-458, 855, 871-872
şi Marea Britanie 658, 687
Tibru, fluviu 189
Tiflis 342
tifos 425, 746
Tigru, fluviu 54-55, 177
Timbuktu 397-398
timp 455
Timur Lenk (Timur cel Şchiop) 334-335, 338

timurizi 282, 341, 449
tipar 443-445
exploatarea broşurilor tipărite 484
în India 678
şi alfabetizarea 445, 567-569
şi ştiinţa 571
xilografia 374
tirani, greci 157-158
Tirol 504
Tito, Josip Broz 903, 942
titoism 903
Titus Livius 206, 208
Tokugawa, shogunate, Japonia 391-394, 697-700
Tokyo 596, 796, 922
Edo 392-393, 698-699
Toledo 418, 441
tolteci 401-402
Toma, apostol, sfânt 262
Toma de Aquino 439-440, 442, 446
Tonantzin, zeiţă mexicană 540
Tonkin, Vietnam 710, 818
Tordesillas, tratatul de la 437
Toulouse 239, 425
Tournai 246
Tours 353, 417
bătălia de la 345
Tracia 97, 151, 160, 178, 238, 250, 310, 335, 773
Trafalgar, bătălia de la 616, 665
Traian, împărat roman 204-205
Transcapia 677
Transilvania 512
transmigraţie 112-113
Transoxiana 379
transport aerian 728, 836
cu animale 87, 396, 425, 730
electric 730
feroviar *vezi* căi ferate industria automobilelor 834-835
pe apă *vezi* bărci; transport şi călătorii pe mare primele vehicule cu roţi 87
Primul Război Mondial, distrugeri ale 746
şi aprovizionarea cu alimente 592
şi controlul mediului 719
şi imperialismul 683
transsubstanţiere 409, 484
Transvaal 21, 396, 672-673, 890
Trapezunt 335, 338-339
Trasimene, lacul, bătălia de la 193
Trento, conciliul de la 488-490, 561
Trieste 936
Trincomalee 677

Trinidad 665
Tripla Alianţă 739
Tripoli 328, 690, 776
Tripolitania 775
troc 43,87, 163, 359, 469
Troia 93-94
Războiul Troian 152
Troţki, Lev 753
Truman, doctrina 809
Truman, Harry S. 807-809, 821, 860, 863, 876, 906
Tucidide: *Istoria Războiului Peloponesiac* 163, 173
Tudori 420, 481, 486, 503-504, *vezi şi reprezentanţii individuali ai Tudorilor* Tunisia 514, 682
Turbanele galbene 274
Turbanele roşii, China 379
turci 325-329, *vezi şi* Turcia
Ak Koinlu 341
convertirea la creştinism a 281
cumani 324
Eurasia şi ridicarea turcilor 281-282
Ghaznavizi 327
grupuri etnice care au luat identitate turcică 282
identitatea turcică 282, 340
în India 366-368
Junii turci, mişcare 775-777
mameluci 282, 329, 331-332, 334
oguzi 326, 337
oile negre 335
otomani *vezi* otomani pecenegi 314, 321, 323
selgiucizi 282, 314, 326-328, 330-331, 337
Sultanatul de Rum 314, 327, 331
şi Anatolia 314, 327, 334-335, 782; turcii anatolieni devin majoritari în statul lor 782
şi arabii 777; Revolta Arabă 742, 779
şi Bizanţul 314, 327, 335-337
şi China 367, 370, 457
şi cruciadele 327-328, 334
şi Germania 739
şi grecii 626
şi islamul 328-329, 341, 777
şi mongolii 329, 331, 334-335
şi pelerinajele creştine 328
şi Persia 326, 339, 341
şi portughezii 530
zeii 281
Turcia 685, 773, 775, 781-782
naţionalismul 775-777; mişcarea Junilor turci 775-777
primele edificii din cărămidă 49
Primul Război Mondial 741-742; tratat de pace 746
şi Balcanii 690, 724

şi Egiptul 775
şi Grecia 781
şi Italia 733
şi kurzii 952
şi Marea Britanie 781
şi SUA 809
şi UE 952
turcii, cei cu oile negre 335
turingi 238
Turkestan 676
turkmeni 282
Turnul Babel 59
tuse convulsivă 587
Tutankhamon, faraon 82
tutsi 888
tutun 542-544, 710
Tyr 95, 179
Ţara Galilor 344, 353
descentralizarea 949
emigraţia 664
Ţara Sfântă *vezi* Palestina
Ţările de Jos/Benelux 384, 386, 424, 442, 465, 467, 471, 474, 490-491, 798, 914, *vezi şi* Belgia/belgieni; Luxemburg; Olanda/olandezi al Doilea Război Mondial 798
Ţiolkovski, K.E. 842
Ucraina 515, 520, 524, 724
Republica Ucraina 939
Rusia Mică 434, 516
şi Lituania 434
UE *vezi* Uniunea Europeană
Uganda 685
uiguri 282-283
ulei organic 91, 155, 157
de ricin 78
sfinţit 345, 354
Ulster 724, 734, 852
umanism 483
unelte agricole 42, 44, 424, 833; plug *vezi* pluguri/arat bronz 33, 72
cupru 72
fier 33, 44, 86, 108, 127, 402
neolitice 39-40, 43
omul, creator de 15, 22, 27-28, 38, 981
ornamentate 35-36
primele/piatră 20, 22-23, 26, 32-34, 37, 45, 132, 135
Ungaria 430, 476, 499-500, 512, 627, 630, 738, 947
Imperiul Austro-Ungar *vezi* Imperiul Austro-Ungar intrarea în NATO 947
modelul social tradiţional 475
Primul Război Mondial, tratate de pace 746
revoluţia (1956) 902
şi CE/UE 941, 950

şi disoluţia Europei comuniste 940-941
şi hunii 239-240
şi mongolii 331
şi otomanii 511-512
şi Rusia 629
unionişti, Irlanda de Nord 949
Uniunea Africii de Sud *vezi* Africa de Sud
Uniunea Economică Europeană (CEE) 914-916
Uniunea Europeană (UE) 856, 948-953
Banca Centrală 950
Constituţia Europeană 953
Tratatul de la Maastricht 949-950
Tratatul de la Nisa 952-953
uniunea monetară 949, 952
Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)
afirmarea Imperiului Sovietic în timpul Primului Război Mondial 805
agricultura 904
al Doilea Război Mondial 796, 798, 800, 805-806
alfabetizarea 903
arme nucleare 806, 863, 885, 898, 906, 930-931, 935
dezintegrarea 855
dezmembrarea 938-944
diplomaţia 860
doctrina Brejnev 936
economia 752-753, 834, 905, 938, 944, 959-960
educaţia 905
explorarea spaţiului 842-844, 903, 905-906
foametea 753, 833
glasnost 934-935, 939
Helsinki, Acordul de la 930, 937
industrializarea 753, 789, 905
investiţii în ştiinţă 838
în Africa 891
în Asia de Est 805
înfiinţarea 744
KGB 934, 939, 943
musulmanii în 924, 929, 932, 959
Pactul de la Varşovia 864
Partidul Comunist 754, 789, 902, 905, 943, 958
perestroika 934-935
perioada interbelică 744, 749-754, 787, 789-790, 792-793
Primul Război Mondial 744-745
propaganda 789
Războiul Rece *vezi* Războiul Rece societatea după moartea lui Stalin 904-906, 929-930
speranţa de viaţă 828
şi Afganistanul 926, 931-932, 935
şi arabii 885, 924
şi Canalul Suez 902
şi China 759, 762-770, 805, 808, 816, 863, 871-872, 906, 943-945

şi colonialismul european 811
şi Coreea 805
şi Cuba 898
şi Franţa 734
şi Germania 793, 795-796, 861, 940-941
şi India 867, 869
şi Irakul 933
şi Iranul 805, 808, 925, 930
şi Israelul 821
şi Japonia 800, 805
şi Marea Britanie 752, 782-783, 801, 814, 902
şi Naţiunile Unite 803-804
şi Orientul Mijlociu 924-925
şi Polonia 752, 793, 798, 902, 937-939
şi sionismul 820-821
şi Siria 884
şi SUA *vezi* Statele Unite ale Americii (USA): şi Rusia/URSS
terorismul 789
Uniunea Sovietică *vezi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS)
universităţi 439, 566
Academia Platonică, Atena 172, 183, 232, 251
în India 679
spaniole 578
şi ştiinţa 729
11 septembrie, atacurile teroriste (2001) şi repercusiunile 965-968
Upanişade 112-113
Ur, Mesopotamia 59, 61, 63-67, 98-99, 214
ziguratul dintre 61
Ural, munţi 515-516
urbanizare 464, 595-598, 829-830, 906, 944-945
şi şomaj 719
urdu 451
urechea lui Jenkin, războiul pentru 554
URSS *vezi* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste
Uruguay 592, 899, 901
Uruk 56-57, 59
utilitarism 474, 679, 731, 761, 855
Utrecht, Pacea de la 510, 739
uzbeci 341
vaisya 109
Valencia 418
Valens, împărat roman 238
Valerian, împărat roman 228-229, 233
Valois, casa de 503
Habsburg-Valois, războaie 505
vandali 238-239, 246, 248
Vanguard, satelit 843
vapoare cu aburi 592, 594, 628, 663, 669, 676, 679, 719
Varanasi (Benares) 364, 679
varegi 319-321, 352

variolă 425, 541, 558
Varşovia 752
Varşovia, Pactul de la 864, 903, 912-913, 935-941, 947
invazia Cehoslovaciei 913, 936
şi revoluţia poloneză a Solidarităţii 936-937
Varuna, zeu arian 108
Vasile al II-lea, împărat bizantin 309, 311
Vasile al III-lea al Rusiei 435
Vasvár, Pacea de la 511
Vatican, al Doilea Conciliu 852
vânătoare în Egipt 72
preistorică 19, 22, 26-28, 31, 33-38
regii şi nobilii 89
vânători-culegători 37, 40, 42-43
vânătoare de vrăjitoare 565
Vechiul Testament *vezi* Biblia: Vechiul Testament vedanta 264
vedică, religie 111
texte 108-110
velier cu tunuri 530, 555-556,
Veneţia/veneţieni 314, 351, 467, 505, 511-512, 552, 618, 626, 630
comerţul 420, 423
diplomaţia 502
medievală 419-420, 423
şi cruciada a patra 431
şi Bizanţul 314-316, 335, 347
şi otomanii 336, 339, 506
Venezuela 664, 666, 668-669, 894
venzi 345, 349
Veracruz 670
Verdun, bătălia de la 741
Verdun, tratatul de la 348
Verne, Jules 842
Versailles 498-499
tratatul de la 748-749, 752, 757, 781, 786, 790-792, *vezi şi* Primul Război Mondial: acorduri de pace Vesalius, Andreas 569, 572
Vespasian, împărat roman 204
Vespucci, Amerigo 473
Victoria, regină 652, 703, 730
Viena 512, 596, 626, 629, 738, 743
şi otomanii 339, 512
tratatul/înţelegerea din 1815 622-623, 625
Vietcong 876
Vietnam 710, 818, 955
Annam 274, 710-711, 818
Cochin 710, 818
de Nord 910-911
de Sud 876, 909-912; Vietcong 876
economia 955
împărţirea 876
naţionalismul 709-711, 818, 911

războiul 909-910
şi China 372, 379, 457, 459, 695, 711, 818, 876, 911, 920
şi Franţa 695, 708, 769, 818, 875
şi Japonia 818, 921
şi Marea Britanie 818
şi SUA 876, 909-911
Tonkin 710, 818
Vietnamul de Nord 910-911
Vietnamul de Sud 876, 909-912
Vietcong 876
Vijayanagara 368
vikingi/nordici 319-321, 342-343, 348, 351-355, 359, 416, 435-436
Villanova, cultură 138, 189
Vilnius 939
vin 155, 157, 258, 359, 423, 562, 841
de împărtăşanie, transsubstanţiere 409, 484
Vindhya 111
Virgiliu 442
Virginia 544, 548, 593, 737
Vishnu, zeu hindus 111, 264
avatar a lui 260
vite *vezi* şeptel viţă-de-vie 164
vizigoţi 238-239, 246-250, 254, 292, 344-345
Vladimir cel Mare 321-322
Vladivostok 636, 677, 695, 702, 769
Voltaire 262, 475, 576, 479, 580
scepticism voltairian 727
vopsire 730
vrăjitorie 125, 272, 482, 565
wahabi 707
Wałęsa, Lech 937, 940
Wang An-shih 375-376
Wang Mang 273
Washington, George 604-605, 642
Waterloo, bătălia de la 620
Watts, Los Angeles 908, 960
Wei, dinastie, China 274
Weihaiwei 767
Weimar, Republica de la 786, 941
Wells, H.G. 842
Wendi, împărat Sui 370-372
Wenxian, Dugo Qieluo, împărătească 370
Wessex 354
West Riding, Yorkshire 596
Westfalia, pacea din 507
Whitby, sinodul de la 354
Wilhelm al II-lea al Germaniei 725
Wilhelm I Taciturnul, Prinţ de Orania 491, 506
William al III-lea al Angliei, Prinţ de Orania 496, 508, 553
William Cuceritorul 354

Wilson, Woodrow 749-750, 762, 779, 787, 797
Wittenberg 483-484
World Trade Centre atacul terorist din 11 septembrie 2003 965
bombardarea 1993 964
Wu Sangui 456
Wu, împărat, China 270-272
Wu, împărătească a Chinei 374
Wuhan 767
Wyclif, John 413
Xavier, Francis, sfânt 391
Xenophon: *Anabasis* 177
Xian, împărat chinez 274
xianbei, clan 370
Xiang Yu 269
Ximenes, Didacus 484
Xin, dinastie, China 273
Xinjiang 279, 805
Xiongnu 274, 279-281
Xuan, împărat chinez 271
Xuanzang, călugăr budist chinez 364, 372
Xuanzong, împărat al Chinei 374
Yang Jian, împărat Sui, Wen (Puliuru) 370-372
Yang, împărat Sui 371
Yangtze, fluviu 116, 369
Yathrib, ulterior Medina 290
Yemen 971
de Sud 925
Yemenul de Sud 925
Ying Zheng (Qinshi Huangdi, împărat chinez) 267-268
yoga 113
Yom Kippur, Războiul de 884-885
Yongle, împărat, China 380
Yorktown, bătălia de la 604, 608, 811
Yoruba, Africa 398
Yuan Shikai 760, 762
Yuan, dinastie, China 378
Yucatán 400-403
Yudhoyono, Susilo Bambang 955
yuezhi 369
zahăr 301, 542-543, 562, 602, 668
Zair 888, *vezi şi* Congo, belgian (Zair)
Zama, bătălia de la 194
zanzi/Zanzibar 398
zecimal, sistem 61, 74
zei *vezi şi zeităţile individuale* ai turcilor 281
arieni 108
azteci 402-403, 538
babilonieni 66-67, 99, 102-103, 141
chinezi 118
concepţia filosofică despre Dumnezeu 572, 576

Dumnezeul arab, Allah 289
Dumnezeul creştin *vezi* Yahve, Dumnezeul evreilor: ca Dumnezeu creştin Dumnezeul evreilor *vezi* Yahve, Dumnezeul evreilor egipteni 68, 71, 76, 79-80, 211
faraonul ca 71, 80
greci/greco-romani 26, 152-153, 210, 214
indieni 104, 111, 260, 264, 364
locali/tribali 89, 99, 211, mesoamericani 400
mesopotamieni 57-60, 63, 66-67, 99, 103
mexicani 540
minoici 92
nordici 319
persani 285
sumerieni 57-60, 66-67
zeificarea romană a împăraţilor 202-203
zeii cerului 281
zeii soarelui 234, 304, 404
zoroastrieni 211, 224
zeii soarelui 234, 304, 404
zeloţi 218
zen 390
Zenon de Citium 185
Zeus 215
Zhao Kuangyin, împărat Taizu 375
Zhao Ziyang 945
Zheng He, amiral 380
Zheng, Ying (Qinshi Huangdi, împărat chinez) 267-268
Zhou Enlai 919
Zhou, dinastie, China 120-122, 124, 126-129, 370, 381
Zhou, duce 120
Zhu Yuanzhang (Hongwu împărat) 379
ziare 568, 645, 684, 699, 723, 726, 938, 981
arabe 777
zigurate 59, 61, 63
Zimbabwe, capitală regală 399
Zimbabwe, modern 399, 685, 891, *vezi şi* Rhodesia zoroastrism 143, 211, 285, 287
şi gnosticismul 224
şi Imperiul Sasanid 228
Zoroastru 143
zuluşi 672, 674, 686

Table of Contents

Lista hărţilor
Prefaţă la ediţia a şasea
Cartea I.Preistoria
1. Fundamentele

2. Homo sapiens
3. Posibilitatea civilizaţiei
Cartea a II-a. Civilizaţiile
1. Începuturile vieţii civilizate
2. Mesopotamia antică
3. Egiptul antic
4. Intruşi şi invadatori
5. Începuturile civilizaţiei în sudul Asiei
6. China antică
7. Celelalte lumi ale Antichităţii
8. Transformări
Cartea a III-a. Epoca clasică
1. Prefacerea Lumii Vechi
2. Grecii
3. Lumea elenistică
4. Roma
5. Creştinismul şi tranziţia occidentală
6. India clasică
7. China clasică
Cartea a IV-a. Epoca tradiţiilor divergente
1. Răscrucile de drumuri din Eurasia Centrală
2. Islamul şi imperiile arabe
3. Bizanţul şi sfera sa de influenţă
4. Noul Orient Mijlociu şi construcţia Europei
5. India
6. China imperială
7. Japonia
8. Lumi izolate
9. Europa: posibilitatea schimbării
10. Noi limite, noi orizonturi
Cartea a V-a. Făurirea epocii europene
1. China dinastiei Qing şi India Marilor Moguli
2. Un nou tip de societate: începuturile Europei moderne
3. Autoritatea şi contestatarii săi în Europa
4. Noua lume a marilor puteri
5. Asaltul Europei asupra lumii
6. Noua formă a istoriei lumii
7. Idei vechi şi idei noi
Cartea a VI-a. Marea accelerare
1. Schimbarea pe termen lung
2. Schimbarea politică într-o epocă a revoluţiilor
3. Schimbarea politică: o nouă Europă
4. Schimbarea politică: lumea anglo-saxonă
5. Hegemonia mondială a Europei
6. Imperialismul şi stăpânirea imperială
7. Metamorfoze asiatice
Cartea a VII-a. Sfârşitul epocii europene
1. Tensiuni în sistem
2. Perioada Primului Război Mondial
3. Făurirea unei noi Asii

4. Moştenirea otomană şi teritoriile islamice din vest
5. Al Doilea Război Mondial
6. Decolonizarea şi Războiul Rece
Cartea a VIII-a. Epoca noastră
1. Revoluţiile din sfera ştiinţei şi a percepţiilor
2. Lumea Războiului Rece
3. Crizele şi destinderea
4. Sfârşitul unei epoci
5. Începuturi şi sfârşituri
6. Istoria întregii lumi
Index